

51559

5151 / Jg - 132

SZÁZADOK

1973 DEC 17

NYELVTUDOMÁNYI ÉRTESÍTŐ

A tartalomból:

Diószegi István: A magyar függetlenségi ellenzék és a Monarchia külpolitikája 1900–1914

Tilkovszky Loránt: A Volksbund utolsó éve és a magyar nemzetiségpolitika (1944. március 19. – 1945. április 4.)

KÖZLEMÉNYEK — VITA — TÖRTÉNETI IRODALOM — FOLYÓÍRATSZEMLE — KUTATÁSI BESZÁMOLÓK — KRÓNIKA — BIBLIOGRÁFIA

Következő számaink tartalmából

Szekely György: Németország változásai Cranach életútján

L. Nagy Zsuzsa: A szabadkőműves mozgalom közéleti szerepe a két háború között

Szűcs Jenő: Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumában

Bellér Béla: Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikájának kiépülése (1925 — 1929)

Somogyi Éva: Az 1867. évi kiegyezés előtörténetéből (A februári pátens felfüggesztése)

E számunk munkatársai

Arató Endre akadémiai lev. tag, egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Bartha Antal* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Bellér Béla* kandidátus, középiskolai tanár (Bp.) — *Diószegi István* kandidátus, egyetemi docens (ELTE, Bp.) — *Földesi Béla* tanítóképzőintézeti tanár (Debrecen) — *Füves Ödön* intézeti igazgató (Budapesti Műszaki Egyetem) — *Gecsényi Lajos*, az MSzMP KB Párttörténeti Intézetének levéltáros csoportvezetője — *Granasztói György*, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Sz. Gyivicsán Mária*, az MTA Történettudományi Intézet dokumentátora — *Hont István*, az MTA Történettudományi Intézetének ösztöndíjas gyakornoka — *Jemnitz János* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Jeszzenszky Géza* aspiráns — *Krisztov Lazo*, az MSzMP KB Társadalomtudományi Intézet munkatársa — *Kun Miklós* egyetemi tanársegéd (ELTE, Bp.) — *Madaras Éva* egyetemi adjunktus (KLTE, Debrecen) — *Mann Miklós*, a Magyar Történelmi Társulat tudományos munkatársa — *T. Mérey Klára* kandidátus, az MTA Dunántúli Tudományos Intézet munkatársa — *Menyhárt Lajos* egyetemi adjunktus (KLTE.) — *L. Nagy Zsuzsa* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Niederhauser Emil*, a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Pók Attila*, egyetemi hallgató — *Sinkovics István* kandidátus, egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Szabad György*, a történettudományok doktora, egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Tardy Lajos*, a történettudományok doktora, a Nemzeti Múzeum Központi Régészeti Könyvtárának vezetője — *Tilkovszky Loránt* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Vörös Károly* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *V. Windisch Éva* kandidátus, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának osztályvezetője

51593

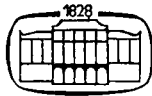
S 7 5 5

1328

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

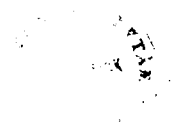
107. ÉVFOLYAM

1973. 1-6. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1973

TANULMÁNYOK

<i>Balogh Sándor</i> : A fakultatív vallásoktatás kérdése és az egyházak (1947 tavasza)	906/IV
<i>Bellér Béla</i> : Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikájának kiépülése (1923—1929)	644/III
<i>Berend T. Iván—Szabolcs Ottó</i> : Történettudomány—népszerűsítés — történelemoktatás	1169/V—VI
<i>Diószegi István</i> : A magyar függetlenségi ellenzék és a Monarchia külpolitikája, 1900—1914	3/I
<i>Jemnitz János</i> : Engels és a nemzetközi munkásmozgalom kapcsolataihoz (1889—1895)	1095/V—VI
<i>L. Nagy Zsuzsa</i> : A szabadjóműves mozgalom szerepe a két világháború között	329/II
<i>Somogyi Éva</i> : Az 1867. évi kiegyezés előtörténetéből (A februári pátenis fel-függesztése)	879/IV
<i>Szabolcs Ottó</i> lásd Berend T. Iván	
<i>Székely György</i> : Németország változásai Cranach életútján	303/II
<i>Szűcs Jenő</i> : Társadalomelmélet, politikai teória és történelemszemlélet Kézai Simon <i>Gesta Hungarorum</i> -ában, I., II. rész	569/III, 823/IV
<i>Tilkovszky Loránt</i> : A Volksbund utolsó éve és a magyar nemzetiségpolitika (1944. március 19. — 1945. április 4.)	25/I
<i>Váradi-Sternberg János</i> : Az orosz társadalom és az 1848—49. évi magyar forradalom	1136/V—VI

KÖZLEMÉNYEK

<i>Anderle Ádám</i> : A 48-as magyar emigráció és Narciso López 1851-es kubai expedíciója	687/III
<i>Bertényi Iván</i> : Az országbírói intézmény története az 1380-as években	391/II
<i>Földesi Béla</i> : Deákélelmzés a XVII. századi magyarországi protestáns iskolákban	64/I
<i>Füves Ödön</i> : Az 1821. évi görög szabadságharc és Magyarország	106/I
<i>Grickevic, Anatolij</i> : A pravoszláv egyház helyzete a Litván Nagyjefelem-ségben és a nemzeti-vallási harc a magánföldesúri városokban ...	942/IV
<i>Merényi László</i> : A polgári baloldal és a háború kérdése 1912—1914 között ...	1192/V—VI
<i>Miskolczy Ambrus</i> : A román nemzeti egység kérdése és az 1840-es havasal-földi forradalmi mozgalom	406/II
<i>Paulinyi Oszkár</i> : A „bánya” kettős jelentése bányagazdaságunk magyar szóhasználatában	967/IV
<i>Perényi József</i> : Paiszj Hilendarszki, az első bolgár történetíró (XVIII. sz.) ..	427/II
<i>Sebestyén Sándor</i> : A „hevesi ügy”, 1867—1869	1175/V—V
<i>Tardy Lajos</i> : Verancsics Antal sztambuli követjelentései Grúziáról (1553—1557, 1567—1568)	91/I

VITA

<i>Fehértói Katalin</i> : Husziták voltak-e a Heves megyei hereticus-ok?	435/II
<i>Székely György</i> : A sevillai Janus Pannonius-kódexhez	710/III
„Gentilizmus”. A barbár etnikai tudat kérdése. Szűcs Jenő disszertációjának vitája (<i>Granasztói György</i>)	114/I
„Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban, 1556—1767”. Varga János doktori értekezésének vitája. (<i>Granasztói György</i>)	440/II
„Kelet-Európa története a XIX. század első felében.” Beszámoló Arató Endre doktori disszertációjának vitájáról (<i>Palotás Emil</i>)	970/IV
„Parlamentis és pártharcok Magyarországon, 1945—1947” Beszámoló Balogh Sándor doktori disszertációjának vitájáról. (<i>Izsák Lajos</i>)	1223/V—VI

A TÖRTÉNELEMTANÍTÁS KÉRDÉSEI

Balla György: Iskolai történelmi falitérképek Magyarországon 713/III

ELMÉLETI, MÓDSZERTANI KÉRDÉSEK

Bärg, M. A.: A módszer problémája a mai polgári történetírásban 719/III

TÖRTÉNETI IRODALOM

- Angelov, Dimítár*: Obrazuvane na bálgarszkata narodnoszt (Ism. *Niederhauser Emül*) 771/III
- Aron, Robert*: Histoire de Vichy, 1940—1944 (Ism. *Jemnitz János*) 1270/V—VI
- Bakács István*: Hont vármegye Mohács előtt (Ism. *Fügedi Erik*) 1239/V—VI
- Borosy András*: A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben (Ism. *Szakály Ferenc*) 1242/V—VI
- Csáky Moritz*: Der Kulturkampf in Ungarn. Die kirchenpolitische Gesetzgebung der Jahre 1894—1895. (Ism. *Diószegi István*) 154/I
- Czerska, Danuta*: Sobonoje Uloženije 1649 roku. Zagadnienia społecznoustrojowe (Ism. *Komoróczy György*) 1259/V—VI
- Devics József—Károlyi Zsigmond—Zádor Mihály*: A magyar műszaki értelmiség és a Műgyetem a Tanácsköztársaság idején (Ism. *Pándi Ilona*) 782/III
- Dolmányos István*: Finnország története (Ism. *Niederhauser Emül*) 1001/IV
- Eisfeld, Gerhard*: Die Entstehung der liberalen Parteien in Deutschland, 1858—1870 (Ism. *Zachar József*) 1010/IV
- Ezekiel M.—Foz, K. A.*: Korreláció és regresszió-analízis. (Ism. *Tímár Lajos*) 483/II
- Fehér András*: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az ellenforradalmi rendszer (1919 augusztus—1921) (Ism. *Stier Miklós*) 748/III
- Fehér István*: Politikai küzdelmek a Dél-Dunántúlon 1944—1946 között (Ism. *Izsák Lajos*) 1250 V—VI
- Foz, K. A.* lásd Ezekiel, M.
- Fügedi Erik*: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása (Ism. *Kubinyi András*) 753/III
- Gerelyes Endre*: A magyar múzeumügy a két forradalom időszakában, 1918—1919 (Ism. *Glatz Ferenc*) 488/II
- Getzler, Israel*: Martov. A Political Biography of a Russian Social Democrat (Ism. *Jemnitz János*) 155/I
- Gilbert, Felix* lásd Higham, John
- Hajdú Lajos*: Az első (1795-ös) magyar büntetőkódex-tervezet (Ism. *Bónis György*) 1026/IV
- Hardy, James D. jun.*: Judicial Politics in the Old Regime. The Parliament of Paris during the Regency (Ism. *Bónis György*) 1022/IV
- Heckenast Gusztáv*: Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban (Ism. *Kristó Gyula*) 742/III
- Hegedüs Sándor*: Az utolsó trónfosztás (Ism. *L. Nagy Zsuzsa*) 1277/V—VI
- Higham, John—Krieger, Leonard—Gilbert, Felix*: History. The Development of Historical Studies in the United States (Ism. *Arvayné Rényi Zsuzsa*) 484/II
- Hough, Richard*: Felkelés a „Potyemkin” páncéloson (Ism. *Pók Attila*) 1276/V—VI
- Ila Bálint—Kovacsics József*: Veszprém megye helytörténeti lexikona (Ism. *Hangay Zoltán*) 491/II
- Iorga, Nicolae*: Válogatott írások (Ism. *Gergely András*) 478/II
- Kann, Robert A.*: Kaiser Franz Joseph und der Ausbruch des Weltkrieges (Ism. *Galántai József*) 1018/IV
- Károlyi Zsigmond* ld. Devics József
- Kásik, Wladimir*: M. A. Bakunin (Ism. *Kun Miklós*) 476/II
- Kemény G. Gábor*: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. V. 1906—1913 (Ism. *Szász Zoltán*) 990/IV
- Kirschner Béla*: Lenin a demokratikus és a szocialista forradalomról (Ism. *Iván Géza*) 995/IV
- Korszunskij, A. R.*: Gotszkaja Izspanija (Ism. *Bartha Antal*) 142/I

<i>Kosáry Domokos</i> : Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. I. (Ism. <i>Ember Győző</i>)	458/II
<i>Kovácsics József</i> lásd <i>Ila Bálint</i>	
<i>Krieger, Leonard</i> lásd <i>Higham, John</i>	
<i>Krischan, Alexander</i> : Die „Temesvárer Zeitung“ als Banater Geschichtsquelle (1852—1948) (Ism. <i>V. Windisch Éva</i>)	480/II
<i>Kutnar, František</i> : Přehledné dějiny českého a slovenského dějepiscetvi. I. Od počátků národní kultury až po vyznění obrodného ukladu dějepiscetvi v druhé polovině 19. století (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	1261/V—VI
<i>Laczkó István</i> : A magyar munkás- és társadalombiztosítás története (Ism. <i>L. Benke Zsófia</i>)	774/III
<i>S. Lengyel Márta</i> : Reformersors Metternich Ausztriájában (Ism. <i>Fenyő István</i>)	746/III
<i>Lorant, André</i> : Le compromis austro—hongrois et l'opinion publique française en 1867 (Ism. <i>Frank Tibor</i>)	757/III
<i>Maksy Ferenc</i> : A magyar falu középkori településrendje (Ism. <i>Fügedi Erik</i>)	983/IV
<i>Mályusz Elemér</i> : Az V. István-kori Gesta (Ism. <i>Komjáthy Miklós</i>)	448/II
<i>Mérei Gyula</i> : A magyar polgári pártok programjai, 1867—1918 (Ism. <i>Dolmányos István</i>)	1249/V—VI
<i>Merényi Ferenc</i> : A magyar építészet, 1867—1967 (Ism. <i>Vörös Károly</i>)	997/IV
<i>Mészáros István</i> : A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola (Ism. <i>Bellér Béla</i>)	992/IV
<i>Moneta, Jakob</i> : Die Kolonialpolitik der Französischen KP (Ism. <i>Jemnitz János</i>)	1019/IV
<i>Moravcsik Gyula</i> : Byzantium and the Magyars (Ism. <i>Bartha Antal</i>)	738/III
<i>Morütz, Erhard</i> : Preussen und der Kościuszko-Aufstand 1794 (Ism. <i>Kovács Endre</i>)	768/III
<i>Nagy István</i> : A magyar kamara, 1686—1848 (Ism. <i>Kállay István</i>)	987/IV
<i>Nagy Miklós</i> : Kemény Zsigmond (Ism. <i>Gergely András</i>)	1252/V—VI
<i>L. Nagy Zsuzsa</i> : A budapesti liberális ellenzék, 1919—1944 (Ism. <i>Szűcs Miklós</i>)	750/III
<i>Niederhauser Emil</i> : A forrongó félsziget (Ism. <i>Sey István</i>)	1274/V—VI
<i>Papacostea, Șerban</i> : Oltenia sub stăpînirea austriacă (1718—1739) (Ism. <i>Miskolczy Ambrus</i>)	1006/IV
<i>Pestics, Sz. L.</i> : Ruszszkaja Isztoriografija XVIII. veka (Ism. <i>Kurunczi Jenő</i>)	1255/V—VI
<i>Petrović, Nikola</i> : Svetozar Miletić i Narodna stranka (Ism. <i>Arató Endre</i>)	146/I
<i>Pirumova, N. M.</i> : Bakunjin (Ism. <i>Kun Miklós</i>)	476/II
<i>Przygoński, Antoni</i> : Polska w walce z okupantem hitlerowskim. (1939—1945) (Ism. <i>Lagzi István</i>)	1008/IV
<i>Rácz János</i> : Az üzemi bizottságok a magyar népi demokratikus átalakulásban (1944—1948) (Ism. <i>Izsák Lajos</i>)	453/II
<i>Rzadkowska, Helena</i> : Działalność centralizacji londyńskiej Towarzystwa Demokratycznego Polskiego, 1850—1862 (Ism. <i>Kovács Endre</i>)	1257/V—VI
<i>Sarlós Béla</i> : Deák és Vukovics, két igazságügy-miniszter (Ism. <i>Szabad György</i>)	133/I
<i>Śliwowska, W.</i> : W kręgu poprzedników Hercena (Ism. <i>Kun Miklós</i>)	145/I
<i>Szabolcsi Hedvig</i> : Magyarországi bútorművészet a XVIII—XIX. század fordulóján (Ism. <i>Vörös Károly</i>)	138/I
<i>Vadász Sándor</i> : Lenin és a zimmerwaldi baloldal (Ism. <i>Mucsi Ferenc</i>)	455/II
<i>S. Vincze Edűt</i> : A hűtlenségi per, 1871—1872 (Ism. <i>Mucsi Ferenc</i>)	773/III
<i>Zádor Mihály</i> lásd <i>Devics József</i>	
<i>American Social Thought: Sources and Interpretations</i> (Ism. <i>Árvayné Rényi Zsuzsa</i>)	1266/V—VI
<i>Beiträge zur Geschichte des Buchwesens I—II.</i> (Ism. <i>Kratky Tamás</i>)	1004/IV
<i>Bethlen István</i> titkos iratai (Ism. <i>L. Nagy Zsuzsa</i>)	451/II
<i>Budapest társasalmának és gazdaságának száz éve. 1872—1972</i> (Ism. <i>Szilágyi János</i>)	1289/V—VI
<i>Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Karl V. Bd. VIII.</i> (Ism. <i>Sinkovics István</i>)	131/I
<i>Egy hézagpótló helytörténeti forrásgyűjtemény</i> (<i>H. Kohut Mária</i> : Források Budapest történetéhez, 1873—1919) (Ism. <i>Remete László</i>)	779/III
<i>Az élet megindulása Miskolcon és Borsodban a felszabadulás után</i> (Ism. <i>Gyimesi Sándor</i>)	493/II
<i>Isztorija Vengrii III</i> (Ism. <i>Orbán Sándor</i>)	1253/V—VI
<i>A magyar szakszervezetek kongresszusainak krónikája</i> (Ism. <i>Teleki Éva</i>)	1028/IV

Makó, az első felszabadult magyar város (Ism. <i>Kopasz Gábor</i>)	1023/IV
Munkásénekek 1919—1945. Magyar munkásmozgalom és zenekultúra a két világháború között (Ism. <i>Gecsényi Lajos</i>)	164/I
The New Cambridge Modern History XIV. Atlas (Ism. <i>Bereznay András</i>) ...	761/III
Novaja isztorija (Pervuj period (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	474/II
Der Schriftenverkehr zwischen dem päpstlichen Staatssekretariat und dem Nuntius am Kaiserhof Antonio Eugenio Visconti, 1767—1774 (Ism. <i>Mályusz Elemér</i>)	1013/IV
Somogy megye múltjából 1970, 1971 (Ism. <i>T. Mérey Klára</i>)	157/I
Studien zur Geschichtsschreibung im 19. und 20. Jahrhundert (Ism. <i>Sárközi Zoltán</i>)	1272/V—VI
Studium II. A Kossuth Lajos Tudományegyetem Tudományos Diákköreinek kiadványai V. (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	1030/IV
Szolnok megye 1944/45-ös eseményeiből (Ism. <i>Gecsényi Lajos</i>)	163/I
Tanulmányok Budapest múltjából XVIII. (Ism. <i>Dóka Klára</i>)	1245/V—VI
Tolna megyei helytörténeti füzetek 2. sz. (Ism. <i>Tóth Tibor</i>)	784/III
Xenopol, A. D.: Studii privatoare la viața și opera sa (Ism. <i>Bogyirka Emil</i>) ..	1263/V—VI

FOLYÓIRATSZEMLE

<i>Ahtamzjan, A. A.</i> : A génuai konferencia és a rapallói szerződés	511/II
<i>Archer, Julian</i> : A Kommün Lyonban	1035/IV
<i>Avramov, P.</i> : A kulturális forradalom problémái és periodizációja Bulgáriában	185/I
<i>Avtokratov, V. N.</i> : Levéltártudomány: módszertani jellemzés és a kutatások tipológiája	802/III
<i>Barnsby, George J.</i> : A „black Country” életszínvonala a tizenkilencedik században	792/III
<i>Bur Márta</i> : Balkáni kereskedők Magyarországon a XVIII. században	170/I
<i>Campus, Eliza</i> : Nicolae Iorga és a nemzetközi viszonyok (1933—1939)	800/III
<i>Chambers, J. D.</i> : A Tawney-hagyomány	496/II
<i>Comte, Béatrice</i> : A Párizsi Kommün hatása az orosz forradalmi gondolkodás fejlődésére 1871 és 1917 között	1288/V—VI
<i>Crouzet, F.</i> : Keynes: A béke gazdasági következményei c. munkájának franciaországi visszhangja	1044/IV
<i>Cvetkova, B. A.</i> : Változások a balkáni államok oszmán feudalizmusában a XVI—XVIII. században	788/III
<i>Dankelman, Otfried</i> : A német imperializmus külföldi kultúrpolitikájának gyakorlatából, 1933—1945	182/I
<i>Daumard, A.</i> : Franciaország társadalmi struktúrájának alakulása az iparosítás időszakában (1815—1914)	1285/V—VI
<i>Debouzy, Marianne</i> : Új jelenségek az amerikai történészek körében	806/III
<i>Demandt, Alexander</i> : Az újkori Nagy Sándor-kép politikai aspektusai	497/II
<i>Donneur, André P.</i> : A kétésfeles Internacionálé és a Komintern, az egységfront kísérlete	1295/V—VI
<i>Dudzinszkaja, Je. A.</i> : Burzsoá tendenciák a szlavofilek elméletében és gyakorlatában	172/I
<i>Fridenson, P.</i> : Egy új iparág: az autógyártás Franciaországban 1914-ig	1039/IV
<i>Furuja, T.</i> : A japán fasizmusról	514/II
<i>Galkin, I. Sz.—Szoroko-Cjupa, O. Sz.</i> : A legújabbkori történelem oktatása az egyetemeken	517/II
<i>Georgijeva, N. G.</i> : Illegális röpiratirodalom Oroszországban a XIX. század végén — XX. század elején	1042/IV
<i>Goldenberg, S.</i> : A posztókereskedelem, -gyártás, -termelés és -fogyasztás a román fejedelemségekben	787/III
<i>Gruner, Shirley M.</i> : Politikai történetírás a restaurációs Franciaországban ..	192/I
<i>Gutnova, E. V.</i> : Jevgenyij Alekszejevics Koszinszkij	1051/IV
<i>Hara, A.</i> : A japán gazdaság a második világháború alatt	515/II
<i>Hadzsiniokolov, V.</i> : Zsak Natan akadémikus és a bolgár történettudomány ...	1055/IV
<i>Heitz, Gerhard</i> : A „második jobbság” jellegéről	168/I
<i>Jakovlev, N. N.</i> : F. D. Roosevelttől — a Szovjetunióval való együttműködés híve	801/III

<i>Kennedy, P. M.</i> : A nacionalista történetírás hanyatlása Nyugaton, 1900—1970	1052/IV
<i>Klibanov, A. I.</i> : Avvakum mint kultúrtörténeti jelenség	1282/V—VI
<i>Král, Václav</i> : A történettudomány a szocialista társadalomban	1046/IV
<i>Landes, William M.</i> — <i>Solmon, Lewis C.</i> : Iskolakötelezettségi törvényhozás: a XIX. századi törvények és társadalmi változások gazdasági analízise	794/III
<i>Marsina, Richard</i> : A szláv liturgiáért vívott harc Nagymorvaországban	166/I
<i>McCarthy, Donal</i> : A történelem politikai felhasználása Arthur Griffith munkásságában	1038/IV
<i>Meier, Paul</i> : Friedrich Engels és William Morris	174/I
<i>Micseva, Z.</i> : A balkáni paktum és a bolgár—jugoszláv kapcsolatok (1933—1934)	180/I
<i>Miesbach, Henry L.</i> : A Karoling Európa kiegyensúlyozott gazdasági növekedése: javaslatok egy új interpretációhoz	1033/IV
<i>Migev, Vl.</i> : G. Dimitrov és a bolgár fasizmus problémái	183/I
<i>Nyecsikina, M. V.</i> : Az ifjú V. O. Klucsevskij első tudományos munkája	1050/IV
<i>Pavlov, Vladimir</i> : Haditengerészeti ellentétek Bulgária és szövetségesei között 1917—18-ban	1293/V—VI
<i>Pessen, Edward</i> : Az egyenlőségi mítosz és az amerikai társadalmi realitás: vagyon, mobilitás és egyenlőség az „átlagember kora”-ban	500/II
<i>Podrimavskij, M.</i> : Jászi Oszkár és a nemzetiségi kérdés	797/III
<i>Popov, Radoszlav</i> : Ausztria-Magyarország katonai-politikai tervei a Balkánon, 1903—1908	506/II
<i>Proszkurjakova, N. A.</i> : A nemesi földbirtok megoszlása és struktúrája Oroszország európai részén a XIX—XX. század fordulóján	1290/V—VI
<i>Romanovszkij, N. V.</i> : A Szovjetunió megalakulásának néhány problémája napjaink polgári történetírásában	807/III
<i>Schmid, Georg E.</i> : A Coolidge-misszió Ausztriában 1919-ben	798/III
<i>Szobie, James R.</i> : Buenos Aires mint kereskedelmi-bürokratikus város, 1880—1910	795/III
<i>Serrano, Carlos Seco</i> : Spanyolország, a Kommün és az Internacionálé ..	1034/IV
<i>Shewell, William H.</i> : A munkásosztály Marseilleban a második császárság idején: társadalmi struktúrája és politikai magatartása	502/II
<i>Siegel, Martin</i> : Henri Berr és a „Revue de Synthèse Historique”	195/I
<i>Špiesz, Anton</i> : A városiasság kritériumai Szlovákiában és késő feudalizmus időszakában	790/III
<i>Szenyavszkij, Sz. L.</i> : Változások a szovjet társadalom struktúrájában (1938—1970)	1298/V—VI
<i>Szoroko-Cjupa, O. Sz.</i> lásd Galkin, I. Sz.	
<i>Takashi, S.</i> : A második világháború befejeződése a tengelyhatalmaknál	516/II
<i>Tann, Jennifer</i> : Richard Arkwright és a technika	1284/V—VI
<i>Toloknov, V. P.</i> : F. Meinecke „historizmusa”, mint az idealista történeti módszer egyik válfaja	804/III
<i>Trifonov, J. Ja.</i> : Szakadás az orosz pravoszláv egyházban (1922—1925)	506/II
<i>Vahle, Hermann</i> : A német parasztháború mint politikai mozgalom a történetírás tükrében	187/I
<i>Vasziljev, Vaszil At.</i> : A bolgár—csehszlovák politikai kapcsolatok (1926—1931)	509/II
<i>Volkov, I. M.</i> : A szovjet mezőgazdaság és a parasztság háború utáni történetének néhány kérdése	1302/V—VI
<i>Waters, William, R.</i> : A gazdaságtörténet értelmezési módszerei	1281/V—VI
<i>Winter, Eduard</i> : A Vatikán viszonya a Szovjetunióhoz	1300/V—VI
<i>Witt, Ronald G.</i> : A földesúr és a középkori gazdasági fellendülés Észak-Európában, 1000—1250	167/I
<i>Wyncoll, Peter</i> : Az általános sztrájk Nottinghamban	1296/V—VI
<i>Zajoncsovszkij, P. A.</i> : Az orosz tisztikar rendi összetétele a századfordulón	1292/V—VI
<i>Zemke, Uwe</i> : Georg Weerth—Marx és Engels barátja	794/III
<i>Zevin, B.</i> : Az amerikai imperializmus	505/II
<i>Zuberec, V.</i> : A szlovák agrármozgalom kialakulása 1900—1918-ban	176/I

KUTATÁSI BESZÁMOLÓK

<i>L. Nagy Zsuzsa</i> : Jászi Oszkár amerikai hagyatékáról	198/I
--	-------

FIGYELŐ

Bölcöny József: Pihent szemmel? 519/II

KRÓNIKA

- A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán
elfogadott történelmi tárgyú doktori disszertációk, 1945–1970
(*Menyhárt Lajos*) 815/III
- A Magyar–Német Történész Vegyesbizottság budapesti üléséről (*Mada-
rász Éva*) 217/I
- A Magyar Történelmi Társulat hírei 212/I, 527/II, 811/III, 1060/IV
- A Magyar Történelmi Társulat várostörténeti konferenciája. [Hódmező-
vásárhely, 1973. október 19–20.] (*Mann Miklós*) 1304/V–VI
- A munkásmozgalom-történetírás eredményei és időszakos feladatai (Tudo-
mányos ülésszak a Párttörténeti Intézetben) (*Urbán Károly*) 1309/V–VI
- A IV. Nemzetközi Diplomatikai Kongresszus Budapesten (*É. G.*) 1089/IV
- Nemzetközi konferencia a nemzetközi munkásmozgalom történetéről (VII.
linzi konferencia, 1972. szeptember 12–16.) (*Jemnitz János*) 222/I
- Nemzetközi kultúrtörténeti symposium Mariborban (1973. július 2–7.)
(*Ruzsás Lajos*) 551/II
- Az V. Nemzetközi Történelemtanítási Szimposiumról (*Szabolcs Ottó–Unger
Mátyás*) 857/III
- Nemzetközi tudományos ülésszak a XVI–XVII. századi közép-kelet-európai
parasztmozgalmak történetéről (*Búza János–Gyimesi Sándor*) 527/II
- Népiesség és történettudomány. (Ipolyi Arnold születésének 150. évforduló-
jára) (*R. Várkonyi Ágnes*) 523/II
- A XIV., San-Francisco-i Nemzetközi Történettudományi Kongresszus
programja 214/I
- Történelem és tömegkommunikáció [Beszámoló az 1973. évi egri történész
vándorgyűlésről] (*Mann Miklós*) 1061/IV
- Tudományos minősítések 554/II, 1327/V–V
- Varga Endre (1901–1973) (*Bélay Vilmos*) 1058/IV

BIBLIOGRÁFIA

- A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmá-
nyok, cikkek) jegyzéke. 1971. január 1. – december 31., 1972. január 1.
– december 31. (Összeállította: *V. Windisch Éva*) 228/I, 1334/V–VI

S 15 JJ

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ŪRI UTCA 51-53.

107. ÉVFOLYAM 1973. 1. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, ELEKES LAJOS, ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, KOSÁRY DOMOKOS, LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY, SASHEGYI OSZKÁR, SINKOVICS ISTVÁN, SZABAD GYÖRGY, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, ZSIGMOND LÁSZLÓ
(a szerkesztő bizottság elnöke)

A szerkesztőség munkatársai:

INCZE MIKLÓS és TILKOVSZKY LORÁNT

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>Diószegi István</i> : A magyar függetlenségi ellenzék és a Monarchia külpolitikája 1900-1914	3
<i>Tilkovszky Loránt</i> : A Volksbund utolsó éve és a magyar nemzetiségpolitika (1944. március 19.-1945. április 4.)	25

KÖZLEMÉNYEK

<i>Földesi Béla</i> : Deákélelmezés a XVII. századi magyarországi protestáns iskolákban	64
<i>Tardy Lajos</i> : Verancsics Antal sztambuli követjelentései Grúziáról (1553-1557, 1567-1568)	91
<i>Füves Ödön</i> : Az 1821. évi görög szabadságharc és Magyarország	106

VITA

„Gentilizmus”. A barbár etnikai tudat kérdése. Szűcs Jenő disszertációjának vitája (<i>Granasztói György</i>)	114
---	-----

TÖRTÉNETI IRODALOM

Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Karl V. Bd. VIII (Ism. <i>Sinkovics István</i>)	131
<i>Sarlós Béla</i> : Deák és Vukovics, két igazságügy-miniszter (Ism. <i>Szabad György</i>)	133
<i>Szabolcsi Hedvig</i> : Magyarországi bútorművészet a XVIII-XIX. század fordulóján (Ism. <i>Vörös Károly</i>)	138
A. R. <i>Korszunszkij</i> : Gotszkaja Iszpanija (Ism. <i>Bartha Antal</i>)	142
W. <i>Śliwowska</i> : W kręgu poprzedników Hercena (Ism. <i>Kun Miklós</i>)	145

<i>Nikola Petrović: Svetozar Miletić i Narodna stranka (Ism. Arató Endre)</i>	146
<i>Moritz Csáky: Der Kulturkampf in Ungarn. Die kirchenpolitische Gesetzgebung der Jahre 1894—95 (Ism. Diószegi István)</i>	154
<i>Israel Getzler: Martov. A Political Biography of a Russian Social Democrat (Ism. Jemnitz János)</i>	155
Somogy megye múltjából. 1970; Somogy megye múltjából. 1971 (Ism. T. Mérey Klára)	157
Szolnok megye 1944/45-ös eseményeiből (Ism. Gecsényi Lajos)	163
Munkásének 1919—1945. Magyar munkásmozgalom és zenekultúra a két világháború között (Ism. Gecsényi Lajos)	164

FOLYÓIRATSZEMLE

Külföldi folyóiratokból

Richard Marsina: A szláv liturgiáért vívott harc Nagy-morvaországban 166; *Ronald G. Witt: A földesúr és a középkori gazdasági fellendülés Észak-Európában. 1000—1250* 167; *Gerhard Heitz: A „második jobbágyság” jellegéről* 168; *Bur Márta: Balkáni kereskedők Magyarországon a XVIII. században* 170; *Je. A. Dudzinszkaja: Burzsoá tendenciák a szlavofilek elméletében és gyakorlatában* 172; *Paul Meier: Friedrich Engels és William Morris* 174; *V. Zuberec: A szlovák agrármozgalom kialakulása 1900—1918-ban* 176; *Z. Micseva: A balkáni paktum és a bolgár—jugoszláv kapcsolatok (1933—1934)* 180; *Otfried Dankelman: A német imperializmus külföldi kultúrpolitikájának gyakorlatából 1933—1945* 182; *Vi. Migeve: G. Dimitrov és a bolgár fasizmus problémái* 183; *P. Avramov: A kulturális forradalom problémái és periodizációja Bulgáriában* 185; *Hermann Vahle: A német parasztháború mint politikai mozgalom a történetírás tükrében* 187; *Shirley M. Gruner: Politikai történetírás a restaurációs Franciaországban* 192; *Martin Siegel: Henri Berr és a „Revue de Synthèse Historique”* 195

KUTATÁSI BESZÁMOLÓK

L. Nagy Zsuzsa: Jászi Oszkár amerikai hagyatékáról ... 198

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat hírei.....	212
A XIV., san-franciscói Nemzetközi Történettudományi Kongresszus programja	214
A Magyar-Német Történész Vegyesbizottság budapesti üléséről (<i>Madaras Éva</i>)	217
Nemzetközi konferencia a nemzetközi munkásmozgalom történetéről (VII. linzi konferencia, 1972. szeptember 12—16.). (<i>Jemnitz János</i>)	222

BIBLIOGRÁFIA

A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke (1971. január 1.—december 31.). Összeállította; *V. Windisch Éva*

228

Diószegi István:

A magyar függetlenségi ellenzék és a Monarchia külpolitikája 1900—1914

A diplomáciatörténet kutatói újabban egyre nagyobb figyelmet fordítanak a külpolitika belső mozgatóira. A diplomácia mozgástörvényeit ma már nem úgy fogják fel, mint a kutató forrásaiból újra életrekelte külügyi apparátus működési szabályait, hanem úgy, mint egy, a valóságban konkrét formában nem létezett struktúra életmegnyilvánulásait, amelyet a kapcsolatok bonyolult rendszerének felfedésével a történésznek magának kell megszerkesztenie. Ebben a gondolati úton szerkesztett struktúrában, a modellben rendkívül fontos szerep jut az eszmei-politikai komponensnek, a lakosság külpolitikai célok iránti elkötelezettségének. A különböző politikai csoportok és a külpolitika kapcsolatának vizsgálata a diplomácia sok olyan vonatkozását tárja fel, amely mindezeideig rejtve maradt a hagyományos diplomáciatörténet művelői előtt. A külpolitika belső indítékait kutató történésznek azonban számos módszertani nehézséggel kell megküzdenie és célja eléréséhez rendkívül munkaigényes feladatok megoldására kell vállalkoznia. Különösen érvényes ez a megállapítás az Osztrák-Magyar Monarchiára, ahol a történésznek tizenegy nemzet megnyilvánulásaival és ráadásul a nemzeti álláspontok differenciálódásával kell számolnia. A feladat megnyugtató módon csak a különböző nemzetekhez tartozó történészek kollektív erőfeszítésével oldható meg. Jelen tanulmányunkkal, amelyben a függetlenségi ellenzéknek a századfordulótól a világháborúig terjedő külpolitikai tevékenységét mutatjuk be, ehhez a kollektív erőfeszítéshez kívánunk hozzájárulni.

*

A századforduló külpolitikai szempontból nyugalmas időszak volt a Monarchia számára. A korábbi évtizedek ismétlődő osztrák—orosz válságai helyébe a tartósnak ígérkező együttműködés lépett. A cári nagyhatalom a távolkelet felé fordult és a Balkánon az osztrák kívánságoknak megfelelően a status quo mellett kötelezte el magát. A konzervatív szolidaritáson megtört a balkáni nemzeti államok minden próbálkozása, a nagyhatalmakat kizáró együttműködésnek pedig még nem jött el az ideje. A balkáni status quo politikához megfelelő hátvédet biztosított a kettős és a hármasszövetség, bár a német támogatás nem volt magától értetődő és Olaszországgal éppen a Balkán miatt újabban ellentétek keletkeztek. A gyarmatpolitika fejleményei: az osztozkodás és az újraosztás kísérlete nem foglalkoztatták a Monarchiát és a régimódi nagyhatalom a végbement nagyhorderejű változásokat legfeljebb a hagyományos szövetségi kapcsolatok meglazulásán érzékelté.

A Függetlenségi párt nem volt érzéketlen a nagypolitika kérdései iránt és a felmerült problémákkal kapcsolatosan esetről esetre véleményt nyilvánított. A századforduló éveiben elhangzott nyilatkozások leginkább gyakori és újra meg újra visszatérő témája azonban nem a külpolitika maga, hanem Magyarország és a közös külpolitika viszonya. Az önálló külpolitika hiánya mint sérelem, különféle formákban előkerült. Bartha Miklós a *Magyarország* hasábjain szinte az idegen hatalomtól való félelem érzését intonálta. „A külügy ránk nézve 'Ferenc József föld'. Rejtélyes, hideg és borzalmas. Egy sötét, ismeretlen világ, amelynek csak akkor van némi fénye, ha megcsillámlik benne a szurony.”¹ Holló Lajos a delegációban a külügyben alkalmazott magyar állampolgárok alacsony számát és a magyar nyelvhasználat hiányát panaszolta. Lovászy Márton ugyanitt a nemzeti szuverenitás oldaláról közéletette meg a kérdést: „Nem látom a külügyek vezetésében azt a tendenciát, hogy Magyarország jogai megóvassanak, Magyarország léte, önállósága, méltósága kidomboríttassék, sőt nemcsak hogy ezt nem látom, hanem ezen a téren igenis messzemenő törvénytenségeket és jogsértést látok.”² Hogy az önálló külügy hiánya mélyebb politikai és közvetlen gyakorlati okokból káros, hátrányos, abban a függetlenségek egyetértettek. Abban is, hogy a helyzetet változtatni kell. A pártprogramok előírásai, amelyek a perszonális uniót és veled együtt az önálló magyar külügyet irányozták elő,³ annyira csak távlatiak voltak, hogy nem lehetett sokra menni velük. Egyre inkább erősödik ezért az a törekvés, hogy az önálló külügy igényének fenntartásával, már a közös külügy keretei között erősítsék a magyar jelleget, növeljék a magyar részesedést. Kossuth Ferenc, aki elutasította a delegációban való részvételt, interpellációban kérte a vörös könyvek újbóli megjelentetését, mert, mint mondotta: Magyarország szükségét érzi annak, hogy mint állam szerepeljen és a külügyekre befolyása legyen.⁴ Hogy Kossuth Ferenc a vörös könyveket nem a delegáció, hanem a magyar országgyűlés elé kívánta terjesztetni, mit sem változtatott azon, hogy a közös külpolitikát gyakorlatilag tudomásul vette. Az Ugron-párt pedig, amely már régóta részt vett a delegáció ülésein, Holló Lajos révén évről évre beterjesztett egy határozati javaslatot, amely a külképviselőknek a magyar zászló és címer használatára kötelezte a külügyminisztert és egyúttal előírta a magyar nyelv hivatalos használatát.⁵ A delegáció szabadelvű párti többsége természetesen minden alkalommal leszavazta az indítványt, a javaslat népszerűsége mégis évről évre növekedett.

A XIX. század folyamán az orosz kérdés volt a magyar politikusok számára az első számú külpolitikai probléma. A cári terjeszkedéstől való félelem határozta meg három nemzedéken át a valamennyi szomszédal szembeni magatartást. Az volt a barát, aki az oroszok ellen segített, az volt az ellenség, aki a cári politika vizein evezett. A hagyományos orosz-félelem a századvégi függetlenségi megnyilatkozásokban is megtalálható. Kossuth

¹ Bartha Miklós összegyűjtött munkái. 5. kötet. Politikai cikkek. Budapest. 1912. 240–241. l.

² A közösügyek tárgyalására a magyar országgyűlés által kiküldött és Ófelsége által 1904. május 14-ére Budapestre összehívott Bizottság naplója (a továbbiakban: Bizottsági napló). Bpest. 1904. 9. l.

³ Vö. *Mérei Gyula*: Magyar politikai pártprogramok 1867–1914. Budapest. 1934. 303. és 306. l.

⁴ Az 1896. évi november hó 23-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója (a továbbiakban: Képviselőházi napló). Budapest, 1897. 4. köt. 371. l.

⁵ Bizottsági napló 1905. 37. l.

Ferenc egy 1897 elején benyújtott interpellációjában, amelyben éppen az orosz külpolitika szándékairól érdeklődött, kijelentette: „Magyarország érdekei bizonyos körülmények között igen kompromittálva lehetnek az orosz politika vezérszereplése által”.⁶ Az év folyamán kiobbant görög-török háború kapcsán is annak a nézetének adott kifejezést, hogy az esemény újra aktuálissá teheti a balkáni orosz hódítást.⁷ Csávolszky Lajos 1903-ban napirenden levőnek nevezte a Törökország ellen irányuló orosz támadást.⁸ Az orosz terjeszkedéstől való félelem azonban korántsem általános már a Függetlenségi Párt köreiben. Akadnak olyanok, akik kifejezetten kétségbe vonják Oroszország támadó szándékát és támadó képességét. „Hogy is lehet képzelni, hogy egy olyan ország, mint Oroszország, ahol a nihilizmus és anarchizmus uralkodik, külháborút viseljen — mondotta a képviselőházban az egyik függetlenségi képviselő. De még azok a politikusok is, akik az orosz támadás lehetőségét elvileg nem zárják ki, azzal tulajdonképpen mint sohanapján bekövetkezhető eshetőséggel számolnak. Holló Lajos az 1902-es delegáción egy ilyen támadás matematikai valószínűségét egy százalékra becsülte.¹⁰ A cári terjeszkedés tételének elvetéséből logikusan következett, hogy nem emeltek kifogást a kialakuló osztrák-magyar-orosz együttműködés ellen. Amikor 1897 áprilisában Ferenc József Pétervárra látogatott, a *Magyarország* üdvözölte a két udvar közötti közeledést,¹¹ és a másik lap, a *Budapest* is csak azt nehezményezte, hogy az uralkodó nem hangsúlyozta eléggé magyar király mivoltát.¹² Az Oroszországgal egyetértésben folytatott balkáni status quo politika és a műrzségi egyezmény ellen sem hangzott el egyetlen kritikai ellenvetés sem a delegációban. A hivatalos külpolitikával szemben mutatott egyetértés mellett a publicisztikában, sőt a történetírásban is kifejezett oroszbarát megnyilvánulások jelentkeztek.¹³ A távolkeleti háborúban a függetlenségi újságírás ugyan erőteljes japán-barátságot árult el,¹⁴ de az ellenszenv ekkor, miként a forradalom alatt is, nem Oroszországnak, hanem a cárizmus rendszerének szólt. Az orosz veszélyről és az orosz forradalom teremtette új külpolitikai helyzetről így nyilatkozott a *Budapest* cikkírója: „A magyar nemzetnek minden oka megvan rá, hogy teljes rokonszenvenvel kísérje az orosz nemzet szabadságharcát . . . és örüljön annak is, ha az északi fenyegető kolosszus oly országokra esik szét, melyeket a zsarnoki egyeduralom helyett népszabadság vezérelne, s melyben esetleg barátokra és szövetségekre is találhatna árva nemzetünk.”¹⁵

A Balkán-félszigeten lezajló átrendeződés a magyar külpolitikai megnyilatkozások egyik legfőbb témája volt a hetvenes-nyolevanas években. A századforduló éveinek nyugodtabb periódusában csökkent az érdeklődés, de a Balkán azért továbbra is a figyelem előterében maradt. A balkáni nemzeti mozgalom kapcsán a függetlenségi körökben mutatkoztak

⁶ Képviselőházi napló 1896—1901. 3. köt. 66. l.

⁷ Uo. 352. l.

⁸ Képviselőházi napló 1901—1904. 12. köt. 295. l.

⁹ *Dolmányos István*: A magyar parlamenti ellenzék történetéből. Budapest. 1963. 181. l.

¹⁰ Bizottsági napló 1902. 32. l.

¹¹ Magyarország, 1897. ápr. 15.

¹² Budapest, 1897. ápr. 30.

¹³ *Dolmányos*: i. m. 180—183. l.

¹⁴ Vö. Budapest, 1904. febr. 11.

¹⁵ Budapest, 1905. dec. 29..

szimpatizáns megnyilvánulások. Bartha Miklós így írt 1897-ben a krétai felkelésről: „Az a küzdelem, mely most a Balkán tövében foly, egy elnyomott nép szabadságharcát jelenti.”¹⁶ A delegációban és sajtóban több alkalommal szó esett arról, hogy a hagyományos osztrák külpolitika hibát követett el akkor, amikor a balkáni népek igényei iránti közömbösségével a Monarchia ellen hangolta a félsziget népeit.¹⁷ A szerbiai királygyilkosság alkalmával a Függetlenségi Párt a szerb nemzet iránti szimpátiájának adott kifejezést.¹⁸ A balkáni népek és a balkáni nemzeti mozgalmak iránti szimpátia azonban korántsem általános. Bartha Miklós fentebb idézett cikkében arról szól, hogy fájlalja és szégyelli, hogy a magyar közvélemény orgánumai megtámadták rokonszenvüket a görög nép küzdelmétől.¹⁹ Kossuth Ferenc ez alkalommal a parlamentben éppen annak az aggályának adott kifejezést, hogy a háború kedvezőtlen hatást gyakorol a Monarchia szláv lakosságára.²⁰ Kossuth Ferenc a szláv nemzeti mozgalomtól a feltételezett orosz támogatás miatt tartott, de a szlávellenesség és török-barátság azoknál is fellelhető, akik az orosz külpolitika természetét megváltozottak látták. Az Ugron-párthoz tartozó Okolicsányi László a delegáción kijelentette: „a magyar közvélemény és ennek hivatalos kifejezője, a külügyi albizottság Törökország irányába barátságos érzellemmel viseltetik”.²¹ Sokakkal egyetértésben nemcsak a mutatkozó nyugtalanságok lecsillapítására irányuló osztrák orosz együttműködést helyeselte, hanem a balkáni népek érdekében történő beavatkozástól is óvott. „Törökországnak van elég ereje a rendcsináláshoz, csak ha erélyes eszközökhöz nyúl, nem kell álszent jelszavakkal beavatkozni. hanem hagyni kell, hogy bánjon el saját alattvalóival.”²² Pedig hát az „erélyes eszközök” a bolgár borzalmakat és újabban az örmény mészárlást jelentették.

A század elején a delegáció külpolitikai vitái alkalmával a legtöbb szó a hármasszövetségről esett, a legtöbbet a Németországhoz való viszonytal foglalkoztak a felszólaló függetlenségi képviselők. A hármasszövetségről beszéltek, méghozzá elutasító értelemben és a hagyományos szövetségi kapcsolatot felülvizsgálatát, sőt a szövetségi politika megváltoztatását kérték a hivatalos külügyi vezetéstől. A formai indok erre a nemzetközi helyzet megváltozása, az Oroszországhoz fűződő kapcsolatok megjavulása volt. „Mi Oroszországgal oly jó viszonyban vagyunk, karöltve járunk el, kérdem: ki ellen van szükségünk erre a hármasszövetségre?”²³ – tette fel a kérdést Ugron Gábor és a hozzászólók sorra vették a probléma orosz vonatkozását. Hogy hármasszövetségre valamikor szükség volt, de most már nincs, mert nem vagyunk fenyegetve észak-keleti szomszédunk részéről (Okolicsányi László²⁴), hogy a hármasszövetség betöltötte feladatát (Lovászy Márton²⁵), hogy a szövetség senki ellen nem véd, ellenkezőleg, nyugati háborúba való bevonással fenyeget (Holló Lajos²⁶). A függetlenségiiek azonban nemcsak

¹⁶ Bartha: i. m. V. köt. 244. l.

¹⁷ Bizottsági napló 1902. 35. l. és Magyarország, 1903. jan. 6.

¹⁸ Képviselőházi napló 1901–1904. 16. köt. 379. l.

¹⁹ Bartha: i. m. V. köt. 244–245. l.

²⁰ Képviselőházi napló 1896–1901. 3. köt. 352. l.

²¹ Bizottsági napló 1904. 18. l.

²² Bizottsági napló 1903. 56–57. l.

²³ Bizottsági napló 1903. 70. l.

²⁴ Bizottsági napló 1902. 47. l.

²⁵ Bizottsági napló 1904. 10. l.

²⁶ Bizottsági napló 1902. 32. l.

történelmi és elvi okokból nyilatkoztak a szövetség ellen, hanem mert a Németországgal való együttműködésben a magyar belpolitikai és külpolitikai érdekek súlyos veszélyeztetését vélték felfedezni. Rámutattak arra, hogy a német kormány támogatja a magyar integritást veszélyeztető allddeutsch mozgalmat, vámpolitikájával a magyar gazdasági érdekeket sérti, a Balkánról kiszorítja az osztrák-magyar gazdasági befolyást, és a Drang nach Osten politikájával veszélybe rántja szövetségését. A politikai röpirat-irodalomban az orosz hódítás veszélye helyett a magyarságot fenyegető német expanzió rémo bukkant fel. „Magyarország ma, dacára dicső múltjának, azon ponton áll, hogy Össznémetország hűbéresévé váljék. Austria, melynek lakossága négyötöd részben szlávokból áll, szintén jobb sorsot érdemel, mintsem, hogy egy parányi német kisebbség által kizsákmányoltassék és végezetül a pángermánizmus bírvágyának áldozatául essék”²⁷ – kongatta meg a vészharangot az egyik röpirat szerzője. A Függetlenségi Párt egyes politikusai túl is mentek a szövetségi politika kritikáján és maguk tettek kezdeményező lépéseket az új kapcsolatok kialakítása érdekében. Ugron Gábor 1898-ban a francia külügyminiszterrel, Delcassé-val tárgyalt „a Habsburgok kettős monarchiájának Francia- és Oroszország felé való irányítása” érdekében,²⁸ 1905-ben pedig a párt egyes képviselői a magyar–cseh–lengyel szövetség létrehozásának lehetőségeiről cikkeztek.²⁹ A delegációban Itália balkáni terjeszkedése miatt számos olasz-ellenes megnyilatkozás is elhangzott.³⁰ A hármasszövetség elleni megnyilatkozásokat azonban nem osztotta az egész függetlenségi tábor: a német- és olasz-ellenesség inkább az Ugron-pártra volt jellemző. A függetlenségi nagyobb felének véleményét az orosz terjeszkedéstől még mindig tartó és ezért a hármasszövetséghez ragaszkodó Kossuth Ferenc fejezte ki, amikor kijelentette: „Az én meggyőződéseim szerint a hármasszövetségnek Magyarországra nézve igen nagy értéke van, mert a békét biztosítja; Magyarországnak pedig békére van szüksége.”³¹ Ugron Gábor francia–orosz akcióját a Kossuth-párt köreiben pedig egyenesen elítélték.

Abban a négy esztendőben (1906 és 1909 között), amikor a Függetlenségi Párt a parlamenti helyek abszolút többségét birtokolta és három miniszterrel képviseltette magát a magyar kormányban, külpolitikai vonatkozásban is tovatúnt a századforduló viszonylagos nyugalma. A nehézségeket ezekben az években még a Monarchia okozta önmagának. A változatlanság elvét valló Goluchowski után Aehrenthal az osztrák nagyhatalmi gondolat képviselője volt, aki a nagyhatalmi rangot a terjeszkedési képességen mérte. Az expanzió terrénuma természetesen a Balkán volt, ahol először Bosznia-Hercegovina bekebelezését vette célba, de aztán Szerbiának és a természetes végcélnek: Szalonikinek kellett következnie. A hódítás az Oroszországgal való egyezkedés útján veszélytelennek tűnt, de már az első lépésnek orosz harag és balkáni eszmélés lett a következménye. A Balkán rövidesen bécsi kezdeményezés nélkül is veszélyzónává vált a Monarchia számára.

²⁷ Rimler Gyula: A francia–orosz–osztrák-magyar szövetség szükségessége. Budapest, 1901. 71–72. l.

²⁸ Uo. 66. l.

²⁹ Dolmányos, I.: L'idée d'une alliance hungaro-polono-tchèque contre les Habsbourgs, en 1905. In: Annales Universitatis Budapestinensis. Sectio Historica. Tomus VI. 147–152. l.

³⁰ Bizottsági napló 1904. 20. l.

³¹ Képviselőházi napló 1896–1901. 19. köt. 109. l.

Az ellenzék padsoraiból a kormánypárti oldalra átcsoportosuló függetlenségiakat akár szélső, akár viharállapot volt a nemzetközi politikában, egy dolog mindig foglalkoztatta: a külügy megmagyarosítása. A magyarosításon nem a Monarchia külpolitikájának magyar szempontok szerint történő irányítását értették, hanem a külügyminisztérium magyar (pontosabban orosz-trák-magyar) jellegének kialakítását. A magyar címer és zászló használatára, a magyar hivatali nyelv bevezetésére irányuló javaslatok már korábban ott szerepeltek a delegációk előtt, de a szabadelvűpárti többségű testületben nem kapták meg a szükséges többséget. A koalíciós kormány kinevezése után minden fórumon kicsapott medréből ez a magyarosítási hullám. Goluchowski tíz éven át németül tájékoztatta a delegáció külügyi albizottságát, és ezt mindenki rendjén valónak találta. 1906 nyarán viszont szemére vetették, hogy nem tanul meg magyarul³² és az ősz folyamán Aehrenthalnak is feladták a nyelvleckét.³³ A delegáció külpolitikai vitáin többen olyan álláspontra helyezkedtek, hogy a külügyminisztérium összes alkalmazottai kötelesek a magyar nyelvet elsajátítani. A delegáció egésze és a magyar kormány nem osztotta ezeket a túlzó követeléseket, de a magyarosítás mértékét különböző megnyilvánulásaiban maguk is meghatározták. Wekerle Sándor miniszterelnök 1907 januárjában memorandumot készített a közös külügyminiszter számára, amelyben ugyancsak a magyar nyelvhasználat, valamint a magyar jelvények érdekében lépett fel.³⁴ Wekerle kifejtette, hogy a magyar nyelvhasználatot a Külügyminisztérium és a magyar minisztériumok, valamint a magyar hivatalok és a diplomáciai szervek (követségek és kereskedelmi képviselők) közötti levelezésben óhajtja, a külügyminiszter és a magyar miniszterelnök bizalmas jellegű érintkezéseiben a német nyelv további fenntartásával. A címer és jelvény a jövőben a kettős sas és a császári korona mellett a magyar címer és korona, német és magyar felirattal. A miniszterelnök memorandumában foglalt kívánások a delegáció határozatai között is szerepeltek, megtoldva azzal a ponttal, hogy a közös külügyminiszter évenként beszámolni tartozik a minisztérium alkalmazásában álló magyar állampolgárok létszámáról.³⁵

A korábban gyakran szereplő külpolitikai problémák sorában az orosz kérdés tovább veszített jelentőségéből. Az orosz fenyegetésről, az orosz terjeszkedésről felállított régi tételt most már azok is időszerűtlennek találták, akik a századfordulón még a kiegyezés éveiben megfogalmazott külpolitikai doktrínához ragaszkodtak. A távolkeleti vereség és a forradalom a magyar függetlenségi szemében is akcióképtelenné tette az egykori világhódító birodalmat. Még hozzá az 1906-os nyári delegáción kifejtett vélemény szerint nem csak rövid időre, hanem évtizedekre.³⁶ Az orosz terjeszkedésről vallott tétel általános revideálásából logikusan következett volna, hogy a hármasszövetség időszerűségét, szükségességét még a korábnál is fokozottabb módon kétségbe vonják. A hármasszövetséggel való szembenállás ezekben az években azonban nem erősödött, hanem inkább mérséklődött. A régi panaszok az alldeutsch mozgalom támogatásáról és a gazdasági akadályozásról ugyan

³² Bizottsági napló 1906. jún. 35. l.

³³ Bizottsági napló 1906 nov. 142–143. l.

³⁴ Haus-, Hof und Staatsarchiv, Wien. Ministerium des Aeussern. Politisches Archiv. I. Geheim-Akten. Karton 487.

³⁵ Bizottsági napló 1906 nov. Határozatok 8. l.

³⁶ Bizottsági napló 1906 jún. 46. l.

most is előkerültek, sőt a régiekhez újabb kifogások járultak. A sajtóban és a delegációban szóvá tették, hogy Németország algécirasi kalandja a Monarchiát is a háború szélére sodorta,³⁷ és sokat beszéltek arról is, hogy Magyarország nem nézheti tétlenül a lengyel területeken végbemenő mértéktelen germanizációt.³⁸ A kritika azonban korántsem volt olyan éles, mint az előző években. Ha fel is merült, hogy a Monarchiának más irányba is kell tájékozódnia,³⁹ a szövetség felbontását nem követelték. Jellemző, hogy a hármasszövetség legnagyobb hazai ellenfele, Ugron Gábor is csak a Monarchia szövetségén belüli helyzetének megjavítását szorgalmazta.⁴⁰ A külügyi albizottság 1906 őszi jelentésében a következő mondat állott: „Az albizottság most is meg van győződve arról, hogy külpolitikánk alapját a hármasszövetségnek kell képeznie, és örömmel konstatálja, hogy erre nézve közte és a külügyminiszter úr között nézeteltérés nincs.”⁴¹ A „külpolitika alapját képező szövetséget” a függetlenségekiből álló delegáció éppúgy jóváhagyta, mint korábban a szabadelvűekből rekrutálódott valamennyi hasonló testület.

A korábbi megnyilatkozásokhoz viszonyítva leginkább a Balkán-kérdés megítélésében mutatkozik álláspont-változás, vagy legalábbis igen erős hangsúlyeltolódás. A század elején, noha jelentkeztek a balkáni népek iránti barátságos megnyilvánulások, alapjában véve helyeselték a status quo megőrzésére irányuló külpolitikát és ennek eszközét, az osztrák- orosz együttműködést is célszerűnek nyilvánították. A koalíció kormányrajutását követő első delegációs ülésen mindent elvetettek, amit addig helyeseltek, és a legélesebb hangon elhatárolták magukat Goluchowski Balkánpolitikájától. Meggyanúsították a külügyminisztert, hogy hódító céljai vannak a Balkánon,⁴² fejére olvasták, hogy felelevenítette a terjeszkedésre törő „szerencsétlen osztrák politikát”⁴³ és azt is szemére vetették, hogy az Oroszországgal való együttműködése tulajdonképpen az osztozkodásra irányult.⁴⁴ Ugyanakkor olyan kijelentések hangzottak el, hogy magyar részről rokonszenvvel kísérik Szerbia, Montenegro és Bulgária szívélyes érintkezését⁴⁵ és kifejezésre juttatták, hogy a magyar közvélemény a Balkán népeinek szabad fejlődését kívánja.⁴⁶ S amikor néhány hónap múlva Aehrenthal lépett Goluchowski helyébe, a delegáció külügyi bizottságának előadója felszólította, hogy „vegye fel a continuitás fonálát” és érvényesítse a Balkán-politikában a Monarchia erkölcsi súlyát. „A keleti államok a mi külügyi politikánk befolyása alatt váltak nagyobb részt szabaddá és voltak képesek független fejlődésüket folytatni”⁴⁷ mondotta az előadó és a kontinuitás felvételén ennek a politikának a felújítását értette. Ez a politika reálpolitika, mert a Balkánon megindult átalakulás „nem fog megállni, míg célját nem éri el”,⁴⁸ és célszerű is egyben, mert így a balkáni népek „önként és erősen átértzett érdekeik alapján törekszenek majd

³⁷ Bizottsági napló 1906 nov. 153. l.

³⁸ Bizottsági napló 1907. 29. l.

³⁹ Bizottsági napló 1907. 14. l.

⁴⁰ Bizottsági napló 1907. 47–49. l.

⁴¹ Bizottsági irományok 1906. nov. 268. l.

⁴² Bizottsági napló 1906 jún. 40. l.

⁴³ Bizottsági napló 1906 jún. 32. l.

⁴⁴ Bizottsági napló 1906 jún. 21. l.

⁴⁵ Bizottsági napló 1906 jún. 59. l.

⁴⁶ Bizottsági napló 1906 jún. 22. l.

⁴⁷ Bizottsági napló 1906 nov. 138. l.

⁴⁸ Bizottsági napló 1907. 56. l.

a Monarchia védőszárnyai alá jutni”.⁴⁹ Törökország, a török integritás és szuverenitás mellett ezekben az években alig hangzott el néhány szó.

A balkáni népek szabad fejlődéséről vallott függetlenségi álláspont Balkánon foganatosítandó bármiféle hódítás határozott elutasításával egészült ki. „Mindenekelőtt el kell háritanunk minden kételyt és annak a gyanúnak az árnyékát is, mintha mi keleten hódítani kívánnánk”⁵⁰ fogalmaz meg a tételt Sággy Gyula, és ez a gondolat minden nyilvános fórumon új és újra kifejezést nyert. A nagy Balkán-barátságban és a terjeszkedés elutasításában azonban nem mutatkoztak túlságosan állhatatosnak és a függetlenségi álláspont rövidezen újabb gyökeres változáson esett át. Miközben a delegáción még a sztereotip „nem terjeszkedünk” jelszót hangoztatták, Kossuth Ferenc, a párt vezetője 1908 tavaszán így nyilatkozott Aehrenthalnak: „Annektáltassék Bosznia és Hercegovina a Magyar Korona jogán, élve azzal, hogy minden békekötésben, mely Törökországgal a múlt időben kötött, e jogra nézve kisebb nagyobb fenntartás található.”⁵¹ A függetlenségi politikus, mint mindenki más, magának tulajdonította az „eszmét”, pedig hát Aehrenthalal szemben is farkasnak bizonygatta, hogy jó a báránypecsenye. Nem csoda, hogy Kossuth Ferenc azt a választ kapta, hogy „gondolata komoly valóság lehet, talán nem is egy nagyon távoli jövőben”.⁵² És amikor 1908 októberében sor került a bekebelezés proklamálására, a Függetlenségi Párt a közös külügyminiszter mögé sorakozott. „Azt hiszem, az igen tisztelt külügyminiszter úr készséggel el fogja ismerni, hogy a magyar delegatio részéről, épp úgy, mint az akkori magyar kormány, mint a magyar parlament és az egész magyar nemzet oly osztatlan áldozatkész támogatásban részesítette, a mibe semmi zavaró hang nem vegyült”⁵³ – mondotta ugyanaz a Sággy Gyula, aki korábban a hódításnak még az árnyékát is el akarta háritani. „Zavaró hang” persze akadt. A proklamáció alkalmával, utólag is, többen szóvá tették, hogy a lépést nem készítették kellőképpen elő, hogy hiányzott a Törökországgal való előzetes megegyezés és hogy a háború szélére sodorták az országot.⁵⁴ Burián István, az eseményekben részes közös pénzügyminiszter is csak azt jegyezte ironikusan naplójába, hogy a magyar delegátusok „a nehéz falatot elég könnyen vették be”.⁵⁵ Tény azonban, hogy a magyar minisztertanács sőtöbbséggel hozzájárult az annexióhoz,⁵⁶ a közös minisztertanácson Wekerle Sándor magyar miniszterelnök a leghatározottabban támogatta Aehrenthalt,⁵⁷ és a magyar delegáció is egészében jóváhagyta a foganatosított intézkedést.⁵⁸ A jóváhagyás annak reményében történt, hogy az annektált területek a magyar korona részét fogják képezni,⁵⁹ de a külügyminiszter eljá-

⁴⁹ Bizottsági napló 1907. 12. 1.

⁵⁰ Bizottsági napló 1906 nov. 142. 1.

⁵¹ R. Várkonyi Agnes: Adalékok a Függetlenségi Párt történetéhez. (Kossuth Ferenc tíz levele). Századok, 95. évf. 1961. 356. l.

⁵² Uo. 357. l.

⁵³ Bizottsági napló 1910 okt. 129. 1.

⁵⁴ Bizottsági napló 1908. 21. 1.; Bizottsági napló 1910 okt. 142. és 156. 1.

⁵⁵ Burián István naplója. 1908. okt. 31-i bejegyzés. Református Egyetemes Konvent Levéltára. Bpest, Burián iratok.

⁵⁶ Magyarország története az abszolutizmus és a dualizmus korában. Egyet. Jegyz. 4. füzet. 1900–1918. 168–169. l.

⁵⁷ Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Kriese 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914. Wien, 1930. I. köt. 44. l.

⁵⁸ Budapest, 1908. okt. 17.

⁵⁹ Várkonyi: i. m. 356–358. l.

rását a nyilvánosság előtt a „szláv gyűrű” és a „nagy délszláv állam” hirtelen felelevenített szolamával támogatták. Mesterkéltnél és indokolatlan fordulat volt ez az években át hangoztatott Balkán-barátság után, de a szerb tiltakozás utólag némiképp igazolni látszott a nyilvános indoklást. A Függetlenségi Párt egyébként az annexiók válság folyamán is a külügyminiszter mögött állt és még a Szerbia elleni háborúra is késznek mutatkozott.⁶⁰

Azokban az években, amelyekben a Függetlenségi Párt újra az ellenzéki padsorokban foglalt helyet (1910 és 1914 között), a külpolitika fontossága egyre inkább növekedett a Monarchia számára. Pedig a régimódi és etnikai struktúrája folytán sérülékeny nagyhatalom nem is kezdeményezett többé. Aehrenthal, aki céltudatos expanzív programmal indult, az annexiók válság negatív tapasztalatai után visszahátrált a status quo vonalára, és csupán a fennálló viszonyok megőrzése érdekében tevékenykedett. Berchtold, az 1912-ben hivatalba lépő új közös külügyminiszter már csak félnél és határozatlan egyénisége miatt sem kívánt eltérni a biztonságot nyújtó változatlanlanságtól. A sokféle feszültségtől telített nemzetközi atmoszférában azonban nem volt túl nagy befolyása a Monarchia passzivitásának. 1910 után minden esztendő újabb nemzetközi válságot és háborút hozott, és a nagyhatalmak között végül a türelmét vesztett Monarchia csapott elsőnek kardjára.

A nagy nemzetközi válságok sorozatát 1911 nyarán Németország újabb marokkói vállalkozása, az agadiri incidens nyitotta meg. A „párducugrás” nem érintette közvetlenül a Monarchiát, de a fennálló szövetségi kapcsolatok miatt mégsem lehetett közömbös számára a német-francia és német-angol viszony alakulása. A Függetlenségi Párt köreiben volt már precedens arra, hogy a német agresszivitás megnyilatkozására hogyan reagáljanak. Annak idején szinte egyhangúan elítélték II. Vilmos első marokkói vállalkozását (a tangeri látogatást), és szigorúan megrótták Goluchowskit, mert túlzottan támogatta Németországot az algecirasi konferencián.⁶¹ Ez a visszautasító, elítélő állásfoglalás a „párducugrás” alkalmával is jelentkezett. „Németország tengerentúli terjeszkedései és vállalkozásai kedvéért nem vállalhatjuk azt a rizikót, hogy háborúba keveredjünk oly érdekekért, amelyek a mieinket nem érintik”⁶² — mondotta Holló Lajos. A visszautasítás azonban most mérsékeltebb, mint 1906-ban volt. A Függetlenségi Párton belül a koalíció kormányzása idején csökkent a német-ellenesség és a Justh-párt, amely 1909 után ebben a tekintetben az Ugron-párt hagyományaihoz nyúlt vissza, szintén hangfogót használt, ha Németország jött szóba. Az a körülmény, hogy Németország az annexiók válság során a Monarchia mellé állt, a függetlenségi politikai magatartását is erősen befolyásolta. Batthyány Tivadar elismerte, hogy akkor „a német szövetséges húzott ki a hínárból”⁶³ és éppen ezért most szívesen látta volna, „ha a külügyminiszter úr a marokkói kérdésben Németországot egy kissé hathatósabb módon részesítette volna támogatásban”.⁶⁴ Pedig Batthyány a hármasszövetség legerősebb bírálói közé tartozott.⁶⁵ Természetes, hogy a Kossuth-pártnak nem volt az agadiri incidensről kritikai megjegyzése. Apponyi Albert, aki ezekben az években a Kossuth-párt részéről a leggyak-

⁶⁰ Uo. 359. l.

⁶¹ Bizottsági napló 1906 jún. 43. l.

⁶² Bizottsági napló 1911. 15. l.

⁶³ Bizottsági napló 1910 okt. 158. l.

⁶⁴ Bizottsági napló 1911. 35–36. l.

⁶⁵ *Batthyány Tivadar*: Beszámoló. I. Budapest. é.n. 15–33. l.

rabban szólalt fel a delegáción, most is a hármasszövetséghez való ragaszkodásáról biztosította a közös külügyminisztert.

A magyar politikai közvélemény és különösképp a Függetlenségi Párt Olaszországgal kapcsolatos magatartását ellentétes irányú megfontolások befolyásolták. Az egyik meggondolás az egykori fegyverbarátságra hivatkozva a barátságra ösztönzött, a másik a Trentinóval és a Balkánnal kapcsolatos ellentétek miatt az elhidegülés irányába hatott. Természetes, hogy a huszadik században egyre jobban halványult Garibaldi és Kossuth közös harcának emléke és a múlt helyett inkább aktuális érdekellentétek befolyásolták erősebben az állásfoglalást. Amikor 1911 őszén Itália támadó fellépése révén az olasz-török háború kirobbant, a magyar közvélemény, történelem ide, történelem oda, élesen elítélte a támadót. Az egyik befolyásos napilap, a *Pesti Napló* egyenesen rablóhadjáratnak, kalózmérenyletnek nevezte a tripoliszi akciót,⁶⁶ és véleményét a hazai újságok többsége osztotta. Az általános elutasításon és elítélésen belül még a függetlenségek álláspontja volt a leginkább mérsékelt. „Nálunk a rokonszenv mind a két hadviselő félle szemben egyformán magas fokon áll és abban a tekintetben nincs közöttünk nézeteltérés, hogy mind a két nemzetet lehetőleg meg kellene kímélni azoktól a veszélyektől és veszteségektől, amelyek mind a két küzdő félre nézve a hadviselés által fennállanak”⁶⁷ – mondotta Holló Lajos a delegáción. Olyan helyzetben, amikor a közvélemény nagyobb része Törökország mellett nyilatkozott, és a vezérkar az Olaszország elleni preventív háború esélyeit latolgatta, nagyon kedvező és lojális magatartás volt az Itália számára. Bár a függetlenségek körében tulajdonképpen nem bíztak Olaszország szövetségesi hűségében,⁶⁸ semmi olyat nem akartak tenni, ami a viszonyt ronghathatta.

A tripoliszi háború a nemzetközi közvélemény elé tárta Törökország tehetetlenségét, és előre lehetett látni, hogy a balkáni államok is meg fogják kísérelni azt, ami Olaszországnak könnyű szerrel sikerült. A formálódó Balkán-szövetség és a közelgő balkáni háború nemcsak a hivatalos diplomatákat, az ellenzéki pártokat is foglalkoztatta. A kérdésben véleményt nyilvánító függetlenségek azonban megint nem ott folytatták, ahol az annexiós válság idején abbahagyták. Bosznia-Hercegovina megszerzése nem váltotta valóra a reményeket: a két tartományt nem csatolták Magyarországhoz, nem növekedett meg Magyarország súlya a Monarchián belül, sőt a közjogi torzsalkodás újabb táplálékot nyert. Magától értetődő, hogy ilyen helyzetben az annexió helyeslői (Kossuth Ferenc és követői) elcsendesedtek, és a balkáni ügyekben azok jutottak szóhoz, akik mindenféle expanziót kárhoztattak. A balkáni háború kirobbanása alkalmával így a függetlenségi körökben nem éledt fel a szerb-ellenesség és nem mutatkozott különösebb törökbarátság sem. Legnagyobb hangsúllyal 1908 megismétlődésétől óvtak, és tartózkodásra, be nem avatkozásra szólították fel a hivatalos külpolitika irányítóit. Az ellenzéki külpolitikában a Justh-párt volt hangadó, amely a Kossuth-párttól történt elhatárolódása után joggal érezhette, hogy tiszta lappal indul az egész balkáni politikában. Az egyre növekvő aktivitásnak ez alkalommal nem a parlament volt a színtere. Tisza István házelnöksége óta az ellenzék bojkottálta a parlamentet, és már csak belpolitikai céljainak elérése végett is rákényszerült a

⁶⁶ *Patek Ferenc*: A magyar külpolitikai közvélemény alakulása az annexiós válságtól a világháborúig. Budapest, 1943. 19. l.

⁶⁷ Bizottsági napló 1911. 13. l.

⁶⁸ *Batthyány*: i. m. 25–27. l.

parlamenten kívüli erőkkal való együttműködésre. Ez az időszak, amikor a Justh-párt az általános választójog kiharcolása érdekében szövetségre lép a szociáldemokráciával. A választójogi agitáció hatalmas tömeggyűléseken folyt, és ezek a kialakult keretek külpolitikai jellegű demonstrációk kifejtésére is alkalmasaknak bizonyultak. 1912 októberétől a fővárosban és vidéken egymást érték a népesebbnél népesebb tömeggyűlések, ahol a résztvevők állást foglaltak a függetlenségi szónokok által előterjesztett külpolitikai magatartás mellett.⁶⁹ Október közepén, amikor a Monarchia magatartása még bizonytalannak látszott (ellenzéki részről a beavatkozási szándékot tételezték fel), a tömeggyűléseken a háborús tervek visszautasítása, elítélése állt előtérben. „Vád alá kellene helyezni a kormányt, ha egy oktalan háborúba engedné sodortatni az országot”⁷⁰ – mondotta Károlyi Mihály október 13-án Pécsen. November elejétől, amikor a Monarchia balkáni programja nyilvánosságra került és a Ballhausplatzon a passzív kivárás helyett a Monarchia balkáni érdekltségét kezdték hangoztatni, a függetlenségi párt a konkrét tervek és megnyilatkozások ellen emelt szót. „Ne akadályozzuk meg a szövetséges Balkán-államokat abban, hogy bámulatos kitartással, hősiességgel és bátorsággal vívott háborújuk gyümölcseit learassák” – mondotta Károlyi Mihály. A Royal szállóban november közepén ülésező „ellenparlament” pedig külpolitikai deklarációjában jogosnak ismerte el Szerbia azon követelését, hogy kikötőhöz jusson az Adriai tengeren.⁷¹ A Justh-párt háború-ellenessége és a balkáni népek iránti szimpátiája az ismétlődő kritikus helyzetekben, a decemberi krízis és az 1913 májusi szkutari válság idején is megmutatkozott.⁷² Az ellenzék soraiban persze nem volt teljes az egyetértés: voltak olyanok, akik a demonstrációktól a Monarchia presztízstét féltették, mások meg vesztélyt láttak Magyarországra nézve a balkáni átalakulásban. A függetlenségi körökben azonban végül is a Justh–Károlyi elképzelés kerekedett fölül. 1913 júniusában, a két függetlenségi párt egyesülése során külpolitikáról egyebek mellett a következő kitétel került a pártprogramba: „A magyar nemzet külpolitikája csak békepolitika lehet, amely saját nemzeti érdekeink megtámadhatatlansága mellett minden nemzettel, elsősorban a szomszéd nemzetekkel, melyek önálló fejlődését rokonszenvvel kíséri, egyetértésben és barátságban akar élni.”⁷³

A rövidesen tovább bonyolódó balkáni helyzetben a program által kilátásba helyezett rokonszenv nem bizonyult egyértelműen használható útmutatásnak. A háborúban győztes balkáni államok egymásnak szegeztek fegyvert, és tisztán szimpátia alapján nem volt könnyű eldönteni, kinek fogják pártját: Szerbiának vagy Bulgáriának; kinek adjanak igazat: Bulgáriának, vagy Romániának. A magyar politikai közvélemény ítélete a gyorsan pergő események közepette erősen megoszlott és még a Függetlenségi Párt körében sem állott fenn minden esetben egyetértés. Az 1913 novemberi delegációan azonban, a második Balkán-háború és az újabb albán válság után kísérletet tehettek arra, hogy a tanulságokat összegezzék és a függetlenségi külpolitika vezérgondolatait kijelöljék. A tanulság mindenekelőtt az osztrák külpoli-

⁶⁹ *Merényi László*: A magyar polgári ellenzék és az első balkáni háború (1912–1913). Kandidátusi értekezés, kézirat. Budapest, 1961. 35 és köv. l.

⁷⁰ Uo. 38. l.

⁷¹ Uo. 87. l.

⁷² Magyarország, 1912. dec. 11. és *Merényi*: i. m. 156. l.

⁷³ *Mérei Gyula*: Magyar politikai pártprogramok 1867–1914. Budapest, 1934. 311. l.

tika éles kritikája volt, amelyet Károlyi Mihály azért marasztalt el elsősorban, mert ebből a politikából hiányzott a vezérgondolat. Ő maga a balkáni népek szabad fejlődését szögezte le vezérgondolat gyanánt, és miközben élesen elítélte a múltban követett külpolitikát, a Szerbiával és Bulgáriával való baráti együttműködést ajánlotta. A barátság azonban nem szólt minden balkáni államnak. Károlyi Mihály és a függetlenségiak nagy része élesen elítélte a második Balkán-háborúban fellépő és a Monarchiával szemben is inkorrekt módon viselkedő Romániát. A függetlenségiak vezetője olyan éles szavakat használt a delegáción Romániával szemben, hogy az elnöknek kellett a hangnem megválasztására figyelmeztetnie.⁷⁴ Románia elmarasztalásának legfőbb oka az volt, hogy rádöbbenek: a keleti szomszéd Erdélyre pályázik, katonai-diplomáciai eredményei révén a siker reményével gondolhat régi álmai megvalósítására. A román fenyegetés optikáján keresztül az egész hármasszövetség újra kedvezőtlen beállításba került, és Németországra ismét a szemrehányások sorozata zúdult. A régi sérelmek felelevenítése mellett most a legfőbb kifogás Románia támogatása volt, és maga Károlyi is ingerült hangon reklamálta, hogy a Wilhelmstrasse hagyjon fel az „extratourok”-kal és ne bátorítsa a román ambíciókat.⁷⁵ A Monarchia egész külpolitikai horizontját szemügyre véve Károlyi azt ajánlotta, hogy Ausztria-Magyarország folytasson önálló, céltudatos politikát, igyekezzék megszabadulni a bántó német gyámkodástól és egészeiben véve a két hatalmi tömb között mutakozó ellentétek kiegyenlítése érdekében fejtsen ki erőfeszítéseket.⁷⁶ Az őszi delegáción megfogalmazott külpolitikai program rövidesen újabb gondolatokkal gazdagodott. 1914 tavaszán Lovászy Márton már arról beszélt, hogy a Monarchiának a hármasszövetség helyett más kapcsolatok kiépítését kellene szorgalmaznia és az antant hatalmakkal való együttműködést, különösképpen az Oroszországgal való megegyezést szorgalmazta.⁷⁷ És a függetlenségi párt nem maradt meg a szavaknál. Károlyi Mihály több ízben Párizsba látogatott, és a nyár folyamán napirendre került a Függetlenségi Párt pétervári látogatásának terve.⁷⁸ A világos vezérgondolatoktól vezetett függetlenségi külpolitika a német szövetség eszméjétől eljutott az osztrák-magyar - orosz együttműködés gondolatáig. Hogy az 1914 tavaszán kiformalódott külpolitikai program hogyan állta ki a világháború próbáját, hogyan távolodtak el, majd kanyarodtak ismét vissza az eredeti elképzelésekhez, az már további kérdés, amelynek taglalása nem tartozik jelen tanulmányunk lapjaira.

*

A magyar közvélemény külpolitikai jellegű megnyilvánulásai a XIX. század második felében jól kitapintható és tartósan ható eszmei-politikai indítékokra vezethetők vissza. A meggondolások között első helyen a veszélyezetttség érzése állott. A magyar államiságot – akár a független államról, akár a Monarchián belül elhelyezkedő Magyarországról volt szó – az orosz

⁷⁴ Bizottsági napló 1913. 49. l.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ Bizottsági napló 1913. 51. l.

⁷⁷ Bizottsági napló 1914. 208. l.

⁷⁸ *István Dolmányos: Mihály Károlyi et le voyage de Saint Pétersbourg. (L'idée d'une alliance russo - hongroise en 1914.) Annales Universitatis Budapestinensis. Sectio Historica. Tom. V. pp. 147–184.*

és a német expanziótól féltették, következésképp a külpolitika legfőbb feladatának a fenyegetés elhárítását, a hódítás elleni biztosítékok megteremtését tartották. A két oldalról jelentkező fenyegetés közül márcsak 1849 tapasztalatai alapján is -- az orosz veszélyt tekintették nagyobbak, és ennek elhárítása érdekében megbarátkoztak a Németországgal való együttműködés gondolatával. A külpolitikai állásfoglalások másik állandó jellegű mozgatórugója a telítettség érzése, a szaturáltság tudata volt. A magyar politikai vezetőréteg tisztában volt azzal, hogy a Monarchián belüli magyar különállás és a történelmi Magyarország fölötti magyar szupremácia összefügg a birodalmon belüli etnikai arányokkal, és azt is tudta, hogy az adott berendezkedés a lehetőséget a végsőkig kimerítette. A birodalom nem osztrák és nem magyar lakosságának bármilyen növelése a dualizmust és a magyar szupremáciát veszélyezteti. A külpolitikában ezért határozottan elutasítottak mindenféle terjeszkedést, elítéltek mindenféle hódító megnyilvánulást, és az adott helyzet megőrzését, a status quo fenntartását tekintették feladatnak. A külpolitikai megnyilvánulásokat végezetül ideológiai megfontolások, nevezetesen a kor liberális eszméi is erősen befolyásolták. A liberális beállítottságú magyar vezetőréteg elutasította az önkényuralmat, elítélte az abszolutizmust, fellépett a népek egyenjogúságáért és a nemzetek külső befolyástól mentes, önálló fejlődését tartotta kívánatosnak. A külpolitikai vezetéstől ezért elvárta, hogy a nemzetközi politikában a liberalizmus oldalán foglaljon helyet és támogatásban részesítse a szabad fejlődés feltételeiért küzdő nemzeteket.

A tartós indítékok hatására az 1867 utáni magyar külpolitikai megnyilvánulások határozott irányúak, következetesek és többnyire lógikusak voltak. A hetvenes-nyolcvanas években végig következetesen elítélték a három császár szövetséget és elmarasztalták a külpolitika hazai irányítóit, hogy a Szent Szövetségre emlékeztető társulásban részt vegyenek. A kritikából a cári Oroszországgal együttműködő Németországnak is kijutott. Az ismétlődő balkáni válságok során szélsőségesen oroszellenesnek mutatkoztak, és két alkalommal is felléptek a háborús megoldás érdekében. Bosznia-Hercegovina okkupálása alkalmával országos méretű tiltakozás keletkezett, és a foglalás ellen még tíz év múlva is szenvedélyesen kikeltek. A francia porosz háborúban magától értetődő volt a liberális Franciaország oldalán történő állásfoglalás, úgyszintén a bolgárok támogatása a nyolcvanas években bekövetkezett egyesülés alkalmával. A különféle eszméi és politikai indítékok persze nem hatottak mindig egy irányba, sőt gyakran ütköztek is egymással. Az ellentmondás feloldása ilyenkor az indítékok hierarchiájának rendjében történt. Az értékrendben a veszélyeztetettség érzése állt messze az első helyen. A balkáni népek felszabadulásáról rengeteget írtak és beszéltek, de amikor arról volt szó, hogy a felszabadulás orosz segítséggel megy végbe, és a Monarchia határai körül szláv gyűrű keletkezik, Pesten rögtön a török integritás védelme lett a legnépszerűbb jelszó. Az okkupációba is végül azért nyugodtak bele, mert az osztrák-magyar foglalás még mindig kisebb rosszat jelentett szemükben, mint az orosz támogatással történő szerb terjeszkedés.

A Függetlenségi Párt külpolitikai megnyilatkozásainak indítékai 1867 után alapjában véve nem különböztek a magyar külpolitika általános indítékaitól, következésképp az állásfoglalásokban sem mutatkozott lényeges eltérés. A függetlenségek is a veszélyeztetettséget tartották a meghatározó körülménynek, és ha tagadták is a Monarchiával való együttélés szükségességét (tehát a körülmény közbizalmi konzekvenciáját), osztották a kormánypárt

orszellenességét és magukévá tették az ebből adódó egyéb következtetéseket is. A Függetlenségi Párt körülbelül olyanak képzelte az önálló Magyarország külpolitikáját, amilyent a Szabadelvű Párt a Monarchia keretei között akart megvalósítani. Természetes ezért, hogy a Monarchia külpolitikájával kapcsolatos állásfoglalások is gyakorta találkoztak. Az ellentétek és ütközések részint hangsúlyeltérésekből, részint az ellenzéki pozíció természetéből keletkeztek. A függetlenségek élesebb orszellenességet mutattak, és az orosz terjeszkedéstől való félelmükben, a liberális elvekre nem sokat adva, határozottabban felléptek a szláv államalakulások ellen. Ellenzéki helyzetükből adódóan nem látták világosan, mit akar a kormány, mit akar a kormánypárt, és sokszor olyasmit követeltek, amit maga a kormánypárt is megvalósítani akart. Olyan eset, mint az 1878 februári, amikor orosz-barátsággal vádolták a Szabadelvű Pártot és a közös külügyminisztert, és közben az utóbbi a párt támogatásával éppen háborús indítványt terjesztett a közös minisztertanács elé, különféle változatban többször előadódott.

A függetlenségi és szabadelvű (illetve munkapárti) megnyilatkozásokban a századforduló után is sok volt az egyezés és a hasonlóság. A vélemények egyezése, közelsége ismét az indítékok közösségéből, pontosabban most a változások közösségéből következett. A magyar politikai gondolkodás egyik jellegzetes tünete volt a századfordulón a veszélyeztetettség érzésének csökkenése, főként az orosz fenyegetésről vallott régi tétel revideálása. A másik szimptóma a liberalizmus erőtlenedésében, a szabadelvű eszmék politikai hatásának csökkenésében mutatkozott. A politikai gondolkodás két régi pillérének meglazulása a közélet minden területén érezte hatását, és természetesen a külpolitikai nézetekben is jelentkezett. A XIX. század utolsó harmadában kialakított álláspontok most sorra elveszítették egykori stabilitásukat. Mérséklődött a cárizmus rendszerével szemben tanúsított ellenszenv, szalonképes lett az Oroszországgal való együttműködés gondolata, erősen csökkent a balkáni népek iránt mutatott korábbi szimpátia, és meggyengült a hármasszövetséghez való ragaszkodás. A tünetek általánosak voltak és a függetlenségek csupán annyiban különültek el, hogy náluk mindez erőteljesebben, hangsúlyozottabban jelentkezett. A kormánypárt az Oroszországgal való megegyezés lehetőségeit latolgatta, a függetlenségek együttműködést akartak vele, azok csak erősíteni akarták a Monarchia pozícióit a hármasszövetségben belül, emezek megkérdőjelezték a társulás jogosultságát, a balkáni status quo fenntartásáért a szabadelvűek elegendőnek vélték az Oroszországgal való együttműködést, a függetlenségek az erélyes török fellépést is helyénvalónak látták. A közjogi felfogás tekintetében eltérő politikusok még határozatlanságban és következtelenségben is közel állottak egymáshoz. A veszélyérzet és liberalizmus mint kísértet vissza-vissza járt, és hol itt, hol ott váltott ki különösnek látszó állásfoglalást. Csak közös, de határozott kontúrokat nélkülöző gondolatokból származhatott, hogy a függetlenségi Batthyány Tivadar az agadíri válság idején Németország határozottabb támogatását reklamáta, a miniszterelnök Tisza István pedig a második Balkán-háborúban a Törökország elleni közös osztrák-magyar — orosz háborút indítványozta. A századeleji külpolitikai magatartásban nem a függetlenségek jelentették a különöst, a közfelfogástól eltérő irányzatot, hanem a demokraták, a szocialisták és a konzervatívok. A demokraták a régi liberális tradíciókhoz igazodtak, a társadalmi berendezkedés szerint ítélték a külpolitikában, és nagyjából olyan nézeteket vallottak, mint a kiegyezés korá-

nak liberális nemzedéke.⁷⁹ A szocialisták is osztották a demokraták liberális eredetű orosz-ellenességét, de ezen túl közömbösekek voltak a nemzeti viszályokban és a munkásosztály nemzetközi együttműködését tekintették legfőbb külpolitikai alapelvüknek.⁸⁰ A konzervatívok a forradalom kilátásaitól megrettenve a konzervatív hatalmak együttműködését sürgették és a három császár szövetségének visszaállítását reklamálták.⁸¹ Az eltérő megnyilvánulások az eltérő kiindulópontokból következtek. E pártok és csoportok állásfoglalásait az ó-liberalizmus, az internacionalizmus és a konzervatív szolidaritás inspirálta, csupa olyan indíték, amely idegen volt a magyar politikai vezetőréteg túlnyomó többsége számára.

A függetlenségiék sok tekintetben szemben álltak a hivatalos külpolitikával, de azt lehet mondani, hogy szembenállásuk tulajdonképpen csak a hagyományos magyar külpolitikai rendszer belső kritikája volt. A századforduló utáni megnyilatkozások a hagyományos értékrendhez igazodtak és a régi gondolatkörben mozogtak. Az orosz veszély léte vagy nem léte, tehát az eredeti tétel volt a kiindulópont, és az egyéb kérdésekre adandó válaszok is az alaptételhez igazodtak. A hármasszövetség aktualitásának megkérdőjelezéséhez — hogy a legkézenfekvőbb példát említsük — az orosz probléma logikai fonalán jutottak el. Még az újabban sokat hangoztatott német veszély is elfért a kiegyezés korának eszmei hagyatéka között, de ennek jelentőségét még a leginkább elfogultak sem akarták az egykori orosz veszélyhez mérni. Belső kritika volt tehát a Függetlenségi Párt külpolitikával kapcsolatos bírálata. Belső kritika abban az értelemben, hogy a hagyományos kategóriákban gondolkodtak, de úgy is, hogy bizonyos kivételektől eltekintve, nem akarták a kapcsolatok kialakult rendjét gyökeresen felforgatni, csupán az időszertű változtatások végrehajtását óhajtották. A Függetlenségi Párt is csak akkor lépett igazán külön útra, amikor új felismerésektől kezdte vezetni magát és szakított a külpolitikai közfelfogás dogmává merevedő tételeivel.

A fordulat közvetlenül a világháború előtt, a két Balkán-háború tapasztalatai alapján következett be. Egy újfajta veszélyérzet kialakulásáról volt szó: a román-félelem megjelenéséről. Függetlenségi körökben ekkortájt döbbsentek rá, hogy Románia az ország területi integritását komolyan veszélyezteti. A korábban latens formában meglevő gyanú, amely Erdély román többsége folytán nagyon is megalapozott volt, most egyszerre akuttá vált, és a külpolitikai gondolkodás értékrendjében első helyre került. A függetlenségiék külpolitikai koncepciója ettől kezdve a román kérdés körül forgott. Az volt az ellenség, aki Romániának segített, és az volt a barát, aki Romániával szemben támogatást nyújtott. Hamar rájöttek, hogy Oroszország lehet az első számú szövetséges, hiszen Románia vele szemben is területi követeléssel lépett fel. Oroszország lett így a kialakítandó szövetségi rendszer központja és potenciális szövetséges minden olyan állam, amely Oroszországgal baráti kapcsolatot tartott fenn. Anglia és Franciaország csakúgy, mint Bulgária és Szerbia. Ebben az összefüggésben világos, hogy a balkáni államok iránt tanúsított jóindulat nem önzetlen szimpátia volt, ha-

⁷⁹ Bizottsági napló 1913. 160—161. l.

⁸⁰ T. Erényi: Die Sozialdemokratische Partei Ungarns und die Aussenpolitik der Österreichisch-Ungarischen Monarchie in den Jahren 1908—1914. In: 'Etudes historiques 1970 publiées à l'occasion du XIIIe Congrès International par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. Budapest, 1970. Vol. I. pp. 397—426.

⁸¹ Bizottsági napló 1901. 32. l.

nem a reális külpolitikai szükséglet megnyilatkozása. Az ellenségek sorába pedig ismét Németország került az első helyre, régi vétkei mellett most főként azért, mert a román ambíciókat serkentette.

A világháború előtt kiformált román-ellenes, szláv-barát külpolitikai koncepciót számos belső ellentmondás terhelte. E koncepció megalkotói nem vették kellőképpen figyelembe, hogy Románia Besszarábia birtokát kész alárendelni Erdély megszerzésének, és nem mérlegelték eléggé az orosz-román megegyezés lehetőségeit. Azt is figyelmen kívül hagyták, hogy Romániát egyre szorosabb szálak fűzik az antant hatalmakhoz, különösképp Franciaországhoz. Irreális volt az az elképzelés is, hogy a Monarchiát németellenes tartalommal Oroszország és az antant mellé lehet állítani. Mégis azt kell mondani, hogy a Károlyi Mihály által megfogalmazott külpolitikai koncepció a Tisza István által képviselt külpolitika egyetlen possible ellenlábasa volt.

*

Az Osztrák-Magyar Monarchia etnikai összetételét és közjogi berendezkedését tekintve különös alakulatnak számított a korabeli Európában. A soknemzetiségű és központú állam egyedi mivolta a külpolitikában is megmutatkozott. A különlegesség a végkifejletben közismert: Ausztria-Magyarország nem játszott olyan szerepet a nemzetközi politikában, mint amilyen területe, népessége és gazdasági fejlettsége alapján megillette. A sajátosság azonban a külpolitikai irányítás struktúrájában: a külső megnyilatkozásban érdekelt belső erők és a hivatalos külpolitika közötti kapcsolatban is jelentkezett.

A külpolitika elsődleges célja a szuverénítás, az egy bizonyos terület fölötti kizárólagos fennhatóság biztosítása, akár a megszerzés, akár a megtartás formájában. Ennek a célkitűzésnek a francia forradalom óta a modern kor etnikai-politikai képződménye: a nemzet volt a hordozója. A nemzeti külpolitikai törekvések Európa különféle államaiban eltérő módon, de tipikusan nevezhető formában jutottak kifejezésre. Az egyik tipikus forma a közvetlen érvényesülés. Ebben az esetben a nemzeti érdek akadálytalanul azonosul az állam külpolitikájával, illetve ez utóbbi pontosan a nemzeti törekvés megvalósítására vállalkozik. A nemzeti külpolitikai törekvések közvetlen érvényesítésére a polgári-nemzeti államokban, Angliában, Franciaországban és másutt került sor. Nemzet és állam között itt teljes a harmónia, a különböző politikai csoportosulások (pártok) esetleg eltérő törekvései a nemzeti érdek különféle variációit jelentik, csupán az internacionalista munkásosztály követ merőben más célokat, de ennek elhárításában nemzet és állam megint egymásra talál. A másik ismert és ugyancsak tipikusnak nevezhető forma a közvetett, vagy áttételes érvényesülés. Ennél a formánál a nacionalizmus a dinasztizmussal ütközik, és úgy tör utat magának, hogy részint teret enged az utóbbinak, részint azt a maga képére formálja. A nemzeti érdek áttételes érvényesítése a fejlődésben visszamaradt országokra jellemző. A dinasztizmus és nacionalizmus ütközése a külpolitikában minőségileg ugyanaz a jelenség, mint a maradék abszolutizmus, és az alkotmányosság kontrasztja a belpolitikában. Ebben a tekintetben nincs lényeges különbség a nemzeti államnak számító Németország és a soknemzetiségű Oroszország között. A Hohenzollernek és a Romanovok német illetve orosz nemzeti dinasztiónak számítottak, és a maguk familiáris érdekeit is szem előtt tartva képviselték a nacionalizmust.

Az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikájában nem juthatott közvetlenül kifejezésre a nemzeti érdek. Részint a soknemzetiségű összetétel miatt (nem egy, hanem tizenegy nemzeti igénnyel kellett számolni), részint azért nem, mert (Oroszországtól eltérően) egy nemzet sem rendelkezett döntő számbeli túlsúllyal. A külpolitikát befolyásoló belső erők nem egyetlen nemzeti érdek variációit képviselték, hanem az egymással többnyire szembenálló különféle nemzeti törekvéseket (ami persze nem zárta ki a nemzeti érdeken belüli további differenciálódást). A nemzeti külpolitikai érdek közvetlen tükröztetése helyett a Monarchiára a nacionalizmusnak a nacionalizmussal való ütközése jellegzetes. Az áttételes érvényesítés Németországban és Oroszországban ismert útja sem volt egészen járható. A belső berendezkedés hasonlósága folytán a nacionalizmus ugyan itt is ütközött a dinasztizmussal, de a végkifejlet másképpen alakult. Az ausztriai uralkodóház először is nem csupán a dinasztizmust testesítette meg, hanem a birodalmi érdeket képviselte, és ennek folytán súlyosabb tényezőnek számított, mint bármely más európai dinasztia. Másodsor pedig még a legerősebb nacionalizmus is erőtlen volt ahhoz, hogy a dinasztia a maga képére formálja. A Habsburg-ház nem vált kifejezetten sem osztrák, sem magyar, sem szláv nemzeti dinasztiviá. Ez annyit jelentett, hogy a külpolitika vonatkozásában az egyébként uralkodó nemzetek (az osztrákok és a magyarok) is ellenzéki pozícióba kerülhettek. A nemzeti törekvéseket persze végső soron a Habsburg-ház is kifejezésre juttatta, de általában nem kizárólagosan valamely nemzeti érdeket, hanem mindig a birodalmi érdekekkel leginkább egyező nacionalizmust. A nemzeti érdek áttételes érvényesülése helyett így a Monarchiában az érvényesítés meg-megújuló kísérleteiről kell beszélnünk.

A Monarchián belüli nemzeti külpolitikai törekvések tartalmi tekintetben is különböztek a korabeli nemzeti (és a mindenkori) külpolitikai célkitűzésektől. Az ausztriai nemzetek nem törekedtek feltétlenül az etnikai vagy történeti jogon birtokolt terület fölötti kizárólagos fennhatóságra, és a szuverénitás külső megnyilvánulásainak gyakorlását a soknemzetiségű államalakulatra bízták. E magatartás részint a nemzetközi helyzet megítéléséből, részint a birodalmon belüli érvényesülés lehetőségeinek mérlegeléséből fakadt. A külső helyzet megítélésében a veszélyeztetettség tudata állott első helyen. A Monarchiában élő nemzetek a környező hatalmak terjeszkedésétől féltek, és arra a meggyőződésre jutottak, hogy önállóan, a Monarchia keretein kívül nem tudnának megállani az expanzió útjában. A Monarchián belüli nemzeti érvényesülés reményét a sajátos etnikai összetételre, a döntő nemzeti túlsúly hiányára alapozták, amely a feltételezések szerint egyetlen nemzet számára sem zárta ki a korlátozott szuverénitás gyakorlásának lehetőségét. A soknemzetiségű államalakulat léte valójában a Monarchiához kapcsolódó szükségérvényesítésen és reményeken nyugodott, és a külső megnyilvánulások számára is ez a politikai tőke szolgáltatta a szükséges hatékonyságot. A külső veszélyérzet tudata és a belső érvényesülés lehetőségének érzete azonban nem egyszersmindenkorra adott hatótényező volt, hanem történeti tudatképződmény, amelynek léte a meg-megújuló tapasztalaton nyugodott. A frissen szerzett benyomások nemcsak megerősíthették, de gyengíthették, sőt meg is cáfolhatták a régebbi generációk által kiformált és az utódokra örökített véleményt. A Monarchiával szembeni magatartás és így a külpolitikához való hozzáállás is a mindenkori tudati állapoton múltott és a változó tudati állapot különféle magatartásformákban jutott kifejezésre.

Három magatartásformát különböztethetünk meg. Az első a nemzeti érdek és a birodalmi érdek közelítése, vagy éppenséggel azonosítása. Ez a forma intenzív külső veszélyérzet esetén alakul ki, amit még alátámaszthat a belső érvényesülés sikerélménye, vagy megalapozott reménye. Az érdekek közelítése vagy azonosítása a külpolitika síkján úgy jelentkezik, hogy a nemzet erőteljesen szorgalmazza az általa érzékelt külső veszély elhárítását és a Monarchia összes erőit ennek a célnak az érdekében kívánja mozgósítani. A birodalmi érdek szempontjából ez kétségtől elönnyös szituáció. A problémát csak az okozza, hogy a külső veszély megítélésében nem feltétlenül fedik egymást a nemzeti vélemények (az egyik barátot láthat abban, aki a másik számára ellenség), és a dinasztia sem teszi minden további nélkül magáévá a birodalminak mondott nemzeti érdeket. A másik magatartásforma a birodalmi külpolitikával szembeni tartózkodás, közömbösség. Akkor jön ilyen létre, ha a megítélés szerint a külső fenyegetés veszít intenzitásából, és a belső érvényesülésben akadályoztatás mutatkozik, de a külpolitika nemzeti orientálásának kudarca is ennek a formának a kialakulását mozdítja elő. Ilyenkor a dinasztikus, vagy birodalmi érdek akadályoztatás nélkül érvényesül a külpolitikában, ami a Monarchia szempontjából nem teljesen haszontalan, a nemzeti érdeklődés hiánya azonban mindenképpen aggasztó tünet. Végül a harmadik magatartásforma a szembeszegülés, a kifejezett ellenségesség. A külső veszélyérzet teljes elmúlása és a belső érvényesülés teljes képtelenségének felismerése alakíthatja ki ezt a magatartásformát, együtt a kettő, de külön-külön is bármelyik. A külpolitikában nem a Monarchia különféle orientálásáról van itt már szó, hanem, többnyire a Monarchia ellenére, a nemzeti út kereséséről.

A különféle nemzeti törekvések és a Monarchia külpolitikájának kapcsolatait vizsgálva főként az első magatartásforma kíván közelebbi megvilágítást. A másik kettő is vizsgálatra érdemes persze, de inkább önmagában, mint az adott összefüggésben. A tartózkodás, a második magatartásforma részint cselekményhiányt jelent, részint a nemzeti érdekek a birodalmitól eltekintő olyan megnyilvánulásait, ami már a szakítás elemeit magában hordozza. A szembeszegülésnél, a harmadik magatartásformánál pedig kifejezetten a Monarchia elleni külső kapcsolatépítésről van szó. Az egyik csak részben, a másik egyáltalán nem sorolható a nemzeti törekvések és a birodalmi külpolitika kapcsolatainak kategóriájába. A nemzeti érdek és a birodalmi érdek azonosítása esetén, az első magatartásformában a nemzeti külpolitikai aktivitás sokféle megnyilatkozásban jelentkezett. Mindenekelőtt a legális parlamentáris fellépésekben. A különféle nemzeti érdek a tartományi gyűléseken, az országgyűléseken, a delegációban és a közös minisztertanácson újra és újra megfogalmazást nyert. Ezek a fórumok valamennyi nemzet képviselői számára nyitva állottak, a közös minisztertanácsban azonban többnyire csak a kormányzó nemzetek miniszterei nyilatkozhattak. A dualizmus korában a kabinetpolitika számára is maradt tér. A különböző nemzetek képviselői bőven éltek a sugalmazás lehetőségével és az uralkodót, a trónörökösöket, vagy az uralkodóház más tagjait próbálták a maguk véleményének megnyerni. A dualista berendezkedés hasznélvezői és azok ellenzői egyaránt használták ezt a módszert, de érthető módon főként az utóbbiak éltek vele. Végezetül az is gyakran előfordult, hogy a nemzeti érdekek szerinti osztrák külpolitika kialakítását a külső emelő közbeiktatásával próbálták előmozdítani. Külső kapcsolatokat alakítottak ki annak érdekében, hogy valamely szomszéd nagyhatalom

elébe jöjjen a belülről szorgalmazott változtatásoknak. Ez az eljárás mód is meglehetősen általános volt, a Monarchián belül elfoglalt belpolitikai pozíciótól függetlenül.

A magyar nemzeti érdek és a Monarchia külpolitikája közötti kapcsolatban először kétség kívül az egybevágás, az érdekek közössége dominált. A magyar politikai vezetőréteg az 1867-et követő negyedszázadban erőteljesen törekedett arra, hogy a kiegyezés konzekvenciáit a külpolitikában is érvényesítse és a birodalmi külpolitikának kifejezett magyar színezetet adjon. A magyarok a Monarchiát olyan erőddé akarták változtatni, amely biztonságot nyújt az orosz és német fenyegetés ellen, és a tartós biztonság feltételeinek megteremtése érdekében több alkalommal a Németország és az Oroszország elleni támadó háborút is szorgalmazták. A magyar külpolitikai program képviselőjére az összes lehetséges fórumokat felhasználták. Andrassy mint magyar miniszterelnök és közös külügyminiszter és Tisza Kálmán mint magyar miniszterelnök a közös minisztertanácson „kormánypozícióban” majdnem mindig magyar álláspontra helyezkedett. Tisza Kálmán a nyolcvanas évek elején a magyar parlamentben a hivatalos külpolitikával szembehelyezkedő válaszfeliratot szavaztatott meg. Andrassy a nyolcvanas évek folyamán hasonló értelmű emlékirattal fordult az uralkodóhoz. Ezekben az években a magyar liberálisok a három császár külpolitika megváltoztatása érdekében intenzív kapcsolatot alakítottak ki Rudolf főherceggel, a trónörökösrel. Még a félig illegális külső kapcsolatok kialakítására is sor került. Tisza Kálmán mint magyar miniszterelnök kapcsolatba lépett a német vezérkarral, amely hozzá hasonlóan az Oroszország elleni háborút szorgalmazta. Az együttműködésnek az volt az értelme, hogy a külső nyomás felhasználásával változtassák meg a Monarchia magyar szempontból kedvezőtlen külpolitikáját.

A századforduló megelőző és követő évtizedben a magyar politikai vezetőréteg magatartását a külpolitikával szemben a belenyugvás, tartózkodás és az érdekek egyfajta elkülönítése jellemezte. A parlamentben és a delegációban megszűntek a hivatalos külpolitika elleni támadások és a közös minisztertanácson sem került többé sor a magyar miniszterelnök és a külügyminiszter összecsapására. Mindez annyit jelentett, hogy magyar részről lemondtak a Monarchia külpolitikájának nemzeti orientálásáról és elfogadták azt az irányvonalat, amelyet Bécsben jelöltek ki a Monarchia számára. Tisza István a közös minisztertanácson egy alkalommal meg is mondta, hogy magyar részről teljes egyetértéssel találkozik a közös külügyminiszter tevékenysége. A formális helyeslés azonban birodalmi szempontból nyugtalanító tüneteket is tartalmazt. Aehrenthal, a Monarchia külpolitikai feltételeit leginkább ismerő közös külügyminiszter a XIX. századra visszatekintve még meglepedéssel állapította meg, hogy a magyarok tüzes paripa módjára ragadták magukkal a Monarchia szekerét. A századforduló utáni években viszont éppen annak látta szükségét, hogy a magyarokat megint valamivel érdekeltté tegyék a Monarchia hatalmi céljai iránt. Az alapjában véve konzervatív felfogású diplomata is megértette, hogy a Monarchia hatalmi politikája nemzeti közreműködés nélkül nem rendelkezhet kellő hatékonysággal. Az újabb magyar érdeklődés időszakában az annexió válság után és főként a balkánháborúk időszakában következett el. A birodalmi érdekek újabb elismerésének periódusa volt ez, amely anélkül rendelkezett most primátussal, hogy kifejezetten magyar színezetet viselt volna. A magyar nemzeti érdek úgy találkozott ismét a birodalmi törekvésekkel, hogy lemondott a feltétlen orientálás szándékáról. Ellentét,

véleményeltérés persze most is akadt, és ez a szokásos fórumokon kifejezésre is jutott, a hivatalos külpolitika és a magyar felfogás azonban az alapvető kérdésekben megegyezett, és az előbbi az utóbbi részéről támogatásra talált.

A magyar parlamenti ellenzéknek, nevezetesen a Függetlenségi Pártnak minden időszakban speciális hely jutott a hivatalos külpolitikával szembeni kapcsolatokban. A kiegyezést követő negyedszázadban a magyar liberális párt, kisebb időszakokat leszámítva, ellenzéki pozícióból törekedett a Monarchia külpolitikájának magyar orientálására. Ebben az időszakban a Függetlenségi Párt úgy szerepelt, mint az ellenzék ellenzéke. Funkciója az volt, hogy szélsőséges megnyilatkozásaival újabb és újabb akciókra és erőfeszítésekre sarkallja a hivatalos külpolitikát amúgyis bíráló liberális pártot. Meglehetősen lojális volt ebben az ellenzéki szerepkörben, olyannyira, hogy még a párt emigrációban levő vezetői is csak a Monarchia adott külpolitikájának megváltoztatását szorgalmazták. Természetes persze, hogy ebben a pozícióban a mozgástér, tevékenységi kör meglehetősen szűk maradt. A századforduló körüli években, amikor a liberális párt fokozatosan passzivitásba vonult a külpolitikai kérdésekben, a függetlenségi ellenzék szerepköre lényegesen kibővült. Ebben az időszakban a párt úgy szerepelt, mint a hivatalos külpolitika tulajdonképpeni ellenzéke. Miután a liberális párt részint lojalitásból, részint közömbösségből visszahúzódott a cselekvés teréről, a magyar parlamenti ellenzék tölthette be az igazi ellenzék szerepkörét. Ezt a funkciót, nagyobb részben a korábbi liberális tradíciókat folytatva, a kritika fegyverével gyakorolta. Hogy Magyarországon továbbra is tartanak az orosz veszélytől, hogy aggodalommal figyelik a Németországgal való szövetség káros következményeit, és hogy továbbra is érdekeltek a balkáni népek szabad fejlődésében, azt ezekben az években a függetlenségek megnyilatkozásaiból tudhatták meg Bécsben. A függetlenségek a tulajdonképpeni ellenzék szerepkörében persze korántsem viselték annyira szívükön a Monarchia sorsát, mint a hatvanhetes liberálisok. A lojális kritika mellett tevékenységükben bőven volt hely a magyar érdekek túlzott előtérbe állításának (a külügyön belüli magyar nyelvi törekvéseknek nem volt semmi birodalmi indoka), és egyes megnyilatkozásokban (mint a franciákkal való tárgyalásoknál) a külön magyar útkeresés jegyei is érzékelhetők.

Kossuth Ferenc és környezete kormánya kerülés után azonban nemcsak ezekről a kifelé gravitáló megnyilvánulásokról mondott le, hanem a tulajdonképpeni ellenzék szerepköréről is. A Függetlenségi Párt mint kormánypárt úgy viselkedett, mint a liberálisok a századforduló éveiben: részben közömbös, részben lojális volt a hivatalos külpolitikával szemben és semmiféle lényeges változtatásra nem törekedett. Végezetül a világháború előtti években, amikor a magyar politikai vezetőrteg újra magáévá teszi a birodalmi érdekeket, a Függetlenségi Párt olyan pozíciót foglalt el, amely az elkülönülés és a szembeszegülés határesetének nevezhető. A román kérdés, amelyet Károlyi Mihály a magyar érdekeknek megfelelően előtérbe kívánt állítani, nem lehetett és nem is volt a Monarchia alapvető külpolitikai problémája, amelynek minden egyéb megfontolást alá lehetett volna rendelni. A tervezett pétervári és a végrehajtott párizsi utazás pedig úgy tekinthető, mint a független magyar külpolitikával kapcsolatos tájékozódás.

A Monarchia külpolitikájára gyakorolt magyar befolyás a külsőségekben igen erősnek látszik. A dualizmus korában négy alkalommal ült magyar politikus Metternich íróasztalánál: az idősebb és a fiatalabb Andrassy Gyula és

két ízben Burián István. Kálnoky Gusztávnak a neve volt magyar, Leopold Berchtold pedig magyar állampolgársággal rendelkezett. Két külügyminiszter: Kálnoky és Goluchovski a magyarokkal való konfliktus miatt kényszerült visszavonulásra, de Boust bukásához is jelentékenyen hozzájárult a magyar delegáció szembeszegülése. Tartalmi tekintetben azonban korántsem ilyen kedvező a kép. A magyar érdek érvényesüléséről még leginkább abban az időszakban lehet beszélni, amikor a liberálisok a külpolitika magyar orientálását ambicionálták, tehát a kiegyezést követő negyedszázadban. A soknemzetiségű és dinasztikus színezetű államalakulat külpolitikáját természetesen nem lehetett magyarrá tenni. Jellemző ebben a tekintetben, hogy Andrassy Gyula mint külügyminiszter hét esztendőn át a dinasztikus érdekekhez igazodott. A külpolitikai vonalvezetést azonban ebben az időszakban több alkalommal, így 1871-ben, 1878-ban és 1886-ban a magyar érdekeknek megfelelően korrigálták. A külpolitika természetesen még kevésbé volt magyar, amikor a pesti politikusok beletörődésből és érdektelenségből teljesen Bécsre bízta az ügyek intézését. A világháborút megelőző időszakban, amikor újra érdeklődni kezdtek a külpolitika iránt, a pesti és bécsi felfogás között nem voltak olyan különbségek, hogy komoly ütközésnek helye lett volna. A magyar érdek ekkor kétségkívül kifejezést nyert a külpolitikában, de azon az áron, hogy lényegében a birodalmihoz igazodott.

Ha a magyar befolyás egészében véve mérsékelt módon érvényesült a Monarchia külpolitikájában, úgy a Függetlenségi Párt részéről jövő ráhatásoknak méginkább szerény hely jutott. A párt tevékenysége talán az első időszakban a leginkább eredményes. Az osztrák-magyar külpolitika magyar nyomásra végrehajtott módosításaiban kétségkívül szerepe volt a függetlenségi meg nem szűnő akcióinak, amelyekkel tevékenységre sarkallták az amugyis ambiciózus kormánypártot. A tulajdonképpeni ellenzék szerepkörében, a századforduló éveiben már nem mutatkozott hasonló eredményesség. Nincs nyoma annak, hogy a delegáció ülésein elhangzott kritika bármilyen hatást gyakorolt volna a hivatalos külpolitikára. A kormányonlét időszakának mérlege sem sokkal kedvezőbb. Goluchowskit megbuktatták ugyan, a helyére lépő Aehrenthal azonban a dinasztikus vonalat vitte tovább, és ha módosított is elődje politikáján, nem a függetlenségi kívánalmakkal egyezően tette. A függetlenségieknek, a hatvanhetesek első generációjától eltérően, nem volt külpolitikai programjuk az egész Monarchia számára. A külügy általuk szorgalmazott és részben végrehajtott magyarosítása nem a lényegét, csupán a formákat (a címer és zászlókérdést) érintette, a Bosznia annexiójával kapcsolatos aktivitás pedig nem a magyar érdekek kifejezését jelentette, hanem a dinasztikus törekvések magyar adaptációját. Károlyi Mihály törekvései pedig, amennyiben eredményességről lehet beszélni, a független magyar külpolitika lapjaira tartoznak.

И. Диосеги:

Венгерская оппозиционная партия независимости и внешняя политика Монархии в 1900—1914 годах

(Резюме)

В первой части работы автор рассматривает высказывания оппозиционной партии независимости в области внешней политики по трем главным линиям: отношению к России, к балканским странам и отношению к Тройственному союзу, строя анализ в хронологическом порядке, по следующим периодам: 1897—1905, 1906—1910 и 1911—1914 годы. В связи с Россией он приходит к выводу, что та острая вражда, которая наблюдалась в партии во время заключения соглашения и в непосредственно за ним последовавшие годы, постепенно слабела. По отношению к национальным преобразованиям на Балканах в партии существовали одновременно и либеральные симпатии и националистическая предвзятость, причем преобладала именно последняя. В связи с Тройственным союзом автор подчеркивает усиление критических высказываний. В заключение он показывает, что под руководством Михая Каройи в партии начали возникать — ориентация в сторону России и симпатии к балканским народам.

Вторую часть работы автор посвятил кругу проблем: внешняя политика партии независимости-венгерская внешняя политика. Он устанавливает, что партия независимости, по существу, представляла направления, наблюдавшиеся и в правящих политических кругах, но высказывала их решительнее, подчеркивала сильнее, чем правительственная партия.

В третьей части автор стремится обрисовать то воздействие, которое монархия оказывала на внешнюю политику Венгрии. Он приходит к заключению, что в годы, последовавшие за заключением соглашения, влияние монархии было еще очень сильным, но в нашем веке проявлялось уже в значительно меньшей степени.

I. Diószegi:

L'opposition d'indépendance hongroise et la politique extérieure de la Monarchie 1900—1914

(Resumé)

La première partie de l'étude commente les manifestations à caractère de politiques extérieure de l'opposition d'indépendance. Elle touche trois groupes de question principal: la Russie, le Balcan et l'Alliance Tripartite. Le sujet suit l'ordre chronologique — il présente les manifestations entre 1897—1905, 1906—1910 et 1911—1914. A propos de la Russie il montre que dans le parti le sens aigu contre la Russie du temps du compromis affaiblissait de plus en plus. Elle parle de l'existence commune de la sympathie libérale et de la partialité nationaliste à propos de la transformation national sur le Balcan; tout en soulignant l'importance de cette dernière. En relation avec l'Alliance Tripartite, elle accentue le renforcement des manifestations critiques. Enfin, elle présente que dans le parti conduit par Mihály Károlyi, l'orientation russe et la sympathie vers les peuples du Balcan se sont manifestées.

La deuxième partie de l'étude commente les problèmes de la politique d'indépendance extérieure — et de la politique extérieure hongroise. Elle constate, que les indépendants ont représenté au fond les tendances à l'intérieur des milieux politiques dirigeants, mais plus fortement et plus accentué que le parti de gouvernement.

La troisième parti de l'étude tente à représenter l'influence sur la politique extérieure de la Monarchie. Elle constate, que l'influence était encore forte après le compromis, mais après le tournant du siècle elle s'est présentée seulement d'une manière modérée.

A Volksbund utolsó éve és a magyar nemzetiségpolitika

(1944. március 19. — 1945. április 4.)

A Kállay-kormány eltávolítását és a magyarországi politikai helyzet német érdekű megoldásának lehetséges módzatait fontolgató német birodalmi szervezetnek a magyarországi német „népcsoport” vezetősége a maga részéről is javaslatokkal sietett segítségére: „Megoldási javaslatok” („Lösungsvorschläge”) címmel a Népinémet Közvetítőhelyhez (Volksdeutsche Mittelstelle: VoMi) eljuttatott elaborátuma¹ hat eshetőséget vetett fel, s ezek mindegyikére meghatározta az alkalmazandó német rendszabályokat, valamint a német népcsoport által tanúsítandó magatartást:

1. Ha Magyarországon olyan új kormány alakulna, amely csak nevében új, rendszerében azonban a régi, — a birodalomnak a — háttérben maradó — magyarországi német népcsoport véleményét kell kikérnie a tekintetben, hogy a kormány tagjaitól mi várható. Személycseréket, de a rendszer fenntartását el kell utasítani, s ezt a birodalomnak idejében a kormányzó tudomására kell hoznia.

2. Ha az új kormány hajlandó új kurzusra, a vele szemben támasztandó követelmények:

- A zsidó és németellenes lapok és újságok betiltása.
- A zsidókérdés megoldása.
- A pártok fennmaradhatnak, de az ellenzéket gyülekezési tilalommal meg kell bénítani.
- Gazdasági, honvédelmi, propagandisztikus tekintetben a háború teljes támogatása.
- A német népcsoportnak háttérben kell maradnia, mint eddig, hogy a kormánynak ne okozzon különösebb nehézségeket.

3. Ha a kormánypárt tagjaiból nem lehet kormányt alakítani, hivatalnokkormányt kell létesíteni. Ez esetben:

- Az ellenzéki lapokat, németellenes pártokat be kell tiltani.
- Magyar önkéntes légiókat kell szervezni.
- A zsidókat munkatáborba kell küldeni.
- A rádiókészülékeket el kell kobozni.
- A termelést német mintára a maximumra kell fokozni.
- A magyarországi német népcsoport védelmére a bécsi egyezményt be kell cikkelyeztetni; a népcsoport aktivizálandó.

4. Ha katonai kormány jön létre, németbarát tisztekből:

¹ PA AA (Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn), Inland II. g. (geheim)

- A honvédség fennmarad, de nem magyar, hanem német, legrosszabb esetben német - magyar vezetés alá helyezve; s nem egy kizárólagos magyar frontszakaszon, hanem a német egységek közé ékelve alkalmazandó.
 - A német népcsoport a háttérben marad, mint az 1. és 2. esetben.
- 5. Ha a kormányzó arra kényszerül, hogy a németbarát ellenzék vezetőit, pl. Imrédyt bízva meg kormányalakítással:
 - A birodalom német tanácsadókat állít be, akik tevékenysége azonban kívülről nem látható.
 - A népcsoport aktivizáltatik, mint a 3. esetben.
 - A magyar katonaság fennmarad, s úgy alkalmaztatik, mint a 4. esetben, de csak bizonyos ideig tartó szellemi átnevelés után.
- 6. Ha Magyarországot meg kell szállni.
 - Német katonai közigazgatás vezetendő be, amely szerbiai mintára felhasznál egy úgynevezett magyar hivatalnokkormányt, és a megtisztított magyar közigazgatási apparátust.
 - A magyar hadsereget fel kell oszlatni, s egy SS-toborzóakciót kell végrehajtani.
 - Valamennyi párt és egyesület feloszlatandó.
 - A parlamentet be kell zárni; az ellenzék koncentrációs táborba kell juttatni.
 - A zsidókat ki kell telepíteni.
 - A sajtót, rádiót egy kormánybiztosság révén kell irányítani.
 - A német népcsoportot úgy kell aktivizálni, mint a Bánátban, illetve Dániában.

Ezt a dokumentumot, amelyen keltezés és aláírás nem található, de tartalmából megítélhetően feltétlenül 1944. március 19-e előtt keletkezett, a VoMi-től Rimann SS-alezredes (Obersturmbannführer) március 21-én, tehát Magyarország német megszállását követően küldte át Reichel tanácsosnak a Külügyi Hivatalba (Auswärtiges Amt), a következő kísérőlevéllel: „Mellékelten átküldök Önnek egy bajtárs kívánságára »Megoldási javaslatok«-at, amelyek a magyarországi német népcsoport vezetőségétől származnak, s épp ezért kérem szeretném Önt, hogy e tényt tartsa titokban.” E kísérőlevél kétségtelenné teszi, honnan eredtek e javaslatok, amelyekhez nem kell különösebb kommentár. Nincs nyoma, és nem is valószínű, hogy a megoldási módzatok latolgatása során, s végül a megszállás elhatározásában ezek a Volksbund-vezetőség részéről a VoMi-hoz eljuttatott javaslatok valamiféle meghatározó jelentőségű fontos szerepet játszottak volna; inkább annak bizonyosságáról van szó, hogy a népcsoportvezetőség a maga részéről és a maga vonalán (VoMi) is hozzá kívánt járulni sajátos beállítottságát is tükröző véleményével, javaslataival azokhoz, amelyeket a hivatalos diplomácia vonalán Dietrich v. Jagow követ, a titkos diplomácia – Wilhelm Keppler különleges megbízatású külügyi államtitkárhoz kapcsolódó – vonalán Edmund Veessenmayer terjesztett Berlinbe, nem is szólva a német Biztonsági Szolgálat (Sicherheitsdienst: SD) jelentéseiről, és délkelet-európai osztálya vezetőjének, Wilhelm Höttlnek javaslatairól. Nem kívánjuk tehát túlbecsülni a „Megoldási javaslatok” jelentőségét, amelyet csak „egy bajtárs kívánságára” küldenek át a Külügyi Hivatalba, két nappal Magyarország megszállása után, mert valószínűleg Rimann valamelyik SS-bajtárs kollegája a VoMi-ban arra gondolt, ott hasznát

vehetnék még a javaslatok megfelelő részének, amikor a megszállt országgal kapcsolatos politikát kidolgozzák. A dokumentumnak elsősorban a Volksbundra jellemző jelentőséget tulajdonítunk, ha nem is tévesztjük szem elől a március 19-e után Magyarországon megvalósult megszállási rendszer számos sajátosságának egybehangzását a magyarországi német népcsoport vezetőségétől származó javaslatokkal. Meg kell azonban állapítanunk, — ez a legjellemzőbb a Volksbundra, — hogy azok a javaslatok, amelyeket a megszállás esetére kidolgozott, szélsőségesebbek és merevebbek, mint ahogyan a német birodalom ténylegesen kialakította magyarországi megszállási politikáját.²

Már egy-két héttel az ország megszállása előtt érkeztek értesülések arról, hogy a magyar — német határ mentén élénk német csapatmozdulatok észlelhetők. A nyugat-magyarországi némettség körében elterjedtek német tiszték állítólagos kijelentései: „Nincs messze az az idő, mikor fel fogunk titeket is szabadítani”.³ A német csapatok megjelenését a Volksbund által befolyásolt magyarországi német lakosság mindenféle tüntető örömmel fogadta;⁴ magatartása a magyar lakossággal szemben fölényessé és fennhéjázóvá vált.⁵ Sokhelyütt „helyi jellegű túlkapások” történtek, jelezve „a volksbundisták forró lelkesedését”.⁶ A Bácskát — többek közt — az onnan toborzott németekből álló 22. SS-lovashadosztály szállta meg; a volksbundisták Deutsche Mannschaft elnevezésű karhatalmi alakulatai itt, és részben a Duna — Dráva-szögben is, együttműködtek velük a fontosabb intézmények (posta, középületek) birtokbavételében, a gépjárművek és élelmiszerkészletek rekvirálásában, gazdagabb zsidó családok zsaroló jellegű letartóztatásában.⁷

Nincs nyoma annak, s nem is valószínű, hogy a Volksbund vezetőségének a megszállás bekövetkezéséről előzetesen pontos tudomása lett volna, s ennek megfelelően készítette volna elő akcióit. Mégsem állítható, hogy ez az esemény váratlanul és felkészületlenül érte volna,⁸ hiszen a „Megoldási javaslatok” is számításba vették az ország megszállásának eshetőségét, mint amely a német népcsoport aktivizálására a legmesszebbmenő lehetőséget adja valamennyi megoldási eshetőség közül. Kétségtelen, hogy a Volksbund-vezetőség már hónapok óta úgy instruálta a területi, kerületi és helyi szervezeteket, hogy a német birodalom minden körülmények között meg fogja védeni magyarországi érdekeit, s a magyarországi német településterületeken a Volks-

² Vö. *Ránki György*: 1944. március 19. (Magyarország német megszállása) Budapest. 1968.

³ OL Hungarista Napló. III. k. 13. l.

⁴ Csolnok községben, ahol korábban a magyar katonaság elszállásolása a legnagyobb nehézségekbe ütközött, versengtek a német tüzérszázad katonáinak minél jobb elhelyezésében, élelmezésében. A nagybőjti időszak ellenére a különben igen vallásosnak ismert német lakosság táncmulatságot rendezett a német katonák kedvére; ruháskosárral hordták a süteményt, hordószámra a bort. Vö. *Fekete Tibor*: A Janza-patak mentén. Kézírtos pályamű a Művelődésügyi Minisztérium 1972. évi nemzetiségi helytörténeti pályázatán.)

⁵ PI Arch. (MSZMP KB Párttörténeti Intézetének Archívuma) BM. VII. res. 1944 — 4 - 1006. — Szászrégeni rendőrkapitányság helyzetjelentése, 1944. ápr. 17.

⁶ PI Arch. 651. f. 9. cs. A. VII/2/45. — Nemzetiségi összesítő, Budapest. 1944. május 12.

⁷ *J. Mirnics*: Die Batschkadeutschen zur Zeit der ungarischen Besetzung (1941 — 1944). Acta Historica, 1972. évf. 3 — 4.sz. 345. l.

⁸ BM Arch. (Belügyminisztérium Archívuma. Háborús bűnösökre vonatkozó iratanyag) Basch Ferenc népbírósági pere. Basch vallomása.

bundnak — nem utolsósorban a Deutsche Mannschaft alakulatok révén — ebből ki kell vennie részét.⁹

Az ország megszállását követően megindult politikai jellegű letartóztatások során a Gestapo nem a Volksbundra támaszkodott elsősorban; címlistáik összeállításában a budapesti német követség és az NSDAP Külföldi Szervezetének (Auslandsorganisation: AO) Henry Esp vezette Magyarországi Csoportja (Landesgruppe Ungarn) játszott a főszerepet.¹⁰ Tény azonban, hogy az azonnal letartóztatottak közt szerepelt Gratz Gusztáv, aki a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (Ungarländisch-Deutscher Volksbildungsverein) élén harcolt 1938 végéig a Basch-féle irányzat ellen;¹¹ a Volksbund más, „renegát német” ellenfelei letartóztatására később került sor.¹²

A Volksbund-féle „Megoldási javaslatok”-ban sorra vett hat eshetőség legsúlyosabbika, Magyarország német megszállása, megtörtént tehát, de nem járt együtt a szuverenitás olyan drasztikus megszüntetésével, ahogy a Volksbund idevágó javaslatai előirányozták. A németek az ország megszállásával eleve nem mellőzni, hanem a maguk érdekének megfelelően megalapozni kívánták a politikai megoldást, tehát nem egy magyar hivatalnokkormányra támaszkodó német katonai közigazgatás bevezetését akarták, hanem egy, a szélsőjobboldali politikai erőkre támaszkodó, a szuverenitás látszatát fenntartó, német szempontból feltétlenül megbízható kormányra, amely feleslegessé teszi a túlságosan nagy erőket igénybe vevő, és külpolitikailag kedvezőtlen hatású német katonai közigazgatás bevezetését Magyarországon. Egy olyan „szuverén” kormány politikai bázisául, amely biztosíték lenne az eddigi kormánypolitikával való szakításra, és egy „új kurzus” kialakítására, leginkább a kormánypárt jobbszárnya és a Nemzetiszocialista Pártszövetség mutatkozott, amelyben Imrédy Magyar Megújulás Pártja a Pálffy Baky-féle Magyar Nemzetiszocialista Párttal fogott össze.¹³ A német birodalom új magyarországi követe és teljhatalmú megbízottja, Veessenmayer folytatta a tárgyalásokat a kormányzói méltóságában meghagyott Horthyval, aki azonban nem volt hajlandó kívánságára Imrédyt bizni meg kormányalakítással, hanem az adott helyzetben az eddigi berlini magyar követet, Sztójay Dömét találta alkalmasnak, és a németek által végül is elfogadhatónak, a kormányelnökségre. Az alkudozások eredményeként az új kormány lényegében az eddigi kormánypárt szélsőjobboldalának és az Imrédy-pártnak az embereiből alakult meg, de egyelőre Imrédy részvétele nélkül; a Pálffy—Baky-féle pártból egyedül Baky jutott szerephez, államtitkárként. A kormány honvédelmi minisztere Csataj Lajos vezéreztetés lett, aki Horthy bizalmi embere volt.¹⁴

Ez a kormányalakítás, minthogy nem a német részről előterjesztett személyi javaslatok egyszerű elfogadásával, hanem kompromisszum útján jött létre, német szempontból nem tűnt eléggé megnyugtatónak. Nem akarván esetleg túlfeszíteni a húrt, átmenetileg elfogadták, mert a megoldás sikertelensége, elhúzódása számukra kellemetlen lett volna, de kezdettől fogva foglalkoztak átalakítása gondolatával. A Volksbund propagandájában, amely ezek

⁹ Uo. Birkás Géza tanúvallomása.

¹⁰ Uo. Basch Ferenc vallomása.

¹¹ Uo. Gratz Gusztáv tanúvallomása.

¹² Uo. Kussbach Ferenc tanúvallomása.

¹³ *Lackó Miklós*: Nyilasok, nemzetiszocialisták, 1935–1944. Budapest. 1966. 313–314. l.

¹⁴ *Ránki*: i. m. 99. l.

ben a napokban a német megszállás sajátos indokolásával és értékelésével, valamint a Sztójay-kormány megalakulásával, a helyi csoportok értekezletein országsszerte foglalkozott, mindez a következőképpen tükröződött: „Nagy esemény történt a közelmúltban, katonáink bevonultak, illetve megszállták Magyarországot, mert órák vagy napok kérdése volt, hogy ki nem kiáltják a kommunizmust, és hátbatámadják Németországot. Új kormány alakult, ki szövetségesként áll ugyan Németország mellett, de nem tudható, meddig fog uralkodni, mert ez csupán átmeneti kormánynak tekinthető. Mi németek ugyan nem ezt vártuk, ami történt. Kormányt mi akartunk alakítani — (értsd: a német részről előterjesztett kormánylistát akarták volna minden további nélkül elfogadtatni) —, de attól féltünk, hogy a gyümölcs még nem elég érett, és kudarcot vallottunk volna.”¹⁵

Höttl, aki kényszeredetten vette tudomásul, hogy az új budapesti német követnek Veessenmayert nevezték ki az általa javasolt Edmund von Glaise Horstenau tábornok helyett, aki szerinte amannál sokkal alaposabb ismerője a magyarországi viszonyoknak, és Horthyval is sokkal inkább szót értett volna, azonnal sietett rámutatni, hogy Veessenmayer a Horthyval folytatott tárgyalások során nem tudta kellőképpen kihasználni a Magyarország katonai megszállásából adódott helyzetet.¹⁶ Osztotta ezt a véleményét Otto Winkelmann SS-tábornok, a magyarországi SS- és rendőri erők legfőbb vezetője (Der höhere SS- und Polizeiführer) is. Első perctől fogva jelentkező rivalizálásuk Veessenmayerrel tartósnak bizonyult, s ebben a színpalak mögötti küzdelemben Basch eléggé nyíltan Höttlrel és Winkelmann-nal tartott. Helmut Triskának — aki március 19-e óta a budapesti német követség kultúrattaséja, miután megvált a német népiségi ügyek előadói csoportjának (Volkstumsreferat) vezetésétől a Külügyi Hivatalban, — kellett Bascht rábeszélnie: legalább udvariasságból tegyen olykor látogatást Veessenmayernél is, s ne csak Winkelmann-nal érintkezzék.¹⁷ Amikor Veessenmayer követ németbirodalmi kitüntetést kívánt Baschnak átnyújtani „a német népi nevelésért”, — (ennek valódi jelentősége nem kétséges a III. SS-akció küszöbén), — a népcsoportvezető betegségre hivatkozva nem jelent meg, hanem a következő napon Winkelmann kezéből vette át ugyanazt a kitüntetést, őt illetékesebbnek tartva annak átadására.¹⁸

A Sztójay-kormány helyébe Höttl egy olyan, lehető legszélesebb szélső-jobboldali nemzeti koncentrációs kabinetet akart állítani, — a kormánypárt vezérének, gróf Teleki Mihálynak elnökletével, — amely egyrészt erőteljesebben támaszkodnék a Magyar Nemzetiszocialista Pártra, másrészt két tárcát juttatna a Nyilaskeresztes Pártnak is.¹⁹ Szálasi pártjára, de nem Szálasi személyére gondolt; róla neki is rossz véleménye volt: „homályos gondolkodású romantikus, akinek nincs semmi szervezőképessége”.²⁰ Szálasi és Höttl között

¹⁵ PI Arch. BM VII. res. 1944—4—1006. — Mosonmagyaróvári rendőrkapitányság 1944 március havi helyzetjelentése.

¹⁶ *Walter Hagen* (= Wilhelm Höttl): *Die geheime Front. Organisation, Personen und Aktionen des deutschen Geheimdienstes*. II. Auflage. Linz-Wien, 1950. 347—348, 351. l.

¹⁷ OL Filmtár, 12867. doboz. DZA (Deutsches Zentralarchiv, Potsdam), Nürnberger Prozess, Fall XI. — Triska 1948. jún. 4-i vallomása Veessenmayer perében.

¹⁸ BM Arch. Basch Ferenc népbírói pere. Veessenmayer tanúvallomása.

¹⁹ *Walter Hagen*: i. m. 354—355. l.

²⁰ Uo. 338—339. l.

a kapcsolat megteremtésére Basch vállalkozott, aki e találkozó előkészítése érdekében március 28-án először Vágó Pált kérte magához.²¹

Basch rendkívül előzékenyen fogadta Vágót, és kijelentette, hogy ő, mint a magyar viszonyok alapos ismerője, ellentétben más német hivatalos tényezők felfogásával – (ezzel nyilván Veesenmayer követre célt), – tisztában van azzal, hogy egyedül Szálasi mozgalma az, amely a nemzetiszocialista felfogást a magyar nép széles rétegei felé képviselni hivatott. A leghatározottabban elítélte a Szálasi elleni rágalomhadjáratot, amely szellemi képességeinek kétségbevonása útján próbál törekvéseinek gáncsot vetni. Ismételt találkozásaik folyamán, – mint mondotta, – bőséges alkalmak voltak meggyőződnie arról, hogy Szálasi Ferencben nyoma sincs a lelki kiegyensúlyozatlanságnak, a neki tulajdonított rögeszméknek; ellenkezőleg, rá egyenesen a lehiggadt (abgeklärt) bölcsesség benyomását tette. Véleménye szerint most itt van a megfelelő alkalom, hogy a magyar nép lelki átállításában Szálasi és pártja döntő sikerrel vegyen részt, és azt ajánlja, hogy egy esetleges koalícióban elsősorban azon gazdasági tárcák elnyerésére törekedjenek, amelyek keresztül mód nyílnék a magyar dolgozók helyzetén való javítás útján még tovább erősíteni azt a bizalmat, amelyet a Szálasi-féle nyilas mozgalommal szemben a magyar dolgozóknak – szerinte – tekintélyes része kétségtelenül táplál. Basch határozottan megígérte: kész befolyását érvényesíteni az iránt, hogy Szálasi pártja a küszöbön álló feladatok megoldásában a neki megfelelő szerephez jusson.

Vágó, akire a gazdasági tárcák emlegetése személy szerint is igen csábító lehetett, – ismereteseek ugyanis gazdasági vonatkozású tervezetei, – kitörő örömeinek hálálkodó szavakban adott kifejezést: „Bajtársam, ezt a gesztust mindig vártam Tőled, és boldog vagyok, hogy ebben nem csalatkoztam. Ezt sohasem fogom elfelejteni.” Kifejezte a párt készségét a koalícióban való részvételre s az együttműködési hajlandóságot azokkal is, akik korábban Szálasi táborában voltak, de utóbb szakítottak vele: a Pálffy–Baky-féle Magyar Nemzetiszocialista Párttal. Megígérte, hogy segít áthidalni a Szálasi és Ruzskay közti ellentétet; ezt Basch különös örömmel vette tudomásul, nyilván, mert Csatay honvédelmi miniszter Ruzskayval való felcserélése elsőrendű érdeke lett volna a németeknek. A népcsoportvezető saját autóját bocsátotta Vágó rendelkezésére, hogy Vajna Gáborhoz menjen, majd Szöllösi Jenő, Kassai-Schallmayer Ferenc és Gergely Gyula társaságában felkeresse Ruzskayt. Ez azonban nem tudta feledni sérelmeit; Szálasisal való ellentéteinek áthidalása nem sikerült.

Basch azonban elsősorban azért kérte magához Vágót, hogy rajta keresztül találkoztót kérjen Szálasitól, legkésőbb március 30-án délig. Mint mondotta, olyan tényezővel kívánja összehozni Szálasit, „aki a kibontakozás tekintetében még talán a birodalmi felhatalmazottnál (Veesenmayer) is fontosabb”. Höttl-re gondolt. – Vágó örömmel állapította meg magában.

feljegyzései szerint, – hogy azt a barátságtalan magatartást, amelyet a Volksbund korábban tanúsított Szálasi mozgalmaival szemben, az idők folyamán a bajtársiasság légköre váltotta fel, s ebben „a bennünket fenyegető közös veszedelem” játszott szerepet. E mellett döntő jelentőséget tulajdonított e kedvező változásban a hungarizmus azon „türelmes és mértéktartó” gya-

²¹ Hungarista Napló III. k. 28–37. l.: Vágó Pál 1944. aug. 12-i feljegyzése: „Jelenetek a március 19-ét követő élményeimből.”

korlati politikájának, amelyet Szálasi jóváhagyásával és a mozgalom képviselőjében éppen ő - Vágó - érvényesített legkövetkezetesebben a Volksbunddal szemben, túltette magát azon a személyes sérelmen, hogy a volksbundisták magatartása miatt bukott meg Sopronban az 1939-es képviselőválasztáson, s csak a budapesti választási lajstrom révén került be a parlamentbe.

Mínt hogy Szálasi éppen „országjáráson” volt, Vágó csak 30-án reggel közölhette vele Basch találkozóra szólító üzenetét: „Jelentem, hogy Dr. Basch magához kéretett és kijelentette, hogy a Volksbund a teljes súlyával mellénk áll annak a rágalomnak a felgöngyölítésében, amellyel egy bizonyos vacsorázó klikk a mozgalmunkat kívánta Berlinben elfűrészelni. E célból Dr. Basch legkésőbb ma délig találkozni óhajt Veled.” E jelentéstételével kapcsolatban Vágó feljegyezte: „Vigyáznom kellett, nehogy a Basch akcióját mint valami irányunkban leereszkedő kegyet tüntessem fel, amelyet velünk szemben gyakorolnak azért, hogy egy előkelő hely fogadószobájának ajtaját megnyissák előttünk.” Igen jellemző, hogy Höttl, a német Biztonsági Szolgálat délkelet-európai szekciója vezetőjének fogadószobája a nyilasok számára ennyire „előkelő hely” volt, s nem kevésbé jellemző Basch jelentősége: az ő közbenjárásával nyílnak meg előttük az ilyenfajta „előkelő helyek”. Ugyancsak ő az, aki hatáson felülhajt a Szálasi elleni berlini hangulatkeltés ellensúlyozására. A Szálasi politikai hitelét romboló berlini „vacsorázó klikk” középpontjában Franz Rothen gyaníthatjuk, aki Németországba szökése és a Külügyi Hivatal apparátusában Schaub álnéven történt elhelyezkedése után elfordult Szálasi felé, s a magyar nemzetiszocializmus azon erőit pártfogolta, amelyek szakítottak Szálasival. Ezek útja, sűrű berlini látogatásai alkalmával, többnyire egyenest Rothenhez vezetett: számukra ő volt az a kulcs, amely bizonyos ottani ajtókat megnyithatott előttük. Basch és Rothen között régi ellentét feszült, amelynek erendő oka Rothen Szálasihoz pártolása volt a 30-as évek derekán. Azóta Rothen eltávolodott Szálasi felé és szembefordult vele, míg Basch újabban a közeledés útjára lépett. Ez a helyzet olyan megítélésével függött össze, amely lehetőséget látszott nyújtani Rothen befolyásának visszaszorítására is. Feltételezhető, hogy Basch ezt különös örömmel ajánlotta fel Szálasi felé.

Amikor Vágó közölte Szálasi felé Basch ajánlatát, „a Vezér arca feldehült”; beleegyezése alapján aznap déli 1 órakor Vajna lakásán létrejött a Basch - Szálasi találkozó, amely Vágó szerint „kitűnő hangulatban folyt le”, annak ellenére, hogy közvetlenül előtte némi zavart okozott a Szálasi „országjárásáról” Basch-hoz befutott jelentés. Amikor Vágó feljegyzései szerint - „boldogan szaladt” Basch-hoz Szálasi beleegyező válaszával, az bosszús szemre hányásokkal fogadta: „Épp most dolgozom értetek, most exponálom magamat a pártotokért, amikor SS-vonalon az orrom alá tartják a panaszos jelentést, hogy Szálasi kiszállt Németbolyon és ott beszédet tartott. Hányszor kértelek, hogy mellőzzétek a tisztára német népi területeket!” Basch szerint a németbolyi nyilas pártszervezet mindössze két tucatnyi tagja az ottani németiség söpredéke, amely a helybeli uradalom által a Volksbund ellen hangolva, azért állt a nyilasokhoz, mert akkor nem kell bevonulniuk az SS-be, s nem kell fizetniük a Volksbund által kivetett lényegesen nagyobb tagsági díjat. Basch megjegyzését, hogy ti. „butaságokat csináltok”, Vágó - feljegyzései szerint - szívesen viszonzta volna azon „sorozatos butaságok” felemlítésével, amelyeket német részről követnek el, de „jó diplomata” módjára mindössze annyit jegyzett meg, hogy ki fogja vizsgálni az ügyet;

tudomása szerint a németbolyi szervezet meglátogatása nem szerepelt a pártvezető utitervében, s Szálasi ott valószínűleg a járásvezető téves információjára szállt ki. Ezzel sikerült Bascht megnyugtatnia; a kölcsönös közeledési szándék erősebb volt, mint az ilyen incidens, amely azért mégis jelezte, hogy a régi ellentétek és súrlódások a Volksbund és a Nyilaskeresztes Párt között korántsem tűntek el.

A március 30-i találkozó alkalmával Basch arra kérte Szálasisit, hogy „ne zárkózzék el egy pár német emberrel való megbeszélés elől”. Szálasi hozzájárulásával másnap, 31-én este, ugyancsak Vajna Gábor lakásán, létrejött a Basch által egyengetett Szálasi–Höttl találkozó, a német Biztonsági Szolgálat magyarországi hálózatában — „Scheriff” fedőnévvel — jelentős szerepet betöltő Josef Urban, a Német Dunagőzhajózási Társaság egyik igazgatója, és Vajna jelenlétében. Höttl, — akiről Szálasi tudta, hogy a Birodalmi Biztonsági Főhivatal (Reichssicherheitshauptamt) főnöki tisztjét betöltő Kaltenbrunner „jobbkeze”, — a Nyilaskeresztes Pártnak a kormányba való bevonásáról tárgyalt a pártvezetővel.²²

Veesenmayer tudomást szerezhetett riválisainak Szálasi irányában folyó tapogatódzásairól, amelyek számára, aki eddig Szálasisal szóba sem állt, kényelmetlenné válhattak, ezért április 3-ra ő is magához kérte Szálasisit. Találkozásukat a Nyilaskeresztes Párt részéről Szöllösi Jenő április 1-i, Veesenmayer-nél tett látogatása készítette elő. Baschnak és Höttlnek a nyilasokkal folytatott tárgyalásaival ellentétben, Veesenmayer, — a követség SS-egyenruhás népiségi referense (Volkstumsreferent) Dr. Rudolf Meckel jelenlétében, — egyelőre csupán azért tárgyalt velük, hogy az attól való elzárkózást ne vehessék szemére; — egyébként e beszélgetéstől szemelláthatólag azon eddigi véleménye megerősítését várta, hogy Szálasi és pártja nem alkalmas arra, hogy a német politika által kombinációba vétessék. Ezt természetesen nem mondta ki kereken Szöllösi előtt, hanem inkább arról beszélt, hogy a hungarista ideológiát ellentétben állónak találja a magyarországi német népcsoportnak különleges helyzetet biztosító bécsi egyezményvel. Ezzel szemben Szöllösi hangsúlyozta: „a német Volksbunddal mi harmonikus felfogásban voltunk és vagyunk az általános helyzet megítélésében; az országban igen sok helyen szívélyes érintkezésben is vagyunk”; továbbá, hogy „a becsületes együttműködésnek a hungarizmus nem lehet akadálya”.²³

A budapesti német követség álláspontjával ellentétben a német Biztonsági Szolgálat változatlan érdeklődést mutatott a Nyilaskeresztes Párt iránt. Ebben közreműködött vele az NSDAP Külföldi Szervezete magyarországi csoportja, amely részéről Dosedla, a Göring-Művek magyarországi vállalatának igazgatója, — Alfred Baubin alezredes, és Paul Lehn különleges megbízott társaságában — április 2-án Dr. Voigt Edét, a Nyilaskeresztes Párt gazdasági ügyeinek vezetőjét keresték fel. Voigt feljegyzése szerint „nevezett urak közölték, hogy tudomásuk van a Basch-sal való tárgyalásról, ami őket igen nagy meglepéssel tölti el, s az egyetlen járható és célravezető megoldásnak az ilyen megegyezést tekintik. A Veesenmayerrel való tárgyalást sem fontosnak, sem opportunusnak egyelőre nem tartják. Kérik, hogy erről az egész tárgyalásról senki se szerezzen tudomást, különösen pedig Veesenmayer ne.”²⁴

²² Hungarista Napló III. k. 20., 24., 47. l.

²³ Hungarista Napló III. k. 45—46. l.: Szöllösi Jenő 1944. ápr. 1-i jelentése Veesenmayer követnél tett látogatásáról.

²⁴ Hungarista Napló III. k. 55—56. l.: Dr. Voigt Ede feljegyzése.

A Nyilaskeresztes Párttal folyó tárgyalások azonban ezúttal nem vezettek eredményre. Szálasi ugyanis, — mint Hitler 1932-ben, kijelentette, hogy pártjának képviselői csak az esetben lépnek be a kormányba, ha az az ő vezetése alatt áll; Vágó és a többi „alvezér” pedig szolidárisnak mutatkozott ebben Szálasiival.²⁵ Közben az oly elégedetlenül és aggályosan fogadott Sztójay-kormány első intézkedéseivel számos nagy fontosságú kérdésben a német érdekek készséges kiszolgálójának bizonyult, s ez megszilárdította a kormányt éppúgy, mint Veessenmayer pozícióját. Basch, aki Höttl kezére játszott, Veessenmayerrel szemben most kényes helyzetbe került; Winkelmann vette védőszárnyai alá, biztatva, hogy a követség részéről „ha nehézségei vannak, jöjjön hozzám”. De maga sem tanácsolhatott Baschnak mást, mint hogy az adott helyzetben „a lehető leglojálisabban viselkedjék a magyar kormánnyal szemben”²⁶

Ha a Magyarországon kialakult helyzetet összehasonlítjuk a Volksbund-féle „Megoldási javaslatok” Magyarország megszállása esetére előírányzott rendszabályaival, a következők állapíthatók meg:

-- Német katonai közigazgatás bevezetésére nem került sor; a magyar közigazgatás, melynek apparátusát „megtisztították” ugyan, fennmaradt, és önállóan látta el feladatát — a magyar kormány irányításával, amelyet viszonylagos „szuverenitása” számottevően megkülönböztetett attól a szerbiai hivatalnokkormánytól, amelynek szintjére a Volksbund le akarta szállítani.

A magyar hadsereget nem oszlatták fel, hanem a politikai és katonai szempontokat egyaránt mérlegelve, fenntartották, bár átnevelését, irányítását és alkalmazását illetően olyan határozatok születtek, amelyek a Volksbund javaslatában egyéb, kevésbé drasztikus megoldási eshetőségek sémáiba szorítottan jelentkeztek. Az SS újabb toborzóakciójához — ezzel ezúttal nem foglalkozunk — a Sztójay-kormány hozzájárult.

Valamennyi párt és egyesület feloszlatására — mint a Volksbund javasolta, — nem került sor, csak az ellenzékiekre; egy szélsőjobboldali egységpárt létrehozására sikertelen kísérletek történtek.

A parlament — a Volksbund javaslatával ellentétben — továbbra is fennmaradt; az ellenzék nem juttatták a maga egészében koncentrációs táborba, hanem vezető egyéniségeit tartóztatták le.

A zsidók deportálásának megkezdésére — a Volksbund javaslatával egybehangzóan — rövidesen sor került.

A sajtó, rádió kormánybiztos általi irányítására vonatkozó Volksbund-javaslat Kolozsvári Borcsa Mihály kinevezésével megvalósult; a baloldali ellenzéki lapokat betiltották.

— A német népcsoport súlya, politikai aktivitása — a várakozással ellentétben — nem növekedett meg lényegesen a megszállás következtében. Mivel a magyar kormány „szuverenitása” nem süllyedt a szerbiai vagy dániai szintre, a német népcsoportnak a kormányhoz való viszonya sem lehetett olyan, mint a Szerb-Bánátban vagy Dániában. Sőt, továbbra is fennállt az a követelmény, hogy a népcsoport

²⁵ *Walter Hagen*: i. m. 354–355. l.

²⁶ BM Arch. Basch Ferenc népbíróági pere. Winkelmann tanúvallomása.

mérsékelje követeléseit, s ne okozzon különösebb nehézségeket a kormánynak, amely vállalta a további gazdasági és katonai háborús erőfeszítéseket. Minél több készséget mutatott e téren a kormány, annál kevésbé volt reá szükség, mint a kormányra gyakorolt nyomás eszközére. Az a törekvés, hogy Baschnak olyan — lényegében államminiszteri - státust biztosítsanak a magyar kormányban, mint amilyenrel a német népcsoportjog érvényesülése szempontjából mintaszerűnek tekintett Szlovákiában Karmasin „államtitkár”, illetve Horvátországban Altgayer „államigazgató”, az ottani német népcsoportok vezetői, betöltötték,²⁷ Magyarország német megszállása után már nem jelentkezett. A népcsoport kapcsolatai különben is egyre jobban meglazultak a magyar étellel: a célul tűzött népi elkülönülés (völkische Aussonderung) folyamata most már nemcsak rohamosan, de — különösen a III. SS-akció révén - a népcsoportra nézve is drasztikus módon haladt előre.

Kezdetben azonban — az első napok benyomásai alapján — a németbarát magyar politikai köröket is komoly aggodalom töltötte meg el, hogy a német megszálló hatalom nem a magyar kormánnyal, hanem a Volksbunddal, a népcsoportvezetőséggel fog minden kérdést megtárgyalni. Hóman Bálint 1944. március 27-i levele többek közt arra figyelmeztette Veesenmayer követet, hogy ebben az esetben súlyosan veszélyeztetve lenne a magyarok németbarátsága, amelynek a Volksbund eddig is igen sokat ártott: „egy szövetséges országban, ahol nem a szervezet szétbomlasztása, nem annak erőinek szétforgácsolása a cél, hanem egy középponti akarat átható erejét, s mindazon erők egyesítését követeli az állam és az azzal szövetséges hatalom eminens érdeke”, — a német népcsoportvezetőség nem folytathat olyan politikát, mint annak idején Csehszlovákiában, „ahol a német érdek az államiság feloszlását követelte”.²⁸ Az aggodalmak eloszlatására Basch — utasításának megfelelően — eleget tett Sztójay kívánságának, és április 13-án látogatást tett a miniszterelnöknél, aki Balla Pál osztályfőnök jelenlétében fogadta.²⁹ A népcsoportvezető hangsúlyozta előtte, hogy nem kívánja kihasználni „az előállott kényes helyzetet”, — ezzel az ország német megszállására célzott, — mégis kénytelen rámutatni, hogy a Volksbunddal szembeni ellenséges magatartás nem változott. A volksbundista képviselők és felsőházi tagok március 19-e után bejárták a német településterületeket, hogy erősítsék a hazai frontot (Heimatfront), meghallgassák a panaszokat. Ezek tapasztalataira is támaszkodva, Basch szóbelileg ismertette a népcsoport kívánságainak számos pontját. Sztójay a népcsoport ügyeit illetően köztudott német „érzékenységet” messzemenően respektálta, s tudomást sem véve a német megszálláshoz kapcsolódó helyenkénti volksbundista „túlkapásokról”, egyenesen köszönetet mondott Baschnak a népcsoport fegyelmezett magatartásáért, és az őt jellem-

²⁷ Nation und Staat, XVII. k. (1943–1944). 1944. márc. sz. 103–112. l. *Arnold Weingärtner*: Das Recht der deutschen Volksgruppen.

²⁸ BM Arch. Hóman Bálint népbíróági pere. Hóman levele Veesenmayer követhet. Bpest. 1944. márc. 27.

²⁹ A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944. Összeállították és sajtó alá rendezték: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula. Budapest. 1968. 631. sz. dok. (823. l.) — Veesenmayer távirata, Budapest. 1944. apr. 13.

ző szervilis buzgósággal tett rögtön ígéretet a kívánságok teljesítésére. Utasította Ballát, hogy Basch-sal együttműködve, két napon belül dolgozza ki az azonnal orvoslandó panaszok tárgyában hozandó intézkedések tervét; az április 26-i minisztertanácsi ülésre pedig Pataky Tibor államtitkárral közösen készítsen átfogó javaslatot a német népcsoport kérdésének kezelése tárgyában. Sztójay utasítása immár legális lehetőséget nyújtott Ballának arra, hogy újabb bizonyosságát adja, mennyire érdemes Basch iránta tanúsított bizalmára, amelyet eddig a Volksbunddal való titkos összejátszásával érdemelt ki. Annál nagyobb bizalmatlansággal viseltettek a németek már régóta a Ballával ellenlábás Pataky iránt; amikor Basch tájékoztatása alapján Veesenmayer értesült arról, hogy a minisztertanács elé terjesztendő javaslat készítésében való részvételre Pataky is utasítást kap, Sztójajnál azonnal követelte, hogy Pataky „tűnjön el”.³⁰

Megbízásának megfelelően Balla — egy Basch-sal folytatott részletes megbeszélés után — összeállította a Volksbund kívánságait, — teljesebben és rendszerezettebben, mint ahogy azt Basch Sztójajnak április 13-án szóbelileg előadta. Az egyes kívánságokat aszerint csoportosította, hogy a miniszterelnökség, illetve melyik minisztérium illetékes az intézkedésre, s az egyes kívánságokkal kapcsolatban — mint „az ügyosztály állásfoglalását” — kifejtette véleményét, illetve javaslatát.

Balla elabórátuma³¹ a miniszterelnökségre tartozó azonnali teendők közt első helyen a „Hűséggel a hazáért” mozgalomnak az egész országban való felszámolását említi. Rámutat, hogy „ez az ún. Hűségmozgalom különösen Tolna és Baranya megyékben terjedt el, és célja az volt, hogy a Volksbund-ellenes német nemzetiségű személyeket szervezze meg. A mozgalmat a közigazgatás és a papság általában támogatta, és bár alapszabályai nem voltak, törvényellenes működését és engedély nélküli gyűléseit a hatóságok elnézték. A Volksbund állandóan kifogásolta a mozgalom tevékenységét, és a volt belügyminiszter úr (Keresztes-Fischer) ismételten meg is ígérte, hogy a mozgalommal kapcsolatban rendet csinál, — érdemleges intézkedést azonban nem tett. Osztályunk részéről a mozgalmat nem tartottuk sohasem szerencsésnek, és a vezetőkkel ismételten közöltük aggályainkat, akik azonban a belügyminiszter úr támogatására hivatkoztak.” Balla véleménye szerint „az adott körülmények között a mozgalom különben is talaját veszítette, tehát likvidálása annál indokoltabb. A belügyminiszter úr (Jaross Andor) felkérendő, hogy hívassa magához a főispánokat, és utasítsa őket a mozgalom likvidálására.”

A miniszterelnökség második legsürgősebb feladata Balla szerint az Apatinban megjelenő „Die Donau” című hetilap megszüntetése. E konzervatív katolikus lap „átmeneti fenntartását indokolta az, hogy a lap irányzata erősen hangsúlyozta az államhűséget, és bizonyos mértékben ellensúlyozta a túlzó törekvéseket. A lap hangja azonban sokszor túl agresszív és szerencsétlen volt, ismételt figyelmeztetés ellenére is támadta a nacionálszocializmust, és így a német körökben ellenszenvet keltett. A lap fenntartásához ma különös érdek nem fűződik, és likvidálása bizonyos szempontból megnyugtatólag hatna. A lap szerkesztője (Berencz Ádám) maga is érzi helyzete fonákságát, és papi hivatásának szeretne élni. Az ügyosztály felhatalmazást kér, hogy a lap megszüntetése iránt lépést tegyen.”

³⁰ Uo. 633. sz. dok. (824. l.) — Veesenmayer távirata Budapest, 1944. ápr. 14.

³¹ OL ME (Miniszterelnökség) Nemzetiségi o. 189. cs. C. 20441/1944.

Ezután Balla Basch azon kérését veszi sorra, hogy a magyarság vezetői vegyék fel a társadalmi érintkezést a hazai németiség vezetőivel. Mint Balla rámutat, ezt a kívánságot a Volksbund a múltban is többször felvetette, „azonban magyar részről általában megértés nélkül fogadták, és a főispánokhoz intézett felkérésünk eredménytelen maradt. Tekintettel arra, hogy megfelelő társadalmi formák között sok olyan ellentét kiküszöbölhető, amely a múltban a helyi hangulat elmérgesedésére vezetett, osztályunk felfogása szerint a főispánok utasítandók lennének, hogy mindent kövessenek el, hogy a helyi magyar és német vezetők között egészséges társadalmi kapcsolat alakuljon ki.”

A miniszterelnökségnek Basch kívánságaival kapcsolatos további sürgős feladatai közt szerepel az azonnali felvilágosító propaganda a hazai németiség és a Volksbund ügyében, a sajtóban és a rádióban: „Osztályunk részéről érintkezésbe fogunk lépni Kolozsváry-Borcsa államtitkár úrral, és kérni fogjuk, hogy az osztályunk által megállapítandó irányelvek figyelembevételével a sajtó és a rádió útján hasson oda, hogy a magyarság és a hazai németiség között a légkör barátságosabbá váljon.”

Idé tartozott az a kérés is, hogy a rádió hetenként immár háromszor sugározhasson népinémet műsort, egyenként 35 perces adásidővel, Budapest I hullámhosszán, mégpedig úgy, hogy az egyik adás lehetőleg vasárnap délelőttre essék. Ezzel kapcsolatban Balla megjegyezte: „Kérésünkre Kolozsváry-Borcsa államtitkár úr megígérte, hogy a kérést kedvezően elintézi.”

A belügyminisztériumot illető azonnali intézkedések közt első helyen ez áll Balla javaslatában: főszolgabírók és szolgabírók, továbbá községi jegyzők és hivatalnokok áthelyezése, illetve kicserélése; négy újabb főszolgabírói állás (Kula, Zirc, Pécsvárad, Bonyhád) német nemzetiségű egyénnel leendő betöltése. Balla szerint „egyes közigazgatási tisztviselők a múltban valóban alkalmatlannak bizonyultak arra, hogy német nemzetiségi vidéken funkcionáljanak. A németiséggel szembeni merev és ellenséges magatartásuk a volt kormány intencióival is összeegyeztethetetlen volt. Tevékenységüket osztályunk részéről is ismételten kifogásoltuk. A volt belügyminiszter álláspontja az volt, hogy nem helyezi át őket, mert ebben a lakosság a német mozgalom befolyásának jelét látná, és a szélsőséges törekvések malmára hajtaná a vizet. Osztályunk véleménye szerint azoknak a tisztviselőknek lecserélése elől, akik a németiség kifogásaira alapos okot adtak, nem zárkozhatunk el.” Mint Balla megjegyzi, már fel is kérte a Volksbund vezetőségét: közölje, kiknek a lecserélésére helyez súlyt; annak alapján fog az ügyosztály intézkedést kérni a belügyminisztertől. Ami a négy újabb német főszolgabíró kinevezését illeti: „Jelenleg csupán a hódsági járás főszolgabírája az egyetlen közigazgatási vezető tisztviselő, aki a MNNSz (Magyarországi Németek Népi Szövetsége: Volksbund) tagja. Az adott körülmények között indokolt lenne a többségében németek által lakott járásokban legalább néhány német nemzetiségű szolgabírót beosztani, és a járások vezetésével németül tudó és nemzetiségpolitikai érzékkel bíró tisztviselőket megbízni. Az a kérés, hogy a MNNSz tagjai közül négy főszolgabírót nevezzünk ki, túlzottnak látszik, mert osztályunk tudomása szerint nem tudnának megfelelő képesítésű személyeket javaslatba hozni az állásokra.”

Fontossági sorrendben ezután a volksbundistákat ért „közigazgatási sérelmek” (internálások, letartóztatások, rendőri felügyelet alá helyezések) orvoslása következik. Ezzel kapcsolatban Balla már meg is kérte Baschtól a

konkrét esetek listáját, és megszövegezett egy, a belügyminiszterhez intézendő átiratot: „kérjük, adjon elvi utasítást a hatóságoknak, hogy nemzetiségi személyek internálása végett csak alaposan indokolt esetekben tegyenek lépést.” Balla szerint kívánatos lenne, hogy az átiratban közöltek Sztojaj miniszterelnök szóban említse meg a belügyminiszter előtt; nyilván azért, mert így felhívható figyelme a volksbundista németek iránti megkülönböztetésre, amit nem szívesen adtak írásba.

A fegyvertartási engedélyek és fegyverek bevonása miatti panaszok ügyében, — mint Balla megjegyzi, — Franz Hamm volksbundista képviselő már közvetlenül érintkezésbe lépett Páky belügyi államtitkárral, aki megigérté azok orvoslását.

A sürgős belügyi intézkedések közé sorolta Balla a volksbundistáktól bevont moziengedélyek visszaadását is.

A Belügyminisztérium hatáskörében igényelt intézkedést a Volksbund óvodáinak és napközi otthonainak kérdése. Ilyenek létesítése ügyében mintegy 40 kérvény hevert elintézetlenül: a minisztérium nem látta indokoltnak felállításukat, mert legtöbb esetben „olyan helyen akartak óvodát létesíteni, ahol a mozgalomnak különben semmi talaja nem volt, és az óvoda csak propagandát szolgált volna”. Balla javaslata szerint revideálni kell e függőben tartott ügyeket, mégpedig a Volksbund megbizottjának részvételével.

A Pénzügyminisztériumtól igényelt sürgős intézkedések egyrészt a volksbundistáktól megvont italmérési és trafikengedélyek visszaadására, másrészt átutalási nehézségek elhárítására vonatkoztak: a Volksbund által élvezett, a magyar — német gazdasági egyezményben megállapított keretnek megfelelő német birodalmi támogatás (havi 800 ezer pengő) fennakadás nélküli rendszeres transzferálása, valamint a volksbundista „művészek” Berlinben eladott alkotási 100 ezer pengős vételára átutalásának engedélyezése.

A Honvédelmi minisztériumtól elvárt sürgős intézkedések egyik legfontosabbika: katonai behívások büntetésből való eszközlésének megszüntetése. „Tekintettel arra, hogy hatóságaink valóban számos esetben büntetésként alkalmazzák a katonai behívást nemzetiségi mozgalmakban exponált személyekkel szemben, — kívánatos volna, ha a miniszterelnök úr ezt a kérdést személyesen szóvá tenné a honvédelmi miniszter úr előtt” — olvasható Balla javaslatában. Az átirat helyetti szóbeli rendelkezés jelentősége itt is az, hogy írásban minden nemzetiségre egyaránt érvényes, elvi következetességű nemzetiségpolitikai vonalat tartottak csak lerögzíthetőnek, ezzel szemben a szóbeli rendelkezés formájában megadható volt a ténylegesen alkalmazni kívánt eljárás: a volksbundista németekkel való kivételes bánásmód, amelyet a többi nemzetiségre valójában nem kívántak kiterjeszteni.

Ugyancsak a Honvédelmi minisztérium hatáskörébe tartozott számos, a Volksbund szempontjából nem kívánatosnak talált leventeparancsnok és leventeoktató lecserélése. Balla már intézkedett is: „a MNNSz vezetőségétől jegyzéket kértünk azokról a személyekről, akiknek tevékenysége véleményük szerint súlyos kifogásra adott alkalmat”.

Végül ide tartozott a Volksbund gépkocsijainak katonai igénybevétel alóli felmentése is.

A Földművelésügyi minisztériumtól mindenekelőtt az ingatlanforgalom korlátozásának megszüntetését és a Volksbund részéről benyújtott konkrét sérelmek azonnali orvoslását sürgette Balla javaslata: „A német nemzetiségű személyek ingatlanvásárlási ügyleteinek jóváhagyását csak komoly, tárgyi in-

dokok alapján tagadják meg, és különösen ne zárkózzanak el az olyan szerződések jóváhagyásától, amelyekben német - némettől vásárol, vagy jelentéktelen kiterjedésű ingatlanról van szó" További igényként a Volksbund azt támasztotta a minisztériummal szemben, hogy „Milag” elnevezésű tejszövetkezetének szervezetét, amely eddig mintegy 40 dél-dunántúli községben működött, kiterjeszthesse az egész ország valamennyi németlakta vidékére, községeire és városaira.

Végül a Kereskedelem- és közlekedésügyi minisztérium volt illetékes a Volksbund anyagkiutalás és kereskedői kijelölések tekintetében támasztott igényeinek Balla által szintén sürgetett kedvező elbírálására.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a Balla által kidolgozott fenti javaslat minden lényeges kérdésben messzemenő buzgósággal kedvezett a Volksbund követeléseinek; nemcsak a Volksbunddal szemben alkalmazott hatósági adminisztratív intézkedések beszüntetésében és az azokat alkalmazó közigazgatási tisztviselők eltávolításában, hanem a magyar érzelmű németek mozgalmának, és az azt támogató sajtónak a felszámolásában is. Formális érvelése, amely a Belügyminisztérium által jóváhagyott alapszabállyal rendelkező, de attól alaposan elrugaskodott, kívülről irányított, és idegen érdekeket szolgáló Volksbund működését tekintette törvényesnek a valóban alapszabályok nélkül működő, de a hazai németiség másik része és a magyarság összetalálkozó érdekeit kifejező - egyébként épp a Kállay-kormány belügyminiszterének hallgatólagos támogatását élvező - Hűségmozgalmat pedig törvénytelennek, a Sztójay-kormány által vállalt „új kurzus” szellemében megtagadta azt a gyenge és következtelen ellenállást is, ami a kormányapparátusban március 19-e előtt a Volksbunddal szemben mutatkozott, s amelynek személy szerint már akkor elárulója volt. Nem igaz Balla érvelésében az sem, hogy a Hűségmozgalom e bekövetkezett fordulat nyomán „különben is talaját veszette”; a küszöbön álló III. SS-akció a Hűségmozgalom bázisát minden eddiginél erőteljesebben megnövelhette volna az ellene tiltakozókkal; még akkor is, ha a mozgalom politikai feltételei rendkívül súlyossá váltak a megszállás következtében. Szomorúan jellemző, hogy a magyar miniszterelnökség főtisztviselője nem a Volksbund számos erős orgánumra kiterjedő hirhedt sajtóját, hanem az egyenlőtlen harcot vele bátran felvevő konzervatív katolikus vidéki lapocskát, a „Die Donau”-t találta „agresszív”-nak; s azt róttá fel bűnéül, ami erénye volt, hogy ti. támadni merete a nemzetiszocializmust! Ez volt az egyetlen német nyelvű lap Magyarországon, amely - Kállay, Pataky, Keresztes-Fischer titkos támogatásával - kifejezésre juttathatta a németiség magyar érzelmű részének ellenállását a volksbundista izgatással és az SS toborzóakcióival szemben; lényegében ez a lap töltötte be a Hűségmozgalom sajtója szerepét. Soha nagyobb szükség nem lett volna rá, mint most, a III. SS-akció küszöbén; épp mikor Balla leszögezte: „A lap fenntartásához ma különös érdek nem fűződik.” Balla úgy állította be, mintha a lap szerkesztője maga is fel akarná adni harcát: - valójában a Gestapo hurcolta el, s fogságából csak úgy szabadult, hogy a kalocsai érsek, Grósz József kezekedett teljes visszavonulásáról.³²

Balla részletes javaslatát tanulmányozva, azt gondolhatnók, hogy Basch valamennyi kívánsága ilymódon a kormány s illetékes miniszterei elé

³² Weitblick eines Donauschwaben. Widerstand gegen nationalsozialistische Einflüsse unter den Donauschwaben Jugoslawiens und Ungarns 1935 - 1944. Herausgegeben von M. Merkl. Dieterskirch, 1968. 11. 1.

került. Valójában azonban voltak ezen felül olyan kérdések, amelyenkek a magyar kormány elé terjesztését - Veesenmayer követ álláspontját figyelembevéve - Basch még nem tartotta időszerűnek, nehogy túlfeszítse a húrt. Ilyen volt a magyarországi népinémet ifjúság fegyveres katonai előképzésének kikülönítése a magyar Levente-szervezetből, amelyre vonatkozólag a németbirodalmi ifjúsági vezér (Reichsjugendführer), Arthur Axmann, tervezetet dolgozott ki Himmlerrel egyetértésben. Veesenmayer javaslatára ezt a követelést, amelyet ő is, Basch is elvi jelentőségének megfelelően üdvözölt, magyar részről viszont - mint minden olyan követelést, amely ilyen vagy olyan formában a németiség népi elkülönülését (völkische Aussonderung) célozza, bizonyára nagy ellenszenvvel fognak fogadni, félretették a III. SS-akció befejeződéséig. Veesenmayer április 23-i távirata szerint - Basch-sal egyetértésben - azt a megoldást fogják választani, hogy jogi vitába való bocsátkozás helyett az erre hajlandó Levente-vezetőséggel megegyeznek; nyártól fogva felüggesztik a népinémet fiatalok Levente-szolgálatát, arra hivatkozva, hogy a Deutsche Jugend keretében az aratási és begyűjtési munkálatokban vesznek részt a népinémet gazdaságokban. Addig is szorosabbá teszik a Deutsche Jugend kapcsolatát a németbirodalmi ifjúsági vezérséggel (Reichsjugendführung); tanácsadóul kirendelik melléje - az eddigi Schumacher helyett - Pragert, az egykori szudéta területvezetőt, aki a követség népiségi referensének, az ugyancsak szudétaavidéki náci mozgalmi múlttal rendelkező Meckelnek felügyelete alatt fogja folytatni tevékenységét.³³

Óvatosságból csak részben hozták a kormány tudomására azokat az irányelveket, amelyeket Veesenmayer és Basch közösen határoztak meg a Volksbund ipari és szövetkezeti érdekeltiségére vonatkozóan. A Balla-féle javaslatokban a Kereskedelem- és közlekedésügyi minisztériumhoz adresszálva szerepelnek ugyan bizonyos vonatkozások, de az Iparügyi minisztériummal szemben - sajátos módon - semmiféle igényt nem jelzett a Balla-féle elaborátum. Az említett Veesenmayer Basch-féle irányelvek viszont - az ezeket rögzítő április 25-i feljegyzés szerint - azonnali programként (Sofortprogramm) tűzték ki a német településterületen levő zsidó üzemek (ezek főleg tejüzemek) azonnali átadását, a zsidókkal fennálló értékesítési szerződések azonnali felmondását. Koncessziókat, nagykereskedői engedélyeket követeltek a népinémeteknek, és sürgették a megvont iparengedélyek visszaadását. A Volksbund perspektivikus terveire pedig az alábbi igények voltak jellemzők: 1) A népcsoport állandó képviselőt küldhessen az Iparügyi minisztériumhoz, a Kereskedelemügyi minisztériumhoz és az anyaggazdálkodási hivatalhoz. 2) A népcsoport százalékarányának megfelelő képviselőhöz jusson a kereskedelmi kamarákban, az ipartestületi vezetőségekben, az adóügyi bizottságokban.³⁴

A Volksdeutsche Mittelstelle gazdaságirányítási hivatalának (VoMi Amt X.: „Führung der Wirtschaft in den deutschen Volksgruppen”) vezetője, Lothar Heller, amikor a Goldschmidt népcsoportvezető-helyettes által egybehívott Volksbund-funkcionáriusok előtt ismertette a magyarországi német népcsoport gazdasági feladatait a március 19-e nyomán előállt helyzetben, hangsúlyozta, hogy a cél nem csupán a népcsoport saját, hanem az egész ország gazdasági erőforrásainak totális mozgósítása, maximális teljesítmények elérésé-

³³ PA AA, Inland II. g. 328. - Veesenmayer távirata, Budapest, 1944 ápr. 23.

³⁴ PA AA, Inland II. g. 272. - „Interessen der Deutschen Volksgruppe in Ungarn auf dem gewerblichen Sektor und dem Genossenschaftswesen”. 1944. ápr. 25.

vel. Ebből az következik, hogy a népcsoport bizonyos mérsékletet kell hogy tanúsítson saját gazdasági érdekei érvényesítésében. Így az „árjásítást” (Arisierung) tisztán magyar belügynek kell tekinteni, s abba csak a német településterületek háborús gazdasági szempontból fontos üzemei termelésének fenntartása és fokozása érdekében kell – legális uton – bekapcsolódni. „Az ipar, nagykereskedelem, nagybankok terén a közvetlen népinémet bekapcsolódásra egyelőre még nincs lehetőség” – mondotta Heller.³⁵

A VoMi tehát „magasabb” szempontok alapján, – az ország gazdasági erői totális háborús kiaknázása és a magyar újbурzsoázia minél szélesebbkörű korrumpálása érdekében – a zsidó tulajdon kisajátításából adódó „gazdasági lehetőségeket” egyelőre – (e szó, úgy tünik, nem hangsúlytalan!) – általában fenntartotta „a magyaroknak”; ezzel szemben a német településterületeken az „árjásítás” eredményét a népcsoport magának igényelte. Ezt a „saját vadászterületet” a VoMi segítette megvédeni; a délkelet-európai német népcsoportok szövetségi ügyének fokozottabb financiai támogatására Teutschländer vezetésével 1944. április 1-én Bécsben felállított szerv („Betreuungsstelle der Genossenschaften in den deutschen Volksgruppen”) azonnal kézbevette pl. a magyarországi német tejszövetkezetek ügyét, „hogyan megvédje önállóságát a magyar beavatkozástól”.³⁶

Itt bocsátjuk előre, hogy a Volksbund vezetősége, miután gazdasági aspirációit az „árjásítás” terén csak korlátozottan érvényesíthette, azzal a kéréssel állt elő, hogy a birodalminémet érdekeltségű Merkur-bankot, amely eddig titokban pénzelte a Volksbundot, de Werner berlini és Glöckner budapesti igazgatók vezetése alatt nem szolgálta maradéktalanul a népcsoport érdekeit, nyilvánítsák most már nyíltan a magyarországi német népcsoport bankjává, és annak igazgatóságában a népcsoport személyiségei foglalhassanak helyet. Goldschmidt népcsoportvezető-helyettes szerint, aki ezt a kérést 1944. május 31-én a VoMi-hoz előterjesztette, a magyar kormány nem fog akadályt gördíteni az ügy útjába. Ez a kísérlet azonban eredménytelen maradt: nem engedtek a népcsoport javára a németbirodalmi érdekekből; a Merkur-bank az eddigi módon végezte továbbra is a Volksbund finanszírozását, amelyet a VoMi mint eddig – a „Vereinigte Finanzkontore GmbH.” („Egyesült Pénzügyi Irodák kft”) fedőnévvel ellátott szerv útján ellenőrzött.³⁷

A Balla-féle javaslatok ismeretében Sztójay az április 26-i minisztertanácsban³⁸ nyomatékkal felhívta valamennyi miniszter figyelmét „a nemzetiségi kérdés” – értsd: a volksbundista kívánságok – „megértő” kezelésére. Pataky államtitkárnak adott utasításáról a miniszterelnök olyan értelemben tett említést, hogy ő szövegezi az e tárgyban valamennyi miniszterhez intézendő átiratot. Patakyt tehát nem távolította el – mint Veessenmayer követelte államtitkári székéből, nyilván azért, mert – s ezt átirat-tervezete eléggé tanúsíthatta, – meg volt benne a kellő készség a megváltozott helyzet és Sztójay intenciói elfogadására.

A minisztertanácsnak ezen az ülésén Jurcsek Béla földművelésügyi mi-

³⁵ PA AA, Inland II. D. 4/2. – „Richtlinien für die Führung der Wirtschaft in der Deutschen Volksgruppe in Ungarn nach der deutschen Besetzung. (Wirtschaftsbesprechung mit den Amtsleitern der Volksgruppenführung)”. – Keltezés nélkül.

³⁶ BA (Bundesarchiv, Koblenz), Reichsfinanzministerium, F. 6642 (Volksdeutsche Mittelstelle).

³⁷ Uo.

³⁸ OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1944. ápr. 26.

niszter előterjesztése alapján az ingatlanforgalmi megkötésekre vonatkozó volksbundista panaszt részletesebben is tárgyalták; Sztójay megnyugtatóására Jurcsek hangsúlyozta, hogy „vegyes nemzetiségű községekben az arányszám szerint fog intézkedni” és „minden diszparitást meg fog szüntetni”; ezzel szemben azonban szükségesnek tartja, hogy magyar községekben továbbra is csak magyar juthasson földhöz.

Sztójay ezen az ülésen — rámutatva arra, hogy a német birodalom mily nagy érdeklődéssel kíséri a magyarországi németiség sorsát, — különösen Jaross belügyminisztert kérte sürgős intézkedésekre, felszólítva, hogy „állami érdekből” helyeztesse máshová azokat a közigazgatási tisztviselőket, elsősorban főszolgabírókat, „akik a közelmúltban nem tudtak kellő megértést tanúsítani az országra oly fontos kisebbségi kérdés iránt”. — A Basch által benyújtott lista több mint 80 nevet tartalmazott; ezek közül a kormány végül is 36 esetben rendelte el az áthelyezést. Ezt nem egyszerre, hanem — a kínos feltűnés elkerülése végett, — folyamatosan hajtották végre, s Basch külön megkérték arra, hogy „az áthelyezéseket ne használják fel propagandisztikus szempontból, mert a hatóságok tekintélyére nézve — a mai időkben — ez különösen ártalmas volna”.³⁹ Minthogy Basch április 23-i bonyhádi beszéde — a kormány képviselői jelenlétében — a lojalitás jegyében foglalt állást a német érdekeket kiszolgáló Sztójay-kormány mellett, bizalmát fejezve ki az iránt, hogy elhárulnak a népcsoportot március 19-e előtt beklyöző akadályok,⁴⁰ — e kérés figyelembevételével reálisan lehetett számolni akkor is, ha az áthelyezések száma felét sem teszi ki a Volksbund által taktikai okokból céltudatosan túlméretezett követeléseknek.

Baschék „lojális magatartását” dicséretekkel halmozta el az új magyar vezérkari főnök, Vörös János vezérezredes, a magyar belpolitikáról felvázolt helyzetképében: „A német kisebbség vezetőinek mi sem volna könnyebb, mint régóta felpanaszolt követeléseinek azonnali érvényesítése”, de — mint írja — ők „a helyzet magaslatán állanak. Jól látják a helyzetet. Nem akarnak visszaélni a vendéglátó nemzet jóindulatával. Különben is háború van, s a magyar nemzet nehéz helyzetben. Kívánságaikat tehát alkalmasabb időre félreteszik, inkább a háborús erőfeszítéseket mozdítják elő.”⁴¹

Május 4-re Jaross főispáni értekezletet hívott össze a Belügyminisztériumba. Ezen Sztójay a nemzetiségi kérdés helyes, türelmes kezelésének fontosságát hangsúlyozva, miniszterelnöki minőségében először foglalt állást elvi igényvel és nyilvánosan a német kisebbség kérdésében: „Fokozottan ki kell emelnem, hogy a hazai németiség különleges helyzetet biztosít magának a magyar hazában élő népek között. Évszázadokon keresztül előljárt abban, hogy jót-rosszat megosztott velünk, segített nekünk kultúrát teremteni, erős bástyát alkotni Európa védelmében. Benső, szétszakíthatatlan sorsközösségbe kovácsolódtunk így össze, és ez egyik fontos alapja a nagy Német Birodalommal való fegyverbarátságunknak a most folyó élet-halál küzdelemben is. A legnagyobb súlyt helyezem arra, hogy e sorsközösség tudata élő legyen, s gyakorlatilag is minél eredményesebben szolgálja a hazai németiség javát, s a magyarság és németiség baráti viszonyát. Ezekhez kell szabnunk maga-

³⁹ OL ME Nemzetiségi o. 189. cs. C. 20885/1944.

⁴⁰ Südostdeutsche Rundschau, 1944. évf. 5. sz. 441—446. 1.: Dr. Hans Krauss: Die deutsche Volksgruppe in Ungarn.

⁴¹ OL Filmtár. 16732. doboz. Vörös János vezérkari főnök iratai. — „Helyzetkép a magyar belpolitikai mozgalmakról.” Budapest. 1944. máj. 9.

tartásunkat a hazai német kérdésben, annak biztos tudatában, hogy a hazai németiség is megmarad a hazafias hűség és a lojális együttműködés hagyományos útján.”⁴²

Talán nem kell külön hangsúlyoznunk, hogy Sztójay – mint Csáky már 1940 őszén – mennyire önkényesen tulajdonít a hazai németiségnek történelmileg indokolt különleges helyzetet; hogy mit jelent az együttélő nemzetiségek közül igazából csak a némettel érzett sorsközösség; hogy e kapcsolat ilyen értelmezése a bűnös háborús szövetség ugyancsak sorsközösséggént való felfogásával csendül egybe, s tulajdonképpen annak aláhúzására szolgál. Nyilván nem kell arra sem sok szót vesztegetni, mit jelent az, ha Magyarország miniszterelnöke – a hazához valóban hű és lojális németek Hűségmozgalmát betiltva – a volksbundista németektől várja, hogy megmaradnak a hűség azon hagyományos útján, amelyet – mint mindenki jól tudta – már elhagytak régen.

A főispáni értekezleten Sztójay megemlítette, hogy különös gondja lesz „a Bécsben 1940-ben létesült megállapodásban foglalt elvek érvényesülésének biztosítására”. Mint láttuk, a Volksbund vezetőségétől származó „Megoldási javaslatok” felvetették a bécsi egyezmény becikkelyezettetésének igényét is. Most mégsem került sor ennek erőltetésére, mert a Volksbund a III. SS-akcióval volt elfoglalva, s az ezzel kapcsolatban kötött egyezmény a német félre jóval előnyösebb szempontok érvényesítésének tört utat a magyar állam és a magyarországi német népcsoport viszonya tekintetében.⁴³ Míg Sztójay azt hitte, hogy a Kállay-kormány által kijátszani próbált egyezmény következetes érvényesítésére való eltökélt szándékát hangsúlyozva hatásos benyomást kelt a németekben, valójában a bécsi egyezmény már kevés volt nekik, s ha rajtuk múlik, – (azaz marad rá idejük), – akkor egészen bizonyosan messzemenően súlyosabb feltételek közt rendezik újjá ezt a szerencsétlen viszonyt.

A Volksbund kívánságait figyelembe vevő „tisztogatás” azon megyékben, amelyekben nagyobb lélekszámú, Volksbund által szervezett németiség élt, a főispánokat sem kímélte. Különösen hírhedt eset volt Deák Leó Bács-Bodrog megyei főispán leváltása, aki „helyzetjelentéseiben állandóan a Volksbund ellen izgatott”, s annakidején különösen szorosan együttműködött Keresztes-Fischer belügyminiszterrel. Utóda az Imrédy-párti Piukovich József lett, aki azonnal hízegő nyilatkozatokat tett a németeknek, minden tekintetben a Volksbund kedvében járt, s június 16-án Deák Leót a magyar rendőrséggel letartóztatta, majd kiszolgáltatta a szegedi német biztonsági szerveknek.⁴⁴

Sztójay május 24-i programbeszéde a képviselőházban, majd másnap a felsőházban, a követendő nemzetiségpolitika tekintetében lényegében a főispáni értekezleten kifejtett elveket ismertette. Itt ugyan azt is hangsúlyozta, hogy „egyenlő mértékkel mér az összes itt velünk sorsközösségben élő nemzetiségek számára”, – a beszédnek az a kiemelt jelentőségű állítása, hogy „a hazai németiséggel való viszonyunk az évszázadok folyamán egészen különleges módon alakult, és kezdettől fogva nem a nemzetiségi jogviszony, hanem a testvériség családi viszonya volt”, – itt is világosan utalt arra, hogy a

⁴² OL ME Nemzetiségi o. 189. cs. C. 20441/1944.

⁴³ *Tilkovszky Loránt: A Fegyveres-SS magyarországi toborzó-akciói. Hadtörténelmi Közlemények, 1973. évf. 1. sz. 66–67. 1.*

⁴⁴ PA AA, Staatssekretariat 1., Ungarn. 3711. – Veessenmayer távirati jelentése. Budapest. 1944. jún. 18.

német kisebbséget megkülönböztetett bánásmódra tartja jogosultnak. Szólt ugyan arról, hogy a magyar kormánynak „lojalitást kell követelnie az összes itt velünk együttélő nemzetiségi honpolgárainktól, kívánnia kell a magyar állam egységének, biztonságának, szuverenitásának feltétlen elismerését, az összes állampolgári kötelesség hűséges teljesítését, és általában a magyar állam keretei közé való őszinte és fenntartás nélküli beilleszkedést”, — mindez azonban érdemileg egyoldalúan a többi nemzetiség felé irányul, ha elfogadja — márpedig álláspontjának ez az alapja, — hogy a német nemzetiség államhűségéhez, lojalitásához nem fér kétség. Ezúttal is végül abban összpontosultak fejtegetései, hogy a magyarság és a vele együtt élő német nemzetiség között „a kialakult sorsközösség ma is egyik legfontosabb éltetőeleme a nagy német birodalommal fennálló barátságunknak és fegyverbarátságunknak”.⁴⁵

A Sztójay-kormány nemzetiségpolitikájának irányelveit Sztójay intenciói alapján Pataky Tibor államtitkár szövegezte meg; ez szolgált a miniszterelnök azon átirata alapjául, amelyet minden egyes miniszterhez intézett. Ezek a miniszterelnöki átirat szövegét — olykor a saját hatáskörük speciális szükségleteihez alkalmazva és kiegészítve, — rendelet formájában tették közvé,⁴⁶ így téve eleget Sztójay azon kívánságának, hogy a nemzetiségi ügyek kezelése az egész országban, minden vonalon egységes irányelvek alapján történjék. Pataky előterjesztése alapján, Sztójay kívánságára, a szóban forgó miniszteri rendeletek újra felhívták a figyelmet arra a régebbi rendelkezésre, hogy minden olyan kérdésben, amelynek nemzetiségi vonatkozása, kihatása van, a bármely tárca keretében tervezett intézkedések — a tényállás teljes ismertetése mellett — felterjesztendőek véleményeztetésre a miniszterelnökség nemzetiségi ügyosztályához.

A miniszterelnöki átirat szerint „nem tűrhető el, hogy mindenki saját egyéni — az összes számba veendő viszonyok nem kellő ismeretén alapuló — felfogását érvényesítse a nemzetiségi kérdésben”, s kijelenti, hogy a legszigorúbban fognak eljárni azokkal szemben, akik a kormány által képviselt irányelvekhez nem alkalmazkodnak. A kormány nyugalmi helyzetet kíván teremteni a nemzetiségi kérdés területén, mert ez „egyik igen fontos biztosítéka katonai erőfeszítéseink maradéktalan sikerének”. A nemzetiségi problémák nyugvópontra juttatására irányuló törekvésnek ez az alapvető aspektusa már eleve előtérbe állítja a szovjetellenes háború magyar — német katonai-politikai szövetségének megfelelően az ország magyarságának az ott élő német népeiséggel való szoros együttműködését: „Vegye tudomásul minden tiszt és tisztviselő, hogy a magyar — német barátság — sorsközösségünk alapján — sarkköve, alapja a magyar politikának. Ennek a sorsközösségnek tudata hatja át kinn a harcmezőn együtt harcoló fiainkat, s ennek a tudatnak, az egymásra utaltság tudatának kell élővé s hatékonyvá tenni a hazai németiséggel a legkisebb falvakban is kiépítendő társadalmi kapcsolatokat, a kölcsönös baráti megbecsülés jegyében.” Sztójay lelkére köti a magyar hivatalnokai s katonai intelligenciának, hogy „ne vegye magát körül kínai fallal, hanem igyekezzék minden kínálkozó alkalmat felhasználni társadalmi kapcsolatok létesítésére, elsősorban a hazai németiséggel”.

⁴⁵ OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1944. máj. 22. — Sztójay programbeszédének előzetesen bemutatott szövege.

⁴⁶ A miniszterelnöki átirat teljes szövege Jaross Andor belügyminiszter 1944. jún. 15-i szigorúan bizalmas rendeletében rögzítve maradt fenn: ME Nemzetiségi o. 215. cs. P. 25062/1944.

Az eddigiekből is kitűnik, hogy a miniszterelnök a maga sajátos értelmezésében fejt ki irányelveiben azt a meggyőződését, hogy „gyökeres változást kell létrehoznunk a magyar nemzeti társadalomnak a nemzetiségi kérdéstről vallott felfogásában”. Miközben célzatosan hangsúlyozza, hogy nem lehet elkerülni a jelentőségében megnövekedett nemzetiségi kérdéssel való szembenézést, a kérdés megközelítése, kezelése iránti érzéket teljesen torz formában igyekszik felkelteni: az egyenlő elbánás elvének formális hangoztatása mellett valójában a német nemzetiség kivételes helyzetét kívánja elfogadtatni, s érdemileg diszkriminációt alkalmazni a többi nemzetiséggel szemben. A német nemzetiségnek az „egyéb” nemzetiségektől való megkülönböztetésének alapja az a célzatos felfogás, hogy egyedül a német nemzetiség nem irredenta, nem centrifugális. Nem szükséges e felfogás tarthatatlanságát itt külön hangsúlyozni; elég rámutatni arra, milyen gyakorlati következményeket akartak levezetni belőle: az „erőskező de szeretetteljes” bánásmód elvileg egybekapcsolt kettős követelménye szétválasztásával az „erős kéz”, a „legnagyobb éberség”, a „szubverzív törekvésekre való példaadó lesújtás” — az „egyéb” nemzetiségek, szlovákok, kárpátukránok, románok, szerbek, horvátok kizárólagos osztályrésze lenne, akiket „húsz éven át céltudatosan ellenünk nevelték”, — ezzel szemben a szeretetet, a testvéries, családi érzületet „a hazai németiség kipróbált lojalitása, hazafias hűsége és államhűsége” érdemelné ki. Azok a hatások, amelyek a hazai németiséget a németországi befolyás révén érték, más megítélés alá esnek, mint a szomszédállamokból „visszatért” nemzetiségeket ért hatások: „Nem szabad feledni, hogy egy világtörténelmi jelentőségű német népi átalakulás történt”. A németek azonban — a Magyarországgal szomszédos országokhoz fűződő érdekeiknek megfelelően — bizonyos mértékig az „egyéb” nemzetiségek irányában is határt szabtak a magyar sovinizmusnak, s ezt Sztójajnak is figyelembe kellett vennie. Mint irányelveiben hangsúlyozza, „csak a kicsinyességeken fenn nem akadó, messzebb néző látókörrrel, és e szerint való cselekvéssel és magatartással lehet eredményre jutni ebben a kérdésben”. Nem hagy kétséget a felől, hogy a „kicsinyeskedés” a német nemzetiséggel szemben lenne a legméltánytalanabb; s a hirhedt bécsi egyezményről beszélve tesz említést arról, hogy ne maradjunk meg „a szabályok holt kereteiben”, hanem menjünk elébe a nemzetiségek jogos követeléseinek, — mint „államunk és nemzetünk mai helyzete parancsolóan követeli azt”.

Hogy a Sztójaj-kormány nemzetiségpolitikai irányelveit hogyan adaptálták az egyes területeken, arra egyetlen példának Vörös János vezérezredes, vezérkari főnök, 1944. május 22-i, e tárgyban kiadott tiszti parancsát említjük.⁴⁷ Ez elítéli „a szűklátókörű, nyers, és mélyen sértő, helytelen formában megnyilatkozó sovinizmust”, amely „a múltban sem volt iskolapéldája a magyar honvédség kiképzői és nevelési rendszerének, de különösen nem lehet az ma, és a jövőben”, — és „erélyes de szeretetteljes” nevelést vár el a kiképzéssel foglalkozó tisztektől és tiszthelyettesektől, akiknek feladatuk a különböző nemzetiségi eredetű legénység „nemzeti szempontból való átgúyása”. A katonai előljárók „sújtsanak le példatadóan az állammal, a nemzettel szemben vétkek, bűnbeesett honvédre”, mondja ki a vezérkari főnök parancsa, de ugyan-

⁴⁷ HL (Hadtörténelmi Levéltár), VKF (Vezérkari Főnökség), Hadműveleti Csoportfőnökség, 409/1944. — Vitéz Vörös János vezérezredes tiszti parancsa: „A nemzetiségi kérdésben követendő irányelvek”, Budapest. 1944. máj. 22.

akkor kijelenti: „Megengedhetetlennek tartom, hogy egyes elvakult alsó parancsnokok részéről csak azért ér durva sértés egyes, a hazai németiséghez tartozó személyeket, mert azok az SS-hez önként jelentkeztek.” Ebből sokatmondóan kitűnik, hogy mit jelentett valójában az „erély és szeretet” nemzetiségpolitikájának honvédségi alkalmazása.

Azok, akik 1944 májusában Horthyval beszéltek, a Sztójay-féle nemzetiségpolitikai irányelveknek fittyet hányó kifakadásokat hallhattak tőle. Május 3-án, amikor Szálasi fogadta, beszélgetésük során a magyar faj nagy hibájának tulajdonította, hogy nem tud gyűlölni: „ezért tudott itt betelepenni, és a magyar nép rovására és kárára meg is erősödni a német, a tót, a román, a szerb, a zsidó, és a többiek mind”.⁴⁸ A főváros új polgármesterévé kinevezett Farkas Ákosnak pedig — Veesebmayer május 22-i jelentése szerint — arról beszélt, hogy Budapest egy „dögvészes kelevény”: lakossága rosszvérű, idegen konglomerátum. Az idegenfajú elemek mindig bajt hoztak Magyarországra; a háború után minden idegen fajnak, akár zsidó, román, szerb vagy német, az országot el kell hagynia; a magyarok újra a maguk urai akarnak lenni, s kell, hogy legyenek országukban.⁴⁹

A történeti dokumentumok tanulmányozója nem tudja, min döbbenjen meg jobban: Sztójay fivólázásán a nemzetiségekkel szembeni türelemről, megértésről, amelynek lágy hangjaiból is ordítóan kihangzik a németekhez való törleszkedés, a követeléseiknek való behódolás, a lihegő buzgóságú együttmasírozás, — vagy a németektől való függésen lazítani akaró, a súlyosan megcsorbított szuverenitás több elemét újra birtokba venni tervező, s ezért Sztójayval is hamarosan egyre inkább szembekerülő Horthy nemzetiségi, faji gyűlölködésén?

De nem kevésbé megdöbbenő Szálasi — már a korábbi években kialakított — nemzetiségpolitikai koncepciója, amely ez idő tájt a Veesebmayerrel, Hallerrel, Höttil-lel — részben személyesen, részben megbízottai útján folytatott eszmecserék során került élénk megvitatásra. A Nyilaskeresztes Párt vezetőjének tervkövácsei közt akadtak ugyan olyanok, akik Horthyhoz hasonlóan vélekedtek azon nemzetiségekről, akik nem mutattak megfelelő asszimilálódási készséget, s azt hangsúlyozták, hogy „ezek visszatelepítését a hungarista birodalom vezetőinek is akarniok kell — államérdekből”, mert ezáltal a külföldi magyarok hazatelepítése annál könnyebb lesz.⁵⁰ — maga Szálasi nem osztozott a tisztán magyar (illetve már többé-kevésbé elmagyarosodott) lakosságú Nagy-Magyarország elképzelésben, hanem a nemzetiségeket közjogi testületekként akarta beépíteni, magyar vezetés alatt, hungarista birodalmába. A Duna-medencét egységes „életter” gyanánt fogta fel, amelyet a magyarságnak kell megszerveznie, és kifogásolta, hogy Berlin külön-külön szálon igyekszik magához kötni e térség „népszemélyiségeit”: a magyarokat, szlovákokat, románokat, horvátokat. Az egykori vezérkari tiszt szóhasználata szerint ez „szervezésszaki képtelenség”. Mint a Hűség Házában őt felkereső Hallernek, Veesebmayer politikai tanácsadójának kifejtette: „a Duna-medencét mindig Budapest központtal kell megszervezni, és az így megszervezett egységet kell bekapcsolni az Európa-közösségbe, akár a hungarista ideológia

⁴⁸ Hungarista Napló III. k. 91. l.

⁴⁹ A Wilhelmstrasse és Magyarország. 667. sz. dok. (849. l.).

⁵⁰ OL Filmtár 16729. doboz. — *Bogyóssy Kászon*: „Külföldön élő magyarok hazatelepítésének vázlatos tervezete”. Sopron, 1944. márc. 31.

alapján a magyar nép hajtja végre ezt a feladatot, akár egy Gauleiter (Basch!) kapna megbízást az élettér életrendezésére.” Kijelentése szerint ugyanis „ha a magyar nép vezetése alatt a Kárpát-Duna élettér nem alakítható ki és nem építhető meg a magyar nép életképtelensége miatt, úgy egy másik népnek kell ugyanilyen elvek alapján az állanszervezést és nemzetépítést megcsinálni”.⁵¹

A kérdést tehát Szálasi úgy vetette fel, hogy a német nemzetiszocializmus, vagy annak magyar válfaja, a hungarizmus által megszervezetten fog-e ez a térség betagozódni a nemzetiszocialista Európa-közösségbe. Ezt egy Németországba összehívandó kongresszuson kívánta hivatalos kötelezettség nélküli eszmecsere útján tisztázni, amelyen valamennyi európai nemzetiszocialista párt megbízottai részt vennének, tekintet nélkül arra, hogy hatalmon vannak-e vagy sem. Veessenmayer kitért e javaslat elől, rámutatva, hogy a háborút kell először megnyerni; Szálasi azonban azzal érvelt, hogy „egészen másképpen lehetne az erőtenyezőket beállítani és hatékonyra tenni, ha mindenki félreérthetetlenül tudná, hogy mi az, amit vére és áldozata árán tényleg el is fog érni az új Európában”.⁵²

Míg Szálasi mindenekelőtt a „Nemzetiszocialista Európaközösség” gondolata foglalkoztatta, amelyen belül saját, hungarizmusnak nevezett nemzetiszocialista mozgalma számára igyekezett megkapni Hitlertől a Duna-medence népei népközösségi megszerzésének mandátumát, a budapesti német követséget pillanatnyilag sokkal jobban érdekelte a Nyilaskeresztes Pártnak a Volksbundhoz való viszonya, amely nem mutatkozott kielégítőnek. A párt „külügyeinek” vezetője, báró Kemény Gábor, május 31-én, majd június 2-án és 9-én hosszas megbeszéléseket folytatott e kérdéstről Dr. Kurt Hallerrel,⁵³ aki a németbirodalmi tényezőknek Szálasiékkal való „bajtársias együttműködése” feltételül azt szabta, hogy hasonló valósuljon meg a volksbundisták és a nyilasok között. Kemény szerint vidéken példásnak mondható együttműködés van szervezeteik között; csak Basch túlzó követelései okoznak zavart. Ő ugyanis mereven ragaszkodik azon elvi álláspontjához, hogy népinémetek nemzetiszocialista szervezésére kizárólag a Volksbund jogosult, a Nyilaskeresztes Párt tehát mondjon le német származású tagjairól. Szálasi erre — ugyancsak elvi okokból — nem hajlandó; június 2-i tájékoztató értekezletén is leszögezte, hogy a párt szervezeti szabályzata értelmében „a magyar nemzet életerében élő összes népcsoportok tagjai beléphetnek a pártba, ha nem zsidók”.⁵⁴

Mennyi a Nyilaskeresztes Párt német származású tagjainak száma? Kemény szerint „pár ezerre tehető”. Német részről azonban nem voltak hajlandók lemondani róluk, mint elhanyagolható mennyiségről; ellenkezőleg, Haller a nyilasoktól várta el, hogy ne csináljanak ebből presztiziskérdést. Mint Keménynek e tárgyalásokról készített feljegyzései rögzítik, Haller szerint „be kell látnunk nekünk is, hogy a német nép hozta a legtöbb véráldozatot Európáért, így legtöbb joga van a saját véreihez ragaszkodni. Ő azt kéri, hogy ebben a kényes kérdésben próbáljunk még nagyobb lelkién gondolkodni, nem

⁵¹ Hungarista Napló III. k. 121. l. — Szálasi 1944. máj. 24-i beszélgetése Hallerrel.

⁵² Hungarista Napló III. k. 43–44. l. — Szálasi 1944. máj. 13-i beszélgetése Veessenmayer követtel.

⁵³ Hungarista Napló III. k. 77–79., IV. k. 8–10., 81. l.

⁵⁴ OL Filmtár 16718. doboz. — A pártvezetőhöz intézett kérdések, és az adott válaszok, az 1944. jún. 2-i tájékoztató értekezleten.

érdemes ezért a kis számért a helyzetet élére állítani, s biztosíthat arról, hogy ha ebben a vonatkozásban közös megértéssel sikerül megoldásra jutnunk, akkor minden más vonalon még intenzívebb lesz az együttműködésünk.”

Az e kérdés fölötti vitatkozás során Haller lényegében asszimilációs törekvést tulajdonított Szálasiéknak, hangsúlyozva, hogy mindig is ez volt az, ami német részről averziót keltett a magyarok iránt. Ezzel szemben Kemény azt hangoztatta, hogy a hungarista felfogás elveti az erőszakos asszimilációt, de elfogadja a lelki asszimiláció tényét; elősegíti a népi disszimilációt, s ugyanakkor a disszimilált népeket integrálni akarja a felépítendő hungarista birodalom népközösségi szervezetében. Hivatkozott a Nyilaskeresztes Párt 1940. évi nemzetiségi törvényjavaslatára,⁵⁵ mint annak bizonyosságára, hogy a párt súlyos áldozatok árán is kész volt sikra szállni a népi disszimilációért. A Basch-sal együttműködésben kidolgozott törvényjavaslatnak⁵⁶ a magyarországi német népcsoport anélkül lett haszonélvezőjévé, hogy e fontos kezdeményezésért a pártnak később különösebben hálás lett volna, ellenkezőleg, állandóan igényt támasztott azokra a lelkiileg a magyarsághoz asszimilálódott német származásúakra, akik a nemzetiszocializmus magyar válfajának kialakításáért és győzelméért harcolva, a Nyilaskeresztes Pártba tömörültek. Kemény hosszasan fejtegette, hogy az 1940. évi bécsi német kisebbségi egyezményt a párt kénytelen volt ugyan tudomásul venni, de nem tudott vele egyetérteni, mert nem a magyar (nyilas) kezdeményezés alapján, hanem német kényszer súlya alatt keletkezett, s anélkül valósította meg a német népcsoport disszimilációját, hogy egyúttal megfelelő integrációjáról gondoskodott volna: „most nincs a Volksbundnak a magyar állammal szoros kapcsolata, csak a némettel”, — „nem úgy, mint azt mi a hungarista államfelépítésben elképzeljük”. Haller ezzel kapcsolatos kérdéseire kifejtette: „minálunk a nemzetiségek közjogi-jogi alanyok, közjogi testületben szervezkednek, akár az egyházak, népi közösségeikben népi életmódjuk szerint szervezik az életüket, de bekapcsolódnak a hungarista élet munkautemébe, s legfelső fokon képviselik magukat az országvezetésben. Ezt ma úgy terveztük megoldani, hogy népcsoportokat szervezünk pártunk keretében, a nyilaskeresztes pártjelvénynek a népi színek szerinti kitűzésével. Akik a hungarista harcot közülük vigiharcolták, abból lennének a hungarista államszerkezeten belül a népcsoport felelős vezetői”. Rámutatott, hogy míg a Pálffy-Baky-féle Magyar Nemzetiszocialista Párt kizárólag a magyar *nép* nemzetiszocialista szervezését tekinti feladatának, Szálasi Nyilaskeresztes Pártja a magyar *nemzet* egészének -- beleértve a nemzetiségi népcsoportokat -- szervezője. Ebből az következik, hogy pl. az a német származású nemzetiszocialista, aki magát a magyar nemzethez tartozónak vallja, a Nyilaskeresztes Pártban találja meg a helyét, míg Basch tábora a magukat németnek valló nemzetiszocialistáké.

Ezen a ponton a vita elmérgesedett. Míg eddig többnyire német részről vitatták el a magyar sovínisztának tekintett Szálasiéktól mozgalmának nemzetiszocialista voltát, most Kemény állította azt, hogy „a Volksbund nem világnézeti szervezet”. Feljegyzése szerint teljes nyilas öntudattal kijelentette, hogy „a nemzetiszocialista harcot Magyarországon mi vívtuk meg, s a Volksbund 1944. március 19-ig nem volt világnézeti mozgalom és szervezet, hanem

⁵⁵ *Tilkovszky Loránt*: A nyilasok törvényjavaslatja a nemzetiségi kérdés rendezésére. Századok, 1965. évf. 6. sz. 1247—1258. l.

⁵⁶ *Vö. Vágó Pál*: Nyílt levél C. A. Macartney professzor úrhoz. Beccar, 1960.

csupán a népi németek közössége”. Ez természetesen éppúgy nem volt helytálló megállapítás, mint a nyilasok nemzetiszocialista voltának kétségbevonása. Csupán arról van szó, hogy Magyarország német megszállásáig a Volksbund nem volt abban a helyzetben, hogy nemzetiszocialista jellegét teljesen nyíltan és hangsúlyosan kidomboríthassa: a berlini utasítások is úgy szóltak, és jól felfogott sajtó érdekei is azt diktálták, hogy ezzel maradjon háttérben, és ne irritálja vele a német érdekeket egyébként jól-rosszul kiszolgáló magyar kormányt, és az érzékenyen reagáló magyarországi közvéleményt. Az ország megszállása nyomán megváltozott a helyzet, s Basch április 23-i bonyhádi beszéde ennek megfelelően utalt arra, hogy „a népcsoport rövidesen más arcot ölthet”.⁵⁷

A Volksbund nemzetiszocialista arculatának felfedésében az első lépés a „Német Nemzetiszocialista Törvényhozók Blokkja” megalakulásának proklamálása volt május 12-én.⁵⁸ A 7 volksbundista képviselőből álló blokk megalakulásában a népcsoport sajtója „méröldkövet” látott, de hangsúlyozta, hogy „mégsem valami vadonatúj dolgról van szó, hiszen most csupán proklamálása történt annak a már korábban fennállott ténynek, hogy a magyarországi népinémet mozgalom nemzetiszocialista mozgalom, képviselői tehát nemzetiszocialista képviselők”.⁵⁹ A dolog jelentősége a blokk vezetőjének, Franz Hamm képviselőnek a képviselőház elnökéhez intézett május 31-i, — a június 2-i ülésen felolvasott — levelének azon utalásában rejlik, hogy a blokkba tömörült német *nemzetiszocialista* képviselők „külön országgyűlési képviselői csoportot, illetve *pártot* alakítottak”.⁶⁰ (Kiemelések tőlem.) Tehát nem egyszerűen arról van szó, hogy a Magyar Élet Pártjának 7 képviselője kiválik, nemzeti alapon önálló parlamenti csoportosulást hoz létre, s magát német nemzetiszocialistának nyilvánítja, hanem annak előrejelzéséről, hogy a Volksbund magyarországi német népcsoport-szervezetből magyarországi németek nemzetiszocialista pártjává, az NSDAP magyarországi megfelelőjévé válik, s a megalakult blokk ennek a pártnak parlamenti képviseletét fogja ellátni. Haller tehát teljes joggal jelenthette ki Keménynek: „Vegye tudomásul, hogy a Volksbund annak szervezete, és mindenki, aki hozzá tartozik, a maga személyében is nemzetiszocialista”. A magyarországi német népcsoport most készült kiegyenlíteni a szlovákiai, romániai német népcsoportokhoz viszonyított azon több éves „elmaradását”, hogy nem rendelkezett önálló német nemzetiszocialista párttal,⁶¹ s nem a Volksbundon múltott, hogy a végkifejlet felé rohanó háborús események elébevégtak e párt megvalósításának.

A Nyilaskeresztes Párt két okból is kifogásolta a „Német Nemzetiszocialista Törvényhozók Blokkja” megalakulását: egyrészt keserűen emlékeztek meg arról, hogy a március 19-i fordulatot megelőzően éveken át hiába sürgették a német nemzetiszocialista képviselők kiválását a kormánypártból, azok akkor, amikor a legnagyobb szükség lett volna rá, nem voltak hajlandók a nyilasokkal nyíltan összefogva a kormány ellen fordulni; másrészt aggá-

⁵⁷ Deutschtum im Ausland, 1944. évf. 5–6. sz. 109–110. l.: Aus dem Zeitgeschehen. Ungarn.

⁵⁸ OL Filmtár 16732. doboz. — Vörös János vezérkari főnök iratai. Helyzetkép a belpolitikai mozgalmakról. Bpest. 1944. máj. 16.

⁵⁹ Südostdeutsche Rundschau, 1944. évf. 7. sz.

⁶⁰ KN (Képviselőházi Napló) 1939/XIX. k. 256. l.

⁶¹ Nation und Staat, XVII. k. (1943–1944), 1944. márc. sz. 103–112. l.: Arnold Weingärtner: Das Recht der deutschen Volksgruppen.

lyosnak tartotta a nemzetiségi alapon való pártszervezkedést, amelyre a németek mellett az Autonóm Ruthén Párt is példát mutatott. „Hogyan egyeztethető össze ez a magyar nemzet totalitásának a kérdésével?” – vetette fel Kemény báró, aki Sztójay miniszterelnökhöz intézett beadványában is hangsúlyozta, hogy „magyar szempontból nemzeti tragédiával határos veszélyeztetést jelentene a totális magyar nemzet értékvalósága helyett a nemzeti erők széttagotságának az útján haladni”. A nyilas mozgalmi zsargonnak megfelelően adva elő „a nemzet erő- és értékvalóságának totalitása és egysége” tekintetében felmerülő aggályokat, feltette a kérdést: „Hogyan vél a m. kir. kormány ezzel kapcsolatosan az első világháború alatti nemzetiségi törekvések és események megisméltődése elé gátat szabni, és a magyarságnak, mint vezető népnek nemzetiszocialista állami felépítésben szervezett, belső bizalmon és tekintélyi elven alapuló hegemoniáját biztosítani?”⁶²

A Sztójay-kormányt Szálasiék egyrészt azzal vádolták, hogy eltűri a nemzet egységének nemzetiségi alapon történő politikai szervezkedések általi bomlasztását, másrészt ezt a vádat a III. SS-akcióval kapcsolatban a nemzet egységes katonai ereje megbontása eltűrésének vádjával egyesítették.⁶³ Ez a taktika alkalmas volt arra, hogy a magyar közvéleményben a nyilasok iránt bizonyos szimpátiákat keltsen, ugyanakkor német részről nagy megdöbbenéssel fogadták. A Duna-medencei magyar hegemoniához való ragaszkodás, a nemzetiségi népcsoportokra is kiterjedő magyar nemzetfogalom alkalmazása, a magyarországi németiség nem disszimilálódó részéről való le nem mondás, a német népcsoport különleges helyzetének nem kellő méltánylása, a népcsoportok „integrálásának” terve, a magyarországi népcsoporttal kapcsolatos német birodalmi politikát és a Volksbund politikáját illető kritikái megjegyzések, a német nemzetiszocializmus magyarországi szerepének lebecsülése, a német nemzetiszocialista politikai szervezkedéssel és az SS-akcióval szembeni berzenkedés mindmégannyi ok volt arra, hogy a németek Szálasiékat meglehetős gyanakvással és tetemes ellenérzéssel kezeljék. Hogy mégis „nagy önuralommal” foglalkoztak és tárgyaltak velük továbbra is, annak magyarázatát a Sztójay-kormány válságában s Horthy azon veszedelmesnek talált próbálkozásában láthatjuk, hogy magához ragadja a kezdeményezést és valami féle kiutat keressen. Június 20-án német részről Höttl, Urban, Neunteufel, a Nyilaskeresztes Párt részéről Kovarcz Emil, Vágó Pál, Vajna Gábor ültek össze, hogy tisztázzák és elcsendesítsék azt a ribilliót, amit Szöllösi Jenőnek a népcsoporti kérdésről az „Összetartás”-ban megjelent vezércikke keltett. Mint Höttl-ék állították, „Basch Ferenc egészen elhült, mikor e cikket elolvasta”. Vágó hosszasan fejtegette a kérdést, anélkül, hogy német vitapartnereit a nemzetiségi kérdésben elfoglalt hungarista felfogás tekintetében megnyugtathatta volna.⁶⁴

„Még mindig találkozni németekkel, akiknek fogalmuk sincs, mi a hungarizmus, s ócska gramafonlemez módjára ismételtetik: hungarizmus = sovinizmus = imperializmus”, — panaszkolta Kovarcz egy alkalommal Mecsér Andrásnak, aki azonban a Pálffy – Baky-féle nemzetiszocialisták álláspontját vallotta, amely ellentmondás nélkül simult a hitleri koncepcióhoz: „Ha

⁶² Hungarista Napló, V. k. 90. l. — Kemény Gábor beadványa Sztójay miniszterelnökhöz. Budapest. 1944. júl. 18.

⁶³ Hungarista Napló IV. k. 32. l. — Szálasi 1944. jún. 16-i megbeszélése Sztójay miniszterelnökkel.

⁶⁴ Hungarista Napló, V. k. 12–13. l. — Vajna Gábor feljegyzése.

Szálasi nem ragaszkodna oly mereven elgondolásához, már rég megoldódott volna a kérdés. A nemzet fogalma meg szünni, Európa népi alapon lesz újjárendezve. A kevert lakosság szét lesz telepítve. Az egyes népeket Berlin mint mágnes fogja összetartani. A hungarizmus idegen népeket akar uralma alá vonni, ami ellen az országhatárokon túl levő fajtestvéreik tiltakozni fognak, s így örökös lesz a torzsalkodás és a háború.”⁶⁵ Kovarcz azonban azon a véleményen volt, hogy „Európa további atomizálása földrészünket teljes romlásba fogja dönteni. A nemzeti határok fogalma oly mélyen gyökeredzik az emberek lelkében, hogy azt nem lehet egy teljesen kiforratlan elképzeléssel pótolni, s ezen ismeretlen, homályos valamiért a végsőkéig harcot remélni.”⁶⁶

Szálasi valóban a maga történelmi határaival akarta a nemzetiszocialista alapon megszervezett „magyar nemzetet” beilleszteni egy „Nemzetiszocialista Európaközösség”-be, amelynek vezetője Hitler, helyettese Mussolini lenne, s Franciaországot Doriot, Belgiumot Degrelle, Hollandiát Mussert, Norvégiát Quisling, Oroszországot Vlaszov tábornok, Romániát Horia Sima, Bulgáriát Vassilev, Magyarországot természetesen Szálasi képviselné benne, — a többi résztvevőre ezen július 25-én kelt, és Veessenmayernek megküldött tervezete egyelőre nem tudott név szerinti javaslatot tenni.⁶⁷ A „valamit valamiért”-jellegű alkudozások során tehát Szálasi a „Hungarista Birodalom” ígérete ellenében volt hajlandó felajánlani az ország magyar és nem magyar népeinek vérért „a végsőkéig” menő harcra, a „totális bevetésre”.

A németeknek már semmi sem volt olyan fontos, mint a „totális bevetés” elérése; ezt jól mutatja, hogy nem gördítettek akadályokat Szálasiék útjába, amikor 1944 nyarán arra törekedtek, hogy a szomszédos országok nemzetiszocialista erőinek képviselőivel „jövőbenéz” külpolitikai eszmecserét” folytassanak. E kísérletekhez a Volksbund egyenesen segítséget nyújtott; így Karl Kurt Klein, a volksbundista kolozsvári egyetemi professzor ajánló soraival kereshette fel Kemény báró Joan Chinesu román főkonzult, hogy egy nemzetiszocialista Magyarország és egy vasgárdista Románia jövőbeli együttműködésének lehetőségeiről tárgyaljon vele.⁶⁸

1944 nyarán már számos jel mutatta, hogy a németek előbb-utóbb félre teszik összes ideológiai ellentéteiket, ha a körülmények úgy hozzák, hogy Horthy „árulásának” megakadályozását, s az ország erőinek totális bevetését Szálasi nélkül nem tudják biztosítani. Így nem utolsó sorban Schwabauer Oszkár, a német Biztonsági Szolgálat egyik politikai felderítője hozott ilyen híreket, aki mind Kovarcz-cal igen jó kapcsolatban volt, hiszen 1939 februárig a soproni nyilas szervezetben tevékenykedett, sőt a párt akkori feloszlásakor rövid időre az országos szervezést is átvette, mind Basch-sal, mint-hogy azután a Volksbundba lépett át és jelenleg is annak volt tagja. Mindhármukat összefűzte az előbb a Népinémet Bajtársaknak (Volksdeutsche Kameradschaft) majd Szálásinak hátat fordító Franz Rothen gyűlölete; Kovarcz Schwabauer közvetítésével juttatta Basch fülébe Rothen előtte tett

⁶⁵ Hungarista Napló, V. k. 42–43. l. — Kovarcz Emil feljegyzése Mecsér Andrással 1944. aug. 3-án folytatott beszélgetéséről.

⁶⁶ Hungarista Napló, VI. k. 146. l. — Kovarcz Emil feljegyzése Somogyi Istvánnal 1944. aug. 16-án folytatott beszélgetéséről.

⁶⁷ Hungarista Napló, V. k. 188–191. l.

⁶⁸ Hungarista Napló, IV. k. 55. l. — Kemény Gábor feljegyzése Chinesuval 1944. jún. 23-án folytatott beszélgetéséről.

azon kijelentését, hogy „Basch-sal le fog még számolni”.⁶⁹ Schwabauer, bár személyes ellentétben volt Rothennel, kénytelen volt osztani nézetét, s maga is eddig mindig arra intette Kovarczot, hogy változtassák meg a népcsoportok szervezésével kapcsolatos hungarista álláspontot, mert ez a feltétele annak, hogy a Nyilaskeresztes Párt a németek szemében kormányképessé váljék; újabbán viszont azt állította, hogy a németek „most megbarátkoztak már a hungarizmussal”.⁷⁰ Tény az, hogy Veessenmayer július végén, augusztus elején már névszerinti alternatív javaslatokat dolgoztatott ki Szálasival egy koalíciós, illetve egy tisztán hungarista kormányra. E tervezetekben szerepel egy tárcanélküli minisztérium felállítása a nemzetiségi ügyek — mint Szálasi nevezte: a népszemélyiségek ügyei — intézésére; koalíciós kormány esetén Jaross, Pálffy és Csia Sándor, hungarista kormány esetén Gera József nevét hozva javaslatba e tárca betöltésére.⁷¹

A Hitler ellen július 20-án elkövetett merénylet hírére Basch felkereste Winkelmannt és Veessenmayert, hogy rajtuk keresztül biztosítsa „minden idők legnagyobb németjét”, hogy a magyarországi német népcsoport feltétel nélkül követi őt. A Volksbund minden szervezetében hitet tettek ez alkalommal a Führer mellett, biztosították rendíthetetlen hűségükről, és hogy készek engedelmesen követni parancsát, bármi történjék is.⁷² A népcsoport sikeresen állta a nagy erőpróbát, amit az ez évi aratás a III. SS-akcióval bevonultak miatti munkaerőhiány folytán jelentett. A Volksbund azáltal, hogy városi tagjait is kirendelte az aratási munkálatokban való segédkezésre, a népinémet sajtó szerint nagymértékben erősítette a falusi és városi németek nemzetiszocialista népközöség tudatát. Ugyanide sorolható a Volksbund nőszervezetének (Frauenshaft) főzöedény-gyűjtési akciója a német birodalmi bombakárosultaknak.⁷³ Ami viszont a népcsoportnak egy várható magyarországi újabb politikai változásra való felkészülését illeti: a Volksbund helyi csoportjai július hónapban mindenütt összejövetelt tartottak, kijelölve azokat, akik adott pillanatban átvennék a község vezetését. A Volksbund propagandahivatala rendszeres tájékoztatók kibocsátásával igyekezett a harctéri helyzet egyre súlyosabb alakulását úgy magyarázni, hogy a megcsappant győzelmi hitet megerősítse.⁷⁴ A népcsoport sajtója nagyszabású zsidóellenes uszítással támogatta az Eichmann-különítmény deportációs munkáját.⁷⁵

Az augusztus 23-i romániai fordulat német szempontból Magyarországon is rendkívül kritikus helyzetet teremtett. Veessenmayer kérésére Szálasi összeállította a meghívandók névsorát egy helyzetmegbeszélésre. Ezek között „a Volksbund részéről Dr. Basch Ferenc, és egy általa megjelölt ezemély” szerepelt.⁷⁶ Veessenmayer ekkor már maga is az eredetileg Höttl által szorgal-

⁶⁹ Hungarista Napló, V. k. 61. l. — Kovarcz Emil feljegyzése.

⁷⁰ Hungarista Napló, V. k. 31. l. — Kovarcz Emil feljegyzése 1944. júl. 4-i beszélgetéséről Schwabauer Oszkárral.

⁷¹ Hungarista Napló, V. k. 182, 193—194. l., VI. k. 76. l.

⁷² Südostdeutsche Rundschau, 1944. évf. 8. sz. 693—696. l.: Dr. Hans Krauss: Die deutsche Volksgruppe in Ungarn.

⁷³ Uo.

⁷⁴ PI Arch. A. VII. 2/68. — Nemzetiségi összesítő, Budapest. 1944. aug. 31.

⁷⁵ Ld. különösen a Deutsche Zeitung 1944. jún. 15.—szeptember 6. közti számait, amelyekben 67 folytatásból álló cikksorozat foglalkozik az egykori tiszsaeszlári zsidó vérváddal. (Utal rá Arató Endre: Der Volksbund der Deutschen in Ungarn — eine Fünfte Kolonne des Hitlerfaschismus. — Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder Europas, V. k. (1961), 289—296. l.)

⁷⁶ Hungarista Napló, VI. k. 161. l.

mazott lehető legszélesebb szélsőjobboldali nemzeti koncentrációs kormány létrehozásán fáradozott, azonban nem az általa kevésbé megbízhatónak tartott Teleki Mihály, hanem névleg továbbra is Sztójay, ténylegesen a miniszterelnökhelyettesnek jelölt Jurcsek Béla vezetésével, s ebben — ha Szálasi beleegyezik — a Nyilaskeresztes Párt részéről Budinszkynek, Hellebronthnak és Vágónak juttatott volna tárcát.⁷⁷ Szálasi — a partnerek nagy megkönnyebülésére — személy szerint nem vette számításba egy koncentrációs kabinetnél, ellenben már ekkor számolt azzal, hogy végső szükségben magát Szálasiit kell kormányalakítással megbízni. Höttl ezt az elgondolást ellenezte, mert Szálasiit alkalmatlannak tekintette a kormányelnöki szerepre, s a teljes rendszerváltozás megrázkódtatásait nem tartotta megengedhetőnek az annyira súlyos katonai helyzetben.⁷⁸ Egyelőre azonban Horthy ragadta magához a kezdeményezést a Lakatos-kormány kinevezésével, s hozzájárult a kibontakozást kereső manőverezéshez.

Basch „tisztelegő látogatást” tett az új miniszterelnöknél is; ennek lefolyásáról az ő vallomása az egyedüli forrásunk: „A kormányváltás után Lakatos miniszterelnöknél is tiszteletemet tettem, aki csak azt az egy kérdést tette fel hozzám, hogy hiszek-e a háború győzelmes befejezésében? Válaszom az volt, hogy legfeljebb egy kiegyezéssel békében. Lakatos miniszterelnök rövid megjegyzése ez volt: tehát reálpolitikát folytatsz; megértelek.”⁷⁹

Ha Basch utóbb magamentésül adta így elő a más forrásból nem ismert beszélgetés tartalmát, hitének megrendülése a német győzelemben nem lehetett mentség arra, hogy ennek ellenére tovább folytatta a Volksbund élén a „totális háborús bevetés” politikáját. Állítása szerint már 1943 vége óta orosz — német különbékében reménykedett, s az 1944 augusztusi romániai fordulat után különösképpen gondolhatta azt, hogy csak ez mentheti meg „életművét” a biztos pusztulástól. Bizonyára nem véletlen, hogy ugyanebben az időben, augusztus 30-án, Szálasi is az orosz — német kiegyezést pedzegette a hallgatásba burkolódzó Haller előtt, kifejtve, hogy „kedvenc gondolata a germanoszláv élettér egysége és szükségszerű kialakítása”.⁸⁰ Elképzelése, hogy a „Nemzetiszocialista Európaközösség” és a szocialista Szovjetunió szövetségén alapulhatna az eurázsiai kontinens új rendje, az 1939. augusztus 23-tól 1941. június 22-ig fennállott német — szovjet egyezmény hamis értelmezésén alapult, és nem volt egyéb minden realitást nélkülöző agyszüleménynél.

A romániai „gátszakadás” napirendre tűzte a „Südostraum” németiségi kiűritésének kérdését. A III. SS-„toborzás” után az ezzel kapcsolatos feladatok jelentették a Volksbund utolsó nagy akcióját, a bomlás és a közelgő vég egyre sűrűsödő és súlyosbodó jeleivel. E kérdés vizsgálatába ezúttal nem bocsátkozva, a Volksbund vezetőségében támadt válság érzékeltetésére szorítkozunk. E válság gyökerei azokra az évekre nyúlnak vissza, amikor az erdélyi és délvidéki területgyarapodás folytán a trianoni országterület németiségénél nemzetileg messzemenően öntudatosabb, és a nemzetiszocializmus szellemében nyiltabban és hatékonyabban szervezett németek tömegei tódultak be a Volksbundba. Ezek radikális, nyíltan nemzetiszocialista politikát követeltek Baschtól, aki viszont a magyarországi viszonyok ismeretében lojális színészeti,

⁷⁷ A Wilhelmstrasse és Magyarország. 711. sz. dok. (899. 1.).

⁷⁸ Walter Hagen: i. m. 370 — 371. l.

⁷⁹ BM Arch. Basch Ferenc népbírósági pere. Basch vallomása.

⁸⁰ Hungarista Napló, VI. k. 195. l.

óvatos politikát folytatott, s külpolitikai megfontolásokból Berlin is állandóan erre intette. A radikális, ún. „világnézeti (weltanschaulich)“-szárny szemében Basch és régi bajtársai „az öregek (die Alten)“ voltak, akiknek — szorinte — „csak népi (nur-völkisch)“-irányzata egyre kevésbé tűnt kielégítőnek. Magyarország német megszállása után ez a radikális szárny elérkezettnek vélte az időt arra, hogy Basch ellen határozottabban is fellépjen. Friedrich Metzger és Gabriel Pilmayer voltak a Basch elleni feljelentés adatainak legfőbb gyűjtői; ezeket a budapesti német követség népiségügyi referense, Dr. Meckel továbbította 1944 nyarán „berlini illetékes helyekre”.⁸¹

A Basch ellen felhozott vádak között előkelő helyet foglalt el 14 év óta tartó viszonya egy zsidó nővel. Az ügyet először a Hűségmozgalom kezdte feszegetni még 1943-ban, a köztudomásúan zsidóellenes Volksbund vezérének lejárására, főleg Tolna és Baranya megyében. Ekkor Balla tanácsára Basch Kállay miniszterelnököt kérte meg, hogy állítsa le ezt a propagandát, amelyet a Volksbunden belüli radikális ellenzéke kihasználhat, hiszen magyar szempontból sem lehet ez érdek. Az egyik Budapestről tudósító német birodalmi „újságíró”, Arthur Kornhuber révén azonban a Gestapo tudomást szerzett az ügyről és vizsgálatot indított, de legjobb barátja, és a népcsoportvezetésben helyettese, Georg Goldschmidt segítségével sikerült magát úgy ahogy tisztáznia. Az ügy újabb felmelegítése 1944 nyarán, amikor a zsidók deportálása a magyarországi politikai helyzet egyik legkiélezettebb és legérzékenyebb kérdése volt, már nem maradhatott viszont súlyosabb következmények nélkül.

Himmler Winkelmannat bízta meg az ügy kivizsgálásával és Basch kihallgatásával. Basch ez alkalommal megindokolta „mértéktartó” politikáját: egy erőteljesebben „világnézeti” vonalvezetés egyrészt fokozná a nehézségeket a magyar kormánnyal való együttműködésben, és felingerelné a népcsoport ellen a magyar közvéleményt, másrészt a népcsoporton belül is ellentétet szítana. A „zsidónő-ügyet” magánéleti szférába tartozó motívumokkal mentette. Winkelmann tudomásul vette Basch védekezését, kijelentve, hogy nem ő illetékes a döntésre, hanem Himmler. Róla köztudomású volt, hogy Basch iránt határozott ellenszenvet táplált, amelyet az SS-Főhivatal vezetője, Gottlob Berger altábornagy állandóan szított is, hogy ezáltal még jobban kiemelve saját vejének, Andreas Schmidtnek kiváló teljesítményeit a romániai német népcsoport élén. Winkelmann augusztus végén hozta Basch tudomására Himmler döntését: a háború végéig maradjon helyén; végső elhatározás csak azután történik. Himmler bizalmasan megmondta Winkelmann-nak, hogy egyelőre ugyan nem akar cserét, de a háború után Bascht feltétlenül leváltja; Winkelmann adjutánsától, Krumholz SS-őrnagytól pedig állítólag azt hallotta Basch, hogy ügyében a háború befejezése után egy német birodalmi bíróság fog ítéletet hozni, de remélhető, hogy egy-két évi koncentrációs táberral megússza.

Andreas Schmidt, akit Berlinben ért a romániai fordulat, átmenetileg Budapestre tette át székhelyét, és onnan szervezte a romániai németek szabotázsakcióit az előnyomuló román és szovjet csapatok hátában.⁸² Budapesti tartózkodása olyan kombinációkra adott alkalmat, hogy talán ő fogja elfog-

⁸¹ BM Arch. Basch Ferenc népbírósi pere, Basch vallomása.

⁸² Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa. Band III. Das Schicksal der Deutschen in Rumänien. 176. l.

lani Basch helyét. Ez azonban nem következett be; Basch-sal csináltatták végig, amit megkezdett. A Volksbund vezetésében a Basch elleni időleges ítélet nyomán megnövelték a radikális szárnyat képviselő Franz Herbert törzsvezető (Stabsleiter) hatókörét, de ugyanakkor a Baschsal szemben magát különösen exponált Pillmayert az SS vette át a Volksbundtól hadnagyi (Untersturmführer) rangban, s a kitelepítő-különítményhez osztotta be.

A Lakatos-kormány elleni szélsőjobboldali összefogás érdekében a Nyilaskeresztes Párt részéről Kovarcz Emil közreműködésre szólította fel a Basch által vezetett Volksbundot.⁸³ Ennek képviselőjében Franz Hamm jelent meg a Szöllösi Jenő és Rajniss Ferenc által egybehívott október 2-i 12 tagú előkészítő megbeszélésén,⁸⁴ s amikor tíz nap múlva, október 12-én megalakult a Lakatos-kormány lemondatását célul tűző „Törvényhozók Nemzeti Szövetsége”, ennek elnökségében is ő foglalt helyet, mint a „Német Nemzetiszocialista Törvényhozók Blokkja” vezetője.⁸⁵

Mint a Volksdeutsche Mittelstelle október havi jelentésében (Monatsbericht) olvasható, a magyarországi német népcsoport a legnagyobb bizalmatlansággal viseltetett Horthy és a Lakatos-kormány iránt, és Basch már október 15-e előtt elvi egyetértésre jutott Szálasival a követendő út tekintetében. A bekövetkezett fordulatot a népcsoport ennek megfelelően a legszívélyesebben üdvözölte, és nyomban a legszorosabb együttműködést valósította meg a nyilasokkal, illetve az új kormány által felállított szervekkel. Ez a háborús időknél megfelelő közeledés természetesen nem feledtetheti meg a VoMi jelentése, hogy a nyilasok már a korábbi években olyan programpontokat szögeztek le, amelyek tartósan nem hozhatók összhangba a német népcsoport valódi érdekeivel; de ezeket a dolgokat – okosan – ez idő szerint teljesen háttérbe szorítják.⁸⁶

Horthy október 15-i kiáltványa egy pillanatra reményt keltett a Volksbundnak a hazai németsegen belüli ellenfeleiben, „a feketékben (die Schwarzen)”, hogy a fegyverszünet révén a velük szemben alkalmazott kényszer megszűnik, és a III. akció során besorozott fiaik megszabadulhatnak az SS-től, de Szálasai hatalomra kerülése és Basch vele való szövetsége e reményeknek véget vetett.⁸⁷ A nyilas hatalomátvételt Budapesten a „Páncéloköl” (Panzerfaust) fedőnevű német katonai intézkedések keretében többek közt a magyarországi népi németekből álló 22. SS-hadosztály fedezte; vidéken, a német településterületeken a Volksbund „Heimatschutz” néven újjászervezett fegyveres alakulatai. A Volksbund helyi csoportjainak vezetői utasítást kaptak arra, hogy vegyék ellenőrzés alá a község vezetését: a jegyző csak velük egyetértésben cselekedhet; a községi bírót, ha nem német érzelmű, vagy kifejezetten Volksbund-ellenes, távolítsák el, és teendőit a helyicsoporthoz vezető vegye át; a községi képviselőtestület hatókörét korlátozzák, míg a népcsoport igényeinek megfelelő új képviselőtestület megválasztására sor nem kerül. Amelyik községben nincs megfelelő Volksbund-otthon, annak céljára zsidó házat foglaljanak le. A nyilas hatalomátvétel üdvözlése jeléül egy héten át együtt lengjen a község házában a német és a magyar zászló; a községi irodában azonnal

⁸³ BM Arch. Basch Ferenc népbíróági pere. Basch vallomása.

⁸⁴ Hungarista Napló, VIII. k. 12 – 13. l.

⁸⁵ C. A. Macartney: October Fifteenth. Edinburgh, 1956. II. k. 386. l.

⁸⁶ PA AA Inland II. g. 271.

⁸⁷ OL Filmtár 7885. doboz. BM. Szálasai per. I. tekercs. IV/28. Nemzetiségi helyzetkép.

elhelyezendő Hitler képe, amelyet a Volksbund helyi szervezete bocsásson rendelkezésre; Horthy képét viszont haladéktalanul távolítsák el, s majd Szálasiéval helyettesítsék.⁸⁸

Kemény Gábor báró, Szálasi kormányának külügyminisztereként, október 17-i rádióbeszédében most már hivatalos programként hirdethette meg a Kárpát-Duna-Nagyhaza megvalósítandó életrendjét: az itt élő népeket magyar hegemoniával egyesítő Pax Hungaricá-t, s határolhatta el következőképpen a hatalmi szférákat: „A Duna térségének felső részén a német nép és a Völkische Bewegung, középső részén a magyarság és a Hungarizmus, alsó részén a románság és a Vaszgárda legionista rendszere hivatott történelmet csinálni.”⁸⁹ A Gestapo fogságában öngyilkossá lett Csatay utóda, Beregyfő Károly vezérezredes, honvédelmi miniszter ugyanezen a napon kiadott parancsa az „Ezeréves Haza” visszaszerzésével buzdított a szovjetellenes harcra, amelynek eddigi eredményességét „hazaáruló kétkulacos ingadozás” akadályozta meg.⁹⁰

Szó sincs tehát arról, hogy – főleg ideológiai szempontból – zavartalan lett volna az összhang, de nyilvánvalóan a háborús erőfeszítések folytatása volt a minden egyebet háttérbe szorító elsődleges kérdés. Basch, aki Vágó Pál előtt többször is kijelentette, hogy „ha önök lesznek hatalmon, önöket támogatjuk”, most Szálasinál tett tisztelgő látogatást. Meckel azonban, aki Basch magatartását továbbra is éber megfigyelés alatt tartotta, s ugyanakkor Szálásiról következetesen igen elítélő véleménnyel volt, többet látott ekkor Basch és Szálasi kapcsolatában, mint merő formalitást: gyanús barátkozás jeleit észlelte, amelyek meglepetést tartogathatnak. Október 23-i jelentése⁹¹ szerint az utóbbi idők erősen megviselték Basch idegzetét; összeveszett Goldschmidtrel, Keinzellel és Hamm-mal, s olyan kijelentéseket tesz, hogy kiábrándult mind a követségből, mind az SS-ből, amelyek őt igen kevésbé informálták, s ezentúl a maga útján fog járni. Mit ért ezen Basch, még nem lehet tudni, – jelentette Meckel. Talán Szálásival akar valamire vállalkozni, akivel néhány nappal ezelőtt bensőségesen megölelték egymást, vagy pedig az általános helyzetre való tekintettel nem hisz már győzelmünkben és Roth példájára akarja a népcsoportot megtartani? A romániai német népcsoport „átmentése” érdekében ugyanis az augusztusi fordulat után Hans Otto Roth az új román rezsimmel való kapcsolatfelvételre tett kísérletet és szembefordult a népcsoport Berlinből elrendelt kiürítésével. „Mindenesetre igyekszem Basch körül mindenkit magam iránt személyesen elkötelezni, mert a bolt nem mehet tönkre” – zárta jelentését a budapesti követség népiségügyi referense.

Meckel november 2-i jelentése további érdekes adalékokkal szolgál Basch és a vele kapcsolatban lévők ekkori magatartásához. A népcsoportvezető október 27-én tárgyalást folytatott Vajna Gábor nyilas belügyminiszterrel, állítólag a kiürítés ügyében, s abba Meckelt feleslegesnek tartotta bevonni. Veessenmayer amellet volt, hogy Meckel is vegyen részt megbeszélésükön, Basch azonban ekkor Winkelmannhoz fordult, s az ő állásfoglalása alapján sikerült elérnie Meckel kikapcsolását, sőt Veessenmayer arra kényszerült, hogy Meckelt eltiltsa a népcsoporttal való érintkezéstől addig, míg a kiürítési kér-

⁸⁸ *Karsai Elek*: A budai vártól a gyepűig. 1941–1945. Bpest. 1965. 578–579. l.

⁸⁹ A magyar külpolitika hungarista útja. Budapest. 1944. 27–28. l.

⁹⁰ OL Filmtár, 7886. doboz. BM. Szálasi per. 2. tekercs. VII/68–74.

⁹¹ Meckel ezen és valamennyi alábbi idézett jelentését ld.: PA AA Inland II. g. 275.

dések Winkelmann-nal egyetértésben nem tisztázódnak. Ez súlyos presztizisvesztés volt Veesenmayer részére Winkelmann-nal szemben, s viszonya kiéleződött ennek okozójával, Basch népcsoportvezetővel. Meckel viszont 30-án felkereste Winkelmann-t, hogy meggyőzze, mennyire szükséges a népcsoportvezetés ez idő szerinti ideggyengesége és az egész népcsoport tartós lelki megterheltsége folytán az ő bekapcsolása. Winkelmann erre úgy nyilatkozott, hogy kész őt politikai referensének tekinteni ezekben az ügyekben.

Meckel jelentése ezek után közli, hogy Basch nem készített feljegyzést Vajnával folytatott tárgyalásáról, s egyáltalán elutasítja, hogy feljegyzést adjon a miniszterekkel folytatott megbeszéléseiről, akár a követségnek, akár más német szolgálati helynek (Dienststelle). Nem tudja, mit gondoljon erről a magatartásról. „Mindenesetre tartok tőle, — írja jelentésében, — hogy Basch, aki megítélésem szerint Goldschmidt-tel együtt nem hisz már győzelmünkben, megpróbál a magyarokkal valamiféle kiegyezést (Arrangement) találni. Tegnap sajnos igazolva láttam, hogy nem hisznek többé a győzelemben: Goldschmidt és Basch jelenlétemben kritizálták Göbbels legutóbbi beszédét,⁹² s azon a véleményen voltak, hogy az gyengességünk és vereségünk egy fajta beismerése. Nézetük szerint győzelem már nem lehetséges, s örülhetünk, ha egy olyan megegyezéssel, amely ránk nézve hátrányos, kikerülhetünk a háborúból. Ilyen beállítottságú emberek természetesen csak félerővel küzdhetnek az ügyért. Ráadásul Baschnak már fél éve az a szándéka, hogy visszavonul a magánéletbe.” Végül jelentését e szavakkal zárja: „Nem nagyon szeretném megérni, hogy egy napon olyan meglepetések érjenek minket, amelyek számunkra a délkeleti németiség egész helyzete szempontjából nagyonis nem kívánatosak lennének.”

Egy november 7-én kelt Meckel-jelentés — miután számot adott arról, hogy a képviselőház bizottságainak előző napi újjáalakítása során a népi németek ezúttal már valamennyiben helyet foglalnak, s a két legfontosabb bizottságban, a honvédelmiben és a külügyiben Keinzel illetve Hamm ülnek benn, — visszatért a Volksbund legfelsőbb vezetésében dülő viszályra, amely következtében annyira megromlott Basch viszonya Goldschmidt-tel és Keinzellel, hogy termékeny együttműködésük már szóba sem jöhet.

Mióta a Német Házat (Deutsches Haus), a Volksbund fényűző központi székházát a Lendvay-utcában bombatalálat érte, a népcsoportvezetőség irodái a Sváb-hegyi Loránt-utcába költöztek; onnan kezdődött meg november elején a vezetőség egy részének — élükön Basch-sal — áttelepülése Sopronba, a Volksbund nyugati területvezetőségének (Gebietsführung West) épületébe. A népcsoportvezetőség és hivatali apparátus második része, Goldschmidt irányításával, december elejéig Budapesten maradt.⁹³

Meckel november 17-i jelentése szerint Basch a főváros veszélyeztetettsége miatt november 8-án arra utasította a párt központi lapja, a „Deutsche Zeitung” felelős szerkesztőjét, Lafleurt, hogy a lapot állítsa le, s annak kiadá-

⁹² Goebbels 1944. okt. 27-i beszédéből: „A legutóbbi három hónapban döntő jelentőségű események játszódtak le, melyek a háború képét lényeges vonásokban alapvetően megváltoztatták. . . Az 1940. évi területek legnagyobb részét fel kellett adni. Nem vonakodom bevallani, hogy ez keserű bánatot és a legsúlyosabb gondot okozta és okozza még most is”. — Idézi *Teleki Éva*: Nyilas uralmi rendszer Magyarországon (1944. október 16.—1945. április 4.) — Kéziratok kandidátusi disszertáció az MTA könyvtára kéziratárában. Budapest. 1971. 109. l.

⁹³ BM Arch. Basch Ferenc népbírósi pere.

sát Sopronban folytassa. Ott azonban semmi sem volt előkészítve, s így nem volt lehetőség a lap megjelentetésére. Amikor Goldschmidt 11-én hazaérkezett bécsi hivatalos útjáról, nagy csodálkozással tapasztalta, hogy a lap — már nem jelenik meg. Winkelmann azonban rögtön utasította Kernmeyer SS-hadnagyot (Untersturmführer), hogy egy pót-lap kiadásáról haladéktalanul gondoskodjék. Így jelent meg 24 órán belül a „Budapester Neueste Nachrichten”. A gyors intézkedésre azért volt szükség, mert a „Deutsche Zeitung” menekülése romboló politikai hatással volt a magyarokra, akik ugyanis ebből azt gyanították, hogy a németek fel akarják adni Budapestet. — Goldschmidt azonnal tárgyalásokba kezdett, hogy lapját ismét megjelentethesse. Ezek sikerrel jártak, s 13-án már ismét volt „Deutsche Zeitung” is: a Pester Lloydnál nyomják, s szebb a külső megjelenése.

Meckel e jelentése, amely erről az intermezzóról beszámol, arról is hírt ad, hogy november 12-én, Sopronban, — mintegy „zsidónő-ügye” lezárásaként — Basch népcsoportvezető feleségül vette a nála 22 évvel fiatalabb titkárnőjét, Eva Schmidt kisasszonyt. Tanúnak Winkelmann és Lorenz SS-tábornokokat kérte fel (utóbbi a VoMi főnöke), akik képviselőként a nyugat-magyarországi területvezető Dr. Heinrich Neun, illetve Dr. Stefan Steyer vett részt az esküvőn. Steyer — 1935 óta — a népcsoportvezető személyes képviselője volt a birodalomban (Vertreter des Volksgruppenführers Dr. Basch im Reich). Az eseményt Meckel úgy kommentálta, hogy abban Basch elhatározása fejeződik ki: mihelyt a népcsoport nagy része már ki lesz telepítve, visszavonul a magánéletbe. Tanító akar lenni valahol, és „meghitt otthonra” vágyik. Ugyanígy akar tenni Dr. Steyer is: fáradt és vissza kíván vonulni a politikától.

Basch és Goldschmidt között a viszony tovább romlott. Egyáltalán megállapítható, hogy a vezetésben nincs sem rend, sem összetartás. Goldschmidt a közeli napokban Berlinbe utazik, hogy a VoMi-val együttműködésben onnan rendezze a népi német menekültek elhelyezését a birodalomban. Meckel, aki az imént még Goldschmidt-tal szemben is bizalmatlan volt, majd helyeselte a birodalomba távozását, most — e november 17-i jelentésében — célszerűtlennek tartja, hogy ebben a helyzetben elhagyja Budapestet: „Eltekintve attól, hogy ezáltal politikailag játékon kívül kerül, mégis csak jónak tartanám, ha legalább egyetlen értelmes ember jelen lenne a népcsoportban.”

November 22-én, a népcsoport vezetésének belső problémáiról szólva, Meckel azt jelentette, hogy 20-án Veessenmayer követ segítségével helyreállt a megszakadt együttműködés Basch és öközte. Sikerült a népcsoportvezetőt meggyőzni arról, hogy teljesen értelmetlenül izolálja magát, s az meg is ígerte, hogy a német birodalmi szervekkel való együttműködése ismét olyan lesz, mint „a legjobb időkben” volt. Meckel benyomása szerint az idegileg meglehetősen tönkrement Basch támaszt keres, és az együttműködés — legalábbis a következő hetekre — valóban megvalósul.

Basch ezúttal megismételte Meckel előtt: szilárd elhatározása, hogy visszavonuljon a politikától. Tanító akar lenni egy magányos faluban, s végtelemül hálás feleségének, hogy megerősítette ebben az elhatározásában. Meckel azonban figyelmeztette: nem szabadulhat ily egyszerűen a felelősségtől; a népcsoportvezetésből nem lehet úgy kiszállni, mint egy zöldségüzletből. Erre Basch azt válaszolta, hogy beteg; engedélyezzenek neki betegszabadságot. Van neki ehhez elég röntgenképe. (Korábban a tüdejével volt baj.)

Goldschmidt, a helyettes népcsoportvezető, közben elutazott Berlinbe.

Ezzel kapcsolatban Meckel megismételte, hogy fölöslegesnek tartja Goldschmidt berlini tartózkodását: „az ő budapesti jelenléte részünkről több mint kívánatos”.

Meckel elfogulatlanak éppenséggel nem tekinthető jelentéseivel szemben a Volksdeutsche Mittelstelle 1944 november havi jelentése⁹⁴ tárgyilagosabban tekinti Basch és Szálasi viszonyát, s a népcsoportvezető álláspontját a Szálasi-uralom eddigi mérlegét megvonva, úgy világítja meg, hogy abból kitűnik Basch „hűsége az ügyhöz”, amelyet utóbb Winkelmann és Veessenmayer egybehangzóan igazolt.⁹⁵ A VoMi jelentése szerint „a népcsoport számára, melynek vezetősége részben Sopronban székel, igen jelentősek a magyarországi helyzet általános kérdései. Szálasinak nem sikerült megállítania az általános bomlást. Ebben a politikai helyzetben a népcsoportvezetés azt a felfogást képviseli, hogy birodalmi német szervezeteknek kell átvenniük a parancsuralmat, minthogy Szálasi sem a közigazgatási hatóságoknál, sem a honvédség tisztikaránál nem tudja magát tartósan elfogadtatni, s rendelkezéseinek nem engedelmessé válnak. A népcsoportvezetés különösen azt tartaná fontosnak, hogy a honvédséget visszavonják, Németországban átneveljék, és küzdőszelleme megjavítására a kártékony elemektől megszabadítsák. Azonkívül a kormánynak rendszabályokat kellene hoznia a totális háborús bevetés biztosítására, és megfelelő rádió- és sajtópropagandát kellene indítania.

A népcsoportvezető, jóllehet meg volt győződve arról, hogy Szálasi veszélyes ellenfélje az ő népcsoportpolitikájának, a vele folytatott számos beszélgetés alapján arra hívta fel a birodalmi politika budapesti felelőseinek figyelmét, hogy egyedül a Nyilaskeresztes Párt vezére, Szálasi van még abban a helyzetben, hogy Magyarországot a káoszról kiragadja, és hogy őbenne meg is van erre jelenleg a készség. A népcsoportvezetés teljesen tisztában van azonban azzal, hogy a tengelyhatalmak győzelme után Magyarország ismét a maga útját fogja járni, és Európa újjárendezésénél az akkori viszonyoknak megfelelően támasztott követeléseivel és megszokott németellenes beállítottságával a legnagyobb nehézségeket fogja okozni”.

A Szálasihoz való ragaszkodás, de ugyanakkor a közvetlenebb német parancsuralmi módszerek alkalmazásának sürgetése egyaránt rendkívül jellemző Basch ekkori állásfoglalására. A hungarista nemzetiségpolitikai elgondolásoknak a német népcsoport érdekeire nézve veszélyes voltát már régóta hangsúlyozta; ennek csak újabb bizonyossága az a tervzet, amely szerint a hungarista államszerkezetben a német népcsoport vezetője az „egyéb” népcsoportok vezetőivel egy sorba helyezve foglalna csak helyet egy magyar vezetés (Csia Sándor) alatt álló Népközösségi Tanácsban, ahol a népcsoportvezetőknek csak véleménynyilvánításra lenne joguk, a döntés a Tanács elnökét illetné meg.⁹⁶

A nemzeti kisebbségekkel való hungarista bánásmód irányelveit Ládai István csendőrezredes, a Szálasi-kormány belügyi államtitkára 1944. november 27-én „valamennyi meg nem szállt vármegye főispánjának” megküldött rendeletében rögzítette.⁹⁷ Ebben megdöbbenésének adott kifejezést, hogy „a

⁹⁴ OL Filmtár, 14362. doboz. E. 518515-18.

⁹⁵ BM Arch. Basch Ferenc népbírósi pere. Winkelmann és Veessenmayer tanúvallomásai.

⁹⁶ Hungarista Napló, VII. k. 77. l.

⁹⁷ Státny Archív v Nitre, 7176. doboz. — Komárom-megyei főispáni bizalmas iratok, 227/1944.

közigazgatási, de különösen a közrendészeti hatóságok és szervek a nemzeti-ségi kisebbségeket még mindig a kisebbségeink érzékenységét bántó és lealázó módon kezelik". A sajátos nyelvezetű rendelet szerint „a hungarista állam tisztségviselőihez, tisztviselőihez és közegeihez nem méltó ezt a múltból reánk szakadt csökevényt azonnal be kell szüntetni” s leszögezi: „A mai korelv szemlélete szerint élő és hungarista felfogást magukénak valló idegen ajkú árja testvéreink ügyeit teljesen azonosan kell saját magyar fajtánkéval kezelni.” E körül azonban Basch visszás jelenségeket tapasztalt: cipőtalp-, petróleum-, cukor-kiutalásokban csak a Nyilaskeresztes Párt tagjai részesültek, a Volksbundba tömörült német nemzetiszocialisták nem. Ez volt az egyik ok, amiért 1945 telén Szálásival hatalomátvétele óta másodszor és utoljára közvetlen tárgyalásra ült össze, ezúttal Brennbergbányán. A másik megbeszélendő kérdés Basch azon régi kívánsága volt, hogy német számozásúak ne lehessenek a Nyilaskeresztes Párt tagjai, hanem Szálasi ismerje el, hogy azok csak a Volksbundhoz tartozhatnak.⁹⁸

Basch és Szálasi e tárgyalásáról nincs részletes forrásunk. Úgy tűnik, hogy a kérdések egész sora nyitva maradt, mert ezeket Baschnak Kemény külügyminiszterrel kellett tisztáznia. A „Magyarország Nemzetvezetőjének Népközösségi Irodája” (vezetője: Dr. Leicht József) részéről Kőszegen, 1945. január 22-én, e tárgyalásról készített feljegyzés⁹⁹ Basch tárgyalási módjára, magatartására és felfogására vonatkozóan igen jellemző képet ad. A népcsoportvezető azzal kezdte, hogy Berlinbe megy két hétre jelentéstételre Reichsführer Himmlerhez, aki népi vonatkozásban a Volksbund irányítója. Nehéz helyzetben lesz, ezért kéri hogy bizonyos minimális kéréseit a kormány teljesítse, s így odakint igazolni tudja, hogy a Volksbunddal kapcsolatban valóban rendszerváltozás történt”. Elmondotta, hogy „a hungarizmus elvi elgondolásait alaposan ismeri, másfél év óta emellett szállt síkra Németországban, de szeretné ha a hungarizmus gyakorlati eredményei - ha még olyan csekély lehetőségek között is - a Volksbundot illetőleg jelentkeznének. Figyelmeztet a közös szláv veszélyre, mely a partizán megmozdulásokban jelentkezik.” A továbbiakban rámutatott: „március óta aggálllyal figyelte, hogy a (nyilaskeresztes) párt és a mozgalom csak a német diplomáciai vonalon (Veesenmayer) mozgott, és nem keresték kellő időben a közeledést Winkelmann Obergruppenführerhez, aki pedig feltétlenül bírja a Reichsführer bizalmát. Reichsführer Himmler is tökéletesen bírja a Führer bizalmát, és így vannak kérdések, ahol őt nem lehet figyelmen kívül hagyni. E szempontból ő is szívesen rendelkezésre áll.”

Ha Basch vallomása és Meckel jelentései alapján netán hajlanánk arra, hogy különösebb jelentőséget tulajdonítsunk Basch állítólagos kegyvesztettségének és megingásának, tépelődéseinek és kiútkeresésének, e dokumentum legfeljebb azt bizonyítja, hogy elbizonytalanodása átmeneti volt, érthető „vívódásaiból” semmi pozitívum nem született. Ellentétektől ugyan nem mentes, de szoros viszonya Szálásival, s a Veesenmayer - Winkelmann erőpárból következetesen az utóbbihoz - a nyilván egyre erősebbhez igazodás, a Himmler kegyei kiérdemlésére irányuló törekvés jellemzi a magyarországi német népcsoport vezérért az utolsó hónapokban is: vissza kíván ugyan vonulni - mint láttuk - a családi boldogsághoz és a falusi magányba, de előbb végrehajtja

⁹⁸ BM Arch. Basch Ferenc népbírósi pere. Basch vallomása.

⁹⁹ OL Filmtár. 7885. doboz. BM. Szálasi per. 1. tekercs. IV/210-211.

Himmler parancsát, és a kiürítéssel kész megfosztani a népcsoportot szülőföldjétől, családi otthonától.

Basch konkrét kívánságai, melyeket Keménynek előadott, részben a Deutsche Jugend és a Heimatschutz szervezésének támogatására s a népi németek csapatgondozási, kiürítési célokra való megadóztatásának (Volksopfer) engedélyezésére vonatkoztak, legfőbbként azonban a német népcsoport helyzetének rendezését sürgették. Basch hangsúlyozta, hogy a német népcsoport-hoz tartozás megítélésében már nem a bécsi egyezmény a mérvadó, amely a nemzetiség szubjektív megvallásának tulajdonított meghatározó jelentőséget, hanem a német származásból kell kiindulni. — E kérdésben végül is a Szálasi elnökleivel 1945. március 9-én Kőszegen összeült pártvezetőségi tanács határozott. Ez — Baschtól eltérően — leszögezte: „A bécsi szerződés alapján állunk. Német, aki magát annak vallja és a Volksbund elfogadja. A többit mi szervezzük.” Kimondta viszont, hogy „a Volksbund tagja nem lehet pártunk tagja. Aki pártunkból át akar menni a Volksbundba, el kell szó nélkül eresztetni.” Az ekkor — a bukás küszöbén — e vonatkozásban hozott határozatok közül a legfontosabb azonban az, hogy Szálasi, eddigi vonakodását feladva, végül is elismerte a német népcsoport különleges helyzetét annak kijelentésével, hogy nem lesz az bekapcsolva — a Népközösségi Irodán keresztül — az országos vezetésbe.¹⁰⁰ Ezzel Szálasi elvi jelentőségű engedményt tett Baschnak, aki „a hungarista felfogás és a német nézet különbségét abban látja, hogy a totális nemzetben a népszemélyiségek a magyar nép s így az államhatalom irányítása alá esnek, míg az ő felfogásuk szerint irányításukat a német birodalomtól kapják”.¹⁰¹

A „nemzetvezető” elnökleivel havonta összeülő „koronatanács”-ra Szálasi 1945. január 14-i rendelkezésének megfelelően Basch is meghívást kapott.¹⁰² Az 1945. január 26-i és február 23-i ülésen a nemzetiségi kérdést is érintették a felszólalók. Az utóbbi ülésről fennmaradt néhány felszólalás¹⁰³ alapján némileg rekonstruálhatók a nemzetiségpolitikai elképzelések. Ezekből az tűnik ki, hogy minden erővel a Szálasi uralma alatti országrész délszláv (vend, szlovén, horvát) és szlovák nemzetisége megnyerésére törekedtek, hogy kivonják őket a partizánmozgalmak már erősen érezhető hatása alól,¹⁰⁴ s hogy Pavelić Horvátországával, Tiso Szlovákiájával szorosabbra fűzhessék a szövjetellenes harci együttműködést. Arról panaszkodtak ugyanis, hogy ezek a szomszédországok az október 15-i nyilas hatalomátvétel után is változatlanul bizalmatlanok a magyarok iránt; elutasítják az „ezeréves együttélés” Szálasi

¹⁰⁰ OL Filmtár, 16719. doboz. — Kőfaragó-Gyelnik Vilmos országépítésvezető feljegyzései. „Nemzetvezetővel pártvezetőségi tanács. Kőszeg, törzsszállás, 1945. március 9.”

¹⁰¹ OL Filmtár, 7885. doboz. Szálasi per. 1. tekercs. IV/209. — A Népközösségi Iroda kiegészítő jelentése a Basch—Kemény megbeszéléshez. Kőszeg 1945. jan. 28.

¹⁰² OL Filmtár, 16721. doboz. — Szálasi rendelkezése a koronatanácsok tartásának rendjéről.

¹⁰³ OL Filmtár, 16721. doboz. — Az 1945. febr. 23-i koronatanács iratai. Szöllösi Jenő miniszterelnökhelyettes, Kassai Ferenc nemzetvédelmi propaganda-miniszter, Rajniss Ferenc vallás- és közoktatásügyi miniszter, Budinszky László igazságügyminiszter, Szakváry Emil iparügyi, Szász Lajos kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter felszólalása.

¹⁰⁴ A Zsidahegy községi (Vas megye) partizánakcióról és a Nagysurány községi (Nyitra-Pozsony m.) ellenállásról beszámoló jelentést ld.: OL Filmtár, 7885. doboz. BM. Szálasi per. 1. tekercs. IV/31., 82—83.

által is hangsúlyozni kívánt gondolatát; nem látják, hogy „gyökeres” változást ígérne „a hungarizmus eszmerendjében tökéletesen lefektetett népközöségi gondolat”. Akiket a magyar állam kisebbségi vezetők gyanánt elfogad, azokat ezek nem fogadják el; egyáltalán: Magyarországon élő kisebbségeiket úgy tekintik, „mint hogyha az egy más nemzeti terület meghódítására előreküldött, fegyver nélkül harcoló csoport volna”. Ez utóbbit méginkább elmondhatták volna a németekről, — a német kisebbség mégsem került szóba. Szálasi „birodalmának” német kisebbsége ugyanis a hetenként felmért „nemzetiségi helyzetkép” alapján a rendszer belső biztonsága és a bolsevistaellenes harc szempontjából egyaránt mindig megbízható minősítést kapott.¹⁰⁵

A „nacionalista és szocialista” eszméért küzdő pártok, egyesületek és mozgalmak „érdemeit” megörökítő 1945 évi II. tc. a Nyilaskeresztes Párt — Hungarista Mozgalom mellett „hálás elismeréssel” emlékezett meg Imrédy Magyar Megújulás Pártjáról és a Pálffy—Baky-féle Magyar Nemzetiszocialista Pártról s a Magyarországi Német Népcsoportról is.¹⁰⁶ A népcsoport szervezete, a Volksbund, valóban szorosan összefonódott ezekkel a háború éveiben, s együtt sodorta el őket a történelem forgószele.

A Volksbund vezetősége 1945. március 22–29. közt hagyta el Sopront, s távozott ausztriai területre, ahol szétszóródott. Basch az Attersee mellett húzódott meg, s négy másik társával április 22-én memorandumot szerkesztett és írt alá, amelyet a nyugati megszálló hatalmakhoz intéztek. Ebben négy oldalon összefoglalva próbálták „megmagyarázni” a Volksbund szerepét, majd kérték, hogy „a három demokrata nagyhatalom” az esetben, „ha a háború befejeződése után az új magyar kormánnyal kapcsolatot teremteni nem tudnának, avagy pedig az új magyar kormány az evakuáltak hazatérését nem helyeselné, úgy adjon lehetőséget arra, hogy vagy Amerikában, vagy Dél-Afrikában telepedhessenek le”. A megszálló hatalmak képviselői azonban nem voltak hajlandók átvenni a memorandumot. Ekkor Basch Keinzelt bízta meg, hogy a szintén nyugatra távozott, s az egyik közeli faluban tartózkodó gróf Apponyi Györgyöt kérje meg: jó kapcsolatai felhasználásával juttassa azt el az illető hatalmakhoz. Keinzelt a Volksbundvezetőség szélsőségesen radikális nemzetiszocialista szárnyának volt prominens alakja, s ez ellentmond Basch azon állításának, hogy a szóban forgó memorandum a népcsoportvezetőség magafajta „konzervatív” elemeinek terméke lett volna. A memorandum sorsa ismeretlen; Bascht május 17-én letartóztatták az amerikai hatóságok. Különböző ausztriai és bajorországi internálótáborok és börtönök után hazaszállították Magyarországra, hogy 1946-ban a népbíróság háborús bűnösként vonja felelősségre.¹⁰⁷

¹⁰⁵ Uo. IV/31–32. — Nemzetiségi helyzetkép, 1945. február 9–16-ig; IV/32–33. — március 3–9-ig.

¹⁰⁶ OL Filmtár 16721. doboz. — 1945. évi Országos Törvénytár. Kiadatott 1945. febr. 15-én.

¹⁰⁷ BM. Arch. Basch Ferenc népbírósági pere. Basch vallomása.

Л. Тилковски:

Последний год фольксбунда и венгерская национальная политика

(19 марта 1944 г. — 4 апреля 1945 г.)

(Резюме)

Правительство Венгрии, руководимое премьер-министром Миклошем Каллан, нащупывало возможности путем шагов во внешней политике найти выход из той полной катастрофы, которой грозила стране война. За эти попытки германский райх обвинял венгерское правительство в пораженчестве. Руководство значительного в Венгрии немецкого национального меньшинства считало, что необходимо внести ясность в венгерскую политику, хотя бы даже ценой немецкой оккупации, и внесло соответствующие предложения Берлину.

После оккупации Венгрии (19 марта 1944 г.), правительство Стояи, к которому перешла власть, взяло на себя обязательство продолжать участвовать в войне на стороне немцев и оказывать им военную и экономическую поддержку. Вследствие этого Фольксбунд как средство давление на правительство потеряло свое значение. Правительство старалось удовлетворить выражаемые Фольксбундом пожелания при помощи предупредительной национальной политики, которая обеспечивала немецкому меньшинству особое, привилегированное положение. В ответ нацистское руководство немецкого нацменьшинства соблюдало «лояльность» по отношению к являвшемуся военным преступником венгерскому правительству, которое не чинило особых препятствий немецкому нацменьшинству в осуществлении выдвинутой им цели: отделении от венгров (*völkische Aussonderung*).

Руководитель немецкой национальной группы Баш поддерживал тесную связь с Партией скрещенных стрел (нилашистов) и поддерживал стремления руководителя секции германской Службы безопасности по Юго-восточной Европе Вильгельма Хёттля к реформированию правительства в кабинет с большей концентрацией представителей крайне правых. В постоянном соперничестве между Хёттлем и германским послом в Будапеште Веезенмайером Баш открыто стоял на стороне первого. Кроме того, он мог рассчитывать на поддержку генерала Винкельманна, главного командира размещенных в Венгрии сил эсэсовцев и полиции.

Когда 23 августа 1944 г. вследствие выхода Румынии из войны на стороне Германии, положение немцев в Юго-Восточной Европе сильно пошатнулось, а затем и Хорти, — назначив правительство Лакатоша, — начал маневрировать в поисках возможностей выхода из войны, Баш пришел к выводу, что обеспечить дальнейшее участие Венгрии в войне на стороне Германии возможно лишь путем постановки у власти Салаши и его партии Скрещенные стрелы. После не принесшего желаемых результатов воззвания Хорти 15 октября, Фольксбунд воспринял передачу власти Салаши с этой точки зрения с чувством удовлетворения, несмотря на то, что «провенгерская» национальная политика Салаши представляла для немецкого национального меньшинства известную опасность.

Баш несмотря на то, — или, быть может, именно благодаря тому, — что направленные против него интриги в Фольксбунде поставили его в неловкое положение как перед его «начальством» в Германии, так и перед его доверенными лицами в Венгрии, стремился выполнить как можно полнее возложенные на него задачи сперва III акции по призыву в войска эсэс, затем — после продвижения вперед советских частей — по переселению немцев из Венгрии на территорию Германского райха. Он был недоволен режимом Салаши, который не мог побороть все возраставший хаос, неудовлетворяла его и национальная политика Салаши, однако он работал в тесном сотрудничестве с ним вплоть до самого их совместного падения.

L. Tilkovszky:

La dernière année du Volksbund et la politique hongroise de nationalité

19. mars 1944 — 4. avril 1945

(Resumé)

L'empire allemand accusait avec défétisme le gouvernement hongrois conduit par le président Miklós Kállay; parce qu'il a commencé — tout en cherchant l'issue de la guerre menaçante avec catastrophe — à tâter le terrain de politique extérieure. La direction du groupe ethnique allemand en Hongrie avait la conception qu'il faut préciser la situation politique en Hongrie — même à prix de l'occupation allemande — et elle a envoyé ses idées (propositions) concernant cela, à Berlin.

Après l'occupation allemande de 19 mars 1944, le gouvernement Sztójay entrant en fonctions a entrepris les efforts guerriers militaires et économiques à côté des allemands, ainsi le Volksbund comme le moyen d'influence sur le gouvernement, a perdu de son importance. Le gouvernement tâchait d'accomplir les exigences présentées par le Volksbund dans les cadres de la politique de nationalité «prévenante», lequel assurait une situation particulière pour la minorité allemande: et l'organisation du groupe ethnique nazi-allemand était «loyal» avec le gouvernement criminel de guerre, qui n'empêchait plus la séparation de la nationalité allemande (völkische Aussonderung) non pas sa réalisation comme but, en chaque rapport.

Basch, chef du groupe ethnique avait des relations étroites avec le Parti de Croix Fléchée et appuyait les aspirations de Wilhelm Höttl, chef de la Section de Service de Sécurité allemand en Europe sud-est, concernant la transformation du gouvernement en un cabinet de concentration de l'extrême-droit plus large. Dans la rivalisation constante de Höttl et du délégué allemand à Budapest, Vessenmayer, Basch était debout assez ouvertement à côté du premier, et il pouvait espérer aussi l'appui de Winkelmann, général de SS, chef principal des forces de SS et de police en Hongrie.

Quand la tournure roumaine du 23 août 1944 a emporté les positions des allemands de sud-est européen dans une situation de crise, et en Hongrie aussi le gouverneur Horthy — avec la nomination du gouvernement Lakatos — a commencé ses manoeuvres pour préparer la séparation de la guerre, Basch a vu, que seulement avec l'arrivée au pouvoir de Szálasi et de son parti, Parti de Croix Fléchée, peut-on assurer la continuation de la guerre de la part de la Hongrie. Après l'appel du gouvernement du 15 octobre, sans succès, — le Volksbund a accueilli de ce point de vue avec détente la prise de pouvoir de Szálasi, malgré qu'il ait tenu dangereuse la conception «hungariste» de politique de nationalité de Szálasi, du point de vue des intérêts du groupe ethnique allemand.

Basch tâchait d'accomplir le mieux la troisième action de recrutement de Waffen-SS à ce temps-là, qui était déjà un recrutement forcé; puis les devoirs de transportation des habitants allemands sur les territoires de l'empire allemand, de devant les troupes soviétiques avançants, malgré — ou bien peut-être plus encore — que l'intrigue contre lui dans le Volksbund l'ait emporté dans une situation difficile devant les «compétens» de l'empire et leurs agents. Il était mécontent du pouvoir de Szálasi qui ne pouvait pas prendre, le dessus sur le chaos grandissant de plus en plus, aussi du point de vue politique de nationalité, mais il collaborait étroitement avec lui jusqu'à la chute commune.

KÖZLEMÉNYEK

Földesi Béla:

Deákélelmezés a XVII. századi magyarországi protestáns iskolákban*

A XVI. és XVII. század viszonyai között a három részre szakadt országban nem szűnt meg teljesen az iskoláztatás. Különösen a Felvidéken, a Tiszántúlon és Erdélyben találunk kiemelkedő iskolaközpontokat. Lelkes szervező és vezető, magasképzettségű és áldozatvállaló tanítók harcolva a sok nehézséggel és nélkülözéssel, iskolákat szerveztek és tartottak fenn. Az iskolák szervezésébe és vezetésébe bekapcsolták a városok tanácsi vezetőit és a földesurakat is, igyekezve ezzel a fenntartás anyagi alapját biztosítani.

A földesúri iskolaszervezés tipikus példája a sárospataki kollégium története, ahol 1526 után a Perényiek — előbb Péter, majd annak fia Gábor — hatalmas vagyonukra és befolyásukra támaszkodva jelentős munkát végeztek az iskola megteremtésében.¹ Ez a megállapítás vonatkozik a rövidebb-hosszabb életű mezővárosi iskolákra is, melyeknek megalakulása és megszűnése nemcsak az adott település tulajdonosainak személyi változásától függött, hanem a környező nagyobb városok szívóhatásától is. Ilyen fejlett mezővárosi iskola volt például a Medgyes közelében levő Berethalom, amelyik 1572-ig méltó vetélytársa volt Medgyesnek.²

Az 1500-as évek közepén megalakuló protestáns iskolák nagy többségének életét elsősorban mégis az egyház és a városok összefogása jelentette. A XVI. századi társadalom szerkezeti összetételének ismeretében ezt az összefogást és a vezetők többségének azonoságát — amikor a városi tanácsok vezetői egyházi funkciókat is betöltöttek és viszont — törvényszerűnek mondhatjuk. Egyik sem létezhetett a másik nélkül, amit a században tartott zsinati határozatok tételesen bizonyítanak.³

A felvidéki bányavárosok, valamint a jelentősebb iskolavárosok közül Debrecen, Gyulafehérvár és Marosvásárhely iskolatörténete azt is bizonyítja, hogy az iskolákat fenntartó városi polgárok és gazdag kereskedők elég korán felismerték, hogy az egyházi iskola teljes koncepciójában már nem felel meg a kereskedő polgár társadalmi és műveltségi igényeinek, és egyre több meglévő egyházi iskolát alakítanak át városi iskolává.

Amikor mindezt tényként fogadjuk el, azt is világosan kell látnunk, hogy ez az átalakulás csak a tanítandó tantárgyakra vonatkozott, a felügyeleti hatáskör továbbra is az egyház és a város vezetőit illette meg.

* Részlet a szerző „A XVII. századi magyar testkultúra tükröződése az iskola-törvényekben” c. bölcsészdoktori értekezéséből.

¹ *Marton János*: A sárospataki református főiskola története. Sárospaták. 1931. 17. l.

² Fr. Teutsch írja: „Birthälm ist ein Marktflücken in der Nähe Mediaschs, mit diesem in vielfache Streitigkeiten um die Vorortschaft verwickelt, die erst 1552 mit dem endgültigen siege Mediaschs endigten erhielt es von 1572 erneuerte Bedeutung durch die Thatsache, dass es Sitz des evangelischen Bischofs (Superintendenten) wurde.” *Friedrich Teutsch*: Die siebenbürgisch sächsischen Schulordnungen. Mon. Germ. Paed. VI. Berlin. 1888. LXII.

³ *Kiss Áron*: A XVI. században tartott magyar református zsinati határozatok végzései. Budapest, 1882.

Azonban az egyház és a városok összefogása nemcsak az iskolák szervezésében és felügyeletében nyilvánult meg legkézzelfoghatóbban, hanem az iskolák anyagi alapjának biztosításában. Szűcs I. írja, hogy „Debreczenben [az 1500-as években] városi tanodák, vagyis olyan iskolák léteztek, melyeket az akkori időben is tehető városi község saját költségén tartott fenn s világi állású tanítókkal látott el.”⁴ Az oktatás magas színvonalat érhetett el, amit megerősít Békefi R. is, amikor a külföldi iskolalátogatást hozza párhuzamba a hazai iskolák színvonalával, levonva belőle azt a következtetést, hogy „ahonnét sűrűn látogatták a külföldi egyetemeket, ott biztosra vehetjük, hogy városi iskola, még pedig magasabb képzettséget nyújtó városi iskolák voltak.”⁵

A régi városi jegyzőkönyvekben gyakran szerepel a *schola nostra* (mi iskolánk) és a *schola oppidi* (városi iskola) kifejezés, ami szintén arra utal, hogy az iskola nemcsak helyileg volt a városban, hanem a városok vezetői és lakói valóban sajátjuknak ismerték el és tehetségükhöz mértén támogatták.

S. Szabó J. a kor egyik kiváló ismerője írja az iskolák szervezéséről, hogy „az Alföldön, első renden Debreczenben és Váradon az iskoláknak és ekléziáknak, a tudomány és műveltség e két emeltyűjének támogatói és alapítói jórészt a magyar tőzsérekől kerültek ki”. Röviden meg is magyarázza, kik voltak a tőzsérek. „A tőzsérek iskolázott, írástudó emberek. Az írástudó deákok, a litteráriak egyrésze ugyanis kereskedői pályára lépett. Így keletkezett Debreczenben egy intelligens, művelt középosztály, többnyire kereskedőkből és néhány iparosból meg földbirtokosból, melyből kerültek ki aztán rendszerint a város vezető elemei.”⁶

Az új protestáns iskolák megalakulása és az egyházi iskolák világiasodása — amely meglehetősen lassú és egyenetlen fejlődési folyamat volt — a XVI. század közepén kezdődik, de számunkra azért is fontos ez az időszak, mert — mindezzel párhuzamosan és szükségszerűen — ekkor jelennek meg az első iskolatörvények. Ezekben az iskolák belső életének magatartási normáit meghatározó, szabályozó törvényekben — a tanítandó tantárgyak és tananyag felsorolása mellett — az iskolák vezetői igyekeztek őrködni a mindenre hajlamos és sok veszélynek kitétt tanulóik felett, akik több esetben visszaélve a bizalommal és túlzott önállósággal, komoly problémákat okoztak az iskolák vezetőinek, a város előljáróinak és lakóinak egyaránt.⁷

A nagyobb iskolák hatása jelentősen érvényesült. Összehasonlítva a megjelent iskolatörvények fejezeteit, össz tartalmát és szerkezeti felépítését, az eltérések mellett igen sok hasonlóság, sőt azonosság fedezhető fel. Ez az azonosság elfogadható, hiszen valamennyien szinte egy forrásból merítettek.

Az erdélyi evangélikus szászok iskolatörvényük alapját Németországból hozták magukkal, s azokat a Luther és Melancthon szellemében tanító Honterus János öntötte szervezett formába, lerakva ezzel az erdélyi evangélikus szászok iskoláinak alapját.⁸ Az

⁴ Szűcs István: Szabad királyi Debreczen város történelme. I. köt. Debreczen. 1872. 146. l.

⁵ Békefi Remig: A népoktatás története Magyarországon 1540-ig. Budapest, 1906. 49.

⁶ S. Szabó József: Műveltségi állapotok főként az iskolázás Debreczenben a reformáció korában. A debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. osztályának kiadványai. I. köt. 8. sz. Debreczen. 1924. 7. l.

⁷ Az iskolatörvények tételes ismeretében ez az állítás bizonyított, hiszen több iskolatörvényt a tanulók ismétlődő fegyelemsértése miatt hoztak. Két legjelentősebb iskolatörvényünk az 1621. évi sárospataki, és az 1657. évi debreceni is ilyen körülmények között jött létre.

⁸ Honter(us) János (családi nevén Grass, 1498—1549) brassói születésű, 1515—1532 között Bécs, Krakkó majd Basel növendéke volt. Baselban kitanulta a könyvnyomtatás és könyvkötés alapismereteit. Hazatérte után 1539-ben nyomdát nyit Brassóban, amely még halála után is nevét viselte. Magyar Életrajzi Lexikon. I. köt. Budapest. 1967. 735. l.

1543-ban megjelent *Constitutio scholae Coronensis* az összes szász iskola alaptörvénye lett, ezeket az iskolákat a honterusi rendtartás alapján szervezték, amely négy részből állt; 1. tanrend; — 2. iskolatörvények; — 3. a coetus szervezeti felépítése; — 4. a coetus tisztségviselőinek esküszövege.⁹ A legjelentősebb iskolák lettek Brassón kívül Beszterce, Medgyes, Szeben, Segesvár és Szászsebes iskolái. A *Constitutio* jól megalapozott rendtartás volt, amit az is bizonyít, hogy 1644-ben Brassóban ismét elfogadták és kihirdették.

A többi protestáns iskola szervezésében is igen nagy hatása volt a külföldi iskolalátogatásnak. A magyarországi reformáció első hirdetői — Dévai Bíró Mátyás, Heltai Gáspár, Somogyi Juhász Péter —, továbbá rektoraink és tanáraink magas szintű képzettségüket 1592-ig többnyire Wittenbergben nyerik. Itt tanult a sárospataki kollégium első rektora Kopácsi István, majd Balsaráti Vitus János, őket követte Szikszói Fabricius Balázs és Schremmel Ábrahám, aki 1567 és 1575 között a besztercebányai iskola rektora volt. Bártfa 21 ismert rektora közül 11 vagy Wittenbergben vagy a Németalföld híres egyetemén végezte tanulmányait. Hazatértükkel magukkal hozták a külföldi egyetemek szervezeti életére vonatkozó rendszabályokat is, melyeket azután a hazai viszonyoknak megfelelően alakítottak, formáltak.

Ezek közül is kiemelkedik Stöckel Lénárd (1510 — 1560), aki Luther és Melanchthon közvetlen tanítványa volt, sőt 1538-ban egy évig Luther szülővárosában, Eislebenben az iskola igazgatója is. Az 1540-ben kiadott bártfai iskolatörvénye a felvidéki evangélikus iskolák alaptörvénye lett. Stöckelt jelképesen a magyar Wittenberg megalapítójának tekintjük.¹⁰

A magyar iskolaszervezet kialakulására jelentős hatást gyakoroltak azok a külföldi rektorok is, akiket egy-egy hazai iskolához hívtak meg. Ezek közül az egyik legjelentősebb a brandenburgi születésű (Arswald) Halvepapius Pál, aki tanulmányait az Odera melletti Frankfurtban és Wittenbergben végezte és 1579 — 1584 között a besztercebányai iskola rektora volt. Az 1580-ban kiadott iskolatörvénye — Stöckel előbb említett törvényével együtt — hosszú időre meghatározta a felvidéki evangélikus iskolák életét. Saját 290 kötetből álló könyvtára klasszikus görög és latin írók műveit tartalmazta. Az 1580. március 8-án kiadott rendtartásában bevezette a tanév végi vizsgákat, a nyilvános szavazásokat és vitákat. Jutalmazásai között elsődleges helyet kapott a könyv, ami óriási jelentőségű volt abban az időben.¹¹

Az iskolatörvényeket alkotó rektorok kivétel nélkül elismerik, hogy iskolatörvényük alapja melyik régebbi iskolatörvény volt. Ilyen átfutási sorrend érvényesül három legszervezettebb és legnagyobb partikulával rendelkező református anyaiskolánk, Sárospatak, Debrecen és Gyulafehérvár iskolatörvényében is. Elfogadható az a megállapítás, hogy volt egy-két alaptörvény, s a többi iskolák — elsősorban a partikuláris iskolák — azok alapján készítették saját törvényeiket. Ilyen alaptörvény volt Erdélyben az 1543-ban kiadott Honterus-féle, a Felvidéken az 1540-ben kiadott Stöckel-féle és az 1580-ban kiadott Halvepapius-féle, valamint a reformátusoknál az 1621-ben kiadott sárospataki és az 1657-ben keletkezett debreceni iskolatörvény. Tanulmányunk szélesebb alátámasztása érdekében nemcsak az egyes alaptörvényeket, hanem az azok alapján készült partikuláris iskolatörvények idevonatkozó artikulusait is bemutatjuk.

Tárgyunk elhatárolt voltára tekintettel csak a protestáns iskolák törvényeivel foglalkozunk, a nem protestáns felekezethez tartozó iskolák belső életére — az összeha-

⁹ Latin eredetiben közli *Fr. Teutsch*: i. m. 6 — 12. l. Die Schulordnung des Honterus 1543.

¹⁰ Magyar Életrajzi Lexikon. II. köt. Budapest. 1969. 661. l.

¹¹ *Daxer György*: A külföldi iskolalátogatás hatása a hazai protestáns nevelésügy fejlődésére (1520 — 1790). A békéscsabai ág. h. ev. Rudolf-Főgimnázium XLIV.-dik Értesítője az 1908 — 1909. iskolai évről. Békéscsaba, 1909. 34. l.

sonlítás végett — néhány esetben utalunk. Ennek részletes elemzésére itt nem térhetünk ki, azonban annyit röviden, hogy a katolikusok iskoláinak belső életét szabályozó Ratio Institutionis (1599) egységes volt az ország összes katolikus intézeteiben. A protestáns kollégiumok szervezeti életére jellemző diákönkormányzatuk nem volt, fő feladatuknak a szigorú vakfegyelemre és odaadásra, az abszolút engedelmességre nevelést tekintették.

A protestáns iskolákban a tanítók és tanulók egységesen alkották az iskolát. Saját kebelükből választották önkormányzati szerveik funkcionáriusait, akik a bentlakásos intézmények rendjét és fegyelmét voltak hivatva szolgálni. Fegyelmi vétségekben ítélkezési jogkörük volt. Mindezekről a katolikusok iskoláiban szó sem lehetett. További — és talán a leglényegesebb — eltérés, hogy bár a katolikusoknak a XVII. században már több mint 300 latin iskolájuk és kollégiumuk volt, iskolapolitikájuk csak az uraikodó osztály gyermekeinek magasabb szinten történő nevelésével foglalkozott. Elemi ismereteket nyújtó képzést nem adott, ennek megfelelően csak közép- és felsőoktatási intézményeket szerveztek. A két felekezet tanulóinak vagyoni helyzete között is lényeges eltérés mutatkozott, ami meghatározta témánk egészét.

Jelen tanulmányunkban a XVI. és XVII. században megjelent iskolatörvények alapján a protestáns kollégiumok tanulóinak táplálkozási formáival, az élelem és az intézmények fenntartásához szükséges anyagi javak megszerzésének különféle módjaival foglalkozunk.

Az iskolák szervezeti felépítése

A XVII. századi protestáns iskoláink — néhány tehetős városi polgár gyermekétől eltekintve, akik nem is laktak az iskolában — többnyire bentlakásos intézmények voltak és csak annyi tanulót vettek fel, akikről minden tekintetben gondoskodni tudtak, hiszen a tanuló az iskolában lakott, ott kosztolt, sőt sok esetben az iskolától vagy a hívektől kapta ruháját és tankönyveit is.

Az iskolai közösséget a *coetus* alkotta, amely a tanuló fiatalok olyan sajátos szervezete, szövetsége volt, akik kezdetben az önmaguk által alkotott, később feletteseiktől kapott szigorú szervezeti szabályok szerint éltek. Minden iskola élén a *rektor* állt, helyettese a *conrektor* volt. Iskolai életükre jellemző, hogy az iskolák szervezői és vezetői az iskola vezetésének egy jelentős részét az ifjúságra bízták.

Ezen általános érvényű megállapítás mellett különbséget kell tennünk az evangélikus és a református iskolák között. Az evangélikus iskolák időben megelőzik a református kollégiumok kialakulását, iskolatörvényeik is hamarabb keletkeztek.

A hazai evangélikus iskolák kialakulására jelentős hatást gyakorolt külföldi iskolaszervezők közül ki kell emelnünk Melanchthon F. (1497—1560), Sturm J. (1507—1589) és Trotzendorf B. (1490—1566) pedagógiai tevékenységét. Melanchthon 1528-ban kiadott Visitationsbüchlein-je, valamint Sturm strassburgi és Trotzendorf goldbergi iskolája valósult meg legjobban a hazai evangélikus iskolaszervezésben. Trotzendorf vezette be az ifjúság önkormányzati szervét, amely konzulból, 2 cenzorból és 12 szenátorból állt. A fegyelmi vétségek elbírálásában elsődlegessége és döntő szava volt az ifjúsági testületnek. Jellemzően mondta Trotzendorf, „azok fognak törvényt szerint élni és uralkodni, kik ifjúságukban megtanultak a törvénynek engedelmeskedni”.¹²

A goldbergi iskola példájára támaszkodva készítette el Honterus brassói iskolatörvényét, amelyet azután a gyakorlatban is megvalósított. A tanulók itt is önkor-

¹² Kiss Áron: A nevelés- és oktatástörténet kézikönyve különös tekintettel Magyarországra. Budapest. 1875. 47. l.

mányzati jelleggel bíró coetust alkottak, amely 2 centuriára és 20 decasra oszlott. A centuriák élén a centuriók, a decasok élén a decuriók álltak. Az egész ifjúság élén a király, a *rex adolescentum* állott, akit egy évre választottak és megkoronáztak. A király kalapján is megkülönböztető díszet viselt.¹³

Minden évben a tavaszi és őszi napéjegyenlőség idején gyűlést tartottak, ahol fél évre megválasztották a többi tisztségviselőt is. Ezek a következők voltak: két *ensor*, a király helyettesei és az erkölcs legfőbb őrei; a *praefectus* vagy előljáró, aki felelős volt a katonai gyakorlatokért és a játékok levezetéséért; jelentős helyet foglalt el a tisztségviselők sorában az *orator*, az ifjúság szónoka, aki a hivatalos beszédeket tartotta; a *secretarius* a gyűlések jegyzője; az *aedilis* a közösség gazdája, a belső ügyek szervezője és intézője; a *musicus* vagy templomi előénekes; és a *praeco*, aki egy személyben volt felügyelő, hírnök és a kiszabott büntetések végrehajtója.

Azok a tanulók, akiket az iskola anyakönyvébe beírtak, eskü alatt megfogadták, hogy az iskola törvényeit betartják, feletteseiket tisztelik és utasításukat elfogadják.

A református kollégiumok szervezeti élete hasonló az evangélikusokéhoz azzal a különbséggel, hogy nincsenek századok és tizedek, nincs király. Az ifjúság önkormányzata itt is érvényesül, vezetője a *senior*, akit a tagság választ és a tanárok megerősítik tisztségében. A *senior* az iskola vagyonának legfőbb őre és kezelője. Sárospatakon például hosszú évtizedeken át a kollégium tanárait a *senior* fizette.

A *senior* mellett 9 tanácsos működött, akiket *primariusoknak* neveztek. Az egyéb tisztségviselők közül jelentős szerepe volt az *oconomus*nak, a gazdának, akit az evangélikus szászoknál *aedilis*nek neveztek. Feladata volt a csendre és rendre ügyelni, ellenőrizni a lefekvést és felkelést, az előadásokon és a templomban való megjelenést, s ami igen lényeges, a heti kétszeri takarítást.

A tanulók sorából választották a *corycaeusokat* is, akik azt a feladatot látták el, hogy a többiek szabálysértéseit feljegyezték és jelentették a *senior*nak.

Az 1657. évi debreceni iskolatörvényben már említés történik a *contrascribáról*, az első ellenőrrel, aki köteles volt feljegyezni elsősorban azokat, akik a templomból, temetéről és az előadásokról hiányoztak. Hasznos feladatot töltött be a *coquus*, a szakács, aki az ételek behordásáért és szétosztásáért felelt; az *explorator* a fürkésző, figyelő, aki mindennap kiment a városba, hogy megtudakolja, hol lesz valahol, valamilyen ünnepség, ahova azután legálisan kimehettek kéregetni; a *lotor* vagy mosogató, aki étkezésnél a tányérokat felterítette és étkezés után elmosogatót; a *vigil* vagy éjjeliőr és a *custos*, aki nappal őrködött. Mindkét helyen megtaláljuk a *provisort* vagy *praebitor*t, aki a napi járandóságot osztotta ki.¹⁴

Tanulmányi munka tekintetében a tanulók — nagy általánosságban — két csoportot alkottak. Az egyik csoportba azok a tanulók tartoztak, akik elemi vagy gimnáziumi tanulmányokat folytattak, a másik csoportba a felsősök, akik hazai tanulmányaik befejezése után lelkészi vagy tanítói állást vállaltak, vagy pedig külföldön folytatták magasabb szintű képzettséget jelentő tanulmányaikat.

Anyagi ellátottságuk viszont több csoportot hozott létre. Az *első csoportba* azok a tanulók tartoztak, akik semmilyen anyagi alappal nem rendelkeztek, így tehát koldultak,

¹³ „Rex diademate supra pileum, si volet, utatur.” *Frankl Vilmos*: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Budapest. 1873. 28. l.

¹⁴ A coetus keletkezéséről, magyarországi meghonosodásáról, az egyes tisztségviselők elnevezéséről és feladataikról részletesen írnak: *Molnár Aladár*: A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században. I. köt. Budapest. 1881. — *Nagy Sándor*: A debreceni kollégium mint egységes intézmény az egyetem kiválásáig. Kerettörténet. Debrecen. 1940. Valamint *Daxer Gy.* és *Frankl V.* i. m.

valamint az iskolának és a felsősöknek nyújtott szolgálataikért ingyen szállást és étkezést kaptak.

A *második csoportba* a „város deákjai”, a sorkosztosok tartoztak, akik a polgárok házánál főzött ételt fogyasztották. Ez volt a híres *coquia*, a sorkosztolás.

A *harmadik csoportot* az alumnusok alkották, a jótéteményesek vagy ahogy Erdélyben nevezték őket: „tartott növendékek”. Ezek a tanulók az egyes pártfogók által tett alapítványokból és annak évi jövedelméből viszonylag biztos anyagi alappal rendelkeztek.

A *negyedik csoportban* azokat a tanulókat találjuk, akik az ún. *kettes vagy egyes quadrán, vagy a pedagógiumon éltek*. Ezt a csoportot többnyire a tehetősebb szülők gyermekei alkották.

Ennek megfelelően alakult az egyes tanulók és az iskola anyagi javainak összegyűjtése. Ismeretes volt a *mendikálás* vagy koldulás, a *rekordálás*, ami a nagyobb főurak, tehetősebb városi polgárok házánál énekszóval történő megemlékezést, köszöntést jelentett, és a *praebenda* vagy járandóság, amit az egyházi pénztárakból utaltak ki a tanulóknak. Ehhez járult a *kápsztálással, szupplikálással és legációval* gyűjtött pénz és alamizsna.

Igen jelentős különjövédelmet biztosított a *főúri adomány*, ami nemcsak pénzben, hanem természetbeni juttatásokban — mint például a különféle birtokadományok termékei jövedelmének meghatározott része —, sőt tulajdonjogi ingatlanban is kifejezésre jutott.

A mendikálás és a mendikánsok

A középkori iskolák életével foglalkozó szerzők többsége a tanulók táplálkozását és anyagi ellátottságát a vallási keretek között történő koldulással és a különféle alkalmakkor megtartott verses, zenés házról házra járással egybekapcsolt alakoskodással, színjátszással hozzák összefüggésbe. Ez a megállapítás elfogadható — a fennmaradt írásbeli anyagok és népszokások is ezt bizonyítják —, hiszen a kollégiumok tanulnívágó fiataljai jelentős számban a vagyontalan, nincstelenek osztályából kerültek ki, akik nem rendelkeztek a tanítatásukhoz szükséges anyagi javakkal. Az akkori uralkodó osztály gyermekei saját nevelőjük, tanítójuk felügyelete alatt sajátították el a hét szabad művészetet, tanultak meg írni és olvasni, helyesen viselkedni.

A mendikálás szó szerinti értelemben koldulást jelent (*mendicus* = koldus, kéregető), melynek eredete a reformációt megelőző időre nyúlik vissza. Már abban az időben azokat a tanulókat nevezték mendikánsoknak — majd servitoroknak, servienseknek — szegény vagy szolgatanulóknak, akik az iskola épületének takarítását végezték és egy vagy több felsőt kiszolgáltak. Ellátásukat részben az iskola vállalta, de ellátásuk jelentősebb részéről maguknak kellett gondoskodni. Létfenntartásuk tehát a mendikálással hozható összefüggésbe, amely a tanuló szegénydiákok önellátásának olyan formája volt, amikor a megélhetésük és tanulásukhoz szükséges anyagi javakat különféle szolgálatok ellátásával és koldulással szerzik meg. Ezt a tevékenységet folytatják mindaddig, amíg tanulmányaik során felvételt nem nyernek a felsősök közé.

Ezek a szegény, kolduló tanulók a hét meghatározott napjain kijárhattak a városba és ott koldulhattak. Az 1500-as évek elején már szervezett formában történt ez a tevékenység, mert a selmecebányai városi iskolában a csütörtöki és vasárnapi koldulási napokhoz engedélyezik a pénteki napot is. Az idevonatkozó rendelkezésből kitűnik, hogy új kezdeményezésre engedélyezték a koldulási napok számának emelését.¹⁵

¹⁵ *Békefi R.* i. m. 355. l. Okmánytár CLXXXVIII. A selmecebányai plébános és iskolamester jövedelmei.

Iskolatörvényeink már a kezdeti időben igyekeztek a szegénytanulók körülményeit jogilag is meghatározni. Mindazok a felsősök, akik szolgatanulóval rendelkeztek, kötelesek voltak a rájuk bízott tanulók tanulmányi munkájáról gondoskodni. Ez első sorban azt jelentette, hogy az előadásokat rendszeresen látogassák és azokon megfelelő előmenetelt tanúsítsanak.

A Stöckel Lénárd által magas szintre emelt bártfai iskola 1540-ben kiadott törvénye több pontban is foglalkozik a szolgatanulók tevékenységével és annak formájával. Többek között ezt írja elő a törvény:

- „1. Attól a szegénytanulótól, aki az előadásról minden ok nélkül hiányzik, ne az ételt vonják meg, hanem más iskolai büntetésben részesítsék. Amilyen súlyos a vétek, olyan súlyos legyen a büntetés.
2. Tíz óra körül minden szegénytanuló jelenjen meg a kéregetésen, aki ebben az időpontban nem jelenik meg, érdeme szerinti büntetésben részesüljön.
3. Amint az ételt behozták és mindannyian együtt vannak, tisztességgel lássanak evéshez. Aki ezt megszegi, attól a szenior elveszi az ételt és azon felül meg is veri. . .”¹⁶

A tanulóknak tehát az előadásokon részt kellett venni, azokról indokolatlanul senki nem hiányozhatott. Gondosan ügyelt a törvény arra, hogy a koldulás el ne vonja őket a tanulástól. Érdemes felfigyelni arra is, hogy Stöckel büntetései között nem szerepel az éheztetés — ami ebben az időben, sőt még jóval később is általános volt —, a testi fenytést azonban megengedi.

A koldulás ettől az időtől kezdve rendszeres, bevált szokás lesz. Általában délelőtt és délután mentek koldulni. A napi kétszeri koldulás első nyomát Nagyszombatban találjuk, ahol 1558-tól kezdve délelőtt és délután is egy-egy órát koldulhattak a mendikánsok.¹⁷ Sárospatakon a délutáni kéregetést viszont megtiltja a törvény, történiék az akár „a boltokban vagy a polgárok házaiban”.¹⁸ Kassa város költségvetésében 1557-től kezdve heti 25 dénárral állandó rovata van a deákok élelmezésének. Körmöcön viszont a tanító a várostól addig kapott, de 1573-ban megszűnt „segedelem” hiányában nem tudja tovább élelmezni a tanulókat. Lőcse tanulói 1587-től a kolduláson kívül a Thurzó-alapítvány heti 33 dénárából éltek.¹⁹

Besztercebányáról az első adatunk az 1550-es évekre nyúlik vissza — mint ahogy Rosenauer K. írja — „a tanulók segélyezésének fő formájára, amely abból állt, hogy az olyan tanulók (mendikánsok) a polgárok szállásai előtt egyházi énekeket énekeltek és ezektől könyöradományokat szedtek. . .”²⁰

A Halvepapius által kiadott iskolatörvény (Besztercebánya, 1580) is foglalkozik a koldulás idejével és rendjével. A koldulás délelőtt 9 órakor kezdődhet, a mendikánsok „a kapott élelemből a maguk számára nem vehetnek el, nem kóstolhatják meg azt”²¹ írja a törvény.

¹⁶ Stöckel Lénárd 1540. évi iskolatörvényét latin eredetiben közli *Klein J. Samuel*: Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prädiger in allen Gemeinden des Königreichs Ungarn. Leipzig u. Ofen. 1789. I. köt. 332–341. l.

¹⁷ *Békefi Remig*: Oláh Miklós nagyszombati iskolája. Budapest. 1898. 15. l.

¹⁸ A sárospataki református kollégium 1621. évi iskolatörvényét latin eredetiben és szövegmagyarázattal közli *Marton J.*: i. m. A szövegben idézett rész: „Sub concionibus pomeridianis neque per domos neque per tabernas stipem quaerunto. . .” De officio mendicantium. I. m. 151. l.

¹⁹ *Nagy Sándor*: i. m. 91. l.

²⁰ *Rosenauer Károly*: A besztercebányai ág. h. ev. gymnasium története. Besztercebánya. 1876. 23. l.

²¹ Halvepapius Pál 1580. évi iskolatörvényét ismerteti Rosenauer K. előbb idézett művében. A törvény címe: Schulordnung darnach praeceptores und discipuli leben, und in ihrem Amt sich verhalten sollen. Az élelmezésről a 23. lapon fr.

Selmecebányán a mendikánsokat felszolgáló kisebb fiúknak nevezték, akik ebben az időben „szelencével (persellyel) hetenként meglátogatták a híveket, azok házáinál a vasárnapi evangéliumot felolvasták és könyöradományokat gyűjtöttek, amit élelmezésükre fordítottak”.²²

Az 1585-ben Pápán kiadott iskolatörvény idevonatkozó pontjának értelmezése nem egységes. A coetus tisztségviselőinek VIII. pontja ugyanis az explorator kötelességét a következőkben írja elő: „Explorator Conviviorum omnia agat honeste et reverenter, Novus 24, Vetus 12 Cantationes adferat. Negligens Cantationes pro singulis den. 15 privebitur.”

Az iskola történetét feldolgozó Kis E. a latin szöveggel párhuzamosan igen tisztán és értelemszerűen ezt így fordítja: „Az együttétkezők kéregetője mindent becsülettel és tisztességgel végezzen. Az új kéregető 24, a régi 12 éneket mondjon. Az éneklés elhanyagolója 15 dénárral bírságolandó.” Magyarazatként hozzáteszi, hogy az „éneket bizonyára azon ételt főzők házáinál kellett elmondani, akikhez az explorator bement tudatni, hogy a főzés sorrendje a diákok részéről órájuk következik”.²³

Ezzel a törvénnyel kapcsolatban Mészáros Istvánnál viszont ezt olvashatjuk: „A mendikánsok vezetője mindent becsületesen és tisztességesen végezzen. Ha tisztségében új, akkor 24 éneket, ha régóta viseli, akkor 12 éneket kell énekelni. Ha az ének nem megy rendben, akkor minden alkalommal 15 dénárral bűnhődjék.”²⁴

Az explorator szó jelentése: figyelő, fürkésző. Ilyen értelmezésben, hogy az együttétkezők kéregetője vagy a mendikánsok (értsd alatta: kolduló diákok) vezetője, egyik további iskolatörvényünk sem tárgyalja. Az explorator fő feladata és kötelessége mindennél a „fürkészés”, amely az adományszerzés egy magasabb formájával hozható csak összefüggésbe.

A mi véleményünk ebben a kérdésben a következő. Mivel a pápai főiskola történetében — a továbbiakban — a rekordálásról nincs szó, feltételezhetően az explorator kötelessége volt az élelem ily módon történő beszerzése.

Azt azonban, hogy ebben az időben már Pápán is ismert fogalom volt a koldulás, törvényük is bizonyítja, amikor a szakács kötelességénél ezt írja: „... a szakács belátására bizzuk, hogy ne készítsen több ételt, mint amennyi a tanulóknak elegendő. A mendikánsok segélyét sorrend szerint használja fel, számukra kelleténél többet ne hagyjon a fizekákban, nehogy azok jóllakván, barmok módjára eltapossák vagy az árnyékszékbe dobják.”²⁵ Különös gondja legyen a szakácsnak azokra az edényekre — folytatja a törvény —, amelyekben a mendikánsok az ételt behozták a kollégiumba, azokat el ne törjék. Igyekezék az edényeket tisztán visszajuttatni tulajdonosának, mert ha nem így tesz, „az ilyen

²² A selmecebányai 1652. évi iskolatörvényt latin eredetiben és szövegmagyarázattal közli *Breznyik János*: A selmecebányai ágost. hitv. ev. kerül. lyceum értesítője az 1879/80. tanévről. A törvény címe: Leges Scholae Schemniciensis ab inlyto senatu et amplissimus dominis scholarchis recognita, et ad praesentem eius faciem conformatae. Anno MDCLII. A perselyezésről a 35. lapon ír.

²³ A pápai főiskola 1585. évi iskolatörvényét latin eredetiben és párhuzamos magyar fordításban közli *Kis Ernő*: A dunántúli ev. ref. egyházkerület pápai főiskolájának története 1531 — 1895. Pápa. 1896. A törvény címe: Leges Illustrius Scholae Papensis 1585. Az idevonatkozó articulus: Octavo; Exploratorum. 43. l.

²⁴ *Mészáros István*: Középkori kolduló diákjaink. Filológiai Közöny, 1961. 1—2. sz. 110. l.

²⁵ A szakács kötelességét a hetedik általános törvény írja elő, ennek III. pontja az elegendő élelem és az akörüli teendők ellátását így határozza meg: „Prudentiae coci erit non plus quam studiosis satis ciborum procurare, mendicantium opera utatur, illis iusto plus ne relinquat in ollis, ne quo pacto saturati, reliquias instar bestiarum conculcent, vel in latrinam coniciant.” *Kis E.*: i. m. 42. l.

sérelem által megharagított és megneheztelt emberek jótéteményét a jövőben az egész coetus elveszítheti.”²⁶

Nehéz követelményt állított a pápai törvény a szakács elé, ami a törvény azon pontjából derül ki leginkább, amikor kimondja, „amennyiben a szakács kevésbé tudott gondoskodni akár az emberek szegénysége, akár valami különös ok miatt, nem kell vele szemben azonnal kegyetlenül elbánni, hanem barátságosan meginteni, hogy munkájában ezután szorgalmasabb legyen”.²⁷ Ebből az is kitűnik, hogy a szakács kötelessége volt a polgároktól kapott nyersanyagot úgy beosztani, hogy a hét minden napján megfelelő étel kerüljön a tanulók asztalára. Ezekből a törvényekből arra kell következtetnünk, hogy Pápán a természetbeni juttatások mellett (liszt, húsfélék stb.) a sorban főzéssel is igyekeztek segíteni a tanulókat.

Besztercén több feladatot kellett a mendikánsok vezetőjének ellátni. Az 1598-ban kiadott törvényük kimondja, hogy „ügyeljen a kolduló, szegénytanulókra, azok a tétlenségben el ne romoljanak, vagy ide-oda kóboroljanak. A kora reggeli és a délutáni órákban kérdezze ki őket; ezek a tanulók a szokott időben zsoltókat énekelve házról házra járnak és ételmezt szerezzenek [kéregecsenek]; a továbbiakban figyelje őket, hogy a szent kötelességben buzgók legyenek.”²⁸ Itt tehát a kéregetés megszervezésén és vezetésén túlmenően a szegénytanulók felügyelete és ellenőrzése is a mendikánsok vezetőjének feladata volt.

A sorkosztolás

A sorban főzés vagy a még jobban elterjedt szóhasználat: a sorkosztolás a tanulók ételmezésének azt a formáját jelentette, amikor a városi polgárok egymás közötti megégyezés alapján meghatározták, ki mikor főz ebédet vagy vacsorát a város tanulóinak.

A mendikálás és sorkosztolás vegyes formájával találkozunk az 1652. évi selmecbányai iskolatörvényben, ahol az *oeconomus* (gazda) kötelességévé tették „a koldustanulók serkentését az élelem húséges összegyűjtésére és behozására. Azok a tanulók, akik a kapott élelemből a maguk szükségére elvesznek, lopás miatt rektori büntetésben részesülnek.”²⁹

Mint ahogy Pápán, hasonlóan Debrecenben is a *coquus* kötelessége volt nemcsak a szakácskodás, de az ételek behordása és szétosztása is. Hivatala jövedelmező vagy fáradságos lehetett — ezt ma már pontosan megállapítani szinte lehetetlen —, mert megbízása csak két hónapra szólt. Az 1657-ben kiadott iskolatörvény pontosan meghatározza a *coquus* munkakörét, tevékenységét és az elkövetett hibák büntetési mértékét is. A városi polgárok étkezési rendjéhez igazodva délelőtt 9 és délután 4 órakor köteles volt kimenni a mendikánsokkal az élelemért. A szegényebb polgároktól nem kérhetett, nem követelhetett. A kapott ételmezt tisztességgel megköszönte. Ha nem így tett, büntetése 6 dénár volt.

Meghatározott rendje volt a kollégiumba bevitt élelem szétosztásának is, amit így írt elő a törvény: „A *coquus* vagy szakács először a szeniornak ad egy tállal, a mendikánsoknak 3–4 tállal, a többi az egész coetusé. Abban az esetben, ha szabálytalanságot

²⁶ Uo.

²⁷ Uo.

²⁸ A besztercei 1598. évi iskolatörvényt latin eredetiben közli *Fr. Teutsch*: i. m. A törvény címe: Die Bistritzer Schulordnung von 1598. *Leges Speciales Scholae Bistritzer* A szövegek közti idézet a 45. lapon található.

²⁹ *Breznyik J.* i. m. 31. l. IV. *Leges de oeconomi officio.*

követ el, 25 dénár büntetést fizet.”³⁰ A 25 dénár lefizetése a legsúlyosabb büntetések egyike volt.

A sorkosztolás ismeretes volt Erdélyben is. Marosvásárhelyen például a város polgársága néhány jóra való, jóhangú és előmenetelű tanuló élelmézését vállalta, akik a „város deákjai” elnevezést kapták. Ezek a deákok már fél alumneumban részesültek.

Kezdetben a deákok jártak ki a polgárok házaiba és ott kosztoltak, majd a polgárok hordták be az ételt a kollégiumba, végül az a szokás alakult ki, hogy egy nagydeák egy-két kisdéakkal (szolgatanulóval) kivitte a *gomert*, a nagyfazekat a polgárokhoz, és abban vitték be az ételt a kollégiumba. Ha a város deákjai a behozott ételt nem tudták megenni, az egész közösséget „ad publicum” felhívással szólították a maradék elfogyasztására.

A város deákjainak, akik az ingyen koszton kívül az évi három ünnepi énekléssel jelentős külön-jövedelemre tettek szert, kötelességük is volt a várossal szemben. Énekelniök kellett a kántor mellett és a halottakat utolsó útjukra kikísérni, amiért külön 15–15 krajcárt kaptak. Ezek a tanulók, akiket a rektor jelölt ki, a kollégiumtól csak kenyeret kaptak, de a rektor engedélye nélkül nem hagyhatták el a várost.³¹

Gyulafehérvárott „város diáki” címmel illették azt a 16 tanulót, akiket a város beneficiumára vettek fel a kollégiumba. Részükre külön 8 pontból álló szabályzatot készítettek. A rövid szabályozatból három pont a tanulók étkeztetésével kapcsolatos. A 3. pont kimondja, hogy „ha kik városdiáki lesznek, mely atyánkfiának halottja lészen, a régi jó szokás szerint letévén azon cantornak dénár 24, mindnyájan tartozzanak elmenni egy fazék ételért, a mellé kenyeret is adjanak a temetés után”. Valamint a 7. és 8. pontok. „Ha hol pediglen feledékenységből, vagy egyéb alkalmatlanságból nem találna főzni valaki, hanem pénzt adna, a cocus in communem usum a cantornak kezébe administralja. A coquia pedig ne ótekszámba (sic !) rendeltessék, hogy mennyit curáljon a cocus, hanem hét vagy hónap-számba, mint másút is jó rendtartású keresztyén városokon observáltatik, a hol ilyen beneficiummal vannak.”

A szakács kötelességénél előírja, hogy „a cocus a városon járjon indifferenter napjában egyszerre hat fazék étket curáljon, ne többet, amellé egy-egy darab kenyeret”.³²

A kolozsvári katolikus gimnáziumban, ahol Apor Péter is tanult, a sorkosztolás egy másik formája honosodott meg. A tanulóknak — mint ahogy Apor Péter írja — „a nagymesteren kívül maguk közül *prefectusuk* (előljáró) volt, *emptorok* (bevásárló) volt, az ki az alamizsnából gyűlt pénzből húst és egyéb eledelt vásárolt. Volt egy nagy kétfülű fazekok, azt az emptor vitte valamelyik szegény katolikus emberhez az hússal együtt, azt ott megfőzték, az emptor más két deákkal 10 óraker az szemináriumba felvitte. Bezzeg nem volt megterítve asztal, sem szék az asztal körül. . . Rendszerként jó darab kenyeret adtak mindenkinek. Fizetett sütőnéjek volt valamelyik sütőben.”³³

³⁰ A debreceni 1657. évi iskolatörvényt latin eredetiben és szövegmagyarázattal közli *Békefi Remig*: A debreceni ev. ref. főiskola XVII.—XVIII. századi törvényei. Budapest. 1899. A szöveggközi idézet: „Ex publico communitatis cibo primum Seniori scholae unum dato; post pro se, suoque college duos eligit; mendicantibus tres vel quatuor exhibeto; reliquos vero omnes ad unum usque coetuis ad edendum convenienti apponito. Si contrarium fecerit, denarios viginti quinque solvito.” *Leges Speciales VII. De officio Coquorum. Arg. IV. 105.*

³¹ *Koncz József*: A marosvásárhelyi ev. ref. collegium története. Marosvásárhely. Értesítő 1894–95. 643. l. A gomert részletesen leírja *Székely Ádám*: A vásárhelyi régi nagyfazék. *Vásárhelyi Füzetek*, 1860. II. 32–55. l.

³² *Koncz J.*: i. m. 542–543. l.

³³ *Apor Péter*: *Metamorphosis Transylvaniae. Mon. Hung. Hist. II. oszt. Scriptores. XI. köt. Pest. 1863. 428. l.*

Az alumneum és az alumnusok

Az alumneum a jó előmenetelű, kevés pénzü tanulóknak ingyenes szállását és étkezését jelentette. Alumnistának lenni nagy megtiszteltetés volt, hiszen tanulmányi munkájuk jutalmaként a tehetősebb városi polgárok által tett alapítványokból vagy azok évi jövedelméből jó körülmények között éltek. A hosszú évtizedek alatt a különböző személyektől összegyűlt adományok, mint biztos jövedelem lehetővé tették az alumnusok tartását.

Ezek a tanulók tehát már nem összekéregedett kosztot, hanem a pénzbeli adományok évi összességén éltek. Az így befizetett pénzből élelmet vásároltak, amit azután a városi polgárosszonyok megfőztek. Az ételt azok házáinál vagy bent a kollégiumban fogyasztották el. Ismeretes volt az egész országban, de legfejlettebb formáját Erdélyben találjuk.

Bethlen Gábor kis országa felemelkedését azáltal is igyekezett elősegíteni, hogy a gyulafehérvári kollégiumban 40-es létszámú alumneumot szervezett. Kollégiuma számára kiadott utasítása mély megfontolásról, alapos körültekintésről tesz bizonyosságot. Ezt írja: „*ha tartott növendékeink negyvenes számában hézag támadna, sem a tanító, sem az iskolai tisztviselő azt a maga fejtől be ne töltsé, hanem a rektor az előljáróknak, a társainak tanácsából nagy gondosan szemeljen ki a váradalmasak közül olyat, aki arra nyilván érdemes, nehogy jótéteményünk, amelyet Isten dicsőségére s az ő egyházának épülésére buzgó szívvel, kegyes indulattal nyújtunk, érdektelen herékre vesztegetődjék. Kezdő diákoknak pedig csak erkölcsökben, tanulásban jól kipróbálva vegyenek reá föl.*”

Tartott növendékeink közül az év vége előtt senki sem távozzhat. . . *Aki évnegyedi pénzzilletményét felvette, az évnegyed előtt nem távozzhat.* Ha mégis arra kényszerülne, a hátralevő időre számított pénzt fizesse vissza a szenioroknak. A szenior adja azt a távozó helyére jövőnek vagy ha a betöltés ideje késik, tartsa azt fenn a következő kiosztásra.

Az évnegyedi pénzzilletményt a szenior s az ellenőr addig ki nem osztják, míg a növendékek előmenetelét a rektor vagy az előljárók nyilvánosan meg nem vizsgálták. Tartott növendékeinek leczkét tanítók szorgalmasan járják; a tanulók előmenetelét akképp tanusítsanak, hogy közvizsgálatkor a tartástól szégyenteljesen meg ne fosztassanak.

Ha valamelyik növendékünk egy évnegyedben tíz leczkét mulaszt (a tanítók azt jól számontartsák) s nem igazolhatja, vesztí a tartást.”³⁴

A gyulafehérvári kollégium tartott növendékeinek tehát jó dolguk volt. Az évnegyedi pénzzilletményen kívül mindennap megfelelő élelemben részesültek, aminek a kiadásáért a *praebitor* (kiosztó) volt a felelős. Bethlen utasítása nagy szigorral örködött az élelem kiosztása körüli visszaélések elkerülésére. Határozottan utasítja a kiosztót, hogy csak az aznapi élelmet adhatja ki, sem előre, sem utólag nem adhat ki semmit. A kiosztót adott szava betartására szigorú esküje kötelezte.³⁵

Bethlen halála után Alsted, Piscator és Bisterfeld 1630. február 10-én levelet intéztek Brandenburgi Katalin fejedelemszponyhoz, melyben az iskola új törvényének kidolgozására tesznek javaslatot.

A tanulók intézményesen szervezett élelmezésében jelentős lépéssel visz előbbre a tervezet 7. pontja, amelyben azt javasolják a szerzők, hogy „közös asztalt kell felállítani,

³⁴ *Váró Ferenc*: Bethlen Gábor kollégiuma. Nagyenyed. 1903. 106. l.

³⁵ A gyulafehérvári Bethlen-kollégium kiosztójának esküszövegéből: „Én . . . a fehérvári kollégium kiosztója fogadom, hogy ezen tisztomból folyó minden dologomban tőlem telhető hűséggel igazsággal járok el, előljáróim iránt engedelmes leszek, a kiosztandók kezelésében pedig hív és igazságos. A rendes osztalékot kinek-kinek a maga napján személyválogatás nélkül kiadom; a nem jelentkezőket visszatartom, mégkevésbé adom ki osztalékukat előre; el nem pazarlom, magam hasznára nem fordítom. Isten engem úgy segélyjen.” *Váró F.*: i. m. 107. l.

ahol nemcsak az alumnusok ingyen, hanem a külsők is mérsékelt árért ételt és italt kapjanak”.³⁶

A tervezetet a fejedelemszöny elfogadta s engedélyezte a törvény kidolgozását. Ebben a törvényben némi módosítással viszontlátjuk a Bethlen-féle utasítást, tartalmát azonban rövid pontokba foglalták. A törvény 2 - 3 - 4. pontjai például a következőket írják elő:

2. Akit fölvettek, egy évig nem távozzhat.
3. A hanyagokat ki kell zárni.
4. Hasonlóan ki kell zárni azokat a tartott növendékeket, akik tíz leckét mulasztanak. . . stb.³⁷

Figyelmet érdemel Alstedék tervezete az étkezés lebonyolítására. Tervezetükben mai szemmel bírálva is elfogadható rendszabályokat írnak elő, amelyeknek a betartásáért az *élelmező gazda* a felelős. Ezek a következők:

1. Egy-egy asztalhoz tíz személyt ültessen.
2. Reggel tíz órára ebédet, este 5 órára vacsorát készítsen.
3. Kellő mennyiségű és minőségű ételt adjon.
4. Étél, ital, ebédlő és eszközök tiszták legyenek.
5. Az étkezésnél vezető, felügyelő legyen jelen.
6. Az előírt rendszabályt, hogy mikorra mit főzzön, kövesse (tartsa be).³⁸

Hasonló gondoskodást látunk a marosvásárhelyi kollégiumban is. Itt azonban az alumnusok száma 90 (!) volt. Ennek az igen magas számnak a magyarázata eltérő. Mi azon az állásponton vagyunk, hogy a különböző eltartók által összegyűjtött adományok, hagyatékok és juttatások hozzávetőleg ilyen létszámú tanuló zavartalan ellátását tették lehetővé.³⁹

Országosan kialakult rend volt, hogy az alumnusok után következtek az *expectansok* — várakozó, váradalmasak —, akik bár aláírták az iskola törvényét, de helyhiány miatt nem tudtak bejutni a kötött létszámkeretbe. Ezért volt nagy jelentősége a tanulók sorrendjének. A sorrendben kialakult — megszerzett — helyet csak további szorgalmas tanulással, becsületes munkával lehetett megtartani. A tanulók sorrendje alapján érthető meg legjobban a különféle vétségek büntetési „tarifái” között a *sorrendben való hátravetés és lecsapás* ennyi meg ennyi tanulóval.

Marosvásárhelyen úgy intézkedik a törvény, hogy amennyiben a 90-es létszám nincs betöltve, az *expectansok* közül azok nyernek felvételt, akiknek az általuk hallgatott tudományban több a primájuk, mint a secundájuk. Ugyanez vonatkozott az alumnus elvesztésére is. Ha a hallgatónak több lett a secundája, mint a primája, elvesztette beneficiumát.⁴⁰

Besztercebányán úri körülmények között éltek az alumnisták, akiket itt Adolescenten-nek neveztek. Külön szobában laktak és melléjük egy mendikáns volt beosztva, aki kiszolgálta őket. Az ország összes iskolájára kiterjedő, általánosan elfogadott törvény az Adolescenten feladatává tette a rábízott szolganuló tanítását.⁴¹

³⁶ Az Alstedék által 1630. febr. 10-én benyújtott iskolatörvény-javaslatot latin eredetiben közli *Koncz József*: Tört. Tár, 1884. 200–201. l. Magyar fordításban közli *Váró F.*: i. m. 108–109. l., valamint *Koncz J.*: A marosvásárhelyi . . . i. m. 544. l.

³⁷ Az Alsted-féle iskolatörvény latin címe: *Leges Illustris Scholae Transylvaniae*. Eredetiben közli *Szabó Károly*: Tört. Tár, 1879. 797–805. l.

³⁸ *Szabó K.*: i. m. 799. l.

³⁹ *Koncz J.* A marosvásárhelyi . . . 639. l.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ „Der Famulus soll auch sonderlich als ein Pfleger der Mendicanten und Adolescenten sein, dass er wisse welche Mendicanten welchen Adolescentibus presentiren ob sie es treulich thun oder diebisch dessgleichen ob die Mendicanten von ihrem Adolescenten auch überlästiger wise nicht gehalten werden.” *Rosenauer K.*: i. m. 37. l.

Selmecbányán 1660-ban viszont csak 10 alumnusa volt a városnak. Ellátásukról úgy intézkedik a tanács, hogy „tartásukra a városi pénztárból heti két font jár”⁴² (Selmecbányán ebben az időben 1 font hús 4 dénár volt).

Az Apafi fejedelem által 1662-ben kiadott erdélyi iskolatörvényben az eddigiék összefoglalását találjuk. A törvény a szenior kötelességévé teszi, hogy „minden alumnusnak és exspectansnak egyformán adassa ki a beneficiumot. A régi exspectansoknak a városban való éneklésből összegyűjtött jövedelemből egész részt, az újaknak ugyanabból a jövedelemből először fél részt, azután egész részt kell kiadni. Az alumnusok ebből a jövedelemből nem részesülnek csak abban az esetben, ha ők maguk is mennek énekelni. Az ünnepi éneklésből összegyűlt és rendkívüli jövedelmek kiadásánál kinek-kinek előmenetelét és a közszolgálatban tanúsított magaviseletét tekintve és vizsgálva lelkiismeretesen eszközölje az osztást. Maga a szenior pedig ugyanabból a jövedelemből két részt kapjon.”⁴³

A rekordálás, mint az adománygyűjtés magasabb formája

A mendikálás után a XV. század végén már a rekordálás volt az egyik legismertebb adományszerzési forma, amelynek első adatait — Kardos Tibor — 1481-re vezeti vissza (Zágráb), megállapítva, hogy Bártfán 1504-ben, Zólyomban 1500, 1511 és 1546-ban. Nagyszombatban pedig a század derekán történik említés róla.⁴⁴

A középkori iskolákban az ének tanítására nagy gondot fordítottak, hiszen a tanulók legfőbb feladata a templomi szolgálat ellátására való felkészülés volt. A rekordálásban is megkövetelték a hangszeres zene ismeretét, mivel a rekordálás énekszóval történő megemlékezés volt, amit a nagyobb főurak, tehetősebb városi polgárok házában a „templomi figurálás éneklésben járatos” jóhangú deákok a házigazda tiszteletére, köszöntésére többnyire hangszeres zene kíséretében végeztek. Az egész tevékenységnek egy célja volt: az adományszerzés.

A rekordálás eredete tehát a reformációt megelőző időre nyúlik vissza, s ezt az adományszerzési formát a protestánsok is átvették és tovább formálták. Lényeges azonban megemlíteni, hogy a hangszeres zenét a helvét hitvallást vallók zsinati határozataikban kategorikusan tiltották, s ez a kettősség végigvonul az egész XVII. századon.⁴⁵

A középkori deák szeretett dalolni, szórakozni, és ha módja volt rá, józót falatozni. Ezt több, még a XII. századig visszanyúló és fennmaradt vers bizonyítja.^{46a} Az idők folyamán az azonos tartalommal írt versek tovább formálódtak, hiszen a középkori goliardságot és vágánsságot „a reformáció és annak iskolai rendszere egyáltalán nem szüntette meg, . . . sőt protestáns részről egyenesen rendszerbe foglalta, kiépítette”^{46b} és a XVI—XVII. században már hazai iskolatörvényeinkben is megtaláljuk a nyugati hatással érkezett vágánsok rekordáló tevékenységét.

Úgy érezzük, ez az a pont, ahol meg kell állnunk. A rekordálás mint a XVII. szá-

⁴² *Breznyik J.*: i. m. 34. sköv. l.

⁴³ *Gönczi Lajos*: A székelyudvarhelyi ev. ref. kollégium múltja és jelene. Székelyudvarhely, 1895. 83. l.

⁴⁴ *Kardos Tibor*: Deákműveltség és magyar renaissance. Századok, LXXIII. évf. 1939. 462. l.

⁴⁵ Az 1567. évi debreceni XVI. zsinat XVII. cikkében olvashatjuk: „Az Antikrisztus táncoltató miséjéhez alkalmazott hangszereket pedig a képekkel együtt kihányjuk, mivel azoknak semmi hasznuk nincs az egyházban, sőt jelei és alkalmai a bálványozásnak.” *Kiss A.*: A XVI. században tartott. . . 574. l.

^{46a} Nigellius Wireker Lakomára hívogatóját közli Deákok és lovagok. Összeállította és a jegyzeteket írta Mezey László. Budapest. 1961. 73—75. l.

^{46b} *Kardos T.*: i. m. 454. l.

zadi magyar protestáns deákok társadalmi tevékenységi formája — mert minden bizonynyal az volt — kötöttebb keretek között történt, mint a reformációt megelőző és főleg nyugaton divatos goliardság. „A mi kolduló énekes diákjaink — mint ahogy Mészáros István igen találon megjegyzi — nem voltak kéteshírű vágánsok, de ezzel a tevékenységgel — rekordálás — megtették az első lépést a vágáns életmód, világszemlélet felé. Kéregetés közben sokféle megfordultak, sok mindent láttak, sokfajta emberrel érintkeztek, hallgatóik igénye szerint sokfélének énekeltek.”⁴⁷

Ez minden bizonnyal így van, hiszen a megemlékezések és ünneplések nemcsak egyházi, tehát liturgikus jellegű éneklést jelentettek, hanem világi dalokat is, a közvetlen hatás alól kitérniök lehetetlen volt. Mai kifejezést használva: több esetben egy műsorban léptek fel a világiakkal. Ennek bizonyítására az egyháztörténeti irodalmat és az iskola-törvényeket kell segítségül hívunk, amikor a „kiemelkedő személyek köszöntésére összegyűlt gyanús személyekkel” való nótázást, italozást, táncolást és ugrabugrálást, a tisztesség határait túllépő világi szórakozást és verselést tiltják az országban járó-kelő deákjaiknak.⁴⁸ Való igaz, hogy amikor az újhelyi pap haragjában összetörte a rakoncátlan mendikáns kobzát, kenyérkereseti eszközében büntette.⁴⁹

A fentiek megállapítása igen döntő és világossá teszi előttünk a XVII. századi protestáns iskolatörvények hangszeres zenével és táncsal szembeni ellenszenvét és tilalmát. Iskolatörvényeinkben kifejeződik ez a kettősség, hogy ti. egyrészt tilos a hangszeres zene, másrészt biztosítani kell a megélhetés ezen formáját. Érezhette a deák is a tilalmi rengetegen azt a kis szabadi utat, ahol mozgásigényét, a benne rejlő képességeket nyilat-tabb formában is kimutathatja. Erre igen jó területet biztosított a rekordálás, mint az adományszerzés énekes, zenés, kötetlenebb mozgás- és kifejezésformája.

Iskolatörvényeinkben a rekordálás első nyomát az 1540. évi Stöckel-féle bártfai iskolatörvény függelékében (Appendix) találjuk, ahol a II. pont a következőket írja elő: „A rekordálásban vagy ahogy nevezik jótéteménygyűjtésben a hangszeres zenében jára-tosak — musicum probe callentibus — vegyenek részt, az új növendékek csak két hónap eltelte után vehetnek részt ebben.”⁵⁰

Ezt a gyűjtési formát megtaláljuk Erdélyben is, ahol már a XVI. század végén (1598) a nagyszabeni iskolatörvény a rektor kötelességévé teszi, hogy a „kiemelkedő személyiségek tiszteletére rendezett megemlékezéseken a kántor és a segédtanítók vegye-nek részt, hívják meg erre mindazokat, akik a templomi figurális éneklésben járatosak”. Ebben a törvényben találjuk az összegyűjtött jövedelem elosztásának első részletes leírás-át. Kimondja a törvény, hogy „a megemlékezésekért kapott pénz 1/3-ada a kántoré, a visszamaradó 2/3-ad 1/3-ada a segédtanítóké, a többbit egyenlően osszák szét maguk között az énekesek. A tanulóknak a kántor tetszés szerint adhat.” Gondosan ügyel a törvény arra, hogy „azok a tanulók, akik a rekordálásban nem vettek részt, semmi pénzt ne kap-janak.”⁵¹

Az összegyűjtött adományok elosztásának ez a formája országosan azonos lehe-tett, amit később több iskolatörvény így említ. Az 1620-ban kiadott segesvári iskolatör-

⁴⁷ Mészáros I.: i. m. 114. l.

⁴⁸ Iskolatörvényeink idevonatkozó artikulusai tételesen tiltanak minden ilyen cselekményt, az idézett iskolatörténeti irodalmakon kívül szükséges megemlíteni Zsilinszky Mihály: A magyarhoni protestáns egyház története. Budapest. 1907 kiváló művét, valamint a már idézett Kiss Áron-féle zsinati határozatok gyűjteményét.

⁴⁹ Zoványi Jenő: Miskolczi Csulyak István esperes egyházlátogatási jegyzőkönyve. Tört. Tár. 1906. 271. l.

⁵⁰ Klein J. S.: i. m. 341. l.

⁵¹ A nagyszabeni 1598. évi iskolatörvényt eredetiben közli Fr. Teutsch: i. m. 48 - 61. l. A törvény címe: Die Hermannstädter Schulordnung von 1598. A szövegközi idézet: VI. fejr. Off. Collegarum Rectoris. 51. l.

vényből viszont az is kiderül, hogy itt az adományyszerzésnek különféle „csatornái” lehetnek, mivel az összegyűjtött jövedelem származhatott a polgárok megajánlásából, a tanulók komédiával szerzett jövedelméből, kenyérsütéskor kapott ajándékból, a főúri megemlékezés készpénzéből vagy más egyéb módon. Döntő, hogy az összes jövedelem a coetusé volt.

Az így összegyűjtött mennyiségből ki kellett venni a szolgatanulók és az alumnusok olyan jövedelmét, amelyet legációval, temetési énekléssel szereztek. Ebből a szolgatanulók 1/3-ad részt kaptak, a fennmaradó 2/3-ad részt egyenlő arányban kellett szétosztani.⁵²

Az eddig említett iskolatörvények csak a jövedelem elosztásának arányát határozták meg, az 1652. évi selmebányai iskolatörvény viszont azt is előírja, hogy az adomány-szerzésből, megemlékezésből és a különféle ünnepek alkalmával összegyűjtött jövedelmet mire használják fel. Azt javasolja tanulóinak, hogy a rendelkezésükre álló pénzből „hiábavaló dolgokat ne vegyenek, hanem illedelmes ruhákat és más, az élet gyakorlásához szükséges dolgokat”.⁵³

A tanulók között kialakult gyakorlat volt, hogy az ünnepek alkalmával összegyűjtött jövedelmet feletteseik tudta és engedélye nélkül egymás között szétoszták. Ez annyira elterjedt, hogy például Nagybányán 1651-ben törvényben kellett kimondani, hogy „a deákok semmiféle cantatiobeli és halotti temetéskor járó jövedelmet ne merészelenek magok között elosztani, hanem egészen a mester kezéhez adják, ki is annak idejében elosztja közöttük, ide értetnek a szolgák cantatioja is. A különben cselekedők a cantatiopénztől fosztassanak meg.”⁵⁴

A törvény szerkesztői a pénz igazságos elosztásának oly nagy jelentőséget tulajdonítanak, hogy még egy pontban megemlítik a temetési és rekordálási pénz elosztásának módját, s azt egyértelműen és kizárólagosan a rektor kezelésére bízzák.⁵⁵ Ügyelnek arra is, hogy az ünnepi éneklésnek meghatározott rendje legyen. Kimondják, hogy „a három nevezetes ünnepeken való cantatiók rendeltessenek classisok szerint, nehogy mind külön külön és egyenként járván az ajtó sokszori kinyitására terhére legyenek inkább mintsem kedvekre a városiaknak. Amely gyermekek ezen rendelkezésnek nem engedelmeskednek tapasztaltatnak, cantatiojukból eredő jövedelmüktől illő, hogy megfosztassanak.”⁵⁶

Egy, a XVII. századból származó medgyesi iskolatörvény töredékében találtuk azon sorokat, amelyekben a titkár kötelességévé teszik „az összes pénz becüleles megőrzését, hasonlóan a koldulásból eredő jövedelem feljegyzését és a szétosztás idejében a rektornak való átadását”. Ez a törvény is kimondja, hogy „azok a tanulók, akik az éneklésben nem vettek részt, nem részesülhetnek az elosztásban”.⁵⁷ Sajnos a törvény teljes egé-

⁵² A segesvári 1620. évi iskolatörvényt eredetiben közli *Fr. Teutsch*: i. m. 64—83. l. A törvény címe: *Ius, Leges et Ordo Institutiones rei litterariae pro Scholae Schesburgeni 1620. Az adományok elosztásáról a 78. lapon ír.*

⁵³ „Pecuniam recordationibus, festivationibus et e praebendis collectam in res vanas non profundunt sed in libros decentem habitum et alia ad vitae usum et ornamentum necessaria impendunt” — írja a törvény. *Breznyik J.*: i. m. 30. l. *Leges de alumnorum Officio V.*

⁵⁴ *Thurzó Ferenc*: A nagybányai ev. ref. főiskola Schola Rivulina története 1547—1755. Nagybánya. 1905. 218. l. De studiosis XXVI. Lex.

⁵⁵ Uo., 219. l. De studiosis XXVIII. Lex.

⁵⁶ A nagybányai iskola törvényét átvette annak partikuláris iskolája, Felsőbánya is. Az idevonatkozó anyagot részletesen tárgyalja *Thurzó F.*: i. m.-ben. 228. l. De regimine studentium *Leges Scholae Felsőbányae. Lex. V.*

⁵⁷ Bruchstücke einer Mediascher Lex Scholae aus dem 17. Jahrhundert. *Secretarium officium erit: 2./ . . . omnem pecuniam proventum discentium fideliter, item mendicantium consignare et tempore divisionis rectori offerre . . . Absentes in cantatione diligenter annotabit ad divisionem usque. . .* *Fr. Teutsch. i. m. 106. l.*

szében nem maradt fenn, így azt sem állt módunkban megállapítani, kinek a munkája és mikor jelent meg.

A rekordáláshoz nélkülözhetetlen volt az *explorator*, a fűrkésző, figyelő. A pápai iskolatörvényben még úgy találkozunk vele, mint az együttétkezők kéregetője, a mendikánsok vezetője. Azonban a XVII. században már kizárólag az a feladata, hogy naponként két alkalommal — délelőtt 9 és délután 4 órakor — kimenjen a városba és ott megtudakolja, hol lesz valamilyen ünnepség, megemlékezés, hogy azután a jóhangú énekesekkel visszatérve bekapcsolódjék a dallal-táncsal egybekapcsolt vigadalomba.

Az 1657. évi debreceni iskolatörvény pontosan körülhatárolja az *explorator* tevékenységét. Előírja, hogy megbízatása két hónapig terjed. Megbízatása alatt csak oda vezesse az énekeseket, ahol „két asztal vendég van, vagy csak egy asztalnyi és egy kiemelkedő személyiség. Ha nem így tesz, büntetése 9 dénár.” Éneklés után köteles visszakísérni az énekeseket a kollégiumba, ellenkező esetben 25 dénár büntetést fizet.⁵⁸

Marosvásárhelyen az *explorator* hasonló feladatot látott el mint Debrecenben, tevékenységét azonban részletesebben írja elő a törvény. Meghatározza, hogy az *explorator* „35 jó énekest szemeljen és nevezzen ki, akik részt vesznek a megemlékezésben. Vigyázzon azonban arra, hogy az osztály, amelyet magával visz, üres kézzel ne térjen vissza, vagy a városiak előtt neveltség tárgya ne legyen. Különben büntetése 20 dénár. Abban az esetben, ha valaki ez alól a megbízatása alól szabadulni akar, a társaságnak fizetett két forintjával megválthatja magát, ha gyengesége és szegénysége figyelembevételével ezen összegből valamit el nem engednek. Ha pedig az engedélyt nem kapja meg, tartozik kötelességét teljesíteni.”⁵⁹

Az ünnepi megemlékezéseken nemcsak a deákok, hanem tanítóik is részt vettek, sőt szegényes fizetésük egyik legbiztosabb kiegészítője lett a rekordálás. Besztercebányán már az 1550-es években a tanító fizetéséhez tartozott az évi öt rekordáció — Karácsony, Vízkereszt, Pünkösöd, valamint Gál és Márton napja. Ilyenkor az iskolamester a kántorral és segédtanítókkal, valamint néhány jóhangú tanulóval a városban házról házra járván a polgárok háza előtt zsoldárokat énekeltek, sőt „rendszeresen az iskolai zenekarral, mely az istentiszteleteknél is közreműködött, zenedarabokat is eljátszottak”.⁶⁰ Az iskolamester a házban rövid üdvözlőbeszédet — vagy más alkalmasszerű megemlékezést — tartott és önkéntes adományokat gyűjtött. Márton napján az iskolamestert kísérő tanulók egyike ludat vitt a kezében (Martinigans).

A rekordáció másik formája Besztercebányán a segédtanítók és a kántor fizetésének kiegészítésére heti két alkalommal — csütörtökön és vasárnap — sokkal egyszerűbb keretek között történő megemlékezés volt, melyben alig néhány tanuló vett részt és csak éneklésből állott. A szokásos adomány egy dénár volt. Az így összegyűjtött pénzt az iskolamesternek kellett átadni, aki azután abból megfelelő heti összeget utalt ki a kántor és segédtanítók élelmezésére.

Selmecbányán 1661-ben a tanító fizetése heti 3 forint volt, amihez hozzájött a Gál és Gergelynap-i rekordálás hozzávetőleges 50 forint adománya.⁶¹ Az 1670. február 17-én megtartott rozsnyói iskolaellenőrzés során megállapították a tanítók fizetését is. Két azonos fizetésű tanító volt, egy magyar és egy német. A hosszú lista egyik pontja ki-

⁵⁸ *Békefi R.*: A debreceni . . . 106. l. Leges Speciales VIII. De officio Exploratoris. Art. III. et IV.

⁵⁹ A marosvásárhelyi iskolatörvényt latin eredetiben és szövegmagyarázattal közli *Békefi Remig*: A marosvásárhelyi ev. ref. főiskola XVII. századi törvényei. Budapest. 1900. Megjelent az MTA. Ért. a Tört. Tud. köréből XVIII. köt. VIII. sz. 445—487. l.

⁶⁰ *Rosenauer K.*: i. m. 18. l.

⁶¹ *Breznyik J.*: i. m. 33. l.

mondja, hogy „lakodalmak és más ünnepélyes alkalmakkor — a tanítók — kántálnak, úgyszintén az urak nevenapján is”.⁶²

A tanulók életében — és táplálkozásában is — fontos esemény volt az iskolai közös lakomák rendezése. Az eddig feltárt munkálatok nem írják le ezeket az eseményeket, azonban annyit megállapíthatunk, hogy az ilyen közös lakomák költségét nem a tanulók, hanem vagy az iskolai közös pénztár, vagy az egyház fizette. Ebben az időben Nagyszebenben Gergely, Mihály, Karácsony és Vízkereszt napjain tartottak ilyen közös lakomákat. Azonban úgy látszik mindezzel egyidőben elterjedt az egyéb jellegű és iskolán kívüli közös evészet és ivászat — amit már a tanulók fizettek —, mert az 1598-ban kiadott iskolatörvényük kimondja, hogy ezek a közös lakomák csak az intézetben történhetnek, méghozzá tisztességes keretek között. Kiderül az is ebből a törvényből, hogy az intézet falain belül rendezett közös lakomák költségét az iskola fedezte. Legalábbis erre következtethetünk a törvény azon soraiból, amikor kimondja, hogy a szűkös helyzetben levő tanulókat ne csak a közös lakomák idején, hanem „ha a szükség úgy kívánja, az iskolai közös pénztárból a szükséges segéllyel máskor is lássa el”.⁶³

Az ország másik részén, Besztercebányán viszont évente három alkalommal a szabadban megtartott iskolai kirándulással kapcsolták egybe a lakomázást. Az ilyen nagyobb szabású kirándulásokon részt vettek a város lelkészei, tanítói, a város előljárói és néhány nevezetesebb polgár is. A „számlát” itt sem a tanulók, hanem az egyház fizette. „Ezek a számlák azt bizonyítják, hogy ilyenkor az urak elég vígan voltak, legalább az elfogyasztott ételek és italok mennyisége ezt látszik bizonyítani. Az 1645. július 20-án megtartott kiránduláson 56 itze bor, 3 akó sör és megfelelő mennyiségű étel költetett el.”⁶⁴

Balászfárás — Gergelyfárás

A középkori deákok mendikáló-rekordáló adománygyűjtését őrizte meg két szép néphagyományunk, a Balászfárás és Gergelyfárás, amely főleg a XVII—XVIII. században élte virágkorát és a tanulóifjúság kedvelt színjátékszerű és adománygyűjtési formája volt. Eredetileg koldulást jelentett e két gyűjtési forma, amit az egyik legrégebb balászfáró köszöntésében szereplő Püspök így szedett versbe:

„Mendicas a nevem, ugyanaz is vagyok,
Lásd farkas bőrömet, hogy a likak nagyok,
Mégsem vághattok föl könnyen vak asszonyok!
Püspöki létemre vitézeim vagynak,
Kik mellettem állnak, verseket mondanak,
Kik régi szokásban nálunk tudva vannak,
Hogy a mendikások házak szerint járnak.”⁶⁵

A balászfárás szent Balázs püspök és vértanú emlékét igyekezett megörökíteni, aki a torok- és nyakfájások védőszentje volt a katolikus egyházban.⁶⁶ Hazánkba minden bizonnyal szlovák közvetítéssel került „a mi Magyarjaink közt a Tót Mester uraimék által

⁶² *Mikulik József*: Magyar kisvárosi élet. Rozsnyó, 1885. 217. l.

⁶³ *Fr. Teutsch*: Die Hermannstädter Schulordnung. 58. l.

⁶⁴ *Rosenauer K.*: i. m. 52. l.

⁶⁵ Hantz Gyula gyűjtése Veszprém környékén. Közli: Figyelő, II. 1877. 319. l.

⁶⁶ Szent Balázs püspök és vértanú előkelő családból származott, de Licinius császár üldözése elől Egeus hegyének egyik barlangjába menekült, ott vadállatok között élt szigorú ájtatoskodásban. 316-ban elfogták és fejét vették. Révai nagy lexikona. II. köt. Budapest. 1911. 487. l.

bé hozatott Balázs napi ugrálás a szalonás nyárs körül, a mellyet ki ne nevetne, és improbalna az igaz keresztyének között? De vagynak közöttünk több efféle gonosz szokások is," jegyzi meg Bárány György.⁶⁷

Február 3-án az iskolák tanulói díszesen felöltözve gombokkal díszített papírcsákót tettek a fejükre, fakardot kötöttek oldalukra és különböző színű szalagokkal díszítették magukat. Jelentős szerepe volt a zászlónak, amit közösen készítettek és díszítettek. A zászlót a Zászlótartó vitte, szerepe megtiszteltetést jelentett. Főszerepnek számított a szent Balázst megszemélyesítő Püspök, aki kétesúcsú bordó püspöksüveget viselt és keresztet vitt. A hosszú pástorbotot saját maga faragta, díszítette és festette ki, hosszú a tanuló testmagasságát elérte vagy meghaladta. Szerepének megfelelő ruhát viselt a Generális, Káplár, Hadnagy, Strázsamester, Diák, Szántóvető és az Énekesek. Mindezek előtt járt az Előljáró vagy Beköszöntő. A szereplők létszámát a színdarab előírta. Ritkán végezte egy-két tanuló, többnyire tíznél többen vettek részt benne. A szereposztás jó előre megtörtént, hogy Balázs napjára mindenki megfelelően fel tudjon készülni.

A balázsnapi versek, színdarabok két csoportba oszthatók. Az egyik — és időben is előbbre helyezhető — csoportba a latin szavakkal és kifejezésformákkal kevert verseket (főleg Somogyban és Zalában), a másik csoportban a csak magyar szövegeket találjuk (Győr, Sopron, Veszprém és Pozsony megyékben).

Az egyik legrégebb — 1650 tájáról fennmaradt — balázsjáró vers magyar-latin zagyvalék szövegében szalonát, kolbászt és pénzt kérnek a verselők a ház asszonyától:

Ma van szent Balas napia
 Rigiektől nekunk szokas hadua
 Czegen diakoknak jarni
 A hazanként kerőlni
 Aszonyokat czergetni
 Azért édes Aszonyvnk
 Ne légyen hozzád hijába jarassunk
 Kerjunk erted Istenunket
 segely sokszor diakokat
 Adgial egi kis szalonat
 hat tegyunk rajta aldast
 agi az Isten erte mast
 Adgiatok szalonát
 Omedamus reveremus
 Tandem hat
 Csináljunk rantotat
 Totus quantus debitorum
 Florum germinare
 Adgiatok kalbast
 Omedime reveremus laude hat
 tegyunk rayta aldast
 totus quantus debitorum
 Florum germinare
 Adgiatok egi lant
 Omedime reuiremus
 Tandem kurua bannya ki bant

⁶⁷ *Francke Ágoston Hermann*: Oktatás gyermeknevelésről. 1711. Igéreték és feleletek. 3.

totus quantus debitorum
 Florum germinare.

Oh te édes asszonyunk
 érted kis tanczot jarunk
 agi nekunk egi darab szalونات
 Csinallyunk vele rantottat
 Adgiatok adgiatok
 Vissza ne uegietek
 Totus quantus debitorum
 Florum germinare.

A Balázsjáró vers kéziratát feldolgozó Varjú Elemér ezekkel a sorokkal zárja közlését: „... az ajándékkérő magyar és latin mondókák csaknem szószerint megtalálhatók a ma is énekelt dunántúli változatokban. . . A töredékben eredeti vonást hiába keresnénk. De a jelen esetben nem is ez a fontos, hanem az, hogy e változatnak minden íze a ma még énekelt szövegek régiségét igazolja. Megtudtuk, hogy ezek az ódonság minden jegyét nélkülöző együgyű rigmusok a nép ajkán 1650 óta alig változtak valamit.”⁶⁸

Egy évszázaddal később már kis színdarabok formájában találkozunk az adomány-szerzés ezen formájával. Kialakult az egész balázsolás szerkezeti felépítése. Első részét az Előljáró — más helyeken Beköszöntő — beszéde alkotta, ezután következett a háziak dícsérete, majd az adományok összegyűjtése és a köszönés. A balázsolást annak teljes szépségében jelen körülményeink között nem áll módunkban bemutatni — nem is ez a feladatunk —, azonban szükségét érezzük az adományszerzés fokozott előtérbe kerülését és ennek illusztrálását röviden vázolni.

Verses mondókájuk utolsó sorai az adományszerzést emelik ki, amikor így verselnek:

Immá többé nem tréfálunk, ajándékot várunk
 Hogy a ház asszonyátú bő adományt kapjunk,
 Mellyel virágozzuk mi kít rövid nyársunk
 És azután benneteket Istennek ajánlunk.

Tehát az adományt a ház asszonyától várták, aki a családon belül az éléskamra kezelője és a kulcsok őrzője volt. Ez a szokás, hogy minden ajándékot az asszonyok adnak, öröklődött a balázsolásban, amit egy másik kérő vers így fejez ki:

Lesz itt kóbász, szalonna, disznófüle meg órgya,
 Sódér, sunka és nyula meg é nattál kocsonya,
 Ezt mind az asszony aggya.

Más változatban a balázsolást a Kapitány fejezi be, aki hirtelen előugrik, előre tartja kardját és hangosan ezt mondja:

Adjanak szalonnát akkorát, mekkorát,
 Mind a karom akkorát!
 Ha nem adnak szalonnát,
 Levágom a gerendát.⁶⁹

⁶⁸ *Varjú Elemér*: Balázsjáró 1650 tájáról. *Ethnographia*, XXVI. évf. 1915, 45. l.

⁶⁹ *Gönczi Ferenc*: Somogyi gyermek. 1937. 245. l.

Sokkal szélesebb skálán mozgott a gergelynap-i köszöntés és adománygyűjtés, régebbi szokás is mint a balázsolás. A XVII. században egész Közép- és Nyugat-Európában ismeretes adománygyűjtési forma volt. A gergelyjárásban Szent Gergely pápa emlékét igyekeztek megőrizni, akit az iskolák patrónusának tekintettek.⁷⁰

Évszázadokkal ezelőtt, amikor még egységes iskolarendszerről és tankötelezettségről nem beszélhetünk, Gergely napját (március 12.) tekintették a téli tanítási időszak befejezésének és a tavaszi munkák egyik kezdési időpontjának. Ezen a napon történt az új tanítók „felfogadása” és a tanulók toborzása is, mely szerves egységet alkotott a tanítók és tanulók jövedelmének kiegészítésével.

Minden évben Gergely napján a tanulók a rektor vezetésével elmentek „Gergelyt-járni”. Ilyenkor a rektor néhány értelmes és jóhangú tanítványával megjelent a családoknál és ott gergelynap-i verseket, úgynevezett Gergelyiádákat adtak elő. Innen az elnevezés is: Gregoriatio, s az előadott versek gyűjtő fogalma: carmina Gregoriada.

A tanulók számára — hasonlóan a balázsoláshoz — nagy élményt jelentett ez az esemény. Csináltak egy zászlót, azt díszesen felszalagozták, maguk is legjobb ruhájukat vették fel, fakardot kötöttek oldalukra és pántlikás kalapot fejükre. Az utcán fegyelmезetten, szinte katonás rendben mentek. Többnyire gyalog jártak, de Erdélyben lóháton is. Dugonics András írja, hogy „a várost körüljárták vagy lovon vagy némelyek gyalog. Villogtatták kardgyokát, de senkit se vágtak.”⁷¹ Ezek voltak a Gergely katonái, akik elnevezésüket onnan kapták, hogy Gergely napján katonákat — tanulókat — verbuváltak, kardot és nyársat viseltek, amire a kapott ajándékokat szúrták fel. Ezt példázza az alábbi beköszöntő is:

Jó napot Uraim! meg ne ijedjete!
Hogy kardos vitézek jönnek közibetek,
Mert ezek nem fognak senkit egzekválni,
Hanem tsak katonát jöttek verboválni.

Míg a balázsnapi verselésekben a beköszöntő után a háziak dicsérete és az adománygyűjtés volt a fő szempont, addig a gergelynap-i verselésben a tanulók toborzása, iskolai tudásuk fitogtatása és csak azután az adománygyűjtés. Ennek megfelelően változtak az egyes vidékeken a Gergely napján mondott köszöntők is. Polgárdiban például ezt a verset mondták:

Gergel pápo naptya ma van ez világon,
Iparkogygyá gyerek, mer maj viszünk oskolábo;
Sokat üté otthun a kuzskoba,
Sokat kandikátá a pempős fazikba;
Pisti, Peti, Laczi, bögretörő Jankó,
Ádán, Józsi, Ferkó, tikkergető Palkó,
E mind egytű egygyik uskolábo való.

A gyűjtést végző Bánki Ferenc hozzáteszi, hogy ez a vers „Gergő napra való. Ahun hat esztendő's gyerek van, oda emennek, ott emongyák a gyerekek, osztán a mit akarnak annak nekijek, a tanittóné meg osztán meg süti, a za züvéjük lesz, mer azok eszik meg.”⁷²

⁷⁰ *Barna Leander*: Nagy szent I. Gergely pápa. Budapest. 1926.

⁷¹ *Dugonics András*: Példabeszédek és Jeles mondások. Szeged. 1820. I. köt. 145. l.

⁷² Magyar Nyelvőr VII. 1878. 284–285. l.

A legrégebb — és legtöbbet idézett — „Gergely-vers” sokáig egyedüli köszöntőjük volt, amely Ács Mihály: Zöngedező mennyei kar c. énekes könyvében maradt fenn:

Szent Gergely doktornak,
Híres tanítónknak,
Az 5 napján
Régi szokás szerint,
Menjünk Isten szerint
Iskolába

...⁷³

Az 1700-as években már szabályos kis színdarabokat adtak elő Gergely napján, de ezekben a színdarabokban — melyeket többnyire az iskolák rektorai írtak — a rektorok már nem szerepelnek. Addig ugyanis a gergelyjárókat a rektorok vezették, ők maguk is tevékeny szerepet vállaltak a gergelyjárás sikerében. Ebből a korból származik az a mondás, hogy az iskola népszerűsége a rektor ügyességétől függött, hány tanulót tudott rábeszélteni az iskola fontosságára.

Érdeemes megemlíteni, hogy a fennmaradt színdarabok is — tartalmi szempontból — jelentős változáson mentek át. Ismeretesek olyan gergelynap alkalmi alakoskodások, amelyekben a játszó színésztanulók az egyes évszakokat játszották el, egy másikban az iskolai élet szépségét igyekeztek bebizonyítani az iskolába még nem járó gyerekeknek, egy következőben a különféle mesterségeket mutatták be, vagy a balázsolással azonos módon az a-b-c minden betűjére egy-egy verset mondtak, de mindegyik végén ott van a tanulók toborzása és az adománygyűjtés.

Az egész játékot a Kengyelfutó kezdi, aki elmondja jövetelük célját és engedélyt kér a bejövetelre. Ebből a versből azt is megtudjuk, hogy a téli hideg miatt megfogyatkozott sereg pótlására induló toborzók Gergely napján nem mentek iskolába, mert ezen a napon más fontos feladatuk van:

„... S minthogy Generálunk parancsolattjára
Ma a vitézeknek verbuválására
Szabadságot nyertünk, hogy hát vigadhassunk,
Egy avagy két vitéz Reklutát kaphassunk
Kérem szeretettel most kigyelmeteket,
Engedjék bejönni ezen vitézeket.”

Miután megkapták az engedélyt, betérnek. Az egyik szereplő az ott játszadó gyermekeket, akik még nem járnak iskolába, ilyen verssel igyekszik megnyerni a tanulás számára:

De biz ötsém! még ti játszódni se tudtok
Tsak az út féleken lármáztok futótok
De ha mi jádzani megyünk ugy dobolunk
Mint a kis katonák vígan is danolunk.
Zászlót viszünk rendbe jádzunk vagy ki kapót,
Ben forgót laptáival, vagy pedig le-futót.
Igaz ugyan, hogy nem mindég jádzódunk
Egyébkor szép könyvek körül fáradozunk
De hisz a bornyútúl tsak ugy különbözik
A gyermek, ha tanúl, nem pedig tsürközik.

⁷³ Ács Mihály: Zöngedező mennyei kar. Lőcse. 1696. c. énekes könyvből idézi Kiss Áron: Magyar gyermekjáték gyűjtemény. Budapest. 1891. 446. l.

A következő verselő az iskolai életből hoz példát. Elmondja, hogy az olyan tanuló, aki jól viseli magát és jól is tanul az iskolában:

Az olyannak mindjárt vivátot kiáltunk
Rectorunk tsillagot tézsen a nyakába
Peretzet, epret ád, majd szivát is nyárba.

Ennyi meggyőzés után sem marad el a csalogatás:

Gyertek! nézzétek meg, hogy ot mit tsinálunk,
Ugy is mi Deákok itt közel tanyázunk.

A kis színdarabot úgy vezetik, hogy közülük egy fiú jelentkezik tanulónak. Régi szokás szerint megvendégnének, de nincs semmijük. Ezen úgy igyekeznek segíteni, hogy a ház népétől kérnek. A kérés itt még finom formában jelentkezik:

Hogy hát a tanulást jó szívvvel kiállya,
Egy, két pénztét tölle senki ne sajnállya,
Az ő számára én majd magamhoz veszem,
A szalonnának nyárs ő nálla van készen.
A tojást, sódart ama majd elteszi,
A Músák verbungja holnap majd meg eszi.

Miután így meggyőzték a bábmeszkodó gyerekeket, előlép az Iródeák:

Pajtás! én is hívlak, vágj fel a markomba,
Hadd írjam bé neved az ujj Laistromba,
A gyönyörűséges piross szín téntával,
És a sass tolluból készített pennával.

Az adománygyűjtés csak azután következik. Előlépnek azok a szereplők, akik eddig a háttérben álltak. Elsőnek a Kosár-Hordó lép ki:

Óh édes Asszonyunk! most tehát szívesen
Kérjük kelmeteket mind közönségesen,
Szaladjon a padra és hirtelenébe
Hozzon egy nagy rakás tojást kötőjébe.

Folytatja a gyűjtést a Nyárs-Hordó:

Azután meg gyorsan és tsak hamarjába,
Fusson egy jó késsel bé a komorába,
Hozzon szalonnát, húst s jó nagy kolbászokat,
És mindjárt fel húzzuk nyársunkra azokat.
Ejj bátran pakolja meg tarisznyánkat,
Ne féljen hogy el nem bírjuk a zajdánkat.

Utoljára az Erszény-Hordó lép elő:

Hogy zsatskót is szoktunk magunkal hordani,
Kérem hát vessenek néhány garast bele,
Héj szegény be laposs, sose lész ő tele.

Az egész játékot a Megköszönő fejezi be, aki hosszú versében dícséri a vendégszeretetet, a verbúválás sikerét, majd az ég áldását kéri a háziakra, de a sok jókívánság között önmagukról sem feledkezik meg:

Padjok rakva legyen vastag szalonnával,
Szuszékjok meg legyen telve szép buzával,
Hogy minékünk másszor is szolgálhassanak,
Pénzt, sódart, szalonnát s tojást adhassanak.⁷⁴

A balázs- és gergelyjárást évszázadokon át játszották a tanulók, ami szűkös megélhetésükhöz jelentős mértékben hozzájárult, de talán még ennél is fontosabb, hogy a kezdeti verselés teremtette meg az iskolai színjátszás alapját.

A tanulók anyagi helyzetének javításában az eddig említett adománygyűjtési formákon kívül jelentős helyet foglal el a XVII. században előadott magyar nyelvű protestáns iskolai színjátszás is, amelyre az alig egy évtizede kiadott Régi magyar drámai emlékek⁷⁵-en kívül Varga Imre egyik tanulmányában hívta fel a figyelmet. Amikor megállapítjuk azt a tényt, hogy Varga Imre ezen tanulmánya, amelyben „az erdélyi protestáns iskolai színjátszás olyan elveszettnek vélt eddig kiadatlan vagy ismeretlen termékeit teszi hozzáférhetővé, melyeket a XVII. század második felében iskolai keretben kétségkívül előadtak”, örömmel állapítjuk meg, hogy ez a tanulmány témánkhoz kapcsolódóan is jelentős lépéssel viszi előbbre kutatási területünket. Arról van szó, hogy az egyik előadás szövege túl erősen bírálja a curatorokat, akik rendszertelenül adták ki a diákok járandóságait, a heti osztalékot. S az előadás „kevésbé mértéktartó hangja okozta az előadások ügyének vesztét” — állapítja meg a szerző.⁷⁶ Minden bizonnyal túl erős hangot használhatott a komédia szerzője, Kapusi Miklós, akit ezért „carcerbe vetettek és a szereplőket bilincsbe verették”.

További — elsősorban helyszíni — kutatómunkát igényel annak felderítése, milyen összefüggés állt fenn a Balázs- és Gergelyjárás, valamint a protestáns iskolai színjátszás között. Jelen helyzetünkben többre nem vállalkozhatunk, mint annak feltételezésére, hogy minden bizonnyal volt ilyen összefüggés.

Az eddig ismertetett étkezési formákon kívül ismeretes volt az úgynevezett *kettes és egyes quadra*, valamint a *pedagógium*. Azok az alsós növendékek, akik gimnáziumi tanulmányokat folytattak és még nem voltak tagjai a coetusnak, de többségükben a városban laktak, tandíj fejében megántanítójuknak — praceptor privatorum — különféle járandóságokat adtak. A tanév megkezdésekor a magántanítókhöz tartozó tanítványok szülei felkeresték a tanítószolgát vállaló nagydeákokat, és közös megegyezés alapján kialakult egy olyan sorrend, amelyben minden szülő meghatározott ideig valamilyen szolgáltatással honorálta gyermeke tanítását.

Ennek megfelelően voltak olyan szülők, akik pénzt fizettek, az ilyen szülők gyermekeit nevezték *numistáknak*. Azok, akik hetenként egy-egy fazék melegételt vittek be a kollégiumba, voltak a *cibisták*; akik hetenként egy-egy kenyert sütöttek és küldtek be a tanítóknak, voltak a *panisták*; akik mostak rájuk, a *lotorok* csoportját alkották;

⁷⁴ A szövegben idézett balázs- és gergelyjáró verseket jelentős részben Papp József gyűjtötte össze és az Abaúj-Torna vármegyei Közoktatásügy 1913—1914. számaiban tette közzé. Szép anyagot tartalmaz az idézeteken kívül *Völgy István*: Népi játékok e. munkája is, Budapest. 1938, valamint *Schramm Ferenc*: Régi Balázs és Gergely napi népi énekszövegek. Néprajzi Közlemények, 1959, *Manga János*: A téli ünnepkör hagyományai a Nyitra megyei Menyhén. Néprajzi Múz. Ért., 1941.

⁷⁵ *Kardos Tibor—Dömötör Tekla*: Régi magyar drámai emlékek. Budapest. 1960.

⁷⁶ *Varga Imre*: Magyar nyelvű iskolaelőadások a XVII. század második feléből. Irodalomtörténeti füzetek, 59. Bpest. 1967. Bevezetés és 10. lap.

végül a teljesen szegény gyermekek, a *gratisták* a többiek mellett ingyen tanultak, nem fizettek semmit.

Ez jelentette a *convictus* (asztaltársaság) kialakulását. Azokat a tanulókat, akik magántanítványokkal rendelkeztek egy-egy szobában helyezték el. Hét olyan tanuló került egy fedél alá, akik közül mindegyiknek volt két cibistája és egy panistája. Így lehetővé vált, hogy a hét minden napján ebédre és vacsorára is főtt ételt egyenek. Ezt az étkezési formát nevezték *kettes quadrának*, amely annyiban különbözött az *egyes quadrától*, hogy az ott lakó hét tanuló csak egy-egy olyan magántanítvánnyal rendelkezett, aki cibista volt. Ennek megfelelően csak egyszer hoztak be részükre ételt.

Külön csoportot alkottak a *pedagógiumba* tartozók, a többnyire tehetősebb szülők gyermekei, akik nem vettek részt az eddigiekben említett egyik étkezési formában sem, hanem kilencesével összeállva önellátók voltak. Ez az étkezési forma azt jelentette, hogy a társaság egyik tagja köteles volt mindennap levesről gondoskodni, egy másik tag a napi húsadagért felelt, míg egy harmadik a vacsoráról gondoskodott. Ezen belül is lényeges eltérések lehettek, amelyben a társaság tagjainak vagyoni helyzete játszotta a legnagyobb szerepet.

Kápsálás, szupplikálás, legáció

Az egyes iskolák, kollégiumok anyagi alapjukat három, intézményesen szervezett gyűjtési formával igyekeztek gyarapítani. Ez hozta szokásba a *kápsálást*, az iskolai adománygyűjtés kezdetleges formáját. Azt jelentette, hogy az iskola székhelye körül minden ősszel megjelentek a diákok és összeszedték az iskolának szánt adományokat. Az egyes adományszerző csoportok vezetői a nagydeákok, beosztottaik a szolgatanulók voltak. Az így kapott adományokból el nem vehettek, azt hiánytalanul kellett átadni a seniornak.

Magasabb adományszerzési formát jelentett a *szupplikálás*, mivel ez már országos méreteket öltött. A nagyobb anyaiskolák tanulói az iskolák vezetőivel együtt az országot úgynevezett *spártákra* osztották fel, és a spártákon belül a tanév befejezése után megkezdődött a nyári nagy adománygyűjtés, amely eltartott a következő tanév megkezdéséig. Ilyenkor adományokkal megrakott tanulócsoporthok érkeztek a kollégiumokba és becsülettel elszámoltak a kapott adományokról, amelyekről pontos kimutatót kellett készíteniök, hol mennyit és mit kaptak. Jellemző a szupplikáció nagyságára, hogy például az 1803. évi debreceni nagy tűzvész után megtartott szupplikálás alkalmával 2322. — magyar forintot gyűjtöttek a tanulók, ami abban az időben igen jelentős összeg volt.

A szupplikálás országosan elfogadott intézménnyé alakult, minden kollégium gyakorolta. Két évszázados működés után az 1891—1892. évi református egyházi zsinat szüntette meg.

A *legáció* (küldetés, ünnepi követség) tartalmában és formájában is különbözött az előbbi két gyűjtési formától. Az iskolai adománygyűjtés legmagasabb fokát jelentette, amikor a kollégiumokban lakó és lelkesítő pályára készülő növendékek a felkészülésükhöz szükséges „szakmai gyakorlat”-on vettek részt, vagyis prédikáltak. A legáció során megismerték az ott lakó embereket, a „területet”, de ezzel a tevékenységgel egy időben adományokat is gyűjtöttek. A legációban gyűjtött adományokért ki kellett menni.

A debreceni kollégiumban való kialakulását *Zólyomi Dávid* háromszéki kapitány 1630 Húsvét napján kelt adománylevelével lehet összefüggésbe hozni, aki ezt írta:

„Megtéktvén az debreczeni Scholában Isten szent nevének hirdetését tanuló ifjaknak böcsületes seregét, abból pedig felesen nagy tudományokra válásokat,

hogy az Isten anyaszentegyházának épületére jobban-jobban az én beneficiumom által is épülhessenek ő kegyelmek, rendekek esztendőnként ő kegyelmeknek, míg Isten életemet megtartja, forint 50-t. Igy ő kegyelmek közül is nemes tudománnyal felékesített ifjak Karácson, Husvét és Pünköszt napjaira kijönni tartozzanak, kik által az én kevés adománykáim is szolgáltatassanak bé. Ezen kívül rendeltem 50 véka buzát, váradi cseber bort (20 cseber) a diószegi dézsmáról, két verő ártánt, egy bodon túrót, vagy tiz sajtot, hat itze vajjat és 3 itze mézet.⁷⁷

A XVII. századi iskoláink szigorú belső szervezeti életét jobban megértjük, ha figyelembe vesszük, milyen alapon történt a legációba való kimenetel — a szakmai gyakorlatok helyének megválasztása —. Ismét találkozunk a tanulók sorrendjével, amely tehát nemcsak az alumneumi keretbe történő bekerülést jelentette — és az azon belüli hely megtartását —, hanem a legációk helyek megválasztására is lehetőséget adott. A gyulafehérvári kollégium történetében mégcsak a sorrendben való „mozgás” volt a döntő, néhány évtized múlva a debreceni kollégium vezetősége már lehetőséget biztosított a kimenőknek, hogy „érdemsorozati rend szerint” választhatnak a tanulók „ez vagy amaz egyházba való kimenetel között”.⁷⁸

Az iskolákról való gondoskodást látjuk a különféle adományokban, végrendeleti hagyatékokban, tanácsi rendeletekben. Jelen esetben csak néhány példa bemutatására vállalkozhatunk, hiszen az iskolatörténeti irodalomban, ahol a szerzők egyik esetben sem hagyják el az adott iskola anyagi jóttevőinek tételes felsorolását, megfelelő adalékot talál a kutató.

A debreceni városi tanács 1556. május 21-i határozatában kimondja, hogy „a koldusszegény iskolások (scholastici pauperes mendicantes) minden temetés után, ahol énekelnek, fejenként 8 dénárt kapjanak”.⁷⁹ 1592. január 2-án szintén olyan határozatot hoz a tanács, amely az iskolának nyújtandó anyagi segély tárgyában intézkedik. Többek között kimondja, hogy „az ispotályban levő szegényeket eddig kizárólagosan illető jövedelmeknek, az iskolában tartózkodó ifjaknak részére is juttatása felől határozottat, hogy mindenféle jövedelemnek, amelynek eddig előtte az ispotályt voltak rendelve ti. malmok hasznai jövedelmei, bújdosó eltévelyedett marháék és magvaszakadt jószágok harmadrésze épen és igazságosan az ispotálymesterek által az iskolában tanuló deákok hasznára és táplálására rendeltessenek, a két rész pedig az ispotálybeli szegényeknek maradjon”.⁸⁰

Nagybányán 1661-ben a városi tanács határozatban írta elő, hogy a mészárosok is úgy fizessenek az iskolának, mint a többi lakosok, és a tanulókat ne károsítsák meg. A határozatot 1709-ben meg kellett ismételni, de ekkor már szigorúbban fogalmaznak a szenátorok. Kimondják, hogy „a deákoknak a régi usus szerint a húst minden zúgolódás nélkül kiadják (a mészáros mesterek), a hús pedig alkalmatos legyen”.⁸¹

1652-ben vizsály keletkezett a marosi egyházmegye esperese, a papok, a városi polgárok és az iskolabeliek között, melyet csak 1655-ben sikerült kiegyenlíteni. Ez a címében *complanatio* magyar szövegezéssel készült (!), melynek 5. pontja a következőket írja elő: „... a bor, buza és egyéb dézsmából való *patrociniumot* (gondoskodást) ne egyszerűs mind eltékozzolják a deákok, hanem mikor azok ide Marosvásárhelyre száll-

⁷⁷ Balogh Elemér: A debreceni református főiskola alapítványi törzskönyve. Debreczen. 1911. 400. l.

⁷⁸ Szűcs István: i. m. III. köt. 1871. 605. l.

⁷⁹ Uo. II. köt. 587. l.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ Thurzó F.: i. m. 13–14. l.

littatnak, az ittvaló pastorok, mester, egyháziak és a scholában való két officialisok szokotályák meg (értékelték fel), és mind bort, mint búzát tizenkét részre bontván, egy-egy holnapra a mi jut csak annyit oszszanak fel a deákok benne, akár borul, akár buzárul vagy pénzül.”⁸²

A marosvásárhelyi szegénytanulók segélyezését szolgálta a több helyről befolyó búzatized, amelyből a kollégium sütője (mert ilyen is volt) kis cipókat sütött. A gazdák a cséplés idejéről értesítették a kollégiumot, hogy küldje ki *csépellető deákjait*, akik azután átvették a kollégiumnak járó gabonát és intézkedtek annak beszállításáról. A sütött cipókból csak azok részesülhettek, akik a reggeli könyörgésen részt vettek. Ez a visszaélések sorozatát indította el, mivel a könyörgésen többnyire hiányosan jelentek meg, a *cipósok névsora* viszont minden reggel megtelt. A deákok az így kapott kis cipókat a város piacán értékesítették.

Ezek mellett a kisebb adományok mellett jelentős helyet foglalnak el a fejedelmi juttatások és az állami intézkedésekben biztosított anyagiak. A debreceni kollégium megerősödésének alapja volt a Bocskai fejedelem által 1606-ban végrendeletileg adományozott debreceni harmincad, a Báthori Gábor fejedelem által 1609-ben rendelt szepesi részbirtok tizede, a Bethlen Gábor fejedelemtől kapott két tokaji szőlő termése, Zólyomi Dávid előbb idézett birtokdézsmája, a Barsai fejedelem által adományozott kőso és pénzhagyaték (1660), és a Rhédey Ferenc-től 1667-ben kapott hegyközséimreai birtok jövedelme.⁸³ (A debreceni kollégium ingó és ingatlan értékére jellemző, hogy amikor 1798-ban a kollégium önálló gazdálkodási rendszere megszűnt, a kollégium összes vagyonaként 128.391.— akkori magyar forint ment át az új pénzgazdálkodási rendszerbe.⁸⁴)

Érdemesnek látjuk megemlíteni az 1677. május 17-én az Apafi Mihály fejedelem-től a sárospataki-gyulafehérvári kollégium részére kiutalt évi 600 forint és 300 köböl búza túlságosan is pontos szétosztását, amit Lipcsei György kurátor így végzett el:

„Búza minden hónapban kimegyen 27 köből (108 véka). Ennek fél köblit tudván rosta aljára és minden egyébféle apadásra, ugy mindazonáltal, hogy az praebitor rosta aljába semmi búzát ne engedjen hagyni a rostálóknak. Mely buzából süttessen jó rendes cipókat, mindenik vékából süttetvén 60—60 cipót, egy-egy vékából, ha a sütőasszony a 60 cipót ki nem süti, az ő fizetésére kell tudni azt a hiányt, minthogy a búzát is vám nélkül örlik.

E cipóbeli járandóság ennyi személynek süssentáltassék: 35 öreg deák, a kiknek napjában 4—4 cipót kell kiadni, menvén rájuk 30 nap alatt 4200 cipó. 35 exspectans számára — a szenior uram két cipójával együtt — mindenkinek napjában adván 2—2 cipót, mely teszen 30 nap alatt 2100. És így teszen az egész cipószám a sütő cipójával együtt 6420 (a sütő számára is 4-et számítva napjára), mely sül 27 köből és 3 véka buzából. A korpája jutván ezen buzának a sütő conventiojából.

A megirt exspectansok közül a kik öreg deákok (primarius vagy elsőrendű) lesznek, azok is ugy szintén részesüljenek az ételből, mint az alumnusok.

Mikor a kollégiumból kimennek, akkor az ő praebendájok ne dissipáltassék és ki se adassék, hanem pro sequenti necessitate számokra megtartassék, melyre szenior uram lelkiismeretesen viseljen gondot.

Az mi pedig a pénznek erogációjára illik, az is az alább megirt mód szerint erogáltassék:

⁸² *Koncz J.*: i. m. 80. l. A szokotál szó értelmezését lásd: *Czuczor—Fogarasi*: A magyar nyelv szótára. Pest. 1870. V. köt. 1398—1399. l.

⁸³ *Nagy Sándor*: i. m. 95. l.

⁸⁴ Uo.

Communiter az alumnusoknak husra, fára és egyéb aprólékos egyetmsásra adatik 6 kenyelmeknek minden hónapban 30 napra 36 forint, de úgy, hogy a sütő és főző-aszszonyoknak is része ez summából vétessék ki . . .”⁸⁵

Az iskolákról való gondoskodás igen rövid összefoglalásánál nem hagyhatjuk figyelmen kívül az állam ilyen irányú intézkedéseit sem. A sárospataki kollégium állami támogatását például az 1619. évi pozsonyi országgyűlés a következőkben határozta meg: „ . . . a sárospataki scholának táplálására való jövedelemmel és felette szükséges épületekkel s házakkal öregbítették, hogy minden rendeknek-gyermekei (az én kiemelésem — F. B.) abban türethető költséggel az akadémiákban való tanulásra készítettessenek és tápláltassanak és abban leendő tanítómestereknek elegendő számok tisztességes fizetésel tartathassanak”.⁸⁶

Ebben az intézkedésben ott rejlik Bethlen Gábor politikai sikere és az iskolák, a művelődés nagy-nagy szeretete. Úgy gondoljuk azonban, hogy Bethlen felkelésének katonai eredményei nélkül ez a határozat nem jelenhetett volna meg.

Még hosszú oldalakon sorolhatnánk a jószívű és józan mértékű adakozásokat, hagyatékokat, intézkedéseket. Kuriozumként talán sikerült úgy összeválogatni a tartalmában azonos, de eltérő jellegű példával bizonyítani az egyház, a városi polgárok, fejedelmek és az állam gondoskodását, segítőkészségét, mely minden időben a fiatalok tanulását, szorult anyagi helyzetét igyekezett elősegíteni és javítani.

A tanulók élelmezésének bármelyik formáját tekintjük is, mindegyikre azt mondhatjuk, hogy a polgárok anyagi helyzetükhöz, tehetségükhöz mérten igyekeztek a kor színvonalán álló, megfelelő élelemmel ellátni a tanulókat.

A XVII. századi iskolák, kollégiumok tanulói többségükben nincstelen, földhözragadt szegény emberek gyermekei voltak, akik sok esetben egy szál ruhában érkeztek az iskolába, mindent onnan vártak, kértek és kaptak.

A mendikálásból kialakult rekordálás már nem tekinthető koldulásnak, hanem szabadabb, kötetlenebb adományyszerzésnek, amely teljesebb formát öltött a néphagyományokban megőrzött Balázs- és Gergelyjárásokban és az iskolai színjátásban. A református kollégiumok sajátos feladataiból törvényszerűen adódó gyűjtési formákat csak a magasabb társadalmi követelmények és igények szüntették meg.

Minden kollégiumunk elmondhatja, mennyi hálás tanítványa lett az egykor üres tarsollyal érkező kisdíakokból, akik később szellemekben, emberségben és társadalmi funkcióban gazdagodva bőséges anyagiakkal igyekeztek meghálálni az alma mater egykori segítségét.

⁸⁵ *Koncz J.* i. m. 169. l.

⁸⁶ *Zsilinszky Mihály*: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai. Bpest. 1891. II. köt. 188. l.

Tardy Lajos:

Verancsics Antal sztambuli követjelentései Grúziáról (1553-1557, 1567-1568)

Verancsics Antal volt az első magyar államférfi és történétíró, akinek érdeklődési köre kiterjedt a Kaukázuson túl levő országokra és felfigyelt a szintén részekre töredezett, de a hatalmpolitikai, diplomáciai küzdőtéren el nem hanyagolható szerepet betöltő Grúzia jelentőségére. Objektíve az tette lehetővé Verancsics Antal számára a grúz viszonyokkal való megismerkedést, hogy kétízben is magyar követ volt a Fényes Portán, ahol alkalma nyílt megismerkednie az oszmánok Grúziával szemben követett politikájával, a két terjeszkedő mohamedán hatalom közé beékelődött grúz államok helyzetével. Szubjektíve pedig az mozdította elő Verancsics Grúziával kapcsolatos ismereteinek viszonylagos gazdagságát, hogy humanista gyökerekből táplálkozó tudásvágyát nem csupán könyvekből elégítette ki, hanem — és ez kitűnik terjedelmes követjelentéseiből és egyéb levelezéséből is — szinte valamennyi sztambuli réteggel valamiféle kapcsolatot tudott kialakítani, és ezáltal feljegyzései nemcsak igen színesek és vonzóak, de egyben rendkívül valóságshűek is. Sztambulban, a hatalmas birodalom fővárosában valamennyi nép képviselője megfordult s a szerájából kiszivárgó hírek mellett a hatalmas nagyra nőtt ország valamennyi végéből odaáramló kereskedők, küldöttségek dús információforrást jelentettek a diplomata Verancsics számára — és hozzátehetjük: a történetíró és első kézből származó forrásokat megbecsülő Verancsics számára is. Jó pénzért, ajándékokért szólásra bírta a basákat, udvari tolmácsokat és futárokat, de kikérdezte a kereskedőket, katonákat, sőt gályarabokat is. Ugyanakkor a bőségesen áradó hírek, közlések duzzadó folyamát jó kritikai érzéssel megszüri és igen gyakran nyomban kétségeit fejezi ki, fenntartásokat hangoztat, vagy csupán jellemző, de nem feltétlenül elfogadható adatként értékel egyes értesüléseket. Ha ezek igaz volta a későbbiek során beigazolódik, úgy nem mulasztja el ennek kiemelését.

Verancsics családja Boszniából származott, de amikor a törökök ide behatoltak, Dalmáciába telepedett át. Verancsics Antal 1504. május 29-én született Sibenik városában. Neveltetését nagybátyja, Statileo János budai prépost, a későbbi erdélyi püspök irányította, s az ő jóvoltából fejezhette be tanulmányait a padovai egyetemen. Ifjúkorában korának kiváló humanistáival kötött személyes kapcsolatokat; ezek közé sorolhatta Rotterdami Erasmust és Paolo Gioviót, a történetíró.¹ Külföldi tanulmányainak ideje alatt zajlott le a mohácsi ütközet; hazatérte után nyomban Szapolyai János szolgálatába lép, akit a pápánál, a lengyel, cseh, francia és angol királynál, valamint a velencei köztársaságnál képvisel.²

¹ Szalay László — Wenzel Gusztáv: Verancsics Antal magyar királyi helytartó, esztergami érsek összes munkái (a továbbiakban: Verancsics), XII. köt., Budapest. 1875, XVIII. l. és 309. l.

² Csaknem egész Európát beutazta: „Ab annis ferme duobus de triginta assiduis usus sum legationibus ad diversos Principes Christianos et Turcas; suscepi praeterea privato studio tot itinera et tam longinqua, ut exceptis Hispania, Thracia, Macedonia,

1541-ben, Buda eleste után Verancsics követi a távozni kényszerült Izabella királynőt Erdélybe. Ismét külföldi diplomáciai küldetések következnek. De ekkor személyes okokból viszályba keveredik Fráter Györggyel és a következmények elviselése helyett Olaszországban, majd Franciaországban időzik. Hazatérése után azt kell tapasztalnia, hogy ismét csak mellőzésre számíthat. Gyors elhatározással elhagyja Erdélyt és I. Ferdinánd bécsi udvarába siet.

Itt sokkal nagyobb megbecsülésben részesül, és amikor a szultán az erdélyi események miatt bosszúzó hadjáratot indított és egyik magyar várat foglalta el a másik után, Ferdinánd király Verancsics bevált diplomáciai képességeihez folyamodott. Először a budai basához küldte, fegyverszünet kieszközlése céljából. Verancsics sikerrel tett eleget feladatának. Ferdinánd azonban többet akart ideiglenes megállapodásnál. A legnagyobb áldozatok árán is végleges megoldást szeretett volna elérni, elsősorban Erdély megtartása vonatkozásában. Ennek érdekében Ferdinánd — bár a siker reménye eleve csekély volt — követséget indított útba Szulejmán császárhoz.³ E követséget Verancsics Antal vezette, Zay Ferencsel, a dunai magyar hajóhad parancsnokával együtt.

Éveket tölt itt Verancsics, nagyrészt hiábavaló tárgyalásokkal, melyek során komoly megpróbáltatásokat is el kellett szenvednie. Egy ízben a szultán annyira megdühödött, hogy a követeket házfogságba vetette.⁴ De akadtak nyugodalmas időszakok is, és ezek során az átfogó érdeklődésű, gyors helyzetfelmérésre kész Verancsics közvetlen élmények révén nagyszerű bepillantást szerezhetett az oszmán birodalom állapotaiba, kül- és belügyeibe.

Ennek az első portai követségjárásának dokumentumanyaga tartalmazza Verancsics jelentéseinek, leveleinek Grúziával kapcsolatos legjelentősebb részeit. De ugyanilyen érdeklődésre tarthatnak számot Perzsiára, a török — perzsa háborúra vonatkozó feljegyzései is. Ugyanis Verancsics — elődjeihez hasonlóan⁵ — tökéletesen felismerte, hogy az oszmán birodalomnak — roppant katonai ereje ellenére — is megvannak a maga terjeszkedési korlátai; vagyis hogy már nem képes egyidejűleg döntő hadviselésbe bocsátkozni a Nyugaton és Keleten. Verancsics mindig gondosan figyeli, mérlegeli és értékeli a félszázada folyó török — perzsa háború eseményeit és ezekhez fűzi-kapcsolja a magyarországi állapotokat, a Magyarország előtt esetleg megnyíló lehetőségeket. Az így kialakuló képben *együtt és egymás mellett szerepel a török — perzsa háború pannójában egyrészt Magyarországra és Erdélyre, másrészt a grúz államok, Mingrelia, valamint Sirván és a cserkeszek.*

Verancsics Antalban némileg annak a történész-típusnak képviselőjét láthatjuk, aki nemcsak utólagos krónikása régmúlt vagy közelmúlt eseményeknek, hanem ő maga

utraque Moesia, et quae Tanais, Pontis, mons Carpatus a Ruthenis, et Vistula flumen a Masoviis intercludit, parum quiddam restat, quod in Europa non viderim” — írja Pesthy Gáspárhoz intézett, 1549. december 18-án kelt levelében (Verancsics VII. köt., 17. l.). Néhány évvel később e területek jórészt is bejárja, sőt eljut Amaszia városig, az ősi grúz Lazisztán térszomszédságába.

³ E misszióról megemlékezik török részről *Dselalzade Musztafa* „Tabakat-ül-memalik” c. művében (*Thury J.*: Török történetírók. II. köt. (1521–1566), Budapest, 1896, 272. l., francia részről — többek között — *E. Charrière*: *Négociations de la France dans le Levant*. II. köt. Paris, 1850, 255, 333. l.

⁴ Ez a sors korábban is (*Török P.*: A Habsburgok első sztabuli rezidense. Budapesti Szemle, 1929, 99–103. l.; *Kropf L.*: Malvezzi elfogattatása. Századok, 1896, 389–393. l.), később is (*E. Albèri*: *Le relazioni degli ambasciatori veneti*. Ser. III., vol. III., Firenze, 1855. 308. l.) utolérte a Habsburgok követeit Konstantinápolyban.

⁵ Vö. *Török P.*: i. m., Budapesti Szemle, 1928, 414. l. és *B. Picard*: *Das Gesandtschaftswesen Ostmitteleuropas in der frühen Neuzeit*. Graz-Wien-Köln. 1967, 107, 152, 156. l.

is cselekvő résztvevője a dolgok alakításának. Jelentései, levelei arról tanúskodnak, hogy elsősorban diplomata volt, aki megszokta az európai udvarok szertartásrendjét, rideg atmoszféráját, és ez tagadhatatlanul negatívan érezteti hatását a Kelet világával kapcsolatos egyes állásfoglalásaiban. Mindezt azonban bőségesen ellensúlyozza friss látásmódja, az események közvetlen leírása, az egyéni értesülések gondos gyűjtése; e tekintetben írásai nem egyszer a legkitűnőbb mai államférfi-memoárok hangvételét idézik fel. Műveit 1857—1875 között adta ki a Magyar Tudományos Akadémia 12 kötetben.⁶ A Grúziára vonatkozó részleteket leginkább a III. és IV. kötetben találjuk, tehát nem a szó szoros értelmében vett történeti munkáiban, hanem királyához és másokhoz küldött jelentéseiben és leveleiben.

*

Verancics Antal olyan időpontban érkezett Konstantinápolyba, amikor mind a magyar, mind a grúz nép sorsa döntő módon függött az itt születő elhatározásoktól.

A császári hadak ugyan erősen elnyomták a török hatalom alá nem jutott országrészeket, de azok bizonyos mértékben mégis megőrizték a magyar állam folytonosságát, vagy legalábbis annak látszatát. Erdélyt ekkor mind a Habsburgok, mind a törökök meg akarták kaparintani. A törökök Erdélytől való távoltartását az tette volna lehetővé, ha a szultán — évi adó és nagy ajándékok fejében — lemond Erdélyről és helyette minden felszabaduló erejével Ázsia ellen fordul és leszámol Perzsiával, valamint azokkal a grúz államokkal, amelyek Perzsiát támogatják. Ennek a tervnek a megvalósítását — tehát a régóta készülő török—perzsa békekötés meghiúsítását — célozta Verancicsék konstantinápolyi missziója.

A grúziai helyzet is rendkívül bonyolult volt. Itt az ország részekre szakadása — főleg belső okokból, a hűbéri rend végzetes törvényszerűsége következtében — már korábban végbement. Az egyes grúz államok — Kartli, Kahéti és Imereti, valamint a kisebb fejedelemségek — már a XVI. század elejétől defenzívába szorultak az oszmán és perzsa hódítókkal szemben. Sorsuk — földrajzi fekvésüktől, uralkodók rátermettségétől és egyéb okoktól függően — egymástól erősen eltérően alakult ki a XVI. század derekára.

Ha a részekre bomlott Grúzia urai összefogtak volna, sok reménnyel vehették volna fel a küzdelmet. Sorsuk mostoha alakulása első sorban Szamche-Szaatabago viszonyainak tulajdonítható. Ez a fejedelemség szerencsétlen földrajzi fekvésénél fogva (határos volt mind Törökországgal, mind Perzsiával), valamint „atabag” címet viselő uralkodóinak önzése és kalandorpolitikája miatt állandó felvonulóterepévé vált a két iszlám-hatalomnak. Az atabag-ok féltették önállóságukat a kartlii és imeretii királyoktól, és ezért inkább ellenségeiknek váltak adófizető hűbéreseivé. Országuk területéről a hódítók bármikor váratlanul lecsaphattak a szomszédos grúz országokra. Amikor Verancics követjelentéseiben arról olvasunk, hogy a török seregek életmiszerutánpótlásáról a grúzok gondoskodnak, ezeken a grúzonokon általában a mindenkori atabag alattvalóit kell érteni.⁷

Kartli tetterős, kiváló királya, I. Luarszab négy perzsa támadással szemben őrizte meg országa függetlenségét. Ezt követőleg a török tört reá, majd súlyos, de nem végzetes csapást kellett elszenvednie a perzsa sahtól. Verancics egész konstantinápolyi

⁶ Mint a Monumenta Hungariae Historica II. oszt. 2, 3, 4, 5, 6, 9, 10, 19, 20, 25, 26. és 32. köteteit.

⁷ N. A. Berdzenisvili—V. D. Dondua—M. K. Dumbadze—G. A. Melikisvili—S. A. Meszhia: Isztorija Gruzii. 1. köt. Tbiliszi, 1962. 288. 1.

és amasziai tartózkodása idején - így a török-perzsa békekötést követő időben is - folytatta harcát a perzsák ellen.

Kahétiaiban Levan király más politikát folytatott. Országát a rendkívül nehéz korszakban is a virágzás állapotában tartotta azáltal, hogy csak titokban támogatta Kartlit hősi honvédő harcaiban és látszólag engedelmességgel viseltetett a perzsa sah iránt, sőt olykor támogatta is azt a sirváni mohamedán emir ellenében.⁸

Nehéz dolga volt a szintén kiváló tehetségű Bagrat imeretii királynak, akinek a török váratlan nagyerejű támadásával kellett szembeállnia -- jóllehet hűbéreseinek engedetlensége eleve gátolta a sikeres védekezés lehetőségét. Az első török támadást győzedelmesen visszaverte ugyan, de a felbőszült oszmán újabb offenzívájával szemben alulmaradt. 1555-től Imereti kénytelen volt elismerni a szultán főhatalmát.

A többi grúz államnál lényegesen kedvezőbb helyzetnek örvendett a tengerparti Mingrélia, mely távol a hadszínterektől, megmaradt államisága sértetlen birtokában.

Verancsics a grúziai eseményekkel kapcsolatos híradásaiban mindig „georgiaiak”-ról, „Georgiá”-ról ír, és ezért az olvasó nem képes megérteni, miként lehetséges az, hogy ezek a grúzok egyik nap a török ellen, másik napon a török mellett harcolnak. A fenti helyzetkép adja meg a kulcsot Verancsics jelentéseinek megértéséhez. Különböző grúz országokról van szó! Ugyanakkor érthetővé válik az is, hogy miért állt oly nagy mértékben a grúz államok érdekében a török-perzsa háború továbbfolytatása. Céljuk azonos volt a magyar követ céljával. A grúzok is, a magyarok is megmaradásuk érdekében azt kívánták előmozdítani, hogy a két iszlám hatalom gyengítse tovább egymást s ne kapjon szabad kezet peremállamaik meggyengítésére, majd megsemmisítésére.

Verancsics Antal így magyarázza meg öccsének, Verancsics Mihálynak, hogy miért ment bele a török a magyar királlyal való fegyverszünetbe: „A török uralkodó a perzsák ellen háborút akart indítani és ezért békét kívánt hátrahagyni Magyarországon. Ázsiába készült haddal elindulni, hogy így csupán egyetlen ellenségre irányítsa figyelmét és mentesüljön minden gondtól”.⁹ Ez a felismerés végig elkíséri Verancsicsot fejtegetéseiben és mind Magyarországon, mind Grúzia vonatkozásában ismételtlen utal arra, hogy helyzetük a két mohamedán hatalom közötti viszony függvénye.

A királyhoz intézett 1553. október 5-i jelentésében¹⁰ bukkan fel először a török-perzsa háború eseményeinek ismertetése során a grúzok megnevezése. Egyebek mellett itt figyelmet érdemel az a tény, hogy a grúzokat a perzsák jelentős szövetségeseinek minősíti. „A perzsák királyáról eddig még semmi olyat nem tudunk, ami biztosnak volna mondható . . . Annyi azonban tény, hogy a perzsa nem fél az oszmántól és hogy a perzsa pártján vannak a nem kicsiny és nem is gyenge grúzok . . .” Verancsics — miként arra fentebb már rámutattunk — ekkor még nem tudja, hogy a grúzok ebben az időben nem alkottak egységes államot, hanem több kisebb királyságra és fejedelemségre szakadtak, melyek közül egyesek a perzsákkal, mások a törökkel *kényszerültek* tartani.¹¹ A későbbiek során elérkezik ehhez a felismeréshez.¹²

⁸ W. E. D. Allen: A History of the Georgian People. London. 1932, 140. l.

⁹ Verancsics III. köt., 2. l.

¹⁰ Uo. 107. l.

¹¹ E vitathatatlan tény világosságában igen különösen hat még ma is N. Jorgának a források túlságosan könnyed értékelésén alapuló összefoglalása a Verancsics első konstantinápolyi küldetését megelőző esztendőkről grúz viszonyairól (Geschichte des osmanischen Reiches. III. köt. Gotha, 1910. 118—119. l.). Jorga téves képet ad; öncélúnak állítja be a grúz nép létéért, fennmaradásáért vívott harcait, belső küzdelmeit, és ezzel sokban hozzájárult a grúz múlttal kapcsolatos egyes helytelen nézetek kialakulásához.

¹² A velencei követjelentések között elsőként Bernardo Lorenzo beszámolójában bukkannak fel a XVI. századi grúz belső viszonyok ismeretét mutató feljegyzések (*Albèri*: i. m., Ser. III., vol. II., 393. l.). Lorenzo jelentése plasztikusan tanúsítja a velencei diplo-

1553. november 1-i jelentésének számunkra legérdekesebb része¹³ szintén arról szól, hogy ha a török császár abbahagyja a perzsa hadjáratot, ismét teljes erejével Magyarország ellen fordulhat. Ugyanebben az írásában¹⁴ találkozunk először a perzsák és törökök között Sirván miatt felmerült, örökösen visszatérő problémával, melyet Verancsics és portai ismerősei az erdélyi problémával helyeznek párhuzamba.¹⁵ Ez a kérdés az egyik fő témája 1553. november 8-i híradásának is.¹⁶

1553. december 3-i jelentésében ábrázolja Verancsics a legplasztikusabban Erdély és Magyarország sorsának függését a török—perzsa háborútól. Verancsics itt kifejti:¹⁷ a török minden mesterkedése arra irányul, hogy Erdélyt végleg elvegye a magyar királytól. A béketárgyalások örve alatt is csak ezen munkálkodik. Az egyedüli, ami mentheti Erdélyt: a török—perzsa háború — és ezt a lehetőséget ki kell használni Erdély megtartása érdekében, minthogy ettől függ „egész Magyarország sorsa is — hiszen a török császárnak nincs elegendő ereje ahhoz, hogy mindkét irányban egyszerre háborúzzék”. Majd érezhető örömmel közli a királlyal, hogy az előcsatározások során a perzsák eddig sokkal nagyobb károkat okoztak a töröknek, mint viszont.¹⁸

1554. január 17-én arról tudósítja Verancsics a magyar királyt, hogy a szultán a telet Jeruzsálemben akarta eltölteni, de még oda sem ért, amikor híret vette a perzsa előnyomulásnak és annak, hogy emiatt Van vára is veszélybe került.¹⁹ 1554. március 30-i jelentéséből arról értesülünk, hogy a török a perzsa határvidéken, Sirván tartományban három végvárat készül építeni, ezekből akar rátörni a szomszédos perzsa területekre, hogy felperzselje azokat. A török óriási tömegű katonaságot indít Ázsia felé, „s mint beszélük, 600 lótehernyi pénzt — ami lovanként ezer aranyat jelent! — is útbaindított oda”. Majd leírja a perzsa uralkodó fortélyát, melyet annak érdekében alkalmazott, hogy kipuhatolja főembereinek igazi nézetét a török elleni háború kérdésében;²⁰ ennek eredményeképpen kitűnt, hogy az udvari tanács valóban egyhangúan követeli a törökkel, valamint a velük tartó grúzókkal való leszámolást.

mácia Grúzia iránti érdeklődését is. — Érdekes módon a Grúziával kapcsolatos ismeretek nagyjából ezen a színvonalon rekedtek meg az ezt követő évszázadok során, még jelesebb tudósok munkáiban is. *J. W. Zinkeisen* az oszmán birodalom történetéről írt terjedelmes munkájának III. kötetében elég hosszasan foglalkozik a XVI. századi Grúziával (192 — 198. l.), de ezirányú ismeretei még mindig elsősorban Tommaso Minadoi kitűnő, de régen túlhaladott munkáján alapulnak. Míg Verancsics mindig világosan megkülönböztette a grúzokat a mingrélektől, addig Zinkeisen (1803 — 1863) így kezdi a grúzokról szóló fejezetet: „Das Volk der Georgier oder Mingrelen . . . zerfiel damals in vier Hauptstämme”; mindezt a továbbiakban hasonló tévedések és pongyolások követik.

¹³ Verancsics III. köt., 125. l.

¹⁴ Uo., 127. l.

¹⁵ „. . . van egy bizonyos Sirván nevű tartomány a perzsa király birtokában, melyet a török császár magának követel a perzsa királytól, s melynek fejében békét ígér ez utóbbinak. De a perzsa király kijelentette, hogy Sirvant nem adja oda, csak a nyakával együtt . . . Azok, akik nekünk ezt a hírt hozták, azt mondták, hogy a török császárnak éppen olyan ügye van a perzsa királlyal Sirván vonatkozásában, mint Felsőgeddel Erdély vonatkozásában. . .”

¹⁶ Verancsics III. köt., 134. l.

¹⁷ Uo., 153. l. — Egyébként ugyanígy látja ezekben az években a helyzetet Antonio Erizzo is, a velencei köztársaság portai követe (*Albèri*: i. m., Ser. III., vol. III., 132. l.).

¹⁸ 1553-ban — a későbbi évekhez viszonyítva — Verancsics még kevésbé ismerte és ismerhette a török—perzsa háborúnak Grúziával kapcsolatos sok friss eseményét. Ezekről a velencei köztársaság egy névtelen ügynökének ezében Aleppóban összeállított jelentéséből értesülünk; ezek előzményeit adják azoknak az eseményeknek, amelyekről Verancsics 1554-ben számol be (*Albèri*: i. m., Ser. III., vol. I., 256, 259. l.).

¹⁹ Verancsics III. köt., 178, 196. l.

²⁰ Uo., 221. l.

Néhány hét múltán, 1554. május 3-án Ferdinánd királyt arról tájékoztatja, hogy a szultán rövidesen mintegy 50 háromsorevezős gályát küld az Égei-tengerre. „... Ha a hírhozók nem csinálnak meg bennünket, tíz gályát a Fekete-tengerre is ki fog küldeni, hogy ezek átszállítsák a krími tatárokat Kappadokiába, a grúzok ellen, kik — mint mondják — alig lesznek ötvenezen.” Verancsics mindehhez még hozzáfűzi, hogy nem szavától e hírek valóságáért.²¹

Következő, 1554. augusztus elején kelt leveléből azonban kitűnik, hogy fenntartásai indokolatlanok voltak: a szultán valóban elindította hajóhadát — és ezekkel a mingrélek eléggé alaposan elbántak: „... azokat a háromsorevezős gályákat, amelyeket a tatárok átszállítása végett a Fekete-tengerre irányítottak, a mangrel (sic!) népek, akik Colchistól északra élnek s akiket régebben manrul-oknak (sic!) neveztek, beszorították egy folyóba, és ezek a hajók most nem tudnak sem előre, sem hátra haladni. E hajók megsegítésére most másik háromat szerelnek fel s nagy szavak hangzottak el a gyors intézkedés szükségességéről. Ám úgy tűnik, hogy útbaindításuk annál lassabban fog menni.”²²

Verancsics 1554. szeptember 4-i²³ és október 1-i²⁴ jelentésében a grúzok ismét a törökök szövetségesei²⁵ gyanánt szerepelnek, amiért aztán a perzsák a legszörnyűbb kegyetlenséggel üldözik őket. Szeptember 4-i közlése szerint a perzsák, futást színélve, a Naksiván-hegynél a törökök hátába kerültek. A menekülő török csapatok egy név szerint meg nem jelölt várban találnak menedéket. E vár őrségének eredetileg az volt a feladata, „hogy biztosítsa a grúzokat, akik a török sereg részére az élelmezésről gondoskodtak”. Most ez a várórság fel akarta tartóztatni a perzsákat, legalább addig, amíg a török — megfáradt hadseregével — Erzerumba nem érkezik. Ámde a perzsának nem az volt a szándéka, hogy megtámadja ezt az erős várat, „hanem a legerőltetettebb menetben a grúzok ellen vonult, akik iránt haraggal volt eltelve. Ugyanis visszaemlékezett arra, hogy a grúzok, akik vele korábban szövetséget kötöttek, szavuk megszegésével elpártoltak tőle és élelemmel látták el a törököket. Ezért most borzalmas öldökléssel, a csecsemőknek sem irgalmazva, halomra mészárolta a grúzokat bosszújában. És miután tüzzel-vassal megfenyítette ezt az egész tartományt, a gondolatnál is sebesebben visszafordult a még menetelő törökre, s azt — sebet s halált osztogatva — egészen Erzerumig üldözik.” Ugyanebben a jelentésében Verancsics újabb híradással szolgál azokról a tatárokról, akik a szultántól azt a parancsot kapták, hogy törjenek rá Sirván tartományra. „A perzsák ellenállás nélkül, színlelt gondatlansággal bebocsátották őket, de mihelyt szélesebb területen kezdtek pusztítani, körülfogták őket, nagyrészüket leölték; azokat pedig, akik futással szabadultak a veszedelemből, a cserkeszek fegyverei fogadták és a mintegy 30 000 emberből vajmi kevés tért vissza hazájába.”

²¹ Uo., 253. l.

²² Uo., 306. l.

²³ Uo., 324—327. l. — Némileg bővebb változatát ld. Verancsics VII. köt., 185—190. l.

²⁴ Verancsics III. köt., 342—343. l.

²⁵ Ezekben az évtizedekben a velencei követjelentések is nem egyszer a törökök szövetségeseinek nevezik a grúzokat — ugyanakkor beszámolnak arról is, hogy a perzsák milyen sokat köszönhetnek a grúzok segítségének. Az oszmán hadsereg erejének ismertetése során rendszerint rámutatnak arra, hogy a szultán segédsapatait („forze ausiliare”) Európában a tatárok, moldvaiak és havasalföldiek, Ázsiában a grúzok és kurdok képezik. De kiemelik, hogy míg a többiek adófizetők és alávetettek, addig „li Giorgiani sono liberi e non tributari, i quali col numero di trenta mila cavalli fanno maggior l'esercito del Gran Signore” (Garzoni Costantino jelentése, *Albèri*: i. m., Ser. III., vol. II, 144. l.). — Szamche-Szaatabago fejedelemség politikájára ld. *N. Berdzenisvili—I. Dzsavahisvili—Sz. Dzsanasia*: Isztorija Gruzii. I. köt. Tbiliszi, 1946, 340—342. l.

1554. szeptember 27-i jelentésében visszatér korábbi, 1554. május 3-i, valamint augusztus első napjaiban írt híradásaira, azokat kiigazítja, és sok jelentős hadivonatkozású adattal szolgál a grúz országokra vonatkozólag.²⁶ „Az elmúlt nyáron szultáni parancsra háromsorevezős gályák futottak ki a Fekete-tengerre — először öt, majd később még három —, de egészen más rendeltetéssel, mint amelyet a kifutáskor közöltek. Ugyanis a török semmit sem tesz megtevesztési szándék nélkül. Az első öt gályát sem azért küldték, hogy azok a krími tatárok Ázsiába való átkelését fedezzék, s az utóbbi hármat sem azért, hogy a Rioni-folyón veszélybe került előző hajók segítségére siessenek, mivelhogy azok az egész idő alatt sehol sem kerültek veszélybe. Az igazi oka az volt, hogy behajtsák az adót a mingrélektől, valamint a Colchis felett lakó grúzoktól — és hogy szemmel tartsák az ottani parti vizeket avégből, hogy az európaiak ne tudjanak ágyúkat eljuttatni a perzsákhoz. Ugyanis hírért vették annak, hogy kaffai kereskedők útján erre készülnek. Ez volt az igazi oka az első öt hajó elküldésének. A következő hármat viszont az Azovi-tengerre küldték a kozákok és az oroszok ellen, a krími tatárok megsegítése céljából. Az oroszok és a kozákok ugyanis szövetséget kötöttek a tatár kán ellen és nagy sereget fegyvereztek fel, és a Don-folyón is hajóhadat indítottak útnak (vízijárműveik egyenként 25 ember befogadására alkalmasak és — mint hírlík — a magyar sajkákhoz hasonlítanak). A sereg és a hajóhad betört a krími tatárok országába, kihasználva azt az alkalmat, hogy a tatárok Perzsiában harcoltak a török oldalán. Az oroszok és kozákok serege azonban megállt a határon s csupán 30 000 fegyverest küldtek — fosztogatás céljából — a hajóhaddal. Még mielőtt a török gályák odaértek volna, az oroszok és a kozákok az Azovi-tengertől kezdve végigportyázták az egész Don-vidéket, s miután még a törökök is károkat okoztak, visszatértek saját területükre. Ugyanis ezt a tájat összefüggő erdőségek borítják, s ezekből a tatárok sok faanyagot termeltek ki és halmoztak fel, részben különféle ács munkákhoz szükséges anyagok készletezése végett, részben gályák és egyéb hajók építéséhez. Amikor a parton rábukkantak arra a nagymennyiségű anyagra, mely összegyűjtve és halomba rakva csak szállítóhajókra várt — az egészet felgyűjtötták. Amikor a törökök végre megérkeztek Kaffa városába, a tatárok közölték velük, hogy már nincs szükség a segítségükre, mivel az ellenség már régen elvonult a zsákmánnyal...” Ugyanebben a jelentésben Verancsics beszámol arról a híresztelésről is, hogy Thurgut (más néven Dragut), a kor rettegett kalózvezérének támogatására a török gályákat akar küldeni. „Sietve jelentést teszek Felsőgedhez, hogy... Andrea Doriát kellő időben értesíteni lehessen: folytassa nyugodtan az ostromot, mert a rablók innen semminő támogatást nem fognak kapni... A török gályákon magyar rabok is voltak, jó ismerőseim, akiktől fenti értesüléseimet szereztem, valamint a korábbi leveleimben írt tatárvonatkozású adatokat, ti. hogy ezek a tatárok Sirvannál vereséget szenvedtek... Úgy mondják, hogy a 40 000 hadrakelt tatárnak mintegy felét a perzsák emésztették el, azután sokakat a cserkeszek (a Krim-félszigettel átellenben lakozó nép, melyet a régiek — Strabo szerint — zigo-eknek neveztek).” Végezetül megírja, hogy a megvert és hazatért tatárokat, „amiért gyáván viselkedtek a cserkeszekkel és perzsákkal szemben”, orr- és füllevégással büntették.

1554. október 1-i levele további adatokkal egészíti ki az előző jelentésekben nyújtott helyzetképet. Egyben azt is megtudjuk belőle, hogy Verancsicsék nem rettentek vissza vakmerő lépésektől sem, amikor meg akarták ismerni a szultán valódi szándékait: „Szeptember hó 28-án és 29-én két futár érkezett a hadseregtől... és e jelentések másolatát megszereztük”. Majd kitűnik a levélből az is, hogy a török — a perzsa haderő irányában menetelve — abban a városban hagyta hátra valamennyi ágyúját, amelyben a részére élelmiszert szállító grúzok helyőrsége volt elhelyezve; csupán tábori

²⁶ Verancsics III. köt., 339. l.

ágyúit vitte magával. (Verancsics nem nevezi meg ezt a várost. — T. L.) A közelgő perzsák erejétől félve azonban úgy határozott, hogy tízezer lovast és sok janicsárt küld ki, hogy azok vonják ki a veszedelemből az ágyúkat és az őrkatonasággal együtt biztonságban kísérjék Erzerumba. De a perzsa király fia mindezekről tudomást szerzett s megtámadta a török csapatokat, elfoglalta a várost és lemészárolta az egész helyőrséget, valamint a lakosság egy részét, s elvitte az ágyúkat.

1554. november 17-i jelentésében — egyebek mellett — azt írja Verancsics, hogy a török — perzsa béke ügyében nincs semmi újság, de Sztambulban kevésbé bizakodnak benne, mert a keringő hírek szerint Grúzia határvidékén a perzsa nagymennyiségű török fegyvert és egyéb hadifelszerelést zsákmányolt, nem is szólva a foglyulejtett török katonákról.²⁷

Az 1554. november 27-i jelentés — mely elsősorban azt elemzi, hogy a török szultán és Ferdinánd között már régen nyélbe lehetett volna ütni a békét, főleg az előző évben, a szultán legidősebb fiának, Musztafának kivégzése előtti időben — Verancsics rámutat arra, hogy két nagy lehetőség már füstbe ment, de egy harmadik még mindig nyitva áll a békekötésre: „ha a mi békénk megkötése körüli tárgyalásokban eredményt tudunk elérni, még mielőtt a törökök ráveszik a perzsákat a békére (melyet a törökök teljes erővel szorgalmaznak); ugyanis a török abban reménykedik, hogy mihelyt nyilvánvalóvá válik, miszerint már nem kell tartania a mi fegyvereinktől, nagyobb félelmet gerjeszthet mind a perzsák királyában, mind pedig a grúz népekben.”²⁸

Az egész beszámoló — akár a többi — kitűnő kiegészítését nyújtja annak a bonyolult képnek, amelyet Hammer,²⁹ Zinkeisen³⁰ és a Verancsics-anyagból viszonylag igen keveset merítő Jorga³¹ nyújt ezeknek az éveknek sztambuli politikájáról.

1554. december 1-én Verancsics a törökök várható terveiről tájékoztatja a királyt.³² Mivel Sztambulban úgy látják, hogy sem a perzsával, sem a magyar királlyal nem sikerül békét kötni, ezért a Fényes Porta azt tervezi, hogy „Görögország és Thrákia beglerbégjét egy hadsereggel Magyarországra küldi, egy másik hadsereg pedig — a szultán személyes vezérletével — megindul a grúzok ellen, akik a perzsák oldalára álltak és — mint mondják — nagy akadályt jelentenek a szultán számára a perzsák leigázását célzó tervei megvalósításában”. Tehát a grúzok — Verancsics előadása szerint — ismét mint a perzsák leghatalmasabb szövetségesei szerepelnek a török elképzelésekben.

Az oszmánok Grúzia elleni készülődéseivel foglalkozik Verancsics 1554. december 13-án kelt levele is.³³ E levélben arról számol be a királynak, hogy „a török a jövő évre háborút tervez a grúzok ellen, mivel a grúzok hadereje tanúsította vele szemben a legerősebb ellenállást s emiatt nem tudta a perzsa királyt leigázni”. A törökök ezen túlmenő, álnok tervezgetéseiről is beszámol Verancsics ezt követően.

December 19-én kelt jelentésében Verancsics már befejezett tényként szól arról, hogy „a grúz uralkodók a perzsák pártjára álltak s mindenképpen arra törekednek, hogy a béke ügyét meghíúsítsák. Ezért a szultán elhatározta, hogy háborút indít a grúzok ellen, hacsak a grúzok le nem mondanak e vakmerő szándékukról s nem állnak át az ő oldalára.”³⁴

²⁷ Uo., 373—374. l.

²⁸ Uo., 378. l.

²⁹ Geschichte des Osmanischen Reiches. 3. köt. Pest. 1828, 278—337. l.

³⁰ Geschichte des osmanischen Reiches in Europa. 2. köt. Gotha. 1854. 866—913. l.

³¹ Geschichte des Osmanischen Reiches. 3. köt. Gotha. 1910, 116—124. l.

³² Verancsics III. köt., 385—387. l.

³³ Uo. 391. l.

³⁴ Uo. 394—395. l.

Az 1554. december 29-i követjelentésből³⁵ először az tűnik ki, hogy a perzsa követ megbízottja a Porta tudtára adja: a sah változatlanul óhajtja a békét, de tavasz előtt a követ nem tud útra kelni. A törökök e halasztó válasz után nem sok reményt fűztek a közeli békekötéshez és cselre gyanakodtak. Ezért a következő esztendőre is kitűzték a hadielőkészületeket. De közben a perzsa király fia erős lovashadsereggel betört azoknak a grúzoknak a földjére, akik a török oldalán állnak s nagy pusztítást és mészárlást vitt végbe közöttük. Az egyik legtekintélyesebb grúz fejedelmet fogságba hurcolta.³⁶ A törököket felbőszítette ez az erőszak és tüstént a perzsák ellen küldték Van várának parancsnokát, hogy álljon bosszút a grúzokat ért károokért és a grúzokon esett sérelmekért. Ám a büntetőexpedíció csúfos kudarccal végződött; az üldöző török csapatokat Tebrisz városa mellett a perzsák tönkreverték, ami miatt a szultán akkora haragra gerjedt, hogy a felelőssé tett Ahmed pasa élete jóideig cérnaszálon függött. Mindebből arra a következtetésre jut, hogy a török—perzsa béke még mindig messze van a megvalósulástól: „azt is hallottam suttogni, hogy a szultán 100 háromsorevezős gályából álló hajóhadat — nagyszámú janicsárral — akar kiküldeni a Fekete-tengerre, azzal a feladattal, hogy a Rioni-folyón jusson el a grúzok — akiket a régiek iber-eknek neveztek — területének határára. Ha ez igaznak bizonyulna, úgy nyilvánvaló, hogy háborút indít a mingrélek és cserkeszek ellen, akik közül az előbbieket kolhisziaknak, zich-eknek nevezik és akik a grúzok szomszédai és szövetségesei.”³⁷ Mindehhez azonban hozzátéveszi, hogy e hírek még nem tekinthetők véglegeseknek.

1555. január 20-án a Verancsicsból és Zay Ferencből álló magyar küldöttséghez egy harmadik diplomata is csatlakozik: Busbecq Augerius.³⁸

1555. május 10-én dús ajándékokkal felszerelve Amasziába érkezik a sah követe — és május 29-én létrejött a török—perzsa béke, amelynek előrelátható következményeitől teljes okkal aggódtak oly mélységesen — minden látszólagos érdeklentét ellene — mind a grúzok, mind a magyarok. Verancsics és követtársai szintén Amasziában tartózkodnak és utolsó percig mindent elkövetnek, hogy megakadályozzák ezt a békekötést. Még az aláírás előestéjén is azzal biztatják a török főembereket, hogy inkább velük kössenek békét, mert így a szultán teljes erejével a perzsák és a perzsákat támogató grúzok ellen fordulhat. Ugyanakkor az egyes grúz államok vezetői — tekintet nélkül arra, hogy körülményeik parancsoló ereje folytán törökbarát vagy perzsabarát politikát kényszerültek folytatni — jól tudták, hogy a török—perzsa békekötés elősorban azt fogja jelenteni, hogy Szulejmán és Tahmaszp, mihelyt nem kell egymástól tartaniok, elsősorban a grúz államokon fognak megosztzkodni. Vagyis — mint arra már rámutattunk — mind a grúzoknak, mind a magyaroknak az volt a természetes érdekük, hogy a két mohamedán óriás továbbra is egymás erejét eméssze fel.

Sajnos, Verancsics Antalnak az amasziai török—perzsa békekötéssel foglalkozó részletes jelentése nem maradt reánk. De II. Henrik francia király szintén Amasziában időző diplomatájának, Henri de Codignacnak³⁹ urához intézett jelentéséből is az tűnik ki, hogy még a béke megkötésének előestéjén sem volt bizonyos a tárgyalások kimenetele. De Codignac azt jelenti királyának, hogy a közelmúlt napokban bizalmasan figyel-

³⁵ Uo. 399—401. 1.

³⁶ Uo. 399. 1.

³⁷ Uo.

³⁸ *Busbecquius Augerius Gislenius: Itinera Constantinopolitanum. Antverpiae. 1581; ugyanő: Epistolae quatuor. Parisiis, 1595; ugyanő: Reyssen und Bottschaffen. Frankfurt a. M. 1596; Lettres du Baron de Busbec, ambassadeur de Ferdinand I., roy des Romains, de Hongrie. Paris, 1748.*

³⁹ Vö. *C. D. Rouvilland: The Turk in French History, Thought and Literature (1520—1660). Paris, é. n. 122—127, 197, 421. 1.*

meztették: Ferdinánd király Amaszíába érkezett követei nagyjelentőségű tárgyalásokat folytatnak. A francia diplomata úgy tudja, hogy a Nagyúr értésükre adta: nem tartja fontosnak, hogy békét vagy fegyverszünetet kössön Ferdinánddal, de elfogadható megoldást kínál neki, hogy aztán Európában állomásozó seregeit is a perzsák és a grúzok ellen fordíthassa.⁴⁰ Azonban végül is a perzsák diplomáciai erőfeszítései — melyeket a franciák hatásosan támogattak — bizonyultak eredményeseknek.

Verancsics 1555. október 10-i jelentése általános európai, ázsiai és afrikai hadszíntér-tudósítással szolgál a királynak. A békekötés ellenére ugyanis újból helyi harcok lángoltak fel az oszmánok és a perzsák között.⁴¹ Grúziával közvetlenül csak egyetlen mondat foglalkozik. Eszerint a perzsa uralkodó fiának hadakozásai lanyhulóban vannak. A sah mindedig semmi ellenséges eszelekményt nem kezdeményezett a szultán határai ellen, jóllehet szó esett ilyesmiről — jegyzi meg Verancsics, aki előző levelében fenntartással ugyan, de elég részletesen ismertette az erről szóló híreket — sőt meg is hívta a szultánt fia lakodalmára; egy grúz fejedelem leányát vette feleségül.⁴²

Az 1555. november 1-i jelentés e cáfolat cáfolatát tartalmazza: „Végül is a perzsának azok a hadmozdulatai, amelyekről már két levelünkben is beszámoltunk . . . nem bizonyultak hamis híreszteléseknek. Zalmanaz⁴³ jelentős város Perzsiában, kiterjedt, termékeny vidékkel, — írja Verancsics és hozzáteszi, hogy itt termelik ki a legfinomabb sőt, búzája és egyéb terménye pedig oly bőséges, hogy rengeteg embert el tud látni élelemmel. E városban török helyőrség állomásozik, mely állandóan zaklatja az egész vidéket. A helyőrség katonái egészen Tebrisz városáig is elkalandoznak, sőt azt rendszeresen adóztatják is. Úgy látszik, a perzsa megkésetten döbbsen rá, hogy rossz békét kötött,⁴⁴ hiszen a béke nem tartalmaz utalást a város hovatartozására nézve. Verancsics szerint ezt a várost sem a török, sem a perzsa nem nélkülözheti. Ugyanis ha a török biztosítani akarja uralmát a grúzok, a bagdadi tartomány és Van vára felett, úgy feltétlenül birtokolnia kell ezt a várost; a perzsák pedig nem tűrheték, hogy saját területükbe ékelődjék be ez a török garnizon, — akárcsak az északmagyarországi Fülekk vára, amelyben szintén török helyőrség ült, bár meg nem hódolt magyar terület vette körül. A perzsa háborúval fenyegetőzik arra az esetre, ha a török nem adja vissza a várost. Ezután azt is elmondja Verancsics, hogy Iszmael, a perzsa trón örököse csellel akarta visszafoglalni a várost, de a sah megghiúsította a terv végrehajtását.⁴⁵

Verancsics 1556. évi követjelentései — mint azt Szalay László megállapítja⁴⁶ — nyomtalanul elvesztek vagy esetleg még lappanganak. Egy 1556. július 1-én Konstantinápolyban kelt jelentését megtaláltam, de szempontunkból ez kevésbé érdekes.⁴⁷

⁴⁰ *E. Charrière*: *Négociations de la France dans le Levant ou correspondences mémoires et actes diplomatiques*. Paris. 1850, 333—334. l. — és *G. Ribier*: *Lettres et mémoires d'estat des roys, princes, ambassadeurs etc.* Paris. 1666, 556. l.

⁴¹ Ezt természetesen a grúzok is szívtották, miként az még egy 1556. december 3-i drinápolyi bizalmas jelentésből kitűnik: „Venerno doi Signori Georgiani, quali dicono che il Persiano li molesta ogni giorno, et che ha in ordine molta gente, loro se dubitano che alla averta non venga sopra di loro, alliqualli Giorgiani anchora non, e, datta la risposta, quello sapero di cio avisano à Vestra Maesta” (*E. Hurmuzaki*: *Documente privitoare la istoria Românilor*. Bucureşti. 1888. II/1 köt., 353. l.

⁴² Verancsics IV. köt., 102. l. és *Jorga*: i. m. III. köt., 103. 104. és 128. l.

⁴³ Feltehetően azonos Selmaz-zal, mely igen gyakran szerepel a török — perzsa háborúkban, *Vö. Medzibrodsky E.*: *A XVI—XVII. századi török — perzsa háborúk kérdéséhez* (*Acta Historica*, Tom. X, Szeged, 30. l.) — és Micheli Giovanni követjelentése (*Albèri*: i. m., Ser. III., vol. II., 273. l.).

⁴⁴ A már említett 1555. máj. 29-i török — perzsa békekötésről van itt szó (*Jorga*: i. m. III. köt., 125. l.).

⁴⁵ *Vö. Jorga*: i. m., IV. köt., 127—128. l.

⁴⁶ Verancsics IV. köt., 176. l. (lapalji jegyz.).

⁴⁷ O. L., gr. Zichy-család szélyi levéltára, fasc. 16. No. 17.

1557. január 8-i jelentésében így foglalja össze a török gondjait: „nem kétséges, hogy a birodalmán belüli mozgolódások megfékezésére is jókora katonai erőre van szüksége, ugyanakkor féken kell tartania a perzsát, nem hanyagolhatja el a tengeri hadrakészülődést sem, valamint segítségét kell nyújtania tatár szövetségeseinek is, mert ez utóbbiak egyébként aligha állhatnak mellette egy magyarok elleni háborúban, ha most meg nem oltalmazza őket az oroszokkal szemben.”⁴⁸

Ugyanebben a jelentésében a továbbiakban a Perzsiában észlelhető megmozdulásokról megállapítja, hogy „azok nem aludtak ki, sőt egyre hevesebbekké válnak, miután Musztafa személyében új vezetőjük támadt, aki a cserkeszeknek nevezett zich-ek nemzetéből származik. Ez a nép a Fekete-tenger mellékét lakja; Kolhisznak és a grúzok-lakta Ibériának a szomszédai”⁴⁹ Ezt követően részletesen beszámol a sirváni eseményekről.

1557. február 16-án Verancsics és követvárosa újból a perzsa mozgolódásról ad hírt, melyet most már mindenfelől megerősítettek. „A dologról bizonyosságot tesznek azok az Ázsiából Sztambulba érkező fejedelmek és követek, akik — mint hírlík — Musztafa és a perzsák erőszakoskodásait panaszolták fel. De a grúzokon, kurdokon és babiloniaiakon kívül meg fog érkezni a mingrélek (akiket korábban kolhisziaioknak neveztek) fejedelme is. Ez — háromszáz személyből álló kísérettel — azért érkezik, hogy panaszt emeljen a vele szomszédos cserkeszek ellen, akik e Musztafa szövetségesei és megtámadták őt.”⁵⁰

Ezen előzmény után 1557. március 1-i levelében már a mingrél uralkodó megérkezéséről számol be Verancsics: „... a mingrélek uralkodójának ideérkezéséről már biztos értesüléseink vannak. Február 16-i levelünk elküldése után egy nappal tengeri úton érkezett ide... Számot adunk megérkezéséről és helyzetéről, nehogy népünk körében tekintélyesebb személyiségnek véljék, mint aminő a valóságban. Úgy érkezett ide, mint »minden mingrélek királya« — ezt az elnevezést is csak a minap vehette fel —, ám ennek ellenére se tulajdonítson senki igazi nagy hatalmat ennek az ellenségünknek... Ugyanis — mint mondják — bár terjedelmes föld és nagyszámú nép élén áll, még sincs számottevő ereje. Vagyona meg éppenséggel semmi. Nem is viselkedik másként, csak úgy, mint bárki a népéből. Mindenki előtt — és nem csak paraszti köznépbeliekből s erdei emberekből álló kísérete előtt — közönséges embernek mutatkozik. Ha nem használná a királyi címet, bizony senki sem hinné, hogy király. Nincs semmiféle udvartartási rendje, viselkedéséből hiányzik a tekintélyesség, arra sem ügyel, hogy kidomborítsa méltóságát; rendkívül fesztelenül viselkedik mindenki irányában. Intézkedtünk, hogy emberei közül valakit hozzánk vezessenek, avégből, hogy megtudjunk valamit erről az országról. Amikor ezt a kérésünket elébe terjesztették, megparancsolta, hogy adják tudtunkra a következőket: ő is keresztény s nemcsak arra áll készen, hogy bárkit hozzánk küldjön, hanem ő maga is szívesen felkeresne bennünket, ha erre engedélyt kapna a város kormányzójától. Ugyanis őt éppúgy szigorú őrséggel őrzik, mint bennünket. Ám jelentőségének megítélésénél figyelembe kell venni, hogy a fejedelem saját maga jött követségbe, bár sem erőhatalom, sem parancsoló szükségesség nem kényszerítette erre, csupán azért — mint mondják —, hogy a vele szomszédos népen, a cserkesz nemzetet bosszút állhasson, mert tudomása szerint atyját ezek ölték meg. A most következő nyáron hadat akar ellenük indítani, s felismerte, hogy saját szárazföldi haderejében vajmi kevéssé bízhat a cserkeszek ellenében, akik sokkal erősebbek a mingréleknél és csak akkor számíthat a sikerre, ha tengeri haderővel is rendelkezik. Az a célja, hogy a

⁴⁸ Verancsics IV. köt., 230. l.

⁴⁹ Uo. 236. l.

⁵⁰ Uo. 244. l.

szultántól háromsorevezős gályákat szerezzen segítségül, s ennek érdekében ajándékot is hozott neki: valami csészét, mely olyan drágakőből készült, amelynek még a nevét sem ismerjük. Ezt azonnal a szultán pecsétje alá zárták. A közzsájon forgó hírek szerint olyannyira ragyog, hogy még éji sötétben is bőven ontja a fényt . . . Arról is hírek keringenek, hogy még adófizetésre is kötelezi magát; ez alól eddig mentes volt. Ez azonban még nem nyert megerősítést. Ám a fentebb mondottak után ennek sem volna nagy jelentősége.” Ezt követőleg Verancsics a mingrélek földjét gyenge minőségűnek, terméketlennek nevezi, a magukkal hozott készletet — mely viaszból és selyemből áll — sem becsüli sokra. „Minden bizonnyal ezek Mingréliának fő termelvényei. Ezekből akar-nak a basának is ajándékot adni, de a királynak magának is ebből kell fedeznie itteni tartózkodásának költségeit, hiszen a mingrélek nem használnak pénzt, nincsen sem aranyuk, sem ezüstjük, és odahaza is cserekereskedelmet folytatnak (mind egymás között, mind az idegenekkel). Azt majd csak a későbbiek során fogjuk megtudni, hogy mit is fog magával vinni viszonzás vagy adomány címén ez a mingrél uralkoló, név szerint Dadiani, a kincset érő csészéért — és a még nagyobb kincset érő szabadság eladásáért. Az általános vélemény szerint a török hajóhad kifutása miatt még a kért gályákat sem kaphatja meg azonnymóban. A hajóhadra ugyanis egészen más, ennél sokkalta fontosabb célok megvalósításához van szüksége a szultánnak. Lehet, hogy a három evezősorosnál kisebb, de mégis vasalt orrú, a tengeri hadviselésre szintén alkalmas hadihajókat enged át neki.”⁵¹

Verancsics ellenségnek minősíti a mingrél uralkodót, mivel minden ország, amely Törökország mellé állt, Magyarország szempontjából ebbe a kategóriába tartozott, tekintet nélkül arra, hogy keresztény volt-e vagy sem. Viszont ugyanúgy ipso facto szövetségeseznek minősült Verancsics szemléletében és szóhasználatában bármely mohamedán ország — így elsősorban Perzsia —, mely az oszmán hatalom ellen harcolt. De az sem vitás, hogy a párizsi, londoni és egyéb udvarokban járt Verancsics látásmódjában nem egyszer megmutatkozik a Kelet iránti értetlenség; pl. amikor jóformán nem is tekinti uralkodónak azt a fejedelmet, „akinek nincs semmiféle udvartartási rendje, viselkedéséből hiányzik a tekintélyesség s nem ügyel arra, hogy kidomborítsa méltóságát;” aki „nem viselkedik másképpen, csak úgy, mint népének bármely más fia” — vagyis nem él az európai udvarokban honos szertartásmesteri etikett és tömjénezés légkörében.

1557. április 9-én azt jelenti, hogy Bebek Ferenc március 24-én Drinápolyba érkezett, hogy török katonai támogatást kérjen Ferdinánd király magyarországi trónjának megdöntéséhez. Azonban Bebek nem talál támogatóra. A szultánt igen sok ok gátolja és akadályozza a közbelépésben; a perzsiai nyugtalanságok elvonják Magyarországtól, és Ázsiában kötik le. „Általános az a vélemény, hogy — amennyiben nem sikerül e nyugtalanságok okát lecsillapítani — bizonyosan inkább Ázsiába, mint Magyarországra viszi át a háborút. E mozgolódások nagyméretűek s napról napra erősödnek. Március 28. és április 8. között tíz futár érkezett a határvidékről, s ezek a futárok azt a teljesen megbízható hírt hozták, hogy a perzsa uralkodó hadseregével már elfoglalta Tebriszt, egyik fia egy másik hadsereggel a nemrég meghódított tartományból érkezett meg, míg másik fia egy további hadsereggel elfoglalta Sirvánt s nagy erővel megkezdte a grúzok pusztítását. Ilyképpen három irányból felfejlődve öt határmenti helységet követel vissza a szultántól és háborúval fenyegetőzik arra az esetre, ha ezeket nem kapná meg.”⁵²

⁵¹ Uo. 249–251. l. — Megértőbben foglalkozik Levan Dadiani fejedelem sztambuli szereplésével Verancsics követtársa, Busbecq (A. Gislénii Busbeqvii omnia quae extant. Lugdunum Batavorum, 1633, 202. l.).

⁵² Verancsics IV. köt., 261. l.

Ugyanebben a jelentésében így vázolja a török államvezetés gondjait: „A franciák a hajóhad beavatkozását kívánják; Itália erősen háborog; az oroszok, kozákok és cserkeszek a Fekete-tenger mellékét nyugtalanítják; a tatárok is, a mingrélek is igénylik saját részükre a segítséget. Ezért a Porta vajmi nehezen tud dönteni mind a szárazföldi, mind pedig a tengeri ügyekben. Nem tudja, ellenünk bontson-e zászlót, vagy pedig a perzsa ellen; nem tudja, hogy elküldheti-e hajóhadát az itáliai vizekre, tekintettel az itáliai fejedelmek állhatatlanságára és a franciák haragjára; ez utóbbiak nem szünek meg őket gyalázni a tudtuk nélkül megkötött, majd könnyelműen megszegett fegyverszünet miatt.”⁵³

Verancics e levele után néhány hónappal Zay Ferenczel együtt hazatér Magyarországra, ahonnan csak tíz év múltán, 1567-ben tér vissza Sztambulba, újabb diplomáciai küldetésben. Utolsó sztambuli hónapjai folyamán még néhány igen érdekes jelentést küld királyának, ezek azonban — bárha tele vannak perzsa vonatkozásokkal — már nem foglalkoznak közvetlenül sem grúziai hadműveletekkel, sem Grúziával kapcsolatos diplomáciai eseményekkel.

Verancics Antal második (1567—1568) portai küldetésének iratanyagában⁵⁴ lényegesen kevesebb grúz vonatkozást találunk. Figyelmét elsősorban a török—perzsa viszony várható alakulása köti le és alig találunk Grúziával kapcsolatos utalásokat.

1567. október 7-i terjedelmes jelentésében csak egyetlen bekezdés foglalkozik a perzsa ügyekkel.⁵⁵ Ugyanezen év december 7-én a császár velencei követéhez, Dornberg Vidhez írt levelében már bővebben emlékezik meg e tárgyról.⁵⁶ 1567. december 21-i, Ferdinándhoz írt jelentése hosszasan foglalkozik a perzsa szövetség értékével,⁵⁷ a Van körüli hadieseményekkel.⁵⁸ Singkmoser Márkhoz, Miksa alkancellárjához írt levelében a perzsa kérdés, a perzsák értékelése mellett ismét szóba kerülnek a grúzok is: „a perzsa uralkodóról sok mindent kiagyalnak és terjesztenek nyilvánosan. Mozdulatait most is eltitkolják, de továbbra is arról álmodoznak és fecsegnek, hogy követe ide fog érkezni. Ám minthogy követe még mindig nem jelent meg és a perzsákkal szomszédos népek, mint a bagdadiak, karamánok, a grúzok és mások csaknem nap mint nap kérnek tanácsot és segítséget ettől az uralkodótól (ti. a perzsától. — T. L.), sűrűn küldözve hozzá követeket, ebből is kitűnik, hogy mennyi hitelt lehet tulajdonítani ezeknek a koholmányoknak.”⁵⁹ Ezzel véget is ért Verancics Grúziával kapcsolatos jelentéseinek sora, annál is inkább, mivel röviddel később létrejött a nyolc évre szóló béke és a követ befejezte sztambuli küldetését.

*

Verancics Antal történetírói egyéniségének, módszereinek és eredményeinek alaposabb értékelése túlnőne e tanulmány keretein. Mindezekkel csak annyiban foglalkoztunk, amennyiben Verancics diplomáciai írásműveinek Grúziával kapcsolatos anyagát érintik.

Tudjuk, hogy ez az anyag csak hiányosan áll rendelkezésünkre. Verancics az öt jellemző éleslátással nyomban felfigyelt arra a tényre, hogy a grúzok — jó reálpoli-

⁵³ Uo., 262. l.

⁵⁴ Verancics V. köt.

⁵⁵ Uo., 135—136. l.

⁵⁶ Uo. 169. l.

⁵⁷ Uo., 171. l.

⁵⁸ Uo., 173—176. l.

⁵⁹ Uo., 197—198. l. — Ebben azonban tévedett Verancics, mert Ali Kuli kán, a perzsa követ nem sokkal később valóban megérkezett fényes kíséretével a szultán szék-városába (uo. 245. l.).

tikai érzékkel — már 1554-ben szenvedélyesen akadályozták a török — perzsa békepróbálkozásokat, hogy az 1555. évi amasziai békét a grúz államok nem vették és nem vehették tudomásul, és nyomban elkeseredett harcot indítottak az őket felszámolni akaró két iszlám nagyhatalom ellen. Ez az 1555. évi szerződés egy időre békét teremtett Törökország és Perzsia között. Az egymást engesztelhetetlenül gyűlölő oszmánok és szefvidák abban az egyben tökéletesen egyetértettek, hogy a közöttük elterülő keresztény grúz államok fölötti uralmukat minden áron megalapozzák és behiztosítják. Kartli, Kaheti és Szamche-Szaatabago e szerződés értelmében Iránnak jutott, míg Imereti, Guria és Odisi oszmán kézre került. Az amasziai béke létrejöttét követő hónapok grúz ellenállási mozgalmainak kibontakozásáról Verancsics előbb ismertetett jelentései csak villanásszerűen tájékoztatnak; sokkal többet tudtunk volna meg 1556. évi követjelentéseiből, ezek azonban — mint arról fentebb már említés történt — csaknem teljesen elvesztek.

Egy-egy esemény kapcsán már korábbi magyar követek — Laski, Andronicus Tranquillus — is epizódszerűen megemlékeztek a grúziai viszonyokról. De tudomásunk szerint Verancsics Antal volt az első magyar államférfi és történész, akinek tollából Grúziával foglalkozó anyag maradt reánk. Ezirányú ismeretei legalábbis egyenrangúak kora francia és velencei diplomatáinak tudásanyagával. Mondataiból félreérthetetlenül kicseng, hogy Grúziáról, a grúzokról nem a szultáni székvárosban hallott először, nem ott találkozott első ízben e nemzet fiaival, hanem már korábban. Azt ugyan bizonyosra vehetjük, hogy Grúzia területén nem járt, de amikor Szulejmán császár főhadiszállásán időzött, hosszabb időt töltött Amasziában és környékén — tehát olyan vidéken, amely a korábban Grúziához tartozott, grúzoklakta Lazisztán szomszédságában terül el. Itt nyilvánvalóan megismerkedett grúzokkal, mingrélekkel és kitűnő értesüléseket szerezhetett be róluk. Ennek semmiben sem mond ellent az a tény, hogy még második sztambuli tartozkodása alatt sem ismerte ki magát teljesen az egyes grúz államok viszonyaiban — legalább is erre kell következtetni a szabatosabb megjelölések, megkülönböztetések hiányából. Mint humanista, jól ismerte azokat az ókori szerzőket, akik részletesen leírták a kaukázusontúli országokat; gyakran hivatkozik Strabo-ra, de nem kétséges, hogy Ammianus Marcellinus és mások műveit is forgatta. Klasszikus olvasmányainak hatását tükrözi, hogy ismeri az egyes grúz országrészek, folyók, hegységek antik elnevezéseit. Sohasem leplezi elégedettségét, amikor arról tudósíthat, hogy a grúzok egyedül, vagy a perzsákkal karöltve harcolnak a török ellen, minthogy tudja, hogy mindez Magyarország érdekét is szolgálja, és a grúzokban ilyenformán Magyarország szövetségeseit köszönheti.

Mint már említettük, Verancsics humanista volt. Saját írásművein, egész életstílusán, történetírói és költői munkáin túlmenően ezt bizonyítja az a tény is, hogy kora legjelesebb humanistái méltatták személyes barátságukra.⁶⁰ A korábbi magyarországi humanisták ugyan nem kerültek soha olyan viszonylag közvetlen kapcsolatba Grúziával, mint ő, de már csaknem száz évvel előtte, Corvin Mátyás uralkodása alatt elődje, Vitéz János esztergomi érsek szintén a magyar — grúz szövetségről levelezett Aeneas Sylvius Piccolominivel, a későbbi II. Pius pápával; ez a pápa volt az, aki később a grúz uralkodók követeivel egy nagy európai-ázsiai koalíciót akart megszervezni a török visszaszorítása érdekében.⁶¹ Ennek fényében még jobban megértjük, hogy miért emeli fel hangját Verancsics, amikor arról írhat, hogy a perzsákkal együtt küzdő grúzok

⁶⁰ Ld. az 1. sz. jegyzetet.

⁶¹ *Tardy L.*: Relations entre la Hongrie et la Géorgie aux XIIIe—XVIIIe siècles. Bedi Kartlisa, 1968, 124. 1.

csapást mértek a törökökre, — és miért olyan fanyar, amikor arról kell hírt adnia, hogy grúzok küzdenek a török oldalán, a keresztény világ nagy kárára.

Még egy szempontból kell értékelnünk Verancsics Antalnak a grúziai eseményekkel kapcsolatos híradásait. Aligha lehet vitás, hogy a XVI. század diplomáciai művészetében még a velencei köztársaságot illeti az első hely. Különösen érvényes ez a megállapítás a keleti országok viszonylatában, melyekben állandó jellegű missziókat tartottak fenn. Írásműveiket egybevetve megállapíthatjuk, hogy a dús tapasztalatokkal, széleskörű orientális ismeretekkel rendelkező velencei bailo-k jelentései egyáltalán nem tartalmazzak az övéinél gazdagabb grúzvonatközású anyagokat, és azokkal egyenrangúan tükrözik e térség viszonyait, eseményeit.

Verancsics Antal jelentései a grúz történelem egy igen nehéz szakaszáról adnak nem túl terjedelmes, de annál érdekesebb, forrásértékű felvilágosításokat. A négyszáz év előtt írt jelentések szerzője kitűnően felismerte a két nemzet akkori sorsának sok közös elemét, és a tények leírásán túl eljutott a következtetések levonásáig is. Néhány évtizeddel később I. Simon kartlii király és Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem szövetségében ölt testet rövid időre a két nép oszmánellenes kézfogásának gondolata.⁶²

⁶² *Tardy L.*: Régi magyar követjárások Keleten. Budapest. 1971. 146—157. l.

Füves Ödön:

Az 1821. évi görög szabadságharc és Magyarország

Napoleon 1815. évi bukása után a nemesi-monarchikus reakció jutott uralomra Európában. Az Ausztria, Poroszország és Oroszország által ebben az évben létrehozott Szent Szövetség elsődleges célja az európai forradalmi mozgalmak együttes elnyomása és a bécsi kongresszuson létrehozott status quo fenntartása volt. De bármennyire is erős volt a reakció, az sem tudta meggátolni az 1820-as években Európa államainak többségében meginduló forradalmi mozgalmak kibontakozását. Az 1820–23. évi spanyolországi forradalom mérte ugyanis az első csapást a nemesi monarchikus reakcióra. Az 1820–21. évi nápolyi és piemonti karbonárikat is csak intervenciócsapatokkal tudták felszámolni. Mind a spanyolországi, mind pedig az olaszországi forradalmak elsősorban azért voltak bukásra ítélve, mert e mozgalmak nemesi származású vezetői nem vonták be a tömegeket a harcba.

Ezzel szemben a 150 évvel ezelőtt kitört, törökellenes görög felkelés¹ egyik fő jellegzetessége abban állt, hogy a görög szabadságharc a görög nép nagy többségét átfogó nemzeti mozgalom volt. E harcban ugyanis már nemcsak a török feudális rendszert felszámolni törekvő burzsoázia, hanem a török hűbérurak, valamint a görög földesurak (kodzabasik) kizsákmányolása miatt elkeseredett és a saját föld után áhító parasztság is érdekelve volt.² A polgári forradalom jegyében induló, szélesebb tömegekre támaszkodó szabadságharc annyit ért, hogy egy kis területen megvalósult a független görög állam, amelyben, bár a nagybirtokosok kezében maradt a hatalom, de ahonnan már végleg eltűntek a török hűbérurak.

A görög szabadságharc másik jelentősége abban áll, hogy az csapást mért a megingathatatlannak tartott Szent Szövetségre, mert míg a spanyol és olasz forradalmakat a Szent Szövetség államainak sikerült közösen elfojtaniok, a görög szabadságharccal kapcsolatban a keleti kérdés miatt támadt érdekelletétek következtében komoly nézeteltérések támadtak a Szent Szövetség államai között. Emiatt kellett a szerződésileg lerögzített status quo elvet megszegniök, ami által rés keletkezett a Szent Szövetség bástyáján. A görög szabadságharc így jelentős mértékben hozzájárult e reakciós szervezet meggyengítéséhez.

A görög szabadságharc azért is jelentős, mert a görögök sikere a feudális uralkodó osztályok számára fenyegetően bizonyította, hogy győzhet egy szabadságszerető nemzet forradalma. Győzelmével a görög forradalom ébren tartotta és erősítette a szabadság gondolatát Európa elnyomott népeiben.

¹ A görög szabadságharcra vonatkozó legfontosabb magyar irodalom: *Novák J.*: A görög szabadságharc és Ypsilanti Sándor (1820–21). Budapest. 1912. — *Dercsényi M.*: A görög szabadságharc. Parthenon 6 (1932) 5–20. l. — *Horváth E.*: Az újjörögök. Budapest. 1937. 8–13. l. — *Politisz J.*: Az újkori Görögország története. Studium könyvek 54. Budapest. 1966. 51–73. l.

² *Politisz J.*: Az osztályok szerepe az 1821-es görög nemzeti felkelésben. Századok, 95 (1961) 118–137. l.

Vizsgáljuk meg a következőkben, hogy milyen hatással volt a görög forradalom a pesti görögökre és magyarokra.

A felvilágosodás eszméi nemcsak a magyarok, hanem a nálunk élő görögök számára is csakhamar ismertekké váltak. Míg a felvilágosodás a pesti görögök széles körében nem talált visszhangra, annál nagyobb érdeklődést váltottak ki köztük a francia forradalom eszméi, mert azok a szabad Görögország reményét keltették fel bennük. A Martinovics-féle összeesküvés 1795. évi vérbefojtása után indult meg a görög nép felszabadítását célul kitűző titkos társaság, az Eteria tón Filon szervezése, amely már 1780-ban Bukarestben megalakult. E mozgalom élére 1796-ban Rigasz Velesztinlisz költő állt.³ A pesti görögök is tevékenyen részt vettek a szervezkedésben.⁴ Rigaszt a felkelés megindítása előtt elfogták az osztrák hatóságok és átadták a törököknek, akik őt 1798-ban 7 társával együtt Belgrádban megölték.

Bár Rigasz kivégzésével együtt mozgalmát is megsemmisítették, a görögök szabadságvágyát kiirtani azonban nem tudták. Pár évvel később a görögök ui. újból mozgolódni kezdtek nemcsak Bécsben, hanem Magyarországon is, úgyhogy a Monarchia rendőrsége már 1803-ban figyelni kezdte őket.⁵ A görögök forradalmi titkos társaságának, a Filiki Eteriának megalakulására 1814-ben került sor. A független görög állam megteremtését célul kitűző mozgalom Közép- és Kelet-Európa minden nagyobb városában élő görögök között szárnyat bontott. Ezért az osztrák rendőrfőparancsnokság (Polizeihofstelle) már 1815 elején elkezdte a nyomozást a társaság után. A Magyar Országos Levéltárban a Kancellária Elnöksége irattárában⁶ megtalálható a kancellárnak a nádorhoz intézett 1815. április 23-i rendelete,⁷ amelyben — a mellékletként csatolt udvari rendőrfőparancsnoki jelentésben foglaltak miatt — elrendelte a pesti és újvidéki görögök megfigyelését. Hager rendőrfőnök jelentésében arról tudósít, hogy az orosz szolgálatban álló gróf Capo d'Istria Ignatiossal, Ungro-Valachia metropolitájával együtt Bécsben egy Görög Műzsabarátok elnevezésű társaságot alapított látszólag művelődési, valójában azonban orosz érdekeket szolgáló politikai céllal. A társaság alapítási okmánya és szervezeti szabályzata tervezetének francia nyelvű kéziratát⁸ is mellékelte Hager e jegyzékhez. E titkos szervezet pénzgyűjtést is folytat. A szerzett értesülések szerint a társaságnak Pestén és Újvidéken is vannak központjai. Pesten Nicolaus Bekella gazdag kereskedő⁹ irányítása alatt működik a Filiki Eteria. Itt pénzt így gyűjtenek a görögök azzal a céllal, hogy az összegből a pesti „hellén” iskola¹⁰ tanárait ne Athénbe, hanem Szmírnába küldjék

³ Rigaszra vonatkozó legfontosabb irodalom: *J. Kordatosz: 'Ο Πήγας Φεραίος και η εποχή του*. Athén. 1931. — *Ap. Daszkalakis: Rhigasz Velesztinlis*. Paris. 1937. — *L. J. Vranuszisz: Πήγας Βελεστινλής*. Athén 1963.

⁴ Rigasz mozgalmanak a pesti görögökre való hatását ld. *Füves Ö.: A Rigasz-féle Baráti Társaság és a pesti görögök*. Századok, 104 (1970) 75–77. l.

⁵ *P. Enepekidisz: Beiträge zur kulturellen und politischen Geheimtätigkeit der Griechen in Wien vor dem griechischen Aufstand*. Berlin. 1960. 27. l.

⁶ Ezúton mondok köszönetet Tardy Lajos kandidátusnak, aki e fontos iratra felhívta figyelmemet.

⁷ Országos Levéltár Kanc. eln. Acta Praesidialia (a továbbiakban OL A. Pr.) P 47—1815. Ez a kancellárhoz küldött jelentés a görög szakirodalomban még nem ismeretes.

⁸ A nyomtatott görög-francia szöveg fotókópiáját ld. *G. Laiosz: 'Η Φιλόμενος 'Εταιρεία της Βιέννης, Νέα έγγραφα*, Athén. 1965. 205—210. l. Az Allgemeine Geographische Ephemeriden c. újság 1816. évi 50. kötet 240—251. lapjain megjelent német fordítást ld. uo. 214—221. l.

⁹ Nicolaus Bekella a pesti görög iskola igazgatója volt 1804—1820 között.

¹⁰ *Füves Ö.: A pesti görög-román iskolák*. Magyar Pedagógia, 1971. 1—2. sz. 134—138. l.

kiképzés céljából. A görög származású Dionisziosz Popovics budai szerb püspök¹¹ engedélyével a pesti görögök külön kápolnát létesítettek¹² a vlachok bosszúságára és a közös egyházközség kárára. Ebben a kápolnában engedély nélkül harmadik tányérozást (gyűjtést) is végeznek ismeretlen célra. A Filiki Eteria másik jelentős magyarországi központja Újvidéken¹³ van. Bár e városban kevesebb görög él, mint Pesten, de azok vagyoni szempontból nem voltak jelentéktelenebbek a pesti görögöknél. Minthogy Újvidék az ország határán fekszik, azért a görögök itt áruszállító hajókon könnyen kicsempészlik Törökországba az összegyűjtött pénzt. Ennek megakadályozására Hager intézkedések megtételét javasolja annál is inkább, mert a pesti és bécsi görögök szoros kapcsolatban vannak egymással.

E jegyzék vétele után a nádor elrendelte e két magyarországi városban élő görögök megfigyelését. Bács megye 1815. június 15-i jelentése szerint, amelyet József nádor július 13-án továbbított a kancellárhoz, Újvidéken csak 2–3 olyan görög él, akik az újságokból értesültek a Filiki Eteria létezéséről. A városban semmiféle gyűjtés nem történt. A nádor egyidejűleg utasítást adott a görögöknek Zimonyban és más határátkelőhelyeken való szigorú ellenőrzésére, nehogy azok engedély nélkül kivigyék a pénzt az országból. A nádor jelentésén alapuló 1816. febr. 8-án kelt kancellári irat¹⁴ arról tudósít, hogy akkor még a pesti görögök nem tudtak a titkos társaságról, s így pénzgyűjtést sem végeztek erre a célra. A harmadik tányérozás királyi engedéllyel¹⁵ a görög-keleti iskolaalapra történik. Az így összegyűjtött összeg esetenként 80–100 Ft-ot tesz ki.

Hogy e megnyugtató nádori jelentés ellenére is volt kapcsolatuk a magyarországi görögöknek a Baráti Társasággal, bizonyítja Czerwenka zimonyi „Generalfeldwachmeister” 1816. február 13-i titkos jelentése,¹⁶ amely szerint a zimonyi görögök 400–500 forintot gyűjtöttek már a Múzsabarátok Társaság céljára. Czerwenka február 23-án jelentette,¹⁷ hogy Kozani görögországi város 5 fiatal Múzsabarát tagja Zimonyba érkezett. Köztük volt Johannes Szacelláry pesti görög kereskedő Demeter nevű fia, valamint a szintén Pestre igyekvő Johannes Agora, aki barátjának, Michael Perdikarisz¹⁸ kozáni orvosnak Anthimosz Gaziszhoz,¹⁹ a bécsi Múzsabarátok Társaság elnökéhez intézett levelét hozta magával. Lehetetlen, hogy ezek az ifjak²⁰ és a többi hazánkon átutazó, illetőleg Bécsbe

¹¹ A Kozániból származó püspök eredeti neve Dionisziosz Papajannuszisz volt. Személyére vonatkozólag ld. *Margalits E.*: Szerb történelmi repertórium. Budapest. 1918. 193–195. l. — *Nicanor*: Дионисије Поповић епископ Будимски. Гласник. Београд 1968. aug. 168–171. l.

¹² A Helytartótanács 1810. jún. 5-én engedélyezte a külön kápolna létesítését a Bekella-házban.

¹³ *Compania Graeca Neoplatensis*. Glasznik isztorikog društva 9 (1963).

¹⁴ OL. A. Pr. P — 45—1816. Vö. *Enepekidisz*: i. m. 115—117. l. „... Graeci Pestenses non tantum nullam cum praetensa hac societate correlationem, sed nec notitiam quidem ejusdem habeant, pecuniaeque hoc scopo nec colligantur, nec extra Regnum eferantur.”

¹⁵ A harmadik tányérozás (tertius orbiculus, dritter Opferteller) a Helytartótanács 1811. aug. 6-i 19371 sz. rendelete alapján folyt.

¹⁶ *Enepekidisz*: i. m. 119. l.

¹⁷ Uo. 73. l.

¹⁸ Michael Perdikarisz szintén a Filiki Eteria tagja volt. Ő költeményeket is írt. Rigaszról és annak árulójáról írt költeményét a cenzúra visszautasította, viszont az Ermilosz c. eléggé szabadelvű szatirikus verse 1817-ben Pesten jelent meg. *N. P. Delialis*: Κατάλογος ἐντύπων Δημοτικής Βιβλιοθήκης Κοζάνης I. köt. Thesszaloniki 1948. 183. l.

¹⁹ Anthimosz Gazisz archimandrita a bécsi görögök papja volt. Ő szerkesztette a Bécsben meginduló görög újságot, a *Λόγιος 'Ερμής*-t. A Filiki Eteria bécsi szervezetének igen aktív vezetője volt.

²⁰ Johannes Agorát pl. mint gyanús személyt a rendőrség felsőbb rendeletre figyel-tette. *Enepekidisz*: i. m. 79. l.

kiutazó görögök ne beszéltek volna honfitársaik körében a mindjobban kibontakozó mozgalomról. Hogy a magyarországi görögség is részvevője volt e mozgalomnak, bizonyítja az is, hogy a Filiki Eteria nemzetközi titkos levelezésében a 87-es szám Magyarországot, a 88-as szám pedig Pestet jelentette.²¹

Kétségtelen, hogy 1820-ban, amikor Ipszilandi Sándor vette át a Filiki Eteria vezetését, már nemcsak a magyarországi görögök, hanem a magyarok is ismerhették a görögök szervezkedését. Ennek bizonyítéka az a tény, hogy amikor 1821 márciusában Ipszilandi²² átlépte csapatával, az ún. Szent Sereggel a Prut folyót, vagyis megindította a fegyveres felkelést, akkor katonái közé magyarokat is felvett.²³ Ipszilandi közvetlen kíséretében találjuk Georgius Laszniszt,²⁴ akiről tudjuk, hogy előzőleg apósa, Nicolaus Takátsy pesti görög kereskedő üzletében volt segéd.²⁵ Ő a Szent Sereg június 19-i dragasztuli Magyarországra menekült. Az őket követő csapat egy részét az osztrák hatóságok nem engedték át a határon. Az így kívül maradtakat a törökök részben foglyul ejtették, részben pedig lemészárolták. Ipszilandit és Laszaniszt Temesváron, majd Aradon át Munkács várába vitték. E fogság idején Laszanisz a Habsburgok ellen egy elkeseredett hangú verset írt.²⁶ Dél-Erdélyben sok görög keresett menedéket. Az akkor Brassóban tartózkodó Széchenyi István 15 ezer főre becsülte a számukat. Köztük akadtak a Vladimirescu Tudor csapatai elől menekülő gazdag bojárok is, így pl. Philipescu, Kantakuzeno, Marko, Ghika, Szutzosz, Florescu stb. Széchenyi²⁷ Kantakuzenoval hosszadalmasan elbeszélgetett a politikai helyzetről. A beszélgetés folyamán a bojár kijelentette, hogy inkább meghal, sem hogy a törökök által megszállt hazájába visszamenjen.

A szabadságharc kitörésének híre nagy lelkesedést váltott ki a magyarországi görögök körében is. Erről a határtalan örömről tesz jelentést J. G. Mailath április 3-án Sedlnitzky rendőrfőnöknek.²⁸ Aggódva írja, hogy szerte az országban, de főképpen Pesten, a Bánátban és Újvidéken nagy lelkesedéssel olvassák Ipszilandi görög nyelvű kiáltványát és annak más nyelvű fordításait. Ezek között magyar fordítás is lehetett. A levél végén Mailath megígéri, hogy időről-időre értesíteni fogja az osztrák rendőrséget a magyarországi fejleményekről. — Egy R. X. kézjegyű levélben²⁹ azt olvassuk, hogy a törökök kegyetlensége annyira felzavarta a keresztények kedélyét, hogy már az osztrák császár közbelépését várják. — Ugyanez az R. X. július 15-én jelenti,³⁰ hogy milyen szomorúság tölti el a pesti görögöket Ipszilandinak és seregének szerencsétlen sorsa miatt és megemlíti, hogy a görögök milyen éles gúnnnyal illették a Wiener Zeitung törökbarát cikkíróját. — A vereség után Magyarországra menekültek közül sokan igen nyomorúságos állapotban értek Pestre, ahogy erről R. X. augusztus 15-i jelentésében tudósít.³¹ Elszállásolásuk az

²¹ A. Xodilosz: *Ἡ Ἐταιρεία τῶν Φιλικῶν καὶ τὰ πρῶτα συμβάντα τοῦ*. 1820. Athén. 1964. 117. l.

²² Ipszilandi Sándor hg., az egyik legelőkelőbb fanarióta család leszármazottja, az orosz cár hadsegéde volt. Ő már 1791-ben járt Budán. Efimerisz, 1791. 11. 4. 89. sz.

²³ G. Lajosz: *Ἀνέκδοτες ἐπιστολὲς καὶ ἔγγραφα τοῦ*. 1821. Athén. 1958. 16. sz. levél.

²⁴ Laszaniszra vonatkozólag ld. K. Vaszdraelisz: *Οἱ Μακεδόνες εἰς τοὺς ὕπερ τῆς δεξασησίας ἀγῶνας* 1796–1832. Thessaloniki. 1950. 56–62. l.

²⁵ Fűves Ö.: Az osztrák levéltárak görög anyagának magyar vonatkozásai. AntTan., 9 (1962) 231. l.

²⁶ Horváth E.: Magyarországi görögök kapcsolatai a görög nemzeti mozgalmakkal. EPhK, 66 (1942) 119. l.

²⁷ Gróf Széchenyi István naplói. Szerk. Viszota Gy. Budapest. 11. köt. 1926. 189–190. l.

²⁸ Lajosz: i. m. 37. sz. levél.

²⁹ Uo. 98. sz. levél.

³⁰ Uo. 113. sz. levél.

³¹ Uo. 147. sz. levél.

egyházköztség Galamb utcai szegényházának vendégszobájában³² történt. A helybeli kereskedők — élükön Harisszal³³ és Dormuszisszal — élelemmel, ruhával és pénzzel látták el³⁴ a menekülteket és így bocsátották el őket néhány nap múlva Trieszten át Morea felé,³⁵ hogy ott folytassák a harcot a törökök ellen. A sikertelen moreai felkelés után 1823-ban több menekült kereste fel Budán Dionisziosz Popovics görög származású püspököt. Egyik alkalommal egy menekült négy fiával a földre borult előtte, ruhát, segílyt kért tőle. A püspök ekkor annyira megsajnálta őket, hogy majdnem mindenét nekik adta.

A Szent Szövetség anarchista lázadásnak minősítette a görög szabadságharcot, ezért az osztrák hatóságok erősen figyeltették a görögöket, akik ennek tudatában nem merték érzelmeiket nyíltan kifejezni, s csak titokban támogatták honfitársaikat. Hogy a magyarországi görög ifjakat milyen lelkesedés fűtötte a szabadságharc győzelméért, arról tanúskodik egy 1827. évi bécsi rendőrségi irat is.³⁶ Eszerint Docsko brassói nagykereskedő Bécsben jogot hallgató 18 éves fia és két másik görög fiatalember bécsi görögöket verbuvált a törökök elleni harcra. Bizonyára a pesti görög ifjak körében is folyt önkéntesek toborzása, csak erről eddig írásos dokumentumot nem sikerült találnunk.

A pesti görögök érzésvilágára vet fényt az a tény, hogy 1822-ben Pesten jelentették meg a szabadságharc elején tragikus véget ért Parga városka katasztrófájának görög nyelvű leírását³⁷ és ugyancsak Pesten került kiadásra 1829-ben a navarinói ütközet görög nyelvű leírása.³⁸

A pesti Monaszterly család azáltal fejezte ki a görög szabadságharc iránti lelkesedését, hogy szövetarú boltjukat Ipszilandi herceghez címezték és az üzlet cégére egy a törökök ellen kardot markoló görög vitéz volt.³⁹ Szívesen látogatták a pesti görögök a Fehér Hajó kávéházat, amelynek falfestménye a navarinói tengeri ütközetet ábrázolta.

Hogy a pesti görög ifjak közül hányan mentek Görögországba harcolni, s hogy anyagilag mennyi támogatást nyújtottak a pesti görögök az otthon harcolóknak, eddig nem sikerült megállapítanunk, hisz mindez akkor rendőrileg tilos cselekedet volt és írást nem vezethettek róla. A felsorolt kevés számú adatból azonban világos, hogy Pest görögjeinek aktív szerepe volt a 9 évig tartó görög szabadságharc támogatásában.

De a görög forradalomnak nemcsak a magyarországi s elsősorban a pesti görögökre, hanem a magyarokra is nagy hatása volt. Ezért szükségesnek tartjuk, hogy a következőkben nagy vonásokban ismertessük a görög szabadságharc magyar visszhangját is.

A magyarok már 1821 előtt érdeklődéssel figyelték a görögök forradalmi mozgolódását. Engel János Keresztély⁴⁰ magyar történetíró 1797-ben a balkáni hangulatot parázsló tűzhez hasonlította, amelyet egy kis fuvallat is lángra lobbantathat. Rigasz sze-

³² Az egyházköztség szegényházára vonatkozólag ld. *Füves Ö.*: A pesti görög-román szegényárpolda. *Orvostörténeti Közlemények*, 50 (1969) 133—136. l.

³³ Harisz Demeter nevét viseli még ma is Budapest belvárosában a Haris-köz.

³⁴ Erre céloz F. Schams is, amikor megemlíti, hogy a szegény utasok nemcsak ingyen szállást kaptak a pesti görögök szegényházában, hanem mérsékelt utiköltséget is. (*F. Schams*: *Vollständige Beschreibung der kgl. Freistadt Pest in Ungarn*. Pest 1821. 326. l.)

³⁵ Dimitriosz Ipszilandi is Magyarországon keresztül ment Bukovinából Görögországba 1821 áprilisában. *Xodilosz*: i. m. 73. l.

³⁶ *P. Enepekidisz*: *Neue Quellen und Forschungen zur Geschichte und Kultur der Griechen in der Österreichischen Monarchie*. *Berliner Byzantinische Arbeiten*, 15 (1960) 224—225. l.

³⁷ *Horváth E.*: *Magyar-görög bibliográfia*. Budapest. 1940. 46. l.

³⁸ *Uo.* 51. l.

³⁹ *Bevilacqua Borsody B.*: *Pest-budai kávéházak*. Budapest. 1935. II. köt. 1147. l.

⁴⁰ *J. Chr. Engel*: *Geschichte des Ungarischen Reiches und seiner Nebenländer*. Halle. I. köt. 1797. 473—474. l.

mélyéről, valamint készülő térképeiről⁴¹ elismerőleg nyilatkozott. Később röviden megemlékezett Rigasz végzetéről is.⁴² Kazinczy Ferencről tudjuk,⁴³ hogy ismerte Gazisz archimandrita bécsi tevékenységét és görög nyelvű folyóiratát. Örömmel állapította meg egyik levelében, hogy a görögök fel akarják emelni „elsüllyedt” nemzetüket.

A görögöknek a törökkel kezdett hősie harca felrázta az európai népeket. Hamarosan megalakult Bernben az első filhellén társaság, majd ennek nyomában más országokban is hasonló egyesületek egész sora keletkezett, Németországban pl. 80 000 filhellén létezéséről van tudomásunk.⁴⁴ Bár Magyarországon az osztrák cenzúra eléggé megrosztalta a görög forradalomról érkező híreket és megakadályozta a rokonszenvnek megnyilvánulását,⁴⁵ mégis nálunk is széles körben⁴⁶ értékelték — sokszor vita formájában — a görög eseményeket. Nyilvános gyűléseken azonban nem lehetett említeni a görög felkelést. Perczel Mór⁴⁷ és Pulszky Ferenc⁴⁸ is arról tanúskodnak visszaemlékezéseikben, hogy szerte az országban az érdeklődés középpontjába került a görögök heroikus küzdelme. Ennek hatása alatt 32 országból s így hazánkból is filhellén önkéntesek siettek Görögországba, egyrészt, hogy kioktassák a harcosokat az akkori európai harcászatra, másrészt, hogy fegyvereket vigyenek nekik. Ezek közül az önkéntesek közül többen hajóval igyekeztek a görög földet elérni.⁴⁹ A filhellén önkéntesek között magyarok is voltak, sőt olyanok is akadtak köztük, akik életüket áldozták a görög nép felszabadításáért.⁵⁰ Így pl. Desseffy százados Járvay György és Bóti önkéntesekkel együtt 1822. júl. 4-én esett el a petai csatában. Lasky Kristóf és társai 1827-ben veszítették életüket a görög szabadságért folyó harcban. Tudunk arról is, hogy magyar egyetemisták görög-magyar légiót akartak szervezni.⁵¹ A görög forradalomban részt vevő magyar önkéntesek és az ott elesettek számát adatok hiányában egyelőre nem tudjuk megállapítani. Megnehezíti ezt az a tény, hogy a magyar katonákat az osztrákok közé sorolták.

⁴¹ *G. Lajos*: *Οι χάρτες του Πήγα*. Athén. 1960.

⁴² *Engel*: i. m. IV. köt.(1804). 69. l.

⁴³ *Kemény G. G.*: A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Budapest, 1962. 156. l.

⁴⁴ *Horváth E.*: *Ὁ φιλελληνισμὸς τοῦ Βύρωνος καὶ ἡ Οὐγγαρία* Athén. 1938. *Csia Kl.*: A filhellénizmus. Budapest. 1941. — *H. Herz*: Morgenland — Abendland. Leipzig. 1963. 594—641. l. — *J. Irmischer*: Der Philhellenismus in Preussen als Forschungsanliegen. Berlin. 1966.

⁴⁵ Egy nem megbízható görög forrás szerint a magyar képviselők már 1821-ben elfogadtak egy javaslatot, amely a harcoló görögök iránti rokonszenv kinyilvánítását tartalmazta. Emiatt a javaslattevő Festetich grófot és a javaslatot megszavazókat Metternich üldözni kezdte. Az *Ἐλεύθερον Βῆμα* 1931. máj. 12-i számából idézi *Horváth E.* a 44. jegyzetben idézett műve 17—18. lapján.

⁴⁶ Ennek bizonyítéka az is, hogy a görög szabadságharcos alakjáról porcelán gyufatartókat mintáztak és hogy a bujdosó görög hős egy magyar népdalban is előfordult. *Borsody Bevilacqua*: i. m. 1147. l.

⁴⁷ „A magyar nemzet jobbjai éppúgy mint az összes világ minden nemesb szíve örvendve fogadják e felkelést s lélekben mellé sorakoztak. S ha kényszer-rendszabályok miatt nyilvános helyeken, megyei gyűléseken nem lehetne is, de magán körökben lelkes nyilatkozatok, vagy heves vitatkozások álltak elő. (*Lukácsy S.* — *Balassa L.*: Vörösmarty Mihály 1800—1855. Budapest. 1955. 35. l. Perczel Mór Emlékirataiból részlet.)

⁴⁸ „Atyámat és asztali vendégeit jobban sértette, hogy Ipszilanti herceg, midőn az oláh felkelés elnyomtatása után sebesülve Magyarországra menekedett, a határörvidéken elfogott s a munkácsi várba internáltatott.” *Pulszky F.*: Életem és korom. I. köt. Budapest. 1880. 19. l.

⁴⁹ Így pl. 1821. okt. 24. és 1822. nov. 22. között 400 európai utazott el hajóval a görögök megsegítésére. *K. Dieterich*: Deutsche Philhellenen in Griechenland 1821—1822. Hamburg. 1929. 3. l.

⁵⁰ *Politisz J.*: Az újkori Görögország c. i. m. 67. l.

⁵¹ *Bevilacqua Borsody*: i. m. II. köt. 1147. l.

A görög szabadságharcnak nagy hatása volt a magyar újságírókra is. Ők kezdetben a görög forradalomról nem közölhettek semmit,⁵² mert az abszolutizmus tiltotta a harc emlegetését. Metternich ugyanis veszélyt látott a görögök szabadságharcában, minthogy az a helyzet megváltoztatásához vezetett. A magyar újságok ezért kezdetben az osztrák politika szócsövei voltak. Így a Hazai és Külföldi Tudósítások c. lap. pl. 1821-ben még bizonytalannak látta a görög forradalom kimenetelét és egyelőre az osztrák politika török-párti hangját tolmácsolta. Hogy az ilyen hírek olvasására hogy reagáltak az akkori magyarok, azt nem nehéz kitalálni. A kor magyar sajtója⁵³ azért módot talált arra, hogy a görög szabadságharc iránti rokonszenvét a sorok között fejezze ki. A magyar újságok minden fontosabb görög eseményt élénk figyelemmel kísértek. Így 1821-ben a Filiki Eteriáról, Ipszilandi kiáltványáról és a Szent Sereg kudarcáról tudósított a magyar sajtó. A magyarok is tudomást szereztek a görög forradalom kitöréséről, terjedéséről és magánbeszélgetéseikben hevesen vitatták annak célját és helyességét. A magyarok többsége természetesen Görögország mellett hadakozott. A magyar sajtó is tisztában volt azzal, hogy Morea jövődő sorsára döntő jelentőségű volt a szultántól elszakadni akaró Ali pasa⁵⁴ lázadásának kimenetele. A Hazai és Külföldi Tudósításokból értesült a magyar közönség a külföldi önkéntesek Görögországba való áramlásáról, de felhívta a sajtó a figyelmet arra is, hogy Moreába sok szerencsevadász is ment. Közölték a lapok, hogy sok országból pénzbeli segítség is érkezett, de mindezek a segélyek egyáltalán nem arányosak e szerencsétlen nép szükségleteivel. Említést tett a sajtó az önkéntesek egy részének a görögök katonai kiképzésében végzett jó munkájáról, de nem hallgatott azokról a szerencsétlenekről sem, akik elhagyottan szerte-szét bolyongva gyalog jönnek haza. Szomorúan tudósít a magyar sajtó a görögök belső viszályairól: „Csak az a veszedelmes meghasonlás és részrehajlás ne uralkodna köztük, amelyet még sokkal veszedelmesebbé tesznek az idegen nemzetekből odament sokféle gondolkodású görög pártfogók.” Ennek ellenére is bizott a magyar közvélemény a görögök sikerében. Bírálták az újságok az akkori angol kétszínű politikát a görögök irányában. Az angol kölcsön sorsáról is többször írtak lapjaink. 1824-ben Miszolungi eleste és Byron halála még nagyobb visszhangot keltett a magyar újságokban és azok részletesen számoltak be az ott végbement eseményekről. A görög Ellenika Chronika⁵⁵ is megemlékezett a magyarok részvételéről: „A Magyarországból érkező legújabb értesülések szerint leírhatatlan a magyarok lelkesedése a görögök irányában, és társalgásuknak csaknem kizárólagos témája a görögök felszabadítása. Derék magyarok! Ti jól tudjátok, mi a szabadság, s meg tudjátok becsülni azt a nemzetet, amely évszázados rabsága után őseinek újraéledt lelkével, s páratlan bátorsággal küzd azért a nagy jóért.” Tehát a magyarok hangja, ha ritkán is, eljutott a görögökhöz. Nyilvánvaló, hogy a nehéz időkben még jobban együttéreztek a harcoló görögökkel. A navarinói tengeri győzelem után az egyes kormányok közt kialakult politikai helyzetet is alaposan ismertette a Magyar Kurir.

De nemcsak a magyar újságírók, hanem íróink és költőink is elragadtatással nyilat-

⁵² Pulszky is az Augsburger Allgemeine Zeitungból értesült a görög eseményekről. *Pulszky*: i. m. I. köt. 18. l.

⁵³ A sajtóviszhang felsorolt adatai a Hazai és Külföldi Tudósításokból és a Magyar Kurir megfelelő számaiból valók. Ld. *Horváth E.*: Az újjörögök c. i. művét és *Lambropulu F.*: Az 1821-es görög forradalom és magyarországi visszhangja c. ELTÉ-n Arató Endréné 1963-ban benyújtott szakdolgozatát. Ezúton mondok köszönetet Lambropulu Fotininek, hogy munkáját rendelkezésemre bocsátotta.

⁵⁴ Ali Tepelenli Janina pasája önálló albán-görög államot akart létrehozni. A szultán azonban 1822-ben leverte a lázadást.

⁵⁵ *Horváth E.*: Az újjörögök. 11. l.

koztak a görög szabadságharerről.⁵⁶ *Pulszky Ferenc*⁵⁷ eperjesi tanára révén megtanulta szeretni a régi görögöket s azt hitte, hogy a „mostani görögök azoknak lineális utódai”. Ezért amikor egy német újságból értesült Miszolungi bevételéről, úgy le volt sújtva, mintha nagy szerencsétlenség érte volna. *Széchenyi István* 1818 november és 1919 február között utazait végzett⁵⁸ Görögországban. Ott megsodálta az ország szépségét s közben megnézett sok műemléket. . . Megsajnálta az elnyomott görögöket s kívánta, hogy valamelyik hatalom szabadítsa fel őket a török iga alól. 1821 nyarán erdélyi utazása alkalmával találkozott odamenekült fanariótákkal.⁵⁹ Nem bízott a görög forradalom sikerében, mert szerinte a görögség már leélte életét. Ipszilandit vezetésre méltatlannak tartotta, viszont a görög szabadságharc néhány más vezérért a történelem híres emberei közé sorolta. *Szemere Bertalan* Byron hatására Görögországba utazott. Bizonyára ő lehetett az a magyar, aki Christian Müller társaságában inkább érdeklődésből, mint harci kedvből látogatta meg a nyomorúságos helyzetben levő Moreát.⁶⁰

Ungvármémeti Tóth László 1818-ban kiadott „A görögökhöz” c. versében összehasonlítja a régi és korabeli Görögország állapotát, majd buzdítja a görögöket, hogy apáik példáját követve kezdjék el bátran „az ezüstidő útját”. *Jósika Miklósról* olvassuk, hogy 1823-ban Miszolungiba indult Byron mellé, hogy az ő oldalán küzdjön a görög szabadságért. *Vörösmarty Mihály*⁶¹ a reformkor küszöbén, 1825-ben a Zalán futásában a tespedtségből feltámadó görög nép szabadságharcának hősi példájával akarta lelkesíteni a honfoglaló magyarok tehetetlen utódait. A görög példával céloz a jobb jövő lehetőségére is. *Berzsenyi Dániel* a navarinói ütközet után, 1827-ben egy nagyszabású költeményt írt Új Görögország címen. Ebben üdvözli a hősök hamvaiból feltámadt Hellaszt, amely „Mohamed hadait tengerbe meríti örökre”. E forradalmi hangú vers megjelenését a cenzúra csak később, 1842-ben engedélyezte. *Kölcsey Ferenc* az 1833. évi országgyűlési beszédében a lengyelek megsegítésével kapcsolatban oélzott a görög szabadságért életét áldozó Byron példájára. *Erdélyi János* népdalgyűjtő 1844-ben költeményt szentelt Rigasz emlékének. *Jókai Mór* „Egy magyar nábob” című regényében Byron haláláról ír, „Jordáki feje” c. novellájában pedig egy ifjú hősi halálát örökítette meg. *Petőfi* Bérangernek, *Arany János* Byronnak az újjörög szabadságharercra írt versét fordította magyarra. *Fáy András* utolsó munkájában, a Szulióták c. elbeszélésében felidézte a szülőföldjüket halálukig védő hős szulibeliek emlékét.

Az újjörög szabadságharc magyarországi visszhangjának ez az összeállítása egyáltalán nem teljes. Sajnos óhatatlanul felmerül bennünk az a kérdés, hogy mi minden kerülne még napvilágra, ha nem lett volna a magyarok és a hazai görög diaszpóra érzelmeinek megnyilvánulását akadályozó osztrák cenzúra.

⁵⁶ A görög szabadságharcnak a magyarokra vonatkozó hatását ld. a köv. helyeken: *Trencsényi Waldapfel I.*: A görög szabadság. „Görög szabadságért” kötet. Budapest. 1948. 76–77. l. — *Horváth É.*: Az újjörögök. 10–12. l.

⁵⁷ *Pulszky F.*: i. m. 18. l.

⁵⁸ Gróf *Széchenyi István* naplói. Szerk. *Viszota Gy.* Budapest. I. köt. 1925. 479., 487–488. l.

⁵⁹ A menekült fanarióták sok pénzt hoztak magukkal. Ebből támogatták ortodox hitsorsosaikat. *Jancsó B.*: Szabadságharcuk és a dáko-román törekvések. Budapest. 1895. 35. l.

⁶⁰ *Lajos*: 'Avéκδοτεζ 152. sz. levél.

⁶¹ Vörösmarty barátai közé tartozott a görög származású Paziizzi György jurátus is, aki németre tanította a költőt. *Eötvös Károly*: Nagyokról és kicsinyekről. Eötvös Károly munkái XIX. köt. Budapest. é. n. 13. l.

Granasztói György:

„Gentilizmus”. A barbár etnikai tudat kérdése (SZÜCS JENŐ KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉSÉNEK VITÁJA)

Bizonyos idő óta a történészek, valamint a társtudományok, mindenekeelőtt a nyelvészet, régészet, néprajz, szociológia szakközvéleménye növekvő várakozással tekint Szücs Jenő vállalkozására, amelyben a középkori nemzeti tudat és patriotizmus vizsgálatát tűzte ki célul. A magyar középkorkutatás mai színvonalát tekintve nyilvánvaló, hogy nagyszabású munkáról van szó, amelynek számtalan szálon kell kapcsolódnia az időbeli előzményekhez, valamint a középkort követő periódusokhoz, továbbá figyelembe kell vennie mindazokat a konkrét és koncepcionális eredményeket is, amelyeket az említett társtudományok értek el napjainkra. Szücs munkájának első állomása *A nemzet historikuma és a történelemszemlélet nemzeti látószöge* című értekezés volt, amely a szűk szakmánál szélesebb közönséghez szóló formában, a középkortól a modern nemzeti teória és nacionalizmus problémaköréig vizsgálta a témát, s legfőbb érdeme, ha az egyáltalán ilyen sommásan megfogalmazható, hogy a fogalmi problémákat történeti szempontból tisztázta. Az ismertetésünk címében jelzett disszertáció ezzel szemben visszatekintés a középkortól az őstörténet (Szücs szóhasználatával inkább *előtörténet*) felé, s olyan nagy apparátussal készült tudományos alkotás, amely — jóllehet a szerző eredeti szándékai szerint nagyobb kutatási program része — ebben a formájában teljesen önálló mű. Témájának, eredményeinek és szemléletének eredetiségéből arra lehet következtetni, hogy a jövőben nélkülözhetetlen lesz mind az őstörténet, mind az ideológia-történet iránt érdeklődők számára. Éppen ezért helyénvalónak látszik, hogy az 1972. február 28-án igen nagy érdeklődés mellett lezajlott vita ismertetése előtt megkíséröljük az értekezés gondolatmenetének vázlatos összefoglalását.

Szerkezetét tekintve az értekezés három részre tagolódik. Az első rész magát a kérdésfeltevést és a probléma történeti kereteit vázolja, a második a germán „gentilizmus” mibenlétét, kialakulását és bomlását, tehát a kérdéskör nyugati háttérét tekinti át, míg a harmadik a honfoglaló magyarság „gentilis” etnikai tudatának, azaz a kérdéskör keleti háttérének összetevőit elemzi.

A középkori nemzeti tudat és patriotizmus prehistorikuma, a „gentilis” etnikai tudat, mint meghatározott etnoszociológiai struktúra eszmei vetülete, adott feltételek között történeti előzménye, de ugyanakkor minőségét és szerkezetét tekintve fogalmi ellentéte annak az eszmei tartalomnak, ami a középkorban „nemzeti” tudatnak minősül. Az egyetemes történetírás válaszai végletesen megoszlanak, amikor felvetődik, hogy milyen értelemben jogosult bármilyen jelenségkört „nemzeti” jelzővel minősíteni a középkor folyamán. A nemzeti teóriában két tendencia küzdelme figyelhető meg a XVIII. század óta. Az érvek és motívumok változékonysága ellenére a nemzeti teória „objektivistá” illetve „szubjektivistá” megközelítési módja már a múlt század nagy történetíróinál is tapasztalható, s a nézetek megosztottsága azóta sem enyhült. A válaszok egyik

típusa szerint azóta lehet nemzetekről beszélni, mióta a modern nemzetek távoli történeti előzményei a IX–X. században forrásszerűen kimutathatók. A másik nézet a történeti és a fogalmi elemzés igényével lép fel, s így éppen ellenkezőleg a modern nemzet és a korábbi, pre-nacionális jelenségek közti különbséget hangsúlyozza.

A két tendencia gyökeres eltérése egymástól már önmagában is magyarázat arra, miért nem jött létre egységes nyelv a fogalmi kérdések tisztázására. Nem tagadható emellett a problémában rejlő metodológiai természetű nehézség sem. A „nemzet” fogalma ugyanis olyan tartalmi jegyek és képzetek összességét öleli fel, amelyek együttesen csak a XVIII–XIX. század fordulója óta léteznek az európai történelemben. Tehát a fogalom átvitele távoli korok és struktúrák jelenségeire félrevezető. Nem tagadható azonban, hogy a modern nemzeteknek megvannak a maguk történeti előzményei: sok évszázados (noha nem egyenletes) folyamatok és a középkor óta formálódó integrációs képletek. Utóbbiak természetesen nem azonosak a modern képletekkel. Viszonylag korán jelentkezik egy tudattartalom is, amely e folyamatokat tükrözi. Végeredményben adottságként kell tudomásul venni a tényt, hogy amikor fogalomrendszerünk átalakult az újkorban, ez nem volt képes terminológiailag is adekvát megoldást találni az említett kettősség kifejezésére. A kettősség a modern nemzet és történeti előzményei viszonylatában a történeti kapcsolat és a fenomenológiai ellentét formájában mutatkozik. Amikor a középkor viszonyai között a „nemzeti” kategória alkalmazásra kerül, akkor ez, a jelenséget vizsgáló kutató részéről, fogalmi kompromisszum. Ugyanez áll a „nemzeti tudat”-ra is. A „nemzetiség” tudata, mint a szocio-pszichikai „*Mi*”-tudat egy fajtája, kezdetleges elemeiben és bizonyos szociális szinteken csakugyan viszonylag igen régi jelenség, anélkül azonban, hogy ennek a politikai, társadalmi, kulturális, intellektuális szférában a csoportjelöltséget számottevően meghatározó szerepe lett volna — ami éppen a „nemzeti tudat” fogalmi tartalmának alapvető belső szerkezeti jellegzetessége.

A „nemzeti tudat” kérdése így egyértelműen a kései középkor problémája és a politikai eszmetörténet tárgya. De a kérdéskörnek megvan a maga előtörténete: ama „nemzetiségek” kialakulása, amelyek a jelenség történeti nyersanyagát képezték, valamint a folyamat tudati vetülete. Ebben a vonatkozásban sajátos aszinkronikus viszony mutatkozik a kialakuló európai történelem idősebb és fiatalabb régiója között. Európa mediterrán és nyugati felén a középkor derekán, a IX–X. században vette kezdetét ama nagyobb politikai vagy nyelvi integrációs képletek — „nemzetiségek” — kialakulása, amelyeket maga a kor *gens* vagy *natio* néven nevezett. Sok évszázados integrációs folyamat után, amely a korai középkori barbár etnikai képletek felbomlásával kezdődött (*gentes et nationes*: pl. száli frankok), létrejött Nyugat-Európa nemzetiségi szerkezete. A nemzetiségek (franciák, spanyolok, olaszok, németek, angolok) a kialakult feudalizmus produktumai. Ezzel szemben a keleti és az északi régióban, amely csak a IX–X. század után kapcsolódott a feudális-keresztény Európa szerkezetébe, a *gens* vagy *natio* néven nevezett integrációs keretek, nemzetiségek (csehek, lengyelek, magyarok stb., valamint dánok, norvégok, svédek) archaikusabb, „organikusabb” képletekből, egy pre-feudális-barbár struktúra etnikai képződményeiből nőttek ki, s még ha összetételük jelentősen át is alakult, itt nem mutatkozik az a teljes diszkontinuitás, mint a hosszabb és mélyebben tagolt fejlődésű, idősebb régióban.

A „régibárbarok”, azaz a Rómát megdöntő germán népek csoporttudata és eszmévilága vonatkozásában az újabb kutatás számottevő eredményeket hozott, s elvetette a „nemzet” kategória anakronisztikus alkalmazását. A „gentilis” struktúrák és a középkor „nemzetiségei” (s később kialakuló sajátos „nemzeti” faktora) közé a nyugat-európai fejlődés éles és félreérthetetlen ceszurát vont. Másként történt azonban az „újabb” barbárok esetében, mert egy gyorsabb és összevontabb, jellegében tagolatlanabb fejlődés bizonyos kontinuitást mutat archaikus etnikus keretek és feudalizmus-kori nemzetisé-

gek között. A kérdés az, hogy az előbbieket nem állíthatók-e párhuzamba a korai középkori európai történelem „gentilis” struktúráival. Egyre nyilvánvalóbb ugyanis, hogy a nyugati történetírásban hagyományosan „germán” jelzővel minősített társadalomtörténeti, politikai vagy akár etnogenetikai jellegzetességek egy sokkal tágabb értelmű (szláv, sőt törökös társadalmakra is érvényes) barbár társadalomszerkezet sajátosságai.

Ilyen összefüggésben a kérdéseket kelet- és észak-európai vonatkozásban a történetírás eddig nem tette fel. Bizonyos aspektusból és átfogó igénnyel a magyar etnogenezis csoporttudati vetületének problémájára egyedül Deér József kísérelt meg forrásszerű és kritikai választ adni.* Eszerint a honfoglaló magyarság esetében „inmanens közösség-érzéssel” és csoporttudattal nem lehet számolni, mert az etnikailag heterogén társadalmat csak Árpád fejedelem szervezte „néppé”, ez pedig összetartozását csakis a dinasztia révén érzékelté. E válasz meghatározott teóriát volt hivatva alátámasztani, ti. azt, hogy létezett egy sajátos keleti nomád népszemlélet, amely még a XIII. századig a magyar történelem „keleti-nomád” („pogány”) komponensét képezte volna az alattvalók „társadalmasodásában” megnyilvánuló „nyugati-keresztény” komponenssel szemben.

Deér érdeme, hogy a kérdést felvetette, válaszában tendenciózus jellege azonban eleve vitára készített. Mindenekelőtt azonban azt kell eldönteni, hogy egyáltalán milyen metodikai alapon közelíthető meg az eszmetörténetnek ez az „archeológiai” rétege.

A magyar történelem aspektusából kiindulópontként az a sajátos ellentét szolgál, amely magában a korai magyarországi írásbeliségben (XI—XIII. század) többé-kevésbé burkoltan jelen van. E szövegek az egyetemes keresztény kultúra, feudális eszmevilág oldalhajtásai, bennük az egykorú valóság tükröződik, összefüggéseik a közel egykorú nyugat-európai szövegekkel nyilvánvalóak. Másrészt viszont olyan elemek, motívumok, fogalmak is feltűnnek bennük, amelyek idegenek a gondolati struktúrától. E megállapítás vonatkozik a „nép” fogalmára és az azzal összefüggő képzeletvilág elemeire is. A megismerés határai között annyi lehetséges, hogy feltárható a rekonstrukció által kiegészített töredékek belső kényszerítő logikája, s eldönthető, hogy vajon ez meghatározott szerves összefüggésekre, egy archaikus fogalomkincs és eszmei gondolati modellrendszer egykori létezésére utal-e, amely így társadalomtörténeti kapcsolatok és egyetemes történeti párhuzamok alapján egy egyebütt is megfigyelt „gentilis” struktúra alkotó eleme. A témakör kettős (keleti és nyugati) háttére nagyjából ugyanazt a félévezredet (V—IX. század) fedi.

A nyugati háttér áttekintését két szempont indokolja. Mindenekelőtt ez az a közeg, amelyből a kutatás a „gentilizmus” fogalmát és tipológiai modelljét elvonta. A másik szempontnak konkrét magyar vonatkozása, hogy a korai magyarországi latin írásbeliség szövegei gyakran korábbi (VII—IX. századi) nyugat-európai forrásokra mennek vissza, értelmezésük tehát a fogalmak és az eszmei struktúra európai átalakulásának ismerete nélkül lehetetlen.

Hogy mennyiben alkalmazható a nyugati történeti háttérből elvont modell a keleti háttér viszonyaira, jórészt attól függ, felismerhetők-e bizonyos lényeges, társadalomszerkezeti, politikai szervezeti és etnogenetikai jellegzetességek, amelyek a távoli barbár-prefeudális etnoszociológiai struktúrák közös nevezőit képezik. Ezért a magyar őstörténet utolsó, V—IX. századi fázisának az irodalomban kialakult egész koordináta-rendszerét figyelembe kell részesíteni. Szücs a historiográfiai előzményekkel indokolja, hogy a kifejtés Deér tételeinek kritikai vizsgálata és cáfolata szerint tagolódik.

A magyar történet alapján rekonstruálandó „gentilizmus”, mint a helyreállítás tárgya elsősorban nem az objektív valóság, hanem az azt tükröző egykorú ideológiai szerkezet bizonyos összefüggéseinek: képzetek, fogalmak és eszmei motívumrendszerek

* Deér József: Pogány magyarság, keresztény magyarság. Budapest. 1938.

modellrendszere, amelyben a társadalmi tudat a „nép” mibenlétét felfogta. Az eredménytől, amely munkahipotézisnek tekintendő, nem várható több, mint a modellrendszer egykori meglétének igazolása. Nem lehet tőle viszont azt kívánni, hogy számos további részletkérdésre akár hipotetikus választ is adjon.

A honfoglaló magyarság „gentilis” etnikai tudatának rekonstrukciója előtt az értekezés alfejezetek szerint foglalja össze a nyugati háttérrel kapcsolatos főbb következtetéseket. A hanyatló Róma és a barbár világ feszültsége kétféle, egymástól idegen politikai kategóriarendszer és közösségi csoporttudat ellentétében is kifejezésre jutott, ahogy ez a későantik forrásokban és magának a „nép” fogalmi mibenlétének megragadásában plasztikusan tükröződik.

A Rómát megdöntő és örökébe lépő germán népalakulatok (*gentes*) a valóságban nem vérközösségek vagy organikus képződmények, hanem a vándorlások (III–VI. század) során különféle törzs- és néprészekből mesterségesen integrált politikai kötelékek.

A „gentilizmus” konzerválását a középkor korai századaiban elősegítette, hogy a római és germán társadalom-elemek elkülönülését hosszabb-rövidebb ideig az új barbár államalakulások is biztosították.

Római „kozmpolitizmus” és germán „gentilizmus” ugyanannak a kései ókori világnak egymást feltételező ellentétes jelenségei, amelyeken a középkori fejlődés két-három évszázados átmeneti állapot után túllépett. A *Lex Salica* hosszabb prológusa (VIII. sz. közepe) mintegy epilógus gyanánt magába olvasztotta a régi frank etnikai tudat bizonyos elhalványuló és funkciójában átalakult elemeit.

A fogalomtörténet tükrében a VI–VIII. század folyamán három tendencia küzd egymással: a régi „gentilis” maradványok, a korai barbár királyságok integráló törekvései és az elemeiben jelentkező területi széttagolódás dezintegráló hatásai. E küzdelemből a harmadik került ki győztesen. Az új keretek között új hagyományképződés játszódik le, amelynek tényezői magukhoz idomítják a „nép” fogalmát kifejező régi toposzokat. A *gens*, *natio* tehát a tartományi eredet, „illetőség” megjelölésévé, a *lingua* a vidék nyelvjárása, a *mores*, *consuetudines*, *leges* stb. a territorium jogszokásainak és általában szokásvilágának (*coutumes de pays*, *landessitten*) összefoglaló fogalmává alakul. Eközben Európa majdani nagy „nemzetiségeinek” még csak itt-ott tűnnek fel a kontúrajai anélkül, hogy az emberek tudatvilágában, csoportthovatartozásuk vonatkozásában tényezőkké lennének.

A *gens* az írott forrásokban előtűnő *gens Ungarorum* esetében egészen másfajta tartalmat jelöl, mint az egykorú régi Európában. Attributumai a *populus Christianus* szemszögéből, forrásaiban (évkönyvek, krónikák) hasonlóak. Ezek az attributumok a „barbár” társadalmi és politikai jelleg hasonló szerves egységére utalnak, mint annak idején a *populus Romanus* szemszögéből tekintve, a késő-antik irodalomban a régi barbároknál. Megvolt-e ennek az egységnek a tudata magában a társadalomban?

Az etnikai tudat kikristályosító magva az eredetközösség hite. Az ún. Hunor-Magyar monda szerkezetében és legtöbb motívumában eredeti népmonda, amelynek végső kialakulása a magyar (*magyeri*) nevet viselő közösség mítoszaként a VI–IX. század közt történhetett. Szerkezete gyökeresen ellentmond az *origo gentis* keresztényfeudális koncepciójának. Feljegyzésre is csak akkor kerülhetett, amikor általános európai áramlat hatására az eredetteóriák naív népi elemeket is felhasználtak (XIII. század). E monda és az uralkodó nemzetség eredetmítoszának (Turul-monda) viszonya arra mutat, hogy a népi eredethagyomány nemcsak független az utóbbtól, de kialakulása jóval meg is előzte az Árpád-nemzetség hatalomra jutását. Az eredethagyomány integrációjával már jóval a IX. század előtt számolni kell.

Ahogy az eredetfelfogásban, éppúgy a „nép” fogalmi mibenlétét illetően is jelentkezik a korai írásbeliségben, ha alárendelten is, egy olyan szemléleti aspektus, amely

gyökeresen különbözik a keresztény és a feudális koncepcióktól. E fogalom keretei minden metszetben különböznek a kor uralkodó népszemléletének kategóriáitól (*populus, gens*), s egy archaikus fogalomképzés maradványai. (*Genus* megfelelője az ómagyar nyelvben *fajzat*, ill. *nemzet* volt. A *nem* tő valószínűleg iráni eredetű. Az ósmagyarban képződött *nemz-et* eredeti jelentése „nemzés” ill. „nemzés eredménye”, így még az ómagyarban is elsődlegesen a rokonsági terminológia része. Párhuzamosan és egyidejűleg azonban e szó jelölte tágabban a „nép” (*natio, gens*) fogalmát is, éspedig a *nemzetség* szóval váltakozva.)

A honfoglaló magyarság régészeti hagyatéka mind a horizontális (törzsi, nemzetségi), mind a vertikális (szociális) tagolódáson átütő viszonylagos homogeneitást mutat, ami az etnikai hagyományközösség kialakulásának hosszabb és szervezettebb múltjára utal. A tény, hogy a magyarság a Kárpát-medence belsejének népességét viszonylag gyorsan asszimilálta, csakis úgy magyarázható, hogy nyelvi és hagyományaiiban homogén társadalom telepedett meg e térségben. A magyarság kialakulásának „törökös” politikai keretei éppen nem cáfolják, sőt alátámasztják a uralmi szervezet olyan relatív elkülönülésének és önállósodásának feltételezését már a kazár korszakban, amely politikai feltétele lehetett egy több évszázados etnikai hagyományintegrációnak.

Nem megalapozott Deér Józsefnek az a tétele, hogy létezett volna egy olyan sajátos „keleti-nomád” népszemlélet, amely az „alaktalan embertömeget” alattvalói egységgé kovácsoló nomád despotia mágikus bűvöletében mintegy nélkülözött volna az etnikai csoporttudat immanens ismérveit. A cáfolatot éppen a teória alátámasztásául szolgáló orkhoni feliratok elemzése szolgáltatja. Amikor a IX. sz. elején a magyar kettős fejedelemség függetlenül, nem „alaktalan néptömeg” (Deér J. megfogalmazása!) kapott merőben új politikai szervezeti keretet, hanem egy hosszabb ideje relative önálló életet élő nép vált — az orkhoni kategóriarendszerben kifejezve — „hatalommal és uralkodóval rendelkező néppé”.

Mindazok a támpontok, amelyeket a magyarság kialakulásának részleteiben kevésbé ismert, de döntő jelentőségű korszakának (VI—IX. sz.), a korai magyar történet e rejtélyes *black box*ának kronológiai, geográfiai és politikai feltételeire nézve az újabb kutatások nyújtanak, együttesen új magyarázati lehetőséget kínálnak az etnikai tradícióközösség kialakulásához. Az etnikai folyamatoknak azonban csak kerete és feltétele, de nem közvetlen faktora a politikai szervezet és az uralmi szféra. Az a *par excellence* társadalmi szféra, amely az éppen e korszakban igen számottevő csatlakozó elemet etnikailag asszimilálta, a nemzetség (klan) volt. A „nemzetség” és „nép” fogalmának szerves összefüggése a magyar régiségben ugyancsak ebbe az irányba mutat. A korabeli magyar nemzetség természetesen már maga sem volt kezdetleges vérrokonsági csoport, hanem akárcsak a hasonló fokon álló nomád szervezetek, nagyobb létszámú, keletkezését tekintve „anorganikus” társadalmi egység, amelyben a szimbolikus (hipotetikus) vérközösség képezte a kultikus tradícióközösség tágabb egészébe ágyazva, voltaképpen a csoport „korporatív” jellegét volt hivatva kifejezni. Legvalószínűbb, hogy e korban a nemzetség neve az volt, ami az ómagyar nyelvben igazolható és a legarchaikusabb hagyományokat őrző vidékeken fenn is maradt: *nemzet*. Ebben az organizmusban kell látnunk — mint más nomád népeknél is — az etnikai integráció legfőbb eszközét.

A honfoglalás előtti magyarság *hétmagyar* neve és a népkeret *nemzetség* megjelenése a magyarság etnikai kialakulásának kettős pólusát jelzi: a politikai integrációt, amely a törzsek szilárdabb uralmi szervezetbe fűzése révén a folyamat feltétele volt, másfelől az etnikai hagyományintegrációt, amelynek belső katalizátorai a nemzetségek voltak. A kettő egysége nyilvánul meg abban a valószínű tényben, hogy a nép összetartozásának tudatát a politikailag domináns törzs *magyar*-hagyományának (eredettudatának) általános elfogadása szentesítette. Egy meghatározott, vérségi mítoszban

gyökerező „társadalomszemléleti” modell került ezáltal — a politikai faktor révén — „történeti” (s egyúttal történelmen kívüli) kontextusba. A naív történeti tudat az eredet-hagyományon kívül az ősök hősi tettei, háborúi köré kristályosodott ki. A hősi énekek és mondák nemcsak a nemzetiségi és törzsi alsoportok hagyományanyagának része voltak, hanem az egész nép közös történeti sorsát tudatosították. Az összefüggések természetesen a XI—XIII. századi mondaalakulás folyamán már jórészt megbomlottak, jelentésük elhomályosult, idegen elemekkel bővültek és társadalmilag lesüllyedt állapotban a köznép, *rustici* tudatvilágának részévé váltak. A tudati szerkezet maga azonban még többé-kevésbé épen elemezhető ki az ún. pogányfelkelések (1046, 1060/61) eszmévilágából. A felkelésekben a célok és törekvések megfogalmazásául szolgáló gondolati modell még teljes egészében az ezredforduló előtti struktúrából származik. A „gentilis” szemléletmód és tudati struktúra az ezredforduló utáni átalakulás nyomán előbb összefüggéseit veszítő, elhomályosuló részelemeire bomlik és társadalmilag lesüllyed, majd — a XIII. század utolsó harmada után — nyomai is eltűnnek.

*

Az értekezés vitájában *Mályusz Elemér* opponensi véleménye elején arra mutatott rá, hogy Szücs Jenő témaválasztása, bár az természetesen rajta múlt, nem nélkülözi a társadalmi indítékot. Jó másfél évtizede, hogy különböző formában a hungarocentrikus szemlélet helyett egy reálisabbat igyekeznek megkedveltetni a közvéleménnyel. A magyar történettudománynak nem egyszer szolgáltak már javára azok a tapasztalatok, amelyeket más nemzetektől vett át. Az első feladat az ideológiatörténet területén is, mint már oly sokszor történetírásunk életében, annak tisztázása lett, hogy szerte a világban milyen vélemények ismeretesek a nemzet mint történeti képződmény felől. Szücs munkája során nemcsak egyszerűen számbavette a témával kapcsolatos ismeretanyagot, hanem ennél lényegesen többet tett: sajátos kutatói módszert alakított ki, amelynek segítségével a problémák átélésszerű megértését érthette el.

Feladata megoldására a szerző eredeti eljárást választott: a magyar specifikumot kívánta megállapítani, de nem úgy, hogy a magyar jelenségekhez hasonló külföldi vonásokat kutatja (például a forrásszövegek egyező kifejezéseit, terminus technicusait), hanem a legszélesebb alapról indul ki, s mélyre hatolva valamennyi népre jellemző minden vonást meghatároz. Ezután e széles keretbe ágyazza a magyar jelenségek ismeretét. Az előadásmód erénye a tárgyiaság, amely alkalmas a külföldi érdeklődő megnyerésére is, ami azért erény, mert saját problémáinkhoz érzelmektől inkább áthatva kapcsolódunk, ami a külső szemlélő számára kissé idegenszerű.

Szücs nagy érdeme, hogy megkereste és kidolgozta azt az *analogont*, amelyhez hasonlítva mélyebben lehet megérteni a magyar jelenségeket. Kielemezte az egyidejű fejlődésen átmenő egész területet, s azt szembeállította Európa régebbi részével. Így állította egymás mellé a V—VIII. századi rész és a VIII—XI. századi Magyarországot is magában foglaló északi és keleti rész ideológiai jelenségei közti ideológiai azonosságot. Szinte törvényszerű egyezés derül ki, bár ennek meghatározásától tartózkodik.

Szücs Deér J. nézeti feletti bírálatával az opponens nem tud teljesen egyetérteni. Az akkori viszonyok között, a harmincas évek derekán Deér határozott érdeme volt, hogy tájékozott volt, tájékozottságot szerzett több tudományág területén és nem érte be a történettudomány megszokott írásos forrásanyagával. A magyar történetírás számára szokatlan feladat volt az érzelmi tényezők történeti szerepének jellemzése. Ellentmondást lát az opponens abban, hogy miközben Szücs csak szűkmarkúan hajlandó megadni az elismerést Deérnek, a kelletténél nagyobb fontosságot juttat neki azzal,

hogy gondolatmenetének tüzetes ismertetése során tárja fel az egész kérdéscsoport lényegét.

A két szerző okfejtésének párhuzamba állítása tüzetesen rávilágíthatna arra, hogy mennyiben sikerült túlhaladni a polgári történetíráson. A kapcsolat lényegét úgy lehet kiemelni, hogy történettudományunk számára számottevő előnyt az ideológiatörténet önálló studiummá fejlesztése biztosít. Korántsem kész eredményekről, megállapításokról van szó, hiszen azokat változatlanul fáradságos munkával kell kibányászni. Biztosítja azonban a jelenségek megértése iránti kutatói fogékonyságot és az írói érzékenységet, képessé tesz a logikai összefüggések felismerésére. Máris elért eredménynek lehet tekinteni, hogy Szücs munkája révén az ún. őstörténetkutatás visszakerült a történettudomány hatáskörébe vagy legalábbis elhárult minden akadály, hogy oda kerüljön.

Annak idején Pauler hatására szűnt meg a magyarság élete 830 előtti korszakának, mint történetirodalmi problémának vizsgálata. Az őstörténet hivatott művelői a nyelvészek lettek, Szinyei Józseftől kezdve oly sokan. Érdemeik mellett is meg kell állapítani, hogy egyoldalúságuk magától értetődött. Szücs most megmutatta, hogy a történettudomány alkalmas az etnológiai, szociológiai, nyelvészeti, archeológiai kutatás módszerének ismeretében e tudományágak eredményeit egymással egyeztetve a történeti fejlődés egészéről átfogó képet festeni. Sikerét növeli, hogy előtte már Hóman Bálint és Molnár Erik eredménytelenül próbálkozott az őstörténetnek a nyelvészettől való visszahódítására. Nem egészen érthető, miért nem aratott sikert a Magyar Történet őstörténeti része. Talán a szociológiai szemlélet hiánya volt az ok. Molnár Erik a marxizmus történetfelfogását érvényesítve kapcsolta be az őstörténetet a magyar történelem egészébe és megállapításai, bár helyenként átfogalmazáson mehetnek át, szilárd vázak maradnak minden későbbi szintetizáló kísérlet számára. Szücs hivatkozásai is mutatják, hogy Molnár megállapításai a szemlélet alapkonceptióján igen sok vonatkozásban egyenként is érvényesíthetők. Hogy a Szücs által megtárgyalt problémával kapcsolatban nem nagyobb mértékben, az talán Molnár doktrinárságával, a marrista szemlélet iránti vonzalmával és a felépítmény problematikája iránti kevés megértéssel volna magyarázható.

Szücs érdeme, hogy a Deérnél szükségképpen hiányzó, újabb szociológiai irodalmat áttanulmányozta, sőt annak lényegét történetírói egyéniségébe beolvasztotta Molnáron túlmenően pedig a marxista felépítménykutatás elveit eredményesen alkalmazta.

Az opponens ezután két olyan mozzanattal kapcsolatban jelentett be ellenvéleményt, amelyek részletekre vonatkoznak, bonyolultságuk azonban mégis bővebb kifejtést igényel.

A magyar monda szarvasúzó motívumáról az opponens felfogása azonos Szücsével, nem tartja azonban a motívum keresztény változatának középkori krónikáinknak az Eustachius és Hubertus legendából kölcsönzött hímszarvas motívumát. Álláspontját egyrészt Solymossy Sándor érveivel támasztja alá (ld. *Magyarságtudomány*, 1. 1942), másrészt azzal az egyháztörténeti érveléssel, hogy egy feltételezéssel ellentétben, miszerint a XIII. századi Eusztách-főesperesség azonos lenne a Budától délre, a Duna mentén rékvő csuti Eusztách-egyházzal, valójában Csut és az Eusztách-főesperesség azonosítása egy okleveles adat téves azonosításából származik. Nem fogadja tehát el a feltevést, hogy Szent István egyházat alapított volna az Árpádok eredetmondáját jelentő csodaszarvas-hagyomány keresztényesített formájában való ápolására. Úgy véli, hogy Szücs könyvének kérdéses helyén a megfogalmazás nyomán az olvasó a kelletnél szorosabb kapcsolatra következtet a két motívum között, mint amilyenre a szerző gondol.

Inkább eltér az opponens felfogása Szücsétől a Lél-monda kérdésében. Hangsúlyozza, hogy nem a monda keletkezésének folyamáról van véleményeltérés, ebben mind-

ketten Solymossyra támaszkodnak. Nyugtalanítja viszont a kétely, hogy Solymossy felfogásán nem haladt-e túl az európai irodalomtudomány. A mondák életének magyarázatában a változások ugyanis fejlődésszerűen, fokkonként követik egymást. Solymossy az akkor modern J. Bédier féle elméletet ismertté tette, sőt alkalmazta is hazai mondáink magyarázatánál. Az etnografusokra vár a feladat, hogy az immár két generációval idősebb Bédier működése óta keletkezett szakirodalmat elemezzék, s támaszt nyújtsanak a bizonytalan történéseknek. Amíg ez be nem következik, számítani kell arra, hogy a mondák tárgykörét illetően megállapításaink sajnos elavultak.

Külön kitérőt szentelt az opponens a Fehér Mátyás-féle ún. „Kassai kódex” problémakörének. Megállapította, hogy a Fehér által publikált szöveg sajnos magyar nyelvű feldolgozásba, magyarázatok közé illesztve, magyarrá fordítva és töredékesen lett ismeretes, csak kis részek jelentek meg latinul. Mindez erősen gátolja az értékelést, amelyről el kell mondani, hogy amennyiben a felfedezés igaznak bizonyulna, úgy az a váradi registrum, Anonymus kéziratának ismeretessé válásához lenne hasonlítható. Fehérnek erre vonatkozó publikációja Szücs művének elkészülte után lett hozzáférhető, így Szücs nem foglalkozhatott vele. Könyvében azonban az opponens véleménye szerint állást kellene foglalnia az anyaggal kapcsolatban. A maga részéről nem tartja a „Kassai kódexet” hamisítványnak.

Összegezve opponensi véleményét, Mályusz Elemér rámutatott, hogy Szücs Jenő értekezése nemcsak gondolatokban, hanem adatokban is gazdag munka, amely a magyar történelem egyik terjedelmes korszakára úgy vet fényt, hogy az európai és a hazai fejlődést egymással összeforvra mutatja be. A könyv erényei és jelentősége szükségessé teszik, hogy nyomtatásban is megjelenjék, még hozzá idegen nyelven is.

Az értekezés másik opponense, *László Gyula* is a munka általános értékelésével kezdte véleménye ismertetését. Kiemelte a mű sok új eredményét, szerzőjének módszertani felkészültségét, valamint azt, hogy a történettudományi kutatások mellett biztos alapot ad a filológiai, nyelvészeti, embertani, néprajzi, s nem utolsósorban régészeti kutatásokhoz. Saját szempontjából az értekezés egyik legnagyobb tanulságának azt látja, hogy a történettudomány és a régészet is csapdába kerül, ha akarva-akaratlanul mai fogalmakkal közeledik a múlt felé. Szavaink ugyan több-kevesebb hangváltozással átvészelnék századokat, évezredekert, de közben jelentésük alaposan megváltozik. Mi pedig mai jelentésű szavainkkal beszélünk a múlttól, ami ezáltal jelenünk tükrözése lesz. Történéssz és régész másik csapdájának tekinti az opponens, ha egykor kialakult, meggyökerezett véleményeket a megszokás miatt, azonosítunk az egykori valósággal.

Ez utóbbi helyzetre saját maga hoz példát. A múlt század és századunk első felének történetkutatásában kialakult egy nézet, amely szerint az *ungroi*, a türk-szavárd népnév ugyanazt a népet jelöli, amelyet a mohamedán források *m.dsz.gh.r*-nak, azaz magyarnak neveznek. Megítélése szerint, bár a feltevés mellett több érv szól, ez az azonosítás nem magától értetődő dolog és más feltevéseket sem lehet kizárni. György barát például a 836-os eseményeknél ungrokról, a 894-eseknél türkökről beszél. Az elsőnek említett ungrok azonosak lehetnek a hazánkban lakó onogurokkal, míg a másodiknak emlegetett türkök az Etelközben lakó türkökkel. Nem kívánja számonkérni Szücs Jenőtől, hogy a magyarságról alkotott elképzelése a köztudatba idegződött magyar—ungar—türk—szavir—baskír azonosságon alapszik, de úgy véli, hogy a népneveknek egyetlen népre, a magyarra való vonatkoztatása nem magától értetődő, nem is egyszerű kérdés, s a jövőben csak árnyaltabban vethető fel.

Az értekezés érdemi bírálatára térve, az opponens előljáróban leszögezte, hogy mondanivalóját a magyar őstörténeti résszel kapcsolatban kívánja kifejteni, de kiemelte az egyetemes történeti rész nagy értékét. Ezt követően Mályusz Elemérhez hasonlóan Deér József könyvének értékeléséhez kívánt új szempontokkal hozzájárulni.

Deér könyvének a megjelenése idején (1938) nagy szerepe volt. Több volt, mint egyszerű történettudományi mű, s Deér is többnek szánta történeti ismeretek akadémikus közlésénél. Kiemeli az opponens Deér azon inkább előrevetett, igazolásra váró gondolatait, amelyek a X. és a XI. sz. fordulóján a Róma-eszme jelentőségét hangsúlyozzák a nyugati világban. Deér felfogása szerint ez a Róma-eszme minden germán népi színezettel vagy hatalmi törekvéstől mentesen sugározta Szent István népe felé a kereszténység vallási, erkölcsi, társadalmi és politikai tartalmait. Ez az alapeszme találkozik akkori művészeti életünk egyik tendenciájával csakúgy, mint a magyar „nagypolitiká”-nak a német befolyással szemben ellensúlyt kereső olasz irányzatával.

Deér érveit négy tétel körül fejti ki, s minthogy Szücs is ezek szerint igazodik, az opponensi vélemény is ennek megfelelően csoportosítja észrevételeit. Ami az első tételt illeti, miszerint a magyar népnek nincsen eredeti, önmagára vonatkozó eredet-hagyománya, Szücs nagyon helyesen mutat rá a csodaszarvas mondára, amely a népi eredet-hagyomány bizonyítéka. Az opponens — egyetértése mellett — kifejti, jogos lehet az a feltevés, hogy a monda — még tiszta totemjelleggel — eredetileg egy nemzetség eredetmondája lehetett. Totem jellege akkor szűnt meg, amikor a csodaszarvas üldözője már nem a nemzetség ősapja volt (nászából a szarvasünöből átváltozott leánnyal származik a nemzetség). Az új változatban az üldöző testvérpárt a szarvas mint vezetőállat jövődő feleségeikhez vezeti. Ezzel a monda mesévé alakult. Az egy vadász-ösből két testvérré bővülés akkor mehetett végbe, amikor az onogur és a magyar nép egyesült. Az átalakult mondában a közös származástudat jut kifejezésre. Az opponens feltevése szerint, amelyet szórványos adatok is alátámasztanak, az onogur magyarság 670 táján költözött be a Kárpátmedencébe. Megjegyzi, hogy a régészetileg jól szétválasztható két magyar honfoglalást még senki sem elemezte feltehető nyelvi hagyatékában (a helynevekben). Lehetséges, hogy egyazon nép két ága hajtotta végre a honfoglalást aránylag nem nagy, 200—250 éves időközben, s ezalatt a köznépi tömegek nyelve nem változott. A voltaképpeni kutatóval, hogy a kettős „Mi”-tudat mikor és hogyan vált egyetlen eredetmondává, egyetlen hagyománnyá. Például a Turul-monda steppei területen született, a szarvas-monda erdei területre emlékezik (a gyalogos vadászattal együtt). Ez a kettősség a magyar régiség minden területén kimutatható, s végül ez is igazolja a két testvér jelképében reánk maradt kettős eredetet.

Még mindig e kérdéskörnél maradván, az opponens röviden kifejtette álláspontját a „magyar ősvallás” jellegével kapcsolatban is. Úgy látja, hogy az több rétegre bontható, de nem tudja, vajon a rétegek társadalmi osztályokat jelentenek-e, vagy pedig másfajta származást. Volt egy kozmikus mítoszunk, amely az iráninak ismert világvallás egyik változatának tekinthető. Alatta terült el a táltos vagy sámán, mai szóval néphit. A két réteget kötötték össze az egyes nemzetségek totem jellegű eredetmondái. A szóbanforgó rétegek a mai néphitben már nem választhatók szét egymástól világosan.

Deér koncepciójának második tétele az, hogy a XIII. sz. előtt a magyarországi latinság „nép” jelentésű szavai közül egy sem vonatkozik sajátosan a magyarságra, hanem „alattvaló” értelmű, amely a népet urához, elsősorban a királyhoz való viszonyában látta. Szücs cáfolatának legmeggyőzőbb érve az opponens szerint Kálmán 1100 körüli törvénykönyvének a szolgákra vonatkozó része, amely háromféle szolgát különböztet meg. Szücs kimutatja: a Kálmán féle törvény a „genus Hungarorum” és az „idegenekre” vonatkozó „alienigena” kategóriákat alkalmazza, amelyek messze túlmutatnak a Deér-féle, közömbös „alattvaló” értelmezésen. Az opponens úgy véli, az érvelés egyetlen homályos pontja a magyar szolgareteg keletkezésének magyarázata. Szücs lényegében magáévá tette történetírásunk álláspontját, miszerint komolyan kell venni az orosz őskronika szavait az avarok kipusztulásáról, illetőleg feltételezhető, hogy a maradék avarság elszlávosodott. Az embertan kutatói viszont bizonyítják a későavarkori népes-

ség folyamatosságát, s a régészet éppen László Gyula kezdeményezésére bizonyosságot tesz amellett, hogy a fennmaradás tömeges volt. A kettős honfoglalás elméletének kifejtésekor, mint az opponens jelezte, majd részletesebben ki kívánja dolgozni a tételt, mely szerint az Árpád-kori szolanépek túlnyomóan magyar volta annyit jelent, hogy ez a réteg az itt talált legyőzött, csatlakozott korai magyarságot, a kései avarkorban betelepedetteket képviseli. Két újabb felismerését fűzte hozzá még a szolgáló-kérdéshez. Először kifejtette, hogy a magyar nyelv keresztény szókincsének szláv rétege csakis a nyugati térítés előtt, a IX. században (talán részben már a VIII.-ban) kerülhetett be hazánk területén a magyar nyelvbe, az itt élő onogur magyarok nyelvébe. Ezután arról szólt, hogy a magyar nyelvnek az államra, közigazgatásra vonatkozó szavai is a nyugati hatás előttről keltezhetők, legalábbis jelentős részükben. Véleményének e szakaszát azzal a megjegyzéssel zárta le, hogy e kérdések azért nem kaphattak Szücs Jenő értekezésében hangot, mert a munka lezárása után, többek közt éppen ebben az opponensi véleményben kerültek először megfogalmazásra.

Deér harmadik tétele Constantinos Porphyrogenetosra támaszkodva azt állítja, hogy Etelköz, legfeljebb Levédia előtt nem volt magyar nép, hanem csupán külső körülmények által összesodort, különböző fajú népek halmaza. Az abszolút fejedelemség és a besenyő vereség szervezte volna a magyar törzseket néppé. Az opponens magáévá teszi Szücs feleletét, amely mindenben cáfolja Deér tételét. Széles alapon tárgyalja az értekezés Constantinos adatainak összekeveredését főként a kangár-szavárd háború kapcsán, amihez az opponens a közelmúltban tett észrevételeket. Felvetette ui., hogy a türkök hét törzsről szóló rész (Constantinos művében a 38. fejezet) múlt időben van és szemmel láthatóan egy időrendbe szedett folyamatos elbeszélés része, amely megelőzi a kazárok és levédi történiáját. Szó sem lehet tehát arról, hogy közvetlenül a honfoglalást megelőző időkről beszélne, inkább talán többszáz évvel ezelőttre emlékezik. Rámutatott Szücs érvelésének egyik lappangó ellentétére, amelynek felfedése azonban véleménye szerint éppen az értekezés állításának igazolását segíti elő.

A köznépi sőt kifejezetten szolgálóállapotú magyar elem viszonylag nagy számú kellett, hogy legyen — ez Szücs Jenő idevágó megállapításainak rövid összefoglalása, amelyhez még hozzá kell fűzni, hogy a magyar elem az új hazában talált lakosság sűrűbb-gyérebb csoportjait a fokozatosan kialakuló közös élet- és településforma körülményei között nyelvileg magához idomította. Az opponens felveti, honnan származik a hatalmas szolgálóréteg, hiszen történezeink általánosnak mondható felfogása szerint a honfoglalást a besenyő támadásból megmenekült seregek hajtották végre, amelyeknek otthoni telepei és házanépe, így szolgálói is, elpusztultak. Az ellentmondás az imént kifejtett elmélettel, miszerint a magyar szolanépet a honfoglalók második hulláma már itt találta, feloldható. A kérdés nem ilyen egyszerű. Valójában a magyarok etelközi veszteségeit nem lehet valami nagyra becsülni — ezt már Pauler is megállapította. A feltárt honfoglalás-kori magyar temetők leletanyaga egyetlen kivételtől eltekintve férfiak és nők nagyjából egyforma arányát mutatja. Constantinos tudósítása tehát pontatlan, erősen eltúlozza a katasztrófa méreteit. Az opponens gondolatmenetének következő láncszeme, hogy e honfoglaló magyarok temetői csekély létszámának, egyrészt köznépi temetőinkhez, másrészt a későavarkori magyarság néha ezer sírt is megközelítő temetőihez képest. A korai onogur honfoglalás elmélete következtében azonban nem szükséges a IX. századra vonatkozó onogur adatokat az etelközi türkök előretöréseként magyarázni, kézenfekvőbb ezeket a Kárpát-medencei onogur magyarságra vonatkoztatni.

A „hétmagyar” kifejezés elemzéséhez az opponens azt a rövid megjegyzést fűzte, hogy már Szücs értekezésének megírása után törzseink és krónikáink hetes számaikat mitológiai számként magyarázta. Régebben vetette viszont fel: a „Kürt” törzsnév talán nem hótörzset jelentett volna, hanem azonos „kürt” szavunkkal, s a kürt Lehel méltó-

ságjelvénye volt. A Kürt helynevek és a Lehel birtokok között kimutatható a kapcsolat. Így a Jenyiszej vidékéről csatlakozott Kürt törzstörődék helyett egy magyar néposporttal lehet számolni.

Deér negyedik tétele a keleti nomád népszemléletnek az orkhoni feliratokban tükröződő sajátosságait majdnem meggondolás nélkül vetíti át a magyar államalakulat kezdeteire. Az opponens véleménye szerint Deér itt nyilván Alföldi András hatása alatt állt, s kettőjük szuggesztíója mind a mai napig él a magyar őstörténetkutatásban. Szücs, részben a Györffy által felvetett sok türk párhuzam hatása alatt, általában elfogadta az orkhoni feliratokat, mint az előmagyarság kialakulásához kínáló jó párhuzamot, ám ezt a kialakulást nem közvetlenül a honfoglalás előttre, hanem a kazár korszakra teszi. Első törvényeink és okleveleink vallomása éles ellentétben áll az arab írók munkáiból kikövetkeztethető nomád népfogalommal, amire Szabó István is figyelte „A falurendszer kialakulása Magyarországon” című könyvében. Érezhetően tanácstalan ui. abban a tekintetben, hogy miért beszélnek az írott források kezdettől fogva kialakult falu-világról szerteszét az országban, pontosabban, hogyan mehetett végbe ez a fejlődés egy-két évszázad alatt. Az opponens úgy véli, hogy a kettős honfoglalás feltevése e kérdés megoldásához is segítséget fog nyújtani. A falulakó magyarság emlékei a nagy késő-avarkori temetőkből és a X. századi köznépi temetőkből találhatók, míg a nomád szervezeti Árpád-népszerűségét a kis lélekszámú nagycsaládi temetők képviselik.

László Gyula opponensi véleménye összegezésékor Mályusz Elemérhez hasonló elismeréssel emelte ki az értekezés jelentőségét.

*

Szücs Jenő az opponensi véleményekre adott válaszában először értekezésének keletkezéséről szól. Rámutatott, hogy immár tíz éve elkezdett munkája, a nemzet és a nemzeti öntudat vizsgálata elején nem gondolt arra, hogy a téma valaha is kiágazhat az őstörténet felé. Feladatának összetett volta fokról-fokra lett számára nyilvánvaló. Célja a tárgy objektív körvonalainak és azoknak a belső kapcsolatoknak a kitapintása volt, amelyek a téma helyét a kor társadalmi és eszmei struktúrájában (pontosabban: a struktúrák mozgásában, átalakulásában) viszonylag egzakt módon kijelölik. Munka közben ismerte fel, hogy a középkor „nemzeti” komponense csak olyan elemzés révén ragadható meg, amelynek kerete horizontális értelemben az egész európai történelem, tárgya pedig, mintegy vertikális értelemben, a középkor politikai eszmetörténete. Az elemzés során nem lehet beérni azzal, hogy a források „nemzeti” hangzatú, valójában gyakran „pre-nacionális”, sőt „pseudo-nacionális” jellegű kitételeit önmagunk teremtette gondolati láncra fűzzük fel, amelynek anyagát több-kevesebb mértékben saját, modern szemléleti elemeinkből kovácsoltuk össze. Meg kell találni azokat a szerkezeti elemeket, amelyekkel összefüggésben — és amelyekhez képest — a fogalmak és a gondolatok magában a korban meghatározott „nemzeti” tartalmat fejeznek ki. A „magában a korban” megszorítást Szücs külön hangsúlyozta.

Mindez azonban még nem az őstörténet felé mutat, hanem éppen ellenkezőleg, kifelé mutat a középkorból. Kutatásai során egyre határozottabban ismerte fel, hogy a középkor nemzeti faktorának kialakulása *sui generis* azokhoz a társadalmi, politikai és intellektuális átalakulásokhoz tartozik, amelyek kezdete a XIII. században jelölhető ki. E vonatkozásban a magyar viszonyok sokkal több ágon és szervezettebb módon részei egy „szinkronikus” jelleggel kibontakozó európai fejlődésnek, mint azt általában feltételezik. Ami a középkorban „nemzeti”, az elsődlegesen nem ősi, történeti tartalmak folytatása és kiterjesztése, hanem valami egészen új minőség, még ha előzményei és elő-

feltételei korábbi századokba nyúlnak is vissza. De ugyanez a „nemzeti” hasonlóképpen kvalitatív értelemben, a XVIII. század óta a nemzet modern fogalma mögött tapasztalható jelenségek körül is különbözik. Így kényszerítették a körülmények az értekezés szerzőjét arra, hogy vizsgálódásait ne csupán témája időkereteire korlátozza, hanem előre és hátra is kitekintsen.

Deérnek a harmincas években kifejtett és az előbbieken gyakran említett munkássága óta a kérdéskörnek új szakirodalma keletkezett, amely módszertani felfogásában is előrébb jár.* Arra bátorítja ui. a történést, hogy a saját eszközeivel elérhető ismerési szférán túl ne csupán összegezzon bizonyos filológiai és nyelvtörténeti, továbbá régészeti és néprajzi eredményeket, hanem helyel-közzel maga is kipróbálja e tudományágak eszközeinek alkalmazhatóságát a maga sajátos történeti jellegű kérdésfeltevésre vonatkozásában, függetlenül attól, szakavatott művelője-e az említett rokontudományoknak, vagy sem. A magyar etnogenezis folyamatára, az eszmetörténet mintegy archeológiai rétegére irányuló kutatásnak különleges metodikai tehertétele van, amely egy sajátos kettősségben rejlik. Egyrészt vizsgálati eszközei a történettudomány tulajdonképpeni kompetenciáján kívül esnek, másrészt az illetékes tudományszakok külön-külön, úgy látszik, a témát nem érzik a tárgyukhoz tartozónak, maga a kérdésfeltevés is idegen tőlük. A történést tehát ebben a helyzetben nagy kockázatot és munkamennyiséget vállal az ún. „komplex” módszer alkalmazásával. Másrészt viszont — s e módszertani nehézség még az előbbinél is súlyosabb — az őstörténet és a régészet területére tett kirándulás után valahol, bizonyos pontokon el kell kötni a szálakat, méghozzá minden irányban. Ezzel kapcsolatban kitért Mályusz Elemér opponensi véleményének észrevételére, mely szerint Solymossy Sándor óta, tehát negyedszázada nem történt érdemleges esemény honfoglalás-kori mondáink kutatásával kapcsolatban. Valóban ez a helyzet, s éppen emiatt nem vállalkozhatott arra, hogy a mondataképződés e történeti rétegére alkalmazza az eltelt idő külföldi metodikai újdonságait, hogy sajátosan új eredményekre jusson. Be kellett tehát érnie a Solymossy által kidolgozott alapokkal. Az opponens megállapítása tehát igaz, amíg a mondatak kérdésköréhez a kutatás legmodernebb szintjén nem nyúl valaki, valóban számítani lehet arra, hogy megállapításaink elavultak lesznek. Mindez még más vonatkozásokban is elmondható, így bizonyos szavaink etimológiájában a nyelvtörténések bizonytalanok (a *nemzet*, *nemzetiség*, illetve az *ország* alapszava tekintetében), a régészet sem talált kétségbevonhatatlan kritériumokat a honfoglaláskori emléktárgyak etnikai megoszlásának elkülönítésére, a hazai etnológia nem egyezik meg az „etnikum” fogalmi mibenlétére nézve. Korlátozó tényezők ezek, amelyek megkötötték az értekezés szerzőjének kezét, bizonyos területeken pedig szükségképpen merészebbnek kellett lennie. Szücs Jenő hangsúlyozta, hogy szó sincsen valamilyen vádemelésről a rokontudományokkal szemben. Annál kevésbé lehet szó ilyesmiről, minthogy éppen ezeknek a művelői mutathatnának rá a történettudomány mulasztásaira, amelyek az érintkező területeken éppen az ő sajátos kérdésfeltevéseik zónájában bénítják meg az előrelépést.

Munkájának tárgyához jobban közelítve, de még mindig a módszertani szférában maradván, ezután Szücs Jenő két általánosabb érdekű problémát vetett fel. Munkájának egyik fordulópontja a jelenségek összehasonlításának, összemérhetőségének kérdése. Vagyis a magyarság történetének V—IX. századi szakasza milyen belső analógiák megkövetelését teszi lehetővé etnopszociológiai értelemben? Ideiglenesen „barbár-prefeudális” struktúrának nevezte ezt a morfológiailag sajátos képletet, amely minthogy a primitív struktúrák és a korai feudalizmus közé esik, többé-kevésbé önálló társadalmi

* Így Reinhard Wenskus: Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes. Graz 1961.

fokozatként kezelhető. Ezenkívül bizonyos belső fogalmi jegyek alapján a magyarság e korszakbeli viszonyait megkísérelte „közös nevezőre” hozni a germán népvándorlások állapotáival, ami eléggé szokatlan nézet. Egész fejtegetését szerkezetileg erre a belső analógiára építette. A tétel azzal a konzekvenciával jár, hogy a IX—X. századi magyarság az etnoszociális szervezet és tudatvilág tekintetében sokkal inkább vethető össze a III—V. századi germán képletekkel, mint saját, ugor-kori előzményeivel illetve az obi ugoroknak sok tekintetben megrekedt, sőt a fejlődésben alighanem visszahanyatlott állapotával. Élesebben fogalmazva: ebben a tekintetben vogul és osztják analógiák a dél-oroszországi magyarság viszonyaira nézve jóformán teljesen használhatatlanok. Szücs Jenő nagy megnyugvással vette tudomásul, hogy e metodikai kiindulópontot mindkét opponens jogosultnak tartja, jóllehet például a néprajz álláspontja nem világos számára ebben a kérdésben.

A másik probléma az őstörténet (vagy inkább a Szücs által használt értelemben: előtörténet) kutatásába vág. A magyar etnogenezisről alkotott kép egyik vagy másik historiográfiai korszakban mindig valamilyen mértékben szükségképpen hipotézisek olyan rendszere, amely az adott időszak részletkutatásainak szintjét tükrözi, s ilyen értelemben mindig bizonyos, az **a d o t t k o r s z a k b a n é r v é n y e s** „koordináta rendszerről” lehet beszélni. Az éppen érvényes koordinátákba vagy behelyezkedünk, vagy csak igazán nyomós és komolyan alátámasztott érvekkel helyezkedünk azokon kívül. Jelenlegi koordináta módszerünknek szerves, kidolgozott érvrendszerrel alátámasztott része, hogy a magyar előtörténetnek volt egy, következményeit tekintve igen fontos kazár (következésképpen bizonyos értelemben „türk”) korszaka. Ebbe a koncepcióba Szücs is beleilleszkedett, a megoldást azon belül kereste.

Aktualitásánál fogva, továbbá azért, mert közvetlenül az értekezés témájába vágó jelenségről van szó, Szücs Jenő kitért Moór Elemérnek a *Századok* 1971. 5. számában megjelent cikkére („A Kaukázuson túli állítólagos »szavard-magyarok« kérdésehez”). A cikk szerzője úgy látja, hogy a magyar előtörténet kazár korszakáról nem lehet beszélni, mert arra „nincs bizonyíték”. Szücs opponenseinek adott válaszában a cikk módszerét kívánta szőve tenni, mert megítélése szerint ez annak példája, hogy az említett érvényes koordináták letörlési kísérlete mindenképpen a visszajára fordul, s nem segíti a tudomány előrelépését. Először is a Tiflisz környéki szavárdokra vonatkozó adatot Moór Elemér állításával ellentétben a magyar kutatás nem Marquarttól tanulta meg, mert azt már korábban bevonta a kutatásba Thury József (1897). Súlyosabban esik a latba, hogy Moór nem veszi tekintetbe nyelvész kollégája, Czeglédy Károly ide vágó alapvető tanulmányait (1954, 1956, 1959). A tanulmányok alig kétségbevonhatóan bizonyítják, hogy a Constantinos-nál említett, s a magyar hagyományból vett támadás nem a IX. század végi besenyő csapásra, hanem egy jóval 750 előtt bekövetkezett k a n g a r támadásra vonatkozik. Ez viszont csakis a kazár illetve nyugati türk hatalmi körzetben tartózkodó magyarságot érinthette, nincsen tehát szó sem kronológiai, sem földrajzi zavarról, miként azt Moór Elemér feltételezi. Ugyanő nem méltatja kellő figyelemre Györffy György bőven dokumentált tanulmányait a kettős fejedelemség kazár kapcsolatairól (1955, 1958), s cikkéből úgy látszik, mintha éppen a kérdése vonatkozásban nem ismerné Deér József tanulmányát Constantinos Porphyrogenetos forrásértékéről (1945—46). Deér nagyon plauzibilis módon mutatja be, hogy a császár e helyen valójában „racionalizált” egy pontos kronológiai támpontot nélkülöző magyar szájhagyományt, ebben pedig benne van a magyarság egész kazár korszaka (úgy, ahogy az a X. század közepén a magyarság történeti emlékezetében élt). Sőt, Moór magát Constantinos Porphyrogenetos szövegét, főként a 38. fejezetet, sem látszik figyelembe venni, különben nem állíthatná e kazár vonatkozások köré kikristályosodó elsődleges forrás ismeretében, hogy egyáltalán nincs bizonyíték a kazár kapcsolatokra. Valójában tehát

éppen Moór Elemér mellőzte a forráskritikát és a forráskritikai irodalmat, nem pedig az általa bírált történészek, Németh Gyulától Györffy Györgyig.

A „koordináták” kérdésével kapcsolatban tartotta helyénvalónak Szücs Jenő, hogy válaszoljon opponenseinek a Deér Józseffel folytatott polémiát illetően. Hangsúlyozta, hogy Deér a maga tanulmányait mind tudományos, mind politikai értelemben más koordináták között írta meg. Előbbit Mályusz Elemér, utóbbit inkább László Gyula domborította ki, s észrevételeikkel Szücs Jenő egyetért. A megírások valójában még többé-kevésbé monográfiája első fejezetének tekintette művét, amelynek élére természetesen egy fogalmi és historiográfiai kérdéseket boncoló bevezetés kerül. A bevezető rész kéziratban már jórészt készen is van, ebben foglalkozik Deér munkásságának tudománytörténeti helyével, s így méltatásával is. A megvitatott értekezésbe már csupán a polémia került, ami így önmagában joggal válthatta ki az elhangzott kifogásokat.

Mályusz Elemér felvetette, hogy szerkezetileg indokolt-e a munka második részét a Deérrel való vita vázára építeni. Az eljárást azért választotta, mert így a probléma élesebben exponálható, s általa feltehetően az olvasó figyelme is jobban leköthető. A tervezett monográfia ele illesztendő „első fejezet” megalkotásakor azonban feltétlenül függetleníteni fogja e *résumé* formájában megírandó rész szerkezetét a polémiától.

Szücs Jenő válaszában most következő részében áttért az opponensek által felvetett, de inkább már a konkrét részleteket illető kérdésekre.

László Gyula professzor vetette fel a szarvas-monda eredetének kérdését. Miként az opponens is hangsúlyozza, magának az ősiség homályába vesző eredetnek a vizsgálata nem tartozik a témához. A téma küszöbén a mondaalakulásnak csak abban a fázisában jelenik meg ez a kérdés, amikor a ma ismert változat nagyjából kialakult, ez pedig kétségtelenül nélkülöz minden totemisztikus jelleget. Mintegy széljegyzet formájában Szücs Jenő megemlítette, hogy bár munkájában maga is arra az elterjedt nézetre céltzott, miszerint a monda totemisztikus eredetű, ez ellen is szólnak érvek.

A *magyar* név eredetével kapcsolatban Szücs Jenő kitért arra az újabb magyarázati lehetőségekre, amelyet Lotz János tanulmányai vetnek fel (Jakobson Festschrift. NyK. 1963). Interpretációja alapján elképzelhető, hogy a *magy-eri* eredetileg egy „nép”-féle jelentést hordozó közszó, mindenesetre — erre Lotz már nem tér ki — a vitathatatlanul igen archaikus eredetű *hémagyar* is inkább párhuzamba állítható az *on-ok*, *alty-oguz*, *tokuz-oguz*, *on-ogur* stb. típusú névképződéssel, ahol is köztudomásúan az összetétel első tagja mindig valamilyen számnév, második tagja pedig egy „törzs”, „néprész” jelentésű közszó. Így talán nincs is szükség a nemzeti eredetmitosz feltételezésére. Mindez persze nem egyéb mint egy magyarázati *lehetőség* felvetése. Minthogy felvetődött a hétmagyar kérdés, Szücs Jenő László Gyula egy másik ellenvetésére válaszolva úgy véli, ebben az esetben is a törökös szervezetű népekre jellemző névképződésről van szó, ahol a hetes szám reális törzsi szervezetre utal, ezért nem szükséges a hetes számot mitikus számként értelmezni.

Szücs Jenő nem osztja László Gyula érvét, hogy ti. Constantinos művének 38. fejezete nem a honfoglalást megelőző időkről beszélne, hanem talán többszáz évvel korábbi időszakról. Indokul filológiai érvekkel igazolva azt hozta fel, hogy az opponens által is kiemelt időrendiség, amely a fejezetekben mutatkozik, éppen ellenkezőleg bizonyít. Természetesen feltétlenül számolni kell azzal, hogy a népalakulatnak a magyarok hét törzse mellett egyéb törzsek vagy törzstörödékek is tagjai voltak. Nincs ok azonban arra Szücs nézete szerint, hogy a *hémagyar* név Constantinos leírásával egybehangzó politikai realitását kétségbe lehessen vonni. A név egyik nagy jelentősége az, hogy lényeges *terminus ante quem*-re mutat rá: a magyarságnak a kabarok csatlakozása előtt (legkésőbb 830 körül) nemcsak a törzsszervezete alakult ki, amely az etnikai tradíciók kiegyenlítődesét biztosította, hanem kialakult egy hagyományörző „Mi”-tudata is,

amely viszont az egyazon népalakulathoz tartozó idegen népelemmel szemben még 950 táján is ragaszkodott a régi képzethez. Ha nem így lett volna, a hagyomány nem egy *hétmagyar*, hanem a névképződés szabályait követve (már amennyiben a kabarok csakugyan három törzsre oszlottak, mint a kutatás többnyire feltételezi) egy „tízmagyar”-szerű alakot tartott volna fenn.

A szarvas-mondában az értekezés szerzője a *terminus post quem*-et kereste (VI. század), s úgy látja, hogy opponensével a mondaalakulás VI—X. század közé eső fázisára, ennek értelmezésére és funkciójára nézve teljes az egyetértés. Igen fontos megjegyzést tett itt László Gyula, amikor kimutatta, hogy két legrégebb ismert mondanékban hogyan tükröződik a nép és a dinasztia eredetmítoszáinak időrendi viszonya. Alátámasztást nyert így az értekezés fejtegetése, hogy a nép eredetmítosza nemcsak független az uralkodó nemzetségtől, hanem archaikusabb jellegénél fogva kialakult formájában is időben megelőzte azt.

Mályusz Elemér a szarvas-mondának egy másik időbeli elágazását tette szóvá, ti. azt, amely a téma időkeretein túl vetődik fel, s amellyel kapcsolatban a nemleges válaszon csakugyan nem lehet vitatkozni. Ez a Hont—Csut tévedés, amely az opponens tanulmánya óta nyert tisztázást. A kézirat lezárásakor Szücs Jenő még nem ismerhette a tanulmányt, de munkájában nem adott hitelt a Hubertus és Eustach kultuszával kapcsolatos feltételezésnek, mert annak alapja az a téves felfogás volt, hogy a szarvasmonda lett volna az Árpádok eredetmondája.

László Gyula két utolsó érdemi jellegű ellenvetése a kettős honfoglalás kérdésével függ össze. Az értekezés írásakor Szücs Jenő még e téma korábban megjelent népszerűbb változatát sem ismerte, ezért természetesen nem számolt vele. Minthogy a rendkívül érdekes kérdéskör a maga szerteágazó összefüggéseivel sokkal súlyosabb, semhogy az értekezés vitájánál adott keretek között a védő a probléma egészéhez hozzászólhatna, Szücs Jenő csak a vitán felmerült részletekre kívánt reflektálni.

Az egyik felmerült kérdés, hogy a György barát által a 836-os eseményeknél említett *ungri* és a 894/96-os fejleményeknél megnevezett *Turki* vajon nem két népre vonatkozik-e, azaz az előbbi mögött nem az akkor már a Kárpát-medencében feltételezett „onogur-magyarok” lappanganak-e. Szücs Jenő először azt a félreértést tisztázta, amely szerint a forrás kérdéses része György baráttól, *Georgius Monachostól* származna. A valóság az, hogy e vonatkozások abban a krónikacsoportban találhatók, amelyet a szakirodalom *Georgius continuatus* vagy *Continuatio Georgii* néven ismer, s a X. század második felében keletkezett. A vonatkozó szakirodalom szerint a bizánci szóhasználatban ekkor már megkezdődött az átmenet a magyarság „türk” (*Turkia*) megjelölésétől az *ungri* megnevezés felé. A X. században az utóbbi már három ízben is előfordul, hogy azután a XI. században fokozatosan kiszorítsa a „türk” nevet. Abban is egyetért a szakirodalom, hogy az *onogur* alak ószláv majd innen keleti szláv közvetítéssel került át (még *n*-je elvesztése előtt) egyrészt a nyugati latinságba, másrészt Bizánc nyelvébe, kezdetben mindkettőben *Ungri* alakban. Mindebből az a lényeges, hogy az óorosz és óegyházi szláv szövegekben e megjelölés kétségtelenül arra a magyarságra vonatkozik, amely a dél-orosz steppeken élt, elhaladt Kijev alatt, 860 táján Cherson közelében Cyrillel találkozott stb. Nyilvánvaló, hogy Bizánc a keleti szlávok közvetítésével ismerte meg e népmegjelölést a X. században, s kézenfekvő, hogy ugyanarra a népre vonatkoztatta, mint a szlávok. Az is természetes, hogy Bizáncot ez a magyarság foglalkoztatta a kérdéses adat szempontjából fontos IX. században. Felvetődik az is: a makedon hadifoglyok hazatérésével foglalkozó résznél, amelyben a történeti mozzanat 837/38-ra datálható, s amelyben a kérdéses „ungrok” szerepelnek, nehéz lenne a Kárpát-medencében feltételezett „onogur magyarokra” gondolni. Ennek mind a politikai, mind a földrajzi szempontok ellentmondanak. Az epizódot ugyanis az Alduna vidékére lehet

lokalizálni. Márpedig elképzelhetetlen, hogy a bolgárok, akik a foglyokat elhurcolták, a sokszáz kilométernyire, a Kárpátmedencében lakó magyarokhoz fordultak volna segítségért, miközben az etelközi magyarok ott helyben voltak. Az Etelköz nyugati határa, mint Dzsajháni alapján tudni lehet, az Alduna volt. Azaz a szóbanforgó „ungrok” a legnagyobb valószínűséggel mégiscsak azok, akiket Kijev is e néven nevezett: ugyanaz a nép, amelyet a mohamedán források *m.dz.gh.r* néven neveznek az alsó Don és az Alduna közti térségben, s akik magukat a nyelvtörténetileg kikövetkeztetett *magyeri* (*madzeri*) összefoglaló név segítségével foglalták fogalmi egységbe.

László Gyula másik ellenvetése, amely ugyancsak a kettős honfoglalás problémájából fakad, társadalomtörténeti aspektusból mond ellent az előbbi értelmezésnek. Eszerint az avarok második hullámával 670 táján a Kárpát-medencébe költözött onogur magyarok jórészt szolgák lettek volna, ők tették volna ki a kora-Árpád-kori szolgálomány törzsét a későbbiekben. Ha ez így volt 896 körül, így kellett lennie 830 körül is. Elképzelhető-e azonban, hogy a bolgárok szolgarendűek segítségét kérték volna a fellázadt makedon foglyok ellen? Természetesen az opponens sem így képzei el a 670 körül bejötték társadalmát. De ha az onogur magyarságot társadalmilag rétegezett képzetnek képzeljük el (uralkodó réteg, kíséretelem, kétszázéves etnikai kohézió), felmerül a kérdés, a Bizáncban 950 táján megforduló követek, akik annyi mindenről beszámoltak (így egy elszakadt néprészről, a szavárdokról is), vajon miért nem tettek említést arról a körülményről, hogy rokonaik már korábban elfoglalták „Turkiát”. S mi az oka annak, hogy a magyar hagyományban nem maradt nyoma az onogur-magyarok honfoglalásának? Ez az érv már az akkori gondolati mechanizmusban is minden bizonyos nyomosan hatott.

Elvitathatatlan ugyanakkor, hangsúlyozta Szücs Jenő, hogy a kérdéses szolgáló réteg mibenléte sok tekintetben nyitott kérdés, amelyre a továbbiakban a régészeti jellegűek kivételével már semmilyen forrás sem adhat megoldást. Ezért is tekint minden történész várakozással a régészet, s különösen éppen László Gyula kutatásaira. Sajnos az embertan sem tud önmagában segítséget nyújtani, mert bár a késő avar-kori népeesség embertani tekintetben valóban nem tűnt el, eredményei nem vallathatók az etnikum tekintetében.

Teljes mértékben osztja Szücs Jenő az opponens arra vonatkozó véleményét, hogy Constantinos Porphyrogenetos híradása nem vehető szó szerint a besenyő csapás pusztító mértékéről. Egyébként újabb a történészek is hasonlóképpen vélekednek, s éppen e rugalmasabb értelmezés miatt lehet feltételezni: viszonylag nagy számú magyar szolga került be a Kárpát-medencébe a honfoglalás idején.

Fontos és metodikai következményeket magában hordozó problémát vetett fel Mályusz Elemér a Lél-monda kapcsán. A maga részéről Szücs Jenő azt tartja kérdésesnek, hogy vajon minden további nélkül alkalmazható lenne-e például az ófrancia *chanson de geste*-ek keletkezéséből elvont modell a nagyjából egykorú, de mégis mind a társadalmi, mind az eszmei struktúrárt illetően oly különböző magyar (s általában kelet- és észak-európai) viszonyokra. Nem inkább a VI–VIII. századi nyugat-európai viszonyokkal lenne-e indokoltabb ez az összevetés? A mi konkrét kérdést, a Lél-monda keletkezését illeti, Szücs felfogása az volt, hogy kialakulásában még egy régi gondolati mechanizmus — maga a „gentilizmus” — játszott szerepet, amely ez esetben a pogány hitvilágban találta meg az elbukó hős erkölcsi elégtételét. A mondának különböző, egymásra rakódó történeti rétegei sejthetők, így a kürt-motívum valószínűleg Bizáncból származik, s feltehetőleg a XII. században rakódott rá. Egyidejűleg vagy később összekapcsolódhatott egy konkrét tárggyal, kürttel is. A forráskritika felől kiindulva az sejthető, hogy a XI. századi *Gesta egy terminus ante quem* formájában datálja a mondaalakulásnak a téma szempontjából lényeges motívumát és magvát. Ebből a szempontból Kézai 40.

fejezete perdöntő, mert egyrészt racionális, kritikailag elutasító módon utal „valakikre” akik „meseszerűen” (*fabulose*) mesélik el a kürt-jelenetet, másrészt utal bizonyos *libri cronicarum*-ra, amelyekben az állt, elítélő hangsúllyal, hogy „gyalázkodtak”, „vakmerően”, „bolond módra” beszéltek a császárral. A „*libri cronicarum*” szerzője olyan változatot ismert, amelyben a kürt-jelenet nem volt még meg, szerepelt viszont benne egy türki és mongol népeknél is meglevő pogány hiedelem („Te előttem fogsz járni és szolgálni fogsz a másvilágon”). A krónikaproblémák mai ismerete szerint a *libri cronicarum* aligha lehetett más, mint a XI. századi Gesta, ami azt jelenti, hogy az 1060-as években már mindenestre magvában megvolt a monda. Minthogy pedig a régi tudatszerkezetből még 1060 körül is sokminden megvolt, a monda keletkezhetett akár a XI. század első felében is, amit Szücs Jenő több körülmény miatt valószínűnek is tart.

Végezetül Szücs Jenő a Mályusz Elemér által is utoljára felhozott problémáról, az ún. „Kassai kódexről” szól. Először is kiemelte, hogy több körülmény miatt eleve kísért a gyanú: e kódex egészében vagy részleteiben (s e részletekhez tartoznak éppen a táltosok, sámánok, pogány hiedelmek is) e s e t l e g az Amerikában divatos sumerológiaiát kívánja alátámasztani, s mint ilyen, hamisítvány. A gyanúkok száma azonban több annál, mintsem egy magyarra fordított, latin szövegében csak elszórtan itt-ott félmondatok formájában sejtetett forrás (vagy pseudo-forrás) tulajdonképpen népszerű szintű feldolgozása adataival és következtetéseivel egy ilyen súlyú kérdésben egyáltalán bármit is lehetne — vagy szabad lenne — kezdeni. Teljesen jogos Mályusz Elemér bírálata: szakköreink nem tettek meg mindent azért, hogy valamilyen formában közelebb férhessünk a valósághoz. Fel lehetett volna ajánlani például a szöveg itthoni kiadását, mert a reagálás valószínű negatívuma is mondott volna legalább valamit. Egyes részletekkel, mint például azzal a jelentésszöveggel, mely szerint a dominikánusok „a nagy Kur folyó mellett” megtalálták a szavárd magyarokat, máris lehetne foglalkozni. Az mindenesetre feltűnő, hangsúlyozta Szücs Jenő, hogy bár Fehér Mátyásnak tudnia kell: publikációinak tudományos körökben kevés a hitele, míg legalább szövegközlést nem ad, ettől mindmáig tartózkodott, illetve csak töredékeket vagy furcsán kipontozott részleteket bocsát közre. Bírálójával egyetértve Szücs Jenő elismerte a kívánság jogoságát, hogy ne kerülje meg ezt a kérdést értekezése kiadásakor, bár egyelőre csaknem mindent feltételes módban lehet vele kapcsolatban megfogalmazni.

A kandidátusi értekezés szerzője válaszát annak a gondolatnak a jegyében fejezte be, hogy a szóbanforgó témakör sokrétű, szálai szükségképpen szerteágazóak, aktuális metodikai vonatkozásairól pedig ritkán van alkalom szót ejteni.

TÖRTÉNETI IRODALOM

DEUTSCHE REICHSTAGSAKTEN UNTER KAISER KARL. V. BAND VIII, 2 HALBBÄNDE

Bearb. v. Wolfgang Steglich. Herausg. durch d. Historische Kommission bei der Bayerischen Akademie d. Wissenschaften (Deutsche Reichstagsakten. Jüngere Reihe VIII) (Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1970/71. 1292 l.)

A Deutsche Reichstagsakten kiadványsorozat megindításának az volt a célja, hogy a Német Birodalom történetére vonatkozólag forrásanyagot tegyenek közzé a XIV. század második felétől kezdve. Az iratok kiválasztásában és megjelentetésében mint csomópontokat a birodalmi rendek gyűléseit vették alapul. A királyi udvar ugyanis ekkor már nem számított valódi politikai központnak. A gyűlések viszont többnyire túlnőttek a helyi érdekeken, napirendjükön a Német Birodalom legfontosabb kérdései szerepeltek. A rendi gyűléseket később birodalmi gyűlésnek (Reichstag) nevezték. A kiadványsorozat az 1376. évvél kezdődik. 1867-ben jelent meg az I. és 1928-ban a XVI. kötet, amely 1442-ig haladt (közben azonban az Albert uralkodása második részét felölelő XIV. kötet nem jelent meg). A forrásanyag növekedése egyre nehezebb feladatok elé állította a kiadókat, egyúttal változtatást kívánt az iratok válogatásán és a közzétételük módján is.

Amikor úgy látszott, hogy a Reichstagsakten közzététele beláthatatlan ideig fog tartani, 1886-ban a Historische Kommission úgy határozott, hogy V. Károlytól kezdődően párhuzamosan új sorozatot kezd. A régebbi sorozat (ältere Reihe) mellett megindult tehát az újabb sorozat (jüngere Reihe). Ennek az utóbbinak az I. kötete, amely V. Károly megválasztásával foglalkozik, 1893-ban jelent meg. 1896 és 1905 között viszonylag gyors egymásutánban tették közzé a II–IV. kötetet az 1521–24. évek anyagáról, de azután az első világháború és az utána következő idők miatt itt is hosszú szünet következett, és csak 1935-ben látott napvilágot a VII. kötet, amely 1529 áprilisáig haladt. Ezután azonban a kiadvány jövője is kétségessé vált, mert a második világháború alatt 1943-ban elégett a csaknem teljesen kész V–VI. kötet kézírata, 1944-ben pedig megsemmisült az az összeállítás (Akten-Repertorium), amely 1555-ig terjedt és így a további köteteket készítette elő.

A nagy veszteségek ellenére a jüngere Reihe sorozat folytatása újból megindult, és ennek eredményei is mutatkoznak. 1962–63-ban fotomechanikus eljárással új kiadásban jelentették meg az I–IV. és a VII. kötetet. Nemrégben pedig két félkötetben adták ki a VIII. kötetet. A két sorozat kötetein a több, mint 100 év alatt a kutatók egész sora dolgozott, az iratok kiválogatásának és közzétételének módszere is fejlődött, aminek jelentősége túlnő a sorozat keretein. E problémák a Magyar Országgyűlési Emlékek folyamatban levő munkálatai számára is tanulságosak.

Ismételten felvetődött az az alapkérdés, hogy a kiadvány csak a birodalmi gyűlések történetét mutassa-e be, vagy pedig mondanivalóját a Birodalom történetére szélesítse-e ki.

Már a VII. kötetben is az az álláspont kerekedett felül, hogy a birodalmi gyűléseket nem lehet elszigetelten nézni, hanem figyelembe kell venni az előkészítő egyéb üléseket, tárgyalásokat, levelezést, mert csak így lehet a legfontosabb rendi gyűléseket a fejlődés menetébe állítani. Így a VII. kötet a regensburgi és a speyeri birodalmi gyűlésen kívül a közbeeső többi megbeszélésre is kiterjesztette a figyelmét. Ez az irány feltétlenül

helyes, és a kiadvány az elmondottakon túl a Német Birodalom belső történetének a megvilágításához is jobban hozzájárul, de ennél tovább nem mehet a kiadványsorozat kereteinek szétvetése nélkül.

További visszatérő kérdés, hogy bekerülhetnek-e a kötetekbe máshol nyomtatásban már megjelent szövegek. Erre nem lehetett egységes szabályt megállapítani. Főleg azt kell figyelembe venni: szorosán hozzátartoznak-e a főtémához és fontosságuk indokolja-e újbóli megjelentetésüket. Nem lehet ugyanis cél az, hogy a kötetek érdemleges anyag helyett részben csak utalásokat adjanak, kiadási lelıhelyeket jelöljenek meg. De viszont a nyomtatott szövegek közlése teljes terjedelemben többnyire felesleges, elegendő a leglányegesebb részek kiemelése és összefüggésbe hozása az új anyaggal.

A most megjelent VIII. kötet a keretek megvonásában az előbb jelzett elvi alapon áll. Már nem is valamely Reichstag anyagát teszi közzé, hanem két Reichstag közötti időszakaszt ölel fel. Az egyik az 1529. évi speyeri és a másik az 1530. évi augsburgi birodalmi gyűlés. A két fontos állomás közti tanácskozások, tárgyalások egyrészt a protestáns egység kialakítására irányultak, másrészt a rendek és a császár között a protestációval előállott bonyolult helyzet megoldását célozták. Jelentős részt foglal el a kötetben a Reichshilfe kérdése az 1529-es török hadjáratban. Ez a tárgykör már korábban is szerepelt és részben összefügg a korszak előbbi fő kérdéseivel.

A kötetet Wolfgang Steglich állította össze. Felhasználta a korábbi gyűjtéseket, de az anyag 3/4 részét maga gyűjtötte. A kiadványban szereplő több, mint 1600 iratot félszáznál több levéltárból válogatták ki, ami sejteti, hogy a kötetben milyen óriási munka fekszik. W. Steglich több szempontból is eltért a VII. kötet gyakorlatától. Egyrészt nem időrendben, hanem tematikai csoportosításban adja az iratokat, ami az itt közzétett anyag természetének jobban megfelel. Másrészt elhagyta vagy rövidebbre fogta a tényeket felsorakoztató bevezető részeket, elhagyta továbbá a teljes szövegű mellékleteket, amelyek a VII. kötet jellemzői. Az anyagot a tematikai csoportokon belül jelentőségének megfelelően nagyobb terjedelemben vagy kivonatban közli. Az egész kiadványnak a gerince az időrendi iratjegyzék, amely a kötetben még az utalásszerűen szereplő iratokra is kitér, megadja levéltári lelıhelyüket, illetve, hogy hol található nyomtatásban. Ezeknek az adatoknak rendszeres közlésével elejét veszi az ismétléseknek és a szövegben szükséges utalásoknak. Rendelkezésre áll továbbá a forrásanyaghoz tárgy- és névmutató is.

A szövegek közlésében a forrásanyag növekedésével le kellett mondani a teljes terjedelemtől. Az a megoldás alakult ki, hogy a legfontosabb iratokat vagy iratrészeket szószerint kell közölni, a többiek kivonatosan, referáló formában. A kétféle közlést a nyomtatott szöveg betűtípusban (antikva-kurzív) is szembevetően mutatja. A szószerinti részek (olykor csak szavak vagy félmondatok) arányának csökkentésével az elbeszélő részeket egyszerűbben lehetne megfogalmazni, és így jelentős helyet lehetne megtakarítani. A közel 1300 oldal terjedelemben ugyanis arra a viszonylag rövid időszakra, amely alatt nem is volt birodalmi gyűlés, az anyag érdekessége ellenére is túlméretezettnek tűnik. Mintaszerű a szövegváltozatok külön-külön feltüntetése, de ismét csak megkérdőjelezhető, hogy szükséges-e, hiszen a kiadvány használóinak legfeljebb kis töredéke kíváncsi ilyen apró részletekre, a kiadvány pedig nem igazodhatik ezeknek az igényeihez.

A kiadvány a magyar történetírás számára is érdekes anyagot tartalmaz. A török előrenyomulása folytán a Német Birodalmat állandóan foglalkoztatta ez a fenyegető veszedelem. 1521-ben a wormszi birodalmi gyűlés 4000 lovast és 20.000 gyalogost szavazott meg 6 hónapra Romzugshilfe címen V. Károly itáliai útjára. 1522-ben a császár hozzájárult, hogy ezt a segílyt a török ellen használják fel. Még ugyanebben az évben a nürnbergi birodalmi gyűlés 3000 gyalogot 3 hónapra mint gyors segílyt ajánlott meg és ennek fenntartását a Romzugshilfe pénzüsszegére utalta. A következő években ismét és ismét új zsoldosokat szavaztak meg hasonlóképpen a Romzugshilfe terhére, de tényleges

fegyverbe állításukra nem került sor. 1526 végén úgy döntöttek, hogy a török támadás irányától függően hat választófejedelem és fejedelem (köztük az osztrák főherceg) határoz katonák fogadásáról és a segély felhasználásáról. Ennek a tervnek komoly erőpróbájára 1529-ben került sor, amikor a török szultán keresztülhatolt Magyarországon és Bécsset támadta meg. A kötet 1529 nyaratól részletesen foglalkozik a Türkenhilfe ügyében folytatott tárgyalásokkal és a tényleges intézkedésekkel. Mindezek a tetőpontjukat Bécs ostroma alatt érték el. Közben természetesen megvilágosodik Ferdinánd és Szapolyai harca, a Habsburgok anyagi helyzete stb. W. Steglich közléseket az a megmaradt birodalmi összeállítás is, amely egyenként felsorolja a birodalmi fejedelmeket, rendeket és városokat, annak feltüntetésével, hogy mekkora összeg esik rájuk a megszavazott lovasság és gyalogság fenntartásában. Ez mint korai forrás érdekes a Reichshilfe-re. De nem más, mint előirányzat, és csak hiányos adatok találhatók arra, hogy mi folyt ténylegesen be. (A későbbi időkből a befizetés megtörténte pontosabban ellenőrizhető!)

A Reichstagsakten Jüngere Reihe új kötetének megjelenése kétségtelenül fontos előrelépés a sorozat történetében, a közzétett forrásanyag értékes segítség a korszak megismeréséhez. De továbbra sem látszik biztosítottnak, hogy — az előkészületben levő IX.-en túl — a következő kötetek nagyobb időközök nélkül folyamatosan fognak megjelenni.

SINKOVICS ISTVÁN

SARLÓS BÉLA:

DEÁK ÉS VUKOVICS. KÉT IGAZSÁGÜGY-MINISZTER

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1970. 107 l. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 54.)

Sarlós Béla tanulmányában a címszereplő Deák és Vukovics jogalkotó, illetve jogalkalmazó tevékenységére összpontosítja a figyelmet. Jóval többet ad 1848/49-ben kifejtett igazságügyminiszteri működésük szembesítésénél, annál tehát, amit a főcímet megszorító alcím sejtet. Szövegének mintegy a fele az 1848-at megelőző fejleményekkel foglalkozik, s emellett sűrűn utal arra is, mit és hogyan éltek tovább a hajdani célkitűzésekből, mit őriztek, mit semmisítettek meg a reformkori és forradalom alatti vívmányokból a dualista államberendezkedés kiépítése idején.

A visszanyúlást az 1840-es évek elejére önmagában az a jól ismert tény is indokolja, hogy nem kevésbé éppen az akkor kifejtett jogszabályalkotó tevékenység juttatta Deákot 1848 tavaszán az igazságügyminiszteri székbe. De indokolja az a korábban jóval kevésbé méltányolt, most Sarlós által vitathatatlaná tett körülmény is, hogy a büntető-törvénykönyv ellenzéki tervezete koncepcionálisan, de még tételesen is sokat előlegezett Magyarország államszerkezetének 1848-ban megkezdett „polgári és demokratikus jellegű” átalakításából. (Hadd hangsúlyozzuk ugyanakkor, hogy az 1840-es évek elején születő tervezetek egyes elemei maguk is nevezetes, a szerző által nem mindig érintett előzményekhez kapcsolódtak.)

A tanulmány egyértelmű magyarázatát adja annak, miért került sor a kormányzatot, illetve az ellenzékét támogató erők közötti küzdelem oly fontos ütközeteire a büntetőjogi munkálat kapcsán. Míg ugyanis a halálbüntetés és a testi fenyítés megszüntetését, sőt a törvény előtti egyenlőség elismertetését a választmány többsége magáévá tette, addig Deákék nem tudták elfogadtatni a hűtlenség jogi meghatározására, az esküdtszéki rendszer bevezetésére, a politikai perekben illetékes különbíróságok szervezésére és a városi bíróságok választásának demokratizálására irányuló javasolataikat. Ez készítette

Deákot és a tanulmányban háttérbe szorult munkatársait álláspontjuk különvéleménybe foglalására.

Sarlós Béla az ellenzéki különvélemények mélyére világít. Kiemeli annak jelentőségét, hogy Deákék a felségsértés büntetvények meghatározásakor — nem kevéssé a korábbi politikai perek tanulságaként — arra törekedtek, hogy a kormányzat ilyen vád emelésével ne védhesse pozícióit. Emellett méltán tulajdonít különös jelentőséget annak a megfogalmazásnak is, amely felségsértőnek minősíti azt, aki „az ország független önállásának vagy polgári alkotmányának felforgatására fegyveresen erővel feltámad”. Igen fontos egyfelől, hogy ez a megfogalmazás nem biztosít védelmet az örökös tartományokkal fenntartott kapcsolatnak, vagy akár a dinasztia örökösödési rendjének, tehát a Pragmatica Sanctio címén majd alapvetőnek deklarált közjogi viszonyoknak, másfelől csak a fegyveres felépést minősíti büntetendőnek. Ezzel a politikai szabadságjogok polgári alkotmányos értelemben vett legtágabb érvényesülésének a feltételeit kívánta megteremteni, mégpedig — tegyük hozzá — nemcsak a magyar reformellenzék, hanem — objektíven legalábbis — minden politikai erő, tehát a nemzetiségiek számára is. Mindezzel vetekedő fontosságú a „hütlenség” büntetvények meghatározása. Sőt a konzervatív ellentámadás előkészítésének, az abszolutista fegyverek újraélesztésének időszakában még nagyobb volt a politikai jelentősége, ezért is váltotta ki a kormány híveinek elkéseredett ellenkezését. Hütlenség büntetvényben marasztalja el ugyanis azt, „aki valamely alkotmányos jogot erőhatalommal felforgató királyi rendeletnek kiadásában vagy végrehajtásában, akár egyenesen és határozottan kijelentett tanáccsal, akár tettelesen teljesítéssel részt vesz”. Sarlós nagyon helyesen állapítja meg, hogy ez minden a végrehajtóhatalom funkcionálásában szerephez jutó személy büntetőjogi felelősségét mondja ki, mégpedig súlyos büntetés kilátásba helyezésével, sőt a kegyelemben részesülés menedékének megtagadásával. Igaza van abban is, hogy Deák a kormányfelelősség „múlhatatlanul szükséges” voltát indokolva azzal a jól ismert — Wesselényi és Kossuth által is annyit forgatott és felületes megítélők által annyiszor félremagyarázott — eszközzel is élt (amit nem kevéssé a megnyerendő nemesség egy részének kötlelkűsége, de olykor az önmeggyőzés szükségége is indokolt), hogy a reformjavaslat tulajdonképpen nem is tartalmaz érdemi újat, hanem már meglévő jogszabályokat korszerűsít. Deák hivatkozásai Ulászló 1504. évi dekrétumától az 1827. IV. tc.-ig terjedtek. Sarlós indokoltan szögezi le, hogy lényegesen többről volt szó, mint ezeknek korszerűsített újrafogalmazásáról, hiszen a kormányfelelősség elve „semmiesetre sem található meg jogtételként a magyar feudális rendi alkotmányban”. Ez a helyes megállapítás legalább két kiegészítést feltétlenül megérdemel. Az 1790/91. évi országgyűlés, amelyen a rendi alkotmányos erők túlsúlya úgy érvényesült, hogy a jórészt az országgyűlésen kívül formálódott polgári alkotmányos törekvések beszüremkedéseitől teljesen nem maradt mentes, a Helytartótanáccsal foglalkozó XIV. tc.-ben kimondta, hogy az, „ha netalán törvénytelen parancsok küldetnének az országba, azokra vonatkozólag ő szent felségének, azon hűségénél fogva, mellyel iránta és az ország iránt kötelezve van, . . . észrevételeit előterjeszteni tartozzék”. Az idézett fordulat túlértékelése nélkül is kétségtelen, hogy ez a törvénycikk „Magyarország legfőbb politikai kormányzója” vonatkozásában „az ország iránti” hűség kötelezettségét is hangoztatva szerény lépést jelentett előre a polgári alkotmányos értelemben vett kormányfelelősség követelményének megformálásához vezető úton. A parlamentáris kormányfelelősség követelményének közvetlenebb eszméletörténeti jelentőségű előzményeinek a sorából pedig különös figyelmet érdemel a reformellenzék által 1834. máj. 26-án az alsótáblán elfogadott (!) törvényjavaslat, amely az országgyűlés bírósága elé állítandónak ítélte mindazokat, „kik az ország alkotványa felforgatására vagy megsértésére vezető tanácsokat adnak a királyi Felsőnek, mint végrehajtó hatalomnak, vagy törvénytelen parancsolatokat írnak alá, vagy hasonló törvénytelen parancsolatok teljesítésével az ország alkotványa ellen valamit vakmerőn

csелеkedni merészelnék". Tehát a reformellenzék távolabbi előzményekre is visszatekintő, de immár évtizedes konkrét javaslatra a végrehajtóhatalom abszolutisztikus felhasználásának akadályozására nyerte el kiérlelt formáját a nevezetes különvélemény Sarlós Béla által olyan kitűnően értelmezett passzusában.

A tanulmány az érdemi összefüggésekre utalva mutatja ki, hogy a Deákék által a büntetőeljárás munkáját kapcsán benyújtott különvélemények közvetlen céljukat is meghaladó jelentőséggel bírtak a polgári átalakulás alapvető követelményei szempontjából. Sarlós bizonyítja, hogy Deákék annak az 1791. évi francia esküdtszéki rendszernek az adaptálásáért szálltak síkra, amely Franciaországban is csak megcsonkítva élte túl a forradalmat. Választatni kívánták nemcsak az ítélőbíróság tagjait, hanem a vizsgálóbírókat, sőt az ügyészt is, mégpedig rendi különbségtétel nélkül, ha cenzus által korlátozott körből is. A cenzus megszüntetését értékelve a szerző általában sikerrel hártotta el a leegyszerűsítést, de korántsem merítette ki az adódó külföldi és hazai viszonyítási lehetőségeket. — Az esküdtszéki javaslat elvetése esetére Deákék egy további különvéleménnyel kívánták biztosítani azt, hogy a városi bíróságok választásának szabályozása a választójog kiterjesztésével járjon együtt. Sarlós külön is figyelmeztet arra, milyen élesen fordult szembe a konzervatívok virilista választótestület alakítására irányuló törekvésével — „ellenkezésben állónak” minősítve azt „minden polgári szabadsággal” — éppen az a Deák, aki a kiegyezés után teljes politikai súlyával támogatta azt, hogy a virilizmus az új államrendezkedés egyik fundamentális eleme legyen. S az a Deák, aki 1869-ben a bírák kinevezése mellett érvelt, az 1840-es évek derekán fogalmazott további különvéleményben a politikai pereket a király által kinevezett, a kormányzattól függő bíróságok helyett olyan ítélőttestülethez kívánta utaltatni, amelynek tagjait az országgyűlés választaná, tehát perspektivikusan legalábbis a „népszuverenitást” érvényesítené.

Sarlós kitűnően elemezve és meggyőzően értékelve Deákék javaslatait egyúttal világossá teszi azt is, milyen nagy, a reformellenzék megtételére általában is kiható jelentősége van annak, hogy többsége magáévá tette őket, sőt nevezetes pontok radikalizálása ellenére el tudta érni elfogadtatásukat az 1843/44. évi országgyűlés alsótábláján. Az elbuktatás felelőssége a főrendi tábla kormánytámogató többségére súlyosodik.

Sarlós Béla tanulmánya sokat tesz annak érdekében, hogy a reformkori Deák kiszabaduljon annak a visszavetítésekből és leegyszerűsítésekből még a dualizmus korábban egybeszótt, majd Szekfű Gyula által kiteljesített és előjelváltással a marxista történetírás nem egy alkotásában is felbukkanó értékelésnek a szorításából, amely reformkori viszonylatban is következetesen mérséklőnek, sőt visszafogónak, hovatovább a reformellenzék legfeljebb erkölcsi szolidaritásból kitartó, majdhogynem kelletlen utitársának minősítette. Sarlós sommásan, de a lényegét illetően helyesen úgy jellemzi Deákot, hogy ő a küzdelem kiéleződése, tehát a két országgyűlés, 1843/44 és 1847/48 között is „mindenben támogatta Kossuthot”. (Hadd tegyük hozzá, hogy ez a támogatás az ellenérők legnagyobb szabású megosztó kísérlete idején, közvetlenül a forradalom küszöbén is érvényesült. 1848. febr. 11-én így írt Deák Wesselényinek: „... talán csak mulékony lesz ezen meghasonlás s majd egyesülnek ismét valamennyien Kossuthal és Kossuth körül, hiszen jelesebb, ügyesebb, alkalmasabb vezetőt párt nem kívánhat, nem találhat, mint ellenzékünk bír Kossuthban”). Sarlós ugyanakkor úgy ítéli meg, hogy Deák „csupán jogi forradalmat akart”, és ez magyarázza viszonylagos tartózkodását a politikai küzdelmekről az 1840-es évek második felében. Csak utalok rá, hogy Deák a legkiélezettebb helyzetben, 1847-ben kizárólag betegségével indokolta távolmaradását az országgyűlésről, sőt így panaszkodott Wesselényinek 1847. szept. 8-án: „Fájdalmasan hat reám azon gondolat is, hogy sokan betegséget csak ürügynek tekintik, s azt hiszik, hogy menni nem akarok s betegeskedéssel mentem magamat; pedig Isten tudja, hogy mennék, ha lehetne, s ily alakoskodás nem volt sajátom soha.” Nagyon meggondolkoztató a „jogi forradalom”

fogalmának használhatósága is. Sarlós tanulmánya nem kevés sikerrel éppen annak bizonyítására törekszik, hogy a jogviszonyoknak mennyire „forradalmi” jelentőségű átalakítását célozta Deákék munkálata. Nincs azonban okunk feltételezni a szinte legkevésbé éppen Deákról, hogy ne lett volna tisztában azzal, milyen szoros kölcsönhatás érvényesül a jogi intézményrendszer és a társadalmi viszonyok átalakítása között. S nem különbözött a reformellenzék többi vezetőjétől abban sem, hogy az elkerülhetetlenül szükségesnek ítélt, valóban forradalmi jelentőségű átalakulást békés úton, reformok segítségével kívánta előmozdítani. Személyiséglelektani vizsgálatot érdemlő nehézségekkel ténylegesen terhelődő magatartásában mindez 1848 tavaszáig alapjában véve törésmertessé tette politikai szolidaritását Kossuthtal. Alighanem indokoltabb az 1848 folyamán valóban kialakuló törés magyarázatát mindenekelőtt abban keresni, hogy Deák, társadalmi kötöttségektől és személyes motívumoktól egyaránt meghatározottan és ilyen értelemben nem is teljesen előzménymentesen, az annyira szorgalmazott átalakulási tervek maradéktalan realizálásának kockáztatása árán is arra törekedett, hogy a néptömegek közvetlenül ne juthassanak politikai szerephez. Ezzel is összefüggött, hogy az önvédelem szükségességének és jogosságának elismerése ellenére sem tudta egyértelműen támogatni 1848 őszén a fegyverheznyúlást és a nép mozgósításának politikai követelményeit.

Az 1848-ban született törvényeket egybevetve Deákék hajdani munkálatával, Sarlós nevezetes különbségeket regisztrál. Hozzá mérten megnövekedtek az uralkodó felségjogai. Ellentétben az osztrák közjogászok és történétírók körében oly sokszor hangoztatott véleménnyel, ez indirekt módon erősíti azt a Károlyi Árpád forrásfeltáró munkájával közvetlenül is megalapozott felfogást, hogy az áprilisi törvényeket nagyon is átszöttek a politikai kompromisszum elemei, és azok semmiképpen sem tekinthetők valamiféle magyar diktátum megtestesítőinek. Különös figyelmet érdemel ugyanakkor Sarlós utalása arra, hogy az a mód, ahogy a sajtótörvényben a büntetőjogi felelősségrevonást a Pragmatica Sanctio megsértőire is kiterjesztették — az adott körülményeket között — közjogi vonatkozásban tisztázó és az állami önrendelkezést erősítő mozzanatként értékelhető, hiszen a kapcsolatot a birodalom másik felével az „uralkodóház közösségére” korlátozva konkretizálta, s így vitathatatlanul a perszonális uniót szankcionálta. Ha több vonatkozásban nem is sikerült maradéktalanul átültetni a hajdani munkálatok antiabszolútisztikus biztosítékrendszerét az 1848-i törvényekbe, kétségtelenül igaza van a szerzőnek, hogy olyan alkotmányjogi szerkezet állt elő, amelyben a hatalmi túlsúly a pesti országgyűlésnek jutott. Olyan parlamentáris kormányzati rendszer született, amellyel a Habsburg-hatalom soha megbékülni nem tudott, nem kevésbé ezért is folyamodott fegyveres erőszakhoz ellene, hogy végül is 1867-ben csak megcsonkítva s az uralkodói jogkör nevezetes kiterjesztése árán engedje helyreállítását.

Sarlós Béla kimutatja azt is, hogy a polgári átalakulás jogi követelményei vonatkozásában sem ment teljesedésbe minden a hajdani munkálat célkitűzéseiből. A sajtótörvény az esküdtképességet magasabb cenzushoz kötötte, s az esküdtek lajstromát választás útján rendelte összeállíttatni. Ez utóbbi rendelkezés megegyezett Deákék javaslatával, de visszalépés volt a sorsolós rendszer mellett állást foglaló 1843/44. évi alsótáblai határozathoz képest. Ugyanakkor kiemeli, hogy Deák sajtóesküdtszéki rendelete az 1843-i munkálatra épített, s az első polgári jellegű perrendtartást vezette be Magyarországon. Sarlós jelzi e jogszabály dualizmuskori utóéletének pozitívumait, de bekövetkező mellőzésének, illetve megváltoztatásának súlyos következményeit is. Az első érdemi alkalmat a „két igazságügyminiszter”, Deák és Vukovics konfrontálására a törvény előtti egyenlőség kérdésköre nyújtja. Sarlós kimutatja, hogy ez korántsem vált teljessé az úriszék felszámolásával, hiszen különbség maradt fenn a büntetőeljárás vonatkozásában és nem történt konkrét intézkedés — a nemzetőri szolgálatra képesítettek kivételével — a testi büntetés megszüntetésére. Temes megye, amelynek első alispánja Vukovics volt, már az

új törvények szentesítése előtt felfüggesztette a testi büntetések végrehajtását, és intézkedést kért felváltásukra más büntetésnemmel. Noha néhány további törvényhatóság is hasonlóan járt el, Deák, akinek az állásfoglalása ebben Sarlós szerint „teljesen megfelel a földbirtokos osztály érdekeinek”, a tömegmozgalnak kibontakozása idején elhárította a kért rendelet kibocsátását. Arra csak utódja, Vukovics vállalkozott. De a forradalom levereésével az ő rendelkezése is hatályát veszítette, s a testi büntetés felszámolására csak nagysokára, a dualizmus korában került sor, tegyük hozzá: a Deák-párti kormányzat halogatását megsokalló ellenzéki kezdeményezés nyomán. — Sarlós Béla — nyilván a kérdéskör feldolgozottsága folytán — csak sommásan foglalkozik Deák 1848 szeptemberi, a feudális maradványok egész sorának felszámolását célzó törvényjavaslatával. Nagy figyelmet érdemel az a véleménye, hogy Deák a javaslat becikkelyezését mintegy előfeltételnek tekintette a törvény előtti egyenlőség teljessé tételéhez, azaz a feudális viszonyok maradéktalan felszámolására kívánta alapozni a polgári jogegyenlőség hiánytalan megvalósítását. Rendkívül fontos ebben az összefüggésben is a szerző utalása a képviselőház 1848. december 14-i határozatára, amely Kossuth javaslatára Deákot bízta meg „a büntető törvénykönyv kész tervének esküdtszéki elvre fektetve átdolgozásával”. Ez a megbízás, amit Deák készséggel vállalt, azt célozta, hogy az új Magyarország jogrendjének alapjává a kitűnő reformkori munkát demokratikus irányban továbbfejlesztett változatát tegyék meg.

Sarlós Béla több vonatkozásban saját korábbi kutatási eredményeit is megújítva szól az 1849 februárjában a vésztörvényszékek felállításáról rendelkező jogszabály születéséről, maguknak a rendkívüli törvényszékeknek a működéséről, feloszlásuk, illetve átszervezésük körülményeiről. Kiemelést érdemel annak hangsúlyozása, hogy a „vésztörvény” érdemileg a Deák által 1848 nyarán a képviselőház kívánságára készített tervezetre épült. Igen fontos a szerző azon megállapítása is, hogy Vukovics, miután sor került a törvény intencióit egyes esetekben antidemokratikus módon eltorzító helyi vésztörvényszékek feloszlására, az újonnan felállított országos központi vésztörvényszéket úgy szervezte meg, hogy az szükség esetén a legmagasabb rangú katonai vezetők felett is mondhasson ítéletet. Ugyanakkor szembefordult azzal a megyei nemesség vezető köreiből formálódó és Szemere által támogatott törekvéssel, hogy a parasztmozgalnak ellenében a „régimintájú statáriális bíróságok” működtetésének eszközéhez nyúljanak. Összefüggött ez azzal, hogy Vukovics a parasztság sérelmeinek orvoslását a jobbágyfelszabadító törvények hézagainak kitöltésében kereste, formálódó törvényjavaslatában látta a paraszti nyugtalanság lecsillapításának igazi eszközét. — Vukovics igazságügy-miniszteré volt a kezdeményező szerep a régi feudális felsőbírósági rendszer átalakításában és a „kegyelmi törvényszék” felállításában is. Az utóbbival Kossuth kormányzóelnök egyetértésével a hajdani egyik legföltettebb (mert az abszolutista törekvések kiszolgálóinak végső menedéket biztosító) felségjog került ki az államfő kezéből. Ténylegesen is, szimbolikusan is tanúsítja ez az átalakulás híveinek tudatos törekvését arra, hogy a hatalom birtokában tőlük telhetően mindent megtegyenek, hogy Magyarország jogrendje a béke helyreállításával polgári értelemben véve következetesen alkotmányossá váljék.

Sarlós Béla lényeges összefüggéseket feltáró, sok érdemi újat adó tanulmányának eredményeit summázva azt emeli ki, hogy Vukovics miniszteri működése során kiegészítette és továbbfejlesztette Deák kodifikációs munkáját, amit méltán ítél kivételesen nagy jelentőségűnek a polgári átalakulás jogi előkészítésében. Nagy érdeklődéssel várjuk a munka gondolatgazdag utalásokban már előlegezett folytatását, a két politikai szerepvállalásának bemutatását abban a küzdelemben, amely a polgári demokratikus vívmányok megújítására, sőt továbbfejlesztésére, illetve megcsonkításukra, sokban megmáslításukra törekvő erők között történelmünk következő fejezeteiben bontakozott ki.

SZABAD GYÖRGY

SZABOLCSI HEDVIG:

MAGYARORSZÁGI BÚTORMŰVÉSZET A XVIII—XIX. SZÁZAD FORDULÓJÁN

(Európai kapcsolatok és stíluskérdések)

(Budapest, 1972. 137 l. + táblák)

Amióta a történettudományban fellépett és megerősödött az igény a múlt olyan teljes és egységes szemléletére és ábrázolására, melyben szerves szintézisben helyezkednek el a politika, a gazdaság és a társadalom története mellett a sajátlagosan a művelődés szférájába tartozó — korábban a történeti fejlődés mintegy függelékeként kezelt és ábrázolt — elemek is, ennek az igénynek kielégítésére sokféle kísérlet történt. A szellemtörténet, jóllehet legértékesebb, legmaradandóbb eredményeket kétségtelenül éppen ezen a téren ért el — elsőnek téve konkrét lépéseket művelődés és ezen belül is a művészet és a történeti fejlődés fő vonala szerves kapcsolatának bemutatására —, filozófiailag helytelen kiindulópontja folytán a reális szintézist nem tudta megalkotni. A marxista tudományosság — bár a kérdés megoldásához helyes filozófiai alapokról elindulva nyúlhatott hozzá — konkrét kutatásaiban viszont még csak kevéssé jutott el addig, hogy a képzőművészetek útját teljes mélységében képes legyen beintegrálni a történeti folyamatba. A művészeti alkotások tematikai vonatkozásainak — vagy (és leghaladottabb esetben) akár egyes művészeti irányzatok mondanivalójának, funkciójának is — a történeti fejlődés alapjaihoz való többé-kevésbé sikeres hozzákapcsolásán túl magának a sajátlagosan művészeti fejlődésnek, a konkrét műalkotás sajátlagosan művészi kifejező eszközeinek mélyen analitikus és történeti kutatásában: magában a műalkotás mintegy történeti anatómiájának a feltárásában így még igen sok a tennivaló. Pedig világos, — és ezt éppen a folklór, az irodalomtudományi és a zeneművészeti kutatások legújabb eredményei bizonyítják —, hogy éppen az ilyen, anatómiai igényű, az egyedi műalkotást is legapróbb és így már általános elemeiig szétbontó megközelítés képes a művészeti alkotást létrejöttének legmélyebb áramában megragadni, — olyan mélységben, ahol annak kapcsolata részint a művészet viszonylag autonóm módon fejlődő szféráihoz, részint a társadalom mozgásához a legjobban, mert talán legvilágosabb kölcsönhatásaiban vizsgálható.

Természetesen ennek a mély analízisnek az elvégzése: végül is a műalkotás anatómiájának felderítése rendkívül bonyolult és hosszadalmas kutatást igényel: olyant, melyet a művészeti fejlődés felszínibb régióiban folyó kutatásnak sok esetben kifejezetten meg is kell előznie. És természetes az is, hogy ha e kutatás nehéz és bonyolult a képzőművészet s ezen belül még a nagy művészek és nagy iskolák, irányzatok által létrehozott alkotásoknak vonatkozásában is, — még sokkal nehezebb és bonyolultabb az iparművészet terén, ahol az egyes alkotások ilyen analízisének szükségképpen kell figyelembe venni az olyan tényezőket, mint egyrészt az adott tárgy nyersen használati, teljességükben sokszor csak igen nehezen, más szétágazó kutatások révén felmérhető igényei, — másrészt pedig az izlésnek éppen az e tárgyak esetén különös súllyal érvényesülő legtriviálisabb, mindenesetre legkonzervatívabb elemei. A választékos izlésű műértő igényei számára készült egyedi műalkotás, és a jobbmódú kisember használati igényeit egyúttal az ő izlésének nyelvén kielégíteni hivatott, tömeggyártott bútordarab, vagy edény: a probléma művészettörténeti, de ezen át a tárgy, azt végül is a történeti fejlődés egészébe bekapcsolni kívánó kutatásának nehézségi fokozatai ezeknek távolságán át válnak végül is lemérhetőkké. Egyben méginkább aláhúzza az ilyenféle iparművészeti kutatásoknál az alkotás anatómiája feltárásának és megismerésének különleges fontosságát.

Szabolcsi Hedvig kötete, mely a XVIII—XIX. század fordulójának magyarországi bútorművészetét vizsgálja, e nehéz feladathoz ezzel a magas igénnyel közeledik.

A kötet a XVIII—XIX. század fordulóján, a 80-as évektől megfigyelhetően, a bútorművesség területén kibontakozó nagy hazai iparművészeti stílusváltozást vizsgálja, egészen 1810-ig elmenően. A munka kiindulópontul a klasszicizmus irányait mutatja be a XVIII. század végi európai bútorművészetben, majd röviden áttekinti a klasszicizmus terjesztésének eszközeit: az európai akadémiákat és a rajzoktatás szervezésének európai módjait. Ezután a hazai századvég bútorművészetének társadalmi és szellemi hátterét ismerteti, majd a kötet legterjedelmesebb fejezetében a magyarországi rajzoktatás történetét mondja el; ezt a következő fejezetben a már ismertetett európai indításokat a hazai rajzoktatásba közvetítő francia, osztrák, német, angol minták megállapítása követi. — ebben az angol hatás útjának és jellegének kiemelésével. Két fejezet adja most már tulajdonképpen magának a mintalapokon fennmaradt vagy éppen konkrét darabokon érvényesülő stílusnak anatómiáját: egyrészt a legjellegzetesebb bútorformáknak, másrészt pedig, még mélyebbre menve, az ezeken alkalmazott ornamentikának (a fogovet; a meander, a geometrizált voluta, a fonaldísz, a gyöngysor, a levéldísz, a rácsminta, — a csepp, a rozetta, a füzér, a drapéria, a váza, a gotizáló ív, a növényi ornamentika, a tájkép, végül a figurális ábrázolás: a stílus ilyen legkisebb anatómiai egységeinek) elemzését. Fejtegetései összefoglalójaként így állapíthatja meg, hogy a magyarországi bútorművesség a XVIII. század végén a barokkot elhagyva, még az új képzőművészeti stílus hazai elterjedése előtt egy, szerző által koraklasszicistának nevezett stílus irányában változott. Ez a stílus, mely elsősorban angol ihletésű, megelőzi a bécsies változatú franciás empire elterjedését és egészében éppen a formák és az ornamentika vonatkozásaiban jól körülhatárolható és felismerhető. Általa a XVIII. század végére Magyarországon is megteremtődik az a jellegében polgári bútorművesség, mely a felvilágosodás racionalizmusára jellemző használhatóság polgári igényének értelmében, az akkori európai korszerűség követelményszintjén, már a legjobb európai színvonalat adaptálva alakítja ki egyes darabjait.

És hogy mindez ne csupán leírás maradjon, hanem az olvasó számára is ellenőrizhető élmény, arról 346 jóminőségű szép kép, és további I—XIV. számozású, összesen 24 táblán jórészt az előzőekben bemutatott bútorokról vett ornamentikák bemutatása gondoskodik. Képek (főleg *Károly Judit* bútorfotói) és szöveg így mintegy szerves egységbe olvadva a kötetet mind az intellektus, mind a szem számára kedves olvasmánnyá teszik: utóbbi szempontból még az Akadémiai Kiadó mértékével mérve is külön kiemelendő a kötet kötése és burkolója, *Somlay Vilma* munkája.

A munka — mint már e rövid ismertetése is sejteti — önmagában meglehetősen korlátozottnak és lehatároltnak tűnő témaköre ellenére sok tanulságot tartalmaz a történetész számára is.

Első, legközvetlenebb tanulsága tulajdonképpen *pedagógia-történeti*: a Ratio Educationis rajzoktatásáról bírt eddigi, elsősorban inkább szervezéstörténeti jellegű képünk most, Szabolcsi Hedvig könyve nyomán a rajzoktatás mélyebb tartalmi vonatkozásaival egészül ki. Munkájából ugyanis megismerve a rajzoktatásnak az egyes rajziskolákban felhasznált konkrét mintáit, az is világossá válik, hogy a rajzoktatás bevezetése nemcsak a tárgyi környezet alakításának nagy változását hozta magával, hanem részben már előkészítette az építészetiét is. Az eddigetől erősen eltérő modern, új elemek ismertetése és népszerűsítése az oktatásba nem csupán a rajztechnikai ügyesség fokozott igényének és jobb izlésnek, hanem egyszersmind egy új izlésnek is bevezetését jelentette. A kötetből így fény derül a Ratio a rajzoktatás vonatkozásában is lényeges minőségi, tartalmi vonatkozásaira is. E fejezet értékét külön emeli a rajziskolák megmaradt leltárainak, Schrauff János pozsonyi rajztanító 1796. évi, központi mintarajziskola létesítését célzó tervezetének, valamint a Ratio rajzoktatási végrehajtási utasításának tekinthető igen részletes és érdekes módszertani és szervezeti szabályozás teljes szövegének közlése.

A kötet *második*, kétségtelenül leglényegesebb, legrészletesebben bizonyított tanulsága már szorosan *művészettörténeti* természetű. Beállítva ui. a bútorművészet új stílusának, irányzatainak — így elsősorban a Ratio rajzoktatása által közvetített — megjelenését a hazai, a XVIII. század végével meginduló, majd meggyorsuló általános gazdasági-társadalmi fejlődés kulturális felépítményének abba az átalakulásába, amit már a felvilágosodással tudunk azonosítani, szerző lehetővé teszi az átalakulás egy társadalmilag mély és sajátos vonulatának felismerését és felderítését is. Az eddig elsősorban az irodalom, s részben a képzőművészetek, vagy az építészet vonatkozásában vizsgált korszak ui. most egy újabb aspektusból válik vizsgálhatóvá, — és ráadásul olyan aspektusból, mely a társadalom eddig kevéssé vizsgált szféráiban teszi nyomonkövethetővé a változást: olyan immár a művészi közízlést tükröző sajátos területen, melynek körvonalai részint egyes használati tárgyakkal, részint azonban — s inkább prognózisképpen —, sajátos módon az építészeti izlésnek vizsgálata során válnak felismerhetőkké. A változás itt egyrészt a rokokóban túldíszítetté vált barokk stílus egyfajta reakciójaként egy józanabb, mértéktartóbb, szimmetrikus stílus megjelenésében, másrészt ebből következtethetőleg e stílusnak a korábbihoz képest úgy látszik már szélesebb társadalmi igényében, — de a fennmaradt emléktanyag tanúsága szerint minden esetben már szélesebb visszhangjában is — megnyilvánul. Előkészítőjeként az építészet klasszicizmusára való átmenetnek is, és kifejezőjeképpen az őt alkalmazó, átvevő társadalom már az eddigénél szélesebben érvényesülő — de ugyanakkor, s ezzel összefüggésben a barokkhoz képest már szerényebb — reprezentációs igényének. Olyan folyamat az, mely szépen beilleszkedve a kor kulturális fejlődésének pusztán tényeit felsorolva is világos körvonalú és dinamikájú együttesébe, igen konkrétan érezteti e komplexus társadalmi megalapozottságának valódi mélységét is.

Mindebből és a kötet sajátos, tudatosan a művészeti formai változás anatómiájának felderítését célzó módszeréből következik a történetész számára *harmadik* tanulsága: az ábrázolt, sajátosan művészeti jelenségek *összefüggéseinek, kihatásainak* is igen széleskörű feltárulása. A kötet mindazt érzékelteti — elsősorban az életmód és az ezt körülvevő meghatározó, vagy kifejező tárgyi világ szférájából —, aminek változása a bútorművészetben és annak változásában is tükröződik vagy gyökerezdik, vagy azzal párhuzamos. Így utal a könyv a klasszicista minták után vitt rajzoktatás az iparművészeti stílus alakításában játszott szerepének és a klasszicista irodalmi eszményeknek egyidejű létrejöttében megnyilvánuló mély összefüggésekre; építészet és a bútorművesség egy lehetséges azonos arányrendszerű modulrendszere kutatásának fontosságára a sajátosan középeurópainak érzett, szélesebb, de alacsonyabb bútorarányok kialakítása szempontjából, — vagy befejező fejezetében a történeti interieur kutatásának kérdésére, ennek során a lakóház-szerkezet ezzel összefüggő kutatásának szükséges voltára: jelentős részben már a művészet-történet körén alaposan túlnyúló problémákra. Részint módszertani tanulságok is ezek, — ha szükségképpen áttételesebb is, a valóság legkisebb szervek egységeire nyerhető eredményeket illetőleg, — részint azonban konkrét példán nyújtanak jó útmutatást egyrészt művelődési jelenségnek a tárgyból, mint történeti forrásból nyerhető következtetéseknek, másrészt életmódnak, életvitelnek összefonódására, ill. az ennek során és következményeképpen kialakuló érintkezési pontoknak meghatározására.

Mindezeknek révén a kötet végül is új oldalról és érdekes adatokat ad a hazai modern polgári fejlődés kezdeteinek történetéhez és magát az e kezdeteknél álló társadalmat is új oldalról világítja meg. Világosan láthatóvá válik ugyanis, hogy a századfordulónak elsősorban irodalmi, kisebb részben zenei vagy képzőművészeti téren már eddig is észlelt kulturális mozgalmi mellett nem kevésbé határozott változás indul meg a leginkább használati igényeket kielégítő bútorművészet terén is —, lényegében a többi ágakéval azonos klasszicista izlés jegyében. Az, hogy a Ratio rajzoktatásának nyomán az ország különböző pontjain végül is nagyjából egyazon modern izlés oktatása indul meg,

minden visszahúzó tényező, értetlenség, maradiság ellenére is már jelzi az új igényének — vagy legalábbis az új izlést már átvenni képes közizlésnek — megjelenését is; — ha persze egyelőre még inkább csak korlátozott kiterjedésben, mintegy csiráiban is. Ugyanakkor az európai mintákkal való eddig mindennél konkrétabb formális összehasonlítás lehetősége révén legtisztábban és legobjektívabban talán itt válnak megfigyelhetőkké ennek az izlésnek már hazai sajátosságai is (a sajátosságok megfigyelési köre keleteurópai bővítésének útjában egyelőre még a vonatkozó kutatások hiánya áll). S ha az igény saját forrásból történő kielégítésére az eszközök még hiányzanak, és megteremtésük a külföldi minták egyszerű átvételével indul is, — jellemző az igény erejére és mozgókönyságára, fejlődőképességére is, hogy ezeknek az elemeknek alapján csakhamar — mint azt szerző részint bútoranyagán konkrétan szépen bizonyítja, részben a kötetet záró kitekintésében elvileg megfogalmazza is — már képes lesz kialakítani saját, sokban ugyan provinciális, de egészében mégis izes, derűs és artisztikus stílusát. Úgy véljük, ebben talán része van annak is, hogy maga az igény elsősorban a polgárosodásra leginkább képes árútermelő birtokos nemesség és városi-mezővárosi polgárság körében alakulván ki — nem véletlen, hogy e szempontból Debrecenben már milyen korán, a Ratio rajzoktatása előtről is észlelhető e stílus megjelenése — végül is ennek hagyományos, de a feudálistól már elfordulni kezdő életmódja, lakásviszonyai és lakáskultúrája által is meghatározott izlése nyomta rá bélyegét a bútorművészet továbbalakítására is.

Az egyetlen pontot végül is, ahol az olvasónak Szabolcsi Hedvig munkájával kapcsolatban hiányérzete támadhat, éppen ez a probléma teszi érezhetővé. Szerző a stílus elterjedtségére vonatkozó következtetéseit ugyanis egyrészlől a hazai oktatásban átvett külföldi mintalapok, másrészlől konkrét bútoranyag stílárís azonosításából szűri le. Ha ez az eljárás módszertanilag kifogástalan is, — az olvasóban fel kell, hogy merüljön a kérdés: maga a felhasznált konkrét bútoranyag a kor hazai bútorművészetéből származó emlékanyagnak hány százalékát reprezentálhatja; mennyiben köthető hozzá konkrétan meghatározott társadalmi rétegekhez, esetleg tájakhoz, városokhoz? A kérdést indokolja, hogy az iparművészeti múzeumok gyűjtése természetesen sohasem az átlagra, hanem mindig az azon felülire irányul. A szerzőnek, sajnos, teljesen igaza van, mikor arra hivatkozik, hogy a háború pusztításai (és tegyük hozzá: a bútorállománynak a birtokos nemesség és a régifajta városi polgárság immár évszázados vagyoni hanyatlásával járó tulajdonosváltozásai) után a történeti interieur-kutatás hazánkban rendkívül megnehezedett. A forrásul felhasznált bútoranyagának ilyenféle numerikus forráskritikáját azonban — a stílusnak a hasonló, vagy azonos funkciót ellátó, akárcsak a megmaradt bútordarabok körén belüli érvényesülését is bemutatandó — nem lett volna felesleges legalábbis megkísérelni. Ugyanez a vizsgálat talán a céhek szerepét is méltányosabban látta és látatta volna: végül is az új stílust — ha darabjaiban egyáltalán hazai termékekről van szó — nem kis hányadában mégis csak a céhek alkalmazták, — mint ahogy az új stílust bemutató rajzok jórésze is céhes remekmunka. Hiszen az új izlés a céheknek is kapóra kellett, hogy jöjjön: talán nem csalódunk abban a benyomásunkban, hogy az új stílus elterjedésében viszonylagos olcsósága, pl. a barokkot jellemző faszobrászati munkák, vagy a faanyagot igen pazarlóan feldolgozó formák elhagyása is szerepet játszott. Olyan tényezők ezek, melyek a bútoripar, jelen esetben a céhek igényeinek végül is igen jól megfeleltek. És mivel az adatokból kétségtelen, hogy a céhek az iskolai rajzoktatással (vagy talán csak annak az oktatásból a céhes ipartól elszakító formájával?) valóban szemben álltak, esetleg azt is feltételezhetjük, hogy a szerző által bemutatott nyugati minták a rendszeres rajzoktatás keretein kívül, már a céhek hagyományos képzésének kereteiben is megtalálhatták útjukat a bútoriparosokhoz. Ami persze Szabolcsi Hedvig könyvének sem művelődés- sem művészettörténeti tanulságait nem érinti ugyan, de a stílus elterjedésének útjait egy árnyalattal talán összetettebbnek s társadalmi bázisát még szélesebbnek mutathatja.

Reméljük, hogy mind szerző, mind iparművészettörténészeink és művészettörténészeink tollából is egyre több ilyenfajta, anatómiai igényű és jellegű művészettörténeti munkát olvashatunk majd.

VÖRÖS KÁROLY

A. R. KORSZUNSKIJ:

GOTSZKAJA ISZPANIJA

(Izdatelystvo Moszkovszkovo Universziteta. 1969. 325 l.)

A GÓT HISPÁNIA

A germán eredetű gótok vándorlása időszámításunk kezdete táján kezdődött, amikor Skandináviából a Visztula, majd onnan a Dnyeper mellékre költöztek, ahol nyugati és keleti ágra szakadtak. A nyugati gótok (vizigótok) Bizánc balkánfélszigeti tartományain és Itálián keresztül 409–411 táján jutottak el Dél-Gallia »Aquitania secunda« és »Narbonensis prima« tartományába. Az V. század végén Hispania jelentős részét is megszállták. Itt az őslakosság mellett a népvándorlás korábbi hullámával érkezett germán eredetű vandál, suer valamint iráni eredetű alán néprészek éltek. Ezeket a korábbi jövevényeket a nyugati gótok részben kiszorították, részben uralmuk alá hajtották. A VI. század közepe tájától a nyugati gót királyság fővárosa Toledo volt, egy tengerparti sáv kivételével délgalliai birtokaik a frankok kezére jutottak.

Hispániát, a Római Birodalom egyik legfejlettebb tartományát, virágzó városok, áru- és pénzviszonyok, rabszolgamunkára alapozott latifundiumok, római eredetű centralizált közigazgatás jellemezte. A IV–V. század folyamán a Birodalom központjához fűződő kapcsolatok fellazulása, majd teljes megszakadása miatt az igazgatási, jog- és igazságszolgáltatási funkciók ellátása részben automatikusan a felső klérusra és főleg a városokban székelő püspökökre hárult, ezek azonban tudatosan is törekedtek az előnyökkel járó világi funkciók betöltésére. A mezőgazdaságban a latifundiumok uralták a helyzetet, de terjedt a colonusok, libertinusok, sőt rabszolgák birtokba helyezése, ami a latifundiális villa rendszer módosulását hozta magával.

A jövevény nyugati gótok műveltsége, társadalmi és politikai berendezkedése valamint gazdálkodási ismeretei vándorlásaik évszázadai alatt idegen hatásokkal gazdagodtak. Megőrizték azonban szabad katona-paraszti közösségeiket, közösségi földtulajdonukat, népgyűléseiket, ahol királyaikat választották, ügyeiket rendezték. Ismerték a rabszolgaságot, a szabad paraszti közösségeknek és nagycsaládoknak is voltak rabszolgáik. A szabadok barbár jogegyenlősége mellett erősödött a társadalmi következményekkel járó gazdasági rétegződés. A királyok a népgyűlésnek tettek hűségeket, személyük és előkelőik körüli fegyveres kíséret tagjai és a bírák időről-időre, nem differenciált uralkodói megbízásokat teljesítettek. A kíséret a király, vagy az előkelők személyéhez közel álló szűk rangos és népes közönséges csoportra tagolódt. A nyugati gótok a kereszténység ariánus irányzatát fogadták be, ami bizánci és itáliai kapcsolataik következménye.

Hispániában a barbár gót és a bomló késő-birodalmi helyi társadalom egymás mellé került. A jövevények lélekszáma messze a helyi népességé alatt volt. Vitatott kérdés, hogy a hódítók milyen arányban hasítottak ki maguknak birtokot a helyi birtokosok rovására. A szerző következtetése szerint a szántók kétharmada, egyéb gazdasági területek fele került gót kézre s nemcsak a latifundiumokból. A római eredetű helyi és a jövevény barbár igazgatás, jogrendszer a VI. század első negyede tájáig egymás mellett párhuzamosan működött. A római katolikus püspöki székhelyeken ariánus püspökök is tevékenykedtek

a VI. század végéig, amikor a gótok a római katolikus kereszténységre tértek át. A hódítók katonai fölényéből a gót királyok és előkelők egész országra kiterjedő politikai szupremáciája következett, aminek előnyét a gótok valamennyi csoportja élvezte. A sajátos párhuzamosság a VI–VII. század fordulójára a kölcsönös ráhatásból következő változásokat eredményezett. Az őslakosság agrárizálódott, a valamelyes dezurbanizáció következtében az ipar, kereskedelem, az árú-pénz viszonyok hanyatlásnak indultak, bár a rabszolgatartó előkelők jelentős gazdasági pozíciókat őriztek meg. A gót népgyűlések hatásköre leszűkült, összehívásuk megszűnt. A falu földközösségi gyűléseinek hatásköre helyi ügyekre korlátozódott, a peres ügyek rendezése a királyi bírák kezébe került. A földközösség ellenében — igaz, lassan — létrejöttek az allodiális birtokok. A szabad gótok előjogainak védelme a királyi hatalom fontos feladata volt. Viszont az egykori népgyűlések helyébe az egyházi és világi előkelőkből álló officium palatinum lépett. A kifejezést óvatosan kell értelmezni, mert nem udvari hivatal, hanem laza tanácsadó és végrehajtó szervezet volt, királyválasztó jogot élvezett, fellépett a királyi önkény ellen. Nagy tekintélyt szereztek a hispániai püspökök és apátok toledoi zsinatai, üléseiken a király által kinevezett világiak is részt vettek. E tanácskozások határozatait nemcsak az egyházi, hanem az állami életre is igen jelentős befolyást gyakoroltak.

A VII. században a párhuzamosság feleslegessé vált, a kettős jog helyébe az egységes gót állami jog, igazságszolgáltatás és közigazgatás lépett. Az officium palatinum mellett kinőtt az aula regia nevű testület, ez azonban az előbbihez viszonyítva nem szűkítette, hanem kiszélesítette a kormányzásban résztvevők körét. Valamennyi királyi tisztségviselő tagja volt az aula regiának és a király, illetve e testület nevében intézkedtek. A római eredetű arisztokrácia és a gót fegyveres kíséret rangban és funkcióban összeolvadt. Ebben a katolicizmus győzelme, az egységes hispániai egyházszervezet kialakulása jelentős szerepet játszott. A parasztság jogilag különböző rendű csoportjai szolgáló, adózó korai feudális jobbagysággá kezdtek integrálódni. Birtokaik szolgálatok fejében őrizte illetve kaphatta meg. A gót parasztság szegény csoportjait is érintette a folyamat, bár a függő parasztság zöme az őslakosság jogilag különböző rendű földműveléseinek összeolvadásából alakult ki. A nem gót eredetű szabad paraszti közösségek gót társaikhoz hasonlóan védelmezték szabadságukat, szembeálltak az ellenük irányuló egyházi és világi törekvésekkel. A rabszolgatartó latifundiumok felszámolása nem következett be, hanem fokozatosan alakultak át korafeudális nagybirtokká, azaz a későrómai gazdasági viszonyok megtörése nem volt olyan radikális, mint a frankoknál és longobardoknál. A beneficiumok rendszere kialakult, de a hierarchikus feudális földbirtoklás szerény keretek közt maradt. A feltételhez kötött királyi birtokadományozás az uralkodó réteg ellenzésével találkozott. Az immunitás rendszere nem alakult ki.

A nyugati gót királyság berendezkedésére rányomta a bélyegét a királyi hatalom korlátozottsága. A királyválasztás joga a népgyűlésről átszállt az officium palatinumra. A trón egy nemzetségen belül, de nem feltétlen, sőt viszonylag ritkán öröklődött apáról fiúra. A királyok megkísérelték családi dinasztia alapítását, ennek érdekében fiaikat társkirályokká tették azzal a szándékkal, hogy a királyi rész hatalom birtokosaiként a királyválasztás esedékessége idején előnyös helyzetben lévén, a választás a tényleges helyzet tudomásul vételét jelentette. A királyi hatalomgyakorlás másik testületi korlátja a toledói zsinat volt, amelyik javaslatot, tanácsot adott a kormányzás, a törvénykezés vagy az új király személyére nézve. A király fő feladata az ország belső nyugalmanak biztosítása, ellenség elleni védelme és az államkincstár növelése volt. Jó királynak az számított, aki tekintélyes állami kincstárt hagyott utódaira. A királyok magánbirtokkal rendelkeztek. Voltak fiscus (korona) birtokok; ez utóbbiak és a belőlük származó jövedelmek nem tartoztak királyi tulajdonba. A két birtoktestet egymástól függetlenül tevékenykedő udvari szervezetek irányították. Az elkobzott birtokokat a királyok nem tarthatták

meg, ezeket köteles volt eladományozni. Az officium palatinum és a toledói zsinat még a királyi magánbirtoktest tekintetében is korlátokat szabott: a király csak az apjától rászállt birtokát tekinthette magánbirtokának, a családjához tartozó, de más ágakra származott birtokokat nem. Bár e korlátozás ellenkezést váltott ki a királyok részéről, igényüknek érvényt szerezni nem tudtak. — Megjegyzésre érdemes, hogy valami ehhez hasonló, királyi és fiscus birtokrendszer, az angolszász korszak angliai királyságaiban is létezett. — A nyugati gót királyságban tehát patrimonialis rendszer nem jöhetett létre. Igaz, a királyok, egyebek közt a társkirályság intézményének létrehozásával, megkíséreltek a helyzetet változtatni, de országukat nem tudták patrimonióvá változtatni, sohasem váltak országuk földjének tulajdonosaivá. A királyi hatalom és a különböző rendű földbirtokosok irányítása alatt működő szervezetek közti viaskodások végighúzódnak a nyugati gót királyság történetén. Mindebből azonban, legalább is a VII. század utolsó negyedéig, nem következett a királyi tekintély jelentéktelensége, hatékonyságának hiánya. A VII. sz. folyamán megerősödött a korafeudális centralizáció; a városokban összpontosult igazgatás a királyi utasításokat végrehajtotta. A királyi kíséret belső köreire támaszkodó királyok az elkobzott és örökös nélküli birtokok eladományozásával híveket szereztek, akikre támaszkodva szabad kezet nyertek az aula regia és toledói zsinat rendelkezéseinek módosítására vagy megkerülésére.

A VII. század végén a királyi hatalom legfőbb támasza, a szabad paraszti haderő eltűnt, helyette az előkelők fegyveres kísérete látta el, ha a mágnások éppen érdekükben állónak tekintették, az ország védelmét és a királyi hatalom szélesebb értelemben vett fegyveres támaszának feladatát. A királyi fegyveres kíséret csak egy volt a sok, és nem is a legerősebbek közül. A korafeudális nyugati gót államot történelmének ebben a szakaszában, amikor a főurak nélkülözhetőnek tekintették a hatékony központi hatalmat, érte 709–711-ben az arab hódítás. Erre az időre a hispán-gót nagybirtokosok birtokaik területén saját igazgatást szerveztek, bár ezt az állam törvényei sohasem szentesítették. Tarik arab hadvezér mintegy 7 ezer emberrel kelt át a Gibraltár tengersizorosan, s csak egy zsákmányszerző hadjárat sikerében reménykedett. Megdöbbenésére a nyugati gót királyság gazdag városai önként nyitottak kaput maroknyi hada előtt, a hispán-gót földesurak kényszer nélkül fogadtak hűségesküt, vagy kötöttek állami jellegű magán-szerződéseket a hódítókkal. Viszont már 718 táján a félsziget északi csücskében fekvő Asturia és Navarra megkezdték az évszázadokig tartó reconquista-t.

A feudalizmus genezisének neves szovjet kutatója a német, a spanyol polgári és a korábbi marxista historiográfusok egyes megállapításaival vitatkozva fejti ki álláspontját. E vita leglényegesebb tanulsága az, hogy általában szemlélve a késő-római és a barbár viszonyok szintéziséből létrejött korai feudális állapotok vonásait, a hispán-gót állam sajátos szint képviselt. A szintézis Hispánia esetében is progresszív fejlődés volt, ennek bizonyítéka, hogy a reconquista a nyugati gót állam maradványaiból indult ki és győzedelmeskedett. Sajnálatos, hogy a politikai történet eseményeit, valamint a katolikus kereszténység arianizmus felett aratott győzelmét a szerző csak érinti, pedig a hispán-gót katolicizmus dogmáiban az arianizmus nem múlt el nyomtalanul, még a karoling kori zsinatokon is bonyodalmakat támasztott.

BARTHA ANTAL

W. ŚLIWOWSKA:

W KRĘGU POPRZEDNIKÓW HERCENA

(Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk. Zakład Narodowy Imienia Ossolinskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. 1971. 365 l.)

HERZEN ELŐFUTÁRAINAK KÖRÉBEN

W. Śliwowskát a XIX. századi orosz társadalmi küzdelmek legképzettebb lengyel kutatói közé sorolhatjuk. „Herzen előfutárainak körében” című munkája látszólag részeredményekkel gazdagítja a szakirodalmat, de ha gondosan áttanulmányozzuk a XIX. századi orosz emigrációra vonatkozó különböző nyelvű publikációkat, világossá válik, hogy tulajdonképpen hézagpótló mű: átfogó képet ad a cári autokráciának külföldön hadat üzenő, gyakorta nehézségekkel teli, ellentmondásos életpályát bejáró menekültekről. Igaz, az orosz polgári történetírás olyan reprezentánsai, mint *M. Lemke*, *M. Gersenzon*, az első marxista kutatók: *D. Rjazanov*, *L. Kamenyev*, napjainkban pedig a szovjet *L. Rudnyickaja*, *M. Taraszova*, *N. Ejdelman*, valamint a francia *M. Cadot* jóvoltából fény derült már e kérdéskör több aspektusára. E szerzőkhöz hasonlóan Śliwowska az orosz progresszióának a közvélemény előtt kevésbé ismert képviselőivel foglalkozik, olyanokkal mint a dekabrista *Nyikolaj Turgenyev* (1789–1871), vagy Herzen fiatalkori barátja, a „Kommunista kiáltvány” egyik első fordítója, *Nyikolaj Szazonov* (1815–1862). Ikerrel oldotta meg azt a feladatot, hogy bemutassa a szabadgondolkodónak indult fiatal tudós, *Vlagyimir Pecserin* (1807–1885) és a rendkívül művelt *Ivan Gagarin* (1814–1882) életpályáját, akik belső kényszertől űzve hagyták el hazájukat.

A könyv fejezetei egy-egy emigráns nevét viselik. Magát a modern értelemben vett orosz *politikai emigráció* létrejöttét a szerző a dekabrista felkelés utáni időszakra teszi. Régebben is akadtak tábornokok vagy főhivatalnokok, akik szembekerültek a pétervári udvarral, és önként távoztak külföldre. De 1825 decemberre után az orosz forradalmárok nemesi származású képviselői lelki vagy fizikai kényszer hatására *kénytelenek* voltak elhagyni az országot. Sorukat az „in effigie” halálra ítélt Nyikolaj Turgenyev, a dekabristák mérsékelt szárnyának ideológusa nyitotta meg. „La Russie et les Russes” című, Párizsban 1847-ben napvilágot látott alapos munkája nemcsak a haladó európai közvéleményt formálta; *J. Michelet* is forrásként használta. (Érdemes megemlíteni, hogy Ny. Turgenyev testvére, Alekszandr, hosszú éveken át szintén külföldön tartózkodott, és az orosz kultúra valóságos „utazó nagyköveteként” vált ismertté.)

Az emigránsok következő generációjából Śliwowska az első helyen — jogosan — Nyikolaj Szazonovot emeli ki. Nemcsak a korabeli sajtó, hanem a szovjet levéltárak gazdag anyagára támaszkodva követi nyomon a francia szélsőbal életében oly nagy szerepet játszó orosz „refugies” szereplését. Ő volt — Bakunyin emigrálásáig — a legradikálisabb orosz menekült.

A könyv szerzője szerint a külföldön létező orosz emigrációval párhuzamosan *belső emigrációról* is beszélhetünk I. Miklós birodalmában. (Az elégedetlen orosz nemesiség e rétegeit I. Turgenyev regényei alapján „felesleges embereknek” is nevezi a szakirodalom.) A belső emigrációhoz sorolhatjuk bizonyos értelemben a „Filozófiai levelek” ismert íróját, *Pjotr Csaadajevet*, legjobb barátját, Ivan Gagarint és az 1830–31-es lengyel felkeléssel szolidaritást vállaló, több, illegálisan terjesztett szatirikus költemény szerzőjét, Vlagyimir Pecserint. Mindhárman felvették a katolikus vallást, ami az orosz birodalomban tiltakozásnak számított. Míg Csaadajev Moszkvában maradt (és így közvetlenül járulhatott hozzá Herzen, Bakunyin és Szazonov szellemi fejlődéséhez), addig Gagarin és Pecserin külföldre távoztak: nem voltak hajlandók hivatalnökká válni, és akár

indirekt módon is erősíteni a cári bürokratagépezet erejét. Ám a kivezető — forradalmi — utat nem észlelték, és mindenfajta „gyakorlati” tevékenységtől valósággal irtóztak. Hosszú éveknél kellett eltelni, amíg Pecserin Herzen levelezője, a korántsem progresszív nézeteket valló Gagarin pedig Csaadajev műveinek külföldi kiadója lett.

A Nyugatra távozásban megnyilvánuló ellenállás ki kellett, hogy váltsa a hatóságok megtorlását. Az orosz emigráció létrejöttével párhuzamosan a cári kormány egyre bőkezűbben szubvencionálta titkosrendőreit, akik a helyi hatóságokkal karöltve üldöztek, rágalmazták a menekülteket, s rendszeresen küldtek — nem mindig megbízható — értesüléseket Pétervárra. De az ellentábor sem maradt tétlen: s ha az emigránsok kiadványai nem is juthattak el hazájukba, nem becsülhetjük le azoknak a diákoknak, tudósoknak, utazóknak a számát, akik az 1840-es években Párizsban, Drezdában vagy Berlinben megfordulva ismerkedtek a „másik Oroszország” képviselte eszmékkel.

Az ismertetett munkából kiderül, hogy az orosz emigráció korántsem volt homogén. Ráadásul ebben az időben olyan emberek is reprezentálhatták — méltatlanul — a cárelleenes erőket a Nyugaton, mint a rengeteget publikáló, ám felületes és jellemtelen *Ivan Golovinn* (1816—1890). Śliwowska említi könyvében emberi fogyatékoságait, utal politikai ingadozásaira, de túlbecsüli jelentőségét és írásainak valódi értékét. Nemcsak Bakunyinn vagy Herzen — Golovinnra nézve lesújtó — emlékezései alapján helyezkedünk a szerzőtől eltérő álláspontra. Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött Golovinn—Pulszky Ferenc levelezéséből is kiderül, hogy a magát „Hovra hercegnek” tituláló emigráns a menekültek életét amúgy is megnehezítő és megkeserítő intrikák cselekvő részese volt; és korántsem tekinthető számottevő politikai tényezőnek. Azt is tudjuk, hogy II. Sándor trónralépését követően „lázdó múltját” megtagadva felajánlotta szolgálatait a cári hatóságoknak.

A könyv legértékesebb oldalai az orosz—lengyel forradalmi közeledés első lépéseiről, *Ivan Lavrovról*, egy elfelejtett orosz emigránsról, s nem utolsó sorban az orosz menekülteknek Alekszander Herzenhez való viszonyáról szólnak. Az apró pontatlanságok — az Országos Széchényi Könyvtárban levő Golovinn levél, amelyben Lubomirskiről is szó esik, nem František Palackýhoz, hanem Pulszky Ferenchez címzett (148. oldal); Dolgorukij herceg (326. oldal) sohasem szerkesztett „Szovremennyik” című lapot, — nem csökkentik a munka értékét. Śliwowska könyve nemcsak a témakör kutatóinak válhat segítségére: a XIX. századi orosz történelem főbb kérdéseit logikusan, önálló interpretációban világítja meg.

KUN MIKLÓS

NIKOLA PETROVIĆ:

SVETOZAR MILETIĆ I NARODNA STRANKA

(Sremski Karlovci. Istorijski arhiv autonomne pokrajine Vojvodine. I. 1968.
II. 1969. I. köt. 710 l., II. köt. 779 l.)

SVETOZAR MILETIĆ ÉS A NEMZETI PÁRT

Négy kötetre tervezett, ezer dokumentumból álló és egy negyedszázadot felölelő (1860—1885) értékes forráskiadvány első két kötete fekszik előttünk: ezek az első jelentős szerb liberális párt megalakulására, harcaira és vezető alakjának, a haladó elveket valló Svetozar Mileticnek tevékenységére vonatkozó, túlnyomórészt eddig feltáratlan forrásokat tartalmazzák. Az első kötet az 1860—1869, a második pedig az 1870—1875 közötti esztendőök anyagát öleli fel.

A közölt dokumentumok nemcsak a délszláv népek történetének nagyjelentőségű korszakát világítják meg, hanem számottevő kelet-európai összefüggésekre, Ausztria-Magyarország és a Balkán történetén kívül a cári Oroszország külpolitikájának fontos részleteire is rámutatnak.

Nikola Petrović több mint tíz éves kutató munka során huszonöt, nagyrészt jugoszláviai levéltár anyagát használta fel. Dolgozott a bécsi levéltárakban, a mi Országos Levéltárunkban, a cári Oroszország Külügyminisztériumának archivumában, valamint a prágai Nemzeti Múzeum Kézirattárában.

N. Petrović módszere, hogy a forrásokat a Szerb Nemzeti Párt fejlődési periódusainak megfelelő fejezetekben csoportosítja, s e fejezetek előtt rövid, a korszak jellemző vonásait kitűnően összefoglaló bevezetők találhatók. Az utóbbiakkal a szerző azt akarta elérni, hogy köteteit ne csak a problémával foglalkozó historikusok, hanem az érdeklődő közönség is forgassa. Ezt a célt szolgálja, hogy az eredeti nyelven közölt forrásokat szerbre is lefordították. A műben négy világnyelven írt rezümét, név- és helységmutatót, valamint a szerben kívül német nyelvű regesztákat találunk.

A kötet elé írt rövid általános bevezető és a fejezetek előtt olvasható tájékoztató összefoglalók arról tanúskodnak, hogy Nikola Petrović elkötelezett marxista – leninista történetíró, aki nemcsak forrásokkal megalapozott marxista koncepciót vázol fel, hanem szükségszerűen vitázik is a korábbi szerb polgári nacionalista nézetekkel, s ezekről rövid historiográfiai összefoglalót is ad.

A marxista nézőpont jellemezte a szerző 1958-ban kiadott Miletic-életrajzát, amelyet a jugoszláv történetírás néhány képviselője a tradicionális nézetek platformjáról támadott. A hatalmas dokumentumkötetek Nikola Petrović igazát bizonyítják.

Miletic közéleti, politikai és kulturális tevékenysége közel négy évtizedet ölel fel: 1845 őszétől, amikor megválasztották a pozsonyi evangélikus liceum mellett működő szerb diáktársaság elnökévé, 1882-ig. Ekkor súlyos betegsége miatt el kellett hagynia a politikai élet színterét. A szerb csizmadiamester elsőszülött fia részt vett az 1848–49-es forradalmi évek szerb mozgalmaiban, s ő is azt az utat járta meg, mint sok más haladó nemzetiségi politikus, aki csalódott Ausztriában és a tragikus fegyveres küzdelemből a helyes következtetést, a magyar mozgalommal való együttműködés szükségességét vonta le.

A Nemzeti Párt színrelépését, amelynek létrejötte, fejlődése és szétesése szoros összefüggésben volt Miletic tevékenységével, a polgári átalakulás és az 1859. évi osztrák–olasz–francia háborút követő ausztriai változások tették lehetővé. A polgári forradalom, ha a fejlődés útjából nem is hártott el minden akadályt, a nemesi uralkodó osztállyal nem rendelkező szerbek számára a kapitalizmus útját nyitotta meg. A forráskiadvány ugyanakkor, amikor képet ad a Nemzeti Párt széles kispolgári, paraszti bázisáról mind a Vajdaságban, mind pedig e területen kívül, rámutat a párton belüli küzdelmekre, a szerb társadalomban feszülő belső ellentétekre.

A bevezető és a fejezetek elé írt összefoglalók, valamint a gazdag forrásanyag megvilágítják az Osztrák-Magyar Monarchia bonyolult nemzetiségi viszonyait, az éles küzdelmeket, Bécs és Pest elnyomó nemzetiségi politikáját. Különösen kiéleződött az ellentét a balkáni délszláv nemzeti felszabadító küzdelem során. Ezt a harcot a Nemzeti Párt természetesen támogatta, s ez az orientáció alapvetően különbözött az Osztrák-Magyar Monarchia balkáni politikájától. Mindenekelőtt ez az az időpont, amikor a magyarországi szerbek története kelet-európai históriává szélesedett. Nikola Petrović természetesen nagyszámú forrásanyagot adott ki a Nemzeti Párt és a szerb konzervatív klerikális irány éles küzdelmeiről és arról a visszhangról, amelyet a Nemzeti Párt progresszív politikája a Vajdaság határain kívül is kiváltott.

Az első kötet első fejezete a Nemzeti Párt megalakulásának előzményeire vonat-

kozó forrásokat tartalmazza (1860 – 1864). Elkerülhetetlen, hogy a szerző ezzel összefüggésben ne mutassa be Rajačić pátriárkának, a korábbi évtizedek vezető figurájának, a klerikálisok vezérének abszolutizmuskori kapcsolatát a bécsi udvarral s a neki nyújtott osztrák támogatást. Számos dokumentumot találunk a magyarországi belső viszonyokra, valamint arra, hogy az osztrákok mennyire félték a magyar hazai, ill. az emigrációs Habsburg-ellenes tevékenységtől. E források értékesek a magyar kutatók számára, a szerző ezeket ugyanis az előttünk kevésbé ismert vajdasági helyi levéltárakból hozta napvilágra.

1860 decemberében a császár megszüntette a Szerb Vajdaságot, s Bácskát és a Bánátot Magyarországhoz, a Szerémséget pedig Horvátországhoz csatolta. A Vajdaság megszüntetése csapást mért a szerb reakció politikájára, amely hűségesen kiszolgálta Ausztriát. Ilyen körülmények között lépett fel a szerb liberális polgárság Svetozar Miletic vezetésével. Megindították tehát a harcot Bécs és a szerb konzervatívok ellen. E küzdelem során a magyar mozgalommal való együttműködés gondolata is felvetődött. Miletic a Srbski dnevnikben 1861. január 4-én írt cikkében kifejtette, hogy a szerbek nem sajnálják a Bach-féle Vajdaságot, azt eltemették, de a Vajdaság megváltozott formában újból meg fog alakulni. A cikkben Miletic kifejezésre juttatta azt a reményét, hogy a politikai és gazdasági szabadságért folytatott harcban sor kerül a magyarokkal való együttműködésre.

A demokratikus polgári koncepció jellemezte Mileticék fellépését az 1861 áprilisi (Gyümölcsoltó Boldogasszony-napi) karlócai szerb nemzeti kongresszuson is. Egyelőre azonban kisebbségben maradtak, a szerb egyházi reakció, Rajačić vezetésével még kezében tudta tartani a vezetést. Miletic a magyar mozgalommal való megegyezés és a polgári parlamentarizmus bevezetése mellett foglalt állást. Harcot hirdetett az egyházi reakció ellen és arra törekedett, hogy a magyarországi szerbek mozgalmát kivegye a klérus kezéből. A szerb privilégiumok ugyanis jórészt egyházi jellegűek voltak, s a XVIII. század végén meginduló nemzeti törekvésekkel szorosan egybefonódtak. Ez az összefonódás azonban már időszertlen volt, és Miletic vezetésével a liberális szerb polgárság a politikai és társadalmi élet, benne az egyházi autonómia demokratizálására és elvilágiasítására törekedett. Miletic koncepciójával értett egyet a karlócai kongresszuson részt vett szerbiai küldött, Jovan Ristic. S bár az ausztrofil elemek a karlócai kongresszuson győzelmet arattak, az osztrák kormány amiatt is visszautasította a Vajdaság kívánságát, mert az része volt a nagy szerb állam, a szerbek egyesítése eszméjének. A visszautasítás összefüggésben állt az 1862. évi szerbiai eseményekkel is (összeütközés a szerbek és a belgrádi török helyőrség között), valamint a Vukalovic-vezette jelentős hercegovinai nemzeti felszabadító és parasztfelkeléssel.

A szerb liberális polgárság nagy győzelme volt azonban, hogy Mileticet Újvidék polgármesterévé választották, s rajta kívül a városi magisztratusban több liberális politikus foglalt helyet.

Miletic világosan látta, hogy a szerbek Béctől semmiféle segítséget nem várhatnak, s ezért az osztrákokkal való együttműködést a leghatározottabban visszautasította. Mindez elvezetett a Deákkal és Andrássyval való kapcsolat felvételéhez. A szerb liberális polgárság kereste az együttműködést Obrenovic Mihály fejedelemmel, akinek abszolutisztikus rendszere – noha magában Szerbiában a szerb Piemontot látták – nem nyerte meg Mileticék tetszését, s ez az ideológiai különbség természetesen ellentétek forrása lett. Sokkal inkább kiépült tehát a kapcsolat a szerbiai és magyarországi liberális erők között.

E négy esztendő iratai közül hiányoljuk Miletic polgármesterré választásának forrásanyagát (Vö. *Szabad György*: Forradalom és kiegyezés válaszútján. Budapest. 1967. 783. l.), valamint az 1861. augusztus 29-én újvidéki Tököly Száva emlékünnepegről szóló tájékoztatót, amely a magyar – szerb fraternizálás jegyében zajlott le. Az ünnepségen részt vett Eötvös, Jókai, Toldy, Podmaniczky. „A testvériséget éltető szónoklatok sorából

különösen kiemelkedett Miletic polgármester beszéde, aki a magyar alkotmány helyreállítására és a közös magyar–szerb küzdelmekre üritette poharát” (ugyanott 606. l.). Érdemes lett volna bemutatni az 1861. évi magyar országgyűlés szerb képviselőinek, főként Jaša Ignjatovićnak megnyilatkozásait.

A második fejezet három esztendő dokumentumait (1864–1866), a Nemzeti Párt kialakulásának folyamatát foglalja magába. Az 1864. Illés napjára (augusztus 4.) összehívott kongresszus előtt a Srbski dnevnikben Miletic határozottabban megfogalmazta a párt már korábban is kitűzött koncepcióját: a szerb klerikális konzervatív elemek visszahívását, s a Bécsel való szembenállás továbbra is nagy hangsúlyt kapott a szerb liberális polgárság politikájában. A helyzet Mileticék számára kedvezőbben alakult: meghalt Rajačić, s a klerikális tábor vezető nélkül maradt. Az Illés napi kongresszus egyik feladata pátriárka választása volt. A Nemzeti Pártnak természetesen megvolt a maga jelöltje. A felhalmozódott ellentétek éles összecsapáshoz vezettek, a Nemzeti Párt összekötésbe került a kongresszus császári biztosával. Különösen értékesek azok a különböző, főként rendőri jelentések, amelyek Filipovic királyi biztos és Miletic közötti harcáról tájékoztatnak, s amelyek jól mutatják a szerb liberális polgárság orientációját. Érdemes megjegyezni, hogy Filipovic egy Bécsbe küldött jelentése Mileticet mint „a magyar alkotmánypárt hívét” mutatta be. A dokumentumok jól tükrözik, hogy az Illés napi kongresszussal és az azt követő eseményekkel a Nemzeti Párt megtette a döntő lépéseket konstitúciójának útján.

Nikola Petrović a Magyar Országos Levéltárban megtalálta Türr István és Djordje Stratimirović levelezését, és ezzel a magyar emigráció szerb kapcsolatának egy érdekes epizódját tárta fel. Kovács Endre nagy munkájában (*A Kossuth-emigráció és az európai szabadságmozgalmak*. Budapest. 1967) bár foglalkozik a szerb kapcsolatokkal, erről az együttműködésről nem tud.

Stratimirović érdekes utat futott be: részt vett 1848/49 harcaiban, a forradalom után az osztrák hadsereg főtisztje volt, és mint katona osztrák diplomáciai szolgálatban is állt. Az 1861-es kongresszuson a konzervatív-kerikális táborban találjuk. 1863-ban kilépett az osztrák hadseregből, és egy évvel később Olaszországba ment. Megfordult Torinóban és ott került kapcsolatba Türr-rel. Stratimirović koncepciójában egy nagy szerb állam megteremtése állt, amely egy törökellenes felkelés révén jött volna létre, olasz és francia támogatással. Ennek érdekében kereste a kapcsolatot III. Napóleonnal. Hadd jegyezzük meg, hogy ugyanekkor Kovács Endre említett könyve (450–477. l.) számos olyan tényre, kapcsolatra mutat rá, amelynek dokumentumai viszont nem találhatók Nikola Petrović forráskiadványában.

Természetesen Stratimirović terve nem sikerült, s újbóli hazatérése után bekapcsolódott a politikai életbe, s ismét a konzervatív-kerikálisok oldalán. Az így kibontakozó ellentétre Miletic és Stratimirović, ill. a két irányzat között, a forráskiadvány gazdag anyagot sorakoztat fel. Így például, amikor folytak Bécs és Budapest között a tárgyalások a kiegyezés kérdésében, Stratimirović azt javasolta, hogy küldjenek egy delegációt Ferenc Józsefhez azzal a céllal, hogy megkíséreljék a kiegyezés meghírsítését. Ezzel a javaslattal Miletic határozottan szembefordult.

A jobboldal támadta Mileticet, aki ennek a küzdelemnek a során indította el *Zastava* című lapját (1866). Miletic organuma, mely köré a szerb liberális politikusokat tömörítette, nemcsak a hazai reakciót, hanem Obrenović Mihály szerb fejedelem abszolutista uralmát is támadta. A polgári demokratikus irányzatú szerb egységmozgalom, az Omladina is 1866-ban jött létre és tagjai együttműködtek a Nemzeti Párttal. Az Omladinára vonatkozó anyag csak egy kis része található azonban a kötetben, e szervezet történetéről külön nagyméretű forráskiadvány lát majd napvilágot. [Megemlítjük, hogy az Omladina megalakulásának 100. évfordulója alkalmából tartott konferencia anyaga tanul-

mánykötet formájában: Ujedinjena Omladina srpska. Zbornik radova. Novi Sad 1968 címen jelent meg. E konferenciáról pedig e lap hasábjain számoltunk be (1968. 3–4. sz. 798–803. l.)]

A következő fejezet a kiegyezés és a nemzetiségi törvény éveinek anyagát foglalja össze (1867–1869). Ez az időszak a Nemzeti Párt megerősödésének periódusa volt. A kiegyezéssel Miletić korábbi politikája, amely a magyar ellenzékkel való szövetségben Ausztria-ellenes orientációt képviselt, szükségszerűen törést szenvedett, a kiegyezés a Nemzeti Párt számára új helyzetet teremtett. Korábbi szövetségesével, a kormányzó magyar párttal szemben ellenzékbe vonult, s továbbra sem volt hajlandó Béccsel szövetségre lépni, elvetett mindenféle ausztrósláv koncepciót. Olymódon törekedett szerb autonómia kiépítésére, hogy a szerb többségű terület helyi közigazgatását, beleértve a megyét is, szerbbé kívánta tenni. Miletić pártja az 1868. évi nemzetiségi törvény után fokozta harcát a magyar kormánnyal szemben és igen fontosnak tartotta az elnyomott nemzetiségek szoros szövetségének megteremtését. Ebbe a koncepcióba szervesen beletartozott a magyar szélsőballal kiépített őszinte együttműködése. A Nemzeti Párt ezzel a kapcsolattal a megváltozott viszonyok között tovább folytatta az abszolutizmus korában kialakított Bécs-ellenes politikáját: ezekben az években arra törekedett, hogy a dualista monarchiában Magyarországnak mind nagyobb függetlenség jusson. Ezt a koncepciót a délszláv népek törökellenes harcai inspirálták: Miletić és pártja mindenáron gyengíteni akarta e küzdelem legnagyobb ellenségét, a széteső török birodalom délszláv területeire aspiráló dualista monarchiát. Erről a magyarországi szerbek korábbi történetéhez képest hallatlan mértékben megélenkül politikai életről nyújt hű képet a kötet.

Miletićet 1867 júliusában ismét megválasztották Újvidék polgármesterévé, s egy Bécsbe küldött bizalmas jelentés a „republikánus Miletić” nagy hatásáról számolt be, valamint arról az alapvető változásról, amely szoros összhangban állt a Nemzeti Párt ismertett politikájával: a konzervatív-klerikális irány a Nemzeti Párt befolyásának ellensúlyozására a magyar kormány hatékony beavatkozását sürgette. Miletićek politikájával szemben ettől az időtől kezdve szoros együttműködésre került sor a magyar kormány és a szerb klérus között. A szerb politikai élet differenciálódása következtében nagyon megváltoztak az erőviszonyok, ha ezeket az 1848 májusi karlócai kongresszussal vetjük egybe, ahol Rajačić Ausztria oldalán a magyar kormánnyal állott szemben! Az első jól összehangolt együttműködésre az 1869. évi szerb nemzeti-egyházi kongresszuson került sor, amikor a magyar kormány a kongresszust elvilágiasztani akaró liberálisokkal szemben a konzervatív-klerikális irányzatot támogatta.

A magyarországi szerbek szoros kapcsolatban állottak fejedelemségi testvéreikkel, s ez a természetes és szükségszerű együttműködés, ha nem is öltött hivatalos formát —, hisz a magyar kormány árgus szemekkel figyelte azt, és igyekezett is megakadályozni, — a nemzeti mozgalom fontos része maradt. Jelentős szerepe volt ebben a már említett Omladinának, amelynek központja Újvidéken tevékenykedett, s e szervezetben Miletićnek volt nagy befolyása. Ezt használta fel a magyar kormány 1868 júniusában arra, hogy államellenes tevékenység miatt vizsgálatot indítson a szerb politikus ellen. Bár a vizsgálat lefolytatására kiküldött kormánybiztos javasolta Miletić letartóztatását, ezt elegendő bizonyító anyag hiányában mégsem foganatosíthatták. A kötet nagyon érdekes, újonnan feltárt dokumentumokkal világít rá arra az együttműködésre, amely a magyar, az osztrák és a konzervatív-abszolutista ill. ausztrófil fejedelemségi szerb kormányok között épült ki a demokratikus és liberális magyarországi és fejedelemségi szerb mozgalom, az Omladina, „a szerb ultrák” visszaszorítására és törökellenes, radikális nemzeti-felszabadító harcot valló politikájuk ellensúlyozására. Különösen figyelemreméltó ezzel kapcsolatban Andrassy Gyula miniszterelnök és Kállay Béni belgrádi főkonzul levelezése. Olvashatunk arról a találkozásról is, amely Andrassy és Mihály szerb fejedelem között 1867 végén zajlott le.

1869. január 28-án, 300 küldött jelenlétében Mileticé iniciatívájára fogadták el a Nemzeti Párt nagybecskereki programját, amely a magyarországi és ausztriai nemzetiségek együttműködése és jogainak kölcsönös támogatása, valamint az ottomán birodalom népeinek szabadsága mellett foglalt állást. Több dokumentum mutatja be Mileticé és az Omladina, valamint a szerbiai konzervatív tábor belső harcait.

A negyedik fejezet egy esztendő (1870) kiélezett küzdelmének és a klerikálisok vereségének eseményei köré csoportosítja az iratokat. Ez a vereség az 1870 májusi szerb egyházi-nemzeti kongresszuson következett be. Ha az 1861. évi kongresszussal vetjük össze a belső küzdelmet, ez egy évtizeddel később azért volt összehasonlíthatatlanul nagyobb, mert a liberális párt megerősödött, és mögötte sorakoztak fel az Omladina magyarországi és szerbiai demokratikus csoportjai, valamint a klérus is számottevő szövetségesre talált a magyar kormányban. A Nemzeti Párt a kongresszuson túlnyomó többséget szerzett; ennek azért volt nagy a jelentősége, mert a szerbek történetében erre először került sor; korábban ugyanis a klérus befolyása csorbíthatatlan volt.

Többséget szerezve a Nemzeti Párt a kongresszus demokratizálására törekedett, és az eddig érvényben levő feudális-rendi képviselőket megváltoztatva, modern parlamentté akarta azt átalakítani. Ennek érdekében új szervezeti statutumot is kidolgoztak. Már a szabályzat címe is jelezte a változást: szerb nemzeti, s nem egyházi-nemzeti kongresszusról beszéltek. Tervbe vették a korona és a magyar kormány jogkörének bizonyosfokú szűkítését. Nem volt szó valamiféle forradalmi változtatásról, a Nemzeti Párt csupán a liberális jogok valamelyes kiszélesítését óhajtotta, ami egybevágott a polgári parlamentarizmus elveivel és Magyarország törvényeivel. A párt jobboldalának tett engedmény értelmében nem akarták kizárni a kongresszusból a papságot, amelynek egy része (az alsóbb papság) szimpátiával kísérte a Nemzeti Párt tevékenységét. Mileticék szervezetsége, fegyelmezettsége még az ellenségnek is imponált. A korszerű polgári javaslattal szemben a klérus a régi rendszert fenntartó ellenjavaslatot nyújtott be.

A kongresszus nagy többsége azonban, a konzervatívok tiltakozása ellenére, a polgári statutumot fogadta el. A klérus a vitában passzívan viselkedett, arra számított ugyanis, hogy a magyar kormány az új szervezeti szabályzatot semmiképpen sem hagyja jóvá. Így is történt: a kormány, a törvényt megsértve, feloszlatta a kongresszust, a Nemzeti Párt statutumát pedig elvetette.

1870-ben a magyar törvényszék Mileticét egy év fogházra és 500 forint pénzbüntetésre ítélte a Zastavában megjelent cikke miatt, amelyben Rauch Levin horvát bán erőszakos módszereit leplezte le. A szerb politikus börtönbüntetése a mentelmi jog nyílt megsértését jelentette.

Az 1870. évi porosz – francia háború és ennek nyomán a német egység megteremtése ösztönzést adott a szerb egységmozgalomnak. Mileticé a Zastavában kifejtette: ideje már, hogy Szerbia a keleti kérdés megoldásának iniciatíváját a kezébe vegye. Erre ösztönözte Mileticét a ljubljana délszláv kongresszus is, amely horvát kezdeményezésre gyűlt össze, hogy megvizsgálja a délszlávok kulturális, gazdasági és politikai egysége törvényes úton való megteremtésének ügyét. Ezen a tanácskozáson a szerb Omladina küldötte is részt vett.

Az ötödik fejezetben az 1871-1874 közötti esztendőik iratait találjuk. Ezek nagyon jól mutatják, hogy a Nemzeti Pártnak nemcsak a magyarországi szerbek körében voltak hívei és nagy befolyása, hanem Bosznia Hercegovinában és a Szerb Fejedelemségben is. S bár a párt ekkor történetének csúcspontjára ért, már belső ellentétek gyengítették. A jobboldal egyre nagyobb befolyással rendelkezett, a párt mögött álló szerb polgárság mind nagyobb hajlandóságot mutatott a magyar kormánnyal való kompromisszum megkötésére. Mileticé, aki a váci feyházból már kiszabadult, nem alkudott meg és nem adta fel a nemzeti-felszabadító küzdelem végigvitelére és a demokratikus változtatásokra vonat-

kozó programját. A legélesebb harc az M. Polit-Desančić-vezette jobboldallal folyt. A közölt dokumentumok azt is mutatják, hogy ebben a küzdelemben milyen nehéz volt Miletic helyzete, aki ellen nemcsak a magyar kormány, hanem a Szerb Fejedelemség kormányzata Obrenović Mihály halála után is fellépett. A Nemzeti Párt demokratikus és nemzeti tevékenységét tehát hatalmas erők akadályozták, s Nikola Petrović nagy érdeme, hogy az ellenséges kormányokon kívül a belső szerb jobboldal (klérus, Szerb Fejedelemség s a párton belüli megalkuvó szárny) nem kevésbé ellenséges magatartására is rávilágított, példát mutatva ezzel a differenciált marxista elemzésre.

A Nemzeti Párton belüli jobboldal hatása figyelhető meg az 1872 áprilisi nagybecskereki konferencia megváltozott határozataiban. E konferenciára a magyar országgyűlési választásokat megelőzően került sor. Nagybecskereken ez alkalommal revízió alá vették az 1869. évi progresszív programot, elhagyták a kiegyezés elleni tiltakozást, s a kisebb változtatások iránya is azt tükrözte, hogy a szerb polgárság meghátrált. A Nemzeti Párt különben négy képviselői mandátumot szerzett; a szerb mozgalom számára fontosak voltak a határörvidéki választások. Említésre méltó, hogy a bánáti határörvidéken szoros volt a szerb és a román nemzeti mozgalmak közötti együttműködés.

A Nemzeti Párt belső differenciálódására fényt vetnek a 70-es évek egyházi-nemzeti kongresszusainak (1872, 1874) küzdelmei, amelyek a jól ismert erők között folytak. A szerb liberális párt, bár nagy többsége volt, sem az egyhangúan megválasztott patriárka jelöltjét, sem pedig polgári szervezeti statutumát nem tudta elfogadtatni. A kormány az uralkodó segítségével, a választást teljesen figyelmen kívül hagyva, más neki megfelelő patriárkát nevezett ki, és az 1875-ben jóváhagyott statutum nagy mértékben korlátozta a szerb autonómiát: a kormánynak, valamint az uralkodónak jelentős jogkört biztosított. Ilymódon ezt a szervezeti szabályzatot méltán tekintették oktrojált statutumnak. Mindebben nemcsak a szerb klérus, hanem a Nemzeti Párt kompromisszumra hajló elemei is segédkezet nyújtottak a kormánynak. S ha nem is sikerült a magyar uralkodó osztályoknak az a szándéka, hogy a szerbek között egy mérsékelt párt jöjjön létre, a Nemzeti Párton belüli jobboldal a kezére játszott.

Ilymódon Miletic közel került a szerb szélsőbal, a radikális demokrata irányzathoz, amelynek jelentős képviselője volt Svetozar Marković, a szerb szocialista mozgalom első jelentős alakja. S bár két különböző irányt képviseltek, Miletic lapjának, a Zastavának hasábjai Marković rendelkezésére állottak. Az ő kezdeti tevékenységére vonatkozó iratok közlése is nagy érdeme Nikola Petrović vállalkozásának. Marković a török birodalom szétzuzását szociális forradalommal kívánta egybekapcsolni. Természetesen Miletic ettől a koncepciótól távol állott, de 1871–72-ben az Omladinával együtt egy bosznia-hercegovinai felkelési tervet dolgozott ki.

Ez alkalommal egy általános észrevételt is kell tennünk: kár, hogy a szerző a sajtóból, ebből az értékes forrásanyagból, csak kevés fontos, alapvető cikket vesz fel köteteibe. Kárpótol azonban bennünket, hogy a fejezetek elé frt szinte valamennyi bevezető számos, eddig ismeretlen újságcikk-részletet tartalmaz. Így az 1871–74. évi periódust vizsgálva Nikola Petrović beszámol a Marković szerkesztette Radnik és Miletic Zastavája közötti vitáról, de ugyanakkor e két lap jó együttműködéséről is. Frappáns képet kapunk arról, hogy az egykorú szerb lapok miképpen vélekedtek a párizsi kommunőről. A Pančevac és a Radnik, amelybe már az első szerb szocialisták is írtak, a kommun oldalán állott, a Zastava egészében pozitív hangnemben tájékoztatott a párizsi kommunőről; a Narod, a Nemzeti Párt jobbszárnyának Polit-Desančić szerkesztette lapja pedig ellenséges magatartást tanúsított.

Az utolsó, a hatodik fejezet a délszláv népek nagy megmozdulásainak, az 1875–78-as esztendő, a török birodalom újabb nagy válsága előestéjének dokumentumait foglalja össze. 1875 júliusában tört ki a hercegovinai felkelés, amelyben a paraszti és nem-

zeti felszabadító mozzanatok szorosan összekapcsolódtak. E mozgalom rövidesen Boszniát is magával ragadta, s nagy hatást váltott ki a délszláv lakta területeken, Szerbiában és Szerbián kívül egyaránt. Nyilvánvaló volt, hogy ilyen megmozdulást az abszolutisztikus Szerbia csak bizonytalanul támogató; külpolitikájára a nagyfokú ingadozás volt a jellemző. Az így kibontakozó ellentét során formálódott Szerbiában az új széles paraszti bázist mozgató ellenzék, a Radikális Párt.

Természetesen az Omladina és a Nemzeti Párt balszárnya lelkesen fogadta a felkelést, amely megegyezett politikai koncepciójával, s a török birodalom válságát a társadalmilag és nemzetileg elnyomott délszláv népek felszabadításával radikális módon, széleskörű felkelés kibontakoztatásával kívánta megoldani.

A felkelés abban a pillanatban robbant ki, amikor a Nemzeti Pártban nyugtalan-ság volt tapasztalható, és a szerb polgárságon az 1875 eleji országgyűlési választások sikertelensége miatt pesszimizmus vett erőt. A szerző e témáról is számos fontos dokumentumot közöl. Ezekből megtudhatjuk, hogy milyen nagy volt az öröm a magyar uralkodó körökben, hogy Újvidék — először a magyarországi parlamentarizmus történetében — nem szerb képviselőt küldött az országgyűlésbe. Miletic sem kapta meg a szükséges szavazatokat, s csak úgy került a parlamentbe, hogy L. Kostic, a sajkás kerület megválasztott képviselője lemondott Miletic javára. Ami a felkelést illeti, az első hetekben ő maga is bizonytalankodott: azt hitte, hogy a fegyveres harc kirobbanását a dualista monarchia provokálta. Arra gondolt ugyanis, hogy Ausztria-Magyarország a Balkánon igyekszik kihasználni azt a kedvező nemzetközi helyzetet, amelyet a három császár egyezménye számára biztosított. Egy hónappal később azonban határozottan a felkelők oldalára állt és — 1876 júliusi letartóztatásáig — mindent megtett hogy a keleti kérdést a balkáni népek érdekében oldják meg.

E fejezetben értékes iratokat találunk Ausztria-Magyarország magatartásáról a felkelés kezdetén, valamint a magyar kormánynak a délszláv egységmozgalmat akadályozó intézkedéseiről. A közölt dokumentumok alapján megállapítható, hogy ha nem is beszélhetünk magyarországi szerb önkéntesek ezreiről, vagy tízezzeiről, semmiképpen sem fogadható el a szerb polgári történetírás felfogása, amely csupán „néhány lelkes vajdaságról” tett említést. S ha nem is lehet teljesen pontos képet adni a török uralom alatt hősiessen harcoló délszlávoknak nyújtott magyarországi szerb segítségről, ez kétségtelenül tekintélyes volt, ide számítva az anyagi és erkölcsi-politikai támogatást is.

A bevezetőben jeleztük e dokumentum-kötetek kelet-európai horizontját. Végetül egy a forráskiadványon végigvonuló másik viszonylatra, a szerb—bolgár kapcsolatra kell a figyelmet felhívunk. Ljuben Karavelov bolgár író, liberális politikus 1867-től összeköttetésben volt Mileticcsel. Karavelov közel állott az Omladinához, részt vett annak munkájában, és újvidéki tartózkodása idején Miletic és a Nemzeti Párt politikai nézetei is alakították Karavelov koncepcióját.

Nagy érdeklődéssel várjuk a további két kötet megjelenését.

ARATÓ ENDRE

MORITZ CSÁKY:

DER KULTURKAMPF IN UNGARN

Die kirchenpolitische Gesetzgebung der Jahre 1894—95

(Graz—Wien—Köln, Hermann Böhlau Nachf. 1967. 119 l.)

A MAGYARORSZÁGI KULTÚRHARC

1894—95 egyházpolitikai törvényhozása

Tartalmas, színvonalas írás Csáky Móric könyve. A régebbi és mai magyar történeti irodalom ismerete, a kiadatlan, és nagyrészt érintetlen források használata adják a teljesítmény bázisát, és ezen az alapvetésen megfelelőképpen érvényesül a szerző széleskörű tájékozottsága, áttekintő készsége és elegáns előadásmódja. Magyar olvasó számára persze nem kivétel nélkül újak és ismeretlenek a könyvben tárgyalt részletek, de kétségtelen, hogy a munka nem csupán a német nyelvű történetírás figyelmére érdekes.

A könyv rendkívül érdekes új információs anyagot nyújt az egyházpolitikai harcokban résztvevő személyek magatartásáról. Elsősorban Csáky Albin kultuszminister tevékenysége kerül új megvilágításba, de az uralkodó, a közös külügyminister és a bécsi pápai nuncius állásfoglalásairól, megnyilatkozásairól is értékes adalékokat szolgáltat. A friss tájékoztatás részint a szerző által első ízben használt Csáky-hagyatékból, részint a nagy alaposággal feldolgozott vatikáni levelezésből (HHStA. Min. des Aeussern. Polit. Archiv. XI.) származik, de a magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek is újabb átnézésre kerültek. Az új adatok lényeges vonatkozásokban kiegészítik és sok helyütt korrigálják a történeti irodalom régebbi és újabb állításait. Például azt, hogy az uralkodó a részleges állami anyakönyvezést elvileg elutasította (60. old.). A felhasznált forrásanyag önmagában is mutatja, de a szerző ki is mondja, hogy az egyházpolitikai harcokban Csáky Albinnak lényegesebb szerepe volt, mint azt az eddigi irodalom állította, és a nagy összecsapásnak liberális oldalról a kultuszminister volt a központi figurája. A részletkérdésekben végrehajtott kiegészítéseken és korrekciókon túl újszerű és eredeti a szerző által alkalmazott tárgyalásmód. Csáky Móric az egyházpolitikai törvénykezést a magyar liberalizmus szellemi gyökereiből (a jozefinizmusból és az Operata-ból) eredezteti, és végső soron a liberális katolicizmus kiterjedésének tartja. Egyúttal olyan megoldásnak minősíti, amely a vitát végeredményben az egyházi érdekek komoly sérelme nélkül rendezte.

A magyar kultúrharcról szóló munkában a szerző széleskörű anyagismerete és kompozíciós készsége igen értékes metodikai adottságokkal, különösképp finom elemző készséggel párosul. Az Esztergom—Pest—Bécs—Vatikán négyszög felvázolása, a püspöki karon és a magyar kormányon belül meglévő, sokszor csak árnyalati különbségek kitapintása, a tendenciák mozgatása és szembesítése a magyar politikatörténetírás legjobb hagyományaira emlékeztet. Csak sajnálni lehet, bár a szerkezetből érthető, hogy az analízis a magyar politikai élet pártpolitikai szintjeire nem terjeszkedik ki, és ahol igen, ott nem éri el a kormánypolitikai elemzés mélységét. (Eötvös Károly és Justh Gyula állásfoglalásával kapcsolatos vélemény például nem tűnik meggyőzőnek.) Azon is el lehet gondolni, hogy vajon a történeti, a magyar liberalizmus gyökeréig visszanyúló tárgyalásmód a legalkalmasabb módszer-e a probléma megközelítésére. Az egyházpolitikai törekvés emellett még a századvégi liberalizmus eszmerendszerében és politikai céljainak keretében is vizsgálatra érdemes. Még akkor is, ha a várható eredmény nem erősíti a premisszát, amely szerint a törvénykezés a liberális katolicizmus programjának végkifejlete, és esetleg megkérdőjelezi az egyház és az állam között tételezett harmóniát. Úgy érezzük, hogy az

ilyen típusú tematika-bővítés hasznára vált volna a kutatásnak. Jobban kijelölte volna az egyházpolitikai törvények helyét a magyar liberalizmus történetében: ragyogóbbnak mutatta volna fényét, de árnyékát is sötétebbnek. A választott szemléletmód keretei között Csáky Móric azonban a lehető legjobbat nyújtotta, és a magyar művelődéstörténet irodalmát időtálló művel gazdagította.

DIÓSZEGI ISTVÁN

ISRAEL GETZLER:

MARTOV. A POLITICAL BIOGRAPHY OF A RUSSIAN SOCIAL DEMOCRAT

(Cambridge – Melbourne University Press. 1967. 246 l.)

MARTOV. EGY OROSZ SZOCIÁLDEMOKRATA POLITIKAI ÉLETRAJZA

Martov egyike az orosz szociáldemokrata mozgalom története legérdekesebb alakjainak. Mindig élesszavú polemizáló – s szinte mindvégig ellenzéki, nemcsak a cári rendszerrel szemben az, de szembe fordul a bolsevikokkal csakúgy, mint a nacionalistává váló mensevik többséggel is. Akik a bolsevik párt történetével foglalkoztak, nevét az 1903-as viták idejéből ismerik, de sűrűn találkozhattunk nevével Lenin írásaiban, aki nagyon sokszor került ellentétbe vele.

Pedig nem mindig álltak egymással szemben. Martov Lenin nemzedéktársaként (ő 1873-ban született) az 1880-as évek végén, az 1890-es években lett forradalmi szocialista, marxista: vitázott nemcsak a narodnyikokkal, hanem a legális marxistákkal is. Plehanov és Lenin munkatársaként 1895-ben a Harci Szövetség egyik vezetője volt, majd részt vesz az. Iszkra szerkesztésében. 1903-ban azonban újjuk elvált, s Martov a mensevikek egyik legbefolyásosabb vezetője lett. Getzler igen részletesen felvázolja a családi hagyományokat (apja a zsidó liberális értelmiség bátor szavú képviselője Odesszában és Ukrajnában), az akkori oroszországi viszonyokat, a politikai terrort, majd ebbe a környezetbe állítva mutatja be Martov politikai pályafutását, a politikai küzdelmeket, elítélteit, emigrációját. Martov a mensevikek teoretikusa lett, megszólalt a nyugat-európai szocialista lapokban, és részt vett a II. Internacionálé kongresszusain. Igen jól volt tájékozva a külföldi országok politikai viszonyairól és természetesen a nemzetközi munkásmozgalom kérdéseiről, ugyanakkor szoros összeköttetésben állt az oroszországi munkásmozgalommal, helyi vezetőivel, csoportjaival. Getzler e vonatkozásban részletesen elemzi Leninhez, Plehanovhoz, V. Zaszulicshoz, Akszelrodhoz, Potreszovhoz fűződő kapcsolatait. Aláhúzza, hogy Martov már a századforduló idején elvetette a legális marxistákkal való – akárcsak ideiglenes – szövetséget, ő is fellépett az ökonomisták ellen – s ez mutatta, hogy a munkásmozgalomban jelentkező jobboldali irányzatokkal már korán szembe fordult. Ezt tette a nacionalizmus esetében is. Ukrajnában, Litvániában, ahol hosszabb ideig élt, a cári viszonyok között hamarosan megismerkedhetett sokfajta nacionalizmussal. A családi tradíciókkal is szakítva, elhibázottnak ítélte a zsidó munkásszövetség, a Bund útkeresését, és rendszeresen ostromozott mindenfajta nacionalizmust. Következetes internacionalista és antimilitarista volt, s a II. Internacionálé nevezetes stuttgarti kongresszusán Leninnel és Luxemburggal együtt ő terjesztette elő azt a híres kiegészítést, amely a szocialista pártok feladatává tette, hogy háború esetén is a háború ellen küzdjenek, s azért, hogy a háborús viszonyokat a szocialista átalakulás javára használják ki.

Amikor pedig e háború 1914-ben kirobbant, Martov a háborúellenes internacionalista mensevik irányzat egyik vezető teoretikusává vált, aki franciaországi emigrációjában nagy befolyást gyakorolt Merrheim révén a francia CGT internacionalista ellenzékre is. A Párizsban kiadott és nemzetközileg ismert napilap, a Golosz, majd a Nase

Szlovo szerkesztője, iránytadó teoretikusa, cikkírója volt. Jelen volt Zimmerwaldban és Kienthalban, — ahol azonban az ún. Zimmerwaldi Többséghez tartozott. Cikkeinek a háború éveiben is helyet biztosítottak a front mindkét oldalán megjelenő szocialista orgánusok. Ezekben mindig internacionalista felfogásban szólalt meg, ha ugyanakkor Leninnel és a bolsevikokkal vitába is szállt, a forradalom közeli perspektíváját tagadva. Amikor ez a forradalom 1917 márciusában mégis győzött, Martov egyike volt azoknak, akik a leginkább sürgették a forradalmár emigránsok hazatérését. Otthon, Oroszországban 1917 májusától ő lett a mensevik internacionalista ellenzék vezetője, aki lapokban, brosurákban, népgyűléseken s a mensevikek konferenciáján hirdette: a kormányból ki kell válni, mert abban a mensevikek csak a liberális burzsoázia foglyai lehetnek. Ugyancsak elítélte a Kerenszkij-Cereteli kormány „forradalmi honvédő háború” tézisét, s a háború befejezését követelte, mert, mint többször kifejtette: „vagy a háború öli meg a forradalmat, vagy a forradalom a háborút”, de ugyanakkor nem osztotta a bolsevikok felfogását sem, elvetette a különbéke lehetőségét, mert úgy vélte, hogy ez Németország számára nyújtana lehetőséget a háborús győzelemre — aminek az egész európai demokratikus-szocialista fejlődés látná kárát.

Martov jó ideig az ellenzéki kisebbség vezetője volt, aki opponált, programot kínált, — de akinek elképzelései inkább eszmei jelentőségűek voltak, s nem a politikai cselekvés zsinórmércéjéül szolgáltak, mivel Martov a mensevik párt többsége s a munkásság többségének megnyerése nélkül nem vállalkozott semmiféle akcióra. S ez megint olyan pont volt, ami Martovot, a Kerenszkij-kormány határozott bírálóját elválasztotta Lenintől és a bolsevikoktól. A helyzet 1917 őszén változott, amikor a mensevikek többsége Ceretelitől-Csheidzétől elfordulva Martov mellé állt, akkor, amikor a Kornyilov-lázadás leverése után a forradalmi erjedés elmélyült és végül az októberi szocialista forradalommal zárult.

Martov ekkor újra az ellenzék szószólójaként lépett fel, a szovjetek ülésein sűrűn szerepelt, élesen bírálva a Népbiztosok Tanácsának bel- és külpolitikáját. 1920-ban elhagyta Szovjet-Oroszországot, Németországban telepedett le, s a Kétésfeles Internacionálét támogatta. 1923-ban bekövetkezett haláláig még számos hosszabb-rövidebb cikket írt, s egy nagyobb feldolgozást jelentetett meg az oroszországi forradalmi mozgalom történetéről.

Martov jeles publicista volt, aki mindig világosan fogalmazta meg gondolatait. Ez megkönnyítette életrajzírójának feladatát. Vitái — mivel ezek nem kis részletkérdések körül folytak, s ellenfelei között Lenint, Plehanovot, Kerenszkijt és Ceretelit találjuk — magyarázzák, hogy Martov gondolatai, pályafutása miért kelt érdeklődést a nemzetközi történeti irodalomban. Getzler munkája tulajdonképpen az első életrajz Martovról, s a vállalkozásért elismerés illeti. Nagy korszakot, sok kérdést elemzett, rendkívül széles forrásanyagot dolgozott fel. Mégsem tekinthetjük olyannak, amely Martov életútját kielégítően megoldotta volna. Különösen áll ez az 1917—1923-as évekre, ahol bizonyos fokig elnagyolja az ábrázolást, nem világos, milyenek voltak Martov tömegkapcsolatai 1917-ben, s számos problémát nyitva hagy. Getzler tulajdonképpen mint alternatívát állítja az olvasó elé Martovot — Leninnel és a bolsevikokkal szemben, s 1917 konkrét vizsgálata helyett inkább Kerenszkij-Ceretelit hibáztatja, amiért „nem engedték”, hogy Martov e programját megvalósíthassa: ez az értékelés nyilvánvalóan elégtelen. Nem elemzi az üzemi munkások, a katonák, a forrongó parasztság hangulatát — s azt, hogy e rétegekhez, osztályokhoz Martovot milyen, s főként mennyire erős szálak fűzték, illetve, hogy e tömegek miért fordultak a bolsevikokhoz. Az életrajz utolsó zárófejezetei a rendkívül viharos 1917—1923-as évek problémái közé vezetik el az olvasót. A szerző itt lényegileg azonosul hősével, s a kritikai értékelés elmarad.

JEMNITZ JÁNOS

SOMOGY MEGYE MÚLTJÁBÓL. 1970

Szerkesztette: Kanyar József. Levéltári Évkönyv 1

(Kaposvár, 1970. 272 l.)**SOMOGY MEGYE MÚLTJÁBÓL. 1971**

Szerkesztette: Kanyar József. Levéltári Évkönyv 2

(Kaposvár, 1971. 307 l.)

A Somogy megyei Levéltár 1970-ben útnak indított Levéltári Évkönyv sorozatának első két kötete már nemcsak ígérete, hanem megvalósítása annak a kitűzött célnak, hogy a helytörténeti kutatást, az oktatást és a közművelődést elősegítse. Mindkét kötet tanulmányai fontos történeti korszakok egy-egy, eddig kidolgozatlan problémájáról szólnak. Egy részük a helytörténeti kutatás számára ad döntő eligazítást vitatott kérdésekben, illetve felhívja a figyelmet vitatható, vagy meg nem oldott problémákra, amelyeket csak a helytörténeti „mikrokutatás” dönthet el megnyugtató módon. A tanulmányok egy másik csoportja viszont a helytörténeti kutatás módszereivel és sokoldalú analizisével máris választ ad országos történeti problémákra a maga területén, vagy éppen megindítja lehet a további, széleskörű és országos méreteket öltő kutatásoknak.

Az első kötet nyitó tanulmánya igen „stilszerűen” Koppány egykori területének, Somogy megyének első sorsfordulója idejéről fródott. Györffy György alapos és elemző munkában foglalkozik Koppány lázadásával. A tanulmány azonban alapvetően továbbmegy magának az eseménynek ismertetésén és az azzal kapcsolatos több forrásból eredő ellentmondásos adatokat mérlegelve, széleskörű irodalmi vizsgálatok alapján, továbbá helynevek analízisével több, eddig még homályos mozzanatot tisztáz részint Koppány lázadásával, részint I. István kormányzásának első éveivel kapcsolatosan. (Pl. a Koppány-lázadás hátterét, a pannonhalmi apátnak adandó tizedproblémát, s törzsek megtelepedését stb.)

A kötet következő tanulmánya Komjáthy Miklós munkája, aki oklevélkivonatokat közöl, amelyeket a Levéltári Évkönyv II. kötetében folytat és ott jelzi, hogy még a III. kötetbe is maradt anyagából közlésre előkészített oklevélkivonat. Komjáthy a somogyvári konvent Országos Levéltárban levő okleveleinek magyarnyelvű kivonatos tartalmát adja azzal a céllal, hogy a helytörténeti kutatásokat ezzel elősegítse. Az oklevelek névanyaga a Mohács előtti képet vetíti ki Somogy megyére vonatkozóan. Az oklevelek kelte az 1516–1525-ig terjedő időszak, tehát közvetlenül a mohácsi csatavesztés előtti évekre őrzi — az akkori problémákon túlmenően — az elpusztult falvak, a kihalt családok nevét és emlékét. A szerző szerényen megfogalmazott célkitűzésén kívül ebben az anyagban bőven található majd elemezni valót nemcsak a helytörténetészek, hanem történelmünk különböző korszakaival foglalkozó gazdaság- és társadalomtörténészek is.

A harmadik tanulmányt a kötet szerkesztője: Kanyar József írta. Az 1770–1789 évekre közöl a megye művelődéstörténetéhez értékes adatokat. Értekezésének alapanyagát a megyében levő tanító, tanuló és iskola összeírások három nagy kötege alkotta (1771, 1774, 1789. évekből). A szerző többet ad ebben a tanulmányban a pusztá adatközlésnél. Markáns vonással válaszol fel a kor gazdasági és társadalmi arculatának megyei vetületét, majd értékeli az összeírások többoldalas táblázatokban közölt adatait. Ismerteti az iskolák tananyagát és megállapítja, hogy az iskolák néptelenségének nemcsak a kor munkáskéz hiánya volt az oka, az ti., hogy a gyermekeket korán munkára fogták, hanem az is, hogy a tananyagot az akkori élettől távolállónak érezte a paraszt-

ság. A nép mezőgazdasági műveltsége azonban korszerű volt és megfelelő ahhoz, hogy a hajdani pusztaságból termékeny területet teremtsen. Úgy gondolom, hogy a szerző által közölt táblázatos anyag — saját, sokoldalú kiértékelésén túl — alapját képezhetné a történeti irodalmunkban eddig meglehetősen elhanyagolt értelmiségiek helyzetének, életének tanulmányozását, feldolgozását célzó munkának, hiszen ennek megírása most már nem késlekedhet soká. Igaz, ez a réteg szorosan egybeforrt magával a faluközösséggel, de ezen túl — országosan sem elhanyagolható — tényezőjévé vált gazdasági és kulturális életünk fejlődésének.

A következő tanulmány Péterffy Ida munkája, aki a Bowring kötete révén Európa-szerte ismertté vált „Még azt mondják, nem illik a tánc a magyarhoz” című táncdal eredetét tisztázza. Ez a ma is ismert és népszerű nóta gróf Széchenyi Ferencnek Somogy megye főispánjává iktatása alkalmával született Pálóczi Horváth Ádám tollából és világhírűvé Kodály Zoltán tette, aki a híres Tánconóta kórusának első versszakába dolgozta bele.

Az időrend szerint összeállított kötet következő tanulmánya a megye gazdaságtörténetének egyik fontos problémájával foglalkozik. Bencze Géza a Kapos-völgyi vízrendezés kérdésének megoldásához nemcsak a címben jelzett adatokat szolgáltatja, hanem a munkálatok 1807—1819 közötti időszakának történetét is részletesen ismerteti, rámutatva a vízrendezés hátráltató tényezőjére is.

Az ezt követő tanulmány Simonffy Emil munkája, aki azzal a céllal írta „A paraszti birtokviszonyok vizsgálata tizenkét Nyugat-somogyi faluban” című tanulmányát, hogy bemutassa a paraszti birtokviszonyok községi szintű feltárásához szükséges forrásokat és módszereket a parasztság történetének 1767-től napjainkig terjedő időszakára vonatkozóan. Példaként 12 falu adatait közli és elemzi, amelyek részint nagy- és középnemesi birtokon feküdtek, részint kisnemesi falvak voltak. Négy nagy korszakot különböztet meg, a kielemezhető forrásokat véve időhatáru: 1.) Mária Terézia-féle úrbérrendezés, 2.) a jobbágyfelszabadítás és annak végrehajtása, 3.) a földreform hatása (1935-ös birtokstatisztika alapján), 4.) a falu szocialista átalakítása. A tanulmányban közölt hét táblázat (megjegyezzük, hogy a szöveg szerint az 1. és 2. táblázat felcserélődött, lásd 114. old.) igen alapos munkával, számításokkal mutatja be a két évszázad során a birtokviszonyok alakulásán túl azok jellegének megváltozását is, példamutatóan választva szét a paraszti és földesúri birtok-kategóriákat. A szerző elemzése igen pontos képet ad a falvakat ért döntő változásokról.

Lehetne vitatni azt, hogy e kis közösségek életében nem túl hosszú-e az 1767, és — minthogy Somogyban a birtokrendezések lezárása olykor az 1870-es évekig is elhúzódott — az azt követő százéves időszak ahhoz, hogy pontos képet adjon a közölt változások tényleges okairól is. Egy statisztikai táblázat beillesztése talán áthidalhatná a feudalizmuson belül létrejött változásokkal kapcsolatos problémák megoldását. Az 1800-as évek elejéről (ekkor gróf Széchenyi Ferenc családi levéltárából fentmaradt egy földesúri birtokkimutatás, s a paraszti birokokról a megyei rovatos adóösszeírások adhatnak képet), vagy esetleg az 1828-as országos és dicalis összeírások adatainak összeállításából lehetne még táblázatot beilleszteni, de az kétségtelen, hogy ezek az adatok korántsem olyan pontosak és részleteikben nem olyan sokatmondóak, mint a Simonffy által említett források. A helytörténész viszont nem hagyhatja ki ezeket a közbenső forrásokat sem, mert a Mária Terézia-féle úrbérrendezést követő és egyre szélesebben kibontakozó földesúri áruteremelés következtében ennek az osztálynak első nagyobb rohama a jobbágybirtokok ellen a XIX. század első felére, a feudalizmus válságának kibontakozása idejére esik. A dicák — ha pontatlanul is — de ábrázolják ezt a harcot, s még többet mutatnak be abból az 1800-as évek úrbéri birtokpereit, amelyek már konkrétan bizonyítják, hogy a számok olykor elfedik, hibásan

mutatják a valóságot. Az kétségtelen, hogy a legnehezebb dolgok egyike számokkal dolgozni a feudalizmusra vonatkozóan és a szerző dicséretére szolgál, hogy ő ezt a munkát széleskörűen, a termelési eszközök és tapasztalatok figyelembevételével igyekszik megoldani. A helytörténészek azonban a számok sorát még feltétlenül ki kell majd egészítenie az 1895-ös üzemstatisztika adataival is, amelyek ugyan sok hibalehetőséget rejtenek magukban, de — mint a tapasztalat igazolja — ez is kiküszöbölhető. A nagy határokat Simonffy tanulmánya igen precízen ábrázolja, s ez is volt a célja. A helytörténészek azonban nem szabad elfeledkezni a közbeeső időszakról sem, mert a nagy kép apró, finom és az igazsághoz hű vonásait ezeknek a közbeeső forrásoknak beható tanulmányozásával lehet csak pontossá és érthetővé tenni.

A kötet következő tanulmánya Tóth Tibor munkája, aki a mernyei uradalom 1863-tól meghonosított új tiszti részesedési rendszerének átalakulásából, a tiszta jövedelem számításának módszereiből érdekes üzemtani következtetéseket von le. Ennek a munkának nemcsak az adatai figyelemreméltóak, hanem logikus következtetései, minden lényeges mozzanatra kiterjedő probléma meglátása is, amely mezőgazdasági üzemtörténeti irodalmunk értékes tanulmányainak sorába emeli.

A tanulmánykötet következő értekezése Kopasz Gábor munkája, aki a Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara 1880-tól 1948-ig terjedő működését ismertette. A szerzőnek nem volt könnyű feladata, mert az iratok egy része elpusztult, s a meglévő anyag csupán hézagosan ad képet a Kamara működéséről. Annak célkitűzéseit, feladatokrét azonban sikerült jól ábrázolnia. A tanulmányt precíz iratanyag-közlés zárja le, amely a további kutatásokhoz ad eligazítást, mert nemcsak az iratok állagának címét, hanem tartalmát is ismerteti. Mindössze azt sajnálhatjuk, hogy — nyilván az értekezés megszabott terjedelme miatt — nem került sor a Kamara jelentéseinek ugyanilyen precíz bemutatására.

Ezt követően Mészáros Károly az ellenforradalmi közigazgatás 1919 évi újjászervezésének megismertetéséhez járul hozzá, három irat közlésével: az egyiket Schnetzer Ferenc hadügyminiszter, a másodikat dr. Beleznay Andor belügyi megbízott, és a harmadikat Sréter kerületi parancsnok készítette, illetve írta alá. Mindhárom irat szemléletesen mutatja be az 1919. augusztus 23. és szeptember 2. közötti a közigazgatás újjászervezésével kapcsolatos különböző elképzeléseket.

A kötet zárótanulmánya Borus József munkája, amely a második világháború utolsó szakaszáról, a Somogy területén folyó hadműveletekről ad szemléletes képet. A tanulmány külön erényeként kell kiemelni, hogy nemcsak az eseménytörténetet mutatja be igen tömören, beleépítve azt az előzmények, az országos és a világpolitikai, továbbá a térképen is szemléltetett hadi események láncolatába, hanem rámutat kutatásainak azokra a hiányosságaira is, amelyeknek pótlása a helytörténészek „mikrovizsgálatai”-ra vár.

*

A Levéltári Évkönyv második kötete — az első kötethez hasonlóan — ugyan csak időrendi sorrendben közli a tanulmányokat. Az első értekezés Magyar Kálmán munkája, aki a középkori Szentgyörgy helynévadás somogyi forrásaihoz közöl adatokat. Munkája több fontos mozzanatra hívja fel a középkor kutatóinak figyelmét, többek közt arra, hogy a régészet, a történettudomány, a nyelvészet és a művészettörténet adatainak egybehangzó tanúsága szerint a Somogy területén szétszórtan és nagy számban előforduló (térképen is ábrázolt) Szent György névadásnak öt különböző típusa választható szét. Ez az elnevezés kapcsolatban állt a besenyő településekkel, de kimutatható e névadás több bizánci kapcsolata is. A szerző kutatásai szerint a középkori Szent György kultusz és a honfoglalás előtti magyar ősvallásban megtalálható, a gonoszt

megtestesítő sárkányalak között kontinuitás tapasztalható, A Szent György kultusz átvételét éppen a honfoglalók hitvilága segíthette elő. A szerző végigkíséri e kultusz alakulását egészen a török utáni időkig, s megállapításait nemcsak krónikák és előkerült tárgyi emlékek, hanem a névadásban megmutatkozó népi hagyományok továbbélésével is igazolja.

A török uralom időszakával Szakály Ferenc tanulmánya foglalkozik. A babocsai váruradalom 1561-es urbáriumát és a babocsai vár 1563-as leltárát közli. A forrásközlés bevezetőjeként röviden áttekinti Somogy megye akkori helyzetét és térképen ábrázolja a magyar és török erődítmények elhelyezkedését Déldunántúlon 1560 körül. A váruradalom és a vár tulajdonosainak és helyzetének ismertetése után tér át a források szöveghű közlésére. Mindkét forrás rendkívül érdekes dokumentum, amely nemcsak egy, a török és magyar uralom határán fekvő vidék dolgozó lakosságának súlyos terheire mutat rá, hanem az urbárium kitűnő összehasonlítási alapot is szolgáltat egyrészt arra, hogy a Dózsa-parasztháború utáni elnyomatás első, friss mozzanatai a jobbágyság súlyos szolgáltatásain lemérhetőek legyenek, másrészt arra is alkalmas, hogy a török uralom *utáni* urbáriumok adataival egybevetve következtetéseket vonhassunk le az eltelt idősokra vonatkozóan. Ez a forrásközlés tehát nemcsak azt a célt éri el, amit a szerző olyan megkapóan ír, hogy „felvillant még néhány részletet a középkori Dél-Somogy egyébként ismeretlenségbe vesző tablójáról”, de további kutatásokra, következtetések levonására inspirálhatja a történészeket, a helytörténészeket éppúgy, mint az ország gazdaságtörténetének kutatóit. S ugyanezt a célt szolgáltatja a babocsai vár inventáriuma elsősorban a hadtörténészek számára, hiszen nemcsak a vár ellátottságáról, hanem főként annak hadianyag készletéről ad részletes tájékoztatást.

A XVIII. század közepéről ebben a kötetben ismét az értelmiség homályba vesző életéről és sorsáról ad képet az egyik tanulmány, amelyet Fallenbüchl Zoltán írt a Somogy megyei diákokról. Ez a rövid értekezés egy, a Történeti Statisztikai Évkönyvben megjelent hosszabb tanulmánynak ki nem adott anyagát hasznosítja. Áttekinti az 1738/39-ben összeírott diákok származási helyét, és így megkísérli (a hiányos anyag alapján) megállapítani a Somogy megyéből származó diákok számát. Ez a tanulmány is — az első kötet Kanyar tanulmányához hasonlóan — adataival azt a képet erősíti meg Somogyról, hogy a török uralom alól nemrég felszabadult megyében a tanulás, mint megélhetést biztosító tényező, nem játszott olyan nagy szerepet, mint a szegényebb talajú, népesebb felvidéki és kisalföldi területeken.

A XIX. századról szóló tanulmányok sorát Bencze Géza munkája nyitja meg, aki az előző kötetben megkezdett témát folytatja tovább, amikor a Kapos vízrendezési munkálatainak 1820–1835 közti szakaszát ismerteti. Értekezése végén táblázatban közli a Kapos lecsapolásának Somogy és Tolna megyei költségeit. A szerző munkabér-problémákkal is foglalkozik, és így nemcsak a földesurak oldaláról mutatja be a földszerzés hasznosságát, hanem a korabeli bérmunkás anyagi helyzetébe is villanásnyi betekintést nyerhetünk.

A következő tanulmány Lehmann Antal munkája, aki a szentlukai üveghutának 1807–1808 évi működéséről fest igen alapos, sokoldalú képet. Főforrása az üveghuta négy darab bevételi és kiadási könyve, amelynek alapján nemcsak a huta nyersanyag-készletének beszerzési helyeit és a huta piacait, hanem a kifizetett munkabéreket is pontosan ábrázolni tudja. Szemléletes az a diagramma sor, amelyet az üveghuta késztermék eladásából, továbbá a nyersanyagbevásárlásból 1807 júniusától 1808 júniusáig befolyt összegekről és a munkásoknak kifizetett munkabérek összegéről készített. Ezek a képek plasztikusan mutatják be azt a viszonylag nagy hasznot, amelyet ez a kis manufaktúra a feudalizmus korában — nagyrészt a munkabérek rovására — tulajdonosának hajtott. A tanulmányt egy negyedévi „summárium” szöveghű közlése és

három, az üveghuta nyersanyag felvételéről, termeléséről és eladásáról készített táblázat egészíti ki. Megítélésem szerint az értekezés egyik legértékesebb része a huta munkásairól szóló fejezet, amely a historia domus és a schematismus anyagának felhasználásával kiegészítve közli a hutában dolgozó munkások nevét, valószínű eredetét, rámutatva arra, hogy egy ilyen kis manufaktúrában is milyen fontos volt a szakértelemmel rendelkező munkásság. Sokoldalú analízisével rámutat arra, hogy egy kisebb üzemről készített tanulmány is hézagpótló lehet kétséges történeti problémák megoldásában.

A következő tanulmány Tóth Tibor munkája, aki a mernyei uradalom irányítási és ellenőrzési rendszerét elemzi a reformkor idején. Munkája jó példa arra, hogy milyen kincsesbányái gazdaságtörténetünknek az uradalmi levéltárak! Nemcsak a tanulmány címében jelzett tárgy kerül — a korabeli üzemtani tanulmányok ismeretében is — szakszerű kiértékelésre, hanem a jegyzetanyagban is felbukkan sok értékes és figyelemreméltó megjegyzés. Itt kerül elő először olyan — a tisztek leveleiben felbukkanó — adat, amelyből megtudjuk, hogy Somogyban is olvasták, ismerték Széchenyi Hitel című munkáját a jobbágyok. Éles vonásokkal bontakozik ki egy kapitalizálódni kezdő mezőgazdasági nagyüzemnek az egyes időszakokban az átlalkulás különböző formáit bemutató képe.

Simonffy Emil tollából származik a következő tanulmány, amely már a jobbágyfelszabadítás utáni időkbe vezet az olvasót. Tárgya a Kaposváron lefolyt elkülönítés és tagosítás. A mezővárosok sorában Kaposvár a fejlettebbek között volt, bár számára az igazi fellendülést csak a XIX. század második felében kiépült vasúthálózat hozta meg. Fontos kérdés azonban, hogy a feudalizmusból a kapitalizmusba történt átmenet milyen anyagi körülményeket teremtett nemcsak a mezőgazdasági lakosság, hanem a város közössége számára is. Hiszen ez adta meg alapját a város további fejlődésének. Simonffy sokoldalú elemzéssel mutatja be a pert, amelynek külsőségeit is mintaszerűen ismerteti. Kaposváron az úrbéri örök egyezség időpontjával szinte egyidőben a birtokokat is tagosították, és ennek folyamatát ugyancsak példamutató alaposággal mutatja be a szerző.

A kötet tanulmányai sorában a XIX. század problémáival kezdődő, de már jelen századunkba is átnyúló tanulmány következik: Erdősi Ferenc az egykori Dráva-hajózásról és annak Barcs fejlődésében betöltött szerepéről közölt adatokat. A Dráva a nyersanyag és áruszállítás egyik természetes eszköze, már a XVIII. század végén kisebb hajókat hordott a hátán, sőt az ország első gőzhajóját, a Caroline-t is 1817-ben a Dráván bocsátották először vízre. A szerző bemutatja a Dráva-hajózás főbb történeti szakaszait, amelyek közül az elsőt a XVIII. századtól a XIX. század közepéig tartónak jelzi. Ekkor még kisebb hajók járták a Drávát, annak szabályozatlansága miatt igen nehéz körülmények között. A második korszak az 1850 – 70-es évek gőzhajózása, amely ugyancsak a folyó szabályozatlansága miatt nem volt kifizetődő. Ezt az 1880-as évektől az első világháborúig terjedő időszak követte, amikor a folyó szabályozása után a hajózás fellendült. A DGT bekapcsolódása és a Dráva-hidak felépülése Barcsnak, a drávai kikötővárosnak hallatlan nagy fellendülést eredményezett. A negyedik időszak a két világháború közti korszak a kialakult politikai viszonyok miatt a Dráva-hajózás visszafejlődését vonta maga után. A szerző gazdaságföldrajzi munkák, statisztikai feldolgozások és sajtóanyag alapján néhány markáns vonással vázolja fel Barcs fejlődését és visszaesését.

Jenei Károly tanulmánya elsősorban az ipartörténések számára jelent sokat. A Mezőgazdasági Ipar Rt Somogy megyei üzemét ismerteti 1890 – 1948-ig, az államosításig. S mivel ezen üzemek közül a legjelentősebb egyben Dél-dunántúl legnagyobb üze­me: a kaposvári cukorgyár, tanulmánya az egész iparág történetéhez is jelentős

hozzájárulást jelent. A központi iratok (cégbíróság, Hitelbank, földművelésügyi és pénzügyminisztériumi iratok, valamint az Esterházy hercegi levéltár) adatai alapján tisztázza a MIR keletkezésének körülményeit, a kaposvári hitbizományi birtok bérbévitelének, továbbá a cukorgyárnak, majd későbbi melléküzemeinek: a malomnak, a sertéshizlaldának, a központi erőtelepnek (mely egyben Kaposvár áramszolgáltatásában tartaléktelepként működött), a jéggyárnak, a Helios konzervgyárnak és a szénsavgyárnak meglakulását, fejlődésük körülményeit, az előrelendítő és hátramozdító tényezőket. A színvonalas tanulmány mindvégig az országos fejlődés egészében szemléli ennek a kapitalista nagyvállalkozásnak minden ténykedését.

A mezőgazdaságtörténet egyik értékes forrását elemzi ki Kanyar József, amikor a földreform gazdasági és társadalmi következményeit tekinti át az 1935. évi mezőgazdasági statisztikai felvételek tükrében. Lényegében az 1895. évi üzemstatisztika adatait veti össze az 1935. évi mezőgazdasági összeírások anyagával, belevonva az összehasonlítás körébe a Magyar Statisztikai Közlemények köteteinek és a Magyar Statisztikai Évkönyv 1939. évi kötetének adatait is. A tanulmány eredményei pregnáns bizonyítékát adják annak, hogy e statisztikai kötetek elemzése — az őket ért súlyos bírálatok ellenére — értékes, új megállapításokhoz, gazdasági s társadalmi következtetésekhez vezethet egy megye történetére vonatkozóan is.

A kötet zárótanulmánya Andrassy Antal munkája, aki az 1945-ös választásokat és a Magyar Kommunista Párt ezidőben folytatott tevékenységét tekinti át viszonylag nagy apparátus megmozgatásával. Forrásai közül bőven merít a Somogy megyei Pártarchivum és a Párttörténeti Intézet anyagából, amely visszaemlékezéseken kívül a Pécs Területi Bizottság iratait, jelentéseket és munkaterveket tartalmaz. Felhasználja azonban a Rippl Rónai Múzeum legújabbkori adattárát és a Somogy megyei Levéltár különböző gyűjteményeit (főjegyzői iratok, Nemzeti Bizottságok jegyzőkönyvei, a kaposvári Somssich Pál gimnázium iratait stb.), továbbá a korabeli sajtó színes anyagát is. E sokszínű anyagból bontakoznak ki az MKP megalakulásának és megindulásának első éveit, a kommunisták szerepe a felszabadulás utáni új élet megindulásában, kapcsolatok más pártokkal és szervezetekkel, majd a választási harc és annak eredményei, amelyet külön táblázatban is közöl járásokra és Kaposvár városára lebontva. Különösen szemléletes teszi a tanulmányt a járásonkénti eredményeket oszlopdiagramokkal ábrázoló térkép. Ez az értekezés jó alapot szolgáltat a megye további életét és fejlődését bemutató kutatásokhoz, mert tárgyilagos, széleskörű elemzésével, oknyomozásával a maga realitásában mutatja be az új élet születésének nehézségeit, de egyben távlatait is.

Ez a rövid ismertetés — mint minden ismertetés — szükségszerűen szubjektív, hiszen az ismertető érdeklődési köre, szakismeretének egyes korszakokra és témákra vonatkozóan mélyebb vagy sekélyebb foka befolyásolja egy ilyen sokszínű kötet alapos ismertetését. Nem is tűztem ki más célt ezzel a néhány oldallal, mint azt, hogy a szakemberek figyelmét felhívjam arra, hogy a helytörténetírásnak ezeket az igen reprezentáns köteteket, amelyek közé a Somogy megyei Levéltár évkönyvei is tartoznak, érdemes forgatni. Ezekből a gyűjteményes kötetekből lehet meríteni, mert ezek nemcsak új és fontos forrásfeltárásokkal, hanem gyakran új módszerekkel, a helytörténet forrásadottságaiból származó, a megszokott-tól eltérő szemlélettel olykor meglepő és feltétlenül figyelembeveendő eredményekkel gazdagíthatják az országos történetírás és kutatás egészét.

T. MÉREY KLÁRA

SZOLNOK MEGYE 1944/45-ÖS ESEMÉNYEIBŐL

Összeállította: Mészáros Ferenc, szerkesztette: Kaposvári Gyula

(Szolnok. 1969; sokszorosított 135 l. + 76 mell. Szolnok megyei múzeumi adattár 11–12)

A felszabadulás negyedszázados évfordulója erőteljes ösztönzést adott a helytörténetírás művelőinek szerte az egész országban. Monográfiák, tanulmány- és dokumentumkötetek készültek szép számban a jubileumra, de mellettük napvilágot látott több olyan kisebb kiadvány is, mely — mint segédanyag — nélkülözhetetlen a helytörténeti kutatás, a tudományos ismeretterjesztés és a népművelés számára egyaránt. Ezek sorába tartozik a Szolnok megyei eseménykrónika, mely a felszabadulást követő egy esztendő helyi történetét villantja fel.

Az összeállítás 3 részre tagolódik. A szerkesztő, Kaposvári Gyula, rövid módszertani és történeti bevezetője áttekintést ad a helyi háborús viszonyokról, főként Szolnok helyzetéről a háború utolsó hónapjaiban, és összefoglalóan jellemzi a megye mezőgazdaságának a helyzetét a földreform előtt és után. Ezt követi az események időrendi felsorolása — igen bő forrásidézetekkel, — majd a zárórészt 82 dokumentum, főként újságicikk, plakát, rölpap adja. Ez utóbbiak a kor hangulatát is idézik.

A kiadvány műfaját, mint ez látható, nehéz meghatározni. Talán bőven annotált kronológiának lehetne nevezni, de ugyanígy felfogható szemelvénygyűjteménynek is. A munka egyik célja — mint a bevezető írja — éppen az volt, hogy a napi eseményekhez csoportosítva, az 1945-ös — jórészt a szélesebb helytörténeti kutatás, illetve a nagyközönség számára elérhetetlen — sajtóanyagból adjon olvasmányos forrásközlést. Azt, hogy a célkitűzés a honismereti, népművelő munkában mennyire bevált, mutatja az is, hogy a nagy érdeklődés miatt az első 500 példány után második kiadás is szükségessé vált. A jól időzített, még az évforduló előtt megjelent anyagot felhasználták mind a jubileumi megemlékezéseknél, mind a helyi vetélkedőkön, versenyeken.

Az összeállítót, a szerkesztőt az önmaguk által támasztott igény nem csekély feladat elé állította. Az egyes napi dátumokhoz szemléltető, színes dokumentumrészleteket kellett összeválogatni, melyek kommentár nélkül is felelevenítik az egykori mozgalmas napokat. Ahol ez sikerült, a helyi lapok cikkeinek segítségével, ott a munka valóban jó, érdekes és hasznos olvasmány. Helyes és célszerű volt felhasználni a színvonalas megyei folyóiratban, a Jászkunságban, másfél évtized alatt megjelent értékes tényanyagot is, ezzel méginkább közkinccsé téve a megyei helytörténeti kutatás eredményeit.

Kevésbé tarthatók azonban sikerülteknek azok a részek, ahol, úgy érezzük, a szükségesebbnél bővebben reprodukálták országos történeti munkák, feldolgozások általános megállapításait. Ezek nemegyszer csak terhelik az anyagot. Talán jobb megoldás lett volna, ha az ország történetének legfontosabb eseményeit tömören összefoglalják (s tipografizálással kiemelik), s erre építik rá, mint vázra, a megyei eseménysorokat.

A kiadvány nemcsak a megyebeli, hanem az országos eseményeket vizsgáló kutatóknak is jó szolgálatot tesz. A megyei adatokat 1944. június 2-től 1945. december 30-ig közlő összeállításból plasztikusan rajzolódik elő az ország e fontos mezőgazdasági területének felszabadulása és újjáéledése. Képet kapunk a háború pusztításairól, a harci cselekményekről, majd a politikai, a gazdasági és a kulturális élet megindulásáról: a pártok alakulásáról, a termelés megszervezéséről, a tanítás megkezdéséről stb.; később pedig a földosztásról, a demokratikus vívmányok védelméért folytatott harcról, az új munkás élet mindennapjairól.

A közölt egykorú dokumentumok olykor a mai olvasó számára magyarázatot kívánnak. Ilyen pl. a 128–129. lapon az 1945-ös őszi választások eredményeinek közlése, a Tisza-vidék egymásnak ellentmondó adataival és kommentáiraival. Apró sajnálatos hiba, inkább elírás olvasható néhány történeti esemény dátumánál. Mint pl. az 1944 *júliusi* Hitler-ellenes merénylet, a Lakatos-kormány megalakulásának *napja* esetében.

Végül talán annyit, hogy helyi szempontból nem ártott volna egy földrajzi névmutató közlése a kiadvány függelékében.

E néhány apró észrevétel mellett elmondhatjuk, hogy a szolnoki kiadvány hasznos és jó munka, előrevívó kezdeményezés a helytörténeti-honismereti munkában, a tudományos ismeretterjesztésben.

GECSÉNYI LAJOS

MUNKÁSÉNEK 1919–1945

Magyar munkásmozgalom és zenekultúra a két világháború között (Összeállította: Czigány Gyula)

(Budapest, Zeneműkiadó, 1967. 182 l.)

Munkásmozgalom-történeti kutatásaink egyik mindmáig elhanyagolt területe a munkáskultúra, a munkásmozgalom és a kultúra kapcsolata. Az évtizedes adósság törlesztésére kisebb-nagyobb kísérletek történtek már a különböző rész kérdésekben, de a rendszeres feltárás nem kezdődött meg.

A számos fehér folt egyikének eltüntetéséhez járul hozzá a Zeneműkiadó által kezdeményezett kiadvány, neves zenetörténészek, kultúrhistorikusok közreműködésével. A kötet célja, hogy a két világháború közötti időszak munkásmozgalmi dal- és zenekultúrájából adjon izelítőt, elsősorban négy tragikus sorsú, tehetséges zeneszerző és kórusvezető: Justus György, Szalmás Piroska, Vándor Sándor, Kuti Sándor életútjának, tevékenységének bemutatásával.

Maróthy János „Zeneművészet és munkásmozgalom Magyarországon” c. tanulmánya az egész problematika vázlatos, de átfogó ismertetését adja. Történetileg elemzi a zene és a munkásosztály kapcsolatának alakulását s különös gondot fordít a parasztdal és munkásdal összefüggéseinek, a klasszikus zene hatásának, valamint az egyes műfaji problémáknak a bemutatására. Világos okfejtése felvázolja a munkáskultúra — nemzeti kultúra — emberi kultúra viszonylatának legfontosabb csomópontjait.

Tiszay Andor: „Az elfelejtett Justus György” c. biográfiája, számos személyes emlékekkel színezve, a harmincas évek egyik kitűnő munkáskórus-vezetőjének, zeneszerzőjének, zenekritikusának tevékenységét tárgyalja. Justus Berlinben folytatta zenei tanulmányait, majd hazatérése után a Kassák-féle Munkakör kórusának szervezője és karnagya. 1941-ben Szalmás Piroska halála után a Szalmás-kórus vezetője volt. Életét a fasiszta terror oltotta ki.

A világháború előtti munkáskórus-mozgalom fogalommal vált alakjairól, Szalmás Piroskáról és Vándor Sándorról *Pécsi Sándor* és *Flórián László* közöl — emlékekkel ugyancsak bőven megtűzdelt — életrajzot. Vándor Sándorról (illetve a Vándor-kórusról) külön visszaemlékezés-összeállítást is olvashatunk, melyben testvérei, barátai és elvtársai, tanítványai emlékeznek vissza a kommunista kultúrmozgalom neves személyiségére.

Két tudományos igényű zenetörténeti tanulmány — *Fejes György* tollából — Kuti Sándor és Vándor Sándor zeneszerzői alkotómunkáját, fennmaradt műveit vizsgálja. Mindkettő több, eddig ismeretlen életrajzi adatot is tartalmaz.

Az elsősorban személyekhez kötődő összefoglalást a munkásdalos mozgalomról két speciális aspektusú, kisebb lélegzetű munka egészíti ki: *Maróthi Gyula* Kodály Zoltán és a munkásdalos mozgalom, valamint *Ozdigány Gyula* Bartók Béla és a munkásdalosok c. cikkei. Szerzők a két kimagasló zenetudós és a munkás kultúrmozgalom kapcsolatáról szóló adatokat illesztik egybe. Megállapításaikból, noha azok nemegyszer homogének, differenciálatlannak tekintik a munkásmozgalmat, kiviláglik, hogy a zenei haladás élenjárói több ponton is megtalálták az érintkezést a munkásosztály progresszív kultúrmozgalmaival. Az Emlékezések, tanulmányok c. rész tartalmazza még *Vágó Ernő* színes visszaemlékezését a Vándor-kórusra.

A kötet további részét dokumentumok — Justus György, Kuti Sándor, Vándor Sándor, Arma Pál, Szalmás Piroska egykorú írásai — alkotják. Közülük különösen figyelemreméltóak a Szalmás-kórus krónikáskönyvéből közölt részletek.

Az egészében gazdagon illusztrált, reprezentatív kiadvány igen értékes kezdeményezés, melyet újabbaknak kell követniök, ha a maga egészében akarjuk megismerni a magyar munkásmozgalom kultúráját.

GECSÉNYI LAJOS

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK

Richard Marsina:

A szláv liturgiáért vívott harc Nagymorvaországban

A IX. század második felében a nagymorva államban gyakorlatilag folytatott szláv liturgia pápai engedélyezésének kérdése a történetírás régóta vitatott problémája. A kutatók többsége az engedélyezés ténye mellett foglalt állást, kevesebben voltak azok, akik tagadták. Abban mindenki megegyezett, hogy valójában gyakorolták. A szerző a történeti háttér felvázolása után az okleveles anyag számbavétele alapján világítja meg a kérdést. A szláv apostolok küldését Rastislav fejedelem kérte, először a pápától, majd III. Mihály bizánci császártól. A kereszténység felvételére valószínűleg azért határozta el magát, mert az már annyira elterjedt a lakosság körében, hogy kiirtására nem lehetett gondolni. Valószínűleg már az avarok leverése utáni időpontban kezdett tért hódítani, a bajor (salzburgi) egyházmegye tevékenysége révén.

Amikor Cirill és Metód 863-ban megjelentek a nagymorva államban és magukkal hozták a szláv nyelvre lefordított egyházi szövegeket, nyilván már találtak itt a bajor misszióhoz tartozó papokat, akik latin nyelven végezték a szertartásokat. Szláv nyelvű misét ekkor csak Cirill mondhatott, mert Metód még ekkor nem volt pap. Cirillnek sem volt egyházi iurisdictiója, tehát nem birhatott rá mást az újítás alkalmazására. A két testvér tevékenysége ekkor főképp a keresztény tanok szláv nyelven való terjesztéséből állhatott. A 867–869 közötti római tartózkodás után a helyzet megváltozott. Cirill ugyan meghalt Rómában, de Metód mint a pápa által felszentelt érsek tért vissza, vagyis egyházmegye élén állt, amely a nagymorva államon kívül Pribina, ill. később Kocel dunántúli fejedelemségére is kiterjedt, holott ez addig a salzburgi érsekség joghatósága alá tartozott. Ez tehát sértette a bajor egyház érdekeit, ezért is indult meg a harc. Ennek eredményeként Róma ugyan visszavonta Metód joghatóságának érvényességét Pannónia területére, érseki megbízatását viszont fenntartotta. A liturgikus nyelv vonatkozásában a fejedelem maga is ingadozott, a salzburgi érsekség éppen ezt támadta, mint a leggyengébb pontot. A pápa és a fejedelem számára viszont az egyházi joghatóság kérdése volt a lényeg.

A 15 éven át folyó harc hét oklevélen keresztül követhető nyomon. 1. II. Adorján pápa 869-re keltezett 'Gloria in excelsis' levele, 2. VIII. János pápa 873. május 14. előtti kelt levele, 3. VIII. János 879 közepéről származó levele, 4. VIII. János 880 júniusából származó 'Industriae tuae' levele, 5. VIII. János másik, akkori vagy valamivel későbbi levele, 6. V. István pápa levele Svätoplukhoz 885 végéről, 7. V. István ugyanakkorról származó, Domokos püspök pápai legátushoz és társaihoz szóló levele. A 2–4. oklevél mindenképpen hiteles, mert VIII. János regisztrumának töredékében maradt fenn. Az első (873-ból való) levél nem maradt fenn, csak elbeszélő forrás említi. Ez az első levél tiltja a szláv nyelvű istentiszteletet, épp így a 879-ből származó levél is. A 880-as, Svätoplukhoz írt levél Metód Rómába érkezése után kelt, nyilván az ő befolyása alatt. Ez a levél, óvatos fogalmazásban, hogy későbbi állásfoglalást ne tegyen lehetetlenné, valójában inkább csak megtűri a szláv liturgiát, kimondja, hogy a szláv nyelv hasz-

nálata nem mond ellent az orthodoxiának, de kiköti, hogy az evangéliumot először latin, azután szláv nyelven kell felolvasni. A fogalmazás azért is bizonytalan, mert Metód ugyan alkalmasint meggyőzte a pápát a szláv igehirdetés fontosságáról, viszont ekkorra már a fejedelem nem ragaszkodott a szláv liturgiához. Ekkor szentelték a bajor Wichinget nyitrai püspökké, aki tehát mintegy Metód helyettese lett az egyházi szervezetben, és akiről köztudomású, hogy a szláv liturgia ellenzője volt.

V. István két 885-ből származó levele ugyancsak hiteles, bár csak későbbi másolatokban maradt fenn. Ez a kettő már határozottan tiltja a szláv nyelv liturgiai használatát, pusztán annyit engedélyez, hogy az evangéliumot szláv nyelven is fel lehessen olvasni.

VIII. János 880-ból származó levele (az 5. számú a fenti felsorolásban) Wiching hamisítványa, amit számos külső és belső ismérv egyaránt bizonyít.

Az 1. számú, 869-es oklevél (Gloria in excelsis) vonatkozásában a szerző arra figyelmeztet, hogy ez csak a Cirill és Metód-legendákból ismeretes. Szlovén történészek újabban teljes hitelességét próbálják bizonyítani. A levél az 'Industriae tuae' oklevélhez hasonlóan megengedi, hogy az evangéliumot szláv nyelven is felolvassák, a szláv liturgia ellenzőit pedig kiközösítéssel sújtja. Ez az utóbbi mozzanat perdöntő a levél hamis volta mellett, hiszen ilyen határozott állásfoglalást egyik hiteles oklevélben sem láthatunk. A szerző úgy látja, hogy 869-ben II. Adorján csakugyan küldött valamilyen levelet, ennek szövegét azonban, éppen az 'Industriae tuae'-levél hatása alatt, meghamisították, eredeti tartalma alkalmasint más lehetett. Összegezve tehát az állapítható meg, hogy a nagymorva államban a latin és a szláv nyelvű liturgia párhuzamosan állt fenn, 879-ig a pápa tiltotta, 880-ban eltűrte, de 885-ben ismét határozottan tiltotta. Ebben a tilalomban Wiching sürgetése és Svätopluk állásfoglalása játszott eldöntő szerepet.

(*Studia Historica Slovaca VII. 1972. 47 – 68. l.*)

N.

Ronald G. Witt:

A földesúr és a középkori gazdasági fellendülés Észak-Európában, 1000–1250

A szerző szavai szerint a középkori város és a vidék közötti viszony megítélésében még ma is az osztálykonfliktus régi liberális vagy marxista elemzése dominál. E szerint a város antifeudális intézmény, melynek kereskedői fenyegetik a csupán fogyasztó és a pénzgazdálkodásra áttérni képtelen nemességet. E nézet legkövetkezetesebb képviselője Henri Pirenne volt, amikor kifejtette, hogy az új gazdasági viszonyok kihasználására csak a régi renddel szembenálló, kitaszított emberek voltak alkalmasak. Ha némi fenntartással is, de Marc Bloch is elfogadta, hogy a XIII. század végére a földesurak válságos helyzetükben zárt és exkluzív, a városi kereskedőkkel szembenálló osztállyá alakultak (és fokozatosan pénzjáradékká változtatták jobbágyaik kötelezettségeit). Az újabb specialisták (pl. Georges Duby) megállapították a nemesség vállalkozói vonásainak megjelenését, de konklúzióikban visszatértek a válságba jutott nemességről szóló régi téziszhez.

Witt nem tagadja az osztálykonfliktus egyes elemeinek meglétét, de véleménye szerint a XIII. században a földbirtokosság sokkal sikeresebben alkalmazkodott a „kommercializálódó” gazdasági élethez, mint azt korábban feltételezték. Elsősorban mások kutatásait használja föl Pikardia, Anglia és Németalföld (tehát inkább Északnyugat- mint Észak-Európa, ahogy a címben szerepel) viszonyainak vizsgálatában, de

bizonyítékainak részletes ismertetése helyett itt csak megállapításai rövid ödszefoglalására van mód. Eszerint 1000 és 1250 között a lakosság növekedésével együtt emelkedtek az élelmiszerárak, ez pedig kedvezett a föld tulajdonosainak. Ennélfogva a manoriális rendszer hanyatlásának nem lehet oka a földbirtokos nemesség pénzügyi helyzetének rosszabbodása. Jobb magyarázat erre az, hogy a bérbeadás egyszerűen jövedelmezőbb művelési és kizsákmányolási formát jelentett. Ez a jelenség egyébként — a szerző megállapítása szerint — még korántsem volt annyira általános a vizsgált területen, inkább csak a legfejlettebb benedekrendi apátságokra és a legnagyobb pénzügyi terhet viselő nagybirtokos uradalmakra volt jellemző.

Igen fontosnak találja a szerző a közepes vagyonú földbirtokosok csoportját, mint akik a legjobban hajlottak a pénzgazdálkodás felé, ifjabb leszármazottaik pedig sokszor a városokba kerültek és kereskedőkké lettek. (Habár az utóbbiak korántsem kizárólag belőlük kerültek ki.)

Így a személyes kapcsolatok fényében is túlzottnak találja a szerző a föld birtokosai és a városi burzsoázia közötti erős ellentétéről általánosan elfogadott nézetet, amelynek anyagi alapja sincs. „Következésképpen az 1000 és 1250 közötti korszakot jellemző nagy gazdasági haladást nem helyes úgy felfogni, mint a nincstelenek által a fennálló rendszer ellenére és rovására elért eredményt. Közelebb járunk az igazsághoz, ha ebben olyan fejlődést látunk, amelyben a még nagyobb gazdagságra törekvő tehetősek vitték az elsődleges szerepet,” — írja.

Witt eme végső konklúziója azonban — bevezető szavaival ellentétben — nem cáfolja meg az osztálykonfliktusok szerepét, hanem csupán a földesúri osztály XI—XIII századi válságát tagadja.

(*The American Historical Review*, 1971. 76. évf. 4. (okt.) szám, 965—988. l.) J. G.

Gerhard Heitz:

A „második jobbágyság” jellegéről

A „második jobbágyság” fogalma Engelsnél nagyon széles és átfogó értelmű. Bizonyos területen nem tételezi fel sem egy „első jobbágyság” létezését, sem a jobbágyság jogi fogalmát szűkebb értelemben véve, hanem sokkal inkább a római jog által kifejezett kötöttségeket, amelyeknek megjelenési formái a jobbágyságtól egészen az örökös alattvaló állapotáig (Erbuntertänigkeit) terjednek, és nem ritkán a szabadokat is a terhek és korlátozások olyan tömegével nyomorítják, amely egész szabadságukat illuzórikussá teszi. Fontos azt is leszögezni — állapítja meg a szerző —, hogy Engels meghatározott területhez sem kötötte a „második jobbágyság” megjelenését.

Az NDK történései a „második jobbágysággal” kapcsolatos vizsgálódásának tárgya az NDK területe a kései feudalizmus korában. Ez rendkívül változatos gazdasági-társadalmi struktúrájával metodikailag termékeny kiindulási pontot kínál. Az ún. földesúri rendszer (Grundherrschaft) területén, Thüringiában, Szászöldön és Szász-Anhaltban a paraszti gazdaság van túlsúlyban; a feudális földesúr saját üzemei csak kisebb — kelet felé növekvő — számban találhatóak. Az Elbától keletre eső területen viszont, vagyis Mecklenburg, Brandenburg, az egykori Svéd Pomeránia és Lausitz (Lužice) területén egy többé-kevésbé kifejlett majorsági rendszerrel (Gutsherrschaft) találkozunk, amely azonban — ezt hangsúlyozni kell — itt sem kizárólagos formája az agrárszerve-

zetnek, mert át és át van hatva a földesúri struktúra elemeivel. Egyáltalán csak az agrárszervezet domináns (nem kizárólagos) elemeként lehet túlynyomóan földesúri, ill. majorsági területről beszélni.

A kutatás ez idő szerint zárójelbe teszi a XVI. században meginduló, a XVII. században már kézzelfogható és a XVIII—XIX. században tetőződő fejlődés kiváltó okait. Egyelőre kitart a XIX. századtól örökölt felfogás vagy inkább hipotézis mellett, hogy a folyamatban a gabonatermesztés és kivitel igen lényeges szerepet játszik. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a XIX. századi történettudomány csupán a gabonaeladás tényét, útját és földrajzi eredetét tisztázta, de nem foglalkozott a gabonatermesztés körülményeivel, amint hogy nem tudta kétséget kizáró módon bizonyítani azt sem, hogy az árugabona valóban nagyüzemi eredetű-e.

A fejlődés okainak fürkészésénél a gabonatermesztés mellett egyéb gazdasági tényezőket is tekintetbe kell venni. Feltétlenül meg kell vizsgálni a városi település súlyát és intenzitását, az ettől függő ipari termelést mind a kézműipar, mind a tőkés termelés korai formái, a (Verlag) rendszer és a manufaktúra területén. Figyelemmel kell lenni a társadalmi struktúra különbségeire, ezen belül különösen a polgárság helyzetére. Mind a gazdasági, mind a társadalmi fejlődés szempontjából feltétlenül előnyösebb helyzetben van a földesúri terület a majorsági területtel szemben.

A „második jobbágyosság” korának tartalmi kérdései közül is jónéhányat felvetett az NDK történetkutatása. Természetesen ezen a területen is kerülni kell minden túlzást. Nyilvánvaló túlzás J. Nichtweissnek az az álláspontja, mintha a földbirtokos területen a parasztokat teljesen megfosztották volna földjeiktől. Még a junkerek klasszikus hazájában, Mecklenburgban is — más Elbától keletre eső területekkel megegyezően — a földterületnek csupán 50%-a volt a XVIII. században a junkerek kezén; a többin a tartományurak, városok és egyházi intézmények osztoztak. Ugyancsak Nichtweiss követte el azt a hibát, hogy a paraszti gazdaságot és a földesúri sajátgazdaságot forráskutató munkájában elválasztotta egymástól, holott ezt a szétválasztást a forrásanyag éppen nem igazolja.

Mi most már a valóságos viszony a földesúri földtulajdon és a paraszti termelő-eszköz-tulajdon, gazdasági szempontból a paraszti és földesúri gazdaság, jogi szempontból a közvetlen termelő személyes jogi helyzete és a kizsákmányoló hatalom között? Ami az első kérdést illeti, a földtulajdon alapvető jelentősége a kései feudalizmus egész időszakában megmarad. Még a korai kapitalista fejlődés tetőpontján, amikor a kereskedelmi tőke sokágúan és eredményesen összefonódik a termeléssel, sem szűnik meg a feudális földtulajdon jelentősége; létezése gyakran utolsó, de elháríthatatlan akadály a fejlődésnek. A XVIII. század közepéig a földtulajdon a nemességnek van fönntartva. Csak a XVIII. század második felében és a XIX. században történik ezen a területen némi változás a részállamok ösztönzésére, az egész nemesség érdekében. Annak ellenére, hogy a polgári uzsoratóke ténylegesen mélyen benyomult a nemesi földtulajdon szférájába is, nem volt képes a kívánatos hatást elérni. A polgári földtulajdon csírázása mellett — egyetértve H. H. Müllerral — az átmeneti állapot egy másik formáját is tekintetbe kell venni, lovagi birtokok paraszti bérletét, mégha ez alapvetően nem is változtat a földtulajdon feudális jellegén.

Az egész kérdéskör megvilágításához kitűnő anyagot kínálnak a XIX. század kapitalista jellegű parasztfelszabadításai. Ezeknél a paraszti és a földesúri megőgazdasági üzem nagysága igen lényeges szerepet játszik. A két szélső típus, a tiszta, saját üzem nélküli földesuraság és a kapitalista junkergazdaság felé közeledő, bérmunkán nyugvó földesúri uradalom közt természetesen számtalan közbülső fokozat foglal helyet. Van köztük olyan gazdaság, amelyben a robotoló jobbágyokkal szemben a nem paraszti munkaerő alárendelt szerepet játszik, s olyan is, ahol a megmaradt robotköteles parasztok

részvétele csekély. Ez utóbbi a robotgazdaság (Fronwirtschaft), amelynek alapvonalait a kapitalista gazdálkodásra való átmenet szempontjából Lenin behatóan elemezte.

Ha ez utóbbi típusra nézve elfogadjuk a földesúri rendszer (Grundherrschaft) hagyományos terminusát, az előbbi, elsősorban túlnyomóan majorsági (gutsherrschaftlich) területen honos robotgazdaságra (Fronwirtschaft) nézve a földbirtokos sajátgazdaság (gutsherrschaftliche Eigenwirtschaft) terminus látszik alkalmasnak, mert pontosan tükrözi a való helyzetet. Mégha általános tudományos használata kissé körülményesnek tűnik is, célszerűnek látszik a feudális úr, jószágkormányzója vagy bérlője által irányított, önálló üzemvitelen nyugvó szervezetet „feudális úri sajátgazdaságnak” nevezni, minden esetben hozzáfűzve, hogy földesúri (grundherrschaftlich) vagy földbirtokos (gutsherrschaftlich) válfajról van-e szó. Ebben az esetben — a szerző szerint — a polgári irodalom által szelvében-hosszában használt uradalom, majorság (Gutswirtschaft) terminust — amelyen a magyar történeti irodalom feudális gazdaságot ért — teljesen le lehetne foglalni a kapitalista korszak számára, a nem junker mezőgazdasági nagyüzemre értve alatta. Ilyen elméleti és terminológiai kiindulóponttal a kései feudalizmus agrárszerkezetének kutatását egységes kérdésfelvetés alapján lehetne folytatni. Ennek eredményességét már eddig is számos részeredmény igazolja. Ezek alapján a jövőben körültekintőbben kell pl. használnunk az „Elbától keletre eső területek” fogalmát is. Ugyanis ezen a területen sincs egységes fejlődési típusról szó, hanem csupán a földbirtokos rendszer (Gutswirtschaft) különböző változatairól.

Ami a parasztek késő feudalizmus kori jogi helyzetét vagy birtokjogát illeti, e tekintetben most sem egységesebb a kép, mint a virágzó feudalizmus idején. Az agrárszervezettől függetlenül, tehát mind a földesúri (Grundherrschaft), mind a majorsági rendszerben (Gutsherrschaft) a falusi lakosságra a hármas tagolódás jellemző: 1. parasztek, lovas (marhás) gazdák, telkes gazdák; 2. zsellérek, félpasztorok; 3. szegényparasztság. Ennél tovább csak részletes elemzéssel lehet jutni, amelynek a termelőeszköz birtokából és ennek jogi formájából kell kiindulnia, és éppen olyan figyelemre kell méltatnia a közvetlen termelők helyzetét a késő feudális mezőgazdaság rendszerében, mint a termelési viszonyt meghatározó tényezők közti osztályharcot.

A késő feudális termelési viszonyok pontos ismerete érdekében fontos lenne tudni a feudális járadéknak, beszolgáltatási formáinak, fejlődési tendenciáinak alakulását mind mennyiségi, mind minőségi tekintetben. A feudális járadék a földesúri viszonyok közt, úgy tűnik, kevésbé változott, a majorsági viszonyok közt azonban kétségtelenül növekedett, elsősorban a robotterhek által, amelyek a gabonatermelés által megszabott csúcsidőszakokban, tehát az ún. szazonmunkák idején óriásira nőttek.

Utolsó kérdésként veti fel a tanulmány a városok, a kereskedelem, az ipar fejlődésének, vagyis a polgárság gazdasági, társadalmi és politikai funkciójának problémáját. A városok fejletlensége, kicsiny termelőereje, a körzeti piacra való ráutaltsága nagyon fontos jellemzője a „második jobbágyság” rendszerének.

(*Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 1972. 1. szám, 24–39. l.)

B. B.

Bur Márta:

Balkáni kereskedők Magyarországon a XVIII. században

Az 1718-as pozsareváci békével egyidőben a Habsburg-birodalom és Törökország kereskedelmi és hajózási egyezményt is kötött, ennek értelmében török alattvalóknak engedélyezték a kereskedést a birodalom területén. Már ekkor éltek itt ilyen kereskedők, akik pravoszlávok voltak, a források ezért általában görögöknek nevezték őket. A szerző

részletes levéltári kutatásokat folytatott erre vonatkozólag magyarországi levéltárakban, egyrészt az Országos Levéltárban, ahol különböző összeírások találhatóak, a kereskedők nyilatkozatai, ill. helybeli lakosok ellenük írott panaszai. Másrészt a vidéki, elsősorban városi levéltárakban található anyag (városi jegyzőkönyvek, vagyonszeírások, végrendeletek, levelezés), amely a kereskedők konkrét tevékenységét tükrözi.

A Habsburg-birodalom és Törökország közt a kereskedelem igen élénk volt, török területről nyersanyagokat szállítottak. A kereskedelem a birodalom szempontjából igen erősen passzív volt, ezért pl. Mária Terézia 1768-ban megtiltotta a gyapjú behozatalát Törökországból. A kormányzat különböző tervekkel foglalkozott a keleti kereskedelem aktívvá tételére és a Duna felhasználására. Az 1774-es orosz–török békekötés után a Habsburg-kormányzat politikai okokból közeledett Oroszországhoz, ettől kezdve különböző intézkedésekkel korlátozta a török alattvaló kereskedők tevékenységét.

1737–39 a török ellen vívott háborúval kapcsolatban készült az első országos összeírás a kereskedőkről, akik török alattvalók. Ez az összeírás csak részben maradt fenn, adatai eleve szűkösek voltak. Annyi kiderül, hogy a legtöbb kereskedő már 15 éve vagy még régebben lakik abban a városban, ahol összeírták. Ingatlannal általában nem rendelkeztek, boltot béreltek, vagyis tartózkodásukat csak ideiglenesnek tekintették.

1754–55-ben újabb, részletes összeírás készült, a Helytartótanács levéltárában 28 megye és 12 város anyaga található. Itt összesen 1159 személyt írtak össze, közülük 506 (43,65%) önálló kereskedő, 206 (17,77%) céhtag, 72 (6,21%) családtag, 351 (30,28%) alkalmazott és tanonc, 24 (2,09%) szolga. Az összeírottak 19,84%-a 12 városban lakott. 70% a Duna-Tisza közén, valamint a keleti és északkeleti vármegyékben élt. Egyéb megyékben mintegy 350-re tehető a törökországi kereskedők száma, összesen tehát kb. 1500–1600 főre.

1769–70 során újabb országos összeírást készítettek, ez a vagyoni helyzet felmérése is irányult. Hat megye adatait az előbbi összeírás adataival vetette egybe a szerző (Bács, Bihar, Borsod, Heves-Szolnok, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, ill. a Jászok kerület, és Újvidék, Nagyvárad, Miskolc, Gyöngyös, Pest és Kecskemét városok), ebből kiderül, hogy az önálló kereskedők száma lényegesen megnőtt (303 helyett 503), bár arányuk valamelyest csökkent, abszolút számokban és arányosan egyaránt fogyott a cégtagok száma, de majdnem hétszeresére nőtt a családtagok száma, és arányuk is erősen növekedett (5,74% helyett 24,21%), ami arra mutat, hogy a kereskedők egy része most már végleg letelepedett. Korábban éppen az ideiglenességet vetették szemükre. Pesten 130 török alattvaló élt ekkor (Bácsban 134), közülük 32 pesti városi polgár. 114 volt a kereskedő, közülük 45 „török” árukkal kereskedett. Az összeírás egy részüknél a származási helyet is feltüntette, ebből kiderül, hogy közel egy ötödük Moszkopoliszból, ugyancsak közel egy ötödük Kozsani-ból származik. A Miskolcon élő kereskedőknek saját közösségük volt, görög nyelvű szabályzattal, amely fennmaradt a városi levéltárban.

A balkáni kereskedők már korábban társulatokat alakítottak, 1667-ből Tokajból ismerjük az elsőt. 1710-ben alakult Gyöngyösön, 1708-ban Kecskeméten. Ezek a társulások, amelyeknek jogait egyre inkább korlátozták, elsősorban érdekvédelmi szerepet játszottak, a vásárokon pl. előnyös helyeket szereztek tagjaik számára.

1737-ből fennmaradt 30 balkáni kereskedő boltjának az összeírása, akik a Duna-Tisza közének 14 helységében laktak. Három esetben az összeírás a teljes leltárat is közli. Erről a szerző ugyancsak részletes kimutatást készített, a bolti áruk felét rövidárú, textília és készruha tette ki.

Balkáni áruk mellett osztrák és lengyel holmikkal is kereskedtek. A nagyobb városokban élő kereskedőknek tetemes vagyonuk volt, egy Nikolaj Kirovics nevű pesti kereskedő vagyonát 1734-ben 14 455 forintban állapították meg. A kereskedelem mellett az uzsora-kölcsonkból is adódtak jövedelmeik. Az 1769-es összeírás szerint Kecskeméten

33 kereskedő élt, közülük 21 az 1771-es összeírásban is szerepel, vagyonuk összesen 402 000 forintot tett ki. Az 1771-es összeírás egyébként valamennyi kereskedőre kiterjedt, de a pravoszlávokat külön kezelte, ezek nagy részét lehet balkáni származásának tekinteni. A tekintélyes vagyonnal rendelkezők mellett azonban a zöme csak csekély vagyonú volt, ahogy arról a szerző ugyancsak részletes kimutatásokat közöl. Arad megyében pl. a kereskedők 58,5%-a legfeljebb 100 forinttal rendelkezett, Bács megyében ezek aránya 35,5% és a 100–500 forintos vagyonúaké is 33,5%.

A jövedelmek egy részét Magyarországon is befektették, így tudunk néhány manufaktúra-alapítási kísérletről vagy ténylegesen működő manufaktúráról, az adatok azonban igen gyérek. A fennmaradt végrendeletekből az látszik, hogy tekintélyes összegeket költöttek saját kolóniáik templomaira és iskoláira. A pénz zömét mégis hazavitték, alkalmasint a miskolci „görög” kereskedők pénzén épültek Moszkopolisz külföldi utazók által is emlegetett szép házai.

(*Études Balkaniques VIII. 1972. 3. szám, 50–70. l.*)

N.

Je. A. Dudzinszkaja:

Burzsoá tendenciák a szlavofilek elméletében és gyakorlatában

A XIX. század középső harmada fontos korszak az orosz társadalmi-politikai gondolkodás történetében. A társadalmi viszonyok átalakuló, átmeneti jellege gazdagabbá, színesebbé tette a társadalmi-politikai gondolkodás skáláját és az egyes „színek” közötti határok is elmosódtak. Ezzel magyarázható, hogy a szovjet történetírásnak a szlavofilekről adott értékelése módosulásokat szenvedett az idők folyamán. Az alaposabb, körültekintőbb kutatások mind több oldalát világítják meg ennek az irányzatnak, s Dudzinszkaja már a burzsoá jellegű elemek rendszerezésére tesz kísérletet. Cikke bevezetőjében a kérdés historiográfiáját tekinti át. Idéz olyan értékeléseket, amelyek szerint az orosz nemesség liberalizmusa a szlavofileknél kifejezetten burzsoá-nemzeti jelleggel bírt. Elsősorban Sz. Sz. Dmitrijev vélekedett úgy a két világháború közötti időszakban, hogy társadalmi helyzetüket tekintve a nemesi konzervativizmust jelentik, míg gazdasági-társadalmi nézeteikben sok a haladó elem. Ezt azzal bizonyította, hogy szerinte komoly szerepet játszottak az akkor legégetőbb gazdasági-társadalmi esemény, a jobbágyreform, kialakításában, amelyet ő burzsoá jellegűnek értékel. A szovjet történettudomány kialakulása időszakában olyan vélemények is hangot kaptak, hogy ideológiai szempontból nem beszélhetünk a szlavofilek burzsoá jellegéről, de politikai gyakorlatuk a polgári fejlődés irányába hatott. Ezek a töprengő, első értékelési kísérletek azonban fokozatosan elhalkultak, s az 1930-as és az 1950-es évek dereka közötti két évtizedben a szlavofilek reakciós, forradalom-ellenes voltát abszolutizálták a kutatók. A szerző szerint ez azért volt hibás közelítési mód, mert az 1861 előtti időszak sok irányzatát, árnyalatát — köztük a szlavofilizmust — nem lehet egyértelműen besorolni a reakciósság és a forradalmiság kategóriáiba. Az említett két évtizedben aztán kevés figyelmet is fordítottak a szlavofil nézetek részletes kutatására. Akik érintették ezt az irányzatot, azok vagy a gazdasági-társadalmi kérdések oldaláról közelítették meg, s ennek megfelelően nemcsak elítélően nyilatkoztak róluk (V. M. Stejn); vagy eszmei-politikai oldalról közelítették és reakciós-konzervatív jellegüket állították a középpontba (A. G. Gyementyev).

Az 1950-es évek második felétől — még mindig csak érintőlegesen — árnyaltabb értékelésekkel is találkozhatunk. S. M. Levin leningrádi kutató 1958-ban publikált munkája — igaz, még óvatosan —, de liberális elemeket mutatott ki a szlavofilek nézeteiben,

átmenetként értékelte őket a liberális és reakciós áramlatok között, a formálódó kereskedő réteget jelölve meg társadalmi bázisként. N. G. Szladkevics könyve, amelynek tárgya az 1850–60-as évek orosz társadalmi gondolkodása, a kapitalizálódó feudális nagybirtokosi réteget tartja a szlavofil nézetek elsődleges hordozójának. Dudzinszkáját a „Voproszi Lityeraturi” hasábjain 1969-ben folyó vita indította arra, hogy konkrét kutatásokat kezdjen a szlavofilek társadalmi-politikai nézeteinek új szellemű, marxista feltárása érdekében.

Vizsgálódásai eredményeként vállalkozott arra, hogy a szlavofileknél fellelhető burzsoá törekvéseket összefoglalja. Az irányzat induló társadalmi bázisaként a kapitalizálódó viszonyokhoz alkalmazkodó nemesi-földbirtokos réteget jelöli meg, akik közül már a krími háború előtt többen felismerték a viszonyok megváltoztatásának szükségességét. A. J. Koselev pl. 1847-ben a szabad bér munka és a gépesítés előnyeiről írt. De I. Sz. Akszakov és A. Sz. Homjakov is hangot adott a fennálló viszonyokkal való elégedetlenségének. A változtatás sürgetése a krími háború után erősödött fel, amikor a „Russzkaja beszeda” c. szlavofil folyóirat hasábjain többen kifejtették elképzelésüket. Ezek az elképzelések a szerző értékelése szerint eklektikusak, ellentmondásosak voltak, de az közös vonásuk, hogy Oroszország kapitalisztikus irányú fejlődésében látták a kiutat. Ezzel magyarázza, hogy moszkvai kereskedő körök anyagilag is támogatták a lapot, sőt még V. A. Kókorev nagytőkés is komoly anyagi támogatást nyújtott pl. Akszakovnak. A szlavofilek moszkvai társaságát szinte raznocsinyec bázisúnak értékelhetjük, mivel nemesek, hivatalnokok, kispolgári elemek, kereskedők és szellemi foglalkozásúak egyaránt megtalálhatók soraikban. Lapjukban minden korabeli orosz problémáról kifejtették véleményüket. A népi kultúráról, a történelmi fejlődésről, esztétikai kérdésekről, a szláv egysegről, Oroszország jövőjéről egyaránt. Ez utóbbit a kapitalizmus keretében képzelték el. Dudzinszkaja szerint állásfoglalásukkal a tényleges politikai gyakorlatot is befolyásolták. Különösen a jobbágyfelszabadítás hogyanját illetően volt véleményüknek gyakorlati következménye.

A cikk eddig ismertetett része alapján nyilvánvaló, hogy helytelen a szlavofileket egyoldalúan reakciós-konzervatív irányzatként beállítani. Egy válságba jutott osztály és az átalakulásából, bomlásából formálódó társadalmi csoportok gazdasági-társadalmi és politikai törekvéseit fogalmazták meg. Eklektikusan, s ez megnehezíti, hogy bármelyik társadalmi-politikai irányzathoz egyértelműen besorolhassuk őket. A jobbágykérdés rendezésére vonatkozó elképzeléseiket például valóban tükrözi az 1861-es rendelet, de nemcsak annak a kapitalizálódás felé mutató tartalma, hanem a feudális uralkodó osztály pozícióinak megőrzését, átmentését szolgáló elemei is. Annak ellenére igaz ez, hogy a jobbágyfelszabadítást iparosítással, protekcionista vámpolitika követelésével és a vasútépítkezések sürgetésével kapcsolták össze. Ezek a javaslatok Oroszország válságát felülről akarták megszüntetni, a válságba jutott feudális államhatalom kezdeményezésével, s egy ilyen elképzelésbe jól befért az oktatásügyi reform gondolata a fokozódó szakember-szükséglet kielégítése érdekében, de a vallásosság erősítése is a forradalmi indíttatású tanítások hatásának a lecsökkentésére. A kultúra népiességéről, a nemzeti öntudatról, a szláv nemzeti mozgalmakról vallott nézeteik szintén tartalmazzanak progresszív és regresszív elemeket, s nem teheti egyértelműbbé a róluk kialakított képet az sem, hogy néhányan a nők egyenjogúsítását is felvetették. Befejezésül megállapíthatjuk, hogy Dudzinszkaja cikke alapján a szlavofilek társadalmi elképzelésének új elemei kerültek előtérbe, amelyek azonban nem elégségesek ahhoz, hogy az eddiektől teljesen eltérő értékelést adhassunk erről a társadalmi-politikai irányzatról.

Paul Meier:

Friedrich Engels és William Morris

Paul Meier, a párizsi egyetem angol irodalomszakos előadója, a Pensée szerkesztőbizottságának tagja, régi kutatója az angol-francia munkásmozgalmi kapcsolatoknak. Doktori disszertációjában W. Morris híres „News from Nowhere” e. utópiáját, illetőleg mondanivalóját, a mondanivaló összefüggéseit dolgozta fel. Meier, aki Engels levelezését is behatóan tanulmányozta, disszertációjában rámutatott, hogy Morrisra nem csupán Marx és Engels elméleti munkái hatottak, hanem Engelsszel közvetlen kapcsolatban is állt — amiről Morris életrajzírói nem szoktak megemlékezni.

A kapcsolatok a kritikus 1884-es évből származnak, abból a periódusból, amikor a Szociáldemokrata Föderáción belül Hyndman politikája, valamint vezetési módszerei, diktátorkodása s a konzervatívokkal való alkalmi kiegyezése növekvő elégedetlenséget váltott ki, s a szövetség legjobbjai, Eleanor Marx, E. Aveling, E. Belfort-Bax, A. Scheu, s köztük Morris is Hyndman ellen fordultak, kiváltak, s megalakították a Szocialista Ligát. Ebben az időszakban találkozott Morris Engelsszel, akihez Aveling és Eleanor Marx kalauzolták el. Az ellenzékiek ekkor egy ellenzéki hetilap megalakítását tervezték, s optimista, de nem megalapozott tervükről Engels beszélte le őket — elsősorban Morríst. Morris kulcsszerepet játszott, nemcsak azért, mert kizárólag ő lehetett az ellenzék feje —, mint költő és művész általános elismerésnek örvendett, emberi jóhiszeműsége, szocialista meggyőződése vitán felül állt —, hanem azért is, mert az új lapot anyagilag ő fedezte s adta volna ki. Morris persze nemcsak mecénás volt, hanem költő és remek publicista, esszéíró is. Engels azonban figyelmeztette Morríst, hogy az angol szocialistáknak egyelőre nincsen komoly tömegbefolyásuk egyfelől, s nincsenek tapasztalt újságíróik másfelől. A hetilap így megbukna — s ehelyett ajánlotta a havi folyóirat megjelentetését. Bár Morris nem fogadta el szolgálait a tanácsokat, mint december 28-iki, A. Scheunak írott levelében írta: „be kell vallanom, bár semmiként nincsen szándékomban, hogy engedjek Engelsnek, tanácsai értékesek; ezen a ponton hajlok arra, hogy igazat adjak neki . . .”

Meier megáll annál a kitételnél is, hogy „semmiként sincs szándékomban, hogy engedjek Engelsnek” — s ezt diplomáciai fogásnak minősíti Morris részéről, amivel szerinte Scheut kívánta kiengesztelni, aki általában „balos” volt ekkoriban, s kész lett volna nyomban „fellázadni” Engels ellen.

Meier különben alapos forráskritikának veti alá a Morris-irodalmat, Hyndmant Engels-ellenes elfogultsággal vádolja, Glasiert olyannak tekinti, akiben Morris „nem bízhatott”, Morris leánya, s W. Morris életrajzírója, May Morris pedig igyekezett kitérni a nehézségek és buktatók elől. Aveling esetében Meier megállapítja, hogy felszínesen és megalapozatlanul jelentette ki, hogy emlékezete szerint Morris csak egyszer járt Engelsnél. Más források s levelek azonban arra utalnak, hogy többször is találkoztak.

Meier felidézi Engels véleményét az ellenzék három vezetőjéről (Morrisról, Avelingről és Baxról), megállapítva, hogy nehezen lehetne náluk kevésbé gyakorlatias embereket találni Angliában — mindemellett őszinteségükről, szocialista odaadásukról meg volt győződve. Meier felidézi azt is, hogy az 1880-as években a Commonweal hasábjain milyen együttműködésre került sor a szerkesztő Morris és Engels között. Különösen aláhúzza Engels ide írott cikkét, amely „Anglia 1845-ben és 1885-ben” címmel jelent meg. Engels ebben arra reflektált: miként veszíti el Anglia a világpiacon és az iparban élvezett monopolhelyzetét, s ez miként hat vissza a munkások helyzetére, gondolkodására. A tanulmány nagy hatást gyakorolt Morrisra, aki ekkoriban rendezett előadásain, felolvasókörútján Engels elemzéseit felhasználta, és meg is nevezte a szerzőt, „a nagy szocialista közgazdászt, F. Engelst”, majd Engels Morris Commonwealjében emeli fel tiltakozó szavát Marx Tőke. c. művének egy rossz, „kalóz” fordítása ellen.

Mindez azt bizonyítja, hogy Morris és Engels között ekkor nagyon jó együttműködés alakult ki. Fel kell vetni viszont azt a kérdést, hogy miért nincsen akkor szó Morrisről Engels levelezésében. Meier ezt azzal magyarázza, hogy Morris rendszeres rutinlátogatásokat tett ekkor Engelsnél, amelyek nem kapcsolódnak jelentősebb akciókhoz, ugyanakkor Morris ballépéseket sem követett el — amiért Engels bírálta volna. Meier megjegyzi, mindez hipotézis, s bízik abban, hogy valamikor dokumentálni is lehet e kapcsolatokat. Arra vonatkozóan, hogy Engels milyen nagy befolyást gyakorolt Morrisra, megjegyzi, hogy ezt a véleményt S. Bünger német és E. P. Thompson angol kutató is osztja. (Bünger Engelsnek az angol munkásmozgalomhoz fűződő kapcsolatairól monográfiát jelentetett meg, s E. P. Thompson írta a legalaposabbnak tekintett Morris-életrajzot.)

A kapcsolatok még 1885-ben sem romlottak meg. Lafargue 1885 novemberében írt arról Engelsnek, hogy a Socialiste hasábjain be kívánják mutatni a jelentősebb külföldi szocialistákat, s ezek között említette Morrist is. 1886-ban azonban zavaró jelek mutatkoztak. Morris az anarchisták felé közeledett, s doktrinér eltökéltséggel küzdött a parlamentáris módszerek alkalmazása ellen. Engels ugyan nem sorolta őt sohasem az anarchisták közé, de ekkor „szentimentális szocialistának” nevezte. Meier több kutatóra, forrásra hivatkozva hangsúlyozza, hogy ez az ítélet túl „szigorú”, mivel Morris semmiként sem tekinthető szentimentálisnak — de igazat ad Engelsnek abban, hogy Morris antiparlamentarizmusa valóban téves volt.

Meier érintőlegesen, s többek között Page Arnot Morris művére támaszkodva megjegyzi, hogy Engels általában túl szigorúan szólt az angol munkásvezetőkéről, munkásmozgalomról, mivel a gyors előretörést siettetette. A kritikai észrevételeket megtoldotta még azzal is, hogy szerinte Engels a költészet iránt kevésbé lelkesedett, mint Marx.

A zavaró mozzanatok ellenére Morris még ugyanebben az évben cikket kért Engels-től folyóirata számára, s rábízta a téma kiválasztását. Engels pedig ugyanebből az időből utal Bax és Morris látogatásaira — de ugyanezekből a levelekből kitűnik, hogy már kevesebbet várt tőlük, mint két évvel korábban. Engels növekvő mértékben sürgette a munkásegység megteremtését, s az értelmiségi botladozók helyett — akikről nem ritkán némi lenézéssel írt — J. Burnstól és a munkásvezetőktől várta a tényleges előrehaladást.

A kapcsolatok elhidegülése talán 1887-ben jutott a fagypontra, s ez részben Aveling személyének volt tulajdonítható, akinek személyi gyengéi, sőt menthetetlen hibái fölött Engels Eleanor miatt hajlandó volt elnézni, s a vádaknak nem adott hitelt. Emiatt Bernstein tanulságtétele szerint is többen elfordultak Engelstől. Morrisnak is olyan személyes tapasztalatai voltak Avelingről, amelyek kizárták a vele való együttműködést. Ugyanakkor Laura Lafargue és Morris között fennmaradt a baráti-irodalmi együttműködés.

Az 1880-as évek legvégén Morris szakított az anarchistákkal, majd a II. Internacionálé megalakításakor már a marxistáknak nyújtott segítséget. Lafargue ezt, mint az alakuló kongresszus egyik közvetlen szervezője, igénybe is vette, de miként azt Engelshez írott sorai bizonyítják, tisztában volt azzal, hogy Engels fenntartásai Morris-szal szemben nem oszlottak el. Meier ennél a korszaknál is aláhúzza, hogy kettejük kapcsolataira kevés a dokumentum, s nem világos, hogy életük végén milyen volt a viszonyuk. Annyi bizonyos, hogy 1891. és 1892. május 1-én ugyanazon a tribünön álltak, hogy Morris elképzelése a szocialista mozgalom gyakorlati feladatairól módosult, 1894-ben Engels elolvasta Morris és Bax közös írásait, amelyek ezeket az elképzeléseket rögzítették.

(*La Pensée* 1971. ápr. szám, 68–80. l.)

J

V. Zuberec:

A szlovák agrármozgalom kialakulása 1900–1918-ban

A gazdag korabeli sajtó- és levéltári anyag alapján megírt cikk sokrétűen elemzi a szlovákiai agrármozgalom kialakulásának körülményeit, problémáit. A bevezető rész a XIX. és a XX. század fordulóján kibontakozó szlovák agrármozgalom kilátásait és kirajzolódó koncepcióit vizsgálja. Legrészletesebben tárgyalt része a cikknek az 1910, illetve 1914-ig terjedő korszaknak a bemutatása, amely az agrármozgalom szervezésével, a szlovákiai és a magyarországi politikába való beilleszkedésével, valamint az agrármozgalomnak a szlovák nemzet-politikai mozgalomban betöltött jelentőségével foglalkozik. A befejező részben a szerző a szlovák agrárpárt gondolatának az első világháború időszakában történő konkretizálását vizsgálja.

A XIX. század utolsó évtizedében, miután a politikai passzivitás taktikája teljes csődöt mondott, a szlovák politikai táboron belül bizonytalan aktivizálódás körvonalai kezdenek kibontakozni, s ez elsősorban a szlovák nemzeti mozgalom addigi koncepcióinak a bírálatában nyilvánult meg. Ennek szószólói a „Hlas” (Hang) folyóirat köré csoportosult fiatal szlovák értelmiség, az ún. „hlasisták” voltak. Bár önálló programmal nem rendelkeztek, mivel ebben az időben korainak tartották még mind a politikai program kitűzését, mind pedig a politikai mozgalom kibontakozását, mégis az ő soraikból kerültek ki a későbbi szlovák nemzeti mozgalom kiemelkedő személyiségei.

A szlovákiai agrármozgalom kialakulása egybeforrott dr. Milán Hodža nevével, akit — bizonyos fenntartásokkal — a szlovák agrármozgalom atyjának tartanak. Hodža — aki nem azonosult mindenben a hlasistákkal — a Hlasban megjelent cikkeiben körvonalazta a szlovák nemzeti mozgalom új programját és taktikáját, s politikai koncepciójában már ebben az időben felmerülnek a szlovák agrármozgalom kialakulását és megszervezését célzó törekvések. A cikk elsősorban Hodžának a kialakulóban levő szlovák agrármozgalomban betöltött szerepét mutatja be, illetve e szerep felvázolása alapján rajzolja meg a Hodža nevéből szinte elválaszthatatlan szlovák agrármozgalom megszervezésének a problematikáját.

A századfordulón és a XX. század első éveiben Hodža legnagyobb érdeme az volt, hogy a szlovák nemzeti mozgalom javára próbálta a Bécs — Budapest között egyre erősödő ellentéteket kihasználni, s a szlovák nemzeti politika štúri alapelveit — harc a magyarosítás ellen és a nemzeti követelések teljesítéséért — szociális tartalommal is kiegészíteni (igaz, csak elméleti alapon hirdet harcot a szlovák nép gazdasági és szociális helyzetének javításáért), s ezt a politikai harc döntő előfeltételének tartotta. Politikai programjának alapköve az általános, közvetlen és titkos választójog kivívása. A szlovák politikai mozgalom tömegbázisának az alapját a szlovák lakosság 65 százalékát kitevő parasztságban látta.

A cikk bevezető részében a szerző összegezi a szlovák nemzeti mozgalom, illetve politikai mozgalom kilátásait a századfordulóig, elsősorban a hlasisták és Hodža szerepét elemzi a tömeges szlovák politikai mozgalom kibontakoztatásáért folytatott küzdelemben. A Hlas és a hlasisták jelentőségét a szerző a tömeges parasztmozgalmon alapuló új szlovák burzsoá politika alapvető elméleti elveinek a lefektetésében valamint abban látta, hogy Hodža fellépett az agrárprogram szükségességének a gondolatával.

Az 1903 júniusában Budapesten megjelent és Hodža által szerkesztett „Slovenský týždenník” jelentős szerepet játszott a szlovákiai agrármozgalom kibontakoztatásáért folytatott erőfeszítésekben. A lap hasábjain Hodža harcot indított a szlovákok nyelvi követeléseikért, de ezt következetesen összekapcsolta a szlovák nép gazdasági és szociális felszabadításáért folytatott harccal, s ebben a harcban Hodža szerint az első hely a parasztságot illeti. Ebben az időben írt cikkeinek szinte mottójává vált: „... a paraszt politikánk

alapja és fundamentuma.” Hodža rendkívül nagy figyelmet fordított a földreform kérdésére, nyomatékosan követelte a magyar nagybirtoknak és egyházi földbirtoknak a felszámolását és a szlovák parasztnak kezébe való juttatását, de a földreformnak mérsékelt formában való végrehajtása mellett foglalt állást. A „Slovenský týždenník” — mérsékelt programja ellenére, hiszen a főszerkesztő cikkei is csak formálisan radikálisak — rendkívül nagy hatással volt a szlovák parasztságra, különösen az első három évben, mert 1907 után egyre szűkül a lapban a szociális és gazdasági tartalom, növelte nemzeti tudatát, ösztönözte a gazdasági szervezetek kialakítására. A lap a szlovákiai agrármozgalom egyik jelentős szervezője és propagátora volt.

Az 1900-as évek elején, a szlovák agrármozgalom szervezésének kezdeti stádiumában Hodžának már számolnia kellett a szlovák burzsoá politika differenciált voltával, de tudomásul kellett vennie azt a tényt is, hogy a szlovák parasztnak sem tabula rasa többé, s hogy a szlovák parasztnak soraiban bizonyos pozíciói a magyar pártoknak is vannak. Ez viszont azt jelentette, hogy a tömeges politikai mozgalom kibontakoztatására vonatkozó koncepciójában gondolnia kellett a különböző politikai irányzatok egymáshoz való közeledésére (ekkor még a szociáldemokrata párttal való együttműködést sem tartotta lehetetlennek), sőt egyesítésére, vagyis rendeznie kellett a Néppárthoz, a klerikális mozgalomhoz és a Szlovák Nemzeti Párthoz való viszonyát és kapcsolatát.

A Szlovák Néppárt 1905 decemberében történt megalakulása után Hodžának az volt a célja, hogy a katolicizmus befolyása alatt álló parasztnakot, illetve a már meglévő szlovák parasztnakot meghódítsa, s a saját maga által szervezett mozgalommal egyesítse. A Szlovák Néppárt és a „Slovenský týždenník” agitációs kampánya eredményeképpen az 1906-os országgyűlési választásokon a szlovákok eddigi legnagyobb választási sikerüket érték el (7 szlovák küldött a parlamentben). Hodža a választások után is ennek a pártnak a keretén belül kívánta a szlovák agrármozgalmat megszervezni, sőt 1907-ben követelte, hogy a párt programját mezőgazdasági kérdésekkel is egészítsék ki. Eredeti koncepciójának szellemében egy összmagyarországi parasztpárt kiépítését tervezte, s ennek alapját Magyarország nemzetiségei alkották volna. Csirája az ún. parlamenti nemzetiségi párt lett volna, amelyet a magyar parlamentben 1905. február 18-án a szerb, román és a szlovák országgyűlési küldöttek hívtak életre. Hodža ennek a pártnak az alapján gondolta és akarta az egyes országok tömeg- és aktív politikai mozgalmat kiépíteni.

Az 1908. szeptember 5-re Budapestre összehívott parasztkongresszus (22 szlovákiai kerületből 88 parasztküldött) célja a parlamenti nemzetiségi párt programja alapján a románokkal, szerbekkel és azokkal a magyar pártokkal együtt, amelyek a nemzetiségi törvényt elismerik — harcolni az általános választójogért. Ettől az időtől kezdve Hodža ugyanis eltávolodott a demokratizmus gondolatától, hátat fordított a szlovák parasztnak gazdasági és szociális felemelkedéséért folytatott harcnak, s az általános és titkos választójog kivívásáért folytatott harcot tekintette az egyedüli megváltó fegyvernek. A „Slovenský týždenník” kimondottan politikai lappá változott, s a szlovák népnek már vajmi keveset mondhatott, pedig ezek az események tulajdonképpen még csak előjátékaik voltak az 1910-ben kulmináló opportunisták Hodža-politikájának (a kormánnyal megkötött 1910-es választási paktum).

Milán Hodžát általában a szlovák agrármozgalom legjelentősebb úttörőjeként tartják számon, mégis 1910-ig betöltött szerepét a cikk szerzője a következőképpen foglalja össze: vitathatatlan az a tény, hogy ő volt az agrármozgalom koncepciójának szerzője, s ezt nemcsak politikailag, hanem gazdaságilag és filozófiailag is igyekezett alátámasztani. Már ebben az időben sikerült megfogalmaznia az agrármozgalom ideológiájának az alapjait. Ellenben kevesebb siker koronázta az agrármozgalom gyakorlati megszervezésére irányuló törekvéseit, hathatós folyóirat- s sajtóagitációja kevésnek bizonyult a parasztnak agrárszervezeteinek kialakításához. Az agrármozgalmat felülről akarta meg-

szervezni, mégpedig tömegalapon, a Szlovák Nemzeti Párt megreformálása, ill. a parlamenti nemzetiségi párt hatásának kiterjesztése révén. Figyelmen kívül hagyta a nép körében végzendő rendszeres szervező apró munkát. Nemzeti szempontból reálisnak aligha mondható „nagy politikára” koncentráta tevékenységét. A cikk szerzőjének véleménye szerint ezek azok a tényezők, amelyek egyszerűen nem engedik meg, hogy Hodžának az agrármozgalom gyakorlati megszervezése területén 1910-ig kifejtett tevékenységét csak pozitívan értékeljük, ill. túlértékeljük.

A szlovák agrármozgalomban természetesen akadt még néhány politikus, aki komoly érdemeket szerzett a parasztság szervezésében. Közülük a legjelentősebb V. Šrobár és P. Blaho volt. V. Šrobár pl. már 1908. január 29-én a szegedi börtönben írott levelében említést tesz, hogy : „. . . Készíti a szlovák parasztpárt programját, ugyanis a mostani program nem kielégítő, szűk és nem európai. . .” P. Blaho nem volt széles politikai koncepcióval rendelkező politikus, de a parasztság gazdasági szervezeteinek kiépítésében Nyugat-Szlovákiában (ez az ún. szakolcai mozgalom) élen járt, vagyis ő volt az első s talán egyetlen politikus, aki az agrármozgalom eszméit alulról kezdte realizálni, s látott hozzá a parasztság gazdasági szervezeteinek kiépítéséhez, a parasztság kulturális ébresztéséhez. A csehszlovák kölcsönösség, a csehszlovák nemzeti egység elvéből indult ki, szoros kapcsolatot tartott fenn a cseh és a morvaországi paraszti szövetségekkel, szervezetekkel. A nyugat-szlovákiai parasztság egyesítésében nagy szerepe volt az 1906-tól rendszeresen megtartott parasztkongresszusoknak, amelyek legfőbb jelentősége abban rejlett, hogy a parasztságot a zárt falusi társadalom izoláltságából kivonták, a tudatos agrármozgalom gyakorlati megvalósulásának, az agrárpárt létrejöttének tényleges alapjává váltak. Az 1910. november 20-án megtartott kongresszus résztvevői pl. nyíltan állást foglaltak egy önálló, a szlovák politika más irányzataitól független politikai parasztpárt megalakulása mellett.

Hodža nem jó szemmel nézte a P. Blaho által létrehozott parasztszövetségeket, mélyen elítélte a nyugat-szlovákiai agrármozgalomban mutatkozó szeparatista megnyilvánulásokat, ugyanis ez az önálló, erősen cseh beállítottságú agrármozgolódás egyszerűen nem felelt meg Hodža ama koncepciójának, amely a Szlovák Nemzeti Pártot paraszti tömegalapon akarta átépíteni, de személyes ambícióinak sem felelt meg, hiszen ő akart az elagrárosított párt vezére lenni. A szerző ezzel kapcsolatban hangsúlyozza: a szakolcai mozgalom rávilágított arra az elméleti igazságra, hogy a parasztságot úgy kell gazdaságilag megszervezni, hogy abból anyagi előnyei is származzanak, de kiemelte azt az igazságot is, hogy a gazdasági szervezeteket nem lehet írott szóval, folyóirat-agitációval, hanem csak aktív rendszeres szervező munkával létrehozni.

A szlovák agrárburzsoázia legaktívabb személye 1910 után is Milán Hodža maradt, aki a XX. század második évtizedében levonta addigi, jobbára sikertelen politikájának tanulságait, s változtatott addigi álláspontján. Sohasem hitte, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia keretén belül a szlovák nép egymagában önnön erejéből is érvényesülni tudna. Éppen ezért politikájának szerves részét mindenkor a szövetségesek keresése képezte. A nemzetiségek érdekeinek védelmében szorgalmazott nemzetiségi együttműködés túl nagy eredménnyel nem kecsegtetett. A csehszlovák kölcsönösség eszméjének Hodža eddig nem tulajdonított nagyobb politikai jelentőséget, de néhány nyilatkozatában (csak bizalmas dokumentumokban) óvatosan célzott erre a lehetőségre is. Elvileg nem zárta ki teljesen a csehek és a szlovákok jövőben történő politikai egyesülését sem, sőt Hodžának a csehszlovák kölcsönösség eszméjére való nyílt orientációja 1910 után hozzájárult a cseh és a szlovák agrármozgalom közötti élelkebb kapcsolatok kiépítéséhez is. Hodža agitációs és gyakorlati tevékenysége 1910 után a szlovák politika területén két irányban fejlődött, s ez egyrészt a Szlovák Nemzeti Párt tevékenységének birálatában, másrészt a szlovák parasztság szervezetének kiépítése vonalán nyilvánult meg. Hodža ekkor már

rájött, hogy a gazdasági szövetkezetek valóban az egyetlen olyan szervezetek, amelyek képesek egy politikai tömegmozgalom alapjainak lerakására. Ezen kívül az adott politikai rendszeren belül ezek a gazdasági szövetkezetek a szervezet egyetlen olyan lehetséges formáját képezték, amelyek működését egyetlen törvény sem akadályozta. A szövetkezetek kialakítását maximálisan meg akarta gyorsítani, s ennek érdekében 1912. február 18-án Budapestre összehívta a meglévő szövetkezetek közgyűlését, ahol létrehozták a központi Szövetkezetet (12 megye képviselőjében 56 küldött), amelynek fő feladata a szervező munka elvégzése volt. Ez a központi szerv ekkor 28 jobbra hitelszövetkezetet tömörített. Hodža ennél azonban tovább akart lépni, egy önálló parasztpárt kialakítására törekedett, de a szlovák agrármozgalom az első világháborúig, sőt a háború alatt is csak gazdasági szövetkezetek formájában működött.

A szlovák agrármozgalom fejlődésére két tényező nyomta rá bélyegét: a szlovák agrármozgalom a szlovák politikusok egy részének ama felismeréséből és szándékából bontakozott ki, hogy a parasztságot demokratikus és gazdasági program alapján a szlovák nemzet nemzeti, gazdasági és politikai jogainak védelmére mobilizálja és egyesítse, arra a harcra, amelyet az erősebb és gátlástalan magyar ellenfél ellen kell folytatni; de kialakult a parasztság gazdasági és politikai szükségleteiből is, amelyek — alapvető követelményeket tekintve — ebben az időben azonosak voltak a parasztság sorában meglévő differenciálódás ellenére is (pl. a magyar latifundiumok felszámolására irányuló törekvések).

Tagadhatatlan az is, állapítja meg a szerző, hogy az agrármozgalomnak 1914-ig bizonyos progresszív jellege volt, az agrármozgalom végső célja a burzsoá-demokratikus forradalom befejezése és a szlovák nép nemzeti felszabadítása volt. Az agrármozgalom erre az időre azonban még nem alakította ki a szlovák nemzeti paraszti hadsereget, s ez a gazdasági program korlátozottságában, főleg pedig a meghirdetett földreform-követelés hiányosságában rejlik. Ez volt az oka annak is, hogy a „nagymagyar” politika ellen folytatott harc politikai és nemzeti vonatkozásban semmiféle konkrét pozitív eredményt sem tudott elérni. Valamivel kedvezőbbben alakultak a dolgok a gazdasági területen belül, különösen Nyugat-Szlovákiában, ahol a szövetkezeti mozgalom már átesett a fejlődés első szakaszán, viszonylag gazdag hagyománnyal és tapasztalattal rendelkezett, s jelentős mértékben hozzájárult a termelés intenzitásának növeléséhez, a kapitalista elemeknek a mezőgazdasági termelésen belül való megszilárdításához, hozzájárult a parasztság élet-színvonalának emeléséhez, a szlovák és a cseh agrármozgalom kapcsolatainak további fejlődéséhez. A szlovákiai agrármozgalom másik fontos eredménye a szlovák és a cseh burzsoáziának, illetve pozícióinak Szlovákia mezőgazdaságában a szerény földreform-eredmények révén való megerősödése, természetesen a földtulajdon mérlegét nem sikerült a szlovák tulajdonosok javára billenteni.

A szlovák agrárpárt gondolatának a megvalósulása az első világháború végén került konkrétan előtérbe, a háború kimenetele azonban egészen más megvilágításba helyezte a parasztpárt megalakulásának gondolatát.

(*Historický Časopis* 1972. 2. szám, 205–246. l.)

Gy.

Z. Micseva:

A balkáni paktum és a bolgár—jugoszláv kapcsolatok (1933—1934)

A két világháború közötti nemzetközi kapcsolatok történetében fontos helyet foglal el az 1934. február 9-én aláírt balkáni paktum. Ez jelentős kísérlet volt paktumok és szövetségek létrehozása szempontjából a Duna-medencében és a Balkánon. A tanulmány a paktum előkészítésének és aláírásának hatását mutatja be a bolgár—jugoszláv kapcsolatokra 1933 szeptemberétől 1934 májusáig. Áttekintést ad Bulgária nemzetközi helyzetéről, valamint azokról az okokról, amelyek miatt az ország nem lett tagja a paktumnak.

A balkáni népek közötti szövetség eszméje a XVIII—XIX. századi nemzeti felszabadító mozgalmakig vezethető vissza, amikor felvetődött a balkáni, ill. a délszláv föderáció eszméje. Továbbfejlődött és módosult a XX. század elején, de a balkáni népek tényleges szövetségének megvalósítására nem került sor. Az első világháborút lezáró versailles-i békerendszer azt eredményezte a Balkánon, hogy a meglévő ellentétek mellett újabb nemzeti, területi-gazdasági és más ellentétek is jelentkeztek. Bulgária mint vesztes ország jelentős területi és anyagi károkat szenvedett. Külpolitikája a 30-as évek elején arra irányult, hogy tiszteletben tartsa az aláírt nemzetközi megállapodásokat. Ugyanakkor nagy reményeket táplált egyes nemzetközi szerződések iránt, mert ezek bizonyos lehetőségeket rejtettek magukban a területek békés revíziója szempontjából. Az adott körülmények között azonban a bolgár burzsoázia revizionizmusa — békés vagy nem békés úton — utópia volt. Mindez világos volt a többi balkáni állam előtt. Ennek ellenére ezek az államok elutasították a bolgár kormány minden kísérletét, hogy bizonyos kérdésekben közös nevezőre jussanak, s ezáltal továbbra is fenntartották az ország elszigeteltségét. 1923-tól 1933-ig a bolgár külpolitikának nem volt meghatározott orientációja, politikai köreiben széles viták folytak erről a kérdésről.

A bolgár—jugoszláv kapcsolatokra az állandó feszültség volt jellemző. A háború utáni területi és nemzeti problémák állandó forrásai voltak a gyakori konfliktusoknak és határincidenseknek. A gazdasági világválság idején azonban a balkáni országok külpolitikájában új tendenciák jelentkeztek. Az egyik tendencia arra irányult, hogy megszabaduljanak a nyugati nagyhatalmaktól való gazdasági függéstől. A válság idején az utóbbiak nem tudták felvásárolni a jugoszláv, román és bolgár export zömét. Ez jelentősen hozzájárult a francia befolyás csökkenéséhez a Balkánon. Új tendencia volt a négy balkáni ország konferenciájának összehívása, amelyet „a Balkán a balkáni népeké” jelszóval tartottak meg. Ugyanakkor minden ország a maga módján értelmezte ezt a jelszót, és ez végeredményben oda vezetett, hogy a megbeszélések eredménytelenül zárultak. A gazdasági válság idején Anglia, az USA, Franciaország, Olaszország és más imperialista államok harcot folytattak a Balkán feletti uralom megszerzéséért. Különösképpen növelte diplomáciai tevékenységét Franciaország, amely balkáni paktum létrehozására törekedett, természetesen az ő irányítása alatt. Franciaország és Anglia szerint a tényleges politikai közeledés Bulgária és Jugoszlávia között komoly garanciát jelentett volna a balkáni államok szervezett blokkjának létrehozása szempontjából, amely ellen tudott volna állni Németország délkelet-európai expanziójának és ellensúlyozni tudta volna a Szovjetunió növekvő balkáni befolyását.

1933 második felétől Bulgária több lépést tett külpolitikai elszigeteltségének felszámolására. Ebben az évben utazik Borisz király Londonba és Párizsba, és az itt kapott tanácsok alapján érkezik szeptember 18-án Belgrádba, hogy normalizálja kapcsolatait Jugoszláviával. A bolgár és jugoszláv király tanácskozásaival egy közelebbi együttműködési tendencia kezd kibontakozni a két ország között. Ebben az időben Jugoszlávia is úgy vélte, hogy helyes lenne kapcsolatait normalizálni Bulgáriával. Ennek révén vélte ellensúlyozni Olaszország agresszív magatartását, Bulgáriát pedig déli szomszédai részé-

ról fenyegette hasonló veszély. Ilymódon a közeledés a két ország érdekei ideiglenes egybeesésének eredménye volt. Az ideiglenes jelleget a két ország között fennálló ellentétek határozták meg, mindenekezlőt a nemzetiségi kérdés, a bolgár revíziós és a jugoszláv status quo politikája. A többi balkáni ország — Törökország, Románia és Görögország — azonban nyugtalanul figyelte a két ország közeledését. Leginkább Titulescu volt nyugtalan a két ország közeledése miatt: véleménye szerint ez a politika megbontja az erőviszonyokat, mind a kisantantban, mind a Balkánon.

A román-görög szerződés aláírása után (1933. X. 16.) Titulescu nagy energiával látott hozzá a balkáni paktum előkészítéséhez. Hosszadalmas és bonyolult diplomáciai tevékenysége sikerrel járt. Ugyanakkor Törökország, Görögország és Csehszlovákia állandó nyomást gyakoroltak Jugoszláviára, hogy lásson hozzá a paktum létrehozásához, mégpedig Bulgária nélkül. Így a bolgár — jugoszláv közeledés politikája a balkáni paktum előkészítése idején nem talált támogatásra, és Bulgária politikailag elszigetelt helyzetben maradt. 1933. decemberében Borisz király Jugoszláviába látogatott. Látogatásának célja a balkáni paktum előkészítésének megakadályozása volt. A tárgyalások idején a francia diplomácia Belgrád egyetértésével olyan javaslatot terjesztett elő, hogy nem kell sietni a paktum aláírásával, mivel még mindig fennáll a Bulgáriával való megegyezés lehetősége. A többi balkáni ország azonban — főleg Románia — a paktum gyors aláírása mellett volt. A jugoszláv kormány végül olyan álláspontra helyezkedett, hogy a balkáni paktum záradékait úgy kell megfogalmazni, hogy azok lehetőséget adjanak Bulgária csatlakozására is. A bolgár kormány ugyanakkor ellenjavaslatot terjesztett elő, amelyben azt követelte, hogy valamennyi balkáni ország megemntámadási szerződést írjon alá egymással. Ezt a javaslatot azonban nem fogadta el senki. Borisz romániai látogatása idején (1934. I. 25.) újabb eredménytelen kísérlet történt Bulgária bevonására a paktumba. Nemsokára a négy balkáni ország külügyminisztereinek belgrádi megbeszélésén, 1934. II. 4-én aláírták a balkáni paktumot. A szerződés lényegét tekintve a győztes balkáni államok katonai-politikai csoportosulása volt, amelynek célja a balkáni status quo megőrzése volt. A szerződés a hitleri Németország és a fasiszta Olaszország balkáni hódításai ellen irányult. Továbbá katonai garanciát jelentett Bulgária revizionista követeléseivel szemben. A szerződés aláírását a nagyhatalmak különbözőképpen értelmezték.

A szerződés aláírása után hamarosan felszínre kerültek az ellentétek. Törökország például kijelentette, hogy a paktum nem kötelezi őt arra, hogy támogassa a balkáni országokat a Szovjetunió elleni háborúban. A görög ellenzék pedig a szerződés olaszellenes orientációját támadta élesen. A bolgár burzsoázia köreiben pedig éles vita bontakozott ki a bolgár — jugoszláv közeledés kérdéséről. Bulgária csak úgy kerülhetett ki elszigeteltségéből, ha tovább folytatja a bolgár — jugoszláv közeledést. Ez lehetővé vált, mivel Jugoszlávia is mutatott ilyen hajlandóságot. A két ország kapcsolatai 1934-ben különösen Kimon Georgiev kormányának politikája révén állandó javulást mutattak. Ez a tendencia volt jellemző egészen 1935 júniusáig, amikor Milan Stojadinović kormány a német orientációt kezdett folytatni. 1935-ben azonban a Balkánon erősen érződött a francia befolyás helyébe lépő német befolyás, amely új szakaszt jelentett a balkáni országok kapcsolataiban.

(*Iztoriceszki Pregled* 1971. 4. szám, 3—31. l.)

K.

Otfried Dankelman:

A német imperializmus külföldi kultúrpolitikájának gyakorlatából 1933–1945

A külföldi németeket nem csupán a nemzetiszocialista Németország igyekezett a maga politikai céljai szolgálatába állítani. Felhasználta őket az első világháború előtt a német árucikkek terjesztésére, az első világháború alatt pedig hadicéljainak terjesztésére a császári Németország is. „A német tevékenységnek az egész világot meg kell hódítani”-jellege, a sovinszta jelszavak, az Alldeutscher Verband, a Deutscher Flottenverein, a Verein für das Deutschtum im Ausland és a weimari Németország revansiszta egyesületeinek tevékenysége, amelyet a náciák átvettek és megújítottak, mind ezt a célt szolgálta.

A náci párt már korán — még 1930-31-ben — hozzálátott, hogy céljai elérése érdekében a külföldi német szervezeteket náciává tegye. Az NSDAP Külföldi Szervezetének (AO) tisztségviselői sok országban maguk köré gyűjtötték a fasiszta és reakciós elemeket, és szigorúan megszervezve őket alárendelték a berlini pártvezetésnek. A hatalom birtokában és különböző minisztériumoktól támogatva, elsősorban az NSDAP Külföldi Szervezete — Ernst Wilhelm Bohle vezetésével, a Külügyi Hivatal és SS „Volksdeutsche Mittelstelle” elnevezésű szervezete igyekezett a külföldi német kultúrintézmények irányítását kézbevenni, hogy segítségükkel a külföldi németiséget mozgósíthassák a náci célok érdekében. Hitler 1937. január 30-i rendelete értelmében Bohle igen kiterjedt hatáskörrel államtitkárként bevonult a Külügyi Hivatalba. A főt említett hatóságok a Birodalmi Propagandaminisztérium különböző osztályaitól is állandó és sokoldalú támogatást kaptak.

A fasiszta kormányzatnak a külföldi németiség megnyerésére irányuló tevékenységét az egyesületek egész sora egészítette ki. Ezek azonban nem csupán politikailag, de pénzügyileg is a kormánytól függtek. A Belügyminisztérium még a válságos 1933-as esztendőben is kereken több mint egymillió márkát fordított a kultúrpolitikai „németiségmunka” (Deutschtumsarbeit) támogatására. Bár ez az összeg a következő években nemigen emelkedett, a minisztérium mégis növelni tudta az egyes szervezetek és intézmények, mint a stuttgarti Deutsches Auslandsinstitut (DAI), a Verein für das Deutschtum im Ausland, a különböző gyarmatpolitikai intézmények és bizonyos regionális revánsszervezetek támogatását. A „tudományos németéggondozás” elnevezésű alapról egyedül a DAI 637 000 birodalmi márkát kapott. A kultúrintézmények sorában említést érdemel még a Deutsche Kulturpolitische Gesellschaft irányítása alá tartozó lipcei Institut für Auslandskunde und Deutschtum im Ausland, amelynek egyik vezetője Karl Haushofer, a nevezetes geopolitikus volt. A külföldi németiség beszerzésére irányuló munkát az államon keresztül támogatták a nagy monopóliumok is.

Külföldi kultúrpolitikai munkájukban a fasiszta hatóságok különösen nagy jelentőséget tulajdonítottak a külföldi országok iskolaegyleteinek és iskoláinak. Ezek ugyan nemegyszer ellenkezve és vonakodva engedtek a berlini irányításnak, de az anyagi támogatásról nehezen mondhattak le. A külföldi iskolák náci járszalagra fűzése különböző módon történt, pl. szigorú szervezeti rendszabályok alkalmazásával. Nagy szerepet játszott ebben a Nemzetiszocialista Tanítószervezet Külföldi Kerületének (Gau Ausland) létrehozása, amelyet az NSDAP Külföldi Szervezete irányított. A meglévő tanítószervezeteket csak ott számolták fel, ahol a nemzetiszocialista szervezet már elég erős volt. A külföldi kerület főnöke, Ehrich 1937-ben éppen úgy bekerült a Külügyi Hivatalba, mint Bohle.

Az iskolákat legkönnyebben a tanítók segítségével lehetett meghódítani. A tanítók politikai ellenőrzését olyan tanítóra bízta, aki már a náci hatalomátvétel előtt is külföldön tevékenykedett, s így a szükséges helyismerettel és tekintéllyel rendelkezett. A tanítókat elárasztották mindenféle náci nyomtatvánnyal, németországi tanfolyamra vezényel-

ték őket. Weizsäcker külügyi államtitkár 1938. április 25-én elrendelte a külföldi német tanerők mozgósításának előkészítését.

A fasiszta kormányzat nagy erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy a német nyelvet és irodalmat is a maga gazdasági és katonai expanziójának szolgálatába állítsa. A külföldi német iskolákban számos nem német tanuló is tanult, elsősorban a helyi uralkodó osztályok gyermekei. A nyelvi terjeszkedés fő eszközei a német iskolák és a müncheni Deutsche Akademie volt. Az Akadémia kistanácsának 1939. szeptemberi ülése világosan mutatja ennek az intézménynek egyedülálló szerepét a német nyelv terjesztésében. Ezt szentesítette Hitler 1941. november 15-i rendelete.

A külföldi német kultúrpolitikai terjeszkedés hagyományos területei a Balkán, a Közel-Kelet, Délnyugat-Európa és Latin-Amerika voltak. A kultúrpolitikai expanzió tehát követte a német kivándorlás és a tökekivitel irányát. Európában a terjeszkedés centrumai a Balkán, Dél- és Nyugat-Európa voltak. A legtöbb német tudós, lektor és tanító 1938-as adatok szerint (nem számítva a német kisebbséggel bíró, ill. német nyelvű államokat) Bulgáriában, Olaszországban, Törökországban, Hollandiában, Görögországban és főként Spanyolországban működött.

A külföldi tanítók politikai, propaganda- és pedagógiai tevékenységének, melynek eredményeit egy átfogó jelentésszervezet közvetítette, nagy jelentősége volt.

A német imperializmus külföldi kulturális tevékenységét hat tanulságos dokumentum illusztrálja. Ezek közül egynek, a 2. számúnak közvetlen magyar vonatkozása is van.

(*Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 1972. 6. szám, 719–737. l.)

B. B.

VI. Művev:

G. Dimitrov és a bolgár fasizmus problémái

Dimitrov a nemzetközi kommunista és munkásmozgalom történetében örökre bátor és következetes antifasiszta harcos marad. A Komintern VII. kongresszusán a legvilágosabb és legpontosabb magyarázatát adta a fasizmusnak, feltárta annak lényegét. Ehhez nagy segítségére volt az a gazdag tapasztalat, amelyet a BKP vezetőjeként szerzett a bolgár fasizmus elleni harcban. Hét éven át (1923–1929) teljesen feldolgozta a bolgár fasizmus és diktatúra lényegét és jellemvonásait. Ez később lehetővé tette számára, hogy győztesen kerüljön ki a német fasizmussal vívott csatából a lipcsei perben.

A bolgár fasizmus kérdéseinek feldolgozása Dimitrovnál szorosan összefügg a párt konkrét feladataival, harcával. Ezért ezirányú elméleti munkásságának legfontosabb periódusa az 1923–1929-es korszak, amikor Dimitrov a BKP vezetőjeként a legszorosabb kapcsolatban volt a párttal. Ekkor írja meg alapvető munkáit a bolgár fasizmusról. A 20-as évek második felében a Balkáni Kommunista Föderáció vezetőjeként a balkáni fasizmust vizsgálja és von le néhány érdekes következtetést annak sajátosságairól. A 20-as évek végén a Komintern nyugat-európai vezetőjeként csak néhány rövid megjegyzést tesz a bolgár fasizmusról, főleg a Népi Tömb kormányzása idejéről. A fasizmus kérdésével újból a háború végén kezd foglalkozni, majd a felszabadulás után folytatja a bolgár fasizmus elemzését, de most már szélesebben, elvontabban, az egész bolgár fasizmusra jellemző vonásokat kutatja. A bolgár fasizmusra vonatkozó első megállapítások 1923 augusztus második felére datálhatók azokban a cikkekben, amelyekben az egységes antifasiszta front létrehozásával foglalkozik az 1923-as szeptemberi felkelés előestéjén. Ezekben a korai cikkekben a következő két elem különösen fontos: az a megállapítás, hogy a fasizmus megjelenése Bulgáriában a háború utáni forradalmi válság egyenes következménye volt,

másrészt a bolgár fasizmus szociális lényegére vonatkozó elemzés. Akárcsak más országokban, Bulgáriában is a kapitalisták és pártjaik a lezajlott háborúk és katasztrófák után, osztályuralmuk és államhatalmuk megőrzése érdekében a végső eszközhöz, a fasizmus-hoz nyúlnak, amely teljesen megszünteti a dolgozó tömegek valamennyi demokratikus és politikai jogát. Az 1923. IX. 10-én írt „Most vagy soha” c. cikkében feltárta azokat a szociális erőket, amelyek a bolgár fasizmus hordozói és képviselői voltak. Dimitrov a fasizmust nem tekintette valamilyen sajátos, tisztán bolgár jelenségnek. Összehasonlította más országokbeli, elsősorban az olasz fasiszta mozgalommal. A fasizmus általános jellemzői mellett azonban rámutatott a bolgár fasizmus sajátosságaira, különösen annak terrorista és bandita cselekedeteire. 1929-ben fontos meghatározást adott a bolgár és balkáni fasizmusról, rámutatva több sajátos vonására: „... ellentétben mindazzal, amit Olaszországban és Lengyelországban látunk, ez a fasizmus nem alulról jön, mint tömegmozgalom, hogy átvegye a hatalmat, hanem ellenkezőleg, felülről, az állami apparátus felől jön a burzsoázia katonai erőinek támogatásával és a fináncetöke egyesített parancsnoksága alatt.” A bolgár fasizmus egy másik sajátossága, hogy miután sokáig sikertelenül kísérletezett a nemzeti párt létrehozásával, a monarcho-fasiszta uralkodó körök 1936 őszétől kiadták „a pártnélküli uralkodás” és az ún. „új nemzeti állam” jelszavát, vagyis elismerték, hogy legfőbb támaszuk az államapparátus. Ezt a sajátosságot használták fel aktívan 1936–1939 között az uralkodó körök. A balkáni fasizmus másik jellemző vonása Dimitrov szerint a nemzeti problémákkal és a félsziget ellentéteivel való aktív spekuláció. A bolgár fasiszták a nemzeti kérdést úgy akarták kihasználni, hogy a nemzeti érdekek, a nemzeti egyesítés egyedüli és igazi védelmezőjeként léptek fel. Ez az illúzió hatással volt a bolgár társadalom bizonyos rétegeire, de a fasizmus ezzel a prograpandájával sem tudta tartósan kiszélesíteni szociális-politikai bázisát.

Dimitrov a bolgár burzsoázia történeti fejlődésén keresztül tárta fel a bolgár fasizmus szociális-politikai és történeti gyökereit: a burzsoázia évszázadokon át elkülönült és szembehelyezkedett a néptömegekkel, gazdaságilag el volt maradva, nem kapott nemzetközi támogatást és nagyon hamar kezdett függni a nyugat-európai tőkéktől. A bolgár burzsoázia reakciós jellegét Dimitrov annak veszélyes életviszonyaira keresztül is feltárta: vagyonát és erejét nem az ipari fejlődésből és a technikai haladás elsajátításából merítette, hanem főleg a bolgár parasztok és kézművesek kíméletlen kizsákmányolásából, a kereskedés, az uszoráskodás és az államkincstár kifosztása révén.

Dimitrov figyelmét nem kerüli el a bolgár fasizmus egy másik jellemző vonása — az európai imperializmussal való szoros kapcsolata. A két világháború közötti időszak kormányalakításai mindig beleszólt valamely nagyhatalom. A bolgár fasizmust Dimitrov a maga fejlődésében és változásában vizsgálta. Rámutat, hogy az 1923. június 9-én létrejött rezsim (Cankov-kormány) fasiszta rendszer volt, de az elején elsősorban katonai illetve katonai-monarchista diktatúráként jelentkezett. Későbbi munkáiban pedig feltárta a cankovi rendszer fejlődését és változását, teljes mértékben fasiszta rendszerré való átalakulását. Az 1934. máj. 19-én bevezetett nyílt fasiszta diktatúrának sok közös vonása volt a cankovi rendszerrel, de ez sem tudta a tömegeket a maga oldalára állítani. Fejlődésének egy bizonyos szakaszán — 1934–1935-ben — szintén a hadseregre támaszkodott és még nagyobb mértékben függött tőle, mint Cankov rendszere. Ennek ellenére magasabb és érettebb típusú fasiszta hatalom volt és tapasztalatokat szerzett a hazai és az európai fasizmustól.

A 20-as évek elején Dimitrov külön vizsgálta a bolgár fasizmus elméleti koncepcióinak kérdését. Megállapította, hogy a fasiszta vezetők nézeteiben a legfontosabb elemek: a polgári demokrácia tagadása, az erős hatalom szükségességének hirdetése, a parlament szerepének csökkentésére irányuló törekvés. Később, a 30-as években több elméleti tételt vettek át a német és olasz fasizmusból.

A dimitrovi munkák alapján a bolgár fasiszta államrendszer fejlődését két szakaszra lehet bontani: az első korszakban (1923—1931) a fasiszta diktatúra kezdetlegesebb, primitívebb volt, teljesen a kulisszák mögött dolgozott és megőrizte a polgári demokratikus formákat. Ez a rendszer nem bizonyult eléggé hatékonynak és számos bukáshoz vezetett, amelyek között a legsúlyosabb 1931 júniusában volt, amikor hatalomra került a Népi Tömb kormánya. A második szakaszban, 1938 májusáig, a diktatúra már legális lett: teljesen nélkülözötte a burzsoá parlamentet, majd hivatalosan jogilag korlátozta a parlamenti hatalmat. A fasiszta parlamentarizmust az 1937 novemberi választási törvény és számos rendelet és törvény hozta létre, amelyek során a parlament sok funkcióját a minisztertanácsra ruházták át. 1941 után a bolgár fasiszta állam fejlődésére hatással volt a német fasizmus, és az erőtetett „hitlerizálás” folyamatába lépett. Ezért 1941 után nehezen beszélhetünk a fasiszta állam tisztán bolgár „modelljéről”.

A tanulmány ezután kitér Dimitrovnak azokra az írásaira, amelyek a burzsoázia jobb- és baloldalának parlamenti harcaival, valamint a Népi Tömb kormányának jellegével foglalkoznak. A párt akkoriban fasiszta kormányként értékelte, Dimitrov később, 1936-ban azonban már nem tekinti annak, és hasonlóképpen értékelte a párt V. kongresszusán 1948-ban, hozzátéve, hogy ez „komoly áttörést jelentett a fasiszta diktatúra frontján”. A 30-as évek derekáról nincsenek a bolgár fasizmusról szóló írásai. A párt V. kongresszusán azonban kitért erre a kérdésre és pontosan meghatározta a bolgár fasizmus helyzetét 1934—1938 között. A fasizmus problémájához 1943 végén tért vissza. A „Bulgária válsága”, a „Bagrjanov-kormányról”, a „Bulgária megmentő útja” c. cikkeiben rámutatott, hogy az ország súlyos, leküzdhetetlen politikai válságba jutott, amelynek gyökerei az uralkodó körök németbarát politikájában rejlenek. A Bagrjanov-kormányt fasisztának jellemzi, lavirozó politikájának pedig egyetlen célja a burzsoá hatalom megmentése volt.

(*Istoricsezszi Pregled* 1972. 2. szám, 98—108. l.)

K.

P. Avramov:

A kulturális forradalom problémái és periodizációja Bulgáriában

A tanulmány kísérletet tesz arra, hogy áttekintést adjon a kulturális forradalom néhány elméleti kérdéséről, amelyekről az irodalomban vagy nincs egységes álláspont, vagy pedig további elméleti kimunkálást követelnek. Bevezetőként ismerteti a szovjet irodalomban folyó vitát a kulturális forradalom fogalmáról. A vita központi kérdése az, vajon lehet-e a kulturális forradalmat univerzálisan értelmezni, vagyis jelen van-e valamennyi társadalmi forradalomban, vagy pedig csak a kapitalizmusból a szocializmusba, az osztálytársadalomból az osztály nélküli társadalomba való átmenet idején valósul meg. A bolgár irodalomban nem vetődött fel a kulturális forradalom fogalom tág és szűk értelmezésének problémája. Az a néhány szerző, akik mellékesen érintik ezt a kérdést, a tág értelmezés mellett vannak. A fogalom eltérő értelmezése ellenére a nézetekben egy közös vonás is felfedezhető. Egyetértenek abban, hogy a szocialista kulturális forradalom, amelyről Lenin beszélt, lényegét és megvalósítását, valamint szociális következményeit tekintve gyökeresen különbözik azoktól a változásoktól, amelyek azelőtt zajlottak le a szellemi kultúrában. A szocialista kulturális forradalom korábban ismeretlen radikális változást jelent a társadalom szellemi életében. Elváltozás legjellemzőbb sajátossága egy kizskmányoló osztály monopoljellegének megszüntetése a szellemi értékek és általában a szellemi termelés felett, egyben lehetővé teszi, hogy azok hozzáférhetőek legyenek az egész társadalom számára. Ez csak a szocialista forra-

dalom győzelmével, a kizsákmányoló osztályok megszüntetésével és a szocializmus, valamint a kommunizmus felépítésével lehetséges. Minden szociális forradalom, amely egy alacsonyabb társadalmi formából egy magasabb társadalmi formába való átmenetet jelent, forradalmi változást eredményez a társadalmi struktúra mindhárom szférájában — a gazdasági, politikai és szellemi szférában. Ha ez így van, akkor nyilvánvaló, hogy a kulturális forradalom valamennyi szociális forradalom sajátossága.

A szocialista forradalom az ember teljes anyagi és szellemi felszabadításának kezdetét jelenti. Ennek következtében a kultúrában is fokozatosan elveszti osztálytartalmát, osztályfunkcióit és a kommunizmusban az egész társadalom kultúrájává alakul át. A szocialista kulturális forradalommal kapcsolatban a szerző két kérdést vizsgál részletesebben: a kulturális forradalom lényegét és történelmi határait. A szocialista kulturális forradalmat az irodalomban különbözőképpen értelmezik. A szerző szerint ez a kulturális forradalom mindenekelett a szellemi átalakulás rendszerének gyökeres át-szervezését jelenti, amely elválaszthatatlan a szubjektumtól, a szellemi és anyagi értékek alkotójától — az embertől. Lényegesnek tartja a kulturális forradalom „cél”-kategóriájának tisztázását, melyet általában a lényeg szinonimájaként használnak. Az elmúlt társadalmaktól eltérően ugyanis a szocialista forradalom nem ösztönös folyamat, hanem tudatos, szervezett és célirányos társadalmi tevékenység, amelynek saját célja van. Ebben az értelemben a harmonikus személyiség megteremtése a szocialista kulturális forradalom célja, magát a kulturális forradalmat pedig a szellemi élet különböző területein végbemenő olyan folyamatok és változások dinamikus rendszereként lehet meghatározni, amelyek tudatosan és szervezeten irányulnak e cél elérésére. A szocializmusra jellemző folyamatok és feladatok nem realizálhatók mind a szocializmus idején, egy részük a kommunizmus fejlettebb szakaszába való átmenetkor valósul meg. A szocialista kulturális forradalomra jellemző alapvető folyamatok a következők: a legyőzött burzsoá osztály kiváltságainak felszámolása a kultúra területén és olyan átalakítása, hogy anyagi bázisával együtt a néptömegek közkinésévé válják, a kulturális örökség kritikus elsajátítása, a burzsoá ideológia teljes megsemmisítése, a marxizmus—leninizmusnak az egész társadalom ideológiájává való átalakítása, a szocialista értelmiség megteremtése, a fizikai és szellemi munka közötti ellentét leküzdése a város és falu közötti kulturális szinten, a szocialista kultúra és művészet létrehozása, a szocialista erkölcs normáinak megszilárdítása. E folyamatok között egyesek rövidebb, mások hosszabb periódus alatt valósulnak meg. A fejlett szocialista társadalom felépítésekor azonban valamennyi folyamat már megvalósul.

A továbbiakban a tanulmány a Bulgáriában lezajlott kulturális forradalom periodizációját elemzi. Erről a kérdéssel a bolgár szakirodalomban eltérő vélemények vannak. Minden szerző azonban elismeri, hogy a kulturális forradalom kiindulópontját 1944. szeptember 9., a népi demokratikus hatalom létrejötte képezi.

Ez az egyetlen helyes és tudományosan megalapozott nézet. Sokkal bonyolultabb kérdés a kulturális forradalom felső határának meghatározása Bulgáriában. A szakirodalomban ezzel kapcsolatban két koncepció létezik. A szerzők egyik csoportja — Sz. Ganovszki, K. Petrov, részben Al. Obretenov stb. — úgy véli, hogy a kulturális forradalom folytatódni fog a kommunista társadalom fejlettebb szakaszába való átmenetkor is. Egy másik csoport — így Kr. Goranov, P. Avramov, Szt. Mihajlov stb. — olyan véleményen van, hogy a kulturális forradalom felső határa egybeesik a fejlett szocialista társadalom felső határával. Eltérő vélemények vannak továbbá az alszakaszok kérdésében is. Az eltérő álláspontok ismertetése után a szerző kifejti saját erre vonatkozó nézetét. Véleménye szerint a kulturális forradalmat Bulgáriában két nagyobb szakaszra lehet bontani. Az első szakasz a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetet foglalja magában és a szocialista viszonyok teljes győzelmével ér véget Bulgáriá-

ban. A második vagy befejező szakasz, amelyben jelenleg vagyunk, a fejlett szocialista társadalom korszakát foglalja magában. Az első szakaszban a kulturális forradalomra legfőképpen a párt, az állam és a társadalom harca jellemző a kapitalista rendszerből örökölt szellemi termeléssel szemben, a szellemi termelés szocialista rendszerének a szocialista típusú kultúrának létrehozásáért. Ebben a szakaszban a kultúra területén a „ki kit győz le” kérdés a szocializmus javára dőlt el. A kulturális forradalom első szakaszának főbb jellemzőjéről a párt programja adott tudományos elemzést. A szerző a továbbiakban részletesebben elemzi az első szakasz alszakaszainak főbb sajátosságait. A tárgyalt időszakban három nagyobb alszakaszt különböztet meg. Az első alszakasz 1944-től 48-ig, a második 1956-ig, a harmadik a közelmúltig tartott. A második nagy szakasz a fejlett szocialista társadalom építésével kezdődik, jelenleg ebben a szakaszban vagyunk. Ennek legfőbb jellemzője az a körülmény, hogy a kultúra most már saját szocialista alapján fejlődik. A kulturális forradalom fejlődése ebben a szakaszban több irányban valósul meg. Az első irány az oktatási rendszer kiszélesítése és tökéletesítése, a dolgozók képzettségi és kulturális színvonalának növelése. A másik fő irányvonal a tudomány további fejlődése s annak nagyobb mértékű alkalmazása a termelőerők területén.

A harmadik fő irány a művészeti alkotás területén valósul meg. A kulturális forradalom és szocialista kultúra fejlődésének alapvető eszménye és iránya ebben a szakaszban a dolgozók kommunista nevelése, a marxizmus—leninizmus eszméin alapuló világnézetük kialakítása.

(*Istoricus* 1972. 1. szám, 3–32. l.)

K.

Hermann Vahle:

A német parasztháború mint politikai mozgalom a történetírás tükrében

Az 1525-ös parasztháború körüli vita ma sem vesztett aktualitásából. Állandó vitatéma, hogy a mozgalomban résztvevő parasztek és polgárok rendelkeztek-e olyan reális, demokratikus programmal, amelynek a megvalósítása elkerülhetővé tette volna Németország feldarabolódását, vagy pedig éppen ez a mozgalom vezette az anarchiába Németországot. A parasztháborút értékelő történészek állásfoglalását alapvetően konzervatív és nemzetiszocialista vagy demokratikus-szocialista ideológiájuk határozta meg. A szerző ezeket a szempontokat figyelembevéve vizsgálja a parasztháborúval foglalkozó műveket a kezdetektől a legfrissebb feldolgozásokig.

A Göttingában élt *Georg S. Sartorius* írt először részletes monográfiát a parasztháborúról,¹ amellyel — a francia forradalom fenyegető példájának hatása alatt — azt akarta bizonyítani, hogy egy alulról meginduló forradalom Németországban nem vezethet célra, ezért a parasztháborút jelentéktelen, hatástalan zavargásnak minősítette.

A parasztháború tudományos kutatásának kezdete egybeesik a liberalizmus és nacionalizmus eszméjének, valamint a német nemzeti egység megteremtését célzó törekvések megjelenésével. A történelmi tömegmozgalmak iránti érdeklődést fokozta a Napoleon elleni harc és hozzájárult az aktualitáshoz a korabeli agrárreform-vita.

A liberális *F. Fr. Oechsle*² a heilbronni program elemzésére koncentrált, és ennek alapján arra a következtetésre jut, hogy a parasztek nem kívántak radikális változások-

¹ *G. S. Sartorius*: Versuch einer Geschichte des deutschen Bauernkrieges. 1795.

² *F. Fr. Oechsle*: Beiträge zur Geschichte des Bauernkrieges in den schwäbisch-fränkischen Grenzlanden. Heilbronn. 1830.

kat, csak a súlyos feudális terhek könnyítését, az állam és a bíraskodás reformját vették programjukba. Megfelelő vezetők esetén a forradalom elkerülésével a parasztmozgalom hozzájárulhatott volna Németország nemzeti és állami egységének megteremtéséhez.

Oechsle munkájához csak egy forrásválogatás állt rendelkezésére, a Ranke, Bensen és Zimmermann által később feltárt források azonban megmutatták, hogy a parasztháború céljai messze túlhaladták a heilbronni program pontjait.

Ranke szerint³ a parasztháború idején az uralkodó osztály már nem tudta szilárdan kezében tartani a hatalmat, tevékenykedése már nem szolgálta a birodalom érdekeit, ezért az elnyomott nép maga próbálta kezébe venni az irányítást. A parasztháborúban szerinte a politikai célok vallási tényezőkkel egybefonódva jelentkeznek. Nagy elismeréssel ír Ranke a frank parasztsók célkitűzéseiről, akik — szerinte — a birodalom reformokkal történő átalakításának reális programjával léptek fel. Határozottan elítéli azonban a thüringiai eseményeket és különösen Münzert, aki — szerinte — az állam alapját jelentő eszméket támadta, ezért veresége örvendetes a német nép érdekének szempontjából. A helyi hatalmasságok, hercegek joggal verték le a felkelést, mivel ők képviselték Németországban az egyetlen olyan erőt, amelyik alkalmas volt a német nép jövőjének alakítására.

A Ranke-féle konzervatív, elutasító magatartás a birodalom „demokratikus” átalakításának paraszti-polgári programjával szemben meghatározó volt a XIX. század folyamán. A demokrata Wilhelm Zimmermann⁴ sem tudott ezen változtatni. Szerinte a parasztháborúban jelentkezik először a német nemzeti egység gondolata. A parasztháború nemcsak az európai forradalmak kezdetét jelenti, hanem „kicsiben” megjelennek benne azoknak a vívmányai is. A parasztháború részletes programot dolgozott ki Németország egyesítésére és központi irányítására a császár védnöksége alatt. Kiemelkedő személyiségnek tartja Müntzert, akiből azonban hiányzott a hadvezéri képesség, valamint kora is éretlen volt még az ő nagyszabású, messze előretekintő egyéniségének érvényesüléséhez. A bukás egyik legfontosabb okát Zimmermann abban látja, hogy összefonódott a nemzeti egységért és a politikai szabadságért vívott harc, ezért sem a célokban, sem a katonai akcióban nem volt meg az egység az alsóbb nemesség, a városi alsóbb rétegek és a parasztság között. A vereség igen súlyos következményekkel járt, teljesen megszűnt a birodalom egysége, a hatalom helyi hatalmasságok kezébe ment át. A bukás ellenére azonban a későbbi fejlemények számos csírája fedezhető fel a parasztháborúban.

A reformáció és a parasztháború marxista koncepcióját elsőnek Engels dolgozta ki.⁵ Engels elsősorban Zimmermann forrásaira támaszkodott, akinek a művét „dicséretes kivételnek” tartotta a „német idealista történeti művek” között. Rámutatott Engels a vallási—politikai harcok osztályalapjára és Zimmermannhoz hasonlóan ő is párhuzamot von a XVI. századi és a korabeli forradalmi események között. Szerinte ugyanaz a társadalmi osztály profitált az 1525-ös és 1848-as eseményekből: a hercegek, fejedelmek, a feudális arisztokrácia. Lényeges különbség azonban, hogy 1525 helyi jelentőségű német esemény volt, az 1848-as német forradalom pedig az európai fejlődés integráns része. Engels a parasztháborúban teljes élességgel kibontakozó osztályharcot a fejlődő termelőerők és a meghaladott társadalmi viszonyok közti ellentmondás kifejeződésének tekinti. A vallásos lepel alatt anyagi érdekek ütköznek össze. A német nemzet három nagy táborra oszlik: a konzervatív katolikusok (hercegek, gazdag nemesség, főpapság, patríciusok), a polgári reformer lutheránusok (néhány herceg, a polgárság és

³ *L. von Ranke*: Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation. Leipzig. 1873.

⁴ *W. Zimmermann*: Geschichte des grossen Bauernkriegs. Stuttgart. 1856.

⁵ *Fr. Engels*: Der deutsche Bauernkrieg. MEW, Bd. 7. Berlin. 1969.

alsó nemesség tömegei), és a forradalmárok (plebejusok, parasztok) csoportjára. A parasztság csak más rendekkel szövetségben győzhetne, azonban belső egysége sincs meg: mérsékelt (Weigant, Hipler) és radikális (Müntzer, Gaismair) táborra oszlik. Hipler a nemzet progresszív elemeinek átlagát képviselő programjával a modern polgári társadalom felé mutat. A plebejus forradalmár Müntzer ezzel szemben a kialakulóban levő proletariátus képviselője, programja a kommunizmus előfutára. Bukásának oka a gazdasági-társadalmi viszonyok viszonylagos fejletlensége. Hiányzott a mozgalomban résztvevő erők akcióegysége is.

Zimmermann és Engels állásfoglalásának ellenére azonban általános maradt a parasztháború konzervatív megítélése. Johann Edmund Jörg például⁶ nem a parasztok társadalmi-gazdasági és politikai motivációjú elégedetlenségében, hanem a városok kapitalista fejlődésében látta az 1525-ös politikai-társadalmi tömegmozgalom okát.

Nem a parasztság, hanem a lutheri reformáció által befolyásolt városi proletariátus vezette a mozgalmat. A katolikus Johannes Janssen szerint is idilli, patriarchális viszonyok között éltek a parasztok, a mozgalomban résztvevő városi, lovagi és paraszti „proletariátus” célja pedig a társadalom alulról történő átalakítása volt. A katolikus Sváb Szövetség szerencsére megvédte Németországot a „proletariátus” győzelmétől, amely nem reformokat, hanem a politikai és társadalmi viszonyok gyökeres átalakítását tűzte ki célul.

Csak a XIX. század végén jelentkezik újra a parasztháborúnak és célkitűzéseinek pozitív megítélése. Lamprecht⁷ a parasztháborúban egy folyamat kulminációs pontját látja, amely a XII—XIII. századi gazdasági változások következménye és a nemzet megosztásához, „hivalkodó plutokrácia”, valamint „megkárosított proletariátus” kialakulásához vezet. Az elnyomott parasztság és a városi proletariátus mozgalma világosan körülhatárolt programmal lép fel: a végső cél a „fejedelmek nélküli nemzet egységes kormánya”. Rámutat azonban Lamprecht arra is, hogy a frank parasztok túl későn léptek fel a birodalom átalakításának átgondolt programjával — a fejedelmek hatalma addigra már túlságosan megerősödött. A parasztháború bukása évszázadokra megakadályozta az egységes német állam kialakulását.

Nem kétséges tehát, hogy az említett XIX. századi történészek többsége szerint a parasztháború célja a birodalom teljes politikai és társadalmi átalakítása volt. Zimmermann, Engels és Lamprecht a birodalom átalakításának paraszti-polgári koncepciójában a későbbi tartomány-fejedelmi abszolutizmussal ellentétes reális alternatívát lát, noha ugyanakkor hangsúlyozza, hogy ez a „demokratikus” koncepció a XVI. századi fejletlen feltételek miatt hiúsult meg.

A XX. század elején Wilhelm Stolze⁸ azt próbálja bizonyítani (Jörg alapján), hogy a parasztháború nem politikai-társadalmi, hanem egyházi-vallási mozgalom volt — a kezdődő ellenreformáció elleni harc. Koncepciójának egyoldalúságával maga is tisztában volt, ezért egyik későbbi könyvében⁹ arról ír, hogy Müntzer társadalmi-forradalmi elemeket hozott a parasztháborúba, amelyek „teljes zűrzavarba akarták vinni a birodalmat mind egyházi, mind világi téren”; a németek szerencséjére azonban a fejedelmekkel szövetséges lutheri reformáció került ki győztesen a hareból.

Günther Franz¹⁰ próbál napi politikai szempontoktól mentes objektív képet adni

⁶ *J. E. Jörg: Deutschland in der Revolutionsperiode von 1522—1526, Freiburg/Br. 1851.*

⁷ *K. Lamprecht: Deutsche Geschichte. Berlin. 1896. Bd. 5.*

⁸ *W. Stolze: Der deutsche Bauernkrieg. Halle/S. 1907.*

⁹ *Uő.: Der Bauernkrieg und die Reformation. Leipzig. 1926.*

¹⁰ *G. Franz: Der deutsche Bauernkrieg. München/Berlin. 1933.*

a parasztháborúról. A parasztháborút egyértelműen politikai forradalomnak tekinti, amely túlhaladt a vallási-társadalmi kereteken. Ábrázolásában a parasztháborút kiváltó okok között a politikai tényezők háttérbe szorítják a gazdaságiakat. Nem a „falusi szegények” voltak a hangadók, kommunista gondolatok csak elvétve jelentkeztek. A paraszttok a császár védnöksége alatt az „isteni törvénynek” megfelelő államot akartak. Éppen ezért a parasztháború nem lázadás, hanem jogos népfelkelés, amely része a németek egységes birodalomért vívott harcának.

Franzhoz hasonlóan Adolf Waas¹¹ sem a gazdasági célkitűzéseket tekinti elsőrendűnek, szerinte a parasztháború „a paraszttok védekezése volt a fejedelmek és hercegek politikai törekvései ellen”. Hibásnak tartja — bár használja — a parasztháború elnevezést, hiszen nemcsak a parasztság, hanem a városi alsóbb polgárság mozgalmáról is volt itt szó. A két társadalmi csoport közt nem volt éles, elkülönítő határ, a fogyasztékoságok ellenére beszélhetünk a paraszti és polgári rétegek egységes forradalmi frontjáról. A polgári forradalmi irodalom például közvetlen hatással volt a paraszttok vezetőire. Rendkívül nagy jelentőséget tulajdonít Waas a heilbronni parlament tevékenységének, ez volt szerinte az egyetlen kísérlet a német történelemben az államrend gyökeres átalakítására, a középkori maradványok kiküszöbölésére. Hibát követett el a császár, amikor elmulasztotta a lehetőséget egy — a nép túlnyomó részére támaszkodó —, a tartományi fejedelmek hatalmát felszámoló erős, központosított birodalom kialakítására.

Franz-cal és Waas-zal ellentétben Walther Peter Fuchs végeredményben elutasítja a paraszti reformterveket. Nem lehet szerinte az egész országban egységes jellegű mozgalomról beszélni — a feltételek és így a lehetőségek és célok területenként eltértek voltak. Így tehát Fuchs szerint a parasztság nem volt államalkotó erő és különösen nem Müntzer, akinek az elképzelései minden politikai realitást nélkülöztek. 1955-ben megjelent „A reformáció kora” című könyvében Fuchs „a német történelem legnagyobb politikai-társadalmi mozgalmát” egymástól elszigetelt akciók együttesének tekinti, amelynek az volt a célja, hogy megakadályozzák a tartományfejedelmek egységes fellépését, az elnyomás fokozását. A paraszttok így a konzervativizmus képviselőiként jelennek meg, mint a „régí jog” védelmezői. Ezért Fuchs szerint — tekintve a császári hatalom gyengeségét — a tartományi fejedelmek jogosan kerülnek ki győztesen a harcából, mivel egyedül ők a modern állam kialakulását előkészítő integrálódási folyamat elősegítői.

Fr. Lütge¹² a parasztháborúban két „nem középkori mozgalom” összeütközését látja: a tartományfejedelmek hatalmi állam (Machtstaat) kialakítását célzó törekvéseinek és a néptömegek „demokratikus mozgalmának” konfliktusát. Végeredményben jogos a tartományfejedelmek győzelme, mivel a mozgalom által képviselt demokratizálás akadályozta a hatalmi állam kialakulását, anarchiához vezetett volna. Lütge is utal a város és a falu közti erős fluktuációra a XVI. században, tagadja azonban a városi reformeszmék falusi hatását. Franz-cal, Waas-zal és Fuchs-szal egyetértésben szerinte sem egyedül gazdasági okai voltak a parasztháborúnak. Wilhelm Abel kutatásainak¹³ alapján szerinte biztonsággal állíthatjuk azt, hogy a parasztság anyagi helyzete némileg javult a XV. század végén, ezért kizárólag gazdasági tényezőkkel nem indokolható a parasztháború kitörése. A szerző szerint Lütge a marxista felfogással szemben állítja azt, hogy egyedül a gazdasági tényező nem válthat ki ilyen nagy jelentőségű mozgalmat.

¹¹ A. Waas: Die Bauern im Kampf um Gerechtigkeiteit 1300 — 1525. München. 1964

¹² Fr. Lütge: Luthers Eingreifen in den Bauernkrieg in seinen sozialgeschichtlichen Voraussetzungen und Auswirkungen, in: Forschungen zur Sozial- u. Wirtschaftsgeschichte, hg. Fr. Lütge, Bd. 5. Stuttgart. 1963, 112 — 144. 1.

¹³ W. Abel: Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. 2. Aufl. Hamburg/Berlin. 1966.

Az utóbbi időben Heinz Angermeier¹⁴ veti fel azt a kérdést, hogy a parasztháború résztvevőinek államalképzése alternatívát jelentett-e a tartományfejedelmi, kis területekre tagolt állammal szemben. A parasztok célja szerinte központilag irányított erős állam alakítása volt, amely a paraszti érdekeknek megfelelően megteremtette volna a különböző rendek gazdasági és társadalmi egyenlőségét. A centralizált államnak ezt a gondolatát Weingandt reformtervezetében találjuk meg, Müntzer programja ezzel szemben nem használható egy államszervezet kiépítésénél. Noha hangsúlyozza Angermeier a paraszti elképzések realitását, végeredményben arra a következtetésre jut, hogy ezek az „atavisztikus tendenciájú, az őstársadalom visszaállítását” felvázoló gondolatok nem jelentettek megvalósítható alternatívát a tartományfejedelmi állammal szemben. Nem ért egyet a tanulmány szerzője Angermeierrel, utal arra, hogy éppen Waas – akire Angermeier annyit hivatkozik – bizonyítja, hogy mennyire újak, haladók, nem középkorba illők voltak a parasztok elképzései.

Horst Buszello¹⁵ szerint is elsősorban politikai mozgalom volt a parasztháború, de Franz-cal, Lütgével és Waas-zal szemben, inkább Fuchst követve, hangsúlyozza, hogy a parasztháború semmikor és sehol sem tekinthető a birodalom nemzeti egységéért és központosításáért vívott harcnak. Igaz, hogy a parasztok egyik legfontosabb célja a parasztság és a császár közti feudális hatalmak eltörlése volt, ezzel azonban nem a császár hatalmát, hanem saját függetlenségüket akarták növelni. A parasztháború céljai nem lépik túl a helyi önkormányzat elérését, a nemesi és egyházi privilégiumok felszámolását.

A szerző szerint Buszello igen egyoldalúan ítéli meg a parasztok programját, túlhangsúlyozza a bennük levő restaurációs tendenciákat, és így a parasztok a konzervatívizmus, a középkor, a tartományfejedelmek pedig a haladás képviselőiként tűnnek fel. Ez az egyoldalú értelmezés eltakarja azt, hogy az 1525-ös paraszti-polgári mozgalmak igen alkotóak voltak, és csak a tartományfejedelmek fellépése akadályozta meg törekvéseik sikerét.

Nincs tehát hiány vitakérdésekben a parasztháború megítélésével kapcsolatban. Vitatott mindenekelőtt, hogy politikai céljait tekintve konzervatív-restaurációs vagy progresszív-alkotó jellegű volt-e a parasztháború. A jelenlegi nyugat-német történetírásban az előbbi nézet képviselői vannak többségben, ami összefügg a demokratikus célú társadalmi-politikai mozgalmakkal a nyugat-német történetírásban igen elterjedt diszkriminációjával.

Magától értetődő ezzel szemben a marxista történettudomány állásfoglalása, amely egyértelműen pozitívnak tartja a parasztháború politikai célkitűzéseit. Szmirin szovjet történevez¹⁶ a müntzeri tanokat nem egyszerűen paraszti vagy plebejus ideológiaként, hanem egy később kialakuló osztály ideológiájának csiraformájaként ábrázolja. Nem a császárság, hanem egy minden osztálykülönbségtől mentes, oszthatatlan német köztársaság megteremtése volt a parasztháború célja.

Max Steinmetz¹⁷ a néptömegek első próbálkozásáról beszél a nemzeti állam alulról kiinduló felépítésére. Szerinte a fokozódó egyházi és világi kizsákmányolás, valamint a központi hatalom széthullása következtében Németországban igen erős nemzeti érzés

¹⁴ H. Angermeier: Die Vorstellung des „gemeinen Mannes“ von Staat und Reich im deutschen Bauernkrieg. VSWG 53 (1966). 329–343. I.

¹⁵ H. Buszello: Der deutsche Bauernkrieg von 1525 als politische Bewegung, in: Studien zur Europäischen Geschichte. Bd. 8. Hg.: H. Herzfeld, W. Berges, E. Schulin, F. Trautz. Berlin. 1969.

¹⁶ M. M. Szmirin: Die Volksreformation des Thomas Münzer und der grosse Bauernkrieg. Berlin. 1952.

¹⁷ M. Steinmetz: Die frühbürgerliche Revolution in Deutschland (1476–1535) Thesen, in: Sammelband „Die frühbürgerliche Revolution in Deutschland“, Berlin. 1961-

alakult ki. Az a program, amelyet az első proletár elemek képviselője, Müntzer ad, a német nemzeti köztársaság kialakulásának egyik legdöntőbb tényezője. 1963-ban B. Töpfer kritizálta a nemzeti kérdés túlhangsúlyozását, de az ennek nyomán kialakuló vita csak árnyalta az NDK történészeinek egységes véleményét: a reformáció és parasztháború objektív feladata a német nemzeti állam alkotása volt, a parasztok szubjektív célkitűzéseitől függetlenül harcuk ezt a célt szolgálta.

A szerző végül saját véleményét összegezi: a parasztháború paraszti-polgári jellegű programja szerinte pozitív alternatívát jelentett a későbbi tartományfejedelmi abszolutizmussal szemben. Ennek tagadása a parasztháború és a reformáció idején kialakuló tartományfejedelmi rendszer egyoldalú igazolását jelentené.

A tanulmányban, ahogy ez az ismertetésben is tükröződik, a szerző szinte szinonimaként használja a parasztháború — forradalom — tömegmozgalom kifejezéseket, látható következetesség nélkül.

(*Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*. 1972/5. szám, 257—277. l.)

P. A.

Shirley M. Gruner:

Politikai történetírás a restaurációs Franciaországban

Napóleon hatalmának mindenoldalú elismertetésére törekedve 1804-ben elérkezettnek látta az időt arra, hogy egy olyan történelmi művet jelentessenek meg, amelyben Franciaország történetét a legutóbbi eseményekkel immár szerves egységben, a régi és a modern korszakot egységgé ötvözve fejtik ki. A forradalmi táborból nem remélhető vállalkozót a mű megírására, így a megbízást az emigrációból visszatérő *Montlosier* gróf kapta. *Montlosier* 1807-re fejezte be művét, Napóleon azonban csalódott, mert a gróf a történelmi megbékélés helyett Franciaország két kibékíthetetlen pártjának harcát állította műve középpontjába.

1814-ben a Bourbonok szintén demonstrálni akarták, hogy a történelem az ő oldalukon áll, így *Montlosier* könyve hamarosan megjelent és óriási vitát kavart. A vita olyan széleskörű, éles és pártos volt, hogy kétségtől innen számíthatjuk az egész restaurációs történetírás kezdetét.

Montlosier felújította a frankok és gallok harcáról szóló ősi vitát és a francia történelmet e két népfaj harcának ábrázolta. Természetesen az egyik népfaj jogait akarta a másikkal szemben igazolni. Története szerint a két népfaj harca az idők során a nemesek és a harmadik rend harcává alakult át, és erőszakos konfliktushoz vezetett, amelynek megoldása csak az egyik népfaj teljes alávetése lehet.

A frankok, miután elfoglalták Galliát, keveredtek az őslakossággal. A szabad gallok és rómaiak elnyerték a szabad frank státuszát, a többiek pedig szolgák maradtak. Így két különböző életviteli és életfelfogású csoport alakult ki. A társadalom természetesen az erősebb frankok képére formálódott. A kialakult ideális helyzetet a keresztesháborúk zavarták meg. Óriási tömegeknek kellett magadni a szabadságjogokat, holott ezek megőrizték szolgai lelkületüket és szokásaikat. Ez alá is ásta a frank társadalmi struktúráját. Az újonnan felemelkedettek gyűlölték ezt a rendszert mint korábbi alávetettségük jelképét. Egy ideig még egyensúly volt a két nép között. Később a király egyre inkább az új népre támaszkodott, mert sokkal könnyebben tudott bánni velük, mint az ősi jogaikat védelmező frankokkal. Az új emberek többre értékelték a pénzt, az ipart és a kereskedelmet, mint az ősi frank mezőgazdaságot és rablást. A becsületet az ésszel helyettesítették és tudomány címen saját nézeteiket propagálták. Központjaik

a városokban voltak. A társadalom egyre inkább uralmuk alá került. Végül egy sikeres forradalomban magukhoz ragadták az abszolút hatalmat is és elvetették a monarchiát, amely egykor oly hasznosnak bizonyult számukra.

Világos, hogy miért volt elégedetlen Napóleon és miért voltak elégedettek a Bourbonok. A restauráció éppen a haladás kíméletlen elnyomásának igazolását pillantotta meg ebben a képben. A *frank* szó egy időre a szélsőjobb csatakiáltásává vált.

Montlosier könyve egy érdekes faj/osztály-harc elméletet fejtett ki. Bár egyértelműen a nemesség védelmére kelt, felsorakoztatta a harmadik rend történelmi igazolásának elemeit is. A liberális ellenzéknek csak ki kellett sajátítania Montlosier érveit, és ez rövidesen be is következett.

A liberális ellenzéknek két csoportja működött ebben az időben. Charles Comte és Charles Dunoyer, két igen fiatal ember volt a *Le Censeur* című lap kiadója, akik mind Napóleon, mind a Bourbonokat zsarnokoknak tekintették. Népszerűek voltak, de még a XVIII. századi állásponton álltak, így égető szükségük volt egy liberális történelemképre. A másik csoportot lényegében Saint-Simon és titkára, Augustin Thierry képezték.

Napóleon száz napos visszatérése után, melyet a liberálisok is üdvözöltek, a Bourbonok betiltották a *Le Censeur* és Saint-Simon is elvesztette állását. Két év hallgatás következett, de ez a két év elegendő volt az új liberális történelemkép kiérleléséhez. Montlosier tézise, hogy az új emberek hatalmukat és befolyásukat a kereskedelemnek és a kézműiparnak köszönhették, jól összeesengett a liberálisok industrializmusával. Az industrializmus, azaz a társadalom újjászervezése a nagyipar mintájára volt az 1817-ben megjelenő két új lap, Comte és Dunoyer *Le Censeur européen*-je és Saint-Simon és Thierry *L'Industrie*-jének ideológiája.

Az új történelemelméletet először Thierry öntötte formába az *L'Industrie*-ben megjelent *Des Nations* című tanulmányában. Thierry a francia történelmet két élesen elválasztható részre tagolta és a választóvonalat a XII. században jelölte meg. A XII. századot megelőző időkben a katonai tevékenység, a háborúk szabták meg a történelem menetét. A munka a szolgák tevékenysége volt. A döntő változást a városi szabadságjogok általános adományozása eredményezte, amelynek révén a békés ipar, amely a régiék felfogása szerint kívül esett az államon, annak részévé lett. Itt nyílt meg a fejlődés útja a modern ipari társadalom felé. Az ipar szabad tevékenység, tehát szabad intézményeket teremt — vallotta Thierry. A modern értelemben vett alkotmányos kormányzat nem más mint az iparra támaszkodó kormányzat. A francia forradalom ezt akarta megteremteni. Az európai hatalmak koalíciójának katonai beavatkozása ezt a fejlődést csak késleltetheti, de meg nem akadályozhatja.

Charles Comte hasonló gondolatokat fejtegetett a *Le Censeur européen* hasábjain. Comtenál ősi civilizált lakosság és barbár hódítók ellentétéről volt szó. A forradalom nem volt más, mint az iparosok felkelése a paraziták ellen, hogy biztosítsák iparkodásuk eredményeinek szabad élvezetét. Sajnos a katonai réteg nemzetközi összefogással ezúttal még győzedelmeskedett. Comte, éppúgy, mint Thierry, meg volt róla győződve, hogy az új ipari társadalomban nem lesznek többé urak és szolgák. Ezt a gondolatot vitte tovább következő cikkében, a *De l'organisation sociale*-ban. Itt Montlosier visszajára fordított érveit további elméleti kijelentésekkel párosította. Eszerint az embereket szükségleteik irányítják és a társadalom szervezeteit e szükségletek mindenkori kielégítésének eszközei szabják meg. Ha az emberek nem szorulnak rá a rabló háborúkra, akkor nem fogják eltűnni a katonai réteg uralmát sem.

Ezeket a gondolatokat hirdette a *Le Censeur* hasábjain 1820-ig. Ez még nem volt egy érett osztályharc-elmélet, de megfelelő keretet jelentett a továbbgondolásra. Thierry hamarosan átértékelte a *Le Censeur*-höz, amely mögött valószínűleg ekkor még kevésbé Saint-Simonnal való elvi ellentétei, mint inkább személyes vetélkedésük állt. Itt fejlesz-

tette ki fokozatosan a társadalom két osztályra bomlásának elméletét. Kifejtette, hogy minden szolgátság hódításból származik, azaz a barbár kor eredménye. Az új ipari társadalom jellegzetessége a szabadság. Elmélete bizonyítására pl. ilyen eseteket hozott fel: A száz éves háború idején az angol nemesurak több alkalommal is leverték a francia parasztnak lázadását, ami azt bizonyítja, hogy a háború ellenére a nemesek nemzete mindenütt azonos érdekeket képviselt. Ahol persze Thierry nemzetet mondott, ott Montlosier-nál nép, Comtenál pedig az osztály szó állt.

Thierry elméletével ekkor még csak az angol forradalom történetét magyarázta részletebben. Az angol társadalom fejlődését pusztán gazdasági szükségletek eredményének látta, az összes többi jelenség véleménye szerint csupán a gazdasági tendenciák felszíni megjelenése volt. Így Thierry, összhangban a csoport többi tagjával, az osztályharcot egy gazdasági determinizmusra építette. E mögött pedig a gazdasági fejlődésben való feltétlen hit húzódott meg.

Saint-Simon közben új titkárával Auguste Comte-tal folytatta a *L'Industrie*, majd 1818-tól a *L'Organisateur* kiadását. Saint-Simon egyetértett a történelmi fejlődés industrialista ábrázolásával, de több elemet meg akart tartani a felvilágosodás ideológiai racionalizmusából is. Maga a gazdasági fejlődés még nem hoz eredményt — fejtette ki —, ehhez még ki kell dolgozni a fejlődés fogalomrendszerét is. Sőt, számba kell venni az ideológia történetét. A feudalizmus mellett ott állt a pápa és a teológia, az ipar lázadását pedig a tudomány segítette, Ezért Saint-Simon értékelése a francia forradalomról az industrialistákétól eltérő elemet is tartalmazott. Szerinte a forradalom azért sem valósíthatta meg az ipari társadalmat, mert még nem rendelkezett az industrializmus elméletével. Saint-Simonnak ez az álláspontja, hogy a társadalmi fejlődés elképzelhetetlen az azt elősegítő eszmék kidolgozása nélkül, nemcsak hogy eltért, de ellent is mondott az industrializmus alapjainak, miszerint a gazdasági fejlődés automatikusan termeli ki a megfelelő eszméket.

1820-ban Duc de Berry meggyilkolása után újra bevezették a cenzúrát, a *Le Censeur* betiltották, Saint-Simont pedig bíróság elé állították. A kis csoport szétesett. Ugyanakkor azonban Guizot-t kiűzték az államtanácsból, aki ezért pártjával együtt az ellenzékhez csatlakozott. Guizot meg akarta nyerni a liberálisokat, az általuk kidolgozott elméletet pedig hasznosíthatónak találta. Így még abban az évben megjelentetett egy könyvet, amelyben felhasználta és egyben kisajátította a Montlosiertől Saint-Simonig kifejlesztett történelemképet. Dunoyer, Comte és Thierry ezt nem látták szívesen, Saint-Simon pedig egyenesen vulgarizátornak és plagizátornak titulálta Guizot-t. A könyv bemutatta a harmadik rend fejlődését. A harmadik rend hatalma egy ideig a király jóvoltából egyensúlyban volt a nemesek hatalmával. Írt a XVIII. század eseményeiről és a forradalomról, amelyet borzasztó, de jogos harcnak vélt az önkényuralom ellen. Mindezek ellenére kiderül a műből, hogy Guizot nem industrialista, annak szellemi eszköztárát csupán saját politikai céljainak igazolásául használta fel. Guizot meg volt elégedve a Kartával és a hangsúlyt a politikai harcra helyezte. Abból indult ki, hogy az emberek egyenlőtlenek, a társadalom rétegződése elkerülhetetlen, így a forradalom is létrehozta a maga arisztokráciáját. A Gondviselés rendezte úgy, hogy a tömeget felsőbbrendű egyéneknek kell vezetniük. Mindez nem jelenti azt, hogy ezt a művet ne lehessen az osztályharcelmélet kifejtéséi közé sorolni, de az, hogy később Dunoyert és Comte-ot elfeledve Guizot-t és Thierryt minden lényeges megkülönböztetés nélkül, mint a burzsoá osztály történészeit egymás mellé állították, már feltétlenül helytelen.

Az 1820-as év aztán a csoport pályafutásának a végét jelentette. Többen meg voltak fosztva a nyilvános publikálás lehetőségeitől. Comte és Dunoyer 1830 után még fontos tisztségeket töltöttek be és jog- illetve gazdaság-elmélettel foglalkoztak. Saint-Simon lázadó maradt és később az industrializmus ellen is fellázadt. Történész egyedül Thierry maradt. A *Le Censeur*-ben és később a *Le Courrier français*-ben megjelent korai tanulmá-

nyait az 1830. évi forradalom után *Dix ans d'études historiques* címen adta ki. Thierry végső soron mindvégig hű maradt az industrializmushoz. A gyakori romantikus jelző egyáltalán nem a lényegét ragadja meg történetírásában. Végig alapvető elve maradt az elnyomott francia nemzet, azaz a harmadik rend történetének megírása. Guizot, aki utolsónak csatlakozott hozzájuk, elsőnek hagyta el őket. Csupán 1830-ig, amikor is visszatért a politikai életbe, foglalkozott történelemmel. Bár volt, amit megtartott az industrialista alaphól, teljesen átforgalmazta az eredeti eszméket. Nem volt hajlandó elismerni egyetlen osztály győzelmét sem a másik felett, nála az osztályok eszmék hordozói, és az eszme — pl. a képviselői kormány eszméje 1789-ben — ,nem pedig az osztály győzedelmeskedhet csupán.

Ez a néhány év fontos fordulópontra volt a történelemfelfogás fejlődéstörténetében. Érdekes, hogy az egyes résztvevők munkásságát egyenként ugyan feldolgozták, de elfeledtek a korszak felrajzolásáról és arról, hogy az osztályfogalom első történeti kidolgozása egy egész csoport kölcsönhatásban álló szellemi fejlődésének eredménye volt.

(*History and Theory* 1969. 3. szám, 346–366. l.)

H.

Martin Siegel:

Henri Berr és a „Revue de Synthèse Historique”

Az első világháború előtti két évtizedben a francia történetírás jelentős képviselői már úgy érezték, hogy a történettudomány véglegesen elfoglalhatja helyét a tudományok pantheonjában a természettudományok mellett. Egészen másként értékelte azonban a francia történetírást a párizsi filozófusok egy csoportja, akiknek a szószólója Henri Berr volt.

Berr az Ecole normale supérieure-ön tanult filozófiát Emile Botroux-tól, akinek legfőbb filozófiai célkitűzése a tudás egyre növekvő szétforgácsoltsága elleni küzdelem volt. Berr a történettudományra akarta alkalmazni Botroux eszméit. 1890-ben a *La Nouvelle revue*-ben jelent meg egy rövid, de jelentős cikke, amely egy olyan új történettudomány születését adta hírül, amely meg fogja találni helyét a „tudományok hierarchiájában”. Az „új” történettudomány a korábbi „metafizikai” történetfilozófiák jogutódja lesz. Berr leszögezte, hogy nem a szociológiának, hanem a történettudománynak kell a vezető társadalomtudománnyá válnia. Ő és társai elfordultak a tudományoktól, mert úgy látták, hogy nincsenek hatással a mindennapi életproblémák megoldására. Kinyilatkoztatták, hogy a tudománynak szüksége van a filozófiára, hogy a tudomány és a filozófia együttműködése jelenti a progresszív utat a tudományos munka új korszakába, a „Szintetikus szakasz”-ba.

1899-es doktori disszertációjában, amely „A filozófia jövője” hangzatos címet visel, Berr igen részletesen újra kifejtette a programadó gondolatokat. Határozottan leszögezte: a történelem feladata az, hogy megteremtse a tudományosság új szakaszát. Bár bírálta a történetfilozófia Vicotól Hegelig húzó vonalát, mégis úgy tartotta, hogy a korábbi filozófusok jó nyomon indultak el. Eredményeik mégsem kielégítőek, mert nem tudományosak. Berr azt állította, hogy lehetséges egy tudományos történetfilozófia.

Ez a felfogás élesen szembeszállt a francia filozófia empirista és pozitivistá hagyományáival. Berrt nyilvánvalóan befolyásolták a német neo-kantiánusok eredményei. Erre mutat a probléma pozitív megfogalmazása. „Az elme a történelem terméke, a történelem pedig a gondolat konkretizálása” — vallotta Berr. Ennek megfelelően a tudományos történetírás két szakaszból állott. Az első szakasz nem más, mint a múlt történeté-

nek türelmes, minuciózus feltárása a leggondosabb forráskritika segítségével, míg a második szakasz az így létrejött történelem egyesítése a filozófiával. Berr úgy látta, hogy a történettudomány tevékenysége eddig csak az első szakaszra terjedt ki, de a történészek tevékenysége nem volt összehangolva. A kaotikus adattömeget rendszerezni kell. Ezért most a második szakaszt jelentő tevékenységnek különösen kezdeményezőnek kell lennie. Ez vezethet a szintetikus történelemhez, amely egyszerre lesz tudományos és átfogó is.

A kérdés természetesen az maradt, hogy miként lehetséges e programot kivitelezni. Gabriel Monod, a *Revue historique* szerkesztője azonnal reagált Berr 1890-es cikkére. Érdektelennek találta a javaslatokat, mert úgy látta, hogy a diagnózis sokkal inkább a kor filozófiájára, semmint történettudományára vonatkozik. Berr gondolataiban Monod eklekticismust vélt csupán felfedezni.

Henri Berr ezek után 1900-ban folyóiratot alapított, a „*Revue de synthèse historique*”-ot, programjának exakt kifejtésére. Az első számban mindenkit felhívott a közreműködésre, aki fantáziát lát a szintetikus és tudományos történetírásban. Berr, mint sokan a történészek közül is, 1870 után egy reneszánszt látott a francia történettudományban. Az analitikus történetírás is megkezdte a legfontosabb források feltárását. A kérdés az, hogy mi történjék az így nyert információkkal. Berr e tekintetben óriási veszélyt látott a szociológia jelentkezésében, amely a történettudományt saját segédtudományává igyekezett lefokozni. A *Revue* ezért a történészek és szociológusok lapja kívánt lenni, mert a múlt tudományát, de egy kritikai tudományt szeretett volna képviselni. Berr úgy fogalmazott: az emberiség egységének, valódi totalitásának tudománya csak a történettudomány lehet. Hitt abban, hogy kísérlete egyben az egész francia kultúra megújításának kísérlete is lesz. Lelkesedésen túl azonban semmiféle sajátos megoldást nem tudott javasolni.

Lucien Febvre számolt be később arról, milyen lelkesítően hatott rájuk, fiatal történész hallgatókra és kutatókra 1900-ban a *Revue* létrejötte. Berr nem tévedett, mikor úgy ítélte, hogy Franciaországban megérett az igény egy teoretikus igényű és izlésű történettudományra. Bár a leghíresebb történészek, mint pl. Seignobos és Lavissee nem publikáltak a *Revue*-ben, de más nagy nevek, elsősorban filozófusok és szociológusok, mint Lacombe, Durkheim, a német Lamprecht és az olasz Croce szívesen felhasználták az alkalmat, hogy egy szélesebb közönséghez szólhassanak. Berr állandóan fenntartotta a vitakedvet harcos és élehangú recenziók rendszeres közlésével.

A *Revue* elindítása bátor kezdeményezés volt, hiszen Berr bármiféle hivatalos támogatás nélkül lépett a folyóiratok konkurrenciaharcának mezejére. A mögötte felsorakozott mozgalom ezért elhatározta, hogy megostromolják a történelemoktatás fellegráit és kérdőíveket küldenek az egyetemek vezető történészprofesszorainak. Érdekes, hogy az ötlet eredetileg nem Berrtől, hanem a *Revue historique* szerkesztőjétől, Monodtól származik. A kérdések azt tudakolták, hogy a professzorok milyen intézményeket látnának szükségesnek a történelmi diszciplína fellendítésére, mi a véleményük a bölcész és jogi karok szembenállásáról, hogyan tudnák elképzelni a történelmi metodológia oktatását, milyen típusú kollégiumokat tartanak a legjobbnak stb.

A válaszok sajnos kiábrándítóak voltak. Kevesen érezték úgy, hogy válaszolniuk kell. Hat egyetem egyáltalán nem válaszolt. Ennek ellenére több érdekes vélemény került felszínre. Többen elvetették azt a megoldást, hogy a történettudomány úgymond fejlesztése érdekében a specialistákat kiszippantották az egyetemről a tudományos intézetekbe. Sokan üdvözölték az új „integrált” történelem jelentkezését az egyetemeken. Henri Hauser azzal vádolta a bölcész karokat, hogy mellőzik az új társadalomtudományokat és folytatják a történetírás régi „irodalmi” hagyományát. Mások, mint pl. Albert Waddington lyoni professzor védelmükbe vették a politikátörténetet, mondván, hogy a jó politikátörténet egyben gazdaság- és társadalomtörténet is.

Jellemző, hogy a válaszolók a történelmi metodológia oktatását vizsgáló fontos kérdést szinte egyöntetűen ignorálták. Aki egyáltalán válaszolt, az is csak egy rövid bevezető tanfolyam indítására tett javaslatot. Két vezető történész, Hauser és Petit-Dutaillis azt írja, hogy a történelem módszerét néhány előadásban el lehet mondani, megtanulására az egyetlen módszer, ha a hallgatók maguk megpróbálnak írni is.

Kétségtelen, hogy a professzorokból hiányzott a szándék, hogy a történelem elméleti problémáit is tanítsák. Berr így igazolva látta kritikája jogosságát. Látta a metodológia elhanyagolását, amelyből levonhatta a következtetést, hogy a történelmet még nem tudományként, hanem inkább mesterségként oktatják.

1914-ig mégis sok támogatót sikerült mozgalmának szereznie. Látta, hogy sok történészt a filozófiai képzettség hiánya idegeníti el a Revue elgondolásaitól. Ezért szeretett volna egy tudománytörténeti tanszéket szervezni a Collège de France-ban, hogy megszervezhesse irányító tevékenységét. Úgy érezte, készülõ komoly publikációi feljogosítják e tanszék vezetésére. Hogy egy a történetírás problémáinak tanulmányozásával foglalkozó tanszék igénye már megérett a francia tudományos körökben, azt bizonyítja, hogy 1905-ben létrehozták a tanszéket. De vezetését nem Berr, hanem Gabriel Monod kapta meg. Berr tehát tevékenységét ezután is csak folyóiratánál folytathatta. Ez a tevékenység azonban döntõ jelentőségû a huszadik századi francia kultúra számára. Berr koncepciója egy független, új utat nyitott a francia történetírás számára a német modell-lel szemben. Lucien Febvre és Marc Bloch mellett és elõtt Henri Berr adott alapot a mai francia történetírás számára is.

(*History and Theory* 1970. 3. szám 322—334. l.)

H.

*

A külföldi folyóiratszemlét írták: B. B. (Bellér Béla), H. (Hont István), Gy. (Sz. Gyivicsán Mária), J. (Jemnitz János), J. G. (Jeszenszky Géza), K. (Krisztov Lazo), M. (Menyhárt Lajos), N. (Niederhauser Emil) és P. A. (Pók Attila).

KUTATÁSI BESZÁMOLÓK

L. Nagy Zsuzsa:

Jászi Oszkár amerikai hagyatékáról

Jászi Oszkár 1919. május 1-én emigrált Bécsbe, majd egy 1923–1924-ben tett hosszabb amerikai utazást és tartózkodást követően 1925 szeptemberétől az Egyesült Államokban telepedett meg, ahol az Ohio állambeli Oberlin College professzora lett a *political sciences* tanszéken. Kisebb-nagyobb utazásoktól eltekintve az Egyesült Államok, Oberlin lett az otthona, amelyet nyugdíjazása után (1942) sem hagyott el. Amerikában halt meg 1957. február 13-án.

Jászi úgy rendelkezett, hogy irathagyatékát az Oberlin College Könyvtárában helyezték el s kikötötte, hogy a hagyatékot csak halála után tizenöt évvel nyithatják meg a kutatók előtt. A hagyaték gondozására felkért kurátorok s a könyvtár ennek megfelelően járt el. Utóbb azonban (1972-ben) az egész hatalmas iratgyűjteményt Oberlinből New Yorkba, a Columbia Egyetem Könyvtárába szállították, hogy könnyebben hozzáférhetővé tegyék a kutatók előtt.

Magam abban a rendkívül szerencsés helyzetben voltam, hogy elsőként nézhettem át *teljes egészében* Jászi Oszkár hagyatékát, amely új helyén 1973 januárjában vált kutathatóvá. Ez az iratgyűjtemény terjedelmében oly nagy, tartalmában oly gazdag és jelentős, hogy az új- és legújabb korral foglalkozó minden kutató érdeklődésére számot tarthat.

A Jászi-hagyaték az 1919 januárjától 1957 februárjáig terjedő időszakot öleli át. Több tízezer levelet, iratot, valamint kéziratokat, előadás szövegeket, Jászi Oszkár 1919 januárjától 1955 végéig vezetett naplóját, családi levelezését, második feleségének több száz oldalas memoárját, fotogyűjteményt foglal magába. Az iratok, levelek részben magyar és német, részben angol nyelvűek.

A hagyaték a Columbia Egyetem Butler Könyvtárának kéziratolvasótermében kutatható minden korlátozás nélkül. Élő személyekre vonatkozó idézetek azonban csak George vagy Andrew Jászi engedélyével használhatók fel.

Amikor 1973 februárjában hozzákezdtem az anyag átnézéséhez, az még abban az állapotában volt, ahogyan Oberlin Collegeban elhelyezték, vagyis szinte teljes egészében rendezetlenül. Így a kutatásnak megvolt az a varázsa, hogy magam nyithattam fel több száz, évtizedek óta borítékban heverő levelet, de egyben megvolt az a hátránya is, hogy a munkával lassan haladtam s az anyag áttekintése elég nehéz volt. A levelezés egy része viszonylagos kronológiai rendben, bár baráti-politikai és családi-magán leveleket keverve került dobozba; egy tekintélyes hányada viszont a rendezettségnek ezt a fokát sem érte el, gyakran félrevezető főcímek alatt volt elhelyezve, s így az olvasást 1956-tal egy alkalommal már befejezve, ismét 1919-hez kellett visszakanyarodnom.

Az azóta eltelt időben a kéziratár már megkezdte az iratok rendezését. Magam azonban roppant hálás voltam, hogy e munkával nem késleltették kutatásaimat, s így a rendelkezésemre álló viszonylag korlátozott időt teljes mértékben kihasználhattam.

A levelezés mindenekelőtt a Jászihoz érkezett leveleket tartalmazza, de a 20-as évek második felétől kezdve Jászi véglegesen áttért a gépírásra, s ettől kezdve jórészt megőrizte a küldött, az általa írt levelek másolatait is. A politikai-baráti levelek, amelyek Bécsbe illetve Oberlinbe érkeztek s onnan mentek, átfogják szinte egész Európát s részben az Egyesült Államokat is. Megtalálhatók itt Jászainak és Lesznai Annának, majd második feleségének, Rechának, két fiának s a család más tagjainak levelei, illetve a válaszköz egy része. Külön dobozban őrzik Andrew O. Jászi levelezésének egy részét is.

Lehetetlen felsorolni mindazok nevét, akikkel Jászi tartósan vagy időközönként levelezésben állt. A hagyaték alapján azonban nem kétséges, hogy oberlini visszavonultságában is centrális alakja maradt a hazai polgári radikális csoportnak, az októbrista emigrációnak. Tanácsát, véleményét, szellemi és anyagi segítségét sokkal többen igényelték, mint azt korábban általában feltételeztük.

A magyarországi szinte állandó levelező partnerek között van Madzsar József és felesége, Jászi Alice, Csécsy Imre, Braun Róbert, Vámbéry Ruzstem, Nagy Vince, Vámos Henrik, Halasi Béla, Méray-Horváth Károly és mások. E levelezést csak a világpolitika viharai — vagy a partnerek halála — akasztotta meg. Az említett és említetlenül hagyott állandó vagy időleges levélírók mellett Pikler Gyula, Komlós Aladár, de Giesswein Sándor is megkeresték soraikkal Jászit. A magyarországi levelezésnek a két háború közötti időre eső része a gazdagabb mind mennyiségében, mind tartalmában.

Az emigráns levélírók sorának élén — az ismeretes, éveken át tartó elhidegülés ellenére — Károlyi Mihály és Károlyi Mihályné áll. Mellettük ott vannak Szende Pál, Rónai Zoltán, Menczer Béla, Dániel Arnold, Linder Béla, Halász Miklós, Kernstok Károly, Kéri Pál, Fényes László, Polányi Károly, Bölöni György, Göndör Ferenc, Hock János, Diener-Dénes József, Bíró Lajos, Böhm Vilmos és még sokan mások.

Rendszeresen érkeztek levelek Jászihoz a Magyarországgal szomszédos országokból is: Farkas Gejzától (Jugoszlávia), Maléter Istvántól, Sas Andortól (Csehszlovákia), Jakab Ernőtől (Románia) stb.

A hosszú évtizedek során, melyeket a Jászi-hagyaték átfog, a levélírók „státusa” változott: a magyarországiak egy része emigráns lett, míg az emigránsok közül többen hazatértek. A nevek egymásutánjával, amennyire azt egyáltalában lehetett, a levelezés intenzitását, de egyben a levélírók körét is szerettem volna érzékeltetni.

Jászi levelezése — nem szólva most a magántermészetű levelekről — kiterjed egyetemi oktatói, valamint írói-publikációs működésére is. Megtalálhatók a hagyatékban azokkal a nemzetközi híró és tekintélyű személyiségekkel váltott sorai, akikkel a fasizmussal szembeni állásfoglalása, a dunai népek összebékítésének koncepciója hozta össze: André Barbusse, Thomas Mann, Gaetano Salvemini, Theodor Dreiser, Franz Oppenheimer, Albert Einstein, Eduard Beneš, Milan Hodža stb.

A nevek önmagukban is jelzik-sejtetik a levelezés tartalmát, amely a magyarországi politikai viszonyok, a baloldali ellenzék helyzete mellett magában foglalja az emigráció legjelentősebb problémáit, az egyes csoportok és

személyek közötti különbségeket és ellentéteket. Ezek közül csupán csak jelzéseként tesztek említést néhányról, mert mind Jászi tevékenységének és szerepének megvilágítása, mind a levelezésből kitűnő problémák elemzése önálló feladat.

A korai levelek egyik legérdekesebb problémaköre a magyarországi ellenforradalom berendezkedése, a konszolidáció s az ellenzék, beleértve a szociáldemokráciát is, magatartása. Jászi 1919 szeptemberétől rendszeresen kapott tájékoztatást, elsősorban Madzsartól és Braun Róberttől, illetve Károlyitól a magyarországi helyzetről, valamint azokról a tervekről, elképzelésekről, amelyek a konszolidáció demokratikus lehetőségeire vonatkoztak. A hozzáírt levelek nem hagynak kétséget afelől, hogy Jászinak fontos szerepe volt minden lépés kidolgozásában és megtételében.

Károlyi Prágából 1919. szeptember 18-án arra kérte Jászit: „Beszéljél Garamival és a Socikkal (sic) abban az irányban, hogy legyenek erősek és ne adják *olcsón*, mert ha kitartanak, az ölükbe hull a játszma.”¹ (Az ilyen és hasonló tartalmú levelek, mint arra még később is utalni fogok, kutatásaim idején s az anyag rendezetlensége miatt a „Family Correspondence” feliratú dobozban voltak.) Madzsar viszont Sir George Clerk-nél való közbenjárást sürget: „Nagyon jó volna, ha a magad szempontját ki tudnád fejteni Clark (sic) előtt egy memorandumban. Friedrich óriási apparátust mozgósít, hogy úgy tüntesse fel, mintha ők volnának az egyedül lehetségesek.” (1919. október 17-i levél.) Jászi azt is megpróbálja, hogy Seton-Watson révén, akivel szinte állandó levelezésben áll, nyerje meg az angol politikát a magyarországi konszolidáció polgári demokratikus programjának. (Lásd például Seton-Watson levelét Jászihoz 1919. november 20-án.)

A Jászihoz írt levelekből kibontható Károlyi Mihály elképzelése az emigráció megszervezésére, remény a környező országoktól, elsősorban Csehszlovákiától és Jugoszláviától nyerhető segítségét illetően. (Károlyi, Hock János, Linder Béla és mások levelei Jászihoz 1919—1920-ból.) Hasonlóan követhető Károlyi prágai és jugoszláviai tárgyalásainak alakulása is.

Figyelemre méltónak tartom, hogy már e korai levelek kifejezésre juttatják az októbristák, valamint a Jászi és Károlyi közötti ellentéteket. (A Károlyi—Jászi viszony alakulása az évtizedeket átölelő levelezés egyik legérdekesebb vonulata.) 1920. május 14-i levelében Károlyi például arról ír Jászinak, hogy személyes találkozás révén kellene tisztázniok a közöttük levő ellentéteket, mivel azok az emigráció egészét érintik. „Mint legsúlyosabb akadályt az emigráció megszervezésénél — írja — az én állásfoglalásomat hozod elő. Ezt, amint mondod, sem ti, sem a baloldali szocik (sic) nem vállalhatjátok. Szerintetek az emigrációt *kizárólag* a Nyugat felé lehet és kell megszervezni.” Ezzel szemben „ma is az a nézetem, hogy egy *kizáróan* Nyugat felé orientálódó emigrációs politika lehetetlen”.

A korai levélanyagnak a prágai és jugoszláviai tárgyalások mellett másik érdekessége, amely szintén a „Family Correspondence” felirat alatt húzódott meg akkor, a Károlyi Mihály és a Berinkey-kormány lemondását megvilágító, Bécsben megjelent ismert Károlyi-cikk keletkezésére vonatkozik. 1919 augusztusából több fogalmazási vázlat, javított kézirat-variáció található Jászi hagyatékában, majd végül egy kilenc gépelt oldal terjedelmű szöveg, amelyet Jászi írt. Ezt küldte el, az egész szöveget megvitatva Szende Pállal, egy augusztus-

¹ Az idézetekben előforduló kiemelések — itt és később is — eredetiek.

tus 18-i levél kíséretében Károlyinak. A szöveg-tervezetre 1919. július 15-i dátumot írt, s Károlyit arra kérte, a cikk antedatálásán ne változtasson. Károlyi, aki választát Jászi eredeti levelének hátoldalára, szokása szerint, tintaceruzával írta meg, szemmel láthatólag semmiféle változást nem eszközölt a szövegen, s így írt Jászinak: „Kedves Barátom, A cikk kitűnő, nagyon köszönöm szíves közreműködésedet . . . Az Isten áldjon meg, megtanultalak becsülni és szeretni, mint embert és barátot . . .”

A Bécsi Magyar Újság szerkesztése, tartalmi munkája, pénzügyi gondjai és megmentésének kísérlete 1921 végétől kezdve rendszeresen visszatérő témája a leveleknek, összekapcsolódva a már említett jugoszláviai kombinációkkal valamint a Benešhez fűzött remények meghiúsulásával. Jászi, Madzsar, Hock János, Szende Pál 1922. május 1-i közös állásfoglalásban szögezték le, hogy „a Bécsi Magyar Újság nélkül teljes lehetetlenség úgy emigrációs, mint külügyi politikánkat folytatni . . . Lap nélkül egész politikánk megsemmisült.” Ez a meggyőződés vezet, legalábbis részben, a jugoszláviai pénzügyi tárgyalásokhoz, amelyekről Jászit Károlyi és Linder 1923-as levelei részletesen informálják.

Ennek az időszaknak a leveleiből kitűnik a kommunista mozgalomhoz való viszony tekintetében is kieleződő ellentét Károlyi és az októbristák között, az eltávolodás, szakítás Linder csoportja, valamint a Károlyi—Jászi csoport között.

Igen sok értékes részlettel, új mozzanattal gazdagítja a Jászi-hagyaték azt a képünket, amelyet az emigráció 1923—24-es erőfeszítéseiről kialakítottunk. 1923—1924-ben az emigráció a Bethlen-kormány kölcsöntárgyalásait megpróbálta a demokrácia helyzetének megerősítésére kihasználni. Jászinak az Egyesült Államokban megtartott előadáskörútja 1923-ban, amely egyben kivándorlásának előkészítése is volt, a legszorosabban összefüggött ezzel. Az 1923-as levelezés szinte központi kérdése: megmenti-e az antant és a kisantant a Horthy-rendszert?

Saját előadókörútjának célját, tárgyát így mutatta be Jászi V. Kralicek chicagói professzorhoz angolul írt 1923. október 6-i levelében: „A munka, amelybe belekezdtem, a legnehezebb, mivel Apponyi gróf ezzel egy időben fejt ki Habsburg-barát és reakciós tevékenységét, élvezve a régimódi diplomácia, az ezekben az államokban élő feudális arisztokrácia, a zsidó nagykapitalizmus határozott támogatását, amely a jelenlegi rendszer fenntartásában pénzügyileg érdekelt, nem különben a jezsuitákét, akik aggódnak a róm. kath. egyház magyarországi nagybirtokaiért, amelyeket a demokrácia eljövetele fenyeget.”²

Noha Jászinak s levelező partnereinek illúziói nem, csupán bizonyos reményei voltak, mégis keserű hangon bírálják a Népszövetség hatalmait. Károlyi 1924. április 4-én ezt írta Jászinak: „A Labour Party és a Népek Szövetségének sikerült a dögledező reakciót Magyarországon mégegyszer megmenteni.”

² „The work I have undertaken is the more difficult as Count Apponyi is carrying on simultaneously a Habsburgist and reactionary public activity solidly backed by the old fashioned diplomacy, the feudal aristocracy living in these states, the big Jewish capitalism, interested in a financial way in the upholding of the present regime and by the Jesuits who are anxious about the large estates of the Roman Catholic Church in Hungary, which would be menaced by the advent of democracy.”

Jászi, aki akkor már az Egyesült Államokban élt, a frank-botrányról s annak körülményeiről, a hazai politikai helyzetről pontos tájékoztatást kapott, amely nemcsak a kezdetben felcsillanó reményt juttatta kifejezésre, hogy ti. az ellenforradalmi rendszer kénytelen lesz átadni helyét egy demokratikus vagy legalábbis liberális kormányzatnak, hanem a polgári ellenzék gyengeségére, tehetetlenségére, megalkuvására vonatkozó éles bírálatot is. Utóbiból elsősorban Vázsonyinak és részben a Kossuth-pártnak jutott ki.

Braun Róbert még 1926. február 13-án azt írta Jászinak: „A politikai atmoszféra nagyon nyomasztó, de lehet, hogy közelebb állunk a kurzus bukásához, mint gondoljuk.” Vámbéry Rusztem ugyanakkor (1926. február 11.) azt hangsúlyozta, hogy *csak* belülről nem lehet megbuktatni a rendszert. „A t. külföld pedig tovább is örül annak, hogy a rothadás tart, minthogy a ragályozás (sic) veszélyét, a bajor, osztrák, magyar, román és olasz fasizmus kapcsolatait nem tudják vagy nem akarják felismerni.” Jászi a New York Times szerkesztőségének fejtette ki (1926. január 8.): „Csupán azt szeretném hangsúlyozni e felvilágosult közvélemény előtt, hogy a magyarországi események, az ország pénzügyi rekonstrukciója ellenére, világosan bizonyítják fő tézisem abszolút igazságát és helyességét: a régi feudális rendszer újjáteremtésének bázisán lehetetlen egyensúlyt teremteni Közép-Európában és a dunai kérdés csak egy demokratikus magyar köztársasággal valamint a feudális nagybirtokok felosztásával oldható meg.”³

Rónai Zoltán, ekkor még Bécsből, beszámolt Jászinak egy, az egész emigrációt egységesen mozgósító akció tervéről, amellyel a frank-ügyben kívántak állást foglalni, de jelezte azt is, hogy Károlyival erre vonatkozóan szintén ellentétbe jutottak (1926. január 22.).

A Jászihoz érkező levelekből kitapintható, hogyan szorul háttérbe, belső emigrációba a 30-as évektől kezdve az októbristák hazai csoportja, a polgári radikálisok maradéka. Jászival való kapcsolatuk azonban, egészen 1941-ig, amikor a háború félbeszakítja a levelezést, mindvégig megmarad, majd 1945 után bizonyos fokig ismét helyreáll.

A polgári radikális, októbrista szervezetek, sajtóorgánumok tevékenységében Jászi véleménye, álláspontja mindvégig döntő maradt. A magyarországi levelezésnek egyik legállandóbb témája a Világ, a Századunk (s részben a Magyar Hírlap, a Szép Szó) szerkesztésével, a Társadalomtudományi Társaság Szabadiskolájának újjászervezésével, előadásaival kapcsolatos. A levelezőpartnerek alapján véve ebből a körből kerülnek ki. Jászitól rendszeresen kértek tanácsot, a legaprólékosabban informálták minden személyi, technikai, pénzügyi, szerkesztési-elvi kérdésről s már 1919-től kezdve kértek és közöltek Jászitól cikkeket név nélkül vagy álnéven. Braun Róbert, Czákó Ambrus, Halasi Béla, Vámbéry Rusztem, Supka Géza, Fischer Ödön, Madzsar József, Gönczi Jenő, Varró István és mások levelei az októbrista ellenzék, a polgári radikális értelmiség történetéhez olyan adalékot nyújtanak, amely máshonnan egyszerűen nem pótolható.

³ „I would only emphasize before this enlightened public opinion that the recent developments in Hungary, in spite of the budgetary reconstruction of the country, clearly demonstrate that my main thesis was absolutely true and correct; on the basis of the reestablishment of the old feudal regime no workable equilibrium is possible in Central Europe and the Danubian question can only be solved by a Hungarian democratic republic and the dismemberment of the large feudal estates . . .”

Baracs Károly rendszeresen informálta Jászit a szabadkőművesség helyzetéről, összejöveteleiről; Balassa József többször felkereste még Bécsben. Az információk mellett tanácsot, véleményt kértek tőle.⁴

A levelek jellegzetessége az is, hogy mind a hazaiak, mind az emigrációban élők szükségesnek érzik álláspontjuk kifejtését és megvédését Jászi előtt, az esetben is, sőt, akkor különösen, ha nézeteltérések merülnek fel közöttük. Mindez kitűnik a Világra, a Századunkra stb. vonatkozó levelekből vagy igen jellegzetesen Nagy Vince 1935. május 19-i igen hosszú beszámolójából, amely az 1935-ös választások kapcsán igyekszik Jászi előtt igazolni a Kossuth-párt és Bajcsy-Zsilinszky Endre csoportjának fúzióját.

A képet az teszi mindvégig teljessé, egyben sajátos portrékat is adva, hogy egy-egy problémáról egyidejűleg több személy ír Jászinak. A beszámolók így nemcsak a kérdéses ügyeket, hanem íróikat is jellemzik. Tagadhatatlanul érdekes olvasmány, amikor a két különböző nézetet valló levél egyszerre kerül a kutató kezébe; a nagy ügyek mellett az emberi gyengeségek is előkerülnek.

Itt említem meg, hogy a 30-as évekből származó levelek között ritka értéket és érdekességet képviselve megtalálható Madzsar Józsefnek egy-két Moszkvából Oberlinbe küldött levele.

A levelek postabélyegzője önmagában véve is megmutatja, milyen mozgást és változást kényszerített az emigrációra a 30-as évek dereka, hogyan s hova kényszerül tovább vándorolni a Bécsben vagy Németországban élők táborá. Az ausztriai leveleket (Dániel Arnold, Rónai Zoltán stb.) egy ideig csehszlovákiai majd belgiumi, franciaországi, angliai levelek váltják fel. Hitler hatalomrajutását követően, majd különösen 1938–1939-től kezdve Jászi nemcsak a fasizmus elleni fellépést szorgalmazza a maga módján, hanem minden tőle telhetőt megtesz, hogy az októbrista emigráció új otthonot találjon, megélhetését biztosíthassa. Anyagi téren Jászira, noha lehetőségei korlátozottak voltak, mindig számíthattak. A levelezésből kitűnik, hogy sokan (Fényes László, Dániel Arnold és mások) évtizedeken át élvezték, gyakran nem is tudva róla, Jászi anyagi támogatását.

A 30-as évek közepétől a korábbinál élesebb formában merülnek fel az elvi-politikai problémák és ellentétek, mindenekelőtt a fasizmus, a diktatúra, a bőlsevizmus kérdésköre. E bonyolult és összetett kérdéskör elemzésébe, Jászinál való jelentkezésének mélyebb vizsgálatába itt nem mélyedhetek el. Jászi a polgári demokrácia ideáljához ragaszkodva fordult szembe minden attól különböző rendszerrel, és egyenlőségjelet téve közéjük, ítélte el a fasizmust és a kommunizmust.

⁴ Baracs Károly 1928. december 10-i levele jó példa erre: „Elutazásom előtti este összejövetelt tartottunk, amelynek során baráti körünkbe felvettük dr. Kemény György, dr. Braun Róbert és Szimonidesz Lajos jó embereinket. A »Martinovics« persze, mint olyan, nem tarthat munkát s így nincsen ez idő szerint mód rá, hogy új embereket »in optima forma« felvegyünk. Hosszas habozás után mégis úgy határoztunk, hogy baráti körünket időről-időre felfrissítjük értékes elemekkel, hogy a folytonosságot megőrizzük s egyre gyérülő soraink végképp ki ne pusztuljanak. Azt hiszem, helyeselni fogod úgy ebben, mint in concreto elhatározásunkat. Hiszen mind a három hívünk csatlakozása értékes gyarapodást jelent számunkra.

A felvételi beszédet, barátaink bizalmából, én intéztem hozzájuk, megemlékezve a távollévókról, elsősorban Rólád, mint akit irányeszmeink tekintetében még mindig mesterünknek, vezérünknek tekintünk.”

1938—1939-től kezdve, ameddig a viszonyok engedték, magyarországi „állandó levelező” már csupán Csécsy Imre volt. Levélváltásaik a faji törvények, a sajtókorlátozás következményeivel, a Századunk megrendült helyzetével, az ellenzék kilátástalannak tűnő küzdelmével foglalkozik. Jászi 1939. május 13-án azt ajánlja Csécsynek, hogy néhány esztendőre vonuljon vissza, a lapot adja fel, mert becsületesen, nyíltan írni úgysem lehet.

Az 1941-et követő néhány év levelezését a háború teremtette új viszonyok uralják. Ez egyfelől az európai menekültek amerikai befogadásának támogatását, siettetését jelenti Jászi számára, másfelől előtérbe állítja az emigrációnak, mint politikai szervezetnek a feladatait és lehetőségeit.

Jászi meg volt győződve a maga és generációja, az októbrista emigráció felelősségéről a háború utáni magyar demokrácia előkészítéséért. Ugyanakkor, mint ezt több alkalommal, először már 1940-ben kifejtette, az új magyar demokráciát már nem nekik, hanem új embereknek kell megteremteniök, — változatlanul kitartva az októberi program és a dunai konföderáció terve mellett. Egyik első summázata erre vonatkozó elképzelésének a Fényes Lászlóhoz 1940. január 8-án írt levelében található: „Hogy a jövőt csakis az októberi politika felújítása készíthetné elő — tehát kisparszt politika és a nemzetiségi önkormányzatok rendszere — ez is nyilvánvaló . . . Ámde Veled szemben azt hiszem, hogy az új októberi tézisnek *odahaza* kell megszületni . . . Az októberi emigráció részben meghalt, részben elaggott, részben bolsevizálódott. Még egy vezető bizottságot sem tudnánk összeállítani . . . És egyet ne felejtünk el: a magyar emigráció nem játszhatja sem a cseh, sem a lengyel szerepét. Egyszerűen, mivel ez az emigráció nem létezik többé.”

Az utolsó mondat ellenére Jászi ettől kezdve a legnagyobb energiával igyekezett összehozni a demokratikus emigrációt, megteremteni az összeköttetést és helyreállítani az együttműködést Károlyi Mihállyal.

Jászi levelezése bőséges betekintést nyújt az angliai emigráció tevékenységébe, s igen jól hasznosítható az Amerikában működő csoportok, szervezetek történetére. Ebbe a sokrétű és bonyolult kérdéskomplexumba tartozik bele például Eckhardt Tibor missziója és annak hatása a demokratikus emigrációra.

A levelezésből úgy tűnik, hogy Eckhardt Tibor megjelenése az Egyesült Államokban meggyorsította Károlyi és Jászi közeledését, általában a magyar emigráció demokratikus szervezeteinek megalakítását, megerősítését. 1941. október 3-án Jászi Dániel Arnoldot a következőkről értesíti: „Eckhardt, a Horthy-banda delegátusa ellen megszerveztük a Demokratikus Magyarok Amerikai Szövetségét abból a célból, hogy meggyőzzük az angolszász és az amerikai közvéleményt, miszerint a magyarországi feudális rendszer felszámolása nélkül egy európai rekonstrukció lehetetlen.”⁵

Jászinak és körének minden tevékenysége arra irányult, hogy Eckhardtot leleplezze, lejárássa és elszigetelje. (Jászi és Lónyay Károly gróf, E. Beneš és mások levélváltása, Jászi levelei amerikai újságok szerkesztőségeihez, különböző amerikai és angol politikai személyekhez stb.) Mintegy fél év alatt sikerült is elérni, hogy a State Department feladja Eckhardt-tal kapcsolatos

⁵ „Against Eckhardt, the delegate of the Horthy crowd, we organised an American Federation of Democratic Hungarians in order to convince Anglo-Saxon public opinion and American public opinion that without the liquidation of the Hungarian feudal system, there is no possibility of an European reconstruction.”

elképzeléseit. Ennek ellenére Eckhardt személye és a hozzá való viszony számos probléma, nézeteltérés forrása lett és maradt a demokratikus emigráción belül is.

Az „American Federation of Democratic Hungarians” története a levelezés alapján is igen érdekesen bontakozik ki, s nemcsak a benne résztvevő személyek (Jászi, Fényes, Czakó, Moholy-Nagy, Lengyel Emil stb.), hanem a vele összefüggő problémák miatt is, amelyek az említetteken túl az Egyesült Államok különböző politikai köreinek (így a State Departmentnek) a magatartását is érintik.

1942-től Jászi leveleiben állandóan visszatérő témává válik, amit Hugo R. Ronynak, az „American Federation of Democratic Hungarians” egyik vezetőjének kifejtett 1942. július 5-én, hogy ti. „egyre világosabb, hogy Károlyi nélkül nem lehet mozgalmat csinálni”. Ennek megfelelően nemcsak Károlyival igyekezett együttműködni, hanem környezetét is ebben az irányban befolyásolta.

Jászinak a Szovjetunióra, a szovjet rendszerre vonatkozó alapfelfogásában nem következett be változás, de a háború idején bizonyos mértékig a realitásokhoz igazította gyakorlati lépéseit és felfogását. „Naiv dolog azt hinni — írta Ignac Schultznak 1943. augusztus 3-án —, hogy Stalin nélkül vagy ellenére fog lehetni rendet csinálni Európában és hogy szövetségünket Roosevelt és Hull fognák beiktatni.” Ugyanakkor azonban azt is kifejtette: „Nekünk dunai népeknek az a feladatunk, hogy hidat kovácsoljunk a nyugati demokrácia és amaz új világ között, mely Oroszországban van kialakulóban.” (Fényes Lászlónak 1943. február 4-én.)

Jászi megkísérelte az együttműködés kialakítását a csehszlovák, román, jugoszláv, olasz stb. antifasiszta emigráns csoportokkal s legfőként ezen országok politikusaival próbált megállapodásra jutni, beleértve bizonyos kisebb határkorrekciókra vonatkozó előzetes hozzájárulást is. (Lásd például Jászi leveleit Max Ascolihoz, Louis Adamichoz, J. J. Zmrhalhoz, Borgesehez, Benešhez 1943 folyamán.) A levelezésnek e része feltárja a különböző emigráns csoportok helyzetében meglévő eredendő különbségeket, a háború során bekövetkezett változásokat, s egyben Jászi csalódását is, mindenekelőtt egy csehszlovák—magyar (Beneš—Károlyi—Jászi) együttműködés lehetőségében.

Az 1945 utáni magyarországi illetve Magyarországgal kapcsolatos levelezési anyag lényegesen kevesebb, mint a korábbi évtizedeké. Ennek ellenére Beneš, Böhm, Csécsy, Varró Imre, Károlyi Mihály levelei, Jászinak és a washingtoni magyar követségnek a kapcsolata a kérdések egész sorára terjed ki, a Jászi—Károlyi viszony alakulásától kezdve a „Free Europe” és a Látóhatár c. folyóirat tevékenységéig.

A hagyaték zömét kitevő levelek mellett terjedelmében sem lebecsülendő *Jászi naplója*. A napló kemény fedelű füzetekből áll, amelyek lapjait Jászi maga számozta meg, nem egyszer pótlapokat ragasztott be s általában véve naponta vezette váltakozó hosszúságú feljegzéseit.

A hagyatékban megtalálható első naplófüzet nyitó dátuma 1919. január 21. A bejegyzés első sora így szól: „Naplóm abba maradt a forradalom zivatarjai s miniszterségem állandó izgalmi és éjszakázásai közepett.” Arra nézve azonban, hogy a korábbi naplók hol lehetnek, semmiféle utalást nem találtam.

A napló természetszerűleg a legszemélyesebb műfaj. Ennek következtében nemcsak az utókort elsőrendűen érdeklő politikai, elvi kérdések kapnak

benne helyet, hanem minden egyéb is (időjárás, egészségi állapot, családi és egyéni problémák, érzelmi kapcsolatok stb.), amit Jászi a maga szempontjából fontosnak ítélt.

Meglepő érdekessége a naplónak, hogy 1919. január 21-től 1923. szeptember 3-ig magyarul vezeti azt Jászi, ettől kezdve azonban (utazása az Egyesült Államokba) kezdetben nyelgvakorlás céljából, később már a megszokás miatt, angolul.

Évtizedeken át mindössze két alkalommal tér vissza a magyar nyelvű naplójához. Először 1947-ben, amikor hosszabb körutazást téve a Dunamedencében a régi családi fészekbe, Körtvélyesre (Hrušov) illetve Budapestre látogat. Másodszor, mint még alább szó lesz róla, a napló utolsó oldalain, már a véghez közeledve.

Az utolsó füzetre, amelyet megkezdett, az 1955. január 1. – december 31. dátumot írta. Ez évben azonban betegsége már olyanira elhatalmasodott rajta, hogy a bejegyzések egyre jobban megritkulnak. 1955. szeptember 11-étől kezdve néha napokon át magyarul ír, majd az utolsó bejegyzéseket már csak magyarul teszi meg. Kézírása ekkor már alig hasonlít a korábbira, nehezen olvasható, szétesett. Az utolsó naplóbejegyzés a kötet 111. lapján, 1955. december 6-áról kelt: „Újabb megakadások. A hiátus ezzel azt jelenti, hogy az egész évnek nagyobb fele feljegyzés nélkül maradt. Ez szinte matematikai élénye a növekedő testi-lelki krízisnek, mely új elhatározások elé állít.”

Amikor Jászi halála után felesége, Recha megkezdte az iratok átnézését, rendezését, a naplókat, melyekbe már korábban is, — Jászi felháborodását kiváltva — belenézett, most végigolvasta, s főként az utolsó kötetek lapszéleire, az üresen hagyott közökbe utólagosan bejegyezte a maga kommentárjait.

A napló-kötetek valamint a hatalmas levelezés összerímelve, nagyszerűen kiegészítik egymást, illetve a naplók bizonyos részletekben többet mondanak el, mint a levelek. A politikatörténeti információk mellett a naplók nélkülözhetetlenek lesznek annak a számára, aki Jászi Oszkár életrajzát kívánja megírni.

A 39 nagyméretű füzetet s közel 8 és fél ezer kézírásos oldalt kitevő napló bemutatására épp oly kevéssé vállalkozhatom, mint ahogyan a levelezésből is csak kiragadott részleteket, problémákat említhettem.

Az 1919-es napló jelentős része még a Tanácsköztársaság időszakával foglalkozik. 1919. április 20.: „Gyönyörű húsvéti idő, de a vég kezdete.” 1919. április 21-én az emigrálás tervéről: „elálltam tőle. Fehér terror esetén még mindig ráerek menekülni — ha ugyan lehet.” Májusban azonban már Bécsben van. 1919. május 8-án: „A németek szörnyű békefeltételeket kapnak. Ha ez így megy, csakis az általános bolsevizmus segíthet.” 1919. augusztus 2.: „Máris indul hazafelé Vázsonyi és Andrássy. Rossz idők jele.” 1919. szeptember 10.: „Lukács György meglátogatott.”

1920–1921-ben a Prágában, Zágrábban, Bukarestben folytatott tárgyalások témája dominál. Feljegyzéseket tesz Károlyival folytatott megbeszéléseiről, a szomszédos országoktól elfogadható segítség dilemmájáról, az emigráció anyagi gondjairól stb.⁶

Már 1921-ben megpróbál kijutni az Egyesült Államokba, mint ahogyan

⁶ Az 1923. április 24-i néhány sor: „Hétfőn felvettem a Károlyi kölcsön két részletét s a pénzt csaknem kizárólag 100 dinárosokban adták ki. Míg végig olvastam olyan undor fogott el, hogy csaknem rosszul lettem.”

ekkoriban Károlyi is foglalkozott e gondolattal. A hajóra várva kerül Olaszországba, ahol 1921. április 6-án ezt jegyzi fel: „Torkig vagyok ezzel a pusztuló Európával. Mi lett ebből az Olaszországból is!”

A naplók kommentálják a Bethlen-kormány kölcsöntárgyalásait, ezek fejleményét. 1923. május 15-én nagyon jellegzetes sorok: „Rossz hírek Párizsból. Bethlent az entente alátámasztja. A kis entente becsap bennünket és becsapja magát.”

A feljegyzések beszámolnak Jászi és a hazai októbristák személyes kapcsolatairól is. Csécsy, Veér Imre, Balassa József, Vámbéry, de Madzsar és mások is rendszeresen kilátogattak hozzá Bécsbe, vagy Körtvélyesre (Hrušov), Csehszlovákiába.

De folytassuk az idézetek sorát. 1926. január 16-án „kedves és szeretetreméltó” levél jön Károlyitól, Jászi azonban elítéli a történelem egyoldalú, „bolsevik interpretálását”.⁷ 1928. szeptember 10-én, summázva Európában tett látogatásának, magyarországi barátaival való találkozásának tapasztalatait: „Kernstok és Gönczi, Vámbéry és Braun a legjobb barátaim.”⁸ Egyébként a naplók mindvégig tele vannak az egyes személyek rövid, őket és Jászit egyaránt kitűnően jellemző portréival. S ez a körkép rendkívül széles. Azt mondhatnám, nincs a századelő generációjának egyetlen politikus, művész, tudós tagja, aki valamilyen formában ne szerepelne a naplókban, s később az új generáció, a fiatalok is helyet kapnak.

1929. december 29.: „Cikket írtam Károlyiról, 'A válaszüton.' Fájdalmas volt, mint egy operáció és csaknem beteg vagyok. De nem volt más választásom.”⁹ 1931. március 2.: „'Béke' politika Franciaország és Olaszország között. Ez a fasizmus megmentését jelenti. Ezért nem szeretem. Ez nem fogja elősegíteni az igazi békét.”¹⁰ 1931. augusztus 22.: „A Bethlen-kormány bukása teljesen hidegen hagy. Ebből nem jöhet komoly változás.”¹¹ 1934. május 18-án beszámol Vámbéryval és Kernstokkal Bécsben folytatott megbeszéléséről. „Megvitattuk a Századunk jövőjét. Hatvany szeretné finanszírozni. Én rámutattam ennek nagy veszélyeire . . . Azt tanácsoltam nekik, Csécsyt tegyék meg társszerkesztőnek Varróval Vámbéry főszerkesztősége alatt és hagyják, hadd pénzelje a lapot Hatvany, ha respektálja a szerkesztők függetlenségét.”¹²

1934-ben Jászi ismét nagy európai utat tett, sorra látogatta a dunai országokat, tárgyalt a vezető államférfiakkal, az emigráció tagjaival és magyarországi barátaival. Hazatérése után, 1934. szeptember 15-én, meglehetősen

⁷ „Letter from Károlyi. Kind and nice but with a blind bolshevik interpretation of history without any contact with reality.”

⁸ „Kernstok and Gönczi, Vámbéry and Braun are my best friends.” — A barátok és harcostársak megítélése az évtizedek során kisebb-nagyobb mértékben változott; a szoros baráti érzelmek nem zárták ki az elvi-politikai ellentétek felbukkanását sem. Ezt például Vámbéry Rusztem esetében is látjuk.

⁹ „Wrote an article on Károlyi, a válaszüton. It was painful like an operation and I am almost sick. But I had no other choice.”

¹⁰ „»Peace« policy between France and Italy. Means the salvation of Fascism. Therefore I don't like it. It will not foster real peace.”

¹¹ „The fall of the Bethlen cabinet leaves me quite cold. No serious change can come from this matter.”

¹² „We discussed the future of the Századunk. Hatvany would like to finance it. I showed the great dangers of such a case . . . Advised them to take Csécsy as a társszerkesztő (sic!) with Varró under the chief editorship of Vámbéry and let Hatvany finance the paper if he would respect the independence of the editors.”

keserűen jegyzi fel: „Fájdalmas erőfeszítés, hogy újra az amerikai körülményekhez igazítsam magam.”¹³

1937. december 18. „József Attila, a nagyon tehetséges költő, öngyilkosságot követett el, mert összeesett az éhségtől. Micsoda borzalmas ország!”¹⁴

1937. december 28.: „Nincs lehetőség, hogy Európába menjek. Úgy tűnik, soha többé nem látom újra Európát. A kör bezárul körülöttem. Tudomásul kell vennem korom és körülményeim határait.”¹⁵

1938. január 12.: „Elkezdtem egy Világ Naplót. Ebben a világméretű jelentőségű eseményeket fogom megörökíteni.”¹⁶ Ennek a különleges naplónak nem találtam nyomát a hagyatékban, viszont a „régii” naplófüzetekben naponta kommentálja az európai és világpolitikai eseményeket.

1938. május 21–22.: „Tegnap konferencia Vargával és Sziklayval a 'Szabadság'-tól, arról, hogyan tudnánk segíteni írásos nyilatkozatokkal és ajánlásokkal a Duna medencei emigránsokat. Talán lehet csinálni valamit, bár a kvóták már tele vannak.”¹⁷

1938. szeptember 19.: „A választás, amely előtt állunk: vagy Csehszlovákia elvesztése háború nélkül, a másik — világháború. Ha én volnék a Világ-szellem, nem tudnék választani. Mindkét lehetőség rettenetes.”¹⁸

1939. április 2-án, Benešsel való találkozásáról: „Azt mondta nekem, a jövőben is ugyanabban az irányban fogunk dolgozni.”¹⁹

A második világháború kitörése mélyen megrázza Jászit, hosszas meditációkra indítja a felelősséget, az egyén feladatait illetően. A naplójegyzetek alapján úgy tűnik, igen nehéz periódust él át, amikor még nem látja, mi az, amit személy szerint ő tehet. 1940. január 1-én feljegyzi, hogy fiaival közösen kezdte olvasni Arany János verseit, majd, saját lelkiállapotának megfelelően, hozzákezdett Arany: Az örök zsidó c. versének angol fordításához, amelyen közel két hétig dolgozott.²⁰ Néhány hónap múltán azonban a napló már az emigránsok, menekültek ügyével valamint az emigráció politikai megszervezésével kapcsolatos tevékenységét örökíti meg.

¹³ „It is painful effort to adjust myself again to the American surroundings . . .”

¹⁴ „József Attila the very gifted poet committed suicide because he collapsed by hunger. What a terrible country!” Itt és máshol is lehetne kommentálni vagy helyreigazítani a naplót, de akár a levelek egy-egy megállapítását. Ebben az ismertetésben azonban, amely a szakértő olvasó számára készült, ezt mellőzhetőnek tartottam.

¹⁵ „There is no chance for going to Europe. So it seems that I shall never see again Europe. The circle is closing around me. It is necessary that I acknowledge the limits of my age and my conditions.”

¹⁶ „Began a World Diary. In which I shall note events of worldly proportions.”

¹⁷ „Yesterday conference with Varga and Sziklay (from Szabadság) how we could help emigrants from the Danube by affidants and recommendations. Perhaps something can be done though the quotas are already filled.”

¹⁸ „The alternative before we stand: Either the lousing of Czechoslovakia without war; the other — world war. If I were the World Spirit, I could not choose. Both perspectives are ghastly.”

¹⁹ „He told me that we shall work in the future too in the same direction.”

²⁰ Emlékeztetőül idézem a vers kérdő sorait:

Pihenni már. — Nem, nem lehet:
Vész és vihar hajt engemet,
Alattam a föld nem szilárd,
Fejem fölött kétélű bárd . . .
Tovább! Tovább!

1940. augusztus 14.: Rónai Zoltán és Flóra tragikus halála a Belgiumból Franciaországba való menekülés során teljesen lesújtja Jászit. Többek között ezt írja: „Zoltán volt a legjobb koponya a mérsékelt marxista irodalomban. Nagyon szerettem őt. Messze felülmúlta Kunfit.”²¹

1940. december 3.: „Bartók Béla koncertje. Mélyen megragadott és művéből dunai és erdélyi levegőt és hangulatot éreztem.”²²

1941. február 17.: „Rusztém (Vámbéry — L. N. Zs.) cikket írt Az emberbe, dicsérve Bárdossyt, a náci minisztert. Tiltakozó levelet írtam neki.”²³

Ha a levelezés nem volna teljes, a naplóbejegyzések szinte minden részletet tartalmaznak az antifasiszta, demokratikus magyar bizottság létrehozására, a Károlyival való együttműködésre, az angliai és amerikai demokratikus emigráció tevékenységének összehangolására, de egyúttal természetesen a különböző ellentétekre és problémákra is. A naplókban a leveleknél is gyakrabban és többet szerepel az Eckhardt-probléma, „Az Ember” ügye, Göndör Ferenc és tevékenységének megítélése. Elsősorban a naplókban, semmint a levelekben tűnik elő a Habsburg Ottó amerikai feltűnésével és aspirációival kapcsolatos aggodalom, valamint az ellene tett lépések. Ezekkel kapcsolatban Jászi nem mulasztja el bírálni a State Department és a Department of War, valamint a mögöttük álló amerikai pénzügyi, politikai körök magatartását.

Ugyancsak a naplóbejegyzések adnak részletesebb képet azokról a tárgyalásokról, amelyeket Jászi a háború éveiben Benešsel valamint más emigráns politikusokkal folytatott. Jászinak a jövőre vonatkozó koncepciója részletekben, de helyenként szinte brutálisan rövid összegezésekben is vissza-visszatér a feljegyzésekben.²⁴

1944. április 29-én ezt jegyzi fel: „Németország bármely órában összemolhat. Hitler nem fog tudni elmenekülni. Mussolinit Milánóban felakasztották. Mégiscsak van Igazság a történelemben!”²⁵

1945 nyarától megemlékezik a magyar emigráció sok tagjának (Böloniék stb.) hazatéréséről. Károlyi Mihály hazahívásáról 1945. szeptember 7-én ezt írja: „Boldog vagyok és fellekesült, ami az igazságtétel szempontját illeti, de nehéz helyzete lesz és attól félek, nem értelmezi helyesen saját feladatát.”²⁶ A maga hazatérésének lehetőségét több szempontból is túlságosan későinek illetve lehetetlennek tartja. (Lásd például az 1946. január 2-i bejegyzést.)

Jászi naplója a 40-es évek második felében tényyszerűen követi a magyarországi eseményeket, hozzáfűzve a kapott hírekhez a maga, valamint baráti, munkatársi körének véleményét. Jászi nem értett egyet a polgári demokrácia lehetőségétől elkanyarodó fejlődésvonallal s határozottan szembefordult azzal. Ennek ellenére, mind Amerikában készített feljegyzései, mind az 1947-es, már említett látogatása a Duna-medencében és Magyarországon, illetve az

²¹ „Zoltán was the best mind in the moderate Marxian litterature. I liked him very much. He was far superior to Kunfi.”

²² „Concert of Bartók Béla. I was deeply impressed and from his composition I felt Danubian and Transylvanian air and color.”

²³ „Rustem wrote an article in Az Ember, praising Bárdossy, the Hungarian Nazi minister. I wrote him a letter of protest.”

²⁴ Lásd: 1942. december 10., 1943. május 25., 1944. március 21.

²⁵ „Germany may crack any hour. Hitler cannot escape. Mussolini was hanged at Milan. There is Justice in history after all!”

²⁶ „I am happy and elated from the point of view of justice, but he will have a very difficult position and I am afraid he does not interpret correctly his task.”

ezzel kapcsolatos naplófűzet, igen érdekes és tanulságos adalék a korszak történetéhez.

Nem kevésbé figyelemre méltó a napló az amerikai magyar emigráció 1945 utáni történetére, mivel a második világháborút követő különböző emigrációs hullámok gyökeresen megváltoztatták a korábbi helyzetet. Bár Jászi ebben az időben kivonja már magát a különböző szervezetek munkájából, a legjobban tájékozottak közé tartozik s roppant kritikus.

A hagyatéék alapján képet alkothatunk Jászi oktatói munkájáról és tudományos, publikációs tevékenységéről. Több dobozban őrizte meg előadásai szövegeit, vázlateit, cikkeket, kéziratokat. Szellemi-tudományos érdeklődésének intenzitása és sokrétűsége tiszteletet ébreszt, s mivel Jászi filozófiai nézetei és politikai felfogása sok csatornán át éreztették hatásukat itthon és az emigránsok között, mindenképpen kívánja az értő és elemző tanulmányozást. Nyomonkövethető, hogyan építi fel Jászi a maga „egyesült Európa” koncepcióját, a polgári demokrácia védelmének programját, amelyet tanítványainak, nála fiatalabb követőinek mintegy örökül hagyott.²⁷

A kéziratok, jegyzetek tömegéből mindenképpen említést kíván két további rész. Az egyik Jászi ama szándékával kapcsolatos, hogy megírja saját emlékeit, életútját. Ezért külön gyűjtötte az „életrajzi anyagok”-at, amelyek jegyzeteket, kéziratokat, újságkivágásokat tartalmaznak. A Károlyi—Jászi vita anyaga, szakításuk oka és körülményei, a kölesönös cikkek, nyilatkozatok stb. itt szinte teljesen együtt találhatóak. Jászi nemcsak vázlatot készített életrajzához, hanem egyes fejezeteket ki is dolgozott. Egy részük a Látóhatár 1955-ös és azt követő számaiban meg is jelent.

Az életrajzi adatok gyűjteményét mintegy kiegészíti az a teljes doboznyi fényképgyűjtemény, amelyben a családi fotokon kívül (Jászi szüleitől saját unokáinig) megtalálható szinte az egész századelős generáció; a polgári radikálisoktól elkezdve Szabó Ervinen át a Nyugat gárdájáig mindenki, akihez Jászinak többé-kevésbé köze volt. A számtalan portré mellett sok fénykép örökít meg egy-egy találkozót, eseményt.

A jegyzetek-kéziratok másik csoportja egy megírandó Károlyi Mihály életrajzhoz készült. Jászi ugyanis élete utolsó éveiben egyre inkább szükségét érezte egy Károlyi-életrajz megírásának, mind többet és többet foglalkozott kettejük viszonyával, s kínozta a gondolat, hogy nem kerülhetett sor közöttük végső kibékülésre. Betegágyában is azon aggódott, hogy az életrajz megírásához késve kezdett hozzá s nem fogja tudni elvégezni a feladatot. Valóban, csak tervek, vázlatok, jegyzetek készítéséig jutott el.

A Jászi-hagyatéékhoz tartozik az a néhány száz oldalas memoár vagy utólagosan készített napló, amelyben Recha Jászi örököltette meg mindazt, amit kettejük élete, Jászi egyénisége, tevékenysége szempontjából említésre méltónak, az utókor előtt tisztázandónak ítélt. Ezt az angol nyelvű, Jászi életrajza szempontjából nélkülözhetetlen összeállítást számos itt és nem a levelezésben őrzött levél egészíti ki.

Károlyi Mihály halála után, de még Jászi életében, Andrassy Katinka grófnő kezdeményezésére Oberlinbe került át Károlyi leveleinek, levelezésének,

²⁷ A hosszabb-rövidebb kéziratok közül néhányat említhetek itt csupán: Imperializmus és pacifizmus; Ad Naturrecht; Marxizmus és liberalizmus; The Future of Transylvania; Federalism in Danubia?; The Future of the Danubian States; Central Europe and Russia; The Crisis of European Democracy; The United States of Europe stb.

iratainak egy része. Ezek tartalmáról, jellegéről és elhelyezéséről a Jászi-hagyatékban Jászi feljegyzései informálnak, utasításai rendelkeznek.

Nagyjában-egészében tehát ilyen összkép rajzolható Jászi Oszkár hagyatékáról. Beszámolómm nem tudta érzékeltetni, felsorolni mindazokat a kérdéseket, problémákat, amelyek e gazdag gyűjteményben szerepelnek. Szándékom elsősorban az volt, hogy felhívjam a figyelmet a hagyatékra, amely a XX. századi magyar történet egyik legértékesebb magángyűjteménye. Éppen ezért úgy vélem, nem elégedhetünk meg azzal, hogy a jövőben netán több kutatónak nyílik lehetősége az anyag tanulmányozására. Mielőbb gondoskodni kellene arról, hogy az egész hagyatékot másolatban megszerezzük és magyarországi levéltárban tegyük hozzáférhetővé.

KRÓNIKA

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

Igazgatóválasztmányi ülés

A Magyar Történelmi Társulat Igazgatóválasztmánya 1973. március 7-én *Ember Győző* akadémikus elnöklétével ülést tartott. Az Igazgatóválasztmány *Szabolcs Ottó* h. főtitkár előterjesztése alapján megvitatta a Társulat 1972. évi működéséről készített beszámolót, az 1973. évi munkatervet. A vitában felszólaltak: *Benda Kálmán, Eperjessy Géza, Gyapay Gábor, H. Balázs Éva, Iványi Emma, Kanyar József, Kosáry Domokos, Spira György, Szabad György, Szabolcs Ottó, Vass Henrik.*

Országos történész vándorgyűlés

A Magyar Történelmi Társulat, az Országos Pedagógiai Intézet, a Tömegkommunikációs Kutatóközpont és a Heves megyei Tanács 1973. július 2—4-én országos történész vándorgyűlést rendezett Egerben a történelem és tömegkommunikáció kérdéseiről. (A vándorgyűlés részletes ismertetésére a Századok vissza fog térni.)

Nemzetközi Kultúrtörténeli Szimpozion

Társulatunk küldöttei részt vettek a Mariborban, 1973. július 2—7. között megtartott nemzetközi kultúrtörténeli szimpozion munkájában, amely a XVI.—XIX. századi parasztságtörténeli kutatásokkal foglalkozott. Magyar részről *Búza János* „A parasztság helyzete és harcai a Dunántúlon a XVII. században” és *Felhő Ibolya* „A parasztság helyzete és mozgalmi a Dunántúlon a XVIII.—XIX. században” címmel tartott előadást.

Felolvasó ülés

A Szovjetunió megalakulásának 50. évfordulója alkalmából a Társulat és a TIT Országos Történelmi Választmánya rendezésében 1973. január 31-én *Dolmányos István* kandidátus, egyetemi docens „A mai történetírás a Szovjetunió megalakulásáról” címmel tartott előadást.

A Helytörténeli Szakosztály hírei

A Helytörténeli Szakosztály módszertani előadássorozata keretében 1973. január 29-én *Kállai István* kandidátus, az Országos Levéltár osztályvezetője „A városok önkormányzata a kései feudalizmus korában” címmel tartott előadásában elsősorban azokkal a kérdésekkel foglalkozott, amelyekben az utóbbi években a kutatás előbbre lépett, vagy ahol új eredmények mutatkoznak.

Bevezetésképpen az előadó az osztrák örökös tartományok tartományúri városainak önkormányzatát ismertette. Az osztrák városok felügyelete a központi hatalom részéről igen erős volt. 1737-ben alakult meg a városi hivatalok ellenőrzésére az udvari városi bizottság. A XVIII. század közepétől állandóvá vált a tartományúri biztosok intézménye; a biztosokat korábban csak a tisztújítások alkalmával küldték ki a városokba. Az intézmény állandósításával gyakorlatilag minimálisra csökkent a városok önkormányzata.

A magyarországi szabad királyi városok vonatkozásában az előadás először a felügyeleti szerveket ismertette. Hangsúlyozta, hogy a Helytartótanács felállítása új helyzetet teremtett, ettől kezdve a városok kettős — kamarai és helytartótanácsi — függésbe kerültek. 1733-ban alakult meg a magyar kamara városi bizottsága, melynek véleményező, javaslattevő hatásköre volt. Kezdetben csak a számadások felülvizsgálatával foglalkozott, később fokozatosan minden ügyet magához vont. Az előadó bécsi kutatásai alapján megállapította, hogy a magyar kamara városi bizottságához hasonlóan a bécsi kamarának és a magyar udvari kancelláriának is alakult városi bizottsága (*Commissio mixta in civitatensibus*). Az eddigi kutatások alapján még nem lehet pontosan meghatározni a bizottság létrehozásának évét, de feltehetőleg a bécsi kamara javaslatára az uralkodó hagyta jóvá. Üléseit szükség szerint tartotta, azokról jegyzőkönyvet vezetett, melyek csaknem mindig az uralkodó elé kerültek.

Másik kérdés, mellyel az előadó bővebben foglalkozott, a királyi biztosi intézmény volt. A XVIII. század közepén egymást érték a különböző javaslatok, melyek a városi igazgatás megjavítását a királyi biztosi intézmény állandósításában látták. A *commissio mixta* 1769—1770-ben többször is foglalkozott a javaslattal, ill. 1770-ben és 1775-ben az államtanács elé került a kérdés. Maga az uralkodó is egyetértett vele, a magyar kamara azonban az állandó királyi biztosok kiküldését annyira költségesnek találta, hogy bevezetésükre nem került sor. Az előadó felhívta a hallgatóság figyelmét a családi levéltárak gazdag várostörténeti vonatkozásaira. A városokba küldött választási királyi biztosok a vizsgálatok iratanyagát ugyanis gyakran családi levéltárukban helyezték el.

Az előadás második felében az előadó az alábbi tagozódás szerint foglalkozott a városi igazgatással:

I. *Testületi szervek*: belső tanács, külső tanács, választott község.

II. *Egyedi szervek*:

- a) Igazgatás: általános, rendészeti, adóügyi, gazdálkodási, egészségügyi, oktatásügyi, postaügyi;
- b) Jogszolgáltatás.

Különös figyelmet szentelt a kései feudalizmus idején egyre jobban kibontakozó bizottsági ügyintézésnek. Hangsúlyozta, hogy a városi önkormányzat hármassá (belső, külső tanács, választott község) tagozódása a korszak végére kétkamarássá változott: a külső tanács tagjaiból ugyanis több bizottság alakult. Ez maga után vonta a külső tanács megszűnését, illetve azt, hogy az különböző bizottságokban élt tovább. Ilyen bizottságok voltak pl. az árvaügyi, egyházi, szegényházi és alapítványi bizottságok.

Befejezésként az előadó utalt az 1790—1848 közötti országgyűlési harcokra, illetve ismertette az 1848. évi XXIII. törvényeket.

Az előadást követő vitában felszólaltak: *Bácskai Vera, Csizmadia Andor, Degré Alajos és Ember Győző*.

A tanári tagozat hírei

A Társulat tanári tagozata és a Fővárosi Pedagógiai Intézet a főváros egyesítésének centenáriuma alkalmából 1973. február 28-án rendezett ülésén *Ságvári Ágnes* kandidátus, Budapest Főváros levéltára igazgatója „A főváros történetének forrásai és irodalma” címmel tartott előadást.

A Társulat tanári tagozata az Országos Pedagógiai Intézettel és a Magyar Pedagógiai Társasággal közös szervezésben rendezte meg Pápán, 1973. április 9—11-én a történelem szaktanterem-vezető tanárok I. országos tanácskozását.

A vidéki csoportok hírei

Társulatunk Borsod-Abaúj-Zemplén megyei csoportja Miskolcon két ülést rendezett a helytörténeti kutatások témaköréből. 1973. február 23-án *Román János* levéltár-igazgató „Helytörténeti kutatás szlovákiai levéltárakban”; 1973. május 25-én *Pap Miklós* múzeumvezető „Tokaj szőlőművelésének és borászatának történetéből”; *Tóth Pál* tud. munkatárs „Miskolc történetének főbb problémái a két világháború között” címmel tartott előadást.

A borsodi csoport szervezésében két tudományos emlékülés megrendezésére is sor került. 1973. március 30-án a Kommunista Kiáltvány megjelenésének 125. évfordulója alkalmából *Erényi Tibor* kandidátus az MSzMP KB Párttörténeti Intézete osztályvezetője „Marx és a Kommunista Kiáltvány” címmel tartott előadást. 1973. április 27-én a magyarországi jobbágyfelszabadítás 125. évfordulója alkalmából *Urbán Aladár* kandidátus, egyetemi docens „A jobbágyfelszabadítás és honvédelem 1848-ban”; *Eperjessy Géza* kandidátus, fiskolai tanár „A jobbágyfelszabadítás az általános- és középiskolai történelemtanításban” címmel tartott előadást.

A Társulat *Dél-Dunántúli Csoportja* közreműködött az 1973. március 30—31-én Kaposvárott megrendezett várostörténeti konferencia szervezésében, amely a dunántúli városi fejlődés kérdéseivel foglalkozott a kései feudalizmus és dualizmus korában. A csoport részt vett a Zalakaroson, 1973. május 18—19-én rendezett komplex regionális táj. kutatási szimpozion megszervezésében is.

A XVI. SAN-FRANCISCOI NEMZETKÖZI TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KONGRESSZUS PROGRAMJA

Az 1975. évi Nemzetközi Történettudományi Kongresszus Szervezőbizottsága 1973. áprilisában alakította ki véglegesen a kongresszus, alább közölt, programját:

Első szekció

NAGY TÉMÁK

1. Történettudomány és társadalom (Szovjetunió)
2. Az emberi jogok (Franciaország)
3. A forradalmak (USA)
4. A kisebbségek (Kanada)
5. Vándorlás (A szociális mozgalmak és társadalmi struktúra tanulmányozásának nemzetközi bizottsága)
6. Hagyomány és újítás Ázsiában és Afrikában (Japán)

Második szekció**METODOLÓGIAI PROBLÉMÁK**

1. Esemény, fejlődés és struktúra a történelemben (NDK)
2. Az „értékítéletek” problémái a történettudományban (Hollandia)
3. A historiográfia, mint történettudomány (Olaszország)
4. A történész és a dokumentáció (Lengyelország)
5. Az ember és környezetének tanulmányozása (Svédország)
6. Forráspublikáció és források terjesztése (NSzK)

Harmadik szekció**IDŐRENDI TÉMÁK****ÓKOR****I. AZ ANTIK CIVILIZÁCIÓ KÖZPONTJAI ÉS PEREMVIDÉKEI**

1. A görög-római antikvitás kapcsolatai Közép- és Délkelet-Ázsiával (arab, iráni, indiai térség), — mint adalék az egyetemes történelemhez (NSzK)
2. Az ókori balkáni népek (trákok, illirek stb.); szerepük és jelentőségük az antik világ történeti fejlődésében (Bulgária)
3. Az antik civilizáció központjai és peremvidékei (Lengyelország)
4. Görögország és a Kelet a történelmi időkben (Ciprus)
5. A provinciák és a „limes” (Magyarország)

II. TÁRSADALMAK TÍPUSAI AZ ÓKORBAN

1. Közösségi típusok az antik világban (Szovjetunió)
2. A föníciai gyarmatosítás gazdasági és demográfiai vonatkozásai (Spanyolország)
3. Az athéni polis válsága a IV. században (Csehszlovákia)
4. Az urbanizáció, mint az antikvitás jelensége (NSzK)
5. A „kusánok” szerepe a világ civilizációjában (Szovjetunió)
6. A városi forradalom társadalmi-politikai perspektívában (USA)

KÖZÉPKOR**I. A NOMÁD TÁRSADALMAK**

1. Nomád népek az eurázsiai térségben és szerepük a középkori államok kialakulásában (Románia)
2. Nomád társadalmak és megtelepült agrártársadalmak Ázsia történetében (Japán)
3. A nomád feudalizmus főbb jellegzetességei (Mongólia)
4. A mongol nomadizmus egy megtelepült társadalomban: az Arany Horda (NSzK)
5. Kelet és Nyugat-Délkelet-Európa középkori történetében (Jugoszlávia)
6. Nomadizmus Amerikában a XVII. század elejéig (Mexico)

II. CIVILIZÁCIÓK ÉRINTKEZÉSEI EURÓPÁBAN 1300 KÖRÜL

1. Társadalmi és politikai struktúrák a XIII. századi Európában (Lengyelország)
2. Szláv népek és keleti népek találkozásai 1300 körül (Csehszlovákia)
3. A Földközi-tenger medencéjének egyetemei a XIII. század derekától a XIV. század végéig (Vatikán)

4. Mediterrán világ az 1300-as évek fordulóján (Spanyolország, Görögország, Olaszország)
5. A zsidók és a mediterrán világ 1300 körül (Izrael)
6. Városok és nyelvek Közép-Kelet-Európában (Magyarország)
7. A muzulmánok „kikergetése” Spanyolországból: a demográfiai változások (USA)

ÚJKOR

I. NEMZETEK ÉS ÁLLAMOK (XVI—XVIII. SZÁZAD)

1. Centralizált államok kialakulása Európában a középkor végén (Szovjetunió)
2. Az állami joghatóság, beleértve az adóügyet (Franciaország)
3. Vallás és társadalom a reformáció Európájában (Nagy-Britannia)
4. Az oszmán politika a Reform előtt (Törökország)
5. Nemzeti stabilitás és a politikai és gazdasági hatalom átörökítése (USA)
6. Az ottomán terjeszkedés és a központosított államok fellendülése Kelet-Európában (Magyarország)
7. Tartomány, állam és birodalom a német tartományi rendek politikai tudatában a XVIII. században (NSzK)

II. IPARI FEJLŐDÉS UTJÁN LÉVŐ TÁRSADALMAK GAZDASÁGI ASPEKTUSAI (XVIII—XIX. SZÁZAD)

1. Optimizmus és pesszimizmus a nagybritanniai ipari forradalom társadalmi hatásainak interpretációjában (XVIII. sz. vége és a XIX. sz. első fele), (Norvégia)
2. Foglalkoztatottság és munkanélküliség a XIX. században (Dánia)
3. A modernizálódás folyamata a XVIII. és XIX. század folyamán Kelet-Európa társadalmaiban (Románia)
4. Gazdasági fejlődés, imperializmus és az adófizető: tanulmány a társadalmi választásról Nagy-Britanniában és a jólétről a gyarmatokon (USA)
5. A nemzetközi fináncimperializmus 1914 előtt (NSzK)
6. Felvilágosodás és reformok a XVIII. századi olasz és spanyol fejlődésben: azonosságok és különbségek (Olaszország)
7. Az első ipari forradalom és a társadalmi fejlődés aszinkronikus voltának problémái (Lengyelország)

JELENKOR

I. EURÓPA ÉS AZ AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK

1. Európa haladó erőinek kapcsolatai az Egyesült Államokkal a XIX. században (NDK)
2. Orosz-Amerika és az orosz–amerikai kapcsolatok a XVIII. és XIX. század folyamán (Csehszlovákia)
3. A diplomáciai kapcsolatok létrehozása az Észak-amerikai Egyesült Államok és az európai államok közt a XVIII—XIX. században (Románia)
4. A korai német alkotmányos mozgalom és az amerikai példakép (NSzK)
5. Az USA és Közép-Európa a két világháború közt (Lengyelország)

II. A DEMOKRÁCIA PROBLÉMÁJA A PÁRTOK ÉS POLITIKAI MOZGALMAK BELSŐ STRUKTÚRÁJÁBAN A XX. SZÁZADBAN

1. A „Leadership” (vezetés) problémája a XX. századi nyugat-európai demokráciák politikai pártjaiban (Svájc)
2. Szocialista forradalom vagy burzsoá demokratikus reform a felbomló Osztrák-Magyar Monarchia munkásmozgalmában (Magyarország)

3. A demokrácia problémája kispolgári szervezetekben és mozgalmakban a XX. század első harmadában: a kutatások állása és perspektívái (NSzK)
4. Az elit és a tömegek viszonya az afrikai nacionalista mozgalmakban a XX. században (USA)

III. A XX. SZÁZADI MUNKÁSMOZGALMAK A FORRADALOM VAGY REFORM PROBLÉMÁJA ELŐTT

1. Forradalom vagy reform a II. Internacionálé pártjaiban Nyugat-Európában (Magyarország)
2. A közép-európai munkásmozgalom a reform vagy forradalom kérdése előtt. 1914—1919 (NSzK)
3. Forradalom vagy reform Közép-Európában a XX. században (Lengyelország)
4. Osztály, szakszervezet és párt Nyugat-Európában (USA)
5. A munkásosztály kialakulási folyamata a XIX. század második felében és a XX. század elején (NDK)
6. A balkáni munkásmozgalmak a forradalom vagy reform problémája előtt (Jugoszlávia)

IV. ESZMÉK ÉS POLITIKAI REALITÁSOK A XX. SZÁZADBAN

1. Az európai biztonsági rendszer bukása. 1930—1939 (Nagy-Britannia)
2. A kognitív fogalmának eredete (Szovjetunió)
3. Vezetés és az átmenet a forradalmi politikától a pártpolitikához: Írország példája 1914—1939 (Írország)

Negyedik szekció

AFFILIÁLT NEMZETKÖZI SZERVEZETEK ÉS BIZOTTSÁGOK

1. *A jog- és intézménytörténet nemzetközi társasága*
Az idegen jogrendszerek behatolása a nemzeti és helyi jogrendszerekbe a XVI. század óta
2. *Nemzetközi várostörténeti bizottság*
Városmorfológia és társadalmi struktúrák a városok történeti fejlődésében
3. *Nemzetközi gazdaságtörténeti bizottság*
A világ arany-, ezüst- és réztermelése és kereskedelme az újkor kezdetén (1450—1750)
4. *A reneszánsz tanulmányozásával joglalkozó társaságok és intézetek nemzetközi szövetsége*
Humanizmus, vallások és társadalmi utópiák a reneszánsz korában.

A MAGYAR—NÉMET TÖRTÉNÉSZ VEGYESBIZOTTSÁG BUDAPESTI ÜLÉSÉRŐL

1972. október 1. és 7. között Budapesten folytak a Magyar—Német Történész Vegyesbizottság soron következő tanácskozásai. Ezek keretében nyilvános tudományos kollokviumot is rendeztek.

Október 4-én a Magyar Tudományos Akadémia színházában „Az európai erőviszonyok változása az 1940-es évek második felében a népi demokráciák létrejötte következtében” címmel német részről *Eva Seeber*, a Berlieni Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa tartott referátumot.

Bevezetőül emlékeztetett arra, hogy még mindig nagyfokú értetlenség tapasztalható egyes polgári ideológusoknál abban a kérdésben, hogyan történhetett meg a szovjet befolyás és a forradalom kiterjedése közvetlenül a második világháború nyomán. E tör-

ténelmi változást többnyire a világháború végén keletkező „hatalmi vákuum”-nak a Szovjetunió részéről történt erőszakos kihasználásával, másfelől az imperializmus mulasztásaival magyarázzák. Figyelmen kívül hagyják tehát a népi demokratikus országok néptömegeinek szerepét, nem ismerik el a forradalmi változások objektív szükségszerűségét. Ez a szemlélet végső soron nem új, hiszen 1917 után még erőteljesebben jelentkezett a történelmi irodalomban az Októberi Forradalmat, a szovjet államot és az első világháború utáni forradalmi krízis valamennyi népmozgalmát elítélő, annak objektív feltételeit fel nem ismerő felfogás.

A referens ezzel szemben abból a közismert marxista álláspontból indult ki, hogy a szovjet állam győzelmével új korszak kezdődött az emberiség történetében, a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszaka, ez határozta meg 1917 óta korunk jellegét és ez válik az események értékelésének alapjává. A második világháború végére kialakult új nemzetközi erőviszonyoknak, az európai népi demokratikus forradalmak problémáinak elemzése során az 1944—1947-es történelmi szituációt az 1918—1923 közötti háborús és forradalmi válság-periódussal hasonlította össze. Elemzése középpontjában természetesen a második világháborút követő évek álltak, pontosabban az, hogyan változtak meg az erőviszonyok ezekben az években a szocializmus és a demokrácia további kiterjedésének javára. Hangsúlyozta, hogy soha azelőtt nem voltak annyira kedvezőek az objektív feltételek a forradalmi erők számára, sohasem lehetett olyan hatalmas ember-tömeget harcba vinni az imperializmus ellen, mint a második világháború után. Ennek a folyamatnak döntő előfeltételét a háború antifasiszta felszabadító jellegében látja, abban, hogy a Szovjetunió a fasizmus szétzúzásában vezető szerepet töltött be. Ehhez járul továbbá, hogy a Hitler-ellenes koalíción belüli minden ellentmondás ellenére a háború utáni rendezés tekintetében valamennyi győztes hatalom elkötelezte magát meghatározott demokratikus elvek érvényesítése mellett, amelyeket a Jaltában aláírt „Deklaráció a felszabadított Európáról” c. dokumentumban juttattak kifejezésre. Kedvező körülménynek számított végül az is, hogy 1945 után a Szovjetunió minden olyan mérvadó nemzetközi szervezetben képviselve volt, amely a háború utáni rendezésre befolyást gyakorolt.

A referátum szerint a második világháború végén majdnem egész Európában az antifasiszta ellenállási harc és a felszínre törő társadalmi ellentmondások belső logikájából következően forradalmi helyzet volt, amely azonban Nyugat-Európában és Görögországban — Kelet- és Délkelet-Európa (valamint Ázsia) számos országával szemben — nem volt képes népi demokratikus forradalomba átnőni. Ezekkel az ellentétes kimeneteli történelmi fejleményekkel összefüggésben vetette fel E. Seeber azt a rendkívül fontos kérdést, hogy milyen szerepet játszott a külső tényező a népi demokratikus forradalomban. Központi fontosságúnak tartja, hogy a népi demokratikus forradalmak nem elszíge-telten mentek végbe, hanem támaszkodhattak a Szovjetunió közvetlen katonai, gazdasági és politikai segítségére. Bármilyen jelentősége is volt azonban ennek, az egyes országok belső erőfeszítései nélkül nem kerülhetett volna sor népi demokratikus forradalomra. Ezek során válik szükségessé minden érintett országban a munkásosztály megosztottságának felszámolása, az egységes marxista—leninista párt megteremtése, és a helyes szövetségi politika más osztályokkal vagy rétegekkel szemben. Szükség volt tehát egy többé-kevésbé hosszabb periódusra, amelyben az élsapat küzdelmet folytatott a tömegek megnyeréséért, mégpedig olyan átmeneti jellegű államokban, ahol a munkásosztály hatalmi pozíciói még nem szilárdultak meg. Éppen ebben a szakaszban volt rendkívül jelentős a Szovjetunió sokoldalú támogatása a népi demokratikus forradalom sikeres megvívásában. A nemzetközi erőviszonyok és a népi demokratikus forradalom specifikus fejlődésének szoros összefüggését a referátum érvek sokaságával bizonyította. Rámutatott többek között arra is, hogy a népi demokráciák választotta út mindaddig bizonyos

mértékű kockázatot jelentett, amíg a proletariátus a hatalmat megosztotta a polgári pártokkal, amíg tehát fennállott a burzsoá restauráció veszélye.

A nemzetközi erőviszonyoknak a népi demokratikus forradalmakra gyakorolt hatásával kapcsolatos kérdések után a referátum ennek fordítottját vizsgálta, azt ugyanis, hogy milyen hatással volt a népi demokratikus államok létrejötte és megszilárdulása az 1944—1947/48-as évek nemzetközi küzdelmeire. A népi demokratikus országok azonos külpolitikai orientációja a nemzetközi osztályharc álláspontjáról nézve a Szovjetunió külpolitikai helyzetének egyre pozitívabb változását, nemzetközi rangjának további erősítését jelentette. Véget ért ezáltal az az időszak, amikor a Szovjetuniót ellenséges államok övezetével vehették körül. Pozitív hatott a nemzetközi erőviszonyokra a Szovjetunió, ill. Csehszlovákia, Lengyelország és Jugoszlávia közötti kétoldalú barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződések megkötése, a fenti népi demokráciák felvétele az ENSz-be, továbbá a Magyarországgal, Romániával és Bulgáriával 1947-ben megkötött békeszerződések. Az imperialista hatalmaknak ugyanis sokkal kevesebb legális lehetőségük maradt a békeszerződések aláírása után a népi demokratikus országok belügyeibe való beavatkozásra. Pozitív nemzetközi jelentősége volt az 1945—47 közötti nemzetgyűlési választásoknak is, mivel azok a demokratikus erők győzelmével zárultak.

Ezt követően magyar részről *Szántó György*, az MSzMP Politikai Főiskolájának tanzéskvezető tanára tartotta meg referátumát. Előadásának tárgya *az imperializmus, főképpen az Amerikai Egyesült Államok uralkodó köreinek stratégiája és taktikája volt a második világháború befejezésétől az 1950-es évek végéig terjedő szakaszban.*

A második világháború politikai-katonai következményei alapján — állapította meg a referens — a nemzetközi politikában merőben új erőviszonyok alakultak ki. E megváltozott erőviszonyokat olyan tények mutatják, mint a három fasiszta hatalom kiesése a nagyhatalmak sorából és az ennek következtében létrejött területi és pozicionális változások, továbbá Anglia és Franciaország gyarmati-félgymati pozícióinak meggyengülése, nemzetközi-politikai súlyuk csökkenése és az USA gazdasági-katonai megerősödése, nyugat-európai, ázsiai és afrikai befolyásának jelentős növekedése. A nemzetközi erőviszonyok megváltozásában történelemformáló tényező volt a Szovjetunió győzelme és a háborúban elszorított hatalmas veszteségek ellenére is bekövetkező gazdasági, politikai és katonai megerősödése, továbbá a népi demokratikus forradalom kibontakozása Délkelet-Európában, a nemzetközi kommunista és munkásmozgalom jelentős fellendülése, valamint a nemzeti felszabadító mozgalmak erőteljes kibontakozása mindegyiknél Ázsia térségében.

A referátum emlékeztetett arra, hogy az imperializmus erői a második világháborúban a Szovjetunióval való szövetség politikájára kényszerültek, egyúttal jelezte azt a kettősséget is, amely ezt a szövetségi politikát mindvégig jellemezte, s amely előre vetítette a háború utáni véleménykülönbségek árnyékát. A háború folyamán az imperialista nagyhatalmak egymás közötti ellentétei is megmutakoztak, de ezeket háttérbe kellett szorítani a fasiszmus legyőzéseig. A közös küzdelem befejező szakaszában a nyugati szövetségesek és a Szovjetunió közötti ellentétek a háború utáni európai rendezésről, legfőképpen a Németország jövőjéről folytatott vitákban különös élességgel jelentkeztek. A háború után pedig a béketárgyalásokat igyekeztek felhasználni arra, hogy a szovjet hadsereg által felszabadított országokat szembeállítsák a Szovjetunióval. A referátum kiemeli, hogy taktikájuk középpontjában ekkor a nacionalizmus felszítása és gazdasági nehézségek előidézése állott.

A haladó erők külpolitikai alapelve ezzel szemben a világ békéjének és biztonságának megteremtése, a kapitalista államokkal való békés egymás mellett élés koncepciója volt. Ez utóbbi azonban nem jelentette az osztályharc feladását.

Szántó hangsúlyozza annak a véleménynek a hamisságát, amely szerint a második

világháború utáni nemzetközi politikai változások úgy jöttek volna létre, hogy a győztes nagyhatalmak felosztották egymás között a világot. Fontosnak tartja annak hangsúlyozását is, hogy nem a Szovjetunió „vezette be” a szocializmust az általa felszabadított országokba, hanem a békeszerződésekkel jogilag is szuverénvé vált országok népei tértek éles osztályharcok közepette a szocializmus útjára, s nemzeti érdekből álltak a Szovjetunió mellé. A proletárdiktatúrák létrejötte tehát nem szovjet hódítás, hanem a szocializmus eszméjének hódítása.

Az imperializmus 1946—1949 közötti stratégiai terveiről szólva a referátum Churchill fultoni beszédének az új európai és világpolitikára vonatkozó részeit idézte, majd részletesebben foglalkozott az amerikai uralkodó köröknek a Truman-elvben mutatkozó stratégiájával, amely egy szélesebb körű világpolitikai koncepció első lépése volt. Tártyalta továbbá a Marshall-tervet, annak céljait és az e célok elleplezését szolgáló burzsoá érveket. A referens kitért arra is, hogy a Kommunita és Munkáspártok Tájékoztató Irodája pontatlan értékelést adott mind a Truman-doktrínáról, mind pedig a Marshall-tervről. A Tájékoztató Iroda elemzése részben és távlatilag ugyan helyes volt, de az adott rövidebb történelmi periódusban annál kevésbé.

Az Amerikai Egyesült Államok vezetete imperialista tábor gazdasági, politikai, diplomáciai, valamint katonai érdekei és céljai összefüggéseiben szolt a NATO létrejöttéről, mint annak bizonyítékáról, hogy az imperializmus táborában a meglevő ellentétekkel együtt átmenetileg az egység került előtérbe, s ezen az egységen komolyabb rések csak a hatvanas évek közepén keletkeztek.

Az ázsiai földrészen az amerikai imperializmus az 1950-es években nyíltan agreszív politikát folytatott. Ezt a referátum számos történelmi ténnyel bizonyította. Lényegében mindezek ellenére a nemzetközi erőviszonyok a háború utáni kelet-ázsiai status quo újbóli elfogadására készítették az Egyesült Államokat. Az ötvenes évek közepétől viszont előtérbe került a közel-keleti térség, mint a két világrendszer között folyó harc újabb színtere.

A referátum befejezésképpen összegezte ennek az évtizednek mindazon novumait, amelyek az Amerikai Egyesült Államok uralkodó köreit végül is stratégiájuk — főleg európai és közel-keleti vonatkozásban — átértékelésére készítették.

A referátumokat *Margot Hegelmann*, *Horst Bartel*, *Horst Bednarek*, *Ságvári Ágnes* és *Borus József* korreferátumai egészítették ki, majd *Tokody Gyula*, a Vegyesbizottság magyar elnöke zárta be a vitáit.

*

Október 6-án a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanácstermében került sor az ülészak második — „A művelődéstörténetírás tárgya és helye a történettudományban” című témájának megvitatására.

A főreferátumot *Niederhauser Emil* (MTA Történettudományi Intézete) tartotta „A művelődéstörténet kérdésehez” címmel. Mondanivalóját tematikai és metodológiai kérdések köré csoportosította. Mindenekelőtt azonban arról szolt, hogy a fogalom, a német *Kulturgeschichte* kifejezésére a magyar nyelv három lehetséges szóformát ismer. Nézete szerint e szemantikai jelenség mélyebb különbségekre vet fényt.

A három lehetséges kifejezés közül a leggyakrabban használt és a fogalom lényegét is leginkább a „művelődéstörténet” közelíti meg. Ez mindjárt egy magyar polgári történetírói iskolát idéz, *Domanovszky Sándor* professzor művelődéstörténeti iskoláját. A referens röviden összefoglalta a *Domanovszky*-iskola művelődéstörténeti felfogását, s utalt az e felfogást reprezentáló, *Domanovszky* szerkesztette öt kötetes magyar művelődéstörténeti szintézisre.

A „kultúrtörténet” kifejezés szerinte elsősorban olyan törekvésekre alkalmazható, amelyek egy-egy korszak kultúráját mint egészet ábrázolják. Itt Huizinga és Burekhardt munkásságára hivatkozva érzékeltette a fogalom lényegét.

A „kultúrhistoria” magyar jelentését végül Ráth-Végh István munkásságával példázta.

Ezután napjaink polgári művelődéstörténetírásának legjellemzőbb sajátosságait foglalta össze, kritikai értékeléssel zárva az elmondottakat. Majd a kultúra fogalmának marxista meghatározása kérdésével foglalkozott.

Az anyagi kultúrához tartoznak egyrészt a termelés technikája, különböző eszközei, a munkamódszerek, munkaszokások. (Ezzel kapcsolatban komoly módszertani problémát okoz, hogy hol lehet elhatárolni ezt a területet a gazdaság- és társadalomtörténet általános kérdéseitől.) Az anyagi kultúrához tartozik másrészt a mindennapi élet a maga sokféle részterületével: életforma, lakás, öltözködés, szórakozás stb.

A szellemi kultúra különböző ágazatai az oktatás, a politikai ideológia, vagy valamivel általánosabban az, amit más nyelvekben az obszcseztvennaja miszl, pensée sociale kifejezésekkel lehetne megjelölni, tágabb értelemben egy adott társadalom öneszmélése (Selbstbesinnung). A szellemi kultúrához tartoznak a társadalom-, a természet- és a technikai tudományok egyes ágai és a művészetek.

A horizontális felsorolás mellett szükségesnek tartotta a referens, hogy egy vertikális elrendezésről is szóljon, mivel a kultúra fenti ágazatai három síkon vizsgálhatók és értelmezhetők: az intézmények, a folyamat és végül maga a mű síkján.

A szovjet és néhány európai szocialista ország történetírása már produkált olyan marxista szellemű történeti szintéziseket, amelyek a nemzeti történelem keretében a kultúra történetével is foglalkoznak. Művelődéstörténeti szempontból ezek az összefoglalások tulajdonképpen csak a kultúra egyes ágainak párhuzamos ábrázolását adják, tehát a legjobb szakemberek tollából származó, röviden összefoglalt irodalomtörténetekről, művészettörténetekről stb. van szó. Egyes területek jó összefoglalásának egész sora jött így létre, de egységes művelődéstörténeti áttekintés nélkül.

Hogyan kellene tehát művelődéstörténetet írni? A referens véleménye szerint művelődéstörténetet történésznek kellene írnia, ténylegesen olyan szintézist, amely egy korszak, egy nemzet kultúrája legfontosabb jegyeinek megragadását jelentené a történelmi materializmus álláspontjáról. Egy ilyen szintézis összeállításának a nehézségein enyhíteni lehetne, ha a művelődéstörténet keretét a történelmi folyamatnak azok az ágai képeznék, amelyek a kulturális fejlődést egészében meghatározzák, azaz: a gazdaság, a társadalom és a politika. Egy átfogó művelődéstörténeti szintézissel szemben követelményként állítja a külföldi hatások problémájának tárgyalását is.

A művelődéstörténetírással kapcsolatos elméleti fejtegetések után nagy vonásokban konkrét példán is megmutatta egy nép művelődéstörténetének vázát egy adott periódusban. Példáját a két világháború közötti szlovák kultúra történetéből választotta, amelynek érdekességét többek között abban látja, hogy sok specifikusan kelet-európai problémát is érzékelhetővé tesz.

A téma korreferensei *Peter Schuppan* és *Helmuth Bock* professzor voltak. Tájékoztatták az ülészak résztvevőit arról, milyen nehézségek jelentkeznek és milyen feladatok állnak a művelődéstörténeti kutatások előtt az NDK-ban. Mivel az ilyen jellegű kutatások nemrég indultak meg, problémák bőven adódnak. Érintették a művelődéstörténeti periodizáció, a történetírás különböző ágainak egyenrangúsága, a kulturális haladás kritériuma, az interdiszciplináris kooperáció stb. kérdését.

Az előadások után érdekes eszmecsere alakult ki, amelyben mindkét részről nagy aktivitás mutatkozott. A főreferátummal kapcsolatban számos kérdés is elhangzott.

A téma megvitatását *Karl Obermann*, a Vegyesbizottság német elnöke azzal zárta le, hogy a művelődéstörténet nem egyszerűen csak érdekes téma, hanem olyan jelentős kérdés, amely a szocialista országok kultúrtörténéseinek további együttműködését teszi szükségessé.

Madaras Éva

NEMZETKÖZI KONFERENCIA A NEMZETKÖZI MUNKÁSMOZGALOM TÖRTÉNETÉRŐL (VII. LINZI KONFERENCIA, 1972. SZEPTEMBER 12—16.)

Nyolcadszor gyűltek össze különböző országok történetkutatói az ausztriai Linzben, hogy véleményüket kicseréljék, új eredményeket, módszereket ismerjenek meg, vagy hogy bizonyos kérdéseket megvitassanak. Ez arra utal, hogy a linzi találkozókól hagyomány, rendszer lett s ez önmagában is eredmény, hiszen Linzben egyaránt találkoznak a szocialista és tőkés országok kutatói, kommunisták, szocialisták és demokraták. Az érdeklődés pedig nemhogy csökkent volna, hanem számszerűen is nőtt, hiszen az első találkozón 1964-ben a Duna-medence alig húsz kutatója vett részt, az 1972. évre több mint száz történész érkezett nemcsak Kelet- és Közép-Európából, hanem Skandináviából, Nyugat-Európából, sőt a tengeren túlról, az Egyesült Államokból, Kanadából, Ausztráliából és Japánból, annak jeleként, hogy a munkásmozgalom történetének kutatását ma már úgyszólván mindenütt igen fontos történeti studiumnak ismerik el.

Ezúttal a konferencia fő vitatémája a militarizmus és imperializmus problematikája, illetőleg a munkásmozgalomnak ezek ellen 1907—1912 között indított harca volt. A főreferátumot a Német Demokratikus Köztársaság és Lengyelország történészeinek kollektívája együttesen készítette, névszerint *F. Tých*, *B. Radlak*, *F. Klein*, *A. Laschütz*. Ez aláhúzta, hogy az imperializmus korszakában a militarizmussal és az imperialista háborúk veszélyével eredményesen csak egyféleképpen lehet szembe szállni: ha a parlamenti harcon kívül készek a tömegharc eszközét is igénybe venni. Ezzel kapcsolatban hangsúlyozta, hogy a II. Internacionáléban két főtendenciát lehet megkülönböztetni: a forradalmi balszárnyat és az opportunistá irányzatot. Az opportunizmus mellett megemlékezett annak a contrista irányzatnak megjelenéséről, amely szavakban támogatta a forradalmi áramlatot, a gyakorlatban azonban nem.

A továbbiakban a referátum hosszasan ismertette, hogy 1900-tól a II. Internacionálé kongresszusai miként foglaltak állást a háború és a gyarmatosítás ellen, ebben milyen része volt Bebelnek, Leninnek és Luxemburnak, s méltatta a stuttgarti határozatok jelentőségét. Megvilágította, hogy a szociáldemokrata vezetőkörökben miként terjedt az attentista szemlélet s ez milyen súlyos károkat okozott.

Végül azzal foglalkozott, hogy a nacionalista szemlélet miként tört be a munkásmozgalomba, sőt hódított ott magának tért. Elsősorban azt mutatta be, hogy a német párt jobboldalán miként hajlottak egyre többen a nacionalizmusra részint revizionista értelmiségiek, részint opportunistá szakszervezeti vezetők. Érzékeltette, hogy a baloldaliak körében olykor értetlenség volt tapasztalható a nemzeti kérdésben; Radek és Luxemburg esetében kifogásolták a nemzeti háborúk lehetőségének elvitatását. A referátum érintette a francia—német rivalizálást az Internacionáléban, de ezt nem elemzte, s a Vaillant—K. Hardie-féle háborúellenes javaslatnak, a német-osztrák párt politikáját megkérdőjelező, bíráló voltának sem tulajdonított nagyobb jelentőséget.

A referátumot készítő kollektíva részéről *Tých* szólalt fel, aki hangsúlyozta, hogy a német párt központi vezető szerepe ekkoriban csökkent, éppen a német pártvezetésben erősödő opportunizmus miatt. Másfelől aláhúzta, hogy a Vaillant—Hardie-féle platform (háborúellenes általános sztrájk követelése) a német mozgalom számára nem nyújtott

alternatívát, nem utolsósorban azért, mert a francia párt mögött nem állt a munkásság zöme, s a követelés realizálását francia részről nem tekintették biztosítottnak.

A referátumot több írásos korreferátum egészítette ki. *Hans Josef Steinberg* (Német Szövetségi Köztársaság) elsősorban a német fejlődésvonalat elemezte. Kritikusan foglalkozott Bebel szerepével; a tömegsztrájkok vitáját elemezte, s hangsúlyozta a pártvezetés mulasztásait, az opportunizmus erősödését. Kifogásolta ugyanakkor, hogy Kautsky és Bebel között túlságosan éles különbséget tegyenek Kautsky rovására. Emellett a szociális alapok jobb kimunkálását sürgette.

Jemnitz János korreferátumában több lényeges kérdésben tartotta az alapreferátumot kiegészítendőnek. Megállapította, hogy a proletariátus háborúellenes megmozdulásaiban alkalmasint polgári radikális szövetségesekre talált — miként 1909-ben Spanyolországban, — de ugyanakkor feltűnő, hogy 1911-ben Olaszországban ez a polgári anticolonialista, antimilitarista támogatás milyen gyenge volt, s hasonlóan gyenge volt a Balkánon a balkáni háborúk idején. Reflektált arra is, hogy nacionalista tendenciákat a munkásmozgalomban nemcsak a jobboldalon lehet felfedezni, hanem a baloldali csoportoknál is. Angliában Hyndman nem a jobboldalhoz tartozott, Olaszországban a szindikalista értelmiségiek 1911-ben adtak hangot nacionalista, sőt háborús gondolatoknak, miként a francia mozgalomban G. Hervé éppen a nacionalizmus lejtőjén jutott a szocialista mozgalom balszárnyáról a jobbszárnyra. Végül kitért arra, hogy a doktriner gondolkodás is milyen bénítóan hatott a mozgalomra. Ez ellen fellépve, Radek és Pannekoek az imperializmus új jelenségeire figyelmeztettek, de ők viszont másfajta hibákat követtek el: az emberek cselekvőképességét megkérdőjelezve, az imperializmusból elkerülhetetlen következményként vezették le a háborúk bekövetkezhetőségét. Az angol Quelch, aki pedig szintén a baloldalon állt, az angol mozgalom spektrumában bizonyos fókig egyenesen előnyösnek is tartotta a háborút, amennyiben az forradalmi válságra vezet. A voluntarizmus ehelyütt végzetes volt, s nem véletlen, hogy Radek, Quelch tételei ellen nemcsak Kautsky vagy Jaurès, hanem Lenin is fellépett.

Az alapreferátum és a korreferátumok készítőinek felszólalása után igen élénk vita bontakozott ki. Nagyon sokan érintették azt a kérdést, hogy a feldolgozásnál a kutatók nem elégedhetnek meg a fő tendenciák elemzésével. *Georges Haupt* megállapította, hogy a forradalmi, a centrista és az opportunisták irányzatra való szévalás nem jellemzi valamennyi ország munkásmozgalmát, amit lengyel vonatkozásban azután *B Radlak* megerősített, amikor jelezte, hogy a lengyel mozgalomban a centrista irányzat nem volt számottevő.

A vitában többen érintették a szövetségesek kérdését. A jugoszláv *F. Klopić* az alapreferátum általános hiányának tekintette, hogy az összeállítók nem tulajdonítottak kellő jelentőséget annak, hogy a munkások milyen rétegeket, politikai csoportokat nyerhetnek meg a háborúellenes harcnak.

Néhány felszólaló felvetette a fogalmak tisztázatlanságának problémáját. Mint Haupt jelezte: nem világos, mit kell érteni opportunizmuson. A Német Szövetségi Köztársaságból érkezett küldöttek egyrésze kifogásolta e kategória használatát, mert szerintük morálisan megbélyegző és nem pontos. Mások viszont rámutattak, hogy ez a meghatározás már az egykorú történeti irodalomban feltűnt, éppen ezért azt kiiktatni nem lehet (pl. *Laschütz*a és a frankfurti *Josef Schleifstein* e vonatkozásban a német hagyományokról szólt, nemcsak a baloldali radikálisokat, hanem Bebelt is idézve). Abban viszont a felszólalók megegyeztek, hogy az opportunizmus jelentkezését mindig nagy körültekintéssel, a konkrét anyag alapján kell bemutatni.

Ugyancsak vita alakult ki a kongresszusok s a kongresszusokon elfogadott határozatok értékelése körül. Többek között *Haupt* mutatott rá, hogy a stuttgarti és bázeli kongresszusokon jó határozatokat fogadtak el, de az Internacionálé tevékenységét még-

sem lehet pusztán csak e kongresszusok alapján lemérni. Egészében véve szerinte az Internacionálé felkészületlen volt a nagy feladatokra, s az 1911. évi marokkói válság is ezt mutatta; ezzel kapcsolatban a német párt teljesen akcióképtelennek bizonyult.

Több kutató (köztük a francia *P. Hentges*) szerint a kongresszusok világos programot adtak, később azonban egyszerűen hátat fordítottak ezek határozatainak, s ezért az elvtelenség, praktícizmus és opportunizmus vádját emelte a vezetők ellen. Mások — talán legelősebben *G. Haupt* — a felkészületlenséget, az elvi tisztázatlanságot emlegették. *Hans J. Steinberg* korreferátuma német vonatkozásban *Haupt* következtetéseire járt közel. Egyetértés nyilvánult abban, hogy az Internacionálé életét nem lehet pusztán az „ünnepnapok”, a nemzetközi kongresszusok alapján lemérni, s nagy szükség van a hétköznapi erőfeszítések, lehetőségek aprólékos elemzésére.

Ilyen összefüggésben néhány történész újra felvetette az elmúlt linzi konferencián már érintett kérdést: a vezetők és tömegek problémáját, s *G. Haupt* ezúttal figyelmeztetett arra, hogy a nemzetközi kongresszusok mellett a Nemzetközi Szocialista Irodának mint állandóan működő vezető testületnek munkásságáról sem szabad megfeledkezni.

Többen érintették a francia—angol kezdeményező lépések (a *Hardie—Vaillant* javaslat) megítélését, illetőleg a német—osztrák opponálás értékelését. A német—lengyel alappreferátum szerint ez az ellentmondás nem volt oly jelentős, mint azt egyesek vélik, s mint *F. Tých* és a szovjet *K. Sirinya* aláhúzta, a francia—angol javaslat nem jelentett alternatívát a német pártvezetőség irányvonalával szemben. Többen viszont hangsúlyozták (*G. Haupt, Kowalski, Jemnitz*), hogy ezek az ellentétek mennyire valóságosak voltak. A francia pártvezetőség magatartásával kapcsolatban nemcsak azt állapították meg kritikával, hogy nem volt mögöttük olyan tömegelő, amivel célkitűzéseiket megvalósíthatnák volna (ezt a kortársak közül egykor *A. Bebel, V. Adler* és mások is vallották, s most a német *Laschütz*, a lengyel *Tých* egyaránt érzékeltették), hanem *Pierre Hentges*, a párizsi Maurice Thorez Intézet munkatársa azt is hangsúlyozta, hogy sem *Jaurès*, sem *Hervé* nem értették meg a stuttgarti határozatok értelmét. De *Hentges* nem világította meg, hogy az adott időszakban mivel mehettek volna messzebb. A CGT forradalmi antimilitarista fellépéseit dicsérte, de ezek ekkor nem álltak *Jaurès* felfogásával ellentétben. *Danielle Tartakowsky* — ugyancsak a Thorez Intézet munkatársa — azt fejtegette, hogy 1913-ban a hároméves katonai szolgálati idő bevezetése idején kialakuló politikai harcokban a francia szocialista párt vezetősége megtorpant, nem mert a forradalmi erők élére állni, s a katonalázadások irányítására is vállalkozni. E kérdéskör, a feltételek és lehetőségek alapos megvitatására azonban nem került sor.

A tömegek és vezetők relációjának kérdését illetően a német munkásmozgalmában 1911 kritikus év volt. Többek között *Haupt* utalt arra, hogy ez év kezdetén — ismeretes módon — nemcsak *Molkenbuhr* és *Scheidemann* tért ki a tömegmozgalmak megszervezése elől, hanem azt *Bebel* sem szorgalmazta, míg az év második felében, miután a tömegmozgalmak eredményesen kibontakoztak (amiben a baloldali radikálisoknak, *Luxemburnak*, de *Ledebournak* is komoly érdemei voltak) *Bebel* szintén módosított álláspontján. A kölcsönhatás tehát vitathatatlan.

A kérdés további vitatása során *Peretz Merchaw*, izraeli baloldali szocialista kutató az általános sztrájk problematikájával kapcsolatban leszögezte: bizonyára ezzel sem lehetett volna a háborút megakadályozni, de ez nem mentheti fel a német szociáldemokrata vezetőket, akik túlságosan keveset tettek. Óvott „a kisebbik rossz” tételének elfogadásától. Másfelől viszont azt hangsúlyozta, hogy a forradalmárok, szocialisták nem szakadhatnak el a tömegektől, mert a történelem szempontjából vitás, sokat ér-e, ha igazuk van, de magukra maradnak. E végletes fogalmazást azután sokan vitatták; a vita élénksége arra utalt, hogy a tömegek és vezetők viszonyának problémája mennyire foglalkoztatja a kutatókat.

A konferencia egy másik nagyobb témát is napirendre tűzött, a sokakat, köztük a magyar történészeket is közelről érdeklő, a magyar munkásmozgalomra közvetlenül kiható ausztromarxizmus kérdését. Az osztrák *Norbert Leser* által készített referátum megvitatására azonban, sajnos, mindössze fél nap jutott.

Leser terjedelmes és sok gondolatot felvető referátumában kritikusan pálcát tört a Bauer-Max Adler által fémjelzett irányzat fölött (Leser elsősorban velük, az ő teóriájukkal foglalkozott, Friedrich Adlernek kevesebb szerep jutott, miként Dannebergnek is), s az ausztromarxizmus kommunista bírálóival egyetértve, ő is úgy vélte, hogy Bauert és az osztrák ausztromarxisták vezetőit 1918 és 1934 között a verbalista forradalmiság jellemezte. Leser azonban végeredményben jobbról és nem balról bírálta Bauert. Megállapítva, hogy az 1918 utáni Ausztriában az ausztromarxista radikálisok és a reformisták kölcsönösen megkötötték egymás kezét, a kritikájának élet Bauer felé irányozta, Leser szerint ugyanis a forradalmi akcióktól Bauer és hívei visszariadtak; ezekre nem is igen nyílt igazán lehetőség, de verbalizmusukkal, törekvéseikkel, meghirdetett politikájukkal akadályozták Rennernek és a reformista irányzat híveinek gyakorlati munkáját.

A vitában résztvevők közül senki sem értett egyet Leserrel az ausztromarxizmus ilyen értékelésében. *V. M. Turok* (Szovjetunió) több lényeges ponton egészítette ki, illetőleg igazította helyre Leser vázlatát. Mindenekelőtt rávilágított, hogy Leser csak néhány gondolkodót állított reflektorfénybe, nem az egész irányzat kifejlődését. Emellett a belső áramlatok, felfogásbeli különbségek, a jobb- és baloldal megosztottsága elszűrült; nem világított ki, hogy Renner vagy Pernerstorfer miben különbözött Bauertől. Kifogásolta továbbá, hogy a Bauerről nyújtott vázlat teljességgel statikus, a tematikus gondolatfűzés következtében elsikkadt Bauer gondolatmenetének fejlődése. Hangsúlyozta, hogy az 1914, sőt 1917 előtti Bauert nem lehet összevetni az 1918 utánival, s e vonatkozásban Lenint idézte, akitől Leser csak a kritikai sorokat elevenítette fel, de azt nem, hogy 1914 előtt Lenin megbecsüléssel szolt Bauer eredményeiről. Majd végül utalt arra, hogy az 1930-as években Bauer és Renner mennyire eltérő feleleteket adott a fasizmus elleni harc feladatairól, lehetőségeiről, s személyes sorsuk is mennyire jellemzően eltérő volt.

József Kowalski (Lengyelország) *V. M. Turok*hoz hasonlóan szintén statikusnak látta a Leser által adott képet, csakhogy ő nem két, hanem három periódust látott szükségesnek megkülönböztetni, a harmadik kezdetét 1934-től, a bécsi felkeléstől számítaná, amely után Bauer ismét határozottan balfelé fordult, s így kereste az antifasiszta összefogás sikeres megoldását. Helyeselte *Turok* felfogását, hogy Bauer és Renner között éles határvonalat kell húzni, s kifogásolta, hogy Leser az első világháború, az orosz forradalom és a fasizmus problematikáját alig érintette. Kitért *F. Adler* munkásságának értékelésére, s az ő esetében is hangsúlyozta: nem kielégítő a „centrum” terminológiai használata, hiszen azon belül még számtalan színárnyalatot lehet felfedezni a jobb- és baloldal között.

Többen érintették az ausztromarxizmus politikai tartalmát. *F. Klopčič* (Jugoszlávia) újra aláhúzta, hogy Bauer politikájának lényege az attentizmus volt, amivel a forradalmi mozgalomnak okozott károkat. *A. Szoboljev* (Szovjetunió) hosszabb hozzászólásban foglalkozott az ausztromarxisták filozófiájával. Max Adler és Friedrich Adler új-kantianizmusával, idealizmusával, aminek egyik következménye volt, hogy az elmélet és gyakorlat egységét megbontották, s az automatikus megoldásokra, attentizmusra hajlottak. E vonatkozásban *J. Kowalski* viszont jelezte, hogy az elméleti hibák ellenére *F. Adler* életművében jól kirajzolódnak a pozitív mozzanatok is.

Az ausztromarxizmus témaköréhez szolt hozzá *E. Kauder* (Egyesült Államok), aki Hilferding jelentőségét méltatta, *F. Rozman* (Jugoszlávia), aki a nemzetiségi kérdéstről szolt, összevetve a baueri elképzeléseket a szlovén munkásmozgalommal. *P. Merchav* (Izrael) ugyancsak kritikusan szolt az ausztromarxizmus filozófiai tételeiről; leszögezte,

hogy Max Adler a marxizmust lehetetlen irányban próbálta kiegészíteni új elemekkel, majd hangsúlyozta, hogy ennek ellenére az 1920-as években Max Adler rendszerint baloldali alternatívát keresett és kínált Bauernél is. (Egyébként egyetértett Turok és Kowalski kritikájával Rennert illetően.)

A vita után a referáló *Leser* kapott szót, aki a lényeges kérdésekben fenntartotta álláspontját, megállapítván, hogy Renner volt a következetesebb, míg Bauer szerinte „következetlen forradalmár” volt. Az osztrák párton belüli vitákról pedig megjegyezte, hogy a német pártban ennél sokkal élesebbek voltak az ellentétek. E témakörben még egy érdekes felszólalás hangzott el, a francia *A. Adler* utalt a francia SFIO politikájára, s a visszarettenést, attentizmust kapcsolatba hozta az osztrák párt magatartásával, bár megjegyezte, hogy a Vörös Bécs helyzete egyedülállóan nehéz volt Ausztriában.

A konferencia harmadik napirendi pontja módszertani vita volt, az Egyesült Államokból és Kanadából érkező történészek referátumai alapján a sztrájkmozgalmaknak több országra kitekintő vizsgálatáról. E kutatási módszer új, s jelentőségét aligha lehet kétségbe vonni. Két alapreferátum készült, az egyiket a kanadai *E. Shorter* és az Egyesült Államok-beli *C. Tilly*, míg a másikat *P. Stearns* (USA) nyújtotta be. *Shorter* a sztrájkmozgalmakat a sztrájkok időtartama, a sztrájkolók száma, illetőleg a sztrájkolóknak az összmunkássághoz való aránya szerint különböztette meg. Az eredményből kitűnt, hogy Nyugat- és Észak-Európa országainak sztrájkmozgalma között milyen nagy a hasonlóság, s ezeztől leginkább Nagy Britannia munkásmozgalma tér el. Bizonyos periodizálásra is lehetőséget nyújtott a vizsgálat, emlékeztetett arra, hogy korábban kis elit-szaktmák hosszabb sztrájkjaival, később sokszor tömeges, de egy-két napos sztrájkokkal találkozunk. A tapasztalatok szerint óvott attól, hogy az árak és bérek alakulásából közvetlenül következményként számoljanak a sztrájkokkal.

Az elmondottakhoz többen fűztek megjegyzéseket. *Stearns* figyelmeztetett arra, hogy az adatokat fenntartással kell mindig kezelni, mivel az egy napos politikai sztrájkokat a statisztikák általában nem rögzítik. Megjegyezte, hogy a nagy számok árnyékában elhomályosodnak olyan lényeges különbségek, hogy egyes sztrájkokban egyes munkások egy-két napig vagy heteken át vesznek részt. Utalt arra is, hogy *Shorter* háromszempontú vizsgálata például figyelmen kívül hagyja, hogy a sztrájkok sikeresek-e vagy sem (bár e vonatkozásban *Shorter* bizonyos megjegyeléseket szintén jelzett). *Kowalski* megállapította, hogy a politikai helyzetet, a politikai történeti korszakolást nem lehet figyelmen kívül hagyni. Továbbá számba kell venni, hogy a munkások támadó vagy védekező harcokat vívnak-e. Mások a gazdasági konjunktúrák figyelembevételét kérték számon, s mérlegelendőnek tartották a szervezett, illetőleg szervezetlen munkások sztrájkokban való részvételének pontosabb felmérését. Végeredményben a felszólalók általában egyetértettek abban, hogy az amerikai referátumok összeállításának megoldásával szemben a gazdasági és politikai sztrájkokat nem szabad összemosni.

A sztrájkok témájához *Erényi Tibor* és *Mucsi Ferenc* közös, — magyar vonatkozású — írásbeli korreferátumot nyújtott be. Ebben módszertanilag éppen ezekre a hiányolt szempontokra is gondolva, árnyalt képet festettek a magyarországi sztrájkmozgalmakról 1900 és 1914 között. Ennek során rámutattak a gazdasági és politikai tényező szerepére, és megvilágították, hogy Magyarországon ezekben az években milyen nagy politikai tömegharcok zajlottak le. A referátum kitért a magyarországi munkásság szerveztségének viszonyszámaira is (országosan átlagban 1905—1910 között mintegy 100.000 szervezett munkás körül stabilizálódott a szakszervezeti taglétszám, ami az összmunkásságnak mintegy 10%-át tette ki; megjegyezve, hogy a fővárosban az arányszám kedvezőbb, 30%-os volt). Jelezték továbbá, hogy a sztrájkolók és a munkásság szerveztségének összefüggésének vizsgálata további feladatot képez, aminek megoldása annál nehezebb, mivel az egykori statisztikai felvételekből ez nehezen tárható fel. Végül megemlékeztek

a gazdasági sztrájkokról is, és érzékeltették, hogy a magyar munkásság ezek révén milyen eredményeket ért el.

A háromnapos vita a tárgyalt tematika minden vonatkozásában feltétlenül hasznos volt valamennyi résztvevő számára, mivel nemcsak új tényekkel, adatokkal, hanem módszerekkel, problémafelvetésekkel is megismerkedhettek.

Jemnitz János

BIBLIOGRAFIA

A MAGYARORSZÁGON MEGJELENT TÖRTÉNETI MUNKÁK (ÖNÁLLÓ KÖTETEK, TANULMÁNYOK, CIKKEK) JEGYZÉKE (1971. január 1.—december 31.)

Összeállította: V. WINDISCH ÉVA

I. ÁLTALÁNOS MUNKÁK

1. Bibliográfiák, katalógusok, leltárak

- a) *Bibliográfiák, biobibliográfiák, lexikonok*
- Bibliographia historiae rerum rusticarum internationalis. 1967—1968. Ed.: (Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum.) Bp. 1971. 335 l.
- Bibliographie choisie d'ouvrages d'histoire publiés en Hongrie en 1969. AH. 1971. 17. tom. 1—2. fasc. 149—172. l.
- Déri Miklósné*: Az Egyetemi Könyvtár bibliográfiája. Kiegészítés. (1967. szept. 1.—1969. nov. 1.) EKÉvk. 5. 173—176. l.
- Déri Miklósné*: A magyar felsőoktatás huszonöt éve. (1945—1970.) (Bibliográfia.) Bp. 1970. Soksz. 230 l.
(Felsőoktatástörténeti kiadványok 2.)
- Ecsedy Andorné—Gáliczky Éva*: Antonio Gramsci. 1891—1937. Bibliográfia. [Bev: Komját Irén.] [Kiad.: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. 1971. Soksz. 77 l.
- Eke Pálné—Beluszky Pál*: Magyar településföldrajzi bibliográfia. (A rokontudományok válogatott irodalmával.) — Bibliography of the Hungarian settlement geography. 1945—1968. [Kiad. az] MTA Földrajztudományi Kutató Intézete. Bp. 1971. Soksz. 145 l.
- Az 1969. évi Magyarországon megjelent hadtörténelmi irodalom bibliográfiája. 1—2. [Összeáll.] Molnár Éva, Viničzai István, Windisch Aladárné. HK. 1971. 18. évf. 2—3. sz. 379—404, 585—605. l.
- Gecse Gusztáv*: Vallástörténeti kislexikon. Bp. 1971, Kossuth Kiadó. 332 l.
- Geréb László*: A Párizsi Kommun az egykorú magyar irodalomban. 1870—1872. (Bibliográfia és repertórium jegyzetekkel.) Bp. 1971. Soksz. 69 l., 8 t.
(Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Tanulmányok. U.S. 1 /24.)
- Hargítai Nándorné*: 25. születésnap. Bibliográfia a Magyar Úttörők Szövetségének negyedszázados jubileumára. [Kiad. a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár.] Bp. 1971. Soksz. 62 l., 8 t.
- Hiller István*: Soproni bibliográfia az 1970. évre. SSz. 1971. 25. évf. 1. sz. 88—94. l.
- Jakabffy Imre*: Die literarische Tätigkeit von Zoltán Oroszlán. AAr. 1971. 23. tom. 1—4. fasc. 253—257. l.
- Jáki László*: Magyar pedagógiai irodalom. 1920—1944. Önálló kiadványok. Bp. 1970. Soksz. 352 l.
(Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum kiadványai.)
- Jolsvay Alajos—Kenéz Győzőné*: Termelőszövetkezeti bibliográfia. 1945—1967. [Közrem.] (Kocsis Imréné.) Bp. 1971. Soksz. 422 l.
(Agrárgazdasági Kutató Intézet Könyvtára. Bibliográfiák 1971/10.)
- Kákosi László*: Liste des ouvrages d'Aladár Dobrovits relatifs à l'Égyptologie et à l'antiquité. AAr. 1971. 23. tom. 1—4. fasc. 260—262. l.
- Környei Attila*: Csatkai Endre irodalmi munkássága. 1—2. SSz. 1971. 25. évf. 1—2. sz. 66—75, 145—165. l.
- Külföldi folyóiratok hadtörténelmi repertórium. 1968. 2., 1969. 1. [Összeáll.] Molnár Éva, Windisch Aladárné, Viničzai István. HK. 1971. 18. évf. 1, 4. sz. 181—203, 783—804. l.
- Lakos Katalin*: Engels-nekrológok bibliográfiája. Vt. 1969. 19. évf. 68—70. l.
- Magyar könyvészet. A Magyarországon nyomtatott könyvek, zeneművek, térképek és hanglemezek szakosított címjegyzéke. 1969. Közread. az Országos Széchényi Könyvtár. [Fel. szerk. Fügedi Péterné.] Bp. 1971. Soksz. XI, 1073 l.
- Magyar közgazdasági és statisztikai irodalom. Bibliográfia. — Bibliográfija vengerskoj literaturu ekonomiki i statistički. — Hungarian bibliography of economics and statistics. 1966. Szerk. Dienes Gedeonné, Földi Tamás, Hajdú Elemerné. [Kiad. a] KSH Könyvtára, MTA Közgazdaságtudományi Intézet Könyvtára. Bp. 1971, Stat. Kiadó. 137 l.

- A magyar munkásmozgalom történetéről szóló cikkek jegyzéke. (1970. júl.—1971. jún.) PtK. 1971. 17. évf. 1—4. sz. 213—214, 224—225, 240—241, 204—205. l.
- A magyar néprajztudomány bibliográfiája. 1955—1960. (Szerk. Sándor István.) Bp. 1971, Akad. Kiadó. 739 l.
- A magyar szociológiai irodalom bibliográfiája. 1. köt. (Litván György—Remete László): Folyóiratok. 1900—1919. Huszadik Század, A Munka Szemléje, Szabadgondolat. [Kiad.] MTA Szociológiai Kutatócsoport, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. 1970. Soksz. XXI, 547 l.
- A magyar történettudomány válogatott bibliográfiája. 1945—1968. (Összeáll. az MTA Történettudományi Intézetének munkaközössége: Niederhauser Emil, Makkai László stb.) Bp. 1971, Akad. Kiadó. 855 l.
- Mészlyei Antal*: A magyar hercegprímások arcképsorozata. (1707—1945.) Bp. 1970, Szt. István Társ. 442 l.
- Nincs élőbb holtjainknál. Életrajzok a Nógrád megyei munkásmozgalom harcosairól. (Szerk. Havas Péter.) [Kiad.] MSzMP Nógrád megyei Bizottság, Salgótarjáni Munkásmozgalmi Múzeum. Salgótarján 1971. 174 l.
- A Párttörténeti Közlemények repertórium. 1963—1970. (Össeáll. Pálmai Magda, Vida Sándor.) [Kiad. az] MSzMP Központi Bizottsága Párttörténeti Intézete. Bp. 1971, Kossuth Kiadó. 30 l.
- Petrík Géza*: Magyarország bibliográfiája. Bibliographia Hungariae. 1712—1860. 5. Pótlások az 1—4. kötethez. Az 1712—1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványok. (Szerk. Komjáthy Miklósné.) [Kiad. az] Országos Széchényi Könyvtár. Bp. 1971. 561 l.
- Régi magyarországi nyomtatványok. Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum. 1473—1600. (Összeáll.: Borsa Gedeon, Hervay Ferenc stb.) [Bibliográfia. Kiad. az] MTA; OSZK. Bp. 1971, Akad. Kiadó. 928 l., 42 t.
- Ritók Zsigmond*: Révay József irodalmi munkássága. Összeáll. — —. AT. 1971. 4. évf. 1. sz. 58—68. l.
- Szabó Mária, D.*: A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán történelemből elfogadott doktori disszertációk. 1945—1969. Száz. 1970. 104. évf. 5—6. sz. 1297—1304. l.
- Szecső Károly*: Heves megye új- és legújabbkori történetének irodalma. (1790—1970.) [Kiad. a] Szakszervezetek Heves megyei Tanácsa. Eger 1971. Soksz. 52 l.
- Szegedi egyetemi almanach. 1921—1970. (Főszerk.: Havasi Zoltán.) Szeged 1971. 443 l.
- Weszprémi István*: Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia. — Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. 4. köt. Centuria tertia. — Harmadik száz. 1—2. tized. [Ford.] Vida Tivadar, Marót Miklós. Szerk. Lovass Pál. Bp. 1970, Medicina. 1111 l., 1 t. (Orvostörténeti könyvek. — Libri historiae medicae.)
- b) *Katalógusok, leltárak.*
- Gyűjtemények ismertetése*
- Bálint Sándor*: A gépjárműközlekedési gyűjtemény. KözLMÉvk. 1. 131—146. l.
- Batáriné Mérő Éva*: A szerkesztőségi archívumokról. LSz. 1970. 20. évf. 3. sz. 542—547. l.
- Biró József*: A hajózási gyűjtemény. KözLMÉvk. 1. 93—109. l.
- Czére Béla*: A 75 éves Közlekedési Múzeum. KözLMÉvk. 1. 7—51. l.
- Dessewffy Sándor*: Újabb Dessewffy család iratok az Országos Levéltárban. LSz. 1970. 20. évf. 3. sz. 619—644. l.
- Fábián Istvánné*: A Diósgyőr—Tokaji Koronauradalom iratainak rendezése. LSz. 1970. 20. évf. 3. sz. 650—666. l.
- Gábrly György*: A Magyar Nemzeti Múzeum zenei gyűjteményének kialakulása. Fola. 22. 237—246. l.
- Galván Károly*: A magyar királyi honvédség (1868—1918) békeruházati emléksanyaga az Országos Hadtörténeti Múzeumban. OHMÉrt. 1. 228—288. l.
- Halápi László*: Rendjelek és kitüntetések az Országos Hadtörténeti Múzeum éremtárában. 1. OHMÉrt. 1. 161—227. l.
- Herczeg Etelka*: Budapesti iskolák iratai a Fővárosi Levéltárban. LSz. 1970. 20. évf. 3. sz. 666—673. l.
- Kerekes Zoltán*: Az Országos Hadtörténeti Múzeum zászlógyűjteménye. OHMÉrt. 1. 72—160. l.
- Kócziánné Szentpéteri Erzsébet*: Az érem- és jelvénygyűjtemény. KözLMÉvk. 1. 157—166. l.
- Kopasz Gábor*: A pécsváradi közalapítványi iratok. Baranyai Évk. 1970. 57—77. l.
- Magyar Országos Levéltár. A Thököly- és Rákóczi-szabadságharcok levéltárai. Repertórium. (Összeáll. Maksay Ferenc.) Bp. 1971. Soksz. 38 l. (Levéltári leltárak 52.)
- Maksay Ferenc*: A jezsuita rendházak lajstromozatlan iratainak rendezése az Országos Levéltárban. LSz. 1970. 20. évf. 3. sz. 645—650. l.

Mithay Sándor: Vezető a Pápai Helytörténeti Múzeum állandó kiállításához. [Kiad. a Veszprém megyei Múzeumok Igazgatósága.] Pápa 1971. 47 l.

Németh Margit: Vezető az Aquincumi Múzeum kőtárában. Bp. 1971. 75 l. (Emlékek Budapest múltjából 16.)

Pest-budai arcképek. [Kiállítás a Kiscelli Múzeum gyűjteményéből a Budapesti Történeti Múzeumban, 1971. máj. 22–27. Rend. és a katalógust összeáll. Cifka Péterné.] Bp. 1971. 10 l., 6 t. (A Budapesti Történeti Múzeum grafikai kiállításai 4.)

Póczy Klára Sz.: Aquincum polgárvárosa. (Vezető a kiállítás megtekintéséhez.) Bp. 1971. 45 l., 8 t. (Emlékek Budapest múltjából 15.)

Rév Pál: A légiközlekedési gyűjtemény. KözLMÉvk. 1. 111–130. l.

Temesváry Ferenc: Művészi fegyverek. Sárvár 1971. 105 l.

Vaszkó Ákos: A vasúti gyűjtemény. KözLMÉvk. 1. 55–92. l.

Vida Mária: A Ráday Könyvtár története. ÉIT. 1971. 26. évf. 1. sz. 3–8. l. [Zalaegerszegi Magyar Olajipari Múzeum. [Vezető.] (Szerk. Fülöp István.) Zalaegerszeg 1971. 79 l.

(A Magyar Olajipari Múzeum közleményei 1.)

c) Ismertetések

Bibliografie československé balkanistiky za léta 1966–1968. [Összeáll.: I. Dorovský, R. Pražák. Brno 1970. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Vt. 1970. 20. sz. 114–115. l.

Bölköny József: Pihent szemmel — az olvasó érdekében. [Folyt.] Száz. 1971. 105. évf. 1. sz. 208–218. l.

Budapest Főváros Levéltára. Testületek. Egyházi szervek. Családok. Személyek. Gyűjtemények. Bp. 1969. Ismerteti: *Dóka Klára*. LSz. 1970. 3. sz. 724–727. l.

Budapest történetének bibliográfiája. VI. köt. Kultúra. Főszerk. Zoltán József. Bp. 1969. — Ismerteti: *Szilágyi János*. Száz. 1971. 105. évf. 1. sz. 190–191. l.

Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur. Edd. Géza Sajó et Erzsébet Soltész. Bp. 1970. — Ismerteti: *V. Kovács Sándor*. ITK. 1971. 75. évf. 3. sz. 375–376. l.

Kosáry Domokos: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. Bp. 1970. — Ismerteti: *Szentmihályi János*. MK. 1971. 87. évf. 2–3. sz. 255–257. l.

Meszlényi Antal: A magyar hercegprímások arcképsorozata (1707–1945). Bp.

1970. — Ismerteti: *Márkus Mihály*. ThSz. 1971. 14. évf. 7–8. sz. 229–232. l. Régimagyarországinyomtatványok 1473–1600. Szerk. Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla, Käfer István, Kelecsényi Ákos. Bp. 1971. — Ismerteti: *Ritók Zsigmondné*. MT. 1971. 15. köt. 12. sz. 800–802. l.

Szelei László: A Magyar Tudományos Akadémia Levéltára az Akadémiai Könyvtárban. Bp. 1970. — Ismerteti: *Érszegi Géza*. LSz. 1970. 3. sz. 723–724. l.

Tiszayné Gesmey Borbála: Bibliographia historiae rerum rusticarum internationalis. 1960–1966. MK. 1971. 87. évf. 1. sz. 90–91. l.

Történelem—forradalom. Bibliográfiai kalauz a magyar munkásmozgalom történetének tanulmányozásához. 1–2. köt. Szerk. Gáliczky Éva. — Ismerteti: *Kálmán Lászlóné*. PtK. 1971. 17. évf. 2. sz. 221–223. l.

2. Marxizmus—leninizmus

a) Forrásközlések, forrásismertetések

Lenin, Vladimir Il'ics: Könyvekről, könyvtárakról. [Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.] Bp. 1971, Kossuth Kiadó. 282 l. Lenin, Vladimir Il'ics összes művei. 26. köt. 1914. július—1915. augusztus. 2. kiad. [Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.] Bp. 1971. Kossuth Kiadó. XXIII, 534 l., 1 t.

Lenin, Vladimir Il'ics összes művei. 27. köt. 1915. augusztus—1916. június. 2. kiad. [Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.] Bp. 1971, Kossuth Kiadó. XVII, 593 l., 2 t.

Lenin, Vladimir Il'ics összes művei. 30. köt. 1916. július—1917. február. 2. kiad. [Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.] Bp. 1971, Kossuth Kiadó. XXII, 517 l., 1 t. Lenin a szakszervezetekről. [Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.] Bp. 1971. Táncsics Kiadó. 486 l.

Marx, Karl: Angol hétköznapiak. [Englischer Alltag.] Ahogyan Marx látta. [Cikkek, karcolatok. Vál. és bev. Richard Sperl.] [A magyar kiadást szerk.] Szalontai Sándorné. Bp. 1971, Kossuth Kiadó. 282 l.

Marx, Karl—Engels, Friedrich művei. 27. köt. Levelek. 1842–1851. [Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.] Bp. 1971, Kossuth Kiadó. XXV, 725 l., 8 t.

Marx, Karl—Engels, Friedrich művei. 28.

- köt. Levelek. 1852—1855. [Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztésére.] Bp. 1971, Kossuth Kiadó. XIV, 783 l., 3 t.
- Marx—Engels—Lenin*: A Párizsi Kom-münről. [Sajtó alá rendezte a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztésére.] Bp. 1971, Kossuth Kiadó. 399 l.
- b) *Feldolgozások*
- Ágh Attila*: Marx történetfelfogása a „Német—Francia Évkönyvek” időszakában. MFSz. 1970. 14. évf. 5. sz. 875—924. l.
- Armbruszt György*: Lenin a forradalmi propagandáról. Az élő Lenin. 19—26. l.
- Bárány Ferenc*: Lenin tanítása a nemzeti kérdéssről és a proletár internacionalizmusról. A lenini úton. 28—39. l.
- Bimbó Mihály*: Lenin a társadalmi folyamatok dialektikájáról. AUDmarx. 17. 31—52. l.
- Bimbó Mihályné*: Lenin Engelsről. (Vázlatos „portré” Engelsről Lenin magyar nyelven kiadott művei alapján.) AUDmarx. 17. 53—70. l.
- Bosnyák Lenke*: Utópisztikus elképzelések az államról és az engelsi államfelfogásról. EE. 253—270. l.
- Botos János*: A forradalom békés úton való győzelmének kérdése Engels utolsó írásaiiban. EE. 203—209. l.
- Cogniot, Georges*: Kortársunk, Marx. [Karl Marx, notre contemporain.] [Bev.]: Waldeck Rochet. Ford.: Székely Andorné. Bp. 1971, Kossuth Kiadó. 210 l.
- Cornu, Auguste*: Friedrich Engels és a történelmi materializmus alapvetése. Világosság. 1971. 12. évf. 2. sz. 65—68. l.
- Dér Aladár*: Lenin a nemzeti kérdés politikai alapelveiről. Bp. 1971, Felsőkt. Jegyzetell. 105 l.
(Tudományos szocializmus füzetek 9.)
- Dzsunuszov, M. Sz.*: Lenin a nemzetiségi kérdéssről. A lenini úton. 23—27. l.
- Emlékkülés Engels születésének 150. évfordulója tiszteletére. (Bp. 1970. dec. 2. Rend. a Magyar Tudományos Akadémia.) MTAFT. 1971. 20. évf. 1—2. sz. 1—22. l.
- Engels filozófiai öröksége. [Emlékkülés.] Budapest, 1970. dec. 18. [Rend. a Magyar Szocialista Munkáspárt], Budapesti Bizottság. [Összeáll.] Horváth József, Mihály Albert, Kárpáti Sándor és Gondi József. Tájékoztató. 1971. 2. sz. 7—77. l.
- Farkas Endre*: Friedrich Engels. EE. 35—51. l.
- Farkas József*: Lenin a háború és a béke kérdéséről. A lenini úton. 40—48. l.
- Földes Éva*: Lenin, a sokoldalú ember. Tudományos Közlemények 1970. 3. sz. 61—83. l.
- Frank Ferenc*: Lenin és korunk. A lenini úton. 7—18. l.
- Hermann István*: A legendaosztató. 125 éve született Franz Mehring. Nsz. 1971. 29. évf. 50. sz. mell. 7. l.
- Horváth Miklós*: Az engelsi életmű: a munkásosztály forradalmi, katonai elméletének megalkotása. EE. 129—160. l.
- Jemnitz János*: Engels and the problems of the international movement in the 1890s. AH. 1971. 17. évf. 3—4. sz. 225—255. l.
- Jemnitz János*: Engels halálának visszhangja a nemzetközi szocialista sajtóban. 1969. 19. évf. 65—67. l.
- Jemnitz János*: Lenin és a történettudomány. (Kérdésfelvetések és vitabevezető.) Száz. 1970. 104. évf. 5—6. sz. 1111—1125. l.
- Jóri János*: Lenin és a valóság megváltoztatásának filozófiája. Az élő Lenin. 43—51. l.
- Judi István*: Lenin és a munkaerkölcs. Az élő Lenin. 53—63. l.
- Karl Marx. Életrajz. [Szerk.: N. Fedoszejev, L. I. Goldman, A. I. Malis.] [Ford.]: Gerő Ernő. Bp. 1971, Kossuth Kiadó. 689 l., 12 t.
- Kerekes József*: A lenini eszmei örökség. JTE Borsod. 12—20. l.
- Kirschner Béla*: Beszéd 1970. ápr. 20-án az egyetem aulájában a Lenin születésének 100. évfordulója alkalmából tartott ünnepi tanácsülésen. ELTE Évk. 11—29. l.
- Kirschner Béla*: Lenin a demokratikus és a szocialista forradalomról. (1893—1917.) Bp. 1971, Akad. Kiadó. 276 l.
- Kirschner Béla*: Lenin a nemzetközi munkásmozgalom néhány kérdéséről 1907—1914 között. Száz. 1970. 104. évf. 5—6. sz. 1166—1191. l.
- Kirschner Éva*: Engels a tulajdonról, az osztályokról és az államról. EE. 211—227. l.
- Kónya István*: Engels időszerűsége. EE. 7—17. l.
- Lenin és a történettudomány. Az MTA Történettudományi Intézetének ünnepi ülése Lenin születésének 100. évfordulóján. Pach Zsigmond Pál megnyitójával és zárszavával; [Gonda Imre, Sárlos Béla, Borus József, M. T. Iszlamov, Niederhauser Emil hozzászólásával]. Száz. 1970. 104. évf. 5—6. sz. 1109—1165. l.
- Az előadások önállóan szerepelnek.
- Markarjan*: A marxista kultúra-elmélet alapvonalai. [Ocserki teorii kulturü.

- Ford. Rozsnyai Ervin.] Bp. 1971. Kosuth Kiadó. 183 l.
- Márkus György:** Marxizmus és „antropológia”. (Az emberi lényeg fogalma Marx filozófiájában.) 2. átd. kiad. Bp. 1971, Akad. Kiadó. 111 l. (Szociológiai tanulmányok 2.)
- Mérei Gyula:** Engels a történettudós. MTAFT. 1971. 20. évf. 1–2. sz. 11–18. l.
- Mucsi Ferenc:** Lenin és a nemzeti kérdés. Száz. 1970. 104. évf. 5–6. sz. 1132–1141. l.
- Nagy István:** Engels és a marxista politikai gazdaságtan időszerű problémái. JTE Borsod. 219–224. l.
- Nagy Lajos:** Lenin az ipar és mezőgazdaság kapcsolatáról. A lenini úton. 121–126. l.
- Nemes Dezső:** A lenini békepolitika. Száz. 1970. 104. évf. 5–6. sz. 1095–1108. l.
- Orbán Sándor:** Lenin és az agrárkérdés. Száz. 1970. 104. évf. 5–6. sz. 1141–1149. l.
- Osztrjanyin, D. F.:** Friedrich Engels szerepe a marxizmus megalkotásában. AUDmarx. 17. 17–30. l.
- Pál Lénárd:** Engels és a természettudományok. MTAFT. 1971. 20. évf. 1–2. sz. 1–22. l.
- Pamlényi Ervin:** Lenin és a kultúra kérdései. Száz. 1970. 104. évf. 5–6. sz. 1149–1157. l.
- Prítz Pál:** Tudományos ülésszak Lenin születésének 100. évfordulója alkalmából. MTAFT. 1971. 19. köt. 2–3. sz. 159–170. l.; Száz. 1970. 104. évf. 5–6. sz. 1281–1287. l.
- Ráczi János:** Lenin forradalomelmélete és a népi demokratikus forradalom. A lenini úton. 49–58. l.
- Ránki György:** Néhány észrevétel Lenin „Imperializmus...” című munkájáról. Száz. 1970. 104. évf. 5–6. sz. 1125–1132. l.
- Rumjancev, A. M.—Oszipov, G. V.—Burlackij, F. M.:** Lenin és a szociológia. SzSzMa. 24–48. l.
- Sík Endre:** Faji kérdés és marxizmus. (Raszovaja problema i markszizm.) (Ford. S. Nyíró József. Utószó: Kende István.) Bp. 1971, Akad. Kiadó. 293 l.
- Síkfi Tamás:** Lenin a társadalmi szervezetek szerepéről a szocialista demokrácia rendszerében. Az élő Lenin. 11–18. l.
- Simon Péter:** Lenin a tömegek történelemalkotó szerepéről. Tudományos Közlemények. 1970. 3. sz. 29–40. l.
- Simony Emőke:** Engels a társadalom fejlődésének perspektívájáról az „Anti-Dühring”-ben. EE. 161–175.
- Somogyi János:** Az elmélet és a gyakorlat közvetett egysége a lenini politikában. Az élő Lenin. 37–42. l.
- Sziklai László:** A „Materializmus és empiriocriticismus” történelmi tanulságai. TáSz. 1971. 26. évf. 6. sz. 38–49. l.
- Tóth István:** Emlékezés Engels születésének 150. évfordulója alkalmából. PtK. 1971. 17. évf. 1. sz. 167–171. l.
- Tóth Lajos:** Lenin gazdaságelméleti vitáiról. Az élő Lenin. 65–72. l.
- Tőkei Ferenc:** Engels a filozófia jövőjéről. MTAFT. 1971. 20. évf. 1–2. sz. 7–11. l.
- Uray Miklós:** Engels politikai-mozgalmi tevékenységének néhány momentuma. JTE Borsod. 225–233. l.
- Véner Istvánné:** Lenin, az ember. TK. 1970. 3. sz. 18–28. l.
- Voigt Vilmos:** Engels és az őstörténet. ET. 1971. 82. évf. 2. sz. 169–187. l.
- Wirth Ádám:** Lenin, a filozófus. Bp. 1971, Kossuth Kiadó. 169 l.

c) Ismertetések

- Kunyina, V. E.:** Marx Károly és az angol munkásmozgalom. Moszkva 1968. — Ismerteti: *Jemnitz János*. PtK. 1971. 17. évf. 2. sz. 217–221. l.
- Lenin a kommunista internacionáléről. Bp. 1969. — Ismerteti: *BF*. Száz. 1970. 104. évf. 5–6. sz. 1261–1263. l.
- Lenin és a történettudomány. Moszkva 1968. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. [Kijevben 1965. jún. 15–18-án e címen tartott konferencia ismertetése az eredményeit összefoglaló kiadvány alapján.] Száz. 1970. 104. évf. 5–6. sz. 1240–1254. l.
- Lukács, Georg:** Lenin. Studie über den Zusammenhang seiner Gedanken. Neuvid 1967. — Ismerteti: *Szabó Miklós*. AH. 1971. 17. tom. 1–2. fasc. 122–128. l.
- Lukács György:** Lenin. Bp. 1970. — Ismerteti: *Szabó Miklós*. Száz. 1970. 104. évf. 5–6. sz. 1254–1258. l.
- Pál Lajos:** Lenin emlékkiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban. Száz. 1970. 104. évf. 5–6. sz. 1289–1290. l.
- Réti László:** Lenin és a magyar munkásmozgalom. Bp. 1970. — Ismerteti: *Erényi Tibor*. Száz. 1970. 104. évf. 5–6. sz. 1258–1260. l.

3. Általános és gyűjteményes munkák

a) Történelemélet. Elvi kérdések

- Agh Attila:** Adalékok az „ázsiai” termelési mód marxizmustörténetéhez. MFSz. 1970. 14. évf. 6. sz. 1139–1147. l.
- Balogh Sándor:** A népi demokratikus forradalom magyarországi győzelmének tör-

- ténelmi tapasztalatairól. Tudományos Közlemények. 1970. 2. sz. 54—79. l.
- Bartha Antal*: Magyar őskor, magyar jelenkor. 1—2. Nsz. 1972. 30. évf. 59—60. sz. 6—7. l.
- Berend T. Iván*: A fogyasztás (életkörülmények, szokások) változásai — és a tudati tükröződés néhány összefüggése. MTAFT. 1971. 19. köt. 2—3. sz. 279—288. l.
- Berend T. Iván—Ránki György*: Zur Methodologie und zum Konzept der „allgemeinen Wirtschaftsgeschichte“. AH. 1971. 17. évf. 3—4. sz. 257—272. l.
- Csernok Attila—Ehrlich Éva—Szilágyi György*: Az infrastruktúra történeti fejlődésének néhány jellemzője. TáSz. 1971. 26. évf. 11. sz. 43—52. l.
- Faragó Tamás*: A kelet-európai integráció néhány kérdése. TK. 1971. 1. sz. 68—76. l.
- Glatz Ferenc*: Beszámoló Szabó Bálint [Népi demokrácia. A szocialista elmélet fejlődésének néhány kérdése... Magyarországon 1935—1949. c.] és Láng Imre kandidátusi disszertációjának vitáiról. Száz. 1970. 104. évf. 4. sz. 1076—1089. l.
- Incze M[iklós]*: Theoretische und methodische Probleme der Zeitgeschichte. AH. 1970. 16. évf. 3—4. sz. 323—340. l.
- Incze Miklós*: A történelem valóságos nemzeti aspektusáról. (Szűcs Jenő: A nemzet historikuma és a történelemszemlélet nemzeti látószöve c. munkájáról.) TSz. 1971. 14. évf. 1—2. sz. 269—275. l.
- Irányi Károly*: Integráció és nemzeti függetlenség. TSz. 1970. 13. évf. 4. sz. 563—573. l.
- Izák Lajos*: Hozzászólás a népi demokratikus forradalom kérdéséhez. 1970. 2. sz. 189—198. l.
- Jadov, V. A.*: A marxista szociológia mint tudomány kérdéséhez. SzSzMa. 9—23. l.
- Kereszténység és történelem. Vajda Imre Jacques Maritain könyvéről. Világosság. 1971. 12. évf. 3. sz. 144—162. l.
- Kolosi Tamás*: A társadalmi struktúra marxista elméletéhez. [Kiad. a] Társadalomtudományi Intézet. Bp. 1971, Stat. Kiadó. Sokszt. 115 l.
- Kon, I. Sz.*: Történelem és szociológia. SzSzMa. 49—69. l.
- Köpeczi Béla*: Történelmi regény — történelmi szemlélet. Éllr. 1971. 15. évf. 42. sz. 3. l.
- Kugel, Sz. A.*: Változások a szocialista társadalom szociális struktúrájában a tudományos-technikai forradalom hatására. SzSzMa. 80—85. l.
- Lukács György*: Történelem és osztálytudat. (Szerk. Vajda Mihály.) Bp. 1971, Magvető. 750 l.
(Lukács György összes művei.)
- Márkus László*: Politikai gondolkozásunk hajszálygyökereiről. TSz. 1970. 13. évf. 4. sz. 581—585. l.
- Mátrai László*: Einige ideengeschichtliche Probleme der Aufklärung. LumHong. 91—95. l.
- Mód Aladár*: Az igazság közös nyelve. Éllr. 1971. 15. évf. 49. sz. 3. l.
- Mód Aladár*: Korunk jellegéhez. Valóság. 1971. 15. évf. 7. sz. 1—8. l.
- Mód Aladár*: Történelemszemléletünk látószöve és a nemzeti problematika. Kortárs. 1971. 15. évf. 9. sz. 1347—1358. l.
- Mojzes Jánosné*: A politikai átrétegződés mint a magyar társadalmi átrétegződési folyamat egyik történeti típusa. AUD-marx. 17. 117—136. l.
- Nagy László*: A fasizmus keletkezésének, jellegének és funkcióinak néhány problémájáról. PtK. 1971. 17. évf. 2. sz. 133—161. l.
- Pach Zsigmond Pál*: A társadalomtudományi kutatómunka ideológiai kérdéseire. MT. 1971. 16. évf. 4. sz. 219—222. l.
- Pamlényi Ervin*: Történeti kritika — történeti műveltség. MN. 1971. 27. évf. 273. sz. 8. l.
- Ránki György*: A történettudomány és a hazafiság. MH. 1971. 4. évf. 301. sz. 6. l.
- Regöly-Mérei Gyula*: Az orvostörténelem néhány aktuális elvi kérdése, és a hazai kutatások helyzete. MT. 1971. 16. évf. 7—8. sz. 466—472. l.
- Thanaszisz, Vakaliosz*: Az emberi viszonyok alakulásának néhány kérdése a szocializmus szovjetunióbeli felépítésének kezdeti szakaszában. TK. 1971. 2. sz. 100—109. l.
- Tőkei Ferenc*: A társadalmi formák elméletéhez. 2. kiad. Bp. 1971, Kossuth Kiadó. 227 l.
- Vass Henrik*: Forradalom—hazafiság—történelemszemlélet. Éllr. 1972. 15. évf. 45. sz. 3—4. l.
- Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről. [Bp. 1969. okt. 10. Rend. az MTA és a „Magyarország története” Szerkesztőbizottsága.] Bp. 1971, Akad. Kiadó. 249 l.
(Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 55.)
- b) *Módszertani kérdések. A történettudomány története*
- Banner János*: Dózsa György és a köznépi története Márki Sándor munkásságában. BékÉl. 1971. 6. évf. 1. sz. 27—30. l.
- Barcsa János emlékezete. [Műveiből vál. és bev.] Dankó Imre. — (Héthy Zoltán: Barcsa János bibliográfia.) Debrecen 1971. 147 l.
- Bellon Tibor*: Paraszti feljegyzések agrár-

- néprajzi tanulságai. *TúrkeveiEk.* 167—177. l.
- Benda Kálmán*: L'époque des Lumières dans l'historigraphie hongroise. *Lum-Hong.* 51—53. l.
- Berend T. Iván*: Az 5. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus és tanulságai. *Száz.* 1971. 105. évf. 2. sz. 249—271. l.
- Berend T. Iván—Ránki György*: Az egyetemes gazdaságtörténet módszeréhez és felfogásához. *Száz.* 1971. 105. évf. 1. sz. 3—15. l.
- Bromlej, Ju. V.—Skaratan, O. I.*: A történettudomány, a néprajztudomány és a szociológia egymáshoz való viszonya. *NrKCsÉvk.* 5—6. sz. 203—218. l.
- Csorba Csaba*: Zoltai Lajos és Ecsedi István. *HOMK.* 9. 10—14. l.
- Durko, Janus*: A történeti múzeumok jelenkori dokumentációs tevékenységének határai és módszereinek néhány problémája. *A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Közleményei.* 1971. 1. sz. 37—53. l.
- Az 1969. augusztus 29-én, a debreceni Déri Múzeumban tartott Zoltai Lajos emlékültség előadásai. (*Dankó Imre, Szendrey István, Gunda Béla, Módy György, Komoróczy György, Varga Gyula.*) (Rend. a) Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Szervezete, Debreceni Déri Múzeum. Debrecen 1971. 42 l.
- (Hajdú-Bihar megyei múzeumok közleményei 15.)
- Fancsovits György*: Az új- és legújabbkori történeti muzeológia néhány problémája egy felmérés tükrében. *A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Közleményei.* 1971. 1. sz. 54—78. l.
- Fejezet a magyar Comenius kutatás történetéből. (Kvacsala János magyar vonatkozású levelezése. Szerk. Bakos József.) [Kiad. az] Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. Bp. 1971. Sösz. 64 l., 20 t.
- (Pedagógiai múzeum 1.)
- Gál István*: Gibbon a magyar történelemtől. *Száz.* 1971. 105. évf. 1. sz. 70—88. l.
- Glatz Ferenc*: Helytörténeti forráskiadásunk módszertani kérdéseiről. (Forráskiadványok 1918—1919 történetéről.) *Száz.* 1971. 105. évf. 5. sz. 1100—1109. l.
- Glatz Ferenc*: Legújabbkori történetírásunk néhány kérdése és a „helytörténeti” kutatás. *HTK.* 7—26. l.
- Gondolatok a munkásmozgalom-történet és a helytörténet kérdéseiről. (*Jakab Sándor, Borus József, Glatz Ferenc, Takács László, Vértes Róbert* felszólalása a gyulai vándorgyűlésen.) *PtK.* 1971. 17. évf. 2. sz. 108—132. l.
- Granasztói György*: A történész és a számítógép kapcsolatáról. *MT.* 1971. 16. évf. 7—8. sz. 481—487. l.
- Gunda Béla*: Történetiség és funkcionálizmus a néprajzban. *NrKCsÉvk.* 5—6. 290—296. l.
- Hanák Péter*: A társadalomtudományok új módszereinek alkalmazása a történettudományban. [A moszkvai történész-kongresszuson einhangzott felszólalás.] *Száz.* 1971. 105. évf. 3—4. sz. 753—757. l.
- Hiányzott — de mi? [Írta:] (*H. T.*) [Vörös Károly cikkéhez.] *A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Közleményei.* 1971. 2. sz. 94—100. l.
- Horváth Pál*: Összehasonlító és szintetikus törekvések az egyetemes jogtörténet-írásban. *Vt.* 1969. 19. évf. 95—111. l.
- Hölvényi György*: Wagner Károly és a Bél-iskola. *EKÉvk.* 5. 329—350. l.
- Kazimir, Štefan*: A XVI—XVII. századi árvízszorongó forrásanyaga és felhasználásuk az agrártörténeti kutatásban. *AtSz.* 1971. 13. évf. 1—2. sz. 21—37. l.
- Kiss István*: „Tetteikben tovább élnek.” A Hajdú-Bihar megyei biográfia megírásának tartalmi és módszertani kérdései. *Hajdú-Bihar Mm.* 51—54. l.
- Kósa László—Keve András—Farkas Gyula*: Herman Ottó. Bp. 1971, Akad. Kiadó. 179 l., 1 t.
- (A múlt nagy tudósai.)
- Kovacsics József*: Recherches fondamentales dans les domaines de l'histoire régionale en Hongrie. *HDM.* 1. 58—85. l.
- Loránd Imre*: Edward Gibbon, a felvilágosodás nagy történetírója. *Világosság.* 1971. 12. évf. 7. sz. 409—413. l.
- Márkus László*: A legújabbkori sajtótörténet kutatásának módszertanáról. *TSz.* 1971. 14. évf. 1—2. sz. 224—227. l.
- Mérei Gyula*: Hozzászólás Th. Papadopoulos: „A társadalomtudományok módszere a történeti kutatásban” c. referátumához [a moszkvai történész-kongresszuson.] *Száz.* 1971. 105. évf. 3—4. sz. 757—760. l.
- Mérei Gyula*: Structuralisme, analyse structuraliste, marxisme. [Strukturalizmus, strukturalista elemzés, marxizmus.] *Szeged* 1971. 61 l.
- (Acta Universitatis Szegediensis de Aftila József nominatae. Acta historica 37.)
- Németh G. Béla*: Tragikum és történet-felfogás. [A századvegi tragikum-vita.] Bp. 1971, Akad. Kiadó. 126 l.
- (Irodalomtörténeti füzetek 71.)
- Ortutay Gyula*: Hagomány, változás — népi kultúra. *NrKCsÉvk.* 5—6. 283—289. l.
- Pach Zsigmond*: 25 let vengerszkoj isztorieszkoj nauki. *StudHist.* 63. 315—340. l.

- Papadopoulos, Theodore*: A társadalmi tudományok módszere a történeti kutatásokban. Vt. 1969. 19. évf. 22—48. l.
- Petrák Katalin*: A visszaemlékezések-memoárok jelentősége a munkásmozgalom történetének feldolgozásában. Népszava. 1971. 99. évf. 25. sz. 7. l.
- Ránki György*: Molnár Erik. Bp. 1971. Akad. Kiadó. 226 l., 1 t.
(A múlt magyar tudósai.)
- Schäuder, Theodor*: A történelmi és társadalmi tudományok módszereinek különbségeiről. Vt. 1969. 19. sz. 5—21. l.
- Schneider Miklós*: Helytörténet, kortörténet. Nógrádi Szemle. 1971. 2. évf. 4. sz. 69—76. l.
- Slowikowski, Tadeusz*: Tankönyvek, kézikönyvek a történelem tanításához Lengyelországban a XIX. század első felében. Száz. 1971. 105. évf. 3—4. sz. 770—784. l.
- Soós Pál*: A Szabó Ervin-probléma történetéből. (Historiográfiai vázlat. Debrecen 1971. 82 l.)
(Nevelés, művelődés. Acta Paedagogica Debrecina 53.)
- Streisand, Joachim*: Franz Mehring születésének 125. évfordulójára. Ford. Lisauer Zoltán. BSzoc. 1971. 14. évf. 11. sz. 130—135. l.
- Szabó Ferenc*: Karácsonyi János megyetörténetének születése és sorsa. BékÉl. 1971. 6. évf. 2. sz. 326—333. l.
- Szabó Ferenc*: A megyei könyvtárak, levéltárak és múzeumok együttműködési lehetőségei a történeti szakirodalom gyűjtésében és feltárárásában. Könyvtári Figyelő. 1971. 17. évf. 4. sz. 274—278. l.
- Székely György*: Márki Sándor emlékszed. BékÉl. 1971. 6. évf. 1. sz. 18—26. l.
- Szekeres Melinda*: Az irodalmi szociográfia kialakulásának körülményei. Studium. 1. 57—70. l.
- Taganov, I. N.—Skaratan, O. I.*: Társadalmi struktúrák vizsgálata az entrópia-analízis módszerével. SzSzMa. 152—165. l.
- Tamás István*: Késői ismeretség. Arnold J. Toynbee világa. Nsz. 1972. 30. évf. 43. sz. mell. 7. l.
- Tamás István*: Megjegyzések Vörös Károly jegyzeteihez. [„25 éves a szabad Magyarország” kiállításról.] A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Közleményei. 1971. 2. sz. 88—93. l.
- Tóth András*: Az egyetem történeti kutatások mai helyzete és feladatai. Hozzájárulás: Csizmadia Andor, Ladányi Andor, Székely György. ELTE Évk. 253—285. l.
- Tyerentyeva, L. N.*: Az agrártörténeti források jelentősége az etnográfiai kutatásokban. (Hozzászólás: Wellmann Imre, Hoffmann Tamás.) [A vita leírásával.] NrKCsÉvk. 5—6. 439—456. l.
- Vág Ottó*: Pedagógiai problémák történeti elemzése. (Problématörténeti vázlatok.) PSz. 1971. 21. évf. 5. sz. 420—431. l.
- Varga Gyula*: Az agrártörténet-kutatás helyzete és néhány kérdése. HOMK. 9. 5—10. l.
- Vargyai Gyula*: Adalékok a magyar nacionalista állam- és jogtörténetírás kritikájához. Timon Ákos állam- és jogtörténetírása. TSz. 1970. 13. évf. 4. sz. 451—482. l.
- Vass Henrik*: Munkásmozgalom-történet és helytörténet. A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Közleményei. 1971. 1. sz. 5—25. l., PtK. 1971. 17. évf. 1. sz. 3—31. l.
- Vass Henrik*: Népi demokráciánk története és a helytörténet. Népszava. 1971. 94. évf. 55. sz. 5. l.
- Vincze István*: Történeti-néprajzi összehasonlító vizsgálatok a kelet-európai szülőkkultúra körében. (Módszertani megfontolások, kutatási eredmények.) NrKCsÉvk. 5—6. 310—313. l.
- Wirth Ádám*: A történelmi materializmus és a társadalmi struktúra vizsgálatának metodológiai problémái. MFSz. 1971. 15. évf. 1—2. sz. 125—156. l.
- Zimányi Vera*: Hozzászólás „A számok, mint a történetész informálásának elemei” c. témakörhöz. [Felszólalás a moszkvai történetészkongresszuson.] Száz. 1971. 105. évf. 3—4. sz. 760—761. l.
- Zimányi Vera*: Kvantifikáció az Észak-amerikai Egyesült Államok történetírásában. Vt. 1969. 19. évf. 55—64. l.

c) Történeti segédtudományok

- Bodó Sándor*: Borsodi, Abaúj és Zempléni céhpecséték. HOMÉvk. 9. 189—226. l.
- Gergelyi Imre*: A hőmezővársárhelyi éremlelet. MóraÉvk. 1970/1. 59—63. l.
- Göbl, R.*: Die sasanidischen Tonbullen vom Takht-iSzulciman und die Probleme der sasanidischen Sprachistik. AA. 1971. 19. évf. 1—2. sz. 95—112. l.
- Horváth Zoltán*: Sopron város új címere. SSz. 1971. 25. évf. 2. sz. 131—137. l. 1 t.
- Kéki Béla*: Az írás története. [III.] és a képeket vál. Köpeczi Bócz István. Bp. 1971. Gondolat. 159 l.
- Muszka Erzsébet*: A történelmi segédtudományok egyetemi oktatása a reformkorban. MK. 1971. 89. évf. 1. sz. 12—23. l.
- Prokopp Gyula*: Esztergom város kettős pecsétje. Új Forrás. 1971. 3. évf. 2. sz. 48—56. l.

d) *Demográfia. Statisztika.**Történeti földrajz. Kartográfia*

Alkonyi István: Sopron város térképei az Országos Széchényi Könyvtár térkép-tárában. SSz. 1971. 25. évf. 2. sz. 165—170. l.

Andorka Rudolf: A társadalmi mobilitás Magyarországon a felszabadulás előtt. StSz. 1971. 49. évf. 10. sz. 1020—1034. l.

Armengaud, André: L'évolution démographique de l'Europe aux XIX. et XX. siècles. HDM. 1. 86—100. l.

Blaschke, Karlheinz: Die historische Statistik in Sachsen seit 1700. Quellen, Methoden, Ergebnisse. HDM. 1. 7—44. l.

Ember Győző: Összefoglaló statisztikai táblák Magyarországról a XVIII. század végén. StSz. 1971. 49. évf. 12. sz. 1256—1267. l.

Hajdú-Bihar megye földrajzi nevei. 1. A polgári járás. (Gyűjt. Tóth Katalin, Terge Lajos. Szerk. Papp László, Végh József.) [Kiad. a] Polgár Községi Tanács. Debrecen 1971. 57 l.

Horváth Róbert: Kautz Gyula hozzájárulása a magyar statisztikai tudomány kialakulásához. 2. StSz. 1971. 49. évf. 8—9. sz. 894—904. l.

Irmédi-Molnár László: Lázár deák térképének problémája. FőK. 1971. 19. évf. 2—3. sz. 103—124. l.

Kiss Sándor, É.: Hajdúhadház nevei. 2. Külsőségi elnevezések. DMÉvk. 1968. 429—511. l.

Kovács Tibor: Vas megye népessége a XIX. században. Területi Statisztika. 1971. 21. évf. 6. sz. 621—645. l.

Kovács Tibor: Vas megye népessége a XIX. században. 1804—1870. [Kiad.] Vas Megye Tanácsa. Szombathely 1970. 448 l.

Kovacsics József: A világ népessége 1800—1966 között. AJKA. 13. 3—18. l.

Lukász Alfonz: A Postamúzeum ókori világtérképe: Peutingeriana Tabula Itineraria. Posta- és Bélyegmúzeumi Szemle. 1970. 2. évf. 3. sz. 80—107. l.

Miczek György: Az Osztrák-Magyar Monarchia katonai térképészete. HK. 1971. 18. évf. 4. sz. 685—712. l.

Molnárti Tibor: A malomipar történeti-statisztikai feldolgozásának elméleti és gyakorlati kérdései. TStÉvk. 1967—1968. 291—346. l.

Müller Róbert: Régészeti terepbejárások a göcseji „szegrek” vidékén és településtörténeti tanulságaik. Zalaegerszeg 1971. 112 l., 5 térk.

(A Göcseji Múzeum kiadványai 30.)
Pallós Emil: Magyarország halandósági táblái 1900—01-től 1967—68-ig. Bp. 1971, Stat. Kiadó. 220 l.

(A Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Intézetének és az MTA Demográfiai Bizottságának közleményei 34.)

Reuter Camillo—Zsolt Zsigmond: Nagyváty és környékének helynevei. Baranyai Évk. 1970. 127—164. l.

Simonics Györgyné: Magyarország közgazdaságának makroökonómiai összefüggései a XIX—XX. században. 1. TStÉvk. 1967—1968. 347—377. l.

Szabó Zoltán: Történetiség és statisztika. MNY. 1971. 67. évf. 3. sz. 280—288. l.

e) *Gyűjteményes munkák*

A kötetek történelmi tanulmányait ld. a megfelelő szakcsoportokban.

Acta marxistica—leninistica. Tom. 17. (Szerk. Kónya István. Közrem. Farkas Dezső, Kőváry László.) [Kiad. a] Debreceni Egyetem Marxizmus—Leninizmus Tanszék. Debrecen 1971. 157 l.

Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series historica. 10. Magyar történeti tanulmányok. 3. (Szerk. Szendrey István.) Debrecen 1970. 121 l.

Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica 35. Studia Latinoamericana 4. Szeged 1971. 103 l.

Arrabona. (A Győri Múzeum évkönyve. — Les annales du Musée de Győr.) 13. (Szerk. Dávid Lajos.) Győr 1971. 519 l., 6 t.

(Balatoni beszélgetések.) Helytörténeti Bizottságok Országos Tanácskozása, Siófok, 1970. július 9—10. [Rend.] Somogy Megyei Tanács. [Előadások.] Szerk. Kanyar József. Kaposvár 1971. Soks. 98 l., 1 t.

Baranyai helytörténetírás. A Baranya megyei Levéltár évkönyve. 1970. Pécs 1971. Soks. 177 l.

A Békés megyei múzeumok közleményei. 1. (Szerk. Dér László.) [Kiad. a] Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága. Békéscsaba 1971. 183 l., 5 térk.

Budapest régiségei. A Budapesti Történeti Múzeum évkönyve. 22. (Szerk. Tarjányi Sándor.) Bp. 1971, Közgazd. és Jogi Kiadó. 443 l., 6 t.

A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának actái. — (Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae.) 13. köt. (Szerk. a Kar Tudományos és Módszertani Bizottsága.) Bp. 1971. 291 l.

- A Debreceni Déri Múzeum évkönyve. [Annales Musei Debreceniensis de Friderico Déri nominati.] 1968. (Szerk. Mody György.) Debrecen 1970. 654 l., 13 térk.
- (A debreceni Déri Múzeum kiadványai 50.)
- Dvadcat' pjat' let szvobodnoj Vengrii. [Piszali]: (Ivan T. Berend, Miklós Lackó. etc.) Bp. 1971, Akad. Kiadó. 378 l. (Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 63.)
- Az Egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. 9. (Szerk. Köves József.) Eger 1971. 468 l.
- Az Egri Múzeum évkönyve. — Annales Musei Agriensis. 7. (1969. Szerk. Bakó Ferenc.) Eger 1970. 390 l., 6 t.
- Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei. (Annales Bibliothecae Universitatis de Rolando Eötvös nominatae.) 5. 1970. (Szerk. Mátrai László, Tóth András, Vértessy Miklós.) Bp. 1971. 382 l.
- Elméleti és módszertani közlemények. 7. sz. A politikai gazdaságtan, a filozófia és a párttörténet elméleti, oktatási kérdéseiről. (Szerk. Fukász György, Gecse Gusztáv, Ruff Mihály.) [Kiad. az] MSzMP Budapesti Bizottság, Marxizmus—Leninizmus Esti Egyetem. Bp. 1971. Soksz. 126 l.
- Az élő Lenin. [Tudományos emlékülés Pécs 1970. ápr.] Az MSzMP Baranya Megyei Bizottsága Oktatási Igazgatósága tudományos emlékülésének anyaga. (Előadások.) Pécs 1971. 111 l.
- Előadások a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből. 1918—1970. [Kiad. az] MSzMP. Bp. 1971, Kossuth Kiadó. 276 l.
- Emlékezés Engelsre. (Budapest, 1971. április 29—30. A marxizmus—leninizmus oktatók és a Marxista—Leninista Tudományos Diákkörök hallgatói országos emlékülésének anyaga.) [Rend. a] Művelődésügyi Minisztérium; KISz, Központi Bizottság. (Szerk. Király József.) Bp. 1971, TIT Soksz. 270 l.
- Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának huszadik évfordulójára. (Szerk. Dankó Imre.) Túrkeve 1971. 207 l.
- Az Eötvös Loránd Tudományegyetem évkönyve. 1970. A hazánk felszabadulásának 25. és Lenin születésének 100. évfordulóján rendezett ünnepségeken és tudományos ülésszakokon elhangzott előadások és hozzászólások. (Sajtó alá rend. László János.) Bp. 1970. Soksz. 284 l.
- Esztergomi Tanítóképző Intézet. Tanulmányok. Esztergom 1970. Soksz. 179 l.
- Folia archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum évkönyve. 22. Főszerk.: Füleperenc. Bp. 1971, NPI. 245 l.
- A Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola évkönyve. 4. Bp. 1971. 347 l.
- Győr. Várostarténeti tanulmányok. (Szerk. Dávid Lajos, Lengyel Alfréd, Z. Szabó László.) [Kiad.] Győr Városi Tanács. Győr 1971. 603 l.
- Hajdúdorog története. (Szerk. Komoróczy György.) [Kiad. a] Hajdúdorog Községi Tanácsa. Debrecen 1970. 341 l. (Hajdú-Bihar megyei múzeumok közleményei 13.)
- Helytörténeti tanulmányok és krónikák a felszabadult Magyarország történetéből. (Szemelvények a Hazafias Népfront Országos Tanácsa és az Országos Népművelési Tanács által meghirdetett Országos Felszabadulási Pályázat dolgozataiból.) (Szerk., sajtó alá rend. és bev. Glatz Ferenc.) Bp. 1971. 303 l.
- A Herman Ottó Múzeum évkönyve. Annales Musei Miskolciensis de Herman Ottó nominati. 9. (Szerk. Zádor Tibor.) Miskolc 1970. 414 l., 2 t., 1 térk.
- Historisch-demographische Mitteilungen. — Communication de démographie historique. [Ed.] Universität Eötvös Loránd, Lehrstuhl für Statistik. [Budapesti Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Statisztikai Tanszék.] 1. (Red. József Kovacsics.) Bp. 1971. Soksz. 100 l.
- Ifjúsági Acta. Acta Iuvenum. Sectio philologica et historica. Tom. 3. (Szerk. biz. Szádeczky-Kardoss Samu, Kristó Gyula stb.) [Kiad. a] Szegedi Bölcsészettudományi Kar. Szeged 1971. Soksz. 48 l., 1 t.
- (Acta Universitatis Szegediensis.)
- Az Iparművészeti Múzeum és a Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum évkönyve. 12. 1969. (Főszerk.: Weigner Mihályné.) Bp. 1970. NPI. 236 l.
- A Janus Pannonius Múzeum évkönyve. Annales Musei de Iano Pannonio nominati. 13. (1968.) (Szerk. Mándoki László, Közrem. Dankó Imre.) Pécs 1971. 336 l., 20 t., 1 térk.
- Jubileumi tudományos emlékülések Borsodban. 1970. (A lenini centenárium tudományos emlékülésének anyaga. — Friedrich Engels születésének 150. évfordulójára. — Sárospataki tudományos emlékülés hazánk felszabadításának 25 éves évfordulójára.) [Előadások.] Szerk. Csabai László. Miskolc 1971. 312 l.
- A Katona István Társaság évkönyve. 1970. Kalocsa és járása. (Szerk. biz.: Bozsó Ferenc, Czajtányi István, Kanyó János.) 1970. Soksz. 99 l.
- A Katona József Társaság jubileumi évkönyve. 1891—1971. (Szerk. Orosz László.) Kecskemét 1971. 120 l.
- A Közlekedési Múzeum évkönyve. 1.

- 1896–1971. (Szerk. Czére Béla.) Bp. 1971, Közlekedési Dokumentációs Válogat. 431 l.
- A lenini úton. Békés megyei tudományos ülészak. (Békéscsaba, 1970. ápr. 20–21.) [Rend.: MSzMP Békés Megyei Bizottság.] Előadások. Szerk. Juhász József. Békéscsaba 1971. 246 l.
- Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale. Colloque. Mátrafüred, 3–5 Novembre 1970. [Org.] Magyar Tudományos Akadémia, Irodalomtudományi Intézet. [Lectures. Red. Eduard Bene.] Bp. 1971, Akad. Kiadó. 125 l.
- A Magyar Vendéglátóipari Múzeum évkönyve. Annales Musei Artis Hospites Excipiendi in Hungaria. 1. 1970. [Szerk.] Borza Tibor. Bp. 1970. 298 l.
- Márkus István: Kifelé a feudalizmusból. (Esszék.) Bp. 1971, Szépirod. Kiadó. 390 l.
- Maróti Lajos: A múltó jövő nyomában. (Tanulmányok.) Bp. 1971, Magvető. 465 l.
(Elvek és utak.)
- A miskolci Herman Ottó Múzeum közleményei. 9. 1971. [Tudományos ülés.] (Miskolc, 1970. október 9.) [Előadások.] [Rend. a] Miskolci Herman Ottó Múzeum. (Szerk. Bodó Sándor.) Miskolc 1971. 116 l.
- A Móra Ferenc Múzeum évkönyve. 1970/1. (Szerk. Trogmayer Ottó.) Szeged 1970. 264 l., 1 t.
- Múzeumi levelek. 9–10. Szerk. Selmeczi László, Szabó László. [Kiad.] Szolnoki Damjanich János Múzeum. Szolnok 1971. Soksz. 69 l.
- Népi kultúra — népi társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának évkönyve. Főszerk.: Ortutay Gyula. 5–6. (Szerk. Diószegi Vilmos.) (Az évkönyv első része: Folkloristica juvenica. Studia ad honorem Julii Ortutay. Második része: A történetiség a néprajzban. Ülészak. Moszkva, 1969. okt. 14–16. Rend. a Szovjet—Magyar Történetész Vegyes Bizottság, Néprajzi Tagozat. Harmadik része: Az etnosz és etnoszociális szervezet kérdései. Ülészak. Bp. 1970. okt. 7–9. Rend. a Szovjet—Magyar Történetész Vegyes Bizottság, Néprajzi Tagozat. Előadások.) Bp. 1971, Akad. Kiadó. 493 l.
- Az Országos Hadtörténeti Múzeum érteftője. 1. (Szerk. Molnár Pál.) Bp. 1971, Zrínyi Kiadó. 287 l.
- Sajtótudományi közlemények. [Fel. szerk. Siklósi Norbert.] Bp. 1971, Tankönyvkiadó. 135 l.
(A Magyar Sajtó kiskönyvtára 8.)
Somogy megye múltjából. Levéltári év-
- könyv. 1. Szerk. Kanyar József. [Kiad. a Somogy Megyei Levéltár.] Kaposvár 1970. 272 l., 8 t.
- Sötér István: Az ember és műve. Tanulmányok. Bp. 1971, Akad. Kiadó. 383 l.
- Studium. (A Kossuth Lajos Tudományegyetem Tudományos Diákkörei kiadványai. Acta Iuvenum Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae.) 1. (Bölcsészettudományi dolgozatok. Szerk. Farkas Zoltán.) Debrecen 1970. 122 l.
(Diákköri füzetek 4.)
- A Szegedi Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis. 1970. 1. r. (Tanulmányok a társadalomtudományok köréből. Szerk. Benkő László.) 1970. 2. r. (Tanulmányok a természettudományok köréből. Szerk. Megyeri János, Közrem. Hegedűs András, Benkő László.) Szeged 1970. 592 l., 1 t.
- Tanítóképző intézetek tudományos közleményei. 7. (Szerk. Kiss Lajos.) Kiad. a Debreceni Tanítóképző Intézet. Debrecen 1970. 247 l.
- Tanulmányok Budapest múltjából. A Budapesti Történeti Múzeum Évkönyve. 18. (Szerk. Tarjányi Sándor.) Bp. 1971, Közgazd. és Jogi Kiadó. 351 l.
(Budapest várostörténeti monográfiái 27.)
- Tanulmányok és források Hajdú-Bihar megye munkásmozgalmának történetéhez. Szerk. Serflek István. [Kiad. az] MSzMP Hajdú-Bihar Megyei Bizottság. Debrecen 1971. 88 l.
- Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából. (Szerk. Bónis György, Degré Alajos.) Bp. 1971, Közgazd. és Jogi Kiadó. 511 l.
- Tanulmányok a magyar népi demokrácia első éveinek történetéből. Szerk. Honfi József. Bp. 1971. Soksz. 96 l.
(Tudományos szocializmus füzetek 12.)
- Tanulmányok a Magyar Tanácsköztársaság Zala megyei történetéből. [Munkásmozgalmi tanulmányok. Szerk. Balázs Béla, Kovács Ferenc.] [Kiad. az] MSzMP Zala Megyei Bizottság. Zalaegerszeg 1971. 396 l., 3 t.
- Tápé története és néprajza. [Szerk. Juhász Antal, közrem. Ilia Mihály.] Kiad. Tápé Község Tanácsa. Tápé. 1971. 911 l., 2 t., 1 térk.
- Toynbee, Arnold Joseph: Válogatott tanulmányok. (Vál., szerk. és utószó: Borosi András. Ford. Mesterházi Márton.) Bp. 1971, Gondolat. 418 l., 1 t.
(Társadalomtudományi könyvtár.)
- Történeti statisztikai évkönyv. 1967–1968. Szerk. biz.: Acsádi György, Baraczká István stb. [Kiad. a KSH Könyvtára és az OL.] Bp. 1970, Stat.

- Kiadó. Soksz. 431 l.
(Történeti statisztikai kötetek.)
- A tudományos diákkörök 9. Országos Konferenciája marxizmus-leninizmus és közgazdaságtudományi szekcióján díjazott tanulmányok. 1–3. köt. (Szerk. Pogány Róbert.) [Kiad. a] Művelődésügyi Minisztérium. Bp. 1970, Kossuth Kiadó. 972 l.
- University Summer Course. Szeged, 27 July – 8 Aug. 1970. [Org.]: (Association for the Popularization of Science.) Section „B”. Lectures. [Ed.]: (Vasváry Arthur.) Szeged 1970. Soksz. 202 l.
- A Veszprém megyei múzeumok közleményei. 9. Szerk. Éri István. [Kiad. a] Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság. Veszprém 1971. 396 l., 6 t., 1 térk.
- Vitányi Iván: Második prométheuszi forradalom. [Tanulmányok.] Bp. 1971, Magvető. 385 l.
(Elvek és utak.)
- Danto, C. A.: Analytical philosophy of history. Cambridge 1965. — Ismerteti: Hatos Géza. 1970. Vt. 20 sz. 110–112. l.
- f) Ismertetések
- Diószegi István: Hazánk és Európa. Bp. 1970. — Ismerteti: Erényi Tibor. AH. 1971. 17. évf. 3–4. sz. 405–408. l.; Faragó Vilmos. ELI. 1971. 15. évf. 10. sz. 3–4. l.
- Dray, W.: Law and explanation in history. Oxford 1957. — Ismerteti: Hatos Géza. Vt. 1970. 20. sz. 109–110. l.
- Die Entwicklung des Zivilrechts in Mitteleuropa 1848–1944. Bp. 1970. — Ismerteti: Gáspárdi László. JK. 1970. 25. évf. 12. sz. 682–686. l.
- Forradalmár elődeink. Szerk. Bakó Ágnes. Bp. 1970. — Ismerteti: MGy. MK. 1971. 87. évf. 1. sz. 87–88. l.
- Granasztói György: Számok és számítógépek a történettudományban. [V. A. Usztyinov: Elektronikus számítógépek alkalmazása a történettudományban c. könyvről.] Vt. 1969. 19. sz. 50–53. l.
- Historyka. Studia metodologiczne. Tom. II. Warszawa 1969. — Ismerteti: Niederhauser Emil. Száz. 1971. 105. évf. 5. sz. 1041–1045. l.
- Humphreys, Robert Arthur: The Royal Historical Society 1868–1968. London 1969. — Ismerteti: Frank Tibor. Száz. 1971. 105. évf. 1. sz. 179–181. l.
- Italia ed Ungheria. [Szerk.] [Mátyás] Horányi—[Tibor] Klaniczay. Bp. 1967. — Ismerteti: Csapodiné Gárdonyi Klára. ITK. 1971. 75. évf. 4. sz. 529–531. l.
- Jogtörténeti tanulmányok. II. Szerk. Csizmadia Andor, Pecze Ferenc. Bp. 1971. — Ismerteti: Gyalay Mihály. JK. 1971. 26. évf. 7. sz. 381–382. l.
- Kula, Witold: A feudalizmus gazdasági elmélete. Modellkísérlet. Warszawa 1962. — Ismerteti: Tagányi Zoltán. AtSz. 1971. 13. évf. 1–2. sz. 260–262. l.
- Kula, Witold: Problemy i metody historii gospodarzkiej. Varsó 1963. — Ismerteti: Besnyő Miklós. Száz. 1971. 105. évf. 1. sz. 164–168. l.
- Lederer Emma: A magyar polgári történetírás rövid története. Bp. 1969. — Ismerteti: B. B. Világosság. 1971. 12. évf. 1. sz. 49–51. l.
- Lukács Borbála, H.: Szellemtörténet és irodalomtudomány. Bp. 1971. — Ismerteti: Kelemen Péter. Valóság. 1971. 14. évf. 10. sz. 105–106. l.
- Magyar Mezőgazdasági Múzeum közleményei 1967–68. Bp. 1968. — Ismerteti: Kőhegyi Mihály. ET. 1971. 82. évf. 1. sz. 112–115. l.
- Menyhárt Lajos: Kelet-európai agrártörténeti évkönyv. AtSz. 1971. 13. évf. 1–2. sz. 244–250. l.
- Minogue, K. R.: Nationalism. New York 1967. — Ismerteti: Niederhauser Emil. Vt. 1969. 19. sz. 93–94. l.
- Molnár Erik: Válogatott tanulmányok. Bp. 1969. — Ismerteti: Pritz Pál. MTAFT. 1971. 20. évf. 1–2. sz. 173–179. l.
- Riesman, David: A magányos tömeg. Bp. 1968. — Ismerteti: Pál Lajos. Száz. 1971. 105. évf. 1. sz. 175–179. l.
- Szabó Bálint: Népi demokrácia és forradalomelmélet. Bp. 1970. — Ismerteti: Mérei Gyula. MT. 1971. 16. évf. 2. sz. 132–134. l.
- Szücs Jenő: A nemzet historikuma és a történelemszemlélet nemzeti látószöge. Bp. 1970. — Ismerteti: Agárdi Péter. ITK. 1971. 75. évf. 4. sz. 525–529. l.; Némédi Dénes. Alföld. 1971. 22. évf. 11. sz. 43–49. l.
- Tanulmányok Békéscsaba történetéből. Szerk. Kristó Gyula és Székely Lajos. Békéscsaba 1970. — Ismerteti: Böőr László. Tiszatáj. 1971. 25. évf. 2. sz. 180–181. l.
- Tárkány Szücs Ernő: A 600 éves jogi felsőoktatás történetéből (1367–1967). [A pécsi egyetem történeti konferencia anyagából. Szerk. Csizmadia Andor. Pécs. 1968.] Magyar Jog. 1971. 18. évf. 2. sz. 115–116. l.
- Történeti Statisztikai Évkönyv 1965–66. Bp. 1968. — Ismerteti: Simonffy Emil. AtSz. 1970. 12. évf. 3–4. sz. 536. l.
- Trends in historical research and writing since World War II. Ed. Walter Laquer, George L. Mosse. New York 1967. — Ismerteti: Jeszenszky Géza. Száz. 1971. 105. évf. 2. sz. 479–480. l.

- Trigger, B. G.*: Beyond history. The methods of prehistory. New York 1968. — Ismerteti: *Castiglione László*. AAr. 1971. 23. tom. 1—4. fasc. 373—377. 1.
- Uray Géza*: Tanulmányok a királykori és kései tibeti történetírás kapcsolatáról. Bp. 1968. — Ismerteti: *Székelly György*. Száz. 1971. 105. évf. 2. sz. 456—459. 1.
- Váradi-Sternberg János*: Utak és találkozások. (Tanulmányok az orosz—ukrán—magyar kapcsolatok történetéből.) Uzsorod 1971. — Ismerteti: *Hopp Lajos*. Helikon. 1971. 17. évf. 3—4. sz. 504. 1.
- Várkonyi Ágnes, R.*: A pozitivista történet szemlélet. Bp. 1970. — Ismerteti: *Józsa György*. TáSz. 1971. 26. évf. 1. sz. 105—107. 1.
- Vekérdi László*: Barangolás a tudományok történetében. Bp. 1969. — Ismerteti: *Szállási Árpád*. CMed. 1971. 60—61. köt. 352—353. 1.
- Vörös Károly*: Életek és korok. Tizennégy történelmi életrajz. [Életek és korok. Szerk. H. Balázs Éva.] MN. 1971. 27. évf. 114. sz. 13. 1.

II. MAGYAR TÖRTÉNELEM

1. Összefoglaló és több korszakot tárgyaló munkák

- a) *Forrásközlések, forrásismertetések*
- A békéscsabai munkásmozgalmak dokumentumai. 1890—1944. (Összeáll. Bálint Ferenc, G. Vass István) [Kiad.] Békéscsaba Városi Tanácsa. Békéscsaba 1971. 155. (21) 1., 8 t. (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 5.)
- Bodgál Ferenc*: Kovács szerződéses Szabolcs és Borsod megyéből a XVIII—XIX. századból. NK. 1969. 14. évf. 3—4. sz. 148—154. 1.
- Bodgál Ferenc*: Kovácsremek, kovács-cégek. HOMK. 9. 96—104. 1.
- Dobos Ilona*: Tarcál története a szóhasználatokban. Bp. 1971, Akad. Kiadó. 178 1., 4 t. (Néprajzi tanulmányok.)
- Fábray Zoltán*: Vigyázó szemmel. Fél évszázad kisebbségben. (Esszék.) Bp.—Bratislava 1971, Szépirod. Kiadó—Mádách Kiadó. 337 1.
- Filep Antal*: Szokásleírások a XVIII. és a XIX. századból. NrKCsÉvk. 5—6. 115—134. 1.
- Források Budapest múltjából. (Szerk. Ságvári Ágnes.) 1. Források Buda, Pest és Óbuda történetéhez. 1686—1873. (Szerk.) Bácskai Vera. [Közrem. Felhő Ibolya. Ford. Kenéz Győző, Simonffy Tóth Ernő.] Bp. 1971. 331 1., 14 t. (Budapest Főváros Levéltára forráskiadványai 1.)
- Jász Dezső*: Budapesttől Budapestig. [Utószó: Diószegi András.] Bp. 1971, Magvető. 302 1., 12 t.
- Jókai Mór levelezése (1833—1859). Össze- gyűjt. és sajtó alá rend. Kulcsár Adorján. Bp. 1971, Akad. Kiadó. 489 1., 2 t. (Jókai Mór összes művei. Levelezés 1.)
- Magyar zsidó oklevéltár. — Monumenta Hungariae Judaica. 13. köt. 1296—1760. [Függelék:] Csillag István: Régi zsidó orvosok és kórházak Magyarországon. — Kohn Sámuel leveleiből. [Közli és bev.] Scheiber Sándor. Közrem. Házi Jenő, Kubinyi András, Zsoldos Jenő. Kiad. a Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete. Bp. 1970. 524 1., 1 t.
- Magyarország története képekben. Szerk. Kosáry Domokos. Bp. 1971, Gondolat. 750 1.
- Nagybákay Péter*: Céhek, óehemlékek Veszprém megyében. [Kiad.: Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága.] Veszprém 1971. 66 1.
- Olvasókönyv Békés megye történetéhez. 2. (1694—1848.) (Összeáll. Implom József.) [Kiad. a] Békés Megyei Tanács. Békéscsaba 1971. 440 1. (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 4.)
- Az ősi magyar hitvilág. Válogatás a magyar mitológiával foglalkozó XVIII—XIX. századi művekből. (Szerk. és bev. Diószegi Vilmos.) (Jegyz. Szörényi László.) Bp. 1971, Gondolat. 444 1. (A magyar néprajz klasszikusai.)
- Polányi Károly gazdaságtörténeti munkáiból. [Szemelvények. Bev., összeáll.] Kiss János, Márkus György. Ford. Kiss János. MFSz. 1971. 15. évf. 5—6. sz. 738—763. 1.
- Tardy Lajos*: Orosz utazók Budán és Pestben. TBpM. 18. 187—210. 1.
- Történelmi olvasókönyv. 5. (*Vágó Mária—Vértes Róbert*: Forrásszemelvények a magyar munkásmozgalmak történetéből.) 2. kiad. Bp. 1971. 374 1., 4 t.
- Vértes Róbert*: A magyar szakszervezetek kongresszusainak krónikája. [Közrem. Ács Andrásné.] [Kiad. az] MSzMP KB Párttörténeti Intézete. Bp. 1971, Tánácsos Kiadó. 283 1.
- b) *Feldolgozások*
- Ackermann László—Sütő József*: A Budapesti Műszaki Egyetem Kémiai Technológia Tanszékének száz éve. FSz. 1971. 20. évf. 7—8. sz. 496—498. 1.

- Arató Endre:** Kossuth és a csehszlovák nép. Kortárs. 1971. 15. évf. 4. sz. 618—629. 1.
- Bácskai Vera:** A mezővárosok kialakulásának történelmi folyamata. Városépítés. 1971. 3. sz. 11—13. 1.
- Bálint Sándor:** A szegedi kegyes iskola. Vigilia. 1971. 36. évf. 2. sz. 104—106. 1.
- Bánó Ádám:** Egy kis falu múltjából. [Nemescső.] VSz. 1971. 25. évf. 2. sz. 294—297. 1.
- Baranyi Béla:** Gondolatok az uralkodó elit kérdéséről a debreceni virilizmus kapcsán. (1870—1930.) Studium 1. 95—108. 1.
- Barna József:** Képek a 75 éves Budafoki Gyufagyár történetéből. Bp. 1971. Soksz. 118 1.
- Bárth János:** Az érsekcsanádi ártéri erdők égetéses irtásának néhány emléke. AtSz. 1970. 12 évf. 3—4. sz. 470—475. 1.
- Bartha Lajos, ifj.:** Százéves az ógyallai Csillagvizsgáló. ÉIT. 1971. 26. évf. 29. sz. 1827—1831. 1.
- Békefi Antal:** Az 1711—1850 közti évek a népdalok tükrében. VSz. 25. évf. 3. sz. 411—435. 1.
- Bencsik János:** Egy jobbágyközség gazdasági, társadalmi élete az úrbérrendezéstől a jobbágyfelszabadításig. AUD-hist. 10/3. 49—92. 1.
- Bencsikné Sergő Erzsébet:** XV. századi edényformák továbbélése a magyar vendéglátóiparban. MVMÉvk. 1. 71—91. 1.
- Bendefy László:** A magyar kamarai mérnöki intézmény kialakulása 1650—1850. LSz. 1970. 20. évf. 3. sz. 548—571. 1.
- Béres András:** Állattartás és tanyai élet a 18. század végéből. Hajdúdorog. 131—161. 1.
- Biró József:** Hajók a Balatonon. [Kiad. a] Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága. 2. jav. bőv. kiad. Tihany 1971. 85 1.
- Bónis György:** Recherches hongroises sur les institutions des Ordres. AH. 1971. 17. évf. 3—4. sz. 173—205. 1.
- Borosy András:** A telegkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadseregben. Bp. 1971, Akad. Kiadó. 131 1. (Értekezések a történelmi tudományok köréből U. S. 60.)
- Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabbkori adattára. 1—2. r.** (Szerk. biz. vez. Varga Gáborné.) [Kiad. a] Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács. Bp.—Miskolc 363, 674 1., 16 t.
- Bronts Lajos:** Néhány adat a Balaton vasúti forgalmának fejlődéséről a századforduló óta. Közlekedéstudományi Szemle. 1971. 21. évf. 6. sz. 275—278. 1.
- A Budapesti Műszaki Egyetem Gépészmérnöki Kar centenáriumi emlékkönyve. 1871—1971.** (Szerk. Varga József, Kozmann György stb.) Bp. 1971. 214 1.
- Buzinkay Géza—Harkó Viola, R.:** A Buda-felhévízi gyógyfürdők múltjából. Rheumatologia, Balneologia, Allergologia. 1971. 12. évf. 4. sz. 238—244. 1.
- Csatár Imre:** Győr: 700 év az ezerből. ÉIT. 1971. 26. évf. 34. sz. 1607—1613. 1.
- Csatkai Endre:** Cégérek. Bp. 1971, Corvina. 64 1., 26 t.
- Csatkai Endre:** Sopron. (Szerk., sajtó alá rend. Dávid Ferenc, Dobos Lajos, Diebold Károly, Adorján Attila.) [Kiad. a.] Sopron Városi Tanács. Bp. 1971. 157 1.
- Csepri Lajos—Lukácsi László:** A kecskeméti hírközlés formái. (Folyt.) Posta- és Bélyegmúzeumi Szemle. 1971. 3. évf. 1. sz. 120—122. 1.
- Cseppentő Miklós:** Tiszaroff története. [Kiad. a] Tiszaroffi Községi Tanács. Szolnok 1971. Soksz. 311 1., 10 t. (Damjanich János Múzeum közleményei 28—30.)
- Cserháti János:** 75 éves a diósgyőri munkás olvasómozgalom. Kts. 1971. 21 évf. 1. sz. 12—15. 1.
- Csikó László:** Intézményünk története a Georgikontól napjainkig. [Kiad. a] Keszthelyi Agrártudományi Egyetem. Keszthely 1971. Soksz. 29 1.
- Csillag Ferenc:** Kardok történelmünkben. Bp. 1971, Zrínyi Kiadó. 142 1., 56 t.
- Csizmadia Andor:** A közigazgatási képzés és képzés Magyarországon (1918 előtt). AI. 1971. 21 évf. 7. sz. 610—616. 1.
- Csóka J. Lajos:** Szent Benedek fiainak világtörténete, különös tekintettel Magyarországra. 1—2. köt. Bp. 1970, Ecclesia. 973 1., 8 t.
- Czagány István:** A Budavári „Fekete Sas” gyógyszertár. Gyógyszerészet. 1971. 15. évf. 5. sz. 174—176. 1.
- Czagány István:** A pesti Vigadó épület-tömbje. Építés-Építészettudomány. 1970. 2. évf. 1—2. sz. 173—268. 1.
- Czajtányi István:** Adalékok Kalocsa város nevének eredetéhez. Katona István Évk. 48—53. 1.
- Dávid András:** Mátyás király alakja a közép-európai folklórban különös tekintettel a délszláv anyagra. Helikon. 1971. 17. évf. 3—4. sz. 308—321. 1.
- Dávid József:** Műhely. A kőszegi Schätzler család, kovács-és lakatosdinasztia 250 éves rövid krónikája. [Kiad. Kőszeg város Tanácsa.] [Közveg 1971.] 62 1.
- Domonkos János:** A szombathelyi vakok intézetének története. VSz. 1971. 25. évf. 2. sz. 268—278. 1.
- Domonkos Ottó:** A csornai kékfestőműhely. Arrabona. 13. 109—160. 1.
- Drenyovszky János:** A Zrínyi Nyomda történetéhez. Budapest. 1971. 9. évf. 4. sz. 36—38. 1.

- Eöszé László:** Kodály Zoltán. Bp. 1971; Akad. Kiadó. 183 l., 1 t.
(A múlt magyar tudósai.)
- Eperjessy Kálmán:** Városaink múltja és jelene. Bp. 1971, Műszaki Kiadó. 308 l.
- Erdősi Ferenc:** Adatok Dél-Dunántúl téglaiiparának múltjából. (A XIX. sz. közepétől a felszabadulásig.) Építőanyag. 1971. 23. évf. 9, 11, 12. sz. 338—341, 408—410, 471—474. l.
- Erdősi Ferenc:** Adatok a drávahajózás múltjából. Közlekedéstudományi Szemle. 1971. 21. évf. 8. sz. 348—354. l.
- Erdősi Ferenc:** A komlói törvényhatósági kórháza alapítása és fejlődése a felszabadulásig. BarMűv. 1971. 2. sz. 103—107. l.
- Észak-Dunántúl áramszolgáltatásának 75 éve.** (Szerk. biz. vez.: Nagy Károly. Kiad. a Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége, Győr-Sopron Megyei Szervezet.) Győr 1971. 374 l.
- Fábián Ferenc:** A párizsi Magyar Egylet 125 éve. Nsz. 1971. 29 évf. 144. sz. mell. 2. l.
- Faludi Gábor—Nagy István:** Részletek a magyarországi öntözés történetéből. 1—2. Vizgazdálkodás. 1971. 11. évf. 2—3. sz. 75—79, 106—108. l.
- Falvy Zoltán:** A vendéglátás zenéje Magyarországon a XVII—XIX. században. MVMÉvk. 1. 93—116. l.
- Fancsovits György:** Adatok a pécsi, baranyai hadifoglyok és internacionalisták életéről, tevékenységéről visszaemlékezéseik, naplójuk alapján. (1914—1921.) JPM. 13. 259—287. l.
- Fazekas Árpád:** Adatok Nyíregyháza egészségügyének múltjából. Egészségügyi Munka. 1971. 18. évf. 12. sz. 372—376. l.
- Fazekasné Scharle Ilona:** A magyar vendéglátóipar szaknyelvének történetéből. MVMÉvk. 1. 15—40. l.
- Fejős Imre—Korek József:** A Magyar Nemzeti Múzeum története. Bp. 1971, NPI. 44 l.
- Fónyad Ernő:** Száz éves műegyetem. MH. 1971. 4. évf. 72. sz. mell. 1. l.
- Földvári László:** 125 éve indult meg a balatoni gőzhajózás. Közlekedéstudományi Szemle. 1971. 21. évf. 10. sz. 437—445. l.
- Franz Vilmos:** Adalékok Battonya művelődéstörténetéhez. 1. A közoktatás vázlatos története. [Kiad. Battonya Nagyközség Tanácsa; József Attila Művelődési Központ Helytörténeti szakköre.] Battonya 1970. Soks. 90 lev., 7 t.
(Battonyai füzetek 11.)
- Friss Istvánné:** Mező Gyula. (1893—1962.) PTK. 1971. 17. évf. 3. sz. 209—221. l.
- Füves Ödön:** Pesti görög háztulajdonosok. AT. 1971. 4. évf. 1. sz. 49—54. l.
- Füzes F. Miklós—Sági Károly—Zákonyi Ferenc:** A balatoni gőzhajózás 125 éve. (Függelék: Bozzay István: Visszaemlékezéseim a balatoni hajók pusztulásáról.) (Balatonfüred—Siófok—Keszthely) 1971. 155 l.
- Gaál László:** A magyar takarmánynövénytermesztés múltja. 2. Takarmánybázis. 1971. 11. évf. 1. sz. 85—118. l.
- Gádanecz Béláné:** A vendéglátóipari dolgozók helyzete és mozgalma a szocialista szervezkedést megelőző évtizedekben. MVMÉvk. 1. 277—298. l.
- Gál Éva:** Kétszáz éves a Krisztinaváros. Budapest. 1971. 9. évf. 2—4. sz. 20—22, 18—20, 20—22. l.
- Gáspár Ferenc—Mann Miklós:** Danuvia Központi Szerszám- és Készülékgyár története. 1920—1970. [Kiad. a] Magyar Történelmi Társulat Üzemtörténeti Szakosztálya. Bp. 1971, Közgazd. és Jogi Kiadó. 119 l.
- Gergely István:** Mikszáth Kálmántól a MUOSz-ig. MS. 1971. 12. évf. 2. sz. 56—58. l.
- Gergely Pál:** A Magyar Tudományos Akadémiára hagyott Vigyázó-vagyon sorsa. Bp. 1971. Soks. 97 l., 8 t.
(A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadványai. Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae 63.)
- Gerő László:** Történelmi városrészek. Bp. 1971, Műszaki Kiadó. 237 l.
- Giday Kálmán:** A török hódoltságtól az első világháborúig. Tápé TN. 57—89. l.
- Göcsei Imre—Udvarhelyi Károly:** Az alsó-és középfokú földrajzoktatás százéves története Magyarországon. FöK. 1971. 19. évf. 2—3. sz. 199—224. l.
- György István:** Hetvenöt éves az Országház. Nsz. 1971. 29. évf. 132. sz. mell. 9 l.
- Habonyi Zoltán:** A Palócföld egészségének történetéből. (1826—1969.) [Kiad. a] Nógrád Megyei Tanács. Salgótarján 1971, 136 l.
- Hajdú Tibor:** Károlyi Mihály. Bp. 1970, Akad. Kiadó. 187 l., 1 t.
(Életek és korok.)
- Halász Tibor:** A közforgalmú személyszállítás fejlődése Magyarországon. Közlekedéstudományi Szemle. 1971. 21. évf. 4. sz. 165—176. l.
- Halász Tibor:** A közforgalmú személyszállítás fejlődése Magyarországon a XIX.—és a XX. században. KözLMÉvk. 1. 197—237. l.
- Hernádi Istvánné:** A Borsodnádasi Munkás Olvasóegylet Könyvtárának története. Miskolc 1971. 25 l.

- (Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Miskolc munkáskönyvtárainak története 3.)
- Hegedüs Jenő—Szikora János*: A Debreceni Dohánygyár története. Debrecen 1971. 75 l., 8 t.
- Hegedüs Rajmund*: Az esztergomi Tanfőképző Intézet 125 éves története. EszTk. 5—27. l.
- Heltai Nándor*: A Katona József Társaság története. KatonaÉvk. 6—65. l.
- 70 éves a Traktorgyár. (Szerk. Rózsa Gyula.) Bp. 1971, Műszaki Kiadó. 143 l.
- 75 éves a dél-magyarországi villamos energia szolgáltatás. (Szerk. biz. vez.: Vajda György.) Szeged 1971. 138 l.
- Holló János—Szabenyi Imre—Szabadvári Ferenc*: 100 éves a Budapesti Műszaki Egyetem Vegyész-mérnöki kara. Magyar Kémikusok Lapja. 1971. 26. évf. 6. sz. 285—273. l.
- Horváth Ferenc*: Szombathely város képviselőtestülete és bizottságai. 1860—1944. TMHÖM. 335—364. l.
- Horváth József*: A vörsi templom története. VMMK. 9. 41—48. l.
- Horváth Zoltán*: A Fémkohászattani Tanszék története. Bányászati és Kohászati Lapok. Kohászat. 1971. 104. évf. 11. sz. 481—490. l.
- Ilia Mihályné*: Tápé az irodalomban. Tápé TN. 885—899. l.
- Jajczay János*: Fürdőzés a hajdani Pest-Budán. EIT. 1971. 26. évf. 26. sz. 1203—1207. l.
- Janicz Kálmán*: A szlovákiai magyar társadalom ötven éve. Valóság. 1971. 14. évf. 6. sz. 20—31. l.
- Jankovich Miklós*: A magyar ló. AtSz. 1970. 12. évf. 3—4. sz. 253—267. l.
- Kálmánfi Béla*: Táj és történelem Esztergom környéke nemzetiségi népköltészetében. EszTk. 149—178. l.
- Kalmár János*: Régi magyar fegyverek. Bp. 1971, Natura. 430 l.
- Kaposvári Gyula*: Szolnok megye tanyavilága. TúrkeveiEk. 73—85. l.
- Kaposvári Gyula*: A szolnoki vár kialakulása és nyomai a mai városképben. Jászkunság. 1971. 17. évf. 1—2. sz. 81—95. l.
- Kardos József*: A történelmi valóság és a szentkorona mítosza. Nsz. 1971. 29. évf. 196. sz. 16. l.
- Károlyi Antal*: A zsenyei Sennyei udvarház. VSz. 1971. 25. évf. 3. sz. 443—456. l.
- Károlyi Zsigmond, P.*: Adatok a tiszavölgyi árvizek történetéhez. 3. Vizgazdálkodás. 1971. 11. évf. 1. sz. 37—38. l.
- Károlyi Zsigmond, P.*: A tiszavölgyi árvizek története. Vízügyi Közlemények. 1971. 3. sz. 19—28. l.
- Katona Lajos*: Győr-Sopron megye húsi-
- iparának történeti fejlődése. Húsipar. 1971. 20. évf. 4. sz. 152—159. l.
- Kecskés László*: A komáromi szekerességzárak. Új Forrás. 1971. 3. évf. 3. sz. 57—68. l.
- Kelemen Ferenc*: Makó igazgatásának történeti formái. Makó 1970. Soksz. 31 l. (A Makói Múzeum füzetei 5.)
- Kerékgyártó Adrienne, U.*: Adatok Bogdánd viselettörténetéhez. Néprajzi Közlemények. 1969. 14. évf. 3—4. sz. 3—43. l.
- Koltai Mariann*: 125 éves a magyar vasút. Vasút. 1971. 21. évf. 6. sz. 1—3. l.
- Komanovics József*: A magyarországi német nemzeti mozgalom történetének vázlata az 1930-as évek végéig. BarMűv. 1971. 2. sz. 85—90. l.
- Komoróczy György*: A közigazgatás szervezete és társadalmi funkciója 1950 előtt. Hajdúdorog. 220—305. l.
- Konrádyné Gálos Magda*: A budavári Fortuna fogadó. MVMÉvk. 1. 117—135. l.
- Kopasz Gábor*: A Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara. (1880—1948.) SomogymM. 1. 159—194. l.
- Kovács Győző*: Fábry Zoltán. Bp. 1971, Magvető. 185 l., 8 t.
- Krisztinkovich Béla*: Újabb szempontok a habán kerámia hatásáról a dunántúli fehéredényességre. VMMK. 9. 89—94. l.
- Kuczay Gábor*: Foktő fejlődése és a gazdálkodás tükröződése a földrajzi nevekben. Katona István Évk. 64—68. l.
- Kun László*: A sportolásra való társadalmi motiváltság főbb tendenciáinak alakulása hazánkban a századfordulótól napjainkig. TK. 1970. 3. sz. 220—243. l.
- [*Láng György*]: 100 éves a magyar baromfiipar. 12. Baromfiipar. 1970. 17. évf. 12. sz. 593—625. l.
- Láng Sándor*: A földrajzoktatás múltja az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1870—1970 között. FőÉ. 1971. 20. évf. 3. sz. 329—341. l.
- Lukács János*: Kádárok a serföldében. 1. Söripar. 1971. 18. évf. 5. sz. 193—195. l.
- Magyar András*: Az ormospusztai munkások olvasóköreinek története. [Kiad. a] Szakszervezetek Borsod Megyei Tanácsa Központi Könyvtára. Miskolc, 1971. 47 l. (Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Miskolc munkáskönyvtárainak története 4.)
- A magyar bélyegek monográfiája. 4. A postai bérmentesítés. 1900—1944. Írta: Hamza Imre, Kostyán Ákos stb. [Kiad. a] Magyar Bélyeggyűjtők Országos Szövetsége. Bp. 1971. 720 l.
- A Magyar Olimpiai Bizottság Története. 1. Keresztényi József: 75 éves olimpiai mozgalmunk. [Kiad. a] Testnevelési Tudományos Tanács. Bp. 1971. Soksz. 161 l., 22 t.

- Magyarország története. 1—2. köt. (Szerk.) Molnár Erik, Pamlényi Ervin, Székely György. [Kiad. az MTA, Történettudományi Intézet.] 3. kiad. Bp. 1971, Gondolat. 1376 l., 21 térk.
- Maksay Ferenc:** Királyi vadászok. ÉLT. 1971. 26. évf. 30. sz. 1400—1405. l.
- Maksay László:** Százéves a magyar rajz-tanítás. Rajz-tanítás. 1971. 13. évf. 4. sz. 1—3. l.
- Medveczki Ágnes—Petrik Ottó:** 75 éves a budapesti földalatti vasút. Bp. 1971. Soksz. 66 l., 2 t.
(A Magyar Vasútmodellezők és Vasútbarátok Országos Egyesületének szakmai füzetei 8.)
- Mollay Károly:** Német polgárság magyar földön. (A soproni Petz-család.) FK. 1970. 16. évf. 3—4. sz. 335—343. l.
- Molnár István:** Lenin művei és a magyar munkásmozgalom. Az élő Lenin. 27—35. l.
- Nagy György:** A Körösök szabályozásának története. BékÉL. 1971. 6. évf. 3. sz. 429—446. l.
- Nagy István:** A Magyar Kamara. 1686—1848. Bp. 1971, Akad. Kiadó. 374 l.
(A Magyar Országos Levéltár kiadványai 3. Hatóság- és hivataltörténet 3.)
- Nékám Lajosné:** Régi magyar patikák. Bp. 1971, Corvina. 61 l., 20 t.
- Németh Antal:** A magyar selyemipar története. Bp. 1971. 91 l.
- Németh József:** Százéves a Budapesti Műszaki Egyetem. MN. 1971. 27. évf. 233. sz. 8 l.
- Nováki Gyula:** Agrártörténeti adatok az 1968—1969. évi magyar régészeti irodalomból. AtSz. 1971. 13. évf. 1—2. sz. 221—226. l.
- Nyulászi János:** A 100 éves Budapest sportemlékeiből. A Sport és Testnevelés Időszertű kérdései. 1971. 2. sz. 83—104. l.
- Ónody Éva:** 100 éves a Magyar Képzőművészeti Főiskola. Budapest. 1971. 9. évf. 11. sz. 35—37. l.
- Ormos Pál:** Hódmezővásárhely egészségügyi fejlődése. CMed. 1971. 60—61. sz. 161—203. l.
- Orosz László:** Aszalói krónika. (Kiad. a Községi Tanács.) Miskolc 1971. Soksz. 261 l., 13 t., 2 térk.
- Óvári Antal:** A 125 éves ózdi vasmű fejlődésének vázlatos története. Bányászati és Kohászati Lapok. Kohászat. 1971. 104. évf. 4. sz. 145—152. l.
- Pákozdi László:** Százéves a magyar postabélyeg. ÉLT. 1971. 26. évf. 18. sz. 824—826. l.
- Pákozdy Endre:** A jubiláló Vörösmarty Gimnázium. Budapest. 1971. 9. évf. 12. sz. 31—33. l.
- Palágyi Gábor:** 50 éves a magyar szabványosítás. [Folyt.] Kohó- és Gépipari Szabványosítás. 1971. 8. évf. 3—4. sz. 8—12, 14—17. l.
- Palásti László:** Orosz vonatkozások a régi Szeged történetében. ASzeg. 1970. 1. 115—128. l.
- Palov József:** Adatok a Békés megyei zöldsegöntözések fejlődéstörténetéhez. (1890—1944.) BékÉL. 1971. 6. évf. 3. sz. 553—565. l.
- Papp György:** A művelődésügy egyes kérdései. Hajdúdorog. 199—218. l.
- Petrik Ottó:** A 75 éves budapesti földalatti vasút. Közlekedéstudományi Szemle. 1971. 21. évf. 7. sz. 304—311. l.
- Petrik Ottó:** 100 éves a Budai Hegypálya. Bp. 1970. Soksz. 64 l.
(A Magyar Vasútmodellezők és Vasútbarátok Országos Egyesületének szakmai füzetei 4.)
- Polinszky Károly:** A magyar műszaki kémia 100 éve. MT. 1971. 16. évf. 3. sz. 162—169. l.
- Polinszky Károly:** A műszaki kémiai felsőoktatás és kutatás helyzete és fejlődése Magyarországon. Kémiai Közlemények. 1971. 35. évf. 3. sz. 247—257. l.
- A postai kutatás története. 1891—1971. Főszerk.: Székér Ferenc. [Kiad. a] Közlekedés és Postaügyi Minisztérium, Postafőosztály; Magyar Posta; Posta Kísérleti Intézet. Bp. 1971. 254 l.
- Priszter Szaniszló:** A Budapesti Egyetemi Botanikus Kert. 1771—1971. [Kiad.] Józsefvárosi Művelődési Klub. Bp. 1971. Soksz. 102 l., 7 t.
- Priszter Szaniszló:** Két évszázados egyetemünk Botanikus Kertje. FSz. 1971. 20. évf. 7—8. sz. 499—500. l.
- Puskás Julianna:** Az amerikai magyarok történetének néhány tapasztalata. Vigilia. 1971. 36. évf. 7. sz. 489—497. l.
- Puskás Júlia:** Magyar szervezetek Amerikában (az 1880-as évektől az 1960-as évekig). TSz. 1970. 13. évf. 4. sz. 528—568. l.
- Rakonczay Zoltán:** Az államerdészet 90 éve. Erdő. 1971. 20. évf. 6. sz. 241—249. l.
- Révész Tamás:** A választójog történetéből. MH. 1971. 4. évf. 83—87. sz. 4. l.
- Román Kálmán:** A budapesti mentők jubileumsorozata. Budapest. 1971. 9. évf. 10. sz. 16—19. l.
- Rózsa Miklós:** Flórát ábrázoló boltcímer a budai vízvívárosból. BudRég. 22. 373—380. l.
- Sárosi Bálint:** Cigányzene... Bp. 1971, Gondolat. 147 l., 22 t.
- Schneider Miklós:** Szentés rendezett tanácsú város képviselőtestülete. (1872—1944.) TMHÖM. 365—394. l.
- Simončič, Jozef:** Adalékok Nagyszombat egészségügyének történetéhez a feuda-

- lizmus korában. CMed. 1971. 57—59. köt. 211—218. l.
- Simonffy Emil*: A paraszti birtokviszonyok vizsgálata tizenkét nyugat-somogyi faluban. SomogymM. 1. 113—132. l.
- Sinay Jenő*: Az első győri gyár története. Arrahona. 13. 313—348. l.
- Sprenger Mária*: A bruxellesi Akadémia magyar kapcsolatai. MűÉ. 1970. 19. évf. 4. sz. 291—295. l.
- Szabadvány Ferenc*: A budapesti Műegyetem. ÉIT. 1971. 26. évf. 40. sz. 1892—1898. l.
- Szabó Gyula*: Szakoktatásunk történetéből. (9.) Középfokú Szakoktatás. 1971. 4. évf. 1. sz. 17—21. l.
- Szabó László*: A türkevei Dani-Szabó család birtokának alakulása 1745—1918 között. TürkeveiEk. 117—133. l.
- Szathmári István*: A magyar nyelvtudomány-történet korszakai. MNY. 1971. 67. évf. 1. sz. 18—35. l.
- 100 éves az Ácsi Cukorgyár. (Szerk. Dancs József.) Bp. 1971, Mezőgazd. Kiadó. 158 l.
- Széky György*: A Vigszínház 75 éve. Bp. 1971. 64 l.
- Székelty Lajos*: A vízveszély elleni védekezés fejlődése a magyarországi bányászatban. Bányászati Kutató Intézet Közleményei. 1971. 15. évf. 4. sz. 31—75. l.
- Széles Gyula*: A mezőgazdasági termelés története a Hegyháton. 1895—1960. VSz. 1970. 24. évf. 4. sz. 522—544. l.
- Szemere Gyula*: Az akadémiai helyesírás eseménytörténete. MNYör. 1971. 95. évf. 2. sz. 129—141. l.
- Sziklay László*: La formation de la conscience nationale moderne dans les littératures de l'Est de l'Europe centrale. LumHong. 55—64. l.
- Szluka Emil*: Magyar tudósok, feltalálók, akik kivívták a világ elismerését. Bp. 1971, Zrínyi Kiadó. 53 l.
- Szodoray Lajos*: A magyar orvosi fakultások kapcsolatai. CMed. 1971. 57—59. köt. 295—302. l.
- Szücs Ernő*: A dolgozók helyzete és harca a kapitalizmus korában. Hajdúdorog. 189—198. l.
- Tábori György*: Tótkomlós állattartása. BékÉl. 1971. 6. évf. 3. sz. 456—475. l.
- Táplányi Endre*: A budavári „Fekete Sas” gyógyszerész. Hozzászólás Czagányi István hasonló című dolgozatához. Gyógyszerészet. 1971. 15. évf. 7. sz. 271. l.
- Temesközy István*: (Opera Stephani Temesközy ad historiam oppidi Abony pertinentia.) 3. Postscriptum. Abony 1971. Soksz. 68 lev.
- A 16. kerület története. (Szerk. Szentés Lajosné.) Bp. 1971, Minerva. 286 l.
- Tomaj Ferenc*: Győr utcai és terei. Arrahona. 13. 295—312. l.
- Tóth Béla*: Az első világháborútól a község felszabadulásáig. Tápé TN. 91—117. l.
- Tóth Imre*: 75 éves az Egyesült Izzó. Budapest. 1971. 9. évf. 12. sz. 12—14. l.
- Tóth János*: Az Őrségek népi építészete. Bp. 1971, Műszaki Kiadó. 154 l., 6 t.
- Vajda Endre*: Adalékok a Magyar Posta igazgatásának kialakulásához. Posta- és Bélyegműzeumi Szemle. 1970. 2. évf. 3. sz. 3—53. l., 1971. 3. évf. 1. sz. 69—119. l.
- Vajta László—Szebényi Imre*: A Budapesti Műszaki Egyetem Kémiai Technológia Tanszékének 100 éves munkássága. Magyar Kémikusok Lapja. 1970. 25. évf. 12. sz. 593—600. l.
- Vajta László—Szebényi Imre*: Száz éve alapították a Műegyetem Vegyész-mérnöki Karát. Bányászati és Kohászati Lapok. Kőolaj és Földgáz. 1971. 4. évf. 12. sz. 374—375. l.
- Vámbéri Gusztáv*: A pelikán és a pallos jegyében. 1—3. [A Batthyány család története.] ÉIT. 1971. 26. évf. 9—11. sz. 405—411, 462—467, 493—498. l.
- Varga Sándor*: Fejezetek a magyar könyvszakma történetéből (1945—1951). [Folyt.] A Könyv. 1971. 6. évf. 5—6. sz. 69—82, 68—91. l.
- Várnai Ferenc*: Daloló Baranya. (A baranyai dalosmozgalom 100 éve.) [Kiad. a] Baranya Megyei Tanács. Pécs 1971. 219 l., 1 térk.
- Város az időben. 19[—30. Budapest története. Írták]: (*Gerő Győző, Zolnay László*). Budapest. 1971. 9. évf. 1—12. sz.
- Vértessy Miklós*: Búcsúk Pest-Budán és Budapesten. Budapest. 1971. 9. évf. 11. sz. 42—43. l.
- Vető Szilárd*: Százhusz éves a Győri Nővényolajgyár. Olaj, Szappan, Kosmetika. 1971. 20. évf. 3. sz. 81—85. l.
- Zalai Károly*: Die Entwicklung der Ausbildung von Doktoren der Pharmazie auf der Universität zu Budapest. CMed. 1971. 57—59. köt. 187—204. l.
- Zoltán Imre*: The Budapest University and the masters of Hungarian medicine. CMed. 1971. 57—59. köt. 41—48. l.

c) Ismertetések

- Csóka J. Lajos*: Szent Benedek fiainak világtörténete, különös tekintettel Magyarországra. Bp. 1969. — Ismerteti: *Márkus Mihály*. ThSz. 1971. 14. évf. 11—12. sz. 363—365. l.
- Dejiny Slovenska. I. Od najstaršich čias do roku 1848. II. Od roku 1848 do roku 1900. Bratislava 1961—1968. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Száz. 1971. 105. évf. 3—4. sz. 801—804. l.
- Draveczy Balázs*: Somogy megye régé-

- szeti képeskönyve. Kaposvár 1970. — Ismerteti: *I. Torma*. AAr. 1971. 23. tom. 1—4. fasc. 339—340. l.
- Feyer Piroska*: Szőlő- és borgazdaságunk történetének alapjai. Bp. 1970. — Ismerteti: *Domokos Attila*. StSz. 1971. 49. évf. 4. sz. 424—427. l.
- Gaál Károly*: Zum bäuerlichen Gerätebestand im 19. und 20. Jahrhundert. Wien 1969. — Ismerteti: *Barabás Jenő*. ET. 1971. 82. évf. 1. sz. 97—99. l.
- Huszty Sándor*: A Műegyetemi Nyomda története. 1921—1950. Bp. 1969. — Ismerteti: *Máté Károly*. MK. 1971. 87. évf. 1. sz. 96—97. l.
- Ila Bálint*: Gömör megye. IV. A települések története 1773-ig. S—Zs. Bp. 1969. — Ismerteti: *Maksay Ferenc*. Száz. 1971. 105. évf. 2. sz. 484—485. l.
- Jankovich Miklós*: Pferde, Reiter, Völkerstürme. München 1968. — Ismerteti: *Gunst Péter*. AtSz. 1970. 12. évf. 3—4. sz. 561—562. l.
- Kósa László*: A magyar burgonyakultúra történetének és néprajzának kutatása. Bp. 1968. — Ismerteti: *Selmecei Kovács Attila*. AtSz. 1970. 12. évf. 563—564. l.
- A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében (1849—1945). Bp. 1970. — Ismerteti: *Kovács József*. IT. 1971. 53. évf. 3. sz. 728—735. l.
- Magyar András*: A diósgyőri „Jószerecső” Dal- és Önképzőkör könyvtárának története. Miskolc 1970. — Ismerteti: *Dezsényi Béla*. MK. 1971. 87. évf. 2—3. sz. 239—240. l.
- Magyarország története képekben. Szerk. Kosáry Domokos. Bp. 1971. — Ismerteti: *Tilkovszky Loránt*. MN. 1972. 28. évf. 61. sz. 13 l.
- Nagy Margit, B.*: Reneszánsz és barokk Erdélyben. Bukarest 1970. — Ismerteti: *Szabó T. Attila*. ET. 1971. 82. évf. 1. sz. 95—97. l.
- Nagyné Szegvári Katalin*: A nők művelődési jogaiért folytatott harc hazánkban (1777—1918). Bp. 1970. — Ismerteti: *Kállay István*. JK. 1971. 26. évf. 3—4. sz. 200—204. l.
- Szénássy Barna*: A magyarországi matematika története. Bp. 1970. — Ismerteti: *Sárdy Péter*. MT. 1971. 16. évf. 4. sz. 271—277. l.
- Urosevics Daniló*: A magyarországi délszlávok története. Bp. 1969. — Ismerteti: *Kósa László*. ET. 1971. 82. évf. 3. sz. 444—445. l.
- Veres Miklós*: A tárnoki hatóság és tárnoki szék. 1526—1849. Bp. 1968. — Ismerteti: *Kállay István*. Száz. 1971. 105. évf. 3—4. sz. 815—817. l.
- Vörös Antal*: Óvár, Óvár... A Mosonmagyaróvári Agrártudományi Főiskola 150 éve. Bp. 1968. — Ismerteti: *Gunst Péter*. Száz. 1971. 105. évf. 5. sz. 1015—1017. l.
- 2. A magyar föld története a honfoglalás előtt**
- a) *Forrásközlések, forrásismertetések*
- Balla Lajos*: Adatok Dácia II. századi hadtörténetének kérdéseire. 2. A katonai diplomák. (106—164.) DMÉvk. 1968. 111—130. l.
- Garam Éva*: Későavar sírok Kapospuláról. Fola. 22. 97—103. l.
- Kürti Béla, ifj.*: Egy avar tegez rekonstrukciója. ALuv. 3. 16—27. l.
- Mihály Péter*: Régészeti kutatások a Hanságban. 1—2. SSz. 1971. 25. évf. 1—2. sz. 17—28, 109—117. l.
- Párducz Mihály*: Székfaktori leletek Heves megyében. AnnAgr. 7. 35—54. l.
- Salamon Ágnes—Erdélyi István*: Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe. [Mitarb. I. Lengyel, T. Tóth. Übers. Ágnes Vértes, Mátyás Eszterházy, László Gozmány.] Bp. 1971, Akad. Kiadó. 184 l., 2 mell.
- Szabó János Győző*: A hevesi székfaktori temető. AnnAgr. 7. 55—128. l.
- Szilágyi János*: Vitás és közöletlen római kori köfeliratok az Aquineumi Múzeumból. BudRég. 22. 301—328. l.
- Thomas Edit, B.*: Helme. Schilde. Studien über römisch-pannonische Waffenfunde. Übers.: Ottó Rátz. Bp.—Amsterdam 1971, Akad. Kiadó—Hakkert. 150 l., 5 t.
- Tomka Péter*: A Győr, Téglavető dűlői avar temető belső csoportjai. Arrabona. 13. 55—97. l.
- Tóth István*: A fertőrákosi Mithraeum. 1—2. SSz. 1971. 25. évf. 3—4. sz. 214—226, 322—334. l.
- Török Gyula*: Avar kori sírok Pécelen. Fola. 22. 85—96. l.
- b) *Feldolgozások*
- Bakay Kornél*: Scythian rattles in the Carpathian basin and their eastern connections. [Transl.: Géza Dedinszky.] Bp.—Amsterdam 1971, Akad. Kiadó—Hakkert. 131 l., 6 t.
- Balla Lajos*: Prosopographia Dacica. 1. DMÉvk. 1968. 131—143. l.
- Barkóczi László—Salamon Ágnes*: Remarks on the VI. century history of Pannonia. AAr. 1971. 23. tom. 1—4. fasc. 139—153. l.
- Bóna István*: A népvándorlás kora Fejérmegyében. Székesfehérvár 1971. 94 l.

- (Fejér megye története. I. Fejér megye története az őskortól a honfoglalásig. 5.)
- Bóna István*: Ein Vierteljahrhundert Völkerwanderungszeitforschung in Ungarn. (1945–1969.) AAr. 1971. 23. tom. 1–4. fasc. 265–336. 1.
- Bónis Éva, B.*: Die Siedlungsverhältnisse der pannonischen Urbevölkerung und einige Fragen ihres Weiterlebens. AAr. 1971. 23. tom. 1–4. fasc. 33–39. 1.
- Fitz Jenő*: Angaben zu den Gebietsveränderungen der Civitas Eraviscorum. AAr. 1971. 23. tom. 1–4. fasc. 47–57. 1.
- Fülep Ferenc*: A kétezer éves Pécs. MH. 1972. 5. évf. 85. sz. mell. 1. 1.
- Gabler Dénes*: Die Eroberung Pannoniens im Spiegel der Sigillaten. AAr. 1971. 23. tom. 1–4. fasc. 83–91. 1.
- Gabler Dénes*: Győr a rómaiak korában. Győr. 19–47. 1.
- Gabler Dénes*: Kutatások Arrabona canabaejában. Arrabona. 13. 5–54. 1.
- Garam Éva*: Avarok Tiszafüreden. MúzLev. 9–10, 23–29. 1.
- Harmatta János*: Gótok, hunok és alánok Pannóniában. AT. 1970. 17. köt. 2. sz. 282–286. 1.
- Harmatta J[ános]*: The last century of Pannonia. AA. 1970. 18. tom. 3–4. fasc. 361–369. 1.
- László Gyula*: Steppenvölker und Germanen. Kunst der Völkerwanderungszeit. (A népvándorlások művészete Magyarországon.) (Übers.: Heribert Thierry.) Berlin–Bp. 1971, Henschelverl.–Corvina. 152 l., 80 t.
- Lipták Pál*: Hunok és avarok. ÉIT. 1971. 26. évf. 52. sz. 2468–2471. 1.
- Mócsy András*: Zur frühesten Besatzungsperiode in Pannonien. AAr. 1971. 23. tom. 1–4. fasc. 41–46. 1.
- Nagy Tibor*: Kőfaragás és szobrászat Aquincumban. BudRég. 22. 103–160. 1.
- Nagy Tibor*: Der Vicus und das Municipium von Aquincum. AAr. 1971. 23. tom. 1–4. fasc. 59–81. 1.
- Nepper Ibolya, M.*: Hajdúdorog területe a hun korig. Hajdúdorog. 13–21. 1.
- Pannonia római foglалása és a romanizáció kérdései. Tudományos ülésszak. Budapest, 1970. okt. 29. (Rend. Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat.) Die Eroberung Pannoniens und die Fragen der Romanisation. AAr. 1971. 23. tom. 1–4. fasc. 29–113. 1.
- Párducz Mihály*: Sarmatians from the Danube Basin in Roman Britain. NHQu. 1971. 12. köt. 42. sz. 187–190. 1.
- Petres Éva, F.*: A kelták Fejér megyében. Székesfehérvár 1971. 34 l.
- (Fejér megye története. I. Fejér megye története az őskortól a honfoglalásig. 3)
- Póczy Klára, Sz.*: Die Anfänge der Urbanisation in Scarabantia. AAr. 1971. 23. tom. 1–4. fasc. 93–110. 1.
- Póczy Klára, Sz.*: A békásmegyeri villa és az Aquincum környéki gazdaságok a markomann háborúk után. BudRég. 22. 95–102. 1.
- Sági Károly–Bakay Kornél*: A népvándorlások építészete Magyarországon. Építés–Építészettudomány. 1970. 2. évf. 401–444. 1.
- Somogyi Sándor*: Magyarország természeti viszonyainak változásai a honfoglalás korig. Építés–Építészettudomány. 1970. 2. évf. 303–326. 1.
- Szádeczky-Kardoss Samu*: Hitvalló Theophanés az avarokról. (A korai avar kor történetének vázlatja.) AT. 1971. 4. évf. 1. sz. 121–147. 1.
- Tomka P[éter]*: Le problème de la survivance des Avars dans la littérature archéologique hongroise. AO. 1971. 24. évf. 2. sz. 217–252. 1.
- Tóth István*: Adatok a pannóniai keleti kultuszok történetéhez. Fola. 22. 41–52. 1.
- Uzsoki András*: Győr településtörténete az őskorban. Győr. 7–18. 1.
- Váczy Péter*: A város az ókor és a középkor fordulóján. Győr. 49–78. 1.
- Vaday Andrea*: Szolnok megye római kori pénzforgalma. Jász-kunság. 1970. 16. évf. 3. sz. 130–138. 1.
- Visy Zsolt*: Die Daker am Gebiet von Ungarn. MóraÉvk. 1970/1. 5–29. 1.

c) Ismertetések

- Hänsel, B.*: Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbeken. I–II. Bonn 1968. — Ismerteti: *Kabicz Nándor*. AAr. 1971. 23. tom. 1–4. fasc. 386–393. 1.
- Horedt, Kurt*: Das Awarenproblem in Rumänien. Nitra 1968. — Ismerteti: *Kőhegyi Mihály*. AtSz. 1971. 13. évf. 1–2. sz. 269 l.
- Mócsy András*: Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior. Bp. 1970. — Ismerteti: *Fitz Jenő*. AAr. 1971. 23. tom. 1–4. fasc. 343–347. 1.
- Várady László*: Das letzte Jahrhundert Pannoniens (376–476). Bp. 1969. — Ismerteti: *Mócsy András*. AAr. 1971. 23. tom. 1–4. fasc. 347–360. 1.
- Vértes László*: Őskori bányák Veszprém megyében. Veszprém 1969. — Ismerteti: *Patek Erzsébet*. AAr. 1971. 23. tom. 1–4. fasc. 339. 1.

3. A magyarság őstörténete. A honfoglalás

a) Forrásközlések, forrásismertetések

- Kemenczeiné Vigh Katalin*: Honfoglalás-és kora Árpád-kori régészeti emlékek. BSz. 1971. 15. évf. 3. sz. 60–65. l.
- Lotterhof Edit*: A Szabadkigyóson feltárt X. századi temetők embertani vizsgálata. BékésmMK. 1. 89–103. l.
- Palóczy-Horváth András*: X. századi temető a Szabadkigyósi Tangazdaság homokbányájában. BékésmMK. 1. 7–46. l.
- Végh Katalin, K.*: Honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletek a miskolci múzeumban. HOMÉvk. 9. 79–108. l.

b) Feldolgozások

- Bálint Csanád*: A ló a pogány magyar hitvilágban. MóraÉvk. 1970/1. 31–43. l.
- Diószegi Vilmos*: A sámánizmus-kutatás történeti tanulságai. (A honfoglaló magyar hitvilág történeti rétegei.) NrKCa-Évk. 5–6. 344–351. l.
- Györffy György*: A honfoglaló magyarok települési rendjéről. AE. 1970. 97. évf. 2. sz. 191–242. l.
- Herényi István*: Bulcsú nemzetiségének nyári szállása az Árpádok korában. Száz. 1971. 105. évf. 2. sz. 355–386. l.
- Kovács Béla*: Kabarak és palócok. (Adatok a Palócföld IX–XI. századi településtörténetéhez.) AnnAgr. 7. 159–178. l.
- László Gyula*: A „kettős honfoglalás”-ról. AE. 1970. 97. évf. 2. sz. 161–190. l.
- László Gyula*: Őstörténetünk legkorábbi szakaszai. A finnugor őstörténet régészeti emlékei a szovjetföldön. 2. kiad. Bp. 1971, Akad. Kiadó. 211 l.
- Marcsik Antónia, B.*: Skelettreste von Szarvas – Kákapusztá – Kettőshalom. Zur Frage der awarisch-altungarischen Verbindungen. MóraÉvk. 1970/1. 45–57. l.
- Moór Elemér*: A Kaukázuson túli állítólagos „szavard-magyarok” kérdéséhez. Száz. 1971. 105. évf. 5. sz. 961–965. l.
- Müller Róbert*: Adatok a honfoglaló magyarság földműveléséhez. ET. 1971. 82. évf. 2. sz. 249–261. l.
- Szádeczky-Kardoss Samu*: A kettős honfoglalás történetéhez. (Rövid előadás-vázlat.) Szeged 1971. Soksz. 15 l. (Az Ókortudományi Társaság Szegedi Csoportjának előadásaiból 1.)

c) Ismertetések

- Bartha Antal*: A IX–X. századi magyar társadalom. Bp. 1968. — Ismerteti: *Heckenast Gusztáv*. Száz. 1971. 105. évf. 5. sz. 113–115. l.

4. Magyarország története 1000–1526

a) Forrásközlések, forrásismertetések

- A csásaljai Árpád-kori temető és település. 1. *Sós Ágnes, Cs.*: Az Árpád-kori temető. 2. *Parádi Nándor*: Az Árpád-kori település. Fola. 22. 105–139. l.
- Granasztói Gy[örgy]*: Computerized analysis of a medieval tax roll. AH. 1971. 17. tom. 1–2. fasc. 13–25. l.
- Házi Jenő*: Vas megyei középkori oklevelek. 12. HVSz. 1971. 25. évf. 1–2, 4. sz. 142–145, 198–301, 580–583. l.
- Hunyady József*: A Miskolci Kódex. HOMK. 9. 50–53. l.
- Juhász Irén*: Régészeti adatok a középkori Bihar megye nyugati részének településtörténetéhez. BékésmMK. 1. 155–166. l.
- Karácsonyi Béla—Kristó Gyula*: Diplomata historiam domini Matthaei de genere Chak illustrantia. — Oklevelek a Csák territórium történetéhez. Szeged 1971. 39 l. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica 36.)
- Képes Krónika. (1358.) [Chronicon Pictum. Chronica de gestis Hungarorum.] Ford. Geréb László. [Függelék:] *Csapodiné Gárdonyi Klára*: A képek leírása és magyarázata. (Jegyz. Mezey László.) Bp. 1971, Helikon—Európa. 197 l.
- Komjáthy Miklós*: A Somogy Megyei Konvent II. Lajos-kori oklevelei az Országos Levéltárban. SomogymM. 1. 31–54. l.
- Kovács László*: A Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertárának XI–XIV. századi csillag alakú buzogányai. Fola. 22. 165–181. l.
- Kovács Sándor, V.*: Magyar humanisták levelei. XV–XVI. század. (Antológia.) Bp. 1971, Gondolat. 711 l., 18 t. (Nemzeti könyvtár. Művelődéstörténet.)
- Kubinyi András*: Budai Kakas János és történeti feljegyzései. TBpM. 18. 59–79. l.
- Püspöki Nagy Péter*: Adalék a felsőszemeredi rovásleltek történetéhez. MNY. 1971. 67. évf. 2. sz. 205–207. l.
- Várnagy Péterné*: Okleveles források a XIII–XV. századból. Baranyai Évk. 1970. 95–104. l.

b) Feldolgozások

- Bácskai Vera*: A mezővárosi önkormányzat a XV. században és a XVI. század elején. TMHÖM. 9–34. l.
- Bakács István*: Hont vármegye Mohács előtt. [Kiad. a] Magyar Országos Levéltár. Bp. 1971, Akad. Kiadó. 477 l., 1 térk.

- Bálint Sándor*: Újabb adatok Szeged középkori történetéhez. MóraÉvk. 1970/1. 199–215. l.
- Bónis György*: Egyházjog és egyházi bíráskodás az Árpád-kori Magyarországon. Vigilia. 36. évf. 8. sz. 520–526. l.
- Bónis György*: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971, Akad. Kiadó. 446 l., 4 mell.
- Boreczky Beatrix, V.*: Márévár története a XIV–XV. században. Baranyai Évk. 1970. 79–92. l.
- Egy budavári középkori épülettömb története. 1. *Czagány István*: Az I. ker. Úri utca 13. sz., Tárnok utca 14. sz. és Tárnok utca 16. sz. épületeken végzett műemléki kutatások, tudományos rekonstrukciók és építészeti helyreállítások eredményei. BudRég. 22. 329–350. l.
- Csanád Béla*: Szent István király arca a magyar breviáriumban. Theológia. 1970. 4. évf. 4. sz. 214–219. l.
- Csorba Csaba*: Nemzetiségek a középkori Magyarországon. TúrkeveiEK. 153–161. l.
- Dózsa György* születésének 500. évfordulójára. Az emlékbizottság irányelvei. [Közread. Dózsa Emlékbizottság.] Nsz. 1971. 29. évf. 257. sz. mell. 5. l.
- Engel Pál*: A magyar világi nagybirtok megoszlása a XV. században. EKÉvk. 5. 291–314. l.
- Faragó Sándor*: Hol volt a hagyomány szerint a középkorban Szentandráspuszta? Arrabona. 13. 223–228. l.
- Feuerné Tóth Rózsa*: A margitszigeti domonkos kolostor. BudRég. 22. 245–270. l.
- Fügedi Erik*: Győr városának 1271. évi kiváltságlevele. Győr. 109–117. l.
- Gábrly György*: Symphonia Ungarorum. TŠz. 1970. 13. évf. 3. sz. 428–431. l.
- Gerevich László*: A gótikus klasszicizmus és Magyarország. MTAFT. 1971. 20. évf. 1–2. sz. 55–72. l.
- Gerevich László*: Villard de Honnecourt Magyarországon. MűÉ. 1971. 20. évf. 2. sz. 81–105. l.
- Győrffy Gy[örgy]*: Dem Gedächtnis Stephans, des ersten Königs von Ungarn. AH. 1971. 17. tom. 1–2. fasc. 1–11. l.
- Győrffy György*: Koppány lázadása. SomogyM. 1. 5–30. l.
- Győrffy György*: Mikor készülhetett a szent korona? ÉIT. 1971. 26. évf. 2. sz. 58–63. l.
- Győrffy Lajos*: Szent László egyházpolitikája. TúrkeveiEK. 63–71. l.
- Gyürky Katalin, H.*: Adatok a budai Szent Péter külváros topográfiájához. BudRég. 22. 223–244. l.
- Gyürky Katalin, H.*: A budavári középkori domonkos kolostor területén végzett régészeti feltárások. BudRég. 22. 429–436. l.
- Heckenast Gusztáv*: A feudális függési viszonyok kezdeteiről Magyarországon. (Felszólalás a moszkvai történeztudománykongresszuson.) Száz. 1971. 105. évf. 5. sz. 1004. l.
- Horváth István*: Esztergom István király korában. Forrás. (Tatabánya.) 1970. 2. évf. 3. sz. 41–49. l.
- Horváth János*: A Halotti Beszéd történetéhez. MNY. 1970. 66. évf. 4. sz. 421–429. l.
- Horváth J[ános]*: Meister P. und sein Werk. Die türkischsprachlichen Kenntnisse des Meisters P. AA. 1970. 18. tom. 3–4. fasc. 371–412. l.
- Jenei Ferenc*: A középkori Győr. Győr. 119–164. l.
- Kalmár Lajos*: Aper historicus. Castello vadkan elleni küzdelmet ábrázoló miniatúrája a Kálmánesehi Breviáriumban. EKÉvk. 5. 177–200. l.
- Kardos Tibor*: Bakócz Tamás. Halálának 450. évfordulójára. Világosság. 1971. 12. évf. 8–9. sz. 528–535. l.
- Kardos Tibor*: Nagy útitárs: Janus Pannonius. MN. 1972. 28. évf. 61. sz. 9. l.
- Kiss Erzsébet, S.*: A királyi generális kongregáció kialakulásának történetéhez. Szeged 1971. 56 l. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica 39.)
- Kiss Sándor, É.*: Krakkói magyar bursa. TanIntTK. 7. 193–216. l.
- Kovács Sándor, V.*: Egy magyar humanista a mohácsi vész korában. [Kálnai Imre.] ITK. 1970. 74. évf. 5–6. sz. 661–667. l.
- Kralovánszky Alán*: The palaeosociographical reconstruction of the eleventh century population of Kérpusztá. JPM. 13. 75–116. l.
- Kristó Gyula*: A középkori Tápé. Tápé TN. 47–56. l.
- Kubinyi András—Fügedi Erik*: A budai káptalan jegyzőkönyve. TStÉvk. 1967–1968. 9–59. l.
- Kumorovitz L. Bernát*: Buda (és Pest) „fővárossá” alakulásának kezdetei. TBpM. 18. 7–57. l.
- Kunszery Gyula*: „Remete Szent Pál” koporsója. MN. 1971. 27. évf. 178. sz. 8. l.
- Lengyel Alfréd*: A középkori Győr. Győr. 79–108. l.
- Litkeiné Brüll Klára*: Kórházak a török hódoltság előtti Pest-Budán. Budapest. 1971. 9. évf. 1. sz. 40–41. l.
- Lócsy Erzsébet*: Adatok a budai várnegyed XIII. századi beépítéséhez. BudRég. 22. 209–222. l.

- Maksay Ferenc*: A magyar falu középkori településrendje. Bp. 1971, Akad. Kiadó. 237 l., 1 térk.
- Mályusz Elemér*: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971, Akad. Kiadó. 398 l.
- Mályusz Elemér*: Válaszul Székely György kritikai megjegyzéseire. Száz. 1971. 105. évf. 1. sz. 135—141. l.
- Mann Miklós*: Beszámoló az I. István emlékülésekről. MTAFT. 1971. 19. köt. 2—3. sz. 225—230. l.
- Mesterházy Károly*: Adatok a bizánci kereszténység elterjedéséhez az Árpád-kori Magyarországon. DMÉvk. 1968. 145—178. l.
- Mesterházy Károly*: Hajdúdorog a honfoglalás utáni első századokig. Hajdúdorog. 23—32. l.
- Mezey László*: A Devotio Moderna a dunai országokban. EKÉvk. 5. 223—238. l.
- Mezey László*: Entre Byzance et Paris. Les lettrés hongrois au 12 siècle. ALitt. 1971. 13. tom. 1—4. fasc. 425—431. l.
- Mezey László*: A Pray-kódex keletkezése. MK. 1971. 87. évf. 2—3. sz. 109—123. l.
- Módy György*: Entwurf der Siedlungsgeschichte des heutigen Gebiets des Komitats Hajdú-Bihar im 13. Jahrhundert. DMÉvk. 1968. 185—200. l.
- Nagy Árpád*: Eger környéki és tiszavidéki besenyő települések a X—XI. században. AnnAgr. 7. 129—157. l.
- Nagy Árpád*: Vázlatok a középkori magyar Ába-hagyományról. Studium 1. 71—76. l.
- Nemeskürty István*: Krónika Dózsa Györgyről. MH. 1971. 4. évf. 358. sz. 24—25. l.
- Németh Ferenc*: Castrum quod dicitur Peth. ÉIT. 1971. 26. évf. 24. sz. 1118—1120. l.
- Pach Zsigmond Pál*: Magyarország nyugati gyapjúsövet-behozatala a XV. és a XVI. század közepén. TSz. 1971. 14. évf. 1—2. sz. 24—34. l.
- Pamlényi Ervin*: Haladásunk távlatai. [I. Istvánról.] MN. 1971. 27. 196. sz. 2. l.
- Perjés Géza*: Az országút szélére vetett ország. [A magyar állam fennmaradásának kérdése a Mohácstól Buda elestéig terjedő időben.] Kortárs. 1971. 15. évf. 11—12. sz. 1793—1803, 1952—1959. l.; 1972. 16. évf. 1. sz. 118—131. l.
- Petrovich Ede*: Szent Mór pécsi püspök. Vigilia. 1971. 36. évf. 2. sz. 85—93. l.
- Pirnát Antal*: Velence és Magyarország a reneszánsz idején. Helikon. 1970. 3—4. sz. 526—527. l.
- Radocsay D[énes]*: Über einige illuminierte Urkunden. AHA. 1971. 17. tom. 1—2. fasc. 31—61. l.
- Rákos István*: IV. Béla birtokpolitikája. Aluv. 3. 1—15. l.
- Reuter Camillo*: Anyás. (Egy földrajzi névadás tanulmányozása.) VMMK. 9. 35—40. l.
- Rónay György*: Szent István király legendái. Vigilia. 36. évf. 8. sz. 527—533. l.
- Szabó István*: A falurendszer kialakulása Magyarországon. (X—XV. század.) 2. kiad. Bp. 1971, Akad. Kiadó. 215 l. (A Magyar Tudományos Akadémia Agrártörténeti Bizottságának kiadványai.)
- Szatmári Sarolta, B.*: Fejezetek Tata középkori történetéből. Új Forrás. 1971. 3. évf. 1. sz. 66—71. l.
- Szücs Jenő*: „Gentilizmus.” A barbár etnikai tudat kérdése. TSz. 1971. 14. évf. 1—2. sz. 188—211. l.
- Szücs Jenő*: István király Intelmei — István király állama. Valóság. 1970. 13. évf. 10. sz. 1—8. l.
- Takács György*: I. István király államháztartása. Pénzügyi Szemle. 1970. 14. évf. 12. sz. 1022—1033. l.
- Tarnóczy János*: Szent István életműve és lelkivilága. Bp. 1971. 245 l., 8 t.
- Teke Zsuzsa*: Venezia e Ungheria nel Rinascimento. ALitt. 1970. 12. tom. 3—4. fasc. 380—386. l.
- Török Sándor*: A Rohonci kódex titka. Népszava. 1971. 29. évf. 274. sz. 5. l.
- Vaday Andrea, H.*: Kik voltak a jászok ősei? Jászok. 1971. 17. évf. 3. sz. 117—122. l.
- Vastagh Gábor*: Adatok a magyarországi középkori arany- és ezüst-koháshoz. Bányászati és Kohászati Lapok. Kohászati. 1971. 104. évf. 7. sz. 324—328. l.
- Závori Lajos*: Egy értékes fogoly. Dzsem herceg története. ÉIT. 1971. 26. évf. 29. sz. 1347—1351. l.
- Zolnay László*: Középkori zsinagógák a budai várban. BudRég. 22. 271—284. l.
- Zolnay László*: Magyar szakácsok a középkorban. MVMÉvk. 1. 45—70. l.
- Zolnay László*: Magyarország legnagyobb kolostorromja a budai hegyekben. Budapest. 1971. 9. évf. 5. sz. 34—36. l.
- Zolnay László*: Régi magyar vadászatokról. Látóhatár. 1970. 20. évf. 7—8. sz. 733—739. l.

c) Ismertetések

- Csizmadia Andor*: Tanulmányok a magyar egyetemtörténet kezdeteiről. JK. 1971. 26. évf. 5. sz. 267—268. l.
- Gabriel, Astrik L.*: The mediaeval universities of Pecs and Pozsony. Commemoration of the 500th and 600th anniversary of their foundation. Frankfurt a. M. 1967. — *Domonkos S. Leslie*: The history of the Sigismundean foundation of the university of Obuda. Notre Dame 1967. — *Domonkos S. Leslie*: The Polish

- astronomer Martinus Bylica de Ilkusz in Hungary. New York 1968. — Ismerteti: *V. Kovács Sándor*. Helikon 1971. 17. évf. 3–4. sz. 489–490. 1.
- Holl Imre*: Mittelalterarchäologie in Ungarn (1946–1964). Bp. 1970. — Ismerteti: *Kőhegyi Mihály*. AtSz. 1971. 13. évf. 1–2. sz. 270. 1.
- A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban. Bp. 1968. — Ismertetik: *Bartha Antal*. Száz. 1971. 105. évf. 3–4. sz. 785–787. 1.; *Kőhegyi Mihály*. AAr. 1971. 23. tom. 1–4. fasc. 365–366. 1.
- Mályusz Elemér*: La chancellerie royale et la rédaction des chroniques dans la Hongrie médiévale. Bruxelles 1969. — Ismerteti: *V. Kovács Sándor*. ITK. 1971. 75. évf. 4. sz. 531–532. 1.
- Scheiber Sándor*: Héber kódexmaradványok magyarországi kötetablakban. Bp. 1969. — Ismerteti: *Házi Jenő*. Száz. 1971. 105. évf. 5. sz. 1067–1068. 1.
- Szabó István*: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. sz.). Bp. 1966. — Ismertetik: *Kőhegyi Mihály*. AAr. 1971. 23. tom. 1–4. fasc. 363–364. 1.; *Rácz István*. AtSz. 1970. 12. évf. 3–4. sz. 528–535. 1.
- Szabó István*: A középkori magyar falu. Bp. 1969. — Ismertetik: *Balogh István*. ET. 1971. 82. évf. 1. sz. 90–91. 1.; *Gyimesi Sándor*. MTAFT. 1971. 20. évf. 1–2. sz. 185–186. 1.; *Rácz István*. AtSz. 1970. 12. évf. 3–4. sz. 528–535. 1.
- 5. Magyarország története
1527—1790**
- a) *Forrásközlések, forrásismertetések*
- Acta cassae parochorum. Egyházmegyék szerint besorolt iratok. Művészettörténeti adatok. 1733–1779. 3. füz. Székesfehérvári, Kalocsai, Csanádi és Győri Egyházmegye. (Gyűjt. Sprenger Mária. Sajtó alá rend. Sprenger Mária, Bónisné Wallon Emma. Szerk. és bev. Huszlmann Lilla.) Bp. 1971. Soksz. 320 1. (A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának forráskiadványai 7.)
- Bodosi György*: Mit lehet kiolvasni egy Matriculából? Korstárs. 1971. 15. évf. 12. sz. 1930–1940. 1.
- Csanáda Sándor*: Ismeretlen régi kassai magyar nyelvű nyomtatványok. MK. 1970. 86. évf. 4. sz. 381–387. 1.
- Cserenkó és Budina*. Közlök: *Ruzsás Lajos* és *Angyal Endre*. Száz. 1971. 105. évf. 1. sz. 57–69. 1.
- Csongor Győző*: Balla Antal XVIII. századi szegedi kéziratok térképe. 3. Vár és palánk. MóraÉvk. 1970/1. 213–226. 1.
- Fallenbüchl Zoltán*: Egy régi Pest-Buda látképről. MK. 1971. 87. évf. 2–3. sz. 174–177. 1.
- Fehér Géza*: Miniatures turques du XVI. siècle relative à l'histoire de Hongrie. IparmÉvk. 12. 227–236. 1.
- Felsőrajki (Zala m.) hegytörvény 1746-ból. *Közlő Rassy Tibor*. Néprajzi Közlemények 1969. 14. évf. 3–4. sz. 164–171. 1.
- Hajdúszabadságlevelek*. [Gyűjtemény. Összeáll.: *Szendrey István*.] [Kiad.] Hajdúböszörmény Város Tanácsa. Debrecen 1971. 335 l., 9 t.
- Heckenast Gusztáv*: Konyhaedények használatáról Magyarországon 1782-ben. ET. 1971. 82. évf. 1. sz. 76–77. 1.
- Hervay Ferenc*: Magyar krónika a régi magyar kalendáriumokban. MK. 1970. 86. évf. 4. sz. 373–378. 1.
- Hetyéssy István*: A hermáni kastély és uradalom leírása 1713-ban. VSz. 1971. 25. évf. 1. sz. 131–134. 1.
- Hetyéssy István*: Jobbágy-kezeslevelek a Répce-mellékről. VSz. 1970. 24. évf. 4. sz. 612–616. 1.
- Honti József*: Egy angol orvos [Edward Brown] utazása Pest-Budán. Budapest. 1971. 9. évf. 2. sz. 37. 1.
- Hopp Lajos*: Özv. *Bercsényi Miklósné Kőszeghy Zsuzsi* levele Jaroslawról Rodostóba. ITK. 1970. 74. évf. 5–6. sz. 696–703. 1.
- Jankovics József*: Bethlen Miklósról vonatkozó adatok Bethlen Mihály útinaplójában. ITK. 1971. 75. évf. 3. sz. 341–349. 1.
- Korkos Jenő*: Huszárszabályak a XVIII. századból. HOMK. 9. 60–66. 1.
- Mikó Sándor*: Rábaközi kép a kuruc-labanc háború idejéből. [Grubacsevics Ferenc levelei.] SSz. 1971. 25. évf. 1. sz. 29–40. 1.
- Murányi Róbert Árpád*: Néhány ismeretlen bártfai nyomtatványról. MK. 1971. 87. évf. 1. sz. 68–71. 1.
- Pajkossy Györgyné*: A két Mercurius Gallobelgicus. EKÉvk. 5. 239–248. 1.
- Révay Péter* ajánló levele Gáspár vajda és népe számára 1608-ból. Közzéteszi: *Benda Kálmán*. ET. 1971. 82. évf. 3. sz. 425–426. 1.
- Schneider Miklós*: Dézsma és robot. A jobbágyok helyzete a XVIII. század végén a mai Nógrád megye területén. Salgótarján 1971. 75 l. (Adatok és források a Nógrád megyei Levéltárból 1.)
- Szabó T. Attila*: Egy 1599. évi kolozsvári harmincadjegyzék szótörténeti adalékai. MNy. 1971. 67. évf. 1–2. sz. 89–95, 228–233. 1.
- Varga Imre*: A győri székesegyházi fő-

- esperesség egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1698-ból. Arrabona. 13. 177—222. l.
- Várkonyi Ágnes, R.*: Sopron vármegyének szőlő pátena a fegyverre kelt jobbágyok felszabadításáról 1704 elején. SSz. 1971. 25. évf. 4. sz. 348—351. l.
- Zakar János*: Néhány érdekes kéziratot bejegyzés az 1571. évi Miksa-féle bányászati rendtartást tartalmazó kötet végén. Bányászati és Kohászati Lapok. Bányászat. 1971. 104. évf. 10. sz. 708—710. l.
- b) *Feldolgozások*
- Antall József—Harkó Viola, R.—Vida Ti-vadar*: Az orvosi kar fejlődése Budán és Pesten, 1777—1806. CMed. 1961. 57—59. köt. 119—139. l.
- Bácskai Vera*: Győr társadalmi összetétele a XVIII. században. Győr. 165—195. l.
- Bácskai Vera*: Pénz- és aruhitel Pesten a XVIII. század második felében. TBpM. 18. 161—185. l.
- Bakó Ferenc*: Népi építkezés Eger környékén a XVIII. század derekán. (Módszertani kísérlet okleveles források néprajzi elemzésére.) AnnAgr. 7. 257—310. l.
- Bakos József*: A filológus Comeniusról a magyar vonatkozású nyelvészeti, terminológiai és textológiai problémák tükrében. A Agr. 9. 211—232. l.
- Balázs Éva, H.*: Contribution à l'étude de l'ère des Lumières et du Josephinisme en Hongrie. LumHong. 31—49. l.
- Bán Imre*: Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI—XVII. században. Bp. 1971, Akad. Kiadó. 109 l. (Irodalomtörténeti füzetek 72.)
- Bánkúti Imre*: Egy kuruc nemesifjú útja a laki udvarháztól a francia emigrációig. Arrabona. 13. 229—274. l.
- Barta Gábor*: Beszámoló Rácz István [A hajdúk a XVII. században c.] kandidátusi disszertációjának vitájáról. Száz. 1971. 105. évf. 3—4. sz. 886—895. l.
- Bárh János*: A Kalocsa környéki árendás halászat néhány történeti emléke. 1969. Néprajzi Közlemények. 14. évf. 3—4. sz. 155—163. l.
- Benda Kálmán*: Habsburg-politika és rendi ellenállás a XVII. század elején. TSz. 1970. 13. évf. 3. sz. 404—427. l.
- Benda Kálmán*: A kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára. Helikon. 1971. 17. évf. 3—4. sz. 322—330. l.
- Benda Kálmán*: A közép-európai államok fejlődésének sajátosságairól a XVII. században. Száz. 1971. 105. évf. 2. sz. 417—419. l.
- Benda Kálmán*: La société hongroise au XVIII siècle. LumHong. 17—29. l.
- Bende Lajos*: A törökkori magyar végvárokról. HK. 1971. 18. évf. 3. sz. 501—527. l.
- Bendefy László*: Lázár deák személye. Geodézia és Kartográfia. 1971. 23. évf. 5. sz. 338—340. l.
- Benedek Gyula*: Adatok Külső-Szolnok vármegye betelepülésének történetéhez 1690—1730 között. Jászkunság. 1971. 17. évf. 3. sz. 123—132. l.
- Benkő Loránd*: Megjegyzések a magyar nyelvtudomány történetéhez a Sajnovics-évforduló kapcsán. MNy. 1970. 66. évf. 4. sz. 385—396. l.
- Biró József*: Régi hadihajók a Dunán. ÉIT. 1971. 26. évf. 41. sz. 1942—1947. l.
- Bogdán István*: Helyi földmértékeink a XVIII. század végén. TStEvk. 1967—1968. 150—229. l.
- Bokesová-Uherová, Mária*: Origin and organization of the Medical Faculty of the Tyrnavia University. CMed. 1971. 57—59. köt. 219—227. l.
- Bónisné Wallon Emma*: A literátus ácsmeszter hagyatéka. [Hacker Ferenc Xavér.] Budapest. 1971. évf. 8. sz. 42—43. l.
- Borsa Gedeon*: Hofhalter-problémák. MK. 1970. 86. évf. 4. sz. 368—373. l.
- Botta István*: Kísérlet Huszár Gál születése idejének meghatározására. ITK. 1971. 75. évf. 3. sz. 306—310. l.
- Bucsay Mihály*: Humanizmus és reformáció Kelet- és Délkelet-Európában. ThSz. 1971. 14. évf. 9—10. sz. 261—265. l.
- Csapodi Csaba*: Gritti, mint a Corvina Könyvtár állítólagos fosztogatója. MK. 1971. 87. évf. 2—3. sz. 171—174. l.
- Dán Róbert*: Dudith András és a „lingua primigenia” kritikája. MTAFT. 1971. 20. köt. 1—2. sz. 103—120. l.
- Dávid Zoltán*: Az első kataszteri felmérés végrehajtása Veszprém megyében. VMMK. 9. 71—84. l.
- Degré Alajos*: Megyei közgyűlések a XVI—XVII. századi török háborúk korában. TMHÖM. 35—52. l.
- Dezsényi Béla*: Die Anfänge des Zeitungswesens und des Zeitungslensens in Ungarn. Nova Posoniensia. 1721—1722. ALitt. 1971. 13. tom. 1—4. fasc. 55—81. l.
- Donáth Regina*: Van Swieten által cenzúrázott könyvek az Egyetemi Könyvtárban. EKÉvk. 5. 249—268. l.
- Endrei Walter—Makkai László*: Az első főúri textilmanufaktúrák Magyarországon. TSz. 1970. 13. évf. 3. sz. 323—343. l.
- Eperjessy Kálmán*: Csanád megye az első katonai felvétel (1782—1785) idején. Kiad. a Makói Városi Tanács. Makó 1971. 33 l. (A Makói Múzeum füzetei 7.)

- Ercsey Előd*: Egy Komárom megyei tudós a felvilágosodás korából. [Wályi István.] Új Forrás. 1971. 3. évf. 1. sz. 72—82. l.
- Erdődi J[ózsef]*: Sajnovics, der Mensch und der Gelehrte. AL. 1970. 29. tom. 3—4. fasc. 291—322. l.
- Felhő Ibolya*: Mária Terézia úrbérrendezése a Buda és Pest környéki helységeiben. TBpM. 18. 121—159. l.
- Földes Éva*: Társadalmi, tudományos fejlődés — neveléstudomány a XVII. században. MP. 1970. 10. évf. 4. sz. 371—375. l., Száz. 1971. 105. évf. 2. sz. 412—416. l.
- Fükö Dezső*: Szegedi Kis István. (1505—1572.) ThSz. 1971. 14. évf. 11—12. sz. 344—345. l.
- Gál István*: Tótfalusi Kis Miklós angliai összeköttetései nyomában. ITK. 1971. 75. évf. 3. sz. 339—341. l.
- Gervers-Molnár Vera*: A sárospataki bokályos ház. FOLA. 22. 183—217. l.
- Granasztói György*: Becslés Sopron XVI—XVII. századi lélekszámára. TSz. 1970. 13. évf. 3. sz. 275—325. l.
- Gyulay Zoltán*: A magyarországi bányatisztképzés és a selmeci Bányászati Akadémia. Bányászati és Kohászati Lapok. Kőolaj és Földgáz. 1971. 4. évf. 1. sz. 1—8. l.
- Hajdú Mihály*: Az Ormánság XVI. századi keresztnevei. MNy. 1971. 67. évf. 2. sz. 180—187. l.
- Hargita P[ál]*: The friendship of Kepler and A. Szenczi Molnár. Acta Agronomica. 1971. 20. tom. 1—2. fasc. 181—188. l.
- Herepei János*: Teleki Jankó könyvtára. MK. 1970. 86. évf. 4. sz. 338—343. l.
- Hetyéssy István*: Sopron vármegye 1646. évi tisztújító közgyűlésének előzményei és Nádasdy Ferenc. SSz. 1971. 25. évf. 3. sz. 269—271. l.
- Hiller István*: A faipari oktatás kezdetei Selmecbányán. AtSz. 1970. 12. évf. 3—4. sz. 385—393. l.
- Holl Béla*: Adalékok a XVI. századi kolozsvári Donatus-kiadások történetéhez. MK. 1970. 86. évf. 4. sz. 378—381. l.
- Horváth Ferenc*: A kanizsai határörvidék nemzetiségei és a török veszély. VSz. 1971. 25. évf. 4. sz. 555—563. l.
- Högye István*: Adatok Vay Ádám élettörténetéhez és irodalmi munkásságához. SzSz. 1970. 5. évf. 4. sz. 84—94. l.
- Kállay István*: A census regius bevezetése, illetve felújítása szabad királyi városainkban a XVIII. század második felében. TSz. 1970. 13. évf. 3. sz. 431—439. l.
- Kanyar József*: Adatok Somogy megye művelődéstörténetéhez a XVIII. század második felében. (1770—1789.) SomogymM. 1. 55—92. l.
- Kapronczay Károly*: Az egészségügyi helyzet a török hódoltság alatt. ÖHL. 1971. 112. évf. 31. sz. 1785—1787. l.
- Kardos Tibor*: La corte rinascimentale di Tamás Nádasdy. ALitt. 1971. 13. tom. 1—4. fasc. 205—221. l.
- Kardos Tibor*: A Gritti-játék keletkezése. ITK. 1970. 74. évf. 5—6. sz. 547—559. l.
- Katona Imre*: Történeti adatok Pápa topográfiájához. VMMK. 9. 65—70. l.
- Kiss Ákos*: Miskey István, Veszprém váranak főkapitánya. VMMK. 9. 55—64. l.
- Kiss István, N.*: A Zemplén megyei bormértékek rendszeréhez a XVI. században. TSTÉvk. 1967—1968. 135—149. l.
- Kiss István, N.*: Zsellérfalvak és a földesúri föld paraszti bérlete Bereg megyében. AtSz. 1970. 12. évf. 3—4. sz. 372—380. l.
- Kiss József*: Jászkunok a Rákóczi-szabadságharcban. TSz. 1971. 14. évf. 1—2. sz. 35—85. l.
- Kiss Mária*: Szombathely püspöki mezőváros tanácsa a XVII—XIX. században. TMHÖM. 117—144. l.
- Klanczay Tibor*: La crise de la Renaissance et le manierisme. ALitt. 1971. 13. tom. 1—4. fasc. 269—314. l.
- Klanczay Tibor*: Zrínyi olvasmányaihoz: Vittorio Siri. ITK. 1970. 74. évf. 5—6. sz. 684—689. l.
- Kolozsvári Grandpierre Emül*: Pázmány (1570—1673). ÍT. 1971. 3. évf. 1. sz. 41—75. l.
- Komlós Géza*: XVII—XVIII. századi erdei legeltetések a rójtöki Nagyerdő mai területén. SSz. 1971. 25. évf. 2. sz. 176—182. l.
- Komoróczy György*: Debrecen város képviselői rendszere a XVI—XVII. században. TMHÖM. 81—116. l.
- Kósa László*: „Magyar gyermekeknek magyarul írtam...” 200 éves a Hármaskis Tükör. Köznevelés. 1971. 27. évf. 24. sz. 13—14. l.
- Kovács József László*: Emblematika, hieroglifika, manierizmus. (Fejezet Lackner Kristóf művészi világából.) 1—2. SSz. 1971. 25. évf. 1—2. sz. 3—17, 97—108. l.
- Kovács József László*: A Soproni Nemes Tudósok Társasága. (Foedus Studiosorum Nobilium Sempronienae.) 1604—1674. Helikon. 1971. 17. évf. 3—4. sz. 454—467. l.
- Kozák Károly*: Az egri vár feltárása (1957—1968). 6. AnnAgr. 7. 179—208. l.
- Köpeczi Béla*: La France et la Hongrie au début du XVIIIe siècle. Étude d'histoire des relations diplomatiques et d'histoire des idées. Bp. 1971, Akad. Kiadó. 624 l., 18 t., 1 térk.
- Lakó Gy[örgy]*: J. Sajnovics und seine

- Demonstratio. AL. 1970. 20. tom. 3–4. fasc. 269–289. 1.
- Lesky, Erna*: Wiener Krankenbettunterricht, Van Swieten und die Begründung der medizinischen Fakultät Tyrnau. CMed. 1971. 57–59. köt. 29–39. 1.
- Lukács János*: A fejedelem [II. Rákóczi Ferenc] sörgyára. 1–3. Söripar. 1970. 17. évf. 5. sz. 224–227. 1., 1971. 18. évf. 1–3. sz. 48–52, 96–100. 1.
- Mann Lajos*: Kepler Magyarországon. Fizikai Szemle. 1971. 21. évf. 12. sz. 372–374. 1.
- Marian, Victor—Józsa János*: Pápai Páriz Ferenc tudományos munkássága Heidelbergben. Fizikai Szemle. 1971. 21. évf. 4. sz. 112–117. 1.
- Markos Béla*: Az 1712 és 1800 közötti magyar könyvtermelés adatai. MK. 1971. 89. évf. 1. sz. 1–11. 1.
- Marosi Endre*: Megjegyzések az 1664. évi hadjárat és a vasvári béke értékeléséhez. HK. 1971. 18. évf. 1. sz. 107–128. 1.
- Mészáros István*: Az ünnepi Comenius konferencia. MTAFT. 1971. 19. köt. 2–3. sz. 231–245. 1.
- Mezey Károlyné*: Palota és a Zichyek. AÜDhist. 10/3. 39–48. 1.
- Módy György*: A község a hajdúk megtelepítéséig. Hajdúdorog. 33–39. 1.
- Mollay Károly*: A német nyelvű írásbeliség és szépirodalom a XVI. század végén Sopronban. Helikon. 1971. 17. évf. 3–4. sz. 447–453. 1.
- Morvay Endre*: Az ismeretlen repülő híd. Budapest. 1971. 9. évf. 12. sz. 42–43. 1.
- Müller Róbert*: Adatok a fonyódi járási törökkori településtörténethez. Studium. 1. 77–88. 1.
- Nagy Ernő, B.*: A magyarországi bányászati és kohászati felsőoktatás kialakulása. BSz. 1970. 14. évf. 4. sz. 40–47. 1.
- Nagy Lajos*: Adatok a budai városháza építésének történetéhez. BudRég. 22. 351–364. 1.
- Nagy Lajos*: A budai vár topográfiája a XVII. század végén. TBpM. 18. 81–119. 1.
- Naszádosi István*: Nádasdy emlékülés, Sárvár, 1971. VSz. 1971. 25. évf. 4. sz. 809–821. 1.
- Orosz Béla*: Nyíregyházi keresztnevek a XVIII. század második felében. MNyőr. 1971. 95. évf. 3. sz. 287–300. 1.
- Pach Zsigmond Pál*: A kelet-európai „Gutswirtschaft” problematikájához: robotmunka és bér munka a földesúri majorságokon a XVI–XVII. századi Magyarországon. AtSz. 1971. 13. évf. 1–2. sz. 1–20. 1.
- Pach Zsigmond Pál*: Közép-Kelet-Európa és a nemzetközi kereskedelem a XVI–XVII. században. MTAFT. 1971. 19. köt. 2–3. sz. 249–271. 1.
- Pap János*: Magyar kartézianusok. MH. 1971. 4. évf. 295. sz. mell. 1. 1.
- Perjés Géza*: Szerencse, valószínűség és hadvezéri szemmérték. (A katonai döntés és a valószínűség Montecuccolitól és Zrinyitól Clausewitzig.) MTAFT. 1971. 20. évf. 1–2. sz. 121–143. 1.
- Pirnat Antal*: Arisztotelianusok és antitrinitáriusok. (Gerendai János és a Kolozsvári iskola.) Helikon. 1971. 17. évf. 3–4. sz. 363–392. 1.
- Ritók Zsigmondné*: Politikai szatíra Magyarországon a XVI. században. ITK. 1971. 75. évf. 3. sz. 265–277. 1.
- Romhányi László*: Zrinyi a politikus. AI. 1971. 21. évf. 9. sz. 840–847. 1.
- Saad Andor*: Rákóczi Zsigmond csontmaradványainak vizsgálata. HOMÉvk. 9. 171–188. 1.
- Sándor Dezső*: Madagaszkár szigetének magyar királya. Benyovszky Móric különös élete és halála. MH. 1971. 4. évf. 295. sz. mell. 2. 1.
- Sill Ferenc*: A szombathelyi Vár épületei és épületrészei a XVI–XVII. században. VSz. 1971. 25. évf. 3. sz. 436–442. 1.
- Slaski, Jan*: Justus Lipsius magyarországi és lengyelországi recepciójának néhány kérdése. Helikon. 1971. 17. évf. 3–4. sz. 402–410. 1.
- Somogyi Árpád*: A piricsei ógyházi szláv kódex. MűÉ. 1970. 19. évf. 4. sz. 272–277. 1.
- Sugár István*: Az egri vár postája a XVI. században. AnnAgr. 7. 215–234. 1.
- Sugár István*: Az egri vár és viadala. Bp. 1971, Zrinyi Kiadó. 149 l., 30 t.
- Szabolcsi Hedvig*: Quelques aspects des arts décoratifs et de la civilisation en Hongrie à la fin du XVIIIe siècle. LumHong. 115–119. 1.
- Szakály Ferenc*: Sziget mezőváros (Somogy megye) lakosságának „connumerációja” 1551-ben. TSÉvk. 1967–1968. 61–133. 1.
- Szántó Imre*: Eger vár védelme 1552-ben. [Kiad.] Eger Város Tanácsa. Eger 1971. 267 l.
- Szántó Imre*: A Temes-vidék és a Maros-völgy várainak török uralom alá jutása 1552-ben. Száz. 1971. 105. évf. 1. sz. 16–56. 1.
- Szántó Imre*: A végvári rendszer kiépítése Magyarországon. Szeged 1971. 44 l. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica 38.)
- Szántó Imre*: Veszprém elfoglalása és a török terjeszkedése a Dunántúlon 1552-ben. VMMK. 9. 49–54. 1.
- Szelei László*: Lippay János (1606–1666). Tudomány és Mezőgazdaság. 1971. 9. évf. 1. sz. 98–101. 1.
- Szendrey István*: A Nyírség–tiszaháti

- hajdúság. SzSzSz. 1971. 6. évf. 3. sz. 35–51. l.
- Szepessy Géza*: Néhány adat a Bakonyvidéki hamuzsírfozás történetéhez. Magyar Kémikusok Lapja. 1971. 26. évf. 1. sz. 47–50. l.
- Sziklay László*: Thurzó György udvara mint késő-renaisszánsz irodalmi és tudományos központ. Helikon. 1971. 17. évf. 3–4. sz. 393–401. l.
- Takáts László*: Hadigondozás a Rákóczi-szabadságharc idején. Honvédorvos. 1971. 23. évf. 4. sz. 290–304. l.
- Takáts László*: Rákóczi hadseregének gyógyszerellátásáról. Honvédorvos. 1970. 22. évf. 4. sz. 280–300. l.
- Takáts László–Takáts Endre*: Lang Jakab Ambrus, a kuruc hadsereg tábori főorvosa. Honvédorvos. 1971. 23. évf. 1. sz. 57–73. l.
- Tálas István*: Az eszközváltás első száz éve a magyarországi aratóműveletekben és későbbi következményei. NrkCsÉvk. 5–6. 297–304. l.
- Tardy Lajos*: Régi magyar követjárások Keleten. Bp. 1971, Akad. Kiadó. 221 l., 6 t.
(Körösi Csoma kiskönyvtár 11.)
- Tarnóc Márton*: Bethlen Gábor művelődéspolitikája. Helikon. 1971. 17. évf. 3–4. sz. 331–343. l.
- Tarnóc Márton*: Die Geschichtsbetrachtung des János Szalárdi. ALitt. 1971. 13. tom. 1–4. fasc. 509–527. l.
- Tarnóc Márton*: Szalárdi János történelem-szemlélete. ITK. 1970. 74. évf. 5–6. sz. 689–696. l.
- Temesváry Kálmán*: A vilonyai malmok története. VMMK. 9. 85–88. l.
- Tibensky, Ján*: Les traits fondamentaux et les principaux représentants slovaques de l'époque des Lumières. Lum-Hong. 65–72. l.
- Tirnitz József*: Sopron szabad királyi város. külső tanácsa. 1526–1711. TMHÖM 53–80. l.
- Tolnai Gábor*: Miklós Bethlen. Un classique des anciens mémoires hongrois. ALitt. 1970. 12. tom. 3–4. fasc. 251–272. l.
- Urban, Waclaw*: A reformáció útja Kelet-közép-Európában. Helikon. 1971. 17. évf. 3–4. sz. 353–362. l.
- Várkonyi Ágnes, R.*: Handelswesen und Politik in Ungarn des XVII–XVIII. Jahrhunderts. (Theorien, Monopole, Schmugglerbewegungen 1600–1711.) AH. 1971. 17. évf. 3–4. sz. 207–224. l.
- Vass E[lőd]*: Türkische Beiträge zur Handlungsgeschichte der Stadt Vác aus dem XVI. Jahrhundert. AO. 1971. 24. tom. 1. fasc. 1–39. l.
- c) *Ismertetések*
- Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 2. Herepei János cikkei Keserű Bálint szerkesztésében és bevezetésével. — Ismerteti: *Katona Géza*. ThSz. 1971. 14. évf. 3–4. sz. 105–108. l.
- Bónis György*: Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után. 1687–1708. Bp. 1962. — Ismerteti: *Kállay István*. Száz. 1971. 105. évf. 1. sz. 181–182. l.
- Dezsényi Béla*: A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei. [Kóky György hasonló című könyve alkalmából.] MK. 1971. 87. évf. 2–3. sz. 206–214. l.
- Endrei Walter*: Magyar textilmanufaktúrák a XVIII. században. Bp. 1969. — Ismerteti: *Heckenast Gusztáv*. Száz. 1971. 105. évf. 3–4. sz. 787–790. l.
- Küldy Nagy Gyula*: Magyarországi török adóösszeírások. Bp. 1970. — Ismerteti: *Vass E[lőd]*. AtSz. 1971. 13. évf. 1–2. sz. 226–228. l.
- Köpeczi Béla*: A Rákóczi-szabadságharc és Európa. Bp. 1970. — Ismerteti: *Varga Imre*. Helikon. 1971. 17. évf. 3–4. sz. 501–502. l.
- Magyarországi boszorkányperek. 1529–1768. Közread. Schram Ferenc. — Ismertetik: *Fehértói Katalin*. MNyőr. 1971. 95. évf. 2. sz. 228–229. l.; *Flórián Mária*. ET. 1971. 82. évf. 1. sz. 103–104. l., *Kurcz Ágnes*. ITK. 1971. 75. évf. 4. sz. 532–533. l.; *Tárkány Szűcs Ernő*. Magyar Jog. 1971. 18. évf. 2. sz. 116–117. l.
- Posch, Fritz*: Flammende Grenze. Die Steiermark in den Kurutzenstürmen. Graz–Wien–Köln 1968. — Ismerteti: *Bánkúti Imre*. Száz. 1971. 105. évf. 2. sz. 481–482. l.
- Szakály Ferenc*: Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században. Bp. 1969. — Ismerteti: *Maksay Ferenc*. Száz. 1971. 105. évf. 3–4. sz. 817–819. l.
- Tardy Lajos*: Régi magyar követjárások Keleten. Bp. 1971. — Ismerteti: *Kemény G. Gábor*. Nsz. 1971. 29. évf. 302. sz.
- Trócsányi Zsolt*: Az erdélyi XVIII. századról — egy rettenetes könyv kitűnő kiadásának ürügyén. (*Rettegi György*: Emlékezetre méltó dolgok 1718–1784. Bev. és közléteszi Jakó Zsigmond. Bukarest 1970.) Valóság. 1971. 4. évf. 5. sz. 91–95. l.
- Varga János*: A jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban. 1556–1767. Bp. 1969. — Ismertetik: *Kapronczay Károly*. CMed. 1971. 60–61. köt. 356–358. l., *Varga E.* AH. 1971. 17. évf. 3–4. sz. 397–399. l.

- Wellmann Imre*: A parasztnép sorsa Pest megyében 200 évvel ezelőtt tulajdon vallomásainak tükrében. Bp. 1967. — Ismerteti: *Szabad György*. Száz. 1971. 105. évf. 2. sz. 459—463. l.
- Zimányi Vera*: A rohonc-szalonaki uradalom és jobbágsága a XVI—XVII. században. Bp. 1968. — Ismerteti: *Kapronczay Károly*. CMed. 1971. 60—61. köt. 355—356. l.; *Király Zsigmondné*. AtSz. 1970. 12. évf. 3—4. sz. 537—539. l.
- Zsámboky János levelei*. Közread.: Hans Gerstinger. Wien 1968. — Ismerteti: *Benda Kálmán*. Száz. 1971. 105. évf. 2. sz. 483. l.
- 6. Magyarország története
1791—1849**
- a) *Forrásközlések, forrásismertetések*
- Biró József*: Kossuth Lajos ismeretlen levele a balatoni gőzhajózás ügyében. KözlMÉvk. 1. 321—324. l.
- Bodgál Ferenc*: Történeti-néprajzi adatok Borsod megyéből. 1969. 14. évf. 3—4. sz. 141—147. l.
- Külán István*: Kis Dániel önéletrajzi naplója (1784—1838). HOMÉvk. 9. 227—252. l.
- Molnár József*: Százhatvan éves kéziratok országgyűlési gúnyirat. SzSzSz. 1971. 6. évf. 3. sz. 63—66. l.
- Papp Vilmos*: Őrségi iratok. VSz. 1970. 24. évf. 4. sz. 597—612. l.; 1971. 1—2. sz. 97—106, 236—251. l.
- Schram Ferenc*: Építészeti ábrázolások a XVIII. század végéről. ET. 1971. 82. évf. 3. sz. 422—424. l.
- Tisza István*: Az első magyar nyelvű vasúti szakkönyv. [Gerstner Ferenc—Vargha János: Két értekezés a terh-szekrekről, utakról...] KözlMÉvk. 1. 315—319. l.
- Tóth Tibor*: Juhtartás szabályozása a mernyei uradalomban. JPM. 13. 245—258. l.
- Tóthné Polónyi Nóra*: A magyarországi népiskolai oktatás statisztikai forrásai (1777—1848). SSz. 1971. 49. évf. 3. sz. 280—295. l.
- b) *Feldolgozások*
- Andics Erzsébet*: Metternich és az 1830-as évek magyar reformmozgalma. Száz. 1971. 105. évf. 2. sz. 272—310. l.
- Andics Erzsébet*: Metternich, Napóleon és a „magyar kérdés”. Valóság. 1971. 14. évf. 1. sz. 63—71. l.
- Andics Erzsébet*: Politikai küzdelmek a magyar közlekedésügy fejlesztése kérdé-
- sében a reformkorban. MT. 1971. 16. évf. 3. sz. 146—161. l.
- Antall József*: A pesti orvosi iskola és a centralisták egészségügyi politikája. Eötvös József halálának 100. évfordulóján. OHI. 1971. 112. évf. 19. sz. 1083—1089. l.
- Arató Endre*: Egykorú demokratikus nézetek az 1848—1849. évi magyarországi forradalomról. (Az 1848—1849. évi szlovák nemzeti mozgalom értékeléséről folytatott vitához.) [Kiad. az] MSzMP Központi Bizottságának Társadalomtudományi Intézete. Bp. 1971, Kossuth Kiadó. 137 l.
- A Bajai Városi Tanács Kórházának jubileumi emlékkönyve. 1970. Szerk. Cseh Imre. Baja 1970. 287 l.
- A kötet tartalmából:
Miskolczy Dezső: Wesselényi Miklós megvakulása.
- Balázs Péter*: Az 1848-as választások Győrött és Győr megyében. TMHÖM. 175—204 l.
- Balázs Péter*: Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején. Győr. 197—299. l.
- Baranya Margit*: Oktatás és nevelés a XIX. század első felében. BarMűv. 1971. 2. sz. 73—76. l.
- Batári Gyula*: „Magyar Isis”, a Természet-tudományi Társulat tervezett folyóirata. MK. 1971. 87. évf. 2—3. sz. 182—184. l.
- Batári Gyula*: Schöpf-Merei Ágoston orvosi folyóirata. OHI. 1971. 112. évf. 30. sz. 1783—1785. l.
- Báki B. Mihály*: Az első magyar kószínház. MH. 1971. 4. évf. 72. sz. mell. 2. l.
- Bencze Géza*: Adatok a Kapos-völgyi vízrendezés első időszakához. (1807—1819.) SomogymM. 1. 101—112. l.
- Biró József*: Batthyány Tódor hajóépítő és hajózási kísérletei. KözlMÉvk. 1. 239—264. l.
- Bokesová-Uherová, Mária*: Szlovákiai származású orvostanhallgatók a budai és pesti egyetemen. 1777—1848. CMed. 1971. 57—59. köt. 277—283. l.
- Boreczky Beatrix*: Deling János pécsi jogakadémiai tanár pere (1790—1795). BarMűv. 1971. 2. sz. 108—110. l.
- Buzinkay Géza*: Bem József Magyarországra érkezése és sebének kezelése 1848. október 30. CMed. 1971. 60—61. köt. 331—334. l.
- Cserny Margit*: Adatok az 1848-as forradalom és szabadságharc történetéhez Veszprém megyében. VMMK. 9. 111—124. l.
- Czére Béla*: Emlékezés első gőzüzemű vasútunkra. Közlekedéstudományi Szemle. 1971. 21. évf. 8. sz. 329—334. l.
- Dávid Zoltán*: Magyarország munkaerőhelyzete a XVIII—XIX. század fordulóján.

- ján. StSz. 1971. 49. évf. 6. sz. 632—644. l.
- Dezsényi Béla:** Egy magyar táblabíró véleménye az egyetemi sajtó-oktatásról a XIX. sz. elején. MK. 1971. 89. évf. 1. sz. 51—54. l.
- Elek László:** Vajda Péter emlékezete. BékÉL. 1971. 6. évf. 3. sz. 447—455. l.
- Fenyő István:** Die Leipziger Grenzboten und Ungarn im Reformzeitalter. ALitt. 1970. 12. tom. 3—4. fasc. 313—347. l.
- Friedrich Ildikó:** Bene Ferenc és az első himlőoltás Pest-Budán. OHI. 1971. 112. évf. 14. sz. 811—812. l.
- Friedrich Ildikó:** Bene Ferenc, Pest-Buda jeles orvosprofesszora. ÉIT. 1971. 26. évf. 24. sz. 1107—1110. l.
- Gál Éva, L.:** Újházi László, a szabadságharc utolsó kormánybiztosa. Bp. 1971. Akad. Kiadó. 88 l., 2 t.
- (Értekezések a történeti tudományok köréből U. S. 57. sz.)
- Gergely József:** Bonyodalmak az első magyar vasút építése körül. Budapest. 1871. 9. évf. 7. sz. 36—37. l.
- Gutai Miklós:** A himlő elleni védőoltások bevezetésének Tolna megyei története (1801—1820). Orvosi Közlemények. 1970. 6. évf. 4. sz. 193—214. l.
- Hajdú Lajos:** Az első (1795-ös) magyar büntetőködex-tervezet. (Függelék: Kódex a büntettekről és azok büntetéséről.) Bp. 1971. Közgazd. és Jogi Kiadó. 550 l.
- Hangay Zoltán:** Egy vonás a reformkori irodalom Dózsa-képéhez. IT. 1971. 3. évf. 1. sz. 185—189. l.
- Herepei János:** Hirdetési lapok Erdélyben 1848 előtt. MK. 1971. 87. évf. 2—3. sz. 179—182. l.
- Hevesi Attila:** Katona Mihály, a magyar földrajztudomány megteremtője. FőK. 1971. 19. évf. 2—3. sz. 225—229. l.
- Horváth Árpád:** Jedlik Ányos. Minőség és Megbízhatóság. 1971. 5. évf. 1. sz. 43—47. l.
- Horváth Károly:** Les courants littéraires de l'époque des Lumières dans l'Est de l'Europe centrale. LumHong. 97—114. l.
- Horváth Róbert:** A közgazdasági elemzés Berzeviczy Gergely műveiben. [Berzeviczy külkereskedelmi, elméleti, gazdaságelméleti és pénzügyi nézeteinek elemzése alapján.] Szeged 1971. 111 l. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta juridica et politica 18.)
- Hőgye István:** Állatorvosi „mesterség” a XIX. század elején. Magyar Állatorvosok Lapja. 1971. 26. évf. 4. sz. 226—227. l.
- Hunyadi Károly:** Törekvések az önálló magyar katonai főiskola megteremtésére. Petzelt József katonapedagógiai elvei. HK. 1971. 18. évf. 4. sz. 677—684. l.
- Jávor Katalin:** Egy XIX. századi presbiteri jegyzőkönyv tanulságai. NrKCsÉvk. 5—6. 71—104. l.
- Kara György:** Kőrösi Csoma Sándor. Bp. 1970. Akad. Kiadó. 210 l., 1 t. (A múlt magyar tudósai.)
- Károlyi Zsigmond, P.:** Vásárhelyi Pál. (1795—1846.) Vizsgadalkodás. 1971. 11. évf. 2. sz. 59—61. l.
- Károlyi Zsigmond, P.:** Vásárhelyi Pál „Általános Tisza-szabályozási terve”. (Megemlékezésül halálának 125. évfordulójáról. 2.) Vizsgadalkodás. 1971. 11. évf. 6. sz. 227—229. l.
- Kávássy Sándor:** A nemzetfogalom átalakulása a magyar történelemben. (1790—1848). A Agr. 8. 335—342. l.
- Kenyeres Ágnes:** Kazinczy Gábor hagyatéka nyomában. EKÉvk. 5. 269—290. l.
- Kerekes Zoltán:** Az 1848—49-es forradalom és szabadságharc hadi zászlói. l. HK. 1971. 18. évf. 4. sz. 711—748. l.
- Kiss Ákos:** A földesúri korcsmáltatási jogok hasznosítása, vendéglátás az egykori Buda környéki (Tinnye—Uny—jászfalui) közbirtokosságnál. MVMÉvk. 1. 195—219. l.
- Kosáry Domokos:** Napoleon és Magyarország. Száz. 1971. 103. évf. 3—4. sz. 545—629. l.
- Kőhegyi Mihály:** Adatok a Kisfaludy Sándor alapította balatonfüredi színház történetéhez. VMMK. 9. 95—102. l.
- Kőhegyi Mihály:** Baranyai jobbágsérelmek. Dráva menti községek kérvényei az 1848-as országgyűléshez. JPM. 13. 225—244. l.
- Környei Elek:** Vác vagy Esztergom. Amikor a pesti egyetemet át akarták helyezni. MN. 1971. 27. évf. 257. sz. 8. l.
- Kunszery Gyula:** A balatonfüredi színház. Színház. 1971. 4. évf. 9. sz. 46—47. l.
- Lengyel Alfréd:** Az egyházi nemesi község önkormányzata és igazgatása a feudalizmus alkonyán. TMÖHM. 145—174. l.
- Lengyel Zoltán:** Megemlékezés Irinyi Jánosról, a „zajtalan gyufa” feltalálójáról. Energia és Atomtechnika. 1971. 24. évf. 10. sz. 420—424. l.
- Lovas Gyula:** A soproni bérkocsis céh váltsága. (1845—1847.) SSz. 1971. 25. évf. 3. sz. 252—259. l.
- Mályuszné Császár Edit:** Katona pesti jogásztársasága. IT. 1971. 4. évf. 1. sz. 170—180. l.
- Mándoki László:** A kölkedi népszámlálás 1816-ban. JPM. 13. 207—211. l.
- Máthé Gábor:** Székesfehérvár szabad királyi város közigazgatásának kérdései 1848/49-ben. AJKA. 13. 281—288. l.

- Merényi Oszkár:** Újabb Berzsényi-tanulmányok. Bp. 1971. Soksz. 152 l. (Berzsényi-könyvtár 1.)
- Moess Alfréd:** Pest város népesedési viszonyai 1835-ben. TStÉvk. 1967–1968. 231–250. l.
- Mohi Rezső:** Ne feledjük műszaki nagyjainkat [Fülepp József 1786–1842]. BSz. 1971. 15. évf. 4. sz. 59–63. l.
- Molnár László:** Porcelángyártással kísérletezők Apátfalván. AnnAgr. 7. 249–256. l.
- Obermann, Karl:** Die ungarische Revolution von 1848–49 und die demokratische Bewegung in Deutschland. Bp. 1971, Akad. Kiadó. 70 l., 2 t. (Kommission der Historiker der Deutschen Demokratischen Republik und der Volksrepublik Ungarn 1.)
- Orosz István:** Széchenyi István és a reformkori mezőgazdaság átalakulása. AUDhist. 10/3. 5–26. l.
- Pál Lajos:** Beszámoló Trócsányi Zsolt [Wesselényi Miklós c.] doktori disszertációjának vitájáról. Száz. 1971. 105. évf. 5. sz. 1110–1118. l.
- Pály Gábor:** Adatok a pécsi magyar színjátszás történetéhez (1818–1839). Bar-Műv. 1971. 2. sz. 91–98. l.
- Pásztor Emil:** Karacs Teréz és Miskolc [1]. Napjaink. 1971. 10. évf. 12. sz. 8. l.
- Radnai Lóránt:** Az 1831. évi koleralázadás. Budapest. 1971. 9. évf. 9. sz. 42–43. l.
- Révész Tamás:** A büntetőjog oktatása karunkon. 1777–1848. BpJhD. 1. 405–453. l.
- Rózsa M. Lajos:** Cukrárszati termelőeszközök, termékek és értékesítés a XVIII. század végi Pesten. MVMÉvk. 1. 137–161. l.
- Sándor Dezső:** Aki Petőfi barátja volt. Teleki Sándorról. MH. 1971. 40. évf. 344. sz. 3. l.
- Schram Ferenc:** Házasodás Tardoskedden a reformkorban. FT. 1971. 82. évf. 2. sz. 270–272. l.
- Soltész István:** Nyomozás az irodalomban Budapest ügyében. MH. 1971. 4. évf. 337. sz. mell. 3. l.
- Spira György:** A negyvennyolcas magyar forradalom sajátosságairól. Felszólalás a negyvennyolcas forradalom kérdéseivel foglalkozó berlini kollokviumon 1968. dec. 3-án. TSz. 1970. 13. évf. 3. sz. 439–444. l.
- Szabad György:** Eötvös József a politika útjain. Száz. 1971. 105. évf. 3–4. sz. 658–669. l.
- Szabad György:** Március 15. Nsz. 1971. 29. évf. 6. sz. mell. 3. l.
- Szabó Ferenc:** A Grün nyomda és a szegedi sajtó történetéből (1801–1848). MK. 1970. 86. évf. 4. sz. 343–349. l.
- Szántó Imre:** A népoktatás helyzete Csanád megyében a reformkorban. MP. 1971. 11. évf. 1–2. sz. 119–133. l.
- Szántó Péter:** Magyarország idegenforgalma 1810–1845 között. MVMÉvk. 1. 171–193. l.
- Székelly Sándor:** A magyarországi orvosok szakmai tájékozódási forrásai a XIX. század első felében. CMed. 1971. 57–59. köt. 269–275. l.
- Szénássy Zoltán:** Klapka, a komáromi vár védője (1848–49). Új Forrás. 1971. 3. évf. 3. sz. 45–56. l.
- Szepessy Géza:** Az első rendszeres magyar kémia írójának emlékezetére. (Kováts Mihály 1762–1851.) Gyógyszerészet. 1971. 15. évf. 12. sz. 472–473. l.
- Szűkefalvi-Nagy Zoltán:** Egy méltatlanul elfelejtett erdélyi orvos-vegyész: Gergelyffi András. AAgr. 9. 357–372. l.
- Szűkefalvi-Nagy Zoltán–Spielmann József:** Nyulás Ferenc életére és működésére vonatkozó újabb adatok. CMed. 1971. 60–61. köt. 97–131. l.
- Szűkefalvi-Nagy Zoltán–Táplányi Endre:** Irinyi János. Bp. 1971. Soksz. 31 l. (Magyar Vegyészeti Múzeum közleményei 1971/1.)
- Tilkovszky Loránt:** Balásházy János. Bp. 1970, Akad. Kiadó. 207 l., 1 t. (A múlt magyar tudósai.)
- Tóth András:** Emlékezés az első magyarországi kolerajárványra. OHI. 1971. 112. évf. 40. sz. 2417–2420. l.
- Tóth András:** R. Brighth a földesúri börtönökről. OHI. 1971. 112. évf. 28. sz. 1657–1659. l.
- Tóth Endre:** Pjotr Ivanovics Keppen 1822. évi Pest-budai naplójának régészeti vonatkozásai. Fola. 22. 35–40. l.
- Urbán Aladár:** Agitáció és kormányválság 1848 májusában. TSz. 1970. 13. évf. 3. sz. 334–368. l.
- Urbán Aladár:** A Battyhány-kormány hadügyi politikájának első szakasza. (1848. ápr.–máj.) HK. 1971. 18. évf. 2. sz. 211–231. l.
- Vajkai Aurél:** A néprajzi kutatás kezdetei Veszprém megyében. Alföld. 1971. 22. évf. 9. sz. 328–335. l.
- Varga János:** A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban. Bp. 1971, Akad. Kiadó. 367 l.
- Veliky János:** A mezőgazdaság alakulása és társadalmi hatása a késői feudalizmus korában. Hajdúdorog. 79–97. l.
- Véteszy Miklós:** Az első pesti iparkiallítások. Budapest. 1971. 9. évf. 8. sz. 36–38. l.
- Vida Mária:** Rózsa Sándor és a betyárok. Valóság, regény, film. ÉIT. 1971. 26. évf. 34. sz. 1587–1591. l.
- Zákonyi Ferenc:** A postaszolgálat kezdete

Balatonfüreden. Posta- és Bélyegmúzeumi Szemle. 1971. 3. évf. 1. sz. 38–41. l.

c) Ismertetések

- Fegyő János:** Úrbéri perek és jobbágyfelszabadítás a ráckevei járásban. Ráckeve 1968. — Ismerteti: *Simonffy Emil*. AtSz. 1970. 12. évf. 566. l.
- Fenyő István:** Haza és tudomány. (A hazai reformkori liberalizmus történetéhez.) Bp. 1969. — Ismerteti: *Dénes Iván*. Száz. 1971. 105. évf. 1. sz. 184–188. l.
- Mindennapi. Horváth István pest-budai naplója. 1805–1809.** Szerk.: Temesi Alfréd és Szauder Józsefné. Bp. 1967. — Ismerteti: *Vörös Károly*. Száz. 1971. 105. évf. 2. sz. 463–466. l.
- Pyker, Johann Ladislaus:** Mein Leben. Wien 1966. — Ismerteti: *Vörös Károly*. AH. 1971. 17. évf. 3–4. sz. 400–405. l.

7. Magyarország története. 1849–1917

a) Forrásközlések, forráismertetések

- Abonyi parasztkrónikák. 2. Utángyűjtésekkel. Öreg Cseri István emlékezései. (1877–1918.)** [Összeáll.] Balogh Sándor. Abony 1971. Soksz. 292 lev.
- Baranya Margit:** A telekkönyv funkciója és a telekkönyvi iratok 1873–1914. LSz. 1970. 20. évf. 3. sz. 572–618. l.
- Császár László:** A XIX. századi magyar munkásmozgalom érdekes dokumentuma. A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Közleményei. 1971. 1. sz. 88–93. l.
- Dankó Imre:** Egy százéves türkevei vásárhirdetés. TürkeveiEk. 39–42. l.
- Eötvös József 1870. évi középiskolai törvényjavaslatának indoklása. Dokumentum.** MP. 1971. 1–2. sz. 172–173. l.
- Faragó Sándor:** Buti László beledi paraszt feljegyzései 1839–1875-ig. SSz. 1971. 25. évf. 1. sz. 78–81. l.
- Győrffy Lajos:** Kortestóták a múlt században. MúzLev. 9–10. 3–7. l.
- Hentz Lajos:** Cselédbérek és népviselet Mezőberényben az 1859–60-as években. BékÉl. 1971. 6. évf. 2. sz. 357–365. l.
- Józsa Antal:** Dokumentumok az orosz hadifoglyok tevékenységéről az Osztrák-Magyar Monarchia területén, 1917 végén. [Közread. és bev.] —. PtK. 1971. 17. évf. 4. sz. 139–150. l.
- Kemény G. Gábor:** Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. 5. 1906–1913. (Egyetemi segédkönyv.) [Kiad. az] MTA

- Történettudományi Intézete. Bp. 1971, Tankönyvkiadó. XIII, 739 l.
- Kun Béla két levele. [1907.]** [Közread. és bev.] Hunyadi Károly. Kortárs. 1971. 15. évf. 3. sz. 465–469. l.
- Lukász Alfonz:** Thomas A. Edison levelei és táviratai Puskás Tivadarrhoz. Posta- és Bélyegmúzeumi Szemle. 1971. 3. évf. 1. sz. 123–163. l.
- Magyar szemtanúk a Párizsi Kommunról.** [Tudósítások, visszaemlékezések, levelek.] [Sajtó alá rend.: Nyilas Márta. Bev.: Erényi Tibor.] Bp. 1971, Kossuth Kiadó. 279 l., 10 t.
- Merényi Oszkár:** Kossuth Lajos ismeretlen levelei. BSz. 1971. 15. évf. 4. sz. 64–70. l.
- Mikszáth Kálmán összes művei. 62. köt. Cikkek és karcolatok. 12. 1881. augusztus–december.** (Szerk. Bisztray Gyula, Király István. Sajtó alá. rend. Bisztray Gyula.) Bp. 1971, Akad. Kiadó. 339 l., 4 t.
- Prokopp Gyula:** Haan Lajos levelei Ipolyi Arnoldhoz. BékÉl. 1971. 6. évf. 2. sz. 322–325. l.
- Rómer Flóris levelei az Országos Széchényi Könyvtárban. 2. (Közli:) Kőhegyi Mihály. Arrabona. 13. 275–294. l.**
- Solymosné Göldner Márta:** Asszonyélet Dávodon. Baja 1971. 56 l.
(A Bajai Türr István Múzeum kiadványai 18.)
- Szűcs Sándor:** A Putri-csárda meg a vendégei. TürkeveiEk. 163–166. l.
- Vincze Edit, S.:** Briefwechsel zwischen Friedrich Engels und den ungarischen Sozialdemokraten. (1890–1895.) [Herausg.] —. AH. 1970. 16. évf. 3–4. sz. 341–350. l.

b) Feldolgozások

- Antall József:** Eötvös József és a magyar művelődésügy reformja. ÉIT. 1971. 26. évf. 4. sz. 195–198. l.
- Antall József:** Eötvös művelődéspolitikája és a középiskolai reform előkészítése. MP. 1971. 1–2. sz. 159–171. l.
- Antall József—Karasszon Dénes:** Babes Viktor és a magyar orvostudomány. ÉIT. 1971. 26. évf. 35. sz. 1645–1648. l.
- Antall József—Váradi Lilla:** Lumniczer Sándor 1821–1892. OHL. 1971. 112. évf. 12. sz. 694–696. l.
- Aranyossi Magda:** Frankel Leó: a kommun minisztere. MH. 1971. 4. évf. 79. sz. mell. 3. l.
- Aranyossi Magda:** A kommunárd. (Frankel Leó halálának 75. évfordulójára.) Népszava. 1971. 99. évf. 73. sz. 8. l.
- Arató Endre:** A magyar politikai nemzet fogalmának vitája az 1860-as évek

- országgyűlésein. TSz. 1970. 13. évf. 3. sz. 444—448. l.
- Bali János:** Legelőcsökkenés — zsellérföld. A XIX. századi paraszti birtoklási viszonyok vizsgálatához. TStÉvk. 1967—1968. 251—290. l.
- Bálint Sándor:** Az első autók a pesti utcán. ÉIT. 1971. 26. évf. 32. sz. 1518—1523. l.
- Balogh István:** A megyei önkormányzat működése Szabolcsban. 1848—1872 között. TMHÖM. 205—234. l.
- Baróti Dezso:** Az ország jegyzője [Eötvös József]. Nsz. 1971. 29. évf. 27. sz. 7. l.
- Batári Gyula:** „Népességi mozgalom” Budapest 1854—55-ben. Budapest. 1971. 9. évf. 7. sz. 34. l.
- Bencsik János:** A gabonafélék takarása, az emberi és állati erővel végzett szemnyerés módja Tiszacsegén a XIX. század végén. DMÉvk. 1968. 327—356. l.
- Benkő Péter:** A Biedermannok almamelléki birtokainak adataiból. BarMűv. 1971. 1. sz. 102—106. l.
- Bényei Miklós:** Egykorú debreceni lapok a Párizsi Kommünről. Alföld. 1971. 22. évf. 5. sz. 55—61. l.
- Bényei Miklós:** Eötvös József és a magyar könyvtárügy. Könyvtáros. 1971. 21. évf. 3. sz. 155—159. l.
- Bezán Sándor:** A Hódmezővásárhelyi Első Olvasó Népkör megalakulása. (1869.) l. ASzeg. 1970. 1. 47—56. l.
- Bodgál Ferenc:** A néprajzi érdeklődés szélessége Miskolcon és Borsodban 1844-től az első világháborúig. HOMÉvk. 9. 323—340. l.
- Bogdán István—Zsoldos Bence:** A papírvizsgálat kezdetei Magyarországon 1884—1902. Papíripar. 1971. 15. évf. 4. sz. 150—159. l.
- Boros Vilma, H.:** Széchenyi ellenállása Döblingben. MN. 1972. 28. évf. 38. sz. 8. l.
- Chernel István és Kőszeg szerepe a sísport meghonosításában.** VSz. 1970. 24. évf. 4. sz. 617—622. l.
- Csaba Imre:** Egy magyar tüzérparancsnok a Párizsi Kommünben. Emlékezés Győrök Leó Györgyre. Életünk. 1971. 3. évf. 2. sz. 144—155. l.
- Csepri Lajos—Lukácsi László:** A kecskeméti hírközlés formáiról. Posta- és Bélyegmúzeumi Szemle. 1970. 2. évf. 3. sz. 63—79. l.
- Osizmadia Andor:** Eötvös József kultusz-kormányzati és jogalkotó tevékenysége. Gazdaság- és Jogtudomány. 1971. 5. évf. 3—4. sz. 283—321. l.
- Dénes Iván Zoltán:** Az abszolutizmus váltsága és Széchenyi halála. (Egy legenda filmbeli újjászületésére.) ÉIT. 1971. 26. évf. 43. sz. 2019—2022. l.
- Domokos József:** Áchim L. András. Bp. 1971, Kossuth Kiadó. 350 l.
- Duczynska Ilona—Horváth Zoltán:** Polányi Károly és a Galilei Kör. Száz. 1971. 105. évf. 1. sz. 89—104. l.
- Fábián Gyula:** A nemzet nagy tanára. Emlékezés Brassai Sámuelre. Köznevelés. 1971. 27. évf. 16. sz. 13—14. l.
- Faller Jenő:** Faller Gusztáv (1816—1881) okl. bánya- és kohómérnök, akadémiai tanár élete és munkássága. Bányászati és Kohászati Lapok. Bányászat. 1971. 104. évf. 3—4. sz. 192—199, 240—250. l.
- Erki Edit:** Áchim — a parasztvezér. ÉIrr. 1971. 15. évf. 11. sz. 3. l.
- Farkas József:** Békés megye vezetőinek szerepe a Bánffy-kormány munkásellenes politikájának és törvényhozásának kialakulásában. BékÉl. 1971. 6. évf. 1. sz. 91—97. l.
- Farkas József:** Az MSzDP kapcsolata a Függetlenségi Párt balszárnyával. (1896—1898.) PtK. 1971. 17. évf. 1. sz. 71—105. l.
- Féja Géza:** Áchim L. András. Új Írás. 1971. 11. évf. 5. sz. 75—81. l.
- Frivaldszky Imre (1799—1870).** Tudomány és Mezőgazdaság. 1971. 9. évf. 4. sz. 96—101. l.
- Für Lajos:** Az alföldi parasztkirály. [Áchim L. András.] Tiszatáj. 1971. 25. évf. 10. sz. 947—951. l.
- Gergely László:** Szemelvények postaépítkezéseink múltjából (1911—1922). Posta- és Bélyegmúzeumi Szemle. 1971. 3. évf. 1. sz. 42—68. l.
- Gergely Pál:** „Eszméim győzedelme legyen emlékjelem.” Száz éve halt meg Eötvös József. MN. 1971. 27. évf. 27. sz. 4. l.
- Gombár József:** Baljós híresztelések a forradalomról. MH. 1971. 4. évf. 323. sz. mell. 1. l.
- Gonda Imre:** A korlátlan tengeralattjáró háború és az Osztrák-Magyar Monarchia. 2. HK. 1971. 18. évf. 4. sz. 649—676. l.
- Gyenes József:** Szállodák Pesten a XIX. században. MVMÉvk. 1. 253—276. l.
- Győrffy Lajos:** Hegyfok Kabos emlékének. MúzLev. 9—10. 57—61. l.; TúrkeveiEK. 58—61. l.
- Hamza Imre:** Az első önálló magyar bélyeg centenáriuma és egy eddig ismeretlen újnyomata. Posta- és Bélyegmúzeumi Szemle. 1971. 3. évf. 1. sz. 3—37. l.
- Hanák Péter:** A dualizmus korának történeti problémái. Bp. 1971, Tankönyvkiadó. 75 l.
(Történettudomány — történelemtanítás 1.) Hanák Péter: Magyarország az Osztrák-Magyar Monarchiában. Túlsúly vagy

- függőség? Száz. 1971. 105. évf. 5. sz. 903—931. l.
- Hanák Péter*: Mégegyszer Széchenyi meggyilkoltatásáról. ÉIT. 1971. 26. évf. 48. sz. 2267—2271. l.
- Horváth Róbert*: Kautz Gyula hozzájárulása a magyar statisztikai tudomány kialakulásához. StSz. 1971. 49. évf. 7. sz. 736—744. l.
- Indali György*: A budapesti nyomdász-könyvtár történetéhez. MK. 1970. 86. évf. 4. sz. 351—352. l.
- Józsa Antal—Vajda Alajos*: Dokumentumok az Osztrák-Magyar Monarchia első világháborús hadifogoly politikájának kialakulásáról. (1914—1916.) HK. 1971. 18. évf. 4. sz. 713—761. l.
- Kanyar József*: A megyei közgyűlés és bizottságai Somogyban. (1860—1871.) TMHÖM. 285—316. l.
- Kecskés László*: A komáromi szekeresgazdák. Új Forrás. 1971. 3. évf. 3. sz. 57—68. l.
- Kende János*: A Párizsi Kommün és a magyar munkásmozgalom. Népszava. 1971. 99. évf. 67. sz. 7. l.
- Keresztury Dezső*: Arany János. Bp. 1971, Akad. Kiadó. 227 l., 1 t. (Reneszánsz füzetek 8.)
- Kisvarga Lajos*: Tagosítási per Sármelléken. (1839—1866.) VMMK. 9. 147—152. l.
- Kosáry Domokos*: Néhány módszertani megjegyzés egy régi válaszra. [Szabad György „Forradalom és kiegészítés válaszüjtán” c. értekezéséhez.] TSz. 1971. 14. évf. 1—2. sz. 260—264. l.
- Kosáry D[omokos]*: Ungarische politische Bestrebungen und die Probleme der Monarchie im Zeitalter des Dualismus. AH. 1971. 17. tom. 1—2. fasc. 27—52. l.
- Kovács Edit*: Az úrbéri kármentesítési kötvények tőzsdei árfolyamának alakulása, 1856—1867. AtSz. 1971. 13. évf. 1—2. sz. 77—85. l.
- Köte Sándor*: Eötvös József közoktatás-politikai és pedagógiai nézetei. MTAFT. 1971. 20. évf. 1—2. sz. 23—30. l.
- Köte Sándor*: A művelődéspolitikus Eötvös. MP. 1971. 11. évf. 1—2. sz. 6—12. l.
- Kulin Ferenc*: Beöthy Zsigmond novellája a Dózsa-féle parasztháborúról. IT. 1971. 3. évf. 1. sz. 181—185. l.
- Lengyel Alfréd*: Adalékok a győri munkásmozgalmak történetéhez. 2. Arrabona. 13. 393—416. l.
- Lengyel Alfréd*: A Bach-korszakban. Győr. 301—322. l.
- Lukács Dezső*: A magyar tudományos állattan és bonetan materialista megalapítója. 75 éve hunyt el Margó Tivadar, a darwinizmus hazai úttörője. Buvár. 1971. 16. évf. 6. sz. 340—342. l.
- Lukács Lajos*: A magyar garibaldisták útja. Marsalától a Porta Piáig. 1860—1870. Bp. 1971, Kossuth Kiadó. 321 l.
- Madarász Gyula*: Az osztrák posta bélyegei Magyarországon. 1850—1867. Magyarország bélyegei. 1867—1871. — The stamps of the Austrian postal administration in Hungary. 1850—1867. The stamps of Hungary. 1867—1871. [Kiad. a] Magyar Bélyeggyűjtők Országos Szövetsége. Bp. 1971, NPI. Soksz. 96 l.
- Magyar Imre*: Korányi Sándor. Bp. 1970, Akad. Kiadó. 239 l., 1 t. (A múlt magyar tudósai.)
- Mayer Mária*: Skizmatikus parasztmozgalom Kárpátalján a XX. század elején. TSz. 1971. 14. évf. 1—2. sz. 106—132. l.
- Mérei Gyula*: A magyar polgári pártok programjai (1867—1918). Bp. 1971, Akad. Kiadó. 383 l.
- Mihályhegyi Géza*: Táncsics Mihály szem-betegsége, vaksága és gyógyulása. OHI. 1971. 112. évf. 26. sz. 1531—1535. l.
- Mihalcsó Miklós*: Györök Leó a Párizsi Kommün magyar hőse. ÉIT. 1971. 26. évf. 38. sz. 1783—1786. l.
- Motoška, Vladimír*: Náert dejin robotničkého hnutia, formovanie marxistickej lavice a vznik KSČ na Strednom Slovensku. AAg. 9. 301—312. l.
- Nádasdy Lajos*: Györök Leó György a kommunár. Életünk. 1971. 3. évf. 3. sz. 234—241. l.
- Nékám Lajosné*: A pécsi Zsolnay gyár első készítményei és jegyei. IparmÉvk. 12. 125—137. l.
- Nyéki Károly*: Egy radikális századeleji lap: az Új Szatmár. SzSzSz. 1971. 6. évf. 2. sz. 81—84. l.
- Nyilas Márta*: A magyar sajtó a Párizsi Kommünről. MH. 1971. 4. évf. 79. sz. mell. 1. l.
- Oláh József*: A mezőgazdaság fejlődése a kapitalizmus korában. Hajdúdorog. 99—129. l.
- Pál Lajos*: Rónay Jácint. Száz. 1971. 105. évf. 3—4. sz. 670—695. l.
- Palić, E[mil]*: Hrvatsko-slavonski internatu Budimpešti. SSL. 1970. 16. évf. 3—4. sz. 339—356. l.
- Pándi Pál*: Eötvös József ünnepe előtt. Nsz. 1971. 29. évf. 26. sz. mell. 7 l.
- A Párizsi Kommün centenáriuma. S. Vincze Edit: Egy magyar munkás a forradalomért. [Frankel Leó.] MN. 1971. 27. évf. 67. sz. 5. l.
- Pór Péter*: Konzervatív reformtörekvések a századforduló irodalmában. Justh Zsigmond és Czöbel Minka népiessége. Bp. 1971, Akad. Kiadó. 165 l. (Irodalomtörténeti füzetek 73.)
- Pölöskei Ferenc*: Achim L. András a parlamentben. BékÉl. 1971. 6. évf. 2. sz. 153—167. l.

- Pünkösti Árpád:** A megtagadott Áchim. Tiszatáj. 1971. 25. évf. 6. sz. 528—534. 1.
- Regős János:** Adatok a népiskolai törvény 1868—1871 közötti történetéhez. MP. 1971. 11. évf. 1—2. sz. 148—158. 1.
- Rév Pál:** Schwarz Dávid léghajóépítő tevékenysége Oroszországban. KözlMÉvk. 1. 265—279. 1.
- Révész Tamás:** A központi állami ellenőrzés szervezetének kialakulása Magyarországon 1867 után. Bp. 1971. Soksz. 59 1.
(Jogtörténeti értekezések 1.)
- Rónai György:** Gondolatok művésznevelésünk intézményesítésének centenáriumián. MűÉ. 1971. 20. évf. 3. sz. 204—212. 1.
- Saad Andor:** Teleki Blanka kufsteini vár-fogsága és szobor-önportréi. HOMK. 9. 67—76. 1.
- Sándor Dezső:** A Viharsarok küldte. Száz éve született Áchim András. MH. 1971. 4. évf. 73. sz. 6. 1.
- Sándor Ernőné:** „Renaissance”. Egy politikai-társadalmi-művészeti és közgazdasági folyóirat története. (1910—1911.) EKÉvk. 5. 201—222. 1.
- Sándor Pál:** Adatok a parasztbirtok történeti statisztikai vizsgálatához Veszprém megyében. VMMK. 9. 153—182. 1.
- Sándor Pál:** Az 1849 utáni parasztbirtok történeti statisztikai vizsgálatához Fejér megyében. AtSz. 1970. 12. évf. 3—4. sz. 281—317. 1.
- Sándor Pál:** Vámbéry Rusztem centenáriuma. Nsz. 1972. 30. évf. 50. sz. 6. 1.
- Sáry István:** Községi képviselőtestületek a dualizmus korában. (Győrsziget község képviselőtestületének működése 1872—1904-ig.) TMHÖM. 395—428. 1.
- Sáry István:** Százéves a Győr—szombathelyi vasút. VSz. 1971. 25. évf. 2. sz. 279—291. 1.
- Sík Ferenc:** Fejér vármegye közigazgatásának főbb kérdései. 1900—1912. AJKA. 13. 19—30. 1.
- Siklós András:** Az oroszországi forradalmak magyarországi hatása. [Felszólalás a moszkvai történetéskongresszuson.] Száz. 1971. 105. évf. 5. sz. 1010—1012. 1.
- Simonffy Emil:** Zalaegerszeg képviselőtestülete és tanácsa a polgári kor első évtizedeiben. (1848—1872.) TMHÖM. 235—284. 1.
- Sipos Gábor:** Megemlékezés Székács Elemerről, születésének centenáriumián. AtSz. 1971. 13. évf. 1—2. sz. 63—71. 1.
- Somlyai Magda:** Emlékezés Áchim Andrára. Népszava. 1971. 94. évf. 61. sz. 5. 1.
- Sós József:** A hazai kísérletes orvostudomány megalapozói. MT. 1971. 16. évf. 1. sz. 25—35. 1.
- Stier Miklós:** Beszámoló Farkas Dezső [A magyarországi Szociáldemokrata Párt és az agrárkérdés 1900—1914 között c.] kandidátusi disszertációjának vitájáról. Száz. 1971. 105. évf. 1. sz. 236—241. 1.
- Szabad György:** A kiegyezés előtörténetéhez. [Kosáry Domokos „Szabadságharc és kiegyezés között” c. cikkéhez.] TSz. 1971. 14. évf. 1—2. sz. 254—259. 1.
- Szabó Ferenc:** Korai aratósztrájkok Békés megyében, 1853-ban. BékÉl. 1971. 6. évf. 3. sz. 476—483. 1.
- Szabó Ferenc:** Egy Szolnok megyei mezőváros történetének főbb kérdései a kiegyezés korában. (Törökszentmiklós 1867—1914.) Jászkunság. 1971. 17. évf. 1—2. sz. 62—68. 1.
- Szabó István:** Út a mesterségig régen és ma. MúzLev. 9—10. 36—42. 1.
- Szabó Miklós:** Az 1901-es egyetemi „kereszt-mozgalom”. (Adalék a magyarországi szélsőjobboldal előtörténetéhez.) TSz. 1970. 13. évf. 4. sz. 483—516. 1.
- Szabóki Györgyi:** Régi adatok az „Iskolai könyvtárnok”ról. [2]. Könyv és Nevelés. 1971. 13. évf. 2. sz. 24—28. 1.
- Szalatnai Rezső:** Eötvös József. Népszava. 1971. 99. évf. 25. sz. 7. 1.
- Szászi Ferenc:** A kivándorlás hatása a Szabolcs megyei paraszttársadalomra. 1886—1914. AUDhist. 10/3. 109—121. 1.
- Szecső Károly:** A népkutatás helyzete Heves megyében az 1868-i népiskolai törvény életbelépésének időszakában. MP. 1971. 11. évf. 1—2. sz. 139—147. 1.
- Székely Lajos:** Az Esztergom-vidéki szénbányászat első süjtőlégrobbanásának centenáriuma és a babona szerepe a süjtőlég-veszély felismerése kezdetén. Bányászati és Kohászati Lapok. Bányászat. 1971. 104. évf. 5. sz. 346—348. 1.
- Székely Lajos:** Zsigmondy Vilmos születésének 150. évfordulója. Bányászati és Kohászati Lapok. Bányászat. 1971. 104. évf. 4. sz. 561—562. 1.
- Székely Sándor:** Az első és a második magyar egészségügyi törvény. ÉIT. 1971. 26. évf. 37. sz. 1746—1749. 1.
- Szekeress József:** Ganz Ábrahám életrajza. (1814—1867.) TBpM. 18. 211—247. 1.
- Szőkefalvi-Nagy Zoltán:** Gondolatok Irinyi János halálának 75. évfordulóján. Magyar Kémikusok Lapja. 1971. 26. évf. 8. sz. 400—401. 1.
- Szuhay Miklós:** A szántóföldi termelés fejlődése a magyar mezőgazdaságban 1867—1914 között. AtSz. 1971. 13. évf. 1—2. sz. 38—62. 1.
- Szücs Ernő:** Az ipar, kereskedelem, hitel-hálózat és közlekedés a kapitalizmus idején. Hajdúdorog. 163—188. 1.

- Tiner Lajos*: Engels és a magyar munkásmozgalom. JTE Borsod. 234—242. l.
- Tisza István*: Adatok a Magyar Mérnök Egyesület Közlőnye alapításának előzményeihez. KözMEvk. 1. 301—308. l.
- A Tisza szabályozása. 1. r. (1846—1879.) [Írta] Botár Imre, Károlyi Zsigmond. [Közrem.] [Lászlóffy Woldemár.] Bp. 1971, Vízdok. Soksz. 75 l. (Vízügyi történeti füzetek 3.)
- Tóth András*: Toldy Ferenc és tudományos közéletünk. 1849—1860. (Adalékok az abszolutizmus korának művelődéstörténetéhez.) EKÉvk. 5. 351—372. l.
- Tóth Imre*: A budapesti híradástechnikai ipar kezdetei. A Telefongyár első évtizedei. TBpM. 18. 309—334. l.
- Tótk Tibor*: Jövedelembiztosítás és tisztszázalék a mernyei uradalomban. SomogyM. 1. 133—158. l.
- Történelmi alakja megnőtt az időben. [Áchim Andrásról.] MN. 1971. 27. évf. 61. sz. 5. l.
- Újlaki Péter*: Emlékezés Áchim L. András születésének 100. évfordulóján. PtK. 1971. 17. évf. 2. sz. 199—202. l.
- Újlaky Zoltán*: A Hajdú kerület és Hajdú megye képviselői rendszere. 1872—1918. TMHÖM. 317—334. l.
- Vadász Elemér*: Szabó József. Bp. 1970, Akad. Kiadó. 151 l., 1 t. (A múlt magyar tudósai.)
- Vadász Sándor*: Frankel Leó 1871-es tevékenységéhez. (A francia hadbíróóság Frankel-dossziéja.) PtK. 1971. 17. évf. 1. sz. 132—144. l.
- Varga Lajos*: A Magyar Szociáldemokrata Párt választójogi taktikájának ellenzéki bírálata. (1906. ápr.—1908. ápr.) Szeged 1970. 64 l.
- (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Sectio scientiae socialismi. Tudományos szocializmus 8.)
- Végh Oszkár*: A pesti nyomdászok szervezkedéseinek kezdetei. 1848—1870. (Bev. Nyers Rezső.) Bp. 1971, Nyomdaip. Grafikai Váll. 157 l.
- Veliky János*: Megjegyzések a magyar parasztbirtok kapitalizmuskori fejlődéséhez. AUDhist. 10/3. 93—108. l.
- Vértesy Miklós*: A Budai Népszínház. Egy hajdani színigazgató [Molnár György 1830—1891] modern kísérletei. Budapest. 1971. 9. évf. 12. sz. 36—38. l.
- Vincze Edit, S.*: A hűtlenségi per. 1871—1872. Bp. 1971, Kossuth Kiadó. 206 l., 4 t. (Népszerű történelem.)
- Vincze Edit, S.*: „Kenyeret és igazságot.” A Párizsi Kommün és a magyarországi munkásmozgalom. MN. 1971. 27. évf. 69. sz. 5. l.
- Vincze Edit, S.*: A kormány, az ellenzék és az 1871—1872-es hűtlenségi per. PtK. 1971. 17. évf. 2. sz. 3—32. l.
- Virágh Ferenc*: Adalékok a kivándorlás Békés megyei történetéhez. BékÉL. 1971. 6. évf. 2. sz. 189—199. l.
- Virágh Ferenc*: Az 1905. január—februári választás és a „nemzeti ellenállás” első lépései Békés megyében. BékÉL. 1971. 6. évf. 3. sz. 537—543. l.
- Vörös Károly*: Budapest legnagyobb adófizetői 1873-ban. [Adalékok Budapest társadalomtörténetéhez a dualizmus korában. 2.] TBpM. 18. 249—308. l.
- Vörös Károly*: Gazdaság és társadalom a dualizmus korában. Győr. 323—404. l.
- Vörös Károly*: Városépítés Győrben a dualizmus korában. Arrabona. 13. 349—392. l.
- Zádor Tibor*: A Diósgyőri Társaspénztár. HOMK. 9. 78—82. l.
- Zbiskóné Hering Margit—Zahemszky László*: A szovjet népek kultúrája az első világháború előtti egri lapokban. A Agr. 9. 419—435. l.
- Zemplén Jolán, M.—Egyed László*: Eötvös Loránd. Bp. 1970, Akad. Kiadó. 209 l., 1 t. (A múlt magyar tudósai.)

c) Ismertetések

- Deák István*: American (and some British) historians book at Austria—Hungary. NHQu. 1971. 12. évf. 41. sz. 162—174. l.
- Domokos József*: Áchim L. András. Bp. 1971. — Ismerteti: Lázár Vilmos. MT. 1971. 15. köt. 12. sz. 798—800. l.; Valóság. 1971. 15. évf. 11. sz. 100—102. l.
- Felczak, Waclaw*: Ugoda węgiersko-chorwacka 1868 roku. Wrocław—Warszawa—Kraków. 1969. — Ismerteti: Petneki Áron. Száz. 1971. 105. évf. 5. sz. 1039—1041. l.
- Für Lajos*: A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján 1870—1914. Bp. 1969. — Ismerteti: Sándor Pál. AtSz. 1971. 13. évf. 1—2. sz. 228—230. l.
- Kemény G. Gábor*: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. IV. 1903—1906. Bp. 1966. — Ismerteti: Szász Zoltán. AH. 1970. 16. évf. 3—4. sz. 358—361. l.
- Kiss József*: Jászkuunsági agrármozgalmak a kiegyezéstől a millenneumig. (1867—1895.) Bp. 1968. — Ismerteti: Pintér János. AtSz. 1970. 12. évf. 3—4. sz. 539—540. l.
- Lukács Lajos*: Garibaldival a szabadságért. Dunyov István élete és működése, 1816—1859. Bp. 1968. — Ismerteti:

- Urbán Aladár*. Száz. 1971. 105. évf. 3—4. sz. 790—792. l.
- Magyar szemtanúk a Párizsi Kommünről.** Szerk.: *Nyilas Márta*. Bp. 1971. — Ismertetik: *G. E. PtK.* 1971. 17. évf. 4. sz. 192—193. l.; *Jemnitz János*. NHQu 1971. 12. évf. 43. sz. 162—166. l.
- Mérei Gyula**: A magyar polgári pártok programja 1867—1918. Bp. 1971. — Ismerteti: *Erényi Tibor*. Nsz. 1972. 30. évf. 22. sz. 7. l.
- Mucsi Ferenc**: A Kristóffy—Garami-paktum. A magyarországi Szociáldemokrata Párt taktikája az 1905—1906. évi politikai válság időszakában. Bp. 1970. — Ismerteti: *Prütz Pál*. Száz. 1971. 105. évf. 5. sz. 1020—1026. l.
- Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867.** Szerk. *P. Berger*. Wien—München 1967. — Ismerteti: *Somogyi Éva*. Vt. 1970. 20. sz. 125—127. l.
- Pölöskei Ferenc**: Kormányzati politika és parlamenti ellenzék 1910—1914. Bp. 1970. — Ismertetik: *Erényi Tibor*. Száz. 1971. 105. évf. 5. sz. 1017—1020. l.; *Mucsi Ferenc*. AH. 1971. 17. tom. 1—2. fasc. 128—130. l.
- Szabad György**: Forradalom és kiegyezés választóján 1860—1861. Bp. 1967. — Ismerteti: *Kovács Endre*. MTAFT. 1971. 20. évf. 1—2. sz. 91—102. l.
- A szocialista munkásmozgalom Magyarországon az első világháborút közvetlenül megelőző években és a háború idején 1907—1918. 2. 1914—1918.** Bp. 1969. — Ismerteti: *Vadász Sándor*. Száz. 1971. 105. évf. 1. sz. 150—152. l.
- Válogatott dokumentumok a baranyai—pécsi munkásmozgalom történetéhez. I.** 1869—1918. Pécs 1968. — Ismerteti: *Szekeres József*. Száz. 1971. 105. évf. 2. sz. 485—487. l.
- Váry István**: Katona Zsigmond élete és munkássága. Kecskemét 1967. — Ismerteti: *Kőhegyi Mihály*. AtSz. 1970. 12. évf. 3—4. sz. 566—567. l.
- Vincze Edit, S.**: A hűtlenségi per 1871—1872. Bp. 1971. — Ismerteti: *Jemnitz János*. Nsz. 1971. 29. évf. 307. sz. 7. l.
- Zapletal, Vladislav**: A szlovák szociáldemokrata munkásmozgalom kezdetei Budapesten. 1893—1900. Praha 1969. — Ismerteti: *Arató Endre*. PtK. 1971. 17. évf. 3. sz. 234—236. l.
- 8. Magyarország története 1918—1919**
- a) *Forrásközlések, forrásismertetések*
- Berta István**: Egy mesterember életútja. Budai József, pápai ácsmester emlékkönyve. VMMK. 9. 197—214. l.
- Dancza János**: Az V/10-es vöröstüzér-üteg szerepe az 1919. május 1-i ellenforradalomban. (Visszaemlékezés.) AnnAgr. 7. 314—354. l.
- Kovács Lajos—Takács Ádám**: Dr. Sebestyén Mihály, volt letenyei vörösszázad parancsnok visszaemlékezései. Tk. Zalam. 393—396. l.
- Latinca Sándor** beszédeiből. [Közread. és bev.] Kávássy Sándor. Somogy. 1971. 1. sz. 35—38. l.
- Selmecci László**: A munkásmozgalom ismeretlen dokumentumai Szolnok megyéből. Jászkunság. 1971. 17. évf. 3. sz. 133—141. l.
- b) *Feldolgozások*
- Benkóné Bartha Ilona**: A Magyar Tanácsköztársaság gyermekajtójáról. MK. 1971. 87. évf. 2—3. sz. 186—190. l.
- Bérczes Róbert**: Az igazságszolgáltatás alapelvei a Magyar Tanácsköztársaság polgári eljárási jogalkotásában. BpJhD. 1. 299—344. l.
- Birta István—Kende János**: A Rimamurány—Salgótarján Rt. vas- és fémmunkásai képviselőinek 1918. febr. 2—3.-i értekezlete. BSz. 1970. 14. évf. 4. sz. 48—55. l., 1971. 15. évf. 1. sz. 42—52. l.
- Bódis Ferenc**: A Ma „világnézeti külön számái” 1918—19-ben. Életünk. 1971. 3. évf. 1. sz. 80—82. l.
- Buzási László**: A Tanácsköztársaság sportja és testnevelése. GyTFÉ. 4. 39—46. l.
- Csiffary Nándor**: Esztergom és környéke a Magyar Tanácsköztársaság idején. EszTk. 93—120. l.
- Czakó Sarolta**: Ellenforradalmi mozgalom Szatmárcsékén 1919-ben. SzSzSz. 1971. 6. évf. 2. sz. 107—110. l.
- Fábián István**: Pest megye forradalmi törvényesszékei 1919-ben. BpJhD. 1. 345—404. l.
- Farkas József**: Adatok a Tanácsköztársaság mátészalkai eseményeihez. SzSzSz. 1971. 6. évf. 2. sz. 111—117. l.
- Fogarassy László**: Kik vezették az 1919-es magyar Vörös Hadsereget. BSz. 1971. 15. évf. 1. sz. 70—78. l.
- Földes Éva**: Szocialista humanizmus a Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikájában. GyTFÉ. 4. 15—29. l.
- Gábor Sándorné**: Hamburger Jenő és a Zala megyei munkásmozgalom. Tk. Zalam. 381—392. l.
- Gordosné Szabó Anna**: A gyógyepedagógiai tanárképzés reformterve a Tanácsköztársaság idején. GyTFÉ. 4. 47—70. l.
- Hegyi János**: Simon pap igaz története. Kortárs. 1971. 15. évf. 9. sz. 1417—1423. l.

- Hiller István:** Kellner Sándor és a soproni küldöttek a Tanácsok Országos Gyűlésén (1919. jún.). SSz. 1971. 25. évf. 1. sz. 52—59. l.
- Hünner László:** Fűrész Gyula tevékenysége a soproni Szociáldemokrata Pártban. SSz. 1971. 25. évf. 2. sz. 124—130. l.
- Jakabfi Rudolf:** Kommunista ifjúsági mozgalom Zalában a Tanácsköztársaság idején. Tk. Zalam. 281—290. l.
- Kálmánfi Béláné:** A Magyar Tanácsköztársaság közoktatás-politikájának megvalósulása Esztergomban. EszTk. 121—148. l.
- Kávássy Sándor:** Latinca Sándor mint kormányzótanácsi bizt. Ptk. 1971. 17. évf. 3. sz. 80—117. l.
- Kemény István:** „Mindenért fizetünk kell”. Emlékezés Fényes Lászlóra. MN. 1971. 27. évf. 283. sz. 8. l.
- Kende János:** Száz éve született Cservenka Miklós. Népszava. 1971. 99. évf. 250. sz. 7. l.
- Kéner Jolán:** Zalaegerszeg a Tanácsköztársaság idején. Tk. Zalam. 193—230. l.
- Kirschner Béla:** A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentősége és tanulmányai. Tk. Zalam. 7—32. l.
- Kovács Judit:** Hogyan tükröződik a korabeli sajtóban a Tanácsköztársaság művelődéspolitikája, különös tekintettel a fogyatékosok ügyére. GyTFÉ. 4. 93—97. l.
- Kovács Lajos:** Ellenforradalmi mozgalmak a Tanácsköztársaság alatt Zala megyében. Tk. Zalam. 307—332. l.
- Labádi Lajos:** A KMP megalakulásának történelmi körülményei. EMMT. 3—24. l.
- Labádi Lajos:** A Magyar Tanácsköztársaság. EMMT. 25—50. l.
- Lázár Tibor:** A Tanácsköztársaság kultúrpolitikája Zala megyében. Tk. Zalam. 155—170. l.
- Liptai Ervin:** Az ötvenkettedik évfordulón. Emlékezés a Tanácsköztársaságra. Nsz. 1971. 29. évf. 68. sz. mell. 3. l.
- Lovász Tibor:** Haladó törekvések a gyógypedagógiai iskolarendszer fejlesztése érdekében. GyTFÉ. 4. 31—38. l.
- Mag András:** A Vörös Őrség tevékenysége Zala megyében a Tanácsköztársaság idején. Tk. Zalam. 291—306. l.
- Merényi László:** Háborúellenes megmozdulások Borsodban és Zemplénben (1918. január—október). BSz. 1971. 15. évf. 1. sz. 53—69. l.
- Molnár Ernő:** Győr a forradalmak korában. Győr 405—444. l.
- Molnár S. Edűt:** Proletárszolidaritás. Bolgárok a Magyar Tanácsköztársaságban. MH. 1972. 5. évf. 85. sz. mell. 1. l.
- Müller Ferenc:** A Magyar Tanácsköztársaság sümegi eseményei. VMMK. 9. 215—222. l.
- Nagy János:** Az őszirózsás forradalom és a magyar polgári átalakulás. Erdészeti és Faipari Egyetem kiadványai. 1969. 3. sz. 17—29. l.
- Nyéki Károly:** A Bakonytól a Jeniszejig. Adatok Ludvig Kálmán életrajzához. VMMK. 9. 183—196. l.
- Ortutay András:** A dorogi bányák munkásainak bérvizsgálata 1919-ben. Új Forrás. 1971. 3. évf. 2. sz. 39—46. l.
- Óry Károly:** A katonapolitika és a hadseregszervezés főbb kérdései az októberi polgári demokratikus forradalom időszakában. 2. HK 1971. 18. évf. 1. sz. 7—35. l.
- Pál József:** Nagykanizsa a Tanácsköztársaság időszakában. Tk. Zalam. 231—280. l.
- Palócz Gyula:** A Tanácsköztársaság egészségpolitikája. MN. 1972. 28. évf. 67. sz. 8. l.
- Schönwald Pál:** A magyarországi 1918/19-es polgári demokratikus forradalom néptörvényeiről. JK. 1970. 25. évf. 11. sz. 577—584. l.
- Sebestyén Sándor:** A Tanácsköztársaság könyvtárügye Heves megyében. Hevesi Művelődés. 1971. 2—3. sz. 113—115. l.
- Siklós András]:** The Hungarian Soviet Republic and the national and nationality question. AH. 1971. 17. tom. 1—2. fasc. 73—84. l.
- Simonffy Emil:** A nagykapornaki szocializált gazdaság 1919-ben. AtSz. 1970. 12. évf. 3—4. sz. 476—496. l., 1 t.
- Simonffy Emil:** Zala megye mezőgazdasága 1919-ben. Tk. Zalam. 127—154. l.
- Somos József:** A Tanácsköztársaság katonai igazságszolgáltatása. JK. 1970. 25. évf. 11. sz. 606—614. l.
- Szász Zoltán—Csurdi Sándor:** Beszámolók Farkas Márton [A hadsereg szerepe az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásában c.] és Szántó Zsuzsa [Magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és a polgárháborúban c.] kandidátusi disszertációinak vitáiról. Száz 1970. 104. évf. 5—6. sz. 1311—1319. l.
- Széni Imre:** Katonai helyzet Zala megyében a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság idején. Tk. Zalam. 71—103. l.
- Szigeti Jenő:** Orvostörténeti Múzeum Miskolcon, 1918-ban. CMed. 1971. 60—61. köt. 339—340. l.
- Takács Ádám:** A Tanácsköztársaság igazságügyi szervezete és annak működése Zala megyében. Tk. Zalam. 171—192. l.
- Tóth Lászlóné:** Baloldali szervezkedések Zala megyében a Tanácsköztársaság ki-

- kiáltásáig, az egyesült párt tevékenysége. Tk. Zalam. 33—70. l.
- Tóth Sándor:** A Tanácsköztársaság gazdaságpolitikájának érvényesülése Zala megyében. Tk. Zalam. 105—126. l.
- Tóth Tibor:** A szocializált mezőgazdasági nagyüzemek az igali járásban. (1919.) Kaposvár 1970. 76 l. (Somogyi almanach 13.)
- Vadász Ferenc:** Nyolcvan éve született Karikás Frigyes. Pártélet. 1971. 16. évf. 12. sz. 92—93. l.
- Zádor Tibor:** Az 1918—19-es forradalom eseményei Sárospatakon és hatása a város társadalmára. HOMÉvk. 9. 253—300. l.
- c) **Ismertetések**
- A Csongrád megyei munkásmozgalom 1917—1918. augusztus 1. Szerk. és bev. Gaál Endre. Bp. 1969. — Ismerteti: **Szabó Ferenc.** Tiszatáj. 1971. 14. évf. 11. sz. 1077—1079. l.
- Farkas Márton:** Katonai összeomlás és forradalom 1918-ban. Bp. 1969. — Ismerteti: **Liptai Ervin.** AH. 1971. 17. évf. 3—4. sz. 415—418. l.
- Gábor Sándorné:** Ausztria és a Magyar Tanácsköztársaság. Bp. 1969. — Ismerteti: **Nagy Zsuzsa.** AH. 1970. 16. évf. 3—4. sz. 362—366. l.
- Gerelyes Ede:** A magyar múzeumügy a két forradalom időszakában 1918—1919. Bp. 1967. — Ismerteti: **Szücs László.** LK. 1970. 41. évf. 1. sz. 191—192. l.
- Kirschner Béla:** A szakszervezeti kormány hat napja (1919). Bp. 1968. — Ismerteti: **Serfőző Lajos.** Száz. 1971. 105. évf. 5. sz. 1026—1028. l.
- Kubinnyi Ferenc:** Siratni csak hazát lehet. Bp. 1966. — Ismerteti: **Kávássy Sándor.** Száz. 1971. 105. évf. 3—4. sz. 821—823. l.
- Latinca Sándor** válogatott írásai. Összeáll. Kávássy Sándor. Kaposvár 1969. — Ismerteti: **Szücs László.** LK. 1970. 41. évf. 1. sz. 190—191. l.
- A magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és a polgárháborúban. (1917—1922.) 1—2. Bp. 1968. — Ismerteti: **Bognár Iván.** LK. 1970. 41. évf. 1. sz. 186—189. l.
- Mérei Gyula:** A magyar októberi forradalom és a polgári pártok. Bp. 1966. — Ismerteti: **József Farkas.** MT. 1971. 16. évf. 3. sz. 203—204. l.
- Mód Aladár:** Válaszutak. 1918—1919. Bp. 1970. — Ismerteti: **L. Nagy Zsuzsa.** TáSz. 1971. 26. évf. 4. sz. 96—98. l.; **Rác László.** Valóság. 1971. 14. évf. 5. sz. 88—90. l.
- 9. Magyarország története 1919—1944**
- a) **Forrásközlések, forrásismertetések**
- Csanda Sándor:** A Sarló levéltára. Kortárs. 1971. 15. évf. 11. sz. 1789—1792. l.
- Darvas József:** Harminc éve. Népszava. 1971. 99. évf. 304. sz. 19. l.
- Fazekas József:** Öszinte számvetés. (Önéletrajz. [Bev.] Kahána Mózes.) Bp. 1971, Kossuth Kiadó. 229 l., 4 t.
- Gárdos Miklós:** Nemzetvesztők. Magyar háborús bűnösök a népbíróság előtt. Bp. 1971, Tánács Kiadó. 251 l., 12 t.
- Hout Ferenc:** Így született a Történelmi Emlékbizottság. MN. 1972. 28. évf. 37. sz. 9. l.
- Hunya István:** Nyomorúságos helyzetünk okozói. BékÉL. 1971. 6. évf. 2. sz. 291—304. l.
- Jász Dezső:** A rend kedvéért. Kortárs. 1971. 15. évf. 11. sz. 1804—1808. l.
- Jász Dezső:** Zalka Máté. ÉHr. 1971. 15. évf. 17. sz. 4. l.
- Jordáky Lajos:** Harminc év távlatából. A Népszava 1941-es karácsonyi számára emlékezve. Nsz. 1971. 29. évf. 304. sz. 18. l.
- Kárpáti Endre:** Madzsar József moszkvai leveleiből. Száz. 1971. 105. évf. 1. sz. 105—134. l.
- Laky Rezső:** Ostffyasszonyfai fogolytábor és temető története. Szemtanúk személyes élménye és írásos dokumentáció alapján. Kiad. a Vas Megyei Népművelési Tanácsadó. Celldömölk 1971. Soksz. 33 l.
- Lázár Vilmos:** Egy emlékirat lapjaiból. Találkozások Bajcsy-Zsilinszky Endrével. 1—2. Valóság. 1971. 15. évf. 7—8. sz. 9—26, 20—30. l.
- Lázár Vilmos:** Viszontválasz. (Bajcsy-Zsilinszky Endréről.) Valóság. 1971. 15. évf. 12. sz. 106—109. l.
- Lengyel Alfréd:** Győr megye történetének írásos emlékei. (1919—1945.) Dokumentumgyűjtemény. Kiad. Győr-Sopron Megyei Tanács. Győr 1971. 119 l.
- Mészáros Károly:** Íratok az ellenforradalmi közigazgatás újjászervezéséhez 1919 őszén. SomogymM. 1. 195—204. l.
- Poničan, Ján:** Emlékek a „Sarlós” mozgalom környékéről. Kortárs. 1971. 15. évf. 11. sz. 1759—1760. l.
- Radó Sándor:** Dóra jelenti... [Visszaemlékezések.] Bp. 1971, Kossuth Kiadó. 398 l.
- Szecsák Károly:** Az ellenforradalmi korszak Heves megyei munkás- és haladó mozgalmának forrásai. (1919—1944.) [Kiad. az] MSZMP Heves Megyei Bizottsága. Eger 1971. Soksz. 43 l.

- Szűcs László*: Horthy levele Sztálinhoz 1944 őszén. Száz. 1970. 104. évf. 4. sz. 893—899. l.
- Talpassy Tibor*: A holtak visszajárnak. [Visszaemlékezések.] Bp. 1971, Magvető. 373 l.
- Tamáss Aladár*: Börtönfalak árnyékában. [Visszaemlékezések.] Bp. 1971, Szépirod. Kiadó. 373 l.
- Tilkovszky Loránt*: Bajcsy-Zsilinszky önéletrajzi vallomása politikai nézetei fejlődéséről és a szellemtörténethez való viszonyáról (Részletek Szekfű Gyulához intézett 1942. évi vitairatából.) Száz. 1971. 105. évf. 5. sz. 966—1001. l.
- Válogatott dokumentumok Nógrád megye munkásmozgalmának történetéből. 1. *Csabai József*: Dokumentumok a Nógrád megyei bányászok életéről és harcáról. 1919—1944. (Kiad a Munkásmozgalmi Múzeum, TIT, Nógrád megyei szervezet.) Salgótarján 1971. Soksz. 276 l.
- Vigh Károly—Kertész Dániel—Kodolányi János, íj.*: Lázár Vilmos memoárjához [Bajcsy-Zsilinszky Endréről]. Valóság. 1971. 15. évf. 11. sz. 92—99. l.
- Zircz Péter*: Miskolc művelődéstörténete a Reggeli Hírlap tükrében (1923—1927). [Kiad.a.] Miskolci Városi Könyvtár. Miskolc 1971. 28 l.
(Borsod-miskolci füzetek. Irodalomtörténet 8.)
- b) *Feldolgozások*
- Agárdi Péter*: Egy radikális lap a polgári baloldaltól. (A Láthatár — 1927.) ITK. 1971. 75. évf. 1—2. sz. 191—197. l.
- Ananyev, V. I.*: Oleander Pál. (1885—1942.) PtK. 1971. 17. évf. 1. sz. 155—166. l.
- Balogh Edgár*: Egy megemlékezés kapcsán. Kortárs. 1971. 15. évf. 11. sz. 1757—1758. l.
- Bárány Ferenc*: Az antiszemitizmus szerepe a szélsőjobboldali diákmozgalmakban. (1919—1921.) Bp. 1971. Soksz. 53 l.
(Tudományos szocializmus füzetek 8.)
- Baróti Dezső*: A Nyugat fejfájára. Népszava. 1971. 99. évf. 280. sz. 7. l.
- Bencze Géza*: A katonai közigazgatás megszervezése Somogyban 1944 őszén. Somogy. 1971. 1. sz. 31—35. l.
- Bencze László*: A munkásosztály szabadideje és művelődési viszonyai a kapitalista Magyarországon (1920—1945). Palócföld. 1971. 5. évf. 2. sz. 42—55. l.
- Benjámín László*: Szalmás Piroska tíz éve. Nsz. 1971. 29. évf. 263. sz. 15. l.
- Beránné Nemes Éva*: Béketüntetés a diós-
győri Vasgyárban (1944 szept. 21.). BSz. 1970. 14. évf. 4. sz. 30—39. l.
- Bieliczky Sándor*: A debreceni illegális kommunista sejtek szervezése és tevékenysége. Hajdu-Bihar Mm. 65—69. l.
- Bodó László*: Gergely Sándor a miskolci újságíró. BSz. 1971. 15. évf. 4. sz. 77—84. l.
- Borsányi György*: A KMP újjászervezése, a harc a munkáért és a demokráciáért. EMMT. 51—80. l.
- Borsányi György*: „Munkát! Kenyeret!” A proletáriátus tömegmozgalmi Magyarországon a gazdasági válság éveiben. (1929—1933.) [Kiad. az] MSzMP KB Párttörténeti Intézete. Bp. 1971, Kossuth Kiadó. 304 l.
- Csaplár Ferenc*: Adalékok a sarlósok magyarországi kapcsolataihoz. Kortárs. 1971. 15. évf. 11. sz. 1784—1788. l.
- Csatári Dániel*: A szolidaritás élő hagyományai. Az észak-erdélyi nyílt nyomozás 30. évfordulóján. Pártélet. 1971. 16. évf. 7. sz. 46—50. l.
- Csima János*: A Horthy-hadsereg diszlokációja 1920—1941. között. HK. 1971. 18. évf. 3. sz. 528—544. l.
- Csima János*: A Horthy-hadsereg fejlesztésének akadályai 1924—1927 között. HK. 1971. 18. évf. 2. sz. 238—252. l.
- Csizmadia Andor*: Racionalizálási törekvések a magyar közigazgatásban a két világháború között. AI. 1971. 21. évf. 1. sz. 65—77. l.
- Csizmadia Andor*: Rechtliche Beziehungen von Staat und Kirche in Ungarn vor 1944. [Übers.: György Diódsi.] Bp. 1971, Akad. Kiadó. 296 l.
- Csorba Csaba*: Történelmi tudat, honismeret a Korunk tükrében. Alföld. 1971. 22. évf. 1. sz. 94—96. l.
- Dávid Lajos*: Győr az ellenforradalmi rendszer idején. Győr 445—506. l.
- Dienes István*: Művésztelep a nyíregyházi Sóstófürdőn (1931—1934). SzSzSz. 1970. 5. évf. 4. sz. 25—33. l.
- Diószegi András*: Jász Dezső az újságíró. Kortárs. 1971. 15. évf. 3. sz. 456—464. l.
- Dombrády Loránd*: Adalékok a Horthy-hadsereg gépesítésének történetéhez. 1936—40. HK. 1971. 18. évf. 1. sz. 36—92. l.
- Döme Piroska*: 1941. október hatodikai tüntetés. MN. 1971. 27. évf. 235. sz. 7. l.
- Döme Piroska*: Háborúellenes tüntetés a Kerepesi temetőben. MN. 1971. 27. évf. 257. sz. 7. l.
- Döme Piroska*: A Magyar Történelmi Emlékbizottság felhívásának harmincadik évfordulóján. MN. 1972. 28. évf. 50. sz. 5. l.
- Döme Piroska*: A Magyar Történelmi Em-

- lékbizottság 30 éves jubileumára készülünk. MN. 1971. 27. évf. 196. sz. 12. l.
- Düh András*: Madzsar József. 1876—1944. Nógrádi Orvosok Lapja. 1970. 1. évf. 4. sz. 3—5. l.
- Farkas Gábor*: Fejér vármegye törvényhatósági bizottságának működése. 1919—1944. TMHÖM. 429—461. l.
- Féja Géza*: Legenda és valóság. [Bajcsy-Zsilinszkyról.] Kortárs. 1971. 15. évf. 5. sz. 837—840. l.
- Fogarassy László*: Bevezetés a burgenlandi kérdés forrásaiba és irodalmába. SSz. 1971. 25. évf. 2. sz. 138—145. l.
- Fogarassy László*: IV. Károly második restaurációs kísérletének katonai története. A „budaörsi csata”. HK. 1971. 18. évf. 2. sz. 314—341. l.
- Fogarassy László*: A nyugat-magyarországi kérdés katonai története. 1. (1918. dec.—1921. aug.) SSz. 1971. 25. évf. 4. sz. 291—302. l.
- Fogarassy László*: A soproni népszavazás. SSz. 1971. 25. évf. 4. sz. 335—347. l.
- Friss Istvánné*: Adalékok a két világháború között lezajlott sztrájkokhoz. PtK. 1971. 17. évf. 4. sz. 104—138. l.
- Gaál László*: Az Eszterházy hercegi hitbizomány gazdálkodása 1930—1940. l. AtSz. 1971. 13. évf. 1—2. sz. 86—127. l.
- Gábor Erősné*: Az ellenforradalmi rendszer kiépülésének és megerősödésének néhány kérdése Zala megyében. Tk. Zalam. 337—380. l.
- Galambos Ferenc*: Bortnyik Sándor Plakát című folyóirata (1943). MK. 1971. 87. évf. 1. sz. 64—67. l.
- Galambos Ferenc*: Képzőművészeti élet a bécsi magyar emigrációban. (1919—1928.) MűÉ. 1971. 20. évf. 1. sz. 1—10. l.
- Gazsi József*: Az első partizánbevetés Borsodban. BSz. 1971. 15. évf. 4. sz. 41—45. l.
- Gecsényi Lajos*: Az ellenforradalmi erők felülkerekedése és a fehérterror Zemplén megyében (1919. augusztus—1920.) BSz. 1971. 15. évf. 2. sz. 35—40. l.
- Gecsényi Lajos*: A földmunkás ellenzék kialakulása és a Magyarországi Szocialista Munkáspárt szervezeteinek létrejötte, tevékenysége Békés megyében. (1923—1926.) BékÉl. 1971. 6. évf. 1. sz. 31—40. l.
- Gecsényi Lajos*: Klauber József. (1894—1937.) PtK. 1971. 17. évf. 2. sz. 186—193. l.
- Gergely Ferenc*: Az 1939. évi 2. törvény és a leventéintézmény. MP. 1971. 11. évf. 3. sz. 295—307. l.
- Gergely Jenő*: Adalékok a magyarországi keresztényszocialista szakszervezetek történetéhez. (1919. aug.—1921. dec.) PtK. 1971. 17. évf. 3. sz. 118—161. l.
- Gergely Jenő*: A hazai keresztényszocialista tanítómozgalom 1918—1922 között. MP. 1971. 11. évf. 3. sz. 281—294. l.
- Gergely Jenő*: Kurzus-keresztényszocializmus. Világosság. 1971. 12. évf. 1. sz. 26—32. l.
- Glatz Ferenc*: A Gömbös-kormány vidéki sajtópolitikájáról. StudK. 81—100. l.
- Glatz Ferenc*: Historiography, cultural policy, and the organization of scholarship in Hungary in the 1920s. AH. 1971. 17. évf. 3—4. sz. 273—293. l.
- Glatz Ferenc—Stier Miklós*: Megyei küzdelmek a gömbösi reformtörekvések körül. TSz. 1971. 14. évf. 1—2. sz. 157—187. l.
- Gunst Péter*: A gabonatermelés nagyságának alakulása Magyarországon. 1920—1938. TStÉvk. 1967—1968. 379—432. l.
- Gunst Péter*: Ungarns Landwirtschaft zwischen 1919—1938. Internationale Verhältnisse. (Az „Agrártörténeti Szemle” 11. évf. 1969. suppl.) Bp. 1970, Akad. Kiadó. 70 l.
- Hegedűs András*: A nemzetnevelés irodalomszemlélete. 2. ASzeg. 1970. 1. 83—100. l.
- Hunya István*: Az évváltozás nem helyzetváltozás. [A munkások helyzete 1921-ben.] BékÉl. 1971. 6. évf. 3. sz. 517—525. l.
- Jóboru Magda*: Public education in Hungary between the two world wars. (1920—1944.) USC. 1970. 72—82. l.
- Jócsik Lajos*: A Sarló és a társadalomkutatás. Kortárs. 1971. 15. évf. 11. sz. 1760—1774. l.
- Kékesdi Gyula*: Elvhű forradalmár volt. Nyolcvan éve született Kelen József. Nsz. 1972. 30. évf. 9. sz. 4—5. l.
- Kiss Ervin*: Geleji Sándor. Bp. 1971, Akad. Kiadó. 175 l., 1 t. (A múlt magyar tudósai.)
- Kovács Endre*: Magyar—lengyel kapcsolatok a két világháború között. [Kiad. az] MTA Történettudományi Intézete. Bp. 1971, Akad. Kiadó. 415 l.
- Lackó Miklós*: A nemzedéki tömörülésekről és szakadásról. A népi mozgalom kezdetei. Új Írás. 1971. 11. évf. 9. sz. 95—108. l.
- Láng Péter*: Gyermekebarát mozgalom a két világháború között. Budapest. 1971. 9. évf. 2. sz. 34—36. l.
- Láng Péter*: Munkáspárt az ellenforradalmi korszakban (1919—1929.) Budapest, 1971. 9. évf. 11. sz. 32—33. l.
- László Valéria*: Gondolat. Az illegális Kommunista Párt legális folyóirata. Látóhatár. 1970. 20. évf. 9—10. sz. 865—885. l.
- Lázár Vilmos*: Emlékezés Antal Jánosra. Nsz. 1972. 30. évf. 73. sz. mell. 6—7. l.

- Lengyel Klára*: Adalékok a népies irányzat politikai fejlődéséhez. (1929–1939.) EMK. 7. 50–70. 1.
- Lengyel Klára*: Politikai irányzatok Magyarországon 1938–1939-ben. Tájékoztató. 1971. 2. sz. 95–118. 1.
- Liptai Ervinné*: A Magyarországi Szocialista Munkáspárt. 1925–1928. [Kiad. az MSzMP KB Párttörténeti Intézete.] Bp. 1971, Kossuth Kiadó. 284 1.
- Lukács Borbála, H.*: Szellemtörténet és irodalomtudomány. [Vázlatok a Minerva köréből.] Bp. 1971, Akad. Kiadó. 202 1. (Irodalomtörténeti füzetek 70.)
- Mák Mihály*: Az ellenforradalmi rendszer közoktatás- és neveléspolitikai programjának problémája. (Adalékok a neonacionálizmus pedagógiai programjának feldolgozásához.) AAgr. 9. 19–34. 1.
- Mann Miklós*: Schönstein Sándor és a szocialista orvoscsoport. Budapest. 1971. 9. évf. 12. sz. 34–35. 1.
- Marek János*: Adatok a Somogy megyei nagybirtokok történetéhez. Somogy. 1971. 2. sz. 52–59. 1.
- Marik Dénes*: Arcok a gyulai munkásmozgalomból: Dr. Blanár László. [Kiad. a Gyulai Városi Tanács.] Gyula 1971. 521. (A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 64–65.)
- Markovits Györgyi*: Elsüllyedt folyóiratok. Az 1933-as Munkáskörös. MK. 1970. 86. évf. 4. sz. 363–365. 1.
- Markovits Györgyi*: Elsüllyedt folyóiratok. Kórus – 1933. MK. 1971. 87. évf. 2–3. sz. 191–193. 1.
- Markovits Györgyi*: „Les mots restent . . .” La littérature de la résistance. MK. 1971. 87. évf. 2–3. sz. 152–164. 1.
- Martonyi János*: A szegedi egyetemi oktatás megindulásának félszázados jubileuma. FSz. 1971. 20. évf. 12. sz. 762–766. 1.
- Máté György*: Baranya-Bajai Szerb–Magyar Köztársaság. Nsz. 1971. 29. évf. 203. sz. mell. 4. 1.
- Máté György*: Két évfolyam a harmincből. [Az illegális Szabad Népről.] Nsz. 1972. 30. évf. 20. sz. 6. 1.
- Mayer Mária*: A Fasisztaellenes Munkásegységfront képviselőjelölési kísérlete 1935-ben. Budapest. 1971. 9. évf. 6. sz. 13–20. 1.
- Miklós Endre*: A Független Kisgazdapárt tevékenysége Somogyban a gazdasági válság időszakában. HBOT. 63–86. 1.
- Molnár József*: Részletek az alsó és középfokú oktatás helyzetéről Heves megyében a két világháború között. AAgr. 9. 81–90. 1.
- Molnár Mária*: Egy parasztgazdaság munkaszervezete (Tarpa, 1940). AtSz. 1970. 12. évf. 3–4. sz. 497–519. 1.
- Móra László*: Zemplén Géza, a hazai tudományos szerves kémia megalapítója (1883–1956.) [Bev.] Bogár Rezső. Bp. 1971. 222 l., 15 t. (Műszaki tudománytörténeti kiadványok 21.)
- Némedi Dénes*: A Magyar Szemle revíziós nacionalizmusának néhány vonása. Tájékoztató. 1971. 1. sz. 65–75. 1.
- Ónosi László*: Négy év az ellenforradalom történetéből (Balmazújváros). Hajdu-Bihar Mm. 15–36. 1.
- Ormos Mária*: Bethlen koncepciója az olasz–magyar szövetségről. (1927–1931.) TSz. 1971. 14. évf. 1–2. sz. 133–146. 1.
- Az Országos Hadtörténeti Múzeum története. 1. *Pongó János*: A múzeum életre hívásától a felszabadulásig. OHM Ért. 1. 7–72. 1.
- Paálldi Kovács Attila*: Braun Soma és néprajzi munkássága. NrKCsÉvk. 5–6. 135–148. 1.
- Pálfi Csaba*: A gyöngyösbokréta története. TáncTan. 115–161. 1.
- Pamlényi Ervin*: A függetlenségi népfront seregszemléje. Népszava, 1941. karácsony. MN. 1971. 27. évf. 304 sz. 5. 1.
- Pamlényi Ervin*: Palota a Múzeum utcában. [A bécsi Collegium Hungaricum.] MN. 1971. 27. évf. 222. sz. 5. 1.
- Pamlényi Ervin*: Petőfi útján. MN. 1972. 28. évf. 43. sz. 9. 1.
- Pásztor József, M.*: Irodalmi folyóirat Szolnokon 1932-ben. MK. 1970. 86. évf. 4. sz. 315–328. 1.
- Petrák Katalin*: Biermann István. 1891–1937, PtK. 1971. 17. évf. 4. sz. 151–171. 1.
- Pintér István*: A 48-as zászlók. ELT. 1971. 26. évf. 14. sz. 627–631. 1.
- Pintér István*: A Népszava 1941-es karácsonyi száma. Pártélet. 1971. 16. évf. 12. sz. 6–9. 1.
- Puskás, A. I.*: Magyarország a 2. világháborúban. (Ford.: Zalai Ervin.) Bp. 1971, Kossuth Kiadó. 332 l.
- Ránki György*: A fasiszmus problémái Magyarországon. AUDhist. 10/3. 27–38. 1.
- Ránki György*: A Népszavát újra olvasva. MH. 1971. 4. évf. 358. sz. 23. 1.
- Sági Károly*: Magyar néphagyományok a második világháború katonáinak tudatában. VMMK. 9. 247–274. 1.
- Sándor Pál*: Madzsar József. Valóság. 1971. 14. évf. 4. sz. 42–52. 1.
- Sárdi Anna–Vida István*: Beszámolóok Fehér András [A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az ellenforradalmi rendszer 1919–1922. c.] és Szabó Ágnes [A KMP újjászervezése az ellenforradalom első éveiben 1919–1925. c.] kandidátusi disszertációjának vitáiról. Száz. 1971. 105. évf. 2. sz. 520–535. 1.

- Sárközi Zoltán*: A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara az ellenforradalmi korszakban. (1920–1945.) TMHÖM. 491–507. 1.
- Sipos Péter*: Kommunista mozgalom az egyetemen a 30-as évek elején. Budapest. 1971. 9. évf. 7. sz. 19–20. 1.
- Sipos Péter*: Milotay István pályaképe. Száz. 1971. 105. évf. 3–4. sz. 709–735. 1.
- Soós Katalin*: Burgenland az európai politikában. (1918–1921.) Bp. 1971, Akad. Kiadó. 193 1.
- Speidl Zoltán*: A legitimista—szabad királyválasztó harc és a „nemzeti hadsereg” (1919–1921). HK. 1971. 18. évf. 2. sz. 292–313. 1.
- Speidl Zoltán*: IV. Károly két restaurációs kísérletének nyugat-magyarországi vonatkozásai (1921). VSz. 1971. 25. évf. 1. sz. 107–119. 1.
- Stier Miklós*: A kormánypárt fasiszta jellegű átszervezésének csődjéhez. (1935–1936.) Száz. 1971. 105. évf. 3–4. sz. 696–708. 1.
- Stier Miklós*: A polgári ellenzéki sajtó 1932–36. Budapest. 1971. 9. évf. 3. sz. 34–35. 1.
- Sugár István*: Az Eger városi nyilvános könyvtár alapítása. MK. 1971. 87. évf. 1. sz. 60–63. 1.
- Szabó Bálint*: Harc az antifasiszta népfrontért, a független, demokratikus Magyarországért. EMMT. 80–109. 1.
- Szabó Ferenc*: Egy megyei gazdasági egyesület mint a földbirtokosság érdekvédelmi szervezete az ellenforradalmi korszakban. TMHÖM. 461–490. 1.
- Szabó László, Sz.*: Adalékok a Debrecen Városi Könyvtár működésének múzeumi éveire. (1928–1944.) DMÉvk. 1968. 613–633. 1.
- Szalatnai Rezső*: A Nyugat dunai kezdeményezése. Alföld. 1971. 22. évf. 12. sz. 38–41. 1.
- Szalatnai Rezső*: Sarlósek varázsa és igazságkeresése. Kortárs. 1971. 15. évf. 11. sz. 1775–1784. 1.
- Szell Jenő*: Karikás. Éllr. 1971. 15. évf. 48. sz. 15. 1.
- Sziz Rezső*: Adatok a várpalotai munkásmozgalom 1943. évi történetéhez. VMMK. 9. 223–226. 1.
- Szűta László*: A pécsi szocialista munkásmozgalom újjászervezése. (1921–1922.) BarMűv. 1971. 2. sz. 81–84. 1.
- Szokolay Katalin*: A Hitler-ellenes nemzeti összefogás néhány kérdése a közép- és keleteurópai országokban. 1941–1942. PtK. 1971. 17. évf. 1. sz. 32–70. 1.
- Szombath Ferenc*: Adatok a sárvári lengyel gyűjtőtábor történetéből. VSz. 1971. 25. évf. 1. sz. 119–131. 1.
- Talpassy Tibor*: Bajcsy-Zsilinszky Endre, a pálkövei „törpebérlő”. VMMK. 9. 227–246. 1.
- Tamasi Mihály*: A dolgozók harca a nyomor és kizsákmányolás, az ellenforradalmi rend ellen. 1929–1935. [Kiad. az] MSZMP Csongrád Megyei Bizottsága. Szeged 1971. 80 1.
(Csongrád megye munkásmozgalmának története.)
- Tarjányi Sándor*: Az 1920-as restauráció a Városházán. Budapest. 1971. 9. évf. 1. sz. 35–36. 1.
- Tarjányi Sándor*: Az 1930. évi fővárosi törvény. TBpM. 18. 335–351. 1.
- Tarjányi Sándor*: A Szociáldemokrata Párt Városházi programja. Budapest. 1971. 9. évf. 8. sz. 32–33. 1.
- Tarjányi Sándor*: Szociáldemokraták a Városházán a Bethlen-korszakban. Budapest. 1971. 9. évf. 9. sz. 32–33. 1.
- Tarjányi Sándor*: Szociáldemokraták a Városházán a harmincas években. Budapest. 1971. 9. évf. 10. sz. 32–33. 1.
- Tilkovszky Loránt*: A magyar kormányzat „társadalompolitikája” 1938–1942-ben. PtK. 1971. 17. évf. 4. sz. 72–103. 1.
- Tilkovszky Loránt*: A német irtórendta és Magyarország. A magyarországi népi-német (volksdeutsch) mozgalom útja. TSz. 1970. 13. évf. 3. sz. 369–396. 1.
- Timaffy László*: Aratóbanda Dunaszentpálon. Arrabona. 13. 161–176. 1.
- Tóth Ferenc*: A makói „talicska-pör”. MóraÉvk. 1970/1. 189–197. 1.
- Tóth Pál*: Helytörténeti adalékok az 1922-es nemzetgyűlési választások történetéhez. HOMK. 9. 82–86. 1.
- Tóth Pál*: Közélet és politika Miskolcon 1929–1939. BSz. 1971. 15. évf. 2–4. sz. 41–51, 49–54, 32–40. 1.
- Ujvári Jenő*: Adatok az iskolán kívüli népműveléshez Somogy megyében az ellenforradalom időszakában. (1921–1944.) HBOT. 87–97. 1.
- Vadász Ferenc*: Egy kései Dózsa-utód. Hetvenöt éve született Gosztola István. Pártélet. 1971. 16. évf. 10. sz. 45–46. 1.
- Vargyai Gyula*: Katonai közigazgatás és kormányzói jogkör. (1919–1921.) Bp. 1971, Közgazd. és Jogi Kiadó. 375 1.
- Vas Zoltán*: Horthy, vagy a király? (1920–21.) Bp. 1971, Szépirod. Kiadó. 335 1.
- Vértesy Miklós*: Az Egyetemi Könyvtár a Horthy-korszakban. EKÉvk. 5. 123–172. 1.
- Verzár Frigyes*: A Magyar Élettani Társaság alapításának története. OHI. 1971. 112. évf. 31. sz. 1841–1842. 1.
- Vida Sándor*: A Front 40. évfordulójára. Nsz. 1971. 29. évf. 299. sz. mell. 5. 1.
- Vigh Károly*: Adalékok Bajcsy-Zsilinszky

Endre francia orientációs külpolitikai koncepciójához. Száz. 1971. 105. évf. 3–4. sz. 736–752. 1.

c) *Ismertetések*

Borsányi György: „Munkát! Kenyeret!” A proletariátus tömegmozgalmi Magyarországon a gazdasági válság éveiben (1929–1933). Bp. 1971. — Ismerteti: *Balázs György*. TáSz. 1971. 26. évf. 4. sz. 102–104. 1.

Gunst Péter: A mezőgazdasági termelés története Magyarországon 1920–1938. Bp. 1970. — Ismertetik: *Homolya Ferenc*. StSz. 1971. 49. évf. 8–9. sz. 918–921. 1.; *Lázár Vilmos*. MT. 1971. 16. évf. 7–8. sz. 523–526. 1.

Karsai Elek: Számjeltávirat valamennyi magyar királyi követségnek. Bp. 1969. — Ismerteti: *Tilkovszky Loránt*. Száz. 1971. 105. évf. 1. sz. 183–184. 1.

A könyv mestere. Kner Imre levelezése korának költőivel, íróival, művészeivel, tudósaival. [Szerk.] *Elek László*. Bp. 1969. — Ismerteti: *Máté Károly*. MK. 1971. 87. évf. 1. sz. 80–84. 1.

Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen. Dokumentumok a magyar antifasiszta ellenállási mozgalom történetéből 1941–1945. Szerk. *Harsányi János*. Bp. 1969. — Ismerteti: *D. B. MK*. 1971. 87. évf. 1. sz. 98–99. 1.

Pintér István: A magyar front és az ellenállás. Bp. 1970. — Ismerteti: *Korom Mihály*. PtK. 1971. 17. évf. 1. sz. 207–211. 1.

Pintér István: Magyar kommunisták a Hitler-ellenes nemzeti egységért 1941 június–1944 március. Bp. 1968. — Ismerteti: *Szinai Miklós*. Száz. 1970. 104. évf. 4. sz. 1021–1025. 1.

Puskás A. I.: Magyarország a II. világháborúban. Bp. 1971. — Ismerteti: *Tóth Sándor*. HK. 1971. 18. évf. 3. sz. 561–562. 1.

Ránki György: Értékes jogtörténeti munka Horthy katonai diktatúrájáról. [Vargyai Gyula könyve.] MH. 1971. 4. évf. 351. sz. 7. 1.

Rév Erika: A népbiztosok pere. Bp. 1969. — Ismerteti: *Sarlós Béla*. AH. 1971. 17. évf. 3–4. sz. 418–422. 1.

Sipos Péter: Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja. Bp. 1970. — Ismerteti: *Incze Miklós*. MTAFT. 1971. 20. évf. 1–2. sz. 181–184. 1.

Szabó Ágnes: A Kommunisták Magyarországi Pártjának újjászervezése 1919–1925. Bp. 1970. — Ismertetik: *Fehér András*. PtK. 1971. 17. évf. 2. sz. 210–212. 1.; *Liptai Ervinné*. TáSz. 1971. 26. évf. 7. sz. 101–103. 1.

Szekér Nándor: Föld alatt és föld felett. Bp. 1968. — Ismerteti: *Vida István*. Száz. 1971. 105. évf. 2. sz. 489–492. 1.

Szekeres József: A magyar bányamunkás-ság harcái 1934–1944. Bp. 1970. — Ismerteti: *Stier Miklós*. TáSz. 1971. 26. évf. 6. sz. 107–108. 1.

Tilkovszky Loránt: Kortársak és utókor. [Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről. Szerk. Vigh Károly. Bp. 1969. könyvről.] TSz. 1970. 13. évf. 4. sz. 574–580. 1.

Tilkovszky Loránt: Teleki Pál. Legenda és valóság. Bp. 1969. — Ismerteti: *L. Nagy Zsuzsa*. Száz. 1971. 105. évf. 2. sz. 467–470. 1.

10. Magyarország története a felszabadulás idején

a) Forrásközlések, forrásismertetések

Király Ferenc: Kegyetlen napok . . . HTK. 213–217. 1.

Kiss István–Meskó Károly: Dokumentumok, visszaemlékezések a fővárosi István és Bajcsy (Horthy) kórházakban a felszabadulás előtti időkből történt baloldali szervezkedésekről. [Kiad. az] Orvos-Egészségügyi Dolgozók Szakszervezete. Bp. 1971. Soksz. 44 1., 3 t.

Mándics Mihály: A felejthetetlen október hatása községünkben. HTK. 230–236. 1.

Markos György: Vándorló fegyház. [Viszsaemlékezések.] Bp. 1971, Magvető. 489 1., 2 t., 1 térk.

Marosán György: Emlékek 45-ből. Valóság. 1971. 15. évf. 12. sz. 46–60. 1.

Nagy Sándorné: Felszabadulási élményeim. HTK. 259–267. 1.

Sztergár János: 1944. Visszaemlékezés. HTK. 237–242. 1.

Vaska Miklós: Nova volt járási székhely krónikája 1945–1970. HTK. 218–229. 1.

b) Feldolgozások

Birta István–Nagy Ferenc: Nemzetközi tudományos ülésszak hazánk felszabadulásának 25. évfordulóján. Száz. 1970. 104. évf. 4. sz. 990–1015. 1.

Boros István: Miért nem vált romhalmazzá Pécs városa a felszabaduláskor? BarMűv. 1971. 1. sz. 83–89. 1.

Borus József: Hadszintér Somogy földjén (1944. dec. 1.–1945. márc. 31.) SomogymM. 1. 205–272. 1.

Degré Alajos: Egy dunántúli körjegyzőség a felszabadulás idején. LK. 1970. 41. évf. 1. sz. 167–185. 1.

Gát László: Adatok Csongrád város fel-

- szabadulásának történetéhez. (1944–1945.) HTK. 66–74. l.
- Gazsi József*: A 107/302. munkaszolgálatos század ellenállási kísérlete. HK. 1971. 18. évf. 1. sz. 93–106. l.
- Horváth Ferenc*: A faszizmus végnapjainak jellegzetességei Nyugat-Dunántúlon. 1945. január–március. HTK. 51–58. l.
- Huszár János*: Pápai krónika. 1944–1945. HTK. 199–212. l.
- Kiss Mária*: Vas megye tanügyi helyzete az 1944–45-ös iskolai évben. HTK. 86–98. l.
- Kovács Gáborné*: A Magyar Kommunista Párt szervezeteinek és szerveinek megalkakulása Heves megyében. Hevesi Művelődés. 1971. 2–3. sz. 108–112. l.
- Oltvai Ferenc*: A felszabadulás és az új élet megindulása. Tápé TN. 119–139. l.
- Papp István*: Adalékok Sopron város felszabadulásának történetéhez. 1944–1945. Az Erdészeti és Faipari Egyetem Tudományos Közleményei. 1970. 1–2. sz. 93–114. l.
- Pintér Nándor—Vincze Ferenc—Csépanyi István*: Pásztó története. HTK. 99–107. l.
- Somlyai Magda*: Nacsalo zszizni v oszvo-bozsdlennoj Vengrii. StudHist. 63. 233–262. l.
- Sugár István*: A nyíregyházi szükségbélyeg-ek és levelezőlapok története. SzSzSz. 1970. 5. évf. 4. sz. 41–56. l.
- Szabó Bálint*: Hazánk felszabadulása. Az MKP harca a munkáshatalom győzelméért. EMMT. 110–139. l.
- Szabó Béla*: Programma dejsztvij Vengerszkoj Kommunisztioszszkoj Partii oszen'ju 1944 goda. StudHist. 63. 155–190. l.
- Takács József*: Az 1. bolgár hadsereg drávémentí harcai a visszaemlékezések tükrében. Baranyai Évk. 1970. 167–177. l.
- Tóth István—Vértés Róbert*: Tudományos ülészak hazánk felszabadulásának 25. évfordulója tiszteletére. MTAFT. 1971. 19. köt. 2–3. sz. 171–186. l.
- Veress D. Csaba*: Veszprém megye felszabadításának története. (1944. dec. 3.–1945. márc. 30.) VMMK. 9. 275–328. l.
- c) *Ismertetések*
- Csima János*: Makótól Sopronig. Bp. 1970. — Ismerteti: *Molnár Pál*. HK. 1971. 18. évf. 3. sz. 563–564. l.
- Csongrád megye felszabadulása és az élet megindulása 1944. szept.—1945. okt. Szerk. Rác János. Szeged 1970. — Ismerteti: *Serfőző Lajos*. Tiszatáj. 1971. 25. évf. 1. sz. 89–91. l.
- Dolgozók Lapja 1944/45. Szolnok 1969.
- Ismerteti: *Batári Gyula*. MK. 1971. 87. évf. 2–3. sz. 239. l.
- Gáspár Ferenc—Jenei Károly—Szilágyi Gábor*: A munkásság az üzemekért, a termelésért. 1944–1945. Dokumentum-gyűjtemény. Bp. 1970. — Ismerteti: *Rákosi Sándor*. PtK. 1971. 17. évf. 3. sz. 228–233. l.
- Karsai Elek—Somlyai Magda*: A felszabadulás krónikája. 1944 ősze—1945 ta-vasza. Bp. 1970. — Ismerteti: *Szakács Sándor*. Száz. 1970. 104. évf. 4. sz. 1018–1020. l.
- Magyar újjászületés. (Hajdu-Bihar megye és Debrecen 1944. okt.—1945. ápr.) Debrecen 1970. — Ismerteti: *Nagydiósi Gézáné*. MK. 1971. 87. évf. 2–3. sz. 238. l.

11. Magyarország története 1945—1971

a) *Forrásközlések, forráismertetések*

- Aczél György*: Esmék erejével. [Cikkek, beszédek, tanulmányok.] 2. bőv. kiad. Bp. 1971, Kossuth Kiadó. 347 l.
- Bács-Kiskun megye statisztikai évkönyve. 1970. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Bács-Kiskun Megyei Igazgatósága. Kecskemét—Bp. 1971, Stat. Kiadó. Soksz. 365, 35 l.
- Baranya megye statisztikai évkönyve. 1970. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Baranya Megyei Igazgatósága. Pécs—Bp. 1971, Stat. Kiadó. Soksz. 417, 35 l.
- Békés Ferenc*: Adalékok a hazai intézményes közvélemény-kutatás történetéhez. StSz. 1971. 49. évf. 7. sz. 745–757. l.
- Békés megye statisztikai évkönyve. 1970. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Békés Megyei Igazgatósága. Békéscsaba—Bp. 1971, Stat. Kiadó. Soksz. 341, 35 l.
- Borsod-Abaúj-Zemplén megye statisztikai évkönyve. 1970. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Igazgatósága. Miskolc—Bp. 1971, Stat. Kiadó. Soksz. 431, 35 l.
- Budapest statisztikai évkönyve 1971. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Budapest Városi Igazgatósága. Bp. 1971, Stat. Kiadó. Soksz. 366 l.
- Csikós-Nagy Béla*: Magyar gazdaságpolitika. Bp. 1971, Kossuth Kiadó. 496 l.
- Csongrád megye statisztikai évkönyve. 1970. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Csongrád Megyei Igazgatósága. Szeged—Bp. 1971, Stat. Kiadó. Soksz. 361, 35 l.
- Dávid Vilmosné—Pesti Lajosné*: A vándorlások szerepe a főváros népesség-

- fejlődésében. Területi Statisztika. 1971. 21. évf. 6. sz. 646—663. l.
- Demográfiai évkönyv. Magyarország népesedése. 1969. [Kiad.] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1971, Stat. Kiadó. Soksz. 352 l.
- Demográfiai évkönyv. Magyarország népesedése. 1970. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1971. Stat. Kiadó. Soksz. 361 l.
- Erdei Ferenc*: Város és vidéke. Bp. 1971, Szépirod. Kiadó. 444 l., 2 térk. (Magyarország felfedezése.)
- Fejér megye statisztikai évkönyve. 1970. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Fejér Megyei Igazgatósága. Székesfehérvár—Bp. 1971, Stat. Kiadó. Soksz. 333, 35 l.
- Gábris József*: Emlékképek az esztergomi népi kollégium életéből. Új Forrás. 1971. 3. évf. 2. sz. 67—74. l.
- Gáspár Sándor*: Role of the Hungarian trade unions in the construction of socialism. (Selected speeches and papers.) (Transl.: Mária Baranyai.) Bp. 1971, Tánács Kiadó. 358 l.
- Győr-Sopron megye statisztikai évkönyve. 1970. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Győr-Sopron Megyei Igazgatósága. Győr—Bp. 1971, Stat. Kiadó. Soksz. 367, 35 l.
- Hajdu-Bihar megye statisztikai évkönyve. 1970. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Hajdu-Bihar Megyei Igazgatósága. Debrecen—Bp. 1971, Stat. Kiadó. Soksz. 387, 35 l.
- Heves megye statisztikai évkönyve. 1970. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Heves Megyei Igazgatósága. Eger—Bp. 1971, Stat. Kiadó. Soksz. 343, 35 l.
- Horváth Ferenc*: Az élet megindulása. Dokumentumok. (1945 ápr.—jún.) 1—2. VSz. 1970. 24. évf. 4. sz. 499—521. l., 1971. 25. évf. 1. sz. 12—29. l.
- Kállai Gyula*: Szocializmus, népfrent, demokrácia. [Cikkek, beszédek.] Bp. 1971, Kossuth Kiadó. 415 l.
- Karsai Elek—Somlyai Magda*: Sorsforduló. Iratok Magyarország felszabadulásának történetéhez. 1944 szept.—1945 ápr. 1—2. köt. Bp. 1970, 944 l.
- Keresztes Mihály*: Az első lépések. [Visszaemlékezések.] Bp. 1971, Kossuth Kiadó. 217 l., 8 t.
- Kocsi Gizella*: A jehovista szekta helyzete a felszabadulás óta Ríce községben. TDOK. 9. 1. köt. 81—106. l.
- Komárom megye statisztikai évkönyve. 1970. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Komárom megyei Igazgatósága. Tatabánya—Bp. 1971, Stat. Kiadó. Soksz. 333, 35 l.
- Magyar hajózási statisztikai kézikönyv. 1945—1968. (Főszerk.: Fekete György.) [Kiad. a] Közlekedés- és Postaügyi Minisztérium; Országos Vízügyi Hivatal stb. Bp. 1971, Közgazd. és Jogi Kiadó. 768 l., 85 t.
- Magyar külpolitikai évkönyv. 1970. A Magyar Népköztársaság nemzetközi kapcsolatai és külpolitikai tevékenysége. [Kiad. a] Külügyminisztérium. Bp. 1971, Kossuth Kiadó. 301 l.
- A magyar színházak műsora 1949—1969. 1. [Összeáll. Alpár Ágnes, Szakáts Károly.] — Függelék: A budapesti színházak műsora. 1945—1949. 2. köt. Mutatók. [Összeáll. Alpár Ágnes, Kemény Kló, Szakáts Károly.] (Kiad. a Magyar Színházi Intézet.) Bp. 1970. Soksz. 625 l.
- Magyarország nemzeti vagyona 1970. január 1-én. (Szerk. Árvay János.) [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1971, Stat. Kiadó. Soksz. 40 l.
- Napló az 1970-es makói árvízveszélyről. (Sajtó alá rend. Buzás László, Szalma István, Tóth Ferenc. Kiad. a Makó Városi Tanács.) Makó 1970. Soksz. 260 l.
(A Makói Múzeum forráskiadványai 1.)
- A népi demokrácia kezdeti időszakának dokumentumai Baranyában. Szerk. Kopasz Gábor, Szinkovich Márta. Bev. Boros István. [Függelék:] Baranya népe felszabadításáért hősi halált halt szovjet katonák sírkatasztere. [Összeáll.] Takács József. Pécs 1971. 390 l.
(Baranya. Monográfiai sorozat.)
- Nógrád megye statisztikai évkönyve. 1970. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Nógrád Megyei Bizottsága. Salgótarján—Bp. 1971, Stat. Kiadó. Soksz. 345, 35 l.
- Nyitrai Ferencné*: A magyar ipar fejlődése és távlatai. Bp. 1971, Kossuth Kiadó. 149 l.
- Oltvai Ferenc*: Az 1970. évi tiszai árvíz és a Szegedi Levéltár. LSz. 1970. 3. sz. 757—764. l.
- Pest megye statisztikai évkönyve. 1970. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Pest Megyei Igazgatósága. Bp. 1971, Stat. Kiadó. Soksz. 421, 35 l.
- Schneider Miklós*: Dokumentumok az úttörőmozgalom Nógrád megyei történetéhez. Palócföld. 1971. 5. évf. 2. sz. 91—96. l.
- Somogy megye statisztikai évkönyve. 1970. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Somogy Megyei Igazgatósága. Kaposvár—Bp. 1971, Stat. Kiadó. Soksz. 357, 35 l.
- Statisztikai évkönyv. 1970. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1971, Stat. Kiadó. Soksz. XVI, 573 l.

- Szabolcs-Szatmár megye statisztikai évkönyve. 1970. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Szabolcs-Szatmár Megyei Igazgatósága. Nyíregyháza—Bp. 1971, Stat. Kiadó. Soksz. 377, 35 l.
- Szinkovich Márta*: A tanácsülési jegyzőkönyvekről (1950—1954). Baranyai Évk. 1970. 7—33. l.
- Szolnok megye statisztikai évkönyve. 1970. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Szolnok Megyei Igazgatósága. Szolnok—Bp. 1971, Stat. Kiadó. Soksz. 383, 35 l.
- Tolna megye statisztikai évkönyve. 1970. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Tolna Megyei Igazgatósága. Szekszárd—Bp. 1971, Stat. Kiadó. Soksz. 361, 35 l.
- Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. 1970. Közzéteszi az Igazságügyi Minisztérium közreműködésével a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszti Kormány Titkársága. Bp. 1971, Közgazd. és Jogi Kiadó. XXIII, 839 l.
- Vas megye statisztikai évkönyve. 1970. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Vas Megyei Igazgatósága. Szombathely—Bp. 1971, Stat. Kiadó. Soksz. 391, 35 l.
- Veszprém megye statisztikai évkönyve. 1970. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Veszprém Megyei Igazgatósága. Veszprém—Bp. 1971, Stat. Kiadó. Soksz. 361, 35 l.
- Zala megye statisztikai évkönyve. 1970. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Zala Megyei Igazgatósága. Zalaegerszeg—Bp. 1971, Stat. Kiadó. Soksz. 373, 35 l.
- b) *Feldolgozások*
- Aczél Gábor*: Tiéd a holnap! Fejezetek az ifjúsági mozgalom dunaújvárosi történetéből. [Kiad. a] KISz Dunaújvárosi Bizottsága. Dunaújváros 1971, 101 l.
- Antal József*: A Testnevelési Tudományos Tanács kialakulása és tevékenysége 25 év tükrében. Tudományos Közlemények. 1970. 2. sz. 168—181. l.
- Antalfy Gyula*: A merészen megújuló város. Salgótarján jubileuma. MN. 1972. 8. évf. 61. sz. 5. l.
- Apró János*: A soltvadkertti szőlő- és gyümölcsstermelő szakszövetkezetek története 1960—1969. HTK. 179—186. l.
- Bács-Kiskun megye élelmiszergazdaságának 25 éve. (Irtta és szerk. Glied Károly, Maár András stb.) [Kiad. a] Bács-Kiskun Megyei Tanács. Kecskemét 1970. 259 l.
- Bacsó András*: A nemzeti bizottságok tevékenysége Győr-Moson és Sopron megyében 1945—1949. évben. Keszthelyi Agrártudományi Egyetem Mosonmagyaróvári Mezőgazdaságtudományi Kar... Közleményei. 1970. 13. évf. 9. sz. 33—54. l.
- Balogh Sándor*: Az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választások Magyarországon. Száz. 1970. 104. évf. 4—6. sz. 869—940, 1192—1239. l.
- Bandur Károly*: Kétfrontos harcban a párt vezető szerepének megerősítéséért az ellenforradalom leverése után. (1956. november 4.—1962.) Nógrádi Szemle. 1971. 2. évf. 1. sz. 59—79. l.
- Bankits István*: A pártok újjászerveződése és helyzete 1945 őszén Vas megyében. A novemberi választások megyei tapasztalatai. HTK. 134—142. l.
- Baranya Margit*: A pécsi egyetem diákjóléti intézményeinek működése a felszabadulás után. Baranyai Évk. 1970. 33—56. l.
- Vida István*: Beszámoló Molnár Lászlóné [A mezőgazdaság fejlődése és az agrár népesség társadalmi átrétegződése Hajdú-Bihar megyében c.] kandidátusi disszertációjának vitájáról. Száz. 1971. 105. évf. 3—4. sz. 886—895. l.
- Becsei József*: A felszabadulás utáni gazdasági-társadalmi változások hatása Békés megye településeire. BékÉl. 1971. 6. évf. 1. sz. 1—17. l.
- Béli József*: Az 1945-ös földreform végrehajtása Dél-Dunántúlon 1944—1946 között. HTK. 128—133. l.
- Berend T. Iván*: Razvitie vengerszkoj promiulennoszti szo vremeni osvobodzenija sztrannii. StudHist. 63. 7—36. l.
- Berend T. Iván*: A termelőerők fejlődése: növekedés és struktúraváltozás Magyarországon a szocialista átalakulás negyedik századában. Száz. 1970. 104. évf. 4. sz. 827—868. l.
- Beszteri Béla*: A párt politikája Veszprém megyében a szocializmus alapjainak lerakása idején. (1948—1962.) VMMK. 9. 351—376. l.
- Beszteri Béláné*: A tanácsok tevékenysége Veszprém megyében. (1957—1962.) VMMK. 9. 377—390. l.
- Beszteriné Blickle Ilona*: Az állam helyi szerveinek átalakítása Veszprém megyében 1945—1950. Veszprém Megyei Művelődésügyi Szemle. 1970. 3. sz. 6—11. l.
- Blaskovits János*: A szocializmus alapjainak lerakása hazánkban. EMMT. 193—210. l.
- Blaskovits János*: A szocializmus teljes felépítésének útján. EMMT. 211—274. l.
- Bodor Jenő*: Bács-Kiskun megye nevelésügyének 25 éve. Művelődésügyünk. 1970. 15. sz. 14—19. l.
- Bógyi Kálmán*: Az általános iskolák fejlődése Heves megyében 25 év határán.

- 1945—1970. (Közrem. Szecskó Károly.) [Kiad. a] Heves Megyei Tanács. Eger 1971. 78 l.
- Bojtor István*: Edelény társadalmi struktúrájának változása a felszabadulás után. JTE Borsod. 179—188. l.
- Bóra Ferenc*: Vázlatok a palotabozsoki iskola történetéből. BarMűv. 1971. 1. sz. 96—101. l.
- Botár József—Filep János*: A termelőszövetkezeti mozgalom első éve megyénkben. SzSzSz. 1971. 6. évf. 3. sz. 19—34. l.
- Botfalusy Mihály*: Sárospatak egészségügyének alakulása az elmúlt 25 évben. JTE Borsod. 305—310. l.
- Bozi László—Szász Károly—Tóth Gyula*: A magyar vegyipar 25 éve. [Kiad.] Vegyipari Dolgozók Szakszervezete. Bp. 1971, Tánácsics Kiadó. 127 l.
- Buzás János*: A megye felnőttoktatásának fejlődése. Művelődésügyünk. 1970. 15. sz. 63—75. l.
- Buzás Jánosné*: Beruházásainkról 20 év távlatából. Művelődésügyünk. 1970. 14. sz. 9—18. l.
- Chapters from the revolutionary workers' movement in Hungary. 1956—1962. (Ed.: Dezső Nemes. Publ.: Party History Institute of the Central Committee of the Hungarian Revolutionary Workers' Party [MSzMP Központi Bizottság, Párttörténeli Intézet].) Bp. 1971. Soksz. 133 l.
- Csorba Barnabás*: Az úttörőmozgalom negyedszázada Borsodban. [Kiad. a] Magyar Úttörők Országos Szövetsége. Miskolc 1971. 91 l.
- Dávid Lajos*: A város a népi demokratikus forradalom időszakában. (1945—1948.) Győr. 507—562. l.
- Dér László*: A felszabadult Békés megye népi demokratikus fejlődése. A lenini úton. 59—74. l.
- Dersi Tamás*: Sajtó és irodalom 1945/48-ban. StudK. 101—114. l.
- Fabinyi Rudolf*: A tudományos-technikai vívmányok terjedésének gazdaságtörténeli áttekintése a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben. Tudomány és Mezőgazdaság. 1971. 9. évf. 5. sz. 69—78. l.
- Fehér István*: A Nemzeti Bizottságok tevékenysége Dél-Dunántúlon 1944—1946 között. HTK. 118—127. l.
- Finta Lajos*: A szocializmus építésének útján. Győr. 563—600. l.
- Fónay Tibor*: Kapunyitás után. A révfülöpi körzeti általános iskola alapításának története. 2. Veszprém Megyei Művelődésügyi Szemle. 1970. 3. sz. 17—22. l.
- Földházy István*: Sárospatak közművelődésének 25 éves fejlődése, jelenlegi helyzete és perspektívái. JTE Borsod. 294—298. l.
- A földművesszövetkezeti mozgalom fejlődése Somogyban. 1946—1971. [Szerk. Christ László.] Kaposvár 1971. 31 l., 14 t., 1 térk.
- Friedrichné Kovács Irén—Szecskó Károly*: Kolaeskovszky Lajos élete és munkássága. 3. (A felszabadult Egerben.) A Agr. 9. 7—18. l.
- Friss István*: 25 éves a Forint. Nsz. 1971. 29. évf. 180. sz. mell. 1. l.
- Füle Sándor*: A magyar tanítóképzés reformjai. (1945—1970.) TanIntTK. 7. 7—19. l.
- Fürész Klára*: Nemzetiségi egyenjogúság a Magyar Népköztársaságban. AJKA. 13. 193—206. l.
- Gál János*: Az erdészeti és faipari felsőoktatás negyedszázados fejlődése. Erdészeti és Faipari Egyetem Tudományos Közleményei. 1970. 1—2. sz. 84—89. l.
- Gazdag István*: Adalék az MKP Bihar Megyei Bizottságának tevékenységéhez. Hajdú-Bihar Mm. 37—44. l.
- Gazdag István*: A debreceni pártiskola történetéből. Hajdú-Bihar Mm. 45—50. l.
- Gellért Tibor*: Katonák az „Arccal a vasút felé” mozgalomban és a hidak helyreállításáért folyó küzdelemben. HK. 1971. 18. évf. 3. sz. 476—500. l.
- Gergely István*: Fagazdaságunk 25 éve. Az Erdészeti és Faipari Egyetem Tudományos Közleményei. 1970. 1—2. sz. 77—84. l.
- Gergely Károly*: Iskolapolitikánk végrehajtása Sárospatakon az elmúlt 25 évben. JTE Borsod. 299—304. l.
- Gerse János—Söptei István*: Az üzemi bizottságok tevékenysége Vas megyében 1945—1948. VSz. 1970. 24. évf. 4. sz. 481—498. l.; 1971. 25. évf. 1. sz. 1—11. l.
- Gila János*: Művelődési otthonok Bács-Kiskun megyében. (1950—1970). Művelődésügyünk. 1970. 14. sz. 45—47. l.
- Glied Károly*: Jánoshalma negyedszázada. 1945—1970. [Kiad.] Jánoshalma Nagyközség Tanácsa. Jánoshalma 1970. 110 l., 47 t.
- Gosztonyi János*: A fényes szellők nemzedéke. Huszonöt évvel ezelőtt alakult a NÉKOSz. Nsz. 1971. 29. évf. 168. sz. mell. 1. l.
- Göcsei Imre*: Győr-Sopron megye mezőgazdaságának fejlődése a felszabadulás óta. FöK. 1971. 19. évf. 1. sz. 51—59. l.
- Gönyei Antalné*: Adalékok a Szociáldemokrata Párt jobboldalának tevékenységéhez. (Az 1945. évi őszi budapesti törvényhatósági választások előtt.) TMNDT. 25—36. l.
- Gyarmathy Zsigmond*: Az új útján Vásá-

- rosnaményban. (1944. október—1949.) HTK. 43—50. l.
- Gyarmathy Zsigmond*: Vásárosnamény és környéke földművelés- és szövetkezeti mozgalmának kialakulása. (1944—1949.) SzSzSz. 1971. 6. évf. 4. sz. 61—70. l.
- Habuda Miklós*: A magyar szakszervezetek a népi demokratikus forradalomban. 1944—1948. [Kiad.] MSZMP KB Párttörténeti Intézet. Bp. 1971, Táncsics Kiadó. 305 l.
- Habuda Miklós*: Profsojuznoe dvizsenie v god pereloma (szentjabr' 1947—ijul' 1948 gg.). StudHist. 63. 111—154. l.
- Halász Péter*: A termelőszövetkezeti mozgalom története Egyházasközáron. AtSz. 1971. 13. évf. 1—2. sz. 149—195. l.
- Halász Péter—Tóthné Soós Györgyi*: Általános és sajátos vonások termelőszövetkezeti mozgalmunk fejlődésében. Tudomány és Mezőgazdaság. 1971. 9. évf. 6. sz. 56—62. l.
- Haraszthy Gyula*: A sárospataki szövetkezetek fejlődésének néhány problémája. JTE Borsod. 287—293. l.
- Havasi Zoltán*: Szeged és egyetemei. A szegedi egyetemi oktatás fél évszázados fordulója alkalmából. Tiszatáj. 1971. 25. évf. 10. sz. 934—946. l.
- Holács Imréné*: Családmunka-felhalmozás a felszabadulásának negyedszázados emlékére. Egy magyar parasztsalád élete. Keszthely 1971. Soksz. 40 l. (A Keszthelyi Mezőgazdaságtudományi Kar közleményei 13/10.)
- Horváth Pál*: Reformtörekvések a szocialista egyetem kialakításáért. (1945—1970.) Hozzászólások: Asztalos László, Hahn István stb. ELTE Évk. 199—252. l.
- 20 éves a Gyulai Állami Gazdaság. [Szerk.] Bátor Sándor. Gyula 1971. 310 l.
- Ikludi Lajosné*: „Ma a demokráciáért — holnap a szocializmusért.” (A Szociáldemokrata Pártban levő irányzatok a demokratikus fejlődésről.) TMNDT. 7—24. l.
- Jenei Károly*: A földigénylő bizottságok. (1945—1947.) LK. 1970. 41. évf. 1. sz. 133—166. l.
- Karajz József*: Sárospatak mezőgazdasági fejlődése és a parasztság gondolkodásában végbement változások. JTE Borsod. 276—281. l.
- Kárász József*: A Vásárhely Népe c. napilap születése és első fél esztendeje. HTK. 75—85. l.
- Kerecsi Endre—Kun László*: Főiskolásaink harca Budapest felszabadításáért és az élet beindításáért. Tudományos Közlemények. 1970. 2. sz. 129—146. l.
- Kilián István*: Szovjet kórház Lillafüreden. HOMK. 9. 86—93. l.
- Kis András*: A magyar hadsereg születésének körülményeiről és jellegéről. Kortárs. 1971. 15. évf. 5. sz. 779—788. l.
- Kiss József*: Gazdaságunk fejlődése az elmúlt 25 évben. JTE Borsod. 282—286. l.
- Kocsis Miklós*: A néphatalom útján. (1950—1969.) Hajdúdorog. 307—328. l.
- Komanovics József*: A lenini nemzetiségi politika megvalósulása Baranya megyében. Az élő Lenin. 93—101. l.
- Komoróczy György*: A politikai szervezetek kialakulása a felszabadult Bihar megyében. (1944 november—1945 március.) DMÉvk. 1968. 201—218. l.
- Kovács Béla*: A szövetkezeti mozgalom első lépései Hajdú-Bihar megyében. Alföld. 1971. 22. évf. 10. sz. 56—65. l.
- Kovács Kálmán, E.*: A tanítóképzés államosítása Sárospatakon. Napjaink. 1971. 10. évf. 10. sz. 2. l.
- Kovács Kálmán, E.*: Tanítóképzés Sárospatakon a felszabadulás óta. Napjaink. 1971. 10. évf. 9. sz. 25. l.
- Köpeczi Béla*: Kul'turnoe razvitie v Vengrii za 25 let. StudHist. 63. 341—378. l.
- Kövesdi László*: Mindig készen! Fejezetek az úttörőmozgalom Vas megyei történetéből. [Kiad. a] KISz Vas Megyei Bizottsága. Szombathely 1971. 71 l., 8 t.
- Krajcsovicz Mihály*: Felnőttoktatásunkról. Művelődésügyünk. 1970. 14. sz. 27—30. l.
- Krajcsovszki József*: Az általános iskolai oktatás-nevelés fejlődése. (1945—1970.) Művelődésügyünk. 1970. 15. sz. 23—29. l.
- Krajnyák Nándor*: Felsőfokú intézményeink oktató-nevelő munkája. Művelődésügyünk. 1970. 15. sz. 44—53. l.
- Kuntár Lajos*: A felszabadulás utáni első sajtótermékekről. VSz. 1971. 25. évf. 2. sz. 292—294. l.
- Kutassi László*: A magyar sportmozgalom történeti fejlődésének útja a felszabadulás után. Tudományos Közlemények. 1970. 2. sz. 97—106. l.
- Lackó Miklós*: Sztruktúrnie izmenenija v szosztave vengerszkij industrial'nijuh rabocsij v 1945—1970 gg. StudHist. 63. 37—70. l.
- Lázár István*: Kisvárosok sorsa. Valóság. 1971. 15. évf. 12. sz. 36—45. l.
- Lehoczky Alfréd*: A közigazgatási változások, valamint a gazdasági és társadalmi fejlődés hatása Borsod megye társadalmi struktúrájának alakulására. JTE Borsod. 152—160. l.
- Lengyel Alfréd*: Az élet megindulása a felszabadulás után Győr-Sopron megyében. HTK. 108—117. l.
- Lengyel Béla*: A mezőgazdaság fejlődésé-

- nek néhány kérdése Borsod-Abaúj-Zemp-
lén megyében. JTE Borsod. 108—
119. 1.
- Lits Józsefné*: Szolnok megye fejlődésének
főbb vonásai. Jászkság. 1971. 17.
évf. 1—2. sz. 32—44. 1.
- Lóska Károly*: Hogyan alakultak, fejlőd-
tek az egri középiskolák hazánk felsza-
badulásától napjainkig. HTK. 59—65. 1.
- Lovas Gyula*: Sopron vasútjainak újjáépíté-
se 1945—1947. HTK. 143—154. 1.
- Lovas Márton*: A lenini szövetségi terv
és a mezőgazdaság átszervezése Magyar-
országon. AtSz. 1970. 12. évf. 3—4. sz.
330—371. 1.
- Lukács József*: A vallás és a vallásosság
alakulása Magyarországon. 1945—1970.
MFSz. 1971. 15. évf. 5—6. sz. 710—
715. 1.
- Lukács Pál*: Szolnok város társadalmi mo-
bilitásának főbb vonásai a felszabadu-
lás óta. Jászkság. 1971. 17. évf. 1—2.
sz. 11—21. 1.
- Magyar Sándor*: 20 év a megye demo-
gráfiai és munkaerő-helyzetében. BSz.
1971. 15. évf. 1. sz. 36—41. 1.
- Markovits Ilona*: Vázlat Nemesmedvesről.
Életünk. 1971. 2. évf. 4. sz. 328—334. 1.
- Molnár István*: A szakszervezeti ifjúmun-
kás csoportok létrejöttének történetéhez.
TMNDT. 37—54. 1.
- Molnár János*: Az ellenforradalmi lázadás
leverése és tanulságai, a szocialista kon-
szolidáció. EMMT. 170—192. 1.
- Molnár Lajos*: Adatok a felszabadult Detk
község negyedszázados történetéhez.
HTK. 163—169. 1.
- Nádházi Lajos*: Az úttörőmozgalom Nógrád
megyében. (1946—1960.) Palócföld.
1971. 5. évf. 2. sz. 89—91. 1.
- Nagy István*: Borsod megye gazdaságának
fejlődése a felszabadulástól, és a gazda-
ság továbbfejlesztésének néhány kér-
dése. JTE Borsod. 77—89. 1.
- Nagy Katalin—Varga Viktória*: Utunk.
A Jászládányi Általános Fogyasztási és
Értékesítő Szövetkezet huszonöt éves
története. Jászládány 1971. 191 1.
- Nagy Mihály*: Békés megye termelőszö-
vetkezeteinek szervezeti fejlődése. A
lenini úton. 115—120. 1.
- Nagy Sándor*: A baloldali ifjúság akció-
egységének megteremtése, a fiatalok
részvétele a népi demokrácia tovább-
fejlesztéséért folyó harcban. (1946—
1948.) A Agr. 9. 313—334. 1.
- Nagy Sándor*: Hareban született egység.
[A demokratikus ifjúsági mozgalom tör-
ténete Heves megyében. 1944—1950.]
[Kiad. a] KISz Heves Megyei Bizott-
sága. Eger 1971. 156 1.
- Németh Ferenc*: Zebegény 25 éve. HTK.
252—258. 1.
- Németh József*: A műszaki értelmiség sze-
repének és tevékenységének néhány
kérdése az újjáépítés megindulásának
időszakában. TMNDT. 79—96. 1.
- Orbán Sándor*: A demokratikus agrárfor-
radalom és a parasztság rétegződésének
problémái a felszabadulás után. Száz.
1970. 104. évf. 4. sz. 941—982. 1
- Orbán Sándor*: Nekotorie problemü raz-
vertüvanija kooperativnogo dvizsenija
v Vengrii. StudHist. 63. 71—110. 1.
- Pápa Miklós*: A közellátás megindulása
Budán. Budapest. 1971. 9. évf. 2. sz.
32—33. 1.
- Peller Pál*: A földosztás Bácsalmáson.
TDOK. 9. 2. köt. 143—160. 1.
- Pintér István*: 25 éve: „Éljen a köztársá-
ság.” Nsz. 1971. 29. évf. 26. sz. mell.
75. 1.
- Pomogáts Béla*: A kolozsvári Utunk. Egy
hetilap születése. Forrás. 1971. 4. sz.
55—59. 1.
- Rácz Béla*: A Belügyminisztérium újjá-
szervezése. (1944. dec.—1948. júl.) LK.
1970. 41. évf. 1. sz. 89—131. 1.
- Rácz János*: Az üzemi bizottságok a ma-
gyar népi demokratikus átalakulásban.
(1944—1948.) Bp. 1971, Akad. Kiadó.
159 1.
- Roder Imréné*: Adatok a műegyetemi ifjú-
sági mozgalom 1945—1947. közötti sza-
kaszához. TMNDT. 55—78. 1.
- Ruff Mihály*: Viták a magyar külpolitika
irányelveiről 1946 tavaszán. EMK. 7.
71—88. 1.
- Ságvári Ágnes*: Vlijanie mezdunarodnih
politicseszkih szobütij na vengerszkuju
vnutrennjuju politiku v period narod-
nodemokratseszkjoj revolucii. Stud-
Hist. 63. 191—232. 1.
- Sajti Imre*: Adatok a felszabadult Oros-
háza népi rendőrségének történetéhez.
(1944 okt.—1945. máj.) BékÉl. 1971.
6. évf. 2. sz. 305—318. 1.
- Salamon Konrád*: A KISz megalakulása
és első éveei Dunaujvárosban. HTK.
170—178. 1.
- Sánta Ilona*: A szocializmus építésének
kibontakozása hazánkban. EMMT. 140—
169. 1.
- Serege Gábor*: A szakmunkásképzés 25 éve.
Művelődésügyünk. 1970. 15. sz. 54—
62. 1.
- Simon Gyula*: A nevelésügy 25 éve. Mű-
velődésügyünk. 1970. 15. sz. 7—13. 1.
- Simon Gyula*: 25 years in Hungarian pub-
lic education. (1945—1970.) USC. 1970.
83—100. 1.
- Simon Péter*: Termelőszövetkezeti mozgal-
munk az ellenforradalmi válság idején.
PtK. 1971. 17. évf. 2. sz. 81—107. 1.
- Sinkovics István*: Egyetemünk 25 éve.
Hozzászólás: Benkő Loránd, Bogsch

- László, Mátrai László. ELTE Évk. 161—180. 1.
- Sipos Levente*: Szabolcs és Szatmár megyei nemzeti bizottságok és önkormányzati testületek összetétele. 2. SzSzSz. 1971. 6. évf. 2. sz. 89—105. 1.
- Söptei István*: Vasi népi kollégiumok — vasi népi kollégisták. VSz. 1971. 25. évf. 4. sz. 541—548. 1.
- Strassenreiter Erzsébet*: A Szociáldemokrata Párt újjászerveződése. (1944. okt.—1945. júl.) PtK. 1971. 17. évf. 3. sz. 3—45. 1.
- Strasser György*: Adatok Székesfehérvár újjáépítéséhez és várospolitikájának fejlődéséhez. HTK. 155—162. 1.
- Sukerek Lajosné*: A Magyar Kommunista Párt létrejötte és harca Veszprém megyében. VMMK. 9. 329—350. 1.
- Szabó Ferenc*: Békés megye társadalmi struktúrájának átalakulása a felszabadulástól napjainkig. A Lenini úton. 75—84. 1.
- Szabó István*: Az 1945—47-es földreform néhány Csongrád megyei sajátossága. MóraÉvk. 1970/1. 227—239. 1.
- Szabó István*: A turkevei szabadművelődési tanács tevékenysége 1945—1948 között. TurkeveiEk. 87—96. 1.
- Szabó József*: A szocializmus építésének hatása a parasztság számszerű alakulására. JTE Borsod. 161—169. 1.
- Szakács Sándor*: A népi demokratikus agrárfejlődés kezdetei Magyarországon. 1945—1948. Bp. 1971, Akad. Kiadó. 282 1.
(Gazdaságtörténeti értekezések 6.)
- Szakszervezetünk fejlődése. 1952—1970.* (Összeáll. és szerk. Péter István, Somoskői Gáborné stb.) [Kiad.] Helyipari és Városgazdasági Dolgozók Szakszervezete. Bp. 1971, 134 1., 1 t.
- Szántó Ferenc*: Pártharcok és az 1947-es választások Komárom-Esztergom vármegyében. Új Forrás. 1971. 3. évf. 1. sz. 47—65. 1.
- Székács Kálmán*: Paraszti érdekképviselet és szövetségi politika. (1947—1948.) PtK. 1971. 17. évf. 3. sz. 46—79. 1.
- Székely Istvánné*: Sárospatak társadalmi, gazdasági, politikai, tudományos, művelődési, kulturális és szociális fejlődésének 25 éve és a fejlődés tendenciái. JTE Borsod. 245—275. 1.
- Székely Sándor*: Így kezdődött... A felszabadulást követő évek egészségpolitikája. 5—6. Egészségügyi Munka. 1971. 18. évf. 2—3. sz. 61—63, 95—96. 1.
- Szentiványi Gyula*: Gondolatok a NÉKOSz mozgalmáról [Népi Kollégiumok Országos Szövetsége]. BarMűv. 1971. 1. sz. 5—12. 1.
- Szokoli László*: Az ipar fejlődésének néhány kérdése Borsod megyében. JTE Borsod. 90—98. 1.
- Szűcs Ferenc*: A csengeri razzia. HK. 1971. 18. évf. 3. sz. 545—560. 1.
- Szűcs Sándor*: Középiskoláink fejlődése. Művelődésügyünk. 1970. 15. sz. 30—43. 1.
- Tellér Gyula*: Kisipari szervezetkonceptió és szervezetpolitika Magyarországon. 1945—1970. Bp. 1971. Soks. 96 1. (Szövetkezeti Kutató Intézet. Közlemények 75.)
- Terényi Imre*: A szocialista testkultúra kialakulásának 25 esztendeje. Tudományos Közlemények. 1970. 2. sz. 23—49. 1.
- Timaffy László*: A lipóti Petőfi Termelőszövetkezet fejlődése. HTK. 29—42. 1.
- Tohai Ferenc*: A Borsod megyei munkás- és parasztság életkörülményeinek alakulásáról (1945—1968). JTE Borsod. 120—131. 1.
- Tohai Ferenc*: Falujáró mozgalom megyénkben. (1945—46.) BSz. 1971. 15. évf. 4. sz. 52—58. 1.
- Tóth Béla*: A felszabadulástól napjainkig. Tápé TN. 141—154. 1.
- Tóth István—Vértes Róbert*: Naucsnaja szeszizja poszvjacsennaja dvadcatipjatiletiju szodnja oszvozobzsdenija Vengrii. AH. 1970 16. évf. 3—4. sz. 373—392. 1.
- Tóth László*: A mezőgazdaság és az élelmiszeripar kapcsolatai és az eszközigényesség a szövetkezeti mozgalom kezdetétől a termelőszövetkezetek megszületéséig. 2. Tudomány és Mezőgazdaság. 1971. 9. évf. 4. sz. 38—46. 1.
- Tóth Tibor*: A földreform és a szociális ellátottság kérdéséhez egy somogyi egyházi nagybirtokon. HBOT. 57—62. 1.
- Töviss Ferenc*: Gondolatok az alsófokú oktatás 25 éves fejlődéséről. Művelődésügyünk. 1970. 14. sz. 9—18. 1.
- Trombitás Ida*: A munkásegység problémái Győrött a népi demokratikus forradalom időszakában. 1945—1948. TDOK. 9. 2. köt. 183—122. 1.
- Varga Béla*: Változások a falusi lakosság életmódjában Veszprém megyében. HTK. 187—198. 1.
- Varga Gáborné*: Borsod-Abauj-Zemplén megye az egységessé válás útján. BSz. 1971. 15. évf. 1. sz. 17—25. 1.
- Varga Sándor*: Fejezetek a magyar könyvszakma történetéből. Az első szabad könyvnapok. (1948. júl. 12—14.) Könyv. 1971. 6. évf. 1. sz. 61—75. 1.
- Varga Sándor*: Fejezetek a magyar könyvszakma történetéből. (1945—1951.) [Folyt.] Könyv. 1971. 6. évf. 2—4. sz. 62—77, 91—109. 1.
- Várkonyi Péter*: Magyar—amerikai kap-

- csolatok. 1945—1948. Bp. 1971, Kossuth Kiadó. 263 l.
- Vaskó László**: Adalékok a Szolnok megyei népi kollégiumok történetéhez és nevelő munkájához. Jászkunsg. 1971. 17. évf. 1—2. sz. 69—76. l.
- Vaskó László**: A debreceni népi kollégiumok történetéhez és nevelőmunkájához. 1—2. Alföld. 1971. 22. évf. 8—9. sz. 40—53, 58—69. l.
- Vaskó László**: Emlékezés a népi kollégiumokra. BSz. 1971. 15. évf. 4. sz. 46—51. l.
- Vass Gábor**: Razvitie vzaimootnosenij mezdu VSZRP i masszami (1956—1962 gg.). StudHist. 63. 263—314. l.
- Vázsonyi Ádám**: Első hidjaink a felszabadulás után. HTK. 243—251. l.
- Vida István**: A Független Kisgazda Párt 1946 tavaszán és a június—júliusi politikai válság. PtK. 1971. 17. évf. 2. sz. 33—80. l.
- Vida István**: A Független Kisgazda Párt helyzete 1945 nyarán és az augusztusi nagyválasztmány. Száz. 1971. 105. évf. 5. sz. 932—960. l.
- Világhy Miklós**: A magyar civiljogtudomány 25 éve. ELTE Évk. 73—102. l.
- Zala Imre**: Az Állami Könyvtérjesztő Vállalat 20 éves jubileuma. Könyv. 1971. 6. évf. 3—4. sz. 3—7. l.
- Záhonyi Ede**: Huszonöt év a budapesti úttörők életéből. [Kiad. a Magyar Úttörők Szövetsége.] Bp. 1971. 192 l.
- Zöld János**: A polgári ideológia elleni küzdelem felszabadulás utáni sportmozgalmunkban a fordulat évéig. Tudományos Közlemények. 1970. 2. sz. 107—128. l.
- Zöld János**: A polgári ideológia elleni küzdelem néhány tanulsága a felszabadulás utáni sportmozgalmunkban. (1945—1948.) Tudományos Közlemények. 1970. 3. sz. 128—139. l.
- Zsiday Csaba**: Negyedszázad számadása. 1946—1971. (A 25 éves Mezőföldi Egyesült Általános Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezet története.) Dunaújváros 1971. 119 l.
- c) Ismertetések**
- Bak János**: Magyarország könyvkiadása 1945—1969. Bp. 1970. — Ismerteti: **Erdész Tiborné**. StSz. 1971. 49. évf. 6. sz. 652—653. l.
- Bényei Miklós**: A történelmi évfordulók és a Hajdú-Bihari Napló. Hajdú-Bihar Mm. 55—62. l.
- Csizmadia Andor**: A nemzeti bizottságok állami tevékenysége. (1944—1949.) Bp. 1968. — Ismerteti: **Izsák Lajos**. Száz. 1971. 105. évf. 3—4. sz. 819—821. l.
- Donáth Ferenc**: Demokratikus földreform Magyarországon. Bp. 1969. — Ismertetik: **Erdei Ferenc**. NHQu. 1971. 12. évf. 43. sz. 166—172. l.; **Gunst Péter**. TSz. 1970. 13. évf. 4. sz. 586—591. l.; **Marik Dénes**. BékÉl. 1971. 6. évf. 1. sz. 131—135. l.; **Szücs László**. Száz. 1970. 104. évf. 4. sz. 1016—1018. l., AH. 1971. 17. tom. 1—2. fasc. 130—133. l.
- Gecsenyi Lajos**: A felszabadulás 25. évfordulója és a helytörténetírás. TáSz. 1971. 26. évf. 3. sz. 101—103. l.
- Habuda Miklós**: A magyar szakszervezetek a népi demokratikus forradalomban 1944—1948. Bp. 1971. — Ismertetik: **Blaskovits János**. PtK. 1971. 17. évf. 3. sz. 225—227. l.; **Gali Sándor**. Nsz. 1971. 29. évf. 123. sz. 7 l.; **Strasser György**. Pártélet. 1971. 16. évf. 9. sz. 93—94. l.
- A mi negyedszázadunk**. Bev. R. Sánta Ilona. Bp. 1970. — Ismerteti: **Ságvári Ágnes**. Száz. 1970. 104. évf. 4. sz. 1027—1029. l.
- Molnár János**: A Nagybudapesti Központi Munkástanács. Bp. 1969. — Ismerteti: **Pintér István**. Száz. 1971. 105. évf. 1. sz. 154—157. l.
- Somlyai Magda**: Földreform 1946. Bp. 1965. — Ismerteti: **Szakács Kálmán**. AH. 1970. 16. évf. 3—4. sz. 366—372. l.
- Szabadság, te szülj nekem rendet!** Szerk. Nagy Eta és Petrák Katalin. Bp. 1970. — Ismerteti: **Blaskovits János**. PtK. 1971. 17. évf. 1. sz. 211—212. l.
- Szakács Sándor**: Állami gazdaságaink helyzetének alakulása. 1945—1948. Bp. 1969. — Ismerteti: **Stier Miklós**. PtK. 1971. 17. évf. 2. sz. 212—214. l.
- A szocializmus útján. A felszabadulást követő negyedszázad kronológiája**. Szerk. Szabó Bálint. Bp. 1970. — Ismerteti: **Szakács Kálmán**. Száz. 1970. 104. évf. 4. sz. 1025—1026. l.
- Várkonyi Péter**: Magyar—amerikai kapcsolatok 1945—1948. Bp. 1971. — Ismertetik: **Kereszty András**. TáSz. 1971. 26. évf. 10. sz. 107—109. l.; **Vajda Péter**. Nsz. 1971. 29. évf. 189. sz. 7. l.
- Veszprém megye fejlődése, 1945—1970. Tanulmányok a megye felszabadulás utáni történetéből**. Veszprém 1970. — Ismerteti: **Berta István**. Veszprém Megyei Művelődésügyi Szemle. 1970. 3. évf. 23—25. l.

12. Tudományos élet

a) Méltatások, nekrológok

- Bárdosi János**: Dr. Csatkai Endre levelei. (Nekrológ helyett.) VSz. 1971. 25. évf. 4. sz. 573—578. l.

- Entz Géza*: László Gerevich a 60 ans. AAr. 1971. 23. tom. 1—4. fasc. 247—249. 1.
- Fejes Sándor*: Az élet szolgálatában. Dr. Tóth Endre (1899—1970) emlékezete. ThSz. 1971. 14. évf. 1—2. sz. 49—51. 1.
- Harmatta János*: Révay József (1881. XI. 22.—1970. II. 19.) AT. 1971. 4. évf. 1. sz. 57—58. 1.
- Hoffmann Tamás*: Szabó István. (1898—1969.) AtSz. 1970. 12. évf. 3—4. sz. 520—521. 1.
- Hollósy Kornél—Bodgál Ferenc*: Sassy Attila. 1880—1967. HOMÉvk. 9. 317—322. 1.
- Kákósy László*: Aladár Dobrovits. (1909—1970.) AAr. 1971. 23. tom. 1—4. fasc. 259—260. 1.
- Kiss Árpád*: Erdei Ferenc. (1910—1971.) KatonaÉvk. 76—82. 1.
- Kőhegyi Mihály*: Szabó Kálmán. (1886—1963.) KatonaÉvk. 87—92. 1.
- Körner Éva*: Fülep Lajos. MTAFT. 1971. 19. köt. 2—3. sz. 273—276. 1.
- Környei Attila*: A helytörténetész Csatkai Endre. SSz. 1971. 25. évf. 1. sz. 59—61. 1.
- Mócsy András*: Eszter B. Vágó. (1928—1970.) AAr. 1971. 23. tom. 1—4. fasc. 263—264. 1.
- Orosz László*: Tóth László. (1895—1964.) KatonaÉvk. 84—86. 1.
- Pamlényi Ervin*: Gondolatok egy évfordulón. [5 éve halt meg Molnár Erik.] MN. 1971. 27. évf. 186. sz. 5. 1.
- Pozsgay Imre*: Molnár Erik. (1894—1966.) KatonaÉvk. 71—75. 1.
- Regöly-Mérei Gyula*: Megemlékezés Bencze Józsefről. VSz. 1971. 25. évf. 4. sz. 584—586. 1.
- Sárkány Mihály*: Dobrovits Aladár 1909—1970. ET. 1971. 82. évf. 1. sz. 139—140. 1.
- Sinkovics István*: Fekete Lajos. Száz. 1971. 105. évf. 1. sz. 219—221. 1.
- Szilágyi János György*: Erdélyi Gizella (1906—1969). AT. 1971. 4. évf. 1. sz. 55—56. 1.
- Szilágyi János György*: Zoltán Oroszlán. (1881—1971.) AAr. 1971. 23. tom. 1—4. fasc. 251—253. 1.
- b) *Tervek, beszámolók*
- Arató Endre*: A szlovák kérdés és Közép-Európa az újkori történelemben. Nemzetközi konferencia Pozsonyban 1970. február 11—18. Száz. 1970. 104. évf. 5—6. sz. 1290—1296. 1.
- Bakay Kornél*: A régészeti topográfia munkálatai Békés megyében 1969-ben. BékésmMK. 1. 135—153. 1.
- Balázs Péter*: A magyar levéltárügy 1945—1969. (Adatok a huszonöt éves fejlődés történetéhez.) LK. 1970. 41. évf. 1. sz. 47—87. 1.
- Bellér Béla*: Történelmi film-e az Ítélet? Száz. 1970. 104. évf. 4. sz. 1062—1070. 1.
- Benczédi László*: A marxista történelem-tudomány erősíti nemzeteink baráti kapcsolatait. A pozsonyi magyar—cseh-szlovák történeztanácskozásról. Nsz. 1971. 29. évf. 134. sz. 7. 1.
- Berezcki G[ábor]*: 25 Jahre Uralistik in Ungarn. ALingu. 1971. 21. tom. 1—2. fasc. 145—254. 1.
- Birta István*: A helytörténetírás művelőinek tanácskozása. Pártélet. 1971. 16. évf. 1. sz. 56—58. 1.
- A cukorrépa termesztésének történeti tanulságai. (Tanácskozás Sopronban 1969. dec. 16-án.) AtSz. 1970. 12. évf. 3—4. sz. 524—527. 1.
- Csipes Antal*: A Magyar Történelmi Társulat gyulai vándorgyűlése és a helytörténetírás. BékÉl. 1971. 6. évf. 1. sz. 121—124. 1.
- Czére Béla*: 75 éves jubileumát ünnepli a Közlekedési Múzeum. Vasút. 1971. 21. évf. 10. sz. 4—7. 1.
- Dankó Imre*: A debreceni Déri Múzeum, mint tájkezelő intézet. HOMK. 9. 2—4.
- Dankó Imre*: A vidéki múzeumok a helyi tudományos munka műhelyei. Turkevei-Ek. 17—21. 1.
- Degré Alajos*: Ismeretterjesztés és helytörténet. HBOT. 27—28. 1.
- Dobossy László*: Bohemisztikánk huszonöt éve. FK. 1970. 16. évf. 3—4. sz. 280—285. 1.
- Domokos Sámuel*: A hazai román irodalomtörténetírás huszonöt éve. FK. 1970. 16. évf. 3—4. sz. 328—333. 1.
- Ember Győző*: Az Országos Levéltár huszonöt éve. (1945—1969.) LK. 1970. 41. évf. 1. sz. 3—46. 1.
- Az 1970. év régészeti kutatásai (Szerk. Sz. Burger Alice.) [Kiad. a] Magyar Nemzeti Múzeum. Bp. 1971. Soksz. 1131., 1 t.
- (Régészeti füzetek, Ser. 1. 24.)
- Fodor István*: A francia irodalom kutatása Magyarországon a felszabadulás után. FK. 1970. 16. évf. 3—4. sz. 309—315. 1.
- Für Lajos*: Jegyzetek a Vas megyei tájtermeléstörténeti konferenciáról. 1969. nov. 13—14. AtSz. 1970. 12. évf. 3—4. sz. 522—524. 1.
- Gerelyes Ede*: Helytörténeti mozgalom a fővárosban. Budapest. 1971. 9. évf. 10. sz. 28—30. 1.
- Gergely A[ndrás]*: Naucsnaja szeszszija v Insztitute Isztorii Vengerszkoj Akademii Nauk po szlucsaju 100-letija szo

- dnja roszdenija V. I. Lenina. AH. 1971. 17. tom. 1–2. fasc. 135–144. l.
- Glatz Ferenc*: A „Magyarország története” munkálatainak helyzetéről. TSz. 1971. 14. évf. 1–2. sz. 239–253. l.
- Győrffy Lajos*: A turkevei Finta Múzeum története. 1961–1971. TurkeveiEk. 3–15. l.
- Habuda Miklós*: A Magyar–Lengyel Történész Vegyesbizottság ülése. PtK. 1971. 17. évf. 1. sz. 171–175. l.
- Habuda Miklós*: Országos történész vándorgyűlés Keszthelyen. PtK. 1971. 17. évf. 4. sz. 172–182. l.
- Hadrovics László*: Délszláv filológiánk a felszabadulás óta. FK. 1970. 16. évf. 3–4. sz. 270–274. l.
- Horváth Tibor*: A IX. Statisztikatörténeti Vándorülés. StSz. 1971. 49. évf. 8–9. sz. 806–909. l.
- Hutterer M[iklós]*: 25 Jahre Germanistik in Ungarn. ALingu. 1971. 21. tom. 1–2. fasc. 155–163. l.
- Hutterer Miklós*: A germán nyelvek kutatásának 25 éve Magyarországon. FK. 1970. 16. évf. 3–4. sz. 286–291. l.
- Imre S[anu]*: 25 Jahre Hungaristik in Ungarn. ALingu. 1971. 21. tom. 1–2. fasc. 135–144. l.
- International Congress of Historical Sciences, 13. Moszkva, 1970. aug. 16–23. Interventions hongroises au Congrès de Moscou. AH. 1971. 17. évf. 3–4. sz. 316–395. l.
- Kanyar József*: Gondolatok szülőmegyém helytörténeti kutatómunkáiról. HBOT. 3–11. l.
- Kardos Tibor*: Az olasz irodalmi kutatások a felszabadulás óta. FK. 1970. 16. évf. 3–4. sz. 316–325. l.
- Kende [János]*: Session scientifique commémorant le centenaire de la Commune de Paris. AH. 1971. 17. tom. 1–2. fasc. 145–148. l.
- Király Gyula–Rév Mária*: A hazai orosz irodalomkutatás 25 éve. FK. 1970. 16. évf. 3–4. sz. 259–265. l.
- Király Nina*: Az elmúlt 25 év magyarországi polonisztikája. FK. 1970. 16. évf. 3–4. sz. 275–279. l.
- Király Péter*: A Nyelvtudományi Intézet húsz éve. MTANYI. 1971. 27. évf. 1–2. sz. 199–212. l.
- Korenchy Éva*: Sajnovics János emlékünnepe és tudománytörténeti szimpozion. NyK. 1970. 72. köt. 2. sz. 437–440. l.
- Kovács László–Németh Péter*: A szabolcsi ispáni központ régészeti kutatásainak első három évéről. (1969–1971.) SzSzSz. 1971. 6. évf. 4. sz. 49–59. l.
- Kovács Máté*: A helytörténeti mozgalom Budapesten. — *Ságvári Ágnes*: A fővárosi történetkutatás helyzete és feladatai. Kiad. Budapest Főváros Levéltára. Bp. 1971. Soksz. 47 l.
- Mádl Antal*: A német irodalom kutatásának 25 éve. FK. 1970. 16. évf. 3–4. sz. 299–308. l.
- Mann Miklós*: Conférence sur les problèmes dans les recherches relatives à l'histoire locale. AH. 1971. 17. évf. 3–4. sz. 423–341. l.
- Matolcsi János*: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum agrártörténeti kutatómunkájának 75 éves mérlege. AtSz. 1971. 13. évf. 1–2. sz. 196–210. l.
- Molnár János*: A helytörténetírás aktuális feladatairól és országos irányításáról. HBOT. 12–16. l.
- Molnár László*: Művészettörténetírásunk negyedszázada. MTAFT. 1971. 19. köt. 2–3. sz. 193–202. l.
- Molnár Pál*: Gondolatok a Nógrád megyei múzeumok helytörténeti munkájáról. A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Közleményei. 1971. 1. sz. 26–34. l.
- Molnár Pál*: A honismereti mozgalom és a helytörténeti kutatás helyzete, feladatai Nógrád megyében. Nógrádi Szemle. 1971. 2. évf. 1. sz. 83–91. l.
- A múzeumok 1970. évi munkájának adatai. (Összeáll. Kiss László.) Bp. 1971. NPI. Soksz. 163 l.
- Nagy Ferenc*: Emlékkülés a Párizsi Kommun 100. évfordulójára. MT. 1971. 16. évf. 7–8. sz. 511–514. l.
- Pál Lajos*: Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban a Párizsi Kommun 100. évfordulója alkalmából. Száz. 1971. 105. évf. 2. sz. 517–520. l.
- Pál Lajos*: 150 éve született Engels Frigyes. Kiállítás a Szépművészeti Múzeumban. Száz. 1971. 105. évf. 1. sz. 232–235. l.
- Pintér János*: A magyar mezőgazdasági szakoktatás története. [Kiállítás.] Tudomány és Mezőgazdaság. 1971. 9. évf. 4. sz. 69–70. l.
- Pritz Pál*: Tudományos ülés Eötvös József halála 100. évfordulója alkalmából. Száz. 1971. 105. évf. 3–4. sz. 856–859. l.
- Pritz Pál*: Tudományos ülésszak Engels születése 150. évfordulója alkalmából. Száz. 1971. 105. évf. 2. sz. 511–517. l.
- Sárkány Mihály*: Joined commission of Soviet and Hungarian historians. Session of the ethnographic section in Budapest, 1970. AEt 1971. 20. tom. 1–2. fasc. 129–131. l.
- Sárkány Mihály*: A Szovjet–Magyar Történész Vegyesbizottság Néprajzi Tagozatának 1970. évi budapesti ülésszaka. MT. 1971. 16. köt. 1. sz. 50–53. l.
- Schlett István*: Vita Magyarország kapitalizmus kori fejlődéséről. [Gazdaság, tár-

- sadalom, társadalmi-politikai gondolkodás Magyarországon a kapitalizmus korában. Bp. 1971.] Valóság. 1971. 15. évf. 8. sz. 95–96. l.
- Schneider Miklós:** A Nógrád megyei falvak kortörténetének feldolgozásáról. Pálócfa. 1971. 5. évf. 3. sz. 89–93. l.
- Selmeczi László:** A megyék felszabadulási jubileumi kiállításairól. MúzLev. 9–10. 51–56. l.
- Sipos Levente:** Román és magyar történeszek eszmecseréje. PtK. 1971. 17. évf. 2. sz. 202–204. l.
- Sipos Levente:** Tudományos ülészek a Párizsi Kommun centenáriuma. TáSz. 1971. 26. évf. 5. sz. 78–81. l.
- Strauss Ilona, I.:** A munkásmozgalom és az irodalom kapcsolatának kutatása a Magyar Munkásmozgalmi Múzeumban. A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Közleményei. 1971. 2. sz. 53–76. l.
- Szabó Ferenc:** A helytörténet szerepe a honismereti munkában. Korref.: Kelemen Elemér. Hozzászólások: Simonffy Emil, Pókos Ferenc stb. HBOT. 29–35. l.
- Szabó Ferenc:** Tudományos ülés Budapest az Áchim-évforduló alkalmából. BékÉL. 1971. 6. évf. 3. sz. 566–568. l.
- Szigeti Jenő:** Kiállítás a 125 éves magyarországi baptista egyházzól. ThSz. 1971. 14. évf. 7–8. sz. 241–245. l.
- Sziklay László:** A szláv irodalmak kutatása a magyar irodalomtudományban az elmúlt 25 év alatt. FK. 1970. 16. évf. 3–4. sz. 266–269. l.
- Szilágyi János:** Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről. Nsz. 1971. 29. évf. 200. sz. 7. l.
- Szilágyi János György:** Az Ókortudományi Társaság tizenkettedik éve. (Az 1970. évi közgyűlésen elhangzott főttkári beszámoló.) AT. 1971. 4. évf. 1. sz. 113–116. l.
- Sziki József:** Az angol és az amerikai irodalom hazai kutatásának 25 éve. FK. 1970. 16. évf. 3–4. sz. 292–298. l.
- Szücs Ernő:** Helytörténet és munkásmozgalomtörténet Hajdú-Biharban. Hajdú-Bihar Mm. 5–14. l.
- A Történelmi Társulat V. várostörténeti konferenciája. (Győr, 1971. márc. 29–31.) Száz. 1971. 105. évf. 3–4. sz. 859–867. l.
- Vargha Károly:** A honismereti mozgalom Baranya megyében. Baranyai Évk. 1970. 107–123. l.
- Vargha László:** Magyarország építészettörténete. Építés-, Építészettudomány. 1970. 2. évf. 3–4. sz. 299–301. l.
- Vass Henrik—Erényi Tibor—Csatári Dániel:** A Párttörténeti Intézetben. (Riporter): Varjas Andre. Éllr. 1971. 15. évf. 36. sz. 7. l.
- Vass István, G.:** Áchim L. András emlékünnepek Békéscsabán. (1971. márc. 15–16.) BékÉL. 1971. 6. évf. 3. sz. 568–571. l.
- Veliky János:** Fialat kutatók konferenciája Debrecenben. Száz. 1971. 105. évf. 1. sz. 235–236. l.

c) Történelemtanítás

- Árkosy Ferencné:** Korszerű szemléletés a kisegítő iskolai történelemtanításban. Gyógypedagógia. 1971. 16. évf. 6. sz. 165–170. l.
- Balázs Györgyné:** A szemléletesség ismeretelméleti alapjaihoz. Ttan. 1971. 16. évf. 1. sz. 4–6. l.
- Bereznay András:** A képes történelmi atlaszról. Száz. 1971. 105. évf. 5. sz. 1061–1066. l.
- Csatáry Imre:** A történelemtanítás helyzete a Miskolc területén működő szakközépiskolákban. 42–64. l.
- Deák István:** A magyar történelem tanítása az Egyesült Államokban. Ttan. 1971. 16. évf. 1. sz. 22–25. l.
- Dekán Károly:** Historia est magistra vitae. Ttan. 1971. 16. évf. 6. sz. 14–15. l.
- Elekes Lajos:** Ankét a korszerű történelmi műveltségről. [Történész vándorgyűlés Keszthelyen.] MN. 1971. 27. évf. 156. sz. 8. l.
- Farkas Sándor:** Nemzeti jellegzetesség az internacionalista nevelésben. Ttan. 1971. 16. évf. 1. sz. 1–4. l.
- Fekete Pál:** A teljesítménymérés korszerű módszerei a történelemtanításban. Ttan. 1971. 16. évf. 6. sz. 5–10. l.
- Filla István—Kubinyi Margit:** Budapest helytörténete az iskolai oktatásban. Bp. 1971, Tankönyvkiadó. 113 l.
- Fülesdi László—Fülesdi Lászlóné:** Hogyan dolgoztunk a történelem-szakteremben? Bp. 1971, Tankönyvkiadó. 77 l., 2 t. (A történelemtanítás időszerű kérdései l.)
- Gábor Istvánné:** A témazáró feladatlapok felhasználásának néhány tapasztalata a történelemórán. Ttan. 1971. 16. évf. 3. sz. 13–15. l.
- Gáday Kálmán:** A Képes Történelmi Atlasz felhasználása. Ttan. 1971. 16. évf. 3. sz. 16–18. l.
- Hönsch Pál:** Elődeink emlékezete. (Hozzászólás Lázár Vilmos cikkéhez az agrártörténet oktatásáról.) Tudomány és Mezőgazdaság. 1971. 9. évf. 6. sz. 48–50. l.
- Hönyi Ede, ifj.:** A Képes Történelmi Atlasz és használata az általános iskolában. Geodézia és Kartográfia. 1971. 23. évf. 5. sz. 350–352. l.

- Kiss Géza:** A történelemszakkörök vezetésének módszertana. Bp. 1971, Tankönyvkiadó. 90 l.
(Történelemszakköri füzetek 7.)
- Kottay Ferenc:** A történelem tanulságai tanulói vélemények tükrében. MP. 1970. 10. évf. 4. sz. 414–426. l.
- Kronstein Gábor:** Vallások, egyházak a történelemkötetben. Az általános iskolai történelemkönyvek és a világnézeti nevelés. Világosság. 1971. 12. évf. 6. sz. 333–339. l.
- Laczkó András:** Modell a vázlatkészítéshez. Ttan. 1971. 16. évf. 3. sz. 7–10. l.
- Layber Imre:** Egy történelemóra margójára. Ttan. 1971. 16. évf. 3. sz. 2–5. l.
- Lázár Vilmos:** Az agrártörténet oktatásáért. Tudomány és Mezőgazdaság. 1971. 9. évf. 4. sz. 47–48. l.
- Lévay Béla:** A történelemtanítás tapasztalatai Szeged szakközépiskoláiban. 2. Középfokú Szakoktatás. 1971. 4. évf. 9. sz. 9–17. l.
- Márton János:** „Az agrártörténet oktatásáért.” (Hozzászólás Lázár Vilmos cikkéhez.) Tudomány és Mezőgazdaság. 1971. 9. évf. 6. sz. 47–48. l.
- Miklós Endre:** A helytörténet oktatásának a szerepe és jelentősége Somogy megye iskoláiban. HBOT. 17–27. l.
- Nagy Erzsébet:** Hogyan tanítsuk a Párizsi Kommun történelmét. Ttan. 1971. 16. évf. 1. sz. 17–19. l.
- Papp Ernő:** Történelemtanítás a szakközépiskolák 1. és 2. osztályában. Budapesti Nevelő. 1971. 7. évf. 2–3. sz. 136–147. l.
- Ránki György:** Történeti műveltség. A napisajtó feladata. MH. 1971. 4. évf. 267. sz. mell. 1. l.
- Subosits István:** Feladatlap a történelemtanításban. Gyógypedagógia. 1971. 16. évf. 44–50. l.
- Szabó Károly:** Gondolkodásfejlesztő történelemtanítás. Bp. 1971, Tankönyvkiadó. 89 l.
(A történelemtanítás időszerű kérdései 2.)
- Szabolcs Ottó:** Az induktív és deduktív út kérdéséhez a történelemtanításban. Ttan. 1971. 16. évf. 3. sz. 10–12. l.
Hozzászólás Tibori János: A történelmi események „négydimenziós” szemlélete és Laczkó András: Modell a vázlatkészítéshez c. cikkéhez.
- Szabolcs Ottó:** Korszerű történelmi műveltség az iskolában. PSz. 1971. 21. évf. 12. sz. 1073–1081. l.
- Szocialista hazafiságra és proletár nemzetköziségre nevelés a történelemtanításban.** (Nemzetközi történelemtanítási szimpózium, 3.) Budapest–Debrecen, 1969. október 6–10. Rend. a Magyar Történelmi Társulat; Országos Pedagógiai Intézet. [Előadáskivonatok.] (Szerk. Szabolcs Ottó, Unger Mátyás.) 2. kiad. Bp. 1971, Tankönyvkiadó. Soksz. 226 l.
- Tanácskozás után . . .** [A Miskolcon megtartott szakközépiskolák tájékoztatásának beszámolója.] [Kiad.] Miskolc Városi Tanácsa. Miskolc 1970. 64 l.
A kötet tartalmából:
- Csatáry Imre:** A történelemtanítás helyzete a Miskolc területén működő szakközépiskolákban.
- Tibori János:** A történelmi események „négydimenziós” szemlélete. Ttan. 1971. 16. évf. 3. sz. 5–7. l.
- Tibori János:** Történelmi munkamodellek a csoportfoglalkozáshoz. Ttan. 1971. 16. évf. 6. sz. 11–13. l.
- Tóth Béla:** Gondolatok a történelmi kirándulásról. Ttan. 1971. 16. évf. 1. sz. 20–21. l.
- Végh Endre:** Audio-vizuális eszközök használata a probléma-szituációs-algoritmusos folyamatokban (a történelemtanítás területén). Audio-vizuális Közlemények. 1971. 8. évf. 2. sz. 168–180. l.
- Vértes Róbert:** Helytörténet és az Országos Középiskolai Tanulmányi Verseny. Ttan. 1971. 16. évf. 1. sz. 11–13. l.
- Vértes Róbert:** Vita a korszerű történelmi műveltségről. Ttan. 1971. 16. évf. 6. sz. 1–5. l.
- Vincze Sándor:** A kisújszállási Móricz Zsigmond Gimnázium és Szakközépiskola társadalomtudományi szakterméről. Ttan. 1971. 16. évf. 3. sz. 18–21. l.
- Závodszy Géza:** Oktatófilm vagy film az oktatásban? Néhány megjegyzés Környey László és dr. Szabolcs Ottó cikkéhez [Film a történelemtanításban.] Ttan. 1971. 16. évf. 1. sz. 7–10. l.
- Zsigmond László:** Gondolatok a történelemoktatás korszerűsítésének kérdéséről. ELTE Évk. 47–53. l.

d) Ismertetések

- Hunyady György:** Tanulók történelmi alapgfogalmainak vizsgálata. Bp. 1968. — Ismerteti: *Benczédi László*. Száz. 1971. 105. évf. 1. sz. 188–190. l.
- Szebenyi Péter:** A marxista–leninista történelemtanítás útja. (Balázs Györgyné: Korkép kialakítása a történelemoktatásban. Bp. 1970.) MFSz. 1971. 15. évf. 3–4. sz. 562–565. l.
- Vas Károly:** A történelemtanítás módszertana. Bp. 1968. — Ismerteti: *Szabolcs Ottó*. Száz. 1971. 105. évf. 3–4. sz. 823–825. l.

III. EGYETEMES TÖRTÉNELEM

1. Összefoglaló munkák

a) Forrásközlések, feldolgozások

Bajomi Lázár Endre: A Quartier Latin. Bp. 1971, Corvina. 244 l., 4 t.

Blond, Georges—Blond, Germanie: Évezredek asztalánál. Táplálkozásunk története. (Histoire pittoresque de notre alimentation.) (Ford. Gordon Etel, Vidor Pálné.) Bp. 1971, Gondolat. 363 l.

Casanova, Antoine: A történelem és a liturgia szimbólumai. Világosság. 1971. 12. évf. 6. sz. 321—325. l.

Egyetemes történelmi kronológia. Segédkönyv az egyetemes történelem tanításához. 1. Csátó Tamás—Gunst Péter—Márkus László: Az őstörténettől 1789-ig. 2. kiad. Bp. 1971, Tankönyvkiadó. 333 l.

Fekesházy Géza: A négyezeréves reklám. ÉLT. 1971. 26. évf. 4. sz. 158—162. l.

Györgyi Kálmán: Büntető törvényhozás és kodifikációs kísérletek a burzsoá német államban. (1871—1969.) JK. 1971. 26. évf. 3—4. sz. 175—184. l.

Issekutz Béla: Die Geschichte der Arzneimittelforschung. [Ford.] Faragó Ádám. Bp. 1970, Akad. Kiadó. 651 l.

Jacta, Maximilian: Híres francia bűnperek. [Ford. Déry György, Imre Katalin stb.] Bp. 1971, Magvető. 211 l. (Albatrosz könyvek.)

Kahk, Ju.—Tarvel, E.: Agrárfejlődés Észtszországban a feudalizmus korában — eredmények, módszerek, problémák. AtSz. 1971. 13. évf. 1—2. sz. 230—244. l.

Kalmár György: India — nyugalom és nyugtalanság. Bp. 1971, Kossuth Kiadó. 245 l., 12 t.

Keszthelyi Tibor: Az afrikai irodalom kialakulása és fejlődése napjainkig. Bp. 1971, Akad. Kiadó. 303 l., 8 t., 1 térk.

Kővágó Pál: Norvégia. Bp. 1971, Kossuth Kiadó. 141 l., 16 t. (Egy ország — egy könyv.)

Kuzmicsjev, Vladimir Alekszandrovics: A maja papok titkai. (Tajna hreco majja.) (Ford. Auer Kálmán.) Bp. 1971, Kossuth Kiadó. 338 l., 20 t.

Makay György: Régiségek, érdekességek a műszerek fejlődéstörténetéből. Mérés és Automatika. 1971. 19. évf. 3. sz. 118—128. l.

A nemzetközi járványvédelem 120 éve. OHL. 1971. 112. évf. 46. sz. 2777—2780. l.

Nóber Imre: Széljegyzetek a szőlő történetéhez. Új Forrás. 1971. 3. évf. 2. sz. 87—96. l.

Politikai és szociális enciklikák. XIX—XX. század. 1—2. köt. Összeáll. és szerk.

Zsigmond László. [Kiad. az] ELTE Bölcsészettudományi Kar, Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tan-
szék. Bp. 1970. Soks. 618 l.

Rác Aranka: A gyermekek könyvtári el-
látásának fejlődése. Nemzetközi törté-
neti áttekintés. [Kiad. a] Könyvtár-
tudományi és Módszertani Központ. Bp.
1971. Soks. 85 l.

Seton-Watson, H.: Az értelmiségekről.
TSz. 1970. 13. évf. 4. sz. 517—527. l.

Sullerot, Evelyne: A női munka története
és szociológiája. (Ford. Kecskeméti
Györgyné.) Bp. 1971, Gondolat. 430 l.

Szabadvány Ferenc—Pető G. Pál: A kémia
nagy pillanatai. 1. Fizikai Szemle. 1971.
21. évf. 11. sz. 326—329. l.

Szántó Sándor—Mohos Ferenc Árpád: A
kakaó- és csokoládégyártás története.
1—2. Édesipar. 1971. 22. évf. 3—4. sz.
77—81, 105—111. l.

Szimán Oszkár: A világítótornyok. ÉLT.
1971. 26. évf. 3. sz. 112—117. l.

Teaching the history of chemistry. A
symposium. San Francisco (4—5) April
1968. [Org.] American Chemical Society.
Lectures. (Ed.) George B. Kauffman.
Bp. 1971, Akad. Kiadó. 222 l.

Tolnai György: Miért szomorkodik Péne-
lopé a szövészek előtt? „Istennők talál-
mánya”: a szövés-fonás szerepe a nő
történetében. Világosság. 1971. 12. évf.
1. sz. 12—17. l.

Vekérdi László: Bevezetelen jelen. [Tu-
dománytörténeti tanulmányok.] Bp.
1971, Magvető. 544 l.
(Elvek és utak.)

Wellmann Imre: Von der herkömmlichen
Produktion zur landwirtschaftlichen Re-
volution der Neuzeit. AtSz. 1970. 12.
évf. suppl. 1—66. l.

Wittman Tibor: Fejezetek a Benelux or-
szágok történetéből. Szeged 1971. 53 l.
(Acta Universitatis Szegediensis de At-
tila József nominatae. Acta historica 34./

Wittman Tibor: Latin-Amerika története.
Bp. 1971, Gondolat. 503 l., 20 t.

b) Ismertetések

Blühh, E.—Engelsing, R.: Die Zeitung.
Bremen 1967. — Ismerteti: *Márkus
László*. Vt. 1970. 20. sz. 143—144. l.

Bohmann, A.: Bevölkerung und Nationa-
litäten in Südosteuropa. Köln. 1969. —
Ismerteti: *Szász Zoltán*. Vt. 1969. 19.
sz. 77—78. l.

Cejlin, M. A.: Adalékok Oroszország-
ban a fakitermelés és a fűrészáru-terme-
lés fejlődéséről. Moszkva 1968. — Ismer-
teti: *Kolossváry Szabolcsné*. AtSz. 1971.
13. évf. 1—2. sz. 256—260. l.

- Československo a Juhoszlavia. Z dejin československo — juhoslovanských vzťahov. Bratislava 1968. — Ismerteti: *Kovács Endre*. Száz. 1971. 105. évf. 1. sz. 161—163. l.
- Clegg, H. A.—Fox, Alan—Thompson, A. F.*: A history of British trade unions since 1889. Vol. I. Oxford 1964. — Ismerteti: *Jemnitz János*. Száz. 1971. 105. évf. 5. sz. 1058—1061. l.
- Evropa v novoje i novejsije vremena. Moskva 1966. — Ismerteti: *Jemnitz János*. Száz. 1971. 105. évf. 3—4. sz. 792—799. l.
- Die Geschichte der Landtechnik im 20. Jahrhundert. Szerk. G. Franz. Frankfurt/Main 1969. — Ismerteti: *H. H. Müller*. AtSz. 1970. 12. évf. 3—4. sz. 560. l.
- Montgomery of Alamein, Bernard L.: A hadviselés története. New-Cleveland 1968. — Ismerteti: *Rácz Gyula*. HK. 1971. 18. évf. 3. sz. 571—573. l.
- Nouvelles études d'histoire. Publiées à l'occasion du XIIIe Congrès des Sciences Historiques, Moscou, 1970. Bucuresti 1970. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Vt. 1969. 19. sz. 88—92. l.
- Pálvölgyi Endre*: Könyvek a vádlottak padján. Bp. 1970. — Ismerteti: *M[arkovits] Gy[örgyi]*. MK. 1971. 87. évf. 2—3. sz. 234—235. l.
- Pasuto, V. T.*: Vnesnjaja politika drevnej Ruszi. Moskva 1968. — Ismerteti: *Bertényi Iván*. Száz. 1971. 105. évf. 5. sz. 1037—1039. l.
- Renner, Heinrich*: Wandel der Dorfkultur. Zur Entwicklung des dörflichen Lebens in Hohenlohe. Stuttgart 1965. — Ismerteti: *Wolfgang Jacobeit*. AtSz. 1970. 12. évf. 3—4. sz. 555—556. l.
- Seidler, G. L.*: Politikai gondolkodás az ókorban és a középkorban. Bp. 1967. — Ismerteti: *Vas Tibor*. JK. 1970. 25. évf. 11. sz. 615—617. l.
- Stieler, K.*: Zeitung Lust und Nutz. Bremen 1969. — Ismerteti: *Márkus László*. Vt. 1970. 20. sz. 145—146. l.
- Székely Gábor*: A „Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung“ 1970-es évfolyamáról. PtK. 1971. 17. évf. 4. sz. 185—189. l.
- änderungen der Germanicus-Bilder. AA. 1970. 18. évf. 3—4. sz. 279—292. l.
- Castiglione László*: Az ókor nagyjai. Bp. 1971, Akad. Kiadó. 441 l., 1 térk.
- Duchesne-Guillemain, J.*: Die Religion der Achämeniden. AA. 1971. 19. évf. 1—2. sz. 25—35. l.
- Fodor Sándor*: Arab legendák a piramisokról. Bp. 1971, Akad. Kiadó. 178 l., 8 t. (Körösi Csoma kiskönyvtár 10.)
- Fodor Sándor*: Az arab piramis-legendák eredete. AT. 1970. 17. évf. 1. sz. 24—46. l.
- Gignoux, Ph.*: La liste des provinces de l'Éran dans les inscriptions de Šābuhr et de Kirdir. AA. 1971. 19. évf. 1—2. sz. 83—94. l.
- Hahn I[stván]*: „Appianus tacticus.” AA. 1970. 18. évf. 3—4. sz. 293—306. l.
- Harmatta János*: A 2500 éves Iran. ÉIT. 1971. 26. évf. 44. sz. 2087—2093. l.
- Harmatta János*: The rise of the old Persian Empire. Grus the Great. AA. 1971. 19. évf. 1—2. sz. 3—15. l.
- Harmatta János*: Új baktriai nyelvemlékek Közép-Ázsiában. AT. 1970. 17. évf. 1. sz. 17—23. l.
- Hinz, W.*: Zu den elmischen Burgbaa-Inschriften Darius I. aus Susa. AA. 1971. 19. évf. 1—2. sz. 17—24. l.
- Hoffmann, Wilhelm*: Hanibal. (Ford. Terényi István.) Bp. 1971, Gondolat. 204 l.
- Humbach, H.*: Indien und Ostiran zur Zeit des Asoka. AA. 1971. 19. évf. 1—2. sz. 53—58. l.
- Keszthelyi Tiborné*: Minek köszönhetette Mükéné aranylókincseit? ÉIT. 1971. 26. évf. 42. sz. 1990—1996. l.
- A klasszikus Athén. [Írta *Francesco Adorno, Luigi Beschi* stb.] [Ford. Lontay László.] Bp. — Bratislava 1970, Corvina—Tatran. 301 l.
- Komoróczy Géza*: Halászkok és vámosok. A korai kereszténység társadalmi talaja. Világosság. 1971. 12. évf. 4. sz. mell. 193—201. l.
- Mazzarino, S.*: La tradizione sulle guerre tra Shabuhr I e l'impero romano: „prospettiva” e „deformazione storica”. AA. 1971. 19. évf. 1—2. sz. 59—82. l.
- Nagy István*: Archaizáló irányzatok a saisi korszakban. AT. 1970. 17. köt. 2. sz. 183—206. l.
- Németh Ferenc*: Hogyan épült a Kheopsz-piramis? ÉIT. 1971. 26. évf. 18. sz. 847—850. l.
- Njammasch, Marlene*: Akhayavini-Schenkungen an Kloster und Tempel im Dekhan unter den Sätavāhanas. AO. 1971. 24. tom. 2. fasc. 203—215. l.
- Scheiber, A[lexander]*: Meschullam b. Qualonymos' Brief nach Konstantinopel in Sachen der Karäer. Aus der Kaufmann-

2. Ókor

a) Forrásközlések, feldolgozások

- Borzsák István*: Die Achämeniden in der späteren Überlieferung. AA. 1971. 19. évf. 1—2. sz. 41—51. l.
- Borzsák István*: Zum Verständnis der Darstellungskunst des Tacitus. Die Ver-

- Genisa. AO. 1971. 24. tom. 3. fasc. 359–370. 1.
- Schmitt, G.*: Wo siedelten nachweislich türkische Stämme im ersten Jahrhundert vor bzw. nach der Zeitenwende? AO. 1971. 24. tom. 3. fasc. 337–358. 1.
- Sundermann, W.*: Weiteres zur frühen missionarischen Wirksamkeit Manis. AO. 1971. 24. tom. 3. fasc. 371–379. 1.
- Velencei Katalin*: Alánok a római birodalomban az ókor alkonyán. (375–476.) AIuv. 3. 28–48. 1.
- Wessetzky Vilmos*: Adatok a késői kori egyiptomi társadalom belső küzdelmének történetéhez. AT. 1971. 4. évf. 1. sz. 47–48. 1.
- Zolnay Vilmos*: Pokoljárás. Az ember halála és halhatatlansága – a művészetek születése. Bp. 1971, Magvető. 318 l., 28 t.
- b) Ismertetések**
- Hahn István*: Istenek és népek. Bp. 1968. — Ismerteti: *Komoróczy Géza*. AT. 1971. 4. évf. 1. sz. 79–82. 1.
- Kákossy László*: Varázslás az ókori Egyiptomban. Bp. 1969. — Ismerteti: *A. Fodor*. AO. 1971. 24. tom. 1. fasc. 137–138. 1.
- Meise, E.*: Untersuchungen zur Geschichte der Julisch-Claudischen Dynastie. München 1969. — Ismerteti: *Borzák István*. AT. 1971. 4. évf. 1. sz. 107–109. 1.
- Metzger, H.*: Anatolien II. Vom Beginn des ersten Jahrtausends v. Chr. bis zum Ende der römischen Epoche. Genf 1969. — Ismerteti: *Castiglione László*. AAr. 1971. 23. tom. 1–4. fasc. 404–406. 1.
- Raven, S.*: Roman Africa. London 1970. — Ismerteti: *L. M. Young*. AAr. 1971. 23. tom. 1–4. fasc. 412–413. 1.
- Ürögdy György*: Róma kenyere, Róma aranya. Bp. 1969. — Ismerteti: *Gesztelyi Tamás*. AT. 1971. 4. évf. 1. sz. 84–85. 1.
- Wenig, Steffen*: A nő az ókori Egyiptomban. Bp. 1970. — Ismerteti: *Castiglione László*. AAr. 1971. 23. tom. 1–4. fasc. 373. 1.
- 3. Középkor**
- a) Forrásközlések, feldolgozások**
- Ágh Attila*: Az amerikai prekolumbián civilizációk termelési módja. Világosság. 1971. 12. évf. 4. sz. mell. 3–37. 1. Angol és amerikai filológiai tanulmányok. Studies in English and American philology. 1. köt. (Szerk. Kéry László, Senczi Miklós.) [Kiad. a] Budapesti Egyetem Angol Nyelv- és Irodalom Tanszék. Bp. 1971. Soksz. 387 l.
- A kötet tartalmából:
- Kniezsa Veronika*: Az angol-szász krónika. *Balázs Júlia*: Johannes Kepler. Négyszáz éve született a bolygómozgás törvényeinek felfedezője. ÉIT. 1971. 26. évf. 52. sz. 2451–2454. 1.
- Bartha Antal*: A feudalizmus geneziséhez. [Felszólalás a moszkvai történeztudománykongresszuson.] Száz. 1971. 105. évf. 5. sz. 1002–1004. 1.
- Bellér Béla*: Az egyetlen lemondott pápa. A szent és a tiara [V. Celesztin]. Világosság. 1971. 12. évf. 7. sz. 427–431. 1.
- Benedek István Gábor*: Marsigli a katona és a tudós. ÉIT. 1971. 26. évf. 46. sz. 2173–2177. 1.
- Bojár Iván*: Kik is azok a szorbok? MH. 1971. 4. évf. 320. sz. mell. 3. 1.
- Borsa Gedeon*: Salamon Sultzer, ein Typograph und Schriftgiesser in Mittel- und Osteuropa. 1564–1603. ALitt. 1971. 13. tom. 1–4. fasc. 43–47. 1.
- Csóka J. Lajos*: A román kor kialakulása és a bencések. Vigilia. 1971. 36. évf. 3. sz. 153–157. 1.
- Ecsedy Ildikó*: Egy középperzsa-kínai sírfelirat Oh'vegan (Hsian) vidékéről, 874-ből. AT. 1970. 17. köt. 2. sz. 262–271. 1.
- Ecsedy Ildikó*: A middle Persian-Chinese epitaph from the region of Chang-an (Hsian) from 874. AA. 1971. 19. évf. 1–2. sz. 149–158. 1.
- Egyetemes történeti szöveggyűjtemény, középkor. (Egyetemi segédkönyv.) 1/1, 1/2. köt. Jónás Ilona, Sz. —Niederhauser Emil —Orosz István: Európa és Közép-Kelet. IV–XV. század. Bp. 1971, Tankönyvkiadó. 835 l., 2 db.
- Erdei-Krausz György*: 1571. Johannes Kepler. MH. 1971. 4. évf. 358. sz. 22. 1.
- Erdélyi István*: Mongoliában a hunok nyomában. ÉIT. 1971. 26. évf. 40. sz. 1875–1880. 1.
- Fodor István*: A volgai bolgárok. ÉIT. 1971. 26. évf. 8. sz. 350–353. 1.
- Frankl József*: Jessenius Prágában. OHI. 1971. 112. évf. 44. sz. 2661–2662. 1.
- Froissart, Jean krónikája. (Vál., utószó és jegyz. Kulcsár Zsuzsanna. Ford. Hap Béla, Szeredi Anna.) Bp. 1971, Gondolat. 406 l., 24 t., 1 térk.
- Halápi László*: Dürer erődítési tervei. (Születésének 500. évfordulójára.) HK. 1971. 18. évf. 2. sz. 342–354. 1.
- Harmatta János*: Iran és Kína kapcsolatainak történetéhez. AT. 1970. 17. köt. 2. sz. 232–261. 1.
- Harmatta János*: Sino-Iranica. AA. 1971. 19. évf. 1–2. sz. 113–147. 1.
- Hédervári Péter*: Johannes Kepler. Nsz. 1971. 29. évf. 305. sz. 7. 1.
- Hermann István*: Reneszánsz és ellenre-

- szánsz. Albrecht Dürer emlékére. Világosság. 1971. 12. évf. 8–9. sz. 521–528. 1.
- Hoffmann Tamás*: A kora-középkori agrárforradalom és az agrár-etnográfia historizmus. NrKCsÉvk. 5–6. 305–309. 1.
- Kiss István, N.*: Az ázsiai termelési mód és az európai korafeudális birtokszervezet kialakulásának problémája. (Irodalmi áttekintés.) AtSz. 1970. 12. évf. 3–4. sz. 540–544. 1.
- Konrad, N. I.*: A közép-keleti reneszánsz és Alisír Nevái. Világosság. 1971. 12. évf. 12. sz. 726–730. 1.
- Kurcz Ágnes*: Középkor és reneszánsz. Világosság. 1971. 12. évf. 1. sz. 33–37. 1.
- Kyčanov, E. I.*: A Tangut document of 1224 from Khara-Khoto. AO. 1971. 24. évf. 2. sz. 189–201. 1.
- Ligeti, L[ajos]*: Fragments mongols de Berli. AO. 1971. 24. évf. 2. sz. 139–164. 1.
- Ligeti, Louis*: Histoire secrète des Mongols. Bp. 1971, Akad. Kiadó. 268 1. (Monumenta linguae Mongolicae collecta 1.)
- Lihacsov, Dimitrij Szergejevics*: Oroszország kultúrája a reneszánsz hajnalán. (Kul'tura Ruszi vremeni Andreja Rubleva i Epifanija Premudrogo.) (Ford. Sztepanov Predrag, Sády Erzsébet. Jegyz. Varga István.) Bp. 1971, Gondolat. 198 1., 19 t.
- Maczak, A.*: A kereskedelem, mint a gazdasági egyenlőtlenség tényezője. A lengyel területek a XVI–XVII. században, Vt. 1970. 20. sz. 59–73. 1.
- Makkai László*: Les caractères originaux de l'histoire économique et sociale de l'Europe orientale pendant le Moyen Age. AH. 1970. 16. évf. 3–4. sz. 261–287. 1.
- Mann Lajos*: Kepler és Galilei. Néhány részlet a két tudós levelezéséből. ÉIT. 1971. 26. évf. 53. sz. 2513–2517. 1.
- Matecki, J.*: Krakkó szerepe Közép-Európa kereskedelmében a XVI–XVII. században. Vt. 1970. 20. sz. 73–82. 1.
- Nussbächer, Gernot*: Neue Beiträge über das Druckwerk „Török császárok krónikája”. MK. 1970. 86. évf. 4. sz. 387–394. 1.
- Rácz Zoltán*: A templomos lovagok tündöklése és bukása. Világosság. 1971. 12. évf. 2. sz. 75–83. 1.
- Rádai Ödön*: Mi maradt a Nagy Armadából? ÉIT. 1971. 26. évf. 4. sz. 214–219. 1.
- Sárközi Alice*: A pre-classical Mongolian prophetic book. AO. 1971. 24. tom. 1. fasc. 41–49. 1.
- Schippberger, Heinrich*: Zum Bildungsweg eines arabischen Arztes. CMed. 1971. 60–61. köt. 13–31. 1.
- Schütz Ödön*: Armeno-kiptschakische Ehekontrakte und Testamente. AO. 1971. 24. tom. 3. fasc. 265–300. 1.
- Székely György*: Nemzetközi konferencia Tábor keletkezése 550. évfordulóján. Száz. 1971. 105. évf. 3–4. sz. 867–886. 1.
- Sziksai Aladár*: A reformáció elterjedése Kárpátontúl. Világosság. 1971. 12. évf. 4. sz. mell. 222–224. 1.
- Tuguševa, L. Ju.*: Three letters of Uighur princes from the ms. collection of the Leningrad section of the Institute of Oriental Studies. AO. 1971. 24. évf. 2. sz. 173–178. 1.
- Vekerdi László*: Kovácsok és alkímisták. Az anyag megismerésének kezdetei. Világosság. 1971. 12. évf. 12. sz. 755–761. 1.
- Vida Mária*: Villon világa és a középkor alkonya. ÉIT. 1971. 26. évf. 22. sz. 1011–1016. 1.

b) Ismertetések

Bozóky Edina: A kathar eretnekség újabb francia irodalmáról. Száz. 1971. 105. évf. 5. sz. 1050–1058. 1.

Cvetkova, Bisztra: Pametna bitka na narodite. Varna 1969. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Száz. 1971. 105. évf. 3–4. sz. 805–807. 1.

Czeplédy Károly: Nomád népek vándorlása Napkeletől Napnyugatig. Bp. 1969. — Ismerteti: *Ecsedy Iládkó*. AO. 1971. 24. tom. 1. fasc. 129–131. 1.; AT. 1971. 4. évf. 1. sz. 82–84. 1.

Dabrowski, Henryk: A mezőgazdaság fejlődése Lengyelországban a XII. századtól a XIV. század közepéig. Warszawa 1962. — Ismerteti: *Tagányi Zoltán*. AtSz. 1971. 13. évf. 1–2. sz. 262–263. 1.

Epperlein, Siegfried: Herrschaft und Volk im Karolingischen Imperium. Berlin 1969. — Ismerteti: *Körmenydy Adrienne*. AtSz. 1971. 13. évf. 1–2. sz. 263–264. 1.

Moravcsik Gyula: Studia Byzantina. Bp. 1967. — Ismerteti: *Czeplédy Károly*. AT. 1971. 4. évf. 1. sz. 74–75. 1.

Opetea, Andrei: Renașterea și Reforma. București 1968. — Ismerteti: *Makkai László*. Száz. 1971. 105. évf. 1. sz. 163–164. 1.

Tretyakov, P. M.: Az óorosz nép forrásainál. Leningrád 1970. — Ismerteti: *Mayer Mária*. Vt. 1970. 20. sz. 117–118. 1.

Ullmann, J. Walter: The individual and

- society in the middle ages. London 1967.
— Ismerteti: *Hont István*. Száz. 1971. 105. évf. 1. sz. 168—171. 1.
- Wittman Tibor*: Les gieux dans les „bonnes villes” de Flandre. (1577—1584.) Bp. 1969. — Ismerteti: *Székely György*. MTAFT. 1971. 20. évf. 1—2. sz. 75—89. 1.
- Wittman Tibor*: Németalföld aranykora. Bp. 1965. — Ismerteti: *Székely György*. AH. 1970. 16. évf. 3—4. sz. 351—358. 1.
- #### 4. Újkor
- a) *Forrásközlések, feldolgozások*
- Aradi Nóra*: A Párizsi Kommün és a képzőművészet. MűÉ. 1971. 20. évf. 4. sz. 297—302. 1.
- Arató Endre*: Kelet-Európa története a XIX. század első felében. Bp. 1971, Akad. Kiadó. 597 l.
- [*Balázs György*]: Élt... hány évet? A bismarcki birodalomalapítás 100. évfordulója. [Irta] — s-y. Világosság. 1971. 12. évf. 3. sz. 139—141. 1.
- Benczédi László*: A lengyel nemesi demokráciáról. Száz. 1971. 105. évf. 2. sz. 420—421. 1.
- Bodó László*: A mezőgazdasági és az ipari munkagépek fejlődésének főbb állomásai a XVIII—XX. században. Bp. 1971, Tankönyvkiadó. 87 l. (Történelemszakköri füzetek 6.)
- Bugyi Balázs*: Carl Bernhard Brühl és az osztrák abszolutizmus. OHI. 1971. 112. évf. 20. sz. 1172—1173. 1.
- Bugyi Balázs*: A felvilágosult abszolutizmus nagy orvosa: Johann Peter Frank. OHI. 1971. 112. évf. 32. sz. 1913—1914. 1.
- Chaunu, Pierre*: A klasszikus Európa. (La civilisation d'Europe classique.) (Ford. Benda Kálmán, Terényi István.) Bp. 1971, Gondolat. 414 l., 52 t., 4 térk.
- Choury, Maurice*: Vive la Commune! [La Commune au coeur de Paris.] A Párizsi Kommün története. [Ford.: Gellért György.] Bp. 1971, Kossuth Kiadó. 356 l., 15 t., 1 térk.
- Csatári Dániel*: Eftimie Murgu. Valóság. 1971. 14. évf. 1. sz. 82—88. 1.
- Diehl, Ernst—Laschitzka, Annelies—Radczun, Gunter*: A proletariátus forradalmi vezetője. Rosa Luxemburg születésének 100. évfordulójára. BSzoc. 1971. 14. évf. 4. sz. 136—143. 1.
- Diószegi István*: A francia—porosz háború. MH. 1971. 4. évf. 79. sz. mell. 2. 1.
- Dolmányos István*: Hercen. Bp. 1970, Akad. Kiadó. 269 l., 1 t. (Életek és korok.)
- Duclos, Jacques*: A Párizsi Kommün és hatása a munkásmozgalom további fejlődésére. BSzoc. 1971. 14. évf. 3. sz. 4—38. 1.
- Erényi Tibor*: Der 100. Jahrestag der Pariser Kommune. AH. 1971. 17. tom. 1—2. fasc. 53—71. 1.
- Erényi Tibor*: A Párizsi Kommün Világosság. 1971. 12. évf. 3. sz. 131—138. 1.
- Erényi Tibor*: A Párizsi Kommün századik évfordulójára. Nsz. 1971. 29. évf. 65. sz. 4—5. 1.
- Feld, Charles*: Az eget ostromló Párizs. A Párizsi Kommün képekben. (Paris au front d'insurgé. La Commune en images.) Közrem. François Hincker. [Ford.] Bajomi Lázár Endre. Bev. Vas Zoltán. Bp.—Paris 1971, Corvina—Éd. Cercle d'Art—Le Livre-Club Diderot. 311 l.
- Fussell, G. E.*: Suffolk mezőgazdasága a XVII. és XVIII. században. AtSz. 1970. 12. évf. 3—4. sz. 268—280. 1.
- Gierowski, J. A.*: Közép-Európa és fő politikai tendenciái a XVII. században. Vt. 1970. 20. sz. 46—57. 1.
- Gonda Imre*: A korlátlan tengeralttjáró háború és az Osztrák-Magyar Monarchia. 1. HK. 1971. 18. évf. 3. sz. 413—440. 1.
- Iszai Zoltán*: A javíthatatlan javító. Kétszáz éve született Robert Owen. MH. 1971. 4. évf. 134. sz. mell. 3. 1.
- Jemnitz János*: Az 1. Internacionálé és a háború (1868—1870). Száz. 1971. 105. évf. 2. sz. 311—354. 1.
- Jemnitz János*: Az 1. Internacionálé londoni konferenciája. PtK. 1971. 17. évf. 4. sz. 40—71. 1.
- Jemnitz János*: Emlékezés Rosa Luxemburgra születésének századik évfordulóján. Nsz. 1971. 29. évf. 54. sz. 5. 1.
- Jemnitz János*: Gondolatok a Kommün 100. évfordulóján. MFSz. 1971. 15. évf. 1—2. sz. 115—124. 1.
- Jemnitz János*: Jaurès. Bp. 1970, Akad. Kiadó. 215 l., 1 t. (Életek és korok.)
- Jemnitz János*: A kommunárok a Kommünről. PtK. 1971. 17. évf. 1. sz. 106—131. 1.
- Jemnitz János*: Kortársak a Párizsi Kommünről. TSz. 1971. 14. évf. 1—2. sz. 1—23. 1.
- Jemnitz János*: A Párizsi Kommün centenáriuma. MN. 1971. 27. évf. 62, 64, 66, 68. sz. 9, 5, 5, 9. 1.
- Jemnitz János*: Robert Owen. Születésének kétszázadik évfordulójára. Nsz. 1971. 29. évf. 112. sz. 6—7. 1.
- Jemnitz János*: Száz éve született Karl Liebknecht. MN. 1971. 27. évf. 190. sz. 7. 1.
- Jemnitz János*: Tom Mann. Bp. 1970, Akad. Kiadó. 223 l., 1 t. (Életek és korok.)

- Jemnitz János—Mucsi Ferenc*: A munkásság állásfoglalása az első világháború kitörésekor. Nemzetközi munkásmozgalomtörténeti konferencia. Száz. 1970. 104. évf. 5–6. sz. 1304–1311. l.
- Jevgrafov, V.*: Mihail Petrasevszky. BSzoc. 1971. 14. évf. 9. sz. 136–140. l.
- Józsa György*: A Párizsi Kommün marxi elemzéséről. TáSz. 1971. 26. évf. 3. sz. 9–19. l.
- Kálmán Imre*: Az első munkáshatalom centenáriuma. Pártélet. 1971. 16. évf. 3. sz. 10–17. l.
- Kálmán Endre*: Engels, Bebel és a „fiatalok”. TáSz. 1971. 26. évf. 5. sz. 46–57. l.
- Kálmán Endre*: Karl Liebknecht. (1871–1919.) Pártélet. 1971. 16. évf. 8. sz. 48–51. l.
- Kapronczay Károly*: August Ferdinand Wolff. OHL. 1971. 112. évf. 32. sz. 1914–1915. l.
- Kapronczay Károly*: Kik a kozákok? ÉIT. 1971. 26. évf. 35. sz. 1662–1665. l.
- Kende János*: Tudományos ülészak a Párizsi Kommün centenáriuma alkalmából. PtK. 1971. 17. évf. 2. sz. 194–199. l.
- Komját Irén*: Karl Liebknecht születésének századik évfordulójára. Nsz. 1971. 29. évf. 190. sz. 4. l.
- Kovács Endre*: Nemzeti függetlenség és társadalmi haladás kérdései a délkelet-európai népek mozgalmában. [Felszólalás a moszkvai történetészkongresszuson.] Száz. 1971. 105. évf. 5. sz. 1005–1006. l.
- Kowalska—Glikman*: Tanulmány Varsó lakosságának társadalmi és foglalkozási szerkezetéről a XIX. század közepe táján az anyakönyvi dokumentumok alapján. MTÁFT. 1971. 20. évf. 1–2. sz. 153–160. l.
- Köpeczi Béla*: A Párizsi Kommün művelődési politikájáról. Valóság. 1971. 15. évf. 8. sz. 14–19. l.
- Kula, W.—Leskiewiczowa, J.*: A XIX. századi lengyel királyság társadalmi szerkezetére vonatkozó kutatások. MTAFT. 1971. 20. évf. 1–2. sz. 145–152. l.
- Ludassy Mária*: „Valóra váltjuk a filozófia ígéreteit”. 2. MFSz. 1961. 15. évf. 1–2. sz. 8–55. l.
- Macera, Pablo*: Feudalismo colonial americano: el caso de las haciendas peruanas. AUSzhist. 35. 3–43. l.
- Makkai László*: Agnoszticizmus és szekularizáció. Száz. 1971. 105. évf. 2. sz. 416–417. l.
- Máté György*: Három újság a Párizsi Kommünben. MS. 1971. 12. évf. 2. sz. 59–60. l.
- Máté György*: A Párizsi Kommün. Dokumentumsorozat. [Összeáll.] — —. 1–8. Nsz. 1971. 29. évf. 57–64. sz. 6. l.
- Máté György*: A Párizsi Kommün 72 napja. Történelmi Napló. Bp. 1971. 274 l., 16 t.
- Morton, Arthur, L.*: Robert Owen. Születésének 200. évfordulójára. BSzoc. 1971. 14. évf. 8. sz. 146–151. l.
- Niederhauser Emil*: Botev. Bp. 1970. Akad. Kiadó. 171 l., 1 t. (Életek és korok.)
- Norden, Albert*: Karl Liebknecht az internacionalista forradalmár. Születésének 100. évfordulójára. (Ford. Lissauer Zoltán.) BSzoc. 1971. 14. évf. 8. sz. 136–145. l.
- Nyilas Márta*: Marguerite Tinayre a Budapestre menekült kommunár író. Budapest. 1971. 9. évf. 6. sz. 32–33. l.
- Obermann, Karl*: Die Bevölkerungsentwicklung in Deutschland im XIX. Jahrhundert. HDM. 1. 45–57. l.
- Pach Zs[igmond] P[ál]*: Diminishing share of East-Central Europe in the 17th century international trade. AH. 1970. 16. évf. 3–4. sz. 289–306. l.
- Pach Zsigmond Pál*: Európa problémái a XVII. században. Száz. 1971. 105. évf. 2. sz. 402–406. l.
- Péter Katalin*: Európa problémái a XVII. században. Beszámoló a 13. Nemzetközi Történetészkongresszus újkori szekciójának vitájáról. TSz. 1971. 14. évf. 1–2. sz. 212–223. l.
- Pfeifer Pál*: „A nép nevében a Kommün kikiáltott!” Bp. 1971, Ifj. Lapkiadó. 63 l.
- Polišenský, Josef*: Társadalmi és tudományos forradalmak a 17. században. MP. 1970. 10. évf. 4. sz. 359–370. l.
- Riosa, Alceo*: A szocialista párt és a munkásmozgalom Olaszországban. (1892–1914.) TSz. 1971. 14. évf. 1–2. sz. 86–105. l.
- Sándor Pál*: Meditationes — in memoriam Karl Liebknecht. Nagyvilág. 1971. 16. évf. 9. sz. 1396–1399. l.
- Seidel-Höppner, Waltraut*: Wilhelm Weitling. BSzoc. 1971. 14. évf. 6. sz. 147–152. l.
- Sinkovics István*: A nemesség kérdéseiről. Száz. 1971. 105. évf. 2. sz. 409–412. l.
- Skalweit, S.*: Franciaország és a XVII. századi angol alkotmányjogi konfliktus. Vt. 1970. 20. sz. 16–31. l.
- Steensgaard, N.*: A XVII. sz. gazdasági és társadalmi válsága. Vt. 1970. 20. sz. 5–15. l.
- Süpek Ottó—Fodor István*: A Párizsi Kommün és a francia irodalom. [Antológia és tanulmányok.] [Kiad. az] Eötvös József Kollégium. Bp. 1971. Soksz. 256 l. (Eötvös füzetek. U. f. 1.)

- Topolski, J.*: A nagybirtokok gazdaságának refeudalizálódása Közép- és Kelet-Európában. (XVI–XVIII. sz.) Vt. 1970. 20. sz. 32–45. l.
- Török Endre*: Avvakoum et le schisme de l'Église russe. ALitt. 1971. 13. tom. 1–4. fasc. 529–537. l.
- Urbán Aladár—Bajomi Lázár Endre*: 1871. márciusára emlékezve. Nagyvilág. 1971. 16. évf. 3. sz. 434–440. l.
- Vadász Sándor*: Karl Liebknecht. ÉLT. 1971. 26. évf. 33. sz. 1539–1543. l.
- Vadász Sándor*: Lenin és a zimmerwaldi baloldal. Bp. 1971, Akad. Kiadó. 231 l.
- Vadász Sándor*: A Párizsi Kommün. ÉLT. 1971. 26. évf. 12. sz. 531–536. l.
- Vadász Sándor*: A Párizsi Kommün emlékezetére. TÁSz. 1971. 26. évf. 3. sz. 3–8. l.
- Vadász Sándor*: Rosa Luxemburg. Születésének 100. évfordulóján. ÉLT. 1971. 26. évf. 10. sz. 435–438. l.; Népszava. 1971. 34. évf. 55. sz. 8. l.
- Wittman Tibor*: El papel de la Intendencia de Potosi en la crisis del Banco de San Carlos. 1795–1810. AUSzhist. 35. 45–61. l.
- Wittman Tibor*: Peru függetlenségének másfél évszázada. Nsz. 1971. 29. évf. 176. sz. 4. l.
- Závori Lajos*: Darien. Egy „nemzeti szédelgés” története. ÉLT. 1971. 26. évf. 50. sz. 2382–2387. l.
- Zsigmond László*: A kereszténydemokrácia fogalma körüli vita politikai értelme. MTAÉT. 1971. 20. évf. 1–2. sz. 33–51. l.
- Zsigmond László*: A Párizsi Kommün és a francia politikai gondolkodás. MN. 1971. 27. évf. 102. sz. 8. l.
- b) *Ismertetések*
- Angelov, D.*: Voproszju obrazovanija bolgarszkoj narodnoszti. Szofija 1970. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Vt. 1970. 20. sz. 115–117. l.
- Bernstein, S.*: Auguste Blanqui. Paris 1970. — Ismerteti: *Jemnitz János*. Vt. 1970. 20. sz. 134. l.
- Buchholz, Ernst Wolfgang*: Ländliche Bevölkerung an der Schwelle des Industriezeitalters. Stuttgart 1966. — Ismerteti: *Wolfgang Jacobeit*. AtSz. 1970. 12. évf. 3–4. sz. 558–559. l.
- Choury, Maurice*: A Párizsi Kommün története. Bp. 1971. — Ismerteti: *Lakatos Árpád*. PtK. 1971. 17. évf. 4. sz. 190–192. l.
- Cseren'in, L. V.*: Isztoriceszkije vzgljadü klaszszikov ruszszkoj literaturü. Moszkva 1968. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Vt. 1970. 20. sz. 123–125. l.
- Le développement de la conscience nationale en Europe Orientale. Paris 1969. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Vt. 1969. 19. évf. 75–77. l.
- Erlanger, Philippe*: Clemenceau. Paris 1968. — Ismerteti: *L. Nagy Zsuzsa*. Száz. 1971. 105. évf. 3–4. sz. 812–814. l.
- Fischer, Fritz*: Krieg der Illusionen. Die deutsche Politik von 1911 bis 1914. Düsseldorf 1969. — Ismerteti: *Galántai József*. Száz. 1971. 105. évf. 5. sz. 1048–1050. l.
- Frejdzon, V. J.*: A horvát nép harca nemzeti szabadságáért. A felszabadító harc fellendülése 1859–1873. Moszkva 1970. Vt. 1969. 19. évf. 81–83. l.
- Hroch, Miroslav*: Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. Praha 1968. — Ismerteti: *Kovács Győző*. Száz. 1971. 105. évf. 3–4. sz. 804–805. l.
- Jemnitz János*: A szocialista pártok és a háború. 1914–1918. Bp. 1969. — Ismerteti: *Mucsi Ferenc*. Száz. 1971. 105. évf. 1. sz. 152–154. l.; AH. 1971. 17. évf. 3–4. sz. 412–415. l.
- Jemnitz János*: Ellenvetések az ellenvetésekhez. Megjegyzések Vadász Sándor könyvkritikájáról. [Jemnitz: A szocialista pártok és a háború. 1914–1918. c. könyvéről írt bírálatához.] TSz. 1971. 14. évf. 1–2. sz. 265–268. l.
- Kelet-Európa 1789–1900. Új- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggűjtemény. 4. köt. Szerk. *Niederhauser Emil*. Bp. 1968. — Ismerteti: *Palotás Emil*. Száz. 1971. 105. évf. 1. sz. 157–158. l.
- Kovalcsenko, I. D.*: Az orosz jobbágy-paraszttság a XIX. század első felében. Moszkva 1967. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. AtSz. 1971. 13. évf. 1–2. sz. 251–256. l.
- Kumpf-Korjes, Sigrid*: Bismarck „Draht nach Russland”. Zum Problem der sozialökonomischen Hintergründe der russisch-deutschen Entfremdung im Zeitraum 1878–1891. Berlin 1968. — Ismerteti: *Diószegi István*. Száz. 1971. 105. évf. 3–4. sz. 807–809. l.
- Macurek, Josef*: České země a Slovensko (1620–1750). Brno 1969. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Száz. 1971. 105. évf. 5. sz. 1046–1047. l.
- Marx, Julius*: Österreichs Kampf gegen die liberalen, radikalen und kommunistischen Schriften 1835–1848. Wien 1969. — Ismerteti: *S. Lengyel Márta*. AH. 1971. 17. tom. 1–2. fasc. 119–122. l.
- A military history and atlas of the Napoleonic wars. New York 1965. — Ismerteti: *Miczek György*. HK. 1971. 18. évf. 2. sz. 364–366. l.

- Perkin, Harold*: The origins of modern English society 1780—1880. London 1969. — Ismerteti: *Frank Tibor*. Száz. 1971. 105. évf. 3—4. sz. 809—812. l.
- Příspěvků k dejinám rolnických hnutí v 18. století. Praha 1969.* — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Vt. 1970. 20. sz. 121—123. l.
- Rubner, H.*: Forstgeschichte im Zeitalter der industriellen Revolution. Berlin 1967. — Ismerteti: *Kolossváry Szabolcsné*. AtSz. 1970. 12. évf. 3—4. sz. 556—558. l.
- Steinberg, H. J.*: Sozialismus und deutsche Sozialdemokratie. Zur Ideologie der Partei vor dem 1. Weltkrieg. Hannover 1969. — Ismerteti: *Jemnitz János*. AH. 1971. 17. évf. 3—4. sz. 408—412. l.
- Wagner, Walter*: Geschichte des k. k. Kriegsministeriums 1866—1888. 2. kötet. Wien—Köln—Graz 1971. — Ismerteti: *Farkas Márton*. HK. 1971. 18. évf. 4. sz. 770—772. l.
- Winkel, Harald*: Die Ablösungskapitalien aus der Bauernbefreiung in West- und Süddeutschland. Stuttgart 1968. — Ismerteti: *H. H. Müller*. AtSz. 1970. 12. évf. 3—4. sz. 559—560. l.
- Wohlgemuth, Heinz*: Németország kommunista pártjának megalakulása (1914—1918). Berlin 1968. — Ismerteti: *Szerényi Imre*. PtK. 1971. 17. évf. 4. sz. 202—203. l.
- Zsogov, P. V.*: Diplomatiija Germanii i Avsztro-Vengrii i pervaja balkanszkaja vojna 1912—1913. gg. Moskva 1969. — Ismerteti: *Mucsi Ferenc*. Vt. 1970. 20. sz. 127—128. l.

5. Legújabb kor

a) Forrásközlések, feldolgozások

- Ádám Magda*: Hozzászólás I. Oprea és E. Campus referátumához [a moszkvai történešzkongresszuson]. Száz. 1971. 105. évf. 3—4. sz. 763—766. l.
- Anderle Ádám*: Az agrárkérdés Peruban az 1920-as években. AuSzhist. 35. 61—77. l.
- Babanászis, Szerjosz*: A görög kapitalizmus fejlődése Lenin tanításának tükrében (1870—1970). TK. 1971. 1. sz. 22—35. l.
- Bálint Sándor—Rédei István—Soltész Mária*: A spanyolországi munkásmozgalom kialakulása és fejlődése napjainkig. TDOK. 9. 2. köt. 89—142. l.
- Barla-Szabó Ödön*: Az 1920-as évek gazdasági vitái a Szovjetunióban. Bp. 1971, Kossuth Kiadó. 398 l.
- Barla Szabó Ödön*: A politikai gazdaságtan módszertani vitái az 1920-as években a Szovjetunióban. A szocialista gazdaságelméleti megalapozására tett első lépések. Tájékoztató. 1971. 1. sz. 133—205. l.
- Bezimenszkij, Lev Alekszandrovics*: Hitler halála. (Vüsztrek, kotorogo ne bülo.) (Ford. Berényi Pálné.) Bp. 1971, Kossuth Kiadó. 122 l., 4 t. (Népszerű történelem.)
- Bognár József*: In commemoration of the hundredth anniversary of Gandhi's birth. Gandhi. 3—13. l.
- Borsi Emilné*: Az öngazgatás kialakulásának körülményei és fejlődésének néhány kérdése Jugoszláviában. Társadalomtudományi Közlemények. 1971. 1. sz. 100—115. l.
- Borus József*: Churchill és a brit vezérkar balkáni tervei (1942—1945). 1—2. HK. 1971. 18. évf. 2—3. sz. 253—291, 441—475. l.
- Brezsnyev, Leonid, I.*: A lenini úton. Válogatott beszédek, cikkek. (Vál. Pálos Tamás.) Bp. 1971, Kossuth Kiadó. 573 l., 1 t.
- Broszat, Martin*: A nemzeti szocializmus társadalmi motivációja és Hitler-kötődöttsége. Vt. 1970. 20. sz. 83—101. l.
- Calic, Édouard*: Ég a Reichstag! [Le Reichstag brule!] [Ford.] Józsa Péter. Bp. 1971, Kossuth Kiadó. 390 l., 8 t. (Népszerű történelem.)
- Cedenbal, Jumiszagijn*: Fél évszázad. MH. 1971. 4. évf. 191. sz. 5. l.
- Chelisev [Cselisev], E.*: Gandhi and national-liberation movement. Gandhi. 30—34. l.
- Darai József*: Az adóbevételek alakulása és az adóztatás néhány kérdése a Német Szövetségi Köztársaságban a 2. világháború után. AUDmarx. 17. 87—116. l.
- Dolmányos István*: A Szovjetunió története. Bp. 1971, Kossuth Kiadó. 504 l., 20 t. 2 térk.
- Dolmányos István*: A Nagy Honvédő Háború — harminc év távlatából. TÁSz. 1971. 26. évf. 12. sz. 15—28. l.
- Érényi Tibor*: A balkáni szociáldemokrata mozgalom problematikájához. [Felszólás a moszkvai történešzkongresszuson.] Száz. 1971. 105. évf. 5. sz. 1007. l.
- Farkas Márton*: Hohenzollern restaurációs remények és a hitleri fasizmus. (Ismeretlen dokumentumok a szárműzött II. Vilmos császár és Hitler Adolf kapcsolatairól.) HK. 1971. 18. évf. 1. sz. 129—152. l.
- Fehér Pál, E.*: T. G. Masaryk legendája és valósága. Tiszatáj. 1971. 25. évf. 2. sz. 159—167. l.
- Gáthy Vera*: Gandhi. Bp. 1970, Akad. Kiadó. 215 l., 1 t. (Életek és korok.)

- Gencini, Gastone*: Az olasz munkásosztály hű fia. Antonio Gramsci születésének 80. évfordulójára. BŠzoc. 1971. 14. évf. 4. sz. 144—149. l.
- Gergely Jenő*: A walberbergi kolostortól Adenauerig. Az osztrák és a német keresztény demokrácia a pártprogramok tükrében (1945—1948). Világosság. 1971. 12. évf. 12. sz. 705—712. l.
- Germanus Gyula*: Mahatma Gandhi, apostle of non-violence. Gandhi. 21—23. l.
- Ginzburg, Lev Vladimirovics*: Túlvilági találkozások. (Potusztoronnie vsztrecsi.) A müncheni jegyzetfüzetből. (Ford. Hernádi László.) Bp. 1971. 259 l.
- Glatz Ferenc*: Beszámoló Szabó Bálint [Népi demokrácia. A szocialista elmélet fejlődésének néhány kérdése a KI. VII. kongresszusa után Magyarországon 1935—1949], és Láng Imre [Nemzetközi gazdasági és pénzügyi szervezetek kialakulása és tevékenysége a második világháborút követő években c.] kandidátusi disszertációjának vitáiról. Száz. 1970. 104. évf. 4. sz. 1076—1089. l.
- Görög Tibor*: Adalékok a kommunista és munkáspártok 1960-as moszkvai értekezletének történetéhez. TK. 1971. 1. sz. 50—71. l.
- Guérin, Alain*: A hidegháború martalócái. (Les commandos de la guerre froide.) (Ford. Litván György.) Bp. 1971, Kossuth Kiadó. 286 l.
- Habuda Miklós—Sipos Levente*: A fasizmus történeti kérdéseiről. PtK. 1971. 17. évf. 3. sz. 162—208. l.
- Hajdu Tibor*: A szocialista forradalom és a nacionalista mozgalmak. [Felszólalás a moszkvai történeztkongresszuson.] Száz. 1971. 105. évf. 5. sz. 1008—1010. l.
- Haraszi Éva, H.*: A harmincas évek és az 1935 júniusi angol—német flottaegyezmény. [Felszólalás a moszkvai történeztkongresszuson.] Száz. 1971. 105. évf. 3—4. sz. 766—769. l.
- Harsányi Iván*: A fasizmus egyes történeti kérdései az újabb irodalom tükrében. PtK. 1971. 17. évf. 2. sz. 162—185. l.
- Hegyi Imre*: Emberi Jogok Deklarációja. BpJhD. 1. 277—298. l.
- Hough, Richard*: Felkelés a „Patyomkin” páncéloson. (The Potemkin mutiny.) (Ford. Félix Pál.) Bp. 1971, Kossuth Kiadó. 185 l., 8 t. (Népszerű történelem.)
- Jeszzenszky Géza*: A párizsi békekonferencia gyarmati vitája 1919. januárjában. Száz. 1971. 105. évf. 3—4. sz. 630—657. l.
- Katus László*: Musztafa Kemál Atatürk. Bp. 1970, Akad. Kiadó. 219 l., 1 t. (Életek és korok.)
- Kerekes György*: Playa Giron-i győzelem. TK. 1971. 1. sz. 54—67. l.
- Kereszty András*: A válságoktól a megoldásig. A nyugat-berlini kérdés történetéből. 1—2. Nsz. 1971. 29. évf. 294—298. sz. 6. l.
- Kiss Gy. Csaba*: A szlovákiai magyar oktatásügy húsz éve. Köznevelés. 1971. 27. évf. 17—18. sz. 54—55. l.
- Kliszko, Zenon*: A varsói felkelés. Visszaemlékezések és reflexiók. [Ford.: Forintos György.] Bp. 1971, Kossuth Kiadó. 156 l.
- Kolomejczyk, Norbert*: Politikai pártok Lengyelországban 1947 és 1949 között. PtK. 1971. 17. évf. 1. sz. 145—154. l.
- A Kommunista Internacionálé története. (Kommunistisches Internationales.) [Szerk. biz. vez.:] A. I. Szobolev. Bp. 1971, Kossuth Kiadó. 526 l.
- Kosztász, Sulász*: Görögország mezőgazdasága a két világháború között. AtSz. 1971. 13. évf. 1—2. sz. 128—148. l.
- Kuczynski, Jürgen*: A nagy üzlet. A német imperializmus bűnei. (Ford. Szalontai Sándorné.) Bp. 1971, Kossuth Kiadó. 209 l., 8 t.
- Malomzsana, Demesigijn*: A Mongol Népköztársaság felévszázados útja. BŠzoc. 1971. 14. évf. 8. sz. 24—30. l.
- Mindlin, Emilij*: A nagykövet asszony. (Ne dom, no mir.) [Életrajz.] (Ford. Magos László.) Bp. 1971, Kossuth Kiadó. 377 l.
- Nemes Károly*: Valóság és illúzió. Az európai népi demokráciák filmművészetének fejlődése. Bp. 1971, Magvető. 509 l. (Élvek és utak.)
- Orczyk, Josef*: A lengyel mezőgazdaság fejlődésének tényezői. (1918—1939.) AtSz. 1970. 12. évf. 3—4. sz. 318—329. l.
- Ormos Mária, Sz.*: A propos de la sécurité est-européenne dans les années 1930. AH. 1970. 16. évf. 3—4. sz. 307—322. l.
- Péter János*: Twenty-five years of U.N. NHQu. 1971. 12. évf. 41. sz. 3—14. l.
- Prasad, Devi*: Gandhi's concept of freedom. Gandhi. 24—29. l.
- Radványi Ervin*: Hősök városai, városok hősei. [Kiad. a] Magyar—Szovjet Baráti Társaság. Bp. 1971. 216 l., 12 térk.
- Ránki György*: Hozzászólás „A kollektív biztonság problémája a két világháború között” c. referátumhoz. [Felszólalás a moszkvai történeztkongresszuson.] Száz. 1971. 105. évf. 3—4. sz. 761—763. l.
- Rokosszovszkij, K. K.*: Katonai kötelesség. (Szoldatszkij dolg.) Ford. Nyirő József. Bp. 1971, Zrínyi Kiadó. 391 l., 9 t.
- Schmidt, Paul*: Hitler tolmácsa voltam. (Statist auf diplomatischer Bühne.) [Visz-

- szaemlékezések.] (Ford. Réti Lászlóné. Utószó: Lackó Miklós.) Bp. 1971, Gondolat. 399 l.
- Shanks, Michael*: Economic integration in Western Europe since 1945. Acta Oeconomica Hungarica. 1971. 6. köt. 1—2. sz. 27—36. l.
- Surányi Róbert*: A Kommunista Internacionálé hatása az angol munkásmozgalomra. (1919—1921.) Tájékoztató. 1971. 1. sz. 76—95. l.
- Scheich Vilmos*: Gerillák, diverzánok, szabotőrök. Különleges erők. [Bev.] Pálffy József. Bp. 1971, Zrínyi Kiadó. 283 l., 10 t.
- Szabó Ágnes*: Harc a kommunista pártok taktikai vonalának kialakításáért. (A Kommunista Internacionálé 3. kongresszusának történetéhez.) PtK. 1971. 17. évf. 4. sz. 3—39. l.
- Szabó Ágnes*: A Komintern 1921. évi kongresszusa. ÉIT. 1971. 26. évf. 31. sz. 1456—1459. l.
- Szabó István*: Lenin és az észt munkásmozgalom. Jászkunság. 1970. 16. évf. 3. sz. 107—112. l.
- Szabó Piroska*: A lenini eszmék és a mai forradalmi ifjúság. TDOK. 9. 2. köt. 161—182. l.
- Szamuely László*: Az első szocialista gazdasági mechanizmusok. Elvek és elméletek. Bp. 1971, Közgazd. és Jogi Kiadó. 209 l.
- Szamuely László*: Major features of the economy and ideology of war communism. Acta Oeconomica Hungarica. 1971. 7. köt. 2. sz. 143—160. l.
- Szamuely László*: A NEP-ről. Meghirdetésének ötvenedik évfordulóján. Nsz. 1971. 29. évf. 60. sz. 4—5. l.
- Tanulmányok Engels születésének 150. és Lenin születésének 100. évfordulójára. [Kiad. a] Budapesti Egyetem Természettudományi Kar, Filozófiai Tanszék. Bp. 1970. Sokszt. 62 l.
- A kötet tartalmából:
Vinkovics Mária: Néhány gazdasági, társadalmi, politikai probléma Szovjet-országra (1921—1922-ben).
- Ternyilla Mihály*: Adatok a Szovjet Posta 50 éves fejlődéséből. (1917—1967.) Posta- és Bélyegműzeumi Szemle. 1970. 2. évf. 3. sz. 60—62. l.
- Tolnai György*: Meddig jutott el a kapitalista úton a „harmadik világ”? TŠz. 1971. 14. évf. 1—2. sz. 228—237. l.
- Új- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. (Egyetemi segédkönyv.) 3. köt. Nyugat-Európa, az Egyesült Államok és a nemzetközi helyzet. 1945—1955. (Összeáll.: Zsigmond László, Babirák Ilona, Balogh András.) Bp. 1971. Sokszt. 518 l.
- Varga Ilona*: Latin-amerikai magyar telepek és külképviseleteink a gazdasági világválság időszakában. AuSzhist. 35. 79—101. l.
- Volobujev—Puskarjova*: A hat kötetes „Szovjetunió története” c. akadémiai kiadvány előkészítésének fontosabb tudományos eredményeiről. Száz. 1971. 105. évf. 2. sz. 387—401. l.
- Werth, Alexander*: Oroszország nagy háborúja. 1941—1945. [Russia at war.] (Ford.) Auer Kálmán. Bp. 1971, Kossuth Kiadó, —Zrínyi Kiadó. 526 l.
- Zagaszbaldan, D.*: Ötven éves a Mongol Népköztársaság. StSz. 1971. 49. évf. 10. sz. 947—955. l.
- Zorin, Valentin Szergeevics*: Milliárdos urak. [Mistteriú miliardü.] (Ford. Hetényi Pál.) Bp. 1971, Kossuth Kiadó. 300 l., 4 t.
- Zsarnóczai Sándor*: Sztrájkmozgalom a fejlett tőkésországokban (1951—1970). TáSz. 1971. 26. évf. 11. sz. 89—94. l.
- Zsivkov, Todor*: Válogatott beszédek és írások. (Bev.) Nagy Károly. Bp. 1971, Kossuth Kiadó. 354 l., 1 t.
- Zsukov, [Georgij Konsztantinovics]*: 1941. június 22. MN. 1971. 27. évf. 146. sz. 3. l.
- Zsukov, [Georgij Konsztantinovics]*: A moszkvai csata. MN. 1971. 27. évf. 251. sz. 5. l.

b) Ismertetések

- Beckmann, George M.*—*Okubo Genji*: A Japán Kommunista Párt. Stanford 1969. — Ismerteti: *J. J. PtK.* 1971. 17. évf. 3. sz. 238—239. l.
- Boncs-Brujevics, Mihail*: Felkötöttem karomat. Budapest—Uzsgorod 1970. — Ismerteti: *Speidl Zoltán.* HK. 1971. 18. évf. 3. sz. 568—570. l.
- Botka Ferenc*: Kassai Munkás. 1907—1937. Bp. 1969. — Ismerteti: *Szilágyi János.* Száz. 1971. 105. évf. 2. sz. 487—489. l.
- Carsten, L. F.*: A fasizmus felemelkedése Európában. H. n. 1968. — Ismerteti: *Fejes Judit.* Vt. 1970. 20. sz. 102—108. l.
- Castellan, Georges*: L'Allemagne de Weimar 1918—1933. Paris 1969. — Ismerteti: *Ormos Mária.* Száz. 1971. 105. évf. 2. sz. 475—478. l.
- Datner, Szymon*: 55 dni Wehrmachtu w Polsce. 1967. — Ismerteti: *Szokolay Katalin.* Száz. 1971. 105. évf. 5. sz. 1047—1048. l.
- Dipkurjerü. Ocegki o pervüh szovetszkih diplomaticseskkih kurjerah. Moszkva 1970. — Ismerteti: *Dolmányos István.* Vt. 1970. 20. sz. 130—132. l.
- Dolmányos István*: A párttörténet új ki-

- adása. *Nsz.* 1972. 30. évf. 7. sz. mell. 3. l.
- Gripenberg, G. A.*: Finland and the Great Powers, Memoirs of a diplomat. Lincoln 1965. — Ismerteti: *Jeszzenszky Géza.* Vt. 1970. 20. sz. 140—141. l.
- Haupt, G.—Marie, J. J.*: Les bolchéviks par eux mêmes. Paris 1969. — Ismerteti: *Jemnitz János.* Vt. 1970. 20. sz. 132—133. l.
- Husák, Gustáv*: Tanúságtétel a Szlovák Nemzeti Felkelésről. Bp. 1970. — Ismertetik: *Arató Endre.* TáSz. 1971. 26. évf. 4. sz. 78—83. l.; *Tilkovszky Loránt.* Száz. 1971. 105. évf. 5. sz. 1031—1036. l.
- Der Kampf um Berlin 1945. in Augenzeugenberichten. Összeáll. P. Gosztony. Düsseldorf 1970. — Ismerteti: *Borus József.* Vt. 1970. 20. sz. 135—137. l.
- Kennan, G. F.*: From Prague after Munich. Diplomatic papers 1938—1940. Princeton 1968. — Ismerteti: *Jeszzenszky Géza.* Vt. 1970. 20. sz. 141—142. l.
- Kolko, Gabriel*: Wealth and power in America. An analysis of social class and income distribution. New York—Washington—London 1969. — Ismerteti: *Berend T. Iván.* Száz. 1971. 105. évf. 1. sz. 172—175. l.
- Láng Imre*: Nemzetközi gazdasági és pénzügyi szervezetek kialakulása és tevékenysége a II. világháborút követő években. Bp. 1970. — Ismerteti: *Incze Miklós.* Száz. 1971. 105. évf. 5. sz. 1029—1031. l.
- Laschitzka, Annelies*: A német baloldali harcban a demokratikus köztársaságért. Berlin 1969. — Ismerteti: *B. E.* PtK. 1971. 17. évf. 3. sz. 237—238. l.
- Markov, D. F.*: Genezisz szocialiszticeszközo realizma. Moszkva 1970. — Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Száz. 1971. 105. évf. 3—4. sz. 799—801. l.
- A Nagy Honvédő Háború története. 1941—1945. V. köt. Bp. 1967. — Ismerteti: *Borus József.* Száz. 1971. 105. évf. 2. sz. 470—475. l.
- Nevelő Irén*: Könyvek a szovjet munkásosztály második világháború utáni történetéről. PtK. 1971. 17. évf. 4. sz. 193—199. l.
- Radev, Sztóján*: Vér a rózsákon. Szofia 1971. — Ismerteti: *Godó Ágnes.* HK. 1971. 18. évf. 3. sz. 565—567. l.
- Schreiber, F.*: Kampf unter dem Nordlicht. Deutsch-finnische Waffenbrüderschaft am Polarkreis. Die Geschichte der 6. SS-Gebirgs-Division Nord. Osna-brück 1969. — Ismerteti: *Borus József.* Vt. 1970. 20. sz. 139. l.
- Université de Poznan 1919—1969. — *Zdístaw Grot*: Powstanie Uniwersytetu poznańskiego 1918—1919. Poznań 1970. — Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Vt. 1970. 20. sz. 118—210. l.
- Vaszúty, Györgye*: A felszabadító háború dél-bácskai krónikája. Novi Sad 1969. — Ismerteti: *Kövágó László.* PtK. 1971. 17. évf. 2. sz. 214—216. l.
- Vinogradov, N. N.*: Kommuniszták frakciói a szovjetekben 1918—1920. Moszkva 1969. — Ismerteti: *Iván Géza.* Száz. 1971. 105. évf. 1. sz. 159—160. l.
- Voroncov*: Ot Volzsszkih sztepej do avsztrij-szkih Alp. Moszkva 1971. — Ismerteti: *Tóth Sándor.* HK. 1971. 18. évf. 4. sz. 762—763. l.
- Werth, Alexander*: De Gaulle. A political biography. H. n. 1969. — Ismerteti: *Ormos Mária.* Vt. 1970. 20. sz. 137—138. l.
- Werth, Alexander*: Oroszország nagy háborúja 1941—1945. Bp. 1971. — Ismerteti: *T. S. HK.* 1971. 18. évf. 4. sz. 764—766. l.

6. Tudományos élet

- Benda Kálmán—Jemnitz János*: A moszkvai „Lenin és Franciaország” konferencia. Száz. 1970. 105. évf. 5—6. sz. 1288—1289. l.
- Berend T. Iván*: Le 5e Congrès international économique-historique et ses enseignements. AH. 1971. 17. tom. 1—2. fasc. 85—117. l.
- Csöre Pál*: Az erdészettörténesek részvétele az 1970. évi XII. nemzetközi történešzkongresszuson. AtSz. 1971. 13. évf. 1—2. sz. 219—220. l.
- Erdélyi István*: A Szovjetunió Tudományos Akadémiája régészeti intézetében. MTAFT. 1971. 20. évf. 1—2. sz. 169—172. l.
- International Congress of Historical Sciences, 13. Moszkva, 1970. aug. 16—23. Le Congrès des historiens à Moscou. AH. 1971. 17. évf. 3—4. sz. 295—316. l.
- Jemnitz János*: Az Engels-évforduló tudományos konferenciái a Szovjetunióban (1970. okt.—nov.). Száz. 1971. 105. évf. 1. sz. 228—229. l.
- Jemnitz János*: A munkásmozgalom kutatóinak nemzetközi konferenciája. (Linz 1970. szept. 15—19.) Száz. 1971. 105. évf. 2. sz. 500—511. l.
- Jemnitz János*: Tudományos ülésszak Moszkvában a Párizsi Kommun 100. évfordulóján. Száz. 1971. 105. évf. 230—231. l.
- Leskiewicz, Janina*: A lengyel Agrártörténeti Bizottság működéséről. AtSz. 1971. 13. évf. 1—2. sz. 218—219. l.
- Lóránd Imre*: „Habsburgológia” az Egyesült Államokban. Ellr. 1971. 15. évf. 23. sz. 6. l.

- Nemcsik Lehel*: Egy érdekes francia történelemkönyvről. Ttan. 1971. 16. évf. 6. sz. 21—25. l.
- Pecze Ferenc*: Jogtudományi témák a történész világkongresszuson. JK. 1971. 26. évf. 1. sz. 39—42. l.
- Prokopp Mária*: A 22. Nemzetközi Művészettörténeti Kongresszus. MűÉ. 1971. 20. évf. 1. sz. 38—46. l.
- Ruszoly József*. Nemzetközi jogtörténeti és római jogi munkaértekezlet. Gazdaság- és Jogtudomány. 1971. 5. évf. 1—2. sz. 185—191. l.
- Szarota, Tomas*: A visszacsatolt területek és a lengyel történetírás. MTAFT. 1971. 20. évf. 1—2. sz. 161—168. l.
- Szedő Antal*: A XI. (bukaresti) Nemzetközi Levéltári Kerekasztal Konferencia. (1969. szept. 23—27.) LK. 1970. 41. évf. 1. sz. 193—194. l.
- Szokolay Katalin*: A munkásosztály történetével, strukturájával foglalkozó kutatások Lengyelországban. PtK. 1971. 17. évf. 4. sz. 200—202. l.
- Völgyes Iván*: A történelemtanítás kérdései Amerikában. Értékszemlelet és világnézet. Ttan. 1971. 16. évf. 6. sz. 16—19. l.
- Waczulik Margit*: Az olaszországi történelemtanítás problémái. Száz. 1971. 105. évf. 1. sz. 142—150. l.
- Wührer, Karl*: A skandináv agrártörténet újabb eredményei. AtSz. 1970. 12. évf. 3—4. sz. 545—548. l.
- Zemplén Jolán*: Tudománytörténeti kongresszus. Moszkva—Leningrád. MT. 1971. 15. köt. 12. sz. 790—791. l.

Folyóiratcímek rövidítésjegyzéke

AA	— Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
AAr	— Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
AE	— Archaeológiai Értesítő
AEt	— Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae
AH	— Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae
AHA	— Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae
AI	— Állam és Igazgatás
AJ	— Állam és Jogtudomány
ALingu	— Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae
ALitt	— Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae
AO	— Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae
AT	— Antik Tanulmányok
AtSz	— Agrártörténeti Szemle
BarMűv	— Baranyai Művelődés
BékÉl	— Békési Élet
BSz	— Borsodi Szemle
BSzoc	— Béke és Szocializmus
CMed	— Orvostörténeti Közlemények. Communicationes de Historia Artis Medicinae
ÉlIr	— Élet és Irodalom
ÉIT	— Élet és Tudomány
ET	— Ethnográfia
FK	— Filológiai Közöny
FöÉ	— Földrajzi Értesítő
FSz	— Felsőoktatási Szemle
HK	— Hadtörténelmi Közlemények
IT	— Irodalomtörténet
ITK	— Irodalomtörténeti Közlemények
JK	— Jogtudományi Közöny
Kts	— A Könyvtáros
LK	— Levéltári Közlemények
LSz	— Levéltári Szemle
MFSz	— Magyar Filozófiai Szemle
MH	— Magyar Hírlap

MK	— Magyar Könyvszemle
MN	— Magyar Nemzet
MNy	— Magyar Nyelv
MNyőr	— Magyar Nyelvőr
MP	— Magyar Pedagógia
MS	— Magyar Sajtó
MT	— Magyar Tudomány
MTAFT	— A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei
MTANyI	— A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei
MűÉ	— Művészettörténeti Értesítő
NHQu	— The New Hungarian Quarterly
Nsz	— Népszabadság
NyK	— Nyelvtudományi Közlemények
OHI	— Orvosi Hetilap
PSz	— Pedagógiai Szemle
PtK	— Párttörténeti Közlemények
SSI	— Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae
SSz	— Soproni Szemle
StSz	— Statisztikai Szemle
Száz	— Századok
SzSzSz	— Szaboles-Szatmári Szemle
Tájékoztató	— Tájékoztató. Filozófia. Politikai gazdaságtan. Tudományos szocializmus
TáSz	— Társadalmi Szemle
ThSz	— Theológiai Szemle
TK	— Társadalomtudományi Közlemények
TSz	— Történelmi Szemle
Ttan	— Történelemtanítás
VSz	— Vasi Szemle
Vt	— Világtörténet

(Csak a gyakrabban előforduló folyóiratok címét rövidítettük.)

Tanulmánykötetecímek rövidítésjegyzéke

AAgr. 9.	— Az Egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. 9. 1971.
AIuv. 3.	— Ifjúsági Acta. Acta Iuvenum. 3. 1971.
ÁJKA. 13.	— A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának actái. 13. 1971.
AnnAgr. 7.	— Az Egri Múzeum évkönyve. 7. 1970.
Arrabona. 13.	— Arrabona. A Győri Múzeum évkönyve. 13. 1971.
ASzeg. 1970. 1.	— A Szegedi Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. I. r. 1970.
AUDhist. 10/3.	— Acta Universitatis Debreceniensis... Ser. historica. 10. Magyar történeti tanulmányok. 3. 1970.
AUDmarx. 17.	— Acta marxistica-leninistica. 17. 1971.
AUSzhist. 25.	— Acta Universitatis Szegediensis... Acta historica. 35. 1971.
Baranyai Évk. 1970.	— Baranyai helytörténetírás. 1971.
BékésmMK. 1.	— A Békés megyei múzeumok közleményei. 1. 1971.
BpJhd. 1.	— Budapesti joghallgatók dolgozatai. 1. 1970.
BudRég. 22.	— Budapest régiségei. 22. 1971.
DMÉvk. 1968.	— A Debreceni Déri Múzeum évkönyve. 1968. 1970.
EE.	— Emlékezés Engelsre. 1971.
EKEvk. 5.	— Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei. 5. 1971.
Az élő Lenin.	— Az élő Lenin. Tudományos emlékülés... 1971.

- ELTE Évk. 1971. — Az Eötvös Loránd Tudományegyetem évkönyve. 1970.
 EMK. 7. — Elméleti és módszertani közlemények. 7. sz. 1971.
 EMMT — Előadások a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből. 1971.
 EszTk. — Esztergomi Tanítóképző Intézet. Tanulmányok. 1970.
 FoIA. 22. — Folia archaeologica. 22. 1971.
 Győr. — Győr. Városörténeti tanulmányok. 1971.
 GyTFÉ. 4. — A Gyógyepedagógiai Tanárképző Főiskola évkönyve. 4. 1971.
 Hajdú—Bihar Mm. — Tanulmányok és források Hajdú—Bihar megye munkásmozgal-
 mának történetéhez. 1971.
 Hajdúdorog. — Hajdúdorog története. 1970.
 HBOT. — Balatoni beszélgetések. Helytörténeti Bizottságok Országos Ta-
 nácskozása. 1971.
 HDM. 1. — Historisch-demographische Mitteilungen. 1. 1971.
 HOMÉvk. 9. — A Herman Ottó Múzeum évkönyve. 9. 1970.
 HOMK. 9. — A miskolci Herman Ottó Múzeum közleményei. 9. 1971.
 HTK. — Helytörténeti tanulmányok és krónikák... 1971.
 IparmÉMvk. 12. — Az Iparművészeti Múzeum és a Hopp Ferenc Keletázsiai Művé-
 szeti Múzeum évkönyve. 12. 1970.
 JPM. 13. — A Janus Pannonius Múzeum évkönyve. 13. 1971.
 JTE Borsod. — Jubileumi tudományos emlékülések Borsodban. 1971.
 KatonaÉvk. — A Katona József Társaság jubileumi évkönyve. 1971.
 Katona István Évk. — A katona István Társaság évkönyve. 1970.
 KöziMÉvk. 1. — A Közlekedési Múzeum évkönyve. 1. 1971.
 A lenini úton. — A lenini úton. Békés megyei tudományos ülészak. 1971.
 LumHong. — Les Lumières en Hongrie... 1971.
 MóraÉvk. 1970/1. — A Móra Ferenc Múzeum évkönyve. 1970.
 MúzLev. 9—10. — Múzeumi levelek. 9—10. 1971.
 MVM Évk. 1. — A Magyar Vendéglátóipari Múzeum évkönyve 1. 1970.
 NrKCÉvk. 5—6. — Népi kultúra — népi társadalom. Az MTA Néprajzi Kutató Cso-
 portjának évkönyve. 1971. 5—6.
 OHMÉrt. 1. — Az Országos Hadtörténeti Múzeum értesítője. 1. 1971.
 Somogym. 1. — Somogy megye múltjából. 1970.
 StudHist. 63. — Dvadcat' pjat' let szvobodnoj Vengrii. 1971. (Studia historica 63.)
 Studium. 1. — Studium. 1. Bölcsészettudományi dolgozatok. 1970.
 StudK. — Sajtótudományi közlemények. 1971.
 SzSzMa. — Szovjet szociológia ma. 1971.
 TáncTan. — Tánc tudományi tanulmányok. 1970.
 TanIntTK. 7. — Tanítóképző intézetek tudományos közleményei. 7. 1970.
 Tápé TN. — Tápé története és néprajza.
 TBpM. 18. — Tanulmányok Budapest múltjából. 18. 1971.
 TDOK. 9. 1. — A tudományos diákkörök 9. Országos Konferenciája... szekció-
 ján díjazott tanulmányok. 1. 1970.
 Tk.Zalam. — Tanulmányok a Magyar Tanácsköztársaság Zala megyei törté-
 netéből. 1971.
 TMHÖM. — Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából. 1971.
 TMNDT. — Tanulmányok a magyar népi demokrácia első éveinek történe-
 téből. 1971.
 TstÉvk. 1967—1968. — Történeti statisztikai évkönyv. 1970.
 TúrkeveiEK. — Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának huszadik évfor-
 dulójára. 1971.
 USC. 1970. — University Summer Course. 1970.
 VMMK. 9. — A Veszprém megyei múzeumok közleményei. 9. 1971.

BEÉRKEZETT KÖNYVEK

- Áchim L. András emlékkönyv. 1871—1971.** Szerk. Pölöskei Ferenc, Szabó Ferenc. Kiadja a Békéscsabai Városi Tanács. Békéscsaba 1972. 157 l.
- Acta historiae rerum naturalium necnon technicarum. Special Issue. 5.** Prague, 1971. 354 l. (Czechoslovak Studies in the History of Science)
- Agárdi Péter: Rendiség és esztétikum.** (Gyöngyösi István költői világképe.) Bp. Akadémiai Kiadó, 1972. 236 l. (Irodalom-történeti füzetek 78.)
- Burton C. Andrus: A nürnbergi huszonkettő.** Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1973. 209 l. (Népszerű történelem).
- Annularul Institutului de Istorie și Arheologie A. D. Xenopol. 9. Red. I. Caproșcu.** Ed. Academiei Republicii Socialiste România. Iași, 1972. 660 l.
- Aradi Péter: A Dráva-vidék védelmének szervezése 1848 nyarán.** Kaposvár, 1972. 85 l. (Somogyi almanach 16—17).
- Adolf Armbruster: Romanitatea Românilor. Istoria unei idei.** București, Ed. Academiei Republicii Socialiste România, 1972. 279 l. (Biblioteca istorica 35.)
- Arrabona. 14. A Győri Múzeum évkönyve.** Szerk. Dávid Lajos. Kiadja a Xántus János Múzeum, Győr, 1972. 452 l.
- Atlas Istoric. Coord. Ștefan Pascu.** Aut. Arbore Virgil, Bereiu Dumitru, Cupsa Ion, etc. București. Ed. Didactică și Pedagogică, 1971. 197 l.
- Balogh István: A civisek világa** (Debrecen néprajza). Bp. Gondolat, 1973. 306 l.
- Gustav Bayerle: Ottoman Diplomaty in Hungary. Letters from the Pashas of Buda. 1590—1593.** Bloomington, Publ. by Indiana University, 1972. 204 l.
- Berend T. Iván—Ránki György: A magyar gazdaság száz éve.** Bp. Kossuth Könyvkiadó—Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1972. 329 l.
- Bibliografia istorică a Românei. 2. Sec. 19. Tom 1. Cadrul general. Tara și locuitorii. Vol. îng. generalia Bódea.** București. Ed. Academiei Republicii Socialiste România, 1972. 512 l.
- Bihari Mór: A tanító. Czabán Samu élete.** Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1973. 171 l.
- Jim Bishop: Linclon utolsó napja.** Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1972. 343 l.
- L. Boicu: Austria și principatele Române în vremenă războiului crimeii (1853—1856).** București, Ed. Academiei Republicii Socialiste România, 1972. 478 l. (Biblioteca istorică 33.)
- Botka Ferenc: Magyar szocialista irodalom oroszul. Bibliográfia.** Bp. MTA Könyvtára—Petőfi Irodalmi Múzeum, 1972. 125 l. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadványai. 68.)
- Bónis György: A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában.** Bp. Akadémiai Kiadó, 1972. 177 l. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sor. 63.)
- C. R. Boxer: The Dutch Seaborne Empire. 1600—1800.** Penguin Books Ltd., Harmondsworth, Middlesex, 1973. 330 l.
- Csizmadia Andor—Kovács Kálmán—Asztalos László: Magyar állam- és jogtörténet.** Szerk. Csizmadia Andor. Bp. Tankönyvkiadó, 1972. 706 l.
- A. Sz. Csujánov: Sztálingrádi napló.** Bp. Gondolat, 1973. 463 l.
- Dernői Kocsis László: Politikusok és kalandorok.** Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1973. 291 l.
- Dósa Rudolfné: A MOVE. Egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet. 1918—1944.** Bp. Akadémiai Kiadó, 228 l.
- Egyetemes történeti tanulmányok. 6.** Szerk. Tokody Gyula. Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1972. 88 l. (Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae. Series Historica 15.)
- Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története. 1945—1970.** Szerk. Balogh Sándor, Horváth Pál, Sinkovics István, Erdey Grúz Tibor. Bp. ELTE, 753 l.
- R. J. W. Evans: Rudolf II. and his World. A Study in Intellectual History. 1576—1612.** London, Oxford et the Clarendon Press, 1973. 323 l.
- Fejér megyei történeti évkönyv. 5. A Fejér megyei Levéltár Évkönyve.** Szerk. Farkas Gábor. Székesfehérvár, 1971. 366 l.
- A Fertő-táj bibliográfiája.** (Bibliographie des Neusiedlersee-Gebietes.) Szerk. Lászlóffy Woldemár. Kiadja Győr-Sopron megye Tanácsa. Győr, 1972. 294 l.
- Gergely András: Széchenyi eszmerendszerének kialakulása.** Bp. Akadémiai Kiadó, 1972. 177 l. (Értekezések a történeti tudományok könyvéből. Új sor. 62.)
- Godó Ágnes: Magyarok a jugoszláv népfelszabadító háborúban.** Bp. Zrínyi Kiadó, 1972. 280 l.
- Hansgerd Göckenjan: Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Un-**

- garn. Wiesbaden, Franz Steiner Verl. GmbH, 1972. 261 l. (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa. 5. Hrsg. Manfred Hellmann.)
- H. Haraszti Éva: Szerződészegők. Az angol—német flottaegyezmény, 1935 június.** Bp. Akadémiai Kiadó, 1972. 195 l. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sor. 61.)
- A helytörténetírás levéltári forrásai. 2. 1848—1944.** Szerk. Komoróczy György. Debrecen, 1972. 721 l. (A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei 4.)
- Z historicko-demografických studií v roce 1972.** Praha, 1972. 100 l. (Historická demografie 6.)
- Historiographie de Macedoine (1945—1970) Tom 2.** Red. Marija Jovanović. Coll. Marija Jovanović, Vera Vangeli, Ivanka Anastasova, etc. Ed. Institut de L'Histoire Nationale. Skopje, 1972. 561 l.
- E. J. Hobsbawm George Rudé: Captain Swing.** Penguin Books Ltd. Harmondsworth, Middlesex, 1973. 379 l. (Penguin University Books)
- Interjúk a munkásegységről (1945—1948).** Az interjúkat készítette Sántha Ilona. Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1973. 373 l.
- Vlado A. Ivanovszki: Oszloboditenata vojna vo zapadna Makedonija. 1941—1944.** Szkopje, 1973. 362 l.
- Izspý Edít: Kościuszko.** Bp. Gondolat, 1973. 231 l.
- Grzegorz Jaszunski: A démon évei. Kémkedtek-e az „atomkémek”?** Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1972. 293 l.
- Kékesdi Gyula: A forradalom katedróján. Lengyel Gyula élete.** Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1973. 176 l.
- Kerekes Lajos: Az osztrák tragédia. 1933—1938.** Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1973. 221 l. (Népszerű történelem.)
- Komját Irén — Pécsi Anna: A szabadság vándorai. Magyar antifasiszták Franciaországban. 1934—1944.** Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1973. 209 l.
- Komplex földrajzi és történelmi kutatások újabb eredményei a Dunántúlon.** Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete. Bp. Akadémiai Kiadó, 1972. 291 l. (Értekezések. 1970. II.)
- Kovács Endre: Népek országútján. Válogatott tanulmányok.** Bp. Magvető Kiadó, 1972. 624 l. (Elvek és utak)
- Ludassy Mária: „Valóra váltjuk a filozófia ígéreteit.” A francia felvilágosodástól a francia forradalomig.** Bp. Magvető Kiadó, 1972. 447 l. (Elvek és utak.)
- A magyar sajtótörténet irodalmának válogatott bibliográfiája (1705—1945).** Összeáll. József Farkas, Kókay György, Sinka Erzsébet, H. Törő Györgyi. Szerk. József Farkas. Kiadja a Magyar Újságírók Országos Szövetsége. Bp. 1972. 427 l. (Sajtótörténeti könyvtár)
- A magyar szociológia első műhelye. A Huszadik Század Köre. 1—2. köt. Vél.** Litván György, Szűcs László. Bp. Gondolat, 1973. 1. köt. 583 l., 2. köt. 581 l.
- Magyarország története. 4. 1849—1918. Az abszolutizmus és a dualizmus kora.** Szerk. Hanák Péter. Közreműködők: Erényi Tibor, Szabad György. (Írták: *Diószegi István, Dolmányos István, Erényi Tibor, Galántai József, Hanák Péter, Katus László, Kolossa Tibor, Pölöskei Ferenc, Szabad György, Szász Zoltán, S. Vincze Edít.* (Egyet. tankönyv.) Bp. Tankönyvkiadó, 1972. 663 l. (MTA Történettudományi Intézet).
- A Második és a Harmadik Ukrán Front felszabadító hadműveletei Délkelet- és Közép-Európában.** Szerk. M. V. Zaharov. Bp. Zrínyi Kiadó, 1973. 507 l.
- Mészáros István: A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola.** Bp. Akadémiai Kiadó, 1972. 340 l.
- Nagy László: Magyar hadserg és hadművészet a harminctéves háborúban.** Bp. Akadémiai Kiadó, 1972. 219 l.
- Nándori Pál: A Marseille-i gyilkosság nemzetközi-jogi vonatkozásai.** Bp. Akadémiai Kiadó, 1972. 263 l.
- Edward Norman: A History of Modern Ireland.** Penguin Books Ltd. Harmondsworth, Middlesex, 1973. 330 l.
- Nemzetiség a feudalizmus korában. Tanulmányok.** Bp. Akadémiai Kiadó, 1972. 204 l. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sor. 64.)
- Ormos Mária: A Matteotti-ügy.** Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1973. 188 l. (Népszerű történelem.)
- Otazky dějin střední a východní Evropy.** Usp. František Hejl. Brno, Universita J. E. Purkyně, 1971. 377 l.
- I. D. Ovszjanij: A második világháború előkészítésének titkai.** Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1973. 427 l.
- Palotás Emil: A Balkán-kérdés az osztrák-magyar és az orosz diplomáciában.** Bp. Akadémiai Kiadó, 1972. 233 l.
- Papp Lajos: Törvényen kívül.** Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1973. 215 l.
- Pesterzsébet, Soroksár. Budapest XX. kerületének múltja és jelene. (Tanulmányok.)** Szerk. Lakatos Ernő, Lukács Máttyás, Nagy Ernő, Sütő Anna. Kiadja a XX. kerületi Tanács. Bp. 1972. 445 l.
- Pintér Nándor: A Magyar Optikai Művek története. 1876—1963.** Kiadja a Magyar Történelmi Társulat Üzemtörténeti Szakosztálya. (Bp. 1972.) 133 l. (Üzemtörténeti füzetek 5.)
- David B. Quinn: Halegh and the British**

- Empire.** Penguin Books Ltd. Harmondsworth, Middlesex, England, 1973. 208 l. (Penguin Books)
- Karl Reinert:** *Missale Cibiense. Gestalt, Ursprung und Entwicklung des Meßritus der siebenbürgisch-sächsischen Kirche im Mittelalter.* Köln—Wien, Böhlau Verl. 1972. 366 l. (Siebenbürgisches Archiv. Bd. 9.)
- Revolution in perspective. Essays on the Hungarian Soviet Republic of 1919.** Ed. Anrew C. Janos, William B. Slottman. Berkeley—Los Angeles—London. University of California Press. 1971. 185 l.
- Winfried Schulze:** *Landesdefension und Staatsbildung. Studien zum Kriegswesen des innerösterreichischen Territorialstaates. (1564—1619).* Wien—Köln—Graz, Hermann Böhlau Verl., 1973. 292 l. (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs. 60.)
- Sík Endre:** *Fekete Afrika története. 3. Bp. Akadémiai Kiadó, 1972. 416 l.*
- Stoll Béla—Varga Imre—V. Kovács Sándor:** *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig.* Bp. Akadémiai Kiadó, 1972. 638 l. (A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1.)
- Studii și materiale de Istori Medie. Vol. 6.** Ed. F. Constatiniu, L. Demény, D. Mioc, Ș. Papacostea, St. Ștefănescu. Ed. Acad. Republ. Socialista România, 446 l.
- Szócs Sebestyén:** *A kormánybiztosi intézmény kialakulása 1848-ban.* Bp. Akadémiai Kiadó, 1972. 217 l. (Értekezések
- a történeti tudományok köréből. Új sor. 65.)
- Tanulmányok Sarkad múltjából.** Szerk. Komoróczy György. Kiadja Sarkad Nagyközség Tanács V.B. Sarkad, (1972) 544 l.
- Tanulmányok Tolna megye történetéből. 4.** Szerk. Puskás Attila. Kiadja a Tolna megyei Tanács Levéltára. Szekszárd, 1972. 489 l.
- The Task of Universities in a Changing World.** Ed. Stephen D. Kertész. London, University of Notre Dame Press. 507 l.
- Harry Thürk:** *Singapore. Egy erdő eleste.* Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1973. 209 l. (Népszerű történelem.)
- Tudományos szocializmus tanulmányok.** Szerk. Farkas Dezső. Kiadja a Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 1972. 85 l. (Acta marxistica leninistica 18.)
- The Unknown Mayhew. Selections from the Morning Chronicle. 1849—1850.** Ed. E. P. Thompson, Eileen Yeo. Penguin Books Ltd. Harmondsworth Middlesex, England, 1973. 591 l.
- Max Weber:** *Állam. Politika. Tudomány.* Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970. 461 l.
- A. D. Xenopol:** *Studii privatoare la viața și opera sa.* București, Ed. Academiei Republicii Socialiste România, 1972. 443 l.
- Zimándy P. István:** *Péterfy Jenő élete és kora (1850—1899).* Bp. Akadémiai Kiadó, 1972. 562 l. (Irodalomtörténeti könyvtár 28.)

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Диосеги И.*: Венгерская оппозиционная партия независимости и внешняя политика Монархии в 1900—1914 гг. — *Тилковски Л.*: Последний год фольксбунда и венгерская национальная политика (19 марта 1944г.—4 апреля 1945г.).— СООБЩЕНИЯ — *Фелдеши, Б.*: Ученическое питание в венгерских протестантских школах в XVII в. — *Тарди Л.*: Стамбульские сведения о Грузии Антала Веранчича, возглавившего посольства Габсбургов к турецкому султану (1553—1557, 1567—1568).— *Фювеш, Д.*: Греческая освободительная борьба 1821 г. инт Венгрия. — ДИСКУССИЯ — Вопросы варварского этнического сознания. Обсуждение диссертации Енё Сюча (*Дьердь Гранастои*) — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — ОТЧЕТ ОБ ИССЛЕДОВАНИЯХ — ХРОНИКА — БИБЛИОГРАФИЯ — Библиография по истории в Венгрии за 1971 г.

TABLE DES MATIERES

ÉTUDES — *I. Diószegi*: L'opposition d'indépendance hongrois et la politique extérieure de la Monarchie 1900—1914. — *L. Tilkovszky*: La dernière année du Volksbund et la politique hongroise de nationalité (19. mars 1944—4. avril 1945.) — COMMUNICATIONS — *B. Földesi*: L'alimentation estudiante aux écoles protestantes au XVIIe siècle en Hongrie. — *L. Tardy*: Le rapport de l'envoyé de Stamboul sur la Géorgie (1553—1557, 1567—1568) — *Ö. Füves*: La guerre d'indépendance grecque de l'année 1821 et la Hongrie. — DÉBAT — „Gentilisme”. Les questions de la conscience ethnique barbare. Le débat de la dissertation de Jenő Szücs. (*Gy. Granasztói*) — LITTÉRATURE HISTORIQUE — REVUE DES PÉRIODIQUES — RAPPORTS DE RECHERCHE — CHRONIQUE — BIBLIOGRAPHIE — La bibliographie historique de Hongrie de l'année 1971.

TABLE OF CONTENTS

STUDIES — *I. Diószegi*: The Hungarian Independence Opposition and the Foreign Policy of the Austro-Hungarian Monarchy, 1900—1914 — *L. Tilkovszky*: The Last Year of the *Volksbund* and the Hungarian Policy towards the Nationalities (19.3.1944—4.4.1945) — REVIEW ARTICLES — *B. Földesi*: Board of Students of Protestant Schools in XVII century Hungary — *L. Tardy*: The Diplomatic Reports of Antal Verancsics on Georgia from Constantinople (1553—1557; 1567—1568) — *Ö. Füves*: The Greek War of Independence of 1821 and Hungary — DISCUSSION — „Gentilism”. Issues on the Ethnic Consciousness of the Barbarians. The Discussion of Jenő Szücs's Dissertation (*Gy. Granasztói*) — HISTORICAL LITERATURE — BOOK REVIEW — REVIEW OF REVIEWS — RESEARCH REPORTS — BIBLIOGRAPHY — The Bibliography of the Hungarian Historical Literature in 1971

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN — *I. Diószegi*: Die ungarische Unabhängigkeits-Opposition und die Außenpolitik der Monarchie 1900—1914 — *L. Tilkovszky*: Das letzte Jahr des Volksbunds und die ungarische Nationalitätenpolitik (19. März 1944—4. April 1945) — BEITRÄGE — *B. Földesi*: Studentenverköstigung in den protestantischen Schulen in Ungarn im 17. Jahrhundert — *L. Tardy*: Berichte des Stambuler Gesandten Antal Verancsics über Grusien (1553—1557, 1567—1568) — *Ö. Füves*: Der griechische Freiheitskampf von 1821 und Ungarn — „Gentilismus”. Die Frage des barbarischen ethnischen Bewußtseins. Debatte über die Dissertation von Jenő Szücs (*Gy. Granasztói*) — GESCHICHTSLITERATUR — ZEITSCHRIFTENSCHAU — FORSCHUNGSBERICHTE — CHRONIK — BIBLIOGRAPHIE — Bibliographie der ungarischen Geschichtsliteratur des Jahres 1971

Ára: 16,— Ft

Évi előfizetési ára: 78,— Ft

INDEX: 25.779

TESTVÉRLAPJAINKBÓL

MTA Filozófiai és Történet- tudományi Osztályának Közleményei

1972/3. sz.

- Buza János—Gyimesi Sándor:* Nemzetközi tudományos ülészak a XVI.—XVII. századi közép-kelet-európai parasztnozgalmak történetéről
- Pach Zsigmond Pál:* Az 1514. évi parasztfelkelés és a „második jobbágyság”
- Granasztói Pál:* Az urbanizációval kapcsolatos társadalomtudományi kutatások és társadalmi igények problémái: jelentőségük a városépítés számára

1973/1—2. sz.

- Gy. Spira:* Petőfi et les dirigeants libéraux de la révolution hongroise de 1848
- F. Rottler:* Beiträge zum Versuch der Bildung einer Gruppe von kirchlichen Geschichtsschreibern im Ungarn der 1860er Jahre
- T. Hajdú:* A Contribution to the History of the Proclamation of the Hungarian Republic of Councils in 1919
- I. Tóth:* The Role of the National Peasant Party in the People's Democratic Revolution. 1944—1948.
- M. Mayer:* Beiträge zur Geschichte der Ruthenen (Karpatoukrainer) um die Jahrhundertwende
- I. Vida:* Politika Nezaviszimoj partii melkih szelszkih hozjaev v 1944—1948. gg.
- E. Arató:* L'activité des comités mixtes d'historiens travaillant sous la direction de l'Académie des Sciences de Hongrie

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

1973/1., 2. sz.

- Szántó Imre:* Dobó István
- Tilkovszky Loránt:* A Fegyveres-SS magyarországi toborzóakciói
- Móricz Béla:* Móricz István — II. Rákóczi Ferenc ezredese (1703—1711)
- Ács Tibor:* Engels az 1848—1849-es „magyar háború” hadtörténetéről
- Dombrády Lóránd:* A magyar ipar háborús mozgósítása az 1938—40 közötti időszakban
- V. Maculenko:* A koreai háború
- N. Kiss István:* Katonaparasztság

Valóság

1973/7., 8. sz.

- Győrffy György:* A honfoglalásról újabb történeti kutatások tükrében
- Vekerdi László:* Ikarosz avagy a tudományok fejlődésvonaláról
- Ortutay Gyula:* Az 1948/XXXIII. törvény-cikk: az iskolák államosításáról
- Dénes Iván Zoltán:* A historiai illúziók elleni küzdelem történetéből. (Az „utolsó ál-kuruc felkelés” kritikájának konzervatív és progresszív irányzatairól.)
- Léván György:* Egy magyar tudós tragikus pályája a század elején (Somló Bódog. 1873—1920.)
- Havas Gábor—Ohati Nagy László—Sebestyén László:* A 43-as szárszói találkozó előzményéhez

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

589

SZÁZADOK

1974 JAN 29

A tartalomból:

**Székely György: Németország változásai
Cranach életútján**

**L. Nagy Zsuzsa: A szabadkőműves moz-
galom szerepe a két világháború között**

**KÖZLEMÉNYEK — VITA — TÖRTÉNETI
IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE —
FIGYELŐ — KRÓNKA**

107. ÉVF.

1973. 2. SZÁM

Következő számaink tartalmából

Szűcs Jenő: Társadalomelmélet, politikai teória és történetsszemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumában

Bellér Béla: Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikájának kiépülése (1923—1929)

Somogyi Éva: Az 1867. évi kiegyezés előtörténetéből. (A februári pátens felfüggesztése)

Balogh Sándor: A fakultatív vallásoktatás kérdése és az egyház (1947 tavasza)

Jemnitz János: Engels és a nemzetközi munkásmozgalom kapcsolatairól (1889—1895)

E számunk munkatársai

Bertényi Iván kandidátus, egyetemi adjunktus (ELTE, Bp.) — *Boros Zsuzsanna*, az MTA Történettudományi Intézetének segédmunkatársa — *Bölköny József* nyugdíjas (Bp.) — *Búza János* tudományos munkatárs (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Bp.) — *Ember Győző* akadémikus, az Országos Levéltár főigazgatója — *Fehértői Katalin* könyvtáros (Schöpf Mérei Kórház, Bp.) — *Gergely András*, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa — *Glatz Ferenc*, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa — *Granasztói György*, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa — *Gyimesi Sándor* kandidátus, tudományos munkatárs (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Bp.) — *Hangay Zoltán* középiskolai tanár (Bp.) — *Hont István*, az MTA Történettudományi Intézetének ösztöndíjas gyakornoka — *Izsák Lajos* egyetemi adjunktus (ELTE, Bp.) — *Jemnitz János* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Jeszzenszky Géza* aspiráns (Bp.) — *Komjáthy Miklós* kandidátus, főlevéltáros (Országos Levéltár, Bp.) — *Krisztof Lazo*, az MSzMP KB Társadalomtudományi Intézetének munkatársa — *Kun Miklós* egyetemi tanársegéd (ELTE, Bp.) — *Menyhárt Lajos* egyetemi adjunktus (KLTE, Debrecen) — *Miskolczy Ambrus* tudományos továbbképzési ösztöndíjas (ELTE, Bp.) — *Mucsi Ferenc* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *L. Nagy Zsuzsa* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Niederhauser Emil*, a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Perényi József* kandidátus, tanszékvezető egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Pók Attila*, az MTA Történettudományi Intézetének segéd-munkatársa — *A. Rényi Zsuzsa*, az MTA Történettudományi Intézetének szerződéses munkatársa — *Ruzsás Lajos* kandidátus, az MTA Dunántúli Tudományos Intézetének főmunkatársa — *Székely György* akadémiai lev. tag. tanszékvezető egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Tímár Lajos* egyetemi tanársegéd (Agrártudományi Egyetem, Debrecen) — *R. Várkonyi Agnes*, a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője — *V. Windisch Éva* kandidátus, az Országos Széchényi Könyvtár osztályvezetője

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51–53.

107. ÉVFOLYAM 1973. 2. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, ELEKES LAJOS, ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, KOSÁRY DOMOKOS, LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY, SASHEGYI OSZKÁR, SINKOVICS ISTVÁN, SZABAD GYÖRGY, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, ZSIGMOND LÁSZLÓ
(a szerkesztő bizottság elnöke)

A szerkesztőség munkatársai:

INCZE MIKLÓS és TILKOVSKY LORÁNT

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Székely György*: Németország változásai Cranach életútján. 303
L. Nagy Zsuzsa: A szabadkőműves mozgalom szerepe a két világháború között 329

KÖZLEMÉNYEK

- Bertényi Iván*: Az országbírói intézmény története az 1380-as években..... 391
Miskolczi Ambrus: A román nemzeti egység kérdése és az 1840-es havasalföldi forradalmi mozgalom..... 406
Perényi József: Paiszj Hilendarszki, az első bolgár történetíró (XVIII. sz.)..... 427

VITA

- Fehértói Katalin*: Huszíták voltak-e a Heves megyei hereticus-ok? 435
„Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban, 1556–1767”. Varga János doktori értekezésének vitája (*Granasztói György*)..... 440

TÖRTÉNETI IRODALOM

- Mályusz Elemér*: Az V. István-kori Gesta (Ism. *Komjáthy Miklós*)..... 448
Bethlen István titkos iratai (Ism. *L. Nagy Zsuzsa*)..... 451
Rácz János: Az üzemi bizottságok a magyar népi demokratikus átalakulásban (1944–1948). (Ism. *Izsák Lajos*) 453
Vadász Sándor: Lenin és a zimmerwaldi baloldal (Ism. *Mucsi Ferenc*) 455

<i>Kosáry Domokos</i> : Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. I. (Ism. <i>Ember Győző</i>)...	458
<i>Novaja isztorija</i> (Pervűj period). (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	474
<i>Vladimír Kašik</i> : M. A. Bakunin, N. M. Pirumova: Bakunynin (Ism. <i>Kun Miklós</i>).....	476
<i>Nicolae Iorga</i> : Válogatott írások (Ism. <i>Gergely András</i>)	478
<i>Alexander Krischan</i> : Die „Temesvárer Zeitung“ als Banater Geschichtsquelle (1852—1948). (Ism. V. <i>Windisch Éva</i>).....	480
<i>M. Ezekiel</i> — <i>K. A. Fox</i> : Korreláció és regresszió-analízis (Ism. <i>Timár Lajos</i>).....	483
<i>John Higham</i> — <i>Leonard Krieger</i> — <i>Felix Gilbert</i> : History. The development of Historical Studies in the United States (Ism. <i>Á. Rényi Zsuzsa</i>).....	484
<i>Gerelyes Éde</i> : A magyar múzeumügy a két forradalom időszakában. 1918—1919 (Ism. <i>Glatz Ferenc</i>).....	488
<i>Ila Bálint</i> — <i>Kovacsics József</i> : Veszprém megye helytörténeti lexikona (Ism. <i>Hangay Zoltán</i>).....	491
Az élet megindulása Miskolcon és Borsodban a felszabadulás után (Ism. <i>Gyimesi Sándor</i>).....	493

FOLYÓIRATSZEMLE

Külföldi folyóiratokból

J. D. Chambers: A Tawney-hagyomány 496; *Alexander Demandt*: Az újkori Nagy Sándor-kép politikai aspektusai 497; *Edward Pessen*: Az egyenlőségi mítosz és az amerikai társadalmi realitás: vagyon, mobilitás és egyenlőség „az átlagember korá”-ban 500; *William H. Shewell*: A munkásosztály Marseille-ben a második császárság idején: társadalmi struktúrája és politikai magatartása 502; *B. Zevin*: Az amerikai imperializmus 505; *Radoszlav Popov*: Ausztria-Magyarország katona-politikai tervei a Balkánon 1903—1908 506; *J. Ja. Trifonov*: Szakadás az orosz pravoszláv egyházban (1922—1925) 506; *Vaszil At. Vaszilev*: A bolgár—csehszlovák politikai kapcsolatok (1926—1931) 509; *A. A. Ahiamzjan*: A génuai konferencia és a rapallói szerződés 511; *T. Furuya*: A japán fasizmusról 514; *A. Hara*: A japán gazdaság a második világháború alatt 515; *S. Takashi*: A második világháború befejeződése a tengelyhatalmaknál 516; *I. Sz. Galkin* — *O. Sz. Szoroko-Cjupa*: A legújabbkori történelem oktatása az egyetemeken 517

FIGYELŐ

<i>Bölny József</i> : Pihent szemmel?.....	519
--	-----

KRÓNIKA

Népiesség és történettudomány (Ipolyi Arnold születésének 150. évfordulóján) (<i>R. Várkonyi Ágnes</i>).....	523
A Magyar Történelmi Társulat hírei.....	527
Nemzetközi tudományos ülésszak a XVI—XVII. századi közép-kelet-európai parasztmozgalmak történetéről (<i>Buza János</i> — <i>Gyimesi Sándor</i>).....	527
Nemzetközi kultúrtörténeti symposium Mariborban (1973. július 2—7.) (<i>Ruzsás Lajos</i>).....	551
Tudományos minősítések.....	554

Székely György:

Németország változásai Cranach életútján*

Az idősebb Lucas Cranach hosszú ideig élt és alkotott. Mint művészek életpályáján ezért keresik a különféle művészettörténeti kutatók az egymást váltó művészeti korszakokat (gótika, renaissance, manierizmus) vagy az egyes iskolákhoz való átmeneti kapcsolódást (dunai iskola).¹ Ennek az egész alkotás-sor áttekintéséből, szintézisbe átmenő elemzéséből adódó művészeti korszak-keresésnek jogosságát nem vonhatjuk kétségbe, magunk azonban nem ennek vizsgálatát tűzzük célul. A történezt egy művész életpályájából is elsősorban az a világ érdekli, ami a műalkotásban tükröződik. Különösen így vagyunk egy olyan művész esetében, akinek hosszú élete és sokáig aktív művészi alkotóképessége átíveli a német történelem — világtörténeti szempontból is messzematató és ható — korszakait. Cranach pályája ugyanis teljesen felöleli a *nagy forradalmi mozgalmak* korszakát (1476 és 1525 között), amikor egy új társadalom volt születőben és amikor először merült fel annak a történeti lehetősége, hogy a polgárság hordozója és vezetője legyen annak az új társadalomnak.² A művész azonban alkotó férfikorában érte meg ezeknek a mozgalmaknak bukását is, amivel egymásután tűntek el a kor politikai színpadáról a lovagok, a radikális polgárok, a plebejus és paraszti politikai törekvések, az elsőők örökre, az utóbbi három erő jóidőre. Az osztályerők ilyen alakulása, a felkelések kegyetlen megtorlása a *feudális viszonyok megmerevedését* segítette elő. Ez pedig visszahatott azokra az ideológiai viszonyokra is, amelyek között a művész élt, amelyek korszerű formáit maga is kereste és művészetével útjukat akarta egyengetni.

* Mint előadás elhangzott az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Középkori Egyetemes Történeti és Művészettörténeti tanszékeinek tudományos ülésén Lucas Cranach születésének 500. évfordulója alkalmából, 1972. október 16-án. Mivel más előadások elemezték Cranach emberábrázolását és realizmusa problémáit, valamint a mester és a műhely problémáját, továbbá hozzászólások világították meg a dunai iskolához való viszonya, nyomdászti tevékenysége, vállalkozói magatartása, egyes művei kérdéseit, valamint a kor jogéletét, ezekre az előadás csak érintően tért ki.

¹ A gótikához való kapcsolatára *Karl Schütz*: Lucas Cranach der Ältere und seine Werkstatt (Wien, 1972) 15, 27. l.; *Friederike Klauner*: Vorwort (*K. Schütz*: i. m.) 8—9. l.; *Friedrich Lieber*: Aus der Werkstatt der Kunst (Leipzig, é. n.) 75. l.; a renaissancehoz való kapcsolatára *Fenyő Iván*: Lucas Cranach emlékkiállítás (Bp., 1953) 6—7. l.; *K. Schütz*: i. m. 15—16. l.; *F. Klauner*: i. m. 7—8. l.; *Peter H. Feist*: Das Erbe Lucas Cranachs d. Ä. (Sonntag, 1972. Nr. 28, Beilage) 3. l.; Cranach és a dunai iskola: *K. Schütz*: i. m. 15, 17. l.; *F. Klauner*: i. m. 8. l.; a manierista vonásokra *K. Schütz*: i. m. 15. l.; *F. Klauner*: i. m. 9. l.; *P. H. Feist*: i. m. 4. l.

² *Jürgen Kuczynski*: Die Krise des Feudalismus in Deutschland (Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin. Jahrgang IV. 1954/1955. Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe. Heft 2.) 98. l.

Cranach, a polgár

Lucas Cranach, e néven az idősebb, már nevének változásai és fiatalkori működése szerint is jellegzetes céhes művészként indult el pályafutásán. Neve, amit családnévként örökölhetett volna, ha a nevek már megszilárdulnak akkorra, valószínűleg *Sunders* volt (talán *Sünder* vagy *Sonder*), ősei ill. apja nevének foglalkozást jelentő változata azonban Müller ill. *Maler*. Ezt az utóbbi foglalkozást a céhes iparosok módján maga is örökölte, így szerepel *Lucas Malerként* a fiatal festő, amit megvilágít, hogy efféle kettős nevet viselt egy 1460 körül alkotó mesterművész is, aki *Elstertrebnitz* harangját öntötte: *Nicolauß eysenberg moler*, az utóbbi névelem ugyanis szintén *Maler*. A mi művésziünk azonban egyik néven sem vált ismertté, félévezrede, 1472-ben a bambergi egyházi területhez tartozó *Kronach* városkában született, s ez lett névadásának maradandó alapja, mint megkülönböztető jelölés a szász választófejedelem jóvoltából, sőt ennek latin változatát a művész maga is alkalmazta a *torgau* oltáron (1509), *Chronus* alakban. De azért az okleveles gyakorlatban, sőt a XVII. század műtörténetírásában is *Lucas Maler* néven fordul tovább elő. *Hans Maler*, az apa azonban nemcsak a maga foglalkozásnevét adta tovább fiának, hanem hogy művésznek szánta, még keresztnévadásával is megerősítette: a festők védőszentje, *Lukács* nevét adva neki.³

Az ifjú művész már nem maradt meg frankföldi városában, hanem osztotta a XV. század közepe óta általánossá lett szokást, hogy az iparoslegények vándorútra keltek. Már 1495/98 években dolgozott *Coburg* és *Gotha* városok számára, 1500 körül *Coburgba* ment. *Coburg* látványának emléke majd a híres *Katalin-oltáron* kerül megörökítésre *Cranach* ecsetjével, aki a szép természeti tájba helyezte a hegyen épült, erős bástyákkal övezett fal mögötti várbeli palotát. De *Coburg* váregyüttese külső és belső várfalával, a pártás oromzatú palotával feltűnik *Michael Meienburg* epitáfiumán is, amit a *Cranach-család* alkotott.⁴ *Gothában* máig jelölik az épületet, ahol *Lucas Cranach* lakott. 1504-ben *Barbara Brengbier* gothai tanácsúri családból való leányt vette feleségül. *Gothában* már olyan szász fejedelmi várost ismert meg, ahol a polgárság gazdagságát és önbizalmát is kifejező magán- és középületek emelkedtek, ahol oly jelentős — de a néptől elzárkózó — humanista, mint *Mutianus Rufus* megfelelő lakóhelyet talált, egyben a városokban is gyanítva az 1525-i parasztháború kiindulópontját, a parasztok felingerlésének forrását.⁵ *Cranach* élete

³ *Wolfgang Fleischer*: Die deutschen Personennamen. Geschichte, Bildung und Bedeutung (Berlin, 1964) 95. l.; az 1460 körüli harang: Leipzig, Városi Múzeum (régí városháza); *Heinz Lüdecke*: Lucas Cranach der Ältere im Spiegel seiner Zeit (Berlin, 1953) 9, 88—89, 91. l.; *Gertrud Rudloff-Hülle*: Lucas Cranach der Ältere. Katharinen-Altar (Dresden, 1953) 3. l.; *Johannes Jahn*: Der Weg des Künstlers (in: Lucas Cranach der Ältere. Der Künstler und seine Zeit. Berlin, 1953) 22. l.; *G. Brendler*: Cranach Lucas d. Ä. (Biographisches Lexikon zur Deutschen Geschichte. Von den Anfängen bis 1917. Berlin, 1967) 84. l.; *K. Schütz*: i. m. 15. l.; *Hans Posse*: Lucas Cranach d. Ä. (Wien, 1942) 16. l.; *Otto Henne am Rhyn*: Kulturgeschichte des deutschen Volkes II. Teil. (Berlin, 1886) 27. l.

⁴ *Lamprecht*: Modern történettudomány (Bp. é. n.) 205. l.; *Daten zur Cranach-Biographie* (in: Lucas Cranach der Ältere. Der Künstler und seine Zeit) 10. l.; *Pierre Descargues*: Lucas Cranach der Ältere (Bremen, 1959) 12. l.; *G. Rudloff-Hülle*: L. Cranach d. Ä. Katharinen-Altar 6—7. l., 2. képes tábla; *Oskar Thulin* (hrsg. von): Reformation in Europa (Leipzig, 1967) 34. l.; *Auf den Lebenswegen Martin Luthers* (Hrsg. von M. A. Kleeberg und Gerhard Lemme. Berlin, 1967) 153. l.

⁵ *Gotha*, Hauptmarkt 17. számú ház régi kapuval, címeres kövekkel; *Daten zur Cranach-Biographie* 10. l.; *Theo Ludwig Girshausen*: Cranach (Neue Deutsche Biographie

azonban Wittenberggel fonódott össze, az érkezésekor mintegy 400 házból álló és 2000 lakosú városban, amelynek helyi ipara akkor még jelentősebb volt, mint kulturális élete. Még Cranach otthagatásának évtizedeiben a város társadalmja jelentősen rétegződött, lényegesen kibővült (3000–3500 lakos és 2000 egyetemista), 1542-ben már 466 legény, szolga, szolgáló és napszámos élt benne, még napszámosnók is voltak.⁶ Művésziünk azonban a társadalom másik pólusára került, már 1507-ben ház- és telektulajdonos, még hozzá egy volt városbíró olyan házát szerezve meg, amelyhez jelentékeny mellékjövedelmet biztosító italkiméresi jog kapcsolódott. A tekintélyt szerzett polgár 1519-ben került a város tanácsába, más tanácsosokkal együtt töltötte be a városi számvevő tisztjét. A tanácsnak 1519 és 1545 között 9 esztendőben volt tagja, ezen túl három éven át volt kormányzó polgármester 1537 és 1544 között. Így lábai gyakran taposták Wittenberg piacterét, ahol a városháza a polgári erőt és ízlést is kifejezte és ahonnan közlelről volt látható a templom egyházi erőt és puritán vallásosságot sugárzó tornyos homlokzata. A művész vérbeli polgárrá fejlődött, nem hiányzott belőle a vállalkozó kedv. 1520-ban megszerezte a választófejedelmi orvostól alapított patikát, amit alkalmazottakkal kezeltetett, egy olyan korban, amikor a gyógyszerészség és a fűszerárkereskedelem még kevésbé különböztek el egymástól. Volt idő, amikor könyveléssel és papirkereskedéssel is foglalkozott.⁷ Nem feladatomban, hogy művészeti vonatkozásban is elemezzem a műhely problémáját, csak azért kell utalnom rá, hogy még egy vonatkozásban világossá váljék a gazdag művészpolgár szerepe legényei körében.

Ennek társadalmi jelentősége a reformáció sodrában vált tudatossá, amikor Cranach legényei ellenerőt alkottak az egyetem nemes diákjaival szemben. 1520-ban a wittenbergi nemesek, úrfiak, egyetemi hallgatók panasztették be Bölcs Frigyesnél Lucas Maler fegyvert hordó legényeit, akik a lefegyvert egyetemistákat azzal gúnyolták, hogy maguk nem engedelmességek a fejedelmi parancsnak. Cranach legényei tehát annak a polgári városnak fölényét érzékeltették, amelynek bíraskodása alá a választófejedelem rendelte az egyetem hallgatóit, nemesi kiváltságaikat is sértve a fegyverhordási tilalommal. A polgárság előretörését jelzi, hogy Bölcs Frigyes végül is saját csapatait vonultatja be a városba a polgárok védelmére és megadásra ill. menekülésre kényszeríti a nemes diákokat. Hasztalan fenyegetőzött az egyetem a diákok kivonulásával, a középkori nemesi és egyetemi kiváltságokat nem védte meg a választófejedelem, s ehhez Cranach és legényeiből alakított osztaga szilárd magatartásával adta meg nagyrészt a várospolitikai alapot. Ez tükröződik

III. Band. Berlin, 1957) 395. l.; *Manfred Bensing*: Thomas Müntzer und der Thüringer Aufstand 1525 (Berlin, 1966) 141. l.

⁶ *Friederike Klauner*: Vorwort (*K. Schütz*: Lucas Cranach der Ältere und seine Werkstatt.) 8. l.; *H. Lüdecke*: Lucas Cranach der Ältere im Spiegel seiner Zeit 15, 38. l.; *P. H. Feist*: i. m. 4. l.; *Oskar Thulin*: Die Wittenberger Lutherstätten (⁶Berlin, 1967) 10. l.

⁷ *H. Lüdecke*: i. m. 17, 20, 21. l.; *K. Schütz*: i. m. 16. l.; *Ingrid Schulze*: Die Stadtkirche St. Marien von Wittenberg (Berlin—Leipzig, 1966) 1, 4, 26. l.; *O. Thulin*: Die Wittenberger Lutherstätten 2, 6, 8—10. l.; *G. Brendler*: i. m. 85. l.; *O. Henne am Rhy*: i. m. I. Teil (Berlin, 1886) 317. l.; *Helmut Frhr. Haller v. Hallerstein*: Grösse und Quellen des Vermögens von hundert Nürnberger Bürgern um 1500 (Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte Nürnbergs, Band I. Nürnberg 1967. 143. l.; a ház a patikával: Schlosstraße 1. szám. Katalog der Älteren Pinakothek zu München (¹⁶München, 1925) 34. l.; *Curt Glaser*: Lukas Cranach (Leipzig 1921) 128. l.

Hans von Dolzig, a várost megszálló választófejedelemi parancsnok jelentéséből, amiben Lukács mester és az egyetemi rektor szerepelnek az ellenpártok jellegzetes vezetőiként.⁸ A művészi és polgári sikerek mellé szerzett politikai tekintély is anyagi erőt biztosított a városvezetőnek, aki lassanként patriciussá emelkedett. 1528-ban már 1405 ezüstgarast tett ki adója egy sor házból és telekből álló ingatlanvagyonra után. Leányait tekintélyes hozománnyal háziasította ki. De mindenkor művész maradt elsősorban. 1542-ben egy névtelen művésztől alkotott fametszet a prémgalléros és -szegélyű öltözetben bemutatott öreg fővárosi polgármestert és udvari festőt palettával és ecsetekkel ábrázolja, feliratára hagyva előkelő címeit. Sírfelirata *consul Vitebergensis* gyanánt örökíti meg. Utolsó éveiből is hiteles arcképei mutatják be az energikus aggot (pl. Firenze, Uffizi). A polgári élet törvényeinek megfelelően, amint ő is apjától tanulta a művészetet (*artem graphicam*), maga is átörökítette azt fiára, az ifjabb Lukácsra. De ezt már magasabb vagyoni szinten tehetette: az ifj. Lucas Cranach (1515 – 86) nemcsak tanácsstag és polgármester, de már nagybirtokos is volt. Az utódok (egészen 1878-ig) örökölték a wittenbergi patikát is.⁹

Lucas Cranach és családja élete ilyenképpen Wittenberghez kötődött, de maga mégis messzebb látott városa határain. Tartózkodott más városokban. Műalkotásokat készített más városiak számára, egészen Nürnbergig. A naumburgi városi templomban méltán őrzik „A napkeleti háromkirályok” és az „Engedjétek hozzám a kisdedeket” c. képeit. Naumburg dús szépségű városháza is Cranach életében épült, az 1517-i tűzvész után, új formájában 1528-ig. Mint polgár volt képes Cranach együttérzően és megértve megalkotni Weissenfels szászországi város 1515. évi polgármesterének arcképében a méltóság-teljesen nyugodt idősebb férfiú fegyelmezettségét, kezét könyvre támasztva, prémes kabátban, nyakán feliratos medaillonnal.¹⁰

Igaz, nem mindegyik hasonló tárgyú művében törekedett ennyire az arckifejezés, a jellem érzékeltetésére, viszont amazokban a polgárportréiban az öltözet és az ékszerek gazdagságának, az arc kifejezéstelen voltának különleges magatartását, a jó mód mutogatását volt képes Cranach bemutatni.

Élete évtizedeken át nyugodt polgári mederben folydogált, hogy végén viharos események tértésék el útjáról és Weimar városába, utolsó állomására sodorják (ahová már 1521. és 1526. években dolgozott). Egy eredeti polgári szervezetét elvesztő és fejedelmi uralom alá jutott városba került, a piactér egyik házába, amelynek faragott kövei méltó keretet adtak a nagy művész utolsó életévének (1552 – 53.). Már mellette emelkedett az 1526-ban épített városháza. De ebben a városközpontban Cranach mint polgár már nem játszott

⁸ Lucas Cranach der Ältere. Der Künstler und seine Zeit. (hrsg. von Heinz Lüdecke. Berlin, 1953) 13. l.; *Walther Scheidig*: Urkunden zu Cranachs Leben und Schaffen (in: L. Cranach d. Ä. Der Künstler und seine Zeit) 164 – 167. l.

⁹ *C. Glaser*: i. m. 128. l.; *P. Descargues*: i. m. 81. l.; *H. Lüdecke*: L. Cranach d. Ä. im Spiegel seiner Zeit 42, 84, 88. l. és 16. tábla; *Oskar Thulin*: Cranach-Altäre der Reformation (Berlin, 1955) 163. l. és címlap előtti kép; *Johannes Jahn*: Cranach (Bp., 1968) címlap előtti kép; *K. Schütz*: i. m. 30. l.

¹⁰ *Walter Wirth*: Naumburg. Bad Kösen-Rudelsburg (Leipzig, 1967) 26, 28 – 29. l.; Naumburg. Stadt und Dom (Mit Bildern von Fritz Hege. Weimar, 1958) 26. kép; *Rosemarie Schuder*: Vorwort (Naumburg. Stadt und Dom) 6. l.; *Heinrich Lilienfein*: Lukas Cranach und seine Zeit (Bielefeld – Leipzig, 1942) 93. képes tábla; *J. Jahn*: Cranach 19. l.; *Gertrud Rudloff-Hille*: Lucas Cranach d. Ä. (Dresden, 1953) 24. l.; Katalog der Älteren Pinakothek zu München 35. l. és 26. képes tábla.

szerepet. Weimar temetkezési helyévé lett a 81 esztendőit megért művésznek.¹¹ Érzékeltette azonban még élete utolsó pillanataiban is, hogy Szászország városfejlődése a maga többközpontúságával sajátos volt a széttagoltságában megmerevedett német birodalmon belül. Szászországban a XVI. század derekán a lakosság 31%-a városokban lakott, az egész szász terület népsűrűsége pedig 32-t tett ki az 550 800 főnyi lakosságot viszonyítva a tartomány nagyságához. De ez a városfejlődés nem volt egyenletes és korántsem igazodott a Cranach életpályáján nagy szerephez jutott városok érdekeihez. Az igazi felemelkedő városok Lipcse és Drezda voltak. A leipzig-i vásárok már a XV. században túlszárnyalták Halle, Erfurt, Magdeburg és Naumburg vásárait, a század második felében igazi vásárvárossá lett, mindamellett Nürnberg és Augsburg fióktelepévé. Ezt jelzi, hogy 1471—1550 közt 79 felnémet kereskedő szerezte meg a leipzig-i polgárjogot, a messzeható vásárforgalom felső rétegét alkotva meg. Pl. Andreas Mattstedt, Fugger-faktor 1496-ban lett a város polgára. Miksa császár ezt a fejlődést 1507-ben szentesítette a Leipzigt övező 125 km-es körben biztosított jogi előnyökkel, Erfurt, Magdeburg, Halle és Naumburg rovására. A városi népesség 4%-át kitevő gazdagok és 32%-át kitevő közép-polgárság hatalmát reprezentálta a régi lipcsei városháza és a mérlegház, de a Wittenbergén túllépő erős rétegződést az, hogy 17%-ot tett ki a napszámos és bérmunkás, 47%-ot a legények, szolgák, szolgálók (1554—56 évek).¹² A renaissance várossá alakuló Drezda viszont jellegzetes székhelyvárosként fejlődött, ahol olasz kőfaragók is érdemesnek látták megtelepülni. A népesség itt 1546-ban 6500-ra rúgott.¹³ Mindez csak aláhúzza, hogy Cranach korlátozottabb polgári keretek között élt és alkotott — kisvárosban és méginkább érezhetően megcsúszó társadalmi fejlődésben. Az ő életét, mint minden polgártársát, a fejedelmi hatalom erősen meghatározta. A fejedelmi pénzügyi igények kifinomult módszerekkel érvényesültek (1481: a szász városokban ládákat állítottak fel az elrejtett vagyon utáni adó lelkiismeret szerinti lerovására), de a német renaissance fejlődését bizonyos keretekben lehetővé tevő fejedelmi politika teret enged a városi érdekek valamelyes megvalósulásának, ám a főhivatalokból kiszorítva a polgárokat a nemesek javára. Ez okozza Cranach életében a nagy ellentmondást: a városok és a polgárság politikai veresége a jómódú városi réteget a polgári művelődés kereteibe szorítja vissza, polgári izlésű és szimbolikájú művészetet is megteremtve. Cranach ennek a visszaszorult polgárságnak művészeti igényeit mindvégig ki tudta elégíteni és ilyen tágabb értelemben is

¹¹ P. H. Feist: i. m. 1. l.; G. Rudloff-Hille: L. Cranach d. Ä. 25. l. és 17. képes tábla; Gyimesi Sándor: Az európai városok a kapitalizmus küszöbén (Századok, 1972) 288. l.; Horst H. Müller (szerk.): Wanderungen im Bezirk Erfurt (Leipzig, 1963) 161. l.; H. Lüdecke: L. Cranach d. Ä. im Spiegel seiner Zeit 138—139. l. és 20. tábla.

¹² Karlheinz Blaschke: Soziale Gliederung und Entwicklung der sächsischen Landbevölkerung im 16. bis 18. Jahrhundert (Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie. Jahrgang 4. Heft 2. Oktober 1956) 147. l.; Josef Reinhold: Polen/Litauen auf den Leipziger Messen des 18. Jahrhunderts (Weimar, 1971) 2—3. l.; Hermann Conrad: Deutsche Rechtsgeschichte. Band I. Frühzeit und Mittelalter (Karlsruhe, 1954) 289—290. l.; Helmut Arndt—Helmut Biering—Heinz Füssler—Günther Krüger—Manfred Unger—Karl Wiegel: Leipzig in acht Jahrhunderten (Leipzig, 1965) 32. l.; Mattstedt a kereskedőházak faktornévsorában szerepel: Leipzig, Városi múzeum (régi Városháza); Ernst Hugo Schulze: Das Stadtgeschichtliche Museum zu Leipzig. Im alten Rathaus. (Leipzig—München, é. n.) 1. és 2. kép; Karl Czok: Zur Stellung der Stadt in der deutschen Geschichte (Jahrbuch für Regionalgeschichte. Dritter Band. Weimar, 1968) 15. l.

¹³ Heinz Klemm: Schönes Dresden (Dresden, 1967) 15—17. l.; Ingrid Schulze: Die Stadtkirche St. Marien zu Wittenberg (Berlin—Leipzig, 1966) 31. l.

szólhatunk róla mint renaissance művészről. A társadalmi fejlődést jórészt elrekesztő feudális győzelem (1525), majd a reformációt is létében fenyegető császári támadás elmélyítette Cranach művészetének ilyen vonásait: világi témák, világiasan kidolgozott egyházi témák, a már vázolt realista arcképek és a figyelmünkre leginkább érdemes biblikus és antikizáló szimbolika tartoznak ide. A mai műveltségünk mellett elvontnak és a társadalmi harcoktól elvonultnak vélhető műalkotások az akkori ember számára aktuális és félreérthetetlen mondanivalót közvetítettek és a festményeket a grafika modern eszközei, a metszetek, könyvkötésen elhelyezett ábrázolások, újságlapok még tovább vihették a nagypolgári és patrícius ízléstől távolabb álló néptömegek igényeinek és befogadóképességének megfelelően. Cranach mint művész és műhelytulajdonos alaposan kivette részét ezekből a lehetőségekből és társadalmi feladatokból.¹⁴ Maga is, a műve lényegét még népszerűbb formákban terjesztők is polgári helytállásra hívtak a hősnők alakjának felidézésével, akiket a nehéz korszakban élő és már-már megtörni látszó városi erők elé példálul állíthattak.

Igy kerül Lucas Cranach esetjére 1515-től ismételten Judit alakja: 1530 köré esnek „Judit Holofernes asztalánál”, „Judit megöli Holofernest”, „Judit Holofernes fejével”. Az események áthelyeződnek a maga korára, a katonai tábor fehér asztalánál egykorú német úri és hölgyviselet, komorna, alabárdos, lándzsás Landsknechtek ezt éppúgy félreérthetlenné tették, miként a hölgy renaissance öltözete, kalpagja, nagy nyaklánc, gyűrűit rejtő kesztyűje, a nagy kétélű kard. Az ótestamentum egyik apokrif könyvében szereplő zsidó hősnő azonban hangsúlyozottan városát védte. Ennek korabeli értelmezését, amit Cranach képeiből is kiéreztek, Hans Sachs egyik drámája teszi világossá, amiben a hősnő szolgáloja mondja ki, hogy a zsarnok testén kell bosszút állni az emberekkel szembeni kíméletlenségért, városok elfoglalásáért és rombolásáért, gyilkolásért, meggyalázásért és nyomorba döntésért, amit mind zsarnoki kezével okozott. Amikor pedig Judit előjön a meztelen karddal és a levágott fővel, ő is szolgálojához fordul, közölve a zsarnok megölését, megjelölve a visszautat a városfalhoz, hogy a polgároknak megvigyék az örömhírt (Die Judith, 1551.).¹⁵

Ebbe a gondolatkörbe esik egy 1566-ból való német könyvkötés, amely Jáhel zsidó hősnő (Jael) és Sisera kánaáni hadvezér (Sciscera) történetét

¹⁴ *Alfr. H. Loeb*: Der Sieg des Fürstenrechtes — auch auf dem Gebiete der Finanzen — vor dem Dreißigjährigen Kriege (München—Leipzig, 1916) 5. l.; *G. v. Below*: Bürgerschaften und Fürsten (Historische Zeitschrift 102. Bd.=3. Folge 6. Bd.) 536, 539. l.; *Hans Mottek*: Wirtschaftsgeschichte Deutschlands. Ein Grundriss Band I. (2. Berlin, 1959) 318. l.; *Wilhelm Worringer*: Lukas Cranach (München—Leipzig, 1908) 128. l.; *Molnár Albert—Németh Lajos—Voit Pál*: Művészettörténeti ABC (Bp., 1961) 306. l.; *Fenyő I.*: i. m. 6—7, 10—11. l.; *Gerhard Winkler*: Revolutionäre Grafik von der Dürerzeit bis heute (Bildende Kunst, Heft 5. 1971) 256. l.; *Wolfgang Hütt*: Verhältnis und Beitrag Albrecht Dürers zur Kunst der Reformationszeit (uo.) 235. l.

¹⁵ *Lucas Cranach der Ältere*: Zeichnungen (Hrsg. von Werner Schade. Leipzig, 1972) 22, 38—39, 46. l.; Gotha, Schlossmuseum; *H. Lilienfein*: i. m. 116. képes tábla; *Kacziány Géza*: A női szépség a festőművészetben (Bp., é. n. [1913] 101. sz. fekete-fehér tábla; Bécs, Kunsthistorisches Museum Inv. Nr. 858 és Nr. 3574; *K. Schütz*: i. m. 23—24, 28—29. l. és 12., 13. tábla; Hans Sachsens Dramen (Leipzig, 1924) 190—191, 353. l. — Judit ellenképe Salome volt, sok esetben Cranach Judit-képei elemeinek felhasználásával, Cranach, műhelye és Joseph Heintz d. Ä. feldolgozásaiban; Bécs, Kunsthistorisches Museum, Inv. Nr. 3567 és Nr. 862; Budapest, Szépművészeti Múzeum; Wilandow, Kastély-múzeum; *K. Schütz*: i. m. 24—25, 27—28. l. és 17. tábla, *Heinz Ladendorff*: Cranach und der Humanismus (Heinz Lüdecke [hrsg. von]: Lucas Cranach der Ältere. Der Künstler und seine Zeit. Berlin, 1953) 92. l.

ábrázolja korabeli német öltözetű hölgygel, amint nagy szeget kalapál a páncélos-kardos vezér fülébe annak mély álmában. A bibliai Bírák Könyvére utaló latin felirat: Így pusztuljanak el, Uram, összes ellenségeid. Itt lényegében ugyanarról a buzdító célzatról van szó, mint Cranach: A fáraó pusztulása és Judit-képein. A bibliai szövegben a kilencszáz vasszekeivel húsz esztendeig zsarnokoskodó vezér pusztulásáról van szó, a dicsérő énekben pedig, amely a leírást követi, a munkások pörölyét említik, amellyel a hősnő átfúrta Sisera halántékát.¹⁶

Cranach tehát egyike a renaissance kor nagy mestereinek, akik műveikkel előképeket adtak az iparművészetnek. Ezt látjuk egyik szintén (1509 és 1538 közt) gyakori témája, a Lucretia esetében. Különféle képein szinte ugyanazon tőrrel szúrja agyon magát a hol szenvedő arccal, hol derűs nyugalommal a halálba menekülő asszony. A téma azonban — műhelypéldányok nyomán — nem maradt meg a magas művészetben. A XVI. század első felében kalácsmintául használt háromlábú átliggatott cseréptányér is ábrázolta Németországban Lucretia öngyilkosságát. 1566-ban pedig száz kapesos könyv egyik oldalán jelenik meg Lucas Cranach nyomán a Lucretia-öngyilkosság, korabeli német öltözetű hölgy halála, a dicséretes tisztaságot visszaszerző seb hangsúlyozásával a latin feliratban. Ez sem üres erkölcsi jelenetként hatott, hiszen Livius leírásában a hősnő előbb felfedte sérelmét férjének, apjának és barátainak, holttesténél a népet bosszúra hívták és a királyokat elűzték.¹⁷ A bibliai és az antik tárgyú képek az ismert vagy éppen aktualizált szövegekkel egyaránt összhangban a zsarnokság ellen buzdították a polgárokat, városlakókat.

Cranach azonban nem lett volna eléggé elmélyült művész és eléggé messzenéző polgár, ha megfeleldezik a maga osztályát gyengítő jelenségekről, ha nem foglalkozik ilyen kérdésekkel művei egész sorában. A polgári élet visszasságai körében találta meg Cranach szatirikus festészetének egyik elemét, a különféle formákban kidolgozott össze nem illő párokat, a szerelem és pénz összefüggéseit. Vannak, akik feltételezik ebben Cranach németalföldi útjának visszhangját, Quinten Massys (Quentin Metsys) hasonló témájú képeinek mintául vételét. Az út azonban a flamand mestertől kétféle vezetett. Fia, az eretnekgyanú miatt olasz, francia földre menekült Jean Massys arisztokratikussá váló festészetében eltávolodott apja népiesebb szatírájától, az össze nem illő pároktól, és a vágy és a szerelem általánosabb témáját aknáztta ki az ifjúság és az öregkor szembeállításával. Az 1520 óta festett képek egész során Cranach más művészeti irányt képvisel a szerelmes aggastyán és a szerelmes agg nő különféle jeleneteivel. A vágyakozó, de fiatal nőismerősétől megrabolt öreg variánsai, a fiatal férfit pénzelő foghíjas szerelmes nő képe valóban mind a prostitúciót és annak anyagi velejáróit, a kiűrített zsebeket és erszényeket idézi a polgári társadalom elé. Ez azonban már nem egyértelmű „A fizetség”

¹⁶ Kiállítva Umělecká řemesla doby Dürera a německá renaissance (kiállítás 1972. Prága, Úlúv-kiállító terem, vö. [ap]: 500 Jahre altes Kunsthandwerk (Prager Volkszeitung 1. September 1972) 7. l.; Szent Biblia . . . fordította Károli Gáspár (Bp. 1927) 233 — 234. l.; Katalog der Älteren Pinakothek zu München 36. l.

¹⁷ Katalog der Älteren Pinakothek zu München 35, 36. l.; *L. Cranach d. Ä.*: Zeichnungen 24 — 25, 39, 46. l.; Varsó, Muzeum Narodowe w Warszawie; Stockholm, Nationalmuseum, N. M. 1080. l.; Bécs, Kunsthistorisches Museum, Inv. Nr. 8336; kiállított tárgyak: Umělecká řemesla doby Dürera a německá renaissance; *Otto Hiltbrunner*: Kleines Lexikon der Antike (Bern, 1946) 266. l. — Egészen más a Tiziano-féle feldolgozás mondanivalója és hangulata (Lucretia és Tarquinius. Bécs, Kunsthistorisches Museum, Inv. Nr. 67).

című képen (Stockholm), ahol a terített asztalnál ülő tekintélyes férfi maga borítja ki pénzeszacskóját, fizet és áhítatosan nézi a rá nyájasan visszanezítő fiatal nőt, aki azonban mérleget tart kezében. Az aranyakat látva inkább valamilyen egyenlőtlen üzletre gondolhatunk. Viszont „Az agg és a leány” című kép (Bécs) ölelő nőalakjának másik kezére az öreg szerelmes húz gyűrűt, így ez emelkedettebb viszonyt feltételez.¹⁸ Úgy véljük, hogy ezeket a moralizáló képeket két részre kell osztanunk és nemcsak a prostitúció, hanem a céhes szervezetből adódó torz házassági viszonyok is tükröződnek bennük. Ez nemcsak erkölcsi és gazdasági, de népesedési problémákból is eredt. (Wittenbergben 21%-os női többletnépesség volt.) Bécsben azonban már a XV. században feltűnő volt, hogy többnyire idős korban házasodnak a férfiak, de fiatal nőket vesznek el. A XVII. századig terjedő bécsi és nürnbergi céhes adatok az összefüggés másik oldalát mutatják: a fiatal legények mesterözvegyet vettek el feleségül, hogy könnyebben szerezzék meg a mesterjogot, majd idős feleségük haláláig maguk is megöregedve vettek el fiatal leányt. De az értelmiség neves tagjai nemkülönbön újra nősültek, akár idős korukban, első feleségük halála után (Cuspinianus a 8 gyermekét szülte Anna halála után; a 70 éves Cranach; a 67 éves Hans Sachs).¹⁹ A kor polgári viszonyainak mély önismeretét mutatják tehát Cranach eme alkotásai.

De vallásos tárgyú képeim is szembetűnik az életkori különbségek szemléleti különbségeinek ismerete és átérése. Szembetűnő, hogy a több formában feldolgozott „Krisztus és a házasságtörő asszony” c. festmény (1532) is szembeállítja a fiatal és megbocsátó Jézust és a fiatal szegyenkező asszonyt a gyűlölködő vagy szigorú öregek csoportjaival, közülük a legtorzabb ragad követ és kardmarkolatot. Az anyai szeretet legszebb ábrázolásai közé tartozó „Engedjétek hozzám a kisdedeket” c. képen Jézus és a fiatal anyák áhitatát Cranach az egyik sarokban összebújó morc szakállas vének ellenképével is hangsúlyozza.²⁰

¹⁸ *J. Jahn*: Cranach 25. l. *Ph. Roberts-Jones*, stb.: Musées Royaux des Beaux-Arts de Belgique, Bruxelles. Art ancien. (6Bruxelles, 1967) 19, 28. szám (Lucie Ninane szövege); *Fenyő I.*: i. m. 7, 19. l.; *O. Glaser*: i. m. 199–200. l.; *R. Gy.*: Műhelytitkok a Szépművészeti Múzeumban (Népszabadság, 1966. dec. 17.); „A szerelmes agg nő”, Bp. Szépművészeti Múzeum; *H. Posse*: i. m. 30. l. és 57, 58, 97, 98. képes táblák; *P. Descargues*: i. m. 35. l.; „A fizetség” Stockholm, Nationalmuseum, N. M. 258; Bécs, Kunsthistorisches Museum, Inv. Nr. 895; *K. Schütz*: i. m. 25–26. l. és 9. tábla.

¹⁹ *H. Lüdecke*: L. Cranach d. Ä. im Spiegel seiner Zeit 38. l.; Kubinyi András ismertetése: Jahrbuch des Vereines für Geschichte der Stadt Wien (Tanulmányok Budapest múltjából XII. 1957) 568. l.; *Josef Zykan*: Die Stephanskirche. Der Wiener Dom. (Wien, é. n. [1972]) 30, 33, 42, 43. l.; a Cuspinianus-család vörös márvány renaissance síremléke, Bécs, Szent István-templom; *Hans Ankwicz v. Kleehoven*: Cuspinianus (Neue Deutsche Biographie. III. Band. Berlin, 1957) 450. l.; *Th. L. Girshausen*: i. m. 395. l.; *P. Descargues*: i. m. 83. l.; *Paul Merker*: Hans Sachs. Ein biographisches Nachwort (Hans Sachsens Dramen) 323, 339. l.

²⁰ *L. Cranach d. Ä.*: Zeichnungen 19, 45. l.; „Krisztus és a házasságtörő asszony”, Bp. Szépművészeti Múzeum; Kunst der Reformationszeit. Ausstellung im Schloss zu Wittenberg. September–November 1967. 8. l. — Tiziano hasonló tárgyú képén viszont szembetűnő a fiatal nőt Jézus elé cipelő férfiak fiatal, középkorú és öreg volta. Bécs, Kunsthistorisches Museum. — Naumburg. Stadt und Dom 25. kép.

Bányászat és bányászok

Lucas Cranach 1527-ben megfestette Luther szüleinek portréját, az idős házaspár képei a Wartburgba kerültek, a Luther-szobába. Luther Márton régi paraszti családból származó thüringiai bányásznak, Hans Luthernek a fia volt, aki parasztleányt vett feleségül és azzal költözött át 1484-ben a mansfeldi grófságba. Az idősebb Luther itt először mint egyszerű vájár dolgozott. De viszonylag gyorsan felküzdötte magát és a mansfeldi gróftól 6 rézaknát, valamint 2 olvasztókemencét bérelt, pénzt ehhez a művelethez egy rézkereskedőtől szerezve. Luther apja tovább emelkedett, mint más bányarészesekkel közösen dolgozó bányász, majd önálló hutamester és aknák, kohók résztulajdonosa. Így jutott olyan tekintélyre, hogy a mansfeldi közép- és kispolgárság egyik képviselője lett a patrícius tanács mellett. Kohókérdésekben a mansfeldi grófok is igénybe vették az idősebb Luther tanácsait.²¹ A mansfeldi rézbányászat fellendülése idején nagyjelentőségű lett a szász bányászat keretében Schneeberg és Annaberg ezüstabányáinak feltárása. Schneeberg bányajoga kihatott Annaberg bányajogának fejlődésére. Itt mégis azért emeljük ki, mert Schneeberg főtemplomában Lucas Cranach és fia oltárképet festett. Az 1538 – 39-ben készült oltárt János Frigyes választófejedelem és féltestvére János Ernő coburgi herceg alapították. A két alapítót a művész az oltár előoldalán örökítette meg. Nem maradt fenn az 1541-ben említett falfestmény bányaművelés-ábrázolással Schneebergben. Ez a város foglalkoztatta Cranach tanítványát és műhelye tagját, Wolfgang Krodelt 1528 és 1561 között. A fejedelmek és a bányavárosok adakozó hajlandóságát az Érchegeység ezüstabányái, Schneeberg és Annaberg bányászatának jövedelmezősége tette lehetővé.²² A Cranach művészetében így szerephez jutó bányafeltárások megnövelték tehát a bányakincset, ez pedig a fejedelmi jövedelmeket. Bányászatban ugyanis Németország akkor megelőzött minden más európai országot. Ezzel alakulhatott ki a birodalomban a feudális és tőkés tulajdoni viszonyok szövedéke különösen a bányászat viszonyaiban. Ennek a nagy jelentősége akkor mutatkozott meg, amikor 1525 után a birodalom általános méreteiben megszűkült, sőt visszaesett a tőkés termelés szerepe, viszont a mind sűrűbben betelepülő Szászországban bizonyos fokú további fejlődése elérhető volt. A szász választófejedelem olyan tartományúr volt, aki az 1519-ben a császártól a tartományi fejedelmeknek átengedett bányaregálét messzemenően hasznosítani tudta. Annál inkább, mert a virágzó meißeni bányászat is csatlakozott Szászországhoz, miután a két tartomány egyesült. Ezüst, réz, ón, ólom, vas tették virágzóvá Szász-

²¹ *Heinrich Boehmer*: Der junge Luther (Leipzig, 1954) 8. l.; *L. Cranach d. Ä.*: Zeichnungen 9, 36, 44. l.; *Gerhard Ritter*: Die kirchliche und staatliche Neugestaltung Europas im Jahrhundert der Reformation und der Glaubenskämpfe (in: *Leonhard von Muralt* – stb.: Das Zeitalter der Entdeckungen, der Renaissance und der Glaubenskämpfe. = Die Neue Propyläen-Weltgeschichte. III. B. Berlin, 1941) 216. l.; *Günter Fabiunke*: Martin Luther als Nationalökonom (Berlin, 1963) 26, 172. l.

²² *J. Reinhold*: i. m. 4. l.; *Hermann Löschner*: Das erzgebirgische Bergrecht des 15. und 16. Jahrhunderts. I. Teil. (Berlin, é. n.) 14–15. l.; *L. Cranach d. Ä.*: Zeichnungen 41. l.; *O. Thulin*: Cranach-Altäre der Reformation 33. l. és 34–35. l. közötti képes tábla; *H. Ladendorf*: Cranach und der Humanismus 87. l.; *K. Schütz*: i. m. 29. l.; *H. Posse*: i. m. 37. l.

ország fejedelmeit és városait,²³ de a mansfeldi grófokat jóval kisebb területük ellenére is hatalmassá tette ez a bányahozam. Márpedig ezeknek is jutott politikai szerep: Luther tartományura, Albrecht Mansfeld gróf a reformáció egyik előharcosa. Igaz, hogy az efféle reformáció-támogatás népi reformációba hajtott, vagy a katolikus demagógia karjaiba terelte a kizsákmányoltakat. 1525-ben azonban a mansfeldi fejedelmek engedményekkel szerelték le a bányászokat, jóllehet Ernő gróf népszerűségét alaposan megtépázta Münzer Tamás, aki töröknek bélyegezte ezt a mansfeldi fejedelmet.²⁴ A bányaviszonyok azonban még bonyolultabbak a városok szerepe folytán. A bányarészesek közt megjelentek a Freiberg rovására előretörő Leipzig kereskedői és az Érchegeység gazdag hozama élénkítette a város fejlődését. Ilyen kapcsolatok folytán toborozhattak a Welserek leipzig-i faktoruk útján bányászokat Haiti szigetén és Venezuelában levő bányáik számára. Leipzig közigazgatási és számtartósági főnöke, Georg von Wiedenbach és felesége, Appollonia Alnbeckin idősebb korukban lettek Cranach művészetének részesévé, a mester készítette portréjukat. Ez teszi indokolttá, hogy erre a városra is kiterjesztettük figyelmünket.²⁵

Cranach és a humanizmus

Cranach már Bécsben érintkezésbe jutott az egyetem humanista személyiségeivel. A művész ugyanis 4–5 évig Miksa császár székvárosában élt, amely egyúttal Celtes és Cuspinianus városa volt.²⁶ 1502 körül készítette el Dr. Johannes Cuspinianus (1473–1529) képmását, a természet színeiben gazdag környezetében ábrázolva az okos és optimista arcú fiatal tudóst. A hegy zöldellő, a havas kéklő háttére, a nap ragyogása fejezi ki a derűs hangulatot, a maga elé, de felfelé néző tekintet és a nála levő nagy könyv, a fenn repülő nagyszemű bagoly a tudományos értéket. Az egyidőben készült női arckép, Anna Cuspinian (született Putsch 1485–1513), az életkora szerint fiatal feleség más hangulatot áraszt: piros ruhájának szegélye és ujjá fekte, arca egykedvűen néz maga elé, a táj komorabb, fenn ragadozó madár ejt zsákmányt, a mezőben kutya állatot kerget, a háttér egy részén magas lángokkal ég az erdő és füstfelhő ível a vár fölé. A táj és az arc így válik hangulatok és jellemek mesterei kifejezésévé, a madarak vérmérsékletük jelképévé. Cuspinianus mint melankolikus, felesége pedig mint szangvinikus természetű személy szerepel. Cuspinianus latin klasszikusok értelmezésével már 1491-ben szerepel Bécsben, de

²³ *J. Kuczynski* : i. m. 99, 102. l.; *Manfred Unger* : Stadtgemeinde und Bergwesen Freibergs im Mittelalter (Weimar, 1963) 3, 5–6. l.; *Hans Mottek* : Wirtschaftsgeschichte Deutschlands. Ein Grundriss Band I. (Berlin, 1959) 215–216. l.; *Geoffrey Barraclough* : Die mittelalterlichen Grundlagen des modernen Deutschland (Weimar, 1953) 329. l.; *Bruno Gebhardt* : Handbuch der deutschen Geschichte. II. B. (hrsg. von Herbert Grundmann. Stuttgart, 1956) 384. l.

²⁴ *B. Gebhardt* : i. m. II. 384. l.; *G. Fabiunke* : i. m. 26. l.; *W. F. Semjonow* : Geschichte des Mittelalters (Berlin, 1952) 316. l.; *Ernst Sommer* : Die Sendung Thomas Münzers (Berlin, 1948) 66, 279. l.

²⁵ *M. Unger* : i. m. 166. l.; *H. Arndt* — stb. : Leipzig in acht Jahrhunderten 32. l. *Friedrich Lütge* : Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Ein Überblick. (Berlin—Göttingen—Heidelberg, 1952) 215. l.; a festmények: Leipzig, Museum der Bildenden Künste; Kunst der Reformationszeit. 7. l.

²⁶ *O. Thulin* : Cranach-Altäre der Reformation 8. l.; *P. Descargues* : i. m. 12. l.; *L. Cranach d. Á.* : Zeichnungen 34. l.

számos más tevékenységet is folytatott: történetíró, orvos, V. Károly tanácsosa, egyetemi szuperintendens. Cuspinianus „Caesares” című műve 1512-ben készült, de csak 1540-ben nyomtatták ki. Egy másik munkája jelképezi, hogy még a császári dinasztia történetírója is hajlott az adott esetben a tartományok nagyobb megbecsülésére: „Austria” című műve 1552-ben jelent meg, de Baselen. Majd 1601-ben jelent meg frankfurti kiadás.²⁷ Cranach humanizmussal való kapcsolatának másik jele 1503-ban a bécsi egyetem rektorának, Dr. Stephan Reußnak (1462 – 1514) és feleségének ábrázolása. Itt a férfit ábrázolja kevésbé megnyerően a művész. Képén belül fejeződik ki az ellentmondás, lombtalan görcsöságú fa és dús lombú fa áll a háttérben. Stephan Reuß 1497-ben került a bécsi egyetem anyakönyveibe, 1498-tól a hécsi egyetem jogi karának kereteibe jutott, ahol 1500, 1504, 1509. években dékán volt, 1504-ben lett rektor. Felesége díszes gallérú ruhával, 7 gyűrűvel tűnik elénk, a kép két oldalán lombos és lombját már majdnem elvesztett fa fejeznek ki ellentétes hangulatot.²⁸ Cranach humanista kapcsolatai eredményezték, hogy a Katalin-oltáron HS-jelzéssel szerepeltetett férfiú Hieronymus Schurff vagy Schürpf, a st. galleni tudós, aki már 22 éves kora óta, 1502-től wittenbergi bölcsészleendő, majd átment a jogi karra.²⁹ Kölcsönösen megörökítették egymás emlékét az idősebb Lucas Cranach és a gazdag nürnbergi kereskedőcsaládból eredő Christoph Scheurl (1481 – 1542), akinek anyja a patrícius Tucher familiából volt való. A Bolognában tanult tudós 1505-ben már dicsőítő verset írt Németországra és a szász hercegre. Így 1507-ben Scheurlt a wittenbergi egyetemre hívták, majd fél esztendőn át rektor volt. Ilyen minősége alatt írt főiskolájáról és Wittenberg városáról. 1508-ban a választófejedelem tanácsosa beosztásában kezd szerepelni. De e mellett városa konzulense. 1509-ben Lucas Cranach festette meg Christoph Scheurl képét olajfestmény gyanánt. A fiatal férfiare tekintete értelmet sugároz. Viszonyuk annak felelt meg, hogy már 1508-ban Christoph Scheurl Lucas Cranach festőnek személyes ajánlással hozta tudomására elismerését. Csak Albrecht Dürert emelte mint művészt Cranach fölé.³⁰ Jóval későbbi az a portré, amellyel Cranach 1529-ben Dr. Johann Schöner nürnbergi földrajztudós, matematikus és csillagász (1477 – 1547) arcát örökítette meg. A fésületlen hajú és szakállú tudós magas homlokába hat helyen nyúlnak hajcsomók. Szemöldöke energikusan emelkedik, szája körül mély bevágások vannak az arcon. Összekulcsolt keze viszont nyugalmat fejez ki. Ez annak a

²⁷ *H. Posse* : i. m. 51 – 52. l.; *Fenyő I.* : i. m. 8. l.; *P. Descargues* : i. m. 14 – 15, 17. l.; *J. Jahn* : Cranach 9. l.; *K. Schütz* : i. m. 15, 18. l., 2. tábla; vö. *Lucas Cranach d. Ä.* : Der büßende hl. Hieronymus. Bécs, Kunsthistorisches Museum Inv. Nr. 6739; *Joseph Aschbach* : Geschichte der Wiener Universität im ersten Jahrhundert ihres Bestehens (Wien, 1865) 575 – 576. l.; *Edward Fueter* : Geschichte der Neueren Historiographie (München und Berlin, 1911) 189. l.; *Heinrich Fichtenau* : Der junge Maximilian (1459 – 1482) (München, 1959) 9. l.

²⁸ *C. Glaser* : i. m. 33. l.; *H. Posse* : i. m. 52. l.; *G. Rudloff-Hille* : Lucas Cranach d. Ä. 3. képes tábla; *G. Rudloff-Hille* : Lucas Cranach d. Ä. Katharinen-Altar 4 – 5. l.; *J. Jahn* : i. m. 9. l.; *K. Schütz* : i. m. 15. l.

²⁹ *G. Rudloff-Hille* : L. Cranach d. Ä. Katharinen-Altar 16. l. és 8. képes tábla; *Werner Näf* : Vadian und seine Stadt St. Gallen. II. B. (St. Gallen, 1957) 67, 112. l.

³⁰ *H. Lüdecke* : Lucas Cranach der Ältere im Spiegel seiner Zeit 101. l. és 4. képes tábla; *Daten zur Cranach-Biographie* 11. l.; *G. Rudloff-Hille* : L. Cranach d. Ä. 15 – 16. l.; *G. Rudloff-Hille* : L. Cranach d. Ä. Katharinen-Altar 13 – 14. l.; *H. Frhr. Haller v. Hallenstein* : i. m. 117, 137. l.

tudósnak jellemét fejezi ki élethűen, akihez mint mesteréhez bizalommal lehetett Rheticus, tájékoztatva őt Kopernikus tanairól.³¹

Cranach és a reformáció

Az idősebb Lucas Cranachot családostul és műhelyestül a reformáció tipikus festőjeként szokás emlegetni. Ezt azonban — egész műve áttekintése alapján — nem szabad kizáró értelemben felfogni. A reformáció nem egy-csapásra vált külön irányzattá, a humanizmus és a vallási áhítat támogatása, bizonyos egyházújító lépések engedése sokáig olyanoktól is tapasztalható, akik nem tették magukévá a reformációt, majd élesen felléptek ellene. Ez teszi érthetővé Cranach viszonyát Albrecht érsek-fejedelem-bíboros-bányatulajdonos mecénási magatartásához. A számos javadalmat egyesítő főpap és brandenburgi fejedelmi sarj búcsúcéduláival egyik kiváltója volt Luther reformációjának, s bár nem nyomban lépett fel a reformáció ellen, de 1525-ben annál élesebben bélyegezte a világi jogrend (azaz a feudális rend) sérelmének a főpapi fejedelemségek elleni támadást. Mint mecénás azonban protestánsokat is foglalkoztatott, köztük Cranachot. A művész ugyancsak valláskülönbőség nélkül festette le császári, hercegi, főpapi megrendelőit. Mégsem közömbös, hogy a reformáció harcos híve egyik rézmetszeten az egyházi és fejedelmi jellegre utaló felirattal mutatta be Albrecht bíborost, másik festményén a kereszt lábánál térdelő, áhitatosan merengő főpapként, sőt megfestette mint Szent Jeromost az erdei tisztáson, szelíd állatok közt, mindenesetre főpapként, bíborosként, vagy éppen mint modern írószobájában tevékenykedő Szent Jeromost.³²

Mi volt ezek szerint Cranach viszonya a reformációhoz? Ha a polgárság a jövedelme lefölozójét, gazdasági tevékenysége versenytársát látta az egyházakban, ezt Cranach is érzékeltette, midőn a gazdag egyház leltárát megalkotta a wittenbergi kastélytemplom és kincsei részletes feldolgozásával (Heiligtumsbuch, 1509). Akkor 5005 szentségmutatót, kelyhet, szobrot, állatfigurát ábrá-

³¹ *Fenyő I.*: i. m. 8. l.; *Ph. Roberts-Jones*, stb.: i. m. 76. szám; *J. Jahn*: i. m. 39. képes tábla; *G. Rudloff-Hille*: *L. Cranach d. Ä.* 30. l.; *H. Posse*: i. m. 64. l.; *Gy. Székely*: *Vorläufer und Verbreitung des kopernikanischen Weltbildes (La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie. [1450–1650] Bp. 1963)* 281. l.

³² *R. G. D. Laffan*: *The Empire under Maximilian I. (The Renaissance 1493–1520)* Edited by G. R. Potter. Cambridge, 1957 = *The New Cambridge Modern History Volume I.*) 195. l.; *H. Löscher*: i. m. 17–18. l.; *Max Steinmetz*: *Zu einigen Problemen der frühbürgerlichen Revolution in Deutschland* (Sonderabdruck aus „Lehre, Forschung, Praxis“ 1963) 237. l.; *Hans Lawrenz*: *Harzer Lande im Bauernkrieg* (hrsg. vom Feudalmuseum Schloss Wernigerode; Wernigerode é. n. [1957] 37. l.; *Willy Andreas*: *Deutschland vor der Reformation. Eine Zeitenwende* (Stuttgart–Berlin, 1932) 253–254, 603–604. l.; *L. D. Ettlinger*: *The Arts in Western Europe 2. Northern Europe (The Renaissance 1493–1520)* 162. l.; *K. Schütz*: i. m. 16. l.; *L. Cranach d. Ä.*: *Zeichnungen* 40. l.; *O. Thulin*: *Cranach-Altäre der Reformation* 5. l.; *Fenyő I.*: i. m. 11. l.; *O. Thulin* (hrsg. von): *Reformation in Europa* 40. l.; *Johannes Mathesius* usw.: *Martin Luther dargestellt von seinen Freunden und Zeitgenossen* (Berlin, 1933) 325. l.; *Katalog der Älteren Pinakothek zu München* 35. l. és 25. képes tábla; *J. Jahn*: *Cranach* 38. képes tábla; *Leonhard von Muralt* — stb.; i. m. 200. és 201. l. közötti színes képes tábla; *Katalog der Ausstellung Von der Freiheit eines Christenmenschen. Kunstwerke und Dokumente aus dem Jahrhundert der Reformation* ([Nyugat] Berlin, 1967) 21. l. (Fedja Anzelewski szövege)

zolt, de 1520-ig még tovább nőtt ez a templomi kincstár 18 855 darabra. Íme a drága egyház, amit a drezdai gyűjtemények is érzékeltetnek.³³

Lucas Cranach azonban képes volt a maga reformáció előtti művészetében a vallásosság változásait is érzékeltetni és kijelölni az ember új helyét a vallásos festészetben. Ezzel valami újat indított el, és ezáltal már a XVI. század elején önálló egyéniség akkor is, amikor Bécsben nem került el a dunai iskola hatását. A „Keresztrefeszítés” ábrázolásában (1502) ugyanis előfordul nála az a nagy változás, hogy a megfeszített a kép központjából oldalra szorul és a középhelyet a megváltottak, emberek foglalják el. Az ezt követő „Menekülés Egyiptomba” pihenő családi képének (1504) központjába ugyancsak az ember nyomult, az ősz szakállú és kopasz férfiú, kék köntösben és vörös általvető köpenyben, míg Mária és a Jézuska a jobb, az anygalkák csoportja a bal alsó sarokba szorulnak. József, az ács központi alakká emelkedése Cranachnál és Dürernél előrelépés a középkori művészet szerkesztésmódjához, szemléletéhez képest. „Madonna gyermekkel” változataiban Cranach az anyát és valamilyen gyümölcscsel ábrázolt gyermekét ugyancsak a reális tájba helyezi. Mögöttük éppúgy ott a sziklacsúcson vagy havas hegyen elhelyezkedő vár, mint még az Egyiptomba vezető úton is.³⁴

De társadalmi síkon is közeledett Lucas Cranach művészete a reformáció követelményei felé. Sokalakos és a kereskedelem áruit realizisztikusan ábrázoló képe „A kufárok kiűzése a templomból” ebbe az irányba mutat. Már 1516-ban fába metszette Keresztelő Szent János prédikációját minden korú és jómódú meg közepes helyzetű emberek erdei gyűléseként, amint a megkapóan kidolgozott természeti környezetben elmélyülten hallgatják a gesztikulálva prédikáló, rongyokba öltözött glóriás férfiút. Már nyíltan a reformáció szolgálatában készítette 1521-re Cranach és műhelye a „Krisztus és Antikrisztus” fametszet-sorozatot, 13 kép-párban bemutatva a krisztusi szegény egyház és a pápai gőgös egyház ellentétét. Ezzel már Luther egyik vitairatát, a pápaságot az Antikrisztus birodalmának bélyegző tézisét támasztotta művészeti eszközeivel alá. Anélkül, hogy tovább követhetnők Cranach minden reformációs tételt hirdető festményét, csak jelezhetjük, hogy a reformáció győzelme, a parasztháború veresége után elapad és erőtlenné válik a dogmatikussá szerveződött lutheri egyházat szolgáló művész ebbeli tevékenysége.³⁵

³³ Révész Imre: A reformáció (Bp., 1932) 14. l.; Heinrich Boehmer: Der junge Luther (Leipzig, 1964) 161. l.; Leonhard von Muralt — stb.: i. m. 220. l.; Sibylle Harksen: Die Schlosskirche zu Wittenberg (Berlin—Leipzig, 1966) 3, 6—8, 10. l.; Wittemberger Heiligthumsbuch, illusztrirt von Lucas Cranach d. Aelt. (Wittenberg in Kursachsen 1509; Facsimile München, 1884); J. Jahn: Cranach 16. l.; G. Rudloff-Hille: Lucas Cranach der Ältere. Katharinen-Altar 12. l.; O. Thulin: Die Wittenberger Lutherstätten 6. l.; Katalog der Ausstellung Von der Freiheit eines Christenmenschen. 22—23. l. (F. Anzelewski szövege); Jutta Nicht: Historische Prunkkleidung (Dresden, 1963) 30, 32. ábra és magyarázata.

³⁴ W. Andreas: i. m. 602. l.; G. Brendler: i. m. 84—85. l.; J. Jahn: Cranach 7. l. és 5, 27, 28. képes tábla; Katalog der Älteren Pinakothek zu München 24. képes tábla; P. Descargues: i. m. 18—19. l.; W. Worringer: i. m. 72—74. l.; Heinz Lüdecke: Kunst in Bezug auf den Menschen (Bildende Kunst, Heft 5. 1971) 233. l.; Id. L. Cranach: Madonna. Prága: Národní Galerie v Praze. Sbírka starého umění.

³⁵ Katalog der Ausstellung Von der Freiheit eines Christenmenschen 87—88, 138. l. (F. Anzelewski szövege); H. Posse: i. m. 9. l.; Id. L. Cranach: A pénzváltók és kereskedők kiűzése a jeruzsálemi templomból. Drezda, Gemäldegalerie-Zwinger; Heinz Lüdecke: Lucas Cranachs revolutionäre Graphik (Aufbau 1953, Heft 10.) 870, 872. l.; Gerhard Winkler: Revolutionäre Grafik von der Dürerzeit bis heute (Bildende Kunst, Heft 5. 1971) 256—257. l.; Leonhard von Muralt stb.: i. m. 215. l.; Kunst der Reformationszeit.

Am a cranachi művészet mégiscsak támogatta a reformáció úttörését és ez az érdeme nem vitatható el. A németre fordított biblia nem a reformációval kezdődik, sőt a reformáció előfutára és egyengetője 1466 óta. A nem cenzurázott nyomtatott bibliafordításokat Berthold mainzi érsek megégettette (1486), mégis 1522-ig 14 felnémet és 4 alnémet nyomtatott bibliafordítás terjedt. Ezek élettelen nyelve, hibás értelmezései után döntő fordulatot az anyanyelvű bibliáért vívott harcban Luther „szepemberi bibliája” jelentett, amihez Lucas Cranach műhelye készítette az illusztrációkat. Cranach reformációhoz való viszonya 1522-ben annyira harcos volt, hogy pápai tiarával ábrázolta a hétfejű szörnyet és a babiloniai nőt. De a tovább tartó bibliafordítási munka nemcsak a reformáció harci eszköze volt Rómával szemben, hanem a lutheri egyházé is a radikálisabb irányzatokkal szemben. Luther — az 1527-ben Wormsban ki-nyomtatott újrakeresztelő fordítással vitázva — hangsúlyozta, hogy hamis keresztény vagy csoportba verődött szellemű ember nem fordíthat hűen, még az ő fordítását követve és zsidók segítségét igénybevéve sem. A lutheri reformáció így mindkét irányban körülhatárolva terjedhetett a határon túl. A skandináv államok királyi vezetésű reformációja saját bibliát igényelt és Lucas Cranach azoknak is rendelkezésére állott: az 1541. évi svéd biblia barokkba átmenő renaissance díszítménye, az 1550. évi első teljes dán biblia rendkívül gazdagon sűrített ó- és újszövetségi jelenetei Cranach művészetét teszik teljesebbé.³⁶

Ezek után csak említeni kell, hogy Luther és Cranach viszonyát a festészeti alkotásban is kitűnő barátság hatotta át. Wittenberg ágostonrendi kolostora és a városához közlelő városi temploma Luther lakó- és prédikáló helyévé lettek. Körötte forgolódott a reformáció számos vezető alakja. Így természetesen, hogy az ottani vezető művészek, az idősebb és az ifjabb Lucas Cranach a reformáció szinte minden fontos személyiségét lefestették, sőt magának Luthernek egész arcképcsarnokát megalkották. Az idősb Cranach annyiban is „a reformáció festője”, hogy 1520 óta rézmetszet, fametszet, festmény formájában megörökítette Luthert mint szerzetest, mint doktort, mint bajusszalvillás szakállal álcázott Junker Jörgöt, mint mind tekintélyesebb reformátort. Ez a viszony magyarázza, hogy a reformátor 1521-ben a Majna melletti Frankfurtról levélben írt értesíteni Lucas Cranachot wormsi élményeiről. Az év végén a radikális polgári reformáció wittenbergi terepnyerése miatt Luther lova-gi áruházban titkon tért vissza a városba, hogy meggyőződjék a Karlstadt (egy 1509-ben Cranachhoz verset író tudós) vezetete radikális, képromboló mozgalom

Ausstellung im Schloss zu Wittenberg. September—November 1967. 6—7. 1.; *Johannes Jahn*: Lucas Cranach als Graphiker (Leipzig, 1955) 64. l. és 105, 106. képes tábla; *Fenyő I.*: i. m. 9—11. l.; *Id. L. Cranach*: A paradicsom. Bécs, Kunsthistorisches Museum. Inv. Nr. 3768.

³⁶ *Kardos Tibor*: A huszita biblia keletkezése. (Klny. a MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei III. köt. 1—2. számából) 131. l.; *H. W. Lawton*: The Arts in Western Europe 4. Vernacular Literature in Western Europe. (The Renaissance 1493—1520) 189. l.; *Karl Gerhard Steck*: Einleitung (Martin Luther — An den christlichen Adel deutscher Nation. Von der Freiheit eines Christenmenschen. Ein Sendbrief vom Dolmetschen. München, é. n. [1963]) 11, 22—23, 25. l.; *Wolfgang Hütt*: Verhältnis und Beitrag Albrecht Dürers zur Kunst der Reformationszeit (Bildende Kunst, Heft 5, 1971) 236, 238. l.; *J. Jahn*: Cranach 20. l.; *Fenyő I.*: i. m. 9, 15. l.; Katalog der Ausstellung Von der Freiheit eines Christenmenschen. 80—82. l. (*Klaus Popitz* szövege); *Martin Luther*: Ein Sendbrief vom Dolmetschen id. müncheni kiadás 165—166, 176. l.; *O. Thulin*: Reformation in Europa 205, 217. l.

fejlődéséről. Ekkor találkoztak is Cranachhal, immár városi tanácstaggal. Így keletkezett a Junker Jörg fametszete a wittenbergi út során, amit 1522-ben követett a festmény. Cranach tehát nem a radikális polgári (Doctor Andreas Bodenstein von Karlstadt) és plebejus (Niklas Storch és Thomas Marx posztóselegények) mozgalmat, hanem Luthert követte. Az utak szétváltak, Luther megírta intését a felkeléstől és lázadástól való elhatárolódásért, Karlstadt pedig otthagyta az egyetemet (1522) és a mezőn dolgozva a parasztok között tevékenykedett. Cranach megalkotta Luther és felesége, Katharina von Bora arc másait több változatban. Portréiról követhetjük — mint Michelet tette — az Erasmusszal szakító Luther változásait. Majd művein mindjobban elnehezül a reformátor, aki addigra már egyházát alárendelte az új, protestáns világi hatalomnak. A művész végig kitartott a lutheri reformáció mellett és ezt az összetartozást hangsúlyozta a wittenbergi városi templom szárnyasoltárán, amikor a renaissance díszű szószéken prédikáló Luthert hallgató közönség soraiba a reformátor családját és önmagát, immár egész ősen, behelyezte. Így volt joga magát megfestenie Cranachnak, mint energikus aggastyánt a weimari városi templom „A megváltás allegóriája” c. festményében.³⁷

De Cranach megfestette Luther munkatársainak arcképcsarnokát is: Philipp Melanchthon aszketikus, sokszor fáradt, csak a wittenbergi oltárképen mosolygó arcát. Mégis Melanchthon nem becsülte túl saját művészetét. Számára — bármi történt is a művészekkel — a nagy géniusz Dürer maradt, Grünewald foglalta el a középső helyet, Cranach a szerény géniusz jelzőjét kapta. A reformációnak ez a jeles képviselője persze nemcsak ebben járt valamennyire önálló utat Luther mellett, hanem sokat tett a protestáns irányzatok (Wittenberg, délnémet városok, Svájc) közelebb hozásáért (1536: wittenbergi konkordia, 1540: *variata confessio*). Melanchthon művének maradandó része a főiskola- és iskolaügyi korszerűsítése.³⁸ Cranach a Katalin-oltáron szerepelteti

³⁷ Auf den Lebenswegen Martin Luthers (Hrsg. von M. A. Kleeberg und Gerhard Lemme. Berlin, 1967) 153. l.; *F. Klauner*: Vorwort (*K. Schütz*: i. m.) 8. l.; *Fenyő I.*: i. m. 8–9. l.; Katalog der Ausstellung Von der Freiheit eines Christenmenschen. 17, 40–41, 118–119, 147, 151. l. (*F. Anzelewski* és *K. Popitz* szövege); Kunst der Reformationszeit 7–8. l.; *O. Thulin*: Reformation in Europa 29, 56. l.; *L. von Muralt* — stb.: i. m. 217, 247. l. és a 272, 273. l. közötti színes képes tábla; *H. Boehmer*: i. m. címkép, 297, 333, 347, 349–350. l.; *Herbert Zschelletzschky*: Die drei gottlosen Maler von Nürnberg (Bildende Kunst, Heft 5. 1971) 242. l.; *G. Fabiunke*: i. m. 52. l.; *G. Rudloff-Hille*: *L. Cranach d. Ä.* 23–24. l.; Daten zur Cranach-Biographie 11. l.; *Josef Macek*: Der Tiroler Bauernkrieg und Michael Gaismair (Berlin, 1965) 107. l.; Nützliche Urkunden zur Erläuterung Der ersten Reformations-Geschichte. Aus denen Originalien mitgetheilt von Ernst Salomon Cyprian (Wilhelm Ernst Tentzels, Historiographi Saxonici, Historischer Bericht vom Anfang und ersten Fortgang der Reformation Lvtheri . . . Leipzig, 1717) 516. l.; Id. *L. Cranach*: Luther mint Junker Jörg. Leipzig, Museum der Bildenden Künste; *I. Schulze*: i. m. 13, 15, 18, 20, 22–23, 33. l.; *Michelet*: Introduction à l'histoire universelle (1831) (= Michelet 1798–1874 . . . choix par Lucien Febvre. Lausanne, 1946. Textes) 123, 157. l.; *Martin Luther*: Der Kampf gegen Schwarm- und Rottengeister (München, 1957) 319. l.; Id. *L. Cranach*: Martin Luther 1526. Stockholm, Nationalmuseum, N. M. 5016; Id. *L. Cranach*: Katharina von Bora, Luther felesége, *uo.*, N. M. 5017; *Preti Savino*: Florenz. Kunstführer I. B. (Pistoia, é. n.) 145. l.; *Masakichi Kobayashi*: Luther and Calvin. Faith, church, and education in the Reformation. (The Annual Reports of The Faculty of Education Tohoku University III. Sendai, 1954) 2. l.; *L. Cranach d. Ä.*: Zeichnungen 36–37. l.; *J. Mathesius*—*usw.*: i. m. 22–24, 321. l.; *O. Henne am Rhyn*: i. m. 13. l. és kettős képes tábla a 12. és 13. l. között; *K. Schütz*: i. m. 16. l.; *O. Thulin*: Die Wittenberger Lutherstätten 6–7, 10, 12. l.

³⁸ *F. Klauner*: i. m. 8. l.; *O. Thulin*: Reformation in Europa 49. l.; *L. von Muralt* — stb.: i. m. 455. l.; *O. Thulin*: Cranach-Altäre der Reformation 20. l. és képes tábla a

az akkor már feltűnt fiatal humanistát, Spalatint (Georg Burckhardt, a közép-frankföldi Spalt-ból). De arcképét 26 éves korában is megfestette. Fámetszeten a megfeszített Krisztus előtt imádkozva is ábrázolta Cranach Spalatint. Spalatin mint Luther, Melanchthon és Erasmus fordítója, Frigyes, János és János Frigyes szász választófejedelmek udvari káplánja és életírója, akinek titkári tevékenységét Bölcs Frigyes Erasmustól való véleményszerzésben is felhasználta, végül is a tartományi egyház lutheri formájának kiépítésében vitathatatlan érdemeket szerzett.³⁹ Cranach megfestette Johann Bugenhagen (olykor Dr. Pommer) wittenbergi protestáns városi plébános és professzor arcképét is. Ugyanőt szerepeltette a wittenbergi oltárképen gyóntatói tisztjében. Bugenhagen sírlapját is Cranach rajza alapján készítették el. Bármennyire kötődött a wittenbergi városi templom mögötti házhoz (Kirchhofplatz 9. sz.), Bugenhagen — mellékeve tanúsága szerint is — 1528 és 1542 között szülőföldjén, a Keleti-tenger környékén, még Dániában is terjesztette a lutheri reformációt, ennek körében ő is készített alnémet bibliafordítást.⁴⁰

A reformáció jellegét azonban nemcsak a Cranachtól ábrázolt egyháziak adták meg, hanem a fejedelmek. Az első katolikus püspökségfelszámolás protestáns fejedelem részéről Naumburgban történt, ahol János Frigyes választófejedelem elűzte a káptalantól választott Julius von Pflugkot és oda-hatott, hogy a következő évtől a lutheránus Nikolaus von Amsdorf adminisztrátorként vigye az ügyeket. Luther és Melanchthon munkássága nyomán, választófejedelmi irányítással így jött létre a tartományi egyház rendszere, amelyben a választófejedelem, konzisztórium, szuperintendens, lelkész és iskolamester, hívők rangsora érvényesült. A fejedelem mint *summus episcopus* felügyeletet fejtett ki egyháza felett. A konzisztóriumok egyházi bíráskodást gyakoroltak főleg házassági ügyekben (szászországi szabályozás, 1539). Ennek megfelelően a konzisztóriumok világi és egyházi tanácsosokból állottak. A szekularizáció folyamata, a kolostorok földjének fejedelmi megkaparintása is a világi vezetőhatalom erősödésének kedvezett. Ez a folyamat a szász választófejedelmi körzetekben 1531 és 1543 közt előrehaladt. A parasztok semmit sem kaptak a kolostori földekből. A felsőiskolákat is betagozták a fejedelmi uralmi rendszerbe. Több helyütt a fejedelem lett rector magnificentiissimus. A professzorok állami tisztviselők lettek. A fakultások javaslatait a fejedelmi hatalom nem mindenkor fogadta el. Viszont mint felügyeleti hatóság teológusokkal és jogászokkal részletesen ellenőriztette a képzési folyamat tartalmát, rendjét és hithűségét. Tartománybeli egyetemen való tanulás lett az elhelyezkedés feltétele. Amely egyetemek ezeket a változásokat magukévá

10, 11. l. között; *O. Thulin*: Die Wittenberger Lutherstätten 12. l.; *I. Schulze*: i. m. 24. l.; *P. Descargues*: i. m. 6. l.; *Deutsche Geschichte in Daten* (Berlin 1967) 209. l.; *B. Gebhardt*: i. m. II. köt. 192. l.; Georgenthal, Heimatmuseum iskolatörténeti adatai.

³⁹ *G. Rudloff-Hülle*: L. Cranach d. Ä. Katharinen-Altar 15. l. és 9. képes tábla; *Katalog der Ausstellung Von der Freiheit eines Christenmenschen* 33. l. (*F. Anzelewski* szövege); *H. Boehmer*: i. m. 135. l.; *Gertrude von Schwarzenfeld*: Karl V. Ahnherr Europas (München, é. n.) 79. l.; *J. Mathesius*—usw.: i. m. 282. l.

⁴⁰ *J. Mathesius*—usw.: i. m. 283. l.; *I. Schulze*: i. m. 20, 22. l.; *O. Thulin*: Die Wittenberger Lutherstätten 12. l.; *O. Thulin*: Cranach-Altäre der Reformation 10. és 11. l. közti képes tábla; *O. Thulin*: Reformation in Europa 52. l. — A kántor, iskolamester, nyomdász Georg Rhau képmását is elkészítette id. L. Cranach. *Katalog der Ausstellung Von der Freiheit eines Christenmenschen* 87—88. l. (*F. Anzelewski* szövege).

tették, jelentőségükben növekedhettek, külföldre is kihatottak, a polgári értelmiség új típusának nevelőivé váltak. Megürült kolostorokban is sor került olykor fejedelmi iskola alapítására, amiből a gimnáziumi típus fejlődött ki.⁴¹

Cranach, az udvari festő

Cranach egyik legbiztosabb foglalkozása polgári pályája mellett is az udvari festő tisztsége volt a szász választófejedelmek szolgálatában. A termékeny és változatos műfajokban sikerrel alkotó művész élete azonban éppen ezen a nyugodtnak és előkelőnek látszó pályán mutatott nagyobb kockázatot, mintsem a polgári foglalkozásokban. Ennek oka Szászország sajátos dinasztikus szervezete, megosztottsága volt. A korábban Wittenberg fővárossal egységes szász választófejedelemség Meißennel is gyarapodott a Wettindinasztia alatt. 1485-ben azonban megosztották. Ekkor Ernő választófejedelelem, az Ernő-ág alapítója a választófejedelmi birtokot, Thüringiát, néhány más kisebb birtokot kapta. Ez az állapot 1547-ig maradt fenn. A választófejedelemség három uralkodója játszott szerepet Cranach életében, akiket sokszor lefestett. Bölcs Frigyes, Állhatatos János és Nagylelkű János Frigyes szerepelnek egy hármasságban összeállított portréján, ahol csak eltérő kéztartásuk és tekintetük egyeníti a szinte azonos fejedelmi ruházatban és szakállbajusz viselettel feltűnő fejedelmi személyeket. Bölcs Frigyes (uralkodott 1486–1525) a reformációt védelmező, bár ahhoz nem teljesen csatlakozó fejedelem mint bölcs és nyugodt tekintetű férfiú szokott szerepelni Cranach portréin vagy az azok alapján készült érmeiken. Bölcs Frigyes biztosította Luthert a Wartburgban, ezzel Cranach és Luther kapcsolatát is lehetővé téve. Művészünket ugyanis ez a választófejedelelem hívta Wittenbergbe, biztosította műhelye kiépítését, nyugatra és keletre utazásait. 1505-ben adott neki először anyagilag dúsan honorált megbízatást, majd évi 100 arany járadékot. Nemessé tette, művészi jelként használt címet biztosítva Cranachnak (koronás kigyó denevérszárnyakkal és gyűrűvel). Cranach aligha gondolt arra, hogy ura megbízásából tett németalföldi útjának egyik epizódja, a császári unoka Károly lefestése — a kép fenn sem maradt a nyolcéves gyermekről — egykor még kedvezően befolyásolhatja sorsát. A következő évben, 1509-ben Cranach kivételesen nem portrét alkotott gazdájáról, hanem bibliai keretben mutatta be a „fejedelmi oltáron”, Bölcs Frigyes mint Alphaeust (az ifjabb Jakab apostol atyja) ábrázolva. A wittenbergi egyetemen függ össze a tudományt védelmező Szt. Katalin oltárának felállítását, ahol a Katalin-képen szereplő lovasok Bölcs Frigyes és Állhatatos János, valamint az egyetemalapítást támogató testvérük, Ernő magdeburgi érsek. Frigyes és János ott vannak a

⁴¹ Deutsche Geschichte in Daten 210. 1.; Katalog der Ausstellung Von der Freiheit eines Christenmenschen 124. 1. (*Karl Kupisch* szövege); *B. Gebhardt*: i. m. II. köt. 344–345. 1.; *Masakichi Kobayashi*: i. m. 2. 1.; *Révész I.*: i. m. 30. 1.; *H. Mottek*: i. m. I. köt. 318–319. 1.; Georgenthal, Heimatmuseum adatai a kolostorelles lépésekről; *Werner Flaschendräger*: A reformáció és a németországi egyetemek (A 600 éves jogi felsőoktatás történetéből 1367–1967. Pécs, 1968 = Studia Iuridica auctoritate Universitatis Pécsi publicata 60) 54–55. 1.; *W. Wirth*: Naumburg. Bad Kösen — Rudelsburg 54–55. 1.

wittenbergi Heiligtumsbuch címlapján.⁴² Majd önállóan tűnik fel Állhatatos János (1525–32), mint a reformáció aktív előmozdítója, az evangélikus tartományi egyházat bevezető fejedelem, a protestáns fejedelmi és városi szövetség szervezője (Schmalkalden, 1531), Cranach képein. Alatta az 1529. évi vizitáció zárta le a reformáció bevezetését az Ernő-ág birtokain. Eddig minden sikerrel haladt vagy kecségetett. De Állhatatos János uralma rövid volt,⁴³ s János Frigyes következtet. Már 1506-ban fametszeten, s talán a Katalinoltáron is ábrázolja már a kis gyermeket Cranach, hogy majd mind vőlegényt és menyasszonyát, Cleve-i Sibylle-t egy-egy szép festményen örökítse meg (1526). Esztendők múltán a szász hercegnők Sibylle, Emília és Szidónia kaptak színpompás, díszes portrét Cranach ecsetjéről. A fényt azonban árnyak váltották fel. János Frigyes 1541-től hatalmi és birtokviszályba keveredett az Albert-ághoz tartozó unokatestvérével, Mórival (viszály Würzen területért). 1542-ben erőltette a káptalan ellenkezése mellett az evangélikus püspököt Naumburgra, de az elmozdított katolikus püspök nem adta fel a küzdelmet. Az év nyarán János Frigyes és hesseni szövetségese elűzték Henrik Braunschweig-wolfenbütteli herceget, a katolikus egyház védelmezőjét, aki 1545-ben hasztalan igyekezett országát visszafoglalni. (Wolfenbüttel ostromát is megfestette Cranach fejedelme megbízásából.) Az ellentétek így éleződtek, s amikor a szász és hesseni fejedelmek egyesültek a délnémet protestáns rendek seregével, a császár a braunschweigi támadás és egyebek miatt a két protestáns fejedelemre birodalmi átkot mondott ki. A fővárosban, Wittenbergben a városi templom tornyaira 1546-ban ágyúkat helyeztek, 1547-ben azonban felállították a nagy szárnyasoltárt, a hagyomány szerint a mühlbergi csata napján. Ez Cranach egyik főműve és mint városvezetőnek is hatalmi tetőpontja. A csatát azonban János Frigyes elvesztette a spanyol csapatokkal fellépő V. Károly császárral szemben, a választófejedelmi méltóság átszállt az Albert-ágra, János Frigyes pedig — aki hívei szerint az igaz vallásért (pro dogmate vero) tette kockára életét — fogságba esett, ami tartósnak bizonyult (1547–1552). A Cranach képein annyira merengő arcú fejedelem a döntő pillanatban valóban nem bizonyult eléggé tetterősnek. A sokkal kitartóbb V. Károly, akit Cranach 1533-ban lefestett minden idealizálás nélkül, győzött és haditáborát ütött Wittenberg előtt. Ide rendelte Cranachot, aki nem menekült el a vereség után,

⁴² *W. Andreas*: i. m. 612. l.; *Walter Goetz* — stb.: *Das Zeitalter der Gotik und Renaissance 1250–1500.* (Berlin, 1932) 621. l.; *O. Thulin*: *Die Wittenberger Lutherstätten* 4. l.; *O. Thulin* (hrsg. von): *Reformation in Europa* 62. l.; *J. Mathesius* — usw.: i. m. 322. l.; *Sibylle Harksen*: *Die Schlosskirche zu Wittenberg* (Berlin–Leipzig, 1966) 10, 29. l.; id. *L. Cranach műhelye: Bölcs Frigyes képmása, Gotha, Schlossmuseum*; *K. Schütz*: i. m. 15–16, 20, 48. l.; *Deutsche Geschichte* Band 1. Von den Anfängen bis 1789 (Berlin, 1965) 506. l. (*Max Steinmetz* szerzői része); *Daten zur Cranach-Biographie* 1.; *G. Brendler*: *Cranach Lucas d. Ä.* (Biographisches Lexikon zur Deutschen Geschichte Von den Anfängen bis 1917 Berlin, 1967) 85. l.; *I. Schulze*: i. m. 26. l.; *Fenyő I.*: i. m. 5–6. l.; *Walther Scheidig*: *Urkunden zu Cranachs Leben und Schaffen* (in: *Lucas Cranach der Ältere. Der Künstler und seine Zeit.* Berlin, 1953) 156. l.; *Johannes Jahn*: *Cranach* (Bp. 1968) 10, 13. l. és 26. képes tábla; *G. Rudloff-Hille*: *L. Cranach d. Ä. Katharinen-Altar* 4, 13–15. l.; *P. Descargues*: i. m. 6–7. l.; *J. Jahn*: *L. Cranach als Graphiker* 27. l.; *O. Thulin*: *Cranach-Altäre der Reformation* 7. l.; *L. von Muralt* — stb.: i. m. 223. l. vö. *Albert Sleumer*: *Kirchenlateinisches Wörterbuch.* (Limburg a. d. Lahn, 1926) 95, 215, 502. l.; *G. Rudloff-Hille*: *L. Cranach d. Ä.* 19. l.

⁴³ *K. Schütz*: i. m. 49. l.; *H. Boehmer*: i. m. 251. l.; *J. Mathesius* usw.: i. m. 323. l.; *Kunst der Reformationszeit.* 7. l.; *Karlheinz Blaschke*: *Bevölkerungsgeschichte von Sachsen bis zur industriellen Revolution* (Weimar, 1967) 217. l.; *Deutsche Geschichte in Daten* 207. l.

hanem nagy tapasztalatait felhasználva segítette városa becsületes feltételekkel való kapitulációhoz jutását. De a polgár szilárd maradt és nem a maga, hanem fogoly fejedelme számára kérte a kegyelmet. A császár azonban nem adta meg a szabadságot János Frigyesnek. Megmutattatta magának Cranach jelenlétében az egy éve meghalt Luther sírját, de fanatikus kísérete biztatására sem engedte a sírt megzavarni. A reformátor arcképét azonban a templomban egy spanyol átdöfte. Wittenberg az Albert-ágé lett, főváros-jellege megszűnt. A győztes Móric megújítja Cranach gyógyszerár-kiváltságát, reméli annak művészi szolgálatát is, de az agg művész önkéntes fogságba vonul, fizetség nélkül szolgálva törvényes urát, akivel Weimaron át Augsburgba, innen pedig hét hónap után Innsbruckba kerülnek, de a császári hatalom beálló válsága megnyitja a fogság kapuit. Közben 1548-ban Jenában főiskola alakult, aminek ekkor még csak gyarapítania kellett a virágzó szászországi felsőoktatást. A fogoly fejedelem ezzel ezt a várost is lekötölte. Erre nagy szükség is lett hamar. 1552-ben került Cranach Weimarba urával, aki ott alakította ki megszűkülte területének rezidenciáját. A művész vejénél, Christian Brück hercegi kancellár házában talál otthont. A weimari városi templomban az új politikai rangemelkedésnek megfelelően oltár készül, amelyen János Frigyes és felesége Sibylle, valamint gyermekeik donátorként szerepelnek, maga az idősebb Lucas Cranach pedig Keresztelő János és Luther közé került. Az idős művész 1552/3-ban még dolgozott ezen az oltáron, de azt fia fejezte be 1555-ben. Most a jeni főiskola lett az Ernő-ág birtokainak hivatalnok- és lelkészképző fontos intézménye, igaz, hogy skolasztikus és a fokozott felaprózódást szentesítő szellemenben.⁴⁴

Az Albert-ág, amely a hatalomért vívott harc győzelmét megszerezte, nevét az 1485. évi osztozásnál szász részeket és Meißent kapó Albert (Albrecht) után kapta. Állandó székhelye Drezda lett. Az Albert-ág területeinek oszthatatlanságát 1499-ben kimondották. Bár riválisok és makacs katolikusok, Cranach ez esetben sem zárkózott el szolgálatuktól. Megfestette a Szakállas vagy Gazdag György herceg aranygyapjas lovag több arcképét, noha ő szembeállt Lutherrel s bibliafordításával, haláláig (1539) nem engedte be országába a reformációt. Életnagyságú és arannyal gazdagon díszített piros-zöld festményeket készített Cranach az Albert-ághoz tartozó Jámбор Henrik hercegről és feleségéről, Mecklenburgi Katalinról (1514). Így a mester a majorodó gazdaság és városellenesség egyik legtipikusabb tartományi dinasztiájával is közvetett kapcsolatba került. Mecklenburgban a reformációt is csak

⁴⁴ *G. Rudloff-Hille*: L. Cranach d. Ä. Katharinen-Altar 6—7. 1. és 5. képes tábla *ua.*: L. Cranach d. Ä. 30. 1. és 23. képes tábla; *Peter H. Feist*: i. m. 1. 1.; *Id. L. Cranach*: Sibylle, Emilia és Sidonia szász hercegnők. Bécs, Kunsthistorisches Museum, Inv. Nr. 877; *K. Schütz*: i. m. 16, 25, 50—51. 1. és 15. tábla; *Deutsche Geschichte in Daten* 210, 212. 1.; *W. Wirth*: Naumburg. Bad Kösen-Rudelsburg 18, 27. 1.; *I. Schulze*: i. m. 14, 26, 31. 1.; *S. Harksen*: i. m. 14, 16. 1.; *O. Thulin*: Cranach-Altäre der Reformation 5, 9, 54, 55, 61, 63, 158. 1. és képes tábla az 54, 55. l. között; *J. Mathesius*—*usw.*: i. m. 107, 324. 1.; *H. Posse*: i. m. 37. 1.; *O. Thulin*: Die Wittenberger Lutherstätten 6, 12. 1.; *P. Descargues*: i. m. 75, 85. 1.; *Katalog der Ausstellung Von der Freiheit eines Christenmenschen*. 98. 1. (*F. Anzelewski* szövege); *L. Cranach d. Ä.*: Zeichnungen 41. 1.; a fogoly fejedelemtől *Tiziano*: János Frigyes képmása, Bécs, Kunsthistorisches Museum. Inv. Nr. 100; *Maria Schmid*: Jena. Die Universitäts- und Industriestadt an der Saale (Jena, é. n.) 50. 1.; *H. Posse*: i. m. 41. 1.; a fogságból hazatérő fejedelemtől ismeretlen német mester a XVI. század második felében: Nagylelkű János Frigyes visszatérése, Gotha, Schlossmuseum; *H. H. Müller* (szerk.): *Wanderungen im Bezirk Erfurt* 161. 1.; *G. Brendler*: i. m. 85. 1.

1549-ben vezethették be, Jámbor Henrik azonban ezt megtette Frizföldön 1536-ban és Szászországban rövid uralma (1539–41) alatt. Már mint aszketikus arcú ősz férfiút is megfestette Henriket Cranach. Ekkor már Henrik és fia Móric is beléptek a schmalkaldeni szövetségbe, elfogadva a lutherizmus fő tanait. Mint gyermeket festette meg Cranach Szász Móricot (1526). Húsz év múlva szembekerül János Frigyessel, s attól visszaszorítva veszi igénybe a császár segítségét a protestáns szövetséget ekkor cserbenhagyó Móric. Az ő pompás öltözeteit már nemcsak festményekről, hanem a szász udvari ruha-gyűjtemény megmaradt darabjaiból is megismerhetjük. Cranach mint feudális nagyurak festője szolgálatokat tett a majorkodó gazdaság másik jellegzetes területe, Brandenburg urainak is. Így készítette el Brandenburg-ansbachi Albrecht örgróf, német lovagrendi nagymester, az Ansbach-kulmbachi Jámbor vagy Hitvalló György örgróf, I. és II. Joachim brandenburgi választófejedelmek, Kázmér Brandenburg-kulmbachi örgróf képét. Dolgozott fejedelmi rendelésre a berlini oltár megtervezésén. De még távolabbi uralkodó, II. Keresztély dán király mellképét is megalkotta. A megbízójához való politikai hűség és sokoldalú megrendeléseinek kivitelezése tehát nem akadályozta meg egy vallásilag, politikailag hozzá közel nem álló fejedelmi kör művészeti igényeinek kielégítésében.⁴⁵

Cranach és a kor társadalmi eltolódása

Lucas Cranach művészete nemcsak kora politikai eltolódásait tükrözi, hanem mélyebb változásokat is. Mivel számos művében ad tájázbrázolásokat, az ő hegyormain is természetesen ott látjuk a várak különféle változatait. De ábrázolni tudta a bennük élő lovagi társadalmat is. Mint polgár volt képes egyszerű nyújtani a lovagság apoteózisát és szatírját. Mind vázlatában, mind a fametszet végleges alakjában Szent György gyalogos páncélos vitéz, zászlós öklelő kopjával, tiszteletet kiváltó emberi ábrázolásban. Ezért láthatta benne Curt Glaser a német lovag ősképét, Wilhelm Worringer pedig a szomorú hanyatlás sorsára jutott német nemesség megtestesítőjét. Mennyivel más volt ábrázolásában az elmúló eszménytől eltérő valóságos feudális úr, akit páncél helyett díszes sapkában, gazdag gallér- és ingmelldiszítéssel, nagy nyakláncra erősített arcmasos medaillonnal mutat be (Élőkelő szász úr, 1533). Páncélban mindenkor az antik kor mondavilágára utaló Párist és Hermest

⁴⁵ *O. Thulin*: Die Wittenberger Lutherstätten 4. l.; *B. Gebhardt*: i. m. II. köt. 344. l.; *K. Schütz*: i. m. 21, 53–55. l. és 8. tábla; *K. Blaschke*: Bevölkerungsgeschichte von Sachsen bis zur industriellen Revolution 217. l.; *Karl Gerhard Steck*: Einleitung (Martin Luther — An den christlichen Adel deutscher Nation. Von der Freiheit eines Christenmenschen. Ein Sendbrief vom Dolmetschen. München, é. n. [1963]) 23. l.; *J. Mathesius*—usw: i. m. 326–328. l.; Katalog der Älteren Pinakothek zu München 36. l.; *Id. L. Cranach*: Szakállas György szász herceg, Leipzig, Museum der Bildenden Künste; Kunst der Reformationszeit 7. l.; *Id. L. Cranach*: Szakállas György szász herceg, Eisenach, Wartburg, Muzeum; *C. Glaser*: i. m. 110–112, 174. l.; *G. Rudloff-Hille*: L. Cranach d. Ä. 24. l.; *H. Mottek*: i. m. I. köt. 333. l.; Katalog der Ausstellung Von der Freiheit eines Christenmenschen 130–131, 136, 138. l. (*F. Anzelewski* szövege); Deutsche Geschichte in Daten 209, 212. l.; *H. Lilienfein*: i. m. 80, 82, 88–90. képes tábla; *J. Nicht*: Historische Prunkkleidung 1. ábra és szövege; *H. Posse*: i. m. 55. l. és 27. képes tábla; *Id. L. Cranach*: Kázmér Brandenburg-kulmbachi örgróf, Bécs, Kunsthistorisches Museum, Inv. Nr. 883; *O. Thulin*: Reformation in Europa 209. l.

ábrázolja, a számos változatban megfestett, de fametszetben is kidolgozott „Páris ítélete” képeken. A katonai ellenállóképességét Cranach évtizedeiben elvesztő lovagvár szintén a legenda és az antik monda tájainak alkotóelemévé vált, akár Szent Györgynek, akár Párisnak állított hátteret.⁴⁶ A szerepüket mint a katonai felkészülés alkalmait elvesztő, de reprezentációként még a városi lakosságot is ámulatba ejtő lovagi tornák nem voltak idegenek Cranach témaválasztásától. 1506. évi tornaábrázolásán a földporondon öklelő számos lovagpárt a gerendanégyszögön kívül a kövezeten álló polgárnép és az ablakokból, díszes erkélyekről letekintő jobb módúak, sőt feudális előkelőségek bámulják meg. Az őseikkel dicsekvő és tornában részvételre csak ezzel jogosult lovagok ime egy piactéren és nem a csatamezőn szerepelnek. Egy 1508. évi wittenbergi torna latin verses feldolgozásra ihlette Georgius Sibus Daripinus ottani költőt és a következő évben elkészült három fametszetre Cranachot. Öklelő és vívó csoportok, az orozlánt lefogó Sámson-kép körül felvonulók itt is a város valóságos környezetébe kerülnek: az ablakokban polgári, a díszemlvényen feudális nézők gyönyörködnek. Ha pedig az volt a megrendelés, Cranach műhelye készített tornatakarókat, zászlókat, címereket is. Az ő művészetében tehát a lovagság csillogó fénnel, de hangsúlyozottan a múltba is utalva, vagy a Páris-képeken némi gúnnyal övezve tűnik le, nemcsak „egy ünnepélyes súlyos hangulatú ének a halódó lovagságról” árad felénk, mint Szent Györgye alapján Worringer megfogalmazta.⁴⁷ De még jobban aláhúzza a lovagság mintegy irreálisá váló voltát hangsúlyozó művének jelentését, hogy Cranach korán (1510 előtt) kezdi ábrázolni a Landsknechtet — a lovagot kiszorító katonai típust. „Landsknecht és fiatal hölgy” témájú összetartozó fametszetei után a „Dávid és Abigél” fametszete és az 1520/1530-as évek számos műve is Landsknechtként (ill. polgárnőként) ábrázolja hőseit.⁴⁸ Ha azonban a valóságban is odalépett súlyban és a fejedelmek politikai szempontjaiban a lovagság-tartományi nemesség mellé a polgárság, mindez a parasztság számlájára történt. Valóban nem lehet véletlen, hogy a német mezőgazdasági irodalom legrégebb emlékei között bukkan fel a XVI. századi szász választófejedelemségben több kéziratban a majorsági intézőnek adott instrukciók összefoglalása, és az ottani tartományi adó városi és paraszti teherviselése mellett a lovagság is csak akkor volt mentes, „ha javait lovaival szolgálta

⁴⁶ *Fenyő I.*: i. m. 4–5. l.; *Id. Lucas Cranach*: Krisztus megfeszítése, Bécs, Kunsthistorisches Museum, Inv. Nr. 6905; *K. Schütz*: i. m. 17, 20–21. l. és 3, 6. tábla; *P. H. Feist*: Das Erbe Lucas Cranachs d. Ä. 3–4. l.; *Id. L. Cranach*: Alexandriai Szent Katalin eljegyzése. Bp., Szépművészeti Múzeum; *Id. L. Cranach*: Szent György, vázlat, Bp., Szépművészeti Múzeum; *C. Glaser*: i. m. 52, 54, 55. l.; Kunst der Reformationszeit 8. l.; *W. Worringer*: i. m. 88, 109. l.; *Id. L. Cranach műhelye*: Szt. György, Bécs, Kunsthistorisches Museum, Inv. Nr. 5700; *O. Henne am Rhy*: i. m. II. köt. 28. l.; *H. Lübenfein*: i. m. 27, 94, 107, 108. képes tábla; *G. Rudloff-Hülle*: L. Cranach d. Ä. 29. l.; *H. Lüdecke*: Kunst im Bezug auf den Menschen 232. l.; *Kacziány G.*: i. m. 20. l., 102. fekete-fehér tábla; *L. Cranach d. Ä.*: Zeichnungen 20, 45. l.; *Id. L. Cranach*: Paris ítélete, Gotha, Schlossmuseum.

⁴⁷ *J. Jahn*: L. Cranach als Graphiker 23, 29–30. l. és 20, 28, 30, 31. tábla; *W. Worringer*: i. m. 18, 88. l.

⁴⁸ *J. Jahn*: Lucas Cranach als Graphiker 19. l. és 7. tábla; *C. Glaser*: i. m. 38. l.; *W. Worringer*: i. m. 49. l.; *L. Cranach d. Ä.*: Zeichnungen 21, 46. l.; alabárdos katonákra *Id. L. Cranach*: Krisztus elfogatása, Bécs, Kunsthistorisches Museum, Inv. Nr. 860; *K. Schütz*: i. m. 26. l., 19, 24. tábla; Landsknechtekre *Id. L. Cranach*: Krisztus kereszthordása, Bécs, Kunsthistorisches Museum, Inv. Nr. 6355; *O. Thulin*: Cranach-Altäre der Reformation 49. l.

meg”. A rendeknek át kellett vállalniuk a fejedelmi adósságokat és a szász választófejedelemségben csak 1530-ban szerezték meg a tartozáslerovás rendi bizottság útján való ellenőrzését. Megkaparintották a szász földesurak az alsóbíráskodást is. Ha a második jobbágságot ott nem is vezették be hivatalosan, a bíráskodásra jogosult urak által szedett illetékek útján szabályozták s korlátozták az elköltözést. Mindinkább ez volt a lovagi élet valósága és az új üzemi és hatalmi viszonyok mellett a művészi ábrázolás fénye a múlt árnyával borította be a katonai szerepet.⁴⁹

Ha Lucas Cranach számos képéről elmondhatjuk, hogy háttér gyanánt ott zöldellnek a gazdag erdők és azokban gyakran mutatja be az élő és az eljuttatott állat- és madárvilágot, ezek az erdők olykor meg is elevenednek és vadászatok jelenetei népesítik be azokat. Az életforma rendszeres eseménye volt a fejedelmi és úri vadászat, így kerülhetnek ismételt Cranach vadászati képeire a fejedelemábrázolások, a vadászó és gáláns kalandot kereső urak, de a hajtók fáradalmi is. A „Szarvasvadászat” 1506. évi fametszetén úri vadászok, lándzsás gyalogos hajtók, kutyapécérek kerítik be a szarvasokat. Ugyanaz évben örökítette meg fametszeten, mint lovagolt el egy vadász Anna Wellerrel, egy kapitány leányával a nyergében. Scheurl fel is jegyezte, hogy az udvari festő kötelessége volt a választófejedelem elkísérése a vadászatokra, ahol is rajzokat készített tábláján, amint Frigyes szarvasra, János vadkanra vadászik. Festményei között a Bécsben őrzött 1529. évi vadászati kép Bölcs Frigyes folyóparti szarvasvadászatát eleveníti fel, csónakban evező és beszélgető, sőt enyelgő urak és hölgyek jól megfigyelt csoportjával téve gazdagabbá a vadászok és hajtók mozgalmas ábrázolását. 1532-től fogva János Frigyes választófejedelem textiliákat festetett Cranachhal, többek közt vadászati jelenetekkel, állatábrázolásokkal mint fal- vagy terítődíszeket. A választófejedelmi kastélyok iparművészeti igényei tetőzik be tehát azt, ami már Frigyes választófejedelem vadászastélyainak kifestésével megindult. De az idős Cranach is vissza-visszatér a vadászjelenetekhez. Moritzburg kastélyában a választófejedelmi udvar szarvasvadászatát ábrázoltatták vele 1540-ben. De ezen medvevadászat is helyet kapott és a vadászat feszültségét azzal az ellentmondással is érzékelteti, hogy egy vadászt vagy hajtót medve terít le, a csónakázó hölgyek egyikét pedig vadász öleli át.⁵⁰

Cranach vadászastásokat ábrázoló festményeiben — mint cseppben a tenger — az a társadalmi fejlemény tükröződik, hogy mind kiterjedtebbé váltak a német fejedelmi vadászati jogok az egyes tartományokban. Ezt a fejedelmek regálejognak igyekeztek feltüntetni. Ragaszkodtak a vadászatra vonatkozó rendelkezések hozásának felségjogához, továbbá a más földbirtokán való vadászat vagy vadászatengedés előjogához. A tartományi fejedelmek legtöbbszörre maguknak tartották fenn a szarvas, vaddisznó, medve, őz, túzok, fajt, császármadár, nyírfajt, hattyú vadászatát. Nem emeltek viszont a feje-

⁴⁹ *G. v. Below*: Bürgerschaften und Fürsten 544. l.; *Boleslaus v. Durasewicz*: Beiträge zur Geschichte der Landwirtschaft Kursachsens im 16. Jahrhundert (Heidelberg, 1900) 10, 14–15. l.; *A. H. Loeb*: Der Sieg des Fürstenrechtes 23. l.; *H. Mottek*: i. m. 327. l.

⁵⁰ *F. Lieber*: i. m. 75. l.; *L. Cranach d. Ä.*: Zeichnungen 11–17, 37–38, 44–45. l.; *G. Rudloff-Hille*: L. Cranach d. Ä. Katharinen-Altar 13. l.; *ua.*: L. Cranach d. Ä. 34–35. l. és 5. képes tábla; *W. Worringer*: i. m. 16, 42, 88, 92. l.; *Id. L. Cranach*: Szarvasvadászat, Bécs, Kunsthistorisches Museum, Inv. Nr. 3560; *K. Schütz*: i. m. 22–23. l. és 10. tábla; *J. Jahn*: Cranach 25. l.; *H. Posse*: i. m. 37. l. és címlap előtti kép; *Ph. Roberts-Jones*, stb.: i. m. 77. sz. (*Lucie Ninane* szövege); *H. Lilienfein*: i. m. kép a 73. l. előtt.

delmek előjogot (más urakkal szemben) a nyúl, borz, vadmacska, fogoly, szalonka, réce, egyéb vízimadarak, vadgalamb, fenyvesmadár, pacsirta és egyéb kis vadak elejtésére. A német parasztságra súlyos kihatású volt ez a folyamat: mindjobban elzárták előle az erdőt és halászóvizeket, kényük-kedvük szerint robotolhatott a fejedelmi vagy nemesi vadászoknak, s vadorzáson kapva csonkító büntetés áldozatául gyakran esett. Így a paraszt immár nem védekezhetett a vadkárok ellen sem a vad elejtésével. Ez is hozzájárult, hogy Szászországban vékony volt a gazdagparasztok rétege és nőtt a földben szegény vagy földjét vesztett parasztszám. Megannyi ok a felkelések sorának előestéjén a népi felháborodás elmélyülésére. A híres német előreformációs szónok, Johannes Geiler von Kaisersberg ekkor mondta ki messzehangzóan: az új vadászati törvények kemények a parasztszámára, kedvezőek a zsarnokokra és a szegények elnyomói. A folyamat másik oldala volt a paraszti erdőhasználati jogokra oly sérelmes erdő-rendeletek kiadása, amelyek a fahasználatot a parasztra sérelmesen szabályozták. A XV—XVI. század fordulóján egymást érik az egyes tartományokban az erdő-rendeletek, amelyek rendszerében helyet talált az urak vadászati érdeke is. Végül is a fejedelmi szervek utasítása nélkül egy fát sem volt szabad kidönteni. Ennek a fojtogató rendszernek megbuktatására hallik fel a birodalom különböző pontjain a századforduló évtizedeiben a felháborodott panasz a közösségi földek, erdők, legelők, vadászati és halászati jog elvonása miatt. Közülük hadd emeljük ki, hogy Sebastian Brandt bővített átdolgozásában ismét megjelent a Freidank fedőnevű XIII. századeleji középfelnémet vágáns költő híres tanítókölteménye, a „Bescheidenheit” a vizek, erdők, vadak használatát tiltó vagy adóztató fejedelmek bírálatával, de ezek a panaszok 1525 különféle paraszti követeléseiben, úri vadászatok elleni panaszaiban is nagy helyet kaptak. Az urak tetelesen kidolgozott jogfosztó lépéseire a társadalmi tiltakozás prédikációktól röpiratokig terjedő skálája volt a válasz és ez a társadalmi háttér, környezete Cranach hiteles ábrázolásainak. Ez volt a parasztság, amelynek egy jellegzetes személyét 1515 körül szemléletesen festette meg a művész.⁵¹

Szinte nem volt a német társadalom- és politikai történetnek olyan mozzanata, amelyről nem kellett volna szót ejteni életútja, életműve bármily vázlatos áttekintése során. Feudális urak, humanisták, polgárok, bányászok, parasztszámra villan fel szinte számolhatatlan művei jeleneteiben. Jól érzékelteti mindez, hogy a sokrétű cranachi életmű a német társadalom korabeli ellentmondásait jelezte ki a gyors munka és az éles látás⁵² polgári erényeivel.

⁵¹ Hermann Conrad: Deutsche Rechtsgeschichte. I. köt. (Karlsruhe, 1954) 281, 375. l.; Lamprecht: Modern történettudomány (Bp. é. n.) 222—223. l.; Josef Kulischer: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit. I. köt. (Berlin, 1954) 155. l.; Elfriede Kristek: Bauernlage und Bauernnot in der Grafschaft Leiningen (Kaiserslautern, 1941) 86. l.; Alfred Hoffmann: Wirtschaftsgeschichte des Landes Oberösterreich. I. B. (Linz, 1952) 88. l.; H. J. Hempel—W. Noack—J. Sir—H. Zimpel: Jagd und Wild. (Magdeburg, 1955) 11. l.; Kurt Mantel: Bedeutung und Aufgaben der Forstgeschichte (Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie. April 1955) 26. l.; M. M. Smirin: Eine anonyme politische Flugschrift aus der Zeit des Großen Bauernkrieges (Beiträge zum neuen Geschichtsbild. Hrsg. von Fritz Klein und Joachim Streisand. Berlin, 1956) 75, 79. l.; H. Mottek: i. m. I. köt. 320, 327, 329. l.; G. Rudloff-Hille: L. Cranach d. Ä. 35. l.; L. Cranach d. Ä.: Zeichnungen 7, 36, 44. l.

⁵² G. Rudloff-Hille: L. Cranach d. Ä. 15. l.; H. Lüdecke: L. Cranach d. Ä. im Spiegel seiner Zeit 138. l. és 20. tábla.

Ezzel is osztálya kiváló és annak akkori fejlődését mesterien kifejező, érzékeltető képviselője maradt. Mint ember és mint művész méltán váltja ki ma is a figyelmet és a megbecsülést.

Д. Секей:

Отражение происходивших в Германии перемен в жизненном пути Кранаха

(Резюме)

Автор стремится раскрыть ту роль, которую играли в творчестве Лукаса Кранаха старшего готика, ренессанс, маньеризм и дунайская школа. Эти узловые станции на пути развития искусства автор освещает посредством анализа ряда произведений Кранаха, которые он изучал как сгруппированными в различных по характеру больших собраниях (музеи Вены, ГДР, Будапешта), так и разрозненными в отдельных местах. Долгая жизнь Кранаха охватывает и период размаха великих революционных движений (1476—1525 гг.) и время их подавления. Безжалостный разгром восстаний способствовал окостенению феодальной идеологии, современные формы которой всегда находились в поле зрения поисков художника и которым он при помощи искусства пытался расчистить дорогу. Кранах начал свой жизненный путь как типичный цеховой художник. Профессию он унаследовал от отца. В годы учения, будучи подмастерьем, он немало бродил по разным городам. Статья знакомит с городами, сыгравшими важную роль в жизни и творчестве Кранаха (Кобург, Виттенберг, Веймар). В Виттенберге проходит большая часть жизни Кранаха, здесь он основывает большую мастерскую, становится советником и даже бургомистром, и вместе со своими учениками играет важную роль в движении Реформации. Свое искусство, свой ранг и свое состояние он завещал сыну, Лукасу Кранаху младшему. Статья анализирует те изменения, которые произошли в последние годы жизни Кранаха в связи с развитием Лейпцига и Дрездена. Политическое поражение городов и бюргерства оттеснило культуру зажиточных городских слоев обратно в рамки бюргерской культуры, вкуса и символики. Прикладное искусство, которое в еще более доступной форме распространяло взгляды, составлявшие общественную сущность жизни и творчества Кранаха, призывало на сторону бюргерства через посредство образов Юдифи, Яхили, Лукреции. Статья освещает различие между работами Кранаха и братьев Массейс на тему о неподходящих друг к другу парах, о связи между любовью и деньгами, и, вместе с тем, ищет в такого рода картинах Кранаха отражения изуродованных брачных отношений, обусловленных наличием цехов, связывая с большой разницей в возрасте изображаемых супругов демографические проблемы Вены, Нюрнберга и Виттенберга. Портрет родителей Лютера и шёнбергский алтарный образ в статье используются для анализа той общественно-экономической роли, которую играли в Германии того времени добыча угля и шахтеры. Связи Кранаха с гуманизмом рассматриваются на основе работ художника, сделанных во время его пребывания в Вене (портреты Куспиниана, супругов Рейс), а также алтаря св.Екатерины и портретов Шейрля и Шёнера. Далее автор переходит к рассмотрению связей Кранаха с Реформацией. Правда, семья Кранахов и их мастерская были типичными художниками Реформации, однако это нельзя понимать в исключительном, узком смысле, о чем свидетельствует отношение Кранаха к мекенатской деятельности князя-архиепископа Альбрехта. Автор показывает путь в искусстве, приведший Кранаха к Реформации (рисунки в виттенбергской «книге святых», представлявшей собою опись церковных сокровищ, картины «Распятие», «Отдых на пути в Египет» и многочисленные «Мадонны с младенцем», указывающие на новое положение человека в церковной живописи.) О тяготении к Реформации свидетельствуют «Изгнание торгующих из храма» и «Проповедь Иоанна Крестителя». Стремясь помочь Реформации, Кранах создает серию гравюр на дереве «Христос и Антихрист» и иллюстрирует лютеровскую библию и ее переводы на датский и шведский язык. В связи с этим статья рассматривает предысторию переводов лютеровской библии (1466—1522) и отмежевания Лютера от переводов, выполненных новохристианами. Автор прослежи-

зает исторический фон создания портретов Лютера и картин с его изображением, так как они отражают отход лютеровской Реформации от «народной» Реформации радикального бюргерства и племса. Крапах написал и портреты соратников Лютера: Меланхтона, пытавшегося идти самостоятельным путем, Спалантина, Бугенхагена. Однако на характер Реформации влияли и светские владыки, князя. Далее статья рассматривает процесс формирования лютеровской церковной организации и ее характер, связывавшие ее политические ограничения и ее возможности в области культуры. Этот круг вопросов уже является переходом к деятельности Крапах как придворного живописца, которая из-за своеобразной династической разделенности Саксонии была одним из самых рискованных предприятий всей его жизни. Ряд портретов князей: Фридриха Мудрого, Иоанна Настойчивого, Иоанна Фридриха Великодушного дает возможность для анализа их политики, означавшей известный процесс, но одновременно и содержавшей отклонения от него, позволяет почувствовать те противоречия, которыми сопровождалось распространение Реформации в Саксонии. Внутренние раздоры между саксонскими князьями, столкновения между императорскими и протестантскими орденами привели к низложению Иоанна Фридриха, за которым последовала встреча Крапах с Карлом V. и добровольное заточение художника. Однако Крапах работал и на саксонских князей, соперничавших с Иоанном Фридрихом, и для владыки Бранденбурга, удовлетворяя художественные потребности кругов в религиозном и политическом отношении от него далеких. Искусство Крапах отражает глубокие общественные изменения его времени (в нем одновременно находят место и апофеоз и сатирическое изображение рыцарства, показ как ландскнехтов и охотников-господ, так и крестьян-загонщиков). Производственные отношения в сельском хозяйстве складывались для крестьян неблагоприятно. Расширение княжеских прав на охоту сопровождалось все более тяжелыми последствиями для крестьян. Так что можно смело утверждать, что в общественных и политических преобразованиях, происходивших в Германии в первую половину XVI в. почти не было такого момента, который не нашел бы отражения в многообразном творчестве Крапах.

Gy. Székely:

Les changements de l'Allemagne au cours de la vie de Cranach

(Résumé)

On cherche et pour cause au cours de la vie de Lucas Cranach père — que l'étude suit basé sur des sources — le rôle de l'art gothique, de la renaissance, du maniérisme, tout comme celui de l'école du Danube. Ces chefs-d'œuvre cités par l'auteur, leurs grandes collections de caractère différent (les musées de Vienne, de la RDA et de Budapest) et les tableaux examinés en différents lieux de découverte font voir ces noyaux artistiques. Le cours de la vie de Cranach embrasse la période des grands mouvements révolutionnaires (1476 — 1525) mais il est en pleine maturité de créateur au moment de leur chute. La répression brutale a favorisé le renforcement des conditions féodales. Et celle-là a réagi sur les conditions idéologiques dont l'artiste cherchait les formes conformes à l'époque et dont il voulait préparer la voie par son art. Cranach a pris le départ comme type de l'artiste artisanal, il avait hérité le métier de son père et il a commencé son «tour du Pays» tout comme les autres. L'étude présente les villes ayant eu une influence considérable sur la vie et sur l'art de Cranach (Coburg, Gotha, Wittenberg, Weimar). L'artiste tout comme ses compagnons de métier jouait un rôle important dans la Réforme, comme bourgeois entrepreneur et magistrat de la ville de Weimar. Il remet son art, son rang et sa fortune à son fils, Lucas Cranach fils. Par le développement de Dresde et de Leipzig l'étude fait entrevoir le décentrement survenu vers la fin de la vie de Cranach en Saxe. La défaite politique des villes et de la bourgeoisie repousse la couche aisée des villes dans les cadres de la culture, du goût et de la symbolique bourgeoise. Cranach et l'art décoratif qui répend son art sous une forme plus populaire encore appelle à un engagement bourgeois par l'évocation des figures de Judith, Iachel, Lucrèce. Cranach en tant qu'artiste approfondi n'a oublié non plus les phénomènes affaiblissant sa propre classe et il a représenté les vices de la vie bourgeoise d'une façon satirique. Quant aux couples non assortis, aux relations de l'amour et de l'argent l'étude sépare les sujets pareils de Cranach

et des deux Massys, et il y cherche en même temps le reflet des relations conjugales vicieuses issues des corporations, en attachant les grandes différences d'âge représentées par l'artiste aux problèmes démographiques de Vienne, Nuremberg, Wittenberg. A propos du tableau d'autel de Schneeberg et du portrait des parents de Luther l'auteur donne l'analyse de l'industrie minière et du rôle socio-économique des mineurs. Le rapport de Cranach et de l'humanisme est analysé à travers son voyage à Vienne et ses oeuvres (Le couple Cuspinianus, le couple Reuß) le tableau d'autel Catherine (Schurff) et les portraits de Scheurl et de Schöner. Ensuite vient l'analyse des rapports entre Cranach et la Réforme. Bien que la famille et l'atelier de Cranach aient été les peintres typiques de la Réforme, ce fait ne doit pas être considéré dans un sens exclusif. La relation de Cranach envers l'attitude mécénaire du prince-archevêque Albrecht le prouve bien. L'auteur présente le chemin artistique de Cranach menant vers la Réforme. (Le *Heiligtumsbuch* évoquant l'inventaire de l'Eglise riche; la *Crucifixion*, la *Fuite en Egypte* et les variantes de la *Vierge avec l'enfant* qui désignent la nouvelle place de l'homme dans la peinture ecclésiastique.) Le *rejouement des trafiquants de l'église*, le *Sermon de Saint Jean le Baptiste* annoncent déjà la Réforme. Il a fait au service de la Réforme sa série de gravure sur bois «*Le Christe et l'Antichriste*» et les illustrations des Bibles suédoise, danoise et de Luther. A cette occasion, l'auteur résume les antécédants de la traduction luthérienne de la Bible (1466 — 1522) puis le détachement de Luther de la traduction des anabaptistes. Il suit les circonstances et les tournures historiques des représentations de Luther et des scènes de la vie de Luther car cela reflète en même temps l'opposition de la Réforme luthérienne à la Réforme radicale bourgeoise et plébéienne. Cranach a peint les portraits des collaborateurs de Luther aussi, ceux de Spalatin, Bugenhagen, Melanchthon qui suivaient un chemin plus ou moins autonome. Mais en même temps le caractère de la Réforme est déterminé par les princes aussi. L'étude analyse la constitution et le caractère de l'organisation ecclésiastique de Luther de même que ses limites politiques et ses possibilités culturelles. Par là il aboutit à l'activité de Cranach peintre de la cour à la période la plus hasardée de sa carrière, à cause de la structure dynastique partagée de la Saxe. La série des portraits des princes Frédéric le Sage, Jean le Persévérant, Jean-Frédéric le Magnanime, présente une bonne occasion à l'analyse de leur politique comportant une continuité mais aussi des différences; en faisant entrevoir en même temps les contradictions de l'avancement de la Réforme en Saxe. Ce sont la lutte intérieure des princes saxons, le conflit entre l'empereur et les Etats protestants qui mènent à l'échec de Jean Frédéric, à la rencontre de Charles V et Cranach, à la prison volontaire de l'artiste. Pourtant Cranach travaillait pour les princes saxons rivaux et les seigneurs de Brandebourg aussi; il a satisfait aux exigences artistiques d'un milieu princier qui du point de vue politique et religieuse lui était étranger. L'art de Cranach reflète aussi les décalages sociaux et les changements profonds de l'époque (apothéose et satire de la chevalerie, apparition du Landsknecht, des chasseurs seigneuriaux et des rabatteurs paysans); les relations agraires se sont modifiées défavorablement pour les paysans, l'expansion des droits de chasse princiers avait des conséquences toujours plus graves dans la vie des paysans. Il n'y avait donc pratiquement aucun élément des changements sociaux et politiques de l'Allemagne qui n'aient été reflétés par l'oeuvre riche de Cranach à l'aide des vertus bourgeoises du travail rapide et de la clairvoyance.

L. Nagy Zsuzsa:

A szabadkőműves mozgalom szerepe a két világháború között

Bevezetés

A szabadkőműves mozgalom jelentősége és befolyása ma már nem hasonlítható a korábbihoz.¹ Mégis az 1960-as évek elején mintegy öt millió, szervezeten a mozgalomhoz tartozó tagot tartottak nyilván, akiknek zöme (több mint négy millió) az Egyesült Államokban élt.² A mozgalom súlypontjának — legalábbis tömegét tekintve — a tengerentúlra történt áthelyeződése egészen új, a második világháborúra s az azt követő időszakra eső fejlemény.

A mozgalom és célkitűzései kezdettől fogva élénk érdeklődés középpontjában állnak. Manapság mintegy 60 000-er teszik azoknak a köteteknek a számát, amelyek történetével foglalkoznak; a folyóiratokban, szaklapokban megjelent tanulmányokat, cikkeket számba sem lehet venni.³

A nemzetközi irodalom, akárcsak a mozgalommal kapcsolatos érdeklődés, kettős és ellentétes jellegű. A mozgalommal rokonszenvező, vagy abban aktívan résztvevő szerzők és munkáik mellett nagy a száma az olyan műveknek, amelyek tudománytalan, konzervatív, sovíniszta, antiszemita támadást tartalmaznak csupán. Sajnálatos módon, szinte teljesen hiányzanak azok a marxista igényű feldolgozások, amelyek a szabadkőművesség társadalmi hátterét, politikai, közéleti szerepét világítanák meg; ugyanígy azok a munkák is, amelyek részletesen foglalkoznának a két háború közötti korszakkal.

¹ *Paul Naudon*: La Franc-Maçonnerie. Que Sais-je? No. 1064. Paris, 1967. 3. kiad. 14. s köv. 1. *Albert Lantoiné*: Histoire de la Franc-Maçonnerie. Paris, 1935. *Serge Hutin*: Les Sociétés secrètes. Que Sais-je? No. 515. Paris, 1966.

² *Naudon*: i. m. 68. 1. Néhány esetlegesen kiragadott név jelzi a régi páholytagok kiterjedt körét, sokféleségét: Abraham Lincoln, Tadeusz Kosciuszko, Franklin Roosevelt, VI. György angol király, Jean Paul Boncour, Emil Vanderverde, Bratianu a politikai életből; Balzac, Kipling, Anatole France, a fiatal Brecht az irodalomból vagy Haydn, Mozart, Beethoven, Liszt, Sibelius a zene világából.

³ A szabadkőműves mozgalom történetét tárgyaló áttekinthetetlenül hatalmas irodalomból — a már említettekén túl — csupán néhány, az utóbbi évtizedben megjelent kiadványra utalok: *Jean Palou*: La Franc-Maçonnerie. Petit Bibliothèque Payot 65. Paris, 1964. Ez és *Naudon* idézett kötete igen gazdag bibliográfiai összeállítást tartalmaz. *Guy Vinatrel*: Communisme et franc-maçonnerie. Paris, 1961 az általános, összefoglaló megállapításokon túl önálló fejezeteket szentel az egyes kelet-európai országoknak; a szovjet, a szocialista rendszerekről elítélően ír. *Gérard Serbanesco*: Histoire de la Franc-Maçonnerie Universelle. 1—3. köt. Paris, 1966. Itt szintén található közvetlen magyar vonatkozású utalás. Szerző azonban a magyar vonatkozásokat román nacionalista állásponttól, egyoldalúan és torzítva tárgyalja. *Tommaso Veniura*: Massoneria alla sbarra. Sua vera origine, sua vera essenza. Roma, 1961 elsősorban olasz vonatkozásban figyelemre méltó. A nemzetközi, európai diplomáciai élet oldaláról ad igen tanulságos és széles körű áttekintést, sok hasznos részletet *Jacques Delaunay*: Histoire Diplomatique Contemporaine. Lausanne, 1965.

Magyar vonatkozásban az elmúlt negyed század folyamán alig fordítottunk figyelmet e mozgalomra, jóllehet egyes munkák jelezték a problémakör politika-, társadalomtörténeti összefüggéseit.⁴ Az új- és legújabb kor kutatója, amennyiben a munkásmozgalommal, vagy a liberális, demokratikus polgári mozgalmakkal foglalkozik, előbb-utóbb szemben találja magát a szabadkőművesség problematikájával. Magam is a magyar baloldali polgári ellenzék két háború közötti története kapcsán jutottam el azokhoz a kérdésekhez, melyeket a jelen tanulmány összefoglal. A liberális és radikális polgári ellenzék ugyanis a két háború között is sokféle szállal kapcsolódott össze a hazai és a nemzetközi szabadkőműves szervezetekkel, igen sok rokonvonást mutat az az álláspont, amelyet a hazai baloldaliak, illetve a szabadkőművesek kialakítanak az európai politikai fejleményekre reagálva.

A szabadkőműves mozgalom közéleti szereplése, állásfoglalása a társadalmi, politikai, nemzeti kérdésekben a XVIII. századtól fogva jól megfigyelhető s nemcsak Nyugat-, de talán még inkább Kelet-Európában.⁵ Ezt tapasztaljuk Magyarországon, ahol — az 1795-ös betiltást követően — a XIX. század derekától alakultak ismét páholyok, majd a belügyminiszter 1868. február 28-i engedélye legálissá ismerte el a mozgalmat. 1886. március 21-én az addig önálló és különböző rítusú páholyok a Magyarországi Symbolikus Nagypáholyban egyesültek. 1896. június 21-én felavatták a páholyházat, amely Budapesten a VI. Podmaniczky u. 43. sz. alatt épült fel.⁶ Az ellenforradalmi korszakban készült felmérés szerint Magyarországon 1868—1920 között 121 páholy (ebből 32 Budapesten) működött, 14 szabadkőműves kört tartottak nyilván; tagjaik száma meghaladta a 13 000 főt.⁷

A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy 1870-es alapszabálya kimondta, hogy „a szabadkőművesség filozófikus, filantropikus, és progresszív intézmény. Célja a közerkölcsiség, művelődés és felebaráti szeretet terjesztése és a jótékonyság gyakorlása. A szabadkőművesség kizár köréből minden politikai és vallási kérdést és tagjait a hazai törvények tiszteletben tartására kötelezi.”⁸

⁴ H. Balázs Éva tudományos munkásságára kell felhívni a figyelmet, mert Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763—1795). Bp., 1967 c. munkája csaknem az egyetlen feldolgozás a tárgykörben. Lásd még: *Fukász György: Szabadkőművesség, radikalizmus és szocializmus az 1918 előtti Magyarországon. A Martinovic-páholy története. Párt-történeti Közlemények. 1961. 1. sz.*

⁵ A francia, a magyar példa mellett a lengyelre lehet utalni. *Vinatrel*: i. m. 155. s köv. l. Összefoglalóan tekinti át a lengyel mozgalom történetét: *Cahiers de la Grande Loge de France. Points de Vue. Nouvelle Série, 1968. 11—12. sz. 16—17. l.*

⁶ Országos Levéltár (a továbbiakban OL) P. 1083. I. cs. 1. tétel. sz. n. Emlékirat 1896. jún. 21-én a páholyház építésének befejezése alkalmából. *Pataky Lajosné: A szabadkőműves szervezetek leltára. Levéltári leltárak 39. Bp., 1967. 4—5. l.*

⁷ *Palatinus József: A szabadkőművesség bűnei. A magyarországi szabadkőművesek mozgalma és külföldi kapcsolatai. I—III. köt. Bp., 1920—1939. A munka jellegét és hangvételét meghatározza a szerző szélsőjobboldali, nácibarát beállítottsága; adatainak bősége miatt mégsem mellőzhető.*

⁸ OL P. 1083. I. cs. 1. tét. Az alapszabály 2. §-a. A hazai mozgalom már 1871-től kapcsolatban volt a franciaországi Grand Orient nagypáhollyal, az egyesülés után pedig a német, angol, amerikai és egyéb nagypáholyokkal. Végig erős maradt a bécsi és francia nexus. Az 1919 előtti tagok közül csak néhány nevet ragadok ki: Ady, Apáthy István, Beke Manó, Benczúr Gyula, Benedek Marcell, Bókay János, Bölöni György, Friedrich István, a Chorin, Goldberger, Guttman, Kornfeld családok több tagja, Heltai Jenő. Jászi Oszkár, Kernstok Károly, Kóhalmi Béla, Kunfi Zsigmond, Madzsar József, Mauthner Zoltán, Pfeifer Ignác, Rakovszky István (Rakovszky Iván későbbi belügyminiszter apja), a Singer és Wolfner könyvkiadó tulajdonosai, Supka Géza, Szende Pál, br. Szterényi

A mozgalom vezetői, tagjai igen széles társadalmi rétegekből, igen különböző foglalkozási ágakból kerültek ki. A dualizmus idején nemcsak a szabadfoglalkozású értelmiségieket, ügyvédeket, az irodalom, a művészetek képviselőit találjuk közöttük nagy számban, hanem állami, közigazgatási alkalmazottakat is, a bírói kar tagjait, köztisztviselőket, a városi autonómiák, különösen a főváros embereit. Domináns szerepe azonban az értelmiségiművészi pályák képviselőinek, valamint az anyagilag független polgárság reprezentánsainak lett. Igen figyelemre méltó az is, hogy kezdettől fogva szoros személyi kapcsolat épült ki a munkásmozgalom, a szociáldemokrácia és a szabadkőműves mozgalom között.⁹

A szabadkőműves mozgalom soha nem tiltotta tagjainak politikai párt-hoz való csatlakozását, az aktív politikában való részvételt, amennyiben az nem ellenkezett a szabadkőművesség alapeszméivel és fő törekvéseivel. Ennek megfelelően a magyar szabadkőművesek zöme a Jászi vezette Polgári Radikális Pártban, Vázsonyi Vilmos Demokrata Pártjában illetve a Szociáldemokrata Pártban tömörült. A liberális, demokratikus, radikális beállítottságú polgári rétegek természetszerűleg a fővárosban voltak nagyobb számban, s így itt a szabadkőművesek jelentősége is kiemelkedő volt. Olyan helyzet alakult ki Magyarországon az első világháború előtt, amelyben a szabadkőművesség valamint a dualista rendszer polgári ellenzéke (a liberálisoktól egészen a polgári radikálisokig) mintegy szinonim fogalmakká lettek, mert célkitűzéseik egybeestek, a különböző szervezetek tagságának azonossága pedig a kortársak előtt is nyilvánvaló volt. A szabadkőműves mozgalom általános elvei és törekvései, párosulva a magyarországi sajátos helyzettel, a polgárság összetételével, szükségszerűen eredményezték, hogy a zsidóság a hazai mozgalomban is igen tekintélyes szerepet játszott, számbelileg jelentős volt. A klerikális, konzervatív, nacionalista, később népies illetve különböző faji nézeteket valló pártok és szervezetek Magyarországon és külföldön mindig ellenségesen álltak szemben a szabadkőművességgel.

Mindebből természetszerűleg következett, hogy noha a magyarországi mozgalom — hasonlóan a nemzetközihez — magát politikamentesnek deklarálta és a napi politikában párt formájában nem vett részt, gyakorlatilag alatt dolgozó szabadkőműves páholyok tagjainak névsora. Hivatalos Kiadás. Bp., 1920.

⁹ Lásd a Nagypáholy Szövetségtanácsának jegyzőkönyveit, pl. 1914. ápr. 16. OL P. 1083.

¹⁰ OL P. 1083. 35. cs. Uo. 1. cs. 1. tét. és 31. köt. Benedek Marcell elmondja, hogy az egyes páholyok jelentős anyagi áldozatot is hoztak például a tanítóság, a tanárok helyzetének felmérésére és javítására, a választójogi propagandára stb. *Benedek Marcell*: Naplómát olvasom. Bp., 1965. 255, 307. l.

József, Velinszky László, Weiss Leó, Wekerle Sándor, Zwack Ákos. Lásd: OL P. 1083. 219. köt. 46. tét. Nyomtatásban: A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy főhatósága alatt dolgozó szabadkőműves páholyok tagjainak névsora. Hivatalos Kiadás. Bp., 1920.

⁹ Lásd a Nagypáholy Szövetségtanácsának jegyzőkönyveit, pl. 1914. ápr. 16. OL P. 1083.

¹⁰ OL P. 1083. 35. cs. Uo. 1. cs. 1. tét. és 31. köt. Benedek Marcell elmondja, hogy az egyes páholyok jelentős anyagi áldozatot is hoztak például a tanítóság, a tanárok helyzetének felmérésére és javítására, a választójogi propagandára stb. *Benedek Marcell*: Naplómát olvasom. Bp., 1965. 255, 307. l.

A szabadkőműves mozgalom alapította és tartotta fenn a Szabad Lyceumot, a Széchenyi Társaságot, a Társadalomtudományok Szabadiskoláját.¹¹ A *Világ* c. lap, melyet a mozgalom hozott létre és finanszírozott, a polgári demokrácia, a polgári radikalizmus szőcsöve és legjelentősebb, később legtöbb támogatott orgánuma lett. A szabadkőművesek kimagasló szerepet játszottak a Galilei kör magalakításában. A kör jelentősége a forradalmak előtörténetében közismert.

1917-ben a Nagypáholy Szövetségtanácsa kimondta, hogy május 1-ét a mozgalom saját ünnepének is tekinti, mint a munka és a béke jelképét. Ugyancsak ez évben békebizottságot hozott létre, amelynek tagjai között Kunfi Zsigmond illetve helyetteseként Rónai Zoltán is ott volt. A szabadkőműves mozgalom támogatta a szociáldemokrácia hazai és nemzetközi tevékenységét a háború okozta s a tömegeket, de a kispolgárságot is sújtó szenvedések enyhítésében, a nemzetközi kapcsolatok fenntartásában, a béke előkészítésében, a háborús rendszer elleni fellépésében. Az 1917-es stockholmi szociáldemokrata kongresszusra utazók költségeihez a Nagypáholy is hozzájárult s egyben ezt az alkalmat is felhasználta arra, hogy ismét kapcsolatot teremtsen az antant országok mozgalmával. Az 1918-as berni konferenciát szintén szerették volna összekapcsolni nemzetközi szabadkőműves megbeszélés megrendezésével. Bíró Lajost, Balassa Józsefet, Jászi Oszkárt, Ignotust szándékozták ide kiküldeni s a svájci Alpina páholytól akarták kérni franciák, angolok meghívását. A Nagypáholy megbízottai (Ágoston Péter, Pfeifer Ignác, Jászi, Balassa, Bíró) 1917–1918 folyamán Németországban, Svájcban és egyébütt próbálkoztak közvetíteni az antant és a központi hatalmak illetve a két tábor szabadkőműves mozgalma között.¹²

A Nagypáholy állást foglalt a reakciós megnyilatkozásokkal szemben, elítélte a sovén nemzeti politikát, helyet, szerepet követelt magának a háború utáni új Magyarországon s annak kialakításában.¹³

A későbbiekben még határozottabban látjuk majd — nemzetközileg is — kibontakozni azt az ellentétet, amely már 1918 előtt kifejezésre jutott a mozgalmon belül. Ti. sokan vitatták, helyes-e, ha a szabadkőművesség közéleti szerepet vállal, s ha igen, helyes-e annak tartalma, iránya.¹⁴ A páholyta-

¹¹ Ugyancsak a mozgalom hívta életre az Országos Anya- és Csecsemővédő Egyesületet, a Vakokat és süketeket gyámolító, az Ingyenkenyér, Ingyentej stb. jótékonyági egyesületeket. *Patakyné*: i. m. 4. l. Wolff Károly élete, politikája, alkotásai. Szerk. Szi-gothy Endre. Bp., 1943. 15. l.

¹² OL P. 1083. 35. cs. 31. köt., 64. cs. 34. tét. Utóbbi a Nagypáholy békebizottságának jkv. 1917. okt. 8.

¹³ Beke Manó a Szövetségtanács egyik 1916-os ülésén leszögezte: „Mi nem engedhetjük magunkat kikapcsoltatni a jövő feladatainak irányításából és épp ezért — a jegyzőkönyv szerint — a liberalizmus terjesztését is fontosnak és sürgősnek tartja.” OL P. 1083. 31. köt. 1916. szept. 30. Balassa József javaslatára 1917. okt. 27-én elfogadtak egy határozatot, amely szerint „ha bárki nyilvánosan vagy élőszóval, sajtó útján vagy bármi más módon idegen nemzetek, népek vagy népfajok ellen gyűlöletre izgat”, azt törvényesen felelősségre kell vonni. Ilyen értelmű törvény megalkotását javasolták minden kormányoknak. Uo. 1083. 31. köt.

¹⁴ Bálint Lajos az Eötvös páholyból például még a háború előtt azt írta: „engem az ú. n. radikális testvérektől egy egész világ választ el”, nem helyezte a Nagypáholy közéletiségének tartalmát. Viszont, mint folytatta: „Nem hiszek abban a siránkozó aggodalmaskodásban, mely félti a szövetség jövőjét attól, ha a testvérek nagyobb buzgalommal és élénkséggel foglalnak a közdolgokkal.” Azt kívánta azonban, hogy a mozgalom „magyar, nemzeti intranzigens magyar legyen” (OL P. 1083. 1. cs. 1. tét. Alkotmánymódosító iratok).

gok egy része soknak tartotta a politikumot a mozgalomban, bírálta annak baloldaliságát.

Más oldalról, a munkásmozgalom oldaláról viszont éppen ellenkező aggályok merültek fel. A szabadkőművesség helyzete, megítélése gyökeresen megváltozott a XIX. század utolsó harmadában, amikor már a munkásmozgalom kibontakozott, megszerveződött a szociáldemokrata párt. A feszültségek, ellentétek a kezdeti együttműködés, személyi kapcsolatok ellenére is növekedtek, ahogyan Magyarországon erősödtek a társadalmi ellentétek, érlelődött a forradalom az első világháború végén. A szociáldemokrata pártok ez időben több országban elhatárolták magukat a szabadkőműves mozgalomtól. Magyarországon 1917–1918 fordulóján következett be a Szociáldemokrata Párt szakítása a szabadkőműves mozgalommal, amikor a pártvezetőség eltiltotta tagjait más szervezetekben való tevékenységtől, így a szabadkőműves páholyokban való részvételtől is.¹⁵

A szabadkőműves mozgalom ennek ellenére támogatta a polgári demokratikus forradalmat illetve annak első kormányát. A Szövetségtanács 1918. november 2-i üléséről kiadott körlevelé megállapította, hogy a Károlyi-kormány „mindazoknak az eszméknek a megvalósítására törekszik, melyeket mi éveken át hirdettünk, melyekért harcoltunk. Testvéreink nagy számban foglalnak helyet a kormányban . . .” Novemberben helyeslőleg üdvözölték a köztársaság kikiáltását.¹⁶ A szabadkőműves mozgalom kiterjedt, aktív tevékenységének volt jele, hogy 1919 januárjában tisztújításra is sor került és korábbi terveiknek megfelelően egy új, az ifjúságnak szánt lapot is indítottak *Új Világ* címmel. Ennek első száma Purjesz Lajos, Barta Lajos, Benedek Marcell közreműködésével a Tanácsköztársaság kikiáltása után jelent meg.¹⁷

A szabadkőműves mozgalom, bár nem ritkán találunk soraiban arisztokratákat, királyokat, jellegében polgári mozgalom. A XIX–XX. században a liberális, demokratikus polgári rétegekre támaszkodott elsősorban. Ez évtizedeken át a mozgalom erejének, progresszivitásának, de egyben gyengeségének is forrása volt. Akkor, amikor a tőkés világrend válsága új társadalmi erőket juttatott felszínre, elkerülhetetlenné vált, hogy a szabadkőműves mozgalom szembe kerüljön a kommunista mozgalommal. Ez történt 1917 után Szovjet-Oroszországban, 1918–1919 fordulóján Magyarországon. A mozgalom szembenállása a kommunizmussal 1917 után nemzetközi méretekben vált jellemzővé.

1918–1919 fordulóján Magyarországon is elkerülhetetlenné vált a szabadkőművesség szembe fordulása a kommunista mozgalommal, majd a Tanácsköztársasággal. A proletárdiktatúra viszont, mint polgári szervezetét, nem tartotta kívánatosnak a nagypáholy működését és felfüggesztette azt.¹⁸

¹⁵ OL P. 1083. 35. cs. több irat 1917–1918-ból. *Vinatre*: i. m. 125. l.

¹⁶ *Palatinus* I. köt. 7. 8. l. A szabadkőművesség, a munkásmozgalom s a korszak összefüggéseire lásd: *Jászi Oszkár*: Magyar kálvária, magyar feltámadás. 2. jav. kiad. Wien, 1921.

¹⁷ OL P. 1083. 219. köt. 46. tét. *Benedek*: i. m. 307, 314. l.

¹⁸ *Patakyné*: i. m. 29. l. *Vinatre*: i. m. 11. l. *Vinatre* kifejti, hogy Kun Béla intézkedése volt az első e vonatkozásban, Szovjet-Oroszországban csak 1922-ben tiltották be a páholyokat, a Komintern határozata alapján a többi kommunista párt is felszámolta kapcsolatait a szabadkőműves mozgalommal (122–123, 126–127. l.). *Vinatre*, szemben a szélsőjobboldallal, amely a szabadkőműveseket a bolsevizmus szálláscsinálóinak tüntette fel, azt bizonyítja, hogy a szabadkőművesség és a kommunista mozgalom egymással ellentétes mozgalmak.

Ez a döntés a mozgalom őszintén baloldali tagjait némileg megzavarta, többen nem értették az intézkedést, mivel több kiváló szabadkőművest a Tanácsköztársaság helyezett fontos pozícióba (Balassa Józsefet, Benedek Marcellt).¹⁹ A szabadkőművesek nagy része szembefordult a Tanácsköztársasággal, igen sokan emigrációba is mentek.

A szabadkőműves mozgalom az első világháború után

A béke, a nemzetközi kapcsolatok normalizálódása, a Közép-Kelet-európai új államok létrejötte a szabadkőműves mozgalom számára új helyzetet teremtett. Nyugat-Európában, ahol korábban is erős mozgalmak működtek, egyre határozottabban fogalmazódott meg a nemzetközi együttműködés megteremtésének igénye. Ezt az együttműködést sürgette, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása nyomán létrejött államokban önálló keretek között és sikeresen szervezték újjá mozgalmukat a szabadkőművesek.

Németország valamint Ausztria, Jugoszlávia, Csehszlovákia, Lengyelország, Bulgária s ha nem is teljesen problémák nélkül, Románia kormányai engedélyezték, törvényesnek ismerték el a szabadkőműves szervezeteket. A legtöbb országban államférfiak, jelentős közéleti és politikai személyiségek kapcsolódtak be abba és játszottak benne irányító szerepet. (Stresemann, Sándor jugoszláv király, a jugoszláv Nemzeti Bank egyik elnöke, E. Beneš, csehszlovák és román miniszterek.)

Csehszlovákiában 1920-ban illetve 1923-ban alakult egy-egy nagypáholy, amelyek harmonikusan együttműködve több ezer fős tagságot tömörítettek. A Loža Velika Československa mellett magyar vonatkozásban igen fontossá vált a Lessing zu den drei Ringen páholy, amely a Szlovákiában működő, egykori magyar páholyokat fogta össze.²⁰ A csehszlovákiai mozgalom nemzetközi szerepe, magyarországi kapcsolatai és francia orientációja miatt vált fontossá.

Az ausztriai mozgalom helyzetében is lényeges változás történt. A Monarchia idején a bécsi szabadkőművesek Pozsonyban éltek páholyéletet az osztrák hatóságok szigorú intézkedései és a magyarországi mozgalom szabadsága miatt, s így tulajdonképpen a magyarországi mozgalom részét alkották. Az Osztrák Köztársaság létrejötte után azonban szabadon szervezkezhettek Bécsben, s az ausztriai mozgalom nemcsak önállósult, de meg is erősödött. Új fejlemény volt az is, hogy Ausztria, a bécsi nagypáholy nemzetközi jelentősége gyorsan megnőtt, sajátos közvetítő-szervező tevékenységet folytatott. Nyugat- és Kelet-Európa szabadkőművesei között, nem csekély szerepe volt a francia orientációjú s a zömmel német nyelvterületen működő, a francia vezetőszeret elutasító nagypáholyok közötti közvetítésben. De ugyanígy abban, hogy a magyarországi mozgalom szervezeti életét s nemzetközi kapcsolatait az új, súlyos körülmények között is fenntarthatta.²¹

¹⁹ Benedek: i. m. 312, 314. l.

²⁰ La Chaîne d'Union. 1938—1939. 2. sz. nov. 102—103. l. Ez a „Revue mensuelle de documentation et d'information maçonniques” 1934—1940 között Párizsban jelent meg. Információs anyaga kiterjedt az egész világra és igen gazdag volt. OL BM VII. res. 1941-8-5316/9547.

²¹ La Chaîne d'Union. 1936—1937. 8. sz. máj. 411. l. Wolff Károly élete 16. l.

Romániában már távolról sem volt ilyen világos a helyzet. A regáti román szabadkőműves páholyok a maguk irányítása alá kívánták vonni az erdélyi magyar illetve szász tagságú páholyokat, amelyeknek működését egyébként a román közgazgatási hatóságok minden módon nehezítették. Az erdélyi s a regáti területek közötti helyzet e tekintetben teljesen különböző egymástól. Az ellentétek, amelyek az erdélyi és a regáti román páholyok között éveken át erőteljesek maradtak, szorosan összefüggtek a román állami törekvésekkel illetve az erdélyi páholyok ama igényével, hogy megtarthassák kapcsolataikat a magyarországi valamint a bécsi nagypáholyokkal. A magyar páholyok ragaszkodtak a páholyok magyar nyelvéhez is.²²

A Közép- és Kelet-Európával foglalkozó szakirodalom mindenütt fellendülésről, aktív és növekvő taglétszámú mozgalomról tudósít.²³

Gyökeresen más volt a helyzet Magyarországon, ahol a külső és belső tényezők egyaránt a mozgalmat gyengítették. A trianoni békeszerződés következtében az erős szlovákiai valamint erdélyi páholyok kikerültek a Szimbolikus Nagypáholy irányítása alól, ami önmagában is gyengítette a mozgalmat, még ha a két háború között fontos szerepet játszottak is a magyarországi mozgalom történetében. Súlyos veszteséget okozott, hogy már a Tanácskörtársaság kikiáltásakor, majd az ellenforradalom győzelme után igen sokan emigrációba mentek azok közül, akik a polgári demokratikus forradalomban és annak előkészítésében szerepet játszottak, s egyben a szabadkőműves mozgalom erősségei voltak (Jászi Oszkár, Szende Pál stb.).

Mindezt betetézte az a terror, amely az ellenforradalom hatalomátvételt kísérte, az a sokoldalú támadás, amelyet a szélsőjobboldal indított a szabadkőművesek ellen, az a kormányzati politika, amely a szabadságjogok gyakorlását minimálisra szorította vagy lehetetlenné tette. Az ellenforradalmi rendszer irtóhadjáratot folytatott minden olyan politikai, társadalmi szervezet, ideológiai irányzat ellen, amelyet bűnösnek nyilvánított a forradalmak előkészítésében, támogatásában, a történeti Magyarország felbomlásában. A támadás elsősorban a munkásmozgalmat, a kommunista mozgalmat sújtotta, de nem kímélte a liberális, demokratikus polgári szervezeteket, köztük a szabadkőműveseket sem. Őket „szellemi felbujtóknak”, mozgalmukat a zsidóság „titkos” szervezetének tekintették. A szegedi „keresztény-nemzeti” program zavarosságában is következetesen szállt szembe „a szabadkőműves, zsidó, liberális” „métélyel”. A szélsőjobboldal ideológiájának — Magyarországon és világszerte — egyik alapeleme volt a szabadkőművesség elleni küzdelem. Ez, mint látni fogjuk, főleg a 30-as években, szinte hisztérikus támadássá fokozódott és arányaiban messze meghaladta a szabadkőműves mozgalom valóságos erejét és „veszélyességét”.

²² Lásd: Új Magyar Központi Levéltár (a továbbiakban UMKL) M. 626. 7. doboz. rendezetlen. Az A.M.I. levele Balassának 1926. dec. 3. Gnész Menyhért főmester 1928. júl. 13-i beszámolója a nagyváradi László király páholy 1919—1928 közötti tevékenységéről. L'Acacia 1925. Melléklet a 24., decemberi számhoz. 1. s köv. 1. Ez a „Revue mensuelle d'études et d'action maçonniques, sociales et philosophiques” 1923-ban indult, 1934-ben szűnt meg. A Chaîne d'Union elődjeként a nemzetközi szabadkőműves mozgalom legtekintélyesebb, iránytmutató kiadványa volt, behatóan foglalkozott közéleti problémákkal is.

²³ La Chaîne d'Union 1938—1939. 2. sz. nov. 102—103. 1. Cahiers de la Grande Loge de France. Points de Vue. Nouvelle Série. 1968. 11—12. sz. 17. 1. Lásd még *Vinatrel* áttekintését az egyes országokról.

1919 augusztusától a hivatalokban, közintézetekben, vállalatoknál fellépett „keresztény-nemzeti” irányítású igazoló bizottságok eltávolították, jobb esetben alacsonyabb beosztásba helyezték a forradalmak támogatásában „bűnösnek” talált szabadkőműveseket is. A szélsőjobboldal e tisztogatás után sem szüntette meg a hajtóvadászatot az állami, közszolgálati beosztásban, tekintélyesebb közéleti posztokon álló szabadkőművesek után.²⁴

A nehéz körülmények ellenére s a még rosszabbtól félve 1919. decemberében a Symbolikus Nagypáholy és a hozzátartozó páholyok 31 vezetője megbeszélést tartott. A tanácskozásnak csak résztvevőit ismerjük, tárgyát nem. Joggal feltételezhető azonban, hogy a csapások számbavételén túl a mozgalom további sorsával foglalkoztak.²⁵

A szabadkőműves mozgalom elleni intézményes támadás 1920 tavaszán következett be. 1920. május 13-án a különítményes tiszték egy csoportja megjelent a Podmaniczky utcai páholyházban s azt Bakonyi Kálmán nagymester, nyugalmazott kúriai bíró tiltakozása ellenére lefoglalta, saját tulajdonának nyilvánította. A lakáshivatal minden további nélkül kiutalta számukra a palotát. Az új lakók még esztendő múltán is méltánytalannak tartották, hogy bérleti díjat fizessenek. A páholyházba az Etelközi Szövetség (EKSz) és a Magyar Országos Véderő Egyesület (MOVE) költözött be.²⁶

A „szegediek” Gömbös vezette csoportja egyfelől szubjektív és impulzív gyűlölettel kívánta teljes mértékben kiirtani, megsemmisíteni a szabadkőműveseket, másfelől viszont igyekezett átvenni a mozgalom „titokzatosságát”, utánozni működésének formáit. Az EKSz, amely belügyminiszteri engedély nélkül működő, de a hatalom birtokosainak tekintélyes részét tömörítő, valóban titkos társaság volt, igen sok szabadkőműves elemet épített be összejöveteleinek, tagfelvételének rendjébe s felhasználta a páholyházban visszatartott felszereléseket, rituális tárgyakat.^{26a}

Csak az után, amikor már a különítményes szélsőjobboldal ténylegesen birtokába vette az épületet, a vagyont, akkor került sor az 1550. számú 1920. május 18-i bizalmas belügyminiszteri rendelet kiadására. „Magyarország egész területén létező minden néven nevezendő szabadkőműves egyesületet (páholyt, intézményt, stb.) ezennel véglegesen feloszlatom, — mondja ebben Dömötör Mihály belügyminiszter — tekintet nélkül arra, hogy az illető alakulat kormányhatóságilag láttamozott alapszabályokkal bír-e, jelenleg mű-

²⁴ *L. Nagy Zsuzsa*: A budapesti liberális ellenzék 1919–1944. Bp., 1971. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 59. sz. 13–17, 21, 152–153. l. OL K. 510. 5. köt. 122, 133–134. l. 1945 után a Symbolikus Nagypáholy felkérte a páholyokat az ellenforradalom idején elszenvedett üldözések számbavételére (UMKL M. 626. 7. doboz. rendezetlen. A szegedi páholy titkárának 1948. szept. 6-i levele). Az ismert iratok között azonban a felmérésnek nem maradt nyoma.

²⁵ OL P. 1083. 64. cs. 37. tét. Az 1919. dec. 22-i értekezlet jelenléti íve.

²⁶ Az 1922. jún. 16-ára összehívott nemzetgyűlés naplója (a továbbiakban Napló 1922–1927). 1. köt. 267–269. l. Drózdy Győző 1922. júl. 5-én. 42. köt. 21. l. Drózdy Győző 1926. ápr. 27-én. Péter Zadravecz titkos naplója. Szerk. és bevez. Borsányi György. Bp., 1967. 97. l. *Benedek*: i. m. 563. l. A szabadkőműves vagyon zöme a MOVE tulajdonába ment át, a rituális eszközök, felszerelések nagyobb részét azonban 1947-ig az Országos Levéltár őrizte. Fővárosi Levéltár (a továbbiakban Főv. Lvt.) Polgármesteri elnöki biz. 1918-17. UMKL M. 626. 1. doboz. A Nagypáholy Szövetségtanácsának 1947. máj. 11-i ülése.

^{26a} A határban a halál kaszál... Fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből. Szerk. Szabó Ágnes és Pamlényi Ervin. Bp., 1963. 188. s. köv. l. szintén foglalkozik a problémával.

ködik-e vagy sem.” Indoklása a következő: „A szabadkőművességnek a háború felidézésében, a háború folyamán, majd pedig annak szerencsétlen országunkat balsikerrel sújtott befejeztével a defetizmus és az általános destrukció felkeltésében és állandó élesztgetésében, a forradalomnak és a bolsevizmusnak felidézésében való tudatos aknamunkája köztudomású tény”.²⁷ A miniszterindoklás summázta mindazt, amit az ellenforradalmi rendszer a szabadkőműves mozgalom „bünéül” felrótt.

A betiltó rendelet ellen a Symbolikus Nagypáholy Bakonyi Kálmán nagymesterrel az élen, tiltakozást jelentett be. Követelte, indítsanak szabályszerű vizsgálatot, hogy védekezni tudjanak a vádakkal szemben. Erre azonban soha nem került sor. A rendelet visszavonása érdekében Teleki Pállal is folytattak tárgyalásokat 1920-as, első miniszterelnöksége idején, de eredménytelenül.²⁸ A rendelet és végrehajtása nézeteltérések és viták forrásává vált itthon s a nemzetközi szabadkőműves szervezetekben is, mert a reform-rítusú páholyokkal szemben nem alkalmazták olyan szigorúan és következetesen, mint a Symbolikus Nagypáhollyal és az ahhoz tartozó páholyokkal.²⁹

A betiltást egyértelmű lelkesedéssel fogadta a jobboldal, amely azért is támadta a magyar szabadkőműveseket, mert nemzetközileg a mozgalomnak nem az angol, hanem a latin, francia ágához kapcsolódtak, vagyis szerintük „a szellemében legradikálisabb állam-, társadalom- és vallásellenes szabadkőműves irányzathoz”.³⁰

A liberális polgári oldal viszont, amely nyíltan nem mert tiltakozni a rendelet ellen, azt követelte, ha már a kormány betiltja a szabadkőműves páholyokat, ugyanúgy járjon el a szélsőjobboldali titkos társaságokkal is, és oszlassa fel azokat. A betiltást úgy tekintették, mint részét a kormány diktatórikus politikájának, amely lábball tiporja a szabadságjogokat. Úgyes érveléssel felhívták a figyelmet arra is, hogy ez igen kedvezőtlen visszhangot fog kiváltani a szomszédos országokban, az ottani magyarság körében is.³¹

A szabadkőműves mozgalom az ellenforradalmi rendszer egész ideje alatt üldözött, betiltott mozgalom maradt, de mégsem szűnt meg. Bár a páholymunka „elaltatására” kényszerült, megkereste és megtalálta tevékenységének új kereteit és tartalmát. Az új viszonyokhoz kényszerűen alkalmazkodó szabadkőműves élet kibontakozása szorosan összekapcsolódott az ellenforradalmi rendszer konszolidációjának folyamatával valamint a mozgalom

²⁷ OL P. 1083. 219. köt. 46. tét.

²⁸ Napló, 1922–1927. 42. köt. 21. l. Drózdgy Győző 1926. ápr. 27-én. UMKL M. 626. 6. doboz. rendezetlen. Német nyelvű összefoglaló a betiltott mozgalom történetéről 1919-et követően, dátum, aláírás nélkül.

²⁹ Nemzetközileg 1907-től, Magyarországon 1910-től alakultak a nürnbergi Felkelő naphoz páholy kezdeményezésére ún. reformrítust követő páholyok, majd 1913-ban nagypáholyban egyesültek. Ezt az irányzatot a mozgalom itthon nem ismerte el, s hasonló volt az álláspont külföldön is. 1920 után, forrásaink szerint, magyar, osztrák, jugoszláv nemzetiségű tagokkal működtek páholyaik. Felajánlott együttműködésüket a Symbolikus Nagypáholy elutasította. Ez az egész problémakör többször szerepelt nemzetközi fórumokon is. *Friedrich Hergeth*: Aus der Werkstatt der Freimaurer und Juden im Österreich der Nachkriegszeit. Graz, 1927. 277. l. L'Acacia, 1925. Melléklet a 20. számhoz. Az A.M.I. 1926. máj. 15–16-i kongresszusa.

³⁰ Nemzeti Újság, 1920. máj. 30. Feloszlatták az összes szabadkőműves páholyokat. Jún. 1. Páholytestvérek a városházán. Jún. 13. A szabadkőműves vezérkar. Wolff Károly élete 14–15. l. Az idézet innen való.

³¹ Az Est, 1920. jún. 1. Politizáló. (Vezércikk.) Jún. 8. Apponyi rendet és békét követel. Jún. 9. Az élet. (Vezércikk.)

nemzetközi szervezeteinek kialakulásával és tevékenységével. Bethlen kormányra kerülése és konszolidációs politikája következtében gyengült a szabadkőművesekre nehezedő nyomás is.

A szabadkőműveseknek azonban nem volt páholyházuk, hivatalos páholy munkát nem folytathattak, a hazai mozgalom hivatalos nemzetközi elismerést nem kaphatott.

Ebben a nehéz periódusban a mozgalom élén Bakonyi Kálmán nagymester állt, aki a betiltás időpontjában már 71 esztendő volt. A munka dandárja így természetszerűleg került át Balassa József vállaira, aki hamarosan formálisan is átvette az irányítást, s a két háború között az ő neve, személyisége fémjelezte külföldön is a mozgalmat. Balassa József Baján született 1864. február 11-én, egyetemi tanulmányait Budapesten, majd Bécsben folytatta. 1886–1918 között középiskolai tanár volt. A szabadkőműves mozgalomba már a múlt század 80-as éveiben bekapcsolódott, 1898-tól a Könyves Kálmán páholy főmestere volt. A Tanácsköztársaság idején egyetemi katedrát kapott, s ezért az ellenforradalmi rendszer még középiskolai tanárként sem engedte működni, a 20-as évek elején nyugdíját sem folyósították. Balassa kiváló nyelvész volt, 1920–1940 között ő szerkesztette a Magyar Nyelvőr c. lapot, számos önálló szakmunkát publikált, s ma is a hazai nyelvtudomány jelentős művelőjeként tartják számon.³²

A Symbolikus Nagypáholy funkcióját 1920-tól átvette a Magyarországi Páholyok Szövetségtanácsa, a páholyház elvesztése után új szerephez jutottak a régebbi, jórészt jótékonyági egyesületek, de alakítottak más, „profán” szervezeteket is.

„A feloztatás után a testvérek dr. Bakonyi Kálmán, majd dr. Balassa József nagymester testvérek vezetése és a páholyok főmestereinek irányítása mellett szabad ég alatt (vagyis páholyház nélkül — L. N. Zs.) folytatták munkájukat.”³³ Kávéházakban, vendéglőkben, egyesületek különtermeiben jöttek össze és több, a korban szokásos ún. asztaltársaságot is alakítottak (pl. Péntek esti asztaltársaság). A belügyi szervek ezeket éber figyelemmel ellenőrizték.³⁴ De a szabadkőműves életben is fontossá vált a Természetbarátok Turista Egyesülete, melyhez 1920 után a szabadkőművesek igen tekintélyes része csatlakozott. Az Egyesületben döntő szerepe volt a munkásmozgalomnak, nem utolsósorban a kommunistáknak. Az Egyesület szoros kapcsolatot tartott a természetbarátok nemzetközi szervezeteivel, így a csehszlovákkal is.³⁵

Az új helyzetben természetesen kiemelkedő jelentőségre tettek szert a háború előtt illetve alatt létrehozott jótékonyági egyesületek: a Gyermekbarát-, az Ingyen kenyér, Ingyentej stb. egyesület. A Fröbel Nővédő Egylet

³² Lásd: Magyar Életrajzi Lexikon. Bp., 1967. I. köt. 83–84. l. *Rubinyi Mózes*: Emlékezések és tanulmányok. Bp., 1962. 78–82. l. *Benedek*: i. m. 94, 312, 547. l.

³³ UMKL M. 626. 4. doboz. rendezetlen. Az Eötvös páholy titkári jelentése az 1926-os esztendőről.

³⁴ *Gerő Imre*: A magyar szabadkőművesség története a második világháború után. Toronto, 1960. 3–4. l. *Bóta Ernő*: A magyar politikai és gazdasági emigráció szerepe Franciaországban a két világháború között. Paris, 1969. (Mindkét kiadvány a mozgalom tagjai számára készült.) *Benedek*: i. m. 563. l. *Palatinus*: i. m. I. köt. 50. l. UMKL M. 626. 4. doboz. rendezetlen. Az Eötvös páholy titkári jelentése az 1946-os esztendőről.

³⁵ *Palatinus*: i. m. I. köt. 68. l.

Bajza u. 53. sz. alatti villája egyben a Szövetségtanács összejöveteleinek színhelye is lett. Ezek a karitatív intézmények valamennyien tekintélyes szabadkőműves vezetők irányítása, elnöksége alatt álltak. A Fröbel Növédő Egylet elnöke pl. Bakonyi Kálmán volt; amikor az Ingyenkenyér és Ingyentej Egyesület összeolvadt, vezetését Balassa József vette át. Hivatalosan az alkoholistus elleni küzdelemmel indokolta működését a magyarországi Good Templar Rend, amely formailag is biztosította a magyarországi és a nemzetközi mozgalom kapcsolatát. E rend irányító személyisége ugyanis Ossian Lang, a new yorki nagypáholy főmestere volt.³⁶

A jótékonyági egyesületek mellett működtek olyan szervezetek is, amelyek már közelebb álltak a politikai élethez. Ezekben a szervezetekben, akárcsak a liberális polgári ellenzék támogatásában, a legfontosabb és legaktívabb szerepet a kereskedelmi tőke, az OMKE képviselői játszották. Kereskedő körök kezdeményezésére jött létre 1922-ben a liberális beállítottságú és igen sok tekintélyes szabadkőművest tagjai közé soroló Cobden Szövetség, amely folyóiratot is indított Cobden címmel.³⁷ Ezt az angol mintára alapított liberális szervezetet a szélsőjobboldal — erős túlzással, de nagyon jellemzően — a Galilei körhöz, tevékenységét Jászi körének tevékenységéhez hasonlította.³⁸

A Magyar Fabianus Társaság vezetője Vámbéry Rusztem, a szabadkőműves mozgalom egyik oszlopa volt. A választmány tagjai között több ismert szabadkőműves személyiség szerepelt, mint Kernstock Károly, de ott voltak a liberális polgári ellenzék mérsékelt képviselői mellett (Rassay Károly) az októbristák, akik szoros kapcsolatban álltak az emigráns Károlyival, s a vezetése alatt álló párizsi Emberi Jogok Ligájával (Nagy Vince, Fenyvessy László).³⁹

Vámbéry Rusztem testvére, Melanie irányította a Feministák Egyesületét. Ez a nők egyenjogúságáért küzdő egyesület ténylegesen szabadkőműves szervezet volt. A 30-as években díszelnökévé választotta Balassa Józsefet, de vezetőinek, tagjainak nagy része is szabadkőművesek közül került ki. A rendőrség több esetben folytatott nyomozást az Egyesület működése után, mert bizonyítani szeretne volna államellenes tevékenységét. Az Egyesület találkozóit, gyűléseit rendszerint az Országos Iparegyesület helyiségeiben tartotta, amely a rendőrség megállapítása szerint a szabadkőművesek és a védnökségük alá tartozó szervezetek „állandó tanyája”. Szoros kapcsolatban álltak az Emberi Jogok Ligájával, amely anyagilag is támogatta őket.⁴⁰

Nemcsak Budapesten, hanem számos vidéki városban is működtek Rotary Club-ok. Ezek a 30-as évek közepéig szinte teljes egészükben szabadkőműves vezetés és befolyás alatt álltak. Tagjaik között nemcsak azokat a szabadkőműveseket találjuk ott, akik 1920 után is aktívan részt vettek a mozgalomban, hanem azokat is, akik a betiltást követően visszavonultak. Igen

³⁶ *Palatinus*: i. m. I. köt. 20. s. köv. l., III. köt. 63. s. köv. l.

³⁷ A Cobden Szövetség működéséről sok érdekes epizódot mond el *Sós Endre*: Felvillanó arcok. Bp., 1965.

³⁸ Magyarország, 1924. márc. 2. *Milotay István*: A magyar középosztály.

³⁹ OL BM res. 7. tét. sz. n. 1933. 37. l.

⁴⁰ OL BM VII. res. 1038-7-sz. n. I. 1938. jan. 26-i jelentés. Ugyanitt az 1936-7-9333. sz., 1936. júl. 11-i jelentés szinte sajnálkozva állapítja meg, hogy nem sikerült terhelő bizonyítékot találni arra, miszerint „államellenes tevékenységet fejtene ki” az Egyesület.

szép számmal voltak olyan klubtagok, akiknek ténylegesen nem volt közük a mozgalomhoz, felfogásukban azonban közel álltak ahhoz.⁴¹

Nagyon sokat jelentett a hazaiaknak a Jászival való kapcsolat. Levelezés és személyes találkozások útján informálták és kérték véleményét, tanácsait.^{41a}

A jótékonyági egyesületek felkarolása, az egyéb, itt említett szervezetekben való részvétel harmonikusan illeszkedett a szabadkőműves törekvésekbe. A karitatív munka, a humanitás eszméinek társadalmi képvisellete az alkotmány szellemében történt. De a szabadkőművesség állást foglalt a bel- és a külpolitika, a nemzetközi élet fontos kérdéseiben is. Nézeteit meghatározták a mozgalom alapelvei, magyarországi múltja, kapcsolata a politikai pártokkal, s nem utolsósorban a vele szemben ellenséges kormánypolitika. Döntő tényező volt a mozgalom tagságának összetétele.

A tagságot tekintve annyiban tér el egymástól 1920 után a magyar és a külföldi helyzet, hogy Magyarországon jelentősebb állami, közigazgatási funkciókat betöltő személyek a korábbihoz mérten nem, vagy alig vesznek részt a mozgalomban. A szabadkőműves mozgalom azonban továbbra is a polgárság mozgalma maradt, még ha polgári bázisa beszűkült is, más társadalmi rétegek, így a munkásság körében befolyása nagyon csekély volt. 1920-tól a korábbinál jóval nagyobb arányban és súllyal vannak jelen az önálló, független egzisztenciák, azok a polgári rétegek, amelyek közvetlenül nem függenek az állami, a közigazgatási, a kormányzati szervektől. A kereskedők, iparosok mellett az ún. szabadfoglalkozásúak, ügyvédek, újságírók stb. alkotják a tagság gerincét. Szembeötlő az is, hogy bár a nagytőke képviselői korábban is támogatták a mozgalmat, az ellenforradalmi rendszer idején szerepük jelentősebbé válik. A fináncsőke és a szabadkőműves mozgalom kapcsolata abba a keretbe illeszkedett, amelyet a fináncsőkének a politikai hatalomban elfoglalt helye szabott meg. A fináncsőkének tulajdonképpen ugyanaz a csoportja támogatta a szabadkőműveseket, amely a baloldali polgári ellenzék akciói mögött is ott állt. (A MÁK, a MOKTÁR, az Angol Magyar Bank, az OMKE, a GyOSz, az Országos Iparegyesület, a Ganz, a Magyar Pamutipar, a Rimamurányi és Salgótarjáni Rt. stb. igazgatóságának, vezetőségének sok tagja.)

További jellegzetessége a mozgalomnak, hogy bázisa bizonyos mértékben azonos vagy érintkezik a liberális polgári ellenzék bázisával. A polgári, kispolgári csoportok és rétegek részvételét a szabadkőműves mozgalomban gazdasági helyzetük és politikai nézeteik határozták meg. Ebből következik, hogy az adott körülmények között a szabadkőművesség csak bizonyos ellenzéki pozícióban levő, főként kispolgári erőkre számíthatott. Ennek következtében a mozgalom bázisa nem is lehetett széles, s ez társadalmi hatását, befolyását szükségszerűen korlátok közé szorította. A baloldali polgári

⁴¹ *Palatinus*: i. m. III. köt. 77. s köv. 1. A Budapesti Rotary club tagjai között szerepeltek Balkányi Kálmán, az OMKE egyik vezetője, Bláthy Ottó Titusz, a Ganz és Társa műszaki tanácsosa, Fenyő Miksa, Harrer Ferenc, Hegedűs Lóránt, a TÉBE elnöke, Knob Sándor, a GyOSz titkára, a Magyar Pamutipar, a Magyar-Olasz Bank, a Kühne gyár, a Rimamurányi-Salgótarjáni Vasmű Rt., a Corvin, a Stühmer, a Törley cég tulajdonosai illetve vezetői, de Kisfaludy Strobl Zsigmond, Márkus László, az Operaház igazgatója, Lóczy Lajos egyetemi tanár, Vészi József, Rassay Károly is. A szegedi club tagja volt többek között Szent-Györgyi Albert. Uo. 74. s köv. 1.

^{41a} Jászi Papers. Columbia University, Butler Library: Special Collections: New York. Madzsar József, Supka Géza, Baracs Károly és mások levelei, valamint Jászi naplója 1919-től főleg 1948-ig.

ellenzéknek elsősorban Vázsonyi Demokrata Pártjában tömörült része, ha az 1919 előttinél valamivel kisebb arányban, de továbbra is részt vesz a mozgalomban. A Rupert Rezső illetve Nagy Vince vezette Kossuth pártban többen, Rassay pártjában kevesebben, de szintén vannak szabadkőművesek vagy velük szoros kapcsolatot tartó politikusok. A polgári ellenzék parlamenti képviselőinek, valamint fővárosi törvényhatósági bizottsági tagjainak mintegy fele 1919 után is szabadkőműves, vagy a háború előtt az volt, s továbbra is erősen rokonszenvezik a mozgalommal.⁴²

Az ellenzék politikai vezetői közül a legkiemelkedőbbek szintén szabadkőművesek voltak, vagy aktívan részt vettek a szabadkőműves irányítás alatt álló szervezetekben. Elég említeni Vázsonyi Vilmos, Vámbéry Ruzstem, Pfeifer Ignác vagy Rassay Károly, Rupert Rezső, Nagy Vince nevét.⁴³ Az ellenzéki sajtóban (Esti Kurir, Az Újság, Az Est lapok stb.) szintén igen sok szabadkőműves újságíró dolgozott.

1920 után a szabadkőműves mozgalom nem jelentethette már meg *Kelet* c. lapját, a *Világot* azonban sikerült fenntartania. Ezt, akárcsak a háború előtt, Purjesz Lajos irányította mint főszerkesztő, egészen 1926-ban bekövetkezett haláláig. Az ellenforradalmi rendszer bírálatában, a polgári demokratikus gondolatkör továbbéltetésében a *Világ* messze megelőzte a többi polgári ellenzéki lapot, „becsületesen és bátran vallotta régi nézeteit”. Az Oktogonon bérelt szerkesztőség a polgári ellenzék baloldalát, a polgári radikálisok maradékát tömörítette, munkát és kenyeret adott Feleky Gézának, Zsolt Bélának, Dugovics Viktornak, publikálta Csécsi Imre, Móra Ferenc, Bálint Imre és mások írásait.⁴⁴

Nehéz felelni, s főként dokumentumokkal alátámasztva felelni arra a kérdésre, milyen anyagi forrásokból biztosította a mozgalom jótékonyasági szervezeteinek, sajtójának fenntartásához, a testvérek támogatásához, a nemzetközi kapcsolatok kiépülése után felmerült költségekhez szükséges összegeket. A karitatív intézmények, akárcsak a hasonló „keresztény” irányítású szervezetek, bizonyos juttatásban részesültek a fővárostól, a szakminisztériumoktól és egyes nagyvállalatoktól.⁴⁵ A vállalatoktól, ipari üzemektől érkező segítséget e cégek szabadkőműves vezetői biztosították, s így feltehető, hogy az több volt, mint csupán a jótékonyasági intézmények fenntartásához szükséges összeg.

A tőkés és ipari körökből érkező támogatás másik formája és csatornája a sajtótámogatás volt. A *Világ*, — majd 1926-tól utóda a *Magyar Hírlap*, fennállásáig, 1938-ig, — a *Cobden* szintén rendszeres és jelentős összegeket kapott a GyOSz-tól, az Egyesült Izzótól, a Goldberger cégtől, a TÉBÉ-től s

⁴² Valamennyi nevet felsorolni lehetetlen. Csak néhány példa: Auer Pál, Bárczy István, Fábian Béla, Gaár Vilmos, Glückstahl Samu, Kabakovits József, Orova Zsigmond, Pakots József, Pfeifer Ignác, Vámbéry Ruzstem, Sándor Pál stb. A Magyarországi Szimbolikus nagypáholy főhatósága alatt dolgozó szabadkőműves páholyok tagjainak névsora.

⁴³ Rassaynak 1945 után is meglévő kapcsolataira: UMKL M. 626. 6. doboz rendezetlen. Belügyi jelentés 1949. márc. 21. 11. doboz, rendezetlen. Ottovay Károly levele Szeged, 1947. febr. 24.

⁴⁴ Sós : i. m. 197—198. 1. Dugovics Viktor személyes közlése 1970-ben Párizsban. Az idézet *Benedek* : i. m. 329. lapon található. Jászi Papers. Purjesz Lajos, Baracs Károly, Vámos Henrik, Supka Géza és mások levelei.

⁴⁵ *Palatinus* : i. m. I. köt. 27. l. Főv. Lvt. Tanácsulési jkv. 1920. nov. 6.

nem utolsósorban az OMKÉ-től, amelynek több vezetője, köztük Sándor Pál elnök, szintén szabadkőműves volt.⁴⁶

Nem lehet kétséges az sem, hogy azok az ipari vállalatok, bankok, kereskedelmi cégek, amelyekkel s amelyeknek vezetőivel már találkoztunk vagy találkozni fogunk, az erkölcsi, politikai támogatás mellett anyagiakkal is segítették a szabadkőműves mozgalmat.

Végeredményben azonban a szabadkőműves mozgalom a polgárságnak csak igen vékony rétegét tudta mozgósítani, társadalmi súlya csekély volt. Az illegalitás, a magyarországi politikai és társadalmi viszonyok mellett (a polgárság jellege, a kispolgárság jobbratulódása stb.) nagy szerepet játszott ebben az a körülmény, hogy a két háború közötti súlyos problémákra a szabadkőművesség egyre kevésbé vagy egyáltalán nem tudott választ adni. A mozgalom tulajdonképpen anakronizmusából fakadó ellentmondásokat azonban a fasizmus fenyegetése, majd uralma s az ellene folytatott harc bizonyos mértékig elleplezte. A szabadkőműves mozgalom az ellenforradalmi rendszer idején ellenzéki közéleti funkciót töltött be, baloldaltól bírálta a fennálló rendszert, követelte a polgári szabadságjogok biztosítását, a közállapotok demokratizálását, a nyugati polgári demokráciákhoz való igazodást, külpolitikailag nyugati, elsősorban francia orientációt. Olyan törekvésekről volt itt szó, amelyeket a szociáldemokráciától a liberális polgári ellenzéki pártokig képviselt a legális baloldali ellenzék.

A nemzetközi szervezetek és a magyar mozgalom a 20-as években

A Ligue és az A. M. I.

A békeviszonyok helyreállása, a szabadkőműves mozgalom általános fellendülése, de egyben az új Európában jelentkező jobboldali veszély is arra ösztönözték a mozgalmat, hogy felélessze régebbi nemzetközi kapcsolatait, illetve új szervezeti keretet adjon azoknak.

A századfordulón, 1900-ban, a Grande Orient de France vetette fel talán elsőnek egy nemzetközi szabadkőműves szervezet létrehozásának gondolatát. Az első előkészítő kongresszust még az évben megtartották, s azon a Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy is jelen volt. Itt elhatározták, hogy az előkészítő munkát az Alpina svájci páholy fogja végezni.⁴⁷

Ennek az első tanácskozásnak nyomán Genfben már 1903-tól kezdve létezett egy nemzetközi szabadkőműves iroda, tevékenységét azonban a háború megakasztotta. Csak 1917 januárjában ültek össze ismét a semleges és az antant országok mozgalmainak képviselői, köztük az Egyesült Államok delegáltjai. Ez a tanácskozás a wilsoni elveket tette magáévá, a népjogok érvényesítését tartotta kívánatosnak.⁴⁸ A háború befejező szakasza, a béke-

⁴⁶ *L. Nagy Zsuzsa*: A budapesti liberális ellenzék 42. s köv. l.

⁴⁷ OL P. 1083. 36. cs. 7. tét. A Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy jelentése 1900. évi működéséről.

⁴⁸ *Jean Marquès-Rivière*: Histoire de la Franc-Maçonnerie Française. Paris, 1941. 204. l. Szerző élesen elítéli a szabadkőműves mozgalmat, viszont tételeinek bizonyítására igyekszik minél több adatot felsorakoztatni.

konferencia hatalmi harcai idején azonban sem a nemzetközi iroda, sem a szabadkőműves mozgalom nemzeti szervezetei nem tudták függetleníteni magukat országaik, kormányaik politikai törekvéseitől. Bár az olasz nagypáholy már 1919 áprilisában világtalálkozó összehívását javasolta, mégpedig Olaszországban, s a gondolatot széles körben helyeselték, szervezését mégis csak később, a békekonferencia lezárása után kezdték meg.⁴⁹

A svájci Alpina páholy, melyet az előkészítésre felkértek, 1921 októberére hívta össze az első tanácskozást. Ezt követően 1922. január 1-én alakult meg az Association Maçonnique International, az A. M. I. E szervezet animátora és lelke a Grand Orient de France volt. Elgondolását és az A. M. I. célkitűzéseit (a béke és a demokrácia védelme, az általános közeledés elősegítése) már alakulásakor támogatta a belga, az olasz, a francia, a bécsi, a luxemburgi, a barcelonai, a bulgáriai, a portugál, a svájci, a török, a nürnbergi, a chilei, a columbiai, a jugoszláviai, a venezuelai, a new yorki, a holland és a Fülöp-szigeti nagypáholy.⁵⁰

A nemzetközi összefogás és együttműködés másik ága a század elejétől fogva ülésező, szabadkőműves jellegű eszperantó kongresszusokból nőtt ki. A Németországban élő, svájci nemzetiségű Fritz Ulmann dolgozta ki 1913-ban a Ligue Internationale (vagy Universelle) de franc-maçons alapításának tervét azzal a céllal, hogy egyesítse a különböző ritusú páholyokhoz tartozó, különböző nemzetiségű testvéreket. Ez a szervezet első, tulajdonképpeni alakuló ülését 1920-ban tartotta meg Hágában, majd ezt követően 1921-ben Prágában, 1923-ban Nürnbergben került sor kongresszusra. A Ligue vezetője Fritz Ulmann, titkára Karl Barthel lett Frankfurt am Mainból. A vezetésben, szervezésben kiemelkedő szerepet játszó németek mellett fontos hely jutott a prágai Lessing zu den drei Ringen páholyoknak, valamint az osztrák, bécsi nagypáholyoknak is. A 20-as évek derekán a vezetésben s a kongresszusok szervezésében mindinkább a bécsi szabadkőművesek kerültek előtérbe.⁵¹

Céljuk az volt, hogy kölcsönösen támogassák egymást, kicseréljék ismereteiket és tapasztalataikat az egyes országok mozgalmáról, előtérbe állították a karitatív munkát, az ifjúsággal való foglalkozást, elhatározták, hogy információs bűrőt szerveznek, amely bizonyos fokig propagandisztikus feladatokat is ellát, hogy feldolgozzák a mozgalom történetét, hogy német nyelvű bulletint jelentetnek meg.

A Ligue jellegzetességét nemcsak az adta, hogy ebben a német nyelvterületű, vagy német nyelvű (mint a Lessing) páholyok játszottak vezető szerepet, hanem, hogy a nemzetközi összefogás gondolatát mindig is melegen támogató franciák mellett az angol, a nagybritanniai páholyok sem zárkóztak el teljesen támogatásától.⁵² Ez összefüggött a német és osztrák mozgalom korábbi angolszász orientálódásával, egyben meg is erősítette ezt a hagyományt és kapcsolatot.

Szervezeti téren a Ligue egyes személyeket tömörített, míg viszont az A. M. I. -hoz csak páholyok, nagypáholyok csatlakozhattak. A „nemzeti”

⁴⁹ Rosario Francesco Esposito: *La Massoneria e l'Italia dal 1800 ai nostri giorni*. H. n. 1956. 183–184. l.

⁵⁰ L'Acacia, 1923. 1. sz. jún. 7. l. Pour la paix. R. C. Feuillet: *Précis de l'Histoire du Grand Orient de France*. Paris, 1928. 136–137. l. Esposito: i. m. 184–185. l.

⁵¹ La Ligue internationale de franc-maçons. Son but et son activité. Paris, 1930. 15. l.

⁵² La Ligue internationale, 12–16. l.

mozgalmak tekintélyes része mindkét szervezetben részt vett (francia, osztrák, csehszlovák, általában a Kelet-európaiak). Az A. M. I. tevékenységének tartalmát, irányát mindvégig a nagy közéleti aktivitást kifejtő francia mozgalom szabta meg, amely kombattáns fellépést kívánt a konzervativizmus, a klerikalizmus, a militarizmus, a revans szelleme ellen, a béke, a leszerelés, a polgári demokrácia mellett.

Az A. M. I. és a Ligue között az alapkérdésekben nem volt ellentét. Mégis már az alakuláskor, azt követően méginkább szembevetült, hogy az A. M. I.-nak két nagy problémával kell megküzdenie, mégpedig az angol és a német mozgalom állásfoglalásával. Az angol szabadkőművesség sokkal szigorúbban őrizte és tartotta meg a mozgalom ezotérikus, elméleti jellegét, mint a francia, ahol az ilyen törekvések mindig kisebbségben maradtak. Ez annak az általános jelenségnek volt megnyilvánulása, hogy a katolikus többségű, és egyben gyakran konzervatív politikai berendezkedésű országokban a szabadkőműves mozgalomra nehezedő nagyobb nyomás szükségszerűen váltott ki erőteljesebb ellenállást és követelt meg határozottabb közéleti fellépést a szabadkőművesektől, mint például a toleráns észak-európai országokban, a protestáns államokban vagy Angliában. De az angol felfogást szükségszerűen és naponta táplálta a „szigetországi” mentalitás is, mely a kontinens ügyeitől való távolállást tartotta helyesnek; az a századokra visszanyúló és megújult is erős ellentét és rivalizálás, amely az angol és a francia politikát elválasztotta, illetve szembeállította.⁵³ Az angol szabadkőművesség semmiképpen sem volt hajlandó francia irányítás és befolyás alá helyezni magát, s mivel az A. M. I. francia irányítású szervezet volt, inkább a Ligue-et támogatta.

Hasonlóan foglalt állást az észak-európai, a skandináv mozgalom. A holland szabadkőművesek a Grand Orient de France-ot a nemzetközi mozgalom „enfant terrible”-jének tekintették.⁵⁴

Talán még súlyosabb volt a francia és a német mozgalom ellentéte. Ennek gyökerei legalábbis az 1870–71-es időkre nyúlnak vissza, amikor a francia Nagypáholy kifejezetten szakított a német mozgalommal. Ezt a szembenállást az első világháború csak elmélyítette s az A. M. I. fennállásának első éveiben alig vagy egyáltalában nem volt kapcsolat a német páholyok és az A. M. I. valamint a francia szervezetek között.⁵⁵ A német páholyok zöme úgy tekintett az A. M. I.-ra, mint amelyen keresztül a Németország iránt ellenséges francia politika jut kifejezésre.

Úgy tűnik, a Ligue jelentőségét, szerepét nem utolsó sorban ezek az ellentétek alapozták meg, amennyiben a Ligue elősegítette az egyes mozgalmak közötti távolság áthidalását, a nemzetközi együttműködést s közvetített a francia mozgalom, az A. M. I. valamint az azokkal közvetlen kapcsolatot nem tartó szervezetek között.

Nemzetközi vonatkozásban mégis az A. M. I. jutott döntő szerephez.

⁵³ L'Acacia, 1927. Melléklet a 35–36., jan.–febr.-i számhoz. 1–3. 1. *Camille Savoire*: Pour l'union des Maçonneries. 1929. 62. sz. okt. 57–60. 1. *Camille Savoire*: Pour l'union des Franc-Maçons. Igen jól összefoglalja a francia és az angol mozgalom jellegzetességeit La Chaîne d'Union 1934–1935. 2. sz. okt. *H. C. Mamlock*: La Franc-Maçonnerie Britannique et la Maçonnerie Française és 1936–1937. 5. sz. febr. *E. Gloton*: Maçonnerie Anglo-Saxonne et Maçonnerie Latine.

⁵⁴ L'Acacia, 1929. 62. sz. okt. 59. 1. *Camille Savoire*: Pour l'union des Franc-Maçons.

⁵⁵ L'Acacia, 1927. Melléklet a 35–36., jan.–febr.-i számhoz. 1–2. 1. *Camille Savoire*: Pour l'union des Maçonneries.

A Ligue-nél szervezetiesen erősebb, befolyásosabb, tekintélyesebb szervezetté vált, s végül is az A. M. I. szervezte, irányította a diktatórikus, fasiszta törekvések elleni, a szabadságjogokat s a demokráciát, ezzel egyben a szabadkőműves mozgalmat is védő nemzeti és nemzetközi akciót. Kétségtelen az is, hogy az A. M. I. „lelke” a francia mozgalom, mindenekelőtt a Grand Orient de France volt. A Grand Orient de France Franciaországon belül is a legaktívabban élte tovább a mozgalom közéleti elkötelezettségének hagyományát, s így a 20-as évek francia belpolitikájában is félreérthetetlenül állást foglalt a Bloc National kormánya ellen, küzdött a Radikális Párt győzelméért és teljes erővel támogatta E. Herriot kormányzatát. A Grand Orient de France és folyóirata szenvedélyesen támadta az Action Française-t és a hasonló szervezeteket, követelte az egyház és az állam teljes szétválasztását, a népoktatás reformját, a klerikális, militarista körök befolyásának megszüntetését.⁵⁶

A francia baloldal 1924-es országos választási, majd az 1925-ös municipális választáson elért győzelmé után⁵⁷ a francia szabadkőművesek, akik addig is igen jelentős szerepet játszottak a közéletben, a tudomány, a kultúra, a gazdaság területén, pozícióikat és befolyásukat méginkább megerősítették. A Radikális Párt programja, tagsága szinte elválaszthatatlanul összefonódott a szabadkőműves mozgalommal.⁵⁸

A francia külpolitika európai törekvéseit, Duna-medencei koncepcióját, a béke fenntartását, a militarista fenyegetéssel párosult revíziós törekvések visszaszorítását stb. a szabadkőműves mozgalom a leghatározottabban támogatja és természetesen törekedett arra, hogy a maga eszközeivel és lehetőségeivel ezt a politikát érvényesítse. Éppen ezért nem ritka az olyan felfogás, amely szerint a francia szabadkőművesség az A. M. I. révén tulajdonképpen a Quai d'Orsay-val dolgozott együtt, s közben tartotta a kisantantot, a Duna-medencét, a Balkánt.⁵⁹ Bizonyos, hogy ez nyers fogalmazás, de igazsága van annyiban, amennyiben a francia politika, a Herriot-kormányzat célkitűzéseinek és a szabadkőműves mozgalom törekvéseinek azonosságát emeli ki.

A háttérben meghúzódó francia hatalmi érdekek ellenére a polgári demokrácia európai tábora, ezen belül a magyar baloldali polgári ellenzék és a szabadkőművesség mégsem tehetek mást, mint hogy ezt a politikát támogassák,

⁵⁶ Lásd: L'Acacia, 1923. 1. sz. jún. 34. l., 2. sz. szept. 106–109. l. 1927. 35–36. sz. jan.–febr. 217–220. l. Az 1924-es országos választások során a Grand Orient erőinek egyesítésére hívta fel a baloldalt, belpolitikai reformokat, új külpolitikát követelt. A Bloc National-t — Henry Michel szavaival — csak „Peril National”-nak nevezte. L'Acacia, 1923. 5. sz. dec. Partis de gauche, pesez vos responsabilités! 1924. 7. sz. febr. Le devoir de l'heure. 340–342. l., 9. sz. ápr. 463. l. A baloldal választási győzelmét a „nacionalista kaland” végeként köszöntötték, támogatásukról biztosították E. Herriot-t és kormányát. L'Acacia, 1924. 10. sz. máj. Declaration du Grand Orient de France. 12. sz. melléklete, 13–14. l. Lendemain de Victoire. Anatole France a Grand Orient-ban előadásban méltatta a választási győzelmet: L'Acacia, 1924. 10. sz. máj. 543–544. l. Több javaslatot is tettek a legfontosabb tennivalókra nézve: L'Acacia, 1924. 11. sz. szept. Vérité, 12. sz. okt. La vraie figure de la France. Melléklet a 12., okt.-i számhoz. 9–12. l. 1925. Melléklet a 15., jan.-i számhoz. A Grand Orient 1924. évi konventjének javaslatai.

⁵⁷ A municipális választásokra lásd: L'Acacia, 1925. 18. sz. ápr. Appel du Grand Orient de France aux hommes de Gauche és De l'action, encore de l'action! 19. sz. máj. szerk. cikk.

⁵⁸ Jellemző kuriózum ebben a vonatkozásban Ehrenburg élménye: Emberek, évek, életem. Bp., 1963. II. köt. 83. l.

⁵⁹ Marquès-Rivière: i. m. 206. l.

hiszen az ellenpólust a szélsőjobboldal, a fasizmus erői képviselték. Az A. M. I. s rajta keresztül a francia mozgalom Közép-Kelet-európai befolyása éppen abban leli magyarázatát, hogy a fasizmus közvetlen veszélye itt volt a leg-erősebb, s ez a fenyegetettség aktív védekezést követelt meg.

A szabadkőműves mozgalom nemzetközileg a béke, a biztonság, a le-szerelés, illetve a polgári demokrácia mellett foglalt állást. Bizonyos erőfe-szítések tett annak érdekében is, hogy a nemzeti és érdekelletéteken felül-emelkedve elősegítse az angol – francia, a német – francia együttműködést.

Hasonlóan sokat foglalkoztak a nemzetközi szervezetek a súlyos hely-zetbe került mozgalmakkal, így a 20-as évek elején a magyarorszáival is.

A bécsi nagypáholy már 1921-ben Genfben, az A. M. I. előkészítő kong-resszusán felhívta a figyelmet a magyarországi mozgalom betiltásának aggasz-tó következményeire. Ennek nyomán R. H. Robinson, a new yorki nagypá-holy egykori főmestere még az év novemberében levélben fordult Bethlen miniszterelnökhöz és kérte a betiltás felülvizsgálatát, a végleges döntésig pe-dig a mozgalom valamelyes működési szabadságának biztosítását. Ez a levél nem hozott eredményt, de az A. M. I. úgy vélte, hogy a magyar kormány népszövetségi kölcsöntárgyalásának időszaka alkalmas lehet bizonyos nyomás gyakorlására, és ezért a következő években sorozatos akciókat indított a be-tiltás visszavonásának elérésére. (1922 – 1924 között a magyar liberális és ok-tóbrista ellenzék, a Szociáldemokrata Párt szintén abban bíztak, hogy a kölcsön-tárgyalások Bethlent bizonyos engedmények megtételére kényszerítik.)

1922 nyarán tehát, amikor Bethlen Genfben tárgyalta, a svájci Alpina páholy nagymestere, Reverchon, felkereste őt, s megállapodtak, hogy a kor-mány tagjai és az A. M. I. delegációja Budapesten folytatnak tárgyalásokat. Erre 1922 szeptemberében került sor, amikor Bethlen meghívására Reverchon, valamint a new yorki páholy nagymestere, Ossian Lang Budapestre jöttek. A vendégek nemcsak Bethlennel tárgyaltak, hanem Rakovszky belügyminisz-terrel, valamint Bánffy volt külügyminiszterrel is. Rakovszky megértőnek mutatkozott ugyan, de hajthatatlan maradt abban a felfogásában, hogy mivel a szabadkőművesek egy része a forradalmak idején „túlment” az alkotmány-ban foglaltakon, s mert a közvélemény erősen antiszemita és szabadkőműves-ellenes, lehetetlenség visszavonni a betiltó rendeletet. Az A. M. I. küldöttei azt javasolták, hogy legalább a Corvin Mátyás páholynak, mint karitatív szervezetnek a működését engedélyezze a kormány. Úgy tűnik, hogy a nagy-mesterek Magyarország népszövetségi tagságának ügyét is igyekeztek össze-kapcsolni a szabadkőműves mozgalom sorsával. Reverchon és Lang látoga-tása alkalmat adott arra, hogy a magyarországi szabadkőműves vezetőkkel közvetlen kapcsolatba lépjenek és egyeztessék terveiket, tennivalóikat.

1922-ben nem jött létre érdemi előrehaladás, ezért az A. M. I. 1923-ban Genfben összeült konventje ismét levélben fordult Bethlenhez, megismételve a szóbeli tárgyalásokon elhangzottakat.⁶⁰ „Az egymást követő kormányok között akadt olyan — jellemzi a helyzetet Benedek Marcell —, amelynek tag-jai szégyellték a szabadkőművesség folosztatását a »művelt Nyugat« előtt, de saját felhergelt tömegeiktől félve nem merték új életre támasztani.”⁶¹

⁶⁰ *Ossian Lang*: Freemasonry Under Fire in Continental Europe. Előadás a Grand Loge of New York-ban. New York 1927 és UMKL M. 626. 7. doboz rendezetlen. Uo. 6. doboz. Német nyelvű összefoglaló a magyarországi mozgalomról 1919 után. Dátum, aláírás nélkül. *Palatinus*: i. m. I. köt. 60. l.

⁶¹ *Benedek*: i. m. 563. l.

Az A. M. I. nagy diplomáciai érzékkel bonyolította a tárgyalásokat, Bethlent nem *francia*, hanem svájci és amerikai képviselői keresték fel, ami eleve megkönnyítette az érintkezés felvételét. A maximális célt, a magyarországi mozgalom szabaddátételét nem sikerült elérni, a szabadkőművesekre és a liberális polgári ellenzékre nehezedő nyomás azonban 1922–24 között érezhetően csökkent. A magyar kérdés vissza-visszatért az A. M. I. tanácskozások, megnyilatkozások napirendjére. Így rámutattak arra, hogy a szabadkőműves mozgalom olyan politikai rendszerben, mint a magyar is, „a szabadság temploma és utolsó menedéke”.⁶² A Grande Loge de France 1924. évi konventje határozatot hozott a magyar kormányhoz intézendő demarche-ról, követelve abban a magyar mozgalom szabadságának visszaállítását. Az A. M. I. felszólította minden tagját, hogy a maga helyén és lehetőségei szerint tegyen meg mindent e cél érdekében.⁶³

Az A. M. I. fellépése, az 1922/23-ban folytatott tárgyalások a hazai politikai fórumokon is éreztették hatásukat. Liberális részről a parlamentben is elővették a szabadkőműves mozgalom betiltásának körülményeit, javasolták a páholyok szabadságának visszaállítását, többek között arra hivatkozva, hogy a mozgalom „nagy nemzetközi összeköttetéseit mégis csak figyelembe kellene vennie egy ilyen letaposott, árva országnak”.

Mindez a szélsőjobboldalt, a fajvédőket aggodalommal töltötte el. Attól féltek, Bethlen a kölcsön és egyéb kérdések rendezése érdekében messzemenő engedményeket fog tenni. Ezért egymás után intézték támadásaikat a szabadkőművesek ellen s óvtak attól, hogy a betiltó rendeletet visszavonják. Gömbös már Rakovszkyhoz és Bethlenhez azért írt levelet, nehogy elvegyék tőlük (t. i. az EKSz-től és a MOVE-től) a Podmaniczky utcai páholyházat.⁶⁴

Az Emberi Jogok Ligája

Az A. M. I. és a Ligue Internationale mellett volt még egy nemzetközi szervezet, amely, pontosabban, amelynek magyar tagozata kimagasló szerepet játszott a magyar szabadkőművesek és a baloldali polgári ellenzék külföldi kapcsolatainak kiépítésében, fenntartásában, a hazai mozgalom sokoldalú támogatásában. Ez a szervezet a Ligue des Droits de l'Homme párizsi magyar szekciója volt, amelynek, hosszú ideig, Károlyi Mihály és felesége állt az élén.

Az Emberi Jogokat Védő Magyar Liga gazdag és szerteágazó történetéből itt csak a szabadkőműves mozgalommal kapcsolatos részleteket említem. Előbb-utóbb azonban a Liga egész történetét fel kell dolgozni, ha teljes képet akarunk kapni a magyar demokrácia és antifasizmus két háború közötti szerteágazó erőről és tevékenységükről.⁶⁵

⁶² L'Acacia, 1923. 1. sz. jún. 42. l.

⁶³ L'Acacia, 1924. Melléklet a 12., okt.-i számhoz. 14. l.

⁶⁴ A tárgyalás sorrendjében lásd: Napló, 1922–1927. 1. köt. 267–269. l. Drózd Győző 1922. júl. 5-én. Az idézet a 269. lapon. Uo. 432–433. l. Viczián Gyula 1922. júl. 10-én. 3. köt. 25–27. l. Herczegh Béla 1922. júl. 27-én. OL ME Bethlen min. eln. ir. 1. cs. 1923. Gömbös 1923. márc. 12-i levele.

⁶⁵ A párizsi magyar demokratikus emigrációra lásd: *Károlyi Mihályné*: Együtt a száműzetésben. Bp., 1969. Károlyi Mihály válogatott írásai 1–2. köt. Válogatta, sajtó alá rend. Kiss Livia. Bp., 1964. Ez úton is szeretném kifejezésre juttatni köszönetemet azért az értékes segítségért, amellyel Bóta Ernő, a Liga több évtizede kiemelkedő vezetője, Párizsban személyesen is támogatta munkámat. Ugyancsak köszönettel tartozom Dugovics Viktornak, a *Világ* egykori munkatársának is.

A Párizsba, Franciaországba kikerült magyar emigráció baloldali szárnya 1924. november 2-án hozta létre a Liga magyar tagozatát. Alapelve, melyet a tagsági könyvecskére is rányomtattak, a francia alkotmány 35. §-a: „Midőn a kormány nem tiszteli a nép jogait, a nép s a nép minden egyes alkotóeleme jogot nyert a lázadásra, sőt ez a legszentebb kötelessége is.” A Liga alapszabálya összegezi a fő célkitűzéseket: „Az emberi jogok megvédése. Küzdeni a szabad vélemény megnyilvánításáért. Küzdeni minden irányú politikai, vallási és társadalmi jogtalanságok ellen; a szólás-, gyülekezési és sajtószabadságért, hivatali önkényeskedések ellen és az egyenlő általános titkos választójogért.”⁶⁶

Az Emberi Jogok Ligájának francia elnöke ez időben Jean Longuet, Marx unokája volt, intézőbizottságában helyet kapott E. Herriot, a Liga nemzetközi szervezetének elnökletét pedig Aline Ménard Dorian asszony látta el.⁶⁷ A Liga magyar tagozatának létrehozásához, propagandájához, sajtójának fenntartásához, a baloldali emigráció támogatásához természetesen pénzre volt szükség, és egyéb anyagi támogatásra is. A francia szabadkőműves mozgalom több módon is segítségére volt a Ligának. Egyrészt úgy, hogy a Victor Hugo páholy helyiséget adott összejövetelük, előadások tartására, másrészt úgy, hogy a hatóságok engedékenységet és nagyvonalúságot mutattak a Liga kérései iránt. Végezetül megteremtették a kapcsolatokat az akkori pénzügyminiszterhez, Poincaréhoz, aki szintén juttatott összegeket a Ligának.⁶⁸

A Liga jelentős anyagi támogatást kapott a jugoszláviai demokratikus magyar emigrációtól, amelynek élén Linder Béla, a polgári demokratikus forradalom első hadügyminisztere állt. Linderékkel szorosan együttműködött Lovászy Márton, a Függetlenségi és 48-as Kossuth Párt 1919 utáni első vezetője. A Linder-csoport, ezen keresztül a Liga is számíthatott a jugoszláviai szabadkőművesekre, valamint a hivatalos szervekre. Ezek a források táplálták a magyarországi szabadkőműves mozgalmat is. A 20-as évek elején, amikor mind a hazai szabadkőműves mozgalom helyzete, mind a párizsi magyar emigrációé a legkritikusabb volt, felfokozódott annak a segítségnek az értéke, amelyet Jugoszlávia s az ottani politikai, valamint szabadkőműves csoportok nyújtottak a magyar demokrácia, liberalizmus erőinek. A jugoszláv politika kisantantbéli partnereinél hosszabb ideig reménykedett abban és törekedett arra, hogy a magyarországi rendszert liberalizálni lehet. Végül soron a Jugoszláviából, Linder közvetítésével eljuttatott pénz tette lehetővé a Liga magyar lapjának, a *Köztársaságnak* a megindítását. A lap munkatársai között Veér Imre, Dugovics Viktor nevével találkozunk, címlapján pedig Károlyi nevét viselte.⁶⁹

A Liga politikai jellegére jellemző, hogy azoknak a magyar emigránsoknak, akik tagként jelentkeztek Párizsban, a *Világ* c. laptól vagy a magyar Szociáldemokrata Párttól kellett ajánló sorokat felmutatniok.⁷⁰

⁶⁶ MTA Történettudományi Intézete Archivuma. A Liga tagkönyve. Bóta Ernő adománya.

⁶⁷ Bóta: i. m. 34. l. és személyes közlése Párizsban 1970 októberében. Ménard asszony szerepéről, az európai baloldalról és a szabadkőműves kapcsolatról: Faith without Illusions. Memoirs of Michel Károlyi. London, 1954. 221, 379. l.

⁶⁸ Bóta: i. m. 38. s. köv. l.

⁶⁹ Uo. 28, 30. l. A Jugoszláviából érkezett több száz dollárnyi összeg körül elég nagy bonyodalom keletkezett, amely ma is igen elevenen él a résztvevők emlékezetében.

⁷⁰ Bóta Ernő közlése 1970 októberében Párizsban.

A franciaországi magyar emigráció szabadkőműves szárnya a Grande Loge de France-hoz tartozó Martinovics páholyban tömörült, amelynek tagjai túlnyomórészt a Liga vezetői, munkatársai, tagjai is voltak.

Az alakulást követően a Liga keretében Párizsban Veér Imre, Linder Béla, Jászi Oszkár, Szende Pál, Bóta Ernő és mások részvételével megbeszélést tartottak, elhatározva, hogy minden eszközzel fellépnek az ellenforradalmi rendszer ellen.⁷¹ Ez a határozat teljes összhangban állt az A. M. I., valamint a francia szabadkőműves mozgalom törekvésével.

Nagyon megkönnyítette a francia és a hazai kapcsolatok kiépítését, fenntartását, hogy Balassa Józsefet és Bóta Ernőt személyes barátság kapcsolta össze, s mindketten igen közel álltak Mónus Illéshez, rajta keresztül pedig a Szociáldemokrata Párt vezető tagjaihoz találtak utat. Nem egyszer Mónusné közvetített az emigráció és a hazaiak között akár a liberális ellenzék politikai tevékenységét, akár a szabadkőműves mozgalmat illetően.⁷²

Az Emberi Jogok párizsi ligája a legfontosabb szem volt abban a láncban, amely a magyarországi szabadkőműves mozgalmat a franciához kapcsolta. Sokrétű és szerteágazó segítsége anyagiakban is megnyilvánult mind a szabadkőműves mozgalommal, mind a báloldali ellenzékkel kapcsolatban.⁷³

Mindezek ellenére a Liga magyar tagozata és a szabadkőműves mozgalom sem célkitűzéseiben, sem tagságában nem volt teljesen azonos. Nem tartozott a szabadkőműves mozgalomhoz a Liga élén álló Károlyi Mihály és felesége sem.

A magyar mozgalom és nemzetközi kapcsolatai

A nemzetközi szervezetek kiépülése és sorozatos intervenciója, az ellenforradalmi rendszer konszolidációs politikája együttesen azt eredményezte, hogy bár a mozgalom Magyarországon továbbra is betiltva maradt, a 20-as években valamivel szabadabban szervezkedhetett, megtalálta az utat szomszédos és távolabbi páholyokhoz. A fellendülés jele volt, hogy nemcsak a régi páholytagok jöttek össze s igyekeztek ápolni az összetartozás érzését, teremtettek különböző fórumokat tevékenységük számára, hanem új tagok is jelentkeztek felvételre, igaz, csekély számban.⁷⁴ A már említett különböző okok miatt a kormányzat nem akadályozta, hogy „szabadkőművesek csoportosan utazzanak Bécsbe vagy Csehszlovákiába és az ottani páholyok segítségével új tagokat vegyenek fel. Ez a magyarázata annak, hogy a huszonhat évi »sivatagi vándorlás« alatt a szabadkőművesség nem némult el egészen”.⁷⁵ Bécs és Pozsony ekkor azt a szerepet töltötte be, amit Budapest egy fél évszázaddal korábban.

A magyar és a szomszédos országokbeli szabadkőművesek személyes és közvetlen kapcsolatainak kiépítésében kiemelkedő szerepet játszott az

⁷¹ Bóta : i. m. 28. l.

⁷² Bóta Ernő közlése Párizsban 1970 novemberében.

⁷³ Az ilyen vonatkozásban rendszerint hiányzó vagy gyér bizonyítvány a Vámbéry Melanie vezette Feministák Egyesületét illetően ad némi támpontot. A belügyi szervek 1938. jan. 26-i jelentése, összefoglalva a szervezet egész tevékenységét, megállapítja, hogy a párizsi magyar Emberi Jogok Ligája biztosítja a működés anyagi alapját. OL BM VII. res. 1938-7. sz. n. I.

⁷⁴ Az új jelentkezőkre vonatkozó, bizonyára töredékes iratanyagot lásd: UMKL M. 626. 2. doboz rendezetlen, valamint Gerő : i. m. 3–4. l. Utóbbi mintegy száz új „keresőt”, vagyis felvételét kérőt említ a két háború között.

⁷⁵ Gerő : i. m. 4. l. Az idézet: *Benedek* : i. m. 564. l.

A. M. I. 1926-ban Belgrádban megtartott kongresszusa, amelyre más vonatkozásban még visszatérünk. A magyarországi mozgalom önállóan, a Balassa vezette delegációval vett részt, s ami ennél még fontosabbnak bizonyult: először ült egy tárgyalóasztalnál az osztrák, csehszlovák, román, jugoszláv mozgalom vezetőivel. A magyarországi páholyélet fellendülésének tényei, a csehszlovák—magyar, osztrák—magyar kapcsolatok ezt követő megélénkülése igazolni látszik azt a feltételezést, hogy e tanácskozáson fontos és messzeható megállapodások születtek a magyar mozgalom támogatására.⁷⁶

Bécsset nemcsak közelsége tette fontossá és aktívvá a magyar mozgalom támogatásában, hanem az a 20-as években is továbbélő szoros kapcsolat, amely már a dualizmus évtizedeiben kialakult, s amelyet az új magyar emigráció jelenléte továbbéltetett. A Grossloge von Wien, mint láttuk, elsőként és mint a legjobban informált emelte nemzetközi problémává a magyar mozgalom kérdését. Az Ausztriában élő magyarok hozták létre, a Labor anyapáholy mellett, az In labore virtus bécsi páholyt. Ez a páholy szoros kapcsolatot tartott a magyarországi mozgalommal, s a magyarországi új felvételek egy részére is ebben a páholyban került sor.⁷⁷

A magyarországi mozgalom szempontjából különösen fontos volt, s a bécsitől némiképp eltérő szerepet játszott a szlovákiai, erdélyi és jugoszláviai szabadkőműves mozgalom. Szlovákiában viruló magyar páholyok működtek, amelyeknek túlnyomó többsége a Lessing zu den drei Ringen páholyhoz tartozott. Közülük a pozsonyi Testvériség páholy volt a legjelentősebb, mivel ez mintegy összefogta a többi magyar páholyt is, ezen felül közvetlen kapcsolatot tartott Budapestelel. A két háború közötti új magyarországi jelentkezők felvétele részben ebben a páholyban történt. Aktív magyar páholyélet folyt még Besztercebányán, Késmárkon, Eperjesen, Beregszászon, Ungvárott, Rimaszombaton, Munkácson, Kassán, Lőncon stb. 1938-ban 34 magyar páholyt derítettek fel a magyar nyomozó szervek.⁷⁸

A szlovákiai magyar páholyok sorsát, a magyarországi mozgalommal való kapcsolatuk fenntartását rendkívül fontosnak tartotta a Loža Velika Československa, Beneš és a többi vezető. Balassa, Vámbéry és mások rendszeresen kaptak meghívást pozsonyi, prágai és egyéb páholyoktól. Mind a bécsi, mind a csehszlovákiai nagypáholyok részt vettek az A. M. I. és a Ligue Internationale tevékenységében, s így közvetve és közvetlenül is bekapcsolták abba a magyarokat. Talán nem alaptalan — úgy vélem — az a feltételezés, hogy a csehszlovákiai mozgalom anyagilag is támogatta a magyarországi szabadkőműves mozgalmat és az ellenzékét.⁷⁹

Harmonikus és magyar szempontból rendkívül gyümölcsöző volt a magyarországi és a jugoszláviai kapcsolat. Jugoszláviában a magyar páholyok minden háborítás nélkül működtek, sőt, aktív szerepet játszottak a Linder-

⁷⁶ La Paix, 1926. dec. Külön szám. Comptes rendus de la manifestation organisée par la Franc-Maçonnerie Universelle pour la paix et le rapprochement des peuples. E lap francia és német nyelven közölte cikkeit.

⁷⁷ *Palatinus*: i. m. I. köt. 20, 29, 30. l. *Gerő*: i. m. 4. l. *Benedek*: i. m. 385—386. l.

⁷⁸ OL BM VII. res. 1941-8-5316/9547 illetve 8859. *Palatinus*: i. m. III. köt. közli a szlovákiai, kárpátaljai páholytagok névsorát.

⁷⁹ Írásos nyomát ilyen támogatásnak nem találtam. A jobboldal viszont 1922-ben nemcsak általában, hanem a választások kapcsán azzal támadta a liberális ellenzékét, hogy Beneš-től kapott pénzt. *Napló*, 1922—1927. VI. köt. 194—195, 228—234, 265—271, 302—307. l. VII. köt. 4—5. l. 1922. dec. 6—14. közötti ülések.

csoport akcióiban. A jugoszláviai magyar és nem magyar páholyok tagjai viszonylag rendszeresen érintkeztek egymással. 1930 elején a jugoszláviai páholyok küldöttsége látogatást tett Budapesten és Nagykanizsán. Balassa József különösen nagyra értékelte, hogy a Jugoszláviai Nagypáholy nagymestere, Weiffert, az együttműködést, a segítségnyújtást személyesen is nyomatékosan képviselte.⁸⁰

Szoros és rendszeres, bár nem ilyen zavartalan volt a kapcsolat az erdélyi szabadkőműves mozgalommal. Ennek okáról, az erdélyi magyar és a regáti román páholyok ellentétéről már szoltunk. A Romániában kialakult helyzet az A. M. I. számára szintén sok problémát okozott. Jellemző azonban az A. M. I. felfogására, hogy valahányszor e kérdést a 20-as évek folyamán napirendre tűzte, nemcsak a román szabadkőműves mozgalom álláspontját hallgatta meg, hanem Balassa Józsefét is.⁸¹

A romániai helyzet a 20-as évek második felében konszolidálódott, s így az erdélyi páholyélet attól kezdve, illetve már valamivel korábban, ismét fellendült. Kolozsvárott, Marosvásárhelyen, Szatmárnémetiben, Máramarosszigeten, Déván, Nagyváradon stb. voltak jelentősebb páholyok. Ezek tagjai, vezetői rendszeres kapcsolatban álltak Balassával és a magyarországi mozgalom más vezetőivel. Gyakori volt, hogy erdélyi magyarok tartottak előadást Balassáék meghívására Magyarországon, amit a magyarországiak látogatása viszonzott. Az együttműködés ápolásában, a meghívások szervezésében és lebonyolításában különösen tekintélyes szerep jutott az erdélyi Ady Társaságnak. A magyarországi és erdélyi szabadkőművesek alkalomszerűen könyveket is megjelentettek közösen.⁸²

1923–1924-től kezdve állandósult a magyarországi vezetők, valamint a franciák és a nemzetközi szervezetek közötti személyes találkozás. Szinte nincs olyan esztendő, amikor tekintélyes külföldi szabadkőműves vezetők valamilyen formában ne érkeztek volna Magyarországra, vagy Balassáék ne utaztak volna Európa különböző városaiba. 1924-ben Wellhoff, a Grande Loge de France nagymestere járt Budapesten és tárgyalt Balassával. Ennek az útnak következményeként az A. M. I. brüsszeli konventje ismét napirendre tűzte a magyar problémát, mégpedig magyar vendégek jelenlétében.⁸³ Wellhoff nagymester a későbbiekben is kapcsolatot tartott Balassával, Supkával, emigrációja előtt Dugovicssal, de ezen kívül a pozsonyi páholy magyar tagjaival is.⁸⁴

A párizsi magyar Emberi Jogok Ligája a magyar mozgalom támogatásában, nemzetközi és francia kapcsolatainak erősítésében fáradozhatatlannak

⁸⁰ Pa Paix, 1926 dec. külön szám. Comptes rendus de la manifestation 17. l. *Palatinus*: i. m. I. köt. 69. l.

⁸¹ UMKL M. 626. 7. doboz rendezetlen. Gnész Menyhért főmester beszámolója 1928. júl. 13-án a nagyváradi László király páholy tevékenységéről 1919–1928 között. Az A.M.I. genfi irodájának levele Balassa Józsefhez 1926. dec. 3-án. *L'Acacia*, 1925. Melléklet a 24., dec.-i számhoz. 1. s köv. l.

⁸² OL BM VII. res. 1941-8-5316/6368, 6369, 9073. *Palatinus*: i. m. I. köt. 90. l. A 90–91. lapokon 14 erdélyi magyar páholyt sorol fel. *Benedek*: i. m. 503–505. l.

⁸³ UMKL M. 626. 6. doboz, rendezetlen. Német nyelvű összefoglaló a magyarországi szabadkőműves mozgalom történetéről 1919-et követően. Dátum, aláírás nélkül. A szövegből kitűnőleg az összeállítás írója, valószínűleg Balassa, részt vett a brüsszeli tanácskozáson. A megélénkült kapcsolatok következtében mind több külföldi szabadkőműves termék érkezett postán. Ezeket a belügyi szervek figyeltették és elkobozták. Főv. Lvt. Főpolg. m. res. 1931-128.

⁸⁴ *Bóta*: i. m. 52. l.

bizonyult. Pedig 1926-ban, a frankhamisítási botrány következtében, nehezebbé vált a franciaországi demokratikus magyar emigráció helyzete, a munkaügyi minisztérium és a rendőrség fokozott szigorú alkalmazott vele szemben. A Liga által összehívott boulogne-i tiltakozó gyűlés szenvedélyesen bélyegezte meg a Bethlen-rendszert, követelt politikai változásokat. Károlyi Mihály, Szende Pál és Veér Imre voltak magyar részről a szónokok, de felszólaltak a francia közélet neves személyiségei is, a Ligue de Droit francia tagozata hivatalosan is képviseltette magát, akárcsak a Szocialista Párt.⁸⁵ A Liga tekintélyes szabadkőműves kapcsolatok (Wellhoff nagymester) felhasználásával Lavalnál, Tardieunál, Briandnál és Stresemann-nál kivédte Bethlennek azt a támadását, amelyet az optáns ügy genfi tárgyalása során intézett a magyar emigráció ellen. Bethlen ugyanis szerette volna elérni, hogy megvonják tőlük az útlevél használatának jogát.⁸⁶

Az 1926-os magyarországi általános választások során a liberális polgári ellenzék jelentős mértékben visszaszorult, még korábbi, 1922-es parlamenti pozícióját tekintve is. Éppen ezért, amikor az 1931-es új választások napirendre kerültek, a Liga magyar tagozata gyűjtést rendezett a demokratikus emigráció, a munkások körében, hogy így anyagilag is támogassa az akkor Rassay vezetése alatt tevékenykedő liberális polgári ellenzékét.⁸⁷

A Liga és a franciaországi magyar szabadkőművesek egyértelműen tiltakoztak az ellen, hogy francia pénzügyi körök 1931-ben újabb kölcsönnel támogassák Bethlent s így konzerválják az ellenforradalmi rendszert.⁸⁸

A Liga sorozatosan interveniált a Magyarországon demokraták, kommunisták ellen megrendezett perek miatt s akcióhoz rendszerint megnyerte a francia közvéleményt, tekintélyes francia közéleti személyiségeket is. Így léptek fel Veér Imre érdekében, majd Sallai és Fürst statáriális bíróság elé állítása és kivégzése ellen indítottak akciót, amelynek során Jean Longuet, a parlament külügyi bizottságának elnöke is Budapestre utazott. Nagy nemzetközi mozgalom részévé vált a Liga tiltakozása Rákosi Mátyás, Madzsar József, Karikás Frigyes letartóztatása és bebörtönzése ellen. A franciaországi Liga kérésére a Ligue International de Droit des Hommes amerikai tagozata is levelet intézett a washingtoni magyar követséghez.⁸⁹

Az Emberi Jogok Ligája, franciaországi szabadkőműves körök vetették fel egy új magyarországi ellenzéki lap megindításának tervét. A gondolatot melegen támogatta és helyeselte a hazai polgári ellenzék baloldali, októbrista szárnya, amely 1919-től kezdve hiábavalóan próbált lapindítási engedélyt szerezni a Belügyminisztériumtól. Nagy Vince, Rupert Rezső, Buza Barna álltak a terv mögött itthon, Leger, Dugovics Viktor, Bóta Ernő és mások Párizsban. Bizonyos, hogy a szükséges anyagiak előteremtésében számíthattak volna egyes hazai tőkés körökre, de legalább ilyen mértékben jött szóba a franciaországi anyagi segítség.⁹⁰

⁸⁵ Uo. 32, 42–43. I. Bóta Ernő 1970 októberi párizsi közlése szerint mintegy tízezer magyar emigráns, zömmel munkás, tüntetett itt az ellenforradalmi rendszer ellen.

⁸⁶ Bóta: i. m. 45. l.

⁸⁷ Bóta Ernő személyes közlése 1970 októberében Párizsban.

⁸⁸ La République, 1931. aug. 18. *E. Bóta*: De l'argent français au faux monnayeur Bethlen?

⁸⁹ A párizsi magyar Liga 1932. aug. 28-i levele e pereket a szabadság és jog elleni támadásnak bélyegezte. *Bóta*: i. m. 42–43. l., valamint személyes közlései 1970 októberében Párizsban. A két levél, Bóta Ernő ajándékként, megtalálható a MTA Történettudományi Intézete Archívumában.

⁹⁰ Dugovics Viktor közlése 1970 októberében Párizsban.

A tervből azonban semmi sem lett, legalábbis nem ebben a formában. 1926 nyarán ugyanis, a frankhamisítási botrányral összefüggésben, a kormány betiltotta a *Világot*, s így a hazai baloldali polgári ellenzék és a szabadkőműves mozgalom arra kényszerült, hogy új lap indítása helyett a régit próbálja átmenteni. Ez történt a *Magyar Hírlap* megvásárlása révén, amely ettől kezdve a *Világ* régebbi funkcióját töltötte be. Feltételezhetjük, hogy e műveltség nemcsak hazai segítséget kaptak, de a Liga is támogatta őket. A *Magyar Hírlap* — 1938-as betiltásáig — a polgári lapok között legbátrabban és legkövetkezetesebben képviselte a demokratikus törekvéseket, szállt szembe a fasizmussal és annak magyarországi képviselőivel.

A *Világ* betiltása hátrányosan érintette a szabadkőműves mozgalmat, de tevékenységét mégsem akasztotta meg. Lessing születésének 200. évfordulóját például a Royal Szálló különtermében igen népes összejövetelen ünnepelték meg, beszédet Benedek Marcell mondott.⁹¹

A nemzetközi kapcsolatok kiszélesítését hozta magával a New York-i Kossuth szobor 1928. március 15-i leleplezése, amelyre tekintélyes magyar delegáció utazott. Minden bizonnyal az A. M. I., valamint a két nagy francia páholy közbelépésének tulajdonítható, hogy ebben a delegációban, a kormány felkérésére, Balassa is résztvett, mint a magyar szabadkőművesség képviselője.⁹²

New Yorkban, a hivatalos magyar szervek, a követség részvételével és támogatásával működött a Hungarian Society of America. A Society elnöke az a Ph. M. Brown, princetoni egyetemi tanár volt, aki 1919-ben a forradalmak idején hosszabb időt töltött Magyarországon, mint az antant, az USA megbízottja. A Society más tisztségeit viszont szabadkőművesek töltötték be, így N. C. Browne, aki terveiről tájékoztatta Balassát. Mivel a Society, illetve Ph. M. Brown korábban Telekit előadások tartására hívta meg az Egyesült Államokba, Browne és barátai elérték, hogy amikor Teleki Pál ismételt meghívást kapott a Társaságtól, egyúttal Balassát is meghívták előadások tartására. Balassától, természetesen, hivatalosan nyelvészeti előadásokat kértek, s úgy tervezték, 1929-ben vagy 1930 tavaszán kerülhet sor utazására. Balassa örömmel fogadta a meghívást, aminek kétségtelen pikantériát adott, hogy összekapcsolták Teleki Pál gróf útjával. N. C. Browne jelezte Balassának azt is, hogy a Society és más szervek akcióit kívánnak indítani a numerus clausus törvény által sújtott diákok Amerikába való kihozatalára, s erről vele tanácskozni óhajtanak.⁹³

1928-ban az A. M. I. arról értesítette Balassát, hogy a francia mozgalom egyik vezetője tárgyalást folytatott Korányi báróval párizsi tartózkodása idején. Erre egy bizalmas *déjeuner* keretében került sor, négy szem között. A francia partner hangsúlyozta, hogy mind Európában, mind Amerikában igen rossz fényt vet Magyarországra a betiltás, és ismételten sürgette a magyarországi szabadkőműves mozgalom szabaddá tételét. Korányi báró, a levél szerint, kijelentette, mindent el fog követni, hogy „befolyásolja Bethlen gróft a szabadkőműves páholyok újra való megnyitása érdekében”.⁹⁴

⁹¹ Benedek: i. m. 462. l.

⁹² Útban New York felé Balassa Párizsban is időzött Bóta Ernő vendégeként, s több megbeszélést folytatott a demokratikus emigráció tagjaival, így Szende Pállal, valamint külföldi szabadkőműves vezetőkkel. *Gerő*: i. m. 4. l. Benedek: i. m. 563. l. Bóta: i. m. 53. l. New Yorkban Jászival találkozott.

⁹³ UMKL M. 626. 6. doboz. N. C. Browne Balassának 1929. febr. 7.

⁹⁴ UMKL M. 626. 2. doboz, rendezetlen. Párizsban 1928. nov. 4-én kelt olvashatatlán aláírású levél Balassának.

A szabadkőműves kapcsolatok szempontjából azonban nem egyszer váltak fontossá a hivatalos, a kormány által szervezett akciók is. Így 1931-ben, a kölcsöntárgyalásokkal összefüggésben, francia parlamenti delegáció védésgeskedett Budapesten. A delegációt a parlament elnöke, Groussier vezette. Groussier azonban egyben a Grand Orient de France nagymestere is volt. Hivatalos tárgyalásai és látogatásai mellett így arra is szakított időt, hogy tüntetőleg felkeresse Balassa Józsefet, valamint Mónus Illést.⁹⁵

Annak ellenére tehát, hogy hivatalos páholyélet Magyarországon nem volt, ténylegesen mégis elég jelentős aktivitást fejtett ki a mozgalom, megerősítette nemzetközi kapcsolatait, s bár a betiltást követően nemzetközileg formális elismerést nem kaphatott, partnerként és aktív tagként kezelték a nemzetközi szervezetek. Ennek volt jele, hogy akárcsak a „békében”, több külföldi páholy ismét képviselőre kért fel magyar szabadkőműveseket.⁹⁶ A magyarországi szabadkőművesség részt vett a nemzetközi szervezetek tanácskozásain és azok akcióiban a béke, a demokrácia védelméért, a fasiszmus ellen. Ha valamely ok miatt Balassáék nem utazhattak el, úgy a magyarországi álláspontot a bécsi Grossloge von Wien, vagy a Lessing páholy, illetve a franciaországi magyar szabadkőművesek képviselték.

Az olasz fasiszmus ellen, a békéért és a nemzetek közeledéséért

A fasiszmus problémája

A szabadkőműves mozgalom polgári demokratikus ideáljaiból, a béke fenntartására, a nemzetek közeledésére irányuló törekvéseiből következett, hogy szembefordult az erősödő európai jobboldallal, a revansista-háborús irányzatokkal, a fasiszmissal, amely mindenütt létében fenyegette a szabadkőművességet is.⁹⁷ A mozgalom védelme megkövetelte a fasiszmus, mint rendszer elleni fellépést, kiszélesítette a szabadkőműves szervezetek közéleti tevékenységét, bekapcsolta azokat az európai antifasiszta, ellenállási mozgalomba. A szabadkőművesség, a maga módján és eszközeivel, egészében következetesen fordult szembe a fasiszmissal. Mégis éppen közéleti tevékenységének e legpozitívabb szakasza tárta fel leginkább a mozgalom belső gyengéit, társadalmi elszigeteltségét, hatékonyságának korlátait.

Mussolini hatalomrakerülése 1922 októberében nem járt együtt azonnal a szabadkőműves mozgalom betiltásával, s ekkor még az olasz szabadkőművesek egy része is bizonytalankodott a Mussolinival, a fasiszmissal kapcsolatos állásfoglalásában.⁹⁸ Nem lehetett azonban kétséges, hogy elkerülhetetlen az összecsapás közöttük és a fasiszmus erői között. A Grande Loggia 1923 januári konventi ülésén már leszögezte, hogy noha a szabadkőműves mozgalom nem

⁹⁵ *Bóta*: i. m. 53. l. valamint személyes közlése Párizsban 1970 októberében.

⁹⁶ Az angol nagypáholy képviselője, Fleissig Sándor, az Angol–Magyar Bank egyik igazgatója, majd Vámbéry Ruzstem, a Grand Orient-é Auer Pál, a német Drei Ringen-é Friedmann Ignác volt. A fellendülés nyomán tárgyalásokat kezdtek a svájci Alpina nagypáhollyal is arról, hogy annak keretében magyar páholyt alapítsanak. Erre azonban nem került sor. *Palatinus*: i. m. I. köt. 45–46., 103. l.

⁹⁷ A Grande Loge de France 1924 januári állásfoglalása programszerűen is összegezte a célkitűzéseket: *L'Acacia*, 1924. 6. sz. jan. 284–287. l.

⁹⁸ Az olasz helyzet ellentmondásaira: *Esposito*: i. m. 185–186. l.

politikai párt, mégis kötelessége minden eszközzel harcolni a fasiszta kormány ellen, egyszerűen az emberi jogok, a politikai, szervezkedési és vélemény-szabadság védelmében.

Az olasz kormány felháborodással fogadta, és egyértelműen antifasisztának bélyegezte a Nagypáholy állásfoglalását. A Fasiszta Nagytanács — az 1923 eleji erőviszonyokat tükrözve — még nem egyhangúlag, de úgy döntött, hogy a fasiszta párt tagjainak ki kell lépniök az „ellenséges” szabadkőműves páholyokból.⁹⁹

1923-tól kezdve napirenden voltak a törvénytelen erőszakoskodások a páholytagokkal: fasiszta csoportok, a rendőrség akár a nyílt utcán s pusztán azért támadta meg, verte és kínozta őket, mert szabadkőművesek voltak. 1925-től, a Matteotti válságtól kezdődően a fasiszta terror végképp elszabadult. Ezzel egyidejűleg a szabadkőműves helyiségeket megszállták, a páholytagoktól megtagadták az útlevel kiadását, s akik a Grande Oriente nagypáholyhoz tartoztak, azokat már ekkor elbocsátották az állami, közszolgálati állásokból.¹⁰⁰

A fasiszta terror és düh talán legelevenebb forrása az volt, hogy a mozgalom még hivatalosan nem volt betiltva, a szabadkőművesek ott ültek a parlamentben és egyéb fórumokon, csatlakoztak az aventinusi ellenzék akciójához, és számos titkos szabadkőműves összejövetelt is tartottak. A Grande Loggia, Tonigiani nagymesterrel az élen, nyíltan harcot hirdetett Mussolini, a fasizmus ellen, a nemzetközi mozgalomtól szolidaritást, valamint a fasiszta rendszer bojkottálását kérte.¹⁰¹

1925. november 26-án a 2029. sz. törvénnyel az olasz kormány feloszlattott minden titkos társaságot, ide sorolva az addig belügyi engedéllyel működött szabadkőműves mozgalmat is. Mussolini a törvény parlamenti vitája során éles kirohanást rendezett a nemzetközi szabadkőművesség felforgató tevékenysége ellen.¹⁰²

A szabadkőműveseket minden állami, közszolgálati, sőt, magántisztviselői állásból is el kellett bocsátani, több kimagasló vezetőt (Tonigiani, Capello stb.) börtönbe vetettek.¹⁰³

A nemzetközi mozgalom gyorsan reagált az olaszországi fejleményekre. A Grand Orient de France már 1923. január 15-én körlevelet intézett minden hozzá tartozó páholyhoz, kifejtve a maga antifasiszta felfogását, s kérve, hogy közösen és egyértelműen lépjen fel minden páholy, minden páholytag az olasz fasizmus, egyben minden diktatúra ellen.¹⁰⁴

A L'Acacia leköszölte, s valamennyi páholy, nagypáholy számára elfogadásra, követésre ajánlotta a Nápolyban 1924. november 1—3. között az Olasz Emberi Jogok Ligája által tartott kongresszus antifasiszta határozatának elfogadását.¹⁰⁵

⁹⁹ L'Acacia, 1923. 1. sz. jún. 52—53. l. *Esposito* : i. m. 187—188. l.

¹⁰⁰ Le Quotidien, 1925. szept. 18. 1. l. Szept. 20. 3. l. Szept. 28. 3. l. Szept. 29. 3. l.

¹⁰¹ L'Acacia, 1923. 1. sz. jún. 52—53. l. Le Quotidien, 1925. szept. 20. 3. l. *Esposito* : i. m. 188, 195. l. Az olasz szabadkőművesek egy része a páholyélet csendjébe visszavonulva próbált kitérni a politikai harc elől: Le Quotidien, 1923. márc. 29. 3. l.

¹⁰² *Esposito* : i. m. 191—192. l. *Palatinus* : i. m. I. köt. 117—126. l.

¹⁰³ L'Acacia, 1927. Melléklet a 39., májusi számhoz. 1. l. *Esposito* : i. m. 193. l.

¹⁰⁴ L'Acacia, 1923. 1. sz. jún. La Franc-Maçonnerie et le Fascisme. 51. l.

¹⁰⁵ L'Acacia, 1925. 15. sz. jan. 236. s köv. l. Leszögezték, ha Mussolini-szerű diktátor próbálna hatalomrajutni Franciaországban, a szabadkőművesek teljes erővel harcba szállnak ellene. Uo. 1926. 28. sz. apr. Dictature et Franc-Maçonnerie.

A Grand Orient de France 1924 elején nemcsak rokonszenvéről biztosította az üldözött olasz mozgalmat, hanem helyet és támogatást adott azoknak a szabadkőműveseknek, akik Franciaországba menekültek. (A menekültek kisebb része Angliában talált otthont.) Támogatásukra igyekezett nemzetközi összefogást kibontakoztatni, sőt, bírálta saját országának kormányát is, amikor úgy látta, engedményeket tesz Mussolininak, olyan politikát folytat, amely az olasz fasizmus pozícióját erősíti.¹⁰⁶

A betiltás, az üldözés és az emigráció ellenére, illegálisan továbbra is működött néhány olasz páholy, főleg Torinóban és Anconában, az olasz szabadkőművesek túlnyomó része otthon és külföldön egyaránt bekapcsolódott az antifasiszta harcba.¹⁰⁷

Mussolini győzelme, a Matteotti-válság s az azt követő események az európai polgári liberális, demokratikus politikai erők tiltakozását, antifasiszta megnyilatkozását váltotta ki. A sajtó nyilvánossága előtt tárták fel a fasiszta terrort és igyekeztek mozgósítani az olasz és más szélsőjobboldali erőkkel szemben.¹⁰⁸ Érzékenyen és azonnal reagált a szabadkőműves világ is. A szabadkőművesség azonban nemzetközileg nem csupán azért emelte fel szavát Mussolini, a fasizmus ellen, mert az mozgalmára lesújtott. A fasizmusban olyan háború utáni új jelenséget láttak, amely általában veszélyezteti a polgári demokráciát és egyben az európai békét. A szabadkőműves kiadványok, nemzetközi rendezvények jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz a polgári liberális, demokratikus oldalon kibontakozott elemzéshez és vizsgálódáshoz, amely magyarázatot és egyben védekezést keresett a háború utáni Európa veszedelmes új jelenségeire.

Ebben a vizsgálódásban szükségszerűen merült fel a kapitalizmusnak mint rendszernek a problematikája, ezzel összefüggésben az, mi a helye a szabadkőműves mozgalomnak a modern világban. Már 1923-ban is világos volt ugyanis, hogy „a fasizmus nem egyszerűen olasz probléma”.¹⁰⁹ A gyakorlat oldaláról mutatta ezt — szabadkőműves vonatkozásban is — Magyarország, valamint a Mussolinival egyidejűleg erősödő Primo de Rivera kormányzat Spanyolországban.¹¹⁰ A francia és a nemzetközi mozgalom a 20-as évek elején nemcsak az olasz fasizmust támadta, hanem nemzetközi tiltakozásokat szervezett Primo de Rivera, a különböző „purifikálások” ellen — a spanyol értelmiségiek, a haladó mozgalmak, a szabadkőművesek védelmében.¹¹¹

¹⁰⁶ L'Acacia, 1925. 17. sz. márc. 341. l. *Esposito*: i. m. 196—197. l. részletesen szól az olasz szabadkőműves emigrációról.

¹⁰⁷ *Esposito*: i. m. 194. l. valamint *Umberto Cipollone*: *L'azione della Massoneria italiana* (Palazzo Giustiniani) in difesa della libertà e delle libere istituzioni contro il fascismo e sue riviscenze. Roma, 1960.

¹⁰⁸ A magyar liberális polgári ellenzék, bár a franciánál minden tekintetben gyengébb volt, szintén felemelte szavát Mussolini rendszere ellen: *L. Nagy Zsuzsa*: *A fasizmus — ahogyan a magyar liberális ellenzék látta*. Történelmi Szemle, 1969. 3—4. sz. valamint *Napló*, 1922—1927. XXV. köt. 10. l. *Pikler Emil* 1924. jún. 18-án. *Uo.* 229. l. *Rupert Rezső* 1924. jún. 28-án. *OL Kozma* ir. *Helyzetjelentések 1926-ig*. 73. l. *Az Újság*, 1924. jún. 15. *Matteotti* olasz képviselőt meggyilkolták a fasiszták. Jún. 18. *Az olasz tragédia*. Jún. 19. *Az olasz kormány jobbfelé tolódott*.

¹⁰⁹ L'Acacia, 1923. 1. sz. jún. 50. l. *La Franc-Maçonnerie et le Fascisme*.

¹¹⁰ Az egyik legsikerültebb összefoglaló a spanyol helyzetről, összevetve azt más országokkal: L'Acacia, 1923. 3. sz. okt. 139. s köv. l.

¹¹¹ L'Acacia, 1924. 91. sz. ápr. 453. l. 1928. 53. sz. nov. 167—168. l. *Marquès-Rivière*: i. m. 64—65. l.

Úgy látták, hogy a faszizmus a háború utáni válságból nőtt ki. Ez a válság, szerintük, a kapitalizmus válsága, pontosabban: a hatalom és a vagyon megszlásának válsága. Javaslatok és elgondolások sora látott napvilágot arra nézve, hogyan kellene megváltoztatni azt a helyzetet, amely a kevesek kezébe sokat összpontosít, míg a tömeget kirekeszti mind a társadalmi javak, mind a hatalom birtoklásából. A szabadkőművesek tagadták, hogy a faszizmus megoldás lehet, vagy maga a megoldás lenne e problémára. De elvetették azt az alternatívát is, amelyet a Szovjetunió, a szovjet rendszer, a kommunista mozgalom kínált.¹¹² Olyan reformokat ajánlottak tehát, amelyekről a valóságos ellentétek enyhítését, a tónyleges tömegelégedetlenség leszerelését remélték s egyben azt is, hogy e folyamat egésze megmarad a polgári demokrácia keretei között, irányítását pedig megtarthatja a polgárság (az alapvető nemzeti javak, a nagytőkét képviselő cégek, intézmények állami tulajdonbavétele; a nagyüzemek új fajta irányítása szakemberek és munkások bevonásával stb.).¹¹³

A Grand Orient de France „Szembefordulni a faszizmussal!” c. felhívása nemcsak politikai harcot sürgetett, hanem azoknak a gazdasági bajoknak az orvoslását is, amelyek a faszizmus győzelmében döntő szerepet játszottak.¹¹⁴ A francia páholyok tekintélyes része rendezett vitát 1926-ban a kapitalizmus válságáról és a lehetséges tennivalókról. E viták egységesen abban konkludáltak, hogy az ellentmondások megoldásának iránya csak a „collectivité” lehet, mint az egyéni (vagyon, társadalmi, politikai) monopolhelyzet megszüntetésének a módja. A vita résztvevői úgy vélték, hogy a világ mindenképpen a „collectivité” felé halad, a probléma azonban az, meddig lehet és szabad elmenni e téren, hogy megőrizhessék „az egyén szabadságát”.¹¹⁵

A francia polgári radikalizmus eszmevilága s a francia politika nyomjára bélyegét arra a gondolatsorra, amely most már politikai-közéleti csoportokban, irányzatokban kereste az „osztály- és hatalmi önzés” reprezentánsait, ezzel a társadalmi ellentétek szítóit, s végső fokon a faszizmus útjának egyengetőit. A nagytőke mellett két további faktort állapítottak meg: a klerikalizmust és a militarizmust. Ezek szövetsége politikailag reakciót, konzervativizmust, végül faszizmust eredményez, — külpolitikailag pedig, erre még visszatérünk —, háborút.¹¹⁶ Az antiklerikális nemzetközi szabadkőműves mozgalomban nagy megütközést keltett és egyben ösztönzőleg is hatott XI. Pius pápa „Non abbiamo bisogno” kezdetű enciklikájának kitétele: „socialismo e massoneria, nemici Nostri”.¹¹⁷

¹¹² L'Acacia, 1923. 4. sz. nov. 198. s köv. I. La Nationalisation industrialisée. A társadalmi nyugtalansággal foglalkozik: 1. sz. jún. Pour la Paix. 4. sz. nov. Aux heures troubles des consciences hautes. Teljesen azonosan foglal állást a magyar polgári ellenzék: L. Nagy Zsuzsa: A liberális ellenzéki pártok és az 1918–1919-es forradalmak hatása. Századok, 1969. 2–3. sz. 385–387. I. L. Nagy: A faszizmus 213–214, 217, 220, 222–223. I.

¹¹³ L'Acacia, 1923. 4. sz. nov. 198–203. I. La nationalisation industrialisée.

¹¹⁴ L'Acacia, 1926. Melléklet a 30., jún-i számhoz. 1–2. I. Face au Fascisme!

¹¹⁵ L'Acacia, 1926. 32. sz. okt. 5–21. I. Le capitalisme est-il viable? A magyar liberális ellenzék, hasonlóan, a kapitalizmus válságával magyarázta a faszizmus és a szélső jobboldal előretörését. Kívánta és helyeselte a szociális ellentétek csökkentését, de a „collectivité” gondolata idegen maradt a számára. L. Nagy: A liberális ellenzéki pártok 384–387. I. L. Nagy: A faszizmus 213–214, 222–223. I.

¹¹⁶ L'Acacia, 1923. 1. és 2. sz. több cikke az Action Française-ről és 1925. 21. sz. szept. Paix et Labor.

¹¹⁷ Esposito: i. m. 194. I.

Vizsgálták azt is, miből tevődik össze a fasiszta mozgalom programja, miért lehet az hatékony jelentős társadalmi rétegeknél. A fasiszta program, mint egy vitában megállapították, olyan keverék, amely ügyesen elegyít tökéletesen szociális jelszavakat hazafias, ál-demokratikus frázisokkal, úgy tüntetve fel az egész zavaros és eklektikus konglomerátumot, mintha az tényleges gazdasági, politikai, társadalmi demokratizálást kívánna elérni. Éppen ebben az eklektikusságban, zavarosságban volt az a hatóerő, mint helyesen rámutattak, amely a helyzetével, lehetőségeivel elégedetlen kispolgári és egyéb, társadalmilag, politikailag ingatag rétegeket befolyása alá vonhatta.¹¹⁸

A szabadkőműves orgánumok, szervezetek számos alkalommal szögezték le, hogy az olasz fasizmus, a spanyol diktatúra, de a különböző országokban jelentkező hasonló törekvések ellen nemzetközileg, valamint nemzeti keretek között is minden szabadkőművesnek fel kell lépnie.¹¹⁹ „A háborút követően — állapították meg — diktatórikus törekvések támadtak a világon. Minden ország szemben találja magát a maga Mussolinijával.” A különbség csak az, hogy egyik már ténylegesen hatalomra került, a másik egyelőre megelégszik hangos nyilatkozatokkal.¹²⁰

Természetesen nem gondolták, hogy a szabadkőművesmozgalom önmagában elegendő és alkalmas arra, hogy a fasizmus, a diktatúra erőit megfékezze. A Grand Orient nemcsak a szabadkőművesek nemzetközi összefogását, a „chaîne d'union” megteremtését sürgette, hanem a világ munkásait is harcba hívta. A világ békéjét, a munka szabadságát, a demokráciát a fasizmus, a klerikalizmus és a militarizmus hármas szövetsége fenyegeti, szögezték le. „Ezért fordulunk minden ország munkásaihoz azzal a kéréssel: egyesüljete! Csak a ti szövetségetek és a ti erőfeszítésetek biztosíthatja a szabadságot és védheti meg a világ békéjét.”¹²¹ A szabadkőműves mozgalom, bárhogyan ítélte is meg, soha nem becsülte le a munkásság, a munkásmozgalom erejét. Akkor pedig, amikor a fasizmus elleni harcról volt szó, különösen fontosnak látta aktív fellépését.

A fasizmus elleni harc volt az a fő cél, amely átmenetileg és bizonyos mértékig módosította felfogásukat a Szovjetunióról. A szovjet rendszert, a kollektivizálás abszolút formáját gazdasági vonatkozásban elutasították, politikai rendszerét, a polgári demokratizmus és a polgári parlamentarizmus ideáljával szemben továbbra is elvetették s diktatúrának ítélték. Mégis, az adott helyzetben nem a Szovjetuniót, hanem Mussolinit, a fasizmust tekintették a maguk számára nagyobb veszélynek. Sőt, úgy vélték, ha a különböző országok nem hajlandóak a Szovjetunióval való együttműködésre, hanem ellene fordulnak, akkor — „c'est la guerre”, ez a háború.¹²²

Éppen ezért az 1928-as olasz—francia tárgyalásokat nemcsak fenn tartásokkal, de nagy aggodalommal is kísérték. A francia mozgalom azonosította magát e tekintetben az emigráns olasz politikusok és szabadkőművesek felfogásával. A francia kormánynak addresszálván idézték fel az olasz rendszer terrorját, Matteotti, Amendola és mások halálát, bebörtönzését, mindazt,

¹¹⁸ L'Acacia, 1923. 1. sz. jún. 51. s köv. 1. La Franc-Maçonnerie et le Fascisme.

¹¹⁹ Uo.

¹²⁰ L'Acacia, 1923. 1. sz. jún. Pour la Paix.

¹²¹ L'Acacia, 1925. 21. sz. szept. Paix et Labor. Az idézet a 4. lapon.

¹²² La Paix, 1926. jan. 1. sz. 17—19. l. Le Communisme et la Paix. L'Acacia, 1925. Melléklet a 17., márc. számhoz. 5—6. l.

amiről a tárgyalások során sem lehet és szabad elfelejtkezni. Még kevésbé arról, hogy az olasz fasiszta rendszernek egy célja van csupán: megerősíteni pozícióját, jóváhagyatni a maga nacionalista és imperialista törekvéseit.

A „jolie francophobes du fascisme”-mal szemben a tényleges francia — olasz együttműködésnek egyetlen alapját látták: „jeter à bas le fascisme!”, a fasizmus leverését.¹²³

Nacionalizmus és a béke fenntartása

Az olasz fasizmussal a háttérben méginkább világossá vált a szabadkőműves mozgalom számára a nacionalizmus, valamint a nacionalizmus mögött álló erők veszélyessége. A szabadkőműves mozgalom kezdettől fogva küzdött a nemzeti ellentétek, a nemzeti megkülönböztetések ellen. Az első világháború idején s közvetlenül azt követően azonban kitűnt, hogy a nemzeti kötöttségek és érdekek ereje rendkívül nagy, minden oldalon érezteti hatását s a szabadkőművesség sem tud felülemelkedni rajtuk. A 20-as években a nacionalizmus problémája még súlyosabbá vált a békeszerződések jellege és hatása következtében. Ekkoriban a francia és így a nemzetközi mozgalom is elsősorban csak azt érezte, hogy a nacionalizmus összekapcsolódik a békeszerződések revíziójával, hogy Magyarországon, Olaszországban, Németországban ezek az erők igen jelentékenyek s irányító befolyást gyakorolnak a kormánypolitikára. Külön is bírálták a magyar „ébredőket”, a Jugoszlávia és a kisantant ellen irányuló magyar politikát.¹²⁴ A nacionalizmus, mint leszögezték, „minden országban a reakció háborús jelszava”. Elítélték azt a politikát, amely minden társadalmi probléma megoldását nemzeti alapon kereste s abból próbált megélni. Helyesen látták meg a békét veszélyeztető törekvéseket, a békerendszer összetett és ellentmondásos problematikájára azonban csak később, a 30-as években váltak fogékonyakká s kezdtek behatóbban elemezni annak hibáit, a nacionalista, revíziós propaganda hatékonyságának okait.¹²⁵

A demokrácia erősítése, a béke és az európai biztonság fenntartása miatt tekintette döntőnek a szabadkőművesség a francia — német viszony alakulását, a francia — német közeledést. Ezért arra törekedtek, hogy minden támogatást megadjanak a weimari Németország erőinek Hitlerrel s a militarista-revansista körökkel szemben, hogy megszilárdítsák a szabadkőműves világban nagy tekintélynek örvendő, s a mozgalomban fontos szerepet játszó Stresemann pozícióját. A hivatalos francia politika azonban a Bloc National vagy később Poincaré idején alaposan eltért a szabadkőművesek koncepciójától, s így a jobb-oldal határozottan támadta, a nemzeti érdekek elárulásával vádolta őket.¹²⁶

De nem volt könnyű a helyzete a német szabadkőművesek ama csoportjának sem, amely szintén a közeledés szükségessége mellett foglalt állást, mert

¹²³ L'Acacia, 1928. 53. sz. nov. 147—152. l. Le fascisme et le droit d'asile. Kitér arra is, hogy a tárgyalások révén Mussolini meg akarja nehezíteni a franciaországi olasz politikai emigráció helyzetét.

¹²⁴ L'Acacia, 1924. 8. sz. márc. 422. l. Le Fascisme. Danger international.

¹²⁵ A demokratikus pártok hangsúlyozottan szociális programját annál inkább helyeselték, mert „a társadalmi feladat valójában nem más, mint alapvető nemzeti feladat”. L'Acacia, 1928. 46—47. sz. febr.—márc. 321—323. l. Az idézet a 321. lapon. A magyar liberális ellenzék hasonló nézeteire: *L. Nagy*: A fasizmus. 220—221. l.

¹²⁶ L'Acacia, 1923. 4. sz. nov. 184—186. l. La crise de la paix dans le monde.

ez viszont a német nacionalista és jobboldali erőkkel került szembe. A megbékélést keresők csoportja mégis megszervezte a *Nie wieder Krieg* nevű szövetséget, amellyel a franciaországi Emberi Jogok Ligája szoros kapcsolatot tartott. Rendkívül nagy jelentősége volt annak, hogy 1923-ban a szövetség berlini demonstrációján a francia Ligát Langevin professzor képviselte, aki nagy beszédben hangsúlyozta: a francia—német megbékélésen múlik Európa sorsa, s leszögezte, a francia nép a háború, az imperializmus, a militarizmus ellen, a béke mellett áll.¹²⁷ Valójában mindkét oldalon némi túlzással jellemezték a „népek” tényleges felfogását, hiszen Franciaországban, Németországban — ha különböző módon és mértékben is — de megvolt a nacionalista, konzervatív erők befolyása.

A szabadkőműves mozgalom azonban ténylegesen az európai biztonság érdekében járt el, amikor francia kezdeményezésre már 1922-től együttműködést indított a német páholyokkal, megszervezte az Emberi Jogok Ligájának valamint a *Nie wieder Krieg* szövetségnek az együttműködését, és a francia, valamint a német kormányt is ebbe az irányba próbálta befolyásolni. Az 1924-es francia belpolitikai változások, a Bloc National bukása e tekintetben is kedvező fordulatot hozott. A szabadkőművesek a Ruhr vidék kiürítését helyeselve nyomban követelték a gazdasági kapcsolatok kiépítését, s ennek propagálását a nacionalistákkal szemben.¹²⁸

A Grand Orient lapja, a *L'Acacia* 1923—1924-ben cikksorozatot indított a német szabadkőműves mozgalom történetéről, filozófiai nézeteiről, hogy megismertesse azokat a franciákkal s így elősegítse széles körben is a közeledés, az együttműködés gondolatának megerősödését. Ezt szolgálta a Ligue Internationale Bécsben megtartott 1924-es, majd genfi 1925-ös tanácskozása.¹²⁹ Egyetlen napirendi pont, a francia és német közeledés szerepelt az ugyancsak 1925-ben Bazelban megtartott nemzetközi szabadkőműves tanácskozás napirendjén is.¹³⁰ Ezt követően évente került sor ún. manifesztációkra, amelyeken a főszerepet a franciák és a németek vitték, de a nemzetközi szabadkőműves világ is aktívan részt vett bennük. Ezeknek a székhelye kezdetben semleges területen, majd Franciaországban volt, így például 1928-ban Verdunban. 1929-ben azonban, első ízben a háború óta, Mannheimben, Németországban jöttek össze s tettek hitet a megbékélés, a közeledés, a demokrácia mellett.¹³¹

A megbékélés, a közeledés érdekében tartották meg azokat a békekongresszusokat is, amelyeknek kezdeményezője, szervezője a szabadkőműveség volt, de amelyekben résztvettek a legkülönbözőbb demokratikus társadalmi intézmények. Az első világháborút követően Londonban és Berlinben, majd 1925-ben Párizsban, a Sorbonne-on tartottak ilyen kongresszust német delegáltak részvételével. A kongresszus határozatban javasolta a Népszövetségnek, hogy nyílvánítson nemzetközi bünténynek minden agresszív háborút, határozza meg szabatosan az agresszió fogalmát s az ellene hozandó szankciókat, valósítsa meg az általános leszerelést; követelték, hogy minden állam tisztelje

¹²⁷ *L'Acacia*, 1923. 2. sz. szept. 77—78. l.

¹²⁸ *L'Acacia*, 1925. Melléklet a 17., márc.-i számhoz. 3—5. l.

¹²⁹ La Ligue internationale de franc-maçons 10. l.

¹³⁰ *L'Acacia*, 1926. Melléklet a 26., febr.-i számhoz. 1—2. l. A konferenciát 1925. aug. 29—31. között tartották.

¹³¹ A francia nagypáholyok minden alkalmat felhasználva igyekeztek ébren tartani a németekkel való kapcsolatot. Pl. Heino halálának évfordulója stb. *L'Acacia*, 1928. 46—47. sz. febr.—márc. 327. l. 48—49. sz. ápr.—máj. 409. l. 1929. 58. sz. ápr. 439. s köv. l. 60. sz. jún. 548. s köv. l. 1931. 77. sz. márc. 372—375. l.

és tartsa be nemzetközi kötelezettségeit, a vitás kérdéseket pedig csakis békés úton rendezzék, végül, a Népszövetség foglalkozzék általában és szisztematikusan a békeviszonyoknak megfelelő, az együttműködést segítő gazdasági organizmus kiépítésével.¹³² Úgy vélték, a Népszövetségnek feladata és kötelessége az is, hogy gazdasági, politikai, diplomáciai eszközökkel határozottan fellépjen a fasizmushoz vezető tendenciák megfékezésében.¹³³

A szabadkőművesség nemzetközi együttműködése és a 20-as évekre jellemző közéleti-politikai tevékenysége szempontjából egyaránt kiemelkedő jelentőségű volt az a kongresszus, amelyet 1926. szeptember 11–15-e között Belgrádba hívtak össze. A kongresszus összehívásáról az A. M. I. 1925. október 3-i rendkívüli konventülése hozott határozatot, amely felkérte a feladatot egyébként szívesen vállaló Szerb–Horvát–Szlovén Nagypáholyt a szervezésre, a tanácskozás lebonyolítására.¹³⁴

A kongresszus több szempontból is figyelemreméltó volt. Az A. M. I. megalakulása óta ez volt az első nagyszabású, nemzetközi tanácskozás, s ennek színhelyéül Kelet-Európát, Jugoszláviát választották. Ez utóbbi döntést bizonyára indokolta a jugoszláv szabadkőműves mozgalom szilárd helyzete, az, hogy a páholytagok között nem egy vezető államférfi volt. De a színhely kiválasztásában ennél nagyobb szerepet kellett játszék az, hogy a nemzetközi szervezet, a francia nagypáholyok, elsősorban a Grand Orient de France számára különleges fontossággal bírt Közép-Kelet Európa.

Belgrád 17 ország 50 delegáltját fogadta, közöttük a magyarokat is, Balassa József vezetésével.¹³⁵

A kongresszus nemcsak arra adott alkalmat, hogy a Közép-Kelet-európai mozgalmak vezetői közös tárgyalásokat folytassanak, hogy behatóan foglalkozzanak az itt legsúlyosabb magyar helyzettel, hanem arra is, s talán ez volt a leglényegesebb, hogy a francia mozgalom vezetői ez alkalommal valamennyi Közép-Kelet-európai delegálttal egyszerre vitathatták meg a közös feladatokat, tennivalókat.

A tanácskozást az egyes delegációk üdvözlő szavai nyitották meg. A magyarok nevében Balassa beszélt, aki igen meleg szavakkal emlékezett meg a franciák, különösen a Grand Orient szerepéről és tevékenységéről, valamint arról a segítségről, amelyet a jugoszlávok, személy szerint Weiffert nagymester nyújtott a magyar mozgalomnak. Balassa a saját s a mozgalom álláspontját kifejtve szögezte le, hogy a patriotizmus és a kozmopolitizmus (ezt a hagyományos kifejezést használta, de a nemzetközi szabadkőműves összefogásra gondolt) összhangban vannak egymással.¹³⁶

¹³² L'Acacia, 1925. 21. sz. szept. 5–8. 1. *Lucien le Foyer*: Le XXIVe Congrès de la Paix.

¹³³ L'Acacia, 1923. 1. sz. jún. Pour la paix. 4. sz. nov. Aux heures troubles des consciences hautes.

¹³⁴ L'Acacia, 1926. Melléklet a 31., szept.-i számhoz. 4–5. 1.

¹³⁵ A résztvevő országok: Ausztria, Belgium, Bulgária, Chile, Csehszlovákia, Franciaország, Görögország, Jugoszlávia, Lengyelország, Magyarország, Mexico, Németország, Portugália, Románia, Spanyolország, Svájc, Törökország. A magyarokat Balassa mellett Pfeifer Ignác és Singer dr. képviselték. La Paix, 1926. dec. külön szám. 9. 1. *Compte rendu de la manifestation.*

¹³⁶ La Paix, 1926. dec. külön szám. 17–21–24. 1. *Compte rendu de la manifestation.* A házigazdák nevében szóló Weiffert nagymester talán még Balassánál is nagyobb hangsúlyt adott a jugoszláv–magyar jóviszony fontosságának.

A tanácskozás napirendjén a háború tanulságai, következményei és a béke fenntartásának kérdései szerepeltek. A világháború bebizonyította, mint kifejtették, hogy egyetlen ország sem rendezkedhet be elszigeteltségre, hogy Európa súlyos presztizsvesztést szenvedett az Egyesült Államokkal szemben. A béke fenntartása, Európa pozíciójának megerősítése miatt is sürgették tehát a gazdasági kapcsolatok fejlesztését és szervezetté tételét. A záróhatározat ezen túlmenően azt is ajánlotta, valamennyi országban hozzanak létre olyan gazdasági szakbizottságokat, amelyek a gazdasági ellentétek békés rendezését dolgozzák ki, s a mozgalom nemzetközileg egységes fellépését tartották szükségesnek e célkitűzések támogatására. E kongresszuson még nagyobb hangsúllyal, mint korábban, felmerült az „Egyesült Európa” gondolatának támogatása, elsősorban gazdasági vonatkozásban.¹³⁷

A tanácskozás nyilvános üléssel zárult, amelyen a jugoszláv Mihalić joggal emelte ki annak fontosságát, hogy „a tegnapi ellenségek”, franciák és németek, magyarok, osztrákok, csehszlovákok stb. együtt vannak, s azonos célokért dolgoznak a szabadkőművéségen belül. A nemzetközi mozgalom jól érzékelte, hogy Európában nemcsak a francia–német reláció játszik fontos szerepet, hanem a Magyarország és a kisantant államok közötti viszony is.¹³⁸

A belgrádi kongresszuson megütött hangon, de annál is határozottabban, szélesebb problémákra kiterjeszkedve vetették fel, elsősorban a franciák, a gazdasági együttműködés szükségességét, mint a béke fenntartásának eszközét az 1927-es bázeli tanácskozáson, amelyet a Ligue Internationale hívott össze. Itt azt hangsúlyozták, hogy a termelés és a piac a maga belső törvényei szerint egyre inkább nemzetközivé válik, s ehhez igazodniok kell a kormányoknak is. Forradalomellenes élel emelték ki, hogy a polgári kormányok egymás ellen folytatott gazdasági harca csak a szocializmus malmára hajtja a vizet, de ellenszenvvel nézték az Egyesült Államok egyre növekvő befolyását is. Egy jellegzetesen polgári koncepció alapján Európa szuverénitását, gazdasági, politikai súlyát szerették volna megvédeni két, számukra „Európán kívüli” nagyhatalommal, az Egyesült Államokkal és a Szovjetunióval szemben. Ezért sürgették a korábbinál is határozottabban a francia–német gazdasági együttműködést, a Duna-medence országainak hasonló megbékélését és közeledését, valamint a leszerelést. Az egyetemes szabadkőműves összefogás és összehangolt fellépés, a kölcsönös tájékoztatás érdekében indították meg *La Paix* c. folyóiratukat Párizsban. Ez az „európai” program sokkal inkább a polgári vágyakat, semmint a realitások tanulságait összegezte. A gondolkör mélyen élt a mozgalomban, és többször is újrafogalmazták. Bár mindvégig megmaradt benne az az elem, amely egy nyugat-európai polgári alapról elítélte és elutasította az amerikai kapitalizmus agresszivitását, az amerikai életformát, erősebben hatott benne és érvényesült a későbbiekben is a szovjetellenesség.

Bizonyos véleménykülönbségek érezhetőek voltak a határozott hangot megütő franciák valamint a német delegáltak egy része között. A Ligue Internationale komitéja ezért, amelynek élén továbbra is Fritz Ulmann állt, titkára pedig a bécsi Eugen Lennhoff nagymester lett, olyan határozatot terjesztett be, hogy azt egyhangúlag elfogadhassák. Ezért a pártpolitikában való semlegességet, az általános szabadkőműves ideálok képviselőjét hangsúlyozta, s nem érintette a vitatott kérdéseket, mint ezek részproblémáit.

¹³⁷ *La Paix*, 1926. dec. külön szám. 32–43. l. Compte rendu de la manifestation.

¹³⁸ *La Paix*, 1926. dec. külön szám. 51–55. l. Compte rendu de la manifestation.

A tanácskozáson jelen voltak a magyarországi mozgalom képviselői is, szereplésükről azonban forrásaink nem tesznek említést.¹³⁹

Az A. M. I. vagy a Ligue által szervezett tanácskozások évről-évre rendszeresen követték egymást. A nemzetközi méretű érdeklődésre jellemző volt, hogy az 1928-as bécsi Ligue kongresszuson hétszáz küldött jelent meg.¹⁴⁰ E tanácskozásokon egyre nagyobb figyelmet fordítottak a faszizmus, általában a diktatúrák problémájára. A gazdasági feladatokkal, ellentétekkel összefüggésben hirdettek harcot a demokrácia és intézményeinek védelmére, a diktatórikus törekvések ellen, az imperializmus (sic!), a nacionalizmus ellen. A párizsi magyar Emberi Jogok Ligájának lapjában Bóta Ernő úgy summázta a mozgalom kongresszusainak, és résztvevőinek felfogását: „Le fascisme — c'est la guerre”.¹⁴¹

A Ligue Internationale keretében ezért állandó békebizottságot hoztak létre (groupe d'action pratique pour la paix), amelynek élén a Nobel díjas Lafontaine belga szenátor állt. A bizottság előterjesztése nyomán a Ligue 1929-es amszterdami kongresszusa megbélyegezte a revizionizmust, s ismételten állást foglalt a béke, a humanizmus mellett. A 20-as években még nagy reményeket fűztek a Népszövetség békefenntartó szerepéhez is és különböző módon igyekeztek erősíteni azt. Albert Einstein — bírálva a Népszövetség tehetetlenségét — sürgette egy *tribunal arbitral* felállítását, mely a béke fenntartására, a leszerelésre vonatkozó szankciókat könyörtelenül végrehajtaná.¹⁴²

Az A. M. I. és a Ligue Internationale határozott álláspontja a nemzetközi és a politikai kérdésekben szükségszerűen provokálta ki a jobboldali, nacionalista, militarista körök felháborodását. Ezek a szabadkőművesség bűnéül rótták fel, hogy a demokrácia, a szabadságjogok védelme mellett száll síkra, hogy elítéli a jobboldali, diktatórikus törekvéseket, a faszizmust, hogy sem Olasz-, sem Németországban nem hajlandó együttműködni a diktatúrákkal.¹⁴³

Ellentétek a mozgalmon belül

A határozott közéleti fellépés, noha összhangban állt a mozgalom alapelveivel, a 20-as évek második felében egyre inkább érzékelhető feszültséget okozott a mozgalmon belül. Ilyen körülmények között a Ligue tevékenysége, lazább szervezete, s abban a német, osztrák vezetőszerp rendkívül fontos volt a mozgalom egyetemessége és egységének lehető megtartása miatt.¹⁴⁴

¹³⁹ Erről az 1927-es tanácskozásról két, némileg eltérő felfogású munka állt rendelkezésemre. La Paix, 1927. 5. sz. okt. 194. s köv. 1. Compte rendu du Congrès de la Ligue Internationale de Franc-Maçons. Bâle, 1–3 Octobre 1927 és La Ligue Internationale de Franc-Maçons, 13. l.

¹⁴⁰ La Ligue Internationale de Franc-maçons 14. l. L'Acacia, 1928. Melléklet az 54., dec.-i számhoz. 2. l.

¹⁴¹ A Grand Orient de France konventjének 1928-as határozata (L'Acacia, 1928. Melléklet az 53., nov.-i számhoz. 5. l.), a besançoni manifesztáció 1930-ban (L'Acacia, 1930. 67. sz. márc., 71. sz. szept.), a Ligue 1931-es párizsi tanácskozása (L'Acacia, 1931. 78. sz. ápr. 487–488. l.). La République 1930. máj. 24. 1. l. Az idézet innen való.

¹⁴² La Ligue Internationale de Franc-Maçons 18. l. A Népszövetségre: L'Acacia, 1924. 6. sz. jan. Pour la Société des Nations. Einstein cikke: L'Acacia, 1932. 86. sz. febr. 340–343. l.

¹⁴³ Marquès-Rivière: i. m. 189–191, 206, 215. l.

¹⁴⁴ A Ligue-nek valamint Lennhoff nagymesternek közvetítő-egyengető szerepét igen magasra értékelték a franciák. L'Acacia, 1928. Melléklet az 54., dec.-i számhoz. 2. l.

Növekedett azoknak a száma, akik kifogásolták, hogy a nyilvánosság előtt egységesen, kongresszusok formájában jelenjék meg a mozgalom, hogy mint ilyen a béke, a háború, a demokrácia, a fasizmus kérdéseiben állást foglaljon. Úgy vélték, ezzel eltávolodott a mozgalom a maga eredeti, vagyis humanisztikus, karitatív célkitűzéseitől és jellegétől. A politikai vonatkozásban legaktívabb francia páholyokban is nyugtalanság keletkezett emiatt. A *Chaîne d'Union* c. folyóiratban hosszú vita bontakozott ki, amelyre mintegy válaszul s a többség véleményét megfogalmazva írta 1925-ben a *L'Acacia*: „Ma teljes szívünkéből, teljes erőnkéből kívánjuk, hogy a XX. század szabadkőművesei legyenek a szükséges társadalmi haladás előmozdítói és megvalósításának résztvevői. Ők legyenek az elsők azok között, akik éltetik és védik a Köztársaságot, ők legyenek az elsők azok között is, akik küzdenek a népek közeledéséért és a világ békéjéért”.¹⁴⁵ A szabadkőműves mozgalom ugyanakkor nemcsak általános kérdésekben foglalt állást, de tiltakozott például Sacco és Vanzetti kivégzése ellen is.¹⁴⁶

Az angolszász, észak-európai mozgalmakkal való ellentétek nem csökkentek, sőt, 1926-ban a holland páholyok ki is léptek az A. M. I.-ből.¹⁴⁷ Nehezen oldódtak a német – francia ellentétek is. A francia és a német mozgalom közeledését, ezen keresztül a két ország megbékélését elsősorban a franciák szorgalmazták. Ez a németországi páholyok többségében épp oly kevésbé volt rokonszenves, mint a francia befolyás és irányítás alatt álló A. M. I.

Németországban, Stresemann pozitív állásfoglalása ellenére, a szabadkőműves mozgalom határozottan két erőteljes és ellentétes irányzatra bomlott. A német páholyok túlnyomó többsége elutasította az együttműködést a volt ellenséges államokban működő páholyokkal, de még a semlegesekekkel is. A bajor, a porosz páholyokban különösen erős volt a nacionalista, konzervatív befolyás. Ezek megtiltották a részvételt a *Ligue Internationale* konferenciáin, az A. M. I. tanácskozásain, végül árulókként, kizárással fenyegették meg azokat, akik a *Grand Orient de France*-szal kapcsolatot tartottak.¹⁴⁸

Azok a német szabadkőművesek, akik a nacionalista, konzervatív fel-fogással, antiszemitizmussal szembeszálltak, akik helyesnek és szükségesnek tartották a francia – német közeledést s azt az egész nemzetközi tevékenységet, amelyet a *Grand Orient de France* intonált, amely az A. M. I. és más szervek keretében folyt, 1930 júliusában Hamburgban létrehozták, nyolc páholyt egyesítve, Németország Symbolikus Nagypáholyát.¹⁴⁹ E nagypáholy élén Leo Müffelmann állt. A szervezetileg is bekövetkezett elkülönülés annak volt következménye, hogy Müffelmann és társai ellen a Németországi Nagypáholy vezetői 1928-tól egyre határozottabb akciókat folytattak, főkről-fokra visszaszorították őket, végül Müffelmannnt, a tényleges okot elhallgatva, leváltották

¹⁴⁵ *L'Acacia*, 1925. 22. sz. okt. 57–58. l. *Pour la Paix par la République*. Szerk. cikk. Az idézet az 58. lapon található. A vitákról: *L'Acacia*, 1928. Melléklet a 62., okt.-i számhoz 7. l. Beszámoló a *Grand Orient de France* 1928. szept. 17–22-i konventjéről.

¹⁴⁶ *L'Acacia*, 1927. Melléklet a 42., okt.-i számhoz. 19. l.

¹⁴⁷ *L'Acacia*, 1929. 62. sz. okt. 59. l. *Camille Savoie: Pour l'union des Franc-Maçons*.

¹⁴⁸ *L'Acacia*, 1932. 91. sz. szept. és 92. sz. okt. *Le double aspect de la Franc-Maçonnerie allemande*. I–II. rész. (A cikk I. részében sok német vonatkozású részletet idéz a Los Angelesben megjelenő *Masonic Digest* c. kiadványból.) 1933. 95. sz. jan. 265–267. l.

¹⁴⁹ *L'Acacia*, 1930. 71. sz. szept. 47–48. l.

addigi tisztségéből. *A felkelő naphoz* páholyt a nemzetiszocialisták, mivel az új nagypáholyhoz tartozott, élesen támadták; Rosenberg „d'entraîneur du Grand Orient de France”-nak nevezte.¹⁵⁰

Hitler hatalomrajutásától a háborúig

A válság és a kibontakozás lehetősége

A 30-as évek elején a mozgalomban ismét előtérbe került a kapitalizmus problémája, ezzel összefüggésben kerestek magyarázatot a nácizmus győzelmére.

A gazdasági világválságot a szabadkőműves irodalom egy, a háború befejezése óta tartó válság mélypontjának, egyben szerves részének tekintette. André Lebey, a szabadkőműves világ nemzetközileg is elismert elméleti embere, az egyik legmarkánsabb elemzést adta az új jelenségekről. Lebey, aki az idős generációt képviselte, a háborút követő szakaszban a „világ romlását” látta. Megítélése szerint a 20-as évek végétől új korszak vette kezdetét: a technika, az elgépiesedés, az elektromosság korszaka. Kérdéssé vált, hogy ebben az új korszakban az állam (a kollektivitás) vagy a magánember, a magáncég játssza-e majd a döntő szerepet. A két lehetőséget s a két típus gazdasági, politikai reprezentánsát a Szovjetunióban és az Egyesült Államokban látta, de egyiket sem tartotta kívánatosnak. Ez az új korszak, s a kapitalizmus hozta magával az addig ismeretlen, új jelenségek sorát is, köztük a két legfontosabbat: a kommunizmust és a fasizmust. Lebey odáig megy, hogy „a fasizmus egyfelől, a kommunizmus másfelől, amelyek ellenséges ikertestvérek módjára egymással szembenállni látszanak, csak a kapitalizmus két különböző arcát tükrözik”.¹⁵¹ Ez a felfogás tipikusan polgári vélemény, amely az adott korszakban világ-szerte azonos módon nyert megfogalmazást. Alapja az volt, hogy a polgári magántulajdon s a polgári parlamentarizmus többpártrendszeres szisztémájához mérten azonosítottak és elutasítottak olyan merőben ellentétes történelmi jelenségeket, mint a szovjet rendszer, illetve a fasizmus. A diktatúrák fogalmának értelmezése és azonosítása e gondolatsorban döntő szerepet játszik.¹⁵²

A további új jelenségek sorában foglalkozik Lebey a munkás Internacionáléval, a Népszövetséggel, amelyeket nem tekint ténylegesen internacionalistáknak, hanem csupán szupranacionális szervezeteknek. Nem mulasztja el azt sem, hogy a fasizmussal összefüggésben élesen bírálja a pápaságot, az egyházat. A pápaság, mint kifejti, azért „fűzte a maga öreg kezét a fiatal fasizmus pusztító és brutális kezébe”, mert ettől remélte hatalmának megtartását és kiterjesztését az új viszonyok között.

Végül is Lebey a válságból való kibontakozásnak s a további fejlődésnek már nem két, hanem három lehetséges útját körvonalazza; a fasizmust, a bolsevizmust és az amerikanizmust, de figyelmeztet az iszlám országainak, valamint fekete-Afrikának az ébredésére is.

¹⁵⁰ L'Acacia, 1928. Melléklet az 54., dec.-i számhoz. 1. l. Az idézet innen való. 1933. 95. sz. jan. 266. l.

¹⁵¹ La Paix, 1929. szept. külön szám. 3. l. *A. Lebey*: Le monde moderne et la Franc-Maçonnerie.

¹⁵² A magyar liberális ellenzék felfogása szinte szó szerint azonos Lebey tételével. *L. Nagy*: A liberális ellenzéki pártok. 385–390. l.

Mi az, amit ilyen körülmények között tenni lehet? Lebey is, mint társai, az európai összefogást, a gazdasági együttműködést, a politikai közeledést, az „Egyesült Európát” tartja egyedül ideálisnak, ennek megvalósítására szeretné mozgósítani a szabadkőműveseket. A kortársak között azonban kevesen vannak, akik a polgári értelmiség konfliktusát ebben a helyzetben olyan világosan fogalmazták meg, mint Lebey: „A mai értelmiségi drámája az, hogy szeretne forradalmár lenni, de nem tud azzá fejlődni. Érzí annak szükségességét, hogy meg kell rázni a világot, amelyet a nacionalizmusok és az osztályok (osztályellentétek) fogtak ollóba, érzí annak morális lehetetlenségét, hogy az európai munkásság sorsát-helyzetét véglegesnek fogadja el”. Ezen túl azonban aligha vagy csak kivételes egyedeiben jut el.¹⁵³

A gazdasági világválság jelenségei kapcsán a Grand Orient de France külön deklarációt adott ki. Elsősorban azokra az általános, s nem is gazdasági veszélyekre hívta fel a figyelmet, amelyek a válság miatt fenyegetik Európát, majd a nagytőkés, a fináncitőkés körök szerepével foglalkozott. A deklaráció szerint ugyanis a fináncitőkés körök irányítják a kormányokat, tartják kezükben a sajtót, a közvélemény befolyásolását, és szövetségesekre találnak a regresszív értelmiségiekben. Ezek a fináncitőkés körök olyan politikát folytatnak, hogy „holnapra már veszélybe kerül a gondolat és a politizálás szabadsága, és a gazdasági szabadság is”. A gazdasági világválságban megerősödött a fináncitőke ama törekvése, amely „új feudalizmus” megteremtésére irányul. Amikor azonban az ellenük való harcra buzdít a felhívás, nem határozza meg, mit is lehet tenni.¹⁵⁴ A Lebey által kifejtett konfliktus nagyonis valóságos volt. Az A. M. I. 1930 szeptemberi kongresszusa sem tudott megvalósítható javaslatokkal előállni, s gazdasági vonatkozásban továbbra is csak az együttműködést tudta ajánlani.¹⁵⁵

Forrásaink szerint úgy tűnik, hogy a válság elsősorban politikai, diplomáciai szempontból foglalkoztatta a szabadkőműves mozgalmat. Ezt nemcsak az eddigiek jelzik, hanem az a politikai-nemzetközi aktivitás is, amelyet 1930-tól kezdve fokozódni látunk. Magyarán csak emlékeztetni kell a válság következtében Németországban megindult fejleményekre, Hitler előretörésére, a weimari köztársaság megingására, amely a francia szabadkőművesség s ezen keresztül a nemzetközi szervezetek számára is elsőrendű jelentőségűvé vált. Németország általános, egyetemes veszélyt hordozott magában a nácizmus erősödése miatt, s közvetlen veszélyt Franciaországra, a francia politika európai érdekeire. Mindez összekapcsolódott a háború veszélyének elhárításával és a spanyolországi eseményekkel.

1931-ben a szabadkőműves mozgalom aktív részvételével bontakozott ki az Entente Pacifiste International (E. P. I.) létrehozására irányuló mozgalom. E szervezet révén is csökkenteni akarták a politikai, gazdasági, morális krízis már bekövetkezett s még várható következményeit, fokozni akarták a béke fenntartására irányuló erőfeszítéseket. A gazdasági, s különösen a francia — német gazdasági közeledést, a nemzetközi leszerelés meggyorsítását, valamint a kisebbségek jogainak tiszteletben tartását sürgették. Az E. P. I.-t a Népszövetség keretébe kívánták beleilleszteni, mint olyan szervezetet, amely az európai föderációért munkálkodik. A szervező bizottság tagjai között olyan

¹⁵³ La Paix, 1929. szept. külön szám. A. Lebey: Le monde moderne et la Franc-Maçonnerie. 4. s. köv. 1. Az idézetek, sorrendben, a következő lapokon: 6, 43.

¹⁵⁴ L'Acacia, 1930. 68. sz. ápr. 409–411. l.

¹⁵⁵ L'Acacia, 1930. 73. sz. nov. 174. l. 74. sz. dec. 233. s. köv. 1.

nevekkel találkozunk, mint Albert Einstein, Edouard Herriot, Panait Istrati, Heinrich Mann, Jean Paul Boncour, Romain Rolland. Csatlakozásra szólítottak fel mindenkit, pártállásra és vallásra való tekintet nélkül.¹⁵⁶ Így érthető, hogy a szabadkőművesség nemzetközi szervezetei örömmel üdvözölték az 1931-ben kormány szinten megindult francia–német tárgyalásokat, mert ezektől messze-menő eredményeket vártak, s bennük az általuk is óhajtott közeledést látták megvalósulni.¹⁵⁷

Hasonlóan biztató jelként fogadták az általánosan súlyos nemzetközi helyzetben a spanyol köztársasági kormány megalakulását, s egyben a spanyol szabadkőműves mozgalom üldözésének megszűnését. A Grand Orient de France 1931-es konventje lelkesen üdvözölte a spanyol köztársaságot.¹⁵⁸

Mint ahogyan mindenütt Európában, úgy Franciaországban s a szabadkőműves mozgalomban is igen élénk figyelemmel kísérték nyomon a Németországban sorozatosan tartott választásokat, azokon Hitler előretörését. Az 1932 áprilisi poroszországi választások után aggodalommal mutattak rá a centrum veszélyes magatartására, mivel Hitlerrel való egyezkedése a náci pozícióját erősítette.¹⁵⁹ A választást követően, májusban, Freiburgban megtartott nemzetközi szabadkőműves manifesztáció hangulata így meglehetősen nyomott volt. A kiadott nyilatkozat szerint a nacionalisták egyik oldalon sem tartották kívánatosnak ezt az összejövetelt, s különösen német részről sok támadás érte őket.¹⁶⁰ A béke fenntartásának és megvédésének gondolata uralta az A. M. I. 1932-es, Isztambulban, 30 ország részvételével megtartott kongresszusát is.¹⁶¹

Hitler hatalomrajutása és következményei

A náciizmus hatalomra kerülése Németországban a szabadkőműves mozgalom történetében is új korszakot nyitott. A demokrácia európai meggyengülése szabadkőműves vonatkozásban az üldözések új periódusát hozta magával, egyben azonban azt is eredményezte, hogy a mozgalom a korábbinál aktívabban és határozottabban lépett fel a jobboldali diktatúrákkal szemben.

Hitler hatalomra kerülésére a német szabadkőműves páholyok, nagypáholyok sajátos és ellentétes módon reagáltak. A három porosz nagypáholy szervezetét és ritusát teljesen megváltoztatta, nemzetiszocialista, nacionalista alapra helyezkedett, nevét megváltoztatta. A porosz példát követték a hamburgiak, a szászországiak. Más páholyok viszont már a betiltás előtt önként beszüntették tevékenységüket, „elaltatták” a páholy munkát.¹⁶² Ez azonban nem akadályozta meg az új hatalmat abban, hogy betiltsa, feloszlassa a Ligue német tagozatát s hogy sorozatos letartóztatásokat rendeljen el. Így elsősorban azokat vetették börtönbe, akik már 1933 előtt is aktívan részt vettek

¹⁵⁶ L'Acacia, 1931. 78. sz. ápr. 489–491. l.

¹⁵⁷ L'Acacia, 1931. 82. sz. okt. 102. l.

¹⁵⁸ Természetesen számon tartották azt is, hogy az új spanyol kormányban három tekintélyes szabadkőműves kapott miniszteri tárcát. *Marquès-Rivière*: i. m. 18–19. l.

¹⁵⁹ L'Acacia, 1932. 88. sz. máj. 549–551. l.

¹⁶⁰ Az 1932-es Goethe-évfordulót is béke-agitációra használták a szabadkőművesek. L'Acacia, 1932. 88. sz. ápr. 461–464. l.

¹⁶¹ A rövid beszámolókból nem derül ki, vajon Balassák ott voltak-e. L'Acacia, 1932. 92. sz. okt. 57–60. l. 1933. 97. sz. márc. 423. l.

¹⁶² L'Acacia, 1933. 99. sz. máj. 512. l. *La Franc-Maçonnerie en Allemagne*.

a nemzetközi szervezetekben, támogatták az A. M. I., a Grand Orient de France irányvonalát. Az első volt a letartóztatottak között Leo Müffelman. A náci sajtó és propaganda a legvadabb támadást indította a szabadkőművesség ellen.¹⁶³

Egy évvel a hatalomátvételt követően, 1934 januárjában, annak ellenére, hogy a német páholyok túlnyomó többsége csatlakozott a nácihoz, és szakított a szabadkőművesség egyetemességével, valamennyi szervezetet betiltották, és államellenesnek nyilvánították. Ettől kezdve már semmi sem tartotta vissza a náci állami és párhatalmat a szabadkőművesek brutális üldözésétől.¹⁶⁴

Az 1933 januárját követő német emigrációs hullám a szabadkőművesek egy részét Nyugat-Európába, illetve különböző tengerentúli államokba sodorta. Palesztinában, Californiában és egyebütt jöttek létre német páholyok, amelyek szoros kapcsolatot tartottak a Grand Orient de France-szal. Ezek a páholyok kezdettől fogva tiltakoztak a náci terror, az üldözések, az emberi szabadságjogok lábbaltiprása ellen. Az emigráns német szabadkőművesek náciellenes megmozdulásait teljes erővel támogatta a Grand Orient de France és a nemzetközi szabadkőműves mozgalom.¹⁶⁵

A náci győzelem következtében az 1933-ra Németországba tervezett soron következő manifesztációt el kellett halasztani, s csak 1934-ben, Párizsban lehetett megtartani.¹⁶⁶

Hitler hatalomrajutása megdöbbenetete és megrázta Európa liberális, demokratikus gondolkodású polgárait. A szabadkőművesek, akiknek ideálja az emberi szabadságjogok biztosítása, a polgári demokrácia volt, természet-szerűleg elutasították az erőszaknak, a diktatúrának azt a módját és kultuszát, amit a náci teremtettek. Bizonyosra vették, hogy a diktatúra csak ronthatja Németország helyzetét, problémáira megoldást nem hozhat, s hogy Európát is teljes káoszba taszítja.¹⁶⁷ Megdöbbenve állapították meg, hogy Hitler felszámolta mindazokat a formákat, intézményeket, amelyek polgári értelemben egyáltalában lehetőséget nyújtottak volna az ellenzéki tevékenységhez: a parlament, a sajtószabadság, a politikai pártok mind-mind megszűntek. Ugyanakkor tapasztalniok kellett azt is, hogy a náci diktatúra nem konszolidálódott, és súlyos aggodalommal latolgatták, vajon mit hozhat még. Feltették a kérdést: „Hitler meg akarja hódítani a világot?”¹⁶⁸

Azok, akik Németországban addig az európai civilizáció egyik bástyáját látták, megdöbbenve álltak a történet előtt, s azt kérdezték, vajon az erős német munkásmozgalom, a szakszervezetek, a weimari köztársaság vezetői miért nem tudták megállítani a náci áradatot. A francia szabadkőművesek megbélyegezték a brutalitást, az antiszemitizmust, a terrort, de egyben azokat is, akik Franciaországban vagy másutt az „erő kultusza” előtt hajbókolnak.

¹⁶³ L'Acacia, 1933. 103. sz. nov. 175. l.

¹⁶⁴ L'Acacia, 1934. 105. sz. jan. 258. l. La Chaîne d'Union 1934–1935. 1. sz. szept. 60–61. l. 5. sz. jan. 169. l. 1935–1936. 1. sz. 40. l. A náci 1937. dec. 31-ig adtak határidőt párttagjaiknak, hogy a Rotary klubokból kilépjenek, majd ezeket is betiltották, mint a „zsidók speciális szervezeit”. La Chaîne d'Union, 1937–1938. 1. sz. okt. 41–42. l.

¹⁶⁵ La Chaîne d'Union, 1934–1935. 6. sz. febr. 205. l. 1935–1936. 3. sz. nov. 143–144. l. 1936–1937. 1. sz. okt. 41–42. l.

¹⁶⁶ L'Acacia, 1933. 98. sz. ápr. 468. l.

¹⁶⁷ L'Acacia, 1933. 97. sz. márc. 420–423. l. *Guglielmo Ferrero*: La psychologie des dictatures.

¹⁶⁸ L'Acacia, 1933. 98. sz. ápr. *Guglielmo Ferrero*: Force et faiblesse des dictatures.

Aggodalommal vették számba, hogy Franciaországban is sokféle, s nem is jelentéktelen szélsőjobboldali, fasiszta jellegű szervezet működik, s fokozott elővigyázatosságra intettek velük szemben.¹⁶⁹

Az A. M. I. végrehajtóbizottsága már 1933. május 6-án Bruxellesbe ülést hívott össze, amely felhívással fordult a világ valamennyi szabadkőműves nagypáholyához. Kifejezte mélységes felháborodását és tiltakozását a németországi erőszakosságok, a politikai és faji üldözés miatt, amely — a végrehajtóbizottság szerint — egy új barbarizmus felé vezetheti a világot. Felszólította valamennyi szabadkőművest, fogja össze erőit, s alapelveihez híven, minden lehetséges módon szálljon szembe a náccal, a fasiszta, a diktatórikus törekvésekkel.¹⁷⁰ Ezt az egységes fellépést annál inkább szükségesnek vélték, mert mint Dubois kifejtette, nem csupán Németország jelenti a veszélyt: diktatúra van Olaszországban, s többé-kevésbé hasonló állapotok uralkodnak Lengyelországban, Bulgáriában, Jugoszláviában, Magyarországon és másutt.¹⁷¹

A Kelet-Európában Hitler várható revansista akciói miatt súlyosbodó helyzet készítette az A. M. I.-t arra, hogy még 1933 szeptemberében Prágába újabb végrehajtóbizottsági ülést hívjon össze. A csehszlovák nagypáholy meghívására Balassa József, s talán mások is kiutaztak. Balassa kifejtette: „A szabadkőművesekre a legnehezebb feladat vár itt a Duna völgyének országaiban. Lerombolni a falakat, amelyek elválasztják egymástól az embereket és az országokat . . .”¹⁷²

A Grand Orient de France 1933-as konventjének határozata értelmében igen tartalmas és tanulságos vitát rendeztek, amelynek egyetlen tárgya volt: a fasizmus és az ellene való harc módszerei, lehetőségei. A vita megállapította, hogy 1922-ben az olasz fasizmust még véletlennek lehetett tekinteni. Az azóta bekövetkezett fejleményeket azonban már nem, hiszen „a régi demokráciákat körülöleli” a fasiszta államok sora (Németország, Ausztria, Lengyelország, Magyarország, Jugoszlávia, — de fasiszta rendszer van Japánban is.) Nem volt kétséges számukra, hogy „a bankhatalmasságok — »le mur d'argent« — szubvencionálták, fegyverezték fel és támogatták a fasizmusokat”. A fasizmus, egyben a diktatúrák jellemző jegyeit a terrorizmusban, a nacionalizmusban, az imperializmusban állapították meg. Mindebből arra a következtetésre jutottak, hogy Franciaországban belül össze kell fogni minden erővel, szervezetel, amely szembenáll a fasizmussal, amely a Köztársaság intézményeit, a szabadságjogokat védeni kívánja: a CGT-vel, a francia baloldali szakszervezettel, az Emberi Jogok Ligájával, minden baloldali politikai párttal.¹⁷³

A Grand Orient de France felfogása, az erők összefogásának programja természetesen átment a nemzetközi szervezetek tevékenységébe is, így

¹⁶⁹ L'Acacia, 1933. 98. sz. ápr. 454—459. l. *G. Dubois*: La dictature hitlerienne et le culte de la force.

¹⁷⁰ L'Acacia, 1933. 99. sz. máj. 513—514. l.

¹⁷¹ L'Acacia, 1933. 101. sz. szept. 36. l. *G. Dubois*: Les grandes luttes pour la République.

¹⁷² UMKL M. 626. 2. doboz, rendezetlen. Beszédszöveg Prága, 1933. szept. 11-i keltezéssel.

¹⁷³ A vitaülés követelte a kormánytól a jobboldali szervezetek felosztatását, az antifasiszta propaganda fokozását, gazdasági és szociális reformokat. Élesen bírálta a kormányt, de egyben a polgárságot is, amely — mint megállapították — tunyán szemléli az eseményeket. *Brenier Becanne*: Etude des doctrines fascistes et des moyens de les combats. Paris, 1934. 1—30. l. Az idézet a 3. lapon.

többé-kevésbé az egyes nemzeti mozgalmakat is áthatotta. A gyakorlatban azonban nem mindenütt s nem azonos következetességgel érvényesült.

A diktatúra, a náciizmus, a fasizmus elleni harcot összekapcsolták a béke fenntartásáért való küzdelemmel, mert Hitler megjelenése a nemzetközi feszültséget is növelte. A Grand Orient de France felhívása leszögezte: „az érzelem nem elegendő: eszményük (ti. a béke fenntartása) megkívánja a cselekvés világos tervét”.¹⁷⁴

A béke fenntartásának ügye már a Ligue des Droits de l'Homme 1932. március 21-i kongresszusán is szerepelt. L. Renand előadása s az egész tanácskozás visszautasította azokat a nézeteket, miszerint a gazdasági válság megoldása a hadiipar fejlesztése, a háborús készülődés lenne. Gazdasági megfontolásokból éppúgy elvetették ezeket, mint politikaiakból. A fegyverkezést súlyos bűnnek ítélték Németországban, de Franciaországban is.¹⁷⁵

Míg korábban, a 20-as években, ennek az európai feszültségnek forrását egyedül abban látták, hogy egyes országokban erős revíziós, revansista törekvések uralkodnak, a 30-as években kezdett teret kapni az a felismerés, hogy maga a békerendszer is hibás volt, az egyes békeszerződések s azok együttese eredendően magában hordozta az ellentétek forrását. Ugyanakkor viszont egyértelműen és helyesen szögezték le, anélkül, hogy részletesen kifejtették volna, elhibázott és veszedelmes az a politika, amely koncessziókra alapozódik, s így akarja elérni a béke fenntartását.¹⁷⁶

A demokrácia erőinek összefogása — ez az a vezérgondolat, amely a Grand Orient de France-t s rajta keresztül a nemzetközi szervezetek tevékenységét meghatározza. A Grand Orient 1933 szeptemberi konventjén Groussier nagymester a fasizmus, a náciizmus győzelmének egyik legfőbb okát is abban látta, hogy a demokrácia erői nem voltak egységesek sem nemzeti, sem nemzetközi vonatkozásban. Ha Franciaország s a többi, a fasizmustól még megmenekült állam meg akarja védeni demokratikus intézményeit és hagyományait, akkor erőit egyesítenie kell.¹⁷⁷

1933 novemberében a Grand Orient és a Grande Loge együttes ülésén részt vettek a parlamentben, a szenátusban helyet foglaló szabadkőművesek is. Ez a találkozó leszögezte, hogy a szabadkőműves mozgalom nem politikai párt, nem politikai szervezet, mégis mint mozgalomnak — saját alkotmánya alapján —, egyes tagjainak pedig azon a társadalmi-politikai poszton, ahol állnak, mindent meg kell tenniük a demokrácia védelmében, a fasizmus elleni fellépésben.¹⁷⁸

Ebben a szellemben reagált a szabadkőműves világ az 1934-es marseilles-i merényletre, amelyet fasiszták szerveztek, s amelyet Sándor jugoszláv király

¹⁷⁴ L'Acacia, 1933. 100. sz. jún. 566. l.

¹⁷⁵ L'Acacia, 1933. 104. sz. dec. 1934. 105. sz. jan. 1934. 106. sz. febr.: Le problème de la Paix.

¹⁷⁶ A békerendszert bíráló, reális elemzéseket lásd: L'Acacia, 1931. 75. sz. jan. G. Dubois: Pacifisme et démocratie. 1932. 77. sz. E. Berl: Bellicisme Français? 1931. 83. sz. nov. G. Dubois: Contradictions politiques et économiques. 1932. 92. sz. okt. G. Dubois: La Révision des Traités. E cikkek Magyarországgal, a Duna medencével is sokat foglalkoznak. Koncessziók helyett összefogást és egységes fellépést sürget 1933. 100. sz. jún. 567. l.

¹⁷⁷ A konvent határozata értelmében a francia páholyok napirendre tűzték a fasizmus és az ellene való harc kérdéseit. L'Acacia, 1933. 102. sz. okt. 72. l. és melléklet ugyanehhez a szárhoz, 1–4. l.

¹⁷⁸ L'Acacia, 1934. 103. sz. ápr. 443–444. l.

halálával közvetlenül is érintette a szabadkőműves mozgalmat. A merénylők és felbujtók kiderítésében, a bűnösök felelősségre vonásában a franciáknak, s köztük a francia szabadkőműveseknek, segítséget adtak a magyar szabadkőművesek és polgári ellenzékiek. Számos fontos, külföldiek számára egyébként elérhetetlen információt juttattak el a franciákhoz.¹⁷⁹

A magyar szabadkőművesek, baloldali polgári ellenzékiek a maguk módján, s a magyarországi belpolitikai fejleményekre reagálva, bekapcsolódtak a nemzetközi mozgalom tevékenységébe és annak szellemében cselekedtek. Gömbös kormányzatát, különösen Hitler hatalomrajutása után, fokozottabb mértékben támadták, a korábbinál nagyobb mértékben hangsúlyozták a francia, a nyugati külpolitikai orientáció szükségességét. Az Emberi Jogok Ligáján, a szabadkőműves mozgalmon keresztül szorosabbá váltak a polgári ellenzék francia kapcsolatai, a francia szabadkőműves mozgalom részletes tájékoztatásokat kapott a magyarországi fejleményekről.¹⁸⁰

1934–35-ben több francia parlamenti delegáció is járt Magyarországon, s e delegációkban tekintélyes szabadkőművesek is voltak. A francia vendégek a GyOSz, az OMKE és más szervezetek vezetői mellett több tárgyalást folytattak a liberális polgári ellenzék vezetőivel. E látogatások alkalmat adtak arra, hogy a liberális ellenzék és a szabadkőművesség a sajtóban megerősítse francia-barát propagandáját, állást foglaljon a magyar kormány egyoldalú külpolitikája, valamint Mussolini és Hitler ellen.¹⁸¹

Ez időben kezdte meg a polgári ellenzék egy franciabarát klub szervezését. A gondolat mögött Nagy Vince, Buza Barna, Auer Pál, Vámbéry Rusztem állt, támogatta Bajcsy Zsilinszky Endre, Lázár Miklós. Bizonyosra vették, hogy számíthatnak a szociáldemokratákra, de a legitimistákra is. E klub tervét feltétlenül ösztönözték, támogatták a francia képviselők, leginkább talán Xavier Vallat. A belügyi szervek, amelyek szemmel tartották a klub-alapításra irányuló ellenzéki szervezkedést, meg voltak győződve arról, s joggal, hogy a tervet az ellenzék náciellenessége szülte, hogy a klubot náciellenes propagandára kívánják felhasználni.¹⁸²

A francia kapcsolatok erősítése, a francia orientáció hangsúlyozása, párosulva a nácik németországi rémtetteinek leleplezésével, része volt az ellenzék antifasiszta magatartásának, fellépésének, még ha ez meglehetősen szerény keretek között maradt is.

A spanyol köztársaságért

A 30-as évek második felében világméretű mozgalommá szélesedett a spanyol köztársaság harcosainak támogatása. E mozgalomban a Szovjetunió, a nemzetközi munkásmozgalom járt az élen, de Európa és Amerika antifasiszta, demokratikus érzelmű polgárai szintén részt vállaltak belőle, mert a köztársas-

¹⁷⁹ OL KÜM pol. 1934-16/a-726. Az itt található összeállításra Ormos Mária hívta fel a figyelmet.

¹⁸⁰ Jellemző példa erre L'Acacia, 1934. 109. sz. máj. En Hongrie c. cikke, amely egy budapesti sajtóvitára is kitér, elítélve a jobboldal antiszemitizmusát.

¹⁸¹ OL KÜM pol. 1935-II/7. sz. n. 63. l. Uo. 1934-11. tét. E forrásokra Ormos Mária hívta fel a figyelmet. Esti Kurír, 1934. máj. 23. Francia képviselők. Máj. 27. Francia képviselők nyilatkoznak. Máj. 29. A francia út. 1935. szept. 14. Francia vendégek.

¹⁸² OL BM res. 1934-7-7557.

ságiak támogatása egyet jelentett a fasizmus, a jobboldali diktatúrák elutasításával. A demokratikus, antifasiszta polgári csoportok állásfoglalásának súlyt adott az is, hogy a köztársaságiak melletti aktív kiállás egyben a nyugati polgári demokráciák hivatalos politikájának, a benemavatkozási politikának az elítélése is volt.

A szabadkőműves mozgalom, híven korábbi irányvonalához és ideáljaihoz, nemzeti és nemzetközi keretekben egyaránt a köztársaságiak mellett foglalt állást, kezdettől fogva részt vett a köztársaságiak támogatásában.

A köztársaság és intézményeinek védelme s az európai nagyhatalmak állásfoglalása indította a Grande Loge de Francet arra, hogy 1936 karácsonyára üzenet küldését javasolja Roosevelt amerikai elnöknek. A tervet örömmel karolták fel az európai országok nagypáholyai. Az üzenetben arra kérték az elnököt, lépjen közbe a spanyolországi béke helyreállítása, valamint a köztársaság megvédése érdekében. Az üzenetet végül tizenhat ország képviselői írták alá, köztük a lengyel, a román, a csehszlovák, az osztrák, a jugoszláv nagymesterek. Külön is hangsúlyozni szeretném, hogy aláírta ezt a felhívást Balassa József nagymester, kifejezésre juttatva így a magyar szabadkőművesek, s rajtuk keresztül a fasizmussal, nácizmussal szembenálló magyar ellenzék állásfoglalását.¹⁸³

Az Alliance des Maçonneries Persecutées, melyről még szó lesz, 1937 júniusi alakuló ülésén szintén melegen üdvözölte a spanyol köztársaságiakat, egyben azokat a nem spanyol hazafiakat-demokratákat, köztük az olasz Garibaldi brigád tagjait, akik a köztársaság oldalán küzdöttek.¹⁸⁴

A polgárháború viszonyai között igen nehézé vált a közvetlen összeköttetés fenntartása a spanyol páholyokkal, a köztársaságiakkal. A szabadkőművesek azonban felhasználták a francia és spanyol diplomáciai karban meglévő kapcsolataikat, s így a francia illetve a nemzetközi szabadkőműves mozgalom diplomáciai úton juttatta el küldeményeinek egy részét a köztársaságiakhoz.¹⁸⁵

A köztársaságiak melletti lelkesedés hívta életre a Franciaországi Spanyolbarátok Szövetségét is, amely rendszeresen kért fel köztársasági vezetőket előadások megtartására, és minden módon segíteni igyekezett küzdelmüket. Ezt a Szövetséget a párizsi szabadkőműves páholyok szervezték meg.¹⁸⁶

A spanyol polgárháború nemcsak a spanyol köztársaság létét, hanem általában a demokrácia erőinek helyzetét és a világ békéjét is kérdésessé tette. A Francót támogató német és olasz kormányzat mintegy főpróbának, hadgyakorlatnak tekintette a spanyol polgárháborút, s ennek az antifasiszta polgári közvélemény tudatában is volt.¹⁸⁷

A szabadkőműves mozgalom aggodalommal állapította meg a háború veszélyének növekedését. Az A. M. I. békeüzenete Roosevelthez, valamint 1936-os prágai konventülése egyaránt kifejezésre juttatták ezt. A prágai tanács-

¹⁸³ La Chaîne d'Union, 1937—1938. 1. sz. okt. 35, 43—44. 1.

¹⁸⁴ Uo. 27—28. 1.

¹⁸⁵ *Marquès-Rivière*: i. m. 231. 1.

¹⁸⁶ Uo.

¹⁸⁷ A magyar liberális ellenzék alapján véve a köztársaságiakkal rokonszenvezett, a hazai viszonyokat néha a Franco-teremtette állapotokhoz is hasonlította (Újság, 1936. ápr. 1. vezércikk. Szept. 24. vezércikk. Nov. 10. 5. 1. *Márai Sándor*: Madrid. Esti Kurír, 1937. máj. 4. 5. 1. *Guernica.*), ugyanakkor viszont félt attól is, hogy „Moszkva győz Madridban”. (Újság, 1936. júl. 28. vezércikk.)

kozás sajtónyilatkozata ismételten elítélte az erőszak politikáját, s leszögezte a szabadkőművesek ama kötelességét, hogy harcba szálljanak az agresszió és a háború erőivel.¹⁸⁸

Itt, s a későbbiekben is határozottan bírálták a Népszövetséget és annak magatartását a spanyol kérdésben, általánosságban pedig az agresszióval, az agresszonnal kapcsolatos eljárását. Az A. M. I. arra a következtetésre jutott, hogy mivel a Népszövetség eltűrte az agressziót, s maga is a benemavatkkozás álláspontjára helyezkedett, alkalmatlanná vált feladata betöltésére. Azt javasolta, alakítsák át a szervezetet és dolgozzanak ki új programot a számára. A javaslatot azzal indokolták, hogy a Népszövetségben a nagyhatalmak hegemónikus szerepet játszanak, a kisebb országok csak asszisztálnak, vagyis a Népszövetség tulajdonképpen nem a népek szövetsége. Súlyos hibának tartották azt is, hogy az egyes országokat a kormányok hivatalos megbízottai képviselik. Véleményük szerint minden országban általános választással kellene megválasztani a népszövetségi delegátusokat, s így azok nem kormány-, hatalmi, nemzeti, hanem egyetemes érdekeket tudnának képviselni. Nagy nyomattékkal újították fel azt a korábbi javaslatukat, hogy hozzanak létre a Népszövetség rendelkezésére álló nemzetközi, nemzetek feletti fegyveres testületet, amely elejét veheti az atrocitásoknak, gondoskodhat a béke fenntartásáról. Mindez a „liberté” megőrzését szolgálná Európában, ami felfogásuk szerint nem politikai kérdés, hanem az „európai civilizáció alapja”.¹⁸⁹

Szabadkőműves kezdeményezésre Európa-szerte alakultak ún. békebizottságok, háborúellenes bizottságok. Ezek propagandisztikus, demonstratív megnyilatkozásokkal igyekeztek befolyásolni a közvéleményt a béke fenntartása mellett, ami egyet jelentett a náci Németország, a Berlin—Róma tengely politikájának elutasításával. Ilyen szervezet Budapesten is létrejött Auer Pál és Vámbéry Ruzstem vezetésével.¹⁹⁰

Elégedetlen volt az A. M. I. a Népszövetséggel a menekült-ügy kezelése miatt is. A menekült-kérdés a szabadkőműves mozgalom számára már Mussolini hatalomrajutása óta probléma volt, 1933 után pedig ténylegesen európai méretűvé vált. Amikor az A. M. I. mindezeket a gondolatokat 1936-ban Prágában napirendre tűzte, még nem lehetett látni, hogy 1938-tól kezdve aktualitásuk méginkább növekedni fog. Az A. M. I. konventje szerint elsősorban a Népszövetségnek lenne kötelessége elismerni a menekültek jogait, azok jogait, akiket a terror, a fasizmus, a náciizmus kényszerít emigrációra. A Népszövetséggel együtt valamennyi demokratikus kormánynak kötelessége lenne biztosítani a menekültek politikai és munkajogát, jogát az emberi életfeltételek megteremtéséhez.¹⁹¹

A spanyol köztársaság melletti állásfoglalás, a köztársaságiak anyagi és egyéb támogatása a nyugat-európai demokráciák kormánypolitikájával sem

¹⁸⁸ La Chaîne d'Union, 1936—1937. 1. sz. okt. 45—47. l. *Palatinus*: i. m. I. köt. 82—83. l. az eseményekről lényegében helyesen számol be, az ülés dátumát azonban pontatlanul adja. A konvent aug. 27—30-a között tanácskozott.

¹⁸⁹ La Chaîne d'Union, 1937—1938. 2. sz. nov. 86—87. l. E javaslatok zöme irreális volt, nem is valósulhatott meg. Évtizedek múltán, teljesen más körülmények között azonban az ENSZ keretében felállítottak rendfenntartó egységeket.

¹⁹⁰ *Palatinus*: i. m. 1. köt. 84. l.

¹⁹¹ La Chaîne d'Union, 1936—1937. 1. sz. okt. 45—47. l.

állt összhangban. Az olyan kormányzati rendszerek uralma alatt azonban, mint amilyen Magyarországon is volt, egyenesen bolsevista megnyilatkozásnak bélyegezték.¹⁹²

Erősödő támadás a szabadkőműves mozgalom ellen

Hitler hatalomrajutása a szabadkőműves mozgalom szempontjából nemcsak azt jelentette, hogy Németországban betiltották, államellenesnek nyilvánították a páholy munkát, hanem azt is, hogy a 30-as évek derekától megerősödő fasiszta politika Európa-szerte bátorítást kapott a náci Németországtól. Amilyen mértékben erősödtek a jobboldali diktatórikus tendenciák, úgy szorultak vissza a polgári demokrácia intézményei, úgy csökkentek a politikai és emberi szabadságjogok. Ez a folyamat pedig közvetlenül érintette a szabadkőműves mozgalmat, amelyet 1933—1938 között főként Közép-Kelet-Európában fenyegetett megfojtással az előretörő faszizmus.

Az általános európai helyzetet tükrözte, hogy az A. M. I. a következő kérdéseket tűzte 1937-es ülése napirendjére: a mozgalom megvédése a rágal-makkal szemben, a szabadkőműves élet megőrzése a kormánypolitika üldözésével szemben, s végül az elnyomott, betiltott mozgalmak támogatása.¹⁹³ A védekezésre, az együttműködésre évek óta mind nagyobb szükség volt.

1934 tavasza-nyara Ausztriában, Bécsben hozott kedvezőtlen fordulatot. A bécsi munkásfelkelés leverése, a fasiszta puccskísérlet megerősítette a jobboldal pozícióit. A bécsi nagypáholy tevékenysége egy ideig szünetelt, majd amikor újra megkezdhette a munkát, szigorú rendőri ellenőrzés alá került.¹⁹⁴ Ez nemcsak az osztrák mozgalmat bénította, hanem súlyosan befolyásolta a részben Bécsre épülő s ez időben eredményesen működő magyar szabadkőművesség lehetőségeit is. Magyarországon ugyanis ekkor mutatkoztak a 20-as évek derekán megindult fellendülés eredményei. Bekapcsolódtak a mozgalom vezetésébe a fiatalabb nemzedék tagjai, akiknek szerepe a második világháború után nőtt meg, felmerült egy új páholy alapításának gondolata is, amit most el kellett ejteni.¹⁹⁵

Bécs pozíciójának a megrendülése az egész kelet-európai és nemzetközi szabadkőművességet érintette. A Ligue Internationale tevékenysége mind- eddig elsősorban a német és az osztrák páholyok kezdeményezésére, aktivitására épült. 1934-re azonban a német páholyok már teljesen megszűntek, az osztrákok pedig többé nem töltötték be régi funkciójukat. A Ligue 1934-es, Luzernbe összehívott tanácskozása igyekezett felmérni az új helyzetet és következményeit, s más országok erőteljesebb bevonásával pótolni a veszteséget. Közép-Kelet-Európa ugyanis továbbra is rendkívül fontos maradt mind a Ligue, mind az A. M. I. számára. Kézenfekvő volt, hogy elsősorban Cseh-

¹⁹² *Palatinus*: i. m. I. köt. 82. l. OL Kozma ir. 21. cs. 1936. Eln. szem. ir. 596, 597, 598/1936.

¹⁹³ Valamennyi résztvevőtől már 1933-ban kidolgozott javaslatokat kértek, hogy azokat egyeztetve egységes álláspontot alakíthassanak ki. *L'Acacia*, 1933. 102. sz. okt. 71. l.

¹⁹⁴ *La Chaîne d'Union*, 1934—1935. 4. sz. dec. 131—132. l. 9. sz. máj. 334. l.

¹⁹⁵ *Palatinus*: i. m. I. köt. 46—47, 54, 60. l. Megállapításait teljes mértékben ellenőrizni nem tudtam, de lényegét tekintve megerősítették Párizsban 1970 októberében folytatott megbeszéléseim Bóta Ernővel.

szlovákia és a csehszlovákiai páholyok szerepe és befolyása erősödött meg, amit az is kifejezésre juttatott, hogy a Ligue 1935-ös bruxellesi ülésén az igazgatótanácsba cseh delegátust is beválasztottak.¹⁹⁶

1934–35-től kezdve Európa nagyobb részén szinte általános támadás indult a szabadkőművesség ellen. Jugoszláviában az ortodox és a római katolikus egyházak, valamint a mögöttük álló politikai körök, a királygyilkosság légkörét kihasználva, zúdítottak vádakat a szabadkőművesekre, többek között azt a képtelenséget állítva, hogy a merényletet ők szervezték. A Jugoszláv Nagypáholy tiltakozott ugyan, de ezzel a vádaskodások, támadások nem értek véget.¹⁹⁷ A jobboldal, a klerikális, militarista körök hasonló érvekkel léptek fel Franciaországban is, kihasználva még a Stavinsky-botrány okozta felbolydulást, s azt, hogy a pénzügyi panama és botrány érintette a Grand Orient de France egyes tagjait.¹⁹⁸

A szabadkőműves mozgalom elleni akciók mindenütt s mindig a jobboldaltól, náciabarát vagy nácik által pénzelt szervezetektől indultak ki. Ezt s a támadás nemzetközi méreteit illusztrálja a békés és semleges Svájc példája. Ott 1934–1935-ben szintén durva akció kezdődött az Alpina nagypáholy és a többi szervezet ellen. E mögött a Bazelban megjelent *Volksbund* c. lap és köre állt.¹⁹⁹ Csatlakozott hozzá a Nemzeti Front nevű jobboldali szervezet és újságja, amelyet rágalmozásért a helyi kantoni bíróság pénzbüntetésre ítélt.²⁰⁰ A jobboldali vádakra az Alpina nagypáholy azzal felelt, hogy 1936. évi montreuxi nagygyűlésére meghívta az újságírókat is. Ezzel az volt a célja, hogy közvetlen és a valóságnak megfelelő tudósítások jelenjenek meg tárgyalásukról. A nagygyűlés határozata elítélte a fasisztákat, és hazafias tettnek nyilvánította a demokráciáért, az emberi és politikai szabadságjogokért folytatott harcot.²⁰¹ Ez természetesen csak tüzelte a szélsőjobboldali, náci befolyású köröket, amelyeknek végül sikerült elérniük, hogy népszavazást tartsanak: betiltsák-e a szabadkőműves mozgalmat Svájcban, vagy nem. Az 1937-ben megtartott népszavazáson 515 000 : 234 000 arányban nem-mel feleltek a szavazók, s így a mozgalom tovább folytathatta tevékenységét.²⁰²

A Párizsban megjelenő *La Chaîne d'Union*, kommentálva a svájci népszavazást, átvette a Francia Kommunista Párt lapjának, az *Humanité*-nek ezzel kapcsolatos állásfoglalását: „A svájci hitlerista ügynököknek ez a kampánya a szabadkőműves mozgalom ellen nem elszigetelt támadás. Része az annak az általános támadásnak, amelyet az antikommunista paktumban rögzítettek valamennyi ország minden demokratikus intézménye ellen.”²⁰³

A jobboldali támadások indítéka mindig az volt, hogy a mozgalom politikai, közéleti tevékenységében a baloldal, a demokrácia ügyét támogatja, mindig szembeáll a diktatúrákkal, a fasiszta rendszerekkel. A spanyol köz-

¹⁹⁶ *La Chaîne d'Union*, 1934–1935. 2. sz. okt. 62–63. l.

¹⁹⁷ *La Chaîne d'Union*, 1935–1936. 8. sz. ápr. 407. l.

¹⁹⁸ *L'Acacia*, 1934. 110. sz. jún. 569–577. l. *Camille Savoie*: *La crise de la Franc-Maçonnerie française. Marquès-Rivière*: i. m. 190, 208–212. l.

¹⁹⁹ *La Chaîne d'Union*, 1934–1935. 10. sz. jún. 372–373. l.

²⁰⁰ *La Chaîne d'Union*, 1936–1937. 9. sz. jún. 463. l.

²⁰¹ *La Chaîne d'Union*, 1936–1937. 1. sz. 42–43. l.

²⁰² *La Chaîne d'Union*, 1937–1938. 3/b. sz. dec. 149. l.

²⁰³ *Uo.* 155. l.

társaság melletti kiállás közvetlenül is hozzájárult a jobboldali kirohanások erősödéséhez.²⁰⁴

A mozgalom mindinkább súlyosodó helyzetét tűzte napirendre már 1935-ben az egyes országok főtanácsainak belgiumi értekezlete. A huszonhat ország delegáltjai főként az osztrák, a magyar, az olasz, a portugál páholyélet problémáit vitatták meg. Nem tudjuk pontosan megállapítani, vajon Balassa résztvett-e a tanácskozáson vagy az osztrákok képviselték a magyarokat. Megállapítást nyert mindenesetre, hogy a magyar mozgalom még viszonylag kielégítően működik.²⁰⁵ Ugyanakkor felhívták az esetleg Ausztriába illetve Magyarországra utazók figyelmét, hogy szabadkőműves voltukat és kapcsolataikat diszkréten kezeljék, nehogy felesleges zaklatásnak tegyék ki a magyar és osztrák páholytagokat. Aggodalommal tárgyalták a portugáliai helyzetet, mert ott a fasiszta kormányzat egyre drasztikusabb eszközöket alkalmazott. Leszögezték, hogy a kapcsolatok minél szorosabbra fűzése éppen a nehéz helyzetben levő, üldöztetésnek kitett mozgalmakkal fontos, s erre vonatkozóan több határozatot hoztak.²⁰⁶

Ezeknek megfelelően, s mert a közép-kelet-európai helyzet mind több problémát okozott, 1935-ben az A. M. I. Varsóban tartotta évi tanácskozását. A tanácskozás színhelyének kiválasztásával azt kívánták demonstrálni, hogy a mozgalom él, erős és nemzetközi támogatást élvez Kelet-Európában. Valójában azonban csak a gondok és nehézségek szaporodtak Európa minden részén, így keleti felén is.²⁰⁷

Hitler példáját a szabadkőműves mozgalom betiltásában először Portugália követte. 1935. január 19-én a portugál diktatúra törvényt hozott a titkos társaságok működésének beszüntetéséről, ezek közé sorolva az addig törvényesen működő szabadkőműves mozgalmat is.²⁰⁸ A portugál szabadkőművesek, akik szükségszerűen liberális, demokrata politikai nézeteket vallottak, jórészt emigrációba kényszerültek.

Ez után Románia következett. Ott a Vasgárda lázadása és hatalomátvétele vetett véget a szabadkőműves mozgalom tevékenységének. 1937-ben betiltották a páholyok működését, tagjainak nagyrészt pedig különböző megtorló, büntető intézkedéseknek vetették alá.²⁰⁹

Bulgáriában betiltásra nem került sor, de mivel a mozgalom éppen 1936–37-ben erősödött meg, ekkor hozták létre, francia segítséggel, a Legfőbb Tanácsot, és igen sok tekintélyes közéleti személyiséget nyertek meg, a jobboldali támadások megszorodtak s egyre durvábbak lettek.²¹⁰

Súlyos volt a helyzet Spanyolországban, ahol a francóisták már a polgárháború idején is a legvadabb kegyetlenséggel és bosszuvágygal csaptak le a szabadkőművesekre, még akkor is, ha azok ténylegesen nem harcoltak ellenük. A tömegesen elrendelt kivégzések során pl. Granadában több szabadkőműves páholy teljes tagságát megölték.²¹¹ Már 1936 végén olyan hírek voltak, hogy

²⁰⁴ La Chaîne d'Union, 1936–1937. 8. sz. máj. 397–398. I. Camille Savoire beszéde 1937. márc. 21-én.

²⁰⁵ La Chaîne d'Union, 1935–1936. 3. sz. nov. 138–139. I.

²⁰⁶ Uo. 139–140. I.

²⁰⁷ La Chaîne d'Union, 1936–1937. 1. sz. okt. 42. I.

²⁰⁸ La Chaîne d'Union, 1934–1935. 7. sz. márc. 244–245. I.

²⁰⁹ *Serbanesco*: i. m. 3. köt. 397. I.

²¹⁰ La Chaîne d'Union, 1936–1937. 7. sz. ápr. 345–346. I. 1937–1938. 8. sz. máj. 424–425. I.

²¹¹ La Chaîne d'Union, 1936–1937. 3. sz. dec. 140–141. I.

a francoisták betiltják a mozgalmat.²¹² A spanyol szabadkőművesek mintegy tízezer főt számláltak, s 1937–38-ban a francoisták minden erőszakossága ellenére még működtek páholyaik, s részt vettek a köztársaságért folytatott harcban.²¹³

1936-tól kezdve Ausztria német megszállásának veszélye a nemzetközi szabadkőműves mozgalom központi problémájává vált. Hitler első Anschluss-kísérlete ugyan eredménytelen maradt, az azonban senki előtt sem volt kétséges, hogy előbb-utóbb sor kerül Ausztria bekebelezésére. A Grossloge von Wien már 1936-ban komolyan mérlegelte az Anschluss-szal, illetve a mozgalom várható betiltásával kapcsolatos helyzetet és tennivalókat. 1936 szeptemberében azonban az osztrák kormány még engedélyezte a magyarországi, illetve a magyar szabadkőművesek bécsi nagygyűlésének megtartását.²¹⁴

Ez időtől fogva a különböző nemzeti és nemzetközi szabadkőműves fórumok napirendjén az egyik legfontosabb kérdés az elkerülhetetlennek ítélt Anchlussra való felkészülés, ezzel összefüggésben pedig a bécsi központot pótolni képes új centrum megtalálása volt. Ezeknek a tárgyalásoknak, tanácskozásoknak a során felmerült az a gondolat is, vajon nem lehetne-e a magyarországi mozgalom legalítását visszaszerezni, s a magyarországi mozgalomnak így nagyobb szerepet juttatni. A másik, magyar vonatkozásban lényeges feladat az volt, hogy a Bécshez fűződő szoros szálakat úgy fejtsék fel, hogy az a mozgalomnak a legkevesebb kárt okozza, és ne vágja el a magyarországi szabadkőműveseket a nemzetközi szervezetektől. A már említett bécsi tanácskozásmellett ezek a kérdések álltak előtérben az ugyancsak 1936-ban Zebegényben szükségyszerűen illegálisan, természetbarát összejövetel címén megtartott szabadkőműves tanácskozáson. Vendégekként résztvettek ezen a bécsi és a svájci páholyok küldöttei.²¹⁵

Ezzel összefüggésben megkísérelték a magyar mozgalom szabaddátételét is elérni, s ezért ismét interveniáltak a kormánynál. Gömbös halála után, Darányi Kálmán „szürke kabinetjének” hivatalbalépését követően Friedrich István, aki megőrizte szabadkőműves kapcsolatait 1919 után is, a Grossloge von Wien vezetőivel konzultálva, folytatott puhatolózó tárgyalásokat. Hírek voltak arról, hogy osztrák, s ami ennél fontosabb lett volna, angol politikai körök is szót emeltek a magyar mozgalom mellett. Az akciót a liberális ellenzék általában, a Rupert Rezső, Nagy Vince vezette októbristák pedig különösen is támogatták. Végül azonban sem a nemzetközi, sem a belső helyzet nem tette lehetővé a betiltás visszavonását.²¹⁶

Ennek ellenére 1936–37-ben, amikor Európa-szerte a legnagyobb nehézségekkel küzdött a mozgalom, Magyarországon bizonyos fellendülés volt tapasztalható, megerősödtek a magyar szabadkőművesek kapcsolatai a szom-

²¹² La Chaîne d'Union, 1936–1937. 5. sz. febr. 218–219. l.

²¹³ La Chaîne d'Union, 1937–1938. 6. sz. márc. 329–330. l. 1938–1939. 4. sz. jan. 115. l. A francoisták és a francia jobboldal szabadkőműves-ellenes együttműködésére: 1937–1938. 5. sz. febr. 279. l.

²¹⁴ *Palatinus*: i. m. I. köt. 51, 88. l. A nagygyűlés tárgyáról nem tudunk, de nyilvánvalóan az Anschluss problémájáról is szó esett.

²¹⁵ *Palatinus*: i. m. I. köt. 30. l.

²¹⁶ Uo. 93. l. Az angol szabadkőművesek, tudomásom szerint, csupán egy alkalommal, Ausztria esetében interveniáltak. Ennek volt köszönhető, hogy 1938-ig a Grossloge von Wien működhetett. La Chaîne d'Union, 1936–1937. 9. sz. jún. 460. l.

szédos országokkal. Balassa többször járt Erdélyben, a budapestiek pedig brassói, aradi, bukaresti páholytagokat láttak vendégül.²¹⁷

1936-tól — igaz, már csak rövid időre —, intenzívebbé vált a csehszlovák–magyar szabadkőműves együttműködés is. Ez elsősorban annak volt következménye, hogy a nemzetközi szervezetek végül Prágát látták alkalmasnak a kelet-európai mozgalom összefogására, s a nemzetközi, valamint francia irányú közvetítésre.

A döntést megelőzően Magyarország mellett szóbajött Svájc is. De éppen a 30-as években, a népszavazás előtt, ez sem látszott célszerűnek, s így a tervet elejtették. 1936-ban egy tekintélyes személyekből álló francia szabadkőműves csoport tett körutazást Közép-Kelet-Európában, hogy személyesen győződjék meg az itteni helyzetéről, és tárgyaljon a helyi vezetőkkel. Budapesten, Prágában, Bécsben, Svájcban jártak, s ez az út bizonyára megerősítette a Prága-centrumra vonatkozó elképzeléseket.²¹⁸

Csehszlovákiában ez időben is szilárd volt a szabadkőműves mozgalom helyzete, sőt, pozíciója megerősödött. 1935 decemberében E. Beneš köztársasági elnökké választották, s ő e funkcióban is aktívan részt vett a szabadkőműves mozgalom irányításában. 1936-ban Beneš kezdeményezésére egyetlen nagypáholyban egyesültek a csehszlovákiai szabadkőművesek. Az erőknél ez a tömörítése összhangban volt az A. M. I. határozataival és intencióival, de nagy mértékben szükségessé tette az a veszély, amit a náci Németország jelentett a Csehszlovák Köztársaság számára.²¹⁹ Kísérletet tettek arra is, hogy szabadkőműves keretek között csökkentsék azt a feszültséget, amely ez időben már jelentős volt a köztársaság német és csehszlovák lakosai között.²²⁰

A csehszlovák nagypáholy kezdeményezésére 1936–37-ben rendszeressé váltak Balassa József, Vámbéry Rusztem és mások látogatásai Pozsonyban, Szlovákiában, Prágában. Az ottani szabadkőműves páholyokban nemcsak a rituális szertartásokban vettek részt, hanem számos előadást tartottak, vitákon szólaltak fel. A magyar belügyi és diplomáciai szervek, gondosan figyelve Balassáék tevékenységét, megállapították, hogy a szabadkőműves összejöveteleken egyértelműen állást foglaltak a fasizmus, a nácizmus, az antiszemitizmus ellen.²²¹ Elítélőleg állapították meg, hogy a megélenkült együttműködés „a cseh szabadkőműveseknek azzal az akciójával van kapcsolatban, amelynek az a célja, hogy a szabadkőműves kapcsolatok segítségével fokozottabb hatást gyakoroljon különösen a Duna-völgyi politika kérdéseiben Magyarországra”.²²² A magyar szabadkőműveseknek azonban sokkal csekélyebb befolyásuk volt a hazai belpolitikára, sem hogy ilyen törekvések realizálódhattak volna. De készek voltak együttműködni a francia vagy csehszlovák szabad-

²¹⁷ UMKL M. 626. doboz, rendezetlen. Marczel Lusztig levele Balassához, Brassó, 1936. ápr. 6. Böszörményinek, az Aradi Kereskedők Lapja szerkesztőjének levelei 1937. febr. 25. és márc. 15. 6. doboz, rendezetlen. Böhm Béla Konstantin levele Miskolcra Lenkei Gyulához, a Libertas páholy főmesteréhez.

²¹⁸ UMKL M. 626. 7. doboz, rendezetlen. R. Raymond levele Balassához 1937. jan. 11., jún. 2.

²¹⁹ OL BM VII. res. 1936-7-5377.

²²⁰ La Chaîne d'Union, 1935–1936. 6. sz. febr. 304. 1. 1937–1938. 1. sz. okt. 48. 1. A szudétavidék bonyolult problémájával a pozsonyi magyar konzulátus is foglalkozott: OL BM VII. res. 1938-7-7686.

²²¹ *Palatinus*: i. m. I. köt. 60. 1. OL BM 1935-VII. res. 3168/12113. 1936-VII. res. 5377. A pozsonyi konzulátus szigorúan bizalmas jelentései 1935. nov. 6., 1936. ápr. 7.

²²² OL BM VII. res. 1936-7-5377.

közművesekkel, közéleti és államférfiakkal, mert a Horthy-rendszerrel, a náciizmussal, a fasizmussal szemben a polgári demokrácia oldalán álltak. A baloldali polgári ellenzék programja nyugati, francia orientációt, a kisantant országokkal való baráti együttműködést s az ország belső demokratizálását, liberalizálását tartalmazta. A közéleti fórumokon e program alapján támadták és bírálták az ellenforradalmi rendszer kormánypolitikáját.

Az új helyzetnek megfelelően az A. M. I. soron következő, 1936-os tanácskozását Prágában tartották meg. Ezen tekintélyes számú magyar delegáció vett részt, amelyet a csehszlovák házigazdák meleg ünneplésben részesítettek.²²³ Már ez évben, 1936-ban előkészületek történtek arra is, hogy a Párizsban, 1937-ben megrendezett világkiállítást felhasználják a szabadkőműves világ nemzetközi találkozójának megszervezésére. A korábbi világkiállítások, már a legelsőtől kezdve, szintén összekapcsolódtak szabadkőműves találkozókkal.²²⁴ A francia nagypáholyok külön bizottságot állítottak fel a program kidolgozására, a külföldi szabadkőművesek fogadására.²²⁵

A magyarországi szabadkőműveseket, Balassával az élen, nyolc tagú delegáció képviselte a világkiállítás alkalmából megrendezett párizsi és vidéki szabadkőműves összejöveteleken.²²⁶ Ha már korábban is nyomatékkal szögezték le, úgy most méginkább fontosnak tartották, hogy az osztrák, a csehszlovák, a román, a jugoszláv és a magyar páholyok együttműködjenek, erősítsék egymást, s egyben törekedjenek a kormánypolitika antifasiszta befolyásolására. A szabadkőműves világnak ez volt az utolsó nemzetközi méretű tanácskozása a második világháborút megelőzően.

Az A. M. I.-nak és a francia nagypáholyoknak arra is volt energiájuk, hogy felkarolják az olasz emigránsok köréből kiindult gondolatot és tető alá hozzák 1937 júniusában az Alliance des Maçonneries Persecutées-t. Az alakuló ülésen elsősorban az olasz, a német, a portugál szabadkőművesek vettek részt, akik Dániából, Franciaországból és máshonnan érkeztek Párizsba. Ekkor még számszerűleg ők képviselték a legtekintélyesebb szabadkőműves emigrációt.²²⁷

A belső ellentétek elmélyülése

Ha már a 20-as években is voltak véleményeltérések és viták a mozgalom feladatait, tevékenységét illetően, úgy érthető és szükségszerű volt e vitáknak heves fellángolása, a véleménykülönbségeknek ellentétekben való kieleződése a 30-as években. A nemzetközi mozgalom egésze ugyanis, alapjában véve a Grand Orient de France álláspontját követve, nyilatkozataiban, gyakorlati lépéseiben a korábbinál radikálisabbnak bizonyult. A náciellenes megnyilatkozások, majd a spanyol köztársaságiak támogatása, az antifasiszta törekvéseket nyíltan megfogalmazó nemzetközi összejövetelek a szabadkőművesek egy részében ellenérzést váltottak ki. Ezek az ellenérzések ráépültek, érveikben is támaszkodtak a már korábbi alapvető ellentétekre. Akárcsak a 20-as években, úgy az újabb, a 30-as évekbeli viták sem pusztán a szabadkőművesség

²²³ *Palatinus* : i. m. I. köt. 63—67. l.

²²⁴ La Chaîne d'Union, 1936—1937. 8. sz. máj. Les expositions et la vie maçonnique. Már az 1889-es párizsi világkiállításon szóba jött a nemzetközi szervezet kiépítésének lehetősége.

²²⁵ La Chaîne d'Union, 1934—1935. 2. sz. nov. 81—86. l.

²²⁶ OL BM. VII. res. 1937-2-4085/6457. Több irat.

²²⁷ La Chaîne d'Union, 1937—1938. 1. sz. okt. 27. l.

vallási, filozófiai problémái körül folytak, még hasok esetben úgy is fogalmazódtak meg. A háttérben, legmélyen tulajdonképpen a polgárságon belüli társadalmi és politikai ellentétek húzódtak meg, amelyek szorosan összekapcsolódtak generációs, valamint a módszereket illető ellentétekkel.

A mozgalmon belüli viták és ellentétek végigkísérték az antifasiszta akciókat, különösen élesen Franciaországban, de nemzetközi méretekben is megmutatkoztak. Franciaországban már 1934-ben heves polémia alakult ki, és sokan azt követelték, a szabadkőműves mozgalom teljesen hagyjon fel a közéleti, politikai szerepléssel. Arthur Groussier nagymester a többség, különösen pedig a fiatalabb generáció véleményét fogalmazta meg, amikor leszögezte: a szabadkőműveseknek nemcsak joguk, de kötelességük is részt venni a politikai életben, mert a szabadságjogok, a demokrácia védelme egyet jelent a szabadkőműves mozgalom védelmével. Groussier, visszausztatva az ellenérveket, hangoztatta, hogy egyes országokban nem azért vált tragikussá a mozgalom sorsa, nem azért kényszerült föld alá, mert politizált, hanem azért, mert az államhatalom antidemokratikus, diktatórikus. Külön is szólt a magyar, az osztrák mozgalomról, s természetesen a németről. Érvei cáfolhatatlanok voltak, amikor kimutatta, hogy azonos sors, a betiltás és üldözés jutott azoknak a páholyoknak is, amelyek lelkesen csatlakoztak a nemzetiszocializmushoz, de azoknak is, amelyek az összeütközés elkerülése reményében önként „elaltatták” a munkát, vagy azoknak, amelyek határozottan szembeszálltak a nácizmussal.

Groussier felfogása szerint az is ösztönözte a jobboldali, nacionalista, antiszemita erők támadásait, hogy a szabadkőművesség Franciaországban, de bizonyos tekintetben még nemzetközileg is olyan tényező volt, amellyel számolni kellett s mert a szabadságjogokat, a haladást képviselte.

Fenntartva azt az alapelvet, amely a 20-as években is számtalanszor kifejezésre jutott, hogy a szabadkőművesség nem pártpolitikát képvisel, hanem általános társadalmi érdeket, vagyis polgári és jogegyenlőséget, politikai és emberi szabadságjogokat, a 30-as években még a korábbinál is fontosabbnak ítélte a páholyok aktív közéleti szereplését.²²⁸

A Grand Orient vezetőinek ez a felfogása nemcsak Franciaországban talált kedvező visszhangra; ezt tette magáévá az A. M. I., és több nagypáholy nyomatékkal csatlakozott hozzá. Jellemző példa e tekintetben a dán Grande Loge 1933. évi konventjének a világ valamennyi páholyához intézett felhívása. Ez rámutat arra, hogy a nagypáholy szabályzata tiltja a politikai kérdések megvitatását, belevitelét a páholyéletbe. Az adott helyzetben azonban túl kell lépni e tilalmon, mert az ahhoz való merev ragaszkodás létében fenyegeti magát a szabadkőművességet. Éppen ezért szükségesnek tartják, hogy minden nagypáholy, minden tag teljes munkájával, teljes erejével lépjen fel mindenütt a szabadkőművesség alapelvei s egyben a demokrácia védelmében, mint ahogyan azt is szükségesnek ítélték, hogy szervezetenként megerősítsék nemzetközi együttműködésüket, összehangolják akcióikat.²²⁹

Bizonyos, hogy az A. M. I., a Ligue Internationale nem fejthetett volna ki aktív antifasiszta tevékenységet, ha a nemzeti mozgalmak többsége nem

²²⁸ La Chaîne d'Union, 1934—1935. 9. sz. máj. 289—293. 1. Arthur Groussier: Le Grand Orient de France, la liberté et la paix. L'Acacia, 1934. 108. sz. ápr. La Franc-Maçonnerie du Grand Orient de France aux hommes de bonne foi.

²²⁹ L'Acacia, 1933. 103. sz. nov. 176—177. 1.

támogatta volna programját. Az Európának déli, keleti s középső részén fekvő országokban, ahol diktatúrák vagy erősen fasiszta jellegű kormányok voltak hatalmon, a szabadkőművesek túlnyomó többsége természetesnek és szükségesnek ítélte, hogy politizáljon, hogy küzdjön a szabadságjogokért, hiszen ezt az adott helyzet megkövetelte. Azok, akiket közvetlenül nem sújtottak diktatórikus kormányintézkedések, megértéssel és támogatólag karolták fel más nemzetiségű testvéreik küzdelmeit.

Ennek ellenére sokan helytelenítették a közéleti szereplést, illetve a mozgalom súlypontjának ilyen eltolódásától tartottak. „A politikai viták tilosak páholyainkban” — szögezte le egy cikk,²³⁰ s akadt olyan tekintélyes francia vezető is, aki már 1935-ben elítélte, hogy a mozgalom „belemerül a párt-politikába”, még hozzá, mint nem csekély túlzással megállapította, „a szociál-bolsevik politika oldalán”, s ezért, tiltakozásul, tisztségéről lemondott.²³¹

A „politika” kizárása az élet kizárását jelentette volna, s ezért egyszerűen lehetetlen és megvalósíthatatlan kívánság volt,²³² viszont továbbra sem tekintették pártpolitikának a szabadság, egyenlőség, testvériség jelszavának képviselését. Ezen az alapon állva utasították vissza a mozgalom elleni külső támadásokat, s ennek hangsúlyozásával kívánták megnyugtatni a mozgalmon belüli elégedetleneket.²³³

Mindezek az ellentétek megfogalmazódtak a Ligue International 1937. évi párizsi kongresszusán is. Ezt a tanácskozást francia kezdeményezésre hívták össze, de jelen voltak az angol páholyok képviselői is. A jobb megértést kétségtelenül elősegítette a különböző álláspontok kifejtése, történt is bizonyos közeledés, de a kívánt harmónia nem állhatott helyre.²³⁴ A közeledést kívánta szolgálni az A. M. I. azzal is, hogy a világ valamennyi szabadkőműves szervezetétől javaslatot kért az együttműködés módozataira, a nemzetközi egység megteremtésére. Ezt akarták megtárgyalni az 1938-ra tervezett kongresszuson.²³⁵

²³⁰ La Chaîne d'Union, 1936—1937. 8. sz. máj. 396—405. l. Camille Savoie beszéde 1937. márc. 21-én. 1937—1938. 4. sz. jan. 179—180. l. *L. E. Gratia*: Les discussions politiques et la Franc-Maçonnerie.

²³¹ Camille Savoie 1935. ápr. 18-i levelét a Bulletin des Ateliers Supérieurs 1935. 14. sz. 5. melléklet 56. lapjára hivatkozva idézi *Marquès-Rivière*: i. m. 225. l.

²³² A Grande Loge de France-hoz tartozó páholyok 1938-as programjában (előadások, viták) ilyen témák szerepeltek: A Távol-Kelet eseményei, különös tekintettel az európai keleti államokra, az USA-ra és a Szovjetunióra; Mit tesz a kormány a Franciaországban folytatott alattomos hitlerista propaganda ellen?; Vallomás a Szovjetunióról; A spanyol kérdés; Nagybritannia külpolitikája; A fajelmélet és az antiszemitizmus; Létezhet-e baloldali fasiszmus? A burzsoá és a marxista álláspont a forradalomról stb. La Chaîne d'Union, 1937—1938. 6. sz. márc. 331. s köv. l. A Grand Orient de France 1936. szept.-i konventje hatékony állami beavatkozást sürgetett a „tőkés nagyhatalmak” korlátozására a gazdasági életben (La Chaîne d'Union, 1936—1937. 1. sz. okt. 35—37. l.); a párizsi Démocratie páholy 1937. márc. 18-i körlevele követelte a spanyolhoz hasonló polgárháború kirobbanásának megakadályozását (*Marquès-Rivière*: i. m. 228—230. l.); 1937—1938-ban a két francia nagypáholy számtalan javaslatot tett gazdasági-szociális-politikai kormányintézkedésekre. (La Chaîne d'Union, 1937—1938. 1. sz. okt. 33—38, 42—44. l.)

²³³ La Chaîne d'Union, 1936—1937. 1. sz. okt. 22. l.; 4. sz. jan. 149—170. l.; 1937—1938. 2. sz. nov. 81—82. l.

²³⁴ La Chaîne d'Union, 1937—1938. 1. sz. okt. 28—31. l.

²³⁵ Uo. 46—47. l. Nagybritannia, Hollandia és a skandináv országok azonban továbbra sem kívántak bekapcsolódni az A. M. I. munkájába. La Chaîne d'Union, 1936—1937. 4. sz. jan. 191. l.; 9. sz. jún. 459. l.; 1938—1939. 1. sz. okt. 14—19, 50—51. l.; 4. sz. jan. 157—168. l.

Ma sem zárult még le a vita arról, vajon helyes volt-e, s helyes-e egyáltalán, hogy a szabadkőműves mozgalom közéleti illetve politikai szerepet játszott illetve játsszék. A mozgalom sok, nemzetközileg tekintélyes vezetője, történetének művelője éppen azzal magyarázza a szabadkőműves mozgalom XX. századi szerepének, szervezeti erejének visszaesését, hogy az túlságosan is közel került a profán világhoz. Ezt a visszaesési, visszafejlődési folyamatot sokan már a XIX. század végétől eredeztetik, s állásfoglalásuk alakulásában nagy szerepet játszik az a tény, hogy a második világháborút követően a szabadkőműves mozgalom jelentősége ténylegesen csökkent, szervezetileg meggyengült. Magyarázatul mindehhez joggal mutatnak rá arra, hogy a szabadkőművesség célkitűzéseinek egyetemes érvényesülését gyakran keresztezték vagy egyszerűen maguk alá rendelték a nemzeti, sőt nacionalista törekvések; hogy a második világháború után „a politikai pártoknak már nincs szükségük” a mozgalomra.²³⁶

A háború és az azt követő új helyzet

A szabadkőműves mozgalom szempontjából tulajdonképpen már 1938, Ausztria valamint Csehszlovákia német bekebelezése, a spanyol köztársaság leverése a háborút jelentette s a mozgalom teljes megbénulásához, szétveréséhez vezetett.

Ausztria német megszállása véget vetett az addig virágzó osztrák szabadkőműves mozgalom tevékenységének. A nácik már 1938. március 12-én megszállták és bezárták a bécsi nagypáholyt, Richard Schlesingert, a nagypáholy 78 esztendő főmesterét börtönbe vetették, ahol júniusban meghalt. A szabadkőműveseket börtönbe vagy koncentrációs táborokba hurcolták, a Nagypáholy helyiségeiben pedig szabadkőművesellenes múzeumot rendeztek be. A pusztulás és pusztítás anyagi javakban és emberi életekben egyaránt megrendítő volt. A szabadkőműves világ tudatában volt annak, hogy az osztrák mozgalom felszámolása egyben a magyarországi megbénítását is maga után vonja.²³⁷ Azok az osztrák szabadkőművesek, akiknek sikerült elmenekülniök, elsősorban Angliába igyekeztek, mivel az osztrák és angol kapcsolatok hagyományosan jók voltak.²³⁸

Az Anschluss által okozott csapást bizonyos mértékig enyhítette, hogy arra mind az osztrák, mind a magyar mozgalom már korábban felkészült. Még mielőtt Hitler csapatai osztrák földre tették volna a lábukat, megkezdődött a bécsi és a magyar kapcsolatok felszámolása, a bizalmas iratanyag biztonságba helyezése. 1938 februárjában — összhangban a bécsi nagypáhollyal — Magyarországon is megkezdték a kevésbé értékes iratok megsemmisítését, illetve a legfontosabbaknak Budapesten való összegyűjtését, majd külföldre mentését. Ez annak a megállapodásnak megfelelően történt, amelyre egy 1938 január végén Bécsben járt küldöttség jutott az osztrák vezetőkkel.

²³⁶ Palou : i. m. 274. l. *Albert Lantoiné* : Finis latomorum? La Fin des franc-maçons? Paris, 1950. 14. köv. 1. adja tulajdonképpen a koncepció részletes kifejtését. Az idézet a 83. lapon.

²³⁷ La Chaîne d'Union, 1937—1938. 4. sz. jan. és 9. sz. jún.

²³⁸ La Chaîne d'Union, 1938—1939. 5. sz. febr. A lap nyomatékosan emeli ki, hogy fogadtatásuk nem volt túlságosan barátságos, mert igen sokan okmányokkal nem tudták igazolni szabadkőműves voltukat.

A bécsi In labore virtus páholyt Lichtensteinbe telepítették át, oda juttatták ki, még az Anschluss előtt, a magyar vonatkozású iratok egy részét, míg más részük Pozsonyba illetve a Lessing zu den drei Ringen páholy gondozásába került. Az Anschluss után Magyarországról — mint a belügyi szervek megállapították — az Angol Magyar Bank levelezésével mentették ki a névsorokat, jegyzőkönyveket, levelezést semleges országokba.²³⁹

Ausztria náci megszállása rendkívüli csapást mért az osztrák és a hazai mozgalomra. Annak nemzetközi kapcsolatai minimálisakká váltak, s a félelem is benitotta a hazai szabadkőművességet. A budapesti baloldali közvélemény ugyanis attól tartott, hogy a náci csapatok nem állnak meg az ország határánál, s Magyarország is hitleri fennhatóság alá kerül. Ez indította Pfeifer Ignácot arra, hogy tudassa a magyar belügyi szervekkel: a magyar nagypáholy nem vesz részt többé az A. M. I. tevékenységében. Erre a lépésre, mint mondotta, „a magyar testvérek személyi biztonságuk érdekében vannak kényszerítve”,²⁴⁰ gyakorlatilag azonban már többé nem volt mód a kapcsolat fenntartására. Ennek ellenére a belügyi szervek aggodalommal állapították meg, hogy a szabadkőművesek hazai tevékenysége nem szűnt meg, sőt, a vezetésbe a korábban nagyobb mértékben kapcsolódott be a Vámbéry képviselte „radikális balszárny”, hogy a mozgalom „jelenlegi legfőbb célja az angol és francia orientáció propagálása”.²⁴¹

A magyarországi szabadkőművesek úgy gondolták, hogy a korábban kidolgozott terveknek megfelelően Ausztria szerepét most már teljesen és végérvényesen átveszi Prága. A csehszlovák állam felbomlása, majd német megszállása azonban áthúzott minden korábbi számítást és a kelet-európai mozgalomra újabb súlyos csapást mért. A csehszlovák mozgalom nem várta be a betiltó rendeleteket. Már ezt megelőzően kimondta feloszlását a Csehszlovák Nemzeti Nagypáholy, valamint a Lessing zu den drei Ringen is. A megszállás után a cseh és szlovák részekben egyaránt elkobozták a mozgalom vagyonát, lefoglalták iratait. Az önálló szlovák államban a feloszlás ellenére rendeletileg betiltották a mozgalmat, a szabadkőműveseket pedig rendőri felügyelet alá helyezték.²⁴²

Mindezt betetőzte az egyidejűleg Magyarországon fogatosított intézkedések sora. A Belügyminisztérium különböző rendeletei 1938 folyamán sorra feloszlatták azokat a jótékonyági egyesületeket, amelyek évtizedek óta fenálltak, 1920-tól kezdve pedig mintegy a mozgalom fedőszerveiül szolgáltak.²⁴³ A karitatív intézmények felszámolása szoros kapcsolatban volt azzal a kormánypolitikával, amely 1938–1939-ben az un. zsidótörvényekben öltött testet. Ezek meghozatalát és végrehajtását a szélsőjobboldali, nyilas, nemzetiszocialista pártok és sajtóorgánumok rendkívül éles és szenvedélyes kirohanásai festették alá; a nyilas képviselők a parlamentben, a főváros törvényhatósági

²³⁹ OL BM VII. res. 1938-7-sz. n. I. 1938. márc. 15-i jelentés. Ezek az iratok, minden jel szerint, azóta is külföldön vannak, nem találhatók sem az OL, sem az UMKL gyűjteményében. A kiszállításra vonatkozó belügyi jelentést megerősítette Bóta Ernő 1970 októberében Párizsban.

²⁴⁰ OL BM res. VII. 1938-7. sz. n. I. 1938. febr. 28-i jelentés.

²⁴¹ OL BM res. VII. 1938-7-sz. n. I. 1938. márc. 15-i jelentés.

²⁴² La Chaîne d'Unic, 1938–1939. 4. sz. jan. 203–204. l. OL BM VII. res. 1941-8-5316/9547. 1939. máj. 1-i csendőrségi jelentés.

²⁴³ 171 260/1938. VII. BM rendelet, 171 262/1938. VIII. BM rendelet stb. 1938. jún. 26-ról. *Palatinus*: i. m. III. köt. 61, 71. l.

bizottságában is sorozatosan intéztek támadásokat a zsidók, a szabadkőművesek, a liberális polgárság ellen. Az 1938-as, 1939-es törvények a liberális polgári ellenzék politikai tevékenységét gyakorlatilag az alig néhány fős parlamenti csoport szereplésére korlátozták, és súlyosan érintették a szabadkőműveseket is, akiknek tekintélyes része zsidó vallású volt. A faji törvények elől több tekintélyes ellenzéki politikus, szabadkőműves személyiség, mint Vámbéry Ruzssem is, emigrációba ment. A zsidótörvények egzisztenciájukban, megélhetésükben is súlyosan érintették a szabadkőművesek tekintélyes részét. Ezért a Nagypáholy, amely erejéhez mérten addig is támogatta a rászorulókat, most igyekezett méginkább segítségükre lenni. Felhasználta az ipari vállalatokhoz, bankokhoz fűződő kapcsolatait és nem egyszer eredményesen járt közbe, hogy a kibuvókat, a különböző lehetőségeket felhasználva „ne mellőzzék a zsidó” alkalmazottakat, a szabadkőműveseket. Hangsúlyozni kell, hogy a Nagypáholy és személy szerint Pfeifer Ignác nemcsak a szabadkőművesek érdekében lépett fel, hanem általában azok érdekében, akiket a faji törvények sújtottak.²⁴⁴

A mozgalom lehetőségei nagyon beszűkültek, ugyanakkor a nyilasok és nemzetiszocialisták, kevesellve a kormányintézkedéseket, hajtóvadászatot indítottak a szabadkőművesek és különböző orgánumaik ellen. Követelték, hogy a kormány tiltsa be az Emberi Jogokat Védő Ligát, a Cobden Szövetséget, a Rotary-klubokat. Budinszky László nyilas képviselő szerint a szabadkőműves mozgalomnak az a célja, hogy „a zsidó viláгурalmi törekvést újra behozza ebbe az országba. Célja a fasizmusnak, minden nemzetiszocializmusnak üldözése.”²⁴⁵ Meskó Zoltán azon a véleményen volt, hogy a „zsidóságnál sokkal többet vétkeztek a szabadkőművesek a magyar nemzet ellen”. Éppen ezért mindketten a legszigorúbb eljárást követelték velük szemben.²⁴⁶

A francia és a nemzetközi szabadkőműves mozgalom élénk figyelemmel kísérte a náci Németország hatósugarában történő eseményeket. Mély felháborodást váltott ki, hogy a magyar kormány betiltotta, feloszlatta a karitatív, jótékonyági egyesületeket, s ezért Horthyt igen éles hangon bírálták.²⁴⁷

Az a kapu, amely még bizonyos mértékig nyitva volt a magyarországi mozgalom előtt, Jugoszlávia vonatkozásában is bezárult 1938-ban. A politikai viszonyoknak 1938-ban bekövetkezett romlása miatt Jugoszláviában beszüntették tevékenységüket a páholyok, köztük a magyarok is.²⁴⁸

Lengyelországban 1931-től, a Pilsudszki-diktatúra kiépülésétől kezdve növekedett a nyomás és támadás az erős és befolyásos, szoros francia kapcsolatokkal rendelkező szabadkőműves mozgalom ellen. 1938. november 24-én azután kormányrendelet tiltotta be a mozgalmat, kobozta el a páholyok vagyonát, s mindazokat a lengyeleket, akik Lengyelország területén vagy külföldön továbbra is részt vettek a szabadkőműves mozgalomban, minimálisan öt évi börtönbüntetéssel fenyegették meg.²⁴⁹ A magyar ellenzéki sajtó, ismertetve a

²⁴⁴ OL BM VII. res. 1938-7-sz. n.-I. 1938. jan. 13-i jelentés. E szerint pl. Vida Jenő (MÁK) igen sokat tett, kiterjedt üzleti kapcsolatait is felhasználva, a szabadkőművesek érdekében.

²⁴⁵ Az 1939. jún. 10-re összehívott képviselőház naplója (a továbbiakban Napló, 1939—1944) III. köt. 75—77. l. Az idézet a 76. lapon. A felszólalás 1939. nov. 15-én hangzott el.

²⁴⁶ Napló, 1939—1944. III. köt. 301. l. 1939. nov. 22.

²⁴⁷ La Chaîne d'Union, 1938—1939. 3. sz. dec. Hongrie.

²⁴⁸ OL BM VII. res. 1938-7-sz. n.-I. 1938. jan. 13-i jelentés.

²⁴⁹ La Chaîne d'Union, 1938—1939. 3. sz. dec. 151. l.; 4. sz. jan. 202—203. l.

betiltó intézkedést, rámutatott arra is, hogy a szabadkőművesek elleni rendelet csak része azoknak a diktatórikus intézkedéseknek, amelyeket „az állam hatályosabb védelmére” hozott törvény keretében a munkásság és mozgalma, általában a szabadságjogok, a politikai jogok gyakorlásának korlátozására hoztak.²⁵⁰

1938-ban tehát Közép-Kelet-Európában gyakorlatilag felszámolták, illegálisba kényszerítették a szabadkőműves mozgalmat. A bel- és külpolitikai helyzet általános romlása következtében ekkor már nem volt mód arra, hogy az illegális ellenére is folytassák működésüket. Nemcsak a Duna-medence országai közötti kapcsolatok szüntek meg, hanem lényegében megszakadt az összeköttetés a franciákkal is.

Az 1938-as esztendő a spanyol mozgalom sorsát is megpecsételte. 1938. december. 21-én Franco dekrétuma betiltotta a páholyéletet és a legszigorúbb, legbarbárabb intézkedéseket hozta mindazok ellen, akik szabadkőművesek voltak, vagy más módon „megsértették” az egyházat.²⁵¹ A dekrétumhoz fűzött hivatalos spanyol kommentálás nem tagadta, hogy az új rendszer a szabadkőművesség és a zsidóság ellen kérlelhetetlen harcot fog folytatni. „A szabadkőművesség és a zsidóság, ezt hangsúlyozni kell, az a két nagy és hatalmas ellensége annak a fasiszta mozgalomnak, amely Európa és különösen Spanyolország újjáteremtésén munkálkodik.”²⁵²

1939-re a francia mozgalom szinte teljesen magára maradt, az A. M. I. lényegében véve elvesztette tagságát, hiszen csupán néhány nyugat-európai valamint tengerentúli ország páholyára támaszkodhatott.²⁵³ 1939 januári svájci tanácskozása ezért — érthető módon — rendkívül nyomott légkörben zajlott le, hiszen úgy tünt, minden erőfeszítés hiábavaló a fasiszmus, a náciizmus erőivel s a háború fenyegető rémével szemben.²⁵⁴

A második világháború, a náci katonai sikerek a nyugati fronton, Franciaország kapitulációja 1939—40-ben teljessé tették azt, ami Közép-Kelet-Európában már 1938-ban megindult. A szabadkőműves mozgalom európai tevékenysége hosszú évekre lehetetlenné vált.

A német megszállók egyik első intézkedése Franciaországban is a szabadkőműves mozgalom betiltása volt; több vezető szabadkőművest azonnal kivégeztek. 1940 nyarán a Grand Orient de France, a Grande Loge de France beszüntette működését. Pétain marsall és rendszere harmónikusan együttműködött a német megszállókkal a szabadkőműves vagyon lefoglalásában, a mozgalom üldözésében.²⁵⁵

A szabadkőművesek legjobbjai Franciaországban és Európa többi részén is bekapcsolódtak az antifasiszta, ellenállási mozgalomba, küzdöttek a fasiszmus megdöntéséért, a nemzeti és politikai felszabadulásért. Ma még nincs megbiz-

²⁵⁰ Esti Kurír, 1938. nov. 25. A lengyel kormány betiltotta a szabadkőműves páholyokat.

²⁵¹ Többek között előírták, hogy a szabadkőműveseket még a temetőkből is ki kell hantolni, sírjaikat le kell rombolni! La Chaîne d'Union, 1938—1939. 7. sz. ápr. 354. l.

²⁵² La Chaîne d'Union, 1938—1939. 7. sz. ápr. 354. l.

²⁵³ A súlyos helyzet ellenére a francia és a nemzetközi szervezetek komoly segítséget adtak a Spanyolországból menekülőknél. Franciaországban több szabadkőműves menekült-tábort állítottak fel, segítették őket dél-amerikai kivándorlásukban is. La Chaîne d'Union, 1938—1939. 10. sz. júl. 494. l.

²⁵⁴ La Chaîne d'Union, 1938—1939. 6. sz. márc. 307. l.

²⁵⁵ Naudon: i. m. 60—61. l.

ható áttekintés e tevékenységükről, csak szórványos adatok jelzik, hogy a polgári ellenállás keretén belül ez a részlet is figyelmet érdemel.²⁵⁶

1944 – 1945 az iszonyatos pusztulás közepette is az új élet reményét hozta. A háború vége, a szövetségesek győzelme mélyreható változásokat idézett elő, amelyeknek a faszizmus leverése csak kezdeti, kiindulópontja volt. A szövetségesek győzelme felszabadulást hozott Európában is, felszabadulást s az élet újramezdését a szabadkőműves mozgalom számára is. Franciaországban de Gaulle már 1943-ban, azt követően pedig valamennyi országban fokról-fokra megsemmisítették a betiltó rendelkezéseket, a mozgalom ismét legálissá és szabaddá vált. Európa keleti részében, Magyarországon és a szomszédos államokban az új, koalíciós és demokratikus kormányok szintén visszaállították a páholymunka szabadságát. A belügyminiszter 259/922/1945. sz. április 14-i rendelete hatályon kívül helyezte Magyarországon az 1920-as feloszlást, visszaadta a Podmaniczky utcai páholyházat, valamint a vidéki páholyokat az azok még meglévő, fellelhető vagyonát, berendezését.²⁵⁷

Ekkorra azonban Gerő Andor kezdeményezésére a szabadkőművesek már birtokba vették a Podmaniczky utcai páholyházat, s így a belügyminiszteri rendelet ezt csak megerősítette. Kezdetben azonban „társbérletben” voltak a Parasztpárttal, amely szintén ott vert tanyát. Az első szabadkőműves tanácskozásra 1945. március 16-án került sor, amelyen 76-an jelentek meg. Balassa József, aki végigharcolta a legnehezebb évtizedeket, idős és beteg volt már, nem tudott résztvenni az újrainduló életben, márciusban meg is halt. Örökét hamarosan Supka Géza, majd tragikus halála után Benedek Marcell vette át.

A szabadkőműves mozgalom a felszabadulást követő rövid néhány esztendő alatt ismét kezdett erőre kapni, bár tagjainak tekintélyes része a háborús események következtében meghalt, más része kiöregedett. Az újrainduláskor komoly erősödést jelentett, hogy annak a fiatal polgári, értelmiségi generációnak a tagjai, akik liberális, polgári demokratikus alapon keresték közéleti elhelyezkedésüket, elég jelentős számban csatlakoztak a szabadkőműves mozgalomhoz.

A régebbi páholytagok között volt Beér János, Csécsy Imre, Devecseri Gábor, Dénes György, Ferenczy Béni, Fónagy Béla, Ignotus Pál, Maleczky Oszkár, Márffy Ödön, Remenyik Zsigmond, Somló István, Székely Mihály, Vajda Imre, Vikár Béla, Zathureczky Ede és mások. 1948 végén a Nagypáholy mégis mindössze 1300-nál alig valamivel több tagot tartott nyilván.²⁵⁸

A Nagypáholy vezetői nemcsak az egyes páholyokat szervezték újjá, hanem ismét felélesztették a Galilei kört és lehetőségeik szerint anyagilag is támogatták.²⁵⁹

²⁵⁶ A Grande Loge de France nagymestere, Michel Dumesnil de Gramont magas funkciót töltött be a de Gaulle vezette ellenállásban. Franciaországban több titkos szabadkőműves összejövetelt tartottak a megszállás alatt. Németországban az elhurcoltak a lágerekben is alakítottak páholyt. A francia ellenállásban ott voltak a magyarok, a magyar szabadkőművesek is. *Naudon*: i. m. 62. l. *Bóta*: i. m. 45–46. l. OL BM VII. res. 1939-7-15159. *Palou*: i. m. 278. l. Lásd még *Cipollone* és *Michele Erzaghi*: *Fascismo e Massoneria*. Milano, 1950 c. munkáját.

²⁵⁷ UMKL M. 626. 1. doboz, rendezetlen.

²⁵⁸ *Gerő*: i. m. 1–13. l. Gerő adataitól némileg eltér *Benedek*: i. m. 547, 564. l. Benedek az 1945 utáni időkről is szuggesztív képet ad.

²⁵⁹ UMKL M. 626. 1. doboz, rendezetlen. Korondi András, a Galilei kör elnöke 1945. máj. 7-én a Symbolikus Nagypáholynek.

A páholyélet megindulásával egyidejűleg létrejöttek a magyar és a nemzetközi mozgalom első kapcsolatai is. A Magyarországon tartózkodó Szövetséges Ellenőrző Bizottság és a különböző szövetséges megbízottak nyugati tagjai között többszabadkőműves volt, s így már 1945 tavaszán érintkezésbe léphettek az amerikai és a francia mozgalommal. Ezt követően hihetetlen gyorsasággal állt helyre a kapcsolat a szabadkőműves világgal.²⁶⁰

Az újrakezdést, egyben a régi folytatását jelentette a mozgalom egykori lapjának, a *Keletnek*, valamint a *Világnak* a feltámasztása és megindítása.

A szabadkőműves mozgalom legalizálása szükségessé tette a mozgalom pályájának értékelését, az új helyzethez igazodó feladatainak meghatározását. Ezt azonban több tényező is nehezítette. Mindenekelőtt az, hogy Magyarországon, mint még Európa nagy részén s főként szomszédainknál, nem volt tisztázott a politikai és kormányhatalom jellege, a hatalom birtoklásának és gyakorlásának módja. A szabadkőműves mozgalom a XIX. század második felétől kezdve polgári mozgalomként, a polgári demokrácia ideáljáért szállt sikra, ez fordította szembe a konzervatív politikai rendszerekkel és a fasizmussal. A két háború közötti tevékenységének értékét, jelentőségét is éppen ez adta meg, Magyarországon is ez tette a legális baloldali ellenzék részévé. Az 1945 utáni konfliktus abból fakadt, hogy a mozgalom ugyanazon a pályán kívánt tovább haladni, mint korábban, holott a hazai és a nemzetközi viszonyok közben gyökeresen megváltoztak. Ekkor tört felszínre az a belső ellentmondás is, amit az előzőekben részleteiben láttunk: a szabadkőművesség úgy fordult szembe a fasizmussal, hogy egyben a szovjet rendszert is elutasította. Ellenzékiségének alapjai nem változtak meg, s mivel a magyarországi és kelet-európai fejlődés nemcsak a háború előtti rendszereket söpörte el, hanem a polgári demokráciák helyett szocialista irányba fordult, a szabadkőművesség ismét ellenzéki pozícióba került. Az államhatalom és a szabadkőműves mozgalom ezért szembe került egymással, a mozgalmon belül pedig új ellentétek keletkeztek.²⁶¹

1945. december 31-én a Nagypáholy vezetői, élükön Supka Géza nagymesterrel, körlevelet bocsátottak ki. Ebben, áttekintve a mozgalom múltját, megállapították, hogy a századfordulón a mozgalom „hivatástudata elhomályosult”. „Hunyt szemmel néztük, hogyan szökkennek virágba a reakció szervezetei. . .” s végül a forradalmak után a betiltás következett. „Valahol utat tévesztettünk” — állapította meg a körlevél. Supka egyéni felfogása érvényesült abban is, hogy a körlevél arra a következtetésre jutott: a jövőben jobban kell követni a társadalom fejlődésmenetét, meg kell világítani a páholytagok előtt, hogy „a fejlődés útja nyílegyenesen mutat a szociális társadalom felé”.²⁶²

Az 1948–1949-ben Magyarországon valamint a többi népi demokratikus országban bekövetkezett fordulatot azonban a szabadkőműves páholyok túlnyomórészt polgári tagjai általában nem helyeselték, a gyakorlati politikai életben akadályozni igyekeztek. Az új népi hatalom a polgári demokrácia ideáljához ragaszkodó, egyértelműen nyugati orientációjú mozgalmat nem tartotta kívá-

²⁶⁰ Gerő: i. m. 20. s köv. l. UMKL M. 626. 3. doboz, rendezetlen. A Libertas páholy levele 1946. dec. 11-én Gachot François Georges francia kormánykiküldöttnek. 6. doboz. A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy 1948. nov. 19-i összeállítás a nemzetközi kapcsolatokról.

²⁶¹ Benedek: i. m. 565. l.

²⁶² UMKL M. 626. 1. doboz. Egy más alkalommal Supka azt is hangoztatta, hogy a szabadkőművességnek szembe kell fordulnia a régi rendszer még mindig szervezkedő csoportjaival. 3. doboz. A Deák páholy 1946. jún. 28-i jegyzőkönyve.

natosnak. 1948—1951 között valamennyi népi demokratikus országban megszűntek a szabadkőműves páholyok: vagy önként kimondták feloszlásukat vagy belügyminiszteri rendelettel betiltották őket. Magyarországon az erre vonatkozó belügyminiszteri rendelet 1950. június 12-én jelent meg.²⁶³

Ekkorra azonban magában a mozgalomban is mélyreható változások következtek be. A legfontosabb volt ezek közül, hogy azok az agilis, közéleti-politikai érdeklődésű fiatalok, akik 1945-től csatlakoztak a mozgalomhoz, a 40-es évek végére elhagyták a páholyokat, elfordultak a szabadkőművesség programjától és tevékenységétől és a munkásmozgalom felé orientálódtak, mert a társadalmi problémák megoldását onnan remélték. Az idősebb generáció soraiban is figyelemre méltó polarizálódás ment végbe, s a mozgalmon belüli ellentétek gyorsították a szervezetek bomlását. Új tagok jelentkezéséről ekkoriban már nem volt szó. Ilyen módon a szabadkőműves mozgalom bázisa, amely eredetileg sem volt széles, teljesen megrendült, végképpen beszűkült, minden tekintetben elvesztette perspektíváját.

Mivel a szabadkőműves mozgalom a polgári rétegek mozgalma volt első-sorban, ebből szükségszerűen következett, hogy ott, ahol a társadalmi rendszer s a hatalom jellege megváltozott, ahol a tőkés magántulajdon rendjét felszámolták, nem lehetett többé jövője.

De változások következtek be — s erről korábban már volt szó — azokban az országokban is, ahol a második világháború befejezése nem járt együtt a társadalmi rendszer megváltozásával. A változások nemcsak a hatalom, a politika szféráit érintették, hanem a szellemi életet, a közgondolkozást is. Új generációk nőttek fel, amelyek a modern világhoz és követelményeihez igazodva keresték és keresik a megoldást a társadalmi és egyéni problémákra. A szabadkőműves mozgalom eszmevilágát és szervezetét a második világháború óta még kevésbé tekintik megoldást hozó eszköznek, mint azelőtt. A mozgalom a polgári rétegek, s főként a fiatalabb generációk körében, rohamos mértékben vesztett népszerűségéből, közéleti szerepe és jelentősége pedig már a második világháború előttihez sem hasonlítható.

Ж. Л. Надь:

Роль свободных каменщиков в годы между двумя мировыми войнами

(Резюме)

История движения свободных каменщиков этого времени не разработана ни в мировой, ни в венгерской специальной литературе. Автор преследует цель осветить сущность общественной роли этого движения. В своей работе он исходит как из венгерских источников, так и из международных публикаций, но использует кроме того и устные сообщения современников, и собственные воспоминания.

Вступительная часть статьи дает общее представление о современном состоянии движения и связанной с ним литературе. Далее автор освещает главные особенности жизни масонских лож Венгрии перед первой мировой войной. Показывает, что движение свободных каменщиков, бывшее в основе своей движением буржуазным, в Венгрии тесно смы-

²⁶³ *Benedek*: i. m. 566. l. *Vinatrel*: i. m. 157, 165, 177. l. *Gerő*: i. m. 14—32. l. UMKL M. 626. l. doboz. A BM 1950. jún. 19-i jelentése a mozgalomról és külföldi kapcsolatairól.

калось с демократическими устремлениями, с прогрессивными партиями, с социал-демократией, и играло важную роль в поддержке прогрессивных движений других наций Дунайского бассейна.

После первой мировой войны в движении свободных каменщиков произошли коренные перемены. Оно переживает большой подъем как в Западной Европе, где образуются две его наиболее важные международные организации: АМИ и Интернациональная лига франкмасонов, так и во вновь образовавшихся восточно-европейских государствах, где заново обретенная легальность способствует расцвету жизни лож. Иначе обстоит дело в Венгрии: здесь, начиная с 1920 года, свободные каменщики были вынуждены перейти на нелегальное положение и постоянно находились под перекрестным огнем нападков со стороны контрреволюционного режима и крайне правых сил.

Статья детально знакомит с деятельностью свободных каменщиков, с работой их международных организаций, в частности находившейся в Париже венгерской Лиги прав человека, а также с их оживленными и многосторонними — несмотря на тяжелые условия — венгерскими и международными связями.

Автор отдельно рассматривает ту борьбу, которую свободные каменщики вели в 20-ых годах против Муссолини и фашизма, за буржуазную демократию и права, за сохранение мира. Победа фашизма в Италии и усиление фашистских тенденций в других странах везде сопровождалась преследованием движения свободных каменщиков, и вплоть до его запрещения. Говоря об антифашистских выступлениях и заявлениях движения, автор указывает и на то, что именно с ними совпадает по времени обострение внутренних проблем движения, и что свободные каменщики отвергали не только фашизм, но и советский строй.

После прихода к власти Гитлера, преследование движения свободных каменщиков усилилось, пока, наконец, в 1938—1939 годах во всей Центральной и Восточной Европе оно не было ликвидировано самыми жестокими способами, а часть членов лож заключена в концентрационные лагеря и тюрьмы. В ходе второй мировой войны та же судьба постигла движение и в Западной Европе. Статья приводит богатый документационный материал, показывающий борьбу свободных каменщиков против нацизма, их усилия сохранить движение.

В заключение автор обзревает положение, сложившееся после второй мировой войны. Указывает на общий спад движения и те факторы и причины, которые обратили движение свободных каменщиков против народно-демократических преобразований, происшедших в Восточной Европе.

Zs. L. Nagy:

Le rôle du mouvement des franc-maçons entre les deux guerres

(Résumé)

Ni la littérature spéciale hongroise, ni la littérature internationale ne se sont encore occupées en détail de cette période du mouvement des franc-maçons. En plus des sources hongroises l'auteur se sert surtout des publications internationales du mouvement, et il fait appel à des documents personnels et aux mémoires. Le but de l'auteur est de montrer la portée du rôle public et social du mouvement des franc-maçons.

Dans l'introduction il présente la situation actuelle et la littérature du mouvement, puis il résume les caractéristiques spéciales de la vie des loges en Hongrie avant la 1ère guerre mondiale. Il souligne qu'en Hongrie le mouvement des franc-maçons, étant un mouvement essentiellement bourgeois, s'est étroitement lié aux tendances démocratiques, aux partis progressistes, à la social-démocratie et que dans le bassin de Danube il jouait un rôle particulièrement important en faveur des mouvements d'autres nationalités.

Après la 1ère guerre mondiale un changement radical s'est produit dans le mouvement des franc-maçons: dans les pays occidentaux on constate un grand essor et les deux organisations internationales les plus importantes se sont constituées (A. M. I., Ligue Internationale des Franc-maçons), à l'Est de l'Europe c'est la légalité obtenue dans des nouveaux états qui rétablit la vie des loges. En Hongrie, en revanche, la franc-maçonnerie

se réduit à l'illégalité à partir de 1920 et elle se trouve constamment dans l'attaque du régime contre-révolutionnaire et de l'extrême-droite. L'étude expose en détail l'activité de la franc-maçonnerie hongroise, le fonctionnement des organisations internationales, parmi elles celui de l'organisation hongroise nommée la Ligue des Droits humains siégeant à Paris, ainsi que les relations vives, existantes malgré les conditions difficiles du mouvement hongrois et international.

L'auteur traite en particulier la lutte menée par la franc-maçonnerie contre Mussolini et le fascisme, pour la démocratie et les libertés bourgeoises, pour le maintien de la paix dans les années de 1920. La victoire du fascisme en Italie, l'insistance des tendances fascistes en Europe est accompagnée pourtant par la poursuite et l'interdiction du mouvement des franc-maçons. Tout en soulignant l'importance des actions antifascistes du mouvement, l'étude remarque que c'est la période où les problèmes intérieurs du mouvement s'aggravent et que la franc-maçonnerie refuse non seulement le fascisme mais aussi le régime soviétique.

Après la prise du pouvoir par Hitler la pression sur le mouvement est devenue si forte que pour 1938—39 on l'a supprimé partout en Europe-Central et en Europe Orientale par des mesures brutales. On a déporté et mis en prison une partie des membres des loges. Le même sort a été réservé aux mouvements d'Europe de l'Ouest au cours de la 2e guerre mondiale. En considérant ces aboutissements, l'étude illustre à l'aide d'une riche documentation la lutte de la franc-maçonnerie contre le fascisme, ses efforts pour sauver le mouvement.

Pour conclure, l'étude donne un tour d'horizon sur la situation après la 2ème guerre mondiale. Elle s'occupe du déclin général du mouvement et de ses causes, des facteurs qui affrontent le mouvement des franc-maçons et la transformation démocratique populaire de l'Europe Centre-Orientale.

Bertényi Iván:

Az országbírói intézmény története az 1380-as években

Az 1380-as évet az országbírói intézmény XIV. századbeli történetében korszakhatárnak tekinthetjük. A iudex curiae tisztsége, amely a századelő pártharcait követően Lampért mester (1313–1324) és Köcski Sándor (1324–1328) országbíróisága idején a főurak kezében hatalmi játékszerként kezelt méltóságból a központi hatalom ellenőrzése alá került és az uralkodó személyéhez szorosan kapcsolódó, a királyi család egészének a bizalmát élvező officium lett, az 1370-es években, Szepesi Jakab országbíróisága alatt (1372, 1373–1380) érte el XIV. századbeli fejlődése csúcát.¹ A korszak politikai viszonyait vizsgálva úgy tűnik, hogy Szepesi Jakab hatáskörének kiterjesztése, a városi polgárok és a nemesek feletti bírászkodás időleges összekapcsolása csakúgy, mint az 1370-es években a királyi udvar egyéb intézményeiben végrehajtott reformok egyaránt fontos szerepet játszottak a Lajos király uralmának második szakaszában egyre inkább megerősödött nagybirtokos bárók hatalmának az ellensúlyozásában.²

Az 1380-as esztendő azért jelentős, mert a központi hatalom két fontos oszlopát döntötte le: a nyárutó Szepesi Jakab országbírókat ragadta el, decemberben Lajos anyja, a félelmetes hírű anyakirályné szállt a sírba. Kettejük halála újabb politikai kombinációk lehetőségét nyitotta meg. A sír felé hajló, beteg király egyre kevesebb részt vállalhatott a kormányzatban; felesége, az anyósa hatalmi súlya miatt eddig háttérbe szorított ifjabb Erzsébet királyné ugyanakkor — kihasználva a rég várt lehetőséget — teljes erővel vetette magát a politikai életbe.³ Megnövekedett szerepköre a bírászkodás területén is megmutatkozott. 1381. június 12-én a bácsi káptalanhoz a királyné nevében intézett parancslevél az előírt határjárásnak esetleg ellentmondókat a hagyományos formulával a megfelelő határnapra „a királyi kúriába” („in curiam regiam”) kéri megidézni, de az

¹ Az országbírói intézmény XIV. századbeli fejlődésére vö. egyelőre *Bertényi Iván*: Az országbírói intézmény története a XIV. században. Kandidátusi értekezés. Bp., 1970. Kézirat.

² A bárók hatalmának előretörésére lásd *Elekes Lajos*: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig. Bp., 1964. 138. l. A kuriai reformokhoz vö. *Kumorovitz L. Bernát*: A királyi kápolnaispán oklevéladó működése. Regnum, Bp. 1942/43. 482. l.; *Kumorovitz Lajos*: A budai várkápolna és a Szt. Zsigmond-prépostság történetéhez. Tanulmányok Budapest múltjából XV. Bp., 1963. 139. l.; *Gerics József*: A magyar királyi kuriai bírászkodás és központi igazgatás Anjou-kori történetéhez. Jogtörténeti Tanulmányok I., Bp., 1966. 298–301. l. Szepesi Jakab királyi városok fölötti bírói működéséhez vö. *Bertényi Iván*: Szepesi Jakab országbíró. Bp., é. n. és *ud.*: Die städtischen Bürger und das Gericht der königlichen Anwesenheit im XIV. Jahrhundert. — *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae Sectio Historica* 1970. (XI.) 14–20. l.

³ A királyné megnövekedett politikai szerepéhez vö. *Pór Antal*: Ifjabb Erzsébet királyné, Nagy Lajos király felesége. Századok, 1895 (XXIX), 915–920. l. (A továbbiakban: *Pór*: Ifjabb Erzsébet.)

ügy lefolyását nem a királynak, hanem a királynénak („nobis”) kéri megíratni;⁴ ugyanazon év július 27-én Borsod megye hatósága egy hatalmaskodási ügy kivizsgálása után — a királyné nevében kelt parancslevélre válaszolva — „a királyné úrnőnek” („domine regine”) címzi relatioját.⁵ Az ifjabb — illetve most már egyedüli — királyné politikai szerepének a megnövekedése önmagában még nem lett volna baj. Az anyakirályné halála után a női kormányzat folytatása lehettett már csak azért is, hogy a nőruralmat, amely eddig gyakorlatilag az anyakirályné személyéhez volt kötve, általában megszokottá tegye, s így a fiúutódban akkor már aligha reménykedő Lajos lányai számára a trón zavartalan átvételét elősegítse.

Erzsébet királyné azonban ahelyett, hogy az adott helyzetben talán egyedül alkalmazható módon a szembenálló nagyúri érdekcsoportok közt próbált volna lavírozni, Garai nádor személyéhez kötötte le magát és politikáját, s miután 1382 szeptemberében Lajos király is lehunyta szemét, a kormányzást egyértelműen Garai vitte. Lajos halála után a lengyel trónöröklés körüli bonyodalmakban, valamint Tvrtko és Palisnai támadása idején a nagyúri frakciók még Garai és a királyné mellé álltak, de amikor Erzsébet és Garai nádor Mária megkoronázását követően is kizárólagos igényt tartott a kormányzatra, s különösen, amikor 1384-ben Garai Orleansi Lajos herceg és Mária királynő házasságát tervezte, a többi nagybirtokos frakció fellépett a házasság és az ezzel járó új külpolitikai irány ellen, és csak Erzsébet királyné híveinek szűkebb csoportja állt ki mellette.⁶

Az országbírák, mint a világi hierarchiában előkelő helyet betöltő nagybirtokosok, Lajos halála után igen fontos szerepet játszottak az eseményekben. Szepesi Jakabot a horvát-dalmát bánáságból jövő öreg Szécsi Miklós követte az országbírói székhelyben. Miklós ispán már harmadszor került ebbe a méltóságba. Amint két előző tisztségviselése is bizonyította, a királyi család és idősebb Erzsébet királyné régi híve volt, s ha az új politikai konstellációban nem is lehetett döntő befolyása, nagy birtokai súlyával, hosszú politikai szereplése és több évtizedes bizalmas szolgálata révén szerzett tekintélyével korlátozott mértékben 1384-ig érvényesíteni tudhatta akarátát. Úgy látszik, még Lajos király idejében közeledett ifjabb Erzsébet királynéhoz: egy 1381. február 22-i oklevélen, amellyel Erzsébet a pannonhalmi egyháznak adott Belidet elfoglalva tartó Was-i Jakabot az átadásra szólítja fel, Szécsi Miklós relatioja szerepel. Ugyanazon évben, július 19-én Erzsébet királyné nevében parancsot intéznek Szécsi Miklóshoz; a válaszként írt, október 22-i jelentés a *királyné országbírójának* mondja Szécsit.⁷ Más alkalmakkor az országbíró

⁴ *Nagy Imre—Nagy Iván—Véghelyi Dezső*: A zichy és vásónkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Bp., 1878. IV. köt. 192. l. (a továbbiakban: Zichy okmt.).

⁵ Zichy okmt. IV. 194—195. l. — Ugyanakkor a királyhoz címzett jelentéssel is találkozunk. — Pl.: 1381: Zichy okmt. IV. 194. l.

⁶ *Hóman Bálint—Szekfű Gyula*: Magyar történet III. köt. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, é. n. 166—169. l. (a továbbiakban: *Hóman—Szekfű*); *Gábrriel Asztrik*: Magyar—francia királyi udvar középkori kapcsolatai. Pécs. 1944. 22—23. l. (a továbbiakban: Magyar—francia királyi udvar).

⁷ Szécsi relációja: „Relatio comitis Nicolai de Zeech judicis curie”. — A Pannonhalmi Szt.-Benedek-rend története. Szerk.: Erdélyi László dr. II. köt. Bp., 1903. 559. l. (a továbbiakban: PRT). — Erzsébet „fideli suo magnifico viro Nicolao de Zeech, judicis curie” intézte a parancsot, a válasz „excellētissime domine Elizabeth, dei gratia regine Hungarie, Polonie, Dalmatie, etc. Nicolaus de Zeech, judex curie vestre serenitatis” szól. — Veszprém püspöki levéltár. Epp. Zepethnek, 5. — Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: OL.) Filmtár, 5. doboz. — Magyar nyelvű regesztája: *Kumorovitz L. Bernát*: Veszprémi regeszták, Bp., 1953, 751 és 757. szám, 291., ill. 292—293. l. Az oklevél tartalma is érdekes fényt vet a kor viszonyaira: egy eltiltásnál a kiküldött hiteles helyi, királyi és megyei embert (!) is megverik.

egyértelműen Lajos király tisztségviselőjének tartja magát, sőt, ha királynői parancslevéllel indult ügy kerül is eléje, akkor is Lajos király praesentiajaként jár el abban.⁸

Lajos halála után király („rex”) helyett királynő („regina”) lépett a magyar trónra, s ez a változás rányomta bélyegét az oklevelek formuláira is, és az országbírói címhasználatot is érintette. Míg Lajos király életében az volt a szokás, hogy az országbírák privilegiális és ideiglenes jellegű okleveleik intitulationoiban egyaránt hangoztatták: ők Lajos király udvarának a bírái,⁹ Lajos halála után ez a gyakorlat megváltozott: örökérvényre szánt, függőpecsétetes oklevelein — a megelőző címhasználat folytatásaként — Miklós országbíró most is a „Szécsi Miklós ispán, a legméltóságosabb és nagyságos fejedelem, Mária úrnő, isten kegyelméből Magyarország, Dalmácia, Horvátország stb. királynője udvarának a bírája” intitulationot használta,¹⁰ nem privilegiális formában kiállított oklevelein azonban — szakítva a megelőző gyakorlattal — egyszerűen „a királyi udvar bírójá”-nak („judex curie regie”) nevezte magát, s ebben követték a Mária uralma alatt működő többi országbírák is.¹¹ De nemcsak az országbírák által használt intitulationok egy része módosult. Lajos halála után az országbírói oklevelek perjogi formuláinak jórésztében a korábban szereplő „királyi” jelzők helyébe „királynői” lép: a hiteles helyekhez intézett parancslevelek az ellentmondókat most nem a királyi, hanem a királynői jelenlétre („in reginalem presentiam”) kéri megidézni,¹² az idézés lefolyását a „király úr” helyett „királynő úrnőnknek” („domine nostre regine”) kéri megírni,¹³ a perhalasztásra nem az országbíróhoz intézett királyi utasításra, hanem „királynői levélbeli parancsból” („de reginali litteratorio mandato”)¹⁴ kerül sor, és a perek során bemutatott oklevelek is királynői adományokat,¹⁵ „de reginali pietate” kapott kegyelmet emlegetnek.¹⁶ Ugyanakkor nem következett be minden formulában a „királyi” jelző „királynői”-re való átalakulása: amint láttuk, az országbírák most is a királyi és nem a királynői udvar bírójának nevezették magukat,¹⁷ s a perben kiküldött „királyi ember” sem változott át mindig „királynői ember”-ré; „homo regius”¹⁸ és „homo reginalis”¹⁹ egyaránt előfordul a gyakorlatban, s végül Mária nevében most is indul „regale . . . mandatum” a leleszi hiteleshelyhez.²⁰

⁸ Pl. 1382. júl. 9.: „Comes Nicolaus de Zeech judex curie domini Lodovici, dei gratia regis Hungarie, comitatumque Posoniense tenens pro honore”. — OL Mohács előtti Gyűjtemény (DI.) 98172. A király jelenlétére eléje evocált ügy: Zichy okmt. IV. köt. 214—215. l.

⁹ Szécsi Miklós országbíró Lajos király életében még bírságoló és perhalasztó leveleiben is „Nos, comes Nicolaus de Zeech, judex curie domini Lodovici, dei gratia regis Hungarie”-nak címezteti magát. — 1382: Zichy okmt. IV. 221. l. (bírságolás), uo. 224. l. (perhalasztás).

¹⁰ 1383: „Comes Nicolaus de Zeech, judex curie serenissime et magnifice principis domine Marie, dei gratie regine Hungarie, etc.” — OL DI. 67404 és 71745., 1384: OL DI. 98174.

¹¹ 1383: Zichy okmt. IV. 258. és 263. l., 1384: Zichy okmt. IV. 288. l., 1385: Zichy okmt. IV. 305. l. stb.

¹² 1383: OL DI. 96592., Zichy okmt. IV. 255. l., 1386: OL DI. 89535.

¹³ 1383: Zichy okmt. IV. 255. l., 1384: OL DI. 4804.

¹⁴ 1384: OL DI. 42299.

¹⁵ 1384: Zichy okmt. IV. 275. l.

¹⁶ Uo. 276. l.

¹⁷ Lehet, hogy azért tartották meg ezt az elnevezést, nehogy a királynői udvarbírókkal összetéveszték őket. (Ítéletlevelek esetén — az oklevél tartalmából következően — az összetévesztés veszélye aligha állhatott fenn.)

¹⁸ 1383: OL DI. 96592., 1384: OL DI. 4804.

¹⁹ 1385: OL DI. 52505., 1386: OL DI. 89535.

²⁰ 1384: OL DI. 52685. (Bebek Imre 1390. évi átiratában).

Szécsi Miklós országbírónak Mária királynő uralma kezdetén gyakorolt komoly befolyását bizonyítja, hogy amikor Zára követi Magyarországra jönnek és az őket Tvrtko és Velence részéről fenyegető veszély ellen támogatást szeretnének elérni, Mária jegyese: Zsigmond, Opolei László herceg, Demeter szertogomi érsek, Garai Miklós nádor, Alsáni Bálint pécsi püspök, Horváti Pál zágrábi püspök mellett Szécsi Miklós országbíróhoz, Bebek (Bubek) György királynői tárnokmesterhez, Zudar Péterhez és Lackfi István erdélyi vajdához szóló ajánló levelekkel érkeznek.²¹ Erzsébet és Mária, valamint az öreg országbíró jó viszonyáról tanúskodik az a tény is, hogy a királynő és anyja a Zala megyei Sejter és Csesztve birtokokat neki adományozzák „tántoríthatatlan ragaszkodásáért” és irányukban megnyilvánult „buzgó hűségéért”.²²

E „buzgó hűség” azonban nem volt túl hosszú életű. 1384 augusztusában Erzsébet királyné Temesvárott keltezett levelében már arra intette a zágrábi polgárokat, a Zágráb megyei alispánt és szolgabírákat, hogy ha Pál zágrábi püspököt, Csáktornyai Lackfi Istvánt, vagy Szécsi Miklós országbírót és csatlósaikat — akik személyesen és leveleikkel felkeresik őket, hogy „rosszakaratú beszédeikkel” a maguk oldalára csábítsák — kézre tudják keríteni, tartóztassák le őket javaikkal együtt. Egyben arra is utasította Erzsébet királyné a címzetteket, tegyék közhírré, hogy a felsoroltaknak senki se higgyen.²³ A Hóman—Szekfű-féle Magyar történet szerint Szécsi és társai „mozgalma” 1385 augusztusban folyt le.²⁴ Pór Antal a Szilágyi szerkesztette „A magyar nemzet történeté”-ben²⁵ részletesen tárgyalja a kérdést, de sajtóhiba miatt 1384 helyett a nyilvánvalóan számításba nem jöhető 1348-as évszám alatt. Valószínűleg ez zavarhatta meg Hóman Bálintot, aki elmulasztotta megtekinteni Pórnak ugyanezen eseményeket a Századokban is tárgyaló tanulmányát, amelyben pedig a lábjegyzeteket is megtalálhatta volna.²⁶ Mi e kérdésben Pórhoz csatlakozva a mozgalom kezdeteit 1384 nyarára tesszük, az összeesküvők „megbékítése” — amint a pozsonyiakhoz intézett, a továbbiakban bemutatandó leveleükből kiderül — csak 1385 májusára sikerült.

Az országbíró és társai elfogását célzó királynéi parancs nem akadályozta meg, hogy a „hűtlen” országbíró bírói irodája még jó ideig működjék. 1384. augusztus 8-án az országbíró nevében királynői parancsra pert halasztanak.²⁷ Szécsi Miklós nevében — nyilván ítélőmestere irányítása alatt — még szeptember 1-én is kértek jelentést „domine nostre regine” egy inquisitoról.²⁸ — Az ismét érdekes, hogy Szabolcs megye hatósága a Máriára és anyjára egyaránt vonatkozatható felszólítást az anyakirálynóra vonatkoztatta és relatioját neki címezte. Szécsi országbírói irodája még 1384 októberben, a szent Mihály-napi nyolcad törvényszakján is halasztott pert az országbíró nevében!²⁹

A Garai ellen fordult Szécsi Miklós végül mégsem maradhatott meg tisztségében. 1385 januárban—februárban az országbírói szék betöltetlen,³⁰ márciusban már Szent-

²¹ Pór: Ifjabb Erzsébet, 904. l.

²² Nagy Imre—Véghelyi Dezső—Nagy Gyula: Zala vármegye története. Oklevéltár, II. köt., Bp., 1890. 196. l. — idézi: Pór: Ifjabb Erzsébet, 918. l.

²³ 1384. aug. 14.: *Tkalčić*: Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae. Zagrabiae, I. köt. 30. l. — idézi: Pór: Ifjabb Erzsébet, 920. l.

²⁴ Hóman—Szekfű: III. köt. 170. l.

²⁵ A magyar nemzet története, III. Bp., 1895. 366—367. l.

²⁶ Pór: Ifjabb Erzsébet, 920. l.

²⁷ OL DI. 42299.

²⁸ Zichy okmt. IV. 293. l.

²⁹ OL DI 102365.

³⁰ 1385. jan. 1—20-ig vö. Wertner Mór: Adalékok a XIV. századbeli magyar világi archontológiához. Történelmi Tár, Új folyam, VIII. (1907), 35. l. (Adalékok), 1385. II. 11.: OL DI. 52495.

györgyi Tamás az országbíró.³¹ A Garai—Szentgyörgyi—Bebek liga azonban nem elég erős ahhoz, hogy a délnyugati területeket befolyása alatt tartó Lackfi—Szécsi—Horváti ligával leszámoljon. A kompromisszum létrehozása érdekében Mária és anyja kénytelenek az ellenpárt embereit személyesen felkeresni: 1385. április 21-én Erzsébet királyné,³² április 27-én Mária királynő is Pozsegavárott van,³³ s a megengesztelt tartományurak ligája a foganatosított „egészséges rendezés” után hűségnyilatkozatot tesz és a dolgok az „óhajtott béke . . . ősi nyugalomhoz” jutnak vissza. Igen érdekes az a szintén Pozsegavárott kelt, jellegzetes stílusban írt levél, amelyben 1385. május 16-án Horváti Pál, Lackfi István, Szécsi Miklós (ez utóbbi mint „pridem iudex curie regie”) Zámbo Miklós és ligájuk többi tagjai tudatják a pozsonyi polgárokkal, hogy köztük és „Magyarország néhány országlakosa közt az emberi nem ellenségének a teremtése révén egyenetlenség neheztelese és gyűlölség ártalma keletkezett, de mégis az isteni akarat segítségével”, Erzsébet, Mária és főpapjaik, valamint bárók közbenjárására kibékültek. Felhívják a pozsonyiakat, hogy minden, ezideig netán irányukban táplált kétséget vessenek ki szívükből, s e levelüket a tereken és a nyilvános helyeken hirdessék ki.³⁴

Úgy látszik, a kompromisszum nem juttatta vissza Szécsi Miklóst az országbírói székre. Egy, a nevében kelt, öt országbírónak mondó oklevél dátuma ugyan 1385. május 16-ra oldható fel,³⁵ de nézetünk szerint a pozsonyiakhoz ugyanaznap írt levélben nem „régébbi országbíró”-nak nevezte volna magát, ha tényleg ő az országbíró. Valószínűleg a „quarto” és a „quinto” ablativus temporisok rövidítéseinek paleográfiailag hasonló frászképe miatt oldható fel a hanyagul írt „negyedikben” rövidítése „ötödikben”-re és okoz zavart. Így a vonatkozó oklevél dátuma helyesen valószínűleg 1384. (Felfogásunkat alátámasztja az is, hogy 1385. szeptember 10-én György oktaváján³⁶ és valószínűleg még szeptember 10-én György oktaváján is Szentgyörgyi Tamás az országbíró.³⁷)

1385. augusztusban, amikor Zsigmond megegyezve a francia udvarral folytatott házassági tárgyalásokat, otthon toborzott seregével Magyarországra jött, ismét lényegesen megváltoztak a politikai erőviszonyok: Garai Miklóst augusztus végén leváltották a nádori méltóságából és már szeptemberben — a talán előrehaladott kora miatt kompromisszumként is elfogadható — Szécsi Miklós kapta ezt a fontos tisztséget. Szeptember 26-án már nádor.³⁸ Újabb érdekes datálási probléma, hogy egy 1385. október 13-án nevében

³¹ „. . . honore iudicatu curie regie per . . . majestatem reginalem nobis collato” ő folytat egy pert. — Zichy okmt. IV. 301. és 302. l.

³² Gyűrűspecsétje alatt Pozsegavárott kelt oklevél. OL DI. 35275.

³³ Ő is ott ad ki oklevelet gyűrűspecsétje alatt: OL DI. 100209. Minthogy három nap alatt bajosan juthatott el Budáról Pozsegavárra, fenntartással kell fogadni, hogy 1385. ápr. 24-én Budán tartózkodott volna. Így: *Sebestyén Béla*: A magyar királyok tartózkodási helyei. Bp., é.n. 52. l.

³⁴ „. . . barones proximi, amici, socii et adherentes nostre lige providis viris iuratis et universis hospitibus civitatis Posoniensis . . . inter nos et aliquos regnicolas regni Hungarie seminante humani generis inimico discrepationis rancor et perniciosus invidie livor fuerint, tandem divino . . . cooperante numine et dispensatione ac salubri ordinatione serenissimarum principum dominarum Elizabeth et Marie eadem gratia reginarum Hungarie, item illustrissimarum dominarum nostrarum gloriosarum ac prelatorum et baronum suorum interveniente premissa omnia et eorum singularia ad pristinam reduximus pacis votive tranquillitatem . . .” etc. — Archiv Mesta Bratislavy, Listini č. 423. — OL Filmtár, C 43. doboz. — Az oklevélre tartalmilag, forrásmegjelölés nélkül hivatkozik: *Pór*: A magyar nemzet története, III. köt. Bp., 1895. 367. l.

³⁵ OL DI. 4804.

³⁶ Zichy okmt. IV. köt. 305. l.

³⁷ Vö. Bebek Imre országbíró 1390. évi átíratában fennmaradt oklevelének utalásával. — OL DI. 52685.

³⁸ OL DI. 91898.

kelt oklevél még mindig országbírónak nevezi Szécsit.³⁹ Minthogy itt is a „quinto” szó rövidítése szerepel az évszám ablativus temporisának végén, feltehető, hogy most is hanyagul írták le a „quarto”-nak szánt rövidítést. Minthogy azonban itt az íráskép egyértelműbben „quinto”-t mutat, elképzelhető, hogy valóban ez a rövidítés helyes feloldása. Ez utóbbi esetben az történetelt, hogy Szécsi Miklós valamelyik, előzőleg országbírói irodájában dolgozott, s a nádori ítélőszékre is magával vitt jegyzője tévedésből a régi címmel írta az 1385-ben keletkezett nádori perhalasztólévélel intulatioját, s az ideiglenes jellegű perjogi kiadványoknál nem túlságosan szigorú ellenőrzés átsiklott a hibán. Szécsi Miklós töltötte be a nádori méltóságot a vészterhes 1386. évben is, s a királynék fogsága idején a többi nagybirtokossal együtt kormányzott. 1387 márciusában Zsigmond királlyá koronázása után kimaradt az országos méltóságok közül. Valószínűleg ő sem nagyon vágyhatott ekkor már további politikai pályafutásra, alighanem örülhetett, hogy csaknem fél évszázados szereplése után „nyugalomba vonulhatott”. Az újonnan alakult liga így is elismerését fejezte ki irányában Doboka várának neki és fiai részére történő adományozásával. Az erről kiállított oklevélben négy királynak tett szolgálatait hangsúlyozták.⁴⁰

Az országbírói székéből 1384 őszen elmozdított Szécsi Miklóst Szentgyörgyi Tamás követte e méltóságban. Családja már a XIII. században is előkelő pozíciókat töltött be. A századforduló és a XIV. század első két évtizedének válságos időszakát és az ezt követő nagy politikai őrségváltást is sikeresen vészelték át.⁴¹ Szentgyörgyi Tamás, más néven Temel, Lajos király uralmának a vége felé kezd az országos politikában szerepelni. 1375-ben pozsonyi,⁴² 1377-ben nyitrai ispán.⁴³ Miután Szepesi Jakab országbíró és a királyi városok bírása leteszi az általa rövid ideig viselt országos zsidóbírói tisztséget, ugyancsak 1377-ben, újvári várnagy minőségében Szentgyörgyi Temlin tölti be „az összes zsidók bírójá”-nak a méltóságát, s valószínűleg 1381-ig, Zámbo Miklós királyi tárnokmester zsidóbíróságáig megmarad e tisztében.⁴⁴ Szepesi Jakab országbíró királyi városok bírása címének a megszűnése után, 1379 februárjában Tamás tárnokmester és 1382 tavaszáig tölti be ezt a méltóságot.⁴⁵ Gerics József vizsgálatai szerint az ő nevéhez fűződik a városi polgárok bevonása a tárnoki ítélőszék munkájába,⁴⁶ s így az ő tisztségviselése idején történt döntő lépés a királyi városok polgárai felett évszázadokig ítélkező tárnoki ítélőszék szervezetének a kialakításában. Ugyanakkor — ha saját érdekei úgy kívánták — a többi feudális nagyrhoz hasonlóan ő sem riadt vissza jogtalanságok elkövetésétől a városiakkal szemben: 1382-ben egy, Lajos király nevében kelt oklevél arról tanúskodik, hogy az előző évben egy örökös nélkül elhunyt pozsonyi polgár javait Temlin tárnokmester a

³⁹ OL Dl. 102377.

⁴⁰ OL Dl. 100222 és 100223. Regesztája: *Mályusz Elemér*: Zsigmondkori oklevéltár, Bp., 1951. I. köt. 13. sz. (a továbbiakban: ZsiO) vö. *Hóman—Szekfű*: III. 189. l.

⁴¹ *Ila Bálint*: A Szentgyörgyi és Bazini grófok birtokainak kialakulása. Turul XLIV. (1927), 40—45. l. (a továbbiakban: *Ila*: Szentgyörgyi és Bazini grófok).

⁴² *Dr. Moriz Wertner*: Die Grafen von St. Georgen und Bösing. Wien, 1891. 27. l. (a továbbiakban: *Wertner*: Die Grafen von St. Georgen).

⁴³ *Ila*: Szentgyörgyi és Bazini grófok, 41. l.

⁴⁴ *Wertner*: Die Grafen von St. Georgen, 27. l. *Kohn Sámuel*: A zsidók története Magyarországon a legrégebb időktől a mohácsi vészig. Bp., 1884. 162. l. *Balog Szidónia*: A magyarországi zsidók kamaraszolgasága és igazságszolgáltatása a középkorban. Művelődéstörténeti Értekezések, 28. sz. Bp., 1907. 66. l.

⁴⁵ Archiv Mesta Bratislavy Listiny č 393. *Pór Antal*: A királyi tárnokmesterek a XIV. században. Századok, XXV. (1891), 231—232. l., *Hóman Bálint*: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Bp., 1921. 275. l.

⁴⁶ *Gerics József*: A magyar királyi kuriai bíráskodás és központi igazgatás Anjoukori történetéhez. Jogtörténeti Tanulmányok, I. Bp., 1966. 305. l.

király nevében lefoglalta és saját magának tartotta meg.⁴⁷ Még Lajos király életében elmozdítják a tárnokmesteri tisztségből. Ez azonban nem jelenti háttérbe szorulását: 1382-ben Morvaországba küldik követségbe, költségei fedezésére több birtokot kap zálogba.⁴⁸ Úgy látszik, a királynői uralom idején Erzsébet és Garai nádor szűkebb bizalmi körébe került. Gábrriel Asztrik a francia–magyar házassági terv hívei közt tartja számon.⁴⁹ A Garai liga megbízásából őt küldik le horvát és dalmát bánnak a meginduló Lackfi-féle mozgalom letörésére.⁵⁰ Működése nem járt sikerrel, s — amint láttuk — Erzsébet és Mária végül maguk utaztak le Pozsegavárra egyezséget kötni az ellenpárttal. Miután Szécsi leváltását követően az országbírói vakancia idején az országbíró ítélőszéke elé idézettek ügyeit a királynő nevében egy — a királyi különös jelenlétre emlékeztető — megpecsételési formulával folytatták,⁵¹ 1385 márciusában Szentgyörgyi Tamást az országbírói tisztségbe emelték.⁵²

Nyilván officiumából következően Tamás országbíróként jogszerűnek tartja az előző augusztusban a királynő ellen fordult elődje országbírói működését; a peres ügyeket ott és úgy folytatja, amilyen rendelkezéssel azok Szécsi Miklóstól az ő bírósága elé kerültek.⁵³ Tamás országbírói működése nem tarthatott sokáig: a nyárutón és ősszel bekövetkező változások gyorsan elsodorták tisztségéből. Ha hitelt adhatunk Bebek Imre országbíró 1390. évi átiratában ránk maradt egyik utalásának, az 1385-i szent Mihály napi bírói nyolcad elején még Tamás az országbíró⁵⁴, de még ugyanazon bírói nyolcad során felváltja őt utóda, Kaplai János.⁵⁵ Bár birtokaik tovább nőttek,⁵⁶ sem Szentgyörgyi Tamás, sem közvetlen rokonai nem játszottak a továbbiakban fontosabb szerepet a századvég országos politikájában. Az a feltételezés, hogy Tamás Zsigmond király alatt (1403-ban) országbíróként fejezte volna be földi pályáját,⁵⁷ nem bizonyítható: az adott évben Szécsényi Frank volt az országbíró.⁵⁸

A Tamás örökébe lépő Kaplai János szintén már a XIII. században előkelő nemzetség sarja, ősei ekkor több fontos tisztséget viselnek, s bár a XIV. században kissé visszaszorulnak, birtokaik hatalmas területekre terjednek ki.⁵⁹ János az 1380-as években

⁴⁷ „... sub nomine nostre majestatis occupasset et manibus suis applicasset...” — Archív Mesta Bratislavy, 383. — OL Filmtár, C 42. doboz. — Vö. pozsonyi házvételé alkalomával tett nyilatkozatával: *Georgius Fejér*: Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis. Tom. I—XI. Budae, 1829—1844 (a továbbiakban: *Fejér*). — id. Gerics József a 46. jegyzetben említett cikkében 305—306. l. Egy 1382. jan. 3-án kelt pozsonyi káptalani jelentés tanúsága szerint Tamás tárnokmester Pozsonyban lepecsételtette Jakab városbíró meghalt fiának a házát, majd a városi tanács jelenlétében felnyitatta azt és intézkedett egy Fridel nevű zsidó kielégítéséről, akinek Nikus, a bíró fia tartozott. — *Scheiber Sándor*: Magyar Zsidó Oklevéltár, VIII. köt. Bp., 1965. 33—34. l. (a továbbiakban: ZsiO).

⁴⁸ *Ila*: Szentgyörgyi és Bazini grófok, 42. l.

⁴⁹ Magyar francia királyi udvar 22—23. l.

⁵⁰ *Ila*: Szentgyörgyi és Bazini grófok 41. l. *Hóman—Szekfű* III. köt. 170. l.

⁵¹ 1385. jan. 13.: Zichy okmt. IV. köt. 296—297. l., febr. 10.: OL Dl. 7135, febr. 11.: OL Dl. 52495.

⁵² Zichy okmt. IV. köt. 299—300., 301. és 302. l.

⁵³ 1385. ápr. 13.: OL Dl. 52497., máj. 8.: Zichy okmt. IV. 305. l.

⁵⁴ OL Dl. 52685. — Véleményünk szerint az utalás hitele ellen nem emelhető különösebb kifogás. Wertner csak május 8-ig fogadja el Tamás országbírói tisztségét. — Adalékok: 35. l.

⁵⁵ Zichy okmt. IV. 309. l.

⁵⁶ *Ila*: Szentgyörgyi és Bazini grófok, 42. l.

⁵⁷ Uo. 41. és 64. l. (családfa).

⁵⁸ *Hóman—Szekfű*: III. 166—167. l. (táblázat) és ZsiO II. 2192., 2825. stb. sz.

⁵⁹ *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp., 1901. 12—13. l.

kerül a legfontosabb méltóságok közé: 1382 és 1384 közt a Lajos király halála után Magyarország és Lengyelország közt ütközőponttá váló Halics élén áll.⁶⁰ A Lackfi—Szécsi—Zudar ligához húz és Garaiékkal szemben 1384-ben távoznia kell orosz vajdaságából. 1385 őszén azonban, amikor Zsigmond fegyvereseivel Magyarországra jön és Garai kénytelen leköszönni a nádorságról, Kaplai Jánosnak újra lehetősége nyílik fontos méltóságba emelkedni: a Garai híveként szintén távozó Szentgyörgyi Tamás tisztségét neki adják.⁶¹

A híveire és fegyvereseire támaszkodó Zsigmond kikényszeríti az anyakirályné beleegyezését a Máriával kötendő házasságába és — nem törődve a Lajos orleansi herceggel per procura kötött házassággal — Demeter érsek összeadja őket. Ekkor azonban újabb fordulatként a Horvátiakra támaszkodó Kis Károly partra száll Dalmáciában, Zágrábra érkezik, majd az ország belseje felé tart. Zsigmond segítségszerzés reményében külföldre távozik, Erzsébet és Mária pedig megpróbálják az itthoni nagybirtokos bárókat és a köznemességet maguk köré tömöríteni: november 13-án Miklós nádor, István vajda és Bebek György relatioja alatt, anyja beleegyezését hangoztatva Mária grationalist ad a Szécsi—Lackfi—Kaplai liga utolsó „nem szalonképes” vezetőjének, Zudar Péter volt bánnak is,⁶² majd Budán „generalis congregatio”-t tartanak, amelyen minden megye négy „ambasiator”-ral képviselteti magát, s a királynő biztosítja a nemesek kiváltságait.⁶³

Mindez azonban nem sokat segített: a Horváti-párt és Kis Károly olasz csapatai Budára jönnek és Károlyt csakhamar, 1385 szilveszterén királlyá koronázzák.⁶⁴ A Horvátiak ereje azonban — úgy látszik — mégsem elég ahhoz, hogy csak saját híveikre támaszkodva szervezzék meg az ország kormányzását. Kis Károly és politikai tanácsadói megkísérlik megnyerni maguknak a Horváti-ligához kapcsolható nagyúri érdekcsoport képviselőit is: Szécsi Miklós megmarad nádornak, Zámbo Miklós tárnokmesternek, Zsigmond híve, Lackfi István lovászmester lesz. De nemcsak a Mária ellen nemrég fellépett főurak maradnak tisztségeikben, hanem Mária és Erzsébet jónéhány híve (Losonci László erdélyi vajda, Bebek György királynéi tárnokmester) is, sőt maga Garai is megőrzi báni méltóságát, ami a Mária körül csoportosuló erk komoly voltát érzékelteti. A legfőbb tisztségviselők közül talán Kaplai országbíró az egyetlen, akinek távoznia kell: 1385. november 22-én még nevében perbehívást elrendelő oklevelet intéznek a leleszi konventhez,⁶⁵ leváltása nem sokkal előzhette meg az 1386. évi vízkereshti törvényszakot, mert a leleszi konvent 1386. január 5-én Mária királynő országbírájaként említi,⁶⁶ leváltásának a híre tehát ekkor még nem érkezhett meg Leleszre.

Kaplai János helyén 1386. január 20-án már Bebek Imrét, a volt orosz vajdát látjuk az országbírói méltóságban.⁶⁷ Minthogy január 20-án már egy hete folyt a vízkereszt nyolcadát követő törvényszak,⁶⁸ könnyen lehetséges, hogy Bebek Imre már előbb, talán már a törvényszak kezdetétől országbíró volt. Imre országbíró családja Lajos király uralkodása óta fontos tisztségeket birtokolt: Bebek István csaknem egy évtizedig volt or-

⁶⁰ *Hóman—Szekfű*: III. 48—49. 1.

⁶¹ Október 13-án már országbíró. — OL Dl. 101922. — Ugyanakkor öccsével, Dezső királyi lovászmesterrel együtt Nagykazincot is adományul kapja, — *Váczy János*: Kazinczy Ferenc ősei. Turul, XXX. (1912) 1. 1.

⁶² OL Dl. 7165.

⁶³ Vö. az 1385. évi törvényt — OL Dl. 38885 — és Mária oklevelét. — OL Dl. 61249.

⁶⁴ *Hóman—Szekfű*: III. 174—175. 1. Kis Károly történetének forrásaihoz vö. *Pór*: Ifjabb Erzsébet királyné, passim, Thuróczy kritikájához: *Mályusz Elemér*: A Thuróczy krónika és forrásai. Bp., 1967. 100—104. 1.

⁶⁵ OL Dl. 52505.

⁶⁶ OL Dl. 52516. — Kaplai János országbíróását Wertner (*Adalékok*, 35. 1.) csak 1385. okt. 13-ig számítja.

⁶⁷ *Wertner*: *Adalékok*, 35. 1.

⁶⁸ *Zichy okmt.* IV. 312. 1.

szágbíró (1360—1369), Imre apja, Bebek György több mint negyedszázadig (1361—1389) királynéi tárnokmester. Maga Bebek Imre Lajos király uralmának a végén emelkedik először országos méltóságba: az 1380-as évek elején a horvát és a dalmát bánságok élén áll. E minőségében azokat a magyar hajókat is ő vezeti, amelyeket Erzsébet királyné 1383-ban Károly segítségére Nápolyba küld.⁶⁹ Családja hagyományaihoz híven a királynő feltétlen híve és megmarad Mária oldalán a nagybirtokosokat frakciókra bontó francia házassági terv kipattanása idején is. Kaplai János leváltása után orosz vajda lesz, majd 1386 januárban a Mária-párt fontos oszlopaként országbíró. Személye — minden bizonynyal három évvel azelőtti nápolyi szereplésére való tekintettel — a Horváti-párt számára is elfogadható.

Bebek Imre országbíróságának a jelentőségét növeli, hogy — úgy látszik — működése idején távolodik el a legjobban kimutathatóan a tisztség viselője az uralkodótól. Károly Róbert uralma második felében és I. Lajos alatt az országbíró kimondottan az uralkodó „*judex curie*”-je volt, s ha a királynét is úrnőjének nevezte a hozzá olykor intézett királynéi parancslevelekre adott válaszaiban, e szóhasználatnak akkor nem volt gyakorlati jelentősége, hiszen a királynék nem vittek önálló, a királyétól különböző politikai vonalat. 1386 elején Kis Károly megkoronázását követően ez a helyzet alaposan megváltozott: annak ellenére, hogy az új királyt megkoronázták és uralkodni is kezdett, a — vele házastársi viszonyban nem levő — királynék is az udvarban maradtak, sőt — amint a továbbiakban látni fogjuk — önálló politikai szerepet is vittek.

A kérdést tárgyaló szakirodalom feltétlen hitelt tulajdonított Mária — nyilvánvalóan tendenciózus beállítással — oklevelének, amelyben a királynő — Forgách Balázs érdemeit hangsúlyozva —, azt állította, hogy Károly őt megfosztotta a koronától,⁷⁰ ill. Thuróczy közlésének, miszerint Mária lemondott a trónról, s ezek hatása alatt történe-szeink elmulasztották megvizsgálni azokat az 1386 januári és február eleji adatokat, amelyekből elég jól kibonthatók egy kettős királyság körvonalai a Károly megkoronázását követő időszakban. A Garai-ligához tartozó és most is vezető pozíciókban maradt híveik révén Mária és anyja nemcsak hogy most is tájékozódhattak az államkormányzat ügyeiről, de Mária közvetlenül is részt vett azok irányításában. Hogy beavatkozására Bebek Imre országbíró személyének a felhasználásával is sor került, több nyom is utal.

1386. február 5-én, tehát már több mint egy hónappal Kis Károly királlyá koronázása után (és 2 nappal a király ellen elkövetett merénylet előtt) Mária királynő eladományozza Alsóerdmec királyi birtokot, s az adományozó oklevél Máriának a királyi jogarhoz való jogát ugyanúgy hangoztatja, mint a királynő nevében a korábbi években kelt más oklevelek, Károlyról pedig — mintha az a világon sem volna — még csak említést sem tesz!⁷¹ De találunk nyomot január 20. előtt kelt, perhalasztást elrendelő király-

⁶⁹ *Hóman—Szekfű*: III. 48—49. l. (táblázat). *Wilczek Ede*: A Horváthy család lázadása és a magyar tengeremlék elszakadása. — *Századok*, XXX. (1896), 715. l. (a továbbiakban: *Wilczek*: Horváthy család).

⁷⁰ Mária oklevelét ld. *Fejér* X/1 280. l.

⁷¹ „Nos Maria, dei gratia regina Ungarie, Dalmatie, Croatie, etc. memorie commendantes tenore presencium significamus universis, quod nos consideratis fidelitatibus et fidelium servitiorum multimodis meritis fidelis nostri militis magistri Petri de Peren, quibus idem primitus olim serenissime principi domino Lodovico regi Hungarie etc. genitori nostro karissimo felicis recordationis et tandem eodem nutu divini mediante absque herede heredum masculinorum solatio de hoc seculo migrato, nobisque ex hoc jure geniture ad solium ipsius regni nostri Ungarie ut filius masculinus dieti condam patris nostri consententibus sceptrum regiminis eiusdem regni nostri feliciter annuente gubernantibus cum omni fidelitatis constantia, in cunctis nostris et regni nostri negotiis” tetszeni törekedett, stb. stb., ezért Mária nevében „*possessionem nostram regiam* Olsoredmech vocatam in comitatu Abawyuarensi habitam et *ad castrum nostrum* Nopatak nuncupatum pertinentem simulcum tributo” és más hasznaival Perényi Péternek adományozzák. — OL DI 24690. Vö. 1386. jún. 5-i átirását is. — OL DI. 7192.

női parancslevélre,⁷² 1386. január 24. előtt kelt „királynői levélre”,⁷³ amely adatok Mária aktív szereplése mellett tanúskodnak. Ugyanakkor a nemességnek legalábbis egyes képviselői szintén királynőnek nevezik Máriát: 1386. január 15-én, tehát már fél hónappal Károly királlyá koronázása után Asszonyfalvi Ostfi János és Keméni Kakas László Mária előző évi december 18-án kelt parancslevelére válaszulva jelentésüket „serenissime principi domine Marie, dei gracia incliti regine Ungarie, Dalmacie etc. domine ipsorum metuende” címzik, s neki jelentik, hogy a vasvári káptalan részére a tőle elcsatolt Sydoufelde helyett milyen birtokokat jelöltek ki. Jelentésük szerint az ügyben érdekelt feleknek „felségtek előtt fog kelleni megjelenni”.⁷⁴

Ugyanakkor természetesen Károly nevében is állítottak ki okleveleket,⁷⁵ hiszen az ország kormányzását elsősorban ő irányította.

Az új helyzet — az Anjou-kori gyakorlat szerint az uralkodó személyéhez szorosan kötődő tisztségviselőtől — az országbírótól nagyfokú óvatosságot és diplomáciai ügyességet kívánt meg. Gyakorlatilag két uralkodó volt, sőt, kettejük hatalmán túlmenően nem nagy túlzással csaknem hármas hatalomról is beszélhetnénk, hiszen a Budáról elmenekült Zsigmond sem adta fel Magyarország uralmára formált igényét és — bár egyelőre még nem királyi cím birtokában, de — ő is jelentős politikai tényezőként hatott: így például ígéretet tett két Nyitra megyei birtok eladományozására, ha majd Magyarország az ő hatalmába kerül.⁷⁶

Igen érdekes ebben a helyzetben, hogy míg elődei privilegialis formában kiállított okleveleiken egyértelműen Mária királynő országbírójának intitulálták magukat, Bebek Imre a kettős uralom idején — úgy látszik — kerüli annak elárulását, hogy vajon Károly vagy Mária országbírója-e: még a nevében 1386. január 28-án — rányomott pecsét alatt kelt — ítéletlevélben is csak egyszerűen „Bebek Imre ispán, országbíró”-nak nevezte magát,⁷⁷ de a kettős hatalom tartama alatt vonatkozik Károly vagy Mária országbírójának mutatkozni, annak ellenére, hogy az udvari berkekben csak kissé jártasak előtt is többé-kevésbé világos lehet, hogy ő Mária híve. Az országbírói ítélőszék története szempontjából Imre országbírónak ez a „tartózkodása” azért is tanulságos, mert — a már Szécsi Miklós alatt, Lajos király halála után megindult intitulatio-módosulás betetőzéseként — elég szépen mutatja, hogy a királyi hatalom századvégi hanyatlása idején az országbírói tisztség — még egy Lajos király leányához hú nagybirtokos kezében is — függetlenedett az uralkodótól és a méltóság modern magyar nyelvű terminusához igazodva valóban az *ország bírájává* változott. Ilyen vonatkozásban a helyzet a következő

⁷² OL DI 52517.

⁷³ OL DI. 52520.

⁷⁴ ZsiO, X. 1967. 47–49. l.

⁷⁵ Pl. OL DI. 7183., OL DI. 7187., 56–57. l. (XVIII. századi másolat), OL DI. 29439, — *Fejér*. X/1. 271–273., 273–274., 274–276. l.

⁷⁶ OL DI 95287.

⁷⁷ „comes Emericus Bubek iudex curie” — OL DI. 42345. — Eddig sajnos a leg gondosabb kutatással sem sikerült Károly uralmának 39 napja alatt Bebek Imre nevében privilegialis formában kelt ítéletlevelet találnunk. Valószínűleg a zűrzavaros időszak sem kedvezett a bírásokodásnak: az országbíró mással lehetett elfoglalva, s a nagybirtokos bírótársak aligha érték rá elegendő számban a bírásokodáshoz megjelenni. De ezen túlmenően is úgy tűnik, hogy Imre országbíró nem kívánt függőpecsétetes oklevelet kiadni. Az említett 42345. sz. oklevél pl. privilegialis oklevélnek indul; még az oklevélkezdő „Nos” szó „N”-je számára is kihagyták a szükséges helyet a kezdő és az azt követő sorban, ami csak az országbíró privilégiumokban volt szokás, az oklevél azonban mégsem a függőpecsétre utaló, akkoriban használatos formulával, hanem egyszerűen dátummal zárul. Felmerülhetne az oklevél hamis voltának a gyanúja is, de ezt feltételezni — az említett, formai eltérések ellenére — sincs különösebb okunk. A kérdést teljes bizonyossággal eldönteni képes kritika elvégzését éppen a korabeli országbírói privilegialis oklevelek hiánya akadályozza meg.

évtizedek fejlődési irányát mutatta, amikor a nagybirtokosok ebben — a király személyéhez korábban oly szorosan kapcsolódó — méltóságban is már csak egy, számukra megszerzhető, saját egyéni vagy ligaérdekeiket szolgáló pozíciót láthattak. (A nádori intulatióban hasonló változások természetesen nem figyelhetők meg, hiszen a nádori méltóság a XIV. században már jobban eltávolodott az uralkodótól, mint az országbírói, s így viselői mindvégig a „Magyarország nádora és a kunok bírása” intulatiót használták. Szécsi Miklós nádorként pl. 1385 szeptemberben és 1386. januárban egyaránt „regni Hungarie palatinus et iudex Comanorum” minőségben szerepel oklevelein.)⁷⁸

Az országbírói intulatiókban megfigyelt „tartózkodás” mellett további érdekesség, hogy — a formulákból kikövetkeztethetően — az adott helyzetben Bebek Imre egyszerre ellátta a királyi és a királynői bírói „jelenlét” vezetését. (A királynői jelenlétben itt semmi esetre sem érthetjük Kis Károly feleségének a bírói jelenlétét, mert ő Nápolyban maradt.) II. Károly nevében 1386 januárban több olyan oklevél is kelt, amelyekben a kúriai ítélkezéssel kapcsolatos rendelkezéseket adtak ki: 1386. január 15-én Károly nevében egy, Erdélyben tett adományhoz a királyi ember mellé a gyulafehérvári káptalan emberét (mint hiteles helyi tanúbizonyságot) kéri kiküldeni, az esetleges ellentmondókat „a mi jelenlétünkre” („in nostram presentiam”) kéri megidézni, s az egész aktus lefolyásáról a királyhoz („nobis”) kérnek jelentést. Az oklevél előlapján a letöredezett pecsét alatt „János bán parancsából” („de mandato Johannis bani”) kancelláriai jegyzet olvasható.⁷⁹ Egy újabb, 1386. január 19-én kelt királyi parancslevél a vasvári káptalan emberét és a királyi embert egy másik birtokba iktatáshoz küldi ki, az esetleges ellentmondókat „jelenlétünkre, a megfelelő határnapra” idéztetve meg.⁸⁰ Ugyanaznap Károly Hunyad megyében tesz birtokadományt,⁸¹ egy héttel később nyomozást parancsol a vasvári káptalannak, a jelentést „nekünk hűségesen írjátok meg” („nobis fideliter rescribatis”) formulával kéri.⁸² 1386. február 2-án a leleszi konvent Károly január 22-i parancsára válaszolva nyomozásról tesz jelentést, a relatiót „legkegyelmesebb uruknak, Károly úrnak, isten kegyelméből Magyarország, Jeruzsálem, Szicília stb. királyának” címezve.⁸³

Semmi okunk sincs feltételezni, hogy a kúriai ítélkezés eljárási szabályai 1386 elején nem egyeztek volna meg az előző és a következő korszak perjogi elveivel. Így az oklevelek formuláiból az következtethető ki, hogy a király parancsleveleire küldött jelentések jórésze Bebek Imre országbíró elé kerülhetett. Január 13-án az uralkodó közvetlenül is intézett bírói parancslevelet „a hozzá hű nagyságos férfiakhoz, a nádorhoz, *országbírájához*, s országa valamennyi más bírójához”. A „nádor úrnak Beke fia: Miklós által tett relatiója alatt” kelt levél arra utasította a címzetteket, hogy a király szolgálatában távol levő Apor László és György pereit halasszák el.⁸⁴ A megelőző korszak gyakorlatához hasonlóan a Károly nevében kelt parancslevél az országbírót az uralkodó *saját* tisztségviselőjének („iudici curie *sue*”) írta, annak ellenére, hogy ugyanakkor az országbíró saját

⁷⁸ OL Dl. 91898., ill. Zichy okmt. IV. 311. l.

⁷⁹ OL Dl. 62741.

⁸⁰ Ellentmondó nem volt, a káptalan „memorialist” állított ki a statutioról. — OL Dl. 7189.

⁸¹ OL Dl. 29439.

⁸² *Nagy Imre*: Kis Károly király egy oklevele. Turul, VIII. (1890), 83. l.

⁸³ „Excellentissimo domino ipsorum, domino Carolo, dei gratia regi Hungarie, Jerosalimi, Sicilie, etc.” — OL Dl. 42346.

⁸⁴ „Karolus, dei gratia rex Ungarie, Jerhusalemi (!), Sicilie, etc. fidelibus suis magnificis viris palatino et *iudici curie sue* aliis etiam cunctis regni sui iudicibus . . .” — az oklevél intulatioja és inscriptioja. — OL Dl. 7183., ed. *Ipolyi Arnold—Nagy Imre—Véghely Dezső*: Hazai Okmánytár, VII. Bp., 1880. 420. l. (a továbbiakban Hazai Okmánytár).

oklevelei gondosan kerülték, hogy intitulojukban a király tisztségviselőjének nevezzék Bebek Imrét . . .

Amint fentebb említettük, Károly mellett Mária királynő sem mondott le uralkodói jogai gyakorlásáról, és ilyen vonatkozásban ő is kapcsolatba került az országbíróval. 1386. január 20-án Budán kelt oklevelében Bebek Imre egy pert „levélbeli királynői parancsra” („de reginali litteratorio mandato”) halaszt el, négy nappal később kelt másik perhalasztó levelében pedig „a mi úrnőnk, Mária királynő egy oklevelének” a bemutatásáról beszél.⁸⁵ Amint látjuk, az országbíró tehát — annak ellenére, hogy óvakodott akár Károly, akár Mária dignitáriusának vallani magát — valójában az uralkodói jogokat gyakorló mindkét személytől kapott bírói parancsokat, mindkettejük bíróságát vezette.

Ilyen vonatkozásban Bebek Imre *de facto* az ország egységének képviselője volt a kettős hatalom idején. Arra, hogy született-e valamilyen konkrét, esetleg írásbeli megállapodás az országbíró e kettős funkciójának a kialakítására, vagy az események menete „spontán” hozta ezt magával, eddig nem találtunk adatokat.

Igen érdekes, hogy Bajor Lajos és Szép Frigyes 1325. szeptember 5-i egyezsége, amely a — sok vonatkozásban a magyar országbíró németországi megfelelőjeként felfogható — Hofrichter tisztségéről intézkedik, szintén egy Hofrichtert (és egy Hofschreiber) ír elő a két német ellenkirály számára, s a bíróság oszthatatlanságát hangsúlyozza.⁸⁶

Miként Szentgyörgyi Tamás elismerte ellentétes pártállású elődje, Szécsi Miklós bírói okleveleinek az érvényességét, Imre országbíró is „Kaplai János ispán, régen hasonlóképp országbírói perhalasztó levelének a tartalma alapján”⁸⁷ eléje került ügyet folytató, elődje oklevelének a rendelkezését tiszteletben tartva.

A kettős uralom teremtette politikai helyzet nem lehetett hosszú életű. Mint köztudott, Garai Miklós és legbizalmasabb párthívei merényletet szerveztek Kis Károly ellen. Pór elfogadja azt az utalást, amely szerint február 7-én, Forgács Balázs merényleténél — Mária legbizalmasabb hívei közt — Imre országbíró is jelen lett volna.⁸⁸ Bárhogy is zajlott le részleteiben a király megsebesítése, tény, hogy Károly király február 24-én meghalt, s a hatalom ismét Garai és ligája kezébe került. A helyzet természetesen még így is óvatosságra intett: Kis Károly legfőbb híve, a merényletet követően Budáról elmenekült Horváti János még március 22-én is adott ki a már meghalt király nevében oklevelet.⁸⁹ Úgy látszik, Garai és pártja más vezetői is realisabban látták a helyzetet mint korábban, és nem kívántak szakítani a Zsigmond-párti urakkal. Ezt már csak azért sem teheték, mert április elején Zsigmond hadai az országba nyomultak és egyre valószí-

⁸⁵ OL DI. 52517., ill. „quarundam litterarum domine nostre Marie regine” — OL DI. 52520.

⁸⁶ „Wir sullen auch bede einen hofrichter und einen hofschreiber haben, daz unser gericht ungeteilet sei. Und die sullen halbs jar oder ein vierteil jares bei unzerinem, daz ander teil bei dem andern sein. Und swaz vor unser einem gerichtet wirt, daz ist vor dem andern staete, und daz angevenget wirt vor einem, daz mach geendet werden vor dem andern und her wider und hin chümen . . .” stb. „ . . . wann ez ein gericht und richter ist”. — Monumenta Germanicae Historica, Legum sectio IV. Constitutiones et acta publica imperatorum et regum, Tomi VI., partis prioris fasciculus I. Hannoverae et Lipsiae, 1941., 73–74. l., 105. n. Az egyezés történelmi előzményeihez vö. Bruno Gebhardt: Handbuch der Deutschen Geschichte, Bd. 1. Union Verlag, Stuttgart. 1960. 433–434. l. A Hofrichterhez O. Franklin: Das Reichshofgericht im Mittelalter, Weimar, 1869. I. 150–151. l.

⁸⁷ „ . . . juxta continentiam literarum (!) comitis Johannis de Kapla, pridem similiter judicis curie prorogatoriarum . . .” Zichy okmt. IV. 312. l.

⁸⁸ Pór Antal: Kis Károly és Erzsébet utolsó évei. Századok, XXX (1886), 139. l.

⁸⁹ OL DI. 7199. ed.: Hazai Okmt. VII. 422–423. l. Hivatkozik rá: Márki Sándor: Mária, Magyarország királynéja. Magyar Történelmi Életrajzok, Bp., 1885. 90. l. (a továbbiakban: Márki: Mária).

nübbé vált, hogy az anyakirályné és Garai minden mesterkedése ellenére a fiatal őgrófból előbb-utóbb magyar király lesz. Szécsi Miklós Károly halála után is megmaradt nádornak. Lehet, hogy tavasszal a Zsigmond-párti ligának akarták átadni az országbírósgot, de az is elképzelhető, hogy Garai ezt a méltóságot magának, vagy valamelyik párt-hívének szánta; adatok hiányában csak az bizonyos, hogy Mária királynő 1386. március 26-i és április 23-i privilégiumainak a méltóságsorában az országbírói tisztséget üresedésben levőnek mondják, és Bebek Imre szlavón banként szerepel.⁹⁰ Lehet, hogy a Délvidéken ekkor már súlyos helyzetben „rendcsinálásra” próbálták leküldeni Bebek Imrét. Ha ez történt is, sok eredménnyel aligha járhatott: május elején és júniusban már ismét ő az országbíró,⁹¹ a Horváti—Palisnai—Tvrčko szövetség által lángba borított tartományok lecsillapítására pedig júliusban Erzsébet és Mária, Garai, Forgács és más híveik társaságában maguk vállalkoznak hamarosan végtelennek bizonyuló horvátországi utazásra. Ismeretes, hogy Gara vára felé közeledtükkor Horvátiék (július 25-én) rajtuk ütöttek, Garait, Bánfit és Forgách Balázst a királynő és anyja szemeláttára ölték meg, a Garai párt többi ott levő tagja Erzsébettel és Máriával együtt fogságba került.⁹² A Garai-párt vezetői közül egyedül Bebek Imre maradt szabadon, de mivel pártja többi nagybirtokos, befolyásos tagját vagy megölték, vagy fogságba zárták, a következő politikai rendezés idején főleg a Zsigmond-párt szava érvényesült. A királynő fogsága és a Mária párti főurak „eltűnése” a kúriából bénítólag hatott az országbíró jogszolgáltató tevékenységére is: az 1386-os évben, Mária fogságba vetése után nem ismerünk ítéletig vitt pert: az országbíró nevében kelt oklevelek az ügyeket általában elhalasztják.

1387. március 31-én Zsigmondot királlyá koronázták. Sor került a tisztségek újabb elosztására is. Bebek Imre azonban ezt a fordulatot is átvészelve, országbíró maradt. Érdekes, hogy 1386-ban, Kis Károly halála után és Mária fogsága idején, amíg Zsigmondot nem koronázták meg, Imre országbíró folytatta a korábban használt „tartózkodó” intulatiokat: oklevelei most is egyszerűen „*judex curie*”-nek nevezik.⁹³ Mária fogsága idején, a központi hatalom mélypontján a „királyi udvar bírása” cím birtokában is joggal tarthatta magát az ország és nem az uralkodó tisztségviselőjének. Ugyanakkor érdekes és a XIV. század utolsó harmadának már „hivatali” jellegű intézményeire vall, hogy az országbíró perhalasztó levelének a tanúsága szerint most is intéztek Mária nevében kelt, perhalasztást parancsoló levelet Bebek Imréhez: az 1386. évi szent Mihály nap nyolcadi perszakon „a felek érdekében hozzánk hozott királynői parancsra” halaszt el egy pert.⁹⁴ (Itt jegyezzük meg, hogy az udvari *audientia* — a királynő fogsága idején is — változatlanul Mária nevében adta ki parancsleveleit, és a relatiokat is Máriának címezték.)⁹⁵

Miután Zsigmond király lett, Imre országbíró szakított az addigi gyakorlattal, s — szinte úgy látszik, hogy kicsit azért is, hogy megelőző „tartózkodó” magatartását feledtesse — nemcsak privilegiális formában kiállított oklevelein,⁹⁶ de egyszerű perhalasztó levelein is büszkén hirdeti, hogy ő „Zsigmond úr, isten kegyelméből Magyarország kirá-

⁹⁰ OL DI. 7193., ill. OL DI. 7204.

⁹¹ A délvidéki helyzetre ld. *Hóman—Szekfű*: III. 176. l. 1386. máj. 8-án Bubek Imre országbíró nevében két pert is halasztanak: OL DI. 86206 és 89533. Jún. 5-én és 10-én országbíróként szerepel: OL DI. 7192 és OL DI. 7201.

⁹² Mária többek által idézett oklevele a véres eseményről: *Fejér*: X/3. 314. l. Az eseménytörténethez vö. *Hóman—Szekfű*: III. 177. l.

⁹³ 1386. máj. 8.: OL DI. 86206., 89533., okt. 13.: OL DI. 85478., OL DI. 91926.

⁹⁴ OL DI. 7223.

⁹⁵ Pl. OL DI. 7225.

⁹⁶ Pl. 1387. „Nos, comes Emericus Bubek *judex curie serenissimi et magnifici principis domini Sigismundi, dei gratia regis Hungarie, Dalmatie, Croatie, marchionisque Brandenburgensis ac sacri Romani Imperii archicamerarii* . . .” — OL DI. 42366, ed. *Fejér* X/8. 224. l.

lya udvarának a bírása”,⁹⁷ s csak az uralkodó egyéb címeit hagyja el a nem örökérvényre szánt okleveleken. A *formulákat tekintve* visszaállt tehát az 1382 előtti állapot: az országbíró az uralkodó országbírája („udvarának a bírása”) lett ismét, a *valóságban* azonban a tisztség már nem az uralkodó, hanem a bárók érdekeit kiszolgáló méltóság maradt.

Annak ellenére, hogy Mária maga is megkoronázott király volt, az országbírói oklevelek formuláiban a nőuralom idején gyakran használt „királynői jelenlét” helyébe — Zsigmond személyét szem előtt tartó módon — ismét a „királyi jelenlét” lépett. Igen érdekesen figyelhető meg ez a változás az olyan, hosszabban elnyúlt perek esetében, amelyek még Mária egyedüli uralkodása idején indultak, de már Zsigmond alatt fejeződtek be. Így pl. egy 1385-ben kezdődött perben az alperest Mária királynő, majd Kaplai János országbíró nevében mindig „a királynői jelenlétre” („in praesentiam reginalem”) idézték. Miután Bebek Imre lett az országbíró és a per folytatója, először még ő is „in praesentiam reginalem” idéztetett, majd Zsigmond trónralépte után — anélkül, hogy utalt volna az új uralkodóra — áttért a „királyi jelenlétre” („in presentiam regiam”) idéztetésre, míg végül a három vásáron történt kikiáltás után is távol maradó alperest fő- és jószágvesztésre ítélte.⁹⁸ Imre ispán az olyan perekben is Zsigmond országbírájaként járt el a továbbiakban, amelyek Mária nevében írt perbehívással,⁹⁹ a királynő nevében kelt parancsra kiadott hiteleshelyi evocatoriával — de már Zsigmond uralma alatt — kerültek eléje.¹⁰⁰ Visszaesett tehát az a gyakorlat is, amikor a királyi kúria bírása („iudex curie regie”) a *királynői jelenlét* ítélkezését vezette, s csak kivételesen fordul elő, hogy Mária által eladományozott birtokba történő iktatásnak való ellentmondás után az ellentmondót „ugyanazon úrnőnk, Mária királynő jelenlétére” hívják perbe, ahol is Bebek Imre mint Zsigmond király országbírája ítélkezik.¹⁰¹

Mária 1387 júniusában kiszabadult börtönéből, s július 4-én találkozott férjével Zágrábban. Zsigmond a nádor, az országbíró és más főurak, valamint több főpap társaságában üdvözölte sokat szenvedett feleségét.¹⁰² Erzsébet királynét a börtönben megfojtották, s így az özvegy anyakirályné gyámságától is megszabadulva Zsigmond is, Mária is az ország egyenrangú uralkodói lettek. A gyakorlatban azonban Mária mégis eléggé visszavonult a kormányzattól, és nem játszott olyan nagy politikai szerepet férje mellett, mint nagyanyja, vagy anyja királlyá koronázás nélkül is vittek. Férje beleegyezésével tesz ugyan még birtokadományt,¹⁰³ sőt, saját birtokaiból Zsigmond beleegyezését sem kérve ki a saját nevében is adományoz,¹⁰⁴ de mindez aligha mutat túl a XIV. században megszokott királynői tevékenységen: volt országbírója nyugodtan vezetheti férje királyi jelenlétének az ítélkezését.

Bebek Imre 1392 tavaszáig megmaradt Zsigmond király országbírójának,¹⁰⁵ e tisztségéből az erdélyi vajda méltóságába került.¹⁰⁶ Felesége halála után a János lovagok közé állt és vranai perjel lett. A századfordulón a nápolyi párt egyik vezetőjeként tevékenykedett.¹⁰⁷ A Bebek-család többi tagjai is fontos pozíciókat töltöttek még be a századfordulón és a XV. században.¹⁰⁸

⁹⁷ 1387: „Nos, comes Emericus Bubeek, iudex curie domini Sigismundi, dei gratia regis Hungarie . . .” — OL DI 68280. Hasonló 1391: OL DI. 68295.

⁹⁸ OL DI. 42390. ed. *Fejér* X/1. 480—489. 1.

⁹⁹ OL DI. 71895.

¹⁰⁰ OL DI. 42366., ed. *Fejér* X/8. 224. 1.

¹⁰¹ 1387: OL DI. 71895.

¹⁰² *Márki*: Mária. 117. 1.

¹⁰³ 1387: OL DI. 7299. — *Fejér* X/1. 344. 1.

¹⁰⁴ 1387: OL DI. 7304.

¹⁰⁵ ZsiO I. 2413. sz.

¹⁰⁶ ZsiO I. 2414. sz.

¹⁰⁷ *Wilczek*: Horváthy család, 715. 1.

¹⁰⁸ *Hóman—Szekfű*: III. 176—177. 1. (táblázat).

Vizsgálódásainkat összegezve megállapíthatjuk, hogy az államkormányzat kulcsfontosságú szervének, az országbírói intézménynek a történetében bekövetkezett változások szorosan összefüggtek az országos politika alakulásával, a központi hatalomnak Lajos király halálát követően a nagybirtokos bárók előretörése miatt bekövetkezett válságával. Úgy véljük, a sokszor kellő figyelemre nem méltatott okleveles anyag bevonása, a gyakran unalmasnak tartott oklevélformulák behatóbb elemzése, amely pl. az eddigi közfelfogással szemben lehetővé tette Mária aktív politikai szerepének a kimutatását a korábban egyoldalúan Kis Károly uralmaként számon tartott időszakban, más korszakok vizsgálatánál is hozhat új, a diplomatikán és a jogtörténeten túlmutató eredményeket, teheti pontosabbá, árnyaltabbá egy-egy időszak politikai történetére, államkormányzatának alakulására vonatkozó ismereteinket. Úgy érezzük, a nagy, átfogó tanulmányok mellett — hasonló külföldi tanulmányok példája nyomán — nálunk is létjogosultsága lenne annak, hogy egyes fontosabb időszakok, lényegesebb intézmények történetét minuciózus alaposással, a vonatkozó okleveles anyag bevonásával újra vizsgáljuk.

Miskolczy Ambrus:

A román nemzeti egység kérdése és az 1840-es havasalföldi forradalmi mozgalom

A kortársak és a történétírók joggal nevezték az 1840-es havasalföldi forradalmi mozgalmat „anticipált 1848”-nak: az 1848-as forradalom előjátékának.¹ Részben az 1840-es forradalmi mozgalomból nőtt ki az 1848-as forradalom balszárnya. A román és magyar nemzeti mozgalmak haladó erőinek összehangolásában olyan jelentős szerepet játszó egyéniségek vettek részt benne, mint E. Murgu vagy N. Bălcescu, és kezdetben C. Bolliacot, a nemzeti megbékélést hirdető 1849-es brassói román lap szerkesztőjét is részvétellel vádolták. 1848 és 1840 programja, taktikája, tömegbázisa kiépítésének módszerei között számos hasonlóság fedezhető fel. A polgári államrendszer: a népképviselő, a felelős kormány, a hatalmi ágak szétválasztásának igényét már az 1840-es forradalmi titkos társaság is körvonalazta programjaiban. Igaz, agrártörvénytervezete — a jobbágy és földesúr közötti

¹ Dokumentumok hiányában még ma sem született a felvetődő problémákat megnyugtató pontossággal lezáró, részletekre kiterjedő monográfia. I. C. Filitti kiadott ugyan egész sor korabeli forrást, köztük a vizsgálóbizottság jelentéseinek nagy részét a vádlottak kihallgatásáról, de miután köztudott volt, hogy ezeket erőszakkal csikarták ki a hatóságok és maguk a vádlottak is többször hangoztatták, hogy csak fenyegetésre vagy erőszak nyomására írták alá „vallomásaikat”, az „összeesküvés leleplezésével” és a perrel kapcsolatban felmerülő kételyeket nem tudta eloszlatni. (*I. C. Filitti: Turburări revoluționare în Țara Românească între anii 1840—1843. Analele Academiei Române. Seria II. Tomul XXXIV. 1911—12. Buc. 1912. 201—289. l., a továbbiakban: Filitti: Turburări.*) A legfiatalabb résztvevő, N. Bălcescu is, amikor a brassói román lapban cáfolni akarta azt, hogy letartóztatása alatt tetlelesen bántalmazták, „előre kitervelt összeesküvésről” írt, melyben egyesek „egyszerre játszották a konspiráns és a provokátor kettős szerepét” (*Gazeta de Transilvania 1844. 60. sz. 239. l., a továbbiakban GT*). Valóban többen elárulták a mozgalmat (*I. Ionașcu: Profesorul Ioan Brezoianu participant la mișcarea revoluționară din 1840. Analele Universității București. Seria Științe sociale. Istoria. 1968. 71—73. l.*). Hangsúlyozta is a fejedelem szomszédos nagyhatalmak külügyminisztereinek szánt tudósításaiban — természetesen saját éberségének bizonyítására —, hogy rendőrsége már rég nyomon volt és csak az „összeesküvés” felszámolásának kellő pillanatát várta. (*G. Zane: Mișcarea revoluționară de la 1840 din Țara Românească. Studii și materiale de istorie modernă. III. köt. 250—252. l., a továbbiakban Zane: Mișcarea.*) Maga a mozgalom azonban nem „agent provocateur”-ök kezdeményezése nyomán bontakozott ki, mint ezt többen feltételezték (pl. *N. Iorga: Histoire des états balcaniques jusqu'à 1924. Paris. 1925. 307. l., feltételezhetően É. Regnault: Histoire politique et sociale des principautés danubiennes. Paris. 1855. 204. l. nyomán*). Ami viszont a pert illeti, többen vetették fel azt a kérdést, hogy vajon nem a kormány és a hatóságok által „előre megrendezett játék volt-e”. (*G. Bogdan—Duică: George Barițiu și amicii săi. Tribuna poporului. 1903. 56. sz., G. Zane: N. Bălcescu: Opere I² köt. 254. l. egyik jegyzetében. 1963-ban megjelent tanulmányában G. Zane néhány újabb forrás és az eddigi irodalom újjáértelmezésével viszont biztos kézzel teremtetett rendet ebben a zűrzavarban. Tisztázta a hivatalos vád és a „konstruált per” motivációját, a mögötte húzódo valószínűsítést, feltárta a mozgalom szervezeti kiépítésének részleteit, ideológiájának és programjának több sajátos vonását (*Zane: Mișcarea függelékében új forrásokkal, ua. franciául: Le mouvement révolutionnaire de 1840. Buc. 1964, a továbbiakban Zane: Mouvement*).*

viszony szabályozása örökös földbérleti viszony törvénybeiktatásával, — még nem a jobbjárfelszabadítási tervezetek megvalósult típusainak variánsa.² Csak 1848 tavaszán került a kirombantandó forradalom programjába a „jobbágyfelszabadítás kárpótlással” való megvalósításának követelése, elsősorban N. Bălcescu, az 1840-es társaság volt tagja kitartó tevékenysége eredményeként.³ A jobbágyfelszabadítás ígérését azonban az 1848-as polgári demokratikus forradalom sem tudta valóra váltani. Havasalföld orosz, török katonai megszállása 1848 szeptemberében véget vetett a forradalmi átalakulás lehetőségének.

A két mozgalom nemzeti egységtörekvéseinek bizonyos lényeges elemei is azonosak. A román és magyar történetírás már többször rámutatott arra, hogy az 1848-as havasalföldi forradalmat az előbb-utóbb „svájci típusú konföderáció”-vá alakítandó román-magyar szövetség reményében robbantották ki.⁴ Ez a jövőd Dunai konföderáció biztosította volna a nemzeti egységet és függetlenséget. A havasalföldi forradalom kibontakozásában pedig nagy szerepet szántak az erdélyi és magyarországi románok, de főleg a román határőrezredek fegyveres segítségének. A szakirodalom már részletekbe menően bemutatta azt, hogy a havasalföldi-moldvai forradalmár körök, majd a bukaresti ideiglenes kormány megbízottainak erdélyi, magyarországi, majd ausztriai tevékenységében milyen nagy szerepet kapott az erdélyi és bánáti fegyveres segítség biztosításának kérdése.⁵

E fegyveres segítség igénybevételének gondolata is felvetődött már az 1840-es for-

² Erre a szakirodalom egyetlen megbízható forrása, *G. Zane*: Sur quelques thèses de la littérature économique roumaine de l'époque 1840—1864. Revue Roumaine des Sciences Sociales, série des sciences économiques. 10. köt. 1966. 2. sz. 171—192. l. szerint: Question économique des Principautés Danubiennes Paris. 1850 in: Bălcescu: Opere. I². köt. 53. l. Hasonló törekvésekre lásd: *A. G. Golescu*: De l'abolition du servage dans les Principautés danubiennes. Paris. 1856. 185. l. idézi *G. Zane*: Bălcescu: Opere I². köt. 239. l. és *V. Ionescu*: Mihail Kogălniceanu. Buc. 1963. 190. l. Feltételezhetően az 1840-es forradalmi mozgalom agrárprogramjának több eleme bekerült az „összeesküvés” vezéréneként elítélt D. Filipescu által, fogságában kidolgozott és „politikai hitvallásaként” a fejedelem elé terjesztett reformjavaslatokba (*V. Georgescu*: Mémoires et projets de réforme dans les Principautés Roumaines. Buc. 1972. 12. l.). Filipescu javasolta a földesúr és jobbágy közötti viszony szabályozását azokon a területeken is, amelyeken a földesúri önkény érvényesülésének a fennálló törvények szabad teret hagytak. Javasolta a robot terményjáradék ellenében való megváltását is (*E. Virtosu*: Réformes sociales et économiques proposées par Mitiță Filipescu en 1841 — un mémoire inédit. Revue des Études Sud-Est Européennes. 1970. 1. sz. 109—120. l.). Bălcescu viszont ezzel szemben a robot „egyszer s mindenkorra meghatározott pénzüsszegben” való megváltásáról írt.

³ Az 1840-es agrárprogram 1848-ban a forradalomra való előkészületek alkalmával is viszonyítási alapot jelentett. Nem véletlen, hogy Bălcescu 1852-ben diktált visszaemlékezéseiben az 1848 márciusában párizsi lakásán tartott értekezletről úgy számolt be, hogy az ott lefektetett „program a tulajdon kérdésén kívül azonos volt az 1840-essel. Ami a földtulajdon kérdését illeti, a moldvai-havasalföldi románok egyhangúan elhatározták, hogy a parasztot kárpótlás útján földbirtokossá kell tenni” (*A. Stan*: Le problème agraire pendant la révolution de 1848 en Valachie. Buc. 1971. 42. l.).

⁴ *C. Bodea*: Lupta Românilor pentru unitatea națională. 1834—1849. Buc. 1967. 100—101. l. (a továbbiakban *Bodea*: Lupta, *I. Tóth Zoltán*: Bălcescu Miklós élete. Bp., 1958. 74—76. l. (a továbbiakban *I. Tóth*: Bălcescu), *I. Tóth Zoltán*: Magyarok és románok. Bp., 1966. 256—257., 286. l. (a továbbiakban *I. Tóth*: Magyarok), *Mérei Gyula*: Föderációs tervek Délkelet-Európában és a Habsburg-monarchia. Bp., 1965. 29—31. l.

⁵ *Bodea*: Lupta. 147—152., 156. l., *V. Maciu*: Mouvements nationaux et sociaux roumains au XIXe siècle. Buc. 1971. 87., 95. l., *I. Tóth*: Magyarok. 257—279. l. E reményeket a brassói román sajtó is kifejezésre juttatta. „... teljes őszinteséggel fedjük fel, tudja meg az egész világ, — írta G. Bariț, — hogy a fejedelemségek bármely hatalom részéről való okkupációja esetén nemcsak az erdélyi határőrök, hanem az egész itteni román nemzet átkel a Kárpátokon” és bekapcsolódik a dunai román fejedelemségek orosz okkupációja nyomán fellángoló háborúba (GT 1848. jún. 3/15. 45. sz.).

radalmi titkos társaság elképzeléseiben.⁶ A jelen dolgozat a társaság eddig szövegszerint ismeretlen kiáltványának elemzésével azt szeretné bemutatni, hogy a mozgalom (vagy néhány résztvevőjének) tervezett agitációjában milyen súllyal eshetett latba az erdélyi román fegyveres segítség reménye és ígérete, valamint ezzel szoros összefüggésben: a nemzeti egység és függetlenség megvalósításának milyen — az európai publicisztikában, a nagypolitikai szintér függőnyei mögötti tervezgetésekben régóta felvetett — lehetőségével számolhattak a külpolitikai erőviszonyok feltételezett átalakulása esetére.

Az 1840-es mozgalom tragikus fordulat a haladó román nemzeti mozgalmak történetében. A havasalföldi uralkodó, A. Ghica (1834—42) kül- és belpolitikai megfontolásoktól vezettetve a forradalmi mozgalmat úgy állította be a közvélemény előtt, mint valami „szörnyű összeesküvést”, amelynek tagjai fejedelemgyilkosság szándéka mellett „a rend felforgatására”, Bukarest kifosztására és felgyújtására, „az ország lakossága minden osztályának általános romlására, általános vizálykodásokra, áratlanok vérenek ontására törtek és talán az ország mai jogait (azaz viszonylagos önállóságát, autonómiáját) is veszélyeztették”.⁷ Amíg az összeesküvés leleplezésének első napjaiban a fejedelem úgynökei útján próbált hangulatot kelteni ezeknek a rémhíreknek a terjesztésével, a brutális kihallgatásokat követő perre már a legszűkebb nyilvánosság előtt került sor.⁸ A vádlottak még a törvényes védelem lehetőségével sem élhettek. Csupán a feltett kérdésekre válaszolhattak, de D. Filipescunak, a társaság vezetőjének tiltakozása után már csak az ítélet meghallgatására vezették őket elő. Közben a törvényszék nagybojár tagjai is magukhoz térhettek első ijedtségükből; az elnök különvélemény beadásával zsarolta a fejedelmet, és D. Filipescut csak egy szavazattöbbséggel találta bűnösnek a törvényszék.⁹

Az általános elégedetlenség láttán a kortársak nagy mozgalomra számítottak. Az augsburgi Allgemeine Zeitung 300 összeesküvő letartóztatásáról számolt be. A nagyszombeni Siebenbürger Bote 600 határőr, több katonai osztag cinkosságáról és nagybojások részvételéről írt.¹⁰ A galaci piemonti konzul 4 ezer összeesküvő szervezkedéséről tudott.¹¹ A valóság ezzel szemben az, hogy még a 24 vádlott közül sem sokkal többre mint felére tudták rábizonyítani a forradalmi titkos társaság tevékenységében való részvétel vádját. A résztvevők programjuk megvitatásán se nagyon jutottak túl, elegendő pénzük sem volt a szervezkedés folytatására. . . Elsősorban a régi olteni pandúrok (az orosz—török háborúban külön osztagokban harcoló, adó alól kiváltságolt szabadparasztek) és a bukaresti timárnegyed kézművesei között próbáltak híveket toborozni. Az öreg D. Macedonschi, az 1821-es Tudor-féle felkelés egyik vezető kapitánya vállalta a „hadsereg” vezetését. Az országos hírvő bukaresti francia tanár, Vaillant fegyvergyűjtés és cseresznyefa ágyúk gyártásának megkezdését javasolta. Megvitaták a mozgalom kibontakoztatásának külpolitikai feltételeit, a nemzeti egység megvalósításának lehetőségeit. Többen felvetették azt, hogy a fejedelmet és a metropolitát is a mozgalom élére kellene állítani.¹² De a keleti válság vége fele, a kihallgatási jegyzőkönyvek tanúsága szerint, megbeszéléseik végső következtetése általában az volt, hogy pénz hiányában nem lehet a szervezkedést tovább folytatni,

⁶ G. Bogdan-Duică: Eftimie Murgu. Buc. 1937. 100—102. l., *I. Tóth*: Magyarok. 279. l., *Bodea*: Lupta. 27—30. l.

⁷ *Filitti*: Turburări. 281. l., *Zane*: Mouvement. 12. l.

⁸ *Zane*: i. m. 12—15. l.

⁹ *Uo.* 33—40. l.

¹⁰ Allgemeine Zeitung, 1840. nov. 29. 334. sz. 2672. l., Siebenbürger Bote, 1840. nov. 24. 93. sz.

¹¹ D. Bodin: Nouvelles informations sur les mouvements révolutionnaires roumaines. Balcania, 1943. 171. l.

¹² *Filitti*: Turburări. 12., 256—258. l., M. Chopin et A. Ubicini: Provinces Danubiennes et Roumaines. Paris. 1856. 156—157. l., P. P. Panaitescu: Contribuții la o biografie a lui N. Bălcescu. Buc. 1923. 18—20. l., *I. Tóth*: Bălcescu 29—32. l.

„hogy a mai politikai körülmények” nem tennék lehetővé a „forradalom” kirobbantását, mert azt „Ausztia sem engedné”.¹³

Az „összeesküvők” tehát a mozgalom szervezeti kereteinek kiépítése felé tettek tapogatózó lépéseket, de a külpolitikai helyzet kedvezőtlen fordulatai miatt akkorra már a további szervezkedéssel is felhagytak, amikor az uralkodó „leleplezte az összeesküvést”.

A hatóságok döntő írásbeli bizonyítékként csak egy proklamációt és egy alkotmánytervezetet tudtak kézre keríteni.¹⁴ A társaság kiáltványa (amely most kerül először közlésre) a vád egyik legfontosabb bizonyítéka.¹⁵ Szerzőjének kilétét még ma sem lehet pontosan tisztázni. Miután Sotir Gerannál találták, eleinte őt vádolták a szerzőséggel. Nem sokban igazít el az sem, hogy a kiáltvány szerzője, erdélyi fürdőn „erdélyi testvérekkel” folytatott megbeszéléséről számol be, csak annyiban, hogy a társaság több tagja is megfordult valamelyik fürdőn, általában a közkedvelt Előpatakon. Így a fürdők mint Erdély és a dunai fejedelemségek román nemzeti mozgalmi vezetőinek rendszeres találkozóhelyei kerültek be a román nemzeti egységtörekvések történetébe.¹⁶ A kiáltvány, ha azt Sotir írta is, kollektív termék, amennyiben feltehetően a társaság megbeszéléseinek tanulságait foglalja össze. A szakirodalom (korabeli források: a vizsgálóbizottsági és osztrák hivatalos jelentések nyomán) annyit tartott a kiáltványról számon, „hogy sok történeti példával érvelve forradalomra hívja fel a népet, hogy majd az erdélyi románok is fognak segíteni”. Ennek alapján többen is hangsúlyozták 1840 és a hasonló 48-as megnyilvánulások rokon jellegét.¹⁷ E lakonikus közlés önmagában elég egyértelműen támasztaná alá a fejedelemnek a szomszédos nagyhatalmak külügyminisztereinek intézett tudósításának vádját, mely szerint az „összeesküvők a szomszédos országok rendjét is meg akarták változtatni”.¹⁸ E vád csak közvetve igaz.

A titkos társaság tagjai a „forradalom” kirobbantását a külpolitikai események alakulásától tették függővé. Bízta őket abban, hogy az ország lakosságának többségét meg tudják nyerni.¹⁹ És valóban, mint 1848-ban, a mozgalom kiáltványa szerint már most is az erdélyi román segítség ígéretével akarták a tömegeket társadalmi forradalomra és nemzeti függetlenségi harcra mozgósítani. „Román testvérek! — írja a kiáltvány²⁰ — a Kár-

¹³ *Filitti*: Turburări. 259. l., *Zane*: Mișcarea. 261—262. l.

¹⁴ *Zane*: Mouvement. 26—27. l. Igaz Murgunál, osztrák alattvaló lévén, később került sor házkutatásra. Vaillant-t pedig, miután francia alattvaló volt, a nyugati konzulátusokkal való élesebb konfliktus elkerülése végett futni hagyták Moldvába. Így nem is került elő több bizonyíték még, csak néhány francia újságcikk fordítása és néhány indexen levő francia könyv. Ezeket a tárgyi bizonyítékokat sorolta fel a fejedelem az Oesterreichischer Beobachterben elhelyezett cikkében is (lásd OL Filmtár W 85, GT 1840. dec. 1. 49. sz.). Nem mulasztotta el azt sem hangsúlyozni, hogy e cikkek F. Colson francia publicista tollából származtak. Colson ugyanis nemcsak a cári nagyhatalmi politika ellen írta cikkeit és broszúráit, hanem a cári dinasztiát személyes becsületében is támadta. És köz tudott volt, hogy a cár rendszeresen olvasta a francia ellenzéki sajtót. (Esterházy József naplója. 1840. júl. 27. OL Kisebb családi levéltárak.)

¹⁵ Lásd: Függelék.

¹⁶ G. Bariș szerint a társaság vezetője, D. Filipescu is járt Előpatakon. GT 1873. nov. 8/20. 85. sz., Bălcescu lásd *D. Berindei*: Bălcescu. Buc. 1969. 23. l., Sotir Geranna lásd *Filitti*: Turburări. 260., 285. l., a fürdőhelyi találkozások jelentőségére *Bodea*: Lupta. 52—53. l.

¹⁷ *Filitti*: Turburări. 260. l., *Bodea*: Lupta. 31. l. és lásd a 6. lábjegyzetet.

¹⁸ *Zane*: Mouvement. 12., 26. l., Timoni osztrák konzul jelentése. Bukarest. 1840. nov. 27. OL Filmtár. W 83.

¹⁹ „... a fiatal nemzeti párt a népet a nép által akarta megmenteni, tehát forradalmi párt volt” — írta Bălcescu 1850-ben a román forradalmi törekvéseket elemezve. „... tudta, hogy övé a jövő, hogy szívük mélyén sokan úgy gondolkoznak mint ő, és azon a napon, mikor kibontja zászlóját, sokan fognak hozzá csatlakozni.” *Bălcescu*: Opere I². köt. 103. l.

²⁰ Lásd: Függelék.

pátok másik oldalán élő testvéreitek már várják felkeléseket, hogy fegyvereiteket egyesítsétek. Mire vártok hát, amikor ilyen alkalmatok van, hogy boldogok legyetek? Nem látjátok, hogy testvéreitek [a bojárok] kegyetlenséggel kisajtolta verejtéketek saját javukra fordítják, nem látjátok, hogy a kormányzat a jámborság álarca alatt részvétet színlel, és csak saját előnyét nézi a ti boldogságotok helyett.” A kiáltvány szerzője (vagy szerzői) erdélyi személyes kapcsolatok hangsúlyozásával még nagyobb súlyt ad felhívásának:

„Román testvérek! Milyen gyakran ontottam könnyeimet az erdélyi fürdön, amikor testvéreiteknek elmeséltem nyomorúságotok, hogy miként kell nálatok pénzen vásárolni az igazságot, . . . milyen megvetőleg bánnak veletek saját országotokban, melyet őseitek saját vérukkal őriztek meg nektek. És ők (az erdélyi testvérek) egyhangúan felkiáltottak: fogjatok fegyvert és mi egyesülünk veletek utolsó csepp vérünkig, együtt a bosszút követelünk azokért a jogokért, melyeket elnyomóitok Északnak eladtak.”

Az Északnak eladott jogok visszaszerzése félreérthetetlen utalás a nemzeti függetlenség visszaszerzésének célkitűzésére, arra, hogy az orosz – török szerződésekből lefektetett kettős védnökséget és protektorátust törvénytelennek és megsemmisítendőnek tartják. Szinte érthetetlen képzeletbéli elkalandozásként hathat az a kilátásba helyezett függetlenségi harc, amelyre az erdélyi segítség ígéretével akarták mozgósítani a havasalföldi fejedelemséget. Hiszen az erdélyi románok, végső soron osztrák alattvalók ilyen méretű és jellegű önálló tevékenységét még elképzelni is abszurdum! Nem is teljesen önálló havasalföldi-erdélyi kezdeményezésről volt szó. A forradalmi társaság tagjai Anglia, Franciaország, Ausztria és a cári Oroszország konfliktusának lehetőségét latolgatták. A kiáltvány feltételezett szerzője, Sotir Geran saját vallomása szerint hallotta, amint Murgu arra figyelmeztette Filipescut, „hogy német újságban azt olvasta, hogy Ausztria seregeket indít a határon túlról”.²¹ Az aktív osztrák keleti fellépést akarták tehát megfelelően előkészíteni és a nemzeti egység megteremtésére felhasználni.

„Oh, egység! egység!” zárja a kiáltvány a vígasztalan hazai állapotok leírását. Majd így folytatja:

„Román testvérek, kiket körül fog a barbárság! Nem látjátok, hogy Ausztria atyái gondoskodásával saját alattvalóit boldoggá tette, az őszintéket, a hűségeseket és az érdemekben gazdag férfiakat oltalmazza, és a bűnöst megbünteti, soha nem nyugvó atyái gondoskodásával alattvalóit boldoggá tette. Ti azonban, akik jutalmat senkitől sem kaptatok, boldogok sem vagytok, mire vártok? Nem látjátok, hogy nálatok az igazságot pénzzel vásárolják? Meddig fog ez a zsarnokság tartani? Addig, amíg egységetek által a ti üdvötök oly módon ismét létre nem jön, mint ahogy az Svájcban tartós jólétet alapozott meg.”

Azzal, hogy a nemzeti egységet „ismét” létre kell hozni, a kiáltvány – bár eléggé körvonalazatlanul – de a különböző államokba szétszórt románság nemzeti egysége megteremtésének szükségességére célzott, arra az egységre, amely a nemzeti megújulási mozgalom történetfelfogása szerint az egykori Dacia Traianában, majd Mihai Viteazul vállalkozásában öltött testet. A hazai, majd az ausztriai állapotok leírása, az érvelés szillogisztikus menete félreérthetetlenül arra enged következtetni, hogy a kiáltvány szerzője „Ausztria atyái gondoskodásától” is várja a nemzeti egység kereteinek megteremtését. A svájci példálózgatás egyben azt jelenti, hogy a forradalmi titkos társaság a nemzeti egység megvalósulását nem az abszolutista Habsburg-birodalomba való betagozódás útján képzelte el, hanem bizott Ausztria nemzeti alkotmányosságát, függetlenséget tiszteletben tartó, sőt azt biztosító konföderációvá alakulásának lehetőségében. Nem utólagos visszavetítés az, hogy Svájc már akkor úgy élt a köztudatban, mint a különböző népek, nemzetek békés egymás mellett élésének szimbóluma is. A román nemzeti újjászü-

²¹ Zane: Mișcarea. 270. l.

letes egyik előharcosa, D. Golescu (1826-ban Budán megjelent) kézikönyvként forgatott útleírásában például úgy írja le a svájci államrendszert mint önálló országok szövetségét: „A kantont megyének is lehet tekinteni, annyi különbséggel, hogy mindeniknek megvan a sajátos szokásai és törvényei, . . . egyik sem tud a másik dolgába beavatkozni. . . Mindegyik kanton saját maga veri a pénzét. . .”²² De egyébként maga a konföderáció eszméje is népszerű volt a dunai román fejedelemségekben.²³

A havasalföldi forradalmi mozgalom végcélként természetesen a teljes nemzeti egység és függetlenség megvalósítását tűzte ki. Az egyik vallomás szerint Murgu és Filipescu tanácsára a titkos társaság elhatározta, hogy a felkelés kirobantása után követeik útján azonnal felkérlik a nagyhatalmakat, „hogy az emberiség és az utókor nevében viseljenek mind gondot erre az országra, s ne engedjék meg egyik hatalomnak sem a bevonulást az országba”, illetve az okkupációt.²⁴

Ausztria tehát csak eszköz volt: a külpolitikai erőviszonyok feltételezett átalakulása miatt szükségesnek tartott eszköz. És e törekvéseknek annyiban volt is realitásuk, hogy (mikét a történelem példája is mutatja) a nagyhatalmi támogatás, a kedvező külpolitikai viszonyok a kis nemzetek függetlenségért és nemzeti egységért vívott harcában a siker elmaradhatatlan kísérő körülményei voltak.²⁵ A külpolitikai fejleményeket figyelő 1840-es forradalmi titkos társaság úgy ítélte meg a helyzetet, hogy Ausztria keretei, külpolitikai tekintélye a román nemzeti egység és függetlenség tökéletesebb biztosítékát

²² C. Radovici *din Golești*: Însemnare a călătoriei mele în anul 1824, 1825, 1826. Buda, 1826. 203. l. Figyelemre méltó az is, hogy Svájc társadalmi rendszerének Golescu-féle leírása sok vonatkozásban egyezik a forradalmi titkos társaság ideológiájában kitapintható modell-lel, melynek megvalósítása felé mutató törvénytervezeteket dolgozott ki, vagy kidolgozásán munkálkodott. „Svájcban nincs nemes és nemtelen — írta Golescu —, hanem mind honfitárs testvérek . . . Az összes lakos katona és szükség idején köteles csak szolgálatra, de békeidőben mind a közjót szolgálják” (Golescu: i. m. 203–204. l.). Az 1840-es titkos társaság eszményi társadalmi modellje a teljes egyenlőségen alapuló kisbirtokos társadalom. A vizsgálóbizottság jelentése szerint Murgu az alkotmányterv vitájakor azt javasolta, „hogy az ország lakosságát két osztályra kellene osztani: földművesekre és katonákra, hogy ki kellene irtani a fényűzést, mindenki hazai posztóból vagy vászonból készült ruhában járjon, állítsanak fel nagy hadsereget és az országot nevezzék Új Romániának . . .” (Filitti: Turburări. 257. l.) — természetesen Róma példájára (Zane: Mouvement 64. l.). Murgu életrajzírója a bánáti határőrségi viszonyok életbeléptetésének szándékát olvasta ki ebből a javaslatból (Bogdan—Duičă: Murgu. 100. l.). E modell kialakulásában emellett még más, hazai viszonyokból eredő tényezők is közrejátszottak. A későbbi, polgári átalakulást célzó mozgalmak ideológiájának is jellegzetes vonása az, hogy a jelennel a múltnak azt az in illo tempore létező képét állította szembe, melyben az autochton lakosság ősei, Traianus telepesei még egyenlők voltak, az egyenlőséget még nem árnyékolta be a család és jogtalanság útján létrejött feudális hierarchia; még nem létezett a jelen osztálytársadalma. (Zane: Mouvement. 60–67. l.) Maga Vaillant sem a nyugat-európai (pauperizmustól terhelt) társadalom modelljét állította optimális esetben megvalósítandó példaként, hanem az „egy uralkodó és egy nép” modelljét (J. A. Vaillant: La Roumanie. Paris, 1844. II. köt. 439. l.).

²³ R. Bossy: Les Roumains et l'idée fédéraliste au XIXe siècle. Revue d'histoire diplomatique. 1967. ápr.—jún. 168—176. l.

²⁴ Filitti: Turburări. 257. l. Ez az érvelés azonos a 3-ik (szeptember) balázsfalvi gyűlésen kidolgozott petíció gondolati mechanizmusával. Ebben is az „erdélyi román nép” fejedelemségekbeli testvéreinek nevében” az Ausztria keretei között: „szabad népek szabad szövetségében” megvalósítandó román nemzeti egység életrehívásának első lépéseként a fejedelemségek nemzeti függetlenségének deklarálását kérte a „bécsi liberális parlamentől” (Bodea: Lupta, 337—340. l.).

²⁵ Arató Endre: A külpolitika hatása a balkáni népek nemzeti-felszabadító harcára a XIX. században. Századok, 1967. 3—4. sz. 515—516. l., A. Ofetea: Az Osborne-i egyezmény (1857. aug. 9.). Történelmi Szemle, 1964. 2. sz. 404. l.

nyújthatják, mint a súlyos belső válsággal küszködő török birodalom.²⁶ Latba eshetett az is, hogy a keretek között az egyre erősödő alkotmányos polgári átalakulást sürgető liberális nemzeti mozgalmak potenciális szövetségesként kínálkoztak. A cári birodalom azonban sem most 1840-ben, sem később 1848-ban ilyen lehetőségeket még elvben sem kínálhatott. Az orosz abszolutizmus rendszere, mivel a liberális mozgalmaknak még annyi mozgásteret sem hagyott mint az osztrák, rendíthetetlenül szilárdnak tűnhetett. Tagadhatatlan azonban, hogy a törökök fölött aratott orosz katonai győzelmek kedveztek a dunai román fejedelemségek — végső soron — kapitalizmus felé mutató fejlődésének. A drinápolyi orosz — török békeszerződés (1829) a dunai román kikötőket megnyitotta a nyugat-európai kereskedelem számára is, majd a megszálló seregek tábornoka, Kiszeljov által összeállított és bevezetett új alkotmány (Moldva 1831, Havasalföld 1832) modernizálta a két ország elavult államrendszerét, azonos intézmények életbeléptetésével objektíve előkészítette Moldva és Havasalföld egyesülését, sőt lakosságuk nyelvi, vallási, szociális, anyagi érdekezésének hangsúlyozásával külön kiemelte a két fejedelemség „szétválaszthatatlan egységét” — amit a román nemzeti mozgalom propagandájában nem is késett hangsúlyozni.²⁷ És ha később taktikai megfontolásból Oroszország támogatta is Moldva és Havasalföld egyesítését Ausztriával és Törökországgal szemben, majd a teljes nemzeti függetlenség kivívását (1877—78), a 30-as, 40-es években kíméletlenül kifejezésre juttatta liberalizmus-ellenességét, azt, hogy ellenzi a román nemzeti egységet és függetlenséget. Az orosz konzulok gyakran durván és kihívóan avatkoztak a fejedelemségek belpolitikai életébe. Az orosz konzuli beavatkozás jelentőségét növelte az is, hogy a harmincas évek második felében mindkét fejedelemség törvényhozó szerve (nem kis nyomásra) alkotmányba iktatta azt az alaptörvényt is, miszerint csak az orosz és török udvar által előzetesen elfogadott törvényjavaslatot emelheti az országgyűlés törvényerőre. Érthető, hogy a román nemzeti mozgalmak külpolitikai orientációja kifejezetten orosz-ellenes volt, és elsősorban a cári befolyás háttérbe szorítására törekvő nyugati hatalmakban (Angliában, Franciaországban és Ausztriában) kerestek szövetségest „az Északnak eladott jogok” visszaszerzésére.²⁸

²⁶ A török birodalom összeomlását elkerülhetetlennek tartották (*Zane: Mișcarea. 269. l., Mouvement. 44. l.*). Ezért az 1840-es társaság, miként kiáltványfoglalmazványa is mutatja, nem keresett menedéket a török birodalom keretei között, mint azelőtt egy-két esztendővel a Cimpineanu-féle mozgalom, vagy mint 1848-ban sokan a forradalom vezető garnitúrájából. Bălcescu barátja, I. Ghica például 1848 júniusában nemcsak a függetlenséggel felérő önállóság biztosítását, de az egész románságot egyesítő nemzeti egység megvalósítását is kérte kérvényében a Portától — természetesen a nyugati hatalmak által pártfogolt török birodalom keretein belül. Anul 1848 in *Principatele Române. Acte și documente. Buc. 1902. I. köt. 645—646. l.*

²⁷ *Istoria României. Buc. 1964. III. köt. 945. l., Kiszeljov reformjai motivációjára V. N. Vinogradov: Isztorijá Rumünijji. 1848—1917. Moszkva. 1971. 10—14. l.*

²⁸ *Istoria României. III. köt. 989. l.* „Északnak eladott jogok” idézet a kiáltványból; lásd: Függelék. A később valóban nagy és jelentős szerepet játszó liberális politikusok, államférfiak közül ezekben az években egyedül M. Kogălniceanu nyilvános álláspontja tér el ettől: „Századok óta létezik az a hagyomány, mely azt sugallja, hogy a mi üdvünk Északról jött. Minden Oroszországhoz köt, nélküle mit se tehetünk... Oroszország mindig jótévőnk volt”. Ezzel szemben az Ausztria alatti Havasalföldet, Moldvát, Szerbiát és Bulgáriát összefogó konföderációt elvetette, mert szerinte a „dunai népek és az osztrákok közötti gyűlölet lehetetlenné teszi e tervet, és ha ez a protektorátus meg is valósulna, nem válna a mi javunkra” (*Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques Transdanubiens. Berlin, 1837 in M. Kogălniceanu: Opere. I. köt. Buc. 1946. 470., 250. l.*). Idézett könyve kiadásával, hazai helyzetével kapcsolatban felvetődő aggodalmai miatt viszont 1837 márciusában írt levelében már annak a lehetősége is foglalkoztatja, hogy „Erdély valamelyik sötét zugában, vagy Ausztria egyik államában” húzódik meg (*M. Kogălniceanu: Scrisori. 1834—1849. Buc. 1913. 172—173. l.*). 1844 nyári utifeljegyzéseiben az ausztriai „jölétet” az angol és francia pauperizmussal állította szembe (*Scrisori.*

Az Ausztria keretei közötti konföderáció illúzióinak, 1848/9-ben a polgári forradalom demokratikus vívmányainak továbbfejlesztését tekintve pedig egyenesen tragikus következményekre vezető illúzióinak bizonyult. De honnan táplálkozott már 1840-ben is ez az illúzió? A metternichi külpolitikai vonalvezetésből vagy a bukaresti osztrák konzul magatartásából semmi ilyen irányú biztatást nem olvashattak ki. Az osztrák-barát orientációt egyébként is a hatalomból kiszorult legreakciósabb bojárok, a forradalmi mozgalom potenciális ellenfelei képviselték a dunai román fejedelemségekben.²⁹

A forradalmi mozgalom jelzett reményeit és elvárásait a külpolitikai erőter átalakulására alapozta, amely Ausztria számára olyan kényszerhelyzetet teremt, hogy Angliával és Franciaországgal együttműködve kénytelen keleti aktív fellépéssel nagyhatalmi helyzetéből logikusan következő érdekeit biztosítani, hatalmi helyzetét úgy kiépíteni, hogy a román nemzeti egység megvalósítása se maradjon el. A realitások határán jóval túllépő elvárásoknak a súlyát egyes nyugati sajtó- és politikai körök tevékenysége is növelte. Ezeknek a harmincas évekbeli külpolitikai számítgatásoknak, de a nagyhatalmi csoportosulások alakulásának is az volt az alapkérdése, hogy a cári Oroszország továbbra is folytatja-e keleti hatalmi pozíciói kiépítését, megpróbálja-e realizálni a Hünkiar-iszkeleszi szerződésben lefektetett jogait vagy sem.

Oroszország, amikor 1833-ban megmentette Konstantinápolyt a fenyegető egyiptomi támadástól, a Portával kötött kétoldalú Hünkiar-iszkeleszi szerződésben biztosította a török birodalom sérthetetlenségét. Veszélyeztetettsége esetére fegyveres segítséget ígért és, ami a legjobban sértette a nyugati hatalmak érdekeit: biztosította magának a tengerszorosok használati jogát. Törökország titkos cikkelyben azt is megígérte, hogy a cár érdekében „elzárja a Dardanellákat, vagyis egyetlen külföldi hadihajót sem enged be oda, bármi kifogással jönnének is”.³⁰ A nyugati hatalmak attól tartottak, hogy a Porta és Egyiptom újabb konfliktusa esetén Oroszország a szerződés jogaival élve a tengerszorosok legális megszállása után elfoglalhatja Konstantinápolyt, és ezzel véget vethet a további angol és francia terjeszkedési törekvéseknek. Ekkor elkerülhetlenné válnék a török birodalom széthullása és a nyomában fellángoló harc az „örökség” megszerzéséért. Valamennyi érdekelt nagyhatalom el akarta azonban kerülni az új, a napóleoni háborúk nagyságrendjébe illő küzdelmet. A török birodalom területi épségének fenntartása tehát az európai hatalmak békéjének garanciáját jelentette. A vezető nyugat-európai politikusok a háború megelőzésének feltételét abban látták, ha a cár lemond a Hünkiar-iszkeleszi szerződésben biztosított jogairól és a török birodalom, a kor diplomáciai szótárából vett kifejezéssel élve, bekerül az európai jogrendszerbe, azaz nem egy (jelen esetben Oroszország), hanem valamennyi nagyhatalom garantálja a török birodalom területi sérthetetlenségét. Sokan bíztak abban, hogy külpolitikai nyomással ezt el is tudják érni. A külpolitikai nyomást Anglia, Franciaország, Ausztria egységes fellépése és magatartása jelentette volna.

Földrajzi fekvése szerint sok konkrét körülménytől elvonatkoztatva Ausztria lett volna a legérdekeltőbb fél egy ilyen szövetségi rendszer fenntartásában. A XVIII. században szinte nyíltan harcolt Oroszországgal a dunai román fejedelemségek fölötti hegemonia megszerzéséért. 1717–39-ig bekebelezte Oltániát a birodalomba, majd Galicia elfoglalása után megszerezte Bukovinát. Meg tudta akadályozni a román fejedelemségek II. Katalin

Note de călătorie. Buc. 1967. 202–203. l.). Fogadást kért Metternichtől is, de eddig egyetlen forrásunk (Kogălniceanu jóval későbbi visszaemlékezése) szerint az államkancellár nem értette meg, hogy mit is akart tulajdonképpen a román fejedelemségekről tartott beszámolójával mondani. (V. Ionescu: M. Kogălniceanu, Buc. 1963. 306. l.).

²⁹ Hurmuzaki Documente. Buc. 1913. XVII. köt. 718. l., P. P. Panaitescu: Planurile lui Ioan Câmpineanu. Cluj. 1924. 34–37. l. (lásd: Panaitescu: Câmpineanu).

³⁰ Arató: i. m. 514. l.

tervezte annexióját is. A század vége felé viszont már képtelennek bizonyult befolyása további növelésére. Az 1828—29-es orosz—török háborúnak csak passzív tétlenségre ítelt szemlélője volt. Metternich ugyan még komolyabb oroszellenes fellépésre is késznek mutatkozott, de épp a nyugati hatalmak nem támogatták. A fenyegető orosz hegemonia ellen csak fejedelemségekbeli konzuljainak visszahívásával tiltakozott. Megjegyzendő azonban, hogy Ausztria XVIII. századi törökellenes lépései, bár elsősorban saját terjeszkedési politikáját szolgálták, mégis sok vonatkozásban elősegítették a fejedelemségek fejlődését. A harmincas évek metternichi osztrák álláspontja azonban kifejezetten reakciós volt. Az orosz—török békeszerződés a fejedelemségek kereskedelmi szabadságának biztosításával, majd később (1829) az új, Kiszjeljov-féle alkotmány bevezetésével (1831, 1832), előkészítette a kapitalizmus fejlődését, emelte ez ország anyagi jólétét, Metternich viszont csak az osztrák kereskedelmi érdekek ápolására, a fejlődést béklyózó török fennhatóság erősítésére, a polgári átalakulás felé mutató alkotmány bevezetésének megakadályozására gondolt.³¹ A Hünkiár-iszkeleszi szerződés azonban súlyos vereséget mért mind Ausztriára, mind a nyugati hatalmakra. A júliusi francia forradalom győzelme, a forradalmi mozgalmak erősödésének veszélye arra ösztönözte Metternichet, hogy a cári Oroszországban és ne a nyugati hatalmokban keressen szövetségest. Paradox módon hangzik, de Ausztria a münchen-grätzi szerződéssel keleti érdekeinek védelmében is többet nyert, mint amennyit egy nyugati hatalmakkal kötött cárellenes szövetségben nyerhetett volna. Erősen megszorította ugyanis Oroszország korlátlan keleti kezdeményezési lehetőségeit. Metternich nemcsak azért könyvelte el saját sikerének a münchen-grätzi szerződést, mert a cári birodalom és Poroszország ismét Ausztria szövetségeseivé váltak a „forradalmi veszély”, esetleges francia vagy angol terjeszkedési törekvések feltartóztatásában, hanem azért is, mert München-grätz-cel Oroszország külpolitikai kezdeményezéseiben, beleértve a keleti kérdést is, többé-kevésbé szolidaritást vállalt az osztrák külpolitikával. Így Oroszország a török birodalom felett a Hünkiár-iszkeleszi szerződésben biztosított korlátlan védnökség jogát közvetve megosztotta Ausztriával. Az osztrák államkancellár célkitűzése egyébként a Porta feletti védnökségnek az összes nagyhatalomra való kiterjesztése volt. München-grätz Oroszország külpolitikai helyzetét is megerősítette. Ausztria és Poroszország szövetségének biztosításával megelőzte a nyugati hatalmak egységes szövetségi rendszerbe tömörülésének lehetőségét. A transzcendens küldetésének eszméjétől vezérelt cár is úgy érezte, hogy gátat vetett a „forradalmi veszély”, illetve a Franciaországban diadalmaskodó polgári liberalizmus további terjedésének.³²

A nyugat-európai államférfiak, bár sokan közülük tudatában voltak Metternich Anglia és Franciaország polgári liberális államrendszerétől lassan betegessé fajuló irtózásának, mégsem mondtak le arról a reményről, hogy Ausztriát a cárellenes szövetség számára megnyerjék. 1837-ben pedig éppen Thiers, a keleti válság (1838—41) egyik főszereplője kísérletezett osztrák—francia dinasztikus szövetség nyélbeütésével. A francia trónörökös és az „asperi győző”, Károly főherceg leányának házasságát próbálta létrehozni. A kezdeményezést csúfos megaláztatás követte. Ausztria később is került az osztrákbarát francia törekvések megértésének még a látszatát is.³³

³¹ Hurmuzaki Documente. Buc. 1942. 265. l., *L. v. Ranke*: Serbien und die Türkei im neunzehnten Jahrhundert. Leipzig. 1879. 594. l., *L. Boicu*: Considérations sur la politique des Habsbourg à l'égard des principautés roumaines. Nouvelles études d'histoire. Buc. 1970. IV. köt. 163—167. l.

³² *W. Heindl*: Graf Buol-Schauenstein in St. Petersburg und London. Wien—Köln—Graz. 1970. 39. l.

³³ *C. Grunwald*: La vie de Metternich. Paris. 1938. 294. l. A Bourbon—Habsburg házasság ötlete Talleyrandtól származott (Apponyi Rudolf naplója. 1836. ápr. 8. Országos Széchényi Könyvtár—Kézirattár.), Talleyrand már 1807-ben javasolta Napóleonnak, hogy

A cárellenes politikai front létrehozásában kétségtelenül a skót D. Urquhart fejtette ki a leglátványosabb tevékenységet. Mint konstantinápolyi brit követségi alkalmazott élesen elítélte Palmerston engedékenynek tartott keleti politikáját, és minden rendelkezésre álló lehetőséget megragadott, hogy a várt keleti háború előtt szoros oroszellenes szövetségbe tömörítse a számbajöhető erőket.³⁴ Igaza volt G. Barişnak, amikor a brassói román lapban úgy mutatta be Urquhart-ot, mint „nagybefolyású férfit, akinek hangjára egész Európa figyel”.³⁵

Olyan álláspontot képviselt, amelyet Oroszország aktív, engedményt nem ismerő magatartása esetén a nyugati hatalmak mutatis mutandis magukévá tehettek volna. Lapjában, a Portfolioban egész sor olyan diplomáciai jellegű dokumentumot közölt, amelyek nem kis gondot okoztak az osztrák–orosz jóviszony fenntartásán fáradozó államférfiaknak.³⁶ La Turquie című népszerű könyvében egy olyan államrendszer felvázolásával kísérletezett, amely részben a török birodalom örökébe lépve, erős gátat vethetne a balkáni orosz terjeszkedési törekvéseknek. Ennek a Bulgáriát, Szerbiát, Moldvát és Havasalföldet magába foglaló konföderációnak a jövőjét Ausztria protektorátusa alatt látta biztosítva, ha előzőleg megvalósul a teljes viszonzosság alapján álló osztrák–magyar dualizmus.³⁷ Ausztria ugyanis szinte az európai egyensúly tökéletes biztosítója, amely „egy nemzet nélküli elmélet, szisztéma, kormányzat volt mindig. . .”³⁸

Sem a thiersi politikai intermezzo, sem az oroszellenes sajtókampány nem hagyta érintetlenül azokat a kelet-európai politikai erőket, amelyek hazájuk függetlenségének legnagyobb akadályát éppen a cári terjeszkedési törekvésekben látták. A Czartoryski-emigráció is a thiersi politikai vonalvezetéshez igazodott. Kiterjedt Ausztria elleni szervezkedésbe csak akkor kezdett ismét, amikor meggyőződött illúziói súlytalanságáról, és lemondott arról a reményről, hogy Ausztriát felhasználhatja a lengyel függetlenség visszaszerzésére.³⁹ Párizsban tanuló román diákok is bekapcsolódtak ezekbe a megmozdulásokba. Felvették a kapcsolatot a Hôtel Lamberttel, Urquharttal, Thiers-rel és más francia politikusokkal. Rendszeresen tájékoztatták az érdekelt politikai köröket a hazai helyzetről. Cikkeket jelentettek meg a Portfolioban és a jelentősebb francia lapokban. Egyszerűen készülődték ők is a várható eseményekre, a román nemzeti egység és függetlenség ügyét gúzsba kötő politikai erőviszonyok megváltozásának kedvezőbb fordulataira.⁴⁰

Cikkeik nemzeti követeléseit nagyjából azonosak a már szervezkedő „liberális nagybojár” mozgalom később megfogalmazott követeléseivel: a két fejedelemség egyesítése, autonómiájuk, illetve függetlenségük biztosítása az európai nagyhatalmak garanciájával,

a román fejedelemségeket éppen a Konstantinápolyba vezető út Oroszország előli elzárása miatt helyezték Ausztria fennhatósága alá (*A. Őfetea*: Contribution à la question d'Orient. Paris. 1930. 135–136. l.). Talleyrand érvelése azonos Marmont későbbi érvelésével.

³⁴ *E. V. Tarté*: Krimszkkájá vojna. Moszkva. 1950. I. köt. 91–94. l., *J. Ridley*: Lord Palmerston. London. 1970. 215. l.

³⁵ GT 1840. nov. 24. 48. sz.

³⁶ *Cl. Metternich*: Mémoires, documents et écrits divers laissés par le prince de Metternich. Paris. 1883. VI. köt. 93., 137. l., *Sainte-Aulaire*: Souvenirs. Paris. 1926. 239. l., Apponyi Rudolf naplója. 1836. ápr. 3.

³⁷ *D. Urquhart*: La Turquie. Bruxelles. 1837. I. köt. 76–79. l. Az ötletet W. Wilkinson bukaresti angol konzul is felvetette (Tableau historique, géographique et politique de la Moldavie et de la Valachie. Paris. 1834. 171. l.).

³⁸ *Urquhart*: i. m. 63. l.

³⁹ *M. Handelsmann*: Czartoryski, Nicolas Ier et Question du Proche Orient. Paris. 1934. 11., 28. l.

⁴⁰ *V. Netea*: Les relations de Ion Ghica avec certains diplomates anglais; ses missions et ses fonctions à Londres. Revue Roumaine d'Histoire. 1972. 1. sz. 91–107. l., *V. V. Haneş*: Formarea opiniunii franceze asupra României. Buc. 1927. I. köt. 123–131. l.; I. Ghica 1837-ben a Portfolioban megjelent cikkének magyar fordítását lásd Hetilap. 1847. szept. 21, 24., 180–181. sz.

örökösödési joggal felruházott — egyesek szerint idegen, mások szerint hazai — uralkodó dinasztia alapítása. . . A román államnak vagy államoknak természetesen a cári orosz hatalom keleti előnyomulásának feltartóztatása lett volna az „európai hivatása”. Az Ausztriával kapcsolatos román álláspontot például M. Anagnosti moldvai diák fogalmazta meg igen jellemzően a Lajos Fülöp-i polgárság reprezentatív folyóiratában, a *Revue des Deux Mondes*-ben. Eszerint a fejedelemségek függetlensége Ausztria érdeke is, mert ha Havasalföld és Moldva orosz megszállás alá kerül, „az ő Erdélye is megsemmisül”. Igaz, Ausztriának a jelszava: apátia, status quo, de „meg kell értenie önmagával és Európával szembeni kötelezettségeit”. Gazdasági érdekei is aktív keleti fellépésre ösztönzik, a „nyugalmi rendszeréhez hű Ausztria elfelejti, hogy két olyan tartomány fekszik a szomszédságában, melyek fenntartják erdélyi manufaktúráit és amelyek ezerszer mentették meg az éhínségtől azt a tartományt”. Hagyjon fel a gyerekes duzzogással, lépjen fel erőteljesen — szólította fel végül Anagnosti egyenesen Ausztriát.⁴¹

Mindez még csak készülődés a háborúra. A válság nem is sokat várattott magára. 1838-ban a szultán és az egyiptomi pasa konfliktusa kapcsán ismét elmérgesedett a keleti kérdés. Egyiptom ugyanis nem fogadta el magára nézve kötelezőnek az új, számára előnytelen angol – török kereskedelmi szerződés érvényét. A közvélemény ismét Egyiptom és a Porta fegyveres konfliktusára, a szultán vereségére számított, és ennek nyomán a szerződésben lefektetett orosz segítségnyújtásra és az annak jelzett kihatásait megelőző vagy követő általános konfliktusra. Havasalföldön már 1838 tavaszán a cári hadak Konstantinápoly felé várható vonulását rebesgették.⁴²

Azonnal akcióba lépett a Czartoryski-emigráció. Párizsi román diákok tanácsára egyik ügynökét Bukarestbe küldte, hogy felvegye a kapcsolatot Cîmpineanuvál, az elégedetlen liberális nagybojárok vezetőjével.⁴³ Figyelemre méltó, hogy az ügynök működését támogatta a havasalföldi és moldvai angol és francia konzulátus is.⁴⁴ A Cîmpineanu vezetésével kibontakozó függetlenségi mozgalom közvetlen előzménye az 1840-es Filipescu-Vaillant-Murgu-féle havasalföldi forradalmi mozgalomnak. Az 1840-es titkos társaság tagjai közül többen (Vaillant, Filipescu, Murgu, Bălcescu) szoros kapcsolatban álltak Cîmpineanuvál, ismerték Cîmpineanunak a nemzeti egység megteremtése érdekében kidolgozott terveit, majd vállalkozásának részleteit. És feltételezhetően a titkos társaság tagjai több tanulságot vontak le Cîmpineanu kudarcából.⁴⁵

Cîmpineanu természetesen nem utasította el a Czartoryski-emigráció kínálta szövetséget, de kötelező érvényű szerződést nem volt hajlandó kötni a lengyel megbizzottal. Ígéretet tett (Czartoryski herceghez írt levelében is) arra, hogy keleti háború és a lengyel felkelés kibontakozása esetén a fejedelemségek valamilyen módon, ha kell függetlenségi háborúval, bekapcsolódnak az események alakulásába. Szóban biztosította a lengyel megbizottat, hogy galíciai felkelés esetére Erdélyt is be tudja vonni. Megígérte, hogy előzőleg ad hoc kapcsolatokat is kiépít, többek között Wesselényivel.⁴⁶ A nemzetközi helyzet kiforatlansága miatt Cîmpineanu és hívei a nemzeti egység egyértelműen körülhatárolt követelését nem tudták megfogalmazni. Programként felmutatott függetlenségi nyilatkozatuk-

⁴¹ *M. A. . . . de Bucarest: La Valachie et la Moldavie. Revue des Deux Mondes, jan. 15. 129–170. l.*

⁴² Hurmuzaki Documente XVII. köt. 694. l.

⁴³ *Bodea: Lupta* 28–29. l.

⁴⁴ *Kovács Endre: A lengyel kérdés a reformkori Magyarországon. Bp., 1959. 251. l.*

⁴⁵ *Bodea: Lupta. 28. l.*

⁴⁶ *Panaiteacu: Câmpineanu. 24–41., Wesselényire 37. l., M. Handelsmann: Le prince Czartoryski et la Roumanie, 1834–1850. Pologne au VIIe Congrès International des Sciences Historiques. Varsovie. 1933. II. köt. 205–206. l.*

ban is csak nagy általánosságban fogalmazták meg a nemzeti egység igényét.⁴⁷ A liberális nagybojások többsége és maga Cîmpineanu is a nemzeti egység megvalósításának első lépését a moldvai uralkodó havasalföldi trónra való meghívásában és uralma örökössé tételében látták. És miután tapasztalniuk kellett, hogy a nyugati hatalmak fő célja a török birodalom fenntartása (várható egyoldalú orosz segítség nélkül, sőt annak megelőzésével), a török birodalom külpolitikai biztonságát nyújtó keretein belüli „függetlenség” kiharcolására korlátozták erőfeszítéseiket. Cîmpineanu ezzel a programmal járta be Konstantinápolyt, Párizst, Londont, de a nyugati kormánykörök már nem támogatták akcióját. 1839 szeptemberében írásban lefektetett szövetséget kötött a Czartoryski-emigrációval, de ennek már vajmi kevés hatása volt.⁴⁸ Bécsben még tett egy kísérletet, Metternich azonban nem fogadta, azzal hárítva el a személyes találkozást, hogy „ismeri a kérdést, amiről tárgyalni akar, de olyan politikai megfontolások forognak fenn, amelyek lehetlenné teszik” megbeszélésüket.⁴⁹ Lugoson a túlbuzgó megyei hatóságok tévedésből letartóztatták, majd felsőbb utasításra hagyták, hogy folytassa útját.⁵⁰ A határon már várták és a fejedelem azonnal a márgineni kolostorba internálta, ahova az év végén Bălcescu is került. A fejedelem nem mert rá súlyosabb büntetést kiróni. A keleti válság még újabb meglepetéseket tartogathatott.

Részletesebb források hiányában ma még megközelíthetőleg sem lehet rekonstruálni azt, hogy Cîmpineanuék terveiben milyen szerepet játszott Ausztria. Cîmpineanu és a mozgalom francia publicistája, F. Colson nem nagy rokonszenvvel néztek Ausztriára. A függetlenséget és nemzeti egységet elsősorban Anglia és Franciaország támogatásával szerették volna megvalósítani. Ausztriához annyiban közeledtek, amennyiben azt tapasztalhatták, hogy a két vezető nyugati hatalom komolyabb oroszellenes szerepet szánt Ausztriának. Nemcsak az Ausztria ellenes felkelés lehetősége vetődött fel, amire a lengyel megbízott bukarensi tárgyalásairól szóló, már idézett beszámolója következtetni enged, hanem az osztrák szövetség lehetősége is.⁵¹ Colson a keleti válság alatt írt, a román nemzeti

⁴⁷ A függetlenségi nyilatkozat eredeti változatában: „Ők [az aláírók] tudják, hogy a felette megosztott és szétszóró románok erejét meghaladja a külső körülményekkel szembeni ellenállás, mégis törekednek az egész román lakosság egy jogar alatti egyesítésére” (*Bodea*: Lupta 217. l.). A lengyel emigrációnak adott példányban „az összes románok egyesítésének szükségességét” hangsúlyozták (*Panaiteacu*: Cîmpineanu. 26. l.). Abban a változatban, melyet a francia konzulátuson keresztül Palmerstonhoz is el akartak juttatni, az egység megteremtésének a „Portával szövetséges hatalmakkal” való szorgalmazására esik a hangsúly (Hurmuzaki Documente XVII. köt. 727–728. l.).

⁴⁸ *Panaiteacu*: Cîmpineanu. 19–20. l.

⁴⁹ *I. Ghica*: Scrisori către Vasile Alecsandri. Buc. 1905. 551. l.

⁵⁰ József nádor levéltára. Archivum Secretum. Acta politiam et internam Hungariae securitatem spectantia. 1840: 3,4,5,12,26,38.

⁵¹ Sturdza moldvai fejedelem 1839 januárjában fogadta a havasalföldi nemzeti párt (a „liberális nagybojár” ellenék) megbízottját, F. Colson-t és a iaşii francia konzult. A moldvai fejedelem vállalta, hogy elfogadja a havasalföldi trónra kapott meghívást. A két fejedelemiség egyesítése kivihetlensége esetére Cîmpineanu fejedelemmé választásában látta a havasalföldi politikai válság megoldásának lehetőségét. Hangsúlyozta a cári befolyás háttérbe szorításának szükségességét. Hivatalos közlés formájában angol és francia támogatást kért a iaşii francia konzultól. Egyelőre legfeljebb csak a két fejedelemiség egyesítését tartotta kivihetőnek. Besszarábia, Erdély, Bánát bekapcsolásától óvta tárgyalófeleit. A francia konzul beszámolója elárulja azt, hogy az osztrák szövetség kérdése is (vagy talán azon is túlmutató elgondolás) felvetődött. A konzul ugyanis a nemzeti párt programja megvalósításának lehetőségére a fent jelzett módzatokon kívül még egy olyan megoldást is látott, amely „a román nemzet ésszerű eszméjének” megvalósításával magában foglalná a két dunai fejedelemiségen kívül Besszarábia, Erdély, Bánát és Bukovina lakosságát. „Tehát még két millióval gyarapodó népesség komoly erkölcsi ereje járulna ehhez a valóban impozánsáá növv területhez, és ez nemcsak a törököknek jelentene nagy hasznot, hanem mind Ausztriának, mind valamennyi nyugati nagyhatalomnak szövetségese lenne.” (Hurmuzaki Documente. XVII. köt. 739. l.)

egységet népszerűsítő könyvében Ausztriát egyenesen elítélte, „mert az erdélyi románokkal úgy bánik mint a páriákkal”, de ugyanakkor azt a reményét is kifejezte, hogy Ausztria felméri saját érdekeit és pártolni fogja a fejedelemségek ügyét, hiszen a cári orosz hatalmi törekvésekkel szemben gátként szolgálhatnak.⁵²

Ugyanazok voltak tehát az elvárások, mint a válság kirobbanása előtt. Ausztria közben (ezeknek a törekvéseknek a szempontjából ellenkező) úton, a saját útján járt. A metternichi osztrák diplomácia, mint láttuk, a háborús konfliktusnak a török birodalom területi sértetlenségét garantáló kollektív nagyhatalmi egyezményvel akarta elejét venni. Anglia és Franciaország Oroszország elleni készülődését pedig mint „az általános európai érdekek képviselője”, előnyös Duna-hajózási szabadságot biztosító osztrák–orosz szerződés megkötésére használta fel.⁵³ Metternich foglalkozott még egy bécsi nagyhatalmi konferencia tervével is, de a kedvezőtlen fogadtatás az angol és orosz részről arra készítette, hogy inkább Ausztria hatalmi súlyának megfelelő másodrangú szerepet játsszék, és továbbra is csak közvetítő javaslatok felvetésénél maradjon. Metternich sem a cári birodalom és Anglia ellentéteinek elsímítása (1839 júl.) előtt, sem az után aktív balkáni fellépésre való szándékának még a legkisebb jelét sem árulta el. 1834 előtt egyre-másra hangoztatta, hogy további keleti orosz előnyomulás esetén „akár egy irtóháború” kockázatát is vállalná, 1838-ban viszont az volt a maximum, hogy Egyiptom elleni orosz segítségnyújtás, a tengerszorosok orosz megszállása esetén támogatná az angol és francia flotta ezt ellensúlyozó tevékenységét, de osztrák hadihajót már nem akart küldeni.⁵⁴ Balkáni fellépésre pedig aligha gondolt. Kedvetlenül, arcizma rándulása nélkül hallgatta végig Marmont marsall fejtegetéseit arról, hogy Konstantinápoly orosz megszállása esetén Ausztriának a két román fejedelemséget és Bulgáriát kellene elfoglalnia, és így hosszú távra biztosítaná Európa békéjét.⁵⁵ Metternich bízott a cári diplomácia eredményességében, és nem alaptalanul.

A keleti válság 1839 nyarán fajult háborús konfliktussá. A szultán — angol támogatásban bízva — fegyverrel akarta renitens vazallusát, az egyiptomi pasát az angol–török szerződés és saját fennhatósága elismerésére kényszeríteni. Mehemed Ali viszont megsemmisítette a török haderő nagy részét. Konstantinápoly ismét veszélybe került. Angliának Egyiptom megtörését és hosszabb távon is a török birodalom fenntartását diktálták érdekei. Franciaország viszont Egyiptomot támogatta. Nagy tőkét fektetett be Egyiptomban és az egyiptomi szövetséggel biztosítani akarta az algériai gyarmatosítás

⁵² *I. C. Filitti*: Domniile Române sub Regulamentul Organic. 1834–1848. Buc. 1913. 113–114. l.

⁵³ *Boicu*: i. m.

⁵⁴ *H. Ritter v. Srbik*: Metternich der Staatsmann und der Mensch. III. köt. München. 1954. 159. l., *Sainte-Aulaire*: Souvenirs. 16–17. l.; Metternich félt ugyan a konfliktustól, de bizalmas körben hangsúlyozta, hogy az „örökségről nem akar lemondani”, és Konstantinápolyt is szívesebben látná Görögország birtokában, mint a cár kezében. (Aus dem Nachlasse des Grafen Prokesch-Osten. Wien. 1881. II. köt. 184., *H. Friedjung*: Der Kriemkrieg und die österreichische Politik. Stuttgart–Berlin. 1911. 5. l., *Fr. Engel-Janosi*: Geschichte auf dem Ballhausplatz. Graz. 1963. 45–47. l.)

⁵⁵ *Marmont*: Mémoires du Maréchal Marmont Duc de Raguse. Paris. 1857. IX. köt. 138. l., 138–149. l., Marmont, Napóleon egykori marsallja, majd X. Károly udvari gárdájának parancsnoka, 1830-ban követte a trónfosztott uralkodót Angliába, majd Ausztriában telepedett le, ahol életjáradékot kapott. Bejárta Magyarországot, Erdélyt és Oroszország déli részét. (Voyage de M. le Maréchal Duc de Raguse, en Hongrie, en Transylvanie, et dans la Russie méridionale. Bruxelles. 1837, *Marmont*: Viaggio in Ungheria, Transilvania e nella Russia Meridionale. Milano. 1841). Félig-meddig katonai tanácsadóként megfordult Egyiptomban is. Külpolitikai elgondolásain erősen érződik Talleyrand hatása. Idézett „De la crise de l’Orient, et de la politique qu’elle semble exiger” c. írását (1838) Ficquelmontnak is bemutatta, elküldte Soult francia miniszterelnöknek is. Marmont-ra lásd *L. de Viel-Castel*: Le Maréchal Marmont et ses Mémoires. Revue des Deux Mondes, 1858. márc. 15. 348–391. l.

zavartalanságát.⁵⁶ Viszont a Hünkiar-iszkeleszi szerződés értelmében a Portának nyújtandó orosz katonai segítség lehetősége egyelőre háttérbe szorította az összes nyugati nagyhatalom ellentéteit. De az egységes fellépés rögtön bomladozni kezdett, amikor Oroszország lemondott szerződésben biztosított jogairól és 1839 júliusában elfogadta a Porta és Egyiptom konfliktusában mind az öt nagyhatalom döntési jogát. Ezzel elmúlt az európai háború veszélye. Az öt nagyhatalom júliusi nyilatkozatát mindegyik fél saját győzelmeként könyvelte el. Nesselrode éppúgy mint Palmerston, Metternich vagy Molé.⁵⁷

A dunai román fejedelemségek és a Balkán most már valóban az események mellék-szintérévé váltak. Épp ezekben a napokban tartózkodott Cimpineanu Londonban és Párizsban, és joggal érezhette úgy, hogy az ő szerepének itt vége szakadt.

A török—egyiptomi konfliktus végleges rendezési kísérletei azonban felszínre hozták az angol és francia ellentéteket. Mehemed Ali, Franciaország támogatásában bízva, ellenállt a brit nyomásnak, teljes függetlenségre és a meghódított területek (Szíria) megtartására törekedett. Reményeit fokozta az is, hogy az engedményekre hajlamos Molé-kormány helyett 1840 tavaszán ismét a külpolitikai babérokra sóvárgó Thiers került a miniszterelnöki székbe. A francia miniszterelnök és Lajos Fülöp viszont Egyiptom erejét becsülték túl, és ezért diplomáciai téren Angliával szemben következetesen támogatták Egyiptomot, a közvetítő javaslatokat pedig elutasították. Thiers az egyre élesedő angol—francia ellentéteket a cári orosz terjeszkedési törekvések elleni európai összefogás szükségességének hangoztatásával próbálta megkerülni. Úgy viselkedett, mintha nem venne tudomást az 1839 júliusi fordulat nyomán a török birodalom fenntartása érdekében lassan alakuló angol—oros szövetségről.⁵⁸ Angol—francia barátság állandó hangoztatásával angol érdekeket sértő politikát űzött, amikor a török birodalom megsemmisítésére törő Egyiptomot támogatta. A török birodalom fenntartásához ragaszkodó erőket pedig a török birodalom átszervezésének meghirdetésével akarta megnyugtatni. Az átszervezés Egyiptom és a két román fejedelemség függetlenségének biztosítását jelentette volna, végső soron pedig a török birodalom széthullását.⁵⁹

Érthető, hogy az érdekelt román közvélemény reményteljes szorongással figyelte a keleti kérdés fejleményeit, hiszen a francia sajtó már régen felkarolta a fejedelemségek függetlenségének ügyét, és maga Thiers is tett ilyen célzásokat.⁶⁰ Törökország Thiers-féle átszervezése pedig komoly lépést jelentett volna a függetlenség, talán a nemzeti egység felé. A fejedelemségek ellenzéki olvasóközönségének népszerű sajtója, a brassói *Gazeta de Transilvania* biztosra is vette a francia sikert.⁶¹ Szerkesztője, G. Bariț egyre másra közölte a „történelmi dokumentumokat”, melyekkel a kor felfogása szerint azt akarta igazolni,

⁵⁶ P. Renouvin: *Histoire des relations internationales*. Paris. 1954. V. köt. 120—123. l., Ch. Pouthas: *La politique de Thiers pendant la crise de 1840*. *Revue Historique*, 1938. 182. köt. 72—96. l.

⁵⁷ *Tarlé*: *Krimszkája vojná*. I. köt. 95—97. l., *Srbik*: *Metternich*. III. köt. 158. l., H. L. Bullwer: *The life of Palmerston*. London. 1871. II. köt. 295. l., É. Bourgeois: *Manuel historique de politique étrangère*. Paris. 1927. III. köt. 151. l.

⁵⁸ Pouthas: *La politique, Fr. Guizot: Mémoires pour servir à l'histoire de mon temps*. Paris—Leipzig, 1862. V. köt. 81. l., L. Laya: *Études historiques sur la vie privée, politique et littéraire de M. A. Thiers*. Paris, 1846. II. köt. 131—132., 151—157. l.

⁵⁹ Thiers egyébként 1840-ben a két fejedelemség függetlenségét befejezett ténynek tartotta. *Guizot: Mémoires*. 501. l.

⁶⁰ Thiers volt az első jelentősebb francia államférfi, aki nyilvánosan előhozakodott a román fejedelemségek ügyével. 1837-ben a költségvetés tárgyalásakor úgy nyilatkozott, hogy Franciaországnak nem szabad túrnie, hogy Görögország Moldva és Havasalföld sorsára jusson. E megjegyzésnek óriási román viszhangja volt. *Haneș: Formarea Opiniunii franceze asupra României*. I. köt. 106 l.

⁶¹ „Részünkről tudjuk — írta G. Bariț —, hogy a román nemzet (a Kárpátokon túl és a Duna másik partján) úgy tekinti saját sorsát, mint amely össze van kötve a török

hogy a román fejedelemségek nem hódítás eredményeként,⁶² hanem önkéntesen, függetlenségük fenntartásával kerültek a török birodalomba. Mire azonban az utolsó biztatást leköszölte Thiers októberi memorandumából, miszerint „Európának nemcsak belegeyeznie, de segítenie is kellene a fejedelemségeket régi jogaiknak visszaállításában”, a havasalföldi uralkodó már felszámolta azt a titkos forradalmi társaságot, amely Thiers sikerein felbuzdulva „forradalom kirobantásának” esélyeit latolgatta.⁶³ „... Thiers lemondása elveszejtette őket — írta a társaság egyik külpolitikai tanácsadója, Vaillant. — Hiába álltak meg, amikor Franciaország megállt.”⁶⁴

A román közvélemény optimizmusa még akkor sem hagyott alább, amikor már sok szemlélő világosan látta, hogy Thiers elvesztette a játszmát. Anglia, Oroszország, Ausztria és Poroszország a francia kormánykörök előzetes értesítése nélkül 1840 júliusában váratlanul közös nyilatkozatban garantálta a török birodalom területi sérthetlenségét, és hatékony lépéseket is helyezett kilátásba ígérete betartására.⁶⁵ Thiers-t magával ragadta az ár. Azoknak az erőknél lett a rabja, amelyek elszabadításában ő is tevékenyen részt vállalt. Ellenfeleire háborús propagandával, a napóleoni hagyományok felvonultatásával próbált nyomást gyakorolni. Bízott abban, hogy az angol közvélemény az orosz–angol ellentéteket veszélyesebbnek tartja majd, mint az angol–francia ellentéteket, Palmerston megbukik és bukásával visszaáll a Hünkiai-izskeleszi szerződés következményeitől való félelem hatására létrejött, de már rég szertefoszlott angol-francia szövetség, és akkor Ausztria is kénytelen felzárkózni Franciaország mellé.⁶⁶ Ausztriára még külön olasz és

birodalom sorsával.” Idéz Thiers egyik beszédéből, melyben a francia miniszterelnök azt fejtegette, hogy a független Egyiptom mennyire előnyös a Portának és milyen veszélyeket jelent, ha a cár elfoglalná Konstantinápolyt . . . Sokat sejtetően zárja Barış a harcias beszéd kommentálását azzal a megjegyzéssel, hogy „az egész világ láthatja, milyen lépéseket tervez Franciaország, és kész azokat végrehajtani, bárhogy is változzanak a körülmények”. GT, 1840. ápr. 28. 181. sz.

⁶² V. Maciu: *Mouvements nationaux et sociaux roumains au XIXe siècle*. Buc. 1968. 168. l. Már 1839 februárjában örömmel írta Fl. Aron Barışnak, hogy látszik a *Gazeta* cikkeiből az, hogy Barış is olvasta F. Colson: *De l'état présent et l'avenir des Principautés de Moldavie et de Valachie*. Paris. 1839 című könyvét (*Tribuna populari* 1903. 42. sz.). Colson könyvének megállapításait a román nemzeti egységtörekvésekről ma is gyakran idézi a szakirodalom. Pl. „Az egyesülés eszméje egyre népszerűbb lesz . . .” Az erdélyi konzervatív magyar lap ismertetni is akarta e könyvet, de a cenzúra nem engedte megjelenni az ismertetést, lásd *Hon és Külföld*, 1842. jan. 21. 6. sz. *Országos Széchényi Könyvtár-Folyóirattár*.

⁶³ GT, 1840. okt. 27. 44. sz.

⁶⁴ Vaillant: *Roumanie*. II. köt. 405. l.

⁶⁵ 1839-ben még kevesen látták az angol–francia szövetség törekenységét. Brunnow, Esterházy Pálhoz írott levelében úgy emlékezett vissza az egykori londoni osztrák követre, mint aki akkor egyedül állt azzal a nézetével, hogy az angol–francia szövetség csak látszatra olyan szilárd (Brunnow levele Esterházy Pálhoz. Berlin. 1857. nov. 12. Esterházy Pál iratai. — *Országos Levéltár*). 1840-ben már sokan tisztában voltak ezzel (Apponyi Rudolf naplója. 1840. júl. 25.). A nyilatkozat előkészületeiről Guizot londoni követ sem tudott pontosabb értesüléseket szerezni (*É. Daudet: Journal du comte Rodolphe Apponyi*. Paris. 1914. III. köt. 411. l. Az eredeti kézirat idézése azért is indokolt, mert Daudet erős csonkításokkal adta azt ki.) A júl. 15. nyilatkozat előkészületeire, Guizot és Thiers magatartására: *Pouhas: La politique de Thiers*. Váratlanul érte a júliusi fordulat a párizsi osztrák követet is (Apponyi Antal levélfogalmazványa Metternichhez. 1840. júl. 26., OSzK Kézirattár Apponyi Fond).

⁶⁶ Thiers cikke a *Revue des Deux Mondes* 1840. aug. 1. 473–486. l., *P. Gorce: La crise d'Orient en 1840*. *Revue de Paris* 1931. jún. 1. sz. 487–517. l. *Ch. de Rémusat: Mémoires de ma vie*. Paris. 1960. III. köt. 450. l., *Cl. de Barante: Souvenirs du baron de Barante*. Paris. 1897. VI. köt. 468., 570., 492. l. *Guizot: Mémoires* 81. l.

német határmenti csapatösszevonásokkal is próbált hatni, közben pedig a Metternich által Szíria és Egyiptom kérdésében korábban felvetett közvetítő javaslatok tárgyalási alapul való felvételének szándékával akarta kifejezésre juttatni azt, hogy hajlandó osztrák szövetségre is.⁶⁷ Sokat sejtetően hazahívta az osztrákbarát orientációjú képviselő Marmont marsallt is.⁶⁸ De legsúlyosabb tévedése az volt, hogy túlbecsülte Egyiptom fegyveres erejét. Azt hitte, hogy az képes lesz ellenállni a külső fegyveres támadásnak. Az egyesült angol-osztrák hajóhad azonban fölényesen győzött, Thiers-nek buknia kellett és bukásával magával ragadta azokat, akik hittek ígéretei komolyságában.⁶⁹

Az 1840-es havasalföldi titkos társaság reményeit Thiers külpolitikájára alapozta. A kortársak közül sokan — tévesen — (mert már májusban megindult) az 1840 júliusi négyhatalmi nyilatkozat nyomán kibontakozó francia háborús kampánynak tulajdonították a havasalföldi szervezkedést.⁷⁰ A forradalmi társaság a thiersi propaganda nyomán valóban a cári befolyást háttérbe szorító konfliktus kitörésére várt és egyben számított a török birodalom széthullására is. Annak az esélyeit is latolgatták, hogy Ausztria esetleges keleti fellépését az erdélyi román határőrseregek bevonásával a forradalmi átalakulás ügyének érdekében is felhasználják. Ebben az esetben pedig a nemzeti egységet és függetlenséget részben egy urquhart-i Ausztriához hasonló államrendszer keretei között szereték volna biztosítani.

A hivatalos osztrák külpolitika viszont semmi alkalmat nem nyújtott ilyen „remények” valóraváltására.⁷¹ Metternichet és a bukaresti osztrák konzult, Timonit a forradalmi mozgalom kiáltványának erdélyi segítséget ígérő passzusai csak annyiban érdekelték, hogy volt-e közvetlen személyes kapcsolat az erdélyi és havasalföldi románok között vagy sem. Az osztrák államkancellár az uralkodóhoz terjesztett jelentésében azért nem tartott valószínűnek ilyen kapcsolatokat, mert Ausztriában korántsem olyan korruptak a közéleti viszonyok, mint a Szervezeti Szabályzat Havasalföldjén.⁷² És miután az államapparátus semmiféle kapcsolatot sem tudott felfedezni, az erdélyi segítség ígéletében, mindketten csak demagóg fogást, Metternich kifejezésével „csaléket” láttak a hazai tömegek mozgósítására.⁷³

⁶⁷ *Duchesse de Dino*: Chronique de 1831 à 1862. Paris. 1909. II. köt. 365. l., *Sainte-Aulaire*: Mémoires. 306. l. *A. de Nesselrode*: Lettres et papiers du Chancelier Comte de Nesselrode. 1840—1846. Paris. é.n. VIII. köt. 42. l. szerint „Metternich szilárdan ellenállt Thiers fenyegetéseinek és hízelgéseinek”.

⁶⁸ *Allgemeine Zeitung*, 1840. 185. sz. 1476. l.

⁶⁹ *R. Charmatz*: Geschichte der auswärtigen Politik Österreichs im 19. Jahrhundert. Leipzig. 1912. I. köt. 126. l.

⁷⁰ *Vaillant*: Roumanie. II. köt. 404. l., *A. Cretzianu*: Din Arhiva lui Dumitru Brătianu. Acte și scrisori din perioada 1840—1870. Buc. 1933. I. köt. 108. l. *Zane*: Mouvement. 60. l.

⁷¹ Sajnos tisztázatlanok a metternichi és kollowrati körök külpolitikai elgondolásainak részletei, ellentmondásai. Kollowrat mindenesetre helytelenítette a Franciaország elszigetelődéséhez vezető júliusi fordulatot. *A. Hasenclever*: Die orientalische Frage in den Jahren 1838—1841. Leipzig. 1914. 206. l., *Sainte-Aulaire*: Souvenirs 339. l.

⁷² *Bodea*: Lupta 32. l.

⁷³ A havasalföldi fejedelem a Siebenbürger Bote idézett bukaresti tudósítását tartotta nyomra vezető jelnek, mert a tudósító eltúlozta az „összeesküvés” méreteit és ezzel az uralkodó iránti bizalmat akarta megrendíteni. De sem Metternich, sem Timoni a nyomozás szempontjából ennek nem tulajdonított jelentőséget. Miután a közlemény cenzori engedéllyel jelent meg, az államkancellár beismerte, hogy törvényes eszköz híján nem lehet a szerkesztőséget a levelező nevének kiadására kötelezni, és nem is lenne tanácsos az ügyet feszegetni az erdélyi országgyűlés küszöbén. Erdélyi Kancellária elnöki 1841:84, lásd még 1840:167, 170, 174 és Erdélyi Gubernium elnöki 1841: 8,57,76,545. — Országos Levéltár; *Filitti*: Turburări. 286. l.

Az 1840-es havasalföldi forradalmi mozgalom nemzeti egységtörekvéseinek jelentősége nem abban áll, hogy sikerült-e az osztrák hatóságoknak személyes kapcsolatokat fel-fedezni, vagy sem, hanem abban, ahogy ezek a jelzett tervezeteknek kedvezőbbnek tűnő külpolitikai feltételek között tendenciává erősödtek, mégha ezt a tendenciát személy szerint mások is képviselték. A későbbi esztendőik fejleményei is bizonyítják, hogy az 1840-es kiáltvány lényeges mozzanatai: az erdélyi fegyveres segítség és a nemzeti egység és függetlenség valamilyen külpolitikai biztonságot nyújtó szövetségi rendszerben való biztosítása nem pillanatnyi ötlet szüleménye volt. A külpolitikai szituáció kedvező alakulásának a román nemzeti megújulási mozgalom valamennyi messzebbre tekintő egyénisége nagy jelentőséget tulajdonított. Az 1838–40-es keleti válság tapasztalatai is csak megerősítették ebben az „összeesküvés” áldozatait éppúgy, mint azokat, akik csak messziről figyelték az események alakulását.⁷⁴ A magyar liberális reformmozgalom erősödésével párhuzamosan előtérbe került a román-magyar szövetség gondolata, egyelőre valamilyen alkotmányos Ausztrián belül vagy inkább annak védnöksége alatt,⁷⁵ majd a nemzeti egység sikere lehetőségének esetére a román-magyar Dunakonföderáció formájában.⁷⁶ De e törekvéseket

⁷⁴ Az összeesküvés vezetőjeként fogva tartott D. Filipescu már idézett, 1841-ben a fejedelemezhez beadott reformtervezetében persze saját ártatlanságának bizonyítása érdekében is hangsúlyozta, hogy „ma sokkal inkább a diplomáciai tárgyalások döntik el a népek sorsát mint az ütközetek, a toll többet ér mint a kard” (*Virtosu: Réformes* . . . Revue des Études Sud-Est Européennes, 1971. 1.). Hasonlóképpen írt Vaillant is a diplomácia „hatalmáról” (*Vaillant: La Roumanie*. I. köt. 10–11. l., II. köt. 439. l.).

⁷⁵ *Vaillant*: i. h. Részben ezeknek a szempontoknak a figyelembevételével vizsgálta G. Bariş is lapjában a román–magyar viszony alakulását, amelynek az erdélyi magyar liberális ellenzék következetes fellépése új távlatokat nyitott. Szerinte az erdélyi románoknak azért is politikai, nemzeti jogokat kell biztosítani, mert Magyarország külpolitikai biztonságának elengedhetetlen feltétele a román fejedelemségekkel való jóviszony. „Ahelyett, hogy ilyen követelésekkel (mint a nyelvtörvényjavaslat) távolítanak el magatoktól a románokat – írta Bariş –, sokkal jobban tennének, ha testvéri kezet nyújtanának és barátságot kötnének, amire pedig szükségetek van. Mert tudjátok meg, hogy a Dunát ha valaha is uralni fogjátok, csak a moldo-románokkal szoros barátságban, és akkor is csak ha Ausztria támogat és bátorít.” Foaia pentru minte . . . 1842. márc. 2–16. 9–11. sz. E cikksorozatot egyébként M. Kogălniceanu 1844-ben kiadott lapja, a *Prospăirea* első számaiban is közölte. Hasonlóképpen írt az akkor éppen Brassóban tartózkodó I. Maiorescu (az 1848-as havasalföldi ideiglenes kormány későbbi frankfurti küldöttje) is St. L. Roth azon javaslatá ellen, miszerint a „dákóromanizmus” és „pánszlávizmus” megelőzésének legbiztosabb módja az erdélyi és fejedelemségi románok elidegenítése lenne. Ez már azért sem lenne célszerű szerinte, „mert ha harc lesz az Aldunánál, a román fejedelemségeknek is be kell avatkozniuk az egyik oldalon” (Foaia . . . 1842. szept. 7–28. 32–34. sz.). Hogy e kérdés mennyire foglalkoztathatta a korabeli közvéleményt, azt az erdélyi magyar arisztokráciához rokoni kapcsolatokkal kötődő A. de Gerando állásfoglalása is érzékeltetheti. 1845-ben megjelent könyvében az „Ausztria jogára” alatt megvalósuló román nemzeti egység létrejöttét tartotta a román kérdés lehetséges optimális megoldásának, már csak azért is, mert ez kárpótolná Ausztriát nyugati veszteségeiért (*La Transilvanie et ses habitants*. Paris, 1845. I. köt. 222–223. l.). Az 1848-as események küszöbén a kárpótlás gondolata mellett „a magyar korona jogán” vetette fel a dunai fejedelemségek kérdésének megoldását. Így „Ausztria vagy sokkal inkább Magyarország” tudná biztosítani a fejedelemségek fejlődéséhez szükséges „biztonságot” (*De l'esprit public en Hongrie depuis la révolution française*. Paris. 1848. 460, 470–471. l.).

⁷⁶ A havasalföldi forradalom zászlóbontó izlazi kiáltványában, 1848 júniusának közepén Bălcescu (és talán Eliade Rădulescu) az erdélyi románok buzdító példájával szólított a fegyverbe a havasalföldi népet: „Gyűljetek össze minél többen, fegyverkeztek, utánozzátok erdélyi testvéreiteket. Nézzétek, hogyan gyűl tengernyi sokaságuk, a legkisebb zaj, rendetlenség nélkül.” A példálózgatás súlyát azonban az adja, hogy néhány sorral feljebb az ország (Havasföld) függetlenségének és a nyolc milliányi román nemzet jogainak tiszteletben tartását követelte, ami a környező államokban (a Habsburg birodalomban is) szétszórt románság lélekszámának felelt meg. Mert a román „több mint nyolc

részben a magyar nemzeti mozgalom és a pesti kormány programja sikere esélyeinek megítélése, részben azok belső ellentmondásossága miatt 1848/9 alatt út és átszöttek az „alkotmányos” Ausztriához fűződő illúziókból fakadó kezdeményezések, szoros kölcsönhatásban az erdélyi román nemzeti mozgalom főtenenciájának alakulásával. A havasalföldi forradalmat előkészítő mozgalom, majd az ideiglenes kormány küldöttei a román-magyar szövetség létrehozásának és a fegyveres segítség biztosításának programjával jöttek Erdélybe és Magyarországra. E küldöttek többsége azonban a magyar kormány helyzetét kilátástalannak, majd nemzetiségi politikáját elfogadhatatlannak ítélte meg és inkább Bécs (és részben Frankfurt) felé orientálódott, akkor is, ha látta a bécsi katonai körök szándékait. Vállalták a kockázatot, bízva abban, hogy az ausztriai liberális erők támogatásával nemcsak a magyar nemzeti mozgalmat tudják gátak közé szorítani, hanem az osztrák katonai reakciót is meg tudják fékezni.⁷⁷ Így a havasalföldi mozgalomnak a Habsburg-birodalomhoz fűződő elvárásai is erősítették az erdélyi román nemzeti mozgalom ismeretes tragikus következményekhez vezető fő tendenciáit.

A jelzett folyamat néhány mozzanatát példázza 1840 szereplőinek egyéni fejlődése is. Vaillant 1844-ben Párizsban megjelent könyvében az urquharti keleti konföderáció létrehozásának és Magyarországra való támaszkodásának is szükségességét hangsúlyozta.⁷⁸ Murgu éppen annak az esztendőnek őszén Pozsonyban Perzel Mórral petíciót állított össze országgyűlési előterjesztésre. A kérvénytervezetben Metternichet „áruló”, Ausztria érdekeit a cári Oroszországnak kiszolgáltató külpolitikája miatt akarta „Európa színe előtt kompromittálni” — az egykoru spicilijentés szerint. Ebben egyébként Murgu hosszasan leírta saját moldvai és havasalföldi működését és azt, hogy a „cári érdekeket képviselő osztrák konzulátusok” mennyi akadályt vetettek működése elé.⁷⁹ A következő esztendőben pedig Murgut, aki Pozsonyban Perzel Mórt arra figyelmeztette, hogy Metternich a magyarországi alkotmányos élet „paralizálásával” az ország összbírodalomba való beolvasztását akarja előkészíteni⁸⁰, dakoromanizmus vádjával letartóztatták.⁸¹ Szabadu-

milliósi nemzet, és minden olyan külső invázió ellen, amely a szabadságunkat fogja fenyegetni, meg fogja tudni védelmezni otthonát és az idegen csak a földet fogja leigázni, de nem az embereket. Egy román sem fogja túlélni saját hazája halálát.” Esetleges külső megszállás ellen pedig előre is tiltakozását fejezte ki a Porta, Franciaország, Anglia és Németország előtt. A fő veszélyt egyelőre a cári orosz megszállás lehetőségében látta; a német egység feltételezett megvalósulása miatt Ausztriával nem is számolt, annál inkább Magyarországgal (Anul 1848. I. köt. 500. l.).

⁷⁷ Bodea: Lupta. 181—186. l.

⁷⁸ Vaillant: Roumanie. I. köt. 10. l. II. köt. 439. l., Vaillant Urquhart eszméje kapcsán olyan „független” keleti konföderációról beszél, amelynek belügyeibe se Ausztriának, se a másik két szomszédos nagyhatalomnak nem lenne semmi beavatkozási joga.

⁷⁹ I. D. Suciú, T. M. Moş: Eftimie Murgu. Studii. Revista de istorie, 1970. 6. sz. 1109—1117. l. És amíg Metternich az orosz—osztrák dunahajózási szerződést nehezen, sok fáradsággal kiharcolt komoly engedménynek tartotta (József nádorhoz írt 1840. szept. 8. kelt levelében; József nádor levéltára. Archivum secretum. Elnöki. OL, de Vaillant szerint is Metternich e szerződésért joggal tarthat számat Európa hálájára; La Romanie. II. köt. 370. l.), Murgu ezt Metternich árulása bizonyítékaként hozta fel. A dunahajózási szerződés megkötése körüli aggodalmak egyébként mint a magyar külpolitikai érdekek elhanyagolásának bizonyítéka kerültek az 1847-es pestmegyei követutasításba is (Kossuth Lajos összes munkái. Bp., 1951. XV. köt. 170—171. l.).

⁸⁰ Informations-Protokolle. Ungarische-siebenbürgische Sektion. 1845. II. 5. ülés. 51.

⁸¹ A Murgu vezetésével kibontakozó bánáti mozgalomnak még csak alig néhány részlete ismert. Murgut a megyei hatóságok néplázítás címén tartóztatták le, de hamarosan kiderült, hogy ügye felsőbb fórumok elé tartozik. Murgu ugyanis a görög-katolikus vallás terjesztésének ürügyén (Informations-Protokolle. 1845. ápr. 23. ülés. 210) nemcsak egyszerűen a magyar nemesség és megye, az egyházi autonómia érdekében a szerb egy-

lása, majd bekapcsolódása az 1848-as eseményekbe és közreműködése az 1849 nyári román-magyar megbékélésben ismert. De félrevezető lenne akár Bălcescu pályáját is az 1849-es fejleményekhez vezető töretlen egésként értelmezni. A román nemzeti fejlődés távlatait módosító kül- és belpolitikai tényezők kölcsönhatása határozta meg az ő pályáját is, mint mindazokét, akik a román nemzeti fejlődés sajátos kérdéseire kerestek megoldást. Bár Bălcescu nem játszott közvetlen aktív szerepet az erdélyi román nemzeti mozgalom akaratlanul is a Habsburgokat nyeregbe segítő tendenciájának felülkerekedésében, mégis volt egy olyan rövid periódus 1848 őszén, amikor számolt az osztrák győzelemmel⁸² és

házi hierarchia és „szerb-orsz nemesség” (Magyar Kancellária elnöki 1846 : 838), a kamara és az osztrák katonatisztek (Murgu 1845. okt. 30-án tartott kihallgatásának jegyzőkönyve 34. lásd Jk. in: József nádor levéltára. Acta politica et internam Hungariae securitatem spectantia. 1846 : 140) ellen lázította a népet, hanem román területi autonómia érdekében is indított mozgalmat (Jk. 51., V. *Branisce*: Murgu in Caransebeş. Drapeul, 1911. 147. sz.). Területi autonómiát szeretett volna kiharcolni az osztrák birodalmon belül és Krassó-Szörény megye akkori második alispánja jóval későbbi, 1848-as jelentése szerint egyesíteni akarta Bánátot Erdéllyel és a két román fejedelemséggel (*Deák Imre — Jakabffy Elemér*: Adatok az 1848-as év eseményeihez Krassó vármegyében. Lugos, 1931. 75. l.). A román nemzeti egységet tehát Ausztrián belül képzelte el. A nyomozás során valóban kiderült, hogy Murgu erdélyiekkel és bukovinaiakkal fel akarta venni a kapcsolatot és Moldvából anyagi segílyt próbált szerezni (Jk. 55, 57.). Programját összefoglaló „Politisches Continuum” című értekezését a kihallgatási jegyzőkönyv szerint pedig „udvari emberekkel is közölte” (Jk. 52). És feltehetően Murgu közreműködésével születtek azok az „osztrák császárhoz” szánt beadványok is, amelyekben a magyar nemesség úrmánának jogosultságát annak „jövevény” és „lapp” voltának bizonygatásával akarta kétségbe vonni (Magyar Kancellária elnöki. 1846 : 264. Erre és a levéltári jelzetekre lásd *Arató Endre*: A nemzetiségi kérdés története Magyarországon, 1790 — 1848. Bp., 1960. II. köt. 193, 291. l.). Murgu „idegen”-ellenessége elsősorban nemesség- és szerb egyházi hierarchia-ellenességet jelentett, császár iránti „hűsége” pedig erős szövetséges keresésének szándékából és nem pedig valamilyen túlzott lojalitásból fakadt. Ezt a szövetséget Murgu feltételekhez kötötte. Egyik, hatóságok által kézrekerített levelében, melynek egyelőre csak magyar fordítása ismert, nemcsak ezt, hanem programjának több részletét is közölte Murgu. „Az elmúlt századok hosszú sora egyhangúan bizonyítja, s a bánátusi országnak politikájá szakadatlanul tanítja, hogy még az orron rettetes barbarus időkben is országunk jogai csorbátlanul megőriztettek. Határtalan birtoklása a földnek, egyetlen jog minden ország hivatalaira, bírának és ország kormányzóinak szabad választása anélkül, hogy elismertetett volna valakinek nagyobb joga vagy kiváltsága. Ezek országunknak azon törvényei, melyek a legbarbarusabb időkben, még maguk a törökök alatt is szentül megőriztettek.

Ezen jogok elválaszthatatlanok a bánáti oláh nemzetnek polgári lététől, ezen nemzet teszi pedig az ország népét, és vajon tudta és akarhatja nélkül a nemzetnek elidegeníthetnek-e ezen jogok?! és mivel elidegenítve nincsenek, uralkodhatnak-e felette idegenek? Én látok az országban idegen embereket a tulajdonosok ősi földjén letelepedve lenni, kik magukat az oláh föld urainak kívánják nevezetelni, és ezen hazug név örve alatt követelnek maguknak jogokat, hogy testvéreimnek véret szívhassák. Vajon van-e nekik írásuk a községektől és ősi tulajdonosoktól, hogy nékiek földjüket eladták vagy elajándékozták volna? Nem! Így tehát a tulajdonosok nékiek a birtokolhatást át nem engedték, nevezhetik ők-e magukat idegen föld birtokosainak? Nem! Ők mondják, hogy vették, és vételi joggal legyenek a birtoknak tulajdonosai? de aztán ha megkérdeztetnek, kitől vették, azt felelik: a császártól, de hát a császár az én tulajdonomnak ura? Nem! Így tehát a császár az én akaratom nélkül nem adhatja-e el az én tulajdonomat? Nem, és ha eladná érvényes lenne-e az ily eladás? Eppen nem. Én jól tudom, hogy az oláhok nem hallgattak és meg vagyok győződve, hogy az ősi birtokosok és az evő jövevények között még szakadatlan háború folytatatni fog. Tudom én, és semmi kétség nem lehet, hogy az oláhok ezen rablásnak igazságosan ellenszegültek, el nem ismerték, s el nem ismerik a rablók jogait, de kiabálásuk nem volt elég hangos, hogy a hallási tehetséget áthassa, ellenszegülésük nem volt oly modorú, hogy a közfigyelmet felébressze...” (Magy. Kanc. elnöki. 1846 : 838).

⁸² I. Tóth: Bălcescu. 114. l.

1850-ben is fel-felillant előtte az Ausztria keretein belüli román nemzeti egység gondolata.⁸³ A későbbi fejlemények azonban inkább az 1848/49-es tapasztalatok kijózanító hatását erősítették fel, azt, hogy a Habsburg-reakcióval való bármilyen együttműködés egy olyan liberális mozgalom ellen, mint a magyar, végül a kitűzött közös célnak, a polgári forradalom nemzeti és társadalmi vívmányai továbbfejlesztésének az áthághatatlan akadályát is maga után vonja. Ezért látta Bălcescu 1851-ben az 1848/49-es események egyik legértékesebb tapasztalatát abban, hogy „ma világosan látjuk, hogy bennünket, az összes románokat a magyarokkal, tegnapi ellenségeinkkel és Európa összes népeivel ugyanaz a zsarnokság nyom el. Ma nyilvánvalóvá vált minden épeszű és jóérezsű román előtt, hogy a nemzeti szabadság nem jöhet a császári udvaroktól, sem a császárok és a zsarnokok kezétől, hanem kizárólag az összes románok szoros összefogása, valamennyiük együttes és az összes népekkel közös felkelése útján. Ez az új út, melyre a románok lépnek, és melyre lépniük kell az összes erdélyi, bánáti, magyarországi valamint fejedelemségekbeli románoknak, akik a haladás és a mozgalom ügyét magukénak vallják.”⁸⁴ Ezeknek a felismeréseknek politikai programmá erősödésével indult az 1850–60-as évek sokat ígérő román-magyar együttműködése. A román nemzeti egységtörekvések egészét áttekinthető megállapítható, hogy 1838–40, 1848–49 és az emigráció működése egy folyamaton belül jelent egy-egy állomást. E törekvések nem egy mozzanata tartósnak bizonyuló következményekkel pedig először az 1838–40-es keleti válság alkalmával jelentkezett.

FÜGGELÉK

*Übersetzung der walachischen Proclamation*⁸⁵

In Trauer versetztes Volk der Walachei. Noch bis Gestern haben deine Vorältern, Verwandte und Brüder mit den Waffen in der Hand den Ruhm deiner Nation, und deines Vaterlandes gegen die Invasionen der Barbaren geschützt, und durch Tapferkeit im Kriege, dem Eindringen des türkischen Bajazit, welcher ganz Europa in Furcht versetzte, an den Ufern der Donau Schranken gesetzt. Und ihr könnt mit den Waffen euch nicht der Armuth erwehren, in welche euch euer trauriges Schicksal stürzt, das von euer schlechten Regierung erzeugt wird? Wie lange werden Brüder von euch an eurem Blute saugen, mit welchem ihr sie auf den Thron gehoben habt, auf welchem sie Heute stehen? Ihr seind durch eure Uneinigkeit so elend geworden, daß ihr erkannt hat, dasselbe Blut werde von euren Brüdern ausgesaugt, mit ihr sie auf den

⁸³ 1850. márc. 4. kelt levelében a következőket írta A. G. Golescunak: „Havaselve és Moldva egyesülése kész tény . . . Ausztria románjai a március 4-i alkotmány és az ígéretek alapján együttesen nagy erővel követelik, hogy egy három és fél milliós nemzeti testté egyesüljenek és ezt el is fogják érni. De ha két nagy, négymilliós és három és félmilliós csoport egymás mellett létrejön, ki akadályozhatja meg egyesülésüket? A mi Romániánk létrejön, ez mélységes hitem. Vak, ki nem látja. Létrejön Törökország vagy Ausztria által és hasznára aszerint, hogy egyik vagy másik siet támogatására. Létre jöhet a kettő ellenére is, ha akadályozni akarnák. A felvilágosult magyarok nem ellenzik többé és boldogok, ha ezen az áron konföderációban élhetnek velünk . . .” Bălcescu Miklós válogatott írásai. Bp., 1950. 130–131. l.

⁸⁴ N. Bălcescu : Mișcarea Românilor din Ardeal la 1848, in: Bălcescu: Opere 2. köt. 130–131. l.

⁸⁵ A kiáltványfogalmazvány román eredetije eddig nem került közlésre. A teljesen szövegű átírásban közölt német fordítást a bukaresti osztrák konzul küldte az erdélyi guberniumnak az erdélyi és havasalföldi románok közötti kapcsolatok ügyében folytatott nyomozásokhoz szükségesnek ítélt más iratokkal és információkkal (Erd. Gubernium elnöki. 1841 : 251. — OL).

bestehenden Thron gehoben habt. O gothische Nazion! Sie hätte die Schmach nicht geduldet die man euch anthut, und die ihr ertragt. Auf Vorspiegelungen von Leuten welche durch Bestechung euch unglücklich zu machen wissen; und wenn ihr nicht bald erwacht, so werdet ihr die Folgen sehen.

Romanische Brüder! Eure Brüder auf den andern Seite der Karpathen erwarten nur eure Erhebung, um sich mit euch in Waffen zu vereinigen. Auf was wartet ihr also wenn ihr eine solche Gelegenheit habt glücklich zu werden? Seht ihr denn nicht daß Brüder von euch sich nur bestreben mit Grausamkeit euren Schweiß zu ihrem Vortheil an sich zu reißen; seht ihr nicht, daß die Regierung unter der Maske der Frömmigkeit auch Theilnahme heuchelt, und zu ihrem eigenen Vortheile regiert, anstatt zu eurem Glücke. O Einigkeit! Einigkeit!

Romanische Brüder unter der Barbarei! Seht ihr nicht, daß die väterliche Sorgfalt Oesterreichs, seine Unterthanen glücklich gemacht hat, weil sie die Aufrichtigen, die Treuen und die Verdienstvollen beschützt, und die Schuldigen bestraft. Oesterreich, welches die Aufrichtigen schützt, die Treuen und die Verdienstvollen belohnt, und die Schuldigen bestraft, hat durch seine nie ruhende väterliche Sorgfalt, seine Unterthanen glücklich macht. [sic!] Ihr aber die ihr weder belohnt werdet noch glücklich seid, auf was wartet ihr? Seht ihr nicht, daß die Gerechtigkeit bei euch mit Gelde erkaufte wird? Wie lange soll diese Tyrannei dauern? So lange bis durch eure Einigkeit euer Heil in der Art wieder geschaffen sein wird, wie es in der Schweiz ein dauerndes Wohlsein begründet hat.

Romanische Brüder. Wie oft habe ich, als in Siebenbürgen im Bade war, Thränen vergossen als ich euren Brüdern euer Elend erzählt habe, wie ihr mit Geld die Gerechtigkeit erkaufen müsst, wie ihr im Dienste ungerecht behandelt werdet, wie Speichellecker, Rierner, und Kuppler, statt ordentlichen Leuten in Dienst genommen werden; wie Leute so unwürdig als ihr, als Fremde, Bäcker, Fleischer, Oehlerer, selbst Juden euch verächtlich begegnen und euch plagen in eurem eigenen Lande, welches eure Vorältern mit Blut euch erhalten haben. Und sie (:die Brüder in Siebenbürgen:) haben einstimmig ausgerufen: ergreift die Waffen, und wir werden uns mit euch bis zum letzten Blutstropfen vereinigen, um zugleich Rache zu fordern für die Rechte welche eure Unterdrücker an den Norden verkauft haben. Romanische Brüder! ich verkünde euch daß einige von euren Brüdern in welchen noch ein Lichtfunke Vaterlandsliebe leuchtet, wie der Banu Baliano, dem teuflisch Administratorn Rathe Vorschläge wegen der Hinlänglichkeit eurer Subsistenzmittel gemacht haben, aber von andern nur verlacht worden sind, könnt, ihr hiernach noch Hoffnung nähren daß eure Unterdrücker euch jemals glücklich machen. Nie, nie, nie! ich meine nur daß wenn euch Andere nicht mit Bast umgürtet haben, diese euch damit beschuhen werden.* Also erhebt euch.

* Walachisches Sprichwort, und will sagen: wenn man euch bisher noch Etwas gelassen hat, jetzt werdet ihr ganz ausgezogen werden.

Perényi József:

Paiszj Hilendarszki, az első bolgár történetíró (XVIII. sz.)*

„Én Paiszj szerzetes, a Hilendar monostor helyettes apátja forrásokat gyűjtöttem és írogattam, egyszerű mondatokat egyszerű bolgár és szláv beszédre fordítottam. Irigykedés és sajnálkozás gyötört ugyanis hosszú ideig bolgár nemzetségem miatt, minthogy még senksem gyűjtötte egybe nemzetségünk, szentjeink és uralkodóink régmúlt fényes tetteit. Ezért szerbek és görögök sokszor szemünkre hányták, hogy nincsen történelmünk. Pedig én egy sor olyan könyvet és történetet láttam, melyek sok adatot tartalmaznak a bolgárokról. Ezért azután két évig erősen munkálkodtam azon, hogy a sok történeti könyvből egy keveset összegyűjtsek. Elsősorban ezért utaztam német földre is. Ott leltem fel Mauro Orbininak a szerbekről és bolgárokról írt történetét, de a cárokról és a szentekről még röviden sem írt. Katolikus volt, és így nem tisztelte a bolgár és szerb szenteket, akik azután tündököltek, hogy a katolikusok elszakadtak a görögöktől. De a szerb szentekről is hamis dolgokat írt itt-ott elrejtve, a bolgárokról viszont egyáltalán meg sem emlékszik.” Ezért Paiszj, betegsége ellenére, neki kezdett a munkának, a bolgárookra vonatkozó történeti adatok összegyűjtésének, majd történetük megírásának. „Nem tanultam én sem grammatikát, sem világi tudományokat, egyszerű bolgárok számára, egyszerűen írtam.”

A mű 1762-ben készült el, III. Musztafa szultán uralkodása idején, mikor az Oszmán-birodalomban egy szokatlanul hosszú békeidő végefelé közeledett. Az 1739. évi belgrádi békeszerződésben a törökök elvesztették a Temesközt, s az oroszoknak is át kellett adniuk egy kisebb területet. Mindenki, még a török politikusok is belátták, hogy Törökországnak reformokra van szüksége, ha meg akarja tartani a Balkán-félszigetet, melyre mind a Habsburgok, mind pedig a Romanovok pályáztak. A balkáni görög-keleti vallású népek egyre inkább Oroszország felé tekintettek, honnan, az azonos vallású, rokon nyelvű országtól várták a török igából való felszabadításukat. Néhány év múlva meg is kezdődött az az orosz–török háború, amely a Kücsük-Kajnardzsai békével (1774) megnyitotta a Balkánon az orosz befolyás korszakát. A balkáni népek felszabadulási vágyának növekvése természetes következménye volt a Török Birodalom belviszonyai romlásának. Míg ugyanis III. Musztafa szultán csillagászai körében a jövőt tudakolta, főemberei egyre szorították az adóprést, szaporították a rendkívüli adókat, hogy a birodalom gépezete továbbműködhesen, s e mellett még saját zsebük is megteljen. Így azután nem csoda, hogy még a privilegizált Hilendar kolostornak is évi 3000 arany adót kellett volna fizetnie, s mivel ennyi pénze nem volt, már 27 000 arannyal

* Paiszj születésének 250. évfordulóján a budapesti Bolgár Kultúrában tartott megemlékezés. Azok számára, akik a felvetett kérdések iránt behatóbban érdeklődnek olvasásra ajánlom a Paiszj Hilendarszki: Szlavjano-bálgárszka isztorija. Szófia 1972 c. népszerű összefoglalást, mely a 103–106. oldalakon részletes bibliográfiát ad. Az évfordulóra megjelent diszkiadás: Szlavjano-bálgárszka isztoria. Szerk. P. Dinekov. Szófia. 1972.

tartozott a kincstárnak. A szerzetesek ebben a nehéz helyzetben állandóan vitatkoztak, bűnbakot kerestek, s elsősorban Paiszj bályját, a kolostor apátját vádolták, nyilván rossz gazdálkodással. Paiszj megelégette ezt a hangos, feszült légkörü életet, s átköltözött a szomszédos Zograf kolostorba. Itt fejezte be 1762-ben „Szláv-bolgár történet” című művét. E munka tehát ugyanakkor íródott, amikor Rousseau „Társadalmi szerződése” megjelent Amsterdamban. Ekkor láttak napvilágot egymásután a felvilágosodás korának tudományát és filozófiai nézeteit összefoglaló híres enciklopédia egyes kötetei. Ekkor írt az atheista Holbach, és de Lamettrie materialista nézetei széles körű visszhangra találtak. Ekkoriban jelent meg Adam Smith korszakalkotó közgazdaságtudományi könyve. Nálunk pedig a hétéves háború végéhez közelgett, s megkezdődött a felvilágosult abszolutizmus államának megszervezése. S végül Paiszj művének elkészülése évében lépett trónra Oroszországban II. Katalin, kinek uralkodása végzetessé vált a Török Birodalomra nézve.

Más szavakkal: Paiszj művének írása idején az európai felvilágosodás kellős közepén vagyunk, s az angol és holland burzsoázia után a francia polgárság is a hatalom meghódítására készül. A felvilágosodás eszméi bizonyos mértékig a Török Birodalomba is behatoltak. Elsősorban a birodalom rendkívül mozgékony kereskedői és hajósai, a görögök a levantei kereskedelem lebonyolítása közben gyakran megfordultak Franciaországban, s a nyelvet megtanulva megismerkedtek a számukra eddig ismeretlen, de az osztályérdekeiknek szinte teljes egészében megfelelő gondolatokkal. A levantei kereskedelem nemcsak a francia kereskedőknek és a francia államnak hozott jelentős jövedelmet, hanem a lebonyolító görögöknek is, akik, akárcsak francia társaik, társaságokba tömörültek és így nagyobb tőkét tudtak mozgósítani. A francia és a török állam között kötött kereskedelmi szerződések, amelyeket kapitulációknak neveztek, ebben az időben még csak a franciákat favorizálták, a holland és angol kereskedők errefelé még nem játszottak nagy szerepet. Ennek a meglehetősen nagyméretű kereskedelemnek a haszna tehát megoszlott a franciák és a görögök között, ha nem is egyenlő mértékben. A görög kereskedők, szemben a többi balkáni nép tőzséreivel, be tudtak kapcsolódni az eredeti tőkefelhalmozás folyamatába. Ha meggondoljuk, hogy ugyanekkor az állami adóberletti rendszer, az iltizám általánossá lett, s ennek lényege az volt, hogy az állam egyes tartományok vagy városok, egyes kikötők összes adóit nyilvános árverésen átengedte a legtöbbit igérőknek, kinek az árverési összeget azonnal be kellett fizetni a török kincstárba, akkor elképzelhetjük, hogy a kereskedelemben szerzett tőke jelentős része errefelé vándorolt. Egy-egy görög pénztőkés, összefogva egy mohamedán főtisztviselővel, egész tartományok adóbeszedési jogát is megszerezhetette. Ezenkívül pedig a Konstantinápoly Fanar nevű városrészében lakó leggazdagabb görög kereskedő családok egyes tagjai megkapták még a havasalföldi és a moldvai fejedelmi trónokat, és azokat is pénzgyűjtésre használták. Ezeket tudva elképzelhetjük a görög tőke szerepét a Török Birodalomban. Ugyanekkor a kisebb tőkével rendelkező görögök, néha bolgárok vagy szerbek, sőt albánok is bekapcsolódtak a szárazföldi külkereskedelembé. Az utóbbi években nálunk megjelent tanulmányok és egyetemi doktori disszertációk világosan mutatják a balkáni tőkefelhalmozás e másik, szerényebb és rögzősebb útját is.

A Török Birodalom mohamedán és keresztény lakossága között hatalmas különbségek mutatkoztak elsősorban jogi, másodsorban társadalmi helyzetükben, s e kettő nem volt egyszerű függvénye anyagi viszonyaiknak, mint más európai társadalmakban látjuk. A feudalizmus bonyolult strukturális viszonyai, éppen a sok fajta, nem az anyagi helyzetre visszamenő különféle függőségek következtében igen nehezé teszi a történész analitikus munkáját. De még jobban megnehezedik ez a Török Birodalom feudális viszonyai között, melyek erősen eltértek a jól ismert európai feudalizmustól. Mi azonban itt, e rövid megemlékezés keretei között, csak a bonyolult problémakomplexus egyik

oldalával, a Török Birodalom balkáni területeinek kulturális viszonyaival fogunk foglalkozni, de csak annyira, amennyire az főtémánk megértéséhez feltétlenül szükséges.

A Balkánon, ha a finomabb különbségektől eltekintünk, más szóval egy kissé absztrahálunk, két kultúra, két civilizáció élt egymás mellett. Eredetileg tulajdonképpen mindkettő kizárólagosságra tört, mindkettő aktív, harcos, terjeszkedő politikát folytatott. Ez persze elsősorban mégis a mohamedánokra vonatkozik, akik akár erőszakkal is szívesen elterjesztették volna vallásukat s ezzel együtt kultúrájukat. E vágyat azonban, amelyet különben bizonyos vallási előírások is fokoztak, fontos politikai, elsősorban anyagi megfontolások nem engedték érvényesülni. A keresztények erőszakos áttérítése ugyanis jelentősen csökkentette volna a török állam adóbevételeit, mivel a mohamedánok kevesebb adót fizettek. A rájáknak ekkor még igen jól megkülönböztethető két rétege élt a birodalomban: keresztények és mohamedánok. Ettől függetlenül, az áttérítés nagyon nehéz, sok erőszakot kívánó munkát követelt, s nem is biztos, hogy sikerekkel járt volna, mivel a törökök nem tudták a Balkánt kolonizálni, török anyanyelvű paraszttal és állattenyésztőkkel betelepíteni, akik az új vallás és kultúra, sőt bizonyos mértékig civilizáció alapját szolgáltatták volna. E török népi alap nélkül az áttérítés még politikai nehézségeket is okozhatott volna, mert a balkáni keresztények, tehát a bolgárok, albánok, szerbek bekerülve az uralkodó osztályba, szeparatista politikát folytathattak volna saját népi területükön, mint azt nem egyszer tapasztalhatjuk Boszniában, Hercegovinában és az albán területek mohamedán részén. A XVIII. sz. második felében a tartományi kormányzókat már nem lehet évenként leváltani, s a szultánhoz hű emberekkel helyettesíteni. E tartományi főnökök, a pasák igen sokszor jelentős támogatásra találnak területük ajánjaiban, tehát a régi szpáhi-záim réteget vagy osztályt leváltó új uralkodó osztályban, mely kis száma ellenére jelentős erőt képvisel, s egyre inkább helyi jellegű, más szóval szeparatista politikát folytat. Mi lett volna, ha ez a kis létszámú mohamedán réteg nagyszámú mohamedán parasztságra támaszkodott volna? Világosan látható ez a század vége felé Pazvan-oglu vidini, vagy később Ali janinai pasa esetében, kik még a keresztény tömegek egy részét is maguk mellé tudták állítani a központi hatalommal szemben.

Végül pedig a balkáni keresztények erőszakos áttérítése nem ment volna a szomszédos nagyhatalmak, a Habsburg Birodalom és Oroszország beavatkozása nélkül. A Török Birodalom politikusai számára világos volt, hogy az erőviszonyok alaposan megváltoztak. Az a körülmény, hogy a XVIII. sz. elején a birodalom elvesztette a magyar területeket, sőt egy időben szerb és román lakosságú területek is veszélyben voltak, még azok számára az európai politikában járatlan törökök számára is világosan mutatta a helyzet változását, akik még mindig a régi török dicsőség, a török katonai fölény dicsfényének árnyékában éltek. A török vezetőkörök előtt pedig az is köztudomású volt, hogy a jövőben már nem egyedül a Habsburg Birodalommal állnak szemben, hisz azt ekkoriban egyre szorosabb kapcsolatok fűzték az orosz államhoz, melynek uralkodó osztálya ekkoriban már egyre sűrűbben tekintgetett a Balkán felé, ahol vallási és nyelvi rokonok éltek, s akikkel egyre szilárdabb és szorosabb kapcsolatok alakultak ki.

A török államszervezettel szemben a Balkánon ott áll egy nagyon jelentős társadalomszervező erő, a görögkeleti egyház. Az állam még egy ilyen despotikus rendszerben sem tudta teljes egészében kezében tartani a társadalmat. Az államszervezet által adott durva és hiányos struktúra részeit az egyház töltötte ki, sőt nyugodtan mondhatjuk, hogy a nem mohamedán balkáni népek igazi és hathatós szervezetét éppen egyházuk szolgáltatta. A legjobban ez a szerbeknél látszik, kiknek egy része a magyarországi felszabadító háború vége felé pátrárkájuk vezetésével áttelepedett Magyarországra, ahol azonban egyházuk már nem tudja ugyanazt a szerepet játszani mint a Török Birodalomban, s ebből egy sor konfliktus robban ki a befogadó állam és az egyház által szerve-

zett tömegek között. Persze a szerbeknek különleges helyzete volt a Török Birodalomban, amennyiben saját pátriárkával és egyházszerkezettel rendelkeztek, nem utolsósorban a soraikból kikerült renegátok segítségével, akik kijárták a szultáni udvarban, hogy a konstantinápolyi görög pátriárkától független egyházuk legyen.

A Balkán többi görög-keleti népe feletti egyházi jurisdictiót és így a társadalmi mikrostruktúra szervezésének feladatát a konstantinápolyi pátriárka gyakorolta, aki mindig görög volt, s görög környezetben, a gazdag fanarióta kereskedők körében élt. Éppen ezért a konstantinápolyi pátriárkátus nem tudott olyan „univerzális” politikát folytatni, mint a római egyház, amelynek már régen meg kellett békélnie az európai világi uralkodók befolyása növekedésével, s le kellett mondania az egyes európai társadalmak szervezéséről és irányításáról. A konstantinápolyi pátriárka elsősorban görög főpap volt, aki magának követelte a régi bizánci császárok bizonyos jogait, azokat, amelyek nem bonyolították konfliktusokba a török állammal. A bizánci hagyományok azonban nemcsak a pátriárkai udvarban éltek tovább, hanem az egész egyházszerkezetben is. Így azután nem csoda, ha a Balkán-félszigeten a püspökök szinte kizárólag görögök voltak, s a városokban, ahol mindig volt egy kisebb-nagyobb görög kereskedő-iparos kolónia, nem egyszer a plébánosok is görögök. Ennek az egyházi irányítás alatt álló szervezetnek kizárólagossági igényei voltak, az egyháziak saját kezükben kívánták tartani az egész keresztény társadalmat, tehát a bolgárokat, szerbeket és albánokat is.

A görög egyházi körökben a felvilágosodás beszivárgó eszméi persze nem találtak nagy szimpátiára, de harcolni is nehéz volt ellenük, hisz ezek az eszmék bizonyos mértékig a görög kereskedőburzsoázia és a kézművesek érdekeit is szolgálták. A legelső jelenség, amit észre kell vennünk, a városi iskolák szaporodása. Szemben a kolostorokban működő, régi vágányokon haladó papképző iskolák tananyagával, megszorodtak a világi elemek, egyre nagyobb súlyt kaptak a számtan és a mértan, s ezzel párhuzamosan a természettudományok elemei. A felvilágosodásnak azonban megvolt a nacionalista oldala is, vegyes lakosságú területeken ez majdnem mindig a saját nemzetiség terjesztésének kívánságával járt együtt. A bolgár, szerb és albán nemzetiségű papok, minthogy saját iskoláik még nem voltak, bekerültek a görög iskolákba, s itt a görög kultúrától átítatva nemegyszer ők is görögökké váltak. E szabály alól a XVIII. század közepe felé alig van néhány kivétel. Egyesek azonban a tudatos görögösítő törekvések ellenére, vagy talán éppen azok ellenhatásaként megmaradtak bolgárnak, szerbnek vagy albánnak. A nemzetiség megőrzésének azonban megvan az előfeltétele, a népi öntudat. Ha pedig ez megvan, akkor a görög iskolákba járó nem görög tanulóknak egyre erősebben él a vágy, hogy népük múltjával megismerkedjenek, abból merítsenek vigaszt, ellenálló erőt s nemzeti büszkeséget. Talán egyikük sem tudta ezt olyan jól kifejezni, mint Paiszjij előadásom bevezetésében idézett néhány mondata. S a szóban forgó tanuló, akár szerb, akár bolgár, rövidesen rájön, hogy népének a török hódítás előtti időkben dicső története van. Paiszjij csodálkozással szerez tudomást arról, hogy valaha nagy és dicső cárok uralkodtak a bolgár nép felett, a bolgár nép kicsiny, de legyőzhetetlen volt, sőt megvoltak saját szentei is, független bolgár egyház működött saját pátriárkája vezetése alatt. Mai modern kifejezéssel talán így mondhatnánk: Paiszjij ráébred arra, hogy a bolgároknak valaha saját, független állama volt. Az ő számára persze az állam és az egyház elválaszthatatlan, e kettő kiegészíti egymást, egységet alkot.

Paiszjij munkájának utószava világosan tanúsodik arról, hogy a XVIII. század közepén az Athos-hegyi kolostorokban élő görög és szerb szerzeteseknek jól fejlett történelmi és nemzeti öntudatuk volt. S ez érthető, hisz a görögök minden nehézség nélkül olvashatták az ókori és a bizánci történetírókat, egészen világos képzetekkel rendelkeztek a görög nép múltjáról, s történelmi, kultúraterjesztő szerepéről. S mint egy nagy, élő és működő egyházi szervezet tagjai, tisztában voltak szerepükkel, az ideológiai be-

folyásolás különféle eszközeivel, sőt munkájuk céljával is. Tanítványaikat nemcsak a túlvilági életre akarták előkészíteni, hanem még itt e földön el akarták görögösíteni, azaz, ők így hitték, a kultúra legmagasabb fokára emelni.

A törökök minderről semmit sem tudtak, s különben sem avatkoztak volna be a gyaurok belső ügyeibe. A török számára nem létezett bolgár, szerb és görög, csak a „keresztény millet”, azaz keresztény felekezet. A török uralkodó osztály és a görög társadalom vezető rétege ebben az időben szinte zavartalanul együttműködött. A görög kereskedők hajói száz számra szeltek a Földközi tengert, ők látták el az egész Török Birodalom kereskedelmének, kül- és belkereskedelmének jelentős hányadát. A Fanar-negyedben hatalmas gazdagság halmozódott fel, s ebből kölcsönök formájában jutott a török államnak, a török uralkodó osztálynak is. A görög burzsoázia pedig vagyonának védelmében és következményeként megkezdte a régi bizánci hagyományok felélesztését. Az uralma alatt álló egyház segítségével kidolgozta az új, aktív történeti ideológiát, s megkezdte, egyelőre csak a szláv papság körében a görögösítést.

Másképpen volt a dolog a szerbeknél. Nekik ugyanis volt saját pátriárkájuk Ipek városában, és egyházuk történeti tradíciója nagyban különbözött a görögötől. Náluk Dusan cár emléke, tehát az egységes szerb állam és egyház emléke tovább élt, s ezt nemcsak a papság ismerte, hanem a nép is, amely a hosszú téli estéken hallgatta, majd maga is énekelte Markó Králevics és társainak hősi, törökellenes harcairól szóló énekeit. S amikor a török bosszújától félve 1699-ben szerb tömegek egyházfőjük, Arzenije Csernojevics vezetésével Magyarországra telepedtek, semmi sem akadályozta többé a modern szerb nemzeti ideológia kialakulását, a dicső múlt ápolását. A török uralom alatt maradt szerbek nem szakadtak el szellemileg elmenekült testvéreiktől. A Magyarországon írt és kiadott szerb munkák hamar elterjedtek itt is, s hatásuk azonnal megmutatkozott. Paiszij munkája azt mutatja, hogy ő is ismert néhány ilyen könyvet. Egyes bolgár történészek szerint Paiszij, amikor azt mondja, hogy német földre ment forrásokat gyűjteni munkájához, egyszerűen csak a Habsburg birodalomra gondolt, s nem Bécsben, nem Ausztriában, hanem a magyarországi szerbek között találta meg, amit keresett. Én magam is úgy gondolom, hogy ez a helyes megoldás, mert a munkájában felsorolt műveket mind orosz fordításban használta, s ezeket akkoriban a Habsburg Birodalom területén csakis a délvidéki szerbeknél találhatta meg, ahol ebben az időben orosz tanítók működtek, akiket Pétervárról láttak el tankönyvekkel és irodalommal.

A bolgárok helyzete azonban nem hasonlított sem a görögökére, sem pedig a szerbekére. A bolgár állam már a XIV. század első felében széttagolódott, s feltételezhetjük, hogy e körülménynek hatása volt a népi öntudatra is, mint azt pl. Oroszországban is tapasztalhatjuk a feudális széttagoltság idején. Így tehát a XIV. század vége felé, amikor az utolsó, többé kevésbé független bolgár részállam is török uralom alá került, bizony már kevesen emlékezhettek a régi időkre, az egységes bolgár állam, a második cárság virágzásának idejére. S hogy miért, erre nehéz volna itt feleletet keresni és találni, nem maradtak fenn olyan történeti munkák sem, amelyek fenntartották volna a bolgár nép, a bolgár állam történetét. S a bolgár egyháznak a török uralom idején nem sikerült különállást, vagy legalább is autonómiát biztosítania, s így egyszerű függvényévé, egyháztartományává vált a bizánci egyháznak. Igaz, hogy a bolgár papok nagy része megtartotta nyelvét, s szlávul tartotta az istentiszteletet, bolgáruul prédikált, de nem őrizte, egyszerűen nem őrizhette meg a bolgár állam és egyház emlékét, mert nem álltak rendelkezésére irott könyvek. Úgy gondolom, hogy a régi időkből csak a „bolgár” szó maradt meg, amely inkább csak nyelvi közösséget jelentett, nagyon gyenge népi öntudattal. A középkorban népi öntudat történeti tudat nélkül nem nagyon létezhet, s az a körülmény, hogy nem volt önálló bolgár egyház, még nehezebbé tette a helyzetet. Bolgárnak vallani magát e korban nem volt nagy dicsőség.

A bolgároknak tehát nem voltak történetíróik, nem voltak írástudó költőik. A népi dalnokok ugyan itt is énekeltek Krali Markórol, s a török ellen harcoló hajdúkról, de arról, hogy mi volt a török előtt, senki sem tudott semmit. Így a bolgár népi énekekben nem szerepelnek bolgár cárok, lovagok, hanem csak a töröktől sérelmeket szenvedő és megtorló parasztemberek.

Mindezt tudnunk kell, hogy Paiszij munkásságát, s főleg történeti szerepét megérthessük. Kétszázötven évvel ezelőtt született az az ember, akit ma mindenki a bolgár „megújulás” atyjának tart. A megújulás ebben az esetben rendkívül jó, találó kifejezés annak a bonyolult, hosszú, történeti folyamatnak a jelzésére, amely Paiszij művével kezdődik, s az 1878. évi felszabadulással végződik. Paiszij nyitja meg azt az ösvényt, amely egyre szélesedve a XIX. sz. közepe felé a bolgár nemzeti öntudat kiterelvényesedéséhez, majd a gazdasági, társadalmi és kulturális elnyomás elleni, sokszor fegyveres harchoz vezet. Így persze Paiszij történeti szerepe elsősorban nem abban áll, hogy ő a bolgár történetírás atyja, s nem azért emlékszünk meg róla, mert magas színvonalon, a kor színvonalán álló történeti módszerrel megrajzolta a bolgár nép tudományos történetét. Nem, Paiszij munkája sok tekintetben középkori vonásokat mutat. Nem hasonlítható tehát kortársaihoz, Hevenessyhez, Prayhoz és Katonához, a magyar tudományos történetírás megteremtőjéhez, kortársaihoz. Ezek nálunk a középkori történetírásból, egy irodalmi műfajból történettudományt csináltak, s társadalmi és történelmi szerepük korlátozott. Ma vajon történészeken kívül ki ismeri nálunk nevüket? A „középkori” Paiszijnak viszont hatalmas társadalmi szerepe van. Ő az, aki felfedezi a bolgár népet, aki történeti tudatot ad neki. Az elkészült kéziratot ő maga viszi az Athos-hegyről bolgár földre. Első másolatán ezt olvashatjuk: „Ezt a történetet Paiszij apát hozta a Szent Athos hegyéről, s én lemásoltam Kotil faluban. . . Aki olvassa, mondja: Isten kegyelmezzen meg annak, aki írta s aki másolta.” E pár szót Sztojko Vladiszlavov, a bolgár újjáéledés másik nagy alakja írta, aki Szofronij Vratsanszki néven vonult be a történelembe. Szofronijt más írástudók követték, egyre több szorgos kéz másolta Paiszij munkáját, mely mindenfelé elkerült, ahol bolgárul tudó írástudók laktak. S ezek az írástudók, eleinte papok, szóban is előadták híveiknek a „bolgárszlávok” történetét. Rámutattak, hogy valaha nem ilyen nyomorult volt a bolgár nép. A török iga előtt kiváló uralkodók kormánypalcája alatt, kiváló szentek lelki vezetése mellett békében és jólétben élt a bolgár nép. S sokszor felhangzott a büszke mondás: Semmivel sem vagyunk alábbvalók a görögöknél és a szerbeknél. Nekünk is van történetünk, melyre büszkék lehetünk.

Cirillbetűs könyvet ekkoriban még nem nyomtak a Török Birodalomban. Arabbetűs, török könyveket nyomó tipográfia is csak egy működött Isztambulban. S meg kell vallanunk, hogy az ekkori értelmiség, szinte kizárólag papok, nem is érezték még szükségét a nyomtatott könyvnek. Így azután nem csoda, hogy Paiszij történetét itt nálunk, Budán, az egyetemi nyomdában nyomták ki, de csak 1844-ben. A második kiadás 1885-ben Lublinban jelent meg, s bolgár területen először Plovdivban adták ki 1898-ban.

Ha egy mai bolgár ember Paiszij művét elolvassa, önkéntelenül is megkérdezi: milyen nyelven írták ezt a híres könyvet? A felelet nagyon egyszerű, a XVIII. sz. közepén bolgár területeken, s többnyire szerb területeken is használt irodalmi nyelven. Maga Paiszij azt állítja, hogy művét oroszról bolgárra fordította, hogy mindenki megértse. Mindenkin persze elsősorban nem a bolgár parasztokat kell érteni, akik számára ez a nyelv éppen hogy csak érthető volt, hanem az írástudókat, akik Oroszországból becsempészett templomi könyveket, vagy Velencében nyomtatott, szerbek által írt szerkönyveket használtak.

De vajon mit jelent a szerzőnek az az állítása, hogy oroszról fordította a mun-

kát? Főforrásának ugyanis egy bizonyos Mavrubir-t nevez meg, aki nem más, mint Mauro Orbini, kinek 1601-ben megjelent „Il regno degli slavi” c. művéből 1722-ben orosz fordítás jelent meg „Knyiga isztoriografia” címen. Paiszij másik híres forrásmunkája Cesar Baronius: Annales ecclesiastici c. műve, melynek rövidített orosz kiadása 1719-ben látott napvilágot „Dejanija cerkovnaja i grazsdanszkaja” címen. Ez az orosz kiadás P. Skarga, a jezsuita szerzetes lengyel fordításából készült. Bizonyítja ezt az orosz kiadás bevezető fejezete a „Történelem hasznáról”, amelyet Paiszij is szinte változtatlanul átvett, s amely nincs meg a Baronius által írt eredetiben. Paiszijnak, a szerzetesnek persze ez a fejezet, amely istennek mindenhatóságát, mindennapi életünkbe való állandó irányító befolyását hangsúlyozza, nagyon is megfelelt, de nem elégítette ki. Ezért az ő bevezetése így kezdődik: „Figyelmezzetek bolgár nemzetségből való olvasóim és hallgatóim, kik szeretitek és szívetekben hordozzátok nemzetségeket, bolgár hazáto-
kat, kik érteni és tudni szeretnétek valamit bolgár nemzetségekről, atyáitokról, ősei-
tekről, a cárokról, pátriárkákról és a szentekről: hogyan éltek és mit cselekedtek. Szük-
séges és hasznos, hogy megismerjétek atyáitok cselekedeteit, mint ahogyan a többi
törzsek és népek ismerik nemzetségüket, nyelvüket és történelmüket, s ahogyan minden
művelt ember közöttük ismeri, ismerteti és büszke nemzetsége nyelvére.”

S a következő lapokon megformálódik és kikerekedik a „szlávbolgárok” legré-
gibb története.

Persze, jó középkori szokás szerint Paiszij Noé fiaival kezdi, s a bábeli torony
históriájával folytatja. Jáfet nemzetségből származik azután Moszhosz, a szlávok őse,
kiről a Moszkva folyó kapta nevét. S nem messze innen, a Bolga folyó mentén laktak
azok a szlávok, akiket e folyóról bolgároknak neveztek. Innen költöztek át ezek Valens
császár idejében Magyarországra és Havasalföldre, majd innen betelepédtek a Dunától
délre fekvő területekre, azaz Paiszij korának Bulgáriájába. „Egyes bolgárok egy vaj-
dájukkal Pannoniában maradtak, együtt az avarokkal és a magyarokkal és hosszú
időn keresztül együtt éltek a magyarokkal.” Vajon mit takar e mondat, honnan vette
ezt az állítását? Műve tanúsága szerint semmit sem tud a bolgártörökökről, s így nem
tudhat arról a szimbiózisról sem, melyről a magyar nyelv bolgár jövevényszavai tanús-
kodnak. Mégis érdekes volna egyszer e problémának egy tanulmányt szentelni, mert
a bolgároknak a Volga mellől való származtatása bizony szokatlan e korban, s a Volga ~
Bolga etimológiával aligha magyarázható kielégítően.

Ezután, mintha csak a mi Anonymusunkat olvasnánk, vagy Kézait, megkezdi
a bolgárok történeti dicsőítését, s ezt Baronius és más, görög szerzők idézésével teszi,
s eljut a lényeghez: „A bolgárokat az egész világ féli, mert kicsiny, de legyőzhetetlen
nép ez.” S ezután a megszlávosított nevű első bolgár kánok (cárok): Bataja, Trivelija,
Dobrica, Televija, Szabin stb. következnek. Hosszú volna itt akárcsak röviden is ösz-
szefoglalni, amit Paiszij forrásaiból és fantáziájából összehordott. Adataiból minden-
esetre szépen kirajzolódik az első bolgár cárság képe, azé az államé, amely megállta a
helyét a bizánci világbirodalommal szemben. A bukás az egyik bolgár cár bűnének követ-
kezménye, aki kiirtotta családját. A görögök ezután könnyen győztek isten segítségével.
Később azonban, 1170-ben a tirmovói pátriárka szent Demeter sugallatára cárrá
koronázta Aszent, s ezzel kezdetét veszi a megújult bolgár cárság, amelyet a mai tör-
ténészek is második cárságnak neveznek. „S a bolgár nép egy emberként Tirmovóba sie-
tett Aszen segítségére.” S ezután részletes eseménytörténetet kapunk a török uralomig
terjedő dicső korszakról. Itt azonban Paiszij forrásai jobbak, mint az első cárságra vo-
natkozólag. A nevek többnyire pontosak, sőt bizánci forrásokból néha apró részletek
is bekerülnek a műbe. Persze itt is, akárcsak története első részében, Paiszij megeresztli
fantáziáját, különösen akkor, ha a bolgárok nagyságát, azaz hadisikereit kell előadnia
a görögök ellen.

Egyszerre azonban mindennek vége. Az utolsó cár fiai összevesznek s a törököket hívják segítségül, akik persze saját maguk számára szerzik meg Bulgáriát. Megkezdődik a bolgárok legyilkolása, rabságba hurcolása, a templomok lerombolása és mecsetté való átalakítása. Konstantinápoly elfoglalása után ugyan a viszonyok egy kissé megnyugodnak, a törökök sokat tanultak a keresztényektől, megszűnt a rablás és a fosztogatás. „Manapság azonban az átkozottaknak megint nincs törvényük, sem bírójuk.”

Ilyen furcsán és röviden végződik a bolgárok története. Paiszij nem a rabság századait akarta megrajzolni, hanem a bolgár történet dicsőséges korszakát, az önálló, független bolgár állam korszakát.

Abban az időben persze a fő ellenség a bizánci állam, a görög császár és egy kissé a görög egyház volt. Paiszij elismeri ugyan, hogy a görögök okosabbak, tanultabbak voltak, mint a bolgárok, de ezzel szembeállítja azok vitézségét, hadi erejét, mellyel nemegyszer győztek százezres bizánci seregeken.

Egy helyen Paiszij kifejti, hogy a bolgároknak a többi szomszédokkal nem sok bajuk volt. Mindössze a szerbekkel szemben szeretné kihangsúlyozni a bolgárok fölényét minden tekintetben. A bolgárok története előbb kezdődött, előbb vették fel a kereszténységet, s nagyobb, dicsőbb uralkodók voltak, mint azoknak. S hogy ezt bizonyítsa, rövid összefoglalását adja a szerb királyok történetének is, akiket még latin szakadársággal is megvádol.

A bolgárok felemelésének vágya itt-ott még az oroszokkal szemben is megnyilvánul, akik akkor a töröktől távol szabadon élhettek, s már könyveket is nyomtattak. S ugyanez megnyilvánul a szerbekkel szemben is, akik — el kell ismernie — magyar földön kedvezőbb helyzetben élnek. Erre szolgál a Cirillről és Metódról szóló külön melléklet, amely a forrásokat alaposan megváltoztatva, illetőleg kicsavarva, azt igyekszik bizonyítani, hogy a két szláv apostol először a bolgároknál működött, s azokat térítette keresztény hitre, s csak később mentek Moráviába. Paiszij erősen bizonygatja, hogy a cirill-betűket eleinte bolgár betűknek nevezték stb.

A bolgár név múltbeli dicsőségének erős hangsúlyozása, a bolgár hadi tettek felsorolása s a szláv kultúra terjesztésében játszott bolgár szerep túlhangsúlyozása mind egy jól ismert folyamat része. Paiszij igyekszik megteremteni a bolgár nemzeti tudatot, a bolgár elnevezésnek történeti alapot kíván adni. Ez magyarázza nagy sikerét is. Művét igen sokan olvasták kéziratban, később nyomtatásban. A XIX. századi bolgár forradalmárok és felkelő vezérek bibliaként forgatták. Ma persze már egy kissé megfakultan hat, állításai jelentős részét a modern történeti kritika felülvizsgálta, s elvetette vagy helyesbítette, vagy egyszerűen a mesék birodalmába utalta. Paiszij történetírói és felvilágosítói szerepét azonban mindez nem csökkenti. Paiszij nem a ma történetírója, hanem a régmúlté, ő az első bolgár történetíró és a bolgár nemzeti öntudat első formálója, első azoknak a sorában, akik gyors léptekkel vitték előre a bolgár népgazdasági, társadalmi és kulturális haladását. Paiszijnak ezt a kezdeményező szerepét emeljük ki, most, mikor születésének kétszázötvenedik évfordulóját ünnepeljük.

Fehértói Katalin:

Husziták voltak-e a Heves megyei hereticus-ok?

1. *Bártfai Szabó László* 1905-ben (Turul, 23 : 10—7, 63—76. l.) közölt egy Mátyás korabeli proscriptiós levelet, mely 36 Heves megyei gonosztevő nevét és elkövetett bűnét tartalmazza. Tanulmányában megkísérelte kideríteni a gonosztevők — többnyire nemesek — kilétét, elítéltetésük okát, s a proscriptiós irat — mely fogalmazvány volt — létrejöttének körülményeit. Jelen alkalommal csupán a névsor végén szereplő személyek érdekelnek bennünket:

„31. Item Nobilis domina Clara vocata consors Ladislai Weres de Erdewthelek commisit heresim cum compatre suo.

32. Item Petrus de Chenk similiter heresim commisit cum glera (*igy!*) sua.

33. Item Nobilis domina Margaretha consors Johannis Chenk heretica.

34. Item Nobilis domina Barbara Czezey consors Stephani de Chenk modo simili est heretica et commisit heresim cum germano mariti sui . . .

36. Item Egidius Horwath de eadem (Tarcha) hereticus, quia commisit heresim cum sorore sua carnali” (i. m. 11. l.),

akikről *Bártfai Szabó* a következőket írta: „Művelődéstörténeti szempontból fontos esetek a következők, melyekben a proscibálás oka a huszita felekezetre történt áttérésben rejlik. Erdőtelki Veres László felesége is ezt a vétket követte el, valamelyik atyafiával együtt . . . Proscibáló levelünk három Tenkivel ismertet meg bennünket: Péterrel, Jánossal és Istvánnal. Mindhárom huszita lett, vagy felesége lett azzá, ezért kerültek a lajstromra . . . Tenki Péter maga lett eretnekké. (Hogy mit jelent a szövegben álló glera szó, hosszú kereséssel se tudtam megállapítani.) . . . A harmadik Czékeinek (!) felesége Czécei Borbála szintén huszítává lett a sógorával együtt” (i. m. 73, 74. l.). A névsor utolsó tagjáról, Tarcsai Horváth Egyedről *Bártfai Szabó* már nem állította azt, hogy huszita lett, csak: „eretnekség bűne miatt került a proscibálandók lajstromára” (i. m. 75. l.).

A történeti szakirodalom *Bártfai Szabó* közleménye alapján a fenti adatokat a huszitizmus magyarországi hatásának késői megnyilvánulásaként értékelte.

Tóth Szabó Pál „A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon” (Bp. 1917) című könyvének „A cseh-huszita uralom hatásai” című fejezetében sorra vette azokat a megbízható adatokat, melyek a huszita vallás hazai elterjedését látszanak igazolni: „Harmadik hiteles emlékünk Hunyadi Mátyás király korából ered, 1466 végéről vagy 1467 elejéről. Heves megye 1467. május 22-én Hevesen közgyűlést tartott s Ország Mihály nádor meghagyására, ki a gyűlésen elnökölt, a gyűlés megnyitása előtt összeírta azon megyebeliek névsorát, akik felett törvényt kellett látni. A vármegye kiküldöttjei harminczkét ily notorius személyt találtak. Közülök ketten, névszerint Istenmezei Ferencz, Nagyfai János azért kerültek a névsorba, mert a csehekkel cimboráltak, tizen meg, jelesül Erdőtelki Veres László felesége Margit (!), valamelyik atyafiával, Csenki Péter, Csenki Jánosné Margit asszony, Csenki István felesége Czécei Borbála

— mind a három nemes nő — férje testvérével és Tarcsai Horvát Egyed a nőtestvérével, mert a huszita hitet elfogadták” (i. m. 333—334. l.).

Kovács Endre a „Magyar—cseh történelmi kapcsolatok” (Bp. 1952) című könyvében a „Huszita háborúk a felvidéken” című fejezet végén megállapította: „A huszizmus magyarországi terjedése egy késői bizonyítékául foghatjuk fel az ún. hevesmegyei huszitákat. Bártfai Szabó László a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárának törzsanyagában a XV. század közepéről egy proscryptionális levelet talált, amely a vidék hirhéd gonosztevőit szedi sorra. Javarészt Heves és a szomszédos megyékből való nemesek. Ezek között olvasunk Istenmezei Ferencről, aki a csehekkel szövetkezve Szanda vár (Nógrád m.) alá vezette őket, s ezzel hazaárulást követett el. A 32., 33. és a 34. helyen említi Tenki Péter, János, István neveit — mind a három huszita lett, vagy a felesége lett azzá. Tenki István felesége, Czéczei Borbála is huszitává lett sógorával együtt. Itt tehát nemesek a huszitákkal való »cimborálásról« van szó, amilyenl gyakran találkozunk, hanem, úgy látszik, a huszita hit felvételéről is” (i. m. 99. l.). *Kovács Endre* nem említette a hereticus Tarcsai Horvát Egyedet.

Székely György „A huszizmus és a magyar nép” című tanulmányában (Századok, 1956: 585. l.) szintén utal a Heves megyei huszitákra: „Még 1467-ben is proscibáltak a Heves megyei közgyűlésen két magyar férfit, mivel a cseh-testvéreket támogatták, több magyar férfit és nőt — köztük kisebb nemeseket is — pedig a huszita hit elfogadása miatt. A központosítás haladó jellege mellett, annak feudális osztálytartalma különösen megmutatkozik a cseh-testvérek mozgalmának könyörtelen felszámolásában, amilyen kíméletlenséggel egyébként nem találkozunk Mátyás más centralizációellenes erővel vívott harcában.”

2. E dolgozat jellege, magának a problémának a felvetése nem igényli, nem utolsó sorban pedig e sorok írójának nem történész volta nem teszi lehetővé a huszizmus-szal kapcsolatos óriási történelmi szakirodalom számbavételét. A rendelkezésünkre álló névtörténelmi anyagból azonban több proscibált gonosztevő neve került elő, amelyek után a bűntény megjelöléseként a „hereticus” szó áll. Ezek összegyűjtése, a szövegkörnyezet figyelembevételével, az elítéltek bűneinek összehasonlítása kétséget támaszthatnak bennünk, vajon a Heves megyei *hereticus*-okra rá lehet-e teljes biztonsággal bizonyítani a huszizmus „bűnét”.

„Nálunk Husz János követőt eleinte igen helyesen viclephista . . . wyklefitának nevezték, később a viklifita névvel váltogatva, de mégis túlnyomólag, majd kizárólag hostista, husista, husita, hussita, husita et thaborita, hussita videlicet thaborita, . . . hwzyta, hwzzita, usita, uzita neveken emlegették, melyekből a közhasználatba a »huszita« — egy sz-szel — elnevezés ment át s használjuk a mai napig” (*Tóth-Szabó*: i. m. 145—146. l.). E felsorolás kiegészítéseként a *Tóth-Szabó* könyvében közölt oklevelekből idézünk néhány kifejezést: 1421: „Bohemos hereticos” (353); 1428: „heretici huzzyte . . . hwzzytas hereticos” (357); 1430: „hereticis husitis et thaboritis” (361); 1435: „perfidissimi heretici Hwzzithe” (368); 1439: „hwssitis hereticis et taboritis Bohemis” (375). A fentiekből is kitűnik, a *huszita* elnevezés nálunk közkeletű volt, a *hereticus* 'eretnek' szót pedig általában jelzőként, nyomósító, feltétlenül rossz, pejoratív értelemben használták a *huszita*, *taborita* vagy *cseh* szó mellett.

Az *eretnek* szóra az első adatunk 1357-ből származik, ugyancsak levelesített gonosztevő nevéként: „Johannem dictum *Eretnik* iobagionem Johannis dicti Cheh” (ZalaOkl. I: 574). Nyilvánvalóan ez az Eretnek János huszita nem lehetett, de az 1409-ben proscibált Vas megyei gonosztevők sem: „dominam relictam Nicolai filii Iwan *hereticam publicam*” és „Paulum dictum Pyzd jobagionem *hereticum*” (ZsigmOkl. II/2: 221/6672), akikről *Székely György* (i. m. 349. l.) megállapítja, hogy „a proscibáltak között volt egy *eretnek* jobbágy és egy nyilvános *eretnek* özvegyasszony is. Ebből nyilvánvaló, mivel

az utóbbiaknak sincs egyéb bűnük említve, hogy az 1357-es eset is valóban eretnekség volt, s hogy a földesurak is felvették a véres harcot az eretnekség ellen.”

1400-ban Vas megyében a *heresis* 'eretnekség' szóval találkozunk. „A világi földesurak . . . három esetet, az emberölés, gyűjtogatás és *eretnokség* bűnét minősítették saját bíraskodási hatáskörükbe esőknek” (*Székely*: i. m. 349. l.): „exceptis tribus causis, scilicet mortificationis, incendii et *heresis*, quas ipsi nobiles iudicandi habeant protestatam” (ZsigmOkl. II/1: 22/130). „1413-ban János zalavári apát meghatározta jobbágysági terheit, a gyűjtogatási, *eretnokségi* és gyilkossági esetekben a bíraskodást fenntartotta az apátság világi tisztviselőjének” (*Székely*: i. m. 349. l.): „demptis causis concremationis domus et *heresis*, ac aliis mortem hominum” (ZalaOkl. II: 390).

A *hereticus* 'eretnek' gyakran feltűnik a XV. sz. eleji oklevelekben, de nem 'huszita' jelentéssel. 1404-ben „boszniai eretnekek”-ről van szó (ZsigmOkl. II/1: 424/3581); 1406-ban „az ország végvidékeit Szlavónia felől támadó patarének, bosnyákok, törökök és más eretnek népek”-ről tesznek említést (uo. 646/5118); 1409-ben a scizmaticusokról és eretnekekről beszélnek (uo. II/2: 198/6538).

1401-ben „János győri püspök által egyházmegyéjében az eretnekek ellen alkalmazott inquisitorok más megtérő waldensekkel együtt Kőszegi Beratingot Jakab özvegyét nyilvános vezeklésre kötelezik, valamennyiük ruháját kék kereszttel jelöltetik meg . . .” (uo. II/1: 94/809). Mivel itt hitbéli eltévelyedésről volt szó, egyházi hatóság, az inquisitorok hoztak ítéletet, az viszont nem proscibálás volt, mint az 1357-es és 1409-es fenti „eretnek” gonosztevők esetében, és mint látni fogjuk alább is.

3. 1435-ben Szabolcs és Bereg megyék részére tartott generalis congregatió proscibáltak gonosztevőket.¹ A bűntény jelöléseként többször előfordul a *hereticus* szó. „Item Blasius dictus Kopolch et domina coniunx Johannis dicti Poson *heretici divagii* (Dl. 48256): Egy férfit és egy nemes asszonyt *együtt* említettek 'csavargó eretnekek'-nek. „Item Michael filius Thyborch Kanthor iobagio dispoti in oppido Zaaz commorans *hereticus*” (uo.); „Item relicta Petri in possessione Gelyenes commorans jobagio Ladislai Jakch de Kwsal *heretica cum*” (uo.): Itt az oklevélben kimaradt, kivel (!) volt az özvegy eretnek. „Stephanum dictum Chygan alias in possessione Zobozlo residentem *hereticum vaga(bundum)* (Dl. 54931): Cigány István 'kóborló (!) eretnek', és végül „Valentinum filium Blasii de Saaph cusorem falsarum monetarum et *hereticum cum nuro sua coninquinatum*” (uo.). Ez utóbbi, Sápi Bálint a hamis pénzverés bűne mellett förtelmesen „eretnekeskedett” menyével (!).

Az 1435-ben proscibált gonosztevők lehetnek: a) husziták. De ez esetben az abban az időben nagyon gyakori *huszita* szót miért nem tették ki az oklevélírók a *hereticus* után? b) Más fajta eretnekek. (Jelen esetben teljeseen mindegy, hogy waldensek, scizmaticusok, más hitűek.) c) Egyszerűen erkölcstelen életűek, akik az egyház tanításaitól erkölcstelen életmódjuk miatt szakadtak el. Ez utóbbi feltevést látszik igazolni az 1435-évi együtt említett férfi és nő, egy özvegyasszony valakivel és egy férfi a menyével. Általában fel lehet tételezni, hogy a feleség a férjével, férj a feleségével tér át egy másik hitre, jelen esetben válik eretnekké. A proscriptiós levelekben találkozunk is házaspárokkal, akiket ugyan más bűn miatt, de együtt levelesítettek: 1512. „Thomam Hobar et uxorem *ejusdem* in Patha commorantem jobagionem Johannis Pethew publicos fures” (Dl. 22311): „Thomam Kach jobagionem Thome Pethew ibidem residentem furem et latronem *uxorem ejusdem* furem fororum et nundinarum” (uo.). „Martinum Kys *cum uxore* jobagionem Francisci Pethew in eadem Pata commorantem fures manifestos” (uo).

¹ Az 1435. és 1512. évi proscriptiós oklevelek elolvasásáért *Solymosi Lászlónak* ez úton is köszönetet mondok.

A XIV. századi és a XV. század eleji oklevelekben a proscribált gonosztevők felsorolásakor a személyek pontos azonosítása végett csak a neveket jegyezték fel a lehető leghívebben, a bűnök szinte azonos formulák szerint, általánosságban vannak említve. Az 1481. évi, még inkább azonban az 1512. évi proscriptiók oklevélben viszont a bűnököt a legnagyobb részletességgel írták le. Az 1512. évi oklevélben 12 személyt ítélték el erkölcstelen életmódjuk miatt. Nem tartom szükségesnek valamennyit felsorolni, csak azokat, amelyeknél a fogalmazás hasonlósága szembetűnő az 1467. évi oklevélnek a hereticus-okkal kapcsolatos fogalmazásával: „Marcum Mathei jobagionem Benedicti Bwchay et Francisci Coppani in Egerd residentem filium Thome Kelemen et Swsannam filiam ejusdem iobagionis Anthoni (!) de Rado *consanguinei patruelis commiscentes invicem, ipsa Swsanna ab ipso Marko Mathei genuit unum puerum incestum committentem*” (Dl. 22311); „Michaelem custos in Jacabffalva residentem jobagionem Benedicti Zychy *committentem stuprum cum sorore sua carnali et habuit cum eadem puerum quem suppresserunt invicem et interfecerunt*” (uo.); „Michaelem Ewleh in Jacabffalva residentem jobagionem Benedicti Zychy *furem et committentem incestum cum sua consanguinea*” (uo.); „Gallum Thar Kys de Berynd *incestum cum filia sororis patris sui committentem*” (uo.); „dominam consortem Thome Rethy de Wokola *que concubuit cum compatre suo*” (uo.)

4. Hangsúlyozni kívánom, hogy feltevésem, miszerint a Heves megyei *hereticus*-ok nem husziták, hanem erkölcstelen életű személyek voltak, kizárólag logikai és filológiai megfontolásból adódik. A magyarországi középkori latinságban a *hereticus*-nak és *heresis*-nek — különösen a proscribáló oklevelekben — lehetett más jelentése is mint a hitbeli eltévelyedést jelentő 'eretnek' illetőleg 'eretnekség'. *Du Cange* szerint a *hereticus* egyik jelentése a következő: „Quo etiam nomine appellatus, qui rem cum bestiis habet. Quod ultimam crimen, peccatum Sodomiæ nuncupatur.” Lásd még ófrancia (XIII. sz.) *iresie* 'szodómia' (*Wartburg*; Französisches etymologisches Wörterbuch IV. köt. 374. l.). A latin *haereticus*-nak az újlatin nyelvekben végbement jelentésfejlődéséről *Wartburg* (i. m. 375. l.) következőképpen ír: „In den meisten sprachen wird das adj. auch zur Bezeichnung von schlechten Eigenschaften verwendet, z. b. siz. *reticu* 'hitzig, aufbrausend' . . . , montañés *hereje* 'grausam'; daher auch andal. *herejia* 'maldad', Salamanca 'dolor, daño que se infiere'. In einem teil des frpr. ist die bed. 'hexenmeister' entstanden . . .” Lásd még a Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótárában a *buger*, *buzeráns* és *kacér* szócikkét.

De a Heves megyei gonosztevőknél egyelőre ne gondoljunk más, nem egyházi hitszakadással kapcsolatos jelentésre. Fordítsuk le a szöveget szó szerint: „Nobilis domina Clara vocata consors Ladislai Weres de Erdewthelek *commisit heresim cum compatre suo*”: Erdőtélki Veres László felesége, nemes Klára asszony eretnekség bűnét követte el keresztkomájával. — Ha huszita lett, miért nem a férjével együtt lett azzá? „Petrus de Chenk *similiter heresim commisit cum glera (?) sua*”: Tenki Péter hasonlóképp eretnekség bűnét követte el egy . . . Itt mondja Bártfai Szabó, hogy a *glera* szót sehol sem találta. Ha mi sem keressük, akkor is biztos, hogy nőnemű személyről van szó. *Horváth János* professzor úr szíves felvilágosítása szerint *Forcellini* szótárában ez található: „*glos, gloris* f. *effictum, quo significatur soror mariti, cognata*”. Feltehető ezek után, hogy az oklevélíró ismerte a *glos* szót, melyet ez alkalommal *glere* alakban kellett volna használnia, de vagy tévedett, nem emlékezett rá pontosan, vagy egyszerűen elírta.² Tehát Tenki

² *Fügedi Erik* lektori véleményében felhívta a figyelmemet arra, hogy a *glos* szó a magyarországi latinságban is előfordul, például Várda István bíboros 1465-i levelének címzésében, ahol elsőfokú unokatestvéreinek özvegyeit nevezi így: „Generosis dominabus Hedwygy condam Ladislai et Katherine condam Nicolai de Warada relictis, *glossibus nostris carissimis*” (*ZichyOkm. X, 348*).

Péter nőrokonával követte el az eretnekséget. „Nobilis domina Margaretha consors Jonannis Chenk *heretica*”: Tenki Jánosné, nemes Margit asszony eretnek. Itt jegyzem meg, hogy *Tóth-Szabó* tíz huszitáról tesz említést. Nekem legfeljebb kilenc jött ki, de csak úgy, ha azokat is huszitáknak veszem, akiket nem neveznek meg, csak mint sógort, keresztkomát, „glera”-t stb. emlegetnek, mint akikkel az „eretnekséget” elkövelték. Tíz „huszitával” csak akkor számolhatunk, ha feltételezzük, hogy Tenki Jánosné sem magában volt „eretnek”, hanem valakivel. „Nobilis domina Barbara Czecey consors Stephani de Chenk *modo simili est heretica et commisit heresim cum germano mariti sui*”: Tenki István felesége, nemes Czecey Borbála asszony hasonlóképp eretnek, és eretnekség bűnét követte el sógorával. Miért nem a férjével? Feltételezésem még az is, hogy Borbála asszony az előbbi Péter nevű sógorával követte el az eretnekséget, mert a *cum glera*, helyesen *cum glorie* utalhatott éppen órá. „Egidius Horwath de eadem (Tarcha) *hereticus, quia commisit heresim cum sorore sua carnali*”: Tarcsai Horváth Egyed eretnek, mivel az eretnekség bűnét követte el nőtestvérével. *Bártfai Szabó* és *Kovács Endre* ez utóbbi személyt nem tekinti huszitának.

Ha a fenti 1435. évi és 1467. évi hereticusok husziták voltak, miért nem használták az oklevélírók a közismert huszita szót, amikor az 1467. évi gonosztevők között találunk csehekkel együttműködő „bűnösöket” is?

Tóth-Szabó közli a ferencesek 1461-ben készült feljegyzéseit a magyarországi husziták tanaival kapcsolatosan. Ennek 38. cikkelye: „Mulieres eorum faciunt omnibus communes” (i. m. 436. l.). Fordítása szerint: „Asszonyaik közösek” (i. m. 166. l.). E huszitáknak tulajdonított bűnt megfordíthatjuk: az erkölcstelen életmód, házasságtörés egyenlő eretnekséggel.

Végül, mivel több bizonyítékom nincs, ismét felteszem a kérdést: husziták voltak-e a Heves megyei hereticus-ok?

„Jobbágyságrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban, 1556—1767”

Varga János doktori értekezésének vitája

Varga János fenti című doktori értekezésének nyilvános vitája 1971. december 20-án zajlott le a Magyar Tudományos Akadémián. Az alábbiakban ismertetjük e vita legfontosabb, szélesebb érdeklődésre számottartó mozzanatait.

Pach Zsigmond Pál akadémikus opponensi véleményének első részében összefoglalóan elemezte az értekezés legfőbb erényeit. Mindenekelőtt a mű átfogó jellegét és századokat átölelő szemléletét emelte ki. A hosszútávú elemzés igénye és megvalósítása azért érdemel napjainkban fokozott figyelmet és megbecsülést az opponens megítélése szerint, mert bár a tudománynak szükségszerű és pozitív jelensége a tudományos munkamegosztás, az erőteljes specializálódás nem egyszer a kutatói érdeklődés bizonyos szűkülésével jár együtt. Csökken a fogékonyság más korszakok, néha még a szomszédos, érintkező periódusok problématikája iránt is. Különösen élesnek látszik ez a szétválás a Mohács előtti és utáni évszázadok vizsgálatában. A két korszak kutatói nem mindig vetnek számot egymás szempontjaival és eredményeivel. De hasonló jelenséget észlelhetni, ha talán nem is ilyen élesen a Szatmár előtti és utáni évszázaddal kapcsolatban is. Varga János érdeme éppen az, hogy kutatásait nemcsak a XVIII. század első felére, hanem a XVI—XVII. századra is kiterjesztette. Munkájának legfőbb eredménye ennek a körülménynek köszönhető: teljes értékű, minden oldalú bizonyítását adta egy korábbi, Szabó István által még csak éppen felvillantott hipotézisnek. A tézis szerint az örökös jobbágyság magyarországi rendszerén belül megjelenő szabadköltözésű parasztkategória eredete csak részben kapcsolható a XVIII. század települési és telepítési mozgalmához, részben ui. korábbi, XVII. századi fejleménynek tekinthető.

A szerző a szabadköltözésű parasztkategória XVII. századi genezise mellett nyomon kíséri történetének korábbi szakaszait és megvonja történelmi szerepének mérlegét. A mérleg egyik serpenyőjébe e csoport kedvezőbb létfeltételei, különféle kedvezményei, a másikba viszont az a tény kerül, hogy mindez átmenetinek bizonyult. A XVII. századi kedvezőbb helyzet ui. külső „anorganikus” tényezők (háborúk, a népességszám súlyos csökkenése) hatására jött létre, amelyek megzavarták az organikus fejlődést. Amikor viszont az organikus fejlődést gátló tényezők kiküszöbölődtek, a szabadmenetelőség elveszítette funkcióit és létfeltételeit, hanyatlásnak indult. Az opponens az „anorganikus” fejlődési tényezők (a jobbágyság piaci tevékenysége, a paraszti árutermelésből sarjadó szabadabb személyi és létfeltételek, az agrárpiacon kívüli nemzetközi méretű alakulása) figyelembevételével a mérleg megállapításainak további kiszélesítését és elmélyítését látja még lehetségesnek. Az értekezés eredménye, hogy kisebb periódusokban, tehát a keresztmetszetben is átfogó. Az eredeti problémafelvetés, ti. a szabadmenetelőség kérdése társadalmi összefüggéseiben került vizsgálat alá, így a mű kései feudális Magyarország jobbágysági függésrendszerének általános elemzése lett. Mindezt mostanában kevésbé kultivált oldalról, a szorosabban vett társadalomtörténeti és jogtörténeti aspektus felől végezte el. Ezzel kapcsolatban hívta fel a figyelmet az opponens a szerző rendkívül alaposágára és pártját ritkító forráskutatói buzgalomára.

Varga János doktori értekezését az 1608. évi 13. törvénycikk elemzésével indítja. Az eredeti szöveg filológiai helyreállítása mellett újabb, finomabb tartalmi disztinkciókat is felismer benne, bár ezzel kapcsolatban az opponens nem tekintette teljesen világosnak, vajon a szerző végül is elfogadja-e, hogy a törvénycikk a gyakorlatban azt jelentette, amit történetírásunk eddig is tulajdonított neki. Meggyőző Varga János megállapítása, hogy a jobbágybúcsuztatás elhalása feltétele volt a szabadköltöző parasztkategória XVII. századi kiformalódásának. Ehhez azonban az opponens hozzáfűzte, hogy talán csak egyik feltétele. A másik feltétel az, hogy az ablicenciáció nélküli jobbágyköltözésnek is megvoltak a XVI. századi közvetlen előzményei. Az előzmények részben a szerző szavai szerint „anorganikus”, külső erőszakos tényezőkkel, részben azonban a feudális társadalom fejlődésének szükségszerű és belső, a XV–XVI. századra visszanyúló organikus tendenciáival magyarázhatók. A XVII. századra dőlt el ebben az összefüggésben az a küzdelem, amely a parasztság piaci tevékenységének visszaszorításához vezetett. Az örökös jobbágyság rendszere megszilárdult, s e rendszeren belül a jórészt „anorganikus” hatásoktól kikényszerített, így a hosszabb történeti perspektívában kétes értékűnek tekinthető szabadmenetelőség vált a szabadabb paraszti viszonyok fő, bár nem egyetlen és kizárólagos formájává.

A szerző nemcsak a szabadmenetelőség kérdésében, hanem a magyarországi örökös jobbágyrendszer egész problematikájában is sok újat és figyelemre méltót nyújtott. Elvi álláspontja szerint az örökös jobbágyság fő ismérve az embertulajdon, s a viszonyban a személyes mozzanat a meghatározó elem. (A jobbágy mint tulajdon tárgyat képező személy a földesúrnak, mint tulajdonost jelentő személynek van alávetve. A költözési szabadság hiánya a szerző felfogása szerint nem tartozik a rendszer lényegének általános ismérvei közé, az csupán az örökös jobbágyrendszer egyik — legkitalajesebb és legszigorúbb — változatának ismérve és jellemzője. Ezzel összefüggésben a szerző kifejti, hogy az örökös jobbágyrendszernek két fokozata lehetséges. A magasabb fokú típusnál a jobbágy mindig ugyanazon földesúrnak, az alacsonyabb fokúnál mindig az adott földesúrnak, szélesebb értelemben tehát nem egyetlen személynek, hanem a feudális osztály egészének van személyileg is örökre alárendelve. A királyi Magyarországon 1556 után az alacsonyabb fokozat érvényesült, s a XVII. századra fejlődött ki az örökös jobbágyrendszernek az a változata, amelyet a költözési szabadság hiánya jellemez. E fogalmi meghatározással kapcsolatban az opponens arra mutatott rá, hogy a rendszer definíciójának más — a feudális földtulajdonból és földjáradékból kiinduló — módja is lehetséges. Megjegyezte azonban, hogy az örökös jobbágyság fogalmának teljes értékű meghatározása szükségszerűen magának a jobbágyság meghatározásának általános fogalmi keretei közé kell, hogy illeszkedjék.

A továbbiakban Pach Zsigmond Pál figyelmét a Varga János által adott meghatározás folytán felvetődő kérdésnek szentelte: az örökös jobbágyság milyen fokozatról lehet beszélni 1514 és 1556 között? A szerző ezzel kapcsolatban álláspontját előbb röviden, majd terjedelmesebb formában is kifejti, s annak lényege úgy foglalható össze, hogy az 1556-ban kiadott articulusok után átmeneti és részleges fellazulás következett a magyarországi örökös jobbágyság történetében, majd *ismét* az a rendszer stabilizálódott, amelyet az 1514-i törvényhozás és a hozzá kapcsolódó Tripartitum kodifikált. A fejlődés görbéje így ugyanarra a szintre kanyarodott vissza, amelyet *első ízben* 1514-ben ért el. A Dózsa-felkelést követő dekrétumok ui. a szerző felfogása szerint az örökös jobbágyság kialakulásában nem a kezdetet, a kiinduló pontot jelentették, hanem a kialakulási folyamat eredményét, *első csúcspontját*. E folyamat sem „első” sem „második” kiadása nem 1514-gyel, hanem jóval korábban kezdődött, okai azokban a sajátos kelet-európai és ezen belül is magyarországi viszonyokban keresendők, amelyek kezdettől fogva meghatározták és sajátos jegyekkel látták el a kibontakozó magyarországi feu-

dalizmus képét. Ezek egyik oldalról a majorsági termelés megindulását, másik oldalról azt a törekvést eredményezték, hogy a járadékszolgáltató és munkaerőt biztosító jobbágyokat a feudális földbirtokosok a jogi erőszak által mind szorosabban kössék magukhoz és földtulajdonukhoz. 1514 tehát ürügy és alkalom az örökös jobbágyrendszer jogi kodifikálásához.

Az opponens megítélése szerint e gondolatmenet számos kérdést vet fel az olvasóban. Hogyan értendő a szerzőnek az az álláspontja, amely kelet-európai, ezen belül magyarországi sajátosságnak minősíti a majorsági termelést egyfelől, a jobbágyság erőszakos megkötésének jogi formáit másfelől? Elhanyagolhatónak ítéli-e azt a körülményt, hogy ezek az ismérvek Nyugat-Európában is jellemzőek voltak a kibontakozó feudalizmusra (*demesne, Salland, terra dominicalis* ill. *villainage, servage, Leibeigenschaft*)? Mit ért azon, amikor az örökös jobbágyság „sem első, sem második kiadását” nem kapcsolja 1514-hez? Talán azt, hogy itt voltaképpen nem kétféle örökös jobbágyságról, kora feudális és kései feudális formáról van szó, hanem egyetlen, egységesen előrehaladó folyamatról? Hogyan ítéli meg a kora feudális házigazdálkodás felbomlását, a Leibeigenschaft fellazulását, az ún. szabad bérlővé válás tendenciáját Nyugat-Európában a XIII—XV. században, és azokat a jelenségeket, amelyek mindennek az érett feudalizmus korában hazánkban is megfeleltek? Hogyan ítéli meg, hogy Nyugat-Európában a feudalizmus fejlődése a továbbiakban is ezen az uton, szükségképpen a feudális rend bomlása, a tőkés gazdaság feltételeinek megteremtése felé haladt előre (ami az örökös jobbágyságot mint uralkodó fejlődési formát kizárta), míg mindez nálunk újabb, második kiadásában támasztotta fel évszázadokra az örökös jobbágyságot? Hogyan értékeli azt az éles különbséget, amely az 1514. évi végzemények jogi előírásai és a XV. század közepének tényleges agrár- és jobbágyviszonyai között mutatkozik; hogyan magyarázza, hogy az 1514. évi megtorló törvények rendelkezései a közvetlenül következő évek, évtizedek tényleges gyakorlatában még csak korlátozottan valósultak meg?

Végezetül az opponens annak a meggyőződésének adott kifejezést, hogy bármiképpen is tekintsük 1514-et: tehát kezdőpontnak, vagy első csúcspontnak a kései feudális örökös jobbágyság történetében, bizonyos, hogy 1514 eseményei és végzeményei olyan periódushatárt alkotnak a magyarországi jobbágyság történetében, amely az 1556. évi articulusok jelentőségét messze meghaladja. A szerzőnek tehát vizsgálódását nem 1556-ig, hanem 1514-ig kellett volna visszavezetnie a probléma tisztázása érdekében.

Varga János értekezésének eredményeit, erényeit és jelentőségét összefoglalóan újból méltatva, ugyanakkor megjegyezve, hogy a mű helyenként vitát, ellenvetést is kivált, javasolta az opponens a doktori fokozat megítélését a szerző részére.

Makkai László, a történettudományok doktora, opponensi véleményét a mű méltatásával kezdte. Kiemelte, hogy a szerző mintegy 600 oldalon rendkívül gazdag, minden eddigi anyaggyűjtést felülmúló adatgyűjtésű munkát készített, amely évtizedes szívós, céltudatos kutatás eredménye. Tudatában volt annak, hogy a magyar nép története utolsó négy évszázadának egyik legizgalmasabb, legfontosabb kérdéséhez nyúlt, ez is sarkallta a különlegesen széles anyaggyűjtésre. A továbbiakban az opponens összefoglalta az értekezésnek az örökös jobbágyság rendszeréről és annak kiteljesedéséről kialakított gondolatmenetét, majd a szabadmenetelű réteg kialakulásának és fejlődésének fázisait állította egymást követő rendbe. Leszögezte, hogy a szerző mind a röghöz-kötés fő folyamatának, mind pedig a szabadmenetelűség ellentendenciájának leírásában igen nagy mértékben növelte ismereteinket. Problematikusabbnak látja viszont azt a magyarázatot, amelyet Varga János e társadalmi folyamatok létrejöttéről, szakaszaik alakulásáról ad.

Véleménye szerint a mű nem tárgyalja behatóbban az örökös jobbágyság gaz-

dasági aspektusát. A rendszer alapvetően két pilléren nyugszik: az egyik a gazdasági pillér, amelynek meghatározóan nagy nemzetközi összefüggései vannak, míg a másik pillér a szerző által elsősorban taglalt magyarországi társadalmi-politikai-katonai helyzetet. A szerző az örökös jobbágyság transzmigrációs jogot is nélkülöző változatának rendszerre merevedését és az ellentendencia, a szabadmenetelőség kialakulását, egyaránt a népességszám nagyfokú, és pedig országrészenként különböző mértékű csökkenésével magyarázza. A háborús népességpusztulás pedig nem a belső társadalmi fejlődésből következő ok volt, hanem *külső tényező*. Ezért is beszél az értekezés arról, hogy a magyarországi társadalom sorsa a XVII. században „anorganikusan” alakult.

Az opponens vitatja, hogy egy egész évszázad alapvető fejlődését a háztartások nagyfokú, a 15 éves háború idején 20 százalékosra becsült pusztulásával lehetne magyarázni. Nem magyarázza meg a XVII. század eleji népességpusztulás, hogy miért fokozódott a század közepén, második harmadában a szabadmenetelűek, különböző kiváltságos elemek tömege. Az opponens a szerző által véleménye szerint helyesen ábrázolt folyamatot a következőképpen magyarázza.

A XVI. század második felében nemzetközi méretekben kibontakozó agrárkonjunktúra nemcsak a gabonát exportáló országok külkereskedelmén keresztül realizálódott, hanem a hazai, belső piacokon is, így a gabonát elhanyagolható mértékben exportáló Magyarországon is. A gazdasági élet ezer szálon a piac kapillaritásán keresztül közvetítette azt a belső feszültséget, amely Európa-szerte érezhetővé vált az agrártermékek iránti kereslet növekedésével. Nemzetközi konjunktúra idején a korszak ezernyi csatornán egységesülő gazdasági élete hatalmas hálóként feszült meg, dekonjunktúra idején pedig megereszkedett. Kelet-Közép-Európában az agrártermékek iránti megnövekedett kereslet kielégítései a munkaerő iránti szükséglet is megnőtt. Ez vezetett a második jobbágyság rendszerének megmerevítő, megkötő oldalának kialakulásához. A magyarázat következő láncszeme, hogy a depresszió XVII. századi fokozódása során egyrészt a megkötő tendenciák végletes formát öltöttek és megmerevedtek, mert a földesurak, amit lehetett igyekeztek kisajtolni még a jobbágyokból. Az érem másik oldala, hogy ténylegesen mégiscsak kevesebb munkaerőt tudtak hatékonyan kihasználni, meggyengült az uralkodó osztály kizsákmányoló apparátusa, és a jobbágyok osztályharca eredményesebben tudta kihasználni a lehetőségeket, egy nem jelentéktelen réteg szabadabb életviszonyokat tudott magának kivívni. A háborús viszonyok e lehetőségek kialakítását és kihasználását kétségtelenül segítik. A XVII. század depressziója „organikus”, a gazdasági élet legmélyebb pörusait is átjáró, hatalmas nemzetközi jelenség volt, széles körű társadalmi kihatásával egyetemben.

Az opponens ezután arra tért ki, hogy a szerző, nagyon helyesen, nem értékeli túl a szabadmenetelűek rétegének szerepét, nem tekinti ezt olyan társadalmi képletnek, amelyből a szabadparasztság kialakulhatott volna. Ismét nem ért viszont egyet a hozzá fűzött magyarázattal. A szerző szerint a szabadmenetelőség azért nem vált a szabadparaszti fejlődés kiindulópontjává, mert létezését nem szerves gazdasági-társadalmi folyamatok eredményének, hanem erőszakos és nem természetes külső behatások folytán előálló körülményeknek köszönhetette. Makkai László viszont azon a véleményen van, hogy a szabadmenetelőség azért nem lehetett a szabadparaszti fejlődés alapja, mert azt kizárólag a kapitalizálódó fejlődés, az urbanizáció, az árucserre fokozott fejlődése, tehát a társadalmi munkamegosztás fokozódása és a termelés mennyiségének a növekedése vethette meg, mindez pedig nemhogy előrehaladt volna, hanem inkább visszaféldődött a XVII. századi Kelet-Európában. Lényegében a kései feudalizmus két állapota változott. A XVI. századi konjunktúra, a XVII. századi dekonjunktúra, depresszió, majd a XVIII. század közepétől—második harmadától kezdve ismét a konjunktúrakorszak köszöntött be. A XVIII. századi konjunktúra fokozódó, a XVII. századihoz

hasonló hatalmas töréssel meg nem szakított fejlődése vezetett el azután a kapitalista elemek olyan mérvű kibontakozásához, hogy ez már alapjává válhatott a gazdasági erőre alapozott, maradandó szabadparaszti fejlődésnek.

Az opponens, annak ellenére, hogy vitatja a szerzőnek az anorganikus fejlődésről kialakított teóriáját, hangsúlyozottan kívánta leszögezni, hogy az értekezés a magyarországi késő feudális jobbágyrendszer alapvető vonásait, az egyes kategóriák megoszlását, a fejlődés egyes fázisait megcáfolhatatlan és maradandó képből mutatja be. Ezért javasolta a doktori fokozat megadását.

Szendrei István kandidátus opponensi véleményében a szerző tudományos munkásságának általános értékelése után az értekezés jelentőségét taglalta. Kiemelte az 1608. évi törvénycikk filológiai elemzésének végeredményét, amely a szakirodalomban tapasztalható néhány téves beidegzés kiküszöbölését teszi lehetővé. Teljesen egyetértett a szerzőnek a szabadköltözés méreteiről adott jellemzésével, de hangot adott annak a — Varga János mondanivalóját egyébként nem módosító véleményének —, miszerint a szabadköltözők rétege már az 1660/70-es évek előtt is nagyobb számú lehetett. A szerző megállapításai a Mária Terézia-féle urbáriummal kapcsolatos hatások értékelését is módosítják. Nemcsak arról van szó ui., hogy a kilenced egységes jobbágyadó lett, vagy hogy a rendelet az államra is visszaütött, hanem arról is, hogy a paraszti társadalmat a gyakorlatban egységessé tette függetlenül attól, hogy addig, vagy azután örökös, vagy szabadmenetelű volt-e az illető egyén vagy közösség.

Ezután az opponens néhány rövidebb megjegyzést tett, amelyek nem annyira az értekezés mondanivalójához, hanem inkább a benne felölelt téma vonatkozásához kapcsolódtak. Felvetette, hogy a kutatás hosszú ideig csak az ország keleti, észak-keleti részébe telepített hajdúsággal foglalkozott, s a dunántúli hajdútelepek létezése csak újabban került megemlítésre. Nem látja még megoldottnak azt a kérdést, hogy a XVI—XVIII. században mennyi föld kerülhetett ki az úrbéres földállomány köréből.

Szendrei István végül fenntartás nélkül ajánlotta a doktori fokozat megítélését.

*

Varga János terjedelmes válaszban reagált az opponensek által felvetett problémákra. Ehelyütt csak gondolatmenetének legfontosabb elemeit van módunkban összefoglalóan ismertetni.

Mindenekelőtt Pach Zsigmond Pálnak azokra a kérdéseire és aggályaira kívánt válaszolni, amelyek a jobbágyrendszer XVII. század eleji stabilizálódását megelőző, a kiteljesedéshez vezető út szakaszaira vonatkoztak. Varga János megítélése szerint a jobbágyok személyi függésének erősítését, így a költözési szabadság korlátozását célzó törekvések, már akkor felbukkantak, hatottak, sőt időnként erőre kaptak, amikor még a feudális pénzáradék állt az előtérben. A XV. században már egyre gyakrabban tapasztalható, hogy a jobbágy konkrét továbbköltözési szándéka földesúri tiltakozással találkozik. A század vége felé viszont minőségi változás körvonalai bontakoznak ki. A kirajzolódó általános európai agrárkonjunktúra keretében ekkortól kezd a robotra épülő majorsági áruterelés, valamint a földesúri kereskedelem a kelet-európai feudalizmus sajátos jelenségévé válni. Hazánkban e folyamatot még különleges körülmények is erősítették. A folyamat kísérő jelensége a személyi függés erősödési folyamatának *felgyorsulása*, amit egyebek mellett az is elősegít, hogy a magyarországi parasztság korábban sem ért el egészen a személyi szabadságnak olyan fokára, mint például nyugat-európai társai. A Dózsa-felkelés ebben a felgyorsulási folyamatban robbant ki. A jobbágy helybentartását szorgalmazó erők megnyergelheték az egész uralkodó osztály bosszúhangulatát és haladéktalanul deklarálhatták a jobbágyok örökös személyi alávetettségét. A folyamatot tehát nem a kodifikálás jogi aktusa indította meg. Ebben az értelemben tekin-

tette a szerző 1514-et nemcsak a jobbágyság, hanem a jobbágyrendszer történetében is periódushatárnak. Ugyanakkor elismerte, hogy pontosabb lett volna ezt a csúcspontot jogi csúcspontnak nevezni. A történelmi körülmények és a forrásanyag sajátosságai miatt az 1514 és 1556 közötti szakasz ebből a szempontból különleges kutatási problémákat vet fel. Mégis megállapítható, hogy 1556-ban jogi téren részleges visszalépés történt 1514 dekrétumaihoz képest. A visszalépés részlegessége viszont éppen azt bizonyítja, hogy a fejlődés a gyakorlatban mégiscsak az örökös jobbágyrendszer kiteljesedésének és megmerevedésének irányában hatott.

Pach Zsigmond Pál hívta fel a figyelmet arra, hogy a szerzőnek az örökös jobbágyrendszerrel adott definíciója mellett más meghatározások is lehetségesek, annál is inkább, mert ahhoz a jobbágyság általános kritériumait is tisztázni kell. Az értekezés védője erre a reflexióra adott válaszában azt hangsúlyozta, hogy az örökös jobbágyrendszerben a jobbágy és a földesúr közti függőségi viszonyban a függés személyi összetevőjén van a hangsúly. Mindez azonban mitsem von le a feudális tulajdonnak és a belőle következő feudális földjáradéknak alapvető jelentőségéből. A személyi függés ui. a földesúr feudális földtulajdonán keresztül realizálódik, következésképpen e feudális földtulajdon mindenféle jobbágyrendszer létezésének előfeltétele. Az opponensnek az 1608. évi 13. törvénycikk értelmezésével kapcsolatban feltett kérdésére válaszolva Varga János annak a véleményének adott kifejezést, hogy e törvénycikk helye körülírt formában pontosabban kijelölhető, mint ha egyértelműen e törvénycikk ellen vagy mellette kívánnánk állást foglalni. Mindenesetre e törvénycikk, hasonlattal élve „nem határkő, de az egyik legjelentősebb mérföldkő az örökös jobbágyrendszer alakulásának történetében. Egyetértett Pach opponens azon megjegyzésével, hogy a XVII. századi szabadmeneteliség a XVI. századi ablicenciáción kívüli migráció továbbléleként, sajátos továbbformálódásaként is szemléltető. Hozzáfűzte még, hogy a szabadmeneteliség létrejöttének formáit illetően kapcsolódik a XVI. századi előzményekhez. Minthogy azonban a szabadparaszti fejlődés potenciális lehetősége a XVII. századra már elenyészett, nem is válhatott semmilyen szabadparaszti fejlődés emeltyűjévé.

Makkai László opponens nem tudta elfogadni azt a magyarázatot, hogy a XVII. századi szabadmeneteliséget alapjaiban anorganikus hatások kényszerítették ki, s ezért nem válhatott a szabadparaszti fejlődés kiindulópontjává. Az értekezés szerzője, válasza további részében erre a felvetésre kívánt kimerítő választ adni.

Varga János először is tisztázta, mit ért organikus és anorganikus fejlődésen. Organikusnak a fejlődés azon irányát tekinti, amelyet egymáshoz szervesen kapcsolódó, egymást kölcsönhatásban erősítő vagy gyengítő belső és külső gazdasági összefüggések involváltnak, amelyet persze a politikai tényezők támogathatnak vagy akadályozhatnak. Anorganikusnak jelölte viszont munkájában a fejlődés menetébe erőszakosan beleszóló tényezőket, így a török előrenyomulásával kapcsolatos háborúkat is. Az anorganikus tényezők természetesen adott szinten beleépülhetnek az organizmusba, annak szerves részévé válhatnak, fellépésük idején azonban mindenképpen anorganikusnak minősülnek. Egyébként — fűzte hozzá — nem a XVII. század társadalmát tekinti anorganikusnak, hanem a jobbágytársadalom megrajzolt dinamizmusát eredeztetni anorganikus hatásokból.

Makkai László magyarázatához visszatérve és azt a sajátjával szembesítve, a szerző úgy véli, hogy tulajdonképpen nincsen eltérés köztük. Hangsúlyozta, hogy általánosságban nem gazdaságtörténet írását tekintette feladatának.

A Makkai Lászlóval folytatott vita egyik sarkalatos pontja a 15 éves háború hatásának értékelése. E háborút Varga János a méreteit és következményeit tekintve a harmincéves háború magyar kiadásának tekinti. Hadikonjunkturájával a jobbágyháztartások mintegy 20 százalékát áldozatul követelő iszonyatos pusztításával külö-

nösen magasra emelte a meghatározott járadékot szolgáltató ember értékét. Mindez a jobbágy személyi függésének szorosabbra vonásához, az ablicenciáció megszüntetéséhez vezetett. A folyamat *elindításához* tehát kívülről jött erőszakos tényező adta meg a döntő lökést, e véleményének korrigálását továbbra sem látja szükségesnek.

Az értekezés opponense e vitában a vizsgált kor gazdasági életét olyan hálózathasonlítottta, amelynek száalai a konjunktúra idején megfeszülnek, depresszió esetén pedig elernyednek. E hasonlatot folytatva Varga János rá kívánt mutatni arra, hogy nem mindegy, a feszítő erők a háló melyik oldalán jelennek meg, hatásuk pedig a működési helyüktől távolabb haladva fokozatosan csökken. Ilyen összefüggés állott fenn az európai agrárkonjunktúra, majd dekonjunktúra idején Nyugat-Európa és Magyarország gazdasági élete között is. Mindezt összevetve az értekezés szerzőjének az a véleménye, hogy — Makkai László szavaival — a piac kapillaritásán közvetített belső feszültségek konkrét megnyilvánulási formái a kor forrásanyagában nem fedezhetők fel Magyarországon. A már birtokolt járadékszolgáltatókhoz való görcsös ragaszkodás, amely az emberkereslet következménye, sokkal kézenfekvőbb magyarázata a személyi függés végletesség merevítésének, mint az összeurópai gazdasági életet egybefűző szálak lazulása.

*

A válasz után *Pach Zsigmond Pál* és *Szabad György* fejtette ki véleményét néhány kérdéssel kapcsolatban. Minthogy az így folytatódó, majd Varga János válaszával és az elnöklő Elekes Lajos zárszavával berekesztett vitában több fontos szempont vetődött fel, illetve nyert további megvilágítást, nem térhetünk ki az itt elhangzottak ismertetése elől sem.

Pach Zsigmond Pál szükségesnek tartotta, hogy Makkai László egyes szempontjainak nyomatékot adjon Varga János elhangzott válasza után. Felhívta a figyelmet arra, hogy Zimányi Vera sajtó alatt levő tanulmányában (amely azóta meg is jelent: a Századok 1972/1. 5–56. l. — G. Gy.) kimutatta, hogy a XVII. században is léteztek a szabadmenetelűség organikus formái a nyugat-magyarországi uradalmakban. Egy másik szempontra is utalni kívánt. Nevezetesen arra, hogy az örökös jobbágyság rendszerének létrejöttében nem a majorgazdálkodás a döntő, hanem az, hogy a társadalmi munkamegosztás és a belső piac milyen fokú. Itt az örökös jobbágyságnak nemcsak a robottal, hanem a másik természetes járadékformával, a terményjáradékkal kapcsolatos összefüggését is figyelembe kell venni. A döntő a belső piac fejlődési feltételeinek, a városiasodásnak a kolátozottsága. Harmadik megjegyzése arra vonatkozott, hogy a XVII. századi depresszió — eltérően Varga János véleményétől — igenis kiszorított magyarországi agrártermékeket a külföldi piacokról, igenis irányította más országok termékeit olyan piacokra, amelyek Magyarország értékesítési területei lettek volna; éppen a magyarországi export fő cikkeit: a marhát és a rezet érték ilyen hatások. Felhívta a figyelmet arra is, hogy a XVII. századi agrár-dekonjunktúra és agrár-depresszió korszakában a piac problémája jóval szélesebb elemzést kíván, mint aminőt a disszertáció nyújtott. Végül nyomtatékosan kívánta kidomborítani, hogy az agrárkonjunktúra időszakában a magyar gabona ára követte a nyugat-európai irányzatot, függetlenül attól, hogy nem exportálták. Az áremelkedés a pénzérték romlásával járt együtt. A pénzérték csökkenése pedig a pénzjáradékról a természetes járadékok, a terményjáradék- és robotformák felé orientálta a földesurakat, mert persze nem lehetett szó arról, hogy áttérjenek egy mozgó pénzjáradék-skálára.

A vita következő felszólalója, Szabad György annak a meggyőződésének adott kifejezést, hogy az opponensi vélemények, majd Varga János válasza azt tükrözték; hogy a vizsgált nagy folyamatok kibontakozásában és érvényesülésében több tényezőszozanatoknak kell a döntő szerepet tulajdonítani. A kialakult vitában tehát inkább a hang-

súlyeltolódások játszottak szerepet, mert az organikus és az anorganikus tényezők szembeállításában tulajdonképpen mindig benne volt a másik tényező méltánylása is. Eltérés legfeljebb a rangsorolást illetően volt. Szabad György úgy látta, hogy az értekezés védője által oly erőteljesen hangoztatott szempont, az örökös jobbágyság és a szabadmenetelenség sajátos, dialektikus kapcsolatának egykorú érvényesülésében tulajdonképpen valamennyi, az opponensek által felemlített tényezőt magában foglalja. A Varga János és Makkai László közti vita tehát e tényezők rangsorolásának, egymáshoz való viszonyának kérdéseként merült fel.

A Pach Zsigmond Pál által felhozott nagyon nyomós és valós érvek sem kerültek szembe akár a disszertációban feltárt tényekkel, akár Varga János válaszában Makkai Lászlóval vitázó szempontjaival, hanem mintegy összefonódnak, sokszor ellentmondásos együttélésben vannak velük. Véleménye szerint a korszak egészét és a korszak egyes szakaszait is szemlélve indokolt, hogy ne az egymással csak logikai lánc által összekapcsolódó tényezőkre, hanem a párhuzamos tényezők egész sorára is tekintettel legyünk.

Varga János második válaszában mindenekelőtt ismét hangsúlyozta, hogy disszertációjában, csakúgy mint válaszában nem kívánta a gazdasági tényezők létezését behatóbban tárgyalni. Arra azonban igyekezett rámutatni, hogy ezek a gazdasági összefüggések Magyarország történetének adott XVII. századi szakaszában korántsem olyan mélyek, olyan intenzívek, hogy azok az egész társadalom-alakulási folyamat irányát meghatározhatnák. Megfontolásra érdemesnek látta azokat a szempontokat, amelyeket Pach Zsigmond Pál hangoztatott Makkai László mondanivalójának nyomatékosabbá tétele céljából. Értekezése megvédésére adott válaszában azonban azokat az ellenszempontokat kívánta kifejteni, amelyek a Makkai László által kifejtett és a disszertáció álláspontját megkérdőjelező magyarázatával szemben hozhatók fel.

Elnöki minőségében befejezésül *Elekes Lajos* a bizottság néhány szempontjára hívta fel a figyelmet. A disszertációt és az opponensi véleményeket tanulmányozva — mindenekelőtt azokat a szempontokat, amelyeket Pach akadémikus fejtett ki opponensi véleményében — nem lehet kétséges, hogy bármely marxista történész a fejlődés menetét Európában, Magyarországon és másutt úgy fogja fel, hogy azt az határozza meg, amit a gazdaság primátusának szokás nevezni. Az adott körülmények között elsődleges fontosságú tényezőként kell tehát figyelni a földtulajdon alakulását, a feudális járadék formáinak változását, az e járadék realizálásához szükséges feltételek alakulását — miközben a feltételek fogalmkörét igen tágan, a lehető legtágabban kell érteni. A kései feudalizmus kelet-európai, azon belül magyarországi sajátos jegyeit illetően az alapprobléma változatlanul a társadalom szerkezete, a kritikus időszakban elért fejlődés szintje, benne kiváltképpen az áruterelés jellege, ezzel összefüggésben a városi fejlődés elért szintje és jellege. Elekes Lajos végül reményét fejezte ki, hogy a disszertációnak már meglevő és elismert értéke mellett meglesz az az értéke is, hogy egyrészt vitát vált ki, másrészt a vitával és megállapításaival egyaránt ráirányítja a figyelmet további olyan kutatásokra, amelyek nagyon is közvetlenül kapcsolhatók és kapcsolódnak is a témával összefüggő nemzetközi kutatásokhoz.

Granasztói György

TÖRTÉNETI IRODALOM

MÁLYUSZ ELEMÉR:

AZ V. ISTVÁN-KORI GESTA

(Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 58. Szerkeszti Spira György. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1971. 151 l., 4 fényképmásolat)

A magyar királyi udvarban, mint ismeretes, a XI. század közepe óta vezettek történelmi feljegyzéseket. Ezek a szinte minden korszakfordulón kiegészített és módosított feljegyzések több krónikaváltozatban is (Nemzeti, Budai, Dubnici stb.) ránk maradtak. A magyar krónikák különböző korokból származó rétegeit az immár csaknem egy százada folyó, modern, kritikai krónikatanulmányok finom elemzéssel fölönítették el egymástól. Így választották le a XI. század közepe táján keletkezett ősgestáról a XII. század elején, Kálmán uralkodása alatt írt folytatását, a Gesta Ladislai regis-t, majd arról XII. századközépi folytatóját s a később megfogalmazott részeket. Domonvsky Sándor mutatott rá elsőként arra, hogy e későbbi részek V. István király korából származnak. A folytatás írójának személyére vonatkozatható adatok körét szellemesen szűkítette le Györffy György s határozta meg azok alapján az V. István-kori Gesta íróját Ákos mester pesti plébános, későbbi fehérvári őrkanonok, majd budai prépost, közben királyi káplán és királynői kancellár személyében. Horváth János újabb részletekkel gazdagította Györffy eredményeit s filológiai pontossággal kijelölte krónikáinknak Ákos mester tollából származó fejezeteit s elődei munkáján megejtett módosításait. Mályusz Elemér mostani, a filológiai és historiográfiai módszert remekül egyesítő tanulmányában, amely Thúróczy krónikájára vonatkozó kutatásainak, ill. monográfiájának mellékterméke, következtetéseiben eljutott addig a határig, ameddig e komplex módszerrel, véleményem szerint, egyáltalán el lehet jutni. A Thúróczy-krónikának Ákos mestertől származó fejezeteihez fűzött kommentárjait dolgozta egybe általános észrevételek kötőanyagával s állapította meg ily módon, hogy Ákos mester nemesak egész fejezetekkel toldotta meg a korábbi Gestát, hanem „egy-egy mondat erejéig máshol is változtatott az előtte levő szövegen” (9. l.). Mályusz a módosításokat aprólékosan számbavette. Egybevetéseiből fény derült a szándékokra, amelyek Ákos mestert módosításaiban s az új részek megírásának mikéntjében vezették. A szerzőt bámulatosan gazdag anyagismerete, kiváló múltmegelevenítő készsége képessé tette arra, hogy az V. István-kori krónikásnak már Horváth János által megállapított osztályhelyzetén túl konkrétan szóljon arról a szellemi-tudományos miliőről, amelyben Ákos mester történetírói és udvari tisztségviselői személyisége kialakult, s amelyben életét leélte. Hol a műből következtet Mályusz az íróra és életkörülményeire, hol pedig az esetlegesen ránk maradt, apró adatokat illeszti a kancelláriai életpályának a nyugati történettudomány által megrajzolt képébe s teszi ily módon láthatóvá az adatszegény kor homályába vesző történetíró alakjának legalább kontúrjait.

Az alábbiakban Mályusz művének azokhoz a részeihez, amelyekben a szerzőre és történetészleletére magából a műből következtet s amely részek nála is nagyobb súllyal esnek latba, szeretnék egy-két megjegyzést fűzni. Megjegyzéseim, ha árnyalatnyira is, talán élesebbé, könnyebben felismerhetővé teszik e korai századok krónikásai, elsősorban Ákos mester történetészleletének, gestairói célkitűzéseinek vonásait.

A krónikasöveg elemzése során Mályusz jóformán minden esetben, amikor más forrásokból, nem egy esetben a szerző páratlan akribiával végzett rekonstrukciójából, tudjuk, miképpen történtek is a dolgok, azt állapította meg, hogy V. István történetírója így, vagy úgy módosította a valóság képét. Megállapításait szinte szükségképpen kísérte negatív (vagy talán szabad következtetésem levonása előtt, előljáróban azt mondanom, negatívnak tűnő) megjegyzésekkel Mályusz. Gondosabb válogatás nélkül hadd vonultassak fel kritikai észrevételeiből néhányat.

Ákos mester azzal, hogy az írásos kérvényezés bevezetését IV. Béla korából visszahelyezte III. Béla idejébe, „a kancelláriai írásos ügyintézés tekintélyét kívánta növelni” (14. l. — kiemelések tölem. — K. M.). A hirhedt életű IX. Benedek pápát, aki, állítólag, a fehérvári liturgikus ruhával kapcsolatos kiváltságot adta, „boldog”-nak mondja, amivel „a szerző növelni kívánta az intézkedés jelentőségét” (17. l.). A „budai préposti tekintély növelése érdekében is” nem egy módosítást hajtott végre az egyházi intézmény történetén (18. l.). Így például „Ákos mester szándékosan tulajdonította I. Géának a káptalan megadományozását” (19. l.), „szándékosan használt archaikus formát” (21. l.), „gátlás nélkül vetette oda, hogy Szent István személyesen járt Rómában” (22. l.). Művében nem egy helyen van „fiktív rokoni kapcsolatot valóság gyanánt feltüntető állítás” (30. l.). A Nagymartoniak harci babérai „Ákos mester képzeletének szüleményei” (35. l.). István stájerországi hercegségének történetében nem egyszer „a szereplőkön kívül képzeletének teremtményei az események is” (47. l.). „Ő volt a történetről, aki korának politikai állapotát a honfoglalás korának egyenes folytatásául tüntette fel . . .” (49. l.). „Minél inkább eltért előadás a valóságtól, annál határozottabban tűnik elénk az V. István-kori Magyarország uralkodó osztálya” (101. l.). „. . . saját családjának helyzete határozta meg azt a pontot, ahonnan kora tényleges állapotait és a történelem menetét egyaránt figyelte” (53. l.). Ákos mester módosításainak célja az volt, hogy „a történeti tudat a tényleges állapothoz igazodjék” (53. l.). „. . . ő csak hozzáidomította a tényleges társadalmi állapothoz a múltat” (57. l.). Sarolt házasságához fűzött elbeszélésével „kapcsolatban nem érdektelen megjegyeznünk” — írja Mályusz — „mily bizonytalannak tétélezte fel Ákos mester olvasói időzérékét” (61. l.). Legszívesebben előkelő kortársaival, ill. azok származásával foglalkozik, „miközben szemrebbelés nélkül alakítja a hagyományt” (70. l.). „Nemcsak tudatosan formálta a hagyományt, hanem ősoket is teremtett a hiányzók helyébe” (83. l.). Az augsburgi vereséget követő, nagy magyar győzelem története „az első betűl az utolsóig légből kapott” (99. l.). A csodálatos hadjárat részleteit korábbi évtizedek magyar győzelmeiről szóló forrásokból merítette, „a részletek tehát — mondja Mályusz — „ki-fogástalanul igazolhatók, ugyanakkor összességükben a legnagyobb írói önkény termékei” (100. l.). A kalandozásokról szóló fejezetekben is nem egyszer mutatja ki a szerző „Ákos mester önkényes eljárását” (102. l.). A későbbiek folyamán is kénytelen megállapítani, hogy „a valóságot könnyű szívvel feláldozza előre kitűzött célja érdekében” (113. l.).

Ezekben a beállítási sajátosságokban, a valóság képének ismételtlen megfigyelhető elrajzolásában Mályusz Ákos mester „tróli magatartásának hátrányait” (60. l.) látja. A dolgok tárgyilagos igyekezettel való előadásáért pedig megdicséri „történetíróhoz álló magatartását” (52. l.), vagy megállapítja, hogy „a történetírói kötelességét teljesítette vele” (106. l.). A valósághoz történetesen hű előadás „a tényekhez ragaszkodó történetírónak mutatja Ákos mestert” (34. l.).

Ha ezeket az igen ritka, szinte kivételszámba menő eseteket szembeállítjuk a hasonlíthatatlanul gyakoribb ténnyel, hogy Ákos mester megmászta a valóságot, hogy hamis időrendbe, más összefüggésbe helyezte az eseményeket s, ha nem is ment el minden esetben odáig, mint Anonymus, aki, hogy „nemzetivé” tegyen egy népi mondát, osztálytartalommal töltötte meg azt (a népi monda Botondját az uralkodó osztály tagjának tüntetve fel), de néha még ő is torzított társadalomszemléletének tükrében is,

akkor önkéntelenül felvetődik a kérdés: vajon nem az utóbbi, a mi megítélésünk szerint, torzítós, a tényeket elferdítő előadás jellemzi-e inkább történetírói gyakorlatát, mint a tényekhez ragaszkodás? Annyi a kivétel nála a tárgyilagosság szabályai alól, mint láttuk, hogy éppen e kivétel-sorozat tűnik Ákos mester történetiszemléletét, történetírói módszerét jellemző vonásnak. Egyik jegyzetében (101. l., 64. jegyzet) fel is hívja a figyelmet Mályusz, hogy „a XIII. századi Európa a történetírástól . . . nem kívánta meg, hogy a valósághoz ragaszkodjék”.

Ha nem is oly mértékig, mint a XIII. századi történetírásnak, a korábbi századokénak sem volt erős oldala a valósághűség. Igaz ugyan, hogy a korai középkor, nyilván antik reminiscenciák nyomán, a történetírás feladatának a tények félelem, irigység és kedvezés nélkül való előadását tartotta, de például — ahogy éppen Mályusz Elemér (A Thuróczy-krónika és forrásai. Budapest, 1967. 32. l. — Tudománytörténeti Tanulmányok 5) állapítja meg — a mi Ősgestánk íróját sem „valami történeti valóságérzék vezette a dolgok elbeszélésében. A későbbi gestaszerkesztések tanulmányozása is azt bizonyítja, hogy szinte „történetírói gyakorlattá lett a tendenciózus átfogalmazás” (uo. 33. l. Kiemelés tőlem. — K. M.). Ezeknek az irányzatos átfogalmazásoknak egyik leggyakoribb, legjellegzetesebb megnyilatkozása volt az időrend megbontása, a dolgok, intézmények, intézkedések régiesítése. Korábbi gestaíróinknál éppen úgy, mint Ákos mesternél. Kérdés: azért jártak-e el így, azért mert-e így eljární Ákos mester is, mert bizonytalannak tétélezték fel olvasóik időérzékét? Ily feltételezésre, nézetem szerint, aligha volt szükségük. A középkori ember az idő múlásának tudatában volt ugyan, de arra nemigen gondolt, hogy az idő nem nyomtalanul száll el emberek, embercsoportok, társadalom, intézmények, országok felett. Különösebb nehézséget nem jelentett, aggodalmat nem okozott tehát a középkori történetírónak események megtörténtét, intézmények létesülését, szokás meggyökerezését évtizedekkel vagy századokkal korábbra tenni a valóságosnál. Ahogy a jog erejét, érvényét, igazát ősisége bizonyította a középkori ember szemében, nyilvánvaló, hogy előadásuk tárgyának régiesítését, századokkal korábbra helyezését a középkori krónikások nemcsak megengedhetőnek érezték, de, talán szabad úgy mondanom, az időrend ilyképpen való megbontását történetírói érények között tartották számon.

Az események időbeli elhelyezésének önkényessége, magyarán, a történelmi előadás egyik leglényegesebb elemének, az időrendnek meghamisítása figyelmeztet bennünket leginkább arra, hogy a gestaírókhoz, így Ákos mesterhez sem szabad a történelemnek a modern, polgári történetírásban kialakult eszményképével közeledni s ehhez az ideálhoz mérve dicsérni tárgyilagosságukat, vagy elmarasztalni őket annak hiánya miatt. Kissé talán paradoxul fogalmazva: a középkori krónikások munkásságának értelmét nem az igazság keresésében, a valóság minél hűbb visszaadásában, hanem a tények történetiségében, a dolgok múltbeliségében, az események minél távolabbi időbe helyezésében látták. Minden törekvésük az volt, hogy uralkodói intézkedéseket, jogszokásokat, intézményeket minél ősbibnek tüntessenek fel. Az igazság náluk a polgári történetírásétól merőben eltérő értékrend keretében helyezkedett el. Semmiképpen sem volt egyértelműen azonos a Ranke-i ideállal: úgy adni elő a dolgokat, ahogyan a valóságban voltak. Történetírásuknak funkciója sem vethető egybe a modern történetírásával. Mondanivalóikkal legalább annyira, ha nem jobban, akarták formálni a világ sorsát, mint a világ sorsának alakulásáról a valósághoz hiven beszámolni.

Igen találan summázza Mályusz mondatonként haladó vizsgálódásainak eredményét abban, hogy Ákos mester „a történetíró hivatásának a nagy összefüggések feltárását hitte” (142. l.). Mondanivalójának anyagát, lényegében úgy, mint elődei is, legtöbbször időszerű célok szerint rendezte. Fentebbi észrevételeim alapján talán szabad úgy módosítanom Mályusz idézett megállapítását, hogy középkori krónikásaink, így

Ákos mester is, nem annyira keresték és feltárták, mint inkább konstruálták a nagy összefüggéseket. Adataik fényét a múltnak arra a szakaszára és azokra az alakjaira vetítették, amely szakaszt és amely alakokat előre kitűzött céljuk szolgálatában kívánták olvasóik elé állítani. Ákos mester és elődei között a lényeges különbség nem is abból adódott, hogy mi volt viszonyuk a valósághoz s a rendelkezésükre álló források adatait mily mértékig módosították, hanem abból, hogy a társadalom más és más rétegének érdeklődését és érdekeit tartották szemük előtt művük írása közben. Előadásuknak egyéni, egymástól elütő színét, sőt részben mondanivalóik tartalmát is elsősorban ez a társadalomtörténeti determináltság határozta meg.

Mályusz Elemér nem nagy terjedelmű, de adatokban és szempontokban igen gazdag tanulmánya e korai magyar századok történelmére, minden bizonnyal, megtermékenyítően fog hatni. A minuciózus kritikájának rostáján átment adatok szilárd alappal kínálóknak a további kutatásokhoz.

KOMJÁTHY MIKLÓS

BETHLEN ISTVÁN TITKOS IRATAI

Az iratokat sajtó alá rendezték, a bevezetőt és a magyarázatokat írták Szinai Miklós és Szücs László

(Budapest, Magyar Országos Levéltár — Kossuth Könyvkiadó. 1972. 492 l. és 12 l. kép)

A magyar ellenforradalmi rendszer stabilizálása, működési kereteinek kiépítése Bethlen István gróf illetve kormánya tevékenységéhez fűződik. Bethlen azonban nemcsak 1921–1931 között, hanem azt megelőzően és az után is kulcsfigurája volt a rendszernek. Mégis, mindezideig sem a Bethlen-kormány összefoglaló monográfiája, sem magának Bethlennek a politikai életrajza nem készült el, nem jelentek meg önállóan, módszeres forrásközlés formájában Bethlen-iratok sem.

Ez a körülmény önmagában véve is megnöveli e forráskiadvány értékét, annál inkább, mert az iratokat terjedelmes és tartalmas bevezetőtanulmány előzi meg.

Szinai Miklós és Szücs László egy korábbi kötettel (Horthy Miklós titkos iratai) már bebizonyították, hogy nemcsak tudományos, de közönségsikert is tudnak szerezni egy forráskiadványnak. Természetesen a sikert azonos szinten megismételni nem könnyű. De míg ott az iratok önmagukban is megtették a magukét, itt, a Bethlen-kötetnél, a bevezetőtanulmány közreadása gazdagítja a publikációt.

A Bethlen-kötet Bethlen István politikai pályájának nem teljes egészét fogja át, hanem a legfontosabb, a miniszterelnökségére eső tíz esztendő emeli ki, mint amely a rendszer egésze szempontjából is alapvető volt. A közreadott mintegy 200 iratot a miniszterelnök ún. félhivatalos levelezéséből válogatták a szerkesztők, ragaszkodva ahhoz az elvhez, hogy egyetlen, irattípusát tekintve egységes levéltári állagot mutassanak be, illetve ezen keresztül vessenek fényt Bethlen és kormánya tevékenységére.

Maga az anyag tehát két szempontból is meghatározta az egész kötetet: a félhivatalos iratok, sokrétűségük révén, tematikailag változatossá tették a kötetet; de természetükből következően egy-egy eseménynek vagy problémakörnek nem egyszer csak marginális vonatkozásait tartalmazzák, s az alapforrások gyakran más iratesoportokban nyugszanak (például az 1922-es választások vagy a frank-ügy esetében is). Az iratoknak ez a jellege ugyanakkor nem zárja ki, hogy új vagy eddig kellően nem méltányolt aspektust nyisson a korszak egészére, Bethlen felfogását, szerepét pedig szintén új oldalról világítsa meg (például Gömbös nyugdíjának folyósítása kapcsán, vagy az Esküdt-ügy iratainak kiemelése esetében).

A tíz esztendőös időhatáron belül rendkívül sok kérdést érint a kötet. A szerkesztők maguk hét nagyobb témacsoportot állítottak fel, de a közölt levelek, feljegyzések, jelentések sokszor e kereteket is túlfeszítik akár időhatáraikat, akár tartalmukat tekintve. Az 1921-es második királypucstól az 1931-es kölcsönügyletig a Bethlen-kormány szinte minden problémája megjelenik a kötetben, szükségszerűen olyan arányokban és méretekben, ahogyan az adott levéltári fondban helyet kapott.

Legáltalánosabb tanulságként talán az olvasható ki ez iratokból, hogy Bethlen, ahogyan kortársai is nevezték, a „gazda”, valóban gazdája volt a kormányzat egész tevékenységének. A fináncdőkével, a nagybirtokkal való egyezkedés és érdekképviselet problémái éppúgy az ő kezében futottak össze, mint a Gömbös-csoport felhasználása majd félreállítása, vagy a baloldal elleni lépések, nem is szólva a nemzetközi kapcsolatokról.

Noha a kötet anyaga elsősorban belpolitikai jellegű, külpolitikai vonatkozásban mégis figyelemre méltó részleteket tartalmaz. Ilyenek például azok a levelek, amelyek világosan tanúsítják, hogy Bethlennek megfelelő tudomása volt a szélsőjobboldal német nexusairól és kombinációiról. Hasonlóan érdekesek a Rothermere-akcióval összefüggő megnyilatkozások, annál inkább, mivel a Rothermere-ügy általában és Bethlen álláspontja a hazai szakirodalomban sokkal kevesebb érdeklődést váltott ki, mint a külföldiben.

Kettős szempontból, hazai és nemzetközi vonatkozásban is figyelemre méltóak a különböző kölcsönügyleteket taglaló, azokat megvilágító iratok, Bethlennek valamint hazai és külföldi vezető személyeknek a levélváltásai.

A kötet gazdag anyagából említést érdemel az első nemzeti-szocialista szervezkedésre vonatkozó forrásközlés, nem különben a jobboldal sajátos szerepét — a franküggyel összefüggésben — megvilágító okmányok. A Bethlen-portrét finomítják Bethlennek az Esküdt-ügy illetve a frank-botrány idején készített feljegyzései, megnyilatkozásai, amelyek elsősorban a szakember és kevésbé a laikus olvasó számára követhetőek, áttekinthetőek.

A szerzteágazó, sokrétű anyag értelmezését, hasznosítását a szerkesztők számos módon könnyítették meg. Félreérthetetlen, világos jellemzést adnak az iratok lelőhelyéről, jellegéről; az egyes iratokat körültekintően készített és bőséges jegyzetapparátus egészíti ki, táblázatot adnak a Bethlen-kormányok személyi változásairól stb.

Magukat az iratokat tanulmányozva s figyelembe véve a közreadók eligazítását, az a benyomás alakul ki, hogy a kötet címének megválasztásában sokkal inkább e kötet előzményei (a Horthy-kötet), semmint a jelen források jellege, tartalma vezette a kiadót s a szerkesztőket. Ennek következtében szükségtelenül megbombolt az összhang a kötet tartalma és címe között; a kötet értékét semmivel sem csökkentette volna egy realisabb cím.

A forráskötet anyagának megértetésén messze túlmegy az a bevezető tanulmány, amely ugyan elsősorban az iratokhoz kapcsolódik, de magáról Bethlenről, a miniszterelnöksége idején kiépült kormányzati rendszerről ad összefoglalót és igényessége révén jelentős hozzájárulás az ellenforradalmi rendszer jellegének behatóbb, alaposabb feltárását célzó tudományos disputához.

A tanulmány helyesen vázolja fel az ellenforradalom hatalomra kerülésének nemzetközi és hazai erőviszonyait, az érdekkellentétek ütközésének, a hatalmi harcnak számos megjelenési formáját. Úgy vélem azonban, hogy bár a legitimizmus a konszolidáció tartalma és iránya körüli harc egyik sarkpontja volt, alapjában véve a nemzetközi és nem a belpolitikai tényezők zárták ki a reális megoldási lehetőségek sorából.

Bethlen és a szélsőjobboldal kapcsolatát több új, érdekes megállapítással gazdagítja a bevezető, amikor a szélsőjobboldal belső megosztottságára illetve a frankhamisí-

tási botrányban játszott szerepére mutat rá. A bevezető és az iratok jó összhangban tárják fel, hogyan igyekeztek személyes és csoportérdekeket érvényesíteni ez időben is a politikai élet egyes faktorai.

A Bethlen-kormány idején kiépült kormányzati rendszer képét a belpolitikai viszonyok higgadt elemzésével rajzolja fel és sok új, finom részlettel gazdagítja a bevezető. Ha itt a nemzetközi tényezők bizonyos mértékig háttérbe szorultak, az, úgy vélem, jórészt magának a kötetnek az anyagában rejti magyarázatát.

A bevezető tanulmány érdekesen fejti ki, miként volt lehetséges, hogy Bethlen a közigazgatás szervezetével és apparátusával lényegében véve megoldja azt a feladatot és biztosítsa azt a funkciót, ami, például Olaszország esetében, fasiszta tömegpárt létrehozását kívánta. Ezzel is összefüggésben, de az egész rendszer jellegét is summázva emeli ki, hogy Bethlen s az egész konszolidáció folyamata a dualizmus állami berendezkedéséből a legrosszabb, legkonzervatívabb, legreakciósabb elemeket mentette át és idomította a forradalmak leverése után kialakult helyzethez. A szélsőjobboldalnak és módszereinek háttérbeszorítása így mehetett végbe, a nélkül azonban, hogy végleges és teljes félreállítása is megtörtént volna.

A tanulmány, helyesen, igen nagy jelentőséget tulajdonít a konszolidáció szempontjából a SzDP-tal kötött kormány-megállapodásnak, noha az, megítélésem szerint, nem gátolta oly mértékben a szociáldemokrata vezetők és a liberális ellenzéki csoportok parlamenti, fővárosi együttműködését, mint ahogyan az a tanulmány alapján kitűnik. Ugyancsak nyomatékosan szól a bevezető tanulmány a Kisgazdapárt, a kisgazda társadalom politikai szerepéről, valamint arról, hogy Bethlen hogyan s miért szorítja ki e tényezőket a politikai életből. A rendszer biztosítása eszközöként vizsgálja a tanulmány a választójog s a parlament vonatkozásában alkalmazott manipulációkat, a politikai jogok korlátozását.

Egészében véve a kötet a Horthy-korszak történeti irodalmát jelentékenyen gazdagítja s bizonyára ösztönzésül szolgál további Bethlen-iratok feltárásához, publikálásához, a Bethlen-kormány történetének további kutatásához.

L. NAGY ZSUZSA

RÁCZ JÁNOS:

AZ ÜZEMI BIZOTTSÁGOK A MAGYAR NÉPI DEMOKRATIKUS ÁTALAKULÁSBAN (1944—1948)

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1971. 160 l.)

Hazánkban a felszabadulás nyomán kibontakozó népi demokratikus forradalom talaján különböző népi forradalmi szervek jöttek létre. Az üzemi bizottságok — bár nem csupán üzemekben és munkások részvételével alakultak meg — a munkásosztály szervei voltak és kiemelkedő szerepet játszottak a munkásosztály hatalmának megteremtéséért folytatott harcban.

A munkásellenőrzés kérdése, melynek vizsgálatával kezdi Rácz János szövegforgó munkáját, az első világháború időszakában a polgári forradalomból a szocialista forradalomba való átmenet idején vetődött fel. Az oroszországi forradalmak idején a lenini békés átmenet tervében a tökélet korlátozó munkásellenőrzésnek igen nagy szerep jutott volna, erre azonban csak a szocialista forradalom győzelme után került sor. A világháború végén kialakult forradalmi helyzetben számos országban, így pl.: Ausztriában, Angliában, Csehszlovákiában és Németországban is harc kezdődött a munkás- és üzemi

tanácsok létrehozásáért — állapítja meg a szerző. Ennek bemutatása után azonban, ha röviden is, de érdemes lett volna kitérnie a magyarországi Tanácsköztársaság időszakra, rámutatni arra, hogy nálunk miért halványult el akkor a munkástanácsok ellenőrző szerepe.

A munkásellenőrzés vonatkozásában új szakaszt jelentett a fasizmus és a háború elleni harc, majd a népi demokratikus forradalmak kibontakozása. E megállapításból kiindulva a szerző röviden kitér arra, hogy Bulgáriában, Csehszlovákiában, Jugoszláviában, Lengyelországban és Romániában még ezen országok teljes felszabadtítása előtt — Magyarországhoz hasonlóan — alakultak üzemi tanácsok, üzemi bizottságok. Ugyanakkor szükségesnek tartja leszögezni azt is, hogy „... nemcsak a népi demokratikus fejlődés útjára tért európai országokban alakultak 1944—1945-ben üzemi tanácsok, bizottságok, Franciaországban és Olaszországban pl. a háború nyomán kialakult forradalmi helyzetben a forradalmasodott munkásság létrehozta üzemi testületeit, Franciaországban már 1945. február 22-én megjelent az üzemi tanácsok létezését és szerepét elismerő és szabályozó rendelet, az 1947-ben elfogadott olasz alkotmány pedig tartalmazta a demokratikus üzemi munkásellenőrzést” (14. l.).

A munkásellenőrzés gondolatának történeti áttekintése után tér rá a szerző az üzemi bizottsági rendszer magyarországi kialakulásának felvázolására. Számba veszi azokat a tényezőket, amelyek befolyásolták a KMP állásfoglalását az üzemi bizottságok kérdésében. Külön kiemeli a KMP politikájában történt változás jelentőségét, amely a Komintern VII. kongresszusa tézisei magyarországi alkalmazásának kidolgozása után vált különösen fontossá. A párt politikáját a nemzeti demokratikus erők összefogására, a független, szabad, demokratikus Magyarország követelésére, illetve megteremtésére építette. Ennek a talaján bontakozott ki az ellenállási mozgalom, amely életre hívta az első üzemi bizottságokat is. Ezek a bizottságok irányították azután a vállalatokon belüli szabotázsakciókat, elrejtették a német parancsra leszerelt fontosabb gépeket... stb. Az ország területének fokozatos felszabadulásával együtt jöttek létre a későbbiekben az üzemi bizottságok és irányításukkal kezdett megindulni a termelés is. A két munkáspárt aránylag gyorsan felismerte az üzemi bizottságok jelentőségét és igyekezett átfogni tevékenységüket. Azt, hogy 1944 őszén az MKP által készített „Magyarország demokratikus újjáépítésének és felemelkedésének programja”-ból kimaradt a munkásellenőrzés kérdése, a szerző azzal indokolja, hogy a program készítői a valóságosnál negatívabban ítélték meg a lehetőségeket, nem ismerték fel a munkásellenőrzés jelentőségét, szerepét a forradalmi átalakulásban. A munkásellenőrzés programba iktatásával nem akarták veszélyeztetni a széles nemzeti összefogás lehetőségét. Ugyanakkor kiemeli azt is, hogy az MKP rövid idő alatt felismerte az ÜB-ben rejlő lehetőségeket, s noha az SzDP a nagyobb hagyományokkal rendelkező bizalmi rendszer mellett foglalt állást, 1945 februárjában kiadták az ÜB-k létrehívásáról szóló kormányrendeletet, amelyet 1945 júniusában még egy követett, és ez utóbbi már általánossá tette az üzemek munkásellenőrzését. Ezután részletesen ír a szerző arról, hogy az üzemi bizottságok milyen nagy mértékben segítették a termelés megindítását, vettek részt a romok eltakarításában, majd elemzi az üzemi bizottságok 1945 nyarán tartott első országos konferenciáját. Bemutatja az ÜB-k pártszerinti összetételét és foglalkozik a szakszervezeti mozgalommal való kapcsolatukkal. Ez utóbbiak fontosságára külön is fel kívánjuk hívni a figyelmét, mivel úgy érezzük, nem a súlyuknak megfelelő mértékben kerülnek tárgyalásra könyvében ezek a kérdések. Így például ki lehetett volna mutatni a pártösszetételnél azt, hogy milyen volt a régi szakmunkások aránya a kommunista és szociáldemokrata tagok között, milyen mértékben vettek részt a bizottságok munkájában a régi üzemi törzsgárda tagjai... stb. Az üzemi bizottságok és a szakszervezeti mozgalom kapcsolata pedig azért is igényelt volna bővebb kifejtést, mert maga a szerző állapítja

meg, hogy „az üzemi bizottságok közvetlen irányítását a szakszervezetek látták el, melyek már létrehozásukban is tevékenyen közreműködtek, ők koordinálták az egyes üzemekben működő üzemi bizottságok munkáját, ők hívták fel figyelmüket a legfontosabb feladatokra, képviselték érdekeiket más testületekkel . . . A munkáspártok irányítása közvetett volt: elsősorban az üzemi bizottságokban és a szakszervezetekben dolgozó párttagokon keresztül valósult meg” (61—62. l.). Ha ezt részletesebben tárgyalta volna a könyv, az olvasó előtt világosabbá válnék az üzemi bizottságok és a munkásegység problémájának a bemutatása is.

Ezt követően a szerző igen gazdag forrásanyag alapján mutatja be az üzemi bizottságoknak a dolgozók élelmiszerellátásában vállalt szerepét, részvételüket az 1945-ös újjáépítési versenyben, azt, hogy milyen szerepet játszottak az 1945 őszén kirobbant ún. vadsztrájkok leszerelésében, hogyan sürgették a reakció elleni harcot, a bankok és nagyüzemek államosítását és vettek részt az 1946 elején elkezdődött reakció elleni ellentámadásban. 1946 tavaszán a két munkáspárt közötti ellentétek kiéleződtek, s ezek megmutatkoztak az ÜB választásokban is. Bár a választások a munkásegység jegyében zajlottak le, az összeütközést nem lehetett elkerülni. A választások eredményeként nőtt az SzDP tagok száma a bizottságokban, noha a többség országosan még mindig az MKP kezében volt. „Ez az új arány jobban megfelelt a két párt dolgozók körében betöltött taglétszámának — állapítja meg Rácz János —, és pillanatnyi befolyásának ezért az új összetételű üzemi bizottságok jobban is biztosították a két párt együttműködését” (98. l.).

Befejezésül a szerző az üzemi bizottságok és az államosítások kérdésének boncolgatásával foglalkozik. A négy legnagyobb hazai üzem — Weiss Manfréd Művek, a Ganz Gépgyár, a Rimamurányi Vasmű és a Győri Magyar Vagon- és Gépgyár — államosításakor ellentét keletkezett a NIK (Nehézipari Központ) és az ÜB-ok között — állapítja meg —, mivel az üzemi bizottságokat nem vonták be a NIK szervezésébe. Ennek oka nemcsak az volt, hogy az államosításokkal bizonyos fokig megváltoztak az üzemi bizottságok előtt álló feladatok, hanem közrejátszott ebben az is, hogy sokan az egyéni vezetést összeegyeztethetetlennek tartották az ÜB-k széles körű jogainak további fenntartásával. Így elmaradt egy új ÜB rendelet kiadása is, később pedig a további államosítások végrehajtásával az ÜB-k szerepe is egyre inkább elsorvadt. Az MKP vezetői a szocialista építés viszonyai között nem láttak perspektívát az üzemi bizottságokban.

Témáját tekintve Rácz Jánosnak nem kellett töretlen utat bejárnia, hiszen e tárgykörből az elmúlt évek során már eddig is több tanulmány, cikk és egy dokumentumkötet látott napvilágot. Ez részben könnyítette, de ugyanakkor nehezítette a szerző dolgát. Úgy véljük azonban, hogy feladatát ennek ellenére is jól oldatta meg. Megjegyzéseink nem érintették így könyvének alapvető mondanivalóját, csupán a munka további kiszélesítésére, bővítésére kívánják felhívni a szerző figyelmét. Vállalkozása hasznosnak bizonyult, újabb adalékokkal járult hozzá a népi demokratikus korszak megismeréséhez.

Izsák Lajos

VADÁSZ SÁNDOR:

LENIN ÉS A ZIMMERWALDI BALOLDAL

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1971. 231 l.)

A nemzetközi munkásmozgalom történetének kutatása lassanként önálló diszciplínává terebélyesedik az újkori-legújabbkori történeti kutatásokban. Magyarországon is fejlődőben van az új történettudományi kutatási terület; az eredményekről több

nemzetközileg is jelentős kiadvány tanúskodik. Ez utóbbiak számát gyarapítja Vadász Sándor könyve is, amely a nemzetközi munkásmozgalom történetének egyik kulcskérdését tárgyalja; azt a folyamatot ábrázolja-elemzi, amelynek során az első világháború kirobbanása után a nemzetközi munkásmozgalomban fokozatosan kibontakoztak és megerősödtek a háborúval forradalmian szembeszálló erők, kialakult az a baloldal, amely nemcsak a mozgalomban túlsúlyra jutott nacionalizmus, hanem a természetlen pacifizmus ellen is felvette a harcot, és — Lenin, a bolsevikok céltudatos irányításával — közvetlen előfutára lett a III. Internacionálénak.

A könyv elemzéseinek középpontjában, természetesen, Lenin (és a bolsevikok) tevékenysége áll, de nem önmagában, hanem szoros összefüggésben a nemzetközi munkásmozgalomnak mindazokkal az áramlataival, irányzataival, csoportjaival, amelyek számításba jöhettek a háborúellenes forradalmi elemek tömörítésének, hatékony erővé váló átfarmálásának lenini stratégiája szempontjából.

A szerző tekintélyes mennyiségű, a téma szempontjából elsőrendű fontosságú levéltári anyagot használt fel munkájában. Közöttük elsősorban a moszkvai Marxizmus-Leninizmus Intézet központi archivumának fondjai érdemelnek említést, az oroszországi és a nemzetközi szocialista munkásmozgalom forradalmi szárnyát képviselő politikusok, forradalmárok korabeli levelezésének források csoportja, az egykorú, gyakran csak néhány számot megért forradalmi lapok, folyóiratok, röplapok fellelhető számai; a Lenyinszkij Szbornyik viszonylag kevésé hasznosított kötetei; a potsdami Deutsches Zentralarchiv, a berlini Marxizmus-Leninizmus intézet központi pártarchívuma egyes anyagai, a bécsi Staatsarchiv bizonyos fondjainak a magyar Országos Levéltárban őrzött fotómásolatai, a francia (és a párizsi orosz) háború-ellenes, internacionalista csoportok kiadványai (Vie Ouvrière, Union des Métaux, Golosz, Nase Szlovo) stb. A szerző kritikailag hasznosította az 1920-as évek elején megjelentetett szovjet-oroszországi és nemzetközi dokumentációt is: levelezés-publikációkat, memoárokat, a Krasznyj Arhív köteteit és szinte teljes egészében támaszkodott a kérdés egyre bővülő újabb nemzetközi és hazai szakirodalmára is.

Ha e pazar bőség ellenére mégis hiányérzet támad az olvasóban, az bizonyosan a források és az irodalom rendszerezésének és összefoglaló bírálatának a hiányából követhetnek, abból, hogy a könyvnek nincs *historiográfiai* áttekintése, amely segítene eligazodni a kérdés nagyon is bonyolult és szerteágazó megítélésében, s egyben világosabbá tenné: mennyi új mozzanattal gazdagítja a szerző a téma feldolgozását. Mindjárt hozzátehetjük: nem kevésel. Mindenekelőtt a forradalmi baloldal egyes csoportjai kialakulásának rajzával, azzal az impozáns körképpel, amelyet a háború kitörését követő differenciálódásról, a forradalmi baloldal összefogását érlelő mozzanatok pontos felvázolásával nyújt.

A bolsevik emigráció különböző csoportjainak tevékenységéről sok új részkérdéssel, Lenin céltudatos munkálkodásának ábrázolásával további adalékokkal gazdagítja ismereteinket a baloldal tömörítésében a motor szerepét betöltő oroszországi forradalmárokról. Ebben a tekintetben is újszerű a szerzőnek az az álláspontja, hogy kimutatja: a luganói konferencia megszervezésében Leninnek, a bolsevikoknak meghatározott, bár közvetett szerepük volt (56—57. l.). Újszerű az a kép is, amelyet a bolsevik emigráció 1915 koraórszi munkásságáról nyújt a szerző: jól dokumentáltan mutatja meg azt a megfeszített munkát, amelynek révén nemzetközileg propagálják az első zimmerwaldi tanácskozás eszméit, nemzetközileg szervezik a zimmerwaldi baloldalt támogató forradalmi elemeket (129—132. l.).

Átfogó, alapos elemzést olvashatunk a francia háborúellenes baloldal kialakulásáról és tevékenységéről is. Új részlet-adataival a szerző még világosabban dokumentálja, hogy a franciaországi háborúellenes irányzat főereje a SFIO-ban éledő mozgalom (Bour-

deron pozitív tevékenysége, az Haut-Vienne-département-beli megmozdulások) ellenére nem itt, hanem a CGT ellenzékében összpontosul (Merrheim, Union des Métaux); de réalisan kimutatja azt is, hogy egyelőre — 1915–1916-ban — ez az irányzat sem rendelkezik számottevő tömegbefolyással (94, 125. l.). Az eddigi kiadványoknál bővebben ismerteti a szerző a svájci, a holland és főleg a svéd baloldal kialakulását, de tudatosan elhanyagolja az angolok szerepének felmérését — azzal a nem elfogadható indokollással, hogy az utóbbiak — az angol kormány által eszközölt útlevel-megvonások miatt — személyesen nem vehettek részt Zimmerwald munkájában, tehát ennek tevékenységét számottevően nem is befolyásolhatták (52. l.). Az angol Független Munkáspárt, a Labour-Leader tevékenységének és a kontinensre gyakorolt hatásának közelebbi vizsgálata bizonyára meggyőzte volna Vadászt, hogy könyvét értékes témakörrel fosztotta meg ezáltal.

A könyv eredményei között kell említünk a német baloldal árnyalt ábrázolását is, Rosa Luxemburg, Karl Liebknecht forradalmi tevékenységének, a Spartacus-szövetség megalakulásához vezető útnak aprólékos gonddal ábrázolt rajzát. Különösen érdekesek a brémai és a hamburgi baloldaliak: a Johann Knief és Rudolf Lindau fellépését és tevékenységét leíró részletek. Itt is hiányzik azonban, akárcsak Julian Borhardt és a Lichtstrahlen esetében, a későbbi események ismertetése, annak a magyarázata, hogy az utóbbiak, főleg Borhardt, hogyan és miért maradtak mintegy „kívül” a baloldaliak összefogásán, miért utasították vissza a spartacisták a velük való együttműködést, ugyanakkor, amikor Lenin igen nagyra értékeli fellépésüket, a „honvédő” többséggel való határozott szembefordulásukat. S ami az utóbbiakat illeti: egy helyütt (81. l.) a szerző utal arra, hogy a párttöbbségen belül volt egy „szélsőjobboldali” csoport is (W. Heine, W. Kolb), amely nyíltan szakított a szociáldemokrata hagyományokkal — nem említi azonban, hogy az ő felfogásukat nem osztotta a hivatalos pártvezetés, s hogy ilyenképpen valójában négy főirányról is szólhatunk a német szociáldemokráciában a háború időszakában (sőt már azt valamivel megelőzően is). Ennek a mozzanatnak az erőteljesebb hangsúlyozása a könyvben még árnyaltabbá tehetné volna azt a háttérrel, amely előtt a forradalmi baloldal tevékenysége és harca kibontakozott.

Pontosak és értékelésüket tekintve árnyaltak az egyes konferenciákat leíró-elemző részek: Lugano, Koppenhága, Bern, London és Bécs, Zimmerwald és Kienthal tanácskozásai egyaránt világosan állnak az olvasó előtt. Talán csak az utóbbival kapcsolatban támad olyan érzésünk, hogy a szerző túlzottan szigorú méreért alkalmaz, midőn a hangsúlyt nem az elért eredményekre, hanem a pacifista többség „ellenállásának” rajzára helyezi (150. l.). A zimmerwaldi egyesülés 3., stockholmi konferenciája az egyetlen, amelyre a szerzőnek nem állt elegendő forrás rendelkezésére. Ez a konferencia, mint ahogyan a zimmerwaldi baloldal útjának további rajza is, már csak egy kitekintés formájában szerepel a könyvben. A téma megérne egy újabb monográfiát, ez azonban már inkább a III. Internacionálé közvetlen előtörténetének feldolgozását tartalmazná, s ennyiben bővebb lenne a jelenlegi témánál.

Befejezésül néhány szót a kérdés magyar vonatkozásairól. A szerző kissé szűkmarkúan bánik a hazai szociáldemokrácia reagálásaival, állásfoglalásaival. Rajza általában negatívabb emiatt a valóságosnál. Nem vett részt ugyan Zimmerwaldban, de a központi hatalmak hivatalos szociáldemokrata pártlapjai közül egyedül a Népszava üdvözölte a konferenciát, ha összehívásának módját helytelenítette is. A háború elején is több pozitív mozzanat enyhítette a pártlap „honvédő” hangvételét (Kunfi, Rónai írásai); később a párt — Stockholm időszakában — „közvetítő” szerepet próbált vállalni; 1917 őszén pedig éppen Zimmerwald ösztönözte Magyarországon is a háborúellenes, baloldali mozgalom, a Szabó Ervin szellemi vezetésével induló „forradalmi szocialisták” tevékenységének kibontakozását. Ezeknek a tényeknek rövid beépítése az

egyébként kitűnő könyvbe a hazai olvasó számára még világosabbá, még kézzelfoghatóbbá tette volna a nemzetközi munkásmozgalom új fejezetének, a forradalmi baloldal elkülönülésének történetét.

MUCSI FERENC

KOSÁRY DOMOKOS:

BEVEZETÉS MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAIBA ÉS IRODALMÁBA. I.

(Budapest, Tankönyvkiadó. 1970. 390 l.)

Történettudományunk — és hasonló a helyzet tudományunk más területein is — nem bővelkedik úgynevezett fundamentális művekben, amelyek elsődleges szükségleteket elégítenek ki, amelyek a tudományág műveléséhez és fejlesztéséhez nélkülözhetetlenek, állandóan használt kézikönyvekül szolgálnak.

Ilyen munkák — a többi között — a bibliográfiák és a dokumentációnak, az információnak egyéb hasonló eszközei.

A tudományos termelés olyan méreteket öltött, hogy — akárcsak hazai — termelésének áttekintése sok időt, nagy munkát igényel, amit sokkal gazdaságosabb az összes kutató számára közösen elvégezni, mint ha mindegyik külön-külön végezné el. Ezért nő a dokumentációnak, az információnak a jelentősége rohamosan — miként más területeken — a tudományos kutatásban is. Ezt a tényt történettudományunknak is tudomásul kell vennie és számolnia kell vele.

Ezért van különös jelentősége minden olyan történelmi műnek — így Kosáry Domokos itt most ismertetésre kerülő munkájának is —, amely a tudományág dokumentációs, információs igényeinek a kielégítését tűzi ki céljául.

Mi sem bizonyítja meggyőzőbben az ilyen kézikönyvek fontosságát, mint az a — történelmi könyvkiadásunkban nem túl gyakori — közönségsiker, amelyet Kosáry Domokos 1951-ben, 1954-ben és 1958-ban megjelent, Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába című, 3 kötetes műve itthon és külföldön aratott, és amely annak újbóli megjelentetését önmagában is indokolta.

Mindjárt le kell azonban szögezni, hogy az új munka nem tekinthető a korábbi megismételt, bővített kiadásának. Attól lényegesen különbözik, annál jóval többet nyújt, mennyiségileg és minőségileg egyaránt.

A könyvnek új, a régitől némileg eltérő címéből, sajnos, ez a lényeges különbség nem derül ki. Az, hogy az új cím Magyarország történetének, a régi pedig a magyar történelemnek a forrásaiba és irodalmába ígéri a bevezetést, nem valamilyen műfaji eltérést jelez, hanem annak a korábban is érvényesített igénynek nyomatékosabb hangsúlyozását jelenti, hogy a mű az ország keretein belül élt más, nem magyar népek történetével, történelmi irodalmuk eredményeivel is foglalkozni kíván.

Nem hinném, hogy a szerző a „történelem” helyett a „történet” kifejezés használatával az új címben bármilyen különbségre akart volna utalni a korábbi és az új kiadás között.*

* Pedig a két kifejezés között — az általános szóhasználattól eltérően — lehetne és kellene is különbséget tenni. „Történet” lenne az, ami megtörtént, a történetíró munkájának a tárgya. „Történelem” pedig a megírt történet, a történetíró munkájának az eredménye. Nevezik továbbá történelemnek a történetíró munkáját, a történetírást is. Magyarország története ilyen szóhasználat esetén azt jelentené, ami Magyarországon, Magyarországgal kapcsolatban történt. Magyarország történelme pedig a Magyarország

Kosáry Domokos az új kézikönyvben a történelmi dokumentáció, a történelmi információ új műfajának a kialakítására tett kísérletet, ha az új műfaj sajátosságai a megjelent első kötetben még nem is teljes egészükben, minden vonatkozásukban mutatkoznak meg.

A korábbi háromkötetes munka műfaja a bibliográfia volt, mégpedig válogatott, kritikai szakbibliográfia.

A most megjelent kötet műfaját meghatározni nem ilyen egyszerű.

Amennyiben — az eddigi terminológiának megfelelően — bibliográfiának csak a nyomtatásban megjelent, illetve valamilyen sokszorosított formában — ami akár a kézírásos forma is lehet — közzétett, publikált kiadványokat dokumentáló, azokról informáló művet tekintjük, Kosáry Domokos új kötetét nem nevezhetjük bibliográfiának. Nem nevezhetjük azért, mert közzé még nem tett, nem publikált forrásokat is dokumentál, ilyenekről is nyújt tájékoztatást.**

történetéről frott művet, valamint Magyarország történetének a megírását. — Ilyen értelmezés mellett természetesen forrásai csak a történelemnek lennének, a történetnek pedig emlékei. A történet emlékei lennének a történelem forrásai. Irodalmáról ellenben mind a történetnek, mind pedig a történelemnek beszélhetnénk. — Ebben a vonatkozásban tehát Kosáry Domokos korábbi könyvének a címét jobbnak tartom, mint a mostaniét.

** Kosáry Domokos nem pontosan különbözteti meg a közzétett (kiadott) és a nem publikált forrásanyagot. „... e munkának — mondja könyvéről — a kiadott, nyomtatott anyagon túlmenően a kiadatlan, kézíratos, levéltári forrásanyagot is figyelembe kell vennie” (12. l.). A levéltári anyag általában ugyan kézíratos, lehet azonban nyomtatott anyag is. A közzétett levéltári anyag nem szűnik meg levéltári anyag lenni, a kiadvány azonban már nem levéltári, hanem könyvtári anyag. Kosáry Domokos azt akarja mondani, hogy könyve a kiadott levéltári anyag kívül, amit korábban is figyelembe vett, most már a kiadatlant is figyelembe veszi. Ez valóban lényeges különbség, illetve ez a valóban lényeges különbség.

A forrástudományi kérdéseknél maradvá, Kosáry Domokos könyvének ilyen kérdésekben járatanabb olvasójában az a — bizonyára alaptalan — gyanú ébredhet, hogy a szerző a nyomtatott forrásokat elvi alapon sorolta a forrásközlések kategóriájába, holott nem tartoznak oda.

Ezzel kapcsolatban szükségesnek látom rámutatni, hogy mennyire fontos lenne tisztázni a történelmi — azaz történetírási vagy történettudományi — alapfogalmakat és a nekik megfelelő kifejezéseket, terminus technicusokat. Csak néhány, a most ismertett kézikönyvvel szorosan összefüggő példát említek. Rendet kellene teremteni a következő történettudományi fogalmak és kifejezések értelmezése körül: forrás, könyvtári forrás, levéltári forrás, múzeumi forrás, forrásközlés, feldolgozás, irodalom. Anélkül, hogy ezek meghatározására most kísérletet tennék, csak arra utalok, hogy — mint már említettem — a könyvtári, rendszerint nyomtatott, forrást nem tekintem forrásközlésnek. Továbbá arra, hogy a levéltári forrás lehet nyomtatott is, tehát a forrás nyomtatott volta nem teszi azt könyvtári forrássá, még kevésbé forrásközléssé. Valamint arra, hogy forrásközlésnek a különböző alapjellegű — könyvtári, levéltári és múzeumi — forrásoknak a publikálását tartom, azzal a céllal, hogy a történettudomány könnyebben használhassa azokat. Ebből az is következik, hogy a forrásközléseket a történelmi irodalom körébe tartozóknak tekintem, ugyanúgy, mint a történelmi feldolgozásokat, a múlt, a történet megismertetése céljából írt munkákat.

Ezzel kapcsolatban vitathatónak tartom az „elbeszélő forrás” fogalom és kifejezés jelenlegi, nemzetközileg is általános értelmezését. Jelenleg a régen írt feldolgozásokat is elbeszélő forrásoknak nevezik, pl. Anonymus munkáját. Mint minden feldolgozásnak, sőt minden irodalmi alkotásnak, természetesen forrásértékük is van ezeknek. Minél régebbiek, annál nagyobb. De van a legújabbaknak is. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy eredeti céljukat tekintve — márpedig ezt kell döntőnek tartani — nem források, hanem feldolgozások. Az ilyen „elbeszélő források” újbóli kiadását nem is nevezném forrásközlésnek. A fentiekből az is következik, hogy elbeszélő forrásoknak csak a naplókat, útleírásokat, visszaemlékezéseket stb. tekintem.

A fent elmondottak arra is figyelmeztetnek, hogy milyen égető szükség van egy magyar kézikönyvre, amelynek tárgya a történetírás elmélete és módszertana lenne.

De ha nem bibliográfia, akkor mi az új műfaj neve? Kosáry Domokos adós marad a válasszal erre a kérdésre. Új könyvének címe ugyanúgy „bevezetés”-t ígér a forrásokba és az irodalomba, mint a régi tette. A „bevezetés” kifejezés pedig ugyanúgy alkalmatlan az új műfaj megjelölésére, mint ahogyan nem fejezte ki a korábbi műfajt, a bibliográfiát sem.

*

Az új, az irodalomról és a közzé nem tett forrásokról, a könyvtári és a nem publikált levéltári anyagról együttesen tájékoztató, dokumentációs és információs műfajnak Kosáry Domokos megfelelő nevet ugyan nem adott, de igen magas követelményeket támasztott vele szemben.

Elgondolása szerint az ilyen „bevezető” — jobb név híján így nevezi a műfajt — egyszerre könyvtári és levéltári segédlet, együttesen dokumentálja a könyvtári és a levéltári anyagot, egy helyen nyújt információt mind a kettőről. „Nézetünk szerint — mondja — ez az együttes feltárás, a szembesítés jobban, eredményesebben segíti elő a kutatást, mintha pusztán külön könyvtári és levéltári tematikai segédeszközök ismertetnék egymással párhuzamosan, de egymástól függetlenül, a nyomtatott — pontosan: a könyvtári — és a levéltári anyagot.”

Nem kétséges, hogy a kutatást könnyebbé teszi a közös könyvtári és levéltári segédlet, bár nem jelent túl nagy munkatöbbletet, ha a kutatónak egy helyett két vagy három kézikönyvet kell megnéznie. Feltételezve természetesen, hogy lesz — mert jelenleg még nincs — olyan összefoglaló levéltári tájékoztató, mint amelyet Kosáry Domokos a könyvtári anyagról már korábban készített, és amilyenek a készítésére most új könyvében — együttesen a könyvtári tájékoztatással — kísérletet tesz.

Elvi kifogás az ilyen — könyvtári és egyben levéltári — segédletfajta ellen nem tehető, sőt elismeréssel kell fogadnunk azt, mint nemcsak hazai, hanem nemzetközi viszonylatban is új kezdeményezést a történettudományi dokumentáció és információ elvi és módszertani továbbfejlesztésére. Könyvének jelentőségét elsősorban ebben az új kezdeményezésben látom.

De éppen mivel nemzetközi viszonylatban is jelentős új kezdeményezéssel állunk szemben, szükségesnek tartom, hogy azt kellő kritikával fogadjuk, és erényei mellett túlzott igények támasztásában rejlő gyengeségeire is rámutassunk.

Elvileg el lehet fogadni Kosáry Domokosnak az új segédletfajta — a közös könyvtári és levéltári „bevezető” — szerkezetére vonatkozó elgondolását is. Véleménye szerint „magasabb igényű” könyvtári és levéltári segédletnek „olyan struktúra szerint kell felépülnie, amely az egykori objektív valóság: az adott társadalom struktúrájának és funkciójának, illetve az erről alkotható képnek diagramszerűen, megközelítően megfelelő” (40–41. l.). „A történettudománynak — mondja más helyen — az adatok tömegére tulajdonképpen olyan rendszerben van szüksége, amely megfelel a társadalom egykori, objektív valóságának, illetve az erről, a társadalmi fejlődés mozgásáról, szerkezeti összefüggéseiről alkotott tudományos felfogásnak. Vagyis úgy, hogy a gazdasági alap, a társadalmi osztályviszonyok, a politikai szervezet és az ideológia (és mindezekben belül az egyes részmozzanatok) forrásanyagát így, ilyen rendszerben, témák szerint lehessen meghatározni, megtalálni” (142. l.).

Ismétlem, elvi kifogás az ilyen szerkezeti megoldás ellen nem hozható fel. Sőt, csak örülni lehet annak, ha ilyen szerkezetű segédlet készül.

Más — és nem kevésbé lényeges — kérdés azonban, hogy egy ilyen szerkezetű segédletet miként lehet elkészíteni a gyakorlatban. Különösen egy közös könyvtári és levéltári segédletet.

Ami az ilyen segédlet könyvtári részét illeti, a kívánatosnak tartott szerkezeti megoldás nem okoz különösebb nehézséget. A könyvtári anyagról már eddig is adtak tájékoztatást történelmi szakbibliográfiák ilyen szerkezetben. Kosáry Domokos korábbi háromkötetes munkája is ezt tette.

A levéltári anyagról azonban, még hozzá egy ország történelmének teljes levéltári forrásanyagáról, ilyen szerkezetű segédlet még nem készült. Nálunk legalábbis nem, de nincs tudomásunk róla, hogy más országban készítettek ilyet.

Kíváncsian várjuk, hogy Kosáry Domokos munkája további köteteiben a levéltári anyagra vonatkozó tájékoztatás tekintetében miként tud majd eleget tenni annak a szerkezeti — de egyben elvi és módszertani — követelménynek, amelyet maga állított fel, amelynek kielégítését örömmel üdvözlénk.

Munkája első kötetében ugyanis, amely az általános részt tartalmazza, még azt sem teljes egészében, a levéltári anyagról természetszerűleg még nem tematikai rendszerű tájékoztatást ad, hanem — a levéltári intézményekben készült levéltári segédletekre támaszkodva — általában olyan rendben ismerteti a levéltári anyagot, amelyben azt a segédletek teszik, amely rend többnyire megfelel az anyag rendjének, és bizony eléggé különbözik „a társadalmi fejlődés mozgásáról, szerkezeti összefüggéseiről alkotott, tudományos felfogás”-tól.

Az új kezdeményezéssel kapcsolatos, abból következő szerkezeti elgondolás gyakorlati vizsgájára tehát még csak ezután kerül sor. Nem lesz könnyű ez a vizsga, hiszen az elgondolás nyilvánvalóan a könyvtári anyagra épült, amely pedig lényegesen különbözik a levéltáritól.

De ha nehéz lesz az újfajta — könyvtári és levéltári — segédlettel szemben támasztott szerkezeti követelménynek levéltári vonatkozásban eleget tenni, még nehezebb lenne azt a tartalmi igényt kielégíteni, amelyet Kosáry Domokos vele szemben emel, mégpedig nemcsak levéltári vonatkozásban, hanem könyvtárban is. Ezt az igényt így fogalmazza meg: „A történezt azonban nem a proveniencia és nem a raktári rend érdeklő elsősorban (bár sok tekintetben az is), hanem a pertinencia, az irott források tartalmi, tematikai hovatartozása. Pontosabban szólva: az, hogy a történelmi fejlődésnek ehhez vagy ahhoz a problémájához hol, milyen fondban, állagban, sorozatban milyen anyagot találhat; az, hogy a nyomtatásban esetleg készen álló irodalom használt-e kéziratot, levéltári forrásanyagot, hol, milyen mértékben meríti ki azt, ami rendelkezésre áll, és mit hegyott felhasználatlanul” (38. l.).

Függetlenül a kielégítés gyakorlati lehetőségétől, ez az igény elvileg is csak részben tartható jogosultnak, fogadható el.

Helyes az igénynek az a része, hogy készüljenek tematikai rendszerű levéltári segédletek, amelyek nem arról tájékoztatnak, hogy valamely levéltári anyagban milyen témákra vonatkozó adatok találhatóak, hanem arról, hogy valamely témára vonatkozó adatok milyen levéltári anyagban vannak.

Azt az igényt támasztani azonban, hogy a tájékoztatás arra is kiterjedjen, vajon bizonyos téma irodalma feldolgozta-e annak a témának a forrásanyagát, avagy sem, elvileg túlzás, akár azzal szemben, aki a téma irodalmáról tájékoztat, akár azzal, aki a téma forrásanyagát ismerteti, tehát akár a könyvtári, akár a levéltári segédlet készítőjével szemben. Elvileg maximalista igény, mert az ilyen mérvű dokumentáció és információ már átlépi azt a határt, ameddig a kutatás könnyítése, segítése terjed, már olyan feladatot, olyan munkát jelent, amelyet nem a dokumentálnak, nem az informálnak kell megoldania, elvégeznie, hanem magának a kutatónak. Neki kell pedig azért, mert a kellő, a szükséges eredményességgel csak ő oldhatja meg, végezheti el.

Ne legyen félreértés vagy félremagyarázás, hiva vagyok a minél pontosabb, minél teljesebb levéltári dokumentációnak és információnak. De ennek is megvannak a maga

természetes határai, amelyeket tiszteletben kell tartani. Kosáry Domokos fenti igénye véleményem szerint már túlmegy ezeken a határokon.

*

Kosáry Domokos új kézikönyvének címéből nemcsak műfajára nem derül fény, hanem az sem tűnik ki, hogy időben meddig terjed majd. Vajon csak 1825-ig, mint a szerző előző vállalkozása, avagy 1848-ig, a magyarországi feudalizmus végéig? A könyv szövege sem ad határozott választ erre a kérdésre. Csak az általános részről mondja biztosnak, hogy az 1848-ig terjed, illetve fog terjedni (14. l.). Helyes lenne, ha az időrendi részekben is 1848 lenne a záróhatár, annak ellenére, hogy 1825-tel egy másik nagy vállalkozás kezdődött, az I. Tóth Zoltán szerkesztésében indult Magyar Történeti Bibliográfia. Ez azonban más jellegű, — egyrészt nem válogatott, hanem teljes, másrészt nem kritikai — mint akár a korábbi Bevezetés, és méginkább különbözik a mostanitól. Nem lenne tehát felesleges, ha az új kézikönyv az 1825 és 1848 közötti szakaszra vonatkozó könyvtári és levéltári anyagról egyaránt tájékoztatna, tehát a magyarországi feudalizmus egész idejét felölelné. A szerző egyébként az általános tájékoztatás nagyobbik részét tartalmazó első kötetben egészen 1848-ig ad ismertetést. Ezzel már elkötelezi magát arra, hogy az általános tájékoztatás még hátralevő részében, valamint az időrendi fejezetekben is ezt fogja tenni. Reméljük, így is lesz.

*

A szerző ugyanis munkáját két nagy részre tagolja: az egyik az általános, a másik az időrendi rész. Az általános rész három alrészre tagolódik: az első a könyvtárakról és a bibliográfiákról, a második a levéltárakról és a forrásközlésekről, a harmadik pedig az általános irodalomról szól.* Az időrendi részt négy alrészre szándékozik osztani a szerző: az első 1526-ig terjed, a második a XVI—XVII. századot, a harmadik a XVIII. századot 1790-ig, a negyedik az 1790 utáni évtizedeket, illetve a rájuk vonatkozó tájékoztatást tartalmazza majd (14. l.).

A hatalmas terjedelmű — legalább öt, de inkább még több kötetet igénylő — kézikönyvnek a fentiek szerinti szerkezeti tagolása alapján véve, a fő vázat illetően, helyesnek mondható. Más kérdés azután, hogy a szerző mennyiben tett eleget a helyesen választott szerkezetből következő szerkesztési követelményeknek. Ezt egyelőre természetesen csak a megjelent első kötet alapján vizsgálhatjuk és állapíthatjuk meg.

Az első kötetben az általános résznek a könyvtárakról és a bibliográfiákról szóló első alrészét, továbbá a levéltárakról és a forrásközlésekről szóló második alrészének egyik — nagyobbik — hányadát találjuk. Ennek az alrésznek kisebbik — az egyházi és a külföldi levéltárakról szóló — hányada terjedelmi okokból már nem fért bele a kötetbe. Ugyancsak a következő kötetbe fog kerülni az általános rész harmadik — az általános irodalomról szóló — alrésze.

A kötet első 30 oldalán a tartalomjegyzéket, a szerző 7 oldalas előszavát és a rövidítések jegyzékét találjuk.

Az általános résznek a könyvtárakról és a bibliográfiákról szóló első alrésze a 890 oldal terjedelmű kötetnek nem egészen egy kilenced részét igényelte, összesen 98 oldalt.

Ennek a 9 fejezetre osztott alrésznek első fejezetében a szerző általános tájékoztatást ad a bibliográfia, elsősorban a történelmi bibliográfia fejlődéséről és felsorolja a hazai és külföldi bibliográfiák bibliográfiáit.

* Az irodalom nyilván csak a feldolgozásokat jelenti szerző szerint, hiszen a forrásközléseket a levéltárakról szóló második alrészben ismerteti.

A második fejezetben a hazai általános könyvészetet ismerteti. Ebben a fejezetben beszél a könyvtárügyről, a főbb hazai és külföldi könyvtárakról, kéziratárakról, könyvtári és kéziratári katalógusokról.

A harmadik fejezetben a magyar történelmi bibliográfiákról van szó.

A 4—7. fejezetek a történettudomány egyes ágainak (pl. gazdaság- és társadalomtörténelem, egyháztörténelem stb.), rokottudományainak (pl. földrajz, néprajz stb.), valamint a szerző által is segéttudományoknak nevezett forrástudományainak (oklevéltan, írástörténelem stb.) a bibliográfiáit tartalmazzák.

A nyolcadik fejezetben a külföldi országok történelmi bibliográfiáit, valamint az egyetemes történelmi bibliográfiákat találjuk.

A kilencedik fejezet végül a történelmi vonatkozású, fontosabb hazai és külföldi lexikonokat, térképeket és szótárakat sorolja fel.

Az egész alrész igen hasznos, jól használható eligazítást nyújt a történettudomány minden művelője számára. Összeállításával a szerző nagy szolgálatot tett a tudománynak.

*

Nem szólhatunk ilyen elismeréssel a kötet második, az elsónél jóval nagyobb, 648 oldalra terjedő hányadáról, amely az általános rész második, a levéltárakról és forrásközlésekről tájékoztató alrészét tartalmazza, de nem teljes egészében.

Ennek az általános alrésznek 9 fejezete került a mű első kötetébe. A 9 fejezet közül az első a levéltárügyről ad általános tájékoztatást, 3 (a 2—3. és az 5.) hazai levéltári intézmények anyagát, 4 (a 6—9.) pedig egyes szervtípusoknak a levéltári anyagát, valamint a rájuk vonatkozó levéltári anyagot ismerteti, a negyedik pedig a fontosabb általános forráskiadványokat veszi számba.

Az első fejezetben a szerző felsorolja a hazai és külföldi levéltári bibliográfiákat, a levéltártani irodalom néhány művét, kifejti véleményét a levéltárak rendeltetéséről, szerepükről a történettudományban, felvázolja a magyarországi levéltárügy fejlődését, végül a feudális kori levéltári anyag feltárásának kérdéseiről, a levéltári segédletekről beszél.

Észrevételem e viszonylag rövid, mindössze 15 oldalas, fejezettel kapcsolatban nincsen, azon kívül, hogy nem az ilyen segédkönyvet tartom a megfelelő helynek a levéltárak rendeltetéséről és a levéltártudományról vallott nézetek kinyilatkoztatására (133—134. l.), még kevésbé a magyarországi levéltári szakhatóság tevékenységének elmarasztaló bírálatára (146. l.).*

*

Az általános alrész negyedik fejezetében a szerző a fontosabb általános forráskiadványokról ad tájékoztatást, a hazai forráskiadás felvázolt fejlődésének időrendjében.

Ezzel a fejezettel kapcsolatban felvethető az a kérdés, hogy vajon a forrásközlésekről adott általános ismertetésnek a levéltárakról szóló általános ismertetéshez kell-e kapcsolódnia, nem pedig az általános irodalom ismertetéséhez, amire a második kötetben kerül majd sor. Más fogalmazásban úgy vethető fel ez a kérdés, hogy irodalom-e a forrás-

* A szerző könyvének ebben és a következő fejezetében (146. l.) polemizál azokkal a nézetekkel, amelyeket én a levéltárak rendeltetéséről, a levéltártudományról, az Országos Levéltár történetének egyes mozzanatairól, különböző alkalmakkor és helyeken nyilvánítottam. — Úgy vélem, e kérdések nem tartoznak sem könyvébe, sem könyvéhez, ezért a könyv ismertetésében nem kívánok velük foglalkozni. Itt csak jelzem, hogy nézeteivel nem értek egyet. Álláspontom részletesebb kifejtésére egy vitacikket tartok a megfelelő helynek.

közlés, a történelmi irodalom keretébe tartozik-e a történelmi forrásközlés. Ha igen, akkor az általános forrásközlések ismertetését helyesebb lett volna az általános irodalom ismertetéséhez kapcsolni, nem pedig a levéltárakéhoz.

Véleményem szerint — amit persze lehet vitatni — a forrásközlés az irodalom szerves része. Nem vitatom, hogy a forrásközlésnek sok köze van a levéltárakhoz, igen közéről érinti azokat. De ha az a kérdés merül fel, hogy egy közös könyvtári és levéltári segédletnek szánt kézikönyvben a forrásközlésekről az irodalomról, vagy pedig a levéltárakról tájékoztató részben legyen szó, az előbbi megoldást tartom a helyesebbnek.

De el tudom fogadni a szerző álláspontját is, amelynek alapján az általános forrásközléseket a levéltárakkal kapcsolatban ismertette.

E 23 oldalas fejezet kitűnően sikerült, teljes összhangban van a könyvtárakról és a bibliográfiákról írt fejezetekkel, mindenben megfelel az általános rész követelményeinek.

*

Az általános alrésznek további 7 fejezetében (2—3. és 5—9.) levéltári anyag kerül ismertetésre, ezek a fejezetek lényegüket tekintve levéltári segédletek.

Mielőtt egyenként ismertetném őket, néhány általános észrevételt kívánok rólok tenni.

Először is örömömnek kell kifejezést adnom a szerzőnek azért a nem csupán elhatározott, hanem nagyobb részében már meg is valósított szándékáért, hogy Magyarország történelmének levéltári forrásanyagát — nemcsak a hazait, hanem a külföldit is — együtt, összefoglalóan ismerteti. Ilyen áttekintéssel eddig nem rendelkezünk, és tudtommal más országok sem rendelkeznek. A szerző vállalkozása valóban — a szónak nem elkoptatott értelmében — úttörő, mindenképpen elismerést érdemel.

Nemcsak a nyomtatásban megjelent levéltári segédleteket vette alapul, dolgozta bele kötetébe, bár ezekre nagy mértékben támaszkodott, hanem felkereste a szóbajövő levéltári intézményeket is, használta belső használatra készült segédleteiket, tanácskozott az anyagot gondozó, azt legjobban ismerő levéltárosokkal. Mindennek hatása megmutatkozik az eredményen.

Az érdem és az eredmény elismerése mellett azonban nem hallgathatom el azokat az észrevételeimet sem, amelyek a mű egyes — megítélésem szerint — negatívumaira vonatkoznak.

Észrevételeim közül a lényegesebbek három, a mű szempontjából — véleményem szerint — különösen fontos kérdésre vonatkoznak. Az első kérdés a mű szerkezetével kapcsolatos. A második azzal, hogy mi tartozik az általános, és mi az időrendi részekbe. A harmadik pedig azzal, hogy mit lehet, és mit nem lehet forrásközlésnek tekinteni.

*

Ami a mű szerkezetét illeti, mindenekelőtt nem tartom szerencsésnek, hogy az egész általános rész, annak mindhárom alrésze, nem egy kötetbe került.

Még kevésbé mondhatom szerencsésnek, hogy a levéltárakról és a forrásközlésekről tájékoztató második általános alrész sem ért bele az első kötetbe, annak az egyházi és a külföldi levéltárakról ígért fejezetei a második kötetbe kerülnek majd.

A 890 oldalas kötetet még nagyobbra duzzasztani valóban nem lehetett.

De vajon szükségszerűen lettek az általános rész második alrészének a kötetbe került levéltárismertető fejezetei olyan nagy terjedelműek, amilyenek lettek? Erre a kérdésre határozott nimmal kell válaszolnom. A továbbiakból majd kitűnik, hogy miért.

A levéltári anyagról az általa szükségesnek tartott tájékoztatást kétféle szerkezetben, kettős szerkesztési módon, adja a szerző.

Az egyik mód az, hogy levéltári intézményekből kiindulva, azok szerint haladva,

ismerteti a bennük őrzött levéltári anyagot. Így tájékoztat a második fejezetben a Magyar Országos Levéltár, a harmadikban a Hadtörténelmi Intézet levéltári részlege, az ötödikben a területi (1968 óta tanácsi) levéltárak anyagáról.

Ezzel a levéltári intézmények ismertetése megszakad. Az egyházi és a külföldi levéltári intézményekről nyilván a második kötetben lesz szó.

A szerző által alkalmazott másik szerkesztési mód az, hogy bizonyos szervekre vonatkozó, nagyrészt általuk is képzett, különböző levéltári és egyéb intézményekben (főleg könyvtárakban) őrzött levéltári anyagot ismertet. Ezt a levéltári anyagot — levéltártilag nagyon is vitathatóan — az illető szerv levéltárának nevezi.

A szerző által az ilyen módú ismertetésre kiválasztott szervek: a megyék, a városok, a mezővárosok, a községek és a családok. Az alrész hatodik fejezetében a megyei, a hetedikben a városi és mezővárosi, a nyolcadikban a községi, a kilencedikben pedig a családi „levéltárak”-ról ad tájékoztatást.

A kiválasztott szervek „levéltárai”-nak, pontosabban az általuk képzett és rájuk vonatkozó levéltári anyagnak legnagyobb része valamely levéltári intézmény őrizetében van.

A két helyen való ismertetést úgy kerüli el a szerző, hogy a levéltári intézmények ismertetésénél csak felsorolja azokat a megyéket, városokat, mezővárosokat, községeket és családokat, amelyekre vonatkozó levéltári anyagról külön fejezetekben tájékoztat.

A kettős szerkezet, a levéltárismertetés fentiek szerinti kétféle módja ellen észrevétel nem tehető. Fel lehet vetni azonban azt a kérdést, hogy miért csak az említett szervekre vonatkozó levéltári anyagról ad a szerző ilyen külön, kiemelt tájékoztatást. Miért nem tájékoztat ugyanilyen módon egyéb szervek: a gazdaságiak (uradalmak stb.), a testületek (céhek stb.), az egyesületek (zenei stb.), az intézmények (iskolák stb.) iratairól, illetve a rájuk vonatkozó iratokról? Vagy a személyek iratairól? Igaz, hogy ezeknek a szerveknek, valamint a személyeknek a számára külön rovatokat tartott fenn a területi (tanácsi) levéltári intézmények ismertetésében, ami az áttekintést megkönnyíti, de mégis annak, aki pl. azt szeretné tudni, hogy hol vannak céhiratok, az összes levéltári intézmény ismertetését meg kell néznie. És vajon hol találja meg a nem levéltári intézményekben őrzött céhiratokat?

És felvethető a kérdés, hogy ha külön fejezeteket szentelt a megyéknek, a helységeknek és a családoknak, miért sajnálta ezt az államkormányzat központi szerveitől, a törvényhozás, az igazgatás és a jogszolgáltatás országos hatóságaitól és hivatalaitól. Talán azért, mert ezeknek az iratait csak egy levéltári intézmény: az Országos Levéltár őrzi? Ez így van, de olyan rendben őrzi, amelyet a szerző rossznak tart. Mennyivel növelte volna kötete használhatóságát, értékét, ha nem veszi át az 1959-ben közzétett fond- és állagjegyzékből az Országos Levéltár rendszerének „elvi-szakmai hibáit és következetlenségeit”. Igaz, valamivel több munkát kellett volna az ismertetésre fordítania, mint amennyit az elmarasztalt fond- és állagjegyzék átírása igényelt.*

* A szerzőnek az Országos Levéltár anyagának rendszerével kapcsolatos kifogásaival nem foglalkozom ebben az ismertetésben, amelyet semmiképpen sem kívánok levéltári szakmai vitára felhasználni. Itt csak arra kívánok rámutatni, hogy a szerző — miként azt más levéltári intézmények anyagával tette — az Országos Levéltár anyagának az ismertetésénél is választhatott volna az általa rossznak tartott rendszer helyett valamilyen jobbat. — Egy más, az anyag tényleges rendjétől eltérő rendszerezés szükségességére egyébként a Levéltár 1959-ben megjelent fond- és állagjegyzéke is rámutatott, sőt a rendszerezést el is végezte, és annak eredményét Szakmutató címen közölte is. Ez a rendszer összhangban van a területi (tanácsi) levéltárak egyébként csak papíron, a fondjegyzékben kialakított, a szerző által is megdicsért rendjével, sőt alapjául szolgált annak. — A szerző az említett Szakmutatóban kidolgozott rendszerről könyvében egy szóval sem emlékezett meg. Ennek két oka lehet. Az egyik az, hogy elkerülte figyelmét.

A fond- és állagjegyzékeket, mind az Országos Levéltárét, mind pedig a területi (tanácsi) levéltárakét, kimerítően felhasználta a szerző, adataikat mind átvette kézikönyvébe. Ezzel kapcsolatban felvetődő az a kérdés, hogy vajon indokolt volt-e a jegyzékeknek — habár nem változtatás nélküli — átvétele, majdnem azt mondhatnók, hogy újbóli lekölzése? Nem lett volna-e elegendő csupán összefoglaló ismertetést adni a levéltári intézmények anyagáról, a részleteket illetően utalva a megjelent jegyzékekre?

A szerző eljárása ellen szól a kötet terjedelmének nagymérvű megnövekedése.

Mellette szól mindenekelőtt az a nagy gyakorlati haszon, amelyet a jegyzékek adatainak egy közös helyen való megtalálhatósága biztosít.

Mellette szól az is, hogy a jegyzékeket nem változtatás nélkül veszi át. Módosítja, egységesíti pl. — főleg a megyei anyag esetében — a jegyzékek szerkezetét. (Más kérdés, hogy a módosítás minden esetben javítást jelent-e.) — A jegyzékekben szereplő címekhez, főleg az idegennyelvűekhez, magyarázatokat fűz. (Más kérdés megint, hogy ezt mikor és hogyan teszi, illetve nem teszi meg.)

Érveket és ellonórveteket összevetve, helyeslem a szerző eljárását a fond- és állagjegyzékek adatainak átvételével kapcsolatban. A kötet így dokumentálja azt is, hogy levéltáraink a közelmúlt éveiben milyen nagy és hasznos munkát végeztek anyaguk feltárásával, minden célra, elsősorban a tudományos kutatás céljára való felhasználhatóságának a megkönnyítésével. Levéltáraink áldozatkész munkája nélkül a szerző nem is gondolhatott volna arra, hogy műve második változatába a levéltári anyagra vonatkozó tájékoztatást is beépíthesse.

Az első kötet terjedelmi nehézségein nem a fond- és állagjegyzékek adatainak a mellőzésével lehetett és kellett volna segíteni.

*

A második fontos kérdés, amellyel kapcsolatban lényegesebb észrevételeim vannak, a mű általános és időrendi részeinek a viszonya, pontosabban az, hogy mi tartozik a mű általános, és mi az időrendi részeibe.

Véleményem szerint az általános részbe, annak minden alrészébe is, csak olyan tájékoztatás, csak olyan adatok tartoznak, amelyek a kézikönyvben tárgyalt egész időszakra, vagy legalábbis annak több alperiódusára vonatkoznak.

Hangsúlyozni kívánom, hogy ez a követelmény forrásokra — legyenek azok akár levéltáriak, akár könyvtáriak — és irodalomra — azon belül forrásközlésekre és feldolgozásokra — egyaránt vonatkozik. Vonatkozik pedig éppen annak a műfaji igénynek alapján, amelyet — helyesen — maga a szerző állított fel, hogy ti. forrásokat és feldolgozásokat együtt kell tekinteni, mint egy jéghegynek víz alatti és feletti részeit, közösen kell tárgyalni őket.

Ezzel a műfaji követelménnyel nem egyeztethető össze, hogy az általános részben kerüljenek tárgyalásra olyan források és forrásközlések is — feldolgozásokról nem is szólva —, amelyek nem a kézikönyv által felölelt egész időszakra, hanem annak csak valamelyik periódusára vonatkoznak. Ezeknek nem az általános részben, hanem az időrendi

A másik az, hogy figyelemre se méltatta. Ez már kényesebb eset lenne. Mert — enyhén szólva — nagyon különös az olyan eljárás, hogy egy levéltári intézménynek, az ország első levéltárának a rendszerét rossznak mondom, de a róla nyújtott tájékoztatást magam is arra építem. Azt a másik rendszert pedig, amelyet a jobb tájékoztatás céljára maga ez a levéltári intézmény dolgozott ki, és amely összhangban van a más levéltári intézmények anyagának ismertetésénél általam is követett rendszerrel, tudomásul sem veszem.

részek valamelyikében van a helyük, együtt az illető periódusra vonatkozó feldolgozásokkal.

A szerző — miként az alábbiakból kiderül — nem ennek a műfaji követelménynek, nem a belőle következő szerkesztési elvnek megfelelően járt el. Az általános résznek a levéltárakról és a forrásközlésekről szóló alrészében több vonatkozásban is figyelmen kívül hagyta ezt a követelményt.

Figyelmen kívül hagyta, amikor a levéltári intézményekben őrzött levéltári anyagból adott tájékoztatást. Miért nyújtott tájékoztatást pl. az Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteményéről, nem különben a területi (tanácsi) levéltárakban őrzött középkori oklevélgyűjteményekről az általános részben, nem pedig a megfelelő időrendi részben? Ugyanez kérdezhető a Thököly- és a Rákóczi-szabadságharcoknak az Országos Levéltárban őrzött levéltáraival és még számos más levéltári egységgel kapcsolatban.

Aligha hihető, hogy a szerző az ilyen levéltári egységekről a megfelelő időrendi részekben nem kíván beszélni. Mit fog hát tenni? Újra elmondja azt, amit itt, az általános részben, egyszer már elmondott? Ez helytelen ismétlés lenne. Utalni fog az itt elmondottakra? Ez is helytelen lenne. Itt kellett volna csupán utalni arra, ami az időrendi részekbe fog kerülni, és ott beszélni róla részletesen.

A levéltári intézmények őrzetében levő levéltári anyag ismertetésénél sem helyeseltető az időrendi részekbe tartozó anyagnak az általános részben történő tárgyalása, de még — noha erőltetetten — indokolható azzal, hogy egy intézmény anyagáról egy helyen adjunk tájékoztatást.

Ilyen indok sem hozható fel azonban a nem levéltári intézményekben őrzött levéltári anyag esetében.

Miért kell például Bács megye 1522. évi adóösszeírását, amelyet — egyébként illetéktelenül — az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őriz, az általános részben ismertetni? (275. l.)

Ugyanez a kérdés vehető fel Lehoczky Dániel Békés megyei követnek 1701. évi országgyűlési naplójával kapcsolatban, amely ugyancsak az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található (284. l.).

Se szeri, se száma a hasonló példákknak.

Ugyanez a helyzet a szerző által kiadványoknak nevezett könyvtári forrásokkal. Az általános részben szerepelnek pl. az 1828-ban Pesten kinyomtatott „Beszédék, melyek Buzini gróf Keglevich Gábor úr ő nagyságának nemes Nógrád vármegye fő ispányi székébe lett beiktatása alkalmával Balassa Gyarmathon 1827. esztendőben tartattak” (340. l.). Ilyen példákat is százával idézhetnék.

És végül nem mást látunk a szerző által adatközléseknek nevezett munkáknál, amelyeknek azonban nagyobb része nem forrásközlés, hanem feldolgozás. Ilyen pl. T. Mérey Klára 1966-ban megjelent tanulmánya: Somogy megye pusztulása Szigetvár eleste után (361. l.).

Ilyen példákkal még az előbbieknél is nagyobb számban szolgálhatnánk.

*

A fentiekben idézett példák jó része már átvezet a harmadik fontos kérdéshez, amelyet szövé kívánok tenni, ahhoz ti., hogy mi a forrásközlés.

A szerző azt ígéri, hogy műve általános részének második alrészében levéltárakról és forrásközlésekről fog tájékoztatást nyújtani. Az alrész címe: Levéltárak és forrásközlések. Ennek felelnek meg egyes fejezetek címei is: Megyei levéltárak és iratkiadások, Városi és mezővárosi levéltárak, iratkiadások, Családi levéltárak és iratkiadások.

Ezzel szemben azt látjuk, hogy műve első kötetében nemcsak levéltárakról, — levéltári intézmények levéltári anyagáról és másutt őrzött levéltári anyagról —, hanem

könyvtári forrásanyagról is, nem csupán forráskiadványokról, hanem feldolgozásokról is tájékoztat.

Sőt, azt állapíthatjuk meg, hogy a könyvtári forrásanyagról, a feldolgozásokról szóló ismertetés mennyiségben megközelíti, egyes esetekben meg is haladja a levéltári anyag, a forrásközlések ismertetését.

Különösen így van ez a megyei, valamint a városi és mezővárosi anyaggal foglalkozó fejezetekben. A Sopron városi levéltári anyagnak pl. ugyanúgy tíz és fél oldalt szentelt a szerző, mint az általa feudális kori kiadványoknak nevezett könyvtári forrásoknak és az általa adatközléseknek nevezett kiadványoknak, amelyek között több a feldolgozás, mint a valódi adatközlés.

Itt tudhatja meg pl. Sopron város történetének a kutatója, hogy Dobner Ábrahám Egyed soproni városi jegyzőnek Bécsben 1719-ben „Oedinburgisches rothes Ay, . . . das ist: Catholische Anmerkungen über das lutherische Lied, so von deren Uncatholischen an ihrem sogenannten Jubel-Fest anno 1717. den 31. Oct. zu Oedenburg feyerlich . . . gesungen. . .” című munkája jelent meg. Sőt azt is megtudja, hogy ez a mű Kassán 1719-ben „Sopronyi piros tyukmony. . .” címen magyar nyelven is kiadásra került (567. l.). De ha azt akarná megtudni, hogy milyen alapon kerültek a szerző művének első kötetébe, nem tudnám neki megmagyarázni. Mert igaz ugyan, hogy forrásai Sopron város történetének, lehet, hogy fontos forrásai, érdemesek arra, hogy egy válogatott bibliográfiába bekerüljenek, de sem levéltári forrásoknak, sem forrásközléseknek nem merném minősíteni őket. Arról nem is szólva, hogy milyen alapon kerültek a mű általános részébe. Könyvtári források ezek, amelyeknek a megfelelő időrendi részben lenne a helyük, ha ugyan egyáltalában helyet kell valahol kapniok.

A szerző azzal indokolja a könyvtári források szerepeltetését a levéltári forrásokkal egy helyen, nem ugyan azok között, hanem azok után, hogy „hiszen ezek az egykorú forrásanyag kategóriájába sorolhatók” (266. l.). Ezt senki sem vonhatja kétségbe. De hát akkor a második általános alrésznek miért nem az a címe, hogy Források és forrásközlések? A Sopronyi piros tyukmony és társai azt a gyanút ébreszthetik a kézikönyv forrástudományi kérdésekben járattanabb olvasójában, hogy a szerző a nyomtatott forrásokat forrásközléseknek tekinti. Ezt azonban fel sem merem tételni.

Arra, hogy a szerző feldolgozásokat vesz fel a források és forrásközlések közé, csak egy példát említek, de hasonló példáknak hosszú-hosszú sorára hivatkozhatnám. A példa a következő mű: Kerekes György: Kassa árumegállító jogának felújítása és kihirdetése 1672—1688. Századok, 1912. 132—137. l. Kassa város levéltárával kapcsolatban említi a szerző ezt a művet (483. l.). A rövid közleményt nem merném sem forrásnak, sem forrásközlésnek minősíteni. Ha egy feldolgozás szerzője levéltári anyagot használ, arra hivatkozik, idéz belőle, vagy akár le is közli művének függelékében, mindattól az a feldolgozás nem válik forrásközléssé.

A szerző azzal indokolja az ilyen — általa adatközléseknek nevezett — munkák felvételét a források és a forrásközlések mellé, hogy azok „forráskiadási, forráshasználati, módszertani és adatszolgáltatási szempontból a szóban forgó . . . levéltár anyagának feltárásával, feldolgozásával, kutatásával foglalkozók számára különösen szükségesek. Ide tartoznak az oklevéltárak, kisebb-nagyobb szövegeközlések, okmányfüggelékkel bíró tanulmányok, a népességgel, gazdasági-társadalmi viszonyokkal, jobbjágsággal, nemesiséggel kapcsolatos statisztikai adatsorokat tartalmazó közlemények, a különböző összeírási adatok, a megyei tisztviselők jegyzékei stb.” (267. l.).

Hát ez az indoklás nem elfogadható. Még a végére biggyesztett stb. nélkül sem lenne az. Ellentétben áll magának a szerzőnek az alrész és a fejezetek címeiben is kifejezett célkitűzésével, amely szerint a levéltárakkal és a forrásközlésekkel kíván műve általános részének második alrészében foglalkozni.

Távolról sem azt akarom mondani, hogy a szerző által ismertetett feldolgozásoknak nem kell a műben szerepelniök. Szükség van a róluk nyújtott tájékoztatásra, de nem a levéltárakról és a forrásközlésekről tájékoztató általános alrészben.

*

A fentiekből — úgy vélem — kiderült, hogy miért lett a mű első kötete olyan terjedelmes, hogy miért nem fért bele az egész általános rész, hogy miért maradt ki belőle az általános rész második alrészének a befejezése.

Ha a szerző tartotta volna magát a saját maga által kitűzött célhoz, ha csak a levéltárakról és a forrásközlésekről adott volna a második alrészben tájékoztatást, a megyei és a városi anyagról tájékoztató két fejezet megközelítőleg sem lett volna 342 oldal terjedelmű. A családi levéltári anyagot ismertető fejezet sem igényelt volna 165 oldalt.

A kötet forgatójában az a benyomás támad, hogy a szerző minden céduláját beleoldozta a megfelelő fejezetekbe, amelyen valamelyik megye, város, mezőváros, község vagy család neve előfordult.

A másik benyomás pedig, amely a kötet forgatójában támad, az, hogy a regionális, a hely- és a családtörténelemnek milyen kitűnő kézikönyve van a kezében.

Mert ilyen vonatkozásban páratlanul gazdag, rendkívül értékes az a tájékoztatás, amelyet a szerző nyújt. Ha valaki valamelyik megye, város, mezőváros, község vagy család történetének forrásait és irodalmát akarja megismerni, nem lehet eléggé hálás a szerzőnek.

Szinte alig hihető, hogy ebben a vonatkozásban még többet is tudna adni. Pedig azt mondja, hogy „amit itt. . . az olvasó kezébe kap, az nem helyettesíti, nem pótolja, és nem is kívánja pótolni a részletes helytörténeti bibliográfiát, amelynek természet szerint nem itt, hanem az általános irodalom helytörténeti szakaszában van helye” (267.1.).

Nem lesz ez kissé sok a helytörténetből? Napjainkban ugyan nagyon divatos a kutatása, de hát volt másfajta történet is. És egy ilyen igényes kézikönyvnek meg kell találnia a megfelelő arányokat a történet különböző területei között, szerzőjének meg kell rostálnia adatait, bármennyire sajnálja is, ha valamelyiket kihagyni kényszerül.

Azt a kérdést még fel sem akarom vetni, hogy vajon mikor foglalkozik egy mű helytörténettel, és mikor valamilyen más történettel, amelynek valamely helyhez való kapcsolódása szinte elhanyagolható. A szerző pl. Komárom városával kapcsolatban említi Takáts Sándornak A komáromi harmincadosok dolga a XVI. és XVII. században című tanulmányát (496. 1.). Nem hiszem, hogy e tanulmány túl sok érdekeset tartalmaz Komárom városáról. Annál inkább a kérdéses két század pénzügyigazgatásáról. Miért itt említi hát a szerző? Vagy említeni fogja másutt is? Kétlem, hogy egy ilyen kézikönyv megengedheti magának azt a terjedelembeli fényűzést, hogy egy-egy munkát több helyen ismertessen. Meg kell elégednie a mutatóbeli utalásokkal.

*

Mínt hogy a szerző nemcsak bibliográfiának, azaz könyvtári anyaghoz készült segédletnek, hanem egyben levéltári segédletnek is szánta művét, joggal vehető fel azzal kapcsolatban az a kérdés, amelyet minden levéltári segédlettel kapcsolatban mint az egyik legfontosabbat szoktunk felvetni, hogy ti. milyen szintű, azaz a levéltári anyag milyen szintjéig lemenően nyújt tájékoztatást. Más szavakkal úgy is mondjuk, hogy milyen a mélysége.

A szerző műve, mint levéltári segédlet, különböző szintű, mélysége nem egységes. Általában a fondok és az állagok szintjén tájékoztat, de gyakran sokkal mélyebbre is lemegy. Az Országos Levéltárban, a Magyar kamara archívumában őrzött Conscriptioes portarum című gyűjteményt pl. másfél oldalon kötetenként ismerteti (169–171. 1.).

Kétségtelen, hogy ez az eljárás az egységesség rovására megy, mégsem kifogásolható. Elfogadható álláspont, hogy a jelentősebb forrásértékű anyagról mélyebb szintű legyen az ismertetés.

A mélyebb szint helyett, vagy legalábbis mellett azonban olykor bizonyos magyarázat talán jobb szolgálatot tett volna. Az említett gyűjteménynél pl. annak megmagyarázása, hogy a XVIII. századból miért nincsenek már, illetve miért csak alig vannak benne adóösszeírások.

A levéltári segédleteknek nemcsak mélységük van, hanem szélességük is. Ez attól függ, hogy milyen részletességgel ismertetik a levéltári egységeket. A szerző e tekintetben is eléggé eklektikus, bár egységesebben jár el, mint a mélység tekintetében. Általában szintetikus jellegű ismertetéseket ad, csak olykor bocsátkozik analitikus jellegű magyarázatokba, amikor az anyag forrásértéke ezt indokolja, pl. a királyi könyveknél (153. l.). Eljárása elfogadható, de nagyobb következetesség nem ártott volna. A fondok és állagok idegen nyelvű címeihez pl. általában fűz néhány szavas magyarázatot, ha mást nem, legalább lefordítja őket, de pl. az *Insinuata ministerialis banco deputationis* című állag címének a fordításával, vagy magyarázatával adós marad (152. l.). Pedig nem jobban érthető ez a cím, mint a *Litterae palatinorum*, amelyet lefordít, illetve megmagyaráz (uo.).

Szélesíti a levéltári anyag ismertetését a szerző azzal, hogy felsorolja az anyagról írt munkákat is. Ezt az eljárást csak helyeselni lehet.

Nem tudom azonban helyeselni azt az eljárását, hogy nemcsak az anyagról, hanem az anyag alapján írt munkákat is felsorolja. Így pl. az Országos Levéltárban őrzött portaösszeírások ismertetésénél megemlíti nemcsak Acsády Ignácnak és Bakács Istvánnak az összeírásokról írt tanulmányait, hanem Acsádynak az összeírások alapján írt két cikkét is (169—171. l.).

Nem tartom ugyanis következetesen megvalósíthatónak, hogy minden levéltári anyagnál feltüntessük azt, hogy milyen feldolgozásokat írtak annak alapján. Mi értelme van ennek egyes kiragadott esetekben? A szerző sem tudja ezt az igényt következetesen kielégíteni. Az Országos Levéltárban őrzött 1715. és 1720. évi országos összeírásokról szólva pl. nem említi Acsádynak az azok alapján írt nagy munkáját. Igaz, hogy Dávid Zoltánnak eme összeírásokról szóló tanulmányát sem veszi fel kötetébe, ennek pedig feltétlenül szerepelnie kellene (203. l.).

Nem látom értelmét annak, hogy csak esetlegesen, következtelenül kielégíthető igényeket támassunk egy olyan, ettől függetlenül is nagyigényű műfajjal szemben, mint amilyennek kialakítására a szerző kísérletet tesz és példát mutat.

*

A levéltári anyagról nyújtott tájékoztatás módjára vonatkozó általános észrevételeim után az egyes levéltárismertető fejezetekhez fűzök néhány észrevételt.

A Magyar Országos Levéltár anyagáról az általános rész második alrészének második fejezete tájékoztat 68 oldalon. Ezt a terjedelmet igazán nem mondhatjuk túlméretezettnak, ha azt látjuk, hogy pl. a Sopron megyei anyag 6, a Sopron városi pedig 21 oldalt kapott.

A tájékoztatás az Országos Levéltár alapítására és fejlődésére vonatkozó irodalom ismertetésével és részben bírálatával kezdődik. Folytatódik a Levéltár felépítésének, valamint az azt tükröző fond- és állagjegyzékének ugyancsak ismertetésével és bírálatával. A szerző, mint már említettem, mindkettőt elmarasztalja „a megoldás elvi-szakmai hibái és következtelenségei” miatt (150. l.). Ennek ellenére a jegyzéket mindenben követve ismerteti az anyagot.

Az anyag felépítését azonban — tektonikának szoktuk nevezni — nem látja tisztán. Erre mutat legalábbis, hogy szervezeti egységek (I. osztály, Bírósági csoport, III. osztály,

Filmtár) szerinti tagolásban ismerteti az anyagot, és kifogásolja, hogy bizonyos levéltár-részek (szekciók) ehhez vagy ahhoz a szervezeti egységhez tartoznak.

Márpedig az Országos Levéltár szervezeti egységei — az osztályok, csoportok stb. — nem jelentenek egyben levéltári egységeket is. A levéltár anyaga nem tagolódik először szervezeti egységek szerint, és azokon belül szekciók szerint, hanem közvetlenül oszlik szekciókra. Más kérdés, hogy az egyes szekciók egyes szervezeti egységek gondjára vannak bízva. Indokolatlan tehát a szervezeti egységekkel szemben olyan követelményeket támasztani, mintha azok levéltári egységek lennének, a szekcióknak szervezeti egységek gondjára bízásától ugyanazt a következetességet elvárni, mint a fondoknak szekciókba történt csoportosításától, illetve kifogásolni e következetesség hiányát. Pl. azt, hogy az 1848/49-i minisztériumi levéltár (H szekció) miért van az I. osztály őrzetében, amikor ehhez az osztályhoz általában feudális kori anyag tartozik (150. l.).

Ha már azonban szervezeti egységek szerint ismerteti a szerző az anyagot, miért nem teszi ezt pontosan és következetesen? A kézikönyv első kötete — mint előszava leszögezi — 1967 végének helyzetét tükrözi, sőt némileg azon is túlmegy. Miért szerepeltet tehát — és kritizál — olyan szervezeti egységet — a Bírósági csoportot —, amely már jóval korábban megszűnt? És miért nem szerepelteti az olyat — a IV. osztályt —, amely akkor már jó pár éve létezett, amely feudális kori anyagot is őriz, ha nem is nagy mennyiségben? Talán csak nem azért, mert az 1959-es fond- és állagjegyzékben a Bírósági csoport még szerepel és a IV. osztály még nem? És miért nem szerepelteti az V. osztályt, amely a Filmtárat őrzi? A Filmtár úgy szerepel a kézikönyvben, mintha nem tartoznék szervezeti egységhez, mintha szervezeti egység lenne. És ha megadja és kritizálja a szervezeti egységek címeit, akkor a III. osztályét miért nem pontosan, hanem csonkán tünteti fel? (208. l.)

Az anyag ismertetéséhez a fond- és állagjegyzéken kívül más, nem is publikált, segédleteket is felhasznál a szerző. Sajnos, a fond- és állagjegyzékbe, meg a nem publikált segédletekbe is belecsúsztak hibák. Ezek átvételéért a szerző általában nem hibáztatható. Bizonyos tévedéseket azonban észre kellett volna vennie, vagy neki magának, vagy a lektorának. A Városi és kamarai iratok című gyűjtemény főbb csoportjait ismertetve pl. a) pont alatt a Magyar királyi udvari kamara 1549 és 1785 közötti, b) pont alatt a Pozsonyi kamara 1542 és 1785 közötti iratait említi, az anyaghoz készült levéltári segédlet alapján (179. l.). Szomorú dolog, hogy a segédlet készítője nem tudta, hogy a magyar királyi és a pozsonyi kamara ugyanaz a kormány szerv volt, és hogy az udvari címet csak 1748 óta viselte. Sajnálatos, hogy ezt a tévedést sem a szerző, sem a lektor nem vette észre és nem korrigálta.

Más jellegű némely tévedések elkerülése már nehezebb lett volna, és a szerzőtől — nem lévén levéltáros — nem is kérhető számon. Azt mondja pl. a 151. oldalon, hogy a magyar kancelláriánál „egy-egy ügy iratainak egybetartozását egészen az 1770. évi átszervezésig nem vették figyelembe”. Ez igaz, de a teljes igazsághoz az is hozzátartozik, hogy 1770 után is csak részben vették figyelembe, teljes ügyiratokat egészen 1848-ig nem alakítottak ki, csak ügyiratrészeket, ügyiratdarabokat. Erre a lektor figyelmeztethette volna a szerzőt.

Sorolhatnék még hasonló és egyéb észrevételeket, de nem tartom szükségesnek, hiszen nem lektora, hanem csak ismertetője vagyok a kötetnek.

*

A második általános alrész harmadik fejezetében a Hadtörténelmi Intézet levéltári anyagáról kapunk egészen rövid, mindössze 1 oldalra terjedő tájékoztatást.

*

A második általános alrész ötödik fejezetében a területi (1968 óta tanácsi) levéltárak anyagát ismerteti a szerző, ugyancsak röviden, 22 oldalon, hiszen a bennük levő megyei, városi, mezővárosi, községi és családi levéltári anyagról külön fejezetekben tájékoztat.

*

Az alrész hatodik fejezetében találjuk a megyei levéltári anyag ismertetését, 159 oldal terjedelemben. Arról, hogy a terjedelem miért lett ilyen nagy, fentebb már volt szó.

Külön érdeme ennek, valamint a városi és a családi anyagról tájékoztató fejezeteknek, hogy nem csupán a mai Magyarország megyéinek, városainak és családainak a levéltári anyagáról van szó bennük, hanem az 1918 előtti Magyarországeiről is, nemcsak a hazai levéltári intézményekben őrzött levéltári anyagról, hanem olyanról is, amely külföldön található. Sajnos nem teljes az anyag, mert a horvátországi megyék és városok — pl. Varasd, Zágráb — nem szerepelnek.

A szerző először a megyei levéltárak történeti fejlődéséről beszél, majd a feudális kori megyei levéltári anyag struktúrájáról. Mégpedig nem a tényleges, hanem az ideális — a Mintamegye — struktúrájáról, amelynek a modelljét ő maga dolgozta ki (264—266. l.). Ezt a modellt vette azután alapul az egyes megyék anyagának az ismertetésénél.

Ez a modell, illetve az egyes megyék anyagának a modellje alapul vételével a szerző által kidolgozott ideális struktúrája sokban megegyezik a területi (tanácsi) levéltárak anyagának ugyancsak ideális, csupán a fondjegyzékek lapjain, nem pedig a raktárakban, található szerkezetével, de vannak a két struktúra között bizonyos eltérések is. És ezek az eltérések általában nem a szerző által kidolgozott szerkezetnek válnak a javára.

Az, hogy a két struktúra jelzetrendszere nem egyezik, még nem okoz különösebb zavart, hiszen mindkét jelzet, a fondjegyzékbeli is, meg a Kosáry-féle is, nem a tényleges, hanem egy ideálisnak szánt, csak a papíron létező rendszeren belüli helyét jelzi az anyagnak.

Már nagyobb zavart okoz, hogy pl. Somogy megye levéltárának 1862 és 1922 közötti iratait a szerző 7. l. jelzet alatt mint levéltári gyűjteményt szerepelteti, a fondjegyzékben pedig IV. B. 424. jelzet alatt nem mint gyűjtemény, és nem mint feudális, hanem mint kapitalista kori anyag szerepelnek. Én sem tudnám őket sem gyűjteménynek, sem feudális korinak minősíteni, ugyanúgy nem, mint a Somogy Vármegyei Régészeti és Történelmi Társulat 1877 és 1880 közötti iratait, amelyeket a szerző 8. 6. jelzet alatt ugyancsak mint megyei gyűjteményt szerepeltet, annak ellenére, hogy a fondjegyzék — helyesen — X. 52. jelzettel nem a megyei iratok, nem is a gyűjtemények, hanem az egyesületek iratai között határozza meg az ideális rendszerbeli helyüket.

Nem helyes egy megyei egyesület iratait összekeverni a megye irataival. Amint-hogy az is helytelen, hogy feudális korinak minősüljön az olyan anyag, amelyben feudális vonatkozású adatok is vannak. Arról nem is szólva, hogy szerves fondokat — mint egy levéltári intézmény, vagy egy társulat iratait — levéltártanilag mennyire abszurd dolog gyűjteményeknek tekinteni. Még akkor sem merném őket akár feudális koriaknak, akár gyűjteményeknek mondani, ha valamilyen módon néhány 1848 előtti darab közjük került.

A megyei fejezetre vonatkozó hasonló és egyéb észrevételeimet sem akarom szaporítani, hiszen csak példának hozom fel őket.

*

A második általános alrész hetedik fejezetében a városi és mezővárosi levéltári anyagról tájékoztat a szerző 183 oldalon. A városi levéltárak történeti fejlődésének rövid felvázolása után itt is közli az anyagnak azt az ideális szerkezeti modelljét, amelyet maga dolgozott ki, amelynek alapul vételével ismerteti a nagyobb városok anyagát.

Miként a megyéknél tette, itt is betürendi sorrendben tájékoztat az egyes városok és mezővárosok anyagáról.

E fejezet erőnei ugyanazok, mint a megyei fejezeté, a vele kapcsolatban tehető észrevételek is hasonlóak, nem látom szükségesnek, hogy megismételjem őket.

*

A községi levéltári anyagról nyújtott tájékoztatás, amelyet a második általános alrész nyolcadik fejezetében, 4 oldal terjedelemben nyújt a szerző, azonos jellegű azzal, amelyet a városi levéltári anyagról ad.

*

Az általános rész második alrészének a kötetbeli utolsó, kilencedik fejezetében a családi levéltári anyagról szóló tájékoztatást találjuk, 165 oldal terjedelemben. A bevezető általános tájékoztató után betürendben következnek az egyes családok anyagáról adott ismertetések.

Tudtuk ugyan, hogy sok családnak volt levéltári anyaga, mégis meglepő a kötetben most együtt szereplőknek a száma. Igaz ugyan, hogy a szerző az elpusztultakat is felsorolja, ha tud róluk.* De az is igaz, hogy még a gondos utánjárással készült összeállításból is hiányzik jó néhány család anyaga. De hát egy ilyen feltárás eredménye sohasem lehet teljes.

*

A kötetet 118 oldalas függelék zárja le, az idézett külföldi levéltári intézmények jegyzékével, valamint a hely- és személynevek mutatójával. Tárgymutató is nagyon hasznos lett volna, de a szerzőnek bizonyára alapos oka volt arra, hogy ennek a nyilván irreális igénynek a kielégítésére nem vállalkozott.

*

Elég hosszúra nyúlt észrevételeim nem azt célozták — úgy gondolom, ez kitűnt belőlük —, hogy a kötet vitathatatlan jelentőségét kétségbevonják, vagy akár csak kisebbségek. Fő érdemét — mint elmondtam — abban látom, hogy a történelem forrásairól és a történelmi irodalomról szóló dokumentációnak vagy információnak egészen új műfaját alakította ki, lényegében helyes elgondolás alapján, és lényegében ugyanazok helyeseltető módon. Úgy látom azonban, hogy ennek a nagy jelentőségű és nagy jövőjű új műfajnak mind elvi megalapozásában, mind gyakorlati megteremtésében vannak némi bizonytalanságok, következetlenségek, amiket szóvá tenni, felhívni rájuk figyelmét elsősorban a szerzőnek, de másoknak is, akik a könyvtári és a levéltári dokumentáció és információ elméleti és gyakorlati kérdéseivel foglalkoznak, nemcsak recenzori kötelességemnek, hanem az ügy érdekében szükségesnek is tartottam.**

EMBER GYÖZŐ

* Ez megint olyan igény a segédlettel szemben, amelynek nem látom értelmét. Ezt az igényt sem lehet következetesen kielégíteni. Hány olyan családi levéltár volt, amely elpusztult, de nem tudunk róla, s így a kötetben nem szerepel. Mi értelme van szerepeltetni azokat, amelyekről esetlegesen tudunk? És hány kormányzati szervnek voltak iratai, amelyek elpusztultak. Ezeket sem lenne érdemes felsorolni a segédletben, amint-hogy nem is teszi a szerző.

** Szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy egyetértünk Ember Győző recenziójának azzal a vezető szempontjával: vajon következetesen valósítja-e meg Kosáry Domokos munkájában szerkesztési elveit, követelményeit. Ez a recenziós nézőpont kétségkívül indokolt. De megítélésünk szerint lenne egy másik, hasonlóképpen indokolt szempont: a használhatóság, hasznosság szempontja, — természetesen a történetkutatásbeli hasznosságé, nem ideális, hanem a tényleges körülmények között. Ez a szempont a recenzióban háttérbe szorul, noha alkalmazása elősegítené a méltányló és kritikai elemek reális arányainak kialakítását (A szerkesztő).

NOVAJA ISZTORIJA. PERVŰJ PERIOD

(Moszkva, Vüzsaja skola. 1972. 776 l.)

AZ ÚJKOR TÖRTÉNETE. ELSŐ SZAKASZ

A Je. Je. Jurovskaja, M. A. Poltavszkij és N. Je. Zasztyenker szerkesztésében megjelent vastag kötet a szovjet egyetemek és főiskolák történeti karai számára készült segédkönyvként, és az angol forradalomtól az 1860-as évek végéig tartó korszakot öleli fel.

Nyilvánvaló nem adhatunk tartalmi ismertetést, de a fejezetbeosztás rövid felvázolásával azért valamit jelezhetünk a könyv érdembeli mondanivalójáról. A munka hét nagyobb részre oszlik. Az I. rész magát az angol forradalmat tárgyalja, és utána Anglia, az Egyesült Államok, Németország, a Habsburg-birodalom, Itália, Spanyolország és Franciaország történetét a XVIII., ill. a XVII—XVIII. században (nem érdektelen a sorrend, mert így a francia fejlődés bemutatása már előkészíti a következő részt). A 2. rész a francia forradalmat tárgyalja, majd Franciaországot a thermidori reakció, a konzulátus és a császárság korában, ill. Európát ebben a korszakban (pontosabban Angliát, a német államokat, Ausztriát, Magyarországot, Itáliát és Spanyolországot). A 3. rész a bécsi kongresszust és a Szentszövetséget mutatja be, azután az európai államokat 1815—1847 közt (Franciaország, a német államok, Ausztria, Itália, Spanyolország, Anglia), az Egyesült Államokat a század első felében, az utópikus szocializmust és a marxizmus kialakulását. A 4. rész az 1848—49-es forradalmakat tárgyalja (Franciaország, Itália, a német államok, a Habsburg-birodalom a sorrend). Az 5. részben kerül sorra az 1850-es—60-as évek fejlődése, de első fejezetében a gyarmati rendszer kialakulása (visszanyulva majdnem a XVI. századig), azután Európa 1849—1870 (Franciaország, a német egység, Ausztria, az olasz egység, Spanyolország, Anglia), egy következő fejezet az angol dominiumok fejlődését, az utolsó az amerikai polgárháborút világítja meg. A 6. részben helyezték el azokat az országokat ill. népeket, amelyek az előzők során nem kerültek tárgyalásra (a déli szlávok, a görögök, a dunai fejedelemségek és Erdély románjai, a csehek és a szlovákok, a lengyelek, Svédország, Dánia, Norvégia, Németalföld és Belgium, Svájc és a latin-amerikai államok). Mindegyik esetben a XVII. századtól kísérik végig a fejlődést. A 7. rész Marx és Engels 1849 utáni tevékenységét és az I. Internacionálé történetét foglalja össze.

Ahogy ilyen esetekben szokásos, a könyvet a kérdések szakemberei írták, igen sokan, és ennek megfelelően akadnak jobban megoldott részek és kissé szürkék. Hadd emeljük ki az egyik szerkesztő, Je. Je. Jurovskaja munkáját, aki a francia történelemmel foglalkozó fejezetek legtöbbjét írta, és anyagát szellemesen, néha apró történeteket is beleszőve tudta előadni. Az osztrák és a vele együtt tárgyalt magyar anyagot T. M. Iszlamov írta meg nagy szaktudással és pontossággal. Természetesen igen jó A. M. Barg fejezete az angol forradalomról.

A szovjet egyetemi rendszer ismerete szükséges ahhoz, hogy megértsük a kötet területi elhatárolását, hiszen a Szovjetunió történetét, mint hazai történetet, külön studiumként tárgyalják, és ugyancsak külön oktatják az ázsiai és afrikai országok történetét. A korábbi egyetemi és főiskolai tankönyvek is ugyanilyen elhatárolással éltek. Ennek a könyvnek az újdonsága viszont az angol dominiumok bemutatása (pontosabban azoké a területeké, amelyekből később dominiumok lettek). Az európai történelmen belül pedig láthatóan előbb azokat az országokat vették sorra, amelyek ebben a korban jelentős szerepet játszottak (és a Habsburg-birodalomhoz való tartozása révén Magyarország is ebbe az előkelő sorba került), és azután azokat, amelyeknek a szerepe ekkor nem volt jelentős. Így jóformán valamennyi európai ország, ill. nemzet sorra kerül, egyedül Portugália marad ki végképp.

Másik, igen hasznos újítása a könyvnek az, hogy néhány fontos pontnál (az angol

forradalom, a nagy francia forradalom, az amerikai polgárháború) a kérdés historiográfiáját is áttekinti. Voltaképpen az lett volna jó, ha ez minden egyes fejezetnél megtörténik, vagy legalább is egy-egy ország vonatkozásában összefoglalóan, persze, ez túlságosan megnövelte volna a terjedelmet. Az I. Internacionálé esetében viszont mindenképpen érdemes lett volna megtenni.

Az ugyanezt a korszakot tárgyaló régebbi szovjet egyetemi tankönyvekkel összehasonlítva azt mondhatjuk, hogy ez a könyv is a már hagyományosnak mondható marxista koncepciót fejti ki, az osztályharcot állítja természetesen a központba, elég nagy súlyt juttatva a külpolitikának is. A korszak maga — a polgári forradalmak, a kapitalizmus uralomra jutásának a kora, ez a kérdéskör domborodik ki, de nagyobb hangsúlyt kapott a polgári forradalmak korlátozott volta, szembeállítva a forradalmak népi baloldalának radikális, de ebben a korszakban óhatatlanul korai elképzeléseivel. Ugyancsak a napóleoni korszak megítélésénél — hagyományos módon — a nemzeti elnyomás mozzanata kerül az előtérbe, és csak másodlagos szerephez jut a megszállt területeken végrehajtott polgári reformok sora, a feudalizmus részleges felszámolása.

Az egyes országok történeténél mindig vannak a gazdasági fejlődés néhány fő vonását felvázoló rövid alfejezetek, a kapitalizmus fejlődése azonban, mint a korszak gazdasági-társadalmi átalakulásának lényege, nem kap kellő súlyt, sem az egyes országoknál, még kevésbé általában, az angol ipari forradalom is csak az egyik, nem is különösebben részletes alfejezete a XVIII. századi Angliát tárgyaló fejezetnek.

Nyilvánvaló, hogy az egyetemi hallgatónak szánt történeti összefoglalótól nem kérhetünk számon részletes gazdaságtörténetet, sem a modern gazdasági növekedésemleket kifejtését, de legalább egy összefoglaló gazdaságtörténeti fejezet ide kívánkozott volna, még akkor is, ha ismét az egyetemi oktatás szervezetére gondolva, a hallgatók a kapitalizmus politikai gazdaságtanát amúgy is tanulják.

Éppen az a jellegzetessége a könyvnek, hogy a külpolitikának, a nemzetközi kapcsolatoknak jelentős szerepet szán, lehetővé tette volna az egyes szakaszokon belül a nemzetközi viszonyokat tárgyaló fejezetek beiktatását, az országokénti tárgyalás ugyanis arra vezet, hogy a spanyol örökösödési háborút, vagy a hétéves háborút, vagy a krími háborút több fejezet is tárgyalja. Másrészt viszont a francia forradalom hatása a Balkánon nem a 2. részben kerül tárgyalásra, ahol az európai hatásról esik szó, hanem csak a 6. rész megfelelő fejezetében, amely a balkáni népek történetét tárgyalja. Ebben az esetben viszont még az esetleges ismétlést sem tartottuk volna fölöslegesnek.

A kulturális fejlődésnek az ösztörténeti képből alapvető szerepet játszó mozzanatai (a francia felvilágosodás, a német klasszikus filozófia stb.) nem maradnak ki a tárgyalásból, a 6. rész egy-két fejezete egész rövid alfejezetekben általános kulturtörténetet is ad, az ideológiatörténet egyes elemei is előkerülnek szétszórtan (az említett, az utópikus szocializmust és a marxizmust tárgyaló fejezeten túl pl. a restauráció konzervatív ideológiájáról is olvashatunk). Az angol ipari forradalom rövid alfejezetén kívül nem esik azonban szó a technika fejlődéséről, és a természettudományokról sem.

A kötet végén található bibliográfia természetesen csak orosz nyelvű anyagot tartalmaz, a klasszikusok munkái mellett a legfontosabb szovjet kiadványokat, monográfiákat, olykor régebbi orosz polgári munkákat, ill. oroszra lefordított külföldi munkákat. Egy rövid kronológia tényleg csak a legfontosabb dátumokat rögzíti. Néhány térképmeléklet egészíti ki a kötetet.

Egészében véve hasznos, jó kötetet állítottak össze a szovjet szerzők, az oktatáson kívül is felhasználható összefoglaló munkaként érdeklődők számára.

VLADIMIR KAŠIK:

M. A. BAKUNIN**(Praha, Nakladatelstvi Svoboda, 1969. 302 l.)**

N. M. PIRUMOVA:

BAKUNYIN**(Moszkva, Molodaja Gvardija. 1970. 399 l.)**

A nemzetközi Bakunyin-irodalom évről évre gazdagodik. Az anarchizmus iránt érdeklődő publicisták írásain kívül az elmúlt években több, tudományos igényvel megírt monográfia látott napvilágot Mihail Alekszandrovics Bakunyinról, a nagy orosz forradalmi demokratáról, aki a XIX. század 60–70-es éveiben a kibontakozó anarchista mozgalom egyik megteremtőjévé és legismertebb képviselőjévé vált. A Szovjetunióban az 1920–30-as években jónéhány értékes *marxista munka* foglalkozott Bakunyinnal, mindenekelőtt J. Sztjeklov, V. Polonszkij és J. Gorev tollából. Más orosz szerzőknek Bakunyinról szóló, anarchista szemszögből megfogalmazott írásai inkább a történelmi esszé kategóriájába sorolhatók. A német anarchista és marxista tudósok már a század elején sokat írtak Bakunyinról (mindenekelőtt M. Nettlan munkásságát emelhetjük ki); az első Csehszlovák Köztársaságban pedig V. Čejhan igyekezett feltárni szláv kapcsolatait. Sajnálatos módon e téma az 1940–50-es években a marxista történetírás perifériájára szorult. Bakunyin neve pedig – annak ellenére, hogy Lenin egyértelműen támogatta egykor „Összes művei”-nek kiadását, Moszkvában pedig utcát neveztek el róla és szobrot emeltek neki – szinte pejoratív jelzőként volt használatos. A szocialista történetírás magát a Bakunyin-hagyaték tanulmányozását is valósággal átengedte a burzsoá historiográfiának, amelynek képviselői (P. Scheibert, E. Pyziur, M. Nomad stb.) nemegyszer éppen Bakunyinra hivatkozva támadták a marxista tanokat, máskor pedig a bakunyini „Államiság és anarchia” egyes megállapításából igyekeztek levezetni a leninizmus alaptételeit.

Az 1960-as évek közepétől kezdve a helyzet megváltozott. Ennek mintegy illusztrálásaként két monográfiát ismertetünk az alábbiakban. Az első mű szerzője a XIX. századi nemzetközi munkásmozgalom cseh szakértője, V. Kašik, a másiké a szovjet N. M. Pirumova, aki több, A. I. Herzenről szóló írást adott közre eddig. Ugyancsak ő publikálta 1966-ban harmincöttesztendő szünet után az úttörő jelentőségű Bakunyin-kismonográfiát.

Mindkét szerző először Bakunyin családfáját ismerteti könyvében. Foglalkoznak hegeliánus korszakával, az orosz haladó értelmiség ismert képviselőihez, Bjelinszkijhez, Herzenhez, Sztankevicshoz, I. Turgenyevhez fűződő barátságával, a velük folytatott vitákkal. Tudjuk, hogy Bakunyinnak 1841-ben sikerült kijutni Németországba, ahonnan krónikus pénzhány ellenére sem volt hajlandó visszatérni I. Miklós autokratikus birodalmába. Az orosz valóság ellen lázadó filozófusjelölt barátságot kötött A. Rugeval és G. Herwegh-gel, és rövidesen felkerült a svájci rendőrség által számontartott „kommunista-gyanús elemek” listájára. Az orosz hatóságok ezekután hasztalanul rendelték haza Bakunyint, aki egyébként korántsem vallotta magát W. Weitling vagy E. Cabet tanítványának – álnéven frott radikális cikkek szerzője volt „csupán”. De Kašik és Pirumova úgy látják, hogy németországi és svájci szereplése már determinálta életének további lépéseit. Az álmodozó, elvont fogalmakért lelkesedő Bakunyinból – Marx, Engels, Proudhon, Louis Blanc, Michelet személyes ismerőse, több szociálpolitikai kérdés tanulmányozását folytató emigráns, világnézetét tekintve pedig forradalmi demokrata és az orosz–lengyel közeledés egyik kezdeményezője lett.

A szerzők nagy súlyt helyeznek a továbbiakban Bakunyin 1848/49-es pozitív sze-

replésének bemutatására. Pirumova — jóval részletesebben, mint Kašik — elemzi a kétszer halálraítélt, s végül a cár fogságába került forradalmár „Gyónását”. A börtönévei alatt etikus magatartást tanúsító Bakunyin éppen akkor tört meg bizonyos fokig, amikor a Péter-Pál erőd kazamatáiból kikerülve szibériai száműzetés éveit töltötte. Megismerjük a külvilágtól sokáig hermetikusan elzárt forradalmár gyengéit, amelyek egész életében végigkísérik; tudomást szerzünk politikai tévedéseiről is. Az utóbbiakról mindkét könyv második részében írnak részletesebben a szerzők.

Miután Bakunyin 1861-ben megszökött Szibériából és Londonban csatlakozott a „Kokolok” szerkesztőihez, Herzenhez és Ogarjovhoz, fel akarta újítani az Engels által „demokratikus pánszláv” jelzővel illetett tevékenységét. Az 1863–64-es lengyel felkelés alatt a lengyel nemzeti felszabadító mozgalom oldalán becsülettel részt vállalt a küzdelemben, és igyekezett szervezett formába önteni az orosz és lengyel forradalmárok együttműködését. A felkelés bukása után csalódott a nemzeti-felszabadító mozgalmak életképességében, és a lengyel és olasz politikusok írásaiban is észrevette a szociális követelések hiányát. Olaszországban és Svédországban szinte egyidőben, mazzinista és szabadkőműves mintára, de jóval demokratikusabb tartalommal, megpróbálta egy titkos társaság létrehozását. Egyidejűleg felújította kapcsolatait Marxszal, tagja lett az I. Internacionálnak is. Később, 1869-től kezdve, az I. Internacionálé Főtanácsával és személyesen Marxszal szembekerült Bakunyin a nemzetközi munkásmozgalmon belül a széthúzó erők vezéralakja lett. Ennek következtében az I. Internacionálé 1872-es hágai kongresszusa kizárta őt és néhány követőjét a szervezet soráiból. Az ismertetett könyvekből kiderül, hogy Bakunyin 1870–75 között páratlan szervezőkézségről tett tanubizonyságot, és a lyoni és bolognai felkelések alatt életét is kockára tette. Ideológiai nézetei viszont csak részben voltak összhangban a proletariátus soron levő feladataival, bomlasztó tevékenysége pedig kimondottan károsnak bizonyult. Végül pontos képet kapunk élete utolsó éveiről, a sok betegség és megpróbáltatás következtében bekövetkezett haláláról.

A két Bakunyin-életrajz magyar vonatkozású sorai közül megemlíthetjük Kašik közlését (melyet feltehetően M. Nettleau írásaiból vett át), s amely szerint az orosz forradalmár nemes ősei egykor Magyarorszáig területéről költöztek át az orosz birodalomba. Pirumova munkájában a Bakunyin–Pulszky ismeretséget vizsgálva megpróbálja — a szemtanú orosz garibaldista L. Mecsnyikovval szemben — elvi-eszmei alapon megközelíteni e kapcsolatot. (Az Országos Széchényi Könyvtár Pulszky hagyatékban őrzött levelezésből kiderül egyébként, hogy Bakunyint éppen Pulszky vezette be a firenzei szabadkőművesek közé, akik közül néhányat később „az örök forradalmár” meggyőződéses anarchistává nevelt.)

Összehasonlítva az ismertetett könyveket, megállapíthatjuk, hogy Kašiknak e munkája a kor eseményeit, a legfontosabb tényanyagot színesen dolgozza fel. Könyve legérdekesebb részei kétségtelenül azok, ahol Marx és Bakunyin személyi ellentétének gyökereit vizsgálja. Igen sok kérdésben azonban — beleértve a munka cseh és szlovák vonatkozású részeit — nem tartalmaz újat a korábban kiadott Bakunyin-momográfiákhoz képest. Az orosz forradalmár szláv kapcsolataival meglehetősen mostohán bánik; V. Žaček és Arató Endre feldolgozásaival szemben nem foglalozik kellő súllyal Bakunyinnak a cseh — német, cseh — lengyel és szláv — magyar közeledési kísérletekben játszott szerepével. Hivatkoznunk kell a műnek egy későbbi korszakot illető hibájára is. M. Confino már évekkel ezelőtt közzétette a „Cahiers de Monde Russe et Soviétique” hasábjain azokat a forrásokat, amelyekből kiderül, hogy Bakunyin semmilyen formában nem vállalta a fanatikus G. Nyecsajevnek azóta fogalomként vált „Forradalmár Káté”-ja szerzőségét, sőt, eltérlőleg nyilatkozott a programdokumentumról. M. Pirumovának orosz levtári anyagok alapján is sikerült fényt deríteni G. Nyecsajev kizárólagos szerzőségére. Kašik mégis — valószínűleg e forráspublikációk ismeretének hiányában — úgy véli, hogy a „Káté”-t

Bakunyin fogalmazta, esetleg G. Nyecsajev közreműködésével. E hibás megállapításból következik a cseh történésznek egy sor helytelen következtetése.

Pirumova munkáját mindenekelőtt a szakirodalom és a levéltári források alapos ismerete jellemzi. És ami legalább ennyire örvendetes: a szerző önálló Bakunyin-konceptióval lép fel. Marxista módszerrel vizsgál néhány, eddig kényesnek tartott kérdést. Bakunyin „Gyónásá”-nak szövegelemzéséből és a megírás körülményeiből kiindulva arra az eredeti következtetésre jut, hogy az orosz hatóságoknak Bécs által kiszolgáltatott forradalmár hosszú levele a cárhoz nem elvei feladásáról tanúskodik, hanem az autokrácia elleni propaganda és védekezés aktív formája volt. Értékes, bár helyenként vitára készítő módszernek bizonyult Pirumovának a Herzen-i és Bakunyin-i életműnek az egész könyvön végighúzó párhuzamos elemzése, a két orosz forradalmár által képviselt nézetek rendszeres összevetése. Pirumova egyik érdekes észrevétele szerint — annak ellenére, hogy Bakunyin nem vett részt a hírhedt „Káté” megszövegezésében, — *Ogarjovval együtt* felelős az ifjú és tapasztalatlan G. Nyecsajev egyes cselekedeteiért. (Régebben csak Bakunyinra hártották a felelősséget a kutatók.) A könyvnek a Marx és Bakunyin között kiobbant nézeteltérést vizsgáló fejezetében Mehring objektív értékelésének hatása érződik. A munka e kérdésben is novumot tartalmaz: többek között az I. Internacionálé hágai kongresszusán történeteket mutatja be árnyaltan. A rövid összefoglalóban Pirumova Bakunyin érényeire is rámutat és hibáira is; az általa képviselt ügy igazságáért következetesen harcoló forradalmárnak nevezi.

Mindkét életrajzot rövid bibliográfia, Kašik könyvét pedig szemelvények egészítik ki. E két munka érdeme, hogy felhívja a széles olvasóközönség figyelmét Bakunyin életére, eszmerendszerére és tévedéseire. Pirumova műve ezen felül nem kis mértékben hozzájárult az orosz forradalmárról és az egész korszakról szóló tudományos szakirodalom kiegészítéséhez.

KUN MIKLÓS

NICOLAE IORGA:

VÁLOGATOTT ÍRÁSOK

(Bukarest, Kriterion Könyvkiadó. 1971. 300 l.)

Válogatott *íráso*kat, s nem tanulmányokat tartalmaz a nagy román történész magyarul megjelent kötete. Nem történelmi tanulmányai vagy nagy monográfiáinak fejezetei kerültek kiadásra, hanem *önéletrásának* részletei; továbbá „hazai tájak” címmel kisebb lélegzetű, természeti leírást, néprajzot, történelmi visszapillantást sajátos műtszázadi műfajban ötvöző *útleírásai*; idősebb kortársait lírai módon felidézõ *visszaemlékezései*; s végül a történész kitűnõ stílusát, meglevenitõképességét bemutató szemelvények „a román nép múltjából”.

Amilyen keveset nyújt e válogatás az életmû teljességérõl s írójuk igazi jelentõségérõl, épp olyan keveset árul el önmagáról Iorga *önéletrásának* részleteiben. Megtudjuk, hogy rang szerint bojári, de mód szerint szegény családból származott, olyannyira, hogy a magát egyébként rendkívül tehetségesnek valló ifjú iskoláit csak a legnagyobb nélkülözéseket vállalva tudta elvégezni. Nem is életének, hanem környezetének leírása ragadja meg az olvasót, a moldvai kisváros és lakóinak életéé, a gyötrelmes, magoltató iskoláé. S élményei közül a mesékbõl, kiszolgált katonák, idõs emberek elbeszéléseibõl megismert, általa is rögtön átélte és velük közösen vállalt múlt. Ez az átélés tette történészé: „nem könyvek, nem professzorok, nem szemináriumi módszerek neveltek történészé; az voltam,

amióta csak emlékszem, s talán annak köszönhetően, amit azok hagytak rám örökül, akik a maguk korában tekintetükkel teljesen átfogták hazánk történelmét, s azt maguk is csinálták” (14. l.).

S ha a kötet következő részei önmagukban nem is bizonyítanak többet, mint azt, hogy írójuk nagy tudatossággal munkálta a népének önismeretét alakító rövidebb lélegzetű, tárcajellegű tájleíró műfajt; mégis tudjuk, hogy itt csak egy nagy életmű töredékeit kapjuk, s hogy ez írások funkciója korántsem állítható párhuzamba pl. a mi *Vasárnapi Ujságunk* kedvelt hasonló műfajú, metszetekkel illusztrált egykorú leírásaival. Nem, ezek az írások nem az olvasók ismereteinek bővítését, kíváncsiságának kielégítését szolgálták. Iorga csak hazája tájait — és *ismert tájait* — járja be. Nem a vidéket, hanem egy vidékben az országot, egy környékben a multat, egy tájban az embert mutatja be. Igazi sokszínűségében — de az egységet az olvasónak lehetetlen fel nem ismernie. Egy-egy konkrét leírásban a természet és a történelem kölcsönösen áthatja egymást: az előbb önmagában is szép táj hirtelen egy történelmi esemény színpadi díszletévé változik — s a látomás elmúltával a már-már üressé vált tájban rögtön feltűnik a szánnivalóan szegény földműves, az ellenszenvesen oda nem illő idegen határőr, vagy a dicső múlttól mit sem tudó műveletlen szerzetes. De tájleírásában sem nyújt pusztán fényképeket: mindig *útközben*, kocsiján haladva mutatja be a vidéket; a templomot körüljárja; csaknem velünk együtt tapogatja ki az alig olvasható sírfeliratokat — valósággal a *felfedező* örömeivel vesz birtokba mindent, amit a múlt örökségül ráhagyott. (Ez a számbavétel más országokban jóval előbbi generációk munkájaként végbement, s ekkor már lassan az átértékelés vagy egy új leltár készítése foglalkoztatja a nemzet vagyonának igazi őrzőit.) Iorga ismertetője, népszerűsítője, *tudatosítója* — s ezáltal egyik teremtménye — nemzete értékeinek, öntudatának. Feltáró munkája lendületében stílusa gyakorta felfokozott, hosszú mondataiban megszemélyesítések és metaforák zsúfolódnak: „A falvak házai itt-ott a domboldalakon megkapaszkodva kuporognak, s a közöttük meghúzódó templomok lesben álló baglyoknak tűnnek. S milyen szép folyók! A hegyekből erednek, de nem alkotnak zuhatagokat, nem tajtékoznak, nem pajkoskodnak, nem tartóztatják fel őket a kövek, nem olyanok, mint a sziklával viaskodók, hanem derűsek, bővizűek, szélesek és mégis kristálytiszták, szelid-kékek, elevenek, s tovairamló habjaik fodrát a júliusi napfény egy fejnélküli sárkány páncélpikkelyeivé varázsolja” (115—116. l.).

Visszaemlékezései alkalmi jellegű, rövidebb írások, amelyek gyakran csak a személyiség jellegvonásait villantják fel, hiszen szerzőjük olyan közönségnek szánta írásait, amely a kérdéses írók, alkotók, politikusok életművével bensőségebb viszonyban van. Talán nem lett volna felesleges részletesebb kiadói jegyzetekkel elébesietni az olvasói kíváncsiságnak, ha e minden tollforgató ember életművében feltalálható alkalmi írások is a kötetbe kerültek.

A kötet utolsó részében találunk csak kifejezetten történelmi tárgyú írásokat. Iorga a nép múltját krónikaíróként értelmezi: elsősorban a csatákat, hadjáratokat, a fejedelmek tetteit tartja elbeszélésre érdemesnek. A hadjáratok sikere a kedvező földrajzi körülmények felismerésén múlik, s ez elsősorban a hadvezér, a fejedelem érdeme. Így az idegen hódítás nemcsak az ellenséges lakossággal, hanem az ellenséges természettel is szemközt találja magát. A megsemmisítés munkája mégis a katonáké. Iorga valós kegyetlenségében ábrázolja e küzdelmeket éppúgy, mint a fejedelmek életét, akik harcban a bojárokkal, a Porta szigorú ellenőrzése és kegyetlen önkénye következtében ritkán haltak természetes halállal. E pártharcok és gyilkos küzdelmek magyarázatául nála nem a nemzet benső meghasonlása szolgál, hanem a valós ok a bojárok viszálykodásában és rövidlátásában rejlik, s a külső ellenségek azután nem mulasztják el, hogy ezt a maguk céljára kihasználják. A fejedelem sohasem téved, mindig a bojárok kényszerítik egy (általa hibásnak tartott) lépésre. A fejedelem az egység, a fejedelemségén kívüli területek érdekeit is

szem előtt tartja, a bojárok pedig önös érdekeiket képviselik. Mivel tárgyát a XVI—XVIII. századi történelemből meríti, a nem-román nemzetiségeknek és vezetőiknek nincs stabil karakterisztikájuk. A román nép sem a „nyugat népe keleten” missziót teljesíti, hanem egyszerűen csak az általa lakott területnek — a kontinuitás alapján is — jogos örököse és birtokosa.

Nicolae Iorga válogatásának magyar nyelven történő megjelentetésével első ízben vált nálunk hozzáférhetővé a nemzeti közgondolkodást oly nagy mértékben alakító világhírű román történész életművének egy kevésbé ismert részlete. Egy bevezető tanulmány, amely az életmű és nem kevésbé a tragikus végű életsors, valamint a válogatás szempontjainak felvázolásával szilárdabb támpontokat nyújtott volna az olvasónak, még nagyobb értéket adott volna e vállalkozásnak, amely egyébként így sem csekély, s egészében a bukaresti *Kriterion* könyvkiadó érdeme.

GERGELY ANDRÁS

ALEXANDER KRISCHAN:

DIE „TEMESVARER ZEITUNG” ALS BANATER GESCHICHTSQUELLE

(1852—1948)

(Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerkes. Reihe B, Bd. 24. München, 1969. 160 l., IX tábla)

A „TEMESVARER ZEITUNG” MINT BÁNÁTITÖRTÉNELEMFORRÁS (1852—1948)

A mai történettudomány elméletileg világszerte tisztában van az újságnak: napi- vagy hetilapnak történeti forrásként való jelentőségével — különösen a XIX. század elejétől napjainkig nyúló korszakban, melyre a napisajtó és az általa közvetített hírszolgáltatás hatalmas kiterjedése jellemző. Ugyanakkor azonban mindazt a széleskörű és módszeres forrásértékelő és forráskritikai tevékenységet, melyet a történelem más típusú forrásaival szemben a felhasználó történészek kialakítottak, ezzel a forrástípussal kapcsolatban még nélkülözzük. Az újságot magát a benne foglalt információt felhasználó történész többnyire csak mint a konkrét adatot vagy adatsorozatot megőrző keretet tekinti, melynek világnézeti és politikai beállítottsága többnyire csak a konkrét adat értékelése, hitele szempontjából érdeklí.

Az ilyen módon eljáró kutató azonban könnyen tévútra kerülhet: a lap felületes, sematikus értékelése torzítja az információ értékéről kialakított véleményét is. E veszély, s ugyanakkor a sajtó, különösképpen a napisajtó növekvő jelentősége éppen az utolsó másfél évszázad kutatásában indokolják azt az igényt, mely konkrét sajtótermékek, első sorban hírlapok olyan monografikus feldolgozására irányul, melynek eredményeképpen a lapot forrásként felhasználni kívánó történész a lap külső történetén túlmenően megkapja azokat a felvilágosításokat is, melyeknek segítségével a lap által közvetett információt helyesen értékelni is képes lesz.

Ugyanakkor természetszerűleg felmerül az igény maguknak ezeknek az információknak minél bőségebb feltárására is. Egy akár csak néhány évtizedet megért napi- vagy hetilap is azonban fennállása alatt olyan hatalmas tömegű és főleg olyan heterogén információs anyagot gyűjt össze lapjain, hogy abból a csak valamilyen szempontból is értékkel, jelentőséggel bíró szövegek, adatok egyszerű kigyűjtése is hatalmas, gyakran a konkrét kutatás szempontjából ki sem fizetendő feladat. Így keletkezik az igény a meghatározott hírlapokat, napilapokat, vagy azok egyes csoportjait tartalmilag feltáró művekre: reper-

tóriumokra, sajtóbibliográfiákra. E bibliográfiák létrejötte könnyíti meg azután az egyes hírlapok történetének monografikus feldolgozását — ami végül a hasábjaikon feltáru-
latott adatok forráskritikai értékelését is lehetővé teszi.

Az előttünk fekvő kis kötet láthatóan ennek a kettős igénynek jegyében kísérli meg a bánági németiség legjelentősebb hírlapja, a Temesvarer Zeitung közel egy évszázados történetének feldolgozását. A munka jelentőségét elsősorban az adja meg, hogy a bemutatásra kerülő hírlap nemcsak a Bánság, de talán egész Délkelet-Európa legjelentősebb sajtójának német (tehát nem egyszerűen német nyelvű) orgánuma. Rangját legjobban azoknak a névsora érzékelteti, akik 1932-ben, 80 éves fennállása alkalmából üdvözlő soraikkal felkeresték, és akik között nemcsak a román királynét és a várossal kapcsolatban levő különböző román politikusokat találjuk meg, hanem a német irodalom olyan alakjait is, mint Thomas Mann vagy Franz Werfel, vagy olyan német politikusokat, mint a Reichstag akkori szociáldemokrata elnöke, Löbe (igaz, hogy Mackensen tábornagnak és a nácizmus hatalomra juttatásában szerencsétlen szerepet játszott von Seeckt vezéreztetésnek — majd a Hosszú Kések Éjszakája egyik főáldozatának — társaságában). De hogy a lap profilját mégis inkább a Mann, Werfel és Löbe által méltányolt vonások határozták meg, azt legjobban az a körülmény mutatja, hogy a lap a német és román kormány között 1940 őszi létrejövő megállapodásnak (amely megállapodás a romániai németiséget a náciknak szolgáltatotta ki) pillanatában megszűnik. 1944. szeptember 27-én jelenik meg újra a Temesvarer Zeitung, egy hónappal Románia felszabadulása után, ekkor már az ország egyetlen német nyelvű lapjaként.

Megfelelően Temesvár nem annyira német, mint elsődlegesen osztrák jellegének, a Temesvarer Zeitung fennállása túlnyomó részében határozott liberális irányt követett. Nem így indult ugyan. 1850-ben a koronatarományra szervezett Szerb Vajdaság és Temesi Bánság hivatalos sajtóorgánumaként alapítják meg; szerkesztője is a tartományi kormányzék egy fogalmazója lesz. 1861-ben vesztí el a lap hivatalos jellegét, s válik magánvállalkozássá: egy volt helytartósági hivatalnok, a temesvári színház soproni származású egykori igazgatójának fia, Karl Hirschfeld kap lapengedélyt. A lap végül Adolf Sternberg, Barát Armin, majd Lovas Antal szerkesztősége alatt a Délvidék legjelentősebb német nyelvű lapjává válik, elnyelve vagy fuzióra kényszerítve minden konkurensét. A német kultúrában gyökerező Temesvarer Zeitungnak a magyar kormánypolitikát is meggyőződéssel támogató liberalizmusa jórészt zsidó szerkesztők tevékenységének eredménye. Ez a többszörös és feloldhatatlannak látszó ellentmondás azonban jól megmagyarázható egyrészt Temesvár osztrák-bécsi típusú polgárosodottságából (amely épp úgy rokon Pozsonyéval, mint ahogy a Temesvarer Zeitung története is sok rokonvonást mutat a Pressburger Zeitung történetével), — másrészt abból a különbségből, amely ezt a polgárosodást a délvidéki német kisvárosi és falusi polgárosodástól elválasztja. Ez az utóbbi folyamat a németiség nemzetiségi helyzetének kiélezéséhez, s a század elején majd az Ungarländische Deutsche Volkspartei létrejöttéhez vezet; e párttal a magyar állam-
eszmét németül képviselő Temesvarer Zeitung állandó heves polémiákban áll. A nagyon szűkös, elsősorban a szerkesztők személyiségének és politikai állásfoglalásának bemutatására koncentrált bevezetésből is világos: a lap jellegzetes tükre annak az asszimilációs folyamatnak, mely a nyelvében és kultúrájában még német, de gazdasági és politikai kapcsolatai révén már a magyarsághoz közel került bánági városi polgári-értelmiségi (részben zsidó) rétegeket végül is valószínűleg nyelvileg is épp úgy teljesen asszimilálta volna, mint az Budapesten, Győrben — részben Pozsonyban is — ekkorra már végbe is ment.

1919-ben a terület állami hovatartozásának megváltozása új helyzetet teremt. A lap bizonyos fokig irányt változtat: magára vállalja azoknak a bánági — inkább kisvárosi és falusi kispolgári — német érdekeknek képviselőjét, melyeknek német naciona-

lista vonalával korábban szemben állott. Az egyensúlyozás ezen érdekek és a lap hagyományos elvi liberalizmusa között 1940-ben logikusan vezet beszüntetéséhez. És ha szavának ez az erőszakos elfojtása megadta is a lap számára az erkölcsi alapot, hogy 1944 szeptemberétől 1949-ig terjedő utolsó öt évében az antifasizmus jegyében képviselje tovább a német nemzetiség hangját — de nyilván ez a polgári-liberális tradíció indokolta azt is, hogy 1949 végén a bánági romániai németiség életében helyét a Neuer Weg-nek adja át.

A kötet második, valamivel terjedelmesebb felét alkotó bibliográfia (a kötet 160 oldalából 88-at foglal el) 2095 címből áll. Ki nem mondott, de a címből is világosan következtethető igénye szerint a Temesvarer Zeitung-ban a Bánág történetéről megjelent forrásértékű írások évről-évre haladó bibliográfiája. Gondos és terjedelmes, az egyes cikkekben szétszórta tárgyakat összesítő név- és tárgymutató csatlakozik hozzá.

Egy csaknem száz évet, és legnagyobb részében napilapként fennállott hírlap esetében természetesen számolnunk kell azzal, hogy egy ilyen terjedelmű bibliográfiával szemben eleve is csak korlátozott igényeket támaszthatunk. Ilyen bibliográfia szerkesztőjének mindenekelőtt elvileg kell eldöntenie: az évente megjelent több tízezer információ közül mennyit, és milyen szempontok alapján kíván kiemelni; a napi eseményekről szóló beszámolók, riportok, hírek pl. milyen határig, milyen mélységben legyenek tételei a bibliográfiának. Nyilvánvaló, hogy a kutatás megnyugtató bázisává minden bibliográfia csak akkor válhat, ha teljességének határait, a válogatás szempontjait nagyon konkrétan leszögezi.

A Temesvarer Zeitung bibliográfiája azonban némi bizonytalanságban hagyja a kutatót. A Bánág története a bibliográfia felfogásában — legalább is az 1918-ig terjedő, általunk részletesebben vizsgált 1177 cím alapján — elsősorban az urbanizáció, a művelődés és a vallási élet történetéből áll össze (utóbbi elem is elsősorban püspökök beiktatásával ill. elparentálása kapcsán született méltatásokban jelenik meg). A politikából — bizonyos alkalmi protokolláris cikkek mellett — főleg csak a nagynémet nacionalista törekvések elleni harc jelenik meg; az országos politika bánági vetülete a bibliográfiában csak igen gyéren van jelen. Jellemző pl., hogy általában a képviselőválasztások, sőt, egy-két címtől eltekintve még az 1905–1907. évi kormányzati válság helyi eseményei sem jelentkeznek benne. Nem találunk nyomokat a lap állásfoglalására a kultúrharccal kapcsolatban — mely pedig a bánági katolicizmust nyilván elevenen érintette. Néhány — a legfontosabb történeti csomópontok körül megjelenő — cikk utal az élesedő román nemzetiségi mozgalmakra, és küzdelmükre a szerb egyházi hierarchiával.

Végül teljesen hiányzik a bibliográfiából az életmódra és társadalmi mozgásra utaló, Temesvár sajátos polgárosodottságára jellemző címanyag, mind egészében, mind részleteiben. A részletek közül különösen a munkásmozgalomra vonatkozó címek hiánya érezhető, hiszen az 1900-as évek elején a nagymultú nagyipari város munkássága a magyarországi munkásmozgalom első soraiban állt. Így, aki a Temesvarer Zeitung anyagát — akár a város, akár az egész Bánág történetére vonatkozóan — csak a bibliográfia alapján használná, a lap által nyújtott forrásanyag értékes tömegétől fosztaná meg magát. A bibliográfia inkább az eligazítást szolgálja, illusztrál, a figyelmet hívja fel bizonyos forrástípusok meglétére a lapban — melynek áttanulmányozását azonban valamely vonatkozó kérdés kutatója számára nem teszi feleslegessé.

Mindent összevetve, A. Krischan kötete terjedelmi és módszerbeli korlátaival együtt is érdekes és hasznos munka, s a terület kutatójának — fenntartásokkal használva — nagy segítségére lehet. Hírlaptörténetírásunknak pedig ösztönzést adhat egyes orgánumok hasonló — bár tágabb szempontú — történeti és bibliográfiai feltárásához.

M. EZEKIEL—K. A. FOX:

KORRELÁCIÓ ÉS REGRESSZIÓ-ANALÍZIS. LINEÁRIS ÉS NEM-LINEÁRIS MÓDSZEREK

(Budapest, Közgazdasági Jogi Könyvkiadó. 1970. 548 l.)

A fenti címen a Közgazdasági Jogi Könyvkiadó olyan munkát jelentetett meg, amelynek ugyan a címe közvetlen nem utal rá, de tartalma alapján azt mondhatjuk, hogy a közgazdászok mellett a történészek kézikönyvévé válik az elkövetkező években.

A két amerikai szerző által írt könyv a maga nemében klasszikusnak számító munka. Első kiadása 1930-ban jelent meg M. Ezekiel: A korreláció analízis módszerei címen. Végül 1959-ben jelent meg először a könyv mai anyagának „váza”, 1959—66 között ötször adták ki, és közben fokozatosan bővült a könyv a legújabb eredményekkel.

A Kiadó jegyzetében a könyvet közgazdászoknak, demográfusoknak és szociológusoknak ajánlja. Ezek azok a tudományágak, ahol a matematikai-statisztikai analízis alkalmazása leginkább elterjedt. A történettudományban az utóbbi években kezd terjedni a matematikai-statisztikai módszerek alkalmazása. Mint Berend T. Iván írja az V. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus és tanulságai (Századok, 1971./2) c. cikkében: „... a kvantifikációs módszerek és a computer alkalmazása az elmúlt öt évben jelentősen előrehaladt. A kutatások a történettudomány és a segédtudományok valamennyi területére kiterjedtek, legsikeresebbnek a gazdaság- és társadalomtörténetben mutatkoznak.” Berend T. Iván utal az alkalmazás problémáira is. „Az alkalmazott matematikai módszerek értelmezhetősége gyakran bizonytalan, vagy kétséges.”

Ezekiel és Fox könyve a fenti problémák megoldásához komoly segítséget nyújthat elsősorban a széleskörű matematikai ismeretek nyújtásával. Emellett a szerzők, bár röviden, de utalnak módszertani kérdésekre is. „A társadalomtudományban a statisztikai analízis módszereit ott lehet alkalmazni, ahol az összefüggés számszerű megállapítása nem nyerhető közvetlenül az eredeti, vagy »nyers« számokból.” Az alkalmazás problémáira vonatkozóan idézik a szerzők Huxley: „A társadalom tudománya” című munkáját. „A kauzális összefüggés a társadalomtudományban soha sem egyszerű és egyrétegű, mint a fizikában vagy biológiában, hanem mindig többrétegű és bonyolult. . . Itt a többrétegű kauzalitás nem egyszerűsíthető. . . Valahogy ki kell bogozni az egyes okokat a sokszoros együttesből, amelynek elválaszthatatlan részét képezik.”

Huxley gondolatmenetéhez hozzá kell még tennünk azt, hogy a történettudomány esetében a döntő kérdés az egyes okok, összefüggések „kibogozása” után az egyes összefüggéseknek a visszahelyezése az egymást kölcsönösen feltételező gazdasági és társadalmi hatótényezők sokszoros többrétegű együttesébe. A fenti problémák megoldására elsősorban a parciális korrelációs számítás módszere nyújt „modellszerű” megközelítést.

A könyv nagy érdeme, hogy az egyszerű szemléletes stílus, a tárgyalás fokozatossága lehetővé teszi a kevesebb matematikai ismerettel rendelkezők számára is, hogy eljussanak a legbonyolultabb problémák megértéséig. Részletesen kifejtik a különböző alternatív módszerek előnyeit, hátrányait és hibalehetőségeit.

Alapvető módszertani érvénynek tarthatjuk azt, hogy a szerzők óvnak a „kvantifikáció misztifikálásától”. Mint írják: „A statisztikai elemzés módot ad a szereplő elemek mérésére és annak megvizsgálására, hogy ezek hogyan függenek össze, de önmagában nem magyarázza meg a jelenségeket. Az a törekvés, hogy a hipotézist matematikai modell formájában írja le és, hogy a változókat határozottan összefüggő specifikus számszerű alakban adja meg, arra kényszeríti a kutatót, hogy világosabban és határozottabban formálja meg a problémára vonatkozó gondolatait. A statisztikai elemzés nem pótolja a

körültekintő gondolkodást, a szakmai ismereteket és a jól képzett szakembert a kutatómunkában; viszont segítséget nyújt ahhoz, hogy a gondolkodás és tudás még több jelentős eredményt hozzon létre.”

TIMÁR LAJOS

JOHN HIGHAM—LEONARD KRIEGER—FELIX GILBERT:

**HISTORY. THE DEVELOPMENT OF HISTORICAL STUDIES
IN THE UNITED STATES**

(Prentice-Hall, INC. Englewood Cliffs, N. J. 1965. 402 l.)

**TÖRTÉNELEM. A TÖRTÉNELMI TANULMÁNYOK KIFEJLŐDÉSE
AZ EGYESÜLT ÁLLAMOKBAN**

John Higham, a michigani Leonard Krieger, a chicagói egyetem professzorai és Felix Gilbert történész munkáját feltétlenül értékelnünk kell, miután a szerzők igen nehéz és szerteágazó téma feldolgozását végezték el. Az USA fejlődése az újkori történelem egyik legizgalmasabb területe és erről legtöbbet az amerikai történészekről tudhatunk meg.

A könyv felosztása a következő: a „The Historical Profession” és a „Theory” c. bevezető fejezetekben Higham a történettudomány szerveinek, folyóiratainak intézményes fejlődését tárgyalja, majd összefoglalja az amerikai történetírás különböző fázisaiban uralkodó felfogásokat, elméleteket, foglalkozik a történeti iskolákkal és a megjelent művekkel, majd ettől külön választva, az „American History” c. fejezetben méltatja az egyes történészek munkásságát. A könyv következő részében, a Krieger által írt „European History in America” c. fejezetben az amerikai történészek Európával foglalkozó műveiről olvashatunk. A Gilbert által írt végső fejezet bár a „European and American Historiography” címet viseli, nem annyira az európai és amerikai történetírás összehasonlítását tartalmazza, hanem Gilbert saját tanulmányait olvashatjuk benne Meineckéről, Blochról és Chabodról.

A könyv első része, mint mondtuk, a történettudomány fejlődésének előmozdítását szolgáló szervezetekkel, vállalkozásokkal foglalkozik. A decentralizált szövetségi állam fejlődésének sajátosságaiból következtek az intézményes kutatás megteremtésének nehézségei. A XIX. század második felétől mégis kialakultak a tudományos élet keretei. Higham beszámol az American Historical Association (AHA) és a történeti folyóiratok (American Historical Review = AHR), Nation, Atlantic Monthly) megalapításáról és a nemzeti történelmet feldolgozó sorozat (American National Series, publ. 1904—7) létrejöttéről; beszél a középiskolai oktatással foglalkozó bizottság munkájáról, vizsgálja az archívumok hiányából adódó problémákat és méltatja a Historical Manuscript Commission (1895) megalakítását. Higham egész napjainkig vázolja fel a történettudomány intézményeinek fejlődését: Library of Congress 1899, Yale University Press 1908, Guggenheim alapítvány 1925, a Rockefeller finanszírozta Social Science Research Commission megalakítása, a Foreign Relation of US gyűjtemény publikálása 1921, a konzervatív Yale és Harvard és a haladó beállítottságú Columbia egyetem működése, — íme, a főbb események.

Az intézményes fejlődés áttekintését lezárva Higham az amerikai historiográfia kibontakozásával foglalkozik a továbbiakban.

A tudományos igényű történetírás kialakulása előtti időkből a bevándorlók adgyűjtéseitől a XVIII. század „patrician”, vagyis arisztokratikus felfogású történetíróinak tevékenységéig követi nyomon Higham az amerikai historiográfia kezdeteit. Az 1870-t követő szakaszra az *amatőr* és a *hivatásos* történészekre való *osztottságát* tartja jellemzőnek, s foglalkozik a kiemelkedő *amatőr* és *hivatásos* történészek munkáival. A XIX. század végén élő történészekben a polgárháború keltette fel a történelem iránti érdeklődést, s

mind a függetlenségi háborút, mind a polgárháborút a szabadság s a nemzeti egység győzelmeként ábrázolták. A múltat romantikus megközelítésben vizsgálták, példaképük Buckle és Macaulay volt.

A XX. század elején a kultúra demokratizálódott, arisztokratikus jellege megszűnt. Ezzel párhuzamosan erősödött a hivatásos történészek befolyása, az AHA taglétszáma ötszörösére nőtt. A lakosság is szélesebb intellektuális érdeklődést tanúsított, a történeti folyóiratok és kiadványok széles körben váltak ismertté. A dinamikus fejlődés az eredeti forrásanyag kutatásának szükségességére irányította a történészek figyelmét, s a történelem tudományos megközelítésének elve jutott vezető szerephez.

A továbbiakban a történetírás megújulásáról és a „tudományos történetírás” eredményeiről kapunk részletes képet. A „*scientific history*” a romantikus szemléletet tudományos kritikának rendelte alá és a törvényszerűségek feltárását tűzte ki célul; a tényszerűség kizárólagos alkalmazása azonban a pozitívizmus hibáitól vezetett. A tárgylagosság kultusza az *intézmény-történelemben* jutott kifejezésre. Az intézmények vizsgálatával a társadalom csontvázát vélték megragadni. Az intézmények német eredetét bizonyítók körül alakult ki az 1890-es években az ún. *teuton iskola*. A tudományos historiográfiai irányzathoz tartozott az „*imperial school*” is, amely az amerikai nemzeti egység elvét a birodalmi keretek vizsgálatával akarta feltárni. Ennek az irányzatnak volt egyik fő képviselője H. Osgood. A tudományos történetíráshoz sorolja még Higham az alkotmány létrejöttével foglalkozó *Dunning school-t* és a polgárháborút kutató, E. Channing vezette *konzervatív evolucionista* iskolát.

A „*scientific history*”-val szembe fordulva született meg 1912-ben, a H. Robinson által meghirdetett „*new history*”, amelyre a szerző a pragmatikus irányzat terminológiáját alkalmazza, mivel ez az irányzat a múltat a jelen szemszögéből vizsgálta. Az „új történetírás” az egyes korszakok történetét más társadalomtudományokkal együttműködve, a korabeli élet szerves részeként kutatta, figyelembe véve az adott kor politikai, gazdasági, társadalmi hátterét. Az új irányzat már nemcsak a múlt intézményeit, hanem ezek szellemét, intellektuális tartalmát is elemezte. A társadalomtudományok más ágai eredményeit felhasználva a társadalmi erők szerepének feltárását tűzték ki célul. Az 1923-ban, Schlesinger és Nichols vezetésével alakult Social Science Research Council valóban ezt a célt segítette elő.

Ezt követően Higham a *relativista történeti iskolával* foglalkozik. A relativista történészek a new historynak a haladásba vetett hitével szemben az értékek és haladás iránti szkepticizmust hirdették. Ezen irányzat két fő képviselőjeként mutatja be a szerző Carl Beckert és Charles Beard-öt. Beard esetében ez a besorolás igen elgondolkodtató. Egyrészt, mert ő maga a new history-t meghirdető Robinson tanítványaként és kollegájaként kezdte pályafutását, másrészt több, mint negyven éves kimagasló történetírói munkássága alatt természetesen fejlődött történelemszemlélete, változtak nézetei és ha mindenképpen historiográfiai iskolához akarjuk sorolni, működése legalábbis több irányzathoz kapcsolódik.

A relativista iskola vezető alakjának, *Beckernek* bemutatása mellett Higham Beard munkásságával foglalkozik részletesebben. Bár Beard is a megismerés lehetőségeiben kételkedve kutatta az amerikai civilizáció igazi értékeit, a továbbiakban Higham is a *progresszív történeti irányzat* vezető egyéniségének tekinti Beard-öt. Ez a haladó történeti irányzat az egész amerikai történelemnek más lényegét tulajdonít: a progresszív történészek vizsgálódásukat nem annyira a nemzeti egységért, hanem a demokratikus követelményekért folytatott társadalmi harc eseményeire koncentrálták.

Mielőtt a szerző rátér Beard munkásságának részletes elemzésére, alaposan bemutatja *Frederick J. Turner* történetírói működését. Higham elemzi Turner frontier-elméletét és rámutat, hogy Turner egyoldalúan a természeti viszonyoknak tulajdonított meghatározó szerepet. A relativista és progresszív iskolával párhuzamosan Higham a már eddig

tárgyalt történészek működését az ún. „konzervatív” és „haladó” kategóriába sorolja, ez utóbbi vezéralakjának *Beard*-öt mutatva be. *Beard* fő művében, az 1907-ben megjelent „*Rise of American Civilization*”-ben a gazdasági-politikai küzdelmek és a társadalmi-kulturális fejlődés kölcsönhatását vizsgálja. *Beard* élesen bírálta a romantikus szabadság-elmélet alapján kialakított szuper-amerikai mítoszt. Felismerte, hogy ez a mítosz hátráltatta az amerikaiakat abban, hogy szembenézzenek az alapvető társadalmi problémákkal.

Az „*American Spirit*” (1942) c. művében az amerikai civilizáció belső lényegét és egyedi vonásait kutatta, a háborúba való belépés kérdésével kapcsolatban az egyéni felelősséget vizsgálta. *Beard* a turneri tanok expanzív felhasználásával szemben az „open door at home” gondolatát, vagyis az országon belüli társadalmi-gazdasági megújulás programját pártolta. A progresszív és konzervatív történetírás a polgárháború megtételében csapott össze. A konzervatívok — a turneri tanok félremagyarázásával — úgy vélték, hogy a természeti viszonyok és a környezet megváltoztatásával meg lehetett volna akadályozni a rabszolgáság okozta konfliktusokat. Bár a progresszív történészek megkérdőjelezték a frontier glóriáját és a polgárháború nagyságát, mégis *Beard* álláspontját osztották, ami szerint a polgárháború szükséges folyamat volt a nemzet történelmében.

A haladás fellelegvárában, a Columbia Universityn tanított *A. Schlesinger*, *Beard* tanítványa, a progresszív iskola másik kiemelkedő képviselője. *Schlesinger* az európai bevándorlók és az amerikai környezet kölcsönhatásának eddig elhanyagolt kérdésével foglalkozott és az amerikai városok fejlődését vizsgálta („*Social and Cultural History of the US*”, 1922).

A progresszív iskola harmadik legjelentősebb történésze, *V. Parrington* vizsgálódásai középpontjába a hamiltoni és jeffersoni elvek különbségének elemzését állította, eszmetörténeti ihletésű könyveiben („*Main Currents in American Thought*, 1927).

A XX. század második negyedére, az eszmetörténeti művek és biográfiák virágkorára esik *S. E. Morison* és *P. Miller* munkássága. *Morison* a kulturális örökség továbbélő értékeit vizsgálta és *Millerrel* együtt a puritán hagyomány elemzésével bővítette az amerikai múlt feltárását.

A továbbiakban *Higham* méltatja az amerikai történetírás második világháborút követő alakulását, s felsorolás-szerűen említi *Schlesinger*, *Commager* és *Hofstadter*-nek e periódusban megjelent prominens műveit. Meglepő módon nem tér ki azonban a korszak számos igen fontos történelmi munkájára, így pl. *Commager* dokumentumgyűjteményére és a „*Growth of American Republic*” c. könyvére, *Faulkner* „*American Political and Social History*”-jára, *Perkins* és mások számos *New Deal* tanulmányára, vagy a hasonlóképpen jelentős *Williams* könyvre, a „*Tragedy of American History*”-ra sem; mindezek a munkák pedig évekkel a tárgyalt könyv kiadása előtt jelentek meg. A mai amerikai történetírásról szólva a szerző méltatja a történettudomány és a többi társadalomtudományi ágazat komplexitását, amit az SSRC a „történeti gondolkör humanista komplexitása”-ként határozott meg és elismerően szól a rugalmas, vitázó szemléletről.

A könyv *Krieger* által írt második része az amerikai történészek európai történelemre vonatkozó kutatásaival foglalkozik. Az első és második világháború felkeltette az amerikai történészek érdeklődését az európai történelem iránt. A modern Európával foglalkozik pl. a „*Langer series*” kiadvány. Az európai történelemről alkotott amerikai történetírói felfogás bemutatásakor azonban *Krieger* és *Gilbert* a kulcsproblémát mulasztják el megemlíteni. Azt ugyanis, hogy maga az a tény, hogy az amerikai történészek csak a huszadik század második felében kezdtek érdemben foglalkozni Európával, az amerikai történetfelfogás azon sajátosságában leli magyarázatát, amelynek egyik fő tézise — *Zsigmond László* megállapítása szerint (Századok 1970/3): „az amerikai történeti fejlődés egyedi, más országokkal össze nem hasonlítható volta, amely politikailag a nemzeti felsőbbrendűség érzés veszélyét, történetileg pedig szüklátókörfűséget rejt magába.”

A könyv utolsó részében az amerikai historiográfia létére, vagy kibontakozásának elmaradására vonatkozó fejtegetések helyett Gilbert Meineckéről, Chabodról és Blochról írt saját tanulmányát közli és nyújtja példának az amerikai historiográfia eredményeként. Meinecke, Bloch és Chabod munkái hamar ismertté váltak Amerikában és az amerikai történészekre gyakorolt nagy hatásuk indokoltá teszi a velük való részletes foglalkozást. A három, német, francia és olasz kiemelkedő történész munkásságának bemutatásával Gilbert egy európai összképet akar nyújtani, de a szűkös terjedelem miatt egyik történész szerepével sem tud behatóan foglalkozni. Esszéjében röviden összegezi a három történész fő kutatási területeit és eredményeit. Gilbert bemutatja, hogy a három történész műveiben közös vonás a nemzeti történelemre központosított figyelem, és bár Meinecke túlnyomóan eszmetörténettel, Bloch gazdaságtörténettel és Chabod a politikai gondolkodás történetével foglalkozott, egyikük sem tekintette ezeket a kutatási területeket kizárólagos fontoságúnak.

A szerzők nagyon is általános megoldást kínálva zárják könyvüket: a történetírónak egyforma érzékkel kell figyelnie a „sensitivity to progress, as well as decline, to the smiling as well as the tragic aspects of life, to the international background as well as the internal narrative, to social patterns as well as physic tensions, to rational controls as well as irrational impulses, and to the great river of change as well as the bed of continuity”. Az itt bemutatottakból is kiderül azonban, hogy az amerikai történetírás ennél konkrétabb és egyértelműbb értékelést és összegzést érdemel. Nem a szemléleti különbségből fakadó nézeteket kérjük számon az amerikai történészekről. Számunkra ugyanis nyilvánvaló, hogy az adott gazdasági, társadalmi viszonyok hatására alakulnak ki egy kor domináns eszméi, ennek részeként a különböző történetírói törekvések, s ezek determinálják azt is, hogy milyen intézményeket hoznak létre, és az így kialakult ideológiai környezetben és intézményes keretben dolgoznak az egyes történészek. Azt, hogy ezen logikai összefüggések figyelmen kívül hagyásával, s e három faktor (ti. irányzatok, intézmények, történetírói oeuvre-k) szeparálása és a szerzők hiányos kooperációja, a többszörös ismétlődések mennyiben nehezítik az amúgyis bonyolult anyagban való tájékozódást, a továbbiakban néhány példával illusztrálom. *Szemléleti* ellenvetéseink különösen az egyes történeti iskolák bemutatásával kapcsolatban merültek fel. A történetírás történetét írván Higham elfeledkezik arról a nem éppen elhanyagolható tényről, hogy az amerikai historiográfia szoros kapcsolatban állt magával az amerikai társadalmi-történeti fejlődéssel. Ez a hiányosság különösen szembetűnő a new history esetében, ami ugyanis egyenes következménye volt a Th. Roosevelt-i progresszív érának s összhangban állt a korszak azon törekvéseivel, hogy a társadalomtudósok a múlt eseményeit éppen a XX. századi amerikai társadalommal való kritikai szembenállásuk miatt vizsgálják felül.

Ehhez hasonlóan Higham nem mutat rá a relativizmus társadalmi hátterére sem, s meg sem említi, hogy ez az irányzat az első világháború okozta kritikussabb szemlélet és a két világháború közti egyre erősödő dezilluzionizmus, a „great depression” korszakában jött létre.

A következőkben Turner frontier elméletének vizsgálatánál Higham rámutat, hogy a XIX. század végén ez a teória a nemzeti egység hőseposzául szolgált, de nem tér ki arra, hogy Turner tanait a XX. századi amerikai politika a terjeszkedés és expanzív külpolitika céljaira használta fel. Higham csak felületesen foglalkozik Beard dTurner-kritikájával, ami pedig az amerikai történeti fejlődés jelentős eredménye volt.

Beard 1948-ig terjedő munkásságát nyomon követve a szerző egyáltalán nem tér ki Beard és a New Deal kapcsolatára, s figyelmen kívül hagyva a korabeli történeti eseményeket nem foglalkozik az izolacionista Beard konfliktusával az USA hadbalépésének megítélésében.

Az amerikai historiográfiát tárgyaló fejezeteket összefoglalva a szerkezet felesleges

megduplázásának már említett jelenségén kívül azt a *tematikai* kifogásunkat szeretnénk még megemlíteni, hogy Higham az amerikai történelem számos égető problémáját még csak meg sem említi, sőt feldolgozásukat sem hiányolja. Pedig egy historiográfiai szintézisnek a történettudomány további alakulására ösztönző hatásúnak kellene lennie. Higham olyan jelentőségű kérdésekről felel meg, mint pl. a néger-kérdés, az Európából való bevándorlás és a korai demokratikus törekvések kapcsolata, a szociáldarwinista szemléletből fakadó demagógia, az izolacionizmus problémája, a New Deal-vita stb. Az amerikai és európai történelem vizsgálatánál Krieger nem hiányolja eléggé a komparatív elemzés módszerét. Az általa írt fejezetben sokszor olyan szerzőkről olvashatunk, kiknek munkásságát a második és harmadik fejezet már részletesen tárgyalta és az európai történelemről írt műveik így elszakadnak munkásságuk egészétől.

Gilbert tanulmánya nem illeszkedik szervesen a könyv logikájához és az olvasó számára is érdekesebb lenne, ha az amerikai historiográfia Gilbertet kívüli képviselőiről is kapna tájékoztatást.

Legfőbb kritikai ellenvetésünket tehát úgy foglalhatnánk össze, hogy a könyv az amerikai történetírás történetével foglalkozik, de eközben magáról az amerikai történelemről felel meg, egyáltalán nem mutatva rá az adott történeti valóság és a történetírói felfogások okozati összefüggéseire.

Mégis elmondhatjuk, hogy a „Historical Studies. . .” igen tanulságos mű. Úttörő vállalkozás az amerikai történelemről írottak rendszerezésére, szintézisére, s bár az amerikai történelemre való hivatkozást sok helyütt hiányolhatjuk, a könyv a múlt történetírásának bemutatásán túl explicite a mai amerikai historiográfiának tart tükröt.

Á. RÉNYI ZSUZSA

GERELYES EDE:

A MAGYAR MÚZEUMÜGY A KÉT FORRADALOM IDŐSZAKÁBAN. 1918—1919

(Tartalom és dokumentumkötet. Budapest, 1967. 417 l. Sokszorosított)

Mint ismeretes, a különböző típusú múzeumok az újkori tudományfejlődésben kiemelkedő szerepet játszottak. Gyorsan hozzá kell tennünk, most nem gyűjteményjellegükre gondolunk, nem arra, hogy a társadalmi élet különböző szférájából gyűjtik és a szélesebb közönség felé közvetítik is az emberiség kultúrájának fejlődését tanusító emlékeket, hanem arra, hogy a XIX. század közepétől fokozatosan ők adtak helyet elsősorban — az egyetemek mellett — a humán tudományok művelőinek. A modern tudományos kutatóintézeteknek kétségtelenül egyik legfontosabb elődei voltak. — S mindez — éppen a tudományos intézeteknek a humán tudományok terén való lassú kiépülése miatt — nagyon jellemző a hazai fejlődésre is. Még a Horthy-korszak legjelesebb művészettörténészei, történészei, filológusai (régészei természetesen) múzeumi hivatalnokként kezdtek, vagy éppen végezték életük végéig munkájukat. Így a kutató, aki a magyar tudományos értelmiség és a magyar tudományosság történetét kutatja, kénytelen minduntalan ezen intézmények levéltári anyagához fordulni; s nem is eredmény nélkül.

Ez adja meg szerintünk Gerelyes Ede dokumentum-kötetének jelentőségét is. Noha az első „belelapozásra” úgy látszik: száraz tudományigazgatási kérdések töltik ki a kötet nagy részét, a szisztematikus olvasás azonban, vagy csak akár az igen praktikus mutatók szerinti tájékozódás is a magyar kultúrtörténet megannyi kérdését hozza napvilágra. Múzeológiai szakkérdésekről vitatkoznak az őszirózsás forradalom után vezető

múzeológusaink, de e „szakkérdések” messzire vezetően az egész polgári demokratikus kultúrpolitika szemléletét idézik; szakigazgatási „részkérdésekben” kerülnek szembe a Tanácsköztársaság gyakorlatlan tudománypolitikusai a hazai humán tudományok olyan nagytekintélyű képviselőivel, mint Fejérpataky vagy Varjú Elemér, de az ellentétek mögött gyökeresen különböző felfogások húzódnak meg a tudomány társadalmi szerepéről, sőt 1918–19 legfontosabb ideológiai-eszmei kérdéseiről is. Ahelyett, hogy itt most tételszerűen sorra vennénk, milyen kérdésekkel is foglalkoznak a kötet iratai és a gondos bevezető tanulmány, szeretnénk néhány olyan kérdéskört kiemelni a legújabbkori magyar kulturtörténet köréből, melyekre vonatkozóan ez a kötet publikál először hazai irodalmunkban forrásanyagot, hozzásegítve a kutatókat messze a muzeológia területén túlterjedő kérdések közelebbi vizsgálatához.

Ahogy a kulturális, tudományos élet más területein, úgy a múzeum-ügyben is elemi erővel törtek felszínre a kezdeményezések, ötletek a Monarchia bukása után. A Monarchia „kulturárbürokráciája” által visszafojtott, évek óta — mindenekelőtt a fiatalabb értelmiségi csoportokban — érlelődő elgondolások hirtelen beérték. Meglepően átgondolt tervek az irodalomtudomány (vö. Kritika 1966 március), a történettudomány és az egész magyar tudományszervezés terén (vö. erre eddig: A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. Sajtó alá rendezte Petrák Katalin, Millei György, Gondolat 1959) tanúsítják ezt. És Gerelyes kötetének ülés-jegyzőkönyvei, népbiztossági leiratai, beadványai, tervezetei, újságcikkei, valamint a két forradalom művelődéspolitikáját koncepciózusan megfogalmazó két korabeli brosúra (Modern múzaumpolitika. 1919 február; Az új Természettudományi és Néprajzi Múzeum tervezete. Budapest. 1919) dokumentálja: a bátor, nagyvonalú kezdeményezések a múzeumügy területén sem hiányoztak. Sőt, ezek az elgondolások éppen azért, mert sok vonatkozásban gyökeresen újak voltak, érintették a szellemi tudományok más ágait és intézményeit is. (Hiszen a Nemzeti Múzeum Éremtárának átszervezése érintette a numizmatikai kutatókat, a Könyvtár különválása folytán előtérbe került a levéltári részleg és az Országos Levéltár fuziója, az Antikvárium (Régiségár) létrehozása pedig napirendre tűzte a hazai régészet több aktuális kérdését a korábban félbeszakított dunapentelei ásatásoktól az elvi-módszertani problémáig.)

A monarchiabeli Magyarország koncepciótlan kultúrpolitikáját a forradalmak kultúrpolitikuskai, tudományszervezői talán legélesebben a tömegek művelésének elhanyagolásaért bíralták. E kritika a leghangosabb kétségtelenül a múzeumügy területén volt. Már a polgári forradalom múzeumpolitikájának elvi célkitűzései között első helyen olvashatjuk, hogy „minden modern múzeum nyilvános és *elsősorban oktató*, nevelő, másodsorban kutató intézmény”, s ahogy az európai példákkal történő összehasonlítás is mutatja: a hazai múzeumok főként az első célkitűzésnek nem feleltek meg (16. l.). Ezt az elvet teljesítette ki a Tanácsköztársaság, amikor a múzeumokat nemcsak délelőtt, hanem délután is (két óra hosszat) kinyitatta, hogy a délelőtt dolgozó munkásember is látogathassa azokat. Ekkor szerveztek a múzeum „*őreiből*” állandó kísérőket és vezetőket s tették közzé, mikor milyen tárlatvezetést vehet igénybe a szélesebb közönség. (Érdemes itt megjegyezni, hogy a Horthy-korszak vezető múzeumi tisztviselői beszédeikben, elvi fejtegetéseikben szinte következetesen teszik a múzeumi munka feladatai között az első helyre a múzeumban folyó kutatást és csak azután beszélnek arról, hogy „tudományos hivatásuk mellett másodsorban népművelő hivatásuk is van a közgyűjteményeknek” — A magyar tudománypolitika alapvetése, Bp. 1927. 315. l.) A marxista társadalomfelfogás alapján foglaltak állást a Tanácsköztársaság teoretikusai a muzeológia egyik legfontosabb szakkérdésében: mi kerüljön gyűjtésre illetve kiállításra, mit tekintsenek „mútárgynak”. A feudális ihletettségű társadalomszemlélet „gyűjtőszervevényét” radikálisan kritizálva mondják programszerűen, hogy a szocialista új múzeum „nem lesz limlomok gyűjtőhelye, bizonyosan nem gyűjti majd nagy férfiak ruhadarabjait, a gyűjtőszervevényt és a kegye-

letességet nem viszi majd a nevetségességig” (195. l.). S az olvasónak nem egy mai kiállítás vendégkönyvébe lenne kedve beírni a MNM átszervezésének direktóriumi irányelvei néhány sorát: „a kultúrhistoriai gyűjtemény darabjait nem az esztétikai érték, hanem használatban való szerepük szempontjából kell tekinteni, s mérték mindig az, hogy a tárgynak ez a »használati« funkciója, a tárgy helye a társadalmi munkában hogyan jut kifejezésre” (165. l.). (Csak zárójelben utalunk arra, hogy az e tárgykörben közölt dokumentumok és a Horthy-kor néhány vezető tudományszervezőjének, mindenek előtt Hóman Bálintnak a dualizmuskori múzeumpolitika felett gyakorolt kritikáját összevetve láthatjuk: ez utóbbi igen sok elemet ötvözött magába azokból az elvekből, melyeket itt olvashatunk.)

Az egész magyar újkori múzeumszervezetre befolyással voltak az őszirózsás forradalom, illetve a Tanácsköztársaság átszervezési elképzelései. Mint ismeretes, a Tanácsköztársaság múzeumpolitikusai meg akarták szüntetni a Nemzeti Múzeumot, meg is indították ennek likvidálását. Helyébe egy múzeum-csoportot akartak létrehozni. A régi Nemzeti Múzeum lényegében egy Kultúrtörténeti és Néprajzi Múzeum maradt volna. A felosztás mellett az egyik szakmuzeológiai érv: a Nemzeti Múzeum egy-egy osztálya már annyira felduzzadt, hogy megérett a nagyobb szervezeti önállóságra és a felosztás az érdemleges munkát is elősegítheti. Mint azt a későbbi évek története bizonyítja, ez a felismerés annyira helyes volt, hogy még a minduntalan a Tanácsköztársaság művelődéspolitikájának bírálataból kiinduló két világháború közötti múzeumpolitika is ezen az úton, a szaktudományok fejlődését követő folytonos differenciálódás irányába ment bizonyos mértékig tovább. Más kérdés volt azonban a Nemzeti Múzeumnak mint szervezeti egységnek a megbontása. Hiszen még a majd megindítandó differenciálás egyáltalán nem követelte volna meg — mint szinte első lépést — a „Nemzeti Múzeum” elnevezés megszüntetését! . . . Gerelyes Ede bevezető tanulmányában rámutat, hogy a „Kultúrtörténeti és Néprajzi Múzeum” terve nem volt szemléletileg helyes, hiszen erősen vitás: vajon lehet-e az emberiség történetét a kultúrtörténet körében összefoglalni (25. l.). Ehhez még hozzátennék: a dokumentumokból világossá válik: a múzeumügy vezetői előtt egyáltalán nem volt tisztázott, mit is értenek „kultúrtörténet”-en, s a századforduló ismert polgári kultúrtörténeti törekvéseinek nyomait fedezhetjük fel a feljegyzésekben (187., 196. l.). A Nemzeti Múzeum, mint elnevezés megszüntetése — ahogy azt Gerelyes elemzi is — pedig része volt annak a szemléletbeli hibának, melyet a művelődésügyi intézkedéseknél egyébként is tapasztalni lehet (26. l.). Mindazt, amit ezzel kapcsolatban a szerző említ (a nemzeti történelem leszűkített értelmezése, a reakciónak adott lehetőség a támadásra) szeretnénk azzal megtoldani, hogy a múzeumi szakmai munkával szükségszerűen került szembe a „nemzeti kérdés” e doktriner felfogása. Azt ugyanis ki lehet jelenteni elvi fogalmazványokban, „hogy az egyetemes és általános elvek a magyar művészetre éppen úgy állanak, mint a nem magyarra”, s ez igaz is. De az, hogy „ennek alapján magyar és nem magyar anyag közt ebből a szempontból különbséget tenni nem szabad” (165. l.) egyszerűen végrehajthatatlannak látszott a muzeológus előtt. A nemzeti keretek jelentéktelenségét kellett a művelődéspolitikában nem egyszer érvényesülő ilyen tudománypolitikai elvekhez jutott felfogásnak feltételezni, melyek noha a tiszta forradalmi optimizmus talaján, de mégis messze eltávolodtak a realitástól. (Nem érdektelen arra felfigyelni, hogy az 1919 februári, Lambrecht által készített tervezet mennyire mentes még a későbbi hibáktól. 70. l.).

E türelmetlenség nemcsak a nemzeti kérdés kezelésében látszott meg: az aktákból érezni a vezetési stílusban is egy olyan „rohanást”, mely egyszerűen nem engedett időt a múzeumi tisztviselőknek a felülről jött rendelkezések megemésztésére s már eleve ellenkezések alapjává lett (28. l.).

A kulturális igazgatásban nem túlzottan nagy gyakorlattal rendelkező múzeumvezetés, az ötletdús Pogány Kálmán, vagy a rendkívül művelt és koncepciós Kentzler

gyors, mindent néhány hét alatt átszervezni akaró, gyakran türelmetlen vezetési stílusa bizony „elijesztette” a Monarchia kultúrbürokráciájában felnőtt, a közigazgatásbeliek egymás iránti cirkalmazott udvariasságát magukba szítt vezető kultúrhivatalnokokat. A történész természetesen ismeri a körülményeket, tudja, hogy a forradalom felgyorsult menetében nem volt idejük az újdonsült (korábban még kis beosztotként dolgozó) vezetőknél igazgatási gyakorlatot szerezni, kiegyensúlyozott munkastílust kialakítani. De ugyanakkor a régi hivatalnok réteg forradalom alatti viselkedésének értékelésekor messzemenően figyelembe kell vennie e „gyermekbetegségeket”, melyek kétségtelenül hozzájárultak az együttműködésre hajlandók körének szűkítéséhez, s ahhoz, hogy a konzervatív neveltetésű, ilyen felfogásban felnőtt értelmiségiek ne értsék a forradalom elveinek az egész hazai kultúrát és tudományt az általuk is bírált dualizmuskori koncepciótlanságból kimozdító és akár polgári szemmel is előrehajtó erejét.

De folytathatnánk a kérdések sorát, melyek a jó szemmel válogatott dokumentumok olvasása nyomán kíváncsoknak a kor iránt érdeklődő jegyzetei közé. Filológiai és bizonyos iratválogatási kérdésekre kitérni nem kívánunk, mivel a szerző lényegében filológiai apparátus nélkül adta közre az iratokat, amit őszintén sajnálunk.

GLATZ FERENC

ILA BÁLINT-KOVACSICS JÓZSEF:

VESZPRÉM MEGYE HELYTÖRTÉNETI LEXIKONA

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1964. 438 l.)

A történettudomány további előrelépésének egyik fontos feltétele a jól szintetizálható gazdag és színvonalas helytörténeti irodalom. Ha csak futólag tekintünk végig az elmúlt másfél évtized bibliográfiáin, akkor hajlamosak lehetünk az elégedettségre, mert úgy tűnik, hogy a helytörténeti irodalom reneszánszát éli. Kétségtelen, hogy nagyon sok értékes átfogó jellegű, vagy egy-egy évfordulóhoz kapcsolódó rész-feldolgozás látott napvilágot. A helytörténeti publikációk jórésze azonban inkább csak adalék jellegű, rendszerbe illesztésük további, kiegészítő kutatást igényel, tehát nem segít eléggé az egy-egy történeti kérdésben általánosításra törekvő kutatóknak.

Ez a probléma nem újkeletű, egyidős magával a helytörténetírással, és megújuló történettudományunk már a kezdetben számot vetett vele, hisz előtte állt a polgári kor-szak sok esetben hasonló, de holtvágányra futott, zsákutcába torkolló, kuriózumszerű helytörténeti irodalma. Figyelembe vehetett viszont olyan megelőző kísérleteket is, amelyek átfogó vállalkozásnak indultak, egységet akartak vinni a helytörténetírásba forrásfeldolgozásokkal, áttekinthetően csoportosított anyagokkal.

Az ilyen nagy vállalkozásokat azonban sajnos mindig fenyegeti a csonkán maradás veszélye. A korábbi megyei monográfia-sorozatok egytől-egyig erre a sorsra jutottak. Ez azért juthat az eszünkbe, mert az új sorozatnak ez az első kötete, Veszprém megye helytörténeti lexikona, idestova éppen tíz esztendeje került a nyomdába. Noha a vállalkozás egyes darabjai párhuzamosan készülhetnek is, — tudomásunk szerint — a Dunántúlon készülnek is (jelenleg Zalát már csak tető alá kell hozni, előrehaladottak helybeli kutatók bevonásával a Vas és a Fejér megyei munkálatok is), ez a tény a vállalkozás sorsa iránt aggodalmat ébreszthet. Pedig nagy munkáról van szó, Magyarország helytörténeti lexikonáról akkor, amikor Fényes Elek alapvető munkája már százhusz éves. Égezően szükséges tehát az új áttekintés.

Az első és egyetlen kötet a műfaj szerencsés megválasztásáról tanúskodik. Egy történeti helységnévtár kevés lett volna, a monografikus feldolgozáshoz meg nincsenek meg sem a megfelelő káderek, sem a keretek. A jó helytörténeti lexikon segítségével viszont egy-egy megye a saját monográfiáját alkalmasszerűen és függetlenül később bármikor elkészítheti. Az országos vállalkozásnak az egyik célja éppen a helytörténetírás közös nevezőre hozása. Tekintélyes, de tervszerűen szelektált forrásanyagával a gazdasági-társadalmi fejlődés megalapozottabb — esetleg statisztikus — vizsgálatát biztosítja.

A megjelent kötet elsősorban forráskiadvány, de rendezi és fel is dolgozza anyagát, így egyben a megye gazdasági szemléletű újkori és legújabbkori történeti földrajza. Céljai között szerepel, hogy segítsen az államigazgatásnak is a mindenütt napirendre került községfejlesztési és rendezési tervek elkészítésében, bár a helytörténeti anyag levéltári rendje következtében tulajdonképpen az egykori (1950 előtti) Veszprém megye lexikona, de egy ügyes térkép máris áthidalja a különbséget, amelyet végleg el fog tüntetni a zalai kutatás befejezésével hamarosan megjelenő pótfüzet az átsatolt helységekről.

Végigkísérve a munkát, a bevezetés az egész sorozat elé készült, a kötettel kezdődő vállalkozás bemutatása. A további két részre azután kerek négyszáz oldal jut, melynek öthatoda a megye községeinek és lakotthelyeinek lexikona. Ezt megelőzi első részként Veszprém megye történetének összefoglalása.

A megye területi alakulásának bemutatása a történeti és mai megyehatárok közötti különbség miatt rendkívül fontos. Nagyon jól használhatók a szöveghez mellékelte térképek, amelyek még a községalakulások és község egyesítések folyamatát is bemutatják 1785 óta. Gazdag fejezete ennek az első résznek a népesség számának általános áttekintése. A II. József kori összeírás az első biztos támpontunk ebben a tekintetben. Eszerint a megyének 140 749 lakosa volt, amely a felszabadulás utánra duplázódott meg (1949: 277 969). Már itt képet kapunk az ipari fejlődés és a városiasodás folyamatáról.

A megye lakóinak foglalkozási összetétele, megélhetési forrásai című harmadik fejezet két periódusra osztva (Termelési viszonyok a XVI—XVIII. és a XIX—XX. században) lényegében Veszprém megye történetének summázata. Ebben a roppant anyagot feldolgozó szerzők kissé elidőznek a jobbágyparaszti terhek általános jellegű, tehát eléggé ismert bemutatásánál. Főleg a XVIII. századdal foglalkoznak, és a megelőző két évszázad végül valahogy belemosódik ennek ismertetésébe.

Az adattár jellegű második rész a megye helységeit a bevezetésben ismertetett rendszer alapján tizenkét szempont szerint mutatja be.

Az I. 1. és I. 2. a helységek nevét tárgyalja, és itt Csánki Dezső művének felhasználásával visszanyúlunk a középkorig. Rögtön felvetődik a kérdés, helyes volt-e egy ilyen átfogó munkából a középkori anyag kirekesztése, mert a továbbiakban a lexikon csak a Mohács utáni megye adatait dolgozza fel. Nyilvánvaló ugyan, hogy a joggal hangsúlyozott történetstatisztikai módszer kialakítására megfelelő idő- és adatsorokat még a forrásokban országosan gazdagabb XIV—XV. századból sem lehetett volna kialakítani, különösen a forrásszegény Veszprém megyében, de akkor is helyes lett volna felvenni külön II. pontként a fellelhető középkori anyagot, ami biztosítaná az új sorozat kapcsolatát a Györffy-féle vállalkozással, az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzával. Vagy legalább a II. pontba (Települések, lakotthelyek és puszták életrajza) belefért volna egy teljes történeti áttekintés, hisz ezek a kötetek által életrajznak nevezett összegezők amúgy is tömörek és ilyen irányú bővítésük nem növelte volna tetemesen a lexikon terjedelmét, viszont az értékét annál inkább. Nagyon hiányzik a helybeli birtokosok lajstroma. Erre a következő köteteknél feltétlenül gondolni kell.

A III—VI. pontok a helységek statisztikai jellegű gazdasági-társadalmi leírásai. Először (III.) a település területére és művelési ágaira kapunk adatokat az utolsó száz

évből (1857, 1895, 1935). Ez volna a gazdasági anyag, ami azt jelenti, hogy a megye fejlődése szempontjából éppen ebben az időben egyre fontosabb bányászat és ipar csak az életrajzi (II.) részben kap helyet. Ez feltétlenül következtelenség, de a statisztikai irodalomból könnyen pótolható.

A IV. pont tartalmazza a népesedési adatokat olyan anyaggal, hogy az osztályviszonyok alakulásáról, sőt a nemzetiségi megoszlásról is képet adjon.

A IV. 1. alfejezet címe: A népesedés és társadalmi megoszlás adatai a feudális korból, a következő IV. 2-é: A népesség számának adatai 1785—1960 között (!). Ez a terminológiai tisztázatlanság az adatközlésre annyiban sugárzik ki, hogy a IV.1-be kíváncszó, a társadalmi megoszlásra rávilágító 1785-ös adatokat a IV. 2-ben csak csillag alatt lehetett közölni, mivel ebbe a részbe nem illeszthetők bele.

A feudalizmus végi termelési viszonyok jellemzésére még kitűnően fel lehetett volna használni a majorsági és úrbéres földek megoszlását településenkint.

A IV. 3., IV. 4. és V. részek foglalkozási, birtokmegoszlási és népmozgalmi adatokat tartalmaznak 1910-től. Egyedül a lakóházak statisztikája (VI.) megye vissza 1785-ig.

Az egyes helységek azonos szerkezetű bemutatását két bibliográfiai jellegű pont zárja. Nagyon értékes a kéziratoss térkép- és tervrajzanyag községenkénti katalógusa (VII.). A könyvészet általánosabb. Jobb lenne a levéltári forrásanyag állagokon túlmenő, iratesoport és irat szerinti közlése, ami a részkutatásokat nagyban megkönnyítené, bár a VIII. pont után legvégül következő jegyzetanyag sok forrást megad.

Ila Bálint, Kovacsics József és munkatársi gárdája, Dux Erikné, Kenéz Győző, Kolozsváry Vilmos, Mikesy Sándor, Nagy Júlia, Nagy László, Németi Artúr, Orlicsek József imponáló munkával gazdagították történeti irodalmunkat.

A munkát támogató szerkesztőbizottság talán a népszerűsítés irányában is tett egy lépést képanyag közlésével. Ezt a célt azonban egy ilyen jellegű munka elsősorban közvetetten szolgálhatja. Ennek kitűnő példája a megye napilapjának hosszú, 1969—1970-es közleménysorozata, a „Közsegeink A-tól Z-ig”, amelyet nyilvánvalóan a helytörténeti lexikon inspirált.

Várjuk a folytatást, a kutatást felkaroló dunántúli megyék támogatásával készülő további köteteket, hogy ösztönzést adjanak a munka megindításához a feldolgozással még adós országrészekben is.

HANGAY ZOLTÁN

AZ ÉLET MEGINDULÁSA MISKOLCON ÉS BORSODBAN A FELSZABADULÁS UTÁN

Források Miskolc város és Borsod megye történetéhez. Összeállította és bevezetéssel ellátta Beránné Nemes Éva és Román János.

(Miskolc, Városi Tanács. 1970. 495 l.)

A munka felszabadulásunk 25. évfordulója alkalmából jelent meg, születése azonban tulajdonképpen a 20 éves évfordulóhoz kapcsolódik. A Levéltári Igazgatóság elődje, a Levéltárak Országos Központja ugyanis 1965-ben, a felszabadulásunk történetével foglalkozó ülésszakok, tudományos viták tanulságai alapján határozta el, hogy országos méretű kutatómunkát indít a levéltárak idevágó forrásanyagának feltárására. E munka eredményeként született meg a 25. évfordulóra egy országos, központi forráskiadvány s vele szinte egyidejűleg jelent meg a Miskolci Városi Tanács áldozatkészségéből s a helyi kutatók szorgalmából a borsod-miskolci dokumentumkötet, az országos kiadványnak mintegy helytörténeti kiegészítéseképpen.

A kötetben közölt kereken 300 irat a mai Borsod-Abaúj-Zemplén megye alkotórészei közül két volt törvényhatóság — az egykori Borsod vármegye és Miskolc város —, területére vonatkozóan nyújt adatokat. Abaúj és Zemplén csak attól kezdve esik bele szemhatárába egy-két utalás erejéig (például a 298. sz. iratnál), hogy 1945. március 21-től Oszip István személyében közös főispánt kapott Borsoddal és Miskolccal.

A vizsgált terület szűkítését praktikus szempontok (a rendelkezésre álló iratanyag jellege stb.), mellett indokolja, hogy míg Borsodnak nemcsak sorsa fonódott össze a területére beágyazott Miskolccal, hanem a Miskolci Nemzeti Bizottságnak a megyére is kiterjedő hatásköre folytán közhatalmilag-politikailag is összekapcsolódott az első időkben azzal, addig a többi törvényhatóságot a hagyományos közigazgatási beosztás és szervezet elhatárolta tőlük. Másrészt a vizsgált részek jellegükben, problémáikban közel állnak egymáshoz, de elütnek a szomszédos területektől s egyúttal országos súlyuk nagyobb, viszonyaik alakulása meghatározóan hatott az egész térségre.

A területi elhatárolás segített az időhatárok kitűzésében is. A mintegy négy hónapos időközt átölelő kötet első darabja 1944. december 4-én, Miskolc felszabadulásának másnapján kelt; ez az az időpont, amikortól számottevőbb tevékenység bontakozhatott ki az élet megindítására. Az utolsó közölt irat pedig Borsod Vármegye Törvényhatósági Bizottságának 1945. április 3-i megalakulásáról ad számot, s ez az esemény új fejezetet nyit a tárgyalt terület közigazgatási-politikai történetében.

Az egymást szoros időrendben követő iratok tematikai válogatásánál a szerkesztőket az a szempont vezette, hogy minél sokoldalúbban mutassák be a felszabadulást közvetlenül követő időszak történetét. Az országos kiadvány ugyanakkor felmentette őket országos anyagok vizsgálata alól, a földreformmal foglalkozó hasonló gyűjtés — amely egy másik helyi kiadvány alapja lehet — arra indíthatta őket, hogy e témával kevésbé foglalkozzanak. Mivel teljességre törekedniök ezen megszorítások mellett sem lehetett, a tipikus kiemelésére és a változások irányának megrajzolására törekedtek. Így a kötet elején két fő problémakör domborodik ki: a lakosság ellátásának és a közigazgatás megszervezésének, illetve újra indításának — a közellátási feladatok megoldása végett is nélkülözhetetlen — menete. A legfontosabb tennivalók (élelmiszer- és tüzelőellátás, üzemek termelésének megindítása, közlekedés helyreállítása, közegészségügyi intézkedések) elvégzése után kerülhetett csak sor az adott helyzet felmérésére; a népesség összeírására, a szükségletek és készletek számbavételére, piacszervezésre stb. A következő fázisban kerülhetett sor az oktatás megindítására, sőt a sportélet újjáélesztésére is.

Tájékoztatnak az iratok az élet megindulásának egyéb mozzanatairól, a karhatalom megszervezéséről, igazságszolgáltatási tevékenység megindulásáról stb. is. A szervezési-gyakorlati tevékenység mellett azután fokozatosan tért kapnak a politikai jelenségek is, a demokratikus átalakulás megindulásának jegyei tűnnek fel a dokumentumokban: tömegszervezetek alakulása, munkásellenőrzés az üzemekben stb.

A jelenségek és feladatok országos hasonlósága ellenére a kötet szerkesztői sikeresen elkerülték azt a — a helytörténeti kiadványokban sajnálatosan gyakori — hibát, hogy országos eseményekkel, jobb esetben azok helyi vetületével töltsék meg a kiadványt. Az ország sorsának alakulásától ugyan nem sterilen elszakítva, de mindig a helyi sajátosságokat feltárva (például a MOKAN Komite szerepe) sokban hozzájárulnak ahhoz, hogy felszabadulásunk vitás kérdései teljesebb megvilágításba kerüljenek, nem is szólva a helytörténeti érdekű eredményekről.

Az iratok közlési technikája megegyezik a már említett országos kiadványéval. Az irat sorszáma, kelte s rövid tartalmi regeszta előzi meg a forrásszöveget, amelyet a levéltári jelzet és magyarázó jegyzet követ. Ez utóbbi mindig tartalmazza az iratok külzeten levő feljegyzéseket is, amik esetenként lényeges információkat tartalmazhatnak, néha azonban csupán üres kezelési utasítások (például a 27. és az 57. sz. iratoknál), közlé-

süknek így csak formális jelentősége van. Annál hasznosabbak viszont azok az utalások, amelyek az azonos alapszámon fekvő, vagy az ügyvel kapcsolatos egyéb iratanyagra utalnak (például a 62. sz. irat). A jegyzetek tömör magyarázatai azokat a hézagokat is kitöltik, amelyek az iratok válogatása során szükségképpen keletkeztek, s a dokumentumok közé mintegy összekötő szöveggént illeszkedve nagyban hozzájárulnak ahhoz, hogy a kötet nem mozaikokat, hanem teljes képet nyújt olvasóinak. Ez kárpótol a bevezető rövidegért, amely a történeti jelenségekre éppen csak utalva inkább az iratközlés szempontjainak megvilágítására szorítkozik. Még így is van átfedés a bevezető 11—12. oldalon olvasható szövege s a 30. oldalon levő jegyzet között.

A kötetet hely-, név- és tárgymutató egészíti ki. A névmutatónál nagyon helyesen közlik a személyre vonatkozó legfontosabb, illetve feltalálható életrajzi adatokat is. A források áttekinthetősége érdekében a kötet elején külön jegyzékbe foglalták az iratokat a tételszámok növekvő rendjében. E jegyzék a sorszámmon és dátumon kívül tartalmazza a regeszták szövegét is. Az irattól elszakítva azonban e címszerű kivonatok néha félrevezetőek lehetnek. A 134. iratnál például azt olvashatjuk: „Jegyzőkönyv a Nemzeti Bizottság alakuló üléséről.” A kötet alapján itt a Miskolci Nemzeti Bizottságra gondolhatnánk, holott az iratból kitetszően a mezőcsáti Nemzeti Bizottságról van szó. Hasonlóan van a 244. sz. irat esetében is. Ugyanakkor a 106. sz. iratnál a jegyzék szövege („jegyzőkönyv Radostyán község Nemzeti Bizottságának megalakulásáról”) már kifogástalan. Ezt a mintát már csak az egyöntetűség kedvéért is hasznos lett volna követni.

Az apróbb, inkább csak szépséghibának számító ilyenfajta javítanivalók azonban egy alapvetően jó munka arculatán jelentkeznek, amely rangos helyet foglal el helytörténeti kiadványaink sorában.

GYIMESI SÁNDOR

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

J. D. Chambers :

A Tawney-hagyomány

Közismert, hogy Tawney fő témája a hagyományos keresztény értékek szekularizációjának folyamata volt a tizenhatodik és tizenhetedik században. Számára ez a folyamat képezte a legfontosabb lépcsőfokot a kapitalizmus, a nyugati társadalom kiteljesedése felé. Másrészt ez a korszak zárta le azokat a középkori törekvéseket, amelyeket a gazdasági élet moralizáló felfogása jellemezett. De Tawney soha sem hagyta jóvá a kapitalizmus gátlástalan nyereségvágyát és az Adam Smith-féle apologetikát. A változást maga is a moralista szemüvegén keresztül szemlélte; inkább a motiváció, semmint a változás mechanizmusa érdekelt. Úgy tekintett az akvizitív társadalomra, hogy teljes mértékben elkötelezte magát egy értékrendszer mellett, amelynek értékei szemben állnak ezzel a társadalommal. Tawney valamiféle modern tomizmust képviselt, amely a középkorból az anglikanizmuson keresztül nyúlt át a jelenbe. Ez egy optimista, huszadik századi tomizmus volt. A szekularizált társadalomban létrejött egyenlőtlenséggel szemben az egyenlőség morális imperatívuszát állította.

Tawney jól ismerte és feltárta a Kelet és a Nyugat társadalmi közti alapvető különbségeket, de adós maradt a különbség oksági magyarázatával. Annak ellenére, hogy számára a gazdaságtörténet a történelem emberibb megértésének fő eszköze volt, a fenti problémát mégis kizárta egyébként széles látóköréből. Ezt két okkal magyarázhatjuk. Egyrészt az a gondolat, hogy a kereszténység önmagában egy szekularizáló és demitologizáló folyamat megindulását hozta magával, noha ma már közhely, tőle idegen eszme volt. Másrészt ő a kapitalista idollokkal szemben egy tomista-keresztény értékrendet akart győzelemre vinni, és nem érdekelt a kapitalista társadalom világtörténeti eredete.

Tawney egyéni életvitele megtestesítette nézeteit. Szegényen élt és szegényen halt meg. Két könyve, az „Acquisitive Society” és az „Equality” éles támadást intézett a kapitalista társadalom erkölce ellen. A keresztény idealizmus átmentése bizonyos mértékig sikerült neki, és ez a Tawney hagyomány bizonyos körökben még ma is él, éppen mert az egyenlőtlenség a kapitalista társadalomban azóta csak nőtt, ahelyett hogy csökkent volna.

A Weber-Tawney tézis ma már nem esik a kutatás középpontjába, hiszen a reformáció, melyet Tawney egy folyamat kezdetének tartott, ma egy hosszabb folyamat közbenső állomásaként jelenik csak meg. A mai kvantitatív gazdaságtörténet elhajlik a Tawney kijelölté utóól. A kvantitatív analízist maga Tawney mesterien alkalmazta, de az értelmezés szövege élesen elütött a maiakétól. Mindazonáltal munkája termékeny hagyományt jelent még ma is. Nem véletlen, hogy az 1540 és 1640 közötti időszakot a „The Agrarian Problem of the Sixteenth Century” elismeréseként Tawney évszázadának nevezik. A „gentry felemelkedése” pedig közhellyé vált még az általános iskolákban is. Utolsó munkája a „Business and Politics under James I.: Lionel Cranfield as Merchant and Minister” érdekes módon egy őskapitalistát állított a középpontba és tevékenységét szinte hősiessé mutatta fel. Ez arra mutat, hogy élete vége felé talán enyhült tomista dogma-

tizmusa és szembenállása a kapitalista értékekkel. 1914-ben még azt írta, hogy nagy baj lenne, ha az angol munkásosztály anyagi javakért hagyná magát eltéríteni egy új minőségű társadalom követelésétől. Késői éveiben már inkább a fokozatosság elvét tartotta fontosnak ezekben a kérdésekben.

Tawney legfontosabb öröksége, a gazdaságtörténetnek, mint alapvetően humán tudománynak a hangsúlyozása. Bár ezt sokan elfelejtik, ma két olyan irány is létezik, amely erősíti majd ezt a hagyományt. Az egyik a történelmi demográfia sokat ígérő diszciplínája. A másik az a kísérlet, hogy az irodalmi alkotásokat, különösen az elnyomott rétegek sajátos irodalmi alkotásait is értékesítsék a gazdaságtörténeti elemzésben. Ez az irodalom kifejezi alkotója, az egyszerű nép élettapasztalatát és így megvilágítja életkörülményeit. Tawney nagy problémája a „quality of life” a kapitalizmusban, és ez a kutatási irányzat éppen erre irányítja a figyelmet. És ezt a humanisztikus gazdaságtörténet-felfogást Tawneyra emlékezve jó megszívlelni.

(*The Economic History Review*, 1971. 3. szám. 355—369. l.).

H.

Alexander Demandt:

Az újkori Nagy Sándor-kép politikai aspektusai

Az egyes történelmi tények feltárásánál a meglevő források kimerítése szab határt a történelmi kutatásnak. Új eredményt általában csak új források feltárása, vagy a meglevők alaposabb kiaknázása hozhat. Az egyes tények világtörténelmi jelentősége azonban nem áll egyetlen forrásban sem, amit erről a régi szerzők írnak, ma már többnyire nem lehet mérvadó. Az egyes események történelmi jelentőségéről alkotott ítéletek ugyanis számos tényező befolyása alatt alakulnak ki: ezt ábrázolja a Nagy Sándorról alkotott ítéletek változásainak bemutatásával a tanulmány. Az értékelések forrásait az egyes történetesek leveleinek, alkalmi beszédeinek, önéletrajzainak felhasználásával próbálja meghatározni a szerző.

A tanulmány először B. G. Niebuhr és J. G. Droysen Nagy Sándor-képét vizsgálja, Niebuhr 1829—30-ban tartott egyetemi előadásai és Droysen 1833-ban megjelent Nagy Sándor-könyve alapján. Niebuhr szerint nagy történelmi távlatot tekintve igen pozitív volt Nagy Sándor tevékenysége, ugyanis ő kezdte el azt, ami Niebuhr korában (1830) befejezéshez közeledett: Ázsia európai uralom alá vetését. Az összképet tekintve — elsősorban jellembeli fogyatékosságai miatt — negatívan értékeli Nagy Sándor működését, így pl. szemére veti, hogy az ázsiaiakat az európaiakkal egyenértékűnek tekintette. Legnagyobb bűnéül pedig a görög kultúra barbarizálását rója fel. Szembefordul tehát a korában uralkodó pozitív Nagy Sándor-képpel, különösen Schlegel nézeteivel. Ennek az értékelésnek egyik fő oka az, hogy Niebuhr igen sok közös vonást lát Nagy Sándor és Napóleon között, és Napóleon-ellenes érzelmeit kivetíti Nagy Sándorra is.

Niebuhr előadása csak 1848-ban jelent meg, ezért Droysen nem ismerhette, amikor 1833-ban kiadta Nagy Sándor-könyvét, amelyben Nagy Sándort a világtörténelem egyik legnagyobb alakjaként, új korszak megindítójaként ábrázolja. Az eltérő értékelésnek mindenekelőtt Droysen történetfilozófiájában lelhetjük magyarázatát; Droysen ugyanis Hegel tanítványa volt és mesteréhez hasonlóan értelmetlennek tartotta a megtörtént események kritikáját. Ezen az alapon pl. Droysen az előítéletek kölcsönös feladásának tekinti és ezért üdvözli az európaiak és ázsiaiak egyenlősítését, ami Niebuhrnál Nagy Sándor egyik fő hibája. A népek közötti megbékélés Niebuhrnál hamis illúzió, Droysen szerint a

történelem tényei által bizonyított igazság. Morálisan is igen pozitív képet rajzol Nagy Sándorról Droysen. Ennek egyik oka életrajzírói törekvése: egy erkölcsileg jó, nemes Nagy Sándorral szívesebben azonosul az olvasó. Igen nehéz feltárni Droysennél a pozitív Nagy Sándor-kép politikai motívumait, csak leveleiből és fia visszaemlékezéseiből derül ki, hogy — a német egység megvalósításának célját szem előtt tartva — Nagy Sándorban nem a hódítót, hanem a nemzeti egység megteremtésének élharcosát látta.

A XIX. század második felében egyre inkább előtérbe kerülnek a politikai szempontok Nagy Sándor megítélésében, így pl. E. Curtius és G. Grote munkáiban. Az eddig említett történészekhez hasonlóan ők is egyetértenek az ókori Görögország és a XIX. századi Németország egybevetésében. Makedónia szerepének megítélésében azonban már eltérnek a vélemények: vagy a nemzeti egység élharcosának tekintik és Poroszországgal azonosítják, vagy a korabeli Franciaországhoz hasonló fenyegető idegen nagyhatalomnak tekintik. Mindkét álláspont képviselői egységeseek azonban abban, hogy munkáikkal a német egység megvalósulását kívánják elősegíteni. A Nagy Sándort agresszornak tekintők a holléneket sorsát figyelmeztető példaként értelmezik, a Nagy Sándor országát a nemzeti egység élharcosaként ábrázoló történészek pedig a követendő példát látták benne.

1870—71 eseményei, a német egység megvalósulása Droysen álláspontjának érvényesülését segítették elő. Nagy Sándor-könyve öt kiadásban jelent meg 1877 és 1916 között, alapjában tőle vette át Nagy Sándor értékelését Burckhardt és Ranke is. A makedónok pozitív megítélése, egybevetésük a poroszokkal a II. világháború utáni időkgig meghatározó maradt. E szimpátia politikai és történetfilozófiai okokra vezethető vissza. A politikai ok elsősorban az, hogy a makedónok igen alkalmasak voltak az összehasonlításra: a poroszokhoz hasonlóan olyan monarchikus szervezeti harcos parasztnép volt, amely honfitársainak megszerezte a nemzeti egységet. Ennek a gondolatnak az alátámasztásához persze szükség volt a makedónok görög eredetének bizonyítására, hiszen csak így lehetett őket a nemzeti egység élharcosainak és nem idegen hódítóknak tekinteni. A századfordulón Julius Beloch érve az volt, hogy a makedón nyelv csak a görög egyik tájszólása. Eduard Meyer azt a Nagy Sándor ellen gyakran felhozott érvet próbálta cáfolni, hogy a makedón uralkodó megsemmisítette az athéni demokráciát. Nagy Sándor abszolút monarchiája szerinte a szabadságnak egy magasabb fokát valósította meg. A német monarchia számára igen kedvező volt ez a makedón-párti szemlélet.

Az első világháború idején megélnékült az érdeklődés Nagy Sándor iránt: politikusok és történészek gyakran használtak műveikben Nagy Sándor-párhuzamokat. Ulrich Wilcken például arra figyelmezteti II. Vilmost, hogy világpolitikai terveiben ne tekintse példaképének Nagy Sándort, Wilamowitz egy Varsóban tartott beszédében pedig Nagy Sándor politikájának toleráns vonásait emeli ki: nyilvánvaló utalással a németek lengyelországi politikájára. Az első esetben tehát építő, konstruktív célú a Nagy Sándor-párhuzam, a második esetben pedig kritikai összefüggésben említik Nagy Sándort.

A huszas években a Julius Beloch-hal folytatott vita határozta meg a német Nagy Sándor-kutatást. Beloch sem hadvezérként, sem államférfiként nem tartotta jelentősnek Nagy Sándort. A szerző szerint itt elsősorban nem Beloch kollektivistá történetfelfogása (amely nem tagadja a személyiség szerepét, hanem társadalmi tényezőkből vezeti le), hanem a kiemelkedő személyiségek ellen érzett ösztönös ellenszenvé játszott szerepet. Beloch Németországban egyedül állott ezzel a véleményével, az első világháború után ugyanis többnyire legalábbis zseninek, ha nem istennek tartották Nagy Sándort, és bár Nietzsche vagy Stefan George közvetlen hatása nem mutatható ki, a szerző szerint ez a zseni-kultusz a Versailles által okozott trauma kompenzációjának is tekinthető. A német történetírásban előtérbe kerül a szellemtörténeti módszer, így pl. 1931-ben megjelent Nagy Sándor-könyvében Berve hangsúlyozza szembenállását az angolszász pozitívizmussal, a történész céljaként az ábrázolt kor és személyiség szellemének átérzését jelöli meg.

Ezen a téren H. E. Stier ment a legtovább (Grundlagen und Sinn der griechischen Geschichte, 1945), aki a történezt már nem a történelem objektív ábrázolójának tekinti, hanem médiumnak, akin keresztül maga a történelem jelenik meg.

Ebben a környezetben hatástalan maradt Beloch Nagy Sándor-kritikája. Fel-felbukkan az gondolat, hogy a kis, gyenge népek elnyomása nemcsak az elnyomók, hanem az elnyomott népek érdekét is szolgálja: E. Meyer pl. politikai és kulturális szempontból egyaránt hasznosnak tartja az expanziót. Hitler is hivatkozott Nagy Sándorra a Mein Kampf-ban, szerinte a makedónokhoz hasonlóan a németeknek is joguk van elfoglalni szorgalmas parasztnépük számára a kihasználatlan keleti területeket. A Harmadik Birodalom zseni-kultuszának megfelelt Nagy Sándor dicsőítése, nemzetekfelettsége, nemzeti kultúrákat egybeolvasztó politikája azonban ütközött Hitler Németországának határtalan nacionalizmusával. Nagy Sándor „kozmpolitizmusát” annak a hirdetésével próbálták ellensúlyozni, hogy végül is két egy fajba — az uralkodó indogermán fajba — tartozó nép: a makedónok és a perzsák összebékítésére került sor Nagy Sándor idején. Ugyanakkor hangsúlyozták (Wilcken, Ehrenberg), hogy Nagy Sándor ebből az összebékítésből, összeolvasztásból kizárta a nem árja népeket. Általában elsősorban Nagy Sándor egyéniségét, „Führer tulajdonságait” emelték ki, és nem az emberiség kultúrájának továbbfejlesztésében játszott szerepét, hanem az árja népek érdekében kifejtett tevékenységét tekintették fontosabbnak (Pl. Kornemann).

A nemzetiszocialista ideológia hatása érezhető Nagy Sándor birodalma bukásának magyarázatában is. Berve és Kornemann szerint például az volt a hanyatlás oka, hogy Nagy Sándor utódai feladták az új uralkodó faj kialakításának tervét.

A Nagy Sándor-ábrázolással Hitler politikáját igazolni kívánók mellett voltak olyan történészek is, akik Nagy Sándorral foglalkozva Hitler kritikájával léptek fel. Így pl. F. Oertel Hitlerhez hasonló politikai kalandornak tartotta Nagy Sándort, aki semmilyen eszköztől nem riadt vissza az egyeduralomért folytatott harcban. Ehrenberg szerint a német hőskultusz az intellektuális és morális értékszint hihetetlen leszállítását jelenti. Hitlerrel összehasonlítva Nagy Sándort Ehrenberg azonban az Oertel-étől eltérő eredményre jut. Hitler szerinte pontosan az ellenkezője Nagy Sándornak: amíg Oertel Hitlert kritizálta Nagy Sándor személyében, Ehrenberg célja az volt, hogy megóvja Nagy Sándort a Hitler által rávetett árnyéktól.

Az 1945 utáni Nagy Sándor-ábrázolásokban a kortörténetre való aktualizálás eltűnését, a tudományos igény növekedését emeli ki a szerző. (Fritz Schachmeyer, Gerold Walser, Franz Hampl munkáit említi.)

Befejezésül módszertani szempontból összegezi az elmondottakat és újra hangsúlyozza, hogy a különböző történetírói irányzatok közötti eltérés nem az egyes tények elfogadásában, hanem a közösen feltárt tények értékelésében van. Az eltérő értékelések gyökerei az eltérő politikai és kulturális ideálokban, értékekben, tapasztalatokban rejlenek. Nagy Sándor Perzsia-ellenes hadjáratának védekező vagy támadó háborúként való értékelése szerinte nem empirikus kutatási feladat, hanem a történész szemléletéből fakad. Az értékelés elsősorban nem Nagy Sándor szempontjából érdekes, hanem annak a későbbi olvasónak fontos, aki esetleg ugyanúgy cselekszik, mint annakidején Nagy Sándor és ennek tudatában van. Általános erkölcsi vonatkozásoknál ez egyszerű, sokkal komplikáltabb az az eset, amikor csak kétoldalú azonosításról van szó, és az összehasonlítás alapjául valamilyen politikai szempont szolgál. Így lesznek a makedónok az ókor poroszai, vagy Parmenion Nagy Sándor Moltkeja. Az ilyen azonosítások célja az, hogy a történelem által keltett érzelmi töltést korabeli helyzetekre vigyék át, akár többszörös áttétellel is. Így például a Nagy Sándor iránt hadvezéri érdemeivel keltett rokonszenvet átlátnálják telepítési politikájára, és evvel próbálják igazolni a korabeli hasonló törekvéseket.

Az azonosítások persze többféleképpen értelmezhetők: felfoghatók egy-egy modern

helyzet kritikájaként is. Hangsúlyozza a szerző, hogy ezek az azonosítások, valamint az egyes történelmi események alapján megfogalmazott általános következtetések igen labilisak. Így pl. Nagy Sándor birodalmának sorsából Wilken szerint az a következtetés vonható le, hogy ha két kultúra érintkezésbe kerül, mindegyiknek el kell zárkóznia a másiktól, mivel az érintkezés károsítja a magasabb szintű kultúrát, de nem szolgál az alacsonyabb fejlettségi szinten levő kultúra javára sem. Burckhardt ezzel szemben ugyan- ebből a történelmi tényből arra következtet, hogy két kultúra találkozásakor mind a magasabb fejlettségű, mind az alacsonyabb fejlettségű számára gyümölcsöző a szabad kölcsönhatás. A szerző szerint a történelmi kutatásnak szembe kell néznie saját lehetőségeinek korlátozottságával és azt az erkölcsi követelményt állítja fel, hogy a történész ne kívánjon saját tudományának körén túlmenő általános értékítéleteket adni, a politikusok pedig ne használjanak fel ilyen ítéleteket.

(*Archiv für Kulturgeschichte*, 1972. II. szám. 325—364. l.).

P.

Edward Pessen :

Az egyenlőségi mítosz és az amerikai társadalmi realitás: vagyon, mobilitás és egyenlőség „az átlagember korá”-ban

A XIX. század második negyedének amerikai társadalmáról máig is Tocqueville a legmeggyőzőbb és legkoherensebb kép szerzője. Eme egalitáriánus felfogás szerint ekkoriban az Egyesült Államok társadalmát a nép nagy többségét kitevő középső rétegek dominálták. A gazdagok meg sem közelítik a nagy európai vagyonokat és ráadásul ők is „self-made”, saját erejükből felemelkedett egyének. A politikában általános a választójog, amikor Európában a burzsoázia legfelsőbb rétegei is épp csak egy kis beleszólást vívnak ki maguknak az állam vezetésébe. E nézet szerint Amerikában a politikai demokráciát követte a társadalmi és gazdasági demokrácia, a lehetőségek páratlan egyenlősége.

A szerző nem vonja kétségbe Tocqueville meglátásainak mélységét, de a nagy északi városok társadalmának ún. „kvantitatív adatai” kétségbevonják, mítoszszá degradálják az Andrew Jackson Amerikájára állítólag annyira jellemző egyenlőséget.

A Pessen által vizsgált első kérdés: mekkora volt a kifejezetten gazdag emberek száma illetve aránya, és mekkora volt vagyonuk. Vannak korabeli listák a vezető városok leggazdagabb családjairól és vagyonuk nagyságáról (pl. a New York-i M. Beach), de ezek forrásai ismeretlenek, adataik nem megbízhatóak. A rendelkezésre álló egyéb forrásokkal kapcsolatos nehézségek ismertetése után a szerző az adózási adatok alapján megállapítja, hogy Tocqueville látogatása idején New Yorkban több mint száz személy vagyona haladta meg a 100 000 \$-t, tíz évvel később ketten voltak milliomosok és 300 további személy vagyona volt nagyobb a százezer dollárnál. Bostonban ugyanekkor egy milliomos volt és 150-en lépték túl a százezres határt. Brooklynban (ekkor ez az Egyesült Államok hetedik városa) az utóbbi kategóriába 26-an tartoztak. Philadelphiában 1831-ben Girard bankár 6 milliós vagyont hagyott hátra, további 10 volt milliomos és 350 százezer \$ fölött. Ez a százezer nem kevés, ha figyelembe vesszük az egyik Astor unoka 1850-es megállapítását, miszerint egy év kellemes élet melletti eltöltése, beleértve egy európai luxusutazást, nem kerül többé 10 000 dollárnál. A szerző számos egyéb adattal is bizonyítja a korabeli dollár csodálatos vásárlóerejét és megállapítja, hogy a 100 000 \$ mai áron egy többszörös milliomos vagyonának felel meg. Az amerikai gazdagok élete csak annyiban különbözött európai társaikétól, hogy napi tevékenységükben nem a társasági, nagyvilági szórakozások, hanem az üzletben való részvétel dominált — egyszerűen mert erre volt kedvük.

Szórakozásaik, lehetőségeik, életmódjuk azonban épp annyira elkülönítették őket a tömegektől, mint az európai vagyonosokat. Ezt a cikkhez mellékelte számos korabeli illusztráció, kép is tanúsítja.

A másik közkeletű állítás, hogy a gazdagok szegénynek születtek, ugyancsak nem állja meg a helyét az északkeleti nagyvárosok vezető családjainak vizsgálata alapján. Legfeljebb két százalékról állítható ez, míg további 6%-uk született közepes társadalmi és gazdasági helyzetű családban. Az persze igaz, hogy életük folyamán közülük sokan meg-
többszörözték az örökölt vagyont, de ezt aligha tekinthetjük a társadalmi mobilitás bizonyítékának. A XVIII. században még sok esetben volt némi igazság a „rags to riches” (rongyokból bőségbe) ideológiában, de az állítólagos egyenlőség korában ezt már a társadalmi rigiditás váltotta fel.

Ugyancsak elfogadott nézet (Tocqueville szerint is), hogy a XIX. század második negyedében a vagyont könnyű volt megszerezni, de elveszíteni is, a kereskedők egzisztenciája rendkívül bizonytalan lett volna. Boston esetében a jacksoniánus korszak kezdete és vége közt a közepes vagyonúak felső rétegéből csak 7% került át a vagyonos kategóriába. A kevés felemelkedettnél csak a lesüllyedtek száma volt kisebb. New Yorkban hasonló volt a helyzet, csak a gazdagok továbbgazdagodása volt nagyobb arányú, míg az 50 leggazdagabból csak egy hullott ki, de az is tehetős maradt.

Az utolsó kérdés: milyen volt a vagyon megoszlása a társadalomban, s nőtt-e a megoszlás egyenlőtlensége. A tárgyalt negyedszáz évben ezen a téren is a vagyoni aránytalanságok nagyarányú növekedését látjuk. Nézzünk erre egy példát:

A vagyon megoszlása Bostonban 1833-ban

A vagyon szintje	A lakosság aránya	A vagyon összege becslés szerint	Az egyéni (nem korporációs) vagyon százaléka
\$ 75 000 vagy több	1%	\$ 19 439 000	33%
\$ 30 000 – 75 000	3%	\$ 15 000 000	26%
\$ 5 000 – 30 000	10%	\$ 16 047 400	27%
\$ 5 000 alatt	86%	\$ 8 331 000	14%

A vagyon megoszlása Bostonban 1848-ban

A vagyon szintje	A lakosság aránya	A vagyon összege becslés szerint	A nem korporációs vagyon %-a
\$ 90 000 vagy több	1%	\$ 47 778 500	37%
\$ 35 000 – 90 000	3%	\$ 34 781 800	27%
\$ 4 000 – 35 000	15%	\$ 40 636 400	32%
\$ 4 000 alatt	81%	\$ 6 000 000	4%

A valóságban a fenti számok még nem is mutatják teljesen a gazdagok vagyonának arányát, mert a felmérések csak az egyéni tulajdonban levő ingatlanokra terjedtek ki, ráadásul az adó alacsonyabbá tétele érdekében e vagytonokat alábecsülték. New York adataiból megállapítható, hogy a gazdagok további gazdagodásának üteme az előző két

évszázadhoz képest a XIX. században rendkívül meggyorsult. Brooklyn vizsgálata azt mutatja, hogy míg 1810-ben (5000 lakos) nyolc család közül 7 rendelkezett valamilyen adó alá eső vagyonnal, 1841-ben (41 000 lakos) 5 család közül csupán egynek volt adóköteles tulajdona. Mind New Yorkban, mind itt megnőtt a korporációs vagyon (bankok, biztosítótársaságok), ami pedig ugyancsak a gazdag elit kezén volt.

A gazdagság növekvően egyenlőtlen megoszlásának tendenciája a tárgyalt korokban nem korlátozódik csupán a nagy észak-keleti városokra, hanem a gyáriparral sem rendelkező kis vidéki közösségekben is megfigyelhető, sőt — ha kisebb mértékben is — még a híres „frontier”-en, a nyugati határövezetben is jelentkezik.

Nehezebb választ adni arra, mi volt a gazdagodási-vagyoni differenciálódási folyamatnak az oka. Nem elég ezt csupán az iparosodással magyarázni. A szerző nagy súlyt tulajdonít a „közlekedési forradalom”-nak és az ennek nyomán létrejött nemzeti piacnak.

A részletes vizsgálatok fényében az az állítás sem tartható fenn, hogy ha a viszonyokban nem is, de a lehetőségek terén fennállt e korban az egyenlőség. A sikeres emberek nagy részénél az örökölt anyagiaknak volt a sikerben a legnagyobb szerepük.

A fentiek alapján a szerző azt a megállapítást teszi, hogy a XIX. század második negyedében fennálló egalitáriánizmus képze kimeríti a mítoszról a Webster-féle szótárban adott meghatározást.

(The American Historical Review, 1971. 76. évf. 4. (okt.) szám. 989—1034. l.).

J. G.

William H. Shewell:

A munkáosztály Marseilleben a második császárság idején: társadalmi struktúrája és politikai magatartása

A szerző mindenekelőtt felhívja a figyelmet arra az ellentmondásra: milyen furcsa, ha egy olyan országban, mint Franciaország, ahol a munkásság oly nagy szerepet játszott az ország életében, mégsem foglalkoztak súlyának megfelelően a munkásság összetételének alakulásával — főként ha azt mérlegeljük, hány feldolgozás jelent meg a burzsoázia szociális helyzetéről. Két nagyobb, kivételesen fontos és értékes munkát emelt ki a szerző: Rougerienek a Kommünről, s Gossez-nek 1848 júniusáról írt összegezését. Mindketten az ellenforradalmi terror elítéltjeinek aktái alapján készítették el összegezésüket, s mindketten figyelemre méltó eredményekre jutottak.

Shewell a kivételes forrásanyagok mellett értékes módszerbeli útbaigazítással is szolgál: rávilágít, hogy a házasságok „hétköznapi” aktái is segítségül szolgálnak, mert megállapítható belőlük a munkások szüleinek társadalmi helyzete, az, hogy mekkora a mobilitás, sőt ezen belüli csoportképződést is meg lehet figyelni aszerint, hogy a munkások szakmunkások, vagy tanulatlan segédmunkások.

Az általános észrevételek után Shewell megállapítja, hogy a dél-francia metropolis munkássága 1848-ig jobbára csendesebb volt sok más francia iparvárosénál. Ezután azonban gyors változást lehet megfigyelni. Shewell néhány belső szakaszhatárt is kimutat. Megállapítja, hogy a restauráció idején Marseille munkásai szinte royalisták, s alig érintette őket az 1830-as évek forrongása, sőt még az 1840-es évek idején sem lehet érdemleges erjedésről beszélni. 1848 februárjában azonban radikális fordulat következett be, s ez oly éles volt, hogy 1848 júniusában, a párizsi munkásfelkeléssel egyidejűleg már Marseilleben is munkásfelkelés robbant ki. A mozgalomban ezután szintén bekövetkezett a hanyatlás, ami 1851-ben III. Napóleon államcsínye idején érte el a mélypontot. Később azonban Marseille munkássága már nem az utóvédben, hanem az élcsoportban küzdött,

így az 1860-as években, amikor új fellendülés volt tapasztalható a radikális munkásmozgalomban.

A tanulmány részletes adatokat, táblázatokat közöl a migrációról, a városok felduzzadásáról, Shewell azonban nem elégszik meg azzal, hogy a faluról induló beáramlás tényét megállapítja, hanem kimutatja ennek irányát is. Rávilágít, hogy 1830 és 1848 között Marseilleben az üzemek száma 69-ről 77-re, de az ezekben alkalmazott munkások száma 1500-ról 4100-ra emelkedett, s általában az ipari termékek felét már a nagy üzemekben állították elő. Röviden, de érzékelteti az ipari munkaviszonyokat, beleértve azok rendkívül heterogén voltát, hiszen volt ahol 6, de máshol 12 órás volt a napi munkaidő.

Shewell hangsúlyozza, hogy a szervezethez ekkor milyen szorosan összefüggött a munkaviszonyokkal, ez azzal, hogy egyes szakmákat milyen hosszú ideig kellett inas-ként tanulni, majd ez a migrációval, hogy milyen szakmák voltak „nyitottak”, ahová a falusiak „bekerülhettek”, s melyek voltak zártak. Mindez jól kimutatható a házasságlevelekből, ahol fel kellett tüntetni az apa foglalkozását. Hangsúlyozza, hogy míg Marseille munkásainál a nem szakmunkások 3/4 része nem a városban született, a szakmunkásoknál ez az arány csak 50—50%-os. A migráció azonban nemcsak addig a pontig érdekes, míg az emberek eljutnak a nagyvárosba. A nem szakmunkások később sem telepednek le tartósan, kisebb a házasságkötések száma, sőt tartós lakóhelyük sincsen. Shewell rámutat, hogy míg a nem szakmunkásoknak 31%-a nem rendelkezett állandó lakással, a szakmunkásoknál ez az arány 18%. Felhívja a figyelmet a következő eltérésre is. Míg a nem szakmunkások Marseille lakosságának 1851-ben 18%-át, a házásoknak csak 11%-át tették ki. Mindennek alapján Shewell újólag aláhúzza: a nem szakmunkások nehezebben szánták el magukat az állandó letelepedésre, mivel számukra anyagi helyzetük javításának éppen egyik legfontosabb eszköze az volt, hogy más, jobb munkahelyet keressenek. Fordítva viszont az is kimutatható, hogy nemcsak jóval kevesebbet kerestek, hanem egyúttal ők maradtak leghamarabban munka nélkül is.

Shewell igen alaposan vizsgálja, milyen volt a „nyitott” és a „zárt” szakmák helyzete. Kimutatja, hogy míg a „zárt” szakmák egyik kiugró iparágában, a kőműveseknél 69% volt a Marseilleben születettek száma, addig a „nyitott” szakmák közül a kőtörőknél 50%-os volt az arány. Érdekes a zárt és nyitott szakmák felsorolása, amiről Shewell pontos táblázatot készített. Feltűnő, hogy a „zárt” szakmák között találjuk a tímárok és kádárok mellett a kőműveseket s teherhordókat, míg a „nyitottak” között a kőtörők mellett a pékeket, asztalosokat és vasasokat. Akadtak olyan szakmák, amelyek kifejezetten a nem szakmunkásokat tömörítették. Ilyen volt a fuvarosok, szappanfőzők, napszámosok és cukorfinomítók szakmája. Az ezekben a szakmákban alkalmazottaknak csak 20—24%-a született Marseilleben. S még egy árulkodó nyom: míg a „zárt” szakmáknál a hajóépítőiparban 6, a kádároknál egyenesen 0, a tímároknál és kőműveseknél 30% volt olyan, akiknek apja paraszt vagy napszámos volt, ugyanez az arány a „nyitott” szakmáknál 17 és 36% között ingadozott (a legalacsonyabb, 17% a bútorasztalosoknál volt, míg a legmagasabb, 36% a pékeknél és kőtörőknél-kőfaragóknál volt). Ugyanez az arány a „nem szakmunkásként” nyilvántartott szakmáknál további eltérést mutat: a fuvarosoknál 40, a cukorfinomítóknál 47, a napszámosoknál 65, a szappanfőzőknél pedig egyenesen 69% az arány. Mindez nemcsak azt mutatja, hogy a faluról kiinduló bevándorlás milyen irányba mutat, hanem azt is, hogy az apai örökség milyen erősen befolyásolta az új nemzedékek elhelyezkedését.

Shewell tanulmánya még egy szempontból igen értékes. Rougeriehoz és Gossez-hez hasonlóan ugyanis nem elégszik meg azzal, hogy a munkásság helyzetét térképezze fel. E feladatot meghaladva a demokratikus és szocialista mozgalmak, sőt az egyes klubok szociális összetételét is felméri — vagyis az ő esetében a „munkásosztály” megközelítés nem homályosítja el a politikai tényezőt.

A rendőrségi akták, bírósági eljárások alapján készíti el a marseillei klubok szociális összetételéről a rendkívül izgalmas összegezést. Ennek alapján kitűnik, hogy az 1851-ben üldözött demokrata-szocialisták között milyen volt az arány. A metodológia és az eredmény szempontjából idézzük ezt a táblázatot.

	Tengerész	Szaktmunkás zárt szakmában	Szaktmunkás nyitott szakmában	Betantott munkás	Alkalmazott	Polgári foglalkozású
A militánsok száma	19	105	653	140	143	395
a militánsok %-a	1	8	47	10	4	28
a lakosság %-a	6	13	28	17	3	30
a militánsok %-a a lakosság %-hoz képest	0,2	0,6	1,7	0,6	0,8	0,9

Nem kevésbé izgalmas — és még sokkal részletesebb — táblázatot is közöl a szerző, amelyben egyfelől kronológiailag is feltünteti, hogy az 1848 júniusi, az 1851 decemberi felkelésben résztvettek között van-e, s milyen az eltolódás. Mindezt összeveti az 1853-ban és 1858-ban veszélyesként nyilvántartottak adataival. E csoportosításon belül külön feltünteti, kik születtek Marseilleben, kik Franciaországban és kik külföldön. Külön felmérést ad a három nevezetesebb marseillei demokrata klub tagjairól és az elkövetett politikai bűnökről — mindezeknél szintén a fenti szociális megoszlást mutatva ki.

(*Le Mouvement Social* 1971. júl.- szept. szám. 27—64. l.)

J.

B. Zevin:

Az amerikai imperializmus

A cikk bevezető részében a szerző az imperializmus létezését bizonyítja, kritériumait vizsgálja, s igyekszik azt definiálni. Hivatkozik az imperializmus lenini meghatározására is, de a XIX—XX. századi amerikai imperialista külpolitikára legjellemzőbbnek a Webster: *New World Dictionary* definícióját tartja s ezt idézi: „...the policy and practice of seeking to dominate the economic or political affairs of underdeveloped areas or weaker countries.”

Az amerikai imperializmus létének bizonyítása nagyon is szükséges, ugyanis az amerikaiak hosszú ideig kritikátlanul és kétely nélkül fogadták el az amerikai demokráciáról és az ennek jegyében folytatott külpolitikáról hangoztatott minden dicshimnusz s azt a nézetet, hogy Amerika minden világok legjobbika. A kétely csak a XX. század első felében, a progresszív éra idején és a második világháborút követő dizilluzionista periódus haladó szemléletű kisebbségében merült fel.

Zevin az amerikai külpolitika hódító törekvéseinek bemutatására a XIX. század végétől a második világháborúig terjedő háborúkat és intervenciókat sorolja fel. A Monroe doktrína és a dollár diplomácia érvényesítésével az USA Latin-Amerikában és a Karib tenger térségében befolyási övezeteket létesített és sok esetben a katonai expanzióhoz folyamodott. Az izolacionizmust hamarosan felváltotta az amerikai világküldetés (manifest destiny) demagógiája, s ezzel magyarázták az 1898-as spanyol—amerikai háború s a panamai államcsíny támogatását s a Panama-terv létrehozásának eseményeit. A Latin-Amerikával szemben alkalmazott ún. „big stick policy”-val egyidőben a XX. század első évtizedeitől kezdve az USA a Távol Kelet felé orientálódott s távolkeleti pozíciói bizto-

sítása érdekében öt éven keresztül harcolt a Fülöp szigetekért, mert ez volt az amerikai külpolitika Achilles pontja, mint arra Theodore Rooseveltt rámutatott.

A XX. század első két évtizedében az amerikai érdekeltség ismét a Karib tenger térségére irányult. Breveridge szenátor hírhedt mondata: „A Csendes óceán a mi óceánunk” szelleme érvényesült. Az USA 1902 és 1916 között kb. harminceszor szállt partra a Dominikai Köztársaságban, 1906-ban pedig Kuba újabb inváziójára került sor, ezt követte a mexikói forradalomba való beavatkozás, 1916-ban pedig az új eszkáláció a Karib térségben, s ekkor foglalta el az USA Haitit, Nicaragua-t, Panamát, Kubát és Dominikát. A Távol Keleten a Kínával szemben alkalmazott „open door policy” megvétózta az európai hatalmak Kínával kapcsolatos jogainak kizárólagos érvényét s biztosította az amerikai—kínai szabadkereskedelmet.

A XX. század tizes éveitől kezdve a szerző csak utalásszerűen említi a külpolitikai eseményeket és nem sorakoztat fel bizonyító anyagot állításai alátámasztására. Mint elismert tényre hivatkozik annak kimondásakor, hogy mind az első, mind a második világháborúban az USA elsősorban imperialista érdekből vett részt s a második világháború utáni hódítások és a segélyprogramok is ezt az imperialista célt támasztják alá. Azokban a közép-amerikai országokban pedig, ahonnan ugyan katonailag visszavonultak, amerikai infrastruktúrát és rendszert hagytak maguk után.

Zevin ugyan az egész cikk folyamán harciasan leplezi le az amerikai külpolitika imperialista érdekeit, a konkluziót tartalmazó alfejezetben elhatárolja magát a marxista extraprofit elmélettől s ezzel szemben azt állítja, hogy az amerikai imperialista törekvéseket nem az egész tőkés osztály gazdasági érdeke ösztönözte, hanem az imperialista külpolitikát csak az egyéni vállalkozók, cégek és trösztök érdeke befolyásolta, s a kormányok s a szenátus tagjai maguk is többnyire egy-egy vállalat tagjai vagy részvényesei, így ez az érdekeltség közvetlenül befolyásolja a külpolitika alakulását.

Mindezt, sőt az utóbbi évtizedekről beszélve különösen a militarista erők és a hadiipar érdekeltségét s a külpolitika befolyásolásában játszott szerepét elismeri, de próbálja ezt a konkluziót nem az egész tőkés társadalom, hanem csak individuumok ill. üzletemberek csoportjainak számlájára írni.

(*Journal of Economic History* 1972. 32. köt. 1. szám.)

R. Zs.

Radoszlav Popov :

Ausztria-Magyarország katona-politikai tervei a Balkánon 1903—1908

A szerző megállapítása szerint a jelzett korszakkal a történetírás eddig kevésbé foglalkozott, mert úgy vélték, ez az osztrák-magyar külpolitika passzív korszaka volt, sőt az újabb polgári történetírás már általában a Monarchia konzervatív és békeszerető politikáját emlegeti. A szerző ezt kívánja megcáfolni, a kiadott forrásanyagokra, emlékiratokra (különösen Conrad von Hötzendorf emlékirataira) támaszkodva, de felhasználja a bolgár diplomáciai képviselők jelentéseit is a bolgár Központi Állami Történeti Levéltárból.

A Monarchia gyarmatok helyett a Balkán nyugati részén akart hegemon helyzetet szerezni. Osztrák-magyar konzulok nagy számban utazták be ezt a területet, felderítő céllal. Az adott időszakban a Monarchia — belső problémái, különösen a magyar válság miatt — valóban passzivitásra kényszerült. Oroszországgal már korábban próbált egyezkedni, hogy aktivitását a Távol-Kelet felé irányítsa, ezt szolgálta az 1903. évi egyez-

mény is, a macedóniai reformok terve. Oroszország katonai vereségét a Monarchia a forradalomtól való félelem miatt nem tudta kihasználni. A balkáni államok közt azonban szüntelenül szították az ellentéteket, igyekezett megakadályozni a Szerbia és Montenegro, ill. Szerbia és Bulgária közti jó viszony kialakítását. Megerősítette az Adria-partot, Bosznia-Hercegovinában pedig hadiutakat épített. A fő törekvés Macedónia megszállása volt, erre vonatkozólag már 1905-ben jelent meg egy röpirat, a vezérkar egyik magas állású tagjának tollából. A megszállást nemzetközi mandátum formájában szeretnék volna megvalósítani, de szóba került az erőszakos megszállás is. Minthogy Bosznia-Hercegovina felől a Monarchia nem tudott volna kellő létszámú csapatot bevetni, már pedig mintegy 400 000 főnyi seregre lett volna szükség, a betörést Szerbia területén keresztül képzelték el.

1906-ig erre vonatkozólag konkrét katonai terv nem készült. A magyar válság lezárása után viszont a Monarchia már szilárdabbnak érezte magát, a szerb vámháború kitörése azt mutatta, hogy Szerbiát gazdasági nyomással nem lehet térdre kényszeríteni. Ezért aktivizálódott a Monarchia, amit mutat Aerenthal külügyminiszteri és Conrad vezérkari főnöki kinevezése. Különösen Conrad sürgette a Szerbia elleni fellépést, mert úgy vélte, hogy a Monarchiát fenyegető forradalmi mozgalmak központja itt található. Szerbia megszállása mellett Bosznia-Hercegovina annexiója is fontos lépésnek tűnt. Boszniában ezért erősítették meg a csapatokat. A Szerbia elleni fegyveres fellépés esetére Conrad azt javasolta, hogy a szomszédos országokat kisebb engedményekkel kell semlegesíteni, Olaszország vonatkozásában ezt nem látta lehetségesnek, és ezért egyúttal Olaszország elleni katonai fellépést is sürgetett. 1907-ben került sor a Szerbia megszállására irányuló részletes katonai terv kidolgozására, ezt a tervet Andrija Radenić korábbi publikációja alapján ismerteti a szerző részletesen. A balkáni operatív terv észak–déli irányú hadműveleteket irányzott elő, nagy katonai fölényvel, különösen a nehéztűzsergés bevetésével, hogy Szerbiát gyorsan meg lehessen szállni, a szerb védelem megtörése után.

A terv kivitelezésére nem került sor, a Monarchia ekkor a Novi Pazar-i szandzsákon keresztül Szalonikibe vezető vasútvonal tervét vetette fel. A balkáni államokat továbbra is igyekezett egymás ellen uszítani. 1908 elején a vezérkar már ürügyet keresett a Szerbia elleni fellépésre, amely végső soron a macedóniai megszállás végrehajtását szolgálta volna. Az ifjú-török forradalom azonban új helyzetet teremtett és tervei megmásként kényszerítette a Monarchiát.

(*Etudes Balkaniques VIII. 1972. 3. szám. 16–31. l.*)

N.

J. Ja. Trifonov:

Szakadás az orosz pravoszláv egyházban (1922—1925)

A feudális vonásokat őrző cárizmus politikai rendszerével szervesen összefonódott pravoszláv egyház az Oroszországot megrázó 1917-es társadalmi-politikai forradalmak következtében válságba jutott. A megváltozott társadalmi-politikai körülmények felvetették a pravoszláv egyház alkalmazkodásának, korszerűsítésének a kérdéseit. Tyihon patriarcha lényegében ellenforradalmi magatartása nem felelt meg ezeknek a követelményeknek, s így szembe került azokkal, akik a hívők tömegeinek megtartása érdekében módosítani akarták az egyház politikáját, megkísérelték az új viszonyok jellegéhez igazítani felépítését, működését. Ez utóbbiakat jelöli az irodalom a „megújulás hívei” kifejezéssel. Az új helyzethez való alkalmazkodásról vallott különböző nézetek 1922—

1925 között cselekvésbe csaptak át, ami a pravoszláv egyház szakadásához vezetett. Előljáróban áttekintést ad a cikk a kérdés korabeli elemzéséről, értékeléséről, majd a történetírás közelmúltban felfokozódott érdeklődésének eredményeit foglalja össze.

A szovjet hatalomnak az egyházzal szemben folytatott politikáját az a lenini alapelv határozta meg, amely különbséget tett az egyház politikai orientációja és ideológiai alapállása között. Ez utóbbi vonatkozásában nem lehetett szó kompromisszumról, míg pl. a megújítók megítélésénél, a hozzájuk való viszonyban a rugalmasság volt a jellemző. I. I. Szkvorcov-Sztyepanov, V. D. Broncs-Brujevics és Je. M. Jaroszlavszkij elemzéseire utal a szerző, akik a „megújhódás” híveit, mozgalmát a NEP-hez kapcsolódó szmenovehizmus egyházi köntösben való megjelenéseként értékelték. Maga a történetírás három szakaszt különít el az orosz pravoszláv egyházon belül fellépő „megújító” mozgalom történetében. A XX. század elején a rendszer általános válságával összefüggésben jelentkezett az első „megújhódási” törekvés, az 1917-es forradalmak és a polgárháború időszakában a következő és a harmadik 1922-től bontakozott ki. A tudományban vannak kísérletek a „megújhódás” hátterének, osztálybázisának megrajzolására, de egységes álláspont eddig nem alakult ki. Ami az 1922-től kibontakozó „megújhódási” mozgalmat illeti, az maga is igen összetett, nem egységes, de közös vonása a Tyihon patriarchával való szembenállás és az a felismerés, hogy a megváltozott viszonyokhoz történő alkalmazkodás az egyház modernizálását tüzi napirendre.

Trifonov azt jelöli meg cikke feladatául, hogy megvilágítsa a papságon belül kialakult csoportokat, irányzatokat, küzdelmeik alakulását; rámutasson az egyházszakadás és a hívők számára csökkenése közötti összefüggésre és a Párt ill. a szovjet állam egyházpolitikájába is bepillantást nyújtson. Az egyházszakadást a forradalmakhoz vezeti vissza, amelyek kiváltották a pravoszlávia válságát, mivel a hívők széles tömegeinek megingatták a hitét. Tyihon patriarcha ellenforradalmi jellegű magatartása is ebbe az irányba hatott, s ezen túl már 1919–1920 folyamán több főpap lemondását vonta maga után. Irinarch tobolszki és Viktor vjatkaei püspök példáját idézi a cikk, akik egyidejűleg a szovjet hatalom elismerése mellett tettek hitet. A „megújhódási” mozgalom előfutáraként említi V. Putjata penzai püspököt, aki a népi egyház eszméjét hangoztatta és ezt az öskeresztény elvekhez való visszatéréssel látta elérhetőnek. A főpapok ilyen és ehhez hasonló lépéséi manőverezésre készítették Tyihon patriarchát is. 1919. szeptember 25-én kelt körlevelében megtiltotta, hogy a papság a szovjethatalom ellen nyíltan fellépjen, október 25-i pásztorlevele pedig a szovjet hatalom törvényes, Istentől eredő voltát hangsúlyozta. Egyik 1920-ban megjelent nyilatkozata az egyház politikamentességét mondta ki. A társadalmi helyzete, politikai öntudata és hagyományai szempontjából sokszínű papság képtelen volt egységesen követni az események fordulatait és a tyihoni állásfoglalások hullámzását, így különbözőképpen reagált, megtörve az egyház egyöntetűségét a külső behatásokkal szemben. Ez a szórtság akkor vezetett szakadáshoz, amikor a politikai konszolidáció tendenciájával ellentétben Tyihon nyíltan szembefordult a szovjethatalommal, amiért az az egyházi vagyonhoz is hozzányúlt az éhezők megsegítése érdekében.

A cikk hangsúlyozza, hogy ez a külső körülmény csak az utolsó lökés volt az egyházszakadáshoz, amelynek társadalmi feltételei a NEP kapcsán feléledő kapitalisztikus elemekben (kulákság, kispolgárság) gyökereztek, ideológiai jellegű előzménye pedig a szmenovehizmussal rokonítható fehérémigráns egyházi mozgalom, az „eurázsiaiáság”, amely 1921-ben Szófiában jelentkezett először. Az ún. „eurázsiaiak” abból indultak ki, hogy az oroszok se nem európaiak, se nem ázsiaiak, hanem eurázsiaiak, s mint ilyenek a pravoszlávia révén az egyetemes emberi igazságosságot képviselik. A forradalmakról azt vallották, hogy azok feltárták az orosz nép anyagi és szellemi nyomorát, leplezték a szocializmus visszataszító voltát és bizonyították a vallás megmentő erejét. Éppen ezért

el kell fogadni a forradalom termékét, a szovjethatalmat, amely szükségszerűen a kapitalizmus irányába halad az egyház segítségével. Ezáltal a pravoszlávia újra egyik pillére lesz a jövőendő Oroszországnak, de hivatását csak úgy tudja betölteni, ha megtisztul, megújodik.

A társadalmi feltételek, az ideológiai előzmények és Tyihon patriarcha 1922-es lépései több főpapot arra készítettek, hogy az egyház és a dolgozó tömegek együvértartozását hangoztassa, őskeresztény szólamokban oldva fel a szocializmus eszményeit. A megújítók elsősorban az ún. fehér (világi) papság soraiból kerültek ki, a fekete papság létalapját jelentő kolostorok megszüntetését is a megtisztulás részének tekintve. 1922 májusa, Tyihon patriarcha letartóztatása, majd háziőrizetbe vétele után Antonyin petrográdi püspök kezdeményezte a „Legfelső Egyházügyi Hivatal” létrehozását az egyházi szervezet demokratizálása, a szertartások korszerűsítése érdekében. Szibéria főpapai is létrehozhattak egy hasonló testületet, majd mindkettő beolvadt a moszkvai „élő egyház” mozgalomba, amelynek 1922 augusztusában tartott oroszországi kongresszusán 180 fehér pap vett részt. A résztvevők az orosz egyház feudális, archaikus koloncainak levetését, a kolostorok bezárását (vagyonukat az egyházközségek kapták volna meg!) hangoztatták, állást foglaltak az ellen, hogy Tyihonért miséket mondjanak, az ellenforradalmi tevékenységet folytató papokat kiátkozással fenyegették meg, s felvetették a házassági korlátozások lazítását. Kimondták továbbá, hogy papi ember földdel csak akkor rendelkezhet, ha maga műveli. A kongresszuson az Antonyin püspök által vezetett „Az Egyház újjászületésének szövetsége” nevű tömörülés képviselte a legnagyobb erőt és csatlakoztak hozzá olyan szűk bázisú szervezetek is, mint a „Dolgozók Szabad Egyháza” és a „Szabad Népi Egyház”. 1922–23 fordulóján újabb „megújhodási” csoportosulások jöttek létre, közülük a legjelentősebb a Vvegyenszkij vezette „Ópostoli egyházközségek szövetsége” volt. Az 1923 májusában tartott papi kongresszus 430 résztvevője közül 250 képviselte az „élő egyházat”, 110 a Vvegyenszkij-féle szervezetet, s mindössze 45 híve volt Tyihonnak. A kommunizmust az őskereszténységgel azonosító hangok, éles Tyihon-ellenesség, sőt a kapitalizmus elleni harc szent ügyvé nyilvánítása (!) jellemezte a kongresszust, amely kimondta a patriarchátus megszüntetését, az új időszámítás elfogadását és a kolostorok bezárását stb., de a dogma tételeit és a liturgiát érintetlenül hagyta.

Tyihon ekkor kegyelmi kérvénnyel fordult a Szovjet Legfelső Bírósághoz, amelyben loyaltást ígért és elhatárolta magát minden ellenforradalmi jellegű csoportosulástól. A háziőrizetet feloldották, maga a lépés pedig mély benyomást gyakorolt papokra és hívőkre egyaránt, sok hívet szerezve Tyihonnak még a „megújítók” között is. Módosultak tehát az egyházon belüli erőviszonyok, ami a küzdelem kiéleződését vonta maga után. Hűségnyilatkozatok a kormány felé, sokszor becsmérő szavak az épp szemben álló csoportról, egymás kölcsönös kiátkozása jelezte a válság mélypontját. Bonyolította a frontokat a nemzetiségi szempont. Különösen Ukrajnában fonódott össze az 1921 után megerősödő autokefál egyház a burzsoá nacionalizmus maradványaival. Ezen az alapon az autokefál egyház szemben állt Tyihon követőivel, de a szovjethatalomhoz őszintébben közeledő „megújhodási irányzatok” ellen már együtt léptek fel és fanatizált tömegek élén templomfoglalásokat is szerveztek Harkovban, Kijevben stb. Tyihon patriarcha híveinek és a nacionalista indíttatású irányzatoknak az aktivizálódása szükségessé tette a „megújhodás” híveinek tömörülését. Ezt egy 1923 augusztusában tartott papi gyűlés demonstrálta, amikor a létrehozott Oroszországi Pravoszláv Egyházhhoz tekintélyes régi főpapok is csatlakoztak (Tyihon szimbirszki metropolita, Vitalij tulai érsek stb.). Ennek ellenére 1924–25 folyamán a központi orosz területeken, a Volga-vidéken és Szibériában a patriarcha hívei fokozatosan felülkerekedtek. A 28 700 egyházközségből 1924-ben még 15 ezer a megújhodás híve, 1925-ben már csak 9 ezer és 1926-ban alig több mint 6 ezer.

Az egyházon belül dúló, a papsághoz méltatlan küzdelem az adott politikai viszo-

nyok közepette feltétlenül a hívők tömegeinek megingását vonta maga után (Vvegyenszkij főpap szerint 1925-ben a lakosság 40 százaléka már nem tekinthető az egyház hívének!), sőt a papok közül is egyre többen kerestek polgári foglalkozást. Ezek a körülmények mindenképpen kedveztek az ateizmus érdekében folyó hivatalos politikának. A szovjet kormány és a párt ezekben az években sem avatkozott be az egyház belügyeibe, legfeljebb a vetélkedő csoportok között kísérlete meg a közvetítést, természetesen a politikailag loyálisabb fél javára, vagy akkor avatkozott be, amikor az egyházszakadás viharai a vallásszabadság elvét sértették. Az egyházzal szemben folytatott politika nemcsak a politikai orientációt vette figyelembe, de különbséget tett az alsó és felső papság között is. Rendszerellenes, ellenforradalmi magatartást azonban soha nem tűrt meg. A politika rugalmasságát mutatja, hogy a megújodási törekvéseket támogatták, de amikor ezek az erők háttérbe szorultak, tudomásul vették a megszelidült Tyihon visszatérését is.

Nem az egyház elleni nyílt politizálás, hanem a vallással szemben folytatott ideológiai harc volt az elsődleges. Sok esetben nehéz volt azonban a kettő szétválasztása. A miszticizmus, a csodavárás és a csodák megszerzése ugyanis első látásra az egyház belügyének tekinthető, de gyakran ellenforradalmi, nacionalista csoportosulás bújik meg az ún. szenthelyek mögött, továbbá a tömeges népbuítás sem volt összeegyeztethető a szocialista kultúrpolitika célkitűzéseivel. Az ilyen jellegű megnyilvánulások szervezőire a biztonsági szervek figyeltek fel, a csodákat pedig tudományos propagandával igyekeztek leleplezni.

(*Voproszi isztorii 1972. 5. szám. 64—77. l.*)

M.

Vaszil At. Vaszilev:

A bolgár—csehszlovák politikai kapcsolatok (1926—1931)

A két világháború közötti időszakban Csehszlovákia és Bulgária nemzetközi helyzete és az európai politikában játszott szerepe nagyon eltérő volt. Ennek ellenére e korszak legnagyobb részében a két ország élénk politikai kapcsolatokat tartott fenn egymással. Ez a tényező szoros gazdasági kapcsolataikkal, Csehszlovákia jelentős európai szerepével és azzal a körülménnyel magyarázható, hogy Csehszlovákia Jugoszláviának és Romániának, vagyis a bolgár külpolitika fő balkáni partnereinek szövetségese volt.

A tanulmány a két ország politikai kapcsolatait elemzi Andrej Ljapcsev kormánya idején, amikor ezen a területen aktív együttműködés indult meg, sőt felvetődött egy barátsági és együttműködési szerződés aláírásának a gondolata is. Az eddigiektől eltérően Csehszlovákia most már nem elégszik meg kisantant-szövetségesei álláspontjának támogatásával, hanem néhány önálló lépést is igyekszik tenni Bulgária felé. Csehszlovákia uralkodó körei számára Bulgária érdekes volt gazdasági és kulturális behatolás szempontjából, politikai vonatkozásban pedig a kisantant veszélyes háttérét képezte és a csehszlovák kormány ezért arra törekedett, hogy ha már ez a háttér nem válik baráttá, akkor legalább semleges legyen. A bolgárok számára Csehszlovákia nemcsak fontos külkereskedelmi partnert jelentett, hanem gyenge láncszem, amelyen keresztül felszámolhatja az ellenséges bekerítést vagy legrosszabb esetben meggyengítheti a Bulgáriára gyakorolt francia—jugoszláv nyomást. A bolgár kormány létérdekű problémáinak megoldásához akarta segítségül felhasználni a két ország történetileg kialakult barátságát s Csehszlovákia európai szerepét. A két ország kapcsolatainak alakulását erősen befolyásolta Bulgária és a kisantant, elsősorban a bolgár—jugoszláv viszony alakulása, amelyre a szerző a vizsgált témának megfelelően többször külön kitér.

A Ljapcsev kormánya (1926. április 1.— 1931. június 21.) olyan időben került hatalomra, amikor a nemzetközi kapcsolatokban komoly változások indultak meg. A „békés Európa létrehozása az erő alapján” politikája komoly vereséget szenvedett, a győztes és vesztes országok közötti éles elhatárolást fokozatosan a háborús következmények felszámolását és a különböző országoknak a Népszövetségen belüli „egyenjóságát” követelő jelszavak váltják fel.

A locarnói egyezmény utáni pacifista frazeológia ellenére tovább nőnek az imperialista ellentétek. Franciaország a kisantant és néhány kisebb győztes ország segítségével a békeszerződések után kialakult Európa további fennmaradására törekszik. Az USA, Anglia és Olaszország, amelyek számára a status quo fenntartása nem létérdek, a háborús maradványok fokozatos felszámolása mellett vannak, beleértve a békeszerződés bizonyos mértékű revízióját is. A francia befolyás felszámolására törekedve Anglia és Olaszország fokozták aktivitásukat a Földközi-tengeren és a Balkánon. Sőt, Anglia Olaszország támogatásával kísérletet tett egy délkelet-európai tömb létrehozására, amely ellensúlyozta volna a kisantantot.

A nemzetközi életben bekövetkezett változások eredményeként a bolgár burzsoázia átfogó külpolitikai koncepciót dolgozott ki, amelynek legfőbb jellemzői az alábbiak voltak: ne legyen elkötelezve senki iránt, ugyanakkor igyekezzék jó kapcsolatokat fenntartani minden nagyhatalommal és szomszédal; a Népszövetségre való támaszkodás, a békeszerződésekben vállalt kötelezettségek lojális teljesítése és következetes kitartás azon jogok mellett, amelyeket a szerződések az országnak biztosítanak—gazdasági kijutás az Égei-tengerre és nemzetiségi jogok a bolgár nemzetiségnek a háború után elvesztett területeken. Az el nem kötelezettség bizonyítására Ljapcsev kormánya minden alkalommal, amikor valamilyen közeledő lépést tett az angol—olasz csoportosulás felé, azonnal azzal ellensúlyozta ezt, hogy a francia csoportosulás felé is tett hasonló lépést. Természetesen ez nem akadályozta meg abban, hogy Angliával és Olaszországgal szimpatizáljon. Ezek az erők túlsúlyban voltak Szófiában, és a bolgár uralkodó körök nemzetközi téren az ő támogatásukra számítottak.

A kialakított külpolitikai koncepció magába foglalta a kapcsolatok javítását Csehszlovákiával. Ebben az időben a csehszlovák burzsoázia balkáni politikája arra irányult, hogy Bulgáriát megnyerje a francia csoportosulás számára, és a bolgár igényeket Jugoszlávia macedón területéről az Égei-tenger és Konstantinápoly felé irányítsa, miközben gyökeres változás bekövetkezését kívánta a bolgár—jugoszláv viszonyban.

A Ljapcsev-kormány hatalomra kerülésekor normalizálási folyamat indult meg Jugoszláviával, s ez mindjárt pozitív visszhangra talált a bolgár—csehszlovák kapcsolatok területén is. A kapcsolatok javulásának kezdetét jelentették D. Mihalcsev, a Prágában akreditált bolgár követ és E. Beneš külügyminiszter tárgyalásai. A megindult közeledési tendencia rövidesen veszélybe került. Ennek oka Beneš a „Slovanský Přehled” folyóirat 1926. 3—4. számában megjelent cikke volt, amelyben a szerző lényegében a fent említett csehszlovák külpolitikai koncepciót ismertette részletesebben, s kifejtette nézeteit a bolgár—jugoszláv kapcsolatokról. A bolgár sajtó élesen reagált a cikkre, főleg a macedón kérdésben kifejtett álláspontja miatt, mely szerint ez a kérdés véglegesen Szerbia javára dőlt el, továbbá mert Beneš síkraszállt a status quo mellett. A tartós politikai és gazdasági érdekek azonban végül felülkerekedtek a kapcsolatokban bekövetkezett ideiglenes válságon. Megkönnyítette ezt az 1926. november 27-én aláírt albán—olasz szerződés, amely nagy nyugtalanosságot váltott ki Belgrádban, és Jugoszlávia újból a kapcsolatok megjavítására mutatott hajlandóságot Szófia iránt. Ezt a törekvést támogatta Franciaország és Csehszlovákia is, hisz pozitív hatással volt a csehszlovák—bolgár viszonyra és megkönnyítette a létrejött válság leküzdését.

A Szófia és Belgrád között megindult párbeszédet azonban hamar megszakították

a két országban működő szélsőséges szervezetek által kirobbantott incidensek, provokációk. A csehszlovák kormány viszont szem előtt tartva balkáni politikai és gazdasági érdekeit, újból közvetítő szerepet vállalt a két fél között. A sikertelen közvetítő kísérlet azzal járt, hogy rövid szünet állt be a bolgár—csehszlovák politikai kapcsolatokban, és csak kulturális téren figyelhető bizonyos aktivitás. 1928 tavaszán titkos tárgyalások folynak a két ország között a bolgár király prágai útjának realizálásáról, valamint a Bulgáriának nyújtandó pénzügyi kölcsön feltételeiről. 1928-ban Dél-Bulgáriában katasztrofális földrengés volt. Csehszlovákia nagy segínyt nyújtott a földrengés áldozatainak, s ez újabb alkalom volt a két ország közötti szimpátiák megnyilvánulására. 1928 végén és 1929 elején a két fél több jelentős politikai megbeszélést folytatott, sőt Beneš felvetette a két ország között megkötendő szerződés gondolatát is, amelyet a bolgárok örömmel fogadtak. Beneš azonban rövidesen visszakozott és azt javasolta, hogy Bulgária rendezze viszonyát Romániával és Jugoszláviával. A csehszlovák külügyminiszter egyben időt kért, hogy a szerződést előzőleg megbeszélje kisantant szövetségeseivel. 1929 áprilisában Borisz király Prágába érkezett, s tárgyalásokat folytatott Masarykkal. A tárgyalások eredményeit értékelve a király újságróknak kijelentette, hogy új történeti korszak kezdődött a két ország kapcsolataiban. Egy héttel a tárgyalások után Beneš átadta a bolgár kormánynak a szerződéstervezetet, amelyet 1929 júniusában jóváhagyott a bolgár minisztertanács. 1930. május 14-én pedig Beneš és Vazov prágai bolgár követ aláírták a szerződést. A két ország kapcsolatainak pozitív alakulása — különösen ami a szerződést illeti —, nemtetszést váltott ki Jugoszlávia részéről, s ezt értésére adta Csehszlovákiának. A kisantant balkáni befolyásának növekedése miatt ellenezte a szerződést Olaszország, amely nyomást kezdett gyakorolni Bulgáriára, hogy megakadályozza a szerződés ratifikálását. Időközben Románia is fellépett a szerződés ellen. Ennek hatására Beneš a szerződés ratifikálásának elhalasztását kérte, hogy újból konzultáljon szövetségeseivel. A kisantant külügyminisztereinek megbeszélése azonban a szerződés ratifikálása ellen foglalt állást, így az nem is került a Bolgár Nemzetgyűlés elé, az egész elképzelés kudarcba fulladt.

(*Iztoricseszki Pregled* 1972. 3. szám. 17—49. l.)

K.

A. A. Ahtamzjan:

A génuai konferencia és a rapallói szerződés

A téma historiográfiájáról azt írja a szerző, hogy eddig inkább diplomáciatörténeti monográfiák fejezeteinek tárgya volt, önálló tanulmány alig született róla. Az újabb és újabb forráspublikációk, valamint a szovjet és NDK-beli szakemberek együttműködése lehetővé teszi a kérdés átfogó, alapos vizsgálatát, az eddig vitatott problémák tisztázását, a homályban hagyott részletek megvilágítását. Ez utóbbiak között említí például a szovjet kormány szerepét a konferencia előkészítésében. Cikke a német—szovjet kapcsolatok alakulását veszi górcső alá, továbbá Rapallót, mint a Génua kudarcából kivezető utat értékeli az eddigi kutatási eredmények, német levéltári anyagok, szovjet forráspublikációk és az igen gazdag memoárirodalom alapján.

A génuai konferencia időszaka a váltás kora az Antant Szovjet-Oroszországhoz való viszonyában. A bolsevik hatalom fegyveres megdöntésére irányuló kísérletek kudarcát követően más jellegű, burkoltabb, hosszabb távra szóló politika került előtérbe, átmenetileg tudomásul véve Szovjet-Oroszország létét. A szovjet diplomácia felismerte ezt az új helyzetet, felismerte, hogy a tőkés hatalmak közötti ellentétek lehetővé teszik

a manőverezést és elsősorban a számára égetően fontos gazdasági kapcsolatok frontján remélt előretörést. Ez inspirálta pl. a szovjet kormány 1921. okt. 28-i jegyzékét, amelyben nemzetközi konferencia összehívását javasolta a különböző államok között fennálló gazdasági jellegű nézeteltérések tisztázása végett. Az Antant vezető körei 1922 januárjában tartott tanácskozásukon (Cannes) tették magukévá a szovjet kezdeményezést, az olasz diplomáciára bízva Lenin meghívását.

A szovjet politika irányítói alaposan készültek a várható diplomáciai csatározásokra. A Szovjetek Összoroszárszági Végrehajtó Bizottsága már 1922. január 27-én rendkívüli ülésen tárgyalt a delegáció összetételéről. Február 22-ig pedig a cári birodalom területén létrejött nyolc köztársaság felhatalmazta Szovjet-Oroszországot érdekei képviselőjére. Az alapos felkészülés során kidolgozták a gazdasági együttműködésre vonatkozó javaslataikat, elemzést készítettek a nemzetközi helyzet általános képéről, rendszerezték ellenköveteléseik érveit stb. Az Antant cannes-i nyilatkozatának nagy jelentőséget tulajdonítottak, maga Lenin készített róla értékelést. Február 28-án a Párt KB konkretizálta a feladatokat. Az egyik alapvető cél az volt, hogy a tőkés országok mondjanak le a cári, majd az Ideiglenes Kormányoknak nyújtott hitelek visszafizetéséről, amennyiben erre nem hajlandók, ellenkövetelésekkel kell élni az intervenció és a polgárháború során keletkezett károkért. Kereskedelmi együttműködésre, koncessziókra is tettek javaslatot.

A háborúban vesztes, elszigetelt, gazdasági nehézségekkel küzdő Németországban elsősorban a burzsoázia pacifista rétegei kívánták a gazdasági együttműködést Szovjet-Oroszországgal, s Lenin egyebek mellett erre hivatkozva szorgalmazta, hogy kezdjenek tárgyalásokat, s törekedjenek megegyezésre Génua előtt. A Berlinben meginduló kétoldalú szovjet–német tárgyalások során a német politikai vezetésen belül két irányzat jelentkezett. A Wirth kancellár által képviselt vonal a tárgyalások, a gazdasági jellegű megegyezés híve volt, bízott abban, hogy Szovjet-Oroszország koncessziókat ad majd, lemond a jóvátételről és a kölcsönök megbízhatóan törleszti. A Rathenau névvel fémjelzett másik vonal az Antanttól remélt engedményeket, nem akarta megkötni a kezét. A januári–februári tárgyalások alkalmával felvetett 300 millió márkás szovjet hiteligény kielégítése elől elzárkóztak, a magántőke óvatosságára hivatkozva, illetve a jóvátételekről való lemondást szabva bármilyen megegyezés feltételül. Ha született is néhány részleges gazdasági jellegű megállapodás, a legfontosabb kérdésekben nem közeledtek az álláspontok, s emiatt a szovjet fél a tárgyalások felfüggesztését indítványozta. A németek egy látszólag kompromisszumos egyezménytervezettel hártották el az indítványt. A tervezet a háborúból adódó pénzügyi követelésekről való kölcsönös lemondást, a magánjogi viszonyok rendezési tervét és a hadifoglyokra vonatkozó megállapodást tartalmazta, valamint kilátásba helyezte a diplomáciai kapcsolatok felvételét. Ez utóbbi sem elégítette ki a szovjet diplomáciát, de főként azt nehézményezte Csicserin, hogy megkerülte az államosított német vagyont, a szovjet hiteligény problémáját.

A február derekán félbeszakadt tárgyalások folytatására április elején került sor, amikor a Génuaiba tartó szovjet küldöttség Berlinbe érkezett. (Ezek a megbeszélések sincsenek még kellően feldolgozva a források hiányosságai miatt.) Csicserinék aláírt megállapodásra törekedtek, s engedményként hozzájárultak a kölcsön ill. a politikai kapcsolatok kérdésének szétválasztásához. Készenek mutatkoztak lemondani a jóvátételről, de a Génuatól sokat váró Rathenau, az államosított német vagyont kártérítési igényétől — a parlamentre hivatkozva — nem állt el, s ezzel eltorlaszolta a megegyezés útját. Annyi eredménye mégis lett a megbeszéléseknek, hogy az államosított német vagyont kártérítési problémáit leszámítva, a későbbi rapallói szerződés szövege elkészült, s kölcsönösen ígéretet tettek, hogy Génuaiban folytatják az eszmecserét. Csicserin ápri-

lis 4-i jelentése, s általában a történeti irodalom a Genuára tekintő Rathenau felelősségét emeli ki, míg maga a német politikus a szovjet küldöttség merevségét túlozza el, mint a megegyezés akadályát. (A cikk az előbbi mellett bizonyít.)

Az 1922. április 10-én megnyílt genuai konferencia jelentőségének, az első Csicserin-beszéd visszhangjának leírása után a Rapallóhoz vezető utat rajzolja meg a szerző. Az álláspontok ütköztetésének és az események fordulatainak rekonstruálásához új forrásként használta a német küldöttség egyik tagja, H. Maltzan naplójegyzeteit. Az angol—francia politika már a konferencia kezdetén taktikai hibát vétett. Kiindulási alapul ugyanis azt követelték, hogy a szovjet kormány fizesse meg az előző orosz politikai rendszerek tartozásait, mondjon le az állam külkereskedelmi monopóliumáról és az államosított javak tulajdonosait kártalanítsa. Egyidejűleg megerősítették, hogy a Németország által fizetett jóvátételből Szovjet-Oroszország is részesedik. Németország megfenyegetése, a szovjet vezetők előtt elhúzott mézesmadzag azonban nem elválasztotta, hanem, mint később kiderült, közelítette egymáshoz a német és a szovjet diplomáciát.

Az események egyértelmű leírása eddig nem történet meg, vagy nem bizonyul meggyőzőnek. D'Abernon naplóközleményeit, H. Kessler gróf Rathenau-életrajzát, N. N. Ljubimov és A. N. Ehrich memoárját említi a szerző hivatkozással, akik mind részt vettek a genuai konferencián. A már említett H. Maltzan német diplomata iratai alapján vállalkozik a fejlemények filmszerű végigkísérésére. Ennek megfelelően a Rapallóhoz vezető út leírásánál a német delegációt állítja a középpontba. Először arról a csalódásról beszél, amely Rathenaut érte, amikor kiderült, hogy az angolok zártkörű, félhivatalos tárgyalásokat kezdtek a szovjet küldöttséggel, s fennáll a veszélye — Németország szemközéből nézve — egy angol—szovjet megállapodás lehetőségének. Nem ért be tehát a berlini hírvösség gyümölcse, s a német külpolitika vezetője kesernyésen jegyezte meg: „Tálalva a csodálatos ebéd, amelyre minket nem hívtak meg, de megkérdezik: hogy tetszik a menü?” A német delegáció úgy értesült, hogy az angol—francia—szovjet megbeszélések az ún. londoni memorandum szellemében folynak, amely többek között kimondta, hogy Szovjet-Oroszország is részesül a németek által fizetett jóvátételből, de egyéb követeléseik nem lehetnek, viszont kizárt bármiféle követelést német részről Oroszországgal szemben, s tudomásul vette a cári kormány által a háború alatt eszközölt kiszajátításokat, amelyek elsősorban a német magánvagyonot érintették.

Az értesülések birtokában Németország képviselői érintkezésbe léptek az angol küldöttséggel. Bár Lloyd George kitért a közvetlen találkozás elől, a munkatársaival folytatott megbeszélések során kiderült, hogy a németek egyrészt továbbra is az Antant kegyeit, jóindulatát keresik (Versailles enyhítését, a londoni memorandum törlését remélve), másrészt nyomást gyakorolnának rá azzal, hogy feltárják az április elején Berlinben folytatott szovjet—német megbeszélések eredményét, illetve az akkor függőben maradt eszmecsere folytatásának lehetőségét. Az angol fél hívös és tartózkodó maradt, érdektelenséget mutatott a Németországgal való együttműködés iránt. Ez az angol reflexió, amelyet A. Giannini olasz diplomata április 14-én este a németek részére adott tájékoztatásával is igazolni látszott, arra sarkallta Rathenaut, hogy a tárgyalások újrakezdését javasolja a szovjet félnek.

Április 15-én a német és a szovjet diplomaták találkozásánál A. Joffe ecsetelte a félhivatalos megbeszélések során felmerült nehézségeket, de bízott a megegyezésben. Maltzan az esetleges német gazdasági segítség jelentőségét hangsúlyozta és kifejezte megegyezési készségét. A. Joffe és H. Rakovszkij azonban Csicserin nélkül semmit nem ígérhettek. Aznap este Maltzan újra kapcsolatba lépett az angol küldöttség egyik munkatársával, de az angol magatartás változatlanul bizonyult. Tanácsstalanság uralkodott a német képviselők körében, amikor késő éjszaka A. Joffe telefonált és Csicserin nevében Rapallóba hívta a német küldöttséget. Ezután került sor az ún. „pizsama ta-

nácskozásra”, s másnap Rathenau Rapallóba indult, de előzőleg tájékoztatta az angol küldöttséget (érdemleges reflexió nélkül) és táviratot küldött Berlinbe, amelyben közölte, hogy a teljes elszigetelődés elkerülése végett más lehetőséget nem lát, mint hogy aláírja az egyezményt Oroszországgal.

Április 16-án délután, félnapos vita eredményeként megszületett a szerződés, amelynek nemcsak pusztá ténye jelentett nagy sikert a szovjet külpolitika számára, de tartalma is, mivel a felek kölcsönösen lemondtak egymással szemben *mindennemű* anyagi követelésről, ígéretet tettek diplomáciai kapcsolatok létesítésére és kereskedelmi kapcsolataikat a legnagyobb kedvezmény elvét érvényesítve kívánták továbbfejleszteni. A rapallói szerződés hírére a német haladó körök, de egyes gazdasági csoportok is melegen üdvözölték, és ugyanígy ítélte meg a szovjet vezetés is, míg Németország jobboldali erői, és természetesen az Antant vezető köröi (különösen a franciák) hevesen támadták az aláírókat. A szovjet kormány szilárdnak bizonyult minden nyomással szemben, s kitartott Rapalló mellett, amelynek visszhangja hozzájárult ahhoz, hogy Genuában a továbbiak során érdemleges megegyezés nem született.

(*Voproszi Isztorii* 1972. 5 szám. 42–63. l.)

M.

T. Furuya:

A japán fasizmusról

A szerző a japán fasizmusnak a német- és olaszországitól eltérő fejlődési sajátosságaiából indul ki. Míg ez utóbbi országokban az egyes fejlődési szakaszokat: a mozgalom létrejöttét, a tömegszervezetek kiépítését és a hatalom megragadását az alapítók, Hitler és Mussolini személye kapcsolja össze, addig a japán fasizmus alapítójának, inspirátorának tekintett Kita Ikkit — akinek A nemzeti újjászervezés tervezete c. könyve a későbbiekben a japán fasiszta mozgalmak bibliájává vált, — az 1936-os februári államesíny során kivégezték. Ennek ellenére a japán belpolitikai rendszer éppen ezután indult el a fasiszálódás útján. Bár a japán fasiszta mozgalom nem vált korántsem egységessé, s ellentétes társadalmi csoportok vallották politikai ideáljuknak a fasiszta rendszert, Kita Ikki könyvének két alapvető gondolata — a császártól kiinduló államesíny, valamint a „nemzeti újjászervezésnek” az agresszív külpolitikával való összekapcsolása — lett a japán fasizmus lényegi programja.

A tanulmány szerzője a továbbiakban ismerteti az 1918-as belpolitikai válság és Kita Ikki 1919-ben megjelent könyve nyomán létrejött szélsőjobboldali szervezetek, társaságok programját, melyek az ebben az időszakban ugyancsak fellendülő szocialista mozgalommal szemben alakultak, s melyek közül a legjelentősebb a Yuzonsha társaság volt. A japán fasizmus másik irányzata a katonatiszti rétegből indult ki, elindítói a Baden-Baden-i titkos egyezményt kötő (1921-ben) három katonatiszt körül kialakult csoport volt, mely a hadsereg átszervezését, az általános mozgósítás bevezetését szorgalmazta a totális háborúra való készülődés jegyében. A baden-badeni csoport hozta létre 1927-ben a Futuba Kai-t (Két levél Társaság Tojo, Yamashita részvételével) s az Ichiyu Kai-t (Este Társaság).

1930-ban alakult meg a Sakura Kai (Cserfa Társaság), mely Kita Ikki követői s a baden-badeni csoport programját szintetizálta. A japán fasiszta mozgalmak szociális demagógiája igen mérsékelt volt, az 1927-es pénzügyi válság megmutatta a japán kapitalizmus gyengéit, a válságból kivezető utat a gyarmatszerzésben jelölték meg. Szerin-

tiük a belső reformokat a külső területszerzésnek kell megelőznie; ebben a japán fasiszta mozgalom valamennyi árnyalata egyetértett. Az expanzió ideológiai alátámasztására egyrészt az a tétel szolgált, hogy egy független ország politikai egységét csak egy nagy autarkias gazdasági egység biztosíthatja, s ez Japán esetében Mongóliát és Mandzsuriát is magában foglalja, másrészt pedig az a tétel, hogy az „utolsó világháború” megsemmisítené a nyugati civilizáció zászlóvivőjét, az Egyesült Államokat, — lehetővé tenné az egyetlen eredeti és tiszta kultúra, a japán kultúra elterjesztését, mely egyedül képes a világ valamennyi kultúrájának szintetizálására. Ugyancsak közös vonása volt az egymással rivalizáló fasiszta áramlatoknak, hogy a nemzet iránti irracionális szemvédelem felkeltését a császár személyének exaltálása révén, az új, diktatórikus államrend bevezetését a császár és a nép „egyesülése” által vélték elérhetőnek. Az 1936. február 26-i államcsínykísérletet szervező fiatal tiszteket azonban a császár lázadóknak minősítette. A szerző megállapítja, hogy a japán fasiszta mozgalmak belső harcainak következménye a hadsereg felső vezetésének egyre fokozódó politikai befolyása lett, bár a diktatúra bevezetését abban az értelemben nem sikerült elérni, hogy a Meiji alkotmányban rögzített plurális politikai rendszer fennmaradt.

Ennek felszámolására nem is volt szükség, mert a politikai pártok nem álltak szemben a fasiszta ideológiával. Szervezeteik viszont nem voltak, így a tömegmozgalmat felülről szervező és irányító állami vezetés a „kulturális mozgosítás” jelszavával, fasiszta társadalmi, kulturális szervezetek sorát hozta létre. Ez a felülről irányított mozgalom 1938 márciusa — a kommunisták tömeges letartóztatása — után ért el nagy sikereket. Ennek ellenére a politikai vezetés, a háború irányítása egységét nem sikerült megvalósítani.

(Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale, 1972. áprilisi szám. 1—16. l.) B. Zs.

A. Hara :

A japán gazdaság a második világháború alatt

Tanulmánya bevezető részében a szerző 1937 júliusáig, a japán—kínai konfliktus kirobbanásáig, a hadigazdaság bevezetéséig kíséri figyelemmel a japán gazdasági élet fejlődését. Erre az időszakra átalakult az ipar szerkezete, a nehézipar vette át a vezető szerepet. 1934-re a japán gazdaság csaknem elérte a teljes foglalkoztatottság állapotát. A mandzsuriai agresszió után egyre nőtt az állami beavatkozás a gazdasági élet területére, s olyan nagymérvűvé vált a hadsereg befolyása, hogy nem lehetett a katonai kiadásokat csökkenteni. Ezt a folyamatot gyorsította meg a japán—kínai háború kitörése.

Az 1937—38 folyamán hozott törvényekkel az egész külkereskedelem állami ellenőrzés alá került, s miután Japán teljes egészében a külfölddel folytatott kereskedelemre volt rászorulva, ez egész termelését érintette. Az ipart három csoportra osztották, s csak az első csoport — a hadicélokot szolgáló vállalatok — fejlesztését helyezték kilátásba. Törvény született a „nemzeti mozgosítás”-ról, mely igen széles igazgatási jogkört biztosított a kormánynak a munkaerő, nyersanyagbázisok, vállalatok és a sajtó felett.

A szerző ezután rátér a japán gazdaság bemutatására az USA elleni háború időszakában, előljáróban leszögezve, hogy Japán nem volt gazdaságilag felkészülve hosszú ideig tartó háborúra. A gazdasági élet ellenőrzése kezdetben a tulajdonosok vezette bizottságok kezén volt, majd a kormánnyal való összeütközések folytán az állam

egyre közvetlenebbül nyúlt be a magánszektor területére, elsősorban a Japán Bankon keresztül. A cikk írója statisztikai táblázatokkal szemlélteti a hadianyaggyártás, a nyersanyagtermelés, a munkaerő-átcsoportosítás, a haderő növekedésének számadatait, s bemutatja a japán hódítások csúcspontján a „nagy virágzó ázsiai térség” gazdasági kiaknázására tett erőfeszítéseket. Különös figyelmet szentel a munkaerőfelhasználás vonatkozásában elért sikereknek, de miután az átmeneti nyersanyagbőséget a tengeri közlekedés megbénulása 1944-re megszüntette, a gépesítés és a szakképzett munkások hiányával — valamint az a tény, hogy a mezőgazdaság az átcsoportosítás miatt óriási munkaerőhiánnyal küzdött, a japán gazdaságot teljes válságba sodorta a háború végére.

A háborús károk részletes ismertetése után, — a nemzeti vagyon 25%-a s majdnem 3 millió ember pusztult el, — tanulmánya befejező részében a szerző megállapítja, hogy az egész gazdasági szerkezet mély változáson ment át, a könnyűipar szinte teljes egészében nehéziparrá alakult, a textilipar gyakorlatilag eltűnt, valamennyi kis- és középvállalattal együtt. A mezőgazdaságban a rizstermelés fokozása a bérlőket részesítette előnyben a földtulajdonosokkal szemben. A háború utáni fejlődésben igen pozitív szerepet játszott a háború alatt kiépült állami irányítás, melynek előnyei azonban csak a belpolitika demokratizálása, az agrárreform, a monopóliumok korlátozása, a belső piac kiszélesítése s az Egyesült Államoktól kapott segítség következtében mutatkoztak meg.

(*Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale. 1973. januári szám. 33—56. l.*) B. Zs.

S. Takashi:

A második világháború befejeződése a tengelyhatalmaknál

Tanulmányában a szerző az egyes fasiszta rendszerek jellemzőit a bukás körülményeinek összehasonlító elemzésével próbálja megragadni, s azt igyekszik kimutatni, hogy ezek a körülmények a háború után létrejött rezsimekre is meghatározóak voltak.

Az olasz fasiszmus ideológiai befolyása, kényszerítő ereje alatta maradt a náciizmusénak; a szövetségesek katonai nyomása alatt könnyen összeomlott a Mussolini személyes diktatúráján, az uralkodó osztályok közti kompromisszumon alapult fasiszta rendszer, és szétváltak a hatalmas alkotó elemek: királyi ház, hadsereg, tőkésék, földbirtokosok. Népi harc bontakozott ki a monarchián belül, a Badoglio-kormány egyre szélesebb bázisra támaszkodó népfront-kormányra alakult. Olaszország nem támasztott ellentétet a szövetségesek között, háború utáni fejlődésére nem azok politikája volt döntő, hanem a háború befejezése előtti fejlemények.

Németország esetében eltérő volt a helyzet, a vereség pillanatában nem volt olyan politikai erő, mely új rendszer alapjait rakhatta volna le a náciizmus romjain. A szövetségesek Németországgal kapcsolatos politikáját a Szovjetunió és az angolszász hatalmak ellentéte határozta meg 1945 májusától, ez mutatkozott meg például az angolok nem egyértelmű magatartásában Dönitz kormányával szemben, s Anglia Szovjetunió elleni háborús előkészületeinek bizonyítéka a német hadsereg leszerelésének módja.

Japánban nem volt a háborúval szemben szervezett ellenállás. Az USA a Szovjetunió ázsiai térszerzésének megakadályozása céljából sürgette Japán kapitulációját, hallgatólagosan elismerve a fennálló rendszer továbbélését. A császár politikai tanácsadói 1945 februárjában nem annyira a vereségtől, mint a kommunista forradalom veszélyétől tartottak, s kommunistának minősítették a katonai vezetést, ami természetesen igen

távol állt a valóságtól. A japán fasiszta rendszer sajátossága volt, hogy a hatalmat egymással konkurráló elemek gyakorolták. Ez a megosztottság konfliktus esetében a háború kirobbanását siettette, az összeomlás pillanatában viszont megvalósította az egységet a császári döntés szentsége révén. A háború után a monopóliumok nemcsak fennmaradtak, de még nagyobb hatalomra tettek szert, az államszervezet helyén maradt, a politikai és gazdasági uralmi rendszer alapjai semmit sem változtak.

(*Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale 1973. januári szám 79—88. l.*) B. Zs.

I. Sz. Galkin, O. Sz. Szoroko-Cjupa:

‡ A legújabbkori történelem oktatása az egyetemeken

A legújabbkori egyetemes történet oktatása a Szovjetunió egyetemlein három témacsoportban történik: Európa és Amerika országainak, a szláv népeknek, ill. Ázsia és Afrika népeinek legújabbkori története. Az egyes témacsoportok a tudományos-oktatási szervezeti keretek (tanszékek) formájában is elkülönülnek. Ez a differenciáltság és az elhatárolt szervezeti keretek is mutatják a korszak oktatásának fontosságát, többek között a hallgatók világnézeti, politikai képzettségének korszerűbbé tétele vonatkozásában. Tartalmi szempontból a rövid történelmi távlat, napjaink történelmi szituációja (a két világrendszer léte, a közöttük folyó ideológiai, politikai küzdelem) követeli meg a korszerűsítést a tudományos-elméleti színvonal, az oktatási módszerek, a szakterminológia, a források differenciálása tekintetében. Fontos feladat annak a résnek a szűkítése, amely egyfelől az oktatás, másfelől az események, ill. a tudomány fejlődése között objektíve adott.

Mindenekelőtt a tankönyvek és egyéb oktatási segédeszközök fogyatékosságainak megszüntetésére hívják fel a szerzők a figyelmet. A hiányosságok között szerepel például, hogy kimunkálatlan a két világháború közötti demokratikus mozgalmak, a polgári pártok története, de van tennivaló az ideológiai harc, a kulturális élet, a tudományostechnikai fejlődés kérdéseinek feltárásában is. A második világháború utáni időszak történetének az oktatásba való szerves beépítését is meg kell oldani. Olyan problémák részletkebe menő, árnyalt feldolgozása vár megoldásra, mint a tőkés országok gazdasági helyzete, állami gazdaságpolitikája, vagy a kapitalista társadalmakban végbemenő struktúraváltozások szociológiai differenciáltságú bemutatása. Az említett hiányosságok megszüntetését a marxizmus—leninizmus gondolatrendszerének továbbfejlődése és a szovjet, valamint a haladó külföldi történettudomány eredményei teszik lehetővé, ráirányítva a figyelmet olyan kérdésekre is, mint a szocialista világrendszer fejlődéstörvényei, a kapitalizmus általános válsága szakaszainak összehasonlító vizsgálata, a kapitalista és szocialista integráció stb. Külön hangsúlyozza a cikk a nemzetközi munkás- és kommunista mozgalom stratégiai és taktikai alapelveinek a megértését.

Az egyetemi előadásokkal szemben támasztott követelmények egységesítésére is szükség van. Az átfogó, elvibb jellegű előadások mellett a regionális tematikájú kollégiumok is igen fontosak. Több egyetemen folynak kísérletek ún. komplex struktúrájú előadásokkal, amelyek egyidejűleg adnak összefoglalást problémakörök, országok és az ún. regionális-tipológiai elv szerint. Ebben az esetben különösen szükségessé válik a különböző társadalom- és történettudományi ágazatok szakembereinek, oktatóinak az együttműködése, annál is inkább, mert a legújabb kori egyetemes történelem megismerése nemcsak a jövő történészei, de filozófusai, közgazdászai, újságírói, jogászai, filo-

lológusai számára is elengedhetetlen. A szakmai felkészültség biztosításán túl az ideológiai harc követelményeit is figyelembe kell venni, például a kapitalizmus fejlődésének reformista, revizionista interpretációival (népi kapitalizmus, konvergencia-elmélet stb.) szemben. A történelmi látásmód kibontakoztatása érdekében is szükség van a történet-tudomány történetének eszmei aspektusból közelített oktatására, s ennek biztosítása érdekében külön, ezzel a speciális problémával foglalkozó szakembereket kell felkészíteni, alkalmazni.

Az oktatással szemben támasztott követelmények teljesítése (a legújabb tudományos eredmények, elméleti tisztázottság, didaktikai szempontok) az egyetemi oktatók folyamatos továbbképzését kívánja meg. Ennek szervezeti keretei az ún. továbbképző intézetek formájában adóttak, de egyelőre még nincsenek kellőképpen kihasználva (csak 25%-ban). További lehetőségeket az egyetemek és az akadémiai intézetek szakember-cseréje jelenthet.

(*Voproszi Isztorii* 1972. 7. szám. 53–61. l.)

M.

A külföldi folyóiratszemlét írták: Boros Zsuzsa (*B. Zs.*), Hont István (*H.*), Jemnitz János (*J.*), Jeszenszky Géza (*J. G.*), Krisztov Lazo (*K.*), Menyhárt Lajos (*M.*), Niederhauser Emil (*N.*), Pók Attila (*P.*), Árvayné Rényi Zsuzsa (*R. Zs.*).

Bölony József:

Pihent szemmel?

Érdeklődéssel ütöttem fel a *Századok* 1972. évi 2. számának Figyelő rovatát, melyben Nagy Domokos Imre *Pihent szemmel a „Pihent szemmel”-ről* címmel foglalkozik cikksorozatomban V. folytatásával. Érdeklődésem nemcsak a hozzászólásnak szólt, hanem a közölt táblázatoknak is, melyekről első pillantásra azt hittem, hogy hasznosan egészítik ki az általam helykímélés miatt csak vázlatosan közölt adatokat. Alkalmasak is erre, de csak néhány helyreigazítás és pótlás után.

Tartsunk azonban sorrendet és induljunk ki a hozzászólás kifogásaiból, melyek az V. folytatásomban „kellemetlen meglepetéssel” talált „néhány hibára” vonatkoznak. Ez a „néhány” kifogásolt hiba pontosabban az alábbi három:

1. „ha valaki a Grossadmiralt vezértengernagyként aposztrofálja, ugyanolyan hibát követ el, mintha összekeverné a tábornagyot a táborszernaggyal”;
2. „sokkal csiklandósabb” tévedés ennél, amit Horthy rangjánál követtem el;
3. Belgiojoso grófi mivoltának kétségbevonása.

Ad 1. *Katonai rangok*

A német és az osztrák-magyar tábornoki rangokat közlő első táblázatnak a német hadseregbe vonatkozó első oszlopa hibátlan összeállítás.

Az Osztrák-Magyar Monarchiára vonatkozó második oszlopból azonban nem tűnik ki, hogy a vezérezredesi rendfokozatot csak az első világháború alatt — pontosan: 1915. máj. 22-én — vezették be. A táblázathoz fűzött megjegyzések kiemelik ugyan a világháború alatti rendszeresítést, sem a táblázatból, sem a hozzáfűzött megjegyzésekből nem tudjuk azonban meg azt a lényeges körülményt, hogy a Monarchia fennállásának csak az utolsó évtizedében kapta a *III. rangosztályban minden tábornok* az eredeti fegyvernem nevét. A gyalogsági tábornok elnevezést ugyanis csak 1908. nov. 15-én rendszeresítették, addig a *III. rangosztályban a lovasság kivételével minden fegyvernem tábornoka táborszernagy* (Feldzeugmeister) volt; tehát csak táborszernagyok és lovassági tábornokok voltak. Ez az új elnevezés azonban nemcsak a rendszeresítést követő kinevezéseknél érvényesült, hanem az addigi táborszernagyok közül a gyalogsági fegyvernemhez tartozó tábornokok 1908-ban valamennyien gyalogsági tábornokokká váltak.

Az osztrák-magyar haditengerészet *Grossadmiral* rendfokozatát a Generalobersthez hasonlóan csak az első világháborúban rendszeresítették, — eddig helyes a második táblázathoz fűzött megjegyzés megállapítása! A magyar neve a legmagasabb tengernagyi fokozatunknak — „főtengernagy” — azonban már téves a táblázatban is, a megjegyzésben is. A *Grossadmiral hivatalos magyar elnevezése* ugyanis *vezértengernagy!* A vezérezredeshez hasonlóan *vezértengernagyi rendfokozatot* (nem pedig „rangot”) rendszeresítették az első világháborúban.

Az első vezérezredes 1915. máj. 22-én Jenő főherceg lovassági tábornok lett, az első és egyetlen vezértengernagy pedig az osztrák-magyar haditengerészet tengernagyi karában 1916. máj. 1-vel Haus Antal tengernagy, haditengerészeti parancsnok. Rajta kívül elnyerte még a Monarchia legmagasabb tengernagyi fokozatát 1916. okt. 9-én Henrik porosz herceg (ki már 1909 óta osztrák-magyar tengernagy volt), 1916. nov. 1-vel egyidejű vezérezredesi kinevezése mellett Károly Ferenc József trónörökös, 1917. febr. 12-én pedig II. Vilmos német császár. Haus Antaléval együtt ezek az utóbbi kinevezések is *vezértengernagyi* kinevezéseként jelentek meg a hivatalos lapban, a Budapesti Közlönyben, Henrik porosz herceg kinevezése kivételével, aki csakugyan „főtengernagyként” szerepel a kinevező parancsirat magyar szövegében. Ez azonban nyilvánvaló elírás, vagy alkalmoszerű téves fordítás, mert a parancsiratnak a Verordnungsblatt 1916. okt. 21-én kiadott 186. számában az 5311. lapon közzétett német nyelvű eredeti szövegében ugyanaz a *Grossadmiral* rendfokozat szerepel, amelyet a másik három — korábbi és későbbi — kinevezés magyar nyelvű szövege *egyöntetűen* vezértengernagnak nevez.

Még egy tévedés a haditengerészeti táblázatban: az osztrák-magyar Grossadmiral (vezértengernagy) nem az I., hanem a II. rangosztályban (rendfokozatban) volt; nem a tábornaggal volt egyenlő rangban, hanem csak az utána következő vezérezredessel.

Megjegyzem még ehhez a kérdéshez, hogy az Osztrák-Magyar Monarchiában békeben, tehát az első világháború kitörésekor is, a legmagasabb katonai rangot az egységesen a III. rangosztályba sorolt tábornagysorok, lovassági tábornokok, gyalogsági tábornokok és tengernagysorok képviselték. A II. rangosztály vezérezredesi és vezértengernagyi rendfokozatát — amint már láttuk — csak a háború folyamán rendszeresítették, az I. rangosztályba sorolt tábornagyi rendfokozat pedig betöltetlen volt, úgyhogy a háború kitörésekor hadseregfőparancsnokká kinevezett Frigyes főherceg is csak gyalogsági tábornok volt és az is maradt 1914. dec. 8-ig; csak ekkor nyert tábornagyi kinevezést.

Végezetül az ellentengernagy német nevéhez: az 1918. nov. 11-i utólagos közlésben az ellentengernagysor csakugyan „Kontreadmiral”-ként szerepelnek, korábban azonban — így az 1916. máj. 12-i vezértengernagyi kinevezéssel egyidejűleg közzétett ellentengernagyi kinevezésben — „Konteradmiral”-ként.

Látjuk tehát, hogy osztrák-magyar viszonylatban nem az követ el hibát („keveri össze a tábornagyt a tábornaggyal”), aki „a Grossadmiralt vezértengernagyként aposztrofálja”, hanem az, aki a Grossadmiralt „főtengernagy”-nak fordítja vezértengernagy helyett és aki ezt a tengernagyi rendfokozatot az I. rangosztályba helyezi.

Német viszonylatban már más a helyzet. Itt — a második világháború idejére vonatkoztatva — helyes a közölt táblázat. Azt is elfogadom, hogy „ha valaki a Generalfeldmarschall tábornagnak fordítja a szó szerinti vezértábornagy helyett, csak a fordítás pontossága, de nem értelme ellen vét”. Az V. folytatásom kifogásolt első tételében még ennyit sem mondtam azonban, hanem mindössze ezt: „A német” — ti. nyelvű — „Feldmarschall magyarul tábornagy . . . a Generalfeldmarschall vezértábornagy”. Ezzel tehát éppoly kevésbé adhattam okot „kellemetlen meglepődésre”, mint a Grossadmiral rang helyes magyar elnevezésének megadásával.

A mondat folytatásaként azonban már csakugyan ezt mondom: „a . . . Grossadmiral sem ‚nagyadmirális’ (számos helyen), sem ‚főtengernagy’, hanem vezértengernagy.” Osztrák-magyar viszonylatban — mint fentebb már láttuk — ez a tömör megállapítás is kifogástalan. Német vonatkozásban azonban a második világháború óta már kétségtelenül kiegészítésre szorul, ami rajtam kívül álló okból maradt le az eredeti szövegből, úgyhogy azt a kifogások megjelenésekor már régen kiszedett VI. folytatásomban pótoltam: „Egyedüli kivétel . . . a két német admirális, Raeder és Dönitz, akik csakugyan főtengernagysorok voltak, mert az utóbbiak pályájának végén a Grossadmiral

rang a német haditengerészetben már a vezértábornagynak felelt meg s alatta volt a vezérezredesnek megfelelő Generaladmiral”.

A magyar vezértengernagy fordítás értelemszerűen is — az új Generaladmiral elnevezésnek ti. pontosabban felelt meg, mint addig a Grossadmiralnak — és megtartva a II. rendfokozat addigi magyar elnevezését is, megmaradt továbbra is a rendfokozat magyar megjelöléseként; a magasabb rendfokozatba lépő Grossadmiralnak tehát új magyar elnevezést kellett keresni. Erre csakugyan a *főitengernagy* szó volt a leginkább megfelelő és már némi múlttal is rendelkező (vö. Henrik porosz herceg kinevezési okiratának — ha akkor tévesen is közölt — hivatalos magyar fordításával és Konstantin nagyherceg, lengyelországi helytartó legmagasabb tengernagyi rangjának egykorú magyar fordításával).

Remélem, hogy ezzel sikerült e kérdésben is eloszlatnom a csonka közléssel némi-leg talán indokolt „kellemetlen meglepődést”. A táblázatokkal kapcsolatban közölt angol tengernagyi rangok tárgykörünkön kívül esnek, ezekre tehát itt nem térek ki.

Ad 2. Horthy rangja

Az persze önmagában még távról sem bizonyíték, sem a „tévedésemre”, sem annak „csiklandósságára”, hogy valaki milyen „egyenruhában jelenik meg”. Még kevésbé az „olyan áttételes bizonyíték”, mint az általa eszközölt altengernagyi kinevezés. Hiszen szinte tucatszámra léptetett elő pl. később vezérezredessé, tehát az altengernagyinál kettővel is magasabb rendfokozatba, olyanokat, akik századosok voltak, mikor ő már ellentengernagy volt. A vitás kérdés eldöntésére azonban elégtelen az a perdöntőnek szánt „bizonyíték” is, hogy mit írt róla Pilch Jenő, vagy bárki más.

Tovább megyek: még azt sem fogadom el döntő bizonyítéknak, hogy valaki minnek írja magát. Ellenkező esetben egy mondattal befejezhetném ezt a vitát és bebizonyíthatnám ezzel állításom *kétségtelven* helyességét: Horthy ellentengernagy volt, mert jóval a Monarchia és egyben haditengerészetének megszűnése után is így írta magát *hivatalos aláírásaiban*; tehát akkor, amikor későbbi rangemeléséről már szó sem lehetett. Ime:

az 1919. június közepén megjelent szegedi toborzó parancsának aláírása: „*Horthy s. k. ellentengernagy, hadügyminiszter*”;

az 1919. júl. 15-én ugyancsak Szegeden kibocsátott hadseregarancsának aláírása: „Horthy Miklós ellentengernagy, fővezér”.

A „helyreigazítás” szavaival: „Ő csak talán tudta, hogy mi volt?!”

A saját aláírásaival egyező szegedi minisztertársának Kelemen Bélának a következő közlése: „... gróf Károlyi Gyula érdekes vendéget fogadott a másik szobában: Horthy Miklós ellentengernagy volt nála” (1919. máj. 30-án).

A bírálóra kötelező tárgyilagossággal pótolom azonban azokat az önmagukban már csakugyan bizonyítékként mutatkozó adatokat is, amelyeket az V. folytatásom „helyreigazítója” elmulasztott felhozni a saját állításának alátámasztására.

Így a „*Verordnungsblatt für die Kriegsmarine*” (Rendeleti Közlöny a haditengerészet részére) 1918. nov. 11-i száma közli a nov. 1-vel altengernaggyá történt kinevezését, előrebocsátja azonban, hogy „a németosztrák hadügyi államhivatal csak azoknak a tiszteknek az előléptetéséhez járul hozzá, akik német nemzetiségűek” és hogy azok a kinevezések nem lépnek hatályba, amelyek nem felelnek meg ennek a feltételnek. Mint-hogy pedig itt nem egyszerűen egy magyar állampolgárról van szó, hanem a *közös hadsereg* egyik tisztjéről, aki történetesen magyar állampolgár, a kinevezés közzététele pedig a Monarchia részeire bomlása és az szomszédállamok megalakulása után történt, — a kine-

vezés közzétételével érvényességi feltételként közölt hozzájárulást el kell fogadni, mint olyant, melynek hiányában nem lép hatályba a kinevezés.

További közvetlen bizonyíték lenne a magyar hadügyminiszternek a Budapesti Közlönyben közzétett rendelete, amely altengernagyként helyezi nyugállományba Horthyt 1919. évi január hó 1-től számítandó nyugilletékkal. Kinevezésének kellekhiányát azonban ez nem pótolhatta.

A nov. 1-vel történt kinevezést mindenképpen megelőzte a flotta átadása október 31-én du. 1/2 5 órakor a zágrábi nemzeti tanácsnak. Az V. folytatásomhoz fűzött „helyreigazításnak” azt az állítását, amely szerint Horthy *altengernagyi rangban* adta ki utolsó parancsát, — már Károlyi Mihály is megcáfolja emlékirataiban.

Aligha minősíthető tehát „csiklandós tévedésnek” a korábbi közlésem, amely csak ennyit tartalmaz: „Horthy nem tengernagy volt (számos helyen), mégcsak altengernagy sem (több helyen), hanem csak ellentengernagy.”

Ad 3. *Belgiojoso*

Az általam „Nem volt gróf” megjelöléssel felsorolt tíz személy közül a betűrendben első helyen szereplő Belgiojoso feltüntetése — a „néhány”-ként említett három „hibám” közül az egyetlen — csakugyan elnézés, amint azt már 1971. dec. 15-én elismertem az erre szintén észrevételt tevő Benda Kálmánhoz intézett válaszlevelemben. *Mea culpa* . . .

NÉPIESSÉG ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNY (IPOLYI ARNOLD SZÜLETÉSÉNEK 150. ÉVFORDULÓJÁN)

„Azt tartom — írja Ipolyi Arnold az 1850-es évek közepén, — hogy míg népünk hagyományos emlékeinek összegyűjtése, . . . tudományos vizsgálata igen kívánatos, addig csinált, felületes, illuzórikus holmik, melyek csupán csak a fantáziában léteznek, s a kritikát semmi kép nem állhatják meg mint csupán tévútra vezetők, teljesen kerülendők, mert általuk még azon vékonyan csörgedező forrást is, mely fenn maradt, tisztaságában megmérgezzük.” Véleményének tudománytörténeti jelentősége, hogy azoknak a történetíróknak a nevében szólt, akik a megszülető polgári Magyarország társadalmának, a nép körében fellelhető történeti dokumentumanyag kritikai vizsgálata alapján, a feudalizmus kiváltságok nélküli osztályainak oldaláról akarták megírni Magyarország történetét. Egy olyan történetírói irányzat tudományos igényét és társadalmi elkötelezettségét fejezte ki, amelyet az egyetemes historiográfiai fogalomrendszer és a hazai történetírói mozgalom célkitűzései alapján méltán nevezhetünk népi-polgári, vagy tudományos életünk minősítési rendszerében meghonosodott kifejezéssel élve népies irányzatnak.

Ha ez így van, gondolják sokan, akkor történettudományunkban immáron csak egy karnyújtásnyira voltunk a nemzeti és egyetemes szétválaszthatatlan egységét is kifejező „csak tiszta forrásból” elvtől. De akik ismerik történettudományunk útjait és mai gondjait, azok napjaink fájdalmas kérdését teszik fel: miért felejtődött el e fontos kultúr-történeti hagyomány annyira, hogy Szekfű Gyula a magyar történetírás e korszakát így jellemezte: a népies irányzat — ösztönzést egyedül a költészetnek és az irodalomnak adott, történettudományunkat érintetlenül hagyta. Mi némitotta el a polgári átalakulás korszakának történetíróit annyira, hogy Szekfű megállapítását nemcsak mintegy három évtized hallgatása hagyta jóvá, hanem erősítette az a tény is, hogy a népies irányzat módszerét, akkoriban már jól kidolgozott szerszámfogásait, több generációnak újra meg újra kellett megtanulnia. Nevezetesen azt, hogy a nép körében élő, vagy a nép által megőrzött történeti anyag — a történeti énekektől a kuruc dalokon át egészen a népi szólásokig, szokásokig — hogyan, mimódon válhat a történetkutató kezében a múlt társadalmi mélységeinek valóságát feltáró dokumentumanyaggá, olyanná, amely hitelesebben tájékoztathat a jobbágság szándékairól, cselekedeteinek politikai indítékairól, gondolatvilágáról, mint a korabeli írásos emlékek, levelek, hadiparancsok, provizori jelentések vagy emlékiratok. S ha végigpergetjük az álkuruc balladák történetét, vagy felidézzük a gyűjtők csalódásait, akik sokszor a régi történeti hagyományok helyett a századforduló tankönyvirodalmának visszhangjait találták a falvakon, nyilvánvaló, hogy a ma nemzedékének hosszabb utat kell megtennie a forrásig, amelynek tisztaságát már több mint száz évvel ezelőtt is féltően óvták e méltatlanul elfelejtett historikusok.

Méltó tehát, hogy születésének 150 éves fordulóján az ismeretlen Ipolyi Arnoldot idézzük. Nem csak a magyar néprajztudomány alapvetőjét és a művészettörténetet, hanem az elfelejtettet, a történetírókat. Nem a dualizmus-kor legmagasabb tudomány-politikai pozícióinak magasságából messzetekintő püspök akadémikus nyugodt európai

pillantását, hanem a reformkor és az abszolutizmus évtizedének hajsolt munkában és viták tüzeiben égő fiatalját. Tudománytörténetünk sokszor elismert nagy alakja, a múzeumot teremtő mecénása helyett azt, akit meghurcoltak, akin először csattogtatták végig az ostort a romantikus nemesi történet szemlélet képviselői, akit talán először ért a vád a történetírók közül — mert maga is historikusnak vallotta ekkor még magát —, hogy megrontja a nemzeti érzést, mert a magyar történelem messzeségbe veszett valóságát akarta feltárni, és nem is akarhogy, hanem a magyar, szlovák, horvát, szerb jobbágyok lábnyomain indulva vissza a múltba. S ez még nem volt elég, hanem szorgalmával, tehetségével elérte, hogy egy sereg historikus, rá, az alig harmincéves vidéki kutatóra mint mesterére kezdett feltekinteni. A magyar tudományosság asztalára 1854-ben letett műve, a Magyar Mytológia célját pedig a nemesi szemlélet ellenében fogalmazta meg így: „Hivatva van egy józanabb új történeti iskolának megalapításául szolgálni.”

Eötvös írja a magyar tudományos élet korabeli légkörét jellemezve, hogy az úttörőkre benne keserves sors vár. Pedig Ipolyi nem volt úttörő. Gazdag európai és hazai hagyományok álltak mögötte. Hiszen a polgári történettudomány története azt mutatja, hogy mindaz, amit nagy általánosságban a népi kultúra, vagy népinek tekintett kultúra felderítése, összegyűjtése és elemző megismerése felölel, amit később részben a folklór fogalmában sűrítettek össze, részben pedig beépült a polgári társadalomtörténetbe, szervesen összefüggött az antifeudális történet szemlélet kialakulásával is. Ezen az évszázados hosszúságú, s a francia, német, angol, svájci és orosz történetírás által egyaránt alakított, vargabetűkkel és buktatókkal terhes úton aligha tekinthetünk itt végig. Csak néhány fontosabb állomását idézhetjük. Montesquieu koncepciójában a társadalomban uralkodó törvényszerűségekről már fontos építőnk a népi emlékezet, Percy a történeti népi énekeket már művelődéstörténeti dokumentumként kezeli, a svájci historikus Johann Müller pedig a nemesi eredetű dokumentumanyaggal szemben az elnyomottak szabadságjogainak bizonyosaiként, a polgári nemzeti múlt forrásaiként idézi a néphagyományt, mondát és történeti énekanyagot. Ezek után lépett fel Herder, aki a népi énekeket a „nép okmánytárainak” nevezte és beillesztette az emberiség általános fejlődéstörténetébe. Majd A. Thierry a népi történeti énekanyag társadalomtörténeti érvanyagát elemezve eljutott a polgári történettudomány nagy, forradalmi jelentőségű felismeréséig, a feudalizmus kori osztályharci. A részletkérdéseket kidolgozó seregén, a romantika nagy teljesítményein, vagy a pozitivistáknak a népi emlékegy helyét és társadalomtörténeti értékét összehasonlító és rekonstrukciós módszerekkel meghatározó munkáján nem tekinthetünk végig. A XIX. század forradalmait követő útelágazásra pedig éppen csak utalhatunk. Ezután az egyik történet szemléleti irányzatban a kritikailag megrostált népi emlékegy a társadalmi törvényszerűségek dokumentuma lesz, beépül a polgári művelődéstörténet fejlődélméletébe és olyan eredményekhez vezet, mint az orosz historikus Kovalevszkij munkásságában a földközösség története. A másik úton a társadalmi tartalmát elhullatott romantika formálja a maga képerre és hasonlatosságára a múlt idők népi emlékeit, hogy gyártott és csinált álnépi elemekkel összekeverve a történelem realista megismerhetőségének elvével szemben az irracionálizmus, a konzervatív erők számára sajtátíthassa ki.

1850 elején Ipolyi és társai a népiességnek azt a demokratikus irányát képviselték, amelynek történetismereti módszereit és szemléleti elemeit még a reformkorban dolgozták ki a polgári átalakulás szolgálatában Kölcsey, Erdélyi, Hunfalvy Pál és mások. Úgy tűnt, csak folytatni kell a munkát. Mert a szabadságharc alatt még Ipolyi sem tudott dolgozni, 1848 szeptemberében ugyan nem követhette szándékát és három katonának állott testvérét „a forduló sors mérlegébe tetteket vetni”, de csendes falusi plébániáján minden figyelmét „az európai mozgalom” kötötte le. Amint azonban elhangzott az utolsó lövés, azok is, akik sebekkel tértek haza, akik megszenvedték a börtönöket és a rendőrségi zaklatásokat, tették, amit 1848-ban abbahagytak. Járták a falvakat és a mezővárosokat,

gyűjtötték és historikus szemmel vizsgálták a népi emlékanyagot. Pesty Frigyes Szabolcs Szatmár megyei anyagát most a déli országrészekével egészíti ki, Ráth Károly Győr és Komárom megyében és az Alföldön gyűjt, Rómer Flóris a bakonyi, Nagy Iván a Zagyva és a Tarna menti falvak anyagában, Wenzel Gusztáv a szerb történeti énekekben keresi a magyar történelmet. A Békésből, Nógrádból, kivált pedig a Tiszántúlról előkerült hagyományanyagban pedig Szabó Károly a török idők, a Thököly és a Rákóczi kor emlékeit ismeri fel s a magyar őstörténethez is keres itt eligazítást. Reguly már a finn és a magyar történeti énekek összehasonlítását szorgalmazza, Hunfalvy Pál — az ekkor még töretlen optimizmussal nagy történetírói feladatra készülő Hunfalvy — a hazai demokratikus történeti hagyományokat az egyetemes fejlődés koncepciójába foglalva próbálja felvázolni az új nemzeti történetírás programját. Ebbe a munkába illeszkedik Ipolyi is, amikor a Kisfaludy Társaság még a reformkorban kitzűzött pályázatára hatalmas népi anyag összegyűjtésével és elemzésével felel meg. Azonban már nem volt elegendő a reformkor demokratikus hagyományait átmenteni. A megváltozott társadalmi körülmények s a dinamikus fejlődő tudomány ennél jóval többet követelt. A reformkorban egyszerűek és világosak voltak a politikai és tudományos harcok hadállásai. Nemcsak Puskin int a titkos rendőrség parancsnoka, nehogy kiadni merészelje a Sztenka Razin alakját felidéző népdalokat, hanem Magyarországon is a tiltott könyvek könyvatos listájára kerülnek a német, szerb, olasz és még sok más történeti énekgyűjtemények.

A Magyar Mythológia sorsa jól tükrözi a megváltozott bonyolult helyzetet. Először lelkesen üdvözik, a nemzeti büszkeség egekig magasztatja. Ime nemcsak a németeknek, nekünk és van saját mitológiánk. Aztán beletekintenek és a csalódás, a rosszallás, sőt a harag és a gúny hangjai hallatszanak. Elhatárolja magát Horvát Istvántól? Tehát „nemzeti érzéseinkhez nem akar simulni”, „rontja a közízlést”, „rossz dologba keveredett”. Voltak, akik cenzúrárt emlegettek, mások „merészségét” ostromozták, s aki még nemrégiben „a tudomány Columbuszának”, a „históriai tudományok egy új ágazata megteremtőjének” mondja, az is gúnyosan kérdezi: csak nem paraszti vélemények, babonák őrizték meg egyik legnagyobb nemzeti kincsünket, a magyarok ősvallását? Valójában nem csupán Ipolyi művét, hanem e történetírói irányzatot támadták. Még Csengery Antal is kiesik időnként szerepéből, aki az akadémia magasságából ítéli el 1855-ben a művet, néhány szakmailag sebezhető vagy félremagyarázható pontját véve célba a korszerű tudományosság impozáns köntösében. Valójában a két szemben álló tábor nem is a magyar ősvallás kérdésén vitatkozott. A reformkori hagyományokat korszerűen továbbfejlesztetni akaró demokratikus polgári történetiszemlélet elveit támadták itt az új erőre kapó feudális társadalomszemlélet hívei.

Ebben a korabeli szellemi élet minden ágát felölelő, a természettudományok jelentőségétől az őstörténetig, a közművelődés új programjától, a nemzetiség társadalmi és történelmi tartalmáig a kor nagy ideológiai és filozófiai kérdéseivel egybe örvénylő vitában az a kör, amelynek Ipolyi tagja volt, igen határozott és korszerű álláspontot foglalt el. Hangsúlyozták, hogy a „nemzeti álbüszkeség” árt a tudománynak, a társadalomtudós számára — írja Hunfalvy Pál — a nemzetiség elsősorban nem érzelmi, hanem tudományos elemzést kívánó kérdés. Felismerik a természettudományok nagy jelentőségét, s a nemzet jövőjét csakis az iparosodással látják biztosítotttnak. Történetvizsgálati tapasztalatok alapján fejtik ki, amint Ipolyi is megfogalmazza: „az újkor csak az ipar által emelkedett fel arra a magaslatra, melyen áll . . . A kulturális fejlődés, a műveltség . . . az állandó hatalom mindenkor csak az iparral, az ipari törekvéssel járhat karöltve”. Vitába szállnak azokkal, akik a feudalizmus uralkodó osztályait tekintik a nemzeti műveltség hordozójának. Akik azt állítják, hogy Magyarország népe „éretlen” a műveltségre, csakis tanmesékkel és a nemesi nacionalizmus hazafias jelszavaival nevelhető, azok nem többek, mint „nagyszájú honfiak”, az „álműveltség”, az „álpolgárisodás”

hamis prófétái. Ellenkezőleg. Ezt a népet — írja Erdélyi János — neki kell hajtani a gondolkozásnak, mint nyáját az itatónak. Az új nemzeti műveltség letéteményeseit a falvak és városok népében, s ahogyan Hunfalvy megfogalmazza a „mezővárosok kallódó gyerekeiben” látják. „Nem kell azt kiáltanunk tengerre magyar! — írja Rómer Flóris —, hanem a könyvekhez, a gépekhez, az ekéhez magyar.” Meggyőződésük, hogy a magyar történettudomány olyan pozícióba, amellyel Európa népei előtt elismerést, idehaza pedig társadalmi hatóerőt nyerhet, egyedül úgy juthat, ha a maga valóságában és társadalmi realitásában tárja fel a múltat. Ebben a munkában pedig a néphagyományi anyag „a tej, melyen nagyra nevelkedhetünk”.

E komplex programot Ipolyi Arnold foglalja össze legvilágosabban Erdélyi János népmese kiadványának értő méltatásában: „Gyakran elmondattott már, de nem lehet elegendőleg ismételni, hogy öntudatosabb nemzeti irány irodalmunkban a nemzeti költészetben, tudományban, művészetben és közműveltségben csak eredeti népies költészetünk őshagyományainak, mondáink, regéink, szokásaink, régi táj- és népszólásunk s nyelvének teljes ismeretének alapján emelkedhetik fel méltón és némi eredeti önállással.” Különben dicséretet kaphatunk „tanulékonyágunkért, mellyel magunkat a polgárosodás polcára az irodalomban és közműveltségben felküzdöttük, de semmi esetre sem számolhatunk nemzeties eredetiségünk elismerésére, mely nélkül szorgalmas versengő iskolásokul talán igen, de eredeti tényezőkkül soha sem léphetünk fel a világirodalomban”.

E történészcsoport programjának jelentőségét nemcsak Szalay László ismeri fel. Eötvös József tudománypolitikai elveinek köszönhető, hogy az 1850-es évek végére akadémiai tagsággal tüntetik ki valamennyiüket, s tér nyílik előttük nagyobb szabású tudományos munkára is. Csakhogy ez a tér nem a történettudomány területe, hanem a nyelvészet, az etnográfia, az archeológia lesz.

Ipolyi Arnold maga is a régészet és a művészettörténet területére húzódott át, a történettudomány sodrából kiállt. Azt írja: „nem merek vagy nem akarok e tanok további mestere lenni”.

Mi történt valójában? Az 1855 évi vita nem törte össze, csak — amint írja — „kijózanította”. Műve átdolgozására s idegennyelvű kiadására készül, a református lelkész Révész Imrével együtt még történeti néphagyományokat gyűjtő körutat és a reformáció történetének megírását tervezik. Azután minden abbamarad. Az egész társaság széthull és semmibevesz annyi jó törekvés.

Saját fegyvereikkel győzték le őket. A nemesi romantika képviselői már úgy jelennek meg a nagy építkezések Pestjén, mint a népiesség igazi örökösei, subában, gubában s árvalányhajas pörgekalapban. Nemcsak eredeti társadalmi tartalmából vetkőztetik ki, hanem még külsőségeiben is meghamisítják. S a történelemben? Mostanában fotografáltatja le magát csikós ruhában mint „igazi népfí” az a fiatal historikus, aki a vasút ellen mennydörög, az arisztokraták körül forgolódik és kuruc verseit csodálja az ország. Olyan ez a „divatnépiesség” — írja Csaplár Benedek, Ipolyi gyűjtőtársa —, „mint a Párisból jött szalontai kanászkalap”. A népiességnek ez a nemesi kisajátítása veszi el Ipolyi kedvét. Akik a parasztság reális hagyományait félretolják — mondja —, mert kényelmetlen igazságok rejlenek benne, azok „népünket legszebb értékeitől fosztják meg”. Indulattal ír a sujtásos csecsebecse vásárról, ahol a nemzeti történelem örve alatt kereskednek. „Valódi emlékeinket — írja — gyávák vagyunk felszedni s e helyett szívesebben koholunk magunknak kigondolt holmit, mi soha sehol nem létezett, csak a mi képzelődő agyunkban”. Nézzünk szomszédainkra, minden más nemzet népi emlékeire épít, minket pedig nevet a külföld tétlenségünk miatt, és mert azután kapkodunk, mi csak a fantáziában létezik.

A törvényszerű fejlődés elvét vallotta, racionalista történetszemlélet jellemezte. Nagyra értékelte Hegelt, elutasította Ranke romanticizmusát, s Grimmtől eljutott Max

Müllerig, a természettudományos alapon álló Darwinistát a kor „egyik legmélyebben ható tudósának” nevezte s felismerte az ipartörténet jelentőségét. „Aki az ipar méltó történelmét megirandja, az az emberiség legszebb lapjainak egyikét: a szorgalom, az erény, a munka, a mérséklet, a szellemi s az anyagi haladás és jólét, a polgárosodás és művelődés valódi történelmét fogja megírni.”

R. Várkonyi Ágnes

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

Igazgatóválasztmányi ülés

A Magyar Történelmi Társulat 1972. évi közgyűlése V. M. Turok szovjet és L. Valiani olasz professzorokat a magyar történet kutatásához, hazánk történetének vizsgálatához sok szállal kötődő tudományos kutatómunkájuk elismeréseképpen *tiszteleti tagokul* választotta. A Társulat 1972. október 2-án rendezett igazgatóválasztmányi ülésén V. M. Turok professzornak—munkásságának méltatása után — *Ember Győző* akadémikus, a Társulat elnöke nyújtotta át a tiszteleti tagságról szóló oklevelet. Ezután Turok professzor „Az osztrák szociáldemokrata párt nemzetiségi programja” címmel tartott előadást.

Nemzetközi kapcsolatok

A Jugoszláviai Történelmi Társulatok Ligája 1973. október 7—10. között Budvában rendezett kongresszusán Társulatunk képviselőjében *Diószegi István* egyetemi docens, a Társulat titkára vett részt.

Emlékezés

A Magyar Történelmi Társulat Borsod-Abaúj-Zemplén megyei csoportja Pollack Mihály születésének 200. évfordulója alkalmából 1973. szeptember 28-án Miskolcon tudományos emlékülést rendezett, amelyen *Horváth Béla* építészmérnök „Pollack Mihály és a klasszicizmus építészete” címmel tartott előadást.

NEMZETKÖZI TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAK A XVI—XVII. SZÁZADI KÖZÉP-KELET-EURÓPAI PARASZTMOZGALMAK TÖRTÉNETÉRŐL

Dózsa György, az 1514. évi magyarországi parasztháború vezére, születésének 500. évfordulója alkalmából 1972. szeptember 12—15. között a Dózsa Emlékbizottság szervezésében „A XVI—XVII. századi közép-kelet-európai parasztmozgalmak” címmel nemzetközi tudományos ülésszakot rendezett a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete és a Magyar Történelmi Társulat.

Pach Zsigmond Pál akadémikus megnyitóját követően *Kállai Gyula*, a Hazafias Népfront Országos Tanácsa és a Dózsa Emlékbizottság elnöke, üdvözölte a konferencia résztvevőit. A parasztháborúra és Dózsa Györgyre emlékezve hangsúlyozta: „Mégkülönböztetett figyelemmel fordulunk történelmünk azon alakjai felé, akik korukban a történelmi haladás fő irányát képviselték, vagy ahhoz közeledtek. Olyan elődökként tartjuk számon őket, akiknek harcai, tevékenysége szervesen beépül jelenlegi társadalmunk

életébe. Dózsa nemcsak a magyar történelem kiemelkedő alakja, hanem mint a társadalmi haladás kimagasló harcosa egyben a dunavölgyi népek közös hőse, akinek küzdelme szerves része az Európa középső és keleti részét megrázó forradalmi küzdelmeknek.”

A konferencia bevezető előadását *Székely György* tartotta „A Dózsa felkelés” címen. Előljáróban utalt arra, hogy témaválasztása kettős, részben Dózsa György személyét, részben a parasztháborút állította középpontba. Magából a témaválasztásból, illetve az előadás emlékbeszéd jellegéből következően nem lép fel sem a teljesség, sem a parasztháború vitás kérdései tisztázásának igényével, sokkal inkább várható ez a tudományos ülésszak szekcióinak munkájától.

„Székelyföld és Dózsa” alcímet viselte az előadás első elhatárolható szerkezeti egysége. Dózsa György szűkebb pátriája mély társadalmi átalakuláson ment keresztül a későbbi parasztlevezér születésének idején. Részben a nagy társadalmi metamorfózis, részben az uralkodó osztály általi „sötétfekete ábrázolása”, az elnyomottak részéről pedig az „állhatatos és hősi vértanú” emlékképe eltüntette Dózsa mindennapi vonásait, s homályba vesztett életútjának nem egy fontos állomása is.

A XV. század közepére meggyorsult a korábban faluközösségi, nemzeti elemeket őrző székely társadalom bomlása, e folyamat a főemberek és lófők kiemelkedését, illetve a közszékelyek lesüllyedését vetítette előre. Fokozta helyzetük súlyosbodását az is, hogy a századforduló idején állandósult az ökörsütés, s ez az elvileg adómentes társadalomban a rendszeres adózás rémét idézte fel. 1506-ban fegyveres felkelés robbant ki az ököradó ellen. Ebben Dózsa is részt vehetett. Egy évvel később ugyanis — mint makkfalvi szabad székely — fegyverrel támad a szebeni szászokra; hatalmaskodása és végvári vitézzé válása között nyilván szoros a kapcsolat.

Székely György ezt követően Dózsa útját vázolta Nádorfehérvártól, ahol katonai pályafutását kezdte, a keresztések vezéri tisztéig. Rámutatott arra, hogy 1514 tavaszán Magyarország és a keresztesháború nem állt az európai politikai érdeklődés középpontjában, az uralkodó osztály pedig nem akart alkalmas vezetőt állítani a paraszthad élére, e tényezők szolgáltatnak magyarázatot arra, hogy Dózsa személyében miért került parancsnoki posztra szerény származású, magának karddal rangot szerzett, végvári katonatiszt. Dózsa György hadvezéri tapasztalatokkal valóban nem rendelkezett, de ismerte a végek világát, tarka etnikai összetételét, azoknak a katonáknak hősiességét, kötelességtudását, akiknek soraiból származott.

„A kereszteshad zendülésbe kergetésének” körülményeit elemezte az előadás következő része. Dózsa, miközben személyét hideg fenntartás övezte az előkelők részéről, a gyülekező keresztések körében tapasztalhatta a nép jogos elégedetlenségét, s rá kellett döbbsennie arra, hogy a szükséges katonai feltételeket nem biztosítják a paraszthad számára, s nem hogy siettetnék a harc kezdetét, ellenkezőleg annak kibontakozását akarják meggátolni. A hadjárat körüli huzavona, a jobbgyaikkal erőszakoskodó nemesek tetteinek híre ahhoz vezetett, hogy a keresztések nem a török, hanem uraik ellen fordultak.

„A felkelés állomásainak és bázisainak” megválasztása, a hadak Alföldre vezetése a kibontakozás lehetőségeinek elemzésére vall. Dózsa szakított az uralkodó osztállyal, de fenntartotta serege kereszties jellegét. Az Alföld társadalmá — kunok, jászok, marhajátó hajdúk vidéke — különösen alkalmas volt a hadsereg feltöltésére, s e terület áru-termelő — de fejlődésben gátolt — mezővárosai készek voltak a felkelt parasztság támogatására. Dózsa felismerte a mezővárosok szerepének fontosságát, s a felvonulási terület megválasztása azt is jelzi, hogy nem becsülte túl a városok plebejus elemeinek szimpátiáját, segítőkészségét.

Behatóan foglalkozott az előadó az alföldi hadjárat katonai jelentőségével. Az Alföld és a Délvidék nyújtotta a legkedvezőbb katonai lehetőségeket, ui. e térségben

volt a legnagyobb a felháborodás a török elleni küzdelem elhanyagolása miatt, a harci cselekmények irányának megválasztása is e területről kecsegtetett a legtöbb lehetőséggel. A Délvidéken lehetett lesújtani a bárói párt gyülekező főerőire, de Erdély és a köz-nemesi párt bázisai egyaránt elérhetőek voltak innen. Mind a hadszíntér kiválasztása, mind a főserég akcióinak szervezése, eredményei Dózsa hadvezéri nagyságát bizonyítják. A sikeres várostromok, az úri csapatok vereségei növelték a parasztság harci kedvét, szélesítették tömegbázisát, Csanád várának eleste megnyitotta az utat a Maros völgyébe, Bihar, Békés, Zaránd, Arad, Csanád és Temes megyék 1514 júniusára a parasztfelkelés területeivé váltak.

A főserég útjának bemutatása után Székely György a kisebb paraszti hadoszlopok harci cselekményeit tekintette át. Helyi jelentőségű akciókról a Dunántúlról is vannak adatok, magasabbra csapott azonban az elégedetlenség lángja az észak-magyarországi (szlovákiai) területeken. S noha a bányavidékeken is feszültté vált a léghő, a bányászok megmozdulásait el tudták különíteni a paraszti ellenállástól. Átmeneti eredményeket értek el egyes bortermelő mezővárosok környékén, paraszti kézre került Sárospatak és Eger városa, a vár bevétele azonban már nem sikerült. Paraszts csapatok működtek az ország keleti részén, Bereg, Máramaros, Ugocsa és Szatmár vármegyékben, ahol a frontvonalak tarkább képet mutattak. E megyékben jelentős volt a deklasszálódó kisbirtokos nemesség száma, akik közül sokan meneteltek együtt a felkelt parasztokkal. Ostromzár alá került Nagyvárad, s fegyveres parasztok jelentek meg számos erdélyi megyében is. A parasztháború serkentőleg hatott a városi osztályellentétek polarizálására; jelentősebb városaink patriciusai a feudális hadsereget támogatták, egyszersmind fenntartották a falakon belül az osztályrendet, a plebejus elemek csupán néhány kisebb városban értek el átmeneti eredményeket.

Miközben a parasztság derékhada Temesvárt vette ostrom alá, s ezzel csúcspontra jutott el a fegyveres osztályharc, kiütköztek a parasztháború hanyatlásának jelei. Dózsa főereje sem rendelkezett elegendő tüzérrővel, az ostrom elhúzódott, lehetetlenné vált a kisebb paraszthadak segítése, amelyeknek egy része június második felében, július elején felmorzsolódott az úri seregekkel vívott egyenlőtlen küzdelemben.

Gyorsítólág hatott a tragikus kifejletre a földesúri pártok átmeneti kiegyezése, s az államhatalom katonai támogatása is egyre hatékonyabbá vált. Egyfelől a vereséget szenvedett parasztsapatok elfogottjainak kínhalála, mint a pszichikai elrettentés eszköze, másfelől a helyenként megtévesztő úri politika — Szapolyai megosztó taktikai lépései — is gyengítették a paraszti ellenállást.

Temesvár térsége lett a döntő összecsapás színhelye, itt fejlődtek fel Szapolyai hadai, túlerejük megpecsételte a parasztsereg sorsát, amelynek sorait árulás is gyengítette. Dózsa menekülésre nem gondolva küzdött, és sebesülten esett fogságba. Serege szét-szóródott, egy része kivágta magát a gyűrűből, az elfogottakra azonban szörnyű bosszú várt. Dózsát tüzes trónra ültették, fejére izzó koronát tettek, s az elfogott katonák néhánját kényszerítették, hogy „fogukkal tépjék-marják a még élő Dózsa húsát”, a borzalmas tortúra végzetével lefejezték a paraszvezért, testét felnégyelték. Valamennyi forrás arról tanúskodik, hogy a „parasztkirály” jajszó nélkül viselte el a kínszokat.

Dózsa kínhalálát hívei, s a velük együttérzők vértanúságnak tekintették, emléke áttételesen élt tovább a Demeter kultuszban, lefejezése ugyanis Szent Demeter napján történt, Szegeden és Cegléden, ahol Demeter templom volt, s ahol életében is sokan tisztelték, erősebben élt e hagyomány.

A főserég vereségével nem lobbant el azonnal a parasztháború lángja, az alvezér és ideológus Mészáros Lőrinc összegyűjtötte a szétszóródott parasztsapatok egy részét. Kolozsvár, Erdély egyik legjelentősebb városa, plebejusai összefogtak a parasztokkal, akik e városban találtak még rövid időre támaszt. Védelmük azonban nem dacolhatott

már tartósan a feudális túlerővel. Augusztus közepén verték szét a Nagyvárad környékén levő paraszti egységeket, Lőrinc pap még innen is elmenekült, sorsát azonban ő sem kerülhette el.

Bukás és vértanúság lett osztályrésze a Délvidék felkelőinek is. István vajdát, akit Siljánovics Istvánnal azonosíthatunk, Nándorfehérváran négyelték fel, vele a szerb népi törekvések kiváló képviselője veszett el, aki ügyét a magyar parasztháborúhoz kötötte. Görögkeleti vallású hívei és a hagyomány szentként tisztelte, s augusztus közepén istentisztelettel, vigassággal idézték fel emlékét.

Előadása befejezéseként Székely György hangsúlyozta: „A parasztháború és Mohács egy nemzedék életére esett. A felkelésbe torkolló kereszteshadjárat parasztlebejus tömegeinek leverése és a barbár megtorlási hullám megsemmisítette azt a fegyverben többé-kevésbé jártasságot szerzett emberanyagot, tisztjeivel és hozzá hű papjaival együtt, akik együttesen harc képes és erős ellenfélle formálódhattak volna az oszmán haderővel szemben.”

*

A politikatörténeti szekció a rendi-állami intézmények fejlődésének és a parasztmozgalmaknak összefüggéseit, a parasztfelkelések politikai jelentőségét, valamint a parasztságnak az idegen támadások elhárításában való részvételét vizsgálta.

Az alappreferátumot tartó *Elekes Lajos* a parasztság antifeudális harcának és a rendi kormányzat fejlődésének kérdésével foglalkozott a huszita jellegű mozgalmaktól az 1514-es parasztháborúig. Rámutatott arra, hogy a rendi fejlődés, kivált az állam, a kormányzat rendi formáinak kialakulása és az osztályharc közötti ismert összefüggés különös élességgel mutatható ki Magyarországon a mohácsi csatát (1526) megelőző évszázadban. Éppen ezért alkalmas arra, hogy vizsgálatával ne csak a magyar történelem egy fontos szakaszát világíthassuk meg jobban, hanem egyetemesebb érvényű következtetéseket is tehesünk.

Magyarországon a rendiség teljes kialakulásának idejét a XV. század derekára helyezzük, de kezdetei természetesen messzebb nyúlnak vissza. Elekes Lajos az immunitás jogát — bár azt a nemesi rendi jog lényeges elemének elismeri — lényegében egy, a rendiség kialakult rendszerénél korábbi állapotok kifejezőjének tartja. Az osztálynyomásnak a földesúri magánhatalomra támaszkodó rendszere — amelynek az immunitás elve megfelel — a jobbágyparaszti osztályharc kialakulásának időszakával esik egybe. Ennek az osztályharcnak a formái közül kiemelkedik az elvándorlás-szökés, s hozzájárult a szabad költözési jognak a XIII. század végén bekövetkezett elnyeréséhez. A költözési jog érvényesítésében a telepítések révén az uralkodó osztály érdekei megoszlottak. Az immunitás jogelvé a nagybirtoknak kedvezett, s minél nagyobb mértékben használták ki azt a bárók, annál kevésbé tudták realizálni a maguk földesúri jogait a kisebb birtokúak.

A földből és a jobbágy feletti hatalomból való részesedésnek ez a különböző s csak egymás rovására növelhető mértéke szolgáltatta az alapot a bárói-köznesemi küzdelmekhez. E küzdelmek első fázisát a köznemességnek az óriásbirtok nyomása és a familiáris viszony elleni fellépései jellemzik. Mozgalmaik hozzájárultak ahhoz, hogy a központi hatalom felülkerekedjék az oligarchikus partikularizmuson, de a familiaritással és a nagybirtok terjeszkedésével szemben hatástalanok maradtak. Ennek megfelelően a kialakuló nemesi megye is nagyúri ellenőrzés alá került, s annak érdekeit szolgálta az uralkodó osztály belső küzdelmeiben. Ugyanakkor a jobbágysággal szemben a nagy magánhatalmi apparátussal nem rendelkező kisebb birtokosokat segítette földesúri követeléseik realizálásában. Ezért a rendi küzdelmek kiélesednek a következő fázisban a megye irányítása körül, s tovább erősödve a köznemességnek az egész ország politikai vezetésére, illetve az abban való részesedésre irányuló törekvéseit mutatják.

A politikai hatalomért vívott, különböző fázisokban zajló harc, mint a rendi ellentétek előtérben álló oldala mögött azonban végső soron a föld és jobbágy feletti hatalom kérdése húzódott meg. A földesúri jogok realizálása a XIV—XV. században elsősorban járadék, méghozzá egyre inkább pénzáradék gyűjtése formájában történt. Ennek arányai a bontakozó paraszti árutermelés nagyságától, a piactól stb. függtek, és így a földesuraknak a pénzzolgáltatás növelésére irányuló törekvései különböző módokon és mértékben realizálódhattak. Ez pedig hasonlóképpen differenciálta az uralkodó osztály érdekeit, mint hajdan a telepítésekkel kapcsolatban. Ezt mutatja, hogy az uralkodó osztály a XV. század folyamán nem foglalt el egységes álláspontot sem a jobbágyköltözés, sem a paraszti földhasználat kérdéseiben. Az uralkodó osztály különböző elemeinek magatartását azonban egyéb tényezők is befolyásolták.

A feudális társadalom szerkezetében az árutermelés fejlődése nyomán végbemenő változások a parasztság osztályharcának alakulását is befolyásolták. Ez az osztályharc az eretnekmozgalmon keresztül a XV. század első harmadában országgrésznyi méretű mozgalmakig jut el. Céljainak, osztályköveteléseinek szintje egyrészt állandóan emelkedik, másrészt konkrétan reagál az elnyomás és kizsákmányolás változásaira. Mindvégig nagy erővel fordul az új terhek ellen, s szívósan tárgítani igyekszik személyes szabadságának és gazdasága fejlesztésének körét. Ez utóbbit korlátozták az elavult járadékformák, jogi megkötöttségek, s mint az 1437-es erdélyi parasztfelkelés során létrejött kolozsmonostori egyezmény világosan érzékelteti, a jobbágyi osztályharc éle különös erővel fordult ellenük. Részcéljaiban tudatos, egészét tekintve inkább csak ösztönös törekvés nyilvánult meg ebben a jobbágygazdaság fejlődése előtt álló szabadabb út kivívására, objektíve lehetséges kedvezőbb körülmények kialakítására. Az olyan jellegű követelésekben pedig, mint a kolozsmonostori egyezmény betartásának megvizsgálására hivatott évenkénti gyűlés, benne rejlett az osztályuralom adott formájának tagadása is.

Az osztályharc élesedésére az uralkodó osztály az elnyomó apparátus erősítésével válaszolt, s egyéb tényezők mellett nagy mértékben ezzel függött össze az állam rendiképviseleti formájának kialakulása és megszilárdulása Magyarországon. Sajátosan tükröződik ez az országos és a megyeközi, országgrészi gyűlések intézkedéseiben. Ezekben két általános kérdés szerepel állandóan: a török elleni védekezés és a népi megmozdulások elfojtása. A két kérdés azonban más-más súlytal szerepel az országos és a részgyűléseken. Míg a megyeközi gyűléseken az osztályharc elfojtása a fő kérdés, az országgyűlésen ez háttérbe látszik szorulni a török elleni védekezés ügye mögött. A helyi erők ugyanis többnyire elegendők még a népi megmozdulások elfojtására. Határozottan intézkedik azonban az országgyűlés olyankor, ha a központi hatalom beavatkozására van szükség. Az uralkodó osztály tehát élesen foglalt állást a paraszti osztályharcra szemben.

Nem foglalt viszont még egységesen állást a gazdasági-társadalmi fejlődés szabaddabb tendenciáinak kérdésében, annak ellenére, hogy a magyarországi rendiség kifejlett, tehát a városok képviseletét is magában foglaló formája a városok gyengesége miatt nyersen feudális-földesúri jellegű volt. Ebben pedig — az eltérő részérdekek mellett — a központi államhatalom helyzete és politikája is szerepet játszott.

A Mátyás uralkodása alatt jelentős eredményeket elért centralizáció átmenetileg és viszonylagosan kedvezőbb helyzetet teremtett a gazdasági-társadalmi fejlődés számára mint a megelőző s mint az azt követő korszak. Következik ez a központosítás sajátos belső ellentmondásosságából: a feudális osztályuralom fenntartása érdekében vissza kell szorítania az uralkodó osztály avult formákhoz ragaszkodó elemeit s támogatnia a társadalom haladó erőit. Ezért a rendek, a hatalom képviselői ekkor még nem akadályozzák számottevően a városi-salusi árutermelés gyarapodását.

A központosítás sikeres időszakának lezárultával fordulat következik be. A rendi anarchia harcaiban a városoknak alig jut politikai szerep s a rendiséget a XV—XVI. szá-

zad fordulóján már város- és parasztellenesség jellemzi. Ennek tartalmát az előadó úgy finomítja, hogy a törvényekben és kormányzati intézkedésekben olyan mértékben bontakozik ki egyrészt a városok visszaszorítása, fejlődési útjainak elzárása, másrészt a szabadabb földhasználati formák és paraszti jogviszonyok hatálytalanítása, hogy ez együttesen a magyarországi rendiség reakcióssá válásának megindulásával lesz egyértelmű.

A rendiség történeti szerepében bekövetkezett eme jelentős változás okait kutatva, több tényezővel találkozunk.

A parasztellenes intézkedések legsúlyosabb formáit tartalmazó 1514-es törvények meghozatalában kétségkívül szerepe volt a bosszúnak és megtorlásnak. A már korábban jelentkező, hasonló tendenciákat azonban nem magyarázzák.

Másik tényezőként vehetjük a nemességnek a XV. század végétől növekvő bekapcsolódását az agrárkereskedelembé. Az előadó ennek szerepét elismeri, de úgy véli, hogy a nemesség valamennyi rétegének egyetértése — ami a törvényhozáshoz kell —, ennél szélesebb alapokon jött létre. E szélesebb alap pedig — állapítja meg az előadó —, nem más, mint az osztályharc magasabb szintre emelkedése.

A paraszttelkek bérletében s az ezen kialakuló munkaviszonyban, valamint a pénzáradék túlsúlyra jutásában ugyanis a XV—XVI. század fordulójára olyan viszonyok csírái érlelődtek, amelyek a telki gazdaságot a bérletszerű üzemhez, a jobbágyviszonyt a bérlőviszonyhoz közelítették. Mindez pedig kétségessé tehetette a feudális gazdaság és osztályviszonyok változatlan fenntartását. A lehetséges két út, a régi formák fellazítása vagy a hozzájuk való visszatérés osztályharc kérdése volt. Az osztályerőviszonyok magyarországi alakulása pedig megakadályozta, hogy a feudalizmus felbomlásának nyugati típusú útjára lépjünk. A századforduló törvényhozásának és kormányzati intézkedéseinek legfőbb indítéka ez: megszilárdítani a föld és a jobbágy feletti feudális hatalmat s ennek érdekében visszaszorítani a fejlődést jelző gazdálkodási formákat. Nemcsak a feudális osztályrend megszilárdításáról van tehát szó, hanem a magyarországi fejlődésmenet „elkanyarodásához”, a második jobbágysággal súlyosbított fejlődésvariánsához kapcsolódó küzdelem megindulásáról. Ez pedig azt is megvilágítja, hogy miért jelentik ezek a lépések egyúttal a magyarországi rendiség reakcióssá válásának kezdetét.

Bánkúti Imre hozzászólásában a rendi erők és a központi hatalom küzdelmének a XVII. századi paraszti osztályharcra gyakorolt hatásával foglalkozott. Véleménye szerint a magyar rendek által a Habsburgok ellen folytatott küzdelemben nem a jobbágyság egésze, hanem csak azok a csoportok (katonáskodók, hajdúk stb.) vettek részt, akiknek érdekei egybeesnek a független rendi Magyarország létrehozásával. Másrészt utalt arra, hogy a jobbágyság felhasználására — a nemesség sakkban tartása céljából — már a XVII. század végén született javaslat a Habsburg-abszolutizmus számára. Gyakorlattá azonban csak a felvilágosult abszolutizmus tette a „jó király” illúziójának kiépítésével.

Benczédi László azt a kérdést vizsgálta, hogy a XVII. századi Magyarországon milyen volt a központi hatalom és a rendiség magatartása a földesúr—jobbágy viszony tekintetében. Történetírásunknak azt a közkeletű megállapítását, amely szerint a Habsburgok és a magyar rendek közötti hallgatóságos megegyezés alapján a rendek az állami ügyekből való kiszorulásért a jobbágyok feletti korlátlan uralomban kaptak kárpótlást, némileg módosítandónak véli. Eszerint az állami jobbágyvédelem kiépítésére az udvar már a XVII. században tett — igaz, erőtlen — kísérleteket, de a rendek felzúdulását látva, megvalósításuktól elállt. A központi hatalom és a rendek érdekeinek súrlódása Thököly nemzeti fejedelemségében is jelentkezett a népjóléti intézkedések kapcsán. Így az állami szabályozás elmaradásában nagy szerepe volt a rendi ellenállásnak, valamint annak, hogy a török veszély miatt hosszabb távú intézkedések helyett rögtönzésekre kényszerültek az érdekelt hatalmak.

Bertényi Iván az antifeudális parasztmozgalmak heraldikájának néhány kérdésével foglalkozott. A címerviselést a nemességhez kötő felfogással szemben rámutatott arra, hogy az antifeudális népi megmozdulások is használtak heraldikai ábrázolásokat. Ezt egyrészt a hadviselés (pl. a zászlók szerepe a csapatmozgatásban) is megkövetelte, másrészt a választott jelvények jól tükrözik az ideológiát. Így például a Jacquerie és a Wat Tyler felkelés az uralkodó zászlaját használta s a huszita mozgalomnak is megvoltak a maga heraldikai emlékei. Ugyanakkor e szimbólumok használata a szövetségesek megnyerését is szolgálhatta. Felveti ezért, hogy az ősoktól nyert címerre büszke nemességgel szemben a „virtus” szülte nemesség dicsérete Dózsánál az újonnan nemességet szerzeteknek szólt, akik a családfájukra gőgös régebbi nemességtől sérelmeket szenvedtek.

Paul Cernovodeanu (Románia) a Rákóczi-felkelés moldvai és havasalföldi visszahangjával foglalkozott. Constantin Brancovan fejedelem és a Cantacusenos bojár család levelezése alapján igazolja, hogy a kuruc felkelés eseményeinek híre gyorsan eljutott Havasalföldre. A havasalföldi kormányzat semleges álláspontot igyekezett elfoglalni, de a török porta nyomására és nem kevésbé francia közbenjárásra mégis tett némi szolgálatot a kurucoknak. Nyíltabban juttatták kifejezésre szimpátiájukat a moldvai fejedelmek. Mindkét udvarban jártak magyar küldöttek is, s ha határozott összefogás nem is jött létre, a kurucokkal szembeni magatartást a humanitárius szempontok uralták. Ez különösen a menekültek befogadásában és a repatriálásuk érdekében kifejtett tevékenységben mutatkozott meg.

Demény Lajos (Románia) a katonaelem szerepét vizsgálta a XVII. századi népmozgalmakban. Kelet- és Délkelet-Európában az állandó török-tatár veszély s az anyagi eszközök szükségége együttesen vezetett a szabadparaszti katonaelem gyarapításához. Ezek azután a XVII. században mindenütt jelentős tömegmozgalmak bázisai lettek. Demény Lajos e mozgalmakat három típusba sorolta. Az elsőt a spontán parasztfelkelések és Bolotnyikov, Razin parasztháborúi képviselik, amelyek kiindulópontját a szabadparaszti katonaelemek képezték. A másik csoportot a felszabadító népmozgalmak alkotják (Hmelyickij ukrán háborúja s a magyarországi kuruc mozgalmak), ahol ugyancsak jelentős e katonaelemek (kozákok, hajdúk stb.) szerepe. A harmadik típust, ahol az idegen hódítók elleni harc antifeudális törekvésekkel kapcsolódott egybe, a határőrfelkelések és az 1655-ös szejmen felkelés jelenti. A szejmenek havasalföldi városok, mezővárosok köré telepített, zsoldot és szabadparaszti telket kapott katonák voltak, s harcuk összekapcsolódott a jobbágysággal. A szabadparaszti katonaelemek szervezettsége erőt adott a jobbágymozgalmaknak — állapította meg összegezésül az előadó —, céljaik eltérése folytán azonban a jobbágyság sajátos követelése nem kerültek be e mozgalmak programjába.

Josef Gierowski (Lengyelország) azt a kérdést vizsgálta meg, hogy a XVII. századi Lengyelországban, amelynek történetét a rendi köztársaság és az abszolút monarchia irányzatának küzdelme s a hosszú háborúk töltötték ki, milyen lehetősége volt a parasztságnak a politikai élet befolyásolására. Ezt a lehetőséget elsősorban a parasztmozgalmak szolgáltatták. A mozgalmakat Gierowski három kategóriába sorolja:

Az elsőbe a terhek elleni megmozdulások tartoznak, ezek politikai hatása csak közvetett, s Lengyelországban maguk az ilyen mozgalmak szűk keretek között mozogtak.

Jelentősen befolyásolta a politikai küzdelmeket az az ellenállás, amely a zsoldosok és idegen seregek rablásaival szemben nyilvánult meg. A zsoldosfizetés 1717-es szabályozása például ennek a következménye.

A legnagyobb politikai hatása azoknak a harcoknak volt, amelyeket a parasztság az egyes belső hatalmi konfliktusokba beavatkozva, vagy az idegen hódítók ellen felkelve vívott. E mozgalmak nemcsak a nemesi politika eszközei voltak, hanem a parasztság tudatos választásának, saját törekvéseinek megnyilvánulásai is.

Heckenast Gusztáv arra hívta fel a figyelmet, hogy az 1514. évi parasztháború okai között a huzamosan ható társadalmi és gazdasági fejlődéstendenciák mellett egy akut tényezőnek, az 1512–1513-as közép-európai kereskedelmi és pénzügyi válságnak is szerepe lehetett.

A válságnak polarizálóan kellett hatnia a társadalmi ellentétekre, s valamennyi osztálynak, rétegnek meg kellett éreznie. A válság ténye önmagában megmagyarázná a mezővárosi parasztság és az 1513-ban tömegesen „kenyér nélkül maradó” hajdúk részvételét a parasztháborúban.

V. V. Mavrogyin (Szovjetunió) az oroszországi parasztháborúk történeti jelentőségével foglalkozott. Megállapította, hogy a parasztháborúk (Boltojnyikov, Bulavin, Pugacsov mozgalmai) csak a feudális rend meghatározott, fejlettebb szakaszára jellemzők. A parasztháborúk ugyanis feltételezik a kizsákmányolt paraszti rétegek egységesülését a feudális uralkodó osztály ellenlábasaként.

Mavrogyin rámutatott arra, hogy a nagy parasztháborúk Oroszországban egybeestek az orosz nemzet formálódásának kezdeteivel, s a feudalizmus létének kérdését nemzeti méretekben vetették fel. Vezérek nyilatkozatai, levelei bizonyítják, hogy mindig egész Oroszország méreteiben gondolkodtak, ezért nem állja meg a helyét az az állítás, hogy a parasztok politikai látóköre nem terjedt ki nemzeti méretekig.

A parasztháború megkülönböztető jegyeit egyéb mozgalmakhoz képest Mavrogyin abban foglalja össze, hogy ezek lényegében polgárháborúk, amelyek a feudalizmus egész rendje ellen folynak. A hatalomért vívott harc ez, amelynek megszerzését naív, a faluközösséget mintául vevő monarchikus elképzelések keretében vélik realizálni. A parasztháború egységes vezetést, ideológiát és szervezettséget tételez fel.

Az oroszországi parasztháborúkat a nyugat-európaiakkal összevetve a vallásos elem és a megegyezési kísérletek hiányát emeli ki sajátosságként. A feudalizmus megdöntésén túl céljaik objektív, nem tudatos tartalmaként a kapitalizmus elemeinek erősítését ismeri fel. Történeti jelentőségük közvetlen eredmények helyett a forradalmi eszmék kialakulásában és terjedésében van, amely végső soron az 1861-es jobbágyreform megvalósításában is szerepet játszott.

Antoni Podraza (Lengyelország) a lengyel államhoz tartozott Nyugati Kárpátok parasztmozgalmait vizsgálta a XVI–XVIII. században. A táj földrajzi viszonyainak, termelési övezeteinek bemutatása után a birtok- és járadékstruktúra alakulásával foglalkozott. Megállapította, hogy az erdők túlnyomóan földesúri kézen voltak, a szántóknál azonban a paraszti földhasználat dominált s a pénzjáradék volt az uralkodó. A parasztmozgalmakat többnyire a földesúri földek terjeszkedése vagy a járadékemelés váltotta ki, s a királyi birtokok túlsúlyából következően gyakran az e birtokokat bérletszerűen használó főnemesek elleni perek voltak a kiindulópontjai.

A hegyvidéken kialakult rablóvilággal, mint az osztályellentét termékével kapcsolatban megállapítja, hogy ezeket — főleg a néprajzi irodalom hatása alatt — mitizálták, pedig bennük az osztályharcos elemek a közönséges bűnözéssel keverednek.

Végezetül a Kárpátok parasztmozgalmainak közös kutatására hívta fel az érdekelt országok történészeinek figyelmét.

Peter Ratkoš (Csehszlovákia) korreferátuma a Dózsa-felkelés szlovákiai visszhangjával foglalkozott. A szakirodalomban Taurinus nyomán elterjedt az a pontatlan megállapítás, amely szerint a parasztháború hatására Kőrmöcbánya vidékén a bányászok között felkelés tört volna ki. Ezt helyesíti: eszerint a Dóczyak és a selmeci stb. bányászok közötti összetűzések éppen 1514 júniusában, a parasztfelkelés csúcspontja idején hagytak alább a Dóczyak meghátrálása következtében. Nyugtalanság azonban a következő években is volt a bányászok között.

A leleszi apátság jobbágysága viszont, sőt egy ottani szerzetes is, csatlakozott

a paraszthadakhoz. 1514-ben a passzív antifeudális ellenállás képviselőivel is számolni kellett a bányavárosok vidékén; az ún. cseh testvérekkel.

Rácz István a hajdúszabadság kérdését elemezte a második jobbágyság rendszerében. A hajdúság s a vele sok vonatkozásban rokon végvári katonaság problémáját a második jobbágyság rendszerével való szembesegülés útkereséseként fogja fel s keresi benne a szabad paraszti fejlődés jegeit. A XV. században marhahajtókból-pásztorokból kialakuló hajdúság a XVI. századra katonaréteggént jelenik meg s szabadságuk magukhoz vonzotta a feudális kötöttségekből szabadulni kívánó elemeket. Szabadságaik széles skálán mozogtak, s legmagasabbra Bocskai kiváltságai révén emelkedtek. A XVII. században még kettős katonai-paraszti életmódot folytattak, később szinte teljesen mezőgazdaságból éltek. Fejlődésük élesen különbözik a nyugat-európai szabadparaszti fejlődéstől, lényegében feudalizálódtak s megrekedtek a jobbágyság-nemesség közötti félúton.

Max Steinmetz (NDK) az 1524/26-os német parasztháború történeti helyéről szólva megállapította, hogy a feudalizmus hanyatlását a parasztmozgalmak emelkedő vonala kíséri. A vidéki osztályharc kiéleződése s a parasztháborúk megjelenése kapcsolatban volt az áru-pénzviszonyok terjedésével s a polgárság felemelkedésével. E kort kettősség jellemzi: a manufaktúra-kapitalizmus egyfelől s a második jobbágyság másfelől. A paraszti osztályharc a nagy német parasztháborúban így reformációs törekvésekkel, nemzeti tendenciákkal s a plebejus rétegek küzdelmével fonódik össze s az első eset az európai történelemben, amikor az ilyen tendenciák korai polgári forradalomba nőttek át. Ez a forradalom azonban, ahol a parasztság a társadalmi problémákat alulról kívánta megoldani, elbukott a kapitalista módon gazdálkodó polgárság gyengesége miatt. Így a németországi korai polgári forradalom Janus-arcú: egyszerre befejezése a kor antifeudális mozgalmának s első kísérlete a kapitalizmusba való forradalmi átmenetnek. Bukásával a reformáció és a parasztháború forradalmi egysége is felbomlott, a parasztmozgalmak visszazuhanak 1476 előtti színvonalukra s hosszú időre elvesztik nemzeti jelentőségüket.

*

Az *ideológiai szekció* szorosán az 1514-es parasztháború vizsgálatára koncentrált munkáját. A főreferátumot tartó *Szűcs Jenő* nagyterjedelmű előadása igen érdemleges kutatási eredményekről adott számot a parasztháború ideológiai arculatának feltárásában s a parasztháborúról alkotott képünket sok vonatkozásban megváltoztatta.

Erre az újraértékelésre, módosításra, számos eddig ismeretlen tényező feltárására a Dózsa-mozgalomra vonatkozó elsődleges források körének jelentős bővülése adta meg a lehetőséget. Nemrégiben vált ismertté egy kevéssel 1515 után keletkezett ferences kódex, amely a felkelés előzményeire, körülményeire nyújt értékes felvilágosítást. Másrészt hozzáférhetővé vált a kutatás számára a parasztháborúra vonatkozó okleveleknek Fekete Nagy Antal hagyatékában fennmaradt gyűjteménye.

A primér források fényében mindenekelőtt az eddig ismert anyagnak és történeti irodalomnak kritikai vizsgálatát végezte el Szűcs Jenő, s arra a következtetésre jutott, hogy a humanista történetírók művei nem alkalmasak arra, hogy belőlük megbízható ismereteket nyerjünk Dózsára és mozgalmára. A humanisták ugyanis — Taurinustól Istvánffyig — a valóság szétesett elemeit motívumokként használva egy sodró erejű, dramatikus, de egészében hamis összképet alakítottak ki. A parasztháború történetét feldolgozó Márki Sándor az általa összegyűjtött hatalmas forrásanyag adatait összegegyeztetni igyekezett a humanisták előadásával, s így a hamis azonosítások, téves kronológiai megállapítások egész sorát hozta létre 1514-ről és vezéréről, ezzel egy, a valóságtól lényegesen különböző kép alapjait rakta le történeti köztudatunkba. Ez a kép most az újabb kutatások tükrében sok tekintetben másként rajzolódik ki.

A parasztháború ideológiájának kialakulása szempontjából fontosabb kronológiai korrekciókat Szűcs Jenő abban látja, hogy Dózsa főserégében a fordulat, amely a török ellen gyűjtött kereszteshadat antifeudális parasztsereggé alakította, nem május közepén Pesten vagy Cegléden, hanem jóval később, csak május végén s térben is távolabb, a Tiszántúlon, a nagylaki csatával s az azt követő kivégzésekkel történt meg. Ebből is következik a parasztháború meghirdetésének és mintegy programnyilatkozatának tekintett ceglédi beszéd fiktív volta. Következik továbbá, hogy az ugyancsak Dózsa ceglédi tartózkodásához kapcsolt kiáltvány, a parasztháború ideológiájának eme legfontosabb dokumentuma is későbbi eredetű. E kiáltvány, pontosabban hadbahívó parancs június első napjaiban keletkezett a Lippa és Nagylak közötti térségben s Dózsa Gergely küldte szét Ceglédről Buda elleni vonulása során, június 12. és 21. között. A harmadik ehhez kapcsolódó következtetés, hogy a felkelés legkorábban nem a főserégben, hanem a vidéki gyülekezőhelyeken, s valóban már május közepén kezdődött meg, s így a ceglédi parancs az ideológia alakulásában is fejlettebb fázist jelent, mint ami a gönci és szikszói kereszties iratokban tükröződik.

Szűcs Jenő már előadása bevezetésében leszögezte, hogy a parasztmozgalomban minden töredékességük ellenére — amely töredékesség gyakran csak látszat s a források hiányosságából ered —, jellegzetes eszmei struktúrákat találunk. Ezek joggal tekinthetők ideológiáknak s rendszerint több bennük a tudatos elem, mint azt általában vélik.

Az 1514-es parasztháború ilyen értelemben vett ideológiájának két alaprétege különíthető el. Az egyik az úgynevezett népi kereszties eszme, amely a felkelés egyházi résztvevőinek alkotása, a másik világi eredetű s nem egyéb, mint a székely viszonyok modellje, s adaptációja Dózsa György személyes szerepének tulajdonítható.

A népi kereszties eszme kialakulásának vizsgálatánál a referens először azt a mechanizmust világítja meg, ahogyan a parasztfelkelések egy csoportjánál a török elleni védekezés és a szociális feszültség kirobbanása összekapcsolódott. Példái közül az egyik külföldi: az 1470-es évek stájerországi és karinthiai parasztmozgalmaira utal, ahol a feudális anarchia és a földesúri elnyomás felszámolása mint a török elleni eredményes harc feltétele jelent meg. Másik példáját hazai események szolgáltatták: a Nándorfehérvárt felszabadító 1456-os keresztieshad története, amely had a török feletti győzelem kivívása után néhány nap alatt a lázadás küszöbéig jutott el, s csak a gyors feloszlátás akadályozta meg a parasztfelkelés kitörését.

A nemesek távolmaradása a török elleni harcoktól s ugyanakkor a parasztság fegyverfogása már önmagában felforgatta a feudális rend ideálsémáját, amely a nemeset harcolni, a parasztot dolgozni rendelte. Ugyanakkor a „rend” megbomlásával létrejöttek egy másikfajta rend követelésének ideológiai feltételei is. A török elleni harcra buzdító kereszties prédikátorok ószövetségi példákkal lelkesítették a parasztokat, s ennek szimbolikája, a „választott nép”, a „kicsinyek” győzelme a hatalmasok felett stb. könnyen átfordulhatott társadalmi dimenziókba. Annál inkább, mert a prédikációik eszmei keretében olyan misztikába hajlott át, amelyben a huszita tanok is gyökereztek.

A keresztieshad toborzását már 1456-ban is elsősorban ferencrendi szerzetesek végezték, s 1514-ben Bakócz érsek is az obszerváns ferencserekre — mint az erre egyedül alkalmas szervezetre — bízta a pápai bulla kihirdetését és terjesztését. Ebben a szervezetben ugyanakkor a parasztháború kitörése körüli években komoly belső zavarokkal, aposztata, eretnekgyanús eszmékkel és személyekkel találkozunk.

A ferencs obszervancia kiemelkedő képviselőinek (Temesvári Pelbárt, Laskai Osvát) prédikációi számos olyan társadalomkritikai elemet tartalmaznak, amelyek párhuzamba állíthatók az 1514-es parasztháború törekvéseivel; mint például az állami és földesúri adók eltörlése, a feudális hatalom végrehajtó közegeinek kiirtása, a természetellenes elnyomás miatti jogos bosszú stb. Ezt az összekapcsolódást, az obszerváns feren-

cések szerepét a parasztháború körül nemcsak a rend azon tagjai igazolják, akiknek személyes részvételéről tudunk a hadban, hanem az a tény is, hogy a paraszthad gyülekezőhelyeként s a mozgalom gócaiként forrásszerűen körvonalazható négy vidék (Abauj — Zemplén, Békés — Bihar, Csanád és Bodrog — Bács megyék területe) mindenütt az obszerváns ferencesek jelentős kolostoraival állott kapcsolatban. A ferences agitáció magyarázhatja azt is, hogy a parasztháború viszonylag gyorsan és egyidejűleg fejlődött ki az ország egész érintett területén.

A ferences obszervancia eszmekörének aposztáziája mellett a pápai bulla átértelmezése játszott fontos szerepet a népi kereszties ideológia formálódásában. A bulla, illetve annak közkezen forgó kivonatai szerkezetileg három elemet tartalmaztak. Az első a hadjárat jellegét mint szent vállalkozást határozta meg, s meghirdetéséhez az istentől nyert autoritást a pápán keresztül Bakócz érsekre ruházta. Második a résztvevőknek kilátásba helyezett spirituális jutalom, harmadik a vállalkozás akadályozóit sújtó szankció.

A keresztiesek fennmaradt saját oklevelei közül három lényegében a pápai bulla átértelmezése, két fázisban. Kecskés Tamás és Mészáros Lőrinc szikszói levelében az autoritás — isten akaratából — már a keresztieshadat magát illeti, s a szankcióban is a közösség bosszúja szerepel a kiközösítés helyett. A már említett ceglédi parancs jelenti a következő fokozatot, amely a bulla szankcionális eleméből bontja ki a nemesség elleni harc jogosultságát, ezzel a hadjárat jellegét is átformálva a nemesség elleni szent vállalkozássá.

A népi kereszties ideológiai réteg eredetét vizsgálva az előadó úgy foglalt állást, hogy az a spirituális szerzetesi aposztázia és a kereszties gondolkör összehangolásából ered s a huszita-jellegű eretnek hitelvekkel nem egyeztethető össze. Ez azonban nem zárja ki egyes huszita elemek jelenlétét, annál kevésbé, mert aposztázia és eretnecség gyakran találkoznak s részben közvetítő személyeik is azonosak.

Az 1514-es parasztháború khiliasztikus misztikában gyökerező kereszties eszmévilágának szélsőségeit realizisztikusabb irányba terelte az ideológia világi rétegét jelentő székely modell, anélkül, hogy radikalizmusát lefogta volna. A székely intézmények mintául vételét forrásszerűen igazolja a többször említett ceglédi hadbahívó parancs, amelynek szankciói között ott van a hadbavonulást megtagadókra a székely jogszokás szerint kirovandó sajátos büntetés, s a Dózsa címei között szereplő supremus capitaneus is a székely székkapitány latin nevével egyeztethető. A véres kard körülhordozása, a királyon kívül meghagyandó két méltóság ugyancsak a székely modell többszörös jelenlétére utalnak. Jobbágy és nemes egyenlővé tételéről, mint a folkelők céljairól szóló utalások ugyancsak ide illeszthetők csakúgy, mint a székely szabadság és birtokképeség kiterjesztése a magyarországi parasztságra. Végezetül rámutatott a referens arra, hogy a két alapréteg szervesen egybefonódott, s a parasztháború ideológiájának főbb elemei egyaránt levezethetők mindkét eszmekörből. Szimbolikájuk, a kiválasztottságot és elhivatottságot jelző kereszt s a bosszút s a közösségi kényszert egyaránt kifejező karó egymásmellettsége ennek volt érzékletes megjelenítése.

Ingomar Bog (NSzK) felszólalásában az 1525-ös nagy német parasztháborút tárgyaló történetírást elemezte. Rámutatott, hogy minden korszak a maga aktuális problémáinak szemszögéből értékelte a parasztháborút, s megpróbálta tanulságait a maga számára hasznosítani.

Földes Éva a német parasztháborúhoz kapcsolódó antifeudális anabaptista mozgalom kulturális törekvéseit elemezte. Ezek a kulturális törekvések felölelték a gyermekekre és felnőttekre egyaránt kiterjedő népoktatást, az anyagi kultúra területeit (mesterségbeli, technikai és tudományos ismereteket), valamint erkölcsi, magatartásbeli követelményeket. Mindennek középpontjában a közösségi élet állott, amely egyszerre volt célja és eszköze a nevelésnek!

A szegény nép kiművelésének kérdése Münzer Tamás írásaiban kap először hangot,

s a kommuna bukása után elüldözött anabaptisták Németalföldtől Magyarorszáig terjesztik sajátos szellemiségüket. A tevékenységük nyomán kibontakozó népi kultúrának számos irodalmi emléke maradt fenn, s nevelési nézeteik nagy szerepet játszottak a tudományos pedagógia kibontakozásában.

Gyimesi Sándor Szűcs Jenőnek a székely modell szerepéről szóló fejtegetéseire csatlakozva utalt azokra a historiográfiai előzményekre, amelyek a székely szabadság eszméjének hatását az 1514-es parasztháború ideológiájára már feltételezték, de forrás-szerűen nem igazolták. Ezután azzal a kérdéssel foglalkozott, mennyiben lehetett tömeghatása a székely modellnek a parasztság körében. Rámutatott, hogy éppen a főserg vonulási és fő toborzási területén a jobbágyságnak közvetlen tapasztalatai voltak a — székely állapothoz a parasztság számára legfontosabb elemeiben sokban hasonló — kun — jász viszonyokról. A székely szabadság eszméjének általánosabb érvényűvé válására utal a székely darabont elnevezés használata a XVI. században a katonai szolgálat fejében libertinussá tett jobbágyra, szembeállítva a zsoldos darabonttal, valamint a székely szabadságra hivatkozás a hajduprivilegiumokban.

Kardos Tibor előadásában utalt arra, hogy évtizedekkel ezelőtt a huszita mozgalmak ideológiájának tisztázásából elindulva jutott el a Dózsa-parasztháború eszméinek vizsgálatához. Két forrását a humanizmusnak a nemességről szóló tanításában és a misztikus-apokaliptikus eszmékörben találta meg. A forradalmivá alakulás során döntőbbnek tartja a vallásos mozzanatot. Minden vallásos jelszavakra támaszkodó forradalomban bekövetkezik az a fordulat, amikor a fölkelte forradalmi nép isten akarátának kifejezőjeként lép fel s ellenfeleit, a világi urakat és a hivatalos egyházat, mint az „Antikrisztus népét” bélyegzi meg. Ez történt Dózsa kereszteseinél is.

Ez a tanítás Petrus Ulvi apokaliptikus-kommentárjából ered, a taboriták is tőle vették. Az 1514-es parasztháborúhoz két úton juthatott el: a spirituális szerzetesi (ferences, pálos) körökből és a taborita hagyományokból. A Mészáros Lőrincről szóló emlékekben például sok huszita vonás tükröződik.

A másik forrás a humanizmus alaptétele az igazi, természetadta nemességről és az összülők korának egyenlőségéről, amelyet deákok, szerzetesek terjesztettek és a lángoló ítélet és az újrakezdés khiliasztikus látomásában egységes eszmei folyamattá egyesül a spirituális hagyományokkal.

Makkai László felszólalásában hangsúlyozta, hogy a társadalombírálat jelentkezése — bármilyen éles is — önmagában még nem vezet forradalmi erjedéshez. Ahhoz, hogy visszhangra találjon, megfelelő közeg, forradalmi helyzet szükséges. A reformáció korának prédikátorai nem kevésbé éles hangon ítélték el a feudális hatalmaskodást, mint a ferences obszervancia szónokai. Példaként Méliusz Juhász Péter beszédeit, illetve írásait elemezte, gazdag illusztrációkkal bizonyítva azok rendkívül éles kritikai hangját, ami ugyanakkor jól megfér azzal, hogy Méliusz az ideális társadalmat konzervatív módon, az organikus rendi felfogás szerint képzelte el, ahol minden rendnek megvan a maga istentől rendelt helye és funkciója. A fennálló állapotokat ostorozó prédikatori magatartás nem vált forradalmi tényezővé, ami arra int, hogy a Dózsa-féle parasztháborúnál sajátos társadalmi-gazdasági alaphelyzetben keressük a forradalom okát s az ideológia hatását ebben értelmezzük.

Perjés Géza a hadtörténet oldaláról közelítette meg 1514 ideológiájának kérdését. Hangsúlyozta, hogy Dózsa tettei kiváló hadvezérnek, valóságos katonai zseninek mutatják, győzelmeihez hasonlót parasztsereg vezére nem tud felmutatni. Éppen ezért seregvezetését kezdetől tudatosnak kell tartanunk. Ha már most Pestről kiindultában a lehetséges törökellenes haditerveket figyelembe vesszük, akkor azt találjuk, hogy menetvonala egyikbe sem illik bele. Perjés Géza ebből arra a következtetésre jut, hogy Dózsaiban már előbb megvolt a nemesség ellen fordulás terve, mint ahogy színt vallott. Feltételezi azért,

hogy Dózsa nem az események sodrában vált forradalmi vezérré, hanem egy, a parasztháborút tudatosan előkészítő konspiráció részese volt. E konspiráció magyarázná a felkelés egyidejű kirobbanását különböző helyeken, összehangoltságát stb.

Szakály Ferenc hozzászólásában méltatta Szűcs Jenő eredményeit, hangsúlyozva különböző tényezők — új forráslelet, széleskörű kutatások stb. — találkozását benne a kutatói ambícióval. Ugyanakkor kifejezést adott bizonyos kételyeknek is arra vonatkozóan, hogy az ideológia tömegszerepét nem becsüljük-e túl, nem veri-e vissza kutatásaink sugárkévését egy tudatos „értelmiségi” réteg, elfődvé ezzel a tömegek ösztönöségét. Ezzel kapcsolatban utalt a katonáskodó parasztlakozatok hazatudatának szűkösségére, úgyszólván hiányára, törekvéseik, céljaik konkrét helyhez és tárgyhoz kötöttségére, minden távolabbi összefüggés, szélesebb eszmei szemhatár nélkül.

Vargyas Lajos a XIV—XV. századi balladákban megnyilvánuló társadalmi feszültség és felemelkedés-igény mibenlétét elemezte. Rámutatott, hogy a XIII—XIV. század fordulóján megjelenő ballada a megelőző hősepikához képest új témákat hozott, s az életet, az emberi megélhetést, az emberek közötti viszonyokból fakadó összecsúszásokat állítja a középpontba. E témában egyrészt a társadalom fölfelé törekvése fejeződik ki, másrészt a népek a társadalmi helyzetről vallott ítélete, amely a gazdagot bűnösnek állítja be a szegénnyel szemben, megszegyeníti a gazdagsághoz ragaszkodást, megfogalmazza a szegény diadalát stb. A feltörekvő igény, valamint az osztálykülönbség és a gazdasági különbségek elítélése az a jellegzetes ideológiai vonás, ami ezt a költészetet összekapcsolja azzal a forradalmi magatartással, ami végül a Dózsa-parasztháború kitöréséhez vezetett.

*

A gazdaság- és társadalomtörténeti szekció munkájának középpontjában a magyarországi, valamint a közép-kelet-európai paraszttörmégek problematikája és a második jobbágyság térfoglalásának változatos útja állt.

Pach Zsigmond Pál akadémikus tartotta a szekció főreferátumát „Az 1514. évi parasztfelkelés és a »második jobbágyság«” címen. Előadásában — amely a XV. század második fele, XVI. század eleje magyarországi agrárfejlődésének főbb mozzanatait foglalta magában — arra a kérdésre keresett választ, hogy „Hozzájárultak-e már a »második jobbágyság« irányába mutató tendenciák az 1514. évi parasztfelkelés előzményeihez.”

A XIV—XV. század folyamán Magyarországon is kialakultak a mezőgazdasági ártermelés feltételei, amelyen belül a paraszti ártermelés vált meghatározóvá. Források tömegéből bontakozik ki előttünk a paraszti ártermelés sokszínűsége a XV. század második felére. Élőállat, bor, gabona képezték a legfontosabb kereskedelmi cikket. Királyi oltalomlevelek tanúskodnak a mezővárosi, falusi parasztlakozatok piaci tevékenységéről. Ezen belül legjelentősebb volt az alföldi mezővárosokra támaszkodó marhakereskedelem, amelynek külkereskedelmünk szempontjából is igen nagy súlya volt.

Kezdetben a földesurak nem avatkoztak bele a piaci mechanizmusba, a pénzjáradék révén sajátították el a paraszti ártermelés gyümölcsét. A természetes szolgáltatásokat mindinkább felváltották a pénzterhek, ez utóbbiak teljesítésére a jobbágyság pedig csak úgy válhatott képessé, ha a városi piacon kívül a földesúri fogyasztás is növelte a keresletet. A XV. század második felének forrásai tanúskodnak arról, hogy a földesúri birtok és udvartartás fogyasztó piacot jelentett a paraszti ártermelés számára. Serkentőleg hatott e fogyasztásra — miként újabb kutatások erre következtetni engednek — a nyugat-európaihoz hasonló árszerkezet, amelynek jellemzőjét az iparcikkek emelkedő, a mezőgazdasági termékek csökkenő árgörbéje képezte. Az árak alakulása a kommutációra — naturáliák helyett pénzjáradék követelésére — ösztönözte a földesurakat,

érdekeiknek értelemszerűen ez felelt meg leginkább. Perspektivikusan a pénzjáradék egyfelől a paraszti-polgári fejlődéshez vezethet, másfelől viszont a feudális kizsákmányolás súlyosbodását is eredményezheti.

„Az árutermelés fejlődése, a pénzjáradék előnyomulása ekként számos új mozzanattal bővíti a feudális rend fő ellentétének: a földesúr — jobbágy-ellentétnek a tartalmát; *kiélezi, magasabb fokra emeli a köztük folyó osztályharcot*; pattanó feszültséggel telíti a feudális falu légkörét” — hangsúlyozta Pach Zsigmond Pál, majd rámutatott — „ilyen légkörből villámlottak fel a XIV—XV. századi nyugat-európai parasztfelkelések; s jelentős részben ilyen gazdasági előzményekből sarjadt ki a magyar 1514 is”.

A XV—XVI. század fordulóján ugyanis egyre karakterisztikusabbá válik a földesurak — egyházi és világi főnemesek, felkapaszkodó köznemesek — azon törekvése, mely a paraszti (és polgári) árutermelés hasznának pénzalakban történő megszerzésére irányult. 1490-t követően, az állami központi hatalom összeomlása után, rávetették magukat az állami jövedelmekre, s a Mátyás-korhoz képest gyökeresen megváltoztatták a „centralizált járadék” elosztását, egyben mint magánföldesurak jobbágyaik rovására emelték a pénzjáradékot is. Megfigyelhető ez utóbbi mind a census, mind a taksa fokozása, valamint a közös haszonvételekkel kapcsolatos különjáradékok — erdőbér, rétpénz — és a naturális szolgáltatások váltságösszegének emelése terén.

Ugyanezt a célt szolgálta közvetve a belső vármhelyek számának szaporítása, amelyek az anyagi veszteségeken túl gyakori zaklatást is jelentettek az árukereskedelemmel foglalkozó parasztok számára.

A pénzterhek, vámok által kiváltott paraszti sérelmek visszatükröződtek 1514 eseményeiben és ideológiájában is. Az előadó által említett példák közül kiemeljük Dózsa György ún. ceglédi beszédét, amely „... a feudális terhek alól való felszabadulás általános törekvésén túl az árutermelő parasztság tiltakozását visszhangozta munkája gyümölcseinek elsajátítása, pénzének elvétele ellen, leleplezve a pénzjáradékfizetés egész szövevényét”.

Ezen túlmenően a jobbágyosság kizsákmányolásának naturális formái is erősödtek, a XV. század végén törvénycikkek sora foglalkozott a kilenced felújításával, amely a mezővárosi és falusi jobbágyokat szántó- és szőlőművelésük után terményszolgáltatásra kötelezte. Történetírásunk nagy nyeresége volt e törvénycikkek mezőváros-ellenességének felismerése; rá kell azonban mutatnunk arra is — hangsúlyozta az előadó —, hogy ezek a törvények a jobbágyfalvak szempontjából is a terhek súlyosbodását jelentették. Korábbiakban ugyanis a jobbágyfalvakban sem volt általános a kilenced, hanem „akonáliák”, vagyis rögzített — a terméseredményektől független — mennyiségek voltak gyakoribbak, amihez képest a terménykilenced kizárólagossá tételére irányuló törekvés súlyosbítást eredményezett. Nem érdektelen talán megemlíteni, hogy a törvények nemcsak a telki állomány, hanem a bérelt földek után is kötelezővé tették a kilencedet.

A terményjáradék követelése mögött a földesúri rétegek *árukereskedelmi* törekvései húzódtak meg, ugyanezt szolgálta a belső vámmmentesség, valamint a külkereskedelmi kedvezmények igénye.

Alátámasztja a fenti következtetéseket a XV—XVI. század fordulójának árfejlődése is. Hosszú távon ugyanis az figyelhető meg — ellentétben a XIV. század második felének és a XV. század zömének áralakulásával —, hogy az élelmiszerárak emelkedése gyorsult meg, s mivel az iparcikkek árának növekedése lassúbb ütemű volt, az árólló az agrártermékek javára nyílt ki.

A kezdődő áremelkedésre a földesurak kétféleképpen reagálhattak, részben a terményszolgáltatások pénzbeni váltságösszegét emelhatték, s erre nagyszámú egykorú adattal rendelkezünk, részben pedig úgy, hogy a bort, gabonát *in natura* igyekeztek elsajátítani. Ez utóbbira éppen a kilenced bevezetése szolgáltat alkalmas példát, bár a

jobbágyfalvakban elterjedtségére pro és contra vannak példák, a mezővárosokban azonban valósággá vált a termékjáradék súlyának növekedése.

Pach Zsigmond Pál a továbbiakban hangsúlyozta, hogy a termékszolgáltatások emelése a szabad költözést megszigorító 1492—1504 közötti törvénycikkekkel együtt már az addigi fejlődésmentel ellentétes mozzanatokot rejtett magában, „... már nem a paraszti áruterelés hasznának *kívülről* való lefölközésére irányultak, hanem a paraszti piaci tevékenységének kialakult mechanizmusába való *beavatkozást* jelentettek. A termékjáradék fokozása ugyanis egyrészt csökkentette a jobbágycsalád által — létfenntartásának fedezésén túl — áruba bocsátható termény mennyiségét, másrészt korlátozta a parasztagazdaság árúértékesítési lehetőségeit.”

Mind a természetes szolgáltatások előtérbe kerülését, mind a földesúri elnyomás súlyosbítására irányuló törekvést nem annyira a *felkelés dokumentumai*, mint inkább a vereséget követő *meztorlós rendszabályai* tükrözik. A győztes földesurak — a személyi és anyagi kártérítésen túl — a pénz- és termékjáradék mellett a falusi és mezővárosi jobbágyokra, illetve zsellérekre a *munkajáradékot* is — heti 1 napos robot formájában — kiterjesztették. Különösen súlyosnak azonban csak akkor tűnik e rendelkezés, ha tekintetbe vesszük, hogy a munkajáradék a parasztháborút megelőző évtizedekben nemcsak a mezővárosokban, hanem a falvak nagy részében is néhány napot tett ki évente. Az 1514. évi országgyűlés már nem korlátozta a szabad költözködést, hanem röghöz kötötte a magyarországi jobbágyaságot, s a hírhedt Tripartitum nem ismerte el a jobbágyaság örökigényét a használatában álló telekfeldre sem. Megállapítható tehát, hogy „az 1514. évi meztorló dekrétum és a Hármaskönyv — e két szervesen összefüggő jogalkotás — lefektette a »második jobbágyaság« magyarországi változatának: az örökös jobbágyaság rendszerének századokra szóló jogi kereteit és alapjait.”

Természetesen ez alkalommal is feltehetjük a kérdést, hogyan, milyen gyorsaságban és mélységben mentek át a gyakorlatba az 1514. évi határozatok. Válaszadás céljából jelen esetben csak a földesúri szolgáltatások alakulását tesszük további vizsgálat tárgyává. 1520-ig terjedően több uradalom urbáriuma tudósít földesúri majorságok létesítéséről, ami szükségszerűen együtt járt a robot növekedésével. Arra is van példa, hogy egyes termékek — elsősorban a bor — szállítási kötelezettsége növekedett, ami egyben a földesúri borkereskedelem kialakulását jelzi. Brandonburgi György gyulai uradalomában mind a pénzbeni, mind a természetbeni szolgáltatások emelkedtek 1514-et követően, 1520-ban pedig *önkezelésű gazdaságra* buzdít a kiadott utasítás. Kitűnik belőle továbbá, hogy a majorsági gazdálkodás kiterjesztését nemcsak a vártartomány *kereskedelmi* tevékenységének kibontakoztatása, hanem az *önellátás* biztosítása is diktálta.

Közben az agrártermények árának századeleji emelkedése gyorsuló tempót mutatott a XVI. század közepére, s ez „... egyre erősebb ösztönzést adott a földesúri árakereskedelemnek és áruterelésnek is”.

Az említett uradalom gabonaeladásból származó jövedelme 1519 és 1557 között több mint tízszeresére növekedett, s míg a parasztháborút követően elsősorban a kilencdedből származott a piacra kerülő gabona, addig 1557-ben már a majorsági eredetűt illette az előség, ami persze azt is maga után vonta, hogy időközben az uradalom jobbágyai egyre többet robotoltak, „minden munkára és szolgálatra kötelesek” lettek.

„A század közepére tehát az örökös jobbágyaság rendszerének *jogi keretei* az ország számos vidékén egyre inkább telítődtek súlyosan nyomasztó *tényleges tartalommal*, — hogy azután a századfordulóra a rendszer kialakulási folyamatának befejező szakaszához érjen.”

Szendrey István előadásában az 1514-et megelőző röghözkötési törekvésekkel foglalkozott. Hangsúlyozta, hogy az 1351. évi dekrétum már a szabadköltözés ellen irányult. A XV. században pedig egymásnak ellentmondóan születtek költözést tiltó illetve engedélyező artikulások, ez utóbbiak a köznemesség érdekeit szolgálták. A szabadköltözést

engedélyező törvények fokozatosan nehezebb feltételeket szabtak a távozni szándékozó jobbágyok számára, ami azt is jelenti, hogy az 1514. évi röghözkötés nem előzmények nélküli törvény volt, a korábbiakban csupán az alkalom hiányzott bevezetésére.

Bónis György előadásának középpontjában az 1514. évi megtorló törvények állottak. Előljáróban utalt arra, hogy a törvénykönyv magán viseli alkotóinak sietségét és bosszúszomját, noha a véres megtorlás az országgyűlés idejére java részben már megtörtént. A parasztok büntetését követően külön intézkedés született az együttműködő nemesek ellen, akiket jószágaik elkobzásával büntettek, a városok és mezővárosok gyanúsítás esetén kötelesek voltak ártatlanságukat bizonyítani. Kiemelte a kártérítési kötelezettség fontosságát, amelyet a nemességen esett személyi és dologi sérelmekért voltak kötelesek fizetni a bűnösnek nyilvánított jobbágyok. A kárbecslés visszaélésekre adott alkalmat, évekig elhúzódtott, s végrehajtása vizsályt keltett a nemesség soraiban is.

Varga János a föld és a jobbágy kapcsolatának a parasztfelkelést követő szabályozásáról tartotta referátumát. Hangsúlyozta, hogy a megtorló törvények és a Tripartitum szerves egységet képeznek, s a két jogalkotás a „... jobbágy személyi szabadságának likvidálásával párhuzamosan nullifikálja a jobbágnak a földre vonatkozatható tulajdonjogát is”. Számos kérdéstről, pl. a jobbágyok földhasználati jogáról, kétértelműen beszélt a törvény, s ily módon „... a későbbiekben lehetőséget adott arra, hogy a jogszabályok szövegét a földbirtokos osztály úgy értelmezze, amint az a gazdasági fejlődés menetétől meghatározott érdekeinek legjobban megfelelt”.

Orosz István a jobbágyköltözés és a köznemesség kapcsolatát vizsgálta a XV—XVI. századi Kelet-Európában. Ismeretes, hogy 1514-ben kismenések is csatlakoztak Dózsa György hadaihoz, ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a politikai küzdelmekben növekvő súlyú köznemesség a felkelt parasztok ellensége volt. Az ő érdekeit szolgálta az az 1608. évi törvény — állapította meg, utalva Varga János kutatásaira —, amely következményeiben a szabad költözési jog elenyésztéséhez vezetett.

A jobbágyság költözködésének nehezítése a XV. század végén Cseh- és Lengyelországban is megfigyelhető, s egy évszázaddal később — egyéb feltételekkel összhangban — Oroszországban is jelentkezett. Eléggé gyakori az a nézet — s nemcsak a magyar történetírás sajátja —, mely az allodiális gazdálkodás munkaerőhiányával magyarázza a költözési jog megvonását, holott — mutatott rá Orosz István — a korlátozások az árutermelő földesúri gazdaság kialakulása előtt megfigyelhetők. A hazai jelenségeken túl a lengyel és orosz analógia egyaránt a köznemesség görcsös ragaszkodását mutatja apadó számú jobbágyaihoz, s ez azt bizonyítja, hogy más gazdasági és társadalmi tényezők mellett „... a kelet-európai örökös jobbágyság genezisében a köznemességet vagy az annak megfelelő társadalmi rétegek törekvéseit nem lehet figyelmen kívül hagyni”.

Szántó Imre Car Jovan Nenad felkelését választotta előadása témájául. Bevezetőben a parasztt mozgalom historiográfiáját vizsgálta, majd rámutatott, hogy a menekülő, otthontalan szerb és magyar népség hogyan vált a török ellenes harc hordozójává. Černi Jován közvetlenül Mohács után kirobbant felkelése több szakaszra oszlott. A felkelők útja János királytól Ferdinánd táborába vezetett, magatartásukban a törökellenesség volt a meghatározó, s így a felkelés csak másodlagosan tekinthető antifeudális jellegűnek. Befejezésül párhuzamba állította Černi Jován felkelését a vajdasági szerbek 1594. évi mozgalomával, mely utóbbi tisztán törökellenes rája-felkelés volt.

Bácskai Vera előadásának anyagát a magyarországi mezővárosi fejlődés fő vonásainak áttekintése képezte. Előljáróban utalt arra, hogy a parasztfelkelések kirobbanását — nemcsak az 1514. éviét Magyarországon — elsősorban a pénzjáradék súlyának fokozódása idézte elő; ez utóbbi követelte meg a jobbágy függő helyzetének fenntartását, ez vezetett a költözési jog korlátozásához. Magyarországon a paraszti árutermelés gócai a mezővárosok voltak, ezt azonban csak a XV. századra ismerjük el, holott a XVI—XVII.

századra vonatkozóan még nem kellőképpen bizonyított a földesúri allodiumok túlsúlya az árutermelésben. Ténykérdés az is, hogy XVI—XVII. századi mezővárosaink gazdaság- és társadalomtörténete részben még feltáratlan. Annyi azonban bizonyos, hogy ebben az időszakban csupán egyes mezővárosok hanyatlásáról beszélhetünk, a mezővárosi fejlődés elakadásáról azonban nem.

Hangsúlyozta a továbbiakban, hogy a mezővárosok kiváltságaik mellett elsősorban annak köszönhették fennmaradásukat, gazdasági súlyukat, hogy termékeik révén — áttételesen is — be tudtak kapcsolódni a nemzetközi kereskedelembe, ugyanakkor maguk is jelentékeny piacközpontok voltak. E kettős piaci funkció teszi érthetővé, hogy a mezővárosok „... évszázadokon át sikeres és veszélyes ellenfelei maradhattak mind a földesúri, mind a városi kereskedelemnek”. Befejezésül a XVIII. századtól szinte napjainkig vázolta fel a mezővárosi fejlődés ívét Magyarországon.

Buza János a török uralom alatt élő parasztság helyzetével foglalkozott Duna—Tisza-közi példák alapján. Annak a véleménynek adott kifejezést, hogy a XVII. század első felének a korábbiakhoz képest kedvezőbb viszonyai lassú regenerálódási folyamatot eredményeztek. 1658—1664 között azonban válságossá vált a lakosság helyzete, s ezt követően a század utolsó harmadát gyötrelmessé tette a török közvetlen kizsákmányolása, illetve a birodalom válságából fakadó közvetett negatívumok tömege (pl. közbiztonság romlása, naturális szolgáltatások súlyának növekedése, túlkapások; gyorsuló pénzromlás, aminek kedvezőtlen hatását a fontosabb mezőgazdasági termékek árainak esése csak fokozta).

Othmar Pickl (Ausztria) előadásának tárgyát az 1515. évi Krajna és Steiermark hercegségekre kiterjedő parasztfelkelés képezte. A parasztok terheik emelkedése miatt — ez mind a természetbeni, mind pedig a pénzbeniekre vonatkozott — panasszal fordultak a császárhoz. Szövetségük hangsúlyozta az alattvalói hűséget, a jogtalanságok megszüntetését, valamint a „stara pravda” visszaállítását követelték. A rendek zsoldosai csakhamar leverték a felkelést, amelyet viszonylag enyhe megtorlás követett, talán ez utóbbival függ össze, hogy az 1525. évi parasztháború idején a jelezett térségben nyugalom uralkodott.

Jožef Koropec (Jugoszlávia) a szlavóniai parasztmozgalmak történetének fő vonásait tekintette át a XV. század végétől a XVII. század közepéig. Az 1515. évi parasztfelkeléssel kapcsolatban kifejtette, hogy a parasztság által hangoztatott „stara pravda” nemcsak a régi jogot, hanem a korábbi szolgáltatások rendszerét is jelentette. Utalt azokra a hasonlóságokra, amelyek a magyarországi, illetve az 1515. évi stájer-szlovén parasztfelkelés között kimutathatók.

Adolf Laube (Német Demokratikus Köztársaság) előadásában a parasztság és a városi lakosság közötti szövetségi kérdést vizsgálta a parasztháborút megelőző időszakban, illetve annak lefolyása idején. Kifejtette, hogy a városi polgárság és a parasztság szövetségéről általánosságban csak leegyszerűsítve lehet beszélni. Sorra vette a városi polgári társadalom különböző rétegeit, majd várostípusok szerint vizsgálta a problémát. Hangsúlyozta, hogy két városkategóriát — „Mediatstadt” és „Ackerbürgerstadt” — tekinthetünk potenciális paraszti szövetségesnek, a városi lakosok közül pedig a kézművesek — legények és plebejus elemek, akiknek száma meglepően nagy volt a felkelők között — meneteltek együtt a parasztsággal, a középpolgárság legfeljebb taktikai okokból szövetséget kötött, a patríciusok viszont érdekeiknek megfelelően a feudális urakhoz csatlakoztak.

Günter Vogler (Német Demokratikus Köztársaság) előadásának anyagát az 1524/25. évi német parasztháború következményei képezték. Kiemelte, hogy a megtorlást követően az uralkodó osztály katonai óvintézkedéseket hozott a parasztmozgalmak feléledése ellen. A nagy parasztháború után már csak szórványos megmozdulások ütötték

fel fejüket, főként ott, ahol 1524/25 idején nyugalom uralkodott, illetve ott, ahol az áru-termelő nagybirtok súlya megnövekedett.

Andrzej Wyczański (Lengyelország) a XVI. századi lengyelországi pusztabérlet kérdését vizsgálta. Pusztatelkek Lengyelországban is léteztek, ezek azonban nem jelentettek műveletlen területeket, hanem rövidlejáratú parasztbérleteket, amelyek igen jól jövedelmezőknek bizonyultak, s ezen túlmenően a parasztság differenciálódásához is hozzájárultak. Az allodiális gazdálkodás kiépülésével párhuzamosan megindult a harc a pusztatelkek birtoklásáért, e küzdelem a földesurak győzelmével végződött, s így a parasztság fokozatosan kiszorult a pusztatelkek használatából.

Ştefan Ştefanescu (Románia) a XV—XVI. századi havasalföldi parasztság társadalmi és jogi helyzetével foglalkozott. Bemutatta a szolgáltatások növekedésének és a költség korlátozásának magyarországihoz hasonló tendenciáit a XV. században. Utalt 1514 visszhangjára, majd rámutatott, hogy a XVI. század második felében a havasalföldi jobbágyság helyzete az erdélyihez vált hasonlóvá, a századforduló idején pedig Vitéz Mihály törvényesítette a röghözkötést.

Richard Marsina (Csehszlovákia) „A második jobbágyság kérdéséhez” című referátumában hangsúlyozta, hogy a terminus technicus egységessége ellenére területenként eltérő fejlődési sajátosságokat figyelhetünk meg. Megítélése szerint azonban a műszó másodlagos, az egyes területek gazdasági-társadalmi fejlődésének tisztázása a fontos. Kiemelte az általános gazdasági trendre irányuló kutatások fontosságát.

Alfred Hoffmann (Ausztria) a felsőausztriai parasztmozgalmak történetével és tipológiájával foglalkozó előadásában a XVI. század elejétől a jobbágyviszonyok megszűnéséig tekintette át a jelzett terület parasztságának küzdelmét. Sorra vette azokat az okokat — földesúri túlkapások, vallási sérelmek, állami adóterhek fokozódása, pénzromlás stb. — amelyek adott időszakban kiváltképpen motiválták a paraszti ellenállást. Az ausztriai parasztság iparosodása — véleménye szerint — polgári jelleget adott a parasztmegmozdulásoknak.

Gerhard Heitz (Német Demokratikus Köztársaság) a XVII. század második felének paraszti osztályharcát állította előadása középpontjába, példáinak túlnyomó többségét Brandenburg területéről merítette. A földesúri szabályozások sokféleségét, s ennek megfelelően a paraszti ellenállás változatosságát hangsúlyozta, s egyben felhívta a figyelmet a konkrét területi vizsgálatok fontosságára.

Jozef Koči (Csehszlovákia) referátuma a cseh területek dolgozó tömegeinek osztályharcával foglalkozott a harmincéves háború idején. Az 1618—1620-as cseh felkelés alatt a rendek érzéketlenek maradtak a népi követelésekkel szemben, s így a felkelés nem alakulhatott át nemzeti felszabadítási harccá. A néptömegek spontán harca, zsoldosokkal szembeni védelmi tevékenysége lett jellemző a fehérhegyi vereség után, egyes területeken a kizsákmányolás súlyosbodása is serkentőleg hatott a népi ellenállásra. Behatóan foglalkozott a kelet-morvaországi „vlach” felkeléssel, végezetül arra utalt, hogy a szomszéd népek antifeudális megmozdulásai is visszhangra találtak a cseh területeken.

Igor Karaman (Jugoszlávia) a XVI—XVII. századi észak-horvátországi parasztmegmozdulások gazdasági és szociális jelentőségét taglalta. Az 1573. évi — Gubec Máté nevével fémjelzett — felkelésről beszélve rámutatott, hogy annak központja gazdag bortermő vidék volt, s a felkelést a kialakuló földesúri borkereskedelem is motiválta. A XVII. század első felében helyenként a határőri szolgálat jelentett menekülési lehetőséget a feudális terhek elől, a katonai helyzet javulásával azonban a nagybirtokosok újra hozzákezdtek allodiumaik kiépítéséhez, a terhek fokozásához, ami a paraszti ellenállás erősödését vonta maga után.

Az elhangzott referátumokat követően *Marian Malowist* (Lengyelország) kért szót, s hozzászólásában a parasztfelkelések kapcsán spanyol és svéd analógiákra utalt, és az

összehasonlító vizsgálatok fontosságát sürgette. *Wellmann Imre* a birtoktípusok különbözőségére hívta fel a figyelmet, s a tájak szerinti összehasonlítás fontosságát hangsúlyozta. *Othmar Pickl* arra utalt, hogy a nemesség nem látta el védelmi feladatát a török ellen, s így a parasztság jogosultnak érezte magát a fegyverfogásra. Végezetül *Pach Zsigmond Pál* tért vissza a második jobbágyság fogalmára, értelmezésére. Utalt arra, hogy e témakörben a konferencia folyamán is eltérő véleményeknek lehetett a hallgatóság tanúja. A jövő kutatásokra nézve arra hívta fel a figyelmet, hogy a regionális vizsgálatoknál óvakodni kell a mechanikus eljárásoktól. A második jobbágyság fogalmát illetően az alábbi értelmezési típusokat különböztette meg: 1. Szorosabb értelemben a közvetlen termelők személyi jogviszonyaira korlátozódik, tartalmát vagy az örökös röghözkötöttség vagy a személyes kötöttség képezi. 2. Tágabb értelemben vett felfogás, amely azon gazdasági feltételekből indul ki, amelyeken a jogi szabályozás alapult. 3. Átfogó értelmezés, mely nemcsak a jogi kötöttségeket, nemcsak az agrárviszonyokat tekintti a fogalom tartalmának, hanem komplex gazdasági-társadalmi jelenséget, a feudalizmus egy külön korszakát, melyet a paraszti-polgári fejlődés korlátozása jellemez. „A jobbágyság második kiadása egyben a feudalizmus újabb kiadása”, a feudalizmus kései korszaka. S itt van 1514 történelmi helye: az antifeudális harc csúcspontja, egyben a feudális társadalom fejlődésének fordulópontja, korszakváltás az érett és a kései feudalizmus között.

*

A historiográfiai szekció bevezető referátumát *Pamlényi Ervin* tartotta „Dózsa a magyar történetírásban és történeti gondolkodásban” címmel. Bevezetőül vázolta a parasztháborúk története historiográfiai megközelítésének többféle lehetőségét, s jelezte, hogy előadásában a teljesség igénye nélkül, csak legfőbb vonalaiban tudja az 1514. évi magyarországi parasztháború XIX. és XX. századi historiográfiájának vázlatát nyújtani.

Az előadás első részében érintette a XVIII. századi előzményeket, majd a XVIII. század végi — XIX. század eleji összefoglaló munkákról szolt: Pray és Katona még változatlanul feudális-rendi szemlélettel közelednek a parasztháborúhoz, annak történetét elsősorban az egyház és az arisztokrácia nézőpontjából taglalva. Alapvető szemléleti fordulatot a parasztháború történetének felfogásában azonban nem a felvilágosodás hozott, hanem az a társadalmi küzdelem, amely a jobbágyrendszer válsága következtében bontakozott ki a polgári átalakulásért, a jobbágyság felszabadításáért. A parasztság elnyomásának történelmi tényei érveket szolgáltatottak a liberális középbirtokosok politikai küzdelmeihez; a parasztháborút, Dózsa képét emlékeztetőként-figyelmeztetesként idézik fel a konzervatívok számára. Ilyen társadalmi-politikai atmoszférában jelenik meg, a polgári átalakulásért folyó harc szülötte, Horváth Mihály tanulmánya, amely szakítást jelentett a hagyományos nemesi szemlélettel. Horváth Mihály forrásai nyomán az 1514. évi háborút a parasztság jogos, indokolt felkelésének mutatja be és a jobbágyság földhözkötését döntőnek látja az egész nemzet további életében. Horváth a polgárosodó nemesség tudati szintjén ábrázolja a parasztháború társadalmi és gazdasági összefüggéseit és ezért elégedetten mutat saját korára, amely felemeli a jobbágyságot.

A parasztháborúval, Dózsával való teljes azonosulásig végül csak a forradalmi demokraták, Petőfi, Vasvári jutnak el, akik Dózsát a magyar történet egyik legdicsebb emberének tartják.

A polgári forradalom befejezetlensége, a továbbélő feudális maradványok erős hatást gyakorolnak az ideológiai fejlődésre is. 1848 után Európa-szerte, így nálunk is, a polgári ideológia színvonalának hanyatlása, bizonyos eszmei „refeudalizáció” következik be, amelynek során a haladó áramlatok lassankint visszaszorulnak. Történetírásunkban, szakmai fejlődése ellenére, bekövetkezik a feudális-rendi tudat megerősödése,

nacionalista és klerikális nézetek válnak karakterisztikussá; a parasztháború megítélése tekintetében a történetírás 48-as függetlenségi és 67-es irányzata között nem mutatkozik lényegesebb differencia.

Az ideológiai hanyatlás jól érzékelhető Horváth Mihály későbbi munkáiban, Szalay László szintézisében, a Jókai Dózsa-drámája körüli polémiában, Thaly Kálmán idevonatkozó írásaiban. Márki Sándor első Dózsa-tanulmánya határozott visszautasításban részesül, Fraknói pedig az egyháziakat mentegeti stb.

A polgári történetírás feudalizmus-elleni második nagy támadása a századforduló körüli évtizedekben bontakozik ki, a szocialista mozgalmak hatása alatt, ezek háttérben. E támadás lendületét azonban fékezik, nagy pozitívumait is viszonylagossá teszik a kapitalista fejlődésnek ebben az előrehaladott stádiumában a történetírók osztályhelyzete következtében fellépő apologetikus tendenciák. Ebből a szempontból tekintni át az előadás Acsády Ignác jelentős összefoglalását, Márki Sándor Dózsa Györgyről készült politikai biográfiáját. Kiemelve mutat rá az előadás arra, hogy a parasztháború történetének marxista kérdésfeltevései tulajdonképpen Szabó Ervintől, Czóbel Ernőtől, illetőleg Csizmadia Sándortól származnak. Részletesen elemzi az előadás Szabó Ervinnek Engels: A német parasztháború című munkájának magyar kiadása elé írt, Engels-t követő, de eredeti gondolatokban gazdag írását. Igen jelentős e tekintetben Czóbel Ernő ismertetése Márki könyvéről: Czóbel kijelöli a marxista kutatás irányait is, mikor a következőket írja. „A parasztforradalom dialektikus történetét csak az fogja megírni, aki az árutermelés, a kereskedelem és pénzgazdaság fejlődéséből, az osztályellentéteket kihegyező, a politikai hatalom új megoszlására vezető hatásaiából fejti fel a forradalmi harc feltételeit, tényezőit, lefolyását és eredményeit.”

Számos adat bizonyítja, hogy a kommunista mozgalom kezdettől fogva magáévá tette a Dózsa hagyományt. A polgári demokratikus forradalom, majd a Tanácsköztársaság politikai és kulturális életében lépten-nyomon találkozunk Dózsa és a parasztháború emlékével.

Noha az ellenforradalmi korszak jobb- és szélsőjobboldali politikai propagandája teret adott az agrárkérdésnek, Dózsa és a parasztforradalom emléke a jobboldal számára természetesen nagyon is veszélyes volt, egyáltalán nem volt időserű. Az ellenforradalmi korszak történetírása forradalomellenes, osztályharc-ellenes, antidemokratikus jellegéből következően kevéssel járult hozzá a parasztháború történetének feltáráshoz. A szintézisek is — így a Magyar Történet — feltűnő rövidséggel tárgyalják történetét. Hasznos és értékes eredményeket hoztak viszont Mályusz Elemér és Szabó István munkái.

A referátum e részének befejezésekképpen utalt a polgári történetfelfogás átfogó kritikájának szükségességére, annak hangsúlyozására, hogy a polgári történetfelfogás képtelen arra, hogy úrrá legyen a teljes történeti folyamaton, hogy egészében, belső összefüggéseiben lássa a feudalizmus gazdasági-társadalmi rendszerét, szerkezetét. Azon felül, hogy a polgári történetírás csak partikulárisan, nem pedig totalitásban tudja felfogni a történelmet, figyelembe kell azt is venni, hogy — tudatosan vagy öntudatlanul — éppen a feudális társadalom osztályjellegének elmosására törekszik, aminek éppen a parasztháborúk történetében döntő jelentősége van. Az osztályharcok ezért jelennek meg a polgári történetírók munkáiban vallási-politikai kérdések formájában. A polgári historiográfia nem tud *nem* a saját kora viszonyaira gondolni, ha szembekerül a forradalom problémájával. Ekkor — mint Marx írja — a történelem számára „megoldhatatlan feladattá” válik és tulajdonképpen véget is ér a kapitalista fejlődés előrehaladásakor.

A polgári történetírás marxista kritikája jelzi azt a pozíciót is, amelyből a felzabardulás után történetírásunk Dózsához, a parasztháborúhoz közeledett. A történelmi folyamat megértése kulcsának segítségével azonban nem tárult fel egyszerre valamennyi probléma végső megoldása: a marxista történetfelfogás 1945 után csak ennek a *lehetőségét*

biztosította. Ha a polgári történetírás nem tudta a történelmi folyamatot totalitásában megragadni még a parasztháború történetének összefoglalásaiban sem, a marxista történettudomány a részletproblémák feldolgozásában is a történelmi folyamat egészét tartotta szem előtt, s ez a törekvés tette lehetővé számára a parasztháború centrális kérdéseinek felismerését és megválaszolását, helyének kijelölését a társadalmi és gazdasági fejlődés menetében.

A referátum következő része röviden jellemezte Székely György, Molnár Erik, Pach Zsigmond Pál, Mályusz Elemér, Elekes Lajos, Kardos Tibor, Szabó István, Szűcs Jenő és mások munkáinak eredményeit, külön utalva Fekete Nagy Antal gazdag forrásgyűjteményére.

Befejezésül hangsúlyozta, hogy a marxista történetírás eredményei nemegyszer éles viták során születtek, viták tüzeiben kovácsolódtak ki, s ezeknek a polémiáknak során kifejecesedett az az álláspont, amely — a kétoldalú torzítási kísérletek ellenére is — helyes összefüggésben látja a parasztháború osztályharcos jellegét és bukásának, következményeinek súlyos nemzeti jelentőségét is.

A nagy eredmények ellenére még sok tennivaló van a parasztháború történetének kutatásában, sok területet újból át kell tekintenünk, most már a nemzetközi összehasonlítás módszerével; a szomszéd országok történészeivel együttműködve teljessé kell tennünk a nem magyar népek szerepének kidolgozását a parasztháborúban; végül mélyebben kell elemezni 1514 hadtörténetét. A mostani évforduló további ösztönzést adhat ehhez a munkához.

A szekcióban elhangzott korreferátumokat jellegüknek megfelelően három csoportba oszthatjuk: a) szorosabb értelemben vett historiográfiai előadások; b) a nyelv- és irodalomtudományok művelőinek előadásai; c) Dózsa és az 1514. évi parasztháború külföldi visszhangjával foglalkozó előadások.

a) *Niederhauser Emil* a parasztháborúk és parasztmozgalmak értékelését, kutatását vizsgálta Kelet-Európa történetírásának polgári és marxista szakaszában. Jellemző a polgári korszak történetírására, hogy a feudalizmus válsága idején rokonszenve a parasztmozgalmak felé fordul, a polgári átalakulást követően azonban már csupán nemzeti, illetve vallási jellegűket hangsúlyozza, az osztályellentétek ábrázolása háttérbe szorul.

Fordulatot jelentett a paraszti osztályharc értékelése szempontjából a marxista történettudomány kibontakozása, amelyen belül központi helyet foglaltak el a nagy parasztháborúk, ezek mellett azonban helyet kaptak a kisebb megmozdulások és a paraszti osztályharc passzív formái is, ily módon a marxista történettudomány a paraszti osztályküzdelmek folytonosságára is felhívta a figyelmet.

A második világháborút követően elmélyültebbé vált a kutatás a Szovjetunióban és a népi demokráciákban, forrásfeltáró munkák, az előzmények komplex kutatása, a parasztság helyzetének elemzése, az ideológiai motiváció bemutatása került előtérbe. Ugyanakkor nem egy általánosság gátolta a további előrehaladást, különösen a parasztháborúk értékelése, következményeinek vizsgálata terén. Az 1960-as évek első felétől a Szovjetunióban mind nagyobb teret szenteltek ez utóbbi kérdéskör kutatásának is.

József Leszczyński (Lengyelország) a sziléziai parasztság osztályharcának legújabb historiográfiai eredményeit ismertette. A kései feudalizmus paraszti osztályharcának vizsgálatára csak 1945 után kerülhetett sor, korábban ugyanis a források sem voltak elérhetők, s az érdeklődés is csekély volt a parasztság küzdelmei iránt. Az 1945 utáni eredmények forráspublikációkban s főként a XVII. századtól a XVIII–XIX. század fordulójáig terjedő időszak megmozdulásai történetének feldolgozásában jelentkeztek. Emeli e munkák értékét, hogy külföldi forrásanyagra is támaszkodhattak. Végezetül a hiányosságokra utalt: adósak még a parasztmozgalmak tipologizálásával s az elért eredmények szintetizálásával.

Stefan Pascu (Románia) a parasztfelkelések történetének feldolgozásával kapcsolatban a humanista, illetve egykorú történetírók munkáinak gondos elemzését, megállapításait felülvizsgálását tartja szükségesnek. Hangsúlyozta, hogy a kutatások összehangolása rendkívül fontos feladat, s a továbbiakban szükségünk van a parasztfelkelések tipologizálására, a legfontosabb terminológiák egyeztetésére, egységes formanyelv kialakítására.

A. L. Sapiro (Szovjetunió) írásban eljuttatott előadásában főként az elmúlt évtized szovjet történetírásának a parasztháborúk kutatása és értékelése terén elért eredményeit összegezte. Arra az álláspontra helyezkedett, hogy a parasztháborúk korszaka Oroszországban a XVII. században kezdődött, s ezek objektív tartalmát az örökös jobbság elkerüléséért vívott harc képezte, s csak a XVIII. század második felének nagy parasztháborúja kapcsán lehet beszélni a kapitalista fejlődés előfeltételeinek érlelődéséről.

Választ keresett arra a kérdésre, hogy miben nyilvánult meg a parasztháborúk jelentősége Oroszországban. Kiemelte, hogy engedményekre készítették az uralkodó osztályt, csökkentették a függőség mértékét, meggyorsították a felvilágosult abszolutizmus kialakulási folyamatát. A XVIII. századi parasztmozgalmakban már nem vettek részt a kurtanemesek, a paraszti karakter mind tisztábban bontakozott ki, s így az alapvető osztályellentétek kikristályosodását is elősegítették. Továbbélésük a folklorban, irodalomban serkentőleg hatott a későbbi osztályharcos mozgalmakra, és elősegítette a forradalmi gondolatok érlelődését, befogadását.

b) Mikesy Sándor előadásának tárgyát a Dózsa név eredete képezte. Hangtani megfelelések alapján a Dávid becézett alakjaként terjedhetett el nyelvünkben. Első előfordulásai a XIII. század végéről ismertek, a XIV–XV. században több nevezetes viselője volt, ismertté azonban Dózsa György révén vált. A XIX. század első felében változott meg a nemesség hagyományos Dózsa-képe, s ez a hangulati változás előfeltétele volt annak, hogy keresztnévként is előfordulhasson, ebben a minőségben Erdélyben ma is használatos. Helységnevi használatára „Dosa” — a mai Jászdózsa — 1433 óta van példa.

Katona Imre Dózsa alakját és a parasztháború emlékét elemezte a magyár néphagyományban. Elvi jellegű bevezetőjében utalt arra, hogy a népköltészet megőrzi az események és főbb szereplők emlékét, ötvözi az adott kor vágyálmaival, s a halványuló kép újból ragyogni kezd, ha a társadalmi-történelmi feltételek erre kedvező lehetőséget adnak.

Dózsa személyéről kevés szóbeli hagyomány maradt fenn, alakja áttételesen élt tovább, mint a nemzetközi és a magyar folklór nagy erejű hőseié, a megégetett parasztkirályoké. Idővel nevet cserélt — Rákóczi — és biblikus színezetet is kapott a hagyományban. Az sem véletlen, hogy Mátyás király — az igazságos uralkodó — karakterisztikus szociális vonásai 1514 után bontakoznak ki, s emléke oly mély gyökereket eresztett a magyar népi hagyományban.

V. Kovács Sándor a kortársi humanista eposz, a Stauromachia keletkezésének körülményeivel és a mű forrásértékével foglalkozott. Bemutatta a szerző — Stephanus Taurinus — életútját, értékelte az eposzt mint irodalmi alkotást és sorra vette azokat a tényezőket, amelyek a művet tartalmi szempontból motiválták. Arra a következtetésre jutott, hogy Taurinus munkája „...megfelelő történetiséggel végzett interpretáció révén forrásértékű információkat szolgáltat Dózsa György személyére és általában az 1514-es magyar parasztháborúra”.

K. Kovács Magda a reformkori magyar irodalomban vizsgálta Dózsa személyét, utalt arra, hogy a nemesi liberalizmuson túl a történelmi témák romantikus divatja is visszavezetett Dózsaig. A parasztlevelet Horváth Mihály tanulmányának megjelenése előtt is ihletett. Kisebb munkák után a legpozitívabb Dózsa-kép Eötvös József regényéből tárul elénk. Említésre méltó, hogy a márciusi ifjak egy része már a pápai kollégium önkép-

zőkörében foglalkozott Dózsával, akinek neve 1848 tavaszán vált a népferradalom szimbólumává. Végezetül arra hívta fel a figyelmet, hogy a Dózsa-téma radikális vonala — gondolati gazdagsága ellenére — részben a cenzura miatt sem tudott kibontakozni.

Kiss Ferenc előljáróban a szekció bevezető előadásának módszerét vitatta. Véleménye szerint az értékelt történészek munkáinak forrásanyagát is ismertetni kellett volna, másrészt az előadásban történeti, irodalmi, publicisztikai művek egymástól elkülönítetlenül kerültek bemutatásra, holott ezek a műfaji különbségből adódóan más-más tükrözési formát jelentenek, és ezért más mércőt is kell velük szemben alkalmazni.

Előadásának második részében napjaink művészetének Dózsa-ábrázolásával foglalkozott, egyfelől megvilágította azokat a körülményeket, amelyek aktualitást adnak mind a mai napig a Dózsa-témának, másfelől konkrét példákat hozott Csoóri Sándor, Juhász Ferenc alkotásaiból, illetve utalt Szervátiusz Tibor témához kapcsolódó képzőművészeti tevékenységére.

Aradi Nóra előadásában a XIX. század közepétől napjainkig foglalkozott a Dózsa-téma képi megjelenítésével. Hangsúlyozta, hogy „a költők, írók, a képzőművészek nem arra törekedtek, hogy 1514-et illusztrálják. A Dózsa-témát mindig aszerint dolgozták fel, ahogyan saját koruk legégetőbb kérdései azt diktálták, az 1848-as eszmék védelmében, mint Madarász, a munkásmozgalom agitációs eszközeként, mint Derkovits, s a dolgozó nép hatalmának pozíciójából hajolva meg a trónus, az uralkodóvá lett népet jelképező Dózsa előtt, mint 1919-ben és napjainkban.”

c) *Báti László* korreferátumában azt világította meg, hogy hogyan jutott el Dózsa és a parasztháború híre Montaignehez, a XVI. század nagy francia gondolkodójához. Forrása Jovius (Paulo Giovio) kortársi műve volt. Montaigne „A gyávaság a kegyetlenség anyja” címen írt Dózsáról az esszéjében, s ezzel kritikát is gyakorolt a parasztháború elfojtói felett.

Siegfried Hoyer (Német Demokratikus Köztársaság) felszólalásában a magyarországi parasztháború németországi visszhangjával foglalkozott.

Pamlényi Ervin, válaszolva Kiss Ferenc hozzászólására, utalt arra, hogy valamennyi a parasztháborúra vonatkozó történeti mű forrásának ismertetése és értékelése meghaladja egy előadás kereteit. Ami az irodalmi és történeti, illetve publicisztikai művek egymás mellett szerepeltetését illeti, úgy gondolja, hogy erre megadja a lehetőséget előadásának témája: Dózsa a magyar történetírásban és történeti gondolkodásban.

*

Az ülésszak plenáris záróülésén *Ember Győző* elnökletével a szekcióelnökök — *Sinkovics István, Klaniczay Tibor, Bónis György (Ember Győző), Várkonyi Ágnes* — rövid összefoglalásai után, amelyek az elhangzott előadások, hozzászólások számát, témáit ismertették, — került sor *Makkai László* előadására „A parasztháborúk történetének megoldott és megoldatlan kérdései” címmel.

Makkai László az ülésszakot úgy értékelte, mint amely széles spektrumban tekintette át a paraszti osztályharc változásait a változó feudalizmusban. Mavrogyin előadására hivatkozva hangsúlyozta, hogy a paraszti osztályharc sajátos formája a parasztháború volt, amely nem engedményekért harcol, hanem a feudalizmus egész rendje ellen támad, lényegében polgárháborúnak tekinthető. Minden egyéb megmozdulás a parasztfelkelések kategóriájába sorolható.

A parasztháborúk kitörése feltételezi a parasztság nagy többségének egyetértését, így csak a jobbágység egységesülése után kerülhetnek napirendre. Ezért nincs a XIII. század előtt Európában parasztháború, csak parasztfelkelés. A XIV–XV. század viszont a nagy parasztháborúk kora. Sajátos ellentmondást hordoz ez: a hosszútávú gazdasági

tendenciák elemzése ezt az időszakot agrárdepresszióként jellemzi s egyúttal a paraszti áruterelés korának. Ez az áruterelés azonban még nem bontotta fel a parasztság egységét.

A korai parasztháborúk célkitűzése a vagyoni és rendi egyenlőségen alapuló népi monarchia megvalósítása volt. Ezt a faluközösség felnagyított mintájára képzelték el, ennek rendező elve alapján kívánták átalakítani, megváltoztatni a feudális rendet. A XIII—XV. századi „klasszikus” parasztháborúk utolsó tagja Dózsa mozgalma volt. Mint Pach Zsigmond Pál előadása a hosszútávú gazdasági folyamatok elemzése segítségével kimutatta, kitörésére akkor került sor, mikor a mezőgazdasági termékek piaca másfél-százados pangás után kezdett megélnkülni. A mezőgazdasági konjunktúrát a feudális földesurak használták ki, s így robbant ki a fordulóponton az 1514-es magyarországi parasztháború.

A XVI. század agrárkonjunktúrájával a tőkés gazdaság kezdetei, illetve a kései feudalizmus jelentkeznek Európában. Az eddig egységes paraszti osztályharc — Európa különböző részein eltérő okokra visszavezethetően — szétzilálódik.

A XVII. század második harmadával beköszöntő dekonjunktúrát csak Anglia és Németalföld vészelte át súlyosabb következmények nélkül. Csak e területek voltak ugyanis képesek olyan, a korban igen magas termésátlagok (6—8-szoros termés) produkálására, amely mellett a mezőgazdasági áruterelés még a dekonjunktúrában is kifizetődő. E területeken a paraszti áruterelés fokozatosan polgári jellegű árutereléssé alakult, s e folyamattal együtt számolódott fel, tűnt el a feudális jellegű parasztság, az antifeudális parasztháborúk társadalmi alapja is.

Franciaországban, Olaszországban, Németország nyugati területein a mezőgazdaság megszenvedte a dekonjunktúrát, s ez konzerválta a paraszti gazdálkodás túlnyomóan önálló, feudális jellegét, egyben azonban erőlténítette is a paraszti osztályharcot, szűkítette távlatait.

Az állami centralizáció kiépítésével az állami adózás súlya jobban kezdte nyomni a parasztságot, mint a földesúri. Ebben nemcsak az állami adók összegszerű növekedése van benne, hanem a járadék formája is szerepet játszik. A centralizált állami járadék ugyanis többnyire pénzterhet jelent, ami a depresszió korában sokkal nehezebben viselhető, mint a jelentős mértékben természetes jellegű feudális szolgáltatások. Bizonyítja ezt, hogy a XVII. századi francia parasztmozgalmakban az adóellenesség az uralkodó.

Közép-Kelet Európában a paraszti áruterelést nem a polgári, hanem a nemesi áruterelés váltotta fel, s ez — mint közismert —, a parasztság helyzetének súlyosbodásával járt együtt. Mégis: e korban Közép-Kelet-Európának nincs parasztháborúja. Az ok részben itt is a parasztság széttagolt voltában keresendő. Hozzájárult azonban ehhez az is, hogy a parasztság egészében véve mélyebben volt társadalmilag-gazdaságilag, mint az előző korokban. Öntudata ennek megfelelően alacsonyabb volt, mintsem a feudalizmus rendjének megdöntését célul merte volna kitűzni. Magyarországon a rabló, pusztító zsoldosok elleni felkelések színezik át e megmozdulásokat. A zsoldosok garázdálkodása más oldalról ugyancsak a centralizáció kielégítetlen pénzigényének terméke: fizetetlen katona-ság dülja fel a parasztság lakhelyeit.

Az állam pénztelenségének terméke a földért szolgáló katona típusának kialakulása is a vlahoktól a kozákokig, ezzel akarják pótolni a zsoldosok hiányát. E katonarétegekben — Makkai László szerint mint saját korábbi véleményével szemben is utalt rá, — nem lehet a szabad paraszti áruterelés képviselőit, kialakulásukban a paraszti agrárfejlődés útjait keresni. Zsáksütca ez, amelyből nincs továbbfejlődés: e rétegek a valóságos polgári fejlődés beköszöntésével fel is számolódtak.

A feudalizmus e harmadik szakaszának parasztmozgalmait a Gierowski előadásában ismertetett tipológia szerint osztályozhatjuk. E tipológiából — az előzőekből követ-

kezően — hiányzik a parasztháború. Nincs távlati programja ezeknek a mozgalmaknak. Vagy kétségbeesett védekezés nyilvánul meg bennük a súlyos kizsákmányolás ellen, vagy — ha távolabbra néznek — a már említett katonaparaszti rétegekhez csapódva, azok privilégizált helyzetét akarják elérni, a feudalizmus megdöntésére már nem törnek.

Végezetül a további kutatások számára levonható tanulságul, Makkai László három gondolatot hangsúlyozott. Egyik, hogy a parasztmozgalmakat mindig az általános viszonyok összefüggéseiben kell vizsgálni, különösen fontosnak tartva itt a gazdasági fejlődés hosszútávú szakaszainak figyelembe vételét. Ugyanakkor — második tanulságként — mindig a maguk konkrétságában, sajátosságaikat feltárva kell az adott mozgalmakat megközelíteni. Harmadszor pedig a típusok szerinti vizsgálat az, ami jelentősen előreviheti kutatásainkat, a parasztmozgalmak lényegének feltárását, szerepének megértését.

Buza János — Gyimesi Sándor

NEMZETKÖZI KULTÚRTÖRTÉNETI SYMPOSION MARIBORBAN

(1973. július 2—7.)

Az elsőtízben Mogersdorfban megrendezett, most ötödik alkalommal összehívott Nemzetközi kultúrtörténeti symposion célja az, hogy Ausztria, Jugoszlávia és Magyarország érintkező, szomszédos területeinek múltját vizsgálja, és ezzel az osztrák, a horvát, a szlovén és a magyar népet egymáshoz közelebb hozza, köztük a békét és a barátságot elősegítse.

Az 1973. évi, Mariborban, Szlovéniában megrendezett symposion azt a feladatot tűzte maga elé, hogy áttekintse a parasztmozgalmakat Szlovéniában, Horvátországban, Burgenlandban, Stájerországban és Magyarország dunántúli részén. A symposion lehetőséget adott arra, hogy megállapítsuk, voltak-e ezen a területen is olyan parasztmozgalmak, illetve parasztfelkelések, amelyek a XIII. és XIV. században Európa más részein lejátszódtak. Az előidéző okaikban, valamint kitűzött céljaikban áll-e fenn köztük valami hasonlóság, és mi volt a hatásuk a terület parasztságának további fejlődésére.

Közép-Kelet-Európán belül a körülírt kisebb területen a XVI. század második felétől a parasztmozgalmak egész sorát figyelhetjük meg, — mutatott rá megnyitó előadásában *Grafenauer Bogo* (Ljubljana). A szlovén parasztság ezekben a mozgalmakban lépett fel először mint politikai erő. Karinthiában 1478-ban a parasztokat az készítette lázadásra, hogy súlyossá váltak az állami adók, nőtt a török veszély és ugyanakkor azt látták, hogy védelmükre semmi intézkedést nem tettek. E lázadást 1515-ben egy újabb követte. Ha okait nézzük, azt látjuk, hogy ezt nem helyi ok, illetve okok, hanem az európai kontinens agrárválsága idézte elő, amelyből a földesurak úgy igyekeztek kimenedni, hogy jobbágyaikra súlyos pénzjáradékokat róttak ki. E parasztlázadás tehát ugyanaból az okból keletkezett, mint Nyugat-Európában: előidézője az általános gazdasági válság volt, amely a földesurakat sújtotta.

A parasztmozgalmak ezután következő hullámát már más okokra tudjuk visszavezetni, emelte ki *Adamček Josip* (Zágráb) „Parasztfelkelések és parasztmozgalmak Horvátországban a XV. és XVI. században” c. előadásában. A mezőgazdasági árak emelkedését látva a földesurak a XVI. század második felében pénzjáradék helyett jobbágyaiktól terményjáradékot kezdtek követelni, és bekapcsolódtak az árukereskedelemben. A lázadást kiváltó okok közül a legfontosabb szerepet a rekommutáció játszotta,

amely persze csak ott ment végbe, ahol az a földesurak előnyeit szolgálta. Az új földesúri politika abban is megnyilvánult, hogy a földesurak új vámokat vezettek be, új vámhelyeket állítottak fel, amivel jobbágyaik bor- és sertéskereskedését megnehezítették, illetve annak hasznát részben elvették. A horvát jobbágyok ekkor jelentékeny árutermeletést folytattak, amit mutat, hogy nőtt Horvátországban a mezővárosok száma. Minden uradalomban találunk legalább egy mezővárost, ahol a parasztek áruikat pénzzé tették. A terményszolgáltatások fokozott követelésében az alsó-stubicei uradalom járt élen, ezért 1573-ban innen indult ki Gubec vezetése alatt a horvát jobbágyoknak az a lázadása, amely gyorsan átterjedt Krajna szlovén jobbágyaira. E lázadás a feudalizmus megdöntését tűzte ki célul.

A XVI. századi parasztmozgalmak azonban nemcsak a rekommutáció, a földesúri árukereskedelem és árutermeletés miatt robbantak ki. E tény világított ki *Pferschy Gerhard* (Grác) A stájer parasztfölkelések problematikájához címen tartott előadásából. Ugyanis nem csupán arról volt szó, hogy a szlovén és horvát parasztek gazdasági helyzete fordult a XVI. század második felében rosszra. A stájer parasztmozgalmak mutatják, hogy a tiroli és a salzburgi parasztmozgalmakhoz hasonlóan közrejátszott még itt egy társadalmi ok is. A parasztek attól tartottak, hogy a földesurak örökös jobbágysorba szorítják le őket azzal, hogy kényük-kedvük szerint alakítják szolgáltatási kötelezettségeiket. A lutheri reformáció gonsolataiból merített érvekkel küzdöttek ez ellen. Olyan öntudattal léptek fel, mint akik nem tekintik magukat földesuraik alattvalóinak, hanem tárgyaló feleknek. A gazdasági ok a stájer parasztmozgalmakban súlyos társadalmi okkal kapcsolódott össze, ezért terjedt rendkívüli gyorsasággal.

Koropec Jože (Maribor) Az 1635. évi szlovén parasztfölkelésről szóló előadásában kifejtette, hogy a XVII. században tovább folytatódtak a parasztmozgalmak e térségben. Szlovéniában a XVII. században kiterjedt a majorsági gazdálkodás. Vele megnövekedett a jobbágyok robotja és terményszolgáltatása, jogi helyzete pedig megromlott. Bajaikat tetézték a török háborúk, illetve az azok nyomán nehezedő hadiadók. Ez az általános nyomasztó helyzet robbantotta ki az 1635. évi szlovén parasztlázadást. Nemcsak jobbágyok vettek benne részt, hanem csatlakoztak hozzájuk a mezővárosok polgárai is. Programjuk a feudalizmus teljes eltörlésére irányult. Az 1573-as parasztlázadáshoz hasonlóan ez a felkelés is nagy területre terjedt ki, bár szervezve nem volt.

Buza János (Budapest) A parasztság helyzete és harcai a Dunántúlon a XVII. században című előadásában kifejtette, hogy Magyarország nyugati részén, a Dunántúlon sem volt ekkor nyugalom. A XVI. század végén kirobbant „hosszú háború” tönkretette a Dunántúli jobbágyait. Mégpedig mind a töröktől megszállott területen, mind pedig a királyi Magyarország területén. Amikor a háborút 1608-ban befejezte a zsitvatoroki béke, ennek nyomán egyszerre némi emelkedés mutatkozott a népességben, mert a török és a magyar földesurak igyekeztek birtokaikat benépesíteni. A termelés növekedett a szántóföldi gazdálkodásban, gyarapodott az állatállomány, és így fellendült az árutermeletés. Ugyanakkor azonban a magyar földesurak tovább építették allodiumaikat, és ezért növelték a robotot. A másik oldalon viszont a török földesurak emelték a nekik járó terményszolgáltatásokat. A török területen még növelte a jobbágyok terhet az állandó pénzromlás, amit a török földesurak a pénzszolgáltatások növelésére használtak fel. A jobbágyok a nehezedő terhekkel szemben csak egyénileg tudtak védekezni: nemességet szereztek, földesúri katonának, hajdúnak álltak be, vagy pedig más földesúrhoz szöktek. Nyílt ellenállás az ország erős katonai megszállása miatt nem bontakozhatott ki, illetve az nagyméretűvé nem válhatott.

A XVII. század ilyen kisebb méretű parasztmozgalmaira mutatott rá *Kropf Rudolf* (Linz) előadásában, amelyet Parasztmozgolódások a burgenlandi térségben a XV. századtól a XIX. századig címen tartott. 1642-ben és 1651-ben került sor parasztmozgalmra

az ország nyugati megyéiben, a mai Burgenlandban a robot- és terményjáradék miatt, továbbá azért, mert az allodizáló és a fával is kerekedelmet folytató Batthyányak megvonták jobbágyaiktól a faizás jogát.

A parasztmozgalmak a XVII. században Horvátországban új formát öltöttek. Ezt mutatta be *Kláié Nada* (Zágráb) A horvátországi parasztfelkelések a báni végvidéken a XVII. században című előadása. A horvát földesurak, a zágrábi káptalan és az Erdődyek birtokaik védelmére a XVII. században jobbágyaikat katonai szolgálatra kötelezték. Ennek fejében felmentették őket földesúri terheik alól. Ez a felmentés persze csak ideiglenes jellegű volt, csak addig tartott, amíg a földesuraknak a török veszély miatt jobbágykatonákra volt szükségük. A jobbágykatonák viszont arra törekedtek, hogy megjavult helyzetüket véglegessé tegyék, megszabaduljanak egyszersmindenkorra a földesúri terhek alól. A végvidéki királyi zsoldos katonák sorába szerettek volna bejutni. 1630 után elesedett ki a harc a jobbágykatonák és földesuraik között, mert a békésebb idők beköszönésével földesuraik vissza akarták őket szorítani az adózó jobbágyok sorába. A földesúri katonák mozgalmukban maguk mellé állították a báni végvidék jobbágyait is, akik velük együtt királyi katonákká válva, megszabadultak volna a földesúri hatalomtól, illetve terhektől. Eredményt azonban nem értek el.

Ruzsás Lajos (Pécs) hozzászólásában rámutatott arra, hogy hasonló társadalmi folyamat játszódott le Magyarországon is. Miután a dunántúli védelmi vonalat a királyi katonasággal ellátni nem tudta, a földesurak itt is a jobbágyok sorát felmentették kötelezettségeik alól, és katonai szolgálatot kívántak tőlük a végvonal, illetve birtokaik oltalmazására. E földesúri katonák, a hajdúk ugyanazt akarták elérni, amit horvátországi társaik: végleg meg akartak szabadulni a jobbágysortól. Csak katonai szolgálatot akartak teljesíteni, és szerették volna elérni azt az állapotot, amelyet a mezővárosok polgárai élveztek. Amint a török háború befejeződött, a földesuraknak nem volt többé szükségük e hajdúkra, és ugyanúgy mint Horvátországban igyekeztek jobbágyi sorba visszazorítani és adózásra kötelezni őket. Magyarországon e küzdelem a földesurak és a földesúri katonák közt a XVII. század végén s a XVIII. század elején folyt. Egy részüket visszazorították a jobbágyok közé, kisebb részüknek azonban sikerült némileg kiváltságosabb helyzetet, a mezővárosok polgárainak a helyzetét biztosítani magának.

A XVIII. század folyamán az állami beavatkozás, amely az állami adó érdekében a földesurakkal szemben védeni igyekezett a jobbágyokat, arra vezetett, hogy a jobbágyok mozgolódnak kezdtek. A földesurak allodiumaikat növelve, növelték a robotot, a hosszúfuvar-követeléseket, de a pénzjáradékot is. A parasztság abban a hiszemben, hogy az uralkodó támogatja, előbb Észak-Horvátországban robbantott ki mozgalmakat. *Karaman Igor* (Zágráb) A parasztfelkelések Észak-Horvátországban a XVIII. század folyamán című előadása az így kitört 1755. évi Križevci-i, Kőrös-vidéki parasztlázadást tárgyalta. E lázadás készítette az uralkodót arra, hogy úrbéri rendeletet adjon ki, ideiglenes jelleggel Horvátországra. Az ugyanezen okból fakadó parasztmozgalmak a következő évtizedben folytatódtak a Dunántúlon. Ennek nyomán határozta el magát a bécsi udvar arra, hogy úrbéri rendezést hajtson végre Magyarországon és Szlavóniában. Ennek lefolyását és kihatását ismertette *Felhő Ibolya* (Budapest) A parasztság helyzete és mozgalmai a Dunántúlon a XVIII–XIX. században címen. A parasztmozgalmaknak az 1767. évi úrbéri rendezés nem vetett véget. A földesuraknak áruterhelésük érdekében allodiumaikat szélesíteni, a robotot pedig növelni kellett. Így az úrbéri rendezés után a parasztmozgalmak kiváltó okaivá a maradvány- és az irtásföldek váltak. Az ilyen okból fakadó mozgalmak voltak a jellemzők egészen 1848-ig.

E mozgalmak vezetőinek nevét már sok esetben ismerjük, húzta alá előzőleg Kropf Rudolf fejtegetései során. *Kanyar József* (Kaposvár) hozzászólásában arra hívta fel a figyelmet, hogy többek között azért is szükség volna a paraszti műveltség vizsgálatára,

mert ily módon, a mozgalmak vezetőinek behatóbb vizsgálatával, közelebb juthatnánk a mozgalmak ideológiájának megértéséhez.

A jobbágyság felszabadítása 1848-ban nem zárta le a parasztmozgalmak sorát. A parasztság követelte a korábbi úrbéri rendezések alkalmával tőle elvett szántókat, illetve a legelőelkülönözések során elvett legelőterületeket, az allodiális jobbágyság pedig követelték az általuk használt földet. E kérdések rendezése az abszolutizmus korának feladatává vált, amellyel *Seedoch Johann* (Eisenstadt) Az úrbéri szabályozásról 1848 után a burgenlandi térségben című előadása foglalkozott. Az abszolutizmus korának állami politikája egyrészt rendezte a tulajdonviszonyokat, ami különösen a telkiállományon kívüli földek esetében volt nehéz probléma. A jobbágyság felszabadítással, illetve a földtehermentesítéssel és a velük összekapcsolt gazdasági intézkedésekkel az egykori jobbágyságra, most már parasztságra egy új világ köszöntött. Minthogy föld nem került elegendő mértékben a parasztság kezére, ezen kívül vállára súlyos állami adók neheztedek, ugyanakkor a gabonaárak csökkentek, a parasztságot helyzete egyre rosszabbodott. Bekövetkezett az eladósodás, a birtokok fölaprózódása és a kivándorlás. Bár a problémát Magyarország nyugati szélére, Burgenlandra vonatkozóan világította meg az előadó, megállapításainak érvényességi köre kiterjedt Magyarország és Horvátország területére, tehát nagyobb körre.

Simonffy Emil (Zalaegerszeg) hozzászólásában kiemelte, hogy a jobbágyság szempontjából az 1848–49-i magyar kormányintézkedések kedvezőbbek voltak, nekik több földet juttattak, mint az abszolutizmus korának kormányintézkedései, amelyek aztán hátrányosan is befolyásolták a paraszti sorsot. *Tóth Tibor* (Kaposvár) hozzászólásában a földesuraknak fizetett kárpótlás kérdésével foglalkozott, amely lassú folyósítása miatt kevésbé segítette elő, hogy a kapitalista gazdálkodásra áttérhessenek.

A konferencia anyagából kevésbé világított ki, hogy a stájer és szlovén területen a parasztság jogilag kedvezőbb helyzetben élt, mint a horvát, a burgenlandi vagy a dunántúli területen. Ez a tény és a piac játszott közre abban, hogy az úrbérendezés után Stájerban és Szlovéniában az 1700-as évek második felében játszódtak le azok a parasztmozgalmak, amelyek a horvát, a burgenlandi és a dunántúli területeken az 1790–1848 közötti időre jellemzők.

A gondosan megrendezett és szépen sikerült symposiont kiegészítette, anyagát élővé tette az az autóbusz-körút, amelyen a rendezőség az 1573. évi horvát-szlovén parasztfelkelés színterének több pontját bemutatta.

Rúzsás Lajos

TUDOMÁNYOS MINŐSÍTÉSEK

Knoll Józsefné (Teleki Éva), a Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézetének munkatársa, 1972. június 23-án védte meg a „Nyilas uralmi rendszer Magyarországon 1944. október 16-tól 1945. április 4-ig” c. kandidátusi disszertációját.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Ránki György*, a történelemtudományok doktora volt, a disszertáció opponensei *Lackó Miklós* és *Korom Mihály*, a történelemtudományok kandidátusai.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

Teleki Éva kandidátusi értekezése történetírásunkban eddig feldolgozatlan kérdést tárgyal, jórészt eddig ismeretlen forrásanyag alapján, tárgyyszerűen, jó elemző készséggel, marxista kritikával. Kitűnő, részletes képet nyújt a nyilasok állami, gazdasági,

katonai és közigazgatási tevékenységéről, a nyilas „őrségváltásról”, a nyilas párt és fegyvereseinek tevékenységéről, Budapest feláldozásáról, a kiűrités kérdéséről, a zsidóság elleni frtóhadjáratról, az állam „hungarista” átszervezését szorgalmazó — sokszor minden racionális megfontolást nélkülöző — kísérletekről, s a végső bomlás és összeomlás lefolyásáról. A disszertáció vizsgálati eredményei néhány kérdésben az eddigieknél árnyaltabb, pontosabb álláspont kialakítását teszik lehetővé történettudományunkban a magyar ellenforradalmi korszak ezen utolsó időszakáról. Ilyen kérdések a következők: a magyarországi kormányzati rendszerben bekövetkezett változások 1944 márciusa és októbere után; a német megszállás, illetve a német uralom sajátosságai, összevetve más országok megszállása formájával, mechanizmusával; a nyilasok és szövetségeseik kapcsolata a fasiszta Németországgal, a nyilasok „önálló” magyar fasiszta elképzelései és tervei; a német fasiszta hatalmi gépezet különböző részeinek (SS, Külügyminisztérium stb.) viszonya Szálasi rendszeréhez stb.

Az oppensek és a bírálóbizottság úgy látták, hogy a disszertáció helyenként — túlságosan statikusan, — szilárd politikai rendszernek ábrázolta a nyilas uralom ténylegesen meglehetősen labilis, kimondottan csak a német szuronyokon alapuló voltát. Az opponensek és a bírálóbizottság tagjai kritikái megjegyzéseket tettek március 19. és október 15. jelentőségének, egymáshoz való viszonyának ábrázolására, hangsúlyozva, hogy a tudományos probléma még további, a disszertáción túlmenő tisztázásra, kutatásra szorul. Egyébként a bizottság megállapította, hogy Teleki Éva az opponensek és a bizottság tagjai által feltett kérdésekre színvonalas, kielégítő válaszokat adott.

A Bírálóbizottság egyhangúan javasolta Knoll Józsefné, Teleki Éva részére a történelemtudományok kandidátusa fokozat odaítélését.

A Történelemtudományi Szakbizottság 1972. október 16-i ülésén Knoll Józsefné Teleki Éva részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

*

Vörös Károly a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa 1972. október 23-án védte meg „Budapest legnagyobb adófizetői (1873–1917)” c. kandidátusi disszertációját.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Berend T. Iván*, a történelemtudományok doktora volt, a disszertáció opponensei *Erényi Tibor* és *Katus László*, a történelemtudományok kandidátusai.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőben foglalta össze:

A szerző eddig fel nem dolgozott tárgyat választott kutatása témájával; Budapest legnagyobb adófizetőinek társadalomtörténeti vizsgálatára vonatkozó eredményei egészen újszerűek. Számszerűen kimutatja többek között, hogy a régi, 1848 előtti polgárság a századfordulóra hogyan szorul ki a vezető pozíciókból, milyen új rétegek — értelmiségi, köztisztviselői elemek, gazdasági szakemberek — jelennek meg a virilisták körében, hogyan formálódik ki egy viszonylag stabil vezetőréteg.

A társadalomtörténeti vizsgálatok mellett képet kapunk a tőkés vagyon forrásairól, felhalmozódása és áramlása útjáról is. Rámutat a szerző arra, hogy a virilista réteg vagyoni alapjaiban kiemelkedik az ingatlanvagyon, kimutatja a kereskedelem, ipar, szabadfoglalkozás stb. változó jelentőségét és arányait.

A disszertáció egyrészt a tőkeképződés mechanizmusára von le országos jelentőségű következtetéseket, másrészt polgárosultabbnak tekinti vezető rétegeinket, a gentry réteg szerepét viszont kisebbnek véli, mint azt eddig gondoltuk. Ez utóbbi megállapítások országos érvényét azonban még további kutatásoknak kell tisztáznunk.

A szerző egy eddig nem, vagy csak alig érintett forráscsoportot — a virilista jegyzéket — vont be vizsgálódásaiba. Módszertani eredményei közül kiemelkedik a genealógia és a történeti statisztika összekapcsolása, a társadalmi stabilitás mérésére kidolgozott, a foglalkozási főcsoportok szerinti megoszláson és a személyi stabilitáson alapuló módszere. A disszertáció vitája során felmerült kérdések:

- A virilista rendszer relative pozitív, illetve negatív volta; polgári liberalizmus és polgári demokratizmus ütközése.
- A gentry rétegnek az eddig gondoltnál kisebb szerepe.
- A virilista réteg politikai (várospolitikai) szerepe.
- A források hiányából, korlátaiból adódó nehézségek korrigálásának lehetőségei.
- A gépi adatfeldolgozás szükségességének elismerése mellett a hagyományos statisztikai módszerek alkalmazásának lehetősége a többoldalú elemzésben.

A Bíróbizottság a jelöltnek a kérdésekre adott válaszát elfogadta.

A Bíróbizottság egyhangúan javasolta Vörös Károly részére a történelemtudományok kandidátusa fokozat odaítélését.

A Történelemtudományi Szakbizottság 1972. december 4-i ülésén Vörös Károly részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

*

Kanyar József, a Somogy Megyei Levéltár igazgatója, 1972. október 30-án védte meg „Somogy megye agrártársadalma az első földreformtól a szocialista mezőgazdaságig (1920—1949)” c. kandidátusi értekezését.

A vitára kiküldött bizottság elnöke *Szakács Kálmán*, a történelemtudományok kandidátusa volt, a disszertáció opponensei *Mászáros Károly* és *Szakács Sándor*, a történelemtudományok kandidátusai.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

Kanyar József disszertációja figyelemreméltó helytörténeti szakmunka. Külön kiemelendő az értekezés komplexitása (agrártörténet, politikátörténet, hadtörténet), gazdag és sokoldalú forrásanyaga, amelynek alapján a szerző új tudományos eredményeket mutat fel. Átfogó képet nyújt a számos sajátossággal rendelkező Somogy megye agrárviszonyairól, a megye felszabadulásáról, az osztály- és pártküzdelmekről, a felszabadulás és a fordulat éve közötti agrárpolitikáról és agrárfejlődésről. Figyelemre méltóak azok az eredmények, amelyeket a megye agrártársadalmának igazgatásában 1945 után szerepet játszott hivatalok és intézmények történetének feltárásában ért el.

A dolgozatnak vannak hiányosságai is. Nem sikerült minden esetben megoldania a helytörténet és a köztörténet problematikájának összekapcsolását; a Horthy-korszakról szóló rész vázlatos, a szerkezet és a megformálás helyenként egyenetlen.

A Bíróbizottság egyhangúan javasolta Kanyar József részére a történelemtudományok kandidátusa fokozat odaítélését.

A Történelemtudományi Szakbizottság 1972. december 4-i ülésén Kanyar József részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

*

Fügedi Erik, a Központi Statisztikai Hivatal, Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat tudományos főmunkatársa 1972. november 27-én védte meg „A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása” c. kandidátusi disszertációját.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Sinkovics István*, a történelemtudományok kandidátusa volt, a disszertáció opponensei *Bónis György*, az állam- és jogtudományok doktora, *Kubinyi András*, a történelemtudományok kandidátusa.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

A jelölt széleskörű forrásanyagra támaszkodva és differenciált forráskritika alkalmazásával kíséri végig értekezésében a XV. századi magyar társadalom politikailag vezető legfelső rétegének összetételét, alakulását, és a változás mozgatóerőit. Eddig nem kellőképpen értékesített forrástípusokat hasznosít új nézőpontok alapján. Megoldáshoz segíti a korszak politikai történetének nem egy központi kérdését, mindenekelött az uralkodói politika módosulását.

Módszere az archontológia és a genealógia újszerű felhasználását gyümölcsözően kapcsolja össze a történeti statisztika és szociológia alkalmazásával. Szemléletesen mutatja be az életpályákat, a tárgyalt kor arisztokráciájának életmódját és tudatviszonyait. A mintaszerűen alkalmazott módszernek valamint anyagismeretének és történetírói felkészültségének találkozásából olyan munka született, amelynek eredményei időtállóan épülnek be mindabba, amit marxista történetírásunk eddig elért.

Megállapításait különösképp az uralkodó osztály rétegződésének (nem utolsó sorban vagyoni rétegződésének) és címhasználatának vonatkozásában lehet még továbbfinomítani, ugyanúgy a korábbi hazai társadalomtörténet és intézménytörténet eredményeinek felhasználásával.

A Bírálóbizottság egyhangúan javasolta Fügedi Erik részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatának odaítélését.

A Történelemtudományi Szakbizottság 1972. december 4-i ülésén Fügedi Erik részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

*

Balogh Sándor, az Eötvös Lóránd Tudományegyetem tanára, 1972. november 30-án védte meg „Parlament és pártharcok Magyarországon a felszabadulás után (1945—1947)” c. doktori értekezését.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Pach Zsigmond Pál* akadémikus volt, a disszertáció opponensei *Arató Endre*, *Berend T. Iván*, a történelemtudományok doktorai és *Korom Mihály* a történelemtudományok kandidátusa.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

Balogh Sándor doktori értekezése a magyar marxista—leninista történetírás egyik kiemelkedő jelentőségű s maradandó értékű teljesítménye. Olyan teljesítmény, amely témájánál, anyaggazdagságánál, feldolgozásának színvonalánál és tanulságainál fogva méltán tarthat számot a hazai tudományos élet és a hazai közvélemény mellett a külföld érdeklődésére is. Az értekezés először ad részletes és átfogó képet a magyar társadalomnak a felszabadulás után újjászerveződött politikai erőiről és azok küzdelméről az 1947-es országgyűlési választásokig bezárólag. A kor politikai eseményeit, a magyar népi demokratikus forradalom folyamatát, a pártok befolyását, állásfoglalásait, tevékenységét, egymásközi kapcsolatait és ellentéteit, s nem kevésbé az egyes pártok belső helyzetét, csoportjait és vezetőik magatartását a maguk ellentmondásosságában rendkívül árnyaltan mutatja be.

A szövevényes és bonyolult magyar belpolitikát Magyarország külpolitikái és gazdasági helyzetének alakulásával kölcsönhatásban rajzolja meg. Az igen széles hazai és külföldi forrásbázis alapján s a vonatkozó történeti és memoár-irodalom felhasználásával nemcsak az események és a helyzet részletei tekintetében tár fel igen sok új összefüggést, hanem a nagyobb kérdéscsoportokról — köztük a korábbi irodalomban már jól feldolgozottokról — úgyszintén a tárgyalt történelmi folyamat egészéről is tud jelentős

új dolgokat mondani. Különösen kiemelendők az 1945. évi választásokról, a köztársasági-törvényjavaslat és a köztársaság védelméről szóló törvényjavaslat vitájáról, a koalíció válságairól, a Baloldali Blokk és a Kisgazdapárt viszonyáról 1946 nyarán és őszén, a béke előkészítéséről, a párizsi békeszerződésről, a Magyar Közösség összeesküvése pártpolitikai hátteréről és hatásáról, s a fakultatív hitoktatás bevezetése körüli küzdelemről szóló részek, s mindvégig a munka egészén át a pártközi tárgyalások és a parlamenti bizottságok vitái anyagának kritikai elemzése.

A szerző a maga véleményét a disszertációban főleg a tények, események alapos bemutatásával, megfelelő csoportosításával, s az eseménytörténetbe szőtt megjegyzéseivel juttatja kifejezésre; de általában a fejezetek végére illesztett elemző összefoglalókban is.

A kézirat terjedelmének bizonyos csökkentésével egyrészt kiküszöbölődnek az a kifogás, amely részletek túl bőszes leírására vonatkozik, másrészt továbbfejleszthetők lennének az elvi, elméleti és nemzetközi összehasonlító elemzések, amire a szerző rendkívül gazdag anyagismerete lehetőségeket nyújt.

A Bírálóbizottság egyhangúan javasolta Balogh Sándor részére a történelemtudományok doktora fokozat odaítélését.

A Tudományos Minősítő Bizottság plénuma 1973. január 31-i ülésén Balogh Sándor részére a történelemtudományok doktora fokozatot odaítélte.

*

Niederhauser Emil, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa 1972. december 4-én védte meg „A nemzeti megújulás mozgalmak Kelet-Európában” c. doktori értekezését.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Mátrai László* akadémikus volt, a disszertáció opponensei *Arató Endre* és *Berend T. Iván*, a történelemtudományok doktorai és *Dolmányos István* a történelemtudományok kandidátusa.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

Niederhauser Emil — a nemzetközi tudományos irodalomban is kivételes teljesítményként — doktori értekezésében 15 nemzet polgári átalakulásának politikai és eszméletörténeti szféráit fogta át, kivételes nyelvtudására támaszkodva oly módon, hogy közvetlenül épített az illető nemzetek történetkutatásainak eredményeire, sőt az alapvető — rendkívül széleskörű — forrásanyag használatára is. Munkájának legfőbb, marxista módszertani vonása mély társadalomtörténeti alapozottsága, ami igényes, komparatizisztikus eljárással, ugyanakkor a tudományos szintetizálás feltételeinek szakszerű megteremtésével és kiaknázásával ötvöződik. Az értekezés legfőbb eredménye, hogy a polgári átalakulás és a nemzeti törekvések közötti kölcsönhatás tisztázását messzemenően előmozdította, még pedig számos sajátosság és a kölcsönös feltételezettségeket átszövő jellegzetes ellentmondás feltárása révén is.

A bírálóbizottság a felmerült vita-kérdések közül kiemeli a gazdasági meghatározók művelődéstörténeti érvényesítésének, továbbá a nemzeti fejlődésben mutatkozó fáziskülönbségek magyarázatának módszertani vonatkozású problémáit. Az opponensek egybehangzó igényét a gazdasági meghatározók erőteljesebb tárgyalásba vonására, a bírálóbizottság — a jelölt válaszában vállalt mértékig — javasolja az alapjában véve politikai ideológiatörténeti munkában érvényesíteni. Az indokolt tematikai korlátozás keretei közt is ajánlja a bírálóbizottság, hogy a jelölt további kutatásai során a nemzeti fejlődés fáziskülönbségeinek magyarázatát mélyítse el, s ugyanakkor tegye egyértelműbbé az orosz fejlődés vonatkozásában is azt, mit tekint a polgári átalakulás elemének, illetve szerves előzményének és mit csupán a feudális struktúrán belüli korrekciós törekvéseknek.

A Bírálóbizottság egyhangúan javasolta Niederhauser Emil részére a történelemtudományok doktora fokozat odaítélését.

A Tudományos Minősítő Bizottság plénuma 1973. február 28-i ülésén Niederhauser Emil részére a történelemtudományok doktora fokozatot odaítélte.

*

Sárközi István, a József Attila Tudományegyetem tudományos kutatója, 1972. december 21-én védte meg „Az ellenforradalmi rendszer népiskola-politikája Magyarországon 1919 augusztusától 1944-ig” c. kandidátusi értekezését.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Jóború Magda*, a neveléstudományok kandidátusa, a disszertáció opponensei *Unger Máttyás*, a történelemtudományok kandidátusa és *Simon Gyula*, az Országos Pedagógiai Intézet munkatársa.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

A disszertáció a történeti irodalomban elsősorban tárgyalja a korszak alsófokú oktatási rendszerét. Értékes levéltári forrásanyagot használ, különösen jól ismeri és hasznosítja a nyomtatott kútfőket: a történeti és pedagógiatörténeti tanulmányokat, jogszabálygyűjteményeket, statisztikai feldolgozásokat, tankönyveket és tanterveket. A szerző a tárgyat elsősorban kultúrpolitikai, s azon belül neveléspolitikai szempontból vizsgálja. Elemzi a népiskolára vonatkozó terveket, az elképzelések nyomán létrejött törvényeket és rendeleteket, majd a kormányzati döntések megvalósulásának eredményeit és ellentmondásait. Helyesen mutat rá a klebelsbergi iskolapolitika bizonyos modern, a tökéletes érdekeinek megfelelő vonásaira. Új mozzanatokat tár fel a népiskolai oktatás szervezeti fejlődésére és nevelési célkitűzéseire vonatkozólag. A munka szemléletét a pártosság jellemzi és alapjában véve helyesen alkalmazza a marxista történeti módszert. A gazdag anyagot a szerző azonban még nem uralja teljesen. A disszertáció szerkezetének kialakításában, különösen a periódushatárok kijelölésében, valamint a kronologikus ill. a tematikus rendezői elv alkalmazásában bizonytalanság észlelhető. Vitatható egyes vezető kultúrpolitikuskok és pedagógiai gondolkodók tevékenységének értékelése. Pontosabban kellene megfogalmaznia a tanítóság és az ellenforradalmi rendszer viszonyának bonyolult problémáit. Előadásmódjában jobban kell törekednie a világosabb gondolatvezetésre, a konkrétságra és szabatoságra.

A bírálóbizottság javasolta Sárközi István részére a történelemtudományok kandidátusa fokozat odaítélését.

A Történelemtudományi Szakbizottság 1973. február 5-i ülésén Sárközi István részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

*

Vida István, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa 1972. december 21-én védte meg „A Független Kisgazdapárt politikája 1944 – 1947” c. kandidátusi értekezését.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Berend T. Iván*, a történelemtudományok doktora volt, a disszertáció opponensei *Balogh Sándor*, a történelemtudományok doktora és *Szakács Sándor*, a történelemtudományok kandidátusa.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

A disszertáció a jelölt biztos tárgyismeretét, szakértelmét tükrözi, alapjában véve megbízható, színvonalas áttekintést nyújt a koalíció legnagyobb – s egyben annak jobboldalát képező – pártja, a Kisgazdapárt felszabadulás utáni tevékenységének, politiká-

jának főbb kérdéseiről. Vida István munkája fontos hozzájárulás a magyar politikai történet 1945—1947 közötti nagy történelmi jelentőségű szakaszának jobb megértéséhez. Értékét növeli a nagymennyiségű és igen sokrétű forrásanyag, amelyre mondanivalóját építve, az eddigi — immár jelentős — irodalmat új tudományos eredményekkel gazdagítja.

Különösen sikerülteknek mondhatók az FKgP újjászervezéséről, a párton belüli csoportosulásokról, az 1945. évi választásokról, a párton belüli ellentétek 1946 tavaszi nyári kiéleződéséről, az 1947. évi országgyűlési választásokról és tanulságairól szóló fejezetek, továbbá azok a részek, amelyek a párt összetételéből, politikájából szükségszerűen következő széthullásának folyamatával foglalkoznak.

A bírálóbizottság ugyanakkor úgy vélte, hogy a jelölt egyes esetekben bizonytalan a paraszti rétegek és azoknak a Kisgazdapárt politikájához való viszonya megítélésében. Szükség lett volna továbbá a gazdasági és társadalmi folyamatokkal való kapcsolódások következetesebb figyelembevételére, ami számos ponton világosabbá tette volna a valóságtól gyakran elszigeteltnek látszó pártpolitikai küzdelmeket, a felső politikai szférában folyó csatározásokat.

Elismerés illeti Vida István törekvését, hogy hozzájáruljon a köztársaság-ellenes összeesküvés mind teljesebb feltárásához. De a korábbi egyoldalúságok ellen küzdve, nem tudta az ellenkező végetű egyoldalúság hibáját teljesen kikerülni.

A Bírálóbizottság egyhangúan javasolta Vida István részére a történelemtudományok kandidátusa fokozat odaítélését.

A Történelemtudományi Szakbizottság 1973. február 5-i ülésén Vida István részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

*

Szabó István, a József Attila Tudományegyetem adjunktusa, 1973. január 15-én védte meg „Földreform a Viharsarokban 1945—1947” c. kandidátusi értekezését.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Mód Aladár*, a történelemtudományok doktora volt, a disszertáció opponensei *Orbán Sándor* és *Simon Péter* a történelemtudományok kandidátusai.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

Szabó István disszertációja szervesen kapcsolódik az 1945-ös földreformmal összefüggő eddigi kutatásokhoz. A téma vizsgálatának fontosságát fokozza az a tény, hogy a földreformról alkotott eddigi ismereteink elmélyítése és bővítése szempontjából különös jelentősége van a földreform vihasarki előzményei, valamint lefolyása részletes feltárásának.

A földreform vihasarki elindításának és végrehajtásának részletes vizsgálatával új összefüggéseket tár fel, vagy a már ismerteket gazdag kutatási anyagok alapján mutatja be. Elemzi a földreform nehézségeit, a jelentkező ellentmondásokat. Bemutatja azt, hogy a földkérdés megoldását alá kellett rendelni a fasizmus megdöntésének, s ez szükségessé tette a széleskörű antifasiszta összefogás megvalósítását. Emellett azonban rámutat a parasztságon belül az agrárproletariátus, a szegényparasztság és a gazdag-parasztság között meghúzódó osztályellentétre, amely a földreform végrehajtása során különösen a Viharsarokban rendkívül éles formában jelentkezett, s amit méginkább fokozott a kiosztható föld viszonylag kevés mennyisége. Erre alapozva tárja fel a földreform belső korlátait, s vonja le azt a helyes következtetést, hogy ez csak az agrárkérdés megoldásának a kezdete lehetett.

A disszertációban a jelölt kellő irodalmat, statisztikai, levéltári és sajtóanyagot dolgozott fel; forrásanyagát megfelelő önállósággal, marxista kritikai érzékkel, józan

mértéktartással vizsgálta. Értekezésének időrenden alapuló szerkezete világos és jól áttekinthető.

Feltétlenül növelte volna a disszertáció értékét, ha a jelölt alaposabban foglalkozik a földhözjuttatottak gazdálkodásának, szociális helyzetének alakulásával, politikai arculatuk változásával. Szükséges lett volna még, az előzmények bemutatásának rovására is, a földreform struktúraformáló hatásának, következményeinek alaposabb bemutatása is. A disszertációban a jelölt az agrárforradalom és agrárreform viszonyát illetően — sok más szerzőhöz hasonlóan — még nem tudott megnyugtató álláspontot kialakítani, azonban a vita eredményeként álláspontját megfelelően körvonalazta.

A Bírálóbizottság egyhangúan javasolta Szabó István részére a történelemtudományok kandidátusa fokozat odaítélését.

A Történelemtudományi Szakbizottság 1973. február 5-i ülésén Szabó István részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

*

Mikecz Ferenc, az MSzMP Hajdú-Biharmegyei Oktatási Igazgatóságának tanszékvezetője 1973. február 1-én védte meg „Az MKP vezette forradalmi erők harca a népi demokratikus átalakulásért Hajdú megyében, 1944—1948” c. kandidátusi értekezését.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Balogh Sándor*, a történelemtudományok doktora volt, a disszertáció opponensei *Szabó Bálint* és *Szakács Sándor*, a történelemtudományok kandidátusai.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

A disszertáció olyan helytörténeti munka a népi demokratikus átalakulás időszakáról, amely eredményesen köti össze a Hajdú megyei eseményeket az ország fejlődés fő összefüggéseivel, valamint az ország más tájegységeinek fejlődésmenetével. Főként azt mutatja be, hogy a munkásosztály, élén forradalmi pártjával, milyen bonyolult, nehéz küzdelmek árán vívta ki a hatalmat Hajdú megyében. A felszabadulás időszakára megértek a forradalom feltételei Debrecenben és Hajdú megyében, a forradalmi erők gyorsan reagáltak a változásokra, s magukhoz ragadva a kezdeményezést, lerakták az új népi hatalom alapjait.

A helyi folyamatokat elemezve, a dolgozat a legfontosabb kérdésekre koncentrált, s nem veszik el a részletekben. A tájegység sajátosságainak feltárásában szerzett érdemei mellett a disszertáció fontos adalékokkal, új tudományos eredményekkel járul hozzá a nemzeti történet egészéhez s a népi demokratikus átalakulás problematikájának rajzához is. A jelölt feldolgozta a korszakról szóló alapvető történeti irodalmat, alapos, sokoldalú levéltári kutatást végzett. A disszertáció szerkezete áttekinthető; világos, tárgyalási módja magávalragadó, dinamikus.

Egyes részkérdésekben azonban nem elég árnyaltan tárgyalja a politikai küzdelmeket. (Pl. az SzDP jobboldalának elemzése, összevetése az országos vezetőséggel.) Másutt nincs kellően dokumentálva a koalíció jobboldalának tevékenysége.

A Bírálóbizottság egyhangúan javasolta Mikecz Ferenc részére a történelemtudományok kandidátusa fokozat odaítélését.

A Történelemtudományi Szakbizottság 1973. február 4-i ülésén Mikecz Ferenc részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot odaítélte.

BEÉRKEZETT KÖNYVEK

- Neumann Albin Allan — Herbert Schiff — Gert Gunther Kramer: Hamis szellemek, igazi csalók. Három évszázad szellemvadászata.* Bp. Gondolat, 1973. 274 l.
- William C. Atkinson: A History of Spain and Portugal.* Penguin Books Ltd. Harmondsworth, Middlesex, 1973. 382 l.
- Belitzky János: Nógrád megye története. 896—1849.* Kiad. a Nógrádmegyei Tanács V. B. Salgótarján, 1973. 396 l. (Nógrádmegye története. Főszerk. Balogh Sándor l.)
- C. R. Boxer: The Portuguese Seaborne Empire. 1415—1825.* Penguin Books Ltd. Harmondsworth, Middlesex, 1973. 436 l.
- W. J. Cash: The Mind of the South.* Penguin Books Ltd. Harmondsworth, Middlesex, 1973. 456 l.
- Paul Cernovodeanu: Societatea feudală românească vazută de călători străini. Secolele XV—XVIII.* București, Ed. Republica Socialista România, 1973. 271 l. (Istoria și civilizație.)
- Comenius and Hungary. Essays.* Ed. Éva Földes, István Mészáros. Bp. Akadémiai Kiadó, 1973. 175 l.
- G. Culmann—M. Denis-Papin—A. Kaufmann: A hír tudománya. Az információelmélet alapjai.* Bp. Gondolat, 1973. 242 l.
- Entwicklungsfragen der Verwaltung in Mitteleuropa. Aus Materialien der Internationalen Konferenz über Verwaltungsgeschichte in Pécs-Siklós. (18—20. Mai, 1972).* Pécs, 1972. 298 l. (Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata).
- Források Budapest történetéhez. 4. 1945—1950.* Szerk. Gáspár Ferenc. Bp. 1973. 569 l. (Budapest Főváros Levéltára Forráskiadványai IV).
- Marija Fortusz: Az „Alba Regia” hősei. Egy felderítő őrnagy feljegyzései a második világháborúból.* Bp. Zrínyi Kiadó, 1973. 112 l.
- Hajdúböszörmény története.* Szerk. Szendrey István. Debrecen, 1973. 587 l.
- Harcos Ottó: A pécsi Pannonia Sörgyár története.* Pécs, 1973. 281 l.
- Kemény G. Gábor: Mocsáry Gábor a népek barátságáért.* Bukarest, Politikai Könyvkiadó, 1972. 261 l. (Testamentum).
- Kovács Endre: Magyarok és lengyelek a történelem sodrában.* Bp. Gondolat, 1973. 338 l.
- Vittorio Lanternari: Gyarmatosítás és vallási szabadsámozgalmak.* Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1972. 401 l.
- Leo Löwenthal: Irodalom és társadalom.* Bp. Gondolat, 1973. 246 l.
- Mautner József: Egy volt a mozgalommal.* Kaposvár, 1973. 82 l.
- Müller Veronika: Thury György kanizsai kapitánysága.* Nagykanizsa, 1972. 104 l.
- Petőfi Sándor és Debrecen.* Szerk. Bényei Miklós. Kiadja a Hajdú-Bihar Megyei Könyvtár. Debrecen, 1973. 153 l.
- Giuliano Procacci: History of the Italian People.* Penguin Books Ltd. Harmondsworth, Middlesex, 1973. 478 l.
- Radicalism and Reform in the New Deal.* Ed. Richard Polenberg. Addison—Wesley Publishing Company, 1972. 188 l. (Addison Wesley Series in History).
- Robert Roberts: The Classic Slum. Salford Life in the First Quarter of the Century.* Penguin Books Ltd. Harmondsworth. Middlesex, 1973. 266 l.
- A római jog világa. Összeáll. Diódsi György.* Bp. Gondolat, 1973. 253 l.
- Rózsa György—Spira György: Negyvennyolc a kortársak szemével. Képek, nyomtatványok és iratok.* Bp. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalat, 1973. 575 l.
- Sbornik k problematice dějin imperialismu. Sc. I. Praha, Ústav Československých a světových dějin. CSAV, 1972. 395 l.*
- Sík Endre: Fekete-Afrika története. 4. köt.* Bp. Akadémiai Kiadó, 1973. 437 l.
- Sz. Ö. Schmidt: Sztanovlenye rosszijszkogo szamogyerzsavsztva. Isszledovanyie szocialno-politiceszkij sztorij vremenii Ivana Groznogo.* Moszkva, Izd. „Müszl”, 1973. 357 l.
- Soziologie und Sozialgeschichte. Aspekte und Probleme.* Hrsg. Peter Christian Lundz. Opladen, Westdeutscher Verlag, 1972. 623 l. (Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. Sonderheft. 16.)
- Südosteuropa-Bibliographie. Band 4. 1961—1965. 2. Teil.* München, Oldenburg Verlag, 1973. 639 l.
- V. A. Szekisztov: Háború és politika. A nyugat-európai és földközi tengeri haditevékenység (1939—1945) katonai-politikai vázolata.* Bp. Zrínyi Kiadó, 1973. 560 l.
- Szilágyi János: A magyar szakszervezetek kulturális tevékenysége. 1919—1945.* Bp. 1973. 60 l. (Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete. Történeti tanulmányok.)
- This Great Argument: the Rights of Women.* Ed. Hamida Bosmajian, Haig Bosmajian. Addison Wesley Publishing Company, 1972. 299 l. (Addison—Wesley Series in Speech).
- Tokody Gyula: A német fasiszta mozgalom létrejöttének történelmi feltételeiről.* Deb-

- recen, 1972. 89 l. (Egyetemes történeti tanulmányok. 6.)
- Trócsányi Zsolt*: Erdélyi kormányzósági levéltárak. Bp. Akadémiai Kiadó, 1973. 782 l. (Levéltári leltárak 5.)
- Ungarischer oder dacianischer Simplicissimus*. (1683). Hrsg. Marian Szyrocki, Konrad Gajek. Wien, Österreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst, 1973. 208 l. (Wiener Neudrucke. Neuausgabe und Erstdrucke deutscher literarischer Texte. Bd. 3.)
- Varga Ádám—Boda Ferenc*: Műzs község története. Szekszárd, 1973. 504 l.
- Varga Lajos*: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt ellenzéke és tevékenysége. 1906—1911. Bp. Akadémiai Kiadó, 1973. 205 l.
- Verwaltungshistorische Studien. 1—2*. Aus Materialien der Internationalen Konferenz über Verwaltungsgeschichte in Pécs-Siklós (18—20. Mai 1972). Red. Andor Csizmadia. Pécs, 1972. 635 l.
- Wirth Ádám*: Mi a társadalmi struktúra? Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1972. 159 l.
- Stanislaw Strumph Wojtkiewicz*: A tábornok halála. Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1973. 260 l.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Секей, Д.*: Отражение происходившихся в Германии перемен в жизненном пути Кранаха — *Надь, Ж.*: Роль свободных каменщиков в годы между двумя мировыми войнами — СООБЩЕНИЯ — *Бертени, И.*: История института главного королевского судьи в 1380-х гг. — *Мишкольци, А.*: Вопрос румынского национального единства и валахское революционное движение 1840 г. — *Перени, Й.*: Основатель болгарской историографии Паисий Хилендарский (XVIII в.) — ДИСКУССИЯ — *Фехертю, К.*: Гуситами были ли еретики из комитата Хевеш? — «Крепостничество в поздних веках венгерского феодализма, 1556—1767 гг.» Обсуждение докторской диссертации Яноша Варга (*Гранастю, Д.*) — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — ОБЗОР — ХРОНИКА

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES — *Gy. Székely*: Les changements de l'Allemagne au cours de la vie de Cranach — *Zs. L. Nagy*: Le public du mouvement des franc-maçons entre les deux guerres — COMMUNICATIONS — *J. Bertényi*: L'histoire de l'institution de judex curiae regiae pendant les années de 1380. — *A. Miskolczy*: La question de l'unité nationale roumaine et le mouvement révolutionnaire de la Valachie en 1840. — *J. Perényi*: Le premier historien bulgare, Paisij Hilendarski (XVIIIe siècle) — DÉBAT — *K. Fehértői*: Étaient-ils hussites les hérétiques du comitat Heves? — «Le servage dans les siècles à venir du féodalisme de Hongrie, 1556—1767.» Le débat de la dissertation de János Varga (*Gy. Granasztói*) — LITTÉRATURE HISTORIQUE — REVUE DES PÉRIODIQUES — OBSERVATEUR — CHRONIQUE

TABLE OF CONTENTS

STUDIES — *Gy. Székely*: The Changes of Germany in the mirror of Cranach's Life-course — *Zs. L. Nagy*: The Role of the Free-masonry between the Two Wars —
REVIEW ARTICLES — *I. Bertényi*: The History of the Post of the Judex Curiae in the 1380's — *A. Miskolczy*: The Question of the Rumanian Unification and the Revolt of Wallachia in 1840 — *J. Perényi*: Paissy Hilendarski, the First Bulgarian Historian (18th Century) — DISCUSSION — *K. Fehértói*: Were the Heretics in the Comitatus Heves Hussites? — „The System of Serfdom in the Late Hungarian Feudalism, 1556–1767”. The Discussion of János Varga's Doctoral Dissertation (*Gy. Granasztói*) —
HISTORICAL LITERATURE — REVIEW OF REVIEWS — OBSERVER —
CHRONICLE

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN — *Gy. Székely*: Veränderungen Deutschlands im Lebenslauf Cranachs —
Zs. L. Nagy: Die Rolle der Freimaurerbewegung den beiden Kriegen — BEITRÄGE — *I. Bertényi*: Die Geschichte der Institution des Judex curiae in den 1380er Jahren — *A. Miskolczy*: Die Frage der rumänischen nationalen Einheit und die 1840er revolutionäre Bewegung in der Walachei — *J. Perényi*: Paisij Hilendarski, der erste bulgarische Geschichtschreiber (18. Jh.) — DISKUSSION — *K. Fehértói*: Waren die Häretiker im Komitat Heves Hussiten? — »Leibeigenensystem in den späten Jahrhunderten des ungarländischen Feudalismus, 1556–1767.« Debatte über die Doktordissertation von János Varga (*Gy. Granasztói*) — GESCHICHTSLITERATUR — ZEITSCHRIFTENSCHAU — BEOBACHTER — CHRONIK

TESTVÉRLAPJAINKBÓL

HADTÖRTÉNELMI
KÖZLEMÉNYEK

1973/3. sz.

- Rácz Gyula:* A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély (1393—1437)
Nagy László: Bethlen Gábor hírszerző és elhárító szolgálata
Gellért Tibor: Az új magyar hadsereg aknakutató és tűzszerész alakulatainak tevékenysége. 1945—1947.
Kovácsy Zoltán: Egy 1848-as honvédszászló története
Petőcz Pál: Az egyetemi Tánácsics Mihály-zászlóalj történetének vázlatja és főbb dokumentumai
Gallyas Ferenc: Az érzelmek és az értelem szerepe hadifogolymagatartásunkban. (Visszaemlékezés)
Urbán Aladár: Az 1848-as első honvédszászlóalj toborzási utasítása

LEVÉLTÁRI
KÖZLEMÉNYEK

1971/1., 2. sz.

- Borsa Iván:* A Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Levéltára egyes adatainak gépi segítséggel történő feldolgozása
Komjáthy Miklós: A veszprémvölgyi alapítólevél kibocsájtójáról
Bogdán István: Helyi földmértékeink 1828-ban
Bónis György: A sasadi tizedper közjegyzői a XV. század derekán
Kállay István: A városi igazgatás reformja az osztrák örökös tartományokban és Magyarországon Mária Terézia korában
Iványi Emma: Esterházy Pál nádor és a magyar rendek tervezete az ország új berendezésével kapcsolatban

- Kubinyi András:* A budai német patriciátus társadalmi helyzete családi összeköttetéseinek tükrében a XIII. századtól a XV. század második feléig
Sashegyi Oszkár: A Magyar Kamara szerepe a bányauji igazgatásban 1790—1848
Ervin Melichar: Az osztrák közigazgatás fejlődése 1867 után
Vanyó Tihamér: Belgrádi püspökök jelentései a magyarországi hódoltság viszonyairól

AGRÁRTÖRTÉNETI
SZEMLE

1972/3—4. sz.

- Székelgy György:* Földesúri törekvések a jobbágyság költözési jogának felszámolására Magyarországon — kelet európai típusú társadalmi folyamat az 1514 előtti évtizedekben
Mickun, N. I.: A merinó juhok transzhumálása a XVIII. századi Spanyolországban és a Mesta pásztorai
Donáth Ferenc: A magyar szövetkezeti nagyüzemi mezőgazdaság kialakulásának vázlatos története (1949—1970)
Gecsényi Lajos: Városi és polgári szőlőbirtokok és borkereskedelem a Hegyalján a XV.—XVI. sz. fordulóján
Szakály Ferenc: Balázs deák gyöngyösi kereskedő üzleti könyvei. (Adalékok a hódoltsági terület kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a XVI. század végén.)
Zimányi Vera: Velence szarvasmarha importja az 1624—1647-es években
Molnár Ambrus: Nagyrábé népének gazdálkodása a török hódoltság után
Gyúszai László: Szabados Pál orosz lányi lelkész feljegyzései a jobbágyviszonyokról és a jobbágyfelszabadításról
Fábián Istvánné: Vasvári Pál javaslata a hadirokkantaknak ígért földosztás megkezdéséről
Barbarits Lajos: A magyar mezőgazdaság gépesítését hátráltató jelenségek a tőkés gyáripari verseny körülményei között
Gaál László: Az Esterházy hercegi hitbizomány gazdálkodása (1930—1940)

51593

1328

SZÁZADOK

1974 APR 8

A tartalomból:

Szűcs Jenő: Társadalomelmélet, politikai teória és történetszemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumában I. rész

Bellér Béla: Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikájának kiépülése (1923 – 1929)

KÖZLEMÉNYEK – VITA – A TÖRTÉNELEMTANÍTÁS KÉRDÉSEI – ELMÉLETI, MÓDSZERTANI KÉRDÉSEK – TÖRTÉNETI IRODALOM – FOLYÓIRATSZEMLE – KRÓNIKA

107. ÉVF.

1973. 3. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51–53.

107. ÉVFOLYAM 1973. 3. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, ELEKES LAJOS, ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, KOSÁRY DOMOKOS, LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY, SASHEGYI OSZKÁR, SINKOVICS ISTVÁN, SZABAD GYÖRGY, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, ZSIGMOND LÁSZLÓ
(a szerkesztő bizottság elnöke)

A szerkesztőség munkatársai:

INCZE MIKLÓS és TILKOVSKY LÓRÁNT

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Szács Jenő*: Társadalomelmélet, politikai teória és törté-
netszemlélet Kézai Simon *Gesta Hungarorum*ában
I. rész. 569
- Bellér Béla*: Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi poli-
tikájának kiépülése (1923–1929) 644

KÖZLEMÉNYEK

- Anderle Ádám*: A 48-as magyar emigráció és Narciso
López 1851-es kubai expedíciója 687

VITA

- Székely György*: A sevillai Janus Pannonius-kódexhez ... 710

A TÖRTÉNELEMTANÍTÁS KÉRDÉSEI

- Balla György*: Iskolai történelmi falitérképek Magyarorszá-
gon 713

ELMÉLETI, MÓDSZERTANI KÉRDÉSEK

- M. A. Barg*: A módszer problémája a mai polgári történet-
írásban 719

TÖRTÉNETI IRODALOM

- Moravcsik Gyula*: Byzantium and the Magyars (Ism.
Bartha Antal) 38

<i>Heckenast Gusztáv</i> : Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban (Ism. <i>Kristó Gyula</i>)	742
<i>S. Lengyel Márta</i> : Reformersors Metternich Ausztriájában (Ism. <i>Fenyő István</i>)	746
<i>Fehér András</i> : A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az ellenforradalmi rendszer (1919 augusztus—1921). (Ism. <i>Stier Miklós</i>)	748
<i>L. Nagy Zsuzsa</i> : A budapesti liberális ellenzék 1919—1944 (Ism. <i>Stier Miklós</i>)	750
<i>Fügedi Erik</i> : A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása (Ism. <i>Kubinyi András</i>)	753
<i>André Lorant</i> : Le compromis austro-hongrois et l'opinion publique française en 1867 (Ism. <i>Frank Tibor</i>)	757
The New Cambridge modern History XIV. Atlas (Ism. <i>Bereznay András</i>)	761
<i>Erhard Moritz</i> : Preussen und der Kościuszko-Aufstand 1794 (Ism. <i>Kovács Endre</i>)	768
<i>Dimităr Angelov</i> : Obrazuvane na bálgarszkata narodnoszt (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	771
<i>S. Vincze Edít</i> : A hűtlenségi per. 1871—1872 (Ism. <i>Mucsi Ferenc</i>)	773
<i>Laczkó István</i> : A magyar munkás- és társadalombiztosítás története (Ism. <i>L. Benke Zsófia</i>)	774
Egy hézagpótló helytörténeti forrásgyűjtemény (Ism. <i>Remete László</i>)	779
<i>Devics—Károlyi—Zádor</i> : A magyar műszaki értelmiség és a Műegyetem a Tanácsköztársaság idején (Ism. <i>Pándi Ilona</i>)	782
Tolna megyei helytörténeti füzetek. 2. szám (Ism. <i>Tóth Tibor</i>)	784

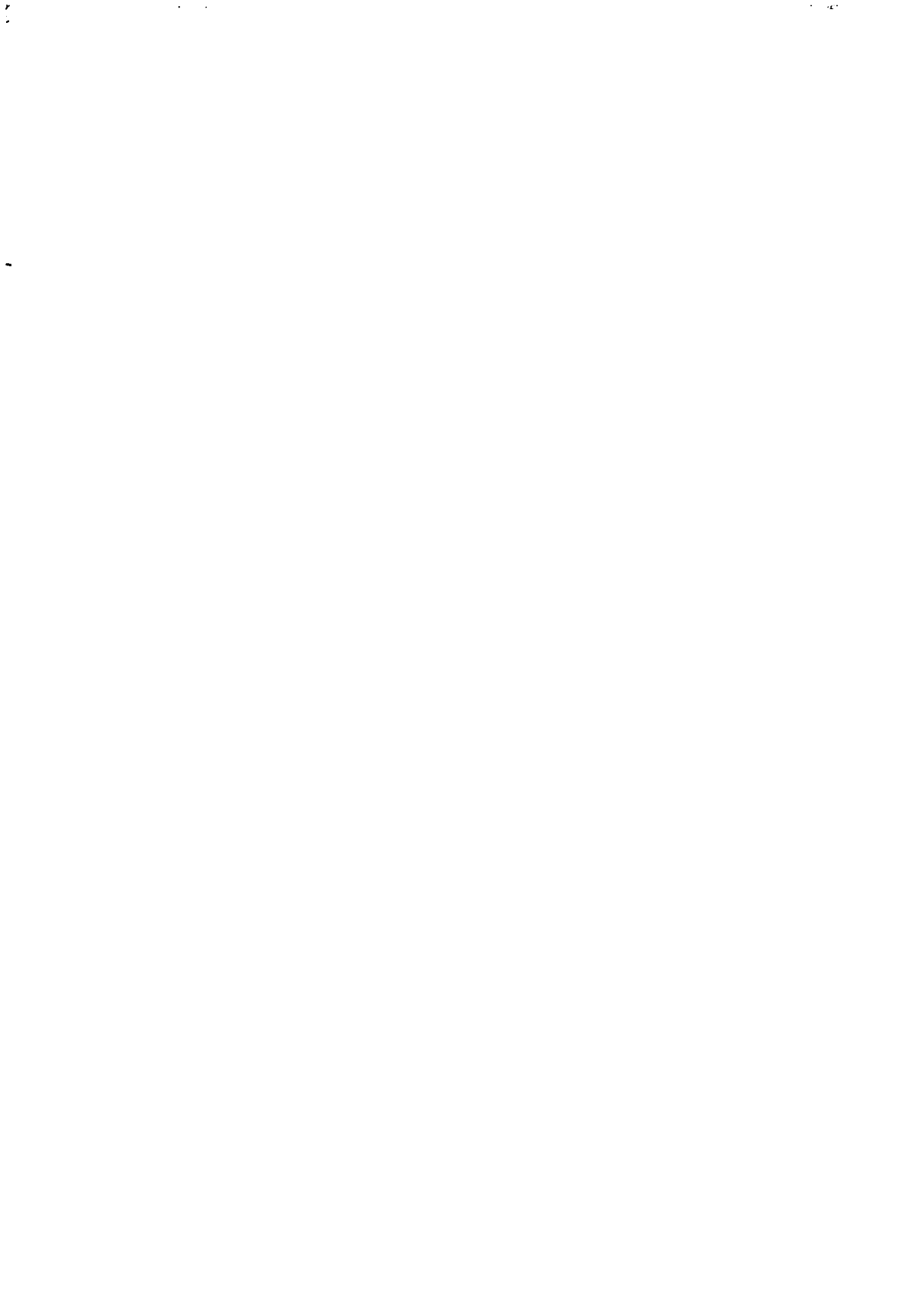
FOLYÓIRATSZEMLE

Külföldi folyóiratok

- S. Goldenberg*: A posztókereskedelem, -gyártás, -termelés és -fogyasztás a román fejedelemségekben 787; *B. A. Ovetkova*: Változások a balkáni államok oszmán feudalizmusában a XVI—XVIII. században 788; *Anton Špiesz*: A városiasság kritériumai Szlovákiában a késő feudalizmus időszakában 790; *George J. Barnsby*: A „Black Country” életszínvonal a tizenkilencedik században 792; *William M. Landes—Lewis C. Solmon*: Iskolakötelezettségi törvényhozás: a XIX. századi törvények és társadalmi változások gazdasági analízise 794; *Uwe Zemke*: Georg Weerth—Marx és Engels barátja 794; *James R. Scobie*: Buenos Aires mint kereskedelmi-bürokratikus város, 1880—1910 795; *M. Podrimavskij*: Jászi Oszkár és a nemzetiségi kérdés 797; *Georg E. Schmid*: A Coolidge-misszió Ausztriában 1919-ben 798; *Eliza Campus*: Nicolae Iorga és a nemzetközi viszonyok (1933—1939) 800; *N. N. Jakovlev*: F. D. Rooseveltt — a Szovjetunióval való együttműködés híve 801; *V. N. Avtokratov*: Levéltártudomány: módszertani jellemzés és a kutatások tipológiája 802; *V. P. Toloknov*: F. Meinecke „historizmusa”, mint az idealista történeti módszer egyik válfaja 804; *Marianne Debouzy*: Új jelenségek az amerikai történészek körében 806; *N. V. Romanovszkij*: A Szovjetunió megalakulásának néhány problémája napjaink polgári történetírásában 807.

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat hírei	811
Az V. Nemzetközi Történelemtanítási Szimposiumról (<i>Szabolcs Otto—Unger Máttyás</i>)	857
A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán elfogadott történelmi tárgyú doktori disszertációk 1945—1970 (<i>Menyhárt Lajos</i>)	815

TANULMÁNYOK

Szűcs Jenő:

Társadalomelmélet, politikai teória és történet-szemlélet Kézai Simon *Gesta Hungarorum*ában

(ELSŐ RÉSZ)

Bevezetés

A magyar krónikairodalom első századainak közismert adottsága — s vizsgálatának bizonyos értelemben tehertétele —, hogy elsődleges szövegkritikai és filológiai problémák megoldása nélkül a művek tartalmi vonatkozásaihoz sem lehet megnyugtató módon közelebb férkőzni. Tehertételről annyiban beszélhetünk, amennyiben a szövegek szétválasztásának, filiacióviszonyaik, keletkezési idejük vagy szerzőjük megállapításának komplex műveletében benne rejlik egyfajta nehézkedés, hogy maga a művelet hovatovább valami bonyolult, ám már-már öncélú rejtvényfejtéssé váljék, amelyben immár csak szövegek állnak szemben szövegekkel, s nem művek az őket létrehozó társadalmi közzeggel; más szóval, a s z ö v e g mintegy elfedi a m ű v e t. Korai lenne a krónikaproblémák e nehézkedéséről múlt időben beszélni. Szerencsére a kutatásban évtizedek óta benne rejlik egy más irányú gravitáció is, amelyet követve a kutatók egy része magát a mikrofilológiai vizsgálódást is úgy fogja fel, mint amely nem v é g c é l (s végképp nem ö n c é l), hanem e s z k ö z a tulajdonképpeni cél eléréséhez: a művek belső eszmei szerkezetének és a társadalmi valósággal való funkcionális viszonyuknak feltárásához. Ilyen értelemben az említett adottság már nem tehertétel, sőt akár előnynek is felfogható, hiszen szinte kikényszeríti olyan vonatkozások elemzését, amelyek „tisztább” szöveg-hagyomány esetén talán észrevétlen maradnának.

Aligha szorul bővebb taglalásra, hol húzódik Kézai Simon mester 1282—1285 közt írt *Gesta Hungarorum*a mögött ama bizonyos mélyebb szint, amelyet a mű belső tartalmára (s nem csupán a „szövegre”) koncentráló kutatás már eddig is feltérképezett, — hol a részleteket illetően is, hol csak kontúrjaiban. A hun történet sajátos konstrukciója (amiről itt elsődlegesen szó van) nemcsak a „hun—magyar” történelem újszerű — s a XIX. századig mintegy kánoni érvényű — szemléleti keretének ama jellegzetes formális szerkezeti kettős tagolását alapozta meg, amely krónikairodalomunkban már a címekben is kifejezésre jut,¹ hanem a késő-középkori és kora-újkorai történeti tudat s politikai

¹ Kézai *Gestájában*: *Hunnorum gesta* (ill. e „könyv” *explicitjében liber primus de introitu*) és *Secundus liber de reditu*; a XIV. századi krónikaszerkesztményt fenntartó kéziratokban: *Prima cronica (prima pars cronice, de prima origine stb.) Hungarorum* és *Secunda cronica (secunda pars cronice, de secundo ingressu stb.)*. *Scriptores rerum Hungaricarum...* Ed. E. Szentpétery. Bp. 1937. [a továbbiakban: SRH] I. 142, 164; 243, 283. — Hogy az első „könyv” vagy „krónika”, a hun történet egészében k o n s t r u k c i ó, tehát még alapelemeiben sem nyúlik vissza valóságos, ősi történeti hagyományra, az irodalomban évtizedek óta eldöntöttnek tekinthető. Erre nézve összefoglalóan (a kérdés korábbi irodalmával) *Györffy Gy.*: *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Bp. 1948 [a továbbiakban: *Krónikáink*] 126—151.

gondolkodás egy karakterisztikus belső szerkezeti sajátosságát is. Eszerint a történelem e két „alapkorszakra” tagolódó szemléleti dualizmusát olyan értelmű eszmei kontinuitás hidalja át, hogy az elsőben — a hun régmúltban — rejlő epikai mozzanatok és teoretikus elemek összességükben mintegy „jogforrást” képeznek, amelyből történeti jogok, következésképpen — az ősiség jogi-morális legitimáló ereje folytán — közvetlen társadalmi és politikai tanulságok s követelmények eredeztethetők a jelenre és a jövőre nézve; a hun őskorban benne rejlik — egyebek közt — a „társadalom” politikai szektora és a királyi hatalom viszonyának, az „állam” rendi mibenlétének (*status regni* — *status regis*) kívánatos modellje is. (Más kérdés, hogy magának a hun történetnek többértelműsége e vonatkozásban különböző korokban és művekben más-más interpretációt engedett meg.) Ebben viszont egy még mélyebb strukturális sajátosság fejeződik ki: a politikai gondolkodás sajátosan historizált jellege, vagyis az a jelenség, hogy a politikai elmélet a magyar történelemben a XIX. századig (mint már a XIII. században, sőt előbb) elsősorban nem traktátusokban, elméleti művekben és aktuális kategóriákban, hanem jórészt epikus keretbe és történeti argumentumrendszerbe ágyazottan jelenik meg.

Mindezt megelőzőleg azonban a Kézai-kérdés közvetlenebb szintjén a problémák szövegkritikai és filológiai síkon jelentkeznek. Szinte a sors fintora, hogy kivételesen birtokunkban van egy mű, amelynek íróját végre név szerint is ismerjük, keletkezési idejét is megközelítő pontossággal rögzíteni tudjuk, ezzel szemben kérdéses, hogy eredeti szellemi termékkel van-e dolgunk, vagy csupán valami másodlagos kivonattal.²

Anélkül, hogy a kérdés historiográfiai fejlődését (és zsákutcáit) e helyütt szükségesnek vélnénk részleteiben ismertetni, elegendő az újabb kutatás két sarkalatos — és kétségbevonhatatlan — eredményét kiemelni, amelyek a krónikaproblémák modern-kori nagymestere, *Domanovszky Sándor* következtetéseként részben megerősítésében, részben azonban cáfolatában állnak. Egyrészt tehát — *Domanovszky* eredményei nyomán — kétségtelen, hogy V. István idején, 1272 körül egy író (minden bizonnyal Ákos nembeli Ákos mester) átdolgozta és kibővítette a korábbi, XI–XII. századi magyar gestákat, mely elveszett redakció szövegét viszonylag éppen a XIV. század derekán keletkezett krónikaszerkesztmény ill. az annak szövegét fenntartó ún. bővebb krónikák (a Budai és a Képes Krónika „családjainak” kódexei) őrizték meg; ezekkel szemben a Kézai neve alatt ismert *Gesta* — legalábbis m a g y a r t ö r t é n e t i részében (*Secundus liber*) — nem egyéb, mint ennek az 1272 körül keletkezett szerkesztménynek helyenként hosszabb-rövidebb önálló bővítésekkel, interpolációkkal, valamint a IV. László korát tárgyaló folytatással és önálló „függelékkal” ellátott k i v o n a t a.³ Másrészt azonban

² A sors további fintora, hogy valójában Kézai szövege sincs „birtokunkban”, mert rejtélyes XVIII. század végi eltűnése folytán kicsúszott kezünkéből, s szövege csak többé-kevésbé romlott XVIII. századi másolatokból és szövegkiadásból (1782) rekonstruálható. A kézirat sorsáról *Domanovszky S.*: Kézai kódexéről. Békefi-Emlékkönyv. Bp. 1912, 81–91. — Valószínű egyébként, hogy maga az elveszett XIII. századi kódex is már „meglehetősen romlott másolatot” tartalmazott. *Horváth J.*: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954 [a továbbiakban: Stílusproblémák], 391.

³ *Domanovszky S.*: Kézai Simon mester krónikája. Bp. 1906 [a továbbiakban: Kézai], 128 (a korábbi irodalom beható ismertetését ld. itt, 153–180; a kérdésre több, 1899–1907 közt a Századok hasábjain megjelent krónikatanulmányán túl ld. még *ugyanő*: Kézai és a hun krónika. Károlyi Árpád-Emlékkönyv. Bp. 1933, kül. 123). — Az V. István-kori szerkesztmény írójának kiléte és a mű karaktere azóta részleteiben is plasz-

— *Domanovszky* következtetéseivel szemben — megdőlt az a korábban mások által is (noha más-más módon) vallott axióma, hogy a XIII. század utolsó harmadának elején csak egy szerkesztménnyel kell számolnunk, sőt korábbi kezdemények nyomán legújabbán *Horváth János* sokoldalú elemzéssel kétségbevonhatatlanul bebizonyította, hogy a magyar történet átdolgozása (beleértve ebbe a bibliai származtatás és a Szkítia-kép XIII. századi módosítását is) és a hun történet keletkezése két mozzanat, amelyek időben is, szerzőik felfogását és törekvéseit illetően is határozottan elkülönülnek. Egyszersmind meggyőzően igazolta további érvekkel azt a korábban módszeresen főként *Madzsar Imre* által kifejtett nézetet, hogy a hun történet eredeti változata nem a bővebb krónikák szövegében keresendő, hanem azt — noha bizonyos szövegromlásokkal — Kézai kódexe őrizte meg, sőt ezen túlmenően, újabb nyomós argumentumokkal valószínűsítette, hogy a hun történetnek maga Kézai volt a szerzője.⁴

Ez utóbbi ponton azonban a kételyek nem oszlottak el teljesen.⁵ A szöveg-

tikusan kibontakozott *Györffy Gy.* (Krónikáink, 152—180; a szerkesztő Ákos mester személyének felfedezésével, de még egy egységes hun—magyar krónikaszerkesztmény álláspontján) és *Horváth J.* (Stílusproblémák, 341—349) kutatásai után legújabbán *Mályusz E.* vizsgálódásainak eredményeként: Az V. István-kori Gesta. (Értekezések a történeti tudományok köréből, Új Sorozat, 58.) Bp. 1971. — Megjegyzendő, hogy *Domanovszky* szövegösszehasonlításai (a hun történet vonatkozásában: Kézai, 37—70) csak azokban az esetekben mutatják a bővebb krónikák hun történetét a forrásokhoz közelebb állónak a Kézai-féle variánssal szemben, ahol maga az „első könyv (krónika)” a magyar történetből átemelt elemeket, szövegrészeket tartalmaz (pl. népgenezis, Szkítia leírása, a magyar kalandozásokból a „hun hadjáratokba” vetített mozzanatok); a t u l a j d o n k é p p e n i, azaz a 7. fejezettel kezdődő hun történetben mindenütt a Kézai-féle változat áll közelebb a forrásokhoz, már ahol egyáltalán szövegszerű egybevetés lehetséges. E korrekcióra *Horváth*: Stílusproblémák, 365—368. Ami tehát *Domanovszky* megállapításaiból a bővebb krónikák és Kézai relációjában áll a magyar történetre, az nem áll a hun történet elbeszélésére.

⁴ Ilyen irányban vetett fel szempontokat már *L. Heinemann*: Zur Kritik ungarischer Geschichtsquellen im Zeitalter der Arpaden. Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde 13 (1888), 73—112; *Madzsar I.*: A hun krónika szerzője. Történeti Szemle 11 (1922), 75—103; *Horváth J.*: Stílusproblémák, 350—391; *ud.*: A hun történet és szerzője. Irodalomtörténeti Közlemények 67 (1963), 446—476. — E felfogás természetesen kizárja azt az egyébként már *Domanovszky* által megcáfolt abszurd nézetet, hogy az egész XIV. századi krónikaszerkesztmény Kézai *Gestája* kibővítése révén jött volna létre, ahogy *R. F. Kaindl* (több közleménye az Archiv für österreichische Geschichte hasábjain, 1894—1900), *Karácsonyi J.* (1905) és mások után szélsőséges formában *Erdélyi L.* fejtette ki (Krónikáink atyja Kézai. Szeged. 1933), de azt a *Hóman B.* képviselte felfogást is (A Szt. László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi leszámazói. Bp. 1925, 64), miszerint a bővebb szövegek — pontosabban a Sambucus és Acephalus kódexben megőrzött variánsok — tartották fenn az eredeti művet, amelynek az egészében (csakúgy, mint a belőle később készített „kivonatnak”) Kézai lett volna a szerzője. (A kérdés további irodalma egyébként az itt jelzett négyféle álláspont valamelyike iránt orientáldott.)

⁵ Legutóbb *Mályusz E.* fejtette ki aggályát: „Nincs megnyugtatóan tisztázva, hogy milyen a viszony a Kézai néven szereplő munka (SRH I. 141—194) és a bővebb gesta-átdolgozás között. *Horváth* tüzetes fejtegetései ellenére sem tekinthető eldöntöttnek, hogy a szűkszavú előadásból bővítéssel alakult a korunkra maradt gesta. A két szerkesztmény közti eltérések, amelyeket a SRH-kiadás nyomdatechnikailag is szembe-tűndő tesz, további vizsgálatot és magyarázatot igényelnek.” A Thuróczy-krónika és forrásai (Tudománytörténeti tanulmányok, 5). Bp. 1967, 53., 138 jz. — Megjegyzendő, hogy *Domanovszky* a SRH-kiadásban részben kurziválással, részben jegyzetek révén az eltéréseknek csak egy részét tüntette fel, eljárása tehát — ha sokat segített is a kutatóknak — nem következetes, csupán arra hagyatkozni nem lehet.

kritikai és filológiai probléma, amely tehát a kutatás jelenlegi állása szerint abban összefüggésben, hogy Kézai volt-e a szerzője a hun-teóriának, vagy műve csak viszonylag jobb változatát tartotta fenn egy korábban keletkezett, elveszett szerkesztménynek, korántsem formális, hiszen nemcsak a nagy hatású elmélet keletkezésének korát, hanem bizonyos fokig genezisének eszmei hátterét is érinti. Mert igaz ugyan, hogy a hun történetnek Kézainál és a bővebb krónikákban⁶ fennmaradt szövegei nagyjából egyazon elbeszélés kétféle variánsát képviselik, az eltérések azonban — közelebről tekintve — stiláris fordulatokon és némely epikai mozzanatokon túl éppen politikai-teoretikus vonatkozásban lényegesek.

Ha ily módon a krónikaproblémák előjáróban említett adottsága, a maga egyedi módján, a Kézai-kérdésben is jelentkezik, abban eleve benne rejlik az a sajátos módszertani követelmény, hogy az eszmetörténeti vizsgálódás nem kerülheti meg az elsődleges szövegproblémákat (sőt a filológia fontos és nélkülözhetetlen eszköz számára, hiszen a mű eszmei szerkezete nem egy ponton csakis ezáltal „nyílik meg”), ahogy a filológia sem nélkülözheti az eszmetörténet szempontjait (hiszen a „kulcsot” gyakran éppen ez utóbbi adja kezébe), s végeredményben, magát a kutatást tekintve, valójában egyazon művelet kettős megközelítési módjáról van szó. A Kézai-kérdés eszmetörténeti aspektusát éppen az egymásrataltság és lényeges módszertani felismerése jegyében nyitotta meg négy évtizede Váczy Péter, a szövegösszehasonlítás módszerével vágva az első csapásokat a mű rejtettebb eszmevilága felé (egyszersmind leszögezve azt a krónikakutatásban azóta sem mindig érvényesülő elvet, hogy „a filológia nemcsak arra való, hogy vele újra eljussunk a filológiához”),⁷ majd éppen filológiai megközelítésből jutottak a Váczy következtetéseit részben korrigáló, részben továbbfejlesztő *par excellence* eszmetörténeti eredményekhez újabban főként Horváth János és Gerics József.⁸

Az alábbiakban e csapásokról kiindulva (azokat itt-ott tovább egyengetve) kísérélünk meg némileg tovább hatolni, természetesen csak meghatározott irányokban, s csupán olyan mélységekig, amennyire az adott keretek megengedik. Nem lehet itt célunk a címben megjelölt témakör egészének kifejtése, mindössze annyi, hogy az egymással szervesen összefüggő tárgykörök-ből három részletet emeljünk ki, amelyek a mű társadalomelméletében (az emberi egyenlőtlenség, *ignobilitas* keletkezése), politikai teóriájában (*communitas*-elmélet) és történet szemléletében (*natio*-konceptió) központi szerepet töltenek be, s ezek bizonyos forrásösszefüggéseinek kimutatása révén olyan

⁶ A tulajdonképpeni hun történet esetében (Kézai c. 7—23, Chr. c. 7—24) „émelig félrevezető a hagyományos „bővebb krónikák” megjelölés (mintegy: Kézai „rövid, szűkszavú, kivonatos” előadásával való kontrasztban), minthogy e részben éppenséggel Kézai szövege gyakran a „bővebb”, máskor a krónikák tartalmazznak bővít-ményeket, egészében véve pedig a terjedelmi különbség nem számottevő: a SRH-kiadásban mintegy 30 sornyi (ti. a KK családja esetében; a BK családja és Kézai közt még kevesebb).

⁷ Váczy P.: A népfeliség elvének magyar hirdetője a XIII. században: Kézai Simon mester. Károlyi Árpád-Emlékkönyv. Bp. 1933, 546—563 (az i. h.: 547).

⁸ Horváth: Stílusproblémák, kül. 374—383 és *ItK*, i. h. (4. jz.), 450—455, 571—573; Gerics J.: Adalékok a Kézai krónika problémáinak megoldásához. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica* 1 (1957), 106—134.

eszmei összefüggéseket villantsunk fel, amelyek a hun történet keletkezésének tágabb európai háttéréül szolgálnak, egyidejűleg pedig a mű keletkezésének, szerzőségének vonatkozásában is újabb beszédes adalékokat szolgáltatnak.⁹

1

„*Per Italiam, Franciam ac Germaniam . . .*”

Mindezt megelőzőleg azonban helyénvalónak látszik, ha mintegy az alább következők elé bevezetésül, egy korábban fel nem merült szemponttal járulunk hozzá a hun történet keletkezésének szellemi-geográfiai feltérképezéséhez, — ezúttal nemcsak átvitt, hanem közvetlen értelemben is.

Az eddigi kutatás számos részlettel igazolta, hogy Kézai *Prologus*ának kitétele, miszerint művét *per Italiam, Franciam ac Germaniam* szétészórt forrásokból szerkesztette egybe, komolyan veendő, sőt magának a hun történetnek megannyi eleme csakis e háttérrel magyarázható. E téren a prologust, valamint Kézai kétségtelenül saját szövegrészeit szoros rokonság fűzi a hun történet egészéhez (éspedig közelebről annak is a Kézai-féle változatához).¹⁰ Elég itt utalni arra, hogy *Eckhardt Sándor* megtalálta a hun történet velencei forrásának, a *Cronica Venetorum*nak nyomait (s a velencei hagyományban, sőt nyelvjárásban Kézai otthonos, nem a bővebb krónikák);¹¹ olasz és olaszos latin szavaknak egész kis szótára állítható össze Kézai művéből (s a hun tör-

⁹ Ezzel természetesen nem azt állítjuk, hogy a hun történet teoretikus elemeinek nem lettek volna meg a maguk specifikusan hazai eszmei előzményei és társadalomtörténeti feltételei. A kérdéskör integránsabb és összefüggő kifejtésére más keretek közt kívánunk kísérletet tenni.

¹⁰ *Domanovszky* hiperkritikus kételyét, miszerint a *Prologus* nem bizonyosan Kézai műve (Kézai, 32), a kutatás általában nem osztotta, *Madzsar* (i. m. 77—79) és *Horváth* (Stílusproblémák, 370 s. köv.) pedig perdöntő stíluskritikai és tárgyi érvekkel eloszlatta. Ami nem azt jelenti, hogy a Kézai-kéziratok bizonyos romlott helyeivel szemben nem a XV. századi Sambucus-kódex tartott volna fenn eredetibb alakokat, pl. K: *nostro*, S: (helyes) *vestro*, továbbá *victorias-ystorias*, *scartabris-scartabelis* mindjárt az ajánlás után az első mondatban (SRH I. 141).

¹¹ *Eckhardt S.*: A pannóniai hun történet keletkezése. Kny. a Századok 62. (1928) évf.-ból. Bp. 1928, 18—29. A velencei nyelvjárásra (*Venetica lingua*) való hivatkozás s az olasz *Vecca Venesia* névforma csak Kézainál olvasható (S: *vetus*, de pl. KK: *vera* [!]
Venecia). Figyelemreméltó továbbá, hogy Rialto olaszul leírt középkori névformájának *paludes Reali* összetételben való használata — egyedül Kézainál (SRH I. 158.) — fogalmilag sokkal közelebb áll a szerzővel közös ősforrást használó Martino da Canale krónikájában (1267—75) e vonatkozásban szereplő „földhalmok” (*monciaus de tere*) és egy másik, közel egykorú velencei őstörténet *tumba* fogalmához (*Eckhardt*: i. m. 23), mint a bővebb krónikákban található *insula que Reali dicitur* alak; arról nem is szólva, hogy a velencei eredethagyományról szólva nyilván az írta le a *paludes* szót, akinek a „hun — magyar” eredetteóriában a *paludes Meotidae* képzele lebegett a szeme előtt! Ha mindez önmagában még úgy is magyarázható lenne, hogy velencei ismeretei birtokában Kézai utólag „javította” az eredeti szöveget, a többi körülménnyel együtt már egyértelműen a szerzőség mellett bizonyít. Az sem mellékes körülmény, hogy Paulus Minorita 1310 körül írt Világkrónikája minden részletében a Kézai-féle variáns követi (vö. *Eckhardt*: i. m. 7—15). Kézanfekvő, hogy annak a műve került ki már 1310 előtt Velencébe, aki korábban — egyebek közt — Velencében megfordulván, velencei és lombard (langobard) motívumokkal szötte át a pannóniai hun történetet (c. 8, 15, 16 stb.).

ténetnek sajátosan csakis a Kézai-féle variánsából);¹² Bolognára vagy Padovára mutat a szerző műveltségének egyik legfontosabb alaprétege, újabban számos részletében feltárt római jogi képzettsége (s a római jog terminusaiban — mint bizonyos vonatkozásokban éppen az alábbiak is alá fogják húzni — Kézai mozog otthonosan, nem a bővebb szövegek írói).¹³ Másfelől a franciául leírt *Chalon* (egyáltalán ismereteink szerint az első Magyarországon leírt francia szó),¹⁴ Burgundia geográfiai fogalmának a bővebb szövegekkel szemben nemcsak helyes használata, hanem a magyar történetben egy helyütt kijavítása,¹⁵ továbbá a catalaunumi ütközet helyébe iktatott *campus Belvider* Kézainál (s a romlott, értelmetlenné torzult névformák a bővebb krónikák valamennyi kéziratában) nemcsak francia hely- és nyelvismeretre, hanem minden jel szerint valamely egykorú francia helyi hagyomány felhasználására mutat,¹⁶ éspedig oly módon, hogy a francia vonatkozások mindenütt Kézai szövegében épek, a krónikákban pedig romlottak.

Nem rejlik-e magában a műben további útmutatás e vonatkozásban? A hun történet Attila három — nagyrészt fiktív — hadjáratát beszéli el, amelyek ugyanannak a sajátos szinkretikus szerkesztésmódnak köszönhetik létre-

¹² Vö. főként *Madzsar*: i. m. (4. jz.), 81 (korábban már *Domanovszky*: Kézai, 147 és mások is), legutóbb módszeresen *Horváth*: Stílusproblémák, 355–360, aki kimutatta, hogy míg Kézai magyar történetében szabályszerű az olasz (vagy olasz eredetű) szavak gyakori használata, addig a krónikák magyar történetében ilyenek teljesen hiányoznak; s mivel a hun történetben a Kézainál éppen meglevő olasz szavak ill. italizmusok egy része a bővebb szövegekben hiányzik, vagy helyette értelmetlenné torzult alak található, e körülmény fontos nyelvi bizonyíték Kézai szövegének prioritása mellett.

¹³ *Horváth*: Stílusproblémák, 374–382; *Gerics*: i. m. (8. jz.), 111–112, 115 s köv.

¹⁴ *Eckhardt*: i. m. 47.

¹⁵ Kézai c. 11 (SRH I. 153) a burgundiai városok alább tárgyalandó felsorolásában: „Luxovium . . . et Lugdulum *Burgundiae* destruxit civitates” ~ Chr. c. 11 (SRH I. 264): „Luxonium . . . *Burgundiam* et [!] Lugdunum destrui fecit civitates”. (Hogy itt a bővebb szövegek romlottak, ld. már *Domanovszky*: Kézai, 55.) Ld. még

Chr. c. 59 (SRH I. 306.)

K. c. 39 (Üo. 168)

. . . „Francosque orientales id est

. . . „orientalem Franciam et

Burgundos . . .”

Burgundiam”

— ahol is Kézai az előtte író szerkesztő „helytelen” (legalábbis a maga korában tévesnek számító) azonosítását megkülönböztetéssé alakítva javította.

¹⁶ *Belvider* megfelel egy francia *Bellovidere*, *Belveoir* stb. egykorú névformát viselő Beauvoir helynévnek, amilyen több van Franciaországban. Azonosítása bizonytalan. (Vö. *Eckhardt*: i. m. 46.) Az azonban bizonyos, hogy a krónikák *Bevinde* (S, D), *Bevind* (B), *Bewinde*, *Beusscite* (KK), *Wewinder* (P), továbbá *Revinde*, *Sewinde* stb. alakjai a szövegromlás különböző fokozatait mutatják. (SRH I. 154, 155; 266; II. 22, 23.) — Kérdés, hogy a Kézai-féle *campus Belvider*-t az Aube völgyében fekvő Beauvoir környékén, a brienne-i fennsíkron kereshetjük-e, mint *Eckhardt* tette. A szerző nagyon határozottan Lyontól dél felé, „a Rhône mentén lefelé haladva”, *adversus Cathalaunos* (K. c. 11, SRH I. 153) vezeti Attila seregét, híven a jellegzetes *Catalaunum* (ill. *Jordanes*: *in campis Catalaunicis*) → *Cathalauni*, *Katalaunia*, „katalánok, Katalonia” félreértéshez. Megjegyzendő, hogy e félreértésben — amelyhez a Jordanes-féle *campus Mauriacus*-ból fabrikált *soldanus Marroquiae* motívuma társult (vö. *Eckhardt*: i. m. 43–45) — egyedül Kézai követezete s, amennyiben mindenütt a népnévként ill. tartománynévként felfogott alak szabályos ragozott formáját használja (c. 11, 12, 15), míg vele szemben a bővebb szövegekben olvasható alakok (*Cathalamus*, *Cathalannis* stb.) a párhuzamos helyeken már teljesen értelmetlenek. Minthogy Kézai helyismerete az alábbiak értelmében Lyon és a Rhône vidékén nagy valószínűséggel igazolható, felmerül a kérdés: nem ezen a tájon kell-e keresnünk csakugyan a rejtélyes *Belvidert*? Mindenesetre egy Beauvoir nevű helység e részen is található, Lyontól délre, Vienne közelében (Beauvoir-de-Marc, Dep. Isère). A kérdés további vizsgálatot igényel.

jöttüket, mint a pannóniai hun történet megannyi motívuma, mozzanata és szereplője. E szerkesztésmód mechanizmusát éppen *Eckhardt Sándor* elemezte ki.¹⁷ A nyugati hadjáratok esetében is a szerző számára az útmutatást első-sorban Jordanes és Viterboi Gottfried (ill. a *Getica* és a *Pantheon* szövegéből készült kivonatok) adták meg Gallia, Aquileia és Ravenna irányában; mint-hogy azonban a hadjáratok útvonalára nézve e forrásokban kevés, vagy számára nem azonosítható — részben félre is értett — támpontot, helynevet talált, mindhárom esetben kiegészítette azokat olyan útvonalakkal, amelyeket a magyar krónikákban a X. századi magyar kalandozásokra nézve olvasott. Ily módon a műben Attila részben a magyar kalandozó sereg-részek útvonalain vezeti hadát.¹⁸ De csak részben, mert ezen túl szerepelnek itt helynevek, egész útvonal-részletek, amelyeknek eredete az említett kétféle forrásokportból — egyáltalán írott forrásokból — nem vezethető le. Ilyen mindjárt az első hadjáratban (c. 11–13) a *Luxovium*tól (Luxeuil) Lyonig húzódó hat város sora (c. 11), de már ezt megelőzőleg is, a Rajna-vidéki vonulás, majd a visszatérés (c. 13) útvonala (Kézai szövegével szemben a bővebb krónikák romlottságát e helyütt a szövegkritika már régen igazolta).¹⁹ Ilyen a második hadjáratban (c. 15) a dalmát tengerparton délről észak felé, Salona ill. Spalatotól Aquileiáig húzódó tizenkét városnév, szabályos itinerárium (ahol is a bővebb szövegek Kézaival szemben két helyen is felcserélik a helyes

¹⁷ Ilyen jellegzetes, két-három-négy motívumból egybeötvözött alakok „Macrinus tetrarcha”, „rex Sigismundus”, „Miranniamonia (Mirammmona stb.) marokkói szultán”, „Aldricus rex Gotorum”, „Honorius Graecorum imperator”, s egyáltalán a hun történet legtöbb szereplője; ilyen mozzanatok a pannóniai „langobárd” vonatkozások, „Sabaria”, a pannóniai csaták stb. Vö.: *Eckhardt*: i. m. 29–45.

¹⁸ Pl. Attila első hadjáratához (a Rajnán át, Strassburg érintésével Gallia ill. Burgundia felé) Chr. c. 61 és Anonymus c. 56: Fulda után *Reno transpassato (transierunt Renum fluvium)* Lotharingiába, *circa Strozburg* győzelem, majd „*Galliam atrociter affligentes (universam Galliam)*” stb. (SRH I. 309, 112). Mindez magában a krónikaszerkesztményben is Regino több helyéből (a. a. 915, 932, 954 ill. 917, 932, 954) összszevont szerepelt. Vö. még Chr. c. 59 és Anonymus c. 54 (Regino a. a. 907–910, 912): „... Sueuiam Francosque orientales id est *Burgundos* demoliti . . .” (SRH I. 306, 108). — Attila második hadjárata Stájerországon és Karinthián át irányul Dalmáciába, majd onnan — Jordanes és Viterboi Gottfried nyomán — Aquileiába (c. 15). Vö. ehhez Chr. c. 55 és Anonymus c. 53 (a magyarok első nyugati kalandozásáról) „... spoliata *Carinthia*, *Corniola* et *Stiria* (Anon.: csak „cum exercitu *Caranthino* . . .”); ugyanitt szerepel „*Gregorius Aquilegie patriarcha*”, ami még inkább megkönnyítette az átmenetet az aquileiai jelenethez (SRH I. 305, 107). — Végül Attila harmadik hadjárata (c. 17) *Friaul-on (Forum Iulii)* át vezet *in marchiam Lonbardiae*, majd Ravenna ellen. Vö. Chr. c. 58 és Anonymus c. 53 (Regino a. a. 901): „per *Forum Iulii* usque *in marchiam Longobardie*” (*Lombardie*) (SRH I. 305, 107).

¹⁹ Már a Rajna-vidéki vonulásnál K c. 11: „deinde *Renum Constantiae* pertansivit” (SRH I. 152–153) ~ Chr. c. 11: „deinde *Constancie regnum* (sic!) *pertransivit*” (uo. 264). Ugyanez a jellegzetes romlás alább, c. 13. Kézainál „*Renum* . . . *pertransivit*” ~ Chr. „*regno* (sic!) . . . *transpassato*” (SRH I. 155, 268). Vö. *Dománovszky*: Kézai, 55. — A hat város sora, a strassburgi közjáték után (zárójelben a bővebb szövegek): „*Amoto igitur de loco illo (de Argentina) suo exercitu Luxovium (Luxonium), Bizantium (Bizanciam), Chalon (ua.), Masticoniam (Masticio; S, B, D: Masticon), Ligonensem (Ligonem) et Lugdulum Burgundiae destruxit civitates (Burgundiam et Lugdunum [sic!] destrui fecit civitates)*” (SRH I. 153, 264). [Utóbbi vonatkozásban a bővebb szövegek romlottságára fentebb, 15. jz.] Noha Kézai névalakjai sem „tökéletesek” (pl. *Lugdulum*), mindenesetre közelebb állnak a helyes *Luxovium* (Luxeuil), *Bisontium* (Besançon), *Chalon*[-sur-Saône], *Matisco* (Mâcon), *Ligonum* (Langres) névhez, míg *Lugdunum* (Lyon) esetében a krónikák hoznak ugyan jobb alakot, de rögvést le is rontják a földrajzi tájékoztatatlanságból eredő tévedéssel.

földrajzi sorrendet).²⁰ Végül ilyen a harmadik hadjáratban (c. 17) tíz lombardiai városnév, amelyek ugyan nem mutatnak az előző kettőhöz hasonló szabályos „itinerárium-jelleget”, viszont ugyancsak bizonytalanok forráskapcsolataik.²¹

Önkéntelenül felmerül a kérdés: vajon nem úgy segített-e magán az író a hun történet nyugat-európai színterén, mint a pannóniai színtér esetében, ahol — mint ismeretes — a *terra Keza* és a Duna vonala közt, a Dunántúl északkeleti szegletében, a jól ismert helységekhez és romokhoz lokalizálta a fiktív csatákat, eseményeket?²² Vajon nem ugyanaz a jellegzetes hármasszinkretikus szerkesztés érvényesült-e itt is, mint egyéb mozzanatok és szereplők esetében, s a harmadik elem vajon nem az író saját élményeiből, utazásaiból kerekedett-e ki?

A válaszhoz az első, s nagyon szuggesztív támpontot Kézai magyarázatából kapjuk meg, és pedig egy olyan szövegrészletből, ahol Kézai kétségtelenül önálló és független toldalékot hoz a bővebb krónikákkal szemben. Kézai egy helyen (c. 41) leír egy magyar kalandozást, ahol is a sereg francia földről Susa és Torino érintésével és kifosztásával a lombard síkság felé vonul. Ez a végső fokon Reginora visszamenő útvonal megvolt forrásában, a korábbi gesta-szerkesztményben, ahogy a krónikákból (c. 61) és Anonymus szövegéből (c. 56) rekonstruálható.²³ Ám Kézainál az útvonal részletesebb. *Francia* felprédálása után szerinte „exinde autem egressi *usque fluvium Rodani Ragusium* (sic!) venientes” haladtak tovább Susa és Torino felé, „*per Alpes Italiae sibi viam praeparando*”.²⁴ A Rhône-nak egy másik, Lyontól délre eső szakasza már a hun történetben is szerepet játszott; de mit keres e helyütt a Rhône, s mi ez a rejtélyes *Ragusium*, amellyel sem a kiadások, sem a kutatás nem tudott mit kezdeni? Kétségtelenül szövegromlásról van szó, ha csak nem tételezzük fel, hogy Kézai „kitalált” egy nem létező helységet. De hiszen mi célja is lehetett volna ezzel? Ezen túl a Rhône és eme bizonyos *Ragusium* kapcsolata, összefüggésben az Alpokkal, magyarázatra szorul.

Nos, ilyen latin névforma valóban nem létezett, de létezett egy *Raconisium*, olasz nevén *Raconigi* (Cuneo tartomány) városka,²⁵ amely Franciaországból jövet az első település az Alpok hágója után, épp ott, ahol az út Susa és Torino felé vezet tovább. A névforma torzulása a másolatokban min-

²⁰ K c. 15 (zárójelben a Chr. c. 15 eltérései): „... apud urbem Salonam mari Adriatico et Spaletum se coniunxit... Egressus tandem circa mare Traguram, Sebenicum, Scardonam (Chr.: Sardonam, Sibinicum[!]), Iadram, Nonam, Senam (Sceniam), Polam, Parentinam (Chr.: Parenciam, Polam[!]), Campistriam (Caputstriam), Triestinam (Terrestrinam) civitatem ac cetera multa oppida occupans in montanis (in montibus discurrens[!]) pervenit tandem Aquilegiam...” (SRH I. 157, 270). Ahogy itt a valóban *circa mare* pontos sorrendet a krónikák kétszer felcserélik, már az előzményeknél az ide vezető út tartományneveinek „helyes” — azaz földrajzilag logikus — sorrendjét is felcserélték: „... egressus est de Pannonia per Styriam, Carinthiam (Chr: per Carinthiam, Stiriam[!]) et Dalmatiam pertransiens...” (uo.).

²¹ Az esetleg ide vonható Martinus Oppaviensis esetében (*Domanovszky*: Kézai, 61) a 10 városnév közül az egyezes mindössze négyre szorítkozik. Egyébként figyelemreméltó, hogy a Martinus felsorolásából hiányzó, s csak a hun történet e helyén (SRH I. 159, 273) szereplő városok közül Cremonán és Mantován kívül a többi (Padova, Ferrara, Treviso, s a felsorolás előtt álló Concordia) Velence környékén helyezkedik el.

²² *Eckhardt*: i. m. (11. jz.) 47—56.

²³ SRH I. 309—310; 112.

²⁴ SRH I. 170.

²⁵ *J. G. Th. Graesse—Fr. Benedict*: *Orbis latinus, oder Verzeichnis der wichtigsten lateinischen Orts- und Ländernamen*. Berlin. 1909,² 250.

den további nélkül érhető. De Racconigi és a Rhône kapcsolata is világos a középkori útvizonyokból. Lyont Milanoval a középkorban két kereskedelmi főút kötötte össze. Az egyik, az északibb, Genfen át, a Genfi tó mellett vezetett, majd délnek kanyarodva a Szt. Bernát hágón át lépett be Itáliába. A másik, a délibb, a Rhône völgyében vezetett egy darabon felfelé (azaz keleti irányban), majd délnek kanyarodva, Chambéry-n át, az Alpokat Racconigi közelében áthágva vezetett tovább Susa—Torino—Milano irányában, a forrásainkban is megnevezett *planum Lombardiae* felé.²⁶ Amikor tehát Kézai e jelentéktelen, elrejtett városkán vezette át a magyar kalandozókat Itáliába, éspedig a Rhône felől, akkor mintegy önkéntelenül nemcsak azt árulja el, hogy maga is járt ezen az úton, éspedig szükségképpen Lyonból (*Lugdunum*) kiindulva, hanem azt is, hogy ő volt az, aki a hun történetben Attilát odáig, azaz Luxeuil-től Lyonig — a franciául leírt *Chalon* (Chalon-sur-Saône) érintésével — ugyancsak egy maga által megtett útvonalon vezette a Catalaunumból félreértett Katalónia felé!

De ez az útszakasz — immár tehát Luxeuil-től Lyon-on át az Alpokat áthágva Lombardiába — nem „lóg a levegőben” Kézai *Gestájában*. Előzménye és folytatása is ott rejlik a műben. Kézainál — s csakis nála — figyelhető meg az a jellegzetesség, hogy mind hun, mind magyar történetében, szinte mániákus precizitással megjelöli — kimutatható forrásaival szemben —, hogy valamely sereg valamely folyón hol kelt át. Ahol tehát a magyar krónikákban egyszerűen az állt, hogy a magyar kalandozók átkeltek a Rajnán (vagy ezt meg sem nevezték), ott ő feltétlenül „precizíroz” ilyenformán (pl. c. 39): „Reno circa *Maguntiam* transpassato”, „cum Renum in *Constantia* in reditu pertransissent” stb.²⁷ E szokása magyar történetében általában megfigyelhető,²⁸ de hun történetében is, éspedig csakis az ő szövegváltozatában. Így tehát Attila, első hadjáratára indulva, (c. 11) Sicambria-Budáról kiindulva előbb az illireket hódoltatta,²⁹ „deinde Renum *Constantiae* pertransivit”³⁰ (a bővebb szövegekben itt található az egyik jellegzetes *Renum*→*regnum* szövegromlás, Konstanz megemlítése pedig hiányzik); „abinde vero *Renum inferius descendendo*” (ez is hiányzik a bővebb szövegekből) vonult tovább Bázel és Strassburg felé. Nem kétséges, hogy aki ilyen részletet, mintegy önkéntelenül leír, hogy a Rajna Konstanzból Bázel felé — tehát nyugati irányban, majd északnak kanyarodva — lefelé folyik, az feltétlenül maga is utazott ott! Ez pedig Kézai volt, mert a bővebb krónikák e motívumokról mit sem tudnak.³¹ Megjegyzendő, hogy a Rajna-mentének e szakaszán Konstanz, Bázel és

²⁶ Ezek a kereskedelmi főutak fel vannak tüntetve minden részletesebb, az útvizsnyokat is ábrázoló történeti atlaszban.

²⁷ SRH I. 168.

²⁸ Pl. c. 26: (a honfoglaló magyarok) „Danubium in *Pest* et in *portu Zub* transierunt . . .” (SRH I. 165). Alább a már másolt s kivonatolt szövegbe beszúrja (c. 27): „et cum transmeato Danubio” . . . (uo. 166). (Ld. még alább 32, 33. jz.).

²⁹ Vö. *Viterboi Gottfried*: Pantheon c. 17: „. . . Traciam et Illiriam cepit vastare”.

³⁰ Erről már szó sincs Jordanesnél és az őt követő szövegekben. SRH I. 152—153, 264 (vö. fentebb 19. jz.).

³¹ Kézai a Rhône folyását is számon tartja, mely folyó — mint láttuk az imént — egy másik szakaszán is ismerős számára. K c. 11: „*descendens tandem* [ti. Attila Lyonból. E két szó a párhuzamos helyen a krónikákban hiányzik!] *iuxta Rodanum* . . .” (SRH I. 153).

Mainz³² neve Kézai *Gestáján* kívül krónikairódmunkban sehol másutt nem fordul elő. Lehet-e kétségünk ezek után, hogy a közbeeső *Strozburc*-etimológia (*via libera* ~ kfn. *strāze, strasse*) is az efféle ötleteket kedvelő Kézai találmánya? (c. 11) Strassburg tájékán aztán már csak el kell hagyni a Rajna folyását, hogy az utazó nyugat felé, francia nyelvterületre érkezve, Luxeuil-ön át Burgundiában folytassa útját Lyon felé.

Am a — Magyarországról jövet — ezt megelőző útvonalszakaszról is vall Kézai művében. A reá oly jellemző *transitusok* Duna-menti helyei az ő lényegileg önálló Lél-Bulcsu elbeszélésében (c. 40—41), tehát ismét *m a g y a r* történetében találhatók meg: „in transitu *Ratisponae*”, „Danubii fluvium in *Ulma* transierunt”.³³ Ha most már ezekhez hozzávesszük a hun történetben jól ismert szerepet játszó Duna-menti (alsó-ausztriai) *Tulna civitast* és *Cezunmaurt*, e római romvárosokat,³⁴ Kézai *e g é s z* művéből — s csakis onnan — egy Budáról kiinduló, s csakugyan, mint *Prologusában* bejelenti, *per Germaniam*, majd *per Franciam* (közelebbről Burgundián)³⁵ átvezető szabályos *itinerarium* bontakozik ki, amely félkörben ismét keletnek fordulva *per Italiam* folytatódik tovább. Ha a hun történetben és Kézai magyar történetében szerepet játszó helyneveket is figyelembe vesszük, ez az *itinerarium* Budáról, ill. az Attila székhelyéül képzelt Óbudáról (*Echulbuer[g]-Sicambria-Oubuda*) indul ki s a Duna mentén Szob (*Zub*, c. 26) és Pilismarót (*Morot*, uo.) közt Nyergesújfalu (*Nergedsceg*, c. 91), Szöny (*Scewen*, c. 11), a pannóniai Brigeto római limesváros romjai mellett vezet ki tovább Alsó-Ausztriába Tulln és Zeiselmauer (*Cezunmaur*, c. 9) római romjai mellett,³⁶ hogy még mindig a Duna mentén Regensburg és Ulm érintésével, a Svábföldön át³⁷ Konstanznál érje el a Rajnát; innen a Rajnán „inferius descendendo” Konstanz—Bázel—Strassburg (—Mainz?), majd át nyugat és délnyugat felé, elérve a Saône völgyét: Luxeuil—Besançon—Chalon-sur-Saône—Mâcon—Langres—Lyon; innen tovább, immár vissza, kelet felé a kereskedelmi úton, a Rhône felső folyásának völgyében, majd az Alpok hágóján át Racconigi—Susa—Torino útvonalán Lombardiába. Hogy ezt az utat Kézai mikor, milyen alkalmából te-

³² Egy magyar kalandozás elbeszélésébe (c. 39) Kézai beszúrja: „Reno circa *Maguntiam* transpassato” törtek be *Burgundiába* (itt következnek a krónikák geográfiai „javítása”, vö. 15. jz.), majd szükségesnek tartja a visszajövetelnél is megjegyezni: „cum Renum in *Constantia* in reditu pertransissent . . .” (SRH I. 168).

³³ SRH I. 169, 170. (Utóbbi önálló betoldás az itt már lényegileg „kivonatolt” szövegbe.)

³⁴ *Eckhardt*: i. m. 51—52.

³⁵ Tudnunk kell, hogy Kézai *Francia* fogalmát mindig egészen tág értelemben („a *rex Franciae*, a francia korona felségterülete”) használja, ahogy egyébként Fülöp Ágost óta a francia királyi kancellária is (noha az elbeszélő forrásokban még ez idő tájt, sőt később is kísért még a régebbi, szűkebb territoriális értelem). Vö. *M. Lugge*: „Gallia” und „Francia” im Mittelalter (Bonner historische Forschungen, 13). Bonn. 1960. — Kézainál, miként a *Prológusban* (SRH I. 141) e területi fogalom általában *Germania* (*Alemannia*), *Italiával* szembeállítva szerepel (Uo. 170, 171, 190), mint a királyi iudicatio legtágabb értelemben vett territoriuma; pl. „Imperante in *Germania* et *Italia* Ottone . . . in *Francia* Lodowico . . .” (uo. 164), *rex Franciae* (Chr. c. 91—) (179). Egyetlen esetben, a hun történet egy helyén: *Francia et Flandria* (155). Ilyen értelemben *Burgundia* francia koronához tartozó része, Bourgogne hercegség — ahol útja átvezetett — természetesen *Francia* része, ha nem is a tőle keletre eső Freigrafschaft Burgund, mely ekkor birodalmi hűbérterület.

³⁶ E vonatkozásokban vö. *Eckhardt*: i. m. 47—56.

³⁷ *Svevia* Kézai *m a g y a r* történetében ugyancsak több ízben mint bővítmény szerepel (SRH I. 168, 170, 188).

hette meg, arra még alább megkísérünk választ adni.³⁸ Maga az utazás nyoma mindenesetre magában a műben megmaradt; az út végső fokon Észak-Itáliába irányult.

Ugyanoda irányul az a másik itinerárium, amelyet Kézai — az elmondottak értelmében — Attila m á s o d i k hadjáratába szőtt bele, a tengeremléki részeken Salona és Spalato vidékéről kiindulva észak felé — *circa mare* — Trau — Sebenico — Scardona — Zára — Nona — Zengg — Pola — Parenzo — Capo d'Istria — Trieszt — Aquileia útvonalán,³⁹ hogy a később (c. 17) említett Concordián át arra tartson, ahol Kézai — ugyancsak műve belső vallomása alapján — bizonyosan megfordult: Velence vidékére.

A két itineráriumot az Attila h a r m a d i k hadjáratába beleszőtt városnevek kötik össze földrajzilag. Magának e helynek önmagában nem sok bizonyító ereje van, hiszen e korban közismert észak-itáliai városnevek következnek itt rendszertelen összevisszaságban, szemben az előbbiekkal. Az a tény azonban talán mond valamit, hogy olyan városnevek szerepelnek itt, amelyekén át nyugatról kelet felé haladva, a kis Racconigi-től (Susa — Torino vidékétől), a francia — olasz Alpoktól el lehetett jutni Velence környékére (Milano, Bergamo, Brescia, Cremona, Mantova, Verona, Padova), továbbá az írott forráskapcsolatokkal nem rendelkező városok jórészt olyanok (Padova, Ferrara, Treviso, Concordia), amelyek Velence vidékén sűrűsödnek.⁴⁰ Köztük van mindenesetre Padova. Már *Eckhardt Sándor* feltette a kérdést: „talán Páduában tanult [Kézai] s innen ismerte a velencei viszonyokat?”⁴¹

E kérdésre az újabb kutatások eredményei alapján már határozottabban merhetünk felelni: a „jogász” Kézai valahol e tájon k e l l e t t, hogy tanuljon, Bolognában vagy Padovában. S az elmondottak szerint aligha lehet kétséges az is, hogy az imént Kézai Simon mester utazásainak nyomában járunk; a bővebb krónikák — ismételjük — ezeket az útvonalakat vagy egyáltalán nem ismerik, vagy tévelyegnek rajtuk. Ezek azok az európai tájak, ahol a hun történetnek nemcsak epikai „ihletét” és megannyi epikus mozzanatát (velencei, langobárd vonatkozások, a catalaunumi ütközet helyébe iktatott francia helyi hagyomány vagy kombináció stb.), hanem műveltségi feltételeit és teoretikus elemeit (a római jog ismeretét, a skolasztika „racionelizmusát”, asztrológiai ismeretanyagot, a *communitas*-elméletet stb.) is, nem különben legalábbis valamilyen mértékű olasz, francia és német nyelvismeretét⁴² összegyűjtötte, s — saját szavaival — *in volumen unum* „egybeszerkesztette” szerzője, aki e vázolt megfigyelés értelmében is csakis Kézai lehetett.

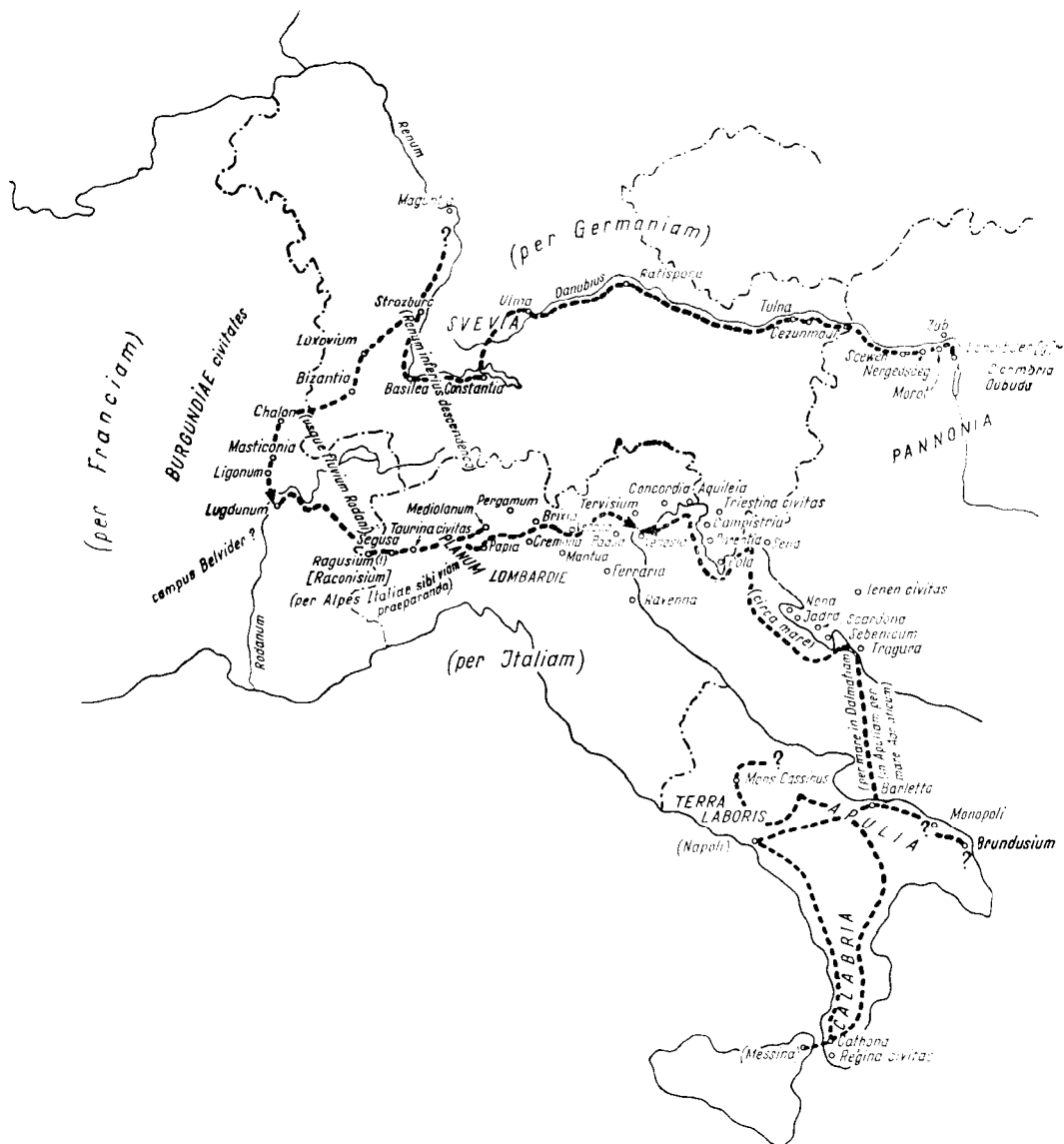
³⁸ Ld. a Függelékét e tanulmány második részében.

³⁹ Vö. fentebb, 20. jz. — *Györffy Gy.* feltevése (Krónikáink, 165—166), miszerint itt a tatárok tengeremléki útjának reminiscenciájáról lenne szó, s e hely összefüggne Spalato Tamás leírásával, nem meggyőző, mert egyrészt a tatárok e z e n az útvonalon nem haladtak végig, másrészt a Spalato Tamással való megegyezés mindössze k é t városnévre korlátozódik (Spalato és Trau).

⁴⁰ Vö. fentebb, 21. jz.

⁴¹ *Eckhardt*: i. m. 18.

⁴² Hogy Itálián és Franciaországon kívül *Germania* hatása hol mutatkozik a műben (s csakugyan számos vonatkozásban mutatkozik), mint gondolatmenetünkhöz ezúttal szorosan nem tartozó kérdést, mellőzzük. A szerző német nyelvismeretének jele a thüringiaiak és szászok nyelvjárásbeli különbségére tett utalás (SRH I. 144, 250) és a *Strozburc* etimológikus névmagyarázat (uo. 153, 264). — Nyelvismeretén és római jogi képzettségén túl (vö. fentebb, 11—13. jz.) skolasztikus műveltségére és argumentációs készségére ld. kül. *Váczy*: i. m. (7. jz.) 558—560, *Horváth*: Stílusproblémák, 373—374; asztrológiai ismereteire *Madzsar*: i. m. (4. jz.) 83, *Horváth*: 373, sőt, hogy asztrológiai álláspontja a skolasztika egy meghatározott irányzatát képviseli, *Gerics*: i. m. (8. jz.) 122.

Kézai itineráriumi a Gesta helyneveinek tükrében

----- Kézai valószínű útjai:

1. Buda (Óbuda) — Tulln — Ulm — Konstanz — Basel — Luxeuil — Lyon — Raconigi — Susa — Torino — lombard városok — Velence
2. [Barletta?] — Trau — dalmáciai és isztriai kikötők — Velence
3. Nápoly — Catona — Messina; Messina — Catona — Calabria — Apulia — Terra di Lavoro tartomány — Montecassino — [Barletta] (Ld. e tanulmány II. részében a *Függelék*et.)

2

A társadalmi egyenlőtlenség eredete

Kövessük tehát őt ezen az úton, és pedig immár társadalomelmélete egyik leglényegesebb — s mindenestre legtalányosabb — motívuma nyomában. Ez pedig az ősi, szabad hun társadalom, az önigazgató *communitas* szociális-jogi felbomlásának, a nemesség és a nemtelen állapot keletkezésének a tulajdonképpeni hun történet elején,⁴³ valóságos kis traktátusba illesztett sajátos teóriája.

A levezetés lényege, hogy a pogány időkben „isten és a nép” nevében volt szokásban a fegyverforgatók hadbahívása a *communitas* tanácsát és parancsát (*consilium praeceptumque*) meghallgatandó. Akadtak azonban olyanok, akik a rendeletet megtagadták, „megvetették” (*edictum contempsissent*), anélkül, hogy a távolmaradásukat indokolni tudták volna: az ilyeneket a *lex Scitica* értelmében vagy karddal ketté kaszabolták, vagy „reménytelen állapotnak” tették ki, vagy pedig közönséges szolgaságba (*in communium servitutem*) taszították. Az összegzés: „efféle vétségek és kihágások (*vitia et excessus*) választották tehát el egyik magyart a másiktól; különben, minthogy minden magyar egy apától és egy anyától származott, hogyan mondhatnák egyiket nemesnek, másikat nemtelennek, ha nem ilyen büntetben (*casus criminis*) való elmarasztalás miatt?”⁴⁴

Mint régóta ismeretes, e magyarázat határozottan különbözik azoktól a nézetektől, amelyek az emberi egyenlőtlenség genezisére vonatkozóan részben a patrisztika,⁴⁵ részben a XII. században újra felfedezett római jog⁴⁶ forrásaiból

⁴³ Már utaltunk rá, alább pedig még visszatérünk a kérdésre, hogy a népgenezistől Szkítia leírásáig terjedő rész (c. 4—6) — Kézainak a kiadásokban a 6. fejezet végére illesztett, mintegy „második prológusnak” tekinthető fejtegetése kivételével — nem tartozik a hun történet tulajdonképpeni állagához; azt a szerző bizonyos módosításokkal s a Hunor—Magyar monda „teoretikus” kommentálásával, jórészt a korábbi magyar krónikaszerkesztményből emelte át a 7. fejezettel kezdődő hun történet elé.

⁴⁴ SRH I. 147—148; 256—257. Bizonyos fordulatok esetében pontos fordítást lehetetlen adni; az adott összefüggésben lényeges fogalmi pontokra alább még visszatérünk.

⁴⁵ Hogy a *naturalis ordo* értelmében minden ember szabad, s a szolgaság másodlagosan, *secundo modo* keletkezett állapot, az antik társadalomfilozófiából merítő korai egyházatyáknál fogalmazódott meg (minthogy a Biblia e vonatkozásban világos útmutatást nem adott), de a *ius gentium* helyébe a bűnbeesés motívuma került, mely hol mint az eredendő bűn, hol mint a paradicsomból való kiűzetés, hol mint a Noé által megátkozott Kám ivadékainak büntetése stb. került teológiai- „történeti” keretbe. Szent Ágostonnál (*De Civitate Dei* XIX, 15) még több antik elem szerepel, de elsődlegesen: „Conditio servitutis iure intelligitur inposita peccatori . . . Prima ergo servitutis causa peccatum est, ut homo homini conditionis vinculo subderetur . . .” (Corpus SS Eccl. Lat. Tom. XL./2. Praeae/Vindobonae/Lipsiae 1900, 399). A kérdés történeti áttekintésére vö. R. W. — A. J. Carlyle: *A History of Mediaeval Political Theory in the West*. Edinburgh—London. 1928. V. 21—26; H. von Voltelini: *Der Gedanke der allgemeinen Freiheit in den deutschen Rechtsbüchern*. Zeitschrift für Rechtsgeschichte. Germ. Abt. 57 (1937), kül. 189—207; H. Grundmann: *Freiheit als religiöses, politisches und persönliches Postulat im Mittelalter*. Historische Zeitschrift 183 (1957), 49—51.

⁴⁶ A római jog legfontosabb maximái e vonatkozásban: Dig. I, 1,4 (Ulpianus) „Qua res [t. i. manumissio] a iure gentium originem sumpsit, utpote cum iure naturali omnes homines liberi nascerentur, nec esset nota manumissio, cum servitus esset incognita. Sed postea quam iure gentium servitus invasit, secutum est beneficium manumissionis; et cum uno naturali nomine omnes homines appellarentur, iure gentium tria

— gyakran e kettő összeolvasztása formájában — e korban Európa-szerte közkézen forogtak, s az oklevelek arengáiban is gyakoriak.⁴⁷ A hun—magyar ősidőkben nem az eredendő bűn vagy bármilyen teológiai magyarázattal alátámasztott *peccatum*,⁴⁸ de nem is a római jogi *ius gentium* a forrása az eredeti szabadság megszűnésének és a szolgaság, a nemtelen állapot keletkezésének, hanem félreérthetetlenül meghatározott „bűntény”, bűneset, *casus criminis*: a hadbahívó parancs megtagadása, mint ahogy maga az *ignobilitas* is meghatározott „ítélet” következménye. Ez annál feltűnőbb, mert Kézai jól ismerte a római jogi teóriát; művének végén (c. 95) az *idegen* (pontosabban: nézete szerint idegen) szolgáltatónepek eredetét *more gentium*, a hadifogság körülményéből vezeti le.

Ha nem számítjuk a hármas büntetómód problémáját (amire még visszatérünk), magának a történeti-jogi levezetésnek a lényegével, a hadbahívó parancs megtagadása „vétségének”, sőt „bűntényének” motívumával a kutatás alapjában véve nem tudott mit kezdeni; jobb híján vagy a hun történet szerzője sajátos ötletének tartotta azt, vagy meglehetősen mesterkéltnak magyarázatokkal kísérletezett.⁴⁹

hominum genera esse coeperunt: liberi, et his contrarium servi, et tertium genus libertini . . .” Vö. még Dig. I, 1,5 (Hermogenianus), s ezek nyomán Inst. I, 2,2: „Bella enim orta sunt et captivitates secutae et servitutes, quae sunt iuri naturali contrariae. Iure enim naturali ab initio omnes homines liberi nascebantur”. — Dig. I, 5,4 (Florentinus): „Servitus est constitutio iuris gentium, qua quis dominio alieno contra naturam subiicitur. Servi ex eo appellati sunt, quod imperatores captivos vendere, ac per hoc servare, nec occidere solent. Mancipia vero dicta sunt, quod ab hostibus manu capiuntur”. (Vö. Inst. I, 3,2 és 3.) — Dig. I, 5,5 (Martinus): „. . . Iure gentium servi nostri sunt, qui ab hostibus capiuntur aut qui ex ancillis nostris nascuntur”. (Vö. Inst. I, 3,4.)

⁴⁷ Vö. *Carlyle*: i. m. II. 34—40; *Voltelini*: i. m. 198—200; *H. Fichtenau*: Arenga. Spätantike und Mittelalter im Spiegel von Urkundenformeln. MIOG, Erg. Bd. 18 (1957), 150—151. — A XIII. századi magyarországi oklevelek arengáinak e vonatkozásaira ld. már *Bartoniék E.*: A királyi hatalom eredetéről. Századok 70 (1936) 488; *Váczy P.*: A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon (Minerva Könyvtár, 40). Bp. 1932, 23—24; *Horváth*: Stílusproblémák, 380; *Gerics*: i. m. (8. jz.), 113—114.

⁴⁸ A keresztény társadalomfilozófia e téren nem alakított ki valami egységes tant (ld. fentebb, 45. jz.); a „bűn” különféle magyarázatai találhatók meg a korai egyházatyáknál, majd a középkorra nagy hatást gyakorló Isidorus de Sevilla, Smaragdus (IX. sz.) és mások műveiben. Ld. *Voltelini*: i. m. 207—208; *Fr. Graus*: Volk, Herrscher und Heiliger im Reich der Merowinger. Praha. 1965. 282—284. — A magyarországi oklevelekben pl. *humana fragilitas* (1215), *abutendo tradita potestate* (1217) a *gaudius paradisi expulsum* (1250) stb., de leggyakrabban *peccatum*, s gyakran a római jogi argumentációval (*ius gentium*) keverten. Ld. *Váczy*: i. m. 24; *Gerics*: i. m. 113.

⁴⁹ Az egyházi gondolat laicizálását látta e levezetésben (minden további érvelés nélkül) *Eckhart F.*: A szentkorona-eszme története. Bp. 1941, 205. Fölöttébb erőltetett *Bartoniék E.* magyarázati kísérlete (47. jz. i. m. 489—490), aki szerint Kézai „a kereszténység és a hit megvételét tartotta olyan bűnnek”, mely a szolgaságot eredményezte. Ugyancsak erőltetett *Hóman B.* szövegpárhuzama, mert a krónikák (c. 82) felhozott passzusából („Mittentesque . . . tres *precones*, qui deberent proclamare *edictum et verbum Dei*, Endree et Leuente”) a négy szó egyezése ellenére lehetetlen „levezetni” a hun történet 7. fejezetének komplex gondolati anyagát (fentebb, 4. jz. i. m. 51, 58). Ezt fogadta el *Váczy P.* is: i. m. (7. jz.) 552. — Minden további nélkül sajátos „közösség elleni vétek, bűncselekmény” gyanánt értelmezte korábban *Horváth*: Stílusproblémák, 380; *Gerics*: i. m. 111. és mások. — Újabbban *Horváth J.* a Verancsics által leírt székely gyűlésekkel és az ott alkalmazott megtorló intézkedésekkel vetette egybe a kritikus helyet (ItK, 1963 i. m., 473). Noha nem kizárt, hogy a bűntetés módok egyikének konstrukciójába ez az analógia csakugyan belejátszott (lásd alább), az „in castris ad exercitum Hungaros adunabant”, hogy ti. „unusquisque armatus in tali loco praecise debeat compa-

Holott e motívum, előbb mint epikai mozzanat, később mint a teória szintjére emelt argumentum, nem volt ismeretlen az egykorú Európában, sőt éppen ott örvendett népszerűségnek, ahová az imént követhettük Kézait: Franciaországban. Amidőn 1315. július 3-án X. Lajos biztosokat küldött ki, egyelőre két tartományba, a jobbágyok (*serfek*) jogállapotainak kivizsgálására (a munka, egyre kiszélesedve, 1318-ig tartott), a vizsgálatot elrendelő oklevél arengája, hosszabb fejtegetés keretében, ebből a gondolatból indult ki: bár a természetjog értelmében eredetileg mindenki szabad volt, ám igen régi idők óta és szokások által szankcionálva „ebben a mi királyságunkban” (*ci en nostre reavme*) a köznépből sokan különböző kondíciókkal a szolgaság kötelékeibe (*lyans de servitutes*) vettettek „elődeik gonosztette (büntette) következtében”, *par le mesfait de leurs predecesseurs* . . . E *mesfait* (méfait), „gonosztett” kétségkívül nem az eredendő bűnre vonatkozik, nem hozható összefüggésbe a *ius gentium*mal sem — amelyből a XIII. századi francia oklevelek, manumissiók egyébként gyakran eredeztetik a *serf*-állapotot —, viszont egyéb összefüggéseivel együtt („történeti” magyarázat, meghatározott államkeret hagyományaira való hivatkozás) határozottan emlékeztet a hun történetbeli *vítia et excessus, casus criminis* motívumára. Mint már *Marc Bloch* rámutatott, ez az általánosító érvényű indoklás éppen a maga szűkszavú összevontságában azt jelzi, hogy a „gonosztett” (e „történeti” bűn) mibenléte köztudott kellett, hogy legyen, nem szorult bővebb magyarázatra.⁵⁰

S csakugyan, előtörténete legalábbis egy évszázadra nyúlik vissza. Először az 1211 után keletkezett *Chanson de Gui de Bourgogne* szövegében bukkan fel a motívum, hogy midőn Nagy Károly már csaknem három évtizede harcolt a mórok ellen, embereinek egy része (mellesleg csupa Anjou- és Gascognebeliek), szám szerint 4700 fegyveres otthagya a hadat; büntetésük az lett, hogy ők és összes utódaik szolgaságra vettettek. Ezek voltak az első *serfs*. E motívum aztán, szerves részeként a fokozatosan egységesülő francia lovagi tudat egyik legfőbb kikristályosító faktorának, a *Charlemagne*-hagyomány alakulásának, kilép helyi keretei közül és egyidejűleg olyan értelemben módosul tovább a XIII. század folyamán, hogy már nem a hadat cserbenhagyókról van szó, hanem olyan „gyávákról”, akik megtagadták a hadbavonulást. E „gyávák”, *cowards d'Aprémont* története ebben a továbbfejlődő verzióban immár abban áll, hogy Nagy Károly összes szabadjait Spanyolországba rendelte a mórok elleni hadjáratra (Aprémont); akadtak azonban szép számmal olyanok, akik megtagadták a hadbavonulást, a császárnak „ellentmondtak” s nem szálltak hadba: ezeknek büntetése a szolgaság lett. Ez újabb változatban már nem hosszú évek múlva, hanem már a hadbavonulás megtagadásakor, a hadjárat előtt határozza el a büntetést Nagy Károly. Ebben a formában került be a történet a XIV. század elején szerkesztett népies hangvételű, a lovagi *chansons de geste* gondolati anyagát polgári környezetben, gyakran pamflet-jellegű

re-re” stb. kitételeket (SRH I. 147, 256) másként, mint valóban hadbavonulásként értelmezni nem lehet, s nem is kell. Hogy itt az *exercitus* mintegy tükörszóként, a régi magyar *had* (egyebek közt: „rokonsági csoport”) fogalmát fedné, nem támasztható alá, főként egy olyan író szövegében, aki az egész hun társadalmat következetesen katonai szervezetben szemléli; ezen túl igazolásra várna az a feltevés is, hogy a székelyek gyűlését valaha is *hadnak* nevezték.

⁵⁰ *M. Bloch*: Rois et serfs. Un chapitre d'histoire Capétienne. Paris. 1920. 132, 142—152.

élel egybeszerkesztő *Roman de Renart le Contrefait* c. költemény mindkét redakciójába, amely még arról is értesít, hogy a történet közbeszéd tárgya.⁵¹

E történet nem maradt meg epikai motívumnak, hanem bevonult a jogtudományba is, és pedig a XIII. századi francia jogszokásgyűjtemények egyik legnevezetesebbjébe, Philippe de Beaumanoir művébe (*Coutumes de Beauvaisis*) oly módon, hogy elszakadt konkrét epikai kontextusától és általános elmélet szintjére emelkedett. E művet szerzője, egyébként neves udvari költő, IX. Lajos testvérének, Clermont grófjának megbízásából írta abban az időben, amikor maga Clermont *bailli*-je volt (1279—1282). A kompendium nevezetessége, hogy Beauvaisis tartományi jogszokásain túlemlelkedve, azokat a francia királyság más tartományjaival (France, Normandia, Artois, Vermandois, Champagne stb.) egybevetve, kiegészítve a párizsi parlament joggyakorlatának és jelentős mértékben a római jog jogelveinek elemeivel, korának egyik legeredetibb jogelméleti művének számít.⁵² E mű részletes történeti-elméleti levezetést ad a hatalom és a társadalmi egyenlőtlenség keletkezéséről, s két helyen is foglalkozik közelebbről a szolgaság eredetével. Eszerint kezdetben mindenki szabad volt; ahogy azonban az emberek „megsokasodtak” (*quant li peuples commença a crositre . . .*), a gőg és irigység háborúkat és vizzályokat robbantott ki. Ekkor a nép közösségei (*la communetés* [var.: *la commune*] *du peuple*) királyt választottak, s reá bízta az igazságszolgáltatást (*le pouoir d'aus justicier de leur mesfés*), a hadvezetés (*commandemens*) és rendeletek kiadásának (*establissemens*) hatáskörét; s hogy legyen, aki megvédi a népet az ellenség és a „rossz bírák” (*les mauves justiciers*) ellenében, a „legszebb”, legvitézesebb és legbölcsebb embereknek maguk közül *seignouriet* adományoztak: ezek utódai a nemesek. A *serfek* eredete pedig többféle. Némelyek a hadifoglyokból lettek, mások önként hódoltak meg, vagy szegénységük, alázatuk, gyengeségük stb. miatt vetették magukat alá; s megint mások — folytatódik — olyanoktól eredtek, akik midőn a királyok hadbavonultak valamely idegen sereg ellen s megparancsolták, hogy minden fegyverforgató segítségükre siessen, „vonakodtak” ezt megtenni; mindazok, akik így kivonták magukat, anélkül hogy okát tudták volna adni, szolgálállapotra vettettek, valamint azok is, akik megfutottak az ütközetekből.⁵³

⁵¹ Az irodalmi hagyomány alakulására részleteiben *H. Lemaître*: Le refus de service d'ost et l'origine du servage. Bibliothèque de l'École des Chartes 75 (1914), 231—238. — *Vö. Bloch*: i. m. 151. *Fr. Olivier-Martin*: Histoire du droit Français des origines à la Revolution. Paris. 1951. 248. — A Renart le Contrefait-ben a hadjárat elrendelése után: „Li plussor d'iceulx le suirent, /Et plussor qui le contredirent/ Que il n'i vostrent pas aler, /Iceulx fist ils cers [serfs] apeller...” *Lemaître*: i. m. 233.

⁵² Jellemzésére *Carlyle*: i. m. III. 49—51, 87; *Olivier-Martin*: i. m. 116—117. („Son livre . . . traduit supérieurement, dans le domaine du droit, l'idéal de Saint Louis et du XIIIe siècle français”.)

⁵³ *Philippe de Beaumanoir*: Coutumes de Beauvaisis. Publ. par *A. Salmon*. Paris. 1900. II. 235—236, 218. A szolgaság keletkezésére vonatkozó rész (c. 1453): „. . . et li autre [serfs] sont venu quant li rois avoit a fere et il aloit pour combatre contre estrange gent, et il commandoit que tuit cil qui pourroient armes porter li alassent aidier, et qui [var.: tout cil] qui demourroit [demorroient], il et si [var.: et tous ses] oir seroient de serve condicion; et li autre sont venu de ceus qui s'en fuioient des batailles”. Ld. még (c. 1438) „Les unes [sont venues] pour ce que anciennement quant l'en semonnoit ses sougiés pour les os, ou pour les batailles qui estoient contre la couronne, l'en i mettoit telle peine a la semonse que cil qui demouroient sans resnable cause, demouroient serfs a tous jours, aus et leur oirs.” — *Vö. Lemaître*: i. m. 235.

Philippe de Beaumanoir általában, s közelebbről a *servitude* keletkezése vonatkozásában is, „eklektikus” módon többféle egykorú nézetet gyűjtött egybe (egyebek közt egyházi és római jogi tételeket is), a legbővebben azonban e sajátos francia gyökerű magyarázatot fejtette ki. Teoretikus fejtegetéseinek célzata természetesen, miként más helyen, itt is az, hogy „történeti” levezetése saját kora és környezete állapotaiba torkolljék, és pedig oly módon, hogy a király és a hűbéresek, a nagy *seigneurs* viszonyát úgy szabályozza, hogy a tanács (*grant conseil*) hatáskörét elismerve, egyszersmind a királynak a „közhaszon” érdekében (*pour le commun pourfit*) való kormányzata hangsúlyozásával a *rois de France* teoretikus pozícióját erősítse.⁵⁴ E tágabb keretben tehát a francia udvar jogásza és a magyar Kun László historizált *communitas*-elméletet fabrikáló „fidelis clericus”-a közt kevés az érintkező pont; az ősi állapotból az előbbi szerint közvetlenül a királyság, az utóbbi elképzelésében egy önigazgató közösség születik meg. Mégis, ha elvonatkoztatunk e szükségképpen eltérő „alkotmányos” célszatoktól, a tágabb kereten belül nem csupán a szolgáltság keletkezéséről adott elmélet kétségtelen azonossága tűnik szemünkbe, hanem ezen túl az a lényeges körülmény is, hogy Beaumanoir és Kézai történeti-jogi levezetését a motívumok egész egymással szerves kapcsolatban álló szerkezete rokonítja.

E motívumok: 1. az emberi közösség, *communité (commune) du peuple* ill. (Kézainál) *communitas* eredeti szabadsága; 2. az emberek „megsokasodása”⁵⁵ és a hatalomátruházás mozzanatának összefüggése: király ill. előljárók választása;⁵⁶ 3. ezen belül az igazságszolgáltatás, hadvezetés és rendeletek kiadása hatáskörének körvonalazása;⁵⁷ 4. a „rossz bírák” letételének, helytelen ítéletek érvénytelenítésének kiemelése;⁵⁸ 5. s végül a szolgáltság keletkezésének, mint a hadbahívó parancs megtagadásának megegyező magyarázata, azzal a különbséggel, hogy a francia parancsot a király adja ki (*il [le rois] commande*), a „hun” rendeletet viszont maga a közösség (*communitatis praeceptum, edictum*), de ugyanakkor több részletben feltűnő, már-már szövegszerű megfelelésekkel.⁵⁹ Csupa olyan elem, amelyek Beaumanoirnál a királyi hatalom

⁵⁴ T. Miller: The Position of the King in Bracton and Beaumanoir. *Speculum* 31 (1956), 238—290; G. Post: Studies in Medieval Legal Thought. Public Law and State, 1100—1322. Princeton 1964, 368.

⁵⁵ Beaumanoir: „quant li peuples commença a croistre . . .” ~ Kézai: „multiplicati Huni in Scitia habitando ut arena . . .”

⁵⁶ Beaumanoir: „si eslurent roi et le firent seigneur d’aus . . .” ~ Kézai: „capitaneos inter se, scilicet duces vel principes praefecerunt . . .” (Természetesen, egy következő fokozatban, a hun történetben is bekövetkezik a királyválasztás, c. 10: „Romano more Huni super se Ethelam regem praeficiunt”.)

⁵⁷ Beaumanoir: „et li donnerent le pouoir d’aus justicier de leur mesfés . . .” ~ Kézai: „Constituerunt quoque inter se rectorem unum . . . qui communem exercitum iudicaret, dissidentium lites sopiret, castigaret malefactores, fures ac latrones.” (A *dissidentium lites sopiret* szövegkapcsolatára Anonymussal ill. végső fokon Isidorus-szal vö. Horváth: i. m. *ItK*, 1963, 454.) Beaumanoirnál „de fere commandemens et établissemens”, Kézainál a *communitas* ad ki *praeceptumot* és *edictumot*.

⁵⁸ Beaumanoir: „contre . . . les mauvès justiciers . . .” ~ Kézai: „si rector idem immoderatam sententiam definiret, communitas in irritum revocaret . . .”

⁵⁹ Beaumanoir: „et il commandoit que tuit cil qui pourroient armes porter li alasent aidier . . .” ~ Kézai: „unusquisque armatus . . . praecise debeat comparere communitatis consilium praeciptumque auditurus . . .”; továbbá: „et qui demourroit . . .” (Renart: „qui le contredirent . . .”) ~ „quicunque edictum contempsisset . . .”; „sans resnable cause . . .” ~ „praetendere non valens rationem . . .”; „il et si oir seroient de serve condition . . .” ~ „detrudi in communium servitutum . . .” stb.

keletkezésének elméletére, Kézainál a *communitas*-konceptióra felfűzve, szer-
ves logikai egységet alkotnak.

Mindazonáltal nem a szövegpárhuzamok perdöntőek. Kézai közismert módon szuverén módon kompilált, nem „másolt”; még latin forrásai esetében is szabadon oldotta fel olvasmányainak fordulatait. A „szövegegyezések” ama ritka esetekben, amikor egyáltalán párhuzamba állítható részekről szó lehet, egy-két kifejezésre szorítkoznak, s árulkodnak egyszersmind afelől, hogy Kézai (s nem a bővebb krónikák) szövege áll közelebb a hun történet forrásaihoz.⁶⁰ Ezen túl a legritkább esetben követett e g y forrást. Akár epikai, akár teoretikus mozzanatról volt szó, rendszerint többféle elemből ötvözte össze mondanódóját. Azt sem állíthatjuk határozottan, hogy közvetlenül Philippe de Beaumanoir s z ö v e g e lett volna az itt tárgyalt vonatkozásban Kézai forrása; azt azonban már feltétlenül, hogy ötletének forrása az a gondolati anyag volt, amelynek 1280 táján maga a *Coutumes de Beauvaisis* is kompilációja. Hiszen az említett *Renart le Contrefait*-ben olvashatjuk, hogy még manapság, „most” is — a költemény keletkezésének idején — beszélik, hogy magában Párizsban mintegy ezer ilyen eredetű *serf* él.⁶¹ Hogy Észak-Franciaországban megfordult-e Kézai, nem tudjuk, azt azonban fentebb bizonyítottuk, hogy Burgundián — ahol egyébként a szolgaság keletkezésének ez az elmélete irodalmilag először mutatható ki, már a század elején — végig utazott. Tudva, hogy Kézai egyéb vonatkozásokban is milyen hajlékonysággal olvastotta be művébe itt-ott felszedett ismeretanyagát, semmi különös nincs benne, hogy a Nagy Károly-hagyományalakulás e lovagi, majd jogászai veretű eleme egy historizált „hun”-*communitas* teóriába ágyazódott bele.

Az elmondottak immár talán alkalmasak arra is, hogy megadják a kulcsot egy mindeddig meglehetősen talányos krónikahely keletkezésének megértéséhez. Albericus, a trois-fontaines-i cisztercita monostor Világkrónikát szerkesztő szerzetese 1233—34 körül a kalandozó magyarok augsburgi vere-ségének — egyébként jórészt Freisingeni Ottót követő — elbeszélése után egy minden zavarossága ellenére is figyelemreméltó toldalékot iktatott be. Eszerint a csatából megmenekült hét magyar egyike királlyá lett volna; ezek hazatérve „az egész népet, mely nem vonult ki velük a h á b o r ú b a (*qui non exierat cum eis ad bellum*), szolgaságra vetették”; e hét magyar ivadékai lennének ma a nemes férfiak Magyarországon, *quamvis* — mint e szövegrészlet különös módon zárul — *eorum nobilitas magne servituti subiaceat*. Régóta ismeretes a kutatás számára, hogy valamiképpen e részlet is, mint Albericus művének megannyi korai magyar történeti vonatkozása, magyar forrásra, végső fokon a legkorábbi gesta-szerkesztményre (XI. sz.)

⁶⁰ Ilyen közismert részlet pl. Attila külsejének leírásában a *statura brevis* kitétel (*Domanovszky*: Kézai, 52). A forráshasználat és szövegkapcsolat talán legjellemzőbb példája Attila halálának leírásában e mozzanat:

Jordanes, *Getica* c. 49
„... redundans sanguis
qui ei solite de naribus
effluebat, dum consuetis
meatibus impeditur...”

Kézai c. 18.
„ex eius naribus supine
dormienti sanguis est
egressus, qui locum libe-
rum non habens, in mea-
tum gutturis introivit...”

Chr. c. 18
„de naribus eius sanguis
egrediens superno dor-
mienti cruor per os
in guttur intravit”

— ahol a *meatus* árulja el, hogy Jordanest Kézai használta.

⁶¹ „Eux et leur ansans [t.i. az első *serfekét*, vö. 51. jz.] ansugant /Encor l’ot l’ a n m a i n t e n a n t / A Paris en a un millier.” *Lemaître*: i. m. 233.

megy vissza. Nem kerülhető meg tehát a kérdés: vajon a hadiszolgálat megtagadásának és a szolgaság eredetének összekapcsolása, ahogy itt igen határozottan jelentkezik, maga is nem jóval korábbi magyarországi elképzelést tükröz-e, amelyet Albericus a korai magyar gesta szövegéből őrzött meg? Ha így lenne, a fentebb kifejtettek semmissé válnának, hiszen eszerint e sajátos „társadalomelméleti” magyarázat a korábbi magyar tudatvilágban gyökerezne, amelynek ma ismert szövegszerű lecsapódása is fél évszázaddal korábbi, mint Kézai műve. Noha a kérdés így mindeddig nem formulázódott meg, a válasz jórészt ott rejlik a korábbi kutatás szövegkritikai megállapításában. Első pillantásra is nyilvánvaló, hogy a fenti rövid szövegrészlet minden elemében a magyar hagyomány kétféle „hét magyar” (a honfoglaló hét vezér és az augsburgi hét „gyászmagyar”) motívuma keveredik össze és mosódik egybe, olyan torzult formában, amely közvetlenül nem származhat a régi magyar gesta szövegéből. Mint főként *Hóman Bálint* részletes bizonyításából tudjuk, Albericus közvetlenül csakugyan nem is e régi gestát használta fel, hanem olyan kivonatos feljegyzéseket, amelyeket egy 1233-ban Magyarországon megfordult francia cisztercita — feltehetően a vizitátori minőségben Pilsen és másutt megfordult trois-fontaines-i apát kíséretének tagja — gyűjtött és másolt egybe itteni kéziratokból, s közvetített monostorának világkrónikása számára, aki aztán e részleteket utólag iktatta be, visszamenőleg is, akkor már részben elkészült művébe, a kronológiailag megfelelő helyekre.⁶²

A kétféle információ-réteg, amely Albericusnál (ill. valószínűleg már közvetlen forrásában) egybecsúszott, a korai magyar gesta töredékeit fenntartó egyéb szövegek segítségével világosan szétválasztható: az egyik a *septem duces* ~ *Hetumoger*-hagyomány három eleme (egyikük „király” — fejedelem — lett; Pannónia meghódítása után alávetették az „egész népet”, *totum populum*; maradékaik számítanak az igazi előkelőségnek), a másik a *septem Ungari* ~ *het Mogor* ugyancsak három eleme (megmaradtak az augsburgi vereség után; hazatérésük után javaiktól megfosztották őket; eme ítélet kirekesztette őket a közösségből, koldulásból tengődtek). Nem csupán az segítette elő az elemek összemosódását, hogy mindkét hagyományban hét személyről volt szó, hanem egyéb analóg mozzanatok is (mindkét esetben a Pannóniába való „megérkezés” után történt valami, ami „társadalmi” következményekkel járt). Így érthető, hogy Albericus francia informátora valamennyi mozzanathatn — mindhárom mondatban — egybecsúsztatta az elemeket, és pedig a fentebb kiemelt két mellékmondatban (*qui non exierat . . . , quamvis eorum nobilitas . . .*) sajátosan „értelmező” jelleggel. S éppen ez az

⁶² *Hóman B.*: i. m. (4. jz.), 15–32. — Albericus monachus Trium Fontium, *Chronicon ab orbe condito usque ad a. 1241*, A. 957 [!] a forrásként meg is nevezett *Episcopus Otto* egy kitételéhez („Barbari vero . . . usque ad interneccionem, 7 tantum residuus, omnes deleti dicuntur”) kapcsolódva, alább: „Et de illis septem Ungaris, qui remanserunt, unus ab eis factus est rex. Hii venientes in terram suam totum populum, qui non exierat cum eis ad bellum, in servitutum redegerunt. Qui autem de istis septem nati sunt, ipsi sunt modo viri nobiles in terra Ungarie, quamvis eorum nobilitas magne servituti subiaceat.” *Gombos*: Catalogus I. 26. — Az itt kurzivált részek, mint már *Hóman* kimutatta (i. m. 7, 25) — a többivel szemben, amelyek a honfoglaló *septem duces* hagyományának részeként kimutathatóan benne voltak a XI. századi gestában — „Albericusnak, illetőleg a krónika tőle használt 1233. évi másolatának sajátjai” (i. m. 25), pontosabban az augsburgi „gyászmagyarok” hagyományából ide vont, s sajátosan kommentált szöveg-elemek.

értelmezés az érdekes! Mert e szövegrészletből is kétségtelen, hogy egyfajta „társadalomelméleti” elképzelés élt már a régebbi — XI—XII. századi — magyar köztudatban is. A lényeg azonban, hogy a régi gesta tartalmát e vonatkozásban fenntartó többi hiteles szövegek szerint ez abban állt, hogy a „hét magyar” alávetette, szolgásgába taszította az it t, P a n n ó n i á b a n t a l á l t népelemeket, az igazi *nobilitas* pedig e hét vezértől való leszámalmazásban állt!⁶³ Albericus francia adatgyűjtője számára tehát 1233-ban adva volt egy motívum, hogy a „hét magyar” (hét vezér) hagyománya összefügg a „nép szolgásgágra vetésével” (*totum populum . . . in servitutum redegerunt*), de egy másik is, miszerint ugyancsak „hét magyar” (a hét augsburgi menekült) büntetésének indoklásában maga a magyar hagyomány a társak cserbenhagyását, mintegy a gyávaságot nevezte meg (*ut vivi redierunt et se occidi cum sociis non elegerunt*, Chr. c. 36). Minthogy pedig a kétféle hagyomány elemei már teljesen elvegyültek, e *tout ensemble* a maga homályával immár szükségképpen felidézte azt a logikai sort, amely a *couards d'Apremont* történetében Franciaországban már a XIII. század eleje óta összeállt (katonai „gyávaság” — büntetés — szolgásgágra vetés), s mi sem természetesebb, hogy egy francia interpretátor tollán megszületett a magyar hagyományban élő indoklás értelemszerű francia megfelelője: *qui non exierat cum eis in bellum . . .*

Mindebből témánk szempontjából egy negatívum és egy pozitívum következik. Albericus szövege a kérdéses vonatkozásban egyfelől nem tanúsít egyebet, mint hogy a magyar hagyomány epikai elemeinek sajátos egybe-mosódása egy francia krónikás tollán már 1233 táján, analogikus módon, a francia földön ismerős asszociációt váltja ki; mindez független a teória későbbi magyarországi „adaptációjától”, a kapcsolat krónikaproblémáinkkal merőben véletlenszerű, sokkal inkább a teória franciaországi elterjedéséhez nyújt érdekes adalékot. Másfelől viszont egyebek közt éppen Albericus is tanú rá, hogy a magyar krónikairódom epikai burkában már a korai időkben meghatározott „társadalomelméleti” elképzelések rejlettek, Kézai tehát nem hazai előzmények nélkül és légüres térben alkotta meg a maga elméletét. Csakhogy számára már kevés volt, ahogy krónikás elődje, Ákos mester, egy évtizeddel korábban hadakozott a régi — valószínűleg XI. századi eredetű — „hétmagyar”-teóriával szemben; őt már csakugyan az egész *nobilitas* — következésképpen az egész *ignobilitas* — eredetének „történeti”

⁶³ Albericus művén kívül három olyan forrásunk van, amelyek a régebbi (a XIII. sz. utolsó harmadában bekövetkezett átdolgozások előtti) magyar királygesta szövegéből a „hét magyar” hagyomány és a szolgálatra vetés tartalmi kapcsolatát megőrizték. Anonymusnál (1200 k.) az egész művön végigvonuló vezérmotívum, hogy a *habitatores terre* vagy önként meghódoltak *sicut servi* (pl. c. 12), vagy a *septem principales persone qui Hetumoger dicuntur*, ill. egyes vezérek *sibi populum subiugaverunt* (*subiugando totum populum . . .* stb. c. 21, 22, 23, 28, 33, 34) — Ricardus jelentésében (1237) a régi gesta-ra hivatkozva: „. . . septem duces . . . venterunt in terram, que nunc Ungaria dicitur . . . *subiectis sibi populis, qui tunc habitabant ibidem*” (SRH II. 535). — Spalatoai Tamás *Historia Salonitanorum*-ában (1266 előtt): „Interfectis namque incolis regionis illius, aliisque in servitutum redactis, posuerunt se in planitie illa” (*Gombos*: Catalogus III. 2223). Mindebből már Hóman B. joggal következtetett arra, hogy Albericus szövegéből mindössze a „*totum populum in servitutum redegerunt*” vezethető vissza a XI. századi gestára (i. h.). — Hogy a *nobilitas* egybekapcsolása a „hét magyar” (vezér) maradékaival ugyancsak a régi gesta állagához tartozik, arra kétségtelen bizonyíték az 1272 körüli redakció (Ákos mester) vitája bizonyos kódexekkel (*codices quidam*), melyek nézetével szemben hangsúlyozza: „*alio vero generationes . . . genere sunt istis [ti. a hét „kapitánnyal”] pares et consimiles*” . . . stb. (Chr. c. 35, 36; SRH I. 292, 294).

magyarázata foglalkoztatta. Minthogy pedig — alább részleteiben látni fogjuk — az ő társadalom- és történet szemléletének horizontja lényegesen kitágult elődeihez képest, logikailag sem elégíthette ki a pannóniai szolgaság keletkezésének régi képzete, hiszen ő éppen arra kereste a választ, amit elődeivel szemben hajlandó volt észrevenni: miért van annyi *natione* m a g y a r elem az alakulófélben levő jobbságban? E kérdés „történeti” magyarázatában jött segítségére a távoli idegenben megismert teória; így épült bele társadalomelmélete e lényeges vonatkozásába a prológusában meg is nevezett *Francia*.

A kiegészítést *Italia* adta hozzá: a „büntett” következményeként a „szkita törvény”, *lex Scitica* hármasszoros büntetési módját. E konstrukció római jogi eredetére — tehát az előjáróban vázolt szellemi-geográfiai háttér másik vidékére, Bologna vagy Padova tájára — találóan és meggyőzően mutatott rá már *Gerics József*.⁶⁴ Ehhez csak némi kiegészítést, ami viszont a filológia eszközével az elsődleges szövegkritikai problémához (a szövegvariánsok viszonyához) szolgáltathat fontos támpontokat.

Mint már említettük, az „ítélet” a hun történetben nem egyszerűen csak a szolgaság, hanem elsőként halál (karddal kettébe hasítás), másodikként az első pillanatra meglehetősen homályos „reménytelen helyzetnek” való kitétel, s végül harmadikként a szolgaság. Ezek így, együttesen az egykorú magyar joggyakorlat historizálásából nem eredeztethetők, ellenben lényegileg megfelelnek annak a három ítéletnek, amelyek a római jog értelmében a *publica iudicia* tágabb fogalmán belül a közbüntények súlyosabb eseteit sújtották (*capitalia iudicia*): halálbüntetés, a száműzetés különböző válfajai és a rab-szolgaként bányamunkára való ítélet,⁶⁵ azaz a fizikai értelemben vett halál (*mors naturalis*) és a polgári értelemben vett „halál” (*mors civilis*) két esete.⁶⁶ A római jogszemléletben e háromféle büntetést az tartotta egységes fogalmi keretben, hogy a polgári jogállapot és szabadság elvesztése *quasi*-halál (*Servitutem mortalitatis fere comparamus*, Dig. 50, 17, 210, Ulpianus), s e három ítélet a polgári társadalmi-jogi státusz, jogképesség (*caput*) csökkentésének leg súlyosabb nemét vonta maga után (*maxima capitis deminutio*).⁶⁷ Kétségtelenül

⁶⁴ *Gerics*: i. m. (8. jz.) 112.

⁶⁵ A legösszevontabban és legvilágosabban Dig. 48, 1, 2 (Paulus) és Inst. 4, 18, 2: „Publicorum iudiciorum quaedam capitalia sunt, quaedam non capitalia. Capitalia dicitur, quae ultimo supplicio afficiunt [homines] [Dig.: poena mors], vel aquae et ignis interdictione vel deportatione, vel metallo.” Vö. Accursius gl. ad *ultimo supplicio*: „Quod interpretatur mortem”; ad *interdictione*: „Quae est mors civilis”. — Ld. még Dig. 48, 19, 2, pr.: (Ulpianus): „Rei capitalis damnatum sic accipere debemus, ex qua causa damnato vel mors, vel etiam civitatis amissio, vel servitus contingit”. — A *non capitalia (iudicia)* büntetése pénzbüntetés vagy testi fenyítés volt (D. 48, 1, 2). — Itt és a továbbiakban a *Corpus Iuris Civilis* glosszákat is tartalmazó 1591–93. évi lyoni (Lugduni) kiadását használtuk.

⁶⁶ Accursius gl. Dig. 48, 1, 2, ad *publicorum mors*: „Naturalis vel etiam civilis. Qui et servus poenae. Item exilium, quod et perdit civitatem.” — Ld. még ad Dig. 48, 19, 2, pr. (előző jz.) ad *amissio*: „Quae est mors civilis . . . Sic et servitus dicitur mors civilis: ut subiicit, v. infra de reg. iur. servitutem” [= Dig. 50, 17, 210; ld. a szövegben].

⁶⁷ A *caput* „jogállapot, jogképesség”. (Pl. Inst. 1, 16, 4: „servus nullum caput habet”; a halálbüntetésről és száműzetésről Dig. 48, 1, 2: „per has enim poenas eximitur caput de civitate.”) A *capitis deminutio*: Dig. 4, 5, 1 (Gaius) „. . . est prioris status permutatio”. — Dig. 4, 5, 11 (Paulus): „Capitis deminutionis tria genera sunt: maxima, media, minima. Tria enim sunt, quae habemus: libertatem, civitatem [itt: „polgárjog”] et familiam. Igitur cum omnia haec amittimus . . . maximam esse capitis deminutionem.” — Innen: *poena capitalis* (Dig. 48, 19, 28 stb.).

igaza van *Gerics József*nek, hogy Kézai ezeket az olvasói számára ismeretlen büntetési módokat (száműzetés, bányarabszolgaság) igyekezett, némi homály árán is, „közelebb hozni”, azok lényegét minél összevontabban summázni. De mi célja volt ezzel? Ő voltaképpen csak a szolgaság eredetét akarta tisztázni. Római jogi műveltségét kívánta volna fitogtatni? Ezzel közvetlenül sokat nem ért volna el, mert az udvari klerikusok maroknyi csoportján kívül mások amúgy sem értették meg a kérdéses sorokban rejlő célzást. Vagy merőben öncélú játékot folytatott? Mindenesetre nem árt, ha a *lex Scitica* ítéleteit közelebbről szemügyre vesszük, különös tekintettel eszmei és szövegkritikai érdekű vonatkozásaikra.

Közbevetőleg, már itt — s a későbbiek szempontjából is — szükséges megjegyezni, hogy aki ez idő tájt Bolognában vagy Padovában római jogot hallgatott, az természetesen nem csupán az *Institutiones* néven ismert rövid kézikönyv-jellegű kompendiumot tanulta (amelyet a forráskapcsolatok terén a kutatás eddig figyelembe vett), hanem a Iustinianus-féle kodifikáció sokkal fontosabb és eredetibb könyveit is, főként a *Digesta* szövegeit, de a *Codexet* is, magától értetődően a glosszákkal (főként Accursius *Glossa ordinaria*-jával) és a legfontosabb *summákkal* (pl. Azo) együtt, és pedig ma már számunkra elképzelhetetlen memorizálás formájában. Nem kellett feltétlenül a *doctor utriusque iuris* fokozatához elengedhetetlen 8—10 évet eltölteni valamelyik bolognai típusú egyetemen, hogy a legfontosabb *lexek* fráziskészlete az ott tanultaknak automatikusan mintegy a „tollában” legyen, arról nem is szólva, hogy maguk a művek nem egy kancelláriai ember, udvari klerikus könyvtárában megvoltak az 1270—80-as években.⁶⁸

A hun történet „szkíta törvényének” értelmében tehát az első ítéletnem, hogy a *communitas edictumát*⁶⁹ megtagadókat karddal „kettébe vágják”, lekasabolták. (A szövegvariánsok közti eltérések tanulságairól alább.) Láttuk, hogy a római jog szerint is a közbüntények súlyosabb eseteiben az első *poena capitalis* a halál volt (többnyire egyszerűen *poena mors*, pl. Dig. 37, 1, 13; 48, 1, 2; 48, 13, 6, pr. stb.). A kivégzés neme többféle lehetett a büntött minősége szerint (akasztófa, elevenen megégetés, vadállatok elé vetés stb.), köztük a lefejezés (*poena capitis, capitis amputatio*) számított a legkevésbé lealacso-

⁶⁸ A bolognai tanulmányi rendben a rendes (délelőtti) előadások tárgya a *Digestum Vetus* és a *Codex* volt, a rendkívülieké (délutánonként) a *Digesta* másik két része (*Infortiatum, Digestum Novum*) és az ún. *Volumen Parvum* (*Institutiones, Novellae* és a *Liber Feudorum*). Vö. *Békefi R.*: A bolognai jogi egyetem XIV. és XV. századi statutumai (Érték. a tört. tud. köréből, XIX, 7). Bp. 1901. — Ez a korból ismert néhány „jogi könyvtár” közül legnevezetesebb László mester esztergomi préposté (1262—1274 közt kimutathatóan udvari klerikus, *clericus regis, fidelis clericus*, akárcsak Kézai), aki 1277. évi végrendeletében (MES II. 71—72.) 8 római jogi és 3 kánonjogi könyvet sorol fel, köztük van a teljes *Corpus Iuris Civilis* (5 kötetben), Azo *Summa*-ja (1200 k.) stb. Ld. *Ivánka E.*: László mester esztergomi prépost könyvtára. *Theologia* 4 (1937), 216—226; *Hajnal I.*: Turul 32 (1914), 15. — A jogtanítás újabb irodalmáról hasznos összefoglalás újabban *Bónis Gy.*: A római jog középkori történetének újabb irodalma. Századok 96 (1962), 680 s köv. (e vonatkozásban kül. 686).

⁶⁹ E római jogi terminus e helyütt ugyan mindkét szövegvariánsban egyaránt szerepel (SRH I. 147, 257) ám hogy ki az alkalmazója, azt a továbbiak egyértelműen eldöntik. A „monarchikus” korszakban természetesen Attila ad ki *edictumokat*, híven a római jog maximájához (Dig. 1, 3, 1; Inst. 1, 2, 6; „Quodcunque ergo imperator per epistolam constituit vel cognoscens decrevit, vel edicto praecepit, legem esse constat”), — de csak Kézai szövegében! L. K. c. 11: „*edictum faciens*” ~ Chr. c. 11: „*et dicens*” (S), „*edicens*” (P), „*edicens*”, „*ediciens*” (KK családja) (Uo. 153, 264.) — K. c. 15: „*edicto proclamato*” ~ Chr. c. 15: „*edito*” (S); itt viszont KK helyes: „*edicto*”. (Uo. 157, 271.)

nyító büntetésnek, amely egyebek közt politikai büntetésekre volt fenntartva. (Dig. 48, 19, 8; 48, 19, 28; 48, 19, 38.) Már most jegyezzük meg, hogy az „államellenes” büntetésekre alkalmazott speciális *lex* végrehajtásának legsúlyosabb formája éppen a karddal való kivégzés volt (*gladio feriatur*).⁷⁰ Mindazonáltal nem kizárt, hogy a hun történet szerzőjének szeme előtt csakugyan az a székely gyűléseken követett egykorú büntető eljárás is lebegett egyidejűleg, amelynek még a XVI. században is eleven lefolyását Verancsics tartotta fenn: az ellenszegülőt karddal vették üldözőbe és a gyűlés helyén nyilvánosan lekaszabolták.⁷¹ Közismert, hogy az író számos vonatkozásban például az egykorú kun viszonyokat vetítette vissza a hun történetbe; ez a tudatos „archaizálás”, a „történeti hitel” megteremtésének az egész művön végighúzódo eszköze. Sőt, Horváth János plasztikusan mutatta ki, hogy éppen a szolgaság keletkezésének másik — az idegen népelemekre vonatkozó — levezetésében, a mű ún. függelékében, hogyan tapintható ki Kézai teoretikus leleményének sajátos mechanizmusa: a r e n d s z e r t az elméletben a római jog maximái szolgáltatják, míg a részletekben, a *couleur locale* megteremtésében az 1279. évi törvényekben is tükröződő kun problematika adja a matériát.⁷² Némiképpen hasonló szerepre kínálkoztak az egykorú székely viszonyok is. Minthogy az író egybeütt is felhasználta székely motívumokat,⁷³ kézenfekvő a feltevés, hogy az ősi hun politikai-jogi struktúrának e helyütt is „római” veretű teoretikus alapelemét a székely (tehát: „archaikus”; tehát: „hun”) analógia hitelesítette. A szerző történetírói módszerének fontos műhelytitka ez. De egyidejűleg e szöveghely a maga módján a szerző személyéről is vall. Az első büntetés ugyanis eltérő fogalmazásban maradt fenn Kézainál (*per medium cultro huius [modi] detruncabat*) és a bővebb krónikák egyik kódexcsoportjában (S, P: *cultro dividi per medium . . . sanctiebat*, ti. a „lex Scitica”), míg a Képes Krónika családjában a már nyilvánvalóan értelmetlenné torzult *cultro divino* (!) forma romlottsága bizonyításra sem szorul.⁷⁴ Bár szigorúan véve Kézai fogalmazása sem „tökéletes”, s maga a *culter* (kard? bárd? valami más éles kivégzőszerszám?) kissé homályos, az eredetiséget közismerten nem a stílárius helyesség dönti el. Mindenesetre feltűnő a Sambucus stb. kódexben a szórend zavartsága, mintha az író (másoló) a *per medium* kifejezéssel nem tudna mit kezdeni. Minthogy ez gallicizmus („par moitié”),⁷⁵ már az eddig elmondottak értelmében Kézaira vall. De az ő jellegzetes szava a *detruncare* is, amelyet akkor is használ (*caput fecit detruncari*), amikor lényegileg másolt forrásában, a magyar történetben, más szót helyettesít vele.⁷⁶ E hely viszont

⁷⁰ Cod. 9, 8, 5.

⁷¹ Erre a lehetséges összefüggésre Horváth J. mutatott rá: *ItK* 67 (1963), 473.

⁷² Horváth: Stílusproblémák, 374—377; Györffy Gy.: A kunok feudalizálódása. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. században (szerk. Székely Gy.) Bp. 1953, 256—258.

⁷³ Ilyen a székely szólásmondásra való hivatkozás (*unde vulgus adhuc loquitur . . .*) és a *campus Chigle* (talán a mai Veszprém-megyei Csögle, ahol eredetileg székelyek laktak) Györffy: Krónikáink, 33, 145.

⁷⁴ SRH I. 148, 257.

⁷⁵ *Du Cange*: Glossarium, V. 325.

⁷⁶ Figyelemreméltó, hogy Kézai a Lél-Bulcsú eset önálló elbeszélésében (c. 40, 41) használja ismét a szót, ahol megint ugyancsak „jogászi” fejtegetéssel szabja ki a magyarok h a d i f o g l y a i n a k kilátásba helyezett büntetésneimet: „vel in *perpetuum* tradetur *servitutum* aut *nullo iudicio* praecedente *occidetur*.” E hely szoros gondolati rokonsága egyfelől a hun történet 7. fejezetével, másfelől az Appendix elméletével (c. 95) nyilvánvaló. Itt szerepel alább: „Quos quidem ut ceperunt omnibus *caput detruncarunt* pro

azt erősíti meg, hogy a „szkíta törvény” első büntetését — némi homálya ellenére — csakugyan lefejezésnek kell értelmeznünk, s megteremtője Kézai.

A „szkíta törvény” második büntetésneme — Kézainál *exponi* (a krónikákban *ire*) *in causas desperatas* — már terminológiájában elárulja fogantatását és közvetlenül utal forrására. A *causa* szó specifikus „jogállapot, jogi helyzet (conditio, status)” értelme ugyanis jellegzetes római jogi terminus technicus.⁷⁷ Nem arról van tehát itt szó — mint általában értelmezni szokás —, hogy általánosságban valami homályos és rejtélyes reménytelen helyzetnek, „állapotoknak” tették ki az elítélteket, hanem hogy reménytelen „j o g á l l a p o t o k b a”, kondíciókba juttatták. Maga a többszám (*in causas*) sem véletlen ebben az összefüggésben. A római jog ugyanis a száműzetésnek több fajtáját ismerte, az enyhébb, csupán meghatározott időre (3, 5, 10 évre) szóló, s a polgárjogot nem érintő kiutasítástól, modern fogalommal „internálástól” (*relegatio, relegatio in tempus*)⁷⁸ a polgárjog elvesztésével járó súlyosabb *exilium*-ig (a régi jogban a „víz és tűz tilalma”), amelynek magának is három alfaja volt,⁷⁹ s amelynek legsúlyosabb esete a császárkorban általános, valamely szigetre való száműzetés, deportálás, azaz *relegatio in perpetuum* volt (*deportatio, in insulam deportatio*).⁸⁰ A lényeg, hogy akit e büntetés sújtott, annak jogállapota (*status, causa*) megváltozott,⁸¹ jogképessége (*caput*) csökkent (*capitis deminutio*), amennyiben vagyona konfiskációja mellett elvesztette polgárjogát és társadalmi szabadságát, ha nem is teljesen korlátozott személyi szabadságát.⁸² E büntetésnem és az alábbi harmadik közti differenciálásnál a legfőbb szempont az elítélt eredeti társadalmi rangja, állapota volt: az előkelőbbeket száműzték, a plebejusokat inkább bányarabszolgaságra ítélték.⁸³ Természete

exequiis sociorum” (SRH I. 170). Máshol viszont, Aba Sámuel kegyetlenkedéseit a krónikák nyomán elbeszélve, ennek szövegét (Chr. c. 75) „fecit eos obruncari” (SRH I. 330) ily módon bővíti, jogi megokolással és szövegmodosítással: „crimen non confessor, nec convictos legibus, *caput fecit detruncari*” (uo. 176).

⁷⁷ Pl. Dig. 2, 9, 5, pr. „... in meliorem *causam* videtur pervenire”; Dig. 4, 5, 3, 1: „... in servilem *causam* deductus”; Dig. 8, 2, 28: „omnes autem servitutes praediorum perpetuas *causas* habere debent”; Dig. 3, 17, pr.: „servitutes diversarum *causarum*” stb. Vö. Thesaurus linguae Latinae. Lipsiae 1906—1912, III. 687—688.

⁷⁸ Az *exilium, hoc est aquae et ignis interdictio* (Dig. 48, 1, 2; 37, 1, 13; 48, 13, 3 stb.) és a *relegatio* („relegati sive in insulam deportati in tempus” Dig. 48, 19, 4.) különbségére Heumanns: Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts. Neu bearb. von E. Seckel: Jena 1907^a, 191. — Vö. Dig. 48, 1, 2 (Paulus): „Per has enim poenas [sc. poena mors aut exilium] eximitur caput de civitate, nam caetera non exilia, sed relegationes proprie dicuntur. Tunc enim et civitas retinetur.” Az ítéletek súlyosbítása mutatja a fokozatokat, Dig. 48, 19, 4 (Marcellus): „Alioquin in tempus quidem relegato: perpetuum exilium relegationis; in insulam relegato: deportationis; in insulam deportato: poena capitis irrogatur.”

⁷⁹ Dig. 48, 22, 5: „Exilium triplex est: aut certorum locorum interdictio, aut lata fuga, ut omnium locorum interdicatur praeter certum locum, aut insulae vinculum, id est relegatio in insulam”.

⁸⁰ Dig. 48, 19, 2, 1: „... postquam deportatio in locum aquae et ignis interditionis successit . . .” Ld. még 48, 1, 2; 48, 13, 3 stb. A *deportatio in insulam* nem egyéb, mint *exilium perpetuum* („ubi civitas amittitur”): Dig. 48, 19, 4; 38, 2, 14, 3.

⁸¹ Dig. 48, 13, 3 (Ulpianus): „Porro qui in eum statum [sc. aquae et ignis interditionis] in quam hodie successit deportatio] deducitur, sicut omnia pristina iura, ita et bona amittit”.

⁸² Dig. 48, 19, 17 (Martianus): „in insulam deportati: ea quidem, quae iuris civilis sunt, non habent; quae vero iuris gentium sunt, habent”.

⁸³ Pl. liliomtiprók, abortust elősegítők, közokirathamisítók stb. (Dig. 48, 19, 38, 3 és 5—9). „Humiliores in metallum damnantur, honestiores in insulam relegantur aut in exilium” . . . „prout personae conditio est”. Az *existimatio* elveire Dig. 50, 13, 5.

sen e differenciált büntetésnemeket, amelyeknek a XIII. századi magyar büntetőjogban sem megfelelői, sem távoli analógiái nem voltak, a hun történetben részletezni semmi értelme nem lett volna. Kérdéses, hogy egyáltalán az író pontosan ismerte-e a differenciálás szempontjait, a többféleség pusztá tényén túl. De ezt a tényt ismerhette, vagy tanulmányaiból halványan emlékezhetett rá, midőn az *in causas* többszámú alakkal e többféleségre utalt, az *exponi* passzív infinitívusával pedig az eltávolítás fizikai kényszerét fejezte ki,⁸⁴ s egészében az antik *deportatio* lényegét adta vissza fogalmazásával.

Végezetül, a római jogban a kapitális ítéletek harmadik fajtája — s egyzersmind a *mors civilis* súlyosabb esete — az volt, hogy az elítéltet, rabszolgaságba taszítva, életfogytiglani kényszermunkára (*opus publicum*), többnyire bányamunkára küldték. Ennek is két alfaja, egy súlyosabb és egy enyhébb, volt (*in metallum* vagy *in opus metalli dati*). Az elítéltek összefoglaló neve: *servi poenae*.⁸⁵ Kényszermunka, bányarabszolgaság a XIII. századi magyar jogban ugyancsak ismeretlen volt, de mint hogy értelemszerűen a szolgaságot jelentette, jól beleillett a hun történet szerzőjének elméletébe. Különben e vonatkozásban sok „áttételre” nem is volt szükség, mert olykor magukban a justinianusi könyvekben, de a glosszáknak is, a specifikus bányarabszolgaság megnevezése nélkül egyszerűen *servitus* állt.⁸⁶ Analógiaként az egykorú magyar joggyakorlatból talán segítségre lehetett az a körülmény, hogy legalábbis az egyházi nemesség elődei esetében előfordult, hogy éppen hűtlenség vádjában elmarasztalva, a XIII. században valakit „megfosztván nemességétől” *in servitutum* (*perpetuam*) taszítottak le.⁸⁷ Ám e harmadik ítélet megszövegezésének kétféle variánsa is fontos konzekvenciákat rejt magában, immár a szerző kiléte vonatkozásában. Kézainál a fordulat: *detrudi in communiunum servitutum*, míg a bővebb krónikákban: *in communiunum servitium in misericorditer tradatur*. Míg a „könyörtelenségre” való utalás egyszerű értelmező betoldás, egyrészt nyilvánvaló, hogy a középkorias, s amúgy is elmosódó értelmű *servitutum* helyett a jogállapotot római jogi kifejezéssel megjelölő *servitus* annak az írónak az eredeti formája, aki magát a konstrukciót a római jogból vette, másrészt — ami méginkább perdöntő — kétségkívül az az eredeti szöveg, amely e helyen is a római jog terminus technicusát használja: *detrudere* (aliquem in

⁸⁴ Ez utóbbi körülményt kiemelte már *Gerics* is (i. m. 112).

⁸⁵ Dig. 48, 19, 17: „Quidam sunt servi poenae, ut in metallum dati et in opus metalli”. Dig. 48, 19, 36: „In metallum, sed et in ministerium metallicorum damnati, servi efficiuntur, sed poenae”. Dig. 48, 19, 8, 4. és 6. „Est poena, quae adimat libertatem huiusmodi pura, si quis in metallum vel in opus metalli damnatur . . . Inter eos autem . . . differentia in vinculis tantum est; qui in metallum damnatur, gravioribus vinculis premuntur, qui in opus metalli, levioribus.” Az „ad opus publicum” ítélet valamivel enyhébbnek számított (pl. Dig. 47, 18, 2; 48, 19, 8, 7 stb.).

⁸⁶ Így pl. már Dig. 48, 19, 2, pr. (Ulpianus) (ld. fentebb, 63. jz.) minden további nélkül csak *servitus* a harmadik ítéletnem. Vö. Accursius *gl.* ad Dig. 48, 19, 28 (Callistratus) ad v. *metalli coercitio*: „Haec inducit servitutum, ut supra eo l. aut damnatum [Dig. 48, 19, 8.]”

⁸⁷ 1247: a garamszentbenedeki apátság lovas jobbágysai meg akarták tagadni az egyház szolgálatát; ha máskor is megkérnék, „ipsi et eorum filii in servitutum supranominati monasterii . . . perpetuam redigentur” (MES I. 365). — 1271: az egri egyház bizonyos *condicionarius* „propter excessum infidelitatis, deiecta nobilitate . . . redactus in servitutum extitisset” *Fejér*, CD V/1, 155. Vö. *Bónis Gy.*: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár [1944], 189. Az eset fontosságát emeli, hogy a kérdés egy olyan gyűlésen került megtárgyalásra, ahol számos megye nemessége vett részt (*congregatio omnium nobilium existentium a parte Danubii versus orientem*).

carcerem, in metallum, in servilem conditionem etc.);⁸⁸ ezzel szemben a *tradere* nyilvánvalóan olyan másolók kezétől származik, akik számára a Kézainál pontos jogi formula, *detrudi in servitatem*, szokatlan volt.

A hadbahívó parancs megtagadásának „bűntényéből” levezetett szolgaság (ill. az azzal fogalmilag azonosuló *ignobilitas*), e francia eredetű motívum tehát a hun történetben „büntetőjogilag” szabályos római jogi keretet nyert. Hogy e konstrukciónak nem csupán e r e d e t i b b formája található Kézainál, hanem ő annak s z e r z ő j e, azt máris több, egymást szervesen kiegészítő bizonyíték támasztja alá. De vajon maga a „szkita törvény”, *lex Scitica* fogalmának ötlete, vagyis az a jogászi kombináció, hogy az ítéletek egy meghatározott *lex* „alkalmazásának” következményei, nem római jogi ismeretek „hun-szittyá” köntösbe való öltöztetésének eredménye?

A római jogban a közbüntények különféle válfajaira nézve meghatározott *lex*-ek érvénye irányadó (*leges iudiciorum publicorum*), amelyek közkeletű megjelölésüket általában a törvényalkotó nevéől nyerték.⁸⁹ Ezek között a legelső helyen a hagyományban Iulius Caesarhoz kapcsolt, de valószínűleg Augustus idején keletkezett ún. *lex Iulia maiestatis* (vagy röviden *lex maiestatis*) állt, amely lényegileg a politikai, az „államellenes” büntetteket ölelte fel, legtágabb értelemben mindazt, ami *adversus populum Romanum vel adversus securitatem eius committitur*.⁹⁰ E törvény érvénye alá tartozott mindennemű összeesküvés, lázadás, árulás stb., s büntetőjogi következményeiben természetesen azt a háromféle ítéletet vonta maga után, amelyekről az imént volt szó, azzal a sajátossággal, hogy — mint már ugyancsak utaltunk rá — a „közbüntények” többségével szemben a legsúlyosabb, a halálbüntetés végrehajtása általában k a r d általi halál volt.⁹¹ Ez a megegyezés, az eddig elmondottak összefüggéseibe állítva, talán nem alaptalanul veti fel a gondolatot, hogy a hun történet 7. fejezetében szerepet játszó *lex Scitica* modellje alighanem a *lex Iulia maiestatis* lehetett, különösképpen annál a Kézainál, aki a hun „alkotmányt” e fejezetben részleteiben megalkotta, létrehozta a *Vox Dei et populi Hungarici* nevében eszközölt hadbahívás elméletét, amelyet *praecones* hajtának végre (miként az antik Rómában is *praecones*, hivatásos kikialtók hívták össze a hadsereget a *censurára*)⁹² s aki, mint jogász, méltán szemlélhette a bűneset (*casus criminis*) pregnáns megjelenési formájaként a *populus Hungaricus* ellen elkövetett vétséget, a hadbahívó *edictum* megtagadását, ahogy a római jogban is minden politikai büntett, legalábbis teoretikusan, *adversus populum Romanum* elkövetett bünténynek számított! A motívumok, sőt kifejezések egybe-

⁸⁸ Pl. Dig. 4, 2, 22: „in carcerem detrudere . . .”; Cod. 5, 5, 3: „in metallum detrudi per sententiam” . . . ; Cod. 8, 51, 2: „Ab hostibus redempti, quoad expluantur praecium, magis in causam pignoris constituti, quam in servilem conditionem esse detrusi videntur”. Vö. *Heumann*: i. m. 143.

⁸⁹ Dig. 48, 1, 1 (Ulpianus): „Non omnia iudicia, in quibus crimen vertitur, et publicae sunt, sed ea tantum, quae ex legibus iudiciorum publicorum veniunt, ut *Iulia maiestatis*, *Iulia de adulteriis*, *Cornelia de sicariis et veneficiis*, *Pompeia de parricidis* . . .” és így tovább. Ld. még e *lexek* felsorolását Inst. 4, 18, 3—11.

⁹⁰ Ebben a fogalmazásban Dig. 48, 4, 1, 1. Némileg másként Inst. 4, 18, 3: „. . . *lex Iulia maiestatis*, quae in eos, qui contra imperatorem vel rem publicam aliquid moliti sunt, suum vigorem extendit.”

⁹¹ Ld. fentebb, 70. jz. Egyébként ez esetben is a tett súlyossága és a bűnös társadalmi helyzete szerint lehetett a büntetés száműzetés, *deportatio* (esetleg csak egyszerű *relegatio*) vagy *in metallum* ítélet.

⁹² *Paulys*: Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft. Stuttgart 1953, Bd. 43, 1194—99. A forráskapcsolat azonban e vonatkozásban nem világos.

csengése nyilvánvaló. Sőt, az asszociációt, a „hun” viszonyok antikizálását (pontosabban: antik modellek szerinti megalkotását) még egy közelebbi analógia is támogathatta. A római *lex maiestatis* érvénye alá esett ugyanis a h a d s e r e g e t c s e r b e n h a g y ó k, a dezertőrök ügye is.⁹³ A dezertőrökre vonatkozó római jogi *lex* és a hadbárvó parancs megtagadásának középkori elmélete, egymáshoz közel eső motívumok lévén, kerekíthették ki teljes formájában a *lex Scitica* fogalmát, s alkalmazásaként a hármas ítéletet, amelynek lényege, a *servitus* és *ignobilitas* „történeti-jogi” magyarázata ily módon a kor igényeit követve „hiteles”, sőt „tudományos” jelleget nyert . . .

E nagy hatású elméletet tehát, amelyre a magyar feudalizmus történetében oly nagy jövő várt, miután a XIV. századi krónikaszerkesztmények, majd a XV. század vége felé Thuróczy János (*Chronica* I, 10), végül Werbőczy (*Tripartitum* I, 3) alig módosítva, mindössze egy-egy kifejezésre szorítkozva „korszerűsítve” átvették (sőt utóbbi mintegy „kodifikálta”), kétségtelenül Kézai Simon mester teremtette meg 1282–1285 közt, oly módon, hogy — mint műve Prológusában bejelentette — abban csakugyan benne van a korabeli *Francia* és *Italia*, s az utóbbi közvetítésével valami az antikvitásból is. Az elmélet határozott korigényt fejez ki. Magában Franciaországban a *couards d'Apremont* motívuma aligha alapult valóságos történeti hagyományon, hiszen a Nagy Károly-kori kapitulárék nem lesüllyeszteni, hanem éppen védeni igyekeztek a társadalmi-jogi értelemben süllyedőfélben levő *liberi homines* rétegét. Valójában éppen fordítva, egy kialakult társadalomszemlélet keresett „történeti” magyarázatot arra a határvonalra, amely az emberek tömegét éppen a hadiszolgálat révén osztotta a szabadok és *serfek* két elkülönülő tömbjére.⁹⁴ A történelmi keret ehhez Franciaországban természetesen a Nagy Károly-hagyomány, Magyarországon pedig a hun történet szolgáltatta, annak megfelelően, hogy a lovagi ill. az alakulófélben levő nemesi öntudat hol találta meg a maga történeti mítoszát.

Kézai természetesen nem „doktrinér” módon ültetett át elemeket a Franciaországban és Itáliában szerzett ismeretanyagából, hanem mindez hozzásegítette, hogy formába öntsön és teoretikus szinten megfogalmazza azt, ami a társadalmi tudatban már egyébként is formálódóban volt, noha egyelőre inkább igényt, mint valóságot fejezett ki. 1280 táján Magyarországon a hadiszolgálat még nem osztotta két élesen elkülönülő tömbre az egyelőre még sokféle elemet magába ölelő, alakuló nemességet és a számos kondícióra bomló, formálódó jobbgáyságot. Köztük az átmeneti rétegek tarkasága helyezkedett el. A formálódó n e m e s i ö n t u d a t n a k azonban szüksége volt egy hármas fikcióra: egyrészt arra, hogy a nemesség azonos a hadakozókkal; másrészt, hogy a „szabadság” igazában a nemesi kiváltságokkal azonosuló kategória; végül, hogy mindez történeti, jogi, sőt „erkölcsi” alátámasztást

⁹³ Dig. 48, 4, 2 (Ulpianus): „Quive e provincia, cum ei successum esset, non deceserit, aut qui exercitum deseruerit, aut privatus ad hostes profugerit . . . hoc capite primo legis maiestatis enumeratur.” Vö. Dig. 48, 4, 3 (Martianus): „Lex autem Italia maiestatis praecipit . . . Eadem lege tenetur et qui . . . cum ei in provincia successum esset, exercitum successori non tradiderit, quive imperium exercitumve populi Romani deseruerit . . .”

⁹⁴ Ld. e kérdés történeti hátterére részleteiben *Lemaître*: i. m. (51. jz.) 237–238. — Persze a „szabad” még nem azonosult teljes mértékben a nemes fogalmával; Philippe de Beaumanoir a *gentius hommes* és *serfs* között említi a *franc sans gentillece* kategóriáját is. *Salmon*: 235–236.

nyerjen. Mindháromnak az elemei ott lappanganak a XIII. század második felének írott forrásaiban.

Noha még a század második felében is hadakoztak a legkülönfélébb társadalmi rétegek,⁹⁵ az oklevelekben az 1250-es évek óta figyelhető meg a *bellator* és *nobilis* fokozatos fogalmi azonosulása, a nemesség összessége pedig mint a hadakozók „testülete”, *bellantium collegium* jelenik meg.⁹⁶ Hogy azonban e tendencia nem csupán az oklevelek „propagandisztikus” arengáiban és nemesítő formuláiban van jelen, hanem csakugyan a társadalmi szemléletben, azt világosan mutatja Benedek esztergomi prépostnak egy magánlevele (1285), amely az ország lakosságát — a „társadalmat” — e fogalmi kettősségben fogja fel: *de nobilibus et armis uti valentibus*, másfelől *de humilibus personis, puta rusticis, debilibus et infirmis*.⁹⁷ Ezzel egyidejűleg a társadalomban eloszló, sokféle társadalmi állapotnak megfelelő sokféle *libertas* közül kiemelkedik egy „igazi”, az „arany” szabadság, *aurea libertas*, amely a *nobilitas* fogalmától elválaszthatatlan.⁹⁸ Mindez, támogatva a középkori „funkcionalizmus” általánosan elterjedt elméletétől, amely az egyházi renden (*oratores*) kívül a laikus társadalmat a *bellatores* és *laboratores* kettősségében szemlélte,⁹⁹ továbbá a római jog egyfajta, a glosszátoroknál is megfigyelhető értelmezésétől, miszerint az embereknek két alapvető társadalmi-jogi csoportja létezik, *liberi* és *servi*,¹⁰⁰ s végül attól az ugyancsak Európa-szerte meghonosodó nézettől, hogy az „igazi” *liber* a *nobilis*,¹⁰¹ — elegendő alap volt ahhoz, hogy egy találékony elme kerék elmélet formájában szerkessze egybe az elemeket, oly módon persze, hogy az ne nélkülözze az epikaiilag szuggesztív erőt sem. Már csak egyetlen szemléleti akadályt kellett áttörni, amely Magyarországon az oklevelek, aranybulla, legenda- és krónikairódalom tanúsága szerint a XI–XIII. század tudatát még lenyűgözve tartotta, hogy ti. a nemesség és a szabadság, egyáltalán minden társadalmi kondíció forrása egyetlen mitikus törvényhozó, Szent István. Minthogy ezt az áttörést — mint még a továbbiakban is látni fogjuk — Kézai Simon mind a politikai teória, mind a történetiszemlélet terén radikálisan végrehajtotta, semmi akadályja nem volt, hogy végrehajtsa társadalomelméletében is. Ezáltal a nemesség és jobbágyosság dualizmusa immár nem a „szentkirály” kreációjaként jelent meg, hanem — a merev keresztény történetiszemlélet *ab urbe condita* cezuráját áttörve — mint ősi állapot, amely az itt tárgyalt sajátos levezetés keretében nemcsak „történeti” és „jogi” alátámasztást nyert, hanem egyidejűleg „erkölcsi” szférába is emelkedett, hiszen a *communi-*

⁹⁵ Erre számos adat *Molnár J.*: A királyi megye katonai szervezete a tatárjárás korában. *Hadtörténeti Közlemények* 6 (1959), 222 s köv.

⁹⁶ *Váczy*: i. m. (47. jz.), 22. A nemesítő formulákat összegyűjtötte *uo.* A királyi serviensek és a patrimonialis királyság. *Kny. a Századok* 61 (1927) évf.-ból, 10–22.

⁹⁷ *MES* II. 419.

⁹⁸ *Váczy*: i. m. (47. jz.) 26–36.

⁹⁹ *J. Batany*: Des „Trois Fonctions” aux „Trois États”. *Annales* 18 (1963), 933–938.

¹⁰⁰ Eredetileg, pl. Dig. 1, 1, 4 (Ulpianus) a maxima: „... iure gentium tria hominum genera esse coeperunt...” De ld. ehhez pl. Accursius glosszáját: „... Item quomodo sunt tria genera? Imo t a n t u m d u o, scilicet liberi et servi, quia liberti liberi sunt...” (Vö. Dig. 1, 5, 3.)

¹⁰¹ *L. Genicot*: La noblesse dans la société médiévale. *Le Moyen Age* 71 (1965), 554–557. A XIII. században gyökeresedik meg Nyugat-Európában is a felfogás, hogy a *militaris* szolgálat a *nobilis* és *bellicosa* életformával és egyidejűleg a *libera conditio* fogalmával azonosul (*uo.* 557).

tas hadbahívó parancsának megtagadása a hadi *virtus* és egyidejűleg a legfőbb „politikai” *virtus*, a hűség megtagadását jelentette,¹⁰² miáltal a nemesség „morális” tekintetben is a jobbság fölibe emelkedett.

3

A communitas-teória

A nemesség és nemtelen állapot keletkezésének elmélete természetesen nem áll önmagában, hanem szerves eleme egy tágabb teoretikus szerkezetnek, amely magát a hun történet epikai cselekményét is mintegy eszmei egységben tartja. E társadalomelméleti elemnek kettős funkciója volt, éspedig ama két alapvető koncepcionális vonatkozásban, amelyek magát e szerkezetet meghatározták. Egyrészt tehát — a történetiszemlélet aspektusában — logikai magyarázatot igényelt az ősidőktől kontinuus történeti keretként és eredetközösségként szemlélt („egy apától és egy anyától származó”) hun—magyar *natio* társadalmi és jogi értelemben vett *separatio*ja (maga a mű használja e vonatkozásban ezt a szót), másrészt — a politikai teória aspektusában — az írónak egy „szeparált” *communitas*ra volt szüksége már a hun előidőkben is, hiszen a mű centrális politikai-ideológiai gondolatából lényeges következtetések hármlottak a jelenre. Sőt, a középkori időszemlélet kategóriáiban maga a 7. fejezettel kezdődő hun történet bizonyos értelemben már a „jelen”. A középkor történetfelfogásában a „hatodik világkorszak” valami olyasmi, amit modern fogalommal azonos struktúrának mondhatnánk: azon belül azonos normák és szabályszerűségek érvényesülnek, a „történetiség”, a maga kauzalitásával már csak események láncolata. Az író félreérthetetlenül elárulja, hogy ebben az időszemléletben gondolkodik, számára az *aetas sexta saeculi* a „most”, *nunc*: a jelen.¹⁰³ Számára éppen ezért fontos, hogy a bibliai népgenezistől Szkítiáig terjedő ősidőkből (c. 4—6) átlépve a tulajdonképpeni hun-korszakba, *Igitur in aetate sexta saeculi* . . . kezdettel mindjárt a hun történet elején egy valóságos kis értekezés formájában (c. 7) fejtse ki „alkotmányos” elgondolásait és társadalomelméleti kiindulópontját. E fejezet nem egyéb, mint elméleti *t r a k t á t u s* a hun *communitas* mibenlétéről és ennek *separatio*járól. Lényeges körülmény ugyanis, hogy az író víziója szerint már a hun korszakban létezett a nemesség, *Hunorum nobilitas* (c. 22)!

A *communitas*-teória jelentőségét, funkcióját, összefüggéseit a kutatás már eddig is kellő figyelemre méltatta és sokoldalúan elemezte. A lényegyet illetően, hogy ti. az 1270—80-as évek *generalis congregatio*in¹⁰⁴ bizonyos politikai szerephez, s mindenesetre országos véleménycsere lehetőségeihez jutott nemesség igényeit és törekvéseit fejezte ki teoretikus szinten a hun történet szerzője, minden kutató egyetért. A nézeteltérések főként e gondolatkör for-

¹⁰² A *fidelitas* mint legfőbb *virtus politica* XIII. századi ideológiájára A. Kurcz: Arenga und Narratio ungarischer Urkunden des 13. Jh. *MIÖG* 70 (1962), 337—341.

¹⁰³ K. c. 3 és Chr. c. 2: „ . . . o l i m i n v e t e r i t e s t a m e n t o , e t n u n c s u b (Chr. in) aetate sexta saeculi . . . ” SRH I. 142, 239. — Az időszemléletre ld. E. Bernheim nagy művét (Mittelalterliche Zeitanschauungen in ihrem Einfluß auf Politik und Geschichtsschreibung. 1918), valamint H. Grundmann: Die Grundzüge der mittelalterlichen Geschichtsanschauungen. Archiv für Kulturgeschichte 24 (1934), 326—336.

¹⁰⁴ E kérdéskör legújabb adatgazdag áttekintése S. Kiss E.: A királyi generális kongregáció kialakulásának történetéhez (Acta Univ. Szegediensis, Acta Historica, 39) Szeged 1971.

rása, valamint a teória célzata vonatkozásában merültek fel. Az itt következőkben e vonatkozásokhoz kívánunk szempontokkal hozzájárulni.

Előjáróban csak annyit: ha nem is zárható ki kategorikusan annak lehetősége, hogy magát a *communitas* szót már Kézai előtt itt-ott alkalomszerűen leírta a korai magyar történelem átdolgozása során, 1272 táján, krónikás elődje, Ákos mester,¹⁰⁵ mindazonáltal e feltételezésben semminemű kényszerítő erő nem rejlik. Annyi tény, hogy a hun történetbe beleszótt politikai elméletnek ez a jellegzetes műszava a bővebb krónikák magyar történeti részében is előbukkan, ám mindössze csupán három ízben (közülük is kétszer Kézai szövegével párhuzamos szövegkontextusban), s akkor is sajátosan Kézaira jellemző terminológia ill. gondolati elemek kíséretében. Amennyire bizonyos, hogy a bővebb krónikák szövege általában Ákos mester elveszett redakcióján alapul, annyira nehéz bármi bizonyosat mondani ilyen viszonylatban e gesz kifejezésekről, hiszen a ma ismert szövegek már XIV. századi átdolgozások — interpolációk, kontaminációk — eredményei, amelyek néhol (főként a Képes Krónika bővítményeiben) határozottan Kézaival, pontosabban egy Kézai szövegéhez közelálló variánssal állnak rokonságban.

Ilyen jellegzetesen az a passzus, ahol a Képes Krónika családjában (és csakis ott) — Kézai szövegével megegyező módon — a király és a *communitas militiae* közös *decretuma* képezi a címerhasználat jogforrását (Chr. c. 52; Kézai c. 91). A *militia* szót — szemben a krónikákkal — Kézai használja előszeretettel, a *decretum* pedig éppenséggel az ő jellegzetes terminusa; ezen túl azonban, az a gondolat, hogy a hadsereg egyfajta „korporatív” egység — mint alább látni fogjuk — az ősi időkben önmaga, később a királlyal közösen ediktumot bocsát ki: éppoly szervesen következik Kézai gondolköréből, amennyire idegen Ákos mesterétől.¹⁰⁶ A másik párhuzamos hely éppen a maga általánosító jellege révén meggondolkoztató: a kalandozások lezárásaként és summázataként olvasható mind a krónikákban (c. 62), mind Kézainál (c. 42) egy összegző mondat a *communitas Hungarorum* kalandozás-kori viselt dolgairól. A szövegfiliáció itt különösen érdekes. Hogy egy efféle összegzést már Ákos mester is leírt, éspedig valószínűleg a régi Gesta nyomán, azt alátámasztják az Anonymus szövegével rokon kifejezések (Ákos nem használta közvetlenül Anonymus

¹⁰⁵ Amíg egy egységes XIII. századi átdolgozás feltételezése uralkodott, a probléma ebben a formában természetesen nem merült fel. Hogy a *communitas* alkalmi használata először talán Ákos mester szövegében tételvezhető fel, Horváth J. vetette fel (Stílusproblémák, 349, 348–349); Gerics J. szerint Ákos mester e kategóriát már az „oligarchia szervezeteként” teremtette volna meg a maga történeti fikciójában (i. m. 107), Mályusz E. nézete szerint viszont ez magában foglalna bárót és nemest egyaránt (5. jz. i. m. 50).

¹⁰⁶ A szöveg szó szerint — hibáival együtt — azonos a Képes Krónika családjánál és Kézainál: „Unde regis et *communitatis* militia [sic] helyesen a Csepreghi kódexben: *militie*] decreto est statutum, quod priori signo [sic] . . . in aquilam mutaretur.” SRH I. 303, 191. — A *militia* szót Kézai gyakran használja a hun történetben, a bővebb szövegek viszont láthatóan kerülik. Pl. Kézai c. 9: „de *militia* vero Ditrici . . .” ~ Chr. c. 9: „ex Detrici vero . . . exercitu . . .” (SRH I. 150, 259); K. c. 13: „*militia* et civibus . . . trucidatis . . .” ~ Chr. c. 13: *omnes* quos ibi reperit, devastavit . . .” (uo. 155, 267); Kézai c. 17: „Zoard capitaneus, princeps *militiae regis*” ~ Chr. c. 17: „Zoard capitaneus *exercitus*” (uo. 160, 274) stb. — Hogy a hun történet koncepciójához tartozik a hadsereg „korporatív” jellege, ld. a következőkben. — Szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy az Ákos mester szövegében előbukkanó olyan kifejezéseket, mint *communi consilio* (Chr. 27, 28), *per commune consilium* (c. 29), *de communi voluntate* (c. 62) nem lehet a „communitas-elv” érvényesüléseként felfogni; ezek gyakorta előfordulnak már Anonymus művében is.

művét), valamint az a fontos körülmény, hogy a „történeti cezurát” Taksony idején — s nem mint Kézai: Géza korában — húzza meg. Másfelől azonban a krónikák e helyén a *capitanei sive duces* megjelölés határozottan Kézai fogalomhasználatára utal; az Ákos mesterhez kapcsolható szövegrészekben mindenütt csak *capitanei* olvasható.¹⁰⁷ A honfoglaló magyar társadalom cselekvő, mintegy „reprezentáns” része Anonymus fogalomkincsében általában, s e helyütt is, *milites Hungarorum* volt, Ákos mester képzetében pedig *VII capitanei . . . et alii nobiles, qui de Scythia descenderunt* (pl. Chr. c. 36); honnan tehát a *communitas Hungarorum* fogalma a XIV. századi krónikaszövegekben, amelyek e helyütt — mint láttuk — részben Anonymus és Ákos mester fordulatait és szemléletmódját, részben azonban Kézai fogalomhasználatát tükrözik? Elképzelhető-e, hogy az az Ákos mester, aki korábban sehol sem tartotta szükségesnek tisztázni, hogy a szeme előtt lebegő aktív társadalom („a hét kapitány

¹⁰⁷ Anonymus c. 56
. . . milites Hungarorum hec et alia huiusmodi bella usque ad tempora Tucsun ducis gesserunt

Chron. c. 62
Communitas itaque Hungarorum cum suis capitaneis sive ducibus hec et alia huiusmodi usque ad tempora Tozun ducis gessisse perhibetur

Kézai c. 42
Communitas itaque Hungarorum cum suis capitaneis seu ducibus . . . usque tempora ducis Geichae hinc inde huic mundo spolia et pericula dinoscitur intulisse

(SRH I. 113, 311, 172.) — E szövegpárhuzamra, ezen belül a történeti korszakhatár eltérésének jelentőségére már ismételtelen rámutattak (Váczy: Népfelség, 548; Györffy: Krónikáink, 141; Horváth: Stílusproblémák, 344, 378). Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a Györffy által gondosan és meggyőzően összeállított anonymusi hatások (i. m. 139–146) mind kizárólag csak a hun történetben jelentkeznek. Ami viszont a magyar történetet illeti, Anonymus közvetlen használata egyáltalán nem mutatkozik a bővebb krónikákban (azaz Ákos mester művében), annál inkább, és pedig töretlen folytonossággal, Kézai magyar történetében! Pl. c. 25: „Hunni sive Hungari denuo ingressi in Pannoniam transierunt per regna . . . et deinde in fluvio Hung vocato . . . A quo quidem fluvio Hungari a gentibus occidentis sunt vocati” (SRH I. 165). Továbbá c. 27: „Hic igitur Arpad cum gente sua Ruthenorum Alpes prior perforavit, et in fluvio Ungh primus fixit sua castra . . .” (uo. 165) stb. Mindez, szemben a krónikák elbeszéléssel, az anonymusi honfoglalás-történeten alapul (vö. Anonymus c. 7, 8, 12, 13). Egyebek közt e lényeges körülmény is egyrészt azt igazolja, hogy nem Ákos mester, hanem Kézai használta közvetlen forrásul Anonymus gestáját (ezért jelentkezik az átvett ötletek sorozata Kézai művében, a hun történetben), másrészt kizárja, hogy a bemutatott szövegpárhuzamok Anonymus és a krónika viszonylatában közvetlen átvételen alapulnának, hanem a kurzívált megegyező szövegrészek külön-külön a közös forrásra, a régi gestára mennek vissza. S e ponton van jelentősége a *capitanei sive (seu) duces* kitételnek. Kézai fogalomhasználatára jellemző — nyilván nem függetlenül az anonymusi hatástól —, hogy a kapitányok egyszersmind *duxok*, amit egy helyütt meg is magyaráz, már magyar történetében (c. 26): „. . . in VII exercitus sunt divisi, ita quidem, ut unus exercitus . . . unum haberet capitaneum, cui *tanquam duci* deberent unanimiter intendere ac parere” (SRH I. 165). Ezért aztán nála a hun történetben is eredetileg Attila *dux*, míg a krónikákban *capitaneus* (c. 7); Árpád is, sőt más magyar kapitányok, pl. Vérbulesú, később Taksony egyszersmind *duxok* (c. 27, 32, 33, 42), míg ezzel szemben Ákos mesternél (a bővebb krónikákban) a párhuzamos részekben következetesen csak *capitanei*. Ez pedig elég határozottan kizárja annak a lehetőségét, hogy a krónika 62. fejezetének itt bemutatott passzusa minden részletében Ákos mester szövegét őrzi (tehát a szöveghagyomány mechanikusan a feltüntetett sorrendben következett volna be), sőt határozottan azt valószínűsíti, hogy a *sive duces* — már Kézai hatására — a XIV. századi szerkesztő interpolációja, ami viszont a fentebb felhozott egyéb érvekkel együtt éppen azt erősíti meg, hogy alighanem ugyanez lehet a helyzet a *communitas* terminus-szal is (melynek „újdonságát” egyébként az is sejteti, hogy a krónikákban a három eset közül kettőben *communitas* formában írták).

és a többi nemes . . .”, értsd: előkelő) egyazon *communitas* alkot, most egyszerre csak, egy summázó megállapításban előrukkol azzal, hogy e társadalmi kör „korporatív egységet” alkot? Nem inkább úgy képzelhető-e el a kérdéses szöveg kialakulása, hogy a XIV. század dereka táján egy krónikaszerkesztő, aki már — részben Kézai, részben az akkor már az oklevelekben is meggyökeresedett terminológia hatására — magáévá tette a *communitas*-gondolatot, az előtte fekvő szöveg társadalmi gyűjtőfogalmát, mintegy természetes mozdulattal, erre az újra cserélte fel? S nem kézenfekvő-e ugyanez a harmadik — és egyben utolsó — esetben is, a „gyászmagyarok” történetében (Chr. c. 36), ahol a krónikák szerint a *communitas* (!) hozta meg az ítéletet?¹⁰⁸ Hogy a *communitas* egyáltalán í t é l k e z i k : e gondolat szervesen következik a Kézai-féle koncepcióból, ezzel szemben Ákos mester gondolatvilágában másutt nyoma sincs.

Hogy a XIV. század dereka táján egy (vagy több) krónikaszerkesztő már magáévá tette a *communitas* elvét, magát a szót — akár Kézai nyomán, akár az akkor már az oklevelekbe is benyomuló fogalomhasználat hatására — önállóan is leírta, arra nézve van egy közvetlen bizonyítékunk is, éspedig a hun történet 7. fejezetében. Itt ugyanis, mint fentebb már láthattuk, a Kézai-féle szövegvariánsban *Vox Dei et populi Hungarici* nevében gyakorolták a hadbárvást, a bővebb krónikákban viszont e fordulatban *communitatis universe* olvasható. Mégis, e b b e n a z e s e t b e n bizonytalannal Kézai formulája az eredeti, minthogy az a homályos genesisű (mindenesetre már Alkuinnál felbukkanó) szállóige, amely 1200 táján a hatalom teokratikus elmélete oppozíciójának jelszava lett, s amely a hun történet rokon felfogású írójának e helyütt alapul szolgált, így hangzott: *Vox populi, vox Dei*.¹⁰⁹ Aki tehát itt, mintegy neofita buzgalommal, mégis a *communitas* szót írta le, az aligha a koncepció szülője volt, hanem inkább éppen a koncepciót nem értő tudákos interpolátor.

Mindazonáltal, ez esetben pusztán filológiai eszközökkel sem pro, sem contra nem hozhatók perdöntő és kétségszűnő érvek; végeredményben nem kizárt, hogy Ákos mester (akinek kánonjogi műveltségelemére legutóbb *Mályusz E.* mutatott rá) egy-egy esetben, ötletszerűen csakugyan leírta a *communitas* szót. A lényeg azonban nem is annyira a prioritás pusztá ténye, hanem éppen az a sokkal lényegesebb körülmény, hogy nála teljességgel hiányzik e fogalomnak az a t e o r e t i k u s gondolati beágyazottsága, amely Kézai művén e tekintetben a hun történet kezdetétől az „appendixig” végighúzódik. S e ponton az esztörténeti aspektus még tovább erősíti az Ákos mester ellen szóló érveket. Mert igaz ugyan, hogy a *communitas regni* mint az arisztokráciának (*magnates, barones*) a királlyal szembenálló „korporatív” egysége, testülete Angliában már a XIII. század utolsó évtizedeiben megjelenik, de Európában — ilyen értelemben — csakis ott! Igen valószínűtlen, hogy Ákos mester, ez a nagyon is határozottan „politizáló”, ám kiemelkedő jogi-politikai műveltség-

¹⁰⁸ Chr. c. 34: „*communitas* talem sententiam dedisse perhibetur . . .” (SRH I. 293); Kézai művében e rész nincs meg.

¹⁰⁹ Proverbia sententiaequae Latinitatis medii aevi (Carmina medii aevi posterioris Latina, II/5). Hrsg. von H. Walther. V. Göttingen 1967. — E szállóige felbukkan már IV. Béla egy 1253. évi oklevelében a királyság érveként a szentszékkal szemben az esztergomi érsekség betöltése kapcsán: „. . . quia omnis clerus, principes et populus . . . petunt . . . et ut laicaliter seu vulgariter loquamur, *vox populi vox Dei*, et fama vulgi speciem obtinet prophetic.” *Theiner*: VM I. 232.

szintről mégsem tanúskodó író kreált volna egyfajta arisztokratikus tartalmú, historizált kommunitás-elvet, éspedig több mint félévszázaddal az előtt, hogy egyáltalán maga a fogalom megjelent volna a magyarországi jogi írásbeliségben. Valószínűtlen ez továbbá ama jól ismert jelenség miatt is, hogy a magyar főnemesség sem ekkor, sem később nem adta tanújelét, hogy *de facto* különállását a nemesség tömegeitől jogi és politikai kategóriák segítségével, „rendi”-testületi formák közt kifejezésre juttassa.¹¹⁰

Az elmondottak együttesen legalábbis nagy mértékben valószínűsítik, hogy a *communitas* fogalmát Kézai hozta be a magyarországi történeti irodalomba és politikai közgondolkodásba; e szó sporadikus feltűnése a bővebb krónikák magyar történeti részében utólagos, XIV. századi fejlemény. Ám végül is hol a forrása a *communitas* teóriájának, amely elsődlegesen a h u n t ö r t é n e t b e n jelenik meg? Maga a szó nem teljesen ismeretlen a XIII. századi okleveles gyakorlatban, de fölöttébb valószínűtlen, hogy például a városi kommunitások lettek volna modelljei a fiktív nemesi öngazgató testület történeti előképének, a nemesség egyetemére nézve pedig e fogalom Magyarországon első ízben egy 1330. évi oklevélben tűnik elő.¹¹¹ *Váczy Péter* a skolasztikában, közelebbről Aquinoi Tamás államtanában jelölte meg e gondolat forrását.¹¹² E hatás semmi esetre sem zárható ki, hiszen Aquinoi számos helyen elmélkedik a *communitas* mibenlétéről, s a hatalom forrása az ő gondolatrendszerében is a „nép”, *populus*, másfelől pedig Kézai skolasztikus műveltség-elemeit a kutatás feltárta. De közvetlenül és egyedül csak Aquinoi Szent Tamásból nehéz levezetni Kézai e g é s z koncepcióját, hiszen a nagy párizsi végül is a *regimen commixtum* egy olyan formáját tartja „optimálisnak” (*optima politia*), amely a királyi hatalomból (*ex regno*), az előkelők uralmából (*ex aristocratia*) és a néphatalomból (*ex democratia id est potestate populi*) valamiképpen együttesen, „vegyesen” tevődik össze (*De Regimine Principum* I, 2, 105, 1). Kézainál azonban nem ez a képlet, sőt nála kifejezetten csak a harmadik szerepel (már amennyiben a „demokrácia” tartalma a XIII. században természetesen nem több, mint amit Aquinoi Tamás ugyanott meghatároz: *ad populum pertinet electio principum*), vagy legalábbis olyan „politia commixta”, amely a *rex* és a *communitas* hatalmából tevődik össze.¹¹³ De a *communitas*-gondolat már Aquinoi Tamásnál is csak továbbfejlesztése a juris-

¹¹⁰ A *communitas* előfordulásai a fenti értelemben még Angliában is sporadikusak a XIII. század végén; a fogalom a *Modus tenendi Parliamentum*ban (1321–22 k.) már tágabb, magába foglalja az alsóbb nemesség reprezentánsait is. A Birodalomban a választók összessége mint *universitas* ill. *communitas* csak a XIV. század derekán jelenik meg. *Vö. Post: i. m.* (54. jz.), 324–325, 374–375; *W. A. Morris: Magnates and Community of the Realm in Parliament, 1264–1327. Mediaevalia et Humanistica* 1 (1943), 58–94. — A magyar főnemesség rendi szervezkedésének elmaradására *Bónis Gy.: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár* (1944), 134–138.

¹¹¹ A fogalom korábbi előfordulásaira *vö. Gericz: i. m.* (8. jz.), 110, 130. — Tágabb politikai értelemben első ízben 1330: „universe nobilitatis communitas”. *Kovachich: Suppl. I.* 268. — A kérdés áttekintése: *J. Holub: La Représentation politique en Hongrie au Moyen Age. Xe Congrès International des Sciences Historiques, Rome, 1955. Études présentées à la Commission Internationale pour l’histoire des Assemblées d’États. Louvain—Paris 1958, kül. 88–89.*

¹¹² *Váczy: i. m.* (7. jz.), 557–559.

¹¹³ A kérdés kiterjedt irodalmából újabban *Th. Eschmann: Studies on the Notion of Society in St. Thomas Aquinas. Mediaeval Studies* 8 (1946), 1–42; *Fr. M. Schmözl: Societas civilis sive Respublica sive Populus. Österreichische Zeitschrift für Öffentliches Recht* 14 (1964), 28–50 (kül. 41).

ták és kánonisták elméletének. Az viszont ez esetben nem mondható el, hogy a skolasztika helyett e vonatkozásban a római jog lett volna a forrás, mert a római jogban nem volt *communitas*-tan.

Kiindulópontként ez esetben is a filológia kínálkozik. A hun történetben, mint ismeretes, a társadalmi szervezet neve legtágabb értelemben általában *communitas*, egy esetben (de csak Kézai szövegében, c. 10) olaszos formában *commune*.¹¹⁴ Máshol (c. 8) e szó szinonimája *caetus*.¹¹⁵ De közelebbről tekintve feltűnik, hogy a szerző fikciója értelmében nemcsak a hunok egész egyeteme képez egyetlen öngazgató testületet, hanem maga e tágas kommunitás kisebb, ugyancsak „testületi” jellegű részegységekből tevődik össze. Feltűnhetett már a fentebb taglalt témánál is a szolgaságra vetés sajátos grammatikai formája: „*detrudi in communiu[m] servitute[m]*”. A fordítások e kifejezést „közönséges szolgaságba” vagy a „köznép szolgaságába” való letaszításként szokták visszaadni.¹¹⁶ Egyik sem pontos, mert a *communium* formát leginkább a *commune* pluralis genitivusaként lehet értelmezni. Ily módon tehát arról lenne szó, hogy az elitáltak a „közösségek (*commune*-k)” szolgaságába vettek.¹¹⁷ Eszerint tehát a tág, átfogó kommunitás több kisebb közösségből áll. Mik ezek a kisebb egységek? A hun történet fikciója értelmében a hunok hadi szervezetben éltek, „politikai” és „hadi” struktúra egybeesett, előjáróik *capitanei scilicet duces vel principes* voltak (de csak Kézainál!), a *rector*, az igazságszolgáltatás feje (ugyancsak egyedül Kézainál!) egyszersmind a *communis exercitus* bírója volt.¹¹⁸ Hogy Kézai pontosan miként képzelte el a szervezetet, az vilá-

¹¹⁴ Hogy a „se regerent pro communi” forma az eredeti, amellyel szemben a bővebb krónikákban olvasható „per communitatem” az olaszul nem tudó későbbi, XIV. századi szerkesztő „javítása” (SRH I. 152, 263), ld. Horváth: Stflusproblémák, 357; *Gerics*: i. m. 108, 130.

¹¹⁵ A hunok bejövetelekor „omni caetui [Chr.: cetui] complacuit ulterius non incedere” (SRH I. 143, 257). — Egyébként e hely egyike azoknak, ahol a szövegváltozatok eltérései egyértelműen rávilágítanak, hogy a krónikák tulajdonképpen „nem értik” az alapkonceptiót. Kézainál ugyanis a Székfűtől kiindulás cselekvő alanya is természetesen a hun *communitas*, a fejezet (c. 8) grammatikai alanya *Huni*, akik — miként az előző, „alkotmányjogi traktátusban” — fegyvereket választanak (*elegerunt*), kiindulnak (*egredientes*), bizonyos országokon áthaladnak (*transirent*), a Tisza vidékére megérkeznek (*ingressi*), hogy az előadásból mind tartalmilag, mind grammatikailag logikusan következzen a csatlakozó mondatban az *omnis caetus* határozata. Ezzel szemben a bővebb krónikákban e 8. fejezet alanya: *omnes capitanei* (SRH I. 257), s valamennyi cselekvés (kiindulás, áthaladás, megérkezés) a kapitányok tartalmi és grammatikai függvénye, úgyhogy szinte még a következő mondat *omnis cetus* fogalma is a kapitányokra érthető. Valójában persze e jelenség könnyen érthető. A XIV. századi szerkesztő többkevesebb módosítással követte a 7. fejezet Kézai-féle előadását, majd midőn a 8. fejezethez érkezett és forrásában nem talált határozott alanyt, természetesen visszakanyarodott a „tradicionális” történeti képhez, hogy a honfoglalásban tartalmilag és nyelvtanilag a hét vezér a cselekvő! Így volt ez a régi gestában (ld. *Ricardus*: „... septem duces ... egressi fuerant, ut habitandi quererent sibi locum...” SRH II. 535). Anonymusnál („septem principales persone ... egressi sunt... Venientes autem...” és így tovább SRH I. 41) és Ákos mesternél (Chr. c. 27: „... communi consilio septem capitaneos inter se prefeceerunt...” SRH I. 287).

¹¹⁶ Előbbire pl. *Geréb L.* fordítása a Képes Krónika facsimile-kiadásához csatolt kötetben (Bp. 1964, 73), utóbbira *Szabó K.* (Pest 1862, 16).

¹¹⁷ Egyetlen helyen a bővebb szövegekben (c. 10) is megmaradt e többesszám elmosódott értelmű alakja: „Quod signum [ti. a turult] Hungari... in exercitu semper communiu[m] gestavere” (SRH I. 263).

¹¹⁸ Ez utóbbi kitétel hiányzik a bővebb szövegekből. Figyelemreméltó, hogy a kapitányok *dux* címe csak Kézai szövegében szerepel, éspedig nemcsak a hun történet-

gosan kiderül abból a részletező leírásból, amelyet a „visszatérő” hun—magyarok szervezetéről ad (c. 26), s amely hiányosan és értelmetlenül torzult módon található meg a bővebb krónikákban. Eszerint a nép seregekre, *exercitusokra* oszlott, élükön — miként már a hun „alkotmány” lefektetésénél (c. 7) — egy-egy kapitánnyal (*capitaneus*), aki egyszerűsre mint *dux*¹¹⁹ vagy *princeps* (*princeps militiae*)¹²⁰ volt előjárójuk (de csak Kézai hun és magyar történetében, a bővebb krónikákban nem), az alegységek élén pedig *centuriok* és *decuriok* álltak, vagy az előbbiekkal azonos *praefecti* — amolyan igazi „római—hun” módra, amely ötvözetrel egyéb vonatkozásban már megismerkedtünk. Milyen volt az író látomása szerint e hadi-politikai alegységek, *exercitusok* belső szervezete?

E vonatkozásban Kézai érdekes terminológiai támpontokat ad, hogy megértsük sajátos koncepcióját. Már a Prológusban elhelyezi a *consortium exercitus* terminust,¹²¹ máshol a *communitas militiae* (c. 91) lép fel cselekvőleg művében.¹²² Ám ha most már figyelmünket közelebről a hun történetre irányítjuk, további terminológiai sajátosságok segítik az értelmezést. A catalaunumi — „belvideri” — ütközet előtt Attila Marokkó szultánja ellen rendelte seregének harmadrészét, éspedig *cum electis capitaneis* (c. 11).¹²³ Így önmagában talán homályos lehet itt az *electio* értelme, de kevésbé az, ha tudjuk, hogy a hun történetben a *rex* sohasem „választ” (de még csak nem is „kiválaszt”), hanem mindig elrendel, parancsol, határoz. Az *eligere, constituere* mindig „kommunális” aktust jelöl. Ugyanezek a kapitányok alább (c. 12) mint *capitanei constituti* bukkannak újra elő. De menjünk tovább. Ugyanez a seregrész épp ez utóbbi helyen (c. 12) mint *tertia exercitus societas* fordul ismét elő — de csak Kézainál, a bővebb krónikákban ugyanis *tertia pars* olvasható.¹²⁴ Még alább (c. 13) újabb alegységekről esik szó, az Attila birodalmát négy égtáj felől őrző határőrökről. Ezeknek neve Kézainál (*prima, altera, tertia, quarta*) *societas speculatorum*. A bővebb szövegekben megmarad ugyan a *prima societas*, de a második és harmadik már *pars*, a negyedik *statio*.¹²⁵ Látnivaló tehát, hogy Kézai számára a *societas* megjelölésnek valami jelentősége van, ezzel szemben a többi krónikák nem igen értik, miféle „társaságról” van itt szó.

Holott a *societas* a XIII. században egy bizonyos eszmekör ismerője számára csakugyan nem valami elmosódó értelmű „társaságot” jelent, hanem

ben, hanem gyakran Kézai magyar történetében is (c. 26, 27, 32, 33, 42), míg a krónikákban mindezek a helyeken kizárólag *capitaneus*. (Ld. fentebb 107 jz.) Ez áll a *princeps* címre is. Kézainál ugyanis az előjárók nemesak hadvezetők, hanem politikai autoritások is, affélék, mint a k o r a b e l i terminológiában a *duces* (*ducs*) és *principes*: territoriális fejedelmek. (Ld. a hun történetben gyakran előforduló *principes Germaniae* historizált szerepét.)

¹¹⁹ K. c. 26: „...cui tamquam ducei deberent unanimiter intendere ac parere” SRH I. 165. (Chr. —) A krónikákban (c. 27) a „decani”, „centumviri” nyilvánvaló értelmetlenségek (SRH I. 287).

¹²⁰ A *princeps militiae (regis)* csak Kézainál fordul elő (c. 17, 39, 74) SRH I. 160, 169, 186.

¹²¹ Itt az Orosiusnak tulajdonított (valójában Iordanesnél olvasott) aliorumnamonda elbeszélésében „...de consortio exercitus... expulisse”. SRH I. 141.

¹²² Hogy a „regis et communitatis militia [sic!] decreto est statutum” fordulat (SRH I. 191, 303) szövegromlás *militie* helyett, nyilvánvaló (ld. *Horváth*: Stílusproblémák, 348). Arra nézve, hogy ez a szöveg részlet eredetileg Kézaié, vö. 106 jz.

¹²³ SRH I. 153, 265.

¹²⁴ SRH I. 155, 267.

¹²⁵ SRH I. 156, 269.

minősített fogalom: a Kézai fogalmi nyelvében egyebüttl előforduló *communitas*, *commune*, *coetus*, *consortium* szinonimája, amelyek egyéb, Kézai által nem használt szinonim fogalmakkal együtt (*universitas*, *collegium*, *corpus* stb.) éppúgy egy meghatározott elmélet műszavai, mint a hun történetben előforduló *pars sanior* (c. 19),¹²⁸ a középkori testületi alkotmányosság „qualitativ” kormányzati elvének terminus technicus. S akkor már talán megértjük, hogy miért kedveli Kézai — alighanem e szűkebben minősített, „technikai” értelemben — a *socius* szót, ha valamely sereg tagjairól van szó, s miért helyettesítik a hun történetben a bővebb szövegek Kézai e megjelölését (c. 9) *cum caeteris sociis* a semleges és általános *cum aliis Hunis* fordulattal.¹²⁷ Maga ez az elmélet a korporációs tan.

Otto Gierke alapvető vizsgálódásai óta ismeretes, hogy a jurisprudentia XII. századi itáliai felvirágzása nyomán római jogi gyökerekből, de mégis attól idegen módon, mint a jogelmélet specifikusan középkori hajtása alakult ki az az eszmekör, amely a civilisták (glosszátorok és kommentátorok) nézeteiből, a kanonisztika számottevő hozzájárulásával, a XIII. század derekára összefüggő elméleti rendszerré állt össze, mint egységes korporációs tan jelenik meg, s egyidejűleg domináns meghatározó eleme a XIII. században radikálisan átformálódó társadalomszemléletnek és politikai teóriának.¹²⁸ Mi a korporáció? Eredetileg bármilyen jogalanyként elismert — magán- vagy közjogi értelemben vett, egyházi vagy világi jellegű — társadalmi egység, kötelék (*societas privata* vagy *publica*), amely valamely felsőbb autoritástól nyert kiváltsággal (*privilegium universitatis*) rendelkezett: tehát privilegizált autonóm testület, amelynek lényegéhez tartozott a belső autonómia, bíraskodás, előljárók választása, képviseleti elv és számos egyéb önigazgatási jog. Ilyen értelemben az egészen szűk lokális jellegű vagy foglalkozás, mesterség szerint tagolódó szervezetektől (*societates professionis*) a városi *commune*ken, a hűbéri tartományok és a monarchiák politikai organizmusán át minden „testületileg” fel fogott társadalmi egység egészen a Birodalomig és a legtágabb szemléleti keretig, az univerzális egyházig, eszmeileg *universitas* vagy szinonim kifejezésekkel jelölt korporáció volt.¹²⁹ De e tan nem korlátozódott arra, hogy a fennálló vagy alakulófélben levő privilegizált testületek formális jogi mibenlétét mintegy közös nevezőre hozta és fogalmilag megragadta, hanem egyesítve sok mindent az antik társadalomelmélet elemeiből (főként a *populus* antik felfogá-

¹²⁸ SRH I. 161, 276 (de csak S; a KK családjának szövegeiből a *pars* kimaradt!). E fogalom megvolt már a kánonjogban, majd beolvadva a korporációs elméletbe, szinonimáival (*maior* vagy *valentior pars*) együtt a XIII–XIV. századi államtan fontos kategóriájává vált. A testületi választás és képviseleti elv vonatkozásában éppen nem modern értelmű „majoritásról” van szó, hanem a *qualitas* szerint érvényesülő *repraesentatio*ról. Ld. összefoglalóan Ch. H. Mc Ilwain: *The Growth of Political Thought in the West*. New York 1932, 303–304. Magyarországon tudomásunkkal első ízben — kánonjogi hatásra — az 1230 után hamisított bakonybéli oklevélben (1037) tűnik fel: „abbasque eius a monachis illius loci, partis sanioris, libere eligatur.” Karácsonyi J.: *Szt. István oklevelei*, 135. Később Gentilis iratai közt gyakran találkozunk vele (1309).

¹²⁷ SRH I. 150, 260. — Egyébként Kézai jellegzetes szava, pl. az augsburgi ütközet utóhangjainak elbeszélésében: az ellenséget elfogták s „omnibus caput detrunca-runt pro exequiis sociorum” (SRH I. 170).

¹²⁸ O. Gierke: *Die Staats- und Korporationslehre des Alterthums und des Mittelalters* (Das deutsche Genossenschaftsrecht, Bd. III). Berlin 1881, kül. 188–478.

¹²⁹ Pl. Joh. Andr. Mugellanus (1270–1348): „Universitas, communitas, collegium, corpus, societas sunt quasi idem significantia”. Gierke: i. m. 248. További szinonimák még „congregatio”, „collectio”, „consociatio” stb.

sából)¹³⁰ és a középkori korporációk ismerveiből, létrehozott egy ideálsémát, amely alkalmas volt arra, hogy a társadalmi kereteknek korábban csaknem kizárólag vertikális függőviszonyokban szemlélt képletét horizontálissá alakítsa, vagy más szóval: a ténylegesen ható horizontális jellegű társadalmi kohéziót az elmélet szintjére emelje.

Korábban, a korai középkori és hűbéri struktúrában adva volt egyfelől az egyedül tökéletes „társadalom” gyanánt szemlélt *societas fidelium* az augustinusi alapokon, másfelől adva voltak az egészen szűk, lokális jellegű közösségek; e kettő közt nem alakulhatott ki világos és szekularizált koncepció a „társadalom” mint felsőbb autoritástól — relatív vagy abszolút értelemben — független, autonóm és szuverén emberi közösség mibenlétéről. Ami ugyanis e kettő közé esett, az vagy egyedül valamely egyházi vagy világi *auctoritas*, *potestas* derivátumaként szemlélt alattvalói kötelék volt (*populus subditus*; *populus a Deo imperatori [regi, duci, comiti stb.] subiectus*), vagy a hűség (*fidelitas*) szálán nyilvántartott egyéb — főként hűbéri jellegű — személyi függő viszonyok alig áttekinthető bonyolult rendszere, amelyek az individuum „társadalmi és politikai viszonyait” alapvetően vertikális erővonalak mentén s „felülről lefelé” alakították ki, státusát pedig elsődlegesen a *fidelis* ill. *fidelis subditus* minőségében határozták meg.¹³¹ Hogy egy másfajta — horizontális — tagozódása is lehetséges a társadalmi és politikai viszonylatoknak, azt természetesen nem a jogtudomány „fedezte fel”, hanem azok részben megvoltak már az egyházi szférában (szerzetesrendek, egyházi testületek), részben a XII—XIII. század folyamán egyre inkább előtérbe kerültek a világi szférában is (gildék, városi kommunák, korai „rendi” formák az államszerkezetben). Ahhoz azonban, hogy ez utóbbiak az átalakuló társadalomszemlélet alapmodelljeivé válhassanak, éppen a korporációs tan adta meg az alapozást. Annak arányában, ahogy a civilisták és kánonisták tanaikat már a XIII. század első felében római jogi vagy dogmatikai tételek értelmezése helyett egyre inkább közelítették a valóságos élet struktúráihoz, a korporáció fogalma belső tartalmában és külső jelyeiben egyre inkább kitágult, hogy általában a rendezett társadalmi együttélés — „a társadalom” mint olyan — keretfogalmává és rendező elvévé váljék. Ezáltal az *universitas* ill. *communitas* stb. terminusok mögött létrejött — az antikvitás óta most újból — a közösségi lét saját, önálló és immanens ismerveivel rendelkező társadalmi organizmus fogalma, amely — mint már Odofredus (megh. 1265) megfogalmazta — nem bármiféle *hominum multitudo*, hanem *societas proprie*; sem nem egyedül valamely autoritás által meghatározott kötelék, sem nem valamilyen „természetes” alakulat, hanem *plurium ad communionem facta coitio*.¹³² Maga a tan egyébként, kifejtett

¹³⁰ A *populus* klasszikus meghatározása, amelyet a XIII. század újból felfedezett és gyakran idézett Cicero (*De Re Publica*, I, 25) nyomán: „non omnis hominum coetus quoquo modo congregatus, sed coetus multitudinis iuris consensu et utilitatis communione sociatus”.

¹³¹ E problémakör eszmetörténeti hátterének sokoldalú elemzése újabban: *W. Ullmann: The Individual and Society in the Middle Ages*. Baltimore 1966, kül. 7—23 és passim.

¹³² Már a glosszátorok a korporáció lényegéből egy sor jogot vezettek le, „durch welche dieselbe als ein gesellschaftlicher Organismus mit einer eigenen und selbständigen Sphäre des Gemeinlebens, als eine Macht über seine Glieder ausgestattetes Gemeinwesen charakterisiert wird”. *Gierke*: i. m. 215. Az egységes korporációs tan kialakulására uo. 353 s. köv. „Indem sie [die Juristen] die alten Definitionen wiederholen, unterstellen sie

formájában, szükségképpen elvezet a korporáció „szuverenitásának” kimondásához (pl. Baldus, Bartolus), a *populus subditus* fogalmi ellentétpárjának felállításához, amely *sine licentia superioris (absque licentia principis)* legitim módon létezik.¹³³ De a korporációs tan már a XIII. században megindult afelé, hogy az átalakuló (sőt bizonyos értelemben csak most ki alakuló) államelmélet gerincévé váljék, sőt a római jog mellett a par excellence jogi érveket éppen ez szolgáltatta ahhoz az együtteshez, amelynek elemeit a teoretikusok sok helyről, az antik államfilozófiából (főként Aristoteles *Politikája* felfedezése után), a keresztény teológia laicizált motívumaiból, a skolasztikából stb. szedték össze. Legtágabb értelemben a szemléleti kereteket a keresztény gondolkodás ideálsémája, az egység principiuma szolgáltatta (*Omnis multitudo derivatur ab uno et ad unum reducitur*), miszerint maga az emberi társadalom is a legkisebb egységektől a legátfogóbbig, az univerzális egyházig, belsőleg analóg elveken épül fel; ez esetben a principium maga a korporatív jelleg. Ilymódon a jogtudomány hatására a XIII. század társadalomelméletében a legmagasabb *societas publica*, az egyházban megtestesült *universitas populi Christiani* sajátos „célal” felruházott, de belsőleg hasonló felépítésű *universitasok* ill. *communitasok* egymásba épülő hierarchikus rendszerét öleli fel, amelyeknek legfőbb alaptípusait a kor — a szűkebbektől a tágabbak felé haladva — többnyire a falu, a város, a tartomány és a királyság korporatív organizmusaiiban (*universitates* ill. *communitates vici, civitatis, provinciae, regni*) jelölte meg.¹³⁴ Itt rejlik a rendi államelmélet csírája, amennyiben az *universitas (communitas) regni* nem egyéb, mint az államnak az uralkodóval szembenálló rendi-korporatív pólusa, úgy is, mint a hatalomban „képviselőleg” részesedők személyi köre, úgy is, mint konkrét összetevőtől elvonatkoztatott *identitas*, jogi személyiség, *persona ficta (repraesentata, politica)*, mely *nunquam moritur*. A kezdetek e téren is már a XIII. században mutatkoznak, hiszen már Hugolinus (megh. 1233 után) szerint az *universitas* első válfaja a *populus (Summa Dig. 3, 4, 2)*. Így van ez a kommentátoroknál (pl. Odofredus), s így épül be a *populus* mint *universitas regni* a népszerű politikai publicisztikába (pl. Aegidius Romanus) és a skolasztikai rendszerébe is (*unitas iuris et communis utilitatis*: Aquinoi Szt. Tamás, *De Reg. Princ. II, 2, 42, 4*).¹³⁵

Aligha kétséges, hogy Kézai *communitas*-elméletének forrásvidéke itt keresendő, éspedig nem a korai glosszátorokéban (mert ott maga e szó még nem fordul elő), de nem is a kánonistáknál (ahol a *communitas* terminus gyakran szerepel, de Kézai inkább a *ius civile* terén mutatkozik járatosnak), hanem a XIII. század folyamán egységesülő korporációs elméletben, amellyel jogi tanulmányai során szükségképpen megismerkedett, s amelyben a *communitas* szó

die Summe aller menschlichen Verbandseinheiten einem gemeinsamen Gattungsbegriff und einer gemeinsamen Theorie” (uo. 355). Odofredusra uo. 362. Később (pl. Albericus de Roseiate) a *societas simplex* és *societas quae unum corpus consistit* közt differenciálnak.

¹³³ Gierke: i. m. 438. Ide tartozik még egy sor később kialakult fogalom, mint pl. a korporáció jogi egysége és oszthatatlansága, *persona ficta (imaginata, repraesentata)* stb.)-jellege, annak azonossága, *identitasa* a tagok változása esetén is, következőképpen a korporáció „halhatatlanságának” maximája (*universitas nunquam moritur*). Vö. uo. 425 s köv.

¹³⁴ Gierke: i. m. 356, 545. Szokásban volt még a hármas felosztás, ugyancsak antik örökség alapján: *universitas minima* (ide tartozik a falu, vár, oppidum stb.), *minus larga* (város) és *larga* (tartomány, királyság).

¹³⁵ Gierke: i. m. 243; Eschmann: i. m. (113. jz.), 9. Lásd már Carlyle: i. m. V. 83. Irnerius (1080—1110-es évek közt): „Universitas id est populus . . .”

immár egyike a „korporációt” jelölő szinonimáknak.¹³⁶ Erre utalnak a fentebb ismertetett terminológiai jellegzetességek, legfőképpen pedig a Rész és Egész jellegzetes analóg szemlélete: a hunok egész *communitasa* ill. *caetusa* sok kisebb, belsőleg analóg korporációra (*communitates*, *communia*, *societates*) tagolódik. Hogy e téren a közvetlen forrás nem Aquinoi Szt. Tamás volt, azt egy lényeges körülmény valószínűsíti. Nála ugyanis, szemben a juristák többségével, a *communitas* — mint *societas publica* — felsőbb autoritás nélkül nem létezhet,¹³⁷ míg Kézai, midőn a maga „historizált” rendszerében a *communitast* mint valami eleve adott történeti elemet tünteti fel, amely megelőzi a „monarchiát” — azaz Attila királlyá választását —, majd ezután is, egészen a kereszténység felvételéig, a hatalom egyedüli birtokosa, nyilvánvalóan azt a nézetet képviseli, amely szerint a *communitas* létezhet felsőbb autoritás nélkül is (*sine licentia superioris*).

Vannak-e további támpontjaink arra nézve, hogy Kézai elmélete ebben az eszmekörben gyökerezik? A korporációs tan — mint említettük — annyiban fontos alkateleme a XIII. században átalakuló államelméletnek, hogy összeolvad a hatalomátruházás antik eredetű — közvetlenül a római jogból megismert — teóriájával.¹³⁸ A hun történet koncepciójában sem az ún. „népszuverenitás” tana az új, hanem az a körülmény, hogy a hatalom eredeti birtokosaként és gyakorlójaként, a jog eredeti forrásaként tekintett „nép”, *populus* egy önigazgató korporatív organizmussal, *communitassal* azonosul, amelynek jelentősége az után sem enyészik el teljesen, hogy a hatalmat átruházta az uralkodóra. Maga az a teória, hogy a monarchikus hatalom egy eredeti „szerződésen” (*pactum*) nyugszik, amely a nép eredeti királyválasztásán alapul, ezidőtájt már két évszázada — az 1080-as évek óta — része a középkori gondolkodásnak, még ha az istenkegyelmiség uralkodó felfogásával szemben alárendelt szerepet játszott is, s ha lényegéhez tartozott is, hogy az egykor kinyilvánított népakarat többnyire mint egyszeri és visszavonhatatlan aktus szerepelt (*voluntas populi postea in necessitatem convertitur*: az 1080 körül hamisított ún. *Privilegium Maius* és az ún. *Lex Regia* szövegében).¹³⁹ Nem árt itt közbevetőleg megjegyezni, hogy ezt a bolognai iskola és a glossza óta általánosan elterjedt teóriát „népszuverenitásnak” vagy „népfenség” elvének nevezni megtévesztő. E római jogi maxima recepcióját kezdetben kizárólag az a körül-

¹³⁶ A terminológiai vonatkozásokra *Gierke*: i. m. kül. 193, 248.

¹³⁷ „...societas publica... non potest constitui, nisi ex superioris auctoritate” (*Contra Impugnantes*, c. 3). „Omnis communitas aliqua lege ordinatur” (*Sent.* 27, 1, 1). *Vö. Eschmann*: i. m. (113. jz.), 8.

¹³⁸ A római jog maximái e vonatkozásban *Dig.* 1, 4, 1 (Ulpianus) és *Inst.* 1, 2, 6: „Sed et quod principi placuit, legis habet vigorem, cum lege regia... populus ei et in eum omne suum imperium et potestatem concessit”. *Vö. Accursius gl. ad v. concessit*: „Id est transtulit...” A középkor fogalmi nyelvbe a *translatio* forma ment át.

¹³⁹ A teória feltámasztását (ami természetesen az *Institutiones* ismeretét feltételezte) az invesztitúra harc ideológiai igényei kívánták meg: VII. Gergely ellenfelei ezáltal a pápaság szerepét tagadták a császári hatalom eredeztetését illetően (az ún. *Privilegium Maius* 1080 k.: „Iam enim dudum populus Romanus imperatori omne suum ius et potestatem concessit...”), a papalisták, mint pl. Manegoldus von Lautenbach (1083—85 k.) viszont a teóriából a hatalom visszavonhatóságát, az „ellenállási tan” csiráját bontották ki (ti. ha a „tyrannus”, „pactum pro quo constitutus est” megszegi, letehető). E kérdésekre és a teória XII—XIII. századi továbbfejlődésére *Fr. Kern*: *Gottesgnadentum und Widerstandsrecht im früheren Mittelalter*. Leipzig, 1914, 252—258; *Fr. Bezold*: *Die Lehre von der Volkssuveränität während des Mittelalters*. Aus Mittelalter und Renaissance. München—Berlin 1918, kül. 3—22; *Carlyle*: i. m. III. 151—165.

mény mozgatta, hogy sajátos módon egyaránt alkalmas volt — különböző értelmezések szerint — mind a pápai, mind a császári hatalom teoretikus pozíciójának gyengítésére, ahol is a „nép” egyedül doktrinér argumentumként jutott szerephez. De később, a XIII. század után sem fejlődhetett ki a szuverenitás koncepciója akár antik, akár modern értelemben, miután a *populus* rendi értelmezése — mint a társadalom „reprezentáns” politikai testként (*corpus politicum*) szemlélt része — már csakugyan hangsúlyt nyert. A teoretikus balance ugyanis ezután sem engedte, hogy a szuverenitás akár a királyi hatalomhoz, akár a néphez kötődjék, hanem mintegy a kettő közti bizonytalan, lebegő állapotban hagyta, mint ahogy 1300 után az istenkegyelmiség elvével is létrejött az elméleti kompromisszum a formulában: a hatalom a *Deo mediante populo* (*populo faciente et Deo ispirante*) származik.¹⁴⁰ Sokkal helyesebb, s mindenesetre távol tartja a téves asszociációkat, ha a hatalomátruházás, *translatio potestatis* teóriájáról (s az abból következő különféle irányzatokról) beszélünk, mint ha a középkortól alapjában véve idegen szuverenitást emlegetjük.

Hogy Kézai műve sem fogható fel valami szittyia-kisnemesi republikánus propagandairatként, amely a nyugati jellegű keresztény monarchiával szemben pogánykodó nosztalgiaival tekintene vissza a „hun—szkíta” őállapotokra, hanem az író legalább oly mértékben a királyi hatalom propagandistája, igazi *fidelis clericus regis*, mint a *communitas* ideológusa (valójában pedig ő is a korra jellemző egyfajta teoretikus balance-t keres), azt a kutatás újabban számos vonatkozásban kielégítően tisztázta.¹⁴¹ Az ő felfogásában a hunoknak az az alkotmánya, amely az ősidőktől — Attila uralmát leszámítva — Gézáig, a kereszténység felvételéig (*dum se regerent pro communi*, c. 10) volt érvényben, elsősorban nem valami „történeti utópia”, hanem történeti érv és jogforrás a későbbiekre nézve, amikor ugyanis a számára is természetes és pozitívan szemlélt keresztény-monarchikus államforma létrejött. A *se regere pro communi* képzete kétségtelenül sokirányú és sokoldalúan megvilágított funkcióegyüttest jelent, amelybe beletartozik nem csupán a választott — éspedig meghatározott időre, *pro tempore* megválasztott (c. 42) és visszahívható (c. 7) — tisztviselők, kapitányok és rektor útján való képviseleti jellegű öngazgatás, hanem a *communitas* „törvényalkotó” (*lex Scitica*) és rendelet (*edictum*) kibocsátó autoritása is, valamint a hadügyekben való közvetlen intézkedés hatásköre is: hadbahívás és hadjárat elhatározásának jogköre, éspedig a hun ősidőkben éppúgy (c. 7), mint a magyar kalandozások korában (c. 40),¹⁴² a sereg összeállítása, fegyveresek kiválasztása (c. 8, 26), döntés a letelepedés ügyében

¹⁴⁰ E kérdéskörre összefoglalóan újabban *M. Wilks: The Problem of Sovereignty in the Later Middle Ages* (Cambridge Studies in Medieval Life and Thought, N. S. 9). Cambridge 1963, küll. 184—226. „The idea of the separation of powers whose invention is sometimes attributed to Locke and Montesquieu, can therefore be said to be quite clearly envisaged in the political thought of the later Middle Ages. Sovereignty does not reside in any one part of the political community, ruler or people, but is shared between them. Strictly speaking the term cannot be applied to either.”

¹⁴¹ Így értelmezte a művet már *Horváth: Stílusproblémák*, 383—386 („a feltörekvő kismesség és a dinasztia szoros kapcsolatát mint politikai programot hirdető történeti mű...”), majd *Váczy P.* némely következtetéseit korigálva *Gerics: i. m.* (8. jz.) küll. 107—110, 122—130.

¹⁴² Pl. a gyűlés határozza el „ut simul uno corde occidentales occuparent regiones” (SRH I. 147, 256). Kézai c. 40: „Lel et Bulchu per communitatem Hungarorum in Teutoniam destinantur” (uo. 169).

(*omni caetui complacuit . . . c. 8*) stb. Mindez a hatáskör Attila megválasztása után természetesen az uralkodóra száll át, de nem úgy, hogy a „kommunális” szervezet megsemmisülne, sőt maga az uralom sem kizárólag az uralkodót illeti meg, hanem egyfajta „politia commixta”, mint Kézainál (s csakis az ő szövegében) olvasható: *Hunorum dominium et Ethelae* (c. 14), hogy majd Attila halála után a Szkítiába visszavonuló, majd „visszatérő” hun-magyar *communitas* a kalandozások korában, *usque ad tempora ducis Geichae* (c. 7, 10, 42, 95) ismét valamennyi jogához visszajusson. De arról sincs szó, hogy „az ő politeiája az Idő sodrában bukkan fel, s abban merül el a dicsőség és nagyság évei után . . .”¹⁴³ Sőt, Kézai teóriájában – történetietlenül, de elméletileg meglehetősen következetesen – a *communitas* valamilyen mértékben részese-dik a hatalomban Géza és István idején is, s attól fogva töretlenül a saját koráig, az 1280-as évekig.

Ez nemcsak az ún. második Appendixben jut kifejezésre, ahol is Kézai víziója értelmében Géza és István idején is a *communitas tota* hozzájárulása, *assensusa* szükséges a pápa rendelkezésének elfogadásához (c. 95), hogy majd Kálmán király is a *communitas nobilium* igényeit figyelembe véve módosítsa intézkedéseit (c. 96), hanem az író egész magyar történetében, az egyre szűkszavúbbá váló kivonatolás közben is gondosan ügyel arra, hogy jellegzetes interpolációkkal érvényesítse felfogását. Igaz, hogy István király trónra kerülése kapcsán elmulasztja tisztázni hatalmának eredetét – mindössze egyetlen helyen, a *de genere Turul* kitételrel (c. 76) utal az Árpádokat homályosan Attilához kapcsoló dinasztikus összefüggésre –, de már Aba Sámuelnél pótolja a mulasztást. Itt ugyanis Kézai szerint (c. 46) az előkelők és *nemesek*, *principes et nobiles* voltak azok, akik a püspökök tanácsára Péter ellen egybegyűltek (a krónikák 72. fejezetében *principes et milites* szerepeltek e mozzanatnál),¹⁴⁴ majd Abát *super se regem praefecerunt*. Ez ugyanaz az aktus, ahogy annakidején a hunok Attilát *Romano more super se regem praeficiunt* (c. 10). A *Romano more* kifejezést téves a „szkíta nacionalizmus” jelként értelmezni, mintha itt az író a királyság, a monarchikus államforma „idegen, nyugati eredetét” kívánta volna megbélyegezni.¹⁴⁵ E lényeges kitétel értelme egészen máshol keresendő. A kulcsot a hun történet 8. fejezete adja kezünkbe, ahol egyáltalán első ízben van szó királyválasztásról: a historizált *Romani* (máshol *Romani principes, principes Germanorum*) Veronai Detrét *super se regem praefecerant voluntarie* (c. 8). Azaz a „római módra”: a *voluntarie* szinonimája, amelyben az önkéntes és szabad hatalomátruházás, a római jogi *lex regia* (Dig. 1, 4, 1; Inst. 1, 2, 6) ismerete és ennek a szerződéses jelleggel bővített középkori teóriája tükröződik, amelynek középkori műszava: *voluntaria subiectio et consensus*.¹⁴⁶ Kézait az Árpádok esetében a hatalomátru-

¹⁴³ Váczy: i. m. (7. jz.) 560. Kritikájára vö. *Gerics*: i. m. 107–109.

¹⁴⁴ Chr. c. 72 (SRH I. 324)

Kézai c. 46 (Uo. I. 174)

„principes Hungarorum et milites
consilio episcoporum convenerunt
adversus Petrum regem . . .”

„principes et nobiles
regni Hungariae episcoporum
consilio in unum
convenerunt . . .”

Vö. az első hun gyűlés leírásával (c. 7) „. . . Huni in Scitia habitando . . . in unum congregati . . .” (SRH I. 147, 255).

¹⁴⁵ Váczy: i. m. 561.

¹⁴⁶ *Gierke*: i. m. (128. jz.) 571.

házásnak ugyanaz a koncepciója vezette, mint Attila hatalmának eredzetében, s amelyet már István idejében a *communitas*nak tulajdonított a *ssensus* esetében is (c. 95) kifejezésre juttat.

Anélkül, hogy a magyar történelem Kézai-féle átértelmezéseit itt számba akarnánk venni, legyen elég még csak egyetlen jellemző párhuzamra rámutatni. A Péter körüli zavarok elbeszélésében a bővebb krónikáknak végső fokon feltehetően még a XI. századi gestára visszamenő szövegében az áll, hogy a magyar előkelők, *principes Vngarie* Péter király tyrannizmusát mint *contra Deum* cselekedetet szemlélték (c. 71); Kézai elbeszélésében természetesen *principes et nobiles regni* viselték szívükön népük romlását, *quae fiebat contra legem* (c. 46). Nem csupán a gondolat szekularizálása figyelemreméltó itt, hanem mögötte sejtethető az a felfogás, hogy a *lex* hordozói a XIII. század utolsó harmadának törekvéseiből a keresztény királyság korai korszakába visszavetített bárók és nemesek egyeteme (az *universitas* ilyen értelemben először 1299-ből adatolható),¹⁴⁷ ami mögött viszont a *rex sub lege* maximája húzódik meg, miszerint a király hatalma normális körülmények közt alá van vetve az isteni törvénynek és a „regnicolák” által őrzött szokásoknak.¹⁴⁸

A Kézai egész művén, tehát hun és magyar történetén egyaránt végighúzódo felfogás nemcsak arra mutat, hogy a szerző koncepciója a hatalomátruházás teóriáját magába olvasztó korporációs tanban gyökerezik, hanem arra is, hogy a juristákat e téren megosztó alapvető elméleti nézetkülönbségben melyik irányzat híve volt.

A glosszátorok és postglosszátorok egyik csoportja ugyanis lényegileg azon az állásponton volt, mint amit a teória XI. század végi felbukkanása kapcsán már említettünk: a *populus* egykori akaratnyilvánítása pusztán egyszeri történeti aktus, amely a továbbiakban *necessitasszá* változott, tehát visszavonhatatlan és politikai következmények nélküli, mert szó szerint véve a római jogi maximát, a nép valóban „minden hatalmát” (*omne suum imperium et potestatem*) átruházta az uralkodóra. Ezt vallotta pl. a bolognai iskola tulajdonképpen megalapítója, az 1080–1110-es évek közt működő Irnerius, valamint a francia iskola (Montpellier) kiemelkedő mestere a XII. század vége felé, Placentinus, és többen mások. Utóbbi szerint azáltal, hogy a nép átruházta hatalmát az uralkodóra, „semmit sem tartott meg magának”.¹⁴⁹ Ezzel szemben a bolognai iskola 1200 táján kiemelkedő nagy mestere, Azo álláspontja szerint az átruházás aktusa nem jelenti azt, hogy a nép teljességgel lemondott volna a

¹⁴⁷ Az 1277. évi rákosi ill. budai *congregatio generalis* óta az oklevelek e korai „országgyűléseket” legtöbbször mint a *barones et nobiles regni* (röviden: *totum regnum*) gyűléseit nevezik meg. (Pl. 1277: ÁOU IX. 175; HO VII. 165; Z—W., UB I. 131. — 1279: ÁOU IV. 176, 181; *Kubinyi*, Mon. I. 114. — 1286: *Szentpétery—Borsa*, Krit. 3407. sz.; ÁOU IV. 283. — 1287; Z—W., UB I. 157. stb.) 1299: *universitas nobilium Ongarorum, Saxonum et Cumanorum*; alább: *nostrae universitatis coetus* (= *universi barones et nobiles regni Ongarie*). Fejér, CD VII./5. 502—504.

¹⁴⁸ *Mc Ilwain*: i. m. (126. jz.) 193—196; *Wilks*: i. m. (140. jz.) 206 s köv.

¹⁴⁹ Irnerius (gl. ad Dig. 1, 3, 32 *de legibus*) „Loquitur hec lex secundum sua tempora, quibus populus habebat potestatem condendi leges. . . Sed quia hodie potestas translata est in imperatorem, nihil faceret desuetudo populi”. — Placentinus (*Summa Inst.* 1, 2): „. . . Nam populus in principem transferendo communem potestatem, nullam sibi reservavit, ergo potestatem leges scriptas condendi, interpretandi et abrogandi.” Vö. *Carlyle*: i. m. II. 61; *Fr. Calasso*: I *Glossatori e la teoria della sovranità. Studio di diritto comune pubblico*. Firenze 1945, 72.

hatalomról, mert később valamit visszaszerzett abból; e g y e s e k tehát kizárhatók a törvényalkotásból, de nem az egész *universitas sive populus*. E vélemény felé hajlottak Bolognában már a XII. században Bulgarus és Johannes Bassianus is, majd a XIII. században Odofredus. Hugolinus a század elején éppen Placentinus-szal vitatkozva fejtette ki, hogy a *populus* nem olymódon ruházta át hatalmát, hogy abból valami ne maradt volna meg nála (*non transtulit sic, ut non remaneret apud eum*), hanem az uralkodót csak mintegy a hatalom gondviselőjévé (*quasi procuratorem*) tette.¹⁵⁰ Ez a nézetkülönbség Accursius népszerű, s minden bolognai tanuló által ismert *glossa ordinaria*ájában is (1220–30 k.) megtalálható volt, a reá jellemző kompromisszumos megoldással: a *populus*nak a *translatio potestatis* után, mind mostanáig megmaradt a törvényalkotó joga, ha szerinte nem is általános értelemben, hanem részlegesen, a municipális törvényalkotás terén, már amennyiben legitim korporációt képez.¹⁵¹

Kézai nem tett egyebet, mint hogy a két elméleti álláspont közül az utóbbit egy következetesen érvényesített történeti fikcióba építette bele. Szövegszerű egybevetésre nincs mód, mert a szerző minden teoretikus célzatát a maga epikai texturájába szőtte bele, úgyhogy a jogász és politikai teoretikus csak fordulatai, terminológiája, legfőképpen pedig műve belső logikai vonalvezetése révén tűnik elő minduntalan. Mindaz, amit jogi felkészültségéről tudunk, szükségtelessé teszi annak bizonyítását, hogy az idézett szövegek egyikét-másikát s z ü k s é g k é p p e n ismernie kellett, Accursius glosszáit mindenestre, de láttuk például korábban, hogy éppen Azo *Summája* is ott volt Kézai Simon udvari klerikus kollégája, László mester 1277-i könyvtárhagyatékában. Nem kétséges Kézai politikai elméletének végső célzata sem: a múltat a jelennel összekötő kontinuitás erejénél fogva az ősi hun–magyar *communitas* a keresztény monarchia kialakulása után sem enyészett el, a hatalmat nem úgy ruházta át a királyokra — Hugolinus tömör megfogalmazását ismételve —, „hogy valami ne maradt volna meg nála”. Ezáltal művének teoretikus célzata szorosan kapcsolódik a kor jurisprudenciája és differenciálódó politikai elmélete egy határozott irányzatához, s egyszersmind „olvasmányos”, színes epikai keretben mond ki egy 1280 körül Magyarországon jelentkező politikai igényt, hogy tudniillik a király r é s z e s í t s e a hatalom

¹⁵⁰ Azo (*Summa Codicis*): „Dicitur enim translata id est concessa [sc. potestas] non quod populus omnino a se abdicaverit eam . . . Nam et olim transtulerat, sed tamen postea revocavit.” Uő. (*Lectura Codicis* 1, 14, 12): „. . . Dic ergo, quod hic non excluditur populus, sed singuli de populo . . . quia plus fecit ipse, quam aliquis aliorum. Ideo singuli excluduntur, non universitas sive populus”. — Odofredus (*Commentarii* in Dig. 1, 3, 32): „Nam populus bene potest hodie legem condere, sicut olim poterat . . . Item non obstat, quod alibi dicitur, quod populus omne imperium legis condere transtulit in principem . . . quia intelligo transtulit id est concessit, non tamen a se abdicando.” — Hugolinus (*Distinctiones*) „. . . Sed certe non transtulit sic, ut non remaneret apud eum, sed constituit eum quasi procuratorem ad hoc”. Ld. az egész kérdéskörre *Gierke*: i. m. 566 s köv.; *Carlyle*: i. m. II. 56–67; *Calasso*: i. m. 72–78; *Wilks*: i. m. 184–186.

¹⁵¹ Accursius gl. Inst. 1, 2, 6 („. . . populus ei et in eum omne imperium suum et potestatem concesserit”) *ad vocem concesserit*: „Id est transtulerit. Sic ut ipse populus amodo non habeat hoc ius. Sic *C. de vet[er]i iur[e] enu[cleando]* 1. 2. hoc autem [= Cod. 1, 17, 2, 22 (Iustinianus)] et *consti[tutionibus]* 1. si [= Cod. 1, 14, 4]. Sed alii dicunt, quod et adhuc populus potest facere legem. Et quod dicitur solum principem hoc posse: verum est solus, id est nullus alius solus, secundum Azonem. Quod autem dicunt populum posse legem facere, verum est, scilicet municipalem seu particularem, dummodo habeat collegium approbatum, non autem generalem.”

gyakorlásából, a törvényhozásból a generális kongregációkra sereglő nemesség egyetemét, ahogy az e műben először leírt *communitas nobilium* is késznek mutatkozik a „henye életre” hajlamos hatalmasokkal (*potiores regni*) szemben (lásd c. 96) a királyi hatalom erejét növelni.

Mindazonáltal nagy tévedés lenne az elmondottakból azt a következtetést leszűrni, hogy Kézai Simon mester fantasztikus hun történetében a kor európai színvonalán mozgó teoretikusnak bizonyult. Tulajdonképpen ebben a vonatkozásban is ugyanolyan találékony, ötletdús, de kissé félművelt és fantaszta írónak mutatkozik, mint a hun történet epikai képtelenségeinek összehordásában, amitől egyfajta zsenialitás mégsem tagadható meg. Egyébként mondani valója aligha is található volna utat azokhoz, akiknek intellektuális teherbírása többet nem is viselt el: a magyar nemességhez.

4

A történelem új szemléleti keretei; a „nemzet” újfajta koncepciója

Kézai társadalmi és politikai elmélete egy tágabb történet szemléleti keretben nyeri el értelmét és funkcióját: a *communitas* újszerű teóriája (amelybe beleolvad a társadalmi egyenlőtlenség keletkezésének történeti levezetése) a *natio* nem különben egészen újszerű koncepciójával összefüggésben képez organikus egységet, és pedig olyan jellemző eszmei szerkezetben, amely — minden *couleur locale* ellenére — szintén tágabb európai áramlatokhoz fűzi e *Gesta Hungarorumot*.

A történetírás az európai középkor hajnalán egy műfajjal indult, amelynek virágkora a VI—VIII. század, s összefoglaló megjelöléssel mint „néptörténet”, *origo* (vagy *historia*) *gentis* helyezhető el a középkori historiográfia kezdetén. A sort Cassiodorus elveszett műve nyomán Iordanes gót története, *De origine actibusque Getarum* nyitja meg (551), hogy a frankok alig később Toursi Gergelytől, majd a VII—VIII. században egyéb művekben (ún. Fredegarkrónika, *Liber historiae Francorum* stb.), a nyugati gótok Sevillai Isidorustól (624), a longobárdok Paulus Diaconustól (670 k.), az angolszászok Bedától (megh. 735) megkapják eredethagyományuk és szóbeli történeti tradícióik írott megörökítését, természetesen jelentős mértékben átdolgozva, keresztény és mesterkélten „tudós” szempontokhoz idomítva, de mégis oly módon, hogy a történelem szemléleti kerete maga a nép marad, tartalma pedig — mint pl. Fredegarnál olvashatjuk — az *origo gentis* mellett: *acta regum et bella gentium*. A műfaj termő korszaka azonban Nyugat-Európában a VIII. században lényegileg lezárul; Widukind szász története (968) már csak elkésett utóhangnak számít. A történelem szemléleti kerete egyrészt kitágul, s műfaját a „világkrónikákban” találja meg, másrészt leszűkül az évkönyvek, hagiografikus művek (*viták*, legendák) és olyan krónikák, gesták műfajaira, amelyeknek szemléleti keretét egy-egy kolostor, tartomány szabja meg, az érdeklődés fókuszában az apátok vagy tartományurak „viselt dolgaival”. Újabb fordulat, s egyúttal a *historia* (*gesta*) *gentis* műfajának feltámadása a XII. század dereka után következik be. Ami azonban a Saint-Denis-i apátságban, főként Suger apát (megh. 1151) után megindul, hogy a *Grandes chroniques de France* folytatásaiban a XIII. század dereka után már francia nyelven szólaljon meg, s aminek párhuzama ott van William of Malmesbury (1125 körül) vagy Henry of Huntingdon (1130

után) műveiben Angliában, Geoffrey of Monmouth (XII. század második fele) brit-velsi történetében, vagy a dán Sven Aggeson és Saxo Grammaticus (1200 körül), a norvég Snorri Sturluson (1230 körül) stb. krónikáiban: az már valami egészen új tartalom, a középkor lassan kibontakozó „nemzeti” történetírásának kezdete.¹⁵² Ebbe a sorba illeszkedik be a magyar Anonymus is.

Forma szerint ugyan a XI. század második felében meginduló magyarországi krónikaírodalom is néptörténet, „Volksgeschichte”, mint már első, feltehetően 1060 körüli hajtásának címe, *Gesta Ungarorum* is mutatja, valójában azonban ennek éppúgy, mint joggal *Gesta Ladislai regis* címen emlegetett, majd a XII. század közepe táján keletkezett folytatásainak tárgya jóformán kizárólag a dinasztia történetére és a társadalomnak a dinasztikus bonyodalmaiban aktív előkelőinek viselt dolgaira korlátozódott. E korai történetírás szemléletében a „nép”, *gens* lényegében véve ugyanaz volt, mint az oklevelek és törvények aktuális politikai-jogi kategóriáiban: *gens regis*, *populus regni*, azaz a keresztény monarchia aspektusából egységnek tekintett *populus subiectus*.¹⁵³ A magyarságnak a térítés előtti múltjáról hiteles emlék, szájhagyomány alig kapott itt helyet. Az „Ösgesta” egyszerűen beleilleszkedett a nyugati kolostorokban kialakult — először határozottan Regino prümi apát által megfogalmazott — mesterséges irodalmi jellegű „szkita” eredeztetésbe, nem takarékoskodva az elmarasztaló jelzőkkel és jellemzésekkel, amelyek mind a pogány múltat voltak hivatva megbélyegezni, sőt e mű a magyarság elődeit talán a Noé által megátkozott Kám ivadécai közé sorolta be a kánoni jellegű bibliai ősfán, a honfoglalás-kori vezérekről jóformán minden népi hagyományt elhallgatott, a pogány-kori kalandozásokról pedig nagyjából annyit s olyan előjellel mondott el, ahogy e téren az altaichi évkönyvek és Regino eligazították.¹⁵⁴ E tekintetben a magyar kronisztika kezdeteinek attitűdje alig külön-

¹⁵² H. Grundmann: *Geschichtsschreibung im Mittelalter. Gattungen — Epochen — Eigenart.* Göttingen 1965, kül. 12—17; H. Kohf: *The Dawn of Nationalism in Europe.* *American Historical Review* 52 (1947), 27—277.

¹⁵³ Nincs itt tér a korai magyarországi latinságban jelentkező népterminológia behatóbb elemzésére; úttörő — de a forrásoknak csak töredékét figyelemben részesítő — kezdeményezés e téren: *Deér J.*: *Közösségérzés és nemzettudat a XI—XIII. századi Magyarországon.* A Klebelsberg Kuno MTI Évkönyve 4 (1934), 97—100. — Az *Intelme*k, a legendák, valamint a krónikák szóhasználata közt semmi lényegbevágó különbség nincs e vonatkozásban. Ha pl. az *Intelmekben* (c. 1) a „nép” egyszerűen „novella sancte ecclesie plebs”, ennek világi vetülete ugyanebben a fejezetben: „omnibus tibi [ti. regi] a deo subiectis . . .” (SRH II. 621), tehát a *regalis dignitas*, a *novella monarchia* (c. 2) „népe”, ugyanez tükröződik István dekrétumaiban is, pl. „gens huius monarchie” (I, 20) azaz „gens nostra” (Prol.). (*Závodszy*: 141, 147), vagy István Nagyobb legendájában: (c. 1) „populum rudem et vagum . . . Ungaros videlicet, Pannonie patriam inhabitantes” szinonimája (c. 2) „omnes ditioni sue subiectos . . .” (SRH II. 378, 379), ugyanez áll a krónikaszerkesztmény valószínűleg XI. századi eredetű részeire. Itt is a „gens Hungaria” (c. 69) vagy „universa multitudo Hungarorum” (c. 82) azonos kategória ezekkel: „Omnis populus regni tam nobiles, quam ignobiles, simul in unum dives et pauper” (c. 70) ill. „universa gens sua [ti. regis Andree]” (c. 86). SRH I. 320, 337, 322, 344. — Megjegyzendő, hogy e l v é t v e korai szövegekben is találkozunk a „nép” egy egészen másféle fogalmával, pl. Kálmán dekrétumában (c. 77: „in genere Hungarorum”), vagy a Gellért legendákban (c. 4: „in Ungarorum generatione”), ezek azonban kivételek, s mint másutt kifejtettük, egy archaikusabb eszmei struktúra — a „gentilizmus” — maradványai az írásbeliségben. Vö. *Szilcs J.*: „Gentilizmus”. A barbár etnikai tudat kérdése. Bp. 1970 (kézirat), 181—198; rövid összefoglalása: *Történelmi Szemle* 14 (1971), 188—204.

¹⁵⁴ A korai legendák és krónikák történet szemléletéről legutóbb plasztikus képet nyújtott *Mályusz E.*: *Krónika-problémák. Századok* 100 (1966), 714—725; *uő.*: i. m. (5. jz.) 26—35.

bözik Kelet- és Észak-Európa kereszténnyé vált „új barbárainak” korai történetírásától. A cél általában a beilleszkedés volt, beilleszkedés minden áron, a pogány múlt megbélyegzése és lehető elfeledése, hogy — mint *Arno Borst* találóan írta — „minden ország kicsiben mint egy keresztény kozmosz érezze magát”.¹⁵⁵ A pogány múlt és régmúlt csak afféle mellékes genealógiai „előtörténetnek” számított, mintegy a bibliai és patrisztikus felfogás analógiájára: már Pál apostol tanítása szerint a kereszttség misztériuma által az ember „új teremtménnyé” válik (*nova creatura; renascitur homo ex aqua*), aki igazi *humanitasát*, emberi mivoltát egyedül keresztény hívői minőségében — mint *fidelis Christianus* — nyeri el korábbi *homo animalis* (vagy *naturalis*) minőségével szemben. E gondolati séma laikus vetülete egyrészt a *homo politicus* elméleti kirekesztése a társadalmi viszonylatokból, hogy helyébe a *fidelis subditus* kerüljön, másrészt minden *naturalis* és *civilis* kötelék (tehát egyebek közt a „természetes” eredetközösségeként felfogott népkötelék, valamint a „társadalom” autonóm politikai közösségeként való felfogása) elméleti negligálása az embertömegeknek valamilyen egyházi vagy világi autoritás szemszögéből felfogott egységével szemben.¹⁵⁶ E felfogás történetiszemléleti vetülete pontosan tükröződik a magyarországi latin írásbeliség kezdetén is, a XI–XII. században: a „nép” mint immanens történeti kategória — mint *naturalis* képződmény (*natio*) — háttérbe szorul a szemléletben, már-már elsüllyed; ugyanakkor a térítés mozzanata, Szent István mitikus alakja mintegy éles cezúra-ként nyomul be a jelentéktelen és érdemtelen „előtörténette” degradált pogány múlt és az „igazi” *historia* (a megtéréssel kezdődő „viselt dolgok”, *gesta*) közé, miután — mint a Nagyobb István-legenda biblikus reminiszcenciával tartalmazza — „a kárhozat és tudatlanság fiai”, ez a „vad és kóbor nép, a magyarok nevezetesen”, amely korábban a pogány múltban, „a sötétségben tévelygett, megpillantotta a nagy fényességet, *vidit lucem magnam*” (c. I, 4). Természetes, hogy ebben a koncepcióban a „nép”, *gens* elsődlegesen nem valami „természetes” egység (ahogy az archaikus gondolkodás a „történeti képződmény” fogalmát felfogta), hanem a keresztény király „népe”, a királyság alattvalóinak tömege. Maga a *gens Ungarica* (*Ungarorum*) összetétel is ritka a forrásokban, s ha elvétve itt-ott elő is bukkan, az *Ungarus* (*Hungarus*) többnyire nem valami specifikusan „nemzeti” megjelölés, hanem a *regnum Ungariae* fogalmának derivátuma. A XIII. század előtt „magyar” az, aki e királyság alattvalója, ebben az országban született.¹⁵⁷ Hogy a magyar történeti irodalomban 1200 táján Anonymus mennyiben kezdte szétfeszégetni ezt a merev keresztény *ab urbe condita* szemléletet, mennyiben kezd már nála immanens értékkel emelkedni a pogány múlt, s miképpen keresi immár a *f o l y t o n o s s á g o t* a *Scithica gens* és utóda, a *nobilissima gens Hungarie*, eme „igen vitéz

¹⁵⁵ A. Borst: Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker. Stuttgart 1957–1963, II. 701–703.

¹⁵⁶ W. Ullmann: i. m. (131. jz.), küll. 7–24.

¹⁵⁷ A XIII. század előtt elvétve fordul elő a „gens Hungarica” (talán a XI. századi Gestából: Chr. c. 69), „barbarica gens Hungarorum” (István Kisebb leg. c. 2), „gens Hungarica” (Hartvik c. 5) fogalma; általában „gens nostra”, vagy — krónikákban, legendákban a királyról szólva — „gens sua”, „gens monarchie” stb. szerepel, a *populus subiectus*, *populus regni* értelemben. Am az előbbieket és utóbbiak is szinonimák, ahogy pl. II. Endre egy oklevele (1233) világosan mutatja, ahol a „gens Ungarica” és „gens nostra” több ízben, mindig szinonim értelemben fordul elő (*Theiner* I. 116–117). Az *Ungarus* (kb. 1200 után általában *Hungarus*) fogalmi tartalmára egy 1205-i oklevél: „persona, qui de regno Ungarie originem duceret” (ellentéte: „alienus”). MES I. 181.

nép” (*gens fortissima*) közt, arról más helyütt kívánunk részleteiben szólni. De Anonymus még mindig csak átmenet, s nála a *gens* még (és már) nem egyéb, mint egy fogalmi keret, a művében oly gyakran szereplő *dux et sui milites* historizálása, azaz egy 1200 körüli lovagi képzet visszavetítése a honfoglalás korába.

A merev korai feudális, keresztény történet szemlélet radikális szétfeszítését Kézai Simon mester végezte el művének első könyvében, a *Hunorum gestában*. Maga a mű hangsúlyozottan egy korábban idegenkedve elutasított eredetgondolat jegyében indul, hiszen már a Prologus jóformán nem egyéb, mint az Orosiusnak tulajdonított (valójában Iordanesnél olvasott) tétel cáfolata, mintha a hun-magyarok az ókori mondabeli aliorumnak és ördögök nászából eredtek volna, s a Hunor—Magyar monda hozzákapcsolása a bábeli népgenezis immár „javított” — japhetita — elméletéhez nem egyéb, mint a Prologus példás skolasztikus argumentációjának szerves folytatása: a szentírás tekintélyére (*per textum comprobatur . . .*) és észokokra, a természet rendjére (*natura rerum*) való hivatkozás itt „racionálisan” kiegészül egy újabb, éspedig „történeti” érveléssel annak bizonyítása érdekében, hogy „miként a világ más nemzetei (*sicut mundi nationes alias*), a magyarok is férfitől és asszonytól vették eredetüket”. Lehetséges, hogy az eredetmondát nem Kézai jegyezte fel először, az azonban bizonyos, hogy a mondának „racionális érvként”, egy bizonyítási eljárás részeként való kommentált felhasználása Kézai műve. E tekintetben a Prologust és a 4—5. fejezetet (a *Dimissis ergo . . .* kezdetű résztől fogva) szoros logikai és stiláris kapcsolat fűzi össze.¹⁵⁸ Kézait természete-

¹⁵⁸ Ez a kapcsolat a bővebb szövegekben lazább, arról nem is szólván, hogy tulajdonképpeni kapcsolatról csak a Sambucus kódex esetében beszélhetünk, mert többi krónikánkban a Kézai-féle Prologus nincs meg. Hogy a c. 4—5. „elvi megállapításai” a Prologusban kimondott tételre adott válaszok, minden további nélkül nyilvánvaló. De a szóhasználat közelebből is elárulja, hogy ez esetben is Kézai a szerző. Ő az, aki e g e s z művében az eredet fogalmát mindig az *origo* ige s az *origo* származékaival ill. összetételeivel fejezi ki: *origo esse habere, ortum habere, originem assumere, ex genere oriundum* stb. fordulatokkal (Kézai önálló szövegeiben pl. Prol., c. 55, 78, 83, 89, 93 stb.), éspedig gyakran a bővebb szövegekkel szemben. Csak az advena-részről maradtva, pl. Kézai c. 80, 81: „*origo esse habet*” ~ Chr. c. 39, 42: „*derivatur*”; K. c. 86, 88: „*de Francia (ex Nurimbere) oritur*” ~ Chr. c. 43, 48: „*de Francia est*”, „*sunt de Nurumburg.*” — De éppen a kérdéses helyen is nyilvánvaló, hogy Kézai Prologusa és az eredetmonda K é z a i - f é l e elbeszélése áll szoros rokonságban, míg a bővebb krónikák szövegezése eltávolodást jelent:

Kézai Prologus	Kézai c. 4,5	Chron. c. 4—5
scripturus quoque <i>ortum</i> praefatae nationis de viro et faemina Hungaros <i>originem as-</i> <i>sumpsisse</i>	ex quibus Huni sive Hun- gari sunt <i>exorti</i> . . . Ex quibus mulieribus om- nes Hunni <i>originem</i> <i>assumpserunt</i>	Huni sive Hungari sunt (S:) <i>egressi</i> (KK:) <i>no-</i> <i>minati</i> <i>originem sum p-</i> <i>serunt</i> .

(SRH I. 142, 144, 145—251). Kézai szerzősége mellett vall a szászok és thüringiaiak nyelvjárási különbségére való utalás (c. 4), valamint egy nem kényszerítő erejű, de figyelemreméltó vonatkozás. A maetiszti mocsarakban a mondai ősök „*öt évig maradtak meg. A h a t o d i k é v b e n pedig felkerekedve . . .*” (c. 5) stb. azonos ritmusú a hun történet egy helyével, mikor is Attila első hadjárata után *öt évig pihentette fegyvereit*, majd a *h a t o d i k é v b e n* indult új hadjáratra (c. 13, 15). Ez a mágikus öt év máshol csak Kézai szövegében bukkan elő (c. 42): a magyar kalandozók *öt évig nem mozdul-
tak a konstantinápolyi vállalkozás előtt*; a krónikák párhuzamos helyén *h ú s z é v áll* (c. 62)! — De hogy a mondát nem Kézai jegyezte fel először, azt főként két mozzanat mutatja. Az egyik, hogy elhagyta a leányrablás elbeszéléseiből a kúrtszó melletti vigada-

sen nem a mondákhoz való vonzódása vezette, hiszen általában, éppen ellenkezőleg, meglehetősen szkeptikus és kritikus a „meseszerűen”, *fabulose* fenntartott hagyományokkal szemben, hanem az a körülmény, hogy a szarvasmonda testvérpárja egyikének nevében, a valószínű eredeti *Unor—Hunor* összecsengés alapján megtalálta a hun—magyar rokonság (sőt azonosság) bizonyítékát, sőt e g y e d ü l i „történetinek” vélt bizonyítékát, amit annál több joggal vélt felhasználhatónak, mert számára a Iordanes *Geticájában* megtalálta h u n szarvasmonda mintegy irodalmi tekintéllyel támasztotta alá a szájhagyományban ekkor még élő m a g y a r eredetmonda hitelét.¹⁵⁹ De nemcsak arról van szó, hogy ezáltal Kézai megtalálta a hun—magyar azonosság a x i o m a t i k u s tételének bizonyítását, ami egyszersmind „racionális” cáfolat volt a nép félig ördögi eredetének feltételezésével szemben, hanem egyúttal megtalálta azt az elméleti pontot, amelyből kiindulva jóformán sarkából forgathatta ki a korábbi történet szemléletet. Kézai művével nyer polgárjogot egy újfajta felfogás, amely szerint a *natio* ősidőktől fogva szerves egységben és töretlen kontinuitásban szemlélt történeti keret! Ennek nyomán pedig alapjában alakul át a történeti tudat belső szerkezete, mintegy súlyelosztása. A kereszténység korszakváltó cezúrája nem tűnik ugyan el, de ami korábban érdektelen, jelentéktelen, sőt megtagadott „előtörténet” volt, a „sötétségben való tévelygésnek” számított, ezután terjedelmében is megnövekedett, értékében pedig különösen kimagasló részévé vált a történeti tudatnak, s ami témánk szempontjából különösen fontos, oda sűrűsödött minden lényeges teoretikus elem. (Más kérdés, hogy ez a fordulat nem előzmények nélkül következett be; az első elhatározó lépéseket ebben az irányban is Anonymus tette meg. Erről azonban más alkalommal.)

Nem mutattak még rá, hogy Kézai műve már szerkezetileg is milyen logikusan és racionális módon egy meghatározott k o n c e p c i ó — eredet-

lom motívumát, amely pedig a mondatutatis egyöntetű álláspontja értelmében számos keleti etnológiai párhuzamot mutat fel; a másik, hogy átalakította a mondai őshaza színterének jellemzését. Alig kétséges, hogy mind a fehér ló mondában, mind a szarvasmonda színterének leírásában „a magyarság emlékezetében a vándorlása során ismételt előforduló jelenségről tipizálón megállapodott népi hagyomány” tükröződik (*Mályusz E.*: Haza és nemzet a magyarországi feudalizmus első századaiban. Történelmi Szemle 6 [1963], 5), ebben pedig a jó legelő, erdő, halakban, szárnyasokban, vadakban bővelkedő tájékhöz a jó vizű folyókban való gazdagság társulhatott a mondában, ahogy a bővebb krónikákban ez is áll a *fluvius currens* (sic! B: *currentibus*) kitételben; ezzel szemben a Kézainál olvasható *fluminibus penitus carens* feltehetően Kézai „racionális” módosítása, minthogy — okkal — a maeotiszi mocsarakban, „amelyet egy kis gázlón kívül mindenfelől a Pontus vesz körül”, nem tudott elképzelni folyókat! Másfelől viszont az a körülmény, hogy *Belar* neve egyedül a Kézai-féle változatban szerepel helyesen, s a Kézaival több ponton rokonságot mutató Pozsonyi Krónikában, ezzel szemben az összes bővebb szövegekben eltorzult alakok maradtak fenn (*Bereka, Bereska, Berzeba* stb.), továbbá *Menrot* neve is Kézainál mentődött át, arra mutat, hogy jelenlegi formájában egyik szöveg sem volt forrása a másiknak, hanem létezett egy k o r á b b i irodalmi megörökítése a mondának. De valamennyi kifejezés, amely a mondat „ideologikus” módon a hun-koncepcióhoz fűzi és „történeti érvként” kezeli, Kézaitól ered.

¹⁵⁹ Hogy a *Hunor* névben nem a hun, hanem valószínűleg eredetileg az *onogur* név lappang, amely a régi magyar nyelvben **onour* ~ **unour* alakváltozatokon át szabályszerűen **unor* alakká fejlődhetett, szókezdő *h*-ját pedig akár a neolatínban 1200 táján jelentkező anorganikus *h* hatására (*Ungari* > *Hungari*, *Ung* > *Hung*), akár a hun teória kényszere folytán mesterségesen nyerte el, vö. *Györffy*: Krónikáink, 30—31. E kérdéskörre összefoglalóan legújabbán *Horváth J.*: i. m. (4. jz.), kül. 455—465; *Szücs J.*: i. m. (153. jz.) 141—157.

fikció — jegyében épül fel, éspedig csakis Kézai *Gestája*, mert a bővebb krónikákból maga e szerkezet hiányzik. Kézai művét — főként *Domanovszky* nyomán — úgy szokás szemlélni, hogy az két könyvből áll, nevezetesen a hun történetből és egy Kun László korával kiegészített magyar történeti kivonattól, amelyekhez két „függelék” („Appendix”) kapcsolódik többé-kevésbé anorganikus módon: a jövevény nemzetségekről szóló „Advena-jegyzék” és a szolgáltatónépek eredetéről elmélkedő függelék („második appendix”). Csak-hogy ez a szemlélet merőben önkényes, Kézai művének meg nem értéséről árulkodik, s amellett maguk a műfaji-szerkezeti megjelölések nélkülöznek a forrásszerűséget!

Maga Kézai Simon mester e g é s z művét vagy *volumennek* (Prol.) vagy *opusculumnak* (c. 24, 95) nevezi, szerkezeti részegységeit pedig *libernek*, „könyvnek”. Ám nemcsak a hun történetet és a magyar történetet nevezi — a bővebb szövegekkel szemben következetesen — külön-külön „könyveknek”,¹⁶⁰ hanem a nemes jövevényekről szóló részt (*De nobilibus advenis*) is az előbbiekkal egyenértékű *libernek* tartja,¹⁶¹ s e három könyvhöz mintegy negyedikként csatlakozik egy *tractatus* (s nem „függelék”),¹⁶² lezárván az egész *opusculumot*: egy olyan jellegű teoretikus traktátus az i d e g e n népelemek (nemesek és jobbágyok) tárgyalásának l e z á r á s a k é n t, mint amilyen — mint látni fogjuk — a „tiszta” hun—magyar *natio* hatodik világkorszak-beli történetét b e v e z e t i. Az egész mű tehát egy prológosra és egy négyes szerkezeti beosztású elbeszélésre tagolódik.

A szerkezet kulcsát a 6. fejezet végén találjuk meg, pontosabban abban a kis exkurzusban, amelyet a kiadások — indokolatlanul — a Szkítia leírását tartalmazó 6. fejezethez csatoltak. Indokolatlanul, mert e fejtegetés ugyan még a „szkítiai” állapotokból indul ki, de valójában előrevetíti az e g é s z további tárgyalásnak, a mű s z e r k e z e t i felépítésének szempontjait, ily módon külön fejezetszámot érdemelne meg, mert nem egyéb, mint egy „második prológos”. Az első két mondatban Kézai még a krónikákkal nagyjából megegyező módon fejti ki, hogy már Hunor és Magyar fiai az ősi 108 nemzetség szerint 108 tartományra osztották fel Szkítiát; az ezt követő magyarázatot azonban már kizárólag Kézai szövege: „u g y a n i s — folytatja immár önállóan — 108 nemzetségből áll a tiszta Magyarország (*pura Hungaria*), s nem többől. A többiek pedig, még ha tán csatlakoztak is hozzájuk, j ö v e v é n y e k (*advenae*) vagy pedig f o g l y o k t ó l e r e d t e k (*ex captivis oriundi*)”. Mivel hogy, egészíti ki magyarázatát, minden félreértést elkerülendő: „Hunortól és Magyartól a maeotiszi ingoványokban 108 nemzetség származott volt, minden keverék [népség] n é l k ü l (*absque omni missitalia*)”. „Mely jövevényeknek az eredete — zárul le a program — e könyv végén rendre ki lesz téve.”

¹⁶⁰ A hun történet címe ugyan *Hunnorum gesta*, de végén (SRH I. 164) ez áll: „Explicit liber primus de introitu”, hogy következzenek címként: „Incipit secundus liber de reditu”. (A „könyvekben” való gondolkodásnak a bővebb szövegek egyik variánsában sincs nyoma!) — Egyetlen helyen (c. 6) nevezi Kézai a két első könyvet (a hun és magyar történetet) együttvéve e g y könyvnek, ti. amikor bejelenti, hogy az advenák eredetét „in fine huius libri” fogja elhelyezni (SRH I. 146).

¹⁶¹ Az advenákról szóló rész végén (c. 94): „Quorum nomina comprehendere aestimavi in presenti libro onerosa” (SRH I. 192). A bővebb szövegekben csak a Budai Krónika családjában található egyáltalán ilyen utalás, de e szöveggel: „...tamen huius operi non apponam”, a Thuróczy kódexben pedig: „Sequitur aliud capitulum” (SRH I. 304).

¹⁶² C. 99: „Ex illis captivis hic scribitur et tractatur...” SRH I. 194.

Nos, itt áll előttünk az egész mű szerkezete, a szerkezetet meghatározó fogalmi keretek, az egész szemléleti rendszer! Az ősidőktől fogva a jelenig egyazon — fiktív — entitásként szemlélt „tisztá Magyarország”, *pura Hungaria* történetét foglalja magába az első két könyv (a *liber primus* és a *secundus liber de redivu*), azaz a hun és a tulajdonképpeni magyar történet;¹⁶³ az advenákról és a foglyoktól eredő szolgáltató elemekről szóló másik két rész — ugyancsak „könyv” — fogalmilag és szerkezetileg valami más t tartalmaz. Hogy ne is legyen kétségünk az első két könyv fogalmi egységéről, később Kézai újra egyértelműen biztosít róla. Alább látni fogjuk, hogy Kézai jellemző az a racionális elbeszélő- és szerkesztésmód, hogy valahányszor új témába kezd, valamiképpen mindig vissza utal az előzőre, mintegy jelezvén, hogy a korábbi témát lezárta. S csakugyan, a magyar történet (a „második könyv”) lezárása után, midőn hozzákezd a jövevény nemzetségek elbeszéléséhez, ily módon utal vissza az előbbi két könyv tartalmára: „Mint hogy a »tisztá Magyarország« (*pura Hungaria*) nem tartalmaz többet, mint 108 nemzetséget, lássuk hát . . .” (s következik az idegenből jött nemzetségek eredettörténete). E két helyről (c. 6, c. 76) közrefogott *pura Hungaria* állnak szemben fogalmilag a *missitalia*, azaz a „keverék”, idegen népesség, amely társadalmilag természetesen nemesekre és szolgáltatóelemekre tagolódik. Ennek megfelelően tehát a h a r m a d i k könyv a nemes jövevényeknek szenteltetik (*De nobilibus advenis*), a n e g y e d i k könyv, vagyis a művet lezáró traktátus pedig az idegen hadifoglyoktól származtatott kondicionárius csoportoknak (*conditionarii . . . ex captivis oriundi*). A négyes szerkezet tehát logikusan egy s z e m l é l e t i k e t t ő s s é g b e n fogant, s azt tükrözi: vannak „tisztá” magyarok és „keverékek”, éspedig természetesen mindkét csoportban nemesek és nemtelenek.¹⁶⁴

E szerkezet felismerését megkönnyíti Kézai elbeszélő modorának egy sajátos ritmusa is, amely egyébként további tanulságokkal szolgál atekintetben is: mely részek Kézai saját alkotásai. (Az itt kifejtendőket csakúgy, mint az imént elmondottakat vizuális értelemben is érzékelteti alább [642—643. l.] a mű filológiai szerkesztését bemutató táblázat.) Már a Prologusban megmutatkozik egyfajta racionális tárgyalásmód, a „tárgy expozíciójára” való törekvés. Az ajánlás után — mint láttuk — következik egy tétel, egy állítás (*assertio*) ismertetése és ennek módszeres cáfolata, ezután pedig *volens itaque, scripturus quoque* kezdettel a kifejtendő téma öt pontba foglalt rövid tartalmi összegzése. Ha jól megfigyeljük ezt az öt pontot (nem csupán a szerencsétlen csaták el-

¹⁶³ Az SRH kiadásban: I. 142—187.

¹⁶⁴ Más kérdés, hogy a művet lezáró traktátusban (a „második appendixben”) tárgyalt kondicionáriusok a történeti valóságban jelentős részben éppen nem voltak „idegenek”, hanem a honfoglaló magyarság szolgaretegének és utóbb lesülylyedt elemeinek utódai; e helyütt azonban nem az objektív valóságról, hanem Kézai történeti konstrukciójáról, szemléletmódját meghatározó víziójáról van szó. Ez a magyarázata a szolgaság kétféle eredeztetésének. A korban általánosan elterjedt *iure gentium*, vagy Kézainál *more gentium* (c. 95) elmélet csak a honfoglalás utáni szituációban volt logikusan alkalmazható; ezért Kézainak — a logika folytán — m e g g y ő z ő d é s e, hogy a tárgyalt szolgáltatórétegek *eo ipso* hadifoglyok leszármazottai, „idegenek”. Ugyanakkor azonban tudja azt is, hogy az *ignobiles* tömegeiben sok a magyar, s egyéb ideológiai okokból is szüksége van a hun „őstársadalom” *separatio*jának magyarázatára. Az akkori szituációra nem igen applikálható a *ius gentium* elmélete, annál inkább kapóra jön és „logikus” a francia eredetű *casus criminis* teóriája. E kettős levezetés csak akkor tűnik illogikusnak, ha nem értjük meg a Kézai szemléletét meghatározó dualizmust: *pura Hungaria* — *missitalia*.

beszélése, hanem a szerencséseké is; mi e nemzet eredete?; hol laktak az elődök?; hány országot foglaltak el?; hányszor változtatták lakhelyüket?); ezek tulajdonképpen csak a hun történet tartalmi foglalatai. De menjünk tovább. A ritmus a továbbiakban csak annyiban módosul, hogy nem valamilyen „tétel” az előzmény, hanem a történeti elbeszélés valamely előbbi szakasza. Mielőtt tehát Kézai új témába kezd, valamiképpen mindig vissza utal a „lezárt” témára, majd egy „lássuk most már”, „térjünk vissza”-féle átvezető fordulattal, vagy egyéb indoklással megnevezi kifejtendő tárgyát, lehetőleg két-három „pontba” szedve annak tartalmát, s utalva egyszersmind arra, hogy a témát „a jelen munkához csatolni méltónak tartottam”, vagy pedig — éppen ellenkezőleg — bizonyos dolgokat „a jelen könyvbe foglalni terhesnek véltem”.¹⁶⁵

Egészen kifejlett formában található meg ez a képlet a második könyv elején (c. 24), ahol az író *Digestis igitur* kezdettel utal vissza az első könyv (a hun történet) tartalmára, ezúttal három pontba szedve ugyanazt, amit a Prológusban öt pontba szedve jelentett be, majd *nunc videndum est* átmenettel megint csak három pontban foglalja össze további mondandóját, annak megjegyzésével, hogy mindezt „méltónak tartotta” művéhez csatolni. Itt az a figyelemreméltó, hogy jóllehet e *videndum est* elvileg az egész magyar történetre vonatkoznék, közelebbről tekintve a megnevezett három pontban (mikor jöttek vissza a hun-magyarok Pannóniába?; kik voltak kapitányaik?; mekkora volt a fegyveresek száma?) lényegileg megintcsak egészen „őszinte” Kézai: csak azokra a vonatkozásokra utal, amelyek a magyar történet elején csakugyan az ő alkotásai. A honfoglalás sajtáságos évszáma (872) ugyanis éppúgy, mint a hadseregvezet részletezése és a létszámkombinációk,¹⁶⁶ továbbá a honfoglalás bizonyos mozzanatai (a pesti és szobi átkelés, a Marót-motívum, az Ung-vidéki bejövetel megismertelt eleme)¹⁶⁷ és a vezérnévsorhoz fűzött néhány bővítmény, legalábbis közvetlen krónikás elődjével szemben, csakugyan Kézai leleményei, aki tulajdonképpen csak a 34. fejezettől fogva kezdi el a korábbi magyar történet egyszerű „kivonatolását”.

Nos, a magyar történelem rövidre fogott — ám helyenként önálló bővítéssel megdoldott — elbeszélése után a harmadik könyv *Cum pura Hungaria*... kezdetű mondatával ismét csak visszautal, ezúttal az előző két könyv együttes tartalmára, hogy ismét *videndum est* átvezetéssel jelölje meg következő témáját, hogy később (c. 94), az elbeszélés végén

¹⁶⁵ E ritmus bizonyos elemeit már *Madzsar I.* észrevette és bemutatta, ám kizárólag a stíláriis egyezések szempontjából, s anélkül, hogy maradéktalanul számba vette volna az ide vonható szövegrészeket, levonva belőlük az összes konzekvenciát. *Madzsar*: i. m. (4. jz.), 77; vö. *Horváth*: Stílusproblémák, 385. (A teljesebb összeállítást ld. alább, 642–643. l.) — A Prológus, a 24. fejezet összekapcsoló mondata és a „második függelék” bevezető mondata (c. 95) közti kapcsolatot egyébként még *Domanovszky S.* is „kétségtelenül minden eddig felhozott érvnél meggyőzőbbnek” minősítette Kézai szerzősége mellett (Károlyi Ekv. 1933, 112).

¹⁶⁶ Vö. fentebb, 119, 120. jz. — A létszámkombinációkra *Horváth*: Stílusproblémák, 362.

¹⁶⁷ Itt tulajdonképpen Kézai művének 24–33. fejezetéről van szó, de főként a legelsőkről (c. 24–27), ahol is Kézai az Ákos mester-féle redakcióval szemben részben a régi gestára, részben mondaelemekre („...usque hodie fabulose Morot ipsum fuisse asseverant”), részben az Anonymus-féle honfoglalástörténetre (vö. fentebb 107. jz.) támaszkodva érezhette előadását közvetlen krónikás elődjével szemben „önállónak”.

itt is következzenek egy megjegyzés — ezúttal negatív formában — a „jelen könyvhöz” való csatolásról.¹⁶⁸

Végül a negyedik szerkezeti rész, amely egészében megint csak Kézai műve, ismét egy indoklással kezdődik (*Sed quoniam quosdam monet . . .*), ami egyszersmind átvezetés is az ezúttal két pontban összefoglalt tárgyra (mik az udvarnokok? stb.; honnan vették eredetüket?), hogy következzenek a 24. fejezettel szösz szerint megegyező magyarázkodás: „méltónak tartotta” a témát az *opusculum*hoz vonni.

De nincs-e még egy hely, ahol e ritmus töredéke ugyancsak megtalálható, elárulva, hogy Kézai hol kezd bele önálló elbeszélésébe? Különböző — máshol kifejtendő — meggondolások alapján a Vízözön és a bábeli népgenezis körüli kombinációkat nem tartjuk Kézai művének; az eredetmonda m a i s m e r t megfogalmazását viszont — vázolt okokból — Kézai sajátjának véljük. Az eredetmonda elbeszélése átnyúlik a mesterséges fejezetbeosztásokon: a 4. fejezet utolsó harmadában kezdődik, majd az 5. fejezetet betöltve egy átvezető mondattal kapcsolódik a 6. fejezet Szkítia-leírásához.¹⁶⁹ Nos, éppen a 4. fejezet ez utolsó harmada a maga *Dimissis ergo incidentiis . . .* kezdetével határozottan a *Digestis igitur . . .* gondolatritmusára emlékeztet,¹⁷⁰ utána pedig a *redeundum est* kétségtelenül a Kézai-féle *videndum est* rokona, jelölve, hogy itt Kézai kezd önállóan beszélni.

Ezek a műben négy helyütt világosan kiütköző varratok mellékesen a szerzőség kérdéséhez is fontos támpontokat nyújtanak, sőt közvetlenül rámutatnak: az *opusculum* m e l y r é s z e i „bevallottan” Kézai saját szerzeményei, s hol válnak el a „kivonatoktól”, ugyanakkor pregnánsan rámutatnak a korábban vázolt négyes szerkezet kezdőpontjaira.

Kézai tehát nem „függelékeket” írt, hanem a „tisztá magyarok” két könyvéhez még kettőt „vélt méltónak csatolni”, a *missitalia* nemes és nemtelen alkotóelemeiről. E szemléleti kettősségben a *Gesta* szerkesztési alapelve, mintegy „rendezőelve” ismerhető fel.

Maga e különös szó Kézai sajátja: a *miscitare* „kever, vegyít” ige származéka, amelynek középkori olasz *mischiare*, *meschiare* alakja ismeretes (a firenzei nyelvjárásban *mistiare*). De vajon a *missitalium* ill. *missitalius* forma nem árulkodik-e valamiről? Ugyanaz a jellegzetes sz-ező kiejtés jelentkezik itt, mint a velencei őstörténetre utaló *Vecca Venesia* (=sz, nevezet: *Venezia*) szóban (c. 15), azaz a Kézai által ismert és ugyanott meg is nevezett *Venetica lingua*, a velencei nyelvjárás!¹⁷¹ E ponton is közelebb léphetünk tehát Kézai

¹⁶⁸ Igaz, az advena-névsor jórészt nem Kézai, hanem Ákos mester műve, de mint-hogy sok egészen önálló részlet, epizód van benne, másrészt s z e r k e z e t i e l h e l y e z é s e teljesen önálló, Kézai bizonyos értelemben joggal érezhette sajátjának.

¹⁶⁹ Szkítia leírásának legtöbb eleme — úgy, ahogy ma előttünk áll — feltehetően Ákos mester műve. Vö. *Györffy*: Krónikáink, 88.

¹⁷⁰ Megjegyzendő, hogy a folytatás: „. . . quae caeptae materiae dant colorem” viszont ugyancsak a *Prologus* egy fordulatával tart a gondolatritmust tekintve rokonságot: „. . . quod odii manifesti materiam pertendit evidenter”. SRH I. 144, 142.

¹⁷¹ *Du Cange*: Glossarium mediae et infimae latinitatis. V. 1885,² 176; *Ae. Forcellini*: Totius Latinitatis lexicon. IV. Prati 1868, 139. — Az olasz formákra *G. Manzoni*: Vocabolario della lingua Italiana. III. Firenze 1863,² 142; *C. Battisti—G. Alessio*: Dizionario etimologico Italiano. Firenze 1954, IV. 86. (Származékok pl. *mischiato* Danténél „commixtus”, *mischiamento*, *mischiatura* „permixtio”, *mistamente* „promiscuamente” stb.) — A velencei nyelvjárás hangtani sajátosságára a *Venesia* szó kapcsán *Eckhardt*: i. m. (11. jz.), 4. — A *missitare* („mélér”) formára: *Archivum Latinitatis Medii Aevi* 5 (1930), 141 (itt orvosi-gyógyyszereszi műszóként).

velencei és Velence-környéki (Padova?) kapcsolatai felé. Ám míg ez a kérdésnek fontos forrás- és műveltségi kapcsolatait sejtető nyelvészeti oldala, számunkra még fontosabb ezúttal e szó mögött a szemléleti tartalom. A szó háromszor fordul elő Kézai művében. Két ízben csakis nála, egy esetben a bővebb szövegek hun történetében is. Fogalmi tartalma fogalmi ellentétei révén válik világossá: egyszer tehát — mint láttuk — *pura Hungaria — missitalia* (c. 6), később *verus alumnus regni Scitiae — missitalius exterae nationis* (c. 22, ez esetben a KK családjának szövegeiben is, de csakis ott), végül *de Scitia oriundi — missitalia* (c. 55).¹⁷² Amiből logikusan következik, hogy a *missitalius exterae nationis* pontos fogalmi ellentétpárja a **vera* (vagy *pura*) *natio Hunorum sive Hungarorum*, azaz az idegenekkel, a „keverék”, „korcs” népséggel szemben a hun-magyarok „igazi” vagy „tisza” nemzete, amely valamiképpen azóta, mióta az ősidőkben Hunor és Magyar fiai 108 nemzetséggé gyarapodtak, egészen a jelenig intakt (vagy legalábbis többé-kevésbé érintetlen) eredetközösséget képvisel, s magának a „történelemnek” legfőbb szemléleti keretét képezi.¹⁷³ S valóban, Kézai — szemben történetíró elődeivel — csakugyan beváltja prólogusa elején tett ígéretét, hogy tárgya a *Hungarorum gesta*, célja, hogy e *natio* történetét „egy kötetbe szerkessze”, — még ha maga a matéria jórészt nem is egyéb, mint fantáziadús módon egybeszerkesztett fikció. Itt megszületett egy mű, amelynek műfaja csakugyan, ha mégoly sajtószerű XIII. századi tartalommal is, megint csak a prólogus szavaival: *ortus nationis*. Az *origo gentis* műfaja támad fel itt újból, de immár nem a régi, korai középkori tartalommal, hanem olyan új minőségében, amely Kézai munkáját szervesen hozzákapcsolja az európai középkor 1200 táján megszülető „nemzeti történetírásához”, s — mint alább látni fogjuk — még a terminológia is (nem a *gens* hanem a *natio* eredete és története) valami egészen új szemléletmódot fejez ki.

Mint láttuk, Kézai fikciója értelmében a Vízözön után a bábeli torony építőjének, „Ménrót (*Menrot*) óriásnak”¹⁷⁴ felesége, a mondai Enéh (Kézainál *Énech* valószínű olvasati hiba az eredeti *Enech* helyett) két fiút szült, Hunort és Magyart (*Mogor*); e testvérpár és Dula alán fejedelem leányainak nászából eredtek a „hunok azaz magyarok” (*Huni sive Hungari*), és pedig oly módon, hogy miután mindössze öt évig laktak a Maeotisz ingoványaiban, már a Szkítiába való kiköltözéskor Hunor és Magyar fiai 108 nemzetségre osztották fel a megsokasodott népet. E „tisza” nép (*pura Hungaria*) azóta, vagyis az ősidők óta, zárt vérközösséget alkotott, amit nem bontott meg az a körülmény, hogy 700-ban (!) Szkítiából kiindulva első ízben elfoglalták Pannóniát, Attila uralma alatt a Dontól a Rajnáig meghódították a fél világot, majd visszavonultak ugyan Szkítiába, hogy aztán 872-ben (!) újra, most már véglegesen birtokba vegyék Pannóniát. Az 1280 körüli 108 magyar nemzetség minden keveredés nélkül (*absque missitalia*) az ősidők vérközösségének leszármazottja. A hun és magyar nem két rokonnép, hanem eleve és axiomatikus módon e g y a z o n

¹⁷² SRH I. 146, 163 (280), 178.

¹⁷³ A 108 nemzetség minden bizonnyal nem ősi hagyományon alapul, hanem XIII. századi képzet, amely esetleg a Kálmán dekretuma alapján nemzetségi joggal birtokló nemek számontartásán alapulhat; így legutóbb *Győrffy Gy.*: A nemzetségtől a vármegyéig... Századok 92 (1958), 26. E körülmény természetesen témánk szempontjából közömbös.

¹⁷⁴ Hogy maga e név mondai eredetű-e, vagy krónikás kombináció, biztonsággal nem dönthető el, de témánk szempontjából nincs is jelentősége. Az ellentétes nézetekre (korábbi irodalommal) *Győrffy*: Krónikáink, 17–27, *Horváth*: i. m. (4. jz.) 459–461.

nép, amely — közelebbi magyarázat nélkül — a régebbi időben főleg hun, újabban főként magyar (*Hungarus*) nevét viseli.¹⁷⁵ Nincs tehát semmiféle töres a Vízözöntől a XIII. század utolsó negyedéig e nép sokféle hanyattatása ellenére. Ha a történelem t a r t a l m a Kézai felfogásában — ahogy a prologusban és a 24. fejezetben egybehangzóan tételezen kifejti — az eredeten túl a „szerencsés és szerencsétlen csaták” emlékezete, az egykori lakóhelyek és hódítások váltakozása, a történelem k e r e t e és hordozó k ö z e g e a nép, *natio*, amely a sors forgandósága — „szerencsés” és „szerencsétlen” fordulatai — ellenére is fenntartja azonosságát. E nép például mindig magyarul beszélt. A „hunok nyelvén” ispán (*spani*) néven nevezett kapitányokról nyeri el *Ispania* a nevét (c. 12), hogy csak Kézai egyik leghajmeresztőbb etimológiai ötletére utaljunk, de ők nevezik el, természetesen magyarul, Óbudát (*Oubuda*) Attila testvéréről (c. 13), s a hunok magyar nyelvéről való meggyőződés vezeti Kézait akkor is, amikor kapitányaik egy részének nevét a Dunántúl északkeleti szögletének helyneveiből faragja ki (*Cuwe~Keve* és *Erd~Érd* bizonyosan így keletkezett, de talán *Turda* is egy Tordas helynévvel függhet össze).¹⁷⁶ De a „rokonkép” fogalma is a „rokon nyelvjárás” képzele révén fogalmazódik meg. Az ősi szavárd hagyomány töredéke Kézai fogalmazásában úgy él tovább, hogy Hunor és Magyar mostohatestvéreinek maradékai Perzsiába költöztek, ezek „termetre és színre” a hunokhoz hasonlítanak, csak éppen b e s z é d ü k b e n (*in loquela*) különböznek kissé, miként a szászok és thüringek (c. 4). A népnek tehát — ma úgy mondanók — „történeti egzisztenciáját” részben a n y e l v azonossága biztosítja. A fő kohéziós erő azonban Kézai víziója szerint a „tisza magyarság”, azaz az e r e d e t tisztasága, a „kevertségtől” való mentessége: egy olyan fikció, amelyet Kézai következetesen érvényesít művében.

A *natio* ugyanis nemcsak szemléleti és szerkezeti „rendezőelv” Kézai történetfelfogásában, hanem rendezőelv a hun történet epikai anyagában is. De csakis a Kézai-féle variánsban! E téren a kétféle szerkesztmény közt mu-

¹⁷⁵ Közelebről tekintve a hun történet kétféle változata e téren is tanulságos eltéréseket mutat. Kézai az epikai vonatkozásokban következetesen a *Huni* megnevezést alkalmazza, s csak akkor vált át a *Hungari* (*Huni sive Hungari*) névre, amikor valami t e o r e t i k u s vonatkozásban előre utal a jelenre: így az eredet tisztázásánál (c. 4), az „alkotmány” lefektetésénél több ízben (c. 7), majd a hun történet vége felé, amikor már a „visszajövetel” kerül szóba (c. 21, 22, 23), s az anonymusi etimológia érvényesítéséről van szó, miszerint a *Hungari* — *de fluvio Hung* nyerték nevüket (már c. 23, majd c. 25, vö. Anonymus c. 2, 13). Egyébként éppen ez az egyik bizonyíték, hogy Kézai használta Anonymus *Gestáját* (vö. *Györffy*: Krónikáink, 140—146), mert különben e második néveredeztetésre aligha gondolt volna. A hun történet névhasználatában Kézai tisztában van azzal, hogy „történelmet” ír, a *hun* megjelölés nála bizonyos értelemben — mint egyéb vonatkozásokban is megfigyelhető — az „archaizálás” eszköze; ezzel szemben a bővebb krónikákban a nevek szemponttalan cserélgetése a hun—magyar rokonság elfogadásának ugyanazt a „neofita” buzgalmát mutatják, mint más vonatkozásban, a *populus* — *communitas* felcserélésénél megfigyelhetjük (vö. 109. jz.). Tehát pl. a hunok bejövetele *ingressus Hungarorum* (Chr. c. 7), Attila címe *rex Hungarorum* (c. 10), Óbudát *Hungari* nevezték el Attila idején (c. 13), és így tovább; ezzel szemben, amikor a *Hungari* lenne helyén, hiszen a „történeti-jogi” levezetés a j e l e n r e h a t k i (pl. a nemtelenség eredeténél éppen e tanulmányban taglalt levezetésében), sőt maga a mondat is már jelen időben áll (*diceretur... victus haberetur*), teljesen értelmetlenül „hunokról” beszélnek a bővebb szövegek!

¹⁷⁶ *Horváth*: i. m. (4. jz.), 467—471. Kétséges ellenben a *Bendecuz* összevetése *Benda* ~ *Benta* prédiummal (ez lehet a hun *Mundzucus* torzult alakja), *Rewa* előképe pedig a Iordanestól ismert *Rua* hun vezér neve lehet.

tatkozó különbségek megint csak éles fényt vetnek olyan koncepcionális különbségekre, amelyek a szerzőség vonatkozásában sokat mondóak. A hun történet szerint ugyanis, mint láttuk, egy „tisztá” hun közösség (*absque missitalia*) indult el Szkítiából Pannóniába, „hogyan egy szívvel-lélekkel foglalják el a nyugati tájakat” (c. 7). Ám e nép már Pannóniában beleütközött egy különös római—langobárd—„német” egyvelegbe, amelynek kormányzója a „langobárd” Macrinus tetrarcha volt korábban, majd a „német” (*Alamannus natione*) Detre lett a királya, alattvalóik rómaiak, langobárdok, németek (*Alamanni, Germani, Teutonicici*) és egyéb nációk voltak, majd Attila uralma alatt a hunok uralmukat a Dontól nyugatra Kölnig, északra Litvániáig, délre Záráig terjesztették ki (c. 13) *super diversas exterarum nationes*. A „tisztá” hunokat tehát maga a hun történet konstrukciója fenyegeti a „keveredés” veszélyével. Ám Kézai észreveszi ezt a veszélyt, s éppen ezért gondosan ügyel arra, hogy mind politikai, mind katonai szervezetükben és intézményeikben elkülönítse őket az *extera nationotól*, mely összefoglaló megjelölés többnyire éppen nem holmi „külföldiekre”, hanem a hun birodalomon belül élő idegen népelemre vonatkozik: *nationes regnorum diversorum*, akik „a földkerekség végeiből tódultak hozzá [Attilához], s akikkel tehetsége szerint bőkezűen bánt” (c. 10). De csakis Kézai ügyel erre; a bővebb szövegekből éppen a jellemző passzusok hiányoznak! Kézai szerint már Attila testvérét, Budát *super diversas exterarum nationes* nevezte ki fejedelemmé és rektorrá a birodalom keleti felében, a Tiszától a Donig (c. 10). A krónikákból e kiemelt kitétel hiányzik.¹⁷⁷ A hun sereg létszámadatait a hun történet mindig *praeter exterarum nationes* adja meg, akár Attila egész egymillió hadseregéről van szó (*gens eius, exercitus suus*), akár annak „Katalónia” felé rendelt harmadáról (c. 10, 12, 15), a hun sereg tehát megtartotta „tisztá” jellegét, az idegenek hadszervezetileg is más — noha nem részletezett — keretbe tartoztak. Ez az elv következetesen csak Kézai szövegében található meg.¹⁷⁸ De „életformájában” is elkülönül a kétfajta elem. Attila ugyanis hun seregével (*cum gente sua*) sátrakkal és szekerekkel vonult, míg az őt követő *extera natio* városokban és falvakban lakott (c. 10). E rész nincs meg a bővebb szövegekben.¹⁷⁹ Attila halála után a hunok közössége Csabát akarta királlyá választani, ezzel szemben az *extera natio* Attilának a német Krimhildtől származott fiát, Aladárt (c. 19). Hogy a terminológiai és szemléleti eltérés e vonatkozásban a bővebb szövegekben milyen jellegzetes értelemzavaró torzuláshoz vezetett, arra alább még visszatérünk.¹⁸⁰ Krimhild csatája után Csaba görögországi kitérő után Kézai szerint visszatért saját nemzetéhez és nemzetségéhez Szkítiába, *ad patris nationem ac cognatos* (c. 20). A bővebb szövegektől idegen ez a képzet: Csaba „atyai szállására” tért meg (*paternam scilicet s e d e m adiando . . .*).¹⁸¹ Már most jegyezzük meg, hogy a jellegzetes *extera natio* terminus c s a k Kézainál szerepel „a hun birodalomba

¹⁷⁷ SRH I. 150, 261.

¹⁷⁸ SRH I. 151, 155 (1 millió ill. annak harmada: 330 032[!]), ld. még az egymillió nyereg motívumát Aquileia ostrománál, amelyeket „*ingenio [Chron.: „consilio”] Scitiorum . . . usus*” alkalmaztak (uo. 158, 271). A bővebb szövegekben itt „*excepta extranea natione*” áll, az „egyharmad” pedig 65 000 (uo. 263, 267), csupán a Pozsonyi Krónikában a megközelítőben helyes 330 000 (SRH II. 23).

¹⁷⁹ SRH I. 152. Hogy itt Kézai az egykorú kun viszonyok segítségével „archaizál”, s ebben az ellentétben az 1279. évi kun törvényekben is jelentkező ellentétpár tükröződik, nyilvánvaló.

¹⁸⁰ SRH I. 161, 277. Vö. alább, 629—632. 1.

¹⁸¹ SRH I. 162, 278.

tartozó idegen népség, nemzet” értelemben; a krónikákban e formula — de *extranea* jelzővel — csak ott található meg, ahol vagy elmosódó „fajzat, sarj” értelemben, vagy „külföldiekre” vonatkoztatva is felfogható ill. értelmezhető. Pedig hogy kiből állt ez az *extera natio*, legalábbis Pannóniában, arról Kézainak határozott elképzelése van, noha ez annak arányában alakul át, ahogy a történet közeledik a magyar honfoglaláshoz, a „második” bejövételhez. Eleinte — mint láttuk — rómaiak, langobárdok és németek élnek itt, a hun történet vége felé — alighanem Anonymus közvetlen hatására — már szlávok, görögök, németek, bolgárok és vlachok, akik Attila idején jobbágyi szolgáltatással (*populari servitio*) tartoztak volna a hun uralkodónak (c. 23).¹⁸² Az *extera natio*val, az „idegen fajzattal” szemben áll Kézainál (s csakis Kézainál) a hun *natio*.

Ha most már még mélyebbre hatolunk e megkezdett ösvényen, a fogalomtörténet Ariadne-fonalán döntő jelentőségű szemléleti átalakulás nyomaira bukkanhatunk, ahol a filológia és eszmetörténet szempontjai megint csak találkoznak. Kézai ugyanis (s csakis ő) nemcsak az idegenekre, hanem saját „hun—magyar” népére is vonatkoztatja a *natio* szót. Sőt ő az első a magyarországi latin irodalomban, aki számára ez a szó par excellence a népi egység jelölésére szolgáló terminus, amely a saját népkeretre vonatkoztatva értékelést, sőt egy meghatározott szemléletmódot fejez ki. A bővebb krónikaszövegek másolói még a XIV. század első felében is bukdácsolva, következetlenül, sőt látható ellenérzésekkel követik őt — már amennyiben egyáltalán követik — ezen az úton.

E ponton elkerülhetetlen a fogalomtörténeti háttér legalább sematikus felvázolása. A *natio* a klasszikus latinban, majd a középkor nagyobbik felében is, híven őrizve eredeti etimológiai és jelentéstani összefüggését a *nascor* (*natus, natura* stb.) képzetével, egyszerűen a „természetes” eredetet jelölte szűkebb vagy tágabb értelemben, éspedig vérségi, szociális vagy területi keretek közt: a törzset, regionális csoportot vagy nagyobb népképződményt, olykor szociális réteget, rendet, amelybe az individuum „beleszületett”, ahonnan „származott”. A *natione* megjelölés különféle metszetekben vonatkozhatott az egyén „eredetére”, sőt olykor hivatalosabban, mintegy „illetőségére”. Minthogy a korai középkor századaiban a politikailag szervezett nagyobb közösség, „nép” par excellence megjelölése (miután a *populus* antik tartalma és értéke elbizonytalanodott) a *gens* lett, a *natio* a „természetes értelemben” vett — ma úgy mondanók: etnográfiai ismérvekben felfogható — létezését jelölte, miként már az antikvitásban is a barbárokra vonatkoztatva; ezért a középkorban hosszú időn át őrzött valami pejoratív árnyalatot is, mintegy „Naturvolk” értelemben. Így érthető, hogy miként az antikvitás a fejletlen, szervezetlen, primitív barbár törzsekre, a középkor előszeretettel vonatkoztatva e szót a pogányokra, mintegy pejoratíve minősített „népség, fajzat”

¹⁸² A „*Sclavis tantummodo, Graecis, Teutonicis, Messianis* [= Moesia lakói, bolgárok, vagy tágabban: „délslávok” vö. Kézai c. 32] et *Ulahis advenis remanentibus* . . .” felsorolásban (SRH I. 163, 281, de *S*: „*exulibus*”[!]; vö. még „*Blackis qui ipsorum fuere pastores et coloni remanentibus*” c. 14) kétségtelenül Anonymus (c. 9) tükröződik: „. . . quam terram habitarent *Slavi, Bulgarii* [Anonymusnál gyakran, pl. c. 12, 14, 38, 39, 41: *Greci et Bulgari*, sőt c. 14: *Greci vel Bulgari*] et *Blachii ac pastores Romanorum*” (SRH I. 45). Kézainál, mint ismeretes, *Romani* és *Teutonici* (*Alamanni, Germanici*) historizált módon összeolvadnak. Vö. *I. Tóth Z.*: Tuhutum és Gelou. Századok 70/80 (1945/46), 52—53; *Györffy*: Krónikáink, 105.

értelemben, mely jelentésárnyalatot részben őrzi mind máig a magyarba átjött *náció* szó. Egyébként pedig e szó a későközépkorig megőrizte elsődleges „születés, eredet” ill. — az egyénre vonatkoztatva — „sarj, ivadék, szülött” jelentését. A középfelnémet glosszában megfelelője *bort, slehte* (Geburt, Geschlecht), az ófrancia szövegekben még a XIII. század első felében is *oirs, maison, lignée* stb. A magyar *nemzet* jelentése első előfordulásakor (Gyulafehérvári glosszák, XIV. század) „születés, származás” (*nemzetui nep*), majd alig később az első szójegyzékek tanúsága szerint szinonimája: *fajzat*. Heinrich von Mügelin 1358–60 közt éppen a hun történet *natione* szavát *von gepurd* formában (c. 4), máshol a *nationes* szót hol *die geslechte*, hol *volg* szóval adja vissza (pl. c. 11). A magyar *nemzet* is elsődlegesen az eredetet jelölte tehát, még Pápai Páriz szótárában is (*Mitsoda nemzet vagy: Cuias es?*), ill. az azonos őstől eredeztetett „ivadékok, sarjak” (az archaikus népnyeven: *nemzeték*; VirgC: *meg sokasytom athe nemzetyet . . .*) összességét, a családot, nemzetséget, vagy legtágabban a népet.¹⁸³ Ennek megfelelően az európai latinságban a XIII. század előtt elvétve fordul elő, hogy az írók a *s a j á t* népükre alkalmaznák a *natio* szót. A *s a j á t* nép: *gens*. Ugyanez áll a magyarországi latin irodalom kezdeteire a XI–XIII. században, *s a j o g i* írásbeliségre is. E szó vagy *natione* formában fordul elő mint a *genere* szinonimája, vagy kötött fordulatokban (pl. *cuiuscunque nationis homines*) általában a „származásra, eredetre” utal, vagy pedig, átfogóbb értelemben, mind a legendák és korai krónikarészek, köztük Anonymus *Gestája*, mind az oklevelek a *s z o m s z é d o s* népekre (*nationes circumiacentes*), távoli „népségekre”, előszeretettel barbárnak és pogánynak tartott „fajzatokra”, ill. történeti vetületben a Pannóniában talált idegen népelemekre vonatkoztatják.¹⁸⁴ A magyarság mindig *gens*, de *gentes* az idegenek is, még pogány ellenségek (besenyők, kunok, bolgárok, tatárok stb.) is, amennyiben a szöveg azok népi egységére utal.

Európában a *natio* értékemelkedése a XIII. század folyamán kezdődik meg, éspedig a latin formáé és a vulgáris nyelvi származékoké nagyjából egyidejű-

¹⁸³ A fogalomtörténet összefüggő feldolgozása hiányzik. *G. Zernatto*: Nation. The History of a Word. Review of Politics 6 (1944), 351–366 nem egyéb, mint rövid vázlat. Mindazonáltal egy-egy korszakra vonatkozóan értékes és adatgazdag feldolgozások állnak rendelkezésre. Csak a fontosabbakat említve, az antikvitásra nézve: Thesaurus linguae Latinae. VI/2. Lipsiae 1925–1934, 1842–1865 (*G. Meyer*); a korai középkorra *E. Ewig*: Volkstum und Volksbewußtsein im Frankenreich des 7. Jahrhunderts. *Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull'alto medioevo* V/2. Spoleto 1958, 587–648; a java-középkorra főként *K. Heissenbüttel*: Die Bedeutung der Bezeichnungen für „Volk” und „Nation” bei den Geschichtsschreibern des 10. bis 13. Jahrhunderts. Göttingen 1920; *K. Bierbach*: Kurie und nationale Staaten im früheren Mittelalter (bis 1245). Dresden 1938, kül. 10–37. Újabban egy zártabb forráscsoportról *P. Görlich*: Zur Frage des Nationalbewußtseins in ostdeutschen Quellen des 12–14. Jh. Marburg/Lahn 1964, kül. 68–116. — Minderre bővebben, az ómagyar terminológiára is tekintettel vö. *Szűcs*: i. m. (153. jz.), 53–56, 188–201, kül. 229–251. jz.

¹⁸⁴ Vö. már *Deér*: i. m. (153. jz.), 97–100; *Szűcs*: i. m. kül. 215, 225. jz. (E problémakör bővebben dokumentált kifejtését máshol tervezzük.) Hogy az egyházi nyelvben az elmarasztaló „pogányok, pogány fajzatok” jelentés még a későközépkorban is élt, ld. pl. a XIII. századi Margit legenda XVI. század eleji (XIV. századi?) fordításában: „. . . per tirannides *nationum* audiens et intelligens conculcari” ~ „kemény feyedelmeknek *poganoknak* myatta el nyomottiatny es zagattatny” (Nyelvemléktár VIII. 28). Kézai és a hun történet előtt egyedül Rogerius az a kivétel, amely „erősíti a szabályt”, amennyiben nála olvasható e szövegrész: „. . . non per viam publicam, per quam *Hungarica natio* lubricabat” (SRH II. 571), ahol azonban nem a magyarságról, mint népi egységről van szó, s amellett is kétséges, mennyiben tekintette Rogerius a magyarokat *s a j á t* népének.

leg, fogalmi vetületeként az eredetgondolat reneszánszának, a középkori „nacionalizmus” születésének. A *natio regni Angliae* első ízben 1250 körül, a *nacion (inglis man par in commun)* 1300 táján tűnik fel. A francia *nacion (nacion)* átfogó értelemben a „franciák” összességére röviddel 1261 után, majd újból 1277 előtt vonul be az irodalomba, Itáliában — egyelőre városi keretek közt — ugyancsak a XIII. század második felében gyökeresedik meg a *natio, nazione* forma, ezzel szemben a német szóhasználatban csak a XIV. század vége felé kezd tért hódítani.¹⁸⁵ A szó értékelkedése azzal a folyamattal függ össze, ahogy az eredetteóriák „ideológikus” jellege meggyökeresedik és egyidejűleg megszilárdul a képzet, hogy egyazon tágabb politikai territoriumon, királyságon belül a „nép” (*gens*) jelentős mértékben a „születés, származás, eredet” közössége révén függ össze, ahogy például a francia *nation* elterjedését az a képzet mozgatja, amely 1300 körül már egy jogi értekezésben megformulázódik: *gens . . . qui sont nez hors du royaume, azaz egyazon „nemzetet” alkot a francia királyságban „született” egész nép, tömeg.*¹⁸⁶

Magyarországon — szakítva a korábbi hagyománnyal — 1282–1285 közt Kézai Simon mester robban be az irodalomba azzal az újítással, hogy saját népét, s egyáltalán a „nép” (vagy inkább most már „nemzet”) fogalmát következetesen a *natio* szóval jelöli. Már Horváth János rámutatott e terminológiai sajátosság visszájára, arra nevezetesen, hogy Kézai a maga magyar történetében és önálló szövegrészeiben, de ugyanakkor általában a hun történet elbeszélésében is, a *gens* szó rendszerint nem tágan felfogott „nép”, hanem szűkebben „hadinép, katonaság” értelemben fordul elő.¹⁸⁷ Ezt az értékes megfigyelést azzal egészíthetjük ki, bevonva a vizsgálatba a *gens* szónak Kézai művében jelentkező mind a 37 előfordulását, hogy e szó Kézainál tágabb „nép” értelemben általában csak akkor fordul elő, amikor kimutathatóan más f o r r á s t (a korábbi *Gesta*-szerkesztményeket) másol vagy követ, ill. kötött biblikus vagy jogi fordulatokat használ — összesen 10 esetben —, s mindössze két esetben értelmezhető saját, önálló szövegében „népnek” a *gens*.¹⁸⁸ Egyéb-

¹⁸⁵ The Oxford English Dictionary (being a corrected Re-issue of a New English Dictionary on Historical Principles). VII. Oxford 1933, 30; *Fr. Godefroy*: Dictionnaire de l'ancienne langue française du IXe au XVe siècle. V. Paris 1888, 462. A kérdéskör mintaszerű feldolgozása: *Fr. W. Müller*: Zur Geschichte des Wortes und Begriffs *nation* im altfranzösischen Schrifttum des Mittelalters bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts. Romanische Forschungen 58/59 (1947), 247–321. — Az itáliai szóhasználatra *N. Tommaseo* — *B. Bernardo*: Dizionario della Lingua Italiana. III/1, 451; *Heissenbüttel*: i. m. (183. jz.), kül. 78, 80, 90; a németországi terminológiára *W. Müller*: Deutsches Volk und deutsches Land im späteren Mittelalter. Historische Zeitschrift 132 (1925), 460 s köv.

¹⁸⁶ *B. Guenée*: État et nation en France au Moyen Age. Revue historique 237 (1967), 25.

¹⁸⁷ *Horváth*: Stílusproblémák, 357–358.

¹⁸⁸ Az alábbiakban az egyszerűség okáért csak a SRH-kiadás lapszámának zárójelben való feltüntetésével jelöljük az előfordulásokat. — Kézai Székfia-leírásának forrása a korábbi *Gesta*-szerkesztmény volt. Tehát c. 6: „*gentes* . . . in eo regno procreatae” (145), „*gens* Corosmina” (146); vö. a bővebb szövegek párhuzamos helyeivel (252, 253). Innen magyarázható c. 22: „. . . sed traduxit de gente Corosmina” (163). A korábbi *Gestára* megy vissza a hun történetbe áthelyezett c. 8: „*invitis gentibus praefatis*” (148) fordulat, amely szó szerint megvan a bővebb szövegek magyar honfoglalástörténetében, Chr. c. 26 (286). Ugyanígy c. 26: „*nullus esset, qui ipso [Stephano] mortuo gentem tam novellam in fide Catholica posset conservare*” (173); vö. Chr. c. 69: „. . . ut eo mortuo regnum in fide Christi conservaret. Prunior etenim erat *gens* Hungarica ritui paganismo inclinari” (319). — Továbbá: c. 76 [Géza] „*circa conversationem suae gentis* . . .” stb. (188) és uo. „*Nam gens ipsa sub paganismo constituta crudelis persecutio fuerat Christianis* (188); vö. Chr. c. 37 (Géza) „*convertere cepit Hungarorum gentem ad fidem Chris-*

ként három ízben neutrális „tömeg, sokaság”,¹⁸⁹ s az ö s s z e s t ö b b i esetben — vagyis 22 előfordulásában — e szó Kézai művében mindig a „hadinép, sereg, *exercitus*” megjelölésére szolgál. Érdekes most már ebből a szempontból megfigyelni Kézai és a bővebb krónikák viszonyát. Először is le kell választanunk azokat a szövegrészeket Kézainak mind hun, mind magyar történetében, amelyek egészükben csak nála vannak meg (ez összesen 9 előfordulást érint),¹⁹⁰ s ahol a *gens* félreérthetetlenül mindig „sereget” jelent, ahogy Kézai gyakran előforduló kedvelt kifejezéseinek szinonimái magában a szövegkontextusban mutatják. Pl. *cum mixtis gentibus occidentis* alább világosan *exercitus occidentis* (c. 8); *arma gentis eius* kétségtelenül *expeditio eius* (c. 10); *diviso suo exercitu* — *tertiam partem suae gentis* (c. 11), és így tovább. Mármost megfigyelhető, hogy a krónikákkal párhuzamos helyeken — összesen 13 esetben — a krónikákban csakis ott marad meg a *gens* szó (6 esetben), ahol az, noha tévesen, „népnek” is értelmezhető,¹⁹¹ viszont a többiben (tehát 7 esetben) látnivaló, hogy a későbbi másoló nem tudott mit kezdeni a félreérthetetlenül „sereg, hadinép” jelentéssel, tehát magát a szót k i h a g y t a, vagy m á s s z ó v a l helyettesítette.¹⁹² Nyilvánvaló tehát, most már közelebbről a hun történet problé-

tianam . . .” alább: „. . . quibus fuerat Hungarorum crudelitas nociva” (295). — Kötött fordulatok: c. 44: „*gentium nationes*” (172), itt a biblikus „pogányok” (*gentes*) értelemben; c. 99: „*ex gente Christiana*” — ellentéte: „*de populo barbaro*” (194); c. 95: „*more gentium*” (192) a római jogi *ius gentium* ból. — Kétségtelenül „nép” értelemben Kézai szövegében két ízben: c. 25: „*A quo quidem fluvio Hungari a gentibus occidentis sunt vocati*” (165); c. 34: [a Gutkeled nemzetség] „*ex gente Svevorum procreati*” (189), míg Chr. c. 45: csak „*exorti de Sueuia*” (298).

¹⁸⁹ C. 5: „*Hunni . . . in gentem validissimam succrescere inceperunt*” (145); c. 76: „. . . *nec erat idoneus ad fidem convertere tantam gentem*” (188); c. 95: „*regnum erat amplissimum et gentibus vacuatum*” (193).

¹⁹⁰ C. 10: [Attila] „*Cum gente enim sua in campis . . . incedebat*” (152) — uo.: „*indumentorum vero modus et forma sibi et gente (sic!) modum Medorum continebat*” (152). — c. 20: „*Hic igitur Arpad cum gente sua Ruthenorum Alpes prior perforavit*” (165) nem „népével”, hanem „seregével”, lásd előbb: Arpád „*rebus ditior erat et potentior gente*” (uo.). — c. 40: [Lél jelenete „Konrád császár” előtt] „. . . *quod si ipsos occidi fecerit, de gente sua de caetero nullus captus vivere poterit*” (169), ti. a császár seregéből. — c. 41: „. . . *ne gens occidentis eos invaderet adunata*” (171). — c. 51: „*gens armata*” (179) — c. 71 [II. Endre szentföldi seregéről] „. . . *et honore multiplici cum gente sua per Assirios et alias nationes praeventur*” (184), ahol a szembeállítás is világos. — c. 73: [V. István Ottokárt] „*cum Boemis videlicet, Australibus, Stiriensibus, Brandenburgensibus et caeteris mixtis gentibus expulit virtuose*” (184). — c. 74: „*gens Rudolphi*” (186), ti. a szövegben elébb és utóbb több ízben emlegetett ellenséges *exercitus, militia*.

¹⁹¹ C. 8: „*cum exercitu Italico, Germanico ac caeteris mixtis gentibus occidentis*” (149) a bővebb szövegekben Chr. c. 8: „*cum aliis mixtis gentibus partis occidentis*” (258), holott Kézai szövegéből a fenti összefüggésben, de alább is egyértelmű, hogy miről van szó: „. . . *et quasi toto exercituo occidentis interempto*” (150). — c. 10: „*arma gentis eius*” (152, 263), noha nyilvánvalóan ugyanarra vonatkozik, mint alább „*expeditio eius*” (151). — c. 11: „*diviso suo exercitu tertiam partem suae gentis contra Miranniamonam soldanum . . . destinavit*” (153, 265). — c. 11 „. . . *ut copia suae gentis quae absens fuerat*” (154, 265), az előbbi seregrészre utalva. — c. 17: „*absque fatiga [Chr. sine fatigatione] suae gentis*” (159, 273) ti. „seregének”, de „népének” is értelmezhető módon. — c. 23: „*postquam autem filii Ethelae in praelio Crumhelt cum gente Scitica fere quasi deperissent . . .*” (163; csak KK: 281), ahol is nem a „szkíta nép”, hanem a hadsereg semmisült meg csaknem.

¹⁹² K. c. 8 [Macrinus] „*petiturus gentem et auxilium commodari*” (149) a bővebb szövegekben Chr. c. 8: „*petens sibi auxilium commodari*” (258) — K. c. 17: „. . . *ei et census persolverent et gentem darent quando vellet*” (159), ti. adót és hadkiegészítést; ám a krónikákban: „. . . *ut acciperet census a c s e r v i t i a*” (274). — K. c. 11: [Attila] „*est conversus in castra gentis suae*” (152), ti. seregének táborába; a krónikákban a

máját tekintve, az a mikrofilológia eszközeivel megállapítható tény, hogy ilyen szempontból is kétféle szövegvariánsról van szó: egyrészt Kézai hun történetéről, amelyben egy következetes terminológia érvényesül, másrészt a bővebb krónikák hun történetéről, ahol is a terminológia ingadozása kétségtelenül arról vall, hogy másoló (vagy másolók) keze alakítgatja a szöveget. A viszony fordítva nem képzelhető el, vagyis úgy, hogy a bővebb szövegekben megőrzött következetlen szóhasználatot Kézai utóbb „következtessé” tette volna. Annál kevésbé, mert ahol — a magyar történetben — Kézai csakugyan másol vagy kivonatol, nem teszi ezt! A viszony csak egyirányú lehet: Kézai hun története az eredeti variáns, amelyet a későbbi szerkesztők helyenként módosítottak, „javígtattak”. Minthogy ez esetben nem holmi neutrális, sterilen stilisztikai fordulatokról van szó, amilyeneket már *Madzsar Imre* csokorba szedett (*praelium suscitatur, interceptus* és hasonló),¹⁹³ hanem olyan terminusról, amelynek mélyebb, fogalmi és szemléleti gyökerei vannak, maga ez a vonatkozás — az e tanulmányban szóvá tett egyéb, hasonló jellegű terminusokkal együtt — szövegkritikai szempontból feltétlenül bizonyító erejű.

Nézzük ezután a *natio* problémáját. E szó Kézai művében összesen 20 esetben fordul elő. Már magában a prologusban háromszor, ahol Kézai világosan kifejezésre juttatja, hogy általában a „világ népei (nemzetei)” számára: *mundi nationes*, s ezen belül „ez a nemzet”, vagyis a *natio Hungarorum* is ugyanebben a kategóriában fogható fel. Ugyanez mutatkozik meg a krónikáktól független egyéb szövegrészeiben, ahol általában a „nemzetek” megjelölése ugyancsak *nationes*, s felbukkan a hun történetben is fontos szerepet játszó *extera natio* kifejezés.¹⁹⁴ Ha most már az egyetlen *gentium nationes* biblikus

mondat átalakítva, s mindössze ennyi: „rediissent Huni ad sua thabernacula” (263). — K. c. 27: [Árpád] „rebus ditior erat et *potentior gente*” (165), a krónikákban mindössze: „ditior et potentior” (287). — K. c. 41: „...persecutus est maiorem aciem *gentis suae*, quae tendebat versus Renum” (170), ahol ugyan a viszony fordított, mert itt Kézai írja át a krónikák e fordulatát: „...et dum maior pars *caesaris exercitus* tententes irent versus Renum” (308). — Jellegzetes félreértés K. c. 13: [Attila] „Hunis et *caeteris suis gentibus* interdictum... posuisset, ut urbs Ethelae vocaretur” (156), ahol is a megszkott fordulatról van szó Attila hun seregére (*gens sua* ill. *expeditio eius praeter exteras nationes*) és „egyéb seregeire” való utalással, amit azonban a krónikák „népnek” értelmeznek és így alakítják át a fordulatot: „*Hunis et aliis gentibus*” (268). — Kc. 36: „Conradus vero imperator, ut audivit lacerationem *gentis suae*” (168) a krónikákban (Chr. c. 56): „Audito igitur Conrado imperatore, quod Hungari imperii sui confinia intrassent ducesque memoratos occidissent...” (305).

¹⁹³ *Madzsar*: i. m. (4. jz.) 84, 91 s. köv. Abban igaza volt *Domanovszkynak* (Károlyi Ekv. 117), hogy efféle szavak és fordulatok ön magukban kevés bizonyító erővel bírnak, noha persze összeségükben mégis csak meggondolkoztatók. E vonatkozásban a lényegre mutatott rá *Horváth János* (Stílusproblémák, 356), hogy ti. feltétlen bizonyító ereje a speciális szókincsnek van, amennyiben az meghatározott műveltségi és szemléleti specifikumokat tükröz.

¹⁹⁴ Prol.: „sicut *mundi nationes alias*, de viro et faemina *Hungaros* originem assumpsisse...” (142); „...*nationis eiusdem* [ti. *Hungarorum*] *victorias* [?S: ystorias]. . . in volumen unum redigere procuravi” (141); „...scripturus quoque ortum *praeftatae nationis*...” (142). — c. 71: „...per Assirios et *alias nationes*...” (184). — c. 20: [a jövevények felsorolásának lezárásaként] „Intraverunt... Boemi, Poloni, Graeci, Bessi et Armeni et fere *ex omni extera natione* quae sub caelo est” (192); a krónikák párhuzamos helyén (Chr. c. 53) csak népnevek — egyébként részletezőbb — felsorolása található, efféle összefoglaló megjegyzés nélkül (303); a Képes Krónika fejezetcíme: *Introuitus diversarum nationum* a XIV. század közepéről való. — c. 10: „*extera natio*, quae eum [Ethejam] sequebatur...” (152); ez az egész *p* passzus csak Kézainál van meg.

összetételt („pogányok népei, fajzatai”) leszámítjuk, marad összesen 13 eset, amelyek a hun történetnek Kézai-féle ill. a bővebb krónikákban fennmaradt variánsai viszonylatában párhuzamba állíthatók. Ezek közül 7 esetben egyezik meg a kétféle szöveg e terminológiai vonatkozásban, és pedig mindig olyan helyeken, ahol a *natio* a fentebb vázolt „hagyományos” értelemben mint „születés, eredet, *origo, genus*” vagy mint „szülött, sarj, fajzat (régii magyar nemzet: »nemzés eredménye«)”) is felfogható vagy értelmezhető volt, noha Kézainál az esetek többségében kétségkívül tágabb „nép, népség, nemzet” értelemben szerepelt. Egyébként, mint már utaltunk rá, ahol Heinrich von Mügelin krónikájában e részletek szerepelnek, a *natio* fordítása *von gepurd, geslechte*, sőt egy helyen e szövegrészt: *ab extera natione amabatur* (c. 10) a német költő ilyenformán adta vissza: *ein itlich mensch het in liep* (c. 6).¹⁹⁵ A többi 6 esetben a bővebb krónikák vagy elhagyják magát a szót, vagy más (pl. *gens*) szóval helyettesítik, vagy átfogalmazzák a mondatot, sőt előfordul, hogy nem értve a *natio* eredeti funkcióját, értelméből kiforgatják a mondanivalót.¹⁹⁶ Az eredmény tehát, pusztán filológiai aspektusból tekintve, szinte „statisztikailag” ugyanaz, mint ahogy az imént a *gens* összefüggésében láttuk, ami egyébként logikus is.

Hogy Kézai eredeti terminológiájának meg nem értése (sőt félreértése) adott esetben milyen mértékben vezethetett magának az epikai

¹⁹⁵ K. c. 8: „tetrarcha Macritius natione Longobardus, urbe Sabaria oriundus” (148); Chr. c. 8 lényegében ugyanígy (Macrinus, de Sabaria) (258). — c. 8: [Romani] „Ditricum Veronensem, Alamannum natione . . . super se regem praefecerant” (149); a krónikákban hasonlóan „Detricum de Verona, natione Alamannum” (258), minthogy mindkét esetben régen bevett megjelölésről van szó. Mügelin c. 4: „. . . von gepurd ein Lombard von Solaria (sic!) purtig” (II. 111). — c. 10: [Áttila] „ab extera natione amabatur . . .” (151); a krónikákban „ab extranea natione” (261). — c. 10: „Expediit autem eius praeter *exteris nationes* (1 millió) armatorum replebatur” (151); a Budai Krónika családjában ugyanígy, de a Képes Krónikában „preter *extraneas nationes*” (263). — c. 12: „Erant enim soli Huni praeter *exteris nationes* (330 032) Hunni” (155); a BK családjában „excepta extera natione”, de KK „excepta *extranea natione*” (267). — c. 21: „Qui timentes *occidentis nationes* . . . in campo Chigle usque Arpad permanserunt” (162); a krónikákban némi szórendi változtatással ugyanez (279), ezzel a toldással: „In vita quidem Atyle infestis fuerant ipsi Huni *occidentali natione* (így *KK! S: nationi*)”. — c. 22: „. . . asserentes eum non verum esse alumnium regni Scitiae, sed quasi missitalium *exterae nationis*” (163); az egész passzus hiányzik a BK családjában, csak a KK családjában található meg. — Az utóbbi négy eset, mint látható, interpretálható „idegen (külföldi) fajzatként” is; az *extranea* jelző, éppúgy mint az *occidentalis* (a Kézai-féle *extera, occidentis* alakokkal szemben) a bővebb szövegek sajátja. Ld. a 21. fejezet részletének fordítását Mügelinnél: „wenn sie *die geslechte* und die heren von Osterlanden furchten . . .” (II. 125).

¹⁹⁶ A szó elhagyása: c. 9: „. . . cognita itaque armorum et animi *occidentis nationis* qualitate et quantitate” (150); a krónikákban: „Experientes igitur . . . animositatem Romanorum et armorum paraturam . . .” (260). — c. 10: [Áttila] „Budam . . . de flumine Tize usque Don *super diversas exteris nationes* principem constituit” (150); a krónikákban a kiemelt rész hiányzik (261). — Átfogalmazás: c. 10: „*Nationes* ideoque *regnorum diversorum* ad ipsum de finibus orbis terrae confluebant (151); a krónikákban: „*Linguarum* ideoque *diversarum nationes* [*KK: nationum(!)*] (261), ahol is a „különböző országok népei” helyett „különböző nyelvek fajtái” volt értelmezhető! — Behelyettesítés más szóval: c. 16: „in qua [Sabáriában] erat generalis schola orbis terrae *nationi* (sic) poctarum musis . . . eluenter illustrata” (158); a krónikákban: „erat ibi scola generalis tam ipsis Longobardis, quam *alio gentibus* orbis terre . . .” (272). — c. 20 [Csaba] „rediens in Scitiam ad patris *nationem* ac cognatos . . .” (162); a krónikákban: „Hic autem in Scytiam paternam scilicet *sedem* adiando . . .” (278). — A teljes félreértésre ld. alább 198. jz.

a n y a g n a k az eltorzításához, arra szemléletes példát nyújt az Attila halálát követő események kétféle elbeszélése. Mint fentebb már vázoltuk, a hun birodalomban élő idegen népek jellegzetes Kézai-féle *extera natio* összefoglaló megjelölésével a krónikák végképp nem tudnak mit kezdeni; vagy „külföldiekre” vonatkoztatják, vagy elhagyják. Nos, az Attila halála után bekövetkezett események (amelyeknek értelme részben e kifejezésen fordul meg) Kézai elbeszélésében teljesen világosak (c. 19). Attila halála után a hun *communitas* pártokra szakadt; némelyek Csabát — mint később (c. 22) Kézai megjegyzi: Attila *legitím* fiát — akarták királlyá tenni, mások Aladárt, Attilának a német Krimhildától származott fiát. Minthogy pedig — folytatódik az elbeszélés — a *pars sanior* Csabához ragaszkodott, hozzá húzott (*Chabae adhaerebat*), az *extera natio* pedig Aladárhoz, mindketten elkezdtek uralkodni. A pártmegosztás Kézainak az elképzelésében világos és egyértelmű: minthogy érzelmileg ő is a „törvényes” fiú mellett állt, természetes tehát, hogy a „józanabb, értelmesebb rész” (amit azonban pontosan lefordítani lehetetlen, minthogy — mint a maga helyén láthattuk — a *pars sanior* a középkori korporatív tan választási elve értelmében a *qualitativ* súlyánál fogva „nyomósabb” részt jelölte),¹⁹⁷ értelem-szerűen a hun *natio*, Csabát támogatta, míg a birodalmon belüli idegenek, „idegen nép(ség)” a vérségileg félig német Aladárt. Mi történt ezután? Detre (a mondai eredetű Dietrich von Bern, a *natione Alamannus* „római király”) ravaszsága folytán, amellyel kedvezett, pártját fogta (*fovebat*) Aladárnak, kitört a két párt közt a beháború, amely aztán a tragikus Krimhild csatájához vezetett. Világos helyzet: Kézainál maga Detre nem vesz részt közvetlenül a bonyodalmakban, hiszen nincs is Pannóniában (hogyan is kerülne oda?), hanem valahonnan távolról szövi fortélyos cseleit, ő maga éppúgy nem vesz részt Krimhild csatájában, mint más „német előkelőségek”. Krimhild csatájának epikai tragikumaként éppen abban áll, hogy testvérharcról van szó!

De nézzük most már, hogyan alakul a bővebb krónikák elbeszélése. A későbbi másolók, akik az *extera natio* Kézai-féle koncepcióját nem értik, hiszen ők magát a kifejezést vagy *külföldiekre*, vagy pedig meghatározott *személyre* vonatkoztatva tudják csak felfogni mintegy „külső (idegen) szülött, sarj, fajzat” értelemben, Kézai világos elbeszélését „értelmetlennek” tartják és „kijavítják” oly módon, hogy a kifejezést Detrére vonatkoztatják, a hun történetnek erre a kezdetektől fogva szereplő idegen eredetű cselzővőjére. Létrejön tehát tollukon a *Detricus autem extera natio . . .* forma, az elbeszélés folyamatában mintegy: „Detre pedig, az idegen fajzat” . . . S a félreértés félreértést szül!¹⁹⁸ Mert a további okoskodás megköveteli, hogy akkor már

¹⁹⁷ Mint korábban láttuk (126. jz.), magát ezt a műszót a krónikamásolók egy része nem értette, megcsontította; de Heinrich von Mügelin sem értette, mert *daz grost tail* formában fordította (SRH II. 124).

¹⁹⁸ A legkritikusabb részlet a 19. fejezetben a két szövegezésben (ahol is a legfontosabb kitételeket kurziváltam, a krónikák eltéréseit ezen belül ritkítottam):

Kézai c. 19 (161)

Chr. c. 19 (276–277)

. . . *Detrici astutia Veronensis ac principum Alamannie . . . in partitas diversas Hunorum communitas est divisa, ita quidem, ut quidam Chabam . . . alii vero Aladarium . . . praeficere in regem post Ethelam nitebantur.*

*Detrici vero ac aliorum principum Alamanorum astutia . . . Hunorum impartita communitas in partes divisas [sic KK! máshol *diversas*] est divisa, ita quidem, ut quidam Chabam . . . alii vero Aladarium . . . in regem post Atilam sibi praeficere nitebantur.*

Detre itt legyen, Pannóniában. S csakugyan, Detre „ravaszága” (*astutia*) immár nem abból áll, hogy pártját fogta, kedvezett (*fovebat*) Aladárnak — mint Kézainál —, hanem belekerül a szövegbe az „abban az időben Sicambriában” (*illo tempore Sicambrie*) interpoláció, következésképpen közvetlenül támogatta (*adherebat*) Aladárt. Detre tehát a nyelvi félreértés folytán Sicambria-Óbudára terem, s akkor már természetesen részt vesz Krimhild csatájában is, sőt ő lesz a győztes hadvezér, mert — újabb interpolációval — végül is „árulás folytán” ő győzi le Csabát!¹⁹⁹

A csata egyéb logikai zavarait már *Madzsar Imre* bővebben elemezte.²⁰⁰ Kézainál világosan Csaba és Aladár pártjai közt folyik a küzdelem, és pedig két csata zajlott le: az elsőben Aladárt győzik le, a másodikban pedig, amely Sicambriánál 15 napon át tartott, Csaba seregét semmisítik meg. Ez utóbbi, a hunok pannóniai uralmát megdőntő csatát nevezik „mind máig” Krimhild csatájának. Így Kézai. A krónikák képtelen zavarossága tulajdonképpen követhetetlen. Először lezajlik egy csata, ahol annyi német vér folyik el, hogy attól 15 napon át megárad a Duna; ezt a — hun győzelemmel végződő — csatát neveznek „mind máig” Krimhild csatájának! Azután váratlanul kiderül, hogy t ö b b csata folyt le, „s e csatákban mindig Csaba és a hunok győztek” (!). Majd egy *Deus ex machina* módján ide került mondat közli, hogy „végül pedig” Detre (!) „árulás folytán” legyőzte Csabát. Az egész epikai cselekmény összecsavarodik és orrára bukik. Ugyanebben a fejezetben mutatott rá *Horváth János* egy másik, nyelvi félreértésből származó grammatikai és értelmi zavarra, amely abból eredt, hogy a későbbi másolók nem értették Kézai olaszos *partita* szavát a hun kommunitás „pártjaira” vonatkozóan, s ezért létrehoztak egy zavaros mondatot.²⁰¹

A „történeti hitel” természetesen nem mérce sem *pro*, sem *contra*, mert az egész történet a fantázia és a leleménydús szinkretikus szerkesztés szüleménye. Ami mérvadó, az egyrészt az elbeszélések belső logikája, amely egy-egy mozzanatot a hun történet egész koncepciójához fűz, másrészt olyan filológiaiailag kielemezhető *punctum saliens*ek, amelyek világosan mutatják: a szövegromlás csak egy meghatározott i r á n y b a n (ti. Kézai felől, a krónikák felé) történhetett. Mindkét vonatkozásban három lényeges csomópont jelölhető ki ebben az egy, 19. fejezetben. Ahogy a XIV. századi másolók

Quia vero *pars sanior* Chabae adhaerebat, *extera autem natio* Aladario, eapropter uterque inceperunt imperare.

Tunc Ditrici astutia, quae *fovebat* Aladario, praelium inter ambos suscitatur.

Sanior vero pars [KK-ban *pars* hiányzik!] Hunorum dum Chabae adhesisset, *Detricus autem extera natio cum paucis Hunis* Aladario, ambo regnare ceperunt. . . Detrici astutia qui illo tempore *Sicambrie* Aladario *adherebat*, inter ambos reges tam durum praelium ac forte est commissum. . .

¹⁹⁹ Sőt, valamiképpen még a „német fejedelmek” is belekerülnek az ügybe. Kézainál eredetileg arról volt szó, hogy Detre és *(ac)* a német fejedelmek ravaszága bontotta meg a hun kommunitást, a bővebb szövegekben viszont *Detricus* és *más* (*a t ö b b i alii*) fejedelem tette ezt (ld. előző jz.). Ami a hun történet pontos — s Kézainál következetesen érvényesülő — „közjogi” konstrukciójából alaposan kilóg, hiszen Detre *rex* volt, a *principes Alamanniae* más kategória: alattvalói. A *quamplures principes Germanorum* valójában, Kézai elbeszélése szerint is, nem Krimhild csatája körül, hanem a hun történet *e l e j é n*, a „cezunmaur”-i (Zeisselmauer) csatában játszottak szerepet (c. 9. SRH I. 150), ahonnan viszont a bővebb szövegek változatában maradtak ki!

²⁰⁰ *Madzsar I.*: i. m. (4. jz.) 98–99.

²⁰¹ *Horváth J.*: Stílusproblémák, 359. (A szövegeket ld. 198. jz.).

nem értették az olaszos *partita* szót (miként Kézai nyelvi és jogi műveltségével összefüggő, korábban szóba került, számos más szót sem), nem értették meg az epikai mondanivaló lényegét sem, ami viszont alighanem jórészt azon fordult meg, hogy nem értették a *natio* új tartalmát és értékét sem. Kézai ismerhette e szó újszerű európai értékét akár Itáliából, ahol a *populus* antik értéke („a városállam lakosai, népe”, *civilis societasa*) leginkább megmaradt, következésképpen a *gens* mint minősítetlen „emberek, sokaság, tömeg” és minősített értelemben mint „hadinép, sereg” a korábbi századokban is — szemben az Alpokon túli világgal — általános, a városállam lakóinak „eredetközössége” kifejezésére pedig épp ezidőtájt jön divatba a *natio, nazione*,²⁰² de ismerhette akár Franciaországból is, ahol a neves költő, Rutebeuf egy költeménye (röviddel 1261 után) vagy a *Grandes chroniques de France* 1274-ig vezetett folytatása tanúsága szerint a *nation* értéke éppen abban az évtizedben emelkedett meg, amikor Kézai ott járt.²⁰³ Természetesen nem úgy képzeljük a dolgot, hogy Kézai egyszerűen „eltanulta” a szóhasználatot. *Italia* és *Francia* mégis annyiban — jóval mélyebben — van jelen ebben a jelenségben is, hogy ez az időszak az eredetteóriák felvirágzásának korszaka Európában. Az *origo*-gondolat, valamely ősi — lehetőleg az antikvitásban szerepet játszó — nép előkelőségének, dicsőségének, harciasságának „tudós” hozzákapcsolása a saját néphez, s nem kevésbé az ezáltal bizonyított „történeti jog” a földre, a *patriára*: írástudók több generációjának ad dolgot mintegy 1200 óta. A Trója monda kisajátításaért számos nép verseng (angolok, velszi brit-kelták, franciák, németek, norvégek, némely olasz városi „nációk” stb.), hogy végül is elég egyértelműen a franciák kerüljenek ki győztesen. Mások a görög danaidákhoz fordulnak (dánok), vagy csak egyszerűen a görögökhöz etimológiai ötletért (*Graccus* ősanya *Cracus*-Krakkó alapítója a lengyel Kadlubeknél, 1206 után), és így tovább. A népmondák, *ságák* több-kevesebb színező funkcióban és logikai „érvként” ugyancsak szerepet játszanak e mítoszteremtő tevékenységben. Az atmoszféra tehát megvan Európában.²⁰⁴ A magyaroknak a hunok jutottak, mert ezt adta nekik — tulajdonképpen már a X. század óta — az európai írástudók csoportja. Bizonyos értelemben ez is „antik” nép volt, dicsőséges, hódító is, s a keresztény ellenérzést e barbár és pogány ősiséggel szemben előbb-utóbb legyűrte az a körülmény, hogy e népet lehetett a leginkább „logikus” módon a magyarsághoz kapcsolni oly módon, hogy a Pannóniára való „történeti jogot” erőteljes érveléssel támassza alá. Az első kezdeményező lépéseket ebben az irányban — anélkül, hogy egyelőre magát a *h u n* nevet egyáltalán le merte volna írni — Anonymus tette meg 1200 táján. *Athila rex* felfedezéséből, abból az általa hangsúlyozott „jogból”, hogy ez a föld egykor *terra Athile regis* volt, *Ecilburg*-Óbuda egykor „Attila városa” volt, a székelyek pedig egykor „Attila király népei” voltak: ezekből az anonymusi magokból, az általános európai atmoszférából, s nem kis mértékben a hazai atmoszféra (Kun

²⁰² *Heissenbüttel*: i. m. (183. jz.) 78, 80, 90.

²⁰³ *Müller*: i. m. (185. jz.) 262—270, 272.

²⁰⁴ E kérdéskörre összefoglalóan ld. *A. Grau*: *Der Gedanke der Herkunft in der deutschen Geschichtsschreibung des Mittelalters*. Leipzig 1938; *M. Klippel*: *Die Darstellung der fränkischen Trojanersage in Geschichtsschreibung und Dichtung vom Mittelalter bis zur Renaissance in Frankreich*. Marburg 1936; *H. Heimpel*: *Alexander von Roes und das deutsche Selbstbewußtsein des 13. Jahrhunderts*. Archiv für Kulturgeschichte 26 (1930), 50—55; *H. Koht*: *The Dawn of Nationalism in Europe*. *American Historical Review* 52 (1947), kül. 270—277; hatalmas anyagot tartalmaz *A. Borst*: i. m. (155. jz.) hatalmas műve, főként II. kötete (ld. kül. 700 s köv., 767 s köv., 912 s köv.).

László uralma!) bátorítására bontakoztatta ki Kézai Simon mester, a „Kun” király „hűséges klerikusa” a hun teóriát és a *natio* merőben újszerű koncepcióját.²⁰⁵

Anélkül, hogy a középkori „nacionalizmus” genezisének szerteágazó témáját ezúttal akárcsak a legfontosabb irányokban is körüljárhatnánk, állapítsuk meg, hogy Kézai Simon természetesen nem légtüres térben alkotta meg a maga „nemzeti” teóriáját. De még csak nem is arról van szó, hogy pusztán valami irodalmi síkon jelentkező tradíciót folytatott, noha ilyenre építhetett nemcsak az Anonymus-féle építőkövekből, hanem közvetlen elődjének, Ákos nembeli Ákos mesternek 1272 körül megszerkesztett fundamentumát erősítgetve, hiszen ebben a Gesta-szerkesztményben mind a „szkíta eredet” önmagában is megálló értéke, mind a Pannóniára való „történeti jog” eszméje nagyon határozottan jelentkezik.²⁰⁶ Nem egy jel mutatja, hogy mintegy 1200 után a szemlélet lassanként kezd elfordulni attól a valóságos eszméi interdiktumtól, amely a feudalizmus és kereszténység első két évszázadában a pogány múltra, a magyar ősiségre nehezedett. Maga Anonymus sem fordulhatott volna oly érdeklődéssel a „dentümgyerek” felé, s nem írhatott volna valóságos hőskölteményt a pogány magyarok viselt dolgairól (akik „lelke azidőben semmi mást nem áhított, csak földek foglalását, népek hódítását és a hadimesterséget; mert a magyarok azidőtájt úgy örültek az embervér ontásának, mint a nadály, s bizony ha nem így tettek volna, nem hagytak volna annyi jó földet utódaiknak . . .” c. 44), ha nem számított volna közönségre. Bármennyire a keresztény térítés buzgalma vezérelte a dominikánusok két expedícióját az 1230-as évek elején a keleten maradt magyarok felkutatására, maguk az expedíciók nem jöttek volna létre, ha azokat az udvar, s személyesen az ifjú Béla herceg nem szorgalmazza, sőt pénzeli, s nem élt volna az érdeklődés — némiképpen eltávolodva a sematikus „Szkítia”-konstrukciótól — a magyar ősök, *priores Ungares* iránt, „akiktől ők (ti. *Ungari Christiani*) leszármaztak”, mint Ricardus jelentéséből tudjuk. Ezzel az érdeklődéssel összecseng Béla herceg egy oklevelének (1231) emelkedett tónusa: „. . . felvirradt a magyarok megváltásának, a királyi méltóság restitúciójának, a korona szabadsága visszacszerzésének napja!” — noha e pátosz még a régi szemléletben fogant: az első szent király váltotta meg a magyarságot, az ő érdemei révén „jutott e föld a bánatból az örömbé, a szolgaságból a szabadságba . . .”, s noha királyként később (1250) éppen ő volt az, aki világosan kifejezte, hogy Attilát (*Totila*) ősként nem vállalja.²⁰⁷

²⁰⁵ Számos fontos részletet szükségképpen mellőznünk kell e helyütt. Hogy Anonymus kezdeményeit minden irányban hogyan fejlesztette tovább Kézai (valósággal „kicédulázta az Anonymus Gestájában található hun vonatkozású adatokat”), azt plasztikusan kimutatta *Györffy Gy.*: *Krónikáink*, 137–146.

²⁰⁶ Mint az irodalomban már sokszor megtárgyalást nyert, ismeretes, hogy Ákos mester milyen éllel teszi szóvá az Ákos, Bor, Aba nemzetség s a többi korabeli előkelő bárói család nevében, hogy őseik semmivel sem alábbvalóak a krónikás hagyomány „hét vezérénel”; egyszersmind pedig a szkíta eredetet állítja szembe az idegen származású, jövevény előkelőséggel szemben, „cum isti non *hospites*, sed *de Scythia descenderunt*” (Chr. c. 35, SRH I. 293). A fehér ló monda elbeszélésebe is belefüzi ezt az öntudatát, a „történeti jog” elemével együtt (c. 28): a magyarok „non sicut *hospites*, sed sicut *terram iure hereditario possidentes*” jöttek Pannóniába; „*Retradidit autem Dominus Hungaris Pannoniam . . .*” (uo.).

²⁰⁷ Anonymus c. 44: SRH I. 91. — Ricardus: SRH II. 535. Hogy a „keleten lakó magyar” képzele már 1200 táján hogyan alakult át *eo ipso* az „ősmagyar” képzetévé: *Györffy*: *Krónikáink*, 55–57. — 1231: *Zimmermann—Werner*, UB I. 54. — [1250]: *Theiner*: MHV I. 230 (a datálásra Krit. jz. 933. sz.).

De ahogy már az 1204 után keletkezett László legenda hangneme sok tekintetben elüt a régi legendák mereven univerzalisztikus hangvételétől, s átvéve egy korábbi krónikaszerkesztmény gondolatát, úgy értékeli István király korát, hogy azidőtájt Magyarország „csaknem minden vidéket felülmúlt gazdagságban, tekintélyben és dicsőségben (*divitiis, honore et gloria*)”, alig több mint félévszázad múlva egy oklevélben (1264) megcsendül a *gentis honor* motívuma, s az a gondolat, hogy aki hősiiesen küzd, az nemcsak a király vagy a korona dicsőségét öregbíti, hanem „a mi és népünk hírnevének (tekintélyének, becsületének: *gentis honor*) bajnoka”.²⁰⁸ A szemlélet is kezd átalakulni a „magyar-ság” mibenlétéről. Ha Ladomér érsek egy oklevelében (1285) a „magyar” még mindig az országalakossal azonos (*Ungarorum sive regnicolarum . . .*), az 1277. évi országos gyűlés — ha ugyan még nem is „országgyűlés” — kapcsán az *Ungari* már a kunokkal szemben és a bárók, nemesek egyetemén belül is valamivel szűkebb körre, alighanem a magyarul beszélőkre vonatkozik, éppúgy, ahogy egy magánlevélben (1285) az *Ungari* határozottan elkülönülnek a *regnum Ungarie* területén lakozó „másoktól”, akik közül a levél alább a románokat és szászokat (*Olachi, Saxones*) meg is nevezi.²⁰⁹ Több vonatkozásban érlelődik tehát a század folyamán magában a társadalmi köztudatban egyfajta szemléleti átalakulás, amely aztán határozott ideologikus jelleggel történeti kifejtést és teoretikus keretet nyert Kézai művében, másfelől viszont már alighanem Kézai hatása mutatkozik egy évtizeden belül mind pozitív, mind negatív értelemben azokban a szenvedélyekben, amelyekkel a társadalmi köztudat egyik szektora lelkesen igenli, a másik határozottan visszautasítja a szemléleti metamorfózist. Az elsőre a stájer Ottokar von Horneck lehetett a tanú az 1290. évben, aki személyesen tapasztalhatta, miként fordítottak hátat a magyar nemesek a magyar államalapítás 1100 táján gregoriánus szellemben átalakított teóriájának (amelyben István szerepe „pápai legátusi” minőségében domborodott ki), s miként hangoztatták, hogy „a z ő ő s e i k voltak, akik nagy erővel a pogányokat leküzdötték, miközben oly sok vereszeséget szenvedtek el . . .” Másfelől viszont bizonyos egyházi körök, mint a valószínűleg Ladomér érsek sugallatára 1280—1290 közt keletkezett István király-himnusz mutatja, élesen szembe helyezkedtek az átalakulással, ragaszkodva a régi szemléleti cezúrához: ami Attila idején történt, az nem egyéb, mint a „tyrannia” jegyében „hitetlen tombolás”; a fordulat, az ősi kegyetlenség megszelidítése a szent király műve. De ami figyelemreméltó: hogy a *Hungarorum populus* egykor *Athila rex* alattvalója volt, ahhoz immár kétség sem férhet, megtámadhatatlan axióma!²¹⁰ Kézai Simon mester hatása akár így, akár úgy, mindenképpen ha-

²⁰⁸ Imre leg.: SRH II. 515. — 1264: *Fejér*: CD IV/3. 196 (Krit. jz. 1403. sz.)

²⁰⁹ 1285, Ladomér: MES II. 200. — [1277]: „. . . de voluntate regia et baronum ac omnium nobilium et etiam Cumanorum in eadem congregatione maxime *Vngarorum . . .*” *Zimmermann—Werner*: UB I. 131. (A helyes datálásra *Pauler*: MNT, II. 426, 708.) — [1285] Benedek esztergomi prépost: „. . . de Tartaris vero . . . per *Vngaros* et *alios in regni* (sic!) *Vngarie lares foventibus* (sic!) circiter XXVI milia Tartarorum sunt interempti . . .”, alább „sed Siculi, Olachi et Saxones omnes vias ipsorum cum indaginibus stipaverunt . . .” MES II. 419.

²¹⁰ „Si [Ungarn arm und rich] jahren . . . ir vordern hetenz mit grozen kraft/den heiden ab erstriten/und heten ouch darumb erliten/ vil manigen bloutes guz . . .” *Gombos*: Catalogus, III. 1864. E kérdésre, s arra, hogy Ottokar szemtanú volt: *Bartoniek E.*: Századok 57 (1923), 297. — *Mezey L.*: Szent István XIII. századi verses históriája. Magyar Századok. Bp. 1948, 46.

mar jelentkezik. Még a terminológiában is. Már egy 1297. évi oklevélben felbukkan a *regni incolae* fogalmi ellentétéként az ő jellegzetes *extera natio* kifejezése (miközben a szövegkontextus sugallja, hogy az előbbieket „Hungarice nationis homines”), hogy a következő, 1298. évben ne csak a *natio Hungarica* jelenjék meg első ízben az okleveles gyakorlatban, hanem az a gondolat is, hogy aki akár messze idegenben, „szülőföldjétől és saját hazájától távol” (*solo proprio et propria patria procul posita*), akár idegen célok érdekében — Albert osztrák herceg seregében — vitézkedik, az „a magyar nemzet hírnevét és dicsőségét” öregbíti. Egyébként az *Ungarica natio* majd a Zách Felicián ügyben tűnik elő újból (1330), éspedig abban a jellegzetes gondolati összefüggésben, hogy aki e nemzetre jellemző hűséget „az undorító becstelenség szégyenfoltjával meggyalázza”, annak egész rokonsága a *perpetua servitus* büntetését érdemli — jeléül annak, hogy Kézai gondolatai termékeny talajra hullottak. Majd 1342-ben a *Hungarice nationis regnum* már oklevélformulaként jelentkezik.²¹¹

Mindez természetesen korántsem azt jelenti, hogy Kézai szemléletmódja mintegy egy csapásra hódított volna akár a nemesség köreibben, vagy akár csak az oklevelek és krónikák szerkesztésével foglalkozó írástudók egészen szűk grémiumában. Sőt, igazában véve a hun történetben rejlő sokféle tudati elem, maga az egész gondolatrendszer csak két évszázad múltán vált a nemesi közgondolkodás közkincsévé, noha a hun származás pusztá tétele igen hamar elfogadást nyert. Elfogadta azt az ismeretlen író is, aki valamikor a XIV. század első felében lényegileg Ákos mester és Kézai Simon műveiből kompilatorikus módon egyesbeszerkesztette a „hun — magyar” históriát, hogy az aztán alapul szolgáljon az ún. bővebb krónikák ma ismert kódexeinek. Hogy ki volt ez az író (s egyáltalán egy író volt, vagy több) és a szerkesztmény maga mikor keletkezett pontosan — nem tudjuk. Csupán annyi bizonyos, hogy nem a Képes Krónika írója volt, s művét t a l á n az 1330-as évek második fele és 1350 közt szerkeszthette egybe.²¹² De akárki is volt, annyit mindenesetre az elmon-

²¹¹ 1297: „... ut ab omnibus regni nostri incolis et eciam extere nationis hominibus meruit et meretur mirabiliter commendari.” ÁUO X. 261. — 1298: ÁUO XII. 619—620. (Ezt az oklevelet felhasználta már *Deér*: i. m. [153. jz.] 101.) — 1330: *Kovachich*: Supplementum, I. 268—75. Megjegyzendő, hogy az oklevél előzetesen Zách Feliciánt „perfidia sordes generationis regnicolarum”-nak bélyegzi meg, majd: „non solum se, sed omnes Hungariae regni cohabitatores decolorare . . . intendebat”, s lejjebb következik: „ne praecellentis fidelitatis praerogativam Ungaricae nationis detestabilis ignominiositatis macula deformet . . .” stb. stb. egész nemzetségét kiirtják harmadiziglen, tágabb rokonsága „perpetuae servituti iuxta regiae maiestatis dispositionem redigantur”. — A formula I. Lajos koronázása (1342. júl. 21.) után Pál országbíró egy sor oklevelében jelenik meg: „. . . in cuius solium, thronum et coronam ipse (predictus) dominus Lodovicus . . . ad gubernandum dictum Hungarice nationis regnum hereditarium iure geniture sibi successum de prelatorum, baronum, (procerum) et nobilium regni sui unanimi et concordii voto sublimatus . . .” stb. AO IV. 252; *Kovachich*: Suppl. I. 280; AO IV. 264, 282. A *Hungarie* forma az 1342. szept. 23.-i oklevélben (AO IV. 264; említi már *Deér*: 153. jz. i. m.) hibás olvasat az eredeti *Hungarice* helyett (Dl. 3517).

²¹² Nincs itt tér e kérdés bővebb kifejtésére, ezért csak röviden jelezzük álláspontunkat. A kéziratok viszonyára nézve a szövegromlások sokatmondóak. Ezeknek jórésze kizárja, hogy a két krónikacsalád bármelyik szövegét, ahogy azok az ismert kódexekben jelentkeznek, az eredetit híven tükröző másolatnak tartssuk. Viszont e tekintetben igen érdekes a Pozsonyi Krónika (*P*) csak kései, XVI. századi másolatból ismert, rendkívül hibás, sőt értelmetlenségektől hemzsegó szövegének elhelyezkedése. Ennek eredetije kb. 1350 előtt, de 1318 után készült, s ismert módon közeli rokona általában a Budai Krónika (*BK*) családjának, közelebbről a Sambucus kódexnek (*S*), mely utóbbiak általában összehasonlíthatatlanul jobb szöveget tartottak ugyan fenn, mégis több fontos ponton a *P*

dottak alapján bizonyosan tudunk róla, hogy bármilyen neofita buzgalommal szegődött is hívévé a hun teóriának,²¹³ gyakran éppen olyan vonatkozásokban fogott mellé elírásaival és átfogalmazásaival — „javításaival” —, amelyek pedig éppen a hun történet eredeti konstrukciójának műveltség, szemléleti és koncepcionális előfeltételeit képezték, s éppen ezáltal árulja el ő maga, hogy nem lehetett a konstrukció szerzője.

közlebb áll Kézai szövegéhez, mint azok. E pontokon a Képes Krónika (KK) általában további romlásokat mutat. Csak néhány példát jelzésül:

Kézai	P	S	KK
	<i>in patriis memoratis</i>	<i>im (!) patriis</i>	<i>im per a to - ris (!)</i>
c. 8 <i>in praedictis patriis</i>	Walnerium	Baluerium	Galnerium
c. 10 <i>banerium</i>	ad Czewem	ad Zeuem	unum diem (!)
c. 10 <i>in Scewen homagium</i>	homagionem	omaginem (!)	[B, D: homagionem]
c. 13 <i>Renum Coloniae pertransivit</i>	Beno transpassato Coloniae	regno (!) Coloniae transpassato (B, D: Reno)	metas statutas edito (!) edicto
<i>metas stabilitas</i>	<i>metas stabilitas</i>	<i>metas statutas</i>	<i>edito (!) edicto</i>
c. 15 <i>edicto proclamato</i>	<i>edicto proclamato</i>	<i>edito (!) edicto</i>	<i>De gestis igitur...</i>
c. 24 <i>Digestis igitur...</i>	<i>Digestis igitur...</i>	<i>De gestis igitur...</i>	<i>videndum nunc est...</i>
<i>... nunc videndum est</i>	<i>nunc videndum est</i>	<i>videndum nunc est...</i>	

Ugyanakkor nem egy vonatkozásban egyedül P rokon Kézaival, az összes többi szövegben — egymással rokon módon — más változat áll. Ilyen pl. a mondai ősatya neve: Kézainál *Menroth*, P (c. 2) *Membroth*, a többi szövegben Nimród valamilyen változata (*Nemroth*, *Nemproth* stb.). A mondában a Kézai-féle *fluminibus carens* (vö. 158. jz.) egyedül P (c. 3): „*fluviis carens*”, a többi szövegben *currentibus*. Két esetben a Pozsonyi Krónika mintha közvetlenül is utalna Kézaira ill. egy Kézaihoz még közelebb álló variánsra *vel secundum quosdam...* bevezetéssel: a sereg harmadrészenek létszámánál 330 000 (Kézai: 330 032), míg a többi kódexben 65 000, valamint (P c. 15) a ravennai jelenetnél a pápa *Benedictus* neve (máshol *Leo*). — Eszerint mindenképpen a KK (1358) előtt, de ugyanakkor természetesen a legkésőbb 1350 körül keletkezett P előtt kellett létrejönnie egy Kézaihoz még közelebb álló „hun–magyar” kompilációnak, amelyet azonban — ill. másolatát — a KK is használt, mert ez az Attila halála utáni elbeszélésben (c. 21–23), de csakis itt, olyan részletekben egyezik Kézaival, amelyek viszont a BK családjából (s természetesen P-ből is) hiányoznak. A *terminus post quem*re némi halvány támpontot a Zágrábi Krónika nyújt, amely a zágrábi káptalan 1334-ben összeírt statutu- mai közt maradt fenn (SRH II. 201), s amely még egy hun történet nélküli szerkesztésen alapult, annak kivonata, — bár természetesen ez nem kényszerítő erejű, hiszen a „hun–magyar” krónika összeállítása után is alapul szolgálhatott egy régebbi szerkesztmény.

²¹³ E buzgalma a bővítményeknél is megmutatkozik (amelyek révén egyáltalán a hun történet esetében is indokolt „bővebb szövegekről” beszélni), amelyeknek jó része nem egyéb, mint *id est, scilicet, videlicet* bevezetéssel ellátott tudákos magyarázatok, főként helynevekhez fűzött magyarázatok, amelyek azonban az elbeszéléshez új elemeket nem fűznek; más részük viszont, főként az Attila halála utáni részben, jórészt eltorzítja az elbeszélés belső logikáját, az átfogalmazás pedig az egész hun történetben általában a koncepciótól való eltávolodáshoz vezet. Minderre bővebben más helyen kívánunk visszatérni; ami a teoretikus vonatkozásokat illeti, e tanulmányban is számos példán mutattuk be az eltávolodás módját, egy helyen pedig rámutattunk az ebből következő jellegzetes epikai torzulásra (vö. 115. jz.). Egyébként már az irodalom is kimutatta e bővítmények egy részének kétségtelen XIV. századi eredetét, pl. az erőszakoltan végigvitt (s magával a hun történettel szembekerülő) Álmos–Attila–Noé genealógia zagyvaságaiban (*Horváth*: Stílusproblémák, 363–364), vagy Attila „címbővítéseinek” (c. 10) esetében (*Madzsar*: i. m. 91–92).

Talán nem lesz érdektelen, ha e kérdéskör befejezésül még egyszer visszatérünk a hun történethez, közelebről egy abban is tükröződő fontos szemléleti aspektushoz, hogy ezáltal a „nép” ill. „nemzet” koncepciója — a középkori „nacionalizmus” genezise — vonatkozásában magukból a szövegekből h á r o m f é l e írói felfogás (következésképpen kortársak vagy közeli kortársak eltérő szemléletmódja és mentalitása) kontúrjait bontsuk ki. Az egyik képviselője Kézai. A másikat krónikaíró elődje, idősebb kortársa, az 1273. év második felében elhalálozott Ákos mester²¹⁴ képviseli. A harmadikat a „hun — magyar” krónika egy generációval fiatalabb ismeretlen kompilátora, ill. művének másolói reprezentálják.

A kontúrok a hun történet befejező részének két, egymással összefüggő epizódja, a Csaba Szkítiába való visszatérése és házassága elbeszélésében (s a mögöttük meghúzódó szemléleti tartalom) bontakoznak ki meglepő élességgel. Mi a történet magva Kézainál? Csaba, mint már volt róla szó, a hun történet egyik „pozitív” hőse; mögötte sorakoznak fel Attila halála után az igazi hunok; ő volt Krimhild csatájában a hunok vezére; ő mentette meg a hun sereg 15 000 főre apadt maradékát, éspedig úgy, hogy bár menekültében a görög császár felajánlotta neki a letelepedést, mégis vert hadával együtt visszatért Szkítiába, s mihelyt megérkezett, „azonnalsürgetni kezdte, hogy mindeztől térjenek vissza Pannóniába . . .” (c. 20). Miért nem élt Csaba a görög császár ajánlatával, miért tért meg Szkítiába? Már e fontos kérdésre — mint más vonatkozásban már említettük — Kézai és a bővebb szövegek nem mellékes árnyalati különbséggel kétféle választ adnak. Kézai szerint Csaba „atyja n e m z e t é h e z (*ad patris nationem*) és rokonaihoz” tért vissza, a krónikák szerint viszont „atyai l a k ó h e l y é r e, szállására, székhelyére (*paternam sedem*)” tért meg. S miért kezdte sürgetni „azonnal” (*mox*) a Pannóniába való újbóli visszatérést? Kézai szerint azért, hogy „b o s s z ú t á l l j a n a k a n é m e t e k e n” (*ultionem de Germanicis accepturi*). A krónikákban ez a motívum hiányzik, Csaba egyszerűen és színtelenül *suo amonitu*, intelmeivel készítette a „szkítákat” (s nem, mint Kézainál, a hunokat) a visszamenetelre. Hogy itt ki az igazi „nacionalista”, nem szorul magyarázatra.

De ez a történetnek csak egyik aspektusa. Ennél is sokkal érdekesebb és nyomósabb egy másik, amely azonban szervesen összefügg az előbbivel. Érdekes ugyanis, hogy Kézai, noha láthatóan kedveli e hőst, egy ponton mégis elmarasztalja. Elmondja alább (c. 22), hogy midőn Csaba hazatért Szkítiába, „k é r k e d e t t anyjának nemes (előkelő) mivoltával” (*nobilitate genitricis . . . se iactaret*). Tudvalevően a fikció értelmében Csaba Attilának „Honorius görög császár lányától” nemzett fia volt. Ezért a hunok nemessége „megvetette őt”, mondván, hogy „nem igazi sarja (*verus alumnus*) Szkítaországnak”, hanem „idegen fajzat keveréke (*missitalius exterae nationis*)”. Ezért aztán — folytatódik a történet — nem is kapott feleséget Szkítiában, hanem arra kényszerült, hogy a korozmin népből nősüljön. Eddig a történet, amelynek csattanója egyébként a bővebb szövegek közül csak a képes Krónika családjában van meg, a többiből hiányzik, illetőleg csak csonkán, egészen más beállításban, s más oksági viszonyban található meg!²¹⁵ Kézainál az oksági lánc

²¹⁴ Életrajzára Györffy: Krónikáink, 167—175; újabban számos kiegészítő adattal (műveltsége, nápolyi követjárása, hazai és külföldi kapcsolatai stb.) Mályusz: i. m. (3. jz.) *passim*, valószínű halálára: 71.

²¹⁵ SRH I. 162—163; 278, 280. Figyelemreméltó, hogy a történet alább tárgyalandó eltorzult töredéke a bővebb szövegekben nem a 22., hanem a 20. fejezetbe ágyazva

világos: minthogy Csaba „kérkedett”, a *Hunorum nobilitas* „megvetette” (*contemnebat*) „keverék” mivolta miatt; ezért (*propter quod*) nem is vehetett el „tisztá” hun-szkita nőt. A bővebb szövegek nem értik ezt a gondolatmenetet, ezt az oksági viszonyt, minthogy általában sem képesek beleélni magukat Kézai konok módon érvényesített vérségi teóriájába, viszont magát a tényt valamiképpen mégis magyarázniuk kell, ezért közvetlenül a Szkitiába való hazatérés mozzanatához, a 20. fejezethez illesztenek egy ilyen megokolást (szemben Kézaival, aki külön kis értekezést, a 22. fejezetet szenteli az ügynek): „nem kapott feleséget Szkitiából, hanem Korozmeniából hozott nagyatyja, Bendekuzt a nácsára.” Bendekuzról Kézainál szó sincs; a bővebb szövegek szerzője érzi, hogy ez az interpoláció valami további magyarázatra szorul, s hozzáfűzi, hogy Csaba ezt a nagyatyját „egészségben, de módfelett törődötten találta” Szkitiában. Ami nem is csoda — tehetjük hozzá —, mert a krónikák belső kronológiája szerint csaknem 600 éves kellett, hogy legyen, szegény...²¹⁶ De ettől eltekintve is, nyilvánvaló, hogy elveszett az egész mozzanat belső értelme: egyszerű nagytyai tanácsá finomult a Kézai-féle változat csattanója, a hun nemesség pregnáns eredettudata, s ebből fakadó elítélő „közvéleménye”.

Két író, kétféle mentalitás! A hun történet szerzője természetesen nem is lehet más, mint aki „nacionalista” szempontjait éppoly merészséggel érvényesíti itt, mint az ugyanebben a mozzanatban rejlő társadalmi és politikai merészségét: azaz Kézai. Tudvalevő, hogy a hun történet konstrukciója értelmében Csaba idősebb fia, Edemen már részt vett a Pannóniába való „második bejövetelben”, a magyar honfoglalásban s tőle eredt az Aba

található meg, viszont a Képes Krónika a 22. fejezetben is — Kézaival lényegileg egyhangzóan — elmondja újból, immár a „kérkedés” motívumával együtt. E kettős magyarázat is mutatja, hogy a KK hun története nem egyéb, mint kétféle forrás szemponttalan egybemáslása. — A *gens Corosmína* a geográfiai látókör XIII. századi kitágulása nyomán megismert khorezmi (khvarezm) iráni etnikumú nép az Aral tó vidékén (khivai kánság), amely egyéb nép- és országnévvel együtt (összefoglalóan ld. *Györffy: Krónikáink*, 88) a XIII. század folyamán kerülhetett be a krónika-szerkesztménybe (Chr. c. 6, SRH I. 253), mint a továbbfejlesztett „Szkitia”-kép egyik eleme; innen vehette Kézai is.

²¹⁶ A BK családja kronológiája szerint a hunok gyűlése Szkitiában 328-ban volt (KK: 373), amit közvetlenül követett az „első” hun honfoglalás, s ebben Bendekuznak már fia, Attila vett részt; Csaba Szkitiába való visszatérése a Pannóniába való „második” bejövetel, 888 előtt tíz évvel („postquam autem filii Athyle in prelio Crumhelt . . . deperissent, Pannonia extitit decem annis sine rege . . .” c. 23, SRH I. 281), tehát 878 táján kellett volna, hogy bekövetkezzék, ilymódon három generáció (Attila—Csaba—Edemen) 550 évet hidalat át . . . Bármekkora történeti képtelenség, de a maga módján „logikusabb” Kézai kronológiája, amely szerint az „első” bejövetel 700 után következett volna be, a Szkitiába való hazatérés pedig (az ő kronológiájában: 872 mínusz 10 év) 862 körül, ilymódon a hunok pannóniai uralma mintegy 162 évig tartott, ami ugyan még mindig azt jelenti, hogy jókora élettartamokkal számolt, de 100 éves embereket mindenestre inkább elképzelhet egy középkori történetíró, mint 600 éveseket! Hogy a kronológiát tekintve a „történeti hitel” nem mérce (a bővebb szövegek évszámai éppoly kevésbé „hitelesek”, mint Kézai kombinációi), hanem egyedül a konstrukció belső logikája, vö. *Madzsar*: i. m. 89; *Horváth*: Stílusproblémák, 368. — Hogy Bendekuz, aki egyébként Kézainál egyetlen egyszer, Attila genealógiája megállapításánál szerepel (c. 7, SRH I. 147), nagyon megragadta a XIV. századi szerkesztő fantáziáját, azt jól mutatja, hogy az itt tárgyalt interpoláción kívül még két ízben szerepelteti a nevét, éspedig olyan két helyen — Attila „címőbővítésénél” és genealógiájának bővítésénél — (SRH I. 261, 285), amelyekről a forráskritika már régen kimutatta, hogy XIV. századi interpolációk (vö. 213. jz.).

nemzetség (c. 22). Az egész korábbi krónikairodalmat tekintve páratlan és példátlan jelenség, hogy a dicsőséges hun történet összes szereplői közül e g y e d ü l Csaba az, aki összefüggésben áll a kor egy előkelő nemzetségével. Az összes többi hős, a hun kapitányok, etimológiai ötleteknek köszönhetően nevüket, nemzetségneveik is (Zemem vagy Zemein, Érd, Torda) fiktívek. Az író tudatosan óvakodott attól, hogy bármelyik kortárs bárói család jogokat vezethessen le a hun történetből. Ő a „történeti jogokat” részben a királyi hatalom, részben a *communitas nobilium* számára vezeti le az eseményekből. A hun kapitányokat sorra-rendre el is veszejtí az első csatákban, csak Attila fiát, Csabát vezérli vissza a 15 000 névtelen hun maradékkal Szkítiába. Ám ez az e g y e d ü l i aktualizálható hős is „keverék”, nem „igazi” hun! Következésképpen ilyenek az Abák is, a kortárs előkelőség egyik legkiemelkedőbb nemzetsége. E fontos körülmény eszmei és korjelölő jelentőségére már *Horváth János* rámutatott: efféle még V. István korában le sem lehetett volna írni, hiszen eszerint maga a király — IV. Bélának éppen egy g ö r ö g c s á s z á r l á n y t ó l, Laszkarisz Máriától született fia — „korcsnak, keveréknek” minősült volna.²¹⁷ IV. László, a „Kun” király idején már más a helyzet, hiszen ő anyai részről is bizonyos értelemben „szkíta” volt, kun, a hatalmaskodó Abák pedig megkaphatták a *fidelis clericustól* ezt a fricskát. De van e problémának egy még mélyebb rétege. Az a szemléleti alapállás, hogy a társadalmi származás előkelősége, *nobilitas* ő n m a g á b a n még nem abszolút érték (el lehet-e képzelni e korban nagyobb előkelőséget, mint a császári vért?); ha nem párosul a *natio* „tisztaságával”, az értékrendben háttérbe szorul!

S ezen a ponton kerül élesen szembe Kézai Simon mester egy másik íróval, az idősebb kortárs, Ákos nembeli Ákos mester szemléletével. Nem mintha az utóbbi számára a „szkítiai származás” nem lett volna érték. Fentebb már utaltunk rá, milyen nyomatókkal, szinte patetikus büszkeséggel emelte ki — részben éppen a jövevényekkel (*hospites*) szemben — a saját és más nagy nemzetségek „szkíta” eredetét (köztük éppen az Abáké, akik Kézai mércéjén nem találhatnák tökéletesnek). Nála azonban a kétféle szempont nem kerül konfliktusba. Sőt, mint legutóbb *Mályusz Elemér* plasztikusan fejtegette, őt elsődlegesen éppen a jövevény előkelőség asszimilálódása érdekelte, az egységes arisztokrácia eszméje töltötte el.²¹⁸ Ezért a jövevény nemzetségek az ő felfogásában előkelőség tekintetében egyenlők a magyarokkal, *nobilitate pares Hungaris* (Chr. c. 37). Ezt az előkelőséget²¹⁹ pedig oly módon szerezték meg, hogy „hosszasabban időzván az országban . . . különféle házassági szerződések által a magyarokkal elvegyülve egyaránt nemességet és birtokot nyertek” (Chr. c. 53).²²⁰ A *nobilitas* kritériuma tehát hármassal: hosszabb letelepedés az országban, összeházasodás („asszimiláció”) és birtokszerzés. Mennyire más Kézai felfogása! A kontraszt különösen azáltal éles, hogy Kézai e vonatkozásban már éppen elődjének, Ákos mesternek a jövevény nemzetségek genealó-

²¹⁷ *Horváth*: i. m. (4. jz.) 447–449.

²¹⁸ *Mályusz*: i. m. (3. jz.) 53 s köv., kül. 61–64.

²¹⁹ A *nobilis*, *nobilitas* archaikus tartalmára Ákos mester fogalomvilágában *Mályusz*: i. m. 56.

²²⁰ Chr. c. 53: „. . . qui diutius in regno commorando, quamvis illorum generatio nesciat, per matrimoniorum diversorum contractus Vngaris inmixti nobilitatem pariter et descensum sunt adepti.” (SRH I. 303–304.) A *descensus* itt „szállásbirtok, birtok” értelemben, vö. c. 34: „. . . acceperunt loca et descensum ad eorum beneplacitum” (Uo. 292).

giáit sorra vevő szövegrészletét követve (azt helyenként javítgatva, bővítve) egy párhuzamos szöveghelyen jut el egyfajta összegezéshez, s anélkül hogy közvetlenül vitatkoznék elődje felfogásával, merőben más kritériumait veszi számba a nemességnek. Az ő nézete szerint a „csaknem minden idegen nemzetből (*fere ex omni exterâ natione*) származó jövevények „szolgálván (*servientes*) a királyoknak vagy az ország más urainak, tőlük hűbértartókat (*pheuda*) szerezvén, idők múltán elnyerték a nemességet” (c. 94).²²¹ A *nobilitas* kritériuma tehát nála is hármas, első helyen azonban a *s z o l g á l a t*, másodikon a hűbérviszony áll, s csak ezek után (s ezeknek alárendelten) az Ákos mesterrel közös utalás a hosszabb itt-tartózkodásra. Maga ez a képlet rendkívül jellemző Kézai mentalitására. Egyfelől tehát a hagyományos magyar *servitium*-gondolat, amely a XIII. században főként az alakuló köznemességnél (a *servientes regibus* alakuló *nobilitas*nál) virulens,²²² másfelől a külföldet járt „jogász” teoretikus igyekezete, hogy a hazai viszonylatokat a korszerű nyugat-európai kategóriákban rendezze el. Tulajdonképpen hűbérviszony nem alakult ki Magyarországon, maga a *pheudum* szó igen ritka a hazai latinságban, ennek ellenére Kézai művében két ízben is „hűbérviszonyt” konstituál a magyar valóságban, a királyi adományrendszert és a laza familiaritást ily módon éppúgy az európai hűbérjogba emelve, ahogy a hun viszonyokat a római jog és a korporációs tan elvei szerint rendezte el.²²³ Ami azonban e helyütt, mindezen túl, bennünket elsődlegesen érdekel, az az a körülmény, hogy ami Ákos mesternél pozitív szempont, az idegeneknek a magyarokkal való elvegyülése, „keveredése” (*Vngaris inmixti . . .*), az Kézainál, éppen ellenkezőleg, *n e g a t í v* (*missitalius exterâe nationis*), történeti vetületben pedig a *natio* „tisztasága” az értékrendben egyértelműen elébe kerül a *nobilitas* előkelőségének.

S ha ebben a vonatkozásban fejtegetéseinkben Kézai műve szemléleti és formális szerkezeti egységéből indultunk ki, befejezésül — immár éppen az imént vázolt kontrasztról szólva — térjünk vissza ugyanoda. Ákos mester is kifejezésre juttatja, a maga módján, szemléleti kategóriáit művének szerkezeti felépítésében. A magyar honfoglalás elbeszélése és a honfoglaló hét vezér bemutatása (Chr. c. 26—34) után ő is tulajdonképpen egy kis „elméleti” exkurzust és polémiát iktat be művébe (c. 35—36), amelynek mondanivalója, hogy osztályostársainak, a régi nemzetségi hagyományokkal rendelkező XIII. századi arisztokráciának az ősei (akik mind „Szkítiából származtak el”) a származást tekintve (*genere*) egyenlőek a vezérekkel. Majd ezután, folytatólag, minden törés nélkül kisebb genealógiai értekezések fűzését helyezi el művében az

²²¹ Kézai c. 94: „. . . qui servientes regibus vel caeteris regni dominis ex ipsis pheuda acquirendo nobilitatem processu temporis sunt adepti” (SRH I. 192).

²²² Váczy P.: A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon (Minerva Könyvtár, 40). Bp. 1932, 23—36.

²²³ Kézai szövegében Simon és Mihály nemzetségéről szólván: c. 91: Imre királyt „latisque et amplis pheudis in diversis Hungariae partibus noscitur investisse” (SRH I. 191); a bővebb krónikákban: „. . . atis et amplis hereditibus . . .” (uo. 297). — A kondicionáriusokról szóló traktátusban (c. 97) „Iobagiones vero castrî sunt pauperes nobiles, qui ad regem venientes, terram eis tribuit de castrî terris, ut pheuda castrî . . .” (uo. 193). Egyébként birodalmi vonatkozásban (c. 74) Rudolfról: „tamquam pheudorum imperialium reintegrator” (uo. 185). — Hasonlóképpen a hűbérjog ismeretéről tesz bizonyosságot Kézai, amikor „hűbéréskü” értelemben használja a *homagium* szót (SRH I. 152), amit a bővebb szövegek nem ismernek és „homagionem (omagionem, omaginem!) et r e v e r e n t i a m” formában adják vissza (uo. 264).

előkelőbb jövevények (*hospites*) eredetéről, bevándorlásukról, olykor saját koráig nyúló részletekkel (c. 37—53). Innen tér vissza a honfoglalásnál megszakított időrendre, hogy elbeszélje a kalandozások korát (c. 54—62), a 63. fejezettel átlépve a keresztény korszakba. Nem így Kézai! Az ő *Gestája*, mint láttuk, más elvekhez igazodik. Ő előbb elbeszéli két „könyvben” a hun és magyar történetet (c. 3—23 és c. 24—75), ami nem egyébként összességében, mint a *pura Hungaria* históriája, a „tisztá” *natio* viselt dolgai az eredettől, az ősidőktől „napjainkig”, majd ezután külön „könyvben” (*liber*) veszi sorra a nemes jövevények (*nobiles advenae*) genealógiáját (c. 76—94), hogy végül a nemtelen jövevények, idegenek, a *conditionarii* eredetéről értekezzenek (c. 95—99). Melyik a „jobb”, a „logikusabb” szerkezet? *Domanovszky Sándor*, akinek elvéghetetlen érdemei vannak a Kézai-kutatás körül, de akinek meglepően kevés érzéke volt a krónikaproblémák társadalom- és eszmetörténeti vonatkozásai iránt, több munkájában vetette fel ezt a kérdést, minden esetben elmarasztalva Kézait. Ám attól eltekintve, hogy nehéz belátni, miért logikus egy tárgyalásmód, amelyben az időrendet megszakítva és áttörve genealógiai értekezések sorozata helyezkedik el, maga a kérdés így nem vethető fel. Egy genealogikus szemléletű író szempontjából ugyanis, aki még szerkezeti értelemben is kifejezésre akarja juttatni alapelvét, hogy az előkelő jövevények *nobilitate pares Hungaris*, s még műve szerkezetében is arra törekszik, hogy azok a magyarokkal „elvegyülve” (*inmixti*) kerüljenek be a történeti tudatba: Ákos mester eljárása „logikus”. Ezzel szemben egy középkori „nacionalista” szemléletű író szempontjából, aki még szerkezeti értelemben is kifejezésre akarja juttatni alapelvét, hogy a „kevertség” káros dolog, a „tisztá” hun-magyarok valami más képlet, mint a „keverékek” (*missitalia*), s szerkezetileg is arra törekszik, hogy e kétféle képlet elkönyölten kerüljön be a történeti tudatba: Kézai Simon mester eljárása a „logikus”.

A „hun—magyar” krónika kompilátora a XIV. század első felében mindenesetre nem értette meg Kézainak ezt az intencióját sem, s miután át-átalakítgatva lemásolta Kézai hun történetét, teljesen szemponttalanul hozzámásolta Ákos mester magyar történetét. Tegyük hozzá: óriási szerencsénkre, mert ilymódon lehetővé tette, hogy egy elveszett művet megismerhessünk, amely önállóbb és „koncepciózusabb” szerkesztés mellett örökre elsüllyedt volna.

(A tanulmány második — befejező — részét a Századok
következő száma közli.)

KÉZAI MŰVÉNEK FILOLÓGIAI SZERKEZETE (vö. 616–620. 1.)

	c. 4	c. 24	c. 76	c. 95
	Hungarorum gesta			
PROLOGUS	HUNNORUM GESTA [alias] Liber primus de introitu	SECUNDUS LIBER DE REDITU	DE NOBILIBUS ADVENIS [3] liber	[Tractatus] ... quid sint... conditionarii ex captivis oriundi... hic tractatur
In eo... satis est transgressus veritatem, ubi solos <i>sinistros praeliorum</i> eventus videtur meminisse ipsorum Hungarorum, <i>felices</i> praeliis silentio perhibetur, quod odii manifesti <i>materiam</i> portendit evidenter. <i>Volens itaque</i> veritatem imitari, • sic <i>inprosperos</i> ut <i>felices</i> interseram, <i>scripturus quoque</i> ortum praefatae nationis, ubi et habitaverint, quot etiam regna occupaverint et <i>quotiens immutaverint sua loca</i> .	<i>Dimissis ergo</i> incidentiis, quae caeptae <i>materiae</i> dant colorem, <i>redeundum est</i> ad Menroth qui	<i>Digestis igitur</i> <i>praeliis felicibus</i> et <i>sinistris</i> Hunorum natalibus, <i>quotiensque sua loca immutaverint</i> ,	Cum	Sed quoniam
... patet, sicut mundi nationes alias, <i>de viro et faemina</i> Hungaros <i>originem assumpsisse</i> . (Orosius) multa in libellis suis apochrifia confingens <i>ex daemonibus incubis</i> Hungaros asseruit generatos.	duos filios... <i>ex... sua coniuge</i> generavit, ex quibus Huni sive Hungari sunt <i>exorti</i> . [mondai leányrablás] ... quarum unam Hunor et aliam Mogor sibi sumpsit in uxorem. <i>Ex quibus mulieribus</i> omnes Huni <i>originem assumpsere</i> .	<i>nunc videndum est</i> , quo tempore redierint in Pannoniam iterato et qui fuerint redeuntium capitanei quantusque numerus armatorum,	<i>pura Hungaria</i> plures tribus vel progenies non habeat quam generationes centum et octo, <i>videndum est</i> ,	quosdam monet,

		<p><i>unde esse habent</i> illorum progenies, qui de terra Latina vel de Alamannia vel de aliis regionibus descenderunt. Intraverunt quoque... fere ex omni natione... quorum nomina comprehendere aestimavi <i>in praesenti libro</i> onerosa.</p>	<p><i>quid sint</i> udvornici, castrenses, alii conditionarii... et <i>unde esse habeant</i>,</p>
	<p><i>praesenti opusculo apponere dignum duxi.</i></p>		<p><i>praesenti opusculo apponere dignum duxi.</i></p>
c. 6	<p>Sciticum regnum habet etiam centum et octo progenies, quae dudum per filios Hunor et Mogor... sunt divisae. Centum enim et octo generationes <i>pura</i> tenet <i>Hungaria</i> et non plures. Aliae autem, si quae ipsis sunt coniunctae, <i>advenae</i> sunt vel <i>missitalia</i> quum ex Hunor et Mogor in palude Meotida centum et octo progenies absque omni <i>advenarum</i> generatio fuere generatae. Quorum ergo <i>in fine huius libri apponetur</i> seriatim.</p>		<p><i>ex captivis oriundi,</i></p>

Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikájának kiépülése (1923—1929)*

1923-ra a Bethlen-kormány lényegében megoldotta a konszolidáció politikai feladatait. A nagybirtok és a nagytőke képviselői újból keményen marokolták kezükben a kormányzat gyeplőjét. Megerősítették az erőszakszervezeteket, a hadsereget, rendőrséget, csendőrséget. Megteremtették a maguk politikai pártját, az Egységes Pártot, s relatív többséget hoztak össze számára a látszatparlamentben. A konszolidáció sürgető gazdasági feladatai azonban javarészt még a kormány előtt tornyosultak. Köztük első helyen állt az infláció megfékezése, a mezőgazdasági és ipari termelés növelése, a földreform végrehajtása.

Az 1923 első tíz hónapjában felduzzadó infláció húszszorosára emelte az árakat, miközben az ipari munkabérek csak hat-nyolcszorosára emelkedtek. A munkásság reálbére tehát állandóan csökkent. Még nyomorúságosabb volt az agrárproletariátus helyzete. Amikor 1 q búza 28 000 K-ba, 1 kg kenyér pedig 230—280 K-ba került, az agrárproletárok — ha egyáltalán volt munkájuk — nem kerestek többet napi 150—350 K-nál. Nem javult a szegényparasztság helyzete sem. A földreform, amelyhez olyan nagy reményeket fűztek, egyre inkább felelőtlen úri szemfényvesztésnek bizonyult. A néptömegek hangulata 1923—24-ben városon-falun egyaránt romlott.¹

Az 1920-as évek derekán országszerte terjedő elégedetlenség nem kerülte el a nemzetiségi vidékeket sem. Mielőtt azonban a hazai nemzetiségeknek a bethleni konszolidáció alatt lassan kibontakozó nemzetiségi mozgalmait ismertetőnk, rövid áttekintést kell adnunk népesedési, gazdasági-társadalmi helyzetükről. A magyarországi nemzetiségek népesedési helyzetét az általunk tárgyalt időszakot mintegy keretbe foglaló 1920. és 1930. évi népszámlálási adatok alapján jellemezhetjük (lásd a 645. oldalon levő táblázatot).

A népesedési helyzetre vetett egyetlen pillantás a magyarság fokozatos térhódítását és a nemzetiségek térszerzését mutatja. Ez a — már korábban is megmutatózó, most azonban felerősödő — tendencia különböző tényezőkre vezethető vissza. Szerepet játszik benne — a biológiai tényezőről itt nem szólva — a hazai nemzetiségek földrajzi elhelyezkedése, a túlnyomó lélekszámú magyarság közt való szétszórtsága s méginkább gazdasági-társadalmi helyzetének megváltozása, a mezőgazdaságból az iparba, kereskedelembe, szolgáltatásba, faluból városba való áramlása, a népek közti kapcsolatok élén-

* A tanulmány folytatása „Az ellenforradalmi rendszer első éveinek nemzetiségi politikája (1919—1922)” (Századok 1963/6. sz. 1279—1318. l.) c. tanulmányomnak és „Az ellenforradalom nemzetiségpolitikájának kialakulása” c., az Akadémiai Kiadónál megjelenő könyvemnek. A kérdés általános irodalmát ezekben a munkákban adom.

¹ A magyarországi munkásmozgalom 1919—1929. Bp., Kossuth Kiadó. 1957—58. 43—45.

Magyarország népessége anyanyelv szerint

Anyanyelv	1920		1930	
	szám	%	szám	%
Magyar	7 156 727	89,5	8 001 112	92,1
Német*	551 624	6,9	478 630	5,5
Szlovák	141 918	1,8	104 819	1,2
Román	23 695	0,3	16 221	0,2
Kárpát-ukrán	1 500	0,0	996	0,0
Horvát	36 864	0,5	27 683	0,3
Szerb	17 132	0,2	7 031	0,1
Egyéb és ismeretlen**	60 742	0,8	51 827	0,6
Összesen:	7 990 202	100,0	8 688 319	100,0 ²

* A magukat jiddis anyanyelvűeknek valló zsidókkal együtt.

** A bunyevác, sokác, vend és szlovén, valamint a cigány és a magukat héber anyanyelvűeknek valló zsidókkal együtt.

külése, a nemzeti válaszfalak ledöntése, a tőke, általában a gazdasági élet, a politika, a tudomány stb. nemzetközi egységesedésének leküzdhetetlen tendenciája, amelyet Lenin az érett, a szocialista társadalom felé haladó kapitalizmusra jellemző tendenciának tart, és helyesel; ezt — nem egészen pontos terminussal — természetes asszimilációnak szokás nevezni. Nem lehet azonban kizárni — magyarországi viszonylatban sem — a nemzeti erőszak, a nemzetek és nyelvek egyenjogúsága megsértésének, a nemzeti elnyomásnak vagy jog-egyenlőtlenségnek, az ún. mesterséges (nyílt és burkolt) asszimilációnak létszámesökkentő hatását sem, amelyet Lenin és vele együtt minden marxista olyan határozottan és egyértelműen elítél.

A magyarországi nemzetiségek sorsának alakulását a bethleni konszolidáció időszakában is döntő mértékben gazdasági, társadalmi helyzetük határozta meg. Nemzetiségi mozgalmaik tárgyalása előtt tehát okvetlenül szükséges ezeknek — legalábbis vázlatos — bemutatása. Többé-kevésbé részletes és gazdasági-társadalmi szempontból — jelentős hibahatárok közt — elemezhető adatokkal csupán az 1930-as népszámlálás idejéből rendelkezünk. Kiindulópontul szolgálhat az egyes ún. foglalkozási főcsoportok százalékos megoszlása a magyarság és a nemzetiségek között (lásd a 646. oldalon levő táblázatot).

A statisztika adataiból a következő gazdasági, társadalmi kép bontakozik ki Magyarország népeire vonatkozólag. A népességen belül az agrárlakosság aránya a magyaroknál legalacsonyabb (51,5%), a nemzetiségeknél fokozatosan emelkedik, és 83,3%-kal a bunyevácoknál tetőződik. Más statisztikai adatok segítségével a birtokmegoszlást is feltárhatjuk. A 100 kh-on felüli birtokkategóriában a magyarság mezőgazdasági számarányán felül részesedik, vagyis a nagybirtok a magyar agrárnépesség körében a legkiterjedtebb. Az alacsonyabb birtokkategóriákban, az 5—20 és a 20—100 holdas birtokosok

² *Thüring Lajos*: A jelenlegi Magyarország népessége anyanyelv szerint. Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) Küm. Bé. O. XIV/3. 3—4. l. Az 1930-as adatokat kikérítve közli *C. A. Macartney*: Hungary and her successors 1919—1937. London—New York—Toronto, 1937. 453. l.

	Az ős- termelés	A bányászat és kohászat	Az ipar	A kereske- delem és hitel	A közlekedés	A közszolg. és szabad fogl.
körébe tartozó népesség aránya (%) anyanyelvenként						
Magyar	51,5	1,2	21,9	5,5	4,0	5,2
Német*	56,9	2,4	23,3	3,5	2,0	2,7
Szlovák	65,9	2,6	15,7	2,4	2,2	1,6
Román	79,0	0,3	8,9	1,8	1,5	1,7
Horvát	78,2	0,4	9,2	1,9	2,4	1,4
Bunyevác, sokác stb.	83,3	0,0	7,3	0,9	2,1	1,4
Szerb	66,5	0,3	15,5	3,6	3,2	3,4
Egyéb**	34,0	1,9	35,4	7,0	1,6	5,4
Az egész népesség	51,8	1,2	21,9	5,4	3,8	5,1 ³

* A magukat jiddis anyanyelvűeknek valló zsidókkal együtt.

** A kárpát-ukrán, vend, szlovén stb. valamint a cigány és a magukat héber anyanyelvűeknek valló zsidókkal együtt.

közt a magyarság számarányán alul, viszont a nemzetiségek ezen felül részesednek. A szegényparasztság és a törpebirtokosok közt viszont ismét emelkedik a magyarok arányszáma. Aránylag sok a magyar a földhasznóbérlők, de különösen a gazdasági cselédek közt, míg a németek, szlovákok és délszlávok közt az utóbbi kategória gyöngé. A nemzetiségi agrártársadalom tehát egészében véve kiegyensúlyozottabb volt, mint a magyar, amelyre nézve a nagybirtok és törpebirtok, valamint a nincstelenek feszítő ellentéte a jellemző.

Nem kevésbé tanulságos az ipari és az értelmiségi társadalom helyzete. A bányászat és kohászat kategóriájából a németek és a szlovákok, az iparéból a németek, magyarok, szlovákok és szerbek ugranak ki. A magyar és a szlovák ipari munkások sorában kevesebb az önálló, mint a többi népelemnél, vagyis erősebb a proletár, mint a kispolgári elem. A városias, kivált pedig az értelmiségi foglalkozásokban a nemzetiségek csupán vékony réteget alkotnak. Kivételt képeznek a németek, akiknek száma az önálló iparosok, kereskedők, hitelélet, ipari tisztviselők sorában, továbbá néhány értelmiségi kategóriában (nyelvmesterek, nevelők, nevelőnők) szembeötlő. Egyébként az alkalmazotti, értelmiségi (tisztviselői) kategóriában a magyarság vitathatatlan túlsúlyal rendelkezik a nemzetiségek felett. Hogy csak egy nemzetiség példáját ragadjuk ki, 1930-ban Magyarországon a kereken 104 000 szlovák közül mindössze 13 volt állami hivatalban. A községi jegyzők közül 1, a bírók közül 2 volt szlovák, az ügyvédek közül 5, a tanítók közül 4, az orvosok közül szintén 4, a gyógyszerészek közül 2.⁴ Az asszimilánsok elhelyezkedését viszont egyáltalán nem korlátozták.

³ Thirring: i. m. 14. l.

⁴ Kovács Alajos: A németek helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában. Bp., 1936. Jakob Bleyer: Das Deutschtum in Rumpfungarn. Bp., 1928. Franz H. Riedl: Das Südosstdeutschum in den Jahren 1918—1945. München, 1962. 15—16. l. Thirring: i. m. — Szlovákok a trianoni Magyarországon. OL. Küm. Bé. O. XXIII—38 (40605/1945). Magyarországi szlovákok 1930. OL. Küm. Bé. O. XXIII—38. Kovács Alajos: A tótok helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában. Bp., 1936. Ut.: Az alföldi tótokról. Kisebbségi Körlevél 1940/3. sz. 1—10. l.

A nemzetiségi társadalmak erős paraszti, kispolgári s részben munkás jellegéből s a nagybirtokos-nagyfőkécs konzolidáció terheinek elsősorban ezekre a dolgozó rétegekre nehezedő nyomásából érthető, hogy az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikája 1923-ra ismét kritikus ponthoz érkezett. A hazai nemzetiségek nemcsak a fehérterror vérgőzös kábulatából, de hovatovább a Bethlen-féle konzolidáció parasztfogásából is kiábrándultak, és ellenzéki szelleművé kezdtek hangolódni. Ebben a folyamatban nem jelentéktelen szerepet játszottak a nemzetiségi sérelmek. A nagybirtokos-nagyfőkécs reakció 1922-re ugyanis a nemzetiségi mozgalmak csaknem minden addigi vívmányát megsemmisítette.

A Bethlen-kormány nemzetiségi jogalkotása

Ezek a körülmények 1923-ban újra akuttá tették a nemzetiségi kérdést. Az év elején először egy nyugat-magyarországi német képviselő, Neuberger Ferenc szállt síkra a parlamentben — Bleyer helyeslésétől kísérvé — a német nép jogaiért.⁵ Még nagyobb visszhangot vert 1923 tavaszán a nagytekintélyű burzsoá liberális politikusnak, Gratz Gusztáv v. külügy- és nemzetiségi miniszternek a kormány felhivatalos lapjában, a Pester Lloydban megjelent cikke. Ebben a neves cikkíró olyan új, átfogó nemzetiségpolitikai törvényalkotást sürgetett, amely vonzóerőt gyakorolhat a Magyarországtól elszakított nemzetiségekre.⁶ Bleyer v. nemzetiségi miniszter, a hazai németiség vezetője hetilapjában, az 1921 januárjától megjelenő Sonntagsblattban gyakorlati politikai megfontolásból ugyan nem osztotta Gratz végkövetkeztetését, s nagy, és szép gesztusok helyett szívesebben látta volna a nemzetiségi kérdésnek „szilárd, az adott viszonyokhoz mért megoldását”,⁷ de ez a véleménykülönbség lényegtelen. A döntő az volt, hogy mind Gratz, mind Bleyer a magyar uralkodó osztályok belpolitikai konzolidációjának és revíziós külpolitikájának perspektívájába állította be a nemzetiségi kérdést, s magyar nacionalista alapról közelítette meg a megoldást.

Az új nemzetiségpolitikai rendezés irányelveit az 1923. február 5-i miniszterközi értekezlet volt hivatva megállapítani. Az értekezlet dilemmában volt: meg kellett változtatnia olyan rendeleteket, mint a Bleyer-féle 4044/1919. ME sz. rendelet, illetve az ennek végrehajtására kiadott miniszteri rendeleteket, köztük a 209494/1919. VKM sz. rendeletet, amelyek külföldön a magyar revíziós propagandát szolgálták, belföldön azonban botránykövei voltak a magyar nacionalista törvényhozásnak és közigazgatásnak, s mint ilyenek nem is kerültek végrehajtásra. Emellett gondosan ügyelni kellett arra, hogy az ország eminens külpolitikai érdekei és „bizonyos jövő eshetőségek” a rendelet megváltoztatásával se szenvedjenek kárt. Az értekezlet ezeknek a különböző szempontoknak mérlegelésével végül is úgy döntött, hogy a kérdéskomplexum azonnali és átfogó rendezése helyett a szakaszonként és részletekben történő megoldást választja.⁸

⁵ *Jakob Bleyer*: Unsere Sache in der Nationalversammlung. Sonntagsblatt (a továbbiakban: S) 1923. febr. 4, 1—2. l.

⁶ *Gustav Gratz*: Über die Frage der nationalen Minderheiten in Rumpfungarn. Pester Lloyd, 1923. máj. 19.

⁷ *Jakob Bleyer*: Dr. Gustav Gratz über die Frage der nationalen Minderheiten in Rumpfungarn. S, 1923. máj. 27., 2—3. l. — Die Regelung der Nationalitätenfrage. S, 1923. jún. 24, 2—3. l.

⁸ OL ME 1923-C-1845 (3342).

Először a kisebbségi nyelvek használatának rendeleti, ill. törvényhozási úton való szabályozását vették munkába. A rendelet- és törvényszövegeket tárcaközi értekezletek tárgyalták meg, de nemzetiségi szakértőkkel, így Apponyi Albert gróffal és Steuer kormánybiztossal is felülvizsgáltatták; javaslatokat a végleges szöveg megállapításánál tekintetbe is vették.⁹ Így jelent meg a Budapesti Közlöny 1923. június 22-i számában a kisebbségek védelmére vállalt kötelezettségek végrehajtása tárgyában kiadott 4800/1923. ME sz. rendelet, amely Bethlen-féle nemzetiségi rendelet néven ismeretes.

A rendelet 1. §-a az állampolgári egyenlőséget deklarálja: „Minden magyar állampolgár faji, nyelvi vagy vallási különbség nélkül a törvény előtt egyenlő, és ugyanazon polgári és politikai jogokat élvezi.” A következő paragrafusok az állampolgárok anyanyelvhasználatának általános jogát állapítják meg, és konkrét érvényesülését körvonalazzák. Alapvető jelentősége van az Apponyi változtatásával kiegészített 2. §-nak: „Minden magyar állampolgár szabadon használhatja anyanyelvét a magánéletben és az üzleti forgalomban, vallása gyakorlásában, a sajtóban és nyilvános gyűléseken, továbbá a következő szakaszokban foglalt részletes szabályozás szerint a községi, törvényhatósági gyűléseken, a községi, törvényhatósági s állami hatóságokkal és hivatalokkal való érintkezésben.”

A nemzetiségi nyelv, illetve nyelvek érvényesülésének körét a 3–8. §-ok részletesen szabályozzák. A törvényeket hiteles fordításban a kisebbségek nyelvén is ki kell adni. A törvényhatóságok hivatalos nyelve a magyar, de a törvényhatósági közgyűlések jegyzőkönyvét a hivatalos nyelven kívül azon az ún. jegyzőkönyvi nyelven is el lehet készíteni, amely a törvényhatóság lakossága egyötödének anyanyelve. A község ügyviteli nyelvét a képviselőtestület határozza meg, vagyis ez nemzetiségi is lehet. A képviselőtestületi gyűlés jegyzőkönyvét ebben az esetben az illető nemzetiség nyelvén, ezenkívül magyarul is el kell készíteni, sőt kívánságra az ún. jegyzőkönyvi nyelven is. A törvényhatóságoknak, községeknek egymással, illetve más hatóságokkal való érintkezése hivatalos jegyzőkönyvi, illetve ügyviteli nyelven hasábosan történik.

A rendelet a hivatalok után a nemzetiségi állampolgárok egyéni nyelvhasználati jogát szabályozza. Minden nemzetiségi állampolgár saját hatóságával való érintkezésben korlátozás nélkül használhatja anyanyelvét a községi hatóságtól föl egészen a minisztériumig; idegen hatósághoz azonban csak abban az esetben fordulhat anyanyelvén, ha ezt a nyelvet az illető hatóság területén a lakosságnak legalább egyötöde anyanyelvének vallja (9. §). A választ a hatóság ügyviteli, illetve hivatalos nyelvén közli; ha ez különbözik a beadvány nyelvétől, kívánságra hiteles fordításban a beadvány nyelvén is közli válaszát, ha ez a nyelv az illető hatóság területén a lakosság egyötödének anyanyelve. A minisztérium az állam nyelvén közölt válaszához a fél kívánságára a beadvány nyelvén készült hiteles fordítást mellékel (10. §).

A rendelet a következőkben a hivatalnokok nyelvhasználatáról és nyelvismeretéről rendelkezik. A 11. § előírja, hogy a községi tisztviselők a lakosok anyanyelvét kötelesek használni, amennyiben ezek anyanyelvükön fordulnak hozzájuk. A községinél magasabb hatáskörű tisztviselők csak az esetben kötelesek erre, ha a fél anyanyelve a hatáskörükbe tartozó lakosság egyötödének anyanyelve.

⁹ Uo.

A járásbírók és törvényszékek előtt a kisebbségi állampolgár csak akkor használhatja anyanyelvét, ha ez a nyelv az illető bíróság területén a lakosság legalább egyötödének anyanyelve (12—14. §).

A rendelet a vallási élet és a közoktatás terén is messzemenően biztosítani igyekszik a kisebbségi nyelvek érvényesülését. Különös érdeklődésre tarthat számot az iskolakérdés. A 16. § a teljes tanszabadság alapvető állampolgári jogát szögezi le, természetesen csak formálisan: „A nyelvi kisebbséghez tartozó magyar állampolgárok nem korlátozhatók abban, hogy tanulmányaikat a törvényeknek megfelelő jogú, fokozatú és jellegű tanintézetek közül milyen tanítási nyelvű intézetben folytassák.” Természetesen a nemzetiségieknek nem akármilyen, hanem anyanyelvi oktatás kellett. Hogy juthattak ehhez? Részben mint iskolafenntartók, akik meghatározhatták iskoláik tanítási nyelvét (17. §). A kisebbségi iskoláztatás fő terhét azonban az államnak kellett magára vállalnia. Ezért a következő paragrafus kimondja, hogy az állami és községi népoktatási intézetekben a magyar nyelv kötelező oktatása mellett „egészben vagy részben” tanítási nyelvként kell alkalmazni a nemzetiségi nyelvet, ha legalább 40 nemzetiségi tanköteles van, vagy ahol a lakosság többsége egy nemzetiséghez tartozik, és az anyanyelvi oktatást helyi iskolai vagy önkormányzati szervek útján a szülők *kérik* (18. §). A kisebbségi iskolatípusokat egyébként a vallás- és közoktatásügyi miniszter fogja külön rendeletben megállapítani. A nemzeti közművelődés, továbbá a közgazdaság fejlesztésére a kisebbséghez tartozó magyar állampolgárok — a megfelelő magyar intézményekkel azonos feltételek mellett — egyesületeket is alapíthatnak, s pénzalapot létesíthetnek (19. §).

A főntebb ismertetett 11. § már pontosan megszabta a tisztviselők, bírák köteleességét a nemzetiségi nyelvhasználat terén, de még engedélyezte tolmácsok alkalmazását. Magától értetődő, hogy ez nem lehetett a végleges rendezés alapja, hanem csupán átmeneti engedmény. Ezért a 20. § elrendeli, hogy az érdekelt tisztviselők — egy külön törvényben szabályozandó jogi következmények terhe alatt — két éven belül kötelesek a megfelelő kisebbségi nyelvet elsajátítani (20. §), s általában kötelesek a nyelvhasználati szabályokat szigorúan megtartani (21. §), természetesen az államnyelv sérelme nélkül (22. §).¹⁰

A 4800/1923. ME számú rendeletet belföldön és külföldön egyaránt nagy és kedvező sajtóvisszhang fogadta. Első volt az elismerésben Bleyer, aki a Sonntagsblatt hasábjain fenntartásokkal ugyan, de mégis őszinte örömmel üdvözölte a rendeletet, és nagy jelentőséget tulajdonított neki nemcsak kelet-európai, de összeurópai szempontból is.¹¹ A Sonntagsblatt mellett a magyar sajtó nagy része is részletesen és általában kedvezően foglalkozott a rendelettel. Ugyanakkor egyes orgánumok olyan hangot ütöttek meg, amely már eleve kételyt támasztott a rendelet végrehajtását illetően. Bleyer ezekhez szólva, a rendeletet olyan éles, kétélű kardhoz hasonlítja, „amely derekasan és bátran forgatva ellenségeinket súlyosan, sőt talán halálosan is megsebezheti, viszont ügyetlenül és nem őszintén kezelve magát Magyarországot is gyógyíthatatlanul megsértheti”.¹²

Alig egy hónappal később írt cikkében Bleyer máris elégedetlenségének ad kifejezést amiatt, hogy a rendeletet két hónap eltelte után (!) sem hajtott

¹⁰ Budapesti Közlöny, 1923. jún. 22. — OL ME 1923-C-1845 (4800) Párttörténeti Intézet (a továbbiakban: PI) Arch. A. XXIII. 51/1.

¹¹ *Jakob Bleyer*: Unser „Gesetzbuch”. S, 1923. júl. 1., 1—2. l.

¹² *Jakob Bleyer*: Die Sprachverordnung und ihre Bedeutung. S, 1923. júl. 22., 2. l.

ták végre, s váratnak magukra, úgymond, az egyes szakminiszterek végrehajtási utasításai is. Ezek közül Bleyer különösen a kultuszminiszteri rendeletet hiányolta. Ez annyit jelent — panaszkodott —, hogy egy év ismét kiesett a német gyermekek oktatásából!¹³

Ami Bleyernek a kultuszminiszterrel szembeni elégedetlenségét illeti, erre — legalábbis ebben a formában — nem volt ok. Mire Bleyer cikke megjelent, addigra már Klebelsberg kultuszminiszter is közzétette 110 478/VIII. a. VKM sz. alatt az alaprendelet 18. §-ának 1. bekezdésében jelzett, a kisebbségi iskolatípusokra vonatkozó rendeletét.

A kultuszminiszteri rendelet a miniszterelnöktől eredetileg javasolt két iskolatípus helyett hármat létesített, amelyek közül az önkormányzati szervek, ill. a szülők szabadon választhatnak. A három iskolatípus a következő:

a) „*kisebbségi tanítási nyelvű iskola*, amelyben a magyar nyelv rendes, kötelező tantárgy; a többi tantárgyat a kisebbségi nyelven (anyanyelven) kell tanítani;

b) *vegyes: kisebbségi és magyar tanítási nyelvű iskola*: ebben a típusban a kisebbségi nyelvet (anyanyelvet), a természetrajzot, a természettant és vegytant, a gazdaságtant, a rajzolást, a kézimunkát anyanyelven, a magyar nyelvet, a földrajzot, a történelmet, a polgári jogokat és kötelezéseket és a testgyakorlatot, az írást és olvasást, a számtant (mennysiségtant) és az éneket anyanyelven és magyarul kell tanítani;

c) *magyar tanítási nyelvű iskola*, amelyben a kisebbségi nyelv (anyanyelv) rendes és kötelezett tantárgy, s amelyben az írás és olvasás magyarul és a kisebbségi nyelven (anyanyelven), a többi tantárgy magyarul tanítandó.”

A nemzetiségi többségű vagy legalább 40 nemzetiségi tankötelessel bíró községekben a három típus közti szabad választás joga a helyi iskolai hatóságot, a közigazgatási önkormányzati szerveket és — legalább 40 tanköteles esetén — ezek szüleit, illetőleg gyámjait illeti meg.¹⁴

Bár Bleyert a Klebelsberg-féle kisebbségi iskolarendelet sokkal kevésbé elégítette ki, mint a Bethlen-féle általános kisebbségi rendelet, mindamellett igyekezett maximálisan kihasználni a rendelet nyújtotta lehetőségeket. Ezért sürgette a szülői értekezletek összehívását, ezeken a szabad, félelemnélküli határozathozatalt, és az ügy érdekében egységre, mérsékletre szólította fel híveit.¹⁵

Természetesen az iskolarendelet végrehajtásából az 1923/24. tanévre nem lett semmi; ehhez túl későn, alig egy héttel a tanév kezdete előtt jelent meg. A kormány sem annyira a rendeletek végrehajtását, mint inkább meghozatalát tartotta főfeladatának, vagyis elsősorban propagandahatásokra törekedett. Ezért gyorsan igyekezett tető alá hozni a nemzetiségi vonatkozású intézkedések láncolatából még hiányzó, a 4800-as rendelet 20. §-ában megígért törvényt, hogy ország-világ előtt bizonyítsa: „. . . a kisebbségi kérdés hazánk-

¹³ *Jakob Bleyer*: Ein Jahr wieder verloren! S, 1923. szept. 2., 1—2. 1.

¹⁴ OL ME 1926-T-485 (Melléklet).

¹⁵ *Jakob Bleyer*: An unsere deutschen Gemeinden und an die Eltern schulpflichtiger deutscher Kinder. S, 1923. szept. 9., 1—2. 1. — A rendelet német fordítása: Die Schulverordnung. S, 1923. szept. 9., 2—3. 1. Ismertetése *Jakob Bleyer*: Ueber die Schulverordnung. S, 1923. szept. 23., 2—3. 1. Die Schulverordnung. Uo. 3. 1. — Bleyer külön cikkeket szentel a német nyelvű vallásoktatásnak: Ueber den Religionsunterricht in der deutschen Muttersprache. S, 1923. szept. 16., 1—2. 1., szept. 30., 2. 1.

ban minden érdeket teljesen kielégítő s nemzetközi viszonylatban is példaadó megoldást nyer.”¹⁶

A kormány 1923. június 22-én terjesztette törvényjavaslatát a parlament elé, melyet az 1924 februárjában megtárgyalt és elfogadott. A törvényjavaslat vitáját a szociáldemokrata képviselők felhasználták arra, hogy egyrészt bírálják a Bethlen-kormány nemzetiségi politikáját, másrészt kifejtsek a nemzetgyűlés előtt saját nemzetiségpolitikai koncepciójukat. Első feladatuknak sokkal sikeresebben tettek eleget, mint a másodiknak. A Szociáldemokrata Párt szónokai, Knaller Viktor és Rothenstein Mór azt fejtették, hogy Trianon a nemzetiségi elnyomás következménye. A világháború előtt még orvosolni lehetett volna a bajokat (utolsó elszalasztott lehetőségként utalt Rothenstein Tisza István 1918 szeptemberi horvátországi körútjára),¹⁷ de a háború után már minden, mégoly jószándékú kísérlet is (Károlyié, Friedriché, Bleyeré) elkésett. A szociáldemokrata képviselők észrevétlenül a hazafiatlanság burzsoá vádjával szemben védik magukat és pártjukat, amikor maguk is az integritás mellett állnak ki. Ugyanilyen elvi hiba, hogy a demokratikus nemzetiségpolitikát az elszakított magyarság érdekében igénylik, holott a nemzetiségi jogok *elve* megilletik az egyes nemzetiségeket, nem pedig csak valamilyen kölcsönösségi-viszonyossági alapon. Mikor a bethleni antidemokratikus nemzetiségpolitika elveit s még inkább gyakorlatát bírálják főleg az iskoláztatás, a nyelvhasználat, az egyesülési, gyülekezési, sajtószabadság területén, kétségtelenül elemükben vannak; konkrétak, határozottak és meggyőzők. Mindez azonban nem változtat azon a helyzeten, hogy Bethlen nemzetiségpolitikájával a szociáldemokraták nem képesek igazi alternatívát szembeszegezni. Mikor Knaller egy becsületes demokráciában jelöli meg a nemzetiségi kérdés megoldásának egyetlen reális útját, általánosságban kétségkívül igaza van. Lenin is azt írja, hogy ha egyáltalán van megoldása a nemzetiségi kérdésnek burzsoá viszonyok közt, az csak a következetes demokratizmus lehet, s példaként Svájcra hivatkozik.¹⁸ A nemzetiségi kérdés megoldásához azonban egy általános demokratizmus (általános egyenlő titkos választás, teljes nemzetiségi egyenjogúság, sajtó-, egyesülési, gyülekezési szabadság, iskolaállamosítás, kötelező és ingyenes általános s részben felsőoktatás stb. — mint Knaller tételszerűen követelte) önmagában, a speciális nemzetiségi igények figyelembevétele nélkül nem elegendő. A szociáldemokrata képviselők pedig ezen a téren most éppoly kevésbé rendelkeznek átgondolt nemzetiségi programmal, mint az első világháború előtt.¹⁹ Rothenstein a politikai magyar nemzet koncepció-

¹⁶ OL ME 1923-C-1845 (4757).

¹⁷ *Nádasdy Béla*: Az utolsó kísérlet. Bp. 1938. — *Tonelli Sándor*: Tisza István utolsó útja. Szeged, 1941. 67—145. Újabb feldolgozás *Bogdan Krizman*: Die politische Tournee Stephan Tisas im Herbst 1918. Der Donauraum, 1968/4. sz. 223—234. Konkrét kérdésekben s Tisza általános megítélésében is szembeszáll a cikkel *Menczer Béla*: Die politische Tournee Stephan Tisas im Herbst 1918. Der Donauraum, 1969/1—2. sz. 77—78. 1.

¹⁸ *Lenin*: Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdéssel kapcsolatban. 1913. — Lenin Művei 20. köt. Bp., 1955. 25. 1.

¹⁹ *Kalmár I. György*: Szociáldemokrácia és nemzeti kérdés a századeleji Magyarországon (1914-ig). Kand. értek. 335. 1. — Az átgondolt nemzetiségi program hiánya, nem pedig a Bethlen—Peyer paktum vagy világnézeti ellentét, ill. a német szociáldemokratákkal való kapcsolat hiánya akadályozta meg elsősorban a Szociáldemokrata Pártot abban, hogy — Hans Beyer elképzelése szerint — centruma legyen a magyarországi német nemzetiségi törekvéseknek. (*Hans Beyer*: Die ungarländische Deutschturnsfrage im Spiegel der diplomatischen Gespräche zwischen Budapest und Berlin. — Gedenk-

ját elfogadva, hangsúlyozta: „Azokat, akik ebben az országban élnek, ha anyanyelvük más is, magyaroknak kell tekintenünk.”²⁰

A törvényjavaslatból 1924. február 29-én lett törvény (1924. II. tc.). Az 1868. XLIV. tc. 27. szakaszának kiegészítéséül elrendelte, hogy olyan bíróságnál, állami és önkormányzati hivatalnál, melynek területén a lakosság legalább egyötöde ugyanahhoz a nyelvi kisebbséghez tartozik, az illető nyelvben jártas személyeket kell alkalmazni.²¹ A rendelet végrehajtási utasítása szerint ez a kikötés a választás vagy kinevezés útján betöltendő állásokra egyaránt vonatkozik. A jártasság a hivatal ellátásához szükséges nyelvi ismereteket jelenti.²² A kisebbségi vidéken alkalmazottak két éven belül kötelesek elsajátítani a kisebbségi nyelvet, különben hivatalból át lehet őket helyezni, sőt nyugdíjazni is lehet.²³

A Sonntagsblatt, amely már a törvényjavaslat vitáját is élénk figyelemmel kísérte,²⁴ nem sokáig váratott magára az állásfoglalással sem. A törvény jelentőségét elsősorban abban látja, hogy megszünteti a jogbizonytalanságot a nyelvi törvények érvényességét illetőleg. A törvény, úgymond, nem helyezi hatályon kívül sem az 1868. XLIV. tc.-et, sem a 4044/1919 ME sz. rendeletet, csupán pontosabbá teszi őket.²⁵ Hogy azonban nem egyszerűen a régi nemzetiségi törvény, ill. rendelet folytatásáról és kiegészítéséről, hanem lényegében véve egy új nemzetiségpolitikai szabályozásról van szó, azt Bleyer egy későbbi cikkében maga is föl- és elismeri. A Bleyer- és a Bethlen-féle rendelet közt azt a különbséget emeli ki, hogy az első kötelezően, a második azonban csak a szülők kívánságára érvényesíti a nemzetiségi jogokat, így pl. az anyanyelvi oktatást.²⁶ Az 1919-es és az 1923/24-es rendezés között a fő különbség nem az elvekben volt — hiszen mindkettőnek elvi alapja az 1868-as nemzetiségi törvény, a XLIV. tc. „politikai magyar nemzet” felfogása volt, amelyhez a magyar politikai közgondolkodás ragaszkodott²⁷ —, hanem az előbbi által eszközölt gyakorlati jogkiterjesztésben. Az 1919. évi rendezés — egyrészt az

schrift für Harold Steinacker (1875—1965). München. 1966. 309—310. I. A Szociáldemokrata Párt német frakciója egyébként nem Knaller 1922. júliusi alkotása — mint ugyan csak Beyer nyomán gondolhatnók —, hanem mint a Magyarországi Szociáldemokrata Párt Országos Német Szervező Bizottsága lényegében már az 1906. évi pártkongresszus óta létezik. 1918 novemberében német párttitkársággá alakul. A forradalmak leverése után 1919. szeptember 28-án Magyarország Németnyelvű Szociáldemokratáinak Országos Bizottsága néven — éppen Knaller Viktor vezetésével — újjászerveződik. (Bericht des Landeskomitees der Deutsch sprechenden Ungarns vom August 1919 bis Ende November 1922. Volksstimme, 1922. dec. 16., 6—7. l.).

²⁰ Die Rechte der Nationalitäten in der Nationalversammlung. Volksstimme, Jg. 52. Nr. 3. Die Rechte der nationalen Minderheiten in der Nationalversammlung. Volksstimme, 1924. márc. 15., 3—4. l.

²¹ 1924. évi törvények. — Magyar Törvénytár. Bp., 1925. 4—5. l.

²² 7500/1924 ME sz. r. a közhivatalokban megüresedő állásokra a kisebbségi nyelvekben jártas személyek alkalmazásáról. Budapesti Közlöny, 1924. 240. sz.

²³ 1924. évi törvények. 4—5. l.

²⁴ Die Frage der nationalen Minderheiten in der Nationalversammlung. S, 1924. márc. 9., 1—4. l. — A nyelvtörvénnyel kapcsolatban elhangzott képviselői beszédekből közöl válogatást: Eine Nachlese aus den Nationalversammlungsreden über die Sicherstellung der Kenntnis der Minderheitensprachen. S, 1924. márc. 30., 1—2. l.

²⁵ Das erste Sprachengesetz Rumpfungarns. S, 1924. márc. 16., 1—2. l.

²⁶ Jakob Bleyer: Graf Bethlens Minderheitspolitik. S, 1924. márc. 23., 1—3. l.

²⁷ A 4044/1919. ME sz. r. értelmezésében — korábbi álláspontommal szemben (Az ellenforradalmi rendszer első éveinek nemzetiségi politikája [1919—1922] Századok, 1963/6. sz. 1286. l.) — visszatértem a hagyományos közjogi szemponthoz.

1918/19-es forradalmak nemzetiségpolitikájának továbbélő hatására, másrészt a nemzetiségek visszaédesgetése érdekében — minden eddiginél, az 1868-as nemzetiségi törvénytől is szélesebb körben húzta meg a nemzetiségek gazdasági, politikai, kulturális jogait. Az 1923—24-es bethleni rendezés viszont — a fenti kényszertől és reménytől egyaránt megszabadulva — újból a jogszűkítés útjára, a nemzetiségi jogoknak az 1868-as törvény mértékére való redukálására törekedett. Minthogy azonban ez a rendezés — minden hiányossága ellenére — még mindig eléggé liberális szellemű volt, a Bethlen-féle nemzetiségi jogalkotás értékét nem egyedül, sőt elsősorban nem ez a visszalépés dönti el, hanem az, hogy az általa konstituált jogokból ténylegesen mennyit tudott vagy akart megvalósítani.

A Volksbildungsvereine megalakulása és szervezésének első szakasza
(1923—1926)

Az új kisebbségpolitika kialakításában, — amelyet a három ismertett rendelet, ill. törvény tetőzött be —, minden biztonnal Bleyer is részt vett.²⁸ Nyilván az előkészítő munkálatok közben vetődött fel benne egy német kultúregylet létrehozásának s egyben a maga közéleti reaktiválásának terve. Elhatározta, hogy a politikai téren 1922-ben elvesztett harcok kulturális téren újra kezdje, s kísérletet tesz egy általa már 1918-ban javasolt s most a 4800-as rendelet 19. §-a által lehetővé tett országos német kultúregylet felállítására, amelynek fő feladata a német anyanyelvi oktatás kiharcolása lenne.

A tervezett kultúregylet, a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (MNNE), német nevén az Ungarländischer Deutscher Volksbildungsvereine (UDV) létrehozása kezdetben nem tűnt túl nehéz feladatnak. Az alakuló gyűlést már 1923. július 15-ére, tehát nem sokkal a 4800-as rendelet megjelenése után sikerült összehívni. Az igazi nehézségek azonban csak ezután kezdődtek. A kormány vagy egyáltalán nem vagy legalább is nem abban a formában akarta elfogadni az egyesületet, ahogy azt Bleyer és munkatársai elképzelték.

Ebben a helyzetben Bleyer onnan kapott segítséget, ahonnan a legkevésbé várta: a magyar demokrácia balszárnyától. A polgári radikálisok és a szociáldemokraták, sőt közvetve a kommunisták is hallatni kezdték szavukat a nemzetiségi kérdésben. Elsőnek Buza Barna jelentette ki, hogy az októbristák ma is ragaszkodnak régi nemzetiségpolitikai alapelveikhez, s helytelenítik a kormány politikáját. Még nagyobb jelentősége volt a szociáldemokraták fellépésének. A német nyelvű szociáldemokraták 1923 október első vasárnapján megbeszélést tartottak a budapesti és a Budapest környéki párttagok részvételével. Az értekezleten igen éles bírálat hangzott el a kormány kisebbségi rendeleteivel, ill. ezek végre nem hajtásával kapcsolatban. Ezért a szociáldemokraták be is jelentették szervezési és sajtópropaganda-munkájuk fokozását. Íme — mutat rá a Sonntagsblatt sokat sejtetően — ha a kormány nem hajtja végre tulajdon rendeleteit, nem hagyja jóvá a Volksbildungsvereine alapszabályait, ezzel a polgári radikálisok és a szociáldemokraták karjaiba hajtja a hazai németiséget.²⁹ Sőt a Sonntagsblatt ezúttal nem habozott a Szovjetunió

²⁸ OL ME 1923-C-1845 (3081).

²⁹ Die Radikalen und der Minderheitenschutz. S, 1923. okt. 14., 3—4. l.

nemzetiségpolitikájára sem utalni a Revaler Bote 1924. május 16-i cikke kommentálása kapcsán. „A Szovjetunió nemzetiségpolitikája figyelmeztető jel kell, hogy legyen a mai Európa számára a tekintetben, hogy a nemzetiségi kérdéssel nem szabad játszani. Végtére is az embernek tisztában kell lennie azzal, hogy minden egyes nap, amelyet elmúlni hagy anélkül, hogy a nemzetiségi kérdést megoldáshoz segítené, egy lépést jelent előre Európa és a világ bolsevizálásának útján.”³⁰

A baloldali akció kibontakozásának lehetősége mind Bleyert,³¹ mind a kormányt engedményekre készítette, és elősegítette a kompromisszumos megoldást. 1924. augusztus 3-ára összehívták az MNNE alapító közgyűlését, amely forma szerint is elfogadta a kormány által kívánt alapszabály-módosítást.³² Csak ezután, 1924. szeptember 19-i dátummal hagyta jóvá Rakovszky belügyminiszter az egyesület alapszabályait.

Az alapszabályok 2. §-a a következőképpen körvonalazza az egyesület célkitűzését: „Célja minden politikától menten a magyarországi német népművelődési állapotnak folytonos szemmel tartása mellett kulturális érdekeinek előmozdítása, népi sajátosságai, hagyományai, nyelve, szokásai és keresztény erkölcsének ápolása és nemesbítése, a magyar hazához való ragaszkodás ápolása és erősítése” (2. §).

„Célja elérésére az egyesület közhasznú, az általános műveltséget terjesztő német nyelvű folyóiratokat és könyveket ad ki, kulturális előadásokat, tanfolyamokat, kiállításokat, hazafias és népünnepélyeket rendez mind a tagok, mind az ifjúság részére, könyvtárakat és muzeális gyűjteményeket alapít, iskolákat állít föl, ösztöndíjat és jutalmakat adományoz” (3. §).

A vagyoni jogi rendelkezések (4. §) után az alapszabályzat az egyesület tagságával foglalkozik. Tagok: dísztagok, alapító tagok, rendes és pártoló tagok lehetnek. Idézzük a tagságra vonatkozó előírásokat, amelyek — jogi formába burkolva — kétségkívül politikai korlátokat állítanak fel a baloldal, elsősorban a szociáldemokraták és természetesen a kommunisták kirekesztésével, s eleve meghatározzák az MNNE konzervatív világnézeti irányvonalát: „Tagul a dísztagok kivételével csak magyar állampolgár vehető fel, továbbá csakis olyan egyén, aki jóhírnévnek örvend, feddhetetlen előéletű, közönséges vagy bűncselekmény (a törvény vagy a hatóságok törvényes rendelete, *osztály*, nemzetiség, hitfelekezet és a tulajdon vagy a házasság jogintézménye ellen irányuló izgatás) miatt jogerősen elítélve nem volt, s akinek az a szándéka, hogy az egyesület céljait szolgálja” (6. §).

Az egyesület ügyeit legfelsőbb fokon a közgyűlés, „a cselekvőképes tagok összességének képviselője és az egyesület egyetemes legfőbb szerve” (11. §) s az ő irányítása, ill. jóváhagyása mellett a közgyűlés által választott választmány, intézőbizottság, elnökség, tisztikar, továbbá az elnöki tanács intézi (10. §). Az egyes paragrafusok részletesen szabályozzák a vezető szervek megbízatását, összetételét, funkcióját (10—18. §). A rendes közgyűlés évenként ülésezik. Az egyesület tisztikarát, választmányát, intézőbizottságát 3 évre választják, de a választmány és intézőbizottság választott tagjainak egyharmada évenként kiválik, azonban újra választható. A számvizsgálóbizottság

³⁰ *Volksfreund*: Russland und die Nationalitätenfrage. S, 1924. júl. 27., 3. l.

³¹ Der grosse Tag des ungarländischen Deuschtums. Neues Sonntagsblatt, 1938. júl. 3., 4. l.

³² Unser Fest. S, 1924. aug. 10., 2. l.

megbízataa egy évre szól; tagjai nem foglalhatnak helyet a vezető szervezetben.

Az egyesület kiépítése szempontjából döntő jelentősége van a helyi szervezeteknek. Abban a községben, ahol legalább 50 tag van, az intézőbizottság helyi választmányt létesíthet (10. § b, 19. §). A választmány ügyeinek intézésére 3 évi időtartamra 3 tagú intézőbizottságot küld ki, s ezenkívül 1—1 tagot ugyancsak 3 évi időtartamra megbíz a pénztárosi és ellenőri teendők ellátásával. A helyi választmányok az egyesület alapszabályai szerint és intézőbizottságának utasításai alapján működnek. Bár nem fiókegyesületek, megalakulásukat és megszűnésüket az illető törvényhatóság első tisztviselőjének be kell jelenteni (19. §).

Az alapszabályzat utolsó paragrafusa az alapszabályellenes működést kifejtő egyesület előtt megvillogtatja a belügyminiszteri felfüggesztés, ill. felosztatás Damoklész kardját: „Azokban az esetekben, ha az egyesület az alapszabályokban előirt célját és eljárását be nem tartja, hatáskörét túllépi, *államellenes működést fejt ki, a közbiztonság és közrend ellen súlyos vétséget követ el*, vagy a tagok vagyoni érdekét veszélyeztetné, a m. kir. belügyminiszter vizsgálatot rendelhet el, működését felfüggesztheti, és végleg fel is oszlathatja.”³³

Az alapszabályokból egy konzervatív keresztény-nemzeti szellemű, teljesen centralizált felépítésű, a helyi szervezetek önállóságát erősen korlátozó, kormányhű német kultúregyesület képe bontakozik ki előttünk. Ez a program és szervezeti felépítés nemcsak általánosságban tükrözi a Bethlen-féle konszolidáció szellemét és szervezeti módszereit, hanem konkrétan is kifejezésre juttatja a kormánynak a német nemzetiségi és szociális mozgalomtól való félelmét, amelyet éppen egy erősen központosított szervezettel akar meg regulázni és befolyása alá vonni. Az egyesületnek a politikai tevékenységtől való eltiltását és társadalmi-kulturális feladatokra való korlátozását tehát alapvető fontosságúnak tekinthetjük.

Az 1924. augusztus 3-án a budai Redoutba összehívott alapító gyűlésen 49 falu képviseltette magát, s 53 jelentette be csatlakozását.³⁴ Két legfontosabb napirendi pontja az egyesületi vezetőség megválasztása és programnyilatkozata volt. A vezetőség összeállítása a kormány kívánságainak megfelelően bizonyos áldozatokat követelt az MNNE alapítóitól. Ezek között a legérzékenyebb kétségkívül az egyesület elnöki tisztségének a kormány képviselője, dr. Gratz Gusztáv részére való átengedése volt. A szepesi szász polgári családból származó Gratz, az ellenforradalom idején bécsi követ, majd külügyminiszter, a német mozgalomban nem csupán „*homo novus*”-nak, de „magyarón”-nak, magyar asszimilánsnak számított,³⁵ s az MNNE elnöki tisztsére való jelölése Bleyer hívei körében kishíján palotaforradalmat robbantott ki.³⁶ A liberális nagyburzsoázia eme sokoldalúan tehetséges és emellett nagy diplomáciai érzékkel rendelkező tagjának az MNNE elnöki posztjára való állítása azonban nemcsak a magyar uralkodó osztályok és a hazai németiség szövetségének volt

³³ PI Arch. A XXII. 5/11 (1924) 1. — (Kiemelés az alapszabályokban mindenütt tölem.—B.B.).

³⁴ Unser Fest! S, 1924. aug. 10., 1—2. 1.

³⁵ N.: Dr. Gündisch: Zwei Fronten. Neues Sonntagsblatt, 1938. márc. 13., 3—4. 1. Gustav Gratz: Der Nationalsozialismus und das ungarländische Deutschtum. Neues Sonntagsblatt, 1936. dec. 27., 2—3. 1.

³⁶ Der grosse Tag des ungarländischen Deutschtums. Neues Sonntagsblatt, 1938. júl. 3., 4. 1.

záloga, hanem Gratz személyében a magyar közvélemény előtt igen népszerűtlen egyesület egy vérbeli diplomatát is nyert.

Az MNNE vezetőségének társadalmi összetételét az jellemezte, hogy a munkásság kitételével úgyszólván minden társadalmi osztályt és réteget felölelt, s a nagytőkés osztálytól az értelmiségen át a parasztságig és a kispolgárságig ívelt. Vezető szerepet kétségkívül a burzsoá értelmiség felső és középső rétegei, képviselők, egyetemi tanárok, papok játszanak az egyesületben. Mellettük azonban feltűnnek a mozgalomban később vezető szerepre szert tevő ún. „szabad értelmiségiek”, elsősorban orvosok, ügyvédek is. Az értelmiségiek közül a jobbmódú gazdag- és középparasztságból s szórványosan a kispolgárságból kerültek ki az egyesületi vezetők. A vezetőség emez összetétele természetes következménye volt az egyesület paraszti-kispolgári tömegbázisának.

A vezetőség politikai összetételében is a fenti osztályviszonyok tükröződnek. A nagynémet nacionalistáktól a polgári radikálisokig, Gündisch-től Zsomborig terjed az a német egységfront, amely Bleyer vezérsege és a kulturális követelések zászlaja alatt 1924–26-ban átmenetileg egyesült. A régebbi német mozgalmak veteránjait — köztük Bleyer közvetlen harcostársait — mind ott találjuk a bleyeri vezérkarban: Gündisch ügyvédet, Jekel ny. h. államtitkárt, Huber kanonokot, Hufnagel plébánost, Frühwirth, Neuburger képviselőket, Faul-Farkas, Klein szerkesztőket, sőt 1926-ig a polgári radikális Zsombort és a magyar dzsentrit glorifikáló, verseci sváb patikus-családból származó regényíró, Herczeg Ferencet is. Nem kapott viszont helyet ebben az egységfrontban Bleyer volt államtitkára, akkori német kormánybiztos, Steuer György, akit német részről renegátnak, ill. érdekhajhász konjunktúrapolitikusnak tartottak, és akivel szemben Bleyer engesztelhetetlen magatartást tanúsított.³⁷ Ugyancsak hiányoztak a német szociáldemokraták és kommunisták.

Bár az alapító gyűlésen szabályos programnyilatkozat nem hangzott el, Gratz és Bleyer beszédeiben egyaránt szerepelt az a jelszó, amelyen belül a hangsúly az idők folyamán eltolódott ugyan, de alapjában véve az MNNE egész fennállása alatt érvényes volt: „Hűség a hazához — hűség a németességhez!” „... szegyenletes dolog — mondotta Gratz —, ha valaki, aki németnek született, másnak akar látszani. Mert a német hűség hűséget jelent a német néphez — és ennek a népnek valóban vannak olyan tulajdonságai, amelyek erre méltóvá teszik —, de ugyanakkor hűséget jelent a hazához is, amely ellen a magyarországi németesség sohasem vétett.”

A hazához és a németességhez való egyidejű hűség hangoztatása nem rejt magában ellentmondást. Egy öntudatos és szervezett, polgári értelemben vett nemzetiség éppen úgy lehet hű egy polgári hazához, mint egy kevésbé fejlett, pusztán nyelvi-kulturális jogokkal is beérő etnikai-nyelvi csoport. A jelszó

³⁷ *Georg Grassl: Ungarn und seine deutsche Minderheit. Tagespost, 1926. szept. 4. (OL ME 1926-C-9248). Jakob Bleyer: Offener Brief an den Herrn Regierungskommissär Dr. Georg Steuer. S, 1923. máj. 20., 2. l. — Bleyer Steuerrel szembeni kérelmetlenségének oka állítólag az volt, hogy Steuer megtagadva a bleyeri 1918/19-i Deutsch-ungarischer Volksratban és a Nemzetiségi Minisztériumban betöltött szerepét, mint német kormánybiztos kijelentette volna, hogy német iskolákra nincs szükség, otthon is meg lehet németül tanulni, és hogy nincsen olyan állam Európában, amely ne az államnyelvet vezetné be az általa fenntartott iskolákban (Matthias Annabring: Volksgeschichte der Deutschen in Ungarn. Stuttgart. 1954. 80. l.).*

valódi értelme a németiséghez való hűség értelmezésétől függ. Ha a németiségen a régi bleyeri felfogás értelmében a *Deutsch-Ungartum*-felfogást kell érteni, amely az öröklött német mivolt és a magyar milió által kialakított lelkiség összhangját hirdeti, a hazához és a németiséghez való hűség kétségtelenül összeegyeztethető. Ha viszont a hűség kategorikus imperativusza a *Gesamtdeutschtum*-ra, az össznémetiségre vonatkozik, minthogy ennek érdekei nem feltétlenül esnek egybe a magyarság érdekeivel, feszültség, sőt egymást kizáró ellentét is keletkezhet a kétfajta hűség követelménye között.

Egészen bizonyos, hogy az MNNE-ben ebben az időben a németiséghez való hűség — nemcsak Gratz, de Bleyer felfogásában is — a *Deutsch-Ungartum*-hoz való hűséget jelentette. Erre enged következtetni a „politikai magyar nemzet” koncepciójának elfogadása az MNNE részéről, vagyis az önálló nemzetiségi egyéniségről közjogi, politikai értelemben való lemondás. A „politikai magyar nemzet” és a *Deutsch-Ungartum*-felfogás közt semminemű ellentét nem volt. Az utóbbi nem kívánt többet a németiségnek nyelvi-kulturális jogoknál. A nemzetiségi nyelvi-kulturális jogok érvényesítését pedig a „politikai magyar nemzet” koncepciója sem zárta ki, ellenkezőleg: feltételezte. Kizárta azonban a magyarországi németiség össznémetiségnek való alárendelését hirdető bármilyen felfogást.

Hogy az MNNE az adott helyzetben valóban nem látott más lehetőséget a német nemzetiség alapvető érdekeinek biztosítására, mint a „politikai magyar nemzet” keretében a magyarsággal, ill. pontosabban: a magyar uralkodó osztályokkal való politikai együttműködést, bizonyítja egyebek közt a magyar nacionalista célokkal — beleértve a revíziót is — fenntartás nélküli azonosulása. E tekintetben különösen jellemző a korábban a nagynémet eszméhez meglehetősen közel álló s a németiségnek még most is a nyelvi-kulturális jogokon túl gazdasági jogokat is követelő Gündischnek teljesen egyértelmű állásfoglalása a közgyűlés alkalmából a magyar nacionalizmus, sőt sovinizmus mellett. „Mi — hangoztatta Gündisch — együtt akarunk működni mindazon célok megvalósításában, amelyeket a magyar haza maga elé tűzött, beleértve az összes nemzeti célokat is úgy, *ahogy azt csak a legszélsőségesebb sovinizsista teheti.*”³⁸ Az a nagyon helyén való kérdés, hogy a szomszéd népek ellen kihegyezett szélsőségesen sovinizsista álláspont — belső törvényektől hajtva — nem fordul-e majd szembe adott alkalommal a hazai németiséggel, ill. nem veszi-e tagadásba ennek alapvető jogait, vagy esetleg nem keletkezhetnek-e spontán súrlódások, netalán összeütközések a német kérdés végső megoldását az asszimilációban látó magyar és a német népiség megőrzésére törekvő német felfogás között, ez akkor, úgy látszik, sem Gündischnek, sem a többi MNNE-vezetőnek még csak eszébe sem ötlött.

Feleletre vár még az a kérdés, hogy az MNNE-nek a magyar nacionalista politika platformjára való helyezkedése mennyire volt őszinte s mennyire volt csupán taktika. — Nemzetiségi mozgalom létrehozása általában két úton lehetséges. Egyik út, amikor a mozgalom vezetői a nemzetiségi problémákat létfontosságú gazdasági, társadalmi kérdésekkel kapcsolják össze, s ezeknek a kérdéseknek együttes megoldására mozgósítanak. Másik út a nacionalizmus felébresztése a nemzetiségi tömegekben, a meglévő nemzetiségi sérelmek kiélézése, a nemzetiségi tömegek szembefordítása a más nemzetiségű uralkodó osz-

³⁸ Unser Fest! S, 1924. aug. 10., 7. l. (Kiemelés tőlem — B.B.).

tályokkal és nemzettel. Ami a nemzetiségi problémáknak a gazdasági-társadalmi kérdésekkel összekapcsolt felvetését illeti, azt az ellenforradalmár szellemű Bleyertől nem lehetett várni. A nemzetiségi kérdés nacionalista kiélézésének kétélű fegyveréhez pedig azért nem nyúlhatott Bleyer, mert ez óhatatlanul a nagynémet törekvések táborába sodorta volna a magyarországi németiséget. Ezt pedig Bleyer határozott német politikai orientációja mellett sem akarta, arról nem is beszélve, hogy egy ilyen magyarországi német nemzetiségpolitikának akkor a belső és külső bajokkal küzdő weimari Németországban nem lett volna elég erős politikai bázisa. Így a hazai németiség a maga nemzetiségi céljait a magyar nacionalista célokkal összhangban igyekezett megvalósítani.

Az alapító közgyűlés után formálisan is megkezdődött az MNNE szervezési munkája. 1924. augusztus 20-i keltezéssel Gratz, Bleyer és Wild József képviselő aláírásával felhívás jelent meg, amely a kormány jóváhagyására és támogatására, az egyházak pártfogására hivatkozva minden német „néptársat” hivatásra és társadalmi helyzetre való tekintet nélkül csatlakozásra szólított fel.³⁹ Az egyesület működésének megkezdése alkalmából a Miniszterelnökség is leiratot intézett az elnökséghez, amelyben támogatásáról biztosította.⁴⁰ Az MNNE tehát a jelek szerint az egyleti vezetőség, a kormány és az egyházi, valamint a világi hatóságok együttműködésének szerencsés konstellációjában kezdte meg hivatalos működését.

Az egyesület szervező munkájának első tapasztalatai azonban csakhamar arra mutattak, hogy ez az együttműködés nagyon is ingatag és törekeny. Az egyesület másodtitkárai valamennyi németlakta vidéken nagy lendülettel vetették magukat a szervező munkába, gyűjtötték a tagokat, alakították meg a helyi választmányokat. Az első helyi választmányokat — szám szerint hatot — éppen a főváros közelében sikerült létrehozni, egyelőre akadálytalanul.⁴¹ Ez azonban — akárcsak 1920-ban — ezúttal is súlyos taktikai hiba volt. A nacionalista közvélemény éppen itt, a magyar főváros közvetlen szomszédságában akart legkevésbé tudni német mozgalomról.⁴² A Miniszterelnökségen is végül az a vélemény kerekedett fölül, hogy a közvélemény „recenzusa”, felháborodása miatt Pest megyében s különösen a főváros környékén ne alakítsanak új helyi választmányokat, hanem ehelyett inkább Dél-, ill. Nyugat-Magyarországon próbálkozzanak a szervezéssel.

A Volksbildungsverein szervezőinek dél-dunántúli tapasztalatai azonban semmivel sem voltak jobbak a Pest-környékieknél, sőt még rosszabbak. A közigazgatási hatóságok főleg a Fischer Ferenc főispán — a későbbi belügyminiszter — dominiumának számító Baranyában a legkülönfélébb eszközökkel igyekeztek gátolni a szervezkedést. Somberek községben pl. az ottani csendőrőrmester feloszlatta a szervező ülést, résztvevőit „bűdös svábok”-nak nevezve.⁴³ Egy szervezőt a mohácsi főszolgabíró 500 000 K pénzbüntetésre ítélte.⁴⁴ Az erősen német érzelmű⁴⁵ Nyomja községben a főszolgabíró és a fő-

³⁹ Aufruf! S, 1924. aug. 31., 1. l.

⁴⁰ Ein Reskript des königl. ungar. Ministerpräsidiums an den UDV. S, 1924. nov. 30., 1. l.

⁴¹ OL ME 1925-C-1287.

⁴² OL ME 1926-L-34 (7021), OL ME 1926-C-1808.

⁴³ OL ME 1925-T-75.

⁴⁴ OL ME 1925-C-1287 (1370). — Az 500 000 K 1924 derekán 30 aranykoronának, későbbi pengő értékben 40 P-nek felel meg.

⁴⁵ OL ME 1925-C-1191.

jegyző azzal fenyegették meg a helyi választmány megalakítása végett jelentkezőket, hogy német propagandáért felelősségre fogják őket vonni.⁴⁶ Politikai szervezkedéssel való gyanúsítás (Szederkény), a vitézi telek-adományozásból való kizárás (Villány), a földbirtokrendezésnél okozott hátrány (Somberek), a vadászati engedély megvonása (Szederkény, Némethboly)⁴⁷ mind jó fegyver volt Fischer főispán kezében a Volksbildungsverein elleni harcban. De Jankó Ágoston Tolna megyei főispán sem nagyon maradt el mögötte a német kultúregylet elleni harcban. A Nagyvejte községben taggyűjtő értekezletet tartó Annabring Mátyás másodtitkár a csendőrség letartóztatta, s másnap bekísérte Bonyhádra. Ezek után aligha lehet megróni azt a Pühr Ferenc másodtitkárt, akit mikor Varsádon tartózkodva a községházára hívtak, ahol már megjelent a csendőrség, a községháza helyett az állomásra sietett, s visszautazott Pestre.⁴⁸ De Bács-Bodrog vármegyéből is idézhetnénk hasonló eseteket.⁴⁹ Aggodalom és gyanakvás kísérte a Volksbildungsverein szervezőmunkáját még a nyugati megyékben, Győr—Moson—Pozsony,⁵⁰ sőt Sopron megyében is,⁵¹ ahol viszonylag még a legkedvezőbb volt az egyesület helyzete.⁵²

Minthogy semmi okunk nincs föltételezni, hogy akár a Volksbildungsverein, akár Bleyer ebben az időben többet akart volna a hazai németiség számára, mint amik magyar törvényekben, rendeletekben, ill. az egyesületi alapszabályzatban le voltak fektetve, ezek pedig nemcsak jogosak, de egyben igazságosak is voltak, a német szervezkedés elleni általános támadás némi képp magyarázatra szorul. A támadások fő oka ebben az időben még kétségkívül nem a magyar állam és nép létét fenyegető idegen imperializmus szolgálatába szegődött német nacionalizmus, hanem a német nemzetiség létevel vagy fejlődésével hosszú távon megbarátkozni nem tudó, *mindenféle* német mozgalmat a németiség többé-kevésbé természetes asszimilációs folyamatának megállítása vagy késleltetése miatt ellenző magyar nacionalizmus. Mikor Pest megye rendes negyedévi közgyűlésén Pálóczi Horváth István arról beszélt, hogy „a mi kormányunk megcsönkített, nyomorult hazánkban még a főváros körüli falvakban is megengedi, hogy a sok évtized óta fennálló magyar nyelvű oktatás helyett iskoláinkban német anyanyelvüket használhassák”, a közgyűlés soraiból heves felkiáltások hangzottak fel: Elég helytelen!⁵³ A dunántúli katolikus papság egyszerűen „vérmérgezésnek” minősítette Bleyerék tevékenységét, s kifejezetten az erőszakos asszimiláció mellett tört lándzsát. „Csak a lelketlen pángermán és pánszláv izgatók gyűlöletes munkája akadályozta meg ezen nemzetiségek magyarrá válását.”⁵⁴ Magyar részről a hazai német vezetők magatartását okolták azért is, hogy az utódállamok németisége a magyar kisebbséggel való revíziós célzatú együttműködés helyett inkább az államnemzetekkel való együttműködés útját kereste.

⁴⁶ OL ME 1925-T-75.

⁴⁷ OL ME 1925-C-1287. — A baranyai helyzetre vonatkozólag ld. még: OL ME 1925-T-71.

⁴⁸ OL ME 1925-C-1287 (1633, 1636).

⁴⁹ OL ME 1925-T-75.

⁵⁰ OL ME 1925-T-56.

⁵¹ OL ME 1925-C-1287 (2314).

⁵² OL ME 1925-C-1287.

⁵³ OL ME 1926-L-34 (7021). *Agárdi Ferenc: A svábok bejövetele.* Bp. 1946. 261. l.

⁵⁴ A máriakémei esperesi kör a magyarságért. Dunántúl, 1925. jan. 25. (OL ME 1925-C-1287).

A Volksbildungsverein szervezésének kezdeti időszakában nem tudta még — már csak a vidéki értelmiségnek az egyesülettől való húzódozása miatt sem —⁵⁵ politikailag eléggé hatékonyan megszünteni tagságát, úgyhogy abba, sőt a vezetőségbe is műveletleneknek, túlzóknak, szociáldemokrata-, sőt kommunista-gyanúnak mondott elemek is bekerültek.⁵⁶ Minthogy a Szovjetunió újtípusú nemzetiségpolitikája már ebben az időben is óriási hatással volt a kelet-európai népekre,⁵⁷ a magyar uralkodó körök attól is tartottak, hogy az eredetileg kulturális célú mozgalom a szociális kérdések vonalán esetleg politizálni fog, s a Volksbildungsverein ahelyett, hogy a magyar uralkodó osztályok számára alkalmas fázisban megállítaná és rögzítené a német mozgalmat, túl fogja ezt vinni ezen a határon. Sokan viszont attól féltek, hogy a Volksbildungsverein már a jövő évi választásokon egy német nacionalista politikai pártot fog indítani Bleyer vezetésével.⁵⁸

Ezek a bonyolult, egymással sokszorosán összeszövődő körülmények idézték elő a Volksbildungsverein szervezeti válságát 1925 elején. Az intézőbizottság 1925. február 1-i ülésén megállapította, hogy „az egyesület működésében kritikus ponthoz jutott. Ha az egyesület ellen irányuló támadások és szervező munkáját lehetetlenné tevő megfélemlítések meg nem szűnnek, egész léte veszélyeztetve van”.⁵⁹

Akármilyen súlyos is volt azonban a Volksbildungsverein helyzete, sem a kormány, sem az egylet vezetősége nem gondolt az egyesület feloszlására. Ez belpolitikailag a német mozgalom radikális szárnyának malmára hajtotta volna a vizet, külpolitikailag pedig szétfoszlatta volna a legenda-szöveget a Bethlen-kormány ideális nemzetiségpolitikájáról. Hiszen ha a romániai és a jugoszláviai német kisebbségi lapok időnkint a magyar kormány állítólagos nemzetiségbarát politikájával igyekeztek kormányaikat megértőbb nemzetiségpolitikára hangolni,⁶⁰ ezt magyar részről kedvező előjelleként értékelték. A kormány és az egyesület vezetői ezért elhatározták, hogy a közigazgatás vezetőivel közösen tartott értekezleten igyekeznek áthidalni a nehézségeket.

A nemzetiségi értekezlet Bethlen miniszterelnök elnökletével 1925. március 7-én ült össze. Részt vett rajta Klebelsberg kultuszminiszter, 7 németlakta megye főispánja, 10 — választókerülete alapján — érdekelt képviselő, a miniszterelnök és kultuszminiszter vezető munkatársai, a Volksbildungsverein részéről pedig Gratz elnök. Feltűnő volt, hogy Bleyert nem hívták meg az értekezletre.

Az értekezleten a véleménykülönbségek igen széles skálája kapott hangot. A főispánok s a képviselők egy része még az egyesület szükségességét is kétségbevonta. Mások a szervező munkát bírálták, a hatóságok és a képviselők megkerülését, a központi küldöttek, elsősorban egyes egyetemi hallgatók túlzásait, a Sonntagsblatt hangnemét stb. Az egyesület képviselői, Gratz és Wild a túlzásokat a hatóságok ellenállására, ill. passzivitására vezették vissza, s

⁵⁵ OL ME 1925-G-254 (4567), OL ME 1925-T-56, 147, OL ME 1925-C-1287 (3445).

⁵⁶ OL ME 1925-C-885, OL ME 1925-T-147, OL ME 1925-C-1287 (2423).

⁵⁷ OL ME 1925-C-2304.

⁵⁸ Der Villányer Presse-Parteitag. Landpost, 1924. dec. 21. *Patacsi Démes*: Einigkeit und Brüderlichkeit. Landpost, 1925. jan. 1. Regierungskommissär Dr. Steuer an unser Blatt. Landpost, 1924. jan. 11. Kulturabend in Nyomja. Landpost, 1925. jan. 25. (OL ME 1925-C-1287, OL ME 1925-T-75).

⁵⁹ OL ME 1925-C-1287.

⁶⁰ Die Rede Dr. Neuberger's und ihr Wiederhall. S, 1925. márc. 1., 2—3. 1.

éppen a mérsékelt irány uralomrajuttatása érdekében tartották volna fontosnak a hatóságok támogatását. Wild igyekezett a Volksbildungsvereint elhárítani a Sonntagsblatt-tól is.

Bethlen miniszterelnök a vitát összefoglaló záróbeszédében a nemzeti-ségi kérdés külpolitikai vonatkozásait állította előtérbe, s a magyar revíziós törekvések érdekében követelte a nemzeti-ségi rendeletek végrehajtását. „Az elszakított magyar kisebbségek érdekében folytatott akcióinkat — mondotta — eleve lehetetlenné és kilátástalanná teszi, ha ugyanakkor, amikor mi a kisebbségek nevében vádlóként fellépünk, szomszédaink az itt maradt kisebbségek helyzetéből merített érveket hozhatnak fel ellenünk.” Az egyesület és a hatóságok együttműködésének biztosítására konkrét iránymutatást ígért.⁶¹

Az egyesület és a hatóságok együttműködését intézményesen biztosító utasítást Bethlen Bleyer 1925. február 24-i javaslatának alapul vételével dolgozta ki. Ennek lényege az, hogy az egyesület előzőleg közli a főispánokkal azoknak a községeknek névsorát, amelyekben taggyűjtést kíván végezni és azokat, amelyekben helyi választmányok felállítását tervezi. A főispánok észrevételeiket a miniszterelnöknek jelentik. Ezeknek alapulvételével állapítja meg aztán a miniszterelnök az egyesület szervezkedésének végleges programját az illető törvényhatóság területén.⁶²

A Volksbildungsverein szervezésének kérdései különben nem sokkal az értekezlet után háttérbe szorultak az iskolakérdés mögött. Bleyer — mint említettük — elégedetlen volt a Klebelsberg-féle rendelettel, s a készülő népiskolai tantervi reformmal kapcsolatban különböző módosító javaslatokkal állott elő.

Az 1925. július 21-én a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban megtartott értekezleten Bleyer hármaskívánságot vetett fel. Ezek közül azonban csak azt a pedagógiai követelményt akceptálták, amely az új ismeretek elsőnek anyanyelven való közvetítését követelte. Két másik javaslatát, hogy ti. a három típus helyett két, magyar és nem magyar tanítási nyelvű típusra kellene áttérni, és hogy a kisebbségi iskolatípusokat szülői értekezletek helyett a népszámlálási statisztikai adatok alapján kellene megállapítani, a szomszéd országokban levő magyar kisebbség védelmét célzó megfontolásokból elvetették.⁶³ A kisebbségi iskolák végleges tanterve bizonyos eltérésekkel az 1467/1925. eln. VKM. sz. alatt a magyar tanítási nyelvű iskolák számára előírt tantervet követte.⁶⁴

A kisebbségi tanterv kibocsátását kísérő kommentárjában Bleyer — az értekezleten elfoglalt álláspontjának megfelelően — kifogásolta a három típus és a szülői értekezletek rendszerének fenntartását, de ugyanakkor bizonyos előrehaladást is konstatált. Azt a tényt, hogy a tanterv nem említi külön a szülői értekezleteket, úgy magyarázta, hogy a német falvakban a német nyelvű oktatás egyik vagy másik formáját formális szülői értekezletek *nélkül* is lehet vezetni. (Bleyer ebben az értelmezésében egyébként tévedett.⁶⁵) A B-típusú iskolát illető, a földrajzi, történelmi, alkotmánytani beszélgetésekre vonatkozó előírásban is a maga álláspontjához való közeledést látott. Öröm-

⁶¹ OL ME 1925-T-147.

⁶² OL ME 1925-C-1287.

⁶³ OL ME 1925-T-400.

⁶⁴ A 62800 /1925 VIII./ a VKM sz. rendelet szövege: Budapesti Közlöny, 1925. aug. 14. és OL ME 1925-T-400. Német szövege: S, 1925. aug. 23., 3—7. l.

⁶⁵ OL ME 1925-C-6711.

mel üdvözölte az anyanyelvi vallásoktatás bevezetését mindhárom típusban, mint amely egyben a hazafias nevelést is szolgálja. Hiányolta a német iskolák többségét alkotó osztatlan iskolák részére szóló tantervi utasításokat, a német tankönyveket,⁶⁶ javasolta a németül nem tudó tanítók kicserélését és a német tanítóképzés megoldását. Hangsúlyozta: a döntő kérdés jelenleg az, hogy hogyan, mikor és milyen szellemben hajtják végre a rendeletet a maga egészében.⁶⁷

A Sonntagsblatt továbbra is igyekezett állandóan napirenden tartani az iskolakérdést, tapasztalván, hogy ezen a terepen a legnehezebb az előnyomulás. Beleszólt a Knaller—Perlaky-féle, a magyarországi németek elnyomásáról folyó vitába. Perlakyval egyetértett abban, hogy a magyarországi németiség nincs elnyomva. Ugyanakkor azonban megjegyezte, hogy a kisebbségekre vonatkozó magyar törvények és rendeletek nemes intenciói a gyakorlatban sem az iskolakérdésben, sem a nyelvhasználatban nem érvényesülnek. Ez a körülmény végeredményben azoknak a politikai pártoknak malmára hajtja a vizet, amelyeknek megerősödése és terjeszkedése a német lakosság körében nem kívánatos.⁶⁸

Egészében véve a Volksbildungsverein fennállásának első két esztendejében minden erőfeszítés ellenére is csak igen szerény előrehaladást ért el. Faul-Farkas János — akit az 1926. augusztus 20-i II. közgyűlés az egylet főtitkárává választott — bejelentette a közgyűlésen a szervezés első szakaszának lezárását és a tulajdonképpeni kultúrmunkára való áttérést. Az egyesület helyi választmányainak száma az 1925. évből⁶⁹ 46-ról 1926-ban 77-re, taglétszáma 8000-ról 12 860-ra emelkedett. Az 1925/26, egyesületi évben alapított 31 helyi választmány megyénkénti megoszlása⁷⁰ némi fogalmat nyújthat az MNNE szervezkedésének helyi sikereiről és nehézségeiről. A 31 helyi választmány a megyék között így oszlik meg: Tolna: 7, Moson: 2, Sopron megye és város: 2, Bács-Bodrog: 7, Esztergom-Komárom: 8, Fejér: 4, Hont-Nógrád: 1.⁷¹

A közgyűlési beszámolóban nem szerepelt, valójában azonban a Volksbildungsverein munkájának integráns részét alkotta a német iskolakérdés megoldásának szorgalmazása. 393 volt azoknak a községeknek a száma, amelyekben a lakosság többsége a német kisebbséghez tartozott, vagy amelyekben legkevesebb 40 német iskolaköteles volt. Ezeknek iskolái típus szerint a következőképpen oszlottak meg:

A-típus	48
B-típus	63
C-típus	308
Összesen:	419 ⁷²

⁶⁶ Vö. még: Dringende Notwendigkeit deutscher Schulbücher. S, 1925. dec. 27., 2—3. l.

⁶⁷ Jakob Bleyer: Eine neue Schulverordnung. S, 1925. aug. 23., 2—3. l.

⁶⁸ Perlaki antwortet Knaller. S, 1925. nov. 22. Briefe aus dem Volke. Die Schulfrage. Uo. A vita egész anyagát ld. OL ME 1925-C-6711.

⁶⁹ Az 1925-ös szervezési adatok: Die erste Generalversammlung des UDV. S, 1925. aug. 30., 1—9. l. Deutscher Volkskalender für das Jahr 1926. Hrsg. vom UDV. Bp. 1925. 32—40. l.

⁷⁰ Az 1925-i jelentés, sajnos, nem közöl megyénkénti kimutatást.

⁷¹ Die zweite Generalversammlung des UDV. S, 1926. aug. 29., 5—6. l. — Az 1925-ös adatokra vonatkozólag ld. a 69 jegyzetet!

⁷² OL ME 1926-T-462.

Ez az eredmény — különösen ha a típus szerinti megoszlást is tekintetbe vesszük — szerénynek tűnik, s valóban az is, ha az 1918/19-i állapotokhoz viszonyítjuk. Az 1922-es helyzethez mérten azonban, amikor Magyarországon válságba jutott a német iskolarendszer, határozott eredmény.

Bleyer egyébként sem az MNNE szervezési eredményei, sem az iskola-kérdésben elért előrehaladás nem elégitette ki, s az őt jellemző törhetetlen energiával, a taktikai szempontokra sem mindig ügyelő heveséggel új eredmények felé tört, új harcokra készült. E tekintetben némileg kezére játszott az 1926 őszén kialakult bel- és külpolitikai helyzet.

A kultúrmunkára való áttérés. Az iskolakérdés
(1926—1929)

1926 őszén megjavultak a német mozgalom kilátásai. A kormány válaszlásra készült, s éppen ezért mozgósítani igyekezett összes bel- és külföldi tartalékait. 1926. október 25-én Bethlen rendkívül fontos beszédet mondott az eddig ellenzéki, de most egy időszaki választáson Weichert Miklós apátplébános személyében egységespárti képviselőt választó pilisvörösvári német választókerület küldöttsége előtt. A választást annak bizonyítékaként értékelte, hogy a német nyelvű állampolgárok anyanyelvük ápolását s ezzel összefüggő jogait egy országos párt keretében is éppen olyan jól, sőt talán még jobban biztosíthatják, mintha külön nemzeti kisebbségi pártjuk lenne. A miniszterelnök tévesnek mondta azt a régebbi meggyőződést, hogy a hazafiság a nyelvtől függ. Erre a történelem, úgymond, alaposan rációfolt a magyar nyelvű hazaáru- lók és a német nyelvű hazafiak példájával.

A miniszterelnök beszédében kitért az MNNE kérdésre is, amelyet — mint mondta — a német anyanyelv és népiség fejlesztése érdekében hoztak létre. Emellett az egyesület erősíteni fogja a németiségnek magyar hazájához való ragaszkodását is. Az ősi anyanyelvhez való ragaszkodás és a patriotizmus nincs ellentétben egymással.⁷³

Bár a beszéd aligha volt több kortesbeszédnél, belföldön és külföldön egyaránt hatalmas sajtóvisszhang kísérte.⁷⁴ Bleyer az üzenethez fűzött kommentárjában — néhány kritikai megjegyzés előrebocsátása után — hangsúlyozta a német kultúrához és a magyar hazához való ragaszkodásukat, és újból aláhúzta a német mozgalom politikamentességét.⁷⁵ A vezető magyar lapok kisebb-nagyobb teret szántak a beszédnek, ill. egyesek hallgattak róla. Ez utóbbiak közé tartoztak a fajvédők, a baloldali liberálisok és a szociáldemokraták. A Sonntagsblattot különösen a fajvédő Magyar Újság hallgatása háborította fel. Gömbösék — írta a hetilap —, úgy látszik, nem akarnak tudomást

⁷³ Eine Botschaft des Grafen Bethlen an das ungarländische Deutschtum. S, 1926. okt. 31., 3—4. l.

⁷⁴ A külföldi sajtóvisszhangból érdemes kiemelni a Genfben székelő Kisebbségi Kongresszusok Állandó Bizottságának Közleményeit, amely Zur Rede des ungarischen Ministerpräsidenten c. beszámoló Bethlen beszédének nagy és kedvező visszhangjáról a szomszéd államok magyarságának körében, s idézi Jakabffy Elemérnek, az erdélyimagyar-ság nagytekintélyű vezetőjének reagálását a Stimme der Minderheiten 11. számában: „Látnivaló, hogy a jó szó milyen gyorsan elnyeri jutalmát” (OL Küm. res. pol. 1927—47—487 [304]).

⁷⁵ Jakob Bleyer: Die Botschaft des Herrn Ministerpräsidenten an das deutsch-ungarische Volk. S, 1926. nov. 7., 1—4. l.

venni 550 000 német létezéséről. Erre vall, hogy a német többségű pilisvörösvári kerületben fel merték léptetni képviselőjelöltként a fajvédő Budavárit.⁷⁶

A Bethlen-beszéd igen kedvező hatást tett a német birodalmi sajtóra is, amely korábban bizalmatlanul, sőt ellenséges hangon tárgyalta a magyarországi német kérdést. A fordulatot a Kölnische Volkszeitung cikke jelzi, amely arról az örvendetes változásról ír, ami az utóbbi időben Magyarországon a német nemzetiségpolitikában bekövetkezett. Ennek legbiztatóbb jele a lap szerint Bethlen beszéde, amely újból reményt kelt azokban is, akik már-már elvesztették Bethlenbe vetett bizalmukat.⁷⁷ A Tägliche Rundschau egy még korábbi, az egyes magyar pártok és a hazai németiség viszonyát vizsgáló cikkében végeredményben szintén az Egységes Párt mellett horgonyoz le.⁷⁸ Mind-ebből levonhatjuk azt a következtetést, hogy az 1926-os választásokon a birodalmi közvélemény a magyarországi németiséget a kormánypárt sáncai mögött kívánta látni.

Bár egyes nagynémet körök azt hangoztatták, hogy Magyarországon a németiségnek számarányához képest legalább 14 képviselői mandátummal kellene rendelkeznie,⁷⁹ ez — Bethlen ismeretes álláspontja miatt — az 1926-os választásokon sem valósulhatott meg. Csupán arról lehetett szó, hogy az MNNE vezetői — beleértve Bleyert is — indulhattak a képviselőválasztásokon, természetesen nem mint egy önálló német politikai párt, hanem mint országos pártok — kormány- és kormánytámogató pártok — tagjai. Bleyer kandidálása még így is problematikus volt. Végül is a villányi kerületben lépett fel nem hivatalos kormánypárti jelöltként.⁸⁰ Nem hivatalos kormánypárti jelöltsége nem mentesítette őt a közigazgatási hatóságok s a csendőrség zaklatásától, ami külföldön nagy port vert fel.⁸¹ Végére azonban jelentős többséggel (5853 szavazattal 3821 ellenében) képviselőjévé választotta a villányi kerület. Az MNNE régebbi és új vezetőségéből bekerült még a parlamentbe: Gratz Gusztáv (Bonyhád), Neuberger Ferenc (Magyaróvár), Gschwindt Ernő (Törökbalint), Perlaky György (Pécsvárad), Weichert Miklós (Pilisvörösvár), Marschall Ferenc (Jánoshalma), Pintér László (Surány), Klein Antal (Tolna), Wachtler István (Nezsider).⁸² Ez összesen 10 mandátumot jelentett a 245-ből.

Az 1926-i választásokkal a Bethlen-kormány elérte célját: egy érdekeinek mindenben megfelelő parlamentet hozott létre. A 245 mandátumból az Egységes Párt és a kormánytámogató pártok 213-at, az ellenzék mindössze 32-t mondhatott magáénak. A legjelentősebb ellenzéki párt, a Szociáldemokrata Párt 14, az utána következő liberális párt 10 mandátummal rendelkezett.⁸³

⁷⁶ Pressestimmen zur Rede Bethlens. S, 1926. okt. 31., 4. l.

⁷⁷ Umschwung in Ungarns Minderheitenpolitik? Kölnische Volkszeitung, 1926. nov. 6. (OL ME 1926-C-11179).

⁷⁸ Die ungarischen Parteien und das Deutschtum. Tägliche Rundschau, 1926. szept. 17. (OL ME 1926-T-115 [460]).

⁷⁹ OL ME 1926-T-241.

⁸⁰ Anton König: Ein Brudergruss nach Villány. S, 1926. nov. 28., 1—3. l.

⁸¹ OL ME 1926-T-533 — Bethlen teljes elégtételt ígérő távirata: S, 1926. dec. 2., 1. l.

⁸² Das Ergebnis des ersten Wahltages. S, 1926. dec. 12., 5—6. l. Dreiundachtzig einstimmige Kandidierungen. Uo. 6—7. l. Wachtlerre vonatkozóan ld. OL ME 1929-C-3903. Dr. Gustav Gratz a. D. wird mit grosser Mehrheit gewählt. S, 1926. dec. 12., 7—8. l. Jakob Bleyer: Nach der Villányer Abgeordnetenwahl. S, 1926. dec. 19., 1—3. l.

⁸³ Serfőző Lajos: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt a parlamentben 1922—1926. Bp. 1967. 332—333. l. — Pontatlan, nem hivatalos adatokat közöl: Das Endergebnis der Abgeordnetenwahlen. S, 1926. dec. 26., 3. l.

Az uralkodó osztályok törvényhozásbeli helyzetét még jobban megerősítette a választások után a felsőház visszaállítása.

Hatalmi helyzete megerősödve, a Bethlen-kormány nem sok buzgalmat mutatott a németiségnek tett ígéreték valórváltásában. A Volksbildungsverein még 1926 októberének végén beterjesztette nagyszabású téli szervezési programját, melynek során Pest, Baranya, Tolna megyékben az egyesület vezetőinek bevonásával összesen 86 helyen szándékoztak előadást, gyűlést tartani. A miniszterelnökségi államtitkár kívánságára azonban egyelőre kénytelenek voltak egész szervező munkájukat leállítani.⁸⁴ S mégis a magyar közvélemény egyre növekvő ellenállása, a kormány közönye ellenére a német mozgalom 1927-től egészen 1933 derekéig — ha lassan is — de állandóan előrehaladt!

A magyarországi németiség s ezen belül az MNNE politikai súlyát elsősorban nem saját népességének, ill. tagságának száma vagy szervezettsége, hanem egy külpolitikai tényező, a magyar—német viszony szabta meg. Mindaddig, míg a magyar—német kapcsolat csak laza és alkalmoszerű volt, s mintegy átnyúlt a hazai németiség feje felett, a hazai németiséget s benne az MNNE-t lehetett *quantité négligeable*-nak tekinteni. Amint azonban a keleti német politika kezdett aktivizálódni, Németország és Magyarország között is a politikai együttműködés szilárdabb formái alakultak ki, s a német politika egyre inkább feladatának érezte a határon túli németiség sorsával való törődést, a hazai németiség ázsíója is megnőtt, s az ún. német kérdés másod- vagy harmadrendű problémából elsőrendű politikai kérdéssé lépett elő.

A birodalmi és a külföldi németiség viszonyában az 1920-as évek második felében bekövetkezett eme fordulat előjelei már az első világháború után mutatkoztak. A német közvélemény az első világháború előtt elsősorban az államgondolat híve volt, az állam kategóriájában gondolkodott. Németnek a német állampolgár számított. Csak kevés, főleg értelmiségi híve volt annak a már a német romantikusok által körvonalazott elméletnek, mely szerint a nemzet alapja a „népiség”, vagyis az misztikus természeti adottság, amely lezármazásban, életmódban, szokásban, nyelvben, sokszor vallásban is azonos tulajdonságokkal rendelkező társadalmi képződményeket, röviden: ethnikai és kultúrközösségeket, népeket hoz létre. Ezt a népiséget védeni, ápolni, fejleszteni kötelesség nemcsak az ország határain belül, hanem kívül is. Erre a célra alakultak a különböző Schulvereinek és Schutzvereinek, köztük az Allgemeiner Deutscher Schulverein, amely később Verein für das Deutschtum im Auslande-ra (VDA) változtatta nevét.

A világháború után alapvetően megváltozott a helyzet. A népi önrendelkezési jog deklarálása, a birodalom határain kívüli németiséggel való megismerkedés, a „kisémet” jellegű bismarcki birodalom és a Habsburg-birodalom eltűnése s nyomában a Német-Ausztriával való egyesülés, az Anschluss vágya s általában a külföldi németiség utáni érdeklődés megnövekedése a népi gondolat reneszánszára vezetett. Egymásután alakulnak meg a külföldi németiség tanulmányozására és a népiség-gondolat népszerűsítésére hivatott tudományos intézetek, s új tartalommal telítődik a külföldi németiséggel foglalkozó és azt támogató régiebb és újabb társadalmi szervezetek és egyesületek munkája is. A társadalmi jellegű Völkische Bewegung egyre nagyobb tömegekre terjed ki, s különösen az ifjúságot keríti hatalmába. „A birodalom ifjúsága állandó utazásokban özönlött főleg Kelet- és Délkelet felé, felkereste a legeldu-

⁸⁴ OL ME 1926-T-60.

gottabb német községeket is, dalaival, meséivel, propaganda-előadásaiival újra ébresztgette a külföldi német parasztságnak sok helyen már teljesen kialudt népi és faji tudatosságát, később pedig hirdette a nemzeti szocialista »eszmeekört«. De a külföldi németiség fiatalosága is évről évre nagyobb számban látogatja a birodalmi főiskolákat. Egy Verband auslanddeutscher Studierender is alakult, amelynek több ezer tagja van, s amelyből majd a későbbi »volksdeutsch« vezetőik is ki fognak nőni.⁸⁵

A német politikai gondolkodásban végbement s rövidesen a külpolitikába is utat találó változás nem került el a magyar politikai tényezők figyelmét. A Kánya Kálmán — későbbi külügyminiszter — vezetése alatt álló berlini magyar követség ismételten fölhívta a magyar kormány figyelmét arra a változásra, amely a német külpolitikában a külföldi németiséggel kapcsolatban a bismarcki „désinteressement” kisémet politikájától a Stresemann külügyminiszter által meghirdetett nagynémet politikáig az utóbbi időben bekövetkezett. A „grossdeutsch” gondolat propagálói — hangzik a követ jelentése — különbséget tesznek a „grossdeutsch” és az „auslanddeutsch” fogalmak között, és míg a német birodalom határain lakó egész külföldi németiségnek a német birodalomban való egyesítésére törekszenek, addig a német birodalommal területi összefüggésben nem álló „auslanddeutsch” nyelvszigeteknél azok népi és kulturális különállóságának megóvását tűzték ki célul.⁸⁶

Ezt az új külpolitikai irányvonalat Stresemann külügyminiszter már 1925. június 14-én a Hamburger Fremdenblattban megjelent cikkében jelezte. 1925. december 14-én Berlinben egy német revansizista szervezet előtt elmondott beszédében, megvilágítva a német Locarno-politika igazi hátterét, már meglepő nyíltsággal beszélt előbb a kelet-, majd a nyugat-európai országok ellen indítandó revansizista támadás hosszútávú gazdasági, politikai, katonai előkészítéséről, amelynek eszközéül az Európában szétszórta német kisebbségeket is fel kívánta használni.⁸⁷ A stuttgarti Deutsches Auslandsinstitut tízesztendősi jubileumán, 1927. május 26-án elmondott beszédében pedig ország-világnak tudtára adta az új német orientációt. Beszédében a külügyminiszter teljesen magáévá tette a nagynémet agitációnak nemcsak programját, de érveit is. A Bismarck-féle „kisémet” politikával szakítva — a német kisebbségek lojalitásának obligát hangoztatása mellett — sikraszállt a németek nyelvi és érzelmi jogaiért, s kijelentette, hogy idegen államokkal szemben a külföldi német kisebbségek védelmét a birodalmi kormánynak kell vállalnia. Az új német külpolitika mintegy az állami politika színvonalára emelte, s a hivatalos német külpolitika részévé tette azoknak a német társadalmi és tudományos szervezeteknek tevékenységét, amelyek eddig a külföldi németiség sokoldalú támogatását látták el. Közülük az 1880-ban alapított Deutscher Schulvereineből alakult,

⁸⁵ *Moravek Endre*: Német újjászületés a Dunavölgyben. OL Küm. Bé. O. XVII-1 (1080) Kivonat 12. l.

⁸⁶ OL ME 1927-T-202.

⁸⁷ Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918—1945. Ser. B. Bd. I. Göttingen. 1966. 727—753. l. Vö. *Wolfgang Ruge*: Alte Rezepte der Revanche-politik. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1968/4. sz. 462—470. l. Ami Stresemann-nak konkrétan a nemzetiségi politikában vitt szerepét illeti, a kortársak neki tulajdonították a nép- és kultúrközösség eszméjének, ezzel összefüggésben a kulturális autonómia gondolatának felkarolását, a kisebbségek érdekeinek képviseletét a Népszövetségben, a kisebbségi kérdés politikai, nemzetközi összefüggéseibe, az európai béke perspektívájába való állítását (Stresemanns Minderheitenpolitik. Nation und Staat, 1929/30. III. évf. 1. füz. 2—6. l.). Vö. *Beyer*: i. m. 314. l.

egymillió taglétszámmal rendelkező Verein für das Deutschtum im Auslande (VDA) a külföldi németiség kultúrintézményeinek támogatását, az 1919-ben alapított Deutscher Schutzbund für das Grenz- und Auslandsdeutschtum a külföldi németiség politikai problémáival való foglalkozást, az 1917-ben alapított, 6000 tagot egyesítő stuttgarti Deutsches Auslandsinstitut (DAI) a külföldi németiség életének tudományos vizsgálatát, az 1925-ben Münchenben alakult Deutsche Akademie a délkelet-európai német kultúrbefolyás további fenntartását, a Fritz Valjavec professzor irányítása alatt ugyancsak Münchenben működő Institut für die Erforschung des Deutschtums in Süd- und Südosteuropa a délkelet-európai német kultúrbefolyás és önálló német politikai szervezkedés történetének kutatását, az 1922-ben alakult, Berlinben, ill. Bécsben székelő Verband der deutschen Volksgruppen in Europa pedig a külföldi németiség nemzetközi politikai szervezését vallotta feladatának.⁸⁸ Ezeknek a szervezeteknek a tevékenysége természetesen Magyarországra is kiterjedt, mégpedig nemcsak kulturális, hanem pénzügyi segítség formájában is. A hatalmas költségvetéssel, 1928-ban 2,5 millió birodalmi márkával dolgozó VDA pl. a magyar kormány tudtával és beleegyezésével évenként mintegy 150–200 000 P-t utalt át szervezési és kulturális célokra Bleyernek, majd utódának.⁸⁹

Az új német kisebbségpolitika új alapokra helyezte Németország és a kelet-európai országok kapcsolatát. Magyar vonatkozásban a változás abban állt, hogy német részről a német–magyar barátságot függővé tették a hazai németiség kívánságainak kielégítésétől.⁹⁰ S minthogy a Bethlen-kormány külpolitikájának alapjává az olasz barátság mellett a német barátságot tette, ez a követelés egyre realisabb tartalmat kapott.

Bár a hazai német mozgalom valamennyi vezetője lelkesen helyeselte a Bethlen-kormány német orientációját, nem mindegyik igyekezett belőle közvetlen belpolitikai hasznot húzni. Aki erre elsősorban törekedett, az nem Gratz, hanem Bleyer volt. Bleyer — az ekkor még meglehetősen szűkkörű — német–magyar külpolitikai együttműködés minden tényét érvként próbálta felhozni a hazai németiség kívánságainak teljesítése mellett. Így amikor az Erdélyből Magyarországra költözött magyar nagybirtokosok kisajátított birtoka körül, az ún. optáns-ügyben⁹¹ kialakult népszövetségi vitában Stresemann a magyar álláspontot támogatta, Bleyer mindjárt levonja ennek a ténynek nem csupán kül-, de belpolitikai konzekvenciáit is, kijelentvén, hogy a magyar–német együttműködésnek semmiképpen sem lehet feltétele magyar részről a hazai németiség asszimilációja, mint a szegedi egyetem rektora, Tóth Károly a felsőházban követelte. Ellenkezőleg! Bleyer nyomtatékosan utalt Stresemann-nak már idézett kijelentésére, mely bizonyítja, hogy a külföldi németiség védelme, a velük való kultúrközösség ápolása a német külpolitika középpontjába került.⁹² Ez a körülmény magyarázza, hogy a Bethlen-kormány

⁸⁸ *Moravek*: i. m. 10. l., eredeti tan. 80–90. l. Vö. Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums. Hrsg. Carl Petersen, Otto Scheel, Paul Hermann Ruth, Hans Schwalm. I–III. Breslau. 1933–1940. *Erwin Barta* — *Karl Bell*: Geschichte der Schutzarbeit am deutschen Volkstum. Dresden—A. J. 1930.

⁸⁹ OL ME 1937-C-15561 (biz.).

⁹⁰ OL ME 1926-C-9248.

⁹¹ *Nemes Dezső*: A Bethlen-kormány külpolitikája 1927–1931-ben. Bp. 1964. 244–281. l. *Karsai Elek*: Számjeltávirat valamennyi magyar királyi követségnek. Bp. 1969. 442–462. l.

⁹² *Jakob Bleyer*: Deutschland und Ungarn — und das Deutschungartum. S, 1927. okt. 9., 1–4. l.

csakhamar kénytelen volt 1926 végi döntését revideálni s újból elővenni az MNNE vidéki szervezkedésének kérdését.

Az MNNE vidéki szervezkedésének Achilles-sarka változatlanul Baranya megye volt. Annak ellenére, hogy a magyarországi németiség itt érte el legnagyobb megyei arányszámát (34,7%-ot), a helyi hatóságok számos akadályt gördítettek a német szervezkedés útjába. Ilyen helyzetben — mint Gratz megjegyezte — nehéz védekezni a külföld részéről nemzetközi kongresszusokon, a Népszövetség előtt hangoztatott ama szemrehányások ellen, hogy „... a magyar kormány jogosulatlanul avatkozik bele a magyar kisebbségeknek Csehországban, Jugoszláviában vagy Romániában való kezelésébe, amikor ő a saját nemzetiségi kisebbségeivel szemben semmit nem tett meg azokból az intézkedésekből, amelyeket ő a magyarság részéről a hódított területeken szükségesnek tart”.⁹³

Ennek a revíziós propaganda szempontjából hátrányos helyzetnek a megszüntetésére Fischer főispán 1927. március 30-ára Pécsre mintegy 110—120 fő részvételével értekezletet hívott össze. Az értekezlet feladata — mint a főispán hangsúlyozta — nem a régi sérelmek felhánytorgatása, hanem új utak és módszerek keresése magyarság és németiség egymás iránti bizalmának helyreállítására. Az értekezleten elhangzott beszédek nagyrésze valóban ezt a szellemet képviselte. Érdeesebb hangot csupán Bleyer ütött meg, amire viszont Izelstöger nyomjai plébános *expressis verbis* hazaáruló és germanizáló szervezetnek bélyegezte a Volksbildungsvereint. A főispán sietve berekesztette az értekezletet, amely az ő és a Miniszterelnökség véleménye szerint két dolgot bizonyított: 1. a lakosság nagy része veszélyt lát Bleyer irányításában, és éppen ezért 2. a baranyai helyi szervek megalakulását a budapesti központ közbejötté nélkül, a már meglévő egyesületek működésére figyelemmel a helyi hatóságnak kell kezdeményeznie, az egyházakkal karöltve.⁹⁴ A baranyai szervezkedés megindításának tehát az MNNE-központ jogainak a helyi hatóság javára való korlátozása volt a feltétele.

Bár időközben az iskolaügyben bekövetkezett fordulat némiképp csökkentette a pécsi értekezlet jelentőségét, bizonyos mértékig még az MNNE IV. közgyűlése is a pécsi értekezlet hatása alatt állott. Gratz a budai Redoutban összegyűlt 800—1000 főnyi tagság előtt nyilván a pécsi értekezletre gondolva, hangsúlyozta egyrészt a Volksbildungsvereinek mint tisztán kulturális szervezetnek létjogosultságát, másrészt egy külön német politikai párt felállításának szükségtelenségét. A hazai németiségnek, úgymond, nincs szüksége külön politikai pártra, mert az általános célok, módszerek tekintetében egyetért a kormányzattal, a maga speciális érdekeinek képviselőjét pedig megtalálja az egyes pártokban. Mint a kormánnyal való együttműködés gyümölcsöző példáját említette a baranyai szervezkedés lehetővé tételét, s reményét fejezte ki a Pest megyei helyzet javulását illetően is.

⁹³ OL ME 1927-C-2720.

⁹⁴ OL ME 1927-T-203, OL ME 1927-C-2720. Ld. még: Eine Konferenz in Fünfkirchen betreffs Organisation des UDV in der Baranya. S, 1927. ápr. 3., 7. l. A pécsi konferenciához fűz élehangú kommentárt egy, a berlini sajtóattasétól fölterjesztett, alighanem Grassl tollából származó cikk: OL ME 1927-T-2. Egyébként a baranyai MNNE-szervezeteknek a helyi hatóságok és az egyházak közreműködésével való megalakítása aligha nyugtathatta meg Bleyert. Éppen a helyi hatóságok részéről mutatkozott a legnagyobb ellenállás az MNNE szervezkedésével szemben, az egyházak pedig a magyarosítás eszközei voltak (Beyer: i. m. 311. l.).

Gratz beszámolójában kitért az iskolakérdésben a kormánnyal júniusban kötött megállapodásra is, melynek értelmében a kisebbségi iskolák közül a B-típust fogják pontos ütemterv szerint elterjeszteni; ezt komoly eredménynek könyvelte el. Nyilatkozott a magyarországi németiség és a birodalmi németiség viszonyáról is. A két népet, úgymond, a kölcsönös érdeklődés és szeretet szálai fűzik össze. Ez azonban sohasem mehet a magyar hazához való hűség rovására. Gratz a vezetőség hároméves mandátuma lejártával a következő szavakkal adta vissza megbízatását a közgyűlésnek: „A magyarországi németek németek és egyben jó és hű magyar állampolgárok akarnak maradni, minden külön politikai célok nélkül.”

A közgyűlés jóváhagyta a vezetőség háromesztendősi működését, s csekély változtatással újraválasztotta a korábbi vezetőséget. Elnök Gratz maradt, Bleyer ügyvezető elnök, Bonitz pedig egyesületi igazgató lett.⁹⁵

Az 1920-as évek második felében lassú, de határozott irányú változás érlelődik a német nemzetiségi mozgalom ideológiájában. Ez a változás nem töri szét a Deutsch-Ungartumra vonatkozó hagyományos felfogást, de bizonyos súlyponteltolódást jelez a német mivolt hangsúlyozása irányában. A változást leginkább Bleyer ideológiai „fejlődésén” mérhetjük le. Bleyer különbséget tesz a magyar hazá szeretéte és a magyar faj szeretéte közt; az elsőt szívvel-lélekkel vállalja, a másodikat elutasítja, mert ő faji és kulturális szempontból egyaránt a németiséghez tartozónak érzi magát. Ebben önmagában véve még semmi új nincs a korábbi Deutsch-Ungartum-felfogáshoz képest. Új azonban az az érzelmi nyomaték, amellyel a németiséghez való tartozást hangsúlyozza: „Mi a mi fajtánkat, amely nekünk éppen úgy a vérünkben van, mint a magyarságnak a magáé, nem tagadhatjuk meg, mert különben [hit]tagadók és csalók lennénk. De nem áldozhatjuk fel német nyelvünket és kultúránkat sem, mert különben árulókként magunk gyaláznánk meg apáink szent örökét. Hazugságra és áruságra semmi áron, semmiféle fenyegetésre és erőszakra nem vagyunk kaphatók.”⁹⁶

A német nyelvhez és különösen a német kultúrához való hangsúlyozott ragaszkodás azonban még nem jelent szükségszerűen konfrontációt a magyar kultúrával szemben, hiszen a magyar kultúrát Bleyer az európai kultúra, pontosabban: a keresztény latin—germán kultúrkör szerves részének tekinti, és azt tartja, hogy éltető hatásait Bécsen át a magyarországi németiség közvetítésével a német kultúrától kapja, ebből azonban egyedülálló nemzeti érzékkel és öntudattal jelentőset, önállót és gyakran alkot.⁹⁷ Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy Bleyer a szellemi élet forrásainak pozitívista, szociológiai jellegű feltárása és elemzése ellenére is a nemzeti és az egyéni alkotást — romantikus módra — végeredményben nagy misztériumnak és nagy értéknek tartja.⁹⁸ A német kultúrához való ragaszkodását tehát ebben az időben — min-

⁹⁵ Die vierte Generalversammlung des UDV. S, 1927. aug. 28., 2—6. l.

⁹⁶ *Jakob Bleyer*: Unser Patriotismus. S, 1925. márc. 1., 1—2. l.

⁹⁷ *Jakob Bleyer*: Von der Erforschung des deutschen Kultureinflusses im Südöstlichen Europa. Deutsche Rundschau, 1926. nov., 123. l. Ismertetését és bírálatát ld. OL ME 1926-T-115 (560).

⁹⁸ *Theodor Thienemann*: Jakob Bleyer als Germanist. Ungarische Jahrbücher, 1934. Bd. XIV. H. 1—2. 16. l. Bleyert mint konzervatív pozitívista irodalomtörténészt jellemzi *Somogyi Sándor*: Irodalomtudományunkról, múltjáról szólva. Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Oszt. Közl. 1967. XXIV. köt. 231—237. l. Bleyer felismerésének helyes magvát, a német irodalom „közöttes”-típus jellegét s Kelet-Európára, főleg a klasszicizmus és a romantika idején, de még századunkban is

den érzelmi nyomaték ellenére — sem szabad még vízvázasztónak felfognunk. Erről egyébként maga Bleyer is félreérthetetlenül nyilatkozik. A baranyai Landpost 1927. február 13-i számában megjelent Falusi vázlat c. cikkel vitatkozva, újból leszögezi, hogy a hazai németiséget nem érdeklik a hatalmi, vagyis a politikai kérdések; a magyarosítási tendenciákkal azonban elszántan szembezegeül. A továbbiakban a németiségnek a német kultúrához való viszonyát fejtegeti. „Mi fenntartás nélkül a »politikai magyar nemzet«-hez tartozóknak valljuk magunkat... Mint németek azonban *ipso facto*, nyelvünknel, leszármazásunknál fogva a nagy⁹⁹ német kultúrközösséghez tartozunk, amelytől mi anélkül, hogy legbensőbb lényegünket és legmaradandóbb értékünket magunktól el ne dobnánk, nem szakadhatunk el.”¹⁰⁰ A politikai magyar nemzethez való tartozás világos és határozott elismerése mutatja, hogy Bleyer, bár nyilván maga is érezte régi Deutsch-Ungartum-konceptiójában a növekvő feszültséget, még mindig bízott a labilissá vált egyensúly megszilárdulásában. Az MNNE elnökétől, Gratztól pedig még a kétely árnyéka is olyannyira távol állt, hogy az évi közgyűlésen megjelent egyleti tagokat magától értetődő természetességgel nevezte „magyarországi németek”-nek, sőt „németül beszélő magyarok”-nak, mint ezt a kormányajtó is megelégedéssel konstataálta.¹⁰¹

Mint hogy ugyanebben az időben a Szociáldemokrata Párt is fokozta Német Párttitkársága útján érdeklődését a nemzetiségpolitika, elsősorban a német iskolaügy s nyelvhasználat iránt,¹⁰² s Bleyerék is állandó ostrom alatt tartották a kormányt, a német kisebbség képviselői és a kormány között a német kérdésben sorozatos megbeszélésekre került sor. Bizonyos magyar nacionalista megnyilvánulások is Bleyerék malmára hajtották a vizet. Az egész — hazai, birodalmi és utódállamokbeli — német sajtó felhördülését váltotta ki 1927 őszén Tóth Károly felsőházi tagnak, a szegedi egyetem rektorának a német kérdéstről elhangzott — már említett — beszéde. A rektor szerint a hazai németeknek csak egy lehet a kötelességük: minél gyorsabban elmagyarosodni! A német sajtó e kijelentésben a régi erőszakos magyarosító politika feléledésének bizonyítékát látta, és hevesen tiltakozott ellene.¹⁰³ A kormány tehát nem térhetett ki a német nemzetiséggel való tárgyalás elől.

Az 1927. október 20-án és az 1928 januárjában a Miniszterelnökségen lefolyt megbeszélések Bleyer több követelést támasztott,¹⁰⁴ de minden igyekezete ellenére sem sikerült újabb számottevő előrehaladást elérnie a német kérdésben. A Miniszterelnökség tartotta magát az 1927 júniusi megállapodásokhoz, és újabb kötelezettségeket nem volt hajlandó vállalni. Sőt Bleyernek az iskolakérdésben az utóbbi időben tapasztalható mohósága s a német

gyakorolt nagy hatását széles gazdaság-társadalomtörténeti alapon, ideológiailag értelmezett korstílusok jegyében mutatja be *Vajda György Mihály*: A német irodalom Kelet és Nyugat között. Helikon, 1965/4. sz. 490—501. l.

⁹⁹ Ez a jelző is fokozott hangsúlyt kap. Ld. pl. Fast 95 Millionen Deutsche auf der Erde. S, 1928. máj. 13., 9. l.

¹⁰⁰ *Jakob Bleyer*: Das ungarländische Deutschtum und die deutsche Kultur. S, 1927. febr. 20., 1—4. l.

¹⁰¹ Pl. a Pester Lloyd, 1926. aug. 21. sz.

¹⁰² Die Schul-, Kultur- und Autonomieforderungen der Minderheiten im Parlament. — Die Sozialdemokraten und die Minderheitenpolitik. Bp. 1927. (OL ME 1927-C-10832).

¹⁰³ OL ME 1927-C-9797.

¹⁰⁴ OL ME 1927-C-9163.

sajtnak — beleértve a Sonntagsblattot is — ezzel kapcsolatos követelőző hangja határozott rosszallást váltott ki a Miniszterelnökségből Bleyer, Gündisch és Klein propagandatevékenységének tartalma és hangneme miatt. „Nem vitatható — jegyzi meg az előadó —, hogy a német sajtót Pestről informálják. Nem bizonyítható, de kétségtelen, hogy a német sajtó kedvezőtlen informálása egyes pesti uraknak anyagi hasznot jelent.”¹⁰⁵ Hogy az előadó fönti, Bleyerre vonatkozó feltételezésében nem tévedett, azt nemsokára maga Bleyer igazolta. A képviselőházban Sándor Pállal és Fábíán Bélával vitázva kijelentette, hogy a hazai németeknek igenis még vannak teljesülésre váró kulturális és nyelvi kívánságai, és ő (Bleyer) ilyen értelemben informálja a jobboldali német lapokat, amelyeket magyar szempontból még mindig jobbakként tart a baloldali magyar lapoknál. A polémiában Bleyer büszkeséggel utalt 1918/19-es ellenforradalmi szerepére, a területi integritást védő nemzetiségpolitikájára, amelyért őt akkoriban magyar hazafiként ünnepelték, míg ma sokan — tette hozzá a megbántottság hangján — pángermánnak bélyegzik. Az igaztalan vádat fájó töviseként hordja szívében, amely, úgymond „... nem ismer mást, mint szeretetet a haza és a magyarság iránt, de a saját fajom iránt is”.¹⁰⁶

Az októberi és januári megbeszélések részleges kudarca nem visszavonulásra, hanem további küzdelemre ösztönözte Bleyert. Az 1928. március 10-i miniszterelnökségi értekezleten Bleyeren és a mérsékelt Gratzon kívül a radikális Gündisch is résztvett. Az értekezlet jellegét Gündisch és Bleyer offenzív, Gratz, Bethlen és Klebelsberg mérséklő magatartása határozta meg.¹⁰⁷

A megbeszélés — szemben az októberivel és januárral — több konkrét részeredményt hozott. Ezek az egész kisebbségi kérdéskomplexum átfogó megoldásának reményével kecsegtették Bleyert. Ezért még a fenti értekezlet végén egy terjedelmes memorandumot nyújtott át e kérdésben a miniszterelnöknek, amely — véleménye szerint — „örök időkre” megoldhatná a német problémát.

Az új memorandumot nemcsak a német kisebbségi követelések rendszerbe foglalása, hanem e követelések fokozása és kiterjesztése is jellemzi. Iskola és nevelés terén a B-típusú iskolák általánossá tétele, a tanerő-szükséglet biztosítása mellett a memorandum mint új kívánságot fölveti az anyanyelv használatát az óvodákban s „megfelelő számú és megfelelő vidékeken elhelyezett középiskolában”, a vallástanon kívül még 2—3 tantárgy valamennyi osztályban németül történő tanítását, a levante és más egyesületekben a magyar vezényszó mellett érintkező és oktató nyelvként a német nyelv használatát, s a német egyetemi és főiskolai egyesület hosszú idő óta hiába várt engedélyezését. A német anyanyelvhasználatra és nyelvismeretre vonatkozólag nincsenek újabb követelései. Az MNNE szervezkedési szabadságának biztosítása keretében a memorandum új kívánságként fölveti az egyesület teljes autonómiájának elismerését a kormány részéről, a vezetőségbe történő kormánydelegálás megszüntetését. Politikai tekintetben nincs szó német kisebbségi párt megalakításáról, de a kormánypárton belül létre kell hozni a német képviselők csoportját.

A memorandum következő része a fenti kívánságok fokozatos, de azért belátható időn belül való teljesítését kívánja. A március 10-i értekezleten elért

¹⁰⁵ Uo. és OL ME 1927-C-9797.

¹⁰⁶ Képviselőházi Napló 1927—32. IV. Bp. 1927. 158—159. l.

¹⁰⁷ OL ME 1928-C-1989 (2181).

megegyeztéstől függetlenül kéri egy német kisebbségi oktatási ügyosztály felállítását a VKM kebelében, megfelelő tanfelügyelők megbízását a német iskolák látogatásával, német oktatásügyi tanács felállítását az MNNE-vel kapcsolatban, a német kormánybiztosságnak az MNNE-vel összhangban történő átszervezését és német többségű választókerületekben képviselőjelöléseknél a német lakosság véleményének megkérdezését.

Az MNNE programjának ismeri el a memorandumot, s biztosítja a kormányt, hogy ennek elfogadása „végleg és mindenkorra” megoldaná a hazai német kérdést. „Éppen azért — jelentik ki az MNNE vezetői — vállaljuk és viseljük érte a felelősséget a bel- és külföld, a magyarság és saját fajtánk, a jelen és a jövő előtt. Egyet biztosan állíthatunk, azt, hogy ha a kormány nem hallgat meg bennünket, a kérdés nem fog nyugvóponttra jutni. Nem miattunk vagy általunk, sőt ellenkezőleg! Utánunk vagy helyettünk csak a szélsőség következhetik.”¹⁰⁸

A memorandumot az MNNE vezetői természetesen tárgyalási alapnak tekintették. Tudjuk, hogy Bethlen Gratzcal, Gratz pedig Bleyerrel folytatott tárgyalásokat a memorandum követeléseiről. Ugyanakkor Bleyer a parlament szószerkét is felhasználta követeléseinek népszerűsítésére, síkraszállva a nemzetiségi kérdés újszerű megoldásáért, megcsillagotva ezzel kapcsolatban Trianon revíziójának lehetőségét.¹⁰⁹ Egy júliusi cikkében megvonja az addigi tárgyalások mérlegét. Sikerült megállapodniok, úgymond, „egy szilárd rendszerben és meghatározott egymásutánban” a német—magyar kérdés megoldásában. A német tanítóképzés céljaira két új tanfolyamot állítanak fel; évi 40—50-es tempóban továbbfolytatják a C-típusú iskolák B-típusúvá való átalakítását; a különböző iskolatípusok részére ószre 12—13 tankönyvet bocsátanak ki; a német iskolaügy intézésére állást létesítenek a VKM-ben, elhárítják az akadályokat az MNNE szervező munkájának útjából; német vidékeken a hivatalokban gondoskodnak a német nyelvismeretről stb.¹¹⁰

Az 1928. augusztus 20-i, V. közgyűlésen mind Gratz, mind Bleyer — a főnti eredményekről beszámolva — elsősorban a „kismagyar” megoldás ellen, a „nagy magyar” megoldás érdekében szólalt fel. Gratz szerint „mi koncentrálnunk erőinket arra, hogy az egységes nemzeti állam kiépítése által egy etnikailag zárt Magyarországot hozzunk létre, de tisztában kell lennünk azzal, hogy akkor föl kell adnunk minden reményt Nagy-Magyarország visszaállítására”. Bleyer — teljes mértékben csatlakozván Gratz fenti okfejtéséhez — megpróbálta az eddiginél pontosabban meghatározni a hazai németiségnek a magyarsághoz való viszonyát. A lettországi németek vezérének, Paul Schiemann-nak megállapítását¹¹¹ fogadván el, azt állította, hogy a hazai németek népközösség szerint a németiséghez, államközösség szerint pedig a magyarsághoz tartoznak. A hazai németiséget mint a „német lényeg gazdagságának és sokrétűségének” bizonyítékát fogta fel.¹¹² Az 1928-as esztendő lázas bleyeri tevékenysége mögött tehát már egy új szellem, a német népközösségi szellem munkál, egyelőre még gyengén, de később egyre növekvő erővel. Hamar-

¹⁰⁸ Uo.

¹⁰⁹ Képviselőházi Napló 1927—32. X. Bp. 1928. 324—327. 1.

¹¹⁰ *Jakob Bleyer*: Der Lösung der deutschungarischen Frage entgegen. S, 1928. júl. 1., 1—4. l.

¹¹¹ Nation und Staat, 1927. I. Jg. 38. l.

¹¹² Die fünfte Generalversammlung des UDV. S, 1928. aug. 26., 5, 10—12. l.

san el fog következni az az idő, amikor ez a szellem ellentétbe fog kerülni a Deutsch-Ungartum-felfogással, s megkezdí annak bomlasztását.

Erre utal, hogy ezen a közgyűlésen lépnek fel először, és kapnak komolyabb egyesületi funkciót annak a népi-német értelmiségnek első tagjai, akik — Bleyerrel ellentétben — a német nemzetiségi mozgalom teljes, minden irányú kifejlesztésére törekednek, s ebben az igyekezetükben nem vetik meg a német birodalom támogatását, sőt tudatosan építenek is erre. Aligha tekinthetjük pusztá véletlennek, hogy ezen a közgyűlésen kerül be az MNNE nagyválasztmányába egyfelől a népközösségi eszme majdani fanatikusa, dr. Franz Basch egyesületi titkár, aki rövidesen mint regényíró és mint Bleyer Deutsch-ungarische Heimatblätter c. folyóiratának szerkesztője is szerephez jut, másfelől Bleyer veje és egyben utóda, dr. Franz Kussbach budapesti ügyvéd, akinek fegyverletétele előkészítette Basch diadalát.¹¹³

Az immár hagyományossá vált újabb januári értekezleten, 1929. január 23-án Gratz örömmel állapította meg, hogy Magyarországon a német kérdés kedvező mederbe terelődött; de azért ő is — Gündisch, ill. Bleyer felfogásához csatlakozva — szívesen látna gyorsabb vagy legalábbis zavartalan előrehaladást ebben a kérdésben. Ennek biztosítéka lenne az 1928 márciusi memorandumban már javasolt német ügyosztály felállítása a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban. Végül mégis elejtették a kultuszminisztériumi ügyosztály tervét, s megállapodtak abban, hogy helyette a kultuszminiszter egy előadót és egy központi felügyelőt fog megbízni a vonatkozó ügykörrel. Megegyezés születik a német tanítóképzés további fejlesztéséről is. A Kultuszminisztérium a szakálhőgyészi polgári iskolában a német nyelv intenzívebb oktatásával kívánja megalapozni a német tanítóképzést, s Gratz kívánságára fölemeli a tanítóképzői német nyelvkurzusok óraszámát. Azonban még ezeiken is nagyobb jelentőséget tulajdonít a nyári tanfolyamoknak. A tankönyvkérdés megoldására Bleyer javaslata alapján egy szerkesztőbizottság kiküldésében állapodnak meg.

Az MNNE képviselői ismételten visszatérnek az 1928 márciusi memorandum foglalt kívánságaikra. Érdekes, hogy míg a fölvetett többi kérdésben a kormány nem vállalt magára újabb kötelezettségeket, a Suevia nevű német főiskolai egyesület engedélyezéséhez a miniszterelnök hozzájárult annak ellenére, hogy Bleyer a Sueviában egy új német intelligencia bölcsőjét látta, amelynek szükségességére már múltévi március 27-i beszédében célozgatott,¹¹⁴ de itt, ezen a miniszterelnökségi értekezleten beszélt róla először nyíltan.¹¹⁵ Bleyer ezzel — nyilván a benne működni kezdő népközösségi gondolat ösztönzésére — továbblépett saját maga még 1917-ben megfogalmazott álláspontján, miszerint nem kell törődni a német származású értelmiség, városi polgárság és középosztály elmagyarosodásával — ez Don Quijote-i szélmalomharc lenne —, hanem minden erőt a német parasztság megmentésére kell koncentrálni.¹¹⁶ Bleyer most már a totális elutasítás álláspontjára helyezkedik mindenfajta — nemcsak az erőszakos, de az önkéntes — asszimilációval szemben is, és nem

¹¹³ Uo. 8—9. l. — Ld. Basch Heimkehr c. kisregényét folytatásokban S, 1924. jan. 6—27, Ein Bürger von Raab c. regényének ismertetését az általa szerkesztett folyóirat, a Deutsch-ungarische Heimatsblätter, 1929. 1. számában.

¹¹⁴ Képviselőházi Napló 1927—32. X. köt. 325—326. l.

¹¹⁵ OL ME 1929-C-250.

¹¹⁶ Bleyer Jakob: A hazai németiség. Budapesti Szemle, 1917. CLXIX. köt. 428—441. l.

csupán a parasztság, de a polgárság és az értelmiség körében is megálljt akar parancsolni a magyarságba való bárminő beolvadásnak.

A januári értekezlet viszonylag nagy teret szentelt az MNNE szervezkedési problémáinak, mintha sejtette volna, hogy ezen a téren a nehézségek a mozgalom radikalizálódásával párhuzamosan fokozódni fognak. Bleyer szóvá-tette, hogy Baranyában és Veszprémben egyelőre áll a szervező munka; 4 helyen késik a helyi választmányok jóváhagyása; a budakeszi helyi választmány működését kisebb szabálytalanság miatt felfüggesztették; a hatóságok még mindig rossz szemmel nézik az egyesület működését, s zaklatással, rábeszéléssel igyekeznek az egyesülettől eltántorítani tagjait stb. A miniszterelnök a panaszokat megértéssel fogadta, s megígérte, sőt meg is kezdte orvoslásukat.¹¹⁷

Bleyer az értekezlettel foglalkozó cikkeiben ugyanakkor, amikor rámutat a kormány jószándékú erőfeszítéseire a kisebbségi kérdés megoldása érdekében, nem hallgatja el a nacionalista magyar középosztály egyre növekvő ellenállását sem a kormányakciókkal szemben. Ennek ellenére nem gondol a tempó lassítására, hanem az őt jellemző taktikai érzéketlenséggel még bírálja is a kormányt a kérdésnek *fokozatos* megoldása miatt.¹¹⁸

Bleyernek ez a körülményekkel nem számoló taktikai türelmetlensége munkatársainak növekvő radikalizmusából fakadt. Ennek folytán sűrűsödni kezdtek azok a jelek, amelyek az MNNE és a közigazgatás növekvő ellentétére mutattak. Különösen Basch Ferenc kultúrtitkár Tolna megyei körútját figyelte egyre nagyobb gyanakvással és nyugtalansággal a közigazgatás. Basch 1929 januárjában a völgyeségi járás 13 községében tartott nagy érdeklődéssel, nemegyszer tömegdemonstrációval kísért előadást, amelynek tartalma ellen nehéz lett volna kifogást emelni, romboló hatása azonban nyilvánvaló volt. A Basch egyik előadását végighallgató főszolgabíró a következő találó jellemzést adta Baschról: „dr. Bascht fanatikus sváb agitátornak tartom, aki amellet rendkívül ügyes szónok, úgy tud bánni a szóval, hogy egyetlen kijelentésébe sem lehet belekapaszkodni, de a nyilvánosan mondott és igazán hazafias lében feltálat beszédeiben is tele szájjal hinti a mételety.”¹¹⁹ Basch egy-egy előadása után észrevehető nyugtalanság keríti hatalmába hallgatóit. Egyes magukról megfélemedezett emberek éltetni kezdik Nagy-Németországot. Mucsi községben Basch agitációjának hatására két pártra szakad a falu, egy magyarbarát és egy nagynémet pártra. Utóbbiak egyike, Rumpler Ferenc egy alkalommal odakiáltotta a magyar érzelműeknek: Fel lesztek akasztva! Le Magyarországgal! Éljen Németország!¹²⁰

1929 tavaszán a német kérdés újból forrásba jött. Először a német szociáldemokraták foglalkoztak pünkösdi pártkongresszusuk másodnapján konferencia keretében a németiség problémáival. Ők tudvalevőleg kétfrontos háborút vívtak a német kérdésben: a kormány és az MNNE ellen. Ez a kétfrontos

¹¹⁷ OL ME 1929-C-813.

¹¹⁸ *Jakob Bleyer*: Konferenz in der Frage der deutschen Minderheit im Ministerpräsidium. S, 1929. jan. 27., 2. l. — Das Deutschtum in Ungarn. Neues Wiener Journal, 1929. febr. 21. — Besserung der Lage des Deutschtums in Ungarn. Deutsche Allgemeine Zeitung, 1929. márc. 10. — „A magyar kormány őszintén és végérvényesen meg akarja oldani a német kérdést.” Sopronvármegye. Mindezeknek miniszterelnökségi visszhangja: OL ME 1929-C-250, 928, 1574.

¹¹⁹ OL ME 1929-C-1311.

¹²⁰ OL ME 1929-C-1311 (3769).

háború nyomta rá bélyegét a pütkösi szociáldemokrata pártkonferenciára is. Bechtler Péter támadta a kormányt azért, hogy a németlakta területeken a keresztényszocialisták támogatásával életrehívta a politikailag reakciós MNNE-t, ezzel szemben a szociáldemokrata szervezkedést akadályozza. Ennek ellenére a német vidékeken 18%-kal nőtt a párttagság létszáma. Pohl Adolf szerint a kormány az MNNE megalapításával az egyenlenség szellemét vitte be a németiség közé. Az MNNE gyűlésein nemhogy szociáldemokraták, de még liberálisok sem vehetnek részt, csupán reakciók. A kormány nem hajtja végre a sajátmaga által hozott kisebbségi rendeleteket, így az iskolaügyi rendeletet sem. Az Országos Bizottság egyhangúlag elfogadott határozati javaslatában követeli a nemzeti kisebbségek védelmét, mégpedig olyanformán, hogy zárt területen demokratikus autonómiát kapjanak, a szétszórtan élő kisebbségeknek pedig biztosítsák az egyenlő állampolgári jogokat, anyanyelvük használatát, kisebbségi iskolát, szabad kulturális fejlődést.¹²¹

Az 1929 évi pütkösi német szociáldemokrata pártkonferenciának a nemzetiségek területi autonómiájáról hozott határozata a Magyarországi Szociáldemokrata Párt nemzetiségi politikájának tetőpontját jelenti. Igaz, hogy a nemzetiségi autonómia gondolata ekkor „benne volt a levegőben”, nem függetlenül a magyar uralkodó körök szándékától, amelyek az autonómia-gondolatot a szomszéd országok, elsősorban Csehszlovákia megbontására akarták felhasználni.¹²² Mégis a magyar szociáldemokráciának a nemzetiségi autonómia platformjára való helyezkedése feltétlenül pozitív lépés volt, alkalmas a nemzetiségi proletároknak és más dolgozó elemeknek a Szociáldemokrata Párt köré való tömörítésére, a magyar demokrácia táborának kiszélesítésére és arra is, hogy a magyar uralkodó osztályok kezéből kicsavarja ezt a szomszéd államok ellen forgatott revíziós fegyvert, s ellenük fordítsa. A területi autonómia-javaslat jelentőségét azonban korlátozták a megvalósítás nehézségei a nemzetiségeknek — részben még a németeknek is — szétszórt települése miatt.

A nemzetiségi kérdés rövidesen a parlamentben is szóba került. Itt nem Bleyer hozta szóba, hanem Hunyady Ferenc, aki beszédében rendkívül megértő,

¹²¹ OL ME 1929-C-2215.

¹²² *Ottlik László*: Új Hungária felé. Magyar Szemle, 1928. IV. köt. 1. sz. 1—9. 1. *Gratz Gusztáv*: Magyarország és a nemzeti kisebbségek. Magyar Szemle, 1928. IV. köt. 2. sz. 185—198. 1. Az egykorú, sok tekintetben találó hazai és külföldi bírálatot ld. *KL*: Sajtóvisszhang az „Új Hungáriá”-ra. Magyar Szemle, 1929. V. köt. 62—77. 1. *Asztalos Miklós*: Nemzeti gondolat és nemzetköziség. Protestáns Szemle, 1932. XLI. évf. 34—45. 1. A külföldi német sajtó általában kedvezően fogadta az Új Hungária-tervet: Über ein föderatives Gross-Ungarn. Nation und Staat, 1929/30. III. Jg. H. 2. 116—117. 1. *K.*: Die neueste Entwicklung des Minderheitengedankens in Ungarn. Nation und Staat, 1929/30. III. Jg. H. 9. 612—614. 1. Hogy a nemzetiségi autonómia felmelegítése ekkor is elsősorban csehszlovák-ellenes célt szolgált, az nem csupán az 1927. áprilisi olasz—magyar tárgyalások anyagából világos (*Nemes*: i. m. 57—62. 1. *Ádám Magda*: Magyarország és a kisantant a harmincas években. Bp. 1968. 38—41. 1.), hanem abból is, hogy a Magyarság 1928. júl. 11. száma közzétette a még 1920-ból származó Bleyer-Jehlicska-féle szlovák autonómia-tervet. (Ez utóbbi létrejöttének körülményeit, részletes ismertetését ld. *Bellér Béla*: Az ellenforradalmi rendszer első éveinek nemzetiségi politikája. Századok, 1963/6. sz. 1291—1297. 1.) A csehszlovák sajtó jó taktikai érzékére vall, hogy átvette a Magyarság közlését (pl. a prágai Obnova, a Lidové Noviny), természetesen megfelelő kommentárral. A Lidové Noviny pl. Hogyan csábította Budapest a szlovákokat 1920-ban? címen közölt cikket, melyben megjegyzi, hogy az autonómia-terv csak üres ígéret volt, amelyből a magyarok „... semmit sem teljesítettek volna” (OL Küm. res. pol. 1928—7/a—460, 481).

konciliáns, a külföldi sajtótól is honorált¹²³ hangot ütött meg a kisebbségi kérdéssel kapcsolatban. A szélsőjobboldali Meskó Zoltán ugyanakkor a nemzetiségek teljes beolvasztását és az erőszakos névmagyarosítást sürgette. Ez a körülmény adott alkalmat Bleyernek arra, hogy egységes és korszerű felfogás kialakítását kérje a Háztól a nemzetiségi kérdésben. Mert ha mindenki Hunyady gróf felfogását osztaná, „a mi integritási és revíziós törekvéseink . . . ereje és lendülete meghatározódnék”.¹²⁴ Beszéde során Bleyer egyébként a legtájékoztatóbb bizalommal adózott Bethlen politikájának, amely lépésről-lépésre valósítja meg a nemzetiségi törvényekben és rendeletekben biztosított jogokat. Viszont tény, hogy a megyei, de még az egyházi hatóságok is gyanakvással nézik ezt a munkát, és ellenállást tanúsítanak.¹²⁵ Mindamellet Bleyer teljes mértékben elégedett a német kérdésben elért előrehaladással. Külföldi németnyelvű cikkében is megelégedéssel szól az A(!) és B-iskolatípusok általánossá tételével, a német tankönyvekkel, a német tanítóképzéssel, az MNNE fellendítésével elért eredményekről, s hangsúlyozza, hogy a hazai németiségnek csupán nyelvi és kulturális követeléseinek vannak, politikai téren vállalva halad a magyarsággal.¹²⁶ Ez a következtetés nem csupán a magyar belföldnek, de ugyanakkor a német külföldnek is szól, amelynek érdeklődése a magyarországi németiség sorsa iránt a stresemanni programnak megfelelően nőttön-nőtt, és amely — bár általában pozitívan értékelte Bleyer munkáját, — szívesen látott volna tőle egy-egy erélyesebb gesztust is, különösen politikai téren.¹²⁷

Gratz az MNNE VI. közgyűlésén Bleyer által felolvasott beszédében szintén az egész magyar politikai közgondolkodás megváltozását sürgette, és élesen kikelt az asszimiláció ellen. Azok, akik a brazil népszövetségi delegátussal, Mello Francoval a kisebbségeknek az államnép általi asszimilációjával akarják a kisebbségi kérdést megoldani, s a magyar népbe való beolvadást ajánlják a német népnek, gondolják meg, hogy ugyanez a sors fenyegeti az elszakított magyarságot is! Különben a németiség asszimilációja egyszerűen kivihetetlen. A múltban is csak a városokban asszimilálódott a németiség, vidéken egyáltalán nem. Többet ér a felületes asszimilációnál az a szilárd érzelmi egység, amelyet a felelős magyar államférfiak is hirdetnek, s amelynek felismerése a csehéknél is jelentkezik. A közép-európai államok közt — hangoztatta Gratz — az az állam fog vezető szerepre szert tenni, amely a nemzetiségi kérdést mintaszerűen megoldja. E tekintetben Magyarországnak kedvező lehetőségei vannak, minthogy a hazai németiség politikai céljai teljes mértékben megegyeznek a magyarságéval.¹²⁸

A VI. közgyűlés az utolsó volt az MNNE közgyűlései között, amely viszonylag nyugodt bel- és külpolitikai körülmények között, a bethleni konszolidáció talaján zajlott le. 1929 októberében az Egyesült Államokban hatalmas

¹²³ A Berliner Börsenzeitung és az Innsbrucker Nachrichten cikkei (OL ME 1929-C-2312).

¹²⁴ Képviselőházi Napló, 1927–32. XXI. köt. Bp. 1929. 241. 1.

¹²⁵ I. m. 244. 1. — Eine grosse Rede des Abgeordneten Dr. Jakob Bleyer über die Minderheitenfrage. S, 1929. jún. 2., 4–8. 1. Bethlen válasza: Ministerpräsident Graf Bethlen spricht. Uo. 9. 1.

¹²⁶ Jakob Bleyer: Vom Deutschtum in Ungarn. Ostrauer Morgenzeitung, 1929. júl. 30. Steuer kritikai megjegyzései: OL ME 1929-C-3589.

¹²⁷ Így pl. Rudolf Bahr: Das Deutschtum in Südsteuropa címen a Deutsche Allgemeine Zeitungban megjelent cikkében (OL ME 1929-C-3903).

¹²⁸ Verlauf der Generalversammlung. S, 1929. aug. 25., 3–7. 1. — Az egész közgyűlés értékelése Anton König: Nach der Generalversammlung des UDV. Uo. 1–2. 1.

gazdasági válság tört ki, amely csakhamar magával sodorta az egész kapitalista világot s benne Magyarországot is. A gazdasági világválság és a nyomában dübörgő politikai földindulás a nemzetiségi kérdésben is új helyzetet teremtett.

A szláv nemzetiségek és a román nemzetiség helyzete

Miközben a trianoni Magyarország legnagyobb nemzetiségének, a németnek nemzetiségi mozgalma — az előtte meredező természetes és mesterséges akadályok ellenére — mégiscsak előre jutott, s kulturális fázisán áthaladva a politikai mozgalom küszöbére érkezett, a többi, számbelileg lényegesen kisebb, gazdaságilag gyöngébb s emellett még politikai szempontból is hátrányosabb helyzetben levő szláv és román nemzetiség még csupán a bátortalan kezdő lépéseknél tartott. A lemaradást elsősorban az magyarázza, hogy ezekből a kiegyezés korában az élvonalban harcoló nemzetiségekből az új határmegvonás következtében kivált nemzetiségi állományuknak nemcsak túlnyomó, de nemzeti öntudat és szervezethezesség szempontjából is legjelentősebb része; nemzetiségi mozgalmaikat tehát — az utódállamokba átkerült testvéreik hathatós erkölcsi és politikai támogatása ellenére is — szinte előlről kellett kezdeniök. Ez magyarázza meg azt a körülményt, hogy a szláv nemzetiségek és a román nemzetiség mozgalmi kezdetben még nem is annyira a bethleni konszolidáció által teremtett jogi és politikai alapon, organizációs keretei közt szervezkednek, mint inkább a kiegyezéstől örökölt formák közt.

Ha a bevezetésbe foglalt gazdasági, társadalmi analízisre gondolva felvetjük a kérdést: a szláv és a román nemzetiségek közül melyik volt abban a helyzetben, hogy egy nemzetiségi mozgalom bázisává legyen, és a németeket követve megjelenjék a nemzetiségi küzdelmek arénájában, akkor habozás nélkül a szlovákokra kell mutatnunk. Erre alkalmassá tette a szlovákságot egyrészt viszonylag jelentős száma, társadalmának előrehaladt differenciálódása, a munkásosztály aránylag jelentős száma és nem utolsósorban a polgári demokratikus Csehszlovákia létében és növekvő nemzetközi szerepében rejlő öntudatosító hatás. A hazai szlovák nemzetiségi mozgalom bázisául két terület kínálkozott: Békés megye és Pest megye. Békés vármegye a XVIII. sz. utolsó harmadáig tartó ún. történelmi település fő területe volt. Itt éltek a szlovákok a legnagyobb számban, 52386-os lélekszámukkal 16,8%-át tevé ki 1920-ban a megye lakosságának. A szomszéd Csanád—Arad—Torontál megyében is viszonylag jelentős számban, 12553-an éltek; a lakosságnak itt 7,5%-át alkották. Békés megye területén fekszik Békéscsaba, legnagyobb szlovák lakossággal rendelkező városi településünk. A szlovákok 23691-es tömegükkel itt a lakosságnak abszolút többségét, 53%-át alkotják. A szlovák nemzetiségi mozgalom másik lehetséges területe Pest megye a hozzá csatlakozó dél-nógrádi vidékkel. Ez a XVIII. sz. végétől egészen 1918-ig az egyéni betelepülőknek volt felvevő területe. Békés után Pest megyében élt a szlovákság a legnagyobb tömegben, 27671-es lélekszámban (2,4%). Nógrád-Hont megyében 7062 (3,4%) volt a számuk. A nemzetiségi mozgalom szempontjából előnnyel kecsegtetett az a körülmény, hogy a szlovákság e fenti vidékek városaiban is gyökeret vert. Budapesten 14014 (1,5%), Pesterzsébeten 428 (1,1%), Újpesten 1213 (2,1%), Szentendrén 552 (9,4%), Salgótarjánban 512 (3,4%) és Balassagyarmaton 150 (1,3%) volt a számuk. A maradék szlovák települési

területek, a zempléni vidék és a Komárom-Esztergom megyei szórványok¹²⁹ aligha jöhettek számításba egy nemzetiségi mozgalom kiinduló pontjaként.

A szlovákok nyelvüket és népi kultúrájukat magyar környezetben is megőrizték ugyan, nemzetiségi öntudatuk azonban fejletlen volt, nemzetiségi jogaikért sem igen küzdöttek. Nemzetiségi életük még a dualizmus korából örökölt kulturális és főleg vallási egyesületek (Budapesti Katolikus Munkáskör, Magyarországi Tót Közművelési Társulat) keretei közt folyt tovább, és egy-egy hetilap (Slovensky Noviny), folyóirat hasábjain került a nyilvánosság elé.¹³⁰

Éz a helyzet a Bethlen-féle új nemzetiségi jogalkotás hatására és főként a német nemzetiségi mozgalom sikere láttán kezd megváltozni. A németekhez hasonlóan a szlovákok is egy új közművelődési egyesület, a Magyarországi Szlovák Népművelődési Egyesület engedélyezését kérik a Belügyminisztériumtól. Az egyesület jóváhagyásra beterjesztett alapszabálya azonban évekig hever elintézetlenül. De hogy valóban reális igényt fejezett ki, bizonyítja, hogy a szlovák nemzetiségi mozgalom ettől kezdve *van, létezik*, és szívósan keresi érvényesülése számára a legális kereteket.

A szlovák nemzetiségi mozgalom csíráira a magyar hatóságok 1927 derekán Tótkomlós, Medgyesháza, Békéscsaba vidékén figyeltek fel először. A Belügyminisztérium utasítására elrendelt puhatolódzás során megállapították, hogy Tótkomlóson és környékén a lakosság 85%-a szlovák, akik ragaszkodnak nemzetiségükhöz. A rendőrségi jelentés szerint a szegényebb szlovák lakosság semmiféle nemzetiségi mozgalomban nem vesz részt; a gazdagabbak és az értelmiségiek azonban tüntetőleg kidomborítják szlovák mivoltukat, szlovák és cseh lapokat olvasnak, élénken tárgyalják a szlovákiai eseményeket, szükségesnek látják nemzetiségük fokozott védelmét, s nem éppen hízlegően nyilatkoznak a magyarságról. Vezetőik, Francisci János és Vajda Endre összeköttetést tartanak fenn a szlovákiai vezetőkkel és lapjaikkal, s igyekeznek felhívni a figyelmet a magyarországi szlovákok elnyomatására.¹³¹ A Slovenski Vlast 1927. évi 36. számában megjelent és a Narodnie Noviny c. lap 1927. augusztus 13. számába átvett nyílt levelükben arról panaszkodnak, hogy a magyarországi egyházi és állami iskolákban nemhogy szlovákul nem tanítanak, de mégcsak a szlovák nyelvet sem tanítják, s magyaros és világi szemmel telítik az oktatást. Az iskolákon kívül a templomokból is igyekeznek száműzni a szlovák nyelvet. Szlováknak már csak a parasztok számítanak; a kisiparosok, kereskedők, tisztviselők nem. Anyagilag is rosszul állnak, mert a magyar kormány nem törődik polgárainak szakszerű, az életre irányuló kiművelésével, hanem csupán az irredentát szolgáló kultúrfölény kiharcolásával, „... de odabenn csak buta, tanulatlan embereket akar, akik az arisztokrácia rabszolgái... Aki szegény, az buta is, és aki buta, az az okosabb rabszolgája”. A tótkomlói szlovákok — panaszolják tovább — kihalásra vannak ítélve, mert nincsenek vezetőik, s nincs öntudatuk. Nemzetiségük megmentésére a Francisci István Szvetozár által 25 évvel azelőtt, vagyis 1903-ban alapított Földműves Egylet, ahol még ápolják a szlovák kultúrát.¹³²

¹²⁹ Szlovákok a trianoni Magyarországon. OL Küm. Bé. O. XXIII—38 (40605/1945). Kovács Alajos: A tótok helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában. Bp. 1936. 7, 25—26. l.

¹³⁰ Borsody István: Magyar—szlovák kiegyezés. Bp. (1945) 67—68. l.

¹³¹ OL BM VII. res. 1927—7—9498.

¹³² OL BM VII. res. 1928—7—3381 (8541).

A tótkomlói panaszokba a jogosok közé alighanem jogtalanok is keveredtek. Ami a szlovák nyelvű iskoláztatást illeti, a helyzet jobb volt, mint ahogy a levélírók feltűntetik. Egy detektív-jelentésből is tudjuk, hogy az evangélikus egyház összes iskoláiban a tanítás nyelve az I. elemi osztálytól a III—IV-ig szlovák volt, és csak a IV-ben tértek át a magyar tanítási nyelvre. A vallástant azonban továbbra is anyanyelven oktatták.¹³³ Az iskolákban lehet kifogásolni a magyarosító tendenciát, de a világi szellemet, amely különben sem jellemezte általában az ellenforradalmi oktatást, már annál kevésbé. Kitűnően jellemzik viszont a levél-, ill. cikkírók a Horthy-rendszer iskolapolitikájának lényegét, a műveltséggel űzött kettős játékot: befelé a közműveltség elhanyagolását, kifelé pedig az irredenta céljait szolgáló kirakatpolitikát. A még a század elejétől örökölt tótkomlói Földműves Egylet nyilván csak igen szerény és korlátozott eszközökkel rendelkező fóruma lehetett a szlovák kultúrának. Azonban ennyi is elég volt ahhoz, hogy a hatóságok előtt pánszláv szervezet gyanújába keveredjék, s vezetői rendőri megfigyelésnek és közigazgatási zaklatásnak legyenek kitéve.¹³⁴

Tótkomlós után Békéscsaba és Medgyesháza hívta fel magára a hatóságok figyelmét egy állítólagos csehszlovákiai gyermek- és diáknyaraltatási akcióval kapcsolatban, amelyet Szák György és Baukó György békéscsabai lakosok és Kesjár Pál banktisztviselő szervezett volna. Hivatalos körök érzékenyen reagáltak a tervre, „mert — mint Vajda Endre tótkomlói lakos megjegyezte — szégyenlik, miszerint nekik nem telik a nyaraltatásra, a csehek pedig megmutatják, hogy el bírnak tartani még egy csomó magyar gyermeket is, s hogy nekik telik arra is.”¹³⁵ A polgári demokratikus Csehszlovákia — az ellenforradalmi Magyarországhoz képest fejlett — szociálpolitikájának propagandisztikus kiemelése nyilván nem tévesztette volna el hatását a magyarországi szlovákságra. A nyaraltatási tervből azonban semmi sem lett.

A fenti esetek — már csak sporadikus jellegüknél és kisserűségüknél fogva sem — tekinthetők még a tudatos és szervezett szlovák nemzetiségi mozgalom kezdetének; alig többek ezek az elégedetlenség spontán megnyilvánulásainál, tétova útkeresésnél. Erre vall az is, hogy általában nem új szervezésről, hanem a régi szervezeti keretek fenntartásáról, legfeljebb némi kibővítéséről van szó. Ebből az időszakból csupán egy akcióról tudunk, amely új szlovák szervezet létrehozására irányult. 1928. október 31-én Dorkovics Mihály, egy 32 holdas bérlő és Pluhár Mihály lakatosmester tanácsot kért képviselőjüktől, az akkor Békéscsabán időző Bud János közgazdasági minisztertől egy szlovák olvasókör vagy gazdasági kör felállítását illetőleg. A miniszter a polgármesterhez utasította őket, aki azonban elzárkózott a kérés teljesítése elől.¹³⁶ Hogy az esetnek mégis pillanatnyi tartalmán túlmenő jelentőséget kell tulajdonítanunk, bizonyítja a vezetők, Dorkovics és Pluhár személye. Mindketten jelentős szerepet játszanak az 1930-as években kibontakozó békési szlovák nemzetiségi mozgalomban.

¹³³ Szedlacsek Gerő és Gányecz Pál budapesti detektívek jelentése (uo.), akiket 1927. dec. 26-i intézkedésével küldött a helyszínre a budapesti főkapitány (OL BM VII. res. 1927—7—9498 [9860]).

¹³⁴ OL BM VII. res. 1927—7—9860 (9321/9821), OL BM VII. res. 1928—7—3381 (7345).

¹³⁵ OL BM VII. res. 1928—7—3381 (7345, 8341).

¹³⁶ OL BM VII. res. 1928—7—3381 (10967).

A szlovák nemzetiségi mozgalom első — nagyrészt még öntudatlan — mozdulataira a magyar hatóságok túl élesen, detektívek nyomozásával, rendőri megfigyelésekkel, útlevélmegvonásokkal reagáltak. Ezzel természetesen ahelyett hogy csitították volna, még jobban élesztették a mozgalmat. Ennek aztán az lett a következménye, hogy Békésben a nemzetiségi feszültség fokozódott, s a szlovákságnak a magyar közigazgatási és rendőri hatóságok elleni jogos gyűlölete jogtalanul az ugyancsak elnyomott és kizsákmányolt magyar népre is átcsapott. Egy kereskedelmi utazó, Regelucz Bertalan 1928 nyarán ezt írja a budapesti főkapitánysághoz intézett levelében: „... itt a környéken minden falut bejártam, fájdalommal tapasztaltam, hogy az itteni tót nép, nemcsak a paraszt, de magyar hivatalokba levő urak mennyire magyargyűlölők, és mennyire cseh- és románbarátok, és a magyar nemzetet gyalázó beszédek napirenden vannak . . .”¹³⁷ Ha lehet is túlzás ebben a hangulatalemzésben, főleg a magyargyűlölet és a nemzetgyalázás értelmezésében, az kétségtelennek látszik, hogy az 1920-as évek vége felé a magyar—szlovák viszony eddig felhőtlennek látszó egészen is megjelentek az első gomolyfelhők.

A szlovák nemzetiségi mozgalom bizonyos előjeleivel találkozunk a húszas évek vége felé a második legjelentősebb magyarországi szlovák települési területen, Pest megyében is. A jelenségre ezúttal a Honvédelmi Minisztérium hívta fel a Miniszterelnökség figyelmét azzal, hogy Kistarcsán „... a tótok egy idő óta nagyon önérzetesen, csaknem kihívóan viselkednek”, és hogy egy Greskó Mihály nevű ember a szellemi vezérük. Greskó egy 20 holdas, egyébként rosszul gazdálkodó s emiatt sokat nélkülöző szlovák gazda volt, akinek egész „szellemi vezérkedése” a *Nový Svet* c. lap propagálásában merült ki. Ennek ellenére bizalmas megfigyelés alá helyezték. Az eset azonban, mint-hogy „a magyar fővárost övező nemzetiségi gyűrű összekovácsolását” látták benne, annyira nyugtalanította a Miniszterelnökséget, hogy 1929 tavaszán a helyszínre küldte a szlovák kormánybiztost, Pechány Adolfot. A kormánybiztos jelentése aztán némileg megnyugtatta az uralkodó köröket. Kiderült, hogy Kistarcsa a legjobb úton halad az — elmagyarosodás felé. Az eredeti szlovák parasztközség mellé ugyanis nyugdíjas katonatisztekéből, tisztviselőkéből, azonkívül iparosokból egy új magyar község épült, amely természetes úton, úgy látszik, előbb-utóbb asszimilálni fogja a szlovák községet. A kistarcsai szlovákság, habár a mindennapi érintkezésben előszeretettel használja anyanyelvét, szívesen beszél magyarul, s gyermekeit is a római katolikus elemi iskolában magyar nyelven taníttatja. A plébános által alapított és vezetett gazdakörben, az iparos körben, a levente-, cserkész-, tűzoltó-egyletben is a magyar szó járja. „Szóval — fejezi be jelentését a kormánybiztos — Kistarcsa község jó úton halad a nemzeti közművelődés terén.”¹³⁸

Békés és Pest megye kivételével a szlovák nemzetiségi mozgalom csíráival máshol nem találkozunk. A tények ismeretében feltétlenül túlzottnak tűnik az a figyelem és elővigyázatosság, amellyel a magyar hatóságok ezt az ügyet kezelték. A hazai szlovák kérdés súlyát azonban elsősorban nem belpolitikai, hanem főleg külpolitikai jelentősége, az a szerep szabta meg, amelyet a magyar irredenta elsőszámú célkitűzésének, Szlovákia visszaszerzésének előkészítésében betöltött. Amikor a magyar kormány 1923—1929 közt továbbra is mindent elkövetett az időközben teljesen magyar ügynökséggé züllött Jehlicska—Unger-

¹³⁷ OL BM VII. res. 1928—7—3381 (8541).

¹³⁸ OL BM VII. res. 1929—7—3157 (6022).

féle lengyelországi—ausztriai szlovák emigráció¹³⁹ felhasználásával Csehszlovákia felbomlasztására és Szlovákia visszaszerzésére, nagyon fontos volt számára, hogy nagyratörő szlovákiai terveit a magyarországi szlovákok bármiféle elégedetlenségének kiszivárgása alá ne mossa. Fokozott óvatosságra intette a magyar politikai köröket az a körülmény, hogy a nemzetiségi kérdésnek a Párizs környéki békeszerződésekkel kapcsolatban megindult nemzetközivé tétele¹⁴⁰ az 1920-as évek második felében népszövetségi szervezetek nemzetiségi politikai állásfoglalásaival,¹⁴¹ sőt 1925 októberétől egy nemzetközi kisebbségi szervezet, az Európai Államok Szervezett Nemzeti Csoportjainak megalakulásával folytatódott. Az új szervezet a Népszövetség égisze alatt nyarankint tartotta kongresszusait, amelyekre az európai államok szervezett nemzeti kisebbségeit hívták meg. A magyar kormánynak a szervezett német nemzetiség részvételét már nem, a szerveztelen szlovák (és a többi) nemzetiség részvételét azonban még sikerült megakadályozni a nemzetiségi kongresszusokon.¹⁴²

A magyarországi szlovák nemzetiségre részben a csehszlovák ellenpropaganda, részben azonban — sajátos módon — maga a Jehlicska-akció hívta fel külföldön a figyelmet. Jehlicska egyre féktelenebbé váló s 1928-ban, Csehszlovákia fennállásának 10. évfordulóján tetőződő agitációjának volt ugyanis egy nemvárt s a magyar kormány és a magyar nemzetiségpolitika számára sok kellemetlenséget okozó következménye: a nemzetközi érdeklődés reflektorfényébe került a magyarországi nemzetiségi, főleg a szlovák kérdés,

¹³⁹ *Juraj Kramer: Iredenta a separatizmus v slovenskej politike. Bratislava. 1957. 113—202. l.* Jehlicska pálfordulásainak ismeretében is meglepő, hogy miközben a magyar politikai közvéleménybe bekerült az autonómia-eszme, természetesen a revízió érdekében, a „szlovák” emigráns vezér saját szellemi szülöttét, a szlovák autonómiát is megtagadja. „Dr. Jehlicska — frja önmagáról a Magyar Külügyminisztériumnak 1927 decemberében — a háború vége óta arra a meggyőződésre jutott, hogy a tótságnak Magyarországhoz való visszacsatlakozása esetén elég volna a 67-ki (helyesen 68-i—B.B.) nemzetiségi törvény életbeléptetése” (OL Küm. res. pol. 1927—7/a iktatlan).

¹⁴⁰ A nemzetiségi kérdésnek nem csupán eme megváltozott jellegét, de minden lényeges vonatkozását megvilágítja széles történeti és nemzetközi jogi alapon C. A. *Macartney* könyve: *National states and national minorities*. London. 1934. Ld. különösen a 273—369. l.-okat. Vö. *Csepreghy László: A nemzeti kisebbségek politikája. II. rész. Eger, 1938. 209—329. l.*

¹⁴¹ Allást foglalt a nemzetiségi kérdésben 1924 szeptemberében a Londonban ülésző IV. Nemzetközi Demokrata Kongresszus, amely elfogadta a párizsi magyarbarát szlovák emigráció vezetőjének, Dvorcsák Győzőnek határozati javaslatát (OL Küm. res. pol. 1925—7/a—393). 1925. március 27—28-án Prágában konferenciára gyűltek össze a kelet- és dél-európai német kisebbségek képviselői, a magyarországi németiség képviselőiben Gündisch (OL Küm. res. pol. 1925—7—158).

¹⁴² Az 1925 őszétől kezdve Genfben évenként megrendezett nemzetiségi kongresszusokra vonatkozólag értékes adalékokat nyújt a Magyar Külügyminisztérium res. pol. anyaga. Ez — Beyer kételkedésével szemben — teljes mértékben alátámasztja Harold Steinacker véleményét a balti és a magyarországi németek kongresszusi szerepének fontosságára vonatkozólag. Az általunk tárgyalt időszakban magyarországi német küldöttség (rendszerint Gündisch és Potz Antal miniszteri titkár) csupán az 1928. aug. 29—31-i IV. kongresszus munkájában nem vett részt. Viszont a magyar levéltári anyag is teljes mértékben alátámasztja Beyernek a nyugat-német levéltári adatokból forrászó ama véleményét, hogy a kongresszusi szervezet főtítkára, dr. Ewald Ammende balti német újságíró túlságosan is bevonta a kongresszusok előkészítésébe a Magyar Külügyminisztériumot (*Beyer: i. m. 311—314. l.*). Elég e tekintetben Ammendének Jungerth Mihály követségi tanácsos revali magyar ügyvivővel, magával Bethlennel folytatott tárgyalásaira, a Magyar Külügyminisztériumnak előterjesztett javaslataira utalnom, az anyagi támogatásról nem is szólva (OL Küm. res. pol. 1927—47—487 (503/1925), OL Küm. res. pol. 1927—47—487/34 (1926, 546/1926, 47/1927, 223/1927), OL Küm. res. pol. 1928—47—203, 757 stb).

amelyet különösen a csehszlovákiai és az amerikai cseh és szlovák sajtó feszegetett nagy buzgalommal. Nem volt nehéz bebizonyítani, hogy Magyarország korántsem az a nemzetiségi paradicsom, aminek a magyar propaganda feltünteti. Azt azonban a csehszlovák sajtónak sem sikerült elhítenie, hogy a Magyarországon elvesztett nemzetiségi paradicsomot — Csehszlovákiában lehet feltalálni (habár a legdemokratikusabb nemzetiségpolitikát Kelet-Európában kétségkívül a Csehszlovák Köztársaság folytatta). Az amerikai *Hlas* 1927. szept. 14. száma azzal vádolja a magyar kormányt, hogy a magyarországi szlovákokat kultúrájuk megsemmisítése révén el akarja nemzetietleníteni. Hivatkozik Raffay Sándor evangélikus püspökre, aki állítólag elkonfiskálta a szlovák nyelvű istentiszteletet, s cenzurázta a cseh naptárt. A *Slovák v Amerike* szeptember 3. száma statisztikai adatok fényénél igyekszik felderíteni a magyarországi szlovákság helyzetét.¹⁴³ Egy fiatal, a lengyelek felé orientálódó szlovák néppárti újságíró, a pozsonyi Szlovák munkatársa, Sidor Károly, 1929 nyarán Pechány Adolf kormánybiztos társaságában járta a magyarországi szlovák falvakat. Hazatérése után Pridarok álneven cikksorozatot írt a Szlovákba arról, hogy a szlovákok mennyire el vannak nyomva Magyarországon.¹⁴⁴ Ebben az időben újból feltűnnek a világsajtó hasábjain a magyarországi szlovákok sérelmeit a világ ítélszéke elé táró, rendszerint amerikai-szlovák eredetű memorandumok.¹⁴⁵ Ezeknek elsősorban nem is nemzetközi, hanem hazai hatása volt jelentős: erősítette a szlovák nemzetiségi öntudatot. Nyilván ezek hatására született meg a hazai szlovákság körében a gondolat, hogy nemzetiségi sérelmeikkel a Népszövetséghez fordulnak.¹⁴⁶

A magyar kormány cáfolni igyekezett a magyarországi szlovákok elnyomatásáról hangoztatott cseh és szlovák vádakát; a cáfolat azonban már csak azért sem lehetett meggyőző, mert a hazai szlovákok megszólaltatása helyett a szlovákiai menekültek véleményére alapozódott, akiknek persze édeskeves közük volt a szlováksághoz. 1928. szeptember 9-én 15 személy jelenlétében, Rudnay Béla dr. ny. főkapitány elnökletével, Tóbler János, továbbá Bielek Antal társelnökségével megalakult a Szlovák(!) Menekültek Egyesülete. Az „egyesület” helyett inkább asztaltársaságnak tekinthető együttes cáfolta a magyarországi szlovákok elnyomatásáról terjesztett cseh vádakát. A keresztényszocialista Tóbler János így érvelt: „Hát elnyomatás az, ha Csernoch és Serédi hercegprímási széket kaptak, pedig tótok?”¹⁴⁷ Csernoch és Serédi (Serédi eredetileg Szapucsek György, egy deáki (Pozsony m.) szlovák cserepes fia) azonban mint magyarok kapták meg a hercegprímási széket. Az asszimiláltak előtt Magyarországon valóban minden pálya, minden hivatal nyitva állt.¹⁴⁸ A *Slovák v Amerike* c. lap 1927. december 21-i száma viszont Árvai(?) tót az új magyar hercegprímás c. cikkében a magyar nemzet tehetségtelenségét olvassa ki a szlovák származású Csernoch és Serédi karrierjéből, mondván:

¹⁴³ OL Küm. res. pol. 1928—7/a—515.

¹⁴⁴ OL Küm. res. pol. 1929—7/a—590.

¹⁴⁵ 1928 tavaszán a Szlovák v Amerike közli a guttenbergi iutheránus Matica memorandumát (OL Küm. res. pol. 1928—7/a—250).

¹⁴⁶ Így pl. Vajda Endre tótkomlósi lakos és társai útlevelük bevonása miatt (OL BM VII. res. 1928—7—3381 [4862, 8390]).

¹⁴⁷ OL BM VII. res. 1928—7—12.

¹⁴⁸ *Macartney Hungary and her successors 1919—1937* c., már idézett könyvében hangsúlyozza — sőt némiképp túl is értékeli — ezt a tényt, a magyarság és a nemzetiségek együttélését az angolok, írek, skótok, walesiek együttélésével hasonlítva össze a Brit szigeteken (i. m. 451—452. l.).

a magyaroknak annyira nincs megfelelő emberük, hogy a szlovákokból kénytelenek összeszedni összes egyházi és világi méltóságukat!¹⁴⁹

A többi hazai nemzetiség mozgalma nem érte el a német, de még a szlovák mozgalom szintjét sem, s lényegében a nyelvi-kulturális gravámenek orvoslásáért vívott küzdelem jellemezte. A délszlávok már 1924-ben előterjesztették az anyanyelvi oktatásra vonatkozó követeléseiket a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak, de 1930-ig még csak választ sem kaptak rá; ők is — a szlovákokhoz hasonlóan — a Népszövetséghez való fordulás gondolatával foglalkoztak. Az anyanyelvi oktatás szempontjából a katolikus bunyevácoknak, sokácoknak nevezett délszlávoknál volt a legrosszabb a helyzet. A görög-keleti szerb egyházi iskolákban ezzel szemben anyanyelven folyt az oktatás. A hazai nemzetiségek közül a németek mellett csak nekik voltak A-típusú iskoláik. Délszláv vidékeken az erőszakos névmagyarosítás, délszlávoknak a községi előljáróságokból való kirekesztése, minden nemzetiségi megmozdulás pánszláv jelzővel való megbélyegzése mutatja a nemzetiségi öntudat ébredésére adott magyar nacionalista választ.¹⁵⁰

A legelhanyagoltabb művelődési állapotban valamennyi nemzetiségünk közül a román volt. Az ellenforradalmi Magyarország részükre csupán néhány kalendáriumot adott ki, s mindössze két osztály számára jelentetett meg egy 24 oldalas, nyelvi szempontból is hibás tankönyvet. Romániai tankönyvek behozatalát pedig nem engedélyezte,¹⁵¹ márcsak ezeknek magyarelles román nacionalista szelleme miatt sem.

Az elenyésző létszámú, 1920-ban 1500, 1930-ban már csak 996 főt számláló kárpát-ukránység sem alanya, sem tárgya nem volt a magyar nemzetiségpolitikának. A létszámcsökkenés az intenzívebb vándormozgalom és az asszimiláció következménye.¹⁵²

Mindezekből világos, hogy az ellenforradalmi magyar kormányzat által nemzetiségi vidékeken létesített vagy engedélyezett egyesületek, intézmények sokkal inkább az ellenforradalmi kormány politikai eszközei voltak, mintsem a nemzetiségi élet biztosításának szervei. Legtöbbet a nemzetiségi kultúra és öntudat fejlesztése terén — a kormány intencióit meghaladó módon — az 1926/27. tanévtől lassan kiépülő nemzetiségi iskolarendszer tett. Elsőnek és viszonylag legteltjesebben — mint láttuk — a német iskolarendszer épült ki; ezt fáziskéséssel követte a többi nemzetiség iskolarendszere. A nemzetiségi iskolarendszerben a magyarral vegyes (tehát C- és B-) típus dominált; a nemzetiségi nyelvű oktatás (A-típus) háttérbe szorult. Időszakunk végén, 1929/30-ban a magyarországi nemzetiségi oktatás a 684. oldalon levő táblázat szerinti képet mutatja.

1929-cel újabb szakasza zárult le az ellenforradalmi korszak nemzetiségi politikájának. A keresztény-nemzeti kurzus nemzetiségi politikájának bukását követő ex-lex 1923/24-ben szűnt meg. Ekkor rögzítette a bethleni konszolidáció rendeletekben és törvényben az új nemzetiségpolitikát. A rendezés elvi alapja a kiegyezéskori nemzetiségi törvényhez, az 1868: XLIV. tc.-hez, a „politikai magyar nemzet” felfogáshoz való maradéktalan visszatérés s ennek megfe-

¹⁴⁹ OL Küm. res. pol. 1928—10—123 — Deáki azonban nem Árva, hanem Pozsony megye galántai járásában volt.

¹⁵⁰ OL ME 1926-C-2799, OL ME 1930-F-21, OL ME 1930-F-5155, 5233.

¹⁵¹ OL ME 1930-D-5570, 5576.

¹⁵² Szádeczky Lajos: A ruszin nemzetiség Magyarország jelenlegi területén. OL Küm. Bé. O. XXVI/1.

Az elemi népiskolák tanítási nyelve 1929/30-ban

	Az elemi népiskolák		tanítóinak		tanulóinak
	összes száma	%-a	összes száma	%-a	összes száma
Magyar	6217	91,5	17 505	91,8	828 151
Német	47	0,7	113	0,6	5 870
Horvát	1	—	1	—	49
Szerb	25	0,4	25	0,2	375
magyarral vegyes:					
szerb	387	5,7	1 129	5,9	56 308
német	48	0,7	135	0,6	7 928
szlovák	10	0,2	17	0,1	1 084
román	21	0,3	41	0,2	2 245
horvát	6	0,1	8	—	194
bunyevác	2	—	6	—	362
sokác	6	0,1	25	0,2	1 405
vend	4	0,1	9	} 0,1	435
német-szlovák	2	—	9		460
német-horvát	6	0,1	12	0,1	495
német-bunyevác	8	0,1	44	0,2	2 545
német-sokác	3	—	6	—	309
vend-német	1	—	2	—	80
Összesen:	6794	100	19 087	100	908 295 ¹⁵³

lelően az 1919/20-ban — a forradalmak utóhatására és az elszakadt nemzetek, ill. nemzetiségek visszaédesgetésére — szélesebb körben megvont nemzetiségi jogok redukálása volt. Az új nemzetiségi jogalkotás — bizonyos visszalépés ellenére is — volt annyira liberális szellemű, hogy megvalósítás esetén biztosíthatna volna a nemzetiségek elemi jogait. Kezdetben úgy látszott, hogy a kormányból nem hiányzik a hajlandóság, sőt az energia sem az általa hozott nemzetiségpolitikai rendelkezések megvalósítására. 1923/24-ben megalakult a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület; 1926/27-től megkezdődött a nemzetiségi iskolarendszer kiépítése. Csakhamar kiderült azonban, hogy a kormány nemzetiségpolitikája a közigazgatás, igazságszolgáltatás, egyházak ellenállásába ütközik. Az MNNE kezdeti lendületét ezek az összeütközések, súrlódások erősen lefékeztek, a többi nemzetiségnél pedig — a közülük nemzetiségi szempontból legérettebb szlovákokat sem véve ki — a némethez hasonló népművelődési egyesület pusztá létrejöttét is megakadályozták. Legtöbb eredményt a konszolidáció nemzetiségi politikája még az iskolakérdésben ért el, bár a háromtípusos rendszeren belül a nyelvoktató (C-) és a vegyes tannyelvű (B-) típus dominált; az anyanyelvű oktatás (A-típus) túlságosan háttérbe szorult. A kormány nemzetiségi politikáját nemcsak jobboldalról, hanem baloldaltól is bírálták, elsősorban októbriista és szociáldemokrata részről. A bírálókat azonban 1929-ig, a szociáldemokraták — nem egykönnyen realizálható — autonómia-javaslatáig nem párosult átgondolt nemzetiségi-

¹⁵³ Magyar Statisztikai Évkönyv. Új Folyam. XXXVIII. kötet. Bp. 1930. 237. l. — A nemzetiségi oktatás hazai történetére vonatkozólag ld. Bellér Béla: A nemzetiségi iskolapolitika története Magyarországon 1918-ig. Magyar Pedagógia 1974/1. sz. Uő.: A nemzetiségi iskolapolitika története Magyarországon a legújabb korban. Baranyai Művelődés 1973/4. sz.

politikai koncepció, demokratikus alternatíva kidolgozásával; éppen ezért nem is volt eléggé hatásos. Mikor az egész kapitalista világgal együtt az ellenforradalmi Magyarországot is megrázkódtató világgazdasági válság kitört, a berradali konszolidáció nemzetiségpolitikája összeomlott, még mielőtt teljesen kiépülhetett volna. Az utána következő kormányok ezt a nemzetiségpolitikai torzót örökölték, amelyet aztán ők még jobban eltorzítottak.

Б. Беллер:

Формирование национальной политики контрреволюционного режима (1923—1929 гг.)

(Резюме)

Данная статья — органическое продолжение работы, рассматривающей национальную политику в первый период (1919—1922 гг.) контрреволюции, опубликованной в журнале «Сазодок» в 1963 г. Автор первым дает обзор венгерской национальной политики рассматриваемого отрезка времени на основе разработки отечественных источников. Он устанавливает, что в этой политике доминировал вопрос немецкого национального меньшинства, однако немалую роль в ней занимали и проблемы словацкого, южно-славянского и румынского нацменьшинств. Статья показывает, что положение ex-lex, возникшее после провала национально-христианского курса национальной политики, в 1923—1924 годах уже прекратилось: правительство Бетлена закрепило новую национальную политику указами и законами. Это упорядочение исходило из принципа полного возвращения к закону о национальных меньшинствах, принятому при заключении соглашения с Габсбургами (Закон XLIV от 1868 г.) и к понятию «политическая венгерская нация». В соответствии с этим, стремясь привлечь нации и нацменьшинства, испытавшие влияние революции и оторванные от Венгрии, на свою сторону, правительство вернуло нацменьшинствам значительную часть тех прав, что были у них отобраны в 1919—1920 гг. Новый закон о национальных меньшинствах, несмотря на то, что в некоторых отношениях он был шагом назад по сравнению с законом 1868 г., все же был настолько либеральным, что в случае его претворения в жизнь обеспечил бы национальным меньшинствам основные права. Первое время казалось, правительство стремится претворить в жизнь свои решения в области национальной политики, и обладает достаточной для этого энергией. В 1923—1924 гг. было создано Немецкое общество народного просвещения, в 1926—1927 гг. началась организация школьной системы нацменьшинств. Однако вскоре выяснилось, что национальная политика правительства вызывает сопротивление со стороны органов администрации, правосудия и церкви. Эти стычки и трения значительно снизили тот подъем, с которым была начата организация Немецкого общества народного просвещения и воспрепятствовали созданию сходных обществ другими нацменьшинствами, не исключая даже наиболее зрелых как нацменьшинство словаков. Наибольших успехов политика консолидации нацменьшинств достигла в школьном вопросе, но все же из трех типов школьного обучения преобладали типы С (при котором учащиеся обучались родному языку) и тип В (при котором обучение велось одновременно на венгерском языке и языке нацменьшинства), обучение же по типу А (на языке нацменьшинства) было отнесено на задний план. Национальную политику правительства критиковали не только левые, но и правые силы, прежде всего октябристы и социал-демократы. Однако вплоть до 1929 года, когда социал-демократами было внесено весьма трудно реализуемое предложение о территориальной автономии, эта критика не сопровождалась выработкой продуманной концепции в области национальной политики, демократической альтернативы существовавшей политике, и поэтому была не слишком эффективной. Когда в контрреволюционной Венгрии, как и во всем капиталистическом мире, разразился устрашающий экономический кризис, консолидационная национальная политика правительства Бетлена потерпела крах, еще не успев даже полностью развернуться. Так что последовавшим затем правительствам досталась в наследство политика-ублюдок, уродство которой они в дальнейшем еще больше усилили.

B. Bellér:

Le développement de la politique des nationalités du régime contrerévolutionnaire (1923—1929)

(Résumé)

L'étude fait suite intégrante de l'étude parue dans «Századok» au cours de l'année 1963 et qui a traité la politique des nationalités dans les premières années du régime contre-révolutionnaire (période de 1919 à 1922). Basée sur des sources hongroises, elle est la première à résumer la politique des nationalités de la Hongrie au cours des années désignées de la période, ou la question de la minorité allemande domine, mais où les problèmes des minorités slovaque, sud-slave et roumaine ont aussi une grande importance. L'ex-lex qui a suivi l'échec du régime national-chrétien — comme l'étude le prouve — a pris fin en 1923/24. C'est alors que la consolidation de Bethlen entraîne une nouvelle politique des nationalités dans des décrets et des lois. Le principe de base de la normalisation était le retour complet au principe de la «nation hongroise politique» exprimé dans la loi des nationalités de la période du Compromis austro-hongrois (1868/XLIV) et conformément à cela, la réduction des droits, accordés aux minorités nationales en 1919/20, en conséquence des révolutions et avec le but de gagner les nations et les minorités dissidentes. La nouvelle législation des nationalités — malgré un certain recul — était d'esprit suffisamment libéral pour avoir pu, au cas de sa réalisation, garantir les droits fondamentaux des nationalités. Au début, le gouvernement semblait avoir la volonté et l'énergie pour réaliser les décrets politiques rendus par lui-même à l'égard de la politique envers les nationalités. En 1923/24 s'est créé L'Union Culturelle Allemande en Hongrie (UCAH), dès 1926/27 on a commencé à développer le système scolaire des nationalités. Cependant il est vite devenu évident que la politique du gouvernement envers les nationalités trouve une grande résistance de la part de l'administration, de la justice et des Églises. Ces problèmes et conflits ont beaucoup relenti l'élan initial de l'UCAH, tandis que chez les autres minorités — y compris les slovaques, qui du point de vue de leur évolution nationale étaient les plus mûrs — ils ont empêché la création même des unions pareilles à celle des Allemands. La politique des nationalités de la consolidation a obtenu le plus grand succès dans le système scolaire, bien qu'à l'intérieur du système à trois types, le type de l'enseignement des langues (C) et le type des deux langues (B) aient été dominants et que l'enseignement en langue maternelle (type A) ait été poussé à l'arrière-plan. On a critiqué la politique des nationalités du gouvernement non seulement de droite, mais de gauche aussi, surtout des Octobristes et des social-démocrates. Cette critique cependant — jusqu'en 1929 où a paru la conception de l'autonomie territoriale (difficilement réalisable d'ailleurs) des social-démocrates — n'a pas apporté de proposition bien fondée d'une politique démocratique des nationalités. C'est justement pour cela qu'elle n'a pas été suffisamment efficace. Au moment de la crise économique — qui a secoué la Hongrie contre-révolutionnaire, tout comme les autres pays capitalistes — la politique des nationalités de la consolidation de Bethlen s'est écroulée avant même de s'être développée dans sa totalité. Les gouvernements ultérieurs ont hérité cette politique des nationalités qu'ils ont déformée encore davantage.

Anderle Ádám:

A 48-as magyar emigráció és Narciso López 1851-es kubai expedíciója

I.

Narciso López, venezuelai születésű tábornok Egyesült Államokból kiinduló expedíciói 1848—1851 között részei azoknak a sikertelen kísérleteknek, amelyek a spanyol gyarmat, Kuba felszabadításáért indultak a XIX. században. E Narciso López által szervezett kezdeményezéseknek nemcsak az a jellemzője, hogy elsősorban nem kubai fegyveresek verbuválásával próbál (s ezért is többek között sikertelenül) felkelést kirobantani néhány száz fegyveres partraszállásával Kubában, de az is, hogy e vállalkozások finanszírozásában része van — a kubai cukorültetvényeseken kívül — az USA déli ültetvényes, rabszolgatartó tőkéseinek is.

E dolgozatban Narciso López 1851-es kubai partraszállását tesszük vizsgálat tárgyává. Ebben az akcióban 48-as magyar emigráns honvédek jelentős szerepet játszottak. A magyar emigráció történetének egy kis epizódjáról van csupán szó, de úgy véljük, hogy a magyar és a kubai irodalom áttekintése nemcsak e magyar vonatkozások miatt tarthat érdeklődésre számot. A spanyol gyarmat, Kuba elleni sikertelen és megalapozatlan vállalkozás megvilágítja, hogy a 48-as forradalmak utóhatásaként jelentkező akciók gazdasági-társadalmi feltételek nélkül, a Karib-térségben pozícióikat kiterjeszteni akaró nagyhatalmak erőterében, mennyire kudarera vannak ítélve. Az áttekintett kubai és magyar történeti irodalom, a kubai és magyar levéltári és sajtóanyag alapján kísérletet tehetünk arra, hogy megvilágítsuk a 48-as magyar emigráció történetének egy ismeretlen epizódját, és hogy állást foglaljunk a kubai történetírást ma foglalkoztató egyik központi problémában — a XIX. századi spanyol-ellenes harcok megítélésének kérdésében. A két nemzet történeti kutatásainak ezen érintkezési pontján a történetírás eddigi eredményeinek szembesítése, egyetemes igényű áttekintése haszonnal járhat. Erre annál inkább szükség van, mivel az e problémával foglalkozó irodalom és publicisztika tele van ellentmondásokkal, bizonytalanságokkal, tévedésekkel, melyek egyik oka az, hogy mind a magyar, mind a kubai történeti irodalomban az értékelésekbe belejártak napi politikai megfontolások is.

Magyarok részvétele López 1851-es akciójában nem ismeretlen a magyar olvasók előtt. Legutóbb Szántó Miklós: Magyarok a nagyvilágban című könyvében írt erről. Tévedéssel teli leírásából azonban úgy tűnik, mintha csupán Prágay János ezredes, Klapka komáromi főhadsegéde vett volna részt az akcióban: „Prágay ezredes egy ideig New Orleansban élt. Itt ismerkedett meg López tábornokkal, aki előzőleg lázadást szervezett az akkor spanyol uralom alatt élő Kuba felszabadítására, de a felkelést levették. Az amerikai kormány titokban pénzzel és fegyverrel segítette López legújabb vállalkozását, s mivel egy elnyomott nép szabadságáról volt szó, a magyar ezredes habozás nélkül csatlakozott. Ki is bontották a felkelés zászlaját, de a megfélemlített kubai lakosság nem mert részt venni az akcióban, emlékeztén az első felkelést követő véres megtorlásra. Így a spanyol túlerő hamar végzett a csoporttal. López tábornokot elfogták, megkínozták és kivégezték. A súlyosan sebesült Prágay ezredes pedig agyonlőtte magát,

nehogy az elnyomók kezére kerüljön.”¹ Így és ennyi maradt meg azokról az emigráns honvédekről, akik nevét emlékiratok, levelek és sajtó alapján *Kacziány Géza*, *Kende Géza*, *Ács Tivadar* könyvei, valamint néhány újságcikk² őrizte meg. *Kacziány kilenc* honvéd részvételéről ír³, *Schlesinger Lajos*, az egyik életben maradt résztvevő részben publikált emlékirata alapján; *Kende Géza tizennégy* nevet sorol fel,⁴ *Ács Tivadar kilenc*,⁵ egy, a *Világ*-ban megjelent cikk tíz-tizenkét honvédről ír.⁶ A magyarok részvételéről az e témával foglalkozó kubai és nem kubai történeti összefoglalások is megemlékeznek.⁷

*

A Narciso López akciók megftelésével kapcsolatosan a történetírásban *kettősség* vonul végig. Korábban, az 1950-es éveket is ideértve, a haladó történetírás López expedícióit a Kuba függetlenségéért vívott évszázados küzdelem részeként tárgyalta, nem figyelve a történeti körülmények más összefüggéseire. Ez az álláspont jellemzi a marxista *W. Z. Foster* magyarul is megjelent összefoglalását,⁸ de ez jellemzi a kubai haladó polgári történetírást is. *Marco Pítchon* López expedícióit mint az első igazi háborút fogja fel, mely Kuba függetlenségéért folyt.⁹ *H. Portell Vila* és *J. Quintiana* e témával foglalkozó könyvei¹⁰ hasonló szelleműek éppúgy, mint *V. Morales* műve, melyet a szocialista Kubában is kiadtak. Portell Vila például úgy beszél a magyarokról, mint „a legbátrabb és legszimpatikusabb külföldiekről”, akik Kuba szabadságáért harcoltak.¹¹

A másik, negatív irány az *annexió* gondolatát hangsúlyozza az akciókkal kapcsolatban. Az USA egyes, főleg déli, rabszolgatartó köreinek érdekeit, valamint a kubai

¹ *Szántó Miklós*: Magyarok a nagyvilágban. Budapest, 1970. 22. l. Egyébként Szántó Klapka emlékirataiból vette e véleményét át.

² *Kacziány Géza*: A magyar memoire-irodalom 1848-tól 1914-ig. Budapest, 1917. 72. l., *Kende Géza*: Magyarok Amerikában, Cleveland, 1927. 294–299. l., *Ács Tivadar*: Magyarok Latinamerikában, Budapest é. n. 28. l., *uő.* New Buda. Budapest, 1941. 20–24. l., *uő.* Akik elvándoroltak. Budapest, 1940, *uő.* Magyarok az észak-amerikai polgárháborúban. Budapest, 1964. *Rácz-Rónay*: Az amerikai magyar telepek története. IV. Külföldi Magyarság, III. évf. 8. sz. 1922. ápr. 15., és *Feleky Károly*: Világos után. Prágay János meghal Kubáért. Világ, 1923. február 21.

³ *Kacziány*: i. m. 72. l. Schlesinger, szökése után visszatérve az Egyesült Államokba, a new yorki *Democratic Review*-ben, az 1852. szept. 12-i számban publikálni kezdi az expedícióval kapcsolatos visszaemlékezéseit *Personal Narrative of Louis Schlesinger of Adventures in Cuba and Ceuta* címmel. Kacziány szerint a cikksorozat valamilyen ok miatt megszakadt.

⁴ *Kende*: i. m. 296–297. l.

⁵ *Ács Tivadar*: i. m. 28. l.

⁶ *Feleky Károly*: i. m. 3–4. l.

⁷ Illusztrációként *Robert Granville Caldwell*: The Lopez Expeditions to Cuba. 1848–1851. Princeton, 1915. 92. l-ből idézzük: „The chief of staff was the Hungarian General, Prágay who was accompanied by Colonel Blumenthal, Major Luis Schlesinger and other Hungarian officers. The engineers were Cubans and Hungarians...” Vö. *Marco Pítchon*: José Martí y la comprensión humana könyv melléklete: *Comandante Luis Schlesinger*. La Habana, 1957. 343–345. l.

⁸ *W. Z. Foster*: Az amerikai földrész rövid politikai története. Budapest, 1952. 176–177. l.

⁹ *M. Pítchon*: i. m. 343–345. l.

¹⁰ *H. Portell Vila*: Narciso López y su Epoca. 1848–1850. La Habana, 1952. 99. l. és *J. Quintiana*: Indice extranjeros en el Ejército Libertador de Cuba. La Habana, 1953. 241–243. l.

¹¹ *Portell Vila*: i. m. 99. l.

rabszolgatartók törekvéseit látja Lópeznél, s ezeket az expedíciókat az Egyesült Államok területi terjeszkedésének részeként jellemzi.¹²

Ennek megvan a reális alapja, hiszen már a XIX. század elején *Thomas Jefferson* megfogalmazta az Egyesült Államok részéről ezt az annexiós gondolatot: „Nyíltan megmondom, hogy Kubát mindig a legjelentősebb területként tekintettem, amelyet valaha majd a mi államunk rendszerébe lehet illeszteni.”¹³ Ez a gondolat a rabszolgatartók érdekeit kifejező USA-sajtóban a XIX. században végig megtalálható, s nem véletlen így az sem, hogy a történetírásban ez az elem egyre nagyobb szerepet kapott.

Az Egyesült Államok-beli *Mark J. Van Aken* Pan Hispanism című könyvének Jenki fenyegetés c. fejezetében ír López akcióiról: „A mexikói háború után valószínűnek látszott feltételezni, hogy ez a növekvő köztársaság (ti. az USA) egy napon annektálni fogja Kubát, kiterjeszkedhet a Panamán túl és uralkodni fog az egész nyugati féltekén.” „Ezért van az, hogy számos politikus és újságíró az Egyesült Államokban kezdi hangoztatni ennek a spanyol gyarmatnak az annektálását.”¹⁴ A szerző összekapcsolja a Kuba felé fordulást az Egyesült Államokban Észak—Dél között kibontakozó harcra. A déli erők szimpátiával figyelik a kubai társadalomban meglévő nézetkülönbségeket, melyek a fehér uralkodó osztály és az anyaország között kialakultak. Sokan az USA-ba menekülnek, s itt megszerveződik a *Junta Cubana*, mely az Egyesült Államokhoz való csatlakozást hirdeti. *Van Aken* Lópezt mint „az annexionisták katonai vezetőjét” jellemzi.¹⁵ Figyelmeztet arra is, hogy az USA központi kormánya az adott pillanatban ellenzi az ilyen akciókat, nemcsak a belső egyensúly miatt, de nemzetközi megfontolásokból is, főleg azért, hogy ne kerüljön szembe Angliával. Hangsúlyozza: az USA-kormányzat vásárlás útján kívánja megszerezni a szigetet.¹⁶ Hasonló felfogást fejez ki *Jürgen Hell* marxista szellemű történeti összefoglalásában,¹⁷ és *Ph. Foner* Kuba és az Egyesült Államok kapcsolatait tárgyaló könyvében.¹⁸ A szovjet az Egyesült Államok története a következő értékelést adja: „1848-ban az Egyesült Államok felajánlotta Spanyolországnak, hogy megvásárolja Kubát. Válaszul a spanyol kormány kijelentette,

¹² Ki kell emelni, hogy a López-expedíciók annexionista megítélése a *korabeli kubai spanyol kormányzattól indult ki*, és még az Egyesült Államok spanyolbarát újságai is a kubai hatóságok által közölt, átadott dokumentumok alapján igyekeznek lejáratni a mozgalmat. Jó példa *Thomas W. Wilson*: An authentic narrative the piratical descens upon Cuba. Habana, 1851 szeptemberében megjelent könyve. *Wilson* könyve, látjuk, azonnal az expedíció leverése után megjelenik, lényegében dokumentumokat közöl: az elfogottak listáját, foglyok vallomásait, s az USA-sajtó annexionista uszítására is ő hívja fel a figyelmet: „It is well known, that the anexation of Cuba has been a favorite subject of speculation, in the United States, during the last six or seven years; but how to effect the much desired object, was a very difficult matter for solution, until the arrival of Narciso López in the United States, who fled from Cuba, having been detected in a conspiracy against the government of that island.” S később: „Undoubtedly, the officers of the general government in the South, have acted, in relation to these really piratical expeditions, in a manner highly dishonorable to themselves, as men, and as sworn officers of the United States’ government; they have not only conceived at the preparations of the Filibusters in every instance, but, have, in many instances, taken an active part in these preparations.” I. m. 3, 5. I. *Wilson* könyve Havannában, 1851 őszén csak e kommentárral való egyetértés — esetleg a kormányzat sugalmazására — alapján jelenhett meg.

¹³ Idézi: *Salgó László*: Ostromlott sziget. Budapest. 1964. 60. l. A probléma kifejtésére lásd *A. Aguilar*: From Monroe to the Present. A View from the other side. New York and London. 1968.

¹⁴ *Mark J. Van Aken*: Pan Hispanism. Its Origin and Development to 1866. Berkeley and Los Angeles. 1959. 63. l.

¹⁵ Uo. 63—65. l.

¹⁶ Uo. 74. l.

¹⁷ *Jürgen Hell*: Kurze Geschichte des Kubanischen Volkes. Berlin 1966. 88—89. l.

¹⁸ *Foner*: i. m. 65—95. l.

hogy „szívesebben látná a sziget elmerülését a tengerben, semmint hogy más hatalomnak adja át”. Erre amerikai kalandor csoportok New Orleansból évről évre rajtaütöttek Kubán, azzal a céllal, hogy a szigeten lázadást szítsanak a spanyol hatóságok ellen. 1851-ben, a harmadik rajtaütés során a kalandor osztagot a spanyolok szétverték, ötven embert foglyul ejtettek és agyonlőttek. Ez elvette a kedvüket a további expedíciótól.”¹⁹ A szovjet összefoglalás nem hangsúlyozza ki a kalandor csoportok és az USA-kormány közti különbséget, holott ez az adott időszakban igen fontos.

Az 1960-as évek második felétől a szocialista Kubában kiadott művek is egyöntetűen az annexió keretén belül tárgyalják a López-féle akciókat. A hangsúly azonban különböző. A FAR, a forradalmi hadsereg által publikált kötetben az USA annexiós tevékenysége kap nagy teret, s a cukorültetvényesekben határozza meg a kubai támogatókat.²⁰ Oscar Pino-Santos szerint az annexió bázisa a kubai földbirtokosság, s a kérdés szírinte úgy fogalmazódik meg: ennek az osztálynak fő ellensége Anglia, mely az abolicionizmus híve, s Angliával szemben fordul ez az osztály az USA felé.²¹

Ezt hangsúlyozza F. Portuondo del Prado is, aki azt írja: „1847 körül a kreol birtokos osztály akcióba lépett, hogy provokálja Kuba elszakadását Spanyolországtól. De nem azért, hogy a sziget független legyen, hanem, hogy az Amerikai Egyesült Államokhoz kapcsolják.”²² Portuondo del Prado dőlt betűkkel hangsúlyozza ki: mindazok az annexionisták, akik a konspirációban jelentősebb szerepet játszottak, az USA-ban tanultak.²³ Charlos Chain szerint „Az annexionismo a korszak legnagyobb politikai ereje, s alapvetően a rabszolgatartók érdekeit fejezi ki.” S másutt írja: „A hatalmas kreol uralkodó ültetvényesek és ideológiájuk nem látott mást, mint az annexiót.”²⁴

Úgy tűnik, ezekben az értékelésekben egy annexió lehetősége túlzott szerepet kapott. Ez azonban némileg érthető is, hiszen — s talán inkább erről van szó — ez a leghangosabb politikai erő, mely az USA sajtójában is nagy visszhangot keltett, s ahol a mozgalom tudatos felnagyítása a déli ültetvényesek, az USA annexiós körök érdekeivel egybevágott.

Guerra y Sánchez 1938-ban írt, s a 60-as években ismét kiadott könyvében óvatossággal fogalmaz, s csak arról beszél — anélkül, hogy általánosítana az egész osztályra —, hogy az annexionizmus motorjai gazdag kubai hacendadók. Ő hívja fel először a figyelmet arra a hatásra, amit az 1848-as francia forradalom rendelkezése váltott ki: a francia Antillákon felszabadítják a rabszolgákat. Egy spanyol abolicionista politikától való felelem erősíti az annexiós törekvést.²⁵ J. Luciano Franco a nemzetközi és a belső helyzet együttes vizsgálata alapján, a kérdést a Karib térségre tágítva, rámutat arra, hogy mennyire nem volt meg a belső alapjuk sem a forradalmi, sem az annexiós törekvéseknek, s hogy a nagyhatalmak — Franco szerint elsősorban az angol és orosz külpolitika — biztosítják Kubát a spanyoloknak.²⁶

¹⁹ Az Egyesült Államok története. Budapest. 1964. I. k. 139. l. A foglyok száma téves: 150 felett volt számuk. Vö. Life of General Narciso López, together with detailed history of the attempted revolution of Cuba, from its first invasion at Cardenas down to the Death of López; et Havana by a filibustiero. New York, é. n. (1851?) Dewitt and Davenport.

²⁰ Historia de Cuba. La Habana, 1971. 3. kiad. 130. és azt köv. lapok.

²¹ Oscar Pino-Santos: Historia de Cuba. La Habana, 1964. 2. kiad. 143—150. l.

²² F. Portuondo del Prado: Historia de Cuba. I. Habana, 1965. 355. l.

²³ Uo. 358. l.

²⁴ Carlos Chain: Formación de la Nación Cubana. La Habana. 1968. 84. l.

²⁵ Ramiro Guerra y Sanchez: Manual de Historia Cubana, La Habana, 1965. 459 s köv. l.

²⁶ J. Luciano Franco: La batalla por el dominio del Caribe. T. II. Revoluciones y conflictos internacionales en el Caribe. 1789—1854. La Habana, 1965. 234. és azt köv. lapok.

A Narciso López-féle akcióban résztvevő magyarokkal kapcsolatos nézetek utóélete is igen tanulságos. Különösen jellemző *Feleky Károly* cikke, mely a Világ 1923. február 21-i számában ismerteti az expedíció történetét Világos után. Prágay János meghalt Kubáért címmel. Nyilvánvalóan kitalált az a beszéd, amit López — Feleky szerint — az induláskor mond: „Csak partra lépünk és Cuba egész népe talpra áll. Egy pár magyar huszárral kikötök és miénk a győzelem.”²⁷ Feleky soraiból úgy tűnik, mintha López egész csapata gyáván megfutott volna, csak Prágay indult magyarjával rohamra, s halt hősi halált. A cikk befejezésül írja: „1914-ben egy barátom járt Cuba szigetén. Azt mesélte, hogy a Cabana erődben, Havannával szemközt, a Los Fosos de los Laureles, a babérral körülkerített vesztőhely sáncán, ahol a cubai szabadsághősöket kivégezték, bronztábla hirdeti az áldozatok nevét. Prágay János neve nincs ott. Hiszen csak magyar volt. Otthon sem tudnak róla.”²⁸

A „bús-magyarorságnak” e kifejeződése, az egész akció megítélése, és ezen belül a magyaroké, hamis, dramatizált. Más szempontból érdemel figyelmet az 1940-es években Havannában kiadott magyar nyelvű könyvművészet újság, a Szabad Magyar Szemle hasábjain megjelent néhány cikk Prágayékról. A Kubában élő néhány száz magyar emigráns adja ki ezt a lapot, s a szerkesztő, *Tamás Ferenc* a témával kapcsolatos kutatásait itt ismerteti. A második világháború kitörése után a Kubában élő magyar emigránsok helyzete nehezebb lett, hiszen Magyarország Németország szövetségeseiként az antifasiszta koalíció ellen harcolt. A magyar–kubai történeti kapcsolatok kutatása és ezek publikálása azt a célt szolgálta, hogy a kubaiak szimpátiáját a magyarok iránt biztosítsa. Jellemző, hogy a Szabad Magyar Szemle *spanyol nyelvű* száma éppen az 1851-es eseményekről összegyűjtött anyagot tartalmazza, az expedícióban résztvevő magyarokra koncentrálva, hogy azután egy fordulattal ezt írhatta Tamás, a szám összeállítója: „Ma Kuba szabad és szuverén, mint ahogy ezt López, Prágay, Crittenden és 1851 más mártírjai is látni akarták, de nem szabad és nem szuverén Magyarország, ez a szerencsétlen sorsú ország.”²⁹

Tamás adatait óvatossággal kell kezelnünk, mindamellett figyelemmel kell lennünk írásaira, hiszen *kubai* levéltári és sajtóanyagot ismertet a témával kapcsolatban. A lap spanyol nyelvű számában bőven kifejtve, de egy másik számban is röviden megemlíti Tamás, hogy maga Kossuth is foglalkozott Kuba felszabadításának tervével, s hogy ő maga is látott Budapesten Kossuth kiadatlan iratai közt egy okmányt, melynek címe: *Tervvázlat Kuba felszabadítására*.³⁰ Ilyen anyagról nincs tudomásunk, s föltehető, hogy ami Tamást megtéveszti, az Kossuthnak a *Karib térségben*, nevezetesen Dominikában, Wass Samu és mások által javasolt terve egy magyar katonai bázis létrehozására.³¹

²⁷ *Feleky Károly*: Világos után. Prágay János meghalt Kubáért. Világ, 1923. febr. 21. 3–4. l.

²⁸ Uo. 4. l. Prágay neve nem lehetett a Cabana-erődben látott emléktáblán, hiszen ezen csak az itt kivégezettek nevét sorolták fel. Ezek közt van három magyar. A havannai *Gaceta Oficial* 1851. aug. 16-án közli 50 fogoly nevét és a főkapitány halálos ítéletét. A magyarok: *Victor Ken* (*Kern*!) kapitány, *T. B. Veacey* (*Vécsey*!), *B. J. Wregy* (*Üröghy*!) honvéd. Vö. Colección de los partes y otros documentos publicados en la Gaceta Oficial de la Habana. Referentes a la invasión de la gavilla de piratas capitanea por el traidor Narciso López. Habana, 1851. Imprenta del Gobierno y Capitanía General, por S. M. Owen, az USA havannai konzulja 1851. aug. 16-i levelében közli: ma reggel 40 amerikai, 4 ír, 1 skót, 1 olasz, 1 fülöp-szigeti, 2 havannai és „2 német vagy magyar” partraszállót kivégeztek. *Alexander Jones*: Cuba en 1851. New York, 1851. 58. l. (Stringer and Townsend). Jones dokumentumokat közöl.

²⁹ Szabad Magyar Szemle, 1943. okt. 16.

³⁰ Uo. 1944. márc. 20. 1. l.

³¹ Vö. *Jánossy Dénes*: A Kossuth emigráció Angliában és Amerikában 1851–1852. Budapest, 1948. Iratok II. 934., 1002–1005. l.

Tamás határozottan erről ír pedig: „Narciso López vezérkari főnöke a magyar Prágay János volt, aki egyik bizalmasa Kossuth Lajosnak, Magyarország kormányzójának 1848-ban, aki megalkotta az első katonai tervet Kuba felszabadítására, miközben internálva volt Kiutahiában, Törökországban, 1849-ben.”³² Ez nyilvánvaló tévedés és nagyotmondás. Tamás kezébe kerül egy 1852-ben, New Yorkban a kubai emigránsok által kiadott lap. Ebben „nagyon sok” írást talál Kossuthról, s adatot arra, hogy Kossuth találkozott a kubai emigránsok vezetőivel: „A kubai szabadságharcosok forradalmi juntájának elnöke ugyanis maga jelentette Kossuth Lajosnak 1852 januárjában new yorki szállásán, hogy Prágay száz magyarral esett el a becsület mezején Kuba szabadságáért. A vonatkozó okmányt szintén lefényképeztettem. Mindez nem volt véletlen, mert a kubaiak régóta tudtak Kossuth tervezetéseiről, sajtójuk visszhangzott nevéből.”³³ Egy másik közlése szerint egy fényképet is talált a partraszállásról: „A halovány kis ös-fénykép nagy történelmi eseményt örökít meg. Prágay János ezredes és Kossuth honvédeknek Narciso López kubai szabadsághős katonáival kubai földre való bevonulását . . . A kép háttérében jól kivehető a híres Pampero . . . A hídon pedig az expedíció vezéreinek élén — szívdobogtató látványként — feltűnik egy közel 2 méter magas, daliás férfiú 48-as kossuthi honvédezedesi atillájában, amint jobbkezelével a távolból előkéklő kubai hegyláncok felé mutat és mosolyogva fordul Narciso López, Középamerika és Kuba Simon Bolívarjához!”³⁴ Tamás a *Primera de Guatemala* és a *Venus* hadifogoly. szállító hajók utasjegyzékei, valamint Schlesinger cikke alapján a legdővőbb névsort — 21 nevet — adja a magyar résztvevőkről.³⁵

A kubai magyar emigráció kegyelettel őrizte Prágay emlékét, egy *Prágay Alap Emlékbizottság* jött létre, melyben a magyar—kubai történeti kapcsolatok ápolását, emlékek felkutatását stb. végezték, s 1944 márciusában a kubai kormánynak átadták a *Prágay emlékfestményt*.³⁶ Így próbálta az 1848-as emigránsok kubai akcióban való részvételét a kubai magyar emigráció a második világháború alatt helyzete stabilizálására felhasználni.

³² Szabad Magyar Szemle, 1943. okt. 16. sz. Pulszky emlékirataiban említi Kubát Kossuthal kapcsolatban, aki észak-amerikai tartózkodásakor találkozik különböző irányzatok vezetőivel: „Már akkor tervben volt a szecesszió, s ennek vezéréül Quittman tábornok volt kijelölve, kivel Kossuth New Orleansban érintkezett is. A demokraták terve oda irányult, hogy Amerikát külső kalandokba bonyolítsák, Kubába, Nicaraguába vagy valahova a régi kontinensen, hogy így a hajóhad s a sereg messze eltávolíttassék, s a szecesszió békével, vagy minél kisebb erőszakkal vitethessék keresztül . . .” Pulszkynek ezek a sorai sem értelmezhetők azonban úgy, hogy *Tamás* sorait alátámasszák. *Pulszky Ferenc: Életem és korom.* Budapest 1958. II. 75. l.

³³ Tamás túloz. A korabeli kubai emigráns (az USA-ban megjelenő) sajtót átnézve néhány cikket valóban találtunk: *La Crónica*, 1851. nov. 5. (4. évf. 2. sz.) 11. l., és 1851. dec. 3. (4. évf. 11. sz.) 73. l.; ugyancsak helytálló Tamás megjegyzése Kossuth és a kubai emigránsok találkozásáról (erről a magyar emigráns írások nem emlékeztek meg). Lásd *La Verdad*, 1852. jan. 10. (2^a epoca, 93. sz.) 3. l.: a kubai delegáció vezetője valóban száz magyarról beszél, akik Kuba földjén haltak meg. Tamás cikke: *Szabad Magyar Szemle* 1944. márc. 20.

³⁴ Uo. 1944. jan. 20. Ennek Kubában nem jutottunk nyomára. A. Á.

³⁵ A névsor: Biró Mihály, Bontila György, Eichler Konrád, Csicseri József, Péteri János, Dadney Imre, Kerekes Béla (Adalbert?), Virág János, Nyikos János, Aiderlár Géza, Kürmely (Csermelyi?) János, Slesinger Ede, Schlesinger Lajos, Blumenthal János, Ganó Dávid, Geiger Attila, Lewohl (Sewold?) Andor, Gr. Reckendorf Tibor, Prágay János, Palánka Lajos, Kerr (Kern?) Adorján. *Szabad Magyar Szemle*, 1944. márc. 20. 7. l. Ehhez hozzátehetjük Üröggy és Vécei nevét. Vö. a 28. lábjegyzetet.

³⁶ *Szabad Magyar Szemle*, 1943. dec. 20. és 1944. márc. 20. számokban.

II.

E historiográfiai áttekintés után rekonstruáljuk magát a szervezkedést, vizsgáljuk meg az expedíciót!

A vállalkozások vizsgálatánál már maga Narciso López is ellentétes értékelések lehetőségét adja. A venezuelai születésű tábornok fiatal korától katona a spanyol hadseregben, harcol a függetlenségi háborúban a spanyolok oldalán. 1823-ban Kubába megy, itt tölt be a spanyol gyarmati hadseregben felelős tisztségeket, majd kereskedelmi tevékenységet folytat, kevés sikerrel. Hogy milyen okok hatására fordul szembe a spanyolokkal, az bizonytalan, az azonban tény, hogy még Kuba szigetén összeesküvést szervez a spanyolok ellen, s ennek felfedése után kell elmenekülnie az Egyesült Államokba. Ettől kezdve tevékenysége összekapcsolódik az itteni emigráns kubaiak és a déli ültetvényesek spanyolelles tevékenységével.^{35a} E kubai emigránsok szervezik meg a *Club de La Habana-t*, adnak ki lapot [*La Verdad*], s lesznek mozgatói az expedíciók szervezésének.

Az első expedíció 1849 nyarára szerveződik meg. Az ehhez szükséges pénz nagyobb részét az emigráns kubaiak adták. A haderő döntő része észak-amerikai. A washingtoni spanyol követ tudomást szerezvén az előkészületekről, tiltakozik, s erre az USA-kormány felosztatja az indulásra kész expedíciót. 1850-re a kubai emigrációban szakadás áll be. Egyre nagyobb azoknak a száma, akik előnyben részesítenének egy „békés” utat: az USA vásárolja meg a szigetet a spanyoloktól. Maga az USA-kormány tesz is ilyen ajánlatot a spanyoloknak, de merev elutasítás a válasz.

López elhatárolja magát ezektől a csoportoktól, és ismét expedíció szervezésébe kezd. Ennek az expedíciónak az idegen jellege még erősebb. *Ph. Foner* adatai szerint a 600 amerikai mellett 5 kubai van. A partraszálló csapatokat a kubai lakosság nem támogatja, ezért nagy veszteségek árán, a csapatoknak hajón vissza kell vonulniuk.³⁷

A harmadik expedíció előkészületei 1851 legelején már jól láthatóak. A szervezésben Lópeznek egy magyar, *Schlesinger Lajos* is segít, s a gyülekező seregben nagyon sok az európai forradalmi mozgalmak leverése után Amerikába menekült emigráns: németek, olaszok, magyarok. Ezt a harmadik expedíciót — nem tudni, vajon európai tapasztalatok hatására-e — előzi meg a legkörültekintőbb előkészület. A New Orleansban gyülekező expedícióval párhuzamosan *felkelés* szervezése, előkészítése történik Kubában, s függetlenségi nyilatkozat készül.

A *Sociedad de Libertadora* által július 4-re kitűzött általános kubai felkelés helyett ezen a napon csak két kisebb, jelentéktelen megmozdulásra került sor a szigeten, melyet a spanyol főkapitány rövid idő alatt leverte. Lópezhez csupán a felkelés kirobbanásának híre érkezett meg, s erre indul el Kuba felé kb. 450 katonájával. A *Bahia Honda*-nál partraszállókat, akik két részre oszlanak, az őket váró spanyol hadsereg két csatában szét-

^{35a} López életére az eddig említett műveken túl vö. *Anderson C. Quinsberry: Lopez's Expeditions to Cuba. 1850—1851. Luisville, 1906. J. p. Morton and Co.; Rodolfo Bergés Tabares: Biografía historica del General Narciso López. Habana, é. n. Col. Cub. C. M. Bergés t. 6. a.; Life of General Narciso López. Észak-amerikai szervezkedéséről sok cikk található a spanyolbarát lapban, a La Crónica-ban: 1850—1851-es évfolyam szinte minden számában.*

³⁷ Ez a partraszállás Cardenasnál történik. Vö. Narciso López en Cardenas, Habana, 1903; *Mémoires y recollections de documents para la Historia de la ridicula invasión. Habana, 1850. Megtalálható e gyűjtemény a Biblioteca Nacional „José Martí” Col. Cub. anyagai közt 082. Morales. T. 84. N.° 13. Meg kell jegyezni, hogy Narciso López expedícióinak documentumai, a források legfontosabb csoportjai a kubai Nemzeti Könyvtár említett (Col. Cub.) gyűjteményében vannak összegyűjtve. Legfontosabb két forrás a Faro Industrial és a Gaceta Oficial című újságok, melyek naponta közzölték a katonai jelentéseket, a főkapitány rendeleteit, az elfogottak vallomásait stb. Lásd még *Foner: i. m. 65—94. l.**

veri.³⁸ A forrásokból rekonstruálni lehet a las posasi csata részleteit. Egy elfogott észak-amerikai partraszálló a spanyol hatóságok előtt tett vallomásában a következőt mondja: „A López parancsnoksága alatt maradt rész (ti. Crittenden vezette a másik csoportot. — A. Á.) Las Posas felé menetelt anélkül, hogy az úton bárkivel is találkozott volna. A vidék népe elmenekült közeledtükre (a spanyol jegyzőkönyvvezető többszám harmadik személyben ír! — A. Á.) és hogy amikor megérkeztek Las Posashoz, teljessen elhagyott helyet találtak, és képtelenek voltak rábírní a lakosokat, hogy visszatérjenek házaikba. A következő napon a királynő csapatai megtámadták őket, ezért később visszavonultak, átadva azoknak a térség birtoklását. Ebben az akcióban elvesztették Prágay tábornokot és egy ezredest, akinek a nevét elfelejtette.” (Ez az ezredes Blumenthal lehetett. — A. Á.)^{38a} Manuel Ena tábornok, a spanyol csapatok parancsnoka a las posasi csatában, a következőképp számol be az ütközetről: „Az erők egy részével az említett század támogatására siettem, mivel a kalózokat közvetlenül fedezték az utcára nyíló házak, ahonnan szintén tüzeltek, s mivel barrikádokat állítottak fel az utcák végén. Halálos tüzzel fogadtak bennünket, melyben elvesztettük a Leon-ezred parancsnokhelyettesét, señor Nadalt. A csapatok első fele kifejezhetetlen szilárdsággal szuronyrohamra indult, s mindenkit holtan hagyott maga mögött, aki volt olyan merész és az első házbán foglalt állást. Ezek közt volt a magyar Prágay tábornok is...”^{38b} A *Secretaria Militar* hivatalos jelentése a csata utáni délutánról a következőket mondja: „E nap délutánján a század egyes részeit kiküldtük különböző irányokba, hogy üldözzék a kalózok néhány kis csoportját, akik Las Posas falu környékén tartózkodnak.”^{38c}

Kiderül a leírásból: Prágay a csatatéren halt meg; s a menekülő csoportokat elfogva, a kb. 150 fős fogolycsoportba 12 magyar került. Ezek közül hármat a Cabana erődben, Crittendenékkal egyetemben, a főkapitány parancsára, kivégeztek. Kilenc magyar Ceuta ólombányáiba kerül. Innen szökik meg Schlesinger, s adja ki emlékiratait. 1852-ben a többi magyar is kiszabadul.³⁹

Érdeemes egy pillantást vetni az expedíció indulásakor megfogalmazott nyilatkozatokra. A július 4-én *Puerto Principe*-ben megindult — a két helység közül az egyik — felkelés vezetői ideiglenes *Junta*t hoznak létre, melynek nyilatkozatát s felhívását a „nemzeti függetlenségért” folyó harcra — közli a *La Verdad* 1851. augusztus 9-i számában. Ugyanez a szám közli *Revolución Cubana* című cikkében a López-expedíció elindulását, s felkelésre szólítja fel a sziget „minden szabad népét” a „békéért, családí tűzhelyeik biztonságáért, családjaik fennmaradásáért és jólétéért — az életért, a jólétért, a szabadságért, boldogságért”.^{39a} Lényegében rabszolgatartó álláspontról fogalmazódik meg a program, de nincs szó az USA-hoz történő közvetlen csatlakozásról.⁴⁰

³⁸ A *La Crónica* 1851. aug. 23-i számában (3. évf. 89. sz.) a 673. lapon beszámol a Pampero indulásáról és partraszállásáról Kubában, s a továbbiakban is figyelemmel kíséri az eseményeket. Vö. 1851. szept. 10-i számát (3. évf. 94. sz.) 714, 717. lapokat. Az első 38 fogoly közt említi „Jorge Boutista de Hungría”-t (Bontila György), Ld. *Life of General Narciso López* . . . 23. l-t. Az expedíció történetére vö. *F. Portuondo del Prado*: i. m. 361—365. l.

^{38a} An authentic narrative the piratical descents upon Cuba. Havanna, 1851 szept. (a dokumentumokat összegyűjtötte és bevezetővel ellátta Thomas W. Wilson), a 38. lapon az említett okmány.

^{38b} Uo. 39. l.

^{38c} Coleccion de los partes y otros documentos . . . Col. Cub. C. 320. Mis. v. 5 N°-4. 21. l.

³⁹ *Jánossy*: i. m. 674. l. Schlesinger angol anyagi segítséggel került vissza az Egyesült Államokba.

^{39a} *La Verdad*, 1851. aug. 9. a címlapon.

⁴⁰ A nép joga kimondani, hogy csatlakozni kíván-e, mondja López álláspontjáról *Foner*: i. m. 86. l.

Az elfogottak vallomásai alapján a Faro Industrial 1851. augusztus 21-n közli az expedíciós hadsereg felépítését^{40a}. A későbbi feldolgozások mindegyike — köztük az egyik legkorábbi és máig legalaposabb, V. Morales y Morales munkája — ezt veszi át.

A vállalkozás főparancsnoka Narciso López tábornok, a vezérkar főnöke tábornoki beosztásban *Prágay János*. A vezérkarnak három tisztje van, az adatok szerint⁴¹ mindhárom magyar: *Rádnich Imre* százados, akiről tudjuk, hogy Prágayval jött Komáromból, *Sewold* és *Reckendorf* hadnagyok. Az öt adjutáns közül kettő magyar: *Schlesinger Lajos* őrnagy, szintén Komáromból s *Blumēnthal* ezredes.

Az expedíciós hadsereg 5 „ezredre” tagozódik.⁴²

Estado primer regimiento: A, B, C, D, E, F századokkal, összesen 219 fő. A *Compañía B* parancsnoka *Duna Jakab*.

Primer regimiento de artillería: A, B, C századokkal, 114 fő. A *Compañía C* parancsnoka Kerr kapitány, föltehetően azonos a komáromi Kern tüzérfőhadnaggyal.⁴³

Primer regimiento de patriotas cubanos:

Itt csak egy század van, az összlétszám 49 fő.

Primer regimiento de hungaros:

A „magyar ezred” parancsnoka *Bontila György* őrnagy, a parancsnoki kar tagjai: *Palánk László kapitány*, *Csermelyi József*, *Péteri János*, *Kerekes Adalbert*, *Éichler Konrád* hadnagyok.

Regimiento alemán:

A tiszték nevei közt: *Bíró Pál Mihály*. A két utóbbi ezredben 9—9 fő van csak, s a kubai ezreddel együtt olyan kereteket alkotnak, melyeket a partraszállás után csatlakozó kubaiakkal töltöttek volna fel.⁴⁴

Ha e sémát elfogadjuk, mely azonban csak a tiszték neveit közli, s az esetleg rangot nem viselőket nem, kb. 18—20 magyarral számolhatunk a partraszálló egységekben.⁴⁵ Felteteleznünk kell azonban, hogy ennél többen voltak. Nemcsak azért, mert ezek az adatok is bizonytalanok.⁴⁶ Általában sem találunk két olyan művet, melynek adatai egyeznének. *Foner* 435 főről ír, s szerinte csak 9—15 kubai lehetett az expedícióban.⁴⁷ S mint láttuk, *Tamás Ferenc* 450 résztvevőről ír és arról, hogy az általa megtalált kubai források szerint száznál több magyar vett részt az expedícióban.⁴⁸

^{40a} A dokumentumot *Alexander Jones* publikálta i. m. 73. l. Az expedíciós hadsereg felépítését a *Life of General Narciso López* is közli a 21. lapon.

⁴¹ *Tamás* közlése szerint *Reckendorf Tibor* és *Sewold* (máshelyütt *Lewohl*) magyar honvédek. Lehetséges, hogy a *Sewold* név mögött a *Szinnyei József* által említett komáromi *Seewald* nevű honvéd húzódik meg? *Szinnyei*: Komárom 1848—49-ben. Budapest. 1887. 492. l.

⁴² A hadseregről hozzáférhető tanulmány *V. Morales y Morales*: *Iniciadores y primeros martires de la Revolución Cubana*. Habana. 1963. I. 163—165. l.

⁴³ A nevek átírásában nagy a zűrzavar. Pl. *Morales* ugyanazt a nevet többször említve, másképp írja. Ezért néha találgatni kell. Vö. *Morales*: i. m. 130, 163. l.

⁴⁴ *Morales*: i. m. 163—165. l.

⁴⁵ Közvetett adatok, melyekre később utalunk, azt sugallják, hogy számuk nagyobb volt.

⁴⁶ Miután a foglyok vallomásai alapján történt a rekonstrukció. Az expedíció fő vezetői, akik pontos információkat adhattak volna, holtan maradtak a csatatéren.

⁴⁷ *Foner*: i. m. 85. l. *Caldwell* *Schlesinger*t idézi, aki szerint 800 fő volt az expedíció. *Caldwell*, *Concha* főkapitány adatát fogadva el 350—400 főre becsüli az expedíciót. *Caldwell*: i. m. 97. l.

⁴⁸ *Tamás*: Hány magyar vett részt *Narciso López* expedíciójában? *Szabad Magyar Szemle*, 1944. márc. 20. 7. l. *Tamás* a *La Verdad* 1852. jan. 10-i számában megjelent cikke utal nyilván. A *Kossuthnál* tett látogatáskor a kubai delegáció vezetője beszélt 100 magyarról.

A korabeli magyar emigrációban megtalálható adatok is különbözőek. Klapka ezzel kapcsolatos sorai bizonytalanok: „A többi magyarok közül is (ti. Prágayn kívül) esetek egynéhányan, az életben maradtak pedig hadifogságba jutottak, amelyből egynémelyikök utóbb, kimondhatatlan kínok átszenvedése után, mégis kimenekült.”⁴⁹ E sorok alapján legalább 20–30 magyar részvételét feltételezhetjük. *Szedlák Mátyás* csak Prágayról tud.⁵⁰ A tragikus sorsú *Berzenczey László* Havannával kapcsolatos sorai, bár regényes szituációba helyezve a történeteket, de bizonyítják, ő is tudott a magyarok sorsáról, s 30 főt említ.⁵¹ A Kende Géza által közölt névsorban *Úreghy B.* és *Vecsey* neve is szerepel, ezek Morales névsorában nincsenek, igaz, ő csak a tisztek neveit ismerteti.⁵²

Mindezek a részletek lehetnek pontatlanok, s bizonyára azok is maradnak. A rekonstruált séma az expedíció szervezeti felépítéséről, bizonyos következtetésekre azonban jogot ad. Ha elfogadjuk, hogy az összes *kubait* egy „ezredbe” tömörítették, s azt, hogy az amerikaiak Crittenden vezetésével szintén együtt voltak, logikusan következik, hogy az egyetlen ténylegesen reális erőt jelentő ezred, az *Estado primer regimiento*, tehát több mint 200 katona, elsősorban európai emigránsokat, köztük magyarokat is tartalmazott. Vajon a *compañía B*-ben *Duna Jakab* hadnagy neve mögött nem kell-e esetleg egy magyar egységet feltételezni? A névsorban található több komáromi honvéd nevét olvasva az is felvetődik: vajon az Egyesült Államokba induló kb. 60 komáromi emigráns nagy része⁵³ — hiszen Újházi csak tizedmagával megy tovább New Yorkból, hogy megalapítsa New Budát⁵⁴ — nem Prágayval tartott-e? Feltételezve természetesen azt is, hogy a komáromi emigránsok között lehettek nem magyar (elsősorban *német*) katonák is, akik Komáromban harcoltak Klapka seregében.⁵⁵ A rekonstruált parancsnoki névsort olvasva egyet le tudunk szögezni: a magyar 48-as emigránsok szerepe az 1851-es partraszálló expedícióban jelentős volt.

*

Az egykorú magyar emigráns irodalomban, illetve az emigránsok visszaemlékezéseiben meglehetősen sok utalást, megjegyzést találunk, amely azt mutatja, hogy a kubai vállalkozásban résztvevő magyarok sorsa ismeretessé vált az emigráns magyarok között. *Klapka György* főhadsegédére, Prágayra visszaemlékezvén ír a kubai akcióról. Prágay New Yorkban „... rövid időn belül számos jó barátot szerzett s ezek csakhamar bemutatták őt López tábornoknak, a kubai elégületlenek vezérének. López épp akkor készült második kubai expedíciójára. Az észak-amerikaiak pénzzel és fegyverrel segítették őt vállalatában; arról volt szó, hogy Kubát a spanyol iga alól fölszabadítsák, tehát a népszabadság ügyét szolgálta, aki hozzájárult ez ügy előbbre viteléhez; kell-e mondanunk, hogy Prágay pillanatig sem habozott elhatározásával. López kísérőjéül ajánlkozott s a tábornok vezérkari főnökévé nevezte ki őt.” Aztán a partraszállásról ír Klapka, és megjegyzi: A lakosság, még a színes is, teljesen nyugodt maradt; csak keve-

⁴⁹ *Klapka György*: Emlékeimből. Budapest. 1887. 274. l.

⁵⁰ *Szedlák Mátyás*: Leleplezések a magyar szabadságharc és a magyar emigráció idejéből. 1848–1861. Pest. é. n. 58. l.

⁵¹ *Ács Tivadar*: Akik elvándoroltak. Budapest. 1940. 219–220. l.

⁵² *Kende*: i. m. 282. l. Kende forrása a Colección de los partes... lehet, ez közli a kivégzettek névsorában e két nevet; i. m. 11. l. vagy pedig *A. C. Quisenberry* könyve, aki a Colección-t felhasználva szintén közli a névsort. I. m. 87. l. Másutt e nevek nem szerepelnek.

⁵³ Több forrás is jelzi, hogy a komáromiak közül egy jelentősebb, 50–60 fős csoport tudatosan készül az Egyesült Államokba emigrálni. A leghiteltérdemlőbbet említjük: *Kászonyi Dániel*: Ungarn's vier Zeitalter. III. Band. Leipzig, 1868. 4. l.

⁵⁴ Az Új-Budával kapcsolatos problémákra lásd *Ács Tivadar*: New Buda e. könyvét, *Jánossy*: i. m. I. 194. l., *OL Kossuth Gyűjt.* I. 736. l.

⁵⁵ *Szinnyei*: i. m. 477. l.

sek követték zászlóit, és így a spanyol helyőrségeknek egy-két véres ütközet után sikerült a bátor kis csapatot tönkre tenniük.”⁵⁶

Klapka tehát jól informált, tudja, hogy az észak-amerikaiak segítik az akciót, s valószínű, hogy Prágay felfogását, világnézetét jól ismerve⁵⁷ kerül a hangsúly Klapkánál az akció megtételével kapcsolatosan a gyarmati elnyomás elleni *függetlenségi harc* motívumára. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy Klapka nem ismeri mélyen az Egyesült Államok akkori belső problémáit, hiszen visszaemlékezései frásakor e korszak már távol is volt, másrészt az idézett sorok Prágay emlékét felelevenítő, meghatott visszaemlékezéssel kapcsolatosak.

Fontos a „színes” tömegek — tehát főleg a rabszolgák — magatartásával kapcsolatos megjegyzése is, akik nem csatlakoztak Lópezhez. Érthető en előtte ez a magatartás, de a partraszállás kudarcának egyik legfontosabb okát jelzi akkor, amikor a lakosság közömbösségéről ír.

E magatartás mögött az is meghúzódik, hogy az 1840-es évek rabszolgafelkeléseinek leverése utáni csend honol Kubában, hogy hatalmas spanyol hadsereg állomásozott ekkor a szigeten. Engels az 1850-es évek elejének becsléseit közli a kubai spanyol hadseregére vonatkozóan, s ezek a számok nem csekélyek, erős elnyomó apparátus nehezedik a szigetre: „A kubai hadsereg: tizenhat veterán gyalogezred, négy önkéntes század, két lovasezred, két gyalogtüzérségi zászlóalj, négy üteggel és egy hegyitüzérségi zászlóalj négy üteggel, egy lovas-tüzérségi zászlóalj két üteggel, és egy árkász- és aknász-zászlóalj. E csapatok mellett egy *milicia disciplinada*, amely négy zászlóaljból és négy lovasszázadból áll, és egy *milicia urbana*, mely nyolc lovasszázadból áll; összesen harminchét zászlóalj, húsz lovasszázad és 84 ágyú. Az elmúlt néhány év alatt ezt az állandó kubai hadsereget számos spanyolországi csapattal megerősítették, és ha az eredeti létszámát 16—18 000 főre becsüljük, akkor most talán 25—28 000 fő lehet Kubában. Ez azonban csak hozzávetőleges becslés.”⁵⁸ Ez a hadsereg egy milliónál nem sokkal nagyobb létszámú lakosságot ellenőriz.⁵⁹

Pulszky visszaemlékezéseiben arról ír, hogy a kubai vállalkozás oka Észak—Dél ellentéte az Egyesült Államokban. A déliek Kuba csatlakozásával eggyel több rabszolgatartó államot szeretnének az Unióban látni, s „... ez készítette a déli kalandorokat a kubai merényletekre, melyeknek egyikében szegény Prágay . . . hősi halált nyert.”⁶⁰ Pulszky, aki emigrációs időszakában politikai éleslátásával tűnt ki, Klapkánál világosabban észreveszi az Egyesült Államokban működő erőket, s felismeri a kubai vállalkozással való összefüggést. Annexiós kalandnak tartja Prágayék expedícióját, s a magyarokat a „kalandorok” áldozatának nevezi. Pulszky az expedíció *indító okára* keres magyarázatot, s ezt az USA rabszolgatartó köreinek annexiós politikájában találja meg.

Pulszky Prágayról nemcsak visszaemlékezéseiben ír. 1850-ben, közvetlenül a szabadságharc bukása után Prágayval kapcsolatos ítéletének az az alapja, hogy más emigránsokkal együtt segíti-e a „magyar ügyet”. Amerika a magyar emigráció vezetői számára 1850—52-ben még az újrakezdéshez szükséges pénz és fegyver lehetséges forrása. Ahogy Teleki Kossuthhoz írott levelében mondja: „Amerikában . . . ha küzdésünk tovább tart, sok pénzt és fegyvert és hajót találhatunk dispositionkra.”⁶¹

⁵⁶ Klapka: i. m. 274—275. l.

⁵⁷ Klapka: i. m. 572—573. l.

⁵⁸ Marx—Engels Művei 11. k. Budapest, 1966. 464. l.

⁵⁹ Census of Cuba, 1899. Washington, 1900. 72. l.

⁶⁰ Pulszky Ferenc: Életem és korom. Budapest, 1958. 72. l.

⁶¹ Közli Hajnal István: A Kossuth-emigráció Törökországban. Budapest. 1927.

Ezt a tervet az amerikában élő magyarok viszáljai zavarják. Ezért írja Pulszky: „Sok komáromi kapituláns elrontotta jó hírnevünket Amerikában, olyan Prágay-féle emberek — sőt fájdalommal mondom — Wimmer is, a pap, aki összeveszítette az embereket.”⁶² (Kiemelés tőlem — A. Á.)

Pulszky sorai pontosan nem jelzik, vajon Prágay milyen tulajdonságaira — világnézeti, temperamentumbeli problémákra — utal. (Prágay személyére ezért még visszatérünk.)

1851-ben azonban az emigráció vezetői még tervezgetik egy közeli „újrakezdés” lehetőségét. E magyar terveket ismerve nem csoda, hogy amikor Bécs washingtoni követe, *Hülsemann* titkos fegyverkezésről értesül, amelyben sok magyar is részt vesz, Bécs elleni akcióra gyanakszik. Átnézve *Hülsemann* Bécsbe küldött titkos jelentéseit, *Hajnal István* írja: „... de különben aggódva hallgatott. Chiffre jelentéseiben titkos fegyverkezésről értesíti Bécsét. Vállalkozás készülne az Adrián át Magyarországra. A tengerészeti minisztérium is élénk részt vesz az előkészületekben. Majd arról jelent titkosírással, hogy Kossuth erőszakos megszabadítására készülnek. Itt meg az angol követ tevékeny közreműködését figyeli meg. Később azonban rájött *Hülsemann*, hogy a készülődések Cuba szigete ellen irányulnak.”⁶³

A new yorki magyar emigránsok által megvetett *Szedlák Mátyás* visszaemlékezésiben külön részt szentel ennek a kérdésnek: „1851 szeptember hó egyik napján New York utcáin nagy izgatottság uralkodott. »Vér! Vér!« kiáltások hangzottak mindenfelől. Oka az volt, hogy Havannában, Kuba szigetén, Kritenden ezredes és hatvan amerikai polgár a spanyolok által kivégeztetett. Veres plakátok hirdették városszerte a gyilkos eseményt és egyúttal felhívást intéztek a néphez, hogy az amerikai polgárok kiöntött véréért bosszút álljon... Bajtársaimmal együtt megdöbbenéssel értesültem róla, hogy Prágay ezredes, volt komáromi törzstiszt is ott lelte halálát, de nem a vesztőhelyen, hanem a csatatéren.” Aztán, nyilván hallomás alapján, *Szedlák* leírja a havannai kivégzést, majd így folytatja: „Hogy Prágayn kívül több magyar nem vett részt a kubai expedícióban, annak tulajdonítható, hogy Törökhonból a menekültek később jöttek Amerikába. Ha *López tábornok*nak sikerül magát tartania, egy második expedíció, többnyire magyarok, így *Becsey* őrnagy, *Bem* volt segédtisztje, a két *Csomortányi*, *Mihalóczy*, *Kosztá Márton* kapitányok stb. indult volna Kuba szigetére. *Kosztát*, aki földim volt, hasztalan igekeztem lebeszélni. »Mindégy, felelé, akár itt Amerikában éhen, akár ott egy golyó által meghalni.«”⁶⁴

Szedlák megjegyzése egy második expedíció szervezéséről nem légből kapott állítás. A *Pampero* gőzös visszafordul a partraszállás után azzal a céllal, hogy egy másik expedíciót is hozzon. (Ezért nem is tudnak *Lópezék* hajón menekülni.)⁶⁵ Egy *Kossuth*-hoz írott korábbi levél ugyancsak azt támasztja alá, hogy egy másik expedíció szervezése folyt a magyarok között: „Éppen e pereben jött tudomásomra a leendő Cubai expedíciónak titkos toborzása, és pedig nagyobb részt azon, haszonlesők és kalandorokból áll a verbunk, kik tavaly úzték zsarnok játékuat életükkel annyi hazánkfiainak, és pedig úgy látszik, hogy a mostani működés az itt állomásozó ügyvivősgétül veszi eredetét, mert *Becsey* hazánkfia, ki ismétli sáfárkodását, a minap onnan pénzlélvén fel magát és meglehetősen kegyében állt az ügyvivősgénel. Most szólítottam fel *Becsey* által, hogy lennék segédsegére, mért ő legalább is 150 magyar huszárt szeretne expedálni, úgymond

⁶² OL *Kossuth Gyűjt.* I. 854.

⁶³ *Hajnal*: i. m. 398. l.

⁶⁴ *Szedlák*: i. m. 58—60. l. A new yorki magyar kolónia *Szedlák*kal kapcsolatos vitáira, ellenszenvére lásd *Áldor Imre*: *Vázlatok a magyar emigráció életéből.* Pest, 1870. 172. l.

⁶⁵ *Foner*: i. m. 86. l.

a pénzbeli előlegzést is megteheti pár nap múlva. Kérem Kormányzó Urat, ha szükségesnek találná ellen működésemet — ezt vélem kegyes őszinteséggel tudatni . . . Nyújtó Mátyás.”⁶⁶

Ezekből az idézetekből a csatlakozók két típusa kerül elének. A „felhajtó”, mint Becsey, aki — Nyújtó megjegyzéséből kiderül —, már a partraszálló expedícióba is szervezett magyarokat, a másik a munka nélkül tengődő, kilátástalan jövőjű magyar, mint Koszta.

Kossuthot tehát informálják a kubai eseményekről, több oldalról is. A Ceutában fogva tartott magyarok közül *Radnich Imre* ír nyolc társa nevében⁶⁷ Kossuthnak, s kéri közbenjárását kiszabadulásukhoz: „Elnök Úr! Az utolsó cubai expedíció tagja lévén, jelenleg még néhány magyarral ez spanyol börtönben szenvedek . . . Szabadságunk nélkülözése mellett, meg a baromi bánásmód és a tisztátalan, inkább ölhoz, mint emberi lakhoz hasonló börtönök a helyet rettentővé teszik. Az európai kormányok s Egyesült Amerikai Státusok reclamálták a hozzájuk tartozó egyéneket, s most csupán mi magyarok azon közel 200-ra menő fogoly közül számra 8-an szenvedünk, s az ausztriai kormány által, ki hazánkat elnyomta, különös figyelemmel kísértetünk, mi egyedüli oka, hogy a spanyol kormány el nem bocsát.” Közli Kossuthtal Schlesinger sikeres szökését, s társai nevében segítséget kér.⁶⁸ Radnich Imre bátyja, János ugyancsak Kossuthhoz fordult segítségért: „Testvérem jelenleg, mint spanyol fogoly az ön bányába dolgozik, melly rettenetes munka alól ha még hosszabb ideig fel nem szabadul, örökre nyomorulttá lesz.”⁶⁹ Végül a magyar foglyok kegyelmet kapnak, maga Radnich Imre később részt vesz az észak-amerikai polgárháborúban az északiak oldalán.⁷⁰

Az akcióban résztvevő magyarok nagy részénél feltehetően anyagi tényezők is szerepet játszottak. Az is nyilvánvaló azonban, hogy bármilyen célra bérfogyveresként nem lehetett volna felhasználni a 48-as emigránsokat. Motivációként feltétlenül nagy szerepet játszott az a tény, hogy csak a spanyol gyarmatosítók elleni harcot láthatták a kubai helyzetet nem ismerő, az expedíció mélyebb mozzatát rugóit nem látó, a nemzetközi erőviszonyokra és érdekekre nem is figyelő magyarok. Hogy ez az ösztönző jelen volt, s nem csak az európai forradalmak emigránsainál, de az észak-amerikai csatlakozóknál is, *Lester D. Langley* tanulmánya jól bizonyítja. D. Langley, akinek tanulmánya talán a legújabb az e problémára vonatkozó irodalomban, az USA-külgügyminisztérium irataiból idézi az elfogott észak-amerikai katonáknak a börtönből Barringerhez, az USA madridi nagykövetéhez küldött segélykérését. E katonák elmondták, őket az a hit vezette, hogy Kubát a forradalom hullámai már elborították. Crittenden elfogatása után szintén arról beszélt, őt az a hit vezette, hogy a sziget felkelt a spanyolok ellen. Ők a harcoló kubaiakat akarták segíteni. Barringer a külügyminiszternek, Websternek írva, e fiatalokról mondja: vaskos hamisításokkal, megtévesztéssel, fiatalságukkal és tapasztalatlanságukkal, lelkesedésükkel éltek vissza; hamis lelkesedést keltettek bennük, s ezek az észak-amerikaiak azt hitték, hogy egy felkelt népnek segítenek.^{70a}

⁶⁶ OL Kossuth Gyűjt. R. 90. I. 1975.

⁶⁷ Palánk László, Csermelyi József, Péteri János, Kerekes Béla, Nyikos János, Virág János, Bontilla György nevében.

⁶⁸ OL Kossuth Gyűjt. R. 90. I. 1803. A levelet közli *Jánossy* is, i. m. II. 444. számú irat, 811—813. l.

⁶⁹ OL Kossuth Gyűjt. I. 2982.

⁷⁰ *Ács Tivadar*: Magyarok az észak-amerikai . . . 94. l.

^{70a} *L. D. Langley*: The Whigs and the Lopez expeditions to Cuba, 1849—1851: A chapter in frustrating diplomacy. *Revista de Historia de America*, 1971. No. 71. 18—20. l. Barringer levele arra is bizonyította, hogy az USA-kormány nem nézte jó szemmel az expedíciót.

Lényegében hasonló következtetést lehet levonni a spanyol hatóságok előtt tett vallomásokból is. Egy *James St. Levi* nevű 17 éves (!) fiú vallomásáról készült jegyzőkönyv a következőket mondja: „Elmondta (tudniillik a fogoly—A. Á.), hogy Kuba lakóit a spanyolok despotizmusa elnyomja, és halálosan zaklatja; hogy úgy volt, hogy ötezer kubai hazafi kész fegyvert fogni a szabadság ügyéért; és hogy López egyesülni akart azokkal; hogy az ötszáz amerikai hazafi mint testőrgárda ment vele, hogy biztonságban partra szállhasson; hogy mindegyikük kettő vagy négyezer dollárt kapott volna; és ha ők így tettek, egy elnyomott népnek segítettek volna.”^{70b}

Magas dollárösszegekről történik e vallomásban említés. Nem tudni, hogy ez az „ideológikus” érveken túl milyen vonzóerőt jelentett. A 132 fogoly (döntő részük észak-amerikai) eredeti foglalkozását vizsgálva feltűnő, hogy 24 személy volt tisztviselő, s a fennmaradó 108 fő döntő része (néhány értelmiségit—tanárt, jogászt, katonatisztet—leszámtítva) volt *kisiparos*, volt *farmer*.^{70c}

Barringer csupán az ideológiai tényezőkre utal — csak sejthetjük, hogy az észak-amerikai társadalomfejlődés adott pillanatában egyes észak-amerikai rétegek is — gazdasági nehézségeik miatt — „érzékenyek” lettek a toborzás érveivel szemben. A *La Verdad* számainak áttekintve világos, hogy a mozgalom a gyarmatosító-elleni *felszabadító* harc ideológiáját hirdette meg. A lap tudniillik nemcsak az *autonomista* irányzatot utasítja vissza (mely beérné reformokkal), de *harcol az annexionista nézetek ellen is*, független köztársaságot követelve.^{70d} A csatlakozók, köztük a magyarok is, ezt az ideológikus szférát ismerhették csak meg, s ez lehetett az alapja az expedícióban való részvételnek. A bonyolult helyzet áttekintését nem kívánhatjuk tőlük.

Mindezt fontos hangsúlyozni, mert az utóbbi évtized történetírásában López expedíciója mint az USA-annexió egyik stációja jelenik meg, s a résztvevőkről mint zsoldosokról beszélnek. Prágay személyes példája is ez ellen szól, és sorsa olyan példa, mely segít megvilágítani, milyen érzelmi és ideológiai ösztönzők jelentkeztek az expedícióhoz csatlakozáskor.

Prágayt annál inkább meg kell vizsgálni közelebbről, hiszen az expedícióban kulcsszerepe volt, s személyével kapcsolatosan anyagot is találunk. Szükséges Prágay személyét megvizsgálni azért is, mert a kubai történetírásban nevén túl nem történik róla érdemszerű említés, és ha magyarokról esik szó, Schlesinger nevét említik csupán, érdemtelenül, akinek a sikeres szökés után írt visszaemlékezései az expedícióra vonatkozóan egyik legfontosabb forrásnak számítanak.⁷¹

Szinnyei naplójegyzeteiben Prágayt komáromi tevékenysége alapján a következőképpen jellemzi: „Politikai érzelmeit illetően vörös republikánus volt. Ő is azok közé tartozott, kik a várat az utolsó emberig védeni akarták.”⁷² (Kiemelés tőlem — A. Á.) *Jánossy Dénes* Prágay barátai közt említi azt a Wimmert, aki Londonban Louis Blanc köréhez tartozott. Maga Prágay itt, Londonban találkozik Wimmerrel. *Bernd*, Bécs londoni kéme beszámoló egy 1849. október 28-i Pulszkynál tartott estélyről, melyen Louis Blanc, Wimmer és mások is részt vettek, s utóiratban közli: „Éppen most érkeztek ide a komáromi várból Klapka, Újházi, Prágay és más három magyar menekült.”⁷³ Ez a

^{70b} An authentic narrative . . . (Wilson) 35. l.

^{70c} Uo. 41—44. l.

^{70d} A legfontosabb cikk, mely folytatásban megjelent: „Contestación a un Artículo del »Revisor« sobre las anexiones.” *La Verdad*, 1850. febr. 15., ápr. 1., ápr. 26., máj. 18-i számokban.

⁷¹ Vö. *Pitchon*: i. m., aki Schlesingerről ír. *R. C. Caldwell* fő forrása szintén Schlesinger műve.

⁷² *Szinnyei*: i. m. 477—478. l.

⁷³ Az iratot közli *Buchinger Manó*: Titkos akták negyvennyolcas emigránsokról. Budapest, é. n. 46—47. l.

barátság Wimmer és a „vörös republikánus” Prágay közt föltehetően elvi alapokon nyugszik. Wimmerről írja Jánossy: „... változatlanul jakobinus elveket vallott. Alapjában véve azonban romantikus hajlamú idealista volt. Neki tulajdonítják azt a kijelentést, hogy a forradalom csak a gothai almanachban felsorolt arisztokrácia kipusztítása után kezdődik.”⁷⁴ Wimmer jellemzése — ha elvbarátság a kettejük közötti kapcsolat alapja — közvetve jellemezheti Prágayt is. Prágay Londonban barátai segítségével — akik kapcsolatban állnak a *Willich és Schopper* által vezetett német szocialista klubbal — kap munkát Willich londoni kefégyárában: „Willich gyárában dolgoztak a komáromi vörös republikánusok» is, akik már 1849-ben radikális földreformot követeltek. Ezeknek szellemi vezére Prágay János ezredes volt.”⁷⁵ Ács Tivadar nem jelöli meg, milyen források alapján teszi e kijelentést, de ha elfogadjuk e megállapítást, egy Prágayhoz hasonló nézeteket valló csoportot kell feltételeznünk. Arról tudunk, hogy Komáromból *céludatosan*, programszerűen készült egy jelentősebb csoport Amerikába. *Kászonyi Dániel* Könyvében ötvennél többre teszi e tisztii csoport számát, mely Újházi vezetésével indul Amerikába: „Ők az észak-amerikai Szabad Államokba akartak költözni, és ott egy szabad államban szabad emberként élni, ahogy ők sehoh Európában nem élhettek volna.”⁷⁶

A komáromiak rövid londoni tartózkodás után tovább utaznak az Egyesült Államokba.⁷⁷ Itt adja ki Prágay 1850 elején a *magyar forradalomról írt könyvét*, melyet Fornet Kornél segítségével állított össze. Prágay eszméit illetően — s különösen azért, mert a Lópezhez való csatlakozás előtt néhány hónappal íródott — a legfontosabb dokumentum e könyv.⁷⁸

Prágay az Egyesült Államok közvéleményét akarja tájékoztatni angol nyelven kiadott könyvében. A „magyarok küzdelmét a szabadságért” abból eredezteti, hogy Ausztria „több mint kétszáz évig kifosztotta” Magyarországot. A magyarok olyan kormányzatot akartak létrehozni, „... mely elősegíti a haladást, a végső és teljes függetlenséget”; A Habsburg ház pedig „... be akarta olvasztani a nagy és hatalmas Ausztriába, ... megsemmisítve a nemzetiségét...”⁷⁹ Prágay *republikánus*, üdvözli és helyesnek tartja 1849. április 14-ét, s szemében Szemere pozitív megítélésének is az az alapja, hogy ő terjeszti elő a detronizálásról szóló törvényt Debrecenben.⁸⁰

Prágay könyve első részében a forradalom katonai eseménytörténetét adja, a második részben 12 vezető⁸¹ portréját rajzolja meg. Nézeteit leginkább e jellemzések alapján ítélni tudjuk meg. *Arisztokrata- és egyházellenessége* több helyütt is előbukkan.⁸² Kossuth pozitív tulajdonságainak felsorolásakor említi helyeslően, hogy a mágánások által élvezett feudális szolgáltatásokat eltörölték, s azok jövedelme felére csökkent.⁸³

⁷⁴ Jánossy: i. m. 58. l.

⁷⁵ Ács Tivadar: Magyarok az észak-amerikai... 24. l.

⁷⁶ Kászonyi Dániel: i. m. 2. l.

⁷⁷ Lásd Gál Éva: Újházi László a szabadságharc utolsó kormánybiztosa. Budapest. 1971.

⁷⁸ Johann Prágay: The Hungarian Revolution. Outlines of the prominent circumstances attending the Hungarian struggle for Freedom: together with brief biographical sketches of the leading statesmen and generals who took part in it. New York, 1850. G. P. Putman.

⁷⁹ Uo. 9—10. l.

⁸⁰ Uo. 149. l.

⁸¹ Kossuth, Batthyány, Szemere, Csányi, Perényi László, Görgey, Klapka, Perczel, Damjanich, Aulich, Bem, Dembinszky.

⁸² Széchenyi például Prágay szerint „... olyan ember, akinek liberális nézeteit arisztokrata előítéletek torzították el.” Uo. 164. l.

⁸³ Uo. 144. l.

Nagyon fontos Prágay megítélésével kapcsolatban az, hogy miben látja a forradalom (ő következetesen a forradalom szót használja!) vereségének okát. Erre Damjanich, Dembinszky, Görgey jellemzése ad feleletet.

Görgeynél említést tesz annak különö vonásairól, türelmetlenségéről, felfokozott ambíciójáról, politikai hibáiról, de legfontosabb vonásaként a rendkívüli bátorságot, hidegvérű előrelátást, a nagy energiát és macacsságot említi. S bár járulásnak tartja Görgey fegyverletételét, végsőként ezt írja — utalva Görgey egy tetteire, amikor egy hozzá közel álló tisztet, Udvarnoky századost, parancsmegtagadás miatt agyonlövetett —: „Görgey volt az országban a legszigorúbb forradalmár.”⁸⁴ Görgeynek ez és ilyen forradalmának tűnő kérlelhetetlensége maradt meg Prágayban, s forradalmár tulajdonságai miatt tartja nagyra Bemet is, akit úgy jellemez, mint aki „... ritka géniusz, korának egyik legkiemelkedőbb tábornoka”.⁸⁵ Dembinszkyt érdes, gyanakvó természetű emberként jellemzi, aki amellet, hogy emiatt a tábornokokat hamarosan ellenségeivé tette, rossz tábornok is volt. Kossuth alaptalanul bízott benne, s ez sok súlyos vereséghez vezetett. Prágay szerint Kossuth meg is bánta ezt, s idézi Kossuth szavait, aki úgy jellemezte volna Dembinszkyt, mint „... kora miatt meggyengült, hanyatló emlékezetű embert”.⁸⁶ S a Dembinszkyről írottak végén állapítja meg: „Úgy tűnik nekem, hogy ő jobban tudna felelni ügyeink szerencsétlen menetéért, mint maga Görgey, aki részben ómiatta vált árulóvá.”⁸⁷ Érdekes ebben az összefüggésben a Damjanichról írott rész, akinek „... harc-képtelensége (ti. lábát törte) Magyarország számára a legrosszabb szerencsétlenség volt; ha ő a hadseregben marad, Görgey sosem tudja véghez vinni árulását.”⁸⁸

Világosan körvonalazódik Prágay véleménye: véletlenek összejárszásának, néhány tábornok tévedésének tudja be a vereséget, alapvetően szubjektív tényezőkkel hozza ezt összefüggésbe, föl sem vetve a vereségben szerepet játszó objektív külső és belső tényezőket. Úgy tűnik, több mint jelképes az, hogy Prágay Londonban a Willich-Schapper-féle kispolgári forradalmár csoporthoz kapcsolódik, akiknek nézetei hasonlóak az övéhez. S úgy véljük, Prágayt is jellemzi az a kritika, melyet Marx 1850-ben a Willich-Schapper-féle csoportról mondott. Ezek „... a valóságos viszonyok helyett az akaratot domborítják ki, mint a fő dolgot a forradalomban”.⁸⁹

Ha választ akarunk adni arra, miért pejoratív Pulszky 1851-es megjegyzése Prágayról, s hozzá hasonlókról, a magyarázatnál a forradalom megítélésében mutakozó nézeteit kell egyik tényezőként számba vennünk. A másik tényező föltehetően az lehet — maga Klapka is utal Prágay hatásvadász törekvéseire, aki önmagára akarja felhívni a figyelmet —, hogy Prágay megjegyzései néhány vezetőről (pl. Kossuthnak Dembinszkyről idézett sorai) olyanok, hogy az emigráción belül viszályok kialakulásához vezethettek, s vezettek is. Az effajta mentalitásnak része lehetett New Yorkban a komáromi csoportnál bekövetkezett szakadásban.⁹⁰ Ez a fajta „forradalmiság”, mely nem számol a megváltozott körülményekkel, vihette Prágayt López expedíciójába, nem figyelve az idegen környezet bonyolult összefüggéseire. A kérdések leegyszerűsítése Prágaynak életébe került, s mindazok életébe, akik ilyen alapállásról tekintették a kubai partraszállást.

Prágay s a vele hasonló nézetet valló radikális magyar emigránsok a kalandos (és anyagi) indítékkal csatlakozó magyarokkal együtt egy meg nem alakozott akció — politikailag és katonai szempontból egyaránt reménytelen vállalkozás — áldozataivá váltak.

⁸⁴ Uo. 159. l.

⁸⁵ Uo. 171. l.

⁸⁶ Uo. 175. l.

⁸⁷ Uo. 176. l.

⁸⁸ Uo. 166. l.

⁸⁹ Marx — Engels Művei 13. k. Budapest. 1962. 514. l.

⁹⁰ Ujházi levele Kossuthhoz 1850 tavaszán. OL Kossuth Gyűjt. I. 736.

III.

Az expedíció lehetőségeit és korlátait akkor tudjuk helyesen megítélni, ha felvázoljuk az 1850 körüli Kuba társadalmi-gazdasági helyzetét és helyét a nemzetközi viszonyokban. Csak így kapunk választ arra, hogy mi az „annexió” igazi tartalma Kubában ekkor, s mi a magyarázata annak, hogy Kuba lakossága nem reagált a külső impulzusokra, expedíciós kísérletekre. S mindezek alapján mondhatunk ítéletet majd López vállalkozásáról is.

Az első támpontot a lakosság összetétele adja. Két összeírás, az 1841- és 1861-es adatait tudjuk jellemzésül adni:⁹¹

	1841	1861
Összlakosság	1 007 624	1 396 530
ebből fehér	418 291	793 484
színes szabad	152 838	225 843
színes rabszolga	436 495	377 203

A birtokszám alakulása alapján a termelés fő szektorai a következőképpen jellemezhetők az 1827. és 1862. évek összehasonlításában:⁹²

	Birtokok száma	
	1827	1862
Állattenyésztő gazdaság	1 140	2 712
Kávéültetvény	2 067	782
Cukorültetvény	1 000	1 365
Dohányültetvény	5 534	11 550
Szántó, „minifundio”	13 947	34 546

A termelés alakulása a mezőgazdaságban (ezer pesóban)

	1827	1862
Cukor	8 800	62 130
Dohány	7 800	23 701
Kávé	4 300	2 523
Állat	5 000	9 285
Szántó	17 000	25 450

A kubai gazdaságban e periódusban lezajló folyamat kettős természetű. Egyrészt elsősorban a kávé-kultúra hanyatlása révén⁹³ a dohánytermelés növekedése, s

⁹¹ Census of Cuba 1899. Washington, 1900. 72., 98. l. *Chain* adatai: 1842: 43,3% rabszolga, 41,5% fehér szabad, 15,2% színes szabad. 1860: 622 078 fehér, 189 948 színes szabad, 367 368 színes rabszolga. I. m. 82—83. l.

⁹² *J. Hell*: i. m. 79. l.

⁹³ A kávéexport 1824-ben 661 674 arroba, 1850-ben már csak 192 061. E hanyatlásban az 1843—46 közti természeti csapásokon kívül a spanyol—amerikai vámháborúskodás is nagy szerepet játszott a 40-es évek második felében, amikor is az USA brazil kávéét kezdett vásárolni, s a kubai kávé piac nélkül maradt. Census of Cuba. 538. — *F. Portuondo del Prado* adata a hanyatlásra: 1872: 2067 cafetales

1846: 1670 „

ami ezzel egyet jelent — s a szántó „minifundiók” is jelzik — a *kistulajdonosi réteg szám-beli növekedése*; a másik a *koncentráció*, mely elsősorban a cukoriparban, s más módon a *dohányiparban* is lejátszódik ebben a periódusban. Ez a cukoriparban elsősorban a feldolgozás területén, az *ingeniókban* mérhető statisztikusan, ahol a rabszolgamunkát és az állati erőt a gőzgép váltja fel.⁹⁴

1827:	1000 ingenióból	25 (2,5%)
1846:	1422 ingenióból	286 (19,8%)
1861:	1365 ingenióból	949 (69,5%) használ gőzgépet.

A cukor érdekeinek megfelelően 1837-től a vasútépítés is megkezdődik.⁹⁵

E technikai átalakulás — ipari forradalom — egyrészt azt jelenti, hogy gépekkel több cukrot állítanak elő (s a gépek maguk is kvalifikált — szabad — munkaerőt követelnek), másrészt a gyárak egyre több cukornádat követelnek. Ennek következtében az ültetvényeken több néger rabszolgára lett szükség, aminek nem voltak meg a feltételei. Ez a szituáció a *rabszolgatermelés válságát* jelzi. A rabszolgára alapított munka fékezi a technikai átalakulást, a termelés felfutását, s a rabszolga magas költségei a kubai cukor versenyképességét is akadályozzák.⁹⁶

E válságnak nem mond ellent az, hogy a cukor e korszakban válik uralkodóvá a kubai gazdaságban, a cukorültetvényesek lesznek a gazdaságilag legerősebb réteg Kubában. E rétegnek gazdasági érdekeiben és kapcsolataiban is fokozatos átrendeződés volt megfigyelhető, összefüggésben azzal, hogy az európai répacukor kiszorította az öreg kontinens piacairól a kubai nádcukrot.⁹⁷ Pinos y Santos adata szerint 1850-ben a 200 000 t cukorból 85 000 t-t már az USA-ba szállítanak (45,5%),⁹⁸ s 1859-ben az összexport 42%-a kerül az USA-ba, s csak 12%-a az anyaországba.⁹⁹ Igen erősek az angol

⁹⁴ *J. Hell*: i. m. 80. l. A FAR kötete szerint 1846-ban 252 a gőzzel hajtott ingenio. I. m. 130. l. *Chain* adatai 1860-ra:

mechanizált ingenio	8,3%
félig mechanizált ingenio	80,6%
állati erővel dolgozó ingenio	11,1%

I. m. 81. l.

⁹⁵ *Julio Le Riverend*: Historia economica de Cuba. 2. kiad. La Habana, 1965. 177—179. l.

⁹⁶ Uo. 170—174. l. A kubai irodalom ezt az 1840-től kezdődő periódust a rabszolgatartó termelés válsága szakaszának tartja. Vö. *Chain*: i. m. 77—85. l., *F. Portuondo del Prado*: i. m. 253. l.

⁹⁷ *Census of Cuba közli Porter* becsléseit. Eszerint a répacukor világtermelése:

1840:	50 000 t
1850:	200 000 t
1860:	400 000 t
1870:	900 000 t
1880:	1 860 000 t

⁹⁸ *O. Pinos y Santos* i. m. 146. l.

⁹⁹ *J. Hell*: i. m. 83. l. *Guerra y Sanchez* cukorexportra vonatkozó adatai:

1844:	16 150 000	arroba (= 11,5 kg)
1845:	7 604 000	„
1846:	15 800 000	„
1847:	20 400 000	„

I. m. 456. l.

A *Census of Cuba* adatai a cukortermelésre:

1853:	322 000 t
1854:	374 000 t
1855:	392 000 t
1856:	348 000 t

I. m. 527. l.

érdekeltségek is ebben a periódusban. A vasútépítés angol tőkével indul meg, az első rézbányát is angolok nyitják, s a chilei réz megjelenéséig az angolok fő részszállítója Kuba volt.¹⁰⁰

A dohány, bár a cukorral vívott évszázados küzdelemben vereséget szenvedett, az 50-es évek végéig még dinamikusán fejlődik. A dohányfeldolgozó ipar modernizálja módszereit, s a 40-es évektől jelentős koncentráció megy végbe itt is. Nagy műhelyek jönnek létre. A koncentráció jellege itt más: míg a cukoriparban a koncentráció a gépesítés alapján ment végbe, itt a munkások létszámának növelésével járt. Ez időben kb. 14 000 dohánymunkás van Kubában (elsősorban Havannában), melyből kb. 9000 fehér, 5000 néger munkás.¹⁰¹

A dohányexport fő piaca ekkor Spanyolország; a gyarmati adminisztráció maga is segíti a dohánytermelést ebben az időben.¹⁰²

A kubai 1850-es évek gazdasági-társadalmi helyzetéről adott rövid leírást egyébként olyan kortársi magyar könyv is megerősíti, mint *Rosti Pál Úti emlékezetek Amerikából*¹⁰³ című műve, mely különösen a cukor és dohány vonatkozásában ad szemléletes és reális, a statisztikákkal egyező képet. Az ugyancsak 48-as emigráns Rosti 1856-ban járt Kubában, s leírásában megjelennek a rabszolgákkal megművelt hatalmas cukornádültetvények, az egyre inkább gőzgépet használó *ingenio*, a több százezer peso jövedelmet élvező nagybirtokos, és a kubai társadalom másik jellemző alakja, a dohánytermelő *veguero*. „Egy-egy dohányföld ritkán nagyobb 100 holdnál s a neve »vega«” — írja Rosti, „Így nevezik magát a dohánytermesztést is. Ezen birtokosok többnyire kisebb mezei gazdák, kiknek Habanában már évek óta bizonyos vevőik vannak . . .” Rosti szerint (s ez a statisztikákkal összecseng) Havannában kb. 150 szivargyár van, egy-egyben 60—90 munkással.¹⁰⁴

Rosti arról is tudósít, hogy amikor egy-egy cukorfeldolgozóban 5—600 néger dolgozik, mellettük már — a rabszolga utánpótlás elapadásával — éppen időben megjelennek a kínai munkások is.¹⁰⁵

Rosti arról ír: az USA déli rabszolgatörvényeivel, szokásaival, mentalitásával összehasonlítva, ez a rendszer valamivel enyhébb, lehetőség van már ez időben a felszabadulásra, s hogy a szabad négerek száma sok ezerre rug, s jelentős a mulattok száma, melyben bizonyítékot lát arra, hogy a feketével szembeni értékítélet más, mint az Egyesült Államokban.¹⁰⁶ Ha Rosti megjegyzéseiben — elsősorban az erős kreol értelmiségi réteget illetően, mely a rabszolgatartás ellensége — van is megfontolásra érdemes elem, a néger rabszolga *Juan Francisco Manzano* 1839-ben írott *Önéletírása*¹⁰⁷ tanúság a *rabszolgaság* embertelen intézménye ellen. S bizonyítékok az 1840-es évtized sorozatos rabszolgamozgalmai, felkelései is. Ugyancsak ezt tanúsítja *Concha* kubai főkapitánynak a spanyol kormányhoz intézett 1851. július 2-i jelentése.¹⁰⁸

A főkapitány e jelentésében a kubai társadalom egyes rétegeinek, osztályainak egy forradalmi mozgalomhoz való lehetséges viszonyát vizsgálja. Ez e jelentés egyébként

¹⁰⁰ *J. Le Riverend*: i. m. 177—178. l.

¹⁰¹ Uo. 174—176. l., *José Rivero Muñiz*: *Tabaco. Su historia en Cuba*. La Habana, 1965. T. II. 270. és azt követő lapok.

¹⁰² *Muñiz*: i. m. 272—274. l.

¹⁰³ Megjelent Pesten, 1861-ben.

¹⁰⁴ *Rosti*: i. m. 15—31. l.

¹⁰⁵ Uo. 26—28. l. Az első kínai szerződéseket hozó hajó 1847-ben köt ki Kubában.

¹⁰⁶ Uo. 25. l.

¹⁰⁷ *Juan Francisco Manzano Önéletírása*. Budapest, 1970. Európa Kiadó.

¹⁰⁸ *José Luciano Franco*: *La batalla por el dominio del Caribe*. T. II. *Revoluciones y conflictos internacionales en el Caribe*. 1789—1854. La Habana. 1965. 333—335. l.

az 1848-as európai forradalmak hatására a *Karib-térségben* jelentkező *krízis* forradalmi szervezkedéseitől való aggodás jegyében született.

Az aggodás fő oka az, hogy az 1848-as francia forradalom az Antillák francia gyarmatain felszabadította a rabszolgákat.¹⁰⁹ Ez az 1840-es évek angol rabszolgaellenes kampányával egyetemben¹¹⁰ igen nyugtalanítja az anyaországot, de a kubai rabszolgatartókat is, akik attól félnek, hogy egy spanyolországi forradalom a franciához hasonlóan (angol nyomásra) eltörölheti a rabszolgaságot. Ez a félelem az oka elsősorban annak, hogy a kubai cukorültetvényesek egy, elsősorban az USA-val való gazdasági kapcsolatokban érdekelt csoportjában, éppen 1848—1852 között, az *annexió* gondolata felmerül. E periódusban tehát az *annexió* a 48-as forradalmaktól való félelmet (mely Kubában elsősorban a rabszolgafelkelésektől való félelmet jelenti), *angolellenességet*, az *anyaország erejében való kételkedést* (annak katonai gyengesége miatt) *tartalmazza*. S ezt erősítik, bátorítják az USA déli, rabszolgatartó körei.

A legfontosabb elem a négerlázasodástól való félelem. Concha főkapitány jelentése — mely alig valamivel López akciója előtt íródott — is ezt tartja fő veszélynek. Szerinte a színes rabszolgák azok, akik szabadságuk megszerzése érdekében bármilyen eszközt megragadnak, s „félelmetesek lesznek, ha támogatja őket egy többé-kevésbé jelentékeny erő”. De a főkapitány úgy látja, nem lennének szövetségeseik. Sem a *kreolok*, bármi is legyen véleményük a kormányról, sem a színes szabadok, akiknek egyrészt számuk kicsi, és — mint Concha mondja — a faji testvéreikkel való kötelékeik elég lazák, másrészt a kormány által adott kis kedvezések miatt nem fogják vállalni egy lázadás kockázatát.

Concha megvizsgálja a kreol, tehát a fehér lakosságot, s három részre osztja őket: kubai kreolok, külföldiek és tengerentúli spanyolok. E három csoportot nagy- és kisbirtokosok, kereskedők, néhány iparos (gyáros), orvosok, ügyvédek, papok, tanárok és tisztviselők, valamint az ún. *guajiros* alkotják, akik saját vagy bérelt földet művelnek, *ingeniókban*, *cafetales*-ben, építkezéseken dolgoznak.

Hogy a Spanyolországot illető vélemények „megromlottak” Kubában, Concha gazdasági-politikai okokkal magyarázza. A sziget gazdasági ereje, hatalma igen megnőtt, ugyanakkor, amikor az anyaország politikai ereje hanyatlott, s a sziget kormányzása nem mindig Kuba érdekeit tekintette. A gőzhajó használatával a kommunikáció nőtt az USA-val, gépi berendezések is onnan hoztak; sokat utaztak a kubaiak, s ami még rosszabb — mondja Concha —, a gazdagok fiai az USA-ban tanultak, s visszatérve propagálták a megismert nézeteket, melyek szemben álltak a kubai intézményekkel. De, jegyzi meg végül Concha, „a birtokosok és kapitalisták tudják, mit kockáztatnak egy zürzavarban”, s ez a félelem semlegesíti nézeteiket.

A számbelileg hatalmas *guajiros*-ról a főkapitány véleménye a következő: „A *guajiros*, melyek egy forradalom esetében a lázadók hadseregét alkothatnák, nem mindannyian akarják a sziget elszakadását a metropolistól.” A kormány okos politikával leszerelheti azokat is, akiket megfertőzött a forradalmi szellem.

¹⁰⁹ Ezt, mint az *annexió*s törekvésekben a fő okot, hangsúlyozza *Chain*: i. m. 83. l. *Guerra y Sanches*: i. m. 466. l. *Guerra y Sanchez* lábjegyzetben idézi egy kubai kortárs írását, mely hangsúlyozza, hogy a francia lépés az angolok abolitionista politikájával együtt milyen nagy veszélyt jelent Kubára.

¹¹⁰ Benyhe János a *Manzano* kötethez írott előszavában az angol abolitionizmus lényegét fogja meg, amikor megemlíti, hogy az angol Maddennél, aki a rabszolga-kereskedés üldözésére alakult spanyol—angol bizottság vezetője, s *Manzano* kötetét 1840-ben angolul kiadja, az ösztönzők közt nem kis szerepet játszik az a tény, hogy a kubai cukortermelés háttérbe szorította a bér munkával dolgozó jamaicai cukortermelést. I. m. 9. l.

Concha úgy látja — mint összegezésében mondja —, hogy a színes rabszolga veszélyes lehet, de a színes szabad, ha vallási oktatással óvják erkölcsét, nem lesz fenyegető a spanyol uralom számára.

Concha nem tesz kifejezetten említést az annexionista törekvésekről, melyek mögött gazdaságilag erős *hacendádók* állnak, bár a kreolokra történő utalása erre az irányzatra is vonatkozhat. Concha azonban szemlátomást nem igen aggódik e nézetek miatt. Nemcsak azért indokolt a spanyol államot képviselő főkapitány ilyen magatartása, mert a kubai társadalomban jelentős számú a *peninsulares* (a spanyolországi fehérek), akik tisztviselők és katonák, kereskedők és értelmiségiek, hanem a spanyolországi kapcsolatokban érdekelt *vegueros* és a dohányfeldolgozó ipar, a *guajiros* nagy tömegei és a színes szabadok, akik dohánymunkásként vagy ingeniokban és cafetalesben dolgoznak, sem érdekeltek egy annexióban.

A kubai uralkodó osztály cukorültetvényes csoportjának *összérdekeit*, a rabszolgatartásban érdekelt kubai kreol társadalom *összérdekeit* is fenyegetné az annexió.

José Antonio Saco fogalmazza meg ezt a gondolatmenetet az annexió ellen 1848-ban. Saco fölteszi, hogy az annexió két úton mehet végbe: békésen vagy fegyveres erővel.

Az első lehetőségnél Spanyolország eladja a szigetet az USA-nak. Ebben az esetben az USA-ból történő bevándorlás következtében az észak-amerikaiak rövid idő alatt felülmúlnák a kubaiakat számban, s az annexió így végül is *abszorbció* lenne, a kubai latin kultúra elpusztulna. „Azt szeretném — mondja Saco —, hogy Kuba mindig a kubaiaké és ne angolszászoké legyen.”

A másik lehetőség a fegyveres erővel történő annexió lenne. Mi történnék ebben az esetben (ti egy forradalomban!)? Az, hogy az 500 000 rabszolgával s 200 000 színes szabaddal szemben a kubai kreolok kisebbségben lennének (hiszen a félszigeti spanyolok nyilván az ellenség táborába mennének), elvesztenék azt a társadalmi státuszt, amit ma elfoglalnak. Egy kubai forradalom szerencsétlenség lenne a fehérekre, a kubai (kreol) kultúrára nézve.

Másrészt sokan egy független állam létrejötte mellett lennének, mások az USA-hoz történő csatlakozást kívánnák. Ez ismét sok konfliktus forrása lenne.

Nagy hiba Spanyolország gyengeségére számítani egy ilyen esetben. Egy védelmi jellegű harcban Spanyolország felfegyverezné a szigeten élő spanyolokat, s ezzel meghosszabbíthatná a harcot.

Nincs még egy ország, ahol egy forradalom olyan nagy veszélyekkel járna, mint Kubában. Egy politikai forradalom — mondja Saco — *társadalmi forradalmat* vonna maga után, s ez a „kubai faj” (ti. a fehérek) teljes bukását jelentené. Itt említi Santo Domingót, ahol a feketék véresen leszámoltak a fehérekkel. Saco felhívja a figyelmet arra is: ha a sziget az USA-hoz kerülne, Anglia, a tengerek ura *blokáddal* fojtaná meg Kubát.¹¹¹

A fehérek aggodalmait megfogalmazó Saco fokozatos *reformok* bevezetésével javasolja a problémák megoldását. Amikor azt mondjuk tehát, hogy az 1848-as európai forradalmak és az (USA-ban táplált) annexió mozgalom határozta meg Kuba helyzetének alakulását, azt is hozzá kell tennünk azonban, hogy — mint J. Luciano Franco megfogalmazza — a *belső gazdasági helyzet dinamikus fejlődése az, mely nem nyújt kedvező talajt a forradalmi szervezkedéseknek*,¹¹² illetve a fehéreket a rabszolgamozgalmak elfojtásában teszi érdekeltté.

¹¹¹ *José Antonio Saco: Contra la anexión. Documentos para la historia de Cuba. T. I. La Habana. 1968. 331—350. l. Saco nézeteit ismerteti a FAR-kötet 135. l., Portuondo del Prado: i. m. 361. l. és O. Pino-Santos: i. m. 150. l.*

¹¹² *J. L. Franco: i. m. 248. l.*

E belső tényező mellett azonban ott van a *külső*, a nagyhatalmak szerepe is. A történeti irodalom a kubai problémánál, López akciójánál elsősorban e hatalmi konstellációra figyel. Ez azonban a belső feltételekkel együtt ad magyarázatot számunkra. Kuba, s az egész Karib-térség a hatalmak ütközőpontja ebben az időben.¹¹³ Az USA ez időben megerősödő gazdasági expanziója a térségben — Kubában, Haitiben, Santo Domingóban — angol érdekeket sért elsősorban. Kuba stratégiailag kitűnő fekvése miatt is kulcspontra rivalizálásban. A kortársak számára nemcsak az USA-hoz való kapcsolódás látszik reális alternatívának, de egy angol uralom is reális veszély.

A 48-as forradalmakat, valamint a Karib-térségben érlelődő forradalmi nyugtalan-ság tényezőit is számba véve, a nagyhatalmak — beleértve Oroszországot is — a *status quo* megtartásában érdekeltek.¹¹⁴ Amikor 1850. május 19-én Narciso López első inváziója *Cardenasnál* megtörtént, az európai nagyhatalmak támogatásukról biztosítják Spanyolországot.¹¹⁵ Ez az érdeke az Egyesült Államoknak is. Így *Salgó László* jogosan utalhat arra, hogy az USA-kormány, félvén attól, hogy az „éretlen gyümölcs” (utalás az USA „érett gyümölcs” taktikájára) Anglia ölébe pottyan, nem támogat spanyol-ellenes akciókat ebben az időben.¹¹⁶

1848 után a nagyhatalmak érdekei és a kubai belső helyzet nem sok lehetőséget adtak spanyol-ellenes akciók számára. López expedíciója sem számolt ezzel a nemzetközi jellegű tényezővel, de rosszul mérte fel a kubai erőviszonyokat, érdekeket is. A fehérek-ből álló, a kubai kreolokra támaszkodni akaró vállalkozás, mely a néger rabszolga számára nem ígért semmit, érthetően kevés visszhangot keltett. A gyarmati spanyol hadsereg, a kreolok többségének hallgatólagos támogatását is élvezve, könnyen felszámolja a kis csapatot.

E gazdasági, társadalmi, politikai „koordináták” között kell elhelyeznünk López vállalkozását, a benne résztvevő magyarokkal egyetemben. Úgy véljük, e vállalkozás annexiós kalandként való megítélése helytelen. Ez az elem jelen van, elsősorban a vállalkozást finanszírozó gazdag kubaiak vonatkozásában, de elsősorban a spanyol gyarmati uralom elleni *kreol* függetlenségi harc jelszava formájában. A *rabszolgatartó* álláspontból azonban az következik, hogy az adott helyzetben a spanyolok elleni függetlenség és szuverénitás az USA-hoz kapcsolódáshoz lenne elégséges és szükséges. E rabszolgaelles alapállásból következik, hogy az *annexió*, vagy pontosabban az USA-hoz kapcsolódás és a spanyol elleni függetlenségi harc a valóságban egyet jelent. Tekintetbe kell venni azt is, hogy az USA-hoz csatlakozás (önálló államként) az expedícióban résztvevők számára nem feltétlenül negatív jelentésű. Elsősorban az európai emigránsok szemében az Egyesült Államok (s főképpen az északi államok) a szabadság és demokrácia fogalmát jelentik ebben az időben.

Az expedícióban résztvevő magyarok és más európai emigránsok, de az észak-amerikai csatlakozók számára is joggal látszik a vállalkozás a spanyol gyarmatosítók elleni függetlenségi harcnak.

¹¹³ Franco idézett könyvének az érdeme az, hogy a *Karib-térségre* terjesztve ki a vizsgálatot, elemzi a nagyhatalmak érdekellentéteit, a belső helyzettel párhuzamosan. Ő vizsgálja meg azt is, hogy milyen hatással vannak az 1848-as európai forradalmak e térségre.

¹¹⁴ *Ramon Just*: Las aspiraciones de Cuba. Paris. 1859. Tip. Charles de Mourgues Hermanos c. könyve arra példa, hogy a franciák maguk is a status quo-ban érdekeltek. Just az autonomista megoldás mellett foglal állást. I. m. 11., 31., 49. l.

¹¹⁵ *J. L. Franco*: i. m. 329. l. *Fred Rippy*: Latin America. A modern History. Toronto. 1958. 350. l.

¹¹⁶ *Salgó László*: Ostromlott sziget. Budapest: 1964. 63. l.

Narciso López expedíciója az 1848-as forradalmak utóhullámainak egyik amerikai kísérleteként fogható fel. A forradalmak után Európában és Amerikában is nyomonyomkövethetők ilyen felkelési erőfeszítések. A magyar emigránsok másutt is a világban megragadják ezeket a kedvezőnek látszó alkalmakat, hogy cselekvően léphessenek fel, hogy a kedvezőtlen nemzetközi helyzeten és saját sorsukon is változtassanak. Narciso López 1851-es akciója, a benne résztvevő európai emigránsokkal, e kísérletek sorába tartozik.

Széke ly György:

A sevillai Janus Pannonius-kódexhez

Két XV. századi államférfi halálának félévezredes fordulója szinte anélkül múlt el, hogy a történettudomány újra állást foglalt volna életművük vitás politikai mozzanatairól. Mind Vitéz János, mind Janus Pannonius haláláról kiváló filológusaink szóltak és írtak az elmúlt 1972. esztendőben ünnepi megemlékezések és elemzések során Pécestől Esztergomig. Szépszámú publikációik között van olyan is, ami kifejezetten történeti anyagunkat gyarapítja.¹ A Dózsa-évforduló szemmel láthatólag annyira lekötötte a történészek energiáját, hogy alig kapcsolódhattak bele a megelőző korszak két jelentős személyiségének köztörténeti és kultúrhistoriai értékelésébe. Magunk sem tettünk hozzá semmit ahhoz a rövid, történeti és művelődésfejlődési szempontból nyújtott értékelésükhöz, amit meggyőződésünk szerint ellentmondásos szerepük megvilágítása és az idealizált Mátyás-kép teljesebbé tétele érdekében vetettünk papírra.² Ott utaltunk arra is, hogy Janus Pannonius számos költeményét 1518-ban Baselban kinyomtatatták.³ Ehhez a városhoz fűződik Janus utóéletének egy újabban felderített mozzanata, aminek megvilágítása Horváth Mária nyelvész érdeme.⁴

Ahol egy költészeti művet kiadtak, ott érthető kéziratok őrzése is. Így nem keltet megdöbbenést, hogy 1531. június 20-án egy spanyol úr hozzájuthatott a magyar költő műveinek kéziratok kódexéhez Baselben. A megszerzés lényeges mozzanatait már az első magyar ismertető kielégítő módon sorolta fel, annak további kutatást kíván szentelni a Baselbe kerülés, ár és érték vonatkozásában.⁵ Itt tehát inkább egy olyan kutatási lehetőségre hívnám fel az ő és általában filológusaink figyelmét, ami a Baseltől Sevillába vezető utat világítja meg. Sőt történeti szempontból az sem lehet közömbös, mi vezetett egy spanyol urat Baselbe magyar költői művet vásárolni. Ezt a tényt a kódex 117b lapjának későbbi kéztől származó spanyol nyelvű bejegyzése félreérthetlenné teszi. A vásárló Don Fernando Colon (1488–1539), Kolumbusz Kristóf, az Indiák tengernagya házasságon kívül született fia volt. Így került a kódex a *Biblioteca Colombina*-ba.⁶

¹ *Boronkai Iván*: Vitéz János első követi beszédei (Irodalomtörténeti Közlemények, 1972. 2. sz. és klny.: Reneszánsz-füzetek 14).

² *Molnár Erik-Pamlényi Ervin-Széke ly György* (szerk.): Magyarország története I. kötet. (Bp. 1971) 138, 140–142.

³ Uo. 141.

⁴ *Maria Horváth*: Vorbericht über einen Janus Pannonius-Kodex in Sevilla (Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae, Tomus 22, 1–2, 95–106, 1972). — A kódexre a magyar kutatás figyelmét Josef Hamm bécsi professzor hívta fel, amint erre utal *M. Horváth*: i. m. 95 és *Csapodi Csaba*: Tervtanulmány a külföldi könyvtárakban levő, magyarországi eredetű kódexek felkutatására (előadás az MTA Középkori Munkabizottsága 1972. nov. 28-i ülésén) kézirat 4.

⁵ *M. Horváth*: i. m. 102, 105–106.

⁶ Uo. 96, 102, 106. — A vásárló úr anyja Doña Beatrix Enriquez, córdobai nemes nő volt. Christoph Columbus. Bordbuch. Briefe. Berichte. Dokumente. (Ausgewählt . . . von Ernst Gerhard Jacob. Bremen. 1956) 13.

A mind filológiai, mind történeti szempontból felmerülő kérdés ezek után az, hogy Janus Pannoniusnak milyen jellegű hírneve, munkái milyen csoportjának ismerete jutott el a kódexvásárlóhoz, ami azután a távoli beszerzésre bírta. Az első fogódzópont a vásárló származása és atyja tettei iránti érdeklődése. Ezt már maga a könyvtáralapítás ténye is érzékelteti: Fernando 1539-ben alapította meg Sevillában a *Biblioteca Colombina*-t, amelybe Kolumbus-kéziratok is kerültek. A fiú készítette — legalábbis neki tulajdonítják — apja első életrajzát, aminek olasz fordítását egy genovai patricius nyomatatta ki a vetélytárs kereskedővárosban (*Historie del Signor D. Fernando Colombo dell'Ammiraglio D. Chr. Colombo, Venezia 1571*).⁷ Mind a könyvtár anyagának, mind a megírandó (megíratandó?) atyai életrajz forrásainak összegyűjtése feltételez olyan forrásvásárlást, ami valamiképpen utalhatott a felfedező utak körülményeire. De szóba jöhet-e ilyen szempontból Janus Pannonius? Nem felejthetjük itt el, hogy Kolumbus a keleti világba indult tulajdonképpen, a spanyol társuralkodók, Ferdinánd és Izabella által kiadott *salvus conductusa* szavaival az óceánon India részei felé kellett haladnia (*per maria Oceana ad partes Indie*).⁸ A Kelet-ismeret pedig Janus Pannoniusnál ismételtelen felüllik:

„Tribrache, candentes (si nos ea cura teneret),
De rubris, gemmas erueremus, aquis.
Gentibus ex Arabum varios peteremus odores,
Vellera Ser nobis mitteret, Indus ebur.”

„Tribraco, hogyha finom tárgyakhoz vonzana kedvem,
Távol a nagy Vörös-ár gyöngyöket adna nekem,
Szép elefántcsontot majd India népe kínálna,
Selymét Kína, arab föld meg az illatait.”

(Áprily Lajos ford.)

„Hunc ego nec claris dubitem praeferre smaragdis,
Quos legit in rubro gurgite nudus Arabs.”

„Ezt bizony én még többre becülöm a drága smaragdnál,
Mít a bűvár a Vörös-tenger ólén szedeget.”

(Hegedűs István ford.)

A Vörös-tenger gyöngye, Arábia drágaköve, illatszere, India elefántcsontja, Kína selyme⁹ éppen azt a keleti világot jeleníti meg Janus verseiben, ami Kolumbus is útjára vonzotta a tudományos cél mellett. De az utóbbi — a nyugatra hajózással Keletre érés merész gondolata — sem volt idegen Janus Pannoniustól. *Panegyricus ad Iacobum Antonium Marcellum* c. művében a velencei patricius polgártengerész merész vállalkozó kedvét dicsóítja: „Aztán lelkében még nagyobbakat forral. Messzebbre akar menni, mint a csillagok, maga mögött hagyva az egész világot. Hátha az Óceán habjaiban egy másik világot lehet felkutatni s meg nem állni a végső Gádesnél.”¹⁰ Már most, ha tudott

⁷ Christoph Columbus . . . 13, 362, 428.

⁸ Capitulaciones del almirante Don Cristobal Colon y salvoconductos para el descubrimiento del Nuevo Mundo (kiadta Federico Udina Martorell. Madrid, 1970) 23.

⁹ V. Kovács Sándor szerk.: Janus Pannonius munkái latinul és magyarul (Bp. 1972) 226—227, 314—315, 532.

¹⁰ Kardos Tibor: A magyarországi humanizmus kora (Bp. 1955) 129. — Gades említése maga is fontos lehetett egy spanyol tudatában, lévén a korokban fontos Cadiz városáról szó. Vö. Otto Hiltbrunner: Kleines Lexikon der Antike (Bern. 1946) 170.

erről Fernando Colon, az ilyen költő kéziratok gyűjteménye mindenképpen megszerzésre méltó volt, függetlenül attól, hogy a szóban forgó verseket azután megtalálhatta-e benne vagy sem.¹¹

De még egy körülmény lehetett, ami felkeltette érdeklődését. Ez pedig Janus Pannonius világnézete, a humanizmus és vallás viszonyának tükröződése költészetében. Ez tehetett egy XVI. századi könyvgyűjtő szemében érdekessé egy költőt. Janus Pannonius pedig egyházi pályafutása ellenére számos vonatkozásban az egykorú római egyház állapotait bíráló költő volt.¹² A kódexben továbbá található az olvasó néhány Galeotto Marziohoz intézett írást, ahhoz az olasz gondolkozóhoz, aki az inkvizícióval is összeütközött.¹³ Mindenképpen érdekes egyéniség kéziratok gyűjteményét szerezte meg az a spanyol úr, akiről jól tudja a művelődéstörténeti kutatás, hogy éppen a vallási nonkonformisták tilalmas írásai után járt Európa művelődési központjaiban, Brüsszelben, Velencében és másutt. Erasmust személyesen meglátogatta Löwenben és műveit Németalföldön vásárolta Fernando Colon.¹⁴ Ebbe a könyvtáralapozó tevékenységbe ugyancsak jól beleillik az a törekvés, hogy egy érdekes magyar költő írásait egy protestáns és humanista központban megszerezze. A spanyolországi kódex így segít megvilágítani Fernando Colon kódexvásárló akcióinak egy fontos svájci pontját, ami pedig a legtávolabb esett egy spanyol művelődési körétől, messzebb a hazájával mégis szorosabb kapcsolatban álló, említett németalföldi vagy olasz helységektől. De a már határozottan a reformáció mellé állt Basel egyben a régiségkutatás, az értékes kéziratok kiadása, a bibliofília központja volt.¹⁵ Ezért is érthető szerepe a *Biblioteca Colombina*-t megalapozó gyűjtés tágsugarú körében. Mindez azonban csak a tartalmi lehetőségekre utal. Mégis segítheti talán a kézirat kiadóját, a variánsok sorában való összevetőjét a kézirat útjának tüzetesebb megállapításában, annak eldöntésében, mennyire játszott szerepet a kódex még részletes elemzésre váró tartalma a spanyol gyűjtő figyelmének felkeltésében.

¹¹ A sevillai kódex tartalmára *M. Horváth*: i. m. 96—100, 102—103.

¹² *Kardos T.*: i. m. 126—127.

¹³ *M. Horváth*: i. m. 98—99, vö. *Kardos T.*: i. m. 188—189.

¹⁴ *Friedrich Heer*: Europäische Geistesgeschichte II. Von Erasmus bis Goethe (Stuttgart. 1970) 8, 12.

¹⁵ *Andreas Heusler*: Geschichte der Stadt Basel (Basel, 1934) 97—99, 110—111.

A TÖRTÉNELEMTANÍTÁS KÉRDÉSEI

Balla György:

Iskolai történelmi falitérképek Magyarországon

Falitérképnek az olyan nagyméretű, szobatávolságból jól látható, falra függesztendő térképművet nevezünk, amely valamely atlaszlap, vagy kézitérkép témáját tartalmilag és rajzilag erősen leegyszerűsített formában valósítja meg. Főként az iskolai oktatás célját szolgálja, de hivatali, múzeumi, kiállítási célból is készülhet. Két legismertebb formája a földrajzi és történelmi iskolai falitérkép.

A történelmi falitérkép a történelmi atlaszokra és a történelmi tankönyvekre támaszkodva, azokat kiegészítve a történelemtanítás fontos szemléltető eszköze. A múlt században Magyarországon még német falitérképeket használtak, ezeket Kiepert, Spruner és Bretschneider szerkesztették. A magyar nyelvű történelmi falitérképek megjelenése a magyar térképészet kialakulásához kapcsolódik. 1885-ben az országos történelmi kongresszuson Márki Sándor javaslatára magyar történelmi térképek készítését határozták el. A határozat megvalósítása Kogutowicz Manónak, a magyar térképészet megalapítójának nevéhez fűződik. Ő alapította meg az első magyar térképészeti céget, a Magyar Földrajzi Intézetet 1890-ben.

A Közoktatásügyi Minisztérium megbízta Kogutowicz Manót a magyar történelmi falitérképek elkészítésével. A tervezés munkájában a legkiválóbb magyar történetészek vettek részt. A rajzolást Kogutowicz maga végezte. 1891—1907 között 20 történelmi falitérkép jelent meg, ebből 7 Magyarország történelmével, 13 pedig egyetemes történelemmel foglalkozik. Kogutowicz térképműveit az 1900. évi párizsi viláikiállítás is bemutatták, ahol a jó tartalmi és művészi formai kivitelezést aranyéremmel jutalmazták.

1920 után a térképész szakemberek jelentős részét az önállóvá lett ország hivatalos térképészete, az Állami Térképészet vonzotta magához, amely tevékenységi körét 1923-tól kezdve iskolai térképek készítésére is kiterjesztette. Magyarországon a második történelmi falitérkép sorozat 1926—1930 között jelent meg. Az egységes szerkesztési elvekkel és kivitelezéssel készült sorozatot Barthos Indár és Kurucz György, a nem sokkal korábban megjelent történelmi atlaszok szerkesztői tervezték. Szerencsés körülmény ez, mert így biztosítva volt az atlaszok és falitérképek összhangja. A sorozat térképeiből nyolc foglalkozik Magyarország történelmével. Sajnos a domborzatot egyáltalán nem ábrázolták, mindössze az események során szereplő hegységek, hágók neveit írták meg. Ez a sorozat nagy hiányossága.

Magyarország felszabadulása, újjáépítése, majd a szocialista tulajdonviszonyok kialakulása a térképészet terén is döntő fordulatot hozott. 1952-ben létrejött az Állami Földmérési és Térképészeti Hivatal keretében a Kartográfiai Vállalattal, amely a régi szakemberek bevonásával és új erők kiképzésével, korszerű tervezési, rajzolósi, nyomási módszerek bevezetésével igyekezett az igényeket kielégíteni. Az oktatási szervek és a Kartográfiai Vállalat együttműködésével először iskolai Történelmi Atlaszok készültek, ami 1959-ben jelent meg. Az atlasz megjelenése után a Művelődésügyi Minisztérium úgy döntött, hogy a történészekkel, az Országos Pedagógiai Intézettel és a Kar-

tográfiai Vállalattal együttműködve megkezdte egy új történelmi falitérkép sorozat kiadását. A sorozat egységes tartalmi és formai felépítésének, valamint tudományos színvonalának biztosítása érdekében létrehozták a Történelmi Falitérképek Szerkesztő Bizottságát. A bizottság munkáját dr. Radó Sándor elnök, a földrajztudományok doktora irányította. A bizottságnak állandó tagjain kívül esetenként tagja volt a bírálendő falitérkép-terv tudományos lektora és szerkesztője, akiknek együttműködéséből a munka létrejött. A 11 évig tartó munka során a bizottság munkájában a következők vettek részt: Balla György, Baranyi János, Barsi Zoltán, Bereczky Ödön, Csathó István, Csete Zoltán, Dudar Tibor, Domokos György, Erényi Tibor, Földi Ervin, Gálos Tibor, Györffy György, Hahn István, Incze Miklós, Hegyi Gyula, Horváth Mária, Kassai Mária, Lackó László, Márkus László, Martinovich Sándor, Mészáros György, Molnár Balázné, Papp-Várj Árpád, Pápai Gyula, Péczy Ernőné, Perényi József, Rátóti Benő, Sas Lajos, Sinkovics István, Szaboles Ottó, Szendrő Lipótné, Sziládi Józsefné, Tallián Ferenc, Tóth László, Tóth Mihályné, Unger Mátyás, Urbányi Gyula.

A Kartográfiai Vállalat által készített történelmi falitérkép sorozat 22 térképe 1960–1971 között jelent meg. Ebből 7 foglalkozik Magyarországnak történelmével, 15 pedig egyetemes történelemmel. A 15 egyetemes történelmi falitérkép közül két olyan van, amelyik nem kifejezetten Európa történelmével foglalkozik. A 13. Európa történelmét feldolgozó falitérképen is található Európán kívüli téma, ezek melléktérképként szerepelnek.

A falitérképek két hosszanti oldalán összeragasztott A/0-s íven kerültek kivitelezésre. Alakjuk fekvő téglalap. A térképtükröz 148×98 cm. Három cm széles kék keret, ezen belül a foksízmok 1 cm szélességű sávja veszi körül a térképtükröt. Nyolc szín felhasználásával készültek, a vízfelület világoskék, a téma szempontjából semleges terület világos okker színű. A névrajzból a víznevek sötétkék, a kiemelni kívánt történelmi vonatkozású névanyag piros, zöld vagy sötétkék, a többi névanyag fekete színnel került kivitelezésre.

A történelmi vonatkozású névanyag kiválogatásánál a döntő szempont az volt, hogy az általános- és középiskolai tankönyv vonatkozó részeinek teljes névanyaga, valamint az iskolai Történelmi Atlasz megfelelő lapjának tartalma maradéktalanul szerepeljen. Az egyetemi szintű ismeretanyagól annyi került bele, amennyit a méretarány még elbírt anélkül, hogy a térkép zsúfolttá váljék.

Az egyetemes történelmi témát feldolgozó falitérképek közül időrendben az első címe: „Az Ókori Kelet időszámításunk kezdetéig”. Méretarány: 1 : 8,2 millió. A térkép Dél-Ázsiát és a Földközi-tenger keleti medencéjét öleli fel, az ókori kínai és indiai birodalmakat, valamint I. Dareiosz perzsa birodalmát mutatja be. Érdekességként említhetjük meg a „Kínai nagyfal” a „Selyem-út” és a „Tömjén-út” ábrázolását. A fenti főtérképhez nyugat felől egy melléktérkép csatlakozik: Egyiptom és Mezopotámia az i. e. IV. századig. Méretarány 1 : 3,3 millió. Ez a melléktérkép Elő-Ázsiának és környékének részletesebb bemutatását szolgálja. Az egyiptomi, asszír és újbabiloni birodalmakat ábrázolja legnagyobb kiterjedésük idején. A névírás jelenti a legnagyobb problémát a történelmi falitérképek készítésénél is. Minél régebbi kort ábrázolunk, a névírás egyre nehezebb. Fenti térképnél sok településnek három nevét is feltüntették:

1. Ókori keleti nyelvű elnevezés: Rabbath Ammon
2. Görög nyelvű elnevezés: Philadelphiea
3. Mai név: Amman

A névváltozatok megírásánál különböző betűtípusokat alkalmaztak. Az volt a törekvés ennél a sorozatnál, hogy a helységnevek esetében a tárgyidőszakban használt név meg-

írása mellett zárójelben feltüntessék a mai elnevezést is. Ezzel elősegítik egyrészt a település helyének, nevének könnyebb megjegyzését, másrészt a történelmi és földrajzi ismereteket kapcsolhatják egymáshoz.

A sorozat időrendben következő darabja: „Az ókori Görögország (Hellas) i. e. VIII—IV. század”. Méretaránya: 1 : 750 000. Különböző színek mutatják a dór, ión és aiol területeket és erős nyilak a perzsa támadások útvonalatát. Az iskolai földrajzi atlaszban használt jelek ábrázolják a fontosabb bányakincseket. A térkép déli részén melléktérképeket helyeztek el, részletesen bemutatják az ókori Athént, a polis-okat i. e. 430 körül és a görög gyarmatosítást (i. e. VIII—VI. sz.). Az utóbbi melléktérkép az egész Földközi- és Fekete-tengeri medencét felöleli. A sorozat térképei tartalmukban meghaladják a középiskolai színvonalat. Szükség is van erre, mert az egyetemeken is használják őket.

A „Római birodalom” című falitérkép méretaránya 1 : 3 750 000. A térkép a Hadrianus császár alatti kiterjedést ábrázolja. Külön szín jelöli a császárság korában meghódított területet. A délnyugati sarokban 1 : 20 000 méretarányú „Róma” térképet helyeztek el a korabeli jellemző épületek feltüntetésével. Domborzatárnyékolás (summer) teszi ezt a jól sikerült térképet még szemléletesebbé. A névírás a korabeli nevek alapján készült, a természeti-földrajzi nevek és néhány városnév esetében a mai magyar nevet is megtaláljuk.

Kronológiai sorrendben az „Európa Nagy Károly korában” című falitérkép következik, amelynek méretaránya 1 : 3,5 millió. A Finn-öböl szélességétől délre, a Nagy-Szirtisz szélességétől északra és a Kaszpi-tenger hosszúságától nyugatra elterülő Európát öleli fel. A Frank Birodalom tartományain és függő területein kívül az Elbától keletre fekvő területeken különböző színű megírásokkal a finn-ugor, szláv, török-bolgár, germán és egyéb népek szállásterületeit is feltüntették. Ezen is, mint a sorozat többi térképén, a települések fontosságuk szerint különböző nagyságú piros kitöltésű kék rajzú körökkel szerepelnek. A délnyugati sarokban található melléktérkép a birodalomnak a verduni szerződés (843) következtében létrejött felosztását ábrázolja.

Az „Európa a IX—XI. században” című falitérkép 4 milliós méretarányú. Ennek következtében az előbbi térkép kiterjedésétől eltérően Skandinávia nagyobbik, déli fele is megtalálható, amire a normann kalandozások kiinduló pontjainak és útvonalainak feltüntetése miatt volt szükség. Az északnyugati sarok melléktérképe is ehhez a témához kapcsolódik, a normannok északamerikai útjait ábrázolja az ezredforduló táján. A főtéreképen ezenkívül az arab és magyar kalandozások útvonalai is megtalálhatók. Európa feudális államainak kialakulását, a sok területi változást különböző színű határszalagok (bandok) és sraffozások segítségével oldották meg. A délkeleti sarok melléktérképe a XI. századvégi helyzetet tükrözi.

Az „Európa a XII—XIII. században” című falitérkép szintén 4 milliós méretarányú. A feudalizmus korának tarkaságát jól tükrözi ez a térkép, amely olyan gazdag tartalmú, hogy az egyetemeken is eredményesen használhatják. Szóba került már magyar térképész körökben, hogy az általános iskolák számára külön történelmi falitérképekre volna szükség, amelyek az életkori sajátosságokat figyelembe véve jóval kevesebb tartalommal, különböző színes ábrákkal közelebb tudnák hozni a tanulókhöz az ábrázolt kort. Az északkeleti sarokban „Európa a XII. század végén” és a „Mongol Birodalom a XIII. században” címmel két melléktérképet helyeztek el. Az utóbbi a mongol hódítás különböző fázisait tárja elénk.

A következő kétszáz évet az „Európa a XIV—XV. században” című falitérkép ábrázolja, amelynek méretaránya 1 : 3,5 millió. Az eddig tárgyalt Európával foglalkozó falitérképek egyenként 200 év történelmét ölelik fel. Az lenne az optimális, ha minden századról külön falitérkép készülne, amit a későbbi korok esetében meg is valósítottak.

Történelmileg és kartográfiaileg egyaránt érdekes témát dolgoz fel „Az európaiak felfedezései és a gyarmatosítás a XV—XVII. században” világtérkép. A sok felfedező útvonal közül a fontosabbakat választották ki, és ezeket különböző színű és rajzú nyilakkal ábrázolták.

Az „Európa a XVI. század végén” című történelmi falitérkép méretaránya 1 : 3,5 millió. Jól mutatja a térkép a török hatalom terjeszkedését. Az egyes csaták helyét a földrajzi helyre rajzolt két keresztbe tett kard, idejét a melléje írt évszám jelzi. A falitérkép-jelleg megőrzését, a zsúfoltság elkerülését úgy sikerült megoldani, hogy egyrészt jól látható erős megírásokat alkalmaztak, másrészt a kisebb államok területére csak számokat írtak, ennek alapján a név a jelmagyarázatban megtalálható. Az északkeleti sarok melléktérképe: „A reformáció elterjedése 1517—1570-ig”. A Közép-Európát ábrázoló ötmillió méretarányú térkép egymástól élesen elütő színes sraffozásával jól ábrázolja a vallások keveredését.

A XVII. század Európáját bemutató 3,5 millió méretarányú térkép címe: „Európa a XVII. század közepén”. A Szerkesztő Bizottság azért választotta ezt a címet, mert a térkép az 1648. évi vesztfáliai békében kialakított határokat veszi alapul. A délkeleti sarok melléktérképe a század legjelentősebb eseményét, a harmincéves háborút ábrázolja.

Az „Európa a XVIII. században” című, 3,5 millió méretarányú falitérképen erős színes határszalagok jelzik a Habsburg Birodalom és a Német Birodalom századvégi, valamint Lengyelország 1772 előtti határát. Lengyelország felosztásait különböző színű és irányú sraffozás segítségével mutatják be. A térkép délkeleti sarkában található melléktérkép az Amerikai Egyesült Államok függetlenségi háborúját ábrázolja, amely 1775—1783 között zajlott le.

A XIX. század Európájának bemutatására már két falitérképre volt szükség. Az elsőnek a címe: „Európa 1815—1849”. A méretarány itt is 1 : 3,5 millió. A térkép a bécsi kongresszuson kialakított országhatárokat veszi alapul. Itt is Közép-Európa a legsűrűbb terület, bár ezt igyekeztek a XVI. századot ábrázoló térképen alkalmazott módszerrel csökkenteni. „Forradalmi mozgalmak és felkelések 1848—49-ben” a címe annak a melléktérképnek, amelyet az északkeleti sarokban helyeztek el. A településkarikákon elhelyezett piros lángnyelvek jelzik a mozgalmak központjait.

Az „Európa a XIX. század második felében” című falitérkép méretaránya 1 : 3,5 millió. Nyomon követhetjük ezen a térképen a német és olasz egység megvalósulásának lépéseit, jól láthatók a kor háborúinak hadművelési nyilai. Újdonság az eddigiekhez képest, hogy ábrázolták az 1900-ig épült fontosabb vasutakat és az 1900. évi adatok alapján a településeket lakosságszámuk alapján kategorizálták: 50 000, 100 000 és 500 000 a kategóriahatár, így négyféle település nagyságot tudtak bemutatni. Az északkeleti sarok melléktérképe „A párizsi kömmün (1871)”, a délkeleti saroké „Az USA a XIX. században”. Az utóbbi térkép hú krónikása a polgárháborúnak és az USA területi kialakulásának.

Az „Európa az első világháború idején” című falitérkép méretaránya 1 : 3,5 millió. Más-más szín jelöli a Központi hatalmak, az Antant és a semleges államok területét. Különböző színű nyilakkal ábrázolták a hadműveleteket, feltüntették a fontosabb szárazföldi és tengeri csatákat, a frontvonalakat. Ezen a térképen is két melléktérképet helyeztek el, az egyik a párizsi-környéki békék döntései nyomán megváltozott Európát, a másik a szovjet állam kialakulását mutatja be.

Az egyetemes történelmi témával foglalkozó magyar történelmi falitérképek sorát az „Európa a második világháború idején” című térkép zárja le, amelynek 1 : 4 millió a méretaránya. A 4 millió méretarány lehetővé tette az észak-afrikai tengerpart ábrázolását, ahol fontos hadműveletek zajlottak le. Három különböző szín mutatja a sző-

vetséges államok, a tengelyhatalmak és a semleges államok területét. A tengely-csatlós államok színe Németország színénél világosabb. A Tengely által az 1939. szeptember 1. után elfoglalt terület sraffozva van. Piros pontozás jelöli a partizánmozgalmak területeit. A hadműveleti nyilak és a frontvonalak erőteljes rajza teszi mozgalmassá a térképet. Az északkeleti sarok melléktérképe a Csendes-Óceán térségének hadieseményeit, a délnyugati sarok világtérképe a Föld országait mutatja a második világháborúban.

A sorozat 22 térképe közül 7 foglalkozik Magyarország történelmével. Méretarányuk 1 : 650 000, vagy 1 : 750 000 aszerint, hogy a korszak ábrázolása mit kíván meg.

A magyar falitérképek közül időrendben az első címe: „Magyarország a korai feudalizmus idején 1000—1240”. Alapul a Történelmi Atlasz térképei szolgáltak. A délkeleti sarokban helyezték el „A tatárjárás Magyarországon 1241—1242” c. melléktérképet. Markáns folyórajz, erős megírások, szellősség jellemzi. Csak az okleveles anyag által bizonyított tényeket ábrázolták. Megyehatár nincs, mivel pontosan ma sem állapítható meg, de neveiket beírták. Érdekes támpontot nyújtott Szörény keleti határának lezárására Kreuzburg várának a közelmúltban történt feltárása. A tatár főserег előnyomulását Mohi—Szeged—Pest útvonalon ábrázolták, figyelembe véve a legújabb kutatásokat. A függésben tartott területeket sraffozással különítették el.

Nem kevesebb problémát vetett fel „A feudális Magyarország a XIII. század közepétől a XV. század elejéig” c. falitérkép sem. Itt már a teljesen kialakult megyerendszer kerül bemutatásra politikai színezéssel. A rendelkezésre álló adatok gazdagsága maximalizmusra csábította a szerzőket. A közigazgatási és településkategóriák részletes bemutatása mellett az összes fontosabb események, bányák, pénzügyi kamarák, sőt még az egyetemalapítás is ábrázolásra került. Érdekes a két melléktérkép is: „A feudális széttagoltság a XIV. század elején” és „A huszitizmus és magyarországi hatása”.

A Hunyadiak korát mutatja be „A feudális Magyarország a XV. században” c. térkép. A Történelmi Atlasz 12—13. oldalát dolgozták át falitérképpé. A gazdag tartalom híven tükrözi a virágzó feudalizmus korszakát. Itt már három melléktérkép szerepel: 1. Az 1514. évi parasztháború Magyarországon; 2. Hunyadi Mátyás nyugati hadjáratai; 3. A Hunyadiak török elleni hadjáratai.

A török kor első térképe: „Magyarország 1526—1606”, mely kitűnően érzékelteti az ország három részre szakadt voltát. A területi változások mellett a hadjáratok nyilai dominálnak. A szerzők a vilajetek határát is megrajzolták, a vilajet- és szandzsák-székhelyeket különböző aláhúzások jelzik. Bocskai szabadságharcát is ez a térkép ábrázolja.

A török időszak másik térképe: „Magyarország a XVII. században”. A magyar történelem talán legmozgalmasabb századának bemutatása számos kartográfiai problémát vetett fel. Zsúfolt lett, a téma ábrázolása két térképen szerencsésebb volna. Külön kell szólnunk a melléktérképről. A Rákóczi-szabadságharc ábrázolása szerencsésnek mondható. Új ezen a térképen a kuruc terület határának bemutatása 1710 végén. Az erdélyi fejedelmek Habsburg-ellenes harcait látjuk a délkeleti sarokban élénk színekkel, a lényeges mondanivaló kiemelésével.

A „Magyarország a XVIII. században” c. történelmi falitérkép komplikált feudális és katonai közigazgatási egységeket próbált meg éles, elütő színekkel érthetőbbé tenni. A gazdaság- és művelődéstörténeti anyagot is feldolgozták. A délkeleti sarokban elhelyezett nemzetiségi térkép a XVIII. század végének állapotát jelzi.

A Magyarország történetét feldolgozó falitérképek közül „Az Osztrák-Magyar Monarchia 1914-ben” volt az utolsó. Rajta a Monarchia egész területe zöld, a magyar terület világosabb árnyalatú, Bosznia-Hercegovina a két szín váltakozó sraffozását kapta. A vasútvonalakat részletesen ábrázolta és jelzi a nemzetiségi megoszlást is.

Az 1910-es népszámlálás adatai alapján kategorizálták a településeket. Az eseményeket 1849-től dolgozták fel. Mellétkérképe a korabeli Európát mutatja.

A Kartográfiai Vállalat történelmi falitérkép sorozatát szerencsésen egészíti ki a budapesti Hadtörténelmi Intézetben 1968—1970 között készített négy falitérkép, amely kifejezetten katonai vonatkozású témákat dolgoz fel. Nagyságra megegyeznek a Kartográfia térképeivel, kivitelezésükben, megoldási módjukban azonban lényeges eltérést mutatnak. A fontosabb történelmi események földrajzi helyein 8×12 cm nagyságú színes vagy fekete-fehér képeket helyeztek el, amelyek vagy az eseményekről készült festmények reprodukciói, vagy grafikák, vagy az eseményekről készített korabeli fényképek. Egy-egy falitérképen 15—20 képet helyeztek el. Ezzel megvalósult a képes történelmi falitérkép. Érdekes és didaktikailag helyes ez a megoldás, mert az eseményeket érthetőbbé teszi a tanulók számára. A négy képes falitérkép a következő:

1. A szabadságharc főbb hadműveletei és csatái 1848—1849. Méretarány 1 : 700 000.
2. A Magyar Tanácsköztársaság honvédő háborúja 1919-ben. Méretarány 1 : 600 000.
3. Magyarok a fasizmus ellen. Méretarány 1 : 500 000. Két mellétkérképe: a) Az ellenállási mozgalom Budapesten 1941—1945; b) Magyarok az európai népek antifasiszta harcában.
4. Hazánk felszabadítása 1944. október 6. — 1945. április 4. Méretarány 1 : 500 000.

Tehát tanulóifjúságunknak ma már összesen 26 történelmi falitérkép áll rendelkezésre. Azt, hogy térképeink mennyiben felelnek meg az oktatási célnak, legbiztosabban a térképről tanító pedagógusok tudják megmondani. Igyekeztünk ezeket a véleményeket megtudni. A sorozat első tagjainak megjelenése után felkerestünk több budapesti és vidéki iskolát és érdeklődtünk térképeink használhatósága iránt. A válaszok alapján a hibákat menetközben kijavítottuk, elgondolásait a sorozat többi tagjainál figyelembe vettük.

1965 decemberében nemzetközi iskolai falitérkép-kiállítás volt Budapesten, amelyen 28 ország 41 kiadója összesen 330 térképet mutatott be. Ebből az alkalmából a kiállító külföldi cégek szakemberei előadásokat tartottak a témáról. Csehszlovákiában 25 térképből álló sorozatot adnak ki. Szerintük új falitérkép-típust kell kialakítani, amely kisebb méretű, mert így könnyebb az összehasonlítás az atlaszsal. Azt javasolták, hogy az atlaszlap és a falitérkép egy közbeeső méretarányú alaptérképről készüljön. Ennek megvalósítása azonban nagy nehézségekbe ütközik; az összhang szerintünk más módszerekkel, egyszerűbben megvalósítható.

A holland térképészek szerint a falitérképet erősen generalizálni kell, ne tartalmazzon többet, mint az atlaszlap. Tele színek és nagy jelek alkalmazását ajánlják. A névmegfrások legyenek olyan kicsik, hogy a tanulók ne olvashassák, a nevek úgyis megtalálhatók az atlaszban. Az utóbbival nem tudunk egyetérteni: a tanulók igenis csak olvasásuk minél többször, — annál könnyebben megjegyzik azokat.

Természetes követelmény, hogy az iskolai oktatást mind több szemléltető segéd-eszköz segítse elő. Ezek között fontos szerepet tölt be a történelmi falitérkép.

ELMÉLETI, MÓDSZERTANI KÉRDÉSEK

M. A. Barg:

A módszer problémája a mai polgári történetírásban

A történetírás nem csupán szemlélője a napjainkban folyó éles ideológiai harcoknak, hanem a maga sajátos nyelvén és specifikus megismerő eszközeivel aktívan részt vesz a küzdelemben és annak érdekében, hogy „*saját* irányvonalat képviseljen és harcoljon az ellenséges erők és osztályok *minden irányvonala* ellen”¹, a marxista történetírásnak figyelemmel kell kísérnie a mai polgári historizmus ismeretelméleti alapjaiban végbe-menő változásokat, azoknak a bennerejlő felettébb ellentmondásos tendenciáknak össze-ütközését, amelyek sajátosan tükrözik napjaink objektív történelmi folyamatának egész bonyolultságát.²

A történelmi megismerésnek az a területe áll előttünk, amely legalább három diszciplína: a történettudomány története, a történeti megismerés elmélete és a szociológia érintkezési pontján helyezkedik el. Ezt a területet, amely különösen aktuális a nyugati országok történetírásában való tudományos tájékozódás szempontjából, elméleti történetírásnak nevezhetnénk, azonban nem az elnevezés a lényeges. A fontos az, hogy éppen ez a terület nyit utat azoknak a kutatási problémák kiválasztása, felvetése, valamint a források előkészítésének szelekciója és módszertana kapcsán első pillantásra kaotikusnak és ellentmondásosnak tűnő jelenségeknek a valóban tudományos magyarázatához és nem csupán megállapításához, tisztán külsődleges összegzéséhez, amelyek az említett országokban levő történetírást jellemzik. Az elméleti történetírás mint a kutatás speciális területe, csak egy feltétel mellett bizonyul megfelelőnek; ha az említett folyamatot irányító törvényszerűségek feltárását ismerjük el elsőrendű tudományos feladatának. A jelen cikk célja meglehetősen korlátozott: arra szorítkozik, hogy megkísérelje elemezni (a polgári történetírás keretében) a 60-as évek elején kibontakozó és napjainkban is folytatódó nemzetközi vitát a történelem és szociológia viszonyának problémájáról, valamint hogy megvizsgálja azokat a fontosabb ismeretelméleti tendenciákat, amelyek mind a történészek, mind a szociológusok hozzászólásaiban megfigyelhetők.

Mielőtt azonban rátérnénk a bennünket érdeklő tendenciák tárgyalására, ha röviden is, de rá kell mutatnunk azokra a tényezőkre, amelyek a háború utáni polgári történetírás világosan megfigyelhető változásait előidézték. Mindenekelőtt szólni kell az új világtörténelmi tapasztalatokról, amelyek mellett egyetlen történész sem mehet el. A fasiszmus pusztulása, a szocialista világrendszer kialakulása, megszilárdulása és a történelmi haladás döntő tényezőjévé válása, az Ázsia, Afrika és Latin-Amerika országai-ban kibontakozó felszabadító mozgalom, amely a gyarmati rendszer széteséséhez és számos független állam létrejöttéhez vezetett, a nyugat-európai országokban és az USA-

¹ V. I. Lenin Összes művei, 18. köt. (Materializmus és empiriokriticismus). Bp., Kossuth Kiadó. 1964. 364.

² Ezeknek egy eredeti gyűjteménye található a *The Varieties of History*. Ed. by F. Stern N. Y. 1958 c. munkában.

ban kiéleződő társadalmi ellentétek és osztályharc — ezek a legfontosabb aspektusai ezeknek a tapasztalatoknak.

Az említett változások okainak keresése közben nem szabad elfeledkeznünk arról a kétségtelen hatásról, amelyet a történelmi megismerés marxista elmélete, többek között a marxista — és mindenekelőtt a szovjet — történetírás gyakorolt a polgári történetírásra. Sok ismertetőjel utal erre a hatásra mind a kutatás problematikájában (különös tekintettel a gazdaságtörténet területére), mind a történelmi események társadalmi vonatkozásai iránt megnyilvánuló növekvő érdeklődésben, új típusú források bevonásában stb.³ Természetesen amellett, hogy a polgári történetírók átvesznek egyes elszigetelt elemeket a számukra idegen metodológiából, általában és egészében az idealista historizmus talaján maradnak. Mindazonáltal különbséget kell tennünk ezen belül a haladó tendenciák és az irányukat tekintve nyíltan reakciós tendenciák között. Végül távolról sem jelentéktelen a történetírás számára az a tapasztalat, amellyel a szó tágabb értelmében vett legújabb tudománytörténet szolgál. A kortársakat ámulatba ejtő természet-tudományos sikerek nem maradhattak hatás nélkül a mai polgári történetírók többségére a metodológiájának és a tudomány logikájának általános kérdéseire való viszonyukban.

Egy, a marxizmustól távol álló, de lelkiismeretes hivatásos történész aligha vonná kétségbe azt a tényt, hogy az az elméleti alap, amelyre hosszú évtizedek polgári történetírása épült, nevezetesen Dilthey, Windelband, Rickert öröksége, ma már romokban hever. A XX. századi történetírás és a vele határos társadalomtudományok tapasztalata egyértelműen megcáfolta a történelem neokantiánus metodológiáját, mint amely teljesen ellentmond a tudomány, ezen belül a történelemtudomány általános fejlődési irányának. A kutatás orientációja az egyedi (amennyiben ezen az egyes különálló tényeket értjük) megismerésére az általános helyett, a véletlen megismerésére a szükségszerű helyett, az egyszerű leírásra a tudományos elemzés helyett, az értékek szerinti besorolásra a mennyiség és a minőség mérlegelése helyett, a „meg nem ismétlődő” keresésére a tipológiai módszer alkalmazása helyett — ez az orientáció már teljesen idejét múltá, és ha a tudomány modern metodológiájában elő is fordul, még a marxizmustól távol álló történész szerint is „durva anakronizmusról” van szó.

Nem meglepő, hogy a „tradicionális” történetírás „alapjainak” mély „válságát” konstatáló megnyilatkozások szokásossá váltak a Nyugaton. Már az ötvenes években — a hatvanas évek elején a mai polgári historizmus olyan tekintélyei, mint F. Braudel Franciaországban,⁴ G. Barraclough Angliában⁵, D. Potter az USA-ban,⁶ olyan szociológusok és metodológusok, mint O. Anderle az NSZK-ban⁷, P. Lebrun Belgiumban⁸, W. Cahnman és A. Boskoff az USA-ban⁹ és sokan mások nyilvánosan elutasították a teljesen csődbe jutott idiografikus (individualizáló) irányzatot a történetírásban. Az igazság kedvéért meg kell említeni, hogy a „történetírás válságáról” nem ma és nem is tegnap kezdtek beszélni a Nyugaton, hanem még a XIX. század végén, a Ranke hagyományait követők és a pozitívizmus hívei között lezajlott metodológiai vita folyamán. Másod-

³ Ennek a hatásnak legtisztábban látható megnyilvánulása az „Annales” kör kialakulása a francia történetírásban és a hozzá közel álló gazdaságtörténeti iskola kialakulása más országok nemzeti történetírásában.

⁴ F. Braudel: Histoire et sciences sociales. Annales. Economies. Sociétés. Civilisations, 1958, oct.-dec.

⁵ G. Barraclough: History in a Changing World. Oxford. 1957.

⁶ D. Potter: Explicit Data and Implicit Assumptions. „Generalizations in History”. Ed. by L. Gottschalk. Chicago. 1963.

⁷ O. Anderle: Theoretische Geschichte. Historische Zeitschrift, 1958. Bd. 185.

⁸ P. Lebrun: Structure et quantification. Revue de l'Institut de sociologie, 1963, no. 4.

⁹ „Sociology and History”. Ed. by W. Cahnman and A. Boskoff. New York. 1964.

szor e század húszas éveiben, a harmincas évek elején állt elő ugyanez a helyzet.¹⁰ Amíg azonban az első esetben az objektív-idealista és providenciális irányzatok válságáról volt szó, addig a második esetben már a XIX. századi klasszikus pozitívizmusról alapuló és a társadalmi evolúciót és ennek tényezőit tisztán naturalista módon vizsgáló történetírás válságát figyelhetjük meg. Azokban az években, amikor a német burzsoázia fő ideológiai célja „a pesszimizmus és az apátia szellemének” legyőzése volt, a burzsoáziát híven szolgáló történetírás éppen a Nietzsche és Spengler¹¹ eszméivel némileg megújított neokantianizmus metodológiáját választotta fegyverének. Napjainkban zajlik a polgári historizmus válságának harmadik szakasza, amely a neokantianizmus „örökségéből” való széles körben elterjedt kiábrándulásban és abban az egyre világosabb felismerésben nyilvánul meg, hogy szükség van a történetírás metodológiai orientációjának megváltoztatására, természetesen ugyanannak az idealizmusnak és eklekticizmusnak a keretein belül. És ebben áll az új „lázáadás” magyarázata. Amint azt már említettük, az új módszer, az új történelmi látásmód keresése, ami annyira égetően szükségessé vált a mai polgári historizmusban, közvetlen kapcsolatban áll a marxista historizmus növekvő hatásával, amelynek igazságát a társadalmi fejlődés egész menete támasztja alá. De éppen ez a körülmény készteti a polgári történetírást mint egészet, mint a burzsoázia osztályideológiájának egyik formáját arra, hogy a marxizmussal ellenkező, szemben álló pozíciót foglaljon el. Nyilvánvaló, hogy ezáltal a tudománytól teljesen távol álló megfontolások és érdekek vezetnek. Ahogy ezt helyesen jegyzi meg egy szociológus, H. Withy: „soha egyetlen tudomány sem függött annyira mélyen és tartósan politikai céloktól, mint a történettudomány”.¹² Ha azonban a polgári történetírásban a módszer kutatását is hasonló célok szabják meg, akkor teljesen nyilvánvaló, hogy eredményei elkerülhetetlenül csakis új kiábránduláshoz vezethetnek. Annál kevésbé közömbös számunkra, hogy milyen irányba haladnak ezek az útkeresések, és milyen perspektívát nyitnak a konkrét történelmi kutatások számára.

Tehát a most következő elemzés kiindulópontja annak elismerése, hogy a polgári historizmus, amely nemrég még a neokantianus metodológián alapult, a mély válság állapotában van. A megítélések minden tarkasága mellett, amivel a mai nyugat-európai és amerikai irodalomban találkozunk, észre kell vennünk legalábbis egy, szemmel láthatóan uralkodóvá váló gondolatot: a történettudomány hajdani „fényes elszigeteltsége”, az ősi és szilárd tradícióira büszke, a körülötte levő társadalomtudományok összehasonlíthatatlanul ifjabb csemetéinek „módszer kereséseit” közömbösen szemlélő történettudománynak ez az állapota visszavonhatatlanul elmúlt. És Clio szolgálói, akiket komolyan nyugtalanít tudományuk sorsa, kénytelenek jobban odafigyelni arra, hogy mi történik az „emberről szóló tudományok” rokonterületén, sőt gyakran messze túl határaikon.¹³

„A társadalomtudományok” legújabb történetének három mozzanata járult különösen hozzá a történetírás jelenlegi helyzetét kritizáló nézetek elterjedéséhez: egyrészt a lingvisztika sikerei, másrészt az úgynevezett kultúrantropológia fejlődése és végül a történelmi-szociológiai kutatások megjelenése. Az „emberről szóló tudományok”

¹⁰ Lásd *C. Antoni: Vom Historismus zur Soziologie. Übers. von W. Goetz. Stuttgart. 1953, 59; K. Heussi: Die Krisis des Historismus. Tübingen. 1932.*

¹¹ Lásd *E. Troeltsch: Der Historismus und seine Probleme. Tübingen. 1922.*

¹² *H. Withy: What is the Point of History? Journal of Contemporary History, Vol. 3, 1968, no. 2, p. 13.*

¹³ Lásd például, a *Journal of Contemporary History* említett számát, amely teljes egészében a történelem metodológiájának problémáival foglalkozik, ugyanígy *History and Sociology. Ed. by R. Hofstadter and L. Lipset. New York. 1968; vö. G. Zeller: Historie et sociologie.*

mennyiségi módszereinek bevezetése, a szinkronia kategóriájának használata olyan területen, amelyet eddig az egyenes vonalú evolucionizmus uralt, megmozgatta a történészek fiatal nemzedékét, és zavart okozott a tradicionális humán tudományok jelentős képviselői között. „Higgyék el nekem” — mondta hallgatóságának C. van Woodward amerikai történész —, „én tartózkodom az absztrakcióktól, éppúgy, mint a homályos és érthetetlen problémák kategorikus lezárásától . . . De kénytelen vagyok figyelmeztetni történész kollégáimat, hogy a mennyiségi módszerekkel szemben érzett humanista antipátiájuk nem vezet az utóbbiak megszűnéséhez. Ebből kell kiindulni.”¹⁴ Hasonló meggyőződés válik uralkodóvá a mai polgári történetírásban más kutatási módszereket illetően is, amelyeket a történelemtudomány az utóbbi években olyan tudományoktól kölcsönözött, mint a kultúrantropológia, ökonometria, pszichológia stb. függetlenül attól, hogy ezek a történelmi kutatás területén történő változások áldásosnak vagy csak „kikerülhetetlen rossznak” foghatók-e fel. Még a „tradicionális humán tudományokhoz” való hűségéről híres nyugat-német történész és metodológus, Th. Schieder is kénytelen volt elismerni, hogy történelemtudomány már nem létezhet a társadalomtudományoktól kölcsönözött, a társadalmi jelenségek elemzésére szolgáló „fogalmi eszközök” nélkül.¹⁵ A határos társadalomtudományok módszereihez való viszony kérdésében a mai polgári történetírást még megosztó véleménykülönbségek három fő pontra vezethetők vissza: 1. mi váltotta ki a polgári történetírásban ezt az észrevehető fordulatot a strukturális, mennyiségi és hasonló módszerek felé — az „individualizáló történetírás” metodológiájának elégtelensége, tudományos csődje, vagy csak a megváltozott „szellemi attitűd”, „olvasói ízlés” vagy „kutatási divat” (ami egyébként szintén magyarázatra szorul)? 2. Az „idegen” módszertanból, különösen a szociológia eszköztárából való kölcsönzés mekkora terjedelemben és milyen jelleggel fogadható el a történelemnek mint tudománynak a specifikuma szempontjából? És végül 3. hogyan viszonyul egymáshoz az új módszertan és a hagyományos „történelmi módszer”? Az 50–60-as évek megélt vitáit tükröző irodalom tanulmányozása alapján az a következtetés adódik, hogy éppen az itt felsorolt kérdésekre adott válaszok határozzák meg és teszik ezáltal lehetővé, hogy feltárjuk a mai polgári történetírásban összecsapó alapvető ismeretelméleti irányzatokat.

A történelemtudomány „megújulását” a modern társadalomtudományok módszereinek segítségével előmozdító mozgás központjai — természetesen különböző okokból kifolyólag és eltérő tudományos orientációval — Franciaország és az USA. Amint az ismeretes, Franciaországban a történetírás „szociológiai irányzatának” gyökerei jóval régebbre, még a századunk elején H. Berr hatására létrejött „történelmi szintézis” iskolához nyúlnak vissza.¹⁶ A húszas, harmincas években ez az irányzat új impulzust kapott M. Bloch és L. Febvre¹⁷ munkásságával. Az általuk alapított történelmi iskola, az „Annales” köre az elmúlt fél évszázad alatt nemcsak a francia történetírás vezető irányzatává vált, hanem elősegítette a hozzá közel álló irányzatok kikristályosodását is a Nyugat más országainak nemzeti történetírásában. Az elv, amiből ez az iskola kiindul, a történelmi kutatás komplexitására, a történelmi látásmód tágítására és sokrétűségére való törekvés. Ebből először is az következett, hogy a polgári történettudomány hagyományos témái (politika, jog, politikai intézmények, szellemi kultúra) ki kellett,

¹⁴ *Journal of Contemporary History*, 1968, no. 2, p. 5.

¹⁵ *Th. Schieder*: *Strukturen und Persönlichkeiten in der Geschichte*. *Historische Zeitschrift*, 1962. Bd. 195, S. 277.

¹⁶ *H. Berr*: *La synthèse en histoire*. Paris. 1911. Az 6 szerkesztésében indult meg 1903-ban a *La revue de synthèse historique*.

¹⁷ *M. Bloch*: *Apologie pour l'histoire ou le métier d'historien*. Paris 1964, *L. Febvre*: *Combats pour l'histoire*. Paris 1953.

hogy egészüljenek a társadalmi lét olyan aspektusaival is, mint az anyagi termelés és természeti szféra, népesség és migráció, gazdasági mozgás és társadalmi struktúra, az utóbbi években különös hangsúly esik a társadalom-pszichológiai problematikára (a freudi interpretációig bezárólag). Másodsor: függetlenül attól, hogy milyen témával foglalkozik, a történetésnek állandóan szem előtt kell tartania a történelmi folyamat „mélységében és szélességében” való rétegezetségét. Innen származik a követelmény, hogy a történelem bármely aspektusának, bármely történelmi problémának az összetettségét és komplexitását tudatosítani kell. M. Bloch nemegyszer hangsúlyozta, hogy a történelemben nincsenek egyszerű és egysíkú jelenségek. Minden egyes jelenségnek sok oldala és összefüggése van, amelyek csakis összességükben tárják fel a jelenség lényegét. Végül, harmadszor, mivel a társadalmi intézmények egyáltalán nem esnek egybe az állami határokkal, ezért a történelem tanulmányozásában elsorángú fontosságot kap az összehasonlító-történelmi módszer, egyedül csupán ez teszi lehetővé annak megítélését, hogy egyik vagy másik jelenség milyen mértékben általános, illetve ellenkezőleg, egyedülálló.¹⁸ Az „Annales” körének ezt az alapvető törekvését F. Braudel, az iskola mai vezetője tömören így fejezte ki: „Számomra a történelem — minden lehetséges történelmek, megközelítések és szempontok összessége.” A gyakorlati következtetés pedig így hangzik: arra van szükség, hogy — történelmi ismeretek különböző területeinek szakértői egyesítsék erőfeszítéseiket. „Hosszú évek után — jegyezte meg ugyancsak Braudel —, amelyek folyamán érdeklődtünk munkájuk és kutatásaik iránt (a társadalomtudományok területeinek szakembereiről van szó — M. B.), közel kerültünk hozzájuk, vagy egyszerűen kontaktusba léptünk velük, a történelemtudomány előtt megcsillant a remény — az új idők reménye.” Majd így folytatja: „Az új típusú történetész (azaz mindenekelőtt a szociológiai irányzat képviselője — M. B.) figyelemmel kísér minden „emberről szóló tudományt”. Ez teszi a történelem határait olyan elmosódottá, a történetészt pedig széleslátókörűvé. Nem szabad . . . akadályokat és különbségeket teremteni . . . a történetészek és a társadalomtudományok tudásai között . . . Az összes emberről szóló tudományok, a történelmet is beleértve, kölcsönösen összefüggnek egymással, és így legalább egy nyelven beszélhetnek.”¹⁹ Nem vitathatjuk el az „Annales” iskolától és „hitvallásától” meggyőződését és következetességét. Ami ennek a „hitvallásnak” a tartalmi oldalát illeti, arról a következőkben szólnunk majd.

Az egyes „emberről szóló tudományok” és különösen a történelem és a szociológia közötti határokat nem kevésbé makacsul ostromolják az Atlanti óceán túlsó partján. Igaz ugyan, hogy van egy alapvető különbség, mégpedig az, hogy az USA-ban „a válszfallal ostromában” nem a történetírás, hanem a szociológia viszi a vezető szerepet. A szociológusok szakmai publikációikban, kongresszusaikon állandóan arra törekednek, hogy meggyőzzék a történetészeket erőfeszítéseik „kooperációjának” „szükségességéről”, „termékenységéről” sőt „elkerülhetetlenségéről” a történelmi kutatás területén. Az USA mai történetészeinek jelentős része azonban (különösen az idősebb és a középső nemzedék) a maga részéről továbbra is „résen van” és sok kérdésben szkeptikusan nyilatkozik az amerikai empirikus szociológia módszereiről. Egyes történetészek egészen határozottan elleneznek minden közeledést — a módszer kérdésében — a történelem és a szociológia között (ilyen álláspontot képviselt a moszkvai XIII. Nemzetközi történetész kongresszuson 1970-ben J. A. Hexter amerikai történetész).²⁰ Más szóval, az erőviszonyok Franciaországban és az USA-ban a bennünket érdeklő kérdésben teljesen ellentmondásos képet

¹⁸ M. Bloch: i. m. 41, 114.

¹⁹ F. Braudel: *Ecrits sur l'Histoire*. Paris 1969, 55.

²⁰ J. A. Hexter: *History, Social Sciences and Quantification* (XIII. International Congress of Historical Science. Moscow. 1970).

mutatnak. Az első esetben a dialógus aktív kezdeményező oldalát a történészek alkotják, a második esetben pedig a két diszciplína „együttműködése” és „összefonódása” mellett majdnem minden megnyilatkozás a szociológusoktól származik. Ahhoz, hogy erről meggyőződjünk, elég, ha szembeállítunk két nézetet, amelyek az amerikai humán tudományok helyzetét ítélik meg. Lássuk a szociológusok véleményét arról, hogy milyen irányba halad a mai szociológia az USA-ban: „A modern szociológia arra törekszik, hogy megtalálja a középutat Skylla durva általánosításai és Kharybdis tiszta empirizmusa között. Az utóbbi két évtized folyamán az összehasonlító anyag és a tipológiai sémák szélesebb körű és kifinomultabb alkalmazása sok kutató energiáját olyan munka elvégzésére irányította, amely egyszerre volt szociológiai jellegű orientációját tekintve és történelmi jellegű karaktere alapján.”²¹ Ugyanakkor a történészek semmi ehhez hasonlót nem tudnak mondani az amerikai történetírás helyzetéről. Ha a „Comparative Studies in Society and History” folyóirat köré csoportosuló kisszámú történésztől és az ún. „új gazdaságtörténeti iskola” még kevesebb követőjétől eltekintünk, akkor az amerikai történészek szellemi beállítottságára azt az előítéletet kell jellemzőnek tartanunk, amely szerint a történész számára „gondolatai írásba öntésének aktusa egyértelmű önmaga eltemetésének aktusával”. Ugyanennek a szerzőnek a véleménye szerint „a tradíció megingathatatlansága” mellett kiálló történészek a szociológia „agresszivitásának” láttán megőrzik „ünnepélyességüket és az áldozat méltóságát”. Végül a hivatásos történészeknek még a „legrugalmasabb” csoportja is „védekezően elzárkózik”.²²

Arra a kérdésre, hogy az USA-ban, ahol már Beard és Turner korától létezik befolyásos és általánosan elismert „szociológiai” tradíció, miért alakultak így az erőviszonyok, nem könnyű válaszolni. Ennek a figyelemre méltó ténynek a részletes elemzése önálló kutatást igényelt volna, ugyanis figyelembe kellett volna venni a társadalmi-politikai situációt ebben az országban, mind a modern amerikai filozófia, mind a szociológia tendenciáit, a történetírás hagyományait, a neokantiánus és neopozitivistá metodológia térhódításának történetét az USA történetírásában stb. Az adott probléma teljes körűjárása az olvasónak feltétlenül azt a gondolatot sugallja, hogy az amerikai történetírásban annyira nyilvánvalóan uralkodóvá váló vonzódás az idiografizmushoz, vajon nem ugyanolyan megnyilvánulása-e a tudomány metodológiai válságának, mint a szociológia historizmus felé fordulása — vajon nem jelzése-e annak a zsákutcának, amelybe a strukturális-funkcionális módszer abszolutizálása vezetett? Nem véletlen, hogy az amerikai empirikus szociológia sokkal többet vár a „történészekkel való együttműködéstől”, mint amennyit az utóbbiak várnak a szociológusokkal való együttműködéstől.²³ A szociológia állapota nem ösztönzi őket erre.²⁴ Végül még egy érdekes részlet a figyelmünket felkeltő tényben: az amerikai szociológia jelentős mértékben átvette a történetírás hajdani ideológiai és világnézeti funkcióját, és ezzel jelentős mértékben elértéktelentette a „közvélemény” szemében. Vajon a történetírás konzervativizmusa nem a „védekező reakció” egy formája-e arra, hogy a szociológia felülkerekedése nemcsak a „mai történelem” területén, hanem a távoli múlt történelmének tanulmányozásában is fenyeget?²⁵ Akár így van, akár nem, az empirikus szociológia az amerikai tár-

²¹ W. Cahnman and A. Boskoff: i. m. 21.

²² Vö. L. Thrupp: A Working Alliance among Specialists. International Social Science Journal, Vol. 17, 1965, no. 4, 654.

²³ Lásd American History and Social Sciences. Ed. by E. N. Saveth. Glencoe. 1964, 9; C. Bridenbaugh: The Great Mutation. American Historical Review, vol. 68, 1963, no. 2, 318.

²⁴ A. Schlesinger jr.: A Humanist Looks at Empirical Research. American Historical Review, Vol. 67, 1962, no. 6, 768 ff.

²⁵ Vö. J. A. Hexter: i. m.

sadalomelméletben ugyanazt a vezető helyet foglalja el, mint a történetírás a francia társadalomelméletben. Ismeretes, hogy az amerikai szociológia demonstrálni akarván módszerei egyetemességét, nem állt meg a történetírás határainál, hanem betört a tradicionálisan történelmi kutatások területére is.²⁶ Ez szükségessé tette, hogy a szociológiai módszerek az elméleti megalapozásban gyümölcsözőnek bizonyuljanak az új területen. Másrészt, sok szociológus, akit aggasztott a funkcionalista világnép statikus volta, a történetíráshoz fordult „a funkcionális hiányosságainak leküzdéséhez”, azaz a „társadalmi változások mechanizmusának tanulmányozásához szükséges eszközökért”.²⁷ És minél inkább csalódnak „az empirikus szociológia módszereinek” egyetemességében, annál inkább nő a történelmi nézőpont presztízse a szociológusok körében.²⁸

Ami a mai amerikai történetírást illeti, soraiban az empirikus szociológia „expansziójának” veszélye egyre nagyobb széthúzást eredményez. Egyes történészek — a kisebbség — készek teljesen áttérni „az idegen hitre” és a világ történelmi felfogásáról való lemondás árán „történelmi szociológusokká”, „antropológusokká”, „pszichoanalitikusokká” válni. Mások azonban — a többség — kritikai álláspontra helyezkednek, vagyis egyetértenek a „társadalomtudományok”-hoz való közeledéssel, de csak bizonyos határig, változatlanul fenntartva, hogy a történelmi kutatás feladatai és céljai merőben különböznek a szociológia feladataitól és céljaitól. Az előbbieket határozottan hajlanak a történelmi kutatás matematizálására,²⁹ az utóbbiak nem kevesebb meggyőződéssel kitarának a narratív történetírás individualizáló módszere mellett. Akárhogy is ítéljük meg a nyugati országok ilyen vagy olyan nemzeti történetírásának mai, konkrét körülményeit, egy dolog semmiképp sem kétséges: a mai polgári történetírás uralkodó tendenciája az a törekvés, hogy szakítson a neokantianizmussal, és a történelmi kutatás egész metodológiáját felváltó interdiszciplináris kapcsolatok felé forduljon. A sokszor azért kiábrándulás a sokat ígérő „általános” és „speciális” történelmi metodológiából ahhoz vezetett, hogy a mai polgári történetírás leplezetlen közönyt tanúsít az ismeretelmélet iránt általában, és a történelmi megismerés iránt különösen. Ezt írta zászlajára: „A módszer az, amire egy történésznek szüksége van” (mintha a módszer semleges lenne az elmélettel szemben, mintha az elmélet nem nehezednék rá a módszerre, nem az elmélet „sugallná” a módszert). Ez a jellege szerint metodológiai pragmatizmus a történelemnek a más „emberről szóló tudományokkal való együttműködésének” tendenciájában jut kifejezésre. Lényeg az, hogy egy nagy jelentőségű tény áll előttünk: a polgári történetírás megkísérli leküzdni hajdani elszigeteltségét, és a komplex kutatások útjára lép.

Nyilvánvaló, hogy e tendencia mélyén az a meggyőződés rejlik, hogy az „emberi dolgok” magyarázatához minden egyformán fontos, ami az ember életére fényt derít: szükségleteinek természetére és kielégítésük módjaira, az emberi viselkedés és magyarázatának lehetőségeire stb.³⁰ Könnyen meggyőződhetünk azonban arról, hogy a komplexitás fogalmán a történelmi folyamat egészének vulgáris, „soktényezős” koncepcióját értik. Az absztrakt ember fogalmával operálva (ha az ember rendelkezik is egy meghatározott kor „anyagi és pszichológiai” vonásaival) a polgári történetírás hű marad önma-

²⁶ Vö. például *R. N. Bellah: Tokugawa Religion. New York. 1957; N. Jacobs: The Origin of Modern Capitalism in Eastern Asia. Honkong. 1958; L. Benson: The Concept of Jacksonian Democracy. Princeton. 1961; J. Goldthorpe: The Development of Social Policy in England 1880–1914. Washington. 1962; The Reformation Crisis. Ed. by Y. Hurstfield. London 1965.*

²⁷ Lásd *American History and the Social Sciences. Glencoe. 1964.*

²⁸ *G. Tundor: The Necessity of Historicism. American Political Science Review. Vol. 5, 1961, No. 3.*

²⁹ Vö. *Quantification. In International Encyclopaedia of Social Sciences 1969.*

³⁰ Vö. *History and Sociology. Ed. by R. Hofstadter and L. Lipset. New York. 1968, 119.*

gához: továbbra is mellőzi az osztályszempontú megközelítést a társadalmi jelenségek elemzésében. Legfeljebb arra az „engedményre” hajlandó, hogy az elsődleges osztály felosztás helyébe egy másodlagosat állítson, azaz a termelőeszközökhöz való viszony szerint létrejött osztályok helyett olyan „osztályok”-ról beszél, amelyeket a társadalom rendszerének irányításában betöltött funkciójuk határoz meg.

Azt a törekvést, hogy a történelmet a humán- és természettudományok logikai-módszertani eszközeivel fegyverezzék fel, úgy kell tekintenünk, mint szakítást az idejétmúlt individualizáló historizmus elvével (ami kétségtelenül pozitív jelenség), és mint a specifikus megismerő feladatok felszámolását a történettudományban, amely ezeket a feladatokat a történelmi megismerés tudományos elmélete számára tűzte ki (amit feltétlenül a polgári historizmus mély válságának tüneteként kell felfognunk). Ezeknek a tendenciáknak belső ellentmondásossága elég világosan kirajzolódik.

Hogyan magyarázzák a metodológiai vita résztvevői az imént jellemzett fordulatot a nyugati történetírásban? A már említett angol történész, G. Barraclough abban látja a folyamat fő okát, hogy a neokantiánus módszerre alapozott történettudomány elméleti, logikai és metodológiai vonatkozásban elmaradt a kor követelményeitől.

„A történelem — vonja le a következtetést — a megismerésnek még tudomány előtti színvonalán áll.” Az elmaradás oka a neokantiánizmus elavult filozófiatörténeti koncepcióinak felújításában rejlik. Amikor a neokantiánizmus a filozófiában már régen kiment a divatból, folytatja Barraclough, a történészek továbbra is úgy tekintettek rá, mint a történelmi megismerés legújabb elméletére és módszerére. A következtetés adódik: a történelem köznevelése a tudományosságához, nem is szólva a történelem tudománnyá válásáról, lehetetlen anélkül, hogy a történelem megszabaduljon a neokantiánizmus béklyóitól.³¹

Nagyjából hasonló választ ad a feltett kérdésre F. Braudel is. „Az emberről szóló tudomány — írja — jelenleg általános válságban szenved. Mindegyikükre (a tudományokra — M. B.) súlyos teherként nehezedik saját előrehaladásának ténye.” A „hagyományos módszer” felülvizsgálásához — szerinte — a „társadalomtudományok”, így a lingvisztika, antropológia, közgazdaságtan stb. sikerei adták meg a lökést. Ezek a sikerek sokak figyelmét felhívták a történelmi kutatás metodológiájának elmaradottságára. Ez a sok évi önáltatás utáni ébredés a történészeknek a „humán tudomány (a neokantiánizmusról van szó) álnok koncepciójától” való fokozatos megszabadulásában nyilvánult meg. A hatalmas tényanyag felhalmozódása a társadalomtudományokat a szintézis feladata elé állította. Minden ilyen tudomány — folytatja Braudel — többé-kevésbé tudatosan felteszi magának ugyanazt a kérdést: „hol a helye” és „keretein belül hogyan viszonyulnak egymáshoz a tanulmányozás tárgyának szintetikus és (az adott tudomány számára) specifikus meghatározásai”.³²

Nagyon hasonló véleményt fejtett ki a bennünk érdeklő kérdésben J. Plumb angol történész. A tudományos-technikai forradalom, a természettudomány hatása az élet minden szférájára, a második világháború megrázó élménye — hangsúlyozza Plumb — megrendítette a hitet abban, hogy a társadalomtudományok adekváтан képesek visszatükrözni a valóságot. Ezek a tudományok megcsontosodtak, és elvesztették az étellel való kapcsolatukat. Következésképpen a történész a következő dilemmával kerül szembe: vagy vakon ragaszkodik hagyományos nézeteihez, fenntartva a látszatot, mintha tudományának funkciói nem változtak volna, vagy pedig megváltoztatja tuda-

³¹ Vö. G. Barraclough: *The Scientific Method and the Work of the Historian*. Proceedings of 1960 International Congress. Ed. by E. Nagel et al. Stanford. 1962.

³² F. Braudel: *Ecrits* . . . 41—44.

mánya arculatát, és a társadalom szükségletei szerint átalakítja.³³ Ami az adott kérdés vitájában résztvevő nyugat-németek többségének véleményét illeti, ők a „humán tudományok válságáért” készek vádolni mindent, ami csak szóba jöhet: a technológia túlsúlyát, a természettudományt, a „materialista szellem uralkodóvá válását”, „a szociológia divatját, ami a történelmet háttérbe szorítja”, csak a tradicionális humán tudományok metodológiai alapjait nem. Így, a már említett Th. Schieder véleménye szerint a metodológia csupán a kornak és követelményeinek, parancsainak a rendelése, egy szóval „divat”, aminek meg kell adni a magáét.³⁴ Amennyiben pedig valójában a tudomány módszerét objektíve a tudomány tárgya határozza meg, akkor ebben a kijelentésben nyilván szét lett szakítva a módszer és a tárgy közötti kapcsolat, különben el kellene ismerni, hogy az „idiografikus módszer” nem felelt meg a történettudomány tárgyának. A tradicionális historizmus a külső körülmények, nem pedig a belső fogyatékosságok áldozata lett — ez Schieder nézeteinek kvintesszenciája. A XIX. századi historizmus, írja, tudományos öntudatát a természettudományos módszerektől való metodológiai függetlenségére alapozta, és „általános elismerést” nyert (!), éppen azért, mert a történelmi individualitás elmélete megfelelt a kornak.³⁵ Ez a végkövetkeztetés nem más, mint általában a történelemnek mint tudománynak és mindenekelőtt tárgya, megismerő feladata, belső fejlődése objektív meghatározottságának valamint eszközeinek a tagadása. És ha már a „kor hatalmáról” beszélünk, az elsősorban a probléma felvetése, a kutatás irányára és céljára hat. De ebből logikusan az következett volna, hogy az „individualizáló módszer” teljesen leleplezte elégtelenségét, mert eljött egy olyan időszak, amikor a polgári történetírás az elé a feladat elé került, hogy a történelmi megismerésnek egy másmilyen, sokkal mélyebb szintjére térjen át. A modern tudományok összességének rendszerében kialakuló általános szituáció ezt a „módszert” anakronizmussá változtatta.

Ahelyett tehát, hogy a történelemtudománynak a mai társadalomtudományokon, és még szélesebb körben — a tudományok mai rendszerén belül — elfoglalt helyével kapcsolatos nagy elégedetlenséget a tradicionális historizmus önkritikájára, nyilvánvalóan elavult metodológiai „alapjainak” felülvizsgálására irányuló energiává alakítaná, a nyugat-német történetírásban uralkodó irányzat a „repedések eltüntetésével” van elfoglalva.³⁶ Ennél az irányzatnál a történetírás tudományos funkciója háttérbe húzódik a tisztán politikai funkció elől, amely utóbbinak a „tradicionális módszer” a legjobban megfelel. Ezek alapján a mai polgári historizmusban világosan megkülönböztethető három nézőpont a „tradicionális” humán tudományok általánosan elismert válságából való kivezető út kérdésének megítélésében. Az elsőt az „Annales” iskola képviseli, és a történettudomány gyors átalakítására hív fel. Ezen, amint azt már láttuk, F. Braudel a történelem és a társadalomtudományok — módszer szerinti — integrációját szorgalmazó irányvonalat érti. Ami a voltaképpeni történelemfilozófiát illeti, úgy tűnik, Braudel nem nagy jelentőséget tulajdonít neki. „Minden történelemfilozófia jó — írja — kivéve, ha az egyik kizárja a másikat.”³⁷ Amire Braudel szerint a történettudománynak valóban szüksége van, az annak a végiggondolása, hogy mit kell tárgyának tekintenie. Más szavakkal: a történetírásnak újra meg kell találnia a tárgyát, és akkor problé-

³³ J. Plumb: *The Historians Dilemma. Crisis in the Humanities*. Ed. by J. Plumb. London. 1964.

³⁴ E. Pitz: *Geschichtliche Strukturen*. *Historische Zeitschrift*, 1964, Bd. 198, S. 245; Th. Schieder. i. m. 277.

³⁵ Uo. 277.

³⁶ Vö. O. Anderle: *Theoretische Geschichte*. *Historische Zeitschrift*, 1958, Bd. 185.

³⁷ Vö. előszavát E. Callot: *Ambiguités et antinomies de l'histoire*. Paris 1962 című könyvéhez 8.

máinak fele magától megoldódik. A másik fele pedig az „összes emberről szóló tudomány” erőfeszítéseinek egyesítése révén fog megoldást nyerni. De jogos a kérdés: milyen metodológiai alapon kell létrejönnie ennek az egyesülésnek, vajon ez az alap lényegtelen-e a tárgy sokféle oldalának kijelölése szempontjából? Braudel ezt a kérdést zárójelbe teszi. A hagyományos történelem, írja Braudel, eseménytörténet, és ha csaknem kizárólag rövid időszakokra koncentrálnak, akkor látókörébe majd individuális események esnek. Azonban távolról sem ez az egyetlen lehetséges módja a történelmi idő tagolásának. A történelmi időnek sokféle mértéke létezik, amelyek a különböző időtartamú „eseményekben” öltönek testet: a rövid (majdnem pillanatnyi) időtartamtól kezdve a tíz, húsz, ötven éves és évszázados ciklusokig, ahol az előbbieket a politikátörténet, az utóbbiakat a társadalom- és gazdaságtörténet határozza meg. Az idő tehát — a történelmi objektum mértékének legfontosabb dimenziója. A „pillanat” és a „longue durée” a majdnem mozdulatlanság — ilyen különböző tartományai vannak a történelmi időnek (s ennek megfelelően a történelmi objektum típusainak is). Braudel kiemeli ezeknek „a különböző időtartam szakaszoknak” ontológiai azaz objektív jellegét, mint amelyekben „az élő idő” dialektikája tükröződik. A történelem különböző mélységekben, különböző gyorsasággal folyik; ez egy olyan gondolat — mutat rá Braudel —, amely tökéletesen idegen „az individualizáló történetírástól”. Az esemény természetesen nem feltétlenül esik egybe a pillanattal, bár legtöbbször azonosul vele. De az esemény még ebben a lehatárolt fogalmában is képes lehet sokkal hosszabb ciklusok jellemzésére. A történelem csak első látásra apró, rövid életű tények tömege, amelyek csak a krónikást, az újságírókat érdeklik, ebben az értelmében az idő nem ragadja meg a valóságot teljes mélységében. Ezért a hagyományos történetírás elment ennek a valóságnak hatalmas mélységei mellett. Ennek ellenére Braudel nem gondolja azt, hogy az „esemény”-történetnek (a politikátörténet értelmében) a „rövid időtartamú események” történetének kell maradnia. Hogy a mai követelményeknek megfelelően, a rövid tartamokat fel kell dolgoznia a különböző hosszúságú kronologikus léptékeiben.³⁸ Röviden, ebből áll a történelmi objektum Braudel által javasolt új látásmódja.

Nem lehet el nem ismerni a „longue durée” koncepciójának bizonyos tudományos termékenységet. Ennek köszönheti a történelemtudomány tárgya a sokrétű ritmust és azt, hogy minden jelenség egy, a felszín alatt húzódó mélységhez párosul. De vajon nem történik-e valami, amivel nem számoltak előre: a történelem tárgya elveszítheti gondolati (objektív) integritását, és a „ritmusok” különböző gyakoriságának pusztán összességként jelenhet meg, mivel Braudel koncepciójában a legkisebb utalás sincs arra, hogy mi kapcsolja össze ezeket (a „ritmusokat”), sem egységekre, amely egységnek mindegyikükben mint a létezés elvének kell kifejeződnie. Továbbá, ha a történettudomány tárgyának legmélyebb, leginkább a lényeg kifejező rétegei nem mások, mint a „longue durée”, azaz a mozdulatlanság „ritmusai”, akkor nem ahhoz a paradoxonhoz jutunk-e, hogy a tudományos történelem tárgya ahistorikus? Mindenesetre a „longue durée” koncepciójából semmiképp sem derül ki, hogyan történnek a mélyreható változások a társadalom életében, hol vannak az olyan, mindent átfogó társadalmi változások, mint a társadalmi forradalmak előfeltételei. Ezzel együtt a „longue durée” koncepciója ismereteink szerint az első kísérlet arra, hogy egy történész a történelmi idő struktúráját elemezze, és ezzel mint a történelmi módszer egyik aspektusával a történelmi gondolkodást gazdagítsa. Csak óvakodni kell a veszélytől, hogy a határait (mint egyedül meghatározó paramétereket) tekintsük az egész lényegének.

Mielőtt áttérnénk a mai polgári történetírás egyéb irányzatainak tárgyalására, ha röviden is, de meg kell állnunk a „struktúra” fogalmánál, amely annyira magára vonta

³⁸ Vö. *F. Braudel: Écrits . . .*, 56. skk.

Braudel figyelmét. Mint történész, Braudel megpróbálta — és ez teljesen magától értetődő — lefordítani ezt a fogalmat saját tárgyának nyelvére, aminek eredményeként a fogalom mint a „jelenség” szilárd, lassan változó „architektúrája” áll előttünk. A struktúrák szilárdságuk foka szerint különböznek egymástól. De minden struktúra egyszerre támasza és akadályja is a történelmi mozgásnak. Az ember — a történelmi struktúra foglya. „Az arisztoteleszi világkép egészen Galilei-ig, Descartes-ig, Newtonig uralkodott.” Még szilárdabb az a struktúra, amelyet az élet földrajzi, természeti stb. feltételei határoznak meg. És bár a gazdasági struktúra mindegyiknél nehezebben bontakozik ki, a XIV—XVIII. században (ezt az időszakot Braudel az úgynevezett „gazdasági ciklusok” alapján tagolja, ezzel figyelmen kívül hagyva a ciklusokat meghatározó társadalmi-gazdasági formáció fejlődését), véleménye szerint, egy olyan kiforrott és szilárd struktúra vonásairól árulkodik, amelyet csak az ipari forradalom rombolt le. A történelmi látásmód ilyen perspektívájának az elfogadása, Braudel elképzelése szerint, egyértelmű a történelem azon készségével, hogy a „társadalmiság új koncepcióját fogadja el”. Ez azt jelentené, hogy egy lassan folyó, már szinte mozdulatlanak tűnő időhöz szoknék hozzá. A történelmet mint egészet csak ebből a mozdulatlanságból lehet megérteni.³⁹

Ez a következtetés már a felszínen vitatható, mivel a történelmi kutatás lényege az, hogy feltárja a történelmi mozgás törvényszerűségeit, a társadalmi fejlődés törvényeit, vagy ha úgy tetszik, mutassa be, hogy éppen a történelmi idő „alapmozdulatlansága” a történelem legmélyebb, legradikálisabb változásainak és „robbanásainak” forrása, és magában a „mozdulatlanságban” fedezze fel a szakadatlan változás dialektikus egységének megvalósulását. Tehát addig, amíg a történelmi idő kategória struktúrájának összetételét feltáró elgondolásról van szó, Braudel koncepciója egészen meggyőzőnek tűnik. A fő nehézséggel szemben azonban már „magára” hagyja a történészt — ezt a nehézséget a „különböző időtartam” struktúrájának mint egésznek dinamikus összetételében és változásában való bemutatása jelenti. Ugyanis éppen ezen a ponton megy át Braudel egész történelmi időkonceptiója a historizmus kontroljába, itt jelentkezik a „struktúra elszigetelődésének veszélye”, azaz a metafizika és a történetietlenség.⁴⁰ Mindezek ellenére Braudel koncepciója mint a „tradicionális iskola” leíró jellegére (amely az időnek csak egy mértékét, az eseménytörténet mértékét ismeri) való reakció, egy, a marxizmustól távol álló történész részéről kétségtelenül a mai polgári historizmus irányzatai közül az egyik legfontosabb kísérlet a megismerés átfarmálására, egy olyan kísérlet, amely szükségszerűen közel vezet az okság, a történelmi törvény problémájához.

Amint azt már említettük, az USA-ban a „humán tudományok válságának” leküzdésével foglalkozó elképzelések nem történészeketől, hanem szociológusoktól származnak. Ez a körülmény, amely elég pontosan tükrözi a történelemtudomány helyzetét az USA „társadalomtudományi” hierarchiájában, megszüntette a bennünket érdeklő tengerentúli vita jellegét és irányát. A vita legjellemzőbb sajátossága, hogy az a kérdés került előtérbe (amely egyébként Braudelnél semmilyen formában nem szerepelt): szükség van-e a történettudományban tudatos (explicit) elméletre, megengedi-e az úgynevezett történelmi módszer a forrás adatainak konceptualizálását, vajon a történelmi elvonatkoztatásnak milyen formái „megengedettek”. Bár ezeknek a kérdéseknek a felvetése önmagában is (sok terjedelmes értekezésnél jobban és kifejezőbben) jelzi, hogy a mai amerikai (és nemcsak amerikai) polgári történetírás milyen szinten áll, nem lehet észre nem venni a benne végbemenő változás — a forrongás és elégedetlenség — tüneteit a történészek körében, vagy legalábbis azok között, akik számára a történetírás dolgainak helyzete tűrhetetlennek tűnik.

³⁹ Uo. 54, 65 stb.

⁴⁰ Vö. a „longue durée” koncepciójának kritikájával: *E. Sestan*: Isztorija szobütij i isztorija sztruktur. Moszkva, 1970, 11—12.

Az úgynevezett „hagyományos”, azaz objektivista történelem „hagyományainak” (Ranke örökségének),⁴¹ a neokantianizmus filozófiáján nevelkedett relativizmusnak és végül a pragmatizmusnak egy sajátos kombinációja nem maradhatott hatás nélkül azokra az alapvető irányzatokra, amelyekben a hivatásos történészek a fent felsorolt kérdésekre nézeteiket kifejtették. A vita tárgyát a többieknél világosabban fogalmazta meg J. Huizinga, a neves történész: „Kell-e a történészeknek arra törekedniük, hogy megismerjék a különöst vagy általánost, konkrétat vagy absztraktat, az egyedit vagy ismétlődőt? Ki kell-e fejezni a történelmi ismereteket rubrikákban vagy fogalmakban? Célja-e a történelmi módszernek az analízis, illetve a szintézis?”⁴² Bennünket természetesen nem lephet meg, hogy Huizinga formál-logikai ellentmondást látott ott, ahol dialektikus ellentmondás van; a tanulságos az, hogy igen pontosan mutatott rá azokra az ellentétekre, amelyek között a történelmi megismerés mozog, és amelyek lényege ma a polgári történeti metodológia figyelmének középpontjában áll. Például azt a „véglelet”, amely a „klasszikus örökséget” képviselve a történelemnek mint sui generis módszernek a konceptualizációtól és a múlt minőségi és mennyiségi dimenzionálásától egyaránt távol álló felfogását meggyőződéssel vallotta. T. Bridenbaugh, az Amerikai Történelmi Társulat 1962 évi ülésén mindenekelőtt élesen fellépett az ellen a felhívás ellen, amely a társadalomtudományokhoz (antropológiához, pszichológiához, szociológiához) való közeledésre szólított fel. Ezeknek a tudományoknak a módszerei, hangsúlyozta Bridenbaugh, „dehumanizáltak”. Hiányzik belőlük az ember megértése. Ez különösen érvényes a szociológiára. A szociológusnak „mérhető egységekkel”, „tendenciákkal” van dolga, amelyekből megpróbálja levezetni a „társadalom törvényeit”. Ezzel szemben a történész a tényeket mint egyedieket és meg nem ismétlődőket vizsgálja, és ez visszatartja attól a kísérlettől, hogy azokat kész keretek közé szorítsa. A történész dolga, hogy „elmondja a történelmet”, az elméletet másokra hagyva.⁴³

Ha nehéz is elhinni, hogy mindez e század hatvanas éveiben hangzott el, nem vitathatjuk el e nézettől a következetességet. Azt is meg kell jegyezni, hogy a mai amerikai történetírásban nem egyedül Bridenbaugh gondolkodik így — ő az USA hivatásos történészeinek elég nagy számú csoportját képviseli. És ez nem meglepő, hasonló nézetet egyaránt oszthat egy objektivista, relativista, vagy a pragmatizmus képviselője is. Az első nem látja szükségét az elméletnek annál az egyszerű oknál fogva, hogy teljesen a „történelmi módszerre” hagyatkozik. Ez abból az előfeltevésből következik, hogy a források kész formájában tartalmazzák az igazságot; ahhoz, hogy ezekből kihámozzuk, nem elméletre, hanem technikára — a forrás kritikájára van szükség. A relativista szerint pedig objektív igazság a történelemtudományban — természetéből következően — nincs és nem is lehet. A történelmi rendszerek minden esetben szubjektívek. Ha pedig ez így van, akkor minden elmélet és az általa kínált objektív módszerek — csak behódolás az egzakta tudományok elképesztő szárnyalásának kora előtt. Végül a pragmatista történész — minden tiszta elmélet megrögzött ellensége — az elméletben csak „akadályt” lát a „forrás tanúságainak megértése” útjában. Jobban szereti, ha „nincs semmiféle meggyőződése”, mert attól tart, hogy azok könnyen előítéletekké válhatnak.

Valamilyen közbenső álláspontot próbált megfogalmazni a bennünket foglalkoz-

⁴¹ G. G. Iggers: *The Influence of Ranke in American and German Historical Thought. History and Theory*, Vol. II, 1962, No. 1.

⁴² J. Huizinga: *The Idea of History. Varieties in History*, 291.

⁴³ C. Bridenbaugh: *The Great Mutation. American Historical Review*. Vol. 86, 1963, No. 2, 316. Könnyen belátható, hogy ez a koncepció, ha következetesen végigvisszük, abszurdumhoz vezet. Le is vonták ezt a következtetést: „A történelmi módszer, éppúgy mint a művész stílusa, individuális: mindenkié — más” (uo. 327).

tató vitában A. Schlesinger (Jr.),⁴⁴ aki nem tagadja az empirikus szociológia módszereinek termékenységét. Őt a szociológiának csak az a törekvése nyugtalanítja, hogy saját módszereit tekinti egyedül tudományosnak. Schlesinger ugyanis azt feltételezi, hogy az igazsághoz több út vezet, amelyek közül a szociológia módszere — csak egy. Megközelítőleg hasonló nézetet vall az adott kérdésben — ha más indítékok alapján is — a közismert logikus és metodológus, K. Popper. A társadalomtudományok módszerei szerinte inkább a folyamatok, semmint a tendenciák (fejlődésirányok) magyarázatában használhatók fel. A „hogyan” és nem a „miért” kérdés megválaszolásához van rájuk szükség. Használatuk indokolt a nominalista jellegű formulákban (azaz a leírás, klasszifikáció, anyagelemzés esetén), de nem megengedhető a törvények tudományos megfogalmazásában. Az utóbbi esetben a szociológiai módszerek a „történetírást szabadságától foszthatják meg”.⁴⁵ Sok jelentős amerikai történész áll közel ehhez a nézethez (J. Hexter, T. Cochran, P. Palmer). Általában a „történeti törvény” fogalma már önmagában elrettent az óceán túloldalán folyó vita résztvevőinek abszolút többségét. Semmi sincs, ami jobban kompromittálná szemükben egy történészi jóhíret, mint ha magát nyíltan az objektív történelmi törvényszerűség eszméje hívének vallja. Úgy tűnik, elterjedésének hasonló jellegű ellenmérgeként az utóbbi időben bevezették a „meghatározatlanság törvényének” fogalmát mint a történelem egyetlen és alapvető törvényét.⁴⁶

Ezzel együtt, ahogy azt már fentebb említettük, az amerikai történetírásban létezik egy nagyhatású szociológiai tradíció, amely Beard és Turner nevéhez fűződik. J. Turner még századunk elején a következőket írta: „Az amerikai nép történetének valamennyire is kielégítő értelmezése lehetetlen, ha nem hívunk segítségül sok olyan tudományt és módszert, amelyeket ezideig csak ritkán alkalmaztunk.”⁴⁷ Az utóbbi években e szavak igazságába vetett meggyőződés olyannyira elterjedt az USA-ban, hogy P. Leslitt történész, természetesen némi túlzással, megjegyezte: a történészek a szociológusoktól tanulnak, szociológus történészekké fognak válni.⁴⁸ Hogy ez valójában hova vezet, azt még majd meglátjuk a továbbiakban. Itt nem szükséges hangsúlyoznunk a történészek kétségtelenül megnövekedett érdeklődését a történeti metodológia és elmélet iránt. Egyre gyakrabban és hangosabban hallatszik, hogy a történésznek nem burkolt, hanem világos és tudatos elméletre van szüksége, és ez utóbbi megléte elkerülhetetlen, már csak azért is, mert a történésznek a gyakorlatban a múlt eseményeinek oksági magyarázatát kell adnia. Az utóbbi pedig feltételezi az „elmélet” létezését, még ha a „hétköznapi tudat” szintjén is. E nézet legegységesebb kifejtését a történész D. Potternél találhatjuk.⁴⁹ A „történeti módszer”, hangsúlyozza Potter, évtizedeken át változatlan marad, miközben az őt létrehívó filozófiai koncepció már régen elavult és elejtődött. Ez a módszer azon a meggyőződésen alapul, hogy a történelem maga bontja ki saját tartalmát, és maga interpretálja önmagát, csakis a történelem tanúsága autentikus és rendezett az időben. A „történeti módszer” problematikája, ebből következően az adott történeti források verifikációjára korlátozódik, ugyanakkor mint a történész központi problémája — egyben a történelem magyarázata is. Közben pedig a „történeti módszer” a metodológiának ezt a legfontosabb területét, mint olyat, amelyhez nincs köze, átengedte más diszciplínáknak: az okság problémáját — a filozófiának, a tettek, a magatartás motivációjának problémáját — a pszichológiának, a stratifikáció problé-

⁴⁴ A. Schlesinger jr.: i. m. 768.

⁴⁵ K. Popper: *The Open Society and Its Enemies*. Vol. II. London. 1957, 259.

⁴⁶ Vö. *American History and the Social Sciences* 5.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Vö. *Social Science Research Council. Bul. 54. Theory and Practice in Historical Study*. (New York). 1946.

⁴⁹ D. Potter: i. m. 178 ff.

máját — a szociológusnak. Ez igazán meggondolatlan bőkezűség volt! Ennek alapján kínálkozik a következtetés: a tradicionális „esemény”-történetírás nem kielégítő, itt az ideje, hogy a történész újra felfegyverkezzék (pontosabban új logikai eszközöket szeressen be). Ebben segíthetnek a társadalomtudományok. Tehát, vonja le Potter a következtetést, ha a történész hozzákezd a rendszeresen ismétlődő ciklusok, mindig megnyilvánuló alapvető összefüggések és végül a különböző civilizációk közti párhuzamok tanulmányozásához, nem nélkülözheti az elméletet.⁵⁰

Nem nehéz meggyőződni arról, hogy Potter gondolatmenete nagyon közel áll Braudel fentebb ismertetett álláspontjához, ugyanakkor az amerikai történész által levont következtetés sokkal radikálisabb és határozottabb. A történelem és a társadalomtudományok integrációja nem mehet végbe sem az objektum különböző oldalait ugyanazon a síkon (pl. az empiria síkján) tükröző tudományok rendszereinek mechanikus egyesítése útján, sem pedig a különböző síkokat átfogó (mondjuk teoretikus és empirikus) tudományok között létesülő külsődleges kapcsolat révén. A történelem mindenekelőtt az általánosan elismert, rögzített terminusok, fogalmak szótárának hiányában szenved. A legnagyobb nehézség pedig, amivel a szociológia küszködik, a történelmi tradicionális mellőzése. Bizonyára ismert tény, hogy az amerikai történetírásban hosszú ideig túlsúlyban levő „idiografikus” koncepció uralma után az amerikai történészek egy része bejelentette a társadalmi-történelmi megismerés egy magasabb szintű világos történelmi elméletének létezését. Magától értetődően, még ezek a történészek is nagyon távol állnak attól, hogy a materialista történelemfelfogásban ismerjék fel ezt az elméletet, itt csak az elv deklarációjáról és egyáltalában nem a realizálásáról van szó. Nem kell prófétának lennünk ahhoz, hogy megjósoljuk, hogy — a marxizmuson kívül állva — ezekre a történészekre újabb csalódások várnak. Erről meggyőzően tanúskodik az idealista historizmus történelmi tapasztalata: a polgári történetírás hány történetfilozófiai doktrínájáról kellett már lemondani, hány „filozófiai követ” kellett kihajtani a hajóból! És lám, most a történelem elméletét „a társadalomtudományoknál” keresik, amelynek képviselői, mint ismeretes, maguk is elismerik, hogy nélkülözik a társadalmi fejlődés egész elméletét.⁵¹ Ez az úgynevezett funkcionálizmussal azonosuló mai amerikai empirikus szociológiára különösen jellemző. Ez a szociológia az absztrakt, „társadalmi rendszerek” elméletét vallja, amely rendszerek az „egyensúlyi állapot” elve alapján funkcionálnak, az elmélet csupán ezek „pusztulását” és „keletkezését” veszi szemügyre, de egyáltalán nem képes megmagyarázni a társadalmi változásokat és fejlődést. Igaz, az önmagával szemben korlátlan igényeket támasztó behaviorizmus azt ígéri, hogy létre fogja hozni a „társadalmi viselkedések általános elméletét”, amelynek magába kell foglalnia a társadalmi változások magyarázatát is, „az emberi szervezet legkisebb sejtjétől kezdve . . . a bonyolultabb rendszerekig, mint pl.: az emberi szervezet, az emberi személyiség, kis csoportok . . . , a társadalmi típusú makrorendszerekig és a társadalom egészéig, amennyiben ezeket a rendszereket homológ (megegyező — M. B.) folyamatok irányítják.”⁵² Nem meglepő, ha válaszul az ilyen ígéretekre, ahogyan a „történelem és szociológia” téma vitájának egyik résztvevője találóan megjegyezte, legfeljebb vállat vonhatunk. A történésznek ugyanis nem kozmikus, hanem történelmi törvényekre van szüksége.

Ezzel egyidőben, ugyanazokban a társadalomtudományokban, amelyek felé a történetírás várakozással fordul, a történelmi irányzat mellett egyre inkább megerősödik

⁵⁰ Uo.

⁵¹ P. L. van den Berge: Dialectic and Functionalism. American Sociological Review. Vol. 28. 1963, No. 5.

⁵² The Limits of Behaviorism. Ed. by J. C. Charlesworth. Philadelphia. 1963, 17.

az akronikus (történelemellenes) irányzat is. Kialakul egy olyan vélemény, hogy a szociológiai elméleteknek már nincsen szükségük a múltra, a történelemre, hogy a múlt egyre inkább „távolodik a jelentől” és elveszti minden jelentőségét a jelen számára. Weber történelemre orientált szociológiáját fokozatosan kiszorítja a funkcionálizmus, pontosan úgy, ahogyan a történeti orientációjú „politikatudomány” (amely Eichhorn és K. F. Savigny tradícióira nyúlik vissza) egyre inkább átadja a helyét a behaviorizmusnak.⁵³ Így kételkedik H. Arendt politológus abban, adhat-e valamit a történelem a mai politika megértéséhez. Végül a szociológus is felteszi a kérdést: „mi ma a kronológia és genealógia haszna? . . . Pl. Amerika dinamikus társadalmát tekintve, ahol az emberek ritkán halnak meg ott, ahol születtek. Ezek az emberek nem a múlt iránti hálaadásra vesztegetik az életüket, hanem a jövőt akarják tisztán látni. Senkinek sincs szüksége arra, hogy tudja, mit tettek a nagy emberek a múltban, azt kell tudni, hogy az egyszerű embereknek mit kell csinálniuk a jövőben.”⁵⁴ Ebben a történelemszemléletben természetesen jelentős mértékben érvényesül az amerikai polgári történetírás jellegének hatása is, de hasonló nézetek jellemzőek a „társadalomtudományok” általános „szellemére” is.

A „kis” csoportok tanulmányozásának a mai polgári szociológiában alkalmazott módszereit, úgy tűnik, a történészek is fel tudják használni, például a történelmi közösek néhány formájának kutatásában, de természetesen csak mint segédmódszereket, mivel a polgári szociológiának a társadalom mint egész nem esik érdeklődési körébe. A makroszociológiaként fellépő szociológia (mint a funkcionális rendszerek általános elmélete) szükségszerűen csakis tisztán deduktív logikai elmélet lehet, amely olyan magasan lebeg a „társadalomtudományok”, és különösen a történettudomány valóságos feladatai felett, hogy egyáltalán nem alkalmas a kutatási gyakorlat „irányítására”. És ez természetes is, hiszen egy ilyen elméletnek azt a benyomást kell keltenie, hogy (logikai szempontból) az összes lehetséges tényezők különböző osztályainak kimerítő klasszifikációján alapul. Ugyanakkor nem veszi észre, hogy magában ebben az igényben, egy ilyen klasszifikáció „kimerítő jellegének” az igényében mindennél világosabban megnyilvánul, hogy mennyire élettelen és spekulatív. Ha a funkcionális szociológia szemszögéből a történelemnek mint tudománynak az az alapvető hiányossága, hogy nem a „struktúraelemzés szisztematikussá módosított alapul” (ami természetesen igaz is, amennyiben polgári történetírásról van szó), akkor a szociológia alapvető hiányossága a történész szemszögéből egyrészt abban van, hogy nem tudja megmagyarázni az egész szisztematikus változásait, másrészt pedig abban, hogy kénytelen a változás forrását kívülről „belevinni” a rendszerbe (népességnövekedés, kultúrártékek változása stb.). De mit tehetnek ebben az esetben a „társadalomtudományoknak” azok a képviselői, akik a történészeket meg akarják nyerni „saját hitüknek”? Egyet tehetnek: leszállhatnak „elméleteik” ködös magaslatáról, bemutathatják, hogyan „működnek” specifikus módszereik a történelmi kutatások területén. Éppen ezen a ponton a történészre a kínálat olyan özöne zúdul, amely nyilvánvalóan meghaladja a keresletet.

A társadalmi szférára vonatkozó ilyen vagy olyan idealista elképzeléseken alapuló „emberről szóló tudományok”, és közülük különösen azok, amelyek az utóbbi években a formalizálás kellő fokát elérték ahhoz, hogy a leíró tudományok kategóriájából azoknak a tudományoknak a kategóriájába legyenek átsorolhatók, amelyek a törvé-

⁵³ R. T. Holt and J. E. Turner: *The Methodology of Comparative Research*. New York. 1970, 1 skk.

⁵⁴ *American History and Social Sciences*, 5; A. L. Kroeber: *Culture. A Critical Review*. Cambridge (Mass.). 1952; D. Lerner: *The Human Meaning of Social Sciences*. New York. 1959, 14. A „high theory” legélesebb kritikáját lásd: C. W. Mills: *The Sociological Imagination*. New York. 1959, ch. 2.

nyek megállapítására hivatottak (neokantiánus terminológiával: generalizáló tudományok) — mint a strukturális nyelvészet, ökonometria, valamint a kultúrantropológia, a pszichológia néhány irányzata stb. — szintén a történelem „segítségére” siettek, figyelmébe ajánlva saját koncepcióikat, saját eszközeiket „az ember tanulmányozására”. A történelmi folyamat hiányzó elmélete helyett a polgári történetírásnak mindenféle „pótlékot” javasolnak (bár nem lehet elvitatni, hogy a társadalomtudományok empirikus módszereinek és fogalmainak egész sora használhatónak bizonyult a történelmi kutatás gyakorlatában). Minden azon múlik, hogy a történészek milyen elméleti bázison sajátítják el a módszereknek és eljárásoknak ezt az arzenálját, milyen fő elven fog alapulni az „új történelmi szintézis”.

Végezetül meg kell állnunk a nyugat-német történészek állásfoglalásainál a bennünket foglalkoztató problémával kapcsolatban.⁵⁵ Nézeteik teljesen jellemzőek a mai nyugati történetírás bizonyos áramlataira. A fő mozzanat, amely nézeteiket egységbe, úgyszólván típusba foglalja, a történelemtudomány — a történetírás és eseménytörténet — jelenlegi állapotával való teljes elégedettség. Még jelét sem mutatják az individualizáló „történelmi módszer” kritikájának, a legkisebb kísérletet sem teszik, hogy ezt a módszert a mai tudomány metodológiájának és logikájának fényében vizsgálják. Ezzel szemben gondoskodnak arról, hogy az új szociológiai tendenciák, amelyek az utóbbi időben megjelentek a történettudományban, ne okozzanak kárt a „klasszikus örökségben”. Ebből következik egyrészt a nyílt opposzió a nyugati történelemtudománynak az „Annales” köre által képviselt irányzataival szemben, másrészt az a kísérlet, hogy a struktúra kategóriájának olyan értelmezést adjanak, amely összeegyeztethető a „nagy történelmi személyiségek” koncepciójával. Ezért az NSzK történészeinek egyáltalán nem felel meg a történelmi tény tömegszerűségének az „Annales” körében képviselt gondolata, sem a „tömeg” mint „kollektív történelmi személyiség”. Elrettenti őket annak veszélye, hogy „a nagy személyiség” helyét a mindennapi ember foglalja el, minthogy a mindennapi ember „gondjai” alkotják az állandóságnak és a folytonosságnak az alapját, amely „a tartam” fogalmában konceptualizálódik. Ugyanakkor azonban ezek a történészek kénytelenek elismerni, hogy a történelmi gondolkodásnak ebben a változásában új társadalmi körülmények tükröződnek. Ezt a tényezőt a tradicionális történetírásnak figyelembe kell vennie. „A történettudomány — hangsúlyozza E. Pitz — ilyen veszély esetén kénytelen ezzel a kérdéssel foglalkozni, de nincs semmi oka arra, hogy feladja álláspontját.”⁵⁶ Ha figyelembe vesszük, hogy Pitz milyen „történettudományt” ért ezen, akkor álláspontja teljesen érthető — fél attól, hogy a „törvényszerű tényezők” és „végzetes erők” betörnek a történelem területére, azaz röviden, a történelmi törvényszerűség kategóriájától retteg. Ebből következik a feladat, hogy fegyvert kovácsoljon a mai analitikus gondolkodás alapfogalmából, a „strukturából”, és ezzel megfossa a történelemtudomány objektívizálásának pátozától, amely ebben a fogalomban — minden hiányossága mellett — a polgári historizmus szociológiai tendenciájának megtestesülését láttatja.

Ennek a feladatnak a megoldásán fáradoztak erejükhez mérten Th. Schieder, K. Bosl és E. Pitz. Th. Schieder⁵⁷ a „struktúra” nyugaton alkalmazott terminusának kritikájával kezdi (és nem alaptalanul). Ez a fogalom, hangsúlyozza Schieder, túl homályos ahhoz, hogy a történészek alkalmazzák: ezideig nem kutatták a történelmi struktúrák fajtáit és sajátosságait, nem vizsgálták feltárásuk és rendszerezésük módjait. Áltá-

⁵⁵ T. Schieder: i. m. E. Pitz: i. m.; K. Bosl: Der soziologische Aspekt. Historische Zeitschrift, 1965, Bd. 201, 613.

⁵⁶ E. Pitz: i. m. 265.

⁵⁷ Th. Schieder: i. m. vö. Th. Schieder: Razlicsija mezsdu isztoriceszkim metodom i metodom szocialnih nauk. Moszkva 1970.

lában véve, állítja Schieder, a „struktúra” kategóriájában a történettudomány számára nincsen semmi új és meglepő, legalábbis Ranke óta már az individuumfeletti „végzetes” erővel operál, ha nem is használta közben magát a „struktúra” elnevezést. Annak érdekében, hogy „rossz fényt vessen” a kategóriára, K. Marx nevével kapcsolja össze. Marx óta, mondja Schieder, az ember társadalmi léte vált a problémák problémájává. A társadalmi struktúrák, folytatja, az ember történelmi magatartásának „kényszerű formáivá”, a történelem meghatározó realitásaivá lettek. És végül, fejezi be Schieder, nincs merev ellentét a struktúrák története és az egyéniségek története között. A „nagy személyiségek történetét” némi jóakarattal a strukturalista metodológia terminusaiban, a pszichológiai és szellemi „realitások” megtestesüléseként lehet tekinteni. Ennek a Schieder által kifejtett programnak a megvalósítására tett kísérletet Pitz „Történelmi struktúrák” című munkájában.⁵⁸

Tekintsünk át újra néhány dolgot összefoglalásképpen. Ha a vizsgált kérdéstről az utóbbi tíz évben megjelent irodalmat tanulmányozzuk, akkor azt találjuk, hogy a mai polgári történetírás metodológiai válságának új szakaszában három tendencia él egymás mellett és csap össze egymással.

Az egyik tendencia, amelyet az „*Annales*” köre képvisel (meglehetősen sok híve van az Atlanti Óceán mindkét partján) abban látja a válságból kivezető utat, hogy a történetírás figyeljen fel a vele határos „emberről szóló tudományok” által kidolgozott összes kutatási módszerre, annak érdekében, hogy a történész kutatási apparátusát a mai humán tudományok fogalmaival adekvát formára hozza. Azt tapasztaljuk, hogy ez az irányzat a történelmi megismerés elméletének és metodológiájának problémáit háttérbe szorítja. Az irányzatban szemmel láthatóan megerősödött az említett kérdéshez való pragmatikus hozzáállás. Nem ebből származik-e az, hogy az „*Annales*” kör — az utóbbi években — inkább az általános „emberi” problematikával foglalkozik — a folyóirat tulajdonképpeni történelmi érdeklődésének hagyományos irányzata rovására, amely pedig sikereit megalapozta.

A második tendenciát legtisztábban a „*Historische Zeitschrift*” képviseli a nyugat-német történetírásban. A „történetírás hagyományos iskolája” válságának cáfolhatatlan tényét elismerve ez az irányzat kész emiatt bármit vádolni, ami csak szóba jöhet, csak ennek az iskolának metodológiai (neokantiánus) alapjait nem. Még ma is úgy tartják, hogy ez felel meg leginkább a historizmus szellemének. Habár kénytelenek meghátrálni a kor kényszerítő erejének nyomására, és a történetírás fogalmi apparátusának körét hajlandók kibővíteni a határos társadalomtudományoktól, elsősorban a szociológiától kölcsönzött kategóriákkal, az említett irányzat azt tartja feladatának, hogy ezeket a kategóriákat Ranke és Rickert örökségének „tradicionális szellemében” értelmezze.

Végül a harmadik tendencia az *USA történetírásában* bontakozik ki a legvilágosabban. A történelem mint „az egyszeri és megismételhetetlen” tudománya „saját-szerűségének megőrzése” címén, az ehhez az irányzathoz sorolható történészek határozottan ellenzik — a módszerek kérdésében — a történetírás és a társadalomtudományok közeledését.

A mai polgári historizmus mindhárom fent jellemzett tendenciája, ahogy az várható is volt, jelentkezett a XIII. Nemzetközi Történészkongresszuson. A legkevésbé a francia „*Annales*” iskola gondolatai jutottak szóhoz, annál az egyszerű oknál fogva, hogy kis létszámban képviseltették magukat a kongresszuson. A második irányzat álláspontját, — amely irányzat a szociológiai módszerek történelmi kutatásba való bevezetésének mérsékelt híveiből áll — E. Sestan és Schieder előadásai képviselték. Sestan

⁵⁸ E. Pitz: *Geschichtliche Strukturen. Historische Zeitschrift*, 1964, Bd. 198.

olasz történész „Eseménytörténet és struktúratörténet” című előadása világosan tükrözte azoknak a polgári történészeknek a nézeteit, akik teljesen tisztában vannak a tradicionális „eseménytörténet” hiányosságaival, és mégsem hajlandók engedményt tenni a divatnak. Az úgynevezett „strukturális tudományok” nem rejthetik el a rugalmatlan szinkroniában rejlő hiányosságokat. Ezért óvatosak annak kiválasztásában, hogy mit vehetnek át ezeknek a tudományoknak az eszköztárából a történeti kutatás számára. „A csupán az egyes eseményekre szorítkozó történelemből — írja Sestan — bárhogy is interpretálják, kiderül tökéletlensége, egyoldalúsága és az, hogy nem felel meg a komplex történelem ideáljának”. Másrészt, amíg a „longue durée” strukturális történelme Sestan szerint képes arra, hogy „kivívja az olvasó feltétlen elismerését”, addig ugyanaz a módszer az események kutatásában „kiábrándító”. A struktúrák lépten-nyomon „mozdulatlannak és semlegesnek” bizonyulnak a mindennapi élet vonatkozásában, amely pedig ezekben „a megvetett” eseményekben jelenik meg. Mindazonáltal Sestan arra a következtetésre jut, hogy „akár tetszik, akár nem”, nem kétséges, hogy a strukturális történetírás, azon kockázat ellenére, hogy a történeti múlt szociológiájával való azonosulással degradálódik, korunk haladó történetírása.⁵⁹

Schieder más álláspontra helyezkedett ebben a kérdésben. Már előadása tárgyának megfogalmazása is sokat sejtett: „A történelmi módszer és a társadalomtudományok módszere közötti különbségek”. Azzal a tetszetős ürüggyel, hogy „a történelemnek nem kell lemondania az önálló tudomány szerepéről”, Schieder lényegében az „idiografikus” történetírás álláspontját védte. Ennek során a következő körülményeket vette alapul: 1. „a múlt a maga valóságában nem rekonstruálható”, ezért minden történelmi konstrukció csak spekulatív értékekkel bírhat; 2. a történettudomány elmélete aközött ingadozik, hogy a „megértést” vagy a „magyarázatot” tűzze ki célul; az elsőnek a „beleérzés módszere” felel meg, amely a „személyiség struktúrájának” megértéséhez vezet; a tudatalatti magatartások, motívumok csak irracionális módon foghatók fel; 3. „a történelmi folyamat” alapvető „egységeinek” egyike a „hatalom” az „erős, energikus vagy voluntarista elemek” koncentrációja; 4. vannak olyan körülmények, amelyek között az emberek cselekszenek, de amelyek nem okai ezeknek a cselekedeteknek; 5. a történelem sajátossága, hogy a kontinuitás garanciája legyen, és Schieder szerint ebből fakad a történelem és a társadalomtudományok közötti különbség (az adott esetben nyilvánvalóan, az ő kifejezésével élve, a „nemzeti-német történetírás” tapasztalatára támaszkodik, amely a történelmi folyamatot „a nagy személyiségek” motivált megvalósulásának fogja fel). Ennek ellenére Schieder végezetül kénytelen volt elismerni a történelem és szociológia közeledésének (sőt „házasságának”) elkerülhetetlenségét.⁶⁰

A harmadik tendenciát, amely egy teljesen nihilista álláspontot képvisel ebben a kérdésben, D. Hexter amerikai történész képviselte. „Történelem, társadalomtudományok és mennyiségi módszer” című előadása példa arra, hogy milyen pozíciókból „védelmezik a hagyományos történelemszemléletet” módszereik szociologizálása ellen. Elég, ha röviden felsoroljuk Hexter érveit: 1. a történelmi források természete nem engedi meg, hogy tanulmányozásukban apriori sémákat, formulákat, képleteket alkalmazzunk; 2. másrészt, minél bonyolultabb lesz a társadalomtudományok matematikai apparátusa, annál kevésbé felhasználható a történész számára; 3. a történelem tárgya: „az ember szellemi világa — tudata, reményei, törekvései, célirányos tevékenysége, ugyan mit képes ebből a homogenizáló komputer feldolgozni?”; 4. a szociológusnak az a törekvése, hogy tudományát értékmentessé tegye, meghíusul, beleütközik az értékekkel áthatott terminológiába; 5. a történelem értékítéletekkel átszőtt nyelvezete kikerülhe-

⁵⁹ *E. Sestan*: i. m. 10—11.

⁶⁰ *Th. Schieder*: i. m. 1—2.

tetlen, ha magát korrekt módon akarja megértetni más tudományokkal; 6. ha a folyamatot az emberek célirányos tevékenysége alkotja, akkor a felelősség, kötelesség, lelkiismeret stb. fogalmai kikerülhetetlenek a folyamat humán értelmezésében. És a következtetés: a történelem mint az emberi gyakorlat megértési módja, azáltal, hogy összeközösbe kerül a mai szociológiával, nem a tudományos stratégia problémájával, hanem legfeljebb részleges taktikai feladatokkal kerül szembe.

Röviden így fest a „történelem és szociológia” problémájának mai állása, ilyenek a mai polgári történetírásban összecsapó fő tendenciák. Ha az ezideig erről folyó vita uralkodó motívumaként a mai polgári történészek jelentős részének erős elégedetlenségét kell megemlítenünk az általuk képviselt történetírás helyzetét illetően, akkor a vita kibontakozását és kirajzolódó végeredményét ugyanannak a polgári történetfilozófiai gondolkodásnak mai helyzete határozza meg. A polgári történetírásnak egyre inkább szüksége van egy teljességre törő társadalomelméletre, amelyet a világtörténelmi tapasztalat igazol. A történetírás, amikor egy ilyen elmélet után kutat, a szociológiához fordul. Akármilyen szűk perspektívával is jött létre „az emberről szóló tudományok” szövetsége, beleértve a történettudományt is, ez nemcsak hogy nem helyettesíti a történelmi megismerés teljességre törő tudományos elméletét, hanem még égetőbb szükségessé teszi. A történelemtudomány hosszú tapasztalata azonban bebizonyította, hogy az idealista történetírás talaján ez a cél teljesen elérhetetlen. És minthogy ennek az igazsága mind szélesebb körben tudatosul a hivatásos történészek körében — tudományuk logikája magának az életnek a logikája — fel fog vetődni számukra a kérdés: ha az igazság kritériuma a gyakorlat, akkor még ha csupán a XX. századot nézzük is, a világban végbemenő változások iránya nem a marxista historizmus tudományos cáfolhatatlanságáról tanúskodik-e?

Az ebben a perspektívában elemzett fenti vita olyan érdekességgel bír, amely már kétségtelenül túlmutat az itt tárgyalt probléma keretein.

(Voproszi Isztorii, 1972. 9. szám 63–81.)

TÖRTÉNETI IRODALOM

MORAVOSIK GYULA:

BYZANTIUM AND THE MAGYARS

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1970. 147 oldal, 16 szövegközi kép, 1 táblázat)

Kiváló, körünkől immár örökre távozott bizantinológusunk 1953-ban megjelent „Bizánc és a magyarság” c. művének átdolgozott, terjedelmében csökkentett, de koncepcióját tekintve csorbítatlan változata jelent meg angol nyelven. A két kiadás közti eltérést az első kiadással kapcsolatban elhangzott kívánalmak és a külföldi olvasók sajátos igényei indokolják.

Az I. fejezet Bizánc világába vezeti be az olvasót. Elutasítja a francia felvilágosodás irodalma nyomán Bizánerről kialakult negatív értékelést, amely Európa történelmét beárnyékoló „bizantinizmus” eredetét látta Bizánc berendezkedésében. Az utóbbi sajátos vonásokkal is rendelkezik, de egészére a történelmi fejlődés általános törvényszerűségei a jellemzők. Bizánc fejlődésének elemzése, az európai történelemre gyakorolt termékenyítő hatása áll Moravcsik Gyula gondolatmenetének középpontjában.

Az antik rabszolgatartó viszonyok Bizáncban a VII. század közepéig uralkodtak, a szerző megítélése szerint ekkor jelentek meg a feudalizálódás jegyei. Ezek említésekor a szovjet bizantinológia eredményeire irányítja a figyelmet. A háromkötetes Isztorija Vizantii (Moszkva, 1967) szerzői úgy látják, hogy a VII. század közepe tájától a IX. század végéig tartó agrárizálódás és deurbanizálódás jellemzi Bizánc állapotait. A társadalmi viszonyokat az állami adóval terhelt szabad paraszti faluközösségek uralták, feudális viszonyok csak periferiálisan jelentek meg. A VII–IX. század folyamán e paraszti közösségek szabadsága, mivel állami jövedelmek forrásai voltak, bizonyos állami védelemben részesültek. A parasztok magánföldesúri függősége a IX. század közepe tájától kezdett jellemzővé válni. Bizánc agrárviszonyai számos vonatkozásban a keleti, ázsiai országokéra emlékeztető vonásokkal rendelkeztek, bár az állami földtulajdon Bizáncban nem volt olyan elterjedt, mint keleti szomszédainál. A beneficiális, hierarchikus feudális viszonyok, — nem idegen hatások nélkül, — csak a XII. század folyamán alakultak ki Bizáncban, de a parasztság terhei közt az állami adók Bizánc egész története folyamán jelentősek maradtak. Úgy tűnik, hogy a kérdés szovjet szakértői a VII–IX. század közti periódust, a társadalmi folyamatok jellegére nézve, átmenetinek tekintik, kora-feudálisnak nevezik, de inkább a barbár agrárizálódást emelik ki benne. Ehhez még hozzátesszik, hogy ez a folyamat Bizánc esetében nem volt olyan átfogó, mint az egykori Római Birodalom nyugati felében. Bizánc agrárforgó társadalmi fejleményeket marxista—leninista módszerrel elemző rész kutatások eredményeinek szintetizálásából az tűnik ki, hogy Bizánc szovjet történészei a kiterjedt állami földtulajdon, a szabad faluközösségek állami adóztatása és a feudalizmus között különbséget tesznek. Az előbbi vonásokat keleti sajátosságnak tekintik, s bár nem fogalmazzák meg, de a gondolatmenetükből az ázsiai termelő mód tisztázására váró elméleti problémája következik.

Úgy tűnt, Bizánc jogászai és állami méltóságai maguk is úgy érezték, hogy a bizánci bürokratikus állam egészében a császárkori Római Birodalom hagyatéka. A szerző rávilágít, hogy e szinte önálló életet élő szervezet változatlanlansága látszólagos. Ellenőr-

zése és működtetése a régi rabszolgatartó arisztokrácia kezéből fokozatosan a vidéki új arisztokrácia kezébe került. Persze a fővárosban élő, a birodalmi centralizált igazgatás feltétlen híveivel szegődött bürokrata méltóságokkal, partikuláris érdekeiért síkra szálló új arisztokrácia kompromisszumra kényszerült. Az állami hivatalok körében dúló érdekharcok ellenére a bizánci állam erős, életképes szervezet volt, tekintélyes katonai erővel rendelkezett. A rázúduló barbárokat, hol erővel, hol diplomáciai fondorlattal semlegesíteni, vagy pedig távol tartani tudta. Arra talán érdemes lett volna figyelmeztetni, hogy Bizánc életének egyetlen területén sem érződött olyan erősen a szaszanida Irán és az arab kalifátus, röviden a Kelet hatása, mint az állami életben.

Bizánc fejlődésének egyik sajátos vonása, hogy korai tőkés viszonyok nem erősödtek meg, bár csírái kialakultak. Velence és Genova egymásközi konkurenciaküzdélme, együttes nyomásukra kikényszerített gazdasági előjogok az egykor virágzó bizánci ipart és kereskedelmet aláásták. Bizánc hosszú agonizálásának okait a szerző sokoldalúan elemzi, rámutat, hogy hanyatlását belső és külső okok összefonódása váltotta ki.

A bizánci szertartású kereszténység terjedt el Bulgáriában, Szerbiában és Oroszországban. Bizánc kultúrája is mély hatást gyakorolt ezekre az országokra. A kapcsolatok pozitív vonatkozásai azonban nem feledtethetik azt a mély ellenszenvet, amit Bizánc politikája ezekben az országokban kiváltott. Oroszország esetében az erőviszonyok alakulása gátat vetett Bizánc politikai törekvéseinek. A bizánci eredetű főpapsággal szemben az orosz papság és világi uralkodó réteg komoly ellenzékét képezett, ez megakadályozta a bizánci eredetű főpapok politikai törekvéseit. Az orosz egyházi építészet, művészet és keresztény állameszmények alakulására Bizánc hatással volt. A középkori orosz szellemi alkotások azonban arról győznek meg, hogy a kanonizált dogmák alól a nemzeti sajátosságok felszínre törtek. Így Vladimir Monomah kijevi nagyfejedelem intelmei első szakaszának eszméi bizánci eredetűek, de a második szakaszban előtörő kemény, szinte pogány hangvételű gondolatok orosz környezetben keletkeztek.

Fénykorában Bizánc erőszakos nagyhatalom volt, becses műveltségi és gazdasági kapcsolatai negatív vonásokkal párosultak. S ez az adott korban így természetes.

A II. fejezet nyolc alfejezetben vizsgálja a magyarok és Bizánc kapcsolatainak alakulását. Az V—IX. század folyamán a Fekete tengertől északra fekvő steppe, ahol az alakuló magyar nép élt, Bizánc figyelmének tárgyát képezte. Az itt élő, Bizánc tartományait veszélyeztető népek szemmel tartása elsőrendű diplomáciai feladat volt. E népek befolyásolásának hatékony eszközeként a kereszténység kínálkozott, a térítések, az egyházi befolyás a bizánci külpolitika fontos, alighanem legfontosabb eszköze volt. A steppei népek körében az V. századtól bizánci térítő papok tevékenykedtek, a VIII. században a dorusi érsekség felügyelete alá hét, köztük az onogur és hun, püspökség tartozott. A szerző figyelmeztet, hogy a honfoglalás előtti magyarok nem váltak keresztényekké, de vallásos hiedelmeik a kezdetleges sámánizmusnál fejlettebb szinten álltak, a kereszténység elemeit ismerték. Adatok bizonyítják, hogy más steppei népekhez hasonlóan a kereszt kultuszát a magyarok is ismerték.

Külön kérdést képeznek a magyarokról szóló bizánci tudósítások. Értékük felbecsülhetetlen, de a magyarok életmódjára, viselkedésére vonatkozó megállapításaik irodalmi toposzok ismétlései. A nomádság, vadság, hitszegés a kereszténység fogalmával ellentétes szinonimák. Ezek a nem keresztény világhoz tartozást s kevésbé a társadalmi-gazdasági berendezkedés minőségét fejezik ki.

A pannóniai kereszténység nyugati eredetű, a népvándorlás korától érvényesülő bizánci egyházi tevékenység a IX. század 60—80-as éveiben Cirill és Method működésével érte el csúcspontját.

Bizánc magyarokkal kialakított egyházi kapcsolatait erősítette az, hogy a végleges hazát szerző magyarok területe a bizánci térítések régi ismerőse volt. Bulcsu, az

erdélyi Gyula és Ajtony Bizáncban vette föl a kereszténységet. Magyarország (Turkia) első püspökét, Hierotheost a konstantinápolyi partiárka Theophylactos szentelte föl 962 táján. A XII—XIII. század fordulójáig a bizánci egyház jelentős pozíciókkal rendelkezett Magyarországon; a csehországi Szava kolostor szláv liturgiát követő szerzetesei 1055-ben a visegrádi bazilita monostorban találtak oltalmat. Magyar közvetítés komoly szerepet játszott abban, hogy az 1054. évi schisma után sem szakadtak meg a keleti és a nyugati egyház kapcsolatai.

Az államközi kapcsolatok alakulásának értékelésében a szerzőnél felmerült annak a gondolata, hogy a X. századi Magyarország vonatkozásában a bizánci kormányzat a birodalmi fennhatóság jogfolytonosságának eszméjét alkalmazta. Ezt a gondolatot abból vezeti le, hogy a honfoglalás előtti Magyarország déli és délkeleti területe a Bizánc fennhatósága alá került Bulgáriához tartozott. Ám a jogfolytonosság eszményének szempontjából inkább Pannónia jöhetne számításba. A XII. századi bizánci politika valóban Pannóniára, az egykori birodalmi tartományra hivatkozott, ami persze a XII. században archaizmus volt, de már a X. században is az lett volna, ha említése fölmerült volna. Ez azonban elmaradt. Arra a gondolatra jutunk, hogy a délkeleti és déli országrészek magyar urainak bizánci kapcsolatait több ok indokolta. A X. században a magyar—bizánci kapcsolatoknak már nagy múltja volt, az ezen országrészekeken talált bizánci keresztény előzmények és a magyar fejedelmek saját politikai megfontolásai együttesen jelölték ki e kapcsolatok jellegét. Amikor a bizánci udvar azt javasolta a magyar vezéreknek, hogy térjenek vissza a besenyők által elfoglalt Etelközbe és a magyarok legyenek bizánci katonai segédnép, ezt a javaslatot a magyar vezérek elutasították.

A két birodalom között elhelyezkedő Magyar Királyság viszonyát a két nagyhatalomhoz — mindkettő az egykor egységes Római Birodalom kizárólagos jogutódjának tekintette magát — az óvatos tartózkodás, az állami önállóság védelme határozta meg. Ezt az elvet, a XI. század 70-es és a XII. század 40—70-es éveiben a trónviszályokkal kapcsolatos pártoskodások idején érte sérelem, mivel a viszálykodó felek a bizánci vagy a német-római császári udvarban kerestek támaszt, illetve onnan kaptak ösztönzést.

A magyar kormányzat jogos gyanakvással kezelte az országon átvonuló, rendetlenkedéseik miatt rosszhíru kereszties hadakat. Ebben a tekintetben a magyar és a bizánci érdekek és álláspontok közel álltak egymáshoz. Problematikus, hogy a XI. század 70-es éveiben Salamon által a német-római császárnak tett hűbéresi ígérettel szemben I. Géza király számára Bizáncból küldött koronával kifejezett álláspont jelenthette-e Magyarország függetlenségének garanciáját, még annak feltételezése esetén is, hogy a bizánci udvar gondot fordított ilyen garanciára. A XI. század 70-es éveiben a szeldzsukok, besenyők, úzok háborúi és a bizánci uralom ellen fegyvert ragadó bulgárok és szerbek támasztotta bonyodalmak közepette maga a bizánci kormányzat is nyugati kapcsolatokat keresett, nevezetesen VII. Gergely pápához és a délitáliei normannokhoz fordult segítségért. A pártviszályokban elfáradt Magyarország és a háborús bonyodalmakkal küzködő Bizánc érdekelve voltak a kapcsolatok rendezésében. Nyugati szövetségek keresése közben Bizánc nem feledkezhetett meg Magyarországhoz fűződő viszonyának alakulásáról.

Magyarország déli, különösen dalmáciai terjeszkedése, a XI. század vége, a XII. század első harmada közti időben, Bizánc katonai ellenlépéseit és diplomáciai alkudozásait váltotta ki. A Szávától délre eső terület és Dalmácia Bizánc számára századok óta féltve őrzött érdekszféra volt. A két ország érdekeinek ütközése a délszláv népek érdekeit érintette, az ő rovásukra folyt a küzdelem.

Mánuel Komnen bizánci császár, I. László magyar király unokája egy birodalom — egy császár eszményét, az egykori Római Birodalom egysége visszaállításának tervét melengette. Azt, amit távoli elődjének, Justiniannak is csak részben és rövid

időre sikerült megvalósítani. Magyarország meghódítása, vagy szoros függőségbe hozása lehetővé tette volna, hogy területéről Mánuel céljai elérésének fő akadályára, a Német-Római Császárságra nyomást gyakoroljon. Magyarország csaknem két évtizedre az európai politikai küzdelmek középpontjába került. Az ország nyugalmát az ismét kirobbant trónviszályok kavarták fel, ezek szoros kapcsolatban álltak a nemzetközi viszonyok alakulásával. Mánuel katonai és diplomáciai eszközökkel a politikája engedelmes híveinek vélt magyar hercegeket támogatta. A háborús cselekmények magyar uralom alá tartozó bulgár és szerb területen folytak, időlegesen a Kijevi Oroszország is belebonyolódott e küzdelmekbe. Mánuel beavatkozása a magyar belügyekbe tartós sikereket nem biztosított és nagy terveit megvalósítását nem vitte előre. A kiváló képességű császár elgondolásaiban azonban Magyarország továbbra is kulcsszerepet játszott. Elérte, hogy II. Géza fiatalabb fiát, Béla herceget Konstantinápolyba küldjék. A magyar korona várományosának bizánci udvarban eltöltött évei nem jelentettek új dolgot. Viszont merőben új mozzanat volt, hogy Mánuel számításai szerint Béla, Alexios néven a császári trón örököse lett. Így Bizánc és Magyarország perszonális unióra lépett volna. De ez az elgondolás sem vált valóra, mert a magyar herceg, III. Béla néven csak a magyar trónt nyerte el, időközben ugyanis Mánuelnek Alexios nevű fia született. III. Béla Mánuelnek hűségesküet tett és Bizánc ügyei iránt Mánuel halála után is érdeklődött, de saját terveit valóraváltása szempontjából. Mánuel halála után Bizáncban belpolitikai bonyodalmak támadtak, ezeket kihasználva III. Béla több kísérletet tett a császári korona elnyerése érdekében. Mánuel családjának egyetlen életben maradt tagját, özvegy nővérét, a kolostorba kényszerített Theodóra hercegnőt akarta feleségül venni. III. Béla szándékának erős hívei voltak Bizáncban az ún. latin pártban és a pátriárka is hajlott a hercegnő apáca házassági tilalmának feloldására. A magyar király hadai élén Szófiában (Sardike) várta a kedvező fordulatot, hogy hadaival Konstantinápolyba vonuljon. Az események azonban hirtelen más fordulatot vettek, s ez III. Bélát nemcsak a nála 15 évvel idősebb császári hercegnő kezétől, hanem a császári koronázási jelvények elnyerésétől is megfosztotta. Az új császár, Izsák Angel a magyar király Margit nevű lányát vette feleségül, aki hozománya fejében az apja által elhódított bizánci tartományokat kapta. III. Béla viszont megtartotta Dalmáciát. A továbbiakban III. Béla felhagyott bizánci törekvéseivel és erejét királysága belső nyugalmának és nemzetközi tekintélyének megerősítésére fordította, mindkét vonatkozásban komoly sikereket ért el.

Mánuel politikájának mérlegét megvonva látnunk kell, hogy az egységes európai birodalom visszaállításának terve irreális volt, de Magyarországgal kapcsolatos elképzelései nem nélkülözték a reális megfontolásokat. Magyarország belső nehézségekkel küzdött, nagy külpolitikai nyomás nehezedett rá, de jelentős erőt képviselt, s a Mánuel uralkodása idején erejének teljében levő bizánci kormányzat sem tudta akaratát maradéktalanul Magyarországra kényszeríteni. Nem mellékes, hogy a délszláv népek Bizánc ellenes fellépései Magyarország számára manőverezési lehetőséget biztosítottak.

A IV. kereszties hadjárat nyomán Bizánc területéből kihalított Latin Birodalom császári trónját II. Endre kísérelte meg elnyerni, de várakozásai nem teljesültek. A továbbiak a magyar–bizánci kapcsolatok történetének epilógusához tartoznak. Az oszmán törökök terjeszkedése következtében szorongatott helyzetbe jutott V. János Paleolog bizánci császár I. Lajos magyar királyt kereste fel 1366 februárjában, hogy törökellenes keresztény koalíció létrehozásához kérje közbenjárását. Eredménytelenül, mert a pápa a törökellenes segítség fejében Bizánc egyházi függetlenségének feladását szabta meg. A Rómába látogató császár 1399-ben még erre a végső lépésre is elszánta magát. A nyugati hatalmak törökellenes együttes segítő szándékának komolyságához kétségek férnek, az ortodox klérus unióellenes fellépése ürügyet és okot is szolgáltatott a kereszt-

teshadjárat tervének felhagyásához. A területében összezsugorodott Bizánc magára maradt a török veszéllyel szemben, zavaros belső állapotai saját erőinek összefogását a védelem érdekében meghiúsították. VIII. János Paleolog társcsászár látogatott Budára 1424 nyarán, Zsigmond magyar királyt és német-római császárt próbálta török elleni közös fellépésre bírni, de kitérő választ kapott. Húsz évvel később Ulászló, bizánci kérésre, hadat vezetett a török ellen, de a Várna melletti ütközet, melyben a magyar király is elesett, jelezte, hogy Magyarország segítő szándéka önmagában nem elegendő Bizánc megmentéséhez, a török félelmetes katonai erejének fékentartásához. Hunyadi Jánost 1452-ben kereste fel XI. Konstantin császár követsége, és kérte segítségét a török miatt kétségbeejtő helyzetben levő Bizánc megmentéséhez. Hunyadi terve azonban nem valósulhatott meg, bár a kilátásba helyezett segítség fejében a Fekete tenger partján fekvő Mesembria bizánci várost birtokul megkapta.

1453. május 29-én Konstantinápoly elesett és ezzel Bizánc megszűnt létezni. Az egykor fényes birodalom utolsó császára, XI. Konstantin fővárosa utcáin dülő öldöklő küzdelemben lelt hősi halált. Sebek borította testét a reménytelen küzdelmet vele együtt vállaló, húséges testőrei tetemei alatt találták meg — arany sas emblémával díszített bíborszínű csizmája jelezte, hogy az utolsó porphyrogenitos megalázkodás helyett férfias halált választott.

Európa hatalmasságai megdöbbenve értesültek, hogy Konstantinápoly falainak Szt. Román bástyáján félholdas zászló hirdeti a szultán erejét. Bizánc elestével a török számára megnyílt az út Európába. Bizánc még pusztulása után is hatott Európára. Itáliában oltalmat találó bizánci tudósok a klasszikus görög előzményekre épülő ismereteikkel gazdagították az európai kultúrát, a klasszikus görög nyelv és nyelvtan ismeretének elterjesztése az ő nevükhöz fűződik.

A szerző jogosan nem keres fő és társ bűnösöket a keresztény Bizánc tragikus pusztulásáért. Mert az sem igaz, hogy a nyugati országok érdektelenek voltak Bizánc sorsa iránt. Bizánc török elleni harcában szigetelődött el reménytelenül. A keleti és a nyugati kereszténység ellentétei, hegemonia küzdelmei, a zsugorodó keleti birodalom kárára terjeszkedő és gazdagodó földözi államok érdekütközései, a birodalom belső ziláltsága együttesen készítették elő bukását. Moravcsik Gyula nem mondja ki, de gondolatmenetéből következik, hogy a Bizánc felett aratott török diadal Magyarország szempontjából, minden korábbi veszedelemnél súlyosabb fenyegetés kezdetét jelentette.

BARTHA ANTAL

HECKENAST GUSZTÁV:

FEJEDELMI (KIRÁLYI) SZOLGÁLÓNÉPEK A KORAI ÁRPÁD-KORBAN

(Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 53. Budapest. Akadémiai Kiadó. 1970. 132 l.)

E könyv a kései feudalizmus időszaka kiváló kutatója Árpád-korba tett kirándulásának egyik eredménye. A feladat, amit a szerző magára vállalt — ama negatívum alapján, hogy foglalkozást jelentő helynevekből az „egyes települések korai történetén túlmutató általános társadalomtörténeti következtetéseket . . . eddig óvakodtak levonni kutatóink” (8. l.) —, aligha nevezhető könnyűnek; a feladat-megjelölés azonban — elvontakoztatva most a benne rejlő predesztinációtól, amit a szerző már az első fejezet *Bevezetésében* előre is bocsát: „Véleményem szerint foglalkozást jelentő helyneveink alkalmasak arra, hogy belőlük messzemenő társadalomtörténeti, sőt politikai történeti

következtetéseket vonjunk le” (8. l.) — kétségtelenül olyan felismerésből fakad, mely magában hordja az új születésének lehetőségét. „A korai magyar történet kutatásában — indítja könyvét a szerző — ma már csak a hagyományos forrásanyag új szempontok szerinti értelmezésével, vagy új források csoportok megszólaltatása révén lehet lényeges új eredményekre jutni” (7. l.). A könyv — ez utóbbi kritériumnak kívánva eleget tenni — tulajdonképpen az új források csoportként kezelhető foglalkozást jelentő helynevek (újra-) felfedezése.

Az első fejezetet (*Foglalkozást jelentő helyneveink és a magyar államszervezés*) követő *Összefoglalásban* maga a szerző summázza úgy vizsgálódásait, hogy „foglalkozásnévvel jelölt településeink tanulmányozása mind az erdőispánságokban, mind az ún. István-kori vármegyékben, mind a királyi (fejedelmi) család különböző magánbirtokain igazolni látszik munkahipotézisünket, hogy ti. ez a helynévtípus a kezdetlegesség, az első benépesülés, az első birtokszervezés, az uralmi és függési viszonyok megjelenésének dokumentuma a szóban forgó területen” (50–51. l.). A szerző e legterjedelmesebb fejezetben a foglalkozásnévvel jelölt települések és az Árpád-házi hercegek — akiknek tisztviselését a fejedelmi (Árpád, Jutas, Fajsz, Taksony, Géza fejedelemsort adva), a bihari és a nyitrai hercegi méltóságra kiterjeszkedve összeállította — nevét fenntartó helységek együttes vizsgálata alapján „arra mutatott rá, hogy az uralmi és függési viszonyok kialakításának ezt a kezdetleges módját fejedelmeink és hercegeink a X. század első évtizedeitől, talán már a honfoglalástól kezdve alkalmazták” (51. l.). A második fejezet (*A fejedelmi szolgálonépek foglalkozás szerinti csoportosításának eredete*) voltaképpen a fejezetcímbe adott konkrét megfogalmazáson túl arra a kérdésre is választ próbál adni, hogy hol kereshetők a magyar állam és a magyarországi feudalizmus gyökerei. Mivel a fejedelmi szolgálonépek Cseh- és Lengyelországban, valamint Magyarországon meglevő, foglalkozást jelentő helynevekkel jellemezhető rendszere nem származtatható a Karoling Nyugat-Európából, sem a nagy-morva birodalomból, továbbá a lengyelországi szervezet is csehországi minta alapján létesült, így a rendszer vagy csehországi eredetű lenne, vagy pedig a magyarok alakították volna ki. A szerző nem látja megnyugtatóan alátámaszthatónak a szolgálonépek magyarországi rendszerének cseh eredetét sem, hajlik arra, hogy azt magyar találmánynak minősítse (amit azok alkalmasint még a IX. századból és Dél-Oroszországból hoztak volna magukkal), de korántsem véli ezt bizonyosnak, hiszen időben és térben távoli analógiák is meggondolásra intenek. Azt hangoztatja: „Bármelyik fél volt az átadó, az átvevő fél a szervezésnek ezt a rendjét saját speciális szükségleteinek megfelelően, szuverén önállósággal alkalmazta” (62. l.). Nem vitás, a harmadik fejezetben (*A kora Árpád-kori szolgálonépek: a rendszer működése és felbomlása*) tárgyalt kérdések — mint a szláv–magyar együttélés, a szolgálonépek centuria-szervezete, rabszolgai–jobbágyi társadalmi helyzete, kötelezettségeik és szolgálatuk rendje, valamint a szolgálonépek rendszerének a korai feudalizmus végével egybeeső bomlása — legtöbbször már gazdag (az első két fejezetben tárgyalt problematikánál feltétlenül gazdagabb) szakirodalmi előzményekre és frott forrásos bázisra támaszkodhatott a szerző, s itt volt lehetősége arra, hogy — idézzük Heckenast Gusztávot — „a tulajdonképpen logikai úton rekonstruált kereteket megpróbáljuk okleveles adatokkal kitölteni” (73. l.).

A könyv egyik nagy pozitívumának azt tartom, hogy — jóllehet egy helyütt ma már elítélte mérevedettnek ítéli a „magyar nacionalizmus elleni ideológiai harcban kidolgozott, s minden egyoldalúságuk ellenére a maguk idejében tudománytörténeti szempontból haladó elméletek”-et, „a középkori magyar állam pannon-szláv vagy nagy-morva alapjait hangoztató elképzelések”-et (61. l.) — kimondja: „Azt hiszem, ideje belátnunk, hogy csehek, lengyelek és magyarok a X. században lényegében azonos fokon állottak a társadalmi fejlődésnek, mint ahogy párhuzamos volt fejlődésük további

útja is a középkor századaiban” (62. l.). Még akkor is értékelendő ez, ha a megállapítás szemmel láthatóan a X. századi magyar fejlődés — cseh- és lengyelországi szinthez képesti — »emancipálása« érdekében íródott le annak a Heckenast Gusztávnak a tollából, akinek egy 924. évi adat kapcsán kedve lenne magyar államot mondani. Még akkor is oda kell figyelni erre a »hitvallásra«, ha a szerző ki is nyitja a szolgálonépek rendszere — és egyszerűsre mind a magyarországi feudalizmus — (IX. századi) keleti (dél-országi) eredetének kiskapuját, ahová a kazár múlttal nem rendelkező cseh és lengyel fejlődés — amelyek pedig nemesak a szolgálonépek rendszere vonatkozásában mutatnak fel a magyarral azonos vagy sokban hasonló képleteket — természetesen nem »követheti visszafelé« sem Levedi magyarjait, sem némely magyar történészeket.

Könyve nem egy helyén kísért a gyanú, mintha Heckenast Gusztáv nem minden esetben szuverén módon bánt volna a forrásként használt helynevekkel, és ugyanakkor mintha nem tisztázta volna kielégítően azt sem: a helynevek *teherbírása* elégséges-e arra, hogy fenntartsa a jobbra csak azokra épített társadalomtörténeti, sőt politikai történeti (!) következtetések — írott források hitelét is sokszor megroppantó — súlyát. Ime néhány, gyanúmat erősítő példa.

Maga a szerző elismeri *általában*: a Szerénd, Géza, Koppány nevek „a keresztény Árpád-korban is többször előfordulnak, az ilyen nevű helységek X. századi eredete tehát kétséges” (46. l.), ám ez a jogos óvatosság *konkrétan* pl. Krassó megye esetében (hogy ne Békést említsük) nem mérékli Heckenast Gusztáv ítéletalkotását: „Krassó ugyanis a területén kimutatott Szerénd és Gyécse (Gewche) helynevek tanúsága szerint a X. század harmadik negyedében, tehát még Ajtony előtt, az Árpádok uralma alá tartozott . . ., s Krassó vármegyéet korai szervezésű megyéink közé számítjuk” (30. l.). (Annak eldöntése persze, hogy arról a Gézáról, aki 940 körül született és 997-ben halt meg, a X. század harmadik negyedében nevezhettek-e el falut, esetleg falvakat, nem az én feladatom, hanem a nyelvészeté, de annak a történésznek, aki helynevekből levonható kronológiai jellegű következtetésekkel operál, elvileg kellene állást foglalnia a helynévadás kronológiájával kapcsolatos kérdésekről.)

Heckenast Gusztáv Fajszt fejedelem idejére (hozzávetőlegesen a 940-es évekre és a 950-es évek első felére) helyezi a központi hatalom megerősödését (arra az időre, amelyikről Biborbanszületett Kónsztantínosz azt írja: „A türköknek ez a nyolc törzse nem engedelmeskedik a maga fejedelmeinek”), kimondottan azért, mert Fajszt helynevek a Kárpát-medence egymástól távol eső részein (Erdélyben és a Száva vidékén, a Mátra táján és Somogyban) találhatók. Igaz, a Fajszt nemzedékrendileg megelőző Árpád-fi, Jelech neve is felbukkan Nyitrán kívül Üllő alakban a későbbi Pest mellett és Szatmárban is, de Heckenast Gusztáv elveti a Jelech-Üllő (amely szerinte kovácsüllőből is eredhetett) azonosítást: „Látni fogjuk . . ., hogy az Árpádok csak a következő generációban, a X. század derekán tűnnek fel a Duna–Tisza-köz Duna-balparti részén” (38. l. 78. jzet.). Ám ha az Árpádnak és Árpád Fajszt előtti leszármazottainak (vö. Heckenast megjegyzésével: Jutas nem élték túl »hercegei«: Zolta és Tevel!) nevéből képzett helyneveket térképre vetítjük, azt látjuk, hogy — a későbbi megyeelnevezést használva — nemcsak Baranyában találunk Árpád és Tarrós (Tarhos), Tolnában Tevel, Veszprémben Jutas és Tevel, Somogyban Jut (ld. *Györffy György*: A honfoglaló magyarok települési rendjéről. *Archaeologiai Értesítő* 1970. 205) neveket, hanem még a Dunántúlon Vasban Tevel, a Dunától északra Győr–Komárom–Pozsony megyék összeszőgellésénél Árpád, Pozsonyban Tevel, Nyitrában Jeleu (Elő), a Dunától keletre Bácsban Zolta, a Tiszától keletre Biharban Árpád, Békésben és Biharban Tarhos, Torontálban Tarros (Tarhos) neveket. Az így adódó terület keretei nem törzsi, hanem ország-keretet adnak. Vajon bizonyosan egyidejűek az Árpád helynevek Árpád fejedelemmel, a Tarhos helynevek Árpád fiával, Tarhossal stb.? Számomra legalábbis az az analógia sem meggyőző,

hogy mivel a XII. századi (?) szervezésű királyi erdőispánságok Ardó helynevei a szervezéssel egyidejűeknek látszanak, a foglalkozásnévvel jelölt, fejedelmi magánbirtokon fekvő települések (s az azzal járó szervezések, amelyek aligha választhatók el az államszervezés egyfajta megnyilatkozásától) talán Árpáddal, bizonyosan Jutassal és Tevellel lennének egyazon korúak. Maga Heckenast Gusztáv említi: az 1279-ben *minor Tezer* néven feltűnő, udvarnokok által lakott Hont megyei falu 1358-ban *Oduarnaktezer*, 1419-ben pedig már *Wdvarnok* néven fordul elő. Vajon hány esetben tekinthető még másodlagos és kései képződménynek a foglalkozást jelentő helynév? (Sokkal tisztábban látnánk a helynévadás valóban bonyolult kérdéseiben, ha többet tudnánk a falukettőzésekéről, -elvándorlásokról, illetve ha valaki vállalkoznék arra — s ez hovatovább mulhatalatlanul szükséges lesz —, hogy összeállítsa az *alio nomine*, *alio vocabulo* vagy más hasonló terminológiával jelölt kettős elnevezésű falvak listáját.)

Heckenast Gusztávnak a szolgálónépek rendszere magyar eredete irányába tendáló elképzelését érdekesen keresztyezik azok az adatok, melyek szerint a Cseh- és Lengyelországban teljességgel hiányzó Udvarnok, Daróc és Taszár~Teszér foglalkozást jelentő helynevek nyelvészetileg szláv eredetűek. A szerző számára Ibn Rusztának a dél-oroszországi, IX. századi magyarokról szóló tudósítása „bizonytalan körvonalakkal bár, de felidéli a törzsi helynevek szomszédságában megjelenő szolgálótelepülések X. századi képét. S ha Ibn Ruszta adatát helyesen értelmeztük — folytatja Heckenast Gusztáv —, nem fogjuk már meglepőnek találni azt a tényt, hogy a magyarországi szolgálótelepülések tekintélyes részének szláv neve van, mert ez csak a dél-oroszországi gyakorlat folytatását mutatja; a magyar nevű szolgálótelepülések pedig ez esetben arról tanúskodnak, hogy a honfoglaló magyarok osztálytagozódása megfelelt az új hazában talált társadalmi viszonyoknak” (65. l.). Ami az idézet előbbi részét illeti: vajon Dél-Oroszországban az elnevezéseket a keleti szlávoktól (az oroszoktól) vették a magyarok? Ennek eldöntése nyelvészekre tartozik, az viszont tény — Heckenast Gusztáv idézi —, hogy a korán önálló államot alkotó oroszoknál nem jött létre a szolgálótelepülések foglalkozásnévvel való megjelölésének rendszere. Vajon nem elképzelhető-e, hogy a honfoglaló magyarok (akik »törökül« és magyarul beszéltek, de szláv nyelven biztosan nem) e neveket (Udvarnok stb.) és magát a rendszert azoktól vették át, akiket itt találtak, mondjuk a »rejtélyes« pannonszlávoktól? Ami pedig az idézet utóbbi részét (és Heckenast Gusztáv számos megállapítását) illeti: ez nem jelent más, mint azt, hogy a szerző eszrint a honfoglaló magyarok ugyanazt a szintet — a kora feudális társadalmi berendezkedést — érték el, mint a Kárpát-medence pannonszlávjai és nagy-morváói. És ez az a prekonceptió, amelyet Heckenast Gusztáv olyan forrásanyagon kívánt bizonyítani — a foglalkozást jelentő helynevek alapján —, amelyiket alapjában véve ilyen *jelleget* következtetések levonására e pillanatban még nem látok alkalmasnak. A foglalkozást jelentő helynevek aligha vehetik át a régészet és a prekonceptió nélkül elemzett frott kútfők funkcióját, legfeljebb a maguk módján kiegészíthetik, komplexebbé tehetik azok megállapításait.

A könyvnek talán legértékesebb része a negyedik fejezet (*Adattár*). Az itt felsorolt foglalkozást jelentő helynevek a *gondos* adatgyűjtés eredményeképpen *szilárd* forrásos bázisát jelentik a későbbi kutatásoknak. A helynévi anyag *teljességének* ismeretében pl. szerfelett problematikusnak tűnik számomra Heckenast Gusztáv ama feltevése, amely a Daróc és Csatár helynevek *egy része* alapján kíván következtetésekre jutni a megyeszervezés időpontját illetően. Úgy vélem, e két foglalkozás — a daróc talán királyi vadfogót, a csatár pedig pajzs-, illetve fegyverkészítőt jelent — egyike sem ad belső indítékú magyarázatot arra, hogy azokat a negyven-egynéhány foglalkozást jelentő helynévtől eltérően a megyeszervezéssel egyáltalán kapcsolatba is hozzuk.

Heckenast Gusztáv írja az első fejezet *Bevezetésében*: „jól tudjuk, hogy sokkal

több település lakói voltak darócok, halászhok vagy udvarnokok, mint ahány ilyen nevű falu valaha is létezhetett. Ezzel olyan problémához érkeztünk, amely tanulmányunk Udvarnoknák és Árpád-kori Magyarországon, amikor százával ismerünk falukat, amelyekben udvarnokok éltek, és miért éppen ezt a 23-at nevezték el közülük lakóinak szolgálatáról? Pusztán véletlen vagy van megmagyarázható oka annak, hogy a királyi kovácsok földjét az egyik helyen Kovácsinak nevezik . . . , máshol pedig Keszinek, illetve Vityának? Foglalkozást jelentő helyneveink általános történeti forrásértékének kiaknázása azon múlik, hogy találunk-e feleletet erre a kérdésre” (14. l.). Sajnos, a tudomány kárára a szerző adós maradt az árnyalt, sokoldalúan valószínűsített válasszal, nem tisztázta, hogy foglalkozást jelentő helyneveink csökkenő vagy növekvő tendenciát mutatnak-e, nem választotta el a foglalkozásnévvel rendelkező helységek lakóit azoktól a néptömegektől, akik nem ilyen nevű falvakban éltek, sőt egyik megjegyzése — „a királyi szolgálatnépek monografikus feldolgozása . . . nem hagyhatná figyelmen kívül a nem foglalkozásnévvel jelölt helységekben lakó szolgálatnépeket, amikor e társadalmi rétegek helyzetét, szervezetét, szolgálati kötelezettségeit teszi vizsgálat tárgyává” (69. l.) — szerint a szerző nem is törekedett erre. Én az eredet alapján sem látok különbségeket. Maga Heckenast Gusztáv is kevésbé bizonyosnak ítéli, hogy az *Adattárban* szereplő helységek közül hány tekinthető már a X—XI. században meglévő településnek.

Mindenki, aki valaha is foglalkozott a korai (főleg X—XI. századi) magyar történelem akár egyetlen kérdésével is, tudja: igen sok bizonytalansági tényezővel kell számolnia a kutatás során, eredményeit feltevések láncolatára kénytelen építeni. Ebből, továbbá a fentebb jelzett problémákból, elsősorban a metodika elméleti tisztázatlanságából (azaz abból a kételyből, vajon lehet-e és szabad-e foglalkozást jelentő helyneveinkből *messzemenő* társadalomtörténeti, sőt politikai történeti következtetéseket levonni) — és nem valamiféle hiperkritikai alapállásból — adódik végső összegzésem: e munkát némely ponton vitatható eredményekkel járt, de — s ezt nyomatékosan hangsúlyozom — a történettudomány adataiban és módszertanilag is gazdagító értékes feldolgozásnak kell tekintenem.*

KRISTÓ GYULA

S. LENGYEL MÁRTA:

REFORMERSORS METTERNICH AUSZTRIAJÁBAN

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1969. 112 l. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 47. sz.)

Kifejező a kis könyv címe: annak foglalata, hogy szerzője egy polgári liberális reformpublicistának, Anton Johann Gross-Hoffingernek útját és útvesztőjét rajzolja meg a múlt századi osztrák abszolutizmus viszonyai közepette. Emellett pedig — hát-

* Ez a recenzió 1971 májusában íródott. Több, azóta napvilágot látott, a helyneveket tetszőleges korokra nézve történeti forrásként kellő kritika nélkül felhasználó írás — közülük pl. e folyóiratban *Herényi István* (Bulesú nemzetségének nyári szállása az Árpádok korában. Századok, 1971. 355—386) dolgozata — változatlanul indokoltá teszi az e recenzióban is megfogalmazott kérdésfelvetést a helynevek teherbírását, történeti kútfőként való alkalmazását illetően. — Itt jegyzem meg, hogy a *Herényi István* és köztem („Bulesú nemzetségének nyári szállása” ürügyén. Századok, 1972. 1080—1085) folyt vitában *Herényi István* (Válasz Kristó Gyula: „Bulesú nemzetségének nyári szállása” ürügyén című hozzászólására. Századok, 1972. 1399—1402) legutóbb a dolog lényege, a metodikai kérdések — egyebek mellett a helynevek történeti forrásként történő felhasználása — vonatkozásában új megállapítást nem tett, így ez a körülmény felment engem a válaszadás alól.

térül — a jelzett abszolútizmussal, a *Gesamtmonarchie* államiságával szemben a XIX. század harmincas éveitől kezdve fellépő osztrák ellenzéki körök születésére, szerveződésére vet újabb fényt ez a tanulmány, — közelebről bemutatva a hazai, polgárosodásra irányuló reformmozgalmaknak lajtántúli megfelelőit.

S. Lengyel Márta vállalkozása azzal a publicistával ismertet meg tehát bennünket, aki munkáiban — cikkeiben és röpirataiban — osztrák létére először mert önálló véleményt nyilvánítani a Habsburg-birodalom rendszeréről, aki egy nem sokkal később felvirágzó progresszív politikai röpiratirodalom egyik úttörője volt. S akitől utóbb — naívsága, a kormányzatba vetett illúziói, elhibázott reformista útkeresése s jellemhibái következtében — e progresszív röpiratirodalom java képviselői sorra elfordultak, — akin túlhaladt az általa is elindított, de kellően meg nem értett fejlődés. Gross-Hoffinger munkásságának elemzése nélkül az osztrák *Vormärz* története éppúgy nem érthető meg a maga teljességében, mint a korabeli magyar—osztrák viszonyok — ellentétek és párhuzamok — belső logikája sem. Sőt ez az analízis támpontokat ad a hazai liberalizmus — a rokon haladó elvek és a hasonló illúziók! — fejlődésképeéhez is. Mindezek az összetevők pedig már eleve magadják számunkra S. Lengyel Márta tanulmányának veretét: jelzik, hogy *hézagpótló*, nem egy vonatkozásban a további kutatásokat megalapozó munkával állunk szemben.

Az értekezés gondolatmenetéből, érveléséből nyilvánvalóvá válik, hogy Gross-Hoffinger számos jelenséget jól látott meg az osztrák államrendszer alapvető gyengeségei közül, találónan bírálta a kormányzatnak a Habsburg-állam keretei között élő más nemzetekkel kapcsolatos politikáját is, — de végig nem bírta szabadulni e monarchia és monarchizmus önkorrekciójának illúziójától. A megoldást mindvégig a birodalom „korszerűsítésének” alapján képzelte el, jóllehet e koncepció talni voltára keserű élményei, életének sokasodó csalódásai már korán ráébresztették. Írásai így — s ebben foglалható össze S. Lengyel Márta alapos elemzéseinek elvi summázata — gazdag példatárul szolgálhatnak mind az alkotmányos monarchizmus, mindpedig a liberális reformeszmék korlátozottságaira, a pozitív vonásaikkal együttjáró, azokat is átható belső ellentmondásokra. (Ezt az ideológiai kétlelkűséget különben szellemesen jellemezte az S. Lengyel Márta által is idézett egykorú titkosrendőri jelentés: „... a forradalmi álarc mögül örökösen kitetszik a hű szívű osztrák, aki erőnek erejével a Marseillaise-t igyekszik énekelni, és akinek minden pillanatban a »Gott erhalte Franz den Kaiser« jön a nyelvére.”)

A tanulmány szerzőjének érdeméül mindenekelőtt azt kell említenünk, hogy hatalmas tényanyag megmozgatása, a legapróbb életrajzi, pályaképi mozzanatok felkutatása alapján végezte munkáját. Emellett nemcsak a kor osztrák politikai röpiratirodalomát búvárolta át, de a maga egészében feldolgozta Gross-Hoffinger újságjának, az *Adler*-nek évfolyamait is, beolvastva annak értékelését a pályakép egészébe. Ez adja meg számára az ugyancsak elismerést keltő elvi biztosságot és körültekintést, amellyel az egyenesvonalúnak éppen nem nevezhető pálya vargabetűit megrajzolja és értékeli.

Filológiai pontossága, tárgyfeltáró lelkiismeretessége oly nagyfokú, hogy helyelközzel már alighanem túlzott is. A jegyzetapparátus, a könyvészeti leírások oly széleskörűek, a hivatkozások, az oda- és visszautalások oly nagyszámúak, hogy időnként megakasztják a gondolatmenet lényegére való koncentrációban az olvasót. Némely esetekben — elsősorban a biográfiai mozzanatoknál — kevesebb bizonyosan több lett volna az adatokból. Ezek helyett érdemesebb lett volna közelebről megvizsgálni néhány, a tanulmányban mellőzött összefüggést. Így Gross-Hoffinger ideológiájának kapcsolatait a hormayrizmussal, azaz az osztrák összbirodalmi nacionalizmussal, az osztrák politikai nemzet eszményített, romantikus kultuszával. A röpiratíró koncepciója ez irányzatnak félig-meddig ellentétes reakciójaként formálódott ki, mégis: ifjúkorában — honismereti munkáinak megalkotása idején — nyilván számos ponton merített ösz-

tönzést Hormayr báró nézeteiből. Hiányolnunk kell továbbá, hogy a szerző alig szól Gross-Hoffinger eszméinek jozefinista gyökereiről, jöllehet ez az Ausztriában oly nagyhatású eszmekör éppen nem veszítette el érvényét a szellemi emberek körében II. József halálával. Végül arra szeretnénk utalni, hogy ez eszmék továbbfejlődésének rajza is hézagoss: S. Lengyel Márta nemigen vizsgálja meg Gross-Hoffinger ideológiai örökségének alakulását más jelentős osztrák publicistáknál, például az épp általa régebben meggyőzően interpretált Franz Schuselkánál, illetve Viktor Andrian-Werburgnál, Ignaz Kurandánál, az Ausztriából kitiltott *Grenzboten* szerzőinél, s általában: a *Junges Österreich* íróinál.

Mindehhez azonban hozzá kell tennünk: lehet, hogy e kérdésekről S. Lengyel Márta soron következő tanulmányaiban szól majd, hiszen eddigi munkássága alapján kétségtelenül élethivatásának tekinti az osztrák *Vormärz* politikai irodalmának kutatását. Jelenlegi értekezése — némely szóvá tett hiánya és módszerbeli problémája ellenére is — újra meggyőző arról, hogy e korszak publicisztikájának összegező értékelésére ő lenne nálunk a leghivatottabb.

FENYŐ ISTVÁN

FEHÉR ANDRÁS:

A MAGYARORSZÁGI SZOCIÁLDEMOKRATA PÁRT ÉS AZ ELLENFORRADALMI RENDSZER

(1919 augusztus — 1921)

(Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 50.
Akadémiai Kiadó, Budapest. 1969. 220 l.)

Tíz év nemcsak az ember egyéni életében számottevő időszak, hanem — különösen korunkban, a társadalmi-politikai-ideológiai fejlődés felgyorsulásának idején — szellemi életünkben is komoly, nagyon is érzékelhető változásokat eredményező periódussá válhat. S ha most visszagondolunk a 60-as évek elejére, amikor marxista történetírásunk megújult, akkor láthatjuk, hogy szemléletünkben s szükségképpen tárgyi anyagunkban is mily sok újat hoztak azok az alkotások, amelyek olyan új- és főként legújabbkori téma feldolgozására vállalkoztak, amelyeknek dogmatikus kezelése nagyon is elterjedt volt. Ilyen téma volt többek között a szociáldemokrata párt, a szociáldemokratizmus kérdése a két világháború között.

Már oldottabb időszakban, az 50-es évek végén kezdte meg kutatásait Fehér András a címben jelzett témakörben. Kétségtelen, hogy bizonyos fokig meghatározottan vagy legalábbis nagyon erősen befolyásoltan a korábbi évtizedek kategóriáitól és ítéleteitől, értékeléseitől és szemléleti szempontjaitól.

Fehér András azonban igen széles forrásbázisra (a szociáldemokrata és szakszervezeti mozgalom forrásai, egyes minisztériumok s az ausztriai magyar emigráció iratanyagai, szociáldemokrata és polgári szerzők művei, a korszak munkás- és polgári sajtótermékei stb.) alapozza vizsgálódásait. Fehér András kérdésfelvetései eleve tükrözik azt a törekvést, hogy minden esetben a történeti szituáció, az események vizsgálatából induljon ki, s alaposan elemezze a szociáldemokrata párt vezetőségének elvi állásfoglalásait, politikai döntéseit. Könyvében végső fokon a következő kérdésekkel foglalkozik: 1. hogyan alakultak az ellenforradalom hatalomra kerülése utáni megváltozott történelmi körülmények közepette a szociáldemokrata munkásmozgalom tevékenységének történelmi feltételei, 2. vizsgálja az újjászerveződött szociáldemokrata párt eszmei és szervezeti

arculatát, s elsőként tesz kísérletet arra, hogy feltárja a mozgalom belső erőit és irányzatait, 3. elemzi a párt vezetőinek politikai elképzeléseit, s végül 4. képet ad arról, milyen eszközökkel keresték és találták meg a párt helyét, működési területét az új körülmények között.

A Tanácsköztársaság leverése után — az ellenforradalmi rendszer felülkerekedésének időszakában hallatlanul felgyorsuló események közepette — rendkívül bonyolult politikai helyzet alakult ki Magyarországon. Az összetett belső helyzet kikristályosodásának folyamatát erőteljesen befolyásolta az antant hatalmak nyílt beavatkozása is. Ezeknek a körülményeknek alapos elemzését adja a szerző, s ebben a keretben vizsgálja a szociáldemokrata párt újjászervezését és első kísérleteit koalíciós kormány létrehozására. A konkrét helyzet elemzésének eredményeként véleményünk szerint helyesen állítja, hogy a munkásosztály s maga a szociáldemokrata párt „a helyzet megfordítására egyáltalán nem gondolhatott . . . Feladata elsősorban a munkásosztályt és szervezeteit ért csapásoknak a lehető legkisebb vérveszteségek, elvi és politikai engedmények nélküli elhárításában, az 1918 előtti szervezeti keretek visszaállításában, az ellenforradalmi rendszer lényegének világos feltárásában, az ellene folytatható harc lehetséges eszközeinek maximális kihasználásában, a munkáspárt marxista arculatának megvédésében s a munkásság marxista szellemű nevelésében állott.”

A következőkben a szociáldemokrata párt vezetőinek a Friedrich-kormányval szemben folytatott politikáját tárja fel igen részletesen és alaposan, majd elemzi a párt vezetőinek a Clerk-tárgyalásokon kialakított koncepcióját. Arra a következtetésre jut, hogy a párt polgári demokratikus vagy egyfajta demokratikus-liberális berendezkedésre irányuló politikai koncepciója realizálásának 1919 őszén sem a belső politikai, sem a külső feltételei nem voltak meg — „hiányoztak objektív feltételei, és ez volt sikertelenségének döntő oka”.

Amikor a pártnak a Huszár-féle koncentrációs kormányban való részvételét vizsgálja a szerző, már több elmarasztaló ítéletet is hoz a szociáldemokrata párt politikájára vonatkozóan. Politikailag súlyos hibának tartja a koncentrációban való benntaradást, s a választási agitáció megindítását 1919 decemberében. Egyaránt elítéli a párt vezetőségében kialakult két politikai koncepciót: Garami elképzelései szerinte illuzórikusak voltak, s politikai cselekvése, amelyet már a Vanczák-szárny többségi véleménye alapján tett, megalkuvás volt. Objektíve az ellenforradalmat segítette — írja Fehér András

A párt ezután következő passzivitási politikáját már pozitívabban ítéli meg a szerző, s indokoltnak tartja a politikai elszigeteltség feloldására irányuló törekvéseit is, de bírálja azért, hogy illúzióival az uralkodó osztályok kezére játszott, alapjában az ellenforradalmi rendszerrel messzemenő szolidaritást vállalt. Lényegében pozitívan értékeli a pártnak a Polgárok és Munkások Szövetségéhez, a liberális blokkhoz való csatlakozását, de számon kéri a szociáldemokratáktól e polgári pártok bírálatát, s illúzió-keltésként értékeli a blokkban játszott szerepét.

A könyv utolsó nagyobb fejezete már az „offenzív passzivitás” politikájának időszakát, s a Bethlen-Peyer paktum megkötését tárgyalja. Megállapítja, hogy 1921 nyarától kezdődik az a politika, amely a kormánnyal való megegyezés érdekében minden eszközzel építi az efelé vezető utat. Részletesen elemzi, hogy milyen lépések után került sor a paktum születésére, aláírására. Felveti azt a gondolatot, hogy végső fokon nem annyira az írásban rögzített forma, hanem a későbbi gyakorlati megvalósulás határozza meg a paktum értékét. Alapjában természetesen elítéli a megegyezést, amelyet történeti irodalmunkban éppen Fehér András munkája elemez először ilyen sokoldalúan és árnyaltan.

Talán ismertetésünkől is kitűnik, hogy a könyvön magán is végigvonul az a kettős tendencia, amelynek gyökerét éppen a bevezetésben próbáltuk röviden vázolni.

Egyfelől tiszteletreméltóan széles forrásbázisra támaszkodva igyekeznek — többnyire teljes sikerrel — reális képet adni az adott objektív viszonyokról, másfelől azonban igyekeznek mindenáron kifejezésre juttatni a pártnak az adott időben tett, szinte minden lépésével szemben bíráló, egyet-nem értő állásfoglalását is. „Kettős könyvelés” alakul így ki, s több esetben ellentmondásos értékelések az egyes konkrét kérdésekben. Nem megnyugtató véleményünk szerint az az értékelés amelyben egyfelől nyomatékos hangsúlyt kap, hogy a nehéz helyzetben nem volt kilátás forradalmi politikára, másfelől pedig a forradalmi, lenini elvi alapról kéri számon a bolsevik magatartás kritériumait. Úgy érezzük, egyértelműbb tanulságokat is levonhatunk a két világháború közötti magyar szociáldemokrácia politikájáról. Kétségtelen, hogy 1919 után a Magyarországi Szociáldemokrata Párt vezető teoretikusai és politikai gyakorlatának irányító alakjai elméleti munkásságukban és politikai tevékenységükben a korszak nemzetközi munkásmozgalmában már kikristályosodott, sőt a magyar munkásmozgalmában — ha rövid időre is és számos hibával is, de — egyszer már uralkodóvá vált forradalmi ideológiától és politikától, a marxi tanításokat forradalmi szellemben továbbfejlesztő leninizmustól eltávolodtak, sőt az egyik alapvető kérdésben: a proletárforradalom és a proletárdiktatúra kérdésében szembe is kerültek azzal. Az MSzDP antileninista irányvonalát nem tagadva, azt is szeretnénk azonban hangsúlyozni, hogy ez a párt volt mégiscsak az egyetlen *legális* munkáspárt a korszakban. Mégiscsak ez a párt képviselte egyedülállóan nagy tömegbefolyással, szervezett munkások tízezreivel a marxista gondolatot, a szocializmus gondolatát. Az adott korszakban — sajnos — nem a kommunista mozgalom — szociáldemokrata mozgalom alternatívája adatott meg a magyar munkástömegek előtt, hanem sok kín, keserv, megaláztatottság, üldöztetés mellett valójában az éppen hogy csak a létért, fennmaradásáért küszködő szociáldemokrata párt, s a másik oldalon: a keresztény-nemzeti Magyarország polgári, jobb- és szélsőjobboldali szervezetei, pártjai. Maga a szerző mutatja be — egyébként ragyogó elemzések révén —, hogy az általa vizsgált rövid időszakban is hányszor fenyegette a pártot a felszámolás veszélye, a likvidálás réme is. Úgy véljük tehát, hogy kritikai szemléletünkben soha sem az elvont, csak elméletileg helyes és kívánatos, steril, éterien tiszta képletekből kell kiindulnunk, hanem messzemenően az adott valóság talajáról, a korszakban magában reális viszonyok és lehetőségek szintjéről. A valós viszonyokból magukból, belülről, immanens módon kell megítélnünk az ábrázolt jelenségek értékét, pozitív vagy negatív voltát.

STIER MIKLÓS

L. NAGY ZSUZSA:

A BUDAPESTI LIBERÁLIS ELLENZÉK 1919—1944

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1972 177 l. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 59.)

Első ízben vehet kézbe az olvasó olyan mai, modern történeti munkát, amelyik a budapesti liberális ellenzék két világháború közötti történetével foglalkozik.

A szerző figyelme elsősorban a fővárosi politikai élethez kapcsolódó kérdésekre terjed ki, számos utalásával azonban, a vizsgált jelenségek egyfajta komplexebb — az országos történethez is kapcsolódó szálainak — feltárásával jelentősen hozzájárul a két világháború közötti belpolitika-történet sokoldalúbb megvilágításához is. Színes leírást ad az ellenzéki pártokról; jó érzékkel felvillantott képek — a demokrata körökben és a szabadelvű klubokban, a különféle társadalmi szervezetekben folyó politikai és köz-

élet egyes részletei — hozzák közelebb a mai olvasóhoz a korabeli párt-politizálás és párt-élet néhány jellemző vonását. Több jól sikerült kis portré eleveníti meg a fővárosi baloldali polgári ellenzéki politika legnevesebb alakjait, „legsikeresebb” politikusait. (A könyv függelékében ezek fényképe is közlésre került.) A Nemzeti Demokrata Párt vezérééről, Vázsonyi Vilmosról így ír: „... hatalmas, robusztus alakja, társaság- és élet-szeretete, rendetlen ruházata, a párton belüli s környezetével szembeni zsarnoki hajlama, „közkatonái” — ahogy a párttagokat, munkatársait nevezte — feletti uralma a fővárosi élet ismert figurájává tették. Az Abbázia kávéházban, törzshelyén, ügyvédi irodájában vagy a Központi Demokrata Körben sokféle érdekes ember vette körül. Együtt dolgozott Vámbéry Árminnal, akihez szoros barátság fűzte, Lógrády Károlyal; irodája kenyeret adott a kezdő Illés Bélának.” Izeltőt kapunk továbbá az olykor „féllelmetessé” váló liberális ellenzéki sajtóból, s korszak politikai mechanizmusában játszott fontos szerepéről is.

Az érdekes, életszerűen megelevenített részletek mellett tudományos igénnyel mutatja be a főváros, a fővárosi politika sajátos helyét, jellegét az ellenforradalmi rendszerben, s feltárja a demokrata és liberális pártok kispolgári, polgári bázisát, vezetők társadalmi helyzetét és összeköttetéseit, vázolja politikai programjaik elméleti-ideológiai hátterét és alapját.

A könyv első része az ellenforradalom hatalomrajtúzásának, berendezkedésének időszakában követi nyomon az ellenzéknek a fővárosi politikában játszott szerepét. Részletesen ismerteti a kurzus-időszak fővárosi politikájának eseményeit, majd az ellenzéknek a konszolidáció idején bekövetkező megerősödését (Ripka főpolgármestersége, az 1925. évi választások eredményei, a Demokrata Blokk működése.) Második része a gazdasági válság társadalmi-politikai hatására a 30-as években kibontakozó általános politikai jobbratolódás folyamatában tárja fel a fővárosi politikai pártok helyzetét, működését és harcát a fővárosi autonómiát mind erőteljesebben csorbító kormányzati törekvésekkel szemben. Részletesen ismerteti az 1930. évi fővárosi törvény születését, hatását, az ellenzéki pártok állásfoglalását, az ugyanezen év fővárosi választásának eredményeit, majd a Gömbös-korszak fővárosi politikáját s az 1935. évi községi választások lefolyását. Képet kapunk a liberális polgári ellenzéknek az évtized folyamán mindinkább erősödő szélsőjobboldal-ellenes küzdelmeiről. Az utolsó rész a háborús időszak foglalkozik. A szerző itt feltárja, hogyan változnak, módosulnak az ellenzék politikai küzdelmeinek keretei, lehetőségei, s ennek következtében módszerei, hogyan csökken végül is a liberális ellenzék politikai súlya, szerepe, tömeghatása a sajátos háborús helyzetben, s végül vázolja a liberális ellenzék sorsát a német megszállás idején.

L. Nagy Zsuzsa könyvének olvasásakor a téma újszerűsége, mindeddig feldolgozatlan volta eleve felkelti az érdeklődést. Zömmel ismeretlen levéltári iratokra, parlamenti és fővárosi törvényhatósági jegyzőkönyvekre, nagymennyiségű sajtóanyagra, visszaemlékezésekre támaszkodott. Érdemeit fokozza, hogy a liberális pártok történetét elsődleges források (tehát az e pártok működése során keletkezett saját iratanyag) gyér volta miatt döntő mennyiségben tulajdonképpen másodlagos forrásokból is sikeresen rekonstruálni tudta.

Jó történetírói felkészültség, a források gondos elemzése, megfelelő forráskritikai érzék kellett ehhez. Szerencsésen párosult ezekkel az erényekkel a szerző közérthető, világos stílusa, szerkesztő-készsége; így születhetett meg az egészében szívonalas, értékes történeti feldolgozás.

Nagy Zsuzsa könyve — úgy véljük — mindenekelőtt feltáró-leíró jellegű. Mint címe is jelzi, főként a budapesti politikai élet vizsgálatát tartotta feladatának. Amellett, hogy messzemenően egyetértünk a szerzővel a főváros bizonyos önállóságának, sajátos külön helyének a fővárosi pártok különleges, helyi érvényű és jelentőségű szerepének

megrájolásában, úgy véljük, hogy éppen a könyvében felsorakoztatott anyag s a szerző utalásai alapján is hangsúlyozhatjuk, hogy a fővárosban dúló politikai küzdelmek a korszak egésze folyamán az országos, a magyar társadalom s az uralkodó osztályok egészen belül folyó hatalmi harcok, a parlamentai politikai élet és jelenségek *vetülete* is volt egyben. Különösen áll ez a liberális ellenzékre, hiszen a legnevesebb s legjelesebb „városatyák” egyszemélyben „honatyák” is voltak. Ők félszemmel mindig az országos politika stratégiai és taktikai vonalaira tekintettek, s ennek megfelelően irányították pártjuk fővárosi szereplését is. Ezt igazolja lényegében az a tény is, hogy a két világháború közötti időszakban a liberális pártok között létrejött legnagyobb jelentőségű és legütőképesebb akcióegység (amelyben a Szociáldemokrata Párttal is szövetkeztek), a Demokrata Blokk maga is az országos politikai csatározások színterén, a parlamentben alakult meg, s innen származott át a fővárosi politikai életbe.

A budapesti politikának kétségtelenül volt önálló szerepe is, de az országos összpolitikai folyamatoknak alárendelten. Ez tükröződik például az ellenforradalmi kormányzatnak már a húszas évek közepétől mind több vonatkozásban erősödő centralizációs törekvésében, amelynek eredménye a fővárosi autonómia fokozott megnyirbálása lett. A centralizációs politika különleges felerősödését — úgy véljük nem véletlenül — éppen a Gömbös, majd az Imrédy időszak hozza meg. A fasiszta diktatúra bevezetését célzó kísérlet egyik politikai-hatalmi rész-célkitűzése a kormányzati hatalom totális megragadása volt, amelynek pedig nem jelentéktelen szféráját képezték a fővárosi pozíciók, a budapesti városháza birtokbavétele. A korszak ellenzéki politikusai maguk is világosan megfogalmazták ezt. Apponyi György konzervatív ellenzéki politikust idézi többek között Nagy Zsuzsa könyve, aki így nyilatkozott: „amíg a főváros független, addig teljes és tökéletes Gömbös-diktatúrát nem lehet gyakorolni.” Ezt a koncepciót vallotta alapjában helyes politikai érzékkel a liberális ellenzék is.

A központi hatalom, az ellenforradalmi kormányok modern centralizációs törekvései tehát a fasizmus bevezetésére irányuló politikai törekvések eszközeivé válnak a fővárosi közéletben, s az ez ellen folyó, az autonómiát őrző, védő „alkotmányos” küzdelmek főerejét pedig éppen az a már alapjában elavult liberalizmus képezte, amely az új korszak, a XX. század új viszonyai között (imperializmus, fasizmus, lezajlott proletárforradalom, szervezett szocialista munkásmozgalom) önmagát megújítani már nem volt képes, s a XIX. századi értelemben vett polgári szabadságjogokért, a gazdasági szabadverseny ideáit tulajdonképpen soha meg nem haladva, lényegében XIX. századi módszerekkel küzdött a politikai élet porondján.

S ez volt lényegében a demokratizmus és liberalizmus alapjában nemes és humánus eszméit, hagyományait a két világháború közötti időszak embertelenségében, a polgári jogviszonyok nyomorában talán kissé romantikusan is őrző magyar liberális ellenzék politikai kiüttlanságának egyik belső forrása. Nem lehet véletlen jelenség, hogy az adott viszonyok között a politikában is csak a humánus polgár-költő, Babits Mihály híressé vált gondolata („... mert vétkesek közt cinkos, aki néma”) hangzik el: Vázsonyi János kiált fel így 1939-ben: „akik ma nem állnak ki mellettünk és hallgatnak, éppúgy a demagógiát szolgálják, mint a túlsó oldal szélsőségei.”

Ebből az attitűdből egyenesen következik az a Nagy Zsuzsa által helyesen feltárt tény, hogy a háború kitörésekor megváltozott viszonyok között — valamilyen egyesnsúlyozó külpolitikában reménykedve — a liberális ellenzék már a hivatalos magyar politika mögé, Teleki és Horthy mögé kénytelen felzárkózni, még többet veszítve ezáltal ellenzékiségéből, még tovább gyengítve ilymódon saját szerepét.

FÜGEDI ERIK:

A 15. SZÁZADI MAGYAR ARISZTOKRÁCIA MOBILITÁSA

(Budapest, Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára — Magyar Országos Levéltár, 1970. 234 l. Történeti Statisztikai Kötetek)

Középkori társadalomtörténetírásunknak az utóbbi években megjelent talán egyik legjelentősebb alkotását írta meg Fügedi Erik a XV. századi magyar arisztokráciával kapcsolatban. A könyv címe kevesebbet mond tartalmánál: a XIV. (!) és XV. századi magyar uralkodó osztály vezető rétege személyi összetételének változásán kívül megismerhetjük politikai szerepüket, a királyi politikát, de a főúri családok saját tudatát, családi politikájukat is.

A szerző a középkori magyar uralkodó osztályt négy csoportra osztja, amelyből a két felsőt számítja az arisztokráciához. Szerinte az arisztokrácia gazdaságilag a nagybirtokosokat, politikailag a királyi tanács tagjait foglalta magába és két rétegre osztott: a magnificus-nak nevezett bárók a méltóságviselők, míg az egregius-nak címzett proceres (előkelők) a volt méltóságviselők és az ispánok. Az uralkodó osztály harmadik csoportjának a „várnagyok” elnevezést adja Fügedi, szerinte ide tartoznak a politikai értelemben vett középréteg képviselői, a nagy uradalmak kormányzói, olyan nemesek, akik kisebb területen — egy megyén belül — játszottak fontos szerepet. Ilyen egy megyében legfeljebb 2–3 akadt. A legalsó csoport a tulajdonképpeni köznemesség. A két utolsó csoport tagjai egyszerű nobilis-ek, címzésük nobilis vir. Bár nemesi társadalmi csoportot hármat idéz: barones, proceres, nobiles, és ennek háromféle címzés: magnifici, egregii és nobiles viri felel meg, a négyes beosztást azon királyi parancslevelek alapján állítja fel, amelyek a főpapokhoz, bárókhoz, várnagyokhoz és nemesekhez szólnak. Problematikusnak ebben elsősorban a parancslevelekre való hivatkozást érzem. Ezek ugyanis közigazgatási vagy bírói hatóságokhoz szóltak, és az elnevezéseket formulaszerűen alkalmazták, úgy, hogy egyetlenegy, az oklevélben foglalt ügyben intézkedni jogosult személy vagy hatóság (pl. még a falusi előljáró) se maradjon ki. A formulák kialakulását sajnos nem vizsgálták, úgy tűnik azonban, hogy a castellanus akkor tűnik fel, amikor Károly Róbert a királyi birtokok szervezetét megreformálva váruradalmaikat szerveztet. A várnagyok a formula kialakulása idején nyilvánvalóan a királyi várnagyok, hiszen a formulákban az officialisok is előfordulnak, pedig ezek közé tartoznak a földesurak várnagyai. A Fügedi által idézett (30. l. 32. j.) két Zsigmond-kori adatnak hasonló ügyekben, és a várnagyokat említve, már a XIV. sz. első feléből vannak megfelelői (pl. 1339, Anjoukori Okmánytár III. 584 stb.). Ilyenformán nem tudok hinni egy külön „várnagyi” réteg létezésében.

Mint láttuk, Fügedi a harmadik, „várnagyi” csoport tagjairól azt állította, hogy megyénként csak ketten-hárman tartoztak ide (9–11. l.). Az idézett XVI. század eleji forrás valóban említ egy olyan nemesi réteget, amelynek tagjai megyénként ketten-hárman voltak, de azt is megmondja, hogy ezek az „előkelők” (proceres), akiknek címzése „egregius” (Egyetemi Kvt. Kézirattár, Litt. et ep. orig. 32). Ezeket azonban Fügedi az arisztokrácia második csoportjának tartotta. Hogy az előkelők valóban a megyei vezetőréteggel, a bárók vezető familiárisaival és nem pedig az arisztokráciával azonosak, azt egy 1526-os oklevél is igazolja (Ol. Ft. Bártfa város lt. 5518. sz.).

A kérdés megoldásának kulcsa az egregius címzés jelentésében keresendő. Az előkelőknek kétség kívül ez a címzés járt. A szerző azért tartja az arisztokrácia címének, mivel számtalan adat bizonyítja, hogy kétségtelenül arisztokráciához tartozó családok olyan, a királyi tanácsban is szerepet játszó tagjait, addig, amíg bárói tisztséget nem nyernek el, egregiusnak címeznek, míg báróságuk után már magnificusok. Csakhogy

egregiusnak mondják a tekintélyes megyei középirtokos nemeseket, olyan családok tagjait, amelyek sohasem nyertek el bárói tiszteket, a legtöbb királyi várnagyot, aulicust, sőt sok magánföldesúri vár várnagyát is. (Ez különben önmagában is ellentmond egy külön várnagyi réteg létének.) A XV. század második felében a címzéssel illettek köre aztán még jobban kiszélesedik. Az egregius tehát nem csupán egy bizonyos társadalmi réteg (az előkelők, azaz a megyei nemesség vezetőrétege), hanem az arisztokrácia egy részének, valamint alacsonyabb rendi állású tisztségviselőknek is címe. A kérdést a szó egykorú magyar értelmezése magyarázza meg. Általában rosszul fordítják, pedig már *Istványi* eldöntötte „A magyarnyelvű írásbeliség kialakulása” c. könyvében (54. l.): „az egregiust vitézlő-nek fordították.” A „vitéz” szó viszont a lovagnak, a milisnek eredeti magyar jelentése volt (*Jakubovich—Pais: Ó-magyar olvasókönyv*, 263). Az egregius-vitézlő címzés kialakulását olyan formában lehet értelmezni, hogy a kancellária azokat a személyeket akarta ezzel jelölni, akik vagy vagyonuk, vagy állásuk folytán a lovagság elnyerésére kvalifikáltak számítottak. Így egyformán megillette az arisztokrácia nem bárói tiszteket viselő tagjait, a megyei középirtokosokat és a tekintélyesebb familiárisokat.

Kik tartoztak azonban akkor az arisztokráciához? Teljesen egyetérték Fügedivel: a barones regni, a királyi oklevelek méltóságsoraiban felsorolt országos főméltóságok viselték a magnificus, nagyságos címet, és nagyon helyesen munkájában ezeknek a családjaira vonatkozó adatokat gyűjtötte össze. Volt azonban az „igazi báróknak” is nevezett barones regni-ken kívül egy másik bárói réteg is, amelynek tagjait baro solo nomine-nek, barones naturales-nek neveztek. Ezt a réteget azonosítja Werbőczy a mágnásokkal (Tripartitum, Partis I. Tit. 2. § 1, vö. még *Teleki*: Hunyadiak kora, XII. 375). Az arisztokráciához számították tehát a hivatalviselő bárókon kívül a mágnásokat, amely rétegnek külön alcsoportja lehetett a már az 1397-es országgyűlésen megkülönböztetett „filii baronum” azaz „bárók fiai” (Magyar Tört. Tár 3 [1857] 229). Ezeknek a XV. század végéig nem adják meg mindig a magnificus címet. A „bárók fiai” rétegre utal az 1494/95-ös királyi számadáskönyv is, amely öt ilyen, csapataikkal a királyi sereghöz csatlakozandó személyt sorol fel. (*J. Chr. v. Engel*: Geschichte des ungrischen Reiches und seiner Nebenländer, I. köt. Halle. 1797. 64.) Mind az öt személyt felsorolja az 1498: 22. tc. a banderiátus, azaz banderium-állításra kötelezett bárók között, noha egyikük sem viselt addig bárói tiszteket, és így Fügedi szerint az előkelőkhöz kellett tartozniuk. Werbőczy azonban (Partis I. Tit. 2. § 1) joggal különböztette meg az előkelőket mind a báróktól (méltóságviselő értelemben), mind a mágnásoktól, mind a nemesektől. Fügedi szerint az előkelők (tehát a volt méltóságviselők, a megyés ispánok, és azok, akik csak később lesznek bárók) a méltóságviselő bárókkal együtt tagjai a királyi tanácsnak.

Kétségtelen, hogy a középkorvégi királyi tanácsot felváltva nevezték „praelati, barones atque proceres”-nek és „praelati et barones”-nek. Úgy látom, hogy legalábbis a Hunyadi és a Jagelló-korban a proceres szó elhagyása, vagy el nem hagyása nem véletlen, hanem azt jelenti csupán, hogy vettek-e részt a középirtokos nemességből választott ülnökök az ülésen, vagy sem. Számos adat közül egyet idéznék, amikor csupán a praelatusok és a bárók adták ki az oklevelet (előkelők nem !), és ezeket név szerint felsorolták. A magyar—lengyel szerződést megerősítő (1474. *Dogiel*, I. 73) „praelati et barones” bárói közé számították e szerint a ténylegesen bárói tiszteket viselőknél kívül a volt bárókat, valamint a bárók fiait, amennyiben azok mágnásoknak, azaz természetes vagy névszerinti báróknak voltak számíthatók, így a soha bárói tiszteket nem viselő Garai Jóbot. Ez utóbbi — állandóan magnificus címmel — Mátyás idejében rendszeresen részt vett a királyi tanács ülésén, bizonyítva ezzel azt, hogy a király kizárhatta ugyan a vele ellenséges család utolsó sarját a bárói tisztségek betöltéséből, de nem zárhatta ki az ország egyik legnagyobb birtokosát a királyi tanácsból.

Végeredményben annyiban egyetértek a szerzővel, hogy az arisztokráciához a ténylegesen bárói tisztet betöltő személyeken kívül mások is tartoztak, így a volt méltóságviselők, a méltóságviselő családok leszármazottai, a bárófiak, a legnagyobb birtokosok. Ezek a természetes, a névszerinti bárók, a mágnások. A megyésispánok nem alkotnak külön réteget. Amennyiben egy ispán természetes báró volt, függetlenül attól, hogy ispán volt-e vagy sem, az arisztokrácia tagjának számított. Pl. 1459-ben a király nagyságosnak nevezi Ung megye főispánjait, Homonnai Istvánt és Bertalant (*Tóth-Szabó, A cseh-huszita mozgalmak*, 422). Egyik sem töltött be soha bárói tisztet, noha István I. Ulászló hitlevele megpecsételésében is résztvett (*Fügedi: i. m.* 157). Az ispánok azért sem lehettek — akár a várnagyok — külön társadalmi réteg, hiszen az 1471: 15. tc.-ig a király nem nemest is kinevezhetett megyésispánnak.

Az arisztokrácia mindkét rétege — azaz a tényleges bárók és a mágnások — külön jogállást is élveztek. Ide számíthatjuk a katonáskodás terén élvezett jogait és kötelezettségeiket, amelyekre az 1498: 22. tc. utal. Bár ez a törvény névszerint sorolja fel a bárókat, a számadáskönyvből idézett adat alapján nem új szabályzatnak, hanem a régi állapot megerősítésének foghatjuk fel. Az arisztokrácia ezen két rétege alatt foglaltak helyet a proceres, tehát azok a tekintélyes középbirtokos nemesek, akik egyes oklevelekben a megyei követek és a bárók között foglalnak helyet, és akikkel, illetőleg XV. század közepi szerepükkel *Mályusz* (Századok, 91 [1957] 529—540) részletesen foglalkozott. Közülük sokan vezető állású familiárisai a nagyuraknak, mások független középbirtokos nemesek, címzésük egregius. E réteghez kell számítanunk a nem bárói királyi tanácsosokat és aulicusokat. A világi feudális uralkodó osztály számszerint legnagyobb, negyedik rétege a kismenesség: a parasztnemestől az egy-két falu birtokosáig.

Tulajdonképpen tehát felfogásom megegyezik Fügediével, én magam is négy csoportra osztom a világi feudális uralkodó osztályt, csupán az egyes csoportok közötti elválasztóvonal, továbbá a terminológia terén van eltérés közöttünk. Ez a beosztás elsősorban bizonyos rendi jellegű különbségeken alapul, de egyben lényegében gazdasági különbséget is takar, és épp ezért sem tudom teljesen magamévá tenni a szerző álláspontját. A nagybirtok, a társadalmi megbecsülés és politikai hatalom közti összefüggésre ő is rámutat, azonban az uralkodó osztály általa alkalmazott felosztása szerinti első két csoport problematikus. Szerinte az első két csoport (méltóságviselők — volt méltóságviselők és ispánok, azaz barones és proceres, azaz magnifici és egregii) „együtt gazdasági téren a nagybirtokosokat, politikai téren a királyi tanács tagjait öleli fel”. Ezek együtt alkotják az arisztokráciát (10. l.). Csakhogy a megyésispánok jelentős része a megyei középnemességhez tartozott, és nem jutott be a királyi tanácsba. A királyi tanácsba bekerült középnemesség egy része királyi tisztviselőként jutott oda, és ha nem sikerült megfelelő birtokokat szereznie (pl. a budavári várnagyok és udvarbírák nagy része), nem számították őket az arisztokráciához, hasonlóképpen a megválasztott köznemesi ülnököket sem. Nyilván nem véletlen, hogy az 1500: 21. tc. tíz névszerint felsorolt ilyen középnemességnek, és az akkor nem bárói rendű kincstartónak külön kiváltságként adta katonáskodás terén a banderiatús bárók jogait. A világi uralkodó osztály első két csoportja ezek alapján szerintem is gazdasági téren a nagybirtokosokat, politikai téren a királyi tanács — mintegy „született”, de nem választott, vagy külön kinevezett — tagjait öleli fel, de sem minden ispán, sem minden egregius nem tartozott közéjük. — Kár, hogy *Engel Pál* kitűnő, a magyar arisztokrácia vagyoni viszonyait feldolgozó tanulmányának (*Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei*, V. köt. 1971) második része Fügedi könyvét követően jelent csak meg —, ennek adatai sokban módosíthatják volna ezt a képet.

Mind Fügedi művéből, mind Engel tanulmányából nyilvánvaló, hogy az arisztokrácia lényegében azokból a családokból áll, amelyek tagjai közül valaki bárói méltó-

ságot viselt (azaz az első csoporthoz tartozott). Éppen ezért az egyetlen helyes módszer követte Fügedi, amikor a méltóságviselők listáját összeállítva dolgozta fel családjaik történetét. Egy-két családot leszámítva (pl. a Megyesalljai Móróczi), akikből a korszak folyamán nem neveztek ki bárót, ilyenformán teljes az arisztokrácia családjegyzéke. Ez érthető is, mert az uralkodók egyrészt a nagybirtokosokból válogatták ki a méltóságviselőket, és ha olykor mégis neveztek ki „homo novus”-t, az méltóságviselése idején nagybirtokos lett. Itt csak annyiban lett volna finomításra alkalom, hogy, noha a királyi oklevelek méltóságsorában végig szerepelnek, egyes határvidéki bánokat (pl. a szörényit) a XV. század második felétől már nem tekintették annak, csak ha olyan családból származott. (Vö. *Engel Pál*, 294–295.) Másrészt a székelyispán végig, a főkincstartó az 1460-as évek elejéig bárónak számított. Úgy látszik, hogy a főkamaramester (magister cubiculariorum) sem csak a Jagelló-korban lett báró, bár a méltóságsorokba csak akkor kerül.

Ez a finomítás talán lehetőséget nyújtott volna a bárók áthelyezéséről, és ennek alapján a királyi politikáról írt — különben kitűnő — részek csekély pontosítására is. Fügedi ugyanis a méltóságsorokban szereplő bárói méltóságokat kormányzati, bírói és udvari csoportokra osztja, és részletesen elemzi a királyok áthelyezési, előléptetési rendszerét. Így sikerült egymástól megkülönböztetnie Zsigmond és Mátyás politikáját. Mátyás politikájának legfőbb jellemzőjét abban látja, hogy nagy számban jelennek meg új családok a bárói tisztségekben, akiket főképpen a Hunyadi-ház rokonságából, volt familiárisaiból és hivatalnokaiból toborzott. Háttérbe szorította a régi családok tagjait is. Helyesen mutat rá a szerző, hogy ez a politika nem volt mentes ellentmondásoktól, mert egyrészt óriási hatalmat összpontosított egy ember kezében (pl. Zápolyai Imre), és újonnan felemelkedetteknek nem volt kiterjedt és befolyásos rokonságuk. Másik megjegyzését, hogy a bárói méltóság és a nagybirtok közötti egység uralma alatt megbomlott, Engel kutatásai alapján meg kell kérdőjelezni. Engel adatai alapján világosan látszik, hogy az újonnan kinevezett bárók egy-két kivételtől eltekintve a királytól megfelelő birtokadományban részesültek. Fügedit nyilván a szörényi és jacei bánok valóban kimutatható viszonylagos szegénysége vezette félre. Ez utóbbiakat azonban — mint arra fent utaltunk — ekkor már általában nem számították az arisztokráciához. Még egy megjegyzés: meg kellene Mátyás 1464 (a koronázása) előtt és után folytatott politikáját különbségtetni. 1464 előtt ugyanis — akár már V. László — a király arra kényszerült, hogy néhány igen hatalmas báró köznemesi familiárisait emelje bárói méltóságra. Ezek aztán legkésőbb 1464 után — addig élvezett magnificus címüket elvesztve — visszatértek uruk familiájába. Így pl. Buzlai László, Dombai Miklós és Nagyvölgyi László Ujlaki Miklós familiájába tértek vissza, várnagyként (Dl. 17162, 33432, *Engel Pál* 295).

Végül utalnunk kell arra is, hogy noha az arisztokrácia két csoportja a nagybirtok öröklődése következtében részben már a XV. század elején egy nem teljesen zárt születési arisztokráciának felelt meg, ennek jogi megalapozása irányában az első lépések ugyancsak Mátyás uralkodása idején következtek be. Ő alatta kezd terjedni a vörös viaszpecsét használata, mint a születési arisztokrácia jellegzetessége. 1483-ban a Bánffy-aknak adja meg a szabad és örökös ispánok mintájára a vörös viaszpecséttel való pecsételési jogát, majd 1487-ben a Gerébeknek (Dl. 33437, *Schiller Bódog*: Az örökös főrendiség, 223–234). Később ez már az öröklődő báróság és nem az örökös ispánság jelképe lett, legalább is II. Ulászló alatt. Ugyancsak II. Ulászló kodifikálta — mint arra már utaltunk — a már szinte hagyományos katonai kiváltságokat is.

Fügedi teljesen újszerű kérdésfeltevéssel hiteles és a további kutatás számára igen nagy horderejű képet adott az arisztokrácia társadalmi tudatáról, és ennek megjelenési formájáról, az arisztokraták családi politikájáról. Ez is meghatározta az arisztokrácia összetételét, a réteg nyílt vagy zárt voltát. Legfőbb törekvésük a családnak fiágon

való fenntartása volt, amit a kor demográfiai viszonyai nagyon megnehezítettek, és a házasság a családi politika eszköze volt. A réteg zártságát fenntartandó három házassági formát alkalmaztak: az ikerházasságot (testvérek testvérekkel), visszatérő házasságot (amikor két család közt minden egyes, vagy minden második nemzedékben létrejön a családi kötelék), végül a rokonházasságot. Így azután — annak elvi kimondása nélkül — lényegében gyakorlatban az egyenjogú házasság érvényesült.

Miként már bevezetőben említettem, Fügedi munkáját igen jelentősnek kell tartanunk, a XIV—XV. század társadalom- sőt intézménytörténetének feldolgozásához nélkülözhetetlen segédkönyv. Kritikai megjegyzéseim a munka legfőbb mondanivalóit nem módosítják. Meg kell még említenem, hogy ez az impozáns munka nem jöhetett volna létre a korszak valamennyi arisztokrata családjá genealógiájának feldolgozása nélkül. Sajnos, ezt az anyagot helyhiány miatt nem közölhette. Véleményem szerint ez a kitűnő, és jelenleg csak sokszorosított formában rendelkezésünkre álló könyv megérdemelné, hogy új kiadásban, nyomtatásban és a genealógiai bizonyító anyagot is tartalmazva, jelenjék meg.

KUBINYI ANDRÁS

ANDRÉ LORANT:

**LE COMPROMIS AUSTRO-HONGROIS
ET L'OPINION PUBLIQUE FRANÇAISE EN 1867**

(Genève, Librairie Droz. 1971. XII, 240 l.)

A francia—magyar kapcsolatok kutatásának komoly hagyományai vannak. Irodalomtudósok és történetrőklévtizedek óta munkálkodnak e szerteágazó s olykor meglepően gazdag hagyaték feltárásán. Éppen itt, francia—magyar viszonylatban alakult ki leginkább annak a kutatási területnek a módszertana is, melynek feladatát a magyarságról külföldön kialakult kép bemutatása alkotja. A történeti vizsgálódásnak ez az iránya ma különösen időszerű, hiszen a legutóbbi években jelentősen megnőtt az érdeklődés nemzeti történelmünk nagy fordulónak, fontosabb mozzanatainak külföldi megítélése iránt. A Franciaországban működő, magyar származású André Lorant nemrégiben megjelent munkájával tehát a kutatásnak egyszerre két vonulatához is kapcsolódik: adalékokat nyújt a francia—magyar viszonylatok történetéhez, s egyben hozzájárul az osztrák—magyar kiegyezés nemzetközi megítéléséről eddig kialakult képhez.

A kiegyezéssel kapcsolatos francia nyelvű munka időszerűségét már évekkal ezelőtt jelezte az a tény, hogy a párizsi *Cujas* kiadó 1968-ban újra szükségesnek tartotta kiadni *Louis Eisenmann* eredetileg 1904-ben megjelent kötetét (*Le compromis austro-hongrois de 1867*). Bizonyára nem véletlen, hogy — fél évszázaddal a Monarchia felbomlása után — Lorant másként közelít a kérdéshez és más célt tűz maga elé, mint az egykori dijoni, majd párizsi professzor a századfordulón. Míg Eisenmann figyelmét csaknem teljesen belpolitikai kérdések kötötték le, Lorant európai keretbe állítja a problémát. A kiegyezés öt elsődlegesen francia szemszögből érdekli, s azt a folyamatot vizsgálja, ahogyan a francia politika és közvélemény eljut e jelentős nemzetközi esemény szinte egyöntetű igenléséig.

A könyv első része (Az ausztriai alkotmányreform és III. Napóleon politikája 19—66. l.) tulajdonképpen bevezető az érdemi fejezetekhez. Rövid áttekintést kapunk itt előbb a francia kormány és a Kossuth-emigráció kapcsolatáról az abszolutizmus korszakában; majd — „a remény és csapások kora” után — a Tuileriák és Bécs viszonyáról, Gramont herceg diplomáciai küldetéséről olvashatunk. Lorant elsősorban a külügyi-

nisztériumi levéltár eddig feltáratlan anyagából (Correspondance politique: Autriche) állítja össze a Gramont-misszió történetét, és fontos szerepet tulajdonít a követnek abban, hogy a francia kormányzat Ausztria létezését átmenetileg történelmi szükségszerűségként értékelte.

Lorant munkájának legfontosabb eredményeit a középső részben közli (A francia—osztrák közeledés és a közvélemény, 67—149. l.). Előbb áttekintést kapunk az ún. „salzburgi politika” előzményeiről, a porosz—francia közeledés kudarcáról, magáról a salzburgi osztrák—francia császártalálkozóról és annak eredménytelenségéről. E diplomácia-történeti bevezetést követik a francia közvélemény alakulását taglaló, igen sok új adatot és érdekes összefüggéseket is feltáró fejezetek. Lorant gondosan áttekinti a korabeli francia sajtó csaknem minden, 1866 második felében és 1867-ben közölt, a témával kapcsolatos állásfoglalását. A kiegyezés megítélését külön vizsgálja a bonapartista újságokban (Le Constitutionnel, L'Etendard, La Patrie), a poroszbarátnak tekintett lapokban (La Liberté, L'Opinion Nationale, Le Siècle, L'Avenir National, Le Journal des Débats), a liberális színezetű orleanista publicisztikában (La Presse, Temps, La Revue des Deux Mondes) és a legitimista sajtóban (La Gazette de France, Le Monde). A lapvélemények — természetesen — nagyon eltértek. Egy közös vonásuk azonban kétségtelenül megfigyelhető: kevés kivétellel valamennyien üdvözik Ausztria újjászületését. Az új Ausztriának azonban a francia politikai közvélemény — érthető módon — elsősorban mint potenciális poroszellenes szövetségesnek örül: a Poroszországtól való félelem, nem pedig az osztrák vagy a magyar fél érdekeinek értékelése rejlik a kiegyezés csaknem egyöntetű támogatása mögött. Lorant megállapítása szerint a franciák a magyar problémával szemben egyébként is értetlenül álltak. Nem fogták fel az alkotmányjogi kérdések jelentőségét, pontosabban — s erre már a szerző nem mutat rá világosan — azt, hogy a jogi argumentumok mögött döntő társadalmi-politikai kérdésekről folyó vita húzódott meg. Részben ebből is adódott, hogy a dualista modell helyett a legtöbben szívesebben láttak volna egy föderalisztikus megoldást, s még akik elfogadták a dualizmust, azok is rugalmasabb, új szerkezeti változásokra kész államalakulatot képzeltek el, amelyben a Duna-medence népeinek fokozatosan több önállóság juthat. A nemzetiségek, illetve az államszerkezet jövőjével kapcsolatos illúzióknak szerepük volt azután abban, hogy a Monarchia német-barát külpolitikája és nemzetiség-ellenes belpolitikája csalódást és kiábrándulást okozott Franciaországban, s a francia politikát végül is Monarchia- és (a „magyarságot” a dualista kormányzattal azonosítva) magyar-ellenessé tette.

Lorant helyesen állapítja meg: a szerkesztőségek állásfoglalásának fejlődése a francia kormány külpolitikájában bekövetkezett változásokat tükrözi. A szerző már könyve bevezetőjében (A kormány és a közvélemény, 5—17. l.) bővebben tárgyalja, hogy a kormányzatnak milyen eszközei voltak a sajtó nagy részének ellenőrzésére, s ennek révén a közvélemény befolyásolására. A *Bureau de la Presse*, melyet 1864-ben a Belügyminisztériumhoz csatoltak, napról napra követi a sajtót (*surveillance des journaux*) és tájékoztatja a kormányzatot. Igyekszik emellett a párizsi lapokra befolyást is gyakorolni, sőt kézben tartja az információs forrásokat is. Lorant egyenesen arra a következtetésre jut, hogy a kormányzati irányelvek meghatározó szerepet játszanak a közvélemény alakulásában.

Könyvének legeredetibb, módszertani szempontból is legizgalmasabb részlete A közhangulat és a „Salzburgi politika” (139—149. l.) című fejezet. Az *Archives Nationales* gyűjteményében őrzött egykorú prefektusi és főügyési jelentéseken alapul, és Ain-tól Yonne-ig, Agen-től Toulouse-ig áttekinti a közhangulat változásait 1866—67-ben. Meglepő, hogy milyen erősen élnek még ebben az időben is az 1815-i porosz invázió emlékei Franciaországban: a népi tömegek érzelmei már akkor Ausztria felé fordulnak, amikor még a hivatalos politika nem tűzi napirendre a dunai birodalommal való szövetség kér-

dését. A luxemburgi válság idején fokozódik a Poroszországgal kapcsolatos ellenérzés, a salzburgi találkozó után pedig kifejezett rokonszenv tapasztalható a Habsburg-monarchia iránt: a francia ember újra európai érdekeknek tartja az osztrák birodalom fennmaradását. A hangulatjelentések azt is jól tükrözik, hogy — főként a 60-as évek közepén jelentkező gazdasági problémák következtében — fokozódik a bizonytalanság, a nyugtalanság érzete. A kiábrándultság a legszélesebb rétegeket érinti: megrendül a császári rendszerbe vetett bizalom.

A kiegyezést követő időszak államközi kapcsolataival foglalkozik Lorant művének zárórésze (A kiegyezés és a potenciális szövetség, 151–192. l.). A francia külügyminisztérium levéltárának egy másik állományában (Correspondance commerciale: Vienne) őrzött, a szerző által feltárt iratanyagra épül a Monarchia és Franciaország kereskedelmi és pénzügyi kapcsolatairól írott fejezet. Lorant előbb a francia—osztrák kereskedelmi szerződés létrejöttének körülményeit ismerteti, majd bemutatja, hogy a Monarchia politikai stabilitása milyen kedvező hatást váltott ki a párizsi tőzsdén. Meglepő, hogy még a külföldi részvényesek megadóztatásának 1868-as terve sem rontja meg a francia—osztrák kapcsolatok kedvező alakulását, s a francia kormány pénzügyi áldozatokra is kész Bécs iránti jóindulatának bizonyítékaként. Szűkebben vett magyar vonatkozása van annak a néhány oldalnak, melyen a szerző a magyar gabona franciaországi behozatalának tervével foglalkozik. Figyelemre méltóak itt azok az adatok, melyek a magyar mezőgazdaság iránti francia érdeklődés intenzitását dokumentálják. Ez vezet végül is a budapesti francia konzulátus felállításához 1868-ban.

A francia—osztrák katonai szövetség lehetőségeiről írott utolsó fejezetnek a francia—porosz háború előtörténetének szempontjából van jelentősége. Lorant megvizsgálja Magyarország állásfoglalását a tervezett osztrák—francia szövetség kérdésében, és kutatásai nyomán — kimondva-kimondatlan — annak a *meglepetésnek a története* rajzolódik ki előttünk, amely a francia kormányzatot a magyar politikai vezetés egyre növekvő külpolitikai szerepének fokozatos felismerésekor érte. A Poroszország ellen kiélezett osztrák—francia szövetség tervét ugyanis — az osztrák-németek mellett — éppen a magyar politikusok hiúsították meg, akiknek nem volt érdekük, hogy Ausztria visszanyerje Königrätznél elvesztett pozícióit.

Összefoglaló következtetéseiben (193–204. l.) Lorant megállapítja: az osztrák—magyar egyezkedés időszakában, különösen pedig a porosz—osztrák háború és a luxemburgi válság után a francia politika, csakúgy mint az ország közvéleménye, majdnem egységesen az újjáalakuló Ausztria mellett foglalt állást. A francia császár a születő dunai nagyhatalomban hatékony ellenszert látott a fenyegető porosz veszedelemmel szemben, és igyekezett a Monarchiát szövetségesévé tenni. A francia kabinet felismerte a kiegyezés nemzetközi jelentőségét, de némileg értetlenül állt a magyar fél által hangoztatott jogi argumentumokkal, a kiegyezés egyes belpolitikai vonatkozásaival szemben. Ez magyarázza részben azt is, hogy Franciaország később nem volt képes megnyerni a magyar politikát szövetségi elgondolásainak. A francia politikai kommentátorok egy része azt is megérezte, hogy a dualizmus, illetve a magyar kormányzat nemzetiségi politikája már genezisében aláássza az újjászerveződő államtestet.

Könyvének e rövid szemléje is meggyőzhet bennünket arról, hogy Lorant munkája értékes eredményeket hozott. Éppen a mű kiemelkedő színvonala és a szerző igényes munkamódszere késztet azonban arra, hogy ne hallgassuk el néhány észrevételünket.

Lorant szemléletmódját, úgy tűnik, több vonatkozásban is egyfajta differenciálatlanság jellemzi. Megfigyelhető ez egyebek között mind a magyar, mind pedig a francia politika értékelésénél. A szerző alapjában kritikátlanul veszi tudomásul azt a tényt, hogy az egykorú francia politikai gondolkodás nem tett különbséget kormánypárt és ellenzék között a dualista Magyarországon. A franciák általában nem látták meg, hogy

akár a nemzetiségi kérdés, akár a külpolitikai problémák megoldásának más alternatívái is felmerültek az országban, s hogy a kiegyezésnek a magyarok között nemcsak hívei akadtak; Lorant pedig nem jelzi, hogy a szemléletmódnak ez az egyoldalúsága milyen szerepet játszott a francia politika alakulásában. Kísérletet lehetett volna tenni annak vizsgálatára is, hogy vajon a kormánypolitikáról szerzett információk mennyiben befolyásolták az ország népéről alkotott képet. Némi egyszerűsítés figyelhető meg francia vonatkozásban is, ahol a szerző nem mindig ügyel arra, hogy a politikai tablót a maga — néhány esztendővel később oly fontossá váló — sokarcúságában mutassa be.

Lorant kiváló érzéssel tárja fel mindazokat a forrásokat, melyek a francia külpolitika és közvélemény hazai, azaz francia irányításáról tanúskodnak. Úgy érezzük azonban, hogy a gyökereket nem elegendő csupán Párizsban keresni: Bécs keze olykor különösen messzire ért, s bizony a magyar emigráció is jelentékenyebb szerepet játszhatott még e késői években is, mint ahogyan az e korszak francia dokumentumaiból kitűnik. Talán többet is megtudhattunk volna az egyes lapvélemények valóságos forrásairól, egy-egy politikus megnyilatkozásainak igazi mozgatórugóiról is.

Bizonyos egyoldalúságot mutat a diplomáciai, a gazdasági és a katonapolitikai kapcsolatok taglalása is. A francia oldalra koncentrált vizsgálódást fokozottabban lehetett volna az osztrák, illetve a magyar fél állásfoglalásának, helyzetének bemutatásával kiegészíteni.

Hiányoljuk az osztrák—francia viszony neuralgikus pontjának, az itáliai problémának behatóbb elemzését. Az olasz kérdés mélyreható vizsgálata nélkül aligha érthető meg a maga komplexitásában akár az osztrák, akár a francia külpolitika.

Módszertani szempontból vitathatónak érezzük, hogy Lorant a francia publicisztika megnyilatkozásait csak a legszűkebben értelmezett egyezkedési periódusban kíséri figyelemmel. Bel- és külpolitikai szempontból egyaránt nyilvánvaló, hogy 1867 története szorosan összefügg 1859—61 eseményeivel; emellett a kiegyezés előkészületei és utólagos értékelése 1865 és 1870 között állandóan foglalkoztatták a nemzetközi publicisztikát. Ha nem is olyan példás alaposítással, ahogyan ezt 1866—67 vonatkozásában tette, érdemes lett volna a szerzőnek 1859 és 1861, illetve 1865 és 1870 között — ha mást nem — tallózni a francia sajtóban.

E néhány kérdés megoldására viszonylag bőséges forrásanyag is rendelkezésre áll, sőt, Lorant munkájának lezárása körül idevágó feldolgozások is napvilágot láttak. Ami a francia közvélemény osztrák befolyásolását illeti, az osztrák külügyminisztérium sajtóosztályának iratanyaga (Haus-, Hof- und Staatsarchiv: Ministerium des Äussern, Pressleitung des Präsidiums) beszédesen vall a bécsi politika ilyen vonatkozású szándékairól (kapcsolatkeresés külföldi lapokkal, újságírók tollának „megvásárlása” stb.). A dokumentumokból kitűnik, hogy az osztrák kormány előbb sikertelenül igyekezett megnyerni, később azonban képes volt befolyásolni a francia sajtó egy részét. Minderről színvonalas tájékoztatást nyújt *Barbara Krebs* kis kötete (*Die westeuropäische Pressepolitik der Ära Beust (1865—1871)*). Göppingen, 1970. 23—44, 56—90, ill. 130—153. l.), amely értékesítette a *Pressleitung* iratanyagát is.

A sajtóiroda dokumentumaiból egyébként a Franciaország felé irányuló osztrák propaganda jellegére, formáira vonatkozóan is értékes információkat nyerhetünk. Egy példa csupán: a Lorant által az anonym brosúrák közé sorolt *L'empire austro-hongrois et la politique du Comte de Beust (Paris-Bruxelles, 1870)* című könyvről nem csupán az derül ki itt, hogy Beust irányításával Bécsben készített propagandamű, hanem az is, hogy angol szerzője, Henry Worms kifejezetten Beust franciabarát politikai elgondolásainak figyelembevételével állította össze könyvét, s annak színvonalas francia fordítását fontos politikai kérdésnek tartotta (Worms—Beust, March 5, 1870. HHSta: Min. des Äussern, Pressleitung, Karton 19; ld. még *B. Krebs*: i. m. 177—178. l., valamint *Lud-*

wig Ritter von Przibram: Erinnerungen eines alten Oesterreichers. Band I. Stuttgart-Leipzig, 1910. 262–263. l.).

A magyar emigráció francia ágára vonatkozóan érdekes dokumentumok találhatóak az Országos Levéltár gyűjteményeiben; emellett érdemes lett volna a bécsi kormányzat szolgálatában álló titkos ügynöki hálózat jelentéseit is megvizsgálni (HHStA: Min. des Äussern, Informationsbüro, ill. Actes de Haute Police).

Az államközi kapcsolatok tekintetében a párizsi osztrák követ jelentéseit ki lehetett volna egészíteni: a gazdasági kapcsolatokra vonatkozóan az osztrák külügyminisztériumi levéltár *Administrative Registratur* elnevezésű állományában található sok érdekes adat; katonapolitikai oldalról pedig J. von Löwenthal párizsi osztrák katonai attasé jelentései nyújthattak volna hasznos szempontokat (Kriegsarchiv, Bécs). Értékesíteni-lehetett volna az egykori párizsi attasé, *Ernst von Plener* emlékiratait (Erinnerungen. Band 1: Jugend, Paris und London bis 1873. Stuttgart-Leipzig, 1911), esetleg egykorú levelezését is (HHStA: Plener-hagyaték). — Az itáliai problematika francia-osztrák vonatkozásban talán legfontosabb összetevőjéről, Velence kérdéséről kitérnő dokumentumgyűjtemény látott napvilágot az egységes Itáliához történt csatlakozás centenárius ünnepén (Il problema veneto e l'Europa, 1859–1866. I–II. kötet, Venezia, 1966).

A francia sajtó korábbi idevágó állásfoglalásait illetően Harald Stein alapos diszsertációjára szeretnénk felhívni a figyelmet (Die Stellungnahmen der grossen Pariser Presse zum Österreichischen Verfassungs- und Reichsproblem in den Jahren 1859 bis 1861 unter besonderer Berücksichtigung des Österreichisch-Ungarischen Verfassungskonfliktes. Köln, 1970. 264 l.). A Lorant által feltárt anyagot igen tanulságos összevetni az 1859–61-es periódus publicisztikájával.

Az irodalomjegyzék igen körültekintő és gondos munkáról tanúskodik. A legújabb szakirodalomból — az említettekén kívül — talán csak Kovács Endre tanulmányának hasznosítását éreztük volna még helyénvalónak, amely először adott körképet a kiegyezés európai fogadtatásáról (Ausztria útja az 1867-es kiegyezéshez. Budapest, 1968).

André Lorant könyve — a jelzett hiányosságok ellenére is — egy fontos részletkérdés gazdagon dokumentált, alaposan és korszerűen megmunkált feldolgozása. Úgy érezzük, hogy a szerző többet ért el, mint amire törekedett. Nem csupán az osztrák-magyar kiegyezés nemzetközi visszhangjának gondosabb megismerését tette lehetővé, hanem — néhány ponton — a második császárság Franciaországának kül- és belpolitikai történetére is új fényt vetett.

FRANK TIBOR

THE NEW CAMBRIDGE MODERN HISTORY. XIV. ATLAS

(Cambridge at the University Press, 1970. 319 l.)

A New Cambridge Modern History XIV., befejező, atlasz-kötete 288 térképoldalból áll, melyek célja a világ változásainak térképen történő bemutatása 1500-tól, a mű megjelenésének idejéig, 1970-ig. Bár témájában és nyomdai kivitelében teljesen modern munkának tekinthető az atlasz, amennyiben a változásokat nemcsak a hagyományos, területváltástörténeti, hanem minden más, térképen ábrázolható szempontból igyekszik bemutatni, mégpedig gazdag, az egyes térképek igényeinek megfelelő, de mindenhol izléses színteknikával, mégis, a térképi ábrázolás módszereit tekintve konzervatív munkának kell tartanunk. E konzervativizmus lehetett az atlasz szerkesztőinek egyik vezérelve, mert annak ellenére, hogy atlaszukba nagyszámú, már forgalomban levő atlaszból vették át az adatokat, arra törekedve, hogy minden területre nézve a legmegbízhatóbb,

legrészletesebb, illetve az egyes szakszemponatoknak megfelelően legtájékozottabb munkákból történjék az átvétel, — amit, mint azt látni fogjuk, kevés kivétellel el is értek, — úgy látszik gondot fordítottak arra is, hogy merészebb ábrázolási rendszerű térképek az atlaszba ne kerüljenek, noha a forrásmunkák közt ilyenek is akadnak. Az előzőekből elég világosan kiderül, hogy a különben igen átfogó ismereteket nyújtó, jól használható atlasz nem annyira önálló munka, mint inkább viszonylag szerencsés és gondos válogatás eredménye. Az egyes térképek átvétele a szakember számára a legtöbb esetben szembetűnő; a legvilágosabb a Shepherd, illetve ami, minthogy többszörös átvételről van szó, ugyanazt jelenti, a Putzger atlaszok hatása. Ez különösen az Európa, Németország, valamint a háborúk és békeszerződések térképeinél érződik. Az átvételek többnyire szó szerinti, néha sor került lényegtelenebb mozzanatok elhagyására. Szomorú, hogy az átvételeknél a hibák átvételére is sor került, de különösen lehangoló az olyan hibák átvétele, melyek kellő szerkesztői körültekintéssel elkerülhetők lettek volna, egyszerűen azért, hogy egyes esetekben az atlasz más, a bibliográfiában meg is jelölt forrásait is, melyek a kérdést másképp, helyesen tárgyalták, kellőképp figyelembe vették volna. Így lehettek volna elkerülhetőek például az etnikai térképek sokszor durva tévedései az Атлас Народов Мира megfelelő térképeivel történő összehasonlítás során.

Szerkezetét tekintve az atlasz egyes területeket felölelő fő fejezetekre tagolódik, melyeken belül kapnak helyt az időrendi sorrendnek megfelelően a politikai-földrajzi, illetve egyéb, az illető részre vonatkozó változásokat bemutató térképek. A Földet különböző korokban ábrázoló térképeket a háborúk és békeszerződések térképei követik, melyek főleg európai vonatkozásúak, de betekintést engednek néhány, Európán kívüli terület viszonyaiba is. Sajnos csak annyira, amennyire az illető területeket az európai konfliktusok érintették. E fejezeteket Európa, a Brit szigetek, Franciaország, Közép-Európa, Észak-Európa, Németalföld, Svájc, Olaszország, Ibéria, a Balkán és a Közelkelet, majd Kelet-Európa és Oroszország fejezetei követik, hogy végül Észak-Amerika, Latin-Amerika, Afrika, valamint India és a Távolkelet fejezetei zárják a sort. (Ausztráliát az utolsó említett fejezeten belül tárgyalják.) A mű helyenként egyenlőtlen súlyelosztását nemcsak az olyan Európa-központúságok jellemzik, mint amilyenre már a háborúk és békeszerződések fejezeténél utaltunk, hanem olyanok is, hogy míg Európában, Észak-Amerikában és Oroszországban a gazdasági kérdések bemutatása tág teret kap, a többi földrészen ez teljesen elszűnik, amiből aztán következik a világgazdaság és kereskedelem nyilvánvalóan nem lebecsülendő kérdéseinek teljes elhagyása. Az ilyenfajta egyenlőtlenségek azonban nemcsak világviszonylatban jelentkezők. Európán belül is kétségtelen, hogy a brit és francia területek sokkal és aránytalanul többoldalú tárgyaláshoz jutottak, mint Európa más, egyébként önálló fejezetnek vett részei, és ha Oroszország ez alól némiképp kivétel (a 188. oldal Oroszország Európában: gazdaság 1860 körül és a 189. oldal Oroszország Európában: gazdaság 1913-ban című térképekre gondolunk), ez föltehetően azért van, mert az 1917-es forradalom és a Szovjetunió mai jelentősége ennek a területnek többoldalú bemutatását aktualizálták. Tagadhatatlan, hogy az 1860 illetve 1913 körüli gazdasági élet bemutatása Európa más részein, de különösen Németországban ugyanolyan indokolt lett volna. A Balkán és a Közel-Kelet című fejezetet mint egységes, szerkesztési szempontból erőltetettnek, sőt az atlasz egészét tekintve szerencsétlennek kell tartanunk, mivel bár formailag az együtt-tárgyalást az 1918-ig fennállt Török Birodalom összekötő kapocs volta indokoltá tehetné, a fejezet tizennégy térképe között csak két ilyen összefogó térkép van, sőt a kilenc balkáni témájú térkép is csak részben 1918 előtti; de mindenképpen sikerületlen az 1926-os valamint az 1960-as állapotokat jelző, a Közel-Keletet ábrázoló 174. és 175. oldali térképek és különösen a Palesztína 1920—51 (173. oldal) című térképnek ebbe a fejezetbe iktatása. A három utoljára említett térkép az India és a Távol-Kelet című fejezet lapjai közt szerepelhetne, természe-

tesen más összefoglaló cím alatt (Ázsia), ami talán automatikusan fölhívta volna a szerkesztők figyelmét egy közbülső területre, Perzsiára és Afganisztánra, melynek tárgyalása valószínűleg nem annyira a források hiánya, mint inkább a nem sikeresen megválasztott fejezet-keretek miatt elmaradt.

Történetírásunk Kelet Európát bizonyos társadalmi-gazdasági megfontolások alapján egy, az Elba és az Adriai tenger vonalától keletre elterülő egésznek tekinti, és az ilyen megfontolásokat a hatalmi szálaknál lényegesebbnek tartja. Ebből a szempontból nézve nemcsak a már kifogásolt Balkán—Közel-Kelet egység gondolatát kell helytelennek tartanunk, de azt a Közép-Európa szemléletet is, mely Németországon kívül Cseh- és Magyarországot is magában foglalja. Végül álláspontunk szempontjából legproblematisabb az a fejezet, melynek címe: Kelet-Európa és Oroszország. A címből nemcsak az derül ki, hogy Oroszország nem Kelet-Európa része, de rövid vizsgálat után az is, hogy Kelet-Európa Lengyelországgal azonos. E problémák a térképeken nem jelentkeznek olyan bántó élességgel, mint az egyes fejezeteket jelző tartalomjegyzékekben, így itt pusztán elvi jelentőségűek, ennek dacára érdemesnek tartottuk róluk észrevételeink megtételét, mivel közvetve egy olyan történetfölfogást tükröznek, mely a mienktől gyökeresen eltér.

Túl az általános és elvi észrevételeken néhány konkrét térképi tévedésre, illetve elrajzolásra is föl kell hívnunk a figyelmet. A 7. oldalon a Föld 1800 körül című térképen Louisianát mint gazdátlan területet, Floridát pedig mint az Egyesült Államok részét jelölték, amely többszörös ellentmondásba akkor sem szabadott volna keveredni, ha az évszám csak hozzávetőleges, mivel Louisianát korábban (1803) vásárolta meg az Egyesült Államok, mint Floridát (1819). Fölfoghatatlan Louisiana gazdátlan területkénti jelölése, mert az említett 1803-as gazdátcsere előtt a vidék francia birtok volt.

A 13. oldal térképén, mely a Földet ábrázolja 1830-ban, orosz—török határként, Besszarábiában, hibásan azt a vonalat jelölték, mely csak később, 1856-tól 1878-ig húzódott a két ország közt. 1830-ban a helyes határ a Prut és a Dunadelta legdélibb ága volt, amint erről az 1829-es drinápolyi béke rendelkezett. A függetlenedési folyamat világtérképén, mely az 1945—68-ig tartó időszakot öleli föl (22—23. oldal), a többi önállóságot nyert államhoz hasonlóan, színnel és évszámmal kellett volna ellátni Jordániát, Kuwaitot és Eritreát. A 32. oldalon a Westfáliai béke térképén van egy fölösleges, megmagyarázhatatlan határvonal a Szávától délre.

Az első világháború térképén, az 52. oldalon téves Spanyol-Marokkónak az antant-hoz tartozást jelző színezése, mert a terület ugyanúgy semleges volt, mint maga Spanyolország.

Az 58—59. oldalon, amely a német uralom 1942 novemberi legnagyobb kiterjedését ábrázolja, hibás a jelmagyarázat szerinti 1937-es német határ, amennyiben a térkép állításával szemben a Memel-vidék 1937-ben nem volt német. Észak-Bukovina Besszarábiával együtt került 1940-ben a Szovjetunióhoz, majd vissza Romániához, ezért Besszarábiával azonos módon kellett volna jelölni. Zavaró hatású, hogy a Jugoszláviától Olasz-, Magyar- és Németországhoz került területeket a Bulgáriához kerültétől eltérően ábrázolják. Bulgária másik, Görögország rovására történt foglalását is helytelenül tekintik megszállásnak. Hibás a német—szlovák határ, Árva északkeleti és Szepes északnyugati része 1939 óta Szlovákiához tartozott.

A 61. oldalon, ahol a térkép 1952-es határokat jelöl, tévedés a Dunadeltát szovjet birtoknak tekinteni, a határ ott a maival (1972) megegyezett, így a Dunadelta román volt.

A 82. oldalon az Európa 1926 körül c. térképen meglepő következetlenség a korábbi (1871—1919) francia—német határ föltüntetése, ezen kívül ugyanis a térképen egyetlen utalás sincs a korábbi állapotokra.

Az Európa 1945 után c. térképen, a 84—85. oldalon, értelemzavaróak a Beszarábia déli, ma Ukrajnához tartozó, illetve északi a Moldva SzSzk részét képező területén szereplő különböző évszámok, melyek a Szovjetunióhoz kerülés idejét jelzik. Beszarábia egésze egyidőben vált a Szovjetunió részévé. Meglehetősen kaotikus a „volt határok” képe. Egyes helyeken a második világháború előtti, máshol alatti határokat tüntetik föl, de néhol az ilyen határok egyszerűen kimaradnak. Egy helyen, Olaszországban, az első világháború előtti határ szerepel.

A 91. oldalon, még ha a térkép témája a népsűrűség, akkor is indokolt helyes országhatárokat húzni. 1914-ben már régen (1878 óta) a Duna-Prut vonalon és nem attól északkeletre húzódott az orosz—román határ.

A 144. oldalon a Habsburg Birodalom 1556 körül c. térképen helytelen Olivenzát Spanyolország részeként föltüntetni, ugyanitt hiányoznak az akkor még meglévő északafrikai spanyol birtokok (Bona, Bizerta, Tunisz). A Habsburg Birodalom 1648—1914 című térképen, a 146. oldalon, van egy ma (1972-ben) Montenegróhoz tartozó terület, melynek bemutatása itt több szempontból értelmetlen, illetve félrevezető. A szóbanforgó északmontenegrói terület egyrészt soha nem volt Habsburg birtok, ilyen jelölése tehát helytelen, másrészt Montenegróhoz nem 1913-ban került, mint ezt a kírás állítja, hanem 1878-ban, akkor is a Török Birodalomtól, és nem az Osztrák-Magyar Monarchiától. Elmulasztották Tarnopol átmeneti, 1809-től 1815-ig Oroszországhoz tartozását föltüntetni. A 148. oldal Közép-Európát 1939 végéig bemutató térképén tévesen jelölték Dél-sziléziát Szlovákiához csatolt területként.

A 164—165. oldalon, mely a Török Birodalom terjeszkedését ábrázolja 1683-ig, nyilvánvalóan téves Gallipolli és a tőle északra fekvő terület színezése. Bizonyos, szerkesztői gondatlanságból eredő ellentmondás van Tunisznak e térképen illetve Bizertának a 70. oldal térképén történő bemutatása közt. Az utóbbin csak Bizertát tekintik 1535 és 1574 közt spanyol birtoknak, míg itt csak Tuniszt, ugyanebben az időben. Úgy látszik, a hiba a fölhasználót, mindkét esetben hiányos anyag összevetésének elmulasztásából ered: a jelzett időben mindkét város spanyol volt.

Általában nem emeltünk kifogást a helynévrajz meglehetősen következtelen, Magyarországon többnyire németesítő volta miatt, de mégsem tarthatjuk korhűnek Érsekújvár csak Nové Zámky-ként szerepeltetését a XVI.—XVII. században.

A 166—7. oldalon a Török Birodalom 1683—1924 közötti alakulásai térképén Batumit és egy kis területdarabot Karsztól északra, a Kura mentén, tévesen tartanak a Török Birodalom által 1812 előtt elvesztett területnek, az utóbbi 1829-ben került Oroszországhoz, míg Batumi csak 1878-ban. Minderről az idevonatkozó drinápolyi és berlini szerződésen kívül meggyőzhet az atlasz 186. oldalának helyes térképe, mellyel az egyeztetést sajnos elmulasztották. Hibás a Montenegrótól délre és délkeletre eső területek bemutatásának módja. E részeket Törökország nem 1878-ban, hanem csak később, 1912—13-ban veszítette el. Az itt húzott határok így merőben értelmetlenek.

Lengyelország 179. oldali, felső térképén ellentmondásba ütközünk, ha ugyanis igaz, hogy Cieszyn 1938-ban került Lengyelországhoz, lehetetlen, hogy az 1921-es országhatár e területet Lengyelországba zárja. Ugyanezen az oldalon az alsó térképen (Lengyelország 1945) hiba Suwalkit 1939-től 1945-ig litvának tartani, mivel a valóságban Suwalki ebben az időben német birtok volt.

A 191. oldalon Nyugatoroszország térképén hibás a színezés és a határhúzás, ha figyelembe vesszük, hogy 1914-ben Krakkó nem Oroszországhoz tartozott. Ha egész más területen is, jellegben az előzőhöz hasonló az a tévedés, mely a Mexikó 1824—67 című térképen jelenik meg a 227. oldalon. Chiapas 1824—33 közt nem tartozott Mexikóhoz, ezáltal helytelenül húzódik az 1824-es mexikói országhatár úgy, hogy Chiapast Mexi-

kóba kebelezi, és a mai (1972.) határral megegyezik. Ugyanez a hiba a 231. oldalon a Nyugat-India 1763—1830 című térképen megismétlődik.

A Nyugat-Afrika 1880—1900 c. térképen a 253. oldalon rosszul jelenik meg Kamerun és a francia kézen levő területek határa. A térkép nem tekinti német birtoknak a Lagonétól keletre, a 10°-tól északra, a Sáriig terjedő területet, annak ellenére, hogy egy 1894-es, az ottani határokat szabályozó egyezmény, — melynek leírása a Conventions internationales en Afrique c. Brüsszelben 1898-ban megjelent mű 304. oldalán megtalálható, — így, vagyis a területnek Németországhoz való tartozása mellett döntött. A térképen ábrázolt vonal csak az 1911-es, a terület birtokviszonyait átrendező szerződés óta létezik. (Leírása magyarul a Zsehatlasz az 1913. évre című mű 59. oldalán.) A mohamedán világ 1950 körül című 273. oldali térképen téves Asszam, Tripura és Manipur 80%-on fölüli mohamedán lakosságot jelentő színezése, amit különben az atlasz előző, 272. oldali térképe is, mely India és Pakisztán vallási megoszlását mutatja be, kizár. A szóbanforgó területeken ugyanis e térkép tanúsága szerint még 5%-nyi muzulmán lakosság sincs jelen. Szintén vallási jellegű témában követ el tévedést az atlasz, 67. ill. 126. oldalán.

A 67. oldalon, mely Európa vallási megosztottságát, ill. az egyes vallásterületek igazgatási beosztását ábrázolja 1550 körül, az ortodox, illetve a római keresztyénség egymás mellett élésének jelzése Erdélyben csak a nyugati részekre vonatkozóan lehet helyes, az esztergomi érsekséghez tartozó részekben (Székely- és Szászföld) a katolikuság fölénye döntő volt.

Hasonló jellegű csíkozás viszont indokolt lett volna a Szeret vidékén, tekintettel az ott, akkor még nagyobb számban élő, nem görögkeleti vallású magyarságra. Sajnálattal az is, hogy e térképen a Nagyvárad (Grosswardein) helynév Eger mellett szerepel.

A 126. oldalnak Közép-Európa 1560 körüli vallási helyzetét ábrázoló térképe alapvetően hibásan mutatja be a magyarországi felekezeti viszonyokat. Az országot nemcsak azért nem lett volna szabad római katolikus többségűnek tekinteni, mert ez a helyzet nem felelt meg a protestáns valóságnak, hanem azért sem, mert ez az ábrázolás ellentmond a 127. oldal helyes rajzának, amely ugyanazt a területet, szintén vallási szempontból 1618 körül vizsgálva, úgy találja, hogy a többi között Magyarország is része a katolicizmus által visszanyert területeknek.

A néprajzi térképeken található, már említett, sokszor egészen súlyos melléfogások jelentős része is magyar, vagy legalábbis magyarországi vonatkozású, így a 120. oldal, a német települések kelet felé szóródása a XV. századig című térképén azon túl, hogy valószínűtlennek tartjuk České Budějovice környékének elnémetesedését, mely 1918-ig sem következett be, (máig sem) és hiányoljuk a líveket Kúrföldről, ahol pedig jelentősen leszűkült nyelvterületű maradványuk ma is megvan, — Magyarországon értelmetlennek tartjuk Baranyában és a Bakonyban a németiség ilyen korai megjelenítését. Nem kisebb képtelenség szláv többség bemutatása a Dráva mentén, attól északra, oly időben, mikor még a magyar— délszláv nyelvhatár kb. Verőcétől keletre, mélyen a Dráva alatt húzódott. Teljesen érthetetlen viszont a Muraköz, sőt attól nyugatra fekvő, Magyarországhoz soha nem tartozott területek magyarnak színezése. Kár szlávnak tekinteni bizonyos fölső-magyarországi magyar nyelvterületeket, különösen a sárosi nyelvmedencét. Mindezzel kapcsolatban értékes fölvilágosításokkal szolgál *Szabó István: A magyarság életrajza* c. munkája. Nem vonjuk kétségbe, hogy az adott korban az erdélyi Kárpátokban viszonylag nagy, lakatlannak tekinthető területek voltak. Kérdéses azonban, hogy e lakatlanságjelzés jogosult-e olyan térképen, mely az Alpok hasonló magashegységi, helyenként gleccserrel borított vidékein nem ismeri a lakatlan területek fogalmát.

A 147. oldal (a Habsburg Birodalom nyelvi térképe 1920), a 171. oldal (A Balkán félsziget nyelvi térképe 1920) és a 178. oldal (Lengyelország nyelvi térképe 1920) rajzai

nemcsak témában és időben azonosak, de minthogy területi átfedések vannak köztük, több ízben hibáik is megegyeznek. Így a 147. és a 178. oldal egyaránt tévesen tüntet föl a valóságosnál nagyobb, illetve egyáltalán nem létező szlovák és német foltot Magyarországon, tévesen húzza meg a magyarság rovására a magyar—szlovák, magyar—ukrán, és a magyar—román nyelvhatárt, ugyanis nem létezett semmiféle szlovák nyelvterület Magyarországon a Bodrogtól nyugatra, az ukrán nyelvterület nem érte el a magyar országhatárt, és a magyarság az ábrázoltnál nagyobb súllyal volt jelen Nagykároly környékén. A 147. oldalon elsikkadt a szilágyi, Kalotaszeg-kolozsvári és aranyosi magyar nyelvmedence, az utóbbi kettő a 171. oldalról is hiányzik. A 147. és a 178. oldalon egyaránt túlnyújtották a Kárpátokban nyugat felé elnyúló ukrán nyelvterületet, annyira, hogy még Zakopánét és környékét is ukránnak kéne vélnünk. Némi derűvel kell szemlélünk szintén a 147. és a 178. oldalon a nyugatmagyarországi horvátok bemutatásának módját, mely a két térképen csak annyiban közös, hogy mindkettő hibás, Az előbbi a horvátokat szlovéneknek, az utóbbi szlovákoknak tartja. Hasonló jellegű a 147. oldal térképének az a tévedése, mely a békési szlovákokat szerbnek színezi. Ugyanezen az oldalon nem tudjuk mire vélni azt a latin nyelvterületet, mely déltiroli területen Trentótól nyugatra jelenik meg. Úgy tudjuk, 1920-ban Észak-Lotaringia nem volt német—francia kevert nyelvterület, de Elzász francia nyelvűkénti bemutatása már mindenképpen súlyos hiba. Meghökkenítő adatokkal a 171. oldal is szolgál, itt ugyanis láthatunk egy érdekes, makedóniai szlávznak nevezett nyelvterületet, melynek bemutatása úgy történik, hogy amely része e népnek Jugoszláviában él, szerb alapszínt kap, amely pedig Görögországban, görögöt. A szerb, illetve a görög nyelvterülettől különállóságot vékony függőleges vonalkázás jelzi. Meglepetésünket nemcsak az váltja ki, hogy el nem tudjuk képzelni, mi tette szükségessé a makedónok ilyenfajta, merőben sajátos bemutatását, de az is, hogy a térkép szerint ez a nyelvterület csak a két állam (Görögország és Jugoszlávia) határvidékére vonatkozik, és Makedónia északi részére, így a többi közt Skopjére nem terjed ki. Minthogy a cím (A Balkán félsziget nyelvi térképe 1920) világosan utal arra, hogy a török—görög lakosságcserét megelőző állapotok bemutatásáról van szó, európai Törökországban és az Égei tenger keleti partvidékén hatalmas területeket kellett volna görögnek színeznii, ami annyira nem történt meg, hogy e területeken még utalás sincs görög etnikai jelenlétre. Ehhez hasonlóan Észak-Görögországban a térkép csak töredékét ábrázolja az akkor még jelen volt törökségnek, amely hibát a szerkesztők elkerülhették volna, ha figyelembe veszik saját atlaszuk 172. oldalának, Nagyobb etnikai csoportok Makedóniában, 1912—1926 című térképét, melyről kartogramokon olvasható le a török (muzulmán) lakosság 1912-es, tömeges jelenléte, és mely állapotok 1920-ban a lakosságcserét megelőzően, nyilvánvalóan hasonlóak voltak.

Magyar vonatkozású hibák az atlaszban sajnos nemcsak a néprajzi térképeken vannak. Azokon, illetve a már szintén tárgyalt vallási és helynévrajz-jellegű botlásokon túl, időrendi sorban haladva az alábbi kifogásokat emelhetjük: a 70—71. illetve a 122—123. oldal térképe, mely Európát illetve Közép-Európát ábrázolja 1500 körül, bár tud a Cseh korona országait, 1478-as magyar birtokbavételéről, nem látszik tudomást venni Mátyás egyéb, nyugat felé, a Habsburg-ház rovására történt hódításáról, mely pedig a címben jelzett évszámhoz időben is közelebb áll (1485). A 123. oldalon ezen kívül megjelenik egy érthetetlen elrajzolás, mely az atlasz több más lapján is kísért, ez a német-római—magyar határ keletebbre helyezése ott, ahol a valóságban a választóvonalat, legalábbis Horvátország magyar birtokbavétele óta, mindig a Kulpa folyó jelentette. E hiba a 125, 131, 133. és 156. oldalakon is megfigyelhetően jelen van, lényegében az egész atlaszon végigvonul, csak ahol a Kulpa rajza nem szerepel, kevésbé szembetűnő. E látszólag kisjelentőségű hiba nagyobb súlyt a 133. oldalon kap, ahol a nyugati magyar határ keletebbre tolása olyan félreértésre ad alkalmat, hogy a Katonai Határőrvidék

Krajnától Boszniáig terjedve, Horvátország tengerparti és Zágráb-környéki részei közt az összeköttetést elvágta volna.

A 121, 125, 131, 144. és 145. oldalon a Magyar Királyság és a Török Birodalom határát, hibásan, a Szávától északra közelítőleg az 1664-es, a Szávától délre pedig az 1699-es határoknak megfelelően húzták meg, ami meglepetést nemcsak azért okoz, mert a 121. oldalon (Birodalmi kerületek 1512 körül) e teljesen téves vonalon az 1533/47 évszám szerepel (ezt többek közt Szigetvár még magyar kézen léte zárta ki), hanem mert a további időkre nézve (125. oldal Közép-Európa 1560 körül), (131. oldal Közép-Európa 1648 körül), (144. oldal A Habsburg Birodalom 1556 körül), (145. oldal Osztrák Habsburgok és a Birodalom 1648-ig) változást nem, vagy csak alig (131, 145. oldal) tételez föl. Ez, az 1630-as évszámmal jelzett Szlavóniában történt magyar nyereség is meglehetősen kétes értékű, már tudniillik, ami a hitelességet illeti.

A 125. és különösen a 144. oldalon nemcsak a magyar—török, de a magyar—erdélyi határok is merőben elhibáztak, kérdéses, miért húztak itt 1556—60 körül olyan határt, mely csak később, 1621-ben jelent meg. Ezt megindokolni éppoly nehéz lenne, mint azt, hogy a 144. oldalon 1556-ban Nagyvárad miért a Török Birodalomhoz tartozik, és miért nem Erdélyhez, hiszen a Nagyvárad török kézre kerültét jelző 1664-es évszám az atlasz 164. oldalán szerepel, ami viszont újabb bonyodalmakat okoz már a következő térképen, a 166. oldalon. Itt ugyanis (a térkép címe: Az Ottomán Birodalom hanyatlása 1683—1924) Nagyváradot megint Erdély részeként látjuk viszont. A 123, 125. és 131. oldal térképein földrajzi tévedés a Kapost a Balatonba ömlő folyónak tekinteni, de történelmi jellegű félreértésre adhat alkalmat szintén a 125. és 131. oldalon az, hogy a későbbi Modrus-Fiume megye területére nem nyomták a Habsburg uralkodóházhoz tartozást jelző színt, annak ellenére, hogy e szín az ország egyéb területein szerepel. Az előző határhibákhoz hasonlóan, következetesen tévesen kerül bemutatásra az 1699-es magyar—török határ. Túl nagy szemrehányást a külföldi szerkesztőknek e kérdésben azért nem tehetünk, mert a Kartográfiai Vállalat hazai történelmi atlasza sem vesz tudomást arról a tényről, hogy a Szerémség déli része a karlócai béke szerint török maradt.

A New Cambridge Modern History atlaszában e tévedéssel a 35, 38, 146. és 166. oldalon találkozunk, ezek közül egy helyen, a 146. oldalnak a Habsburg-Birodalom 1648—1914 c. térképén igen különösen, itt ugyanis a hiba nem egyszerűen úgy jelentkezik, hogy a Délszerémséget nem mint 1718-as foglalást mutatták be, hanem úgy, hogy helyette a Bácska egy részét, a Csajkások kerületét tüntették föl ilyenek.

A 34. oldalnak a spanyol örökösödési háborút ábrázoló térképével azért nem érthetünk egyet, mert a Rákóczi-szabadságharcot, külföldi térképek gyakorlata szerint, csak az ország hegyes peremvidékein lefolyt hadjáratnak tekinti.

A 136. oldalon a Közép-Európa és Észak-Olaszország 1806 című térképen helytelen a megalakult Osztrák Birodalmat (Császárságot) Magyarországra is kiterjeszteni.

Helytelen a 91. oldalon a Nyugat- és Közép-Európa: népesség 1914 és a 92. oldalon Nyugat- és Közép-Európa: Ipar 1914 című térképeken Galíciát, Bukovinát, Dalmáciát és Bosznia-Hercegovinát a Monarchián belül Magyarország részének tekinteni. Meglehetősen fejtörést okoz annak kiderítése, miféle iparvidék volt a Duna nyugati partján, a Csepel szigettől délre, 1914-ben.

A békeszerződések Európában 1919—26 c. térkép az 56—57. oldalon tévesen tartja egész Nyugat-Magyarországot népszavazás alá bocsátott területnek. Népszavazás itt, mint ez köztudomású, csak Sopronban és szűk környékén volt. A Közép-Európa 1939-ben című, más vonatkozásban már említett, 148. oldali térképen félreértésre ad alkalmat Kárpátalja határa. Kétségtelen, hogy az ábrázolt vonal egybeesik a korábbi Csehszlovákia Podkarpadkska Rus autonóm területének nyugati határával, mégis hibás, mivel a Felvidéki Sávon és Kárpátalján egyaránt szerepel a Magyarországhoz kerülés

dátuma, és minthogy a sáv határát Kárpátaljánál nem húzták meg, egyrészt azt lehet vélni, hogy Magyarország Szlovákia és Kárpátalja közt már 1938-ban elérte Lengyelországot, másrészt azt, hogy dél Ung-Bereg és északnyugat Ugocsa csak 1939-ben került Magyarországhoz.

Az 59. és 60. oldalon (Európa a német uralom legnagyobb kiterjedése idejében 1942 november) illetve (Európa népmozgások 1939—44) egyaránt hibás, illetve ellentmondásos a magyar—horvát határ. A valóságban a Muravidék és Muraköz 1941-ben ugyanúgy Magyarországhoz került, mint Délbaranya és Bácska.

Az atlasz bő, harminc oldalas tartalommutatóval zárul, mely tájékoztatást nyújt a szereplő, történelmi szempontból jelentős földrajzi és egyéb fogalmaknak az atlaszban való föllelhetőségéről.

BEREZNAV ANDRÁS

ERHARD MORITZ:

PREUSSEN UND DER KOŚCIUSZKO-AUFSTAND 1794

(Berlin, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften. 1968. 231 l.)

POROSZORSZÁG ÉS AZ 1794. ÉVI KOŚCIUSZKO FELKELES

A berlini Humboldt Egyetem (NDK) Egyetemes Történelmi Intézetének kiadványsorozatában napvilágot látott monográfia szerzője Poroszország lengyel-politikáját veszi szemügyre a francia forradalom időszakában. A kérdés nem tartozik a német történetírás fehér foltjai közé, sokan és sokféleképpen foglalkoztak vele a múltban, mindmáig hiányzott azonban egy modern, átfogó kritikai összefoglalás, amely mind egyes részletekben, mind a porosz politika egészének megítélésében eltér a polgári, nacionalista német történetírás által megrajzolt képtől. E munka elvégzése az előttünk fekvő alapos, szolid monográfia frójának érdeme.

A kérdés vizsgálatánál a szerzőt hármas szempont vezette: milyen érdekei fűződtek a porosz feudális osztálynak a lengyel állam megsemmisítéséhez; milyen volt a viszony a porosz anneksziós politika és a lengyel nép nemzeti-felszabadító harca között; s végül a lengyel kérdés sajátos súlya, jelentősége az 1794. évi porosz külpolitikában. A régi német történetírás valamennyi kérdésre elfogadhatatlan választ adott. Ranke óta a német polgári történetírás alapvető tendenciája a németség keleti expanziójának igazolása. Indokként többnyire a porosz államiság „nemzeti hivatása” szerepel. Heinrich v. Sybel, akinek nézeteivel a könyv szerzője többször is vitába száll, Poroszországban a későbbi német birodalom érdekeinek előharcosát látta, az expanzív és anneksziós politikában a forradalmi Franciaország és a terjeszkedő Oroszország elleni erőlyes fellépés bizonyítékát dicsőítette. Nagyjából ez a hagyomány hatja át a későbbi német történetírás számos, a kérdéssel foglalkozó képviselőjének munkáit is. A második világháború utáni években a nyugat-német történetírás olyan reprezentánsai, mint G. Ritter, H. J. Schoeps, W. W. v. Wolmar és főleg Walter Hubatsch (akivel Moritz ugyancsak többször vitába száll) e nacionalista nézetek továbbplántálói. Viszonylag kicsi azoknak a német történészeknek a száma, akik marxista oldalról közelítették meg a porosz külpolitika kérdését, felhasználva Marxnak és Engelsnek idevágó fontos megjegyzéseit. A hiányzó német marxista feldolgozásokért a szerző bőven kárpótolhatta magát az új lengyel marxista történetírás gazdag termésével. A Kościuszko-felkelés és a lengyel jakobinus mozgalom története a mai lengyel történetírásban kiemelkedő helyet foglal el.

Moritz monográfiája többet nyújt a már korábban ismert adatok rendszerezésénél. Köszönhető ez elsősorban annak, hogy a szerző behatóan tanulmányozta az egykori Porosz Titkos Állami Levéltárnak jelenleg Merseburgban, a Német Központi Levéltárban fekvő forrásanyagát, benne a követi jelentéseket, a levelezést, a porosz tervezeteket. A drezdai levéltárban volt alkalma betekinteni a szász kormány varsói és berlini követeinek jelentéseibe, s emellett kutatott a poznańi vajdasági levéltárban is. Mindezek a leltárhelyek sok részletben segítettek kiegészíteni a porosz politikáról alkotott képet s alapul szolgáltak ahhoz a vitához, melyet a szerző helyenkint a régi feldolgozások hibás nézeteivel folytat.

A szerzőnek a Kościuszko-felkelés indokairól, társadalmi bázisáról, a benne résztvevő erőkről, a felkelés parasztpolitikájáról, valamint katonai történetéről alkotott felfogása teljesen egybeesik a lengyel történetírás idevágó nézeteivel. Ő sem idealizálja a lengyel nemesi vezetést, rámutat Kościuszko társadalmi programjának korlátozottságára, vagyis arra, hogy nem akarván elriasztani a felkeléstől a nemességet, tartózkodik a paraszti követelések meghirdetésétől, jóllehet ő maga is kénytelen számításba venni a kaszára kapó paraszti nép erejét, mely, mint eléggé ismeretes, igen jelentős tényező lett az egyes ütközetekben. Kevésbé érinti a szerző kritikája Kościuszko hadvezéri tulajdonságait. Célkitűzéséhez híven sokkal több figyelmet fordít a három megszálló állam: Porosz- és Oroszország, valamint a hozzájuk csatlakozó Ausztria politikai és katonai akcióira. Maga a felkelés kifejezetten Poroszország és a cári birodalom ellen indult meg, Kościuszko eleinte Ausztria semlegességét remélte. Bécs bekapcsolódása a hadi akciókba és ezzel együtt a felosztási tervekbe, nem ment egyik napról a másikra, és amikor bekövetkezett, nagy mértékben zavarta a három anneksziós szándékú birodalom egymáshoz való viszonyát. A monográfia szerzője elmélyült gonddal és sokoldalúan követi nyomon a porosz udvar és II. Katalin cárnő udvara, valamint Bécs bonyolult diplomáciai játékban megnyilatkozó érdekellentéteit. A legagresszívebb hatalom a három közül kétségtelenül a porosz volt. Moritz több helyütt is felsorolja és korabeli megnyilatkozásokkal bizonyítja: mennyire szívéen feküdt a porosz feudális osztálynak az új területek bekebelezése. Ettől nemcsak a lakosság megnövekedését remélte, de kedvező gazdasági változásokat az állam iparában, kereskedelmében, a kincstár helyzetében. A könyv világosan megjelöli a porosz militarista körök elképzeléseit is, melyek között az ország területi megnagyobbítása fontos szerepet töltött be stratégiai okokból. Az annekszió kérdésében a döntő szót a cárizmus mondta ki, de a monográfia tanúsága szerint a porosz kormányé és udvaré a „dicsőség”, hogy Pétervár végül is kimondta a döntést és megindulhattak az alkudozások a megszállásra ítélt területek határai felett. A rivalizálás végigkísérte a hadászatot is, amire jó példa Krakkó és a galíciai vajdaságok esete, ahol versenyfutás folyt le a porosz és az osztrák sereg között.

Moritz a porosz diplomáciát következetesebbnek tartja, mint a partnerokét. A porosz feudális osztály felosztásra irányuló tervei nyomban a felkelés és a háború kitörése után jelentkeznek, s ebbe az irányba ösztönzi a porosz politikát az ország életét sújtó számos gazdasági nehézség is. A porosz uralkodó osztály számára az volt kívánatos, hogy egyetlen erőlyes csapással leverje a lengyelek felkelését, majd élve az így nyújtott gazdasági és katonai lehetőségekkel, minden erejét a Nyugaton összpontosíthassa és a forradalmi Franciaországra mérjen halálos csapást. Ezzel szemben mindkét arcvonalon: a Rajnánál csakúgy, mint Lengyelországban a porosz hadi gépezet súlyos akadályokba ütközött. A lengyelországi helyzetet súlyosbította, hogy a társadalmi feszültség Dél-Poroszországban és Sziléziában is felkelésbe torkollott. A porosz katonai erők megfőtésében Moritz szembeszáll v. Sybelnek a felfogásával, mely szerinte túlértékeli a porosz haderőt és túlbecsüli ennek lehetőségeit. Sybel azt a nézetet hangoztatta, hogy 1794 májusának elején egy gyors akcióval le lehetett volna verni a lengyel felkelést, aminek követ-

keztében Poroszország rákényszeríthette volna akarátát Oroszországra és Ausztriára. Moritz viszont utal a porosz sereg szervezése körüli nehézségekre, hivatkozik a kor technikai színvonalára, mely nem tette lehetővé, hogy a porosz sereget, melyet április 24-én mozgósítottak, két hét alatt harc képes állapotba helyezték.

A monográfia kimutatja, hogy Krakkónak a porosz erővel történt elfoglalása az az időpont, amikor már mindhárom hatalom tervbevette Lengyelország végleges felosztását. Minden eddigi részkutatásnál sokoldalúbban ismerteti a szerző a felosztásra irányuló porosz elképzeléseket, s azokat a gazdasági, politikai szempontokat, amelyek e tervek indoklásául szolgáltak. A sokféle, többnyire a felosztás mellett szóló érveléssel szemben eltörpültek az akadályt jelentő mozzanatok (főleg a katonai körök aggodalma attól, hogy a porosz állam a felosztás következtében közvetlen szomszédságába kerül a cári birodalomnak). A szerző hevesen cáfolja Walter Hubatschnak azt az állítását, amely arra hivatkozva, hogy a cárizmus nem adott engedményeket saját lengyeljeinek, nem ismerte el az 1791. évi május 3-i reformalkotmányt, maga okozta a későbbi felosztást. Ranke, Sybel és újabban Hantsch is igyekeznek felmenteni a porosz politikát, mindent a cári kormányzatra hárítva, s azt állítják, hogy a felosztás Poroszország részéről „állampolitikai szükséglet” volt a terjeszkedő cárizmus visszatartására.

Moritz könyvének egyik jelentős érdeme az, hogy nem tapad egy előzetesen felállított sémához, amikor a háborúskodó felek magatartását jellemzi. Jó példa az árnyalt ábrázolásra, ahogyan a porosz uralkodó osztályok megosztottságát érzékelteti a háborús nehézségek nyomán. A lengyelek felkelése óriási terheket rakott a porosz államra, hiszen újabb tömegek kapcsolódtak a harcba, a lengyelek fiatal, kevésbé organizált és tapasztalt serege kiválóan állta a sarat a porosz és orosz tábornokok csapataival szemben, a porosz állam gazdaságilag és pénzügyileg kilátástalan helyzetben volt, a porosz területek és számos német állam lakossága is lázadózott már, a franciaországi front megmerevedett majd megingott — így minden ok meglelt volna egy kompromisszumos béke megkötésére. A béke meg is született, de nem a felkelő lengyelekkel, hanem a franciákkal. Varsónak Szuvorov által történt elfoglalása valójában csapás volt a porosz hadvezetésre, mely még segédcapatokat sem küldhetett Varsóhoz. A főváros kapitulációja után megindult anneksziós tárgyalások történetéhez Moritz igen jelentős ismeretlen levéltári anyagot vonultat fel, s mind azt bizonyítja, hogy a szövetségesek között korántsem volt egyetértés a szákmány megosztásában. S noha a porosz feudális igényeit a „rendezés” nem teljesen elégíthette ki, a gazdasági és pénzügyi okok, valamint a lengyelországi forradalmi hangulat veszélye arra készítette Poroszországot, hogy ezeket az igényeket mérsékelje.

A Poroszország és Franciaország között 1795. április 5-én aláírt baseli béke úgy értékelhető, mint a porosz katonai erő gyengeségének bizonyítéka. A múltban a német történészek jó része nem volt hajlandó elismerni, hogy a porosz gazdaság és a pénzügyek silány állapota hozzájárult a békekötés meggyorsításához és kizárólag a porosz állam nagyhatalmi terveiben, tehát az Oroszország és Ausztria elleni felkészülés szándékában látták a békekötés indokát, amivel szemben Moritz rámutat, hogy ezek a történészek túlbecsülték a porosz állam lehetőségeit. Az általános németországi nyugtalanság lecsillapításának szándéka mellett a baseli béke megkötésénél persze szerepet kaptak a porosz állam további anneksziós tervei is, melyek újabb lengyel területekre irányultak. A harmadik felosztás a porosz feudális osztály várakozását nagy mértékben kielégítette, s ez áll a katonai vezetésre is. A megszerzett területek gazdasági előnyei vitán felül álltak.

A munka kisszámú magyar vonatkozásai közül említsük meg a porosz kormány tájékoztatóját Hoym gróf sziléziai és dél-poroszországi miniszternek (1794. április 8.), melyben az olvasható, hogy Descorches konstantinápolyi francia követ szerint Lengyelország után Magyarországon és az ausztriai Sziléziában is bekövetkezik a felkelés. Szilé-

ziát illetőleg a kormány a felkelés megakadályozására csapatösszevonásokat foganatosított.

Mintaszerűen összeállított forrás- és irodalomjegyzék s néhány ízléses térkép egészíti ki az értékes munkát.

KOVÁCS ENDRE

DIMITÁR ANGELOV:

OBRAZUVANE NA BÁLGARSZKATA NARODNOSZT

(Szofija, Nauka i Izkusztvo. 1971. 415 l.)

A BOLGÁR NEMZETISÉG KIALAKULÁSA

Dimitár Angelov, a szófiai egyetem tudós bizantinológus professzora már számos nagy munkával tette nemzetközi viszonylatban is ismertté nevét, hadd utaljunk csak összefoglaló Bizánc-történetére, vagy a bogomilokról szóló, már három, egyre bővebb kiadást megért könyvére.

Legújabb, ismét imponáló anyagtudásáról és a szakirodalomban (még hozzá sokféle szakirodalomban) való jártasságáról tanúskodó könyve a középkori bolgár történelem egyik sokat vitatott (és a múltban sok visszaélést lehetővé tevő) problémáját veszi részletes vizsgálat alá, a bolgár nép etnogenezisét. Itt kell rögtön kitérnünk a cím magyar fordítására: a nemzetiség kifejezés persze nem jó a magyarban, mert ezen mást szoktunk érteni, a bolgár narodnoszt azonban megfelel az orosz narodnoszty-nak, és a középkori egységes etnikumot (vagy népet), a burzsoá nemzet évszázados előzményét értik ezen.

Angelov kutatásainak eredményeit már korábban rövid összefoglalásban közreadta (ld. Századok, 1971. 105. évf. 3–4. sz. 835–837. l. és Világtörténet, 1970. 20. sz. 115–117. l.). Ebben a munkában viszont a források alapos és szellemes elemzésével még jónéhány újabb fontos részletet tud ehhez hozzáadni. A bevezetés a nemzetiség fogalmi elemzését nyújtja (erre még visszatérünk), valamint a bolgár etnogenezisre vonatkozó eddigi történeti irodalom áttekintését. Az első fejezet a thrákok fejlődését mutatja be a római hódítás előtt és a római uralom idején, a következő a szlávok és a bolgár-törökök megjelenését és letelepedését a Balkánon a bolgár-szláv állam megalakulásáig, a harmadik fejezet a bolgár nemzetiség kialakulását az államon belül a IX. század derekáig, a következő ennek az asszimilációs folyamatnak a befejeződését az első bolgár állam utolsó másfél évszázadában, az utolsó fejezet pedig a bizánci uralom alatti fejlődést ismerteti.

A bolgár etnogenezis három komponense tehát a thrák, a szláv és a bolgár-török elem, a thrákokat a szlávok már az államalakulás előtt asszimilálták, az államot a szlávok és a bolgár-törökök közösen hozták létre a Bizánc elleni harcok során, de a számbeli túlsúlyban levő szláv elem a bolgár-törököt is asszimilálni tudta. A kereszténység felvétele csak erősítette azt az etnikai egységet, amely erre a korra, a IX. század második felére már kialakult.

Ennyiben lehetne nagyon leegyszerűsítve összefoglalni a szerző eredményeit, de akkor még távolról sem térünk ki valamennyi finom részletmegállapítására. Hadd utaljunk ezek közül mégis néhányra. Így a thrák etnikum fejlődésével kapcsolatban hangsúlyozza, milyen keveredésen ment át a római uralom idején. A szlávokba való beolvadás után a thrák elem antropológiai jegyei egyidőre eltűntek, később azonban az öröklés törvényei értelmében ismét előbukkantak, így az a tény, hogy ma a bolgárok nagy része a sötéten pigmentált antropológiai típushoz tartozik, a thrákok örökségének tekintendő. Igen érdekes, ahogy a korabeli forrásokban, pl. I. Miklós pápa ismert válaszában (ame-

lyet Borisz, az első keresztény bolgár uralkodó kérdéseire adott), ill. a mai bolgár folklórban kimutatja egyrészt a szláv, másrészt a bolgár-török szokások, hiedelmek és hagyományok nyomait. A IX–X. században népnévként hol a bolgár, hol a szláv szerepel a legtöbb esetben, amiből Angelov kettős nemzetiségi öntudatra következtet, de olyan értelemben, hogy ekkor már a bolgár egyértelműen szlávot jelent, de a szűkebb bolgár-szláv öntudat mellett megvolt a szláv népek összességéhez való tartozás tudata is. A bolgár-török elem maradványai azonban kimutathatók, pl. a népszokásokban éppen azokon a területeken, ahol a bolgár-törökök eredetileg megtelepültek (többek között a Dobrudzsa). Nyelvileg is több nyoma van, egyes szavakban, de talán a nyelvtani szerkezetben is, ezt a kérdést azonban, a thrák nyelvi elemek nyomainak a kérdésével együtt Angelov szerint még tovább kell kutatni, ahogy a néprajz is még számos új adalékkal szolgálhat.

A legfontosabb elem persze a szláv, Angelov az egykori Moesia, Thracia és Macedonia provinciák szláv lakosságát már a korai időkben bolgár típusúnak mondja (a Balkán nyugati felén élő szlávokat pedig szerb-horvát típusúnak), a bizánci uralom idején pedig ezeknek a területeknek a lakosait már bolgároknak, vagyis bolgár-szlávoknak nevezi. Az első bolgár állam ezeket a szlávokat valóban rövidebb-hosszabb ideig uralma alatt egyesítette, de hogy ez az egyesítés tudatos törekvés eredménye lett volna, mint Angelov hangsúlyozza, az a forrásokból meggyőzően nem mutatható ki.

A szláv és a bolgár-török elem közös államalapításának formáját (vagyis hogy bolgár-török hódítás volt-e, vagy a bolgár-törökök és a szlávok szövetsége), amely szintén sok vitára adott okot, Angelov nem élezi ki, pusztán a két népelem valamiféle egyetértéséről beszél a Bizánc elleni védekezés érdekében.

A bolgár-szláv etnikum kialakulása egybeesik a feudális rend kialakulásával, amire Angelov ismételtén kitér, ugyanakkor hangsúlyozza az etnikum (nemzetiség) egységét, vagyis hogy az uralkodó osztály és a kizsákmányoltak nemcsak egységes nyelvet beszéltek, hanem szokásaik és hiedelmeik is azonosak voltak.

Ezzel kapcsolatban térnénk vissza Angelov könyvének bevezetőjéhez. Ennek első részében elméletileg összegezi és általánosítja a nemzetiség (narodnoszty) ismérveit. Öt ilyen ismérvet különböztet meg: 1. a közös nyelv, 2. az anyagi és szellemi kultúra közössége, 3. a történelmi emlékezet, vagyis az etnikum múltjának ismerete, 4. esetleg a közös vallás, 5. a nemzetiségi (etnikai) öntudat. Ez forrásszerűen az egységes népnév használatában is megmutatkozik, és ezt az ötödik ismérvet tartja Angelov a legfontosabbnak. A nemzetiség kialakulásának létrejöttének azonban vannak bizonyos feltételei. Ezek közül elengedhetetlen a közös terület, az állam megléte, és a gazdasági fejlődés magasabb foka, amikor már a városok is megjelennek. Előfeltétel lehet még a vallási mozzanat, egy új vallás felvétele, továbbá a saját írásbeliség kialakulása, ennek révén pedig az illető etnikum értelmiségének a létrejötte. Az ismérveket és az előfeltételeket Angelov gondosan elkülöníti egymástól. Az előfeltételek szükségesek a nemzetiség létrejöttéhez, de ha ez egyszer megtörtént, akkor már az egyik vagy a másik előfeltétel, vagy akár valamennyi el is maradhat, a nemzetiség fennállhat tovább is. Ezt éppen a bolgár nemzetiségnek (etnikumnak) a bizánci uralom alatti fennmaradásával bizonyítja. Ez az elméleti általánosítás igen érdekes és gondolatébresztő, és ha kissé az is az olvasó benyomása, hogy túlságosan a bolgár fejlődésből következteti ki, mindenképpen megfontolandó. Érdemes volna ezt az elméletet a burzsoá nemzet fogalmával egybevetni, akkor talán a burzsoá nemzetnévadás folyamata is világosabban körvonalazható lenne, és a nemzetfogalom ismérveit is újra át lehetne gondolni.

A könyvhöz a szövegben mellékelte térképek igen áttekinthetőek és hasznosak, de legyen szabad megjegyeznünk, hogy a 223. lapon található térképen, amely a bolgár-szláv állam területi terjeszkedését mutatja be, túlzás Sámuel birodalmának 996-beli

észak-nyugati határait a Tiszánál megvonni úgy, hogy az egész mai Románia is beletartozik, meg Besszarábia.

Néhány kritikai megjegyzésünk vagy inkább csak kételyünk azonban nem módosíthat azon az összképen, hogy kiváló erudícióval megírt, nagy anyagot mesterien összefoglaló és számos ponton továbbgondolásra késztető munkáról van szó. Az igazán jó történeti munka nyilván az, amely további gondolkodásra és további kutatásra serkent.

NIEDERHAUSER EMIL

S. VINCZE EDIT:

A HÜTLENSÉGI PER. 1871—1872.

(Budapest, Kossuth. 1971. 207 l.)

S. Vincze Edit könyve a 100 évvel ezelőtti magyarországi szocialista-ellenes per első tudományos, monografikus feldolgozása. Bár magának a pernek az iratanyaga legnagyobb részét elkallódott (csupán néhány rendőrségi kihallgatási jegyzőkönyv maradt fenn), a szerző példásan lelkiismeretes levéltári feltáró munkával összegyűjtötte és felhasználta mindazokat az anyagokat, amelyek most számos új összefüggéssel, részlettel gazdagítják ismereteinket. A Fővárosi és az Országos Levéltár polgármesteri elnöki, illetve miniszterelnöki, belügyminiszteri fondjai, a minisztertanácsi ülések jegyzőkönyvei, egyes nem hiteles másolatban fennmaradt igazságügyminisztériumi akták mellett főleg a magyarországi szocialisták külföldi kapcsolataira vonatkozó, a bécsi állami levéltárak s a moszkvai Marxizmus—Leninizmus Intézet archívumában őrzött fondok anyagai gazdagítják, színezik a perről, előzményeiről és körülményeiről, szereplőiről alkotott képünket. Megismerhetjük a per hazai és külföldi (s itt elsősorban: szocialista) sajtó-visszhangját, mindazokat a sajtó- és könyvészeti anyagokat, amelyek a legcsekélyebb mértékben is tartalmaztak adatokat, értékeléseket a perről, szereplőiről, életútjukról. Az utóbbival kapcsolatban különösen kitűnik, hogy milyen nagy értéket képvisel — főként a korai munkásmozgalom történetére vonatkozóan — Révész Mihály életrajzi gyűjteménye, amelyet a szerző saját gyűjtésével is kiegészített.

A szerző könyvében pontosan nyomon követi az események alakulását a letartóztatás pillanatától kezdve. Leírja a foglyokkal való bánásmódot, a letartóztatással kapcsolatos parlamenti vitákat, részletesen ismerteti és elemzi a vádiratot és a vádirat keletkezésének bonyolult minisztertanácsi és igazságügy-minisztériumi hátterét; különösen részletesen bontja ki a tárgyalás menetét s meggyőzően mutatja ki: miként és miért omlott össze szükségszerűen a „hűtlenség” vádja egy olyan országban, amelynek uralkodó osztálya liberális hagyományait, az 1848-as forradalomhoz fűződő kapcsolatait még részben megőrizte.

A letartóztatottakkal szemben az volt a vád, hogy az 1868-ban létrehozott Általános Munkáségyletben „törvényellenesen” szociáldemokrata nézeteket hirdettek; hogy ezeket „külföldi levelezés útján” is terjesztve, a fennálló jogrendet meg akarták dönteni; hogy az égletben olyan szervezeti átalakításokat hajtottak végre, amelyek lehetővé tették sztrájkok szervezését; hogy tüntetést rendeztek a Párizsi Kommun mellett s általában: a külföldi „lázázó iratok” terjesztésével a monarchia megdöntésére törtek. Ezek a vádpontok azonban — mint a bizonyítási eljárás során kiderült — részint nem voltak bizonyíthatók, részint pedig nem ütköztek törvényes tilalomba: az 1867-ben hatalomra került rendszer még nem bástyázta magát körül a munkásmozgalom, a szocialisták ellen.

Érdekes statisztikát közöl a szerző a 28 perbefogott szocialista vezető szociális származásáról és nemzetiségéről. Eszerint többségük a jólsituált kisipari vagy gyáripari szakmunkássághoz tartozott és jelentős volt köztük az értelmiségiek száma is. Figyelmet érdemel a szerzőnek az a megállapítása is, hogy a külföldről bevándorolt munkások aránya közöttük viszonylag alacsony; többségük magyarországi születésű német munkás volt (közülük heten nem ismerték a magyar nyelvet, három fogoly viszont nem tudott németül). Nem kevésbé fontos az a megállapítás sem, hogy a perbefogottak túlnyomó többsége 30 éven aluli fiatalember volt, akik nem tartoztak az 1848—1849-es forradalom és nemzeti szabadságharc résztvevői közé, új generáció tagjai voltak. A statisztikán túl a szerző jólsikerült portrékat is fest a per vádlottairól: Politzer Zsigmondról, Ihrlinger Antalról, Farkas Károlyról, Essl Andrásról, Külföldi Viktorról, Rauchmaul Károlyról stb. Különösen szerencsés a könyv epilógusa, amelyben a szerző megrajzolja a per résztvevőinek további életútját is. (Csupán Szvoboda Lajos alakjával, szereplésével szemben tűnik a szerző az indokoltnál szigorúbbnak: nála nem a mozgalomhoz kapcsoló elemeket, hanem az elválasztó mozzanatokot hangsúlyozza.)

A „hütlenségi pert” azzal a szándékkal indították a hatóságok, hogy már a kezdet kezdetén megszakítsák a magyarországi munkásságnak a nemzetközi szocialista munkásmozgalomhoz, az I. Internacionáléhoz fűződő kapcsolatait. Hogy ez a terv mennyire irreális volt, azt a legjobban az mutatja, hogy alig néhány hónappal a per lezajlása után Farkas Károly már részt vett az Internacionálé genfi kongresszusán, 1873 januárjában pedig kiadták a magyarországi szocialista munkásmozgalom lapját, a *Munkás Heti Krónikát* („Arbeiter Wochen Chronik”), amely Népszava néven — legrégebben fennálló lapunként — ma is megjelenik.

A minden részletében finoman kimunkált művet a szerző nem terheli meg a történettudomány bizonyítási eljárásának „nehéztüzérségével”: nagy jegyzetapparátust, bonyolult forráskritikai levezetések nem alkalmaz. Ezt nyilván kizárta annak a népszerű kiadványsorozatnak a jellege, amelynek keretében a könyv megjelent. De minden sora bizonyítja, hogy ezt a munkát a szerző elvégezte, hogy a népszerű — drámaian megkomponált és igen olvasmányosan megírt — munka mögött ott rejlik a magas színvonalú, tudományos kutató munkaaranyfedezete.

MUCSI FERENC

LACZKÓ ISTVÁN:

A MAGYAR MUNKÁS- ÉS TÁRSADALOMBIZTOSÍTÁS TÖRTÉNETE

(Budapest, Táncsics Kiadó. 1968. 186 l.)

A társadalombiztosítás szerteágazó rendszeréről egységes áttekinthető képet adni igen nehéz feladat. Ennek egyes, vékony szálai még a középkor végéig nyúlnak vissza, mások megszakadva és újra fonódva a XIX. században megerősödő bérmunkásság spontán kezdeményezéseit idézik. Az 1884-es ipartörvény és főleg az azt sűrűn követő törvényes intézkedések a biztosítást az állami jogalkotás egyik legkomplikáltabb ágazatává tették.

Az idevonatkozó törvények és rendeletek útvesztőjében a jogász sem igazodik el könnyűszerrel, ugyanakkor a biztosítás történetének feldolgozása legalább annyira a történész, mint a jogász feladata.

A munkabérből élő dolgozó ember életnívójának helyes értékeléséhez feltétlenül hozzátartozik annak a fontos körülménynek feltárása, hogy mi lesz a sorsa, ha a munkából időszakosan vagy véglegesen kiesik, részese-e és ha igen, milyen segítségben részesül

munkaereje helyreállításához, élete fenntartásához. A kapitalista körülmények között élő munkásnak — akinek tartaléka rendszerint nincs — e támaszra annál nagyobb szüksége van, mert számára a munkából való kiesés gyakran a nyomort jelenti. Ezért a munkásmozgalom korai követelései közé tartozott a munkabiztosítás megszervezése illetve kiszélesítése; a biztosítás története így szorosan a munkásmozgalom történetéhez kapcsolódott. A munkásbiztosítás fejlődését mindig a politikai, gazdasági és társadalmi tényezők együttes hatása lendítette előre vagy gátolta, mint ahogy mindig bizonyos közvetett vagy közvetlen visszahatással is volt ezekre.

A magyar társadalombiztosítás történetéről — e nyilvánvaló fontossága ellenére — átfogó marxista jellegű történelmi feldolgozás nem készült. Ezért érdemel különös figyelmet Laczkó István „A magyar munkás- és társadalombiztosítás története” című — első sorban a társadalombiztosítási szakemberek történeti tájékoztatására írt könyve.

A szerző igen nehéz feladatra vállalkozott, amikor kis terjedelmű könyve keretei között végigkíséri a szerteágazó társadalombiztosítás valamennyi ágazatát a biztosítás kezdeteitől 1950-ig. A munka, amely témáját elsősorban kronológiai rendben tárgyalja, de egyes esetekben tárgyi szempontok szerint is tagolja, hét nagyobb részre oszlik.

A könyv feltehetőleg azért kezdődik a bányatársulások kialakulásával, mert ennek gyökerei a XV. század végére nyúlnak vissza. Bár kevés történeti anyagra támaszkodva, de helyesen érzékelteti a szerző, hogy a kapitalista jellegű bérmunka már legkezdetibb szakaszában kitermelte a munkás spontán védekezését, mely a bérharcokon kívül az egymásrautalt munkások önszegélyezési kísérleteiben is megnyilvánult. Így alakultak meg a bányász segélyszervezetek, a bányatársulások, melyek ugyan a XVIII. század közepéig még nem tekinthetők biztosító intézeteknek, de kétségtelenül ezekből alakult ki a többi kategória biztosítási rendszerénél jóval hamarabb a bányászbiztosítás.

A többi iparág lassú fejlődése — mutat rá a szerző — nálunk csak a XIX. században hozott létre olyan bérmunkás réteget, mely a kizsákmányolással szembeni védekezés egyik formájaként létrehozta a különböző segélyegyleteket. A többnyire kis létszámmal, egymástól elszigetelten működő és igen rövid életű egyesületek azonban a biztosítás kialakulásának csak előzményeit jelentik, bár volt közöttük olyan is, mely mint ipartestületi betegsegélyező egylet élt tovább. Az 1870-ben a fejlődő munkásmozgalom hatására és azzal szoros kapcsolatban alakult általános Munkás Betegsegélyző és Rokkantspéztár tekinthető a magyar munkásbiztosítás alapjának.

A segélyező egyletek és a Péntztár fejlődése viszonylag rövid idő alatt olyan szintet ért el, hogy az 1884: XVII. ipartörvény már intézményesen foglalkozott a biztosítással: szabályozta a betegsegélyező pénztárak létesítését, valamelyes munkáltatói hozzájárulást vezetett be, és ha nem is egyértelműen, de már a későbbi kötelező biztosítási rendszer felé mutató tendenciával is rendelkezett.

Néhány évvel később az 1891: XIV. t. c. tette kötelezővé a biztosítást, mégpedig a munkásság meglehetősen széles kategóriái számára. Ezen túlmenően meghatározta a pénztárak típusait, rögzítette a szolgáltatások fajtáit és mértékét, a munkáltatókra és munkavállalókra háruló járulékokat.

Mint a biztosítás történetének következő nagy állomását mutatja be a szerző az 1907: XIX. t. c.-t. Ez a törvény tette kötelezővé a baleseti biztosítást meghatározott munkakategóriák számára és központosította a betegségi biztosítást; létrehozva az Országos Munkás Betegsegélyző és Balesetbiztosító Péntztárt, a biztosítás állami felügyeleti szerveként pedig az Állami Munkásbiztosítási Hivatalt. Az 1907: XIX. t. c. újra megszabta a betegségi és meghatározta a baleseti biztosítási járulékokat és járadékokat, a biztosítási kötelezettség alá vont munkáltatók munkavállalók jogait és kötelezettségeit, megteremtve egy szerteágazó és bár korántsem tökéletes, de áttekinthetőbb biztosítási szisztémát.

Az első világháború okozta gazdasági nehézségek a biztosítási szolgáltatások csökkenését vonták maguk után. Az 1917: VII. t. c. megemelte ugyan a járulékkulcsot és kiterjesztette a szolgáltatások mértékét is, a gyakorlatban való maradéktalan érvényesítését azonban éppen a háborús viszonyok akadályozták.

A könyv külön fejezetben foglalkozik a Tanácsköztársaság társadalombiztosításával. A szerző rámutat, hogy bár a Tanácsköztársaság rövid fennállása alatt nem végezhette el a társadalombiztosítás teljes átszervezését, de amennyire csak lehetséges volt, a dolgozók érdekeinek megfelelően rendezte azt. Mindenekelőtt egységesítette a biztosítás szerteágazó területét és a Munkaügyi és Népjóléti Népbiztosság felügyelete alá vonta. Vezetéshez juttatta a munkásönkormányzatot, kiterjesztette a betegségi és baleseti biztosítás hatályát minden munkásra, beleértve a földműves munkásokat is; (a földmunkások azonos elbánásban részesültek, az új rendelkezés alapján, az ipari munkásokkal), kiterjesztette a betegségi segélyezés időtartamát és szabályozta a járadék összegét.

Az ellenforradalmi rendszer a Tanácsköztársaság többi rendelkezésével együtt természetesen a társadalombiztosításra vonatkozóakat is érvénytelenítette, de a segélyek mérvét illetően az 1919 előttinél kedvezőbb helyzetet volt kénytelen fenntartani.

Feltétlenül szükségessé vált a biztosítás újabb jogi rendezése; a már elévült és sok rendelkezéssel módosított 1907: XIX. t. c. helyett új törvény megalkotása. Ez az új törvény az 1927: XXI. t. c. az anyagi, jogi rendelkezések vonatkozásában csak a kialakult helyzetet kívánta egységes keretekbe foglalni. A biztosítási kötelezettséget kevésbé bár, de kiterjesztette [továbbra is kizárta azonban a mezőgazdasági munkásságot], újra szabályozta a munkáltató és munkavállaló által fizetett járulékköszegget, a betegségi és baleseti biztosítás szolgáltatásait. A balesetbiztosítás terén lényeges újítást hozott a törvény: a foglalkozási betegségek balesetként történő kártalanítását. Módosította a biztosítás szervezetét is. Az új intézet neve: Országos Munkásbiztosító Intézet (1928-tól Országos Társadalom Biztosító Intézet). A törvény továbbra is fenntartotta néhány nagyobb betegségi biztosító intézet önállóságát.

Miután az akkor sürgetően szükséges munkanélküli biztosításra vonatkozó törvény életbeléptetését a munkáltatói érdekeltségek ellenállása meghiúsította, sor került az állam és a munkáltatók részére lényegesen kisebb áldozatot jelentő öregségi, rokkantsági, özvegyeségi és árvasági biztosítás megalkotására, mely mint 1928: XL. t. c. emelkedett törvényerőre. E biztosítási ág létrehozása is a munkásság régi követeléseinek közé tartozott, de az 1928: XL. t. c. nem volt alkalmas arra, hogy megoldja az elaggott vagy megrokkant munkás helyzetét. E biztosítási ág ugyanazokra a kategóriákra vonatkozott, mint a betegségi biztosítás, tehát eleve kizárta a biztosításból a mezőgazdasági munkásságot. A járulék a munkáltatót és a munkavállalót az átlagos napibér megállapított százalékában terhelte; az öregségi korhatárt 65 évben szabta meg, a rokkantsági járadékokra való jogosultságot pedig a rokkantság százaléka szerint. A járadék elnyeréséhez feljogosító rokkantság százalékát azonban a különböző biztosított kategóriáknál eltérően szabályozta a törvény. Miután megszabott várakozási időhöz és befizetett járulékköszeghez kötötte a járadékokra való jogosultságot, nemcsak a törvény életbeléptetése idején elaggott vagy megrokkant munkások maradtak ki a szolgáltatásokból, de a nagyarányú munkanélküliség perspektivikusan is sok olyan munkást kizárt, aki meg-megszakadó munkaviszonya miatt a járadék elnyeréséhez szükséges minimális járulékköszegget sem fizethette be.

Az 1927 és 1928-as törvények által megszabott — elégségesnek már megalkotásuk idején sem mondható — szolgáltatásokat is csak igen rövid ideig élvezhették a dolgozók. Az 1929–1933. évi gazdasági válság, az a tény, hogy sem az állam nem fizette a hozzájárulást, sem a munkáltatók tekintélyes része nem felelt meg törvényes kötelezettségeinek, továbbá a túlméretezett adminisztráció rövidesen felborították az

OTI költségvetését. A pénzügyi nehézségek a szolgáltatások csökkentését vonták maguk után.

A háborús készülődés éveiben, majd a háborús évek folyamán a munkások realbére valamelyest emelkedett, megnövekedett a munkáslétszám, ezért emelkedett a biztosító pénztárak taglétszáma és stabilizálódott gazdasági egyensúlya. Ekkor a szolgáltatások mértékének és időtartamának bizonyos emelésére került sor. Nem kerülhetett el a kormány a szociális ügyekben bizonyos engedményeket azért sem, mert csillapítania kellett a háború miatt egyre elkeseredettebb közhangulatot — mutat rá a szerző.

Míg az ipari munkás és bizonyos alkalmazott kategóriák a múlt század utolsó évtizedeitől kezdve megteremtették vagy kiharcolták a maguk biztosítását, mely valami védelmet mégis nyújtott; a mezőgazdasági munkavállalók még ezt a védelmet sem élvezhették. A századfordulóig rájuk vonatkozóan semmiféle törvényes intézkedést nem hoztak. Az 1900: XVI. t. c. létrehozta ugyan az Országos Gazdasági Munkás és Cselédségély Pénztárat, de ez csak rokkantság esetére biztosított és a mezőgazdasági munkásság igen szűk rétegére volt kötelező. Ezt csak minimálisan szélesítette az 1902: XIV. t. c. majd az 1912: VIII. t. c., amelyek a biztosítás egészét tekintve még részleges megoldást sem jelentettek. A továbbiakban, mint említettük, a Tanácsköztársaság a biztosítás hatályát a mezőgazdasági munkásságra is kiterjesztette, de a Tanácsköztársaság bukása után ismét a régi helyzet állt vissza. Csak 1936-ban került sor a mezőgazdasági dolgozók valamelyes korszerűbb biztosításának megalkotására. Az 1936: XXXVI. törvény bevezette a gazdatisztek, az 1938: XII. és az 1939: XVI. törvények pedig a gazdasági férfi munkavállalók az előbbi kategóriáknál sokkal szűkmarkúbb nyugdíjbiztosítását. E biztosítás szolgáltatása öregségi és özvegyeségi járadéokra, továbbá haláleseti segélyre jogosított. A mezőgazdasági munkások betegeségi biztosítására a felszabadulásig nem került sor.

A szerző könyvének befejező részében a társadalombiztosítás felszabadulás utáni fejlődését ismerteti, és pedig az időszak első öt évében. Rámutat, hogy a társadalombiztosító intézmények nemcsak a háborús pusztításokat szenvedték meg, de ingó vagyonukat a németek kivitték az országból; gyógyszer- és orvoshiány, továbbá a megmaradt túlméretezett adminisztráció nehezítették működését. Rövidesen sor került a helyreállítási munkákra. A tisztviselői apparátust újjá kellett szervezni; a jobboldali beállítású tisztviselőket az igazoltások, B-listázások során elbocsátották, helyükre a munkásság képviselői, a szakszervezetek megbízottai kerültek. Még 1945 februárjában megkapta az OTI első demokratikus munkás önkormányzatát a 2300/1945. ME sz. rendelet alapján, — ugyanez a rendelet a járulékok teljes összegét a munkáltatókra hárította. Egmásután láttak napvilágot a társadalombiztosítási szolgáltatások kiterjesztését célzó intézkedések. Növelték a kórházi férőhelyek számát, javult az orvosellátás, a gondozónői szolgálat, egyre több fiatal részesült gyógyüdültetésben.

Az elért eredmények megteremtették a feltételeket ahhoz, hogy 1950 végétől már szocialista társadalombiztosításról beszélhessünk. Igen lényeges fejlődést jelentett, hogy a biztosított jogot nyert időbeli korlátozás nélkül gyógykezelésre, gyógyszerre, gyógyfürdőre, sőt bizonyos gyógyászati segédeszközökre is. A szolgáltatások felmérése mellett előtérbe került a betegellátás minőségi javítása, az egészségvédelem fejlesztése. 1950 nyarán szervezeti változás következett be: az egészségügyi szervezetet a kormány elválasztotta a társadalombiztosítás szervezeteitől és a tanácsi szervek kezébe adta.

A nyugdíjbiztosítás komolyabb reformjára csak a stabilizáció után kerülhetett sor. E reform komoly pozitívuma, hogy megadta a járadékhoz való jogot azoknak, akik a várakozási időt már magas koruk miatt nem tudták megszerezni. A minden dolgozóra kivetett 1%-os járulékkal biztosítani lehetett a nyugdíjak országos emelését. A kormány 1949-ben a különböző vállalati nyugdíjpénztárakat egy közös intézménybe fogta össze.

A mezőgazdasági munkások kötelező biztosítása a 6180/1945. ME. sz. rendeletben nyert szabályozást. A rendelet végrehajtását a 11 580/1946. ME. rendelet szüneteltette, majd 1947-ben ismét életbelépett. Ezt a biztosítási ágat is az OTI látta el. A 3220/1949. sz. kormányrendelet lehetőséget adott arra, hogy a termelészövetkezeti csoportok tagjaikat ugyancsak biztosíthassák.

Legvégül a társadalombiztosító intézetek felszabadulás utáni szervezeti fejlődését ismerteti a szerző. 1945-től a társadalombiztosító intézetek állami felügyeletét a népjóléti miniszter látta el, a szakszervezetek azonban kezdettől fogva aktívan bekapcsolódtak a biztosítás munkájába. A kommunista társadalombiztosítási szakemberek már 1946-ban világosan látták, hogy a társadalombiztosítás szervezeti egységesítése múlhatatlanul szükséges. Ennek megvalósítására azonban — a kérdésnek politikai vetülete is lévén — csak 1948-ban kerülhetett sor. Az 1949-es és 1950-es években a MÁV Betegségi Biztosító Intézete kivételével az összes többi biztosító intézet beolvadt az OTI-ba. Ekkorra érett meg a helyzet arra, hogy a társadalombiztosítás igazgatását a szakszervezetekbe tömörült dolgozók képviselői lássák el a Minisztertanács felügyelete alatt. Erről intézkedett az 1950. évi 36. sz. törvényerejű rendelet, mely az állami társadalombiztosítás központi igazgatási és ügyviteli feladatainak ellátására 1950. október 1-i hatállyal megszervezte a Szakszervezeti Társadalombiztosítási Központot (SzTK) és ezt a szervet a SzOT irányítása alá rendelte.

A szerzőnek nem volt lehetősége arra, hogy kis könyvbe sűrített hatalmas anyagában egyenletesen, minden részletet tekintve, a mélybe hatoljon. A munka gazdaságos felépítése azonban módot nyújt, hogy a biztosítás történetének minden nagyobb szakaszáról áttekinthető képet kapjon az olvasó. Az egyes fejezetek között olykor mégis mutatkozó aránytalanságokat indokolja, hogy a szerző nem tekinthetett el bizonyos, a társadalombiztosítás gyakorló szakemberei számára feltétlenül szükséges törvények szó szerinti közlésétől. E közléseket azonban helyenként igen szemléletesen teszi a különböző kategóriákra vonatkozó rendelkezések párhuzamba állítása; ezek minden kommentárnál szemléletesebben bizonyítják, hogy éppen a leginkább rászorult munkásréteg számára voltak a legnehezebben elérhetőek és a legszűkebben megszabva a társadalombiztosítás szolgálatai.

Elismerésre méltó kísérlet a magyar biztosítás történetének két nagyobb korszaka után elhelyezett rövid, nemzetközi áttekintés. Ezekben a szerző, bár természetesen nem a teljesség igényével, több külföldi ország példáján ismerteti a társadalombiztosítás európai fejlődését és eredményeit, hogy ezzel a magyar viszonyokra vonatkozóan lehetőséget adjon az összehasonlításra. Mint maga is hangsúlyozza azonban egy-egy ország biztosítására vonatkozóan csak igen szegényes forrásanyag állt rendelkezésére, és az így, bár önmagukban véve értékes adatok, nem állnak össze egységes képpé, még kevésbé jelölik meg a magyar biztosítás helyét az európai biztosítás történetében.

A könyv igen jól megalapozott gondos kutatómunkára épült, a szerző a jegyzetek tanúsága szerint munkája megírásához a társadalombiztosítási szakmunkákon kívül nagyszámú és a legkülönbözőbb jellegű történeti feldolgozásokat, egykorú sajtó- és levéltári anyagot használt fel.

A könyv elérte elsőrendű célját, áttekintést ad a társadalombiztosítási szakemberek számára a biztosítás történeti fejlődéséről. Ezen túlmenően érdeme, hogy a kérdést történeti szempontból feldolgozni óhajtó történész számára is mintegy vázát adja a társadalombiztosítás fejlődésének. Ebből a szempontból — tehát a történész-kutató szempontjából — tekintve kívánkozik ide néhány észrevétel.

A szerző talán túl mechanikusan rendelte alá mondanivalóját a rendelkezésére álló forrásanyagoknak. Szigorúbb forráskritikával árnyaltabbá tehetné volna a könyvben egyébként jól elhelyezett történeti bevezetéseket.

A biztosítás történetének bármely ágazatáról, bármely fejlődési szakaszáról szólva, a szerző — igen helyesen — mindig keresi az egykorú politikai, gazdasági, társadalmi jelenségekből következő indokokat. Ezeket a fejtegetéseket sokrétűbbekké tette volna azonban, ha jobban támaszkodott volna az egyes törvények parlamenti vitaanyagára. A szociálpolitikai törvényjavaslatok általában nagyonis elhúzódnó vitái hevében ugyanis sokszor igen nyersen kifejezésre kerültek mind a munkáltatói, mind a szociáldemokrata álláspontok és a kormány szándékai is. Ugyanakkor az ellenzék érveinek alátámasztására gyakran hozott fel olyan példákat, melyek a tényleges helyzetre világítottak rá és amelyekből így az is kiderült, hogy miként valósultak meg az addigi törvények. Ez pedig nagyon fontos, mert a törvény csak a törvényhozó szándékát tükrözi, a szabályozott terület tényleges viszonyait az befolyásolja, ami és ahogyan megvalósul a törvényből. A biztosítási törvényjavaslatok parlamenti vitája sokszor erre a nehezebben felderíthető kérdésre is más forrásoknál sokrétűbb választ ad. Előnyére vált volna a könyvnek, ha a szerző, különben alapos kutatásai során az Országgyűlési Napló és Irományok kötetek tanulmányozására is nagyobb figyelmet szentelt volna.

Hiba lenne azonban számonkérni a könyvtől, hogy nem felel meg olyan követelményeknek, melyek messze túlmutatnak létrejötté céljain. A biztosítás történetét feldolgozni kívánó történész munkáját pedig bizonyára megkönnyíti ez az adatait tekintve pontos és a téma valamennyi jelentős szakaszát felölelő munka.

L. BENKE ZSÓFIA

EGY HÉZAGPÓTLÓ HELYTÖRTÉNETI FORRÁSGYŰJTEMÉNY

H. KOHUT MÁRIA:

FORRÁSOK BUDAPEST TÖRTÉNETÉHEZ 1873—1919

(Források Budapest múltjából. 2. köt. Fővárosi levéltár kiadása)

Az utóbbi két-három emberöltő alatt többször is programra tűzték Budapest története tudományos igényű feldolgozását, tényleges kezdeményezésekre is sor került, anélkül, hogy a teljes mű megszületett volna. Az első kísérletező, Salamon Ferenc, az 1880-as években hozzálátott „Budapest története” megírásához és 1892-ben bekövetkezett haláláig legalább az első kötetek kiadásáig eljutott. Munkáit a főváros ó-és középkorával foglalkozók még ma is haszonnal forgatják. Elakadt a második nagyobb szabású kísérlet is, amelybe az 1930-as évek végén a főváros anyagi támogatásával Kelényi Béla, a Fővárosi Könyvtár Budapest Gyűjteménye vezetőjének szervezésében fogott egy történész kollektíva: az ókorról megjelenhetett még két kötet és egy harmadik a török megszállás periódusáról, de Magyarországnak a második világháborúba való bekapcsolódása miatt többek között e program végigvitele is lehetetlenné vált.

Az ókortól Buda visszafoglalásáig terjedően legalább vannak segédkönyveink. Szemléletül ugyan rég túlhaladott, az új és újabb kutatási eredmények után tényanyaguk is erősen hézagos, mégis használhatjuk őket frissebb, jobb összefoglalások híján. A XVII—XVIII. századról már csak az előbbieknél is avittabb Peissner József-féle vezérfonalat találjuk, amely csak Pesttel foglalkozik. Az újabb periódusokról csak részletmunkákat, különböző típusú gyűjteményekben szétszórta található adalékokat, kisebb-nagyobb tanulmányokat, főként történeti, társadalomtudományi folyóiratokban, a Tanulmányok Budapest múltjából sorozat kötetekben és adatok tíz és tízezeit a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár által az 1960-as években kiadott „Budapest történetének bibliográfiája” 1—6. kötetében találunk, amelyek azonban csak heterogén értékű nyomtatott forrásokhoz kalauzolnak.

Budapest 1686-tal kezdődő újabb fejlődéséről, vagy legalább annak legfontosabb mozzanatairól gyors áttekintést nyújtó nagyobb összefoglaló munka még nem született, annak ellenére, hogy az érdeklődés a téma iránt különösen az utóbbi másfél-két évtized alatt rohamosan megnövekedett. Véleményünk szerint e hézagot van hivatva legalább részben, átmenetileg betölteni az a Ságvári Ágnes főszerkesztésében indított „Források Budapest múltjából” című sorozat, amelynek Budapest egyesítése centenáriuma előestéjén, gyors egymásutánban három kötete jelent meg Budapest Főváros Levéltára kiadásában.

Az alábbiakban értékelt 2. kötet, H. Kohut Mária munkája „Források Budapest történetéhez. 1873–1919” címen különösen fontos időszakot tár fel: a modern főváros naggyá emelkedésének legjelentősebb fázisát. A három város közigazgatási egyesítésétől az 1919-es Tanácsköztársaságig terjedő nem egészen fél évszázad alatt Budapest kerekén 300 000 lakosú, vidékies jellegű helységről igazi milliós metropolissá nőtt. Ekkor alakul ki a belsőbb negyedek ma is uralkodó arculata az új várpalotával, a Dunát átívelő hidakkal, a folyó két partján meghatározott jelleg és magasság szerint emelt bérházsorokkal, a gyorsíramú fejlődést kontempláló széles körutak és sugárutak vonalaival, a látképileg ugyancsak kiemelkedő parlament épülettömegével, a több emberöltős nekirugaszkodások után végre befejezett Bazilikával. Ekkor térnek át az olaj-, majd gázvilágításról fokozatosan a villany közvilágításra. Lerakják a nagyvárosi közlekedés alapjait a perifériákig nyúló villamosvasúti hálózat alapjait, szervezik a közegészségügyet, a vízvezeték- és csatornahálózat, a hulladékok szervezett eltakarítása biztosításával gátat vetnek a lakosságot időről-időre megtizedelő pusztító járványoknak. Ekkor válik a főváros az ország valódi gazdasági központjává, gyorsan növekvő kereskedelme, már a tőkeexport lehetőségeivel is élő nagybankjai és a Budapest északi és déli végein létrejött ipari negyedek által.

A nagyarányú fejlesztés mindenekelőtt az önző és szűklátókörű polgárság felső és középrétegeinek érdekei szerint történik. A kirakat rokonszenves: a főútvonalakon impozáns bérházsorok, esztétikailag ugyan erősen bírálhatók, de a bennük található lakások nagyrészt tágasak, sokszobásak, kényelmesek. A gyűjtemény néhány dokumentuma azonban rávillant a sötét háttérre, a mellékutakban található tömegnyomorra, az al- és ágybérletek ijesztő zsúfoltságára, azokra, akik nappal a várost építik és éjszaka párnául téglát rakhatnak csak a fejük alá. Polgári várospolitikussal mondatja ki a szerkesztő, hogy a látszólag imponáló méretű lakásépítkezés ellenére Budapest lakásviszonyai a századfordulótól folyton rosszabbodnak.

Budapest sorsának intézését az egyesítést kimondó 1872-es törvény a polgárság egy szűk felső rétegének a kezébe tette le. A 400 törvényhatósági tag fele automatikusan a legnagyobb adófizetőkből kerül ki, a másik felét maroknyi választó küldheti a város parlamentjébe. Rédei Józsefnek a kötetbe felvett dolgozatából derül ki, hogy a községi választójogot még a nemzetközi viszonylatban különösen antidemokratikus országos választójognál is jóval szűkebbre szabták, ezért történhetett, hogy még 1912-ben is, amikor a lakosság száma 900 000 körül mozgott, alig 19 000 fővárosi polgár vehetett részt a községi választásokon.

Az ipar gyors növekedésével egyenes arányban növekvő létszámú munkásságnak formálisan semmi beleszólása sincs a közügyekbe. A szervezetségben erősödő budapesti proletariátus azonban sztrájkok, tüntetések eszközeivel mind jobban érezteti jelenlétét és súlyát. A politikai monopóliumát paragrafusokkal körülbástyázó polgárság mind gyakrabban kénytelen az esetenként a hadsereggel is megtámogatott, állandó permanenciában tartott erőszakszervezetek, a rendőrség igénybe vételéhez folyamodni. Az első világháború közepéig sikerül az ingatag egyensúlyt fenntartani, 1917 tavaszától azonban növekvő lendülettel lép akcióba a munkásság, 1918. október 31-től előrsei benyomul-

nak már a községpolitika hadállásaiba, majd 1919 tavaszán az államhatalom megragadásával együtt a város sorsának irányítását is a munkásság veszi kezébe.

H. Kohut Mária indokoltan széles teret biztosított gyűjteményében a munkásmozgalom fontosabb eseményeit regisztráló forrásközléseknek is, ezek közül néhány az újdonság erejével hat a korszak kutatói számára. Kiemelném az 1907. október 10-i nagy sztrájk lefolyását tükröző bizalmas rendőri összesítést: kerületenként, ezeken belül üzemenként jelzi a sztrájkolók, illetve a felhívás ellenére munkába állott dolgozók számát. A táblázatok az ipartörténész számára is biztos támpontokat nyújtanak az egyes üzemekről, a dolgozók létszámáról. Talán az előbbinél is izgalmasabb felfedezés Andréka rendőrtanácsos összefoglaló jelentése az 1918 január második felében lezajlott nagy politikai sztrájk előzményeiről, a galileista csoport, az IKTOsz, az első munkástanácsok szerepéről. Más forrásokból, emlékezősekből sok mindent tudtunk már a történelekről, de a hézagos adatok, pontatlan emlékezősekké miatt elég tisztázatlan részletkérdés maradt, amelyek végleges megoldásához sokat segit a terjedelmes rendőri beszámoló.

Dicséretet érdemel a válogatás világos, logikus szerkesztői elrendezése négy nagyobb részben, ezeken belül kronologikus sorrendben, továbbá a fő- és alfejezetek elé írt tömör és célratoró szerkesztői kitekintések, végül a jól használható nyolc lapnyi kronológiai táblázat.

Akadnak elvétve vitatható megoldások, szempontok. Bárczy István beállítását egyoldalúan pozitívnak találom. Érdemeit nem vitatom, de indokolatlannak érzem, hogy jellemzését egyedül Krúdy magasztaló Bárczy-portréjával oldotta meg a szerző, bár ugyanó közli a polgármester 1914. október 7-i törvényhatósági felszólalását is, amelyben Bárczy éppen a saját „nagy korszakával” egybeeső 1914 előtti éveket minősítette különös módon: „jó, hogy a háború most jött és nem később, mert a béke, amelyet megszakított, rothadt béke volt”, hangoztatta ekkor Bárczy, akinek korlátait is jól jellemezte például a Népszava 1917-es cikke értékelve a polgármesteri tisztségét elhagyó várospolitikus pályafutását. Krúdy írása mellett egy ilyen dialektikusabb méltatásnak is helyt lehetett volna adni. Fel lehetne vetni azt a kérdést is, hogy vajon nincs-e túlságosan a régi Budapest kerületeire korlátozva a válogatás, noha a gyakorlatból tudjuk, hogy milyen intenzív érdeklődés mutatkozik az 1950-ben idecsatolt kerületek részéről saját múltjuk iránt. Különösen az 1918–1919-es részek esetében, ahová más dokumentumgyűjteményekben már közölt szépirodalmi darabok is nagyobb számmal kerültek be, lett volna talán célszerűbb az előbbieket helyettesíteni (a rendelkezésre álló bibliográfiák segítségével könnyen feltalálható) olyan publikálatlan (1919 óta nem közölt) szövegekkel, amelyek a bemutatott belső tíz kerületen túl a peremvárosok és községek forradalom alatti életébe is bepillantást adnak.

A kötet egészének nagy érdemeit azonban a kisebb kritikai észrevételek úgyszólván semmiben sem csökkentik. Külön kell kiemelni a laikusnak és szakembernek egyaránt mindig a szükséges helyen kitűnő eligazításokat nyújtó gazdag jegyzetapparátust, a kötet jó tipografizálását, szép kiállítását, kötését, izléses borítóját és érdekes, részben eredeti közlésnek minősíthető képmellékleteit.

REMETE LÁSZLÓ

DEVICS—KÁROLYI—ZÁDOR:

A MAGYAR MŰSZAKI ÉRTELMISÉG ÉS A MŰEGYETEM A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG IDEJÉN

(Budapest, Tankönyvkiadó. 1969. 250 l. + 28 l. melléklet)

(EGYETEMI SEGÉDKÖNYV)

A tudományos-műszaki forradalom korában e kötet megjelenésének időszerepe vitathatatlan, gazdag dokumentumanyagával jelentősen hozzájárul műszaki értelmiségünk múltjának és jelenének árnyaltabb értékeléséhez. Ennek fontosságát pedig nem hangsúlyozhatjuk eléggé, amikor egyetemi ifjúságunk hivatástudatát, hazaszeregetését nem frázisokkal, de történelmi tényekkel megerősítve kívánjuk fejleszteni, olyan eszmei forrásokból táplálni, amelyek világossá teszik a társadalmi haladás és a nemzeti felemelkedés összefüggését. A szerzőkollektíva alapos munkát végzett és a kötet hitelességét emeli, hogy e korszak egyik „nagy öregje”, Hevesi Gyula írt hozzá bevezetőt. Értékelését, hogy ez a könyv „alapvetően műszaki vonatkozásai ellenére is, szinte az élmény közvetlenségével világít be a Tanácsköztársaság viharosan lendületes, munkával és harccal átítatott izgalmas életébe”, a recenzens is igazolhatja. Annyi méltatlan és a hibák egyoldalú emlegetésével e hősi kort lebecsülő értékelés után az elmúlt évtizedben már számos dokumentumkötet és tanulmány jelent meg, amely méltó helyére állítja történelmünkben, az 1918—1919-es forradalmak eseményeit. Ez a kötet méltóan illeszkedik ezek sorába.

A bevezető után három gondolatkör dokumentumaira épül az értékelő tanulmány és összegezi azokat: I. A „szocialista mérnök-mozgalom” és a műszaki értelmiség állásfoglalása a polgári forradalom és a Tanácsköztársaság idején, II. A Tanácsköztársaság intézkedései a Műegyetem korszerűsítése és fejlesztése érdekében és III. A haladó műegyetemi diákmozgalmak 1918—19-ben. Részletes időrendi áttekintés, életrajzi adatok, dokumentumjegyzék s név- és tárgymutató zárja a jól szerkesztett kötetet. Amikor a haladó magyar értelmiség e fontos rétegét, diákmozgalmát és a Tanácsköztársaság előremutató — sok esetben csak napjainkban megvalósuló — gazdasági-műszaki intézkedéseit ismertető könyvet letesszük, nemcsak tiszteletet érzünk e nemzedék iránt, de bizonyos hiányérzetünk is támad: még adósak vagyunk egy olyan, a multat átfogó társadalmi összképpel, amelyben végleges helyére kerül a napjainkban mind fontosabb szerepet betöltő értelmiség reális értékelése.

Az 1918—1919-es forradalmak idején szereplő műszaki értelmiség társadalmi helyzetét, összetételét, mozgatóerőit csak akkor érthetjük meg, ha az ezt meghatározó történelmi-társadalmi vonulat útját tudományos alapossággal követjük az elmaradott magyar társadalmi struktúrában. A köztisztviselő, magántisztviselő és szabadfoglalkozású értelmiség kategóriái — a kapitalista fejlődés során átalakuló összetételben, — az úgynevezett „középosztály” fogalmában összegeződtek, de nem véletlen, hogy közülük jelentős számban a műszakiak közeledtek a munkásosztályhoz. Számszerűleg ez nem volt — a polgári fejlődés akadályai következtében — széles réteg ekkor, s rendkívül heterogén volt: az alkalmazotti, a tervezői és a vállalkozói foglalkozás jelentős érdekülönbségeket teremtett. A szocialista mérnökmozgalom szervezete az AMOSz a Tanácsköztársaság kikiáltása idején — a könyv tanúsága szerint — a mérnöki karhoz tartozóknak mintegy 20%-át foglalta magába, főként alkalmazott mérnököket (talán jó lett volna ezt összevetni statisztikai adatokkal), véleményünk szerint ez nemcsak politikailag, de szakmailag is a legértékesebb mérnöki réteg volt. A technikai fejlődés távlatai, a vesztett háborúból való kiábrándulás hatott a műszaki értelmiségnek a mozgalomtól távolálló, a társadalmi

átalakulásnak csak potenciális tartalékát jelentő többségére is, közeledésüket még sok esetben a nagytőkének az ipari fejlődésben betöltött fontos szerepe, s ehhez fűződő kapcsolataik akadályozták. A dokumentumok e réteg közeledéséről keveset szólnak, ugyanakkor világossá teszik, hogy például a víz- és energiagazdálkodás elmaradottsága és a magyar szakemberek szellemi kapacitása közötti ellentmondást csak egy alapvető társadalmi átalakulás folyamán oldhatták meg. S ennek tükrében érthető, hogy miért találkozzunk a könyv lapjain olyan kimagasló alkotókkal, mint Bánki Donát és még sokan mások.

A dokumentumok alapján jobban megértjük, hogyan teremthetett ilyen rövid idő alatt a forradalmi tömegek akarata, legjobbjainak lendülete maradandó nemzeti értékeket, milyen csodákra volt képes a nép „okos gyülekezete” minden gazdasági, politikai nehézség ellenére. A forradalmi értelmiség szerepe különösen figyelemreméltó: minden világnézeti kialakulatlanság, politikai tapasztalatlanság, a rendkívüli körülmények ellenére hogyan törekedtek a termelés növelésével a tömegek életszínvonalát emelni, a munkafegyelmet megerősíteni és a szellemi és fizikai munka közti különbséget fokozatosan csökkenteni. Természetesen ez nem ment konfliktusok nélkül.

A kötet összeállítóinak érdeme, hogy nem törekedtek egyoldalúan pozitív képet kialakítani. A dokumentumok feltárják a vitákat, ellentéteket is. A Tanácsköztársaság idején, a kezdeti lendület után, „kari-sérelmek”, bérfeszültségek és a munkástanácsokkal való helyi összeütközések jelzik a konfliktusokat. Helyenként a munkafegyelem kérdésében ütköztek össze a műszakiak és a munkások, utóbbiak egyes gyárakban az elbürokratizálódott szakszervezeti vezetők irányításával értelmiségellenes magatartással tiltakoztak a fegyelem következettsége ellen. A műszaki értelmiség is felelevenítette válaszul sérelmeit, korábbi elithelyzetét sirató, politikailag nem szilárd elemein keresztül. 1919 júniusában már a Tanácsköztársaság vezetői is beavatkoztak a vitába és világos értelmiségi politikáról tettek tanúságot. A Tanácskormány elhatárolta a termelési biztos és a munkástanács hatáskörét, kiváló műszakiaknak megbízatásokat adott a nép-gazdaság felső vezetésében, és olyan műszaki terveket dolgoztatott ki, amelyeknek mai vonatkozásai is figyelemreméltóak.

Jelentősek számunkra azok a dokumentumok, amelyek a műszaki felső oktatás átszervezésének terveit tárják fel a „Tanácsköztársaság intézkedései és tervezetei a Műegyetem korszerűsítése és fejlesztése érdekében” című fejezetben. Mégis ebben a vonatkozásban maradt hiányérzetünk; mennyiségileg sokkal kevesebb, mint az előző fejezet dokumentumanyaga, de „a haladó műegyetemi diákmozgalmak 1918/19-ben” címszó alatt még ennek is kb. csak a felét találjuk. Feltehetően kevés forrásanyag maradt fenn ezek tárgyköréből, úgy gondoljuk, szélesebb kutatási területről mégis gazdagabban dokumentálható lenne. Fontosnak látjuk a műegyetemi hallgatók létszámának, összetételének alaposabb vizsgálatát, magatartásának gyökereit feltáró értékelését. Elszakíthatatlan ugyanis ez a kép a forradalmak előtti korszak struktúrájától és csak így kaphatunk teljesebb, történelmi vonulatú társadalmi képet a forradalmak utáni nemzedékek műszaki értelmiségéről. Ilyen áttekintés komoly segítséget adhat azután a mára vonatkozólag is, ezért várakozással tekintünk az újabb dokumentum-feltárások alapján készülő tanulmányok, monográfiák elé.

PÁNDI ILONA

TOLNA MEGYEI HELYTÖRTÉNETI FÜZETEK. 2. SZÁM

(Szekszárd, Tolna megyei Levéltár. 1970)

Egy előadás, négy korreferátum és öt hozzászólás, illetve az ezek összességéként létrehozott kiadvány jelzi ismét az érdeklődőknek, hogy a Tolna megyében pár éve fellendülő helytörténeti munka nem esetszerű, hanem az egyre szélesebbé váló kutatógárda törekvéseinek és a helyi szervek ezirányú igényeinek szerencsés találkozása folytán a táj szellemi arculatának egyre állandóbb vonásává vált. Örvendetes, hogy a korábban főként a nevezetes évfordulókhoz kötött, szinte hullámmozgásszerű helytörténeti munkák helyét másutt is, Tolnában is a szűkebb haza megismerésére irányuló, a műkedvelő honismereti gyűjtögetésen túlmutató, rendszeres kutatások váltották fel úgy, hogy egyúttal mód nyílik a feltárt anyagok helyi publikációs „hasznosítására” is. A jelen kötet, egy sorozat második tagjaként, olyan hosszabb-rövidebb írásokat foglal magába, melyek a reformkor történetéhez kapcsolódóan, a kiegészítés és az árnyalás igényével folytatott helytörténeti kutatásokat vannak hivatva demonstrálni.

A referátumot, melyhez a tanácskozás egész munkája kapcsolódott, Bánkuti Imre készítette „Reform, forradalom és nemzeti függetlenség (Társadalmi formaváltás és feudális társadalmi osztályok a reformkorban 1825–1848)” címmel. Az előadás öt csomópont, szerkezetileg öt fejezet cím köré csoportosítva mondanivalóit, keresi a választ a korszak eldöntendőnek ítélt kérdésére, melynek lényegét utolsó fejezetének címe: a „Reform vagy forradalom” alternatív szembeállítás jelzi. A fejtegetés abból a közismert tényből indul ki, hogy a francia háborúkat követő másfél évtized nyilvánvalóvá, ha nem is közismertté tette a feudális termelési mód válságát. A korszerűtlenül gazdálkodó nagybirtoknak a belső, a birodalmi és a külföldi piacok hiányosságaival és adottságaival meghatározott, az elvárt értékesülés szintjén jelentkező termelési problémái, a hiteljog — és nem hitelválság — következményeként is jelentkező extenzív termelésbővítési tendenciák, a határokon belüli és kívüli nemzeti fejlődés jelei és várható — előre csak kevesek által látható — eredményei azok az összetevők, amelyek az előadásban is körvonalazott válság alapjául szolgáltak. Nem kétséges, hogy ezek az ellentmondások a feudális viszonyok talaján többé nem voltak megoldhatóak. Viszont az is kétségtelen, hogy ezek az ellentmondások a 30-as években még korántsem váltak annyira éressé, hogy — a szerző szavaival élve — „objektív forradalmi válság” alakuljon ki. A referátumnak ezzel a megállapításával függ aztán össze, hogy némi következetlenséggel a reformkor történetét, igazodva a kronológikus rendhez, egyrészt zárt folyamatként fogja fel, másrészt pedig ugyanakkor a fenti alternatívát, annak tényleges jelentkezését legalább egy évtizeddel megelőző időszakban is már felfedezni véli.

A szembenállásnak ebből a korai kiéleződéséből következik, hogy — némi túlzással — a polgári fejlődés kérdése totális jelentkezésének a hiánya egyúttal az átalakulás igényének a hiányával válik ekvivalenssé. Ezért éri az elmarasztalás Széchenyit, mert „tulajdonképpen csak agrárkapitalizmust akart” (22. l.), illetve jelenik meg előttünk a köznemesi nacionalizmus, eszközként „a haladás, a polgári átalakulás egyes radikálisabb kérdéseinek elodázására, eltakarására” (26. l.).

A referátum gerincét alkotja a második fejezet, amely „A válság és a magyar társadalom” címet viseli. Az itt következő oldalakon a szerző a korabeli magyar társadalom vertikális képét megrajzolva foglalja össze azokat a jellemzőket, amelyek az egyes csoportok helyzetét meghatározzák. A kép, amelyet a szerző alkot, jól mutatja az egyes társadalmi rétegeknek a polgári haladás megvalósításában való érdekeltségüktől függő magatartását. Néhány részlet azonban így sem eléggé tisztázott. Az arisztokrácia és a főpapság álláspontjának alapját pl. aligha lehetne leszűkíteni a birtokaikon folyó racio-

nálisabb gazdálkodással összefüggő kedvezőbb értékesítési lehetőségekre. A tömegesebb ártermelés kapcsán elvileg éppen a nagyüzemeknek kellett érezniök az adott nehézségeket. Álláspontjuk inkább függött össze a szubjektív kötődéseikkel, illetve a nagyobb birtokok által elnyerhető, összességében nagyobb haszonnal.

A társadalmi csoportok helyzetének vázolója után a referátum az átalakulás két alternatíváját veszi szemügyre. Itt válik érezhetővé a nézetek konfrontációjának az az érzésünk szerint indokolatlan ábrázolása, amelyre fentebb céloztunk. A szembeállítás főként a társadalmi átalakulás módszerét illetően kap különös hangsúlyt. A különbségtétel kétségkívül jogosult a 40-es évekre. A két program különbözősége csak ekkor válik nyilvánvalóvá, amikor a 30-as évek második felének megtorlásai, a Zollverein és Ausztria közötti közeledés önvédelmi jelleggel vetette fel a gazdasági, majd ennek biztosításául, reálisabb alternatívaként a nemzeti függetlenség kérdését. Mindezek a problémák azonban a 30-as években csak a kor irodalmi nagyjait is magába foglaló szűk körökben vetődhettek fel — ennek közigazgatási okai is vannak —, az egységes piac felhasználásában rejlő felhalmozás és fejlődés eszmeileg és gyakorlatilag a szerző által második szakasznak jelzett 40-es évek alapvetéséről szólt.

A koncepciót, amelyet a szerző a 20-as évek válsága és a kossuthi eszmerendszer kialakulása közti időhatárok keretében foglalt, hitelesnek érezzük még akkor is, ha a fentiekben néhány megszorítást hiányoltunk is. Pusztán a tényszerűség kedvéért említénnék meg, hogy a jogi allodizáció és az extenzív termelésbővítés közti kapcsolatokra nem derül egyértelműen fény, ill. hogy az utóbbi kapcsán a majorsági és a jobbágyi ártermelés között feszülő ellentét jelentőségénél kisebb hangsúlyt kap.

Bánkuti Imre referátumát négy korreferátum egészíti ki. Kisasszony Éva a nemzeti nyelv kérdésének közigazgatási problémáit tárgyaló hozzászólását (A magyar nemzeti nyelv meghonosítása Tolna megyében), Kiss László gazdálkodástörténeti írása követi (Tolna megyei törekvések a gazdálkodás fejlesztéséért a XIX. század első felében). A sok érdekes adatot tartalmazó írás — pl. az ipari növények szerepe a nyomásos gazdálkodás feloldásában — adós marad a címében ígértekkel. A megyei szabályzaton túl csak Csapó Dániel és Bezerédj István gazdálkodásával foglalkozik. Különösen sajnálatos, hogy az 55. lapon említett virágzó paraszti termelésről nem ejt szót.

A következő tanulmány, Kolta Lászlóé az első hozzászólással rokonterületet, a középfokú oktatás kérdését veszi szemügyre (Megyénk középfokú oktatása a reformkorban). A sárszentlőrinci és a gyönki középiskolák tárgyalása mindenképpen érdekes, a teljesség kedvéért azonban szükséges lett volna a tartalmi munka ismertetése, különösen az aranyosi határozatok — a külső-somogyi egyházmegye általános normái is ezek a somogyi alsó- és középfokú oktatásban is — aspektusából.

A korreferátumok sorát Puskás Attila: „Tolna vármegye közgyűlésének szerepe a reformkorban” c. írása zárja. A nemesi vármegye kettős arculatát — részese a törvényhozásnak, ugyanakkor a közigazgatás ügyeinek a letéteményese is — és ennek változásait kíséri figyelemmel a reformkori fejlődés szempontjából. Rámutat a vármegyei álláspontoknak a nemesség magatartásában adott kettősségére, és utal arra is, hogy e kétarcúság ellenére is a vármegye álláspontja mindig tükrözte a reformprogram országos igényét; és egyúttal Tolna nagy reformpolitikusaiknak is emléket állít. Kár, hogy érdekes fejtegetéseit pontatlanságok (társadalmi rend és osztály fogalma, 72. l.), félreérthetőségek („szabad fejlődéstől félő nemesség”, 80. l.), tarkítják.

A korreferátumot végül is öt hozzászólás egészíti ki néhány érdekes helytörténeti adalékkal.

A kötet előadásokat tartalmaz és ez a szerkesztését is megszabta: elmaradt a jegyzetapparátus, pedig a helytörténeti előadások esetében fontos információkhoz juthattunk volna általuk. Úgy érezzük azonban, hogy a gondosabb szerkesztői munka ele-

jét vehette volna a Kisasszony és Kolta írásai közti ellentmondásoknak, megoldhatóbbá vált volna az idézetek egységes használata is.

A fentiekben egy sor kritikai észrevételre kerítettünk sort. Ez azonban korántsem jelenti, hogy csak ezeknek van jogosultságuk. Ismét csak méltatni tudjuk a vállalkozást, és tesszük ezt azzal a meggyőződéssel, hogy a hiányosságok ellenére is értékes hozzájárulás a választott korszak még teljesebb megismeréséhez.

TÓTH TIBOR

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK

S. Goldenberg:

A posztókereskedelem, -gyártás, -termelés és -fogyasztás a román fejedelemségekben (XIV. század—XVII. század közepe)

A szerző tanulmányát a kereskedelmi utak bemutatásával kezdi. A nyugati posztók a XIV. században egyrészt közvetlen, másrészt közvetett úton jutottak el a román fejedelemségekbe — állapítja meg a tanulmány írója. Direkt kapcsolatokról van szó az olasz posztók esetében. A szebeni és a kolozsvári kereskedők a XIV. század második felében megszerezték a jogot a Velencével való kereskedelemhez. Közvetlen kapcsolat létezett Nürnberggel és Regensburggal is, azoknak a családoknak a révén, amelyek a két városból származtak, majd átmenetelig Budán és Krakóban és végül Erdélyben telepedtek le. Nagy jelentőséggel bírtak a közvetett kereskedelmi kapcsolatok is, amelyek Bécs, Buda (a XVI. század elejéig), Prága, Kassa, Pozsony, Krakó közvetítésével jöttek létre. Erdély városai is használták a XIV—XV. században azt a fontos kereskedelmi útvonalat (Via Magna), amelynek egyik ága Nagyváradon és Budán át, másik ága Szegeden és Budán át, a harmadik pedig Budát kikerülve Székesfehérváron, Győrön és Kőszegen át vezetett Bécsbe.

A továbbiakban a szerző bemutatja a fejedelemségek kereskedelmi kapcsolatait Nürnberggel, a cseh városokkal, Lembergellel, felsorolva a különböző posztóféleségeket.

A román fejedelemségek külföldi posztókereskedelmének történetében három szakaszt lehet megkülönböztetni: az elsőt a XIV. századtól a XV. század végéig, a másodikat a XVI. század utolsó negyedéig és a harmadikat a XVII. század közepéig. Az első periódusra vonatkozóan a meglévő forrásokból nem lehet következtetni semmilyen mennyiségi adatra. Ebből az időből származó a moldvai, havasalföldi és erdélyi városoknak adott kereskedelmi privilégiumokból csak a posztóféleségek és a vámtarifák ismerhetők meg. A XVI. század elejétől brassói, szebeni és kolozsvári vámkönyvek állnak rendelkezésre, amelyekben a posztókereskedelem mennyiségi adatai is megtalálhatók.

A források közül a tanulmány megemlíti Kolozsvár 1538-as szabályzatát és Brassó 1546-os vámjegyzékét, amelyből felsorolja a két városba hozott posztóféleségeket.

A XVI. század közepétől kezdve a román fejedelemségek piacain egyre nagyobb teret hódított a Közép-Európából eredő posztó. Ugyanakkor megkezdődött a manufaktúra jellegű posztókészítés Erdélyben, elsősorban az olcsóbb posztó előállítására. Az importált posztó mennyisége a kereslet növekedésével párhuzamosan egyre nőtt.

A szerző a továbbiakban áttér a posztókészítés rövid leírására. A középkor folyamán a posztókészítés háziipar jellegű volt. A ványoló a paraszti gazdálkodás nélkülözhetetlen része volt. Készítettek továbbá posztót a földesúri birtokokon, a fejedelmi udvarban és a monostorokban is.

A városi posztókészítésre vonatkozóan az első bizonyítékok a XIV. századból származnak. A tanulmány több oldalon foglalkozik a brassói posztókészítéssel, illetve annak szerepével a román fejedelemségekben folyó posztógyártásban. A céhes posztókészítés Erdélyben három századdal megelőzte a moldovait és a havasalföldit. A XV. században és a XVI. század első felében mind a céhes, mind a nem céhes posztókészí-

tés nagy lendületet vett. Különvált a szürke posztót készítő mestersége, kialakultak a hazai posztógyártás központjai, alapszabályok, privilégiumok fogalmazódtak meg. A posztókészítő mesterség tovább specializálódott, a gyártási folyamat szakaszosodott.

A XVI. század második felétől kezdve csökkent a nyugati import, ugyanakkor a belső kereslet nőtt. (A hadsereg is egyre több posztót igényelt.) A termelés fokozása azonban jelentős tőkebefektetést és szakembert igényelt. A posztógyártást és a kereskedelmet át kellett szervezni. Ezek fellendítésének első intézkedései közé sorolhatók a brassói „posztóház” (Gewandhaus), textilkereskedelmi hivatal létrehozása 1574 körül. A forrásokat elemezve a szerző megállapítja, hogy a brassói posztóüzemben a feldolgozás módja az üzem szerkezete (bérmunka használata) kapitalista jelleggel bír. A brassói posztógyártás alakulására vonatkozóan 1582 után már nincs adat. Így nem lehet tudni, mi okozta ennek a jelentős vállalkozásnak a hanyatlását, amely új alapokra helyezte a posztógyártást és a kereskedelmet, élénkítette a kapcsolatokat Havasalfölddel és a Balkán félszigettel.

Befejező részében a tanulmány foglalkozik a posztó felhasználásával, azzal hogy milyen társadalmi rétegek milyen módon használták fel, milyen hatással volt a viseletre. Felsorolja azokat a gyakoribb ruhadarabokat, amelyek posztóból készültek, hivatkozik a posztóimporttal együttjáró nyugati divathatásra, a fejedelemségekben és Erdélyben használt népi és urbánus viseletre.

(*Studia*, 1971. 5. szám 877—898. l.)

B. E.

B. A. Cvetkova:

Változások a balkáni államok oszmán feudalizmusában a XVI—XVIII. században

A tudományos irodalom nagyjából már tisztázta a korai oszmán feudalizmus alapvető vonásait, kevésbé azonban azokat a változásokat, amelyek második szakaszában, a XVI. század végétől a XVIII. század második feléig következtek be. Az oszmán feudális rendszer fejlődéséről a történettudományban eddig a következő leegyszerűsített séma létezett: A szpáhi-rendszert, amely a XV—XVI. században fontos helyet foglalt el az oszmán agrárrendszerben a Balkánon, a csiflik-rendszer váltja fel, amelyet helytelenül általános földművelési rendszernek tekintettek, s amely csak a XVIII—XIX. századra volt jellemző. Ezt a periodizációt a burzsoá történetírás állította fel, de találkozni lehet vele néha ma is. Ebben a periodizációban helytelenül mutatják be az oszmán birodalom és balkáni provinciái gazdasági fejlődésének alapvető törvényszerűségeit. E törvényszerűségeket nem a termelési mód sajátosságainak megfelelően határozzák meg — legtöbbször nem feudális termelési módként ábrázolják, — a tulajdonviszonyokat pedig az egész termelési folyamatától elkülönítve vizsgálják. Másfelől számos kutató inkább a XVI—XVIII. század olyan jelenségeivel és eseményeivel foglalkozik, mint a katonai rendszer, diplomáciai tevékenység, nemzeti felszabadító mozgalmak s ezeket vagy a szultán és a kormányzók fogyatékosságaival, vagy Törökország külpolitikai helyzetének alakulásával, vagy az állam többnemzetiségi jellegével magyarázzák. Az oszmán Törökország XVI. század utáni fejlődésének alapvető okai azonban valójában az oszmán feudális rendszerben bekövetkezett változásokban keresendők.

A török feudalizmusban a XVI század második felében bekövetkezett változások számos tényezővel függnek össze. Az oszmán feudális arisztokráciában, különösen azon részében, amely a szpáhi-rendszerhez kötődött, nagy ellentétek voltak a birtokok nagyságát és a birtoklási jogokat illetően. A XV—XVI. században a nagyobb feudális

urak nagyobb adóbevételekre tettek szert, mint a kisebb szpáhi-földbirtokosok. A XVI. századtól kezdve a pénzáradék egyre jobban kezdte kiszorítani a terményjáradékot, s ez növelte a nagyobb feudális urak pénzeszközeinek felhalmozását. Ennek során meggazdagodtak és függetlenségük megerősítésére törekedtek.

Az oszmán katonai-hűbéri rendszerben bekövetkezett új tendenciákat a felső államvezetés serkentette. Nyugtalanította a XVI. század közepén bekövetkezett nehéz pénzügyi válság, amely nagy megrázkodtatásokat okozott a Földközi-tengeri gazdasági konjunktúrában. Az oszmán pénz értéke pl. 10 év alatt 50%-kal csökkent. Ebben a nehéz helyzetben az államvezetés kezdte tömegesen bérbeadni az állam jövedelemforrásait. Így módon az államhatalom hozzányúlt a szpáhi-rendszer pilléreihez: 1. a szultán-földeknek a szpáhi-földek rovására történő gyarapításával; 2. a szpáhi-tulajdon közvetlen bevonásával a bérleti rendszerbe.

A bérleti rendszer alakulását, illetve annak ellenőrzését külön bürokratikus apparátus végezte el. A bérletkés természetesen arra törekedtek, hogy minél jobban függetlenítsék magukat az államhatalomtól. Ez a körülmény és számos más tényező is hozzájárult a szpáhi-rendszer megingásához. A felső államvezetés akaratának megfelelően most már az udvari arisztokrácia képviselői is szereztek feudális szolgálati birtokokat. Mindezek során a szpáhi-rendszerbe behatolt a kereskedelmi uzsorás tőke és teljes mértékben megváltoztatta a régi hivatali-hűbéri rendszert. Az új szpáhi-földtulajdonosok megjelenésével a földtulajdonból kiszorult a régi katonai-feudális réteg egy része. Az új tulajdonosok — mind a magas, mind pedig az alacsonyabb rangú hivatalnokok — a föld megszerzése érdekében nem válogattak a módszerekben. Az állam most ráadásul sokkal kisebb hűbéri birtokokat osztott szét a szpáhiknak, mint ahogy ezt a törvény előírta.

A szpáhi-birtokok helyzete a XVI. század után teljesen megváltozott. A sok sikertelen háború következtében nem jutottak zsákmányhoz és nem tudtak meggazdagodni. A pénz elértéktelenedése pedig nagy károkat okozott a kisebb szpáhiknak, akik pénzben szedték be alattvalóiktól az adókat. Ennek következtében számos birtok elnéptelenedett és nem volt már jövedelmező. Az elszegényedett szpáhik nem tudtak eleget tenni hivatali kötelezettségeiknek. Az újonnan meggazdagodottak nem mindig voltak hajlandók az adókat az államnak befizetni, de vagyonuk növelése érdekében egyre több adót vetettek ki, néha pedig bérbeadták birtokaikat. Ebben az időben megnövekedett szerepük a birodalom gazdasági és politikai életében.

A szpáhi-rendszerben bekövetkezett változások teljes káoszt vontak maguk után a hűbéri viszonyokban. Az új viszonyok katasztrofálisan aláásták a hadügyet. Az elszegényedett szpáhik nem voltak hajlandók rendszeresen részt venni a hadjáratokban. A tehetősebbek pedig inkább váltságdíjat fizettek, vagy pedig szolgákat küldtek maguk helyett a hadseregbe. A XVII–XVIII. században Európában és Ázsiában elszenvedett katonai vereségek szertefoszlatták az oszmán hadsereg legyőzhetetlenségéről szóló legendát. Vereséget szenvedett Irántól és Velencétől, 1683-ban sikertelenül ostromolta Bécsset. A XVIII. század elejétől Ausztria, Velence és Oroszország sorozatos csapásokat mért a birodalomra. A szpáhi-rendszerben bekövetkezett változások valamennyi oszmán intézmény általános bomlásához vezettek. Napirenden voltak a hadsereg és a janicsárok lázadásai.

A XVII. század második felében további változások következtek be a régi feudális rendszerben. Az újonnan meggazdagodottak egyre inkább arra törekedtek, hogy függetlenek legyenek a központi hatalomtól. Állandóan romlott a szpáhi-rendszer és a központi hatalom közötti kapcsolat. A földbérletkés pedig egyre kevésbé tettek eleget a központi kormánnyal szemben vállalt kötelezettségeiknek. Ez végül is megfosztotta az államot a várt pénzjövedelmektől. Az állam képtelennek bizonyult rendet teremteni. Sőt egyre nagyobb mértékben folyt a föld erőszakos elfoglalása a parasztoktól. Az ily módon

szerzett földeken a tulajdonosok jelentős árutermelő mezőgazdaságokat, ún. csiftlikeket hoztak létre, amelyek jobban alkalmazkodtak a piac növekvő igényeihez. A csiftlikrendszer kialakulása lassan és különböző úton történt az egyes balkáni országokban, a XVI. század végétől kezdve.

(*Isztoriczeszki Pregled 1971. 4. szám. 55–74. l.*)

K.

Anton Špiesz:

A városiasság kritériumai Szlovákiában a késő feudalizmus időszakában

A kérdésre vonatkozó eddig megjelent irodalom alapján megállapítható, hogy a városok száma, illetve az olyan települések száma, amelyek a városi cím és az ezzel járó jogok és kiváltságok elnyerésére már a XV. század közepén törekedtek, meglehetősen magas volt. Bár a mezőgazdasági lakosságnak olyan nagy gazdasági központokban való tömörülésével, mint amilyenek pl. Olaszországban és Spanyolországban voltak, Közép-Európában nem találkozunk, mégis az 1450-es évek táján tanúi lehetünk a közép-európai országokban is a városok, illetve városi jellegű települések számának rohamos növekedésének. A témával kapcsolatban eddig megjelent régebbi és újabb irodalom, illetve rendkívül gazdag levéltári anyag alapján megírt cikkben a szerző — a XVIII. századi összefrások adatainak statisztikai feldolgozásával — áttekintést ad a szlovákiai városok városi jellegének alakulásáról.

1773-ban Magyarországon is 61 szabad királyi város és 602 „kisváros”, oppidum volt. A városoknak ez a nagy száma természetesen nem jelenti azt, hogy a feudalizmus kori városi jellegű települések, városok többsége a városi szintre az agrárjellegű termelő erők valamiféle gyors fejlődése, vagy egy fejlett társadalmi munkamegosztás következményeként jutott, hanem itt arról van szó, hogy a késő feudalizmus kori városok kialakulásánál döntő szerepe a piaci lehetőségek megteremtésének, a város, illetve a kisváros létrejöttével járó kiváltság-lehetőségek elnyerésének volt. E városiasodási folyamatok fő szorgalmazói és sürgetői ekkor a feudális urak voltak, de ezirányú törekvéseik rendszerint egybe estek a települések lakosságának akaratával is.

A késő feudalizmus kori szlovákiai városok történetével foglalkozó történéssznek mindenekelőtt a feudalizmus kori városok rendkívül tarka, s egységesnek egyáltalán nem mondható elnevezései bonyolult problémájával kell megbirkóznia. Bár a településföldrajz háromféle település típusát — települések, falvak, városok — különböztet meg, mégis ezt a felosztást — a feudalizmus kori városok és kisvárosok elnevezéseinek kaotikus volta miatt — csak nagyon nehezen lehetne a késő feudalizmus időszakára alkalmazni, hiszen a fennmaradt dokumentumok alapján egyetlen egy város, kisváros esetében is többféle status-elnevezéssel lehet találkozni, még olyan esetekben is, ahol maga a város, ill. városka elnevezés is erősen vitatható.

A történetírás a városok megkülönböztetésének azt a két kategóriáját alkalmazza, amely a késő feudalizmus idején terjedt el, s amelyet elsősorban a megyei és a királyi kamarai adminisztráció használt; eszerint a város fogalmának a „civitas”, a kisváros fogalmának az „oppidum” elnevezés felelt meg, s újabban ilyen értelemben használja ezeket a kategóriákat Csizmadia A. is. A cikk szerzője elismeri ugyan az olyan települések jelentőségét Magyarország (és Szlovákia) történetében, amelyek önálló politikai tényezőként léptek fel és a törvényalkotásba is bekapcsolódtak, de nem ért egyet azzal, hogy csak az ilyen típusú településeket lehessen városoknak tartani, mivel azon települések között is, amelyek „oppidumként” vannak nyilvántartva, sok olyan volt, amelyeket teljes

joggal illetett volna meg a város elnevezés, másrészt viszont volt a települések között olyan is, amelyek kimondottan falu-jellegűek voltak. Ebből is látható, hogy a késő feudalizmus kori szlovákiai városok problémáját sokoldalú elemzésnek kell alávetni.

Az igen eltérő gazdasági-társadalmi viszonyokra, az alkalmazott gyakorlatra, a forrásanyagok nyelvezetére, de főleg a nem mezőgazdasági jellegű termelés és árucserre nagy dekoncentrációjára való tekintettel a szerző véleménye szerint a falu és a város között még valamiféle közbeeső láncszemnek is kell lennie. Ezt nevezi a szerző kisvárosnak, de nem olyan értelemben, ahogy az a jogtörténeti irodalomban előfordul, hanem kisvároson olyan települést ért, amely ugyan nem egyesíti magában a város valamennyi jellemvonását, de amelyet már — éppen a gazdasági-társadalmi tényezők miatt — a falvak közé sem lehet sorolni. Másrészt azokat a késő feudalizmus kori kisvárosokat, „oppidumokat”, amelyek a város semmiféle ismervével nem rendelkeznek (csupán piacközpontok), a szerző lényegében úgy kezeli, mint falvakat. Eszerint a szerző olyan településeket tekint városnak, amelyek a városiasság követelményét teljesen vagy részben betöltik, kisvárosoknak pedig azokat a településeket tartja, amelyek ezeket a követelményeket csak részben teljesítik; piac-központoknak (tehát falvaknak) pedig olyan „oppidumokat” amelyek a gyengén fejlett árucserén kívül a városiasság egyetlen alapvető vonását sem tartalmazzák.

A szerző ezután tér át a városiasság kritériumainak a tárgyalására. A késő feudalizmus kori városiasság kritériumait — főleg a XVIII. századból fennmaradt levéltári forrásanyagok alapján — az adófizetők 1715 és 1720-as összeírása, az egyes megyék bizonyos időközökben elvégzett hasonló jellegű összeírásai, céhek, kézművesek, a lakosság — beleértve a nemesség — összeírása alapján próbálta összeállítani, annál is inkább, mert ezek voltak az első, addig ismeretlen alapossággal készített összeírások, amelyek alapján nemcsak a XVIII. századi, hanem a sokkal korábban, a XVI—XVII. században lezajlott gazdasági-társadalmi fejlődésre is lehet következtetni. A városiasság kritériumait a szerző következőképpen összegezi:

1. A lakosság száma az átlag-települések lakosainak számát meghaladja. Mivel a falvakban a II. József korabeli összeírások szerint átlagban csak 500 lakos élt, a városiasság kritériumának alsó határát a szerző 2000, illetve 1000 lakos meglétében állapította meg. (Az 1971-es adatok szerint jelenleg Szlovákiában a városiasság alsó határa 5000 lakos.)

2. A nem agrár-jellegű termelés és kereskedelem magas színvonala. A szerző itt elsősorban a kézműipari termelés színvonalára gondol, s eszerint a XVIII. század 3. negyedében a város esetében 100, a kisváros esetében legalább 30 kézműipari műhely meglétét tételezi fel. Alsó határ esetében ez azt jelentené, hogy a városi lakosság 30—35%-a, a kisvárosok lakosságának 15—20%-a kézműiparral kellene hogy foglalkozzék. Sőt az ilyen városokban és kisvárosokban olyan külön rétegnek is kellene lennie, amely kizárólag a kereskedelemmel foglalkozik.

3. A kézműipari és kereskedelmi tevékenységnek a városi lakosság vezető rétegei által való gyakorlása.

4. Fejlett szociális viszonyok. (Ezek vizsgálata elsősorban ez úrbéri rendezéssel kapcsolatban fennmaradt levéltári anyagok alapján végezhető el.)

5. Jelentős városi privilégiumok és jogok birtoklása, ami azt jelenti, hogy a településnek a piac és vásárok megrendezésére, ill. megtartására vonatkozó jogok birtoklásán kívül más privilégiumokkal és jogokkal is rendelkeznie kell, pl. regálé, vámmentességi jog stb.

6. Városi urbanisztikai-architektonikus jelleg (városfal, főtér, városháza, más középületek megléte, tekintélyesebb polgári és nemesi lakóépületek, építészetiileg jelentősebb és tágasabb, pompásabb templomok építése).

7. Fejlett öngazgatási formák. Szlovákiának a szerző szerint igen fejlett öngazgatása volt, hiszen falvai többségének már a középkor végén is saját falusi bírója, több ülnöke, sőt saját falusi pecsétje volt, csak a városokra jellemző tanácsaik nem voltak. A tényleges városok 8–12 tagú tanáccsal, jegyzővel, írnokkal és más városi alkalmazottal is rendelkeztek már.

8. Fejlett árucseré. Az eleven és fejlett árucserét a rendszeresen megtartott heti piacok biztosították.

9. Hivatalok, intézmények, iskolák, illetve ezekkel összefüggésben kialakult szellemi dolgozó réteg megléte.

10. A műveltség magasabb foka, ill. a műveltségnek a városi lakosság részéről való nagyobb megbecsülése.

E kritériumok szerint a városiasság követelményének a késő feudalizmus időszakában Szlovákiában 52 település felelt meg, vagyis 52 olyan város és kisváros volt, amely valamennyi, vagy legalább az 1–4 követelménynek megfelelt. A szerző az egyes városokra és kisvárosokra jellemző adatokat táblázatokban is összefoglalja, majd a tanulmány végén megyként összegezi a korabeli szlovákiai városok fejlődésének problematikáját.

(*Historický Časopis* 1972. 4. szám 503–524. l.)

Gy

George J. Barnsby:

A „Black Country” életszínvonala a tizenkilencedik században

A szerzőnek ez a tanulmánya abba a szélesebb kutatási programba illeszkedik, amelynek célja, hogy az egész országra vonatkozó nemzeti életszínvonal átlagok körülírása és felbecsülése után most már regionális kutatásokban tárják fel az egyes érdekebb területek tényleges életszínvonal-mutatóit is. Mószertanilag abból az észrevételéből indul ki, hogy ebben az országrészben bizonyíthatóan, máshol feltehetőleg a csupán a bér és ár színvonalból levont következtetések félrevezetőeknek tekinthetők.

A bérszínvonal helyett az életszínvonal becsléséhez a tényleges jövedelmeket kell figyelembe venni. Ez azt jelenti, hogy az életszínvonalat a bérszínvonal, az árszínvonal és a foglalkoztatottság mutatóiból együttesen kell kiszámítani. A munkanélküliség adatait eddig a régi szakszervezeti kimutatásokból merítették. Túl azon, hogy a szakszervezetek kimutatásai lényegében csak a szakmunkások helyzetét rögzítették, nem számoltak az egyes munkások esetlegesen csupán időleges alkalmazásával. Pedig a nyomor egyik legfőbb okozója a munkák többségének alkalmi jellege volt. A múlt század második felében a helyi sajtó rendszeresen beszámolt a környék borzasztó helyzetéről. A nyomor a „Black Country”-ban letagadhatatlan volt. Számunkra csupán a szegénység kvantifikálása jelent problémát, magának a szegénységnek a kimutatása nem.

Ami az árakat illeti, azok általánosságban véve az 1840-es évektől kezdve szinte minden élelmiszernél egészen az 1870-es évek közepéig állandóan emelkedtek, majd ettől kezdve az 1890-es évek közepéig csökkenő tendenciát mutattak. A kenyér ára még a gabonatorvények visszavonása után sem csökkent, és csak a 80-as évek közepétől kezdett fokozatosan esni. A tej és a hús ára végig igen magas volt, és a 70-es évektől kezdve is csak igen mérsékelten csökkent. A tea és a cukor ára végig csökkenő tendenciát mutatott. Az életszínvonal alakulásában oly nagy szerepet játszó lakbérek a negyvenes évektől kezdve állandóan nőttek, és csak a nagy válság idején stagnáltak.

A bérek rendkívül nagy hullámzást mutatnak a két legfontosabb szakmában, a bányászok és a kohászok között, elsősorban az időleges foglalkoztatottság, másrészt a munkanélküliség miatt. A gépipari munkások és a segédmunkások bérei nem nagyon változtak ebben az időszakban, míg az építőmunkások bére tartósan emelkedő tendenciát mutatott. A háziiparban erőteljes hullámzást mutatnak a bérstatisztikák, hosszabb időszakokban a létminimum alá süllyedő bérekkel. Ugyanakkor bizonyos kohászati munkások bére már a kezdettől igen magas volt, bár nem nőtt tovább. Az építőmunkásokat kivéve sehol sem találunk lényeges javulást az 1850-es és 1860-as években, holott elfogadottan ezt tartják a viktoriánus prosperitás tetőzésének, és a „Black Country” széntermelése és vasipara ekkor érte el csúcspontját a tizenkilencedik században.

Ha a bérindexből következtetett életszínvonal-becsléseket az időleges foglalkoztatottság adataival korigáljuk, akkor azt találjuk, hogy a munkásság sztrájkjai és egyéb erőszakos, vagy békés megmozdulásai egybeesnek a korigált életszínvonalskála hullámvölgyeivel. A nagy válság legrosszabb évében, 1878–79-ben az 1850. évi reálbérenek csupán 1/4-ét tette ki az átlagos reálbér, és ez így is maradt 1887-ig. Ezekben az években szerveződött újjá a szocialista mozgalom a „Black Country”-ban. Az építőmunkások már említett nominálbér növekedése a korigált skálán az életszínvonal azonos szinten tartásának felel meg. A vidék munkásságának egészét nézve óriási reálbér-ingadozásokat találunk, és sokszor egész közösségek jövedelme esett vissza gyakorlatilag a létminimumhoz szükséges szint alá.

Ha azt az életszínvonalat, ahol az egy keresőből, egy asszonyból és két gyermekből álló átlagos család kellőképpen tud táplálkozni, gyermekeit taníttatni és egy több szobás házat bérelni, komfort színvonalnak nevezzük, akkor azt találjuk, hogy az olvasztárok lényegesen magasabb színvonalon éltek mint a komfort színvonal, az építőmunkások majdnem elérték ezt a színvonalat, míg a bányászok tartósan alatta maradtak. De egy segédmunkás, még ha családja minden tagja dolgozott, akkor se érthette el a komfort színvonalat, és más munkáskategóriákkal együtt csupán egy ún. létfenntartási színvonalat tudott biztosítani családja számára. Ezt a létfenntartási színvonalat a szerző a komfort színvonal felében határozza meg.

Az egyéb tényezők stabilak maradtak a század második felében. A családokban általában csak egy kereső volt, az átlagos család öt tagból állt, a férjes asszonyoknak mintegy az 5%-a járt el dolgozni. Túlórára a kor munkaviszonyai közt általában nem lehetett vállalkozni. A munkáscsaládok saját háztáji élelmiszertermelése korlátozott volt, talán még leginkább a házi sertéstartás terjedt el. A rétegmobilitás a félszázad folyamán elenyésző volt, a terület proletárjellege töretlen maradt. A század végére strukturális változás történt az iparban. A szénbányák kimerülésével átálltak a gépgyártásra, részben még a válság éveiben, részben a válság után.

Az összes adat elemzéséből kiderül, hogy a viktoriánus kor derekán az életszínvonal a „Black Country”-ban lényegében nem nőtt, sőt a nagy válság idején visszaesett az 1840-es évek alacsony színvonalára. Az 50-es és 60-as évek egy nagy egységet képeznek, amikor néha elérték a teljes foglalkoztatottságot, máskor viszont komoly munkanélküliség volt, valamint a megélhetési költségek is nőttek. Ezért a reálbér szintje ekkor nem nőtt. Az első jó évtized a munkások számára a század utolsó évtizede volt. Ha a munkásokat a szegénység három kategóriájába akarjuk besorolni, akkor azt kapjuk, hogy a lakosság mintegy 1/4-e a komfort színvonal fölött, 20%-a a létminimum szintje alatt, 53%-a pedig e két szint között helyezkedik el. Ezek az arányok a fél évszázad folyamán csak kissé változtak meg és lényegében a hasonló gazdasági szerkezetű területek között tipikusnak tekinthetők.

(The Economic History Review, 1971. 2. szám 220–239. l.)

H.

William M. Landes—Lewis C. Solmon:

**Iskolakötelezettségi törvényhozás:
a XIX. századi törvények és társadalmi változások gazdasági analizise**

A szerzők az USA utolsó 100 éves történetében vizsgálják az iskolakötelezettség és a gyermekmunkára vonatkozó törvényhozást és rámutatnak a Dél elmaradott helyzetére. A XIX. század második felében — a déli államok kivételével — az USA legtöbb tagállamában, 1918-ra pedig már az összes államban bevezették az iskolakötelezettséget. Landes és Solmon a gyermekmunka és iskolakötelezettségi törvényhozást együttesen vizsgálják s alaposan elemzik a két tényező kölcsönhatását. Mivel az iskolakötelese gyermekeket nem lehetett munkába állítani, így a munkaerő-kérdés természetesen befolyásolta az iskolakötelezettségi törvény elfogadását. A szerzők táblázatokban tüntetik fel, hogy államonként hol vezették be az iskolakötelezettséget, hány éves gyermekekre vonatkozott az iskoláztatás, közlik az iskoláztatás meghatározott évenkénti időtartamát és azt, hogy az illető államban volt-e gyermekmunka-törvény. A továbbiakban matematikai módszerek felhasználásával alapos gazdaságtörténeti vizsgálódásokat folytatnak; s grafikonokon ábrázolják az iskoláztatási befektetések és kiadások s a kereslet egymáshoz való arányát. A probléma variánsait a jövedelmek emelkedésében, a népesség számának alakulásában, a nem fehérbőrűek (non white) és a nem Amerikában születettek számában és a területi tényezőben határozzák meg.

Az egyes államokra vonatkozó adatok összehasonlítása alapján kimutatják, hogy 1900—20 között, amikor a déli államokban is bevezették az iskolakötelezettségi törvényt, az oktatási szint kb. a már előbb iskolakötelezett északi államok 1870—90-i színvonalát érte csak el, s a délieknek kb. 30 évre volt szükségük a kiegyenlítésre.

(Journal of Economic History 1972. 32. köt. 1. szám 195—220. l.)

R. Zs.

Uwe Zemke:

Georg Weerth — Marx és Engels barátja

Másfél évszázada született Georg Weerth, akit Engels a német proletariátus első költőjének nevezett. Zemke rámutat, hogy Weerth személyesen ismerte a korszak nagy forradalmárait Mazzinótól Kossuthig és Ledru Rollinig, de jól ismerte Owent és a német munkásmozgalom, szocialista gondolat úttörőit Weitlingtől Lassalle-ig, Moses Hessig. Természetesen baráti szálak fűzték a kor demokrata, progresszív költőjéhez, Heinéhez, Freiligrathhoz és Herweghhez.

Weerth 14 éves korától maga kereste kenyerét kereskedelmi alkalmazottként, majd könyvelőként. Kölnben élt, s innen került Angliába 1843-ban, ahol nemsokára találkozott Engelsszel, aki szocialista, illetőleg politikai gazdaságtan olvasmányokkal látta el. Weerth Angliában nemcsak Engelsszel kötött barátságot, hanem a chartista vezetőkkel, O'Connorról és a baloldali chartistákkal, Julian Harney-val, Ernest Jones-szal. E chartista vezetők és a mozgalom közeli megfigyelése gazdag élményanyagot nyújtott számára, amit külön Engelséhez hasonló feldolgozásban örökített meg.

1843 a kezdőpontja Weerth költői pályájának. Első versei a Neue Rheinische Zeitungban jelentek meg. Ő maga 1845-ben találkozott először Brüsszelben Marxszal. Oly nagy hatást gyakorolt rá, hogy hamarosan Brüsszelben telepedett le, s 1846-tól 1848-ig itt élt, miközben angliai élményeit regényben dolgozta fel. 1847-ben csatlakozott a Kommunisták Szövetségéhez. Az 1848-as forradalmak kirobbanása után követte Marxot és

Engelst a Rajna-vidékre, ott a Neue Rheinische Zeitung egyik alapító tagja lett, s a lapban rendszeresen jelentek meg szatirikus írásai.

Az ellenforradalom győzelme nyomán a lapot betiltották, s Weerthet írásaiért háromhavi börtönrre ítélték, amit le is töltött. Ezt követően a politikai élettől eltávolodott, de barátságát fenntartotta a forradalmárokkal, így Marxszal és Engelsszel. Noha bizonyos általános kiábrándulást lehetett észlelni felfogásában, az 1850-es évek legelején, amikor a német emigrációban heves viták lángoltak fel a forradalom felélesztésének lehetőségéről, Weerth Marx és Engels véleményét osztotta, akik óvtak a voluntarizmustól.

Marx és Engels ezt követően az 1850-es években igyekezett Weerth-et bevonni az új forradalmi lapok munkásságába, miként Harney is kísérletet tett erre, de hiába. Ez azonban nem akadályozta őt abban, hogy Marxtot anyagilag támogassa, éppen a legsötétebb 1850-es években, s oly módon is szolgálatokat tegyen, hogy kereskedelmi utazásai során kapcsolatokat teremtett különféle szocialisták között. 1852 után sűrűn megfordult Dél- és Közép-Amerikában, s végül hajóútjai során fiatalon, 1856-ban a sárgaláz áldozata lett.

(*Marxism Today*. 1972. jún. szám 187—191. l.)

J.

James R. Scobie:

**Buenos Aires mint kereskedelmi-bürokratikus város, 1880—1910.
Egy város orientációjának jellegzetességei**

Gazdag fényképanyaggal és számos statisztikai táblázattal alátámasztott tanulmányában a szerző Buenos Aires urbanisztikai és társadalmi fejlődését követi nyomon. Argentína fővárosa a jelzett időszakban rendkívüli ütemben növekedett és hosszú távra meghatározta az egész ország arculatát. A nagy európai kereslet hatására Argentína mezőgazdasági termelése megsokszorozódott és ezzel egyidejűleg több millió bevándorló érkezett az országba. A fellendülés elsősorban Buenos Airesra és környékére koncentrálódott. Rövidesen a város keresőképes lakosságának a többségét a bevándorlók tették ki. A kikötői és vasúti végállomási szerep következtében a fővárosban a fő tevékenységi forma a kereskedelem, illetve annak lebonyolítása volt, ezzel párosult a közigazgatási, kormányzati szerep. Az utóbbinak köszönhető a város, hogy jelentős anyagi ráfordítások révén „alacsony házakból álló nagy faluból Latin-Amerika lelegegánsabb metropolisává, a déli félteke Párizsává változott”.

Ennek a kereskedelmi-bürokratikus városnak a központja még ma is csak egy igen szűk területre terjed ki, a századforduló táján pedig még jellemzőbb volt a városi élet és az uralkodó elit (1887-ben 2000, 1914-ben mintegy 7000 család) tevékenységének egy kis területre, a Plaza de Mayo és környékére történő koncentrálódása. Ennek közelében sajátos belvárosi szegénynegyedek, sűrűn lakott *slum*-ök alakultak ki, melyekben 90—95%-ban bevándorlók és azok gyermekei laktak. Elhelyezésükre sok régi gyarmati stílusú épületet tömeglakássá alakítottak át, mintegy tizenöt-szöröseire növelve befogadóképességüket. Ezek a *conventillos*-ok óriási hasznót hoztak tulajdonosuknak. Ugyanekkor a külterületeken is kialakultak a minden higiénia- és civilizációs vívmányt nélkülöző bódévárosok. A közbenső területek a korszak kezdetén még mezőgazdasági művelés alatt állottak, de a városból kivezető vasút- és omnibuszvonalak mentén rövidesen új városnegyedek születtek, főként a slumokból kiszabaduló, fáradságosan összegyűjtött pénzükön kis családi házakat építő munkások telepei. Ez volt a külföldi bevándorlók alkalmazkodásának és társadalmi felemelkedésének a szokásos útja.

A századforduló táján a városon belüli kicsiny, zárt, befelé forduló életet élő falusias körzetek, a *barrio*-k is kezdték elveszíteni korábbi szerepüket, bár változott formában a mai napig is fennmaradtak.

A modern nagyipar hiányában nem alakult ki öntudatos munkásosztály és eredményes szakszervezeti mozgalom, ennek következtében sajátos polarizált társadalmat figyelhetünk meg. Felül a tradicionális, szűk, pozícióját biztosan őrző uralkodó osztály található, alatta pedig egy minden homogenitást és közös öntudatot nélkülöző alsóbb osztály alakult ki, többségében a bevándorlókból. Ennek a továbbtagolása nehéz, és foglalkozási ágak szerint nagy mobilitást mutat. Az erős feltörekvési tendencia ellenére (ami pl. még a fizikai munkások öltözködésében is erősen megnyilvánult, akik megjelenésükkel leplezni igyekeztek foglalkozásukat) a két társadalmi csoport között gyakorlatilag nem volt semmiféle mozgás vagy kontaktus. Ellentétben a korábbi évtizedek szerény, befelé forduló családi életével, a tehetősek most építkezéseikkel, palotáikkal és nyári lakjaikkal kezdték fitogtatni vagyonukat. Az egyre látványosabb osztálykülönbségek ellenére a társadalmi szerkezet stabilnak tűnt. (Ezt a két pólusú társadalmi szerkezetet a szerző rendhagyónak tekinti, mert a hármas: felső-, középső- és alsóbb osztály-tagozódást veszi normálisnak. Megállapítása szerint a 30-as években Buenos Airesben is ez kezdett kialakulni.)

A jövedelmező és nagy importot lehetővé tevő mezőgazdasági export gátolt minden jelentősebb iparosítást, kivéve az élelmiszerexport járulékos létesítményeit (kikötők, szállítás, malmok, csomagolóüzemek). E kereskedelmi-bürokratikus orientáció nem segítette elő a politikai demokrácia irányába történő fejlődést. A bevándorlók az állampolgárságot is csak nehezen kapták meg — igaz nem is származott ebből előnyük. Az osztálystruktúra merevségét az iskolarendszer is alátámasztotta: a tömegek számára csak a legminimálisabb ismereteket nyújtotta, míg az elit számára igen magas szintű humánjellegű képzést adott. A bevándorlók paraszti eredete is hozzájárult a kialakult viszonyok fönntartásához: tradicionális férfi-központú szemléletük és a társadalmi szakadék velük született tudomásul vétele kedvezett a helyzet konzerválására törekvő erőknél. A tömegek csak a szerencsejátékoktól várták helyzetük javulását, ezért terjedt el a 90-es években a lottó és a lóverseny olyan mértékben, hogy ez már a hatóságoknak is gondokat okozott.

A termékeny argentin pampákra alapozott egyoldalú gazdasági szerkezet és annak kereskedelmi-bürokratikus városi vetülete 1880 és 1910 között a nagyarányú expanzió ellenére stabilitást és bizonyos virágzást eredményezett, ez egészen a 30-as évekig fennállott. Buenos Aires városszerkezetében, az iskolarendszerben, a nagyipari munkásságtól való félelemben ezek a századfordulói vonások élnek tovább még ma is. Argentína többi városa is hasonló tendenciákat mutat. A főváros egyoldalú orientációja határozta meg az egész ország fejlődésének alakulását és ebből következett a 30-as évektől az egész országban tapasztalható megrekedés.

Az argentin főváros példája tipikusnak tekinthető és minden olyan fejlődési típusra jellemző, ahol a nemzetgazdaság kizárólag a mezőgazdaságra épül, a városi fejlődés pedig külső forrásokra támaszkodik. Hogy milyen határig általánosítható ez a fejlődésment más városokra, illetve országokra, arra a további komparatív kutatások adhatnak választ.

(*The American Historical Review*, 77. évf. 4. szám, 1972. okt., 1035—1073. l.)

J. G.

M. Podrimavský:

Jászi Oszkár és a nemzetiségi kérdés

Az 1868-ban elfogadott nemzetiségi törvénynek lényegében nem sikerült betöltenie funkcióját. Már megjelenése után nem sokkal mutatkoztak a törvény megváltoztatására, sőt félretételére irányuló törekvések. Ez a tendencia a huszadik század első évtizedében érte el csúcspontját, magán viselve az egyre erősödő erőszakos magyarosítás bélyegét.

A magyar politikai élet prondján a századfordulón megjelentek azonban azok a különböző demokratikus és radikális irányzatok is, amelyek Magyarország progresszív fejlődésének egyik zálogát az égető nemzetiségi kérdés mielőbbi megoldásában látták. A polgári radikális irányzat vezéralakja és teoretikusa Jászi Oszkár volt, aki cikkeiben Magyarország nemzetiségi viszonyainak olyan megoldását javasolta, hogy az az általános polgári-demokratikus átalakulás követelményeinek a lehető legjobban megfeleljen.

A cikk Jászi Oszkár „A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés” című főművének elemzésével, illetve annak korabeli és későbbi szlovákiai hatásával foglalkozik.

Kiemeli, hogy Jászi a magyar nemzet-állami fejlődés integrációs mozzanatai szempontjából helytelennek tartotta a nemzetiségek ama törekvéseit, amelyek a nemzeti sajátosságok jogi elismerését szorgalmazták, ebben a kérdésben tehát a nemzetiségi törvény alkotói, a magyar liberálisok álláspontjára helyezkedett.

A magyar polgári radikális teoretikusok és politikusok tevékenységének mégis figyelemre méltó visszhangja volt a fiatal szlovák polgári értelmiség és diákság körében. Ezek ugyanis hamar felismerték, hogy a magyar politikai életben a szociáldemokrácián és a „Huszadik Század” — amelynek élén Jászi állt —, valamint a Társadalomtudományi Társaság köre csoportosuló pesti értelmiségen kívül nem volt egy szélesebb jellegű szervezett demokratikus mozgalom. Érdeklődést tanúsítottak a „szabadgondolkodó diákság” köre, a Galilei-kör, s főleg annak a „nemzetiségi béke” megteremtése érdekében kifejtett tevékenysége iránt. A kör tágabb programjában ugyanis megtaláljuk a nemzetiségi kérdés problémáját is, s Jászi a vezető ideológus szerepét ezen a területen is betöltötte, hiszen a kör nemzetiségi program-tematikájának az alapja Jászi ún. minimális nemzetiségi programkoncepciójából indult ki. A Galilei-kör együttműködött a nemzetiségi diáksággal, s ezt sokra értékelte a Budapesten tanuló szlovák diákság is. Találkozni lehet olyan nézettel is, hogy számos szlovák nemzeti, illetve nemzetiségi tudatát éppen a Galilei-kör ébresztette fel. Az aktív szlovák politikusok közül a nemzetiségi kérdést illetően Milan Hodža vallott Jászival egyező nézeteket. (Lásd a Prúdy 1909-es és 1910-es évfolyamainak számos cikkét.) Jászi iránt szimpátiát táplált az alföldi szlovákok köréből kikerült Ján Čaják is, mert Jászi „a nem magyar nemzetiségekkel való emberibb bánásmódot hirdette”.

M. Hodža állást foglalt Jászi Oszkár minimális nemzetiségi programjával kapcsolatban is. Sokra értékelt a magyar politikában feltűnt demokratikus irányzat hasznos tevékenységét, főleg Jászinak a nemzetiségi politikában megnyilvánuló „objektivitását”. Mint írja: „Ő nem arra figyel, amit népeink követelnek, hanem csak arra, ami a társadalmi igazság és társadalmi szükségletek alapján valamennyi népet megilleti.”

M. Hodža koncepciója lényegében megegyezett Jászinak Magyarország demokratikus átalakulását sürgető követelésével; szerinte is ezáltal megoldódnék a nemzetiségeknek a magyar államhoz való viszonya s az állam egysége is fennmaradna. M. Hodža tehát egyetértett Jászinak a magyarországi nemzetiségek helyzetére vonatkozó elveivel, s „kielégítőnek” tartotta Jászi minimális nemzetiségi programját.

Hasonlóan látja a problematikát Pavlů Bohdan is, aki a Huszadik Századnak a nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontjával kapcsolatban írja: „A nemzetiségi politikában a türelmesség talaján álltak. A magyar állam egységének megőrzése mellett foglaltak állást, de ennek fejében készen álltak a nem magyar népek érdekében végrehajtott tisztességes engedmények megadására is.” De figyelmeztet arra is, hogy Jászi nemzetiségi programja nem adta fel az asszimilációs politikát, hanem azt csak demokratikus formába burkolta.

Jászi nemzetiségi koncepciója kedvező visszhangra talált a szlovák szociáldemokraták sorában is. A szerző szerint nyugodtan állíthatjuk, hogy Jászi felfogása közelebb állt a szlovák szociáldemokraták törekvéséhez, mint a magyar szociáldemokratáknak a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban elfoglalt nézetei, amelyek szinte azonosak voltak az uralkodó parlamenti pártok álláspontjával.

Jászi nemzetiségi programja tehát a szlovákok körében kedvező fogadtatásra talált annak ellenére, hogy benne csupán a nemzeti lét minimumáról volt szó, mert ebben az időben a szlovák körökben az ilyen jellegű megoldást is elfogadhatónak és reménykeltőnek tartották. A „sajátos nemzeti kultúra” szabad művelése a nemzetiségeken belül a népi rétegek szellemi emancipációját jelentette.

Jászi Oszkár gondolatai helyet kaptak a szlovák sajtóban is, sőt a korabeli szlovák sajtó hangot adott annak a reménynek, hogy „... programja az egész demokratikus gondolkodó Magyarország programjává válik...” (Průdy 1910. 6.) A „Průdy” folyóirat köré csoportosult szlovák értelmiség a nemzetiségi kérdésnek Magyarországon való megoldására nem rendelkezett átfogó koncepcióval; programjuk inkább csak a magyarországi szlovákok súlyos, mindennapi kérdéseinek a rendezését sürgette.

A szerző végül megállapítja, hogy eddigi ismereteink alapján Jászinak a szlovák nemzetiségi törekvésekhez való viszonyát ebben az időben nem jellemezhetjük úgy, mint valami különleges vonzalmat, sajátos érdeklődést a szlovák nemzetiség sorsa iránt, vagy éppen mint a szó szoros értelmében vett politikai támogatást. A magyarországi szlovákok problematikájának Jászi nem szentelt olyan figyelmet, hogy az meghaladta volna a magyarországi nemzetiségek helyzetére általában irányuló érdeklődését, annak ellenére, hogy különbséget tett az egyes nemzetiségek öntudatának foka között, sőt hangsúlyozta a nemzetiségek között — számbelileg és politikailag is — a szlovákok jelentőségét.

Az első világháború az Osztrák-Magyar Monarchia átalakítására vonatkozó addigi koncepciókat módosította, s egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a nemzetiségi problémák megoldásába a háború kimenetelének jelentős beleszólása lesz is.

(*Historický Časopis* 1972. 1. szám 65—88. l.)

Gy.

Georg E. Schmid:

A Coolidge-misszió Ausztriában 1919-ben

Az USA-ban az első világháború utolsó éveiben működő Inquiry nevű, a háború utáni rendezést előkészítő bizottság tevékenységéről ír bevezetőül a szerző. A bizottság által kidolgozott memorandumok igen sokat foglalkoztak az Osztrák-Magyar Monarchia gyengítésének lehetséges módjaival. A szláv népek nemzeti törekvéseinek bátorítása kínákozott eszközül, a végcél azonban nem a Monarchia felbomlasztása, hanem csak demokratikus-föderaliztikus átalakítása és a német politikai befolyás alóli mentesítése volt.

Lansing amerikai külügyminiszter azonban hamarosan belátta, hogy lehetetlen az Osztrák-Magyar Monarchia átalakítása olyan nagyhatalommá, amelyik ellensúlyozni tudná Németország politikai befolyását Európában. Reálisabbnak tartotta az amerikai politikus az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlasztását és olyan kis, szláv orientációjú, nemzeti államok kialakítását, amelyek megfelelően tudnák ellensúlyozni a meggyengült Oroszország helyett Németország befolyását. Elképzelését már 1917 októberében kifejtette, ellentétben Wilson elnökkel, aki ekkor az Osztrák-Magyar Monarchia régi formában való fenntartása mellett lépett fel; alapmotívumuk, az európai német hegemoniától való félelem azonban közös volt. Wilson 14 pontja még a Monarchia fenntartásából indult ki, a Sixtus-affér és Breszt-Litovszk után azonban nyilvánvalóvá vált, hogy Bécs függősége Berlinton egyre csak nő, megvalósíthatatlan Bécs elválasztása Berlinton különbéke útján. Így Lansing koncepciója — az önálló nemzeti államok kialakításának elősegítése az Osztrák-Magyar Monarchia területén — került előtérbe.

Az új politika kialakításához szükség volt a Habsburg-Monarchia helyzetének alapos megismerésére, ezért az amerikai kormány diplomatákból, katonatisztekből és egyes esetekben tudósokból álló missziók kiküldését határozta el a Habsburg-birodalom területén megalakuló új nemzeti államokba. Ezt szükségessé tette az is, hogy az antant politikusok — nem minden célzat nélkül — igen gyakran téves információkat szolgáltatnak az amerikai vezetőknek.

Az osztrák-magyar területre C. Coolidge vezetésével küldtek missziót. Coolidge — a Harvard egyetem történész professzora — hosszú évek óta foglalkozott kelet-európai kérdésekkel és igen sok befolyásos ismerőse, barátja is volt Európában. 1918 utolsó napjaiban kapta a megbízást, amely igen komoly diplomáciai érzéket kívánt, hiszen feladata nem volt pontosan körülhatárolva. Megbízó levele megfigyelési munkáról ír, de a valóságban igen fontos tárgyalásokat is folytatott. Először Svájcban próbált kapcsolatokat keresni, itt találkozott többek között Victor Adlerrel is. Már első beszámolójában rámutatott arra, hogy csak két módot lát Ausztria helyzetének rendezésére: a Németországhoz való csatlakozást, vagy egy dunai föderáció kialakítását. Arra is utalt azonban Coolidge, hogy az osztrákok tudják: Németországhoz csatlakozásuk esetén Franciaország még kíméletlenebbül járna el velük szemben.

Az amerikai megbízott és kísérete 1919 január elején érkezett Bécsbe. Noha Coolidge el akarta kerülni azt a látszatot, mintha missziójának diplomáciai jellege és döntési jogköre lenne, az osztrák közvélemény mégis igen sokat várt tőle. A misszió osztrák-párti befolyását elősegítette maga az a tény, hogy székhelyük Bécsben volt és az osztrák külügyminisztérium tájékoztatta őket a folyó eseményekről. Coolidge a tendenciózus információkat személyes megbízottak különböző területekre küldésével próbálta ellensúlyozni, bár ő maga személyes rokonszenvet érzett Ausztria iránt, elítélte azt az álláspontot, amely szerint a Monarchia kezdettől fogva életképtelen államalakulat volt. Ausztriában a valóságosnál nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a Coolidge-misszióknak, ezért a baráti rokonszennvel tárgyaló misszió után igen nagy kiábrándulást jelentettek a párizsi békekonferencia Ausztriát sújtó döntései.

A Coolidge-misszió legfontosabb akciója a karintiai határviszályokba való, hatáskörén messze túlmenő beavatkozása volt. Az 1918 novemberi fegyverszünet ugyanis nem rendezte a Németausztria és a délszláv állam határán elhelyezkedő Karintia helyzetét, és ezért ezen a területen fegyveres összecsapások folytak. Coolidge személyes képviselőjét, Miles hadnagyot küldte a helyszínre, akinek sikerült elérnie a fegyveres harc felfüggesztését és megkezdődtek a béketárgyalások az érdekelt osztrák és jugoszláv hatóságok között. A tanácskozás résztvevői egyhangúan alávetették magukat a Coolidge-misszió képviselője által hozandó — a párizsi békekonferencia végleges határozatáig érvényes — ideiglenes döntésnek.

Párizsban nem helyeselték Coolidge akcióját, mivel az amerikaiak mindenképpen el akarták kerülni a beavatkozást a nemzetek közötti határviszályokba. Ennek ellenére — bár közvetlen bizonyítékok erre nincsenek — bizonyára a Coolidge-misszió intézkedéseit is figyelembe vették a párizsi tárgyalásokon Karintia helyzetének rendezésekor. A Miles — Coolidge-féle döntés nyilvánosságra hozatalát azonban nem engedélyezték; az a kérdés, hogy evvel meg lehetett-e volna előzni a későbbi karintiai véres összetűzéseket, nem tisztázott.

1919 május közepén — saját kérésére — felmentették Coolidgeot megbízatása alól és Párizsba helyezték át. Coolidge maga is részt akart venni Párizsban a végleges döntések meghozatalában, a béketárgyalásokon azonban már nem volt személyének olyan nagy jelentősége, mint bécsi megfigyelő korában. A hivatásos politikusok és diplomaták nem szívesen látták maguk között a számukra idegen módszerekkel dolgozó és vitatkozó történészt.

Befejezésül a szerző cáfolja azt az osztrák történetírásban általános álláspontot, amely ellentmondást lát az osztrák-barát Coolidge-misszió és az osztrák-ellenes döntéseket hozó párizsi békekonferencia között. Hangsúlyozza, hogy Coolidge és a többi amerikai misszió feladata is csak objektív információk szállítása volt, amelyek esetleg módosíthatták, vagy kiegészíthették a döntéseket. A döntések meghozatalánál azonban sokkal több tényezőt kellett figyelembe venni, mint Coolidge-nak javaslatai kidolgozásakor: a nagyhatalmak számos kérdésben ütköző érdekeit és sok más szempontot is, amelyek között talán az annyit idézett wilsoni örendelkezési jog volt a legjelentéktelenebb. Így csak szükségszerű kompromisszumok jöhettek létre, kizárólag objektív tényezőket figyelembe vevő megoldás az adott körülmények között megvalósíthatatlan, irreális elképzelés volt.

(*Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, 1971. 433—467. I.*)

P.

Eliza Campus:

**Nicolae Iorga és a nemzetközi viszonyok
(1933—1939)**

A tanulmány lényegében a román történésznek és politikusnak a fenti időszakban végzett publicisztikai, értékelő véleményt alkotó tevékenységét elemzi. A szerző kiemeli Iorga haladó nézeteit az 1930-as évek európai viszonyairól, és említést tesz azokról az eseményekről is, amelyeket részrehajlóan, szubjektíve ítélt meg, elsősorban osztályhelyzete miatt.

Iorga az 1930-as évek nemzetközi viszonyait Románia és a kisebb európai államok érdekeinek szemszögéből vizsgálta. Politikai tevékenysége során, mind nemzetközi téren olyan intézkedéseket szorgalmazott, amelyek gátat vethettek volna a náci Németország terjeszkedésének. Felismerte, hogy e történelmi időszakban, főképp a háborút megelőző években, a nemzetközi kapcsolatokat a Harmadik Birodalom brutálitása, a kis államok fokozódó megfélemlítése jellemezte. Ebben az időszakban a nemzetközi életben addig sohasem tapasztalt bizalmatlanság, gyanakvás vált uralkodóvá.

A nagyhatalmak politikájáról Iorga a következőképpen vélekedett. Franciaország politikájával nem értett teljes egészében egyet, de megítélése szerint lényegében e politika a békét szolgálta. Annál nyugtalanabban kísérte figyelemmel Nagy-Britannia politikáját és főleg azokat a megalkuvó lépéseket, amelyeket Németország felé tett.

Érdekes módon, az olasz fasizmusról egészen szubjektív véleménye volt. Iorga számára az olasz fasizmus egy sajátos jelenség. Róma iránti érzelmei, amelyet a latin

civilizáció bölcsőjének tartott, oly erők voltak, hogy nem látta világosan, legalábbis kezdetben, sem az olasz fasizmus politikájának expanziós jellegét, sem az olasz állam gazdaságának gyengeségeit, amely valójában nem lehetett alapja egy ilyen politikának.

Szinte napról-napra különös figyelemmel kísérte a kisantant tevékenységét, amely védelmi szervezet 1921-ben jött létre Románia, Jugoszlávia és Csehszlovákia között. A szervezetet nagyon hasznosnak tartotta, mert szerinte a résztvevő államok területi integritását védte. A paktum 1933-as átszervezésében pedig egy olyan hatékony eszközt látott, amely elháríthatta volna a növekvő fasiszta veszélyt.

Egészen szubjektív módon ítélte meg a Balkán antantot, amelynek tagjai Románia, Jugoszlávia, Törökország és Görögország voltak. Ennek oka minden bizonnyal létrehozója, Nicolae Titulescu iránti ellenszenv volt. Ezt a szövetséget Iorga egy olyan paktumnak tekintette, amelynek gyakorlati értéke nem volt, annak ellenére, hogy meg volt győződve a balkáni népek együttműködésének reális lehetőségeiről.

Élénk figyelemmel kísérte Lengyelország politikai tevékenységét is. Aggódva tapasztalta, hogy a lengyel politikát irányító Beck ezredes erősen bízott a náci Németországban és ugyanakkor eltávolodott a francia politikától. A Népszövetség tevékenységével is elégedetlen volt, amely főképpen a második világháború kitérője előtt már egyáltalán nem tudta védelmébe venni az európai kis államokat, amely, mint már említettük, Iorgánál a legfőbb szempont volt a nemzetközi viszonyok értékelésénél.

Az 1930-as évek elején a trianoni szerződések revíziójával kapcsolatban foglalkozott a magyar—román viszonyral is. Határozott különbséget tett a magyar vezető körök nemzeti jelszavakba burkolt sovinizmusa és a magyar nép igazi hazaszeretete között. Ez utóbbiról azt írta, hogy „egy szorgalmas nép, amely nagy szolgálatot tett a kereszténységnek és a civilizációnak”.

A Szovjetunióval való kapcsolatok terén, ellenszenvét félre téve támogatta Titulescut, aki a román—szovjet viszony megjavítására törekedett.

Az 1934-es osztrák—magyar—olasz megegyezést lelkesedéssel fogadta, amelyről tévesen azt hitte, hogy egy igazi sorompót képezhet a Harmadik Birodalom igényei előtt. Amikor azonban Németországban újra bevezették az általános hadkötelezettséget, Iorga is egyre jobban belátta, hogy gyermekded dolog volt hinni a szerződésekben, egyezményekben, paktumokban.

1936 novemberben Mussolini milánói beszéde és a Róma—Berlin tengely létrejötte az olasz fasizmus iránti illúzióját is szétrombolta. A következő évek eseményei pedig meggyőzték arról, hogy a fasiszta Németország terjeszkedését a nyugati hatalmak nem fogják meggátolni, a nemzetközi kérdések politikai úton való megoldása másodrendű lesz, az elsőrendű szerep a fegyvereké lesz.

(*Studia* 1971. 4. szám. 711—734. l.)

B. E.

N. N. Jakovlev:

F. D. Roosevelt — a Szovjetunióval való együttműködés híve

A nagy amerikai politikusról írott, magyarul is olvasható monográfia szerzője Rooseveltnek azokat a lépéseit, azt a törekvését mutatja be a cikkben, amelyek reálpolitikusi voltát bizonyítják a Szovjetunióval kapcsolatos politikája fényében. Bevezetőben utal az amerikai elnöknek arra a politikai hitvallására, amely szerint a realitásoktól elszakadt politikai törekvés kudarca van ítélve. Ennek a hitvallásnak felel meg pl. Roosevelt külpolitikai gyakorlata, azon belül is a Szovjetunió diplomáciai elismerése,

annak ellenére, hogy ezt a lépést sokan ellenezték az akkori amerikai közvéleményben. Pedig tulajdonképpen a nemzetközi viszonyok tendenciáinak felismerése, az USA érdekeinek szem előtt tartása diktálták ezt, amely általában az agressziós törekvéseket, közelebbről a japán ambíciókat volt hivatva figyelmeztetni, a kereskedelmi, gazdasági lehetőségeken túlmenően. (Bár a második világháború előtti amerikai—szovjet árucserforgalom a Szovjetunió első öt éves terve időszakában tetőzött !)

Rooseveltnak külpolitikai lépéseinél az amerikai belső politikai erőviszonyokra is tekintettel kellett lennie, s ez közvetlenül a világháború kitörése előtt — az elnök személyes szándékai és meggyőződése ellenére — az amerikai és szovjet külpolitika eltávolodásához vezetett. Végül is azonban sikerült érvényt szereznie a Chicagóban 1937. október 5-én megfogalmazott elvnek: „A békeszerető nemzeteknek együttes erőfeszítésekre kell vállalkozniuk a törvények és az elvek védelmében . . .” Az antikommunista erővel szemben Roosevelt a fasiszta Németországban látta a fő veszélyt az USA számára is, és ezért hangoztatta, hogy a Vörös Hadsereg az amerikaiakért is harcol. A Nagy Honvédó háború kezdetétől a Szovjetunió megsegítésének híve, mert (különösen Sztálingrádig tartott ettől) a Szovjetunió esetleges kiesése a legfontosabb fegyvertárstól fosztaná meg az angolszász népeket. A harcoló szövetséges esetleges elvesztése miatti aggodalom eredménye többek között az, hogy már 1942 nyarán konkrét ígéretet tesz a szovjet külügyminiszternek a második front megnyitására. A tényleges technikai nehézségek, a belső és külső (Churchill) ellenzék azonban elodázza az ígéretek teljesítését, például azért is, hogy a Roosevelttel által javasolt 215 korszerű hadosztály felállítása helyett százat szavaznak meg és csak 89-et teljesítenek.

Az 1942—43 fordulóján bekövetkezett változások sem ingatják meg Roosevelttel szovjetbarátságát, amelynek azonban ettől kezdve az az elsődleges (szintén reálpolitikusi) indítéka, hogy a Szovjetunió döntő szerepet játszik a fő ellenség, a hitleri Németország legyőzésében, s ennek megfelelően döntő lesz a szerepe a háború utáni nemzetközi, s azon belül különösen az európai erőviszonyok kialakításában is. Ennek megfelelően a háború utáni együttműködés megalapozásáért is fáradozott, bár környezete és angol partnere az óriási gazdasági potenciálra, a készülő atomfegyverre és a kommunista veszélyre hivatkozva más orientációt sugallt. 1945 februárjában, a krími találkozó során azonban az amerikai—szovjet egyetértés dominál, ami a különböző társadalmi rendszerű hatalmak együttműködésének lehetőségét bizonyítja.

Befejezésül Jakovlev rámutat, hogy a háború után, a hidegháború légkörében igen sokan bíralták Roosevelttel külpolitikáját, hibáztatták a Szovjetunió irányában tanúsított engedékenysége miatt, ami lehetővé tette a Szovjetunió világhatalommá válását és például a kelet-európai fordulatot is. Ezekkel szemben a cikk az elnök reálpolitikus voltát hangsúlyozza.

(*Voproszi Isztorii* 1972. 12. szám. 77—91. l.)

M.

V. N. *Avtokratov*:

Levéltártudomány: módszertani jellemzés és a kutatások tipológiája

A cikk bevezetője a levéltári kutatásoknak a történész munkájában játszott szerepét, jelentőségét hangsúlyozza. Felmérésekre hivatkozva előrebocsátja, hogy egy kutató történész egy téma feldolgozása során általában ideje 90 százalékát fordítja levéltári munkára, de ez az arány nagyobb is lehet, ha nem kellően rendezett a levéltári állomány. A levéltártudomány így fontos feltétele a történelmi folyamatok kutatásának.

A történeti források korszerű tudományos rendszerezése nagymértékben fokozza a kutató történész munkájának hatékonyságát. Érthető tehát, hogy a Szovjetunióban is óriási irodalma van a levéltártudománynak. Csak a témába vágó munkák bibliográfiáját három vastkos kötetben tették eddig közzé. Ennek ellenére sok probléma vár még tisztázásra ebben a viharos fejlődésen és szinte funkcióváltozáson átment tudományágban. Napjainkban különösen módszertani kérdések iránt nőtt meg a szakemberek érdeklődése, ami szintén a dinamikus fejlődésre utal.

A levéltártudomány módszertani kérdéseinek vizsgálatánál a tudományág tárgyából kell kiindulni, amely két fő elemből áll. Egyrészt az ún. empirikus elemből, azaz a levéltárak állagára vonatkozó ismeretekből (pl. mutatók stb.); másrészt egy ún. elméleti összetevőből, amely a tudományban specifikusan használt fogalmak rendszerét, a begyűjtési és rendszerezési elveket stb. foglalja magába. A tudományág tárgyának specifikumából vezethető le a két alapvető közelítési mód: a genetikus-történeti, mint a konkrét oldal és a strukturális-logikai, mint az absztrakt oldal. Bár a strukturális-logikai közelítés is nélkülözhetetlen, a szerző mégis a genetikus-történetit tekinti elsődlegesnek, mert a források mindig egy történelmileg konkrét társadalmi struktúrát rögzítenek, tükröznek. A történetiség elvének alkalmazása megköveteli, hogy ne statikus strukturális rendszernek, hanem dinamikus tendenciákat tükröző rendszernek tekintsek a különböző forráscsoportokat. A források rendszerezése két alapvető szempont figyelembe vételét kívánja meg. Először is a levéltári rendszer, a levéltári hálózat szerkezetéből adódó követelmények, amelyeket a forráshalmaz beérkezésekor kell érvényesíteni, és a levéltárak jellegének megfelelően csoportosítani a dokumentumokat. A csoportosítás feltétele viszont a források tartalmának a történetiség elvén nyugvó, logikai rendszerezése. Az alapegységek (fondok) összeállítása és levéltártípusok szerinti csoportosítása a munka két sarkpontját jelenti, de a levéltáron belüli struktúra kidolgozása is alapvetően fontos mozzanat. Az egyes fondok eredete és főbb jellemzőik értékelésénél fontos momentum a funkcionalitás figyelembe vétele. A társadalmi valóság funkcionális rendszerét tükröző forráslecsapódás nemcsak a levéltárak belső felépítését határozhatja meg, de a források szelektálásához is fontos segítséget jelent. (A szelektálás korszerűsítése annál is inkább szükséges, mert évente 200 millió dokumentum képződik, amelynek a „japonkénti” feltérképezése megoldhatatlan feladat.) Bizonyos forrástípusok feldolgozásánál egyre jobban terjed a statisztikai és a matematikai módszer, de vannak forrástípusok, amelyeknél egyelőre nem alkalmazható ez a közelítési mód.

A cikk második része a levéltártudományi kutatások három típusát, szintjét különbözteti meg. Az első típusba azokat az elméletiség igényével frott dolgozatokat sorolja, amelyek a források rendszerezésének legáltalánosabb, módszertani elveit boncolgatják. A következő típus (szint) azokat a szintén az elméletiség igényével frott munkákat foglalja magába, amelyek az adott levéltár-típus vagy meghatározott levéltári anyag feldolgozásának szempontjait taglalják. Ez a szint már közvetlenebbül kapcsolódik a tényleges levéltári munkához, amikor pl. az egyes forrásképző szervek (kolhoz, bíróság stb.) anyagának feldolgozásához ad útmutatót. A gyakorlati szférához legközelebb álló harmadik típus az alkalmazott módszerek vizsgálatával foglalkozik és konkrét feladatokat is megjelöl. A kutatások három típusa (szintje) között az elmélet, a módszer és a gyakorlat egységének érvényesülése esetén dialektikus, kölcsönös feltételezettségi viszony van. A három szint egészséges arányának megbomlása kedvezőtlenül hathat a levéltártudomány és ezen keresztül közvetve a történettudomány fejlődésére. Ezt igazolja pl. az a helyzet, amely az 1930-as évek dereka és az 1950-es évek vége között uralkodott, amikor a levéltártudományt mint olyan lebecsülték, s ez az egész levéltárügy stagnálását eredményezte. Az 1960-as évek folyamán a másik véglet veszélye érelődött, de napjainkban már a helyes arányokra való törekvés a jellemző.

Befejezésül egy V. O. Kljucsevszkijtől vett idézettel méltatja a szerző a levéltár-tudomány jelentőségét, aki a levéltáros és a történész kapcsolatát munkakapcsolatnak tekintette, amelyen belül a levéltáros (mint bányász) felszínre hozza, előkészíti az ércet, a történész pedig feldolgozza azt. A kész fém milyensége mindkét fél munkájától függ.

(*Istorija SzSzsR* 1972. 4. szám. 36–45. l.)

M.

V. P. Toloknov:

**F. Meinecke „historizmusa”,
mint az idealista történeti módszer egyik válfaja**

Abból a tételtől indul ki a cikk szerzője, hogy a polgári történetírásban nincs meg az egységes filozófiai alap, s így gyakori, hogy kutató történészek egyben történetfilozófusok is. Cikke feladatának azt jelöli meg, hogy a mai polgári történetírásra is nagy hatást gyakorló F. Meinecke történetfilozófiai és módszertani elveit kritikailag elemezze. F. Meinecke munkásságát egészében véve az ún. „historizmus” alapvetésének tekinti, s műveiből igyekszik annak legjellemzőbb ismérveit kiragadni. Előzményeit kutatva arra a XIX. század végén jelentkező igényre hivatkozik, amely sürgetővé tette egy rendszerzett történetfilozófia kidolgozását. A szerző szerint ezzel az igénnyel léptek fel W. Dilthey és G. Simmel, az ún. „életfilozófia” képviselői, akik az irracionális és a szubjektívizmus hatása alatt álltak, minden összefüggést tagadtak a természet- és társadalomtudományok között. A történettudomány tárgyának a szellem objektiválódásának folyamatát tekintették, tagadva az oksági, szükségszerű és törvényszerű érvényesülését, az irracionális intuíciót helyezve előtérbe. A századvég egy másik filozófiai áramlatából, a neokantiánus irányzathoz, amelynek képviselőiként W. Windelbandot és H. Rickertet említi, azt emeli ki a cikk, hogy tagadta a történelmi törvényszerűségeket és a történeti fejlődés egyetemességét, egyedi események halmazának tüntetve fel a történelmi folyamatot.

Az ún. „historizmus” előfutáiról összegzésként azt állapítja meg, hogy bár nagy hatású idealista gondolkodók voltak, nem tudtak megteremteni egy egyeduralgató történetfilozófiai felfogást, s így továbbra is napirenden maradt az útkeresés az idealista polgári történetnézetben belül. Ennek során a kutató történészek kritikának vetették alá a különböző absztrakt-spekulatív történetfilozófiai rendszereket (egészen Hegelig visszavezetve azokat), az ún. sematikus szociológiai konstrukciókat, amelyek a pozitívizmusban gyökereztek, de mindenképp a történelem materialista felfogása ellen hadakoztak. A sokirányultságú kritikai áramlatokból ötvöződött össze az idealista történeti módszer akkor új változata, a „historizmus”, amely ennek megfelelően kezdettől eklektikus volt.

Első megfogalmazására E. Troeltsch 1922-ben megjelent „Der Historismus und seine Probleme” (Tübingen) c. művében került sor. A munka rámutatott a korabeli történettudomány filozófiai elemeinek, alapjainak válságára, megállapítva, hogy a felfelbukkanó divatos módszerek ezt nem képesek megoldani, mert elszakadtak az empirikus történelemtől. A kiutat a historizmus érvényesítésében jelölte meg, amelynek pontos tartalmát nem fejtette ki, csupán legfontosabb alapelveit villantotta fel. Az individuális totalitás kategóriáját emelte ki, amelyet mindenkor a történeti megismerés objektuma határoz meg. Tomptandó a neokantiánizmus szubjektívizmuson alapuló szélsőségesen individualizáló jellegét, Troeltsch azt hangsúlyozta, hogy a történelem tárgyát nem annyira az egyedi események, mint inkább a kollektív individualitások (népek, osztályok,

államok, kultúrák) és a komplex folyamatok (háborúk, forradalmak stb.) képezik. Véleménye szerint a történelmi jelenségek egyediségéről szóló tanítást ki kell egészíteni fejlődésük szempontjának az érvényesítésével. A fejlődés mozgatóit azonban nem törvényszerűségekből, hanem irracionális elemekből jelölte meg. Troeltsch felfogását belső ellentmondások, teológiai elemek, Dilthey és a neokantiánusok összemosására irányuló törekvések jellemezték.

F. Meinecke E. Troeltsch nyomdokain indult, de az ő munkásságában teljesedett ki a historizmus, mint a XIX—XX. század nyugat-európai polgári historiográfia fő irányvonala. Meineckenél többet jelentett, mint a konkrét történelmi megismerés módszerét. Általános társadalom- és történetfelfogásként értékelte, amelynek kialakulása szerinte a gondolkodás addigi legnagyobb forradalma volt Európában. Alapvető ismérveit — Meinecke munkássága alapján — a következőkben jelöli meg Toloknov: érvényesül az az elv, hogy a társadalmi, történelmi valóságot a maga egyediségében kell vizsgálni; elismerést nyer a történelmi folyamatok irracionális jellege; megfogalmazódik egy sajátos fejlődésmélete, a történelmi indeterminizmus, és megtalálhatók a relativizmus jegyei is. Egyértelmű tehát — szögezi le Toloknov — Meinecke historizmusának eklektikus jellege.

A továbbiakban e historizmus tartalmát boncolgatja a cikk. Abból indul ki, hogy a múlt század végén a polgári történetfilozófia képtelen volt összeegyeztetni az *egyedit és az általánost* a történelemben, s általában az individuális túlhangsúlyozása felé hajlott. Ezt az ellentmondást kívánta megszüntetni, látszólag az egyoldalúság veszélyét is elkerülve Meinecke historizmusa, annak alapján, hogy szerinte a történelmi valóságban az egyedi és az általános nem határolható el egyértelműen. A történelmi jelenségek egyediékné ugyan, de tipizálhatók, azaz az egyediség és az általánosság is viszonylagos. Meinecke — írja a szerző — szintezi a történelmi jelenségeket, s az egyik szempontból egyedi, más szempontból általános lehet ugyanaz a jelenség, hogy aztán egy magasabb szinten ismét egyedisége domináljon. Eltérően a neokantiánus felfogástól Meineckénél a történelmi jelenségeknek immanens *törvényszerűségeik* vannak. Szerző szerint azonban a Meineckeféle immanens törvényszerűségek tulajdonképpen egyedi, misztikus mozgatók, mivel nem általánosak, hanem egyediékné, s forrásuk a minden jelenségben fellelhető ún. „szellemi” alap. A *kausalitás* Meinecke koncepciójában az ember céltudatos tevékenységével és a szabadakarat kérdásával függ össze, de hol voluntarista, hol fatalista túlzásokba téved. Az abszolút indeterminizmus tarthatatlanságát felismerte, de nem jutott el a történelmi fejlődés objektív oksági összefüggéseinek feltárásáig. A történelmi jelenségeket kettős meghatározottságúaknak tekintette, s a kettősség mögött a természeti és a szellemi erők kibékíthetetlen ellentmondásosságát látta. Az ún. természeti erők a törvényszerű kausalitást, a szellemi erők az alkotó spontaneitást jelentették, s e két pólus határozza meg a történelem alakulását. Cikkünk szerint az első naturalisztikus determinizmust testesíti meg, amelyet a második, az ember spontán impulzusai keresztelhetnek, s így torkollik az egész kausalitás-felfogás egy sajátos fatalizmusba.

Következtelenség jellemzi Meineckét — olvashatjuk a cikkben — a *szabadság* és *szükségyszerűség* kérdésében is. Egymást tartalmilag átfedő fogalmaknak tekintette ezeket. A történelmi személyiség túlértékelése, s általában a szubjektum szerepének eltúlzása figyelhető meg a szabadság érvényesülésével kapcsolatban. A szubjektum spontaneitása, mint irracionális elem határozza meg a jelenségeket, szinte sorsszerűen. Ennek megfelelően nem a fejlődés különböző faktorait, hanem a sors feltérképézését tartja a legfőbb történész-feladatnak, s ez már Toloknov szerint miszticizmust jelent. A historizmus *fejlődésfelfogása* is az eklektikusság jegyeit viseli magán. Az egyedi jelenségek fejlődését elismeri, de sokszor a változás fogalmával azonosítja. Nem ismétlődő, egyedi elemekből építkező spontán folyamatként fogja fel, ami előfeltétele a történelmi folyamat

több alternatívájú jellegének. Az egyediség, egyszerűség és a spontaneitás azonban a determinizmus tagadásához vezet, és a történeti fejlődés előre nem látható voltát hangsúlyozza. Ehhez kapcsolja a cikk Meinecke szkeptikus ismeretelméleti nézeteit, amelyeket a német történész kedvenc mondását idézve: „Individuum est ineffabile” illusztrál. Irracionalizmusát fejlődésfelfogása mellett az intuíció túlértékelésében is igazolni látja, mely utóbbi a tudományosságot szorítja vissza.

Befejezésül ismét a mai polgári történetírásra gyakorolt hatását hangsúlyozza. P. Kirn: Einführung in die Geschichtswissenschaft (Berlin (West), 1963) c. könyvéből idézi, hogy a háború után divat lett Meinecke historizmusa, amelyet nemcsak átvesznek, de csiszolnak is napjaink eszmei konfrontációinak megfelelően.

(*Voproszi isztorii* 1972. 5. szám 94–109. l.)

M.

Marianne Debouzy:

Új jelenségek az amerikai történészek körében

A szerző megállapítja, hogy az Egyesült Államokban a szellemi élet befolyásolásában, csakúgy, mint Németországban, a történészek nagyobb szerepet játszanak, mint Franciaországban. Ezért is szükséges a történészek befolyását, belső csoportosulásait közelebbről megvizsgálni. Hiszen az egyetemeken olykor amúgyis fontos politikai szerepet játszhatnak, mint annak idején az 1960–65-ös korszakban is a Berkeley egyetemről indult el az a mozgalom, amely ismét szabad szót követelt az országban.

Debouzy megállapítja, hogy a hideg háború idején, s általában ezt követően az 1950-es években megnőtt a történeti tanszékek súlya, a történelem órák száma szaporodott az egyetemeken. Felsorolja az új ismertebb történészeket, alkotásaikat, majd átfogó jellemzést adva megállapítja, hogy az új iskola elmozdulást jelentett Charles Beard progresszív hagyományaitól. Beard ugyanis számot vetett a marxizmussal, s az amerikai alkotmány történetéről, értelmezéséről szólva szintén gazdasági magyarázatot adott, megállapítva, hogy az amerikai közéletben bizonyos kiegyensúlyozási tendencia jelentkezett az ipari tőkésék és a farmerek agrárérdekeltségei között, a földrajzi régiók között — s mindez együttesen hatott az amerikai politikai történetre. Az új történeti iskola azonban nemcsak a marxizmust nem volt hajlandó tudomásul venni, hanem mindenfajta gazdasági magyarázattól is visszariadt. Elterjedt a szubjektivizmus, az események olyan fajta magyarázata, amely mindent csak egy-egy személy tetteiből vezet le, s ugyancsak közkeletűvé tették azt a tételt, hogy az amerikai történeti fejlődésre az osztályharc, a gazdasági ellentétek sohasem nyomták rá a bélyegüket. Így az amerikai történeti fejlődés az ő értelmezésük szerint egyfelől harmonikus volt, másfelől egyenletes, mindenfajta megszakítás nélküli.

Az amerikai történészek figyelmét természetesen nem kerülte el a külpolitikai-horizont sem, s e téren a múltba visszavetítve keresték a pontokat, amelyeknél kimutathatták, hogy az Egyesült Államok már korábban mikor lépett fel a világpolitika befolyásolásának igényével. A történészek némelyike az 1950-es években élesen bírálta a semlegességi irányzatokat, s néhányuk a preventív háború igazolásáig is elment.

Az 1950-es évek „öregjeivel” szemben az 1960-as években új, kritikusabb áramlat bontakozott ki, amely szembefordult a fajelmélet hirdetőivel, s felülvizsgálást követelt a vietnami és kubai intervenciók megítélésében is. A kritikus feldolgozások körébe tartozott a McCarthy-féle politika, s a mccarthismus elemzése. M. Rogin, aki e kérdésről nagy feltűnést keltő monográfiát jelentetett meg, hangsúlyozta, hogy McCarthy nem

előtörténet nélküli jelenség az Egyesült Államokban. Az amerikai történészek körében egyúttal utat tört egy új felfogás is, amely a baloldali radikalizmus mellett megkülönbözteti a jobboldali radikalizmust is. McCarthy esetében rámutatnak a szenátor mögött álló tömegekre, érzékeltetik a mozgalom jelleget. Az irányzat az alsó középosztályból szerezte híveit, s az értelmiségellenesség és antiszemitizmus mellett bizonyos lázadást képviselt a kormányhatalom élén állók, az elit ellen. Egyes történészek a mccarthysta tömegmozgalom és a régi haladó antikapitalista populista mozgalom között is hasonlóságokat, illetőleg folytonosságot vélnek felfedezni éppen e másodrendű közös vonások alapján.

M. Debouzy röviden elemzi az úgynevezett pluralista iskolát, amely ugyancsak újabban növelte befolyását az amerikai történészek körében. A pluralisták elsősorban a társadalmi rendszer stabilitását vizsgálják, egyfelől lefrást adnak, másfelől elemzést végeznek, s hangsúlyozzák, hogy a hatalom az Egyesült Államokban rendkívül sok csoport és intézmény között oszlik meg, s így jön végül létre az egyensúly. A pluralista iskola egyik jellemzője M. Debouzy szerint az, hogy a tömegmozgalmak befolyását lenézik, s részben a fasizmus történetét kutatva látják igazolódni ezt a felfogásukat.

A progresszív történészek munkássága köréből a szerző külön foglalkozott azokkal, akik a munkásmozgalom történetéről írtak, illetőleg akik a marxista történet szemlélet alapjára helyezkedtek. Ez utóbbiak közül igen sokan foglalkoztak a rabszolgaság történetével, egyfelől a rabszolgák helyzetével, a gazdasági, társadalmi viszonyokkal, másfelől a rabszolgaság elleni küzdelemmel.

Megnőtt az érdeklődés a munkásmozgalom története iránt, s természetesen továbbra is izgató maradt a kérdés: mi a magyarázata a szocialista gondolatok kisebb visszhangjának, a szocialista mozgalom szűkebb csoportokra korlátozódásának. Míg a hagyományos felelet — amit többek között az 1950-es években Bell és Shannon képviselték — úgy hangzott, hogy az amerikai szocialista mozgalomnak nem voltak elég mélyek, szilárdak a belső, autochton gyökerei, újabban, többek között Weinstein a régi szocialista írások gondolatát felelevenítve ismét rámutat, hogy a világháború végén a wilsoni adminisztráció kegyetlen elnyomó politikája volt a döntő ok, amely a szocialista mozgalmat szétzilálta.

M. Debouzy rámutat, hogy számos munka jelent meg a harcra amerikai szakszervezet, az IWW történetéről, valamint az „elfelejtett” kisemberek életkörülményeiről. A progresszív történészek másik csoportja szigorú kritikai vizsgálódás tárgyává tette az Egyesült Államok külpolitikáját, s rávilágítottak, hogy a külpolitika és a nagyhatalmú tőkés monopolérdekek között milyen kapcsolatok álltak fenn. Mindezek alapján hangsúlyozza, hogy az Egyesült Államok történészei körében erős erjedés indult meg, ami az egyes egyetemeken csakúgy érzékelhetővé vált, mint a történeti irodalomban általában, sőt már a történészek közgyűlésein is.

(*Le Mouvement Social* 1971. júl.-szept. szám. 119—136. l.).

J.

N. V. Romanovszkij:

**A Szovjetunió megalakulásának néhány problémája
napjaink polgári történetírásában**

A Nyugaton is gazdag irodalommal rendelkező téma 1969—1972 közötti feldolgozásait tekinti át a cikk, négy típusba sorolva a termést. Az elsőt *szélsőjobboldalinak* értékeli és rámutat, hogy az emigráns reakciós burzsoá-nacionalista körök szemléletének a továbbéléséről van szó politikai, ideológiai téren is, de a történetírásban úgyszin-

tén, történelemhamisítástól sem riadtak, riadnak vissza. Visszaszorulóban levő áramlat ez, képviselőit a mértékadó nyugati tudományos körök sem tartják számon, de időnként, szinte a mai nemzetközi ideológiai-politikai harc alakulásától függően egyes képviselőik vagy egyes értékeléseik „divatba jönnek”. A Londonban kiadott „The Ukrainian Review”, az USA-ban megjelenő „Ukrainian Quarterly” mellett a „Caucasian Review” (München) és az „Armenian Review” (Boston) c. kiadványok a bázisai ennek a típusnak. A második típus is a reakciós jobboldali jelzővel illeti a szerző, de ez esetben a *nagyorosz, nagyhatalmi sovinizmus formájában nyilvánul meg és monarchista, kadet, kispolgári-sovinizta emigráns elemek voltak az „atyjai”*. Az előzőhöz hadonlóan, szélsőséges volta miatt pozícióit fokozatosan feladni kénytelen áramlatról van szó, amely különösen az 1950-es évek második feléig volt igen aktív, de azért napjainkban is egyik összetevője a polgári történetírásnak.

Az utóbbi másfél-két évtizedben bontakozott ki egy ún. *hivatásos szovjet- és kommunista-ellenes „iskola”*, amelynek L. Shapiro, H. Seton-Watson és G. Wheeler a legismertebb képviselői. Tagadják, hogy a marxista-leninista ideológia, a kommunisták programja reális megoldást hozhat a nemzeti kérdésben. A Szovjetunió létrejöttét erőszakkal magyarázzák, hajlamosak a szovjet nemzetiségpolitika meghamisítására, tagadva a szocialista szovjet nemzetek egyenjogúságát. Legújabban ez a Nyugaton nagytekintélyű iskola is kezd háttérbe szorulni, teret engedve az ún. „objektivisták”-nak (H. Carr, R. Portal), akik a valóságos folyamatok megragadására törekcsenek. Szerző szerint jellemző, hogy R. Pipest és L. Shapirot kivéve — akik könyvükben önálló fejezetként tárgyalják — a polgári történészek zöme nem fordít figyelmet a Szovjetunió közvetlen megalakulására, a folyamat betetőző, befejező mozzanatára, megkerülve olyan lényeges kérdéseket is, mint az egyesítési mozgalom előfeltételei, az egyes köztársaságokban kibonatókozó egyesítési törekvések, Lenin politikája stb. Ennek magyarázatát abban látja, hogy a szovjet történettudomány az említett kérdéseket olyan meggyőzően munkálta ki, ami eleve kudarcra ítélt minden hamisítást, félremagyarázást. A nagyhatalmi sovinizmus hívei azért mellőzik az 1922-es év vizsgálatát — olvashatjuk a cikkben —, mert maga az unió megalakulása szerintük formális aktus, s a burzsoá nacionalisták is azzal érvelnek, hogy 1917—1920 között dőltek el nemcsak a társadalmi-politikai kérdések, de a nemzetiségiek is, és a nacionalista rendszerek bukása utáni események érdektelenek.

A továbbiakban a szerző néhány, a polgári történészek véleménye szerint is fontos kérdés megítélésében vizsgálja meg az álláspontokat. Az első probléma az unió létrejöttének helye, jelentősége a Szovjetunió történetében. A legújabban megjelent polgári munkák szerzői közül többen az Oroszország és a Szovjetunió közötti lényeges különbségek elmosására törekcsenek. L. Kochan angol történész „The Making of Modern Russia” (Harmondsworth, 1970) c. könyve feladatának annak bemutatását tekinti, hogyan fejlődött a X—XII. századi Kijevi Oroszország a ma Szovjetuniójává, csak a nagyorosz nemzet szempontjából tekintve a folyamatokat, a Lengyel Királyság, Ukrajna, Szibéria, Közép-Ázsia történetét csak futólag érintve. Hasonló felfogás — az 1917—1922 közötti átalakulások minőségi, forradalmi jellegének a fel nem ismerése — jellemzi J. Neander (Grundzüge der russischen Geschichte. Darmstadt, 1970) és Y. Trotignon (Naissance et croissance de l'URSS. Paris, 1970) munkáit is. A felfogás fő fogyatéka azonban Romanovszkij szerint az, hogy Oroszország ill. a Szovjetunió történetét az orosz nép történeteként állítja be, a többi nemzetet csak statisztának tekinti a fejlődési folyamatban, s így eleve feladja a soknemzetiségű jelleg lényegének megragadását. A gyökerek az 1920—1930-as évekig nyúlnak vissza és D. Vernadszkij, M. Karpovics és P. Miljukov kadet, ill. a „szmena-veh”-ista emigránsok „egységes és oszthatatlan Oroszország” ideájából sarjadtak.

Az 1950-es évek elejétől bontakozott ki és a második világháború alatti illúziókban csalódott nacionalista emigráció vizsgálatát is szolgálta az unió megalakulásának kényszer voltát valló áramlat. (J. Reshetar, R. Pipes, M. Fainsod, O. Caroe, H. Seton-Watson neve fémjelzi.) N. Chirovsky torz nézetei azonban ekkor már visszhang nélkül maradtak. „An Introduction to Russian History” (New-York, 1967) c. könyvében az orosz történelem mozgató rugóját az oroszok eredendően agresszív jellemében jelöli meg, párhuzamot von a harmadik Róma szemlélet és a Komintern között és a Szovjetuniót napjaink legnagyobb gyarmattartó hatalmának értékeli. Ennél a szakfolyóiratok által szinte elhallgatott munkánál sokkal népszerűbbek újabban a burzsoá-nacionalista és a nagyorosz sovinizta felfogás közötti középutat kereső szerzők. G. Stephenson, J. Neander nevét emeli ki a cikk, akik már soknemzetiségű Oroszországról beszélnek, bár az orosz nagyhatalmi politikáról és ennek továbbéléséről is kifejtik nézeteiket. Romanovszkij szerint az objektivitás, a tudományosság álarcá mögé rejtik szovjetellenességüket. Az egész legújabbkori fejlődésről adnak hamis jellemzést (pl. T. Rakowska-Harmstone: „századunk a nacionalizmus és a nacionalisták által vezetett gyarmatosítás-ellenes forradalmak százada”), s ebbe illesztik be a Szovjetunió megalakulásáról vallott helytelen nézeteket. Fontos helyet foglalnak el a polgári munkákban a nemzeti kérdésben kifejtett lenini program, az önmegrendelkezés elvének a kérdései. Kitapintható törekvés a program és a megvalósítás, Marx-Engels és Lenin, a lenini elv és a sztálini gyakorlat közötti ellentmondások keresése.

Egy következő, sokat vitatott probléma a nemzetiségi területeken 1917 után végbement forradalmak jellege. A fő törekvés a társadalmi ellentétek tompítása, a szocialista forradalom feltételeinek a tagadása, a nemzeti felszabadító és a társadalmi háború szétválasztása az előbbi kiemelésével is. Annak az egykori burzsoá-nacionalista tételnek a továbbéléséről van itt szó, amely szerint 1917-ben két forradalom volt: egy társadalmi-politikai a szűken vett Oroszországban és egy nemzeti-felszabadító a nemzetiségi területeken. Abból indulnak ki, hogy a tömegek szemében a burzsoá nacionalizmus lelkesítően népszerű, míg a szocialista forradalom, a bolsevikok nem élvezték a nemzetiségi tömegek bizalmát. A cikk írója a fentieket cáfoló adatokat vonultat fel, pl. a Baltikum vonatkozásában. 1917-ben a lettországi helyi szovjetválasztásokon a szociáldemokraták szereztek meg a szavazatok több mint 60 százalékát, az alkotmányozó gyűlési választások alkalmával pedig a szavazatok 72 százalékát. A szovjethatalom 1919-es bukásának okát a külső és belső ellenforradalom együttes túlerejében és a kispolgári pártok árulásában jelöli meg. A német beavatkozás döntő voltának elismerését idézi a cikk I. Neander és G. von Rauch polgári történészekről is, akik viszont a lezajlott eseményeket a német nemzet és a baltikumi népek történelmi fegyverbarátságát bizonyító tényként értékelik. Erre az értékelésre viszont a polgári nacionalista elemek szisszentek fel.

Ukrajna vonatkozásában a nacionalista rendszerek életképessége körül folyik a vita. Újabban elsősorban Szkoropadzkij hetman rendszerét vizsgálják. A Központi Rada problematikája háttérbe szorult V. Vinnyicsenko könyve és írásai óta. R. Pipes szerint az egyértelmű értékelést az nehezíti meg, hogy a nemzeti rendszerek sajátos helyzetben jöttek létre és nagyon rövid életűeknek bizonyultak. A hatmanság német-báb voltára teszi a hangsúlyt a szovjet történetírás, a falusi tömegeket jelöli bázisul a reakciós nacionalista M. Maruncsak. R. Portal francia történész a helyi és az Oroszországból elmenekült vagyonos elemek uralként értékeli, kiemelve, hogy utóbbiak Ukrajnát kívánták felhasználni restaurációs törekvéseik bázisul, ami egy ún. quasi-egységbe tömörítette velük szemben az ukránokat. M. C. Morgan szerint viszont az ukrán parasztság közömbös volt a nacionalista jelszavak iránt, míg J. Armstrong (The American Historical Review, 1971. dec.) az értelmiségi, kozák és gazdagparaszti réteg agresszív nacionalizmusát sorakoztatja Szkoropadzkij rendszere mögé.

Ami most már általánosságban illeti a nemzetiségi forradalmakat 1917–1920 között, a cikk a szovjet kutatók koncepciózus, tényekkel jól alátámasztott eredményeire hivatkozik, és a tömegeknek a bolsevik szovjethatalom iránti szimpátiáját hangsúlyozza, mint a polgárháborús győzelem egyik összetevőjét. A polgári történészek Romanovszkij szerint feje tetejére állítják a valóságot, amikor a Vörös Hadsereg győzelmei termékének tekintik az integrálódást (R. Pipes, I. Neander, G. von Rauch). A győzelmeket pedig a fehér tábornokok tévedéseivel magyarázzák, akik az „osztatlan Oroszország” jelszavával elriasztották a nemzetiségek nacionalista elemeit. Végső soron tehát rendkívül tarka képet tár fel a cikk, amely azt mutatja, hogy nemcsak a tudatos történelemhamisítás uralkodik a polgári történetírásban, hanem a reális folyamatok megragadására is kísérletet tesznek.

(*Voproszi Isztorii*, 1972. 12. szám 26–39. l.)

M.

A külföldi folyóiratszemlét írták: Bogvirka Emil (*B. E.*), Sz. Gyivicsán Mária (*Gy.*), Hont István (*H.*), Jemnitz János (*J.*), Jeszenszky Géza (*J. G.*), Krisztov Lazo (*K.*), Menyhárt Lajos (*M.*), Pók Attila (*P.*) és Á. Rényi Zuzsa (*R. Zs.*).

KRÓNIKA

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

Nemzetközi tudományos ülésszak

Budapest egyesítése 100 éves évfordulója alkalmából a Budapesti Történelmi Múzeum, a Magyar Történelmi Társulat, a Magyar Tudományos Akadémia Várostartörténelmi Albizottsága és Budapest Főváros Levéltára 1973. október 24–26-án *nemzetközi tudományos ülésszakot* rendezett. (A konferencia részletes ismertetésére visszatérünk.)

Várostartörténelmi konferencia

A Magyar Történelmi Társulat, a TIT Csongrád megyei Elnöksége és Hódmezővásárhely város Tanácsa 1973. október 19–20-án Hódmezővásárhelyen *várostartörténelmi konferenciát* rendezett.

A vidéki csoportok hírei

A Magyar Történelmi Társulat Borsod-Abaúj-Zempléni Csoportja 1973. október 26-án *Miskolcon* a megyei helytörténelmi kutatások eredményeiről rendezett felolvasóülést, amelyen *Nagy Károly* művelődésügyi osztályvezető „Az ózdi járás oktatásügyi igazgatásának történetéből”; *Tóth Árpád* tudományos munkatárs „A közművelődés és az urbanizáció egyes kérdései Borsod megyében” címmel tartott előadást.

AZ V. NEMZETKÖZI TÖRTÉNELEMTANÍTÁSI SZIMPOZIUMRÓL

1973. október 14–21. között Moszkvában és Leningrádban került sor a szocialista országok V. Nemzetközi Történelemtanítási Szimpoziumára. A szimpoziumok — ahogyan azt N. P. Kuzin, a Szovjetunió Pedagógiai Tudományos Akadémiájának főtárgyalója is hangsúlyozta — jelentős múltra tekintenek vissza. A történelemtanítás területén a szervezett és periodikus nemzetközi tanácskozásokat igénylő együttműködés gondolata az 1960-as évek elején Magyarországon született meg, külföldi kollegáinkkal való eszmecsere során. A gondolat időszerűségét és jelentőségét a megtartott öt szimpozium vitáinak értékes eredményein túl mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a szocialista országok művelődésügyi miniszterhelyetteseinek Ülán-Bator-i konferenciája is olyan feladatokat tűzött ki, amelyek feltételezik az ilyenfajta nemzetközi tanácskozások rendezését.

Az első Nemzetközi Történelemtanítási Szimpoziumra 1965 októberében Berlinben, az NDK fővárosában került sor. A történelemtanítás hatékonyságának alapkérdését, a gondolkodásra nevelés elveit és módszereit vitattuk meg a történelemtanításban, öt szocialista ország 23 szakembere részvételével, a magyar delegáció tevékeny közreműködésével.

A második szimpoziumot a Prága melletti Střinben rendezték meg. Itt két kérdés került megvitatásra: a hazai és az egyetemes történelem viszonya és aránya a tananyagban, illetve a korszerű történelemtankönyvek tartalmi és didaktikai kérdései. A szimpozium hatókörének növekedését jelezte a külföldi résztvevők számának emelkedése: 7 ország — a rendező csehszlovák kiüldöttségen kívül — 33 delegátusa vett részt, s különösen fontos volt a Szovjetunió delegációjának ekkor történt bekapcsolódása.

A harmadik szimpóziumra 1969-ben Budapesten és Debrecenben került sor. Itt Románia bekapcsolódásával a résztvevő országok száma nyolcra, a külföldi delegátusok száma pedig 46-ra emelkedett. Megvitatásra került a szocialista hazafiságra, proletár internacionalizmusra nevelés kérdése a történelemtanításban, valamint a szemléltetés elvi és gyakorlati módszerei a korszerű tantárgypedagógiában. A szimpózium adta lehetőséget felhasználtuk a korszerű történelemtanítás elvei és módszerei minél szélesebb körű terjesztésére. Egyrészt oly módon, hogy ez alkalommal a munkába több mint száz történelemtanárt bekapcsoltunk, másrészt a szimpózium anyagának viszonylag gyors közreadásával. A kiadvány fogadtatására jellemző volt, hogy rövidesen újabb kiadásban kellett megjelentetni.

A negyedik szimpóziumot Bulgária rendezte meg. Szófiában a munkásmozgalom oktatásának szerepét, helyét és módszereit az iskolai történelemoktatásban, Tirnovóban a történelmi fogalomalkotás pedagógiai és pszichológiai problémáit vitatták meg. Ha a résztvevő országok száma ekkor nem is, a külföldi delegátusok száma tovább bővült.

A mostani, immár ötödik szimpózium két témát tűzött napirendre: a szocializmus, kommunizmus építése kérdéseinek tanítása az iskolában, illetve a tankönyvszövegekkel és forrásokkal való munka. A korábbi szimpóziumok tanulságait levonva, a rendezőbizottság elhatározta, hogy az első témát plenáris, a második témát szekcióüléseken tárgyalja meg, hogy az elvek ismertetése és a tájékoztatás mellett több alkalom nyíljék a vitára, a behatóbb tapasztalatcsere. A legtöbb résztvevő ország — közöttük hazánk is — 10–10 tagú delegációval képviseltette magát.

A magyar delegáció igen aktív volt. 8 referátumot, illetve korreferátumot készítettünk, és azok szövegét előre megküldtük, a szakpedagógia 10 éves fejlődését dokumentáló feldolgozással és bibliográfiával együtt. Általános és középiskolai tankönyveink, szemléltetőeszközeink érdeklődést keltettek a szimpóziummal egybekötött kiállításon. A magyar küldöttségben a Magyar Történelmi Társulatot Szabolcs Ottó (a delegáció vezetője) és Unger Máttyás, a felsőoktatást egy egyetemi és egy főiskolai módszertani szakember képviselte. A Művelődésügyi Minisztérium, az Országos Pedagógiai Intézet és a Tankönyvkiadó egy-egy személlyel kapott helyet a delegációban. Tagja volt továbbá három vidéki művelődésügyi osztály munkatársa, közöttük két szakfelügyelő.

A szocializmus-kommunizmus története tanításának kérdését az egyes országok főreferátumai különböző oldalról közelítették meg. A szimpózium résztvevői méltányolták azt az elvet, amelyet a magyar referátum kifejtett és más referátumok is érintettek, hogy a kérdést csak az iskolai oktató-nevelő munka egészében lehet tekinteni, amelynek a történelemtanítás szerves része. Ugyanakkor más referátumok kiemelték ezen a szerves egységen belül a történelemtanítás sajátos szerepét és felelősségét. A tanácskozási alaphangját jellemzően fejezte ki *V. N. Sztoletov*, a Szovjetunió Pedagógiai Tudományos Akadémiájának elnöke, amikor rámutatott, hogy a történelmi gondolkodás kifejlesztése a tanulóknál elengedhetetlen előfeltétele a történelmi materializmus törvényszerűségei megértésének. A történelmi műveltség alapjait az iskolai oktatás rakja le. *O. Á. Poljakov*, az akadémia levelező tagja hangsúlyozta, hogy a történelemtanítás fontosságát nem lehet eléggé nagyra becsülni a szocialista-kommunista személyiség kialakításában, ideológiai felvértezésében. Ez az egyik kulcsfontos pontja a felnővekvő nemzedék tudatáért folyó küzdelemnek. Lényegében ezt a gondolatot, a történelemtanításra háruló felelősséget fejtegette és pedagógiai vonatkozásait elemezte *N. P. Kuzin* a Szovjetunió ifjúsági törvényéből következő teendőkkal kapcsolatban, valamint *H. Bednarek* és *P. Krupa*, az NDK főreferátorai, és mások.

Az első napirend vitájának másik csomópontját a történelemtudomány és a történelemoktatás viszonya képezte. A történelemoktatás az előbbieken vázolt feladatait csak úgy tudja megoldani, ha a tudomány képes választ adni azokra a történelmi kérdésekre, amelyek meggyőző tanítása nélkül a szocialista-kommunista személyiség kialakítása nem lehet teljes. A megoldatlan tudományos kérdések nehéz helyzet elé állítják az oktatást. A szovjet, a bolgár, a csehszlovák és más referátumok sok olyan lényeges kérdést érintettek, amelyeknek megnyugtató tudományos feltárása még hiányzik. Minden ország számára tanulságos volt a szocializmus-kommunizmus szovjetunióbeli építésére vonatkozóan ismertetett periodizáció. Ez lényegében három, egyenként kb. húszéves korszakra osztotta a Szovjetunió történetét. Az első korszak 1936–37-ig a szocializmus társadalmi alapjai lerakásának ideje, a második korszak a szocializmus megvédésének — honvédó háború — és erősítésének periódusa, s az ötvenes évek végétől, 60-as évek elejétől a fejlett szocializmus korszaka. A három korszakból — a társadalmi struktúra vonatkozásában — az 1920-as évek történetének feldolgozása a legkevésbé teljes. Ezzel szemben az utolsó periódus történeti feldolgozásánál érték el a legjelentősebb eredményeket — nem kis mértékben a rokontudományokkal, — szociológia, jogtudománnyal való együttműködés

révén. A csehszlovák küldöttek rámutattak, hogy náluk viszont éppen ennek a korszaknak a feldolgozása hiányos, mégpedig annyira, hogy ez a történelemoktatást szinte megoldhatatlan feladattá elé állítja. Általános problémaként érzékeltük a szocialista társadalom tudományos értelmezéséhez szükséges kutatások hiányosságait. Érdekes kérdésként vetődött fel, hogy pl. mióta beszélhetünk egységes szovjet népről, lehet-e beszélni szovjet nemzetről. Általában igen fontos problémának látszott a nemzeti kérdés a szocializmus-kommunizmus építésének korszakában.

A szovjet főreferátumok rámutattak, hogy a szocializmus-kommunizmus építésének általános törvényszerűségei és nemzeti sajátosságai dialektikus kapcsolatban korunk revizionistái túlhangsúlyozzák a nemzeti sajátosságok szerepét, és ezt fegyverül használják az internacionalizmus ellen. A közös vonások tagadásával nem valamiféle dogmatikus sablonizálást kell szembeállítani, hanem azt kell megértetni, hogy a szocializmus-kommunizmus építésének általános törvényszerűségei vannak, amelyek az egyes országokban különböző formában valósulnak meg.

A szimpozion természetesen a fenti kérdéseknek a történelemtanításra vonatkozó következtetéseit vizsgálta részletesebben. Első helyen emelte ki a szocializmus-kommunizmus építése törvényszerűségeinek elemző jellegű tanítását. Nem véletlen, hogy a szimpozion alapelméjait a történelmi forrásokkal való munka kérdésével kapcsolta össze. Ugyanis minden referátum hangsúlyozta, hogy a szocializmus-kommunizmus építésének általános törvényszerűségeit és nemzeti sajátosságait az életkori sajátosságoknak megfelelően a konkrét ismeretanyag és különösen a történelmi források elemzésének az útján kell megértetni és megtanítani az iskolában. A felszólalók majd mindegyike a munkásszervezők dokumentumai feldolgozásának példáiin mutatta be az általános törvényszerűségeket megértését, s a szükséges készségek kialakításának folyamatát.

A szimpozion megerősítette a magyarországi szakemberek véleményét, amikor egyértelműen arra az álláspontra helyezkedett, hogy a történelmi törvényszerűségeket megértése azért különösen jelentős a szocialista-kommunista egyéniség kialakítása szempontjából, mert alapfeltétele a világnézeti tudatosságnak, a történelmi fejlődés távlati felmérésének és a jelen politikai-társadalmi élete kérdéseiben való eligazodásnak. Számunkra rendkívül érdekes volt a szovjet és más szakembereknek az a kutatásokkal is alátámasztott véleménye, hogy a történelmi törvényszerűségeket bizonyos elemek, az absztrakció bizonyos lépéseit már korábban lehet a tanításban alkalmazni, mint a mi jelenlegi iskolai gyakorlatunk teszi. A tanulók felfogóképességének lebecsülése hiba; gondolkodóképességüket és érdeklődésüket éppoly helytelen kevéssé serkentő, mint erejüket meghaladó, egyéniségüket túlterhelő feladatok elé állítani. Az a helyes pedagógiai megoldás, ha az alsóbb évfolyamokban a törvényszerűségeket elemeik megértéséig juttatjuk el a tanulókat, a felsőbb évfolyamokban pedig erre építve ismertetjük meg fokozatosan a törvényszerűségek rendszerét.

A tanácskozás a továbbiakban az általános és a különös szerepét boncolta a tanítás szempontjából. Annak dialektikáját kereste, hogy a szocializmus általános törvényszerűségeinek és nemzeti sajátosságainak együttes konkrét tanítása hogyan erősíti a tanuló tudatában a proletár internacionalista-szocialista hazafiságot. Abból a szempontból is többoldalúan vizsgálta azt a kérdést, — amit különben a magyar delegáció főreferátuma részletesen tartalmazott —, hogy milyen tartalmi és pedagógiai együttműködési szükségletek és lehetőségek vannak e téren az egyes iskolai tantárgyak között. Különösen felhívta a figyelmet a történelem, a földrajz és a társadalmi ismeretek tanításának összehangolására. Ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy a koncentráció nem jelenti az egyes tantárgyak karakterének közös sémában való feloldását és tudományos alapjainak feladását.

A vitában is tükröződött, hogy a legtöbb problémát a tanítás hatékonysága megítélésének kérdése okozza. Az országok többségének, elsősorban a szovjet — de a magyar szakembereknek is — az a tapasztalata, hogy a tanulók érdeklődését az ókor és a XIX—XX. század történelmének tanítása képes legjobban megragadni. Egyes küldöttek igen elégedetlenek voltak a tanulóknak a legújabbkori történelem iránti érdeklődésével. A XX. század története iránti érdeklődés mértékét az szabja meg, hogy mit és hogyan tudunk a fiatalok elé tárni a kor történetéből. A tanulókhoz közelálló kor önmagában nagy érdeklődést válthat ki, ha az iskola képes a tanulóknak megfelelő módon foglalkozni a kérdéssel. Ezen a szimpozionon már mindenki egyetértett abban, hogy a tanulók érdeklődését az ismeretszerzés folyamatába mind nagyobb mértékben bekapcsoló módszerekkel lehet növelni.

E kérdéssel is szorosan összefügg az értelmi és érzelmi hatások arányának és összhangjának kérdése. Az I. és II. szimpozionon még túlsúlyban volt a racionális elemek hangsúlyozása a történelemtanításban. E kérdésben már akkor is és azóta is

sokszor rámutattunk az emocionális ráhatások fontosságára; ez az V. szimpoziumon már igen erős hangot kapott. E tekintetben mi most a helyes, az oktatási és nevelési szempontból leghatékonyabb arányok életkori sajátosságokat figyelembevevő mérlegelését hangsúlyoztuk.

A szimpoziium első napirendi pontjának vitája plenáris ülésen zajlott, amelyen delegációnk minden tagja részt vett. A második napirendi pont — a történelem-tankönyvekkel és történelmi dokumentumokkal való munka — vitája, három szekcióban folyt. Az első szekció a témát az általános iskola vonatkozásában, a második a középiskola vonatkozásában tárgyalta. A harmadik szekció a szemléletesség, szemléltetés és szemléltetőeszközök kérdéseivel foglalkozott.

A szekcióüléseken rendkívül termékeny és sokrétű vita folyt. Ebből rövid beszámolóinkban csak néhány általános és jellemző vonatkozást tudunk kiemelni. Annál inkább, mert amíg az első napirendi pont az általános alapelveket tisztázta, — tehát eredményei rövidebben összefoglalhatók —, a második napirendi pont munkamegbeszélés jellegű volt, ahol igen sok konkrét pedagógiai ötlet, módszertani megoldás, egyéni javaslat vetődött fel, amelyekkel kapcsolatban egyes esetekben a legkülönbözőbb vélemények hangzottak el. A sokféle elképzelés és álláspont ellenére két kérdésben a résztvevők véleménye teljesen egységes volt. Az egyik a tankönyvek munkaeszközként való értelmezése volt, a másik az eredeti történelmi források felhasználásának szükségessége és lehetősége a történelemtanításban, valamennyi iskolatípusban.

Számunkra különösen tanulságosak voltak a történelem-tankönyvek struktúrájára vonatkozó elképzelések és vizsgálatok. Meggyőzőnek tűnt, hogy a legtöbb országban a tankönyv szövegének strukturális, — pedagógiai funkciói szerinti — elrendezésében látják a tankönyvvel való korszerű munka lehetőségének biztosítékát. Sokféle strukturális megoldást hallottunk és sémát láttunk, amelyek különböző megoldásaik ellenére abban egyetemesek, hogy alapot kívánnak nyújtani a tanulónak a történelmi megismerés útjának bejárásához, s nem félnek ehhez a legkülönbözőbb jellegű tankönyvi eszközöket igénybe venni, pedagógiailag vegyíteni és egységbe olvasztani (pl. szöveges törzsanyag, szöveges kiegészítő és magyarázó anyag, történelmi forrásszöveg különböző funkcióival, különböző funkciójú ábrák, képek, sémák, térképvázlatok stb.).

A szimpoziium egyik eredménye a forrásokkal való munka sokrétű lehetőségeinek bemutatása volt. A szakemberek különböző kísérletek és személyes tapasztalataik alapján mutatták be, hogy a különböző életkorú tanulók számára milyen jellegű, típusú források felhasználása látszik a legcélszerűbbnek. A kiválasztás szempontjai mellett a megismerés folyamatába való beilleszkedés és a módszertani megoldás különböző pedagógiai lehetőségei is megvitatásra kerültek. Egyetértés mutatkozott abban, hogy a források kiválogatásánál és felhasználásánál a tananyag adta lehetőségeken túl messzemenően figyelembe kell venni az életkori sajátosságokat, és ügyelni kell a fokozatosság elvének érvényesítésére.

A tankönyvi struktúrákon kívül számos gondolatébresztő órafelépítés és kísérlet ismertetése hangzott el. Ezek több esetben vitára adtak alkalmat, de az idő nem volt elegendő, hogy a sokféle elképzelésből általános eredményeket vonjunk le. Ez csak aláhozta a munkakapcsolatok hasznosságát és bővítésének szükségét.

Mint már említettük, küldöttségünk nyolc tagja tartott referátumot ill. korreferátumot, de további két tagja is az előre kiadott tájékoztató anyagok készítésével hozzájárult kollektív munkánk eredményességéhez. A plenáris ülésen — és két szekció-ülésen — mi adtuk egy-egy nap az elnökök; delegációnk tagjai mindhárom szekció vitájában részt vettek. A zárómegbeszélésen a rendezőbizottság elnöke külön kiemelte a magyar delegáció példás részvételét, és annak tulajdonította a szekció-vita új módszere meghonosításának érdemét.

A záró-nyilatkozat kimondja: „A szimpoziium záróülésén egyetemen hangzott el a kívánság, hogy a szocialista országok hagyományos történelemtanítási szimpoziumát a jövőben is feltétlenül meg kell rendezni. A szimpoziium résztvevői meglelégedéssel fogadták a Lengyel Népköztársaság delegációjának vezetője, Janus Rulka javaslatát, hogy a következő, VI. Szimpoziium színhelye Varsó és Krakkó legyen.

A szimpoziium résztvevői elhatározták, hogy a VI. Szimpoziium első napirendi pontjaként „A történelemtanítás szerepe a kommunista világnézet és a szocialista országok mai embertípusa személyiségének formálásában” c. téma kerüljön megvitatásra.

A VI. Szimpoziium második napirendi pontjaként a résztvevők célszerűnek tartották, hogy a szocialista országok művelődésügyi miniszterhelyettesei ulan-batori tanácskozáján elfogadott ajánlásnak megfelelően „A szocialista közösség tankönyveinek nemzeti és egyetemes történelmi anyaga” c. témát vitassák meg (a tankönyvek felépítésének általános elvei, a tankönyvi anyagok két és többoldalú egyeztetése alapján szerzett tapasztalatok).

Az V. Történelemtanítási Szimpozionon, tovább bővült a résztvevők köre, és létszámuk is tovább növekedett. Bár a korábbi szimpozionokon részt vett Jugoszlávia ez alkalommal nem képviseltette magát, most először vett részt az Európán kívüli szocialista országok közül Kuba és Mongólia. A rendező Szovjetunió mellett résztvevő nyolc országot 82 szakember képviselte.

Szabolcs Ottó—Unger Mátyás

**A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCÉSZETTUDOMÁNYI KARÁN ELFOGADOTT TÖRTÉNELMI TÁRGYÚ
DOKTORI DISSZERTÁCIÓK 1945—1970**

A Századok 1970. (104.) évfolyamának 5—6-os száma a „Kronika” rovatban (1297—1304. l.) tette közzé a budapesti ELTE Bölcsészettudományi Karán 1945—1969 között történelemből — mint főtárgyból — megvédett egyetemi doktori disszertációk legfontosabb bibliográfiai adatait. Az alábbiakban a KLTE Bölcsészettudományi Karán 1945—1970 között elfogadott történelmi tárgyú egyetemi doktori értekezések hasonló adatait közöljük. Nem tartjuk szükségesnek az egyetemi doktori fokozat felszabadulás utáni történetének és a doktorálás rendjének az elismérlését. A 70 disszertáció tematikus megoszlása is más csoportosítást igényelt, mint amilyen a fentebb említett Századok-számban található. A disszertációk között adatai azonban hasonlóak; tehát a szerző neve, az értekezés címe és zárjelben a védés évszáma:

I. Ókortörténet:

Balla Lajos: Savaria története a feliratok tükrében (1959).

Fülep Ferenc: Római útépitések az Aldunán (1946).

Havas László: T. Pomponius Atticus és a római politikai élet (1963).

Pinczési Pál: Az ősközösség demokráciája (1948).

Tellér Tivadar: A római versenyjátékok története (1962).

II. Középkori egyetemes történelem:

Baranyi Irén: Hedwig királynő a lengyel trónon (1947).

ifj. Barta János: Az állami gazdaságpolitika főbb problémái Poroszországban II. Frigyes uralkodása idején (1967).

Nagy Imre: Georg Kraus krónikaírásának forráskritikai elemzése (1969).

III. Új- és legújabbkori egyetemes történelem:

Menyhárt Lajos: A Három Császár Szövetség problémájához (1969).

Nagy Gábor: Nemzetközi önkéntesek részvétele a spanyol nép fasizmus elleni harcában (1962).

Tokody Gyula: Az Össznémet Szövetség (Alldeutscher Verband) és közép-európai tervei (1958).

Vályi Nagy József: Adalékok az oroszországi magyar hadifoglyok forradalmi mozgalmának történetéhez (1963).

IV. Középkori magyar történelem:

Borossy András: A magyar lovasság a XIV. század végéig (1945).

Papp Ferenc: Erdély hadszervezete a XIII. század első felében (1948).

Szabadfalvi József: A magyar fekete kerámia és európai kapcsolatai (1959).

(A továbbiakban helytörténeti jellegű munkák következnek.)

Balogh János: Bihar megye a török hódoltság után (1967).

Dávid Klára: Hajdúszoboszló városgazdálkodása a XVIII. század utolsó évtizedeiben (1968).

Esze Tamás: A nagybánya-munkácsi pénzverőház II. Rákóczi Ferenc korában (1706—1711) (1945).

- Gyimesi Sándor*: Debrecen jobbágyfalvi birtokai (Szovát és Sámson) (1959).
- Keszthelyi József*: A barcsi parasztság a török kiűzésétől 1828-ig (1968).
- Kovács Zoltán*: Somogy megye és községeinek népességi viszonyai a török uralom megszűnésétől az első népszámlálásig (1959).
- Magos György*: Két telepes község társadalmi fejlődése. Lajoskomárom és Bököny (1948).
- Orosz István*: A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században (1958).
- Poór János*: A hajdúvárosok gazdasági és társadalmi helyzete a XVII. század végén és a XVIII. század elején (1966).
- Szabó Irén*: Jászkisér társadalmi tagozódása a XVIII. század második felében (1970).
- Szabó Lajos*: Szegények és tanácsbeliek ellentéte Kunhegyesen a XVIII. század második felében (1968).
- Szendrey István*: A bihari hajdúk pere a hadúszabadságról (1957).
- Varga Antal*: Balmazújváros településtörténete (1963).
- V. Új- és legújabbkori magyar történelem:
- Arday Lajos*: Magyarország és Nagy-Britannia diplomáciai kapcsolatai 1931—1941 (1966).
- Balogh Elemér*: A magyar antiszemitizmus bírálata (1948).
- Für Lajos*: A majorsági zsellérkérdés rendezése 1848—1896 (1958).
- Irinyi Károly*: A Mitteleuropa-tervezet és Magyarország (1958).
- Kiss István*: A MSZDP néhány elméleti és politikai nézete az 1929—1933-as gazdasági válság időszakában (1962).
- Madaras Éva*: A magyarországi németiség politikai mozgalmairól, különös tekintettel E. Steinacker szerepére 1867—1918 (1964).
- Molnár László*: Evolucionizmus a magyar szociáldemokrácia történet szemléletében 1945—1948 (1958).
- Némedi Dénes*: A Magyar Szemle revíziós nacionalizmusáról (1970).
- Rác István*: Az úriszék kérdése a magyar politikai életben 1790—1848-ig (1957).
- Soós Pál*: Szabó Ervin és a nemzetközi munkásmozgalom (1958).
- Szabó László József*: Munkaszervezet és termelékenység a magyar parasztságnál (XIX—XX. század) (1968).
- (A továbbiakban helytörténeti jellegű értekezések következnek.)
- Bartha László*: A szentesi örökváltság (1966).
- Bellon Tibor*: Karcag város gazdálkodása (földművelés) (1968).
- Bencsik János*: Pásztorkodás a Hortobágy északi legelőterületén a XVIII. század végétől (1968).
- Bodrog György*: A tőkés gazdálkodás kialakulása az előszállási uradalomban (1965).
- Czakó Kálmán*: A parasztság helyzete Heves és Külső-Szolnok vármegyében 1790—1848 között (1966).
- Cserenyák László*: Nyíregyháza örökváltsága (1967).
- Csóka János*: Agrárviszonyok és az agrárkérdés Heves megyében a századforduló és az első világháború között (1970).
- Dám László*: A Nagy Sárrett XIX—XX. századi népi építkezése (1969).
- Farkas Dezső*: A bihari két forradalom történetéhez 1917—1919 (1960).
- Fehér András*: Az 1919-es proletárdiktatúra Hajdú-Bihar megyében (1959).
- Friedrich Sándorné*: Az 1929—33-as gazdasági válság hatása Heves megye dolgozó népére (1963).
- Gazdag István Ferenc*: A debreceni céhipar válsága és felbomlása (1963).
- Gombár József*: Debrecen agrárviszonyai és agrártársadalma a XIX. század első felében (1960).
- Hegedűs Kálmán*: Harminc éves a martfői Tisza Cipőgyár (1970).

- Kiss Géza*: A mezőgazdasági fejlődés néhány problémája Kisújszálláson 1945—60-ig (1961).
- Koós Ferenc*: A népiskolai oktatás helyzete a Tiszántulton a XVIII—XIX. század fordulóján (1967).
- Kormos László*: Kunmadaras fejlődéstörténete termelőszövetkezeti községgé alakulásáig (1964).
- Lőrincze Lajosné, Vehovszky Emerich Erzsébet*: A homonnai uradalom (1948).
- Mikecz Ferenc*: Harc a munkásegységért, a két munkáspárt egyesüléséért Hajdú-Bihar megyében és Debrecenben (1944—48) (1964).
- Mikulási Béla József*: A debreceni munkásosztály helyzete és a munkásmozgalom az 1929—33-as gazdasági válság idején (1960).
- Nyakas László*: Fejezetek a Bach-korszakbeli Debrecen történetéből (1849—1860) (1957).
- Oláh József*: A robotmunka a sárospataki és a regéci uradalmakban a XIX. század első felében (1958).
- Papp József*: Egy tiszamenti kertés település kialakulása és élete (1960).
- Selmeci Kovács Attila*: A csűrös építkezés gazdasági és társadalmi jelentősége a keleti palócoknál (1969).
- Simonffy Emül*: Űrbéri birtokrendezések Zala megyében a jobbágyfelszabadítás után (1958).
- Szászi Ferenc*: Kivándorlás Szabolcs megyéből az első világháborúig (1968).
- Szilágyi Miklós*: A debreceni Nemzeti Bizottság szerepe és tevékenysége a népi demokratikus forradalomban (1964).
- Szücs Ernő*: A debreceni István Gőzmalom története 1843—1944 (1968).
- Tóth Gábor*: A parasztság helyzete és politikai mozgalmi Hajdú megyében a gazdasági válság éveiben (1965).
- Varga Gyula*: Kismarja, egy szabad paraszti község a feudalizmus bomlásának korszakában (1958).
- Veress Géza*: Debrecen az ellenforradalom hatalomra jutása és ideiglenes konszolidációja időszakában 1920—28-ig (1958).

Menyhárt Lajos

Beérkezett könyvek

- Acta Iuvenum. Történelem.** Bp. 1973. 166 l. (Az ELTE Bölcsészettudományi Kar KISz szervezete kiadványa 1. sz.)
- Erzsébet Andics: Metternich und die Frage Ungarns.** Bp. Akadémiai Kiadó, 1973. 513 l.
- I. H. Bagramjan: Így kezdődött a háború.** Bp. Zrínyi Katonai Kiadó, 1973. 540 l.
- V. Curticeanu: Le mouvement culturel pour le parachèvement de l'État National Roumain (1918).** Bucarest, Ed. Academiei Republicii Socialista România, 1973. 264 l. (Bibliotheca Historica. Monographies 12.)
- Csapodi Csaba: A „Magyar Codexek” elnevezésű gyűjtemény.** (K. 31—K 114). Bp. 1973. 133 l. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának katalógusai)
- Dávid Zoltán: A családok nagysága és összetétele a veszprémi püspökség területén. 1747—1748.** Bp. Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára—Magyar Országos Levéltár, 1973. 171 l. (Történeti statisztikai kötetek)
- Benjamin J. Davis: Egy kommunista Harlemben.** Bp. Kossuth Kiadó, 1973. 225 l.
- Churchill. Four Faces and the Man.** By A. J. P. Taylor, Robert Rhodes James, J. H. Plumb, Basil Lindell Hart, Anthony Storr. Penguin Books, Harmandsworth Middlesex, 1973. 252 l.
- Dersi Tamás: A századvég katolikus sajtója.** Bp. Akadémiai Kiadó, 1973. 189 l. (Irodalom-történeti füzetek 81.)
- Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei. VI.** Szerk. Mátray László, Tóth András, Vértesy Miklós. Bp. 1973. 265 l.
- Fenyő István: Nemzet, nép — irodalom.** Bp. Magvető, 1973. 405 l.
- Paul Herbert Freyer: Halál a tengereken.** Bp. Kossuth Kiadó — Zrínyi Katonai Kiadó, 1973. 296 l.
- Richard Friedenthal: Luther élete és kora.** Bp. Gondolat, 1973. 658 l.
- Hegyí András: Szeged mezőgazdasága és parasztságának helyzete a Gömbös-kormány időszakában (1932—1936).** Szeged, 1973. 46 l. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica. XLV.)
- Robert Rhodes James: Churchill. A Study in Failure. 1900—1939.** Penguin Books, Harmandsworth, Middlesex, 1973. 478 l.
- Kulcsár Péter: Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése.** Bp. Akadémiai Kiadó, 1973. 251 l. (Humanizmus és reformáció. Szerk. Klaniczay Tibor. 1.)
- A magyar munkásmozgalom történetének válogatott bibliográfiája. 1945—1971.** (Összeáll. Kálmán Lászlóné) Bp. MSZMP KB Párttörténeti Intézetének Könyvtára, 1973. 593 l.
- Mezőberény története.** Szerk. Szabó Ferenc. Mezőberény, 1973. 1. köt. 568 l., 2. köt. 437 l.
- Molnár Tibor: Áralakulás a két világháború között. Ipari termékek ára.** Bp. Központi Statisztikai Hivatal, Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, 1973. 427 l. (Számok és történelem 2.)
- Orosz internacionalisták a magyar Tanácsköztársaságért.** Szerk. A. A. Szolovjev, L. J. Jakovlev, Zsilák András, Liptai Ervin. (Összeáll. Ljudmilla Csizsova, Józsa Antal.) Bp. Kossuth Kiadó, 1973. 397 l.
- Pataki István: Az ellenforradalom hadserege 1919—1921. A hadsereg szerepe az ellenforradalmi rendszer kialakításában és megszilárdításában Magyarországon.** Bp. Zrínyi Katonai Kiadó, 1973. 298 l.
- Friedrich Just Riedel: Briefe über das Publikum (1768).** (Hrsg. Eckart Feldmeier). Wien, Österreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst, 1973. 170 l. (Wiener Neudrucke, 4.)
- Somogy megye múltjából.** (Szerk. Kanyar József). Kaposvár, 1973. 295 l. (Levéltári évkönyvek. 4.)
- Turszki izvori za ajdusztvo arminsztvoto vo Makedonija (1700—1725) III.** Szkopje, Insztitut za Nacionalnaja Isztorija, 1973. 264 l.
- R. Várkonyi Ágnes: A pozitivisták történelemszemlélet a magyar történetírásban.** Bp. Akadémiai Kiadó, 1973. 1. köt. 308 l., 2. köt. 521 l.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Е. Сюч*: Теория общества, политическая теория и исторические взгляды в труде *Gesta Hungarorum* Шимона Кезаи — *Б. Беллер*: Формирование национальной политики контрреволюционного режима (1923—1929 гг.) — СООБЩЕНИЯ — *А. Андерле*: Венгерская эмиграция 1848 года и кубинская экспедиция Нарсисо Лопеса в 1851 г. — ВОПРОСЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ — *Д. Балла*: Исторические стенные карты в венгерских школах — ДИСКУССИЯ — *Д. Секей*: Севильский кодекс Януса Паннония — ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ — *М. А. Барг*: Проблема метода в современной буржуазной историографии — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — ХРОНИКА

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES — *J. Szűcs*: Conception de la société, théorie politique, et conception historique dans les *Gesta Hungarorum* de Simon Kézai. 1ère partie. — *B. Bellér*: Le développement de la politique des nationalités du régime contre-révolutionnaire (1923—1929) — COMMUNICATIONS — *A. Anderle*: L'émigration hongroise de 1848 et l'expédition cubaine de Narciso López de 1851. — LES QUESTIONS DE L'ENSEIGNEMENT D'HISTOIRE — *Gy. Balla*: Les cartes murales historiques pour écoliers en Hongrie. — DEBAT — *Gy. Székely*: Codex «Janus Pannonius» sevillan. — LES QUESTIONS THÉORIQUES ET MÉTHODOLOGIQUES — *M. A. Barg*: Le problème de la méthode de l'historiographie bourgeoise — LITTÉRATURE HISTORIQUE — REVUE DES PÉRIODIQUES — CHRONIQUE.

TABLE OF CONTENTS

STUDIES — *J. Szűcs*: Social Theory, Political Theory and the View of History in Simon Kézai's *Gesta Hungarorum* — *B. Bellér*: The Framing of the Policy of the Counterrevolutionary Regime towards the Nationalities (1923–1929) — REVIEW ARTICLES — *A. Anderle*: The Hungarian Exiles after 1848 and Narciso Lopez's Expedition to Cuba in 1851 — DISCUSSION — *Gy. Székely*: On the Codex Janus Pannonius in Sevilla — HISTORY TEACHING — *Gy. Balla*: Historical Wall Maps for Schools in Hungary — QUESTIONS OF THEORY AND METHODOLOGY — *M. A. Barg*: The Problem of Methodology in the Recent Bourgeois Historiography — HISTORICAL LITERATURE — REVIEW OF REVIEWS — CHRONICLE

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN — *J. Szűcs*: Gesellschaftstheorie, politische Theorie und Geschichtsanschauung in der *Gesta Hungarorum* von Simon Kézai — *B. Bellér*: Der Ausbau der Nationalitätenpolitik des gegenrevolutionären Systems (1923–1929) — BEITRÄGE — *A. Anderle*: Die 48er ungarische Emigration und die Expedition von Narciso López nach Kuba im Jahre 1851 — DISKUSSION — *Gy. Székely*: Zum Janus Pannonius-Kodex von Sevilla — FRAGEN DES GESCHICHTSUNTERRICHTES — *Gy. Balla*: Geschichtswandkarten für die Schulen in Ungarn — THEORETISCHE, METHODOLOGISCHE FRAGEN — *M. A. Barg*: Das Problem der Methode in der jetzigen bürgerlichen Geschichtschreibung — GESCHICHTSLITERATUR — ZEITSCHRIFTENSCHAU — CHRONIK

Printed in Hungary

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója Műszaki szerkesztő: Sós Attila
A kézirat nyomdába érkezett: 1973. VII. 15. — Terjedelem: 22,4 (A/5) iv

74.75144 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Következő számaink tartalmából

- Somogyi Éva*: Az 1867. évi kiegyezés előtörténetéből (A februári pátenis felfüggesztése)
Balogh Sándor: A fakultatív vallásoktatás kérdése és az egyház (1947 tavasza)
Jemnitz János: Engels és a nemzetközi munkásmozgalom kapcsolataihoz (1889—1895)
Szabó Miklós: Új vonások a századfordulói magyar konzervatív politikai gondolkodásban
Kerekes Lajos: Ausztria gazdasági és társadalmi helyzete a kettős Monarchia felbomlása után.
Láng Imre: A Rooseveltt-kormányzat első évének gazdaságpolitikai dilemmája.

E számunk munkatársai

Anderle Ádám egyetemi adjunktus (JATE, szeged) — *Balla György* térképész (Kartográfiai Vállalat, Bp.) — *Bartha Antal* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Bellér Béla* kandidátus, középiskolai tanár (Bp.) — *L. Benke Zsófia* levéltáros (Országos Levéltár) — *Bereznay András* egyetemi hallgató — *Bogyirka Emil* muzeológus (Bp.) — *Fenyő István* kandidátus, az MTA Irodalomtudományi Intézetének főmunkatársa — *Frank Tibor* egyetemi tanársegéd (ELTE, Bp.) — *Sz. Gyivicsán Mária*, az MTA Történettudományi Intézetének dokumentátora — *Hont István*, az MTA Történettudományi Intézetének ösztöndíjas gyakornoka — *Jemnitz János* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Jeszenszky Géza* aspiráns (Bp.) — *Kovács Endre*, a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője — *Kristó Gyula* egyetemi adjunktus (JATE, Szeged) — *Kristof Lazo*, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének munkatársa — *Kubinyi András* kandidátus, a Budapesti Történeti Múzeum osztályvezetője — *Menyhárt Lajos* egyetemi adjunktus (KLTE, Debrecen) — *Mucsi Ferenc* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Niederhauser Emil*, a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Pándi Ilona* kandidátus egyetemi docens (ELTE, Bp.) — *Pók Attila*, az MTA Történettudományi Intézetének segédmunkatársa — *Remete László* kandidátus, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár osztályvezetője — *Á. Rényi Zsuzsa*, az MTA Történettudományi Intézetének szerződéses munkatársa — *Stier Miklós*, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa — *Szabolcs Ottó*, kandidátus, főiskolai tanár (OPI) — *Székely György* akadémiai lev. tag, tanszékvezető egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Szűcs Jenő* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Tóth Tibor* levéltáros (Somogy megyei Levéltár, Kaposvár) — *Unger Mátyás*, kandidátus, egyetemi docens (ELTE)

Ára: 16,— Ft

Évi előfizetési ára: 78,— Ft

INDEX: 25.779

TESTVÉRLAPJAINKBÓL

PÁRTTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1973/3. sz.

A munkásmozgalom története kutatásának negyedszázada

Nemes Dezső: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az első világháború

Balogh Sándor: Az ellenzéki pártok megjelenése és programjuk 1947 nyarán

Apró Antal: Az 1935-ös építőipari sztrájk történetéhez

Arató Endre: Magyar—csehszlovák demokratikus és munkásmozgalmi kapcsolatok a második világháború előtt. (Új adatok az 1937-es esztendő mozgalmáiból.)

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI

1973/1—2. sz.

A Szovjet állam 50 éves évfordulója

Nemes Dezső: Ünnepi megnyitó

Bromlej, Ju. V.: A Szovjetunió nemzetinek mai fejlődése

Györffy György: A tizes és százas szervezet

Kontha Sándor: A magyar képzőművészet a két világháború között

Dán Róbert: Péchi Simon világgépének elemei és forrásai

Mályusz Elemér: Repertorium fontium historiae medii aevi

Benda Kálmán: A kelet-közép-európai felvilágosodás kérdései (A 2. Mátrafüredi Szimpozion)

Magyar Tudomány

1973/7—10. sz.

Pándi Pál: Petőfi Sándorról

S. Piotrowski: Kopernikusz tanulmányai és a krakkói egyetem tudományos légköre a reneszánsz korában

Soós Pál: Szabó Ervin pályakezdése és a magyar századelő kulturális indulásai

Hegyi Klára: Egy legenda története. A Provençe-i magyar telepítés kérdése (XVI. század)

VALÓSÁG

1973/9., 10. sz.

Kosáry Domokos: Magyarország és Kelet-Európa a XVI—XVII. századi nemzetközi politikában

Duczynska Ilona: 1927: Választások és fegyverek

Hajdu Tibor: A két világháború közötti magyar történelem amerikai forrásaiból

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

SZÁZADOK

1974. MÁJ. 16

A tartalomból:

Szűcs Jenő: Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Simon Gesta Hungarorumában (II. rész)

Somogyi Éva: Az 1867. évi kiegyezés előtörténetéből (A februári pártens felfüggesztése)

Balogh Sándor: A fakultatív vallásoktatás kérdése és az egyházak (1947 tavasza)

KÖZLEMÉNYEK — VITA — TÖRTÉNETI IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE — KRÓNIKA

Következő számaink tartalmából

Jennitz János: Engels és a nemzetközi munkásmozgalom kapcsolataihoz (1889—1895)

Váradi-Sternberg János: Az orosz társadalom és az 1848—49. évi magyar forradalom

Szabó Miklós: Új vonások a századfordulói magyar konzervatív politikai gondolkodásban

Kerekes Lajos: Ausztria gazdasági és társadalmi helyzete a kettős Monarchia felbomlása után

Láng Imre: A Roosevelt-kormány első évének gazdaságpolitikai dilemmája

Spira György: 1848 nagyhete Pesten

Dolmányos István: Az 1907. évi politikai sztrájk és a koalíciós kormány

E számunk munkatársai

Balogh Sándor, a történettudományok doktora, egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Bélay Vilmos* főlevéltáros (Országos Levéltár, Bp.) — *Bellér Béla* kandidátus, középiskolai tanár (Bp.) — *Bónis György* a jogtudományok doktora, a Fővárosi Levéltár osztályvezetője. — *Boros Zsuzsanna*, az MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa — *Érszegi Géza*, segédlevéltáros OL (Bp.) — *Fügedi Erik* kandidátus, a KSH Könyvtár történeti statisztikai kutatócsoport vezetője — *Galántai József*, a történettudományok doktora, egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Sz. Gyivicsán Mária*, az MTA Történettudományi Intézet dokumentátora — *Honti István* az MTA Történettudományi Intézetének ösztöndíjas gyakornoka — *Iván Géza* egyetemi tanársegéd (SOTE, Bp.) — *Jennitz János* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Jeszenszky Géza* aspiráns (Bp.) — *Kállay István* kandidátus, az Országos Levéltár osztályvezetője — *Kopasz Gábor* főlevéltáros (Baranya megyei Levéltár, Pécs) — *Kratky Tamás*, a Könyvértékesítő Vállalat munkatársa — *Kristof Lazo*, az MSzMP KB Társadalomtudományi Intézet munkatársa — *Kövér György* tanár (Hajdúböszörmény) — *Lagzi István* középiskolai tanár (Dunaújváros) — *Mann Miklós* a Magyar Történelmi Társulat tud.munkatársa (Bp.) — *Mályusz Elemér*, a történettudományok doktora (Bp.) — *Miskolczy Ambrus* tudományos továbbképzési ösztöndíjas (ELTE, Bp.) — *Niederhauser Emil*, a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Palotás Emil*, kandidátus, egyetemi docens (ELTE, Bp.) — *Paulinyi Oszkár* kandidátus (Bp.) — *Somogyi Éva*, kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Szász Zoltán*, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Szűcs Jenő* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Teleki Éva* kandidátus, a Szakszervezetek Elméleti Kutatóintézete osztályvezetője — *Vörös Károly* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Zachar József* főiskolai tanár (Kossuth Lajos Katonai Főiskola, Szentendre)

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ŪRI UTCA 51-53.

107. ÉVFOLYAM 1973. 4. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, ELEKES LAJOS, ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, KOSÁRY DOMOKOS, LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY, SASHEGYI OSZKÁR, SINKOVICS ISTVÁN, SZABAD GYÖRGY, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, ZSIGMOND LÁSZLÓ
(a szerkesztő bizottság elnöke)

A szerkesztőség munkatársai:

INCZE MIKLÓS és TILKOVSKY LORÁNT

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Szűcs Jenő*: Társadalomelmélet, politikai teória és történet-
szemlélet Kézai Simon *Gesta Hungarorum*ában (II.
rész) 823
Somogyi Éva: Az 1867. évi kiegyezés előtörténetéből (A
februári pátens felfüggesztése) 879
Balogh Sándor: A fakultatív vallásoktatás kérdése és az
egyházak (1947 tavasza) 906

KÖZLEMÉNYEK

- Anatolij Grickevics*: A pravoszláv egyház helyzete a Litván
Nagyfejedelemségben és a nemzeti-vallási harc a
magánföldesúri városokban 942
Paulinyi Oszkár: A „bánya” kettős jelentése bányagazda-
ságunk magyar szóhasználatában 967

VITA

- Kelet-Európa története a XIX. század első felében. Be-
számoló Arató Endre doktori disszertációjának
vitájáról (*Palotás Emő*) 970

TÖRTÉNETI IRODALOM

- Maksay Ferenc*: A magyar falu középkori településrendje
(Ism. *Fügedi Erik*) 983
Nagy István: A magyar kamara 1686-1848 (Ism. *Kállay
István*) 987
Kemény G. Gábor: Iratok a nemzetiségi kérdés történeté-
hez Magyarországon a dualizmus korában. V.
1906-1913 (Ism. *Szász Zoltán*) 990
Mészáros István: A Szalkai-kódex és a XV. század végi sá-
rospataki iskola (Ism. *Bellér Béla*) 992
Kirschner Béla: Lenin a demokratikus és a szocialista for-
radalomról (Ism. *Iván Géza*) 995

<i>Merényi Ferenc</i> : A magyar építészet 1867–1967 (Ism. <i>Vörös Károly</i>)	997
<i>Dolmányos István</i> : Finnország története (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	1001
Beiträge zur Geschichte des Buchwesens I–II (Ism. <i>Kratky Tamás</i>)	1004
<i>Șerban Papacostea</i> : Oltenia sub stăpînirea austriacă (1718–1739), (Ism. <i>Miskolczy Ambrus</i>)	1006
<i>Antoni Przygoński</i> : Polska w walce z okupantem hitlerowskim (1939–1945), (Ism. <i>Lagzi István</i>)	1008
<i>Gerhard Eisfeld</i> : Die Entstehung der liberalen Parteien in Deutschland 1858–1870 (Ism. <i>Zachar József</i>)	1010
Der Schriftverkehr zwischen dem päpstlichen Staatssekretariat und dem Nuntius am Kaiserhof Antonio Eugenio Visconti, 1767–1774 (Ism. <i>Mályusz Elemér</i>)	1013
<i>Robert A. Kann</i> : Kaiser Franz Joseph und der Ausbruch des Weltkrieges (Ism. <i>Galántai József</i>)	1018
<i>Jakob Moneta</i> : Die Kolonialpolitik der Französischen KP (Ism. <i>Jemnitz János</i>)	1019
<i>James D. Hardy jun.</i> : Judicial Politics in the Old Regime. The Parlement of Paris during the Regency (Ism. <i>Bónis György</i>)	1022
<i>Makó az első felszabadult magyar város</i> (Ism. <i>Kopasz Gábor</i>)	1023
<i>Hajdú Lajos</i> : Az első (1795-ös) magyar büntetőködextervezet (Ism. <i>Bónis György</i>)	1026
A magyar szakszervezetek kongresszusainak krónikája (Ism. <i>Teleki Éva</i>)	1028
Studium II. A Kossuth Lajos Tudományegyetem Tudományos Diákköreinek kiadványai V. (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	1030

FOLYÓIRATSZEMLE

Külföldi folyóiratok	1033
<i>Henry L. Miesbach</i> : A Karoling Európa kiegyensúlyozott gazdasági növekedése: javaslatok egy új interpretációhoz 1033; <i>Carlos Seco Serrano</i> : Spanyolország, a Kommun és az Internacionálé 1034; <i>Julian Archer</i> : A Kommun Lyonban 1035; <i>Donal McCarthy</i> : A történelem politikai felhasználása Arthur Griffith munkásságában 1038; <i>P. Fridenson</i> : Egy új iparág: az autógyártás Franciaországban 1914-ig 1039; <i>N. G. Georgijeva</i> : Illegális röpiratirodalom Oroszországban a XIX. század végén – XX. század elején 1042; <i>F. Crouzet</i> : Keynes: A béke gazdasági következményei c. munkájának franciaországi visszhangja 1044; <i>Václav Král</i> : A történettudomány a szocialista társadalomban 1046; <i>M. V. Nyecskina</i> : Az ifjú V. O. Kljucsevszkij első tudományos munkája 1050; <i>E. V. Gutnova</i> : Jevgenyij Alekszejevics Koszminszkij 1051; <i>P. M. Kennedy</i> : A nacionalista történetírás hanyatlása a Nyugaton, 1900–1970 1052; <i>V. Hadzsinikolov</i> : Zsak Natan akadémikus és a bolgár történettudomány 1055.	

KRÓNIKA

Varga Endre 1901–1973 (<i>Bélay Vilmos</i>)	1058
A Magyar Történelmi Társulat hírei	1060
Történelem és tömegkommunikáció (<i>Mann Miklós</i>)	1061
A IV. Nemzetközi Diplomatikai Kongresszus Budapesten (<i>É. G.</i>)	1089

Szűcs Jenő:

Társadalomelmélet, politikai teória és történet-szemlélet Kézai Simon *Gesta Hungarorum*ában

(MÁSODIK RÉSZ)

5

Összefoglalás. A „*pars pro toto*” szemlélet

Foglaljuk össze most már eddigi fejtegetéseinket. Ami Kézaival megszűnnek, az nem egyéb, mint egy sajátos tudatszerkezet, amely bármennyi hagyományos részelemet tartalmaz, egészében új jelenség a középkor tudatfejlődésében. Kézai annyiban ideológusa ennek az újnak, amennyiben a mindennapi gondolkodás szférájában elszört, sporadikus elemeket összefüggésbe hozta és az összefüggéseket a teória szintjére emelte, még ha magát a teóriát jórészt az epikába építette is bele. Társadalomelmélete, politikai teóriája és a történet-szemléletében jelentkező koncepciója a nép (vagy inkább már „nemzet”) mibenlétéről olyan szerves egységet képez, amely ugyan nem egyedülálló módon, hanem nagyon is organikusán az európai tudatszerkezet átalakulásába ágyazottan, mintegy modell szerepét játszotta a további századokban.

Társadalomszemléletét két pólus határozza meg, amelyeknek feszültségét ideológikus összhangba próbálja hozni: az egyik egy következetesen végigvitt eredetfikció (a *natio* mintegy „organikus” történeti és eszmei entitása), a másik a szociális valóság ugyancsak teóriára szoruló ténye („ha minden magyar egy apától és egy anyától származott, hogyan lehet egyik *nobilis*, a másik *ignobilis*?” c. 7), amelybe beleépül a *communitas* ösiségének aktuális célzatú politikai teóriája, s e politikai keret *separatio*jának történeti magyarázata. A legtágabb szemléleti keretet mind történeti, mind aktuális vetületben, szerkezeti értelemben is érvényesülő rendezőelvként — áttörve a hagyományos kereteket — a *natio* képezi. Innen érthető a mű négyes tagolása: két könyv a „tisztá” (*pura*) képletnek, az „igazi” hun-magyaroknak, kettő a „keverék” jellegű jövevényeknek (*missitalia*). Ezen belül azonban a rendezőelv már a társadalmi szempont, az a körülmény nevezetesen, hogy a társadalom mindkét csoportja nemesekre és nemtelenekre oszlik. Ezért van szükség a „tisztá” hun-magyarokról szóló két könyv elején egy elméleti traktátusra a nemesség és nemtelenség „történeti” geneziséről, s ezért zárja le a „keverékek” kettős beosztású tárgyalását egy meg is nevezett elméleti *tractatus* az idegen kondicionárius elem ugyancsak „történeti” geneziséről.

Nemcsak a szemléleti, hanem a legtágabb történeti keret is a *natio*, hiszen az a világ kezdetétől, a bábéli toronyépítéstől fogva „mind máig” valami töretlen folyamatosságot képez. A társadalmi egyenlőtlenség később, a „hatodik világkorszakban”, tehát mintegy másodlagosan következett be; akkor létesült az, amit ma „politikai” szférának neveznénk. Ám ez utóbbi mégis alapvető jelentőségű a középkori időszemlélet kategóriái értelmében. Mert a *natio*

léte ugyan ősbib — „örök” —, az aktualitás mégis a „hatodik világkorszakban” rejlik, minthogy ez már bizonyos értelemben a *nunc*: a „most”, a jelen. A népgenezis a bibliai és a mondai homályba vész, de a társadalmi *Ordo* — hogy úgy mondjuk, a „politikai alapelvek” — genezise a hatodik világkorszakban ragadható meg. Ezért érthető, hogy miután az író kötelező módon tisztázta a bibliai eredetet, majd az *incidentiákat* mellőzve (c. 4) vázolta a mondai eredetet és a szkítiai előtörténetet, mihelyt átlépte a „hatodik világkorszak” küszöbét, rögvest egy fejezetben (c. 7) szükségesnek tart tisztázni minden politikai és társadalmi alapelvet: a *communitas* mibenlétét éppúgy, mint annak eredeti *separatióját*. Itt kezdődik az igazi *historia*, a többi csak afféle „előtörténet”. De éppen ez jelenti a radikális fordulatot a történet szemléletben: a hagyományos cezura „előtörténet” és „történelem” közt Kézai művében csúszik át a pogányság — kereszténység határvonaláról ide, egy határvonalra a pogány korszakon belül. Többé már nem a keresztység misztériuma az „igazi” történelem alfája! Voltaképpen itt, az új alfánál kezd Kézai önállóan beszélni, miután néhány „racionális” logikai kommentárral az eredetmondát koncepciójához fűzte. Ettől fogva keresi a hun történet fejleményei közt — de később, a magyar történetben, s a másik két könyvben is — az ideális normát *rex* és *communitas* viszonylatában. A „nemzet” legtágabb értelemben történet szemléleti keret, de a hatodik világkorszak óta, *nunc*, azaz a „jelenben” hatnak igazában azok a társadalmi, politikai, jogi és erkölcsi normák, amelyek a nemesség keletkezéséhez vezettek. Ezek pedig összefüggnek a *communitas* ősiségéből levezetett „történeti joggal”, minthogy már egy kettéhasadt — „szeparált” — *communitas* a történeti idők cselekvő részese (a „bűntény” már a régi időkben kizárta abból az *ignobiles* tömegét), ezért hát értelemszerűen a nemesség, a *Hunorum nobilitas* a „nemzet” igazi képviselője, minthogy engedelmessé válnak a *populus Hungaricus* nevében történt hadbahívásnak, *virtusával* rászolgált e névre.

A gondolati mechanizmusnak ezen a pontján jutottunk el a tudatszerkezet egy kardinális sajátosságához. Ki a magyar? Az ezredforduló előtti barbár-prefeudális etnoszociológiai struktúrában az ennek megfelelő tudati mechanizmus minden jel szerint a nemzetség (az ősz és ómagyar nyelvben: *nemzet*) analógiájára alkotta meg a „nép” fogalmát; magyarnak számitott mindenki, aki a népkötélék jog- és tradícióközösségének (*törvényének*) részese.²²⁴ Ha a korai keresztény-feudális struktúra kiépülésével nem is süllyedt el teljesen ez a képzet, mégis egy másfajta szemléletmód nyomult előtérbe: *Ungarus* az a személy, aki a király alattvalója, „népébe” (*gens sua*) tartozik, a királyság területén él. Mint egy világos „definícióból” (1205) korábban láthattuk: *persona, que de regno Vngarie originem duceret*. Kézai már egészen máshonnan vezeti le a *natio* eredetét. Következésképpen az ő szemléletében az a magyar, aki a mondai ősoktól („egy apától és egy anyától . . .”) levezetett eredetközösség tagja és az ősidőktől fogva a hun időkhöz át azonos nyelvet (*loquela, Hunorum lingua*) beszél. Mindezt láttuk részleteiben.

De csakugyan olyan egyértelmű ez? Másfelől viszont azt is láttuk, hogy a hun — magyar „nemzet”, *pura Hungaria* tulajdonképpen az ősi szkítiai 108 nemzetség maradékaiból áll. Ha mármost elfogadjuk azt a nagyon valószínű feltevést, hogy e 108-as szám nem egyéb, mint a XIII. században nemzetségi joggal birtoklók összességének historizálása, akkor bizony azt kell mondanunk,

²²⁴ *Szűcs*: i. m. (153. jz.) kül. 180 — 201, 284 — 325.

hogy Kézai mester e lényeges fogalmi ponton ellentmondásba keveredett, vagy legalábbis a „nemzet” mibenlétét illetően valami kettősség élt a fejében. Művének mind teoretikus, mind epikus vonatkozásai az sugallják, hogy bár az *omnes Hungari* (c. 7) csakugyan „mindenki”, másfelől azonban mégsem mindenki, aki magyar eredetű és magyarul beszél, hanem aki „történeti”, „jogi” és „morális” alapon a *communitas* tagja maradt, s „igazi” tagja a *nation*nak, ő „képviseli”, mintegy megtestésíti a nemzetet!

E különös kettősséget modern fogalomrendszerünkbe nehéz beleilleszteni, fogalmi eszközeinkkel nehéz megérteni. Holott maga e kettősség is bizonyos értelemben a középkor tudatszerkezetének sajátja, noha nem idegen teljesen a modern gondolatrendszerétől sem. *Friedrich Meinecke* írta, a nemzetet belül általában különféle nemzetfogalmak élnek, különböző irányzatok állítják, hogy ők képviselik egyedül igazán és joggal a nemzetet, „a nemzet tehát bizonyos értelemben természettől fogva mindig valami *pars pro toto*”.²²⁵ De azért ez a manapság is megfigyelhető jelenség minőségében mégsem azonos azzal, ahogy a „nemzet” a későközépkor folyamán — legalábbis egyik vetületében — fogalmilag pontosan a *status politicus* személyi körével és egyszerűen eszméi kategóriájával azonosul. Mi sem jellemzőbb, mint hogy a francia *nation* forma irodalmi megjelenése tágabb „franciák (a francia királyság lakosai)” értelemben együtt jár azzal, hogy máris, azaz az 1260–70-es években *pars pro toto* leszükül IX. Lajos lovagságára (*sa nacion*), vagy máshol pontosan a *clergie et chevalerie* szinonimája gyanánt bukkan elő a *Grandes chroniques* szövegében. Mathaeus Parisiensisnél 1250 körül a *tota natio* meg éppenséggel nemcsak a köznéppel, „a szolgák utódaival”, hanem a klerikusokkal szemben is mint Anglia nemessége fordul elő. Ahogy a rendi-korporatív szervezkedés Európa-szerte előrehalad, úgy azonosul a „nemzet” a *corpus politicum* fogalmával: általában a *communitas (universitas) regni* kategóriájával, amely a rendi mechanizmus természetére szerint felölelhet tágabb vagy szűkebb társadalmi kört. Angliában például viszonylag tágabb, de a német viszonyok közt a *Germanica natio* (pl. 1438, 1439) a „Szent Római Birodalom” választóit, grófjait, báróit és előkelőségét foglalja magába. Ami természetesen nem azt jelenti, hogy a *natio* egyéb — állami, nyelvi, szűkebb tartományi vagy „törzsi”, szűkebb korporatív — jelentései ne élneek tovább, egymással tarka egyvelegben s minden kizáró jelleg nélkül, a kései középkoron át egészen a XVIII. századig.²²⁶

E sajtóságos átalakulás kezdetei nálunk is megfigyelhetők már 1300 táján. A *natio* az oklevelek nyelvében viszonylag hamar a *regnicolae* szinonimájává válik, ez utóbbi pedig már az 1290-es években megindul afelé, hogy egyszerűen az „ország lakosok” tág értelmű megjelölése helyett a bárók és nemesek

²²⁵ *Fr. Meinecke: Weltbürgertum und Nationalstaat. Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates. München—Berlin. 1922^a, 12.*

²²⁶ A kérdéskörnek ezt a vonatkozását e helyütt csupán felvillantjuk. A szövegben említett adatokra és összefüggéseikre vö. *Müller: i. m. (185. jz.) 280; Fr. Hertz: Nationality in History and Politics. A Study of the Psychology and Sociology of National Sentiment and Character. London. 1944. 215; Ud.: Jahrbuch für Soziologie, I. Erg.-Bd. (1927), 5, 8; A. Werminghoff: Der Begriff »Deutsche Nation« in Urkunden des 15. Jahrhunderts. Historische Vierteljahrschrift 11 (1908), 189–190. — Az identifikációs mechanizmusra vö. kül. *E. H. Kantorowicz: The King's Two Bodies. A Study in Mediaeval Political Theology. Princeton. 1957. 250–267, 361–382; a probléma általános kereteire W. Conze: Nation und Gesellschaft. Zwei Grundbegriffe der revolutionären Epoche. Historische Zeitschrift 198 (1964), kül. 4–12.**

összességét felölelő terminus szerepét töltse be,²²⁷ azt a formálódó „korporatív” egységet foglalja fogalmi egységbe, amelynek megnevezésére — mint a maga helyén láttuk — már ezidőtájt (1287, 1299) feltűnik az *universitas*, majd később (1330) a *communitas* fogalma. Ilymódon tehát nehezen dönthető el, hogy a *Hungarica natio*val értelemszerűen azonosuló *regni incole* (1297) ebben az első — fentebb említett — identifikációban pontosan melyik körre vonatkozik. Az azonban már bizonyos, hogy a *gens Vngarica* nem sokkal később (1315), magában az oklevélben a *vulgus*-szal szembeállítva, ugyanazt a kört öleli fel, amelyet azonos gondolati és szövegösszefüggésben néhány évvel korábban (1309) a *regni incole* jelölt, félreérthetetlenül a prelátusok, bárók és nemesek fogalmi összefoglalásának funkciójában. Majd 1330-ban az *Ungarica natio* fogalma bizonytalanul lebeg egyrészt az ország „valamennyi” lakosa (*omnes Hungarie regni cohabitatores*), másrészt a plebstól különválasztott rendi értelmű „ország-lakosok nem[zet]e” (*generatio regnicolarum*) között, ugyanabban az oklevélben, amely a jogi írásbeliségbe első ízben vezeti be a *regni universe nobilitatis communitas* fogalmát.²²⁸

²²⁷ Már viszonylag korán, pl. V. István 1271: „cum nos conventionem et congregationem omnium nobilium existentium a parte Danubii versus orientem . . . fecissemus”, majd alább: „Lampertus . . . episcopus Agriensis surgens et stans in nostri presentia et omnium regnicolarum . . .” *Fejér*: CD V/1, 153. (A datálásra *Pauler*, II. 385.) — 1279: „. . . congregationem cum omnibus incolis nostri habuimus generalem, tractantes ea cum baronibus, proceribus, nobilibus nostris. . .” *Krit. jz.* II. 2992. sz. — 1281: „. . . promittentes, quod prefatam terram . . . nulli nobilium seu regni nostri incolarum conferemus. . .” *ÁUO IX.* 300. — 1290: „. . . habita congregatione generali . . . nobilium regni nostri”; az artikulusokban többször *incole regni nostri*, mely fogalom ellentéte: „promittimus etiam, quod dignitates seu comitates . . . seu castra advenis vel hospitibus aut paganis vel ignobilibus hiis, qui in regno nostro nocumenta frequenter intulerunt, nullatenus conferemus. . .” *Marczali*: *Enchiridion*, 186–190. (A helyes datálásra: *Szabó K.*: *Századok*, 18 [1884], 473–482.) — Viszont az 1298. és 1299. dekretumokban több ízben előfordul a „nobiles alii autem regnicole” fogalom, ahol is világos, hogy az utóbbiakon a szászok és kunok értendőek, pl. „cum omnibus nobilibus Hungarie, singulis Saxonibus, Comanis in unum convenientibus. . .” *Kovachich*: *Supplementum*, I. 89–138, ahogy pl. 1299: „universitas nobilium Ongarorum, Saxonum et [Comanorum],” „nostre universitatis coetus” *Fejér*, CD VII/5. 502–503. A szemlélet érthető, hiszen pl. 1279. ún. „második kun törvényben”: „iidem nobiles et Comani equali prerogativa libertatis gratulentur”, továbbá 1290: 10: „Saxones Transylvani predia tenentes et more nobilium se gerentes”. — Természetesen ezzel párhuzamosan a *regnicola*, *regni incola* még az 1400 körüli időkgig megtartotta általánosabb értelmét is.

²²⁸ A fogalmak tartalma pontosan kiviláglik azokból az oklevelekből, amelyek Károly Róbertnek megismételt — immár a szentkoronával való — megkoronázására (1309. jún. 11.) vonatkoznak. 1309: „. . . cernens, quod ob ipsius [ti. sanctae coronae] carentiam, cui multum reverentiae atque auctoritatis ex dicti regni incolarum opinione defertur. . .” az előző koronát interdiktum alá helyezték (*Acta Gentilis*, MV I/2. 352.). Ugyanerről a kérdésről 1315: „. . . et licet huiusmodi coronationis [ti. az 1308. évi] modus sufficiens extitisset, tamen ut opinioni gentis Vngarice satis fieret et ut scandalum de medio ulgi tolleretur, recuperata et rehabilitata . . . ipsa sancta corona” . . . stb. (*MES* II. 710). A *gens ~ regni incolae* tartalma egészen világos, ha tudjuk, hogy a koronázás aktusában a *voluntas* és *assensus* ugyan a prelátusokat és a bárókat illette meg, de az „elismerés”, *recognitio* már a koronázás alkalmából összegyűlt nemesi tömeget. Erre, valamint a nemesek szerepére az 1308 és 1309. koronázások alkalmából vö. *Bartoniek E.*: A magyar királyválasztási jog a középkorban. *Századok* 70 (1936), 374, 398. A királyválasztás körül szerepet játszó társadalmi kategóriák három csoportra oszlanak: 1. *prelati et barones* (= *voluntas*, *assensus*); 2. *nobiles, multitudo nobilium* (= *recognitio*); 3. *cives et advene copiosi, cives et populares civitatum* (= egyszerű jelenlét), vagy egyszerűen *vulgus*. Vö. pl. 1308: az érsekek, püspökök és bárók felsorolása után: „. . . ibidem presentibus ac pressa nobilium aliorum et vulgi. . .” Ezekre az identifikációkra ld. kül. *Acta Gentilis*. MV I/2. 115–119, 304–307. Az *opinio gentis* tehát félreérthetetlenül a prelátusok, bárók

Mint látható, van ennek az identifikációs folyamatnak valami határozott jogi vonása és színezete, ami számunkra, akik hajlamosak vagyunk arra, hogy a nemzeti kérdést valami merőben érzelmi, pszichikai aspektusból fogjuk fel, idegen. (Minthogy hajlamosak vagyunk elfeledni, hogy a modern nemzeti tudat genezise is meghatározott jogi-politikai teóriákba ágyazott folyamat volt, amelynek lényege, hogy a „társadalom” mint rendileg tagolt *civilis societas* helyébe a XVIII. század folyamán a „minden embert” magába foglaló modern társadalomfogalmat állította, s ezt meghatározott történeti keretek közt és merőben új politikai jogokkal felruházva a „nemzettel” azonosította.)²²⁹ Valami hasonló jellegű, csak hogy egészen más társadalmi t a r t a l m ú folyamat kezdődött el Európában a XIII. század folyamán, amelynek során a gondolkodás — az antikvitás óta most újból — mintegy „felfedezte” a „politikai társadalom” (*populus, civilis societas*), egyáltalán a *politia* fogalmát, másfelől azonban ezt természetesen a társadalmi hierarchia adott szerkezetéhez igazította, megteremtve a „képviselési elv”, *repraesentatio* sajátosan középkori elméleti modelljét, a társadalomszemlélet jellegzetes későközépkori meghatározó elemét.

S itt egy pillanatra vissza kell kanyarodnunk Kézai Simon teoretikus képzettségének egy korábban tárgyalt fontos forrásvidékéhez, a korporációs tanhoz. Ebben a gondolatkörben fogalmazódik meg ugyanis először az az elv, az az elméleti modell, amely a fokról-fokra kifejlődő rendiség mechanizmusában nyer széleskörű alkalmazást, s válik a társadalomszemlélet fő principiumává egyben. Láttuk, hogy maga a „korporáció”, *universitas, communitas* nem egyéb, mint az autonóm „társadalom” alapmodellje, amelynek megteremtése egyidejűleg felvetette az elméleti problémát, hogy mivel maga az egész társadalom nem lehet mindenütt „jelen”, valakiknek szükségképpen „képviselniük” kell az összességet, úgy is mint személyek meghatározott csoportját, úgy is, mint eszmei entitást. Már a glosszátoroknál és a XIII. századi civilistáknál — pl. az 1233 után meghalt Hugolinusnál — határozottan megfogalmazódik az elv, hogy akik valamely korporatív közösséget „képviselnek” (választás útján, vagy egyszerűen mert önmagukat *repraesentans*nak tartják), olybá tekintendők, m i n t h a a z e g é s z k ö z ö s s é g c s e l e k e d n e. Ahogy később még kategórikusabban kifejtést nyer: ahol a „képviselők” (*repraesentantes*, azaz akik által a közösség *regitur, administratur*) jelen vannak, ott egy jogi fikció erejénél fogva j e l e n v a n az egész *universitas* vagy *communitas*. Ez az elv a XIII. századi itáliai városköztársaságokban már a politikai gyakorlatban és teoretikus szinten egyaránt elterjedt és közismert; a monarchiák politikai struktúrájában a XIV–XV. század folyamán terjed el (a rendi gyűlés résztvevői *totum regnum repraesentantes*). A *repraesentans*ok persze soha sem modern értelemben vett „képviselők”, hanem az a *maior, valentior* vagy *senior pars* (gondoljunk vissza a hun történet 22. fejezetére!), amely — mint láttuk — nem a „pluralitás”, hanem a „qualitas” alapján értendő. Ennek elméletileg egy újabb jogi fikció a forrása, nevezetesen az, hogy „a *factio iuris* értelmében

és nemesek szerepére (de kizárva a *vulgus* kategóriáját) vonatkozik. — Az 1330. oklevélre vö. 211. jz., amelyet a király „Pannonici regni universae nobilitatis *communitas*, baronum et procerum ac primatum idemptitatis conformitas” gyűléséből adott ki.

²²⁹ E kérdéskör fogalom- és eszmetörténeti összefüggéseire Szűcs J.: „Nationalität” und „Nationalbewußtsein” im Mittelalter. Versuch einer einheitlichen Begriffssprache. *Acta Historica* 18 (1972), kül. 13–20, 30–33.

más az *universitas* és megint mások az *universitast* alkotó személyek”. Maga a korporáció ugyanis több, más, mint egyszerűen az azt alkotó személyek összesége: *persona ficta (repraesentata, politica)*. Innen egy lépés, hogy a XIV. században elméletileg is kimondják (Baldus): *consules populi . . . quadam fictione iuris sunt populus*, ami természetesen egyidejűleg alkalmaztatik a rendi gyűlés résztvevői és a *regnum* viszonylatában is.²³⁰

Ha e spekulációk teljes kifejelete, sőt logikailag már-már *ad absurdum* vietele²³¹ a XIV. századba tartozik is, az elmélet alapja szilárdan készen áll már a XIII. század első felében, ami annál könnyebben érthető, mert a politikai szemlélet már jóval korábban, mintegy „spontán” módon mozgott afelé, hogy a társadalom politikailag aktív csoportját, az előkelőket úgy tekintse, mint akik „képviselik”, sőt inkább mintegy „megttestesítik” a társadalmat, a „népet”. Nem feltétlenül szükséges a bőven rendelkezésre álló nyugat-európai példákhoz nyúlnunk; elég csak utalni arra hogy a magyarországi oklevelekben a *regnum* azonosulása a király kíséretével, az előkelőség körével már az 1100 körüli időktől fogva nyomon követhető, a XI. századi *Gesta* hősei pedig a Péter és Aba Sámuel körüli zavarok elbeszélésében azok az előkelők (*nobiles, principes*), akik nem voltak képesek elviselni „népük romlását” (*mala gentis sue*) és a tyranniával szemben „népük szabadságát” (*libertatem gentis sue*) keresték.²³² Két évszázad múltán, Kézainál természetesen már egészen más a „nép (nemzet)”

²³⁰ Hugolinus (*Summa Digestorum*): „. . . quod universitas vel maior pars vel illi, qui a maiore parte universitatis electi sunt faciunt, perinde est ac si tota universitas faceret.” — Roffredus (*Quaestiones Sabbathinae*): „. . . quod feci de mandato consulum castris, videor de mandato omnium civium fecisse, referunt enim ad universos, quod pro voto primatibus indulgetur”. Vö. a glossával: „videbuntur omnes facere, quod concilium facit vel maior pars.” Gierke: i. m. (128. jz.) 218, 222—223. (A legisták tanaira, a *fictio iuris* elemére uo. 392—394, 426 s. köv.) Baldus nézeteire uo. 479. A „képviselők gyűlése”, „consilium electum totum populum repraesentat . . . quod ab his fit, perinde est ac si ab omni populo fieret”, továbbá: „illud, quod consilium facit . . . omnes de populo facere videntur.” „Secundum fictionem iuris aliud est universitas et aliud personae de universitate” (uo. 426). — A maior (*valentior, sanior*) pars fogalmára uo. 598 s. köv. Vö. Wilks: i. m. (140. jz.) 194—199.

²³¹ Gierke: i. m. 430—431.

²³² Az európai háttérre vö. H. Mitteis: *Der Staat des hohen Mittelalters*. Weimar 1953⁴, 10 s. köv., 81, 90 stb. („Die Fürsten, principes sind auch keine »Vertreter« des Volkes, sie »repräsentieren« es vielmehr, sie verkörpern es, stellen es vor; soweit ihre Macht reicht, sind sie selbst das Volk.”); H. Beumann: *Zur Entwicklung transpersonaler Staatsvorstellungen*. Vorträge und Forschungen (hrsg. von Th. Mayer) III. Lindau-Konstanz 1956, 187, 194, 222; Fr. Graus: *Volk, Herrscher und Heiliger im Reich der Merowinger*. Praha. 1965. kül. 204—206. — A *regnum* korai jelentéseire *Bartoniék E.*: *Corona és regnum*. Századok 68 (1934), 318—319 (anélkül azonban, hogy világosan felismerné ezt a jelentésárnyalatot). Vö. Eckhart, F.: *A szentkorona-eszme története*. Bp. 1941. 68—71 (nem veszi azonban figyelembe a legkorábbi előfordulásokat). [1097]: „sine totius regni consilio. . .” „totius regni voluntate. . .” AÜO XI. 32. (Krit. jz. 35. sz. A dátumra Pauler Gy.: *Századok* 1888, 214—215.) — Kálmán decr. Prol.: „regni consilium. . .” alább „totius senatus consilium. . .” Závodszy: 183. — 1121: „prenominatus rex illustris in conspectu totius regni sui. . .” fogalmilag azonos: „auctoritate et concessu predicti regis magnifici omniumque magnatum regni. . .” Magyar Nyelv 23 (1927), 361, 364. — 1137: „. . . quod ego stabilivi totius regni voluntate et consilio” PRT I. 596. — 1151 k.: „. . . colloquii causa regis ac totius regni” vö. alább „rex cum suis” PRT I. 600. — Magában a XI. századi Gestában több helyen: „placuit regno. . .” Az idézett fordulatok: SRH I. 324, 326, 336, 337. Már ebből az összefüggésből is nyilvánvaló — anélkül, hogy ezuttal a kérdés részleteibe mélyednénk — hogy e fordulatok nem állíthatók be valami „nemzeti” aspektusba; a *Gesta* szemléletében az előkelők a „német” Péter és a magyar Aba tyrannizmusával szemben egyaránt a *libertas (liberatio)* követelményét hangoztatták, mely fogalom belső tartalmáról más helyen kívánunk szólni.

fogalma, s mások „képviselik” azt. Az ő történeti fikciójában a hun—magyar *natio* az a „társadalom”, amely egy politikai fikció értelmében már az ősidőkben „korporatív” egység, *communitas*, de amelyen belül egy társadalom elméleti („történeti-jogi”) fikció szerint (c. 7) már a hun időkben kialakult egy *pars sanior* (c. 19), a *Hunorum nobilitas* (c. 22). Ha pedig ez cselekszik, akkor — hogy Hugolinus formulájával szóljunk — olybá veendő, mint ha az egész *communitas* cselekednék, sőt egy szabályszerű és korszerű *fictio iuris* révén e nemesség maga a *communitas*. Más aspektusban: e nemesség a *natio* „igazi” része, ő „képviseli” a társadalmat, — ő maga a *natio*. Hogy Kézai milyen mértékben élt benne a kor tudati mechanizmusában, közelebbről pedig éppen a korporációs tan ismeretében alkotta meg a hun történet politikai kereteit, több oldalról és több vonatkozásban láthatunk. A fogalmak jellegzetes *pars pro toto* értelmezése szerves alkateleme ennek a mechanizmusnak. A „nemzet” fogalmának ambivalenciája tehát nem „logikai ellentmondás” az ő gondolatrendszerében, hanem a rendszer szükségképpen velejárója, sőt teoretikus szinten első jelentkezése annak az ambivalenciának, amely a nemzetfogalom terén a XV—XVI. században már források tömegében jelentkezik, tanusítván, hogy egy 1282—85 kialakult gondolati modell a politikai gondolkodás közkincsévé, a nemesi „köztudat” részévé vált.

FÜGGELÉK

Az író.

Kézai Simon követjárása a Nápoly-szicíliai királyságban (1269—1271)

A Kézai-kérdés sajátosságai közé tartozik, hogy a kutatás előrehaladtával egyre inkább sikerül ugyan behatolnunk az író gondolati világába, egyre több részletében sikerül feltárni forráskapcsolatait, műveltségi rétegeit, alkotó módszerét, követni olykor rejtett gondolati pályáit és megfejteni célzásait, egyszerűen egyre inkább megismerjük az író és szerepét a korban,¹

¹ Ilyen értelemben a modern kutatás *Domanovszky* óta főként *Madzsar I.*, *Váczy P.*, *Györffy Gy.*, *Horváth J.*, *Gerics J.*, *Mályusz E.* többször idézett vizsgálódásai révén tulajdonképpen egységes mederben és egy bizonyos irányban haladt előre, még ha egy s más vonatkozásban az újabb eredmények mindig korrigálták is az előzők részleteit, vagy más megvilágításba helyeztek főként a szövegek viszonyára vonatkozó korábbi összefüggéseket; ez a tanulmány is ebben a mederben igyekszik bizonyos áramlási rendszereket feltárni, egyszersmind igazolva nem egy ponton magának a medernek a helyes felismerését. Akadtak aztán mindig, s akadnak újabban is kísérletek, amelyek ezt a medret valahová más irányban akarják erőszakkal téríteni. Ilyen volt korábban *Erdélyi L.* és mások kísérlete, újabban pedig ilyen *Csóka J. L.* vállalkozása (A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században. Bp. 1967, 562—602), aki a király (s bizonyos értelemben az alakuló nemesség) *fidelis clericusa* helyett mindenképpen egy pannonhalmi bencés szerzetesben szeretné megtalálni a hun történet íróját. Kézai mozgékony, s legfőképpen mozgékony elméjű s nagyon is „laikus” beállítottságú és mentalitású figurája, tágkörű ismeretanyagot és ugyancsak határozottan „laikus” jellegű képzettséget feltételező különös eklektikus tevékenysége helyett (amelynek színteréül számos — részben általunk is érintett — ok miatt kizárólag csak Kun László udvara szolgálhatott) Csóka egy kolostorában elábrándozó íróként képzel el, aki addig-addig tanulmányozza a bencés életet, s addig-addig olvasgatja főként Szt. Benedek reguláit, míg mind-ebből valamiképpen kikerekedik a pogány hősi múlt apoteozisa, az egész hun teória, és pedig annak a IV. Béla királynak az idején, aki — mint láttuk — nyíltan elutasította az Attilával való történeti kapcsolatnak még a gondolatát is! Csóka eljárásának egyik

magáról a személyről és életkörülményeiről azonban továbbra is vajmi kevés bizonyosat tudunk.

Nevét legnagyobb valószínűséggel a Bicskétől délre eső egykori Kéza falutól nyerte (*Keza*, 1339), amely azonban már a XIV. század folyamán elnéptelenedett (*terra Keza*, 1372), emléke csupán az újabb kori Kinza puszta helynévben maradt meg (egykor Pest, ma Fejér megye). Itt születetett tehát, a Bászteh vagy Vászteley nemzetség — a Rozgonyi család ősei — birtokán.² Minthogy a falunév nem szerepel valamely nemesi család névadójaként, sőt úgy látszik, elnéptelenedése előtt is e Kéza egészében az említett nemzetség földesúri birtoka volt, az író családját a kutatók már régóta teljes joggal sejtik e nemzetség függő népelemei közt. Mindazonáltal, pusztán abból a tényből, hogy Kézai mester a szolgaság eredetének és általában a conditionarius csoportoknak külön értekezést szentel, még éppen nem következik, hogy „félszabad vagy szolgarendű családából” származott;³ annyi azonban szinte bizonyos, hogy nem volt nemesi eredetű. Hogy családja, sőt bizonyval ő maga is eredetileg a Rajnáldfiak szolgálatában állt, alkalmasint familiárisa volt, azt tudvalevőleg Kézai el is árulja művében. Amidőn a dürnkruti csata (1278) elbeszélésében a magyar oldalon, a király mellett „számtalanul, mint az ég csillagai” ott küzdők közt egyedül e nemzetség tagjait, Rajnáldot és testvéreit nevezi néven, kiemelve még azt is, hogy az előbbi tartotta a király zászlaját (c. 74), tulajdonképpen hajdani dominusai iránt rója le irodalmi formában háláját. Némileg ahhoz hasonlóan, ahogy szülőföldjének is irodalmi emléket állít, amikor a hunok első csatáit ott játszátja le szülőfalujától néhány órai járóföldnyire, ahol egy-egy jól ismert római rommező, útmenti oszlop, hajdani kelta sírdombok látványa nyomán már régóta kialakult benne

módszertani előfeltétele — s nemcsak Kézai esetében — abban áll, hogy a krónikakutatás legnyomósabb érveit és sarktételeit, módszeres bizonyító eljárásait és a belőlük fakadó szilárd következtetéseket sorra-rendre megkerüli (vagy „megcáfoltnak” jelenti ki, anélkül hogy megcáfolná azokat), másik előfeltétele pedig abban rejlik, hogy magukról a művekről, azoknak lényegi tartalmáról és célzatairól jóformán tudomást sem vesz, ő csak szövegrészleteket lát és összefüggéseikből önkényesen kiragadott, s ily módon védtelenül izolálttá vált adatszerrészeket, majd ezekből a mozaikdarabkákból (a szétszedett művek egyéb lényeges alkotóelemeit félretolva) összerakosgat egy bencés fogantatású magyarországi krónikairódmalmat. Minthogy a középkori történetírás sztereotípiáinak tárháza tágas, s a kornak ekkor még csaknem kizárólagos egyházi műveltségén belül a „bencés” szféra nem különül el éles kontúrokkal (ahogy egyébként másfelől a bencés élet sem különül el éles kontúrokkal a „világi” szférától), továbbá a bencés rend, s maga Pannonhalma éppen eléggé fontos tényező Magyarországon ahhoz, hogy valamilyen vonatkozásban jelen legyen az írott művekben: csak türelem kérdése — már amennyiben az említett két előfeltétel megvan —, hogy csakugyan „létrejőjjön” egy elképzelt bencés krónikairódmalmom. Aminek valójában természetesen éppen az ellenkezője szorultna történeti magarázatra, nevezetesen az, hogy miért nem alakult ki ilyen (szemben pl. a Párizs melletti St. Denis szerepével és más példákkal), s a történetírás műhelyévé Magyarországon kezdettől fogva miért a királyi udvar vált, művelői pedig a XIV. század első évtizedeiig egytől-egyig miért a világi papságból kerültek ki, hogy rövid és jelentéktelen közjáték (budai minoriták) után a XV. században már szuverén módon a deák műveltségű kancelláriai emberek és humanisták vegyék kezükbe az ügyet? — *Csóka J. L.* feltételezései a hun történet és Kézai vonatkozásában fejtegetéseinknek nemcsak szövegkritikai és filológiai, hanem eszmetörténeti konzekvenciái miatt is tárgytalanná válnak.

² *Csánki D.*: Kéza. Századok 37 (1903), 885—890. — Jóval kevesebb érv szól a Zemplén megyei — ugyancsak eltűnt — Kéza mellett, ahol *Domanovszky S.* kereste az író szülőhelyét (Károlyi Ekv. 127—132).

³ *Csánki*: i. m. 890; *Domanovszky*: Kézai, 149. — E kérdésre még visszatérünk.

a meggyőződés: mindez *usque hodie* őrzi a hunok viselt dolgainak emlékét. Százhalom és Érd környékétől — A Duna *Sicambria - Echulbuer* — Óbuda alatti folyásától — Keveaszón (Kajászó) és a Kéza felé tartó váli völgyön át (ahol az útmenti *statua lapidea*, a hun kapitányok képzelt sírköve, valójában egy embermagasságnyi Jupiter oltárkő, még korunkig megmaradt) északnyugat felé megint csak a Dunáig, Szőnyig: egy olyan háromszög egyik oldala, a középtájon Kéza faluval, amelynek másik két szárát a Duna folyása képezi; ez a hun történet pannóniai színtere Attila hódításai előtt.⁴

E tájékon és dominusainak személyén kívül egyebet nem is sejtünk Kézai ifjúkoráról. Annyi azonban bizonyos, hogy nem maradt meg magánfamiálisnak. Amikor neve első ízben bukkan elő oklevélben, 1272-ben, már V. István özvegyének, a kun Erzsébet királynének a klerikusa (*clericus noster*). Alighanem a királyné kíséretéhez tartozott még 1280 táján is.⁵ Hamarosan azonban IV. László kíséretében találjuk; 1283-ban már a királyi udvar jegyzője (*aule nostre notarius*), s mint a király klerikusa (*fidelis clericus eius*, ti. *regis*) mutatkozik be 1282–1285 közt írt művében is.⁶ Ezután oklevél többé nem említi nevét.

Mindössze ennyi, amit külső adatokból, s már régóta tudunk személyéről. Minden egyéb életrajzi körülmény csak magából a műből elemezhető ki; újabb oklevél felbukkanása, amely név szerint említené, már aligha remélhető. Mindazonáltal, maga a *Gesta* elég sok mindent elárul, főként olyan körülményeket, amelyek a mű keletkezésével kapcsolatban lényegesek. Ide tartoznak mindenekelőtt tanulmányai (műveltségének forrásvidéke) és a mű létrejöttének háttéréül szolgáló társadalmi környezete (szemléletének forrásvidéke). Ami az előbbit illeti, ez a tanulmány is újabb adalékokkal és szempontokkal támasztja alá, hogy jogi tanulmányokat folytatott ama észak-itáliai egyetemek valamelyikén, ahová éppen ezidőtájt kezdenek áramlani a magyar tanulók: Bolognában vagy Padovában.⁷ Hogy talán inkább az utóbbin, azt az a körülmény valószínűsíti, hogy a közeli Velencében kétségtelenül huzamosabb ideig tartózkodhatott, olyannyira, hogy — miként a *Venetica lingua* kétség-

⁴ *Eckhardt S.*: i. m. 47–56. — Megjegyzendő, hogy a *Tárnokvölgy* szerepeltetése valószínűleg csakugyan az 1260-as években folyó tárnokvölgyi perrel kapcsolatos (*Győrffy*: Krónikáink, 176–177), ez a körülmény azonban még több joggal szól Kézai szerzősége mellett, mint Ákos mester mellett, hiszen a nagy port kavaráó pereskedés színtere alig 20 km-re esik Kézától. Maga a Kézainál szereplő névforma (*Tawarnucwe*[1]g) teljesen korszerű; vö. pl. 1268 k. *Tawarnukvelg* (Zichy O. I. 17).

⁵ 1272: HOKl. I. 63. — Erzsébet királyné egy Mohácson kelt datálatlan (1280 körül kelt) oklevelében a szolgabírák szokatlan *nobiles capitanei* neve („... deputatis quatuor nobilibus capitaneis eiusdem provincie. . .” „iudem iudices tam capitanei quam barones. . .”) megengedi a lehetőséget, hogy itt a hun történet írójának kezenyomával van dolgunk. OL Dl. 38 668. (Az oklevélre *Gerics J.* hívta fel a figyelmet. Vö. *Győrffy Gy.*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp. 1963, 343.)

⁶ 1283: HO VI. 296 (Krit. 3269.) Itt is, mint 1272-ben, birtokba iktatást végez. Noha mindkét oklevélben csak keresztneven szerepel, az azonosság iránt aligha lehet kétségünk. (Ez az oklevél újra lenyomtatva: HO VIII. 233.) — Művének ajánlásában „Invictissimo et potentissimo domino Ladislao gloriosissimo regi Hungarorum magister Simon de Keza fidelis clericus eius. . .” SRH I. 141.

⁷ Bologna város *Memoriali* c. kötetiben (amelyek a 20 lírán felüli adásvételi ügyeket tartották fenn) az 1265–66, 1268–71. évekből, tehát hat év köteteiben 36 magyar tanuló neve maradt fenn (összesen 83 magyar vonatkozású bejegyzés). Padovában sajnos hasonló jellegű források nem áll rendelkezésünkre. *Veress E.*: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai, 1221–1864 (Monum. Hung. Italica, III.) Bp. 1941, 3–17.

telen ismerete bizonyítékaként a *Vecca Venesia* és *missitalius* alakok tanulmányából láthattuk —, olaszul is a velencei nyelvjárásban tanult meg. Míg itteni tanulmányai, a római jog és a kor korporációs elméletének elemei a hun történet teoretikus vázának felépítéséhez segítették hozzá, a velencei hagyományok, sőt egy meg is nevezett *scartabello* — egy elveszett *cronica Venetorum* — a hunok viselt dolgainak epikai színeit segített élnékíteni. Valamilyen formában velencei kapcsolataival függhet össze az Attila második (aquileiai) hadjáratába beleszótt itinerárium a dalmát partvidéken Spalato tájékától észak felé Trieszt és Aquileia (végeredményben tehát Velence) felé, noha e sajátos irányú és jellegű útvonalat egyelőre, legalábbis eddigi ismereteink alapján, még nem tudtuk megmagyarázni, életrajzi támpontokhoz kötni. Egyáltalán, eddigi ismereteink alapján magát az egész észak-itáliai tartózkodást csak lazán tudjuk időkeretek közé illeszteni. Némi támpontot nyújt, hogy amikor Simon neve első ízben bukkan fel, az oklevél még nem nevezi *magisternek*, egy évtizeddel később azonban már e címmel szerepel, s ő maga is így titulálja magát műve előszavában. Ha feltesszük, hogy az említett 1280. évi oklevelet ő írta királynéi klerikusi minőségében, eszerint az 1270-es években (de mindenképpen 1272—1283 közt) végezhetette — vagy fejezhetette be — tanulmányait, ha nem is jutott el a doktori fokozatig. (Műve körülbelül ezt a magisteri szintet tükrözi csakugyan; egy *doctor utriusque iuris* bizonytalanságú szisztematikusabb és elvonatkoztatásokban gazdagabb — de a fantázia merészségében feltétlenül szerényebb — művel ajándékozta volna meg korát s a magyar történetírás történetét.) Az a körülmény, hogy egy klerikus, káplán már hivatali szolgálatba lépése után folytat egyetemi tanulmányokat, gyakori eset a korban. Az udvarnak szüksége volt képzett jogászokra; akár maga a királyné vagy a kancellár küldhette tanulmányútra. A királyi kápolnába való átlépése viszont esetleg már éppen következménye lehet az egyetemi studiumoknak. Erzsébet királyné környezetében találjuk ezidőtájt Orbász pozsegi prépostot, aki korábban (1264—1270) Padovában és Bolognában végzett jogot, sőt padovai kanonoki stallumot viselt (1264), majd a kánonjog doktoraként hazatérve a királyné kancellárja lett (1280, 1284—86).⁸ Hogy ő volt-e Kézai mentora, vagy más, természetesen csak találgathatjuk, éppúgy, ahogy azt is: mikor, milyen alkalmából tette meg azt a másik hosszabb külföldi útját német földön, Burgundián át Lyonba, s innen át az Alpokon Lombardia felé, amelynek nyoma — mint láthattuk — ugyancsak ott van művében. Kézenfekvő a feltevés, hogy ennek az itineráriumnak a háttérében egy követjárás húzódnak meg, s ez már bizonyítással összefügg hazai szűkebb környezetével, azzal a grémiummal, amelybe tanultsága révén bekerült: a királyi vagy királynéi kápolnával. A magyar királyság követei, diplomatái ezekben az időkben köztudomás szerint jórészt a királyi klerikusok tanult, mozgékony, nyelveket tudó köréből kerültek ki.

Ez volt Kézai hazai környezete már az 1270-es évek elején, majd 1283 táján: előbb a királynéi, majd a királyi kápolna. Kézai mester a *clerici regis* csoportjának tagjaként része volt egy grémiumnak, amelynek személyi összetételét és szerepét az államéletben — annak gyakorlati és ideológiai szférájá-

⁸ Veress E.: i. m. 5, 15; Fejérvataky L.: A királyi kancellária az Árpádok korában. Bp. 1885, 123—124; Karácsonyi J.: A magyar nemzetségek a XIV. sz. közepéig. I. Bp. 1900, 198.

ban — viszonylag jól ismerjük.⁹ Bizonyos értelemben ők voltak a magyar királyság „legistái”; sajátos arculatú intellektuális réteg, vagy inkább csoport, amelynek szellemi fegyverzete — s egyáltalán csoportjellege — paradox módon éppen akkor, az 1270–80-as évek folyamán erősödik meg, amikor Kun László anarchikus uralma idején maga az állam meggyengül. Éppen az állam aggasztó labilitását ellensúlyozandó volt elemi szükség arra, hogy jogképzett emberek gyakorlati és elméleti tevékenységükkel mentsek, ami menthető. Ők alkották azt a személyi kört, amelyre a királyi hatalom mint legfőbb szellemi támaszára tekintett, s amelynek tagjait, a klerikusokat éppen Kézai műve keletkezése idején egy oklevél (1284) mint „előrelátó és hatalmas férfiakat” (*viros providos et potentes*) nevezi meg, mint az ország jólétének és a „közhazsonnak” (*utilitas publica*) nélkülözhetetlen támaszait. „Hatalmuk” abban állt e férfiaknak, mint egy másik oklevél (1275) kifejezi, hogy a „tudomány eledele” tette őket erőssé (*virī doctrine dapibus refecti*), s tette őket képessé, hogy „ragyogó tudományukkal” segítsék érvényesülni a gonoszsággal szemben az igazságot: „miként a csillagok”, *quasi stelle* ragyognak e férfiak e nem kis mértékben túlhajtott kép szerint valahol a királyi hatalom szellemi szférájában, ahogy a hűséges nemesek viszont Kézai képében valóságos fegyverekkel veszik körül a királyt *sicut stellae caeli*.¹⁰

E felmagasztosító fordulatokban természetesen magának a csoportnak az öntudata is tükröződik. Szociális szempontból, társadalmi eredetére nézve távolról sem homogén ez a kör. Akadnak köztük nagynevű nemzetségek fiai, akik befolyásos és tekintélyes rokonaik — egy-egy főpap, egyszerűs mind rendszerint világi főméltóság, pl. kancellár — támogatásával végezték el egyetemi tanulmányaikat és továbbra is mentoruk támogatását élvezik pályájukon,¹¹

⁹ Ld. mindenekelőtt *Hajnal I.* alapvető tanulmányát: IV. Béla kancelláriájáról. Turul 32 (1914), 1–19. — A témáról újabban *Gerics*: i. m. (8. jz.) 115–121; *Bónis Gy.*: *Einflüsse des römischen Rechts in Ungarn.* (Ius Romanum Medii Aevi, V/10.) Mediolani 1964, 18–25, 73–78, valamint kül. *Mályusz E.* plasztikus összefoglalása, i. m. (3. jz.) 124–134.

¹⁰ 1284: Erzsébet (ifjabb) királyné oklevele beszéli el Tamás váci püspök, királynéi kancellár életpályáját. Már IV. Béla idején „in aula regia *apocrisarii et specialis notarū* meruit officium exercere . . . regis et regni negociis pro utilitate publica, sicut negotiorum et causarum qualitas et quantitas ac varietas exigebat, fideliter insudando”, majd V. István idején „*diversarum legationum* gessit insignia pro regni commodo cuncta provide disponendo”, később IV. László ifjúsága idején „in aula regia . . . *vice cancellarie officio ante alios regalis excellentie clericos, viros providos et potentes, meruit insigniri*”, végül királynéi kancellár lett. CD V/3, 210. Jellegzetes típusa e kor hivatali pályáinak. — 1275 IV. László: „Amplitudini ergo congruit sacre regie maiestatis viros doctrine dapibus refectos sue extollere munificencie donativis, ut dum intra regni septa sue luculenta scientie doctrina extirpatis vitis, plantando virtutes veluti splendor fulserint firmamenti, quasi stelle in perpetuas eternitates mansuri per legitimos tramites calumpniantium iniquitates expellentes ad iusticiam valeant plurimos erudire.” (HO V. 52.) (Az utóbbi passzus idézet *Inst. Proemiumból*. Akinek javára az oklevél szól, Pál veszprémi prépost, királyi klerikus, maga is Bolognában tanult és egyike az e korban nálunk ritka „mindkét jog doktorainak”).

¹¹ A bolognai tanulók közt (ld. fentebb, 8. jz.) feltűnő a főpapi unokaöccsök viszonylag nagy száma. Pl. Bánca nembeli István esztergomi érseknek (1242–52), majd bíborosnak és prenesti püspöknek (1252–66) négy unoköccse is tanult Bolognában ezekben az években: István (később pozsonyi prépost, kalocsai érsek, kancellár), Orbász (később pozsonyi prépost, királynéi kancellár), továbbá Dénes comes fia: Károly és Ladomér. Itt folytatta továbbá tanulmányait Türje nembeli Fülöp esztergomi érsek királyi kancellár (1262–72) két unokaöccse, Joachim és Szerafin, Timót zágrábi püspök unokaöccse, Girolfus zágrábi kanonok, és így tovább.

másokat bőséges főesperesi, kanonoki, préposti javadalmaik támogattak, megint mások az ismeretlenség homályából lépnek elő, hogy mindvégig csak *clericus* címük mutassa: életútjuk egyszerű „hivatalnoki” pálya. Eltérő társadalmi származásuk bizonytalannal hagyott valamennyiük gondolkodásán, de az a körülmény, hogy valamennyien egy intézmény tagjai (mert a királyok, királynék kápolnáit nem voltak függetlenek egymástól) és állásuk szerint azonos funkciókat láttak el, képzettségük is többé-kevésbé hasonló, már mentalitásukban is szükségképpen bizonyos értelmű egységgé formálta őket. A hivatali teendők közös célja a király, a korona szolgálata, s a tevékenység legfőbb értékmérője maga a szolgálat — oklevelek megfogalmazása, királyi megbízatásokban, küldetésekben, követségekben való eljárás *intra et extra regnum* —, ami egyszerre az előrelépés, vagyonosodás, birtokszerzés, sőt a társadalmi emelkedés (adott esetben a társadalmi státusz felcserélése, a nemesedés) útja, ahogy az éppen e korban számos oklevélből ismeretes.

Nem egy efféle tipikus pályát ismerünk ahhoz, hogy ha Kézai ifjúkoráról pozitíve nem is tudunk semmit, elképzelhessük útját a Váasztély nemzetségi kézai birtokáról a királynéi, majd királyi kápolnába. Legyen elég csak egyetlen példát említeni, ami különösen azért lehet szuggesztív, mert kétségtelenül Kézai Simon legközelebbi kollégájáról, Kun Erzsébet kápolnája egyik tagjáról van szó. Damján klerikus egyszerű kondicionális családból származott, apja és testvérei vitorok voltak a királyné káli birtokán, maga Damján azonban gyermekkorától fogva a királyné udvarában nevelkedett, s zsenge ifjúkorától fogva *in domo nostra* tevékenykedett „követjárásokban és egyéb szolgálatokban”, ezért Erzsébet 1273-ban klerikusának kérésére, s érdemeire való tekintettel nemcsak őt, hanem általa és vele együtt egész családját — testvéreit és azok fiait — korábbi kondíciójukból kiemelve a királyi szerviensek közé emelte, megnevesítette. Nemcsak az egyedi eset, hanem maga az elv is tanulságos, amelyet az oklevél arengája foglal össze: királyi és királynéi érdék, hogy különösképpen azok kapjanak jutalmat, akik kora gyermekkoruktól fogva az udvarban nevelkedvén, ott mind életkorban, mind éretnyeiben (*virtutes*) olymódon gyarapodtak, hogy sohasem húzódoztak bármiféle veszélytől, ha a korona becsületéről volt szó.¹² Magában ebben az egyetlen esetben természetesen semmiféle kényszerítő erő nem rejlik, hogy belőle Kézai Simon karrierjére nézve vonjunk le messzemenő következtetéseket, ám magának az elvnek a kimondása (és pedig akkor, amikor maga Kézai is kétségtelenül ott volt a királynét körülvevő, féltucatnál bizonyára nem több klerikus közt), mégiscsak figyelemre méltó, s általa — magának a műnek az ismeretében — mégiscsak több alappal fogalmazhatunk meg egy sejtést Kézai szociális helyzetére nézve, mint eddig történt.

¹² 1273: „Regie reginalisque sollicitudinis interesse dinoscitur metiri merita singulorum et illos specialius sue munificentie premio extollere potiori, qui a primevis pueritie sue temporibus in domo eorundem educati, sicut etatis sic virtutum meruere recipere incrementa pro regie et reginalis corone honore variis ac periculorum generibus nullatenus exponere formidantes.” Minthogy Damianus clericus (filius Gregorii) és testvérei „vinitores nostri de villa sancti Benedicti de Kaal” gyermekkoruktól így szolgáltak („tam videlicet in deferendis legationibus nostris, quam aliis servitiis impendis”), érdemeikre tekintettel „a conditione eorum auferendo . . . in . . . collegium servientium regalium transferre dignaremur”. Veszprémi kápt. magánlt. Lad. 1, Kál 9. (Az oklevél másolatát Györffy Gy. bocsátotta rendelkezésemre, amiért itt is köszönetet mondok.)

Miről vall ilyen összefüggésben Kézai „társadalomtörténeti” érdeklődése, ahogy az főként az udvarnokok, várnépek és egyéb kondicionáriusok, szabadosok és szolgálóállapotúak eredetének szentelt ún. „második függelékben” (valójában, mint láttuk: az egész mű szerkezetéhez tartozó traktátusban) jelentkezik? Ennek a résznek a megírása csakugyan iránytadó valamilyen mértékben Kézai szociális háttere kijelölésében, de csak igen tág értelemben, mondhatnánk kizáró jelleggel: valóban aligha képzelhető el valamilyen előkelő nemzetség tagjáról, de akárcsak az „aranyzabadságot” a szentkirályoktól családi tradícióként levezető nemesről, hogy a „társadalmi struktúra” (sőt, hogy úgy mondjuk, a „társadalmi mobilitás”) eme alsóbb szintjei beleférjenek érdeklődésébe. Teljességgel elképzelhetetlen például Kézai kortársáról és idősebb történetíró kollegájáról, Ákos nembeli Ákos mesterről, hogy egy efféle történeti eszmefuttatást leírt legyen. De azért írta volna meg Kézai Simon mester ezt a traktátust, mert itt feltétlenül saját múltjáról beszélt, valamilyen rokonszenvét fejezte ki a kondicionális elemekkel? Ez az értelmezés Domanovszky S. óta elég általános. Kézai gondolatrendszerének ismeretében ezt a feltételezést el kell ejtenünk. Nemcsak azért, mert a „tisztá magyarok” és a „keverékek (jöttmentek)” szemléleti dualizmusának teoretikusa aligha származhatott az utóbbi kategóriából, hanem azért is, mert valami érzelmi azonosulásnak még csak nyoma sincs fejtegetéseiben. Ő egyszerűen „racionális”, „történeti” magyarázatot keres itt a társadalmi szabadság megosztására az idegen eredetű -- *missitalius* -- népelemen belül -- „akikkel csaknem az egész Magyarország telve van” (c.95) --, ahogy művének elején megtalálta erre nézve a megoldást saját nációjában belül is. Ilyen értelemben tehát a klerikus, az „értelmiségi” szólal meg itt, akit általában foglalkoztatnak „társadalomelméleti” kérdések, s aki itt is, mint általában, voltaképpen a társadalmi *ordo* helyességét igazolja. Hiszen a *mos gentium* legitimálja a hadifoglyok szolgaságba vetését, a földnélküli szolgák pedig *propria voluntate* kezdtek annakidején uraiknak censust fizetni (c. 95), s az egész gondolatmenet egyik leglényegesebb célzata, hogy a várjobbágyok nehogy „történetileg” belekeveredjenek a *conditionarii* sokszínű tömegébe: ők eredetileg is „szegény nemesek” . . . ! (c. 97) Kézai e r e d e t i társadalmi helyzetére mégis annyiban vet fényt e traktátus, hogy a társadalomnak az ő saját korában is mozgásban levő alsóbb régiói iránti érdeklődésével önkénytelenül is elárulja: valamilyen formában neki is személyes ügye lehetett a „társadalmi mobilitás” problémája; a k t u á l i s társadalmi helyzetére viszont éppen az vet fényt, hogy az egész problémát nemesi szempontból kezeli és szemléli! Ebbe a képzetbe mindenestre leginkább egy olyanféle nemesi adomány fér bele, mint amit Damján klerikus esetében láttunk: az út az „értelmiségi” funkcionát (a *virtus* és a *scientiae doctrina* jutalmán át) vezet a társadalmi emelkedéshez, s az elért nemesség „értelmiségi” igazolása már az a teoretikus neofita buzgalom, ahogy Kézai mester a 108 nemzetségből álló nemesi *pura Hungariát* teszi meg a történelem immanens keretévé.

Mindez természetesen csupán magyarázati l e h e t ő s é g. A tény az, hogy Kézai Simon külföldi tanulmányainak (s valószínűleg egyéb útjainak, alighanem követjárásainak) és itthoni környezetének együttes inspirációjára az 1280-as évek elején elhatározta, hogy „szolgálatait” nem korlátozza a gyakorlati teendőkre, hanem történeti és teoretikus elképzeléseit „egy kötetbe szerkeszti”. Tette ezt részben *fidelis clericusi* minőségében, s ebben nem különbözött gestaszerkesztő elődjétől, az ekkor már egy évtizede halott Ákos mes-

tertől. A kettejük műve közt mutatkozó műfaji, szemléleti és tartalmi különbségek nem a királyi hatalomhoz való viszonyuk eltéréséből következnek; mindketten — akárcsak okleveleket fogalmazó kollegáik — királyuk, általában a királyi hatalom propagandistái. Ami különbség: a feudális „állam” másként — társadalmi — pólusának megítélése, s az ahhoz fűzött historizáló törekvések. Ez az olykor nem is árnyalati, hanem nagyon is lényegbevágó véleményeltérés, Kézai részéről olykor már-már burkolt polémia (aminek némely vonatkozásairól a korábbiakban szóltunk) azért is lényeges, mert Kézai számára az inspiráló tényezők közt kétségtelenül szerepet játszott Ákos mester kézírata, mi több: életüknek egy szakaszában a két történetíró feltétlenül ismerte egymást, sőt alighanem a történetírás rendeltetéséről is eszmét cserélt. Nehéz is elképzelni másként az udvar klerikusainak maroknyi csoportjának ismeretében, még ha más-más kápolna tagjai voltak is. Ákos mester Mária királyné kancellárja volt (1248 – 1261), előtte és később, egészen haláláig (1273), tehát még V. István uralkodása idején is a királyi kápolna tagja maradt,¹³ míg Kézai, legalábbis ez időszak vége felé — mint láttuk — az ifjabb királyné, Erzsébet klerikusa volt. Ha máskor nem, szinte oklevelesen bizonyítható módon együtt álltak V. István ravatalánál a margitszigeti apácakolostorban (1272. aug. 6. után): az idősebb, egyszersmind saját halála előtt álló Ákos mester, óbudai prépost és a kolostor ügyvivője, s a valószínűleg jóval fiatalabb királynéi klerikus, Kézai Simon, aki a friss özvegyvel éppen ezidőtájt (1272. szept. 22.) a fővárosban tartózkodott. Talán éppen ez volt az az alkalom, amikor Kézai kézhez kaphatta idősebb kortársának nemrég befejezett kéziratát, hogy idővel annak ismeretében, de mégis oly más szellemben, maga is megírja művét.¹⁴

Hogy pontosan így történt-e, vagy sem, természetesen nincs jelentősége. Annál kevésbé, mert hogy a két történetíró nemcsak ismerte egymást, hanem közösen osztozott egy olyan élményben, amely mindkettejük művén — jellemző módon tartalmilag igen eltérő vonatkozásokban — nyomot hagyott, azt a továbbiakban kíséreljük meg beigazolni: együtt vettek részt két évvel korábban egy nevezetes követjárásban a Nápoly-szicíliai királyságban. Ha ez — *quod est demonstrandum* — beigazolódik, Kézai életútjának egy olyan, eddig ismeretlen, epizódjára bukkanunk, amely nem csupán újabb adalékot nyújt életrajzához, hanem segít elrendezni már ismert, de kronológiai keretekbe eddig nem illeszkedő támpontokat is, egyidejűleg pedig fontos adatokat és szempontokat nyújt a hun történet keletkezésének hátteréhez, megannyi motívum geneziséhez, s nem utolsó sorban Kézai írói módszeréhez.

*

Kézai *Gestájának*, éspedig mind a hun, mind a magyar történeti résznek, több merész — történeti szempontból hajmeresztő — dél-itáliai és horvátországi vonatkozásával a kutatás mindaddig nem tudott mit kezdeni. Magunk is hajlamosak lettünk volna az elszabadult fantázia játékkúra vagy ismeretlen források jellegzetes „kézais” használatára gondolni, ha Mályusz E. magából a krónikából mesteri kézzel ki nem fejtí Ákos mester 1270. évi nápolyi követjárásának nyomait, hogy aztán e nyomokon tovább haladva magunk bukkanjunk rá azokra az alig kétségbe vonható kapcsokra, amelyek egyfelől

¹³ Életrajzára *Györffy*: Krónikáink, 161–180; *Mályusz*: i. m. (3. jz.) 129–137. Halála időpontjára *Mályusz*: i. m. 71; hogy mindvégig királyi klerikus volt, uo. 124, 136.

¹⁴ Erre az időbeli egybeesésre vö. már *Györffy*: Krónikáink, 180.

Kézai művének több alkatelemét, másfelől ez évek követjárásainak forrásait és részleteiben rekonstruálható mozzanatait szerves egységgé fogják össze. Mályusz E. vitathatatlanul bebizonyította, hogy Ákos mester tagja, sőt alighanem tekintélyes vezetője volt annak a magyar követségnek, amely 1270 májusában a gyermek Máriát — V. László és Kun Erzsébet kisleányát — Nápolyba kísérte; az író itteni élményeit jórészt genealógiai kombinációkban kamatoztatta művében, amennyiben kora néhány előkelő magyar nemzetségét vérségi kapcsolatba hozta Anjou Károly udvarának nápolyi, casertai és apuliai előkelőségeivel (Károly francia lovagjával, Guillaume de Cornu-vel, Sanseverino grófjaival stb.), részben pedig novellisztikus módon színezte ki (vagy alkotta meg?) Kálmán király apuliai vállalkozásának történetét.¹⁵

Ez az eljárás voltaképpen összhangban van a kor történetírói felfogásával, s tartalmát tekintve teljes mértékben összhangban van Ákos mester történetírásának elsődleges „genealogikus” beállítottságával. A hun történet írója — mint bőségesen láthatuk — ismeretanyagát egészen más vonatkozásokban kamatoztatta. Nos, a hun történetnek már első pillantásra is két olyan dél-itáliai mozzanata van, amelyek a XIII. századi szicíliai „kettős királyság” területén játszódnak le, teljesen történetietlenül, hiszen a hunok nem jutottak le Dél-Itáliába, de még efféle utólagos helyi hagyományképződésnek sincs nyoma a forrásokban. Mindkettő, szerkezeti helyét, jellegét tekintve nyilvánvalóan színesítő epizód, amolyan közjáték, *Incidentia* — ahogy az első esetben Kézai variánsában még egy fejezetem is jelzi.

A z e g y i k — ez a bizonyos *Incidentia* — maga egy közbevetett kis fejezet (c. 14), miszerint „Macrinus tetrarcha” Attila uralma alá került tartományaiából, köztük Panonniából és Dalmáciából, sok városlakó, megunván a hunok zaklatásait, „szülőföldjüket odahagyván, Attilától engedélyt nyervén, az A d r i a i t e n g e r e n á t A p u l i á b a mentek át. . .”¹⁶ A m á s i k a ravennai história egy mellékepizódja vagy színező függeléke (c. 17). Eszerint, miközben Attila Ravennában tartózkodott, Szovárd (*Zuard*) hun kapitány egy hun sereggel A p u l i á b a és C a l a b r i á b a — tehát az olasz csizma sarkába és orrába — kalandozott el, az utóbbi tartományban Reggio di Calabria, *Regina civitas* és *Cathona* városokat lerombolta (itt Kézai közbeveti: „ahol Cato született és lakott”, míg a krónikák szerint Cato „alapította”), majd ezután T e r r a d i L a v o r o (*Terra Laboris*) területén át egészen M o n t e c a s s i n o i g dúlta a vidéket, s onnan tért vissza Ravennába.¹⁷ Már itt jegyezzük meg, hogy Domanovszky S. mind tanulmányaiban, mind szövegkiadása jegyzetében (SRH) teljesen indokolatlanul azonosította az itt szereplő calabriai helynevet a szicíliai Catinával, s fedezett itt fel valami földrajzi zavart, minthogy C a t o n a létező helység, és pedig Reggio di Calabria tőszomszédságában a tengerparton, éppen átellenben Messinával, sőt kikötője — mint alább látni fogjuk — nevezetes hely volt: ez volt az átkelőhely Sziciliából a Farus tengerszorosán át

¹⁵ Mályusz: i. m. 27—41.

¹⁶ SRH I. 156, 269.

¹⁷ SRH I. 160, 274. (A két szövegvariáns közti lényegesebb eltérésekről alább.) Az irodalomban nem egy helyen felmerült, hogy *Zoard* hun kapitány kalandozásának ötlete esetleg összefügghet egy történeti alak, *Szalárdus dux* 924. évi itáliai kalandozásának hagyományával vagy irodalmi ismeretével. Am attól eltekintve, hogy a név hasonlóság igen távoli (*Zoard* forrása a Szovárd nemzetség neve, közvetlenül valószínűleg Anonymus *Zuard* vezére), Szalárd vállalkozása csak Lombardiára terjedt ki, az ide vonatkozó legbővebb nyugati tudósítások is (Liudprand, *Antapodosis* III, 2—6, Adalbert veronai püspök életrajza, Gervasius Ricobaldus Ferrariensis stb.) csupán Pavia, Milano, Verona, Treviso dúlásáról tudnak, ebből tehát a dél-itáliai vállalkozás ötlete semmi esetre sem vezethető le. (Vö. *Gombos*: Catalogus, 25, 170, 217, 351, 826, 1037, 1473—74.) Szalárd neve különben a magyar krónikairadalomban fenn sem maradt, Kézai pedig a kalandozását említő forrásokat nem ismerte; Szovárd dél-itáliai kalandja éppúgy írott forráskapcsolatokat nélkülöző epizód, mint a hun történet nem egy eleme.

Itáliába. Ha tehát tökéletes történeti képtelenségről van is szó, szó sincs földrajzi zavarról. Félkör alakú kalandozó hadjáratot képzelt el az író, amely Itáliát előbb a keleti partvidéken, a csizma sarkáig pusztította, onnan átcsapott a csizma orráig, majd a nyugati partvidéken haladt visszafelé északnak, a Nápolytól északra fekvő tartományig (más néven: Caserta) és Montecassinoig. Már itt jegyezzük meg azt is, hogy földrajzi szempontból csak Kézai szövege helytálló, aki világosan azt írja, hogy Szovárd előbb Apuliába és Calabriába tört be, ahol (*ubi*, ti. Calabriában) Reggio-t és Catonát pusztította, majd ezután (*et deinde*) dúlta a Nápolytól északra fekvő Terra di Lavoro vidékét, s Montecassinoról azután már csak ő tud. Ezzel szemben a bővebb krónikák szövege szerint a hun kapitány „Apuliát, Terra di Lavorot (!) és Calabriát egészen *Regiona* városig és Catonáig . . . fosztogatta”, miáltal a másoló világosan elárulta, hogy fogalma sincs a tartományok fekvéséről: a csizma sarkából minden átmenet nélkül északra ugrik, majd vissza a legdélibb pontra, ahol az *usque Regionam civitatem* sincs rendben (még ha magát a névformát úgy nagyjából el is lehetne fogadni a Kézainál szabályos latin *Regina civitas* helyén), lévén hogy ha „eddig” kalandozott, a legdélibb pontig, akkor hogyan tért vissza Ravennába? E két szövegvariáns viszonya nem magyarázható úgy, hogy Kézai, földrajzi ismeretek birtokában, „kijavított” egy már meglevő zavaros szöveget, mert hiszen hogyan jutna eszébe valakinek egy efféle ötlet, ha maga sem ismeri a tartományok fekvését? Ellenben nyilvánvaló, hogy az *usque* a bővebb szövegekben nem egyéb, mint „hibás varrat”, amely a Kézai eredeti szövegében meglevő montecassinói utalásból maradt itt (*usque Montem Cassinum vastat*), amit azonban a későbbi másoló kihagyott, mert a bencések szent hegyét és központját jónak látta megkímélni a hun-magyarok pusztításaitól, ezen túl pedig a számára mit sem mondó tartományneveket értelmetlenül egymásra dobálta. De honnan ismerte Kézai Itália két legdélibb tartományát (s a többi hely ezekhez való viszonyát), amikor ezek a kor viszonyai közt oly messze estek Budától, mint Makó Jeruzsálemtől?

Mellőzve egyelőre a hun történetben rejlő egyéb elemeket, jegyezzük meg harmadik mozzanatként, hogy Kézai a magyar történetében a krónikákban is szereplő állítólagos Kálmán király-féle apuliai vállalkozásról többet tud, vagy többet képzelt el, mint Ákos mester. Első pillanatra talán jelentéktelen adat, hogy szerinte (c. 64) nemcsak gályákat és hajókat (*galeas, naves*), hanem egy harmadik fajta hajónemet is béreltek a velenceiektől: *terrius*. Majd átkelve az Adrián, Monopoli és Brindisi városok elfoglalása után „az apuliai síkságot” (*planum Apuliae*) pusztították, végül „visszatérve a hajókhöz a tengeren át Dalmáciába keltek át”, otthagyván Apuliában egy magyar kapitányt és a magyar király *baneriumát*. A folytatást is másként tudja. A krónikák szerint az elfoglalt városokat „a császár által küldött pisai gályások szerezték vissza, kiúzvén a velenceieket”; Kézai szerint viszont e hódítást, a városokat csak *Guillelmus iunior rex Siciliae* szerezte vissza, de nem is harccal, hanem „a pisaiak segítségével, nagy összegekkel”, s azt is éppen csak hogy „alig”.¹⁸ E mozzanat történeti hitele legalábbis kétes; a színező részletek mindenesetre a két XIII. századi írótól, Ákos mestertől és Kézaitól származnak.¹⁹ Nem csupán arról van szó kettejük viszonyában is, hogy Kézai előadásában a magyar dicsőség minden részletben nyomatékosabb (ezt őrzi az ottmaradt magyar kapitány, ezt jelképezi az ottmaradt zászló, ezt húzza alá, hogy

¹⁸ SRH I. 183, 433.

¹⁹ A jogos kételyekre *Mályusz*: i. m. 40–41. — Egykorú olasz vagy bizánci források a Kálmán-kori fegyvertényről nem tudnak; Dandolo (*Chronica*, 9, 10) összevont elbeszélése a velencei Paulus Minorita szövegén alapul (egy „magyarázó” betoldással Kálmán Velencébe küldött követekre vonatkozóan, amely azonban egy más összefüggésből ide vont oklevélen alapul), utóbbi pedig — mint tudjuk — e helyen is Kézai szövegéből merített. Ezt különben még Dandolo kiveonata is mutatja:

nem fegyverrel, hanem pénzzel szerzik vissza a magyar hódításokat), mert ez pusztán a fantázia dolga. Figyelemreméltó ellenben az apuliai s í k s á g (ugyanaz, mint máshol az ugyancsak a valóságnak megfelelő *planum Lombardiae* bővítménye), az Apuliából Dalmáciába való átkelés — önmagában tulajdonképpen felesleges — részletezése, II. Vilmos normann király (1166—1189) neve, de legfőképpen egy, a középkori-európai latinságban teljesen ismeretlen hajófajta, *terra* megnevezése. Ez a középkori viszonyok közt annyit jelent, mintha valaki ma egy regényben, mintegy önkénytelenül, egy olyan speciális angol tengerészeti szakkifejezést írna le, amely kizárólag a brit flottánál használatos. (Mint látni fogjuk, az analógia ilyen értelemben is áll.)

E tanulmány elején láthattuk Kézainak azt a sajátosságát, hogy milyen nyomatékkal szereti mindenütt precizizálni a *transitusok* helyeit, körülményeit. Nincs mit meglepődnünk tehát azon, hogy a hun birodalomból disszidálók *per mare Adriaticum* keltek át Dalmácia felől Apuliába (c. 4), s a Kálmán lovagjai is *per mare in Dalmatiam* tértek vissza hajókon (c. 64). Az apuliai kikötőkből — mint látni fogjuk —, főként Barlettából, 1270 táján a szabályos átkelés Dalmáciába (általában Zárába) történt, s onnan vezetett az út Horvátországon át Budára. A hun történetben szerepel azonban egy érdekes útvonal, Attila második hadjáratának említett „itineráriuma”, amely délről északnak Salona ill. Spalato vidékéről Zárán át Triesztig és Aquileiáig tart (c. 15). Nos, a különös az, hogy ez nem valami szárazföldi útvonal, ahol seregek vonulhatnak, hanem sajátos módon *expressis verbis* kimondva *circa mare* a dalmát tengerparton délről északra haladva a legfontosabb *tengeri kikötők* sorrendje, egy „hajózási itinerárium”.²⁰ Anélkül, hogy e körülménynek az előzőkkel való kapcsolatát egyelőre firtatni akarnánk, jegyezzük ezt meg *n e g y e d i k* érdekes mozzanatként. Végül pedig említsük meg azt is, hogy Attila elképzelt birodalmának déli határőrállomása *Z á r a* volt (c. 13), s Kézai az említett Kálmán-kori apuliai kalandba még valamit beszúr: hogy ti. Horvátország királyának székhelye *K n i n (Tenen)* volt.

Mindezek egyelőre látszólag összefüggéstelen részletek, amelyek a Kálmán-kori epizód kivételével a hun történetben vannak széthintve, és pedig oly módon, hogy az Attila világhódító időszakát elbeszélő hét fejezet közül négybe jut belőlük egy-egy (c. 13, 14, 15, 17), s annyiban tartoznak össze, hogy valamilyen módon a Nápoly-szicíliai király-

Dandolo, 9, 10

Hoc tempore Colomanus... *misit* exercitum in Dalmacia, et *occidit* fecit regem Petrum...

...et pariter exercitum in Apuliam ad eorum dampna *mittere* statuunt; parata autem classe per Venetos, regius apparatus in Apuliam navigans Brundisium et Monopolim *optinet* et tribus mensibus Apuliam *vastant* et *redeunt*.

Kézai c. 64

Iste quoque in regnum Dalmatiae *misso* exercitu *occidit* fecit regem Petrum...

... *mittens* cum eis exercitum in Apuliam, ubi Monopolim et Brundisium civitates *occuparunt*... *planum* Apuliae... *devastantes*, tribus mensibus in ea permansere. Tandemque ad naves *redeunt*... *revertuntur*...

Chron. c. 152

Iste Dalmacie regnum occiso suo rege Petro... Hungariae adiunxit.

...exercitum copiosum in Apuliam destinavit. Qui Apulia spoliata per tres menses permanserunt in ea. Ubi etiam Monopolim et Brundisium civitates expugnavit... Ipsi autem... abinde sunt reversi...

Vö. Rerum Italicarum Scriptores. Ed. L. A. Muratori (Nuova ed. G. Carducci—V. Fiorini). XII/1. Bologna. 1938—41, 224. (Ld. uo. jegyz. és LXVII. 1.) De még ha a történet magva hiteles lenne is (1108?), a leírás több eleme kétségtelenül az 1270—80-as évekből származik.

²⁰ Vö. fentebb, 39. jz.

ság területével vagy azzal az útvonallal függnek össze, amelyen a mű keletkezése idején Magyarországról — Horvátországon és az Adrián át — oda el lehetett jutni. De a közbeszó fejezetben (c. 16) is van egy mind máig megfejtetlen itáliai vonatkozás, mely szerint a Pannoniából — közelebbről Sabariából — kiűzött langobárdok „most, mint ismeretes, a Ticino folyó partvidékén laktak, akiket paviaiaknak is neveznek”.²¹ A lombardiai P a v i á n a k természetesen területileg nincs kapcsolata a szicíliai királysággal, de — mint látni fogjuk — megvolt a maga sajátos kapcsolata 1270 táján Anjou Károlyval, nem szólván arról, hogy Franciaországból az Alpokon át jövet a Kézai-féle „Ragusium” (Raconisium)—Susa—Torino útvonal folytatásába esik; de talán a p i s a i a k szerepeltetése a Kálmán-kori hadjáratban is valamennyire érthető lesz e szálon. Mindenesetre, ha pusztán b e l s ő s z e r k e z e t i szempontból tekintjük a kérdést, az tűnik szemünkbe, hogy az itt csokorba szedett elemek bizonyos szabályszerűséggel illeszkednek be az egyes fejezetekbe: ahhoz hasonlóan kapcsolódnak színező elemekként Attila történetének Iordanes és Viterboi Gottfried szövegéből kihüvelyezhető vázához (s töltik ki egyszersmind ez irodalmi alapforrások bizonyára túl szűkszavúnak, részletekben szegényesnek tartott információinak hézagait), ahogy az e l s ő hadjárat, a catalaunumi csata és körülményeinek elbeszélését (c. 11—13) a Rajna-vidéki és burgundiai „itinerárium”, *Belvider*, s a „katalán”-ötlet gazdagította, a m á s o d i k hadjárat, Aquileia ostromához (c. 15—16) a velencei hagyományok, a *cronica Venetorum* felhasználása és a „sabariai” kombináció járul, hogy a h a r m a d i k, ravennai hadjáratban (c. 17) a lombardiai városneveken kívül már éppen az imént említett apuliai—calabriai kalandozás töltse be a fő színező többlet szerepét. Nem kézenfekvő-e, hogy a „hiánypótló”, s írott forráskapcsolatokat egyaránt nélkülöző motívumok közös szabályszerűséggel az író személyes élményeiből kerültek be a műbe? Maguk e motívumok elég határozottan — noha természetesen elmosódó körvonalakkal — három régió felé mutatnak. Az egyik Velence és környéke (a lombard síkság felé meghosszabbítva). A másik Franciaország, közelebbről Burgundia (bizonytalanul Lyontól dél felé meghosszabbítva). A harmadik: Dél-Itália, a Nápoly-szicíliai királyság (részben észak, Montecassino, részben kelet, Dalmácia felé meghosszabbítva).

A kérdőjel kérdőjel maradna, s a sejtés pusztá sejtés, ha a nápolyi Anjou-igazgatás fejlett bürokráciájának — a normannok és II. Frigyes örökségének — jóvoltából az 1269—1271. évi követjárások részletei nem lennének olykor egészen meglepő aprólékos-sággal rekonstruálhatók. Noha a nápolyi Anjou levéltár registrum-könyvei az európai középkorkutatás pótolhatatlan kárára a második világháborúban megsemmisültek, az ide vágó iratok nagy része Wenzel G. kiadásában teljes szövegében vagy kivonatatosan egy évszázada éppen a magyar kutatás rendelkezésére áll; ami annakidején elkerülte a másoló figyelmét, az pótolható abból a nagyszabású és mintaszerű rekonstrukciós munkálatból, amelynek eredményeként a nápolyi levéltárosok helyreállították és közzétették az elpusztult kötetek helyreállítható tartalmát.²² Ha a hazai kutatás témánk vonatkozásában e javarészt immár évszázada hozzáférhető forrásanyagban nem ismert fel bizonyos összefüggéseket, annak bizonyára részben az is oka, hogy egy tévedés folytán

²¹ SRH I. 158, 272. A két szövegvariáns közti eltérésekből megemlítendő, hogy Kézai jellegzetes szókapcsolata: *habitare dinoscuntur* (vö. *Madzsar*: i. m. 93) a bővebb szövegekből hiányzik, ahogy a *litora* (fluvii Tycini) megjelölés is.

²² A témánkra vonatkozó csaknem harminc irat a nápolyi registrum könyvekből: Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból. Szerk. *Wenzel G. I.* (Monum. Hung. Hist. Acta extera, I.) Bp. 1874, 3—33 [a továbbiakban: MDEA]. — A nápolyi rekonstrukciós kiadványból három kötet vonatkozik tárgyunkra: I Registri della Cancelleria Angioina. Ricostruiti da R. Filangieri con la collaborazione degli Archivisti Napoletani. Vol. V. Napoli. 1953; VI, 1954; VII, 1955 [a továbbiakban: I Registri].

a kiadásban az iratok helyes kronológiai sorrendje összekavarodott, belső kapcsolataik megszakadtak: a nápolyi udvarban alkalmazott ún. görög *indictio* szerint a datálás szept. 1. — aug. 31. ciklusokhoz igazodott; a római (jan. 1-vel kezdődő) ciklusok szerinti dátumfeloldás tehát az iratok nagyobbik felét hol egy évvel korábbra, hol későbbre helyezte valóságos dátumuknál. S bár e hibát már itthon is régen észrevették,²³ az érdeklődés középpontjában érthetően nem a követjárások részletei álltak, hanem maga az a diplomáciai konstelláció, amelyet e követek készítettek elő, s amely az Árpád-ház és az Anjou-dinasztia kettős összekapcsolása által végeredményben az Anjouk magyarországi uralmának jogforrásává vált. A kérdéskör diplomáciatörténeti hátterére vonatkozóan ma is haszonnal forgatható Patek F. alapos értekezése,²⁴ az már azonban kevésbé ismeretes, hogy 1269 nyara és 1271 nyara közt, két év folyamán ő t magyar követség fordult meg a nápolyi udvarban, s e követségek egyikében — sőt alighanem kettőben — Kézai Simon is részt vett.

Nem diplomáciatörténetet írunk, tehát az alábbiakban csak annyiban térünk ki ilyen vonatkozásokra (s természetesen a követjárások részleteire is), amennyiben témánk feltétlenül megkívánja. Bizonyos körülmények azonban, még ha a szakirodalomban ismertek is, nem kerülhetők meg. Mint ismeretes, korábbra visszanyúló tárgyalások és szerződéstervezetek (1262—1264) eredményeként a Hohenstaufok dél-itáliai uralmával végleg leszámolni készülő IV. Orbán pápának sikerült előkészítenie, amit utódja, IV. Kelemen 1265 tavaszán tető alá hozott: hűbérúri jogcímén a szentszék a szicíliai kettős királyság (*regnum Siciliae citra et ultra Farum*) koronáját IX. Lajos francia király öccsére, Károlyra, Anjou és Provence grófjára ruházta át. E formális hűbérjogi szerződést természetesen fegyverrel kellett érvényesíteni II. Frigyes utódaival szemben; Károly kisebb sereggel már 1265 májusában áthajózott Marseille-ből Rómába, de nagyobb létszámú francia lovagi hadserege — formailag pápai legátus vezette „kereszteshad” — csak 1265 telén kelt át az Alpokon és nyomult előre Rómáig, ahol Károlyt öt bíboros megkoronázta (1266. jan. 6.), majd az új királlyal az élén a francia lovagok hada a döntő beneventoi ütközetben (1266. február 25—28.) megsemmisítette II. Frigyes törvénytelen fiának, Manfrédnak az erőit. Maga Manfréd is ott lelte halálát a harcmezőn. Az utolsó Hohenstaufen trónkövetelő, Konradin legyőzése a tagliacozzoi csatában (1268. aug. 23.), s az ifjú kivégzése már csak betetőzte Anjou Károly egész Dél-Itáliában és Sziciliában időközben konszolidálódó hatalmát. Ezzel színre lépett az akkori európai politika egyik legérdekesebb és legdinamikusabb alakja, aki az elkövetkező másfél évtizedben nemcsak az egész itáliai politikának immár a pápa számára is kényelmetlen domináns szereplője (a „guelfek ura”), hanem egy nagyszabású — bár végül is sikertelen — birodalmi gondolat képviselője. Politikájának végső célja Bizánc meghódítása volt, ahol a latin császárság bukása (1261) után a Paleolog-dinasztia jutott hatalomra: a keleti császárság egyesítése Szicília koronájával, s ezzel egyidejűleg a tengeri hegemonia megszerzése a Földközi tenger keleti felében. Uralkodása első éveiben rendkívül dinamikus diplomáciájának középpontjában egy szövetségi rendszer létrehozása állt, amelynek éle természetesen Bizánc ellen irányult, s első fázisban az Adria keleti partvidékén volt hivatva az Anjou-politikát támogató államok láncolatát megteremteni, miközben a két nagy tengeri vetélytárs, Velence és Genova hol mint a szövetségnek megnyerendő, hol mint semlegesítendő célpont szerepel a tervekben. A magyar királyság több szálon is számításba jött

²³ Sajátos módon *Pauler Gy.* nem, de már *Fraknoi V.* szóvátette: A Habsburg-ház első érintkezései Magyarországgal. II. Függlék: V. István szövetsége az Anjoukkal, 1269. (Értek. a tört. tud. köréből, 24/8). Bp. 1917, 31. Hasonlóképpen *Patek F.* alább i. m. 451.

²⁴ *Patek F.*: Az Árpádok és Anjouk családi összeköttetése. Századok 52 (1918), 449—495.

ezekben az 1267—69 folyamán kialakuló, szerződésekkal, házassági kapcsolatokkal megerősített kombinációkban. Mindenekelőtt Magyarország, a horvát Tengeremelléig kisugárzó befolyásával, belső zavarai ellenére is még mindig tényezőnek számított Velence sakkbantartására: a lagunaváros bármikor tarthatott attól, hogy az Árpád-házhoz hűzõ dalmáciai városok ellene fordulnak. De közvetetten a Ragusa és Cattaro körüli partvidéket birtokló szerb királyság biztosítására is hasznos volt a magyar kapcsolat: I. Uros szerb királyt éppen ekkor (1268) hajlították a magyar hadak IV. Bélával való megbékélésre, s a szövetség záloga a szerb királyfi, Dragutin István eljegyzése volt az ifjabb magyar király, V. István leányával, Katalinnal. A bolgár cári udvarral pedig, ahol a cárné (II. Laszkarisz Theodor egykori görög császár leánya) a Paleologok elleni revans szószólója volt, a magyar udvar Mária királyné révén volt rokonságban. Másfelõl viszont a magyar udvart, kiváltképpen azonban az atyjával is feszültségben élõ V. István ifjabb királyt az a remény hajtotta Anjou Károly felé, hogy az új Nápoly-szicíliai királyságban szövetségest nyer az osztrák-stájer tartományokat is megszerzõ II. Ottokár cseh királlyal szemben, s egyszersmind az Anjou-szövetség megerõsíti a magyar királyság helyzetét a szentszéknél is. E kölcsönös érdek eredménye volt, hogy az új nápolyi uralkodó szövetségi rendszerét elõmozdítani hivatott házassági politikában már a kezdetek idején ott szerepel az Árpád-ház. Anjou Károly öt gyermeke közül négynek a kiházásítása keleti politikáját szolgálta. Beatrixot már a viterboi szerződésben (1267. júl. 7.) az ex-bizánci latin császár, Balduin fiának, Fülöpnek ígérte (eljegyzés 1269 jún.), második fiát, Fülöpöt Achaia hercegének, Vilmosnak a leányával jegyezte el (házasság 1271); ebbe a sorba tartozik az az 1269-ben elõkészített és 1270-ben tetõ alá hozott kettõs házassági terv is, amely az Árpád-házzal fûzte össze az Anjou-dinasztiát. Ennek értelmében Károly fiát, Károly salerno herceget V. István és Kun Erzsébet akkor 11—12 éves leányával, Máriával jegyezték el, másfelõl Károly legkisebb leánya, Izabella (majdani magyarországi nevén Erzsébet) a magyar ifjabb királyi pár kisebb gyermeke, a késõbbi IV. László jegyese lett. E házassági politika révén az Adria keleti partvidékének legnagyobb része, Horvátországtól le egészen Achaia-Morea vidékéig, Anjou Károly szövetségi rendszerébe került, komoly ellensúlyként Velence itteni érdekszférájával, s éllel Bizánccal szemben. Noha a gyermekek még kiskorúak voltak, s egyelõre még csak az eljegyzés következett be, 1270 májusában a kis Mária csakugyan Nápolyba, Izabella pedig az év õszén Budára érkezett; elõttük, velük együtt és utánuk az ügy horderejéhez méltóan több követtség járta meg az utat Nápoly és Buda közt.²⁵

Valójában a kapcsolatok kezdete már az 1269. év elejéig nyúlik. Eredetileg, elsõ feleségének halála (1267. szept. 23.) után maga Károly személyesen tapogatózott az Árpád-háznál. Jelöltje nem más volt, mint a Nyulak szigetének szentéletû szûze, Margit. IV. Béla és Mária királyné szorgalmazták az ügyet, amely azonban Margit ellenállásán megghiúsult. Ez a mozzanat 1267 utolsó hónapjai és 1268 tavasza közé datálható.²⁶ Lehet-

²⁵ Az Anjouk nápolyi királyságának történetét újabban *É. G. Léonard* foglalta össze: *Les Angevins de Naples*. Paris. 1954 (a keleti politikára 103. s köv.). A keleti politika legújabb összefoglalása (a kérdés korábbi irodalmával) *L. Boehm*: *De Karlingis imperator Karolus, princeps et monarcha totius Europae. Zur Orientpolitik Karls I. von Anjou*. *Historisches Jahrbuch*, 88 (1968), 1—35 (az Árpád-házzal való összeköttetésekre kül. 14, 28). — A diplomáciatörténeti háttérre magyar vonatkozásban is maig alapvetõ *R. Sternfeld*: *Ludwigs des Heiligen Kreuzzug nach Tunis 1270 und die Politik Karls I. von Sizilien (Historische Studien, 4)*. Berlin. 1896, kül. 155—163, továbbá *Patek F.*: i. m. (24. jz.) *passim*. *Patek* fõként Velence semlegesítését emeli ki a mozgatórugók közül (i. m. 466—484); a szerb, bolgár vonatkozásokra *Sternfeld*: i. m. 157—158; az Uros elleni háborúra és következményeire *Pauler Gy.*: II. 347—348.

²⁶ Egyedüli forrásunk e téren Margit kanonizációs tanúkihallgatási jegyzõkönyvének (1276) egy vallomása, amelynek hitelét azonban nincs okunk kétségbe vonni. Olim-

séges, hogy e tárgyalásokkal függ össze 1268 folyamán egy „ünnepélyes és tekintélyes” francia követség megjelenése Budán (IX. Lajosnak szerepe volt ezekben az években öccse politikai terveiben), mint ahogy nagyon is kézenfekvő, hogy már ezt megelőzően (mindenesetre jóval 1270 előtt) Erzsébet ifjabb királyné udvarhölgye, Csák nembeli Ágnes asszony hasonló járatban vett részt egy magyar követségben Franciaországban — „ott több alkalommal hosszasan időzvé”.²⁷ Noha témánk szempontjából éppen nem lenne érdektelen, ha e korábbi előkészítő időszakról, amelyben a jelek szerint franciaországi követségek is szerepet játszottak, többet tudnánk, be kell érünk azzal a sejtéssel, hogy az előzmények alighanem 1267—68-ra (esetleg még korábbra) nyúlnak vissza. Azt is legfeljebb csak sejtethjük, hogy magyar részről már ekkor alighanem az egymással forma szerint kibékült, de továbbra is rivalizáló öregebb és ifjabb király, IV. Béla és V. István külön-külön házassági politikájáról volt szó, s politikai szempontból a kulcsfigura alighanem Ottokár lehetett, akihez képest — vele vagy ellene — ellenkező előjellel, de egyaránt érdeke volt atyának és fiúnak Anjou Károly szövetségét keresni.²⁸

Az események alakulása 1269 nyarától, de főként kora ősztől fogva világosabb. 1269. június 23-án Domonkos perjel és János dominikánus szerzetes személyében már egy magyar követség (*nuntii et ambassatores regis Ungarie*) tartózkodott két kísérő fegyveressel, négy lóval Apuliában.²⁹ Hogy pontosan mi járatban voltak, s egyáltalán Béla vagy István követei voltak-e, nem tudjuk (a nápolyi kancellária Istvánt is mindig, minden további nélkül *rexnek* titulálja), az már azonban bizonyos, hogy az a m á s o d i k magyar követség (*nuntii illustris regis Ungarie*), amely János prépost és Zárai Mihály vezetésével, de a jelek szerint nagyobb létszámmal, 1269 szeptember elején Apulia központi kikötőjében, Barlettában partra szállt, kétségtelenül V. István ifjabb király felhatalmazását hozta mind egy kölcsönös segélynyújtási szerződés, mind a küszöbönálló házassági szerződés előkészítésére, sőt magával hozott egy levelet is a bíbornoki kollégiumhoz, amelyben az ifjabb király az üresedésben levő szentszék megerősítését kérte

piades asszony, Margit dajkája, még egy tanúra hivatkozva így vallott: „Item dixit, quod per tres annos ante mortem ipsius, domina regina mater sua dixit sibi, quod volebat eam maritare domino regi Carolo de licentia domini pape. . .” Mon. Rom. Ep. Vespr. I. 220. Vö. a Garino-féle legendával: „Unde matrimonium ducis Polonie et regis Bohemie ac tandem Karoli regis Siciliae recusavit. . .” *Gombos*: Catalogus, III. 2473. — A jegyzőkönyvben megadott időpont (Margit 1271. jan. 18-án halt meg) egybevág azzal az időszakkal, amely Anjou Károly első feleségének halála (1267. szept. 23.) és második feleségével való eljegyzése (1268 jún.) közé esik. *Sternfeld*: i. m. 117—118. — Vö. *Fraknoi*: i. m. 534—535; *Patek*: i. m. 452.

²⁷ Sajnos mindkét ide vágó magyar emlékünkel datálási problémák vannak. 1269 áprilisára tehető az a tévesen 1264-re datált oklevél (vö. *Pauler*, II. 690, 208. jz.), amely arról számol be, hogy midőn Uros szerb király legyőzésének híre megjött, „medio tempore nuncios diversorum regnorum recepissimus, Grecorum scilicet, Bulgarorum, Boemorum et . . . Tartharorum, nec non et nuncios regis Francie solennes et honestos. . .” HO VIII. 96. Maga az elbeszelt esemény 1268-ban, közelebbről meg nem határozható időpontban következett be. Ld. *Pauler* megállapítását (fentebb, 25. jz.). — A másik forrás V. István alább még tárgyalandó oklevele, amely a kis Máriát 1270-ben Nápolyba kísérő Csák nembeli Tamás özvegye, Ágnes k o r á b b i érdemeként említi: „in eundo in Franciam et ibi in pluribus casibus et fortunis moram longam paciens. . .” AÜO VIII. 239.

²⁸ Anjou Károly magatartása az alább tárgyalandó 1269 szeptemberében jóváhagyott szerződéstervezet előtt Ottokárral való viszonyában nem volt egyértelmű; sőt, minthogy a cseh király a Hohenstaufok ellensége volt, még érdeke is diktálta a jóviszonyt. Ennek jele, hogy 1267—68-i házassági tervei közt szerepelt Ottokár lányának megkérése is. *Sternfeld*: i. m. 117.

²⁹ MDEA I. 3 (2. sz.) A kiadásban tévesen: 1268.

a szerződések ügyében.³⁰ Hogy ez a második követség, V. István konkrét ajánlatai véglegesítették Anjou Károly elhatározását is, azt félreérthetetlenül mutatják a fejlemények. Még a magyar követek megérkezésének híre (szept. 9.) előtt két nappal, szept. 7-én Foggiban a király egy *V e l e n c é b e* küldendő követséget állított össze, amelynek feladata lett volna Velencét megnyerni Bizánc ellen, s tagjaiként kinevezte Bernát montecassinói apátot, Jean de Clary királyi tanácsost, Amiel d'Agout, Erard d'Aunay udvari lovagokat, továbbá Péter johannitát és Pierre de Brule mestert, királyi klerikust.³¹ Miután azonban a magyar követek Barlettából — a király intencióját követve „minden késedelem nélkül”, mert az ügy „nem tűrt halasztást” — az időközben Melfibe távozó királyhoz megérkeztek szept. 10–11. körül (hiszen a távolság egy napi lovaglást sem igényelt), s előadták V. István ajánlatait, Károly módosította korábbi tervét. Megmaradt ugyan a velencei küldöttség gondolatánál, mellé azonban sürgősen összeállított egy *M a g y a r o r s z á g r a* küldendő követséget, éspedig olymódon, hogy most már ez utóbbi élére nevezte ki a montecassinói apátot, s mellé beosztotta — ugyancsak a korábban Velencébe szánt csoportból — Amiel d'Agout (vagy: de Curbano) bárót és Pierre de Brule mestert. A követek szept. 14 és 15-én kapták meg Melfiben megbízóleveleiket, külön a kölcsönös segélynyújtási szerződés, s külön a házassági szerződések ügyében való tárgyalásra. Ezzel egyidejűleg (szept. 15.) a velencei követség újabb megbízólevelet kapott; vezetője a már korábban is kinevezett Jean de Clary és Erard d'Aunay voltak, mellettük egy Vilmos nevű klerikuson kívül sajátos módon szerepel ugyanaz a Pierre de Brule mester, aki ugyanezen a napon a magyarországi követségbe is kinevezést nyert.³²

³⁰ 1269. szept. 9., Corneto [Foggia mellett]: Károly értesült, hogy a megnevezett követek „nuper applicauerint apud Barolum”; megparancsolja a barlettai hatóságoknak, hogy számukra „et quibuscunque venientibus cum eisdem” minden szükséges dolgot utaljanak ki és lovon késedelem nélkül hozzá, Melfibe irányítsák őket („cum celer accessus eorum, qui nullam dilationem recepit, nobis sit quamplurimum oportunum”). MDEA 4. (3. sz.) tévesen 1268-ra datálva és napi kelet nélkül. A helyes dátum: I Registri, V. 134 (149. sz.). — A két követség viszonyát *Patek* éppen fordítva gondolja (i. m. 452), kétségkívül tévesen, mert nyilvánvalóan ez az V. I s t v á n (s nem IV. Béla) ajánlatait meghozó követség megérkezése váltotta ki a király elhatározásában alább tárgyalandó fordulatot, sőt Anjou Károly a bifornoki kollégiumhoz írt levelében (*Wenzel* kiadásával szemben a helyes dátum: szept. 15.) kifejezetten említi is V. I s t v á n levelét („... fecimus et facta intendimus matrimonia et alia certa pacta cum magnifico principe domino Stephano illustri rege Ungarie, duce Transilvano et Sclauonie et domino Cumanorum... prout in licteris suis et nostris videbitis contineri...”), amelyet továbbit Rómába. MDEA I. 22 (18. sz.), I Registri, V. 139–40 (171. sz.).

³¹ A Velencébe küldendő követség megbízólevele (1269. szept. 7., Foggia) kiadva: Codice diplomatico del regno di Carlo I e II d'Angio. Per *G. del Giudice*. I. Napoli. 1863, 300. (I Registri, VII. 268, 2. sz.) Ugyanezen a napon Anjou Károly a velencei doge számára is íratott egy levelet. I Registri, VII. 269 (4. sz.).

³² Anjou Károly szept. 15-i megbízólevelében (ld. alább) félreérthetetlenül visszacsengenek a János prépost-féle követség érvelő szavai: „Stephanus dei gratia illustris rex Ungarie... natus est de genere sanctorum et maximorum regum, princeps potens et bellicosus et probatus contra inimicos fidei Christiane et sancte Romane ecclesie...” Az 1269. szept. 14-i megbízás „ad tractandum, faciendum et complendum... pacta et conuentiones amicitie... et iuvarinis de uno ad alium” értelmében a követek Károly nevében segélyt ígértek V. Istvánnak elsősorban „contra Theonicos et Theotonié adherentes prope ipsum ad quatuor dietas”. MDEA I. 22–23 (19. sz.). Hogy itt Ottokárról van szó, vö. *Patek*: i. m. 460–466. Külön megbízást kaptak a követek szept. 15-én „ad tractandum, faciendum et complendum... sponsalia et matrimonia inter filios nostros et filias nostras et filios dicti regis...” MDEA I. 24–25 (20. sz.). Vö. I Registri V. 139 (171. sz.) és 129 (122. sz.). — A velencei követség újabb, szept. 15-i megbízólevele: *Giudice*: Codice, I. 301 (I Registri, VII. 269, 6. sz.). — E fordulat lényegét helyesen ismerte fel *Patek*: i. m. 486–487.

Mi lehet a magyarázata, hogy a két követségnek volt egy közös tagja? Az esetleges tévedés, véletlen elnézés tényezőjét ki kell kapcsolnunk; a példásan pontos nápolyi adminisztráció esetében ilyesmi, egyazon napon kiállított két iratnál nem fordulhatott elő. A két követség egyszerre indult el röviddel 1269. szept. 15. után. Már Patek F. felvetette, hogy a Magyarországra rendelt követség esetleg érinthette útjában Velencét.³³ Ám tudjuk, hogy a velencei követek tengeri úton, egy gályán utaztak el, s a visszatérő hajó decemberben már Brindisi kikötőjében horgonyzott,³⁴ másfelől viszont véletlenül azt is tudjuk, hogy a magyarországi követség, élén a montecassinói apáttal, Horvátországon át, éspedig elég sok viszontagsággal ért Budára.³⁵ E támpontokból nem nehéz rekonstruálni, hogy a két követség csakugyan együtt indult el, közös gályán, Apulia valamelyik kikötőjéből, hogy a követjárásokból ismert átkelőhelyen átvitorlázva a dalmát tengerpartra (a nápolyi szóhasználatban *Sclavoniába*), Spalatoban vagy Zarában tegye partra a Magyarországra készülöket, majd a keleti partvidéken továbbvitorlázott Velencébe. Hogy Pierre de Brule mester — mindkét követség tagja — előbb Velencébe hajózott, majd onnan utólag mehetett Budára, a két ügyet összekapcsoló diplomáciai szálak kellően indokolják. Az is természetes, noha adatunk nincs rá, hogy János prépost (talán azonos azzal a János hájszentlőrinci préposttal és esztergomi kanonokkal, aki 1270-ben Bolognában tűnik fel mint *scholaris illustris*)³⁶ kíséretének, a magyar követségnek néhány tagja visszakísérte a montecassinói apátot fontos magyarországi útjára; nem kizárt, hogy a magyar követségből valaki a nápolyiakkal továbbhajózott Velencébe, s onnan utólag tért haza. Mindenesetre állapítsuk meg, hogy az az útvonal, amelyen a hun történet 15. fejezetében Attila különös módon *circa mare* végighalad Spalato vidékétől Zarán át, Nona, Zengg, Pola, Parenzo, Capo d'Istria, Trieszt érintésével Aquileia felé, nem egyéb, mint a dalmát tengerpart és az isztriai félsziget fontos kikötőinek délről észak felé sorakozó láncolata, amelyek mellett az akkori idők partmenti hajózásának megfelelően a Velencébe igyekvő nápolyi követség 1269 szeptember—októberében szükségképpen elhajózott.

Ez az egyetlen egybeesés természetesen önmagában még mit sem bizonyít, lehet a véletlen műve is. Ahhoz azonban már elegendő, hogy fokozott figyelemmel legyünk a követjárások további fejleményeire, még ha ez egyelőre itt-ott öncélúnak tűnik is. A montecassinói apát és követvársai tehát 1269 késő őszen, vagy a tél elején sok úti viszontagság után megérkeztek Magyarországra, ahol — mint maga az apát beszámolt róla — a király és „az egész ország” nagy tisztelettel fogadta őket, majd sikerült mindkét szerződést megkötni, s az apát december 12-én Sárosból már küldetésének eredményes

³³ Patek: i. m. 487, 489.

³⁴ Anjou Károly egy 1269. dec. 17-i parancsában említve: „galeam cum qua idem Alardus apud Venetias pro nostris servitiis navigavit” (a Brindisiben felszerelendő hajók közt). I Registri, VII. 281 (53. sz.). Alardus de Aunay azonos Erard d'Aunay udvari lovaggal, a szeptemberi velencei követség tagjával.

³⁵ A montecassinói apát 1269. dec. 12-én Sárosból, már tárgyalásai befejeztével emlékezik vissza, hogy „post multos labores et diversa maris pericula, viarum discrimina, que perlongum esset in singularibus et particulariter enarrare” érkezett meg Magyarországra. AVO VIII. 316 (tévesen 1270). — Később azonban, amikor visszaérkezett Zarába, majd 1270. április 11-én Apulia felől az átkelő hajóra várt, mégis bővebben elbeszélte. Beszámolója szerint a v i s s z a t é r ő k n e k, *redeuntibus* (ti. „cum omnibus sociis et familiaribus”), jóval könnyebb volt az útjuk, mint o d a m e n e t (*in eundo*), amikor is „Sclavonia” zord hegyei közt, nehéz utakon tévelyegtek, míg most, visszafelé a kerülő helyett egyenesebb utat és lapályosabb vidéket sikerült találni. MDEA I. 6 (6. sz.) (a kiadásban tévesen 1269).

³⁶ „Johannes prepositus sancti Laurentii, filius domini comitis Dionixii de Ungaria, canonicus Strigoniensis”. Veress: i. m. (7. jz.) 15. — Más János nevű prépost ez időben oklevéltairainkban nem szerepel.

teljesítését jelenthette. Valamikor a tavasz legelején útra kelt, s 1270. ápr. 6-án visszaérkezett Zárába, várva a hajóra, amely átviszi Itáliába.³⁷ Vagy vele együtt, vagy inkább valamivel később indult útnak Budáról az az újabb — immár tehát h a r m a d i k — magyar követség, vagy inkább díszkíséret, amely a házassági szerződés értelmében a gyermek Máriát kísérte Nápolyba. A nápolyi udvarban és a tulsó parton, a barlettai kikötőben már április eleje óta folyt a készülődés az ünnepélyes fogadtatásra: hajók kijávitatása, feldíszítése, festése, felkészítése, s egy bíbor bársony sátor elkészítése a vezérgályára, amely a király jövődó menyét volt hivatva áthozni Dalmáciából.³⁸ A népes és ünnepélyes magyar kíséret négy gályán 1270. május 9–13. közt hajózott be Barlettába, ahol már április közepe óta tíz málhásló és harminc öszvér várakozott, hogy a királylány és kísérete poggyászát átvigye a félsziget tulsó partjára, Nápolyba.³⁹ Mint ezekből az adatokból is foglalatot alkothatunk róla, ahhoz hasonló valóban *decens et honorabilis comitiva* lehetett ez, mint amilyen nemsokára majd Izabellát fogja elkísérni Magyarországra.⁴⁰ Tagjai közül kétségtelen bizonyossággal csak a már említett Csák nembeli Tamás özvegyét, Ágnes asszonyt ismerjük név szerint, aki Nápolyból visszatérve elsőnek hozta meg a hírt a királyi udvarba a küldetés sikeres teljesítéséről. Ágnes asszony azonban valószínűleg csak mint Erzsébet királyné udvarhölgye (s egyidejűleg talán mint a kis Mária dajkája) vett részt a kíséretben.⁴¹ Annak vezetője, mint Mályusz E. valószínűsítette, Ákos nembeli Ákos mester óbudai prépost és királyi klerikus, a törté-

³⁷ Bernát montecassinoi apát két levele Sárosból: MDEA I. 25. (21. sz.) és (tévesen 1270-re feloldva) ÁUO VIII. 316. — Zárából írt levelére ld. 35. jz.

³⁸ A magyar követség feltehetően később indult és vonult le a dalmát tengerpartra, mint a montecassinoi apát, mert nem valószínű, hogy több mint egy hónapig várakoztatták volna őket Zárában. (Bernát apát ápr. 6-án érkezett meg Zárába, a magyarok május 9–13. közt érkeztek meg hajókon „Sclavonia” felől Barlettába.) — Az előkészületek egészen aprólékos részleteiről a király 1270. ápr. 5, 6, 11-i utasításai tájékoztatnak, amelyek az apuliai hatóságokat, főként Filippo di Santa Croce barlettai kikötőparancsnokot bízzák meg az előkészületekkel. MDEA I. 4–9. (4, 5, 7. sz.; a kiadásban mind tévesen 1269).

³⁹ 1270. május 11-én Nápolyban még csak arról tudnak, hogy a gályák már át-hajóztak a dalmát tengerpartra („... de vasellis curie nostre in Apulia, tam que ad presens ibidem sunt, quam que ad recipiendam filiam illustris regis Ungarie, futuram nurum nostram navigaverint usque maritimam Sclavoniae... inde specialiter... cum tentorio suo rubeo, stentario, baneriis, pennonibus et quibuslibet guarnimentis et ornamentis factis in galea ipsa pro predicta nuru nostra honorabiliter deferenda...”), május 15-én azonban már megérkezett a partraszállás híre („... de reliquis vasellis sunt V apud Trantum, duo apud Barum, et quatuor apud Barulum, que nuper redierunt cum domina nuru nostra”). MDEA I. 7 (7. sz.) és 9 (8. sz.; tévesen 1269). Minthogy az iratváltások tanúsága szerint Nápoly és Barletta közt a futár útja két napot vett igénybe, a megérkezést máj. 9–13. közé lehet tenni. — A málhásállatok kirendelésére uo. 6 (5. sz.); ez persze még ápr. 6-án volt. A valóságban, tekintve hogy négy hajóval érkezett a küldöttség, több is kellett, hogy legyen, mint ahogy az utasítás is így szól: „si pro equitatu vel servitiis plura forte animalia dicte nurui nostre vel personis eam comitantibus fuerit oportuna, de habendis... animalibus... diligenter procuretis...”

⁴⁰ MDEA I. 12 (10. sz.)

⁴¹ A már idézett, nyilvánvalóan tévesen 1269-re datált oklevélben: „... pro eo, quia eandem dominam miserimus cum domina Maria filia nostra karissima, quam videlicet filio domini regis Karuly serenissimi principis tradidimus in consortem, nuncia extitit et relatrix, nobis hoc transponentibus et ordinantibus, ac eciam domina regina consorte nostra karissima destinante, per quod nobis dulcor filialis ingessit primicialem materiam gaudiorum...” ÁUO VIII. 239–240. Az oklevéllel kapcsolatos kritikai problémákra vö. *Patek*: i. m. 453–455; *Mályusz*: i. m. 27, 5. jz. Mindazonáltal magának a narrationak a hiteléhez kétség sem férhet, hiszen az oklevelet még a kortársak életében, 1297-ben három bírósági fórum után III. Endre oklevele is hitelesnek fogadta el (ÁUO X. 255–257).

netíró lehetett.⁴² De alighanem ebből az alkalomból lépett Apulia földjére, majd vonult Nápoly felé Sixtus mester, esztergomi olvasókanonok, a magyar királyság régi itáliai diplomatája is, akivel a későbbiekben még találkozni fogunk. Ott volt talán az a Magyar András (*Andreas Ungarus*) is, IV. Béla és V. István káplánja, aki aztán nem tért vissza hazájába, hanem tollával az itáliai Anjou-uralom megszilárdulásának ügyét szolgálta. Vele is találkozni fogunk még alább. Mária kíséretének egy része különben a nápolyi királyságban maradt, s ott utóbb különféle tisztségekben tűnik fel. Többen a Nápolytól délkeletre eső Nocerában telepedtek le.⁴³

Nápolyban május dereka táján nagy ünnepségek keretében fogadták a kis magyar hercegnőt, május 27. előtt egy-két nappal meg is volt a kettős eljegyzés (Anjou Izabella és a majdani Kun László közt egyelőre természetesen csak képletesen).⁴⁴ Egyidejűleg megkezdődtek az előkészületek Izabella ünnepélyes Magyarországra való kíséretére, s a vele küldendő hatalmas, 200 000 márkányi hozomány behajtására a királyság összes tartományaiban. Anjou Károly már júniusban kinevezte a kíséret vezetőit, Drogo di Belmonte (de Beaumont) lovagot, Szicília marsallját és egy főpapot, Trani érsekét. A nápolyi kíséret 1270. szeptember 16. előtt két gályával, egy kisebb gályával és több „vachettával” kihajózott Barletta kikötőjéből Zára felé. A vezérgálya az a bíborvörösre festett, díszes bíborbársony sátorral ékített, fellobogózott hajó volt, amely Máriát meghozta.⁴⁵

Időközben, már július második hetében maga Anjou Károly elhagyta Nápolyt, hogy — jócskán megkésve — királyságának lovagi erejével csatlakozzék bátyjának tuniszi vállalkozásához, az utolsó kereszteshadjárathoz. Csaknem egy hónapi szicíliai előkészület után éppen azon a napon (1270. aug. 25.) szállt partra Afrikában, amikor a kereszties táborban elharapózó járványtól már előbb ágynak esett IX. Lajos — a franciák Szent Lajosa — meghalt.⁴⁶ Már a Karthago melletti táborból, szeptember 18-án utasította az apuliai kincstartót, hogy egy újabb magyar követet, Nikodém kemléki főesperest tiszteességgel fogadjon, a szükséges költségekről, úti kíséretéről, lovakról, átkelől

⁴² *Mályusz E.*: i. m. 27—41.

⁴³ Sixtus mester és Andreas Ungarus személyére ld. alább (52, 65. jz.) Mária királyné halála előtt, számos magyar eredetű hívről emlékezett meg végrendeletében. *Patek*: i. m. 455, 3. jz. — Már 1270-ben feltűnik Nocerában *Ioannes et Jacobus Ungarus*; előbbi mint *miles* 1271. júl. 4-én útfelügyelői hivatalt nyer (*custos passuum et stratarum*); majd 1284-ben Principatus tartomány secretusa és kikötőmestere lesz. I. Registri VI. 198, 199, 255, 258; Gli atti perduti . . . I. 106, 390, 590. — Egy Riccardus Ungarus 1271-ben „rector ecclesie S. Mathei de Archi Punticlo de Nuceria Christianorum”. I. Registri VI. 7.

⁴⁴ 1270. máj. 27.: „. . . Ysabellam karissimam filiam nostram nuper copulavimus maritali coniugio egregio duci Ladislao, primogenito illustris regis Ungarie. . .” MDEA I. 11. (10. sz. tévesen 1269).

⁴⁵ Már 1270. máj. 29-én utasítás a barlettai kikötőparancsnokhoz, „ut faciat armare rubeam galeam, in qua venit filia regis Ungarie”. I. Registri, V. 75. (322. sz.). A szicíliai marsall kinevezéséről már jún. 23. I. Registri, V. 29. (136. sz.). — Az adóbehajtás, előkészületek iratanyaga részben kiadva MDEA I. 11—21, 27—30, 32—33 (téves datálásokkal). — 1270. szept. 16.: „. . . galeas duas curie nostre, unam videlicet que erat rubea cum tendorio de scarlato, standaro et aliis guarnimentis et armamentis in ea . . . et aliam de hominibus Trani solidatas. . .” egy felsorolás keretében, majd alább: helybenhagyja a kikötőparancsnok intézkedéseit, „eo quod predicta nostra filia honorabilius et tutius in predictis galeis, galiono et vachettis conductis per te, ut dictum est, profecta est ad partes Vngarie” MDEA I. 29. (26. sz.). A helyes datálásra I. Registri VI. 9. (26. sz.). Vö. már előbb, jún. 23.: a bérlendő hajókat „usque portum Jadre conducas, illasque . . . habeas reparatas, ita quod in adventu filie nostre apud Barulum, si voluerit, possit actendere supradictas”. MDEA I. 17—18 (12. sz.). Vö. szept. 16.: „. . . galeas . . . usque portum Jadari conduceres pro transitu filie nostre ad partes Ungarie. . .” (uo. 28).

⁴⁶ *Sternfeld*: i. m. 221, 287.

hajóról gondoskodják.⁴⁷ Az iratokból nem világos, hogy Nikodém főesperes megérkezésének, vagy csupán tervezett jövetelének híre jutott el a királyhoz Afrika partjaira. Annyi bizonyos, hogy a főesperes november elején — már vagy még — Apulia tengerpartján, az adriai átkelés barlettai kikötője szomszédságában, Traniban tartózkodott, amit úgy is magyarázhatunk, hogy nemrég érkezett, de úgy is, hogy a király távolléte miatt valamikor július–augusztus óta ott vesztegelt. De ez mellékes is; már sokkal lényegesebb, hogy ezzel feltűnt a láthatáron 1269 nyara óta, egy év leforgásán belül a n e g y e d i k magyar követség a nápolyi királyságban. Éspedig éppen akkortájt, amikor a korábbi magyar követ Nápolyból hazafelé készülődött. 1270. november 5-én az országos kapitány és helytartó kamarája utasította Principato tartomány secretusát, hogy a két (távozó és érkező) magyar követség úti kíséretéről Nápolyból Trani felé, s onnan vissza, gondoskodják: a távozó — sajnos nevén nem nevezett — követ számára állítson ki hat hátsólovat és két málháslovat, a magyar király „másik követe”, a főesperes számára további két hátsólovat, továbbá a nápolyi udvar kirendelt embere, Simon mester királyi klerikus számára, aki a távozókat a keleti partra, az érkezőket pedig a nyugatira kísérte, még két hátsó- és egy málháslovat.⁴⁸ Nikodém főesperes csakugyan meg is érkezett, sőt azt is tudjuk, hogy éppen egy év múlva távozott haza Barletta kikötőjéből.⁴⁹ Csak találgathatjuk, hogy ki volt az itt szereplő „egyik”, azaz korábbi magyar követ, aki — mint véletlenül a fentiekből pontosan tudjuk — 1270 november elején hatodmagával készülődött a hazatérésre. Vajon nem éppen Ákos mester? Azt ugyanis véletlenül ugyancsak tudjuk, hogy Ákos mester legkésőbb 1270 őszén vagy tél elején visszatért Budára; két nappal Árpád-házi Margit halála után, azaz 1271. január 20-án az esztergomi érsekkel és a váci püspökkel együtt ott volt a Nyulak szigetén a kolostorban, a szent életű szűz ravatalánál.⁵⁰

Alig telt el három hét, november utolsó napján a király távollétében *capitaneus generalis* és helytartó által kormányzott nápolyi udvarban újabb magyar követ bukkan fel: Sixtus mester esztergomi olvasókanonok — vagy ahogy egy későbbi szicíliai királyi

⁴⁷ Ezt a bejegyzést ismerte *Wenzel*, de olvasati hiba folytán (IV. Ind.) 1276-ra datálta. MDEA I. 40 (41. sz.). Az eredetiben *XIV. Ind.*, tehát a helyes dátum: 1270. szept. 18., in castris prope Cartaginem. Vö. I Registri, VI. 27 (82. sz.). Kemlék (*Camluc*) ma Kalnik, egykor Kőrös megyében, a zágrábi püspökség egyik főesperességének székhelye.

⁴⁸ Ez a számunkra érdekes irat sajnos csak említésből, újabb kori regesztából ismeretes; az eredeti szöveg az országos főkapitány és helytartó (*capitaneus generalis et vicarius regni Sicilie citra Farum*) kamarájának 1270. szept. 1-én (XIV. *indictio*) elkezdett regisztrumkönyvében (Reg. Vol. XXVI) volt. A keltezés (*V. novembris*), tehát 1270. november 5., Nápoly: „Al Secreto di Principato. Si approva il pagamento del nolo di 6 ronzi da sella e di 2 a barda per gli ambasciatori del re di Ungheria, di altri 2 da sella per l'archidiacono, altro ambasciatore del detto re, e di altri due da sella e uno da soma per maestro Simone chierico del re Carlo I, per l'andata e il ritorno da Napoli a Trani, in ragione di 8 tari d'oro per ogni ronzi e rispettivo conduttore.” I Registri, VII. 69 (12. sz.). Hogy e főesperes azonos a szept. 18-i királyi utasításban említett *Nichodemus archidiaconus de Camluc* személyével, nyilvánvaló. — Bármennyire csábító is a lehetőség, hogy az itt említett *Simone chierico* mögött (aki egyébként egy másik alkalommal is felbukkan a magyar követségek körül) netán Kézai lappang, aki egy ideig Anjou-szolgálatban állt volna, majd visszatért hazájába (s innen lennének magyarázhatók dél-itáliai ismeretei), e feltevést egyéb adatok hiányában el kell ejtenünk.

⁴⁹ 1271. nov. 1., Barletta: Anjou Károly utasítja a barlettai hatóságokat, hogy „Nicodemo archidiacono Kaulucensi (!), nuncio regis Hungarie, reduci cum familia in Hungariam, pro reditu suo tradat uncias auri 24”. ÁUO VIII. 351. Nyilvánvaló téves olvasat *Kamlucensi* helyett, s a regesztában a „kolozsvári” (!) főesperes újabb tévedés.

⁵⁰ A Margit-legendában: „Tahat azon vasar napon . . . ez zent vzv ky mult vala . . . Azert mykoron jmmar kedden el juttek volna az tyztelendeu atyak es vrak, eztergamy ersek, vacy pispek, o b u d a y p r e p o s t, be menenek az elastromba. . .” *Gombos: Catalogus*, II. 1517. Vö. *Mályusz*: i. m. 137, 32. jz.

utasításban nevezik: „esztergomi kancellár” —, *nuncius et clericus regis Ungarie*. Ő már ismertebb személy számunkra, mint az előbbi követek. 1258 után éveken át, 1264-ig IV. Béla állandó követe volt Rómában a szentszéknél.⁵¹ A majd Messinában feltűnő szokatlan titulusa nem elírás; később, már itthon ő maga címzi így önmagát egy oklevelében (*magister Syxtus scolasticus et cancellarius ecclesie Strigoniensis*).⁵² Az Anjou-udvarban nyilván e jobb hangzó címén mutatkozott be. A követségre való jelölése kétségtelenül itáliai tájékozottságával, korábbi római diplomata múltjával függ össze, sőt bizonyára azzal a még közelebbi és lényeges körülménnyel, hogy éppen annak a IV. Orbán pápának az idején (1261—1264) volt a magyar király római követe, sőt a pápa káplánja,⁵³ akinek jóformán legtöbb energiája Anjou Károly dél-itáliai uralmának előkészítésében merült ki! A körülményekből még azt is kihámozhatjuk, melyik magyar követség tagja, sőt alighanem egyik vezetője volt Sixtus mester. A főkapitányi kamara november 30-i körlevelében valamennyi tartományi hatóságot értesítette, hogy Sixtus mester a magyar király nagy jelentőségű ügyeiben készül Sziciliába utazni Anjou Károly elé, ezért őt mindenütt azzal az „illendő tisztelettel” fogadják, ahogy Nápolyban is tisztelték, amely tisztelet jeléül kísérlőként osztották be melléje a firenzei Rajnáld mestert, a király notáriusát.⁵⁴ Efféle hang csakis egy követség vezetőjének jár ki, s nem képzelhető el, hogy beosztottja lett volna a nemrég Nápolyba érkezett Nikodém főesperesnek, aki egyébként is — mint láttuk — csak másodmagával érkezett, s nem ő, hanem Sixtus mester ment

⁵¹ Életrajzára *Kollányi F.*: Esztergomi kanonokok, 1100—1900. Esztergom. 1900, 13; *Hajnal I.*: i. m. (9. jz.) 16. — Az 1240-es években bukkán fel az oklevelekben, 1255—1258 és 1264—1285 közt az esztergomi káptalan kiadványainak *datum per manusaiban* mindig ő szerepel, mint olvasókanonok; egyidejűleg egy időn át (már 1264 előtt, majd 1266) komáromi főesperes. Ezzel párhuzamosan 1258 óta *clericus regis*. — 1264. IV. Béla: „magister Sixtus lector Strigoniensis, dilectus et fidelis clericus noster missus per nos ad Curiam Romanam, ibidem pro regie dignitatis honore et bono statu regni nostri, spretis capitalibus inimicis adversariorum et emulorum nostrorumum... per multos annos subeundo iurgiorum laboriosum certamen, defendisset nos et iura corone nostre fideliter et prudenter, alia quoque plurima nostra et regni nostri negotia in prefata curia ad promouendum commissa, laudabiliter et utiliter procurando”... MES I. 500; 1264 Mária királyné: (ugyanő) „honus laboriosi itineris ad curiam Romanam frequenter eundo, subiens, nostra ibidem et corone regie arduissima negotia per multos annos moram trahendo ibidem...” MES I. 517. Hasonlóan 1267 IV. Béla: MES I. 542. — Mind e narrációkból, mind az ezek hitelét alátámasztó körülményből, hogy 1258 után csakugyan „per multos annos” hiányzik az esztergomi kiadványokból, már *Hajnal I.* rámutatott, hogy több éven át állandó követ volt a pápai udvarban. 1285—87 közt halt meg (*Kollányi* adata e vonatkozásban téves; 1285-ben még datál oklevelet, 1287-ben már *quondam*. MES II. 196, 221).

⁵² MES I. 611.

⁵³ IV. Orbán pápa 1264. júl. 15-i oklevelében: minthogy „magister Sixtus capellanus noster, scolasticus Strigoniensis, clericus et nuntius... Bele Ungarie regis” szeretne megválni komáromi főesperességétől, kéri a nyitrai püspököt, hogy a zágrábi vagy valamelyik más püspöki székhelyen kanonoki stallumot juttasson pártfoglaltjának (*Theiner*: MV I. 274; MES I. 507). Minthogy időközben (már máj. 10.) Sixtus visszanyerte az esztergomi olvasókanonoki stallumot, sőt ez évben királyi és királynéi birtokadományt (Hetény részeit Komárom megyében) nyert római szolgálataíért, az ügy nyilván tárgyalattal vált, viszont kétségtelenül kiviláglik, hogy 1264 tavaszán térhetett vissza Rómából.

⁵⁴ „Eodem ibidem [1270. nov. 30.]. Scriptum est universis iustitiariis et officialibus... cum venerabilis... magister Sixtus nuncius et clericus regis Ungarie pro magnis et arduis negotiis ipsius... regis Ungarie ac... regis Sicilie ad ipsius domini regis in Siciliam presentiam accedat, et ipsum decenti honore nos deceat honorare, deputavimus ad adducendum eundem nuntium magistrum Raynerium de Florentia... regis Sicilie notarium... Quare vobis... mandamus... quatenus nuntium ipsum... honorantes honore condigno, sibi de securo conductu... etc.” I Registri, VII. 22 (70. sz.). Teljes szöveg *Giudice*: Codice III/2. 239.

személyesen királya ügyében Anjou Károlyhoz. Az események világosan úgy rekonstruálhatók, hogy IV. Béla időközben bekövetkezett halála (1270. máj. 3.), V. István egyeduralmukodó királlyá emelkedése volt az a mozzanat, ami miatt a még IV. Béla életében (legkésőbb áprilisban) Budáról eltávozott népes magyar küldöttség diplomatáját újabb instrukciókkal kellett ellátni, sőt haladéktalanul a távollevő Anjou uralkodó után küldeni. Ezért meneszthette az új király Nikodém főesperest még a nyáron vagy kora ősszel a nápolyi királyságba. Ha tehát csakugyan valószínű, hogy az 1270 májusában Apuliában partra szállt *comitiva*, a kis Mária díszkísérete „reprezentáns” vezetője az óbudai prépost, Ákos mester volt, legalább oly mértékben kézenfekvő, hogy diplomáciai „szakembere” Sixtus mester lehetett, s kíséretében alighanem más Itália-szakértő klerikusok is részt vettek.

Maga az a fontos új momentum, amely V. István részéről ezt a sürgősséget indokolta, sajnos nem ismeretes; annál több részletet és körülményt árulnak el a források Sixtus és társai útjáról. A nápolyi főkapitány és helytartó az említett körlevéllel egyidejűleg, november 30-án rendelkezett, hogy egy málhás és négy hátas (nyerges) lovat bocsássanak Sixtus mester rendelkezésére, s rendeljenek mellé, valamint az öt kísérő Rajnárd klerikus mellé nyolc napra szóló fegyveres lovas kíséretet.⁵⁵ Sixtus mester csakhamar el is indulhatott Nápolyból, s Campania után Calabrián végiglovagolva, Catonában — az átkelőhelyen — Szicíliaba áthajózva már jóideje várakozhatott Messinában a balsikeres keresztshadjáratból csak lassan hazafelé vonuló Anjou Károlyra, amikor 1270. december 27-én az akkor Szicília belsejében, Castrogiovanniban időző király utasította Messina alsekeretűsát, hogy a városban tartózkodó Sixtus mester és kísérete (*familia sua*) — azaz, mint láttuk, összesen négy személy — költségeire utaljon ki 10 vagy legfeljebb 15 uncia aranyat.⁵⁶

Nagy sürgős-forgás színtere ezekben a hetekben Messina; a város várja az Afrikából visszatérő királyt a járvány által megtizedelt egész francia keresztshaddal együtt, amelynek balszerencsését még fokozta, hogy már Szicília nyugati partján, Trapani kikötője előtt szörnyű vihar tört ki, s a több napon át őrjögő tenger habjaiban nemesak a hajóhad 18 hajója, hanem többezer lovag és zsoldos pusztult el (november 18—22.).⁵⁷ Anjou Károlyal együtt várja a város királyának unokaöccsét, az új francia királyt, III. (Merész) Fülöpöt és a vele együtt vonuló francia grófokat és kíséretüket, akik mind egyelőre Palermóban pihenik ki fáradalmaikat. Anjou Károly már Palermóból, december 13-án értesíti Messina kormányzóját, hogy a francia keresztshaddal együtt „rövidesen” Sziciliából Apuliába készül vonulni, ezért a Messina kikötőjében horgonyzó átkelőhajókat (*usceria*) sürgősen javíttassa ki, de azon felül még a Messina és Catona kikötőjében

⁵⁵ „Ultimo novembris ibidem [1270. nov. 30., Nápoly, vö. az előbbi folion: „Datum Neapoli, XXVIII nov. XIV. ind.” = 1270]. Scriptum est baiulis Neapolitanis, quod V equitaturas, unam ad bastam et IV ad sellas, ad opus magistri Sisti clerici et nuntii . . . regis Ungarie ad regiam proficiscentis presentiam conducentes, loerium per VIII dies patronis equitaturarum ipsarum . . . iuxta assisiam Curie persolvatis . . . etc.” I Registri VII. 22 (69. sz.); *Giudice*: Codice III/2. 239. — *Basta* „teherhordó nyereg” (*Du Cange*: Glossarium, I. 595); *Loerium* „praetium conductionis” (uo. V. 136).

⁵⁶ 1270. dec. 27., Castello Johannis. „Vicesereto Messane, ut daret et assignare procurat X vel usque ad XV uncias auri . . . notario Raynerio Beni pro expensis magistri Sisti cancellarii Strigoniensis, nuncii regis Ungarie et familie sue existentium in Messana.” Kiadta már (ezúttal a XIV. ind. helyes feloldásával) MDEA I. 30 (28. sz.). Vö. I Registri, VI. 163 (839. sz.). — Raniero Beni notarius nyilvánvalóan azonos *Raynerius de Florentia*-val (vö. 54, 55. jz.). A dátum helyét illetően: *Wenzel* hibásan azonosította azt a Villa S. Giovanni melletti Pezzo Ponte várral, mert — mint Anjou Károly alább idézendő itineráriumból kitérnik — a király ekkor Palermóból már távozva, s Catania, Taormina, majd Messina felé tartva, Castrogiovanniban tartózkodott.

⁵⁷ *Sternfeld*: i. m. 287.

található összes nagyobb bárkákat is tartalékolják az átkelés céljaira. Két nappal később a túlpárti Calabria secretusa kap parancsot, hogy mivel a következő napokban az apuliai részek felé szándékszik indulni, a tartományban fellelhető valamennyi lovat és öszvért vásároljon össze az udvar számára, s azokat Catonában gyűjtse össze.⁵⁸ Messina és Catona kikötője volt ugyanis a Sziciliát Itáliától elválasztó tengerszoros, a Farus átkelőhelyének két állomása. Az „azonnali” megérkezés azonban váratott magára, Sixtus mesternek és társainak volt tehát idejük a szétnézésre. Az udvar végül is három heti időzés után csak december 26-án kelt útnak Palermóból, hogy előbb a sziget közepén át (dec. 27—28.: Castrogiovanni) a keleti partvidékre, Cataniába, Taorminába, majd onnan 1271. január 13-án végre Messinába vonuljon be.⁵⁹ Már a következő napon megkezdődött az átkelés előkészítése. Január 14-én a francia király, a királyné s a király öccse kelt át összesen 803 lovaggal; január 22-én Flandria grófja és fia, Robert 463 lovaggal, majd a többi nagyság, őket követve a francia király egyéb kísérete, udvari klerikusok, notáriusok stb., akiknek a neveit a pedáns bürokrácia, a szabad és ingyenes átkelést biztosító rendeletek mind fenntartották.⁶⁰ Fényes, de szomorú menet volt; már a hajókon ott volt a majdani Szent Lajos koporsója és másik három fejedelmi holttest; a Calabriai úton leesett lováról a királyné és meghalt, úgyhogy az új francia király, III. Fülöp öt közeli hozzátartozóját — apját, fivérét, fiát, sógorát és feleségét — kísérte egyszersmind mintegy temetési menetben Itálián át.⁶¹ Maga Anjou Károly kelt át utoljára, január 27-én Messinából Catonába.⁶²

Sixtus mester kis négytagú csoportjáról hallgatnak az iratok, de egészen természetesen, hogy miután — január 13. után — a király színe elé kerültek és előadták megbízatásukat, bevárták az udvart és azzal együtt keltek át 1271. január 27-én ők is Calabria kikötőjébe, Catonába. Nos, itt vagyunk a hun történet Zoard kapitánya itáliai kalandzásának legdélibb pontján. Ez volt az a hely, amely az írót jól ismert szokása szerint arra ihlette, hogy mindjárt „történeti-etimológiai” magyarázatot faragjon nevéből: itt született és élt Cato! A kis csoport kétszer is, oda- majd visszamenet megfordult Catonában, s akár megfordult a szomszédos Reggio di Calabriában (a hun történet *Regina civitas*ában), akár átellenből, Messina kikötőjéből csodálkozott rá a calabriai magaslaton kitérülő festői és impozáns városra, nevét már szinte önkénytelenül is

⁵⁸ 1270. dec. 13., Palermo: „Cum pro felici transitu illustris regis Francie . . . domini et nepotis nostri ac nostro a Sicilia ad partes Apulie, qui erit in brevi . . . usceria que curia nostra habet in Messana reparari et muniri velimus, et barchas grossas ad aquarum transitum aptas tam in Messana, quam in Cathona detineri velimus usque ad adventum nostrum ibidem. . .”, ezeket mind Messinában, mind Catonában készítsék elő. I Registri, VI. 160 (824. sz.). — Ugyanebben az ügyben, e napon az Apulia felé eső tartományokhoz (Calabria, Vallis Gratis, Basilicata, Bari stb.) parancs a hidak, hágók, átkelőhelyek rendbehozatalára. Uo. VI. 119 (560. sz.). — Jan. 18.: két gálya és egy galiono felszerelése Messina kikötőjében. Uo. VI. 163 (844. sz.). — Jan. 15.: hasonló szöveggel Calabria secretusához a málhásállatok (muli et alie equitature ad bardam) Catonába való összegyűjtése tárgyában. Uo. 147 (744.).

⁵⁹ 1271. jan. 14., Messina: Anjou Károly feleségével, gyermekeivel „die Martis XIII. presentis mensis Januarii Messanam applicuimus. . .” *Sternfeld*: i. m. Anhang, 349 (XXXIII. sz.).

⁶⁰ 1271. jan. 14., 18., 22. stb. a megegyező formulával: „mandamus quatenus equitaturas infrascriptas . . . a Messana in Catonam transire Farum libere et sine aliquo iure passagii et doane permittas. . .” I Registri 166 (858), 168 (872), 169 (880, 881) stb.

⁶¹ *Sternfeld*: i. m. 304.

⁶² 1271. jan. 27-én részben még Messinában, részben már Catonában kelnek a királyi leiratok; jan. 28.: Catona. A következőkre Anjou Károly napról-napra összeállított itineráriuma: *P. Durrieu*: Les Archives Angevines de Naples. Étude sur les registres du roi Charles Ier (1265—1285). II. (Bibliothèque des Écoles Françaises, d’Athènes et de Rome, 51). Paris. 1887. 170—173.

1. tartomány- és
2. helységnevek Kézai *Gestájában*
3. Anjou Károly és kíséretének állomáshelyei (1271. jan. 27. — febr. 28.)
4. Anjou Károly vonulása
5. Sixtus mester és kíséretének útja (1270. nov. 30. — dec. 27.)

odailleszthette a visszaemlékező író a történethez. Most már sejtésünk kezd bizonyosra válni: Kézai Simon ott lovagolt annakidején Sixtus mester *familia*jában a Nápolyban rendelkezésére bocsátott négy hátszó egyikén Messina felé.

Bizonyosságunk akkor szilárdul meg véglegesen, ha követjük őt további útján. Természetes, mint mondtuk, hogy a magyar király „tiszteletreméltó” követe, társaival együtt követte az udvart. Anjou Károly vonulásának útját napról napra pontosan követni tudjuk, ahogy napi 15–20 km-t haladva, időnként pihenőt tartva, haladt immár Itáliában északnak.⁶³ Catonát január 29-én odahagyva, az út február 7-ig Calabria tartományán vezetett át, miközben Nicastronál (febr. 1.) beérte a francia király kíséretét (Seminaria – Rosarno – Monteleone – Nicastro – Cosenza – Tarsia – Rocca Imperiale), hogy aztán észak felé négy nap alatt Basilicata területén (Torre di Mare-Matera) átvágva, február 12-én már Apulia földjén haladjon tovább a menet (Canosa – Tresanti – Noia) a Foggia városában levő királyi palotáig. Február 16. és 21. közt a kancellária nem adott ki oklevelet. Az eddig egyenesen északnak tartó királyi menet itt élesen nyugat felé fordult, átvágott a félsziget közepe táján húzódó hegyeken, s február 21-én már Capuában, Terra di Lavoro (*Terra Laboris*, másként Caserta) területén folytatta az utat, és pedig a ma is meglevő úton, ismét északnak tartva, a király és népes kísérete Calvi és Mignano érintésével február 28-án a bencések szent hegyéhez, Montecassinohoz érkezett,⁶⁴ hogy másnap felkerekedve Cepranon át már pápai területen előbb Viterbóba, majd Rómába (ápr. 4.) vonuljon be.

Sixtus mester és társai, V. István követei kétségtelenül az udvar kötelékében kísérték végig Anjou Károlyt ezen az úton 1271 január–februárjában, ha nem is okvetlenül követték már Rómába. Az út azokon – s csakis azokon – a tartományokon vezetett át, ahol a hun történet Zoard kapitánya diadalmasan végigsarcolta Dél-Itáliát. A menet, mint mondtuk, szomorú, de annál fényesebb és látványosabb volt; két király és a nyugat-európai arisztokrácia válogatott lovagsága haladt itt *baneriumai* alatt. Kézai Simon pszichológiáját immár elég jól ismerve, érthető: ez az élmény oly erős volt, olyan anyira kínálkozott, hogy majdan, több mint évtized múlva nem állta meg, – beleírta saját dél-itáliai „kalandozását” a hun történetbe. Hiszen maga is megjárta Itália legdélőbb csücskét; miért ne juthattak volna el oda a fél világot meghódító hunok is? Zoard elképzelt kalandozása ugyan némileg más sorrendben rohanja le ugyanezeket a tájakat (előbb kerül sorra Apulia, s ezt követően Calabria, Catona környéke, végül Terra di Lavoro és Montecassino), de ez pszichológiailag ugyancsak érthető: Kézai Simon is először Apulia valamelyik kikötőjében lépett Dél-Itália földjére Dalmácia felől, s mint-hogy neki olyan útvonalra volt szüksége, amely Ravennából kiindulva előbb Itália keleti partvidékét pásztázza végig, majd nagy félkörrel, a legdélőbb pontot is érintve, a nyugati partvidéken vezet vissza Montecassinoig, s onnan vissza Ravennába, – nemcsak pszichológiailag, hanem „logikusan” is helyénvalónak látszott ez a csekély módosítás, amely egyébként éppen a pontos földrajzi tájékozottság bizonyítéka. Ki tudja, nem kalandozott volna Zoard Rómáig és Viterboig is, ha a magyar követség – mint való-

⁶³ Durrieu: i. h. — Hogy Nicastronál érte be a francia udvart, *Sternfeld*: i. m. 304. — Guillelmus de Nangis leírásában (*Gesta Philippi III. regis*, c. 10) a Trapaniban való patraszállítás, a palermói tartózkodás után a francia király Messinába érkezett „ubi aliquibus diebus perendinans, *Farum navigio transiit et Calabriam subintravit*. Tunc regionis illius fines pertransiens et *terram Apulie ingrediens*. . .” stb. (itt elbeszéli a királyné halálát még Calabriában, majd) „Rex igitur postmodum *terram Apulie, Laboris et Campanie pertransiens, per urbem Ferentini venit Romam*.” MGH *Scriptores XXVI*. Hannoverae. 1882. 667–668.

⁶⁴ Február 28.: *San Germano*. Ez a későbbi *Cassino*, az apátság hegyének oldalában fekvő városka.

színű — valahol Montecassino, San Germano tájékán le nem szakad Anjou Károly kíséretéről?

Ám ha már itt tartunk, álljunk meg egy pillanatra egy lazán ide kapcsolódó másik irodalomtörténeti érdekű mozzanatonál. Alighanem nemcsak Kézai, hanem egy másik „litterátus”-klerikus is itt sejthető, ezen az úton, noha az eredmény, az irodalmi mű ez esetben olyannyira különbözik. A már korábban egy ízben említett Andreas Ungarus kétségkívül egyike azoknak a magyar udvari embereknek, akik ezidőtájt (legnagyobb valószínűséggel az 1270. évi követség révén) a nápolyi királyságba jutva, utóbb nem tértek haza. E Magyar András, mint ismeretes, 1271–72-ben (kétségtelenül nem 1271 előtt, s legfeljebb egészen kevéssel 1272 után) *Descriptio victoriae*. . . *Karoli regis Siciliae* címen megírta Anjou Károly itáliai hatalomrajutásának, főként a sorsdöntő beneventoi csatának a történetét; máig is ez a mű az ide vágó elbeszélő források egyik legfontosabbika. Az író az ajánlásban önmagát néhai Béla király és István király egykori káplánjának és familiárisának nevezi; a mű megírásakor még nem jutott el hozzá V. István halálának (1272. aug. 6.) híre.⁶⁵ Elképzelhető természetesen, hogy András már valamiképpen 1270 előtt jutott Nápolyba, de sokkal előbb semmi esetre sem, mert akkor nem nevezhetné meg egykori urai gyanánt mindkét magyar királyt. Művét azonban Péter Alençon-i grófnak, IX. Lajos fiának ajánlja, akit urának nevez (*domino suo*), tehát már az ő szolgálatában írta azt meg, feltehetően Franciaországban. E Péter gróf (megh. 1284) — az új francia király, III. Fülöp öccse, s Anjou Károly unokaöccse — részt vett atyja tuniszi kereszteshadjáratában, együtt vonult vissza a sereggel az imént ismertetett úton, sőt ott találkoztunk vele 1271. január 14-én, amint 153 lovagjával együtt éppen átkelni készül Messinából Catonába,⁶⁶ majd 1271 április — májusában bátyja kíséretével együtt Lombardián, az Alpokon át tért haza Franciaországba. András mesternek máskor nem is lehetett módja, hogy leendő dominusával megismerkedjék, mint 1271 januárja és áprilisa közt. Mert hogy azt megelőzőleg a nápolyi királyságban tartózkodott, sőt feltehetőleg már készült is művét megírni, az nem is kétséges: művében egy sor egykorú forrást, oklevelet és levelet használt fel. Minthogy Péter gróf útjában még csak nem is érintette Nápolyt (ahol a kis Mária magyar kísérete tartózkodott ezidőtájt), a legvalószínűbb feltevés, hogy András mester az ismertetett úton került kapcsolatba leendő urával, amikor is elegendő idő állt rendelkezésre, hogy a gróf is megkedvelje és szolgálatába fogadja a magyar klerikust. Ott volt ezen az úton Sixtus mester is, negyedmagával. Ha nem is kényszerítő erejű, de feltétlenül csábító az az elképzelés, hogy a Nápolyból annakidején, december legelején Szicília felé lovagló négy lovas közül immár három ismerősünk: Sixtus mester, Kézai Simon és András mester. Ami részben megint csak a kontrasztok miatt különösen érdekes, már ami a létrejött műveket illeti. Egyfelől Kézai fantasztikus hun története (amelyben a nápolyi emlékek is csak a hun dicsőség színezését szolgálják) a maga határozott teoretikus alaptónusával (amelyben minden külföldön felszedett ismeretanyag a *hic et nunc* magyar társadalmi valóságra, meghatározott társadalmi és politikai célokra vetül ki); másfelől András mester *Descriptio*ja, a maga kétségtelenül

⁶⁵ A mű teljesebb címe: „*Descriptio victoriae, quam habuit Ecclesia Romana anno D. Inc. MCCLXVI^o quarto Martii . . . per brachium magnifici viri domini Karoli victoriosissimi regis Siciliae*”. Kiadva MGH, *Scriptores XXVI*. Hannoverae. 1882. 559–580. — Az ajánlás: „*Domino Petro Alyznonis et Karnotensi comiti . . . domino suo magister Andreas Ungarus, felicis recordationis domini Bele et domini Stephani regum illustrium Hungarie quondam capellanus et familiaris. . .*” A mű keletkezésének időpontjára nézve egyfelől az az iránytadó, hogy az 1272 második felében meghalt Bertalan messinai érseket még élőként említi (*nunc*) és a „boldog emlékezetű” jelző is csak IV. Bélára vonatkozik, másfelől Péter gróffal nem kerülhetett kapcsolatba 1271 januárja előtt, ha csak maga is részt nem vett a kereszteshadjáratban.

⁶⁶ I Registri, VI. 166 (858. sz.).

mind szerkezetileg, mind nyelvileg magasabb színvonalával, a „kortörténet” forrásokra támaszkodó, alapjaiban megbízható előadásával, ugyanakkor az elbeszélő mód biblikus hangvételi univerzalizmusával, s ezzel összhangban, szenvedélyes guelf-pártosságával és ghibellin-gyűlöletével. A középkori szellem két elváló útja: amely a keresztény univerzalizmuson belül is már elsődlegesen saját nácója sajátos helyét keresi, s amely fenntartások nélkül simul be e „szupracionális” gondolatvilágba. S ez még akkor is érdekes, ha történetesen Kézai és András mégsem egymás mellett lovagolt, mert hiszen kétségtelenül mindketten azonos időben és azonos körülmények közül kiszakadva (az egyik átmenetileg, a másik véglegesen) jutottak élményszerű kapcsolatba „Európával”.

De térjünk vissza a nápolyi királyság magyar követéhez, hogy most már röviden le is zárjuk a kérdésnek ezt a részét. A francia keresztshad 1271 áprilisában Rómából tovább vonult Lombardián át Franciaországba, az Anjou udvar viszont visszavonult május elején Foggiaiba, Apuliába és ott tartózkodott június végéig. Valamikor június elején érkezett vissza Budáról Anjou Izabella kísérete, Szicília marsallja és Trani érseke.⁶⁷ A nápolyi magyar követség, vagy annak egy része, érthetően elje sietett, ott találjuk őket június 7-én a marsall-lal együtt Foggiától nem messze a tengerparton, Sypontóban.⁶⁸ Időközben — talán a marsall-lal együtt — újabb, immár tehát ö t ö d i k magyar követ szállt partra Barlettában, Adorján ferences testvér, feltehetően a nem sokkal későbbi (1274—1281) magyarországi provinciális.⁶⁹ Az ő küldetését azonban már nem követjük, minthogy Sixtus mester és társai hamarosan visszatértek Magyarországra. Sőt maga Sixtus alighanem mindjárt azután, hogy Anjou Károlyt visszakísérte Szicéliából, még április—május folyamán hajóra szállt, mert 1271. június 28-án már itthon volt, Esztergomban. Itthon mint királyi klerikusra újabb feladat várt: őt nevezte ki a király az udvarnokok földhasználat és jogviszonyait kivizsgáló országos bizottság vezetőjévé, bírójává (*index. . . super terris udvornicorum per totum regnum Hungarie pro tempore constitutus*), s ebben a minőségében látjuk őt tevékenykedni 1272 egész első felében.⁷⁰ Nehéz meg nem kockáztatni a sejtést: vajon Kézai Simon nem volt-e továbbra is idősebb klerikus kollégája kíséretében? Hiszen „társadalomelméleti” traktátusának középpontjában később éppen az *udvornici* történeti eredetének és a nemesekkel való viszonyuknak homályosan motívált, de kétségtelenül a jelen állapotokból „etimologikus” módon visszakövetkeztetett fejtegetései állnak. Hol kaphatott inkább inspirációt e téma kifejtéséhez, mint az udvarnokok jogviszonyainak hosszas vizsgálata közben? Hogy aztán ő maga 1272 szeptemberé-

⁶⁷ 1271. jún. 10-én már folyik a Trani-i érsek kártalanítási ügye; a követség egy hajóját ugyanis még odamenet almissai kalózok elrabolták egész személyzetével együtt. MDEA I. 27 (24. sz. a kiadásban tévesen 1270). Vö. uo. 31 (29. sz.).

⁶⁸ 1271. jún. 7.: „. . . de expensis Vngarorum tunc cum marescallo nostro in Sypono morantium. . .” MDEA I. 26 (22. sz., tévesen 1270). A regesztában indokolatlan a „katonák” kitétel, mert erről a szövegben szó sincs. Vö. I Registri, VI. 92 (365).

⁶⁹ 1271. jún. 20., apud Lacumpensilem [Lagopesole]. A szöveg kétféle változatban maradt fenn: MDEA I. 26 (23. sz., tévesen 1270) és I Registri, VI. 252 (1348. sz.). Előbbi szerint *frater Adrianus Ungarus* ferencesrendi (*de Ordine Minorum*), utóbbi szerint ispotályos (*de Ordine Milite Templi*). Valószínűleg az előbbi helytálló. Viszont az utóbbi szövegben megvan a „nuper in Barolo vel Trano moranti” kitétel, amely az előbbiből hiányzik. A rendeletben Anjou Károly meghagyja, hogy Adorján testvért június 24-re hozzá, Lagosposole-ba irányítsák. — Adorján ferences személyére, általában a ferenceseknek már IV. Béla idején játszott szerepére a diplomáciai küldetésekben *Karácsonyi J. : Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*. I. Bp. 1922. 21—27.

⁷⁰ A *datum per manus*ok ugyan e korban valószínűleg már formális jellegűek, de nem ilyenek kell tekinteni az esztergomi káptalan 1271. jún. 28. oklevelét, amely egy földosztály megtörténtét tanusítja *presentibus magistro Sycto lectore. . .* stb. MES VIII. 356. — Bírói tevékenységére az ország különböző részeiről 1272. jan. 21. és jún. 12. közt: ÁUO VIII. 402; CD VII/4. 146; ÁUO VIII. 401, 392, 399 (ebben a kronológiai rendben).

ben a királyné klerikusaként Budán tartózkodik, az — mint láttuk — már oklevelesen bizonyítható.

Ha most már újból figyelmesen szemügyre vesszük Kézai Simon *Gestáját*, abból egyre-másra bomlanak ki olyan további elemek, amelyek kifejezetten feltételezik, hogy az író egykor megfordult a Nápoly-szicíliai királyságban. Sőt, e motívumok mellett tanuszkodnak, hogy Kézai nem egyszerűen valami röpke látogatást tett ott, hanem huzamosabban tartózkodhatott Dél-Itáliában, olyannyira, hogy nemcsak tájélményei segítették később a hun történet némely epizódjának kifaragásához, a hun dicsőség geográfiai keretének kibővítéséhez, hanem nyelvi és fogalomkincsében is maradandó nyomokat hagytak e hónapok.

A legfontosabb, mondhatnánk perdöntő e nyomok közül két szó vallomása. Az egyik egy hajófajta neve, amellyel Kézai — mint láttuk — szükségesnek tartotta kibővíteni a gályák és hajók (*galee, naves*) mellett Kálmán király vitézeinek Dalmáciából Apuliába való átkelésének epizódját: *territa* (c. 64). E szó a közép-európai latinságban teljesen ismeretlen, érthető módon, minthogy maga a jelenség csak a Földközi tenger hajós világában volt ismeretes, sőt maga a szó nem is latin, hanem egy közös mediterrán — spanyol, provençal, olasz — tengerészeti szókincs eleme. A *tarida* vagy *terida* egy speciális, a Földközi tengeren alkalmazott (a XIII. sz. eleje óta adathozható) hajófajta: nehézkes, de nagy térfogatú evezős teherhajó, amelyet a haditengerészetben kifejezetten lovasság és hadigépek, olykor élelem szállítására alkalmaztak. A nápolyi királyságban először 1266-ban találkozunk Anjou Károly rendeletével ilyen *teridák* építésére.⁷¹ Kézai szövegében tehát a legnagyobb mértékben — hogy úgy mondjuk „szakmailag” — helyén van ez a bővítmény. Abban az időben, amikor ő Dél-Itáliában tartózkodott, a nagyobb gályák és a kisebb hajófajták közt a magyar követség útjának minden lényeges mozzanatánál szerepet játszott e hajófajta. Ott szerepel a nápolyi adminisztráció irataiban is, miközben a magyar követségek átszállításának előkészítése összefonódik a hadi készülétekkel; Anjou Károly ugyanis udvari hajóhadának részben azokat a hajóit is (köztük *teridákat*), amelyek május derekán a magyarokat hozták át Barlettába, azonnal a görög partok felé rendelte Achaia hercegének megsegítésére.⁷² De ott szerepelnek akkor is, amikor egy hónap múlva a barlettai kikötőparancsnok Izabella Magyarországra átvitelét készíti elő; a király eredetileg egy Barlettában horgonyzó hajót (*navis*) és két szállítóhajót (*terite*) rendelt e célra, amelyekhez még három gályát (*galee*) szándékoztak bérrelni a velenceiek től a Zárába való átszállítás céljaira.⁷³ (Mindenesetre jegyezzük

⁷¹ Ld. *tarida* (*tarita, tarrita, taretta* stb., csak az idézett nápoly—szicíliai forrásokban *terida, territa*). *Du Cange*: Glossarium, VIII. 33–34: „navis onerariae species, eadem quae *tartana* vocitatur”. Pl. 1231: „vasella pro deferendis gentibus, equis et victualibus, videlicet naves et *taridas*. . .” stb. — *M. Alonso*: Enciclopedia del Idioma. Diccionario Histórico y moderno de la lengua Española. III. Madrid. 1958, 3895 („barco de transporte”. Embarcación usada en el Mediterráneo. Era semejante a una *tartana* grande y su principal destino era conducir caballos y máquinas militares en las expediciones marítimas.) — Használatának kezdeteire a nápolyi Anjou királyságban: *Giudice*: Codice diplomatico (31. jz.) I. 281, 1. jz.

⁷² 1270. máj. 11.: „mandamus, quatenus viginti quinque inter *galeas, teridas* et *usceria* de vasellis curie nostre in Apulia, tam que ad presens ibidem sunt, quam que ad recipiendam filiam illustris regis Vngarie . . . navigaverint usque maritimam Sclauonie. . . Johanni Caldarano nuncio dicti principis [Achaie] . . . assignare procures.” MDEA I. 7 (7. sz., tévesen 1269). Az egész vállalkozásra *G. del Giudice*: Diplomi inediti di re Carlo I d'Angio. Napoli. 1871 (ahol ez az irat is ki van adva).

⁷³ 1270. jún. 23.: „Cum nos Ysabellam filiam nostram, futuram nurum . . . regis Vngarie ad partes illas intendamus . . . destinare, quod *navis* ac due alie *terite* pro ducenda eadem parate in portu Baruli commorantes . . . ; tres alias *galeas* sive Venetorum, sive quorumlibet mercatorum sub expensis curie nostre usque portum Jadre conducas. . .”

meg, hogy mind a krónikák, mind Kézai szerint a Kálmán-kori vállalkozáshoz a Dalmáciából Apuliába való átkeléshez a velenceiektől béreltek hajókat.) Végül ott voltak a *teridák* 1270 december—1271 januárjában is a Messinából Catonába való átkelésnél is.⁷⁴ Kézai mesternek tehát kétségtelenül volt alkalma akár a Dalmáciából Barlettába való átkelésnél, akár Messina és Catona közt megismerkedni e közép-európai ember számára ismeretlen hajófajtajával (hiszen egyik vagy másik alkalommal bizonyára ő maga is ilyennek a fedélzetén utazott), s megtanulni nevét. De csakugyan jól megtanulta! E szót ugyanis az általa leírt formában csakis a nápolyi királyságban tanulhatta meg. Mert bár e hajófajta általánosan használatban volt a Mediterraneumban, annak neve mind a spanyolban, mind az észak-itáliai (genovai, velencei stb.) dialektusokban mélyhangú formában terjedt el (*tarida*, *tarrida*, *tarita* stb.), ez ment át a középgörögbe is (*tarída*, *taríta*), csupán csak a délf-rancia (provençal) és a nápolyi dialektusban gyökeresedett meg magashangú *terida*, *teride*, *teríta*, *terríta* alakjában. Az 1269—71. évek nápolyi iratváltásaiban következetesen mindig *terida* vagy *teríta*.⁷⁵ A Kézai művében — s csakis ott — felbukkanó *terríta* tehát nem általában Kézai olasz nyelvismeretének, hanem e helyen kifejezetten és csakis az Apuliába érkező, majd Messina és Catona körül megfordult Kézai követjárásának cáfolhatatlan lenyomata a műben.

De a másik perdöntő nyelvi nyom nem kevésbé szuggesztív. E tanulmány elején láthattuk, hogy Kézai egy Beauvoir nevű francia helységhez kapcsolja a catalaunumi csatát, s e helyet két ízben is *Belvider*, *campus Belvider* formában nevezi meg (c. 11, 13). (Szóltunk a bővebb szövegek valamennyi kódexében szereplő szövegromlásokról is, ami e helyütt is egyértelműen Kézai szerzősége mellett tanúskodik.) A hagyomány vagy kombináció eredetéről nem tudunk többet mondani, mint Eckhardt S., legfeljebb azt kockáztattuk meg, hogy egy Beauvoir helység Lyon mellett is volt, ahol a jelek szerint maga Kézai is megfordult valamikor, s ahová különös módon maga is lokalizálja az ütközetet. De mivel magyarázható, hogy egy francia helynevet ebben a sajátos olaszos-latinos formában említ meg a szerző? Ez annál feltűnőbb, mert viszont, mint láttuk, egy másik francia helynevet — e korban magyar írónál szokatlan módon, de éppen ezért franciaországi útjának bizonyosságaként — franciául írt le (*Chalon*). A francia névforma a XIII. században *Biauveoir*, *Biauvoier*, *Belvoyr* stb. volt. A kulcs ez esetben is alighanem teljes biztonsággal a francia—olasz jellegű nápolyi udvarban található meg, ahol 1270 körül Anjou Károly kíséretében több „de Beauvoir” családnevű francia lovag tartózkodott, köztük pl. Simon de Beauvoir udvari lovag, Bari tartomány iustitiarius, egy ideig a királyi flotta viceadmirálisa és a király marsallja (*marescalcus regis*) testvéreivel, Guiot-val és Tamással együtt, valamint két másik testvér, Theobald és Richárd. Nevük latin szövegben (s e korban még túlnyomórészt latin a hivatali nyelv) mindig és szabályszerűen: *de Bellovidere*.⁷⁶ Pontosabban, a nápolyi udvar latinsága éppen a francia és olasz hatásoknak, terminusoknak azt a sajátos vegyületét mutatja,⁷⁷ amely — kissé romlott, de félreismerhetetlen formában — a Kézai-féle *Belvider* alak sajátja.

E nyomon tovább is hatolhatunk. Kézai művében, mint ismeretes, a magyarországi latinságban szokatlan módon felbukkan a *mariscalcus id est militiae suae princeps* méltóságnév (c. 39). Igaz, hogy marsalli méltóság a Birodalomban is volt, ám egészen

MDEA I. 17 (12. sz.). Később aztán (szept.) Barletta és Trani kereskedőtől béreltek e célra hajókat (uo. 29).

⁷⁴ I Registri, VI. 160 (824), 172 (892) stb.

⁷⁵ C. Battisti—G. Alessio: Dizionario Etimologico Italiano. V. Firenze. 1957. 3759 (vö. 71. jz.).

⁷⁶ Durrieu: i. m. (62. jz.) II. 282—283.

⁷⁷ Ennek jellemzésére ld. Durrieu: i. m. 221.

más jelleggel (udvari főméltóságként) mint a közös gyökerű francia és normann-szicíliai szervezetben, ahol a *maréchal*, latinosan *marescalcus* katonai, hadvezéri funkciót jelentett, pontosan úgy, ahogy Kézai maga értelmezi e rangot. Anjou Károly újítása volt, hogy a régebbi normann szervezetet határozottabban francia mintára alakította át, a marsallok számát tízben állapította meg.⁷⁸ Láttuk fentebb, hogy 1269 őszén a Velencébe küldött nápolyi követség vezetője Jean de Clary (Johannes de Clariaco) udvari lovag volt, aki ugyan a megbízólevélben mint királyi tanácsos van megnevezve, az előző évben azonban a királyi csapatok marsalljaként szerepel,⁷⁹ s Kézai — mint alább még visszatérünk rá — e l s ő nápolyi követségről alighanem vele együtt tért meg hajón, Velencén át Magyarországra. De bizonyára ismerte Szicília marsallját is, aki a kis Izabellát Budára kísérő nápolyi küldöttség egyik vezetője volt. A „modell” tehát ez esetben nagy valószínűséggel a nápolyi udvar volt. De felmerül a kérdés, hogy vajon a Magyarországon eladdig alig ismert *capitaneus* cím esetében is nem ez-e a legvalószínűbb forrás? A *capitaneus* cím ugyan általánosan elterjedt volt Itáliában, de az északi városállamokban főként városi tisztviselőt jelölt, míg a nápolyi királyságban ez volt par excellence a katonai csapatvezetők rangja, tehát ugyanabban a funkcióban található, mint ahogy váratlanul a XIII. századi magyar krónikaszerkesztményekben ez lesz a régi magyar (és hun) vezérek címe. (Anonymusnál és a régi Gestában: *dux*.) Ez természetesen már Ákos mester és Kézai közös élményével lenne magyarázható, mert valószínűleg a *capitanei* divatja már az 1272 körüli szerkesztménybe bevonult; viszont a *castellanus* (Kézai c. 57), ez a nálunk korábban ugyancsak szokatlan — de a nápolyi királyságban általánosan elterjedt — cím már megint csak Kézai sajátja. Ezeknél a nyilvántaló olasz hatásoknál egy lényeges szempontot kell mérlegelnünk. Önmagában bizonyos „divatszavak” itáliai eredete nem szorul különösebb magyarázatra, hiszen főként az észak-itáliai városokban és Rómában elég sok magyar klerikus megfordult ezidőtájt. Ám ennek ellenére aligha valószínű, hogy az Árpádok udvarának emberét elsősorban a számára mégiscsak eléggé idegen városi szervezet ragadta meg; sokkal hihetőbb, hogy az ismert struktúrához hasonló, de mégis sokkal látványosabb hatást nyújtó — *pomposissime*, hogy Kézai egyik italizmusát (c. 91) idézzük, vagy *miraculosus*, hogy egy másikat (c. 75) —, sokkal gazdagabb és differenciáltabb feudális-lovagi atmosféra ihlette analógiákra. Ezzel pedig Itáliában elsősorban éppen a nápolyi udvarban találkozhatott. A lovagi zászlók itthon ismeretlen sokfélesége már a dalmát tengerparton ámulatba ejthette, amikor Apuliából megérkeztek a nápolyi hajók: minden gályán ott volt egy nagy *stentarium* (vagy *standardum*), egy *vexillum*, egy vagy két *banerium* és 30 *pennone* (vagy *pannucellum*) — a teridákon két-két *banerium* és 20 *pannucellum* —,⁸⁰ amelyek alatt aztán maga is áthajózott; hasonló zászlóerdővel találkozott a Catonától Montecassinoig való vonuláson. Amikor Magyarországon először leírta, éspedig művében többször is a francia—olasz eredetű *banerium* szót, többnyire „hadizászló”, de olykor — joggal — „címerkép” (c. 10, 84) értelemben, nagy valószínűséggel a nápolyi királyságból őrzött emlékképek lebegtek előtte. Nem „következetlenség” a *vexillum* használata sem (pl. c. 26), mert a lovagi zászló kétféle fajtájáról volt szó. Alighanem itt, a nápolyi úton találkozott Kézai a *militia* általános „katonaság” értelmével is, amely szót — mint láttuk — a bővebb krónikák éppúgy kerülnek, mint Kézai gyakori *princeps militiae* megjelölését. Az olaszos formában leírt *arnesia* (c. 74) — ol. *arnese*, *arnesi* „fegyverzet, páncélat”, tágabban „felszerelés, csomag, málna” — szót is itt tanulhatta meg, sőt „olaszosabb” formában használta,

⁷⁸ Uo. II. 198.

⁷⁹ Uo. II. 306.

⁸⁰ A hajók felszerelésének és zászlódszénének részletezését ld. Anjou Károly 1270. máj. 11-i — többször idézett — rendeletében. MDEA I. 7–9. Az egyes lovagi zászló-fajták magyarázatára *Du Cange*: Glossarium, kül. VI. 258, 580.

mint amikor a nápolyi kancellária az apuliai kikötőbe megérkező magyar követség *harnesiūma* szárazföldi átszállítására harminc öszvért rendelt ki.⁸¹ Aligha járunk messze az igazságtól, ha a nálunk jóformán ismeretlen *pseudum* többszöri leírásának, sőt mintegy magyar „hűbérvizony” konstituálásának⁸² forrását is itt keressük, ahogy a világosan „hűbéreskü, hűbéri hódolat” értelemben leírt *homagium* (c. 11) fogalmának forrását is (mely szóval, mint már korábban bemutattuk, a bővebb szövegek ugyancsak nem tudnak mit kezdeni). Azaz Kézai szép számú italizmusának van egy többé-kevésbé körülhatárolható — társadalmi tartalmú — rétege, amely elég határozottan a Nápoly-szicíliai királyság felé mutat, éppúgy, ahogy a *commune, potestas* („podesta” értelemben), *partita* (ol. „párt”), *dispotina* és hasonló szavaké (nem is szólva a kifejezetten Velencéhez köthető, már tárgyalt szókincsről), amely réteg viszont inkább észak-itáliai tartózkodásának emléke; közbül helyezkedik el egy csomó olasz vagy olaszos latin szó (*antiqualia, attentatus, bravium, cambire, demorare, fatiga, frivolus, lucta, manganum, molestare, monstra, passagium, scartabellum, timorata, virtuose* stb.), amelyeket természetesen lehetetlen ilyen értelemben osztályozni, de — miként az irodalom már régen felismerte — nyilvánvaló bizonyítékai, hogy az író igazat mondott: anyagát, legalábbis részben, csakugyan *per Italiam* szedte össze. Olyan esetekben viszont csak találgatni lehet az ötlet forrását, mint például a hunok gyűlésénél a *praecones* szerepe, mert a *precok* a városállamokban, de a nápolyi királyságban is a rendeletek közismert kihirdető közegei voltak.⁸³ Nem érdektelen megemlíteni egy párhuzamot, amely mögött azonban nem annyira valami közvetlen „hatás”, mint a szemlélet hasonlósága rejlik. A hun történetben, mint tudjuk, a hunok legnagyobb ellensége afféle historizált „Német-Római Birodalom”, ahol a *príncipes Germanorum (Germaniae)* a választók, az új uralkodó, Detre, *natione Alamannus*, maga a „második” magyar bejövétel a „németeken” (*Germanici, Teutonici*) veendő bosszú (c. 20, 33) és így tovább. Az 1269 őszén tervezett és télen, már Magyarországon jóváhagyott kölcsönös segélynyújtási szerződés a Birodalom, cseh Ottokár ellen Anjou Károly és V. István közt *contra Theotonicos et Theotonie adherentes* irányult.⁸⁴ A szerződés-tervezetet magyar részről az a követség vitte Nápolyba, amelyben elsősorban Kézait sejtjük; a megfogalmazás — ismert formájában — a nápolyi kancellária műve.

Hogy a hun történet földrajzi kitágításában Kézai nyilvánvalóan saját úti élményeiből teremtette meg Zoard hun kapitány kalandozását Apuliába és Calabriába, s onnan fel Montecassinoig, részleteiben láthattuk. Az sem lehet kétséges, hogy a Dalmáciából Apuliába és vissza való átkelések részletezése is ide tartozik; több helyen elszórva tulajdonképpen az oda- és visszaút is benne van a *Gestában*. A hun birodalom disszidensei *per mare Adriaticum* mentek át Apuliába (c. 14); a birodalom déli végei itt, *Jadra, Zára* kikötőjénél húzódnak (c. 13), az átkelések innenső pontján; a Kálmán-kori lovagok dolguk végeztével *ad naves redeuntes per mare in Dalmatiam* térnek vissza (c. 64), miután az apuliai síkságot (*planum Apuliae*) pusztították. Vajon nem a Horvátországon átvezető oda- és visszaút asszociációja hozta létre a fejezetben azt a bővítményt is, miszerint a legyőzött Péter horvát király székhelye *Tenen* (Knin) városa volt? E város éppúgy a Magyarországot a dalmát tengerparttal összekötő Árpád-kori főútvonal — egyézersmind az oklevelekben többször emlegetett hadiút, *via exercitualis* — állomása volt, mint az ugyanitt emlegetett *montes qui Gozd dicuntur* (Kapella, Plesivacai hg.).

Hogyan jött létre az apuliai kivándorlás ötlete? Kézai Lombardiában

⁸¹ 1270. ápr. 6.: „... et pro deferendo eius harnesio mulos XXX...” MDEA I. 6 (5. sz.). Vö. *Tommaso — Bellini*: Dizionario. I. 607; *Du Cange*: IV. 170.

⁸² Vö. fentebb, 223. jz.

⁸³ Pl. „*Secreto Apulie mandatum, quod ad vocem preconis publicari faciat...*” Gli Atti perduti... I. 82 (387).

⁸⁴ MDEA I. 23 (19. sz.); I Registri, V. 139 (171). Vö. *Patek*: i. m. 460—466.

valószínűleg megfordult, s valószínűleg hallhatott vagy olvashatott arról, hogy a langobárdok korábban Pannoniában éltek, sőt egyik főforrása, Viterboi Gottfried *Pantheonjának* egyik fejezeteíme ez: *Quo tempore Lombardi habitabant in Ungaria*. Hogy a langobárdok valójában a hunok és Attila után egy évszázaddal törtek be Itáliába, Kézait természetesen nem zavarta. (Hogyan is zavarta volna azt az író, aki másfelől az egész hun történetet egyetlen mozdulattal a langobárdok Pannoniából való távozása u t á n r a helyezte vagy másfél évszázaddal? Lehetséges természetesen az is, hogy a hun történet különös kronológiája onnan ered, hogy számos világhírnév *hun* néven nevezi az a v a r o k a t, Kézai tehát az avarok korába helyezte Attila történetét.) Mindenesetre kialakult a koncepciója, hogy a hunok pannóniai uralma és a langobárdok távozása szoros oksági kapcsolatban áll egymással. Pavia csakugyan langobárd település volt; akárhogyan kombinálta ki, hogy a Ticino partjára éppen Sabáriából üzték ki a hunok a langobárdokat (c. 16), a logikai kapocs már a koncepció révén adva volt. Emellett olvasta, vagy legalábbis állítja, hogy olvasta valahol: Velencét is a langobárdok — tehát *eo ipso* a hunok által elűztek — alapították (c. 16). Ebből már önként adódott, hogy a közeli Aquileiát is a „hunok és Attila uralmát megvető” langobárdok sokasága népesítette be (c. 15). E helyeken Kézai maga is járt; minthogy pedig Itáliának még egy részén járt, ahova — saját tapasztalatából tudta — Dalmáciából az Adrián át „el lehetett jutni”: miért ne hozta volna le ide is a fenti koncepció alapján a hun birodalom disszidenseit (c. 14)?⁸⁵

A Kálmán-kori epizód elemeinek összerakogatásához csak egy-két l e h e t s é g e s szempontot. Láttuk, hogy ha maga a vállalkozás bele is fér az 1108. év külpolitikai szituációjába, arról a magyar krónikákon és Kézai *Gestáján* kívül egyetlen forrás sem tud; végső fokon Dandolo értesülése is csak ide vezethető vissza. Ha leszámítjuk azokat a narratív elemeket, amelyek nyilvánvalóan színesítő vagy magyarázó céllal Ákos mestertől és Kézai Simontól származnak (hiszen ez a történet kettejük közös műve, itt-ott eltérő részletekkel),⁸⁶ akkor marad tulajdonképpen három elem, mint elképzelhető történeti mag: (a) a magyarok a velenceiektől béreltek hajókat, (b) elfoglalták Monopoli és Brindisi városokat, (c) a magyarok távozása után a pisaiak játszottak valamilyen — a két író előadásában meglehetősen eltérő — szerepet a városok visszavételében. A velenceiektől való hajóbérlés ötlete azonban e s e t l e g származhatott, mint láttuk, az 1270. év apuliai tapasztalataiból is.⁸⁷ Ami Brindisit illeti, véletlenül tudjuk, hogy 1270-ben V. István neje, Erzsébet királyné közbenjárt a nápolyi udvarnál bizonyos Gervasius de Matino, ennek felesége és rokonaik kiszabadítása ügyében, akik Brindisi várában voltak fogva tartva.⁸⁸ Az ügy érdemi részéről nem értesülünk (talán valamelyik dalmát város polgáraitól volt szó?), de ez most nem is lényeges; fontosabb, hogy a királyné nevében természetesen Apuliában tartózkodó követei jártak el az ügyben, akiknek figyelme ezáltal ráterelődhetett a Barletta környékétől jóval lejjebb fekvő kikötővárosra, sőt alighanem emiatt meg is fordultak ott. Brindisi ötlete tehát e s e t l e g innen is származhatott. Végül: Pisa. Aki 1269—70-ben megfordult Nápolyban, sokat hallhatott e városról, amely egyike volt Toszkanában a legerősebb és legmakacsabb ghibellin fész-

⁸⁵ Ez természetesen nem zárja ki, hogy Kézai egyszersmind Viterboi Gottfried egy helyét is felhasználhatta az apuliai ötlet esetében. Vö. *Eckhardt*: i. m. 39—40.

⁸⁶ *Mályusz*: i. m. 39—41.

⁸⁷ Vö. fentebb 856—857.

⁸⁸ A *provisiok* egy registrumkönyvében: (1270) „Gervasio de Matino, Peregrini uxori sue et Gervasello, Ioannucio et Perello nepotibus eorum, carceratis, provisio pro liberatione ipsorum ad preces egregie domine illustris regine Ungarie, carissime affinis nostre.” Alább ugyanez a szöveg e bővítémmel: „... captivis in castro Brundusii”. *B. Mazzoleni*: *Gli Atti perduti della Cancelleria Angioina*. I. Roma. 1939. 68 (255. sz.), 123 (756. sz.). — Az *affinis nostra* kétségtelenné teszi, hogy Erzsébet, nem Mária királynéről van szó.

keknek, főként miután Anjou Károly Firenzével szövetkezve engedelmességre szorította a másik toszkanai ghibellin központot, Sienát (1269. jún. 17.). Károly hűbérúri tekintélye forgott itt kockán, miután a szentszéktől kieszközölte „Toszkána helytartójának” címét. A Genovával megkötött szövetség (aug.) éle immár Pisa ellen irányult; formális helyi háború folyik a magyar követések megérkezése idején Nápoly uralkodója és a toszkán város közt, Károly seregei pisai területen manővereznek, Pisa hajói pedig a campaniai tengerpartot háborgatják. 1269 szeptember végén ugyan pisai békekövetek jelennek meg Nápolyban, de béke nem születik, sőt 1270 nyár végén újra kitör a háborúskodás.⁸⁹ Feltéve most már, hogy az előbbi két motívum is nagyjából kombináció eredménye, harmadik láncszemként könnyen kapcsolódhatott hozzájuk egy „ellenséges” város ötlete; s melyik lett volna az, ha nem éppen Pisa, amelyről a követek a nápolyi királyságban csak rosszat hallhattak? Ebbe nagyon jól belefér Ákos mester verziója, miszerint a pisai gályások a „császár” emberei. Kézai változata még árulkodóbb, hiszen *Guillelmus iunior rex Siciliae* valóságos történeti szerepe mindenképpen kizárt, a pisaiaktól kölcsönzött „nagy összegek” (melyekkel végül is Vilmos visszaszerelte volna a magyaroktól apuliai hódításait) pedig már kiáltóan árulkodnak az önkényes konstrukcióról: ellenséges pénz, nem fegyver vette vissza a hódításokat. A normann uralkodó nevének pontos ismerete szempontunkból pozitív, hiszen azt Kézai máshonnan aligha vehette, mint nápolyi szóbeszédből. Ez utóbbi elem teljes labilitása még a csaknem egy időben író két krónikás közt is, megerősítheti a gyanút, hogy a pisaiak egész ötlete esetleg ugyancsak kizárólag az 1270. évi követjáráshoz köthető. Vegyük ehhez hozzá, hogy a lombardiai városok közül éppen Pavia volt egyike a ghibellin-gondolat mellett legmaka-csabbul kitartó kommuneknek, amelyek a cremonai lombard kongresszuson (1269 őszén) kereken kijelentették, hogy nem ismerik el Anjou Károlyt Lombardia hűbérurának.⁹⁰ Ilymódon az Anjou udvarban szerzett élmények és információk szálán válna érthetővé Pisának a magyar, Paviának a hun történetbe való bekerülése. Mindez már természetesen, mint hangsúlyoztuk, inkább csak magyarázati lehetőség, semmint kényszerítő erejű bizonyíték; Pisa az 1112 körüli szituációban csakugyan a bizánci császár szövetségese volt, s a Kálmán-kori epizódnak — mint mondtuk — lehet valós történeti magva.

Szövegkritikai szempontból rejtélyes, hogy a jövevény idegen előkelőségek közt a legtöbb figyelmet kiérdemlő spanyol eredetű Simon és Mihály nemzetsége — a Nagy-martoniaiak — pontosan melyik főtől mely részletekben kapta meg eredetének regényes megöröklését (Chr. c. 52, Kézai c. 91). Mert hogy itt ahhoz hasonló módon létrejött közös produktumról van szó, mint a Kálmán-kori epizód esetében (tehát Ákos mester ötleteit, nagyjából azonos élményanyag alapján Kézai módosította és bővítette), nem is kétséges.⁹¹ Mindenesetre nem egy jel mutat arra, hogy nem csupán Kézainak a bővebb szövegektől független többszöri bővítőmánya, hanem a két szövegnek az a közös — regényes és egyszersmind „közjogi” tételt is tartalmazó — részlete is, amely a nemzetség tagjainak Mallorca és Menorca szigetei körüli vitézkedéséről szól, Kézai Simon leleménye, az ő *Gestájából* került be utóbb a krónikák egyik családjába.⁹² A legyőzött tuniszi

⁸⁹ *Léonard*: i. m. (25. jz.), 99; *Sternfeld*: i. m. 139—142, 289—290.

⁹⁰ *Léonard*: i. m. 100; *Sternfeld*: i. m. 151, 291.

⁹¹ *Mályusz E.*: i. m. 34—36.

⁹² Ugyanerre a következtetésre jutottunk fentebb, egészen máshonnan kiindulva (vö. előző rész, 108, 122. jz.). Nemcsak terminológiai és stíláriis jellegzetességek támogatják e feltételezést, hanem az a körülmény is, hogy a *Képes Krónika* családjának szövege (amely az ún. bővebb krónikák közül e ponton is egyedül tartalmazza a Kézaival közös részletet, ld. SRH I. 302—303, vö. uo. I. 191) egybeült is Kézaival közös szöveget hoz, és pedig nemcsak pl. az advenák esetében (pl. Chr. c. 46, 47 — Kézai c. 84, 85), hanem a hun történetben is (pl. c. 21, 22, 23), ami úgy magyarázható, hogy a KK bizonyos helyeken egy Kézaihoz még közelálló szöveget követett.

szultán (*soldanus de Tunisio*) itt történetietlenül, de merész fantáziával szerepeltetett alakja elég kézenfekvő módon a Tuniszból 1270 végén Szicília át visszatérő kereszteshad elbeszéléseiből vett motívum. De Kézai nemcsak elbeszéléseket hallhatott e szultánról, hanem követőit 1271 januárjában saját szemével is láthatta Messinában, ahol azok uralkodójuk nevében Anjou Károllyal tárgyaltak a békekötés végrehajtásáról. Egyrészt ez a — mondhatnánk — személyes kontaktus az arab világ hangulatával, másrészt a kereszteshaddal visszatérő spanyol lovagok (Navarra királya is ott volt seregével együtt az afrikai vállalkozásban),⁹³ a tőlük hallott szóbeszédék válhattak nyersanyagává annak a kombinációnak is, amely immár a hun történetben köti össze a „katalánok” ötletét (s az ezt megkoronázó *spani* — *Ispania* etimológiát) *Miranniamonia* marokkói szultán szinkretikus motívumával.⁹⁴ Kézai a jelek szerint jól kiaknáztta e Tuniszból visszavonuló lovagi seregben adott ötletbányát! Vessünk csak még egy pillantást a különös módon alakított, Lyontól valahol délre elképzelt catalaunumi — „belvideri” — ütközet utáni fejleményekre, ahová e „katalán”-marokkói ötlet is becsúszott (c. 11—12). A győzelem után Kézai hun történetében Attila T o l o u s e-ba vonul be, hogy aztán onnan — minden átmenet nélkül — a Rajna-vidéken vonuljon visszafelé, miután ily módon Franciaországot és F l a n d r i á t végigpusztította (c. 13). Honnan ezek az ötletek? Nem csupán az a különös itt, hogy irodalmi forrásai (Iordanes és Viterboi Gottfried) semmi effélet nem tartalmaznak (szerintük Attila a catalaunumi mezőkről egyenesen Aquileia felé vonult), mert hiszen a geográfiai bővítmények éppen a túl kevésnek érzett történeti matéria dúsitását szolgálják általában, hanem főként az lephet meg, milyen rossz ez a konstrukció. Mert azt meg kell adni, hogy amennyire nélkülözik Kézai konstrukciói a történeti hitelt, földrajzi szempontból többnyire annyira „logikusak”, értvén ezen azt, hogy a XIII. században „elképzelt” hadvonulásokat adnak meg. Am mind a Lyon vidékétől délnyugatra eső Toulouse, mind az onnan mintegy 700 km-nyi ugrás Reimsig, mind az ettől az ugrástól is északnyugatra oldalt kieső Flandria összevisszasága arra mutat, hogy az író egyszerűen csak két-három hajánál előranciaigált geográfiai ponton át (általa már nem ismert területen) minél hamarabb Kölnbe akart érkezni, ahol aztán megint csak kapcsolódhatott egy irodalmi motívumhoz, a 11 000 szűz legendájához. Nos, bizonyosat nem mondhatunk, de megjegyezhetjük, hogy az Anjou Károllyal visszatérő, s a több ízben emlegetett Catonánál átkelő seregben a legelőkelőbb francia seigneurök közt ott volt éppen Poitou és T o u l o u s e, valamint F l a n d r i a grófja is. Kézai szerkesztésmódjának ismeretében egyáltalán nem elképzelhetetlen, hogy e hiánypótló ötleteit éppúgy, mint a katalán-ötlet közbevetett elemét azonos emlékanyagából vette. Ahogy az sem kizárt, hogy még Attila sátraiinak és lóistállóinak mesés elképzeléseibe is belejátszott valami emlék, amit nápolyi követjárása idejéből tartogatott. E leírás szerint (c. 10) Attila a maga sátrait „különböző országok különféle módjai szerint szokta volt készíttetni”; ezek közül is a legpompásabb és legünnepélyesebb arany lemezekből állt, s szétszedhető, belül üreges, arany oszlopok tartották, amelyeket eresztékeiknél drágakövekkel ékített díszítmény foglalt össze, de még istállói is bíbor és bársony készítményekből voltak. E fantáziakép részletességével nem ismerjük ugyan annak a sáturnak a küllemét, amelyet Anjou Károly már jóelőre, 1270 áprilisa előtt elkészíttetett a jövőendő menyé számára, nem tudjuk, hogy pontosan miből álltak díszítményei és *guarnimentumai*, azt azonban tudjuk, hogy bíborbársonyból készült, s pompájával kétségtelenül a nápolyi

77. ⁹³ *Sternfeld*: i. m. 221.

⁹⁴ Ami nem zárja ki, hogy az irodalmi kiindulópont ebben az esetben is részben Iordanes („... in campos Catalaunicos, qui et Mauriaci nominantur...” c. 36), részben Viterboi Gottfried szövegének („... belloque premit Catalanos Sibillieque faro posuit tentoria pravo... *Pantheon* c. 17) félreértése, ill. „magyarázata” volt. Erre bővebben *Eckhardt*: i. m. 43—45.

udvar fényét volt hivatva reprezentálni a Dalmáciába átküldött vezérgályán a magyar küldöttség előtt már akkor, amikor az közeledett Itália partjai felé.⁹⁵ Vajon a „különböző országok különféle módjaiba” (az ismertekbe és az elképzeltetekbe) nem szötte-e bele Kézai mester több mint egy évtized múltán ezt az emlékképét is?

A legtöbb említett néhány motívumról természetesen inkább csak el lehet képzelni, mintsem bizonyítani, a nápolyi eredetet; ám még ha ezekben az esetekben bizonyosat nem is mondhatunk, annyi kétségtelen, hogy a nápolyi követség élményei sok szálon fonódtak be a hun történet szövegébe. Akár még szimbolikus értelmet is tulajdoníthatunk annak a mozzanatnak, ahogy a Calabria csücskébe eljutott Kézai Simont a helyszín egyrészt arra ihleti, hogy Szovárd hun kapitányt is elvezesse ide, Itália végébe, másrészt a lovagi gyülekezet átkelőhelye, Catona arra készíti, hogy az ókorba álmódozzék el, s rögvest etimológiai ötletet faragjon: e helyen „született és lakott Cato”. Cato természetesen nem itt, hanem Tusculumban született (i. e. 234); e magyarázat úgy jött létre — s jellemző egyben a szerzőre is —, ahogy szűkebb pátriája faluneveiből létrejött egy Keve hun kapitány vagy Attila Érd „nemzettségéve” (c. 7), ahogy Buda nevéből nemcsak Attila testvére, de egy egész kis kerek — „közjogi” tanulságokat is rejtő — történet kerekedett ki, vagy ahogy a Strassburg etimológia is külön kis epizódot szült (c. 11). Mindenképpen érdekes azonban, hogy e dicső hun múlt megteremtésén fáradozó magyar klerikusnak egyidejűleg arra is kedve támad, hogy ha csak egy pillanatra is, az antikvitás felé kalandozzanak el gondolatai. Ami természetesen nem valami klasszikus műveltséget sejtet; Cato neve a középkorban főként ama *Dicta Catonis* című későantik szentenciagyűjteményből volt ismert, amelyet még a „sötét századokban” is általánosan használtak mint grammatikai és retorikai tankönyvet (megvolt már a XI. század végén a pannonhalmi könyvtárban is).⁹⁶ Talán nem tévedünk azonban, ha Kézai figyelme mögött ennél valamivel mégiscsak többet sejtünk: azt az érdeklődést, amely közvetett módon, a római jogi studiumokon át, szükségképpen feltámadt a XIII. századi Bolognában és Padovában a római múlt iránt, s amelybe közelebbről Cato „mondásai” már csak azért is belekerültek, mert a legfontosabb tankönyv, Accursius *Glossa ordinaria*ja több helyen (de mindjárt a *Digesta* elején is) felhívta a figyelmet rájuk (*ut dixit Cato...*).⁹⁷ Szovárd kalandozásaiban, s Kézai gondolatainak pillanatnyi elkalandozásában tehát sok minden találkozik: a „történetírás” módszeréről vallott újfajta felfogás és az újjászülető jurisprudentiával összefüggő ismeretek, az ókor iránt feltámadó érdeklődés és a „nemzeti” dicsőség historizált fantazmagóriái, s mindezek mögött a sajátos színtér, amely 1270 decembere — 1271 januárja heteiben valahol Messina és Catona közt Kézai Simonnak ez elemek összekapcsolását sugallta.

Magáról a módszerről most már csak egy-két szót. Hiba lenne Kézait azzal vádolni, hogy mintegy szélhámos módon „történelmet hamisított”, de az is tévedés lenne, ha az

⁹⁵ 1270. ápr. 5. (a barletta kikötőparancsnokhoz): „Fecisti, sicut scribitis . . . pro una ex galeis ipsis tendorium unum de scarlato” MDEA I. 5 (4. sz.); 1270. máj. 11.: „. . . galeas . . . cum tentorio suo rubeo, stertario, baneriis, pannonibus et quibuslibet aliis rerum guarnimentis et ornamentis factis in galea ipsa. . .” Uo. I. 7 (7. sz.); 1270. szept. 16.: „. . . unam [galeam], que erat rubea cum tentorio de scarlato, standaro. . .” Uo. I. 29 (26. sz.).

⁹⁶ Kiadása nálunk: *Dicta Catonis, quae vulgo inscribitur Catonis Disticha de moribus*. Ed. G. Némethy. Bp. 1895. — Vö. *W. J. Chase: The Distichs of Cato. A Famous Medieval Textbook* (University of Wisconsin Studies, 7). Madison. 1922. — A IX. századtól adathozható címei gyakran: *Libri IIII Catonis, Sententiae (Disticha) Catonis*, de többnyire egyszerűen csak ennyi: *Cato*. Hogy a közismert pannonhalmi összeírásban (1083 — 95 közt) feltüntetett három kötet „Cato” csakis ez a II — IV. sz. közt készült (már az V. sz. óta Catonak tulajdonított) kis mű lehet, tudomásommal az irodalomban még nem került szóba.

⁹⁷ Accursius gl. ad Dig. 1, 2, ad v. *et patriae*. Vö. gl. Dig. 9, 2, 7, 4 és 32, 1, 101.

elmondottak alapján úgy vélnék: tudatosan „regényt”, *fictiont* írt. Ő valószínűleg meg volt győződve arról, hogy az egykori valóságot teremti újjá azáltal, hogy a prológusában általánosságban körvonalazott, majd alább (c. 3) részben meg is nevezett főbb irodalmi forrásait — elsősorban az „*Orosius*” megnevezésével közvetetten elárult Iordanes-kivonatot és *Gotfridust*, Viterboi Gottfried *Pantheonját* — nem szolgaián követi (e művek nézete szerint nyilván nem eléggé részletezték a hunok viselt dolgait, főként „szerencsés csatáit”), hanem a keze ügyébe került *scartabello*kban mintegy a „sorok közt is olvas”, leleményesen kombinál, s az ily módon „hitelesen” újjáteremtett materiát az *elkelpe*l h e t v e l, mint kötélygyűjteményként vakolja össze. Ez utóbbinak az anyagát természetesen saját tapasztalataiból, élményeiből és politikai-teoretikus céljaiból gyúrta össze. Ilyen értelemben tulajdonképpen egyetlen esemény sor sem kizárólag „légből kapott” Kézai művében, mert minden esetben irodalmi forrásainak információi (olykor persze csak egy-egy mondat, sőt egy-két szó, olykor több forrásból összevont kombinatív elemek) képezik azt a „forrásszerű” nyersanyagot, amely aztán a személyes élménytöredékek kötélygyűjteménye révén kerekedik ki zárt egésszé. Hogy e sajátos szerkesztési módszernek a hun történetben fejezetről fejezetre nyomom követhető ritmusa van, arra fentebb már utaltunk. Legyen elég itt mindössze három olyan fejezet belső szerkezetét vázolni, amelyek a nápolyi eredetű elemek szempontjából különösen figyelemreméltók. Az egyik, az *Incidentia* (c. 14) egészen világosan három elemből áll: (1) az öt tartománynév forrása az *Exordia Scythica*; (2) a *Blacki, qui ipsorum fuere pastores* forrása Anonymus *Gestája*; (3) e két „irodalmi” motívumot köti össze az apuliai kivándorlás ötletének „élményszerű” kötélygyűjteménye. Aquileia ostroma (c. 15) esetében (1) Attila délné vonulására nézve az iránymutatást Viterboi Gottfried adta (. . . *Traciam et Illiriam cepit vastare*, c. 17); (2) az aquileiai ostrom főforrása a Iordanes-kivonat volt, noha természetesen a leírást Kézai — mint mindig — szabadon és önálló átértelmezésében adta vissza; (3) Velence alapításának ide kapcsolott története forrása az elveszett *Cronica Venetorum* volt; (4) e három „irodalmi” értesülést kötötte össze a dalmáciai-isztriai itinerárium „élményszerű” eleme és a langobárd disszidensek ötlete. Ahol több a — többnyire sajátosan értelmezett, átalakított — irodalmi forrás, természetesen több a saját élmény is, a képlet tehát komplikáltabb. Így van ez az első hadjárat (c. 11–13) jóval bonyolultabb képletében. De megintcsak viszonylag egyszerűbb a ravennai história esetében (c. 17), ahol (1) magát a ravennai történetet, mint ismeretes, Kézai több forrásból állította össze; (2) Attila hazatérésének mozzanata is Viterboi Gottfried utalásán alapul; (3) de közbül ott van Szovárd kapitánynak a fentiekben bőven elemzett dél-itáliai kalandozása, megint csak egy „élmény” historizálása. Ilyen módon szövődnek bele a világhódító Attila történetébe kezdettől végig jellegzetes vékonyabb vagy vastagabb szálak, amelyeket Kézai mester nápolyi követjárásának emléktöredékeiből font és szőtt bele a hun történet „irodalmi” alapanyagú, s mégis egészében fantáziaszülte szövetébe.

Foglaljuk tehát össze most már röviden, mi az, ami az elmondottakból Kézai szerepét illetően ez évek követjárásaiban kronológiai értelemben részint a feltevés szintjén, részint biztonsággal kikövetkeztethető. Biztonsággal állíthatjuk, hogy Kézai tagja volt Sixtus mester kíséretének, *familiájának* 1270 második felében és 1271 első hónapjaiban; feltevésünk, hogy *kétfizben* is járt a Nápoly-szicíliai királyságban. Első ízben ott sejtjük őt V. István követségének tagjai közt, János prépost kíséretében partraszállni 1269 szeptember első napjaiban Barletta kikötőjében, majd Anjou Károly színe előtt Melfiben, ahol is a kettős szerződés tervezete szeptember derekán végleges formát nyert. Úgy sejtjük, ő lehetett az a magyar követség tagjai közül, aki röviddel ezután, még szeptember második felében elkísérte a Jean de Clary lovag vezette nápolyi követseget Velencébe, éspedig oly módon, hogy a hajó — mint láttuk —, előbb egy dalmáciai kikötőben kötött ki, ott partra szállt Bernát montecassinói apát és vele együtt a Horvát-

országon át Magyarországra igyekvő nápolyi követség, majd a hajó az Adria keleti partvidéke, Dalmácia és Isztria fontosabb kikötői mellett — úgy, ahogy azok a hun történetben (c. 15) délről észak felé sorakoznak — haladt tovább Velencébe. E feltevés egyedüli támasztéka ez a különös „itinerárium” *circa mare*, amely azonban pontosan beleillik ebbe az egyébként mind magyar, mind nápolyi szempontból különös útírányba, tehát súlya mégiscsak valamivel több, mint általában az „egyetlen adatoké”. Vajon az a további különös (s minden történeti alapot nélkülöző) állítás krónikáinkban, hogy Salamon László király elől menekülve *versus mare Adriaticum* (mint csak Kézainál olvasható), Pola városába távozott, s ott — az Isztriai félsziget csücskén — élte le nagy szegénységben és vezeklésben hátralevő életét, majd ott is temették el: nem Kézaitól származik-e?⁹⁸ Kézai egyébként jól ismert velencei tájékozottsága feltétele lehetett egy ilyen velencei külön megbízatásnak, ami bele is illik különben tartalmilag az 1269. évi szerződés diplomáciai háttérébe, s kronológiailag sem zárja ki, hogy e kitérő után még a tél folyamán hazatért (a nápolyiak is otthon vannak már decemberben), s a tavaszon újra, most már a Máriát Nápolyba vívő kíséret keretében ismét útnak induljon. Itt következtetéseink már mindenestre biztosabb talajon mozognak, hiszen Sixtus mester és társai kétségtelenül a népes kísérettel együtt 1270 május dereka előtt néhány nappal szálltak partra Apuliában, majd vonultak Nápolyba, hogy aztán Kézai e négy tagú *familia* egyik tagjaként járja meg az utat ez év decemberében Nápolyból Messinába, majd vissza Calabrián és Apulián át Montecassinoig 1271 februárjában, mely útjának félreismerhetetlen nyoma, számos egyéb elemmel együtt, ott van a hun történetben. Valószínűleg Sixtus mesterrel együtt tért vissza 1271 tavaszán Magyarországra, s az ő kíséretében sejtjük még 1272 első felében is, már itthon, az udvarnokok viszonyainak kivizsgálásában, míg aztán 1272 őszén újra a királyné kíséretében találjuk. Mert úgy gondoljuk, hogy már 1269—71 folyamán is királynéi klerikusi minőségében fordult meg Anjou Károly országában. Láthattuk, hogy az egész diplomáciai ügyben magyar részről, legalábbis 1269 nyara óta, nem IV. Béla, hanem az ifjabb király, V. István volt az aktív és szerződő fél; természetes, hogy felesége, Kun Erzsébet ugyanakkor két gyermeke kiházasításában volt tevékeny. Maga István mondja Ágnes asszonyról, aki a nápolyi eljegyzés eikeres lefolyásának hírért meghozta Budára, hogy egyszersmind Erzsébet megbízásából járt Nápolyban; azt is láttuk, hogy 1270-ben éppen Erzsébet királynénak volt valami ügye Brindisiben.⁹⁹ Kézenfekvő, hogy a királyné nemcsak udvarhölgyét küldte el, hanem egy klerikusát is. Választása nyilván olyan valakire esett kápolnája tagjai közül, aki Itáliában már járatos volt. Minthogy Kézai Simont joggal tartotta mindig is a kutatás viszonylag alacsony származású embernek, s minthogy magisteri fokozata sem volt még (1272), aránylag fiatalnak kell tehát elképzelnünk, a választást sem származása, sem kora vagy rangja nem indokolta; egyetlen körülmény magyarázhatta a követségek irataiban is „névtelen” fiatal klerikus kijelölését: szakértelme. Ez azonban még nem lehetett jogi képzettsége, mert — mint láttuk — egyetemi studiumait éppen e követjárás után végezhetette; szakértelme tehát kizárólag itáliai tájékozottságában, ismeretében (alighanem olasz nyelvtudásában) állhatott. Ami viszont azt jelenti, hogy

⁹⁸ SRH I. 181, 411. Ákos mester szerzőségéről *Mályusz*: i. m. 38—39. Minthogy e kérdés nem különösebben lényeges, hadd említsük meg csak röviden, hogy Salamonról egy sor különös részletet csak Kézai beszél el, láthatólag valami miatt ez az „ő ügye”, másrészt azt, hogy több esetben nem kizárt, hogy Kézai magyar történetének és „advena-appendixének” részletei voltak a krónikák forrásai, s nem — mint egyébként általában — fordítva. — Salamon polai remetesége egyébként isztriai legenda volt az Árpád-korban, mely tény csak megerősíti, hogy e motívum magyar lejegyzője csakugyan megfordulhatott Polában.

⁹⁹ „... nobis hoc transponentibus et ordinantibus, ac etiam domina regina consorte nostra karissima destinante”. AÜO VIII. 240. — A brindisii ügyre 88. jz.

a művében is tükröződő velencei tartózkodása, legalábbis részben, feltehetően megelőzte e követjárást, annak mintegy feltétele volt.

De felvetődik a kérdés, hogy az események így rekonstruálható láncolata nem ad-e legalább némi támpontot Kézai műve *f r a n c i a* vonatkozásainak megfejtéséhez. A műben rejlő itinerárium Németországon és Burgundián át Lyonig, majd az Alpokon át visszafelé Lombardia irányában önkénytelenül is felveti a csábító magyarázati lehetőséget, hogy ez az út az 1274. évi lyoni zsinattal függhet össze. E lehetőséget azonban el kell ejtenünk, mert bár X. Gergely pápa már 1273 áprilisában meghívta a zsinatra nemcsak Magyarország két érsekét, hanem IV. László király követeit is, a zsinat irataiban nincs nyoma, hogy akár a preláthusok részt vettek volna, az meg bizonyos, hogy a magyar király követei nem voltak jelen (ami az akkori magyar belállapotok ismeretében minden további nélkül érthető is).¹⁰⁰ Különbösen is nehezen lenne érthető ez esetben a visszaút Lombardián át, viszont annál inkább érthetővé válik, ha azt mérlegeljük: mi az a szál, amely — akárrcsak a magyar királyság szemszögéből is — Franciaországot és Itáliát egy követjárással összeköti. Ez a szál az itáliai Anjou-uralom kezdete.

Állapítsuk meg mindenek előtt, hogy a kikövetkeztetett út visszafelé irányuló szakasza¹⁰¹ — azaz Lyon — *fluvium Rodani* (Rhône) — *Alpes Italiae* — *Raconisium* (Raconigi) — *Segusa* (Susa) — *Taurina* (Torino) — *planum Lombardiae* — megegyezik azzal, ahol 1265 telén Anjou Károlynak a pápai legátus által vezetett főhada bevonult Itáliába a pápai hűbért fegyverrel érvényesítendő. A francia lovagok Lyonban gyülekeztek már október 1. óta, majd az Alpok hágóin és Piemonton s Lombardián át vonultak Róma felé.¹⁰² Ugyanezen az úton haladt visszafelé majd 1271 április — májusában a sokszor emlegetett francia keresztes lovaghad III. Fülöppel, éspedig Guillelmus de Nangis elbeszélésében: *planum Lombardiae* — *Susa civitas* — *Alpes, montes Cenisii* — *valles Morienne* (Saint-Jean-de-Maurienne) — *directo itinere usque Lugdunum super Rodanum* (Lyonban május közepén). Minden részletében azonos útvonal a Kézaiéval, még folytatásában is (ahol viszont Kézai Attilát vezette): *fines Burgundie* — *per Cabilonem* (Chalon) *Masconensemque* (Maçon) *civitates transitum faciens* — Cluny, Troyes stb. felé.¹⁰³ Mindezzel természetesen távról sem kívánjuk azt állítani, hogy Kézai akár a bevonulásban, akár a visszafelé való vonulásban részt vett volna (bár az bizonyos, hogy az említett Andreas Ungarus csakugyan ez utóbbi alkalommal ment át új dominusával, Péter alençon gróffal Franciaországba), mert erre semmi alapunk nincs, s magában ebben az útvonalban nincs is semmi specifikus: ez volt mind a kereskedelem, mind a hadfelvonulások útvonala Franciaország és Itália közt a szárazföldön. Ennyiben e források mindenesetre hitelesítik a Kézai művében rejlő itineráriumot. De mikor járhatta meg ezt az utat az író?

Bizonyosat e téren nem tudunk mondani, de a legvalószínűbb lehetőségek magukból a körülményekből kirajzolódnak. Már fentebb rámutattunk, hogy a nápolyi küldöttségben is részt vett Ágnes asszony már jóval 1270 előtt „több alkalommal és hosszasan

¹⁰⁰ A különböző források 500-ra teszik a megjelent preláthusok számát, de még az összevont felsorolásokban is hiányoznak a magyarok; pl. „*archiepiscopi et episcopi Franciae, Provinciae et Arelates, Germaniae, Angliae, Italiae, Hispaniae*”. *C. Baronius: Annales ecclesiastici . . . continuati*. XIV. Coloniae Agrippinae 1694, 225. Éppígy nem említik a magyar követeket, holott számos királyság követei jelen voltak. Vö. *Ph. Labbei — G. Cossarti: Sacrosancta Concilia . . . XIV. Venetiis* 1731, 479, 501; *J. D. Mansi: Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*. XXIV. Venetiis. 1780, 58—59, 62, 133. — A magyar királyság követének meghívása: *Labbeus*: 497; a főpapok meghívása (1273). *A. Potthast: Regesta pontificum Romanorum*. II. Berolini. 1875, 1668.

¹⁰¹ Vö. 24—26. jz. (tanulmányunk első részében).

¹⁰² *Léonard*: i. m. (25. jz.) 56; ld. Andreas Ungarus leírását: MGH, *Scriptores* XXVI. 567.

¹⁰³ *Gesta Philippi regis*, c. 3. MGH, *Scriptores* XXVI. 670.

időzött” *in Francia*, másrészt francia követek fordultak meg Budán 1268-ban, mindez esetleg összefüggésben állt Anjou Károly első közeledésével az Árpád-házzal (1267 vége—1268 eleje).¹⁰⁴ De az itáliai Anjou-uralom előkészítése már jóval előbb kezdődött. Először 1262 márciusában ajánlotta fel IV. Orbán pápa a francia udvarba, Párizsba küldött követei által Károly Provence-i grófnak a koronát, s kezdte meg a sokáig vonakodó IX. Lajost meggyőzni. A pápai politika 1263 folyamán egy sor európai udvar meggyőzésével (vagy annak kísérletével) folytatódik, augusztusban Károlyt római szenátorrrá választják, 1264 húsvétján az Anjou-Provence-i gróf követei és kisebb provençal csapata már a Capitoliumon kitűzi urának vikáriusi zászlaját, ezzel párhuzamosan Piemontban megjelenik Károly seneschall-ja „in partibus Lombardiae”, és így tovább. Az ügy már jóval az 1265—66. évi bevonulás előtt a levegőben van.¹⁰⁵ Ebben az időben volt a magyar királyság állandó követe Rómában az a Sixtus mester (1258—60-tól 1264 tavaszáig-nyaráig), aki majd 1270—71-ben a nápolyi követség egyik vezetője, s akinek segédje lehetett akkor Kézai Simon. Nincs rá adatunk, hogy a magyar királyság is szerepet játszott volna ama udvarok közt, ahol a francia pápa ezekben az években tájékozódott; nagy szerepet aligha játszhatott, de kizárni sem lehet ezt a lehetőséget.

A felvázolt körülmények mindenesetre megengednek nem egy alkalmat, amikor magyar követség járhatott francia földön, és pedig 1269—70 előtt. Egy ilyen követjárás érthetővé tenne egy Lyonon, a Rhône felső folyása mentén, az Alpokon és Lombardián át Rómába irányuló utat, de érthetővé tenné azt is, hogy Kézai Simon miképpen fordulhatott meg már 1269—70 előtt Velencében. S jegyezzük meg még azt is, hogy Attila útja a hun történetben, noha bizonytalanul és értelmes folytatás nélkül, Lyontól még tovább délnek, a Rhône mentén ezúttal lefelé (*descendens tandem iuxta Rodanum*) irányul (c. 11), Anjou Károly legfontosabb dominiuma pedig királysága előtt Provence grófság volt.

Ezen a ponton azonban már sejtéseink is ködbe vesznek, tehát maradjunk meg annál a pusztá hipotézisnél, hogy Kézai Simon művének francia vonatkozásai alighanem egy, a nápolyi követséget megelőző (de már az Anjou-üggyel esetleg összefüggő) követjárásból erednek, a mű háttérében tehát *Francia* és *Italia* valószínűleg olyasféleképpen függ össze, ahogy magának a kapcsolatnak az emlékét őriz — mint láttuk — *Belvider* motívuma.

*

Kézai Simon nápolyi követjárása révén nemcsak újabb területet, Dél-Itáliát sikerült felfedeznünk az eddig is ismert Észak-Itália (főként Velence és környéke) és Franciaország mellett a hun történet keletkezésének háttérében, hanem egyszersmind olyan életrajzi támpontot is nyertünk, amely segít elrendezni a már eddig is ismert gyér adatokat.

A körülmények mérlegelése alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy Kézai Simon már 1269 előtt megfordulhatott Velencében és — alighanem ezzel összefüggésben — francia földön is, sőt éppen ezek a diplomáciai szolgálatai és szakértelme (elsősorban olasz nyelvtudása) indokolhatta, hogy úrnője, Erzsébet királyné ezt a minden jel szerint *ignobilis* klerikust jelölje ki a nápolyi útra; 1270 táján tehát már nem lehetett egészen fiatal és kezdő. Másfelől viszont előrehaladottabb korú sem lehetett, mert — mint ugyancsak láttuk —, az egyetemi magisteri fokozatot csak az 1272 utáni években sze-

¹⁰⁴ Vö. fentebb 842—843.

¹⁰⁵ A részletekre ld. *R. Sternfeld*: Karl von Anjou als Graf der Provence (1245—1265). Berlin. 1888, 167—169, 175—180, 196—201.

rezte meg (de 1283 előtt). Több egykorú klerikusi pálya párhuzamaiból tudjuk, hogy rendszerint egy-egy jelentősebb feladat teljesítése, gyakran éppen követjárás volt az a mozzanat, amelyet az uralkodói kegy megnyilvánulása, jutalmak, adományok követtek. Úgy véljük tehát, hogy Kézai kiküldése valamelyik észak-itáliai egyetemre éppen nápolyi követjárásának jutalma lehetett, s egyben (emlékezzünk Damján klerikus 1273. évi nemesítő oklevelének arengájára) az uralkodói é r d e k érvényesítése, hogy az államügyekben ügyesen forgolódnó klerikus a jövőben jogképzett emberként szolgáljon a korona és a „közhason” javára. (E keretbe illeszkedik korábban kimondott sejtésünk is, hogy Kézai idővel nemességet nyerhetett.) Mindezek alapján bizonyára nem járunk messze az igazságtól, ha 1270 táján Kézait 30. életéve körüli fiatal férfinak képzeljük, aki szerint a tatárjárás körül születhetett. Kézai *magister* abban az időben, amikor megírta művét (1282–1285 közt), negyvenes éveiben járhatott. Mindenestre aránylag „fiatal” ember volt még, ha összehasonlítjuk másik történetíró kortársával, Ákos nembeli Ákos mester óbudai préposttal, aki már Kézai kisgyermek korában, az 1240-es évek elején pesti plébános volt; műve megírásakor (1272 körül), majd hamarosan bekövetkezett halálakor (1273) tehát hetvenes éveiben járt.

Kettejük közt azonban nem az életkori különbség a legfontosabb, noha e körülménytől bizonyára nem is független, hogy Ákos mester eleve nem is akart önálló művet írni, inkább csak kibővítette, átdolgozta, saját felfogásában „korszerűsítette” a magyar királygesta XII. századi folytatását, Kézai viszont a hun történet megalkotásával és a magyar történet szerkezeti átdolgozásával egészében kerek és önálló művet hagyott az utókorra. Tudatosabban is készült munkájára, mint idősebb kollégája, többet olvasott. Itthoni olvasmányai közt ott volt Ákos mester kéziratán kívül a régi *Gesta* is, amelyre olykor utal (*tradunt quidam* kezdettel pl. c. 23), sőt *libri cronicarum* megjelöléssel egy helyütt (c. 40) meg is nevezi, ezen túl pedig, ahogy főként a hun történetnek számos eleme félreérthetetlenül mutatja, ismerte Anonymus 1200 körül írt *Gesta Hungarorum*-át.¹⁰⁶ Legfőbb külföldi forrásai közt első helyen említendő Iordanes *Geticájának* egy középkori kivonata és Viterboi Gottfried *Pantheon* c. műve; ezek voltak legfőbb — s mégis oly gyakran cserbenhagyott — „vezérfonalai” Attila történetében; ismerte ezen túl Gemblouxi Sigebert művét (vagy annak részleteit), használta az *Exordia Scythica* c. Justinus-kivonatot, olvasott egy *Cronica Venetorum* c. elveszett velencei forrást (amely talán azonos a csak említésből ismert *Historia Attilae* c. művel),¹⁰⁷ ezen kívül pedig bizonyára egyéb „Itáliában, Franciaországban és Németországban szerteszét elszórt” *scartabellokat*, amelyek közt — mint e tanulmányból is kitűnik — nem jelentéktelen helyet foglaltak el a római jog könyvei és a glosszák, alighanem egyikét *Summa* és traktátus is. Bizonyos értelemben „túl sokat” is olvasott, vagy másként: olvasmányait nem emésztette meg. Talán nem is akarta. Részleteiben ma már elég jól ismert forráshasználata alapján joggal merülhet fel a gyanú, hogy művét nem is a szövegek birtokában, hanem vázlatos jegyzetekre, netán csak olvasmányainak emlékfoszlányaira támaszkodva írta meg, oly ritkák művében a szövegegyezések, s oly gyakoriak azok a részek, ahol nyilvánvaló: csak motívumok, összefüggéseiből kiesett (vagy tudatosan kira-

¹⁰⁶ Györffy: Krónikáink, 138–145.

¹⁰⁷ Kézai forráskapcsolatait lényegileg tisztázta már Domanovszky: Kézai, 37–70; Eckhardt: i. m. 18–29, 30–31 és passim.

gadott) és más elemekkel összerosódó részletek voltak érdekesek számára, amelyek minden nehézség nélkül összeolvadhattak személyes élményekkel, francia, olasz, német földön hallott szóbeszédekkel, helyi mondaelemekkel, etimológiai ötletekkel, aktuális célzatokat szolgáló teoretikus motívumokkal, s fűződtek fel egy határozott „koncepció” fonalára. Mert Kézai Simon mester számára mindennél fontosabb volt ez, aminek korlátozás nélkül minden egyéb alárendelődött: a koncepció.

Kézai Simonnak több tekintetben más volt az elképzelése a „történelem” mibenlétéről, mint hazai elődeinek. Számára a *res gestae* elsődlegesen olyan materiát jelentett, amely mind a mai napig, *usque hodie* kiható érvénnyel magában rejti — ahogy ma mondanánk — a „társadalmi és politikai struktúra” helyes normáit; éppúgy, ahogy (mint gyakran leírta) egy-egy helynév, rom, általában a jelenben látható dolgok *usque hodie* őriznek valamit a „történelem” ilyen vagy olyan vonatkozásából (következésképpen: a ma meglevőből minden további nélkül kikövetkeztethető a múlt ilyen vagy olyan darabja), s a logikai kapcsolat megtalálásához elegendő, ha az írott források egy-egy motívuma, utalása „ésszerűen” oda illeszkedik. Éppen ezért, noha elvben fölöttébb kritikus a *fabulose* elmondott történetekkel, mondákkal, „mesékkel” szemben, ezeket nem habozik felhasználni, ha „racionálisan” alátámasztják koncepcióját, akár a hazai német lakosság mondáiról van szó (Dietrich von Bern, Krimhild, *Etzelen bürge* motívumai), akár magyar mondaelemekről (Hunor—Magyar monda, Csaba monda, székely hagyomány, helyi névmagyarázó mondák, mint Marót, Bársonyos esetében), akár külföldön hallott hagyományokról (a *cowards d'Apremont* sejthető motívuma vagy *Belvider* esetében.) Írói attitűdjében határozottan eltávolodott a középkor korábbi századainak hármas eszményétől, amely a történetíró hivatását abban látta, hogy igaz dolgokat (*veras res*) világosan és röviden (*dilucide et breviter*) adjon elő. Csakugyan nem írt terjengősen, de a „világosság” már nem feltétlenül erénye, a *veritas* pedig végképp nem mércéje. Vagy legalábbis egészen más volt a felfogása a történeti igazság mibenlétéről, mint a korábbi íróknak; „igazság” volt számára minden, ami látszólag logikusan (valójában egy meglehetősen konfuzus logika alapján) koncepciójába beleillett. Mindennek a háttérben pedig nem az az írói eszmény lebegett, amely alighanem tudatosan meghagyta az eseményeket valami lebegő állapotban történeti hagyomány és költői fantázia határán, s az előadásban is törekedett a „regényes” stílusra — mint ez P. mester esetében megfigyelhető —, mert Kézait szemmeláthatóan nem ilyen elvek vezérelték. Mint író nem mutat fel érdemleges kvalitásokat. Színes és fantáziadús konstrukcióit meglehetősen szürke, már-már száraz modorban, monoton módon adja elő, majdnem hogy „jogászi” stílusban találja. Stílusa, elbeszélőmódja, szerkesztése messze elmarad akár a régi Gesta, főként a XII. századi folytatás fordulatos megjelenítő ereje, vagy Anonymus fordulatos cselekményszerkesztése mögött; ilyen értelemben semmivel sem „jobb” író, mint kortársa, Ákos mester. Erénye nem írói vénájában rejlik, s végképp nem történetírói hitelében, hanem teoretikus érzékében, vagyis abban, hogy egy kor még csak éppen elkezdődő tudati átalakulását oly szuggesztív összképbe vonta össze, hogy hatása alól — a részletek gyengéi ellenére — századokon át nem szabadult a történetírás.

Mert Kézai hatása éppen azzal magyarázható, hogy akármennyit is járt külföldön, akárhány ötletet is szedett össze útjain, koncepcióját — mint e tanulmányban is láthattuk — minden részletében a hazai valóságra vonatkoz-

tatta, vagy pontosabban: olyan i g é n y e k e t fogalmazott meg, amelyek e valóságban formálódtak. Ami művének legbelsőbb t a r t a l m á t illeti, már nem a messzi tájakra utazó követ, hanem a budai udvar klerikusának alakja áll előttünk. Éspedig olyan íróé, akinek művében nemcsak az udvar, a királyi kápolna atmoszférája van jelen, érdeklődését végeképp nem töltik ki az udvarba bejáratos előkelő családok tagjai, azok származása és viselt dolgai (s ennek az arisztokratikus szűk társadalmi körnek a történeti előképei), mint Ákos mester esetében, hanem műve által egy szélesebb társadalmi kör is szószólót kap az udvarban.

Nem mintha Kézai Simon bármilyen vonatkozásban „ellenzéki” lett volna. Azok az új elemek, amelyek történetiszemléletét és társadalmi-politikai teóriáját — „koncepcióját” — meghatározták, nem jelentettek szembefordulást sem a kereszténységgel, sem a királyi hatalommal, s együttesen — még történeti vetületben sem — a keresztény monarchiával. Sem a hun dicsőség, sem a művén végighúzódó kun analógiák nem valami „pogánykodó” reminiscencia jelei. A kereszténység felvételének nagy történeti cezurája az ő művében is megmaradt, sőt annyiban még következetesebben is érvényesül, mint a régebbi krónikákban, hogy az ott Taksonynál meghúzott cezurát ő következetesen és logikusan Géza koránál vonja meg: a „régii” élet *usque tempora ducis Geichae* tartott, éspedig nem csupán „alkotmányos” vonatkozásban (*dum se regerent pro communi*, c. 10), hanem a kalandozó, „zsákmányoló” életmód vonatkozásában is (c. 42).¹⁰⁸ Ezt a cezurát ő egyértelműen igenli, noha a pogány múlt és a keresztény jelen választóvonalát elsődlegesen nem valami tisztán vallási kategóriák segítségével húzza meg, hanem az életmód átalakulásában ragadja meg: a minden kínálkozó alkalommal hangsúlyozott prédáló, „zsákmányoló” étellel, a sátrakban lakással és szekereken vonulató nomád életformával szemben jelent az ő szemléletében gyökeres fordulatot a kereszténység felvétele. E szemléleti kategóriákban félreérthetetlenül tükröződik az 1279. évi kun törvény szelleme, amely a nomádsággal szemben a *more Christiano* való élet legfőbb tartalmát a letelepedett életmódban jelölte meg.¹⁰⁹ Az egykorú kun viszonyok nem „ideált” jelentettek számára, hanem — mint már rámutattunk — az „archaizálás” modelljét. Kézai szemléletében is megvan a *gens Christiana* és a *populus barbarus* fogalmi kettősségének univerzalizmusa (c. 99). Ami nála új: az univerzalizmus merevségének feloldódása. A kereszténység már nem az egyedüli, de nem is a legfőbb történetiszemléleti keret, hanem bizonyos értelemben már alárendelődik tágabb „alapkorszakok-

¹⁰⁸ A cezura jelentőségére már Váczy (i. m. 549) és többen mások rámutattak.

¹⁰⁹ Géza uralma Kézai értelmezésében korszakhatár „alkotmányjogi” értelemben (c. 7: a *communitas* tisztviselőket visszahívó öngazgatása; c. 10: *pro communi* kormányzati forma; c. 42: a tisztviselők *pro tempore* kinevezése *usque ad tempora ducis Geichae* volt szokásban, vö. SRH I. 147, 152, 172) és a hadi szervezetben (c. 7, 10), de ugyanakkor legtöbbször a keresztény értelemben is, ahol is a *spolium* eleme emelkedik ki. Valamennyi együtt c. 42: „Communitas itaque Hungarorum cum suis capitaneis seu ducibus, quos pro tempore praeficere usa erat, usque tempora ducis Geichae hinc inde huic mundo spolia et pericula dinoscitur intulisse” (SRH I. 172). (A bővebb szövegekben hiányzik mind a tisztviselők időleges jellegére, mind a zsákmányoló életmódra való utalás, s a hagyományos „usque ad tempora *Toxum* ducis” szerepel (Chr. c. 62, uo. 311). Kézai ugyanott még kiemeli: „Istud enim existit *ultimum spolium*, quod fecere Hungari sub ritu paganismo constituti.” — A kereszténység behozatala azt jelenti, hogy az egyház meghagyta Gézának és Istvánnak: „ut *spolia* non committerent. . .” (c. 95, uo. 193). — A *spolium*, *spoliare*, mint a „pogánység” velejárója Kézainál mindig hangsúlyos, akkor is, amikor a párhuzamos szövegekből e kitételek hiányoznak (pl. c. 14, 41, 42, 63 stb.) —

nak”, amelyeknek kezdete — mint láttuk — egyrészt a *natio* eredeténél, másrészt a *communitas* „alkotmányánál” van. Nem egyszerűen csak Kun László udvara, a kun környezet a magyarázat arra, hogy a hunok bebocsátást nyertek a történeti tudatba, hanem a szemléleti átalakulás belső logikája is ezt kívánta, sőt paradox módon maga a keresztény Európa adta meg ehhez az ösztönzést. A hunok és magyarok azonossága Európa közvéleményében axióma volt; más őst nehezen is lehetett volna találni. Ezt Kézai, a külföldön sokat megfordult klerikus jól tudta. De tudta azt is, hogy az európai „közvélemény” már axiomatikus hun eredetükkel együtt fogadta be a magyarságot a *Populus Christianus* közösségébe, s iktatta be azt mintegy 1200 után a közkézen forgó nyelv- és néplistákra.¹¹⁰ E közvéleményt jól tükrözi az az értekezés, amelyet egy dominikánus, Humbertus de Romanis terjesztett be 1274-ben a lyoni zsinatra. Ebben a kereszténységet kezdetétől fogva sújtó hét „emberfajta” közt (a zsidók, bálványimádók, pogány filozófusok, eretnekek és a Nagy Konstantin előtti római császárok után, s a mohamedánok előtt) a „barbárok” sorában ott szerepelnek a *Huni qui et Hungari dicuntur* is. Mindazonáltal ez a besorolás semmi következménnyel nem jár a magyarok jelenlegi értékelésére nézve, mert hiszen éppen a kereszténység nagy diadalaként könyveltetik el, hogy sorra rendre legyőzte ellenségeit, s meggyőzte a barbárok tömegét is („barbárok immár nincsenek a tatárokon kívül” — véli a szerző —, s ezek immár „egyedül a magyarokat üldözik”) s a kereszténnyé vált *Huni qui et Hungari* ily módon a keresztény ügy diadalának egyik bizonyítékaként szerepelnek több ízben a fejtegetésben.¹¹¹ Ilyen körülmények közt Kézai jóformán az általános keresztény közfelfogás *placetje* mellett fejthette ki a hun származás teóriáját.

Ahogy Kézai nem tagadta meg egyházi mivoltát, nem tagadta meg *fidelis clericusi* minőségét sem. Nem ellenezte a monarchiát, sőt urának, IV. Lászlónak lelkes „propagandistájaként” mutatkozik.¹¹² De ezt is másként tette, mint oklevélfogalmazó kollégái. Mert igaz ugyan, hogy urát a „legyőzhetetlen” jelzővel illeti, „Mars fiának” nevezi és valóságos panegyricust ír róla, de még azt is elmulasztotta, hogy dinasztíáját Attilától vezesse le. E téren alighanem

Kézai c. 10.

Kézai c. 95.

1279. évi törvény

[Attila] „habitare in ipsis [civitates, castra, urbes] contemnebat. Cum gente enim sua in campis cum tabernaculis et bigis incedebat, extera natio... in civitatibus et villis.

Hungari possessa Pannonia... aliquos ex captivis virtuosos ad praelium deducentes... ipsi de spoliis erogarent, quosdam... in proprietatem circa sua tabernacula solerent conservare. Idem captivi ex fructu animalium et praeda sola habebant vitam suam, ut Comani.

Et quod discedent et recedent a tabernaculis suis... et habitare et morari in villis Christiano more in edificiis et domibus solo fixis expressius assumpserunt...

Vö. a *more Christiano* fogalmára ilyen összefüggésben *Kring (Komjáthy) M.*: Kun és jász társadalomelemek a középkorban. Századok 66 (1932), 42.

¹¹⁰ A. Borst: Der Turmbau von Babel. II. Stuttgart. 1958, 707, 734, 932—952.

¹¹¹ J. D. Mansi: Sacrorum Conciliorum nova... collectio. XXIV. Venetiis. 1780,

110 s. köv.

¹¹² E vonatkozásban a részletekre ld. kül. *Gerics*: i. m. 122—130.

szándékosan homályt hagy. Valamiképpen ugyan Árpád is, Géza is *de genere Turul* származott (c. 27, 76), s Attila is turult viselt egykor címerén (c. 10), de genealógiai kapcsolatról szó sincs, sőt maga Attila *de genere Erd* volt (c. 7), s amikor aztán Kun László történetében elősorolja a király őseit (*proavi*), csak a „szentkirályokat”, Istvánt, Imrét és Lászlót nevezi meg (c. 74)!¹¹³ Nem Attilát hozza kapcsolatba az Árpádokkal, hanem a hunokat a magyar *natio*val, amelynek az ő szemléletében — mint láttuk — mintegy „reprezentáns” része a *communitas*; nem a dinasztia „örökjoga” Pannonia (mint még Anonymusnál), hanem a hun-magyarok „nemzeté”, amelynek reprezentáns része valamit megtartott eredeti hatalmából. Itt szivárog, sőt árad be a klerikus elméletteremtő tollán az az udvar levegőjétől eleddig idegen atmoszféra, amely ezekben az években a budai vártól földrajzilag is távolabb, olykor már a majdani „klasszikus” szintéren, *iuxta Racus*, a Rákos-mezőn (1277, 1286), olykor másutt, Tétény (1279), Fövény (1289), Óbuda (1290) stb. mellett sűrűsödik az országos gyűléseken, *generalis congregatiok*on, ahol a nemesség gyakran a bárók (a Kézai által is elmarasztalt *potiores regni*) nélkül készíti elő azt, ami majd csak másfél évszázad múltán kezd realitássá válni: az *universitas regni* által meghatározott rendi politikai mechanizmust. Ha Ákos mester még azért nem írta le a *baro* szót, mert az ő kissé már divatjamúlt fogalomhasználatában a *nobilis* jelölte a társadalom előkelőségét,¹¹⁴ Kézai már éppen ellenkező okból hallgatja el. Nem mintha nem lenne tisztában a címekkel és rangokkal, sőt ő az, aki az *i d e g e n e k r ő l* szólván jóformán fitogtatja ismereteit e téren;¹¹⁵ a hazai bárók azért egyszerűen „nemese” az ő fogalmi rendszerében, mert felfogása szerint elvileg nem többek, mint a „többi nemes”, *alii regni Hungariae nobiles* (c. 74), még ha egykori dominusairól is van szó; lehetnek hatalmasabbak, *potiores* (c. 96), de mégis ugyanoda tartoznak, mint a várjobbágyok, e „szegény nemese” (c. 97), minthogy valamennyien egyazon *communitas nobilium* (c. 96) tagjai, azé a fiktív korporációé, amelynek élére ugyancsak fiktív módon a nádor *pro utilitate nobilium praeficitur*. Ő az első, aki az „una eademque nobilitas” gondolatát, mintegy háromnegyed évszázaddal megelőzve ez elv dekrétumban való kimondását, implicite elsőként kinyilvánítja, sőt egész történeti fikcióját ennek szolgálatába állítja.¹¹⁶

Mindez aligha képzelhető el másként, mint hogy kollégájához, Damján mesterhez hasonlóan, ő maga is elnyerte a nemességet, s vált a magyar nemesi ideológia első megfogalmazójává. Hogy ez esetleg összefügghetett nápolyi

¹¹³ SRH I. 165, 188, 152, 147. — Figyelemreméltó, hogy Kézai Árpád genealógiáját csak Űgekkig viszi vissza (c. 27), s nemzetsége előkelő eredetét sem hangsúlyozza, mint pl. Anonymus („*clariores erant genere et potentiores in bello*”, c. 5); nála Árpád egyszerűen a többi kapitánynál „*rebus ditior erat et potentior gente*” (SRH I. 40, 165). — Elhagyja az Álmos mondát is, amelynek különben az ő felfogásában már funkciója sem lenne (vö. Györffy: Krónikáink, 46). A hagyományos hivatkozás jelentőségére a *proavi* esetében Bartoniek E.: i. m. Századok 70 (1936), 365.

¹¹⁴ Mályusz: i. m. 56.

¹¹⁵ Pl. c. 48: „*Tunc enim Austria non duces, sed habebat marchiones*” (SRH I. 175). A Bársonyos elbeszélésben: némelyek *militēs*, mások *comites*, megint mások *marchiones* (uo. 180); a stillfriedi csatánál (c. 74) a foglyok felsorolásában: *dux, barones, comites, milites* (uo. 186). De még a magyar történetben is, ha Géza koráról van szó (c. 76): „*multi comites, milites et nobiles*” (uo. 188).

¹¹⁶ *Gerics*: i. m. 130.

követségével, természetesen legfeljebb csak sejthetjük. Művének megírása után eltűnik szemünk elől. Talán élete teljében meghalt? Vagy netán az *exegi monumentum* elégedettségével elhallgatott és visszavonult? Csak talál-gathatjuk.¹¹⁷

Й. Сюч:

Теория общества, политическая теория и исторические взгляды в труде „Gesta Hungarorum” Шимона Кезаи

(Резюме)

Труд „Gesta Hungarorum” («Деяния венгров») магистра Шимона Кезаи, придворного клирика короля Ласло IV («Половецкого»), написанный в 1282—1285 гг., представляется одним из наиболее спорных вопросов исследования венгерских хроник. Первая половина этого труда содержит историю гуннов (искусственную теорию происхождения венгров от гуннов), оказывающую большое влияние на последующую хронистику, вообще на историческое сознание позднего средневековья и ранних новых век, в то же время заключающую в себе существенные теоретические цели. Однако история гуннов сохранилась и в другой редакции: в т. н. более обширной хронике (*Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*), составленной в середине XIV века и содержащей части ранних хроник XI—XIII вв. Чаще всего спорным является вопрос о том, Кезаи был ли писателем истории гуннов или он только конспектировал редакцию, возникшую около 1272 г. (может быть раньше), текст которой сохранился в более обширной хронике.

С совместным применением методов критики текста, филологии и истории идей, статья пытается решить этот вопрос и одновременно анализировать основные черты теоретической структуры и идейно-исторического фона истории гуннов.

Уже ранние исследования указали на многие обстоятельства, составляющие культурные предпосылки возникновения истории гуннов и которые более полными оказываются в труде Кезаи, а в композиции хроник XIV века (в дальнейшем: хроники) они являются искажёнными или неполными, значит свидетельствуют об авторстве Кезаи (венецианские традиции, знание итальянского языка, элементы французских традиций, знакомство со схоластикой и римским правом, и т. д.). Автор данной статьи с новой точки зрения способствует духовногеографическому разъяснению фона возникновения истории гуннов. Относительно линий западно-европейских походов гуннов и позже венгров в труде Кезаи находится ряд фиктивных элементов, не имеющих отношений с письменными источниками, но которые свидетельствуют о знакомстве с местностью в XIII веке. Из этих элементов вырисовывается настоящее «путешествие» „*itinerarium*”, которое отправляясь от Буды ведёт вдоль берега Дуная проходя через Регенсбург, Ульм и Швабию, к Прирейнской области, оттуда через Бургундию в Лион, здесь поворачивает на восток и пролекая в долине верховья Роны, потом в Альпах и Ломбардии, указывает в направлении Венеции. Другое *itinerarium* отправляется от окрестности Сплита и по порядку далматских портов держит курс с юга на север и тоже указывает в направлении Венеции. Эти маршруты в труде Кезаи написаны точно и подробно, а в хрониках — неполно, неточно, формы названий представляются частью искажёнными и это обстоятельство с большой убедительностью подтверждает, что автором истории гуннов был Кезаи, кто в этом случае подобным образом дополнил данные используемых им письменных источников (Иордан, Готфрид из Виттербро) из своего личного знакомства с местностью относительно западно-европейского театра истории гуннов, как и паннонское

¹¹⁷ Kéziratom lezárása (1972 június) után jelent meg Kristó Gyula tanulmánya: Kézai Simon és a XIII. század végi közneemesi ideológia néhány vonása. Irodalomtörténeti Közlemények 76 (1972), 1—22. Ez a körülmény magyarázza, hogy több értékes megfigyelésére és szempontjára — amelyek egyébként tartalmilag egybevágóknak állás-pontommal, de többnyire nem érintik közvetlenül e tanulmányom fő mondanivalóját — már nem hivatkozhattam, s nem reflektálhattam néhány — merőben másodlagos jelentőségű — részletkérdésben olyan következtetéseire, amelyekkel nem értek egyet.

место создал он в окрестности своего родного края, села Кеза, присоединив битвы к известным названиям местностей и из этих этимологическим путём отвлёк имена главных героев. Описания путешествий одновременно подтверждают фразу Пролога, по которой Кезаи свой труд составил из рассеянных *per Italiam, Franciam et Germaniam* источников. (На исторические отношения маршрутов даётся ответ в *Приложении*.)

Путешествие во Францию даёт ключ к важнейшему общественно-теоретическому изложению труда Кезаи, к «историческому» объяснению возникновения дворянства и неблагоприятного состояния. Соответствие этому в древнейшие времена гуннов всех тех, кто отказался от приказа гуннской «общности» (*communitas*) идти в поход, в силу *lex Scitica* был казен или ввергнут в «безнадежное состояние» или закабален, значит этот «криминальный случай» (*casus criminis*) является источником общественного отделения (*separatio*). Это выведение отличается от общераспространённых теорий того времени (первородный грех или плен, выведённый из *ius gentium* римского права), зато проявляет родство с той французской теорией, которая вывела «исторический» генезис *serfs* из отказа от приказа Карла Великого идти в поход и за литературным формированием этого мотива (*couards d'Apremont*) можно следить с начала XIV века в некоторых *chanson de geste*, потом войдя и в юридическую науку (Филипп де Бомануар) в начале XIV века уже так проявился в Париже как предмет разговоров (*Roman de Renart le Contrefait*). Многократное согласование мотивов едва оставит сомнения в том, что источник теории Кезаи надо искать на французской земле, хотя эта теория, конечно, в разном историческом контексте проявляется во Франции и Венгрии: там связана с традициями о Карле Великом; а здесь — с древнейшими временами гуннов, соответственно тому, где образование исторических мифов нашло свое начало. Пока источником зерна теории была Франция, дополнение к нему дала Италия. Тройной способ наказания, находимый в истории гуннов, не что иное, как применение на древнейшие времена гуннов модели, отвлечённой от тroyского наказания римского уголовного права *capitalia iudicia*, изученного в Падуе и Болонье, а моделью *lex Scitica* является *lex Iulia maiestatis* римского права. Сравнение двоякого рода редакций безусловно свидетельствует о том, что применителем теории был Кезаи, так как термины римского права являются полными в его труде, а в хрониках — искажёнными.

В центре политической теории истории гуннов стоит теория *communitas*: существующая с давний пор, самоуправляющаяся *communitas* гуннов вторично передала свою власть Атиле, но после смерти *Ethela lex*, во время отступления гуннов в Скифию, потом при «втором вступлении их» (во время обретения венграми родины), вплоть до времен князя Гезы, власть перешла обратно к *communitas*. «Корпоративный» подход, осуществляющийся в труде Кезаи последовательно (а в хрониках — непоследовательно), согласно которому гуннское общество строится от мелких частей до охватывающей военно-общественной организации на внутренне аналогических корпоративных принципах, а также терминологические спецификации свидетельствуют о том, что источником теории было учение о корпорации, развернувшееся в XIII веке в Италии. Даже взгляды Кезаи на соединение учения о корпорации и теории передачи власти решительно связываются с определённым направлением глоссаторов и постглоссаторов (Ацо, Булгар, Бассиян, Одофред), согласно которому и после *translatio potestatis* осталось что-то из первоначальной власти *populus*. В смысле последовательно осуществлённой исторической фикции Кезаи, *populus* — как *communitas* ни после образования христианского королевства не исчезает полностью из политической сферы, а в XI—XIII вв. в известной мере принимает участие в власти: *communitas nobilitum* является исторической идентичностью, постоянно существовавшей с общественной «сепарацией», наступившей в гуннские времена до 1280-х годов. Политическое требование, оформляющееся к 1280-м годам, имеющее раннесословный характер, приобретает здесь анахроническим образом, но теоретически последовательно «историческое» подтверждение.

Труд Кезаи означает и в области исторических взглядов решительный поворот по сравнению с жёстким христианским подходом ранних легенд и хроник перед 1200 г., по которому «настоящая» *historia* начинается с принятия христианства, а языческая предыстория является своего рода «блужданием в потёмках». Центр тяжести подхода к истории у Кезаи уже перемещается на языческую эпоху гуннов, там уплотняется большинство теоретических элементов, там выясняются основные принципы общественно-политических отношений. Вместе с тем — и в этой области примыкая к общим европейским течениям — труд Кезаи представляет собой рождение собственной «народной истории», поскольку основные рамки исторических взглядов образует у него гуннско-венгерская *natio*, считавшаяся с древнейших времён тождественной идентичностью. Это отражается и в структуре труда: первые две книги занимаются поступками *natio*, сочтённой не сломленным единством с гуннских времён до настоящего времени, историей *pura Hungaria*,

а другие две книги занимаются позже присоединившимися иноземцами (*advenae*), которые по сравнению с «чистыми» гунно-венграми понятию считаются «смешанными» (*missitalis*). Конечно, эти рамки подхода посредством общественной точки зрения разделяются на новую двойственность, ведь уже в начале первой книги выясняется, что «чистая» *natio* тоже разделяется на дворян и небогатых; третья книга занимается знатными пришельцами, а четвёртая — новый теоретический трактат об историческом генезисе элементов иноземного происхождения, обязанных феодальными повинностями (и здесь исходным пунктом является уже *mos gentium* римского права). Само слово *natio* с оценивающей и положительной окраской и относя к своему народу, в труде Кезаи вошло в венгерскую письменность — в этой области тоже в основном параллельно с европейским течением (Франция, Англия, Италия). В таком отношении последовательное словоупотребление Кезаи, с другой стороны — ряд непоследовательностей хроник, в новом филологическом аспекте свидетельствуют об авторстве Кезаи. Статья подтверждает сравнительным анализом несколько эпических моментов ключевой важности, что этот «национализм» средневекового характера только в труде Кезаи осуществляется не сломленно. Непонимание этой концепции в более обширной хронике ведёт, в большинстве случаев, к порче текста и искажению эпического действия. Контраст между подходом Кезаи и труда его непосредственного предшественника-хрониста, магистра Акуша (около 1272 г.) пластично указывает на изменение эпохи в движении общественного сознания. У магистра Акуша знатность происхождения и «ассимиляция», у Кезаи — «чистота» происхождения и осуждение «смешения» получают первое место в иерархии ценностей.

Этот свойственный «национализм», конечно, отражает определённую структуру и взгляды, характерные для начала сословного мышления. Кезаи так согласовывает свою общественно-политическую теорию со своим историческим взглядом, кристаллизующимся вокруг концепции *natio*, что в его системе понятий «нация» получает толкование одного рода *pars pro toto* «подлинную» *natio*, представляют те, кто с древнейших времён до того времени остался членом *communitas*, то-есть — дворяне. Параллели этого взгляда везде можно найти в тогдашней Европе. Общую идейную модель, основу мыслительного механизма там же можно найти, где «корпоративное» мышление сформировало теорию *representatio*: те люди, которые стоят во главе какого-нибудь общественного организма (*sanior pars*) «представляют» его, тем самым в силу юридической фикции словно олицетворяют его, они сами — *communitas* или *universitas*. Таким образом слилось понятие «нации» с корпоративно-сословным взглядом, как идейный предшественник «национализма» средневековья сословного характера.

В *Приложении* статьи автор при помощи реконструкции до сих пор неизвестного эпизода пытается координировать опорные точки, до сих пор известные относительно лица автора и имеющие характер источников. Пока ещё исследование ничего не могло поделать с некоторыми южно-итальянскими отношениями истории гуннов, среди которых выдаётся фиктивный набег в гуннское время на Апулию, Калабрию, потом через провинцию Терра ди Лаворо на Монтекасино. На основе неаполитанских регест и мотивов, анализируемых из труда Кезаи, автор доказывает, что в рамках подготовок дипломатических отношений, возникших между Карлом Анжуйским и венгерским королем, Иштваном У, скреплённых двусторонним брачным договором, Кезаи, должно быть, уже осенью 1269 г. побывал в Неаполе, потом проплывая по далматскому побережью, через Венецию возвращался домой (изображением этого пути является одно из таящихся в труде «*itinerarium*»), потом в мае 1270 г. опять вернулся в Италию вместе с одной новой миссией и с декабря 1270 до февраля 1271 гг. он обходил те края, с которыми позже обогатил театр истории гуннов (из Неаполя в Калабрию, потом обратно через Апулию и провинцию Терра ди Лаворо до Монтекасино). Так как этим дипломатическим акциям, по всем признакам, предшествовали уже перед 1269 г. связь французского и венгерского дворов, а также раз или несколько раз посылки делегатов во Францию, вероятно, что фон другого «*itinerarium*», объясняется этим. Обстоятельства совместно указывают на то, что в награду его дипломатических услуг, Кезаи, может быть, приобрёл дворянство и продолжил учиться на юридическом факультете (между 1272—1280 гг.) в близкой к Венеции Падуе. Вернувшись на родину, в 1282—1285 гг. он написал свою *Гесту*, с богатым воображением применяя свой запас знаний, собранных *per Italiam, Franciam et Germaniam* к идейным запросам венгерского дворянства того времени, результат которого — сама история гуннов.

J. Szűcs:

Conception de la société, théorie politique, et conception de l'histoire dans les "Gesta Hungarorum" de Simon Kézai

(Résumé)

Les «Gesta Hungarorum» de 1282—85, l'oeuvre du maître Simon Kézai, clerc du roi Ladislas IV (le «Couman») est l'un des problèmes les plus discutés par la recherche de chroniques. La première partie de l'oeuvre contient l'histoire hunnique (la théorie artificielle des origines hunniques du peuple hongrois) qui a exercé une grande influence sur les chroniques postérieures, en général sur la conscience historique du Moyen-Age tardif et de l'histoire moderne en Hongrie et qui contenait en même temps des buts théorétiques importants. L'histoire hunnique a été également conservée dans une autre rédaction: dans les chroniques complétées (Chronici Hungarici compositio saeculi XIV) composées au milieu du XIVe siècle et qui renaient des extraits de chroniques antérieures des XI—XIIIe siècles.

Le problème critique le plus discuté est de savoir si Kézai est l'auteur de l'histoire hunnique ou s'il a simplement fait des extraits d'une rédaction composée aux environs de 1272 (peut-être antérieurement) dont le texte a été retenu par les chroniques complétées.

L'essai tente de trancher cette question à l'aide de l'emploi conjugué des méthodes de l'herméneutique, de la philologie et de l'histoire des idées et ne se contentant pas de cela, d'analyser simultanément les traits principaux de l'arrière-plan de la structure théorétique et de l'histoire des idées de l'histoire hunnique.

Des recherches plus anciennes ont déjà signalé plusieurs rapports qui constituent les conditions culturelles premières de l'histoire hunnique, et qui sont intactes dans l'oeuvre de Kézai, tandis que dans la composition de chronique du XIVe siècle (désormais chroniques) ils sont défectueux ou déformés, donc témoignent de la qualité d'auteur de Kézai (tel sont les traditions vénitiennes, la connaissance de la langue italienne, les éléments de coutumes françaises, les connaissances de la scolastique et du droit romain). L'auteur contribue par un nouveau point de vue au dressement de la carte de l'arrière-plan idéographique de la naissance de l'histoire hunnique. En ce qui concerne l'itinéraire des campagnes ouest-européennes des Huns et plus tard des Hongrois, on trouve de nombreux éléments fictifs dans l'oeuvre de Kézai qui n'ont pas de relations avec des sources écrites, cependant témoignent de la connaissance des lieux du XIIIe siècle. Un «itinerarium» ordinaire se dégage de ces éléments qui, partant de Buda suit le cours du Danube, touche Regensburg, Ulm, traverse la Souabe, se dirige vers la Rhénanie, et mène à Lyon en passant par la Bourgogne, où tournant vers l'est, passe par la vallée du cours supérieur du Rhône puis par les Alpes et la Lombardie et se dirige vers Venise. Un autre «itinerarium» a pour point de départ la région de Spalato, il conduit du Sud vers le Nord suivant l'ordre des ports dalmatiens et mène également à Venise. Dans l'oeuvre de Kézai ces itinéraires sont détaillés et précis, tandis qu'ils sont incomplets et inexacts dans les chroniques, la forme des noms étant en partie déformée, circonstance qui soutient avec une valeur probante que Kézai est bien l'auteur de l'histoire hunnique, et qui dans ce cas-là a complété de la même manière les noms de la scène ouest-européenne, dans son histoire hunnique en dehors de ses sources écrites (Jordanes, Godefroi de Viterbe etc.) à parti de ce qu'il a écrit d'après sa connaissance personnelle des lieux de même qu'il a créé la scène pannonienne dans les environs de son pays natal — le village de Kéza — et a ajouté les batailles aux noms de lieu connus et opérant de ceux-là les noms des protagonistes, par une abstraction étimologique. Les «itinerarium» prouvent en même temps les thèses du Prologue, selon lequel Kézai a rédigé son oeuvre de sources dispersées *per Italiam, Franciam et Germaniam*. (L'appendice développe les relations historiques des itinéraires.)

C'est le trajet français qui donne la clé à l'analyse de l'exposé le plus important des conceptions sociales de l'oeuvre de Kézai: l'explication de la naissance de l'état noble et non-noble. Selon cet exposé, tous ceux qui aux temps primitifs hunniques ont refusé l'ordre de mobilisation de la *communitas* hunnique, ont été exécutés en vertu de la *lex Scitica* ou ont été rejetés dans une «situation sans espoir» ou envoyés à la servitude, ce «délit» (*casus criminis*) est donc à la base de la séparation sociale. Cette démonstration diffère des théories de l'époque répandues (péché originel, ou la captivité déduit du *ius gentium* du droit romain), cependant elle montre une relation proche avec la théorie

française selon laquelle la genèse historique des *serfs* se déduit de la désobéissance à l'ordre de mobilisation de Charlemagne, la formation littéraire de ce motif (couards d'Apremont) se peut suivre à partir du XIIIe siècle dans quelques *chansons de geste* qui étant introduit dans la science juridique (Philippe de Beaumanoir) finira au début du XIVe siècle à Paris par apparaître comme sujet trivial (Roman de Renart le Contrefait). L'accord réitéré des motifs laisse peu de doute concernant le fait qu'il faut chercher la source de la théorie de Kézai sur la terre française. Bien sûr, la théorie apparaît dans de divers contextes historiques en France et en Hongrie: là, reliée à la tradition de *Charlemagne*, ici, rattachée aux anciens temps hunniques, selon le fait où est-ce que la naissance du mythe historique trouvait ses débuts. Si la source du moyen de la théorie est la Francia, l'Italia a donné le complément. La pratique de la triple pénalité qu'on trouve dans l'histoire hunnique n'est pas autre chose que la mise en application aux temps primitifs hunniques du modèle extrait de la triple pénalité des *capitalia iudicia*, appris du droit pénal romain à Bologne ou à Padoue et le modèle de la *lex Scitica* est la *lex Iulia maiestatis* du droit romain. La mise en parallèle des deux rédactions prouve indiscutablement que c'était Kézai qui a adopté la théorie, parce que dans son oeuvre les termes du droit romain sont intacts tandis qu'ils sont déformés dans les chroniques.

La théorie de la *communitas* est le point central de la conception politique de l'histoire hunnique: existant depuis les temps primitifs, la *communitas* hunnique autogestif a secondairement transmis le pouvoir à Attila, mais après la mort d'*Ethela rex*, lors du retour des Huns à la Scythie, puis lors de la «deuxième entrée» (à l'époque de la conquête hongroise), jusque' à la période du prince Géza, le pouvoir est retourné à la *communitas*.

La conception «corporative», qui ressort conséquemment de l'oeuvre de Kézai (et inconséquemment des chroniques), selon laquelle la société hunnique se construit intérieurement sur des principes corporatifs analogues: des petites unités jusqu'à l'organisation sociale et militaire générale, de même que des particularités terminologiques témoignent en faveur que la source de la théorie a été la discipline corporatiste en développement en Italie au XIIIe siècle.

De plus, la façon de concevoir de Kézai unissant la discipline corporatiste et la théorie de la délégation du pouvoir se rattache nettement à une tendance bien définie des glossateurs, et des post-glossateurs (Azo, Bulgarus, Bassianus, Odofredus etc.) d'après quoi le *populus* a conservé une partie de son pouvoir d'origine, même après la *translatio potestatis*. Selon la signification de la fiction historique conséquemment utilisée par Kézai, même après la naissance de la royauté chrétienne le *populus* — ainsi que la *communitas* — ne disparaît pas entièrement de la sphère politique, mais reçoit une certaine partie du pouvoir au cours des XI—XIIIe siècles: la *communitas nobilium* est une identité historique, existant indéfectiblement à partir de la «séparation» sociale des temps hunniques jusqu'aux années 1280. C'est une exigence politique se formant vers 1280 et représentant les débuts du système des États et des ordres qui obtient ici, de façon anachronistique mais théoriquement conséquemment, l'appui «historique».

Sur le plan de la conception de l'histoire, l'oeuvre de Kézai représente aussi un tournant par rapport à la façon de voir rigide chrétienne qui se présente dans les chroniques et les légendes — d'avant 1200, et selon laquelle la «vraie» *historia* commence par la conversion et la pré-histoire païenne n'est qu'un «égarement dans l'obscurité». Kézai transmet déjà le point central de sa conception historique sur la période païenne hunnique, c'est là que se concentrent la plus d'éléments théoriques et que les principes fondamentaux des rapports sociaux et politiques obtiennent une mise au point. En même temps l'oeuvre de Kézai signifie — sur ce plan aussi se rattachant au courant général européen — la naissance de l'histoire du peuple proprement dit, dans la mesure où chez lui la *natio* hunnique-hongroise constitue déjà le cadre fondamental de la conception de l'histoire, considéré depuis les temps primitifs comme la même identitas.

Cela se reflète dans la structure de l'ouvrage aussi: les premiers deux livres s'occupent de la *natio*, considérée comme une unité indéfectible depuis les temps hunniques jusqu'à présent, de l'histoire de la *pura Hungaria*, et les deux autres livres des étrangers (*advenae*) dont le ralliement se situe à plus tard et qui sont qualifiés conceptuellement de «mélanguis» *missitalia* en opposition avec les Huns-Hongrois «purs».

Naturellement, ce cadre notionnel se divise en deux par les points de vue sociaux, puisque il est déjà éclairci au début du premier livre que la *natio* «pure» se décompose en nobles et non-nobles, le troisième livre traite des personnages de distinction nouveaux venus et le quatrième est une nouvelle étude théorique sur la genèse historique des éléments serviles d'origine étrangère (où le point de départ est déjà la *mos gentium* du droit romain). Le mot *natio*, se rapportant à son propre peuple avec un aspect appréciatif et positif, entre dans l'usage des lettres de Hongrie par l'oeuvre de Kézai — parallèlement

dans les grandes lignes, sur ce plan aussi, avec le courant européen (France, Angleterre, Italie). L'usage du mot conséquent dans ces aspects de Kézai, vu sous cet angle, d'autre part la multitude des inconséquences des chroniques témoignent d'un nouveau aspect philologique de la paternité de Kézai. L'essai prouve à l'aide de l'analyse comparée de plusieurs moments épiques d'importance primordiale que ce «nationalisme» aux habits moyen ageux ne s'affirme indéfectiblement que dans l'oeuvre de Kézai: l'incompréhension de la conception a mené dans les chroniques hunniques pour la plupart à la corruption du texte et à la déformation de l'action épique. Le contraste de la perspective de l'oeuvre de Kézai ainsi que de celui de son prédécesseur immédiat chroniqueur, le maître Ákos, vers 1272 — indique clairement un changement d'époque dans le mouvement de la conscience sociale: la distinction de l'origine et l'assimilation» chez le maître Ákos, la «pureté» de l'origine et la condamnation «mélange» chez Kézai occupent la première place dans la hiérarchie des valeurs.

Ce «nationalisme» particulier reflète naturellement une structure déterminée par les débuts de la réflexion des états des ordres. Kézai accorde sa théorie socio-politique et sa conception de l'histoire se cristallisant autour du concept *natio* que la «nation» dans son système des notions obtient une signification *pars pro toto*: la «vraie» *natio* est représentée par ceux qui sont restés, depuis les temps primitifs jusqu'à présent, membres de la *communitas*, c'est à dire les nobles. Les parallèles de cette conception se retrouvent partout en l'Europe de l'époque. On trouve le modèle commun d'idées, la base du mécanisme de la réflexion là où la réflexion «corporatiste» a élaboré le principe *representatio*: ceux qui se trouvent à la tête d'un organisme social (*sanior pars*) le «représentent», et en même temps, d'après une fiction juridique, le matérialisent de quelque façon — ils sont eux-mêmes la *communitas* ou *universitas*. De cette façon la notion de la «nation» fusionne avec la conception corporatiste des états et des ordres, étant le prédécesseur de l'idées du «nationalisme» de caractère des ordres du Moyen-Age.

L'Appendice de l'essai tente de coordonner les points d'appuis, connus jusqu'ici comme sources et qui concernent la personnalité de l'écrivain à l'aide de la reconstruction d'une épisode ignorée jusqu'ici.

Jusqu'ici la recherche ne savait que faire de plusieurs relations sud-italiennes de l'histoire hunnique, dont un maraudage fictif des temps hunniques en la Pouille (Apulie), en Calabrie puis à travers la province de Terra di Lavoro jusqu'à Montecassino. L'auteur démontre d'après les registres napolitaines et les motifs que l'on peut tirer de l'oeuvre même que dans le cadre de la préparation des relations diplomatiques établies entre Charles d'Anjou et Etienne V. roi de Hongrie — la relation a été scellée par un contrat de mariage — Kézai a probablement visité Naples en automne de 1269 déjà en suite en longeant les côtes dalmates, il a fait son retour à travers Venise (on en retrouve les traces, dans un des «itinerarium»), puis il est revenu en mai 1270 avec une nouvelle ambassade et du décembre 1270 jusqu'au février 1271 il a parcouru toutes les régions (de Naples à la Calabrie, au retour à travers la Pouille et la Terra di Lavoro jusqu'à Montecassino) dont plus tard il a complété la scène de l'histoire hunnique. Comme d'après certains signes les actions diplomatiques ont été précédées, avant 1269, par les relations entre les cours hongroise et française, et par un ou plusieurs voyages diplomatiques en France, il est probable que c'est là qu'on doit chercher l'arrière-plan de l'autre «itinerarium» de Kézai. L'ensemble des circonstances montre que Kézai a pu recevoir la noblesse en récompense pour ses services diplomatiques, et a poursuivi ses études de droit (entre 1272 et 1280) dans le voisinage de Venise, à Padoue.

A son retour, entre 1272 et 1285, il a rédigé ses *Gesta* en appliquant ses connaissances, ramassées *per Italiam, Franciam et Germaniam* d'une manière pleine d'imagination aux exigences idéologiques de la noblesse hongroise de l'époque, dont le résultat est l'histoire hunnique elle-même.

Somogyi Éva:

Az 1867. évi kiegyezés előtörténetéből (A februári pátenz felfüggesztése)

Richard Belcredi gróf csehországi helytartó 1865 február közepén érkezett Prágából Bécsbe, hogy résztvegyen az esedékes költségvetési tárgyalásokon. A gróft szoros szálak fűzték a befolyásos csehországi arisztokráciához, és házassága révén koronás főekkel állt rokonságban. Politikai múltja azonban szerény volt.¹ Méltán meglephette, amikor február 19-én levelet kapott a császár első főadjudtánsától, Crenville gróftól, hogy még aznap este jelenjék meg a generaladjudtáns burgbeli hivatalában. Néhány magyarázó szó után a késői esti órában Crenville egy mellékbejáraton Ferenc József elé vezette a cseh arisztokratát. Mindez a legnagyobb titokban történt, hogy a sajtó ne szerezhesen róla tudomást.

A szokatlan audiencián a császár hamarosan a dolgok lényegére tért. A magyar viszonyokat taglalta, és Belcredinek feltűnt, hogy nem mutatott haragot vagy ellenszenvet a „rebellis nemzet” iránt. Kifejtette, hogy a magyar liberálisok, maga Deák is, óhajtják a megegyezést. De a kormánynak türelemmel és tapintattal kell vezetnie a tárgyalásokat, látványos, gyors siker reményével nem áltathatja magát. Ezen a ponton terelődött a beszélgetés az államminiszter személyére. A császár nyíltan és tömören fogalmazott: Schmerling sohasem fog szót érteni a magyarokkal s az osztrák parlamentben is csak ellenfeleket gyűjt. Néhány héten belül számítani lehet bukására. Gondoskodni kell utódjáról. A császár Belcredire gondolt.

A gróft — vallomása szerint — megdöbbenették a császár szavai. Azt felelte, kötelességének érzi ott szolgálni az államot, ahol a legnagyobb szükség van rá. Politikai-elvi megfontolásokból a meghívást mégsem fogadhatja el. Ugyanis nem ért egyet a birodalom jelenlegi berendezésével, a februári alkotmány rendszerével. Bizonyára vannak országok, amelyek politikai sajátosságainak a konstitucionalizmus megfelel, de Ausztria nem tartozik ezek közé. Itt az alkotmányos kormányzás legfeljebb kísérletnek tekinthető. A februári alkotmánnyal kapcsolatos súlyos fenntartásai nem jogosítják fel arra, hogy a parlamenti rendszert eleve elutasítsa, de arra sem, hogy a vezető tisztelet magára vállalja.

¹ Belcredi életéről és pályájáról: *Ludwig Belcredi*: Ein österreichischer Staatsmann, Graf Richard Belcredi 1823–1902. Die Kultur, 6. Jg. 1905. 281–293. — *Hugo Traub*: Aus dem Leben und Wirken des Grafen Richard Belcredi. Österreich Zeitschrift für Geschichte, 1. Jg. 1918/19. 287–313. — *Ua.*: Fragmente über die Vorgeschichte der Ministerernennung, *Český Časopis Historický*, 35. Bd. 1929. 110. skk. — *Arthur Zimprich*: Belcredis Versuche einer Föderalisierung der Donaumonarchie (1865–67), *Ungarn Jahrbuch*, 1. Jg. 1969. — *Walter Mertal*: Graf Richard Belcredi (1823–1902). Ein Staatsmann aus dem Österreich Kaiser Franz Josephs. Dissertation. Wien. 1962 (Kézirat).

Az uralkodó Belcredi aggályai ellenére, vagy éppen a gróf konzervatív argumentumainak hatására nem mondott le a személyével kapcsolatos terveiről.

Belcredi felesége így számol be naplójában a következő hetek hangulatáról: „Richard különösen szerény önzetlensége miatt tetszett legmagasabb urunknak. A császár bizonyos lehetett személyes áldozatkészségében. Richardot pedig magával ragadta az uralkodó iránt érzett mély tisztelet. Ekkortól nemcsak mint alattvaló és szolgáló, hanem mint barát állt szemben vele. A következő hetek március 15-ig látszólag csendben teltek. De Richardot egyetlen percre sem hagyta nyugodni a gondolat, hogy az uralkodó súlyos terhén könnyítsen, az államot a februári alkotmány teremtette megoldhatatlannak látszó konfliktusból valami módon kivezesse.”²

A császár március 15-én ismét Bécsbe kérte Belcredit. A második audienciáról írja a leendő államminiszter feleségének:³

„Tegnap este újra az ismert helyre idéztek — ahová február 19-én is —, hogy valamennyi aggályomat előadhassam. A császárnak én vagyok a rögeszméje. Azt mondja, hogy ebben a szomorú és vészterhes időben engem tart az egyedüli becsületes embernek, akire feltétel nélkül hagyatkozni mer. Méltányolnom kell helyzetét és nem utasíthatom vissza egyedüli reménységét. Anynyira minden fenntartás nélkül és olyan nemesen beszélt, hogy értelmem s érzelmeim konfliktusba kerülnek. Nehéz megoldást találni.”

A császár nem tekintette befejezettnek a Belcredivel folytatott tárgyalásokat. Számított rá, ha a végső döntéstől hónapok választották is el.

Ferenc József 1865 február—márciusi Belcredivel folytatott tanácskozásainak dokumentumai újabb időkben kerültek elő a Belcredi-család publikálatlan iratanyagából. E tárgyalások ismeretében még nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk a félszázada feltárt, de utóbb elfelejtett akciónak, hogy ugyanez időben, 1864 december végétől az uralkodó közvetítő útján kontaktusba lépett és folyamatosan tárgyalt Deákkal a kiegyezés lehetőségeiről.⁴

Azt mondhatjuk tehát, hogy 1865 elején, hónapokkal Deák nyilvános fellépése (a húsvéti cikk) előtt megérlelődött az udvarban a felismerés, hogy az alkotmánnyal megerősített birodalmi centralizáció megvalósíthatatlan, a birodalmi problémák megoldását más úton kell keresni. Az 1865 eleji titkos kapcsolatok, amelyeket az udvar egyfelől Deákkal, másfelől Belcredivel épített, alapvető belpolitikai fordulat félreismerhetetlen jelei voltak.

Mi vezette az uralkodót arra, hogy feladja a februári pátenssel bevezetett politikai szisztémát, új emberek, új irányok felé tájékozódjék?

1861-ben Schmerling nagy ígéretekkel és várakozással vette át egy meg-

² Az 1865 február—márciusi audienciákról *Mertal* ír, aki a Belcredi családi hagyaték számunkra hozzáférhetetlen anyagát dolgozta fel: Belcredi feleségének, Annának sajátkezű feljegyzéseit (»Unser Leben 1823—1902«) és a családi levéltár más forrásait. Ld. továbbá *Traub*: *Fragmente* 110. skk.

³ A levél 1865. március 22-én kelt. *Mertal*: 89—90. *Traub*: 114.

⁴ A közvetítő báró Augusz Antal volt, aki 1853—60 között a pestbudai helytartósági osztályt vezette. Akcióját valószínűleg Albrecht főherceg kezdeményezte. Ld.: *Ede Wertheimer*: Neues zum Osterartikel. Pester Lloyd, Abendblatt, 1923. ápr. 28. — *Joseph Redlich*: Das österreichische Staats- und Reichsproblem II. Leipzig. 1926. 386—391. A vonatkozó akták felfedezése előtt más szelvényben tárgyalja Augusz szerepét *Bekszics Gusztáv*: Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés. Bp. 1883. 310—311. Újabban *Hanák Péter*: Die bürgerliche Umgestaltung der Habsburger-Monarchie und der Ausgleich von 1867. *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, No. 62. Bp. 1970. 215.

tépázott birodalomban a kormány vezetését. Centralista alkotmányával a Monarchia politikai és pénzügyi konszolidációját akarta megteremteni, így biztosítani a nagyhatalmi külpolitika belső feltételeit. Terve egy olyan osztrák nagyhatalom koncepcióján épült, amelynek még meg kell küzdenie a rivális testvérnemzettel, s amely éppen ezért semmit sem áldozhat egységes és német voltából. A német hegemoniát üzve-örizve nem tehet belső koncessziókat önnön gyengeségét reprezentálva.

Az 1861. évi februári alkotmány az osztrák-német liberális burzsoáziát akarta megnyerni, az alkotmánnyal modernizált és megerősített birodalmi centralizáció társadalmi bázisát kiszélesíteni, alapot teremteni bürokrácia és a polgárság együttműködésére, kompromisszumára. Csakhogy az alkotmány túl sokat őrzött meg az abszolút kormányzás elemeiből, szűkmarkúan mérte a polgári jogokat, így azt, akinek szánták, a német polgárságot sem elégítette ki. Az a kezdetnek, Schmerling a betetőzésnek látta a februári alkotmányt.

Az uralkodó szemében a Schmerlingi belpolitika mindvégig ellenszenves kísérlet maradt; vajon lehet-e alkotmányos módon kormányozni ezt a sajátos összetételű, speciális problémákkal küszködő birodalmat. A kísérlet egyetlen dolog tehette elfogadhatóvá: a siker. Az eredményes politika feledtethette volna az uralkodóval abszolút jogai korlátozásának, a parlament, a politikai közvélemény figyelembevételének számára oly megalázó kényszerét.

De az alkotmány nem volt csodaszer. A Monarchia pénzügyi gondjait a parlamenti ellenőrzés önmagában nem oldhatta meg (legfeljebb nehezítette a kormány gyakran zavaros gazdasági machinációit). A birodalmi parlament, amit Schmerling távolból irányítható gépezetnek tervezett, amelyben a mindenkori bürokratikus kormány szab határt a nemzeti és társadalmi erők érvényesülésének, hibás alkotásnak bizonyult. A magyarok és a horvátok sohasem ismerték el, nem küldték képviselőiket Bécsbe. 1863-ban a csehek, majd a lengyelek hagyták el a birodalmi képviselőtestületet. S fokról-fokra az osztrák-német polgárság is felismerte, hogy az alkotmányosság a birodalom két felében csak együtt, egyszerre valósítható meg. Ezért szembefordult Schmerling birodalmi politikájával, a jogeljátszás koncepciójával, s egy részük a magyar országgyűlés összehívását követelte.⁵

Schmerling kudarca nem csupán egy személy, egy kormány, hanem egy rendszer veresége volt: az alkotmányos összbirodalmi centralizáció kísérletének csődje. 1865 tavaszán az uralkodó végleg elszánta magát, hogy a meggyezést keresi a magyar liberálisokkal. Ezt a munkát pedig egy Schmerling típusú osztrák miniszterelnök semmiképpen sem vezethette.

Belcredi kérkedő naivsággal írta: „Honnan az uralkodó óriási bizalma bennem — kérdem magamtól napjában ezerszer is, de az ember egy varázskörben mozog, megbűvölten, s nem tud szabadulni.”⁶ Igen, a császár egy varázskörbe került, Belcrediébe. Schmerling bukott ember volt.

*

Richard Belcredi gróf 1865. július 27-én alakított kormányt, éppen egy hónappal Schmerling felmentése után. Nem hinnénk, hogy egy hónapig elvíták folytak volna a császár és a leendő államminiszter között, hogy Belcredi

⁵ A Schmerling-kormány bukásának okait részletesen elemzem A birodalmi centralizációtól a dualizmusig c. monográfiámban. Kézirat.

⁶ *Mertal*: 90–91.

elvi fenntartásait, a kormányalakítás feltételeit fejtegette volna — amint a Belcredit apologetizáló életrajzíró, Traub mondja. A császár ismerte a miniszterelnök nézeteit, éppen ezért esett rá a választása.

A Belcredi-család Lombardiából került a szűkebb Ausztriába. Richard Belcredi 1823-ban született Ingrowitzban (Morvaország). Apja katonatiszt volt, korán meghalt. Az anya a szerény jövedelmű Lösch-Ingrowitz-i birtokokból nevelte a két fiút. Egbert a családi hagyományoknak megfelelően katonai pályára lépett. Richard Prágába költözött, történelmet és jogot hallgatott. Átmeneti hivatalnokoskodás után a gráci egyetemen folytatta tanulmányait. 1855-től folyamatosan hivatalt vállalt és gyorsan haladt előre. Znaimi (Znojmo) körzeti előljáró, 1860-ban sziléziai tartományfőnök lett, 1864-ben pedig a birodalom egyik legnagyobb és legfontosabb tartományának, Csehországnak a helytartója.

Reichsrat képviselőnek a cseh nagybirtokos kúria választotta. Mint klerikális és konzervatív férfiúban bíztak benne. E nézeteit nemcsak a maga hivatali ténykedése dokumentálta, hanem testvérbátyja politikai szereplése is. Egbert a konzervatív arisztokrácia vezető sajtóorgánumának, a „Vaterland”-nak egyik alapítója és támogatója volt. Belcredi a 60-as évek elején Schmerling konzervatív ellenzékéhez tartozott, túlzás azonban Czedik állítása, hogy a konzervatív opposzió feje lett volna.⁷ Ekkor még nem játszott politikai vezető szerepet. Kapcsolatait építette. A cseh arisztokrácia fel-fellobbanó nemzeti önérzetét tisztelte meg azzal, hogy szorgalommal tanulta a cseh nyelvet. De Belcredi nem volt olyan markáns egyéniség, hogy pusztá neve politikai programot jelölt volna. Talán ezzel is magyarázható-menthető a bizonytalan egykedvűség, amely német liberális körökben fogadta. Az osztrák-német polgárság a kormányváltás pillanatában nem látta, vagy rest volt felismerni a konzervatív fordulatot. Pedig Belcredi siettette az eszmélést. 1865 július végén a költségvetés jóváhagyása nélkül berekesztette az országgyűlést. Cselekedete nem ütközött a parlament ellenállásába. Pratobevera felsőhajtott ugyan a házban: „Vajon viszontlátjuk-e egymást ezekben a termekben? — Nem tudom, de remélem.” Csak a sóhajra jutott erejéből neki is, pártjának is. Szinte öngúnynak tűnik, hogy a liberálisok tervezte képviselőgyűlés, amelyen az országgyűlés berekesztése ellen tiltakozhattak volna, részvétlenség miatt elmaradt.⁸ A liberális párt nem akarta tudomásul venni, mi készül ellene. Pedig a Belcredi-típusú politikai-birodalmi koncepció 1860 óta, mint a liberális birodalmi centralizáció konzervatív-föderalista ellenprogramja közismert volt.

„Belcredi Richard grófnak becsült neve volt; jó firmát tudott adni annak a nemes kormánynak, amely a hivatalnokokat s a polgárságot egészen a sutba dobta. Űgyes jogásznak tartották, komoly képzettségű ember volt, jártasságával az államtudományokban társadalmából és pártjából sok tekintetben kivált... Véralkatánál fogva inkább oktató, mint praktikus természet, s inkább született bírónak vagy professzornak, mint statusférfinak. Származásával járó nézeteiben éppoly elfogult volt, mint Esterházy; neki is a patriarkális és arisztokratikus kormányforma volt az utolsó szó, amelyet az európai államok története kimondott.”⁹ „Zentralist kann ich nicht, Dualist mag ich

⁷ Alois Czedik: Zur Geschichte der k. k. Österreichischen Ministerien 1861—1916 I. Teschen. 1917. 47, 52.

⁸ Walter Rogge: Österreich von Világos bis zur Gegenwart II. Leipzig. Wien. 1873. 273—274.

⁹ Friedjung Henrik: Harc a német hegemoniáért. Bp. 1902. I. 154—155.

nicht sein, so werde ich Föderalist”¹⁰ — mondotta volna önmagáról. Parlamenti bemutatkozásakor arról beszélt, hogy a kormány élén olyan személyre van szükség, aki a magyarországi mérsékelt, kiegyezésre hajló körökben bizalmat vált ki anélkül, hogy túlzott reményeket ébresztene.¹¹ Visszaemlékezéseiben pedig arról írt, hogy politikai céljai érdekében nem volt szabad visszariadnia az államcsínytól, az alkotmány megszüntetésétől sem, bármilyen felháborodást váltott is ki ez.¹²

A Belcredivel beköszöntött politikai fordulatot azok a jelentős személyi változások is mutatták, amelyekre az állami hivatalokban került sor. Schmerling embereit nyugdíjazták, vagy politikailag jelentéktelen funkciókba helyezték.¹³ A kormányt kinevező császári leirat is rendszerváltozásra utalt. Az államminiszter kompetenciája csak az osztrák tartományokra terjedt ki. A leirat tehát különbséget tett a Lajtán inneni és túli tartományok között. Werther bécsi porosz követ megfogalmazása szerint a bürokratikus centralizmus helyébe a „mérsékelt dualizmus” lépett.¹⁴

Az osztrák-német liberálisok valójában a maguk tehetetlenségére akartak mentséget találni, amikor azt állították, hogy 1865 nyarán még nem lehetett tudni, mi lesz Belcredi kormányából. Valószínűleg innen ered a liberális történetírás hiedelme is: Friedjung, Eisenmann, de még Redlich is Belcredi programtalanságáról ír. Az államminiszter nem tudott mást, csak azt, hogy nem a Schmerlingi úton akar haladni.¹⁵ Wertheimer pedig azt állítja, hogy a kormány nagy invenciója, az alkotmány felfüggesztésének eszméje is Esterházytól eredt, aki már 1865 januárjában javasolta azt a császárnak.¹⁶ A Staatsminister későbbi életrajzírója viszont személyes sértésnek véli a programtalanság vádját.

Hogy volt-e Belcredinek 1865 nyarán önálló programja, ez bizonyára nem presztízszokokból érdekes. A német liberális történetírás programtalanság vádjá az ellen az osztrák államférfi ellen szól, akinek terve nem lévén, üres kézzel állt a magyarok elé — csupán a megegyezés óhajával —, s ezért túlzott engedményekre kényszerült. Az újabb tanulmányok alapján aligha lehet kétséges, hogy az alkotmány felfüggesztésének gondolata, sőt megfogalmazott terve 1865 február—márciusában készen állt, s ezt Belcredi nem Esterházytól vette át, akit akkor még nem is ismert.¹⁷

Kétségtelen, hogy az első gyakorlati akcióra, a látványos konzervatív fordulatra csak két hónappal a kormányváltozás után került sor. 1865. szeptember 20-án jelentek meg a Reichsgesetzblatt-ban a nevezetes okmányok, amelyek a magyarokkal való megegyezés követelményére hivatkozva felfüggesztették az 1861. évi februári alkotmányt.

¹⁰ *Friedrich Schütz*: Werden und Wirken des Bürgerministeriums. Leipzig. 1909. 39.

¹¹ *Traub*: Aus dem Leben . . . 291—293.

¹² Ludwig Belcredi, a miniszterelnök fia publikálta a »Die Kultur« hasábjain 1905—1906-ban atyja emlékiratait (Die Erinnerungen). A publikáció Traub és Mertal tanúsága szerint azonban csak töredékes, hiszen tiszteletben kellett tartania az uralkodó és az egykor Belcredivel együttműködött államférfiak érzékenységét.

¹³ Deutsches Zentralarchiv (tovább: DZA) II. Merseburg. Rep. 81. Wien II. 363. No. 248. 1865. júl. 31.

¹⁴ Uo.

¹⁵ *Friedjung*: I. 155—156.—*Louis Eisenmann*: Le compromis austro-hongrois de 1867. Paris. 1904.—*Josef Redlich*, II. 424.

¹⁶ *Wertheimer Ede*: Gróf Andrassy Gyula élete és kora. Bp. 1910. I. 226.

¹⁷ Esterházy meséli el Werthernek, hogy milyen tehetséges embernek tartja Belcredit, akit miniszterelnöksége előtt nem is ismert. DZA II. Merseburg Rep. 75/A. Nr. 42. 1865. szept. 26.

A felfüggesztést előkészítő minisztertanács a birodalom politikai mechanizmusának megértése szempontjából sem érdektelen. Ez a tanácskozás, amely Schmerling öt éves alkotmányos kísérletének és egy jóval hosszabb centralizációs periódusnak záróaktusa volt, legfeljebb 1–2 órát vett igénybe, érdemi vitára nem került sor. A minisztertanács határozatok a Monarchiában komplikált döntési láncolatok végpontjai voltak, a megállapodások összegezésére, deklarálására szorítkoztak. A politikai küzdelem az informális fórumokon dőlt el, lefolyásukról csak közvetett tudomásunk van.¹⁸ Az alkotmány felfüggesztésével kapcsolatban mégsem vagyunk feltételezésekre utalva. Újabb kutatások alapján ismeretessé vált, hogy Belcredi július 3-án (három héttel a kormányalakítás előtt), részletes programot nyújtott át az uralkodónak.¹⁹ A korábbanál pontosabban vázolta fel a „Sistierung” gyakorlati megvalósítását és a várható hatást is. E szöveg sok ponton megegyezik a minisztertanács előadottakkal. Néhány megfogalmazása azonban szókimondóbb, egyértelműbb. Hiszen ez az írás nem a császári Kabinetiroda számára készült, mint a minisztertanács protokollumok, hanem a császári kabinet politikai szolgálatára.

„Nem vagyok a modern liberalizmus híve, és ebből a meggyőződésemből sohasem csináltam titkot. Az a célom, hogy a korona alapjait megszilárdítsam, a dinasztikus érzületet megerősítsem, hogy a birodalmat a *pragmatica sanctione* törvényesen kifejezésre jutott egységes állapotban megőrizsem.” A továbbiakban azt fejtegeti, hogy a birodalom történeti fejlődése és a körülmények reális figyelembevételére nem engedi, hogy a tartományok jogkörét szűkebb határok közé szorítsák, mint ahogy azt történeti sajátosságaik, valamint a Monarchia egységének és hatalmi helyzetének szüksége megköveteli. Az októberi diploma kellőképpen figyelembe vette e szempontokat, ezért a birodalmi reform kiindulási alapjául tekinthető. De Belcredi óva int attól, hogy túlzott lépéseket tegyenek a törvényhozói decentralizáció irányába. A keleti birodalom-féllal szemben, amely jogilag elzárkózni, magát megerősíteni törekszik, nem állhat szemben a kis egységekre feldarabolt s így mesterségesen meggyengített Ausztria. Elegendő azonban, s a császári diploma intencióinak teljességgel megfelel, ha az igazságszolgáltatás, a magasabb oktatás és kultusz ügyeit intézik közösen az osztrák tartományok. Ugyanakkor Magyarország minden pénzügyi, törvényhozási és adminisztratív jellegű törvényjavaslatát az országgyűlési tárgyalás előtt a minisztertanács elé kell terjeszteni (ti. az egyedül létező birodalmi minisztertanács elé), hogy az, mint ellenőrző orgánum a birodalmi egység és a másik birodalomfél szempontjából mérlegelje a javaslatokat.

Belcredi nem tervezett paritást, nem szervezett a magyar országgyűléshez hasonló osztrák képviselőtestületet (szűkebb Reichsratot), *minden intézményt került, ami a dualizmus jogi, szervezeti vagy elvi kiindulópontja lehetett.* A július 3-i irat, Belcredi kormányprogramja az októberi diploma felfogásán épült: a birodalmi egységet a diploma szellemében védte. A Monarchia dinasztikus egységét a konzervatív tartományi-történeti jogokra építette. Amikor az

¹⁸ Vö. Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–67. Einleitungsband. Ministerrat und Ministerprotokolle 1848–67. Friedrich Engel-Jánosi, Helmut Rumpel, Waltraud Heindl. Wien. 1970. — *Hanák Péter: Magyarország az Osztrák-Magyar Monarchiában. Túlsúly vagy függőség? Századok, 1971. 5. 919–927.*

¹⁹ A programot először Mertal publikálta kéziratoss disszertációjában. Hozzáférhetőbb *Zimprich* tanulmányában: 101–103.

alkotmány felfüggesztéséről írt, tudta, hogy terve a liberális táborban ellenállást vált majd ki.

Feleségének megírta, hogy a döntő minisztertanácsot július és szeptember között egy sor tárgyalás előzte meg. Szeptember 7-én először egy szűkebb miniszteri körben adta elő a manifesztum tervét. „A vita több órán át tartott, végül azonban mindenki beleegyezését adta. Dehát ez még a tényleges miniszteri konferencia elé kerül, és végül a császár elnöklete alatt megtartott tanácskozás elé. Láthatod, hogy nem hiányzik az érett megfontolás, és a dolgok eddig a legnagyobb nyugalomban zajlottak.”²⁰

Szeptember 17-én került aztán sor a kissé színpadias aktusra. A minisztertanács elnöklő császár javaslatot kért Belcreditől arra vonatkozóan, hogyan lehetne olyan alkotmányt kidolgozni, amely *valamennyi nép és a birodalom egésze érdekének* megfeleljen.²¹

Az államminiszter abból az alap gondolatból indult ki, hogy a februári alkotmány keresztülvihetetlen. És vitathatatlan, hogy ez az állapot súlyos hátrányokat jelent a birodalom számára. A probléma megoldására elméletileg két lehetőséget látott. Az első, hogy a birodalmi képviselőről szóló alaptörvényt erővel kényszerítik a magyar korona országaira. Ez az eljárás azonban nemcsak az állami bölcsességnek mond ellent, hanem azoknak a jogoknak is, amelyeket a diploma és a pátenst biztosított Magyarország számára. A másik út: megkísérelni a megegyezést a magyar korona országainak képviselőivel. Ezt a megoldást a kormány készítené elő, a megállapodás szövegét valamennyi királyság és ország képviselői megvitathatnák, és a végső döntés joga is őket illetné meg.

Mielőtt erre az útra lépünk — mondotta Belcredi — elengedhetetlen, hogy világosan meghatározzuk álláspontunkat. A megegyezés bevezető etapja ui. az lenne, hogy az októberi diplomát és a februári pátenst a magyar és a horvát országgyűlés elé terjeszteniék elfogadás végett. Ennek pedig az a logikai és jogi következménye, hogy nem lehet a birodalmi képviselőről szóló alaptörvényt itt érvényesnek elismerni, míg a Lajtán túli országgyűlések vitatkoznak róla. „Éppen ezért ettől kezdve szükséges, a birodalmi képviselőről szóló alaptörvény további érvényességének felfüggesztése.”

Ha konzekvensek akarnánk lenni — folytatódik az államminiszter érvelése —, valójában ki kellene mondanunk a birodalmi képviselő feloszlását, minthogy abban a tényben, hogy az alaptörvényt a magyar és horvát országgyűlés elé terjesztjük, bennefoglaltatik a birodalmi képviselő jogi nemlétezésének kimondása. Azonban az egyszerű felfüggesztés ugyanazt a célt szolgálja, és ugyanakkor kisebb feltűnést kelt. A „Sistierung” nem sérti az alkotmányos állapotokat, „a birodalmi képviselőről szóló alaptörvény felfüggesztése nem jelenti a felfüggesztését annak, amit a februári pátenst értelmében birodalmi alkotmánynak nevezünk”²² és még kevésbé jelenti a császári szónak — amely

²⁰ Zimprich: 106—107.

²¹ Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848—1867. VI. Abteilung. Das Ministerium Belcredi. Bd. 1. Hrsg.: Horst Brettner-Messler. Wien. 1971. 62—67. A jegyzőkönyv mellékleteként található a szept. 20-i császári manifesztum (RGBl. Nr. 88) és a császári pátenst (RGBl. Nr. 89). Publikálta: Edmund Bernatzik: Die österreichischen Verfassungsgesetze. Wien. 1911. 106 és 107. sz. iratok, 315—318.

²² A februári pátenst VI. tc. szerint: »Nachdem teils durch die vorausgängigen Grundgesetze, teils durch die wieder ins Leben gerufenen, teils durch die mittels der neuen Grundgesetze geschaffenen Verfassungen das Fundament der Staatsrechtlichen Verhält-

az egész királyság számára alkotmányt adományozott — a visszavonását. Felmerül azonban az a kérdés, hogy a „Sistierung” a szűkebb Reichsratra is vonatkozik-e. Erre a kérdésre csak igenlő választ adhatunk. Az alaptörvény nem két, hanem csak egy birodalmi képviselőtestületet ismer: ez pedig a Reichsrat. E fejtegetések befejeztével az államminiszter felolvasta a tervezett pátenz szövegét.

Belcredi valóban politikai híveiből alakított kormányt. — Vagy csak mindenki tisztában volt azzal, hogy a minisztertanácson nem lehet improvizálni, hogy az előre megszabott szerepet kell játszani? — Mensdorff hallgatott. Pedig néhány nappal korábban megírta Belcredinek aggodalmait. Szükség lehet még arra, ha a kiegyezési kísérletek kudarcba fulladnak, hogy legyen egy zászló, ami alá híveket lehet toborozni. S bármiként alakulnak a dolgok, arra mindig lesz még időnk, hogy a Reichsratot feloszlassuk. Viszont most szükségünk lehet rá, különösen az urak házának konzervatív elemeire. — De ez egy magánlevél volt.²³ A 17-i nagy tanácskozáson csak Kromers igazságügyminiszter adta elő aggodalmait. Szerinte a szűkebb Reichsrat felfüggesztése nagy feltűnést keltene, mindenki az alkotmány megsértéséről beszélné. Minthogy a magyar országgyűlés, a magyar ügyeken túl, csak a birodalmi közösekről tárgyalhat, ezekkel kapcsolatban tehet javaslatot, munkája nem érinti a birodalom nyugati felének dolgait. Így a magyarokkal való tárgyalás nem indokolja a szűkebb Reichsrat felfüggesztését. Kromers a továbbiakban azt fejtegette, hogy nagyban hozzájárulna a köznyugalomhoz, ha a tárgyalások idején egy törvényes képviselőtestület működne Bécsben is. Végül arra utalt, hogy óvakodni kell a császári szó visszavonásától, pedig a szűkebb Reichsrat felfüggesztése ezt jelentené.

Érdekes módon Majláth magyar kancellár is osztotta az igazságügyminiszter nézetét. A minisztertanács mégis egyhangúlag elfogadta Belcredi tervét. November 23-ára összehívta a tartománygyűléseket és december 10-ére a magyar országgyűlést. Három nap múlva a Reichsgesetzblattban megjelentek a nevezetes okmányok az alkotmány felfüggesztéséről.

Az 1865. szeptember 20-i *manifestum* a megelőző öt esztendő jogfejlődésének elemzéséből indult ki. Rámutatott arra, hogy a birodalom jelentős része távolmaradt a közös törvényhozástól, mert jogi kételyei támadtak; ellentmondást vélt felfedezni azon alaptörvények között, amelyek pedig összességükben adják a birodalom alkotmányát. „Elhatároztam — folytatódik a szöveg —, hogy a megegyezést keresem népeim törvényes képviselőivel a birodalom keleti felében, és ezért a magyar és a horvát országgyűlés elé terjesztem az 1860. október 20-i diplomát és az 1861. február 26-i pátenst.”

Ezután következik a minisztertanácsi vitából ismert fejtegetés: „nem lehetséges, hogy a birodalom egyik felében hatályos törvények a birodalom másik felében tárgyalás alapját képezzék. Ezért felfüggesztem a birodalmi képviselőtől szóló alaptörvényt, azonban fenntartom magamnak azt a jogot, hogy a

nisse Unseres Reiches festgestellt, und insbesondere die Vertretung Unserer Völker gegliedert, auch ihre Teilnahme an der Gesetzgebung und Verwaltung geordnet ist, so verkünden Wir hiemit diesen ganzen Inbegriff von Grundgesetzen als die Verfassung Unseres Reiches. Az ismét életrekelített Pragmatica Sanctio, az októberi diploma és a februári pátenz együttesen képezik a birodalom alkotmányát. Vö. *Bernatzik*, 258.

²³ *Paul Molisch*: Briefe zur deutschen Politik in Österreich von 1848 bis 1918. Wien, Leipzig. 1934. 28. Mensdorff levele szept. 11-én kelt.

keleti királyságok képviselőtestületei tárgyalási eredményét — feltéve, ha az az említett törvények olyan módosítását tartalmazza, amely a birodalom egységével és hatalmi helyzetével összeegyeztethető — döntésem előtt a többi királyság és ország legális képviselői elé terjesszem, hogy az ő ugyanolyan súlyú nyilatkozatukat meghallgassam és méltányoljam.”

Ezután a szűkebb Reichsrat felfüggesztésének indokolása következik, majd a sokat idézett zárómondat: „Szabad az út, ami a törvényes jogok figyelembe vételével a megegyezéshez vezet.”²⁴

Mi a jogi fejtegetések politikai értelme? — A birodalom egységének és nagyhatalmi helyzetének szolgálata a két alaptörvény küldetése, a két alaptörvényé — amelyekben a magyarok ugyan különbözőséget véltek felfedezni, de — amelyek egységben képezik a birodalom alkotmányát. Ez a fikció természetesen nem Belcredi találmánya, hiszen Schmerling is a februári alkotmány jogelődjének vallotta a merőben eltérő indítású októberi diplomát. Csak amíg Schmerling a februári alkotmányt, Belcredi az októberi diplomát tekintette a tényleges birodalmi alaptörvénynek.

1865-ben a birodalom két fele állt egymással szemben: a magyar korona országai és az osztrák tartományok. A manifesztum szerint az előbbinek joga van az alaptörvények módosítására (a birodalom egységének és hatalmi helyzetének határai között), de a császár „az osztrák tartományok legális képviselői azonos súlyú nézeteit” is figyelembe veszi majd. Redlich ebben a paritás megfogalmazásban az osztrák tartományok szekunder szerepét látta. A kezdeményezés joga ui. a magyar korona országait illette. De ennél is fontosabb volt, hogy a magyar országgyűléssel „a többi királyság és ország legális képviselői” állottak szemben. Ez pedig aligha értelmezhető a magyar országgyűléshez hasonlóan egységesen fellépő szűkebb Reichsratnak. A tartományokról volt itt szó, az októberi diploma szellemének, Belcredi föderalista-rendi beállítottságának megfelelő tartománygyűlésekről.

Ezt az önmagában is evidens tényt Redlich azzal a szellemes szövegmagyarázattal egészíti ki, amelyet a manifesztum utolsó, híres-hírhedtté vált mondatához fűz. A császári irat a „törvényes jogokra” hivatkozik a jogok felfüggesztésekor. Öngúny ez? A „legitim jog” a magyar ókonzervatívok és osztrák elvbarátaik szóhasználatában a történeti-rendi jogot jelentette a centralizált egységállam császár által oktrojált jogával szemben. E legitim jogok számára nyílt szabad út 1865. szeptember 20-án.²⁵

Miért ragaszkodott Belcredi a szűkebb Reichsrat felfüggesztéséhez, hiszen a minisztertanácsi vitán is ez volt eljárása vitatott eleme, s tudhatta, ez birodalmi politikája legveszélyesebb mozzanata?

Nyilvánvaló, hogy nem alkotmányjogi alapon kell keresnünk Belcredi eljárásának indokolását. Nem vagyunk feltételezésekre sem utalva. 1865 októberének első napjaiban Belcredi részletesen kifejtette elvbarátai előtt politikai koncepcióját. Az a leirat, amelyet a csehországi helytartóság alelnökének, a tartományban jelentős szerepet játszó Lažanskýnak írt, világosan mutatja az alkotmány felfüggesztésének társadalmi-politikai motivációját.²⁶

„Míg a csehek a cseh tartománygyűlést egyenlővé akarják tenni a magyarokkal és ebből a célból Generallandtagot akarnak, a német pártok között eléggé

²⁴ Ld. 21. sz. jegyzetet.

²⁵ Redlich, II. 436–438.

²⁶ Belcredi leirata 1965. okt. 7-én kelt. Statní ústřední archiv v Praze (SUA) Presidium místopředsedství — tajne (PMT) K. 9.

elterjedt a dualista gondolat, és ez utóbbiban áll a legnagyobb veszedelem az öszsbirodalom számára. Egy erős parlament érdekében Bécsben az emberek arra is hajlandók, hogy a magyarországi dualista pártnak nyújtsanak kezét.” „A birodalmi közös ügyekben az októberi diploma szellemének megfelelően mindenfajta dualista alakulást vissza kell utasítani.” Az alkotmány felfüggesztését tehát csak részint indokolja Belcredi kiegyezési törekvése. A szűkebb Reichsrattól azért akar megszabadulni, hogy megakadályozza a német pártok dualista szimpátiájának érvényre jutását a birodalmi politikában. A szűkebb Reichsratt felfüggesztése hadüzenet az alkotmányos német–magyar dualizmus ellen. Mert e szűkebb Reichsratt kettős értelemben is a dualizmus szülőanyja lehetett. Jogilag: a szűkebb birodalmi tanács, mint a magyar országgyűléssel egyenrangú osztrák képviselőtestület a dualista paritás legfontosabb eleme; de egyben olyan testület is, amelyben a német nemzet, a német pártok, a német hegemoniát biztosító liberális-alkotmányos politika feltétlen túlsúlyban van, amely a szűkebb Reichsrattban adott jogi kezdeményt, a dualista átalakítást a gyakorlati politikai harcban is keresztül viheti. A szűkebb birodalmi tanács Schmerling legsajátabb alkotása, a német hegemonia legbiztosabb politikai fóruma.

Belcredi világosan megírta Lažanskýnak, hogy a Landtagok hatáskörét nemcsak azért kell kiterjeszteni, mert sajátos viszonyaik, fejlődésük különbözősége ezt szükségessé teszi. Kedvezőtlen volna a Landtagokat továbbra is alárendelt helyzetben tartani, mert akkor a magyarok előtt úgy tűnék, hogy a nyugati királyságok és országok csak együttesen, a szűkebb Reichsrattba tömörülve egyenrangúak a magyar országgyűléssel. „Ezáltal azt, ami ellen harcolnunk kell, a dualizmust juttatnánk pregnáns kifejezésre.”

Belcredi terve szerint a tárgyalást a keleti Landtagokkal kell kezdeni, s ha sikerült a Monarchia hatalmi helyzetét biztosító megállapodásra jutni velük, akkor kell összehívni a tartományi választójog alapján az osztrák tartománygyűléseket, hogy a magyar és a horvát diétának a birodalmi ügyeket érintő javaslatát megvitassák. Ezután a koronának jogában áll a tartománygyűlések küldötteit egy ad hoc közös tanácskozásra hívni, és ezek többségi szavazata alapján a végleges döntést meghozni.

Belcredi tehát azt tervezi, ha létrejön a megegyezés a magyarokkal, a megállapodást nem a reaktívált szűkebb Reichsratt, hanem a tartománygyűlések elé terjeszti. E konstrukció célja, hogy továbbra is megkerülje a szűkebb Reichsrattot, azt a testületet, amelyben a Schmerlingi választójogi rendszer következtében az osztrák–német liberális polgárság van túlsúlyban, míg a Landtagokban a tartományi választójogi rendszer a föderalista konzervatív arisztokrácia politikai vezető szerepét garantálja. Azt a tényt, hogy Belcredi a tartományokra építette a maga politikai terveit, nem elsősorban föderalista, hanem *konzervatív és antidualista* nézetei indokolták. Belcredi még a cseh arisztokrácia képviselte, a tartományok történeti individualitásán épülő monarchiai rekonstrukciós terveket is bizonyos fenntartással kezelte. A birodalmi egység és hatalmi helyzet folytonos hangoztatása nem a Habsburg udvari etikett politikai frázisa volt. Az államminiszter valóban tartott azoktól a programoktól, amelyek 1865–66 fordulóján a történeti individualitás eszméjén túl egyre több etnikai-nemzeti elemet tartalmaztak. Belcredi azt írja Lažanskýnak, hogy a Generallandtag tervéről a sajtóban kellene eszmecsere-t folytatni. E terv alapja a nemzeti eszme. „És nem szabad félreismereni, hogy Ausztria fennállása számára nagy veszedelem rejlik abban, ha

a nemzeti elv politikai meghatározó szerepét elismerjük.” Ezért válaszolja a csehek Landtag választójogi reform-kérelmére azt, hogy „a kormány nem foglalhat el olyan álláspontot, amelyben a nemzeti eszme döntő volna . . . A Landtag nem nemzeti kongresszus.”

Vezérelve ekkor a dualizmus-ellenesség, ami nemcsak a magyarok jogai és törekvései ellen irányult, hanem a nyugati birodalomfél német és liberális szellemű centralizációja ellen is. Belcredi 1865—66 fordulóján támaszt remélt a tartományokban, úgy vélte, a tartományi individualitás októberi eszméje összeegyeztethető, mint 1860-ban volt, a nemzetfeletti Habsburg-Monarchia koncepciójával. De Belcredi a „Gesamtstaat”, az „Einheitsstaat” védelmében fokról-fokra szükségképpen szembekerült nemcsak az osztrák-németiség nemzeti törekvéseivel, hanem a szláv tartományok, elsősorban a csehek, nemzeti igényével, olyan ütemben és mértékben, ahogy a „tartományi individualitás”-on épülő föderalista programokban a nemzeti-etnikai elemek is helyet kaptak. Ez a probléma azonban teljes élességgel csak hónapok múltán jelentkezett. De már ekkor kérdéses volt, hogy Belcredi politikája, amely Ausztriában a feudális-föderalista elemeknek, a Lajtán túl a liberális dualista irányzatnak adott teret, alkalmas alap-e a birodalom újjászervezésére.

Belcredi nem láthatta, hogy a feladat, amelyre vállalkozott, ennyi ellentmondástrejteget. Csupán egyet tudott — és ebben öngazolást találhatott —, hogy a birodalmi centralizáció keresztülvihetetlen, a birodalmi centralizáció fikciója pedig végzetes a birodalom számára.

1869-ben — a 65-ös nyárra emlékezve — azt írta, hogy a külpolitikai helyzet, Bismarck fenyegető háborús politikája gyors és világos intézkedéseket követelt. Ez indokoltta tette volna, hogy a kormány akár egy államcsínytól se riadjon vissza, attól, hogy felfüggeszsen egy olyan alkotmányt, amely a népek meghasonlását idézte elő. Mégis azt igyekszik bizonyítani, hogy a „Sistierung” nem volt államcsíny, hiszen a felfüggesztés nem egy tényleges alkotmányt, csupán a legellentétesebb jogi produktumokra épülő februári pátent érintette.²⁷

Néhány héttel a „Sistierung” publikálása után is hasonló szellemben nyilatkozott Pollacknak, a liberális német újságírónak.²⁸

„Ha politikai ellenfeleim feltételezik, hogy én államcsínyt akarok végrehajtani, nyugodtan maradjanak meg ezen hitükben. Az idő meg fogja tanítani őket, hogy éppoly nagyra tartom az alkotmányos elveket, mint az ún. alkotmánypárt. Azonban elődöm szavait akceptálom: várhatunk. Később látni fogják ezek az urak, hogy mennyire téves volt a feltevésük.”

„De a körülmény, hogy az alkotmányt felfüggesztették” — veti ellen Pollack.

Belcredi: „A Sistierung azt jelenti, hogy »aufheben«; (a szó azt jelenti, hogy megőrizni, jól eltenni, de azt is, megszüntetni, eltörölni, hatályon kívül helyezni). És vajon az alkotmányt, amelynek megalkotója az én elődöm volt, Ausztria valamennyi népe elfogadta? Ezt még magának az alkotmánypártnak az urai sem állíthatják. Az alkotmányt oktrojálni kellett, ráerőszakolni a népekre.”

Pollack: „És az októberi diploma?”

²⁷ Erinnerungen, Die Kultur, 1906. 411 skk., *Redlich*: II. 439—440.

²⁸ *Heinrich Pollack*: Dreissig Jahre aus dem Leben eines Journalisten I. Wien 1894. 108—110.

Belcredi: „Kérem szépen, az abszolutizmus után alapot kellett adni a közélet számára. A Schmerling-i alkotmány is az októberi diplomára támaszkodott, csak megmutatkozott, hogy a diploma ezen kibővítése elhibázott volt. A magyarok egyáltalán nem akartak tudni róla, a szláv tartományok a leghevesebb opposzicióba kényszerültek.”

A hosszúra nyúlt audienciáról még egy mozzanatot emelnénk ki: Őn a pártok megegyezéséről beszélt — fordult Pollack az államminiszterhez. Ilyesmit az alkotmány talaján az előző kormány is megkísérelt. A parlament volna az a testület, ahol a nemzeteknek és a pártoknak találkozniuk kellene, hogy előadják kívánságaikat. És a parlamentben a Magyarországgal való kiegyezést meg is kísérelték. Igen — válaszolta Belcredi —, abban a parlamentben, ahol a jogeljátszást is proklamálták. Ezt hirdette meg Schmerling és Mühlfeld is támogatta benne. Nem sajátos, hogy éppen a liberális párt hirdetett meg egy ennyire nem liberális elméletet?

Eddig az audiencia. Ahol az államminiszter a maga igazolásául nemcsak a Schmerling-féle alkotmány sok vonatkozásban jogos bírálatát adta, de az egész liberális politika nagy ellentmondását is Pollack szemére hányta.

Belcredi alkotmányellenes *abszolutista* politikát kezdeményezett 1865 nyarán. Az osztrák-német polgárság politikai eredményeit söpörte el. A Belcredi-féle államcsínyre magának az alkotmánynak a gyengéi adtak jogi és gyakorlati lehetőséget. Hiszen a februári alkotmány az uralkodó „kegyajándéka” volt, amit végső soron vissza is vonhatott. (Ferenc József császár sohasem esküdött fel az osztrák alkotmányra.) Az oktrojált alkotmány, az 1861. évi februári császári pátens nemcsak fogantatásában, hanem tartalmában is őrizte az abszolutizmus számos elemét. Az osztrák konstitucionalizmus gyengéi végső soron az osztrák-német polgárság erőtlenségét, dinasztia-hűségét, kompromisszumkészségét tükrözték. Ez a polgárság nemcsak az abszolutizmus maradványaival békült meg, de tudomásul vette a centralista alkotmány föderalista kibúvóit is.

Amikor Belcredi 1865-ben felfüggesztette az alkotmányt, akkor a birodalom nyugati felében automatikusan azok az erők kerültek előtérbe, amelyekkel a februári alkotmány, ill. az osztrák-német polgárság kompromisszumot kötött: az uralkodó abszolút hatalma s a tartományi arisztokrácia konzervatív-föderalista törekvései. A birodalmi képviselőtről szóló alaptörvény felfüggesztése, s ezzel egyidejűleg a tartománygyűlések egybehívása a birodalom nyugati felében az októberi diplomát, illetve azon társadalmi-politikai törekvéseket eleveníthette és elevenítette fel, amelyek az októberi diplomában kifejezésre jutottak.

*

A német liberálisokat 1865. szeptember 20-án sokkhatás érte. Ekkor döb-bentek rá, hogy vereséget szenvedtek, hogy Belcredi személyével és politikájával az antiliberális rendi föderalizmus jutott hatalomra. A vereség önbírálatra, önelemzésre, nézetei tisztázására készítette a pártot, s olyan aktivitásba lendítette, amelyet korábban sohasem fejtett ki. Valójában ekkor formálódott párttá a német liberalizmus, ekkor lett politikai plattformja a februári alkotmány, programja az alkotmányhűség, szemben a császári oktrojossal, a Reichsrat, szemben a föderalizmust képviselő Landtagokkal.

Már napokkal a Landtag megnyitása előtt konferenciára gyűltek össze Felső- és Alsóausztria, Salzburg, Karinthia, Vorarlberg és Stájerország kép-

viselői, hogy a „Sistierung” elleni tiltakozásuk alapjaiban megegyezzenek.²⁹ Hatpontos nyilatkozatot fogadtak el. Kijelentették, hogy 1) a birodalmi alkotmány felfüggesztése sérti az osztrák tartományok alkotmányos jogait, 2) elutasítanak minden oktrojt, 3) felszólítják a Landtagokat, hogy nyilvánítsák magukat inkompetensnek a birodalmi alaptörvény módosítására, 4) erre csak a Reichsrat kompetens, 5) amint a Reichsratot illetik az osztrák tartományok közös és általános ügyei. Végül: 6) a birodalmi közös ügyek körére és kezelési módjára vonatkozóan a magyar és a horvát országgyűlésnek kell megtennie az első és az osztrák félével egyenjogú javaslatot.

Most már csak az a kérdés, hogy van-e kilátásuk a német liberális képviselőknek arra, hogy ezt a programot a Landtagokban keresztül vigyék, — teszi fel a kérdést Werther bécsi porosz követ a képviselőkonferenciáról szóló beszámolója végeztével. „A német tartományokban valószínűleg sikerülni fog” — írja.³⁰

November 23-ára hívják össze a Reichsratban képviselt királyságok és országok tartománygyűléseit. Az elkövetkező hetekben fogalmazzák meg a tartományi képviselők válaszukat a szeptemberi manifesztumra. A legnagyobb érdeklődést természetesen a bécsi Landtag tevékenysége váltja ki. A Tinti vezette liberális-centralista képviselőcsoport állásfoglalása irányadó más tartományok liberálisai számára is. A feliratuk szövege szokatlanul éles.

„Jóllehet elismerjük a Magyarország, Horvátország és Szlavónia törvényes képviselőivel való megegyezés szükségességét, azonban hazafias kötelességünk nem kívánhatja, hogy a megszerzett és a császár által évek óta elismert alkotmányos jogainkat áldozzuk fel azért, mert a birodalom egy része szemben áll ezen alkotmányos jogok gyakorlásának általunk elfogadott formájával.

A Landtag nyíltan megvallja, hogy megítélése szerint az állami szükség nem kényszerített arra, hogy a megegyezést az alkotmány felfüggesztése által megnehezítsék, és különösen arra nem, hogy a szűkebb Reichsratot is felfüggeszék, vagyis azt az intézményt, amely a megegyezés kérdésével nincsen kapcsolatban, amely nem érinti a magyar korona országait. Az alkotmányos viszonyoknak ilyen mérvű bizonytalansága megzavarja a nép jogérzékét. A jelenlegi pénzügyi szükséghelyzet, amely károsan befolyásolja a nép jólétét, amúgy is nagy bizonytalanságot teremtett. Az állam hitelén — ami az alkotmányos intézmények védelme alatt is alig volt tartható — az alkotmány felfüggesztése újabb sebet ütött.

A Landtag nem vitatja, hogy Magyarországnak joga van javaslatot tenni a közös ügyek alkotmányos kezelésének módjára. De a februári törvényeket csak a Reichsrat hozzájárulásával lehet megváltoztatni.”³¹

A gráci liberálisok jóval nehezebb helyzetben voltak, mint a bécsiek. Korábbi törekvésük, hogy kapcsolatot teremtsenek a magyar liberálisokkal, szeptember 20-a után nem volt rokonszenves. Hiszen az alkotmány felfüggesztésére a magyarok miatt került sor, s azok örömmel üdvözölték az „államcsíny”.³² A gráciak ekkor is ügyes taktikát választottak: mindenben a bécsi

²⁹ Rogge: II. 300.

³⁰ DZA. II. Merseburg. Rep. 81. Wien II. 363. No. 343. 1865. nov. 15. A grazi Telegraf nagy reményeket fűz a közös liberális programhoz: az együttes fellépés a felfüggesztési politika feladására fogja kényszeríteni Beloredit. Telegraf, 1865. nov. 9.

³¹ Niederösterreichische Landtagsberichte 4. Session. 1865/66. Nr. 6/L. A. 1865. Wien, HHStA. Kabinettskanzleiakten 1865. K. 19. No. 3836.

³² Vö. Telegraf, 1865. nov. 30.; 1865. dec. 7.

Landtag példáját követték, kerülték a külön utakat. Egy, a korabeli Ausztriában szokatlan politikai ügy mégis Grácra terelte a német liberálisok figyelmét. December 6-án a Wiener Zeitung-ban hivatalos közlemény jelent meg: Dr. Waser gráci főállamügyész felmentették hivatalából. Ismeretes volt, hogy a köztiszteltben álló idős jogász a Landtagban szót emelt az alkotmány felfüggesztése ellen.³³ Nem kétséges, Belcredi példát akart statuálni. Hiszen Kromers a minisztertanácson beszámolva a gráci eseményekről csak azt indítványozta, állítsák választás elé Wasert: vagy lemond kormányellenes politikai ténykedéséről és Landtag-mandátumáról, vagy hivatali állását adja fel. Az államminiszter ellenezte az ilyenfajta alternatíva felkínálását. Waser csatlakozott Kaiserfeld feliratához. Ezek után nem élvezheti a kormány bizalmát, amit hivatali állása megkövetelne.³⁴ A minisztertanácsi döntés november 27-én született. Bizonyára nem véletlen, hogy publikálására csak tíz nappal később, éppen akkor került sor, amikor a bécsi Landtag szavazott a feliratról. Ez az eljárás arra figyelmeztetett, hogy a kormány nem tűri az efajta ellenzékiiséget.³⁵

Pedig Belcredinek váratlanul azzal a tartománnyal is gondja akadt, amelytől — úgy gondolta — nem kell tartania. A kis nyugati hegyvidéki tartomány, Vorarlberg olyan feliratot küldött Bécsbe, amit Belcredi egyenesen felségsértésnek minősített. A vorarlbergiek azt írták, hogy a szeptemberi manifesztum minden alkotmányos alapot nélkülöz, szembenáll a birodalmi képviselőtről szóló törvénnyel, amit a császár szentesített. Odáig merészkedtek, hogy azt állították, a Sistierung gátlólag hat a kiegyezésre, mert a birodalom keleti felének népei feltételezhetik, hogy olyan alkotmányt ajánlanak nekik, amit — bár császári szó és tett pecsételt meg — az alkotmányban foglalt elvek ellenére, ha csak időlegesen is, fel lehet függeszteni.³⁶

Belcredi javaslatára az uralkodó át sem vette a Landtag feliratát. Minden külön magyarázat nélkül visszaküldte a felségsértő iratot. Közvetlenül ezután felmentették állásából a tartományfőnököt és Froschauer helytartósági tanácsost, ez utóbbit néhány héttel azelőtt, hogy 40. szolgálati évét betöltötte volna. Negyvenéves szolgálat után pedig teljes fizetéssel vonulhatott volna nyugállományba. Ezek az események olyan izgalomba hozták a közismerten lojális vorarlbergieket, hogy a községi képviselők tiltakoztak a történetek ellen. Amire a császári hatóságok felelősségre vonták a községtanácsokat hatáskörük túllépése miatt.³⁷ A kormány eljárásával nemcsak az innsbrucki, a bregenzi, meg a bécsi sajtó foglalkozott, de amikor Hard és Bodensee községek ellen büntető eljárást indítottak, a svájci sajtó is felháborodottan tiltakozott.³⁸

A „Sistierungsídeé” a német többségű tartományokban vereséget szenvedett. Alsóausztria, Felsőausztria, Stájerország, Salzburg, Karintia, Szilézia és Vorarlberg tiltakoztak a szeptember 20-i manifesztum ellen.³⁹ Ez a tiltakozás nemcsak az alkotmányféltést tartalmazta, hanem a magyar kérdés új megítélését is.

³³ DZA. II. Merseburg. Rep. 81. Wien II. 363. No. 343. 1865. nov. 15.

³⁴ Die Protokolle des österreichischen Ministerrates. VI. Abt. Bd. I. 205–207. 1865. nov. 27.

³⁵ Alfred von Arneth: Aus meinem Leben II. Stuttgart. 1893. 280. Arneth mint alsóausztriai Landtag-képviselő számol be a történetekről.

³⁶ HHStA. Kabinettskanzleiakten 1866. K. 1. No. 88. 1866. jan. 5.

³⁷ DZA II. Merseburg. Rep. 81. Wien II. Nr. 370. 1866. jan. 31. Rogge, II. 285.

³⁸ HHStA. Staatskanzlei, Informationsbüro 1866. K. 364. No. 853. 1866. febr. 12.

³⁹ Gustav Kolmer: Parlament und Verfassung in Österreich I. Wien. 1902. 203.

Az osztrák-németeknek a magyar liberális törekvések iránt táplált amúgy is bizonytalan rokonszenve ellentétébe fordult. Hiszen az alkotmány felfüggesztésére a magyarokkal való megegyezés okán került sor, és a magyar liberális sajtó nem ítélte el Belcredi akcióját, ill. annak az osztrák-németiség számára legfájdalmasabb pontját, a szűkebb Reichsrat feloszlátását sem. A bécsi sajtó szemrehányást tett a magyaroknak, hogy „nem veszik észre, az ünnepelt szeptemberi pátens éppúgy Bach és Goluchowski műve lehetett volna, mint Schmerlingé. Pedig Ausztriában mindenki megértette Kaiserfeld intését: ha megengedjük, hogy egy új jogszemlélet alapján felfüggeszék az állam alaptörvényét, akkor a Sístierunggal szemben többé semmi sem lehet biztonságban.” S aztán a hosszú ideje nem hallott ellenséges hang: nem akarjuk a Magyarországgal való megegyezést olyan áron megvásárolni, amelyet velünk ezért fizettetni akarnak. A Landtag feladata, hogy még a pesti országgyűlés megnyitása előtt tíz millió német véleményének hangot adjon: a császár nem mehet bele abba, hogy a koronázás minden feltételét teljesítse, mert kötelességei vannak a másik néppel szemben is. Amikor szilárdan kiállunk saját jogaink mellett, akkor tagadjuk a 48-as törvényeket, mert a történelem arra tanított minket, hogy azok összeegyeztethetetlenek az összmonarchia fennállásával, és ma éppenúgy forradalmat és polgárháborút válthatnak ki, mint egykor. Felfüggesztésük nem a jogeljátszás, hanem a Pragmatica Sanctio alapján kötelesség.⁴⁰ S ha nem is ilyen élesen, a Presse is hangot váltott szeptember után. „Akkor, amikor az egészséges politika megkövetelte, hogy kezét nyújtsunk a magyaroknak, a Giskrák és Skenék olyan nézetek hálóinak foglyai voltak, amelyek a Schmerlingitől alig különböztek. Pedig akkor a liberálisoknak hatalmában volt, hogy a magyar kérdés mesterei legyenek. Ma, amikor a telhetetlen dualizmus egyre többet árul el perszonáluniós jellegéből, nyilvánvalóan nem időszerű, még kevésbé bölcs dolog engedékenynek mutatkozni. Mi paktálni akarunk a magyarokkal és nem alávetettni magunkat.”⁴¹

Póz volt az „alávetetés” emlegetése? — Akinek füle a magyar érveléshez szokott, annak bizonyára úgy tűnik. De a német liberálisok okkal tartottak háttérbeszorítatásuktól, ha ez nem is a magyarok részéről fenyegette őket.

Szeptember 20-a egy rövid, öt esztendőszak záróaktusa volt. Annak az öt esztendőnek, amely első ízben teremtett olyan centralizációt Ausztriában, amely a bürokrácia mellett a német polgárságot is szóhoz juttatta. A politikai hatalom régen áhitott kincsét vélték megszerezni 1861-ben, és ostromozták Schmerlinget, hogy többet adjon belőle. És hamarabb vették tudomásul, mint Schmerling, hogy a maradéktalan centralizáció megvalósíthatatlan, a magyarokat hiába várják a Reichsratba.

A Schmerling elleni liberális oppozíció azonban nem azt eredményezte, amit vártak tőle: a liberális elvek nagyobb térhódítását s a birodalmi egység reálpolitikus felfogását. Schmerling bukása konzervatív fordulathoz vezetett. Az „októberi férfiak” ismét politikai hatalomra jutottak. Az 1865 szeptembere után kibontakozó birodalmi tervekben a német polgárság valóban elveszítette azt a politikai súlyát, amit 1861-ben a Schmerlingi német liberális centralizáció biztosított számára. Itt a német és a liberális szó azonos hangsúlyt kap. Nem véletlen, hogy az osztrák-német polgárság ekkor és együtt fogalmazza meg *nemzeti* és *alkotmányos* programját Belcredi felfüggesztési

⁴⁰ Neue Freie Presse, 1865. dec. 5.

⁴¹ Die Presse, 1865. nov. 1.

politikájával szemben. A februári alkotmány ugyan nem volt speciálisan német szellemű — vallja a Presse cikkírója —, hanem a kor európai követelményeinek megfelelően az egyes személyeknek és a nemzeteknek egyenlő jogokat biztosított és ugyanakkor az állam hatalmi helyzetét is garantálta. Amikor felfüggesztették a birodalmi alkotmányt és helyébe Cseh- és Morvaországban, és Sziléziában cseh, Galíciában lengyel stb. — azaz minden egyes tartományban speciális, primitív, történelmileg meghaladott alkotmány lépett életbe, amely feudális és ultramontán érdekeknek felelt meg . . .” ,hol maradt akkortér az egységes alkotmány épülete számára, amit a németek építenek, amihez az anyagot nem a régi várakból és kolostorokból, hanem a polgári üzemekből akarják hozni, ami bizonyára kevésbé felel meg a romantika, de annál inkább egy egészséges, erős és szabad állami élet követelményeinek.”⁴² „Hogyan áll a németiség Ausztriában?” — kérdi máskor a bécsi lap — és a Landtagokat arra hívja fel, ne csak alkotmányos, hanem német nemzeti politikát folytassanak.⁴³ Az autonomistáknak, mint német nemzeti pártnak növekszik meg a tekintélye. Felhívják a képviselőház „német baloldal”-át, hogy közös, a Monarchia viszonyainak megfelelő német politikát folytasson. A Presse arról ír, hogy a németiség nemcsak számban múlja felül a Monarchia többi nemzetét, hanem a németiség képviseli Ausztria befolyását Németországban s így tőle függ a birodalom hatalmi helyzete Európában. „Oly sokáig eltékoztuk ezt a jelentőséget, oly sokáig áldoztuk fel ezt az értéket más célok érdekében.”⁴⁴

Az osztrák-német polgárságnak német nemzeti volta hangsúlyozására nem a magyarokkal szemben volt szüksége. A februári alkotmány nem felelt meg oly nagyon az európai követelményeknek, mint azt ekkor a liberálisok állították. Viszont német jellegű volt. A „Sistierungs-idee” pedig Schmerling német érdekű birodalmi centralizációjának negációja. A szeptemberi pátens szövege a magyar kiegyezés érdekében rendelte el a felfüggesztést. A magyar kiegyezés azonban a birodalmi rekonstrukció része volt, elválaszthatatlanul kapcsolódott az egész Monarchia belső rendezéséhez. A szűkebb Reichsrat felfüggesztését a nyugati birodalomfél viszonyai indokolták; a törekvés a szláv nemzetek kielégítésére. A szűkebb Reichsrat volt ui. az az intézmény, amely a nyugati birodalomfélén belül a német centralizációt képviselte a Landtagokkal szemben, a Schmerling-féle választójogi rendszer következtében a német főlényt a szlávokkal szemben és természetesen a polgári liberalizmust a tartományok föderalista-arisztokrata vezetésével szemben.

Az alkotmány, s ezen belül a szűkebb Reichsrat felfüggesztése a németiség számára nemzeti sérelem, a birodalom szláv népei számára a lehetőség nemzeti (tartományi) érdekeik érvényesítésére. Ezért fogadták a birodalom szláv népei ujjongva az alkotmány felfüggesztését. Föderalista átalakulást reméltek; bár föderalizmuson nemzetenként, tartományonként és nem utolsó sorban társadalmi osztályonként mást és mást értettek.

A csehek példája mutatja legélesebben, mennyire eltérő volt „a szlávok”, vagy a „szláv tartományok” reakciója az alkotmány felfüggesztésére. A három cseh tartomány, amelyeknek történelmi hagyományai, nemzeti és társadalmi erőviszonyai igen eltérőek voltak, nem tudott közös álláspontra jutni. A prágai cseh lapok szeptember 20-a után a cseh tartományok közös Landtagjáról cik-

⁴² Die Presse, 1865. dec. 7.

⁴³ Die Presse, 1866. jan. 21.

⁴⁴ Die Presse, 1865. okt. 5.

keztek. Ezt a tervet azonban sem a brünni, sem a troppai — ahol abszolút német többség volt — nem támogatta.⁴⁵ Az általánosan elismert „minimális program” a tartományi választójogi reform volt. Arra törekedtek, hogy „a szláv elemek kulturális jelentőségüknek megfelelő” képviselőkhöz jussanak, és biztosítsák a cseh nyelv szélesebb körű használatát. Úgy tűnt, a Belcredi-kormány e téren jelentős változást hoz majd. Reménnyel és bizakodással töltötte el a csehek, hogy a császári manifesztumot a hivatalos Prager Zeitungban anyanyelvükön is olvashatták.

A cseh politikai törekvéseket azonban nemcsak a tartományok eltérő nemzeti és társadalmi viszonyai osztották meg. A csehországi nemzeti mozgalmon belül is éles eltérések mutatkoztak. Az 1860-as évek kezdetétől Riegerék közeltek a tartományi arisztokráciához. Az ellentétek még jelentősek voltak, de a törekvés, hogy a cseh tartományok számára minél nagyobb önállóságot biztosítsanak, közelítette a két csoportot. Az ócseh és a nemesi párt fokozatos egymásratalálásából egy olyan cseh (böhmisch) gondolat született, amelyben a történetileg megalapozott állampolgári argumentáció játszott domináns szerepet, itt-ott a természet-jogi felfogással keveredve. (Palacký 1865-ös „Oszták ál-lameszméje” volt az utolsó ócseh írás, amely még természet-jogi érvelésre épült.) A fent vázolt politikai mozgás ellenhatásaként a kispolgári demokratizmus és liberalizmus elkülönült Palacký és Rieger ócseh csoportjától.⁴⁶ Az ó- és ifjúcsehek szakításának külső jele az volt, hogy 1863-ban Palackýék megváltak a „Narodni Listy” c. laptól, s megalapították a maguk kifejezetten ócseh orgánumát, a „Narod”-ot. Az ellentétek felett állt azonban a nemzeti politikában való együttműködés, összetartotta őket a történeti államjog eszméje.⁴⁷

A Belcredi kínálta új politikai lehetőségek roppant aktivitásra indították a cseh politikusokat. A demokraták (a „Narodni Listy”, Sladkovský pártja) már szeptember végén több tanácskozást tartottak. Amint egy ágens jelenti a Rendőrminisztériumnak — első alkalommal nem hoztak határozatot, csak ócsárolták a schmerlingi rendszert, a Reichsratot, a rendőrséget, a bürokráciát, a „frankfurti építőmestert”, rombadólt épületét és mindent, ami centralista. Később a szónokok, Vavra és Sladkovský a Vencel-korona rehabilitálásával foglalkoztak. Mint mondták, e program egyesítheti a feudálisokat, a konzervatívokat és a demokratákat: a feudálisokat, mert elveszett tündöklésüket nyerhetik vissza, a konzervatívokat, mert magukat a nemzet vezetőjének tekinthetik és a demokratákat, mert ezáltal magasztos küldetésüket, a cseh tartományok egyesítését valósíthatják meg. A vezető szerepet azonban a demokratáknak kell megszerezniük, mert a feudálisok és a konzervatívok túlhaladott álláspontot képviselnek, s nincsenek híveik a nép között.

A demokraták föderatív államot akarnak teremteni, amelyben a Szent Vencel korona országainak, Magyarországnak és Erdélynek, valamint Horvátországnak, Dalmáciának és Szlavóniának is van ún. „Generallandtagja”. „Az autonómia elve lesz a népeket összekötő erő.” Széleskörű véleménycserét kell folytatni a közigazgatás elveiről, hogy a közigazgatás a szabadságot és a nemzetiséget megőrizze, mert csak ezek a princípiumok egyesíthetik tartósan a Monarchia népeit, csak ezen elvek alapján lehet kormányozni Ausztriát.

⁴⁵ DZA. II. Merseburg. Rep. 81. Wien II. 363. No. 343. 1865. nov. 15.

⁴⁶ DZA. II. Merseburg. Rep. 75/A. No. 420. Werther jelentése a „Sistierung” fogadtatásáról a Monarchia tartományaiban. 1865. szept. 26.

⁴⁷ Handbuch der Geschichte der böhmischen Länder. Hsg.: Karl Bosl. III. Stuttgart. 1968. 84–85.

Magyarországnak módosítania kell 48-as törvényeit, és ezeréves alkotmánya alapján el kell fogadnia azokat az alaptörvényeket, amelyek az összmonarchia számára irányadók. Ezek pedig: összbirodalmi kormány és e mellett szoros jogokkal és hatáskörrel három udvari kancellár. Ezekbe a feltételekbe a magyaroknak bele kell egyezniök, különben minden megegyezés illuzórikussá válik. És akkor a dualizmus jön, ami veszedelmesebb, mint a centralizmus.⁴⁸

Az ócseh párt programjáról (Rieger, a „Narod” pártja) a Rendőrminisztérium ágense szűkszavúan számol be. Csak a három cseh tartomány tényleges uniójáról tesz említést,⁴⁹ később meg arról, hogy Rieger autonómia-terveiben csak Morvaországra, Sziléziára, meg Krajnára számít. Galícia iránt ellenszenvvel viseltetik. Jobban örülne, ha Galícia Oroszországhoz tartoznék.⁵⁰

A föderalizációs tervek érdekében a demokrata (ifjúcseh) párt komoly akciót kezdeményezett. A szervező Skrejšovský, a „Politik” tulajdonosa és szerkesztője. Lapjáról a prágai ágens azt jelentette, hogy „gyülekező helye mindazoknak az elemeknek, akik feladatuknak tartják, hogy a szlávok az osztrák császárbirodalom nemzeti családjában kiemelkedő szerepet játsszék”.⁵¹ Skrejšovský Zágrábban tárgyalt Kořínékkal, meg Ivan Perkovaćsal a prágai és a zágrábi tartománygyűlés együttműködéséről. Felhatalmazást akart kérni a cseh klubtól, hogy tájékoztathassa horvát elvbarátait a cseh Landtag eseményeiről, ha ott a föderalizálással kapcsolatos kérdésekről folyik a szó, illetve minden olyan problémáról, ami várhatólag a zágrábi tartománygyűlésen is felmerül majd. Hasonló bizalmas viszonyt igyekezett kialakítani a lebergi Landtaggal, remélve, hogy ott is hamarosan megtalálja a közvetítésre használható személyt.⁵²

Skrejšovský Pesten is járt. Célja az volt, hogy a magyarokkal elismertesse, hogy a cseheknek igazuk van, amikor a cseh koronát a magyarral hasonlítják össze. A csehek igénye nem maradhat el a magyaroké mögött. Közös érdekük, hogy egységes taktikát dolgozzanak ki. A magyaroknak, mint a jelenlegi mozgalom vezetőinek feladatuk, hogy a történeti igények alapján ne csak a maguk teljes autonómiáját teremtsék meg, hanem a Monarchia valamennyi tartománya számára a lehető legszélesebbkörű önkormányzatot biztosítsák. Skrejšovský a hangsúlyt a történeti jogokra helyezte, mert ez véleménye szerint ugyanazt jelenti, mint a politikai szabadság.

Tárgyalt Keménnyel, aki — mint ez várható volt —, nem értett egyet Skrejšovský nézeteivel. Jókai helyeselte, hogy a csehek meg akarják nyerni az arisztokráciát a nemzeti liberális eszmék számára, de azt az álláspontot, hogy mindama nemzetek autonómiát kapjanak, amelyek történeti jogokkal rendelkeznek, nem fogadta el. Skrejšovský igyekezete a magyar intelligencia megnyerésére — zárul a pesti Rendőrigazgatóság jelentése — kudarcba fulladt.⁵³

A cseh Landtag 1865 novemberében éles harcok közepette ült össze. A német liberális Herbst javaslatát — hogy az alpesi tartományok mintájára

⁴⁸ HHStA. Staatskanzlei, Informationsbüro 1865. K. 347. No. 6603. 1865. szept. 31. (!).

⁴⁹ HHStA. Staatskanzlei, Informationsbüro 1865. K. 347. No. 6628. 1865. okt. 2.

⁵⁰ HHStA. Staatskanzlei, Informationsbüro. 1866. K. 366. No. 243. 1866. jan. 7.

⁵¹ HHStA. Staatskanzlei, Informationsbüro. Annexe Nr. 8. Notenwechsel 1861 — 67. No. 8485/1865. 1865. dec. 24.

⁵² HHStA. Staatskanzlei, Informationsbüro. 1865. K. 341. No. 2791. 1865. nov. 9.

⁵³ HHStA. Staatskanzlei, Informationsbüro. 1865. K. 347. No. 8235. 1865. dec. 8. Ld. még K. 347. No. 7538. 1865. nov. 10.

Csehország is utasítsa el a császári manifesztumot, — a tartománygyűlés 111 : 105 arányban elvetette. A cseh győzelem oka nemcsak a németiség rezignációja volt (október folyamán egy sor német képviselő lemondott mandátumáról,⁵⁴ s helyükbe majdnem mindenütt csehekot választottak), hanem főként az, hogy a cseh pártoknak sikerült közös javaslatot elfogadni. Riegerék ígéretet tettek, hogy az ócseh párt államjogi kérdésekben minden esetben az ifjúcsehekkel fog szavazni. A közös rezolúció a cseh királyságnak, mint az összbirodalom integráns része államjogi létének elismerését és cseh udvari kancellár kinevezését szorgalmazta.⁵⁵

A prágai delegáció december 29-én adta át a császárnak a Landtag köszönő feliratát, s Ferenc József ekkor helyezte kilátásba a cseh koronával való megkoronázását. Ez a csehek szemében azt is jelentette, hogy magyar analógiára inkorporálhatják majd a másik két tartományt.⁵⁶ Ám nemcsak Szilézia, de Morvaország sem osztozott a cseh hálafeliratban, s végképpen nem nyilvánított olyan akaratot — különösen Morvaország tekintélyes németisége nem, — hogy egy prágai közös Landtaghoz csatlakozzék.⁵⁷ Az a nemzeti program, amely a tartományi autonómia követelésében s olyan föderalizációs tervekben jutott érvényre, hogy a cseh tartományok együtt, egy egységet képezzenek (cseh egységet!), csak a csehországi cseh politikai erők törekvéseinek felelt meg. Szilézia tiltakozott a szeptemberi pátens ellen, Morvaország Landtagja pedig nem terjesztett feliratot az uralkodó elé (azaz sem az alkotmány, sem a „Sistierung” hívei nem tudtak többségre jutni).⁵⁸

Meglepő homogenitást mutatott viszont a *lemergi Landtag*. A sessio első napján egyhangúlag elfogadta az uralkodónak küldendő köszönet szövegét.⁵⁹ A szeptemberi fordulat Galiciában egyszerűen az októberi diploma restaurálásának tűnhetett. Ebben a tartományban, ahol a föderalizmus és konzervativizmus a legszorosabb szövetségben volt, örömmel vették a restaurációt. 1861-ben, a Schmerling-éra kezdetén, egyszerűen kinevezték azt a lengyel arisztokratát, aki Goluchowskit akarta Landtag-képviselőnek jelöltetni. 1865 novemberében ugyanabban a körzetben, ahol négy évvel korábban megbuktatták, Goluchowski mandátumot szerzett. Tudták róla, hogy Beldredivel bizalmas viszonyban van, a kormány embere, az arisztokrata-föderalista politika maradéktalan híve. A lemergi rendőrágens azt jelentette, hogy Goluchowski megválasztása erőfitogtatás az ukránok meg a zsidók felé. Tudják meg, hogy Bécs cserben hagyta őket, s számukra az egyetlen lehetséges politika a lengyel mozgalom támogatása.⁶⁰

Valójában sikerrel is járt ez a politikai akció. Az ukránok nem tiltakoztak a februári alkotmány felfüggesztése ellen. Álláspontjuk kialakulatlan volt.

⁵⁴ Rogge: II. 306—308.

⁵⁵ HHStA. Staatskanzlei, Informationsbüro. 1865. K. 347. No. 7972.

⁵⁶ Rogge: II. 308, Kolmer: I. 212.

⁵⁷ Rogge: II. 305—306, Bosl: III. 124.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Rogge: II. 310—312.

⁶⁰ HHStA. Staatskanzlei, Informationsbüro, 1865. K. 349. No. 7848. 1865 nov. 22. Ismeretes, hogy az ukránok Schmerling támogatását élvezték. Goluchowskit — mint a galíciai tartományi autonómia élharcosát — gyűlölték. A tartományi autonómia az ukránok számára ui. azt jelentette, hogy kiszolgáltatják őket a lengyeleknek. Nem kevésbé gyűlöletes Goluchowski személye a galíciai zsidóság körében, minthogy 1860-ban, minisztersége idején a zsidók földbirtoklási jogát iskolai végzettséghez kötötte (Rogge: II. 310—312).

Az ifjúukránok szembeszálltak az oroszbarát politikával, és a lengyelekhez próbáltak közeledni. Ez tükröződött novemberi magatartásukban. Csak 1866 márciusában, amikor a galíciai Landtag deputációt küldött a császárhoz, és galíciai udvari kancellár kinevezését kérte, került szakításra a sor. Ekkor elhagyták a Landtag üléstermét. (A császár válasza: megfontolja az udvari kancellár kinevezésének kérdését.)⁶¹

Nincsen szándékunkban sorra felvázolni a Monarchiában jelentkező nemzeti aspirációkat a Belcredi kínálta föderációs lehetőséggel kapcsolatban. Csak azt a sokszínűséget kívántuk érzékeltetni, ami a felfüggesztési politika reakciója volt. Galícia, Csehország, Isztria és Bukovina köszönetet mondottak az alkotmány felfüggesztéséért.⁶² Alsó-Ausztria, Felső-Ausztria, Stajeroszág, Salzburg, Karintia, Szilézia és Vorarlberg tiltakoztak ellene. Görz, Triest és Dalmácia később akartak köszönetet mondani,⁶³ végül Krajna és Morvaország nem fogadott el feliratot.

1865 őszén olyan eleven erővel jelentkeztek a Monarchia divergáló nemzeti érdekei, hogy azok egy Belcredinél bölcsőbb államférfit, Ferenc Józsefnél korszerűbb felfogású uralkodót bizonyára megrettentettek volna. De Belcredi szilárdan hitte, hogy az osztrák tartományokkal könnyebben egyezkedhet majd, mint a szűkebb Reichsratban képviselt német liberalizmussal, az uralkodó pedig nem indokolatlanul számított arra, hogy ha a magyarokkal sikerül megegyeznie, a császári akarat hat majd a tartományi arisztokratákra. A Belcredi politika Achilles sarka: hogyan fogadják Magyarországon a szeptemberi pátentst?

*

A magyarok a részükről sem nem kívánt, sem elő nem segített manifesztumot nem lármás örömmel, hanem komoly elégtétellel fogadták — írta Eötvös József Politikai Hetilapjában 1865 szeptember végén.⁶⁴ A manifesztum Magyarországon bizalmat keltett a kormány és főként az uralkodó kiegyezési szándéka iránt. Hiszen a leggyűlöletesebb, a birodalmi parlament szűnt meg fenyegetni alkotmányos önállóságukat. Az e feletti öröm maradéktalan volt.

A magyar liberális sajtó a jogfolytonosság elve alapján, a magyar alkotmány talaján állt, s ezen az alapon ítélte meg a történeteket. Lehet ugyan — írta a Pesti Napló —, hogy az alkotmány felfüggesztése hiba volt, de csak másodlagos, egy megelőzőnek a következménye. A centralisták dilemmába kerültek. Vagy azt mondják, hogy a kormánynak szabad valamely fennálló alkotmányt megszüntetnie, s akkor vallhatják, hogy a februári alkotmány — amely a 48-as magyar törvényeket semmibe vette — jogos volt, de ebben az esetben annak felfüggesztése, a szeptemberi manifesztum is az. Ha azonban a kormány egyoldalúan nem mondhatja ki, hogy valamely alkotmány érvénytelen, akkor a februári pátens jogellenes volt. E kényszerű helyzetben Belcredi számára egyetlen megoldás kínálkozott: visszatérni az első hiba előtti állás-

⁶¹ Kolmer: I. 213—214.

⁶² A bukovinai felirat mérsékelt lelkesedésről tanúskodik. HHStA. Kabinettskanzleiakten 1865. K. 19. No. 3836. 1866. jan. 2.

⁶³ 1866 januárjában mindhárom Landtag rövid köszönő feliratot juttatott el az uralkodóhoz. Görz és Gradiska: Kabinettskanzleiakten 1866. K. 2. No. 204. Triest: Kabinettskanzleiakten 1866. K. 2. No. 237. Dalmácia: Kabinettskanzleiakten 1866. K. 1. No. 12.

⁶⁴ Politikai Hetilap, 1865 szept. Idézi Wertheimer: I. 228—229.

pontra. Ez a Lajtán túl a tartományok képvisellete. Az öszsbirodalmi vonatkozásban pedig meg kell várni, amíg a magyar alkotmány és a birodalom érdekei összhangba jutnak.⁶⁵

Eddig nem érheti bírálat a Pesti Napló érvelését. A magyar jogkontinuitás elveit követi, s nem ütközik a liberalizmus általános elveibe sem. Van azonban a szeptemberi manifesztumról szóló értékelésekben olyan elem is, amelyben a történeti jog nehezen egyeztethető a liberális olidaritás divatos és szépen hangzó eszméivel. A „Sistierung” másnapján a Pesti Napló azt írta: „A birodalom eredeti alkotmánya, amely oly régi, mint maga a birodalom, a koronajogok és az egyes országok joga összességéből áll.”⁶⁶ Ebben a koncepcióban a magyar liberálisok nemcsak a fiktív Reichsparlamentet és annak jogait utasították el, hanem a *szűkebb Reichsrattal szemben* a Landtagokat ismerték el Ausztria törvényes képviselőtestületének. Ez lehetett jogilag támadhatatlan álláspont, tartalmilag azonban vitatható volt. Az osztrák tartományi statutumok közvetlen kapcsolatban álltak a vormärzi rendi alkotmánnyal (a rendi alkotmány a tartományi alkotmány volt). A polgári alkotmány *lehetőségét* a neoabszolutizmus évei után 1861-ben Schmerling szűkebb birodalmi tanácsa teremtette meg. Nemcsak azért, mert a tényleges parlamenti jogok, mint a miniszteri felelősség, a parlament költségvetés ellenőrzési-, megszavazási joga a tizenhét tartományon keresztül természetesen lehetetlen volt, hanem azért is, mert a Schmerling-i választójogi rendszer antidemokratizmusa és rendi maradványai ellenére, sőt bizonyos fokig ezek következtében a polgári liberális erők számára olyan lehetőséget biztosított, amelyet a tartományokban, az ott hagyományosan döntő szerepet játszó konzervatív arisztokráciával szemben sohasem szerezhetett meg.⁶⁷

Az osztrák-németek rossz néven vették, hogy a magyarok egykedvűen nézik a szűkebb Reichsrat felfüggesztését; annak az intézménynek, amely, mint mondták, „nincs összefüggésben a magyar kiegyezéssel”, annál inkább alkotmányos jogaik megvalósításának lehetőségével.

A magyar liberálisok a felfüggesztést természetszerűleg átmeneti állapotnak tekintették, amit a megegyezés ügye indokolt. Hagyományosan vallották, hogy valódi alkotmányosság a birodalom két felében csak egyszerre valósítható meg. Nem véletlenül került az 1867. évi XII. tc.-be a kiegyezés feltételeként, „hogy a teljes alkotmányosság Ő Felsege többi országaiban és tartományaiban életbe lépjen . . .” Mégis ekkor, a szeptembert követő hónapokban bölcs önmegtartóztatással vették tudomásul Belcredi érvelését, hogy a szélesebb Reichsrat a szűkebb felfüggesztését is magával vonja. Jellegzetes a Pesti Napló védekezése: Sokan azt vetik szemünkre, hogy magyar szempontból is rosszul cselekszünk, mikor a szűkebb Reichsrat ellen szólunk, mert éppen a dualizmus teszi szükségessé, hogy a magyar országgyűléssel szemben legyen egy Lajtán túli is. Ennek az érvelésnek praktikus szempontból van létjogo-

⁶⁵ Pesti Napló, 1865. nov. 9.

⁶⁶ Pesti Napló, 1865. szept. 21.

⁶⁷ A schmerlingi kuriális választójogi rendszer a feudális rendi szisztémát polgári rendi érdekképviselletté alakította és messzemenő kedvezményeket biztosított a földbirtokos, főként a nemesi eredetű földbirtokos elemeknek, de a kuriális rendszer, az egyes társadalmi rétegek hitbizomány jellegű képvisellete a polgári erők arányát is garantálta. 1861-ben az osztrák parlament 203 képviselőjéből 65-öt a városok, valamint a kereskedelmi és iparkamarák delegáltak. A kérdésről: *Somogyi Éva: Választójog és parlamentarizmus Ausztriában (1861–1907)*. Bp. 1968. 11–20.

sultsága. De mi nem szóltunk a szűkebb Reichsrat ellen, — tehát mellette sem —, mert ez nem tartozik ránk.⁶⁸

A magyar liberális többség, amelynek álláspontját Deák képviselte, óvakodott attól, hogy Lajtán túliakkal bármilyen formában érintkezésbe lépjen. Úgy ítélte meg, hogy a jogfolytonossághoz való ragaszkodás lehetetlenné teszi ezt. Hiszen a Pragmatica Sanctio értelmében ügyünk csak a királlyal van, nem a birodalom másik felével, vagy annak képviselőtestületével. És az uralkodó megtette az első lépést a megegyezés útján, azon az úton, amely „Magyarországot törvényes jogaiba visszahelyezi” — felfüggesztette a februári alkotmányt. A magyar liberálisok bizalommal tekintettek az uralkodóra és a császár miniszterére is, arra az államféfira, aki a felfüggesztés értelmi szerzője és gyakorlati megvalósítója volt. „... a mostani osztrák kormány, melyet hivatalbalépésekor reakcionáriusnak híreszteltek a bécsi lapok, mert tagjai nem a pluto-, vagy bürokráciai nemesség sorából vették, tevékenységének minden terén liberálisabb irányt követ, mint bármely osztrák kormány, mely ezt a mostanit megelőzte. Belcredi elvetette a jogeljátszás elvét, megszüntette a német elem mesterséges túlsúlyát, nagyobb szabadságot adott a sajtónak, mint a törvényes formák előírják azt.”⁶⁹

A *csak* az uralkodóval való érintkezés nem egyszerűen a jelzett jogi álláspont érvényesítése, hanem politikai stratégia is. Ismeretes, hogy Deák sohasem fogadta még a megegyezést, a dualizmust szorgalmazó Kaiserfeldet sem. Deákot ebben bizonyára az a meggondolás vezette, hogy a német—magyar liberális együttműködés nem lett volna rokonszenves az udvar előtt, s éppen azért a magyar nemzeti követelések szempontjából sem hasznos. Valójában befelé sem volt járható politika a Reichsparlament bármely, mégha legtoleránsabb pártjával való együttműködés, valamifajta elég megfoghatatlan közös liberalizmus talaján. „A magyar liberális tömegek” (értsd ezen a liberális képviselők tömegét) számára a német, az német: írja bár Kaiserfeldet vagy Schmerlinget zászlájára. Minden bűnök forrása a német centralizáció, akár Bach, akár Schmerling neve fémjelzi azt, s egy Kaiserfeld-féle gráci politikus a magyar parlamentben sohasem lehet tárgyalópartner. A bizalmat az alkotmányra felesküdő Ferenc József iránt fel lehet kelteni a magyar nemességben, a német bürokrácia és polgárság iránt soha. Csak utalni szeretnénk arra, hogy a dinasztia iránti bizalom mennyivel élénkebb volt, mint az osztrák polgárság iránt, hogy Deákék külpolitikai koncepciójában is mindenkor a Habsburg-dinasztia szerepel. Az osztrák uralkodóház vezetésével képzelték el a német egységet. A frankfurti fejedelmi találkozó kudarcáért is az osztrák-német centralistákat okolták, nem tudván és nem látván, hogy ha ebben az osztrák felet egyáltalán hibáztatni lehet, a bűnbak nem a német centralista Schmerling, hanem politikai ellenfele, Rechberg lehetett.⁷⁰

Nem vitatjuk, hogy a német liberális polgárságtól való elzárkózásnak volt reálpolitikai indoka, a fent jelzetteken túl az osztrák-német liberalizmus gyengesége és ingatag volta. A konzervatív Belcredi-kormány iránti maradéktalan rokonszenvet reálpolitikai megfontolások sem magyarázhatják. Az osztrák belpolitika konzervatív fordulata a Monarchia liberális-dualista átalakulásának nem lehetett nyitó akkordja.

⁶⁸ Pesti Napló, 1865. szept. 21.

⁶⁹ Pesti Napló, 1865. dec. 24.

⁷⁰ *Diószegi István*: A Deák-párt és a német egység. Századok, 1970. 2. 232—234.

Az összbirodalmi problémáknak a deákitól alapjában eltérő közelítésére volt szükség ahhoz, hogy az 1865-ös fordulatot távlataiban (a pillanatnyi, a magyar ügy számára vitathatatlan hasznán túl) helyesen lehessen megítélni. A magyar liberalizmus táborán belül a politikai pártok az összbirodalmi kérdésekben másként csoportosultak, mint amikor a szűkebb értelemben vett magyar közjogról volt szó. 1865 szeptemberében a határozati és a felirati párt nézetkülönbsége a közös ügyek kezelési módjának megítélésében állott. Az összbirodalmi kérdésekben Deák ellenpólusa nem Tisza és Ghyczy volt, hanem Eötvös, mögötte Lónyay meg Trefort. Ha magyar álláspontról, helyesebben a magyar liberálisok álláspontjáról beszélünk: ez Deáké, Andrássyé, meg Keményé. Eötvös a megnemértett, sértődött különc, a tábornélküli; Deák a vezér, minthogy a realpolitikások a vezérek, a teoretikus, akárha zseniális doktrinerek előtt.

A Deák—Eötvös ellentét már Ferenczyt meg Wertheimert is foglalkoztatta, újabban Antall József elemezte igen sokoldalúan szép Eötvös tanulmányában.⁷¹

Mi a politikai koncepciók eltérésére szeretnénk utalni, nem a két férfi egyénisége, vérmérséklete, politikai alkata közti különbségre. A közös bennük a XIX. századi pátosz, amellyel felelősséget éreznek nemzetük sorsa iránt, s a cél: Magyarország önállásának összeegyeztetése a birodalom szilárd fennállhatásával. De a kiindulás nagyon is eltérő. 1860-ban, amikor Deák a rendíthetetlen ragaszkodást hirdeti a 48-as törvényekhez, Eötvös a Sonderstellung-ot publikálja.⁷² Deák a Corpus Jurisszal bástyázza körül magát, Eötvös az európai konstelláció vizsgálatába süllyed. Deák a túrét, a le nem mondást szuggereálja a nemzetbe, Eötvös az európai szükségszerűséget, amely a német egységhez vezet, a német szövetség reformjához, ami majd alapjában új helyzetet teremt Magyarország számára a Habsburg Monarchia keretei között. Diószegi „A magyar liberális párt és a német egység” c. munkájában arról ír, hogy bár a hűsvéti cikk is egyértelműen „a birodalmi érdekek primátusa” mellett dönt, ez nincsen ellentétben azzal, hogy a párt politikájában a magyar belpolitikai önállóságért vívott harc kerüljön vagy álljon előtérben.⁷³ Hiszen a birodalom léte volt az adott, a nemzeti önállóság pedig a cél, amiért küzdeni kellett. A küzdelem alapja pedig a jogi kontinuitás. Az érvelés logikai szüksége kívánta annak bizonyítását, hogy a jogfolytonosság nem áll szemben az összbirodalom érdekeivel. Deák a 800 éves alkotmányról beszélt, az örökké adotról, amit az európai erőviszonyok pillanatnyi állása nem befolyásolhat. Ebben a szinte időtlenné emelkedett magyar jogi álláspontban nem volt szabad befolyást engedni a pillanatnyi nemzetközi politikának. Eötvös minden terve, koncepciója az európai viszonyok alakulásán épült. Volt valami rokonság közte és Széchenyi közt, aki „avult obscuritás”-nak nevezte a Corpus Jurist, s aki Kemény szavai

⁷¹ *Ferenczi Zoltán*: Báró Eötvös József 1813—1871. Bp. 1903. 235 skk. — *Ferenczi Zoltán*: Deák élete. Bp. 1904. III. 30—31. — *Wertheimer*: I. 203—205. — *Antall József*: Eötvös József Politikai Hetilapja és a kiegyezés előkészítése 1865—66. Századok, 1965. 6. 1099—1129.

⁷² Die Sonderstellung Ungarns vom Standpunkte der Einheit Deutschlands. Magyarul: Magyarország különállása Németország egységének szempontjából. Egy magyar államférfiútól (Ford.: Toldy István). Pest. 1861. — Vö. *Diószegi*, 230—231. — *Szabad György*: Forradalom és kiegyezés válaszútján. Bp. 1967. 491—492.

⁷³ *Diószegi*: 239.

szerint „egy művelt külföldi elfogulatlanságával” bírálta nemzetét.⁷⁴ Eötvös a német és az olasz egységmozgalomból közelítette a magyar önállóság kérdését. Deák az utóbbiból indult ki. Eötvös nem „méltányosság alapján” vállalta a közös érdekű ügyeket, hanem mert az a mi birodalmunk is. Ez a birodalmi szemlélet messzeemenő következményekkel járt. Nemcsak a közös érdekek erőteljesebb hangsúlyozásával, hanem azzal is, hogy másként ítélte meg a birodalom nyugati felével és az uralkodóval való kapcsolatunkat.

„Deák mindent a fejedelemtől vár; én több bizalmat helyezek azoknak belátásába, akik Ausztriában a szabadságot akarják, s ha már hízelegni kell, hogy politikusok legyünk, inkább a birodalmi tanács hozzánk szító pártjának akarok hízelegni.”⁷⁵ Vagy másutt: „... éppen nem osztom Deák nézeteit, ki mindent csak a magyar királytól vár, sőt, hogy ellenkezőleg, mindent csak az alkotmányos Ausztria népeitől remélek, s csak ennek képviselőivel kezdet fogva akarok elérni. S hogy állá fogva azt kívánom, hogy a birodalom két részének érdekközössége mentül világosabban kiemeltessék.”⁷⁶

Természetesen ennek az érdekközösségnek az alapja nemcsak a közös liberalizmus volt, hanem a nemzeti hegemon törekvések egymásra utaltsága is. „... az osztrák tartományok nemzetiség tekintetében körülbelül ugyanazon állásban vannak, mint mi, s így valószínű, hogy a magyar s német nemzetiség között miként egyszer a jelen súrlódások okai eltávolítván, érdekeit tisztán fogják fel, szövetkezni fognak azon veszélyek ellen, melyek őket a slávok részéről fenyegetik.” De mindig azt vallotta, hogy a pánszlávizmus veszélyével szemben igazi védelmet az nyújt, ha a Monarchián és Magyarországon belül a nemzetek nagyobb szabadságot élveznek, mint amit egy nagy szláv birodalomban remélhetnek.⁷⁷

Eötvös számos csalódás ellenére bízott az osztrák-német liberálisokban, „akik Ausztriában a szabadságot akarják”. Tudatosan kereste és építette a kapcsolatot azokkal a német liberálisokkal, akik erre lehetőséget nyújtottak. 1865 őszén, amikor Magyarország ünnepelte a februári alkotmány felfüggesztését és Belcredi konzervatív kormányát, Eötvös egészen másként ítélte meg a helyzetet. „... a jelen pillanatban különállásunkat is, de főleg szabadságunkat és alkotmányosságunkat kell védenünk. A kormánynak ezen pozíciója... köztünk és a Lajtán túli alkotmányos párt között érdekközösséget idéz elő... De más tekintetben ezen positio veszélyes ránk, mert aki nálunk a függetlenséget és a különállást használja czégerül, bizonyosan pártolókra talál. Nagy azoknak a száma az országban, akik mindenenek fölött csak a zsinóros magyar nadrághoz ragaszkodnak, s ha huszárok maradhatunk, nem bánják akár mint Leibhu-

⁷⁴ *Voinovich Géza*: B. Eötvös József. Báró Eötvös József összes munkái. XX. Levelek. Életrajz. Bp. 1903. 278–279.

⁷⁵ Eötvös levele Falk Miksának 1865. máj. 24. Összes Munkái XX. 121. Eötvöshöz hasonlóan Trefort is majdani szövetségest akart látni a birodalmi tanács politikusaiban. Trefort Ghyczyhez 1865. febr. 2. A Magyar Tudományos Akadémia (MTA) Könyvtára, Kézirattár. Ms 4852/187.

⁷⁶ Eötvös levele Falk Miksának 1865. jún. 17. Összes Munkái XX. 131.

⁷⁷ Báró Eötvös József, *Naplójegyzetek — Gondolatok 1864–68*. Kiad.: Lukinich Imre. Bp. 1941. 58. Ennek a kérdésnek szenteli 1865-ben megjelent. A nemzetiségi kérdés c. brosráját. S érdekesen fejt ki a német–magyar egymásra utaltság, magyar nemzeti hegemonia — és széleskörű polgári szabadság (mint a pánszlávizmus elleni védelem) gondolatkomplexumát az osztrák liberális politikushoz, Carnerihez 1866 decemberében írt levelében. A Plener-hagyatékban talált (HHStA. Nachlaß Plener K. 18. 340 — 343) eddig ismeretlen Eötvös-levelet még annak publikálása előtt Frank Tibor bocsátotta rendelkezésünkre.

szárok váltjuk a fenséges uralkodó ház tányérjait, akár mint hősök küzdjünk a szabadság csatájában. Akár hányan örülnek, ha csak a németet szidhatják és üthetik, akár a szabadság, akár az abszolutizmus érdekében tölthetik rajtuk kedvüket.”⁷⁸

„Vannak, kik mindent kizárólag a magyar szempontból tekintenek: akiket korunk haladása csak annyiban érdekel, amennyiben nemzetünk állására befolyást gyakorolhat; én saját jövőnket az egész jövőjétől külön gondolni nem tudom. Mások csak a magyar nemzet egyéniségeért aggódnak, én meg azért, hogy e nemzeti egyéniség magához méltó helyet foglaljon el.”⁷⁹

Az egyetemes haladás ideálja teszi lehetővé, hogy érintkezzék mindazzal, amit az összbirodalomban progresszívnek vél. Eötvös és legközelebbi környezete tárgyal-tervez Rechbauerrel meg Kaiserfelddel. Sajnos, keveset tudunk a 65-ös év közös elképzeléseiről, de arról igen, hogy Kaiserfeld tájékoztatta Trefortot a bécsi eseményekről,⁸⁰ hogy Rechbauer Pesten felkereste Eötvöst, hogy Falk, aki a Politikai Hetilap bécsi tudósítója volt és Eötvös közeli elvbáratja, közvetített az osztrák autonomisták és Eötvös között.⁸¹ És az is ismert, hogy Deák nem pártolta az effajta kapcsolatot. Eötvös sajtós, nem sok reménnyel kecsegtető lépése volt, amikor 1864 kora őszen egyenesen Schmerlinghez fordult kiegyezési terveivel. Lónyay említi kiadatlan naplójegyzeteiben, hogy Eötvös 1864 nyarán „párszor Schmerlinggel személyesen érintkezett. Akkor azon véleményben volt, hogy Schmerling őszintén kívánja a magyar kérdés elintézését.” Lónyaynak is elmesélte, hogyan képzei a kiegyenlítést. „. . . legyen itt is, mint Bécsben a Lajtán túli tartományokra nézve egy szűkebb birodalmi tanács, annak legyenek felelősek az egyes speciális miniszterek . . .” „A közös pénzügy-, hadügy-, külügy- és kereskedelemre vélt birodalmi minisztereket felállítani. Kik felelősek lettek volna azon testületnek, mely a két szűkebb Reichsratból paritás-alapon alakult volna.”⁸² Schmerling hagyatékában rá is bukkantunk egy datálatlan kiegyezési tervezetre, amely Eötvös tollából született.⁸³ Eötvös igyekezett megnyerni eszméinek az államminisztert. Ő a Schmerlingi politikában nemcsak a birodalmi centralizációt akarta látni, hanem az államminiszterrel szemben táplált általános magyar gyűlölet ellenhatásaként túlbecsülve Schmerling liberális szellemét és törekvéseit, a politikai partnert kereste benne. Néhány hónap múltán az Ostdeutsche Post-ban publikált egy, a korábbihoz hasonló elképzelést. Ennek legfontosabb elemei, hogy az uralkodó ismerje el a 48-as törvényeket, Magyarország pedig a februári alkotmányt. A kölcsönös elismerés után kerüljön sor alkotmányos úton mindkét törvény módosítására. A közös ügyek kezelésének módját a magyar országgyűlés és a szűkebb Reichsrat határozza meg.⁸⁴ Az 1865 nyarán fejtegetett közös országgyűlés tervei fokról-fokra közeledtek Andrássy delegációs elképzeléseihez, annak hangoztatásával, „hogy gondoskodnunk kell oly eszközökről is, melyek

⁷⁸ Eötvös levele Andrássy Gyulához 1865. júl. 18. Összes Munkái XX. 82.

⁷⁹ Eötvös levele Falk Miksának. Ld. 75. sz. jegyz.

⁸⁰ Trefort Ágoston levele Falk Miksához 1865. szept. 14. Országos Széchényi Könyvtár (OSzK) Kézirattár, Levelestár.

⁸¹ Eötvös levele Falk Miksának 1865. jún. 20. Összes Munkái XX. 133. – *Falk Miksa*: Kor- és jellemrajzok. Bp. 1903. 384.

⁸² MTA Könyvtára, Kézirattár MS 5306/4. Schmerlinggel való kapcsolatát említi Falknak is 1865. okt. 1-én írt levelében. Összes Munkái XX. 146.

⁸³ HHStA. Nachlass Schmerling. Briefwechsel. K. I.

⁸⁴ *Ferenczi*: III. 30. Eötvös levele Falknak okt. 1-én. Ld. 82. sz. jegyz.

által a birodalomnak — mely a mi birodalmunk is, melynek állása ennél fogva jólétünkkel összeköttetésben áll — hatalmi állása fenntartassék; hogy a birodalomnak közös dolgaira elhatározó befolyást gyakoroljunk s a közös ügyek közös kezelésének szüksége az abszolutizmus ürügyéül ne szolgáljon, s így gondoskodnunk kell oly constitúciókról, melyek mellett a közös ügyek alkotmányos kezelése biztosíttassék.⁸⁵

Mindezek az elvek alapján más nézeteket involváltak 65 ószén, mint ami a Deák-párt álláspontja volt. Eötvös tisztában volt azzal, hogy a Belcredi-kormány alkotmányos önállásunkat ugyan nem fenyegeti, de az októberi férfiakat juttatja hatalomra, akik konzervatív politikát folytatnak. Ezért nem volna szabad a magyar liberális sajtónak hajbókolni előtte. Tiltakozni kellett volna a szűkebb Reichsrat felfüggesztése ellen, de mindezt nyilvánosság előtt ő maga sem teszi, mert nem akar végleges szakítást Deákkal, kerüli a Deák-párt megbontását.⁸⁶

Sokat kesergett Deákkal való ellentéte, megnemértettsége miatt, hogy nézetei sohasem voltak népszerűek, amire valójában oly nagyon vágyott volna. Eötvös azonban lényegében jól látta népszerűtlensége okát. Az összbirodalmi koncepcióból táplálkozó liberalizmusa széles táborot sohasem gyűjthetett. „Eötvös mégis korszerűbb módját kereste a megegyezésnek, amikor nemcsak a »nemzet és uralkodója« kiegyezésére, hanem az osztrák és magyar szabadelvűek összefogására kívánta építeni politikáját. Viszont Deák önállóbb magyar államiságot őriz meg a dualizmus keretében, mint Eötvös mindig is hangsúlyozott birodalmi koncepciójában.”⁸⁷ Valójában ez lett volna a különbség?

Az osztrák-német liberalizmus, amellyel Eötvös a megegyezést kereste, nagyon is ingatag volt (a maga liberalizmusában is), még inkább a kiegyezési szándékában. És főként gyengének bizonyult. Egyetlen császári pátens feloszlatta a Reichsratot. A német képviselők hazamentek. A Landtagban kisebbségben maradtak. A partner, amellyel Eötvös akart együttműködni, elvbarát lehetett, harcostársnak kevés volt. Az udvar tartott tőlük, annyira, hogy lerázza parlamenti gáncoskodásukat. A magyar liberálisok pedig csak a februári alkotmányt, a Reichs-centralizációt látták bennük, s liberális szövetségest sohasem. Eötvös imponáló elme volt, rugalmas és mozgékony, aki alkalmazkodott a külvilág változásaihoz. Ideges, érzékeny, ingerlékeny, új és új ötletekkel és rezignált visszahúzódással. „... jellemében fekszik az optimizmus és pesszimizmus közti ... oscillálás” — írta róla Lónyay.⁸⁸ Valójában nem jelleme, hanem történelmi helyzete okozta ezt. Neki jutott a szerep, hogy logikailag és liberális elvi és etikai szempontból támadhatatlan nézeteivel mindig egyedül maradjon. A vezér Deák, mert neki tábora van.

*

A Monarchiában 1859-ben megindult nagy belső átalakulási folyamat 1865-ben jelentős pontjához érkezett. Az uralkodó úgy látta, hogy az alkotmánnyal megtámogatott centralizáció nem nyújt kellő alapot az összbirodalom rekonstrukciójához, ezért Schmerlingtől megválva új utakat keresett. Az egyiket Belcredi, a másikat Deák kínálta. Az egyik konzervatív föderalista,

⁸⁵ Eötvös levele Andrássy Gyulához 1865. aug. 1. Összes Munkái XX. 75.

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ *Antall József*: 1129.

⁸⁸ MTA Könyvtára, Kézirattár Ms 5306/4.

a másik liberális dualista átalakulás volt. A két irányzat — bár ez 1865 végén korántsem volt olyan világos —, nem találkozhatott. Az uralkodó számára pedig nem volt kellő argumentum ahhoz, hogy a két megoldás közül válasszon. A tárgyalások tehát rendben folytak Belcredi és Deák, a bécsi kormány és a magyar parlament között, mindaddig, amíg újabb impulzusok a döntést ki nem kényszerítették. Ez azonban csak 1866-ban következett be.

Э. Шомоди:

Из предыстории соглашения 1867 года (Отмена февральского патента)

(Резюме)

Статья анализирует причины и последствия одного интересного этапа предыстории соглашения 1867 года, а именно отмены февральской конституции 1861 года. На основе новых архивных и других материалов автор доказывает, что отмена централистской конституции империи, изданной в 1861 году, была обусловлена не только намерением правительства заключить соглашение, но главным образом его желанием оттеснить на задний план немецкие либеральные элементы и их становящиеся все более открытыми дуалистические устремления. Автор показывает противоречия, содержащиеся в плане Белкреди, доказывает, что политика правительства, которое в Венгрии вело переговоры с дуалистически настроенными либералами, а в Австрии опиралось вшегоса на консервативную, стремящуюся к федерации аристократию, неизбежно должна была зайти в тупик.

Отмена конституции, изменение направления австрийской внутренней политики в сторону антилиберальных федералистических тенденций привели к усилению австро-немецкого национализма и значительной активизации чешской и польской политики. Значительная часть венгерских либералов не поняла, что политика Белкреди расчищает дорогу совсем не дуализму, который соответствовал венгерским либеральным тенденциям, и с радостью приветствовала Белкреди как противника имперской централизации.

É. Somogyi:

Des antécédents historiques du Compromis de 1867 (La suspension de la Patente de février)

(Résumé)

L'étude analyse une période intéressante des antécédents historiques du Compromis de 1867, elle examine la raison et la conséquence de la suspension de la constitution du février 1861. Basée sur une littérature récente et des documents d'archives elle prouve que la suspension de la constitution centraliste de l'empire de 1861 était motivée non seulement par la volonté de compromis du gouvernement mais surtout par son intention de refouler les éléments libéraux allemands et leurs aspirations de plus en plus dualistes. L'article expose les contradictions des projets de Belcredi et le fait que la politique gouvernementale menant des pourparlers avec les libéraux dualistes en Hongrie, basée sur l'aristocratie fédéraliste conservatrice en Autriche devait forcément aboutir à une impasse.

La suspension de la constitution, le changement fédéraliste antilibéral de la politique intérieure autrichienne ont emmené le renforcement du nationalisme austro-allemand et l'activation intense de la politique tchèque et polonaise. La plupart des libéraux hongrois ne se rendait pas compte que la politique de Belcredi ne préparait pas la voie du dualisme (par conséquence celle des aspirations libérales hongroises) et saluait avec joie Belcredi, comme adversaire de la centralisation de l'empire.

Balogh Sándor:

A fakultatív vallásoktatás kérdése és az egyházak (1947 tavasza)

1947 február végén—március elején a koalíciós pártok vezetői — bár különböző céllal és más-más indítékoktól vezettetve — lényegében valamennyien egyetértettek abban, hogy a hónapok óta „lappangó” és mindinkább krónikussá váló belpolitikai válságnak a kormány átalakításával és új kormányprogram kidolgozásával, illetve elfogadásával kísérleljenek meg véget vetni. A pártvezetők a március 4-i tanácskozásukon — feltehetően a korábbi pártközi értekezletek tapasztalatain okulva — három albizottságot, mégpedig szövetkezeti, tervgazdasági és közoktatási albizottságot jelöltek ki a felmerült problémák előzetes megvitatására és a pártközi értekezlet elé terjesztendő javaslatok kidolgozására.¹

*

A pártközi értekezlet által kiküldött albizottságok vezetői a pártvezetők március 6-i megbeszélésén terjesztették elő javaslataikat.² A javaslatok elhangzása után azonban nyomban kiderült, hogy különösen a tervgazdasági és a közoktatási albizottság tervezetét illetően meglehetősen nagy az eltérés a baloldali pártok és a Kisgazdapárt véleménye között. A közoktatási albizottság tervezetében szerepelt többek között az általános iskola teljes kiépítése, az egységes állami tankönyvek kiadása, az iskolai vallásoktatás fakultatívvá tétele, mindennemű szakoktatásnak a VKM hatáskörébe történő utalása, az egységes állami nevelőképzés megvalósítása, s mindazon törvények és jogszabályok hatályon kívül helyezése, amelyek alapján az egyházi adókat közadók módjára hajtják be.³ Nagy Ferenc miniszterelnök az általános iskola, az állami tankönyvkiadás és a fakultatív vallásoktatás ügyét kivéve, a közoktatási albizottság egyetlen más javaslatát sem volt hajlandó a magáévá tenni. Arra hivatkozott, hogy nagyon kényes politikai kérdésekről van szó, másfelől pedig a Kisgazdapárt még nem alakította ki a szóban forgó kérdésekkel kapcsolatosan az álláspontját.⁴ A miniszterelnök Ries István és Rajk László felszólalása után — akik főleg az egyházi adók különleges „státuszá”-nak a tarthatatlanságát igyekeztek bebizonyítani — sem változtatta meg eredeti véleményét. Sőt, a vitában szintén felszólaló Rákosi Mátyásnak ama érvelését

¹ Az MSzMP KB Párttörténeti Intézetének Archívuma (a továbbiakban: PI Arch). 1/8—7.

² A közoktatási albizottság vezetője Ortutay Gyula, tagjai pedig Darvas József, Justus Pál és Révai József voltak. Révai helyett azonban esetenként Losonczy Géza vett részt a tanácskozásokon.

³ PI Arch 1/8—7.

⁴ Uo.

is elutasította, mely szerint legfeljebb a budapesti munkáskerületekben és a vidéki ipari központokban okozhatna gondot az egyházaknak az adó behajtásával kapcsolatos új rendelkezés, míg vidéken alapjában véve változatlan maradna a helyzet. Miután a pártvezetők a tervgazdasági albizottság javaslatait illetően sem tudtak megegyezni, a tanácskozásokat felfüggesztették és a baloldali pártok vezetői a Kisgazdapártra bízták a pártközi értekezlet újbóli összehívását.

Nagy Ferenc az FKGP Politikai Bizottságának március 10-i ülésén számolt be a pártközi tanácskozásokról, s ezen belül a közoktatási albizottság tervezetével kapcsolatos vitáról.⁵ A pártelnök — Bánáss László püspökkel folytatott személyes beszélgetésére hivatkozva, aki egyébként már nem első ízben közvetített Nagy Ferenc és Mindszenty József között — arról is tájékoztatta a Politikai Bizottság tagjait, hogy az akkor éppen ülésező püspöki konferencia a fakultatív vallásoktatás bevezetésének a felvetését nem tartja sérelmesnek a katolikus egyházra nézve, nem lát benne a hitélet rovására olyan intézkedést, amely annak elmélyítését akadályozná. De azt kívánja, hogy a fakultatív vallásoktatás bevezetését az állam és az egyház viszonyának általános rendezése keretében oldják meg, s ne attól függetlenül.⁶ Nagy Ferenc azonban a Politikai Bizottság szóban forgó ülésén is „elfelejtette” megemlíteni, hogy a fakultatív vallásoktatás bevezetésének ügyét a pártközi tanácskozásokon elsőként a Kisgazdapárt képviselője hozta szóba. Igaz, nem maga a pártelnök, hanem Balogh István ajánlotta fel, hogy az FKGP akarja magára vállalni e téren a kezdeményező szerepét. Az idevonatkozó pártközi megállapodás létrejöttében viszont kétségtelenül a pártelnöknek Bánáss püspökkel folytatott — s előbb említett — megbeszéléséről szóló tájékoztatása játszott a döntő szerepet. Ugyanakkor jellemzően Nagy Ferenc a pártközi értekezleten elhangzott felszólalásában még korántsem hangsúlyozta ennyire a katolikus klérus fentebbi igényét. Mindezek alapján joggal lehet feltételezni, hogy Nagy Ferenc és társai valójában sem a baloldali pártok képviselői, sem a saját politikai bizottságuk tagjai előtt nem kívánták feltárni a fakultatív vallásoktatás kezdeményezésével kapcsolatos tényleges céljaikat, elképzelésüket. Ami aligha lehetett más, mint ezzel a radikálisnak tűnő lépéssel hosszabb időre elodázni az iskolák államosítását, végső fokon megakadályozni az állam és az egyház következetes elválását. S ezzel egyidejűleg olyan helyzetet teremteni, amely nemcsak a hivatalba lépő — és részükről kizárólag kényszerből elfogadott — kultuszminiszternek, Ortutay Gyulának a tevékenységét nehezíti meg, ítéli majd esetleg kudarcra, hanem annak révén komoly hátrányt jelent a kisgazdapárti balszárnynak is. A fentebbi feltételezést látszott egyébként igazolni az is, hogy a pártelnök beszámolóját a Politikai Bizottság tagjai — Varga Bélát is beleértve — minden további vita nélkül tudomásul vették. Hiszen mindössze G. Tóth József, a Politikai Bizottságnak csak nemrég

⁵ PI Arch 285/1—5.

⁶ Az FKGP Politikai Bizottságának március 19-i ülésén — Mindszenty pásztorlevelének az ismeretében is — azt jelentette ki Nagy Ferenc, hogy „a primás levelén nagyon csodálkozik, mert Gyöngyösisivel együtt fogadta Bánáss püspököt, aki a püspöki értekezletről jött és bejelentette, hogy a püspöki kar nem fog nehézséget támasztani a fakultatív hitoktatással kapcsolatban, hanem úgy gondolják, ezt a kérdést az egyház és az állam közötti jó viszony megtárgyalásánál oldják meg. A hercegprimás levelének a tartalmát tudomásul veszi, ez merev tagadás, mert nem így nyilatkozott Bánáss püspök a beszélgetés során” (PI Arch. 285/1—5).

kooptált új tagja fűzött megjegyzést a beszámolóhoz, pontosabban amiatt aggályoskodott, hogy a fakultatív vallásoktatás bevezetése esetén — az egyházi adók nem fizetése folytán — komoly károsodás érheti az egyházakat.

A március 11-i pártközi értekezleten tulajdonképpen már nem sok szó esett a közoktatási albizottság eredeti javaslatairól. Ez elsősorban azzal volt magyarázható, hogy a baloldali pártok maguk sem kívánták az ellentétet e téren tovább mélyíteni. Különösen azok után nem, hogy a Kisgazdapárt jelenlevő vezetői végül is — kisebb-nagyobb módosításokkal — elfogadták a Baloldali Blokknak a kormányprogramra és a kormány átalakítására vonatkozó alapvető követeléseit. Emellett a baloldali pártok ilyen magatartásában az is szerepet játszott, hogy egyelőre még távolról sem voltak teljesen tisztában az FKGP igazi céljaival a fakultatív vallásoktatás bevezetését illetően. Így a pártközi megállapodás szövegébe szinte szószó szerint kerültek bele Nagy Ferenc korábban elhangzott megállapításai a közoktatás előtt álló feladatokkal kapcsolatosan: „A kormány... demokratikus köznevelési tervet készít, melyben gondoskodik az általános iskola, az egységes tankönyv és a lelkiismereti szabadságot biztosító fakultatív hitoktatás bevezetéséről.”⁷

Az FKGP Politikai Bizottsága, majd képviselőcsoportja március 12-én — a drámai fordulatokat sem nélkülöző ülésén — jóváhagyta az előző napi pártközi megállapodásokat.⁸ Nagy Ferenc miniszterelnök ugyanis a lemondását és a politikai életből való visszavonulását is kilátásba helyezte arra az esetre, ha pártja vezető testületei elutasítják a pártközi megegyezést. A pártelnök ilyen fellépése és Tildy Zoltán köztársasági elnök határozottan pozitív állásfoglalása, valamint nem utolsó sorban a párt létét is veszélyeztető újabb, minden eddigénél mélyebb belpolitikai válságtól való félelem „meggyőzte” a kisgazdapárti képviselőket a pártközi egyezmény aláírásának szükségességéről. Az FKGP Politikai Bizottságának és képviselőcsoportjának fentebbi állásfoglalása után a március 13-i pártközi értekezleten a koalíciós pártok vezetői szokatlanul rövid idő alatt megegyezésre jutottak a kormány-átalakítással összefüggő személyi kérdésekben is.⁹ Ennek megfelelően a Nemzeti Parasztpárt a már hetek óta „gazdátlan” Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot az építésügyi tárcával cserélte fel, Veres Péter miniszterségével. Ezzel egyidejűleg Ortutay Gyula vette át a VKM vezetését.¹⁰ Ily módon, legalábbis formálisan sikerült véget vetni a koalíció hónapok óta tartó „permanens” válságának, lezárult a pártharcok egyik legkritikusabb szakasza.

*

Március 12-én — a pártközi megegyezés másnapján, de még a kormány átalakításáról szóló megállapodás véglegesítése előtt — azonban újabb vita robbant ki a pártok között a nemzetgyűlésben. A vitához egyébként is „meg-

⁷ PI Arch 1/8—8. A pártközi megegyezésről néhány nappal később kommuniké is megjelent. „A pártközi értekezlet — hangzott a kommuniké — a kormány munkaprogramját a következő elvek alapján állapítja meg: . . . 3. Demokratikus köznevelési tervet készít, melyben gondoskodik az általános iskola, az egységes tankönyv és a lelkiismereti szabadságot biztosító fakultatív hitoktatás bevezetéséről. Kívánatosnak tartja a demokrácia és az egyházak viszonyának közös tárgyaláson való rendezését.” (Szabad Nép, 1947. márc. 13.)

⁸ PI Arch 285/1—5.

⁹ PI Arch 1/8—9.

¹⁰ Uo.

felelő” alkalmul szolgált az a körülmény, hogy éppen a VKM, tehát olyan tárca költségvetésének a tárgyalása került napirendre, amellyel kapcsolatosan a baloldalon is meglehetősen megoszlottak a vélemények. Ugyanakkor a Kiszgazdapárt és az ellenzék nézetei sok vonatkozásban azonosak, vagy legalábbis közelállóak voltak. A parasztpárti B. Farkas Ferenc — a napirend előadója — annak a megállapításával kezdte felszólalását, hogy a VKM előtt lényegében kettős feladat áll: végrehajtani Magyarország társadalmi és politikai életének megfelelő közoktatási reformokat és legalább olyan mértékben begyógyítani a háborús sebeket, amennyiben azt a reformok feltétlenül megkívánják.¹¹ B. Farkas mindenekelőtt a középiskolák, valamint a felsőoktatás reformjának a kidolgozását és a tanügyigazgatás korszerűsítését sürgette felszólalásában. Ezekután tért ki az állam és az egyház viszonyára, különös tekintettel az egyházak állami támogatásának költségvetési kihatásaira. Kimutatta, hogy az állam szinte erejét meghaladó anyagi terheket vállal akkor, amikor a minisztérium költségvetésében több mint 100 millió forintot biztosít vallási célokra, az egyházak újjáépítésére stb. A képviselő az állam és az egyház kapcsolatával összefüggésben konkrétan lényegében egyetlen — azonnali megoldásra váró — kérdéstről beszélt, mégpedig a fakultatív vallásoktatás bevezetéséről. Egyidejűleg utalt azonban arra is — Nagy Ferenc miniszterelnökre hivatkozva —, hogy maga a katolikus püspöki kar sem ellenzi a kormánynak ezt a tervét.

Ternay Istvánnak, a Szabadságpárt képviselőjének a felszólalása inkább mégcsak sejtette, hogy a B. Farkas előadásában szereplő fakultatív vallásoktatás kérdése, illetőleg annak nemzetgyűlési vitája lényegében minden más közoktatási problémát háttérbe szorít majd. A szabadságpárti képviselő ugyanis elsősorban az egységes állami tankönyvek kiadásának gondolatát kifogásolta, s csupán közvetve érintette a fakultatív vallásoktatás ügyét. Ezzel szemben a kiszgazdapárti Révész László újszólván kizárólag az állam és az egyház „helyes” munkamegosztásának a megvalósításával foglalkozott felszólalásában. „Az állam rendeltetése az — mondta Révész —, hogy a nép földi javait szolgálja, anyagi jólétét, világi boldogulását biztosítsa. Amennyiben ezt a feladatát politikai, gazdasági és szellemi síkon a demokrácia szellemében oldja meg, akkor ezzel rendkívül értékes segítséget nyújt az egyházaknak ahhoz, hogy ezek is betölthessék saját feladatukat, hogy ti. híveik lelki, erkölcsi javait szolgálni, biztosítani tudják.”¹² Az állam és az egyház ilyen munkamegosztásának a felfogásából persze Révész nem az állam és az egyház szétválasztására kívánt utalni, hanem arról igyekezett meggyőzni a nemzetgyűlést, hogy az állam nem érintheti az egyházak „jogait”, többek között a felekezeti iskolák meglévő „státuszát” sem. Sőt, Révész egyenesen azt állította, hogy az államnak anyagi megtakarítást jelent a felekezeti iskolák fenntartása, amelyek egyébként is hagyományosan demokratikus szellemben nevelik az ifjúságot. A kiszgazdapárti képviselő a fakultatív vallásoktatás bevezetésével kapcsolatosan konkrétan nem foglalt állást, de egész mondanivalójából szinte magától értetődően következett, hogy ő nem híve az „egyházi jogok” semmiféle csorbításának, ellenkezőleg. A fakultatív vallásoktatás bevezetése elleni nyílt támadást tehát közvetlenül Révész László sem vállalta magára. Ugyanakkor az iránt sem hagyott sok kétséget, hogy az FKGP aligha tartja majd tiszteletben az idevonatkozó pártközi egyezményt.

¹¹ Nemzetgyűlés Naplója, VI. köt. 614. 1.

¹² Uo. 618. 1.

Révész László fentebbi szereplésének nem kis része volt abban, hogy Losonczy Géza nemzetgyűlési felszólalásában úgyszólván tételelesen felsorolta a szóban forgó pártközi egyezmény pontjait, másfelől pedig minden korábbinál élesebben bírálta a katolikus egyház népi demokrácia ellenes tevékenységét. Kijelentette, hogy a kultúra területén a népi demokrácia első számú ellensége nem egyszerűen a reakció, hanem a klerikális reakció. Majd utalt arra is, hogy főleg a katolikus egyház vezetői nem méltányolják az egyházaknak nyújtott állami támogatást. Éppen ezért a népi demokráciának alapvető érdekei fűződnek ahhoz, hogy megtegye az első lépéseket az állam és az egyház viszonyának rendezése terén. „Az első és igen szerény lépés ebben az irányban — hangsúlyozta Losonczy — a fakultatív hitoktatás bevezetése.”¹³ De Losonczy állást foglalt abban a kérdésben is, hogy a jövőben az egyházi adókat ne lehessen a közadók módjára behajtani. A szociáldemokrata Révész Ferenc alapjában véve egyetértett Losonczy fentebbi megállapításaival, illetőleg követeléseivel. A szociáldemokrata képviselő felszólalásában a magyar kultúrpolitika egyik legnagyobb tragédiájának minősítette az egyházpolitikával való „teljes összeborulását”. Ugyanakkor határozottan elutasította a kigazdapárti Révész Lászlónak az egyházak magatartásával és tevékenységével kapcsolatos kijelentéseit: „Ezen a területen az egyház nem úgy politizál, ahogyan Révész László képviselőtársunk mondotta, hogy mindig és maradéktalanul az elnyomottak, a szegények és a kizsákmányoltak mellé áll, hanem a demokráciánk rövid történetében is sok példát láttunk, hogy — meg kell mondanom tisztelet a kivételnek — sajnos nagyon sok területen még a szószék is, még a templom is agitációs épületté alakult át. Ez nemcsak a demokráciának árt, hanem a jól értelmezett kereszténységnek is súlyos sérelmeket okoz, amikor a lelkek helyett a testiekkel és az anyagiakkal foglalkoznak.”¹⁴ A parasztpárti Kondor Imre pedig a tanítás szellemének a demokratizálása szempontjából tartotta képtelenségnek felszólalásában azt a helyzetet, hogy a közoktatásügyi miniszternek lényegében nincs beleszólása az iskolák mintegy a felében folyó tevékenységbe. Ugyanígy feloldhatatlan ellentmondásoktól terheltnek minősítette azt az álláspontot is, amely egyidejűleg hirdeti a szabad vallásgyakorlatot és a kötelező vallásoktatást. „Magyarországon ma jött el tulajdonképpen a lehetősége az igazi vallásszabadságnak, de ehhez az szükséges, hogy az egyházak a maguk élettevékenységét sokkal biztosabb és szilárdabb alapra helyezzzék, mint amit az állami támogatás jelent. Ez az álláspontom — szögezte le Kondor —, mégpedig nem az állam felől nézve, hanem éppen az egyház felől.”¹⁵

A baloldali pártok képviselőinek a fakultatív vallásoktatás bevezetése melletti egységes kiállása után a nemzetgyűlés ellenzéki és „pártonkívüli” csoportjai mintegy „varázsszó”-ra mozdultak meg. Elsőként — a nemzetgyűlés hosszú hónapok óta hallgatólagos résztvevője — Bálint Sándor fejtette ki a véleményét a Demokrata Néppárt nevében. De Bálint még egyáltalán nem viselkedett agresszíven a népi demokratikus kormányzat közoktatási politikájával szemben. Sőt bizonyos fokig maga is szükségesnek ítélte a reformokat, az általános iskola kiépítését pedig egyértelműen helyeselte. Ugyanakkor a megvalósítandó reformokkal kapcsolatosan az volt a legfőbb igénye, hogy azok az egész iskolarendszert és a közművelődést közelebb vigyék „a

¹³ Uo. 625. l.

¹⁴ Uo. 634. l.

¹⁵ Uo. 640. l.

magyarság lelki, szellemi alkatához". Innen persze már egyenes és közvetlen út vezetett — Bálint értelmezésében — az egyházak évszázados, osztályokon felülálló „kulturmissziójához". A demokrata néppárti képviselő a fakultatív vallásoktatás gondolatát nyíltan és határozottan nem utasította ugyan el, de erőteljesen síkraszállt az egyházak jogainak csorbíthatlan érvényesüléséért és ezt a véleményét az egyházak múltbeli progresszív szerepével indokolta. A „pártonkívüli" képviselők nevében felszólaló Zsedényi Béla viszont már nem elégedett meg az egyházak „birtokállományának" egyszerű védelmezésével, hanem a demokrácia és a konszolidáció érdekeire hivatkozva — Miklós Béla, Moór Gyula, Kovács Imre, Slachta Margit, Dénes István, Veress Anna, Gróh József, Kiss István, Parragi György, Belső Gyula, Kovács László aláírásával ellátott — deklarációt olvasott fel, és abban a fakultatív vallásoktatás bevezetése ellen tiltakozott.¹⁶ A fentebbi kezdeményezés „pártonkívüli" jellegének kidomborításával a jobboldal olyan látszatot igyekezett kelteni, mintha a fakultatív vallásoktatás bevezetése mind az egyházak, mind a nemzet érdekeit sértené. Nem lehet természetesen kivétel nélkül minden aláírótól elvitatni a társadalmi béke miatti esetleges aggodalmat, de az is kétségtelen, hogy az aláírók elképzelésétől és akaratától függetlenül maga a deklaráció az egész baloldallelles tábor „programjává" vált.

¹⁶ A szóban forgó deklaráció így hangzott: „Mint pártonkívüli képviselők fokozott aggodalommal figyeljük a magyar politikai életnek azokat a fejleményeit, amelyek ahelyett, hogy a népünk számára annyira szükséges belső béke és megnyugvás gondolatát szolgálnák, amúgysem egységes társadalmunkban az ellentétek további kiéleződését mozdítják elő.

A társadalmi és világnézeti ellentétek felkavarására alkalmas gondolatnak tekintjük azt a tervet is, amely szerint iskoláinkban a kötelező vallásoktatás helyét a csupán fakultatív vallásoktatás foglalná el.

Tudjuk — már az első világháború után tapasztalhattuk, és most a második után is érezhetjük —, hogy a véres borzalmak okozta lelki megrendülés az eddiginél is erősebb ragaszkodást ébresztett népünk széles rétegeinek lelkében ősi vallásos hite iránt. A nép széles tömegeit idegeníti el tehát magától az a rendszer, amely vallásellenesség látszatába keveredik.

Nézetünk szerint nem érdeke magyar demokráciánknak, hogy sürgős szükség nélkül hozzon olyan intézkedéseket, amelyek — ha az egyik oldalon helyesléssel találkoznak is —, a másik oldalon nagy néptömegek vallásos érzését sérthetik. A kötelező vallásoktatás eltörlése pedig ilyen intézkedés volna, mert tagadhatatlan, csökkentené azt a megbecsülést, melyben eddig közoktatási rendszerünkben a vallás részesült.

Semmiféle külföldi példára való hivatkozás nem oszlathatja el azt az aggodalmat, hogy a magyar nép mai helyzetében a tervbe vett fakultatív vallásoktatás nagy népi tömegeket fog elidegeníteni mai demokratikus életrendünktől s hogy a reakciós áramlatok malmára fogja hajtani a vizet.

A tervbe vett intézkedéseknek egyébként nem csak sürgőssége, de tárgyi megokoltsága is kétséges. Az általános iskolának most bevezetett rendszere mellett ugyanis a szülőknak nem áll módjukban különböző iskolatípusok között választani, s a világi tantárgyak zöménél is lehetetlen a válogatás. A fakultatív vallásoktatás tehát a vallástant másodrangú tárggyá degradálja, bár kétségtelen, hogy a vallás alapvető kérdéseiről való tájékozottság ma még az általános műveltség szükséges elemei közé tartozik.

Egyébként is még senkinek sem vált kárára az, hogy vallásos oktatásban részesült. A háború, valamint az átélt egyéb borzalmak folytán felszított szenvedélyeket és megbontott közszellemet a vallás erkölcsi nevelés csak békítőleg és szelídítőleg, tehát kedvezően befolyásolhatja. Egy dolgos társadalomban és végleges életformáit még csak most kereső demokráciában a vallás erkölcsi szellemiségnek tehát nem visszaszorítására, hanem éppen terjesztésére volna szükség. Mindezt a magyar nemzetgyűlésnek, demokráciánk fejlődését féltve, megfontolásra ajánljuk" (Nemzetgyűlés Naplója, VI. köt. 602. l.).

A deklaráció elhangzása után a Szabadságpárt képviselői — korábbi, nyilván taktikai megfontolással magyarázható passzivitásukat feladva — teljes erővel igyekeztek a vitában a kezdeményezést magukhoz ragadni. Lábady Antal felszólalásában a kultúrhare provokálásával vádolta meg a baloldalt és a tömegek „tiltó szavát” helyezte kilátásba az egyházak jogainak a védelmében. „Ki kell jelentenem — hangoztatta Lábady —, hogy az ország katolikus népe, ez a legnagyobb államalkotó tömeg, felemeli tiltó szavát mindazok a kísérletek és tervek ellen, amelyek a nevelés és tanítás terén az egyház évezredek óta fennálló jogainak megcsorbítására irányulnak.”¹⁷ Stühmerné Oberschall Ilma pedig — a vallásoktatást „korlátozó tervek” miatt — a demokrácia elveinek a megsértésével vádolta és valójában fenyegette meg a baloldalt: „Ragaszkodunk az egyházi oktatáshoz azért, mert benne a szabadságnak és a demokráciának alappilléret látjuk és minden ellenkező törekvést meg fogunk akadályozni.”¹⁸ Vásáry István szintén amiatt jelentett be bizalmatlanságot felszólalásában a kultuskormányzattal szemben, mert a jövőre nézve nem látott részéről garanciát a vallásszabadság maradéktalan biztosítására. Sőt, az FKGP és személy szerint Ortutay Gyula felelősségét is felvetette, aki szerinte „megegyezést kötött” a baloldali pártokkal a fakultatív vallásoktatás és az állami tankönyvmonopólium ügyében. Hasonlóan Pászthory István nemcsak a Szabadságpárt elvi álláspontját ismertette, hanem nyílt állásfoglalásra szólította fel a kisgazdapárti képviselőket a fakultatív vallásoktatás kérdésében.¹⁹

A szabadságpárti parlamenti „roham”-ot Rudas László és Dombay János szociáldemokrata képviselők igyekeztek megállítani, vagy legalább is lefékezni — kevés sikerrel. Ebben persze nem kis szerepet játszott az a tény is, hogy a Kisgazdapárt — a baloldali pártokkal ellentétben — lényegében egyszerű szemlélője maradt a nemzetgyűlési vitának és képviselői még „alibi” felszólalásokkal sem adtak hangot a koalícióhoz való tartozásuknak. Ez a körülmény csak tovább növelte az ellenzék önbizalmát és erősítette azt a meggyőződését, hogy a fakultatív vallásoktatás ügyében valójában nem a koalícióval, hanem csupán a baloldallal áll szemben. Ennek megfelelően az ellenzék tovább fokozta az egyházak, pontosabban a katolikus klérus melletti tüntető kiállását.

A „pártonkívüli” Gróh József a részleges vitában visszamenőlegesen is egyházellenesnek minősítette a népi demokratikus kormányzatot és az istentelenség intézményes bevezetésével vádolta. „Meg kell állapítani — mondta Gróh —, hogy mostani államvezetésünk iránya kifejezetten egyházellenes. Az általános iskola, a felekezeti iskolák eltörlése, a különböző egyházi egyesü-

¹⁷ Uo. 660. l.

¹⁸ Uo. 676. l.

¹⁹ Pászthory István a Szabadságpárt nevében az alábbi nyilatkozatot tette: „Mi, a Szabadságpárt tagjai, mint a régi magyar polgári gondolat és az ősrégi magyar vallásos érzés hívei és követői, rendületlenül abban a felfogásban és meggyőződésben vagyunk, hogy a vallás nemcsak magánügy, vagyis minden magyar állampolgár az alaptörvényben biztosított jogánál fogva nemcsak szabadon választhatja a hitelveinek megfelelő vallást és azt a vallást gyakorolja is, hanem abban a felfogásban vagyunk, hogy a vallás egyúttal közügy is, vagyis az állam is tartozik nemcsak a maga erkölcsi súlyával, hanem anyagi támogatásával is segíteni, támogatni a vallásokat, a vallásfelekezeteket, az egyházakat. Úgy gondolom, hogy ebben a kérdésben teljesen azonos felfogásban vagyunk a nemzetgyűlés ezidőszerinti legnagyobb polgári pártjával, a Kisgazdapárttal. . .” (Nemzetgyűlés Naplója, VI. köt. 687. l.).

letek feloszlatása, vagyonuk elvétele, egyházi körmenetek betiltása, s legújabbán a fakultatív hitoktatás mind azt bizonyítják, hogy az állam le akarja törni a keresztény szellemet, különösképpen a katolikus egyházat, s látjuk, hogy egymásután következő komoly lépésekkel Magyarországot az istentelenség országává akarják tenni.”²⁰ Hasonló szellemben nyilatkozott a fakultatív vallásoktatásról Slachta Margit is. Veress Anna viszont ismételten a Kisgazdapárt felelősségét vetette fel: „Megdöbönt azonban a Kisgazdapárt állásfoglalása. Azé a párté, amely imakönyves és keresztes plakátokkal indult a választási harcba. Le kell szögezmem a történelem számára, hogy pálfordulása nem egyéb, mint saját elveinek megtagadása és az ország többségét kitevő választóközönségének elárulása.”²¹

A fentebbi felszólalásokra elsőként Kondor Imre válaszolt. Kijelentette, hogy a jobboldal tehát lényegében „proklamálta” a kultúrharcot, amellyel két év óta fenyegeti és ijesztgeti a népi demokrácia híveit.²² Ugyanakkor arra is rámutatott a parasztpárti képviselő, hogy a Kisgazdapártban „sajnálatos mértékben megbúvott klerikális reakció ma szinte új koalíciót” hozott létre, s koncentrált támadást indított a népi demokrácia ellen az egyház és a vallás védelmének jelszavával. Kondor Imrén kívül a szociáldemokrata képviselők is igen aktívan kapcsolódtak be a vitába és utasították vissza a jobboldali vádak és rágalmakat. Kárpáti Antal főleg Pászthory ama kijelentésével polemizált, amelyben a szabadságpárti képviselő tagadta a vallás magánügy jellegét. Justus Pál pedig elsősorban a költségvetés példájával igazolta, hogy a jobboldal vádja — a baloldali pártok egyház- és vallásellenességével kapcsolatosan — minden tárgyi alapot nélkülöz. Majd annak a véleményének adott kifejezést, hogy a vallásoktatás jobboldali védelmezői a vallást és az egyházat tulajdonképpen csak eszközként használják fel. Török Júlia lényegében szintén a fentebbi álláspontot képviselte felszólalásában: „Kultúrkérdések, kultúrpolitika örve alatt folyik ez a harc, a demokrácia és a faszizmus harca, és a vallási kérdés semmi egyéb, mint a takarója annak, hogy egyes emberek még mindig a múltat szeretnék visszahozni.”²³

A mind a két oldalról elhangzott felszólítások után a Kisgazdapárt sem tarthatta magát teljesen távol a vitától. A részletes vitában Csala István elég egyértelműen támogatta a demokratikus közoktatáspolitikai törekvéseket, s különösen az általános iskola fejlesztését, valamint a paraszt és munkás szülők gyermekei iskoláztatásának a megszervezését. Ugyanakkor a fakultatív vallásoktatás kérdésében az egyik oldalon sem „kompromittálta” magát. Ezzel szemben Papp György elsősorban Justus Pálnak az egyházak állami támogatásáról szóló megállapításait bírálta. A fakultatív vallásoktatás bevezetését illetően Papp sem tett ugyan konkrét nyilatkozatot, de idevonatkozó mondanivalójával mégis inkább a jobboldalnak szolgáltatott érveket.

A közoktatási tárca költségvetésének vitája nyilvánvalóvá tette, hogy az FKGP képviselőinek többsége nem tekinti magára nézve kötelezőnek a pártközi egyezményt. De még ennél is feltűnőbb volt a párt vezetőinek a hallgatása. Ez a körülmény természetesen nemcsak a parlamenti ellenzék, hanem a parlamenten kívüli jobboldal fellépését is megkönnyítette, kilátásait

²⁰ Uo. 707. l.

²¹ Uo. 713. l.

²² Uo. 719. l.

²³ Uo. 767. l.

kedvezőbbé tette. A fakultatív vallásoktatás felvetésének a belpolitikai viszonyokra gyakorolt hatását — a parlamenti vita alapján — még nem lehetett pontosan felmérni, illetőleg előre látni. De az kétségtelen volt, hogy a jobboldal ezt a számára kedvező lehetőséget, azt ti., hogy az egyház és a vallás védelmezőjeként léphet fel a közvélemény előtt, nem hagyja kihasználatlanul. Ezzel egyidejűleg a Kiszgazdapárt jövőbeni magatartását a fakultatív vallásoktatással kapcsolatosan inkább csak sejteni lehetett.

*

Március első napjaiban — a március 11-i pártközi megállapodásokat és a kultusztárca költségvetési vitáját megelőzően — a katolikus egyház vezetői már tudtak arról, hogy a pártközi tanácskozásokon felmerült a fakultatív vallásoktatás bevezetésének az ügye. Mindszenty József hercegprímás — a lapok „jelzéseire” hivatkozva — 1947. március 8-i levelében tiltakozott Nagy Ferenc miniszterelnöknél a fakultatív vallásoktatásnak a pártközi értekezleteken történő megvitatása miatt.²⁴ A hercegprímás szerint a pártközi fakultatív vallásoktatás napirendre tűzésével megsértették a demokrácia legfőbb elvét, figyelmen kívül hagyták a lakosság többségének a kötelező iskolai hitoktatás fenntartásához való ragaszkodását. S különösen a Kiszgazdapárt, amely éppen a vallását „becsülő és ahhoz ragaszkodó” néprétegek bizalmából kapta többségét, vett magára nagy felelősséget. „Ha ebben az egyik legfontosabb elvi kérdésben nem lép fel határozottan és eredményt elérően — figyelmeztetett Mindszenty —, nem érdemli meg és nem is számíthat e rétegek további átütő támogatására. Ezt teljes őszinteséggel és teljes nyíltsággal kell Miniszterelnök Úrnak úgy is, mint a többségi párt vezetőjének megmondanom.”²⁵ A hercegprímás azt tanácsolta, hogy ha más „szélsőséges vezetők” felvetették a fakultatív vallásoktatás bevezetésének az ügyét, akkor annak nemzetgyűlési tárgyalását a miniszterelnök halassza el a békeszerződés ratifikálásáig, az ország teljes szuverenitásának az elnyeréséig. Ellenkező esetre a hercegprímás „további harcot” helyezett kilátásba és azt is leszögezte, hogy e téren a katolikus egyház nem tesz engedményeket. „Csupán egy utolsó intő és kérő szót akartam intézni a felelős vezetőkhez és jelezni — írta Mindszenty —, hogy az Egyház a maga küldetésének teljesítéséért minden körülmények között folytatni fogja a munkát.”²⁶ Mindszenty és a katolikus egyház más vezetői a fentebbi levéllel természetesen még korántsem tekintették befejezettnek az ügyet. Sőt, tulajdonképpen a hercegprímás március 8-i levelét csupán az első lépésnek szánták. A további lépések tekintetében azonban egyelőre bizonyos zavar mutatkozott a klérus köreiből. Kiderült, hogy elméletileg sem készültek fel eléggé a pártokkal folytatandó esetleges vitára. De nem látták világosan azt sem, hogy milyen politika, illetőleg taktika alkalmazása látszik a legcélszerűbbnek a fakultatív vallásoktatás bevezetésének megakadályozására. Kétségtelenül kedvező jelnek tekinthették viszont, hogy a református konvent nevében Balogh főgondnok március 8-án bizalmasan tájékoztatta az Actio Catholica országos igazgatóját arról, hogy a reformátusok a „legmeszszebbmenő harcot” is hajlandók vállalni, s teljes mértékben alkalmazkodnak

²⁴ Esztergomi Prímási Levéltár (a továbbiakban: EPL). 2920/1947. sz. i.

²⁵ Uo.

²⁶ Uo.

Mindszenty és az A. C. részéről „adandó haditervhez”.²⁷ Egyelőre azonban az A. C. maga sem tudta pontosan, hogy milyen akcióba kezdjen, és ezért mindenkéltől a hercegprímástól várta a bizalmas útmutatást. Csupán az iránt nem volt kétsége az A. C. országos igazgatójának, hogy „a tiltakozástól kezdve minden eszközt igénybe kell most vennünk”.²⁸ Mindszenty ekkor még arra törekedett, hogy Tildy Zoltán, Bereczky Albert, Varga Béla és nem utolsósorban Nagy Ferenc révén levétesse a pártközi értekezlet napirendjéről a fakultatív vallásoktatás kérdését. Annál is inkább, mert úgy értesült, hogy a veszprémi püspöknek a kisgazdapárti vezetőkkel folytatott tárgyalása lényegében eredménnyel járt.²⁹ Ugyanakkor Mindszenty a fentebbiekkel párhuzamosan a görög katolikusokkal egyetemben megindítandó országos tiltakozó akcióra is gondolt. Erről tájékoztatta egyébként az A. C. vezetőit is, de azok március 9-én — az időközben ülésező püspöki kar ide vonatkozó állásfoglalásának a nem ismeretében — még nem mertek vállalkozni a tiltakozó akció vezérfonalául szolgáló „súlyos és komoly irat” összeállítására.³⁰ Ebben a tekintetben végül is az „illetékes hely” március 12-i nyilatkozata szolgált forrásul. A nyilatkozat megállapította, hogy a nemzetgyűlésben elhangzott bejelentés, mintha a püspöki kar elfogadta volna a hitoktatás fakultatívvá tételét, nem felel meg a valóságnak. „Az elvi álláspontnak teljes fenntartásával oly irányban történt lépés — hangzott a nyilatkozat —, hogy a hazánkkal is szóbajöhető concordátum megkötéséig a hitoktatáskérdés kerüljön le a napirendről, vagyis változatlanul maradjon a kötelező hitoktatás. Ez elől kormányzati tényezők nem is zárkóztak el. A püspöki karnak és minden katolikus embernek változatlan álláspontja, hogy a hitoktatást egyetlen gyermektől sem lehet elvenni, mert az ellenkezők a természeti és isteni joggal, a magyar törvénnyel és a szülők ismételten megnyilatkozott, népszavazásszerű állásfoglalásával.”³¹ A fakultatív vallásoktatás elleni határozottabb tiltakozásra buzdították a hercegprímást a kisgazdapárt vezetőinek, pontosabban Nagy Ferencnek a magatartásáról szóló és a pártvezetőség köréből származó bizalmas információk is. Március 12-én arról értesült Mindszenty, hogy az Ortutay—Losonczy—Justus—Darvas-féle bizottság javaslatait a pártközi értekezlet elfogadta. Nagy Ferenc a minden előkészítés nélkül összehívott képviselőcsoport ülésén sem adott módot a képviselőknek a fakultatív vallásoktatás megvitatására, hanem egyszerűen bejelentette nekik, hogy a Kisgazdapárt elfogadta az egyházpolitikai javaslatokat.³² A kisgazdapárti informátorok arra szólították fel a hercegprímást, hogy körlevelet bocsásson ki a fakultatív hitoktatásról, azt is „bele-

²⁷ EPL 2135/1947. sz. i.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo.

³⁰ EPL 2920/1947. sz. i.

³¹ EPL 2135/1947. sz. i. Ennek az állásfoglalásnak a szellemében cáfolta Mindszenty a nemzetgyűlés elnökének írt 1947. március 13-i levelében a kultusztárca költségvetési előadójának a püspöki kar állásfoglalásáról mondott szavait. A levelet Mindszenty bizalmasan eljuttatta Zsedényi Bélához is, megköszönve neki a pártonkívüli képviselők parlamenti deklarációját, s egyben arra kérte őt, hogy a prímási levelet ismertesse meg a deklarációt aláíró képviselőkkel (EPL 3020/1947. sz. i.). Úgy látszik a hercegprímás nem volt egészen biztos abban, hogy a nemzetgyűlés elnökének írt levelét tényleg felolvassák a parlamentben. Erre utalt Drahos János érseki helytartó tanácsa is, aki azt javasolta a hercegprímásnak, hogy „jónak látnám e leveleknek bizalmi úton lehető sürgős elküldését” (EPL 3020/1947. sz. i.).

³² EPL 3020/1947. sz. i.

szöve”: nem kaphat feloldozást az, aki gyermekét megfosztja a hitoktatástól.³³ Mindszentynek azonban tulajdonképpen nem volt szüksége ilyen biztatásokra, mert március 13-án lényegében már készen volt a katolikus klérus „haditerve”.

Mindszenty 1947. március 13-i levelében szólította fel a győri, szombathelyi, váci, szegedi, pécsi, székesfehérvári, veszprémi, nyiregyházi, zirci, debreceni és budapesti püspököt, főapátot, apostoli kormányzót, illetőleg helynököt, hogy a legközelebbi hétköznap leglátogatottabb miséjén és a következő vasárnap főistentiszteletén olvassák fel minden templomban a körlevelét.³⁴ Ugyanakkor utasította az említett egyházi vezetőket, hogy azokon a helyeken ahol nem volt még tiltakozás, szervezzék azt meg, hogy az összes egyházközségek és szülők szövetsége táviratilag értesítsék a nemzetgyűlés elnökségét:³⁵ ragaszkodnak a kötelező iskolai hitoktatáshoz. A hercegprímás körlevele már a bevezetőjében figyelmeztette a híveket, hogy a következőkben az egyik „legsúlyosabb” főpásztori állásfoglalásról hallanak. E szerint a pártok a püspöki kar tiltakozása ellenére megegyeztek a fakultatív vallásoktatás kérdésében. Nem hallgattak a püspöki kar ama tanácsára, hogy ezt a kérdést a Vatikánnal kötendő concordátum idején vessék fel. Sőt, olyan megtévesztő újságközlemények jelentek meg, mintha a katolikus egyház vezetői elfogadták volna a fakultatív vallásoktatás elvét. Ezután a hercegprímás arra szólította fel a híveket, hogy ne hagyják senki által megtéveszteni magukat, hanem szilárdan tartsanak ki a kötelező vallásoktatás mellett. „Tartsatok ki igazunk mellett; várjátok és kövessétek majd — fejeződött be a körlevél — további útmutatásainkat.”³⁶

Mindszenty pásztorlevele valóban mozgásba hozta a katolikus egyház magyarországi „gépezetét”. A megyés püspökök a pásztorlevelet a helybeli nyomdákban szinte órák alatt kinyomatták, apácák és kispapok, valamint más egyházi személyek révén azonnal eljuttatták az esperesekhez. „Az esperesek utasítást kaptak a leiratomban, hogy a körlevelet és nyomtatott rendeletet azonnal küldjék el küldönccel az egyes plébánosoknak. Így remélem — írta Péteri József váci püspök 1947. március 14-i levelében a hercegprímásnak —, hogy az egyházmegye fele már holnap megkapja a körlevelet, a többiek pedig néhány napon belül. Ezt megnyugtatósul közlöm Eminenciáddal.”³⁷ Március 15-én a katolikus szülők már országsszerte megismerkedhettek a püspöki kar, illetőleg Mindszenty hercegprímás állásfoglalásával a fakultatív vallásoktatást illetően. A pásztorlevél útmutatásainak és a felettes egyházi hatóságok közvetlen utasításainak megfelelően a plébánosok, katolikus egyházközségi elnökök, a papság irányítása alatt álló, illetőleg a közreműködésükkel létrehozott Katolikus Szülők Vallásos Szövetsége nevű szervezetek tömegesen küldték tiltakozó távirataikat, leveleiket a nemzetgyűlés elnökének, a miniszterelnöknek, valamint a kormány más tagjainak. A tiltakozó táviratokat legtöbbször az erre az alkalomra összehívott egyházközségi képviselőtestületek

³³ Uo.

³⁴ Uo.

³⁵ A táviratok elküldéséről egyidejűleg értesíteni kellett az egyházmegyei főhatóságot és az Actio Catholica központját is.

³⁶ EPL 3020/1947. sz. i.

³⁷ Shwoy Lajos székesfehérvári püspök pedig 1947. március 21-i levelében igyekezett megnyugtani a hercegprímást afelől, hogy bár ő nem tartózkodott otthon a körlevél érkezésekor, de helynöke sürgősen szétküldte a körlevél példányait „továbbítás és kihirdetés céljából” az espereseknek. Ugyanakkor kiadta az utasítást arra vonatkozóan is, hogy az elmaradt tiltakozások „azonnal menjenek el” (EPL 3020/1947. sz. i.).

ülésein, a szülők iskolában rendezett gyűlésein fogadtatták el, de olykor az egyházi szertartás keretében, a templom látogatóit is megszavaztatták a fakultatív vallásoktatás kérdésében. Az ily módon elfogadott határozatok azonban gyakran nem csupán a fakultatív vallásoktatás bevezetése elleni tiltakozást fejezték ki, hanem magukban foglalták a klérus úgyszólván minden követelését az állammal, pontosabban a kormányzattal szemben. Az első tiltakozások március 12-én és 13-án hangzottak el, de március 15-től már tömeges méreteket öltöttek. Ennek megfelelően „igazolták vissza” az utasítások végrehajtását az egyes plébániák, egyházközségek is a hercegprímáshoz, illetőleg a megyés püspökökhöz intézett leveleikben.³⁸

A katolikus egyház vezetői az egyházközségek és szülői szövetségek tiltakozó táviratai mellett, amelyek egyébként április folyamán, sőt még május első felében is érkeztek a nemzetgyűlés és a kormány címére, más formákkal is kísérleteztek a tiltakozó mozgalom méreteinek és hatásfokának a növelése érdekében.³⁹ Március végétől és április folyamán, különösen az általános és középiskolákban működő hittanárok igyekeztek a diákokat a Mindszenty által kezdeményezett, a fakultatív vallásoktatás elleni tiltakozás számára megnyerni, s különböző, a hercegprímásnak címzett hűség-levelek megírását sugalmazták nekik. Egyedül a kapuvári általános iskolás leánytanulók közel 20 levelet írtak Mindszenty Józsefnek. E levelek tartalmából azonban nemcsak az derül ki, hogy azokat felnőttek sugalmazták, hanem egyúttal az érintett 12–13 éves gyerekek felelőtlen félrevezetése is.⁴⁰ Március 25-én 30 budapesti

³⁸ A gyermelyi egyházközség képviselőtestülete 1947. március 13-án tájékoztatta Esztergomot arról, hogy tiltakozó levelet intéztek a nemzetgyűlés elnökéhez és a miniszterelnökhöz. Március 17-én az endrefalvi szülők szövetsége pedig a következő távirat elküldéséről számolt be: „Ismételten nyomatékosan ragaszkodunk iskoláinkban a kötelező hitoktatáshoz.” Hasonló jelentések érkeztek többek között még Márianosztráról, a budapesti X. kerületi elemi iskolákban alakult szülői szövetségektől, valamint különböző plébániáktól. Március 18-án egybekel mellett a „budapesti László kórház egyházközségének összes alkalmazottja és munkássága”, a dömsödi, csillaghegyi, a Tolna megyében levő Nagyszokolya, a budapesti IX. kerületi elemi iskolák és polgári leányiskola szülői szövetségei jelentették tiltakozásukat. Március 19-én Pilisszentlélekről, Csesztvéről, Bencúrfalváról, a budapesti Pannónia utcai polgári fiúiskola szülők szövetsége alakuló gyűléséről és a Budavári Plébánia Hivatal tiltakozásáról érkezett értesítés. Március 20-án Pilinyből, Szendehelyről, a hугyagi Credo férfi szervezetéből, a budapesti János kórházi egyházközségtől, a IX. kerületi Bakács-téri plébániáról, március 21-én pedig Keszthérről, a Komárom megyében levő Tarjánból, a bajóti egyházközségtől, a budapesti III. kerületi Bécsi úti plébániáról, majd 23-án Csongrádról és 25-én Iregszemcséről futott be a tiltakozást igazoló levél (EPL 1565/1947. sz. i.).

³⁹ Április elején tiltakozott a fakultatív hitoktatás ellen az Isteni Megváltó Leányai soproni iskoláinak szülői szövetsége. Április 12-én a letkési szülői értekezlet, a gyöngyösi Mária Valéria Intézet szülők szövetsége, április 14-én a budaörsi római katolikus plébánia, a budapesti XIII. kerületi Szent László úti fiú- és leányiskola szülők szövetsége, április 22-én pedig Hont egyházközségi képviselőtestülete tiltakozott a fakultatív vallásoktatás ellen (EPL 1565/1947. sz. i.). 1947. május 6-án Mindszenty egyébként ismét leszögezte a tiltakozó táviratok küldésének szükségességéről vallott nézetét és erre szólította fel egyházmegyéjének a papjait is: „A tiltakozásokat főegyházmegyémben folytatom” (EPL 3020/1947. sz. i.).

⁴⁰ Nem érdektelen a levelekből idézni. A Lukácsi Gizella, Nagy Anna és Cilka által aláírt kézírásos (!) levél az alábbi módon hangzott: „Jóságos Lelkiatyánk! Az újságból olvastuk, hogy el akarják törölni a katolikus vallást. De mi, az általános iskola VI. osztályos tanulói nem egyezünk bele, mert mind jó katolikusok akarunk maradni. A jó Isten végtelenül irgalmas és bízunk abban, hogy segíteni fog. A jó Isten segítségével és buzgó imádságainkkal kivívjuk a katolikus Anyaszentegyházunk szabadságát. Hercegprímás Úrban van minden bizodalmunk. Feléje, jóságos Lelkiatyánk felé fordul aggódó szívünk.

hittanár folytatott „baráti” megbeszélést — Bárdos István pápai kamarás vezetésével — a szülőknél a fakultatív vallásoktatás bevezetése elleni akcióba való mind szélesebb körű bevonásáról és a kongregációk „intenzívebb és lendületesebb vezetésének eszközeiről”.⁴¹ Április 15-én pedig ugyancsak Bárdos már az egész hittanári kart igyekezett ellátni szempontokkal, mégpedig újabb közvetlen tanácskozáson és a március 25-i megbeszélésről készített feljegyzés sokszorosítás útján történő terjesztésével. A hittanárok tevékenysége nyomán több budapesti és vidéki iskolában olykor önképzőkori üléseken tüntettek a diákok a fakultatív vallásoktatás ellen. A legsúlyosabb eset azonban kétség-telenül Szegeden fordult elő, még március 21-én, ahol a diákság „meglepetés-szerűen” tömeges tiltakozó felvonulást rendezett.⁴² A szegedi középiskolás diákok — a Magyar Kurir jelentése szerint is — „iskoláról-iskolára járva csatlakozásra szólították fel társaikat”.⁴³ A „Kötelező hitoktatást!” és „Hit-tant akarunk!” jelszavaktól hangos, valamint a „Christus vincit”-et éneklő többszáz főnyi tömeget csak komoly erőfeszítések árán sikerült jobb belátásra bírni. A rendőrség önfegyelmén és mértéktartásán mulott, hogy a felbújtott diákság felvonulása nem vált országos méretű jobboldali provokáció kiinduló pontjává. A szegedi események azonban így is „kovásza” lett kisebb-nagyobb jobboldali, főleg ifjúsági megmozdulásoknak.

Mély tisztelettel csókolom kezét és áldja meg a kapuváriakat.” Ugyaninnen keltezett második levélben pedig ez áll: „Szeretett, jóságos Hercegprímás Úr! A Sopron megye című újság 30. száma, azt hozta tudomására Kapuvár és az egész Magyarország lakosságá-nak, hogy a kötelező vallásoktatást el akarják törölni. Mi magyarok felháborodtunk erre a gondolatra. Tudjuk, hogy a jó Isten nem hagyja, hogy a kötelező vallásoktatást eltöröl-jék. Kérjük a Hercegprímás Urat, hogy tessék közbenjárni, hogy az ne történjék meg. Általános Leányiskola egyik tanulója Szűcs Anna, Kovács Mária.” Szigeti Margit és Fűzi Irén levele viszont így hangzott: „Az elmúlt napokban a Sopron megye c. újság 30. számában olvastuk a minisztériumnak azt a rendelkezését, hogy az iskolákban a nyugati államok példája szerint eltörlik a kötelező vallásoktatást. Ezt a tervüket meg kell semmi-síteni. Ehhez azonban segítség szükséges. Azért kérjük a jóságos Hercegprímás Úr közben-járását.” Ugyanakkor egy másik, nyolc leánytaruló aláírásával ellátott levél az idézett levelek „eszmei szerzőjére” is rávilágít: „Jóságos Főmagasságú Hercegprímás Úr! Drága Jó Lelkiatyánk! Érezzük, hogy elborult az ég a katolikus hit felett. Olvastuk az újságban, hogy megint bolygatják a hittan tanítást. Mi azonban nem engedünk! Nem engedhetjük, hogy a jóságos Géza tisztelendő urat kitiltsák az iskolából. Reméljük, hogy ebben a szá-n-dékban a jó Isten is segít nekünk. S reméljük, így gondolkodik Kapuvárott minden em-ber” (EPL 1565/1947. sz. i.). A kapuvári szülők nevében özv. Horváth Istvánné „föld-műves asszony” is tollat ragadott, s olyan kívánságokat vetett papírra a kötelező iskolai vallásoktatás érdekében, amely talán még a hercegprímás képzeletét is felülmúlta: „Mi nem akarjuk, hogy ifjúságunkat forradalmárnak neveljék, nem akarunk társadalmi osztályharcot, mi csak szeretettel akarunk ebben a szerencsétlen agyongyötört nyugatról, és ezért mi szülők síkraszállunk. Nem törődünk azzal, ha közülünk ezret internálnak, százezren lépünk a helyükbe, mert nem akarunk lesüllyedni, hanem fölemelkedni, mert katolikusok vagyunk és magyarok. Egyetlen nagy bizalmunk főtisztelendő atyánkba helyezük, vigye el lelkünket az országgyűlés elé. . . vagy kérjen segítséget nyugatról, hisz annyian élnek ott magyar testvéreink, vagy ha ők sem segítenek kérjen számunkra egy atombombát, ha ők sem lesznek megmentőink, hát legyenek gyilkosaink, amíg le nem bukik a szenybe, a fertőbe a magyarság, hisz most még nem késő” (EPL 1565/1947. sz. i.). Basa Péter nagykátai pénzbeszedő viszont amiatt tiltakozott, Mindszentyhez cím-zett levelében, hogy a katolikusok ügyében protestánsok akarnak dönteni (EPL 2135/1947. sz. i.).

⁴¹ EPL 2235/1947. sz. i.

⁴² EPL 1565/1947. sz. i.

⁴³ Uo.

A diákifjúság körében kifejtett hittanári tevékenység mellett a klérus országszerte missziós napokat, heteket és gyűléseket rendezett. Ezek a formák persze kiváló lehetőséget nyújtottak a katolikus klérus részére mind a népi demokrácia elleni agresszívabb agitáció, mind a tömegeknek az utcára való kivitele tekintetében. Így a katolikus papság a „húsvét alkalmából” Zala megye egész területén rendezett missziós heteket. Egyedül Zalaegerszegen 12 000-en vettek részt a „missziós felvonuláson”.⁴⁴ Heves és Nógrád megye egyes járásaiban a missziós papok házról-házra járva agitáltak a fakultatív vallásoktatás ellen.⁴⁵ Sopron megyében szintén missziós heteket tartott a papság, s azok keretében a kötelező hitoktatást támogató aláírásokat gyűjtötték. Ennél is nagyobb problémát jelentett azonban az, hogy a megye közvéleményének figyelmét sikerült úgyszólván teljesen a fakultatív vallásoktatás kérdésre terelni. Hasonlóan Veszprém megyében, különösen a nők körében keltettek igen nagy visszhangot a missziós hetek.⁴⁶ Vas megyében a fakultatív vallásoktatás — a missziós papok hatására — kifejezetten nyugtalanságot idézett elő a parasztság körében.⁴⁷ Győr megyében egyedül a március 25-i Mindszenty-gyűlésen 15 000 ember vett részt — mégpedig többségükben nők — és tüntetett a kötelező hitoktatás mellett. Ezen kívül a megye pedagógusainak a tekintélyes része is a fakultatív vallásoktatás bevezetése ellen nyilatkozott.⁴⁸ Abaúj és Zemplén megyében a papság — a fakultatív vallásoktatás bevezetése elleni tiltakozás címén — szintén igyekezett a politikai kezdeményezést magához ragadni.⁴⁹ De néhány helyen a templomokban is hangos tiltakozást váltott ki a fakultatív vallásoktatás egyházi megvilágítása. A budapesti József-városi plébánia templomban a pap a hívek közbekiáltozásaitól kísérve „tett hitet” a kötelező vallásoktatás mellett.⁵⁰ Pestújhelyen pedig, ahol egyenesen felszólították a híveket, hogy a templomban gyülekezzenek a fakultatív vallásoktatás elleni tiltakozás céljából, a plébános ama szavait, hogy „mi hívő magyarok, ha kell életünket is feláldozzuk a szabad vallásgyakorlás bevezetésének megakadályozása érdekében” zajos helyeslés és taps kísérte.⁵¹

*

A katolikus klérus kezdettől fogva arra törekedett, hogy a fakultatív vallásoktatás elleni akcióiba a többi egyházakat, mindenekelőtt a protestánsokat is bevonja. Ennek a törekvésének a valóra váltását nagymértékben megkönnyíteni látszott az a körülmény, hogy az evangélikus egyház vezetői — D. Kapi Béla püspökkel és egyházi elnökkel egyetemben — maguk is határozottan ellenezték a fakultatív vallásoktatás bevezetését. Némi késéssel ugyan, de az evangélikus püspöki kar is tiltakozásra szólította fel a gyülekezeteket. Az 1947. március 27-én kibocsátott körlevele a fakultatív vallásoktatást ellentétben állónak minősítette a nemzet igazi érdekeivel. Majd — a fakultatív

⁴⁴ PI Arch 274/16—94.

⁴⁵ Ennek eredményeként Legénd községben 36-an visszaadták kommunista párti tagsági igazolványukat (PI Arch 274/16—94.).

⁴⁶ PI Arch 274/16—94.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ EPL 2135/1947. sz. i.

⁵¹ PI Arch 253/1—153.

vallásoktatással kapcsolatos eme állásfoglalása után — azzal a kívánsággal lépett fel, hogy a kormány ez ügyben rendeljen el népszavazást. Ehhez viszont azzal próbálta a püspöki kar a talajt előkészíteni, hogy a fakultatív vallásoktatás kérdését országosan megtárgyaltatta a gyülekezetek presbitériumaival. Mégpedig azon útmutatása alapján, hogy „határozott állásfoglalással védelemmezzék a kötelező vallásoktatás eddigi rendszerét, foglalják jegyzőkönyvbe a fakultatív vallásoktatás bevezetése ellen való tiltakozásukat”.⁵² Az evangélikus püspöki kar körlevele azonban arra sem mulasztotta el emlékeztetni a híveket, hogy a római katolikus és a református egyház szintén bejelentette a kormánynál tiltakozását.

Korántsem volt ennyire egyértelmű a reformátusok állásfoglalása. Az agrárpártokban tevékenykedő fiatalabb egyházi és világi személyiségek, valamint néhány haladóbb szellemű református egyházi vezető nemcsak a katolikus klérus akcióihoz való csatlakozást utasította el, hanem lényegében a fakultatív vallásoktatás bevezetése mellett is állást foglalt. A Magyar Református Ébredés c. hetilap már 1947. március 8-i számában „Nyílt levél az Új Ember kiadó-hivatalához” című írásában erélyesen visszautasította azt a lépést, amellyel az Új Embernek, Ravasz László püspök nyilatkozatát tartalmazó számát valamennyi református lelkészi hivatalnak megküldte, felszólítva őket a lap előfizetésére. „Főként pedig azért utasítjuk vissza az Új Ember kiadóhivatalának ezt a reformátusok felé egyre fokozódó agresszív propagandáját — írta a református lap —, mert politikailag sem értünk egyet és semmiképpen sem akarunk Mindszenty hercegprímás után menni, még akkor sem, ha egyházunk egyes tagjai hajlandók is volnának erre... A hívő magyarság útja nem azonos a politizáló római katolicizmussal.” A Keresztyén Család 1947. április eleji számában — az állam és az egyház viszonyát taglalva — nyíltan megírta, hogy „ezt a szétvállást nekünk reformátusoknak helyeselnünk kell”.⁵³ Egy héttel később pedig ugyanez a lap Bereczky Albert pozitív állásfoglalását közölte a fakultatív vallásoktatással kapcsolatosan: „Meggyőződésem, hogy a törvényhozástól jó reménységgel elvárhatjuk, hogy lelkiismereti szabadság legyen, hogy bármely oldalról történő kényszer már a törvényhozás külön gondját képezze, hogy megakadályoztassék. De itt külön kell hangsúlyoznunk, hogy lelkiismereti kérdésben mi sem vállalhatjuk el a többséget döntő tényezőnek. Ha Magyarországon csak 100 olyan szülő volna, aki nem óhajtja a gyermekét vallásoktatásban részesíteni, akkor nekünk, éppen mint a reformáció örökösének, biztosítani kell ennek a 100-nak a többi nyolcmillióval szemben is a szabadságát.”⁵⁴ Ha nem is ilyen egyértelműnek, de még mindig elég lojálisnak lehetett tekinteni Révész Imre püspöki jelentésének — az 1947. áprilisi — májusi tevékenységéről szóló — ama részét, amelyben az alábbi véleményének adott hangot: „A vallásitanítás kérdésében a nagyobb elintézni valónk... nem az állammal lesz, hanem a pásztorokkal, a nevelőkkel, a gyülekezetekkel, a szülői társadalommal és magával az ifjúsággal.”⁵⁵ A fentebbiekkel azonban éles ellentétben állt Ravasz László püspök és követőinek a véleménye. Ortutay Gyula miniszterrel folytatott március 20-i megbeszélésén Ravasz — D. Kapi Béla teljeseen merev, elutasító magatartásától eltérően — elméletileg ugyan

⁵² Evangélikus Lelkipásztor, 1947. ápr. 137—140. l.

⁵³ Keresztyén Család, 1947. ápr. 3.

⁵⁴ Keresztyén Család, 1947. ápr. 10.

⁵⁵ Debreceni Protestáns Lap, 1947. nov. 15. 67. évf. 22. sz.

lehetségesnek tartotta a fakultatív vallásoktatást, de gyakorlatilag ő is a „leghatározottabban ellenezte”.⁵⁶ Hivatalos nyilatkozataiban azonban már csak ez utóbbi felfogása jutott kifejezésre. Sőt, a fakultatív vallásoktatás bevezetése elleni akciókban a katolikus klérussal is hajlandónak mutatkozott együttműködni. Ezt tükrözte egyébként nemcsak az Új Embernek adott és fentebb már említett nyilatkozata, hanem Ortutay miniszterrel folytatott megbeszélését követő állásfoglalása is. Ravasz úgy vélekedett, hogy a fakultatív vallásoktatás azoknak az álláspontját támogatja, akik „el akarják tiltani a gyermeket Tőle”.⁵⁷ Hasonló megfontolásból, de jóval kevésbé leplezett módon tárgyalta a Tiszántúli Református Egyházkerület tanácsának márciumi memoranduma a fakultatív vallásoktatást. Az öt pontból álló memorandum kifejezetten tiltakozott minden olyan törekvés ellen, amely „szűkíteni akarja a keresztyén nevelés lehetőségét”.⁵⁸ Ehhez csatlakozott a budai egyház presbitériumának határozata is, amely egyfelől tiltakozott a fakultatív vallásoktatás terve ellen, másfelől pedig előterjesztéssel fordult az egyházmegye és az egyházkerület elnökségéhez, hogy megvalósítását igyekezzenek megakadályozni.⁵⁹ Ennek a kívánságnak tett lényegében eleget az Egyetemes Konvent, amikor leszögezte, hogy „mint az egyházi hitoktatás ügyének legfőbb hatósága, mindaddig, míg országos és egyházi törvény ellenkezőt nem rendel, az egyház iskoláiban olyan változtatás, mely a kötelező tárgyak bármelyikének, különösebben a vallásnevelésnek kötelező voltát megszüntetné, megengedni nem áll módjában.”⁶⁰ A református egyház kebelén belül is tehát fokozatosan felülkerekedtek a fakultatív vallásoktatás ellenzői. Erre utalt egyébként az is, hogy az Élet és Jövő is sorra közölte a gyülekezeteknek és egyháztagoknak a fakultatív vallásoktatást helytelenítő leveleit.⁶¹ Sőt, nem egy helyen sor került — a katolikus szülő szövetségekhez hasonlóan — a Református Iskolák Barátainak Szövetsége létrehozására is. Mindezek persze elősegítették a katolikusok és protestánsok együttes fellépését a fakultatív vallásoktatás ellen. Ebben a tekintetben azonban mégsem a protestánsok fentebb említett megnyilatkozásai, hanem a katolikus egyházi vezetők kezdeményező lépései játszották a döntő szerepet.

*

A becsvölgyi plébánia — 1947. március 22-én — azt jelentette a „Főtisztelendő Főegyházmegyei Hivatalnak”, hogy a fakultatív vallásoktatás bevezetése ellen „községünk szülői a leghatározottabban tiltakoztak valláskülönbség nélkül”.⁶² A csepeli katolikus szülők ugyancsak március 22-i tiltakozását, amelyet Nagy Ferenc miniszterelnökön kívül az Actio Catholicának, a Magyar Kurir szerkesztőségének, valamint a vatikáni, az osztrák, svájci, francia, belga, amerikai és angol katolikus sajtóirodáknak is megküldtek, március 23-án a csepeli evangélikus egyházközség, majd a református hívek memoranduma követte.⁶³ Sőt, 1947. március 26-án kétszázötven tagú kül-

⁵⁶ EPL 2135/1947. sz. i.

⁵⁷ Élet és Jövő, 1947. márc. 29.

⁵⁸ Sárospataki Református Lapok, 1947. ápr. 1.

⁵⁹ Élet és Jövő, 1947. ápr. 26.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Uo.

⁶² EPL 1565/1947. sz. i.

⁶³ Uo.

döttség kereste fel Csepelről a miniszterelnököt és több ezer aláírással ellátott „tiltakozó jegyzéket” nyújtott át neki a fakultatív vallásoktatás ügyében.⁶⁴ 1947. április 1-én pedig Dédesen adták fel — Mindszenty hercegprímás címére — az alábbi táviratot: „A felsőbányölgyi kilenc községeink ref. presbiterei és rk. egyház képviselőtestületének testvéri találkozásáról... egységesen tiltakoznak... a fakultatív hitoktatás ellen és követelik mind két vallás részére az iskolák megmaradását, a kötelező hitoktatást, a vallásos egyesületeket és a napi sajtót.”⁶⁵ A budapesti Szent Család egyházközség „tempomújjáépítő” összejövetelén a református és az evangélikus egyház képviselői — Szabó Imre református esperes és Kemény evangélikus püspökhelyettes — szintén részt vettek. Az utóbbi beszédében kitért a fakultatív vallásoktatásra is, s a jelenlevők lelkes tüntetése mellett „keserűen ostromozta” azt.⁶⁶ Budapesten egyébként, főleg Witz Béla érseki helytartó tárgyalt a fővárosi protestáns egyházi vezetőkkel és igyekezett őket a fakultatív vallásoktatás elleni katolikus akciókhoz való csatlakozásra bírni, mégpedig nem is egészen eredménytelenül.⁶⁷

A katolikus klérus különös figyelmet szentelt annak is, hogy a fakultatív vallásoktatás elleni akciói számára megnyerje a koalíciós pártoknak főleg a helyi szervezeteit, vezetőségét. Nemcsak azt szorgalmazta, hogy a különböző pártok tagjai, képviselői a nemzetgyűlés elnökéhez és a miniszterelnökhöz intézett tiltakozásokat aláírják, hanem az említetteknek a saját pártvezetőségüknél való tiltakozását is. Így igen komoly sikerként könyvelte el a budapesti X. kerületi munkástelepi lelkész-hitoktató 1947. március 24-i jelentésében, hogy „a Budapest X. Városszéli Munkástelep kat. szülők szövetsége és egész hatósága — néhány szélsőbaloldali pártvezető kivételével — egyöntetűen követeli a hitoktatás kötelező voltának további megtartását. Ennek tudomásul vételét és nyilvánosságra hozatalát kéri.”⁶⁸ A baloldali pártok közül különösen a Szociáldemokrata Pártot ostromolták leveleikkel, távirataikkal a szülők, s köztük a párttagok is. „A fakultatív vallásoktatást megelőzte egy folyamat, százával kapták a közéleti férfaink, szereplőink és képviselőink azokat a leveleket, amelyekben szülői egyesületek és elemi iskolák száz meg száz aláírással tiltakoztak a tervezet ellen, de nemcsak semleges helyekről jöttek ezek a tiltakozások — állapította meg Szurdi István az SzDP párttanácsának 1947. április 19–20-i ülésén —, hanem pártszervezeti bélyegzővel és pártfunkcionáriusok aláírásával is jöttek ilyen tiltakozások...”⁶⁹ A politikailag leglátványosabb akció e téren azonban kétségtelenül a Kisgazdapárt Csongrád megyei szervezetének nevéhez fűződött. A megye kisgazdapárti vezetői 1947. március 20-i levelükben nyíltan szembehelyezkedtek a pártvezetőségnek a párt belső rendje helyreállítását célzó törekvéseivel, s a náci rendszer által alkalmazott „gleichsaltolásnak” minősítették azt. Elutasították Nagy Ferencnek, valamint társainak a politikáját és az országos választmány azonnali összehívását, a Kisgazdapárt eredeti programjához való ragaszkodást követelték. „A Független Kisgazdapárt szavazóinak a tömege a képviselőket az Isten, haza, szabadság és a magántulajdon szentsége sarkalatos elvének szem előtt tartásával küldötte a parlamentbe. A párt tiszta elvi álláspontja biztosította számára a

⁶⁴ EPL 2135/1947. sz. i.

⁶⁵ EPL 1565/1947. sz. i.

⁶⁶ EPL 2135/1947. sz. i.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ EPL 1565/1947. sz. i.

⁶⁹ PI Arch 253/1–139.

bizalmat — hangzott a Csongrád megyeiek levele —, amely a választások alkalmával abszolút többséget eredményezett számára.”⁷⁰

A legfelső katolikus egyházi köröket, Mindszenty hercegprímást is beleértve, szemmel láthatóan örömmel és megnyugvással töltötték el a fakultatív vallásoktatás elleni akciók, különösen a kibontakozóban levő tömegmozgalom sikere. Az egyházi főhatóságokhoz beérkezett jelentések mellett Varga Béla is a tiltakozó táviratok és levelek százainak szinte folyamatos érkezéséről tájékoztathatta a hercegprímást.⁷¹ A fővárosban és vidéken egyaránt sorra alakultak meg a katolikus szülők szövetségei. Jellemzően, Bognár Ferenc pestimrei hitoktató arról számolt be, hogy a szövetség tagjainak létszáma működési területén március 15—22. között 99-ről 754 főre emelkedett. „Nem győzzük nyomtatni a belépési nyilatkozatokat. A közvélemény — írta a hitoktató 1947. március 22-i jelentésében — helyesen alakul ki a fakultatív hitoktatásról, mire a pártok fessegetik ezt a kérdést.”⁷² Emellett az is megnyugtatóan hatott a katolikus egyházi körökre, hogy a különböző jobboldali csoportokhoz tartozó képviselők a nemzetgyűlésben egymást túllícitálva tiltakoztak felszólalásaik során a fakultatív vallásoktatás ellen. „Úgy hallom — írta 1947. március 13-án az Actio Catholica országos igazgatója Mindszentynek —, hogy a képviselők igen hitvalló viselkedést tanúsítottak, a pártonkívüliek, a szabadságpártiak, sőt a demokrata néppártiak is, szinte versenyeztek egymással és e tekintetben jó képet mutatott a képviselőknek a viselkedése.”⁷³

*

⁷⁰ PI Arch 285/1—230. Az FKGP Csongrád megyei szervezete levelének, helyesebben memorandumnak a háttéréről és tulajdonképpeni céljáról Szolnoki János csongrádi esperes 1947. március 23-i kísérő levele nyújt bővebb felvilágosítást, amelyet Mindszentyhez közelfálló egyházi személyek révén juttatott el a hercegprímáshoz. A fentebbiek alátámasztására Szolnoki esperes levelének a következő sorait idézzük: „Az itthoni kisgazdapárti elnökünk (Kása István társelnökről van szó, mert az elnök Nagy Pál volt, aki egyébként szintén aláírta a levelet — B. S.) egy igen izig-végig katolikus ember, aki az egész pártéletet csak a katolikus szemszögből nézi és irányítja. Most összehívatta nemcsak a csongrádi, hanem a Csongrád vármegyei nagyvárosoknak kisgazdapárti szervezetét és annak nagyválasztmányát és a kisgazdapárt országos központjához a vármegyei szervezeteken keresztül a legerélyesebb tiltakozást fejezte ki a fakultatív hittan ellen és a mellékelt memorandumot szerkesztették és ezt a memorandumot nemcsak az országos központjuknak, hanem az egész ország többi vármegyéje szervezeteinek is megküldötték és felszólították, hogy hasonlóképpen tiltakozzanak. . . A helybeli szervezetnek és annak elnökének Kása Istvánnak az volna a kérése, a drága jó Marcell atyától, hogy ha ő távol van, akkor Töled Gáborom, hogy ezt a memorandumot személyesen és a legnagyobb diszkrécióval juttassátok el a Hercegprímás Úrhoz, hogy ő pedig bemutatná az ellenőrző bizottság angol és amerikai tagjainak. A legfontosabb az, hogy a mellékelt memorandum sürgősen és igen bizalmasan a Hercegprímás Úr kezeihez jusson. A levelet vivő fiatalember Kása képviselő úrnak a fia, pesti egyetemi hallgató, ő meghozhatja a választ is, hogy el tudjátok-e juttatni a memorandumot. . .” (EPL 2135/1947. sz. i.).

⁷¹ EPL 2135/1947. sz. i.

⁷² Uo.

⁷³ Ezt a benyomást erősítette Varga Béla azon üzenete is, mely szerint a hercegprímásnak Farkas Ferenc állítását tagadó levelét ellenjegyzésével azonnal áttette a nemzetgyűlés kérvényügyi bizottságához és a felolvasatásáról is gondoskodott. Hasonlóan Zsedényi Béla 1947. márc. 18-i — hűségnyilatkozatnak is beillő — levele, amelyben a „pártonkívüli” képviselők parlamenti csoportjának az elnökeként közölte Mindszentyvel, hogy üzenetéről már nagyrészt tájékoztatta képviselőtársait (EPL 2135/1947. sz. i.).

A fentebb említettek ellenére sem volt azonban valójában teljesen és maradéktalanul elégedett a katolikus főpapság. Néhány kisebb-nagyobb jelentőségű „zavaró tényező” érezhetően izgalomban tartotta Mindszentyt és tanácsadóit. Mindenekelőtt Bánáss püspök és a miniszterelnök tárgyalásáról elterjedt hírek, s főleg a tárgyalás folyamán elhangzott püspöki nyilatkozat későbbi értelmezése érintette kellemetlenül a katolikus klérust.⁷⁴ Emellett Balogh Istvánnak, a Kisgazdapárt pap-főtitkárának a fakultatív vallásoktatással kapcsolatos különböző nyilatkozatai idéztek elő zavarokat a katolikus papság és a hívők körében. „Mi tudjuk, hogy nekünk a zavarméltóságú püspöki kar állásfoglalása az irányadó, amellyel a mi lelkiismeretünk is teljesen meg egyezik. Mégis arra kérem tisztelettel Eminenciádat — írta Bárdos kamarás levelében a hercegrímásnak —, hogy Balogh államtitkár úr ellenkező nyilatkozataira mit feleljek, nálam kérdezősködő hittanár uraknak.”⁷⁵ Helyenként azonban a szülők körében más fajta aggodalom és bizonytalanság jelei is mutatkoztak. Főleg olyan aggályok merültek fel: „Nem lesz jó ajánlólevél

⁷⁴ Kiss István nemzetgyűlési képviselő 1947. március 19-i levele is foglalkozott a Bánáss-üggyel. „Tudomásom szerint egyébként Bánáss veszprémi püspök úr, kivel az imént találkoztam, tovább tárgyal illetékes tényezőkkel ebben a dologban, illetve igyekszik felderíteni — írta Kiss István a hercegrímásnak —, hogy honnan származik ez a tévedés. Úgy látszik, hogy egyesek rosszhiszeműen politikai hangulat- és zavarkeltés céljából dobták bele a hírt a közvéleménybe, de máris megállapítható, hogy ellenkező hatást váltott ki, különösen a gyors és erélyes cáfolat után, amit vasárnap a templomok szószékein felolvastak” (EPL 2135/1947. sz. i.). Március 21-én egy másik bizalmas jelentésben arról tájékoztatták a hercegrímást, hogy Bánáss püspök hogyan reagált Pásztor Tamás kisgazdapárti képviselőnek az FKGP budapesti XII. kerületi szervezetében elhangzott, személyével kapcsolatos megállapításaira: „Alighogy ezt az értesülést vettem, megérkezett a Helynökségre Bánáss püspök úr. Megragadtam az alkalmat, hogy ezt a hitelesen elhangzott rágalmat közöljem vele. A püspök úr meglepődött, az adatokat feljegyezte s rövid lélekzetvétel és gondolkodás után kijelentette, hogy Gyöngyösi miniszter tanú rá, hogy ilyet nem mondott. Witz helytartó úr előtt és hallatára történt. Én pedig azt mondtam: „Hála Istennek, így legalább legilletékesebben vissza utasíthatom a rágalmat” (EPL 2135/1947. sz. i.). Mindszenty kétségeit azonban a fentebbi tájékoztatás sem oszlathatta el püspöke magatartását illetően. Legalábbis erre utalt az „illetékes egyházi helynek” Farkas Ferenc sajtónyilatkozatára (Szabadság, 1947. márc. 21.) adott válasza, amely távolról sem vette védelmébe Bánáss püspököt, hanem valójában megkerülte ezt a kérdést: „Azzal a megjegyzéssel, hogy az előadó e kritikus nyilatkozatában a miniszterelnöknek egy püspöktől származó közlésére támaszkodott, az illetékes hely most a leghatározottabban és félreérthetetlenül kijelenti, hogy a püspöki kar egyik tagjának sem adott felhatalmazást ilyen nyilatkozat tételére, nem is adhatott, mert — mint már jelezve volt — egyhangú álláspontja éppen az ellenkező volt” (EPL 2135/1947. sz. i.). Végül is ezt az egyre kínosabbá váló ügyet — formálisan — Bánáss püspöknek a Magyar Kurir részére adott 1947. márc. 22-i nyilatkozata és az alábbi közlemény zárta le: „Bánáss László dr. veszprémi püspök úr felkért bennünket annak közlésére, hogy ő hivatalos helyen a püspöki kar megbízásából a fakultatív hitoktatás kérdésében ugyan azt az álláspontot képviselte, mint ami a kultuszterca parlamenti előadójának idevonatkozó kijelentése után a püspöki kar körlevelében kifejezésre jutott” (EPL 2135/1947. sz. i.). Nagy Ferenc és Bánáss püspök találkozóján elhangzottakat ma már nem lehet teljes pontossággal felderíteni. A találkozóról szóló tájékoztató és azok későbbi egyházi cáfolatai azonban legalábbis arra engednek következtetni, hogy ezúttal nem Nagy Ferenc, hanem a katolikus egyház képviselői „feledkeztek el” annak tényleges tartalmáról. Mégpedig minden bizonnyal azért, mert Mindszenty menetközben változtatta meg a véleményét és a fakultatív vallásoktatással szembeni merev, elutasító magatartását emelte a katolikus klérus hivatalos álláspontjának rangjára. Sőt odáig is elment, hogy nemcsak Bánásst, tehát egyik püspökét hazudtolta meg, hanem végső fokon ugyanerre kényszerítette magát Bánásst is akkor, amikor az a fentebbi nyilatkozatát megtette.

⁷⁵ EPL 2135/1947. sz. i.

a továbbtanulásra és elhelyezkedésre, aki hittant tanul.”⁷⁶ Az Actio Catholicát és a katolikus lapok szerkesztőseit viszont elsősorban az foglalkoztatta, hogy a hercegprímás utasításainak fenntartás nélküli végrehajtása s a fakultatív vallásoktatás elleni tiltakozó akciókban való részvételük retorziójaként a belügyi kormányzat esetleg működésüket korlátozó intézkedéseket foganatosít, illetőleg betiltja a katolikus lapokat. „Az az érzésem — írta 1947. március 13-án Mindszentynek az A. C. képviselője —, hogy az Actio Catholica ellen gyűjtik az adatokat, s egyszerre akarnak rácsapni.”⁷⁷ Nem kis gondot okozott a katolikus egyházi körökben a tankönyvek ügye sem. A közvélemény előtt azzal vádolták a kormányzatot, hogy az egységes állami tankönyvek bevezetése újabb, súlyos anyagi terhek vállalására kényszeríti a szülőket. Másfelől azonban pontosan ismerték mind a tankönyv-szükségletet, mind annak költségkihatásait. Tisztában voltak vele, hogy a Szent István Társulat sem tud az államinál olcsóbb tankönyvet a tanulóifjúság kezébe adni.⁷⁸ De kudarcot vallott lényegében a katolikus párt megalakítására indított akció is. Kiss István, Gróh József és néhány más képviselő persze szívesen vállalkozott volna e párt megalakítását célzó beadvány aláírására, illetőleg aláírások gyűjtésére a nemzetgyűlési képviselők körében.⁷⁹ Ez azonban túlságosan kevésnek látszott a katolikus párt tényleges létrehozása és számottevő politikai tényezővé való válása szempontjából. Ugyanakkor maga a klérus sem látta még teljesen érettnek a helyzetet a fentebbiek tekintetében. A pártalakítás gondolata tehát ismét háttérbe szorult, s viszonylag gyorsan lekerült a napirendről. A legnagyobb problémát azonban kétségtelenül mindinkább az jelentette a katolikus egyházi vezetők számára, hogy a kormány végül is majd nem viszi a nemzetgyűlés elé a fakultatív vallásoktatás kérdését, hanem — a rendkívüli felhatalmazás alapján kibocsátott — rendeletével szünteti meg az iskolákban a kötelező vallásoktatást.⁸⁰

A felmerült nehézségek és problémák hatására egyesek további végletes lépések megtételére ösztönözték a hercegprímást. Ligeti József egervári prépost azt tanácsolta neki, hogy a közoktatásügyi minisztert és munkatársait nyilvánosan kiközösítéssel fenyegetse meg. A kiközösítés eszközének az alkalmazását emellett a prépost mindazokra célszerűnek tartotta volna kiterjeszteni, akik egyáltalán a fakultatív vallásoktatás bevezetése mellett foglalnak állást. De ezzel a véleményével természetesen nem kívánt a nyilvánosság elé lépni, sőt, kifejezetten arra kérte Mindszentyt, hogy személye maradjon titokban. „Maradtam Főmagasságodnak mindenkorai készséges híve, azzal a kéréssel — fejezte be levelét Ligeti prépost —, hogy jelen levél írója teljesen incognitóban maradjon.”⁸¹ Az előbbiekkal ellentétben egy másik magas rangú egyházi személyiség — a hercegprímásnak küldött — „pro memoriajában” azt tanácsolta, hogy a katolikus egyház elsősorban politikai eszközökkel, pontosabban a népszavazás követelésének felvetésével harcoljon a fakultatív vallásoktatás

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ Uo. 1947 márc. végén egyébként egy Mindszenty által sugallmazott éles hangú nyilatkozatot a Magyar Kurir a betiltástól való félelme miatt nem akart változatlan formában nyilvánosságra hozni. A szerkesztő csak Mindszenty kifejezett utasítására lett volna hajlandó ezúttal a „katolikus hírmagyarázó” szerepét betölteni.

⁷⁸ ÉPL 2135/1947. sz. i.

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ EPL 2456/1947. sz. i.

ellen. Az illető azonban a népszavazás követelését nemcsak a fakultatív vallás-oktatás bevezetésének a megakadályozására, hanem magának a népi demokráciának a sorsa és jövője szempontjából is döntő jelentőségű eszköznek tekintette. Úgy vélte ugyanis, hogy leginkább népszavazás útján vihető végbe majd az a fordulat, amely „véget vet a kisebbség hova-tovább már nem is álcázott diktatúrájának” a magyar békeszerződés ratifikálása és a szovjet csapatoknak Magyarországról való eltávoztása után.⁸² A „pro memoria” szerzője mindenekelőtt olyan jelszavak kiadását sürgette, amelyek jobban kidomborítják az egyházpolitikai küzdelmek tulajdonképpeni célját, ugyanakkor a népszavazás és a demokrácia összefüggésére is utalnak. Ilyeneknek találta a „Népszavazást a hitoktatás ügyében!” és „A magyar nép maga akar dönteni arról, akar-e kötelező hitoktatást vagy nem!” — jelszavakat. Ezen kívül igen fontosnak tartotta azt is, hogy a katolikus szülők szövetségei, az egyházközségi képviselőtestületek, a katolikus egyesületek stb. szintén népszerűsítsék a népszavazás gondolatát, mégpedig a nemzetgyűlési képviselőkhez, a miniszterelnökhöz, a kultuszminiszterhez, a többségi párt vezetőségéhez, sőt a baloldali pártok vezetőihez intézett „erőteljes felszólítások” formájában. Mindehhez járultak volna természetesen a katolikus és a protestáns egyházak tekintélyesebb képviselőinek közös nyilatkozatai a népszavazás ügyében. Ez utóbbiakra főleg azért lett volna szükség, hogy a népszavazás követelése ne tűnjék kizárólag katolikus kezdeményezésnek. A „pro memoria” szerzője szóban forgó javaslatának a megvalósításától azt várta, hogy a fakultatív vallásoktatás helyett a népi demokrácia „elvi és alapkérdései” kerüljenek a közvélemény érdeklődésének a középpontjába, s a baloldali pártok azokkal kapcsolatosan kényszerüljenek nyílt állásfoglalásra. Ez viszont szintén — szerinte — közvetlenül azt eredményezné, hogy az egyházpolitikai kérdések eldöntésére az egyházak időhaladékot kapnának. Továbbá, s ami még ennél is lényegesebb, az egész nyilvánosság előtt a népszavazás-elv elleni fellépésre szorított baloldali pártok „merőben antidemokratikus magatartása igen erős illuztrációt kapna, mind a nemzeti társadalomban, egyes feljűk hajlók, mind... a külföld előtt”.⁸³

A szóban forgó javaslattal nagyjában egyidejűleg az evangélikus püspöki karban is felmerült a népszavazás eszméje. Ennek ellenére a katolikus klérus a népszavazást nem emelte hivatalos álláspontjának a rangjára. Nyilvánvalóan attól tartott, hogy a fakultatív vallásoktatás elleni küzdelem politikai jellegének a nyílt és egyoldalú kidomborításával olyan tömegeket is elveszíthet, amelyekre egyébként a vallásos színezetű akciókban feltétlenül támaszkodhatott. De ennél is nagyobb szerepe lehetett a kérdés mérlegelésénél annak a ténynek, hogy a népszavazás nem szerepelt a köztársasági alkotmányban. Ennél fogva magát a népszavazást feltétlenül meg kellett volna előznie egy olyan törvényjavaslat elfogadtatásának, amely a népszavazás elvét is magában foglalja. Erre viszont gyakorlatilag aligha volt kilátás, hiszen ilyen javaslatot a Kisgazdapárt vezetősége — a baloldali pártok határozott ellenzése miatt — semmiképpen nem tehetett a magáévá. A katolikus klérus tehát a népszavazást illetően eleve nem támaszkodhatott olyan pártra, amelynek a nemzetgyűlésben komoly súlya volt. Így nem igen maradt más megoldás, mint a fakultatív vallásoktatás merev ellenzése, a napirendről való levételének a követelése,

⁸² EPL 2135/1947. sz. i.

⁸³ Uo.

mégpedig döntően „vallásos érvekkel”. De a katolikus klérus valójában még arra sem volt megfelelően felkészülve, hogy elvi vitákba bocsátkozzék a fakultatív vallásoktatás képviselőivel. Ezt egyébként maga Mindszenty bíboros is kénytelen volt beismerni. „A Hittanárok és Hitoktatók Országos Egyesületét szintén felkérni — hangzott a hercegprímás utasítása —, hogy az egész kérdést elméleti és gyakorlati szempontból szakszerűen és sürgősen dolgozza ki, hogy a legalaposabb hozzászólásra mi is készen legyünk; másrészt a parlamenti vitába is adhassunk anyagot. Nagyszombatra már készen kellene lennie. Addig is egy-egy jobb érvet be lehetne ereszteni a sajtóba.”⁸⁴ A hercegprímás azonban nem várt a hitoktatók és hittanárok egyesületétől igényelt anyag elkészültére, hanem a csanádi püspökkel is kidolgoztatott egy „iskolás” körlevél-tervezetet, amelyet 1947. március 22-én Grósz József és Czapik Gyula érsekeknek is elküldött véleményzés céljából.⁸⁵ A klérus tehát az erkölcsi

⁸⁴ EPL 3020/1947. sz. i. A katolikus hitoktatók egyesületének elnöki tanácsa valóban el is készítette az igényelt anyagot, amelyet az egyesület képviselője 1947. ápr. 11-én juttatott el Mindszentynek (EPL 2331/1947. sz. i.). A későbbiekben lényegében ezt sokszorosították és terjesztették a papság körében. Emellett az A. C. külföldről, többek között a British Council „segítő készsége folytán” is igyekezett olyan dokumentumokat beszerezni, amelyek a fakultatív vallásoktatás kérdésében elfoglalt katolikus álláspontot támaszthaták alá (EPL 2135/1947. sz. i.).

⁸⁵ A körlevél-tervezet azt a célt tűzte maga elé, hogy részletesen megindokolja a katolikus klérusnak a kötelező hitoktatással kapcsolatos állásfoglalását. E szerint a fakultatív vallásoktatás hirtelen erőltetése akkor, amikor az országnak sokkal súlyosabb problémái kívánának megoldást, a katolikus körökben azt az érzést kelti, hogy „lappangó kultúrharccal” állnak szemben. „Úton-útfélen halljuk a jelszót: előbb demokráciát, azután szocializmust. Azt hisszük a hitoktatás kérdésében is, ha nem is általánosan ez a szándék: előbb fakultatív hitoktatást, azután semilyen hitoktatást, végül materialista világnézeti oktatást! Mi úgy érezzük — hangzott a csanádi püspök körlevél-tervezete —, hogy Istentől reánk ruházott hivatásunk szellemében mindjárt a kezdetnél fel kell emelni szavunkat, nehogy készületlenül találjanak bennünket a további támadások a keresztény nevelés ellen és meginduljunk a lejtőn a hitelenség felé” (EPL 3020/1947. sz. i.). A körlevél-tervezet azt állította, hogy a kötelező vallásoktatás éppen oly kevésbé sérti a lelkiismereti szabadságot, mint a kötelező földrajz, történelem stb. tanítása. Hiszen a vallásoktatás szabadságára hagyja minden embernek, hogy a hittanórán hallottakat elfogadja-e vagy sem. Ugyanakkor ott, ahol komoly veszély fenyegeti a lelkiismereti szabadságot, nem történik intézkedés. Így sokan panaszkodnak arra, hogy a meggyőződésüktől „távolálló pártokba” kényszerültek, ha el akarták kerülni a politikai üldözést, a B-listát és egyáltalán az állásvesztést. Hasonlóan a lelkiismereti szabadság sérelmét vélte a körlevél-tervezet felfedezni az állami tankönyv-monopóliumban is. A körlevél-tervezet szerint nem helyes a külföld példájára sem hivatkozni a fakultatív vallásoktatással kapcsolatosan, mert a külföldet nem kell mindenben „utánzandó példának” tekinteni. A körlevél-tervezet konkrétan utalt arra is, hogy Nyugaton is több államban kötelező a hitoktatás. Ott, ahol viszont eltörölték azt, mint pl. Franciaországban, a vallástalan nevelés teljesen csődbe jutott. Ezzel szemben Angliában a munkáspárti kormány vezeti be „valamilyen formában” a vallás-erkölcsi oktatást. A fentiekben túlmenően a körlevél-tervezetből az derül ki, hogy a kötelező vallásoktatásra állítólag a társadalmi haladás és az általános műveltség szempontjából is feltétlenül szükség van. Nem is beszélve arról, hogy a vallástalansággal együttjár a családok felbomlása, a gyermekbűnözések szaporodása és a serdületlenek prostitúciója. De arról sem mulasztott el a körlevél-tervezet szólni, hogy kötelező vallásoktatás nélkül a 3 éves terv is kudarca lenne itélve, mert nélkülözné az erkölcsi tényezőt. Végül a körlevél-tervezet arról szólt, hogy az egyház milyen álláspontot foglal el azokkal a szülőkkel szemben, akik elvonják gyermekeiket a hitoktatástól. Az ilyen szülők a körlevél-tervezet szerint olyan súlyosan vétkezzenek, hogy a gyónásban sem kaphatnának feloldozást: „Sőt az sincs kizárva, hogy az Egyház súlyosabb esetben kiközösítéssel büntesse az olyan híveket, akik ilyen fontos kérdésben mint a hitoktatás, neki nem engedelmessékednek” (EPL 3020/1947. sz. i.). A körlevél-tervezetet április folyamán módosították és majd csak azt követően bocsátották ki.

kényszer alkalmazásától sem látszott visszariadni, hogy a híveket a fakultatív vallásoktatás bevezetése elleni tiltakozásra készítse. Ugyanakkor még mindig őrizkedett attól, hogy a kilátásba helyezett büntető szankciókat ténylegesen, hivatalosan is alkalmazza. Így, elsősorban a tájékozatlanság, a maradisághoz való ragaszkodás nyújthatott a klérus számára kedvező lehetőségeket befolyásának az érvényesítésére. Ezzel magyarázható, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter március 19-i nyilatkozatára, pontosabban a fakultatív vallásoktatás melletti határozott kiállásaira olyan durva politikai rágalomokkal reagáltak, amelyekkel még a hívők körében sem számíthattak osztatlan helyeslésre. „Ha pedig törvénybe iktatnák a szabadságot a rosszra — nyilatkozta a katolikus hírmagyarázó —, ugyan miben különböznének a náci módszerek, a gázkamrák és deportálások rendszerétől, az erőszak és hazugság híveitől, amitől pedig nemcsak a demokrácia, hanem minden becsületes ember már egyszer végre nem akar tudni többé semmit.”⁸⁶ Az ilyen és hasonló „harcias” nyilatkozatokkal párhuzamosan azonban a klérus — egyelőre közvetítő útján — arra is felhívta Ortutay miniszter figyelmét, hogy az egyház és az állam „érintkező kérdéseinek” a rendezésére feltétlenül s mielőbb szükség lenne a Vatikánnal való kapcsolatok felvételére, a konkordátum megkötése céljából. A klérus az előbbiekkal összefüggésben mindenekelőtt azt kívánta, hogy a kormány állítsa helyre a Vatikánnal a diplomáciai viszonyt, vagy legalább is segítse elő „internunciust” idejövetelét a saját diplomáciai képviselőjének a Vatikánba való egyidejű kiküldésével.⁸⁷

*

Az állam és az egyházak között keletkezett egyre mélyülő ellentétek áthidalására, illetőleg azok enyhítése céljából Ortutay miniszter maga is kereste az egyházi vezetőkkel való közvetlen, személyes tárgyalások lehetőségét, persze anélkül, hogy a fakultatív vallásoktatással kapcsolatos felfogásán változtatott volna. 1947. március 20-án találkozott Ravasz Lászlóval és D. Kapi Bélával, a református és az evangélikus egyház képviselőivel.⁸⁸ De az említett főpapoknak a kötelező hitoktatáshoz való ragaszkodása folytán ez a találkozás nem járt érdemleges eredménnyel. A VKM I. ügyosztályának vezetője március 18-i levelében jelezte Mindszentynek, hogy a miniszter a közeli időpontban szívesen találkozónék a hercegprímással, valamint azt követően Czapik Gyula érsekkel és Bánáss László püspökkel. A minisztert ilyen szándékában nyilván az az elképzelés vezette, hogy a „keménységéről” ismert Mindszentyt kívül a fakultatív vallásoktatás kérdésében is mértéktartóbbnak tűnő és rugalmasabbnak ígérkező főpapok véleményét is megismerje. Az Ortutay és Mindszenty között lezajlott március 21-i megbeszélésen azonban nem sikerült az álláspontokat számottevően közelebb hozni egymáshoz.⁸⁹

⁸⁶ Magyar Kurir, 1947. márc. 29.

⁸⁷ EPL 2135/1947. sz. i.

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ Ebben mindenesetre Mindszenty konokságig merev álláspontja és magatartása mellett szerepet játszottak a szóban forgó találkozó közvetlen előzményei is. Mindszenty ugyanis már értesült arról, hogy a miniszternek a protestáns főpapokkal folytatott március 20-i megbeszélésén nem jött létre megállapodás. Ezen kívül a VKM I. ügyosztályának vezetője március 19-én a fakultatív vallásoktatásról szóló törvény-tervezetnek, „egészen bizalmas használatra megszerzett” szövegét, szintén eljuttatta a hercegprímáshoz (EPL 2135/1947. sz. i.).

De azon a téren mégiscsak történt előrelépés, hogy a miniszter — ígéretéhez híven — igyekezett elősegíteni a Vatikánnal való kapcsolatok felvételét. Ortutay Gyula március 26-i levelében tájékoztatta a hercegprímást arról, hogy a „legközelebbi jövőben” törvényjavaslatot nyújt be a fakultatív vallásoktatás rendezésére.⁹⁰ Egyidejűleg ismételten biztosította a hercegprímást, hogy a katolikus egyháznak a törvényjavaslattal kapcsolatosan nincs oka az aggodalomra, mert az mindössze a szabad vallásgyakorlat évszázadok óta hirdetett elvének a megvalósulását szolgálja. Az egyházi körök azonban egészen másképp fogták fel a dolgot. Sőt, a miniszter fentebbi levelének az időpontjára tulajdonképpen már ki is alakították véglegesen elutasító álláspontjukat.⁹¹

⁹⁰ EPL 2135/1947. sz. i.

⁹¹ A miniszter tervezete tulajdonképpen két önálló törvényjavaslatból állt. A vallástan tanításáról szóló javaslat azt tartalmazta, hogy az 1947—48. iskolai évtől kezdve mindazokban az iskolákban, amelyekben hatályos jogszabályok alapján a hit- és erkölcsstan kötelező rendes tárgy, annak helyébe a vallástan, illetve az erkölcsstan lép. A vallástan tantervét, amely magában foglalja a keresztény erkölcsant is, az illetékes egyházi hatóság, az erkölcsstan tantervét pedig a vallás- és közoktatásügyi miniszter állapítja meg. A vallástan és az erkölcsstan tanulás között a 18 éven aluli törvényes képviselője, a 18 évet betöltött tanuló pedig maga, szabadon választhat. E választásról a beiratkozás alkalmával írásban nyilatkozik, de mindenfajta befolyásolás kihágásnak, súlyosabb esetben vétésnek minősül. Sem a vallástan, sem az erkölcsstan tanulásából a tanulóra nézve semmiféle hátrány nem származhat. A második törvényjavaslat pedig kimondta, hogy az 1946. I. tc.-ben biztosított lelkiismereti és vallásszabadság elvének megfelelően mindazon iskolákban, amelyekben eddig a hit- és erkölcsstan kötelező tantárgy volt, a jelen törvény hatályba lépésével szabadon választható tantárggyá válik. A törvényjavaslat további részében a vallás- és erkölcsstan iskolai tanítását szabályozta (EPL 2135/1947. sz. i.). A kétségtelenül korszerű felfogást tükröző törvényjavaslatok nem sértettek egyházi érdekeket, sőt elég messzemenően méltányolni látszottak az egyházak részéről felmerülő lehetséges kivánásokat. A későbbiekben a szóban forgó törvény-tervezeteket a VKM többször is módosította, mégpedig elsősorban az egyházak szempontjainak az előzőeknél is messzebbmenő figyelembevételével. Ennek ellenére az egyházak, s mindenekelőtt Mindszenty határozottan ellenezte a törvényjavaslatokat. Nem értett egyet azokkal azonban VKM I. ü. o. vezetője sem, aki nemcsak azonosította magát a katolikus egyház vezetőjének álláspontjával, hanem „Észrevételek a fakultatív vallásoktatás törvénytervezetere” c. feljegyzésében, amelyet 1947. márc. 22-én készített és a hercegprímásnak is elküldött, újabb kifogásokat is emelt. E szerint a törvényjavaslatot a „hitvallásos iskolákra” nem lehet elfogadni kötelező hatállyal, mert az egyháznak „ősi és természetadta” joga az, hogy a hitvallásos iskolákban eleget téve az állami tanterv kötelei anyagának, sajátos nevelési céljainak és a maga különleges feladatainak megóvása érdekében kimondhatja, hogy a katolikus hit- és erkölcsstan tanítása kötelező, s ezt állami erővel nem lehet fakultatívvá tenni. Hasonló jogelv alapján nem kötelezhetők a hitvallásos iskolák, hogy akár csak fakultatív alapon is laikus erkölcsant tanítsanak. A hitvallásos iskoláknak — szintén az említett jogelvek alapján — megvan az ahhoz való joguk, hogy csak olyan növénydekeket vegyenek fel az iskolába, akik mindvégig kötelezően tanulják a hit- és erkölcsant. Ahhoz az észrevételhez viszont, hogy sok helyen csak egyházi iskola működik, azt a megjegyzést fűzte, hogy sok helyen pedig csak állami iskola van. Így a szülők dolga gondoskodni arról, hogy gyermekét vagy gyermekeit a nekik megfelelő iskolákban taníttassa. Úgy vélekedett továbbá, hogy az állami iskolákban bevezetendő fakultatív hitoktatás már eddig is nagy nyugtalanságot és felzúdulást keltett az ország közvéleményében, aminek felidézése és fokozása a demokrácia és az újjáépítés szempontjából súlyos felelősség kérdése. Az ügyosztályvezető, ennek kapcsán mindössze arról feledezett meg említést tenni, hogy a nyugtalanságot és felzúdulást az egyházak, főleg a katolikus egyház idézte elő az általa szervezett tiltakozásokkal. Majd azt fejtegette, hogy a szülő gyermeke megkeresztelésével már lelkiismereti kötelezettséget vállalt annak vallási nevelésére. Ezen kívül a hitvallásos iskolák szempontjából egyszerűen abszurdumnak minősítette azt a lehetőséget, hogy esetleg a pedagógusoknak sem kelljen vallási és vallásérkölcsi alapon állniuk. „Hangsúlyoznom kell — fejezte be észrevételeit az ügyosztályvezető —, hogy mivel e kérdésben a koalíciós törvényhozás nem támaszkodhat kizárólag szak-, így első-

Az egyházak a miniszterrel, valamint megbízottaival folytatott tárgyalásoktól függetlenül nagyjában változatlan energiával szervezték a fakultatív vallásoktatás bevezetése elleni tiltakozásokat országszerte. Igaz, minden bizonnyal Ortutay miniszternek a hercegprímással folytatott tárgyaláson tanúsított magatartása közvetlen következményeként a katolikus klérus elállt a Debrecenbe tervezett, s a szegedi tüntetésnél is nagyobb méretűnek szánt tiltakozó demonstrációt megtartásától. De még az előbb említetteknel is súlyosabb problémaként jelentkezett az, hogy a széles közvélemény valójában nem is volt azzal tisztában, hogy konkrétan milyen kérdések körül zajlik a minisztérium és az egyházak vitája. Hiszen az egyházak mesterségesen olyan irányban befolyásolták a közvéleményt, mintha a fakultatív vallásoktatás bevezetése végső fokon egyenlő lenne a vallásgyakorlat megszüntetésével és az ország erkölcsi csődbe való jutásával. Különösen komoly veszélyt rejtett magában a szülői szövetségeknek az iskolákban való gyűlésezése, szervezkedése, amellyel nem csupán ezek az oktatási intézmények váltak a jobboldali politika fórumaivá, hanem magát az iskolát is akadályozták alapvető hivatásának a teljesítésében. Ezt a helyzetet a vallás- és közoktatásügyi miniszter természetesen nem nézhette, s nem is nézte tétlenül. 1947. március 25-i rádió-előadásában nemcsak a fakultatív vallásoktatás lényegét világította meg, hanem egyúttal feltárta az egyházi körök akcióinak tulajdonképpeni hátterét is a közvélemény előtt: „Olyanokat állítanak itthon is és szeretnék eljuttatni a külföld felé is, mintha ez a szabad vallásoktatás — amely pedig Nyugat-Európában és Amerikában magától értetődő gyakorlat — a vallás elleni küzdelem lenne, sőt egyenesen a vallásoktatás és a vallásos gyakorlat eltörlése. Így, ahogy meghirdetik — meg kell bélyegeznem teljes hivatali súllyal — tudatos félreértés és rágalmozás. A szabad vallásoktatás annyit jelent és nem mást, hogy mindenki, aki hallgatni kíván vallástani órákat, szabadon hallgathatja, aki azonban nem kívánja hallgatni a vallástant, a lelkiismereti szabadság kötelező törvénye szerint erre nem erőszakolható. Mi egyaránt tiszteletben kívánjuk tartani mind a vallásszabadság, mind pedig a lelkiismereti szabadság nagy európai gondolatát. A magyar demokrácia nem tűrheti el, hogy bármilyen ürüggyel a jobboldal újra szervezkedjék és a demokrácia ellen felvonul-tasson lappangó jobboldali erőket. Mi hiszünk abban, hogy a magyar nép tiszta ítéllettel látni fogja, hogy a lelkiismereti és vallásszabadság kérdésébe politikai konfliktusok keverése voltaképpen a demokrácia ellenségeinek, nem pedig a magyar népnek érdekeit szolgálja. Ezért ebben a kérdésben igyekszünk mielőbb tiszta és végleges helyzetet teremteni.”⁹² Ugyanakkor a miniszter 1947. március 24-én kibocsátott 49.914/1947. V. ü. o. sz. rendeletében — a tankerületi főigazgatók útján — utasította az iskolák igazgatóit, hogy testületük tagjait világosítsák fel a fakultatív vallásoktatás kérdésében tanúsítandó állásfoglalásukra nézve. A miniszteri rendelet megállapította, hogy a fakultatív vallásoktatással kapcsolatos tervezet még el sem készült, szövege még meg sem jelent, ennél fogva teljesen céltalan és helytelen minden olyan

sorban egyházi és iskolai jogászok véleményére, hanem törvény-tervezetével a hívek egyházi fórum alá is eső, legmélyebb hit- és erkölcsi kérdéseibe nyúl bele, a végső szót csakis az egyházi élet hivatott vezetőivel való megegyezés (concordátum) után és ennek eredményeképp mondhatja ki, ha csak nem akar az egyházzal szakítva kultúrharcot indítani, amelynek súlyos veszedelméről fiatal demokráciánkban részletesebben szólni nem is szükséges” (EPL 2135/1947. sz. i.).

⁹² *Ortutay Gyula: Művelődés és politika. Hungária Könyvkiadó. Bp. 1949. 53.*

tüntetés, érzelemnyilvánítás vagy hangulatkeltés, amely egy lényegében nem ismert kérdésben akar „egyoldalú behatások révén” célzatos zavart kelteni. A rendelet arra is rámutatott, hogy a fakultatív vallásoktatás bevezetése semmiképpen sem jelentené a vallásoktatás teljes vagy részleges megszűnését, mint ahogyan azt „egyesek” tendenciózus beállítása hangoztatja. A fakultatív vallásoktatás tulajdonképpen csak olyan korszerű fejlődési folyamat, amely az összes kultúrállamokban már régen megvalósult. Végül arról intézkedett a rendelet, hogy az osztályfőnökök a fentiek szellemében kötelesek a tanulóifjúságot felvilágosítani. 1947. március 31-én — 53.783/1947. V. ü. o. sz. alatt — újabb rendeletben körvonalazta a miniszter a fakultatív vallásoktatással kapcsolatos álláspontját. Ugyanakkor ezúttal már arra is felszólította az iskolák igazgatóit, hogy néhány napon belül szülői értekezleteket hívjanak össze és ott közöljék a szülőkkel, hogy az iskolákban gyűléseket nem tarthatnak, valamint tájékoztassák őket a fakultatív vallásoktatás tényleges értelméről és jelentőségéről. A miniszternek ez a rendelete egyébként az igazgatókat egyénileg tette felelőssé a VKM utasításainak a pontos végrehajtásáért.

A fentebbi rendeleteket a tankerületi főigazgatók általában három-négy napon belül továbbították az iskolákhoz. Egyes tankerületi főigazgatók úgyszólván csak a „postás” szerepére vállalkoztak, mások azonban bővebb felvilágosításokkal igyekeztek az igazgatók segítségére sietni. Ez utóbbiak közé tartozott Szávai Nándor is, aki március 27-én személyesen vitatta meg fővárosi középiskolák igazgatóival a szülők és a tanulók tájékoztatásával kapcsolatos kérdéseket. Ezen kívül 1947. március 31-i körlevelében további színvonalas tájékoztatást nyújtott a fakultatív vallásoktatás elvi és gyakorlati kérdéseiről. Szávai emlékeztette az igazgatókat arra, hogy a fakultatív vallásoktatás gondolatát nem a szocializmus teremtette meg, hanem a polgári gondolat hozta magával, s megvalósítását évszázados törekvések előzték meg. Többek között utalt Thomas Morus-ra, Locke-ra, a XVIII. század nagy gondolkodóira és nem utolsó sorban a francia forradalom tapasztalataira. Szerinte Magyarországon a fakultatív vallásoktatás bevezetésével „csak egy elmaradt kulturális fejlődést pótolunk és azt a lelkiismereti szabadságot valósítjuk meg, amit a mi Petőfink már 100 évvel ezelőtt megálmodott”.⁹³ Majd felhívta a figyelmet arra is, hogy Franciaországban az iskolákban semmilyen formában nincs vallásoktatás, Angliában pedig 1870 óta minden állampolgárnak jogában áll a gyermekét kivonni a vallásoktatás alól, de hasonló a helyzet lényegében az USA-ban is⁹⁴.

*

Az egyházak vezetői ez alkalommal is meglehetősen idegesen reagáltak a közoktatásügyi kormányzatnak a fakultatív vallásoktatással kapcsolatos állásfoglalásaira és az iskolák rendjét és fegyelmét szolgáló rendszabályaira. Mégpedig elsősorban azért, mert kénytelenek voltak tapasztalni, hogy addigi propagandájuk hatása csökken, a pedagógusok és a tanulók nem jelentéktelen részében a kétségek jelei mutatkoznak az egyházak fakultatív vallásoktatás elleni akcióinak helyességét illetően. Emellett az igazgatók, pedagógusok

⁹³ EPL 2485/1947. sz. i.

⁹⁴ EPL 2484/1947. sz. i.

magatartásának a változásában persze egzisztenciális és egyéb szempontok is szerepet játszottak.⁹⁵ A közoktatásügyi kormányzat intézkedéseinek ellen-súlyozására az egyházak vezetői azon a címen léptek fel a miniszteri rendeletek ellen, hogy azokat a VKM az egyházi fennhatóság alatt álló iskolákhoz is eljuttatta. Ravasz László 1947. április 9-én körlevelet bocsátott ki — a Dunamelléki Református Egyházkerület nevében — valamennyi fennhatósága alatt álló közép- és középfokú iskola igazgatójához, s abban közölte velük, hogy nem vonatkoznak rájuk a szóban forgó miniszteri rendeletek.⁹⁶ Ugyanakkor már az előző napon tiltakozott és lényegében törvénytérrel vádolta meg Ortutay Gyulát. „Kötelességünknek érezzük kifejtenünk aggodalmunkat afelett — írta Ravasz április 8-i levelében —, hogy Miniszter Úr egy olyan törvény érdekében, amely még meghozva nincs, propagandát rendelt el a szülők és az ifjúság között akkor, amikor ez a propaganda a vallásoktatásra nézve fennálló törvénnyel ellentétben áll.”⁹⁷ Nem váratott magára azonban sokáig a katolikus klérus fellépése sem. Az egyházi jogászokkal való tanácskozások után a püspöki kar 1947. április 12-i állásfoglalása nem csupán törvénytérrel vádolta a minisztert és a fakultatív vallásoktatás képviselőit, hanem most már a legszigorúbb egyházi szankciókat is kilátásba helyezte: „Mi, Magyarország összes római katolikus és görög katolikus érsekei és püspökei, kijelentjük és Miniszter Úrnak tudomására adjuk, hogy a szóban levő rendelkezésnek nem egyedül a jogszerűségi hiányuk miatt, hanem elsősorban ránk, katolikus egyházfőkre, továbbá minden katolikus papra, minden katolikus nevelőre, sőt vonatkozó részeiben minden katolikus hívőre kötelező törvénykönyv (Codex Juris Canonici) parancsa értelmében a katolikus iskolákra kiterjesztését tudomásul nem vehetjük, s ezért katolikus iskolákban kihirdetését és végrehajtását megtiltjuk.”⁹⁸ De a katolikus püspöki kar nem elégedett meg az Ortutay Gyulánál történt fentebbi tiltakozással, hanem a miniszterelnökre is igyekezett nyomást gyakorolni. Attól tartott ugyanis, hogy a kormány — az egyházak tiltakozása ellenére — rövid időn belül törvénykezési úton szabályozza a fakultatív vallásoktatás kérdését.⁹⁹ 1947. április 12-én a püspöki kar minden tagjának aláírásával ellátott levélben követelték a miniszterelnöktől a Vatikánnal való kapcsolatok felvételét és a fakultatív vallásoktatásnak a napirendről való levételét. „Mivel a felvetett tervek általános egyházi törvényeket érintenek — hangzott a püspöki kar levele —, a magyar katolikus püspöki kar azok tárgyalására nem illetékes. Az Apostoli Szentszék felé volna helye modus vivendi tárgyalás keretében ezeket a kérdéseket esetleg felvetni. A kötelező hitoktatás mellett elfoglalt álláspontját továbbra is fenntartva indokoltnak látná a magyar püspöki kar, hogy ezek a kérdések addig is a napirendről levéssenek.”¹⁰⁰

A püspöki kar levelét — a hercegprímás megbízásából — Kürti Menyhért, a Katolikus Tanügyi Főigazgatóság elnöke és Witz Béla budapesti érseki

⁹⁵ EPL 2718/1947. sz. i.

⁹⁶ EPL 2322/1947. sz. i.

⁹⁷ Uo.

⁹⁸ EPL 2322/1947. sz. i. Ugyanezen a napon a vallás- és közoktatásügyi miniszter helyreigazító körlevelet adott ki, mely szerint a korábbi miniszteri rendeletek a felekezeti iskolák részére csak „tájékoztatásul és megfontolás céljaira” szolgálnak.

⁹⁹ EPL 2135/1947. sz. i.

¹⁰⁰ EPL 2920/1947. sz. i.

általános helytartó április 15-én nyújtotta át a miniszterelnöknek.¹⁰¹ A klérust azonban az sem látszott megnyugtanni teljesen, hogy képviselőit Nagy Ferenc igen szívélyesen fogadta, a püspöki kar levelét pedig „megnyugvással honorálta”.¹⁰² Kürti a miniszterelnökkel folytatott megbeszélésükről szóló tájékoztatójában továbbá arra vonatkozóan is kérte a hercegprímás hozzájárulását, hogy a püspöki kar tiltakozó iratát a katolikus intézeteknek is elküldhesse. Ugyanakkor mások — egyházi személyek — a kiscgazdapárti nemzetgyűlési képviselők „meggyőzésének” a változatlan fontosságára hívták fel Mindszenty figyelmét.¹⁰³ Ez utóbbiak úgy vélekedtek, hogy elegendő lenne, mintegy 100 kiscgazda képviselőnek a szavazatát megszerezni a fakultatív vallásoktatásról szóló törvényjavaslat elgáncsolásához, sőt végső esetben még azt is célra vezetőnek tartották volna, ha a kiscgazda képviselők a szavazás napján — ellenszavazást vállalni nem mervén —, egyszerűen otthon maradnak. Az egyházi köröket mégis leginkább a vallás- és közoktatásügyi miniszter tevékenysége nyugtalanította.¹⁰⁴ Emellett persze az is aggasztotta a klérust, hogy a „római küldött” sem utazott még el. Mindezek arra készítették Mindszentyt, hogy április 28-án újabb levelet küldjön Nagy Ferenc miniszterelnöknek.¹⁰⁵ Ez a levél azonban már nem helyezett kilátásba egyházi megtorló intézkedéseket, hanem lényegében annak a megismétlésére és leszögezésére szorítkozott, hogy a kormány konkordátum létesítése céljából mielőbb vegye fel a kapcsolatot a Vatikánnal. A hercegprímás második levelét Witz Béla személyesen vitte el a miniszterelnöknek.¹⁰⁶ E levél átnyújtásával egyidejűleg Witz visszakérte Nagy Ferenctől a püspöki kar április 12-i levelét. Ézzel a klérus tulajdonképpen érvénytelenítette, pontosabban visszavonta a kilátásba helyezett büntető szankciókat. „A miniszterelnök igen hálásan köszönte meg Eminenciád sorait, jelezvén — számolt be Witz április 30-án a hercegprímásnak —, hogy ezzel igen nagymértékben mozdította elő Eminenciád a benső békét, amiért igaz hálával és köszönettel adózik.”¹⁰⁷ Mindszenty második levelének az előzményéhez tartozott azonban az is, hogy a miniszterelnök április 26-án megígérte Bánáss püspöknek, hogy a katolikus egyház változatlanul megkapja a kormánytól az igényelt tankönyv-hitelt, továbbá az egyházak iskolafenntartó joga „csorbítatlan” marad. „Figyelmeztettem — írta Bánáss püspök a Nagy Ferencel folytatott beszélgetésről a hercegprímásnak —, hogy ne játszon a szavával, mert engem lehetetlen helyzetbe hoz, de ismételten vállalta nyomatékkal a fentieket.”¹⁰⁸ Ezenkívül Bánáss beszámolt arról is, hogy Balogh Istvánt a vele bizalmasan közölt „suspensio”, amely egyébként egyáltalán nem maradt titokban, nagyon megrendítette, s több szereplését azonnal lemondta. Varga Béla pedig többek hallatára kijelentette, hogy Balogh politikai szerepléseivel nem vállal közösséget és nem hajlandó semmilyen közös gyűlésen részt venni a fakultatív vallásoktatás ügyében.

¹⁰¹ Uo.

¹⁰² EPL 2322/1947. sz. i.

¹⁰³ EPL 2354/1947. sz. i.

¹⁰⁴ Ortutay Gyula miniszter 1947. ápr. 15-i körlevelében ismételten utasította a tankerületi főigazgatókat, hogy „az iskolákban tartott szülői értekezleteken a fakultatív vallásoktatás kérdését megbeszélések formájában tárgyilagosan ismertessék” (EPL 2485/1947. sz. i.).

¹⁰⁵ EPL 2920/1947. sz. i.

¹⁰⁶ Uo.

¹⁰⁷ Uo.

¹⁰⁸ Uo.

Katolikus egyházi vezető körökben azonban elhamarkodottnak ítélték a püspöki kar április 12-i levelének Nagy Ferentől történt visszakérését. Kevésnek találták a miniszterelnök ígéretét, illetve biztosítékait, bár már arról is tudtak, hogy Nagy Ferenc helyteleníti Ortutay Gyulának a fakultatív vallás-oktatással kapcsolatos lépéseit, továbbá Katona Jenőt felelősségre vonta a Politiká-ban megjelent közleményekért. Másfelől pedig úgy vélekedtek, hogy sokkal célszerűbb az egyház szempontjából is az, ha a miniszterelnöknek a koalíciós partnerekkel folytatott tárgyalásokon „módjában van a kettő közül bármelyiket felhasználni”.¹⁰⁹ Ennek megfelelően Bánáss püspök már április 28-án közölte Nagy Ferencel, hogy mind az április 12-i, mind az április 28-i levél érvényben van. Május 5-én pedig Mindszenty hivatalosan is visszajuttatta a miniszterelnöknek a püspöki kar április 12-i levelét azzal, hogy „a másikkal az elsőt nem vontuk vissza”.¹¹⁰

Nagy Ferenc a hercegprímás április 28-i levelét feltétlenül olyannak tekintette, mint amely alapjául szolgálhat az állam és az egyház közötti meg-egyezés létrehozásának, a belpolitikai béke e téren való helyreállításának. Május elején közölte a miniszterelnök a katolikus egyház képviselőjével, hogy a magyar megbízott római utazására vonatkozó közlést „vegye autentikusnak”, s a klérus járjon közbe a vatikáni megbízott mielőbbi ide küldése érdekében. De Nagy Ferenc utasította a vallás- és közoktatásügyi minisztert is, hogy „szüneteltesse” a tankönyv-monopólium ügyét. A kispapok tájékoztatásügyi miniszter viszont arról értesítette Mindszenty képviselőjét, hogy az egységes állami tankönyvek bevezetésére egyelőre a fennálló papírhiány miatt sem kerülhet sor.¹¹¹ A miniszterelnök azonban időközben a protestáns egyházak képviselőivel is újra felvette a kapcsolatot. Kiderült, hogy most már Ravasz László sem idegenkednék valamiféle kompromisszumos megoldástól, főleg a tankönyvek ügyében.¹¹² A katolikus klérus azonban ezúttal is ellenállt. Nem elégitették ki őt a kilátásba helyezett engedmények — a tankönyvbizottságban az egyházak helyet kapnak, a katolikus nyomdák részvételét biztosítják stb. —, mégpedig arra való hivatkozással, hogy „az egyház nem egyszerűen az állammal áll szemben, hanem a marxista pártokon keresztül a kinyilatkoz-tatással éles ellentétben álló történelmi materializmussal”.¹¹³ Ugyanakkor május 13-án már egyenesen azt követelte a klérus, hogy a Kispapdapárt lépjen fel a fakultatív vallásoktatásnak a napirendről való végleges levétele érdeké-ben. Ezt azonban Nagy Ferenc nem merte vállalni, „a pártok közhangulata” miatt. Így átmenetileg a klérus is kénytelen volt tudomásul venni, hogy Nagy Ferenc szabadságra menetelével a fakultatív vallásoktatás ügye is elkerülhetetlenül halasztást szenved. Ezért persze végső fokon nem elégedet-lenkedett, ellenkezőleg inkább kedvezően fogta fel azt. „Most a miniszterelnök megy háromheti szabadságra, addig titkára a helyettes Rákosi mellett dol-gozik. Azt reméli — közölték bizalmasan és meglelégedéssel Mindszentyvel —, hogy rá tudja venni azt is szabadságra. Aztán jön az aratás. Az idő dolgozik.”¹¹⁴

*

¹⁰⁹ Uo.

¹¹⁰ Uo.

¹¹¹ Uo.

¹¹² Uo.

¹¹³ Uo.

¹¹⁴ Uo. A VKM I. üo. vezetője 1947. jún. 4-én tájékoztatta Mindszenty bíborost

A fakultatív vallásoktatás bevezetése tehát május végén—június elején hivatalosan is lekerült a napirendről anélkül, hogy a március 11-i pártközi egyezmény ide vonatkozó pontjait a koalíciós pártok végrehajtották volna. Úgy tűnt, az állam és a kormányzat alul maradt az egyházpolitikai vitában, s a fakultatív vallásoktatás bevezetése elleni egyházi tiltakozások, tömegakciók elérték közvetlen céljukat. Ebben kétségtelenül komoly szerepet játszott az a körülmény, hogy a koalíción belül csupán a baloldali pártok és néhány kiszagda politikus tanúsított a március 11-i pártközi egyezmény szellemének megfelelő magatartást. A Kommunista Párt a fakultatív vallásoktatás napirendre kerülésétől kezdve állásfoglalásaiban és egész magatartásában következőzetesen vállalta a fakultatív vallásoktatás bevezetéséből reá háruló feladatokat, ugyanakkor saját tagjait is óva intette ennek a kérdésnek a túlhajtásától. „A szabad vallásoktatásért folyó harcban a pártnak nem szabad hangoskodni és előreszaladni. Hangsúlyozni kell azt a segítséget — állapította meg a KV 1947. április 4-i határozata —, amelyet pártunk a földreform, a falujárás során az egyházaknak, az alsó papságnak nyújtott.”¹¹⁵ Lényegében hasonló módon járt el a Szociáldemokrata Párt vezetősége is. Jellemző, hogy a párt március 29-i parasztkongresszusán, ahol több felszólaló is foglalkozott a fakultatív vallásoktatás kérdéssel, elvileg senki sem kifogásolta azt. Így Takács József alábbi szavaival valójában a parasztkongresszus résztvevőinek közös álláspontját juttatta kifejezésre: „Így vagyunk az ún. szabad vallásoktatással is, az úgy fest a demagógok szájából, mintha el akarnánk venni a népnek a hitét és vallástalanságba akarnánk kényszeríteni az embereket. Holott miről van szó? Arról, hogy mindenkinek legyen meg a lelkiismereti szabadsága.”¹¹⁶ A Nemzeti Parasztpárt véleményét pedig Farkas Ferencnek és Gém Ferencnek a kultusz-tárca vitájában elhangzott felszólalásai, valamint az országos központ 1947. március 20-i pártnapi anyaga fejezte ki leginkább.¹¹⁷ Más volt a helyzet a Kiszagdapárttal, amely tulajdonképpen három részre szakadt a fakultatív vallásoktatás ügyében. A baloldali értelmiségiek Ortutay Gyulával az élen, nem egyszerűen csak támogatták a fakultatív vallásoktatás bevezetését, hanem az egyházakkal folytatott legélesebb viták idején is végig a legnehezebb feladatokat is vállalták e téren. Így esetenként nem csupán az egyházakkal, hanem magával Nagy Ferencel, s főként Varga Bélával is összeütközésbe kerültek, nem is beszélve a Kiszagdapárt jobboldali nemzetgyűlési képviselőiről és a párt tagságának a zöméről. Varga Béla hovatovább már annyira elégedetlen volt Ortutay Gyulának a fakultatív vallásoktatásról szóló nyilatkozataival, hogy a Politikai Bizottság 1947. május 19-i ülésén olyan határozatot fogadtatott el, mely szerint „a fakultatív hitoktatás kérdésében a párt és a Politikai Bizottság előzetes hozzájárulása nélkül senki nem nyilatkozhat, még akkor sem, ha erre

arról, hogy a fakultatív vallásoktatás ügyét a „minapi” minisztertanács levette a napirendről, a végleges vagy külön vatikáni kiküldött közbejöttével meginduló konkordátum-tárgyalásig.

¹¹⁵ A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944—1948. Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1967. 473.

¹¹⁶ PI Arch 253/1—167. Ugyanezt a felfogást tükrözte egyébként a pártvezetőség 1947. ápr. 14-i hivatalos állásfoglalása is: „A fakultatív vallásoktatás kérdése nem lehet kultúrharc tényezője, hanem gyors megoldása a törvényhozás feladata. A fakultatív vallásoktatás nem vallási kérdés, hanem a lelkiismereti szabadság tényezője” (PI Arch. 253/1—158).

¹¹⁷ PI Arch 2/15—68.

felkéri”.¹¹⁸ Ortutay Gyula nyilatkozatai és intézkedései mellett Balogh István beszédei okozták a legtöbb gondot Nagy Ferencnek és Varga Bélának. Nem véletlenül írta a Szabad Nép „Megjegyzések egy előadáshoz” c. cikkében — nagyrészt a kisgazdapárti főtitkár szavait idézve —, hogy „Balogh István . . . a pap állapítja meg, hogy az egyházak féltése a demokráciától alaptalan volt, mert ami itt történt, azért minden katolikus hívő és pap leborulva adhat hálát a jó Istennek . . . Magyarországon ma nagyobb vallásszabadság van, mint azokban az országokban, amelyek felé némelyek oly lihegve néznek.”¹¹⁹ Balogh István az FKGP Politikai Bizottságában lezajlott viták során sem fogadta el kritikátlanul Mindszentynek a fakultatív vallásoktatással kapcsolatos megnyilatkozásait, még kevésbé rendelte alá magát Varga Béla óhajainak.¹²⁰ Ortutay Gyulát, Balogh Istvánt, Bereczky Albertet és néhány más társukat kivéve azonban az FKGP képviselőinek, funkcionáriusainak döntő többsége nem hogy lojálisan viselkedett volna a koalícióval szemben, hanem inkább felsorakozott az egyházak tiltakozó akcióihoz, sőt nem egy esetben kifejezetten kezdeményezte azokat. Mégpedig azzal a nem is titkolt szándékkal, hogy az egész ügy ódiúmát a baloldalra, s különösen a Kommunista Pártra háríthassa. Rágalmakból és sértegetésekből persze bőven kijutott a baloldali kisgazdáknak is, főleg Ortutay Gyulának. Balla Antal március 28-án a budafoki pártnapon jelentette ki, hogy a kisgazdapárti miniszterek nem értenek egyet a fakultatív vallásoktatás bevezetésével. Vass Sándor a Kecskemét környéki gyűlésein a szakszervezeteket rágalmazta: „A szakszervezetek kényszerrel fogják megakadályozni, hogy tagjaik gyermekei hittanra járnak.” Z. Nagy Ferenc pedig azt hangoztatta szegedi beszédében, hogy a Kisgazdapárt „nem engedi meg, hogy egyes pártok meggátolják a vallásoktatást”.¹²¹ Szolnoki István április 18-án az FKGP budapesti IX. kerületi szervezetében arról beszélt, hogy pártja csak „külső kényszer következtében” javasolta a fakultatív vallásoktatást. Gyulai József viszont Csengeren és Fehérgyarmaton azzal próbálta igazolni a Kisgazdapárt magatartását a fakultatív vallásoktatás ügyében, hogy „egy magyar anya sem akarja, hogy leányából utcai nő, fiából kocsmatöltelék legyen”.¹²² A fentieket mintegy betetézte Pocsai László pácini „kinyilatkoztatása”, amelyben többek között arról beszélt: „A baloldaliak . . . behozták azt az Ortutay . . . t, aki ugyan kisgazdapárti, de azt ígérték neki, hogy úgy lehet miniszter, ha kihozza ezt a rendeletet”.¹²³ A kisgazdapárti képviselők ilyen megnyilatkozásainak, a fakultatív vallásoktatás elleni fellépésének tulajdonképpen kedvezett Nagy Ferenc és mindenekelőtt Varga Béla viselkedése. Kisgazdapárti körökben nem volt titok a nemzetgyűlés elnökének a klérussal való szoros kapcsolata s a fakultatív vallásoktatás bevezetése iránti ellenszenv. Emellett Varga Béla csak azokkal a kisgazdákkal szemben kívánt eljárni, akik a fakultatív vallásoktatás mellett foglaltak állást. Nagy Ferenc, a baloldali pártok reagálására való tekintettel, nyíltan nem helyeselhette a jobboldali kisgazda képviselőknek, politikusoknak az egyházak politikája melletti nyílt kiállását, ugyanakkor a párton belül ő is csak a fakultatív vallásoktatás híveit marasztalta el, azok magatartását helytelenítette. Így

¹¹⁸ PI Arch 285/1—5.

¹¹⁹ Szabad Nép, 1947. ápr. 18.

¹²⁰ PI Arch. 285/1—5.

¹²¹ Szabad Nép, 1947. ápr. 27.

¹²² Szabad Nép, 1947. ápr. 25.

¹²³ PI Arch 2/15—29.

akarva-akaratlanul is bátorította pártja jobboldalának fentebb említett tevékenységét.

Nagy Ferenc taktikázásának, felemás viselkedésének azonban ezúttal nem kedveztek a körülmények, pontosabban a belpolitikai viszonyok. Az egyházak, s elsősorban a katolikus klérus már azt is komolyan zokon vette tőle, hogy az FKGP a pártközi tárgyalásokon egyáltalán hozzájárult a fakultatív vallásoktatás felvetéséhez.¹²⁴ A Bánáss püspökkel folytatott megbeszélését követő „félreértések” szintén nem növelték a személye iránti bizalmat egyházi körökben. Nem is beszélve arról, hogy párton belüli befolyásának és tekintélyének a csökkenése, valamint a politikai életből való visszavonulási szándéka hasonlóan nem sokat ígért személyét illetően a katolikus egyház szemében a jövőre nézve. Különösen akkor nem, amikor a különböző jobboldali ellenzéki pártok és csoportok — tömegbefolyásuk szemmel látható gyarapodásával párhuzamosan — szinte versengtek azért, hogy a Kisgazdapárt helyébe lép-hessenek a klérusnál. Nyilvánvalóan ezzel függött össze az is, hogy Súlyok Dezső, Pfeiffer Zoltán és más jobboldali politikusok a baloldali pártok mellett a kisgazdapárti vezetőket is elmarasztalták a fakultatív vallásoktatás kapcsán. A falusi tömegeknek és a városi polgári-kispolgári elemeknek az egyházak által kezdeményezett, szervezett tiltakozó akciókban való nagy arányú részvétele így azzal a veszéllyel járhatott, illetőleg járt, hogy az FKGP egyidejűleg veszíti el mind a klérus kegyeit, mind tagságának, híveinek jelentős részét. Az FKGP 1947. április 6-i felhívása „Budapest polgárságához”, amelyet egyébként Nagy Ferenc, Balogh István és Varga Béla írtak alá, valójában azt a célt szolgáltatta, hogy a párt felbomlási folyamatát megállítsa és a jobboldalon való elszigetelődését megakadályozza. A szóban forgó politikusok felhívásukban nem csupán a polgári gondolat, hanem az egyházak és a vallás iránti hűségükről is próbálták meggyőzni a közvéleményt. „A polgári demokrácia elveit hirdetjük . . . a magántulajdon talpazatán állunk. Hű fiaink vagyunk egyházunknak és elsőik lennénk, akik szembeszállnánk minden olyan áramlattal, amelynek éle az egyházak és a vallás szabad gyakorlása ellen irányulna. Ne féltse senki tőlünk egyházát és vallását — hangzott a felhívás —, de ne is merészelje bárki a vallás és a hit magasztos kérdését politikai célkitűzésekre vagy népszerűség-hajhászásra felhasználni.”¹²⁵

*

A kisgazdapárti vezetők, Nagy Ferencel együtt azonban nemcsak a jobboldallal és a katolikus klérussal kerültek összeütközésbe a fakultatív vallásoktatás bevezetése körüli vitákban, hanem a baloldali pártokkal is. A baloldali pártok vezetői tisztában voltak azzal, hogy a Kisgazdapárt politikai befolyását és tömegtámogatását jórészt a katolikus klérusnál élvezett bizalmának köszönheti. Ily módon az FKGP vezetőinek a klérushoz fűződő viszonya döntő befolyással lehetett és volt mind magának a pártnak a sorsára,

¹²⁴ Nem véletlenül, katolikus körökben olyan hírek terjedtek el személyéről, amelyek határozottan kétségbe vonni látszottak politikai alkalmasságát. Közeli bukását szinte magától értetődőnek tekintették. Az Actio Catholica országos igazgatója 1947. márc. 13-án a következőket jelentette Mindszenty hercegprímásnak: „Nagy Ferencről különben az a hír, hogy összeomló idegállapotban van és, hogy estenként nincsen odahaza, hanem mulatozgat, sőt azt is állítják, hogy nőkkel szórakozik és azokon keresztül rontják őt meg, Kun László módjára” (EPL 2135/1947. sz. i.).

¹²⁵ Kis Újság, 1947. ápr. 6.

jövőjére, mind a „centrum” vezetőinek, s mindenekelőtt Nagy Ferencnek a párt és a politikai életben betöltött szerepére. Éppen ezért a baloldal elsősorban arra törekedett, hogy Nagy Ferencet a katolikus klérussal való szembefordulásra vagy legalábbis az e téren való színvallásra kényszerítse. Ez utóbbi célt szolgálta Farkas Ferencnek a katolikus püspöki kar márciusi körlevelével kapcsolatos nyilatkozata is. Farkas Ferenc kijelentette, hogy a kultusz-tárca költségvetési előadójaként elmondott szavait a fakultatív vallásoktatás bevezetését és a katolikus egyház álláspontját illetően a miniszterelnöknek a március 11-i pártközi értekezleten elhangzott bejelentéséből merítette. „A miniszterelnök úr joga az — mutatott rá Farkas Ferenc —, hogy a püspök személye felől felvilágosítást adjon, akit (Bánáss László veszprémi püspökről volt szó — B. S.) egyébként a pártközi értekezleten megnevezett.”¹²⁶ Két nappal korábban az SzDP párttanácsának az ülésén Szakasits Árpád szintén azt a bejelentést tette, hogy a fakultatív vallásoktatás kérdését a Kisgazdapárt „hozta napirendre”. De Szakasits a fakultatív vallásoktatással összefüggésben az FKGP és a katolikus klérus kapcsolatának a jelentőségét is megvilágította: „Ha a Független Kisgazdapárt elveszti a klérus támogatását, akkor vidéken elég nehéz politikai helyzetbe kerül. És akkor képtelen lesz arra, hogy újra felépítse magát és veszteségeit behozza.”¹²⁷ A Kisgazdapártot, illetőleg személy szerint Nagy Ferencet azonban a fakultatív vallásoktatás bevezetése körül támadt vitákban sem érte erőteljesebb támadás az SzDP részéről.¹²⁸ A paraszt-ság körében megnyilvánuló elégedetlenség, valamint a fakultatív vallásoktatás elleni tömeges tiltakozások és nem utolsósorban a kisgazda képviselők rágalomhadjáratának a hatására azonban április folyamán már a baloldali pártok is — főleg az MKP és az NPP — határozottabban léptek fel a Kisgazdapárttal szemben. Az NPP Politikai Bizottságának az 1947. április 22-i ülésén Darvas József azt javasolta, hogy a fakultatív vallásoktatással kapcsolatosan a baloldali pártok vagy szorítsák rá az FKGP-t arra, hogy következetesebben képviselje az ügyet, vagy ha ez nem megy, sürgősen vegyék le a napirendről.¹²⁹ A Kommunista Párt vezetői ugyancsak több ízben szóvá tették a nyilvánosság előtt is az FKGP kétkulacos magatartását. A közvélemény elé tárták, hogy a fakultatív vallásoktatás bevezetését bár a Kisgazdapárt kezdeményezte, mégis a felelőséget a Kommunista Pártra próbálja hárítani. Majd egyenesen felszólították Nagy Ferencet és a többi kisgazdapárti vezetőt, hogy őszintén tisztázzák pártjuknak a fakultatív vallásoktatás bevezetésével kapcsolatos szerepét. „A kisgazdapárt felelős vezetői részéről világos, egyértelmű nyilatkozat mind máig nem hangzott el. A vezetők kétértelmű magatartása teszi lehetővé — írta a Szabad Nép — a nagyon is egyértelmű rágalomhadjáratot.”¹³⁰

*

¹²⁶ Szabadság, 1947. márc. 21.

¹²⁷ PI Arch 253/1—139.

¹²⁸ Valószínűleg ennek is volt köszönhető, hogy a kisgazdapárti vezetők még májusban is megpróbáltak közeledni a Szociáldemokrata Párthoz. „Érzékeltette velem — írta Schiffer Pál 1947. máj. 8-i feljegyzésében a Balogh Istvánnal folytatott beszélgetéséről —, hogy szeretne pártunkkal melegebb viszonyt kialakítani anélkül, hogy ez a munkasegység kérdését érintené” (PI Arch 253/1—181).

¹²⁹ PI Arch 284. f. XIII. cs.

¹³⁰ Szabad Nép, 1947. ápr. 27.

Nagy Ferenc a fakultatív vallásoktatásról folyó viták idején „semleges-ségével”, hallgatásával nemcsak a baloldal, hanem végső fokon a jobboldal és ezen belül a katolikus klérus bizalmát is elveszítette.¹³¹ A katolikus klérus véglegesen ugyan még mindig nem mondott le Nagy Ferencről, de a bizalom helyreállítását olyan feltételhez kötötte — ti. azt követelte tőle, hogy a Kisgazdapárt hivatalosan is lépjen fel a fakultatív vallásoktatás bevezetése ellen —, amelyet a baloldali pártokkal való nyílt szakítás kockázata nélkül semmiképpen sem vállalhatott, így természetesen politikai elszigeteltségéből sem léphetett ki. Ezzel a baloldali pártok tulajdonképpen elérték azt a célkitűzésüket, amely a kisgazdapárt és a katolikus klérus kapcsolatának a „felbomlasztására” irányult. Ugyanakkor végső fokon lényegében ők is vesztesként kerültek ki az egyházpolitikai küzdelmekből, hiszen a Kisgazdapártból kiáramló tömegek — a koalíciós pártoknak hátat fordítva és a politikából nagyrészt kiábrándulva — zömmel a katolikus egyház közvetlen befolyása alá kerültek. Ennek a jelentőségét még csak fokozta az a körülmény, hogy a katolikus papság újra igen élénk politikai és szervező tevékenységbe kezdett a lakosság minden rétegében és korosztályában. Ez viszont azt jelentette, hogy szinte kizárólag csak a kedvező, kínálkozó alkalmon múlik, hogy a klérus befolyása alatt álló tömegek mikor és hogyan sorakoznak fel egy katolikus színezetű polgári, „méréskelten” jobboldali ellenzéki párt mögött.

A fakultatív vallásoktatás bevezetésével kapcsolatos politikai küzdelem azonban távolról sem az egyetlen olyan kérdése volt — 1947 tavaszán — a magyar belpolitikának, amely a koalíciós pártokat megosztotta, s minden korábbinál mélyebb válság felé sodorta a koalíciót, hanem ehhez járult még mindenekelőtt a hároméves gazdasági terv előkészítése, pontosabban kormányprogram szintjére való emelése.

Ш. Балог:

Вопрос о факультативном преподавании основ религии и церковь (весна 1947. г.)

(Резюме)

На состоявшемся 4-го марта 1947 г. межпартийном совещании коалиционных партий для выработки связанных с новой правительственной программой проектов были избраны три подкомиссии, в том числе и подкомиссия по народному образованию. Подготовленный ею проект, в котором фигурировал и тезис о факультативном преподавании основ религии был обсужден и принят на межпартийном совещании 11-го марта. Предложение принять

¹³¹ 1947. ápr. 2-án — a fakultatív vallásoktatással kapcsolatosan kitört „politikai vihar” láttán — Nagy Ferenc bizonyos fokig módosította korábbi véleményét, de még mindig úgy tűnt, hogy lojális kíván maradni a pártközi egyezményhez (PI Arch 285/1 — 5.). Az FKGP Politikai Bizottságának 1947. ápr. 12-i ülésén szavakban ismét lojalitást ígért a pártközi egyezmény ide vonatkozó pontja iránt, de a valóságban másként viselkedett. A nyilvánosság előtt változatlanul nem volt hajlandó tisztázni az FKGP szerepét és felelősségét, nem lépett fel pártja jobboldali képviselőivel szemben, sőt csak azt látta, hogy ezt az ügyet a baloldali pártok az FKGP ellen használják fel. Ugyanakkor már kereste a katolikus egyház vezetőivel való esetleges külön megegyezés lehetőségét (PI Arch 285/1—5.).

этот проект исходило от Партии мелких сельских хозяев. Председатель партии, тогдашний премьер-министр Ференц Надь рекомендовал руководству своей партии одобрить этот тезис, так как согласно информации, полученной им от епископа Ласло Банашша (который и до этого не раз служил посредником между премьер-министром и католическим клиром), состоявшаяся как раз тогда же конференция епископов не увидела в предложении о введении факультативного обучения закону божьему ничего для церкви оскорбительного. Ференц Надь, поддерживая это казавшееся радикальным предложение, стремился подтвердить свою готовность сотрудничать с левыми партиями. С другой стороны, «ценою» возможного введения факультативного преподавания закона божьего он пытался на долгое время отсрочить передачу школ государству, последовательное отделение в Венгрии церкви от государства.

Однако князь-примас Миндсенти с самого начала решительно возражал против введения факультативного обучения основам религии. Более того, он стремился привлечь к организации движения протеста не только католическую, но и протестантские церкви. Это движение протеста венгерских церквей в марте—апреле 1947 г. приняло размеры, охватившие прямо-таки всю страну, что, — как выяснилось несколько позже — оказало серьезное воздействие не только на взаимоотношения коалиционных партий, но и решающим образом повлияло на политику Ференца Надя.

Во время организованного церковью массового движения протеста против введения факультативного обучения закону божьему Ференц Надь стремился демонстрировать свою «нейтральную» позицию, в результате чего, в конечном счете, потерял доверие как левых партий, так и католического клира. Правда, последний все еще не отказался от него, однако для восстановления доверия ставил такие условия (например, чтобы Партия мелких хозяев официально выступила против введения факультативного обучения закону божьему), которые премьер-министр мог бы выполнить только путем открытого разрыва с левыми партиями. В результате этого Ференц Надь не мог преодолеть своей все более усиливающейся политической изоляции. А левые партии, по существу, достигли поставленной ими цели: разрушили связь между Партией мелких сельских хозяев и католическим клиром.

Однако политическая борьба, развернувшаяся вокруг вопроса о введении факультативного обучения закону божьему весной 1947 г., была далеко не единственным вопросом венгерской внутренней политики, который разделял коалиционные партии и толкал коалицию к кризису более глубокому, чем все предыдущие. Этому кризису, прежде всего, способствовала подготовка трехлетнего хозяйственного плана, а еще точнее — выдвигение в повестку дня вопроса о национализации банков.

S. Balogh:

La question de l'enseignement religieux facultatif et les églises (printemps 1947)

(Résumé)

La conférence interpartis des partis de coalition du 4 mars 1947 a désigné trois sous-comités — dont l'un était celui de l'éducation nationale — pour élaborer les projets concernant le nouveau programme gouvernemental. Le projet du sous-comité de l'éducation nationale — où était prévu de rendre facultatif l'enseignement religieux à l'école — a été discuté et accepté par la conférence interpartis du 11 mars. Le projet provenait du parti des petits propriétaires. Ferenc Nagy, président du parti et premier ministre, a motivé cette proposition devant les dirigeants de son parti en disant que d'après les informations prises au près de l'évêque László Bánáss — qui ne servait pas d'ailleurs pour la première fois comme intermédiaire entre le premier ministre et le clergé catholique — la conférence épiscopale siégeante ce temps-ci ne considère pas fâcheux pour l'église la proposition de l'institution de l'enseignement religieux facultatif. Par cette proposition qui semblait radicale, Ferenc Nagy voulait prouver sa disposition à collaborer avec les partis de gauche. D'autre part par l'institution éventuelle de l'enseignement religieux facultatif il aurait souhaité d'ajourner la nationalisation des écoles, la séparation conséquente de l'État et de l'Église en Hongrie.

Cependant l'archevêque primat Mindszenty était dès le début fermement opposé à l'institution de l'enseignement facultatif religieux. De plus, il voulait gagner à l'organisation d'un mouvement de protestation non seulement l'église catholique mais aussi les églises protestantes. Ce mouvement de protestation des églises aux mois de mars et d'avril de 1947 a pris vraiment des proportions nationales. Et cela — comme il s'est avéré plus tard — avait une grande influence non seulement sur la formation des rapports entre les partis de coalition, mais exerçait en même temps une influence décisive sur la carrière politique de Ferenc Nagy.

Durant le mouvement de protestation contre l'institution de l'enseignement religieux facultatif, Ferenc Nagy essayait de prendre une attitude «neutraliste». Par conséquent, il a perdu la confiance des partis de gauche et du clergé catholique également. Cependant ce dernier ne l'a pas abandonnée définitivement, mais pour restaurer la confiance il lui a posé de telles conditions — en demandant notamment que le parti des petits propriétaires s'oppose officiellement à l'institution de l'enseignement religieux facultatif — que le premier ministre ne pouvait pas les accepter sans risquer la rupture définitive avec les partis de gauche. Il ne pouvait donc pas sortir de son isolement croissant. Ainsi, les partis de gauche ont atteint leur but de disloquer les rapports du parti des petits propriétaires et du clergé catholique.

Cependant, au printemps de 1947, la lutte politique pour l'institution de l'enseignement religieux facultatif était loin d'être la seule question de la politique intérieure hongroise qui a divisé les partis de coalition, et qui par conséquent a amené la coalition vers une crise de plus en plus profonde; l'élaboration du plan triennal ou plus exactement la mise à l'ordre du jour de la nationalisation des banques s'y est ajoutée d'une manière prépondérante.

Anatolij Grickevics:

A pravoszláv egyház helyzete a Litván Nagyfejedelemségben és a nemzeti-vallási harc a magánföldesúri városokban

Belorusszia XVI—XVIII. századi történetében igen nagy szerepet játszott a néptömegek küzdelme a nemzeti-vallási elnyomás ellen, s ez igen gyakran összefonódott az antifeudális harcral. Az Októberi Forradalom előtti nemesi és burzsoá történetírás nagy mennyiségű tényanyagot tárt fel, de idealista, egyházi megvilágításban, figyelmen kívül hagyva az osztályharcot, túlhangsúlyozva a lakosság vallási sokféleségét. A nemzeti-vallási küzdelmeket úgy állította be mint a katolicizmus, az unitus nemesség (P. Zsukovics) vagy a pravoszláv papság elleni harcot (M. Kojálovics, I. Csisztovics, F. I. Tyitov és mások). A magánföldesúri városokban folyó vallási küzdelmeket önálló témaként nem vizsgálták munkáikban a történészek.

Az egyház egyike volt azoknak az intézményeknek, amelyek a feudális gazdasági alap felépítményét alkották; a feudalizmus korában a társadalmi élet egészére óriási befolyást gyakorolt. Az ideológia uralkodó formája a vallás volt, amelynek alárendelték a filozófiát, az erkölcsöt, a művészeteket és jelentős részben a jogot is. Mint Engels megjegyezte: „a teológia uralma a szellemi élet egésze felett ekkor szükségszerű következménye volt annak a helyzetnek, amelyet az egyház, mint a feudális rend legegységesebb szintézise és szentesítése elfoglalt”.¹

Belorussziában, amelynek területe a XIV. századtól a Litván Nagyfejedelemséghez tartozott, a feudalizmus korszakában a világvallások egyike, a kereszténység uralkodott, amelynek lényegétől a nemzet-állami keret idegen. A XVI. században belorusz területen uralkodó mindkét keresztény egyház — a római katolikus és a „pravoszláv görög-keleti” — egyaránt eszköz volt a feudális urak kezében. Az egyház mindenütt a hajbókolást és a világi hatalom előtti megalázkodást terjesztette. Az egyház, mint a feudalizmus egyik támasza, buzgón védelmezte a jobbágyrendszert, hasonlóan a feudális rendszer többi pilléréhez. A feudálisok rendi osztálya mind a római katolikus, mind a pravoszláv egyház centralizált felépítését a néptömegek ellenállásának megtörésére használta fel.

Hierarchikus felépítésével a keresztény egyház meghatározott helyet foglalt el a feudális társadalomban. A feudális államban Isten szolgálói külön, kiváltságos rendet alkottak. Egész sor kiváltságuk volt: több adóféleségtől mentesek voltak, külön igazságszolgáltatásuk volt, amelynek jogköre sok kérdésben más rendekre is kiterjedt, önálló ügyintézésrel rendelkeztek. Az egyház nagy vagyonokkal rendelkezett, földbirtokai, jobbágysai voltak. A kolostorok, apátságok, egyházak földje és vagyona a világi földesurak birtokaitól eltérően nem aprózódott. Sőt a nagyherceg, a király és a feudális urak adományai révén birtokai nőttek. 1528-ban a Litván Nagyfejedelemség területének 5%-án² egyházi birtokok voltak. Jó néhány egyházi méltóság vált hatalmas feudális úrrá.

¹ Engels: A német parasztháború. Marx—Engels Művei VII. köt. 334. (Bp. 1962).

² Jerzy Ochmanski: Historia Litwy. Wrocław—Warszawa—Kraków. 1967. 85.

Az 1552-es polocki revízió a pravoszláv egyházi méltóságok birtokait mutatja ki Polock-vajdaság területén. E szerint a polocki, a vityebszki és a msztyiszlavl-i érsek (egyéb-ként polocki püspök), aki ebben az időben Germán Litavor Hrebtovics volt³ (belorusz pravoszláv mágnás családból származott), csupán a Polock-vajdaság területén három, összesen 12 faluból álló birtokkal rendelkezett, amelyek 357 „kéményt” (udvart) foglaltak magukban, különböző kategóriájú paraszttal, továbbá az ő hűbérese volt két utazó bojár és két utazó szolgáló ember,⁴ „akik lóval szolgálnak uruknak”. A polocki érsek háború esetén birtokairól 50 lovat állított ki.⁵ A kolostorok is feudális birtokosok voltak. Az említett revízió tünteti fel a „Fenséges Megváltó kolostort, amelyet a polocki apátnő, Uljana nővér vezet”. Ez a pravoszláv apáca-kolostor 23 faluval és „teleppel” rendelkezett, amelyekben 285 paraszteszalád élt, s ugyancsak a kolostor vazallusa volt egy szolgáló katona, aki „lóval szolgál”.⁶

Az 1565-ös „Litván katonai összeírás”-ban feljegyezték, hogy a vilnai katolikus püspök, Valerián herceg 50 lovasból és 16 gyalogosból álló egységet állított ki a hadseregbe.⁷ Az 1567-es „Litván katonai összeírás” tanúsága szerint a Grodno kerületet és a poleszje-i Novogrudok kerületet magába foglaló Szupraszli'szki pravoszláv kolostor birtokairól az apát 27 lovasból álló egységet állított ki.⁸ Valerián herceg, a vilnai püspök ekkor 100 lovast és 50 gyalogost állított ki.⁹

Ily módon a XVI. századra a Litván Nagyfejedelemség területén különösen kiváltságos renddé vált a papság. A legfelső egyházi hierarchia tagjai mind származás szerint, mind tényleges helyzetüket tekintve feudális nagyurak voltak, akiknek a földjein feudális függésben levő parasztek szenvedtek az elnyomástól.

A XV–XVI. században a Litván Nagyfejedelemségben a pravoszláv egyház területi-hierarchiája a következő volt:

1. a kijevi főegyházkerület (élén közvetlenül a Litván Nagyfejedelemség pravoszláv egyházának feje, a metropolita állt), amelyhez Vilno, Troki, Novogrudok és Kijev vajdaságok területe tartozott, azaz Belorusszia, Litvánia és Ukrajna területének jelentős része; továbbá ehhez a főegyházkerülethez tartozott Zsmud' vidéke, a Szluck-hercegség, és volt idő, amikor Galícia és Podolia is;

2. a polock-i egyházmegye (eparchia), amelynek élén érsek állt, s amelyhez Polock, Vityebszk és Msztyiszlavl vajdaságok területe tartozott, valamint Riga pravoszláv lakosai;

3. a pinszk-i és a turovi egyházmegye;

4. a Vlagyimir–breszt-i egyházmegye (Volhinia vajdaság egy része, Breszt–Litovszk vajdaság és a Podlasie vidék).¹⁰ Továbbá a szmolenszki, csernyigovi, Luckosztrog-i egyházmegyék és három egyházmegye Galícia azon részein, amelyek Lengyelországhoz tartoztak.

A Litván Nagyfejedelemség, azon belül Belorusszia pravoszláv főpapjainak lajstromai tanúsítják, hogy a XV. században, hasonlóan az előző századhoz, jelentős részük Konstantinápolyból küldött görög (vagy ritkábban bolgár), akiket laza kapcsok fűztek a helyi feudális csoportokhoz, s ennek következtében a nagyfejedelmi hatalom támasz-

³ I. Csiztovics: Ocserk isztorii zapadno-russzskoj cerkvi. Csaszt' I. (Fejezetek a nyugati orosz egyház történetéből. Szankt-Peterburg. 1882. 155.

⁴ Polockaja revizija 1552 g. K izdaniju prigotovil I. I. Lappo (Az 1552-es polocki revízió). Moszkva. 1905, 165–167.

⁵ Uo. 167.

⁶ Uo. 167–170.

⁷ Ruszszkaja Isztoriceszskaja Biblioteka. Tom 33 (Orosz Történeti Könyvtár. Petrograd. 1915, 237.

⁸ Ua. 433–434.

⁹ Ua. 439.

¹⁰ I. Csiztovics: i. m. 121–136, 146–151, 157–164.

kodhatott rájuk. E mellett a bizánci papsághoz fűződő kapcsolataik megkönnyítették a litván fejedelmek politikai akcióit, amelyek arra irányultak, hogy megtartsák a Litván nagyfejedelemség keleti vidékeit, ill. új területeket hódítsanak. Miután Bizánc a török hódítás következtében meggyengült, a pravoszláv egyházi méltóságok — metropoliták, érsekek és püspökök — helyi születésűekből kerültek ki, akik rokoni kapcsolatban voltak a belorusz és ukrán földek feudális uraival. Így pl. 1475—1480 között Miszail Pesztruckij herceg, a korábbi szmolenszki püspök, volt a metropolita,¹¹ aki rokonságban volt Andrej Vlagyimirovics Ol'gerdovics herceggel, valamint a Szokolinszki és Szapeg hercegekkel. Bátyjának unokája a Szapeg családnak adta át örökbirtokát Csereja várossal együtt.¹² Az egyik kijevi metropolita, Jozsif Szoltán (1507—1521 között), aki korábban szintén szmolenszki püspök volt, belorusz feudális családból származott, amelynek több tagja töltött be különböző állami tisztségeket. Apja Kázmér király tábornagya, valamint szlonim-i és novogrudok-i helytartója, fivére Öreg Zsigmond tábornagya volt és 37 lovat állított a hadseregbe, nagybátyja pedig a fejedelmi birtokok kincstartója volt.¹³ Utóda, Jozsif, polocki feudális családból származott. Fia polock-i bojár volt.¹⁴ Szilveszter metropolita (1556—1568) egykor királyi kincstartó volt Vilnóban.¹⁵ A következő metropolita Iona Protaszovics-Osztrovskij (1568—1577) Báthory István királyi titkárának atyja volt.¹⁶ 1551—1558 között German Litavor-Hrebtovics állt a polock-i érsekség élén, őt szintén a feudálisok egyik képviselője, Gleb Ivanovics Korszak polock-i bojár (Geraszim érsek) követte.¹⁷ Jellemző, hogy Zsigmond Ágost nagyherceg 1558 márciusában German Hrebtovics polock-i érsek utódjává „a polocki földek urát, Gleb Ivanovics Korszak nemesét” nevezte ki „hűséges szolgálatáért” és a polocki vajda, Sztaniszlav Dovojna, valamint „a polocki földek nemes urainak” kérésére, holott nem is papi ember volt.¹⁸ Az 1552-es polock-i összeírásban még mint földbirtokos nemes szerepelt, akinek 6 birtoka volt, amelyek Golubicsi mezővárost, 13 falut, 4 kisebb települést és néhány tanyát öleltek fel. Birtokain összesen 66, különböző kategóriába tartozó parasztsalád, 14 kézműves, és 54 különböző kategóriájú szolgáló ember élt. Így ez a feudális úr, a későbbi érsek jobbágjai mellett különböző helyzetű vazallusokkal is rendelkezett. Utazó emberektől — akik két lovat állítottak hűbéruruknak — kisebb szolgáló nemesekig, akik jobbágyaikkal együtt voltak vazallusai. Birtokairól Korszak összesen 11 lovat állított „közösségi szolgálatra”.¹⁹ Később, 1562-ben az egyik neves belorusz feudális nemzetségből származó Grigorij Markovics Volovics-ot²⁰ nevezték ki polocki érsekké. Ismert feudális családok képviselői voltak a vlagyimir-breszti püspökök: Ivan Borzobogatij-Krasznyenszkin 1548—1565 között,²¹ Meletij Hrebtovics — a polocki érsek unokaöccse — 1576—1593 között,²² őt a breszti katonai helytartó Ipatij Pocej követte (Kamenyeek megyében voltak birtokai),²³ aki később mint az egyházi unió híve vált ismertté.

¹¹ Uo. 137.

¹² *Ádám Boniecki*: Poczet rodów w Wielkiem Księstwie Litewskiem w XV i XVI wieku. Warszawa. 1887. 264—265.

¹³ Uo. 330—331.

¹⁴ *I. Csisztovics*: i. m. 139.

¹⁵ Uo. 140.

¹⁶ Uo. 141.

¹⁷ Uo. 155.

¹⁸ Aktü, otnoszjasieszja k isztorii Zapadnoj Roszszii. Tom 3. (Nyugat-Oroszország történetére vonatkozó források [A továbbiakban: AZR] Szankt-Peterburg. 1848. 95.

¹⁹ Polockaja revizija 1552 g. (Az 1552-es polocki revízió). Moszkva. 1905. 86—90.

²⁰ *I. Csisztovics*: i. m. 155.

²¹ Uo. 165 és *A. Boniecki*: i. m. 154—155.

²² *I. Csisztovics*: i. m. 166.

²³ Uo., ill. *A. Boniecki*: i. m. 248—250.

A nemesi előjogok, amelyeket a Litván törvénykönyvekben és a rendi gyűlések határozataiban rögzítettek, kiterjedtek az egyházi feudális urakra is. Mint fentebb rámutattunk, az egyházi feudális urak szintén állítottak katonát a feudális hadseregbe. Az 1588-as Statutumban külön cikkely szólt „a világi és egyházi feudálisok földbirtok-jogairól”, amely tulajdonképpen az egyházi és világi földesurak egyenlőségét mondta ki a földbirtoklás kérdésében.

Ugyanakkor az egyházi hierarchia alján — különösen a pravoszláv egyház esetében — a falusi lelkészek a papság plebejus részét alkották. Engels megállapítása a belorusz alsópapságra is érvényes: „Kívül álltak az egyház feudális hierarchiáján és nem részesedtek gazdagságából . . . rosszul fizették őket és javadalmaik többnyire igen szűkösek voltak.”²⁴

Az állam egyházpolitikája a Litván Nagyfejedelemségben a XIV—XVI., sőt még a XVII—XVIII. században sem volt olyan egyértelmű, amint azt a forradalom előtti nemesi és burzsoá történetírás ábrázolta, vagy ahogy nem ritkán egyes szovjet történészek munkáikban leegyszerűsítették.

A lengyel király hűbéri függése alóli felszabadító harc során a XIV. század végén és a XV. század első harmadában Vitovt litván nagyfejedelem és a Litván nagyfejedelemség feudális urainak öt támogató többsége a vallási kérdést is felhasználták politikájukban. Ezzel magyarázható Vitovt nagy türelme az egyházzal szemben a belpolitikában, és bizonyos mértékig az a támogatás is, amelyet a pravoszláv egyház neki nyújtott a Litván nagyfejedelemségben. Hangsúlyozni kívánjuk, hogy a vallási türelem politikája, amely Vitovt uralkodásával vette kezdetét, a Litván nagyfejedelemségben nagyobb jelentőséggel bírt, mint más európai országokban, s ez a lakosság vegyes etnikai összetételével magyarázható. Megjegyezzük, hogy a Litván nagyfejedelemség belső életére a XIV. századtól döntő befolyással volt a belorusz kultúra, amely jelentősen magasabb színvonalon állt, mint a litván lakosság kulturális fejlettsége a „tengertől-tengerig” terjedő állam megteremtésekor. A belorusz nyelv vált a hivatalos államnyelvvé, a litván nemesiség átvette a belorusz kultúrát. A pravoszláv egyházat a feudálisok széles rétegei, a városi polgárok és parasztok is támogatták a belorusz-, ukrán- és oroszok területén. Ezzel a ténnyel a litván nagyfejedelmeknek (és gyakran a lengyel királyoknak is) számolniuk kellett. A XVI. század második feléig Belorussziában nem beszélhetünk valamiféle nemzeti-vallási elnyomásról. A belorusz pravoszláv feudális urak még a XVI. század derekán is a belorusz földek többségét birtokolták. Az 1552-es polocki revízió adatai tanúskodnak arról: a Polock vajdaságban birtokkal rendelkező hercegek, közép- ill. kisbirtokos nemesek közül 144 pravoszlávnak vallotta magát és mindössze 10 katolikusként.²⁵ A kis-bojárok és a szolgálóemberek csaknem teljes egészében pravoszláv vallásúak voltak, nem beszélve a parasztokról.

A XV. században, amikor a Litván nagyfejedelemségben harc dúlt a különböző trónkövetelők között, a szemben álló feudális csoportosulások nemegyszer felhasználták politikai céljaik érdekében a lakosság vallási heterogenitását. Így történt ez a XV. század harmadics éveiben, amikor Szvidrigajlo nagyfejedelem a pravoszláv, azon belül a belorusz feudálisokra támaszkodva folytatott küzdelmet Zsigmond Kejsztutovics és az öt támogató litván katolikus bojárok, valamint Lengyelország feudálisai ellen. Miután 1432-ben Zsigmond elfoglalta a nagyfejedelmi trónt, hogy maga mellé állítsa a pravoszláv feudális urakat, 1434. május 6-án kiváltságlevelet adott ki, amely ugyanazokat az előjogokat, amelyeket az 1387-es és 1413-as kiváltságlevelek szerint a katolikus feudális urak élveztek, kiterjesztette rájuk is. Ebben hangsúlyozta, hogy a nagyfejedelem az állam min-

²⁴ Engels: A német parasztháború. 327.

²⁵ Polockaja revizija 1552 g. 72—163.

den feudális urát saját támaszának tekinti és azt kívánja, „hogy ezeknek a földeknek a népei között ne legyen semmiféle viszály . . . hogy egyenlő kegyben részesedjenek . . . , hogy híven szolgálják őt és engedelmeskedjenek neki.²⁶ Az 1434-es adománylevél biztosította minden feudális úrnak — hercegnek, bojárnak, litvánnak, oroszoknak egyaránt — a személyes sérthetetlenséget és az adómentességet. Az okmány külön pontja szögezte le a „litván és orosz” feudális urak egyenlőségét és mondta ki, hogy ők is a földbirtokos nemességhez tartoznak.²⁷

Az 1447-es kiváltságlevél, amelyet Kázmér nagyfejedelem adott ki, és amely megerősítette és szélesítette a feudálisok rendi jogait, szintén a Litván nagyfejedelemség valamennyi feudális urához szólt vallásra való tekintet nélkül. Az egyházak és kolostorok jogait és kiváltságait egyaránt rögzítette. Végül kimondta, hogy birtokokkal, hivatali tisztséggel és kitüntető címekkel csak litván alattvalók rendelkezhetnek (ez a pont a lengyel feudálisok ellen irányult).²⁸ Ez a kiváltságlevél érvényben maradt a XV. században végig és még a XVI. század első felében is. A litván nagyfejedelmek 1492-ben, 1506-ban, 1529-ben és 1547-ben is megerősítették, ill. kiegészítették.

Azokból a kiváltságokból, amelyeket a katolikus egyházon belüli zsinati mozgalmak idején kiadott 1413-as gorodle-i kiváltságlevél biztosított a litván katolikus feudális uraknak a pravoszlávokkal szemben, gyakorlatilag kevés maradt meg. A pravoszláv hercegek és nemesek elérték a Litván nagyfejedelemségben a legmagasabb állami tisztségeket is, amit az állam magas rangú hivatalnokainak listái mutatnak. Mindezt elősegítette a katolikus és pravoszláv egyház uniójának formális proklamálása is (az 1439-es firenzei unió, amelyet 1472-ben a konstantinápolyi patriarcha hivatalosan érvénytelenített).

Fentiekén túl a litván nagyfejedelmek a moszkvai fejedelemséggel orosz területek birtoklásáért folytatott állandó harcuk során a feudális uralkodó osztály konszolidálása céljából engedékeny politikát folytattak a pravoszláv feudális urakkal szemben, mert nem akarták őket a moszkvai nagyfejedelmek szövetségébe taszítani. Ezzel magyarázható az a tény, hogy az 1492-es és 1506-os kiváltságlevelek nem tartalmaznak olyan cikkelyt, amely korlátozná a pravoszláv feudális urak jogait. Az 1413-as gorodle-i kiváltságlevél nem a pravoszláv feudálisok jogait korlátozta, hanem szó szerint „hitetlen szakadárokról” beszélt.

A gorodle-i kiváltságlevél korlátozó cikkelyei átkerültek az 1529-es, 1547-es és 1551-es általános zemsztvo kiváltságlevelekbe (néhány módosítással a pravoszlávok javára), akkor, amikor már remény sem volt az unió helyreállítására. A gyakorlatba ezeket a korlátozásokat nem vezették be és véglegesen az 1563-as oklevél törölte azokat.²⁹

Amikor a XVI. század derekán Belorusszia és Litvánia feudális urai körében terjedni kezdett a protestantizmus, II. Zsigmond Ágost 1563. június 7-én kiváltságlevelet bocsátott ki, amely „Litvánia és Oroszország” pravoszláv vallású feudális urainak újabb jogokat és kiváltságokat biztosított, és rájuk is kiterjesztette a gorodle-i rendi gyűlés határozatát, amely a nemesi címerekről és kiváltságokról szólt.³⁰ Ennek a kiváltságlevél-

²⁶ Belorusszija v épohu feodalizma. Szbornik dokumentov. Tom I. (Belorusszia a feudalizmus korában. Forrásgyűjtemény. Minszk. 1959. 119—120.

²⁷ Uo. 120—121.

²⁸ Uo. 124—127.

²⁹ *M. Ljubavszkij*: K voproszu ob ogranicsenii politiceszkih prav pravoszlavnüh knjazej, panov i sljahtü v Velikom knjazsesztve Litovszkom do Ljublinszkoj unii. „Szbornik sztatej, poszvjascsennüh Vasziliju Oszipovicsu Kljucsevzskomu.” (A pravoszláv hercegek, főurak és köznemesek politikai jogainak korlátozása kérdéséhez a Litván nagyfejedelemségben a Lublini unióig. „Cikkgyűjtemény V. O. Kljucsevszkij emlékére.”) Moszkva. 1909, 1—7.

³⁰ Belorusszija v épohu feodalizma. Szbornik dokumentov. Tom I. 141—143.

nek a szövege megjegyezte, hogy a kormányzótanácsban régóta részt vettek mind a katolikus, mind a pravoszláv feudális urak: „... nem csak a római egyháznak engedelmeskedők, de a görög egyház hívei is...”³¹

A litván, belorusz és ukrán feudális körök vezetői nemegyszer maguk közül helyeztek előtérbe trónjelöltet a Jagelló-dinasztia egyenesági leszármazottaival szemben. Ilyen trónkövetelők rendszerint a Lengyelországban és Litvániában irányító királyi család rokonai voltak, pl. az Olel'kovics hercegek, akik Kijevben is Szluck-ban is rendelkeztek birtokokkal. Vlagyimir Ol'gerdovics leszármazottai voltak, annak a litván uralgó családnak a hercegei, amely nyíltan pravoszlávnak vallotta magát. A XV. század során a Litván nagyfejedelemségben az Olel'kovicsok vezették a feudális ellenzékét.

Hogy mennyire erős volt ez az oppozíció, azt azok az események mutatják, amelyek során megkísérelte az állam irányításának kulcspozícióit megszerezni. A XV. század folyamán végig fennállt az a veszély, hogy az oppozíció valamelyik jelöltje foglalja el a trónt. A Litván nagyfejedelemség feudális urai 1430-ban, 1440-ben, 1456-ban, 1461-ben, 1481-ben és 1492-ben is kísérletet tettek arra, hogy valamelyik Olel'kovics herceget jutassák a trónra.

Mindezek a tények mutatják, hogy a Litván nagyfejedelemségben a pravoszláv feudális urak jelentős része erős politikai pozíciókkal rendelkezett és nem sínylődtek nemzeti-vallási elnyomás alatt. A litván nagyfejedelmek, kihasználva a feudálisok közötti ellentétet, a litván katolikus nemességre támaszkodva, hosszú időn át kezükben tartották a hatalmat, és az annak megragadására törekvő belorusz, ukrán és orosz feudálisok többségének, valamint a velük érdekközösséget vállalt litván feudális uraknak számos kísérletét visszaverték. Ez a harc a Litván nagyfejedelemség egyes területein a helyi hatalom megerősödését eredményezte.

A nagyfejedelmek az egyházi kérdésben a katolikus egyház támogatásának politikáját folytatták. De ez nem jelentette azt, hogy a XV. században és a XVI. század első felében a pravoszláv egyház korlátozása, vagy érdekeinek megsértése érvényesült volna. Ellenkezőleg, a litván nagyfejedelmek egyes politikai lépései, amelyek egy, közvetlenül a konstantinápolyi patriarcha alá tartozó metropolátus létrehozását célozták, egymás kölcsönös támogatásáról tanúskodnak. A forrásanyagban igen sok oklevél és kiváltságlevél maradt fenn, amelyeket a litván fejedelmek adtak ki, és amelyek a pravoszláv egyházi méltóságoknak, a pravoszláv kolostoroknak és templomoknak adományozott földbirtokokról, jobbágy-parasztokról, egyéb adományokról, valamint kiváltságok átengedéséről szólnak. A nagyfejedelmek megértették, hogy a katolikus és a pravoszláv egyház egyaránt a feudális rendet szentesíti, és gátolja a néptömegek harcát.

A katolikus egyháznak átengedett előjogokkal együtt a litván nagyfejedelmek a pravoszláv egyháznak is adtak adományleveleket. Jellemző, hogy még a nemesi-klerikális történetírás olyan képviselője, mint A. A. Papkov is azt írta, hogy a litván nagyfejedelmek politikai célokból kénytelenek voltak kiadni „rendeleteket, amelyek jótékonyan hatottak a pravoszláv egyházi élet fejlődésére, továbbá az orosz pravoszláv templomoknak és kolostoroknak birtokokat és vagyonokat adományozni”.³² Szintén ő jegyezte meg, hogy Kázmér, Sándor és I. Zsigmond uralkodása idején a pravoszlávia „csupán szórványosan volt üldözésnek, korlátozásnak kitéve”,³³ és így ebben az időben „nemhogy meggyengült, de sok vonatkozásban erősödött”.³⁴ Ugyancsak ezt mondja a nemesi-kleri-

³¹ Uo. 142.

³² A. A. Papkov: Polozsenie pravoszlavija i ruszszkoj narodnoszti v Litve do XVII veka (A pravoszlávia és az orosz nemzetiség helyzete Litvániában a XVII. századig). Szvjato-Troickaja Szergieva lavra. 1899. XXII.

³³ Uo.

³⁴ Uo. XXIII.

kális történetírás egy másik képviselője, O. Levickij is. Mint írja, a XV. század végétől „III. Zsigmond király trónralépéséig, azaz csaknem egy évszázadon át a pravoszláv egyház a lengyel—litván államban teljes nyugalomnak örvendett és az unió gondolata szemmeláthatóan háttérbe szorult. Ugyanakkor a XVI. század második negyedétől a latinok sem gondolhattak az unióra: ettől az időtől figyelmüket és erejüket lekötötte a protestantizmussal vívott nehéz küzdelem. A protestantizmus Lengyelországban és Litvániában hamar megjelent és a katolicizmusra rövid idő alatt olyan erős csapást mért, hogy sokan már a római egyház itteni létezését kezdték félteni.”³⁵

A litván nagyfejedelmek gyakran adtak ki okleveleket, amelyekben földbirtokokat engedtek át, ill. adományoztak parasztokkal együtt a pravoszláv egyháznak.

1509. február 10-én I. Zsigmond adott ki oklevelet a nagyfejedelmi (állami) és magánföldesúri (hercegi, nemesi és papi) városok bírái, előljárói és polgárai részére. Ennek a törvényerejű okmányának az értelmében a Litván nagyfejedelemség területén a nagyfejedelmi és a magánföldesúri városok előljárói kötelesek voltak kiadni a metropolita szolgáinak azokat az embereket, akik a pravoszláv egyház előírásai ellen vétettek, és azok egyházi bíróság elé állították őket.³⁶ Ezzel az oklevéllel is bizonyítást nyertek az egyház előjogai az egyházi és az egyházi-polgári igazgatás terén. 1511. július másodikán I. Zsigmond megerősítette Vitovt, Kázmér és Sándor nagyfejedelmek okleveleit az egyházi bíróságok, az egyházi vagyon és jövedelmek sérthetlenségéről. Ezt az oklevelet Joszif metropolita és a pravoszláv püspökök kapták.³⁷ Néhány nappal később, 1511. július 5-én újabb két oklevél következett, amelyek rögzítették a pravoszláv egyházon belüli hierarchiát. A pravoszláv egyház önállóságának erősítése céljából a polocki pravoszláv püspök érseki címet kapott;³⁸ a másik oklevél megállapította, hogy a polocki érsek a rangidős a vlagyimirivel és a bresztivel szemben.³⁹ 1512. szeptember 15-én I. Zsigmond oklevelet bocsátott ki, amelyben a „hercegekhez, nemes urakhoz, a bojárokhoz és a szolgáló nemesekhez, valamint a kézművesekhez” fordult, „azokhoz, akik görög vallásúak és a Szlonimkerületben rendelkeznek birtokkal”. Ebben megerősítette őket abban, hogy egyházi ügyekben a metropolita kerületi képviselőjének joghatósága alá tartozzanak.

1522. február 9-én a király oklevelet adott Ion-nak, a turov-i és pinszk-i pravoszláv püspöknek, amely biztosította az egyházi bíróságnak és Ionnak, mint az egyházmegye feje jogainak a sérthetlenségét.⁴¹ Érdekes, hogy más oklevelekhez hasonlóan, amelyek az egyházpolitika kérdéseit rögzítették, a nagyfejedelem ezt is a nagyfejedelmi tanácsban történt megvitatás után bocsátotta ki, amelyben katolikus püspökök vettek részt.

A litván nagyfejedelem pravoszláv püspököket nevezett ki. Így 1526 szeptemberében Pafnutij vlagyimiri és breszti püspököt a luck-i püspökségbe helyezte át.⁴² 1558 áprilisában a nagyfejedelem új pinszk-i és turov-i püspököt nevezett ki Makarij személyében.⁴³ 1559 márciusában (German Litavor Hrebtovics polocki érsek halála után) a polocki püspökké Gleb Ivanovics Korszak polocki bojárt neveztek ki, s jöllehet nem volt papi ember, még 1558 márciusában nagyfejedelmi oklevél jelölte ki az érsek utódjául.⁴⁴

³⁵ O. Levickij: Prediszlovie. „Arhiv Jugo-Zapadnoj Roszszii.” Csaszť I. Tom VI (Előszó a „Délnyugat-Oroszország levéltárai”-hoz). Kiev. 1883. 7.

³⁶ AZR. II. köt. 62—63.

³⁷ Uo. 81—83.

³⁸ Uo. 84—85.

³⁹ Uo. 85.

⁴⁰ Uo. 100—101.

⁴¹ Uo. 134—135.

⁴² Uo. 178.

⁴³ AZR. III. köt. 95—96.

⁴⁴ Uo. 95.

1559 márciusában egyházi rangot és az érseki címet kapta meg.⁴⁵ 1562 októberében a nagyherceg Arszenij Siskót polocki és vityebszki érsekké nevezte ki.⁴⁶ 1578 júliusában Báthory István király Kirill Terlec-et tette meg pinszki püspökké.⁴⁷ A nagyfejedelemi kormányzat beleavatkozott a pravoszláv feudálisok, a mágnások és a pravoszláv egyház kapcsolatainak alakulásába és az utóbbi javára igyekezett azokat befolyásolni.⁴⁸

A nagyfejedelem rendelkezett a pravoszláv egyház zsinatjának összehívásáról is. Így 1546. február 13-án Zsigmond Ágost javasolta Kijev, Halics és Oroszország metropolitájának, Makarnak, hogy hívják össze a pravoszláv papság zsinatát annak a vizálynak a felszámolására, amely „a papság görög törvényei és a hercegek, nemes urak és egyszerű emberek törvényei között van . . .”⁴⁹ Az oklevél szövege szerint a zsinat összehívásához a pravoszláv feudális urak („fejedelmek, pánok”) erősen ragaszkodtak. Zsigmond Ágostot döntésében befolyásolta az a törekvés, hogy a nagyfejedelemiség mindkét egyházában megfelelő rendet tartson fenn:

„a mi római templomainkhoz hasonlóan a tieiteket is üdvöztető rendben megőrizni, hitetek rejtelmének megtartása mellett.”⁵⁰

A fentebb említett okleveleken kívül a litván nagyfejedelmek külön törvényerejű rendeleteket adtak ki, amelyek a pravoszláv egyház és a pravoszláv feudális urak jogait rögzítették állami szinten. 1568-ban pl. Zsigmond Ágost adománylevéllel biztosította a pravoszláv és katolikus feudális urak egyenlőségét, ami még a szenátori méltóságokra is vonatkozott.⁵¹ Ezt későbbi rendeletek is megerősítették, rendszerint amikor új uralkodó lépett trónra⁵² (igaz általános formában és elvi szinten). Néha ezek a törvényerejű rendeletek sokkal konkrétabbak voltak, mint pl. Báthory István 1585-ös rendelete, amely a pravoszlávokra vonatkozott, és amely a régi naptár használatát, templomok és iskolák építését írta elő és megtiltotta, hogy a világi hatalom képviselői beavatkozzanak az egyházi igazságszolgáltatás és közigazgatás ügyeibe.⁵³ Még a fanatikus katolikus és jezsuitabarát III. Zsigmond is aláírásával erősítette meg azokat az okleveleket, amelyek a katolikus és a pravoszláv egyház egyenlőségét mondták ki a birtokjogok vonatkozásában (1588-ban),⁵⁴ továbbá azokat, amelyek a papi bíróságok hatáskörét és a papság elleni büntetésekre előírt büntetéseket rögzítették.⁵⁵ 1589-ben III. Zsigmond kiváltságlevelet adott a pravoszláv egyháznak, amely a pravoszláv főpapságnak a katolikusokkal azonos jogokat biztosított a hívek felett.⁵⁶

Ily módon, a breszti egyházi unióig, hasonlóan a katolikus egyházhoz, amelynek a litván nagyfejedelmek és a lengyel királyok komoly támogatást nyújtottak, Belorusszia területén a pravoszláv egyház is komoly kedvezményeket élvezett, és (bár nem olyan mértékben, mint a katolikus egyház) a feudális államtól és a Litván nagyfejedelemiség tekintélyes feudális csoportjaitól támogatást is kapott.

⁴⁵ Szobranie drevnih gramot i aktov gorodov Minszkoi gubernii, pravoszlavnüh monasztürej, cerkvej i po raznüm predmetam (Minszk kormányzóság városai régi okleveleinek és aktáinak gyűjteménye a pravoszláv kolostorokra, templomokra stb. vonatkozóan). Minszk. 1848, No. 18, 16—17.

⁴⁶ AZR. III. köt. 115.

⁴⁷ Uo. 188—189.

⁴⁸ AZR. II. köt. 397.

⁴⁹ AZR. III. köt. 3.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ N. *Bantis-Kamenszkij*: Isztorieseszkoe izvesztie o vozniksej v Pol'se unii (Történelmi tudósítás a Lengyelországban létrejött unióról). Moszkva. 1805. 62.

⁵² Uo. 62—63.

⁵³ Uo. 64.

⁵⁴ Volumina Legum. Tom II. Petersburg. 1859. 259.

⁵⁵ N. *Bantis-Kamenszkij*: i. m. 64—65.

⁵⁶ Uo. 65.

Az egyház nem csupán a feudális állam támogatását élvezte. Hivatalos segítséget nyújtottak az egyháznak birtokaikon a mágnások és a köznemesek is. A mágnások gyakran felhasználták az egyház-patronálás jogát (ami kb. a kegyuri jognak felel meg.) a vallás megerősítésére, ami a feudális rendszer igazolását segítette elő. Az egyházpatronus mágnás saját birtokai területén a legfelső hatalmat gyakorolta a különböző felekezetű vallások felett, gazdag pénzadományban, kiváltságban, feudális földbirtokban részesítette azokat. A magánföldesúri városok földjeiből a templomok és kolostorok „örökbe” kaptak földterületeket. Ily módon a magánföldesúri városokban is létrejött az egyházi és kolostori föld-tulajdonjog. A patronátusi jog, amelyet a Litván Nagyfejedelemség mágnásai élveztek, lehetővé tette számukra az egyházi tisztségviselők kinevezésének befolyásolását, nem ritkán magát a kinevezést is.

Az egyes mágnás-birtokokon a patrónusi jog különbözőképpen nyilvánult meg, a helyi viszonyoktól, körülményektől függően. De a patronálás elve mindenütt egy volt. A város birtokosa, mint teljhatalmú úr, patrónusa volt a városban és birtokán az egyháznak. Ennek megfelelően minden birtokán levő templomot pártfogolt, a katolikust, az unitust, a pravoszlávot, a kálvinistát, de még a zsidó vallásút is.

A patrónusi jog kezdetei azokra az időkre nyúlnak vissza, amikor Belorusszia területén még részfejedelemségek voltak. A részfejedelem adományozott a templomnak vagy a kolostornak földet és falvakat.

Az egyháznak, templomoknak és kolostoroknak nyújtott adományok jellege alig változott, és hasonló maradt a feudális urak örökbirtokain és a mágnások latifundiumaiban is.

Szluck városában csaknem minden pravoszláv templom és kolostor rendelkezett ilyen adománybirtokkal.

Az 1690-es adóösszeírás szerint a szlucky apátságnak 91 parasztporta adózott. Ezen kívül a szlucky kolostor pravoszláv papjainak adózott még 113 parasztporta,⁵⁷ a XVIII. század elején, 1717-ben a Szluck-hercegség pravoszláv papságának 193, a katolikusnak 112 adózó jobbágya volt. A pravoszláv papság feudális földbirtoka meghaladta a katolikusokét.

A papok birtokaikon feudális urak voltak, jobbágyaik felett ugyanúgy rendelkeztek, mint a világi földesurak, A szlucky Troice (Szentháromság) kolostornak pl. Szluckban és Trojcsani helységben saját kézműves hűbéresei voltak. Ezek a kolostori kézművesek feudális szolgáltatásokkal tartoztak a kolostornak.⁵⁸ A kolostori és egyházi falvak jobbágyparasztjai ugyanolyan kizsákmányolásnak voltak alávetve, mint a világi feudálisok parasztjai.⁵⁹

Más feudális latifundium-tulajdonosok is adományoztak birtokokat a pravoszláv egyháznak. Így 1501-ben Anna Szangusko hercegnő engedett át néhány parasztot Derecsénben a Megváltó templomnak.⁶⁰ A templomok és kolostorok adománybirtoka és adományvagyona a városokban „szabadbirtok” volt, ezek mentesek voltak az adófizetés és egyéb, a mágnásnak járó kötelezettség alól is. Az egyes városok adókimutatásai nem említik a felszabadítást, de mindegyik bizonyítja, hogy a főnemesek már a pravoszláv templomok alapításakor mentesítették azok földbirtokait a kötelezettségek fizetése alól. Ugyanilyen joggal rendelkeztek később a katolikus templomok, az evangélikus egyház-községek.

⁵⁷ Minszkaja sztarina. Vüpuszk IV. (Trojcsanszkij arhiv). (Minszki régiségek. IV. kiad. Troicsani archiv.) Minszk. 1913. No. 314. 132.

⁵⁸ Uo. No. 121; 44; No. 177; 72—74.

⁵⁹ Uo. No. 121; 43—44.

⁶⁰ Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie. Tom III. 1432—1534. We Lwowie. 1890. 31.

Az pravoszláv egyház földbirtokai mentesültek az adók és szolgáltatások alól, függetlenül attól, hogy az adományozó főnemes pravoszláv, katolikus vagy protestáns volt. Például 1678 márciusában Kázimir Jan Szapega oklevelet adott ki, amelynek értelmében Sztaro Bihovo város kézművesei különböző kiváltságokat kaptak. A pravoszláv polgárok javára az adományozó főnemes két templom felépítését határozta el: egyiket a város fő dombján, a másikat a külvárosban, pótlásul azoknak, amelyeket a legutóbbi háborúban, a város ostromakor leromboltak. Bihovo kézművesei részére a templomok mellett kórházak és iskolák fenntartását határozta el. A templomok, kórházak és iskolák, valamint ezek „parcellái” minden adó és kötelezettség alól mentesek voltak. A pravoszláv kézművesek számára engedélyezve volt, hogy évente kétszer 80 pud mézet pergessenek és azt a haszonbérloknak adómentesen eladják. Azon kívül az unitus papságnak tilos volt bármilyen akadályt gördíteni a pravoszláv papság tevékenysége elé, vagy a pravoszláv vallású polgároktól a maguk javára bármit gyűjteni. Ezt az oklevelet 1740 februárjában a város akkori hűbérura, Mihail Szapega megerősítette.⁶¹

Ugyanez a főnemes, Kazimir Jan Szapega egy másik városában is adott ki kedvezményeket biztosító adománylevelet a pravoszláv polgárok javára. 1699 júliusában a Dubrovno városban levő Szent-Miklós pravoszláv templomnak adományozott birtokot, „a plébános támogatására” 4 voloka (1 voloka = 21,37 ha) földet, „minden tartozékkal, és kaszálókkal” a dubrovnói grófság Veremejev falujában. Ez a 4 voloka föld egyik pópárról a másikra szállt. A pravoszláv pópa nemcsak majorsági gazdálkodást folytathatott, de kocsmát is nyithatott (a hűbérúr saját kocsmáltatási és egyéb banalítási jogát is átadta) és jobbágyokat is telepíthetett a kapott földre. Ez az adományföld mentes volt a hűbéresi járadék és más adók alól, mind a földesúr, mind a város felé. Az adományföld egyik paptól a másiknak történő átadása jogát az adományozó az egyházközség fejére ruházta.⁶²

A Szapegek Gori-gorecki birtokán levő egyházi birtokok szintén mentesek voltak, mind a városi szolgáltatások, mind a földesúri adók alól. 1863-ban Gori városban a pravoszláv egyháznak a folyón túli részen a város 120 volokájából négy „szabad” volokát adományozott, és hat „adómentes parcellát” kapott a folyóntúli részen. Gorki város két pravoszláv pópája magában a városban és Kazimirovó külvárosban 8 „adómentes parcellával” és 3 „adómentes” volokával rendelkezett.⁶³

Novaja Mus' városában (a Visnyeveck hercegek birtoka), a novogradoki kerületben 1674-ben a pravoszláv pópa földbirtoka (2 morg) mind a városnak, mind a földesúrnak fizetendő szolgáltatások és adók alól mentesítve volt, ugyanígy a katolikus pap földje is.⁶⁴

Sklovóban (a Szenjávsvzki grófok birtoka) a XVII. század második felében és a XVIII. században négy pravoszláv templom működött, valamint a Szűzanya apácakolostor a város közelében.⁶⁵ Az egyházi és kolostori parcellák mindegyike és a pravoszláv papságnak a városon kívül fekvő földjei úgyszintén mentesek voltak a hűbéresi járadék és más szolgáltatások alól. 1749 decemberében Sklovo birtokosa, Alexandr Ádám Czartoryski

⁶¹ Arhiv Leningradzskogo Otdelenija Insztituta isztorii AN SzSzsZr, kollekcija 114, No. 3, 73 (A SzUTA Leningrádi Részlege Történeti Intézetének Levéltára [a továbbiakban SzUTA Lg. A.].)

⁶² Uo. kollekcija 52, opisz' 2, karton 12, ed. hr. No. 6

⁶³ Central'nüj Goszudarsztvennüj isztoriceszkij arhiv (a továbbiakban: CGIA) v gor. Grodno, f. 1143, op. I. d. 372, 4–5; 10 (Központi Állami Történeti Archívum [a továbbiakban: —CGIA] Grodno).

⁶⁴ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. Rkps. 4512, 3.

⁶⁵ Uo. Rkps. 4471, kk.: 26, 41, 59; Rkps. 4473, kk.: 46, 62, 75, 80, 94; Rkps. 4491, kk.: 21–22, 35, 42–43, 47, 50; Rkps. 4492, kk.: 3, 4.

herceg a pravoszláv egyháznak adományozta a város Riskovo nevű külterületén levő „szabad” volokáját.⁶⁶

A XVII. és XVIII. században tehát egyes főnemesek és a hűbérbirtokukat képező belorusz városok folytatták a pravoszláv egyház támogatását (a katolikus egyházzal együtt), megújítva a régi adományokat, vagy újakat adva.

Az egyház — azon belül a pravoszláv —, főnemesek által történő támogatásának egy másik módja volt a papságnak évente nyújtott pénzbeli „nyugdíj”. A papság támogatásának ez a formája különösen a XVII. század második felében és a XVIII. század folyamán terjedt el Belorussziában és Litvániában a „Neuburgok” és a Radzivillek birtokain. A papságnak juttatott efféle pénzádományok felváltották a korábban évente szokásos természetbeni adományokat. Nemcsak pravoszláv, de kálvinista főnemesek is juttattak pénzádományt a pravoszláv egyház és intézményei számára. Bogoszláv Radzivil 1668-ban kelt végrendeletében két ezer aranyat hagyott a vilnai, szlucski és keidani kálvinista kórházaknak, és további ezret még a szlucski és más kórháznak (azon belül pravoszlávoknak is) a Radzivil birtokok terhére.⁶⁷

A főnemesek egyház feletti gyámkodásának egy másik formája az ún. kollátori jog volt, a pápa kinevezésének joga birtokaikon. Ez tipikusan feudális jog volt, birtokaikon belül az egyházi ügyek felett is rendelkeztek és joguk volt valamelyik templom élére védenceiket kinevezni, akik az uruk — a városok és falvak birtokosa — előtti engedelmességre nevelték a lakosokat. Ezáltal a főnemes saját latifundiumán mintegy a templomok és kolostorok birtokosa is volt.

Európában a XVI. században és a XVII. század első felében terjedt az ellenreformáció, a katolicizmusnak a pápa által vezetett, reformáció elleni vallási-politikai mozgalma. Belorusszia és Litvánia területén az ellenreformáció sajátos körülmények között terjedt. Elsősorban a kálvinista egyház és a kálvinista főnemesek ellen irányult, akiknek többsége ellenségesen viszonyult a királyi hatalomhoz (különösen az 1569-es Lublini Unió és a lengyel nemesi köztársaság megteremtése után) és Lengyelországhoz és az önálló litván állam visszaállítására törekedett, gyakran protestáns német fejedelmek segítségével. Mivel óriási latifundiumokkal rendelkeztek, a kálvinista magnások nagy befolyást gyakoroltak mind az ország belső életére, mind az állam külpolitikájára. Hasonló helyzet Európa más országaiban is megfigyelhető (hugenotta-arisztokraták Franciaországban, a magyar arisztokrácia egy része, egyes német fejedelmek, Skócia hatalmas hűbérurai). Ezen túlmenően a katolicizmus fellépése keleten a pravoszláv egyház ellen is irányult.

A XVI. század második felében a katolikus egyház vezető köreiből, amelyek kidolgozták a katolicizmus expanziójának tervét, amely keletre (Oroszországot is ide értve) irányult, ismét előtérbe került a katolikus és pravoszláv egyház római pápa által vezetett uniójának az eszméje. Ezt a gondolatot Belorussziában és Ukrajnában a pravoszláv egyházi méltóságok jelentős része támogatta, de rokonszenveztek vele a belorusz és ukrán hűbérurak bizonyos körei is. Az egyházi uniónak a pápa alá rendelt nemzeti pravoszláv egyházak létrejöttét kellett volna eredményezni, amelyek a katolikus egyház egész sor szervezeti formáját vették volna át. Az unióra való törekvés a pravoszláv papság legfelső rétegének azt a szándékát fejezte ki, hogy megerősítse kiváltságos helyzetét, a feudális urak részéről pedig ezt a törekvést a néptömegek erősödő antif feudális harcától való félelem magyarázza.

Az unió programját az 1589–95 közötti években a legfelső egyházi hierarchia jó néhány képviselője elfogadta, így pl. Gedeon Balaban Ivov-i püspök, Kirill Terleckij

⁶⁶ Uo. Rkps. 4493, k. 4.

⁶⁷ Arheograficeszkij szbornik dokumentov, otnoszjascsihszja k isztorii Szeverozapadnoj Ruszi. Tom VIII (Északnyugat-Oroszország történetére vonatkozó régészeti leletek gyűjteménye. Vil'na. 1870, No. 113; 417.

luck-i és breszt-i püspök, az ő utóda Ipatij Pócej, a kijevi metropolita (korábban szluck-i apát) Mihail Ragoza. Az egyházi főrangúak számára az unió eszközül szolgált a kormányzó körökbe való beépüléshez és földbirtokosi kiváltságaik megőrzéséhez.

Az egyházi unió ekkor a királyi hatalom érdekeinek is megfelelt (személyesen III. Zsigmond királynak), amely az állam nagyobb centralizálására törekedett, egybevágott a lengyel nemesi köztársaság érdekeivel, s elsősorban a lengyel hűbérurak érdekeit szolgálta, akik a feudális uralkodó osztály ideológiai egységére továbbá az állam politikai életében betöltött uralkodó szerepük növelésére törekedtek, és pozícióik erősítésére, kiterjesztésére Ukrajnában. Végül Belorusszia, Ukrajna és Litvánia katolikus földbirtokosainak az egyházi unió egy újabb ideológiai eszköz volt a pravoszláv parasztek feletti uralom erősítésére.

Az egyházi unió 1596. október 6-án jött létre a breszti zsinaton a pravoszláv és katolikus papság, főnemesség, nemesség és a városok képviselőinek részvételével. Az osztályharc és a nemzeti-felszabadító küzdelem élesebbé válása következtében K. K. Osztozszkij herceg, a legbefolyásosabb ukrán főnemes nem ismerte el az egyházi uniót. Az unió ellenzőihez, akik elhagyták a zsinatot és tiltakoztak az unió ellen, néhány egyházi méltóság is csatlakozott. Ennek ellenére III. Zsigmond megerősítette az egyesülési zsinat határozatát és hivatalosnak csak az unitus egyházat ismerte el. A néptömegek — városi polgárok, parasztek, ukrán kozákok, de a belorusz és ukrán pravoszláv kismemesség egy része is ide tartozott, továbbá az alsópapság és néhány gazdag hűbérúr — harca azonban meghiúsította a katolikus egyház, a király és a lengyel nemesi köztársaság feudális urai többségének azt a kísérletét, hogy az államban felszámolják a pravoszláv egyházat. Ez a vallási küzdelem összefonódott az antif feudális osztályharcral (pl. a Sz. Nalivajko által vezetett felkelés 1594—1596-ban, városi felkelések Vityebszkben 1623-ban, Polockban 1633-ban). Az éles és áldozatos küzdelem eredményeként 1633-ban legálisnak ismerték el a pravoszláv egyházat a lengyel nemesi köztársaságban (a kijevi pravoszláv főegyházkerületet, amely a konstantinápolyi patriarchának volt alárendelve, még 1620-ban visszaállították) és négy püspökséget állítottak fel (lvovi, przemysl-i, lucki és mogiljevi).

A breszti unió értelmében a pravoszláv egyház Belorussziában és Ukrajnában elismerte a katolikus egyház legfontosabb dogmáit és (1705-től) néhány szertartását, továbbá fejének a római pápát. A konstantinápolyi patriarchával meg kellett szakítania a kapcsolatot. Az unitusok az istentiszteletet egyházi-szláv, belorusz és ukrán nyelven tartották és a pravoszláv szertartás is megmaradt. A breszti unió a fehér (nem szerzetes) papságnak engedélyezte a házasságkötést. Az 1595. augusztus 2-án kiadott királyi oklevél megerősítette az unitus főpapság földbirtokjogát és kimondta, hogy magas egyházi tisztségeket csak ukránok és beloruszok tölthetnek be. A királyi birtokokon tilos volt unitus templomokat vagy kolostorokat a katolikus egyháznak átadni (magánföldesúri birtokokra ez nem vonatkozott).⁶⁶ Az unitus egyház fennállása során végig (a nyugat-ukrán területeken 1946-ig) belső autonómiát élvezett a „nagyorosz, halicsi és kijevi metropolitákkal együtt”, és székhelye Kijevben volt, 1632-től pedig Vilmóban, Novogradokban, Minszkben vagy más püspöki székhelyeken, amelyek élén a főegyházkerület létrehozásáig püspökök álltak. Kezdetben nyolc unitus egyházmegyét létesítettek, a polockit, a pinszkit, a luckit, a vlagyimir-bresztit, a holmit, lvovit és przemysl-it, 1625-ben pedig a szmolenszkit (Vilnó, Troki, Novogradok, Minszk és Kijev vajdaságokban és a Zsmud' területén Vilnó központtal). 1617-ben alapították az unitus egyház bazilita szerzetesrendjét.

A XVII. század derekán az ukrán és belorusz nép nemzeti felszabadító harca eredményeként a lengyel nemesi köztársaság uralkodó körei kénytelenek voltak elismerni a pravoszláv vallás sérthetetlenségét. Az Oroszország és a lengyel nemesi köztársaság kö-

⁶⁶ AZR. IV. köt. Szankt-Peterburg. 1851. 111—113.

zött kötött andruszovói béke után (1667) mégis kezdték szűkíteni a pravoszláv hívek és papok jogait: az egyházközségeknek megtiltották, hogy kapcsolatba lépjenek a keleti patriarchákkal, pravoszlávoknak tilos volt külföldre utazni stb. 1692-ben, 1700-ban és 1702-ben csatlakozott a przemysli-i, lvovi és lucki püspök. Pravoszláv csak a moguljevi (belorusz) egyházmegye maradt. 1720-ban a Zamosc-ban tartott unitus zsinat kimondta, hogy a lengyel nemesi köztársaság területén az egyedül törvényes egyház, a katolikus mellett, az unitus. Újra kezdetét vette a pravoszlávok üldözése.

Az unitus egyházat kompromisszum szülte, amelyet az tett szükségessé, hogy Belorussziában és Ukrajnában a katolicizmussal szemben a nép erős ellenszenvvel viseltetett. A belorusz és az egyházi szláv nyelv, valamint több pravoszláv szertartás meghagyása, amelyeket az unitus istentiszteleteken alkalmaztak, arra irányult, hogy a belorusz és ukrán lakosság szüles rétegeiben azt a benyomást keltsék, mintha gyökeres változások nem történtek volna. Ezt a célt részben el lehetett érni, annál is inkább, mert a lakosság többsége — a parasztság — írástudatlan volt, nehezen igazodott el az egyház-szervezet és politika fortélyai között, s jó néhány kereszténység előtti szertartást őrzött még.

A XVII. században az egyházi unió Magyarországon is kezdett tért hódítani. 1649-ben létrehozták a munkácsi egyházmegyét. 1697-ben az erdélyi románoknak csaknem a fele áttért az unitus hitre és két unitus püspökséget hoztak létre. Ezenkívül 1776-ban Horvátországban is létrehoztak egy unitus püspökséget. Ezáltal az unitus egyház nemzetek felettivé vált és több ország területén elterjedt.

Az unitus egyház metropolitája és püspökei azonban két évszázad során sem tudták elérni, hogy a lengyel nemesi köztársaságban a katolikus egyházzal egyenlő politikai jogokat élvezzenek. A feudális lengyel uralkodó körök politikai szempontból másodrangúnak tekintették az unitus egyházat. Csak az ún. négyéves rendi gyűlés (1788–1792) tette meg az első lépést az unitus egyházi méltóságok politikai egyenjogúsítására a katolikus főpapokkal. Az 1790. július 29-én kelt alkotmány tette lehetővé, hogy Feodoszj Rosztock unitus „nagyorosz metropolita és kijevi érsek” a lengyel nemesi köztársaság szenátusának tagja legyen. De a szenátusban a helye nem rangidősség szerint a gniezno-i hercegegrímás mellett volt kijelölve, hanem az összes katolikus püspök után következett,⁶⁹ ami arra utalt, hogy az unitus egyház a lengyel nemesi köztársaságban másodrangú szerepet töltött be.

Az unitus papokat a katolikusokkal egy iskolában képezték. Ugyanazok a rendelkezések vonatkoztak rájuk, mint a katolikus papságra. Egy idő után a kezdetben még bevett pravoszláv szertartások és szokások helyett katolikust kellett átvenni. Az unitus pap anyagilag teljesen a földesúrtól függött, aki csaknem minden esetben katolikus volt. A helyi földesúr tett javaslatot a püspöknek a helyi lelkészre, aki tőle kapott javadalmat és támogatást, segítséget a gyerekek neveléséhez és a földesúr a karrier alakulásában is közreműködött. A jezsuita rendszer szerint képzett és feladataira jól felkészített unitus papság a lengyel katolikus papsághoz hasonlóan a hűbérurak támaszát jelentette a parasztság kizsákmányolásában.⁷⁰

Jellemző, hogy a belorusz közép- és kismemesek többsége nem vette fel az unitus vallást, hanem katolikussá vált. Ez politikai szempontokkal magyarázható. A belorusz közép- és kismemesség ugyanis a zömében katolikus lengyel nemességgel azonos jogokat akart magának. A belorusz nemesség a katolikus egyházban bizonyos mértékig a központosítási törekvések szempontjából jelentős politikai tényezőt látott, amelyre támasz-

⁶⁹ Volumina Legum. Tom IX. Kraków. 1889. 175–176.

⁷⁰ N. M. Nikol'szkij: Isztorija ruszszkoj cerkvi. Izd. 2. (Az orosz egyház története.) Moszkva—Leningrád. 1931, 208.

codni lehet a főnemesség elleni harcban. Azonkívül a belorusz nemesség lélektanilag is bizonyos lenézéssel viszonyult az unitus egyházhoz, mert azt a parasztok és polgárok egyházának tekintette, s ebben is ezen rétegekkel szembeni felsőbbbségét látta.

Engels megállapítása szerint: „... Lengyelország magasabb civilizáltsági foka következtében Belorusszia és Kisoroszország nemessége erősen ellengyelesedett, a XVI. században pedig, amikor Lengyelországban elhatalmasodtak a jezsuiták, az ország pravoszláv orosz alattvalói kénytelenek voltak felvenni a római katolikus vallást.”⁷¹ Belorusszia és Ukrajna lakosságáról szólva Engels rámutatott: „Ezeknek a pravoszlávoknak a jelentős része a XVI. században kénytelen volt elismerni a pápa főségét, és ezek unitusokká váltak, de közülük mindenestre sokan megtartották hűségüket korábbi, pravoszláv hitük iránt. Ezek zömmel a jobbágyok közül kerültek ki, míg ugyanekkor csaknem mindegyik nemes uruk katolikus lett...”⁷²

A XVII—XVIII. század folyamán a katolikus és unitus egyház jelentős eredményeket ért el a katolicizmus terjesztésében Belorusszia és Litvánia területén. A katolikus és vele együtt az unitus egyház — a belorusz lakosság szembenállása ellenére — Belorusszia több körzetében, különösen a nyugati és központi területeken megerősítette befolyását. Az unitus egyház tehát a katolikus egyház, a királyi hatalom, a köznemesség helyi-közigazgatási segítsége és a katolikus köznemesség és arisztokrácia támogatása révén működött.

Ennek ellenére a XVIII. század végére Belorussziában a templomok számát tekintve az unitus és nem a katolikus egyház foglalta el az első helyet. Az unitusok szervezeti megerősödésének méreteiről tanúskodik az 1790-es füstpénné-kimutatás. A Litván nagyfejedelemség belorusz körzeteiben (Belorusszia keleti részei nélkül, amelyek ekkor már Oroszországhoz tartoztak) az unitus plébániák száma elérte az 1199-t, a 284 katolikus és a 143 pravoszláv plébániával szemben.⁷³ 1777-ben (5 évvel Kelet-Belorusszia Oroszországgal való egyesülése után) a „Mogiljev kormányzóság atlasza” c. kiadvány szerint a kormányzóságban „10 görög (azaz pravoszláv — A. G.) kolostor és 124 templom, 62 katolikus kolostor ill. templom, valamint 4 unitus kolostor és 419 templom” működött, s az „unitus templomok többsége falusi templom volt...”⁷⁴

T. Korzon számításai szerint 1771-ben a lengyel nemesi köztársaság egész területén 11,42 millió ember élt, akik közül 550 ezer pravoszláv és 3,79 millió unitus volt.⁷⁵ Ez azt jelentette, hogy az ország lakosainak kb. 5%-a pravoszláv, 33%-a unitus. 1791-re vonatkozóan T. Korzon megközelítőleg 8,79 millió lakost számított a lengyel állam területére, akik közül 300 ezer volt pravoszláv és 2,66 millió volt unitus.⁷⁶ Százalékban kifejezve: az összlakosság 3,4%-a pravoszláv, 30%-a unitus. E szerint Kelet-Belorussziában, amely Lengyelország első felosztásakor Oroszországhoz került, a lengyel állam pravoszláv lakosainak kb. a fele élt. V. Velgerszkij hozzávetőleges számításai szerint 1791-ben a Litván nagyfejedelemség területén a lakosság 39%-a unitus, 38%-a katolikus, 6,5%-a pravoszláv

⁷¹ *F. Engels*: Vnesnjaja politika ruszszkogo carizma (Az orosz cárizmus külpolitikája). K. Markszi és F. Engel'sz. Szocsinenija. Tom 22. Moszkva. 1962, 19.

⁷² *Engels*: *F.* Mi köze a munkásosztálynak Lengyelországhoz? Marx—Engels Művei. XVI. köt. Bp. 1964. 147.

⁷³ *Ja. N. Maras*: Vatikán i Belorusszija (Ocserki isztorii ékspanszii katolicseszkoj cerkvi v Belorussziji) (1569—1795). (A Vatikán és Belorusszia. A katolikus egyház expanziójának története) (1569—1795). Avtoreferat diszsertacii na soiszkancie ucsenoj sztepeni doktora isztorieszkih nauk. Minszk. 1968. 35.

⁷⁴ Goszudarsztvennaja Publicsnaja Biblioteka (a továbbiakban: GPB) im. M. E. Szaltükova-Scsedrina. Otdel rukopiszej. F-IV-768; 6. (Állami M. E. Szaltükov-Scsedrin Közkönyvtár (a továbbiakban: GPB). Kézirattár.

⁷⁵ *Tadeusz Korzon*: Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764—1794). Tom I. Kraków. 1897. 161, 174, 241.

⁷⁶ Uo. 160, 241.

és 16,5% egyéb vallásokhoz tartozott.⁷⁷ Figyelembe kell venni, hogy litván területen a lakosság túlnyomó többsége katolikus volt, az 1791-es adatok pedig magukba foglalják Litvániát és Belorusszia nagy részét. Bár ezek az adatok hozzávetőleges számításokon alapultak, élesen bizonyítják, hogy Belorussziában a XVIII. század végére a lakosság túlnyomó többsége unitus vallású volt.

A XVII. század elején Belorusszia királyi városaiban különösen erős vallási küzdelmek lángoltak fel.⁷⁸ A magánföldesúri városokra vonatkozó adatok, noha vannak főnemesi archívumok, nem utalnak éles vallási küzdelmekre ezekben a városokban. Ez különböző okokkal magyarázható. Először is az egyház-patrónus főnemesek városaiban és latifundiumaikon közreműködtek a katolicizmus terjedésében és az egyházi unió intézményesítésében nemcsak adományokkal és hagyományozással, de felhasználták erre a célra hatalmi helyzetüket, törvényerejű intézkedéseiket, a városokban állomásozó fegyveres hűbéreseiket, sőt gazdasági befolyásukat is, és így kihasználták a városaikban meglévő szociális feszültségeket. A vallási küzdelmek mértékét az is befolyásolta, hogy a magánföldesúri városok nagyság tekintetében elmaradtak Belorusszia királyi városaitól. Az egyes magánföldesúri városokban a katolicizmus terjedésével szembeni ellenállás különbözőképpen nyilvánult meg.

Az 1596-os breszti zsinaton a pravoszláv papság képviselőivel együtt a belorusz magánföldesúri városok polgárai is részt vettek. A feloszlás után azonban bekapcsolódtak a pravoszláv zsinat munkájába, amely elhatárolta magát azoktól a főpapoktól és egyházi méltóságoktól, akik elfogadták Ragoza metropolita unióját és azoktól a püspököktől, akik az unió híveivé váltak. A pravoszláv zsinat résztvevői között ott volt Jemeljan Nyikolszkij szlucki főpap és ott voltak Szluck város kézműveseinek megbízottai is.⁷⁹ Mindkét zsinat elküldte határozatait a királyhoz szentesítés végett. De a király csak az unitus zsinat határozatait szentesítette. Ezzel az egyházi unió hivatalos elismerést nyert. A király az uniót elfogadó metropolitának és püspököknek alárendelte korábbi egyházmegyéiket. A konstantinápolyi patriarcha a maga részéről 1597-ben erősítette meg a breszti pravoszláv zsinat határozatait.⁸⁰

Vidéken folytatódott az egyházi unió elleni harc. Így pl. Szluck lakosai nem ismerték el az egyházi uniót. Amikor 1598-ban az unitus metropolita, Mihail Ragoza a Megváltó (Szpasszkij) székesegyház plébánosát, Afanaszj Geraszimovicot nevezte ki szlucki protópópává,⁸¹ a lakosság ezt nem volt hajlandó tudomásul venni.⁸² Amikor pedig Ragoza személyesen érkezett meg Szluckba, a városiak kövekkel dobálták meg. Miután később Jozsif Veljamine-Rutszkij unitus metropolita Rómába feljelentést tett, a történetek miatt Szluck minden házáat évi büntetésnek vetették alá, amelyet több éven át behajtottak.⁸³

⁷⁷ *Wladislaw Wielhorski*: Litwini, Białorusini i Polacy w dziejach Kultury Wielkiego Księstwa Litewskiego. „Alma Mater Vilnensis.” Londyn 1951. 66.

⁷⁸ *Isztorija Beloruszskoj SzSzR*. Tom I. (A Belorusz SzSzK története. Minszk. 1961, 120.

⁷⁹ *Arhiv Jugo-Zapadnoj Roszszii, Csaszt' I*. Tom I. (Délnyugat-Oroszország Archívuma. I. rész. I. köt.) Kiev. 1859, 529; *M Kojalovics*: Litvicszkaja cerkovnaja unija. Tom I. (A litván egyházi unió. I. köt.) Szankt-Peterburg. 1859. 306, 308; *P. Zsukovics*: Szejmovaja bor'ba pravoszlavnogo zapadnoroszszkogo dvorjansztva c cerkovnoj uniej (do 1609 g.) (A nyugat-oroszországi pravoszláv nemesség harca a szejmben az egyházi unióval [1609-ig]). Szankt-Peterburg. 1901. 226.

⁸⁰ *Makarij*, mitropolit Moszkovszkij: *Isztorija ruszszkij cerkvi*. Tom X, kniga I. (Makarij moszkvai metropolita. Az orosz egyház története. X. köt. I. könyv). Szankt-Peterburg. 1902. 241–242.

⁸¹ *AZR*. IV. köt. No. 153; 239–240.

⁸² *I. Csiztovics*: *Ocserk isztorii zapadno-ruszszkij cerkvi*. Csaszt' II. (Fejezetek a nyugati orosz egyház történetéből. II. rész). Szankt-Peterburg. 1884. 185.

⁸³ *Makarij*, mitropolit Moszkovszkij: i. h. 261–262.

Mihail Ragoza halála után, 1599-ben Ipatij Pócej lett az unitus metropolita. A király oklevélben adományozta neki a szluck-i apátságot, bár sem a város, sem a fejedelemség lakosai nem fogadták el az unitus vallást.⁸⁴ A fiatalkorú szlucki hercegnő gyámja Hieronim Hodkevics vilnai helytartó és breszti bíró 1599 decemberében adománylevelében adta át Ipatij Pócejnek a szlucki apátságot minden templomával együtt.⁸⁵ És bár a katolikus-főnemes Hodkevics elérte, hogy a szlucki Troice kolostort átadják Pócejnek, a lakosság, a papság jelentős részéhez hasonlóan ellenségesen fogadta ezeket a lépéseket.⁸⁶ 1600 júniusában Pócej Afanaszij Geraszimovics szlucki protópópát nevezte ki megbízottjává Szluckba, s megerősítette jogait.⁸⁷ Ennek ellenére a lakosság nem volt hajlandó őt elismerni.⁸⁸ A szlucki polgárok unió elleni harcát bizonyos mértékig befolyásolta az a körülmény, hogy 1600-ban Szofija Olelkovics szlucki hercegnő a kálvinista Janus Radzivilhez ment feleségül. Nyikolaj Kristof Radzivilhez írt (1600. december 31-én kelt) levelében Pócej panaszkodik, hogy J. Radzivil, fiatal felesége hatása alatt, elvette tőle a szlucki Troice kolostort és szolgáit is elűzte onnan. Ugyanakkor elismeri, hogy „maguk a szolgák is arra törekedtek, hogy (Pócej) se apátjuk, se metropolitájuk ne legyen”.⁸⁹

A belorusz magánföldesúri városokban a XVII. század első felében dúló nemzeti-vallási küzdelmekről szórvány-források tanúskodnak. A pravoszláv kisenemesség panaszában, amelyet a lengyel nemesi köztársaság szenátusához címeztek (1623-ban), többek között ez áll: „És mi megy végbe a fejedelmi és földesúri városokban és helységekben, Bihovban, Sklovban, Belicében, Dubrovnoban, Kleckában, Davidgorodkában . . . (a továbbiakban ukrán városnevek következnek — A. G.) és másutt. Ezekben az önök uniója miatt, az önök türelmetlensége következtében börtönnek, korbácnak és bírságoknak alávetett ártatlan emberek tűrik az üldöztetést.”⁹⁰

A XVII. század elejétől a Litván nagyfejedelemség területén az egyházi unió és a katolicizmus terjedése elleni harcot alapjában véve a városi polgárok vallási egyesülései (bratsztvo) vezették. Kezdetben (még a XVI. században) ezek a vallási szervezetek Belorusszia, Ukrajna és Litvánia városaiban kézműves céhek szerint alakultak meg egy-egy egyházközség vagy kolostor körül. Eredetileg ezek a bratsztvók vallásos és jótékonyági célokat tűztek maguk elé. Ingtatlannal, pénzvagyonnal (adományokból, járadékokból) rendelkeztek, kórházakat, agg- és nyomorék-menhelyeket, iskolákat, nyomdát stb. tartottak fenn. Gyakran kaptak patrónusi jogot kolostorok és templomok felett, és ilyenkor közvetlenül magasabb egyházi fórumnak voltak alárendelve, függetlenekké váltak a helyi egyházi hatalmaktól. A Litván nagyfejedelemségben a bratsztvók jelentősen befolyásolták a belorusz kultúra és felvilágosodás fejlődését.

A magánföldesúri városokban működő bratsztvók közül a legaktívabb Szluckban működött. Az első pravoszláv vallási egyesülés itt jött létre még 1586-ban, amikor Jurij Jurjevics Olelkovics herceg a szabályzatot („reglament”-et) megerősítette.⁹¹ 1606 májusá-

⁸⁴ Belorusszija i Litva. Isztoriceszkie szud’bü Szevero-Zapadnogo kraja. Izdano P. N. Batjuskovüm (Belorusszia és Litvánia. Az észak-nyugati körzet történelmi sorsa. Kiadja P. N. Batjuskín). Szankt-Peterburg. 1890. 190.

⁸⁵ AZR. IV. köt. No. 147; 202–203.

⁸⁶ Makarij, mitropolit Moszkovszkij: i. h. 321.

⁸⁷ AZR. IV. köt. No. 153; 239–240.

⁸⁸ *Nikolaj*, arhimandrit: Isztoriko-sztatiszticeszkie opiszanie Minszknoj eparhii (Nyikoláj apát. A minszki püspökség történeti-statisztikai leírása). Szankt-Peterburg. 1864. 30.

⁸⁹ *P. Zsukovics*: i. m. 395.

⁹⁰ *Ua.*: (C 1609 g.) IV vüpuszk. (1623–1625 gg.) Szankt-Peterburg. 1908. 19.

⁹¹ *Feodor Vecserko*: Szluckoe Narodnoe Preobrazsenszkie Bratsztvo. „Minszkie eparhial’nüe vedomoszti.” (A szlucki népi Preobrazsenszkie bratsztvo. „Minszki püspökségi tudósítások.”) 1911. No. 1, 11.

ban a szlucky bratsztvo Janus Radziviltól megkapta a Szpaszo-Preobrazsenszkaja templomot⁹² és a Preobrazsenszkij kolostort,⁹³ amely a Szpaszo-Preobrazsenszkij nevet vette fel. Ez a bratsztvo, mint a katolizáció elleni harc szervezete a XVIII. század végéig működött.⁹⁴ Kórházat,⁹⁵ könyvtárat⁹⁶ és iskolát⁹⁷ nyitott, amelyben az oktatás belorusz nyelven folyt. 1620-ban az egyesület Teofán konstantinápolyi patriarchától kiváltságlevelen kapott⁹⁸ (ez azt jelentette, hogy közvetlenül a konstantinápolyi patriarcha alá rendelték, kivonva a helyi egyházi személyek és a pravoszláv metropolita ellenőrzése alól is). Ez lehetővé tette a szlucky Preobrazsenszkij bratsztvónak, hogy a kijevi metropolitától, a belorusz püspököktől a Szluck egyházi méltóságaitól függetlenül tevékenykedjék, sőt ez utóbbiakat befolyása alá vonja, szükség esetén pedig harcoljon ellenük.⁹⁹

A Preobrazsenszkij bratsztvot szlucky kézművesek alkották. Kismesek nem vettek benne részt.¹⁰⁰ Az egyesülés tagjai két „korelnököt” vagy „oreget” választottak, akiknek a megbízatása egy évre szólt.¹⁰¹ Az egyesülés „öregjeinek” 1646–1730 közötti névjegyzékéből kitérni, hogy a Preobrazsenszkij bratsztvo vezetői mindig befolyásos iparos, ill. kereskedő polgárok voltak, nagyobb részt vagy ők maguk, vagy fiaik ill. unokáik a városatyák testületének is tagjai voltak (Volkovicsok, Szkokcskevicsek, Levkovicsek, Olejkovicsek, Lapickik, Hrisztinicsok, Tisevicsek).¹⁰² Ez azt is jelentette, hogy a bratsztvo nemcsak vallásos egyesülés volt, hanem a városi kézművesek sajátos, kiegészítő önkormányzati szerve is, vallásos ideológiával telítve, amely a pravoszláv kézműves bratsztvotagok korporációs egységére épült és eszközül szolgált a városi gazdagok kezében a bratsztvo egyszerű tagjai (kézművesek) feletti hatalmuk erősítésére. Ezt az egyáltalán nem vallási, de világi célt néha nyíltan is deklarálták a Preobrazsenszkij bratsztvo hivatalos dokumentumai. Így pl. 1657-ben a Pjotr Tisevics befolyásos polgárhoz címzett elismervényben, amely az általa hat éven át birtokolt Gricsinovicsi falu bevételeire vonatkozott, amelyeket a bratsztvo kórházának fenntartására adományozott, nyíltan ez áll: „Mi, mint egyházi és világi egyesülés, a szlucky Preobrazsenszkij székesegyház gazdái . . .”¹⁰³

⁹² Minszkaja sztarina. No. 166; 68.

⁹³ *Nikolaj*, arhimandrit: i. m. 120; Beloruszszija i Litva. 217; *A. A. Papkov*: Bratsztva. Ocsersk isztorii zapadno-ruszzskih pravoszlavnüh bratsztv. (A bratsztvók. A nyugat-oroszországi pravoszláv bratsztvók története). Szvjato-Troickaja Szergieva lavra. 1900. 116.

⁹⁴ *A. A. Papkov*: Bratsztva. 262.

⁹⁵ Minszkaja sztarina. Vüpuszk IV. No. 178, 74; Central'nüj Goszudarsztvennüj isztoricesszkij arhiv Beloruszskoj SzSzR (a továbbiakban: —CGIA BSzSzR), f. 1374, op. I, d. 5, l. 6.

⁹⁶ Minszkaja sztarina. Vüpuszk IV. No. 178, 74.

⁹⁷ *A. A. Papkov*: Bratsztva. 262.

⁹⁸ Szobranie drevnih aktov i gramot gorodov Minszkaj gubernii. No. 78; 142—143 ROB AN Litovszkoj SzSzR, VBF-1423, 1. I.

⁹⁹ *V. B. Antonovics*: Monografija po isztorii zapadnoj i jugo-zapadnoj Roszzii. Tom I. (Nyugat- és Délnyugat-Oroszország történeti monográfiája. I. köt.) Kiev. 1885. 324—325; *A. A. Papkov*: Bratsztva. 262; Arheologicseskij szbornik dokumentov, otnoszjascsihszja k isztorii Szevero-Zapadnoj Ruszi. Tom VII. (Északnyugat-Oroszország történetére vonatkozó régészeti gyűjtemények. VII. köt.) Vil'na. 1870. No. 227, 267, 268; Arhiv Jugo-Zapadnoj Roszzii. Cszaszt' I. Tom IV. (Délnyugat-Oroszország Archívuma. I. rész, IV. köt.) Kiev. 1871. No. 136; 310—311; No. 173; 384—386; No. 175; 388—389; Tom VI. Kiev. 1883. No. 242; 601.

¹⁰⁰ *A. K. Sznüko*: Szluck. Gorod i naszelenie. Arhiv Insztituta isztorii AN BSzSzR, op. 2, d. 111; 237 (Szluck. A város és lakosai. A Belorusz SzSzK Tud. Ak. Tört. Intézetének Archívuma.)

¹⁰¹ Minszkaja sztarina. Vü. IV. No. 110; 39; No. 166; 68.

¹⁰² Uo. No. 76; 28; No. 103; 36; No. 109; 38; No. 110; 39; No. 113; 40; No. 166; 68—69; No. 362; 150; No. 380; 154; No. 384; 155; No. 422; 168.

¹⁰³ Uo. No. 110; 39.

Az önkormányzat efféle kiegészítő szerve nem csupán a városi gazdagok hatalmát növelte, de a kézművesek egészének a pozícióit is erősítette rendi érdekeinek védelmében, a város feudális urával szemben is. A bratsztvóknak erre a városi önkormányzatot kiegészítő szerv jellegére utal még az a tény, hogy a céhek mint szervezetek léptek a bratsztvo-ba, ahol önálló jogokkal is rendelkeztek.¹⁰⁴ A magánföldesúri Szluck város polgárai a pravoszláv papság tevékenységét is ellenőrizték magában a városban és a hercegség területén is.

A szlucki Preobrazsenszkij bratsztvo jelentős vagyonnal rendelkezett. Kincstárába folyt be az egyesülés tagjainak hozzájárulása, végrendelezők adományai, a bratsztvo birtokainak jövedelme és a város birtokosától kapott járadék. A bratsztvo hitelügyleteket bonyolított le a városban, magánszemélyeknek, gyakran magának a város hűbérurának nyújtott kölcsönt magas kamattal. 1655-ben a bratsztvo által nyújtott hitelek összege 8050 zloty volt, amely összegnek a kamatai 1300 zlotyra rúgtak.¹⁰⁵ 1657-ben a bratsztvo 3000 zloty kölcsönt adott a szlucki apátnak.¹⁰⁶ 1739-ben a Preobrazsenszkij bratsztvo által különböző személyeknek nyújtott kölcsönök összege több mint 20 ezer zloty volt, ebből 6 ezret a város hűbérurának, 11 ezret pedig a szlucki zsidó hitközségnek adtak.¹⁰⁷

A bratsztvo kereskedő társaságként is működött, amelynek részvényesei maguk az egyesülés tagjai voltak.

A Preobrazsenszkij bratsztvonak a város területén és a hercegségben is voltak földbirtokai.

1664-től a bratsztvo használta a város hűbérurának belicei birtokát, annak 7 ezer zlotys adóssága zálogául (együttal a bratsztvo adózóivá váltak a hűbérúr kismemes familiárisai, akik ugyanitt ideiglenes jelleggel birtak parcellákat).¹⁰⁸ 1690-ben ez az összeg további 4 ezerrel nőtt.¹⁰⁹ 1682-től 3 évre a bratsztvo birtokolta zálogként a Baszlavec hercegi birtokot, de azzal a feltétellel, hogy a hercegnő irányítja továbbra is a gazdálkodást. A bratsztvo ennek fejében 10 ezer zlotyt kölcsönzött a szlucki hercegnőnek évi 8%-os (800 zloty) kamattal. A törlesztés elmulasztása esetére a hercegnő és a bratsztvo közötti szerződés kimondta, hogy bírósági eljárás nélkül, a végrehajtó („general”) és a kismemesség képviselőinek kezekeskedése mellett az egyesülés tagjai elfoglalhatták és törvényesen birtokolhatták az említett birtokot a kölcsönzött összeg teljes visszafizetéséig.¹¹⁰ 1690-ben a Preobrazsenszkij bratsztvo ugyanilyen feltételekkel kölcsönzött a hercegnőnek 6 ezer zlotyt évi 8%-os (azaz 480 zloty) kamattal.¹¹¹ Mivel a kölcsönösszeget a XVIII. század derekáig sem térítette vissza a hercegnő, ezért a birtok tulajdonosának a bratsztvo számított, s így csaknem 100 éven át kapta a kamatot („járadékot”), a 480 zlotyt.¹¹² A hercegi kincstárból a bratsztvónak történő átadás céljából a polgármester kapta meg a pénzt.¹¹³ Ez ismételtlen mutatja, hogy a városi tanács tagjai és a polgármester is egyúttal a bratsztvo tagjai is voltak, a bratsztvo pedig maga is a városatyák pártfogását élvezte. 1750-től Hieronim Florián Radzivil szüntette meg ennek a „járadék”-nak, a Preobra-

¹⁰⁴ *F. Vecserko*: i. m. No. 1; 12.

¹⁰⁵ *Minszkaja sztarina*. No. 103; 36–37.

¹⁰⁶ *Uo.* No. 114; 41.

¹⁰⁷ *Uo.* No. 485; 187.

¹⁰⁸ *Uo.* No. 152; 61.

¹⁰⁹ *CGIA BSzSzR*, f. 694, op. 4, d. 1881, l. 73

¹¹⁰ *Archiwum Głównie Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Radziwillowskie* (a továbbiakban: AGAD, AR), dzial XXIII, teka 1, Baslawcy; *CGIA BSzSzR*, f. 694, op. 4, d. 1881; 6–7.

¹¹¹ AGAD, AR, dzial XXIII, teka 1, Bastawcy; *CGIA BSzSzR*, f. 694, op. 4, d. 1881; 72; *Minszkaja sztarina*. Vűp. IV. No. 208; 88–89.

¹¹² *CGIA BSzSzR*, f. 694, op. 2, d. 4339, l. 46; d. 7397, 11. 235, 238; d. 7407, l. 24; d. 4467; l. 27.

¹¹³ *Uo.* No. 7397; 101, 143, 235.

zsenszkij bratsztvo javára történő fizetését. Örökösei szintén nem fizették. 1764 októberében a bratsztvo megbízottja, Leon Lapickij szlucki bíró feljelentette Szluck hűbérurát, Radzivil Károly herceget a litván konföderáció főbírájánál. Megállapítást nyert, hogy a város hűbérura köteles megfizetni saját bratsztvo-tag kézműveseinek a 6 ezer zloty hitelt és 6720 zloty, amely összeg a 14 éven át nem törlesztett kamat volt.¹¹⁴

A pravoszláv Preobrazsenszkij bratsztvo tehát nemcsak a hűbérúr hitelezője volt, de feudális birtokos is, aki rendelkezett a főnemes birtokai felett és parasztjaitól beszedte a feudális szolgáltatást. S itt mint a városközösség, a városi tanács képviselőjében lépett fel, annak pozícióit erősítve. Az a tény, hogy egy magánföldesúri város polgárai nemesi bíróság elé idézheték hűbérurukat, az akkori belorussziai politikai viszonyokkal magyarázható: a Potocki mágnásocport vereséget szenvedett, és követőjük, Radzivil Károly emigrált. Ilyen körülmények között érthető, hogy az ellenfelekből álló nemesi bíróság korlátozni igyekezett a szemben álló mágnásocportot. De maga a tény, hogy egy hűbérúr városának kézművesei feljelentést tehettek, arra utal, hogy kétségtelenül tudatában voltak saját politikai erejüknek a lengyel nemesi köztársaságban folyamatban levő változások közepette. Nem félték a főnemes esetleges bosszújától. Ez a vallási egyesülés messze túlment azokon a határokon, ameddig egy, a pravoszláviáért küzdő egyházi szervezet elmegetett.

A Preobrazsenszkij mellett a XVII. század utolsó negyedében Szluckban létrejött az Uspenszkij bratsztvo is az Uspenszkij székesegyház mellett.¹¹⁵ A XVIII. század végéig állt fenn és hasonló céljai voltak, mint a Preobrazsenszkij bratsztvónak. Az alapítólevél szerint ez a vallási egyesülés jogot kapott arra, hogy a székesegyház papjait ellenőrizze. A bratsztvo vette kezébe a székesegyháznak nyújtott pénz- és természetbeni évjáradékok elosztását, a pénzbevételek és adományok ellenőrzését, beavatkozott a szlucki ún. fehér papoknak, még a főpapnak a tevékenységébe is, részt vett a székesegyház lelkészeinek kiválasztásában.¹¹⁶ Az Uspenszkij bratsztvo néha az egyházi méltóságokkal is együttműködésbe került, akik nemegyszer panaszkodtak az egyesülésre.¹¹⁷ Ennek élén szintén befolyásos városi polgárok, a városi magisztrátus tagjai álltak. Így pl. 1714-ben a bratsztvo öregjeivé választották Diortkót, Gyeneskót és Pavlusicsot,¹¹⁸ akik mind azokhoz a patricius családokhoz tartoztak, amelyekből a városi tanács tagjait választották. Az Uspenszkij bratsztvo nagy összeggel rendelkezett és szintén folytatott hitelügyleteket.¹¹⁹

A Preobrazsenszkij és az Uspenszkij bratsztvo Szluckban gazdag szervezetnek számított, szoros kapcsolatban állt a városi magisztrátussal és nagy befolyással rendelkezett. A város hűbérura is kénytelen volt számolni velük és gyakran támogatta is őket. Egyik bratsztvo működése elé sem gördített akadályt. Kétségtelenül jelentős szerepet játszottak abban, hogy a pravoszláv egyház bizonyos pozíciókat tarthatott meg Belorussziának ebben a részében.

Más magánföldesúri városokban is működtek pravoszláv vallási egyesületek (bratsztvók). A forrásanyag igen korlátozott volta azonban nem teszi lehetővé tevékenységük részletes jellemzését.

¹¹⁴ AGAD, AR, dzial XXIII, teka I, Bastawcy.

¹¹⁵ Minszkaja sztarina. Vüp. IV. No. 236; 96–97.

¹¹⁶ Uo. No. 236; 96–97; No. 237; 97–98; No. 249; 109–110; No. 288; 124; No. 340; 140.

¹¹⁷ Arheologicseskij szbornik dokumentov, odnoszjascsihszja k isztorii Szevero-Zapadnoj Ruszi. Tom VII. (Északnyugat-Oroszország történetére vonatkozó régészeti gyűjtemények. VII. köt.) Vil'na. 1870. No. 142; 72; No. 173; 73; Minszkaja sztarina. No. 237; 98; No. 297; 125–126.

¹¹⁸ Uo. No. 294; 125.

¹¹⁹ Uo. No. 237; 98; No. 278; 121–122; No. 335; 138–139; No. 419; 167; No. 450; 177–178.

Sklovóban a város ura, Czartoryski herceg 1749 decemberében a pravoszláv bratsztvonak 3 volokát adományozott, adómentesen, a tyskovi határrészen.¹²⁰ Ugyanott 5 tanya is a pravoszláv bratsztvo tulajdonát képezte. Ez a helyzet itt egészen Belorusszia és Oroszország egyesüléséig fennmaradt.¹²¹

Dubrovno városban, amely a Szapegák tulajdonát képezte a XVII. század végén. a Nyikolajev templom mellett működött pravoszláv bratsztvo.¹²² Annak az okmányoknak a tanúsága szerint, amelynek értelmében 1699. július 1-től a templomnak 4 volokát adományoztak, ez a bratsztvo már jóval az adományozás előtt is működött. Az adományozó főnemesnek az volt a feltétele, hogy az említett bratsztvo sztarosztája, akit a szokások szerint a tagok közül választottak, köteles az adományt minden tartozékával a következőre átörökíteni, „s bármilyen közbejött akadály ellenére is annak tulajdonába, használatába átadni.”¹²³ A főnemes által a templomnak adományozott 4 volokával tehát a bratsztvo rendelkezett. 1772-ben pl. a dubrovnoi bratsztvo sztarosztái az idézett okok miatt nem voltak hajlandók a plébánosnak átadni a kapott birtokot.¹²⁴ A besenkovicsi pravoszláv bratsztvo, amely az Iljin templom mellett működött, a XVIII. század második felében az unitusok ellen küzdött és megszerzett pozícióikból kiszorította őket.

A Kazmér Oginszkij besenkovicsi földbirtokos által 1708-ban alapított pravoszláv templom¹²⁵ a jezsuita rend segítségével 1723-ban az unitusoké lett.¹²⁶ A besenkovicsi unitus pópa 1766 utánra tehető feljegyzésében történik említés a besenkovicsi pravoszláv bratsztvo tevékenységéről. Az unitus lelkész, aki 28 évig tevékenykedett Besenkovicsban, panaszkodik, hogy a helységben unitus bratsztvo helyett pravoszláv működik, amely különböző akadályokat gördít elé és tevékenységével csökkenti az ő amúgyis kevés jövedelmét. A pravoszláv vallási egyesület tagjainak a hatására igen sok unitus vallású pravoszláv pópával keresztelteti gyermekeit, pravoszláv szokások szerint. Panaszolja továbbá, hogy a pravoszláv bratsztvo tagjai erőszakkal behatoltak az ő templomába és unitus hívőket vittek el magukkal, akik később pravoszlávokká lettek. A bratsztvo tagjai unitus egyházi könyveket is vittek magukkal az unitus templomból saját templomukba. Szóvá teszi még, hogy a bratsztvóhoz tartozók csak a pravoszlávok gyermekeiket tanítják olvasni, így az unitusok gyerekei analfabéták maradnak. Végül pedig az unitus pap a hűbérúr besenkovicsi megbízottját a pravoszláv bratsztvo pártfogolásával vádolja.¹²⁷

A XVII. század végétől a lengyel nemesi köztársaságban dúló nemzeti-vallási küzdelem mindinkább felkeltette az orosz kormányzat figyelmét is. A cári kormányzatnak a lengyel belügyekbe való beavatkozása a nemzeti-vallási kérdés megoldása ürügyén az 1780-as évek végéig folyt. Később erre az ürügyre már nem volt szükség, minthogy Lengyelország utolsó felosztásakor, amikor mint államot felszámolták, a cárizmus ezt a kérdést levette a napirendről.

A katolicizmus terjedésétől eltekintve, a XVIII. század vége felé Belorusszia számos vidékén, a főnemesi latifundiumokon is a pravoszláv egyház tartotta pozícióit. Ez elsősorban a helyi lakosság — polgárok, parasztok, a papság és a köznemesség — har-

¹²⁰ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, Rkps. 4493, k. 2.

¹²¹ Uo. Rkps. 4494, kk. 3, 6; Rkps. 4496, kk. 2, 5; Rkps. 4498, k. 3; Rkps. 4499, kk. 3, 4; Rkps. 4560, k. 2; Rkps. 4501, k. 3; Rkps. 4503, kk. 4, 5.

¹²² SZUTA Lg. A. kollekcija 52, opisz' 2, karton 12, ed. hr. 6.

¹²³ Uo.

¹²⁴ Uo.

¹²⁵ *M. O. Bez-Kornilovics: Isztoriceseszkie szvedenija o primecsatel'nejsih mesztah v Belorusszii* (Történelmi tudósítások Belorusszia nevezetes helyeiről). Szankt-Peterburg. 1855. 115.

¹²⁶ *N. Bantis-Kamenszkij: i. m. 244.*

¹²⁷ SZUTA Lg. A. kollekcija 13, op. 1, ed. hr. 301, III-16.

cával magyarázható, amelyet a pravoszláv hit és szokások megőrzéséért folytattak. Nem kevésbé volt fontos az orosz kormányzat diplomáciai beavatkozása sem.

Ilyen körülmények között a katolicizmus fellépéseinek sikertelensége Belorusszia egyes vidékein összefüggött a főnemeseknek a vallási kérdésben folytatott politikájával. Jó néhány Radzivil és ún. „neuburgi” birtokon az efféle politika már hagyományokkal rendelkezett. Így volt ez pl. Szluck és Kopilj hercegségekben is. A XVI. században, amikor Szluck és Kopilj a közzismerten pravoszláv Olelkovicsoké volt, a hercegségek városai-ban és falvaiban a pravoszláv egyház a földesúri hatalom biztos támaszának számított. A pravoszláv papság, amely a dolgozó városi lakosok és a kizsákmányolt parasztok terhére élt, ideológiailag a feudális rend támogatásának a szellemében befolyásolta a néptömegeket. Ezt az alapvető funkcióját a pravoszláv egyház a XVII—XVIII. század folyamán is betöltötte. A Radzivillek birzsei ága, amely kálvinista volt és a neuburgi hercegeket adta, és a neszvizsi ága, amely katolikus volt és több várost birtokolt, egyaránt alig korlátozta az ige hirdetésében a pravoszláv papság jogait, amelyeket a korábbi hűbérurak biztosítottak. Sőt, egyes főnemesek gyakran kedvezményeket adtak a városaikban levő pravoszláv kolostoroknak és templomoknak, függetlenül attól, hogy a hűbérúr és a hűbéres város polgárai más-más vallásúak voltak.

Az arisztokrácia ilyen jellegű politikája következtében a pravoszláv egyház és a bratsztvók, amelyeket a városközösségek és városi előljáróságok támogattak, az ellenreformáció időszakában is megtartották pozícióikat. 1621-ben pl. Kristóf Radzivil herceg — Mihajlo Tisevics polgármester és fivére, Omeljan Tisevics, valamint más szlucki kézműves polgárok kérésére — megerősítette Janus Radzivil adománylevelét, amely a szlucki Szpasszkij székesegyházat a Preobrazszenszkij bratsztvonak biztosította. A bratsztvo tagjainak joga volt a mágnás utólagos jóváhagyásával a székesegyház lelkészére javaslatot tenni. Ellenőrzésük alatt maradtak a templom birtokai is — egy major két kertgazdasággal —, amelyekről „örök időnkig” nem követelt a mágnás sem adót, sem más járadékot, továbbá Kocsov szigete. Egyidejűleg a herceg megerősítette a templom lelkészét, Andrej Muzsilovszkijt,¹²⁸ akit a bratsztvo választott, és aki a főúrtól külön kinevezést kapott a Szpasszkij székesegyház élére.¹²⁹ Mint Kristóf Radzivil egyik 1629-ben kelt levelében megjegyezte, Szluck és Kopilj hercegségekben több mint 100 pravoszláv templom működött a főnemes patronálása mellett.¹³⁰ Hasonló politikára törekedtek a mágnás helytartói is. 1660-ban a főnemes kőnigsbergi tanácsosához benyújtott emlékiratukban azt tanácsolták, hogy emlékeztesse Bogoszláv Radzivil herceget egy korábbi javaslatukra, amely azt célozta, hogy a pravoszláv papsággal jó viszony alakuljon ki, s ezt szolgálhatja egy bizottságnak a létrehozása a pravoszláv papság kéréseinek a megvizsgálására, amelyek a lerombolt templomok helyreállítására, valamint az örökadományokra stb. vonatkoztak.¹³¹

Ennek a politikának a folytatásaként jelent meg Ludovika Karolina Radzivil hercegnőnek, Szluck, Kopilj, Birzsa, Kejdan, Nyevelja, Szebezsa és más városok, ill. birtokok tulajdonosának 1690. március 20-án kiadott adománylevele. Az adománylevelében Radzivil hercegnő (férje után rajna-pfalzi grófnő) megjegyezte, hogy „Szluck és Kopilj városában és az egész szlucki és kopiljei hercegségben, valamint kojdanovkai, kopisz-i, belicei, zabludovi, nyeveli, szebegi és más birtokaimon az óorosz-görög vallású templomokat, amelyek nem más, mint a keleti, a konstantinápolyi patriarcha áldását élvezik, amelye-

¹²⁸ GPB, Otdel rukopiszej, Szobranie P. P. Dubrovskogo, Pol'szkie avtografü, avtograf 242, No. 45; 51 (Kézirattár, P. P. Dubrovskij gyűjteménye, Lengyel kéziratok. No. 35; 51).

¹²⁹ Uo. No. 35; 52.

¹³⁰ Uo. No. 44; 49.

¹³¹ CGIA BSzSzR. f. 694, op. 1, d. 231; 81.

ket a régmúlt századokban alapítottak és építettek, az idők végezetéig meg kell hagyni.¹³² Az adománylevélben a herecegnő említést tett arról, hogy azt a konstantinápolyi patriarcha fősége alá tartozó, az „óorosz-görög vallást valló” Szluck és Kopilj hercegségben élő „alattvalói”, városi polgárok és pravoszláv papok kérésére adta ki. Saját maga és örökösei nevében ünnepélyesen kijelentette, hogy birtokain szabad a pravoszláv papság és a bratszvok vallási jellegű tevékenysége, és megtiltotta Szluck hercegségben és többi birtokain is az egyházi unió erőszakos bevezetését, valamint az egyházi tisztségek unitusok által történő betöltését.¹³³ Ennek az adománylevélnek a kibocsátását jelentősen befolyásolta a néptömegek széles körű elégedetlensége és ellenállása, amely Belorusszia-szerte jelentkezett a katolicizmussal szemben. Az adománylevél érvényesülését mutatták azok az esetek, amikor a pravoszláv pópa unitussá válása ellenére temploma pravoszláv maradt. Így pl. 1708 februárjában a Szluck hercegség gazdatisztje, Sztaniszlav Nyezabitovszkij utalt arra, hogy „... miután Danyil Maskevics atya az említett (szlucki Miklós—A. G.) templom presbitere belépett a szent Nagy Vaszilij rendbe, és az említett szlucki szent-Miklós templom üres maradt, megfelelő pásztor nélkül, átadta azt egy pravoszláv lelkésznek”¹³⁴

1734-ben az összes korábbi kiváltságot megerősítő oklevelet adott Szluck és Kopilj hercegség pravoszláv papságának Hieronim Flórián Radzivil, a buzgó katolikus.¹³⁵ A pravoszláv papság jogai megerősítésének a főnemes által az volt az oka, hogy ő ekkor még csak zálogbirtokosa volt Szluck és Kopilj hercegségnek, és azokat csak 1744-ben vásárolta meg a neuburgi hercegtől. Arra törekedett, hogy örökre megszerezze ezeket a gazdag birtokokat, és ezért valláspolitikájának egyetlen célja volt: a pravoszláv egyház segítségével biztosítani a néptömegek — mind a városi polgárok, mind a parasztok — engedelmességét. Eltekintve a katolikus egyház egyes főnemesek által történő pártfogásától, Belorussziának ezekben a körzeteiben a katolicizmus széles körű elterjedése nem volt tapasztalható. A pravoszlávok üldözésének ebben a körzetben a XVIII. század közepén csupán néhány esete ismeretes.¹³⁶

Szluck és Kopilj hercegségek pravoszláv lakosainak és pravoszláv papságának a jogait 1767—68-ban újították meg, akkor, amikor Károly Radzivil a varsói orosz követ segítségével visszatért az emigrációból és szövetségre lépett a szlucki pravoszláv köznemes-ség konföderációjával. 1767 novemberében Radzivil megerősítette a szlucki templomok részére korábban nyújtott adományokat, és elrendelte, hogy fizessék ki papjaiknak a korábbi években elmaradt pénzbeni és természetbeni járadékokat, valamint további kedvezményeket nyújtott.¹³⁷ Megparancsolta szlucki gazdatisztjének, hogy Sztarcsik voloszty Popovei faluját adja át használatra a szlucki Miklós-templom papságának.¹³⁸ 1768-ban abban a válaszban, amelyet a szlucki pravoszláv papság terjedelmes, 26 pontból álló emlékiratára adott, — amely emlékirat tartalmazta az elvesztett jogok és javadalmak visszaállítására vonatkozó kérelmet —, Radzivil minden pontra válaszolva megerős-

¹³² Szobranie drevnih gramot. No. 152; 349; CGIA BSzSzR, f. 694, op. 4, d. 1607. 76.

¹³³ Uo. 349—350; CGIA BSzSzR, f. 694, op. 4, d. 1607; 76—77.

¹³⁴ CGIA BSzSzR, f. 694, op. 4, d. 1603; 17.

¹³⁵ Minszkaja sztarina. No. 451; 178.

¹³⁶ I. Csisztovics: i. m. II. rész, 191; Arheologicseszki szbornik dokumentov... 219; F. I. Titov: Ruszszkaja pravoszlavnaja cerkov' v Pol'szko-Litovszkom goszudarsztve v XVII—XVIII vv. (Az orosz pravoszláv egyház a lengyel-litván államban a XVII—XVIII. században). Kiev. 1907. 140; 231.

¹³⁷ Aktü, izdavaemüe Vilenszkij arheograficseszkoj komiszzsii (A vilnai archeográfiai bizottság publikációi). Tom XII. Vil'na. 1883. No. 51; 226; No. 52; 227—228; No. 53; 228—229.

¹³⁸ Uo. No. 54; 229—230.

sította Szluck hercegség pravoszláv lakosainak és pravoszláv papságának korábbi kiváltságait. Ez összefüggött az országban kialakult politikai helyzettel, amelyben maga Radzivil is II. Katalin cárnő híveként lépett fel. Ennek következtében 1785–1789-ben az ő beleegyezésével Szluck lett a lengyelországi pravoszláv papság élén álló Viktor Szadkovszkij püspök székhelye.¹³⁹ A hűbérúr türelmes valláspolitikája következtében Szluck¹⁴⁰ és Kopilj¹⁴¹ városokban a XVIII. század végéig megmaradtak a pravoszláv templomok és kolostorok birtokai, jogai.

A pravoszláv templomok támogatásának a politikai okokon kívül egyéb gazdasági jellegű okai is voltak a főnemesek részéről. Így pl. K. Sz. Radzivil herceg egy oklevelet adott ki, amelyben az „örökbirtokomat képező Szverzsény városba” betelepülők fogadásáról van szó, hogy a város lakossága növekedjék, kimondta: Szverzsénybe befogadnak „bármilyen vallású embert”. Ezek a betelepülő kézművesek 10 évig mentesek voltak minden adótól és kötelezettségtől.¹⁴²

A XVII. század második felében és a XVIII. században Belorusszia keleti területeinek főnemesei a magánföldesúri városokban szintén bizonyos fokú türelmi politikát folytattak a pravoszláv egyházal, a pravoszláv kézművesekkel szemben, s jelentős kedvezményeket nyújtottak nekik. Bizonyos mértékig érvényes ez a megállapítás a Szapegákra és az általuk Bihovban és Dubrovnóban folytatott politikára. Pl. 1678-ban a Szapegák Bihov pravoszláv kézműveseinek adtak kiváltságlevelet,¹⁴³ több alkalommal bocsátottak ki kiváltságleveleket és adtak adományokat Dubrovno templomainak. (1699, 1709, 1719, 1722, 1750, 1757).¹⁴⁴ Mindezek az adományok összefüggtek a helyi lakosságnak az egyházi unió ellen folytatott harcával. Ezenkívül a XVII. század második felében és a XVIII. század elején a Szapegák ádáz harcot folytattak a hatalomért a Litván nagyfejedelemségben Litvánia és Belorusszia köznemeseivel és néhány főúri családjával, s ebben a harcban városaikra és azok főleg pravoszláv kézműveseire támaszkodtak, sőt egyes esetekben parasztjaikat is felhasználták politikai üzelmeikben. A pravoszláv egyháznak és bratsztvoknak nyújtott kedvezmények Sklovó városában is ismertek voltak, amely a XVIII. században Czartoryski birtok volt.¹⁴⁵

Másutt, főleg Belorusszia nyugati részein a katolicizmus terjesztése elleni harc passzív formákban folyt (nem látogatták az unitus templomokat, lekétek az istentisztelet-ről stb.). Például Ljubecsben, amely a Radzivillekké volt, s ahol az 1654–67-es háború előtt 1662-es adat szerint egy kálvinista templom és a Feltámadás (unitus) székesegyház működött,¹⁴⁶ ilyen passzív viszonyulás volt nemcsak az unióhoz, de a kálvinizmushoz is. Ljubecs város szervezeti szabályzatát főnemes hűbéruruk 1647-ben adta ki, s ennek 46 pontjából kettő foglalkozott vallási kérdésekkel. A 27. pontban azt írta: „A vasárnapi piacot, hogy az emberek az istentiszteleten való részvételben ne legyenek akadályozva, nem szabad korábban kezdeni, mint amikor a nagyharang a szentbeszéd után megszólal. Ekkor lehet kitűzni a piaci zászlót” (amely jel volt a piac megkezdésére, s amelyet a várbástyán tűztek ki — A. G.).¹⁴⁷ A szabályzat következő pontja kimondta: „Ennek meg-

¹³⁹ *N. I. Kosztomarov*: Poszlednie godü Reesi Poszpolitoj (A lengyel nemesi köztársaság utolsó évei). Szankt-Peterburg. 1870. 199; 221; *F. F. Szerno-Szolovjevics*: Drevneruszskij gorod Szluck i ego szvjatüni (Szluck ősi orosz város és szent helyei). Vil'na 1896. 16.

¹⁴⁰ CGIA BSzSzR, f. 1374, op. 1, d. 10; 23.

¹⁴¹ Uo. f. 694, op. 2, d. 3008; 101.

¹⁴² AGAD, AR, dzial XV, teka 20, w 1.

¹⁴³ SZUTA Lg. A. kollekcija 114, No. III, 73.

¹⁴⁴ Uo. kollekcija 52, opis' 2, karton 12, ed. hr. 6.

¹⁴⁵ Biblioteka Czartoryskich, Rkps. 4500, k. 3.

¹⁴⁶ AGAD, AR, dzial XXV, w 2102; 12, 13.

¹⁴⁷ *Stanislaw Alexandrowicz*: Ordynacja miasteczka Lubeza nad Niemnem z 1647 roku. „Rocznik Białostocki”. Tom III. Białostok. 1962. 445.

felelően az istentiszteletet korábban kezdődik, hogy közvetlenül fél tízre be is fejeződhessék, amikor is meg kell szólalnia a piacra hívó harangszónak.”¹⁴⁸ A kézművesek ugyanis előnyben részesítették a vásárt az istentisztelettel szemben.

1747-ben Radzivill intézője, a főúr megbízásából felszólította a korelicsi előljárót, hogy szigorúan követelje meg a korelicsiektől a templombajárást. Mert mint írja: „az isten dicséretére és a mise meghallgatására lusta alattvalók a vásár- és ünnepnapokat nem tartják be”.¹⁴⁹ A herceg intézője azt javasolta az előljárónak, hogy a kézműveseket és a polgárokat tizesével ossza be, s a „tizedeseket” tegye felelőssé, hogy a „tized” minden tagja látogassa a katolikus vagy az unitus templomot Korelicsben. Az istentiszteletre nem járók minden elmulasztott nap után 6 groszy büntetést fizettek a templomnak. Továbbá 10 botütést is kaptak. Lehetőség volt arra, hogy a család valamelyik 10 évesnél idősebb gyerek tagja helyettesítse a szülőket. A „tizedes” „tizede” élén volt köteles vagy az unitus, vagy a katolikus templomban megjelenni. Vasár- és ünnepnapokon minden munkavégzés tilos volt. Akik ezt a tilalmat megszegték, 12 groszy büntetést fizettek és 20 botütést kaptak a templom előtti téren.¹⁵⁰ Az összehasonlítás kedvéért analóg rendelkezéseket lehet példaként említeni. Így pl. a vilnai katolikus székesegyházhoz tartozó Gorvol’ helységet, ahol nem volt katolikus templom, csak unitus. Gorvol’ 1739-ben kelt szabályzatában az áll, hogy a lelkészek vasár- és ünnepnapokon a mise után a hívekkel együtt imádkozzanak és törekedjenek, hogy azok mindegyike velük mondja a „Miatyánkot” és a „Hiszekegyet”. A hívek, a helység, annak külterületei és a környező falvak lakói kötelesek voltak templomba járni, s ennek érdekében egymást követően két misét rendeztek (külön-külön pappal), hogy mindenki bejuthasson a templomba. A helységben és a környező falvakban is „tizedeseket” jelöltek ki, akiknek „tizedeik” élén kellett templomba járni és azt is elérni, hogy a vonakodók járjanak. Ha ezt nem tették meg, harminc botot kaptak.¹⁵¹

Végül is megállapíthatjuk, hogy a katolizálás időszakában, a XVIII. század végéig, a pravoszlávia megőrizte pozícióit Belorusszia magánföldsúri városaiban, jobban mint a királyi városokban, különösen a középső részeken (Szluck, Kopilj) és a keleti területeken (Dubrovno, Sklovó, Bihov stb.). Mindezt elősegítette a városi polgároknak a pravoszlávia megtartásáért folytatott harca, a cári kormány aktív beavatkozása a lengyel belügyekbe, és részben a vallási kérdések terén egyes arisztokraták politikája városaik pravoszláv polgáraival szemben, amely számolt mind a polgárok harcával, mind a cárizmus politikájával, sőt a pravoszláv vallású belorussz köznemesség és pravoszláv papság álláspontjával is, akik korábbi jogaik és kiváltságaik megőrzésére és helyreállítására törekedtek. Közép- és Nyugat-Belorusszia magánföldsúri városaiban természetesen a katolikus és unitus vallás volt túlsúlyban.

Mindezek ellenére a belorussz nép katolikussá, ill. lengyellé tételére irányuló kísérletek, amelyek vallási alapon akarták megosztani és így egyik részt a másikkal szembefordítani, nem hoztak komoly eredményt. A belorussz feudális urak többségét és a városi polgárok egy részét leszámítva, akik katolizálódtak és ellengyelesedtek, a belorussz unitusok és a belorussz katolikusok széles rétegei, elsősorban a parasztok, nemzedékeken át megőrizték anyanyelvüket, kultúrájukat, népszokásaikat és belorussz néptudatukat, utódaik pedig a XIX. század második felében a formálódó belorussz nemzetet alkották.

A katolikus, unitus és pravoszláv papság kiváltságos rend maradt. A magánföldsúri városok papsága feudális birtokos lett, a városokban feudális előjogokkal rendelkezett,

¹⁴⁸ Uo.

¹⁴⁹ CGIA BSzSzR, f. 694, op. 2, d. 3598; 21.

¹⁵⁰ Uo.

¹⁵¹ Archiwum Panstwowe Krakowa i wojewodztwa Krakowskiego, Archiwum Sanguszkowskie, w 544/1.

jobbágysai, sőt néha egész falvai voltak, amelyeknek a lakosait kegyetlenül kizsákmányolták, függetlenül attól, hogy a katolikus, az unitus vagy a pravoszláv papság volt a földbirtokos.

A magánföldesúri városokban működő pravoszláv bratsztvók kezdtek világi szervezetekké alakulni, kereskedő és uzsorás tevékenységet folytatni. Legtipikusabb példa e tekintetben a szlucky Preobrazsenszkij bratsztvo, amely már a XVII. század második felében a városi előljáróság képviselőjévé, jobbágytartóvá, a hűbérúr hitelezőjévé vált és kettős szerepet játszott a polgárság politikájában. Egyrészt eszköz volt a városi magisztrátus kezében a polgárok zöme feletti befolyás megszerzésére. Másrészt ez a bratsztvo kifejezte a pravoszláv városi lakosok érdekeit, védte azokat, és aktív tényező volt a városiak és a hűbérúr viszonyának alakításában. Ily módon a vallási küzdelem lényegét tekintve átnőtt a polgárok társadalmi harcába.

Paulinyi Oszkár:

A „bánya“ kettős jelentése bányagazdaságunk magyar szóhasználatában

A Baranya megyei Kisbánya (Újbánya) és Óbánya nevének hiteltérdemlő adatokon épült magyarozatával *Reutter Camillo* (MNY., LXVIII, 1972, 220–221) kimutatta, hogy szláv eredetű „bánya” szavunknak eddig számon tartott három jelentésváltozata — a tágabb értelemben ásványi kincs fejtőhelyét is jelentő „gödör” (másként „verem” is), a „fürdő” és a cseréppel bélelt, meg a fazekas „kemence” — mellett régebbi szóhasználatunkban volt még egy negyedik jelentése is: az üveghutát értették alatta. Vagyis nem az üveg készítéséhez használt ásványi anyag kitermelő helyét, hanem a műhelyt, az üzemet, ahol azt a kézműves üvegesség nyersanyagává, vagy éppen kész üvegáruvá is dolgozták fel. *Reutter* falvai esetében ez az új jelentésváltozat az 1773. évi „Lexicon . . . locorum” (36. l.) alapján a XVIII. század utolsó harmadába kísérhető vissza.

Megállapítását kiegészíthetem azzal, hogy Erdélyben az általa felderített jelentésváltozat nemcsak az üvegtérszövő iparban volt honos, hanem bányagazdaságunk egy másik ágazatának, a vastermelésnek a magyar műnyelvében is. Adatszerű bizonyítékait egyelőre a XVII. század utolsó harmadából ismerem. A forráshelyek: 1. A vajdahunyadi uradalomban az 1681–1682 években működött „Vas Bányák” leltára az akkor felvett uradalmi urbáriumnak a 578–585. lapjáról. — 2. Az említett „Vas Bányák” rendtartása ugyanannak az urbáriumnak a 60–69. lapjáról. — 3. „Inventarium ferrifodinarum ad arcem . . . Vajda Hunyadiensem pertinentium . . . diebus 15 et 16 mensis Junii A. 1700 . . . peractum et conscriptum . . .” azoknak Farkas György részére történt bérbeadása alkalmából. —¹

A három forrás magyar nyelvű, a harmadiknál a címfej ugyan latin, de összhangban a szöveg „vasbányáival” itt is „Inventarium fodinarum . . .” a megjelölés.

A három kútfő *vasbányaként* öt-öt azonos nevű művet vesz számba.

1. *Ploszka Bánya* a mellette elterülő erdőtől vette nevét. Fekvése: „ . . . vagyon a Gavosdgyia vizen² Juba³ nevü pusza Falu helyen fellyül eppitve” (107. és 116. l.).

2. *Limpert Bánya*, „ . . . az megirt Ploszka Bányán jóvalis fellül az Nádráb és Limpert vizen eppitve az két viz között.” A Limpert pataktól vette nevét. 1675-ben épült, ezért mondták Uy Bányának⁴ is (110. és 117. l.).

3. *Nádráb Bánya* (írva „Nedrabb”-nak is), „ . . . Limpert Bányán fellyül nem messze az Nádráb vizen oláh modra⁵ mint az Uj Bánya,⁶ nem ugy mint az más három Bánya eppitve . . .” A régen e völgyön állott falnadtá nevét (110. és 118. l.).

¹ *D. Prodan*: Produktia fireului pe domeniul Hunedoarei in secolul XVII. — Extras din Anuarul Institutului de Istorie din Cluj. Cluj. 1960. 107–121. (Anexe I–III). — A szövegben az öt „Bánya” leírása után zárójelben megadott lapszámok e különnyomatra vonatkoznak.

² Felsőtteleknél betorkoló balparti patakja a Csernának.

³ Poloszka és Telek közt; *Csánki V.*, 108: poss. L(y)uba, villa Jwba (1482, 1506, 1510).

⁴ Nem azonos az alább 5 alatt leírt hasonló nevű művel.

⁵ Eredetiben elírva „mondra” áll.

⁶ Ld. alább 5 alatt.

4. *Toplicza Bánya*, „... az Egregy vizen az Uj Bányán⁷ fellyül eppitve.” Névadója az egykor közelében feküdt, de időközben elpusztult hasonló nevű falu volt,⁸ amelynek helyén 1681-ben már csak egy rét terült el (109. és 110. l.).

5. *Uy Bánya*, régebben „Asszony Bányája”. Fekvése: „... vagjon ugjan az Csernavizen a’ megirt Toplicza Bányán⁹ alol nem messze, az Fiscalis Cserna Banyán penig joval fellyül hasonló formára mint az fent megirt Nádráb Bánya¹⁰ eppitve” (108. és 120. l.).

A „vas bányák” helyrajzi leírásának mindegyre visszatérő fordulatai, hogy ez is, az is egy-egy patak folyásán, vagy éppen kettőnek a vízközén épített munkahely volt, már eleve elárulják, hogy itt nem igen lehet szó a köznapi értelemben vett bányáról, a vastermelés összetett folyamatát elindító üzemszázlegről, amely hol külfejtésen, hol föld alatti vágatokban az ásványi nyersanyagot, a vaskövet termelte ki. Az adott ismeretjegyek nem erre, hanem a vastermelés másik két munkafolyamatára, illetőleg ezek műhelyeire utalnak: a vasolvasztó kohóra (kemencére) és a vashámorra.¹¹ Legbeszédesebben a *Toplicza Bánya* helyrajzi megjelöléséhez fűzött megjegyzés, hogy ezt az eredetileg „német bányát” ajánlatos lenne „oláh bányára fordítani”, mert a kicsiny víz éltelen a német bánya igen nagy eszközeihez. Mi több, az 1700. évi leltár szövege három esetben — Limpert, *Toplicza* és *Uj Bányánál* — változatként maga is e bányákat „hámor”-nak mondja.¹² Hámort mond, de a vasolvasztó és a vasverő műhelyt együttesen érti alatta.

A leltárak ugyanis mindegyik „bányánál” a vastermelés két-két üzemszázlegét veszik számba, mindegyiket fából készült külön szín alatt, vagyis helyileg egymástól elválasztva. Első helyen a kohómester (írva koh mester alakban is) keze alatt levő kettős (két-két) vasolvasztó kemencét a hozzávaló szerszámok felsorolásával. Erre következik a verő mester gondjaira bízott kovácsoló részleg, a tulajdonképpeni vashámor és a vele egy fedél alatt épített frissítő kemence, szerszámkészletük leltározó leírásával. Mind az olvasztó, mind a frissítő kemencéknek a tüzet szító fujtatója is volt. Ezeket, akárcsak a hámor nagy verőpörölyét vízajtotta kerek szerkezetek tartották mozgásban.

A „vasbánya” kifejezés mind az öt esetben összetett — egy olvasztó és egy kovácsoló részlegről álló — üzemet takar. A két részleg egységes jellemzője a bennük folyó munka mibenléte: a természetben adott vaskó átalakítása ipari nyersanyaggá. De miért a „bánya” elnevezés?

Szó esett róla, hogy a vasolvasztó és a kovácsoló hámor mellett a vastermelésnek volt még egy harmadik munkahelye is, a vaskövet kitermelő bánya. S ez volt az elsődleges, ennek terméke került a másik két műhelyben megmunkálásra. A leltárak „vasbányája” igazából pars pro toto jegyében végbement jelentésváltozás: az elsődleges munkahely nevének átvitele a termelőfolyamat hármasszerűségére.

Nyitott kérdés egyelőre számomra, hogy e jelentésváltozás mikor mehetett végbe. A XVII. század utóljáról ismert mai legkorábbi előfordulásával nem venném egyidejűnek. A megmunkáló olvasztó és a kovácsoló hámor kapcsolata az ércelőfordulással ekkor már fellazult. Az ismertetett öt mű egyikének sincs külön vasérctelepe és azon a névadónak vehető saját bányája. A rendtartás előírja ugyan, hogy „mindenik Bányához kell egi-egi

⁷ Ld. alább 5 alatt.

⁸ Feltehetőleg a ma az Egregy és Cserna egybefolyásánál fekvő Toplica középkori, de időközben elpusztásodott elődje. *Csánki*, V. 141 nem ismeri.

⁹ Ld. fentebb 4 alatt.

¹⁰ Ld. fentebb 3 alatt.

¹¹ A technológia rövid történeti áttekintése: *Heckenast—Nováki—Vastagh—Zoltay*: A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban. Budapest, 1968. 7—11 (*Heckenast* tollából). Vö. *Hegedűs Zoltán*: A diósgyőri Központi Kohászati Múzeum és a soproni Liszt Ferenc Múzeum vasbucáinak kohászat-történeti vonatkozásai. — *Történelmi Szemle*, IV, 1961, 94—97.

¹² *D. Prodan*: i. h., 118, 120, 121.

kő vágónak lenni”.¹³ A leltárak szerint mindegyik múnél volt is valamelyes — egy-egy hétre való — kőkészlet. De a kérdéses művek sáfárjai azt kővágóikkal nem a határukba esett saját vaselőfordulásaikon vágatták, hanem a gyalári¹⁴ vasbányában. Ennek viszont az említett öt hámor nem volt a kizárólagos haszonélvezője. A fiskus és a Barcsayak „bányáira” is innen hordták a vaskövet.¹⁵

Úgy vélem, hogy a másodlagos jelentésváltozat még a vastermelés kezdeti, legprimitívebb korszakának a hagyománya, amikor a munkafolyamatok közül a vasérc felkutatását és kitermelését tartották legtöbbre, szemben az egyszerű földbevéjt gödrökben végzett kiolvasztásával. Az utóbbi volt mintegy a bánya tartozéka, míg utóbb az egyre mivesebbé vált megmunkáló részlegek váltak az összetett munkafolyamat jellegzetes elemeivé.

¹³ I. h., 114.

¹⁴ Limpert és Toplica között.

¹⁵ *D. Prodan*: 121.

Kelet-Európa története a XIX. század első két harmadában

Beszámoló Arató Endre doktori disszertációjának vitájáról

A Századok 1972. évi 2. száma már tudósított arról, hogy Arató Endre 1969. december 19-én védte meg doktori értekezését. A bíráló bizottság itt közölt véleménye kiemelte a munka érdemeit és a vitában felmerült elvi-módszertani, valamint történeti problémák fontosságát s a kérdésekkel való további foglalkozást történettudományunk feladatai közé sorolta. Mindezek indokolják, hogy visszatérjünk a disszertációra és vitájára.

Arató Endre munkája bevezetésében foglalkozik azokkal a jelentősebb Kelet-Európa koncepciókkal, melyek az európai historiográfiában megfogalmazódtak és ismerteti a körülöttük lezajlott korábbi vitákat. A tudósok és politikusok Kelet-Európáról, mint Európán belül megkülönböztethető területről, már a XVIII. század vége, a nemzeti mozgalmak megindulása óta beszélnek, de a probléma alapos megvitatására csak a két világháború közötti időszakban került sor. Az 1923-as brüsszeli nemzetközi történész kongresszuson O. Halecki lengyel történész fejtette ki elképzelését, mely szerint Kelet-Európa-hoz Lengyelországon kívül a keleti szlávok és a balti államok tartoznak. Halecki kizárta Kelet-Európából Cseh- és Magyarországot, valamint a Balkánt, hogy ezzel is Lengyelország központi szerepét bizonyítsa. Tíz évvel később Bidlo prágai professzor fogalmazott meg egy új koncepciót: Kelet-Európa-hoz a görögkeleti vallású szláv és nem szláv népek tartoznak. A kelet-európai civilizáció első központjának Bizáncot tartotta, majd ennek le hanyatlása után örökségét a cári Oroszország vette át. E felfogással lengyel és német történészek szálltak vitába. Később néhány magyar elmélet is megfogalmazódott, Barát Tibor, illetve Ferdinándy Mihály tollából. Az előbbi Kelet-Európa két központúságát bizonygatta, a magyar és lengyel állam szerepét emelte ki. Utóbbi viszont nem Kelet-, hanem Közép-Európáról beszélt s elsősorban faji-kulturális egységet keresett: a keleti (törökös és szláv) vérséget és a nyugati (latin-keresztény-germán) kultúrát olvasztotta egybe a középeurópaiság fogalmában. Mindkét magyar elképzelésben jól kitapintható a szovjet- és németellenesség. A román polgári felfogás a saját nacionalista nézőpontjának megfelelő Délkelet-Európa fogalmat alkotott. Arató Endre ismerteti a második világháború után jelentkező újabb elméleteket. Macurek brnoi professzor és Stadtmüller müncheni egyetemi tanár felfogásának bírálata után a dolgozat összegezi az ismertetett Kelet-Európa koncepciók közös jellemző vonásait: felépítményi elemekből indulnak ki; az államot, a kultúrát állítják vizsgálódásaik középpontjába, s felismerhető a nacionalista célkitűzések hatása.

Arató Endre Kelet-Európán földrajzilag az Elbától és az Alpoktól keletre, az Uralig húzódó vidéket érti, amelyet északon a Balti-tenger, a Botteni-öböl, az Északi Jeges-tenger, délen pedig az Adriai, a Jón, a Földközi, az Égei és a Fekete-tenger, valamint a Kaszpi-tó határol. Ezen összefüggő nagy terület legszembetűnőbb sajátossága a Nyugat-Európa-hoz képest megmutatkozó gazdasági-társadalmi elmaradás, valamint a soknemzetiségű nagy birodalmak megléte. A dolgozat első fejezete részletesen ismerteti

előbb a mezőgazdaság, majd az ipar és kereskedelem fejlődését a XVIII. század végétől a XIX. század derekáig. Kelet-Európában a mezőgazdaság fejlődésénél az egyik típust (Porosz- és Oroszország, valamint az osztrák birodalom területén) a robotoltató majorsági gazdálkodás uralma jelenti. A második jobbágyság intézménye akadályozta ugyan a kapitalizmus kibontakozását, a XVIII. század végétől mégis megfigyelhetők a tőkés fejlődés elemei. A felülről jött jobbágyreformokat éles viták előzték meg. A másik terület sajátos útját a török rendszer alakította ki, ahol sem földesúri birtok, sem majorsági gazdálkodás nem jött létre. Az oszmán hatalom elmélyülő válsága felbomlasztja e szisztémát és a török uralom alatti területeken megjelenik a sajátos csiflik rendszer, amely már olyan vonásokkal rendelkezik, melyek a kelet-európai majorsági gazdálkodás elemeihez hasonlítanak. E két típus között foglalnak helyet a román fejedelemségek: ezekre a török rendszert nem terjesztették ugyan ki, viszont a második jobbágyság viszonyai csak későn, a múlt század 30-as éveiben jelentek meg. Külön eltérő utat jártak a boszniai-hercegovinai, a montenegrói, az albán és a kaukázusi társadalmak.

Az ipari fejlődést tárgyalva a dolgozat megállapítja, hogy ennek menetében Kelet- és Nyugat-Európa között a különbség nem a szerkezet alakulásában, hanem elsősorban az elmaradottságban mutatkozott meg. A második jobbágyság rendszerével függött össze, hogy az iparvállalatok jelentős része, minél keletebbre megyünk, annál inkább, a feudális arisztokrácia kezén volt. További speciális vonás a kézművesek viszonylag nagy száma, még Kelet-Európa nyugati felén is. Az állami iparpolitika tárgyalása során Arató Endre részletesen vizsgálja, mennyiben segítette a protekcionizmus a különböző népek nemességének és polgárságának gyarapodását. A nemzeti piac kérdéséről szólva az értekezés megállapítja, a kapitalista viszonyok behatolása nem eredményezi azt, hogy a fejlettebb körülmények az azon a területen élő valamennyi nép kapitalista fejlődését egyaránt elősegítették volna. A nemzetileg vegyes területeken nem alakult ki a lakosság döntő többségét képező nemzet piaca, a fejlődés közös területen, nagy gazdasági egységben bontakozott ki. Az elnyomó és az elnyomott nemzet polgársága között a fejlettebb területeken megindult a küzdelem: a többségben levő nemzet polgársága, nemessége az idegenek kizsájtására, a maga érdekeinek teljesebb érvényesítésére törekedett, szemben az uralkodó nemzet burzsoáziájával, amely pozícióinak megtartásához ragaszkodott. A gazdasági jellegű nemzeti elnyomás hátráltatta a kapitalizmus kialakulását. A balkáni fejlődés tárgyalása során a szerző egyebek mellett megállapítja, hogy a felsziget keleti és középső részén a kapitalista viszonyok korábban jelentek meg a városokban, mint a falvakban, és ez eltérés a többi kelet-európai területhez képest. Igaz viszont, hogy a fejlettség szintjében nagy volt a különbség, ráadásul a nem balkáni országokban a kapitalista fejlődés tempója lényegesen gyorsabb is volt. A fejezet a társadalmi szerkezet bemutatásával zárul.

A korszak alapvető politikai problémáját, a nemzeti kérdést, a nemzeti mozgalmak és a felszabadító küzdelmek történetét több nagy fejezet tárgyalja. Közülük az első (a kötet második fejezete) bemutatja a nemzeti elnyomás rendszereit a nagy soknemzetiségű államokban. A nemzeti elnyomás általános, és az egyes birodalmak speciális vonásainak tárgyalásakor a szerző különös gondnal veti össze a magyar, valamint a porosz és az orosz politikát, a beolvasztási, az elnemzetlenítési törekvéseket, a szubjektív szándék és objektív eredmények számbavételével. Kitér a nemzetiségek erejének, az uralkodó és az elnyomott nemzetek fejlettségbeli különbségeinek, a feudális privilégiumok szerepének bemutatására. Ismerteti, milyen okok hatására került előtérbe az osztrák birodalomban a „divide et impera” politika alkalmazása, a nemzetiségek szembeállítása, és az osztrák nemzetiségi politika másik sajátossága, a gazdasági elnyomás.

A polgári típusú nemzeti mozgalmak a legtöbb területen nyelvi-kulturális formák között indultak meg. Az irodalmi nyelv megeremtéséért folytatott harc, a nemzeti

művészetek és a tudomány kibontakozása, különböző nemzeti kulturális stb. intézmények megteremtése jelzik azokat a területeket, ahol az elmaradott gazdasági-társadalmi viszonyok ellenére a nemzeti mozgalmak izmosodása figyelhető meg. E szerteágazó problematika igen gazdag anyagú tárgyalása alkotja a munka legterjedelmesebb, 3. fejezetét. Egy sor kelet-európai népnél éppen ez az időszak az önálló és fejlett irodalmi nyelv megteremtésének kora, s e küzdelem szoros kapcsolata az egyéb nemzeti aspirációkkal kézenfekvő. Az értekezés számbaveszi e harc eltérő formáit, aszerint, hogy olyan népről van-e szó, amely jelentős irodalmi hagyománnyal rendelkezett, avagy az eltérő dialektusok okoztak problémákat, esetleg az egyházi nyelv, illetve a klasszikus nyelv hatása jelentett akadályozó tényezőt. A nemzeti felszabadítás és a polgári átalakulás kérdései a korabeli szépirodalom központi témái közé tartoztak. A nemzeti mozgalom és az irodalom szoros összefonódása szinte valamennyi népnél megfigyelhető, az irodalmi nyelv és a nemzeti irodalom egymást erősítő hatásaival egyetemben. Hasonlóan előremutató szerep jutott a nemzeti művészetek közül azoknak, amelyek e korban felvirágoznak: a színház, a zene, a képzőművészetek. Sajátos a történettudomány funkciója: a múlt feltárása a nacionalizmus eszmevilágának fontos ösztönzője lett. Igen nagy volt azonban a különbség a fejlett tudományos módszereket felhasználó történettudományok (pl. cseh, lengyel) eredményei és a romantikus szemléletnél megragadó művek inkább a vágyakat regisztráló tartalma között. Arató Endre a romantikus-nacionalista koncepciók a korszakban még pozitív politikai funkcióját hangsúlyozza.

A gazdasági-társadalmi fejlődés, valamint az előremutató nyelvi-kulturális mozgalmak következményeként az egyes kelet-európai nemzeti mozgalmak differenciálódtak, élesedtek az ellentétek az elnyomó és az elnyomott nemzetek uralkodó osztályai között. A nemzeti felszabadító törekvések formáival foglalkozik az értekezés 4. fejezete. Az első a feudális típusú: a nemesi vezetésű, feudális privilégiumokra támaszkodó, vagy azokat visszaszerezni kívánó mozgalmak. A közös feudális mozzanat mellett szembeötlő a sajátosságok tarka spektruma: a lengyeleknél a három részre szakadás, a csehekénél az ország sajátos arculatú nemessége, a magyarok és horvátok évszázados autonómiája, a szerbek egyházi privilégiuma stb. A modern politikai-nemzeti mozgalom kezdeti formája volt a nyelvharc azon népeknél, amelyek nem rendelkeztek nemesi uralkodó osztállyal. A fejlődő polgári elemeket nem elégítette ki a kulturális mozgalom, ugyanakkor a politikai élet széles frontján nem volt elég erejük támadni. Különösen heves küzdelem folyt az asszimilációs törekvések ellen. A nyelvharc a Habsburg-birodalomra és Poroszországra jellemző mozgalom, Oroszországban ilyenrel nem találkozunk.

Az 1830-as és 40-es években megfigyelhető a nemzeti mozgalmak továbbfejlődése: megindult a belső differenciálódás, az ellentétek széleskörű kibontakozása. Ez utóbbit különösképpen megfigyelhetjük horvát—magyar, szlovák—magyar és román—magyar vonatkozásban. A horvát—magyar összecsapás már helyenként a fegyveres küzdelem határáig jutott el. (A finn és az észt mozgalom viszont — a másik oldalon — tudatosan kerülte a vizhaly elmélyítését.) Ugyanezen időszokban jelentek meg a baloldali irányzatok. E haladó csoportok más és más szinten állottak az egyes nemzetiségeknél. A disszertáció a csehet mutatja be, mint a legprogresszívabbat. Közel állt hozzá a Štur vezette szlovák liberális szárny, majd a szlovén, a horvát, a román stb. következett. Részletesen bemutatja a szláv népek egymás közötti kapcsolatát is.

A nemzeti küzdelmek külön formájaként tárgyalja az értekezés a titkos társaságok szervezését, a fegyveres harcra való felkészülést. A kelet-európai összeesküvések szervezésében elsősorban a lengyelek vettek részt. Egyes csoportjaik liberális platformon álltak, a többség azonban inkább plebejus irányzatú volt. A fegyveres nemzeti felszabadító küzdelmek c. alfejezet foglalja egységbe az 1830—31-es, 1846-os és 1863-as lengyel felkeléseket, valamint a kaukázusi népek harcait. Közöttük a rokon vonás: mind a len-

gyekek, mind a kaukázusi népek nem sokkal a felszabadító küzdelmek kibontakozása előtt kerültek a cári birodalom brutális elnyomása alá. A fegyveres harc a Kaukázusban nem a polgári átalakulás jegyében folyt; a gyarmati elnyomás mellett speciális tényezők — az ősközösség felbomlása és feudális viszonyok kialakulása, a fanatikus mohamedanizmus, külső erők befolyása — érvényesültek.

Önálló fejezet tárgyalja a balkáni felszabadító mozgalmakat. Ez az első szerb felkeléstől kezdve követi a konkrét eseményeket a krími háborúig, majd külön alpontban foglalkozik a külső és a belső erők közötti kölcsönhatás tisztázásával. A szerző kiemeli, hogy a balkáni népek sikereinek elengedhetetlen feltétele volt a kedvező külpolitikai viszonyok megléte. A nagyhatalmi támogatást ugyanakkor nem lehet az eseményeket kizárólagosan meghatározó tényezőnek felfogni. „A balkáni népek fegyveres felkeléssel szereztek meg a maguk számára a nagyhatalmak figyelmét, azt, hogy számolni kellett velük. E két jelenség: külpolitika és fegyveres harc szorosan egybekapcsolódik, kölcsönhatásban áll egymással.”

Az értekezés 6. fejezetének tárgya a cári Oroszország belpolitikája I. Sándor és I. Miklós uralkodásának idején. Az utolsó előtti fejezet gazdag tényanyag alapján követi végig az 1848—49. évi forradalmak és nemzeti függetlenségi küzdelmek történetét. Itt a szerző figyelmét elsődlegesen a kelet-európai népek közeledési kísérleteinek, majd az ellentétek kibontakozásának és a fegyveres harcnak, végül pedig a kijózanodásnak dialektikus ellentétekben megmutatkozó folyamatai kötik le. A munka befejező része „a jobbágyfelszabadítás és reform problémái” címen összegezi az agrárstruktúrának a Habsburg-birodalomban jobbágyfelszabadításként, Oroszországban és Romániában agrárreformként nevezett nagy átalakítását, illetve a Balkánon lezajlott mélyreható változásokat.

(A doktori értekezés szövege időközben nyomtatásban is megjelent: Akadémiai Kiadó. 1971. — Szerk.)

Andics Erzsébet akadémikus opponensi véleményében abból indult ki, hogy a történettudomány művelőit gyakran éri az a szemrehányás, hogy túlságosan elmerülnek a részletkutatásokban és elhanyagolják a rész kutatások eredményeit egységbe hozó nagy átfogó szintézisek alkotását. Ilyen vállalkozásokra valóban egyre ritkábban kerül sor mind a történettudományban, mind más tudományágakban. Ennek nem utolsó sorban az a magyarázata, hogy a rész kutatások körének kiszélesedésével felszínre hozott mind nagyobb tényanyag egyre nehezebbé teszi összefoglalásukat, tudományos szintézisbe hozásukat. Még ritkább az, hogy ilyen munka *egyetlen* tudós erőfeszítéseinek eredményeként szülessen meg. Ilyen jellegű művek létrehozása mind hatalmasabb ténybeli tudást, magasfokú módszertani iskolázottságot, a tények szelektálása és egységes anyaggá ötvözése tekintetében igen nagy mesterségbeli készséget igényel; nehéz, vérbeli történést követelő, egy-egy szakterület mestereihez illő feladat.

A történelmi szintézis támasztotta követelmények és nehézségek fokozottan érvényesek arra a területre és azokra a kérdésekre, amelyeket Arató Endre több mint ezer oldalas munkája felölel. Az európai kontinens e különösen sokszínű, gazdasági, politikai és kulturális vonatkozásban rendkívül differenciált részének történeti feldolgozása fejlődésének egyik legviharosabb, átalakulásokban, fordulatokban, társadalmi robbanásokban leggazdagabb háromnegyed századában — óriási feladat. Hiszen Arató Endre több mint két tucat nép, ország történetének sokoldalú, közel enciklopedikus teljességű feldolgozásával első marxista szintézisét hozta létre e bonyolult és hatalmas kérdés-komplexumnak. Olyan széleskörű összefoglalást készített, amelyhez hasonlóval jóformán nem találkozunk sem a szocialista országok, sem a tőkés világ történeti irodalmában.

Ilyen feladat megoldása nem lehet egy-két esztendő munkájának gyümölcse;

hosszú éveken át folytatott kutatások, az egyes problémák külön külön való elmélyült tanulmányozása, a tények és problémák sokféleségében az általános törvényszerűségek fokról-fokra való felfedése előzte meg szükségszerűen. A disszertáció Arató Endre közel negyedszázados, az igazi tudós szenvedélyességével folytatott kutatásainak összesítése. Olyan formátumú munka, aminő nem gyakran kerül a tárgyalás asztalára.

A szerző témájának tárgyalását széles módszertani alapokra fekteti azzal, hogy Kelet-Európa fogalmát igyekszik tisztázni, és ennek során újszerű, részletes kritikai taglalását adja az e kérdéssel foglalkozó történeti irodalomnak. A polgári munkák módszerétől ugyancsak alapvetően eltérve Arató Endre a kelet-európai népek történetét mindenekelőtt a termelőerők fejlettségének, a termelési viszonyok és az ezek által döntően meghatározott társadalmi viszonyok oldaláról közelíti meg.

Az egyes fejezetek méltatása, a részeredmények kiemelése után Andics Erzsébet megállapította: „A munka különös érdeme, hogy a nemzeti mozgalmakat szigorúan történelmileg, mozgásukban és fejlődésükben, rendkívül differenciáltan és sokoldalúan tárgyalja. A szerző nagy figyelmet szentel a nemzeti mozgalmak különböző irányzatainak, ezek sajátosságának a kimunkálására, társadalmi gyökereik felkutatására. Arató Endre különös gonddal és körültekintéssel rajzolja meg a nemzeti mozgalmakon belül a baloldali irányzatok progresszív célkitűzéseit. Ezeknek gondos kimunkálása annál is inkább szükséges, mert a magyar történeti irodalomban egy teljes századon át visszhang nélkül maradtak, szélesebb nemzeti közvéleményünk pedig tudomást sem vett róluk. Magyarország nemzetiségi mozgalmainak igazabb ismerete nemcsak történelmi jelentőségű, hanem népeink jelen köztudatának formálására kiható eleven, nagyon is mai kérdés.”

A marxista összehasonlító módszer alkalmazásával foglalkozva az opponens kiemelte, ez nemcsak Kelet-Európának mint egésznek a jobb megismerését szolgálja, hanem az egyes országok és népek nemzeti történetének pontosabb, teljesebb felmérését, valamint igazabb értékrend kialakítását is eredményezi.

A dolgozattal kapcsolatos kritikai észrevételek között Andics Erzsébet részletesen szólott arról, mennyire fontos az uralkodó osztályok és uralmon levő kormányrendszereik ideológiájának és politikájának mélyreható és konkrét ábrázolása. A munka az antifeudális és nemzeti népi-polgári mozgalmak részletes tárgyalása mellett nem egyszer csak jelzi, vagy csupán alapvető vonásaiban vázolja a másik oldal, az abszolutista és feudális kormányhatalmak, e hatalmakat támogató osztályok politikai magatartását és annak eszmei indokolását. Nemcsak azért kell ezt az aránytalanságot kifogásolni, mert az eseményeket sokszor döntően alakító, reális történeti tényezőkről van szó, hanem azért is, mert a hatalmon levők gazdasági és politikai törekvéseinek, a kormányzat célkitűzéseinek és eszközeinek feltárása és elemzése nélkül homályban maradnak a népi tömegek nagy társadalmi megmozdulásainak fontos indítóokai, összetevői — állapította meg Andics Erzsébet, majd konkrét példákkal bizonyította, hogyan használta fel a Habsburg-kormányzat a „divide et impera” elvét nemcsak az egyes népek-nemzetek, hanem az egyes osztályok szembeállítására is.

Az opponens nagyra értékelte az 1848/49-es forradalmakkal és nemzeti szabadságküzdelmekkel foglalkozó fejezetet, különösen azt, hogy a szerző a forradalmi erők politikai küzdelmeit mindig a gazdasági-társadalmi viszonyok talaján tárgyalja. Ugyanakkor kívánatosnak tartotta, hogy a munka részletesebben szóljon Marx és Engels nézeteiről, melyek a prágai szláv kongresszussal, illetve a Habsburg-monarchia szláv népeinek szerepével kapcsolatosak 1848–49-ben. „Ha véleményünk sommás is volt és nem nyert minden részletében igazolást, lényegében igaz és helytálló volt, amennyiben a forradalom és az ellenforradalom erőinek Európa sorsát hosszú évtizedekre meghatározó küzdelmében a *döntő fontosságút* ragadta meg. Korunkban, amely a nemzeti mozgalmaknak is hatalmas fellendülését mutatja, Marx és Engels alapállása a nemzeti kérdésben, a nemzeti érdekek

és a haladás egymáshoz való viszonyának kérdésében változatlanul érvényes, sőt különös fontosságot nyert.”

Berend T. Iván, a történettudományok doktora, opponensi véleményében ugyancsak elismeréssel illette a vállalkozás hatalmas méretét, a választott téma egyetemes, regionális tárgyalási módját. „Valódi akadémiai doktori témaválasztással állunk szemben, összehasonlító egyetemes történeti műfajjal, ami a történettudományban nemzetközileg is a legkevésbé kultivált, de a legnagyobb figyelmet kelti és egyre nagyobb elvárások fűződnek hozzá.” A disszertáció értékét a vállalt feladat megoldása is fémjelzi: a hatalmas anyaggyűjtésre épített összegzés, a rendkívül gazdag történeti információ, számos értékes új megállapítás részben a kelet-európai történeti fejlődés Nyugat-Európától való eltérésére, méginkább a kelet-európai térségen belül megfigyelhető fejlődési különbségekre.

Kritikai észrevételei közül az első az összehasonlító egyetemes történeti vizsgálat alkalmazott módszerével kapcsolatos. „Ez a módszer sajátos kombinációja a különböző egyetemes-történeti felfogásoknak. Annak, amelyik az egyetemességet úgy értelmezi, hogy különböző népek, országok azonos korszakra vonatkozó történetét egymás mellé illesztett fejezetekben fogja össze, s annak, amelyik nem népek és országok kategóriájában, hanem történeti folyamatok nagyobb térségekre kiterjedő egységében tekinti át a vizsgált kor történetét. Az előbbi egységesebb, részletesebb képet tud adni az egyes országok vagy népek történetéről, az utóbbi jobban tudja megragadni a közös vonásokat, mélyrehatóbban általánosít és jobban emeli ki a sajátos és egyedi vonásokat.” Arató Endre e két módszer előnyeit akarja egyesíteni, de a különböző elemek, véleménye szerint, nem erősítik, hanem gyengítik egymás hatásait. Legfőbb gyengéje az, hogy a folyamaton belül megvalósított szigorú népenként, nemzetiségként való tárgyalás a szerzőt hatalmas leíró fejezetek beiktatására kényszeríti, ami az általánosítást, a sajátosságok megragadásának rovására megy. A túlzottan sok leíró rész ugyanakkor rendkívüli szétaprózottságában akadályozza az olvasót a folyamatok jobb áttekintésében és megértésében. A szintetizálás a szerző helyes törekvése, de kívánatos lenne nagyobb vonalú és koncepciózusabb alkalmazása. Előnyösebb lenne, ha a szerző sok kisebb népcsoportot, nemzetiiséget kikapcsolna, s a kelet-európai egységen belül az elaprózott népenkénti tárgyalás helyett inkább alrégiókat megkülönböztetve a belső sajátosságokat, az egyedi vonásokat is erőteljesebben tipizálva csoportosítana.

A mezőgazdasági tőkés átalakulás problémáival kapcsolatban Berend T. Iván hiányolta a második jobbágytság viszonyai fellazulásának, eltűnésének kiemelését és értékelését, az átmeneti gazdálkodási típus megjelenésének bemutatását. A parasztság tömeges és erőszakos kisajátításáról az értekezésben mondottakat az opponens pontatlannak vélte, utalva arra, hogy e jelenség nem jellemző sem a Balkánra, sem egész Kelet-Európa sajátos agrárfejlődésére, mivel nem összeegyeztethető a robotoltató gazdálkodás uralmával. De magának az erőszakos kisajátításnak megítélése is pontatlanságra utal, hiszen a dolgozat vonatkozó megállapítása az ún. eredeti tőkefelhalmozást csupán a föld nyílt erőszakkal történő elrablására korlátozza — állapította meg Berend T. Iván.

Az ipar tőkés kezdetei tárgyalásánál az olvasó nem kap választ arra a kérdésre, vajon a tőkés iparfejlődés melyik foka volt jellemző a vizsgált térségre: hiányzik az iparfejlődés Lenin által tárgyalt három fokozatára alapozott általánosítás: a legkezdetlegesebb egyszerű tőkés kooperáció, a manufaktúra és a gépi nagyipar szintjének, fejlődési fokozatainak megkülönböztetése. Az opponens szerint nem kielégítő az a megállapítás, hogy a „különbségek a lassú fejlődés és az elmaradottság nemzetiségileg eltérő fokozataiban jutottak kifejezésre”. A disszertáció többször azonosítja az ipar tőkés fejlődését az ipari forradalommal, a gépi nagyiparral. Csakhogy az iparfejlődés a vizsgált időszakban és térségben csak szórványosan, ritkán közelítette meg ezt a legfelső fokot. Az ilyen kiindulás akadályozza a valódi sajátságok megragadását. Berend T. Iván helytelenítette

az ipari forradalom fogalmának leszűkített értelmű használatát. „Nemcsak egy-egy iparág, sőt nem is csak az ipar egészének, hanem a gazdaság egészének modernizálását és az ezzel együttljáró társadalmi átalakulást” értjük e fogalmon.

Berend T. Iván foglalkozott a kereskedelmi tőke sajátos szerepével Kelet-Európában. „A tőkefelhalmozásnak az adott helyzetben éppen a kereskedelem volt a legkedvezőbb területe, de ez nemcsak arra vezetett, hogy a közvetítő terménykereskedelem a modern méretű tőkeakkumuláció fontos forrásává válik, de arra is, hogy a felgyülemelő tőkét nem fektették a jóval kisebb profitokkal kecsegtető és sokkal több kötöttséggel akadályozott termelési, ipari területekbe.” A XIX. század első két harmadának kelet-európai gazdaságában talán ez az egyik legfőbb sajátosság. A közlekedés modernizálásának szerepe szintén sajátosan alakult. Arató Endre a nyugat-európai folyamatok oksági összefüggéseit feltételezi Kelet-Európában is. Pedig a modernizálás során Kelet-Európában nem az ipar és a kereskedelem előrehaladása indukálja a közlekedés átalakítását, hanem a mezőgazdaság tőkés fejlődésének igénye és előmozdításának vágya. A kiépített országutak csakúgy a mezőgazdasági vidékek bekapcsolását célozták, mint a viszonylag korán meginduló vasútépítés, amit a nyugati kormányok és pénzeszoportok részben ugrás-szerűen megnövekedett agrárimport igényeik miatt, részben pedig elsődleges stratégiai-politikai rendeltetéssel karoltak fel.

Berend T. Iván ezzel kapcsolatban azt hangsúlyozta, hogy míg Angliában a közlekedés forradalmasodása csak az ipari forradalom után játszódott le, s míg a kontinens nyugati felén az ipar és közlekedés átalakulása nagyjából egyidejű folyamat, addig Kelet-Európában a mezőgazdasághoz kapcsolódva az egyéb ágazatok modernizálása előtt indul meg a közlekedés forradalmasodása, s ez utóbbi jóval magasabb szintre is emelkedik, mint az érdekelt országok gazdasági fejlettségéből következne. Éppen a közlekedésnek ez a korai és kiemelkedő szerepe indukálta azután az ipar fellendülését és vált az iparosodás gyorsabb megindulásának fontos tényezőjévé.

Következő vitakérdésként az opponens a tőkés fejlődés és a nemzeti önállóság összefüggését vizsgálta. Ellentmondást látott a szerző által felsorakoztatott konkrét tényanyag és a belőlük levont következtetés között. Nem fogadta el az értekezés azon megállapítását, hogy Kelet-Európában a tőkés viszonyok kialakulását *egyaránt* gátolták a feudális kötöttségek és a nemzeti elnyomás, csak területenként az egyik, illetve a másik tényezőnek volt nagyobb befolyása. Az elmaradottság jól tipizálható — állapította meg —, a leggyengébb a régió nyugati területén, legsúlyosabb a Balkánon, míg a magyar — lengyel — orosz fejlettség a kettő között határozható meg. „Az eltérés okai között nyilván sajátos gazdaságpolitikai tényezők is szerepelnek, s elfogadható az osztrák és az orosz nemzetiségi gazdaságpolitika közötti különbségtétel. Mégis elgondolkoztató azonban, hogy pl. osztrák — magyar relációban 1850 — 51 után sokan ma is hajlamosak a közös vámterület számlájára írni a magyar gazdaság vagy ipar elmaradottságát, míg lengyel — orosz relációban a tények alapján arról beszélnek, hogy a közös vámterület volt a lengyel fejlődés legfőbb rugója! Ez és a sok egyéb részben említett ellentmondás nagyon megerősíti azok álláspontját, akik a feudális viszonyok hatásának, súlyosságának, a megelőző történeti fejlődés hatásainak tulajdonítanak elsőrendű jelentőséget és nem fogadják el a nemzeti elnyomás kelet-európai formáit sem elsőrendű, sem egyenrangú tényezőnek a kelet-európai elmaradottság magyarázatában.” A tények egyértelműen bizonyítják — összegezte álláspontját Berend T. Iván —, hogy a széles birodalmi keretek elmaradottabb és fejlettebb területek egymás mellett élése, széles birodalmi piacok léte sajátos kölcsönösségeket teremt: kölcsönös előnyöket is, kölcsönös hátrányokat is, fékező és gyorsító hatásokat egyszerre.

Ugyanezen témakör egy másik vetülete a tőkés fejlődés és a nacionalizmus összefüggése Kelet-Európában. Az opponens végső soron elfogadhatónak minősítette Arató

Endre koncepcióját, de további árnyaltabb kifejtést tartott kívánatosnak: annak jobb kiemelését, hogy a nemzeti törekvések kibontakozásánál a nemzeti piac szerepe inkább áttételesen érvényesült. A kelet-európai modernizálódás — az elsősorban külső piacra orientált mezőgazdasági tőkésedés folytán — korántsem keltett olyan heves igényt az önálló nemzeti piac iránt, mint a Nyugaton az iparosodás. „A lassan tőkésedő nagybirtok nem válik a nemzeti törekvések olyan letéteményesévé, mint a nyugat-európai polgárság. A nacionalizmus és önálló nemzeti gondolat mégis egyre erősebben ver gyökeret a kontinens keleti felén is. A közép-keleteurópai országok sajátos paradox képletet mutatnak: a tőkésedés lassú, ellentmondásos és felemás előrehaladása egyrészt megteremti a fejlettségnek azt a minimumát, ami már talajt jelentett a nemzeti törekvések számára, de sokkal inkább az készíti elő a talajt, hogy a fejlődés oly korlátozott lehetett csak.” A tőkés fejlődés útjára tért birtokos rétegek gazdaságaik javítására, fellendítésére törekedve szembekerültek azon akadályokkal, melyek az országok gazdasági elmaradottságából fakadtak. A Nyugat-Európával való összehasonlítás, a szegénység érzése kelti fel bennük elsősorban a nacionalizmus érzését. A modernizálási törekvés viszont annál is inkább egybeesett a nacionalizmus eszméjével, mivel ezen országok elmaradottsága sokszor összefüggött a nemzeti függetlenség teljes vagy részleges hiányával. Az elmaradottság sokszor mintegy a nemzetiségi hátrányok kizárólagos következményeként jelentkezett, vagy nem egyszer csupán ideológiai fegyverként, érvként forgatták. A nemzeti piacért folytatott harc ebben a helyzetben jóval szerényebb közvetlen szerepet játszott. A külső hatások, a nyugati nemzeti eszme, a német romantika ilyen körülmények között különlegesen erős rezonanciát válthatott ki, s hatása nyilvánvalóan felfokozottabb, mint a hasonló külső eszmei hatások a nyugat-európai nacionalizmus születésében.

Végezetül a korai nacionalizmusok értékeléséhez fűzött megjegyzéseket Berend T. Iván. Kiegészítendőnek tartotta azt a beállítást, mely szerint minden, ami a nemzeti ébredést szolgálta, a maga korában végül is haladónak ítélnél. A nemzeti törekvések sok esetben születésük idejétől ellentmondásosak, számos antidemokratikus elemet, nemzeti gyűlölködést tápláló tényezőt is magukban foglaltak. S a nacionalizmus Janus-arcúsága korántsem csak az uralkodó népek nacionalizmusára volt jellemző. Ezt az opponens a horvát-szerb, a szlovák és a román nyelvharc példáin illusztrálta. Felhívta a figyelmet arra, hogy a valótlán, hamisító nemzeti elméletek nem lehettek a „maguk korában” sem maradéktalanul pozitívak, hiszen káros elemekkel terhelték a nemzeti tudatot, maradandó károsodást okoztak abban.

Niederhauser Emil, a történettudományok kandidátusa kiemelte a téma korszerűségét, a szerző szintetikus látásmódját, az időbeli keretek helyes megválasztását. „Azt a korszakot tárgyalja, amelynek lényege a polgári átalakulás. Ennek az átalakulásnak éppen az a sajátos, forradalmak vagy forradalmi helyzetek által kiváltott, de nagyrészt felülről jövő reformok útján megvalósított formája, amely az egész korábbi fejlődés logikus következménye és a kelet-európai történelem egyik lényeges sajátossága. Abban a tekintetben is helyes az egész munka koncepciója, hogy ezt a polgári átalakulást elsősorban azon a síkon vizsgálja a legrészletesebben, amelyen — lezajlott és ahogyan a kortársak tudatában is tükröződött, a nemzeti harcok formájában.” Külön felhívta a figyelmet (Andics Erzsébethez hasonlóan) a szerző által összeállított terjedelmes, annotált bibliográfiára, mely nemzetközi viszonylatban is páratlan összefoglalása a vonatkozó irodalomnak.

Kritikai észrevételei közül az első Oroszországra vonatkozott. Kívánatosnak tartotta az orosz társadalmi gondolkodás erőteljesebb összevetését a többi népével, mivel itt, a nemzeti függetlenség megléte folytán, a polgári átalakulás útja, a jobbágyrendszer és az abszolutizmus elleni harc sokkal fontosabb szerepet játszott, mint a nemzeti kérdésre koncentráló többi mozgalomban. A következő vitakérdés: a tárgyalásba vont országok

és népek köre. Niederhauser Emil utalt arra, hogy pl. Poroszország hol szerepel, hol pedig kimarad, illetve csak lengyel területei kerülnek szóba. Finnországgal és a kaukázusi terület bekapcsolásával összefüggésben azt említette meg, hogy e területek előző gazdasági-társadalmi fejlődése nem indokolja, hogy őket Kelet-Európán belül tárgyaljuk. A finn fejlődés skandináv jellegű, a kaukázusi népeknél viszont a polgári átalakulás ekkor még korántsem napirenden levő probléma.

A nemzeti elnyomás rendszerét tárgyaló rész kapcsán Niederhauser Emil felhívta a disszertáns figyelmét arra, hogy egyfelől jogos célkitűzésnek mondja a megyei igazgatszolgáltatás magyar nyelvűségének igényét (ami a nemzetiségi területen vitatható), másrészt helytelenít a magyar uralkodó osztály politikájában olyan követeléseket (magyar nyelvtudás, magyar nyelvű anyakönyvezés), „amelyek talán nemcsak mai szemmel és a mai helyzetet figyelembe véve látszanak természetesnek és indokoltnak”.

Az opponens javasolta, hogy az irodalomnak politikai funkcióját bemutató részeknél a szerző ne a legjelentősebb képviselők munkásságát ismerettesse, hanem az irodalomnak a nemzetévtárlásban játszott szerepét helyezze a középpontba, s elsősorban tematikai és funkcionális szempontból vizsgálja meg, milyen szerepet kapott benne a nemzeti kérdés. Ugyancsak javasolta, hogy a történetírás és a nemzeti öntudat összefüggésének tárgyalása során érdemes lenne megvizsgálni az egyes történetírók szakmai színvonalát, illetve azt az ideológiai örökséget, amelyet magukkal hoztak s amely nyilván más a feudális uralkodó osztállyal is rendelkező népeknél és más azoknál, amelyek ilyenekkel nem rendelkeztek.

Válaszának bevezető részében *Arató Endre* emlékeztetett az összehasonlító kelet-európai kutatások iránt világszerte megnyilvánuló nagy érdeklődésre és ennek nagy jelentőségére nemzeti történetünk szempontjából. A széles nemzetközi figyelem, az egyes kelet-európai népek közötti viszony vizsgálata a vitatott kérdések egész sorát hozza magával. A szintézis ezek tisztázásához szeretne hozzájárulni. E térség jórészt kis népeinek történeti fejlődését tárgyalva, a szerző sok olyan tényt és megállapítást közölhet, amely jobban megvilágítja a polemikus kérdéseket, ezzel segíti azok eldöntését. A feladat szükségessé tette a kelet-európai népek nemzeti történetírásának, mindenek előtt marxista historiográfiájának számbavételét, eredményeik felhasználását. Ugyanakkor az adatok és az értékelések konfrontálása számos ellentmondást is felszínre hozott. Vállalni kellett ezzel kapcsolatban, hogy a szélesebb összehasonlítás mércéjét alkalmazva a szerző ellentmondjon egyes, a nemzeti historiográfiákban meggyökeresedett nézeteknek. Így adódott, hogy a disszertáció megállapításai nem egy esetben az egymással nemzeti platform alapján szembenálló felfogásoktól egyaránt különböznek.

A vita során felmerült problémák és ellenvetések közül *Arató Endre* válaszában kiemelte a legfontosabbakat: 1. Kelet-Európa területének meghatározását, egyes kelet-európai népek szerepét a szintézisben; 2. az összehasonlító egyetemes történeti módszer kérdését; 3. a kapitalizmus kialakulásának problémáit Kelet-Európában és végül 4. a nemzetiségi kérdés szövvényes témaköréből az önálló nemzeti piac jelentőségét Kelet-Európában, valamint a nemzeti mozgalmak megftelésének problémáit.

Az első kérdés csoporttal kapcsolatban *Arató Endre* utalt arra, hogy Poroszországgal az értekezés a hozzátartozó lengyel területek miatt foglalkozik, s csupán annyit, amennyi e területek történetének megértéséhez feltétlenül szükséges volt. Hasonló a helyzet Ciszlajtánia esetében. A cseh és a szlovén tartományokon, valamint Galícián kívül Ausztriát sem tekinti a disszertáns Kelet-Európa részének. A porosz-lengyel, a cseh és a szlovén területek, fejlettségüket tekintve, átmenetet képeznek Nyugat-Európa felé. Hasonlóan átmeneti jelleggel bírnak Finnország és a Kaukázus is: az előbbi Skandinávia, az utóbbi pedig Ázsia felé. E rendkívül nagy különbségeket felmutató tartományokat a nemzeti kérdés, a feudális soknemzetiségű birodalmak keretei kapcsolják

egybe. Bizonyos gazdasági-társadalmi jellegzetességek a finneknél is, a Kaukázus esetén is rokonvonásokat mutatnak Kelet-Európa egyéb vidékeivel. Így a finneknél az, hogy egy összefüggő etnikai területen más nép (a svéd) polgársága játszik a hazainál jelentősebb szerepet. A Kaukázus fejlettebb területein pedig megtalálhatók a második jobbságra, illetve a balkáni típusú agrárfejlődésre utaló vonások.

Az egyetemes történeti módszer alkalmazásával kapcsolatos észrevételekre válaszul Arató Endre hangsúlyozta, hogy az országtörténetek egymás mellé állítása éppúgy nem egyetemes történeti módszer, mint az olyan általánosítás, amely a történeti folyamatokat nagyobb térségek egységében vizsgálja, de viszonylag szűk, Berend T. Iván megfogalmazása szerint „leíró anyag” alapján. A disszertáns véleménye szerint ezek a „leíró részek” szükségesek és elkerülhetetlenek, s legtöbbször nem is leíró jellegűek. Az óriási tényanyag megrostálása és csoportosítása egyben állásfoglalást is jelent. A tények és az általánosítás tehát az analízis és a szintézis dialektikus egységét alkotják. Nehezen lehetne ezért elfogadni azt a javaslatot, hogy sok kisebb népcsoportot, nemzetiiséget előnyös lenne kikapcsolni a tárgyalásból a nagyobb vonalú szintézis érdekében. „Ha e javaslatot magamévá tenném, lemondanék Kelet-Európa egyik jellemző vonásának, az etnikai tarkaságnak s az ebből fakadó következményeknek a bemutatásáról, nem beszélve arról, hogy egy-egy olyan nép elhagyása, amely korszakunkban nem játszott még számottevő szerepet, később felzárkózott a többi nemzet mögé, s korábbi történetének figyelmen kívül hagyása megakadályozza későbbi szerepének megértését.” Az alrégiókra bontás jelen van az értekezésben, ilyen a Balkán elkülönítése vagy a birodalmankénti tárgyalásmód. Az adott korszakban nincs lehetőség egyéb alrégiók kiemelésére. Ezek kialakítása egymásnak ellentmondó kritériumok egész sora figyelembevételét igényli. Az egyes területek közötti eltérések ugyanis olyan jelentősek, hogyha az etnikai sokféleséget is be akarjuk mutatni és nem akarunk meg nem alapozott koncepció világába tévedni, nem marad más hátra, mint a disszertációban követett módszer. A tarkaság vizsgálatának szükségessége egyébként az elmondottakon túl azért is szükséges, mert számos esetben külön kell foglalkozni a különböző birodalmakban, tartományokban élő etnikummal: így lehet megmutatni a nemzetek egységtörekvéseit, amelyek a kelet-európai nemzeti mozgalom fontos részét alkotják és jelentős összehasonlítási alapot nyújtanak a nyugat-európai egységmozgalmakkal való egybevetéshez. Egyébként a népek, nemzetek szerinti tárgyalásmód csak az értekezés egészét tekintve jelenti, hogy a kötet lapjain valamennyi megjelenik.

A harmadik kérdéscsoport, a kapitalizmus kialakulásával, a kelet-európai gazdasági fejlődés témakörével kapcsolatban elhangzott észrevételekre áttérve, a disszertáns hangsúlyozta, hogy a második jobbság intézményének fellazulása, eltűnése nem csupán bemutatást nyert a dolgozatban, hanem a gondolat mint vörös fonal húzódik végig az agrártörténeti részekben mind az egyes területek vizsgálata során, mind pedig az összefoglalóban (különösen a nagybirtok gazdálkodásáról, valamint a parasztság helyzetéről írt fejtegetésekben).

A tőkésedés felemás, balkáni szintjével összefüggő kérdésre viszont a csiftlik-rendszert tárgyaló részek adnak kielégítő választ. Az eredeti tőkefelhalmozással kapcsolatos megjegyzésre utalva Arató Endre elismerte, hogy e folyamat Kelet-Európában nem volt olyan tömeges méretű, és hivatkozott a disszertáció azon megállapítására, mely szerint általánosnak tekinthető, hogy a földnélküli parasztok legnagyobb része a valóságban csekély földterületet használt, s így rendkívül szűkös megélhetése biztosítva volt.

Az ipari forradalom fogalmának többfajta értelmezése ismert a gazdaságtörténeti irodalomban, ezt éppen Berend T. Ivánnak a Századokban megjelent tanulmánya mutatja be sokszíniúen. Arató Endre a fogalmat az eléggé elterjedt szűkebb értelemben alkalmazza, de a munka ugyanakkor megrajzolja a gazdasági-társadalmi fejlődés egészét,

tehát kitér mindazon kérdésekre, melyeket az ipari forradalom megfogalmazását szélesebben használó történészek is vizsgálnak. A szerző alapján egyetért Berend T. Ivánnak a kereskedelmi tőke sajátos kelet-európai szerepét illető megállapításával, s a jelenséget maga is tárgyalja az értekezés vonatkozó fejezetében, ugyanakkor utal arra, hogy a kérdésben további részletes vizsgálatra lenne szükség, különösen Oroszország esetében, ahol számos orosz kereskedő fektette tőkét ipari vállalkozásba. Egy 1832. évi összeírás pl. a moszkvai kormányzóságban 782 manufaktúra- és üzemtulajdonost sorol fel.

Rátérve a negyedik, legnagyobb témakör, a nemzetiségi kérdés problematikájára, Arató Endre először a nemzeti piac szerepével foglalkozott. Mindenekelőtt emlékeztetett arra, hogy e fontos kérdés immár egy évtizede meg-megújuló viták tárgyát képezi. A problémát közvetlenül megközelítő cikkek egész során kívül a polémia számos ága ismeretes, csakúgy mint az, hogy bár a vita jelentősen gazdagította a társadalomtudományokat, a probléma távolról sem tekinthető lezártnak. Berend T. Iván érvelése is azt igazolja, hogy a szélesebb kelet-európai nézőpont bekapcsolása újabb gondolatokat ébreszt. A feudális kötöttségek és a nemzeti elnyomás viszonyával kapcsolatban tett észrevételekre válaszolva a disszertáns elismerte, valóban egyoldalú az olyan beállítás, amely nem veszi figyelembe a soknemzetiségű birodalmak pozitív hatását a kapitalizmus fejlődésére. Ugyanakkor azonban ebből nem következik, hogy az adott területen élt valamennyi nép számára kedvező volt a szóbanforgó keret. Ilyen esetek valóban vannak, említi is őket a munka, de általános következtetést ezekből nem lehet levonni. Arató Endre vitatta azt, hogy valamennyi kelet-európai nép esetében kölcsönösségről lehetne beszélni. Sok kis nép számára a birodalmi keret sokkal inkább hátrányt, mint előnyt jelentett. Viszont az uralkodó nemzet uralkodó osztályának semmiféle hátránya sem származott a soknemzetiségű birodalmak meglétéből. A nemzeti elnyomás fékező hatását vizsgálva persze differenciálni kell. A rendkívül tarka kelet-európai viszonyok sajátja, hogy a kulturális és a politikai elnyomás nem járt mindig együtt a gazdasággal — amire jó példát nyújt a három részre tagolt lengyel területek helyzetének egybevetése. Másodszor figyelembe kell venni, hogy számos helyen a jelentősebb gazdasági pozíciókkal nem az ott élő etnikum, hanem más nemzetiségű polgárság rendelkezett. E tény annál is fontosabb, mivel már a XIX. század első felében jelentkeztek a gazdasági ellentétek (cseh — német, lengyel — német, horvát — magyar, román — szász, görög — szerb stb.). Aligha kétséges, hogy ha a terület döntő többségét kitevő lakosság polgárságának, polgári értelmiségének fejlődése elmarad az ország rész kisebbségének tőkeerősebb polgársága, differenciáltabb polgári értelmisége mögött, az számos hátránnyal jár és ezt nemcsak a feudalizmus, illetve a feudális maradványok, hanem a nemzeti függés okozza, hiszen *azonos* területről van szó, ahol a feudális gátak az uralkodó és az elnyomott népeket egyformán sújtották. Különösen nehéz helyzetben voltak azok a népek, amelyek jóformán alig rendelkeztek polgársággal, polgári értelmiséggel. Ilyenek a szlovákok, az észtek, a lettek, a beloruszok, a litvánok stb.

Ezeket a nemzeti mozzanatokot — a maguk helyére állítva — számba kell venni, mert a század második felének fokozódó és egyre erősödő gazdasági-nemzeti ellentéteit nem lehet ezen előzmények nélkül megérteni; a XX. század problémái, a máig húzódo elmaradás behozása szintén összefüggésben állanak a fokozódó gazdasági-nemzeti elnyomással. A kapitalizmus korszakába a korábbi fejlődés következményeképpen nagyobb pozíciókkal lépő polgárság ezt az előnyt kihasználta és a korábbi különbségek a gazdasági-nemzeti elnyomás következtében tovább nőttek.

A feudális kötöttségek és a gazdasági-nemzeti elnyomás hatásának vitatott kérdéseit Arató Endre néhány kelet-európai terület konkrét egybevetésével illusztrálta. Az adott összefüggésben fontosnak tekintette Oroszország központi, iparilag fejlődő, orosz lakosságú területeinek, valamint Magyarországnak és Galiciának az összehasonlítását.

E számszerű egybevetés, bár fontos részletekre is utal, nem helyettesítheti a további kutatások elvégzését. A disszertáns mégis vállalkozott erre, mivel a kérdés körül folyó vitában hasonló egybevetésekre eddig még nem került sor. 1832-ben a moszkvai kormányzóságban 782 üzem működött. Ez a szám 1843-ra 1282-re növekedett, a foglalkoztatott munkások száma pedig ebben az esztendőben 106 402. Maga Moszkva városának ipara is jelentős mértékben meghaladta az egész Magyarországot: 787 üzem közel 50 ezer munkással. Az egész Magyarországon pedig (Erdély és Horvátország nélkül) a negyvenes évek derekán 528 üzem működött 23 400 munkással. Galíciában 1850-ben 234 ipartelepről tudunk. 1843-ban Moszkva kormányzóságban 80 gőzgép működött 1330 lóerővel, ebből Moszkva városára 50 esett 693 lóerővel. Ezzel szemben Magyarországon (ez alkalommal beleértve Erdélyt és Horvátországot is) 1843-ban 13 gőzgép dolgozott 144 lóerővel. Galíciában 6 gőzgép működött 74 lóerővel. A szóbanforgó területek lakosságának száma: a moszkvai kormányzóságnak másfélmillió, Magyarországnak (Erdéllyel és Horvátországgal) 14 millió 300 ezer, míg Galíciának 4 millió 600 ezer.

A nemzeti piacnak a korai nacionalizmusnál játszott közvetett szerepét illetően Arató Endre kifogásolta, hogy az opponens bizonyos megállapításait úgy emelte ki, hogy nem vette tekintetbe a munka egészét. Így a kulturális fejezet taglalja a nemzeti gondolat jelentkezését azoknál a népeknél is, ahol nyoma sincs az önálló nemzeti piac kialakítására irányuló törekvéseknek. A munka szól olyan jelentős fegyveres küzdelmekről, amelyeket az önálló nemzeti piac iránti vágy nem magyaráz (a balkáni fegyveres harcok, vagy Samil küzdelme a Kaukázusban). Ellenkező oldalon viszont a cseh nemzeti mozgalom csak fokozatosan tér politikai területre és 1848-ig fegyveres harcra nem is került sor. A disszertáns egyetértett Berend T. Ivánnal abban, hogy a nemzeti törekvések korántsem deriválhatók egyszerűen a nemzeti piac közvetlen igényéből, de hangsúlyozta, hogy szükséges az összefüggést is vizsgálni közöttük. Ami viszont a szegénységérzet szerepét illeti a nacionalizmus megjelenésekor: ez nem magyarázat olyan népeknél, amelyek nem rendelkeztek nemesi osztállyal, de megvolt náluk a nemzeti gondolat. Ezen esetekben a gyenge polgári elemek is hordozói voltak a nemzeti gondolatnak.

A magyar államnyelvvél kapcsolatos problémánál a kérdésfelvetés indokoltságát az is aláhúzza, hogy e témáról, illetve a többnyelvűség bevezetéséről napjainkban is folyik elméleti és gyakorlati vita. A szerző nem kívánta a magyar diplomatikai nyelv körüli küzdelmet csak egy oldalról, a nemzetiségek oldaláról vizsgálni „és minden árnyalás, differenciálás nélkül elítélni azt, miként ma a szomszéd országokban mai nézeteiket a múltba vetítve többen teszik”. Az igazságszolgáltatás nyelvénél az ügyet bonyolította, hogy nem burzsoá igazságszolgáltatásról van szó — a polgári forradalom előtt vagyunk, Egyébként a megyei bírások magyar nyelvének indokoltsága egyáltalán nem zárja ki, hogy a nemzetiségek a perek során használják anyanyelvüket.

Andics Erzsébet fejtegetését a „divide et impera” koncepció alkalmazásáról a szerző elfogadta és utalt arra, hogy e politika klasszikus példájával, az 1846. évi galíciai felkeléssel maga is viszonylag alaposan foglalkozik. Rávilágít arra, hogy a galíciai osztrák hatóságok ugyanakkor, amikor a parasztfelkelést felhasználták a függetlenségükért harcoló lengyel nemesek ellen, félték a parasztok megmozdulásaitól is.

A korai nacionalizmusok értékeléséről a vitában elhangzottakat vizsgálva Arató Endre ismét emlékeztetett a polémia korábbi történetére. A disszertáció hasznosította e vita tanulságait. Alapgondolata az, hogy valamennyi kelet-európai nép esetében a nacionalizmus kétarcúságának bemutatása szükséges. A disszertáció egészéből világosan elénk tárulnak a negatív vonások a nyelvújításban, a romantikus nacionalista beállítottságú történeti munkáknál stb. Az értekezésnek nem elsőrendű feladata a disszertációban is ismertetett téves nézetek elemzése, s bár a szerző nem téveszti szem elől, hogy alapjában hibás koncepciókról van szó, nem kíván egyoldalúvá válni azáltal, hogy elhallgatja e

nézeteknek a korban játszott pozitív szerepét. A múlt század első felének sajátosságai indokolják, hogy az értekezésben a pozitív vonások dominálnak. Ugyanakkor Arató Endre néhány példán illusztrálta a kérdések konkrét megvizsgálásának szükségességét. Így a szlovák nyelvújításban nem tud „negatív töltetet” látni azért, mert Šturék elvetették a csehhez közelebbálló nyugat-szlovák nyelvújrást. Ma a közép-szlovák nyelvjárás a szlovákok irodalmi nyelve, és ez a csehszlovák integrációt sokkal kevésbé akadályozta, mint a csehszlovák nemzet egységét hirdető csehszlovákizmus, amely érveit a nyelvi rokonságból is merítette. Hasonlóan csalóka lehet az illírizmus délszláv koncepciója, ha abból indulunk csupán ki, hogy a szerb irodalmi nyelvvel azonos horvát dialektust fogadta el. Ezt önmagában nem lehet pozitívumnak tekinteni. Ebben a horvát vezetés alatt álló délszláv egység koncepciója is benne volt, s ez utóbbi regresszív arculatával az értekezés foglalkozik.

A prágai szláv kongresszus megítélését illetően Arató Endre helyesnek tartotta Niederhauser Emil azon megjegyzését, hogy a pánszlávizmus fogalmát nem lehet a cári Oroszországgal való egyesülésre redukálni, az egykorúak e fogalmon valamennyi szláv nép együttműködését értették. A disszertáció számbaveszi a szláv összefogás különböző formáit: a szláv kölcsönösséget, az ausztroszlavizmust, az illírizmust stb. A differenciálás szükségessége jogos igény, semmiképp sem helyes az egykorú magyar felfogással beérni.

Az opponenseknek adott válasz elhangzása után újból *Berend T. Iván* kért szót. Megismételve, hogy a vita nem a minősítésről, hanem egy nagy szintézis által érintett, nem lezárt kérdésekről folyik, újból kifejtette: mivel a nagy birodalmi keretek hatásának vizsgálatánál számos példa szól a kölcsönös előny — kölcsönös hátrány mellett, ezen megállapítás kategórikus cáfolata nehezen fogadható el. Igaz, hogy a feltétlen kölcsönösségre utaló mozzanatok epizódyszerűek, nem részleteiben bizonyítottak, s nem is egyforma súlyal nehezedenek mindkét félre, de meglétüket számba kell venni. Vitatta az orosz — magyar összehasonlítás helyességét. A Fényes-féle adatok megbízhatatlansága mellett a lényeg: abszolút számokat nem lehet oly módon összevetni, ahogyan a szerző teszi. Nem igaz az, hogy az orosz ipar fejlettsége magasabb szinten állt volna; Arató Endre kiragadott néhány adatot a központi ipari területről — mindentől elvonatkoztatva.

Az egyetemes történeti módszerrel kapcsolatban viszont aláhúzta, ma még senki sem állíthatja, hogy kizárólag ez, vagy az a módszer jó. A disszertációban alkalmazott módszernek több negatív hatása van. Érdemes lenne a kérdést behatóan megvitatni, mivel egyre jobban előtérbe kerül a szóban forgó műhöz hasonló szintézisek készítése.

Arató Endre viszontválaszában utalt arra, hogy a kölcsönös előnyök és hátrányok illusztrálására *Berend T. Iván* által felhozott példák (az osztrák nagybirtokosoknál a magyar export, illetve a csehországi textilipar helyzete) mind későbbi korra vonatkoznak. Az orosz — magyar összehasonlításnál maga is tudatában volt, hogy abszolút számokról van szó, de meggyőzőnek tartja azt a képet, ami Moszkva és egész Magyarország összevetéséből kirajzolódik. Mindkét szóban forgó problémánál elismerte viszont, hogy további kutatások szükségesek és a polémia folytatása feltétlen hasznos lenne a kelet-európai szintézis számára.

A kiküldött bizottság egyhangúan javasolta a TMB-nek, hogy Arató Endrének a történettudományok doktora fokozatot ítélje oda.

Palotás Emil

TÖRTÉNETI IRODALOM

MAKSAY FERENC:

A MAGYAR FALU KÖZÉPKORI TELEPÜLÉSRENDEJE

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1971. 237 l.)

1966-ban jelent meg Szabó Istvánnak a magyar falurendszer kialakulásáról írt nagyszabású munkája, s ezzel megszűnt a településtörténet átmeneti elhanyagoltsága történeti diszciplínáink sorából. Nem mintha az 1966 előtti húsz esztendőben nem jelentek volna meg településtörténettel foglalkozó tanulmányok, de ezek — akár Major Jenő (Településtörténet 1960), akár Valter Iona (Hermann O. Múzeum Évkönyve 1964) tanulmányára gondolunk — egyéni kezdeményezések voltak és nem is kifejezetten történeti tartalmú szaklapokban jelentek meg. Szabó István első ilyen irányú művét Maksay itt ismertető kötete követte (a kéziratot a szerző 1968-ban zárta le). A kötet bibliográfiáját átlapozva a Mályusz-tanítványok disszertációinak (köztük Maksay kitűnő feldolgozásának a középkori Szatmár megyéről) megjelenése után az 50-es és 60-as évekből szinte kizárólag a faluásatások feldolgozását találjuk meg felsorolva. Az egyre öröndetesebben fejlődő középkori régészet mindinkább előtérbe nyomul, és ma már sokkal több, középkorra vonatkozó tény és feldolgozást közöl mint az írott forrásokból dolgozó történészek. Nagy örömmel kell üdvözölnünk, hogy ez a munka kiegészíthette, új szempontok szerint foglalhatta össze a magyar falu településrendjéről szóló ismereteinket.

A szerző munkájának „A magyar falu középkori településrendje” címet adta, amivel eleve kifejezésre juttatta, hogy nem a középkori Magyarország egész területét kívánta áttekinteni, hanem a „magyar nép településállományának vizsgálata volt” célja (91. l.). A célkitűzésnek megfelelően foglalkoznia kellett a magyar településrend kialakulásával, vissza kellett nyúlnia a honfoglalás előtti időszakra a történeti határon innen és túl, hogy megállapíthassa, mit hozott magával a magyarság, mit találhatott az újonnan meghódított területen, hogyan helyezkedett el azon (15–50. l.). Ezt a bevezető részt egy „A XIII—XIV. századi nagy átalakulás” című rövid fejezet zárja le, amelyben Maksay megállapítja, hogy az első, honfoglalás utáni településrend nemcsak külső formáiban, hanem velük szoros kapcsolatban funkcionálisan is megváltozott. A birtokosok felismerték, hogy „megfelelő feltételek mellett jövedelmezőbb dolog az önállóított, földreültetett 'jobbágyok' megadóztatása, mint a szolgák dolgoztatása saját üzemben. A piacviszonyok és a pénzgazdálkodás fejlettsége lehetővé tette már, hogy a termelők pénzért értékesítsék termékeiket, s hogy így nyert hasznuk cenzusként legyen elvehető tőlük; termelvényeik más részét közvetlenül szolgáltathatták be. Az új rend legfontosabb feltétele, hogy ti. a jobbágnép megmaradjon foglalkozása mellett helyet többé nem változtató falujában s kötelezettségét így kiesés nélkül teljesítse, adva volt. Hogy azonban az úr még biztonságosabbnak érezze helyzetét, a jobbágy szálláshelyét (rajta hajlékát, gazdasági épületeit, felszerelését, állatait) is véglegessé, kötötté kellett tennie, szálláshelyhez pedig . . . határbeli földközösségből megfelelő részesedést biztosítania” (52. l.).

A munka háromnegyed része ezzel a „nagy átalakulás” utáni településrenddel foglalkozik, külön részekben vizsgálva a településviszonyokat, a falu belterületét és határát. A téma azonban még így is túlságosan nagyinak bizonyult, elsősorban azért, mert

az ország magyar területének csupán egy töredéke nyert eddig településtörténeti szempontból feldolgozást és csupán egy töredékére vonatkozólag állt rendelkezésre — legalább az Árpád korból — a szükséges dokumentáció. A munka módszere is korlátozást kívánt. A legfőbb forrást a mediavista részére ma is az egykorú oklevelek jelentik, bármilyen rideg formákba öntötte is őket a gyorsan megmerevedő feudális joggyakorlat, bármennyire hiányosak is középkorvégi urbárium-sorozataink. A feltűnő hiányokon Maksay az adatok kombinációjával segített. Az oklevelek adatait régi térképekkel, az azokon — főképpen a józsefi (ún. I. katonai) felvétel lapjain — található ábrázolásokkal vetette össze. Mivel a „XVIII. századi térképeket a két-háromszáz évvel korábbi leírásokhoz kapcsolva” akarta hasznosítani, a magyar településállományon belül azokat a tájakat kellett megkeresnie, „amelyek a hódoltság korát a legkevésbé szenvedték meg. A kutatást ekként a Dunántúl nyugati felétől a Csalóközön és a Felvidék—Nagy-Alföld érintkező vonalán át a Felsőtiszsa vidékig húzódó peremvidékre” összpontosította (91. l.). Vizsgálatának tehát az a munkahipotézis a kiindulópontja, hogy „az összehasonlított anyag alapján az említett tájak megmaradt agrártelepüléseinek nagyobb részét a XIV—XVI. és a XVIII. század között alapszerkezetükben változatlanoknak” tekinti (92. l.). Talán már ez a néhány töredékes idézet is érzékelteti az olvasóval, hogy kikristályosodott koncepcióval és világosan meghatározott módszerrel áll szemben, ami a szerző egyik legnagyobb érdeme.

A leírt területen belüli típusok belterületük formája szerint három — nem mindig határozottan elkülönülő és elkülöníthető — csoportra bomlanak: az utcasoros, a halmaz-falukra és a szeges településekre. Mellékesen — miután biztosan idegen bevándoroltakat jellemez — érinti Maksay a tervszerűen alapított ún. erdőtelkes (Waldhufendorf) formát. Külön fejezetet szentelt a belterület megosztási, mérési és elhatárolási technikájának. Itt a jobbágytelkek mellett az azoknál nagyobb (általában kétszeres) kisenemesi kúriákat is tárgyalja különös tekintettel arra, hogy a feudális jogrend inkább csak az utóbbiak birtokjogi viszonyait és az ezzel kapcsolatos mérési módszereket rögzítette írásban. A belterület tárgyalását az épületek vizsgálata zárja le, s ebben — szinte a középkori hierarchiát követve — helyet kap a templom, a földesúr kúriája és a jobbágyok háza.

A határ vizsgálatában a határ terjedelme és alakja, a szántóföldi művelés aránya, a művelési és földhasználati rendszer és végül a paraszti és nemesi birtoklás módja jelenti a súlyponti kérdést. A „nagy átalakulás” egyben az addig igen mozgékony település megszilárdulását jelentette, s ebben a folyamatban a településhálózat sűrűségét a társadalmi és természeti tényezők szabták meg. A magyar területre jellemző a folyók vagy a vízjárások vonalához illeszkedő, azokra merőleges, keskeny csíokban elnyúló faluhatár. A kialakult határon belül a XIII. századtól kezdve egyre nagyobb területet foglalt el a szántó, amelynek terjedelmét a szakadatlanul — és sok esetben meglehetősen rendszeretlenül — folyó irtás is növelte. Szabó István becslését elfogadva Maksay 30—40%-ra teszi az irtásföldeknek a szántón és réten belüli és 25—70%-ra a szántónak a teljes határon belüli arányát. Ez a szélsőséges ingadozás aligha magyarázható másként, mint állandó fluktuációval, amelynek során az irtások mellett a rosszabb minőségű földek szántóként való használatával felhagytak.

A szántók elhelyezkedésének és a többi mezőgazdasági művelési ághoz való viszonyának vizsgálatánál a szerző elsősorban „néhány jellemző típusnak és még inkább az okoknak” felderítését tűzte ki célul, „amelyeknek az elrendezésre gyakorolt hatása kétségtelenül megállapítható” (149. l.). Az ideális állapot szerint a belterülethez legközelebbi körben a szántó, az ezt követő körökben a belső és külső legelő helyezkedett el. Ilyen ideális esettel azonban inkább csak az alföldi sík, erdő- és vízszegény határokon találkoztunk, másutt a földrajzi viszonyok szabták meg az elhelyezkedés rendjét, bár kétségtelenül megállapítható az a törekvés, hogy a kertalján szántót létesítsenek. Az okok fel-

derítése fogasabb kérdés. Maksay a Magyarországon is ismert korabeli agrotechnikai irodalom bizony elég ingatag szóhasználatát szerette volna a részletes talajtérképek felhasználásával mai ismereteinkkel összehasonlítani, „ez az egybevetés azonban alig hozott valami eredményt” (155. l.), s így annak megállapításával kellett megelégednie, hogy a könnyebben megművelhető talajt részesítették előnyben.

A települések megszilárdulása következtében bevezetett művelési rendszerek közül a „parlagváltós” volt az első, s ezt a nyugati mezőgazdaságtól átvett két-, ill. háromnyomásos rendszer követte. A nyomás beosztásában és a földek nyomásokon belüli nagyságának meghatározásában a nemes birtokosé vagy tisztartójáé volt a döntő szó, a parcellák kiosztásában a falu földközösségéé. Az utóbbinak azonban átmeneti szerep jutott. A nyomásrendszer bevezetése után a földközösség erős volt és országosan elterjedt, de aztán a jobbágytelkek-rendszer megszilárdulása, az irtásföldek elterjedése és jobb hasznosítása következtében hanyatlásnak indult. Ezen a ponton újra felmerül — most már a határban fekvő földekkel kapcsolatban — a mérési technika kérdése, amely lényegében itt sem különbözik a feudális tulajdonban levő föld mérési technikájától. Különös vonása a magyar fejlődésnek, hogy sajátos szőlő- vagy kertmértékegység nem alakult ki. Akár szántó, akár kert vagy szőlő, a mezőgazdaságilag hasznosított terület egy jelentős része — nem egyszer teljes egésze — a jobbágytelkek tartozéka volt. Megint a magyar fejlődés különlegességének tűnik, hogy míg a jobbágytelkek, ill. tartozékaik egy falun belül azonos méretűek, addig egy-egy uradalmon belül a legnagyobb eltéréseket tapasztalhatjuk.

Nagyon futólag, csak annyira tekintettük át Maksay könyvének tartalmát, amennyire az következő megjegyzéseink megértéséhez szükséges volt. Már ebből a rövid áttekintésből is világos azonban, hogy mekkora erőfeszítést igényelt a megjelent könyv mögött álló kutatás. A középkori oklevelek tömegének átnézésén, azok értelmezésén kívül szükségessé vált a térképek tanulmányozása; a két egymástól teljesen elütő forrás adatait kellett a települések többezres tömegére vonatkozólag egymással összekapcsolni, egyeztetni és értékelni. Mindezt — ismételjük — az esetek túlnyomó többségében megfelelő előtanulmányok és dokumentáció nélkül, hatalmas területen és nagy időhatárok között. A ténylegesen elvégzett munka tiszteletet kelt az olvasóban, a kötet legfőbb érdeme mégsem ez, hanem úttörő jellege, éppen módszertani szempontból. Az eddigi vizsgálatok — Szabó István idézett munkáját sem véve ki — általában megmaradtak a középkori oklevelek vizsgálatánál, s így adataik, bármilyen érdekesek voltak is, többé-kevésbé mindig egyoldalú képet nyújtottak. Az előzmények hiányából és a munka úttörő jellegéből következett az is, hogy a feldolgozás során nem lehetett minden szempontra kiterjedően felfedni a fejlődés mozgató rugóit. Maksay itt elsősorban az agrártörténetre támaszkodott nemcsak azért, mert innen kaphatott leginkább segítséget, hanem azért is, mert a falu meg a határhasználati rend kialakulása és megszilárdulása valóban elsősorban gazdasági tevékenység, tehát a mezőgazdasági termelés következménye, minden egyébnek csak másodlagos szerep juthat. Ezzel a felfogással elvileg egyetértünk, helyel-közzel mégis az a benyomásunk, hogy gazdasági tényezők közül az agrártermelés túlságosan egyeduralkodóvá vált Maksay felfogásában. A gazdasági élet különböző jelenségei hihetlenül szoros összefüggésben állnak egymással, és nehéz eldönteni, hogy a termelés és elosztás (vagy a kereslet és a kínálat) közül melyik volt nagyobb hatású. Az elosztás, ill. a kereslet a középkori parasztság életében a piac formájában jelentkezett. Úgy érezzük, hogy a művelési rendszerek elterjedésében éppen a piac játszott a döntő szerepet, ha azt olvassuk, hogy „a szabályozódási folyamat egykor a népesebb, s így több gabonát termelő nyugati országrészről indult el” (163. l.), vagy amikor kiderül, hogy a nyomásos rend a „Dunántúlon és az Alföldet észak felől szegélyező tájon” vált honossá (165. l.), tehát azon a területen, ahol az erdős-hegyes vidék a síksággal találkozik, s ahol a kétféle

táj termelvénye a vásárvárosokban kicserélődött. Ugyanígy a piac fontossága jut érzésünk szerint kifejezésre a korai (XIV. századi) mezővárosok belterületének kialakulásában. Ezek szabálytalan halmaztelepülési formájában is a központban levő piactér játszotta a legfontosabb szerepet (70–71. l.), bár ez a piactér sohasem érte el a sz. kir. városok tágas, négyszögletes főterének áttekinthető rendezettségét (106. l.). Maksay ilyen irányú fejtegetései újabb indítékokat adnak a piac kérdésének kutatásához, mert világos, hogy általánosságokkal nem megyünk semmire: részletesen kell feltárni korszakokon és tájegységeken belül a piac szerepét.

Még inkább ösztönzően hathat Maksay munkája a jogtörténetre. Ez a diszeiplínánk a múlt században és a jelen század elején teljesen megrekedt az alkotmányos és közjogi kérdések kutatásánál, pedig — erre Maksay könyvének szinte minden fejezetéből lehetne példát idézni — a középkori birtokjog megfelelő tisztázása nélkül nem lehet településtörténetet írni. Úgy érezzük, hogy pl. a faluhatár kérdése számtalan igen fontos problémát vet fel. Talán itt lenne megoldható az a fogas kérdés is, hogy mikor lett a falu határából a nemesi birtok határa (amely néha független a települési egységtől). Úgy gondoljuk, hogy a birtokhatár már a nomád közösségekben is ismert volt, másképpen elképzelhetetlen, hogy hogyan ment végbe a vándorlási körzetnek egyre fokozódó összezsugorodása (17. l.).

A jogtörténetnek kellene valamilyen útbaigazítást adni két társadalomtörténeti kérdés, a nagybirtok és a mezőváros kérdésének pontosabb megfogalmazásához is. A nagy uradalmakhoz tartozó falvak életének mindenképpen különböznie kellett a kisbirtokosok kezén levőktől. A „nagy átalakulás” feltétlenül gyorsabban mehetett végre nagybirtokon mint egy kisbirtokon nemes falujában. Ha Maksay azt állítja, hogy az uradalmak egyes falvaiban a jobbágytelkek és tartozékaik nem voltak egységesek — amire a cenzussal kapcsolatban magunk is rámutattunk ennek a folyóiratnak hasábjain (1961. 92–95) —, akkor nyilván a XV. századi uradalmakra gondolt. De ennek a tételnek teljes elismerése éppen arra kell hogy késztesen, hogy az egységesítés kérdését ne a XV. századi uradalmak, hanem a XIII. századi nagybirtokok szerint vessük fel, hátha akkor bizonyos uniformizálásra törekvés mégis található lesz. A mezővárosokra vonatkozólag pedig azt a kérdést kellene feltenni, hogy vajon halmaztelepülési formájuk a mezővárosi fejlődés eredménye volt-e, vagy azt megelőzőleg faluként is már halmaztelepüléseknek kell őket tekintenünk.

Az ismertetés során mindig újra meg újra felbukkant a „nagy átalakulás”, és ez nem volt véletlen. Maksay kutatásának első és legnagyobb eredménye a települési folyamat periodizációja. Külön kell kezelni a „nagy átalakulás” előtti települési rendet és az azt követőt. Időhatár után kutatva, úgy tűnik, mintha a tatárjárás lenne a legalkalmasabb választóvonal, bár természetesen, hogy a földrajzi helyzet, a birtokviszonyok, a gazdasági lehetőségek (ismét a piac!) ezt az időhatárt elég széles sávva húzzák szét. De biztos, hogy a falvak nagyobb része alakult át a jobbágytelekrendszer követelményeinek megfelelően; biztos, hogy ez a rendszer egyenlő nagyságú jobbágytelekhez egyenlő szolgáltatásokat kapcsolt. Az sem lehet kétséges, hogy következménye az egész települési rendnek olyan átalakulása volt, amelynek során a régi települések egy része eltűnt. Maksay a falu pusztasodását szembeállítja a falvakon belüli pusztasodással, amit érvelése nyomán el kell fogadnunk. Az előbbi a cenzusra és jobbágytelekre történő áttérés következménye volt, az utóbbi ma még bonyolultabb kérdéseket vet fel. Anélkül, hogy itt részletesebb tárgyalásba bocsátkoznánk, szeretnénk ellentmondani annak a szerény véleményünk szerint túlzottan pesszimista koncepciónak, amelyet Szabó István alakított ki a magyar falu anyagi romlásáról. Nem akarjuk kétségbe vonni, hogy a falu (főképpen a XV. század második felétől kezdve) a mezőváros rovására néptelenedni kezdett. De ebben a folyamatban nem szabad valamilyen demográfiai katasztrófát vagy teljes anyagi romlást látni,

mert egyrészt a háromnyomásos rendszer eleve lehetővé tette a jobbágytelkek egy részének pusztásodását, hiszen alacsonyabb cenzus mellett viszonylag nagyobb terület művelését eredményezte; másrészt a jobbágyok jelentős része mezővárosokba költözött, ahol nyilván — más formák között — továbbra is agrártermelésben vett részt. Bárhogyan áll is ez a kérdés, Maksay munkájának egyik legnagyobb eredménye a „nagy átalakulás” tisztázása és pontos megfogalmazása.

A három alapvető falutípusnak (utcasoros, halmaz és szeges település) megállapítása a munka másik nagy érdeme. A hitleri német történetírás ezek közül éppen a legelterjedtebb típust, az utcasoros falut követelte a keleti német települőknek és kívánta velük bizonyítani a nyugatról bevándoroltak fölényét. A középkori Magyarország rengeteg nyugati települőt fogadott be és asszimilált a középkor végére, de annyit, amennyi utcasoros falut találunk, aligha. Maksay megállapításaival egy nem tudományos indítékú, de tudományos formában megjelenő hipotézis vesztette el érvényességét.

A különböző típusok elterjedése bizonyos nagyobb települési körzeteket jelölt ki, ez a további nagy nyereség. Az elkülönülő tájak szerinti vizsgálatnak több a lehetősége más ismeretek felhasználásával a kor- és földrajzi adottság szerinti megkülönböztetésre.

Maksay könyvével megszületett a magyar falu településtörténetének első szintézise, amely újabb kutatások számára ad indítékot, jelöl ki utat, főképpen a XVIII. századi térképanyag bevonásával. Úgy képzeljük, hogy azoknak a településrenddel foglalkozó munkáknak, amelyek ezután készülnek majd. részben kisebb területet kell felölelniök, részben visszafele kell haladniok. A XVIII. századi térkép feltárja a falu formáját, esetleg a határhasználat rendjét. Innen kiindulva kell az urbáriumok segítségével az adatokat addig egyeztetni, amíg a középkori oklevelek vallomásához érkezik el a történész. És talán még itt sem kell megállni, hanem meg kell próbálni a régészeti adatokkal való egyeztetést. A régészeti topográfia — amelynek Maksay csak legelső kötetét használhatta fel — bőséges indítékokat nyújt a határjárások helyhezkötéséhez, a településsűrűség megállapításához és számtalan más, a középkori oklevelek és XVIII. századi térképek alapján nehezen vagy sehogysem elvégezhető munkához.

Végül néhány szót a kötet kiállításáról is kell mondanunk. A szöveget — a dolog természete szerint — kereken száz ábra kíséri, közülük egy sor a szerző vázlata, nagyobbik részük azonban a XVIII–XIX. századi térképek reprodukciója. A vázlatok teljesen világos, jó képet adnak, a reprodukciók azonban olyan gyengék, hogy helyel-közzel a szöveg utalásai nem is követhetők rajtuk. Akár a fényképész, akár a klisékészítő hibája a rossz reprodukció, a kiadónak semmiképpen sem válik dicsőségére.

FÜGEDI ERIK

NAGY ISTVÁN:

A MAGYAR KAMARA 1686—1848

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1971. 374 l.)

Öröndetesen rövid idő telt el azóta, hogy e folyóirat hasábjain (Századok, 1971: 3–4. sz. 815–817. l.) az Országos Levéltár hatóság- és hivataltörténeti sorozatáról szólva sajnálattal állapítottuk meg, hogy az első (*Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig, Budapest 1946) és a második kötet (*Veres Miklós*: A tárnoki hatóság és tárnoki szék 1526–1849. Budapest. 1968) megjelenése között 22 év telt el. Örömmel látjuk, hogy a harmadik kötet, Nagy István monográfiája a magyar

kamaráról nem váratott ilyen sokáig magára. Reméljük, hogy a sorozat még számos, jelentős munkával gyarapítja a hatóság- és hivataltörténetet.

Nagy István vállalkozása, a török hódoltság után történetének új szakaszába lépő és 1848-ig a magyar kamarai pénzügyigazgatás központi hatóságaként működő magyar királyi — 1748-tól kezdve magyar királyi udvari — kamara fejlődésének, tevékenységének ismertetése, illetve több ezzel kapcsolatos történeti kérdés megválaszolása, nincs minden előzmény nélkül. A szerző nagy haszonnal forgatta Ember Győző, Herzog József, Paulinyi Oszkár munkáit. A magyar kamara történetével foglalkozó osztrák irodalom — Lustkandl, Biderman, Tezner, Mayer — a magyar kamara függetlenségét, a bécsi kamarához való viszonyát állította vizsgálódása középpontjába. A vita célja nem annyira a magyar kamarai pénzügyigazgatás alárendeltségének a bizonyítása, mint inkább annak kimutatása volt, hogy a bécsi kamara befolyása a magyar kamarai pénzügyekre nem állt ellentétben a magyar rendi alkotmánnyal. A Monarchia felbomlásával az általános történeti művekben érvényre jutott az az álláspont, mely szerint a magyar kamara felett a bécsi udvari kamara törvénytelenül gyakorolt ellenőrzést. A szerző ezt a bonyolult kérdést nem annyira az idevágó rendi törvények aprólékos elemzésével, mint inkább a kamarai ügyvitel, elsősorban a levéltári források tanulmányozásával igyekezett tisztázni.

A bonyolult fejlődési viszonyok megértése érdekében a szerző meghatározza a feudális állami pénzügyigazgatás, illetve ezen belül a kamarai igazgatás helyét. Hangsúlyozza, hogy az állami bevételeknek ebben a korszakban nem volt egységes jellegük, mivel a politikai hatalmat az uralkodó és a feudális társadalom vezető osztálya, a nemesiség gyakorolta. A királyi és rendi hatalom kettőssége éreztette hatását az állami jövedelmek jellegében is. A legfontosabb állami jövedelmek eredetük szempontjából két csoportra oszlottak: kamarai (királyi) javakból és felségjogokból származó, valamint a jobbagságtól, a városi polgárságtól szedett hadiadó jövedelmek. Ez utóbbit helyes kétfelé bontani. A magyarországi pénzügyigazgatást három ágazat végezte:

- kamarai,
- helytartótanácsi (hadiadó, hadellátás polgári részről és közalapítvány),
- katonai (hadiadó, hadellátás katonai részről).

Talán helyes lett volna a bevezető részben a kamara (király) fogalma mellett a kötetben igen gyakran használt kincstár fogalmát is meghatározni.

A magyar kamara történetét a szerző hat korszakra osztotta: I. 1686—1720, II. 1720—1740, III. 1741—1772, IV. 1772—1785, V. 1785—1790, VI. 1790—1848. Mindegyik korszakban az alábbi kérdéscsoportokról beszél: a kamara területi hatásköre és feladatai, szervezete, ügyvitele, személyzetének társadalmi helyzete, a pénzügyi gazdálkodás, illetve ennek kapcsolata a monarchia államháztartásával, a bécsi udvari kamara és a magyar kamara viszonya, valamint részletesen ismerteti a kamarai bevételeket és kiadásokat. E problémacsoportokat rendszerint mind a hat korszakban külön fejezetben mutatja be. A korszakbeosztás a kamarai pénzügyigazgatás fejlődésének lényeges fordulópontjain, elsősorban a jelentősebb szervezeti és ügyviteli reformokon alapszik.

A reformok közül kétségtelenül az 1772. évi volt a legjelentősebb. Az 1772. évi utasítás és az azt 1785-ig kibővítő intézkedések mélyreható változásokat idéztek elő a magyar kamara ügyvitelében és szervezetében. Az ügyosztályi és előadói rendszer, az iktatás, az ügyiratok, akták használata az ügyintézésben, a tanácsosi és titkári munka szakosítása, egészen a magyar kamara megszűnéséig, 1848-ig, meghatározták a kamarai pénzügyigazgatás ügyviteli rendszerét. Ezen a rendszeren, mely európai viszonylatban is korszerűnek nevezhető, a későbbi reformok csak módosítottak, de alapvető változást nem hoztak. Ezt az ügyvitelt, az iratkezelés és az irattári szisztéma lényeges elemeit, a polgári kor minisztériumai is átvették.

Nagy jelentőségű volt a gazdasági fejlődés szempontjából az olyan kamarai szer-

vek felállítása, mint a hitelfőpénztár, a kamarai építési és vízügyi osztály. A hitelfőpénztárt tekinthetjük az első magyarországi pénzügyintézetnek, az építési és vízügyi osztályt az első műszaki hivatalnak.

A II. József-kori pénztári reform az alsófokú pénztári szervezetnél változtatott leginkább a hagyományos pénzügyigazgatási formákon. Az önkormányzati, megyei és városi pénztáraknak királyi (állami) pénztárakká való 1785. évi átminősítése új lépés volt a pénzügyigazgatás összpontosítása terén, egyúttal merész támadás a nemesi megyei és a szabad királyi városi kiváltságok ellen. A nemesi közbizalmi felfogás ezt a lépést éppúgy törvényellenesnek tekintette, mint a kamarai jövedelmek és alapítványok azonos kezelését. Nagy jelentőségű az addig igen szétágazó és zavaros megyei, városi pénztárügy összpontosítása.

A szerző — ígéretéhez híven — több, a kamara fejlődéséhez, tevékenységéhez kapcsolódó általános történeti kérdést, így például a XVIII. századi nagy birodalmi közigazgatási reformokat is érinti. Megállapítja, hogy az örökösödési háború befejeztével a bécsi udvar elérkezettnek látta az időt a kormányzat nagyszabású átszervezésére. Az átszervezés célja az állami jövedelmek emelése, illetve ennek segítségével erős hadsereg szervezése volt. Ezt a célt az udvar egységes, központosított államigazgatás megteremtésével igyekezett elérni. A Haugwitz-féle reform, mint a Habsburg-birodalom történetének egyik legjelentősebb reformja, a pénzügyek rendezését, a rendi hatalom visszaszorítását, az államigazgatás nagyarányú összpontosítását tűzte ki céljául. A Haugwitz-féle újjászervezés a magyar államigazgatás szervezetére nem terjedt ki, a rendi hatalom elleni fellépésre, a nemesi adómentesség megszüntetésére Magyarországon nem került sor. A bécsi udvar ettől politikai megfontolásból állt el, nem akarván az örökösödési háborúban az uralkodónak nagy szolgálatot teljesítő nemesség ellenállását felszítani. Így alakult ki az a helyzet, hogy míg az 1749. évi reform az osztrák és cseh örökös tartományokból kormányzatilag egységes államot létesített, addig Magyarországon a szervezet nagyjából a hagyományos keretek között maradt. Ettől kezdve az államigazgatás vonalán is a kettősség félreismerhetetlen jelei kezdtek mutatkozni. Részben innen adódott az is, hogy Magyarország pénzügyigazgatási rendszere 1848 előtt sokkal elmaradottabb volt, mint az örökös tartományoké. A kétségtelenül primitívnek nevezhető pénzügyi viszonyokon az adózás kiterjesztésével, a nemesség adómentességének megszüntetésével (háziadó) lehetett volna változtatni.

Külön kiemelni azokat az elismerő szavakat, melyeket a szerző II. József közigazgatási reformjairól mond. Megállapítja, hogy a bukás ellenére is kedvezően hatott a későbbi fejlődésre a Helytartótanács és a kamara ügyvitelének reformja: az ügyosztályi rendszer bevezetése, a számvevőség és a pénztár átszervezése, a korszerű kútfőtételes irattári rendszer, az építészeti igazgatóság megszervezése. Kedvezően hatottak József reformjai a törvényhatóságok igazgatási tevékenységére is (a megyékben az iktatás bevezetése, számvevőség felállítása, a pénztári munka megjavítása). József nevéhez fűződik a szakszerű hivatali munka megteremtése, a tisztviselői morál erősítése. Nagy István igen helyesen hangsúlyozza: „ha kissé szokatlanul hangzik is, mégis le kell szögeznünk, hogy a nemzeti függetlenségünk ellen támadó II. József volt az, aki először kísérelt meg modernebb, polgári jellegű, átfogó állami pénzügyigazgatási szervezetet kiépíteni Magyarországon” (287. l.).

Említi a szerző (126. l.), hogy az 1750-es években a városok census fizetése körül rendellenességek mutatkoztak. „A kamarát 1750-ben e mentességek okmányokkal való igazoltatására szólították fel.” Ezt azzal lehetne kiegészíteni, hogy a bécsi udvari kamara 1749. augusztus 26-án a magyar kamarától leiratban érdeklődött az iránt: van-e a kamarai iratok között olyan, mely a szabad királyi városok évi census fizetését szabályozza. A leirat arra hivatkozott, hogy a király, mint e városok földesura, census terrestrialis-t

szedhet tőlük. A bécsi kamara megállapítása szerint a legtöbb város évtizedek, némelyek évszázadok óta nem fizetettek censust. A bécsi kamara a census újbóli bevezetésére törekedett: ennek eredményeként látott napvilágot az 1780. június 8-án kelt rendelet, mely szerint a szabad királyi és bányavárosok királyi censust kötelesek fizetni. Ezzel az intézkedéssel a census regius, a hadiadó és az országgyűlési taxa mellett, a városok állandó terhévé lett (ld. erről bővebben Történelmi Szemle, 1970: 3. sz. 431—439. l.).

Egyetlen lényeges észrevétel a kötet szerkezetével kapcsolatban mutatkozhat. Nagy István ugyanis — mint fentebb erről már szóltam — a magyar kamara történetét szakaszokra osztotta. Ez azt jelenti, hogy minden szakaszban — időrendben széttagolva — ugyanazok a kérdéscsoportok találhatók. A szerző maga is érzi egyrészt, hogy gyakran ismétlésre kényszerül (erről maga is ír pl. a 269. lapon), másrészt az olvasót gyakori keresgélésre kényszeríti. Meggondolandó, hogy ilyen jellegű munkáknál nem helyesebb-e egy történeti áttekintést is tartalmazó szervezeti bevezetést adni, ezt követően pedig a működésre vonatkozó kérdéscsoportokat folyamatosan tárgyalni.

Összegezve az elmondottakat: a szerző, kitől már eddig is számos kiváló tanulmányt olvashattunk, jelentős művet alkotott. Olyan feladatra vállalkozott, mely az 1686—1848 közötti korszak történetének — ezen belül igazgatástörténetének — alapvető kérdése. Az állami pénzügyigazgatásról, különösképpen a hitel- és adóügyről elmondottak a hatóság- és hivataltörténet olyan területeit világítják meg, melyek eddig, ha nem is teljesen ismeretlenek, de homályosak voltak. Nagy érdeme a szerzőnek, hogy nem engedve a csábításnak, tartózkodott olyan kérdések megválaszolásától, melyek esetleg nem elsődlegesen érintik a magyar kamara történetét. Kétségtelen, hogy generációk használják Nagy István munkáját, tanulják belőle a kamara történetét. Mindenképpen hasznos lenne azonban az 1686-ig terjedő szakasz történetét is megírni. Úgy tudjuk, a szerző már foglalkozik a témával. Legyen ez az ismertetés is ösztönzés ehhez a munkájához.

KÁLLAY ISTVÁN

KEMÉNY G. GÁBOR:

IRATOK A NEMZETISÉGI KÉRDÉS TÖRTÉNETÉHEZ MAGYARORSZÁGON A DUALIZMUS KORÁBAN. V. 1906—1913

(A MTA Történettudományi Intézetének kiadása. Budapest, Tankönyvkiadó.
1971. XIII + 739 l.)

Az „Iratok. . .” V. kötete két egymástól sok szempontból eltérő, a nemzetiségi politika terén is külön korszakot alkotó kormányzati periódus forrásanyagát összegezi. (Az előző kötetek ismertetését ld. Századok, 1953. 2—3., 1956. 4—6., 1965. 4—5. és 1967. 3—4. sz.-ban.) Az 1903-tól húzódozó politikai válság 1906-ban a koalíció hatalomrajutásával egyelőre lezárul, s 1910-ig az eddig főként ellenzéki pártokban szereplő politikusok is tevőlegesen beleszólnak a nemzetiségekkel szemben alkalmazott kormánypolitika irányításába. A koalíció nemzetiségi politikája egyike a dualista Magyarország politikatörténete legbonyolultabb problémáinak. Tisztázásukhoz az új kötet jelentősen hozzájárul. A nemzetiségi politikusok számára a korszak a magyar sovinizmus előretörését, a hatósági úton történő magyarosítás fokozódását jelentette. A kormány és a nacionalista politizáló közvélemény számára viszont a nemzetiségi mozgalmak nagyarányú fellendülése, a nemzetiségi pártok addig rendkívül csekély aktív támogató bázisának gyors növekedése volt meghökkentő. Az „Iratok. . .” V. kötetében közzétett források azt mutatják,

hogy a lényegyet tekintve a koalíció nemzetiségi politikája épp úgy nem különbözött a szabadelvű párt politikájától, mint ahogy még az ún. darabont-kormány, tehát a Kristóffy névvel fémjelzett politika sem szakított az elődök által kialakított irányvonallal. Az, hogy a koalíció mégis nemzetiségpolitikai szempontból is külön korszakot jelent, kettős okra vezethető vissza. Az egyik a koalíciós kormány és táborának politikai identitás-zavara, a másik pedig a nemzetiségi politikusok valóban aktivizálódó új generációjának a kormányzattal való első nagyobb méretű konfrontációja.

A „kötött marsrutával” hatalomrajutó koalíció Béctől érdemleges engedményeket kicsikarni nem tudott; önmaga létjogosultságának igazolásául „az ország magyar jellegének” kidomborítására törekedett, s a várható gyengébb ellenállás irányában, a nemzetiségekkel szemben igyekezett „nemzeti vívmányokat” felmutatni. Csakhogy ebben az irányban sem kapott „szabad kezét”. Az előző kormányok már maguk kimerítették mindazon lehetőségeket, melyeket a dualista Monarchia bonyolult, félalkotmányos és félabzolutista belső berendezkedése, nemzetközi helyzete, azaz a tényleges erőviszonyok a magyarosítás számára biztosítottak. A koalíció számára nem maradt más, mint a törvényeket önkényesen alkalmazó miniszteri rendeleteket, lapkitiltásokat szaporítani, alapszabályok jóváhagyásánál akadékoskodni, gyűléseket betiltani, sajtópereket indítani, a horvát vasutasok magyarosításával próbálkozni. Ezt már a korszakban is a tyukszemrehágás politikájának nevezték, s ebben kétségtelenül megfigyelhető a visszatérés Bánffy miniszterelnökségének módszereihez. A koalíció nagy nemzetiségpolitikai alkotásának szánt „Lex Apponyi” sem eredeti nem volt (hiszen főbb intézkedései a Berzeviczy-tervezetben már szerepeltek), sem hatékonyak nem látszott (hiszen a tanítóképzés kérdését nyitva hagyta). Az ún. magyar nemzeti politika szempontjából egyetlen funkciója volt: a hadsereg magyarosításának elmaradásáért a nacionalista közvéleménynek kárpótlást nyújtani, újra megcsillogtatni annak lehetőségét, hogy a nemzetiségeket iskoláikon keresztül magyarosítsák. Maga a törvény, akár a korábbi iskolatörvények, nem annyira egyes rendelkezéseiben volt sérelmes, mint inkább abban, hogy ismételten kétségbevonta a nemzetiségek politikai egyéniségének, kulturális önállóságának gondolatát.

A koalíciónak tehát pontosan annyival kellett nagyobb nyomást gyakorolnia a nemzetiségekre, amennyit korábbi ellenzékiességéből föl adott. Ezzel azonban szét tépte az előző kormányok alatt nagy múgonddal, évtizedek során kiépített nemzetiségi politika, a régiónkénti sajátosságokhoz alkalmazkodó, a nemzetiségi politikusok családi, személyi nexusait is számontartó, hallatlanul bonyolult hálóját. Maga is hozzájárult egy új helyzet megteremtéséhez.

A nemzetiségi politikusok nagyobb aktivizálódását az egyes nem-magyar pártok belső válsága előzte meg, vagy kísérte. Ennek forrásait főként az „Iratok. . .” IV. kötete tartalmazza. Az 1903–6-os politikai válság megkönnyítette számukra a parlamenti aktivitás újrafelvételét. Az 1905-ös, majd az 1906-os választáson pártjaik megerősödnek, előbb Kristóffyék ébresztenek bennük bizonyos reményeket, majd a koalíció maga is egyezkedik a szerb-horvát koalícióval, tárgyalásokba bocsátkozik a románokkal. A Ferenc Ferdinánd trónörökshöz fűződő remények születése, határokon túli támogatók felbukkanása, az annexiók válság, a Lex Apponyi mind hozzájárulnak a nemzetiségi politikusok tevékenységének fokozódásához, ez viszont a kormányzati retorziók fokozódását eredményezi. A föllendülő ipari és mezőgazdasági munkásmozgalmak mellett így lesz a század első évtizedének vége a nemzetiségi mozgalmak megerősödésének korszaka is.

A koalíció bukását követő Khuen-kormány megalakulása már a magyar uralkodó osztályok újjászervezett osztályszövetségének uralomrajutását jelentette. A nemzetiségi politika hétköznapi gyakorlatában új korszak köszöntött be. A munkapárti kormány nem „nemzeti vívmányok” kiharcolását, hanem a Monarchia dualista berendezkedése és nagyhatalmi helyzetének megszilárdítását tekintette politikája zsinórmértékének.

A Khuen és méginkább Tisza által irányított 1910-es választások feltűnő erőszakossága éppen a dualista egyensúlyon őrködők veszélyérzetéből következett. Ferenc Ferdinánd trónörökös súlyának megnövekedése és a nemzetiségi politikusok egy részének bekapcsolódása a Belvedere-körbe (ld. 83. sz.) kényszerítő szükségképpen tette Tiszáék számára, hogy a majdani uralkodó abszolutista törekvéseinek idejében útját vágják, a hagyományos parlamenti rendszer bármi áron történő megszilárdításával a dualista berendezkedés üzemképességét biztosítsák. Az 1910-es választásokon azonban nemesak a volt koalíció pártjai, hanem a nemzetiségi pártok is katasztrofális vereséget szenvedtek. A választási vereség a nemzetiségi politikusok mindkét irányzatát „igazolta”, azt is, amelyik a kormánnyal való megbékélésre hajlott, s azt is, amelyik az általános választójog bevezetését tette meg minden közeledési politika előfeltételének. A kormány — bár nem tagadhatta meg a koalíció egész nemzetiségi politikáját — taktikázott, lépéseket tett a nemzetiségi pártok mérsékelt szárnyának megnyerésére. Az 1910–1911-ben a románokkal folytatott ún. Mihú-féle tárgyalások (72., 77., 86., 88. sz.) szépen példázzák mind azt, hogy milyen szűk a kormányzat által teendő engedmények lehetséges köre, mind pedig azt, hogy — belső gyengeségük miatt — a nemzetiségi pártok egymaguk nem tudnak érdemleges nyomást gyakorolni a kormányra. A tárgyalások jelentősége — kimenetelüktől függetlenül — abban jelölhető meg, hogy a nemzetiségi pártok közül a legerősebb, a román, ezzel megtette az első jelentős lépést a dualista politikai rendszerbe való teljes integrálódás útján.

Az „Iratok. . .” V. kötete jól tükrözi, hogy a magyarországi nemzetiségi kérdés és a külpolitika kapcsolata szorosabbá válik. A szerb és a román királyság jelentősége tovább növekszik; az antanthatalmak érdekeivel összhangban indítanak propaganda-hadjáratot a magyarországi hivatalos nemzetiségi politika ellen. R. W. Seton-Watson és H. Wickham Steed. Az Amerikába kivándorolt rutének körében erősödik az ukrán nemzeti tudat, s általában a visszatérő kivándorlók már nem viseltetnek a hagyományos tisztelettel a hatóságokkal szemben.

Az „Iratok. . .” V. kötetét lezáró 1913-as év nem korszakhatár, különösen nem akkor, ha 1910-et sem tekintenénk annak. Kötethatárnak azonban valóban alkalmas, hiszen a Tisza-kabinet nemzetiségpolitikai tevékenysége — főként a forrásadottságok szempontjából — az 1913 és 1916 közötti időszakból önálló egységet alkot. Célszerűnek látszanék, ha e nagyjelentőségű forráskiadvány nem a VI., hanem egy további, VII. kötettel zárulna, miáltal lehetővé válnék a háború alatt mérhetetlenül felduzzadó, s az eddigi kötetekénél még kevésbé hozzáférhető iratanyag minél teljesebb, a sorozat eddigi tudományos értékéhez méltó publikálása.

SZÁSZ ZOLTÁN

MÉSZÁROS ISTVÁN:

A SZALKAI-KÓDEX ÉS A XV. SZÁZAD VÉGI SÁROSPATAKI ISKOLA

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1972. 340 l.)

Az újabb magyar neveléstörténeti irodalom rangos alkotása, egy kiteljesedő tudós életpálya újabb meggyőző dokumentuma Mészáros István új könyve. Már a szerzőnek eddigi munkái is — hogy csak a legkiemelkedőbbeket, A középkori nevelés, Népoktatásunk 1553–1777 között és A magyar nevelés története 1790–1849 címűeket említsük — egy sokoldalú neveléstörténész oeuvre-jét mutatták, akit nem csupán a magyar és az egyetemes neveléstörténet fölötti szuverén uralom tüntetett ki, hanem tárgyának széleskörű, a történeti valóságba mélyen beágyazott felfogása és az ezzel adekvát komplex feldolgo-

zási módszer, aki éppen ezért az ígért neveléstörténet helyett egy többé-kevésbé kifejlett művelődéstörténettel lepte meg olvasóját.

Ez a meglepetés még egyik művében sem sikerült olyan teljesen, mint az előttünk fekvőben. Ebben a munkában a szerző korábbi műveinek minden erénye koncentráltan és hatványozottan jelentkezik. Igaz, hogy tehetségnek és tárgynak ritka szerencsés konstellációjáról van itt szó. Adva van egy nem csupán a magyar, de az európai művelődéstörténetben is egyedülálló dokumentum, egy kézzel frott latin nyelvű iskoláskönyv, amelyet 1489–90-ben, sárospataki diák korában vetett papírra a mátészalkai vargameszter nagyraihivatott fia, Szalkai László, a későbbi nagyműveltségű és nagyhatalmú főkan-cellár és esztergomi érsek. Nem nehéz elképzelni, hogy mennyi neveléstörténeti, nyelvészeti, filológiai, paleográfiai, művelődéstörténeti, történeti kérdést, sok kérdésnek nyitját, más kérdéseknek kutatást serkentő fölvetését zárja magában ez a latin nyelvű iskoláskönyv, az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Szalkai-kódexe! Szinte csodálkoznunk kell azon, hogy a hazai nevelés- és művelődéstörténeti kutatás eddig nem foglalkozott érdeme szerint ezzel a páratlan értékű kultúrdokumentummal, leszámítva zenei anyagát, amelyet Bartha Dénes 1934-ben teljes egészében publikált, és bevezető tanulmányban sokoldalúan értékelt.

A késedelemért most busásan kárpótol bennünket Mészáros István könyve, a Szalkai-kódexnek ez a páratlan intellektuális izgalmat nyújtó, érdekesítő felfedezéstörténete. A könyv nem csupán ennek az egyedülálló dokumentumnak első és sokoldalúságában mindjárt a teljességet megközelítő ismertetését nyújtja, hanem új megvilágításba helyezi az egész középkorvégi magyar, sőt európai városi iskoláztatást is.

A szerző mindenekelőtt körültekintően tisztázza a Szalkai-kódex keletkezéstörténetét. A kódexet Szalkai 1489–90-ben, tehát mindössze két év alatt írta le az iskola rektora, a krakkói egyetemen végzett Kisvárdai János által rendelkezésére bocsátott anyagból és tanítása nyomán. Keletkezési helyként a régebbi kutatás a sárospataki ágostonrendi kolostori iskolát jelölte meg. A szerző megtámadhatatlan érveléssel kimutatja, hogy a kézirat születési helye valójában a sárospataki városi-plébániai iskola, egy Európa-szerte elterjedt iskolatípus hazai változata volt, amely — szemben az eddigi neveléstörténeti felfogással — nem tisztán polgári, hanem vegyes polgári és egyházi irányítás alatt álló, ennek ellenére a XVI. század közepe előtti városi polgárság polgári öntudatát az összes korabeli oktatási intézmény közül leginkább formáló iskolatípus. Ezek a városi-plébániai iskolák elsősorban már nem a klerikus, hanem az ún. deák-műveltség otthonai, és általános értelmiségi alapműveltséget nyújtanak. Műveltségi anyaguk nem azonos a „hét szabad tudomány”-éval. Ez is fontos, új felfedezése a szerzőnek. Ebbe a deák-műveltségbe éppen ez idő tájt, vagyis a Szalkai-kódex írásának idején kezdenek beszüremkedni a humanista műveltségi elemek, hogy aztán a reformációval ezt a színes, változatos, szabadabb szellemű világi tananyagot ismét egy szűkebb, erősen nyelvi-teológiai központú, a prédikátorképzésre beállított tananyag váltsa fel.

A szerző nem éri be a városi-plébániai iskola fejlődésrajzával, hanem nyomon követi magának a sárospataki városi-plébániai iskolának további történetét is. Szembeszáll azzal a — Zoványi Jenő és Marton János református egyháztörténészek által már megrendített, de meg nem döntött — történeti közfelfogással, amely a híres sárospataki református kollégium megalapítását Perényi Péternek tulajdonítja, és 1531-re teszi, abban a feltételezésben, hogy korábban nem volt a városban iskola. Szerzőnk — mint láttuk — nemcsak a korábbi sárospataki városi-plébániai iskola létezését mutatja ki, hanem azt is, hogy ebből az iskolából lett a helyi egyházszerkezet protestánsává válásával párhuzamosan, 1549–50-ben, már Perényi Gábor idejében a — református kollégium. Még az iskolák elhelyezését is sikerül megnyugtató módon tisztázni.

Ha a szerző már ezeket az általános történeti kérdéseket is ilyen mesterien kezeli,

még inkább elemében van a speciális nevelés-, ill. oktatástörténeti kérdések vizsgálatánál. Sorra veszi a kódex asztronómiai, irodalmi-poétikai, jogi, levelezési és zenei tananyagait, és nemcsak tartalmi és formai szempontból veszi mikroszkopikus vizsgálat alá őket, hanem — ami a nemzetközi egyetemes neveléstörténeti kutatásban is kivételes rangot biztosít művének — a tananyagfeldolgozás, a didaktikai eljárások szempontjából is. Ily módon nem csupán a tananyagot ismerteti, hanem magát a tanítás-tanulás már akkor is ölelkező folyamatait, tanár-tanuló viszonyát, sőt még a XV. századvégi városi-plébániai iskola sajátos auráját is fel tudja idézni.

A középkori iskolázás „hét szabad tudomány”-ából ismert ismeretkörök a XV. század végére már erősen differenciálódtak, és megkezdték XVI. század végére befejeződő metamorfózisukat mai értelemben vett tantárgyakká. A korábban egységes asztronómia pl. ebben az időben már három önálló sodó ismeretkörre szakadt: a naptárszámításra, a csillagászatra és az egészségügyi ismeretekre. A tananyagnak a Föld gömbalakúságát állító tézise, az Amerika felfedezése előtt két évvel az ismert kontinensekről készített térképvázlat, a különféle gyógyászati receptek minden bizonnyal kultúrtörténeti szenzációk. Az irodalmi-poétikai oktatás anyagául szolgáló, XIII. századi eredetű hexameteres-leoninus erkölcsi oktató-vers, a Carmen paraeneticum alighanem neveléstörténetünk első parainézise; egyébként a „devotio moderna” szellemében fogant és egy új, tisztább, emberibb, már humanista színeket is felvillantó vallásos szellemet igyekszik felkelteni a tanulóknban. A másik irodalmi-poétikai tananyag, a IX–X. vagy — a szerző nagyon valószínű bizonyítása szerint — V–VI. századi eredetű hexameteres Theodulus- (tulajdonképpen: Theodulos) ekloga pedig a maga párhuzamos mitológiai-bibliai történeteivel a vallás és a pogány ókor már nem a kora-középkorra, hanem a reneszánszra mindvégig jellemző békés egymás mellett élést mutatja. A jogi tananyag a híres XIV. századi jogász-professzor, Giovanni d'Andrea anyagára megy vissza a család- és rokonságjogi ismeretek kifejtésében. A levélfogalmazási tananyag Dybinnek, latin nevén Tibinusnak, IV. Károly császár kiváló művelődéstörténeti személyiségének művét adaptálja, kibontva a levélírás művészetét a retorikából. A nemcsak énektanítást, hanem zeneelméletet, zenetörténetet is tartalmazó, a XI. századi Arezzoi Guidóra, Johannes de Murisra és a meglehetősen ismeretlen Johannes Hollandrinusra visszavezethető tananyag nem csupán ének- és zenekutatásunk első dokumentuma, hanem énekkutatási módszerével, az ún. relatív szolmizációval mai, Kodály Zoltán által megreformált, világhírféle énekkutatásunknak is alapja.

Ha lehetséges, még a tananyagismertetésnél is érdekesebb és tanulságosabb iskolai feldolgozásának, didaktikai eljárás módjainak rekonstruálása. A szerzőnek didaktikatörténeti meglepetéseket halmozó fejtegetéseiből csak egyet emelnénk ki: az uralkodó oktatási módszernek, a skolasztikus-verbális, ill. ahogy ő — a kettős kifejezéshez tapadó pejoratív értelem miatt nevezi — a szövegmagyarázó módszernek éleselműjű, valóban dialektikus újraértelmezését. Szerzőnk szerint a tananyagnak ez a feldolgozásmódja — Patakon éppen úgy, mint Európa bármelyik iskolájában — a tananyag pontos megértését, felfogását és tudatos elsajátítását, a latin nyelv megtanulását, új ismeretek megszerzését, a koncentrációt egyaránt szolgálta, sőt módszertani nyitottságánál fogva azt is lehetővé tette, hogy a hagyományos tananyag új, korszerű megvilágításba kerüljön, és középkori szaktudományos és vallási tételeket reneszánsz szellemben értelmezzenek. A szerző szerint a régi tananyagnak ez az újszellemű értelmezése jellemző a Kisvárdai János által vezetett pataki iskolai oktatásra is, amely „... alkalmazza, felhasználja az újat, de mellette a legtöbbször megtartja még a régit is. De ha a fejlődésre vagyunk kíváncsiak — jegyzi meg nagyon bölcsen a szerző —, akkor éppen ez az érdekes: hogyan törí át a régi burkot az új fejlemény, az elavultat meghaladva, de mégis a réginek a romjain hogyan győzedelmeskedik idők folyamán az új. Éppen ezért kódexünk a dialektikus fejlődésmentnek is szép példája” (317. l.).

Az eddigi fejtegetésekből kiolvashatóan nemhogy a didaktika-, nevelés-, művelődéstörténésznek, de a történésznek sem lehet érdemi kifogása e nagyvonalú és kiegyensúlyozott, az ide vágó hazai és külföldi irodalom szuverén ismeretére épülő, a komplex művelődéstörténeti módszert teljes biztonsággal alkalmazó, egy sereg új felfedezést tartalmazó, általában jól megszerkesztett és művészi stílusú monográfiával szemben. Ha a szerző Janus Pannoniust még Csezmeicei Jánosnak nevezi (267. l.) Kesincei János helyett, úgy a könyve megírásakor még közkeletű nézetet képviseli. Ha a „klasszikusok” terminus nála nemcsak a pogány, hanem a keresztény ókor auktoraira is vonatkozik (40, 121. l.), ezt indokolja az irodalmi hagyományoknak — a filozófiaiakkal párhuzamot mutató (patrisztika) — kontinuitása. Ha mégis lehetne kívánni valamit a könyvtől, az a páratlanul gazdag és sokrétű művelődéstörténeti anyagban való türelmesebb kalauzolás. Hogy csak egy példát hozzunk fel: azt, hogy az alpha a görög ábécé első betűjeként jelenti a kezdetet, alighanem mindenki tudja, de hogy az alephnek ugyanez a szerepe a héber ábécében (117. l.), ezt talán már nem mindenki. A latin szövegek nemcsak pontos és hű, hanem irodalmi szépségű fordításánál is meg lehetne kérdezőjelezni néhány fordulatot, pl. a *vates*nek bölcs-csel, a *manes*nek alvilági istenek-vel való fordítását (120. l.) — költő, ill. alvilági szellemek helyett. Ezek azonban lényegtelen apróságok. Lényegesnek tartom viszont a legalább két tucatnyi, olykor a megértést is zavaró latin szöveghiba felpanaszolását. Viszont teljes elismeréssel kell adózni a kiadónak a könyvnek művészi borítólappal és kötéssel, fénynyomó papíron szép tipográfiával, tökéletes kivitelű és nagyon tanulságos kézirat-facsimilékkal, képekkel és gondos apparátussal való megjelentetéséért.

Mindent summázva: Mészáros István új műve mind a hazai, mind a külföldi tudományosság előtt méltóképpen fogja reprezentálni a magyar neveléstörténeti irodalomnak ha nem is általános vonulatát, de mindenesetre ennek legkimagaslóbb csúcsait.

BELLÉR BÉLA

KIRSCHNER BÉLA:

LENIN A DEMOKRATIKUS ÉS A SZOCIALISTA FORRADALOMRÓL

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1971. 276 l.)

Ha elméletörténeti munkákban nem bővelkedő irodalmunk ilyen jellegű feldolgozásokkal gyarapszik, már önmagában is figyelemre méltó. Bármilyen meghökkentő is első pillantásra, de csak a könyv kézbevételekor tudatosodik az olvasóban, hogy a lenini forradalomelmélet fejlődésének pontos nyomonkísérésével milyen hosszú ideig volt adós a történeti-politikai irodalom, holott mint oktatási téma évtizedek óta szerepel az egyetemi előadások, valamint a legkülönbözőbb rendű és rangú kurzusok programjában.

A szerző Lenin elméleti munkásságának kezdetétől 1917 ősziéig kíséri nyomon a szocialista forradalommal kapcsolatos igen gazdag teoretikus örökséget. Tehát több mint két évtizedet ölel át, s nem is akármilyen időszakot, hiszen különösen nagy ívű periódusa ez a századeleji Oroszországnak: mindazt az ellentmondást összesűrítette, amely a feudális viszonyoktól terhes, lassan kapitalizálódó, két kontinensre kiterjedő birodalmat végül is összeroppantotta. A cári Oroszország, amelyet a múlt század forradalmi nem tudtak lángrollobbantani, a XX. század elején, másfél évtized alatt három forradalmat él át. Ezek közül az utolsó nemcsak az oroszországi népek életében hozott gyökeres változást, de egyúttal az egyetemes történelem korszakos jelentőségű határkövévé is vált.

A forradalomelmélet lenini koncepciójának ilyen hosszú időszakra vonatkozó vizsgálata kitűnő lehetőséget biztosít a szerzőnek, hogy kimutassa az elmélet és a gyakor-

lat kölcsönhatásának viszonyát, azt a lenini munkamódszert, amely mindig a konkrét társadalmi valóságot tekinti kiindulási alapnak az elméleti konklúziók számára. Lenin ha gyakran módosította is elméleti felismeréseit és következtetéseit, azt a változó valóság kényszerítő erejének engedve tette minden egyes alkalommal. A szerző, ha semmi egyébre nem törekszik, csak a lenini forradalomelmélet előbb említett jellegzetességének a bemutatására, akkor is érdemlegeset alkotott volna. Kirschner vizsgálati módszerének az egyik, feltétlenül kiemelendő erénye, hogy aláhúzza „az állandó elemek mellett a lenini koncepció változó, módosuló összetevőit, az elmélet és a történelmi valóság dialektikus viszonyát, Európában, sőt a világban végbemenő folyamatok tapasztalatainak elemzéséből adódó lenini következtetéseket — amelyekkel megteremtődött a marxizmus belső megújítása: a leninizmus” (9. 1.).

Mivel Lenin életművének egy tekintélyes részét tekinti át a szerző, módjában áll forradalomelméletének genesisét és további fejlődési vonulatát felrajzolni, azokkal a kiigazításokkal együtt, amelyeket Lenin a gyakorlati tapasztalatok alapján szükségesnek tartott végrehajtani. Így meggyőzően tárul elénk az a gyakran hangoztatott, de nem ritkán szem elől tévesztett igazság, hogy Lenin egyes kérdésekben — nevezetesen a forradalom problémakörében — vallott álláspontjának megvilágításához nem elég néhány művének, vagy még kevésbé a szöveggörnyezetükből kiragadott textusoknak az ismerete. Ezek nem feltétlenül perdöntők, éppen amiatt, hogy a valóságos társadalmi-történelmi események sodró forgatagát követő és eszmei-politikai ellenfeleivel polemizáló lenini gondolatok állandó változásban, átalakulásban vannak. Igen értékes Kirschnernek az a sikeres kísérlete, hogy megmutassa a lenini gondolati mechanizmus folyamatát. (Zárójelben jegyezzük meg, hogy Lenin egyike volt azon keveseknek, aki a marxizmus klasszikusainak életművét szövegszerűen fordította és eredetiben is alaposan ismerte — ami egyik előfeltétele volt szellemük és kutatási módszereik megértésének, elsajátításának.)

Ebből a szempontból tanulságosnak látszik a szocialista forradalom kérdésében vallott lenini álláspont fejlődése. Mint ismeretes Marxnak és Engelsnek abból a következtetéséből indult ki Lenin, hogy a szocialista forradalom ott fog kirobbanni és győzelemre jutni, ahol legélesebb a munka—tőke antagonisztikus ellentéte, vagyis a legfejlettebb kapitalista országokban. Ez azután proletár világforradalom (vagy legalábbis az európai földrészre kiterjedő szocialista forradalom) keretében egyidejűleg vezet el több országban is a munkásosztály győzelméhez. Lenin ennek alapján a nyugati fejlett kapitalista országok proletárforradalmától tette függővé az oroszországi szocialista forradalmat. Az 1905-ben kirobbant polgári demokratikus forradalom hatására „A szociáldemokrácia két taktikája a demokratikus forradalomban” című munkájában tovább finomította álláspontját: az orosz polgári demokratikus forradalomnak szocialista forradalommá fejlődését ugyan még mindig a Nyugat-Európában lezajló proletárforradalmaktól tette függővé, de Lenin az egyre szélesedő orosz polgári forradalmat úgy értékelte, mint ami jeladás lesz a fejlett tőkés országok szocialista forradalma számára. A mensevikek a marxizmus ortodox felfogása alapján arra az álláspontra helyezkedtek, hogy az orosz munkásság a polgári demokratikus forradalomban is csak úgy juthat hatalomra, ha ezt az orosz forradalmat megelőzi a nyugati kapitalista országok szocialista forradalma.

Lenin 1905-től a proletárforradalom megvívását napi, időszerű feladatnak tekintette, mégha óvakodott is konkrét időponthoz kötni ennek megérlelődését. Figyelme a forradalom szubjektív feltételeinek elősegítése felé fordult. 1913-ban fogalmazta meg először a forradalom objektív és szubjektív feltételeinek mibenlétét lényegében úgy, ahogy az majd később az 1920-ban megírt „Baloldaliság”-ból közismertté vált.

A háború alatt, 1915-ben írt cikkeiben (augusztusban, szeptemberben és októberben) az 1905-ös világhelyzettel szembeni különbség alapján annak lehetőségére mutatott rá, hogy a szocialista forradalmak nyitányát esetleg az orosz proletariátus fogja megkez-

deni. Megjelenik nála az a feltétlenül újszerű következtetés is, miszerint a szocialista forradalom egy vagy egynéhány országban is győzhet az imperializmus egyenlőtlen fejlődése következtében.

Mint a fenti elnagyolt fejlődéstörténeti vázlatból is látható: Lenin a tényleges társadalmi változások szüntelen vizsgálata és nyomkövetése alapján fojálta nézeteit, Marx tanításából elsajátítva a valóság szenvedélyes tiszteletét s azt, hogy az elméleti megállapítások igazságainak egyetlen próbaköve csak az élet lehet, nem pedig tényleges vagy vélt tekintélyek nézeteivel való egybevetés.

A szerzőnek abból a törekvéséből, hogy Lenin forradalomelméletét fejlődésében mutassa be, adódik a tanulmány belső szerkezete: mivel ez az elmélet a társadalmi változással összhangban fejlődött, formálódott, ezért szorososan követi a történeti eseményeket.

Egyfajta leegyszerűsítéssel, csak a leglényegesebb csomópontok szem előtt tartásával azt mondhatnók, hogy az 1905 – 1907-es első orosz forradalom elsősorban ösztönzést adott a frissen szerzett tapasztalatok elméleti feldolgozásához és rendszerezéséhez. Ez azután, mint láttuk, lényeges elemekkel bővült tovább az első világháború éveiben. 1917 februárjától megkezdődött ennek különösen intenzív és mindennapos szembesítése a forradalom gyakorlatával. Példaként említenénk meg a szerző által tárgyalt gazdag anyagból a permanens forradalom elméletét, amelyet még Marx és Engels dolgozott ki a múlt század közepén. Lenin korai írásainak egyikében, 1894-ben elevenítette fel újólag. 1905-ben az orosz polgári forradalom kapcsán továbbfejlesztette ezt az imperializmus körülményeinek megfelelően és kidolgozta a munkás-paraszt demokratikus diktatúrának, mint a demokratikus feladatok megoldásától a szocialista átalakulásba beletorkolló demokratikus forradalmi kormányának az elméletét. Ezt a permanens forradalom időszakának osztatlan hatalmaként tartotta megvalósíthatónak. 1917 áprilisában, mikor újabb emigrációjának egy évtizede után visszatért hazájába, egyrészt a munkás-paraszt demokratikus diktatúrát a szovjetek gyakorolták, megosztva hatalmukat a burzsoá Ideiglenes Kormánnyal, másrészt a mindennapi életben bebizonyosodott, hogy a szovjetek nemcsak a proletárdiktatúra ekkor még csak feltételezett szervezeti formájaként működhetnek. Ezek a tapasztalatok újabb lehetőségeket adtak Leninnek a forradalomelmélet fejlesztéséhez, amelynek legnagyobb próbaköve 1917 októbere volt.

Mint a szerző is utal rá könyve utószavában, a proletárforradalom győzelme utáni kérdések vizsgálatával lenne csak teljes a lenini forradalomelmélet feltárása. Ilyesféle hiányérzete van az olvasónak is miután végére jutott a kötetnek, mivel a mának leginkább szóló kérdések a munkásosztály győzelemre jutása után merültek fel. A folytatás gyakorlati hasznát aligha szükséges bizonygatni, mert olyan, az oktatásban jól használható kézikönyv megszületését eredményezné, amely Lenin tanításainak egyik leglényegesebb összetevőjéről, a forradalomelmületről adna átfogó, teljes képet, hatékonyabban segítve ezzel elő korunk marxizmusának – a leninizmusnak a megértését.

IVÁN GÉZA

MERÉNYI FERENC:

A MAGYAR ÉPÍTÉSNET 1867—1967

(Budapest, Műszaki Kiadó. 1970. 180 l.)

A magyar építészet történetének az az évszázada, melynek rövidre fogott történetét most Merényi Ferenc tollából immár második kiadásban és igen szép kiállításban bocsátja elének a Műszaki Kiadó építészet-történetünknek kétségtelenül legjelentősebb

korszaka. Jelentős mennyiségi szempontból — hiszen az ország mai épületállományának csaknem egésze e korszak terméke, mai épített környezetünk (még a műemlékek nagyrészt is ideértve, melyek ugyancsak e korban nyerik el — vagy vissza — azt az alakjukat, melyben ma is ismerjük őket) ennek az évszázadnak jegyében áll. De jelentős — és változatos —, minőségi szempontból is: hiszen az ipari forradalommal induló évszázad: a gazdaságnak és a reája rétegeződő társadalomnak, adminisztrációnak, kultúrának korábban elképzelhetetlenül kibővülő funkciói Magyarországon is részint egyre újabb, más és más építészeti keretet, részint ilyen igényeiknek a kielégítéséhez új meg új építészeti és technikát: vasat, betont, üveget követeltek. És ezeket meg is kapták — ám az építészeti stílusoknak olyan gyors változásával együtt, mely az építészettörténet korábbi századaiban ugyancsak teljesen ismeretlen volt.

Elsősorban éppen stílusának e gyors és sokszoros változása folytán került a korszak építészete — még mielőtt maga a korszak is bevonódott volna a történeti érdeklődés körébe — már oly korán heves és szenvedélyes viták központjába. Természetes, szinte törvényszerű, hogy minden új korszak új építészeti és általában művészeti stílust is hoz magával — és az is, hogy az új stílus az előttejárót, melynek tagadásaként jött létre, szigorúan ítéli meg, sőt le is becüli. Az utódok szemében az elődök építészetiét ugyancsak mindig fanyalgás kíséri. A stílusok ilyen gyors változása folytán azonban e században e magatartás egyre inkább állandósult. Már a historizáló eklektika fanyalgott a klasszicizmustól, de miután maga is végigment a neogotikától az első neobarokkig vezető úton, hasonló megítélésre talált az új, már a Jugendstil, a szecesszió által ihletett nemzedékek részéről. Ezek épületeit viszont az egymást kölcsönös ellenszenvvel néző utódok: részint a rediviváló második neobarokk, részint a Bauhaus köre nézte fanyalgó kritikával; őket azután a 30-as évekre kibontakozó új népies irányzat, majd az 50-es években kibontakozó, szovjet indítás után létrejött archaizáló stílus hívei nézték gyanakodva stb. stb. Mindenesetre egy évszázad alatt elég számos eltérő vélemény és valamilyen elemében mindig helyt is álló negatív értékelés született ahhoz, hogy a korszak nem sajátlagosan építész szakember kutatóit alaposan megzavarja, akik hajlamosan arra, hogy az egymást váltó építészeti irányok megítélésénél elsősorban a stílári ismérveket észlelve, azokat megrendelők ízlésével a kelleténél erőteljesebben, nem egyszer sematikusan azonosítsák, az építészeti megítélésébe csakhamar politikai-érzelmi elemeket is belekeverték. Meghatározott valamely stílus jegyében álló korszak építészeti teljesítményének elismerése így könnyen politikai-érzelmi azonosulásnak is tűnhetett a hozzá nem értők előtt.

Abban, hogy e korszak hazai építészettörténetének ábrázolását most Merényi Ferenc végül is sikeresen oldhatta meg, legnagyobb része éppen annak az alapállásnak van, melyet a könyv legelején Az ipari forradalom és a kapitalizmus fejlődésének következményei a XIX. század építészetében c. fejezetben foglal össze. Ez az alapállás, a problémát helyesen látva, tisztán történeti: bemutatja az induló korszak új igényeit az új épületfajták iránt — s e minőségi igény után a mennyiségit: az új típusú, újfajta épületekből egyre többre és többre. A következő fejezet már azt ábrázolja, ahogy — szerző rendkívül szemléletes szóhasználatával — „a történelmi formák epidermisze alatt” ténylegesen ki is alakulnak az új építészetnek az új igények kielégítésére már egyedül alkalmas szerkezetei és technológiai.

Ezután a nyitány után a könyv a két világháborúval elválasztott három periódusban megy végig építészetünk történetén: az *első* periódusban bemutatva a historizmus magyarországi építészetét (ennek kapcsán ismét visszatérve a hazai kapitalizmus viszonylag kései kifejlődésének hatására új épületfajták kései létrejöttében), majd a századfordulótól a különféle avantgard irányzatok megjelenését, végül pedig a nemzeti jellegű modern magyar építészeti megteremtésére irányuló törekvéseket (ahogy a historizmusnál Ybl, úgy itt Lechner, részben Lajta, majd Medgyaszay kiemelésével). Végül is ugyanezek az

irányzatok térnek vissza már némileg (de ideológiai funkcióikban igen jellegzetesen) módosulva a két háború között a *második* periódusban is: részint a hivatalos, a felélesztett történelmi stílus (elsősorban a 80-as évek neoreneszánszával szemben jellemzően) a neobarokk; részint az újabb magyaros építészeti törekvések, végül pedig ismét a korabeli modern európai és amerikai építészeti irányok. Szerző utóbbiak kapcsán utal az érvényesülésükre lehetőségét biztosító új, vagy (a tömegek vonzása érdekében) legalább is új építészeti köntöst igénylő funkciókra: kórház, mozi, kiállítási architektúra, kereskedelem stb. A második világháború utáni hazai építészetnek, a *harmadik* periódusnak a könyv három alperiódusát különbözteti meg: az egyértelműen immár ennek az új építészetnek jegyében lefolyt újjáépítést, majd a szovjet építészet egyes avult ízlésbeli normáit elvtelenül átvevő „archaizálás” korát; — végül az 50-es évek közepétől számítva a korszerű építészeti irányzatokhoz ismét visszatérő napjainkig terjedőt. Itt a korszerű tömeges lakásépítés előfeltételeinek megteremtését emeli ki, külön szövege az utolsó negyedszázad ipari építészetéről.

Már gondolatmenetének e rövid ismertetése is érzékelteti: Merényi munkája valóban átfogja a kor egész hazai építészetét — ha (s erre még alább visszatérünk), inkább csak az *építőművészet* szempontjából nézve is azt. Röviden, de találóan és jól megalapozottan helyezi el a folyamat egészében az egyes irányzatokat és ezek képviselőit. Tárgyalásában szerző következetesen a modern építészeti irányok mellett kötelezi el magát: rokonszenve észrevehetően az új funkciók kielégítésére új formákat is teremteni képes építészet mellett áll. Ennek felismerését külön megkönnyítette számára az a körülmény, hogy, mint láttuk, az építészet egészét, minden ágazatát (így az ipari, közlekedési, kereskedelmi célú és jellegű építészetet is) bevonja vizsgálódásainak körébe — ha természetesen nem egyforma mértékben is. Ez az álláspont teszi azután lehetővé azt, hogy a könyv a társadalmi igényt, funkciót, technológiát és stílust mindvégig többé-kevésbé szoros és töretlen egységben mutassa be, egyforma távolságban a kritikátlan lelkesedéstől és a nosztalgikus sópánkodástól. Mindenesetre olyan magas színvonalú világos szintézis keretében, melynek értékét még egyes részkérdések megoldatlan, vagy megoldásukban vitatható volta sem módosíthatja.

E kérdések közül elsősorban azt kell megemlítenünk, hogy bár a kötet — mint említők — induláskor sőt még később is (bár ekkor már nem oly széles elvi megalapozással) a kor hazai építészetét az építészet új funkcióiból vezeti le (ezek között mindig kellő súllyal utalva az újonnan megjelenő, a korra legjellemzőbb funkciókra), magát a fejlődést végül is — mint a szerkezet ismertetéséből is láthatjuk — alapvetően stiláris kategóriákban mutatja be, vezeti végig. És jóllehet az építészetben talán még inkább, mint bármely más területen funkció és stílus egymással szoros összefüggésben van (kivált e korban, melyet stílus és funkció, ill. az azt érvényre juttató technológia egyre erősebb közeledése jellemez), ez a tárgyalásmód mégis óhatatlanul bizonyos hiányérzetet támaszt az olvasóban. Világos ugyanis, hogy az építészetrel szembeni új igények mögött az egész gazdaság és társadalom változása áll, — de e mélyebb gyökerek (pl. a lakáskultúra, a lakáshasználati szokások és elvárások megváltozása), melyek főleg a két világháború közötti korszak építészetére olyan jelentős befolyást gyakoroltak, itt nem tárulnak fel elég határozottan: szervezeten csak stílusproblémaként jelentkeznek, mélyebb társadalmi-gazdasági alapjaikra csak elszórt utalások céloznak.

De e stiláris szempontú ábrázolással szemben, a szempontot feltételeesen elfogadva is, van hiányérzetünk: a könyv a fejlődést ui. ezáltal tisztább kontúrúnak ábrázolja a valódinál s az életműveket (melyekből egy-egy stílus-korszak képes összeépülni) homogénebbnek, egyértelműbbnek. Mintha nem találkoznánk korunkban is nem egy tehetséges építésszel, aki pályája során 2—3 stílust is végigpróbált, megrendelői stílusigényének kénytelen-kelletlen, vagy csupán közömbösen, de mindenképpen rutinosan és színvonal-

san engedve, — aki azonban itt határozottabb profillal, egyetlen meghatározott irányzat, periódus keretében jelenik meg. Természetesen indokolatlan túlzás lenne szerzőn ezeknek az egyénekhez kötött részletkérdéseknek következetes számonkérése, a jelenségnek általános összefoglaló érzékeltetése azonban — akkor, amikor a konkrét fejlődés e kötetben elsősorban egyének útján át ábrázolva jelenik meg — nem lenne felesleges.

Az építészeti értékelésben funkcionális problémáknak is inkább stílárisként való kezelése sajátos módon jelentkezik a két világháború közötti, a második világháború előestéjén kibontakozó új népies irányzat törekvéseinek megítélésénél. A kor falusi építészetének a bár hagyományos, de még eleven funkcióknak megfelelő, tehát a népi hagyományt nem pusztán dekorációként alkalmazó megújítása — képviselőinek politikai beállítottságától vagy méginkább ideológia teremtő szándékától függetlenül is — véleményünk szerint önmagában nem lenne helyteleníthető törekvés — kivált a kor viszonyai között nem. Az őket elítélő, Merényi által idézett sommás kortársi nyilatkozatok (Granasztói, Major) ha elvileg helyesen mutattak is rá az irányzat egyes távolabbi buktatóira, gyakorlatilag sajnos semmit nem tettek, nem is tehettek a támadtak által (politikai beállítottságuktól függetlenül is) jól észlelt igény bármilyen megoldására. A modern európai építészet hazai képviselői az e modern építészetet apercipiálni képes réteg megrendelői igényeihez alkalmazkodni kényszerülve nyaralókat és villákat terveztek, de a hazai falusi funkciókat kiszolgáló, a megrendelő konzervatív ízlése által is elfogadható, esztétikailag mégis szép épületek fontosságát (az egész életmódot magát — legalábbis az idézetek tanulsága szerint — csupán teoretikusan és elég értetlenül szemlélve) kevésbé is látszottak érzékelni. Pedig az igény realitására, nagyon is időszerűen, mai faluképünknek új, a legsivárabb kispolgári ízlést tükröző építkezésekkel reménytelenül elcsúfulóban levő, éppen a szerző által is a 135., 140. lapon ugyancsak panaszosan emlegetett állapota mutat rá. S ugyanakkor megfigyelhető a falusi építészeti stílusok mai reneszánsza és az európai országok nagyrésztében a hagyományoknak sikeresen modernizált formában a falusi építészetben való fennmaradása.

Mindez végül felhívja a figyelmet a könyvnek arra a röviden már említett hiányosságára, hogy bár címében a magyar *építészet* bemutatását ígéri, az amiről beszél, mégis elsősorban *építőművészet* marad. Az az építészeti tevékenység, melynek terméke az ország építményállományának túlnyomó részét alkotja, végül is hiányzik belőle, — mint ahogy (s ezt most vesszük észre) tulajdonképpen a funkciók indító felsorolásában is a kor hozta új funkciók dominálnak, de háttérbe szorulnak az *ösi* és *állandó*ak: így mindenekelőtt maga a lakás, a lakóépület: az átlagember lakóépületének problémája a maga totalitásában. Hiányzik ui. a falu, a kisváros, a külváros építészete, szegényes, jellegtelen, vagy olykor éppen ízléstelenségében nagyon is jellegzetesen túlcicomázott házsoraival, amelyeknél éppen az építőművészetével *ellentétes* irányú fejlődésnek lehetünk tanúi: a modernebb funkciók kielégítése lesz kénytelen alkalmazkodni egyfajta társadalmilag nagyon is eleven eszményt kifejező stílus nagyonis megmerevedő epidermiszéhez. Erről, ami pedig ugyanúgy része a magyar építészetnek, mint Lechner, vagy Kozma munkássága, a könyvben nem esik szó, jöllehet — természetesen nem a művészet, az egyedi alkotás, hanem a típusok szintjén, mind a tipikus funkciók, mind a tipikus stílusok és ezek tipikus konfliktusainak vonatkozásában — a hazai építészet ilyen arcának bemutatása sem lett volna érdektelen, — már csak az összehasonlítás: a nagyok nagyságának és a haladó művészi törekvések reakciójának érzékeltetése érdekében. Elmaradása ennek az átlagnak (melyet pedig csak az építőművészet kutatója mellőzhet, az *építészet* nem — mint ahogy a festészet története sem mellőzheti a giccs bemutatását és tárgyalását, melyről a festőművészet azonban nem tartozik tudomást szerezni) lesz talán a kötet egyetlen említésre méltó hiányossága.

A nyomdatechnikailag remek kiállítású könyvet 562 kicsiny, de ennek ellenére is

tökéletesen tiszta és valóban értékelhető *kép* teszi teljessé: valóban szerves részei a szövegnek, amelynek tömörsége, szűkszavúsága így tökéletesen feloldódik a gazdagon áradó látványban, miközben azonban az összbenyomás még fokozottan konkrété válik. A kép itt már nem csupán dekoráció vagy illusztráció: maga is szinte szöveggé, azzal egyenértékű és éppen a képek nagy száma folytán azonos bőséű információ hordozójává válik. Amit hiányolhatunk, az itt is az építészet rosszabbik, sajnos átlagosabb arcának bemutatása: a képanyag itt — még inkább mint a szöveg — a kvalitásos építészet felé mutat.

A történész számára nem kevésbé jelentős a kötetet lezáró *bibliográfia* sem. Történészkatatóink egy korszak forrásai között mindaddig kevésbé vették figyelembe a (látszólag) csupán sajátlagosan műszaki-építészeti problémákkal foglalkozó folyóiratokat, könyveket. Ám éppen korunkra, a technikának és kivált az építészetnek a társadalom életébe oly közvetlen, mindennél sokoldalúbb benövése folytán, a történész bizonyos, már távolról sem műszaki területeken, így pl. az életmód kutatásában is egyre kevésbé nélkülözheti ennek az irodalomnak segítségét. Merényi elsősorban műszaki-építészeti folyóiratokat feldolgozó, természetszerűen igen erősen szelektált, de még így is impozáns, az ismertetett alkotásokra, művekre utaló bibliográfiája közvetlen használhatóságán túl, általában is igen alkalmasan érzékelteti azt a segítséget, amit ez a forrásanyag a kor történészkatatója számára is nyújtani képes.

Egyes hiányosságai, helyenként részletkérdésekben vitatható felfogása ellenére is Merényi könyvét egészében — mint arra már előljáróban is utaltunk — nemcsak az építészet- vagy a művészettörténész, hanem a kor bármely irányú katatója számára is igen hasznos és jól használható könyvnek tartjuk. Eredményeinek felhasználása, de továbbfejlesztése, bővítése is (pl. talán az általunk javasolt egyes irányokban is) a kor minden katatójának fontos, de most már *el is végezhető* feladata.

VÖRÖS KÁROLY

DOLMÁNYOS ISTVÁN:

FINNORSZÁG TÖRTÉNETE

(Budapest, Gondolat. 1972. 438 l., 20 tb.)

Az utóbbi tízegy-néhány évben örvendetesen gyarapodó egyetemes történeti irodalmunk komoly gazdagodását jelenti Dolmányos István új könyve. Jelenti ezt már csak azért is, mert mondhatni teljesen új területet tárt fel ezzel a munkával. Finn szerzőktől már megjelent (persze még a felszabadulás előtt, polgári szellemben írt) magyar nyelvű összefoglalás, magyar nyelvészek munkái is adtak egészen rövid tájékoztatót a finn nép történetéről, de ahogy Dolmányos István joggal hívja fel a figyelmet mindjárt előszava elején, magyar történész tollából még nem jelent meg könyv Finnország történetéről.

De egyetemes történeti irodalmunk gazdagodását jelenti ez a könyv más vonatkozásban is. A szerző maga ugyan több ízben leszögezi, hogy csak népszerű munkáról van szó. Valójában azonban ennél többről. Dolmányos István igen nagy szakirodalmat használt fel, finn, orosz, nyugati nyelveken írt munkákat, visszaemlékezéseket, de az egész anyagot ő fogta össze jól szerkesztett, egyéni kompozícióban. Fontos, sokat vitatott kérdésekben önálló megoldásokat hoz, olykor az eddigi szakirodalommal vitatkozva teszi a maguk helyére az egyes jelenségeket. Így tehát voltaképpen tudományos összefoglalásról beszélhetünk, amely biztos marxista—leninista álláspontonról tekinti át a finn nép fejlődését.

Az első, őstörténeti fejezetet Bereczki Gábor nyelvész írta, aki a mai tudományos ismeretek szintjén mutatja be a finnek, ill. kissé általában a finn-ugorok őstörténetét,

ebben a fontos, de még sokkal nehezebb stúdióban azt foglalva össze, amit mai ismereteink szerint tudhatunk, és amin alkalmasint csak további régészeti kutatások módosíthatnak majd érdemlegesen.

A következő két fejezetben, amelyek az őstörténeti bevezetéssel együtt a könyv kisebb felét teszik ki, a szerző a feudalizmus korszakának az eseményeit vizsgálja a svéd uralom időszakában, 1809-ig. A finnek lakta terület ekkor a svéd állam része, így története óhatatlanul összefonódik a svéd történelem szakaszaival. Dolmányos István fölényes anyagtudását bizonyítja, hogy nem vész el mégsem a svéd történelemben, nem pótolja a finn történelmet a svédvel, hanem a belső-svédországi fejlődés alapvető mozzanataira utalva a finn tartomány történetét tárgyalja. Már itt kiemeli a parasztság sajátos helyzetét, azt, hogy nem került jobbágysorba, hanem még a rendi gyűlésen is hallathatta szavát negyedik rendként. Ha ez nem is jelentett elhatározó szerepet, és a rendi gyűléseken kisebbségben levő parasztság nem egyszer nagy felkelésekben kellett, hogy érdekeiért fellépjen.

A svéd uralomnak megfelelően a nemesség svédekből került ki, ill. az esetleges finn származású nemesség is elsvédésedett. A tartományi különállás, autonómia gondolata azonban a svéd nemességet is szembefordította a birodalmi központtal, különösen a XVIII. század második felében kibontakozó abszolutizmus idején. Nagyobb önállóságot kívánt. Ennek az elképzelésnek a megtestesítője Göran Magnus Sprengporten, aki orosz segítséget próbált igénybevenni ehhez, és az orosz uralom megteremtése után rövid időre első főkormányzója lett a Finn Nagyhercegségnek. Dolmányos igen meggyőzően mutatja be, bírálva a finn polgári történetírást felfogását, mennyire helyes volt ez az állásfoglalás.

A könyv második, nagyobb fele 1809-től napjainkig mutatja be Finnország történetét, az 1917-ig terjedő korszakot, a forradalmak korát, és az utolsó felszázadot tárgyaló három fejezetben. Finnország a cári birodalmon belül egészen sajátos helyzetet foglalt el, önálló kormányzattal, vámrendszerrel, idővel önálló pénzrendszerrel, alkotmánnyal, amelyet még I. Miklós és III. Sándor sem mert felszámolni, csak az orosz uralom utolsó évtizedeiben történtek erre kísérletek. A kormányzat ezt az autonómiát kezdetben a svéd nemességnek adta meg, amely az alkotmány értelmében továbbra is (bár ritkán) üléselőrendi gyűléseken a vezető szerepet játszotta. A svédekkel szemben azonban maga a kormányzat is olykor bátorította a finn nyelvi és politikai igényeket. Így a XIX. században ment végbe az a folyamat, amelynek a során a svéd kulturális és politikai uralmat fokozatosan felváltotta a finn elem egyenjogúsága, majd túlsúlya. Dolmányos nagyon szépen mutatja be, hogyan indult meg a finn nemzeti öntudat ébredése, amiben a kulturális kérdéseknek jelentős szerepük volt (a finn nyelv ápolása, a Kalevala összeállítása). Ebben nagy szerepet játszott a kapitalista korszak beköszöntével a finn munkásosztály kialakulása és megerősödése. Ez különösen 1905 után mutatkozott meg, amikor a már polgári demokratikus alapokon szervezett finn parlamentben a szociáldemokrata párt a legerősebb politikai párttá nőtte ki magát. A kormányzat részben még 1905 előtt, részben pedig a sztolipini reakció korában számos intézkedést tett a finn önkormányzat megnyirbálására.

A finn autonómia, majd a finn önállóság legjelentősebb támasza az oroszországi proletariátus és a bolsevik párt volt. Az Októberi Forradalom győzelme után a szocialista államhatalom rögtön elismerte Finnország önrendelkezési jogát, ahogy azt a bolsevik párt korábban is hirdette. Dolmányos hangsúlyozza, mennyire fontosnak látta Lenin az önrendelkezés jogát, és éppen a finn példával igazolta, hogy az önrendelkezés elvének a meghirdetése teszi majd a nemzetiségek proletariátusát a bolsevikok legszilárdabb szövetségesevé.

Az Októberi Forradalom után éppen az új szovjet állam állásfoglalása tette lehetővé Finnország önállóságának a kikiáltását, addig a burzsoázia nem gondolt erre, hanem

megmaradt az autonómia álláspontján, legfeljebb azon gondolkodott, hogy az orosz főhatalmat a némettel cserélje föl. Az állami függetlenséget az a parlament kiáltotta ki, amelyben a szociáldemokrata párt abszolút többségben volt.

1918. január 28-án a szociáldemokraták Helsinkiben (amely már jóideje az ország fővárosa volt a régebbi központ, Turku helyében) megalakították a népbiztosok tanácsát, az ország déli és keleti része a győztes szocialista forradalom hatalma alatt állt. A burzsoázia csak a német imperialisták segítségével tudott hosszas harcokban felülkerekedni. 1918 májusára eldőlt, hogy Finnország polgári demokratikus köztársaság lesz.

Dolmányos István az utolsó ötven esztendő történetét is tárgyalja az utolsó fejezetben, a két világháború közti fokozatos jobbrtolódást, amely azonban mégsem vezetett el teljes fasizálódáshoz, a két fegyveres összecsapást a Szovjetunióval, és azután az ország leszámolását a szélső jobboldallal, a háború utáni konszolidálódást. Kiemeli itt Paasikivi, majd Kekkonen szerepét.

A könyvet negyven oldalnyi képanyag, három térkép, rövid bibliográfiai tájékoztató, valamint név- és helynévmutató egészíti ki. A bibliográfia bizonyos tájékoztatást ad a historiográfiáról is. Egyébként a szerző különösen az első részekben elég gyakran vitatkozik a finn polgári történetírás képviselőinek az állásfoglalásával is.

Nyilvánvaló, hogy ilyen, bár viszonylag nagy terjedelmű, mégis korlátozott összefoglalás, amely az egész finn történelemről ad áttekintést, nem térhet ki egyetlen mértékben a történelmi folyamat minden kérdésére. Dolmányos István elsősorban politikai eseménytörténetet ad. A gazdasági és társadalmi fejlődésnek csak néhány vonását, a legfontosabbakat villantja fel. De talán érdemes lett volna ezeket mégis valamivel részletesebben tárgyalni. Így ugyanis a finn nép középkori életéről keveset tudunk meg, hiszen a politikai események a feje fölött zajlottak le, és a svéd politikához kapcsolódtak. Épp így nem mutatkozik meg elég világosan a gazdasági élet modernizálódásának a folyamata, a kapitalizmus térhódítása. A második világháború után is csak deklaratívan hat, hogy Finnország agrár-ipari országból ipari-agrár országgá alakult át, bár erre vonatkozólag a szerző közöl néhány alapvető számadatot, mégis hiányzik a fejlődés akárcsak vázlatos rajza. A kulturális élet eseményei is inkább csak a politikai fejlődéshez való kapcsolataikban kerülnek tárgyalásra. Ebben a vonatkozásban azonban még inkább érvényes az, hogy az adott terjedelmen belül részletes kultúrtörténetet csak a politikai fejlődésmenet ábrázolásának a rovására lehetett volna adni.

Ezt az ábrázolást pedig kár lett volna leszűkíteni, mert éppen itt mutatkoznak meg Dolmányos István történetírói kvalitásai a legvilágosabban. Dolmányos ugyanis úgy tesz, mint aki voltaképpen csak az eseményeket mondja el, alig-alig kommentálva azokat. Valójában pedig nagyon is érdemben és önállóan értékeli is, és ezek az ítéletei mindig kiegyensúlyozottak. Nem kétséges, hogy mindig a társadalmi haladás oldaláról vizsgálja és mérlegeli az eseményeket, de sohasem válik egyoldalúvá, nem angyalokat és ördögöket rajzol, hanem élő és cselekvő embereket, akiknek a tettei lehetnek pozitívak és negatívak, de ez a kettősség nem esik egybe maradéktalanul az osztályerők frontjával. Megkülönböztetett figyelemmel vizsgálja a munkásosztálynak és pártjának a fejlődését, de ez nem jelenti azt, hogy a polgári erőket ignorálná.

A feudalizmus korát tárgyalva az európai helyzetre is mindig tekintettel van, dicséretes önfegyelmel persze csak abban a mértékben, amennyire ez a finnországi fejlődés megértéséhez szükséges. Az orosz kapcsolatokat mindig józanul, biztos ítélettel tárgyalja. A második világháború utáni korszakban is megtalálja a szükséges kapcsolatot a nemzetközi helyzettel. Csak a két világháború közti időszakban halványul el a külpolitika kérdése, holott éppen itt lett volna érdemes ezt bővebben tárgyalni, hiszen a finn nép történetében először fordult elő, hogy önálló külpolitikát folytathatott.

Külön ki kell emelni a könyv magyar vonatkozásait, pontosabban azt, hogy Dol-

mányos István mindig figyelemmel van erre, anélkül, hogy eltúlozná ezeket a vonatkozásokokat. Egyrészt igen ügyesen vet össze olykor eseményeket és személyeket a magyar fejlődéssel, különösen a megújulási mozgalom kapcsán, de itt sem felejt el a különbségeket. Nagyon szép, ahogy Snellman tevékenységét pl. nem egyszerűen Széchenyiével veti össze, ahogy az régebben szokásos volt, hanem a magyar reformkor egyéb jeleivel is, és hangsúlyozza a meglévő különbségeket is. Másrészt a tényleges kapcsolatokat is belefoglalja az elbeszélésbe, de csak olyan mértékben, ahogy azok valóban szerepet játszottak, és ezzel megóvja az olvasót ezeknek a kapcsolatoknak a túlbecsülésétől és az ezzel kapcsolatos illúzióktól.

A munka a gyakorlatban mutatja meg azt is, hogy a történész a legújabb kort, napjaink történetét is előadhatja, hiszen a tárgyalás a 70-es évek elejéig kíséri nyomon az eseményeket. És amennyire az lehetséges, még erre a korszakra vonatkozóan is értékeli ezeket. Persze, a jelenhez közeledve egyre inkább valóban csak eseménytörténetté válik a munka, ami viszont óhatatlan és elkerülhetetlen.

A kritikai megjegyzések, úgy véljük, csak annál plasztikusabban emelik ki a könyv érdemeit. Dolmányos István biztos kézzel válogatott az adatok közt, a legfontosabbakat emelte ki és fűzte egyéni koncepcióban szoros, logikus, a történeti valóságnak megfelelő szálra. Munkája bizonyára a szélesebb olvasóközönségre is számíthat. De a szakemberek számára is nélkülözhetetlen, mert a magyar fejlődéstől mégiscsak igen távolos, és már nyelvi nehézségek miatt is jóformán ismeretlen finn fejlődésről megbízható és pontos képet ad.

NIEDERHAUSER EMIL

KARL-HEINZ KALHÖFER, HELLMUTH ROTZSCH:

BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DES BUCHWESENS. I—II. Bd.

(VEB. Bibliographisches Institut. Leipzig, 1966. 347 + 268 l.)

ADALÉKOK A KÖNYVTUDOMÁNY TÖRTÉNETÉHEZ

A könyvtörténeti tanulmányokat tartalmazó kétkötetes munka Lipcse — a könyvváros — 800 éves jubileumára jelent meg. A főpolgármester írt hozzá előszót, melyben a mű célját könyvtörténeti összkép nyújtásában jelölte meg.

Az első kötetben *Christian Alschner* „Illusztráltak-e Lipcsében Gutenberg-bibliákat?” című tanulmányában e kérdésre igenlő választ ad: 1480—90 közé helyezi két Gutenberg-biblia illusztrálásának valószínű időpontját. Következtetése szerint az illusztrátor a már 1467-től Lipcsében működött Nickel Mollir könyvfestő, aki Hendrick nyomdász munkáit és máshonnan származó, de képekkel még el nem látott incunabulumokat illusztrált. A nyomdát a Korssner-család tartotta fenn. *Dietmar Debes* dolgozata „A lipcsei nyomdák jelzései 1600 előtt”, a könyvek címképeinek bemutatásával és magyarozatával ad értékes áttekintést. Találunk köztük hittudományi műveket, történelmi, orvosi, természettudományos munkákat, Erasmus Colloquiorumát, és egyéb, művészi értékű korabeli nyomtatványokat. A latin és gót betűk egyaránt használatosak.

Igen jelentős magyar vonatkozású értekezés *Eva Herrmann* „Lipcse a könyvváros szerepe az 1848-as magyarországi polgári forradalom előkészítésében” című munkája. Míg Metternich és rendőrminisztere, Sedlnitzky gróf csírájában igyekezett elfojtani minden szellemi „felforgatást” Magyarországon, és ebben hatékony fegyvere volt a magyar udvari kancellária keretében működő cenzúra, — Szászországban az 1831. szeptember

4-i alkotmány 35. §-a cenzúramentességet biztosított. Így Lipcse könyvkiadása vált a Habsburg-birodalomban elnyomott haladó eszmék szabad terjesztőjévé; — Metternich diplomáciai nyomása ellenére, itt kerültek kiadásra Széchenyi, Wesselényi művei, később Táncsics Mihály munkái is. Kiadásukat Wigand vállalta, aki már előzőleg is kiadott magyar nyelvű útleírásokat, valamint a „Közhasznú Ismeretek Tára”-t. 1837 és 1848 közt azonban Szászországban is — alkotmányellenesen — újra működött a cenzúra, a tiltakozások ellenére. 1846-tól dr. Peter Jordan volt a cenzor; ő engedélyezte Táncsics Népkönyvét. Emiatt azonban elmozdították és a hazánkba jutott többszáz példányt elkobozták. Az 1848-as forradalmi idők új szász kormányt és cenzúramentességet vívtak ki ismét. Otto Wigand említett kiadványai elősegítették a magyar forradalmat és a haladó szellemű kulturális kapcsolatokat.

Hans-Martin Pleschke tanulmánya „A XIX. század nevezetes komponistái és lipcsei kiadói” kapcsolatát tárgyalja. *Fritz Schaf* „A német könyvügy és a német Nemzeti Könyvtár 1945 után” című értekezéséből megismerhetjük a második világháború utáni fejlődést. Azóta, hogy Szokolovszki, a Szovjetunió marsallja, helyettes főparancsnok, 1945. szeptember 7-én intézkedett a német könyvtárak újjáépítéséről, továbbá P. Kurocskin vezérezredes, a német könyvkiadás kötelempéldány beszolgáltatásairól, 1945—49-ben a német könyvtárak gyökeres újjászervezési folyamata indult meg.

A második kötetben *Wolfgang Friedrich* „Johann Herrgott és az Új Vándorlásról szóló utopisztikus írása” című tanulmánya az 1627-ben eretnokség miatt kivégzett Herrgott egy — a katolikus és a lutheri hittel egyaránt ellentétes — háromrészes munkáját elemzi, amely a történelmet a „Szentháromság” három személyének egymást követő három hatásperiódusára osztotta.

Wolfgang Schlieder „A papírgyártás története Németországban a papírkészítés kezdetétől a XVII. századig” című tanulmánya terjedelmes szakmonográfia, amely nem illeszkedik szervesen a mű egészébe, inkább önálló kiadást érdemelt volna. *Peter Lanter* „A szocialista könyvkiadói tevékenység kezdetei Németországban 1844—1900” c. tanulmánya rámutat, hogy Marx és Engels szoros kapcsolatban voltak német kiadókkal: „A szent család”, „A munkásosztály helyzete Angliában” és a „Kommunista Kiáltvány” német kiadóknál, így Otto Wigandnál kerültek kiadásra; később, 1859-ben Berlinben Dunc kernél „A politikai gazdaságtan bírálatához”, 1867—1890 között Otto Meissnernél Hamburgban egymást követően négy kiadásban jelent meg „A tőke”. Értékes adatokat kapunk Lassalle, Liebknecht, Kautsky, Luxemburg, Bebel írásai megjelentetéséről, a „Vorwärts” történetéről.

Az értekezések sorát *Werner Bergmann* „A bibliográfia és könyvkereskedelem viszonya a múltban és a jelenben” című tanulmánya zárja.

A gazdag anyagot tartalmazó kétkötetes munka egészét tekintve, az ismertető megállapíthatja, hogy ez a jubileumi alkalomra készült értekezés-gyűjtemény méltó tükre a könyvtudomány sok ágának.

KRATKY TAMÁS

ȘERBAN PAPACOSTEA:

**OLTENIA SUB STĂPÎNIREA AUSTRIACĂ
(1718—1739)**

(București, Editura Academiei. 1971. 342 l.)

OLTENIA OSZTRÁK URALOM ALATT (1718—1739)

Olténia osztrák megszállása nemcsak egyszerű katonai aktus volt. Az „osztrák kísérlet” lényege Papacostea szerint már a felvilágosult abszolutizmus egyes elemeit politikájában érvényre juttató abszolutista állam és a feudalizmus adott rendszeréhez ragaszkodó bojárság szembekerülése. Az uti possessio elve alapján Habsburg birodalomhoz került Olténia újjászervezéséhez az osztrákok mint hódítás jogán elfoglalt tartomány újjászervezéséhez kezdtek hozzá. A császár az „Olton inneni Valachia hercege” címet vette fel és az új tartományt az újszervezési bizottság fennhatósága alá helyezte. Az újjászervezés közvetlen ellenőrzését pedig a nagyszabedű főhadparancsnokra bízta. Így Olténia osztrák megszállása már kezdettől fogva keresztezte az osztrákokat felszabadítóként váró nagybojárság teljes belső autonómiát célzó erőfeszítéseit. A szabad vajdasválasztás és a különböző tisztségek betöltése kizárólagosságának jogát kérő nagybojárság csak a közigazgatást irányító guberniumban, a bán elnöksége alatt álló négytagú „administratio”-ban kapott szerepet, de 1726-ban a báni intézményt eltörölték és az administratio élére is osztrák tábornok került.

A központi hatalom és a nagybojárság közötti küzdelem az adóalany meghatározása és az adó beszedése körül bontakozott ki. Az osztrák uralom véget akart vetni a parasztság állandó belső vándorlásának; a „szökéseknek”, annak, hogy az adóalanyt a több kedvezményt és természetesen az állami adóztató szervekkel szemben nagyobb védelmet biztosító állami tisztséget is viselő nagybojárók saját birtokukra telepítve „eltitkolják”. A fennakadás nélküli adóztatásnak elengedhetetlen előfeltétele volt a lakosság nagyságának felmérése. A szerző szerint ezek az összeírások csak az osztrák uralom vége felé megbízhatók, amikor a hazai nagybojárságot a jelentős közigazgatási tisztségekből kiszorították.

Sok félreértést oszlat el Papacostea monográfiája Olténia gazdasági életét tárgyaló fejezetében. Tisztázza, hogy a mezőgazdasági árutermelés még a megszállás első gabonakonjunkturát biztosító éveiben sem jelentett rendszeres tevékenységet. A piacnak nem volt olyan vonzóereje, mint a XIX. század második felében, bár a búzát kifejezetten osztrák és török exportra termelték, s az osztrákok gyakran meg is tiltották a török birodalom felé való gabonaexportot. Az egyetlen rendszeres pénzforrást, melyből az adók nagyrészt is fizették, az állat-, elsősorban a juhtenyésztés és a juh, valamint állati termékek, viasz és méz török birodalomba irányuló exportja jelentette. Az osztrák uralom Olténiának ezt a török birodalomhoz való kapcsolódását nem tudta megváltoztatni. Az osztrákok saját pénzük kiáramlásának sem tudtak véget vetni. A török birodalommal való gazdasági kapcsolatok erősségén mondott csődöt végül sok kísérletezés után az osztrák pénzrendszer maradéktalan bevezetése és az Olténián belül kizárólagosan levő török pénzek leértékelésének a lakosság előtt határozottan népszerűtlen kísérlete.

A szerző külön fejezetben mutatja be a társadalmi struktúra alakulását és annak szoros kapcsolatát a mezőgazdasági tevékenységgel. Az osztrák reformok ezen a téren gyakorolták a legnagyobb hatást a fanarióta uralkodók későbbi politikájára. Az osztrák hatóságok ugyanis a csak földesúrnak adózó és korlátlan földesúri fennhatóság alá tartozó rumán réteg létét nem ismerték el. Egységesítették a paraszti szolgáltatásokat, a rumánt kivonták a földesúri joghatóság alól és önálló jogi alannyá tették. Így véget vetettek

minden olyan lehetőségnek, hogy a rumánt instrumentum vocaleként kezeljék, megölését ne tekintsék törvény által büntetendő gyilkosságnak. Előfordult ugyanis az, hogy a rumán megölését a tettes azzal tette jóvá, hogy más rumánt állított helyébe, pótolva az elveszett munkaerőt. A földesúri veszteségek kárpótlására az osztrákok a bojárok által követelt heti négy robotnap helyett, engedve a bojárok szerényebb kéréseinek, heti egy robotnap ledolgoztatásához biztosítottak törvényes lehetőséget, de ebben az esetben a földesúrnak a dézsmáról le kellett mondania. A robotgazdálkodást azonban csak a földesúri uradalmak központjaiban vezették be, Olténia nagyrészen a legfontosabb paraszti szolgáltatás továbbra is a terményjáradék maradt. Az osztrák uralom első évei gabonakonjunktúrájának és az eleinte kedvező gabonafelvásárlási árak alakulásának hatására pedig gyakran a dézsma pénzbeli megváltását követelték. A mezőgazdaság egyes szektorokban — főleg a szőlőtermesztésben — a bérmunka is jelentős szerepet kapott. De mint a szerző hangsúlyozza, „ez nem a feudális viszonyok felszámolásának kezdetét jelenti, nem azért mintha mennyiségileg jelentéktelen lett volna, hanem azért, mert nem hozott létre új típusú társadalmi viszonyokat”.

A szerző meggyőzően illusztrálja az osztrák adópolitika és a század elején uralkodó autochthon fejedelm, C. Brâncoveanu politikájának rokonvonásait. Mégis az állandó szökések megakadályozásának szándékától vezetve, az osztrák központi hatalom tudta először meghatározni az adóegysége, a paraszti gazdaságra kivetett adó mennyiségét.

Részletes bemutatásra kerülnek az „osztrák kísérlet” közigazgatás és igazságszolgáltatás terén elért eredményei, majd az egyházi és kulturális élet alakulása. Amennyire nem kímélték a bojárság közigazgatásban és igazságszolgáltatásban elfoglalt pozícióit, annyira tiszteletben tartották az ortodox egyházat, és nem próbálkoztak semmiféle katolizációs tevékenységgel. S bár az olténiai ortodox egyházat a belgrádi érsekség fennhatósága alá helyezték, mégis lehetőség nyílt arra, hogy a hazai román püspökség kulturális tevékenysége eredményeképpen az egyházi szertartásban a román a szláv nyelvet kiszorítsa.

Papacostea könyvét az osztrák reformok és a fanariota uralkodók reformtevékenységének összehasonlításával zárja. A fanariota fejedelmek — nem utolsósorban az állandó török ösztönzések miatt — az azonos közegben azonos feladatokkal, gyakran az osztrákokhoz sok vonatkozásban hasonló módon próbálkoztak megbirkózni. A vallási és morális kérdésekben állandó belső kételyekkel viaskodó C. Mavrocordat fejedelem a 40-es években példátlan határozottsággal és szigorral tette meg újjászervező tevékenysége első lépését; az ország lakosságának felmérését, majd gondos előkészítés után megkezdte a rumánie felszámolását: engedőleges, önmegváltás útján törvényesen meghatározott összeg fejében. A szándék mindkét esetben azonos volt; az adózók számának növelése, a különbség, mint a szerző hangsúlyozza, az elért eredményekben jutott kifejezésre.

A szakirodalomban Papacostea monográfiája nyújt első ízben egységes képet Olténia osztrák uralom alatti fejlődéséről. A szerző az eddig megjelent forráspublikációk feldolgozása és a szakirodalom, elsősorban N. Iorga művei eredményei mellett, új, eddig feltáratlan levéltári anyagot is felhasznál. A rendelkezésre álló források ilyen színvonalas feldolgozása azért is sürgető „feladatot” jelentett, mert az új eredmények nemcsak az olténiai, hanem az egész havasalföldi fejlődés több problematikusnak tűnő mozzanatának magyarázatát is lehetővé teszik.

MISKOLCZY AMBRUS

ANTONI PRZYGOŃSKI:

**POLSKA W WALCE Z OKUPANTEM HITLEROWSKIM
(1939—1945)**

(Książka i Wiedza, 1971. 179 l.)

LENGYELORSZÁG HARCA A NÉMET MEGSZÁLLÓK ELLEN

A lengyel történeti irodalomban számos szerző foglalkozott a hitleri megszállás és a párhuzamosan kibontakozott ellenállási mozgalom kérdésével. Przygoński könyve mégis újat, újszerűt ad, elsősorban azzal, hogy a német megszállók elleni harcot nem egy-egy részterület (pártok, vajdaságok), nem egyes politikai csoportok tevékenységének feldolgozásával mutatja be, hanem a német megszállók elleni harcnak a szintézisét adja. Elemzi az emigráns londoni lengyel kormány antifasiszta (és antikommunista) politikai elképzeléseit, valamint a hazai földön kibontakozott népi, kommunisták vezette ellenállási mozgalomnak a nemzeti egység megteremtésére irányuló erőfeszítéseit.

Przygoński kísérletet tesz arra, hogy a megszállás éveinek főbb politikai áramlatait összefoglalja, és keresztmetszetét adja a lengyel nép, a politikai pártok és csoportok együttes — olykor egymás elleni, de végeredményben a megszállók ellen irányuló — harcának.

A könyv első felében (1939 szeptember—1941 június) a német megszállók berendezkedéséről, a politikai és gazdasági elnyomó apparátus kiépüléséről, valamint az ellenállási mozgalom kezdeteiről olvashatunk. A megszállás után Lengyelország nyugati és északi területeit Németországhoz csatolták, a megmaradó területen ún. Főkormányzóságot (General Gouvernement) szerveztek. A németek berendezkedésével egyidőben megkezdték az ország gazdasági kifosztását, a lengyel értelmiség elhurcolását és kiirtását célzó tervek gyakorlati megvalósítását. Ezek az intézkedések az egész társadalmat érintették.

A lengyel nép (Jugoszláviához hasonlóan) rendkívül hamar felvette a harcot a német megszállók ellen. 1939 szeptember végén a Lengyel Hadsereg egyes egységei (szakaszok, századok) partizánalakulatokká szerveződtek, elsősorban a földrajzilag kedvező területeken (kielcei és lublini vajdaságokban). Egy pillanatra sem szünetelt a németek elleni harc.

Przygoński utal arra, hogy a lengyel emigráns Sikorski kezdeményezésére a Litvánia, Románia és Magyarország területére menekült, illetve a nyugaton élő lengyelekből francia területen Lengyel Légiót, majd fegyvernemenként több lengyel egységet szerveztek. A londoni lengyel kormány igen fontosnak tartotta a szövetségekkel való katonai együttműködést, a lengyelországi ellenállásnak viszont kezdetben alárendelt jelentőséget tulajdonított. A lengyelek németellenes harca területileg, de főleg céljait tekintve, elkülönült egymástól.

A szeptemberi összeomlás után a katasztrófáért felelős politikai pártok (Nemzeti Demokrata Párt, Parasztpárt stb.) helyett a „pártok feletti” burzsoá csoportok igyekeztek vezető szerephez jutni. A burzsoá körök hamar felismerték politikai lehetőségeiket, és még 1939 szeptemberében létrehozták az első országos hatáskörrel rendelkező földalatti szervezetet, kinevezték vezérkarát, megállapították működési területeit. A Fegyveres Harc Szövetsége a régi szanációs tisztek vezetése alatt Varsóban alakult meg az emigráns kormány érdekeinek megfelelően. (A Fegyveres Harc Szövetségének első parancsnoka Tokarzewski tábornok, később Rowecki „Grot” ezredes, végül Bor-Komorowski tábornok volt.)

Másfelől a jobboldali szocialista vezetés alatt álló Szabadság Egyenlőség Függetlenség elnevezésű (később komoly szerepet játszó) szervezet alakult meg az elsők között

a konspiratív csoportok közül. A Szocialista Párt baloldala röviddel később szintén földalatti szervezetet hozott létre (Munkás-Paraszt Szövetség). A lengyel Kommunista Párt a második világháború első éveiben pártszervezetek nélkül, a megszállók és a burzsoá földalatti csoportok üldözése következtében nem tudta a szükséges mértékben befolyásolni, meghatározni az ellenállási mozgalom feladatait, s hosszú ideig nem tudott jelentős szerepet betölteni sem egyedül, sem pedig a Szocialista Párt baloldalán keresztül.

A magyar olvasó számára azok a részek a legérdekesebbek, amelyekben arról van szó, hogy a lengyel burzsoázia az emigráns kormányon keresztül hogyan, milyen eszközökkel igyekezett befolyását megőrizni, esetleg növelni, a megszállt területeken és általában a földalatti mozgalomban. Kevésbé ismertek azok a részek is, amelyekben a szerző a Lengyelországban megalakult konspiratív földalatti, félkatonai, katonai szervezetek, csoportok létrejöttét, átalakulását és politikai areulátát vizsgálja. (Néhány fegyveres csoportot érdemes megemlíteni: a Nemzeti Párt fegyveres szervezete a Nemzeti Katonai Szervezet volt. A Parasztpárt 1940 nyarán szintén létrehozta a maga katonai szervezetét, amely egy ideig Paraszttörzs, majd Parasztszólaljak néven működött. A fegyveres ellenállási csoportok gomba módra szaporodtak. A jobboldali szocialisták 1941-ben Népi Gárda elnevezésű harci szervezetet hoztak létre, a jobboldali Népi Gárda röviddel később a Fegyveres Készültség Katonai Szervezete elnevezést vette fel. Az ún. Radikális Nemzeti Tábor reakciós politikai csoportosulás is több fegyveres alakulatot szervezett, pl. Lengyel Katonai Unió, Lengyel Véderő Parancsnokság, Lengyel Függetlenségi Törzs.)

Igen értékesek (bár jóval ismertebbek) azok a fejezetek, amelyek a lengyel munkásmozgalom megerősödésével, a Lengyel Munkáspárt létrejöttével bekövetkezett változással foglalkoznak. Viszonylag röviden olvashatunk arról, hogy a Lengyel Munkáspárt megalakulása előtt milyen baloldali és kommunista vezetés alatt álló harci szervezetek alakultak meg s milyen eredményességgel működtek. A Lengyel Munkáspárt megalakulása előtt több baloldali szervezet jött létre, amelyek később katonai jellegű nyertek. (Sarló és Kalapács csoport, Munkás-Paraszt Harci Szervezet a lublini vajdaságban, Lódz környékén pedig az ún. Harci Front működött. A megszállt területen sok helyen megalakult a Szovjetunió Barátainak Társasága.) A lengyel munkásmozgalom „konszolidációja” után a kommunisták és a baloldali szocialisták számos fegyveres ellenállási csoportot hoztak létre (Vörös Milícia, Munkás Gárda, Paraszt Egyesülés, Harci Front a Mi és a Ti Szabadságokért, Felszabadítási Harci Szövetség, Munkás-Paraszt Harci Szervezet), amelyek bázisát képezték a későbbi Néphadseregnek. A Lengyel Munkáspárt arra törekedett, hogy a különböző irányítás alatt álló ellenállási szervezeteknek a megszállók elleni tevékenységét összehangolja, s a lengyel társadalommal megértesse, hogy Lengyelország legfontosabb szövetségese a Szovjetunió.

Przygoński külön figyelmet szentel az emigráns lengyel kormány lengyelországi képviselete, az ún. delegatura hazai, reakciós szervezőmunkájának. Összefüggéseiben vizsgálja a varsói felkelés kirottantásának okait, az emigráns kormánynak a régi rend megőrzésére tett kétségbeesett és felelőtlen kísérleteit. A könyv befejező részeiben — a Szovjetunió területén megszervezett lengyel partizánmozgalom és reguláris egységek harcának is köszönhetően —, a német megszállók elleni küzdelemben kialakult új (népi demokratikus) hatalmi szervek létrejöttének jelentőségéről olvashatunk. Przygoński végső konklúziója az, hogy Lengyelország a nyugati fronton, Észak-Afrikában, Olaszországban, valamint a szovjet hadsereggel együtt harcoló lengyel egységekkel s a különböző partizánalakulatokkal, jelentős mértékben hozzájárult a fasiszta Németország vereségéhez. A német megszállók elleni harc egyúttal a régi reakciós körök elleni harcot, de ugyanakkor az újért, a néphatalomért vívott küzdelmet is jelentette.

GERHARD EISFELD:

**DIE ENTSTEHUNG DER LIBERALEN PARTEIEN IN DEUTSCHLAND 1858—1870.
STUDIE ZU DEN ORGANISATIONEN UND PROGRAMMEN
DER LIBERALEN UND DEMOKRATEN**

(Hannover, Verlag für Literatur und Zeitgeschehen. 1969. 240 l.)

A NÉMETORSZÁGI LIBERÁLIS PÁRTOK KELETKEZÉSE 1858—1870. TANULMÁNY A LIBERÁLISOK ÉS DEMOKRATÁK SZERVEZETEIRŐL ÉS PROGRAMJAIRÓL

A XIX. század második felének német belpolitikáját kutatók korábban nem vonták be kutatásaik körébe a politikai pártok alakulásának kérdését. Különösen áll ez a megállapítás a liberalizmus eszmeáramlatával kapcsolatban, liberális párttörténetet még nem írtak, hanem csak eszmetörténeti elemzések jelentek meg, illetve egy-egy résztanulmány igyekezett hozzájárulni a szintézis kialakulásához. Hézagpótló igénnyel jelent meg G. Eisfeld tanulmánya is, amely a liberális pártok alakulásának politikai folyamatát tűzte vizsgálat tárgyává.

A szerző abból a megállapításból indul ki, hogy a gazdasági változások a polgárság politikai öntudatának kialakulását hozták magukkal. A bécsi kongresszus utáni új alkotmányok alapján meginduló parlamenti élet tette lehetővé a konzervatív kormányok liberális ellenzékének létrejöttét. Az 1832-es egyesülési törvény miatt a parlamenti politikások és a választópolgárok kapcsolata azonban csak az 1860-as években jöhetett létre. A pártok keletkezését a porosz új éra létrejötte és a nemzeti mozgalom fellendülése hozta magával.

Tanulmányában G. Eisfeld elsőként a Német Nemzetgazdászok Kongresszusának mozgalmát elemzi. Ismerteti a 40-es és 50-es évek gazdasági fejlődésében beálló változást, amelynek következtében megindult az átmenet a védővámoktól a szabad kereskedelem felé. A szabad kereskedelmet és iparszabadságot támogató hivatalnokok és polgárok egyesülési igényét V. Böhmert segítette megvalósulni, 1857-ben felhívást tett közzé a német közgazdászok kongresszusának összehívására. Ez élénk támogatásra talált, a frankfurti Jótékonyági Kongresszus pedig egyenesen közgazdasági egyesületek megalakítására szóló felhívást fogadott el. Szerkesztőbizottságuk a következő témák megtárgyalását ajánlotta az 1858-ban Gotha-ba összehívandó kongresszusnak: az ipartörvény reformja, a vámok kérdése, a szövetkezési jog, a játékbankok és a lottó helyzete. A liberálisok első össznémet jellegű fóruma kiállt a gazdasági szabadság mellett, veszélyesnek minősítette az állam minden beavatkozását a gazdasági életbe. Ennek megvalósítását az egységes, porosz vezetésű Kis-Németországban látta biztosítottnak. Céljait a politikai életre gyakorolt befolyásuk révén akarták megvalósítani, ezért megkezdődött az első össznémet szervezetek kiépítése. A helyi szervezetek képviselői minden évben máshol ülészttek, hogy ezzel is kifejezzék az egyetemeséget.

A Német Szövetség 1859-es válsága idején olasz példa nyomán keletkezett a következő szervezet, amellyel a szerző foglalkozik, a Német Nemzeti Egyesület. Eisenachban találkoztak Szászország, Thüringia és Frankföld vezető liberálisai, valamint a porosz F. H. Schulze-Delitzsch, hogy Németország egységének megteremtése céljából a jövőendő politika számára közös alapot teremtsenek. Nyilatkozatuk szükségesnek tartotta új szövetségi alkotmány kidolgozását, a Bundestag helyett nemzetgyűlés és központi kormány létrehozását, addig is azonban Németország diplomáciai képviselőének Poroszország által történő átvételét. Ebben az időben jöttek össze Hannoverben is liberális politikások, akik a francia katonai fölényre hivatkozva kívántak egységes alkotmányt, a katonai és

politikai hatalom koncentrációját központi parlament segítségével, Poroszországra támaszkodva. A két csoport hamarosan kapcsolatba lépett egymással. Képviselőik elhatározták egy erős nemzeti párt megalapítását, és Eisenach-ba összehívták valamennyi német állam liberális frakciónak képviselőit. Az ott elfogadott nyilatkozat tulajdonképpen az eddigi megismétlése, Poroszország szerepének megítélésében azonban — kompromisszumként — csak külső fenyegetés esetében kívánták, hogy átvegye a Német Szövetség funkcióit. Csatlakozások elsősorban Észak- és Közép-Németországból történtek, ezért a Dél csatlakozására Frankfurtba újabb gyűlést hívtak össze, amelyen ismét vita folyt Poroszország vezető szerepéről. Újabb kompromisszumként csak a központi hatalom igényének adtak hangot, annak hordozóját azonban nem nevezték meg. Elfogadták ellenben a Nemzeti Egyesület alapszabályzatát, és létrehozták az állandó bizottságot, amelynek feladata volt a program megvalósítása: a hazafias célt kitűző mozgalom elterjesztése az egész hazában. A szervezetben ellentétek voltak a központi hatalom és a belső rend kiépítése kérdésében a liberálisok és demokraták között, amely a feszültségek állandó növekedése következtében 1866-ban a szervezet kettéválásához vezetett. A kettősséget mintegy jelezte, hogy elnök a liberális R. Bennigsen volt, míg ügyvezető a demokrata F. Streit.

Bő terjedelemben foglalkozik G. Eisfeld tanulmányában a porosz Német Haladó-párt tevékenységével a megalakulás időszakában. Az 1858-ban megszületett új éra első választásán a liberálisok nagyarányú győzelmet arattak a konzervatívok felett, és megalakult parlamenti frakciójuk G. Vincke vezetésével. A jogállammá való átalakulás és a kormány politikájának megítélésében levő nézeteltérések miatt a többségi frakció azonban hamarosan felbomlott. Az óliberálisokkal szemben kikristályosodott a demokratikus liberálisok képviselőinek csoportja L. Hoverbeck körül. E Parlamenti Együletnek nevezett csoportosulás érintkezésbe lépett hasongondolkodású parlamentenkívüliekkel, és 1861-ben megalapították a Német Haladópartot. Programjukban elkötelezték ugyan magukat a monarchia és az alkotmány mellett, de reformok útján továbbfejlesztést kívántak az alkotmányos élet területén. Sikraszálltak Németország porosz vezetés alatti egyesítése mellett is. A választási küzdelemből ez a csoport került ki legerősebben, a költségvetés ellenőrzésére tett törekvése azonban az új éra bukásához, Bismarck kinevezéséhez és alkotmányváltáshoz vezetett. Az ellenzéki szerep lehetőségét a párt olyan jól kihasználta, hogy az óliberálisok választási szervezete szétesett, a kormány reakciós politikája pedig ezeket a mérsékeltliberálisokat is pártjukba kergette. A párt parlamenti frakciója így még inkább megerősödött, egyúttal azonban a demokrata követelések kezdtek hátérbe szorulni.

Szó esik a tanulmányban a többi német állam liberális és demokrata pártjának keletkezéséről is. A bajor Német Haladópart keletkezésénél utal a szerző arra, hogy a porosz fejlődéshez hasonlóan itt is a német egység kérdésében vált ki a kormányt támogató mérsékeltliberális Középpártból az a képviselői csoport K. Brater vezetésével, amely 1860-ban megalapította az új partot. E párt az 1863-as választások során erősödött meg, amikor programjában elsőként a központi hatalom megteremtését tűzte ki. Jóllehet a vezetős szerepét nyitva hagyta, a párt egyre erősebb poroszellenes élt kapott. A belpolitikában a polgári szabadságjogok mellett állt ki ez a párt is, a parlamentben azonban erősen kisebbségben volt, így befolyását kellőképpen nem érvényesíthette. A nemzeti kérdésben itt is kiéleződött a liberálisok és demokraták véleménykülönbsége, de nem alakult demokrata párt.

Württembergben a demokraták uralták a belpolitikát, a liberálisokkal 1859-ben találtak egymásra a parlamentben, és a porosz ellenzéki párt iránti szimpátiából 1861-ben szintén a Haladópart elnevezést vették fel. Programjukban a nemzeti egység megteremtése, a központi hatalom kiépítése, választójogi reform és az alkotmányos szabadság kivívása

volt. 1863-ban azonban hazatért az emigrációból két vezető demokrata politikus, K. Meyer és L. Pfau, akik föderális úton kívánták megvalósítani a német egységet, a szabad-
 elvű fejlődés meggyorsítására pedig néppárt megalakítását határozták el. Programjuk
 népszerűségben egyre növekedve gyorsan terjedt. A demokraták útja a liberálisokétól
 1864-ben vált el, s a Néppárt megalakulásával a Haladópart szétesett. A liberálisok ugyan
 Német Párt néven önálló fórumot hoztak létre, de ez az 1866-os választásokon katasztro-
 fális vereséget szenvedett.

Badenben is fölényben voltak a demokraták a liberálisokkal szemben, és L. Ek-
 kardt vezetésével kísérletet tettek demokratikus népmozgalom keltésére, össznémet
 demokrata párt alakítására 1864-ben, ez azonban sikertelen maradt. A velük szemben
 szervezkedő liberális frakcióból 1869-ben létrejött a Nemzeti Liberális Párt A. Lamey
 vezetésével. Programjában ez a párt ellenezte a demokratikus reformokat, a súlypontot
 a német kérdésre helyezte, és szövetségi állam, nemzeti hadsereg megteremtését tűzte ki
 célul, kapcsolatot keresve testvérpártjaihoz a többi német államban. A választásokon e
 programmal nagy sikert értek el.

Hessenben szintén Haladópart néven szerveződött A. Metz vezetésével a liberális
 képviselők csoportja. A porosz nemzeti liberális politika támogatása mellett a politikai
 és gazdasági szabadságot hangsúlyozták. E politika sikerét az 1862-es választásokon elért
 abszolút többségük jelezte. 1866-ban a mozgósítás kérdésében azonban szétesett e párt,
 a továbbra is abszolút többségű, Haladóparttá alakult legerősebb csoportosulás mellett
 kivált a polgári demokraták frakciója, a liberális-konzervatív csoport és a Munkáspárt.

A többi északnémet kis- és középpártban szintén a nemzeti liberálisok és a dem-
 okraták szervezkedése folyt, zömben a Nemzeti Egyesület szervezeteiben. A pártpoli-
 tikai fejlődés súlypontja Szászországban és Hannoverben volt. Hannoverben 1863-ban
 alakult meg a Haladópart poroszbarát programmal, Szászországban pedig 1862 és 1866
 között a Szász Haladó Egyesület, a Szász Néppárt és az Általános Német Munkásegylet.
 Itt első ízben különültek el a munkások mind a liberálisoktól, mind a demokratáktól, és
 alapítottak saját pártot. A tübingi kisállamokban is Szászországhoz hasonló szervez-
 kedés folyt, de ott nemzeti liberális többség alakult ki. Mecklenburgban és a Hesseni
 Választófejedelemségben a reakció megakadályozta a pártpolitikai csoportosulást.

Tanulmánya utolsó fejezetében G. Eisfeld a porosz Nemzeti Liberális Párttal fog-
 lalkozik. Megállapítja, hogy a Haladópartban a liberálisok és demokraták együttműkö-
 dése csak időleges lehetett, a liberálisok a gazdasági kérdéseket helyezték előtérbe, míg
 a demokraták az alkotmányos szabadság megvalósítását tartották fontosabbnak. A nem-
 zeti kérdésben is eltávolodott egymástól a két csoport, a liberálisok az 1864-es háború
 után üdvözölték a porosz sikert, V. Unruh vezetésével egy csoportjuk pedig már a kor-
 mánnal való kompromisszumra is kész volt. A demokraták ezzel szemben ragaszkodtak
 korábbi célkitűzéseikhez, és semmiféle kompromisszumra nem voltak hajlandók. Az ellen-
 tétek az 1866-os választások idején csaptak a legmagasabbra. A parlamenti vita során a
 kiéleződött nézetkülönbség végül oda vezetett, hogy V. Unruh vezetésével egy liberális
 csoport elhagyta a Haladópart frakcióját. Ezek a képviselők a baloldali centrumhoz tar-
 tozó további képviselőkkel együtt elhatározták, hogy a kormány külpolitikáját támogat-
 ják, a belpolitikában azonban ellenzékiek maradnak. Csoportosulásuknak a Nemzeti
 Párt Új Frakciója elnevezést adták, de a párt önálló szervezésére csak az észak-német
 parlament megalakulása után került sor.

Az észak-német parlamentben képviselt államok liberálisai és demokratái három
 részre szakadtak: jobboldali liberális frakcióra, demokratikus baloldalra és Liberális
 Középpárra. A porosz nemzeti liberálisok középen foglaltak helyet, és a frakció 1867
 februári megalakulása egyúttal a párt születésnapjának is tekinthető. A pártszervezés
 során napvilágra került pártprogram fő célkitűzésnek a hatásos nemzeti politika meg-

valósítását tűzte ki a kormánnyal keresendő kompromisszum útján, amelynek jegyében támogatták a kormány külpolitikáját, közvetítettek a felelős kormány kérdésében és elutasították az általános választójogot.

Összefoglalóul megállapítja a szerző, hogy a 60-as években a konzervatív kormányokkal szemben nagy liberális koalíciók alakultak ki, amelyeknek hordozója a polgárság volt, de támogatták az iparosok és munkások is. A politikai életben való részvételért folytatott küzdelemben azonban a liberálisokat és demokratákat elválasztotta az egység és szabadság elsőségének kérdése, a munkásokat pedig mindkettőtől a gazdasági és szociális politika. A pártkeletkezési folyamat három stádiuma a programok, majd a választási szervek és végül az állandó szervezetek létrejötte volt. Egységes párttá alakulni a közös program következtében a liberálisoknak sikerült 1870-ben, egységes ösztönmet demokrata párt azonban nem keletkezett. A munkások egyesülése ösztönmet szinten a szociáldemokrata pártban valósult meg.

G. Eisfeld tanulmánya hozzájárulás a németországi liberalizmus megértéséhez. Érdeme, hogy a liberálisok gyakorlati tevékenységéből indul ki. Ehhez jelentős levéltári anyagot, sajtót és emlékiratot tanulmányozott át. Az eddigi résztanulmányok zömével szemben nem emeli ki szerepüknél jobban a porosz pártokat, hanem igyekszik a kis- és középállamok pártalakulásának folyamatát is bemutatni. Külön értéket jelent szinte valamennyi vezető liberális politikus rövid életrajzának ismertetése; a függelékként leközölt programok és alapszabályok nagy része ezúttal első ízben kerül publikálásra. Sajnálatos, hogy a liberális mozgalom társadalmi gyökereinek kibontása és a liberális demokrata nézetkülönbségek valós okainak feltárása hiányt szenvedett.

ZACHAR JÓZSEF

**DER SCHRIFTVERKEHR ZWISCHEN DEM PÄPSTLICHEN STAATSEKRETARIAT
UND DEM NUNTIUS AM KAISERHOF ANTONIO EUGENIO VISCONTI,
1767—1774**

(Bearbeitet von Andreas Cornaro, Herbert Paulhart, Paul Uiblein, Walter Wagner und Gerhard Winner. Gesamtedaktion: Irmtraut Lindeck-Pozza. Publikationen des Österreichischen Kulturinstituts in Rom. Herausgegeben in Verbindung mit der Österreichischen Akademie der Wissenschaften von Leo Santifaller und Heinrich Schmidinger. II. Abteilung. Quellen. II. Reihe. Nuntiaturreporte I. Band)

(Wien—Köln—Graz, Hermann Böhlau Nachf. 1970. 8. XXIII, 561 l.)

**AZ IRATVÁLTÁS A PÁPAI ÁLLAMTITKÁRSÁG ÉS ANTONIO EUGENIO
VISCONTI, A CSÁSZÁRI UDVARNÁL AKKREDITÁLT NUNCIUS KÖZÖTT
1767—1774**

Futó átlapozásra is észrevehető, hogy a kötet fáradságos munka eredménye, a gondosabb tanulmányozás pedig meggyőző, hogy kiadási elveit a magyar történettudomány haszonnal követhetné.

A hosszú címmel arányosan sokáig tartottak a kiadvány elkészülésének munkálatai. Megindításukkal a második világháború után a vállalkozás gondozója, a római Österreichisches Kulturinstitut egyszerre próbált a kutatói hagyomány és korunk érdeklődése követelményeinek eleget tenni. Egyrészt becsületbeli kötelességének érezte, hogy elődje, a római Österreichisches Historisches Institut adósságát letörlessze és a XIX. századi német történetírás hatalmas forráskiadványából, a Nuntiaturreporte aus Deutschland-

ból egykor vállalt rész, az 1560–1572. évek még kiadatlan diplomáciai jelentéseit publikálja, másrészt az osztrák olvasó közönséget az ellenreformációnál vonzóbbnak talált korszak állapotaival segítse tüzetesebben megismerkedni.

A második világháború után megjelent tanulmányok és könyvek tömege láttára nem volt nehéz felismerni, hogy a figyelem központjába a jozefinizmus problémája került. Lényegét, sajtóságos módon, nem ausztriai kutatók próbálták megragadni. Mind E. Winter (1943), mind Fr. Valjavec (1944, 1945²), egy személyben úttörők és összefoglaló munkák szerzői, kívül állottak az osztrák tudományos szervezetek keretein, példájukra azonban hatalmas létszámú kutató gárda terjedelemre nagy, alig áttekinthető részlet-irodalmat hívott életre. Tanulmányok tömegét, cikkek tucatjait.¹ Mintha csak — akaratlanul is — pótolni akarta volna a tudományos élet azt a katasztrofális veszteséget, amely az államtanács levéltárának elpusztulásával érte a XVIII. század második felével és a XIX. század elejével foglalkozó történetírást. Egy római kutatóintézet számára szinte önként adódott feladatul a vatikáni levéltárból a jozefinizmus korára vonatkozó forrásanyagot hozzáférhetővé tenni, s mert hagyomány volt a nunciusi jelentésekkel foglalkozás, a bécsi udvar és a pápaság kapcsolatának feltárása során a jozefinista elvek életét sajtóságos szemszögből nézve megismertetni.

Kiindulási évül 1760 szolgált, tehát az az időpont, amely nemcsak Józsefnek kormányzati munkakör vállalásával, az államtanács megszervezésével azonos, hanem Mária Terézia uralmának is fordulópontja. Egyidejűleg, éppen 1760-ban új nuncius került Bécsbe Vitaliano Borromeo személyében, ami újabb érvként szólt az időpont kitűzése mellett. Így 1950-ben a forrásanyag számbavétele az 1760. évvel kezdődött meg. Az elgondolás akkor még az volt, hogy, miként a XVI. századi iratokkal történt, a fontos jelentések, utasítások egész szövegükben kerülnek kiadásra. A Borromeo-akták sajtó alá készítése közben eléledött meg a felismerés, hogy elhibázott vállalkozás volna a XVIII. századi forrásanyagot a két évszázaddal korábbihoz hasonlóan jelentetni meg.

A tapasztalatokból 1955-ben az említett Österreichisches Kulturinstitut tudományos titkára, Heinrich Schmidinger vonta le a tanulságot és ugyanő tett jól megindokolt javaslatokat.² Érvélese szerint nem segítene gyökeresen, ha a kiadó fontosságuk szerint értékelve az iratokat, a kevésbé jelentőseket elhagyná, vagy csak lényeges részeik közlésére szorítkoznák, mivel a kiadásra váró anyag a XVIII. századra a kétszáz évvel korábbinak mintegy hatszorosa. De belső okok is ellene szólnak a közlési mód változatlanul maradásának. Már a XVI. századi iratok forrásértékét is kissé túlbecsülte a kutatás, s még inkább fenyeget ez a veszély a későbbieknél. Lényegesen megváltozott ugyanis a nunciások helyzete. Ha egykor a politikai életben irányító szerepet játszottak, amint a vallás-kérdés a spanyol világuralom eltűnésével és a protestáns államok felemelkedésével elveszítette fontosságát, háttérbe szorulnak, és még katolikus országokban is, amint ezek az államérdek elvét követik, az események egyszerű megfigyelőivé süllyednek. Kevésbé jól informáltak, ennek következtében a fejleményekről más forrásokból teljesebb képet nyerhet a történétíró, mint az ő jelentéseikből. Ugyanakkor megváltozott az egyes nunciások és a pápai kúria közti viszony. Most már kevesebb önállósággal rendelkeznek, a

¹ Az 1860-as évektől 1954-ig napvilágot látott válogatott irodalmat felsorolta Fr. Dörrer (Römische Stimmen zum Frühjosephinismus. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, 63 [1955] 461–462. l.), a rákövetkező évekének bibliográfiai adatait ugyanő teljességre törekedve közölte 1961-ben (Der Schriftverkehr zwischen dem päpstlichen Staatssekretariat und der Apostolischen Nuntiatur Wien in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Römische Historische Mitteilungen 4 [1961] 227–237. l.)

² Zur Frage der Erschliessung und Publikation neuzeitlicher Akten. Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, 63 (1955) 53–63. l.

centralizálódott pápai kormánysszervezet végrehajtó közegeivé lesznek, akiknek kötelessége az államtitkárság utasításainak megvalósítása. Mindamellet jelentéseik értékes kútfők. Beszámolnak ugyanis a szereplők tetteinek indokairól, terveiről és szándékairól, megismertetik azok gondolkozásmódját és magatartását, s mert maguk a nunciások az udvar és a kormány közvetlen közelében élnek, ugyanakkor azonban függetlenek, másrészt politikailag képzettek, akik hivatásszerűen bíráló szemmel nézik környezetüket, fel tudják ismerni az események összefüggését, a hangulatváltozások okait, s képesek a szereplők egyéniségét találoan jellemezni. Jelentéseik így sok oly finom megfigyelést tartalmaznak, amelyek hozzásegítenek a fejlemények lényegének megértéséhez. Segítségükkel a történetíró oly részletekkel élénkítheti előadását, amelyeket máshonnan nem ismerhet meg. Mivel sok múlik a jelentéstevő szellemes iróniáján, ezt pedig gyakran csak a sorok közt olvasva lehet megérezni és megérteni, az iratközlés regesztaszerű formája eleve nem alkalmas közlési mód. A kutatót nem mentesíteni kell az eredeti iratanyagba betekintéstől, hanem, éppen ellenkezőleg, hozzá kell segíteni, hogy azzal a lehető legakadálytalanabban megismerkedjék. Erre pedig mód is van, amióta a fényképezés könnyűvé teszi a levéltári iratoknak másolatban megszerzését és tanulmányozását.

Ily megfontolásokból kiindulva és Borromeo követi működésének (1760—1767) iratanyagát „technikai és személyi okokból” félretéve, került sor Antonio Eugenio Visconti bécsi követségének hozzáférhetővé tételére. A kiadás egyaránt számbavéve a bécsi nunciatúra levéltárát és az államtitkárság Germania-sorozatát, egyszersmind következetesen utalva fogalmazvány s tisztázat kapcsolatára, két levéltári állaggal ismertet meg. Egy-egy irat tartalmának bemutatása néhány, sokszor csak egy-két sor terjedelmű. A hellyel való takarékosagra jellemző, hogy a keltezésből lehet csak látni — de ez is elég! —, hogy nunciusi jelentés vagy római utasítás-e az irat, amelyről a tájékoztatás szól. A kötet egyébként nem is regesztákat, inkább szűkszavú utalásokat közöl. A középkori pápai bullák tanulmányozásából leszűrt tapasztalat inspirálhatta a kitűnő megoldást, hogy jelentés és utasítás kezdő szavainak közlésére sor került. Fényképezésnél a megrendelő dolga és a levéltárak ellenőrző munkája ezáltal egyaránt kényelmessé lesz.

A kötet anyagának összegyűjtői, római ösztöndíjasok, derekas feladatot teljesítettek. Fegyelmezettségük a jó munkaszervezést dicséri. Mindössze 3119 szám alá osztva, sikerült nyolc évre terjedőleg a pápaság és a bécsi udvar kapcsolatait megvilágító levéltári forrásanyagot megismertetniök. Az egy-egy speciális témakört feldolgozni kívánó kutatók helyzete ezzel könnyűvé lett. Most már nem szükséges hónapokig tartó, nehézkes római tartózkodás során újból és újból átlapozni a vatikáni levéltári köteteket. Az inventarizálás, az ösztöndíjasok voltaképpen munkája fáradtságos lehetett, de — ezt kell mondanunk — önzetlenségük a Habsburg-monarchia múltjával foglalkozó kutatók, sőt talán az egész európai történettudomány javát szolgálja. A pápai kúria felfogását kutatóknak, miután a jezsuita rend feloszlását közvetlenül megelőző évekből a Róma—Bécs viszonyt megismerte, többé aligha szükséges megvizsgálnia, hogy pl. a lisszaboni vagy madridi nunciásoknak küldött utasításokat az államtitkár milyen szellemben fogalmazta meg.

Az inventarizált forrásanyagban a tájékozódást a részletes index hivatott megkönnyíteni. Ez teljes egészében a kötet szerkesztőjének, a regesztákat egyeztető és az egész kiadvány végső formáját megadó I. Lindeck-Pozzának munkája. Az index csak a személy- és helyneveket tartalmazza. Az előbbiekből még többet is, mint amennyit a kötet leg gondosabb olvasója ki tudna jegyezni. A meglepő jelenségnek az a magyarázata, hogy regeszták a nunciatúrának nemcsak politikai jellegű, hanem adminisztrációs jelentéseiből is készültek. Tehát pl. a feltejesztésekből, amelyek kíséretében a házassági akadály alól felmentést kérők folyamodványai Rómába kerültek. A végleges rendezésnél a folyamodók nevei kimaradtak ugyan a regesztákból, de az indexben a szerkesztő, mivel érdemleges

helymegtakarítást nem ért volna el elhagyásukkal, benne hagyta azokat. Az index gondos utánjárással készült, és mert a kor diplomáciai életének szereplői, a bécsi udvarban megfordulók legfontosabb életrajzi adatait feltünteti, a magyar történészek is haszonnal forgathatják. A szerkesztővel csak egy pontban nem értünk egyet. Sajnáljuk, hogy a regesztákban lépten-nyomon feltűnő történeti személyekre, mint Mária Teréziára, József-re, Kaunitzra a *passim* szóval csak általánosságban utal és mellőzi a regesztaszámokat. Nyilván, mert mindhárom esetben hosszú számoszlopokat kellett volna közölnie, amelyek alkalmasak visszarettenteni az érdeklődőket a kötetben lapozástól. Azt hisszük, a nevek alatt tárgyi szempontok szerint tagolt számcsoportok önmagukban is kedvet ébresztenének a kutatókban egyes problémák vizsgálatához. Érdeemes lett volna pl. kiemelni a valószínűleg legközvetlenebb hangú jelentéseket, amelyekben a nuncius kihallgatásairól, személyes tárgyalásairól számol be. Feltehető ugyanis, hogy ezek tartalmazzanak egészen egyéni megfigyeléseket, s így mindhármuk jellemzéséhez a történetírás által jól felhasználható források. Vagy egy másik számcsoport azokra a regesztákra utalhatna, amelyek hármuknak a jezsuita rend feloszlata kérdésében elfoglalt álláspontjáról szólnak. Józsefnek az államélet minden jelensége iránti nyugtalan érdeklődése oly nagy volt, hogy az utazásairól szóló híreket egyénisége megrajzolásához bizonyára szívesen felhasználná minden életrajzírója, s így érdemes lett volna azokat külön csoportosítani, esetleg kisebb részekre tagoltan, olasz, sziléziai, magyarországi, erdélyi, lengyelországi út szerint. Amíg a királyné, a császár és az államkancellár adatait magunknak kell összedezgetnünk, a kisebb szereplőkről az index segítségével könnyen tájékozódhatunk. Az ő népes galériájuk egy-egy tagjáról szüksézával utalások magukban is értékes felvilágosításokat közvetítenek. Így Swieten Gottfriedről, az illuminátusok későbbi vezérééről, akinek alakját majd Kazinczy fogja körülzárni a hódolat sugaraival, oly érdekes adatokra lehet akadni, hogy csodálunk kellene, ha már most nem ébredne vágy osztrák történelemben, megismerkedni a jozefinista művelődéspolitikának ezzel az egyik nagyhatású irányítójával.

Éppen mert az inventarizált anyag sokat sejtetően gazdag, sajnáljuk, hogy a szerkesztő nem keresett alkalmat revíziós munkája során, az iratok átlapozása, átolvasása közben tett megfigyeléseit megrögzíteni és az eléje tűnő vonásokat portrékká tömöríteni. Az anyaggal való hosszas foglalkozás valósággal predestinálja őt erre a feladatra, s hogy sikerrel tudna megbirkózni vele, azt bizonyossá teszi a finom tollal felvázolt jellemrajzok, amelyeket a kötet bevezető részében a nunciusról és az államtitkárság két, egymást követő vezetőjéről, L. M. Torrigiani és L. O. Pallavicini bíborosokról papírra vetett. Művészi írói érzékről és nem közönséges jellemző erőről tanúskodnak ezek. Sajnálunk, ha a szerkesztő, jegyzeteit felhasználva és emlékezete gazdag tárházából merítve, nem elevenítené meg, nem támasztaná életre a jelentésekben szereplőket és nem ajándékozna meg olvasóit azok arcképével. Az osztrák történettudománynak és irodalmi életnek nem jelentene problémát a képsorozat közzététele. Azért is örülnénk, ha kívánságunk meghallgatásra találna, mert azok a rövid jellemrajzok, amelyek a három bíboros egyéniségét élénk vetítik, gazdag megfigyelésekkel az olvasót arra ösztönzik, hogy akarva — nem akarva társadalomtörténeti következtetéseket vonjon le. Így azt a tanulságot, hogy a XVIII. század második felében az egyház kormányzását kezében tartó pápai bürokrácia még mindég a középkorban szokásos módon nyerte utánpótlását. Visconti hivatali karrierjét anyai ágról egy bíboros, A. M. Erba-Odescalchi, apai részről G. B. Visconti Rota-Auditor egyengette. Az ő pártfogásuk többet jelenthetett a nuncius számára, mint az a körülmény, hogy apja az osztrák hadsereg tábornagya volt, keresztapjául pedig a család Savoyai Jenőt nyerte meg, aki után az Eugenio nevet is viselte. Pallavicinit diplomatának szánta ismert genuai nemzetsége, s nyilván rokoni támogatással jutott 26 éves korában első rendkívüli követi megbízatásához. Torrigiani nem dicsekedhetett Európa-szerte ismert őssökkel,

mert az ő családja firenzei patríciusi volt, magatartása egyezett azonban a másik kettővel, a papi hivatásról velük egyetértően gondolkozott. Ő a subdiaconusi rendet 56 éves korában vette fel, akkor, amikor már elnyerte a bíborosi kinevezést, az 1713-ban született Visconti 1759/60-ban szenteltette fel magát, s Pallavicini ugyanezt nápolyi nunciusi kinevezésének évében tette. Különböző egyéniségek. Torrigiani jezsuitabarát, Visconti janzenista érzelmű, akit lelkiismerete nyugtalanított, hogy vajon leteheti-e a bíborosi esküt, Pallavicini simulékony modorú ügyes diplomata, abban azonban megegyeznek, hogy a papi pályát nem hivatástudatból választják, hanem mint olyan értelmiségi munkakört, amelynek ellátására tanulmányaik képesítik őket, összeköttetések pedig eleve bizonyossá teszik, hogy az egyházi hierarchia legmagasabb fokáig fognak feljutni. Ugyancsak középkori vonás a nuncius gondoskodása unokaöccséről, Visconti Francescoról. Fiatal ember, az első tudósítás szerint, amelyből értesülünk felőle, éppen himlőben fekszik s fiatalságára hivatkozva tagadja meg tőle a pápa a megbízást, hogy elvigye és átadja Firmian passauai püspöknek a bíborosi biretumot, ami első lépése lett volna a diplomata pályán. A gondos nagybácsi azonban nem csügged, nem hagy fel újból és újból pártfogó közbenjárásra kérni az államtitkárt, s kitarása el is éri célját, mert az utolsó hír, amelyet a nepos felől megnyugodva vehetünk tudomásul, úgy szól, hogy Pallavicini ajánlására elhangzott a pápa kegyes ígérete.

A kiadvány azon kívül, hogy segít megérteni a bécsi udvar és a pápaság kapcsolatát, hazai történetünk nem egy fontos részletének megismerését teszi lehetővé. A szemünkbe tűnő problémák közül csak egyre, a munkácsi görög-katolikus püspökség felállítására utalunk. Erről a kérdésről ugyanis Hodinka Antal részletesen szólt 1909-ben megjelent nagy monográfiájában³ s így, ha az ő előadását történetírásunk színvonalára jellemzőnek tekintjük, az összehasonlítással könnyen megállapíthatjuk, mily vonatkozásokban s mily mértékben jelenti ismereteink bővülését már a hivatkozásszerűen elének táruuló forrásanyag s mily ellentétek megértéséhez segítene hozzá az iratok tüzesebb tanulmányozása. Csak a mennyiségi szempontra ügyelve is mérlegelhetjük a különbséget. A Nunziatura di Germania-fondban ugyanis már kutatott Hodinka, s idéz belőle 1766. jún. 26-ról és júl. 12-ről keltezte két iratot.⁴ Ezeknek a jelentéseknek szerzője azonban Borromeo, annak pedig nincs semmi nyoma, hogy Visconti és az államtitkárság közti iratváltással bármily kis részben Hodinka megismerkedhetett volna. Ha szabad ezt az egyetlen esetet általánosítanunk, azt kell mondanunk, hogy a kötetben számba vett iratanyag teljes egészében ismeretlen történetírásunk előtt. A kiadvány mindenképpen megérdemli, hogy mint forráskészletünk értékes gyarapodását tartsuk számon.

MÁLYUSZ ELEMÉR

³ A munkácsi görög-katolikus püspökség története. Budapest. Akadémia. 1910. 607—625. l.

⁴ Uo. 611. l. 1. j.

ROBERT A. KANN:

KAISER FRANZ JOSEPH UND DER AUSBRUCH DES WELTKRIEGES

Eine Betrachtung über den Quellenwert der Aufzeichnungen von Dr. Heinrich Kanner

**(Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-historische Klasse,
Sitzungsberichte, 274. Band, 3. Abhandlung. Wien, 1971. 23 l.)****FERENC JÓZSEF CSÁSZÁR ÉS A VILÁGHÁBORÚ KITÖRÉSE**

Heinrich Kanner feljegyzéseinek forrásértékéről

Figyelemre méltó füzet jelent meg az Osztrák Tudományos Akadémia filozófiai-történeti osztályának ülésein elhangzott előadásokat publikáló sorozatban. A Rutgers egyetem (USA) osztrák származású professzorának munkássága nem ismeretlen a hazai szakemberek körében. A Habsburg Monarchia nemzetiségi problémáival foglalkozó angol és német nyelven megjelent 2 kötetes fő művét a Századok is ismertette (1968, 1—2. sz.), és néhány évvel ezelőtt — mikor vendégségben nálunk járt — közvetlenül figyelemmel kísérhettük fejtegetését Ferenc Ferdinánd trónörökös politikájáról, amelyet az újabban hozzáférhetővé vált irathagyaték alapján tárgyalt.

Nemrégiben megjelent rövid tanulmánya mindenekelőtt a történeti irodalomban ez ideig ismeretlen forrásszerű szöveg részleges publikálásával hívja fel a figyelmet. Dr. Heinrich Kanner, a maga korában jól ismert osztrák szerkesztő-publicista, az első világháború évei alatt a háború előzményeire és kitörésére vonatkozó kérdésekről interjúkat készített számos osztrák és német vezető politikussal. Bilinski közös pénzügyminiszter, Burian a magyar kormány tagja és későbbi külügyminiszter, Czernin bukaresti követ és későbbi külügyminiszter neve — hogy csak néhányat említsünk — jelzi, mennyire jelentős osztrák vezetők nyilatkozatait szerezte meg, s ugyanígy német részről Zimmermann külügyminiszterhelyettes, Lichnowsky volt londoni követ stb. említése is elegendő ennek bizonyítására. Ezek az interjúk akkoriban nem kerültek publikálásra, majd évekkel később a szerző három kötetbe foglalva eladta azokat a kaliforniai Hoover intézetnek.

Robert A. Kann csak a tárgyalt téma szempontjából — Ferenc József és a világháború kitörése — hasznosítható néhány interjúval foglalkozik, s ezzel is csak ebben a vonatkozásban. Bilinski több nyilatkozatát és Auffenberg egy interjút is ismerteti. Ez azonban vajmi kevés ahhoz, hogy Kanner feljegyzéseinek forrásértékét megnyugtatóan megállapíthassuk. Kann fejtegetése, amelyben erre nézve pozitív választ ad, ugyan elfogadhatónak tűnik, de tudományos értékű ítéletet csak az egész anyag átfogó értékelése alapján lehet majd leszűrni. Mindenesetre érdeklődéssel várjuk a feltárt ismeretlen anyag publikálását vagy legalábbis részletesebb ismertetését, valamint forrásértékének átfogóbb elemzését.

Robert A. Kann rövid előadása más szempontból is figyelmet érdemel. Az elmúlt évtizedekben szokásos amerikai és osztrák ábrázolásokhoz képest — beleértve saját korábbi könyvét is — előnyösen eltérő, mert a valóságot jobban tükröző képet fest a háború felé tartó Osztrák-Magyar Monarchia vezető embereinek — elsősorban Ferenc Józsefnek — politikai gondolkodásáról. Közismert, hogy a két világháború közötti polgári történetírás a háborús felelősség egyoldalú bizonygatásának kérdésköréből képtelen volt kitörni, s a világháború tényleges okait nem tárta fel. A második világháború utáni polgári történetírás szakított ezzel az ábrázolási móddal, de a háborús szándékok egyoldalú bizonyítása helyére a háborús szándékok mindenoldalú eltüntetése került, és ezzel a háborút eredményező tényleges okok és körülmények, az imperializmus rendszerének háborút szülő ellentmondásai talán még mélyebben rejtve maradtak, politikusok, akik

ezen objektív ellentmondások kifejezőiként a háborúhoz vezető politikákat alakították, e bemutatás szerint legfeljebb csak a másik fél elképzelt szándékai miatti idegességben követtek el végzetes következményű lépéseket. Ennek az ábrázolási módnak a keretében az öreg Ferenc József mint a legbékeszeretőbb uralkodó jelent meg, a Monarchia pedig a legbékésebb hatalomként.

Robert A. Kann újabb előadásában Bilinski többszöri megállapítását, mely szerint Ferenc József 1913-ban és 1914-ben azon a véleményen volt, hogy a Monarchia csakis a Szerbia elleni háborúval találhat kiutat megrendült hatalmának megszilárdítására, és hogy az uralkodó teljesen tisztában volt azzal, hogy egy ilyen háború általános európai konfliktust is jelent, és ilyen körülmények között is a döntéseket a háború kialakításának irányába terelte, tényként fogadja el, és kiegészíti azokkal a rég ismert adatokkal — ő elsősorban Conrad emlékiratát használja fel —, amelyek ugyanezt állítják, és ezzel revízió alá veszi az osztrák és az újabb amerikai történetírásban szokásos ábrázolást, a békeszerető uralkodó legendáját. Jóllehet Kann nem lép tovább, és az uralkodói gondolatok és döntések mögötti koncepciót a maga egészében nem vizsgálja — még kevésbé találunk akár csak halvány utalást arra, hogy az uralkodói szándékok egy imperialista nagyhatalom objektív tendenciáját fejezik ki —, a korábbiakhoz képest, előrelépést láthatunk. Persze Kann új ábrázolása csak egyik oldaláról tekintve dicsőítő. Hiszen ezzel az ábrázolással ő mindenekelőtt azt hangsúlyozza, hogy a Monarchia uralkodója igazi — és végsőfokon döntő — tényező volt a birodalom politikájának alakításában, hogy az eseményeket különösképpen befolyásolta. Ennek a vonatkozásnak előtérbe állításával a kis füzet — Ferenc József portréjával címlapján — beilleszkedik a Habsburgok történeti szerepét túlhangsúlyozó történetírás vonalába, mégis úgy érezzük, az ábrázolásnak a korábbiaktól eltérő mozzanatai egy reálisabb megítélés számára is utat nyithatnak.

GALÁNTAI JÓZSEF

JAKOB MONETA:

DIE KOLONIALPOLITIK DER FRANZÖZISCHEN KP

(Hannover, Verlag für Literatur und Zeitgeschichte, 1968. 303 l.)

A FRANCIA KOMMUNISTA PÁRT GYARMATI POLITIKÁJA

A könyv a német szociáldemokrata párt anyagi támogatásával készült, és jelent meg — s ez az, ami az első megjegyzésre készlet. Feltűnő, ha a német szociáldemokrata párt és a német szociáldemokrata kutató a francia kommunisták gyarmatpolitikáját veszi boncoló kés alá, miközben egy szót sem szól a francia szocialista párt és a Szocialista Munkás Internacionálé megfelelő időszakban vallott nézeteiről, politikai gyakorlatáról. Még inkább meggondolkoztató ez, ha a kritikai frás olyan mint Monetáé, aki, némi leegyszerűsítéssel „balról”, de mindenestre sokszor a későbbi történeti fejlődés alapján mond szigorú bírálatot a francia kommunisták fölött, ha azok nem követelték és sürgették a francia gyarmati területek, mindenekelőtt az észak-afrikai országok függetlenedését. Moneta célja világos, ezt meg is vallja mind ő, mind a kötet elé bevezetőt író Horst Heidermann: s ez a cél nem más, mint leleplezés. Leleplezése annak, hogy a francia kommunisták gyarmati politikája nem volt oly töretlen, mint azt ők maguk olykor feltűntették. Leleplezés, amiből, mint jeleztük, a francia szocialistákat tapintatosan kihagyták, nem is beszélve a polgári radikálisok táborát, a francia „uralkodó közvéleményt”. De mindjárt itt megtehetjük az első megjegyzést; ez a nyilvánvalóan nagyonis kritikai, sőt „leleplező” frás is abból indul ki, hogy a kommunisták a gyarmati népek érdekeire gondoltak, azt

keresték, s amennyiben bírálja őket, akkor ezt azért teszi, mert „nem mentek el elég meszsze”, nem mindig követelték az azonnali elszakadást e gyarmati népek számára.

A könyv szerzője „nyílt sisakrostéllyal” indul vitába, célját már könyve elején megvallja. Mégsem lenne indokolt, ha azért, mert céllal és a fenti céllal írta a művet, egyszerűen félretolnánk ezt a művet. Mégpedig két okból sem. Egyfelől anyaga, másrészt a kérdések elemzése, a kritikai észrevételek miatt sem. Bár mindkét körülmény olyan, ami további magyarázatot igényel. Hiszen kritikai elemzéseik célzatosak, mégis sok elgondolkoztató ellentmondásra, dilemma-pontra utalnak, ami érdemes a felülvizsgálatra — márcsak azért is, mert a magyarországi irodalomban ezekről ritkán lehet olvasni. A másik a forrásbázis. Moneta hangsúlyozta, hogy a forrásbázis szegényes, kizárólag nyomtatott anyagra támaszkodott, hiszen a Politikai Bizottság és a Központi Bizottság ülései, az ott lefolyt viták zárt anyagot képeznek, ugyanígy a különféle kommunista pártok közötti kapcsolatok, s a francia kommunisták és a Kommunista Internacionálé kapcsolatai is. Mindez valóban így van, s kétségtelen, hogy ezek a források majd valamikor még sok újat adhatnak ehhez a témához. Mindamellett nálunk a Cahiers du Bolchevisme 1920—30-as évekbeli számai sem hozzáférhetőek, s így ha kihegyezetten és „tálalva” is, mégis sok érdekeset nyújthatnak az érdeklődők számára.

Moneta korszakonként követi nyomon a történeti fejlődést. A lenini alapelvek vázlatos ismertetése után tér át a francia KP történetében az első korszak, az 1920—25-ös évek elemzésére, amihez minden esetben dokumentumrészeket is csatol. Ebben a korszakban lényegesnek az alapelvek rögzítését tekintette. Emellett hangsúlyozta, hogy ebben az időszakban a KP elsősorban még a gyarmati proletariátusra kívánt támaszkodni. A periódus végét — írta Moneta — nem a párt eszmei fejlődése, hanem objektív történeti fejlődés alapján 1924—25-nél lehet meghúzni, amikor a francia függő, gyarmati területeken is hatalmas méretű függetlenségi harcok kezdődtek (mindenekelőtt Marokkóban, de Szíriában is), amelyekkel a KP szolidaritást vállalt.

A második nagyobb korszakot Moneta 1925-től 1935-ig számítja, s alcímnek olyan mondatot szánt: „A lenini politika” időszaka, a KP harca a kolonializmus ellen. Itt Moneta felfesti, konturként, hogy az algériai rif-kabil felkelés elfojtása a Poincaré-kormány és a „Nemzeti Blokk” uralma idején kezdődött meg, de hozzáteszi, hogy a francia kormány nem változott 1924, a Baloldali Blokk hatalomrajutása után sem, noha ebben a szocialisták is részt vettek. Ugyanakkor viszont hangsúlyozza, hogy a KP teljes szolidaritást vállalt a felkelőkkel, röplapokat adott ki, kampányt kezdett, s többször is megvitatták, milyen gyakorlati lépéseket tehetnek érdekükben.

Ennél a fejezetnél Moneta szélesebb kitekintést is nyújt a pártviszonyokról, adatokat közöl a KP és a szocialisták erőviszonyairól, taglétszámáról, a KP fokozatos megerősödéséről, s idézi, hogy a Komintern a francia KP visszamaradását elsősorban a rossz vezetésnek tulajdonította. Részletesebben szól e viták és problémák gyarmati összefüggéseiről, jelezve, hogy a Komintern kritikája e vonatkozásban elsősorban azt kifogásolta, hogy a KP túl gyenge gyökereket eresztett a gyarmati népeknél. A Komintern azt sürgette, hogy az arab proletariátus, illetőleg agrárlakosság körében szerezzenek új tagokat, rokonszenvezőket. Kifogásolták, azt is, hogy a legális lehetőségekkel nem éltek eléggé, s nem használták fel a választási küzdelmeket sem befolyásuk növelésére.

E hosszabb perióduson belül is néhány fontos történeti, nemzetközi kihatású eseménnyel kell számolni. Ilyen a gazdasági világválság, a Szovjetunió megerősödése és a kínai forradalom. Emellett nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy az 1930-as évek kezdetén felélénkült az észak-afrikai polgári nacionalista pártok tevékenysége. Mindezek alapján a francia KP vezetői (közülük Moneta elsősorban André Ferrat-t, a gyarmati szakértőt idézi) szintén közeli agrárforradalom kibontakozására vártak, főként az észak-afrikai területeken.

1933—1935 között más új elemek is feltűntek. Részben André Ferrat hangsúlyozta, hogy a KP korábban szektás hibákat követett el, amikor „az elvi tisztaság” védelmében elutasította a különféle reformista szervezeteket, s a polgári nacionalista pártokat. Így hibának tudta be azt is, hogy Tuniszban nem sikerült az Új Destour párttal az együttműködést biztosítani. Ezekkel az értékelésekkel párhuzamosan a polgári értelmiséggel, politikai magatartásukkal is foglalkoztak, végeredményben nagy fenntartással fogadva azt, úgy írva erről az „elittről”, mint amely kész elfogadni a félmegoldásokat, s Algériában például Ferhat Abbasz megelégednék az asszimilációs politika kétoldalú realizálásával, ahelyett, hogy a teljes függetlenségre törekednék. Mindezek alapján a KP a sürgetőnek továbbra is az agrárlakosság megnyerését tartotta, s természetesen a proletariátust. Ebben az időben viták kezdődtek az arab proletariátus számának, súlyának megítéléséről, amelyekből általában olyan következtetést szűrtek le, hogy noha az meglehetősen gyér, mégis az eddiginél inkább lehet arra támaszkodni.

Ezután következik a két világháború közötti Franciaország egyik „legizgalmasabb” s legellentmondásosabb szakasza. Franciaországban győzött a Népfront, s a KP is, mint ismeretes, kívülről támogatta a Népfrontot — amely azonban a gyarmati területen csak rendkívül keveset tett. Valamit azonban mégis tett, reformokat hirdetett, az autonóm szervek súlyát növelte, a választók számát kiszélesítette. S éppen a Népfront ilyen működése az ellentmondások és összeütközések egész sorát szabadította el. Algériában a népfront ellen léptek fel a szélső jobboldali francia betelepülők és szervezeteik (itt mintegy az OAS előfutáira gondolhatunk), akik ekkoriban szoros szövetségben álltak a hazai, párizsi és francia „anyaországi” szélső jobboldallal, Doriot kifejezetten fasiszta csoportjaival. Másfelől viszont az arab nacionalisták is támadták a Blum-kormány túl soványnak talált reformjait, de hogy az ellentmondások száma még szaporodjék, az arab nacionalisták és a francia szélsőjobboldal is sokszor együtt mozdult meg — a francia Népfront-kormány ellen, amihez ekkoriban a KP még mindig reményeket fűzött. Mindehhez járultak a nemzetközi összefüggések, hogy Észak-Afrikában és a Közel-Keleten Hitler és Mussolini, vagyis a fasiszta kormányzatok, a Távols-Keleten, Indokínában pedig Japán igyekezett kihasználni ezeket a nehézségeket, és kapcsolatot találni a franciaellenes nacionalista mozgalmakkal. S természetesen az sem volt közömbös, hogy ezek a fasiszta-agresszív hatalmak egyúttal a Szovjetunióra nézve is milyen veszélyt jelentettek. Az ellentmondások ténylegesek voltak, s ezért tűnik túl „könnyűnek”, látványosnak Moneta válasza, aki egyszerűen szembesíti a KP politikáját az 1920-as és 1930-as években, s azzal vádolja, hogy politikáját ekkor megmásmította, a függetlenség követelését feladta. Moneta is ismeri ugyan a lenini elemzést, hogy a függetlenség elvi követelése s gyakorlati szorgalmazása nem feltétlenül kell, hogy egybeessen, de itt, ebben a korszakban megáll a szembesítésnél, s nem megy el odáig, hogy ténylegesen választ adjon, mennyiben kellett tényleg ezt a politikát a megváltozott körülményeknek megfelelően módosítani. Néhány körülményt ugyan jelez, de az olvasónak mégis olyan következtetést diktál, hogy a jellemző az elvekről való lemondás volt a népfrontos illúziók miatt, hiszen a Népfront végül is illúzióknak bizonyult. Amennyiben a történeti eseményeket csak egy síkban nézzük, akkor így Moneta jobb- és baloldali elemekből szőtt vádiratot állított ki a KP ellen, anélkül, hogy ezt az akkori realitással egybevetette volna.

Ez a diszkrepancia folytatódik a következő, negyedik korszak (1943—1947) áttekintésénél is. Itt elvi szempontból a jelenségek érthetően hasonlóak a Népfront korszakához — hiszen ekkor a KP még a kormánynak is tagja. Elvileg mint már 1939-ben, a KP vezetői, köztük éppen M. Thorez, olyan gondolatokat fogalmazott meg, amelyek a francia és az arab népek közös, testvéri boldogulását éltették, keresték. Moneta viszont a nemzeti függetlenség szavatolását kérte tőlük számon, megintcsak nem vizsgálva az akkori erőviszonyokat, a demokratikus, sőt akkor még szocialista elemekkel tarkázott demo-

kratikus lehetőségeket sem mérlegelte. Így, az akadémikus magasságban villódzó elvek és programok alapján tört pácát a KP fölött, felemlítve azokat a valóban drámai pontokat, amikor a KP miniszterek kerültek szembe a már meginduló, sőt folyamatban levő vietnámi háború tényeivel. Moneta azonban nem jut túl a krízispontok jelzésén, a „leleplezésen”. Ha a kört kiszélesítenénk, azt mondhatnánk, ha igaz van, s részben tényleg igaz van, akkor ez nemcsak a KP, hanem az egész francia szocialista, sőt demokratikus-progresszív tábornak is kudarca, hiszen ez az európai történelemben olyan fontos francia-progresszió egészében nem talált közös nyelvet az arab nacionalistákkal. De — és két de is következik. Egyfelől Moneta nem nyújtott igazán mélyreható történeti elemzést a korszakokról, az arab progresszió belső tagozódásáról, s így a történeti elemzésben sem nyújtott elégségeset. Másfelől, s ez a de másik része — a KP-nak mégis nagyobb befolyása volt a gyarmati nemzeti mozgalmakra, mint akármelyik más francia progresszív csoportosulásnak. S ezt az összefüggést Monetának, amennyiben objektív történetíró, jobban kellett volna láttatnia. Jelen esetben inkább a problémák és szereplők megörökítésére törekedett, azt is nyújtotta.

JEMNITZ JÁNOS

JAMES D. HARDY JR.:

**JUDICIAL POLITICS IN THE OLD REGIME. THE PARLEMENT OF PARIS
DURING THE REGENCY**

(Louisiana State University Press. 1967. IX, 225 l.)

**BIRÓSÁGI POLITIKA A RÉGI RENDSZERBEN. A PÁRIZSI PARLAMENT
A RÉGENSSÉG ALATT**

A korabeli irodalom és a párizsi levéltári anyag beható tanulmányozása alapján írta meg a louisianai egyetem tanára, James D. Hardy a rangban legelső francia „szuverén bíróság”, a párizsi parlament történetét 1715 és 1723 között. Amikor a Napkirály lehunyta szemét, végrendeletével ellentétben Fülöp orléansi herceg ragadta meg a hatalmat. A párizsi felsőbbíróság elismerte igényét a régensi tisztségre, cserében pedig visszakapta a királyi rendeletek beiktatásakor ősi jogon gyakorolt, de már jó félszázada elvesztett jogát a tiltakozásra (*rémonstrance*). A hivatalukat immár örökös jogon betöltő, polgári származású bírák siettek is élni a lehetőséggel. A régenség első éveiben ez sikerült is nekik. Amikor a gallikán „szabadságok” védelmében, vagy a királyság pénzügyi egyensúlyának helyreállításáért emelték fel szavukat, Orléansi Fülöp némi ellenkezés után elfogadta javasataikat. A bírák azonban elvesztették szemmértéküket. Királyi ediktumok alkalmán kívül is kezdtek vitatkozni és határozatokat hozni politikai ügyekben. A devalváció elleni állásfoglalásukat a régens 1718-ban hatáskörük korlátozásával torolta meg. Amikor azután Dubois atya tanácsára a francia politika közeledett a pápasághoz, a pénzügyek pedig a parlament részéről mindig támadott John Law kezébe kerültek, a makacs ellenzéki szellemű bíróságot Orléansi Fülöp 1720-ban Pontoise-ba száműzte. Az intézmény megszüntetésétől félve a bírák hamarosan beadták a derekukat, s a régenség utolsó éveiben engedelmesen szolgálták urukat.

Hardy rendkívül élvezetesen írja le Fülöp és a parlament küzdelmét. Nem felejt el rámutatni arra, hogy az „ősi alkotmány” középkori jelszavával a bírák rendszerint akkor léptek fel a legharciasabban, amikor a maguk osztályérdekeit fenyegette veszély. Nem téveszti szem elől az élvezetekbe merülő régens uralmának a népre csak ínséget és nyomort hozó következményeit. Konklúzióját alkalmasint helyesen vonja le. A párizsi parlament nyolc éves harcát minden vonalon kudarc zárta le, de hosszú távon győzel-

mesnek bizonyult. A XVIII. század nagy válságaiban, a régenség alatt visszaszerzett politikai beleszólással élve, a bíróság egyre nagyobb szerepet játszott. A nyolc év története hozzájárul annak a látszólagos ellentmondásnak a megfejtéséhez, hogyan válhatik a középkori jogokra hivatkozó, konzervatív testület végső soron a forradalom előkészítőjévé. S hozzátehetjük még, hogy a polgári forradalom gondolatrendszerét megalapozó Montesquieu is egy parlament „süveges elnöke” volt. Míg szellemes Perzsa Leveleiben éppen a régenség francia társadalmát tette nevetségessé, később a Törvények Szellemében már a fa gyökerére tette a fejszét.

BÓNIS GYÖRGY

MAKÓ AZ ELSŐ FELSZABADULT MAGYAR VÁROS

(Szerkesztette Tamasi Mihály. Kiadta a Makó városi Tanács. Kossuth Könyvkiadó. 1969. 280 l.)

A könyv négy szerzőnek hét helytörténeti tanulmányát tartalmazza, amelyek — egy, a korábbi korszakot megvilágító, bevezető jellegű tanulmány kivételével — a polgári demokratikus forradalomtól a felszabadulás utáni népi demokratikus fejlődés első szakaszáig mutatják be Makó történetét. A négy szerző: *Erdei Ferenc, Tamasi Mihály, Polányi Imre, Oltvai Ferenc.*

Az első tanulmány *Erdei Ferenc*: „Makó város történeti pályája” című dolgozata. Ez egyben a kötet bevezető része is. Itt mondja el Erdei, hogy a szerzők miről írnak a kötetben. „Könyvünk azokról a politikai küzdelmekről szól, amelyeket a munkásmozgalom és más baloldali mozgalmak folytattak Makón 1918 és 1945 között a régi Magyarország népe nyomó rendszerére ellen.”

Erdei e tanulmányban rövid összefoglalását adja Makó történetének a török alóli felszabadulástól kezdve az első világháborúig.

A török hódoltság megszűnése után a Viharsarok vármegyéi, köztük Csanád megye is, nem földesúri, hanem parasztvármegyék lettek, így a fejlődés során nem a földesurak és a parasztok, hanem a nagygazdák és a szegényparasztok közötti társadalmi ellentétek váltak a gazdasági és politikai élet elsődleges hajtóerejévé. Ezt a birtokmegosztásról és a mezőgazdasági népesség osztálytagozódásáról készített táblázatokkal is bizonyítja a szerző.

Makó város történeti adatainak ismertetésében általában sokat támaszkodik Reizner János 1892-ben kiadott várostörténetére. Ennek alapján ismerteti, milyen harcot folytatott a város a csanádi püspök ellen, aki a XVIII. században földesúri jogainak akart érvényt szerezni. Az egyébként parasztjellegű városban a városiasodó életet a XIX. század közepére jelentősen kifejlődő céhes ipar és a város határain túlmutató kereskedelem biztosította.

A kapitalizmus százada rohamos fejlődést eredményezett Makón. A régi Magyarország 12. városa volt, lakosságszámban megelőzve olyan városokat, mint Brassó, Kassa, Kolozsvár, Miskolc, Pécs, Székesfehérvár, Zombor.

Polgárisodás tekintetében azonban messze mögötte maradt ezeknek a városoknak, már mezőgazdasági jellegénél fogva is. Mintegy 1600 család tanyarendszerű gazdálkodást folytatott, a lakosság legnagyobb része pedig kisparaszti-törpebirtokos termelést. Ez utóbbiak körében alakult ki a nagyarányú hagymatermelés, amely rányomta sajátos jellegét Makó egész gazdasági életére.

Az iparban (kisiparban) dolgozók számaránya már a kapitalizmus kora előtt elérte a 10%-ot, de a korszak végén sem haladta meg a 20%-ot. Jellemző, hogy Makón egyetlen iparágban sem fejlődött ki gyári nagyipar.

A kiskereskedelmen kívül jelentős volt a mezőgazdasági termékek nagykereskedelme. Mindenek előtt a hagymakereskedelem, továbbá a hizottsertés és a baromfikereskedelem volt jelentős.

Makón a múlt század legvégétől kezdve jöttek létre az egyes rétegek társadalmi szervezetei. Az egyesületek között a 48-as függetlenségi olvasókörök hálózata volt a legkiterjedtebb. Ezek tagságának túlnyomó részét a tanyai kis- és középparasztok, valamint a hagymatermelők adták. E demokratikus és ellenzéki irányú olvasókörök voltak egyben a 48-as Függetlenségi Kossuth Párt helyi szervei is. A Gazdasági Egyesület a tanyásgazdák szervezete volt. A Hagymakertészek Egyesülete szakmai-társadalmi szervezet volt, s politikai irányvonala megegyezett a 48-as olvasókörökével.

A munkásosztály társadalmi-politikai szervezetének szerepét a Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek töltötték be. Ezekben tömörültek, fejlődtek a munkásosztály legharcosabb egyéniségei. Innen indultak ki a munkások sztrájkjai, amelyekre vonatkozóan már az 1880-as évektől kezdve található adatok Makó történetében.

Tamas Mihály „A polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság” című tanulmánya Makó 1918–1919. évi történetét foglalja össze.

A Magyar Nemzeti Tanács távirati felhívására Makón is megalakították a helyi nemzeti tanácsot. Életréhtávták a nemzetőrséget. Újjászervezték a Szociáldemokrata Pártot és a szakszervezeteket, amelyeknek taglétszáma igen megszaporodott.

A baloldali szociáldemokraták egyre inkább arra a meggyőződésre jutottak, hogy a párt nem tudja valóra váltani a nagy tömegek célkitűzéseit. Ezek tehát a Szociáldemokrata Párton belül 1918 december második felében megalakították a KMP makói csoportját, s így működtek egészen a Tanácsköztársaság kikiáltásáig, amikor szervezetileg önálló párttá alakultak.

A Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásáról a makóiak március 22-én értesültek. A munkástanács vette kezébe 1919 március végén itt is a hatalmat és a kommunistákból megalakult a direktórium. Az áprilisi választások folyamán 70 tagú városi tanácsot és 11 tagú intéző bizottságot hoztak létre. Szocializálták az üzemeket és a 100 holdon felüli birtokokat. Képzítették a kisipari termelősövetkezeti rendszert.

A proletárdiktatúra működését, további szervezkedését a szerb megszálló katonaság szüntette meg, amikor április 27-én megszállta a várost. Később francia gyarmati katonaság vonult be Makóra, amelyet aztán június 17-én román megszálló csapatok váltottak fel.

Polányi Imre: „Az idegen megszállástól a gazdasági válságig” című dolgozata az 1920. és 1928. évek közötti időszak történetét elemzi.

Makót a román királyi megszálló csapatok 1920. március 29-én hagyták el, és helyüket az ellenforradalmi magyar hadsereg és hatóságok foglalták el. A román csapatok kivonulásuk előtt az üzemeket leszerelték, a haszonállatokat elhajtották. Az elcsatolt területekről megkezdődött a menekülő lakosság beáramlása. Megnövekedett az éhezők, a munkanélküliek és a lakásnélküliek száma.

A különféle politikai pártok szervezkedése általában az országoshoz volt hasonló. Ettől csupán annyiban tért el, hogy Makón a 48-as Függetlenségi Párt erős szervezetet épített ki.

A szakszervezetek szervezkedését 1923-tól engedték meg, amikor öt szakcsoport alakult meg: a famunkások, a cipész- és csizmadiamunkások, a szabómunkások, a festőmunkások, továbbá a vas- és fémmunkások szakszervezetének makói csoportjai. A munkások szervezkedését és elégedetlenségét az ellenforradalmi rendszer éveiben több sztrájk jelezte. 1923-ban a makói munkások 10 sztrájkot küzdöttek végig.

A megrendezett terrorpererekkel a kommunista pártot illegálisba kényszerítették, de 1928-ban megalakult Makón az illegális kommunista sejt.

Polányi az eseményeket részletesen írja le. Forrásaiból sokat idéz és sok statisztikai adatot közöl.

A kötet következő dolgozata *Oltvai Ferenc*: „Makó gazdasági, társadalmi és politikai élete az 1929—1933-as gazdasági válság időszakában”. — Itt jellemezte is a válság beálltát az, hogy súlyos adóterhek neheztedek a termelő lakosságra. Ezért a kisgazdák maguk végezték a munkát családtagjaikkal, nem fogadtak fel sem éves, sem időszakos munkásokat. Nem volt munkaalkalom, nagy lett a munkanélküliség. Nagy volt a termény- és állatkínálat, a kereslet pedig egészen minimális. A bolettával a kormány csak a kenyérgabona termelést segítette, de nem támogatta a hagyma-, zöldség- és szőlőtermelést. 1930-ban már teljesen lehetetlen volt a hagymatermést értékesíteni.

Oltvai részletesen foglalkozik a baloldali pártok szerepével a válság éveiben, kiemelve az illegális KMP aktivitását. Jelentős levéltári forrásanyagot és helytörténeti fel dolgozást használt fel, amelyekre pontosan hivatkozik.

Tamasi Mihály „A demokratikus összefogás sikerei Makón” című tanulmányában a Horthy-rendszer 1934—1940-ig terjedő éveit történetét tárgyalja. A pártpolitikai élet jellegzetes sajátossága, hogy a Kossuth-Párt Makón nem olvadt bele a Kisgazdapártba, mint máshol az országban. Makón tovább működött mintegy korszerűsített radikális programmal, s ez rendkívül jelentős volt a politikai élet további fejlődése szempontjából. Ebben a pártban kapcsolódott be egészen fiatalon a politikai életbe Erdei Ferenc is, aki demokratikus szövetkezeti elveit a hagymakertészek szövetkezetének termelő szövetkezetté való átalakításával akarta már ekkor megvalósítani.

Erdei Fereneknek mint a makói Kossuth-Párt titkárának nagy érdeme volt abban, hogy a népi írók Makón 1937-ben létrehozták a Márciusi Frontot. A Márciusi Front leg-radikálisabb szárnyát a debreceni fiatalok csoportja képezte, amely a Kommunista Párttal való legszorosabb együttműködés eredményeként jött létre. A Makón létrehozott ellenzéki front és a Márciusi Front a kormány ellenintézkedései következtében felbomlott, s ezután került sor arra, hogy a népi írók ugyancsak Makón egy marosi dereglyén 1939. június 29-én megalapították a Nemzeti Parasztpártot.

A könyv következő tanulmánya *Polányi Imre*: „A világháború évei” c. írása. — Ebből kitűnik, hogy a kormánypárt Makón és Csanád megyében is igyekezett mind jobban kiépíteni szervezeteit, a nyilas pártok is megszorodtak a háborús években. A szerző itt egyébként sok ismétlésbe bonyolódik, különösen a nyilas pártokkal kapcsolatban, amiket már Tamasi is elmondott az előző dolgozatban. Szerkesztői feladat lett volna a tanulmányok közötti átfedések, a gyakran előforduló ismétlések kiküszöbölése, a kronológiára való törekvés fokozottabb érvényesítése. A szerkesztő feladata lett volna olyan ellentmondások feloldása is, hogy pl. Polányi Imre állítása szerint Szöllösi Jenőt kisgazdapárti programmal választották meg képviselőnek, az előző cikkben viszont Tamasi azt írja, hogy Szöllösi Jenő megválasztása párton kívüli független ellenzéki programmal történt.

Polányi tanulmányában helyesen utal arra, hogy a német megszállás után a kormány elrendelte a levélcenzúrát. Minden sztrájkot, munkamegtagadást internálással büntettek. Az összes demokratikus szervezeteket, egyesületeket, pártokat feloszlatták.

A kötet zárótanulmánya *Tamasi Mihály* „Makó felszabadulása. Harc a népi demokratikus fejlődésért” című dolgozata. — A szovjet csapatok Makót 1944. szeptember 26-án szabadították fel, így a magyar városok közül a demokratikus élet itt indult meg elsőnek. Újjászervezték a városi közigazgatást, létrehozták a polgárőrséget.

Az MKP makói szervezetét október közepén alakították meg. Ettől kezdve még céltudatosabb lett az újjáépítő munka. Új lendületet jelentett az is, hogy október végén Budapestről hazaérkezett Makóra Erdei Ferenc, aki azonban hamarosan Szegedre távo-

zott és ott bekapcsolódott a Függetlenségi Front országos politikai munkájába. Nemsokára megalakult a Nemzeti Parasztpárt és a Szociáldemokrata Párt is.

A Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörült pártok jelölése alapján december közepén 12 képviselőt választott Makó város a debreceni Ideiglenes Nemzetgyűlésbe.

Makón és Csanád megyében is megtörtént a népi szervek: nemzeti bizottságok, földigénylő bizottságok, megyei földbirtokrendező tanács megalakulása. A Földmunkások Szakszervezetének helyi csoportja már 1944 őszén lefoglalta a nagybirtokokat. A föld-reform-rendelet végrehajtása során a forradalmi földosztás itt is elsöpörte a nagybirtok-rendszert. Megteremtődtek a feltételek a népi demokrácia kibontakozásához.

KOPASZ GÁBOR

HAJDU LAJOS:

AZ ELSŐ (1795-ÖS) MAGYAR BÜNTETŐKÓDEX-TERVEZET

(Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1971. 552 l.)

Az egykori joghallgatónak meg kellett tanulnia, hogy a magyar büntetőtörvénykönyv első javaslatát 1792-ben készítette el egy országgyűlésen kiküldött bizottság. Hajdu Lajos, aki ennek a kódex-tervezetnek beható megtárgyalására vállalkozott, munkájának már az első lapjain meglepetést szerez az olvasónak: 1792-i javaslat nem volt, mert az 1791:67. törvénycikkkel kiküldött jogi bizottság csak 1795-re készült el munkájával. „Csak” három esztendő a különbség, de gyökeres megváltozása a hazánkban uralkodó politikai légkörnek! S a régebbi irodalom tévedése nem volt véletlen. Fayer László, a tételes büntetőjog jeles professzora, az 1899-i nemzetközi büntetőjogi kongresszus résztvevőinek egy progresszív, francia ihletésű 1792-i tervezetet akart bemutatni a visszahúzó elemekkel terhelt 1795-i mű helyett, melyen alig száradt meg a tinta a magyar jakobinusok kivégzésekor. Ezzel tehát szakirodalmunk sajátmagát vezette félre.

Hajdu logikus szerkezetben dolgozza fel tárgyát. Leleplező jellegű megállapításai után kitér a bizottsági reformmunka történelmi előzményeire: a magyar büntetőjog 1780 előtti helyzetére, a jozefinus reformokra és II. Lipót sok tekintetben úttörő toscanai büntetőtörvénykönyvére. Szembesíti egymással a nemesség és az udvar büntetőjogi törekvéseit 1790/91-ben, főként az országgyűlés idején. Elmondja, hogyan jöttek létre a regnicolaris deputatiók, hogyan szervezték meg munkájukat, és különösen a jogi bizottság tevékenységét, hogyan irányították és koordinálták azt. Még a javaslat érdemi vizsgálata előtt részletesen bemutatja, mit kívánt a magyar uralkodó osztály a bizottsági munkálatokhoz beküldött javaslataiban. Ezután tárgyalja meg — egy különösen érdekes fejezetben — az 1795-i tervezet alapelveit, és mutatja be, hogyan bukkantak fel és torzulnak el bennük a felvilágosodás (különösen Filangieri) büntetőjogi nézetei. Az alapelvek tárgyalását követi a kódex eljárásjogi, illetve anyagi jogi rendelkezései, ugyancsak beható kritikával. Amikor az olvasó már ismeri a munkálatot, az 1795-i tervezet további sorsával találkozik (a hírhedt Németh János 1804-ben adott véleménye hengerfűtette rá a sírkövet). Most vonja le a szerző végső következtetéseit, amelyekre még visszatérünk. A kötetet a kódex szövegének — a latinul nem tudók kedvéért fordításban való — közlése zárja le.

A jogtörténeti méltatás „a bőség zavarával” küzd, annyi jelentős és érdekes témát érint a könyv. Elsőnek mutatja be irodalmunkban a felvilágosult büntetőjogi elméletet (Beccaria, Filangieri, Sonnenfels, Martini) részleteiben is, elsőnek boncolgatja az új korokat nyitó gondolkodók egyes kérdésekről vallott felfogását, s ennek a tervezetben való

korlátozott érvényesülését. A történész számára azonban talán az 1790/91-i reformbizottságok értékelése a legjelentősebb. Sándor Lipót főherceg-nádor iratainak nagy hatású bevezetésében (1926) Mályusz Elemér lelkesen magasztalta ezeket a rendi reformbizottságokat, melyeknek munkája szerinte a polgári fejlődés útjára vezette volna hazánkat. Hajdu a jogi bizottság részletesen tárgyalat tevékenységét s a hozzá érkezett nemesi véleményeket a mályuszi kép próbájának tekinti, és azért ismételtelen visszatér rá. Adatainak sora meggyőzi az olvasót, hogy a bizottsági munkálatok korántsem a „nemzeti újjászületés” eszközei voltak, csak a feudális rend legnyomasztóbb visszasságainak kiküszöbölését célozták, s a bizottságok főúri-nemesi tagjai sohasem felejtették el osztályérdekeiket.

A szerző szilárd marxista képzettséggel és mértéktartó stílusban megírt könyve véleményünk szerint megnyugtató eredményekre vezet. Az 1795-i tervezet kidolgozását az udvar és aufklärista támogatói szorgalmazták, mert a jogegység a feudális abszolutizmusnak volt érdeke. A nemesség fontosabbnak tartotta a büntetőjogi egyenlőtlenség és a régi bírósági szervezet fenntartását. A kodifikációs munkát hátrányosan befolyásolta a bizottság „táblabírói” összetétele (az egyetemek és a jogakadémiák tanárait kihagyták belőle), a tagok csoportérdekeinek ellentétei, elméleti képzettségük hiányai, egyéb — hivatali vagy magán — elfoglaltságuk terhei. A javaslat tehát tartalmában feudális jogszabály tervezet maradt, de már túlmutatott Werbőczy-n. Fenntartotta ugyan a nemes és a nemnemes közti különbségtételt, de a honorációroknak és a vagyonos nemnemeseknek már kedvezményeket biztosított. Elsőnek fogalmazta meg nálunk a büntetőjog alapelveit, a beszámítás kizárását, különböztetett a szándék fokozatai és a gondatlanság között, megszabta a büntetés mértékének alsó és felső határát. Feldolgozta ugyan a „filozófusok” tanait, de sokszor úgy, hogy azok egy-egy feudális jogintézmény melletti érvekké lettek. Semmiképpen sem állítható az 1791-i Code Pénal mellé, de nagyon jelentős a régi gyakorlattal szemben: elsőnek fogja át a büntetőjog és eljárás egész területét, és elsőnek akar kizárni minden más jogszabályt. Az udvar szemében a francia forradalom kompromitálta a felvilágosult büntetőjogot, a nemesség pedig sohasem akarta; ezért maradt el országgyűlési tárgyalása és becikkelyezése.

A könyv arculatáról nem hiányoznak a szeplők. Túlságosan kedveli a latinizmusokat, holott van azokból elég a büntetőjog nyelvében; néha e téren is hibát ejt (pl. „legiferáció” a 178. lapon). Modorosnak tűnik a nagy kezdőbetűk túlzott használata; ha pl. „a Fény Százada” nem is kifogásolható, alig indokolt a „Diéta” esetében. A jegyzetek nonpareille szedése nem csábít a bennük elrejtett becses anyag tanulmányozására. De mindezek apróságok ahhoz képest, hogy a szerző — szerintünk indokolatlanul — leszűkíti a kodifikáció fogalmát. A felvilágosodás kódexei előtt csak inkorporációt ismer el, vagyis a fennálló jogszabályok egységes szerkezetbe foglalását. Láthatóan zavarban van, amikor a Carolinát (1532) vagy az Ordonnance Criminelle-t (1670) említi; ezeket azért rekeszti ki a kódexek köréből, mert megtűrték az eltérő szokásjogi normák alkalmazását is; legfeljebb „jogtörténeti értelemben vett kódexeknek” tekinti őket (24. l.). De hiszen a felvilágosodás törvénykönyvei is a jogtörténet részei! Maitland nem ok nélkül írta, hogy a renaissance korában „a kodifikáció a levegőben volt” (English law and the renaissance, Cambridge 1901, 21. l.). A jogegység követelményét Európa-szerte az abszolutizmus tűzte zászlajára; az adott ország politikai erőviszonyaitól függött, mennyire sikerült megvalósítania. A Carolina „a hagyományos német joganyagot az itáliai kriminalisták haladó tanításaival kapcsolta össze” (H. Conrad: Deutsche Rechtsgeschichte II. Karlsruhe. 1966, 408. l.), tehát jóval túlment az inkorporáción. A helyi jogszabályok érvényesülését csak azért tűrte meg, mert a partikularizmus-jellemezte Német Birodalomban másként nem válhatott volna törvénné. Az inkorporáció — kodifikáció merev szembeállítása helyett tehát a kodifikáció útjának egyes állomásait kellene egymástól megkülönböztetni.

Négy évtizede annak, hogy a recenzens, „munkája megírásakor még tudományos pályafutása kezdetén álló fiatal” létére (Hajdu 21. l.) egy kis tanulmányban mutatta be azt az ugyancsak diétális bizottsági munkát, melyről úgy vélte, hogy „a magyar büntetőtörvénykönyv első javaslata 1712-ben” (Budapest 1934). Most, amikor a fiatalságot már nem hozhatja fel mentségéül, készséggel elismeri, hogy a Benesik-bizottság szerény alkotása csak egyik első lépése volt az igazi kódexekhez vezető fejlődésnek, és örvend annak, hogy a nagysúlyú 1795-i tervezetet Hajdu Lajos érett műve dolgozta fel.

BÓNIS GYÖRGY

A MAGYAR SZAKSZERVEZETEK KONGRESSZUSAINAK KRÓNIKÁJA

(Budapest, Táncsics Könyvkiadó. 1971. 284 l.)

A magyar szakszervezetek XXII. kongresszusa alkalmából az MSzMP KB Párt-történeti Intézete a Táncsics Könyvkiadó gondozásában közzétette a magyar szakszervezetek kongresszusainak krónikáját. A krónikás — *Vértés Róbert* — hiteles forrásokat dolgozott fel körülhatárolt szempontok alapján.

A kötet bevezetője eligazítja az olvasót, mit várhat a könyvtől. Az összeállítás célját abban határozza meg, hogy a kongresszusok és országos értekezletek legfontosabb adatait közölje. Az anyagból megismerhetjük a kongresszusok helyét és időpontját, a küldöttek számát és szervezetek szerinti megoszlását, a külföldi küldöttek neveit és a kongresszushoz intézett üdvözlőket, a tanácskozások elnökeit és a napirendi pontokat az előadók feltüntetésével, a felszólalók nevét és foglalkozását, majd a vita és a határozatok rövid ismertetését s az újjáválasztott vezető szerv tagjainak névsorát.

A felsoroltakból rendkívül érdekes, színes és beszédes összkép bontakozik ki. A bevezető joggal hangsúlyozza: „... ez a kötet nem ad és nem is adhat még csak vázlatos áttekintést sem a magyar szakszervezeti mozgalom történetéről”, mégis érzékelteti a mozgalom élet- és ellenállóképességét, a növekvő elnyomással dacoló erejét, osztályharcos alapállását, megújulását, a népi demokráciában valamint a szocializmus építésében betöltött szerepét. Egyetérthetünk a bevezetőnek azzal a megállapításával, amely a szakszervezeteknek a munkásosztály és más dolgozó rétegek anyagi, szellemi és erkölcsi felemelkedéséért „elismerésre méltó kitartással és hozzáértéssel” vívott szívós küzdelmét méltatja.

A kötetben összefogott közel hetven esztendő — 1899-től 1967-ig — két nagy periódusra oszlik, a kapitalista kizsákmányolás és a szocialista átalakulás időszakára. A feladatokat összegező határozatokból kiderül, miként alakult a munkásosztály legnagyobb tömegszervezetének funkciója a tőkés kizsákmányolás időszakában, a munkásparaszt demokratikus diktatúrában, majd a munkáshatalom létrejötté után.

Köztudott, szinte közhelynek számít a magyar szakszervezeti mozgalomnak az a jellemző sajátossága, hogy kialakulása után viszonylag rövid idő alatt eljutott a marxizmus igenléséig, hamar elvetette az öncélú gazdasági harcot, s felismerte azt a törvényszerűséget, hogy a munkásosztály gazdasági helyzetén alapvetően csak politikai harccal, társadalmi változással, a burzsoá rend megdöntésével lehet változtatni. Ez a felismerés a magyar szakszervezeteket magas szintű osztályszervezetté emelte, annak politikai jellegét erősítette. Mindez tiszteletre méltóan tükröződik a kongresszusok — főleg 1904-es, 1908-as, 1911-es — határozataiban, amelyek között a gazdasági, szociális követelések mellett megtalálhatók a kifejezetten politikai jellegűek is.

A kongresszusok határozataiból kitűnik, milyen keserves küzdelmet folytattak a szakszervezetek a munkásosztály érdekvédelméért. Ki kellett vívniuk a munkásság szervezkedési jogát és a sztrájkjogot, harcoltak a létminimum megállapításáért és törvénybe iktatásáért, követelték a minimális munkabérek megállapítását, a nők férfiakéval egyenlő bérezését, küzdöttek a kollektív szerződések elismertetéséért és betartásáért stb. A munkásvédelem sokrétű problematikájához tartozott a munkásfiatalok védelme, a 14 éven aluliak alkalmazásának tiltása, a 18 éven aluliak csökkentett munkaidőjének kivívása, a nők és gyermekek éjszakai munkájának tilalma stb. 1899-ben és 1901-ben már a határozatok között szerepelt pl. a pinceműhelyek betiltásának követelése, 1908-ban pedig megfogalmazták, hogy az antialkoholista nevelés és agitáció a szervezet feladata. A szakszervezetek 1918-ban határozatba foglalták: eredményes szociálpolitika csak a törvényhozás és a törvényhatóságok demokratikus átalakítása útján biztosítható. Ugyanezen a rendkívüli kongresszuson fogalmazták meg a Népjóléti Minisztérium létrehozásáról szóló javaslatukat.

A szakszervezetek 1899-ben napi 10 órás, 1901-től napi 8 órás munkaidőt, heti 36 óras munkaszünetet, 1935-ben heti 40 órás munkaidőt és fizetett szabadságot követeltek. A munkásbiztosítás területén célként a kötelező beteg-, baleset-, rokkant- és aggkori biztosítást tűzték ki (1901), majd a mezőgazdasági munkások és cselédek bevonását a biztosításba (1908). 1911-ben a táppénzminimumot a kereset 75%-ára kívánták felemelni, 1923-ban a társadalombiztosítás kiterjesztését követelték minden foglalkozási ágra.

A kongresszusok tárgyalták a szakszervezeti agitációt és propagandát, a munkásosztály kulturális színvonalának emelését elősegítő intézkedéseket. Nagy gondot fordítottak „az oktatásra és kiképzésre”; a munkássajtó feladatát pedig abban jelölték meg, hogy a munkásságot „felvilágosítsa”, az osztályharcra felkészítse. Előírták, hogy a szakmák feladata a munkáskönyvtárak anyagi fedezetének megteremtése, egyben azt is, hogy csak művelődésre alkalmas és tudományos értékű könyveket tarthatnak.

Figyelmet érdemel a kiadvány a szakszervezetek szervezeti életének alakulása szempontjából is. A céhes keretek közül kinőtt szakegyeleti mozgalom legfőbb feladata a szakmai egyesületek létrehozása, azok szoros kapcsolatának kialakítása, országos szervezetek alakítása volt. A Szaktanács fő feladatát a politikai és a gazdasági mozgalom egységessé tételében határozták meg. Megfogalmazták az egyesületek jogait, a bizalmiak kötelességeit, a tagdíjfizetés rendjét, gondot fordítottak a vidéki szervezetek kiépítésére, hogy a szakszervezkedés országos mozgalommá váljék.

A határozatok egymásutánja lehetővé teszi a történelem néhány évtizedének egyfajta áttekintését. Láthatóvá válik az antidemokratikus, munkásellenes politika, érzékelhető a forradalmi fellendülés és apály mozgása, a gazdasági depressziók és a háborúk hatása, de a szívós harcban kivívott emberibb élet is. Figyelemmel kísérhetjük a reakció előretörését, a fasiszmus felülkerekedését majd bukását, a forradalom megszilárdulását Magyarországon.

A felszabadulás utáni határozatokból kitűnik, hogy a szakszervezetek 1945-től minden tekintetben megerősödtek. Napirendre került a mozgalom új alapokra helyezése, szervezeti és politikai egységének megteremtése. A tagság és a szervezetek számának gyors emelkedése — ami együtt járt a fizetett apparátus növekedésével is —, a konkrét feladatok meghatározása és a szervezet ennek megfelelő kiépítése a szakszervezetek megváltozott körülményeiről és feladatköréről. A határozatokból az is kiderül, hogy a szakszervezetek nem mindig tudtak eleget tenni az óriásivá vált, nem mindig pontosan körülhatárolt és sok tekintetben lehetőségeiket messze meghaladó követelményeknek. Képtelenség volt pl., hogy a politikai nevelés lépést tartson a tagság növekedésével. A tapasztalatok alapján fokozatosan korrigálásra került a szakszervezet termeléssel és érdekvédelemmel kapcsolatos koncepciója is.

Végül, ami az értékes gyűjtemény közzétételének módszerét illeti, az óriási anyag tartalmi válogatása, rövidítése, tömörítése, annak eldöntése, mi kapjon helyet e pár íven s mi az, ami nem fér bele, nem lebecsülendő munka eredménye. A szakszervezeti kongresszusok legjellemzőbb, legdöntőbb állásfoglalásai megtalálhatók a szépkivitelezésfi kötetben, amely igen alkalmas a szakszervezetek 70 éves harcainak áttekintésére.

TELEKI ÉVA

STUDIUM II.

(Szerk. Veliky János. Debrecen, 1971. 155 l.)

(A Kossuth Lajos Tudományegyetem Tudományos Diákköreinek kiadványai V.)

Az 1970 óta új néven megjelenő kiadvány, amely azért sorozatoímként a borítón megtartotta az Acta iuvenum Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae címet is, az 1970. szeptember 3—5-én Debrecenben megtartott konferencia válogatott és bővített anyagát hozza nyilvánosságra.

Az előadások első csoportja ókortudományi tárgyú tanulmányokat tartalmaz. *Farkas Zoltán*: A pannoniai veteraneductiókhoz címen 10 felirat elemzése alapján mutatja ki, hogy a kiszolgált katonák letelepítése az i. sz. I—II. sz. fordulóján történt, a feliratok alapján 94/95 és 101 közé biztosan datálható, de valószínűnek látszik még valamivel későbbi telepítés is. *Barta Gábor*: Prosopographia belli Marcomannici (165—166) pannóniai feliratokból származó cursus honorumok alapján kimutatja, hogy Marcus Aurelius társaságára, Lucius Verus már keleti tartózkodása idején előkészítette a marcomannok elleni háborút, Pannóniában az ő köréhez tartozó hadvezérek szerepelnek ebben az időben. A két császár politikai elképzelései közt jelentős volt a különbség. *B. Angyal Katalin*: Adatok Dácia keleti vallásosságának történetéhez címen három erdélyi oltárkő, ill. felirat datálását pontosítja, egy Gyulafehérvárnál előkerült feliratról kimutatja, hogy 161—211 közt keletkezhetett, nem Caracalla korában, mint a román publikálók vélik. Az Énlaka mellett 1944-ben Paulovits István által talált feliratban kisázsiai dedikálókat mutat ki, a dáciai Mícia területén talált feliratot pedig a keleti származású, vagyonos Varenia-nemzettséghez kapcsolja, és a markomann háborúk utáni korszakra datálja (II. sz. vége vagy III. sz.). *Tóth István*: Sacerdotes Iovis Dolicheni c. összefoglaló tanulmányában azt bizonyítja, hogy a jórészt a kisázsiai Commagene-ből származó papok, akiknek a száma szokatlanul nagy volt, terjesztették Juppiter Dolichenus kultuszát. A II. sz. dereka után, Commodus uralkodása óta a kultusz igen népszerű volt, ami jelentős mértékben a papok aktív propagandájának tulajdonítható; nagy szerepet játszott a kultusz hívei körében a kiválasztottság tudata. Bizonyos panteista és monoteista színezete is elősegítette terjedését. A tetőpontot Septimius Severus uralkodása alatt éri el, a III. század derekától kezdve, a keleti kereskedelemmel párhuzamosan csökken, az állam által támogatott, ugyancsak panteista és monoteista jellegű Nap-kultusz szorítja ki. *Gesztelyi Tamás*: Tellusrelief Arrabonából c. tanulmányában a század elején Győrött másodlagos elhelyezésben előkerült domborműről megállapítja, hogy egy Proserpina elrablását ábrázoló jelenet része, temetkezéssel kapcsolatos, ekkor már szerepet játszik a test valamiféle továbbélésének hite, ezért is tűnik el a halottégetés szertartása. Nem az I—II. századból való, mint eddig hitték, hanem a késői Antoninus-korszakból.

A középkori és kora-újkorai témák sorában *Mohay András*: Katonya címen a közép-görögben és számos balkáni nyelvben ismeretes, és erődítményt, katonai tábor, de falut vagy legelőt is jelentő szót egy feltételezett nyugati gót tun tő gatuni alakjából származtatja, amely zárt helyet jelent, ebből származnak a későbbi jelentésváltozások. *Nagy Árpád*:

X—XI. századi emlékeink bizánci rétegeinek tagolódásáról c. tanulmánya a művészeti emlékeket hat csoportba sorolja kronológiai és eredeztetési alapon: 1. honfoglalás előtti emlékek, amelyek közvetlen bizánci elsajátításról tanúskodnak; 2. IX—X. századi emlékek (mellkeresztek), amelyek bolgár közvetítéssel kerültek ide; 3. a X—XI. század fordulójáról származó egyházi tárgyak; 4. I. István korából származó tárgyak, amelyek görög vagy görög iskolázottságú, de Magyarországon tevékenykedő mesterek alkotásai; 5. I. András korából származó, orosz közvetítésre utaló emlékek (Visegrád, Feldebrő); 6. a XI. század második feléből vagy utolsó harmadából származó, bizánci készítésű hatalmi jelvények (Monomachos-korona), amelyek a megújuló politikai kapcsolatokat jelzik. *Bán Péter*: A Batthyány-uradalmak gazdatiszti szervezete címen a Batthyány-levéltár gazdag anyaga alapján ad gondos áttekintést különösen a gazdasággal sokat törődő Batthyány Ádám (1625—58) idejéből, aki részletes szervezetet dolgozott ki. A központi igazgatás élén a tisztartó és a számtartó állt, az egyes uradalmak élén a sáfárok stb. A tisztviselők alacsony sorból származtak, részben természetbeni ellátmányt kaptak, a földesúr taníttatta is őket, gondosan kiválasztotta embereit. A többszörös alá- és mellérendelés révén kialakult kölcsönös ellenőrzés rendszere azonban meglehetősen törekeny volt, a földesúr halálával hamarosan megszűnt. *Dobos Gábor*: Török—magyar rabok nyugat-dunántúli végeken c. tanulmánya megint nagyrészt a Batthyány-levéltár anyagára építve mutatja be a magyar fogságba került török, ill. török fogságba került magyar rabok nehéz helyzetét, a kiváltásukról folytatott alkudozásokat, a kezes-állítás szokását (a legtöbb rab ugyanis nem tudta egy összegben megfizetni váltságdíját, hanem részlet-fizetésre kötelezte magát). A Batthyányaknál, mint a terület leghatalmasabb földesurainál raboskodó török, ill. az általuk kiváltott magyar foglyokról részletes táblázatos kimutatást közöl (a rabok száma, a vállalt sarc mennyisége és fajtái, hiszen jelentős részben nem készpénzben fizettek, hanem kősóval, állattal, textíliával, ruházati cikkekkel stb.). A foglyok száma nagyjából azonos volt mindkét oldalon. A Batthyányok a magyar rabokat azért váltották ki, hogy magánhadserűjüket gyarapítsák, a váltság összegét utólag behajtották rajtuk. *Selmeczi Kovács Attila*: Az újvilági kultúrnövények térhódítása Európában c. áttekintésében kimutatja, hogy a paprika, paradicsom, kukorica stb. először nyugat felől terjedt el, spanyol közvetítéssel, ekkor inkább dísznővényekként tartották számon, csak jóval később, nagyrészt a XVIII. században kerülnek fel a Balkánról, mint gazdasági növények. A háromnyomásos rendszer miatt sokáig csak kerti növényként termesztették, tehát mentesek voltak a tizedszolgáltatás alól. Igazi elterjedésükre csak a XIX. században, a háromnyomásos rendszer és vele a vetéskényszer felszámolásával került sor.

Az új- és legújabb-kori témák közt *Gergely András*: Széchenyi a „gazda” és a „polgár” címen igen meggyőzően mutatja ki, mennyire törekedett Széchenyi nem-agrár jellegű jövedelmek szerzésére, vagyis burzsoává való átalakulására, tehát nem tekinthető csupán az agrár-kapitalizmus szószólójának. Éppen ezért magános viszont a nagybirtokosok közt, akik valóban csak az agrár-kapitalizmust tudják elképzelni. Széchenyi birtokai jelentős részét eladta, így megszabadult adósságaitól, pénzét részvényekbe fektette. Ebben is, mint mindenben, az angol arisztokráciát tartotta mintaképének. Maga könnyen át tudott volna állni a tőkés termelési módra. Éppen ez a kivételes helyzete a maga korában teszi példáját olyan jelentőssé. *Szabó Miklós*: Az ellenforradalmi korszak eszméletörténeti előzményei c. tanulmányában Szekfűből kiindulva keresi az elődöket. Egyrészt Károlyi Sándornak az 1890-es években kibontakozó agrárizmusára utal, a kispolgári rétegeket a tőke ellen konzervatív alapon szervezni óhajtó rőpiratok özönére, ami mögött már nem egyszerűen a nagybirtokos-tőkés osztályszövetség átrendezésének, hanem éppen felbontásának az igénye húzódik meg, a nagybirtokos hegemoniával, amelyet a Gazdaszövetségben szervezett birtokos parasztsággal kívánnak alátámasztani. A parasztko megnyerésére a szövetkezeteket propagálják. Ez már offenzív, dinamikus konzervatíviz-

mus. 1896 egyúttal egy másik ág megjelenése is, a katolikus néppárt megalakulásának az éve is ez, a következő állomás pedig az 1901-es kereszt-mozgalom a budapesti egyetemen. A liberalizmus konzervatív bírálata egyre erősödik. Jelentős a dzsentri hatása. A harmadik összetevő az antiszemitizmus, amely többek közt különösen A Cél és az Új Nemzedék c. folyóiratokban jelentkezik. Ez, valamint éppen a kereszt-mozgalom egészében a későbbi jobboldali mozgalom előjele. *Tóth Zoltán*: A kelet-európai torlódott társadalmi szerkezet és a belső integráció kérdéséhez c. tanulmányában torlódáson azt érti, hogy a nyugati fejlődésben egymás után következő gazdasági-társadalmi képletek Kelet-Európában egymástól függetlenül, egymás mellett élnek. A gazdasági tevékenység a differenciálódás jegyében halad előre, és éppen ez segíti elő a belső integrálódást, annak előfeltétele.

A további, ugyancsak érdekes tanulmányok irodalomtörténeti kérdéseket tárgyalnak.

A tartalmi ismertetés is mutatja, hogy kiérlelt, jó tanulmányokról van szó. (Ha akadna is egyikhez vagy másikhoz kritikai megjegyzés, mint Szabó Miklóshoz, aki Szekfűből indul ki, de az általa említett mozzanatok egy része annak a szélsőjobboldali eszmekörnek az előzménye, amely nem teljesen azonos az ellenforradalom Bethlen-féle későbbi változatának ideológiájával.) Méltán jelentek meg az ókortudományi tanulmányok (és néhány irodalomtörténeti is) idegen nyelven. Kár, hogy a tanulmány bővítését úgy látszik nem minden szerző tette meg, így egy-két tanulmány olyan szűkszavú, hogy inkább csak általánosságokat jelez (mint Tóth Zoltáné, amelynek alap gondolata nagyon érdekes és helyes, csak éppen nem került kifejtésre.) Igaz viszont, hogy éppen a két, futtában megbírált tanulmány tartozik a problémákat felvető tanulmányokhoz, amelyek nyilván nagyobb vitát is válthattak ki, mint az egyébként igen gondos munkával készült, de inkább tényközlő tanulmányok (Bán Péteré és Dobos Gáboré pl.).

Van még egy dolog azonban ezzel a kötettel kapcsolatban, amit problematikusnak érzünk. A szerzők közt nem egy akad, aki a maga szakmájában már meglehetősen nevet vívott ki magának (Selmeczi Kovács Attila, Tóth István, Szabó Miklós, pl.), a többiek is már jóval egyetemi tanulmányaik után vannak. Persze, „ifjak” még, hogy az Acta alcímére utaljunk, de meddig tart ez az ifjúság, mi ennek a kritériuma? Nyilvánvaló, hogy nagy örömmel üdvözölhetjük a tanulmányokat, a fiatal kutatók gárdájának ilyen nagy súlyú jelentkezését, de úgy véljük, a jövőben több helyet kellene biztosítani éppen a legifjabbaknak, a még hallgatóknak vagy éppen az egyetemről kikerülteknek, akik számára alkalmasint egy-egy ilyen kötet a publikálás első és egy ideig egyetlen lehetősége. Persze, fiatalokról lévén szó, figyelembe kell venni azt is, hogy 1970-ben megtartott előadásokról van szó, a kiadvány maga 1971-esnek mondja magát, valójában 1972 végén jelent meg. Az így eltelt két év viszont alkalmasint a szerzők összetételében hozott változásokat, és a változott perspektíva zavarja az egyébként lelkesen figyelő olvasót.

NIEDERHAUSER EMIL

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK

Henry L. Misbach:

A Karoling Európa kiegyensúlyozott gazdasági növekedése: javaslatok egy új interpretációhoz

A Karoling-korszakot a történeti irodalomban a feudalizmus keletkezésével, a zárt, önálló gazdasági egységekhez való visszatéréssel és az általános gazdasági visszafejlődés leszögezésével szokták jellemezni. Az újabb kutatások nyomán ugyanakkor kezd elfogadottá válni a VIII—IX. századi észak-európai gazdaság dinamikus változásainak az elismerése. Az új kutatási eredmények elméleti kiértékelése azonban még nem történt meg.

Az irodalomban tulajdonképpen csak egy végnélküli vita folyik a Pirenne-tézis állításairól. Mindazt, amit ma felhoznak Pirenne-nel szemben, már ő maga is figyelembe vette, és nem találta elégségesnek tézise megdöntéséhez. Pirenne azt állította, hogy az antik és a középkori világ között az igazi vízválasztó nem a germán népvándorlás, hanem a VII. század elején bekövetkezett iszlám invázió volt. Az iszlám hódítás felszámolta a mediterrán világ hagyományos kereskedelmét, és szétverte a Nyugatot a Kelettel összekötő ősi kapcsolatokat. Ez pedig végsősoron általános gazdasági visszaesést okozott Európában.

Az a kritérium, amelyet Pirenne a visszaesés kimutatására alkalmazott, éppen olyan érdekes, mint maguk a ténybeli bizonyítékok. Ez a kritérium magába foglalta az arany alapú pénzrendszer meglétét, egy cselekvőképes és befolyásos kereskedő réteg jelenlétét és a tengerentúli és távolsági kereskedelem bizonyos évi volumenét. Ez a kritérium rendkívül hasonló a merkantil rendszer meghatározásához, kivéve természetesen a nemzetállam meglétét. Pirenne kritikusa ez ellen a szemlélet ellen nem emeltek kifogást. Az egyetlen kivétel talán *Dirk Jellema* tanulmánya a frizekről. Ő megállapítja, hogy a Meroving Európa alapvetően a Bizánci Császárság gazdasági háttországa volt.

A gazdasági visszafejlődés kimutatására pedig ez a merkantil kritérium valószínűleg nem alkalmas. Célravezetőbb lehet a fejletlen országok gazdaságára alkalmazott gazdasági növekedési modellek felfogását átvenni. Ezek általában négy szektort különböztetnek meg: az ipart, a kereskedelmet, a pénzügyet és a mezőgazdaságot. Ez a modell működőképesebb lehet a korai európai gazdaság modellezésére, mert nem csupán a kereskedelmet tekinti a szervező elvnek.

A szektor-analízis különösen fontos a gazdasági növekedés jellemzésében. Kiegyensúlyozott növekedésről akkor beszélünk, ha a szektorok a növekedés során harmonizálnak. A gazdasági irodalom többé kevésbé abban egyetért, hogy a növekedés kezdeti szakaszában a kiegyensúlyozottság elengedhetetlen, míg később éppen az egyik szektor kiugrására, „szívására” van szükség. A Karoling korban még nem voltak meg egy ilyen vezető szektor kiválásának lehetőségei.

A szerző hipotézise az, hogy a Karoling gazdaság megfelelt a kiegyensúlyozott növekedés kritériumának, és csak a kereskedelem kitüntetett szerepe esetén minősíthetjük ezt visszafejlődésnek. A növekedést az egy főre eső reáljövedelem emelkedésével lehet leírni. A reáljövedelem számításánál a két deflátor az árszínvonal és a népesség. Tehát e két tényezőt kell fokozottabban szemügyre venni a történelmi vizsgálatban. Az árszín-

vonaltól számításához elégséges a mennyiségi pénzelmélet alkalmazása. A lényeg itt a pénz forgási sebességével való számoláson van. A Nagy Károly által bevezetett pénzreform növelte a pénz likviditását, így a forgási sebesség növekedésével számolhatunk a távolsági kereskedelem visszaesése ellenére is.

A lakosság növekedéséről rendkívül hézagos adatok állnak csak rendelkezésre. A városokban rendkívül sűrű lehetett a lakosság. Túlnépesedésről általában nem beszélhetünk. Kiegyensúlyozott, lassú növekedés feltételezhető. A mezőgazdaság szintén állandóan fejlődött a jelentős újítások elterjedése révén. A textilipar is nőtt, de még nem vált a fejlődés hajtóerejévé. A gyapjútermékek ára erősen ingadozott a rugalmatlan kínálat miatt. Az egész kép nem egy depressziós gazdaságot mutat. Egyedül a távolsági kereskedelem hanyatlott jelentősen. Ez azonban a Meroving időkben teljesen bizánci befolyás alatt állt. Az önállósuló Európa a fejlődésük kezdetén álló gazdaságok kiegyensúlyozott fejlődésének képét mutatja.

(*The Journal of Interdisciplinary History*, 1972. 2. szám. 261—273. l.)

H.

Carlos Seco Serrano:

Spanyolország, a Kommün és az Internacionálé

A spanyol szerző az 1871. évi Párizsi Kommün spanyolországi visszatükrözését elemzi. Az 1868. évi spanyolországi forradalomból indul ki. Vácolja a liberális nagypolgári kormány politikáját, megemlékezik a szociális feszültségről, amely kezdetben inkább a falusi szegényparasztság mozgalmaiban jutott kifejezésre, s utal arra, hogy az alkotmányos monarchia rendszerével szemben polgári baloldali ellenzék is kialakult, aminek a köztársasági párt adott hangot. Serrano aláhúzza, hogy mivel a parlament falai között a köztársaságiak kisebbségben maradtak, a köztársaságiak a néptömegek körében kerestek támaszt.

Carlos Serrano hangsúlyozza, hogy a munkások szervezkedésére két körülmény nyomta rá a bélyegét. Az egyik: Spanyolországban az 1868-as forradalom után a polgári demokratikus szabadságjogok egy ideig csorbitatlanul érvényesülhettek, s ez szabad teret biztosított a munkásszervezkedésnek. Másfelől e munkásszekciók nagyrészt apolitikusak voltak s csak szociális kérdésekkel foglalkoztak, amit más akcentussal a bakunyinista befolyás szintén erősített.

A Párizsi Kommün megszületése ezt a kialakult helyzetet egyszerűen megváltoztatta. A kormány mindinkább hajlott a szabadságjogok korlátozására, amit a köztársasági föderalisták vettek védelmükbe. Amikor azonban Barcelonában és általában Katalóniában textilmunkás sztrájkok kezdődtek, akkor Katalónia kormányzója először megszorításokat vezetett be, majd végül 1871 áprilisában betiltotta a munkásszervezeteket. Ezek az intézkedések a parlamentben nyomban heves vitákat váltottak ki, a parlament munkás képviselője, Lostau a köztársaságiakkal együtt intézett interpellációt Sagasta belügyminiszterhez, aki a nyugalom s rend védelmével indokolta a rendszabályokat, s a külföldi ügynökök befolyására panaszkodott. A köztársaságiak madridi lapja, a *La Igualdad* azonban ezután is a szabadságjogokat védte.

1871 májusának kezdetén, a Párizsi Kommün fennállásának válságos hetében a spanyol fejlődés is újabb fordulatot vett. Május 2-án Madridban szolidaritási gyűlést rendeztek, amelyet szélsőjobboldali suhancok vertek szét — akiket viszont a belügyminisztérium fedezett. A befolyásos polgári lapok ekkor kezdték sürgetni az Internacionálé

spanyol szekcióinak betiltását. A köztársaságiak ez ellen újra a szabadságjogok nevében tiltakoztak.

Hamarosan új problémák jelentkeztek. A Kommün vérbefojtásával sokan menekültek Franciaországból Spanyolországba, s a francia kormány „a bűnösök” kiadatását követelte. Sagasta erre hajlott is, anélkül, hogy különbséget tett volna politikai menekültek és bűnözők között. A köztársaságiak ekkor szintén meghasonlottak. Castelar a mérsekelt szárny vezetőjeként ugyan tiltakozott a hasonló lépések ellen, de nála sokkal energikusabb volt a radikális balszárny szellemi vezetője, Pi y Margall professzor, Proudhon első spanyolra fordítója. Pi y Margall és a La Igualdad ebben a májusi „véres hetet” követő ellenforradalmi időszakban a következő álláspontot alakították ki: a Kommünt egészében védelmükbe vették, de azt elhatárolták a „túlzók” akcióitól, s a lap aláhúzta: a végső ítéletet csak később mondhatják ki.

A köztársasági balszárnynál balrabb helyezkedtek el a spanyol szocialisták s anarchisták. Ez utóbbiak nevében ekkor A. Lorenzo, F. Mora és G. Morago adott ki kiáltványt, amelyben hangsúlyozták, hogy a Kommünnek nem a politikai forradalom a lényege, hanem a szociális. Ez annál kritikusabb pont volt, mivel a magántulajdon kiszajátítását a köztársasági balszárny, Pi y Margall sem helyeselte.

A Kommün hatása azonban még később is nyomon követhető, hiszen 1871 őszén, 1872-ben a spanyol munkásmozgalomban heves viták, csaták mentek végbe, s 1873-ban megszületett az I. Köztársaság. Fennállása idején bakunynisták tettek kísérletet helyi kommünök megvalósítására.

(International Review of Social History, 1972. 222--239. l.).

J.

Julian Archer:

A Kommün Lyonban

A Párizsi Kommün történetének viszonylag nagy irodalma van — immár magyar nyelven is. Lyonban, Marseille-ben, Bordeaux-ban, St. Etienne-ben, Toulouse-ban is kikiáltották azonban a Kommünt március utolsó harmadában. Igaz, ezek csak egy-két napig álltak fenn, de e vidéki forradalmi mozgalmak feltárása még meglehetősen kezdetleges, holott annak idején már Thiers megállapította: ha még további 15—20 000 katonát kellett volna Párizstól elvonniuk, akkor kétségessé válhatott volna Párizs ostromának, a Párizsi Kommün megdöntésének sikere.

Az egyik legfontosabb kísérlet a Kommün megsegítésére kétségtelenül a lyoni volt. Lyonban kétszer is kikiáltották a Kommünt. Első ízben március 22-én, második esetben április 30-án. Az első Kommünnél a forradalom központja a városháza volt, amelyet a forradalmi bizottság március 25-ig tartott kézben, a másodiknál a központ Lyon egy munkásnegyedében jött létre.

Még egy tanulságos észrevétel, ami a forradalmi mozgalmak felmérésénél nem elhanyagolható: a generációs szempont. Érdekes, hogy bár Párizsban is elsősorban a fiatalok tüntek ki aktivitásukkal, ott a forradalmárok többsége a 35—40 év közötti korosztályból került ki, míg Lyonban a 31—35 év közötti korosztályból. A lyoni szereplők között is különbséget lehet tenni, az áprilisi Kommün résztvevői voltak idősebbek (nagyobb arányban 40 éven felüliek).

Archer március 18-tól részletesen nyomon kíséri az eseményeket. Megeleveníti, miként fogadták Lyonban a Párizsi Kommün kikiáltásának hírért, a megyei prefektus miként adta ki már március 19-én a tiltó intézkedéseket, plakátokat, a községtanácsban

hogyan akadtak olyan radikálisok, akik Párizs meghallgatását követelték. A továbbiakban a helyi forradalom szálait két nyomon lehet követni. Egyfelől — s ez a szál mutatkozott fontosabbnak — a nemzeti gárda keretei között, a másik a munkások körében, pontosabban az Internacionálénak már kialakult lyoni szekciójában.

A március végi Kommünnél a döntő lökést az adta meg, hogy a lyoni nemzeti gárdák néhány zászlóalja a forradalmárok mellé állt, így a forradalomnak mindjárt fegyveres hatalma volt — amit a forradalmárok azonban (s nemcsak a lyoniak) alaposan túlbecsültek. Mikor a lyoni nemzeti gárdisták meghívására Amoreaux a párizsi Központi Bizottság tagjaként Lyonba érkezett, ő is azt hitte-jelentette, hogy a nemzeti gárdisták nagy többsége állt a forradalom mellé. Holott az igazság éppen ellenkezőleg az volt, hogy csak néhány zászlóalj állt a forradalom mellé, a többség ingadozott, kivárt, passzív volt, néhány aktívan ellenséges. Éppen ez a lényegi félreismerés-különbség volt azután az oka annak, hogy amikor a kormány támadása megindult, akkor Lyonban nem folyt fegyveres védekező harc, a forradalmi tábor valóságga szétolvadt, a forradalmi bizottság egyszerűen feloszlott, elhagyta a Városházát — kijelentvén, mivel a nemzeti gárdák többé nem támogatják a forradalmat, ennek egyszerűen megszűnt a további létalapja.

Érdekes adalékokat közöl a szerző arról, miként érlelődött a forradalmi helyzet március 21—22-én. A forradalmárok táborában többen szintén úgy vélekedtek, hogy Lyon a legkedvezőbb talaj tevékenységük számára. A másik póluson, a belügyminisztériumban még ekkor abban reménykedtek, hogy Párizs teljesen magára marad. A megyei prefektus azonban már ekkor aggódott a forrongások miatt.

Archer gondosan nyomon követi a forradalmárok gyülekezését. Ennek során bemutatja a párizsi Internacionálé szekció két olyan militáns szereplőjét, Albert Leblanc-t és Antoine Rocher-t, akiket a párizsi szekció a vidék szervezésére még február—márciusban indított útnak, s akiket február végén — márciusban már Lyonban találunk a Kommün híveinek szervezése közben. Ők szólnak fel a lyoni gyűléseken, ismertetik a párizsiak sérelmeit és mozgósítják a lyoniakat Párizs megsegítésére. A gyűléseken valóban ilyen értelemben hoznak határozatokat március 21-én, s a helyi Demokratikus Bizottság azután feliratokkal-követelésekkel bombázza a polgármestert.

Az események másik, s mint a szerző érzékeltette — ekkor fontosabb — szálát a nemzeti gárdákban lehetett nyomon követni. Itt nőtt az elégedetlenség, s végeredményben nem utolsósorban megint az Internacionálé szekciói helyi tagjainak, aktivistáinak hatására néhány zászlóalj forradalmi megmozdulása lett az alapja a forradalmi bizottság megalakulásának, s hogy ez a bizottság a forradalom nevében birtokába vette a városházát. Még egy jellegetes mozzanat, miként Párizsban, Lyonban is a forradalmi katonai szerv ideiglenesnek tekintette magát, s azonnali és legfontosabb feladatának azt tartotta, hogy az általános választójog alapján ténylegesen demokratikus népi helyi választott szerv megalakítását biztosítsa. Párizssal ellentétben azonban Lyonban erre már nem került sor — itt két nappal később a katonai túlerő (s nem utolsósorban a belső bizonytalanság, program hiánya stb.) a Lyoni Kommün első kísérletét megfojtotta.

A programnál azonban érdemes egy pillanatra megállni. A márciusi Kommün városi önkormányzatot, választást, adóreformot követelt, de „a szocialista köztársaság” körvonalai e programból nem rajzolódtak ki. (A tételes megfogalmazások hiánya természetesen nem jelenti a tendencia tagadását.)

A márciusi Lyoni Kommün megteremtése és bukása sajátos volt a párizsihoz képest. Vértelenül született, s fegyveres harc nélkül, de a fegyverek árnyékában bukkott el. A megtorlás is késett egy ideig. A bukást nem követte gyilkos ellenforradalmi terror. Olyannyira nem, hogy a lyoni városházán a polgári radikális képviselők a Lyoni Kommün kísérlete után is közvetítőként léptek fel Versailles és a Párizsi Kommün között, másfelől pedig útját állták a megtorlásoknak, a gyülekezési szabadság teljes szavatolását követel-

ték, s a városok számára a maximális önkormányzati jogot. Lyon így megannyi kérdésben szembehelyezkedett Thiers központi kormányával, s ezek az ellentétek nem csökkentek április folyamán, amikor Lyon város küldöttei Versailles-ban adták elő követeléseiket.

Az ellenállás másik góca továbbra is a Nemzeti Gárda volt, ahol az erjedés tovább tartott, a forrongók egyszerre védelmet s bázist találtak. Április 30-ra emellett a kormányra rákényszerítették az országos tartományi választások megtartását. Ez eredmény volt, de Lyonban a legradikálisabbak, az Új-Kommün szorgalmazói éppen azzal a követeléssel léptek fel, hogy a kormány politikája elleni tiltakozásként bojkottálják ezt a választást.

A szerző rávilágít, hogy áprilisban kik léptek fel az új kommunális mozgalom vezetőiként, bemutatja őket, s hangsúlyozza, hogy ezúttal szinte 90%-ban az Internacionálé szekciójának tagjai voltak. Egyúttal azonban aláhúz néhány figyelemreméltó vonást: az Internacionálé tagság nem jelentett mindent. A régi baloldali proudhonista Schettel-féle csoportosulás e mozgalomtól távol maradt, s a titkos szervezkedés vezető magja szinte egytől-egyig Bakunyin híveiből állt. A szervezkedés titokban folyt részben a Nemzeti Gárda keretei között is, katonai felkelést készítve elő. A csoportosulás kapcsolatban állt a svájci bakunyini központtal, Bakunyinnal és Guillaume-mal. Innen komoly segítséget ígértek — mintegy 5000 mindenre elszánt forradalmárt —, de a döntő pillanatban, mint kiderült, csak 500 felhívás-papír érkezett. Noha a rendőrség beépítette ügynökeit, s néhány fontos kulcsembert a krízis előtt sikerült letartóztatni, a felkelés mégis kirobbant, s április 30-án rövid időre sikert ért el.

A Lyoni Kommün ismét rávilágított, hogy a cselekvők-szereplők szándékai ellenére az események másként történnek, miként ők előzőleg elképzelik. A rendőri beépített ügynökök jelentései alapján a kormányzat pontosan értesült a felkelési tervekről — a felkelés mégis sikert ért el. A nemzeti gárdákat mozgósították, de a plebejus körzetekből toborzottak megbízhatatlannak bizonyultak, a gazdagabb körzetekből valók, a konzervatívok pedig egyszerűen nem jöttek el, nem akartak a harcokban részt venni. A rend híveinek tervei először itt borultak fel. De nem csak itt. Amikor a katonákat először kivezényelték a lázadók ellen, s a francia „népszokásoknak” megfelelően nők és gyermekek éltették a sorkatonákat, s ezek puskájuk csövét felfelé fordították, a néppel elvegyültek — akkor másodsor húzták át a vezénylő tábornokok számításait. A katonákat sietve visszarendelték a kaszárnyákba, új szigorúbb szervezettség alapján másodsor indult meg a támadás — ami ezúttal számukra eredményes volt.

A forradalmárok elképzelései azonban szintén nem váltak be. Igaz, végül is a kezdeti meglepetések után a felkelés meglepően könnyen győzött, de miként az első, a márciusi Kommün esetében is kiderült, csak maroknyian fogtak fegyvert. A nemzeti gárdák zászlóaljaiból ugyan a döntőnek látszó első pillanatban néhány egység a forradalmárok oldalára állt, s ez biztosította a sikert, de ez csak átmeneti lehetett. A zászlóaljok többsége ahogyan nem engedelmeskedett a vezénylő tábornoki parancsnak, ugyanúgy nem hallgatott a forradalom hívó szavára sem. A felkelők így elszigetelődtek, s a II. Kommün elbukott.

Sajátos vonásokkal azonban ezúttal is találkozunk. Lyonban még a II. Kommün fennállásának utolsó óráiban is közvetítő tárgyalások folytak a két fél között a békés megoldás érdekében, s valóban, csak amikor szavatolták a felkelésben résztvevő katonák elvonulását, akkor bontották le ezek a barrikádokat. Így Párizssal ellentétben a II. Kommün idején sem volt ellenállás, nem folyt vér, de elmaradt a kegyetlen megtorlás is.

Illetőleg csak részben. Hiszen néhány vezetőt azután mégis eltűntek, s Lyonban is tilosnak minősítették az Internacionálé szervezeteiben való részvételt, a polgári szabadságjogokat így Lyonban is megsértették, végül 1873-tól a városi előljárók választását megszüntették, s ezeket eszentül felülről nevezték ki. A lyoni munkásmozgalmat a két

Kommün kudarca mégsem törte meg teljesen. Igaz, ez más nyomvonalon haladt tovább. Történtek még ugyan kísérletek újabb felkelés előkészítésére, ezek azonban teljességgel erőtlenek voltak. A munkásszervezkedés erőteljesebb, s a tömegeket inkább érintő ága a gazdasági osztályszervezkedés, a sztrájkharcok formájában ment végbe — amelyek egy ideig elszakadtak a politikai szférától, hogy azután később, bizonyos késéssel a modern francia munkásmozgalomban újra találkozzanak.

(*Le Mouvement Social*, 1971. okt.—dec. 71. szám. 5—45. l.)

J.

Donal MaCarthy:

A történelem politikai felhasználása Arthur Griffith munkásságában

A XIX. század végén Írországban a forradalmi agitáció központja a vidékről lassan Dublinba helyeződött át. A fővárosban a lakosság növekedésével párhuzamosan a gazdasági problémák is növekedtek. Az itt élő elidegenedett intellektuelek ragyogó generációja számtalan kis vitaklubban álmodozott a társadalmi igazságról, a munkásság köz-társaságáról, egy ír nyelvű Írországról, de Dublinban virágzott ki az angol—ír irodalom is: Joyce, Yeats. A város sajtóságos atmoszférája részben abból táplálkozott, hogy mindenki ismerte egymást, így bőven volt intellektuális stimulus. Arthur Griffith (1871—1922) 15 éves korában állt be nyomdásztanulónak, és ettől fogva eljegyezte magát a politikai újságírással. Megalapítója lett a Sinn Fein pártnak, melynek célja volt a politikai függetlenség és a gazdasági önállóság, eszköze pedig a passzív rezisztencia és a polgári engedetlenség volt. Politikai nézetei az ír és a magyar történelem sajátos interpretációjában gyökereztek, ez az értelmezés akadémiusan ma nem állja meg a helyét, de Griffith őszintén vallotta, kitartott mellette és széles körökkel elfogadtatta.

Az 1800-as Act of Union óta az írek célja önálló parlamentjük visszaállítása volt. Ennek két lehetséges útja kínálkozott: a parlamentáris és az erőszakos — e két irányzat harca még ma sem ért véget. A századforduló táján egy sajátos válfaj is kialakult: általános volt a múlt lázadó hőseiért való lelkesedés, de ez párosult az erőszakot alkalmazó kortársak eltűlésével. Ez jellemezte az ír történelemszemléletet és történészeket is, így lett a századforduló idejére valamennyi ír számára szent dátum 98, 48 és 67.

Griffith ugyan belépett az erőszakos irányzat vezetése alatt álló Irish Republican Brotherhood-ba, de Yeatshez hasonlóan nála is ebben csak intellektuális elkötelezettség rejlett, nem pedig az erőszak igenlése. Ekkoriban, a 900-as évek elején kezdte tanulmányozni a magyar történelmet, közelebbről a szabadságharc és a kiegyezés korát, a dublini Ír Nemzeti Könyvtár gazdag anyaga alapján. Megállapította, hogy a 67-es kiegyezéshez vezető magyar módszerek Írország számára is alkalmazhatóak lennének, míg az osztrák—magyar dualizmus angol—ír viszonylatban is megoldás lenne. A kérdést cikksorozatban fejtette ki és 1904-ben könyvalakban is kiadta. „Magyarország föltámadása” c. könyve számos kiadást ért meg és az ír történelem egyik alapvető dokumentumává vált. A tanulmány szerzője közelebbről nem ismeri a magyar történelmet, de megállapítja, hogy „Griffith beszámolója, mint a XIX. századi Magyarország története, sok kívánnivalót hagyott hátra. Figyelmen kívül hagyta a nem-magyarokat, elmulasztotta a magyar helyzet komplexitásainak mérlegelését és félreértette az egyéni vezetők szerepét”. (Utóbbi megjegyzése annak szól, hogy Griffith igen nagyra értékelte Deákot.)

A magyar példa azért volt fontos Griffith számára, mert ő fizikai erő alkalmazása nélkül kívánta visszaállítani az ír parlamentet és a magyarországi passzív rezisztencia sikerében ennek az útnak a járhatóságát látta bizonyítva. A Sinn Fein (Magunk) mozgal-

mat magyar cikkei megjelenése után hozta létre. 1905 végi programjában fontos szerepet kapott a gazdasági függetlenség is, a német List Frigyet is magyar közvetítéssel vette át. Pártalapítás helyett azonban valamennyi ír meggyőzését tűzte ki céljául, ez csak annyiban sikerült neki, hogy ma benne látják az ír ügy egyik legodaadóbb harcosát. Az 1916-os húsvéti felkelésben nem vett aktívan részt, de ennek veresége alapozta meg a Sinn Fein sikerét. A de Valera által párttá szervezett mozgalom az 1918-as választásokon elsöpörte a régi ír pártot, létrehozták az önálló parlamentet, sikerrel küzdötték végig szabadságharcukat és 1922-ben Griffith vezetésével kötötték meg a kompromisszumot Lloyd George-dzsal. Ezt azonban Griffith csak néhány hónappal élte túl.

Barátja, a 16-os felkelés után kivégzett Connolly a munkások köztársaságát kívánta létrehozni, míg a Gaelic Revival mozgalom az eltűnt ősi nyelv feltámasztását akarta. Közöttük Griffith képviselte a realista kompromisszumot, aki republikánus meggyőződése ellenére a kettős monarchiában kereste az ír—angol kérdés megoldását. Mérsékelt volt abban is, hogy míg a 16-os felkelés vezetője, Pearse, minden ír kezében puskát akart látni, Griffith könyvet. Mégis igazi XIX. századi nacionalista volt, aki büszkén írta le az ír mozgalom megalapítóiról, hogy újra felfedezték Európában a nemzetiség doktrínáját és elfordultak az univerzalizmus és utilitarianizmus hamis fényeitől. Nyomukban ő is elvetette a nemzetközi szocializmus kínálta megoldást.

Örökségét a modern Írország egyik pártja elfogadta és benne az állam egyik alapítóját tiszteli, míg a másik párt, amely az általa kreált nevet viseli, elítéli, mint aki kevesebbel is beérte mint a teljes győzelem. A fizikai erő Griffith által annyira elítélt doktrínája vált az uralkodó mítosszá Írországban és a puszkákban látják a szabadság meghozóját, elfelejtve és lekicsinyítve a passzív rezisztencia eredményeit. Pedig Griffith kortársainál jobban látta, hogy sem a 400 000 katolikust akaratok ellenére bekebelező Északír Állam, sem az egymillió protestánszt egy egységes Írországban elnyelő megoldás nem lehet tartós. Ezt a dilemmát akarta megoldani brit—ír dualizmussal, az osztrák—magyar példa nyomán. Hosszú távon Griffith befolyása talán jelentősebb volt a Brit Birodalom más országaiban, mint saját hazájában. Indiában például több nyelvre is lefordították és erőszakmentes ellenállási elvét a gyakorlatban sikeresen alkalmazták.

(Journal of Contemporary History, 8. évf. 1. szám. 1973. jan. 3—20. l.)

J. G.

P. Fridenson:

Egy új iparág: az autógyártás Franciaországban 1914-ig

A francia gazdaság 1880-as évektől kezdődő történetének értékelésénél két eltérő nézőpont uralkodik. A gazdaságtörténészek egy része a már egy bizonyos érettségi fokra eljutott gazdasági struktúra gyengeségeire helyezi a fő hangsúlyt: demográfiai stagnálás, természetes erőforrások hiánya stb. Mások viszont (elsősorban Lévy-Leboyer) az ország gazdasági fellendülésének, az ipari struktúra átalakításának lehetőségét emelik ki, melyre az igen jó minőségű, szakképzett munkásréteg és a nagyszámú mérnöki gárda teremthetett volna alkalmat. Ez utóbbi koncepcióból kiindulva a tanulmány arra keres választ — a Bouvier neves gazdaságtörténész vezette kutatásokba illeszkedve —, hogyan fejlődtek az emberi potenciálra alapuló új iparágak s miért torpant meg ezek fejlődése Franciaországban. A francia gazdaság újjászervezésének lehetőségeit a gépkocsigyártás példáján keresztül mutatja be a szerző. Az 1914-ig terjedő időszak a francia autógyártás aranykora, vezető szerepet játszik a világ gépkocsigyártásában, 1890-től 1914-ig a járművek számát és értékét tekintve is az első helyet foglalja el, az exportot tekintve pedig

ezt a helyet 1914-ig megőrzi. S miután a világranglistán az Egyesült Államok veszi át a vezetést, Franciaország továbbra is megőrzi európai elsőségét 1905-től egészen 1930-ig.

A gépkocsigyártásnak ezt a sikerét csak részben magyarázza az iparág újdonsága. Sokkal inkább köszönhető ez annak, hogy sajátosságai révén szervesen beilleszkeszhető a meglévő francia ipari struktúrába, melyre, mint közismert, a kisipari jelleg, a munkaigényes áruteremtés volt jellemző. Ez az ipari szerkezet kiválóan megfelelt az új iparágaknak, ahol a gyártási költségek jelentős részét a munkabér teszi ki.

A gépkocsigyártás tehát prolongálja a XIX. századi francia ipari modellt, de egyúttal meg is reformálja azt. A francia technikai újítások egész sora lát napvilágot, majd a tárgyalt korszak vége felé az amerikai eljárások átvétele a francia autóipar dinamizmusát, adaptációs képességét bizonyítja.

A jelen tanulmány az első kísérlet a korszak francia gépkocsitermelésének áttekintésére. A kutatók ugyanis részben a forrásanyag jellege, hiányosságai, másrészt pedig a későbbiekben az amerikai autógyártás elsöprő fölénye következtében eddig nem foglalkoztak ezzel a kérdéssel.

A szerző először a kereslet, majd a kínálat alakulását vizsgálja, cikke befejező részében pedig a francia gépkocsigyártás árnyoldalait, kezdődő hanyatlását elemzi.

Az új iparágakra jellemző strukturális dinamizmus mellett a gépkocsik iránt megnyilvánuló nagy nemzeti és nemzetközi kereslet járult hozzá a francia autóipar nagy fejlődéséhez. Hozzávetőleges számítások szerint a francia gépkocsipark 1895-ben 300, 1900-ban 2897, 1914-ben pedig 107 535 egységet számlált. A két első dátum között 865%-os, azt követően pedig 3608%-os az emelkedés. 1913-ban Franciaország Németországot megelőzve (93 000), a második helyen állt Európában Nagy-Britannia mögött (208 000) — melynek nagyobb a népessége és ahol lényeges volt az import szerepe —. Az Egyesült Államok autóparkja 1900-ban 8000, 1913-ban pedig 1 258 000 gépkocsiból állt (15 625%).

Milyen tényezők határozták meg a keresletet? Jelentős szerepet játszott egyrészt a gépkocsik rövid élettartama. Az 1898 és 1908 között eladott gépkocsiknak csak 40%-a maradt meg hét év után, és 14 év alatt az egész állomány tönkrement. Az 1908 és 1914 közötti időszakban már 78% éli túl a hét éves használatot és 21 év szükséges, hogy az egész széria eltűnjék. A keresletet meghatározó további tényezők közül a szerző elhanyagolhatónak tartja a jövedelmek emelkedését, annál nagyobb szerepet játszott viszont a gépkocsiarak csökkenése.

Igen érdekes és jellemző a kereslet társadalmi összetétele. Kár, hogy a szerző ennek elemzését csak egyetlen megye adatain* végzi el, a források feltáratlansága, illetve hiánya folytán. A lényegében mezőgazdasági jellegű Indre-et-Loire megyében az átlagos jövedelem nagysága meghaladta a francia megyék többségét. A magán gépkocsitulajdonosok elsősorban a járadékosok, nemesek és nagybirtokosok közül kerültek ki. Az igényt pedig a presztízs, a divat és a sport szülte főként, de egyeseknél már közlekedési eszközül is szolgált a városok elérésére. A következő kategóriáknál már elsősorban hasznossági szempontok indokolták a gépkocsitartást: nagykereskedők, nagyiparosok, orvosok s végül a legszűkebb rétege az autótulajdonosoknak: kisiparosok, alkalmazottak, tanítók. E fenti megoszlás azonban módosul 1900 és 1914 között. 1908-ig ha nem is egyenletes, de erős eltolódás tapasztalható a második helyen jelzett társadalmi rétegek, elsősorban az orvosok javára. Ezután folytatódik ugyan az autótulajdonosoknak ez a „demokratizálódási” folyamata, de gyengébb ütemben.

Egy 1904-ből származó statisztika a szállításra használt gépjárművek tulajdono-

* *J. C. Boulay*; La Pénétration de l'automobile en Indre-et-Loire de 1899 à 1928. Poitiers. 1962. 125—133. 560 l.

sairól tájékoztat, Franciaország egész területére vonatkozóan, Seine megye kivételével. A 17 107 gépkocsitulajdonos közül 3485 rendelkezett ilyen járművel, többségükben orvosok, gyógyszerészek (1105), „vállalati igazgatók, mérnökök, kézművesek” (359), utazók, ügynökök (254), gyárosok, kereskedők (382), s végül „földbirtokosok, földművelők” (153).

A gépkocsik földrajzi megoszlása számos tényezőtől függ (az egyes vidékek népességétől, jövedelmétől, az úthálózattól, autógyárak közelségétől stb.). Az 1000 lakosra jutó gépkocsik száma 1905-ben 12,84 volt Párizsban és környékén, ezt követi az északi rész (5,83), majd észak (5,27), délkelet (5,15), kelet (4,46), a legkevesebb gépkocsi pedig az ország középső részén (Massif Central), nyugaton (Bretagne), s délen található.

A francia gépkocsiipar más országokkal szembeni fölényét nem kis mértékben előmozdította az igen jól kiépített úthálózat, és az értékesítés bel- és külföldön egyaránt jól megszervezett láncolata. Kezdetben az értékesítést a gyártó üzem végezte, majd fokozatosan koncessziós garázsok alakultak jó megszervezett ügynökhálózattal, amely autóversenyzésre áttért kerékpárosokból, részvényesekből, a gyártó vállalatok alkalmazottaiból, gépkocsiszerelőkkel áll elsősorban. A Renault-cég azonban új kezdeményezést indít 1910-ben, négy leányvállalatot alapít vidéken, s ezt a példát a többi vállalat is követi, sőt külföldre is kiterjeszti. A Lorraine—Dietrich cég 1905-ben Németországban létesít képviselőt, a Renault Nagy-Britanniában, Németországban, az USA-ban, Spanyolországban, Oroszországban 1905-től. Néhány vállalat szerelő üzemet is létesít külföldön, mellyel sok esetben megvetik az ottani autógyártás alapjait. (Darracq Milánóban, ebből alakul az Alfa Romeo, 1914-ben alapítják meg Oroszországban a Russzkij Renault vállalatot, s két jelentős üzemet teleptének Pétervárott és Ribinszkben. A Panhard cég Pétervárra tervezett üzemének létrehozását megakadályozta a háború kitörése.)

A kínálat alakulását vizsgálva a szerző a termelés nagyságának és a vállalatok számának fejlődését tárgyalja. 1897-től 1913-ig közli a gépkocsik számának évenkénti növekedését. A legnagyobb ütemű növekedés az 1900—1907-ig terjedő időszakra esik. A tárgyalt időszak kezdetén évenként 1200, az utolsó évben pedig 45 000 gépkocsit állítottak elő, a növekedés 199%, s ez messze meghaladja az új iparágak együttes fejlődési ütemét: 81,8% (gáz, elektromos ipar, cement, gumigyártás, gépkocsi).

Az üzemek száma a következőképpen alakult: 1900: 30, 1910: 57, 1914: 155. 1900 és 1907 között a profit hűszorososra emelkedett. Az erős konkurrencia ellenére sem tapasztalható azonban a koncentráció, mint az USA-ban, vagy kisebb mértékben Németországban. Ennek okát a szerző abban látja, hogy földrajzilag igen szétszórtan helyezkedtek el az üzemek, az autógyártás nem teremtett új ipari geográfiát, bár Párizs környékének lassú előtérbe kerülése érezhető. A vállalkozók szociális összetétele viszont változást mutat a régi vállalkozói réteghez képest s nagymértékben felfrissíti azt, hiszen az üzemeknek kb. 1/3-a teljesen új alapítású. A vállalkozók döntő többségükben a városi középpolgárság soraiból kerültek ki, középiszokolát végeztek, s egy részük mérnöki diplomával rendelkezett. Két más társadalmi származású vállalkozói csoport módosítja némileg ezt a képet: néhány arisztokrata, akit a luxuscikk gyártása vonz, valamint szakmunkások, kisiparosok, mint Adolphe Clément vagy Marius Berliet.

Tanulmánya befejező részében a szerző az igen magas szintet elért francia gépkocsiipar árnyoldalait elemzi. A negatív jelenségek közvetlen előidézői az 1907-es gazdasági válság, az amerikai konkurrencia, majd 1908-tól a brit és német autógyártás versenye.

Voltak azonban mélyebben fekvő okok is — a francia ipar strukturális gyengeségei; a francia termelők izoláltsága, területi szétszórtsága, ebből következően a standardizálás hiánya, a kisiparra jellemző munkamódszerek nagyiparban való továbbélése — állt szemben a lassan világméretekben szerveződő monopóliumokkal. S ez általában veti fel az új francia iparágak viszonyát a hagyományosakhoz: ahelyett hogy az előbbieket a régi

gazdasági struktúra átalakítását eredményezték volna, hasonlultak ahhoz. Ez volt éppen az alapja a francia autógyártás nagyszabású kibontakozásának, s ez vezetett későbbi hanyatlásához. Friedenson leszögezi, hogy a tabló árnyoldalai csak retrospektíve tűnhetnek jelentősnek. Az 1914 előtti francia gépkocsigyáros szemében a pozitív jelenségek domináltak: gyors, bár 1909-től csökkentebb ütemű fejlődés, egyetlen más iparágénál sem alacsonyabb, az állami beavatkozással biztosított profit, az egyéni fogyasztás állandó emelkedése.

A francia gépkocsigyártás élén 1890-ben a Panhard és a Peugeot cég állt. 1914-re Peugeot még megőrzi vezető szerepét, de már mellette — ha ugyan nem előtte — áll a Renault-üzem, mely már a francia kapitalizmus új, modern arcát tükrözi.

(*Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 1972 okt.—dec. szám. 557—579. l.) B. Zs.

N. G. Georgijeva:

Illegális röpiratirodalom Oroszországban a XIX. század végén — XX. század elején

A szerző a röpiratirodalom fogalmának meghatározásával indítja tanulmányát: olyan agitációs, propaganda-, információs, vita-, satirikus és más történeti anyagok komplexuma, amelyhez alapjában véve azok a rölapok, proklamációk, felhívások és különböző dokumentumok is hozzátartoznak, amelyeket nem rölapnak állítottak össze, de rölapformában publikáltak (szabályzatok, határozatok, manifesztumok, nekrológok stb.). Már Lenin felhívta 1902-ben a figyelmet gyűjtésükre, azóta széles történeti irodalom foglalkozik velük, és sokat publikáltak is. Ennek ellenére még sok — főleg módszertani jellegű — megoldatlan kérdés maradt, melyből ez a tanulmány próbál megvilágítani néhányat (tipológia, datálás stb.). Elsősorban a bolsevik röpiratokkal foglalkozik, ez tudományosan leginkább feldolgozott s a legérdekesebb is.

A röpiratirodalom előtörténete a XVII—XVIII. századra nyúlik vissza (Ivan Bolotnyikov rölapjai, Sztenka Razin »levelei«, Jemeljan Pugacsov manifesztumai). A XIX. század 50—60-as éveiben a forradalmi demokraták rölapjai jelentik a második hullámot („Az ifjú nemzedékhez”, „Ifjú Oroszország”, „A földesúri parasztokhoz”), később a narodnyikok alkalmazzák Oroszországban és külföldön egyaránt. A kilencvenes évek közepétől 1917-ig tart a felszabadító mozgalom proletár szakasza, amikor az osztályharcban a néphez fordulás egyik leghatékonyabb eszközévé válnak a röpiratok. Az, hogy a kispolgári, sőt polgári pártok és csoportok is alkalmazták, okozza, hogy a századfordulón éles ideológiai harc folyik hasábjaikon. Az összmenyiség még megszámlálatlan.

Mely kritérium alapján sorolható a röpiratirodalom a történelmi források külön csoportjába? Nem adható egyoldali válasz. Sem a terjedelem (1—12 l.), sem a sokszorosítás módja (hektográf, ill. kőnyomat), sem a díjtalan terjesztés, sem az alkalmosság, sem a rölapforma (kapcsok és fedőlap nélkül), sem a rövid tartalom, sem a népszerűség önmagában nem meghatározó, de nem is hagyható figyelmen kívül. Az egységes definíció hiánya okozta, hogy egyes kiadványok nem röpiratokat is akként tettek közzé.

1923-ban A. A. Silov próbálta *kartoték eljárással* elvégezni a feltárás munkáját, a május elsejei proklamációkon. A kartotékon a teljes bibliográfiai adatokat tüntette fel (a fellelhetőség helye, kibocsátó szervezet, kiadás ideje és helye, oldalszám, hasábszám, méret, sokszorosítás módja, pecsétlenyomatok megléte, terjesztés útja, lelőhely, példányszám, nyomda, kiadócsoporthoz tartozás, cím, alcím, első mondat, ami lehetővé teszi a másodpéldányok felismerését). Bár ő teljesen kímálva publikálta a röpiratokat, a

forráskutató számára elég kivonatolni (alapkövetelések, jelszavak, érvek) úgy, hogy közben megőrződjék a kiadvány kompozíciós-stilisztikai jellegzetessége is.

Az illegális irodalomban gyakran hiányzó adatok (szerző, idő, hely) meghatározása különböző módszerekkel lehetséges: lehet következtetni a kiadvány grafikai megformáltságából és anyagából, más források tanulmányozásából, tartalmi elemzéssel. Sz. N. Valk 1929-es dolgozata is hangsúlyozza, hogy csak az év megjelölése kevés, hiszen a rölapok napi szükségletre készültek. Gyakran fordul elő második kiadás — ennek feltüntetése nélkül, ilyenkor hagyományos forráskutatói módszerekhez (paleográfiai, textológiai, összehasonlító) kell fordulni.

A *tipológiai osztályozás*, a külső sajátosságok, a nominális jegyek (a kiadvány fajtájának a címben, a szerző általi meghatározása), a kompozíciós-stilisztikai felépítés s a célirányultság szempontjain alapul. A megállapított három típus közül az első a legnépesebb. Ezen belül a *proklamációt* (kiáltvány), *felhívást*, *jelszópublikációt* és a *rölapokat* kell megkülönböztetni. Bár a kiáltvány nem állítható szembe a rölappal, meghatározott struktúrával rendelkezik, amelyben a tény (információ) csak ürügy, hogy érzelmi felindulást és harcrakészséget váltson ki az olvasóban. Rendszerint felhívással fejeződik be. Ez a befejező rész legtöbbször a címben fordul elő a külön kategóriaként szereplő felhívásoknál. A jelszópublikációkból épp a tény (információ) hiányzik, míg a rölapoknál (ahonnan az egész irodalom a nevét kapta!) az információs-agitatív töltés túlsúlya a jellemző, s ez a legelterjedtebb fajta is. Egészében azonban a röpiratirodalom komplexumán belül az azonos célirányultság révén egy csoportot alkotnak.

A második csoportban a rölap formában publikált *dokumentumok* találhatók, a különböző információk anyagoktól, vitairatokon, szabályzatokon és jelentéseken át egészen a határozatokig, beszéd- és levélkiadásokig.

A harmadik csoportot a *közlönyök*, *rölapok*, *tudóstítások* jelentik, ahol bizonyos periodikusság figyelhető meg (számozás, azonos kiadócsoport).

Igen fontos forráskritikai feladat az információ teljességének, hitelességének, értékének elemzése. A statisztikai módszerek alkalmazását itt (minden fennmaradt példány komplex elemzése) a „tömegforrás” jelleg teszi lehetővé. Ez különösen a bolsevik röpiratokra vonatkozik, amelyet eredetében az jellemez, hogy a munkások készítik is, nemcsak terjesztik; rendeltetése szerint lakonikus, közérthető formában a nép számára a népszerű társadalmi, politikai kérdések helyes felvetését tartalmazza; funkciója szerint szinte egyetlen eszköz ez kezükben a nép forradalmi harcra szólításában.

A röpiratirodalom *tematikus* csoportosítása révén egyrészt a helyi bolsevik szervek munkáját ismerhetjük meg, másrészt a gazdasági és társadalmi-politikai történethez is sok adatot szolgáltatnak. Periodizációjuk azonos a századforduló általános korszakolásával. Sokszor azonban lényeges hiányosságok is tapasztalhatók e forrásfajtánál: nem mindig ad teljes képet az összoroszársági osztályharcról, hibás adatokat tartalmazhat, s akadnak nehezen kiküszöbölhető bizonytalansági tényezők is (datálás, szerző hiánya).

A röpiratirodalom *tudományos értékét* a szerző szerint az adja, hogy specifikus, megismételhetetlen formában tükrözi a széles néptömegek érdekeit és követeléseit, bevonásukat az osztályharcba, valamint az illegális szervek tevékenységét az oroszországi forradalom előkészítésében.

(*Voproszi Isztoria*, 1972. 6. szám, 35–47. l.)

K. Gy.

F. Crouzet:

Keynes: A béke gazdasági következményei c. munkájának franciaországi visszhangja

Keynes angol közgazdásznak a versailles-i békerendszer súlyos gazdasági következményeire figyelmeztető nevezetes könyve 1919 decemberében jelent meg Angliában. Az angol kiadást hamarosan követte a francia, 1920 áprilisában. Az 5500 példányban megjelent munka igen hamar elkelt, az 1920 októberében készült utánnomás 3300 példány azonban máig sem fogyott el egészen. A mindössze 8800-as francia példányszám igen kevés, hiszen 1924-ig szerte a világon 140 000 példányban jelent meg a munka.

Keynes könyve tehát nem örvendett nagy olvasottságnak Franciaországban, a napisajtó szinte egyáltalán nem vett róla tudomást, a szerző neve el sem hangzott a parlamenti üléseken. A sajtóban elvétve található ismertető cikkek közül a legjelentősebb André Siegfriednek, a neves francia történésznek a *Le Petit Havre*-ban megjelent írása. Keynes könyve mégis visszhangot váltott ki Franciaországban, ezt elsősorban a szakfolyóiratok hosszú recenziói, cikkei tanúsítják, de a szélesebb közönségnek szóló folyóiratok is élénken reagáltak. Crouzet tanulmányához ezek a folyóiratcikkek szolgáltak alapul. A szerző már előljáróban leszögezi, hogy szinte az összes politikai irányzat képviselői — a szélsőjobbtól a radikálszocialistákig —, élesen kritizálták Keynes művét, s ez a reagálás összhangban is volt a francia közvélemény álláspontjával, mely a versailles-i békeszerződés maradéktalan végrehajtását követelte.

A cikkek szerzői Keynes tehetségét, közgazdasági szakértelmét elismerik, de munkáját általában tendenciózusnak tartják, paradoxonokkal teli, tudományosnak látszó pamfletnek nevezik. Jellemző R. G. Lévy szenátor cikkének a címe: Egy eltévelyedés: Keynes könyve.¹ A szélsőjobboldali szerzők — köztük Jacques Bainville történész, az *Action Française* híve — ideológiai alapról is támadják, történelmi materializmus vádjával illetik az angol közgazdászt. Mások viszont éppen ellenkezőleg idealistának nevezik, aki szerint a nemzeti érzések befolyásolják a gazdaságot elsősorban. Szemére hányják, hogy a bolsevik propagandát szolgálja, miután Lenin igen elismerően nyilatkozott a könyvről, 1920-ban a III. Internacionálé kongresszusán. Végül összes kritikusa egyet ért, mikor franciaellenesnek, németbarátnak, sőt árulónak nevezik. A radikális Henri Hauser, a Sorbonne gazdaságtörténész professzora, volt dreyfusard, cikkének Németország védőügyvéde címet adta.² Különösen érzékenyen reagáltak Keynes francia kritikusai a szerző Elzász-Lotharingiával kapcsolatos álláspontjára. Az angol közgazdász rámutatott arra, milyen katasztrofális lehet Németország iparára nézve a gazdaságába szervesen beintegrálódott Elzász-lotharingiai ásványi kincsek elvesztése. A francia szerzők elítélik Keynes-nek azt a nézetét is, hogy a nyelv a döntő a nemzeti hovatartozás kérdésében.

A versailles-i békeszerződés értékelésében azonban a szerzők politikai állásfoglalásától függően már eltérő nézetekkel találkozhatunk. A liberális, radikális szerzők védelmükbe veszik a békeszerződést s Clemenceaut, míg a szélsőjobb kritika alá veszi, de éppen ellenkező oldalról bírálja, mint Keynes, túlságosan enyhének tartja, s veszélyeit a politikai s nem a gazdasági következményekben, elsősorban Németország egységének fenntartásában látja (pl. *Bainville*: *Les Conséquences politiques de la paix*. A béke politikai következményei c. könyve).

A jóvátétel problémája, Keynes könyvének centrális kérdése, nem sokat foglalkoztatta a francia recenzenseket. Nevetségesnek tartják Keynes azon véleményét, hogy

¹ R. G. Lévy: Une aberration le livre de M. Keynes. *Revue des deux mondes*, 15. mai 1920. p. 286—311. 8. l.

² H. Hauser: Un avocat de l'Allemagne. *L'action nationale*, avril 1920, 26—58. 1.

Németországnak volt ellenségei piacára lenne szüksége ahhoz, hogy eleget tudjon tenni jóvátételi kötelezettségeinek. A franciák többsége a németekkel való kereskedelmi kapcsolat felvételét ellenezte.

A francia kritikák alig reagáltak a könyv lényegi részére, mely kimutatja, hogy a versailles-i békerendszer veszélyezteti Európa gazdasági jövőjét. Egyedül André Siegfried ismerte el, hogy gazdasági szempontból helyesek ugyan az angol közgazdász állításai, de már politikai és morális szempontból nem.

Tanulmánya további részében a szerző azt vizsgálja, hogyan reagáltak Keynes javaslataira francia kritikussai. Terveit, elképzeléseit általában veszélyeseknek, utópistának minősítik. Közép-Európa vámuniójára tett javaslatát például Hauser azzal az indoklással veti el, hogy ez egy német–brit Mittel-Európához vezetne, sőt egy 300 milliós tömb kialakulásához, egészen Vlagyivosztokig Németország irányítása alatt.

A francia szerzők általában igen nagy jelentőséget tulajdonítanak Keynes munkájának. Hauser szerint 1914 óta a legnagyobb veszélyt jelenti a békére, erősíti, bátorítja a németeket, nagy befolyással bír az angol kormányzatra. Keynes szinte ördögi alakká vált, Franciaország minden bajának okozójává, azt is az ő hatásának tulajdonították pl., hogy az Egyesült Államok nem nyújtott hitelt Franciaországnak. Voltak azonban Keynes munkájának olyan francia bírálói is, akik nem értékelték ennyire kedvezőtlenül „A béke gazdasági következményei”-t s rámutattak egyes részek megalapozottságára. Sőt, Lambert egy 1955-ben megjelent cikkében³ egyenesen Keynes francia elődeiről ír. Ezek közé elsősorban A. Lebon mérsékelt politikust és Charles Gide közgazdászt sorolja. Az említett francia szerzők jelzik a veszélyt, melyet Németország gazdasági tönkretétele jelentene, ehelyett inkább szövetségesek közti segélynyújtást, nemzetközi kölcsönt javasolnak. Az Europe Nouvelle c. folyóirat néhány rövid és óvatos cikke is megbékélést, reális, nemzeti szenvedélyektől mentes politikát sürget Németország irányában.

A szélsőbal elég későn, 1921–22-ben fedezi csak fel Keynes könyvét.⁴ (Másik könyve a Revision of the Treaty. A szerződés revíziója — megjelenése kapcsán.) Szocialisták és főleg kommunisták nagy lelkesedéssel üdvözlik a könyvet. Keynes-t az utolsó liberális ideológusok egyikének nevezik és hozzáfűzik, hogy teljesen utópikus lenne azonban, ha az imperialisták józan eszére és nagylelkűségére számítana.⁴ A szocialisták és kommunisták inkább csak felhasználták, mint megértették Keynes munkáját, a szocialistáknak például érveket szolgáltatott a kormány elleni támadáshoz.

Tanulmánya végén a szerző konklúzióként azt szögezi le, hogy Keynes A béke gazdasági következményei c. munkája botrányt okozott, felháborodást váltott ki Franciaországban, de nem gyakorolt hatást a francia közvéleményre, miután az angol szerző és a francia közvélemény „nem voltak azonos hullámhosszon”, néha helyes részletkritikákat szegeztek szembe vele, de sem az ellenfelek, sem hívei nem ragadták meg téziseinek lényegét. Lehetetlen volt a dialógus, mivel Keynes számára a háború az állatiségbe való süllyedést jelentette, míg a francia közvélemény számára a népek igazságos, függetlenségi háborújával volt egyenlő a német imperializmus ellen. Míg Keynes számára természetes dolog volt az angolszász értelemben vett „internacionalizmus”, a legyőzötttel szembeni nagylelkűség, Németországnak az európai közösségbe való újra integrálásának gondolata, addig Franciaországban még a baloldal számára is a fő problémát 1922–23-ban az ország biztonsága, a németellenesség jelentette. A közvéleményt a győzelem törekénysége, a béke fenntartása bizonytalanságának érzete jellemezte. Keynes könyve csak még jobban

³ 19. 1. P. Lambert: Le sens et les leçons d'une expérience. Revue de l'Institut de Sociologie Solvay. 1955. nr. 4. 647. l.

⁴ 22. 1. Ez volt Lenin véleménye. Fourrier: A propos d'un livre de Keynes. Classé, 15 mars 1922. E. Ludwig: Keynes ou l'Utopisme libéral. La vie ouvrière, 5 mai 1922.

szította a nacionalista érzelmeket és angolellenességet szült Franciaországban. A Keynes elleni antipátiát egyrészt két — a háború által nem egyformán érintett ország — ellentéte indokolja, másrészt két eltérő társadalmi-kulturális környezetet is jelez, a kispolgár ellenszenvét az arisztokratikus és technokrata angol ellen, aki azt vallotta, hogy néhány kiválasztott értelmi befolyása döntő tényező lehet. Keynes a brit „baloldali” értelmiségi típusa, amely azonban a franciaországitól eltérően a középosztály felső rétegéből származott.

(*Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 1972. jan.—márc. szám. 6-27. l.) B. Zs.

Václav Král:

A történettudomány a szocialista társadalomban

1972. június 14-én és 19-én a történész bizottság ülésén elhangzott előadásában az előadó elsősorban a csehszlovák történetírás aktuális problémáival foglalkozott, de egyúttal mérleget készített a csehszlovák történettudomány negyedszázados fejlődéséről s vázolta a történetírás további fejlődésének a perspektíváját is. Sokoldalúan elemezte a csehszlovák marxista történetírás eddigi eredményeit és hiányosságait, illetve a lezajlott fejlődés kritikai elemzése alapján tárta fel a csehszlovák történettudomány 1945 utáni fejlődésében megnyilvánuló dogmatikus és revizionista torzulásokat és azok szerteágazó következményeit.

Az előadás bevezető része a történettudománynak a csehszlovák társadalomban betöltött funkciójával és helyével, s elsősorban a történelmi, ill. társadalmi tudat kérdésének elemzésével, a történelmi tudatnak a társadalmi tudat alakításában betöltött szerepével és feladatával foglalkozott. A szocialista társadalomban a szocialista tudat alakulását elsősorban a kommunista párt politikája határozza meg. A történész ebből a tudatátalakító munkából tevékenyen vagy kevésbé tevékenyen, tudatosan vagy ösztönösen veheti ki részét. A történelmi tudat alakításához ma már a sajtó, a rádió, a televízió, a film és a művészet is hozzájárul. Csehszlovákiában ezideig nem tettek kísérletet a jelenlegi történelmi tudat struktúrájának, összetevőinek és a szocialista korszak előttről származó tudati maradványok elemzésére, igaz, 1969-ben nyilvánosságra hozták a történelmi tudat helyzetéről készített felmérés, illetve ezzel kapcsolatban megtartott anketók eredményét. Bár az ilyen felmérések és anketók eredményeit csak fenntartásokkal lehet fogadni, mégis a publikált anyag komoly aggodalomra adott okot. A megkérdezettek túlnyomó többsége arra a kérdésre, hogy kit tart a csehszlovák történelem legnagyobb alakjának, Masaryk nevével válaszolt; a csehszlovák történelem legdicsebb korszakának a burzsoá köztársaságot tartotta. A megkérdezettek zöme nemcsak a náci megszállást, de a szocializmus építésének kezdeti szakaszát is a nemzeti történelem legbalsorsúbb korszakának tekintette. Már ezek a tények is bizonyítják, hogy miért kellett Csehszlovákiában újra napirendre tűzni a történettudomány társadalmi funkciójának kérdését.

Az utóbbi években Csehszlovákiában elsősorban a történelem gnozeológiai funkcióját hangsúlyozták, ugyanakkor a történelem nevelő funkciója teljesen háttérbe szorult. Így volt ez a történészek 1966-ban megtartott kongresszusán is. Szinte áthághatatlan falat emeltek a tudomány és a propaganda közé, s megfélemeztek arról, hogy tudományos alap nélkül nincs és nem lehet marxista propaganda sem. A történészek figyelmen kívül hagyták, hogy a szocialista ember-típus kialakításához, a szocialista tudat formálásához, új erkölcsi értékek rendszerének megfogalmazásához, a polgári tudat, ideológia fel-

számolásához a történettudománynak is tudatosan hozzá kell járulnia. Ilyen feladat 1948-ig a csehszlovák történészek egyetlen nemzedéke előtt sem állt. Nem csoda, ha a szocialistaellenes erők Csehszlovákiában hosszú évek során elvetették a tudománynak a tömegek nevelésében betöltött jelentőségét.

A csehszlovák történészek lépten-nyomon szembe találták magukat a forradalom előtti ideológia-tudat maradványaival. Az eddig szerzett tapasztalatok arra intenek, hogy nem szabad a helytelen nézetek pusztá felszámolásával megelégedni, hanem a nemzet múltjáról teljes, pozitív képet kell nyújtani. A csehszlovák társadalom bizonyos rétegeinek körében még eleven a kispolgári rétegeket, eszméiket és ezek múltbeli képviselőit dicsőítő eszmék hatása, éppen ezért a történettudománynak kellő súlyt kell helyezni a tudományág intellektuális és erkölcsi jelentőségére, mert az a történettudomány, amely érték-kategóriáit könnyen és gyakran változtatja, nem élvezheti a közvélemény bizalmát. A történész munka kutatói gyakorlatában elkövetett hiányosságok, tévedések a tanító, tanár, ill. a propagandista értetlensége folytán tovább deformálódnak. A jövőben éppen ezért Csehszlovákiában is többet kell törődni a történelmi tankönyvek, ill. a propagandaanyagok elkészítésével.

Az ötvenes évek közepétől igen gyakori volt — lásd a „Dějiny a součastnost” c. folyóiratot — a kettős igazság, a tudományos és a politikai igazság gondolatának a hirdetése és az olyan elképzelések propagálása, hogy az ún. tudományos igazságokat a tudományos szakfolyóiratokban csak a szaktudomány eredményei iránt érdeklődők számára közöljék, a politikai igazságokat viszont más módon és más formában kell a tömegek elé tárni. A csehszlovák történészek körében még erősen tartja magát az a nézet, hogy a népszerűsítő munkák valahogy a könnyű műfaj, a periferikus irodalom körébe tartoznak. Az előadó éppen ezért felvetette, hogy újra felül kellene vizsgálni azokat a formákat és eszközöket, amelyek segítségével a csehszlovák történetírást közelebb lehetne hozni a társadalomhoz.

A történettudomány társadalmi funkciója a szocialista társadalomban attól függ, hogy a történészeknek milyen mértékben sikerül a marxizmus—leninizmus módszerét elsajátítani. A csehszlovák történettudomány 1945 előtt még nem rendelkezett jelentős marxista hagyománnyal. 1945 után az egyetemek és főiskolák tanári állományának elméleti felkészületlensége meglehetősen általános volt, éppen ezért a marxista módszernek a csehszlovák történettudomány területén való alkalmazásának első időszakában *dogmatikus tendenciák* érvényesültek. A tudományos kutatás alapvető elemeit a csehszlovák történettudomány, a csehszlovák történészek nem mindig és nem teljes mértékben respektálták. A csehszlovák történetírásban az anyag és a módszerek hiányos ismerete miatt gyakran elhamarkodott általánosításokra került sor, nem az objektív igazság vizsgálata, hanem előre meghatározott sémák alapján.

E kezdeti időszak másik komoly hiányossága az eseményeknek pusztá leírása, a forrásanyagok kronológiai sorrendben való reprodukálása és osztályozása volt. Ennek kísérő jelensége a szubjektivizmus, a történelmi eseményeknek és személyeknek lelkiismeretlen, kritika nélküli értékelésében megnyilvánuló önkény, valamint dagályosság és sematizmus volt. E korszak történeti munkái, minthogy csak külsődlegesen voltak marxista jellegűek, magukban hordozták a korábbi, forradalom előtti polgári ideológia és eszmék maradványait. A csehszlovák marxista történetírás gyengesége abban nyilvánult meg, hogy az időszakonként feltárt hiányosságokat a tudományos kritikának sem sikerült felszámolnia. Éppen ezért az előadó nyomatékkal hangsúlyozta, hogy a múltban szerzett tapasztalatok alapján újra napirendre kell tűzni az alapvető, körültekintő s határozott bírálat alkalmazását.

A kezdeti időszakban a csehszlovák történetírásnak egy másik igen fontos feladattal kellett megbirkóznia. A marxista történetírásnak hozzá kellett látni a polgári történet-

írás rendkívül erős hatásának és hagyományának a felszámolásához. Csehszlovákiában ezideig még nem került napirendre a burzsoá történetírás hatása és hagyománya leküzdésének kérdése, legalább is nem olyan mértékben, ahogy azt a probléma megkívánta volna. Az 1948-as februári fordulat után a főiskolákon és az egyetemeken végrehajtották ugyan a tisztogatást és káder-rekonstrukciót, de csak adminisztratív és következtetlen módon. A főiskolákon és az egyetemeken olyan tanárok maradtak, akiknek a marxizmushoz semmi közük nem volt. Továbbra is kiadásra kerültek a protestáns és a katolikus történelemkönyvek. Csehszlovákiában ebben az időben kielégítőnek mondható a marxista történet-szemlélet alapján megírt művek hiányosságainak bírálata, ugyanakkor azonban teljesen figyelmen kívül maradtak a nem-marxista történeti munkák, Eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy sürgősen mérlegre kell tenni és átértékelni mindazt, amit a polgári történetírás évtizedek hosszú során át felhalmozott, s eredményeit kritikusan s nem nihilista módon kell kezelni. A polgári történetírás hatásának és hagyományának felszámolására irányuló munka megindításánál teljesen nyilvánvalóvá vált, hogy nem elég, ha a csehszlovák polgári történetírásnak fő téziseit csupán tagadják, hanem ezzel egy időben a nemzeti történet marxista képét is ki kell dolgozni. Ezt a feladatát a marxista történetírás Csehszlovákiában hiányosan oldotta meg, éppen ezért a hatvanas évek végén újra feltűntek a régi burzsoá koncepciókhoz való visszatérés kísérletei.

A kialakuló csehszlovák marxista történetírás nem tudott azokkal az égető politikai kérdésekkel sem megbirkózni teljes sikerrel, amelyek a legújabb csehszlovák történelemben a kispolgári rétegek szerepével, ideológiájával, irányzataival és tendenciáival összefonódtak. Ez a vezető politikai személyek történelmi szerepének az értékelésére is vonatkozik, tehát azokra, akikről a csehszlovák polgári történetírás valóságos legendákat költött, mindenekelőtt Masaryk, Beneš és Štefánik személyéről volt szó. A hatvanas évek közepén és végén tehát újra felszínre kerültek azok az ideológiai struktúrák, amelyekről Csehszlovákiában ekkor — teljesen helytelenül — azt hitték, hogy már felszámolták őket.

Évek hosszú során át tisztázatlan volt és komoly problémát jelentett a történettudomány pártosságának kérdése. A kérdés dogmatikus értelmezése miatt sokan arra a következtetésre jutottak, hogy a pártosság ellentmond a tudományos objektivitásnak, s a szubjektivizmus és a voluntarizmus előtt tárja fel az ajtókat. 1956 után olyan hangok jelentkeztek, amelyek a pártosságot a dogmatizmus, sztálinizmus megnyilvánulásának tartották. Ennek a nézetnek a védelmezői a pártossággal szemben „a tudomány tisztaságának” gondolatát léptek fel, magukat pedig az „osztály-feletti tudomány” híveinek vallották. Megfeledeztek Leninnek arról a tanításáról, hogy az ilyenfajta „semlegesség” az egyik osztály álláspontjáról egy másik osztály álláspontjára való átcsúszást jelenti. A marxista pártosság követelményeinek tagadása a történettudomány területén is tulajdonképpen burzsoá pártosság.

A történész munkájának hitelét nem a leírt tények, hanem mindenekelőtt a tények összefüggésének ábrázolása adja. Csehszlovákiában még mindig igen gyakori a leíró történetírás. Minthogy a megjelent történeti munkák elméleti tévedéseinek és hiányosságainak okát nem az elméleti felkészültség gyenge voltában, hanem abban látták, hogy a történészek nem tudnak a forrásokkal megfelelőképpen bánni, 1956-ban tehát Csehszlovákiában is általánossá vált a pozitivistá tendenciák megerősödése, az „ad fontes” jelszó Csehszlovákiában az ún. „tisztá tudományhoz” vezető út tendenciáit, valamint az objektivistá tendenciákat erősítette.

Az SzKP XX. kongresszusa után a cseh tudományos és kulturális élet képviselőinek egy része a kongresszus határozatait félremagyarázta, s idegen eredetű tanokhoz és tételekhez fordult. Ilyen volt pl. a tudomány és az ideológia között meglevő leküzdhetetlen ellentétéről szóló tétel. Az ideológia revizionista értelmezésével Csehszlovákiában

először F. Graus lépett fel (Literárni noviny, 1956, 1957), aki a csehszlovák történeti folyóirat, a ČsČH főszerkesztője volt, a történettudomány további fejlődésére az ő revizionista kinyilatkoztatásai nyomták rá bélyegüket. A tudomány dezideologizálására irányuló törekvések szükségszerűen az elmélet és a gyakorlat természetes egységének a megbontására irányultak. A csehszlovák és a nyugat-német történészek 1968-ban megtartott tanácskozása után a nyugat-német történészek kijelentették, hogy a tanácskozáson semmiféle ideológiai ellentét nem merült fel, s ez — mint az előadó rámutatott — már magában is azt bizonyítja, hogy a hatvanas évek végén a csehszlovák történetírás magáévá tette a tudomány és az ideológia ellentétéről szóló tézist, vagyis ideológiailag teljesen lefegyverezte magát.

Az 1966-ban megtartott történészkongresszus a történettudomány funkcióját a meglévő rendszer destrukciójában látta, a történész kötelességét a politikai hatalommal való szembenállásban jelölte meg. A csehszlovák marxista történetírás eddigi eredményeit hamis tákolmányok gyűjteményének bélyegezték. A revizionista történészek a szocializmus korszakát mint „adminisztratív rendőri diktatúrát” jellemezték; az ilyen és ehhez hasonló nézetek végül is teljesen lerombolták azokat a falakat, amelyek eddig a burzsoá történetírás kiinduló koncepcióival való teljes azonosulás útjában álltak.

Az előadó az anarchia megnyilvánulásának tekinti azokat a törekvéseket, amelyek a hatvanas évek második felében arra irányultak, hogy az állami és pártszerveknek a tudomány irányításába és szervezésébe való bárminemű beleszólását felszámolják. Így merült fel 1967-ben annak gondolata, hogy az állami és pártszervek tudomány-szervező, irányító munkáját a Történelmi Társulat helyettesítse. Az ilyen revizionista pozíciókra való helyezkedés okát az előadó többek között a volt állami és pártvezetés által elkövetett hibákban látja, mert szerinte a régi vezetés képtelen volt a marxista elveket — főleg az újonnan felmerült társadalmi jelenségek megoldásánál — alkotó módon alkalmazni, hiszen az állami és pártszervek alaposan át nem gondolt improvizáció-sorozata szükségszerűen a bukás és perspektívátlanság érzését keltette, ugyanakkor a párt tekintélye is napról-napra csökkent. A revizionista tendenciák divatos jelszavakkal álcázták magukat: egyszer sztálinizmus elleni harcot hirdettek, máskor pedig a bürokratizmus és konzervatizmus elleni harc jegyében léptek fel. Az ilyen taktikai manővereket a pártszervek nem mindig tudták időben felismerni, a foganatosított adminisztratív intézkedések pedig az ügynek csak a jelenségi oldalát érintették. A revizionista tendenciáknak a történészek soraiban történő elterjedésében nem kis szerepe volt annak a ténynek, hogy élenjáró történészek politikailag kudarcot vallottak. Amikor O. Šik és hozzá hasonlóak a szocializmus ún. „új modelljének” gondolatával léptek fel, a történészek egy része mindjárt azonosult is ezzel a nézettel. Az „új modell” lényege a szocialista hatalom destrukciója, a szocialista állam funkciójának és a kommunista párt vezető szerepének a felszámolása volt.

A csehszlovák történészek közül tehát a marxista módszernek sokan háttal fordítottak, s a történelmi folyamat burzsoá koncepciójához tértek vissza. Revizionista fellépésük természetesen nem járt azoknak a hibáknak a felszámolásával, amelyeket a csehszlovák történetírás a történelem marxista értelmezése területén elkövetett, csupán azt a képet rombolták le, amelyet a csehszlovák marxista történészek a marxista történetírás területén elértek.

Némely történész liberalizmusában odáig merészkedett, hogy követelte a szemléletbeli és elméletbeli pluralitás elvének elismerését, a nem marxista irányzatok iránt tanúsított toleranciájuk azonban a marxista nézetek iránt tanúsított intoleráns magatartásukkal éles kontrasztban állt, s szemléletbeli pluralizációjuk törvényszerűen a politikai hatalom kérdésében is a pluralitás elvének hirdetéséhez vezetett. A történettudomány válságáról szóló nyugat-német nézeteket terjesztették (F. Graus) csak azért, hogy ezáltal is bizonyítsák, hogy a cseh nemzeti történet eddigi marxista koncepciója már vala-

mennyi lehetőségét kimerítette, s szétesett. A Z. Nejedlý által megalapozott marxista koncepció elleni támadások 1969-ben tetőztek, de saját történeti koncepcióval egyetlen revizionista sem tudott fellépni. Voltak, akik marxista történeti koncepciót Palacký, Pekář és Masaryk idealista koncepcióihoz való visszatéréssel próbálták helyettesíteni.

Végül az előadó rámutatott, hogy a csehszlovák marxista történetírás ez ideig jórészt kitért a legújabb kor történetének vizsgálata elől, ennek következménye pl. az is, hogy az iskolai történelemtankönyvek az 1918-as év, vagyis a győztes polgári demokratikus forradalom történetének tárgyalásával zárulnak, s a szocialista társadalom történetének vizsgálata szinte teljesen figyelmen kívül maradt. A jövőben tehát a történelemnek erre a szakaszára is gondot kell fordítani. A nemzeti történet új szintézisének elvégzésére irányuló előkészületeknél a nemzeti történet új koncepciójának kidolgozásával is behatóan kell foglalkozni.

(*Československý Časopis Historický*, 1972. 5. szám. 706–729. l.)

Gy. M.

M. V. Nyecskina:

Az ifjú V. O. Kljucsevszkij első tudományos munkája

V. O. Kljucsevszkij első monográfiáját — „Külföldiek feljegyzései a moszkvai államról” — utolsó éves moszkvai egyetemi hallgatóként írta a kandidátusi fokozatért (1864/65). Az egy éves megfeszített munka meghozta gyümölcsét, Sz. M. Szolovjov, a neves történész, a szerzőt egyetemi ösztöndíjra javasolja.

A mű születésekor a társadalmi mozgalmat a hanyatlás jellemzi, maga a téma-választás nyugatos hangzású. Oroszország és a Nyugat viszonya tudományos, de világnézeti szempontból is minden irányzat számára központi kérdés, a konzervatívoktól a forradalmi narodnyikokig. Maga a téma nem új. Külföldiek feljegyzéseit (Herberstein, Horsey, Fletcher) már mások is használták (Karamzin, Szolovjov). Kljucsevszkij művéből hiányzik a historiográfia. Hivatkozásából tudjuk, hogy használta két legfontosabb tudományos elődjének munkáját: C. Meiners (1798) német nyelvű könyvét, mely minden bevonható forrás tematikus feldolgozása, s F. Adelung (1846 németül, 1848 orosz fordítás) időrendhez kötött, forráselemző tanulmányát. Az orosz tudományos életben Kljucsevszkij előtt egyes szerzőkről jelentek meg monográfikus cikkek. A historiográfia elhagyása a kor mércéjével természetesennek számít: feltételezték, hogy a szakemberek ismerik az odavágó irodalmat.

Kljucsevszkij monográfiájának *rendszerezése* kettős: az első hat fejezetben a főhős, a „szemlélődő európai” (legtöbbször követ) az orosz törzs határai közé és a moszkvai állam területére kerül, előadja az érkező elképzeléseit és élményeit, leírja fogadásukat, majd rendszerezi benyomásait a cárról és udvaráról, a hadseregről, a kormányzásról és jogszolgáltatásról s a kincstár jövedelmeiről. Ezután a kifejtés elveszti a főhőst, s az egész mű szinte újrendszereszedik. Itt ismerteti a tájat és a klímát, a talajt és termékeit, a lakosságot, városokat, kereskedelmet és végül a pénzt. Ezzel le is zárja a tárgyalást, nem találunk semmilyen összegező gondolatsort.

Oroszország általános történeti problémáinak megítélésében a *történeti-jogi iskola* hatása a meghatározó: elsősorban az államfejlődést vizsgálja. Tanítómestereitől (Szolovjov, Csicserin) nem túl gyakran idéz, de az elvi kulcspontokon. Feltűnnek új gondolatok is, melyek ugyan még nem kapcsolódnak be a sémába, de a történetírás akkori új irányzatainak hatását mutatják. Ezek a szerző gazdasági élet iránti érdeklődésének termékei.

Az önkényuralom osztályjellege nem vetődik fel. A történeti-jogi iskola idealista koncepciójának következményeként a hatalom problémáját csak belső (centralizáció) vagy külső (terjeszkedés) szempontból tárgyalja. A sorok között érződik ugyanakkor egy enyhén önkényuralomellenes tendencia. Felvetődik Oroszország elmaradottságának gondolata is. A moszkvai állam, Kljucsevszkij szerint, a fejlődésnek olyan kezdeti stádiumában volt, hogy az oroszok nem tudták magukat megismerni, s a külföldiek figyelték meg őket. A cikkíró ebben a hegeli önmagát megismerő eszme s a spenceri organikus szemlélet történelmi lecsapódását látja. Az, hogy a jobbágyrendszerről szó sem esik, azt tanúsítja, hogy már ekkor sem mindig azt írta, amit gondolt. Vannak ugyanakkor történelmi korlátok is: a városok keletkezésénél az állam történelemformáló szerepe domborodik ki, a nép mint téma még nem szerepel, legfeljebb a tömeg. A felhasznált *szövegek kritikája* sem kielégítő, amit pedig gyakran hangoztat elvben. Így például Herberstein utalása az orosz hadak gyávaságára nem váltja ki kritikáját — említi Nyecskina.

A mű jelentősége — amelyet a korabeli siker után a szovjet történettudomány számára Pokrovszkij és tanítványai fedeztek fel újra — abból adódik, hogy a korabeli tudomány színvonalán ez az első orosz nyelvű, tematikus feldolgozás új alakok bevonásával, haladó nyugatos alappozícióból. Előremutató helye van Kljucsevszkij életművében is, aki már ekkor is az írás mestere, s a művészi kifejtés világossága új volt a korabeli történettudományban, vagy legalábbis újra új.

Másik keveset emlegetett fiatalkori műve P. Kirchman: *Geschichte der Arbeit und Cultur orosz fordításának* (1867) orosz tárgyú kiegészítései (228 oldalból 118-at ő írt, többnyire nem külön fejezetben). Ebben is a gazdag, konkrét tényanyag mellett az 1860-as évek Oroszországának történetírói újítása az értékes: a termelőerők iránti rendszeres érdeklődés.

Voproszi Isztorii, 1972. 6. szám. 47—60. l.)

K. Gy.

E. V. Gutnova:

Jevgenyij Alekszejevics Koszminszkij

A tanítvány szól cikkében Koszminszkijről (1886—1959), a szovjet marxista—leninista történettudomány s azon belül a medievisztika egyik alapítójáról. Úgy véli, hogy a halála óta eltelt fejlődés a szovjet történetírásban elegendő perspektívát nyújt munkássága értékeléséhez.

Varsóban született, gimnáziumi igazgató fiaként, majd Moszkvában végzi egyetemi tanulmányait, és aztán ott is dolgozik az egyetemes történelmi tanszéken. 1936-tól a Tudományos Akadémia középkori, majd bizantinológiai szektorát vezeti. Több kollektív munka szerzőtagja és szerkesztője, tankönyvek, forráspublikációk és fordítások készítője, kiadja Marx történeti tárgyú konpektusait, folyóirat-szerkesztő, s propagandistája külföldön a szovjet tudománynak. Elsősorban mégis: tudós-kutató. *Mesterei*, még a forradalom előtt: D. M. Petruszevszkij, A. N. Szavin nem-marxista ökonómiai materialisták, akikre hatottak egyes marxista tételek is. Koszminszkij önálló tudományos tevékenysége a szovjet periódusra esik, első nyomtatott műve 1918-ban jelenik meg. Ekkor következik gyors fejlődése a marxista történetfelfogás felé (a Marx—Engels Intézetben dolgozik 1924—26-ban), mely első nagy tudományos művében — „Az angol falu a XIII. században” — érlelődik véglegessé a harmincas évek közepén. Munkásságát mindig a maximális pontosságra törekvés jellemezte, így a statisztikai módszerek széles alkalmazása, annak fetiszizálása nélkül. Második monográfiájában (Tanulmányok a XIII. századi Anglia

agrártörténetéből, 1947) a statisztikai táblázatok mögött az élet forró lehellete érződik a társadalmi és individuális portrékban. 1916-ban fogott a XIII—XV. századi *Anglia agrártörténetének* kutatásához. Ebben a témakörben a kritikai történetírás valóságos káoszt hagyott maga után. Koszminszkij kivezetett ebből a zsákutcából, miközben olyan, eddig nem használt levéltári forrásokra is támaszkodott, melyeket 1925—26-ban angolai tanulmányútján gyűjtött. Ezeket statisztikailag is kiaknázza, a marxista—leninista metodológia szerint. Visszaállította jogaiba a feudális uradalom, a „manor” fogalmát, új, mindenekelőtt szociális tartalommal töltve meg: járadékformától és külső struktúrától függetlenül a gazdaságilag önálló kisparaszt kizsákmányolásának formájaként tekintette, felfedve a különböző alakzatok lehetőségét is. A XIV—XV. század átmeneti jellegének vizsgálatakor bebizonyította, hogy az *áru-pénzviszonyok a feudális gazdaságra nem egyértelműen hatottak*, olykor felbontották, másszor konzerválták a feudális kizsákmányolás legsúlyosabb formáit. Lehet egyes következtetéseivel vitatkozni, ellenőrizni, pontosítani, kiegészíteni azokat, de kiindulópont-jellegük vitathatatlan marad — állapítja meg Gutnova.

Tanulmányai 1956-ban Londonban is megjelentek, s elismerő recenziókat kaptak. 1955-ben a Brit Történész Társaság tiszteletbeli tagjává, 1956-ban az oxfordi egyetem tiszteletbeli doktorává választották.

Koszminszkij felmutatta a komplex kutatás távlatát is. Úttörő volt az angliai paraszti osztályharc történetének felvetésében és kidolgozásában, vizsgálta az állami, politikai élet s a lollardizmus mint ideológiai áramlat hatását az agrártörténetre.

Historiográfiai munkássága is jelentős. A történetíró társadalmi mozgatórugóinak feltárását hangsúlyozva is ostobaságnak tartotta a burzsoá történettudomány egészének elvetését, hiszen a történettudomány nemcsak többé vagy kevésbé adekvát tükrözése a társadalmi harenak, vagy tiszta publicisztika, hanem meghatározott anyag, illetve kutatási módszerek érvényesülnek benne. Az élő, individuális portré mestereként írt Gracianszkijról, Voltaire-ről, Rankeról, Szavínról, a szovjet történetírás irányzatairól, s így születtek élesen kritikus tanulmányai kortárs burzsoá történetírókról is (H. Pirenne, A. Toynbee). Újkori történelmi problémákkal is foglalkozott speciálkollégiumain. Az egykori tanítvány szól még tudósnevelő és oktató munkásságáról, személyes tulajdonságairól, művészi hajlamairól, mindig korszerű elkötelezettségéről.

(*Voproszi Isztorii*, 1972. 9. szám. 52—62. l.)

K. Gy.

P. M. Kennedy:

A nacionalista történetírás hanyatlása a Nyugaton, 1900—1970

A tanulmány E. H. Carr véleményéből indul ki, mely szerint „a történész társadalmi jelenség, saját társadalmának terméke és egyben tudatos vagy tudatalatti képviselője (spokesman). A történelmi múlthoz ezen az alapon közeledik.” A történelmi relativizmusra emlékeztető felfogással a szerző hozzát teszi, hogy ezért változik koronként egy sor kérdés, történelmi probléma megítélése. Nacionalizmus alatt Webster értelmező szótára alapján a saját nemzet érdekeit mások érdekei fölé helyező felfogást érti — ez pedig nem elég konkrét definíció, és tanulmánya más helyén a szerző maga is elismeri, hogy az ilyen önzés szinte egyidős az emberiséggel. Tárgyalásában mégis — helyesen —

a nacionalizmust egy adott kor, lényegében a XIX. századdal kezdődő időszak termékének tekinti. Megállapítja, hogy a nacionalista szemlélet a XIX. század második felében uralkodóvá vált Nyugat-Európa történetírásában. Ranke, még inkább pedig Treitschke és követői révén Németországban látja ezt a legerősebbnek, ahol a történészek aktívan támogatták a militarizmust, a gyarmatosítást és az első világháborút. Az Egyesült Államokban a nacionalizmust azt a formát öltötte magára, hogy az amerikaiak magukat morálisán messze az óvilág fölött állónak tekintették, országukról mint tisztább, önzetlenebb, szabadságszeretőbb földről beszéltek, és e nézet általánossá vált több nemzedék számára. Történetírásukban George Bancroft és Albert Mahan testesítették meg e szemléletet a legjobban, a politikában pedig Theodore Rooseveltt.

A briteknek nem volt szükségük ilyen harsány megfogalmazásokra, mert ők már Macaulay óta tudták, hogy az angol „a legnagyobb és legcivilizáltabb nép a világon”, minden lényeges materiális és szellemi vívmánynak ők a megteremtői. Macaulay utódai teljes szívvel azonosultak a brit imperializmussal és a hazafias büszkeség még az olyan tekintélyes mérsékelteket is eltöltötte, mint Acton. Franciaország és Európa többi országa hasonló szellemű történeti műveket produkáltak, ezeknek alaphangja a xenophobia és a szigetországi jingoizmusnak megfelelő sovinizmus volt. A történelemszemlélet nagy hatással volt az első világháborúhoz vezető nemzeti rivalizálásra, a háború kitörésekor a történészek pedig az objektivitás minden álarcát elvetve kormányaik propagandistáivá váltak, sokszor a szó legszorosabb értelmében, mint Németországban Schäfer, Franciaországban Lavisse és Angliában Headlam-Morley stb. A nacionalista történészek nézetei bekerültek a tankönyvekbe, és így hatásuk megsokszorozódott. E tankönyvek kicserélése csak napjainkban kezdődött meg az UNESCO égisze alatt („az iskolának a történettudásban megmutatkozó magatartása a legjobb próbája annak, hogy hisznek-e a nemzetközi megértés növekedésében”) — de az eddigi eredmények meglehetősen soványak.

Napjainkban azonban a hazafias történész — néhány kivételtől eltekintve, mint pl. Arthur Bryant, Gerhard Ritter, W. Hubatsch, Samuel Morison — gyakorlatilag eltűnt Nyugat-Európa és az Egyesült Államok egyeteméről és kutató intézményeiből. Helyükbe az „antinacionalista” történészek generációja lépett, elsősorban Németországban és az Egyesült Államokban, akik erős kritikával tekintenek nemzetük múltbeli (és jelenlegi) kormányainak politikájára. Szerintük az előző nemzedékek hazafias ideológiája, értékrendszere és ambíciói csak humbugok voltak és az önzést, mohóságot voltak hivatva leplezni. Az új iskola kiemelkedő képviselője Fritz Fischer, aki megállapította, hogy Hitler nem egy démon volt, aki megbabonázta a német népet, hanem a XX. századi német történelem fő vonulatába illett bele. Fischer követői közül már jó nevet szereztek maguknak I. Geiss, H. Böhme, H.-U. Wehler. Az Egyesült Államokban a „wisconsini iskola” (LaFeber, W. A. Williams) képviseli elsősorban ezt az új irányzatot. Ők nem 1898-tól számítják az USA expanzív korszakát, hanem gazdasági érdekek által diktált állandó folyamatnak tekintik az agresszív, terjeszkedő politikát. Nagy-Britanniában az új tendencia nem ilyen erőteljes, mert az ország múltjában és jelenében nincsenek olyan szegycelli való foltok, és a kritikus tradíció is régebbi. Így az aktuális politikai hangsúly és a morális ítélet helyett egyszerűen az igazság kritikátlan feltárására törekednek (pl. A. P. Thornton a brit birodalmi gondolatról, Robinson és Gallagher a viktoriánus imperializmusról írt munkáikban), de nem zavarja őket, ha tevékenységük eredményeként egyes nemzeti mítoszokat szétrombolnak és a nemzet képét befeketítik.

A szerző úgy látja, hogy a jelen tendencia fényében nehéz megérteni, hogy 60—70 évvel ezelőtt hogyan lehetett annyira elfogadott a szűklátókörű és sovinizta felfogás és magatartás. Ő azonban megmagyarázza. Könyvekben, a sajtóban még a mai Nyugat-Európában is ott van e felfogás számos nyoma, míg az új államok szemléletét ma is teljességében ez jellemzi, ugyanis a történelmi fejlődésnek a nacionalista korszak egyik

természetes szakasza. A saját népet mások fölé helyező történetírás ugyan bizonyos mértékig mindig megfigyelhető volt, de a XIX. század vége melegágyának bizonyult a heves nacionalizmustól áthatott írások számára, az „új imperializmus” egyetemes volt. A nagyhatalmak gazdasági és katonai ereje találkozott a szociáldarwinizmussal és a faji gondolattal: Gobineau elméletét átvették II. Vilmos, Th. Roosevelt és Joseph Chamberlain. Egyformán jellemezte őket a büszkeség saját nemzetük és intézményeik (pl. az ősi alkotmány és parlament) iránt, az Istentől elrendelt hivatás tudata és — Darwint félreértve — a meggyőződés, hogy a küzdelmekből győztesként az ő nemzetük fog kikerülni, mint a „legalkalmasabb”. Nem tűnt fel nekik, hogy valamennyi vetélytársuk ugyanígy gondolkodik.

A nacionalistákkal szemben a XIX. század közepétől kialakulóban van egy ellentétes irányzat, amit a szerző „marxista-liberális-radikális iskolá”-nak nevez. Ez a jingoizmussal, militarizmussal és fegyverkezési versennyel a munkásosztály nemzetköziségét, a szabadkereskedelmet és a liberalizmust állította szembe. Különösen aktíván jelentkezett ez az irányzat Nagy-Britanniában a századfordulótól, bár kezdetben történészek nem, csupán publicisták voltak a képviselői. Hobson 1902-ben az imperializmust támadja, Brailsford a kapitalista háborút, Morel a kongói gyarmatosítást, Angell a pacifizmus harcosa és MacDonald is erősen balról támadja a kül- és belpolitikát. E csoport háborúellenessége az 1919 utáni kiábrándult hangulatban vált jelentős közvéleményformáló tényezővé, és hamarosan az angol—amerikai egyetemek is magukévá tették nézeteiket, mégpedig nemcsak a világháború és a XX. század társadalmi-politikai kérdéseinek megítélésében, de a régi történelmi-nemzeti mítoszok, vagy az Európa-centrikusság felszámolásában is. Így a nemzeti jellemvonások és specialitások felsorakoztatását a gazdasági adatok, az ipari kapacitás, a piacokért folytatott versengés adatai kezdték fölváltani. Először a gazdaságtörténészek cáfolták meg a régi hiedelmet, hogy a történelem nem más, mint „múltbeli politika”, s őket követte a társadalomtudomány számos ága.

A második világháború nagymértékben hozzájárult a nacionalista történet szemlélet hanyatlásához. A szerző ennek okát a régi vezető nacionalista hatalmak vereségében, illetve legyengülésében és a „harmadik világ” létrejöttében látja, valamint „a véletlen” történeti szerepének felértékelődésében. Joggal mutat viszont rá, hogy az új történet szemlélet képviselői társadalmi háttérüket tekintve egészen más környezetből kerültek ki, mint egy *von Ranke*, *Lord Acton*, ugyanekkor a kutatás új módszerei is hozzájárultak sok régi mítosz, tévedés megdöntéséhez. A történetírás és -tanítás funkciójával kapcsolatos nézetek is sokat változtak és ma sokkal nagyobb és szélesebb körű felelősséget tulajdonítanak neki a társadalom formálásában. (Ez Angliára nézve bizonyára érvényes, de más nyugat-európai országokban a történelem tanítását a bizonytalan keretű és csak a jelennel foglalkozó „társadalmi ismeretek”-kel próbálják felváltani.)

A szemlélet döntő megváltozását a szerző véleménye szerint a XX. század általános fejleményei önmagukban nem magyarázzák meg kielégítően, ezért szükségesnek tartja az egyes történészek hajlamainak, egyéni motívumainak szerepét is megvizsgálni Lewis Namier módszereivel. Szerencsére maga a szerző sem gondolja azt, hogy az antinacionalista történészek mentesek az előítéletektől, de elégedett, hogy közelebb kerültek a pártatlanság és véglegesség elérhetetlen céljához.

Bár nem mondja ki, de a tanulmány írója bizonyára önmagát is a „marxista-liberális-radikális” szárnyhoz tartozónak tekinti. Rokonszenves nézeteiben azonban igen sok a leegyszerűsítés, és filozófiailag teljesen helytelen a polgári baloldali és a marxista irányzat egybemosása, bár tradícióikban helyesen lát bizonyos kapcsolatot. Konkrét hibája, hogy egyoldalúan válogat, abszolútizálja az elmúlt évek néhány kitűnő, sikeres és divatos munkáját, illetve szerzőjét, míg a régi történészeket túlságosan a mán keresztül vizsgálja, nem ismeri el a nacionalizmusnak egy adott időszakban vitt pozitív szerepét, a liberális

történetírást pedig önkényesen két táborra osztja. Az Európa-centrikusság verbális elvetése mellett figyelemreméltó az is, hogy csak a hagyományos „nacionalista nagyhatalmak” történetírását vizsgálja.

(*Journal of Contemporary History*, 8. évf. 1. szám. 1973. jan., 77–100. l.)

J. G.

V. Hadzsiniokolov:

Zsak Natan akadémikus és a bolgár történettudomány

1972 novemberében töltötte be 70. életévét Zsak Natan akadémikus, a bolgár kommunista mozgalom, a marxista–leninista közgazdaságtan és történettudomány kiemelkedő képviselője, az „Isztoricieszki Pregled” főszerkesztője. Ebből az alkalomból a cikk röviden ismerteti életét és munkásságát.

Zsak Natan már fiatal korában bekapcsolódott a baloldali munkásmozgalomba és megismerkedett Marx–Engels és Lenin munkáival. Az 1923. június 9-i fasiszta fordulat és a szeptemberi felkelés veresége után néhány évig illegális pártmunkát végez, majd 1926-ban a Szovjetunióba emigrál. Moszkvában a Komintern iskolában tanult, ott írta meg első munkáját „Bulgária ipari fejlődése az I. világháborúig” címmel. 1930-ban tért vissza hazájába, s különböző pártkiadványoknál dolgozott, aktívan részt vett a párt felvilágosító és kiadói tevékenységében. Illegális pártmunkáért kétszer letartóztatják és börtönbe zárják. A 30-as évek második felében nagy tudományos munkát is végez; s ez egyik legtermékenyebb korszaka. Akkor jelennek meg legismertebb munkái Bulgária gazdaságtörténetéről, a nemzeti megújulásról, a társadalmi-gazdasági formákról stb. Több fontos párt- és tudományos folyóirat szerkesztőségi tagja, többek között az „Isztoricieszki Pregled”-nek is, melynek 1949 óta főszerkesztője. A felszabadulás után egy sor tudományos intézmény tagja, így: a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Politikai Gazdaságtan tanszékének vezetője, 1961 óta a Bolgár Tudományos Akadémia rendes tagja.

Első történeti munkái a 30-as évek elején jelennek meg, a „Zvezda” című lapban. Legtöbb akkori írása a bolgár baloldali munkásmozgalomról szól, de ír a baloldali német szociáldemokráciáról és a bolsevizmusról is. A fasiszta veszély előretörésekor több, a fasiszmus ellen irányuló cikket ír, amelyekben kísérletet tesz a fasiszmus társadalmi gyökerei, fejlődési szakaszai meghatározására. Ebben az időben több történeti és elméleti tartalmú könyvet ad ki. Legnagyobb történeti munkája az 1938-ban megjelent kétkötetes „Bulgária gazdaságtörténete” című műve, amely a bolgár állam létrejöttétől az első világháború végéig terjedő időszakot öleli át. Az I. kötetben rövid jellemzést ad a bolgár középkorról és az oszmán feudalizmusról, de legtöbbit a nemzeti megújulás társadalmi-gazdasági problémáival foglalkozik. A bolgár történettudományban először ad lenini értékelést a kereskedelmi tőke szerepéről ebben az időben, a manufaktúrák megjelenéséről és fejlődéséről, a nemzeti újjászületés lényegéről, a tőkés viszonyok fejlődéséről, a bolgár nemzeti forradalmárok ideológiájáról. A II. kötetben a törökellenes felszabadító háború gazdasági gyökereit, a török uralom megszüntetése utáni gazdasági átalakulást, az eredeti tőkefelhalmozódást, az ipari fejlődést, a mezőgazdaság tőkés átalakulását, az ipari és banktőke fejlődését, a fináncsőke megjelenését stb. vizsgálja. A szerző ugyanakkor áttekintést ad a bolgár demokratizmus gyökereiről, a burzsoá pártokról, a politika és gazdaság viszonyáról is. A munka legnagyobb értékét — az akkori körülmények között — az elméleti jelleg adja. A két kötet megírása közben anyagokat gyűjtött a bolgár nemzeti újjá-

születés történetéhez; 1939-ben jelenik meg a „Bolgár megújulás” c. munkája. Erre a könyvre is jellemző a megújulás folyamatainak, eseményeinek gazdag elméleti megvilágítása. A szerző a lenini eszméknek megfelelően mutatja be a bolgár forradalmi demokráciát Rakovszki, Karavelov, Levszki és Botev ideológiáját és tevékenységét. A tárgyalat kérdésen belül főleg a bolgár forradalmi vezetők ideológiájával kapcsolatos új megállapításait sokan vitatták, köztük több pártvezető is. Különösen nehezen fogadták el azt az állítást, hogy Botev nemcsak utópista szocialista volt, ahogy azt akkoriban hivatalosan hangoztatták, hanem forradalmi demokrata is.

1944. szeptember 9-e előtt Zsak Natan több más, a bolgár marxista történettudomány szempontjából fontos könyvet is kiadott. Bulgária gazdaságtörténetét vizsgálva a történeti múlt periodizációjának és a társadalmi-gazdasági formációk marxista—leninista elméletének problémájával foglalkozik. 1940-ben jelennek meg „A társadalmi formák fejlődése” és „A világ történeti-gazdasági földrajza”, egy évvel később pedig „Érték-többletelméletek” és „A közgazdaságtan alapvető kérdései” c. művei. Utóbbi munkája széleskörű népszerűséget ért el és tömegesen tanulmányozták az illegális körökben, általában a baloldali mozgalomban.

A szocialista forradalom és a felszabadulás után fokozódó érdeklődés mutatkozik a marxista történettudomány iránt, valamennyi oktatási intézményben marxista alapon folyik már a történelemoktatás. Ennek az igénynek a kielégítéséhez nagymértékben járult hozzá Zsak Natan. E célból főleg nagyobb műveit dolgozza át és adja ki újból. Először a társadalmi-gazdasági formákról szóló munkáját adják ki, amely „A társadalmi formák fejlődése” c. könyve alapján születik, ezt alaposan átdolgozta és nagy elméleti, valamint történeti anyaggal bővítette ki. Különösen a harmadik kiadása értékes, amely nemcsak elméleti munka, hanem történeti áttekintést is ad az emberiség és a bolgárok társadalmi-gazdasági fejlődéséről. Több kiadást ért meg a „Bolgár megújulás” is. A megújulási korszak társadalmi és gazdasági problémáihoz Zsak Natan visszatér „Bulgária gazdaságtörténete” újbóli kiadásakor is, amely a felszabadulás után a Közgazdasági Egyetem hallgatóinak gazdaságtörténeti tankönyve lett. A szerző azonban csak belső használatra szánja munkáját, mert ismeri a benne rejlő hiányosságokat, melyek az első kiadásakor fennállott körülményekből adódtak. 1957-ben adja ki újból két kötetét Bulgária gazdaságának történetéről. A tartalom korábbi, elsősorban elméleti jellegét a történelmi folyamat konkrét nyomokonkövetése és megvilágítása váltja fel. A vizsgálat a szocialista forradalomig terjed.

A szocialista korszak gazdaságtörténeti tudományának fontos vívmánya Zsak Natan gazdagon dokumentált „A monopolkapitalizmus Bulgáriában” c. műve, melyet L. Berovval együtt írt. A levéltári anyagokon alapuló könyv bemutatja a külföldi tőke bulgáriai behatolását a századfordulón, a monopoltőke megjelenését, a külföldi és hazai finánc-tőke központjainak és monopóliumainak létrejöttét és fejlődését a két világháború között, a monopolkapitalizmus sajátosságait Bulgáriában, a róla kialakult burzsoá és marxista nézeteket stb. Zsak Natannak nagy érdeme van a „Bulgária gazdasága a szocialista forradalomig” c. nagyszabású munka kiadásában, amely a hat kötetes „Bulgária gazdasága” egyik kötete. Mint a sorozat főszerkesztőségének és a fenti kötet szerkesztőségének tagja hozzájárult a könyv megjelenéséhez, amely az ország legterjedelmesebb, legáltalánosabb és legrészletesebb gazdaságtörténete az őskortól a szocialista forradalomig. Zsak Natan az 1924—1929, az 1929—1933 közötti időszakot, valamint a bolgár közgazdaságtan fejlődését írja le a nemzeti megújulástól a szocialista forradalom győzelméig. A felszabadulás után folytatja a közgazdaságtan történetének kutatását is, újra kiadja „A gazdasági elméletek története” c. munkáját és egy sor tanulmányt ír Marx, Engels, Lenin, a bolgár marxisták gazdasági nézeteiről, a gazdaságelmélet fejlődéséről a nemzeti újjászületés korában, a közgazdaságtan fejlődéséről Bulgáriában, a szocialista

forradalom után stb. Több éves kutatásainak eredménye az 1964-ben megjelent „A gazdaságelmélet története Bulgáriában” c. összefoglaló munkája. Ennek kibővítésének és továbbfejlesztésének eredménye a 3 kötetes „A gazdaságelmélet története Bulgáriában”, amelynek I. kötetét L. Berovval, Sz. Conevval, K. Zs. Gorovval együtt írták meg. Ez a bolgár állam megalakulásától a XIX. század végéig terjedő időszakot öleli át. A 3 kötetes munka célja, érdemleges képet adni a bolgár gazdasági elmélet fejlődéséről, a bolgár állam létrejöttétől napjainkig.

Zsak Natan már a 30-as évek elejétől kezdve több munkát írt az új és legújabbkori bolgár politika történetéről. A szocialista forradalom győzelme után az ideológiai harc akkori követelményeinek megfelelően cikkeket írt a nagy-bolgár sovinizmusról, továbbá G. Dimitrov, V. Kolarov, G. Bakalov, T. Pavlov és több más marxista hozzájárulásáról a nemzeti történelemhez. A párt politikájának szellemében írt a bolgár történettudomány feladatairól, részt vesz a hatkötetes „Bulgária története” és „A Bolgár Kommunista Párt története” c. munkákkal kapcsolatban kibontakozott vitákban; több fejezetet írt ezekben a művekben. Az utóbbi évtizedben egy sor visszaemlékezést jelentetett meg a Kom-szomol, a párt harcáról a fasiszta diktatúra idején.

(Izstoriceszki Pregled, 1972. 5. szám. 3–31. l.)

K. L.

A külföldi folyóiratszemplét írták: Boros Zsuzsanna (B. Zs.), Gyivicsán Mária (Gy. M.), Hont István (H.), Jemnitz János (J.), Jeszenszky Géza (J. G.), Kövér György (K. Gy.) és Krisztov Lazo (K. L.).

VARGA ENDRE

1901 – 1973

1973. október 29-én hosszú szenvedés után elhunyt Varga Endre, a történettudományok kandidátusa, a Magyar Országos Levéltár nyugalmazott főigazgatóhelyettese.

Aligha túlzunk, ha azt mondjuk, hogy aki az utolsó félszáz évben Magyarországon a feudáliskori magyar történetre vonatkozó kutatást végzett és munkája során megfordult a Magyar Országos Levéltárban, annak ismernie kellett Varga Endrét, az bizonyára kapott tőle alapos, értékes felvilágosítást, önzetlen segítséget.

Varga Endre 1901-ben született Kispesten tanárcsalád fiaként. Édesapja a budapesti református gimnázium tanára, maga is a középiskolai tanárok átlagánál jóval nagyobb tudományos és népszerűsítő munkásságot folytatott; főleg a régi francia irodalom remekeit fordította magyarra. Az ifjú Varga Endre is a tudományos, közelebbről a történetkutatói pályát választotta: beiratkozott a budapesti egyetem bölcsészeti karára és egyidejűleg tagja lett az Eötvös Kollégiumnak. Az egyetemen Domanovszky Sándor professzor tanítványa. Minthogy már egyetemi hallgatóként a történeti kutatói pályára készült, a korabeli lehetőségeket mérlegelve, úgy döntött, hogy levéltáros lesz. Ezért bölcsészeti — történeti és földrajzszakos tanári — képzését jogi képzéssel is ki akarta egészíteni. Két félévet hallgatott a jogi karon is.

1923-ban megszerezte a bölcsészdoktori diplomát, s a következő évben Bécsbe került mint a Magyar Történetkutató Intézet belső tagja. Károlyi Árpád és Eckhart Ferenc irányításával levéltári kutatást végzett, adatokat gyűjtött és iratokat másolt a Staatsarchivban. Kutatásainak eredményét nem maga, hanem a Történelmi Társulat „Fontes” köteteinek összeállítói hasznosították: elsősorban a Viszota-féle Széchenyi-kötetek anyaggyűjtésének volt szorgalmas és szerény munkása. Bécsben a levéltári munka mellett alkalma volt az egyetem előadásain is részt venni. Élete utolsó éveiben is sűrűn és szívesen emlegette A. Dopsch szemináriumát, amelynek munkájában ő is részt vehetett és ahol osztrák és más közép-európai fiatalokon kívül még szovjet és japán történészekkel is ismeretséget köthetett.

24 évesen került a Magyar Országos Levéltár kötelékébe mint „levéltári segédtsízt” — és csaknem negyven év múlva hagyta el az intézetet, mint nyugalmazott főigazgatóhelyettes. Az Országos Levéltárban megszakítás nélkül eltöltött negyven év alatt főleg a bírósági levéltárak iratanyagával foglalkozott, azoknak volt referense, de a többi feudáliskori kormányhatóság anyagát is nagyszerűen ismerte.

Többször vett részt — általában irányítóként — kiállítások rendezésében. 1936-ban Glaser Lajossal a második világháborúban mártírhalált halt kiváló kartográfussal együtt térképészettörténeti kiállítást állított össze. 1946-ban az Országos Levéltár vezetői Varga Endrét bízták meg a Nemzeti Múzeum „Orosz — magyar történeti kapcsolatok” c. kiállítása levéltári anyaga kiválogatásával és elrendezésével. Három év múlva pedig az 1848 — 49-es Centenárius Kiállítás megrendezésével megbízott múzeumi, könyvtári és levéltári kollektíva egyik vezető tagjaként ő irányította a levéltári anyag kiemelését, és ő fogalmazta a magyaroszó feliratokat.

Szerette, féltette a levéltár anyagát. Ezt példázza, hogy mikor Budapest 1944 — 45. évi ostroma idején az Országos Levéltár óvóhelyén tudomására jutott, hogy feje felett égnék a raktárak, harmadmagával berohant az égő raktárakba és élete kockáztatásával igyekezett a felbecsülhetetlen értékű nemzeti kincseket megmenteni a pusztulástól.

Mint levéltáros elkészítette a gondjaira bízott iratanyag alapleltárát hűséges munkatársával, Párdányi Miklóssal együtt. (A leltár megjelent 1952-ben). A szó szoros értelmében haláláig dolgozott a bírósági levéltárak ismertetőleltárán, ennek végleges elkészültét azonban már nem érthette meg.

Mint történetírót elsősorban a jogtörténet problémái vonzották. Nincs lehetőség e helyen művei bibliográfiai teljességű felsorolására, csak utalni szeretnénk megjelent munkáinak témáira. Írt az 1848 — 49-es magyar honvédség egészségügyi szervezetéről, a franciaországi gazdasági levéltárakról, a magyar polgári térképezés múltjáról, a levéltári proveniencia-elvről, a Rákóczi-szabadságharc történetének levéltári forrásairól, II. József igazságszolgáltatási rendszeréről. Varga Endre szerkesztette, egy munkaközösség fejeként, az *Uriszék* c. forráskiadványt, amely XVI — XVII. századi úriszéki perszövegeket közölt tiszteletreméltó gondossággal.

Kandidátusi disszertációja a Királyi Kuria történetét tárgyalja az 1780 — 1848 közti években. A disszertációt 1967 tavaszán védte meg, de nem adta át a kiadónak; hat és fél év múlva bekövetkezett haláláig javítgatta, csiszolgatta, újra és újra ellenőrizte megállapításainak helyességét. E sorok írójának mint szemtanúnak lehetetlen meg nem emlékeznie arról, miképp készült el ez a munka, amelynek megjelenését szerzője már nem érthette meg. 1972 nyarán megbetegedett. Betegsége gyógyíthatatlan volt, és ezt ő is nagyon jól tudta. A sors még tizennégy hónapot engedett neki, s ezt az időszakot felváltva a kórházban, illetve a lakásán töltötte. Amikor a kórházból néhány hétre haza-haza engedték, éjszakába nyúlóan dolgozott, egészségeseket is megszegyenítő, fáradságot nem ismerő szorgalommal. Végül ereje már annyira fogytán volt, hogy az utcán — ahová néha hetekig nem is mehetett le — már csak valakibe kapaszkodva tudott járni. Ilyen állapotban vánszorgott fel szeptember 1-én az Országos Levéltárba, hogy ígéretéhez híven átadhassa a kötet szerkesztőjének az immár tökéletesen nyomdakész kéziratot. A halálos betegséggel és végső kimerültséggel dacoló akaraterő és kötelességtudás fájdalmasan szép példáját adta.

1973 novemberében hamvait, első felesége, a néhány éve elhunyt Waldapfel Eszter hamvaival együtt temették közös sírba barátai, tisztelői, akik híven megőrzik emlékét.

Bélay Vilmos

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

A központ hírei

Elnökségi ülés

A Magyar Történelmi Társulat Elnöksége 1974. január 9-én *Ember Győző* akadémikus elnökletével ülést tartott. Az Elnökség megvitatta és kiegészítésekkel elfogadta a Társulat 1973. évi tevékenységéről készített beszámolót s az 1974. évi munkatervet. Az Elnökség elfogadta *Berend T. Iván* főtítkár lemondását — tekintettel rektori megbízatására — és felkérte *Szabolcs Ottó* titkárt a főtítkári teendők ellátására. Egyben az Elnökség köszönetet mondott *Berend T. Ivánnak* sok évi eredményes munkájáért. Az Elnökség ezután a helytörténeti és üzemtörténeti szakosztályok tisztújításának kérdésével foglalkozott.

Tudományos ülésszak

A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztálya, Történettudományi Intézete és a Történelmi Társulat az 1848–49-i magyar forradalom 125. évfordulója alkalmából 1973. december 13–14-én tudományos ülésszakot rendezett. *Pach Zsigmond Pál* elnöki megnyitója után *Spira György* „Negyvennyolc mai szemmel”, *Szabad György* „A polgári átalakulás megalapozása 1848–49-ben” és *Katus László* „A forradalom helye Magyarország gazdasági fejlődésében” címmel tartott előadást. Az ülésszak második napján *Mátrai László* elnökölt; *Varga János* „A forradalom és a parasztság”, *Kovács Endre* „A forradalom és a nemzetiségek” és *Diószegi István* „A magyar forradalom nemzetközi helye” címmel tartott előadást. Az előadásokat követő vitán *Ember Győző* elnökölt és zárszavával ért véget a tudományos ülésszak. (Az ülésszak részletes ismertetésére a Századok vissza fog térni.)

A vidéki csoportok hírei

A Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportja és a TIT Baranya megyei Történelmi Szakosztálya közös rendezésében 1973. december 10-én *Dolmányos István* kandidátus, egyetemi docens „Napjaink szovjet historiográfiája” címmel tartott előadásában először a Szovjetunióban az utolsó évtizedben megjelent historiográfiai műveket tekintette át, majd történeti korszakonként ismertette a felvetődött kutatási problémákat, s azok megoldásának módjait. Kiemelten tárgyalt egy-egy jelentősebb vitát, és így sikerült rámutatnia azokra a történeti problémákra is, amelyek egyes korszakokban a szovjet történetírást elsősorban foglalkoztatják. A középkor és a újkor és a legújabb kor egy-egy vitás kérdésének konkrét ismertetéséből szűrte le a szovjet historiográfia jellemző vonásait: a pártosságot, eszmeiséget, többoldalúságot, a kitekintést az egyetemes történelem felé, a problémák árnyalt kidolgozásának fontosságát.

Az előadás után a közönség soraiból több kérdést intéztek az előadóhoz, elsősorban az oroszországi történeti fejlődés megítélésével kapcsolatban. E vonatkozásban az előadó az orosz történelem európai jellege mellett történelmi lándzsát, amellet, hogy hangsúlyozta: Oroszország mindig „nyitott” volt, Ázsia felé is. Kérdés hangzott el a Szovjetunióban folyó „Amerika kutatásról”, a nyugati munkásmozgalmak értékeléséről. Az előadó részint bibliográfiai adatokat adott egyes problémákörök bővebb megismeréséhez, részint válaszolt a legújabb szovjet irodalomnak e kérdésekkel kapcsolatos állásfoglalásait.

Az ülés az elnöklő *Benke József* kandidátus értékelő és köszönő zárszavával ért véget.

A Századok szerkesztőbizottsági ülése

A Századok szerkesztőbizottsága 1973. november 30-án ülést tartott *Zsigmond László* akadémiai levelező tag vezetésével, amelyen meghallgatta a szerkesztőség beszámolóját és megvitatta a szerkesztőség által beterjesztett, az 1974. évi számokra vonatkozó tervet. A szerkesztőbizottság értékelve a Századok 1972. évi 106. évfolyamában megjelent munkákat, a következő szerzőket részesítette jutalomban:

Pach Zsigmond Pál akadémikust az „Egy évszázados történelevitáról: áthaladt-e a

levantei kereskedelem útja a középkori Magyarországon?" c. tanulmányáért (1972/4—5. sz.);
Paulinyi Oszkár kandidátust a „Nemesfémtermelésünk és országos gazdaságunk általános alakulása a bontakozó és a kifejtett feudalizmus korszakában (1000—1526)” c. tanulmányáért (1972/3. sz.);
 Az időközben elhunyt *Wittman Tibor* egyetemi tanárt, a történettudományok doktorát „A latin-amerikai „feudalizmus” kialakulásának vitás kérdései” c. tanulmányáért (1972/6. sz.);
Szász Zoltán „Az erdélyi román polgárság szerepéről 1918 őszén” c. közleményéért (1972/2. sz.);
Érszegi Gézát, Kenéz Győzöt és Solymosi Lászlót „Az 1514-es magyarországi parasztháborúra vonatkozó források a Zichy-család levéltárából” c. forrásközleményéért (1972/4—5. sz.);
Degré Alajos kandidátust számos helytörténeti munka ismertetéséért;
Vadász Sándor kandidátust „A Párizsi Kommün legújabb történeti irodalma” c. összefoglaló ismertetéséért (1972/4—5. sz.);
Benczédi Lászlót a magyar—csehszlovák történész vegyesbizottság tudományos üléséről készített beszámolójáért (1972/3. sz.);
Menyhárt Lajost a Külföldi folyóiratszemle számára készített ismertetéseierért.

TÖRTÉNELEM ÉS TÖMEGKÖZVETÉS

A Magyar Történelmi Társulat hagyományos évi *vándorgyűlését* az Országos Pedagógiai Intézet, az MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpontja és Heves megye Tanácsa közreműködésével a történelem és tömegkommunikáció témaköréről Egerben, 1973. július 2—4-én rendezte meg. Ez volt az első alkalom, amikor a szaktörténészek találkoztak a legkülönbözőbb tömegkommunikációs eszközök szakembereivel, s országos plénumon cserélték ki nézeteiket, s vitatták meg az együttműködés lehetőségeit és formáit. A vándorgyűlés több mint 200 résztvevője nagy érdeklődéssel és a vitában való aktív közreműködéssel fogadta a hagyományos vándorgyűlés kereteit új formákkal bővítő megoldásokat, a tömegkommunikációs eszközök alkalmazását; a televíziós és játék- valamint dokumentumfilmek vetítéseit, rádióadások magnetofonról történő lejátszását.

A vándorgyűlés munkáját 1973. július 2-án plenáris üléssel kezdte meg. *Fekete Győr Endre*, a Heves megyei Tanács VB elnöke megnyitójában üdvözölte a magyar történetírást, művészvilágot, tömegkommunikációt és a tanítást Egerbe érkezett szakembereit. Utalt arra, hogy kettős tradíció „sűrűsödik össze ebben a találkozóban, egyrészt a Magyar Történelmi Társulat azon nemes tradíciója, amelyet vándorgyűlések szinte évszázados sora követ, másrészt megyénknek és városunknak az a hagyománya, hogy immáron évtizede adunk a különböző tudományos és művészeti országos és nemzetközi rendezvényeknek helyet”. A hagyományok ápolásának azonban csak akkor van értelme, ha az a jelent és jövőt szolgálja. Meggyőződése, hogy ez a tanácskozás, amely azt a kérdést vitatja, hogy a történelem a modern hírközlés eszközeivel milyen módon tudja leghatékonyabban szolgálni népünk történelmi tudatának helyes alakítását — igen időszerű probléma vizsgálatához kezd.

Ezután *Vass Henrik*, a MSzMP KB Párttörténeti Intézetének igazgatója, a Magyar Történelmi Társulat alelnöke tartotta meg a vándorgyűlés célját és feladatait kijelölő megnyitó beszédét.

Régi hagyománya a Magyar Történelmi Társulatnak, hogy tagsága és a szélesebb érdeklődők körében vitatja meg a történelemtudomány egy-egy időszerű kérdését. Néhány éve egyik vándorgyűlésünk mondhatni nyitánya volt az üzemtörténeti kutatások fellendülésének, egy másik a művelődéstörténet viszonylag elhanyagolt műfajának adott indítékokat a további előrelépéshez.

Társulatunk azonban amellet, hogy a tudomány autonóm fejlődését kívánta elősegíteni országos vitaforum teremtésével, már több mint egy évtizede tudatosan törekszik arra, hogy szélesebbre tárja kapuit, megkeresse azokat a pontokat, ahol a tudomány és a tömeges tudatformálás igényei és lehetőségei találkoznak. Már 1959-ben, szombathelyi vándorgyűlésünkön a korszerű iskolai történelemtanítás tartalmi összetevőit vizsgáltuk, s tudomány és az oktatás kapcsolatát kíséreltük meg — sok tekintetben ma is értékálló módon — meghatározni. Leg-

utóbbi vándorgyűlésünk pedig Keszthelyen ugyanezt a kérdést még szélesebben vetette fel: korunk embere történelmi műveltségének és érdeklődésének a kérdéskomplexumát elemezte.

Nem kisebb feladatra vállalkozott ez a mostani vitaülés, mint a korszerű történelmi műveltség összetevőinek meghatározására, azoknak a tényezőknél a keresésére, amelyeket korunk embere személyiségstruktúrájában a történelem alakít ki. Természetesen a MIT kérdése mellett egyre inkább szükségszerűen felvetődik a HOGYAN kérdése is. Egyre világosabbá válik, hogy e két kérdés szorosan összefügg egymással. Ha eleget akarunk tenni annak a feladatnak, hogy a történelemkutatás eredményei betöltsék hivatásukat a köztudat formálásában, akkor nem elég azt vizsgálnunk, hogy korunk emberének műveltségében milyen szerepet tölt be a „történelmi elem”, hogyan kell érteni a történelmi műveltséget rohanó korunk új, s örökké újuló körülményei között, hanem ezzel együtt bonckés alá kell vennünk azt a kérdést is, hogy milyen módon fogadják be a történelmi műveltséget, milyen eszközökkel válik a történelem tudatformáló erővé. Ha tehát csak a MIT kérdését vitatjuk, akkor — bár önmagában értékes teóriákhoz juthatunk, de — semmi biztosítékunk sincs arra, hogy az elmélet átáramlik a gyakorlatba, s a gyakorlat megtermékenyíti az elméletet. A HOGYAN kérdését pedig célszerűtlen lenne a tartalmi tényezők nélkül vizsgálni, ez csupán üres műfaji elmélkedésre szűkülne.

Közismert, hogy a társadalmi tudat igen sokrétű, számtalan összetevőből alakul ki. Egyik igen fontos, sok tekintetben meghatározó jelentőségű alkotórésze a történelmi tudat. Ezt annál is inkább hangsúlyoznunk kell, mert vannak, akik tagadják azt, hogy a történelmi tudat valamely formában kihatna az emberek cselekvésére, tehát a társadalom mozgására, a történelem alakulására.

Pedig, hogy mennyire befolyásolja a történelmi tudat a tömegek magatartását, azt közelmúltunk és jelenünk is számtalan példával igazolja. Hangsúlyozom: pozitív és negatív példákkal egyaránt. A pozitív példák mutatják, hogy az új, szocialista történelmi tudat kialakítására irányuló tevékenység nem volt sikertelen, a negatív példák viszont — amelyek eszmei-ideológiai síkon nagyjából és egészében a nacionalizmus fogalomkörébe tartoznak — arra figyelmeztetnek, hogy még eleven társadalmi hatóerő a hamis történelmi tudat is. Ebben az értelemben mindaz, amit az igaz, a múlt valóságát híven tükröző történelmi tudat kialakításáért, erősítéséért teszünk — függetlenül a produkció műfajától —, része az ideológiai, világnézeti harcoknak. Ennek horderejét pedig a jelenlegi hazai és nemzetközi viszonyok között, a két világ sokoldalú érintkezése és ideológiai konfrontációja közepette nehéz volna túlbecsülni.

Annál öröndetesebb tehát, hogy az utóbbi évek során ideológiai életünkben — a többi társadalmi tudománnyal együtt — megnövekedett a történelem iránti érdeklődés. Bár nem ringatjuk magunkat illúziókban — a különböző felmérések adatait áttekintve ezt aligha tehetnénk — mégis sok jelenség mutatja az előrehaladást.

Ezt szakmai elfogultság nélkül fontos jelenségnek tekintjük, hiszen a történelem a társadalom gazdasági, politikai és ideológiai fejlődésével foglalkozó tudomány, tehát ugyanolyan mértékben irányul a múltra, mint a jelenre. A társadalom iránti érdeklődés megnövekedése egyben szükségszerűen jelenti — vagy kell, hogy jelentse — a történelem iránti érdeklődés növekedését, hiszen a társadalom a történelmi fejlődés produktuma. Ezért a történelem nem lehet valamiféle illusztrációs anyag, vagy példatár és tanmese, hanem a múlt, a fejlődés reális ábrázolása. Az utóbbi évtizedben lezajlott vitáinkban tisztázódott, hogy a történetíró akkor jár el helyesen, ha nem heroizál, és nem deheroizál, nem „kuruc” és nem „labanc” történelmet ír, hanem a történelmi valóságot ábrázolja. Mit várhatna a jelen egy illúzióktól terhelt, lakkozott és a szó rossz értelmében tendenciózus történelemtől? Miféle tanító mestere lehetne ez az életnek? Sokan a realitások bemutatásától féltik a hazafias nevelést, kétségbe vonják, hogy ennek révén a közvélemény, főleg az ifjúság körében lehet lelkesedést kelteni. Téves ez a nézet: következetes végiggondolása annyit jelent, hogy csak a lakkozás, az idealizálás — tehát a torzítás — alkalmas igaz érzelmek felkeltésére. Mi saját tapasztalatainkból tudjuk, hogy ez nem így van.

Persze a marxista—leninista történeti kép kialakítása nem könnyű dolog. Ebben a körben ezt aligha szükséges részletezni. Annál inkább méltányolnunk kell azokat az eredményeket, amelyeket az elmúlt másfél évtized során ezen a területen közös erőfeszítésekkel sikerült elérni.

A történetírás gyakorlatában jelenleg két elvi-módszertani problémakomplexum áll a központban. Az egyik a történetírás tudományos hitelességének kérdése, a másik a történeti ismeretterjesztés korszerű lehetőségeinek hatékonyabb felhasználása.

Ami a hitelességet illeti, köztudott, hogy ebben a tekintetben örökségünk nem egyértelműen előnyös. A múlt rendszer hivatalos történetírásán nevelkedett emberek történelemszemléletét a nacionalizmus terhelte, amelynek hordalékát teljesen még nem sikerült eltisztítani. Sőt, bizonyos körülmények hatására, ezek néha kozmopolitizmussal vegyülve könnyen újra termelődnek jó szándékú emberek gondolat- és érzésvilágában, és néha tetten érhetők egyes alkotásokban is.

A történetírás marxista—leninista szellemű kibontakozása pedig a felszabadulás után egybeesett az ideológiai élet dogmatikus, szektás, személyi kultuszos irányzatának eluralkodásával, majd ennek ellenpólusaként, nacionalista töltetű revizionista törekvésekkel. S bár az ötvenes évek első felének történetírása lényeges eredményeket is produkált, alapvető funkcióját: azt, hogy az új társadalomszemléletet széles tömegek tudatában meggyökereztesse, az említett tehertételek miatt nem tudta elvégezni. Vulgáris tendenciózussága — a történettudomány azóta nemzetközileg is elismert hatalmas fejlődése ellenére — gyengítette a történetírás hiteletét, s ennek a hitelvesztésnek maradványaival esetenként mind a mai napig viaskodnunk kell.

Az utóbbi másfél évtizedben alkotott, ma már könyvtárnyi — megítélésünk szerint zömében értékes, helyes szemléletű — történelmi irodalom figyelembevételével felvetődik a kérdés: hogyan érvényesül a történettudomány szocialista tudatot formáló szerepe? Semmi esetre sem kielégítő módon. Örvendetes tény, hogy az utóbbi években a történeti ismeretterjesztés is mindinkább felhasználja a korszerű tömegkommunikációs lehetőségeket. Az is kétségtelen azonban, hogy a lehetőségek kihasználásának még csak a kezdetén vagyunk. Éppen ezért felelte időszertű ez a tanácskozás, amelynek egyik feladata: az eddigi tapasztalatok szakszerű összegezése, a különböző kísérletek sokoldalú módszertani, tartalmi, politikai, műfaji, tudományos és esztétikai értékelése, hogy a megfelelő tanulságok levonásával léphessünk előre ezen az úton is.

Külön kell megemlítenünk a történettudomány — és a szépirodalom, a színház, a film és általában a művészetek kapcsolatát. Ennek mi nagy jelentőséget tulajdonítunk. Népünk közgondolkodásának formálása szempontjából nélkülözhetetlen a történészek, írók, művészek együttműködése, vagy ha úgy tetszik, szoros szövetség! Ez az együttműködés alkalmas lehet az itt-ott még mindig élő kölcsönös előítéletek eloszlatására, újabb értékes alkotások létrehozására.

A tudomány művelése, valamint az ismeretterjesztő munka viszonyáról, kölcsönhatásáról különböző nézetek vannak, amelyek körül a viták még napjainkban is — néha alaptalanul — fel-fellobbannak. A vita nem újkeletű. Lehet-e valaki „komoly” tudós és egyben tudományának „propagandistája”? Lehet-e, kell-e a szaktudomány nyelvét „lefordítani” a tömegek számára, „feloldani” a mondanivalót a vulgarizálás veszélye nélkül? Kötelesek-e figyelembe venni az alkotók a történettudomány új eredményeit, vagy saját „felfedezéseik” alapján születhetnek-e hiteles történelmi tárgyú művészi alkotások? Ilyen és más, ezekhez hasonló kérdések feszegetése felelte aktuális napjainkban, amikor a közműveltség gyarapítása társadalmi előrehaladásunknak egyik igen fontos feltétele.

A marxista társadalom-tudományok tudatformáló, a szocialista közgondolkodást és közműveltséget fejlesztő funkciója összefügg a társadalomtudományok valóságfeltáró, elemző munkájával és tevékenységük ideológiai szerepével, hatásával. Úgy vélem, a valóságfeltáró és ideológiai követelmény dialektikus egységének mellőzésével hiábavaló lenne bármiféle tudományosan megalapozott oktató, népszerűsítő vagy ismeretterjesztő munkáról beszélni.

Az a tevékenység azonban, amit általában tudományterjesztésnek, népszerűsítésnek, vagy művészi megfogalmazású, történelmi tárgyú alkotásnak nevezünk, mind módszerében, mind alapvető felfogásában, funkciójának értelmezésében sokféle. Ezért újfent hangsúlyozni szükséges, hogy a tudomány művelése és a tudomány eredményeinek terjesztése valójában ugyanannak a társadalmi tevékenységnek bizonyos mértékig különböző, de egymással szorosan összefüggő, elválaszthatatlan, egymástól pontosan el sem határolható és egymással szüntelenül kölcsönhatásban levő oldala. Az olyan tudományos felismerés, amely nem válik közkinccsé, — céltalan és értelmetlen; az olyan ismeretterjesztés, amely nem támaszkodik a tudomány szüntelen haladására, — nem érheti el célját.

Persze a szellemi tevékenység terén egyre bővülő munkamegosztás, a mind nagyobb mérvű specializálódás nem teszi lehetővé a tudományos alkotómunka és az ismeretterjesztés ideális mérvű szinkronját. De az bizonyos hogy miképpen a kutató nem szakadhat el arisztokratikus módon attól a közegtől, amelynek számára és amelynek megbízásából dolgozik; az alkotó művész vagy az ismeretterjesztő sem szakadhat el anyagának forrásától, a kutató tudománytól. A szoros kapcsolatot, az alkotó együttműködést maga a tudomány érdeke és a társadalom érdeke követeli meg.

A népszerűsítő munka jellegére, tudományos értékére és funkciójára vonatkozólag azonban ki kell alakítani az egységes felfogást, mert ennek hiányában egyes esetekben a tevékenység társadalmi hasznosságát kockáztatnánk. Abból kell kiindulnunk, hogy tudományos ismeretek terjesztéséről van szó, s a hangsúly a tudományosságon éppen olyan mértékben van, mint a terjesztésen. Az ismeretterjesztő előadás, írásmű, művészi alkotás stb. nem tudományos értékében, csak közérthetőségében, stílusában, oldottabb, formájában, pedagógiai és — mondhatjuk — művészi ábrázoló módszereiben különbözik a szaktudományos produkcióktól, amelyek az új ismereteket elsődlegesen bocsátják közre. Nem minőségileg értékrendbeli különbség van a két dolog között, hanem elsősorban műfaji. A tudomány egyszer megjelenik részletesebb, formanyelvét, apparátusát, terjedelmét, feldolgozásának módját tekintve tömörebb, sajátos rendben a szakemberek s az iránta különösen érdeklődők számára. A történettudomány azután megjelenik a szélesebb közönség számára oldottabb, szemléletesebb érdekfeszítőbb formában, a legkülönbözőbb műfajokban és a tömegkommunikáció különböző eszközein keresztül. Ettől még önmagában, szükségszerűen nem veszít — vagy nem veszíthet — tudományos igazságából, színvonalából, nem válik a szó rossz értelmében „népszerűvé”. Csak akkor válik azzá, ha enged a valóságból valamiféle rosszul értelmezett népszerűsítés kedvéért. Ha színvonalasan népszerűsíti, bármilyen műfaji keretben is teszi, akkor a tudományos értéke nem csökken, tömeges eszmei hatása azonban meghatványozódhat.

A népszerűsítés tehát nem vulgarizálhatja a tudományt. A társadalmi-történelmi jelenségek mindig bonyolultak. Az ismeretterjesztés nem könnyű feladata többek között éppen az, hogy a bonyolult történelmi valóságot a szélesebb közönség, vagy ifjúságunk számára érthető módon, de leegyszerűsítés nélkül adja elő. Ha az ismeretterjesztés, vagy valamely alkotás a közérthetőség ürügyén árnyaltságától, eszmei mondapivalójától fosztja meg a történelmet — nagyon könnyen, akaratlanul is — történelemhamisításba csúszik át.

Nem tekinthető véletlennek tehát, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1972 tavaszán megtartott közgyűlésének egyik központi témája: a történezmunka társadalmi, szocialista tudatformáló hatékonyságának növelése érdekében megoldandó feladatok voltak. Megállapította a közgyűlés, hogy jó feladataink közé tartozik tudományágunk műfaji gazdagítása, sokoldalúbbá, korszerűbbé tételéért folytatott szívós munka és „a legszélesebb tömegekhez fordulás működési-tevékenységi megújulása . . .” Hangsúlyozta, „hogy ha el akarunk jutni a széles közvéleményhez . . . nekünk is meg kell találnunk az utat a napilapokhoz, folyóiratokhoz, a televízióhoz és rádióhoz”, szoros kapcsolatot kell létrehozni azokkal az alkotókkal, akik művészetükkel aktívan közreműködnek népünk világszemléletének formálásában.

Ezért nagyon időszerűnek és halaszthatatlannak tűnt előttünk, hogy együtt vizsgáljuk a

történelemtudomány fejlődésének kérdését annak tömeg-tudatformáló hatásával s az ide vezető utakkal. Azt valljuk, hogy nincsenek önmagukban jó és rossz, értékes és értéktelen tömegkommunikációs eszközök és műfajok, hanem a valóságban van jó és kevésbé jó történetírás és eszmileg van eredményes és kevésbé eredményes vagy a valóságot nem híven tükröző kommunikálás. S mivel a szaktörténezeseknek és a tömegkommunikációs világ munkatársainak művészeinek célkitűzése csakis ugyanaz lehet: jó és igaz, marxista töltetű történelmet, minél hatékonyabb formában nyújtani, ezért igen ésszerűnek tűnik előttünk, hogy itt most összejöttünk történelemkutatók, film- és TV-rendezők, művészek, írók, tanárok, a Magyar Rádió és sajtó munkatársai, és az immár önálló tudománnyá vált tömegkommunikációs kutatás szakemberei, hogy közösen vitassuk meg gondjainkat. Elsősorban azt, hogyan tudnánk közös munkával, az eddiginél szorosabb együttműködéssel még eredményesebben részt venni társadalmunk szocialista történeti tudatának formálásában.

Nem tagadom, eszmét akarunk itt cserélni, s ha kell vitatkozni is fogunk egymással. De semmiképp sem egymás ellen, hanem együtt, a jövő kiforrottabb, szorosabb együttműködése érdekében. Szeretnénk, ha ez a vándorgyűlés nyitánya lenne a történelemtudomány, a történelmet kutató s azt a legkülönbözőbb módokon továbbadó szakemberek jövőendő szorosabb és egyre gyümölcsözőbb együttműködésének. Itt legkülönbözőbb jellegű és műfajú filmeket látunk majd, rádióadásokat fogunk hallani, hallani fogjuk az irodalom, a sajtó, a tömegkommunikáció kiemelkedő szakembereinek közvéleménykutatási eredményeit. Azonban nem azért vetítjük le ezeket a filmeket hallgatjuk meg a rádiódarabokat, hogy szerzőiket itt „ízekre szedjük”, vagy „glóriát fonjunk a fejük fölé”, hanem úgy gondoltuk, hogy a tömeges tudatformálás eszközeiről és műfajairól csak akkor lehet sikeresen vitáznunk, ha éppen ezeknek a műfajoknak néhány alkotása, a közvetítő művészi eszközön keresztül itt megjelenik, ha úgy tetszik a beszélgetés indukciós bázisként. Tehát nem csupán az itt látottakról és hallottakról szeretnénk ez alkalommal elbeszélgetni, hanem szélesebb értelemben, a látottak és a hallottak alapján a történelem jó értelemben vett népszerűsítésének, talán jobb kifejezéssel élve: különböző műfajai sajtóosságainak tartalmi és formai kérdéskomplexumát kívánjuk megvitatni.

Talán a feladat, amire itt vállalkoztunk, túl nagy, a rendelkezésünkre álló két és fél nap pedig ehhez mérten kevés. Ezért megegyezően hangsúlyozom, hogy ezt a vándorgyűlést a gondolatok és gondok kicserélése első alkalmának tekintjük, párbeszédünk, közös elemzéseink szorosabb együttműködésünk nyitányának. Bízom abban, hogy ezt az eszmecserét még továbbiak fogják követni, s ezeknek eredményei segítséget jelentenek további munkánkhoz. És ami a legfontosabb: hasznosan hozzájárulnak majd az egész ország lakosságának eszmei fejlődéséhez.

Berend T. Iván akadémiai I. tag, a Társulat főtitkára és Szabolcs Ottó kandidátus, a Társulat titkára „Történettudomány — népszerűsítés — történelemoktatás” című bevezető előadása először a hazánkban a történelem iránt hagyományosan élénk érdeklődés problémakörét vizsgálva, hangsúlyozta a komoly intenzitású történelemkutatás és publikálás jelentős eredményeit. Ezután a referátum elemezte a szellemi kereslet és a tudományos kínálat találkozási pontjait. Megállapítása szerint a tudományos kutatás eredményei bizonyos késéssel s áttétellel eljutnak a széles közvéleményhez. A tudomány-népszerűsítés több, hasznos teljesítményét ismertetve, a bevezető előadás szólt egyes sorozatok s könyvek sikereiről, a történész-publicisztikai műfaj eredményeiről, s arról, hogy újabban a rádió és a televízió is kezd fórummá válni a történettudomány eredményeinek egyre többreütöbbs közvetlen továbbítására. A történelem iránti érdeklődés és ezen érdeklődés tudományos teljesítményekkel történő kielégítése tehát az előrehaladás számos biztató jelenségét mutatja.

A bevezető előadás második része azokat a súlyos és általánosan negatív jelenségeket elemezte, amelyek mélyítik a szakadékot a történetkutatás tudományos eredményei és a történelem iránt érdeklődő közönség igényei között. Egyszerűtalt a tudományos életünkre jellemző műfaji egyoldalúságra, a vastkos monográfiák publikálására törekvésről, másrészt a modern műfajokkal szemben érvényesülő konzervatívizmusra. Ugyanakkor a szaktudomány által üresen hagyott területet „benépesítik írók és a történelem iránt

érdeklődő, magukat a történelem anyagán keresztül kifejező művészek". A referátum ezután azt a kérdést vizsgálta, hogy mi legyen ezekben az esetekben a történettudomány képviselőinek szakmai magatartása. A referátum a „kötelező odafigyelés és reagálás” módszerét javasolva úgy ítélte meg, hogy a kapcsolat ebben az esetben szorosabb együttműködéshez vezet, amelyből mindkét fél csak gyararodhat.

Nemeskürty István író, a Magyar Filmgyártó Vállalat igazgatója „Művészet és történelem” címmel tartott érdekes előadásában abból a tételből indult ki, hogy az iratkeressel ábrázolt Klio a történetírás műzsája, tehát az korban a történetírást művészi alkotótevékenységnek tekintették. Majd Machiavelli példáját említette, akinek Firenze városállam történetéről írott műve — bár a szerző nem kutatott oklevelek után — mégis hiteles, „szükségképpen tükrözi a szerző korát és személyes álláspontját éppúgy, mint az általa bemutatott kort”. Machiavelli — az ókori szerzőkhöz hasonlóan — könyvét műalkotásnak tekintette. „Forrás és mégsem az; ha egyedül nem is ad érvényes képet, de továbbgondolkodásra készítet a lebilincselő munka.” Ennek ellenére nyilvánvaló, hogy tudósoknak is érezte magát, hiszen tudomány és művészet számára még egység volt. „Ars, amelyet szakszerűen kellett művelni...” A könyvnyomtatás széleskörű elterjedtével a művészetektől kezdett különválni a tudomány. Ez a lassú szétválási folyamat a magyar irodalomban először a XVII. század közepe táján érezhető.

A legújabb korban, a polgári társadalomra jellemző az a tendencia, amikor a tudósok — magukat „egy kivételes elit tagjának” tekintve — „a nem hivatásos történetíróként szabadalmaztatott szerzők történeti elmékedéseit a beavatatlan dilettantizmusnak bélyegzik”. E felfogással vitakozva az előadó azon véleményének adott kifejezést, hogy midőn szükség van a tudósok elit rétegére, éppen úgy nélkülözhetetlen szükség van olyan „nem tudósokra, akiknek szintén véleményük van saját hazájuk történelméről”. Utalt Székely Bertalan, Madarász Viktor, Benczur Gyula festményeire, Jókai Mór és Gárdonyi Géza regényeire, amelyek „legalább annyira meghatározták a maguk társadalmának, közönségének történelmi tudatát, mint az ugyanakkor publikált tudományos művek”. Éppen ezért, az a helyes, ha a történelemről valamilyen kifejezési eszközzel történő véleményalkotásnak megnyilvánulásait — a tudományosat és a művészt — „egymás mellett párhuzamosan létezőnek, egymással elvileg egyenértékűnek fogjuk fel, nem egymást kizáró dolognak, nem egymással ellenségesen szembenálló két tábornak”. A szovjet marxista esztétika, társadalomtudomány ezt már régen felfedezte. E vonatkozásban az előadó hivatkozott Eisenstein és Dovzsenko filmjeire, amelyek az orosz és az ukrán történelemnek milliók számára kitörölhetetlenül hitelesnek érzett képét formálták meg. „Olyannyira, hogy az Októberi Forradalom évfordulóját ünneplő újságok már nem is az eredeti fotókat, hanem e filmek képeit közlik.”

A tudomány népszerűsítésének kérdésével foglalkozva hangsúlyozta, hogy az nem tekinthető művészi alkotótevékenységnek, hanem inkább a tudományos működés egyik ágának. A népszerűsítő műnek adataiban, következtetéseiben cáfolhatatlannak kell lennie, „tudós és népszerűsítő mű között a különbség csupán az, hogy az egyik változat csak szakmailag magasan képzettek számára megközelíthető, a másik, a népszerű változat pedig mindenki számára appericipiálható”. Tehát a népszerűsítést a művészi alkotótevékenységgel nem helyes összekeverni.

Szekfű Gyula példáját idézve bizonyította az előadó, hogy tudomány és művészet mennyire nem áll távol még századunkban sem a legjobbaktól. A tudomány gögös elzárkózása a művésztől helytelen, de éppúgy a művészetnek „sem szabad elhítenie önmagával, hogy semmi köze a tudomány eredményeihez,” hiszen „sose feledjük, hogy Klio múzsa; egy művészet műzsája.”

Hunyady György kandidátus, a Tömegkommunikációs Kutatóközpont igazgatóhelyettese „Vizsgálatok a lakosság történeti ismereteiről és értékeléséről” címmel tartott előadásában arról a „Családtörténet” c. vizsgálatról számolt be, amelyet a Kutatóközpont végzett el, — tanulmányozva egyes történelmi kérdésekkel kapcsolatban a lakosságban kialakult véleményeket. Figyelembe véve a történelmi ismeretek korlátozottságát, a véleménykutató kérdések tárgyköréről a XX. század magyar történelmét választották. A vizsgálat célul tűzte ki, hogy „egy országos reprezentatív mintán tájékozódjunk: hogyan illeszkedik össze az adott család és társadalom múltjának megítélése”. A család esetében a kérdezett egyfelől a család tagjairól adott jellemzést, másfelől általánosságban is nyilatkozott arról, hogy családjuk egésze milyen körülmények között élt századunk különböző szakaszaiban.

Igen érdekes válaszokat eredményeztek a társadalmi-politikai problémák: az értelmiségiek s a mezőgazdasági fizikai dolgozók nagyfokú érzékenységet árultak el az egykori területi problémák iránt. A szakmunkások a területi kérdések iránt csekélyebb érdeklődést mutattak, de kiemelték, hogy az 50-es évek mozgalmi élete vonzotta őket.

Arra a kérdésre, hogy a család egésze hogyan élt századunk különböző szakaszaiban, a válaszok alapján az alábbi következtetést lehetett levonni: a Horthy-korszakról a fizikai dolgozók, a parasztemberek, segéd- és szakmunkások nyilatkoztak leginkább elmarasztalóan. Az első világháborút megelőző másfél évtized értékelése semlegesbe hajlik. Ebben a tekintetben a pozitív emlékeket felidéző háztartásbeliek és a bíráló beállítottságú értelmiségiek között mutatkozik a legnagyobb különbség. Az 1948–1953-as periódust legtöbbször a szakmunkások tartották, a mezőgazdasági fizikai dolgozók viszont viszonylag negatív időszaknak ítélik családjuk életében. Nem mutatkoznak jelentős különbségek az 1945–48-as időszak megítélésében sem; s végül teljesen elenyésznek a különbségek, mivel valamennyien igen pozitívan értékelik az 1957-et követő korszakunkat családjuk életében.

Az emberk helyzetéről kifejtett vélemények lényegében megegyeztek a család történetéről elmondottakkal. Elöl áll az 1957 utáni kor, amelyet a 48–53-as periódus s a 45–48-as korszak követ. Az utolsó helyre a felszabadulás előtti korszakok szorulnak.

Az előadó ezután azokkal a tényezőkkel foglalkozva, amelyekről a periódusok család- és társadalomtörténeti értékelése függhet, utalt a megkérdoztetek foglalkozására, életkorára. Megállapítása szerint a felszabadulás igen erőteljes választóvonalat jelentett valamennyi megkérdoztet tudatában. A városiak, a kvalifikáltabb munkát végzők, a középkorúak ítélete kedvezőlenebb a felszabadulás előtti időszakokról, s előnyösebb a felszabadulást követő korszakokról. A falusiak, a kvalifikálatlanabbak s idősebbek ítélete ennek fordítottja.

Az előadás a továbbiakban a politikai érdeklődés vizsgálatának témakörével foglalkozott, majd befejezésül azt a végkövetkeztetést vonta le, miszerint a legújabbkori magyar történelem értékelésében, eseményeinek megítélésében „a mai társadalmi-politikai berendezkedésünkhez való viszonyulás jelentős szerepet játszik”.

A vándorgyűlés tanácskozásai 1973. július 2-án délután *Makkai László*, a történettudományok doktora elnökletével „A televízió, a dokumentumfilm és a történelem” című téma vitájával folytatódtak. Bemutatásra került a „Századunk” sorozat 10. része; „Az a híres vásár” c. tv-film és az Iskolatelevízió műsorából az „Istenítélet” c. film. A vetítések után *Bokor Péter* filmrendező, a Magyar Híradó és Dokumentumfilmgyár igazgatója vitaindítójában néhány gondolatot, problémát vetett fel a televíziós történelmi műsorokkal, filmekkel kapcsolatban. Először arra utalt, hogy a néző és a TV képernyő között egyfajta dialógus alakult ki, egyfajta közvetlen párbeszéd. Ennek oka, hogy a TV-ben a „beszélő ember” szerepe rendkívüli módon megnőtt. Problematikusnak érzi e szereppel való visszaélést, s megvitatásra javasolta azt a kérdést, hogy milyen mértékben viseli el a TV műsor az olyan verbális közlést, amely jellegzetes, emlékezetben is megragadó képet esetleg nem is ad. Ezzel összefüggésben vetette fel a kép-illusztrálás kérdését. Azt a módszert, amely elsődlegességet biztosít a verbális közlésnek, s pusztán bizonyos képi illusztratív eszközökkel próbálja oldottabbá és a képhez kapcsolni az elhangzottakat, nem tartotta a legelőnyösebb megoldásnak. Leghelyesebbnek a vitaindító azt az utat minősítette, amikor a történelmi kérdéseket ismertető TV-műsor „erőteljesen koncentrált arra, hogy egy-képet . . . részeiben és egészében kibontson, részleteire bontson, s magában a képi anyagban rejlő bizonyító erőt tudja fölvonultatni”.

Bokor Péter a továbbiakban azt hangsúlyozta, hogy alapvető differencia van a XX. század történetéről szóló és minden azt megelőző korról szóló történelmi film, TV-műsor között. Ennek az oka, hogy a XX. század elején jelenik meg századunkban a film, az archív-film, az az ún. „képi filmanyag”, amelyik koráról rendkívüli módon hiteles atmoszférát közlő információt képes adni. A vitaindító foglalkozott az archív-anyaggal történő visszaéléssel, bizonyos képek sztereotíp módon ismétlődésével. Ez akkor fordul elő, ha ugyanazon képet különböző magyarázatokkal különböző események illusztrálására használják fel. Ezek az ún. „visszaköszönő snittek” rendkívül veszélyesek.

Másfajta, sokkal nagyobb problémát jelent a XX. századot megelőző koroknak filmi-ábrázolása, mivel itt nem számíthatunk az eredeti filmfelvételekre. *Bokor Péter* felhívta a figyelmet a XIX. századi képi anyagok — fényképek, dagerotípiák — értékeire, s azon véleményének adott kifejezést, hogy az ezen képi anyagokban rejlő lehetőségeket történelmünk képes ismeretterjesztésében eddig még nem kellő mértékben használtuk fel.

A régebbi múlt televíziós bemutatásával kapcsolatban járható útként javasolta azt a megoldást, hogy a műsorokban szereplők vitájának, a különböző álláspontok összehangolásának lehetnek a nézők szemtanúi, hiszen ilyenkor érvényesül az az alapvető esztétikai szabály, hogy „cselekménynek, konfliktusnak . . . kell szerepelnie műsorunkban ahhoz, hogy a nézőben is megfelelő feszültséget, odafigyelést tudjon kiváltani”.

Befejezésül a mennyiség kérdésével foglalkozva Bokor Péter rámutatott arra, hogy ez a tanácskozás is bizonyítja: sokan érzik szükségét a történelemnek a tömegkommunikáció eszközeivel történő megjelenítésének. Ennek ellenére nem szabad „mintegy dömpingszerűen” elárasztani a közönséget történelmi műsorokkal, s ezért a vitaindító javasolta: „egy nagyon tudatos, nagyon alapos és nagyon szleskőrű vitában történt megállapodás alapján lenne eldönthető, hogy melyek azok a korszakok, azok a kérdések, amelyeknek éppen a mára is gyakorolt befolyásukkal, elsődlegesen és fontosán napirendre kell kerülniük”.

Szebenyi Péter, az Országos Pedagógiai Intézet docense bevezető előadásában a vitaindítás szándékával egyrészt a történelemtanítás, másrészt a történelmi tudományok és a művészeti alkotások viszonyáról vetett fel néhány kérdést. Anatole France egyik beszélgetésének részletét felelevenítve — amelyben a neves francia író a „szelmes éjszákát” kérte számon a történettudománytól — hangsúlyozta a múlt teljesebb, élethűbb, „emberközpontúbb” bemutatásának szükségességét. Pedagógiai vonatkozásban is az a döntő kérdés: „hogyan biztosítható a múlt valóságának olyan életteli, történeti rekonstrukciója, amelyből kiindulva a tanulók eljuthatnak a történelmi összefüggések tényleges megismeréséhez, sőt felismeréséhez”. Nehezíti a helyzetet, hogy a történettudomány eredményeinek és módszereinek iskolai adaptálását a tanulók gondolkodásának életkori sajátosságai is megszorítják. Így a vitaindító konkrét történelmi példák alapján kifejtette, hogy a fogalmi eszközökkel kifejtett történelmi tények, adatok, a tanár számára gyakran magától értetődő kijelentések a tanulók számára gyakran teljesen tartalmatlan szavak. Ennek következtében a fogalmi eszközökkel kifejezett történelmi tényekkel nagyon óvatosan, megfelelő pedagógiai szakértelemmel kell bánni. Hasonló a helyzet az eredeti történelmi források feldolgozásakor is. Ha ezeket a fogalmakat a tanár értelmezésében ismeri meg a tanuló, tehát nem ő dolgozza fel a forrást, abban az esetben a tanítás nem fejleszti kellően a gyerek gondolkodását, önálló munkavégzési képességét.

Az elmondottak alapján Szebenyi Péter azt a következtetést vonta le, hogy „a tanításban a tudományos fogalmi megismerés módszerének tökéletesítése mellett a közvetlen, az érzéki megismerés útjait is keresni kell”. Ezért a történelem esetében a művészetnek, a megjelenítésnek fontos szerepe van. Ennek következtében az Iskolatelevízió adásainak érvényesítenie kell „az életkori sajátosság, a történelmi hűség és az esztétikai hatás hármass követelményét”. Ha ezek figyelembe vételével keltik életre a múltat, akkor az adások eljárása megfelel a jó tanár történelemtanítási gyakorlatának. Mivel a művészi — képi — tükrözés jobban megfelel a 10–12 éves tanulók gondolkodásának, mint a „pusztán fogalmi tudományos megismerés”, ezért a tanításban — amennyiben fel tudjuk fedeztetni a tanulókkal a képsorokban rejlő lényegeket — kitűnően felhasználható a művészet megjelenítő ereje. Vagyis a tudományos fogalmakra s a történelmi-képi megismerési módokra egyaránt szükség van, s ezekből alakíthatók ki az iskolai történelemtanítás módszerei.

A vitaindító előadás befejezésül azt a kérdést vizsgálta: kik írják, készítsék a „sajátos didaktikai jellegű eszközöket”. A nehézséget Szebenyi Péter szerint az okozza, hogy a kevés számú művészi meglevenítő képességgel rendelkező történelemkutatónál hiányoznak a nélkülözhetetlen speciális pedagógiai ismeretek. A specializálódás következtében „egyre ritkább lesz, hogy egy ember például egészen alaposan ismerjen hosszabb történelmi korszakot, ugyanakkor kitűnő író és a gyermek nyelvét tudó, a nevelési és képzési részkövetelményeket teljesítő pedagógiai szakember is legyen”. Ezért a vitaindító javasolta a napjainkban már több területen sikerrel alkalmazott közös, csoportos, ún. „team-munkát”. Az alkotó munkacsoportok feladata lenne mind az olvasókönyvek, tankönyvek, mind az iskolai tv előadások és forgatókönyvek elkészítése.

A vitaindító elhangzása után elsőként felszólaló *Hajdu Tibor*, a történettudományok doktora, a Párttörténeti Intézet főmunkatársa megoldhatatlan igénynek nevezte azt az elgondolást, amely olyan népszerűsítési módszert — történelmi munkát, tv-filmet, irodalmi művet — szeretne látni, amely mindenkire egyformán szól. Ehelyett helyesebbnek tartaná, ha a népszerűsítés, népművelés munkája sokkal differenciáltabban, műveltség, érdeklődés és kor szerint rétegekre osztva próbálná meg a történelmet népszerűsíteni. Vitába szállva a vitaindítóval azt hangsúlyozta, hogy a problémát nem abban kell keresni, hogy kevés a szépirodalmi vénával rendelkező történész, vagy, hogy van olyan típusú tudós, aki nem tekinti élethivatásának a népszerűsítést, hanem az az igazság, miszerint a történész-kutatók csak igen mérsékelt lehetőségeket kapnak arra, hogy részt vegyenek a népszerűsítés hivatásában. Helyes lenne, ha a népszerűsítésben szívesen résztvevő szaktudós számára olyan alkalmak adódnának, amikor arra kapna lehetőséget, hogy azt mondhassa el, ami az ő mondandója, és nem azt, amit az illetékes tömegkommunikációs szerv valamilyen esemény alkalmából kíván elmondani.

Helytelenítette, hogy a történelmi népszerűsítés eredményeit a magyar szépirodalom eredményeivel vetik össze. Hangsúlyozta, hogy az íróknak sokkal szélesebb a közönségük, mint a történészeknek; az íróknak egészen más a hatásuk a közönségre, ugyanakkor a történészeknek, sőt általában a társadalomtudósoknak lehetősége, mozgási szabadsága sokkal korlátozottabb, mint a szépiróé. Az író a kor hangulatához, önnön érzelmeihez köti valami, a történészt viszont az általa közléről ismert tényekhez. Ezzel kapcsolatban sajnálatos tényként említette, hogy a magyar történészeknek nincs egy olyan népszerű folyóiratuk, ahol a „maguk ízlése szerint népszerűsíthetnének”, s ennek következtében kénytelenek irodalmi folyóiratokhoz „bekéredzkedni”.

Hajdu Tibor végül az író és a történész közötti funkció-különbséget fejtegette. A mai történész feladatát a nemzeti önismeretre tanításban, a helyes nemzeti önlátás ébrentartásában látja, s a szaktörténész esetében az az elsőrendű, hogy igazságszeretete, történelemszemlélete mellett tartson ki, de persze „ha szebben és népszerűbben tudjuk magunkat kifejezni, ám tegyük”.

Kelemen Endre, az MRT Iskolatelevízió vezetője hozzászólásában az Iskolatelevízió sajátos helyzetét vizsgálta a történelmi ismeretek átadásában, a történelmi tudat formálásában. Az Iskolatelevízió együtt dolgozik az iskolával, műsoraival kapcsolódik a tantervekhez, s ismeri nézőtáborát életkori sajátosság, tudásszint és szociológiai meghatározottság szempontjából. Meghatározó szempont az is, hogy a műsorok — amelyek programja előzetesen ismert — feldolgozását diplomás segítőtársak, a pedagógusok végzik, azok a pedagógusok, akiknek munkájára, szemléletére ugyanakkor indirekt úton ezek a műsorok hatást gyakorolnak. Szólt a felszólaló az Iskolatelevízió azon sajátos helyzetéről is, hogy egyszerre két fronton kell harcolnia, hiszen egyrészt segítenie kell a jövő iskolájának kibontakozását, de ugyanakkor segítséget kell adnia azoknak a mai iskoláknak is, ahol még képzés nélkül pedagógusok dolgoznak.

Részletesen tárgyalta a hozzászóló azt a kérdést, hogy mit ad az Iskolatelevízió, mit választ ki elsősorban a tantervből az általános iskolások számára. A statisztika szerint az Iskolatelevízió 4 sorozatot ad; az adások számában elég nagy az aránytalanság. Ezt azzal indokolta, hogy az új tantárgy az ötödik osztályban „lép be”, ill. nagyon fontos, hogy az általános iskola lezárásakor a gyerek többet tudjon a XX. századról, hogy általános műveltségében ez a korszak bővebben szerepeljen. Az elmondottak magyarázzák, hogy az Iskolatelevízió kénytelen volt elsősorban az V. és VIII. osztályok számára lényegesen több adást készíteni.

Kelemen Endre hozzászólásának második felében az Iskolatelevízió legfontosabb funkcióit sorolta fel a történelemtanítás területén. Első helyen a szemléletesség biztosítását említette, azt a feladatot, hogy érzelmi telítettségű élményt adjon a tanulóknak. Fontos szempont az is, hogy a történelmi fogalmakhoz konkrét történelmi eseményeket kapcsoljon. Vitatható kérdésként vetette fel az érdekesség és a tárgy komolysága ellentétének problémáját. Véleménye szerint helyes, ha az Iskolatelevízió elsősorban az élményszerűsége helyezi a hangsúlyt. Befejezésül az Iskolatelevízióknak a történelemtanítással kapcsolatos feladatait foglalta össze.

Hanák Gábor, a Televízió rendezője a Közművelődési Főszerkesztőségen készült „Alattvalók és királyok” valamint a „Forradalmak és Magyarország” történelmi dokumentumfilm sorozatok készítésével kapcsolatban felmerült problémákról szólt. Az „Alattvalók és királyok” című, 6 filmből álló — a Dózsa évfordulóhoz kapcsolódó — sorozat mozaikszerűséget is vállalva, a kutatás új eredményeit hozta a képernyőre. Ezzel szemben a másik sorozatban a mozaikszerű novumokat feláldozva az átfogó koncepció, a 60—70 év fő irányvonalának megrajzolására törekedtek. Az első sorozat megrázóbb élményt adhatott, mert elsősorban hangulati élményt nyújtott, a „Forradalmak” sorozatban az illusztráció erősebben dokumentatív jellegű volt. A televízióon belül bírálatok is azt hangsúlyozták, hogy az intellektuális kiselőadások és a hangulati dokumentatív elemek kapcsolódása nem minden esetben sikerült. Ennek ellenére a szakembereknek mégis szilárd meggyőződésük, „hogy a képi-zenei, tehát a film-élményt adó néhány perces etüdök közelebb visznek ahhoz a korhoz, mint az induktív demonstráció vagy a száraz didaktika.”

A következőkben a hozzászóló a sorozatok, ill. az egyedi adások problematikáját fejtegette. Egyszerűbb az egyedi adás, de a sorozat a néző számára sokkal jobb. Ugyanakkor a műsor készítőinek a sorozat hátrányaival is szembe kell nézniük. E vonatkozásban utalt a korszak kutatási problémáira, a történész személyiség megkeresésére, a filmek dramaturgiájára, a fogadtatás és a sajtó szerepére. Ennek ellenére Hanák Gábor azon véleményének adott hangot, hogy a felsorolt komoly gondokat megoldva, a sokkal hatásosabb sorozatokat kell választani.

A legfontosabb a továbblépés szempontjából a „kinek?” kérdése. Az említett

sorozatok az intellektuális problémák iránt érdeklődő közönséget célozták meg. Viszont az elkészült filmeket sajnos nem lehet minden esetben csak az adott rétegnek megfelelő időpontban sugározni. Valószínűleg a második csatorna országossá válása segít majd ebben az akut problémában. Ez esetben néhány fix időpont kellene az ismeretterjesztő tudományos műsoroknak. Végül a hozzászóló beszélt a Közművelődési Főszerkesztőség újabb sorozatáról, terveiről, a „Műhely” c. társadalomtudományi figyelőről, amely az izgalmas, új tudományos eredményekről kíván tudósítani.

Nagy Andor főiskolai tanár (Eger) hozzászólásában az Iskolatelevízió történelmi adásaival, a komplex ismeretadásban betöltött szerepével foglalkozott. Fejtegetésében abból indult ki, hogy napjainkban, a lézertechnika és televízió korában az iskola helyiségeiben „még mindig a kőkorszak uralodik”. A pedagógusok ragaszkodnak az évszázados fejlődés alapján kialakult, jól bevált és begyakorolt módszerekhez, annak ellenére, hogy „a holnap igénye új iskolát követel”. Comenius óta tantárgyi keretekben gondolkodunk, jóllehet számos nevelő eddig is törekedett a koncentráció adta lehetőségek maximális kihasználására. A hozzászóló emlékeztetett a MSzMP KB 1972-es határozatára, amely szerint keresni kell a jelenlegi tantárgyi szétaprózottság felszámolásának útjait.

Nagy Andor a továbbiakban részletesen foglalkozott a tantárgyi koncentráció megvalósulásának kérdéseivel, a ma még sok problémát felvető tantárgyblokkos oktatással, „melyben az értelmi erők és az egész személyiség fejlesztésének a hagyományosnál lényegesen nagyobb lehetőségei valósulnának meg”.

A hozzászóló elismeréssel nyilatkozott az Iskolatelevízió történelemadásairól, amelyben „történelmi személyek életrekeltésével, a színészek, művészek játékával eleven életre kelnek a tankönyv holt betűi”. A történelemszemlélet formálásában az Iskolatelevízió példamutató szerepe van, hiszen olyan lehetőségekkel rendelkezik, amellyel más aligha vetekedhet. E lehetőségeket kihasználva a történelemórákhoz kapcsolódó adások példát adnak a tantárgykoncentráció, ill. a komplexitás elvének megvalósításához. A műsorok azt is bizonyítják, hogy a történelemnek az irodalommal, a nyelvvel, a földrajzzal és a művészetekkel való ötvözése „a maga bonyolultságában létező valóságot képes a néző elé tárni”. Befejezésül Nagy Andor megállapította: e műsorok jó példái annak, hogy hogyan lehet a technika alkalmazásával létező, korszerűbbé tenni az oktatási munkát, segítséget adni a tantárgyi koncentráció megvalósításához, s ezzel a jövő útjait egyengetni.

Sándor György, a Televízió műsorigazgatója az ismeretterjesztő és az oktató televízió módszertani kérdéseiről szólva először a televízió és a történelem látszólagos összeférhetetlenségével foglalkozott. A történelem a múlt eseményének tudománya, ugyanakkor a televízió napjaink közvetítője, szemtanúja. Mégis a néző úgy éli át a múlt körülményei között játszódó eseményeket, mintha mai történés szemtanúja lenne. Ennek magyarázata, hogy a televízió az írott és beszélt nyelv apparátusa mellett a valóság közvetlen visszatükrözésének képi és hangai lehetőségeivel is rendelkezik. Ez pedig az egyidejűség, a részvétel érzetét váltja ki a nézőből, aki egyúttal rendkívül hálás azért, hogy betekinthez egy számára esetleg idegen világba, s az ott látottakról maga vonhatja le a következtetést.

Természetesen a felelevenített valóság, régi korok dokumentumainak, tárgyi világának, emberének bemutatása még nem történelemtudomány. E kérdéssel kapcsolatban a hozzászóló felvetette: alkalmas lehet-e a döntően dokumentumokra épített műsorkompozíció összefüggések, következtetések levonására, általánosságok, igazságok közlésére? A könnyebb megoldás az, ha a megszemlélt tárgyi világ ismeretében szavakkal, feliratokkal mondjuk el következtetésünket, álláspontunkat. Ez a módszer az egyik legjárhatóbb út az illusztrálás mellett. A másik lehetőséggel kapcsolatban Sándor György utalt Eisenstein montázs-elméletére, vagyis arra, hogy „a különböző valóságdarabok, dokumentumok megfelelő csoportosítása, válogatása, hangsúlyozása, sorrendje a valóság tükrözésén túl igen fontos gondolatok, következtetések közlésére is alkalmas.” Tehát ha dokumentumainkat egy magasabbrendű elgondolás értelmében rendezzük sorrendbe, s e rendszerben hangsúlyt adunk bizonyos összefüggéseknek, akkor „ebből már olyan konstrukció jön létre, ami a világból többet is elmond, mint amit az egyes részek látványa nyújt”. Sándor György meggyőző érveléssel bizonyította, hogy Eisensteinnek ezek a gondolatai a történelmi ismeretterjesztésre is vonatkoznak. A történelmi adások gyakorlati tapasztalatai szerint a legművészebb illusztrációkkal elhangzó előadások sokkal kevésbé vonják hatásuk alá a nézőket, mint azok az előadások, amelyekben mintegy feltárul a múlt, s a különböző események megszemléléséből juthatnak el különböző következtetésekre. Ezzel magyarázható, hogy drámai alkotások, filmek sokkal nagyobb erővel formálnak történelmi szemléletet, mint akár a legjobb előadások.

Befejezésül a hozzászóló hangsúlyozta, hogy a módszertani kérdések másodlagos-

sak. Döntő a korszerű szemlélet, tehát az, hogy az adott mű mennyire közvetít marxista szemléletet, mennyire közelíti meg az elérhető lehetséges igaz álláspontot az adott történelmi kérdésben. A helyes történelemszemlélet kidolgozása viszont mindenekelőtt a tudósok feladata. A televíziós szakemberek pedig felelősek a feltárt igazságok megfelelő közvetítéséért, s a televízió közegének megfelelő feldolgozás megtalálásáért.

Tölgyesi László tanár (Győr) hozzászólásában a televízióadások iskolai felhasználási lehetőségeit elemezte. Kiemelte, hogy a tanárok által jól vezetett iskolatelevíziós órák az előzetes szempontok helyes megválogatásával, a megbeszélés logikus, érdekes, lényegyet kibontó megbeszélésével nemcsak az iskolatelevíziós adás által célul kitűzött didaktikai feladatokat tudják megoldani, hanem olyan módszereket is gyakoroltatnak a tanulókkal, amelyek segítségével megérthetik a nem iskolatelevíziós történelmi adásokat is. A hozzászóló megítélése szerint a korszerű pedagógia alapkérdése, hogy a tanulók gondolkodását fejlesztve kialakítsa bennük a továbbtanulás igényét, s képessé tegye őket a folyamatos önművelésre.

Az elnöklő *Makkai László* a felkért hozzászólások elhangzása után három témára hívta fel a vitautálok figyelmét. Vitatható problémának érzi, hogy a televízióban első a kép, a szöveg csak kísér. A vitaindítóban jelzett team-munka megoldaná a Nemeskürty előadásban felvetett ars-problémáját, hiszen a történelemben három ars van: a mesteriség, a művészet és a tudomány. Vitandó kérdés az is, hogy adhat-e mást, többet az iskolatelevízió, mint az iskola. Vagy ha többet ad, átlépheti-e a tantárgyi kereteket, segíthet-e a szintetikus látáshoz?

A vitában elsőnek felszólaló *Hanák Péter*, a Történettudományi Intézet osztályvezetője véleménye szerint célszerűbb lett volna a vándorgyűlés programját nem a televízió vitájával kezdeni, hiszen a tv az összes tömegkommunikációs eszközök közül a legkésőbbben kezdett hozzá a tudományos népszerűsítéshez, legkevesebb tapasztalata van a téren, s különösen a történelem népszerűsítésében, tehát nem kétséges, hogy számos megoldatlan módszertani kérdéssel küszködik.

Hangsúlyozta, hogy nem lehet szembeállítani a verbális hatást a képszerű hatással. Mind a kettő fontos, s hogy esetenként melyik kerül előtérbe, az a témától, az előadótól, az intellektuális mondanivalótól, vagy a képszerű mondanivalótól függ.

Bokor Péter érdemeit elismerve, bírálta televíziós filmjeinek azt a tendenciáját, hogy „a történelem egy gigantikus grand guignol, krimi”. Felhívta a televíziósok figyelmét arra, hogy ne az eseményyszerűség, a krimiszerűség irányítsa a népszerűsítést, hanem a történelem mélyén fekvő problematika kifejtése. Véleményét a vita előtt bemutatott filmrészlet történelmi tévedésének konkrét példájával is alátámasztva hangsúlyozta, hogy ebben a másorban a történelem belső problematikájának kifejtését hiányolja.

Hanák Gábor riportfilmjeinél — amelyekkel különben nagyon egyetért — viszont azt hiányolta, hogy az intellektuális mondanivaló „nem tud felizzani arra a szintre, amelyre fel kellene izzítani”, s ekkor helyette mesterséges „izzításokat” használ zenével, szobrokkal, illusztrációkkal.

Befejezésül Hanák Péter abból kiindulva, hogy igazi vitát úgysem lehet rendezni közönség előtt, két javaslatot terjesztett a televízió illetékes vezetői elé. Egyrészt a kutatók „látszatvitái” helyett a valóságos történelmi problémák dokumentálásával igyekezzenek a képernyőn intellektuális feszültséget teremteni, másrészt „próbáljunk meg interdiszciplináris adásokat csinálni, mert ha egy történész, egy pszichológus és egy orvos közelít Freudhoz; ha egy történész, egy művészettörténész és egy kultúrtörténész vagy irodalmár közelít Ady Endréhez”, akkor a három különböző módszer részben pótolni fogja a hiányzó valóságos vitát.

Perjés Géza, a KSHI tudományos munkatársa hozzászólásában helytelenítette, hogy a képszerűségekre való törekvés miatt gyakran kárt szenved a történelmi mondanivaló. A televíziós szakembereknek tudomásul kell venniük, hogy a történészek nem szüzszek, s e más környezetben hiányzik a tőlük — saját környezetükben — megszokott szüzszeztív előadásmód. A televízióknak ezért alkalmazkodnia kellene a különböző történetstípusok adottságaihoz, s több mozgási szabadság adásával kellene lehetővé tenniük a történészek szüzszeztívításának érvényesülését.

Hanák Katalin, a Tömegkommunikációs Kutatóközpont munkatársa arról a vizsgálatról szólt, amelyet az Iskolatelevízió és az Iskolarádió felhasználásával kapcsolatban folytattak. Az eddigi kísérlet eredmények alapján Budapesten és az összes megyei székhelyeken 213 tanár használta az iskolatelevíziót vagy az iskolarádiót. (Ebből 43% a történelemoktatásban). Még előnyösebb a kép, ha figyelembe vesszük, hogy a megkérdezett tanulók 45%-a hallgatja otthon az iskolarádiót, s 65%-a nézi az iskolatelevízió adásait a lakásában.

A felhasználás mértékét vizsgálva, megállapítható, hogy többet használják az

iskolatelevíziót falun, községekben, mint a városokban. A nagyvárosokban viszont hirtelen megugrik, majd nem versenyképessé lép elő a történelemhallgatásban az iskolarádió.

A vizsgálatból úgy tűnt, hogy a pedagógusok elsősorban dokumentációt várnak a tömegkommunikációs eszközöktől; de kéri a fogalmak pontos tisztázását, s településektől függően többnyire a tananyagon felüli, új adását kívánják. Az iskolatelevízió egyik fontos funkciója a nivellálás, a különböző társadalmi rétegből származó gyerekek tudásának közelebb hozása. A döbbenetes csupán az — fejezte be hozzászólását Hanák Katalin —, „hogy bizony valamilyen nivellálás bekövetkezik . . . a TV idei slágere, a »Hosszú forró nyár« . . . jelent abszolút élményt a tanárnak és ugyanaz jelent abszolút élményt a gyerekeknek is”.

Kosáry Domokos, a Történettudományi Intézet főmunkatársa hozzászólását azzal kezdte, hogy a Történelmi Társulat Igazgatóválasztmányában azért határozták el a vita-ülés megrendezését, mert nem tartották megnyugtatónak a történettudomány és a magyar társadalom, a közönség viszonyát. A vita során gyakran idézett Szekfű Gyula az akkori magyar értelmiségnek, vagy úgynevezett középosztálynak írt történelmi műveket. Ez a társadalom megváltozott; a felszabadulás óta új közönség alakult ki. A tapasztalat azt is mutatja, hogy a történettudomány hatást gyakorol ugyan az új közönségre, de ez a hatás nem kielégítő. Ezért e vándorgyűlésnek az a feladata, hogy a történelmi népszerűsítés javításának terén felmerülő teendőket keresse.

Az eddig elhangzottak azt bizonyítják, hogy az Iskolatelevízió viszonylag jól működik, s ezért is foglalkoztak e kérdéssel sokan. Sokkal fontosabb lenne viszont, hogy arról beszéljünk, ami nem megy jól. Azt kell megvizsgálni, hogy a történettudomány és a közönség közötti vákuumba beáramlik egycsomó ellenőrizhetetlen emocionális, rossz hagyományokból eredő dilettáns produkció. A történelmi tudat formálásakor nemcsak a tudományos népszerűsítő adásokról és az Iskolatelevízió műsorairól kell beszélnünk, hanem olyanokról, „mint a Rózsa Sándor, amelyek kétszer olyan sokat rontanak a magyar történelmi tudaton, mint amennyit őt ismeretterjesztő sorozat segíteni tud”. A televízióban van ismeretterjesztés, csak az arányok rosszak a jó és rossz ismeretterjesztés között.

A továbbiakban *Kosáry Domokos* saját televíziós tapasztalatairól szólva kifogásolta, hogy a televíziós szakemberek túlságosan nagy súlyt helyeznek a formai elemekre. Helyesebbnek tartaná a formai és tartalmi kérdések együttes vizsgálatát. A tapasztalatok azt igazolták, hogy hosszú és absztrakt gondolatsorokat nem lehet a televízióban elmondani. Együttes erőfeszítésekkel lehet kialakítani a megfelelő módszert, amelyben „a verbális, a képi, a dokumentatív stb. elem együttese megfelelő arányban szerepel” s mindez eszköz lesz a gondolati tartalom továbbbítése, a történelmi tudat formálása érdekében.

Befejezésül a hozzászóló helytelenítette, hogy a sajtóban gyakran helyet kapnak teljesen helytelen történelmi nézetek; ez azt jelenti, hogy egyrészt a köztudatban több téves nézet uralkodik, de másrészt az is igaz, hogy „a történelem egy szakma, amibe nem lehet mindenkinek beleszólni”.

Kolonics Ilona filrendező véleménye szerint többen félreértették *Bokor Péter* vitaindítóját, hiszen az ő alkotásai bizonyítják a gondolati tartalom fontosságát. A televízióban viszont a gondolatok közlésének alapvető eszköze valóban a kép, s a képekkel, eredeti dokumentumokkal bizonyított mondanivalónak nagyobb hitele van, mint amit csupán szóban közlünk. A hozzászóló végül azon véleményének adott hangot, hogy a televízióban az igaz történelmi tartalmat a művészet eszközeivel, megkapó és megfogó filmekkel kell kifejezni.

Makkai László vitavezető összefoglalójában több, a vita során felmerült kérdésben fejtette ki véleményét. *Bokor Péter*nek igazat adva a kép elsődlegességét hangsúlyozta, hiszen a televízió a filmhez áll közel, nem a rádióhoz. Azokat a technikai lehetőségeket — vágás, konstrukció, kompozíció stb. —, amelyek a televízióban a képszerűséget biztosítják, *Kosáry Domokos* érvelésének megfelelően a gondolati tartalom kifejezésére kell felhasználni. Tehát mozgósítani kell a képnek, a hangnak minden erejét, a kompozíciónak minden színességét annak érdekében, hogy a különben nehezen hozzáférhető, elég komplikált gondolatok világosabban, jobban kifejezhetőkké váljanak.

A második problémakör az ún. team-kérdés. A televízióadások elkészítéséhez több jó szakember — művész, író, szaktanár — közreműködésére van szükség. Egyetérve *Kosáry Domokossal*, a vitavezető is hangsúlyozta, hogy a történelem szakma, amelybe nem szólhat bele az, aki nem ért hozzá. Ez nem azt jelenti, hogy az írónak nem szabad történelmi regényt írni. *Móricz Zsigmond* nem volt történész, és csodálatos történelmi regényt írt. Ezen a tanácskozáson azonban nem a történelmi témájú művészetéről, hanem a történelem népszerűsítéséről van szó. S ha a televízió történelmi népszerűsítő műsort készít, akkor a történésznek azzal az igénnyel kell fellépnie, hogy az adás a történelmi igazságot közvetítse.

Befejezésül Makkai László hangsúlyozta, hogy a televízió és a film olyan többletet adhat az iskolai oktatásban, amire nagy szükség van, hiszen egy jó népszerűsítő adás, amelyben a történelem, irodalom és művészet együtt jelentkezik, túllépve a „történelemszakmán egy kicsit a művelődéstörténet felé közelít”. Az ilyen lehetőségeket bátran ki kell használni, de sikerre csak akkor számíthatunk, ha az a „bizonyos team, az egymást ellenőrző hármas, a mesterember, a művész és a tudós jól együtt tudnak dolgozni”.

*

A vándorgyűlés 1973. július 3-án *Pölöskei Ferenc* egyetemi tanár elnöklétével „*A film és a történelem*” című téma vitájával folytatta munkáját. Először a „Teherán — Jalta — Potsdam” c. iskolai szemléltetőfilm, majd a „Hideg napok” című játékfilm került bemutatásra.

A vetítések után *Kovács András* filmrendező, a Magyar Film- és TV-művészek Szövetségének főtítkára vitaindítójában pár olyan jelenségre hívta fel a figyelmet, amelyek problémát okoznak a filmek készítőinek, nézőinek, de a történelmet tanítóknak is. Alapvető problémaként jelezte a magyar film történelmi szemléletét, tehát az összes olyan filmünk, amelyik nagyobb érdeklődést vagy vitát váltott ki, az — a külföldiek számára feltűnő módon — történelmi film. E jelenség magyarázatát kutatva hangsúlyozta, hogy ez a sajátosság elsősorban a magyar filmre jellemző, de nem mondható el az olasz neorealista alkotásokról, amelyek egyáltalán nem foglalkoztak a történelemmel; a nagy filmek egyszerűen a márt mutatták be. Ugyanez vonatkozik a francia új hullámra, az angol vagy az amerikai iskolára. Jellemző viszont a történelem felé fordulás a lengyel filmművészetre is. A vitaindító megítélése szerint ennek a jelenségnek az az oka, hogy a mai magyar valóság szorosabban függ össze bizonyos történelmi eseményekkel, helyzetekkel, amelyek az utóbbi száz év magyar történelmére jellemzők, s az emberek gondolkodását meghatározzák ezek az események, „elevenen belejárták a tudatukba, hogy mi történt az utolsó száz évben”. Hasonló a helyzet Lengyelországban is, s ez az ok magyarázza meg a történelem erős szerepét a filmművészetben. Hiszen a feudális vagy polgári hagyományok, a múlt reflexei „szorosan belenőttek az emberek tudatába”, s ezért kell a történelmi filmeknek egyszerre támadniok a nacionalizmust és a feudális maradványokat. Tehát ez a körülmény — hangsúlyozta a vitaindító — nem kényszerhelyzet, hanem egy olyan reagálás a magyar társadalom életére, amely nem kerüli meg ezeket a súlyos problémákat.

A vitaindító előadás második részében *Kovács András* a múlt kínos, kényes kérdéseivel való foglalkozás problematikáját fejtegette. Utalt az ötvenes évek gyakorlatára: az ebben az időben készített filmekben a cselekmény mindig akkor maradt abba, amikor a helyzet a progresszív erők számára kedvezett (Rákóczi hadnagya, Feltámadott a tenger, a Harag napja stb.). E vonatkozásban a vitaindító azon véleményét fejtette ki, hogy jobb, ha nem ezt az utat követjük, hanem vállaljuk a kényes kérdésekkel való foglalkozás kockázatát, s nem engedjük át a terepet sem a kapitalista, sem a nacionalista propagandának. Mivel nem kerülhetjük meg történelmünk kellemetlen epizódjait, — hiszen úgyszólván napirendre kerülnek —, ezért jobb, ha mi magunk szólunk róla.

Befejezésül *Kovács András* a történelemmel kapcsolatos művészet célját abban jelölte meg, hogy ez a művészet a jelen problémáit a múlt problémáival, a múltból hozott előzményekkel teszi érthetővé. Ezt a célt nem érhetik el azok a filmek, amelyek csak a látványos helyszín, ruhák és történet kedvéért játszódnak a történelmi múltban, a jelen problémáira rávilágító igazi történelmi filmljeinket külföldön is megértik, mert értik azon problémákat, amelyekre a film utal.

Lackó Miklós kandidátus, a MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője vitaindítójának bevezetőjében a film és a történetírás kapcsolatáról szövegezte. A történelmi filmek kialakulását elemelve hangsúlyozta, hogy az „egészen újkeletű és középeurópai jelenség”. Ennek oka elsősorban az erre a régióra jellemző társadalmi gondolkodás erősen historizáló szerkezete, „melyet oly nagy történelmi események, forradalmak és háborúk tápláltak, és amely még a filmet is, ezt az eredetileg még történetellenes közeget is, képes volt magához idomítani, s olyan, egy-egy nemzeti közösség számára máig is eleven, művésziileg felhasználható szimbólumrendszerrel ellátni, amivel a polgári nyugat már nem rendelkezik”. Ezentúl szükség volt olyan alkotóan szocialista társadalomszemléletre, társadalmi tapasztalatokra, amely szembeszállt az ötvenes évek historizáló szemléletrendszerével. Végül olyan közszellemre is szükség volt, „amelyben a művész mozgásterrel rendelkezett ahhoz, hogy sokjelentésű mondanivalóját ábrázolhassa”. Ezen okokban jelölte meg *Lackó Miklós* azokat a körülményeket, amelyek hozzájárultak a magyar filmművészet nagy korszakának kialakulásához, s ahhoz, hogy mindanivalója olyan gyakran öltözött

a történelem témáiba. Ez a magyar film elfogadta a társadalmi gondolkodás historizáló közegét, de ezt átalakította a maga újító törekvéseire.

Lackó Miklós a továbbiakban azt a kérdést vizsgálta: az elmúlt évtized ún. történelmi filmjei mennyire tekinthetők történelmi filmeknek? Egyetértve Kovács András felfogásával, az előadó aláhúzza, hogy nem a hagyományos értelemben vett történelmi filmekről van szó, ezek a filmek többnyire nem a régi történelmi események emlékét idézik, „témájuk nem a lezárt múlt, hanem a még befejezetlen, a máig is megoldatlan, kegyetlenül eleven múlt.” Az előadó kiemelte, hogy Jancsó s Kovács András filmjeiben milyen gyakori a Magyar Tanácsköztársasággal való foglalkozás; ezek a filmek arra törek-szenek, hogy a magyar történelmi tudat szerves, eleven részévé tegyék 1848 mellett a későbbi forradalmi sorsfordulókat is. Az e filmeket átható társadalomszemlélet kiemelte a forradalmak korát a formális ünnepélyesség világából, s szembefordult a hagyományos magyar historizálás szemléletmódjával. A magyar filmművészet alkotásai a különböző irányzatoknak és alkotóknak megfelelően különböző módon és formák között valószínűsítették meg elképzeléseiket, de mégis számos közös vonás fedezhető fel bennük. „Legjobb alkotásaik mindinkább kivetik magukból a romantikus, nacionalista műltszemléletet, az automatikusan érvényesülőnek hitt haladásgondolatot, a felszínes történeti analogizálást, a szép, hősi múltbeli példákkal való szellemi megnyugtatósnak, vagy a politikai pragmatizmus történelmi alátámasztásának a szolgálatát.”

Mindezek alapján Lackó Miklós a magyar történelmi filmeket négy irányzatba sorolta. Az első típusba tartoznak a népi szemléletű filmek, amelyek mély belső átéléssel ábrázolták a nép szociális problémáit, „a hagyományosnak mondható népi társadalmi és történelemszemléletet nem igen lépték túl, a társadalmi élet modern problémáit kevésbé tudták a maguk sokrétűségében ábrázolni, de egysíkúságukban is a népi szociális elkötelezettség nemes eszméit terjesztették”.

A második típusba tartoznak a nemzeti önkritika és önbírálat filmjei, így a vándorgyűlés során bemutatott Hideg napok, amely széleskörű megrendülést és éles vitákat kiváltva bizonyította a sokáig elmaradt nemzeti önkritika szükségességét.

A harmadik típusba sorolta az előadó a Jancsó-filmeket, amelyek megőrizték az új magyar filmművészet közeletti beállítottságát, egységre foglalva a befejezetlen múltat és jelent, feszegették a közelmúlt és a jelen nagy társadalmi kérdéseit.

Végül a negyedik történelmi filmtípust a Petőfi 73 testesíti meg, amely az előadó szerint radikálisan szakít „a nemzeti és középeurópai történelem kizárólagos drámai-tragikus szemléletével — egy, a távolabbi és a közelebbi — a múlt nagy sorsfordulói által le nem nyugózott, vagy a lenyűgözöttségtől szabadulni akaró, új, ifjú és szabad társadalmi közérzet vágya jegyében.”

Lackó Miklós befejezésül nyomatékosan aláhúzza, hogy a felsorolt filmtípusok bizonyítják az elmúlt évtized magyar történelmi filmjeinek gazdag művészeti eredményeit, amelyek egyúttal visszahatva, „megújítják a dokumentum- és a komoly értelemben vett ismeretterjesztő film műfaját”.

A felkért hozzászólók közül *Farkas Márton* kandidátus, a Hadtörténelmi Intézet osztályvezetője a Művelődésügyi Minisztérium kezdeményezésére készült iskolai oktató-filmekről szól, amelyek többnyire eredeti híradó- és dokumentumfilmek összevágásából készültek, különböző ábrák, térképek, diagrammok beiktatásával. A hozzászóló rámutatott a filmek készítésének nehézségeire: egyrészt a világháború alatt megsemmisült a magyarországi filmarchívumok anyagának jelentős része; másrészt technikai problémák is felmerültek a filmek átalakításával kapcsolatban. Ennek ellenére az eddig készített filmek az oktatás folyamatában jól felhasználhatók. Ugyanakkor jelezte e filmek felülvizsgálatának szükségességét, hiszen ma már a történelemtanítás jóval magasabb szakaszba lépett, sokkal több követelményt támasztanak mind a pedagógusok, mind a gyerekek az oktató-filmekkel szemben. *Farkas Márton* javasolta a történelmi tárgyú oktató-filmek tematikájának bővítését is, így utalt technika-történeti, illetve művelődéstörténeti összefoglalások hasznosságára, szükségességére. Ugyanakkor felvillantotta a nemzetközi együttműködés megszervezéséből adódó lehetőségeket is, tehát nálunk meg nem levő filmanyagok behozatalát, vagy nemzetközi kooperációval oktató-filmek készítését. Végül javasolta, hogy a pedagógusok, a nevelésmélet és a gyakorlati pedagógia tudósai és film-szakemberek közösen alakítsák ki a kombinatív órátípusnak megfelelő, annak didaktikai igényeit figyelembe vevő film elkészítésének módját és a filmek oktató-nevelő célkitűzéseit is szem előtt tartó szerkesztését.

Nagy Ferenc, a Párttörténeti Intézet munkatársa hozzászólásában arra hívta fel a figyelmet, hogy bár az utóbbi három esztendőben figyelemre méltó gazdagodást tapasztalunk a dokumentumfilm terében, mégis e filmek közül viszonylag kevés foglalkozik kifejezetten munkásmozgalom-történeti kérdésekkel, főleg kevés a hétköznapi problé-

máival. Ha voltak is ilyen próbálkozások, ezek nem jártak közönségsikerrel. A munkásmozgalom történetével kapcsolatos problémákkal, „kényes kérdésekkel” összefüggésben kiemelte, hogy ezek szoros kapcsolatban vannak az étellel, s megtárgyalásuk a közönség és a film szorosabb kontaktusát eredményezheti. Azonkívül ma már ezekhez a problémákhoz kellő meggyőződéssel és a társadalom kérdéseiben való segítség szándékával hozzá is lehet és hozzá is kell nyúlni, és ez az egyedüli biztosítéka annak, hogy ezek a témák is közelebb kerüljenek a mindennap emberéhez, közelebb kerüljenek a tudatához, s így valóban a hétköznapi ember történeteszemléletének részévé válnak.

Waczulik Margit gyak. vezető tanár hozzászólásában először az oktató-filmek felhasználásának időszerűségét és módszereit vizsgálta. Ezután a külön, sajátos forrástípusba tartozó képi dokumentumok, a fotók, hanglemezek, magnószalagok, hangos filmek felhasználásával kapcsolatos tanári feladatokat elemezte.

A vitában elsőnek felszólaló *Szabó Miklós*, a Történettudományi Intézet munkatársa a vitaindító gondolatmenetéhez kapcsolódva szintén azon véleményének adott hangot, miszerint a kelet európai társadalmak sokkal szorosabban kapcsolódnak a múlthoz, mint a nyugatiak, sokkal inkább érzik azt, hogy jelenlegi problémáik megoldásába belejátszik a múlt is. Ezután elemezte azokat az irányzatokat, amelyek a kelet európai filmművészet utolsó húsz évében alakultak ki a közelmúlt történetéhez való viszonyunk ábrázolásában. Ezzel kapcsolatban részletesen tárgyalta *Wajda* művészi munkásságát, aki a múlt lengyel történetéből a nemesi réteg magatartását, a reménytelen szembeszegülést ragadta ki. A másik — eltérő — ábrázolási lehetőség: a groteszk. Itt elsősorban a csehszlovák filmművészetre utalt, amely ezen a módon dolgozta fel a közelmúltból vett témát, a történelemnek kiszolgáltatott kisember esendőségét. *Szabó Miklós* végül összevetette ezekkel az ábrázolási módszerekkel a magyar filmművészetet, amely nem alkalmaz teljesen más megoldásokat, bár ez a két véglet sem alakult ki ennyire. A hozzászóló viszont arra is rámutatott, hogy ugyanakkor több, a történelmi közelmúltban játszódtak magyar film a vígjátéki megoldás felé hajlik, bár ennek csak akkor van létjogosultsága, ha valóban teljesen felszámoltuk már a kipellengérezett jelenségeket.

Szekfű András, a Tömegkommunikációs Kutatócsoport munkatársa a Petőfi 73 c. film hatásának budapesti gimnazisták körében történt vizsgálatáról számolt be. A megkérdezett diákok 33%-a szereti a többi tárgynál jobban a történelmet, míg 18%-uk a többinél kevésbé. A politika nagyon érdekelt 18%-ot, kissé 65%-ot, nem érdekelt 15%-ot. A filmről általában közepes, illetve kedvező véleményt mondtak. A megkérdezettek nagy többsége állást foglalt abban a kérdésben is, hogy jelenleg Magyarországon szükség van-e a „békés forradalmárok” tevékenységére. A Kutatóközpont folytatja a vizsgálatot, vagyis a feldolgozást más diákcsoportokra is kiterjeszti, illetve összeveti és elemzi a választásokat, vizsgálva, hogy azok milyen összefüggést mutatnak a diákok tanulmányi eredményével, származási hátterével, s kiterjeszkedik egyéb vonatkozásokra is.

Bácskai Mihályné szakfelügyelő (Szentes) a rádió, a film és a televízió iskolai nevelési felhasználhatóságának pszichológiai problémáit vetette fel. Ezután a filmek különösen erős szemléletformáló hatásáról beszélt. Igen fontosnak tartotta, hogy a kommunikációs tudatformáló eszközök valóban segítséget nyújtsanak az iskola személyiségalkotó munkájához.

Ságvári Ágnes kandidátus, a Fővárosi Levéltár igazgatója először arról szólt, hogy míg a 40–70 éves alkotó történészek nagyjából azonos élményanyaggal rendelkeznek, s hasonló a szemléletük, addig a náluk fiatalabbak a személyes élmények hiányában lényegesen másként látják a dolgokat. Itt utalva a Fényes szelek körüli vitára, azt emelte ki, hogy mi tulajdonképpen sok esetben a saját múltunkat vitattuk, s nem azt, hogy kinek szól, mit mond, mit akarunk vele elérni. Ebből a hozzászóló azt a következtetést vonta le, hogy sokkal komolyabban kell vennünk a *Lackó Miklós* által is tárgyalt negyedik filmtípust, mert az összes szociológiai felmérés is azt mutatja, hogy „egy más közegnek írunk, más közegnek szólunk, mint amilyenek mi vagyunk”. Ezután a népi demokratikus korszak kutatásának problémáit vetette fel: így utalt arra, hogy a magyar történettudomány nem méltatta eléggé az iskolák államosításának évfordulóját, s nem foglalkozott eléggé — a centenáriumi ellenére sem — a fővárosi újkori, főleg 1945 utáni történetével sem. Végül a jövő tanár-generáció szempontjából is problematikusnak vélte azt a körülményt, hogy az új levéltári körrendelet csak 1939-ig engedélyezi a kutatást.

Bán Péter tanár (Eger) a művészet és a tudomány nyelvének differenciáit elemezve kifejtette, hogy a művészet a maga eszközzel és a tudomány a maga objektívációs rendszerével az emberformálás szemszögéből hasonló célt képes elérni. Ennek következtében ha egy történelmi film jó film, akkor annak jónak kell lennie mind a történelmi tudományos közvélemény, mind a filmesztéta szempontjából is.

Czúth Béláné szakfelügyelő (Szeged) hozzászólásában abból indult ki, hogy a kínos dolgok felvetése a film nyelvén, egyáltalán a művészetek nyelvén azért is nagyon fontos és halaszthatatlan tényező, mert a filmet több ember nézi meg, mint ahányan a szaktudósok munkáját olvassák. A kényes kérdések felvetése és megoldása pedig nemcsak a mi további életünkhöz, a jövő generáció felneveléséhez szükséges, hanem a jelenünkhöz is, mert a Hideg napok azt fogalmazta meg a film nyelvén, amit a költő korábban a költészet nyelvén: „rendezni végre közös dolgainkat” — ez mindnyájunk érdeke. Ebben látja a film értékét is, hiszen általánosan emberi problémát fogalmaz meg: a kisember felelősségét. Az oktatófilmek elavulását illetően helyeselte Farkas Márton megjegyzését, s a szöveg javításának fontosságát emelte ki.

A vitaülés az elnöklő *Pölöskei Ferenc* rövid, összefoglaló zárszavával ért véget.

*

A vándorgyűlés tanácskozásait 1974. július 3-án délután *Hanák Péter*, a Történettudományi Intézet osztályvezetője elnökletével „*A rádió és a történelem*” című téma megvitatásával folytatódtak. A vándorgyűlés résztvevői a vitaindítók illusztrálásaként pár részletet hallgattak meg az iskolarádió, illetve a történelmi ismeretterjesztő sorozatok adásaiból.

Benda Kálmán kandidátus, a Történettudományi Intézet főmunkatársa vitaindítója bevezetőjében összehasonlította azokat a kérdéseket, amelyeket föltehetünk a történész és a rádió, illetve a televízió vonatkozásában. A kérdések megegyeznek, de a válaszok megvizsgálása már jelentős eltérést mutat, hiszen azok a problémák, amelyekkel a televízió még küszködik, a rádióban már szinte megoldódtak. Lényegbeli különbség a televízió és a rádió történelmi műsorai között, hogy az utóbbinál a népszerűsítést maguk a történészek végzik, tehát megoldottnak tekinthető az az alapvető kérdés, hogy a történelmi népszerűsítés a történelem legmodernebb, legfejlettebb, a „szakma” által is elfogadott álláspontot közvetíti. Ennek következtében történész-körökben nagyon jó vélemény alakult ki a rádióknak történelmet népszerűsítő munkájáról. Nagyon jól bevált az a gyakorlat is a rádióban, hogy egyes művészeti jellegű műsorok történelmi vonatkozásait a történész megbíráhatja. *Benda Kálmán* pár példával illusztrálta az elmondottakat: így utalt arra, hogy amikor egy szombat este a televízió bemutatta a *Desirée* c. filmet, másnap délelőtt a rádiólexikon megszólaltatta a történészt a film történeti alapjáról; megemlítette a rádió Csák Mátéről szóló műsorát, amely a Madách színdarab kapcsán arról szólt, hogy a történelem Csák Mátéja és a darab hőse hogyan viszonyul egymáshoz — mindebből a vitaindító arra következtetett, hogy a történész még a nem kifejezetten történelmi műsorokkal kapcsolatban állásfoglalásával is orientálhatja a közvéleményt.

Benda Kálmán a továbbiakban a történelmi ismeretterjesztés céljait s a rádió idevonatkozó feladatait határozta meg. A historizmus kora ugyan már nem támasztható fel, a történészeknek a múlt század második felében elfoglalt közéleti jelentősége eltűnt, de a történetírás társadalmi funkciója nem szűnt meg. A múlt örökségével számolni kell, hiszen a múlt ismerete reális szemléletre nevel, s megtanít eligazodni saját problémáinkban. „A múlt megismerése tehát hozzásegíti a saját műsorok problémái közötti eligazodáshoz, mai helyzetünk megértéséhez, a jelen és a jövő lehetőségeinek reális felméréséhez”. A múlt megismerése a tudat formálása szempontjából is igen lényeges. Hiszen csak akkor beszélhetünk egységes nemzeti közvéleményről, ha a társadalom különböző osztályai a nemzeti múlt kérdéseit azonos szempontból ítélik meg. Az előadó hivatkozott a vándorgyűlés első napján bemutatott érdekes társadalmi felmérésre, amely szerint ma is jelentős különbség van egyes társadalmi osztályok és rétegek történelmi tudatában; egészen eltérő képet őriznek saját múltjukról, a nemzeti történelemről; s a régi világból örökölt szemlélet maradványainak hatása néha erősebb, mint a tömegkommunikációs eszközöké. *Benda Kálmán* megítélése szerint az a probléma, hogy a rádió ismeretterjesztése nincs tekintettel az iskolai végzettségre, „az öröklött társadalmi hagyományoktól függő tudás és szemléletbeli különbségekre”. A csekély számú rétegműsor következtében a történelmi ismeretterjesztő előadások az érettségizettekhez szólnak — kivéve az iskolarádió adásait —, tehát ismeretterjesztésünk megrekedt egy kimondottan értelmiségi színvonalon, s meg sem kísérelte lefelé áttörni a kereteket. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban az előadó elsősorban a történészek mulasztásaira, feladataira mutatott rá.

Benda Kálmán vitaindítójának befejező részében az ismeretterjesztő műsorok módszertani vonatkozásaival foglalkozott. Az elmúlt években a rádióelőadások módszerben jelentősen fejlődtek. A felolvasásokat felváltotta a betétekkel színezett ún. „dokumentált előadás”, de ma már ritka ez a módszer is; helyét a beszélgetés, a riport foglalta el. Az esetek többségében a kérdező maga is történész, problémákat felvető vitapartnerként vesz részt a beszélgetésben. Végül újabban terjedő, hasznos — komplexebb látásra nevelő — forma, amikor a különböző szaktudományok képviselői vitatnak meg történelmi problémákat.

Kerekes István, a Magyar Rádió szerkesztője vitaindítójában abból indult ki, hogy a rádió kedveli a történezműsorokat, s ez megmutatkozik abban, hogy a társadalomtudományok közül a történelemtudománynak vannak a leggazdagabb hagyományai a rádió műsoraiban. Ez a társadalmi szemléletnek, igénynek, s a tudományos kutatásoknak a függvénye. Ezen túlmenően a történelem tárgyánál fogva több olyan érzelmi kontaktust tud találni az emberekkel, amire más tudományágak nem képesek.

A vitaindító a továbbiakban arról szól, hogy a rádiós ismeretterjesztés elmúlt 25 évében két korszakot lehet megkülönböztetni. 1956-ig elsősorban a letűnt kor bírálata, kritikája, a leleplezés dominált. A második korszakban „a történelem módszereivel, eszközeivel keressük helyünket, szerepünket a világban, a világtörténelemben”. Ezzel kapcsolatban rámutatott a dokumentáció fontosságára — elsősorban hivatkozva Karsai Elek dokumentum-műsoraire —, hiszen ezek az adások „megadták a hallgatónak azt az örömet, hogy a szájbarágás, merev értékelés helyett a dokumentumok megismeréséből önmaguk vonják le a tanulságokat”.

Kerekes István ezután a Rádió történelmi műsoraiból bemutatta hangsúlyozta, hogy a rádióban egyetlen műfajnak sincs kizárólagos jellege, tehát a dokumentum-műsorok mellett szükség van az egyszerű előadásokra, a tudományos riportműsorokra, ahol a beszélgetésekben nagy szerepe van a modern kérdésselvetéseknek. Utalt a „Diplomaták jelentik” c. sorozatra, amelyben beszélgetés párosul dokumentumok bemutatásával. Nyomatékosan hangsúlyozta a réteg-műsorok szükségességét, a „Ha még nem tudnánk” című tudományos magazin-műsorra utalva kifejtette: a műsorok feladata az, hogy tartalmilag és formailag minél szélesebb rétegekhez szóljanak, az egyszerű emberekkel megismertessék a történelmet. Ugyanakkor elhangzanak a kvalifikáltabb társadalmi rétegeknek szóló műsorok is. Ez a műsортípus a történelmi figyelő, amely azt a feladatot vállalta magára, „hogy igyekszik szellemi közéletünk éppen aktuális, nyüzsgő darázsfszékbe nyúlni”. Ennek a műsортípusnak pedig az a funkciója — összegezve végül Kerekes István —, hogy a történészek más tudományágak képviselőivel „egy-egy új könyv, egy-egy új cikk olvasásakor egy-egy új probléma felbukkanásakor a bennük felismert gondolatokat közreadják, megfogalmazzák, elbeszélgessenek azokról”.

A vitaindító referátumok elhangzása után a felkért hozzászólók közül elsőnek *Sándor Györgyné*, az Iskolarádió történelmi szerkesztője kapott szót. Tájékoztatta a hallgatóságot a történelmi rovat elmúlt évekbeli munkájáról. Körülbelül hat esztendeje készülnek rendszeresen adások az általános- és középiskolás diákok részére. „A műsorokkal a tanulók történelemszemléletét kívánjuk formálni, alakítani; elemzőképességüket, dialektikus gondolkodásukat fejleszteni.” A műsorok elsősorban hiteles forrásokra, dokumentumokra épülnek, s bizonyos mértékben arra is törekednek, hogy kifejlőssék a fiatalokban a hírforrásokkal szemben szükséges kritikai, szelektív magatartást. Sándor Györgyné megítélése szerint a tömegkommunikációs eszközök sokat segítenek a tanároknak a korszerű didaktika kialakításában, hiszen az iskolarádió történelmi műsoraik feladata a témaválasztásban, a kivitelezésben az iskolai tananyag kibontása, mélyítése, didaktikusabb feldolgozása.

Az Iskolarádió műsorai a pedagógusokat is segítik tudásuk, ismereteik gyarapításában, módszertani kultúrájuk fejlesztésében. A hozzászóló idézte budapesti tanárok véleményeit („...Az Iskolarádió adásai nagymértékben szolgálják a történelemtanár továbbképzését is... Az itt hallottak gyakran a pedagógusok számára is újak. Vagy egyes részeiben azok... Még nagyobb jelentősége van annak, hogy igen sok módszertani ötletet, fordulatot kapunk, amit más órán is felhasználhatunk...”), amelyek mind azt hangsúlyozták, hogy az Iskolarádió műsorai nemcsak a tanulóknak, hanem a tanároknak is szólnak.

Sándor Györgyné a továbbiakban ismertette az iskolarádió által készített történelmi műsorokat. Az általános iskola ötödik-hatodik osztályosai számára 10 perces műsorok készülnek az ókor világról (Iskola és játék az ókori Görögországban; Időszámítás és időmérés stb.), történelmi mondásokról és szállóigékről („Heuréka”, „Ave Caesar” stb.). Az általános iskola hetedik-nyolcadik osztályosai számára készülnek a történelmi társasjátékok. Ez a rejtvényes feladatokra épülő komplex történelmi műsor igen népszerű;

egy-egy havonta jelentkező adás után 80 — 140 levelet kap a szerkesztőség az ország különböző helyéről. A középiskolások részére 20 perces műsorok, történelmi kislexikonok, azaz fogalommagyarázatok készülnek. 70 igen fontos gazdasági, társadalmi, kulturális, politikai fogalom került feldolgozásra, s a pedagógusok kívánságára ez három kötetben meg is jelent. Most készül e sorozat második kiadása. Ugyancsak a középiskolásoknak készülnek a portréműsorok, azaz 30—40 perces adások, az egyetemes és magyar történelem kiemelkedő személyeiről szóló adások.

A hozzászóló méltatta az iskolarádió rangos szerzőgárdáját, majd diákok véleményeit idézte az elhangzott műsorokkal kapcsolatban: „... A magnószalagra felvett téma gazdag kifejtése a diákok tanulását könnyíti meg. Érdekesen világítja meg egy-egy fogalom lényegét. Érthetőbbé teszi tankönyvünk szövegét. A tanítást is megkönnyíti és részemre az órát hangulatosabbá, érdekesebbé változtatja... A történelmi műsor megkönnyíti a történelem tanulását, s ami nagyon fontos, érzelmileg is olyan nagy hatással van az emberre, hogy szinte lehetetlen elfelejteni... Kifejezetten öröm számunkra olyan szöveget hallani, amit megértünk, ami a lehető legnagyobb mértékben közvetlen hangú a sok száraz tényi közlő tankönyvek után.”

Befejezésül Sándor Györgyné közölte, hogy az elmúlt tanévben kb. 400 magnószalagot vásároltak az általános és középiskolák. Egy-egy szalagon 3—4 történelmi műsor van, s mindkét iskolatípus adásai szerepeltek a műsoron. A pedagógusok kérésére a műsorokat az iskolarádió szövegeknyvben is közreadta. A köteteket a Magyar Rádió díjtalanul bocsátotta az iskolaügy rendelkezésére, hogy ezzel is segítse a tanárok és diákok munkáját.

Filla István, a Fővárosi Pedagógiai Intézet vezető szakfelügyelője elismeréssel szólt az iskolarádió műsorairól, azok célkitűzését helyesnek, tartalmát és felépítését célravezetőnek, az elképzeléseknek megfelelőnek tartotta. Az egyes műsorok nem helyettesítik az iskolai oktatást, de azt sok tekintetben eredményesen kiegészítik, színezik. Felhasználásokat megkönnyíti, hogy a műsorok összhangban vannak a tantervi követelményekkel, s a „tankönyvek feldolgozásánál szélesebbkörűen tárják fel az összefüggéseket, világítják meg a fogalmakat”. Megítélése szerint az eleven, élethű korpépet festő műsorok nagy érdeme az is, hogy a tudomány legújabb eredményeit tükrözik. A forrásanyagokat kitűnő színészek tolmácsolják, s így a műsorok „egyaránt megragadják az értelmet és az érzelmet, és a műsorok a nagyközönség számára is érdekesek és élményt nyújtanak”.

A televízióval szemben a műsorok szalagra rögzíthetők, s így az adások időpontjától függetlenül beilleszthetők a tanítás folyamatába. Ebből a szempontból igen hasznosnak minősítette az iskolarádió kiadványsorozatát, mert e füzeteket a tanárok segédeszközként szemléltetésre felhasználhatják.

Hozzászólásának második részében Filla István a fővárosi tapasztalatok ismeretében az iskolarádió műsorainak felhasználásáról szólt. „Noha a történelemtanárok egy része ismeri a rádió-adta lehetőségeket, az említett kiadványok révén többen az egyes műsorok tartalmát is —, az adások egyenes vételére ritkán kerül sor. Az úgynevezett »rádió-óra« beiktatása csak 4%-os. Elsősorban ott kerül rá a sor, ahol szaktantervi tanítás folyik, ahol az audiovizuális eszközök és ismeret-hordozó anyagok rendelkezésre állnak, s az osztályok mozgatása órarendi vonatkozásban könnyen megvalósítható. Lényegesen gyakoribb az órán a magnó beiktatása és a műsorok egyes részeinek lejátszása.” Filla István hangsúlyozta, hogy a Fővárosi Pedagógiai Intézet a korszerű oktatás fontos és eredményes eszközének tartja az iskolatelevízió és az iskolarádió műsorainak felhasználását. Ezért a továbbképzési foglalkozások s egyéb megbeszélések programjába beiktatták a tömegkommunikációs eszközök felhasználása gyakorlati kérdéseinek megbeszélését.

Filla István kénytelen volt megállapítani, hogy az óralátogatások tapasztalatai vegyes képet mutatnak. Annak ellenére, hogy komoly előrelépés történt a korszerű oktatás irányába, „a korszerűség még nem az oktatás-nevelés tartalmában jelentkezik elsődlegesen, hanem formális elemek állnak előtérben. Általánossá vált már az audiovizuális eszközök használata, de a rendelkezésre álló ismerethordozó anyagot a tanárok nem használják fel kellő mértékben.” A tanárok megszokták a kötött, szabályos órákat, s határozottan észrevehető az újtól való idegenkedés, nehéz az elszakadás a beidegződött gyakorlattól. Ugyanakkor tagadhatatlan — állapította meg a hozzászóló —, hogy a tanárok „megértették korunk követelményeit, s ha lassan is, de az új felé, a korszerű felé haladnak”. Országszerte folynak kísérletezések, próbálkozások; tehát a „rádiós-óra” módszereinek kimunkálása most van folyamatban. A tanárok a műsorok egyes részeit — elsősorban forrásokat — illusztrációs anyagként mutatják be. A műsorok teljes bemutatására csak a legkiválóbb tanárok vállalkoznak. Ilyenkor a tanulók előzetes megfigyelési

szempontok alapján hallgatják a műsort, s az óra a tanár és a tanulók közös megbeszélésével fejeződik be. A teljes műsorok bemutatására általában azért nem kerül sor, mert a műsorok nem mindig összhangban a tantervben megállapított didaktikai egységgel, amellelt „a műsor túlságosan kiszolgál”, azaz nem ad elég teret a tanulók aktivizálásához. Ezért a hozzászóló rámutatott a műsor és az iskolai gyakorlat egyeztetésének fokozott szükségességére.

Filla István befejezésül hangsúlyozta, hogy az iskolarádió, iskolatelevízió szerepe a következő években megnövekszik a tananyagcsökkentés következtében. Javasolta, hogy az iskolarádió vegye figyelembe a tananyag módosítását, s az elhagyandó részekre szenteljen nagyobb figyelmet, így iktasson be az iskolarádió műsorprogramjába több kulturális és technikatörténeti műsort. Végül az általános iskolai tanárok kérését tolmácsolta: kapjanak az általános iskolák minél több narratív jellegű műsort, hiszen az iskolarádió történelemadásainak ezek a tanulók a leghűségesebb hallgatói.

Karsai Elek, az Országos Levéltár főlevéltárosa hozzászólásában a történelmi rádióműsorok kritikájának hiányát hangsúlyozta. „1955 óta tartok rádióelőadásokat, de tudomásom szerint ez az alkalom az első, hogy megbeszélhetjük e speciális rádiós műfaj gondjait, problémáit.” Sem a napi sajtó, sem a szakfolyóiratok nem vállalkoznak semmiféle kritikai elemzésre. A hozzászóló kifogásolta, hogy a szakfolyóiratok szerkesztőcsépei nem gondoltak arra, miszerint rovatot nyissanak a rádió és a televízió történelmi adásainak figyelésére, esetleges kritikai elemzésére. Megítélése szerint „a rádió és a televízió a történészek szemében nem volt méltó fórum tudásuk, legújabb kutatásaik közreadására, ismereteiknek a tömegkommunikációs csatornákra való terjesztésére”. A frontáttörést e szemléletben a hozzászóló a 60-as évek elejére helyezte, s hangsúlyozta, hogy nem tapasztalható megtorpanás, s egyre jobban éleződik a vitakedv is. Ugyanakkor helytelenítette azt a körülményt, hogy „mindaddig nem történt kísérlet arra, hogy a történelmi ismeretterjesztés eddigi tapasztalatait mi magunk összegezzük és a megfelelő általánosítások után eljussunk a szükséges következtetésekhöz”. *Karsai Elek* befejezésül utalt Hanák Péter ötletére, amely szerint meg kellene vitatni a történelmi műsorkészítés módszertani problémáit, „hogy magasabb szinten művelhessük azt, ami igazán nagyon fontos”, a történelmi ismeretterjesztést.

Ságvári Ágnes, a Fővárosi Levéltár igazgatója hozzászólásában nagyon szerencsésnek minősítette a vándorgyűlés témaválasztását, hiszen a történelmi évfordulók amúgyis szükségessé tették a rádiósok és történészek együttműködését. Ezután rámutatott a történelmi sorozatok népszerűségére, a fiatal korosztályoknak az elmúlt 50–100 év eseményei utáni érdeklődésére. Véleménye szerint bizonyos fokig problematikus, hogy a műsorokat történészek írják, szerkesztik, mivel így a viták lehetősége kizáródik. Helyesebbnek tartaná, ha a komplexititás szellemében a vitákba, a műsorok szerkesztésébe jobban bevonnák a társadalomtudományok képviselőit, hiszen így inkább kibontakozhatnék a valódi vita. Ezzel kapcsolatban vetette fel azt a kérdést, „jobb-e az egy rádióadásnak, ha befejezett a vita”, tehát a kiindulópontot konzekvens befejezés követi „és akkor ez tulajdonképpen egy tanóra” — vagy pedig maradjon a vita adott esetben befejezetlen?

A következőkben *Ságvári Ágnes* az „egységes nemzeti kép, egységes nemzeti ismeretterjesztés” problémáját fejtegette. Véleménye szerint minden réteghez egyformán szóló egységes nemzeti propaganda nem szükséges. Mivel az iskolarádió is külön adásokkal fordul az általános, illetve a középiskolás diákokhoz, akkor teljességgel megoldhatatlan feladat „a mi ismeretterjesztő műsorainkat egyformán adni minden réteg számára”. Az egységes nemzeti kép kapcsán pedig a következőket mondta: „Ha egységes és nemzeti a kép, akkor tulajdonképpen csak egy felfogást tudunk elviselni egy történelmi korszakról, s én azt nagyon károsnak, veszélyesnek tartanám.”

A hozzászóló javasolta az igények tisztázását; tehát az, hogy a történészek határozzák meg a témákat, tulajdonképpen egy „közbeeső állomás”, s most a közönség kívánásainak megfelelően a történészek kapják meg azokat a kérdéseket, „amelyekre válaszolni kell, s amelyek az embereket minden vonatkozásban foglalkoztatják”. Emellett *Ságvári Ágnes* javasolta a budapesti szanálásokkal, Budapest múltjával kapcsolatban a történészek bevonását, közreműködését a vegyes — nem történelmi — műsorokba. Befejezésül a történelmi fogalmaknak a dokumentumműsorokban történő újabb tisztázását kérte, mert véleménye szerint mind kevesebb a mindenki által egyformán értelmezett fogalmak száma.

Süle Sándor szakfelügyelő felszólalásában a tantárgyi koncentráció jelentőségével foglalkozva, e vonatkozásban is aláhúzta az iskolarádió fontos szerepét. A különböző tantárgyak új módszereket keresnek, viszont alig építenek egymásra, nem veszik figyelembe az egymásnak nyújtható segítséget. Ezért a „Történelmi társasjáték” című műsor

összeállítói igyekeztek megvalósítani a tantárgyi koncentrációt: „A történelmi ismereteket kapcsoljuk az irodalomhoz, a zenéhez. Szűkebb határokon belül irodalmat, olvasmányokat is ajánlunk. Amikor csak mód van rá, képzőművészeti kérdéseket is adunk. Úgy tűnik, a hallgatók figyelme jobban fenntartható így, s szélesebb hallgatótábor is bevonható.” Süle Sándor ezután pár módszertani megjegyzést fűzött a magnetofonnal tartott történelemóra tanári tevékenységére vonatkozóan, majd befejezésül javasolta, hogy a munkásmozgalom kiemelkedő alakjainak népszerűsítése érdekében az iskolarádió nyugtson segítséget egy magnó-sorozat elkészítésével.

Szabó Ágnes kandidátus, a Párttörténeti Intézet munkatársa először pár adattal alátámasztotta Karsai Eleknek a sajtó érdektelenségéről tett észrevételeit. Megállapítása szerint történelmi adásokról csak ritkán olvashatunk kritikát; a vidéki sajtóorgánumok is csak akkor reagálnak, „ha az adás szűken-vetten saját megyéjük kérdéseit érdekli”. Igen veszélyesnek találta a sajtó részéről e műsorok iránti érdektelenséget, mert ez egybeesik a történeti ismeretanyag csökkenésével. Saját oktatói tapasztalatával is megerősítette a Hunyady György előadásában közölt felmérés adatait, arra vonatkozóan, hogy a történelem iránti érdeklődés társadalmi méretekben visszaszorulóban van, s a magyar munkásmozgalom történetét tanulmányozó hallgatók történelmi ismeretei is évről évre csekélyebbek. Mivel a következő években a történelem oktatásának óraszámja csökkenni fog, ezért növekszik a rádió ismeretterjesztő feladata.

A továbbiakban érdekes javaslatot terjesztett elő a hozzászóló a történelem egyes szakágai közötti jobb kapcsolat kiépítése érdekében. Elgondolása szerint olyan csoportot kellene létrehozni, amelyben „a történelem egyes szakágainak művelői dolgoznának együtt és készítenének esetleg egész korszakokat — lehetőleg a teljességükben — bemutató anyagokat. Tehát olyan rendszeres, időnként elhangzó, hosszabb időtartamú műsorokat ajánlanék, amelyekben egyes korszakok teljességükben, politikai, gazdaságtörténeti, munkás- és kultúrtörténeti összefüggéseikben kerülnének bemutatásra.” E műsorok készítésénél természetesen az ismeretterjesztés és szórakoztatás egyaránt fontos szempont lehetne, s megvalósítása a történettudomány minden ágára hasznát biztosítana. Így a felszabadulás közelebbi 30. évfordulója alkalmából konkrétan javasolta az előző 25 év minden korábbiánál részletesebb megismertetését: „Meg lehetne ismertetni azokat az összefüggéseket, okokat és okozatokat, amelyek a társadalomban nemesak pozitív irányban hatottak, hanem visszahúzó erőként, tehertételként megmaradtak a későbbi történelmi korszakok számára is.”

Szabó Ágnes kifogásolta a rádióműsorok túlzott évforduló-centrikusságát, s hangsúlyozta, hogy a munkásmozgalom hétköznapijainak bemutatása esetleg jobban segíthet a történelemszemlélet kialakításában. Befejezésül arra hívta fel a figyelmet, hogy a rádióknak kellene gondoskodnia a visszaemlékezések archiválásáról. „Elképzelhető, hogy vannak olyan történeti események, amelyeknek hovatovább már csak egy létező, élő tanúja, résztvevője van. Gondolatait, hangját helyes ha megőrizzük a rádió szalagjain.” Ugyanakkor felvetette az adások időpontjának, időtartamának problémáját, s sajnálattal jegyezte meg, hogy a kitűzött jó célt nehezen érhetik el a késő esti időpontban sorrakerülő műsorok.

Vadász Sándor kandidátus, egyetemi docens hozzászólásában hangsúlyozta, hogy a rádió lényeglátásra nevel; „minden rádióadásnak legalábbis a legalapvetőbb kérdéseket fel kell vetnie, sőt azokat ki kell domborítania”. Mivel a történelmi törvényszerűségek emberek cselekedetein keresztül érvényesülnek, ezért nagy a fontossága a történelmi portrék megrajzolásának. E vonatkozásban utalt a „Diplomaták jelentik” sorozatra, amely igyekezett bemutatni a két világháború közötti időszak jelentős történelmi figuráit.

A felszólaló az ismeretterjesztő műsorok fő problémáját abban látta, hogy azok érzelmiileg nem tudnak hatni a tömegekre. A TIT és a rádió felmérései ugyanis egyaránt bizonyítják, hogy az újkor és a legújabb kor nem népszerű a fiatalok, illetve a hallgatók körében. *Vadász Sándor* a továbbiakban felhívta a figyelmet az ún. közép-generációra, a mai 40—50 évesekre, akik a közönségszolgálat bizonyítása szerint a leghűségesebb rádióhallgatók, s ugyanakkor tudatukban nagyon sok hamis „beidegzettség” él. Felmérések, az egyetemi felvételi vizsgák tapasztalatai azt is bizonyítják, hogy a tanulóifjúság tudatában sok a legyzszerűsített történelmi kép, s ezért a hozzászóló — egyetértve Süle Sándorral — azon véleményének adott hangot: „a jövőben a rádióknak és a televízióknak tulajdonképpen azt a hégzagpótló szerepet is be kell majd töltenie, hogy ami majd kimarad a tananyagból, azt valamiképpen, vonzó formában el kell juttatnia a fiatalághoz”. *Vadász Sándor* befejezésül javasolta, hogy a történelmi ismeretterjesztés ügyével foglalkozó szervek hangolják össze munkájukat, s közösen vitassák meg az ismeretterjesztés problémáját, hiszen „egy közös megtárgyalás, egy közös megközelítés mindenképpen eredményre vezethet”.

Szakály Ferenc, a Magyar Nemzeti Múzeum osztályvezetőhelyettese hozzászólásában először azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy a televíziós és rádiós ismeretterjesztésnél nem hagyhatók figyelmen kívül a „művészi vagy művészieskedő adások” sem, mert ebben az esetben megfelelnek az ismeretterjesztő adásokkal szemben ható erőkről. Itt utalt a televízió által bemutatott Széchenyi és Petőfi műsorokra, a történelmi valóságtól gyakran jelentősen eltérő adásokra, melyek megkínájk a történelmi helyreigazítást. Hasonló korrekciós módszer a rádióban már polgárjogot nyert, s ennek alapján javasolta, hogy a televízió műsoraival, sőt szépirodalmi művekkel szemben is érvényesülnie kellene egy ilyen jellegű történelmi kritikának. A rádió már bevezette azt a gyakorlatot is, hogy egy-egy műsort, — annak lezárulta után — történészek és dramaturgiai szakemberek bevonásával konkrét kiadott vitaanyag alapján megtárgyalnak.

A továbbiakban a felszólaló több javaslatot terjesztett a hallgatóság elé. „A nemzeti múlt és mi” című vitaműsor tapasztalatai is azt igazolták, hogy a vitapartnerként szereplő egyetemi hallgatók, középiskolások történelmi tudati szintje elég alacsony, s ezért helyes lenne, ha a rádiónál sokat szereplő történészek találkoznának közönségükkel, mert így „fölfedeznék azokat az üresjáratokat és hiányosságokat, amelyekről egyébként nem tudnak, s amelyeket műsoraik felépítésénél figyelembe vehetnek”. Másik javaslata szerint az egyes történelmi adások alkalmasak lennének egy történelmimagazin jellegű adásra, amelyben funkcióit nyernének a könyvismertetések is, s itt kerülhetne sor „a konferenciák és kongresszusok rendkívül gyors és frappáns ismertetéseire is”. Végül felhívta a figyelmet az életmódról szóló adások fontosságára, amelyeknek nagyobb súlyt kellene kapniok a politikátörténet mellett a rádiós ismeretterjesztésben.

Hanák Péter nagyon jó gondolatnak, a rádióban megvalósíthatónak minősítette a magazin-ötletet. Az életmódra vonatkozó javaslattal kapcsolatban kijelentette: „a jövő évben, az év elejétől kezdve egy sorozat indul meg, . . . amely az ősidőktől kezdve napjainkban az életforma, életmód főbb elemeit montázs-dokumentáció, beszélgetés, vita formájában fogja adni.”

Benda Kálmán választ a vitaindító egy félreértett gondolatának kifejtésével kezdte meg. „Osztályonként más-más történelemszemlélet volt nálunk is és tulajdonképpen egészséges nemzeti létünk egyik feltétele az is, hogy a nemzethez tartozóknak egységes történelemszemléletük legyen.” A magyar jakobinus mozgalom különböző megítélését tükröző vélemények, források bemutatásával illusztrálta azt a véleményét, hogy azok, akik egy ilyen fontos történelmi próbálkozásról ennyire ellentétes véleményt formáltak ki, nem tarozhattak egy azonos közösséghez, még akkor sem, „ha formailag, politikai vagy etnikai magyar nemzetnek a tagjai voltak is valamennyien. A magyar nemzetbe akkor emelkedik be és akkor válik tagjává a magyarul beszélőknek minden osztálya és minden rétege, hogyha múltunknak, jelenünknek és minden egyéb helyzetünknek kardinalis kérdéseiről egységes a véleménye.”

Benda Kálmán a továbbiakban érdekes problémaként vetette fel, hogy az ország keleti részén igen eleven nemzeti történelmi érdeklődés él — a legiskolázatlanabb társadalmi rétegekben is —, „a hajdúvárosok testes kötetekben írják és íratják meg a maguk történetét”, ugyanakkor az ország nyugati részén, nagy dunántúli műveltségi központokban pedig ezzel az érdeklődéssel kevésbé találkozhatunk. Talán hasznos lenne, ha a rádió nemcsak rétegek, de tájegységek figyelembevételével is adna műsorokat. Egyetértve Vadász Sándor felszólalásával, megjegyezte: „történetírásunkban hosszú ideig . . . törvényszerűségeket, törvényszerű folyamatokat láttunk, s nem észleltük benne a mindenkori emberek elhelyezkedését.” Helyesnek tartotta azt az ötletet is, hogy a beszélgetésekbe „vonjuk be a laikus érdeklődőket is, akiknek tévedéseit ott, illő tisztességgel ki lehet javítani, helyére lehet tenni”.

Hanák Péter elnöki zárszavában a történészek nevében köszönetét fejezte ki a Magyar Rádiónak, amely nagyon sokat tett az elmúlt évtizedben a történelem népszerűsítése érdekében. A vita a közvéleményt tükrözve, jó véleményt nyilvánított a rádió munkájáról, a kultúrpolitikai élet eseményeire történő gyors reagálásáról, a jó dokumentációs műsorokról stb. Ugyanakkor Hanák Péter rámutatott a dícséretnek mögött kihallható kritikai szempontokra: a rádió sem reagál minden esetben tudományos-kulturális életünk jelenségeire; túlságosan illusztratívak, didaktikusak népszerűsítő műsoraik. Éppen ezért „. . . meg kellene néznünk, hogy hogyan lehetne a népszerűsítést úgy művelnünk, hogy könnyedebb, fülbemászóbb, jobb legyen”. Komoly problémát jelent a tudományos fogalmak népszerűsítése a nyolc általánosnál kevesebbet végzetek számára. A tananyagcsökkentéssel kapcsolatban is új feladatok hárulnak a rádiónak, s szükségesnek mutatkozik a közönségigény jobb felmérése alapján az ismeretterjesztés új formáinak, új műsorainak bevezetése. Ugyanakkor Hanák Péter nyomatékosan leszögezte, hogy nem lehet mindent „a történészeiktől és a rádiótól számonkérni”. Hiszen lehetnek bizonyos

adottságok, amin a történész nem tud segíteni, s nem a rossz népszerűsítés, hanem „a történészeknél magasabbrendű összefüggések is közrejátszanak, hogy bizonyos események, bizonyos személyek a történelemben nem eléggé népszerűek, s mások ha nem szólnak róluk, akkor is népszerűvé válnak”. A tömegkommunikációs eszközök által bemutatandó darabok mondanivalója is gyökeres más lesz, mint az általunk tudományosan helyesnek tartott nézet, s ez ellen mást nem tehetünk, mint hogy tudományos műsorokban, cikkekben, vitákban megpróbáljuk a magunk szerényebb eszközeivel, de tudományos megalapozottsággal felvenni a harcot „bizva abban, hogy a tudományos megalapozottság előbb-utóbb azért mégiscsak eljut a szélesebb tömegekhez . . .”

*

1973. július 4-én délelőtt a vándorgyűlés *Pamlényi Ervin* kandidátus, a Századok szerkesztője elnökletével „*A sajtó és a történelem*” című témát vitatta meg.

Dersi Tamás, az Esti Hírlap kulturális rovatának szerkesztője vitaindító előadásának bevezetésében kifejtette, hogy napilapjaink a hetvenes években gyakrabban és magasabb színvonalon foglalkoznak a történettudomány közérdekű problémáival, mint a múltban bármikor. Párhuzamot vonva a mai gyakorlat és a huszas-harmincas évek között, kiemelte, hogy a múltban „a lapok túlnyomó többsége nem a tudományosság érvényesítését segítette, hanem ellene hatott”. Ezzel szemben napjainkban az újságok a színvonalemeléskben érdekeltek, s az a céljuk, hogy a közreműködésre megnyert történész-munkatársaktól gondolatgazdag cikkeket kapjanak. A történetírás és újságírás alapvetően különböző jellegűsége rámutatva hangsúlyozta, hogy tucatnyi újságcikk sem közelítheti meg egy-egy tanulmány tényfeltáró, gondolatkefejtő lehetőségeit, — de a sajtónak nem erre, hanem a kutatás eredményeinek, „közérdekű, aktualitással bíró hányadának tömör, frappáns publicisztikus” közlésére van szüksége. Ez a feladat pedig a történész számára az ismeretterjesztés egyik sajátos, igényesen nehező műfaját jelenti, mivel a napilapba író történész laikus közönséget tájékoztat, akit segítenie kell a szerzőnek a terminusok magyarázásával, a közérthetően világos, jó stílusú, érthető szerkezetű írással.

A következőkben *Dersi Tamás* elismeréssel szözl azokról az eredményekről, amelyek a magyar történettudomány az elmúlt tíz-tizenöt évben elért. Utalva a legjelentősebb monográfiákra, összegezésekre, a népszerű történelmi feldolgozások és dokumentum-gyűjtemények sikerére — amelyek jelzik a közönség tudatos részének érdeklődését a történelmi problémák iránt — rámutatott arra is, hogy a nem aktív, tudatos „milliók, az újságot olvasók nagy többsége még nem, vagy alig figyel ránk”. Ezért javasolta annak tisztázását, hogy milyen rétegre tudunk hatni, „hol kezdődnek a fehér foltok, milyen társadalmi, lakóhelyi, életkori stb. determinációk hatnak az érdeklenség különböző szféráiban.” Hiszen ez a feltérképezés az előfeltétele annak, hogy céltudatosabb munkával újabb rétegek megnyerésére törekedhessünk.

A történettudomány tudatformáló hatását, a nacionalizmussal szembeállítható patriotizmus problematikáját elemezve az előadó azt a kérdést fejtegette, hogy e helyes elvek hogyan alkalmazhatók a gyakorlatban, „a sajtó történelmi vonatkozású publikációs tevékenységében”. Igen időszerű problémaként jelezte, hogy minden napilapban publikáló — egyszersmind újságíró — történész számot vessen a sajtó tömeghatásának sajátosságaival, azzal, hogy tartalmukban nem kellőképpen megvilágított fogalmak keresztezik a sajtó tudatformáló funkciójának betöltését, a marxista történettudomány jelentőségének elismertetését, szélesebbkörű megbecsülését.

A továbbiakban *Dersi Tamás* azt a problémakört vizsgálta, hogy miként érti félre az olvasó olyan kutatók és kritikusok gondolatmenetét, akik nem adnak okot a félrehallásra. Majd szözl a lapok történelmi riportjainak minőségéről, arról, hogy a napilap-sorozatok leleplező kedve, mazsolázó technikája, fekete-fehér ábrázolást kedvelő sematizmusa sok kutatóból váltott ki ellenérzést. Ezt a kritikát elismerve, mégis hangsúlyozta, hogy ezek az írások az olvasók tíz- és százazreit kívánják érdekesen, a szórakoztatás nemesebb változatát is megcélözva, szembeesíteni a kíváncsiságot kielégítő tényekkel.

Befejezésül az előadás az évfordulós cikkek többségének sematizmusával, gondolat-szegénységével foglalkozott. Joggal éri rendszeres elmarasztalás, lekicsinylés ezeket a cikkeket, amelyek aligha váltják ki az olvasó olvasási hajlandóságát. Ennek ellenére az évfordulós cikkek „záporoznak”. Ezért az előadó javasolta szerkesztőségi műhelykérdésként annak megvitatását: hogyan lehetne elérni, „hogy ne csupán dátumokra, hanem folyamatokra irányítsuk a figyelmet. Arról írjunk, ami szemléletformáló, ami a múltból a jelen és a jövő felé mutat.”

Bassa Endre, a Kossuth Könyvkiadó Társadalomtudományi Szerkesztőségének vezetője, a Társulat titkára, hozzászólásában felhívta a vándorgyűlés figyelmét arra,

hogy a könyvkiadás adatai alapján pesszimizmusra nincsen ok, a történelemtudomány eredményeinek közzététele emelkedő példányszámokban történik. 1957-ben a példányszámok 3500–4000 körül ingadoztak, ez napjainkra 7–8000-re emelkedett, úgy azonban, hogy a kedvelt népszerű műfajokban nem ritka a 20–25 ezres példány sem. Ezzel függ össze az a probléma — amit a történészeknek, a sajtó munkatársainak egyaránt figyelembe kell venniük —, hogy napjainkban megnőtt a szintetizáló, összefoglaló, fogalmakat magyarázó, értelmező munkáknak a jelentősége. Elképzelhetetlennek tűnt, hogy tudományos apparátussal felszerelt dokumentumkötetek több kiadásban, sok tízezres példányban fognak kinyomtatásra kerülni; ugyancsak elképzelhetetlennek látszott, hogy a „Magyarország története képekben” c. kiadvány 125 Ft-os áron 30 ezer példányban hónapok alatt elfogyjon, s sürgősen új kiadást kell készíteni belőle. Ezek a számok, s ezek az adatok alapján a hozzászóló arra a következtetésre hívta fel a történészek figyelmét: „törekedjünk átfogó, nagy tömegek érdeklődését kielégítő ismeretterjesztő szinten megírt, . . . tehát tömegek számára hozzáférhető ismeretanyagot nyújtó könyveket kiadni.”

Bassa Endre is csatlakozott a történelmi évfordulók kapcsán kibontakozott ismeretterjesztő tevékenység bírálatához, de ugyanakkor arra is rámutatott, hogy az évfordulók kitűnő alkalmat szolgáltatnak a történelmi tudat formálásához is; főleg akkor, amikor a sajtó, a rádió, a televízió és a könyvkiadás összehangolt ismeretterjesztő, tudatformáló tevékenysége állt az évfordulók szolgálatában. Példaként említette meg a két munkaspárt egyesítésének 25. évfordulója alkalmából kiadott érdekes interjúkötetet. Véleménye szerint ez a könyv — az évfordulóban érdekelt nyilatkozataival — kitűnő alkalmat szolgáltatott arra, hogy a sajtó ne formálisan, hanem nagyon tartalmasan — éppen a kötet ismertetése kapcsán — foglalkozzék a témával.

Az oktatási programok átdolgozásával kapcsolatban a hozzászóló javasolta, hogy a Történelmi Társulat kerekasztal-beszélgetés keretében hozza össze a televízió, a rádió, a sajtó és a könyvkiadás munkatársait annak megbeszélésére, hogy ez a feladat milyen következményeket állít a könyvkiadás s a tömegkommunikációs eszközök ismeretterjesztő tevékenysége elé.

Bassa Endre befejezésül a könyvkiadás és a tömegkommunikációs műhelyek együttműködésében rejlő óriási lehetőségekről beszélt. Utalt Fejes Endre, „Jó estét nyár, jó estét szerelem” c. könyvére, mely a tévéadással egyidőben jelent meg és 150 000 példányban fogyott el. Hasonló — bár nem ennyire frappáns — példákat sorolt fel a történettudomány köréből is (pl. a Zsukov-memoárok esete). A spanyol televízió szolgáltatta talán a legmeggyőzőbb bizonyítékot arra, hogy milyen együttműködési lehetőségek rejlenek a könyvkiadás és a televízió közös munkájában. Az 1968-ban indított 100 műből álló olvasó könyvsorozatot két év alatt 30 millió példányban adták el. Számoljunk tehát a hatásösszegeződés nagy lehetőségével, s építsünk is erre. Ehhez viszont szükséges a szervezett, megtervezett együttműködés, s az összes résztvevőnek az a belső meggyőződése, hogy ez a kölcsönös érdekeltségen alapuló együttműködés hasznos és gyümölcsöző.

E. Fehér Pál, a Népszabadság munkatársa hozzászólása bevezetésében hiányolta, hogy a referátum nem foglalkozott a kulturális folyóiratokkal, s egyes irodalmi folyóiratokkal, amelyek rendkívül aktívan, kezdeményezően vesznek részt a történettudomány aktuális kérdéseinek megvitatásában. A politikai napilapok sajátos szempontjait tárgyalva kiemelte, hogy a napilapoknak valóban tömegigényt kell kielégíteniük, amikor történelmi kérdésekkel foglalkoznak. Érdekes világjelenség, hogy a dokumentumok, a történelmi sorozatok, az emlékiratok a legnagyobb olvasóközönség igényeit képesek kielégíteni. Ugyanakkor arra is rámutatott, hogy a politikai napilap az értelmes propaganda szerepét is betölti, amikor történelmi kérdésekkel foglalkozik, s ezzel vesz részt a világnézet, nemzeti tudat formálásában. Hiszen a szakfolyóiratok, az irodalmi folyóiratok, vagy hetilapok közleményei, publikációi egy értelmiségi közeget, vagy egy értelmiségi közvéleménynek a felső rétegét mozgatók csak meg, s ezek az egyébként kitűnő tanulmányok egyáltalán nem, vagy csak nagyon nehezen jutnak el ahhoz az olvasóközönséghez, amelyhez pl. a Népszabadság hatalmas példányszáma hivatott szólni.

A történelemnek napilapban való szereplését politikai kérdésként tárgyalva, hangsúlyozta a hozzászóló a nagyobb következetességet, nagyobb elvi biztonság fontosságát, éppen ezért így aláhúzva, mert lényeges politikai kérdéstről van szó! „A politikától semmi sem független, a történelemtudomány sem független és a történettudomány világnézetileg, társadalmi mozgásokra hatva politikai erővé válhat. Ezért van szükség arra, hogy ezek a cikkek nagy ténybeli megbízhatósággal — lehetőleg szakemberek által — meggyőző erővel, publicisztikus hevülettel legyenek megírva.”

Befejezésül a szakember — újságíró együttműködés kérdésével foglalkozva a közös érdekeket emelte ki, hiszen annak ellenére, hogy más a szerkesztőség igénye és más a szak-

ember elképzelése, mégis: közös érdekünk az, hogy a történettudomány eredményei, a „közvéleményre aktívan ható része minél nagyobb olvasótáborhoz érjen el, s itt valóban egy maximális kölcsönös türelemre van szükség”. A legfontosabb az együttműködés, mert ezeket a közös célokat, amelyek mindnyájunk számára világosak, csak így érhetjük el.

Gábor István, a Magyar Nemzet munkatársa hozzászólásában elsősorban a sajtót a tudománnyal — jelen esetben a történettudománnyal — összekötő elemeket hangsúlyozta, s nem tartotta szükségesnek mesterséges választóvonal húzását történelem és sajtó között. Kiemelte, hogy a történelem az újságokban nem kizárólag szakcikk-ként és nem is csak történettudósok kizárólagos eszme-futtatásaként jelenik meg. Anélkül, hogy kételkednénk a történettudomány primátusában, mégis gyakran előfordul, hogy egy jól sikerült beszámoló, interjú vagy bármely más hírlapírói műfaj, néha könyvismertetés, alkalmasság bizonyul a helyes történelmi tudat formálására. Példaként említette a hozzászóló a Népszabadságban a gyáripar államosításának 25. évfordulójáról, a Magyar Nemzetben a centenáriumi alkalmából Budapest felfedezéséről szóló riportorozatokat. A történészek segítsége nélkül ez nehezebben ment és rosszabbul sikerült volna. Ezért egyetértve a referátumban elhangzottakkal, a tudósok hatékonyabb támogatását kérte, néha cikkírás, de gyakran tanácsadás formájában.

Gábor István az évfordulók problémájával foglalkozva, fontos ügyként emelte ki, hiszen az olvasók ekkor „találkoznak a leggyakrabban és legkeményebben a történelemmel”. Ezért érdemes feladat a történészekkel együtt eltöprengeni azon, hogyan lehetne ezen évfordulós megemlékezések sematizmusát elkerülni. Megítélése szerint a történészek segítségével jobban fel lehetne fedezni: mi az, ami az adott lap olvasóit közelebből érdekli. „Milyen hangvétellel, mennyi információ-kvantummal, milyen meglevő történelmi ismeretekre alapozva és milyen jó gondolatokra támaszkodva és a hamis tudattal, téveszmékkel polemizálva lehetne közeledni minden lapnak a maga saját olvasótáborához.”

Befejezésül azon meggyőződésének adott hangot, hogy az oly nagy nosztalgiával emlegetett régi sajtónak egy liberális része a két világháború között azért volt valóban színvonalas, mert „irodalom és újságírás tartós frigré lépett egymással”. Dersi Tamás előadásából kitűnt, hogy a történelem és újságírás roppant laza kapcsolatban volt a felszabadulás előtti sajtóban — akkor egy-egy történész cikke nagy feltűnést keltett —, s csak mostanában erősödött meg ez a kapcsolat. Ezt a gyümölcsöző és eredményes együttműködést tehát erősíteni kell, s közben megkeresve azon összekötő szálakat, amelyek a történettudományt a hírlapírással akár publicisztikai szinten is összekapcsolják, „vitáinknak itt jelen nem levő, de legfőbb alanya, az olvasó” érdekében.

A vitában felszólaló *Perjés Géza* utalt a pszichológiai szempontok előtérbe nyomulására s a szocialista hazafiság kérdésében uralkodó ellentmondó felfogásokra. Mivel e kérdés tisztázása a tudományban és a sajtóban egyaránt csak súlyos és nehéz viták alapján valósulhat meg, ezért a vitaszabadság fenntartását rendkívül fontos feladatként jelölte meg. E vonatkozásban szolt Für Lajos cikkéről, s több vonatkozásban vitatta E. Fehér Pálnak a Népszabadságban megjelent kritikáját.

Az évfordulók ügyével foglalkozva élesen bírálta a Dózsa-évforduló megünneplését, s annak a reményének adott kifejezést, hogy a hibákon okulva a közelgő Rákóczi-évforduló megünneplése sikeresebb lesz.

Román János, a miskolci levéltár igazgatója felszólalásában azon véleményének adott hangot, hogy a vidéki sajtót, folyóiratokat is be kellett volna vonni ennek a vándorgyűlésnek a tematikájába, hiszen még mindig nagy különbségek vannak a főváros és a vidék történelmi tudata között. Foglalkozásánál fogva ismeri azoknak a megyei tisztviselőknek történelmi tudatát, akikkel a forrásanyagok megmentése érdekében gyakran találkozik. Véleménye szerint helytelen a közművelődés, a történelmi tudatformálás emberközelségét elhanyagolni.

A közvélemény formálása érdekében kérte az országos szervek segítségét: a forrásanyag megmentése és megbecsülése érdekében helyes, ha az illetékesek is tisztában vannak azzal, hogy milyen értékeink vannak. Szolt végül a vidéki történelemkutatás eredményeinek a közművelődésben történő felhasználását gátló problémáiról is.

Dersi Tamás válaszában kiemelte, hogy referátumával a Magyar Újságírók Országos Szövetségének elnökségét és sajtótudományi bizottságát képviselte, de a vitában szóba került kérdésekről egyéni véleményét fejté ki. Nagyon jó, ha minél több ember foglalkozik a nemzeti történelem kérdéseivel, de kívánatos, hogy ne dilettánsok, hanem igazi szakemberek „adják meg a hangot”. E. Fehér Pállal egyetértve aláhúzta az általa említett orgánumok jelentőségét, amelyeknek a tudatformálás szempontjából valóban nagy szerepük van. Feltétlenül szükségesnek tartja az évfordulós alkalmak kihasználását, mert ezek jó lehetőséget adnak tartalmas gondolatok, írások közlésére. Vitatkozva *Perjés*

Géza felszólalásával hangsúlyozta, hogy a magyar nép fejlődésének, a hazafiság problémájának újra meg újra történő megvizsgálása valóban nem árt — bár nem elsősorban a pszichológia eszközeivel —, de e súlyos problémák megoldását nehezítik azok, akik végletes módon tárgyalták őket olyan történelmi szituációban, amikor megnyílt az objektív lehetőség annak, hogy „népünk történelmének egy sok évszázados, tragikus, súlyos terhekkel tragikussá vált korszakát bezárja és elinduljon, emelkedjék. Azt hiszem a múlt problémáit sem lehet megközelíteni enélkül, ennek a figyelembevételével nélkül.” A Dózsa-évforduló megünneplésével kapcsolatban utalt több, az évforduló jelentőségét kellően méltató szempontokra, s egyéb rendezvényekre, amelyek „a maguk egészében teljesen egyértelművé tették a magyar közvélemény előtt, hogy a szocialista Magyarország vállalja 1514 örökségét”. Román Jánosnak válaszulva egyetértését hangoztatta azon kérdésekben, hogy a forrásanyagok megmentésének és hasznosításának ügye mennyire igényelné a közvéleményformálást; a tudatformálásban nem mondhatunk le soha az emberközelségről. Ugyanakkor kifejtette, hogy Román János álláspontja nem létező távolságot tételez fel Budapest és a vidék, a vezetés és a nép között. A tudatban levő súlyos, megoldásra váró problémák viszont a mi egész tudatformáló és közművelő politikánk feladatához tartozó problémák.

Az elnöklő *Pamlényi Ervin* zárszavában a vitát egy beszélgetéssorozat kezdetének tekintette, amelynek jó szolgálatot tett a sok kérdésre figyelmet felhívó referátum. Ilyen megvitatandó problémaként jelezte, hogy vajon a sajtónak milyen helye van a tömegkommunikáció egész mai rendszerében. Beszélni kellene arról is: milyen történelmi-politikai oka van annak, hogy a szép hagyományokkal rendelkező nagy magyar történelmi publicisztika ma megszürkült. Törekednünk kellene a fiatal történészek bevonására az újságoknál való munkában. Új formákat és lehetőségeket kellene keresni, hogy a történelmi publicisztikának politikai-tudományos funkciója minél jobban érvényesüljön. Beszélhetnénk a tudományos hipotézisek ismertetésének módjáról, s arról, hogy a kuriózumokat tartalmazó külföldi lapokból lefordított cikkek bizonyos lapokban hogyan szorítják ki a színvonalasabb, más jellegű publicisztikát. Perjés Gézának válaszulva rámutatott arra, hogy Für Lajosnak joga és lehetősége van a kritikára válaszolni, s ehhez, a mai sajtóviszonyaink között, a mi folyóiratirodalmunkban megtalálhatja a megfelelő helyet.

*

A vándorgyűlés 1973. július 4-én elütán Nemeskürty István: Requiem egy hadseregért c. könyve alapján a „*Történelmi irodalom és népszerűsítés*” című témát vitatta meg *Kosáry Domokos* vitavezetői megnyitójában hangsúlyozta, hogy e vitülés keretében nemcsak a Requiem közelebbi témáiról van szó, bár nyilván lesznek, akik a könyv jó vagy rossz oldalait vetik össze; fenntartásaikat eredményesen meg tudjuk beszélni. De magáról a műfajról is szó van, ami talán még fontosabb, mint a konkrét téma. Tehát a vita kiszélesítésére kell törekednünk társadalmi és történelmi tudatunk helyes irányú erősítése szempontjából, mert nem az a leglényegesebb, hogy az esemény mikor történt, hanem az, hogy hogyan fogják meg, hogyan dolgozzák fel.

Erényi Tibor kandidátus, a Párttörténelmi Intézet osztályvezetője vitaindító bevezetőjében műfaji kérdésekről szólva a történelmi irodalom alapvető ismérvének azt tekintette, hogy a szerző valóságos történelmi anyagot használjon fel és művében ez a valóságos történelmi anyag központi helyet foglaljon el, ne legyen járulékos jellegű. A népszerűsítésre használt meghatározás tartalmilag homályos, a gyakorlatban indokolatlan szembeállításokra vezethet, s ezért sokkal indokoltabb az ismeretterjesztés megjelölés, az ismeretterjesztés fogalma.

Nemeskürty munkáiról szólva a vitaindító hangsúlyozta a kezdeményezést, a szerző úttörő jellegű tevékenységét. A munka műfaji meghatározásával kapcsolatban úgy látta, hogy a történelmi esszé egy sajátos formájáról van szó, ami bizonyos fokig közelítés a monografikus és dokumentációs jellegű műfajok felé. Történettudásunk nehezen oldódó műfaji szürkességét figyelembe véve, Erényi Tibor ezt a műfaji újítást jelentős eredménynek tartotta, s nem utolsó sorban a könyv népszerűsége egyik forrásának. Mint hangsúlyozta: „ez a nehezen meghatározható műfaj lehetőséget ad az események komplexebb ábrázolására, olyan pszichológiai, irodalmi, tömegpszichológiai és egyéb szempontok figyelembevételére, amelyre a hagyományos értekező próza aligha képes”.

A műfaj erényeinek méltatása nem választható el az érdemi-tartami problémáktól. Erényi Tibor e vonatkozásban hangsúlyozta, hogy csak akkor tarthatjuk elfogadhatónak ezt a műfajt, „ha az érdemi mondanivaló marxista eszmeiségű, történettudományunk kiérlelt eredményein, vagy új és megbízható tudományos eredményeken alapul. Ebben a vonatkozásban — tehát tartalmi vonatkozásban — adódnak bizonyos problémák.” A mű széles perspektívájú korszakot ad, s ezért méginkább kitűnnek bizonyos egyoldalúságok.

A sok helyes témafelvetés, helyes megállapítás mellett, a mű alapvető mondani- valóját Erényi Tibor — felhasználva, s a vitaindító következő részeibe beleszőve Pintér István kandidátus, a korszak ismert kutatójának megjegyzéseit — a következőkben foglalta össze: A hadsereg áldozat-jellege, az a bizonyos halálraítéltség bizonyítása a műben nem teljesen meggyőző. A hadsereg háborús felelősségét, az 1943-as vereségeket a szerző ismert német katonai emlékiratok alapján dolgozta fel, s ez radikálisabb kritikát válthatt volna ki a szerző részéről. Jány Gusztáv vezérezredes történeti szerepének ábrázolása sem tűnik elég körültekintőnek.

A továbbiakban Erényi Tibor szolt a hadsereg sajátos jellegéről, belső karhatalmi funkciójáról, megszálló karhatalmi elnyomó szerepéről — azon funkciókról, amelyekre a szerzőnek erőteljesebben kellett volna utalnia. Tehát a méltánylandó műfaji erények mellett, ez esetekben hiányokkal, tartalmi-érdemi fogyatékoságokkal állunk szemben.

Nemeskürty István vitaindítójában köszönetet mondott — elsősorban a műfaj nevében — a meghívásért. Hangsúlyozta, hogy nem tekinti magát történettudósnak, s a következőkben vizsgálta gondolatmenetét: „A magyar történelem olyan tragikus, vagy tragikusnak vélt sorsfordulót kísértem figyelemmel, amelyekről a magyar közvélemény főleg a felszabadulásig — de azután is részben — . . . úgy fogalmaz, hogy szükségszerű sorscsapások voltak.” A következőkben kifejtette, hogy a XVI. században megszülető magyar anyanyelvi irodalom protestáns prédikátorai sugallták a magyar irodalmi tudatnak azt, hogy történelmünk tragikus sorsfordulót elháríthatatlan és szükségszerű sorscsapásnak fogjuk fel. Nézete szerint a magyar történelem tragikus sorsforduló nem mindig szükségszerűen következtek be, hanem az uralkodó osztály megbocsáthatatlan hibáiból, s ezért nem szabad mindent a sorsra hárítani. „Ezen a koncepción belül írtam meg a második magyar hadsereg pusztulását is.”

Befejezésül a hadsereg pusztulásával kapcsolatban a következőket mondta: „Engem az érdekel, hogy amikor egy hadsereget úgy küldenek ki a frontra, hogy nincs fölfegyverezve, hogy abszolút nincs puskája, nemcsak hogy rossz puskája van, de semmilyen sincs neki, és hogy nincs neki a télben köpenye, ahhoz azt hiszem halálra van ítélve és kész. Akkor nem érdekelnek a részletek, a részletek akkor mellékesek, érdekélik a hadtörténezt. Ismétlem, itt tévedhetek. De feladatommak, ígéhirdető feladatommak ítélem, hogy szerény tehetségemmel felrészam magunkat abból a kártékony tespedésből, amelyben elhitetjük magunkkal, hogy a történelem minden tragikus sorsfordulója szükségszerű volt.”

Bodó György főiskolai adjunktus hozzászólásában a történelemtanári gyakorlat oldaláról közelítve a kérdéshez, örömmel üdvözölte a könyvet, mert úgy érezte, hogy ezzel jelentős segítséget kapott valamennyi történelemtanár. Megértve és akceptálva Nemeskürty István vitaindítójában mondottakat, mégis a hozzászólo véleményének adott hangot, hogy egy teljesebb kép kialakítására kellett volna törekedni, s szélesebben kell elemezni a második világháborút és ezen belül a keleti fronton levő magyar csapatok helyzetét.

Bodó György véleménye szerint e korszak tanítása kapcsán a legnagyobb problémát okozza — s itt a könyv is csak kis részben ad felvilágosítást — az a hadsereg megszállási övezetében való ténykedés, a munkaszolgálatosokkal, a szovjet hadifoglyokkal való bánásmód, s a legfőbb főparancsnok egy személyi felelőssége. Úgy érzi, hogy Jánynak egy személyben való felelőssé tétele elmoshatja bizonyos alparancsnokok felelősségét. Végül újból leszögezte, üdvözlö a könyv megjelenését s a vita lehetőségét. Hangsúlyozta, hogy Nemeskürty s mások nagyon fontos munkát végeznek akkor, amikor a történelmi irodalom címszava alatt akár a XX. század, akár korábbi korszak történelmi eseményeire új aspektusokból, új szempontokból igyekeznek rávilágítani, s ezzel elsősorban a történelemtanárok helyzetét könnyítik meg.

Incze Miklós kandidátus, a Történettudományi Intézet osztályvezetője hozzászólásában annak a meggyőződésének adott hangot, hogy nagyon helyes és rendkívül üdvözlendő, ha a történelmi ismeretterjesztő népszerűsítés iránti érzéssel és jó prezentálási adottságokkal, megfelelő írói készséggel és adottsággal rendelkező szerző esszészerűen, vagy más műfaji megoldást választva feldolgoz akár egy közérdeklődésre számot tartó történelmi témát, akár a nemzeti múlt, vagy az emberiség történetének valamelyik szakaszát. Kifejtette, hogy elsősorban saját tudományágunktól kell számonkérni, miért nem tesz eleget kötelezettségének a történelmi népszerűsítés tekintetében. Csak ebből az alapállásból kérhetjük számon a történelmi népszerűsítő-ismeretterjesztő munkák szerzőitől — tudóstól, művésztől egyaránt — a történelemírás szakmai szabályainak betartását. A történelmi múlt nagy és gazdag anyagát csak meghatározott szakmai módszerekkel lehet kibányászni, szelektálni, rendszerezni és egybefoglalni a mindebből adódó tudományos eredményeket. Az ismeretterjesztő munka szerzőjére is érvényesek e szakma kötel-

mei, s a történetírás eredményeit kizárólag a történettudomány szakmai szabályaival lehet a népszerű feldolgozás során az olvasóközönség elé tárni.

A vita alapját képező munkával kapcsolatban Incze Miklós rámutatott, hogy egy hadsereg osztályjellegét az a rendszer szabja meg, amelynek hadseregéről van szó. Ugyanakkor nem lehet önmagában nézni a magyar hadsereg jellegét és szereplését, sorsát a második világháborúban. A komparatív módszer megkívánja, hogy összehasonlítsuk a magyar hadsereget a német hadsereg oldalán harcoló más országok hadseregeivel is. A halálraítélés kérdéséről szólva Incze Miklós leszögezte, hogy minden Németországgal szövetséges ország hadserege — a német hadsereget is beleértve — felkészített volta ellenére is halálra volt ítélve. A második magyar hadsereg sorsa sem lehetett lényegesen más, mint ami ebből az alaphelyzetből következett. Igazat adott Nemeskürty Istvánnak mindabban, amit a hadsereg rossz felszereltségéről, hihetetlenül nehéz körülményeiről, rossz vezetéséről írt, — de újból hangsúlyozta, hogy ez az ellenforradalmi rendszer hadserege volt, rossz célokért küzdött, „és ha Klio múzsa, amint hogy akkor is az, ha a történelem, a történetírás ma már szaktudomány, akkor a történeisztt és a történelmi ismeretterjesztő munka szerzőjét keserű szavakra fakasztja, s pozitív irányba ható, a jövőt jó értelemben munkáló tanulságok levonására készíti”.

Tóth Sándor alezredes, a Hadtörténelmi Intézet osztályvezetője a könyvvel kapcsolatos problémák okát a műfaji tisztázatlanságban és az író módszerében látta. Megítélése szerint a könyv nem regény, dokumentumokat idéz, s azokból von le jó vagy rossz következtetéseket, smond ítéletet. A hozzászóló, egyetértve Incze Miklóssal, azt hangsúlyozta, hogy a regényben megengedhető a tények sajátos csoportosítása, de történelmi munkában nem. Nem azt várja el, hogy a szerző mindenben értsen egyet a tudomány elért eredményeivel, csupán azt kéri, hogy ne hagyja figyelmen kívül az elért eredményeket.

A továbbiakban konkrét példák elemzésén keresztül bizonyította, hogy a szerző által választott módszer — amellyel témáját vizsgálja — leszűkíti a valóság sokrétűségét. A Horthy-hadsereg hivatásos tisztikarának magatartását vizsgálva kijelentette, hogy a legfelső vezetés a németek kezén volt, s Jány Gusztáv egyetlen parancsot sem adhatott volna ki, amely a B-hadseregcsoport parancsnokának ellenkezésével találkozik, csak abban az esetben, ha vállalja a németekkel való teljes szembefordulás kockázatát. Erre pedig a második világháború időszakában egyetlen-egy magasbeosztású parancsnok sem vállalkozott. A hozzászóló vitaközött azokkal a nézetekkel, amelyek Jány Gusztávot szinte tragikus hősként próbálják beállítani, s arra mutatott rá, hogy ezek a katonai parancsnokok a beléjük nevelt katonai szellem, szovjetellenesség és antikommunizmus miatt más utat nem tudtak elképzelni, mint egy megvert hadsereg újjászervezését s a harc folytatását.

Tóth Sándor kifejtette, hogy nem szabad egységesen tekinteni a második hadsereg erkölcsi-politikai arculatát, „nem mindenki volt áldozat, bűnös is volt jónéhány”. A második magyar hadseregben nem 250 ezer áldozat ment ki a frontra, hanem 250 ezer ember, akik között megtaláljuk a politikai tudatosság, állásfoglalás, osztályhelyzet tekintetében mindazt, ami Magyarországon azokban az években a társadalomban megtalálható volt.

Végül a hozzászóló a hadsereg halálraítéltségével foglalkozva azon véleményét fejtette ki, hogy ez a hadsereg győzni akart, hiszen frontra vitte az egész haderő hadilag használható harci fegyvereit és harci technikáját. „Akármilyen korszerűtlen volt is ez a fegyverzet és harci technika, de elvitte magával a második magyar hadsereg.” A hadsereg halálos ítéletét 1942 decemberében írták alá, amikor kiadták az utasítást a merev védelemre. Tóth Sándor érdekes hozzászólása befejezéséül kijelentette: „Nemeskürty elvtárs szándékai tisztességes, becsületes szándékok, az a mű, amit ő alkotott, méltó elsíratása a második magyar hadsereg ártatlan áldozatainak. Sajnálatos, hogy differenciálatlanság és más okok következtében ezek a szándékok nem egyértelmű eredményeket szültek.”

A vitában elsőként felszólaló Benda Kálmán először azokról a tapasztalatokról szólt, amelyeket Nemeskürty „Ez történt Mohács után” című könyvének lektoraként szerzett. A könyv körüli vita minden várakozását felülmúlta; a szakmabeli gőg felháborodott, hogy egy nem szakmabeli véleményt mert nyilvánítani a magyar történelem kérdéseiről. Megítélése szerint a vita egy alapjában véve beteg közvéleményt tükrözött. Egyetért mindazokkal, akik azt mondják, hogy próbáljunk becsületet szerezni a történeiszszakmának, de „ki merné tagadni azt, hogy vannak kérdések történeiszszemléletben és történeti látásban, hol írók és művészek messze megelőzték a történeiszmet. Hivatkozom itt Ady Endrére, aki előbb konstruálta meg a maga költeményeiben a történeiszem egy egészen más látását, mint a történeiszírók?” Benda Kálmán nyomatékosan leszögezte, hogy aki színvonalasan fordul a magyar történeiszemhez, az dicséretet érdemel, „hogy foglalkozik a

múltunkkal, hogy próbálja a maga véleményét kialakítani, természetesen bizonyos színvonalon felül . . .” A hozzászólásokban kibontakozott szakmai göggel nem egyetértve, felvetette, hogy vajon helyes politika-e ennyire a szakma nevében szólni, s visszautasítani minden próbálkozást.

Perjés Géza szerint Nemeskürty István vállalkozását az új műfaj rendkívül sikeres alkalmazása szempontjából kell értékelni. Szakmai szempontból a szerző minden hozzáférhető forrást megnézett, de a kézirat már 1968-ban elkészült, s az azóta megjelent publikációk ilyen szempontból nem kérhetők Nemeskürtytől számon. Múltánytalannak tartotta a szakszempontok merev, túlzó alkalmazását; dicsérte a kezdeményezést, a korszakról szóló izgalmas jó leírást.

Szállási László, a második magyar hadsereg volt katonája elismeréssel szolt a könyvről, s emlékeket idézett fel a hadsereg egyszerű katonáinak életéről.

Szakály Ferenc hozzászólásában helytelenítette a vita alakulását, Nemeskürty könyve konkrét problémáinak megbeszélését. Itt valójában a magyar történettudomány volt felszólítva válaszára, hogy miért nem tud megfelelni arra a kérdésre, amit Nemeskürty már több alkalommal is feltejt. A mai ülés kitűnő alkalom lett volna arra, hogy azzal vitatkozzunk, ami könyveiben a lényeg. A mi feladatunk az lett volna, hogy lessük ki az ő titkait, hogyan csinálja, miért e nagy népszerűség? Erre sajnos ma kísérlet sem történt. Feltétlenül beszélni kellett volna egyetlen kérdéstről, arról, hogy mennyire alternatív a magyar történelem. Ha a Requiem kapcsán erre a kérdésre keresnek választ a hozzászólók, akkor a vita jobban elérte volna célját.

Borus József kandidátus, a Történettudományi Intézet főmunkatársa elismerve, hogy Nemeskürty olyan témákról ír, s oly módon, hogy az igen széles, s sokak számára meglepő nézetű és mélységű visszhangot vált ki, mégis azt emelte ki, hogy ezekről a témákról lehetne jobban, átgondoltabban, az adatokat nagyobb tiszteletben tartva írni; Nemeskürty könyvei nem mentesek a hibáktól sem. Ezek előre bocsátása után több — elsősorban hadtörténeti, katonapolitikai jellegű — észrevételt tett a Requiemmel kapcsolatban. Így foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy valójában Hitler utasítása alapján került sor e hadsereg frontra küldésére, s e vonatkozásban német dokumentumok alapján szolt Románia szerepéről is. Kitért a második hadsereg felszereltségére, s adatok alapján állást foglalva a Jány-kérdésben, valószerűnek tartotta, hogy nem Jány, hanem vitéz Kovács Gyula vezérkari főnök felelős az inkriminált parancs kiadásáért. Végül kifejtette, hogy a hadsereg visszavonására az orosz tél beállta után már nem is volt mód, „egyszerűen mozdulatlan-ságra volt kárthatva, és ilyen értelemben ekkor már valóban halálra volt ítélve, halálra szánt hadsereg volt.”

Godó Agnes alezredes, a Hadtörténelmi Intézet szekcióvezetője is azon a véleményen volt, hogy sokkal hasznosabb lett volna nem egy könyvet kiragadni, hanem az eredeti főtéma mellett maradni. Nem értett azzal egyet, hogy ilyen kérdések megoldását és ilyen történettudományi ismereteket kérjünk számon egy szépírótól, aki vette a bátorságot, s olyan kérdésekről írt, amit mi történészek elmulasztottunk. „S ha csak az lett volna a célja a Nemeskürty-könyv megírásának, hogy egy kicsit felpiszkálja a mi érdeklődésünket, felelőségünket egészében a történeti kutatás, történeti ismeretterjesztés területén, ezért is megérte.”

Nemeskürty István válaszában kiemelte a második hadsereg „áldozat” jellegét, hiszen „ha egyszer kiküldenek egy hadsereget úgy, hogy kint a fronton megvárják, amíg a leváltottak átadják nekik a puskát a 6 tölténnyel, akkor ez a hadsereg halálra van ítélve.” Elismerte, hogy a hadsereg összetétele vegyes volt, elfogadta azt a kritikát, hogy valóban nem lehet így egységesíteni, de azt nem tekintette megítélési szempontnak, s utalt a mohácsi csatára, ahol „az elesettek között számtalan csirkefogó volt”. Nem tekintette feladatának ezt a részletezést, mert a legfontosabbnak annak tisztázását tartotta, hogy „szükségszerű volt-e valamiféle tragédia, vagy nem volt”.

Befejezésül arról szolt, hogy az íróknak kötelessége megkülönböztetni a nagyon helyesen felfogott osztályhelyezeten belül az emberek erkölcsi magatartását is, s e vonatkozásban szolt a munkaszolgálatosok bámulatos erkölcsi erejéről. Az általa képviselt műfaj nevében megköszönte a vitában elhangzottakat, s választát azzal a gondolattal fejezte be: komolyan vesz minden kritikát, de arra kéri a történészeket, hogy tegyék létezerszerűbbé, közvetlenebbé munkáik mondanivalóját, stílusát, hogy ezáltal is közelebb kerüljenek az olvasóhoz.

Kosáry Domokos vitavezetői összefoglalójában abból indult ki, hogy a történettudomány és a magyar közönség között nincs elég jó kapcsolat, s ez alkalmat ad részben dilettantizmusra, részben a szocialista történelmi-társadalmi tudat megzavarására alkalmas elemek elterjedésére. A történettudomány nem tudta azokat az új módszereket megfelelően megtalálni, hogy valóban egységet alkosson a közönséggel. E kérdés megoldásá-

hoz a történettudománynak szüksége van a történelemtanárok, a publicisták, a tömegkommunikációs eszközök művelői, írók, esszéisták segítségére. Ezt a segítséget viszont alapfeltételekhez kell kötni, határozott marxista elvi és szakmai állásponthez; aki történeti munkát ír, annak a szakma módszertani szabályait — ami nem elszakíthatatlan titok — be kell tartania.

A továbbiakban sajnálattal állapította meg, hogy a vita leszűkült Nemeskürty István könyvére. Helyesebb lett volna a vitát szélesebb mederben folytatni, mert általánosabb tanulságokat hozhatott volna. Foglalkozva azzal a kérdéssel, amelyet Nemeskürty általában felvetett — szükségszerű-e bizonyos katasztrófa, vagy nem — hangsúlyozta, hogy ez általános történeti-elméleti probléma, s a továbbiakban részletesen elemezte Mohács ill. Voronyezs vonatkozásában a magyar uralkodó osztály felelősségét. Ugyanakkor kifejtette, hogy a kérdésfelvetés nem jó, Mohács és Voronyezs között nem lehet párhuzamot vonni!

Befejezésül megállapította, hogy a magyar történetírásnak Nemeskürty István megközelítései, közönségigény felismerési módszeréből sok tanulni valója van. Meggyőződése szerint, ha ő a szakma szabályainak vázolt — nem szűkkörű — megfogalmazását elfogadja, akkor nagyon gyümölcsöző együttműködés alakulhat ki.

A tények lebecsülésének, a történettudomány segítő kezének elutasítása az a probléma, amivel szembe kell szállnunk, nem szakmai gögből, „hanem a történelem védelmében, nemzeti történelmünk védelmében, amely iránt legalább olyan erkölcsi elkötelezettséget érzünk, mint bárki, bármely szakma a saját szakmai területén, — sőt, talán még nagyobbat”.

Szabolcs Ottó zárszavában röviden értékelve a vándorgyűlés munkáját hangoztatta, hogy a Történelmi Társulat megpróbálta összehozni a történettudomány, a tömegkommunikáció, a pedagógus és művészcivilizáció képviselőinek tanácskozását az ország történelmi köztudatának alakítása érdekében. „Azzal kezdtük el a vándorgyűlés szervezését, hogy most találkozunk és megkezdjük a párbeszédet.” Ez megtörtént, s így ez a vándorgyűlés tulajdonképpen egy folyamat megindítójaként értékelhető. A következő esztendő során a Történelmi Társulat megpróbálja megszervezni azokat a beszélgetéseket, ahol „az itt felvetett kérdéseket alaposabban, részletesebben tovább vitathatjuk és ahol megpróbáljuk alakítani az együttműködés konkrét formáit.” Szabolcs Ottó a viták alapján kifejtette, hogy együttműködésre van szükség a történelmi tudat formálása érdekében, s ennek megvan a lehetősége. A magyar történeti közgondolkodás alakítása érdekében szükséges az együttműködés, a közös területek megkeresése.

Szabolcs Ottó befejezésül ígéretet tett a vándorgyűlés anyagának közreadására, majd köszönetet mondott mindazoknak, akiknek segítségével nem jöhetett volna létre ez a Társulat történetében formabontó, a hagyományos kereteket felülmúló nagyszabású vándorgyűlés.

Mann Miklós

A IV. NEMZETKÖZI DIPLOMATIKAI KONGRESSZUS BUDAPESTEN

1965-ben a bécsi történészkongresszuson Jindřich Šebanek brnói egyetemi tanár vetette fel annak gondolatát, hogy a történeti segédtudományok művelői számára hasznos lenne nemzetközi konferenciák rendezése. Javaslatát egyértelmű elfogadását mutatja, hogy már 1968-ban Brnóban ülésezett is az I. Nemzetközi Diplomatikai Kongresszus.

Az azt követő évben (1969) Fribourgnban (Svájc) jöttek össze a diplomatikusok nemzetközi eszmecserére. Az 1971-ben (1970-ben a moszkvai történészkongresszusra való tekintettel nem hívták össze kongresszust) Rómában tartott kongresszuson és az utána a Nemzetközi Diplomatikai Bizottságnak (Commission Internationale de Diplomatique = C.I.D.) Viterbóban tartott elnökségi ülésén, Brnó és Fribourg után harmadszorra is szóba került, hogy a következő ülést a kongresszus szívesen tartaná Budapesten, amennyiben a Magyar Tudományos Akadémia meghívja. A magyar bizottsági tagok, Bónis György és Mezey László (már korábban is) mindent megtettek, hogy a következő kongresszus Párizs helyett Budapest legyen. Törekvésüket siker koronázta, mivel a Magyar Tudományos Akadémia I. osztálya (az MTA Középkori Munkabizottsága) hivatalosan felkérte a C.I.D. elnökét, Giulio Batellit, hogy a következő, IV. kongresszust tartsák Budapesten. Giulio Batelli a meghívást a C.I.D. nevében elfogadta.

Mi indokolta, hogy Magyarország legyen az egyik diplomatikai kongresszus vendéglátója. Két indoka is van. Az egyik a magyarországi diplomatika múltja, a másik a

mai helyzete. Magyarországon a XVIII. századtól kezdve tudós szorgalommal művelték a diplomatikát. Pray György, Schwandtner István, Fejér György, a két Kovachich, Fejérpataky László, Szentpétery Imre, Hajnal István csak hozzávetőleges névsor s egyáltalán nem teljes. A felsoroltak dolgozták ki és ismertették is meg a külfölddel a magyarországi diplomatikát. Szentpétery Imre és Hajnal István tanítványai ma gondos művelői a diplomatikának és a diplomatika határtudományainak. Szilágyi Loránd, Bónis György, Jakó Zsigmond, Kumorovitz L. Bernát, Mezey László, valamennyien tovább örökölték azt a hagyományt, amelynek őrzői és gazdagítói, mestereik után, ők voltak. Így is, de közvetve is ugyanazon diplomatikus hagyomány folytatói a ma élő, a diplomatikát is stúdiumaik közé számító történészek. Múltunkra a ma tevékenykedők révén támaszkodva remélhettük, hogy a kongresszus felpezsdíti a magyarországi diplomatika vérkeringését, azaz a magyarországi hagyományok az európai diplomatika újabb eredményei által ismét gazdagodni fognak.

A kongresszuson az előadások a középkori uralkodói kancelláriák eredete témakörben hangzottak el. Az időhatár néhány nyugat-európai és a kelet-európai kancelláriákra való tekintettel a XIV. század közepe volt.

A megnyitó napján (okt. 1.) *Sinkovics István* egyetemi tanár ismertette a magyarországi diplomatikát. Ezután következett a kongresszusnak mindenkit egyaránt érintő előadássorozata a kancellária és a kultúra kapcsolatáról. A kancellária és a kultúra mindenütt szorosan összefonódott Európában. A kancellária a bölcseje és felnevelő dajkája a középkori világi értelmiségnek. Az eredetileg egyházi műveltségéből sarjadó és az azon alapuló kancellária sokrétű tevékenysége folytán megteremtette a lehetőségét a világi kultúra kifejlődésének. Ezt az Európában közös folyamatot világította meg *Mezey László*, *Bónis György* és *Gerics József* előadása, akik így a kongresszuson résztvevő valamennyi diplomatikust egyaránt érdeklő témával foglalkoztak.

A kongresszus másnapján (okt. 2.) a Bizánci Birodalom kancelláriájával, majd ezzel rokonítottan az orosz és moldvai írásbeliséggel foglalkoztak az előadók. Ugyanezen a napon délután a korai nyugati fejedelmi írásbeliség témakörének előadói szerepeltek.

Este a Budapesti Történeti Múzeum várbeli palotájában folytatódott a kongresszus eseményei. A Magyar Országos Levéltár a Múzeummal karöltve diplomatikai kiállítást rendezett a kongresszus tiszteletére. A gótikus teremben azok a jellegzetes okleveleink, írásbeliségünk — mondhatni — élő tanúi kerültek a kongresszus résztvevői elé, melyek elsősorban mutatják a magyar királyi írásbeliség kezdetét és általános fejlődését. A kongresszus témájához kapcsolódóan az első három évszázad (XI—XIII) írásos emlékei voltak láthatók, de azon kívül, hogy a kiállítás dokumentálni törekedett az utat az egyszerű királyi udvari írásbeliségtől a hivatalos jelentő iroda, a kancellária létrejöttéig, bemutatni szándékozott néhány későbbi, XIV—XVI. századi oklevél segítségével az udvari iroda munkáját is. Egyúttal nem mulasztotta el, hogy pár különlegesen díszített címerlevelet ne tárjon a diplomatikusok elé. A kiállítást a Magyar Országos Levéltár elsősorban a saját anyagából rendezte, de természetesen figyelemmel volt más intézmények mellőzhetetlenül fontos anyagára is, ezért a Bencés Főapátsági Levéltárból (Pannonhalma) (5 db), a Veszprémi Káptalan Levéltárból (2 db) és az Országos Széchényi Könyvtárból (1 db) is válogatott a kiállítás számára.

Horváth Miklósnak, a Múzeum főigazgatójának üdvözlő szavai, valamint *Ember Győző* akadémikus, a Magyar Országos Levéltár főigazgatójának levéltári ismertetője után *Érszegi Géza* a kiállításról, annak céljáról és lényegesebb szempontjairól rövid előadást tartott a kongresszus résztvevőinek közös nyelven, latinul. *Giulio Batellinek*, a C.I.D. elnökének latin gratuláló szavait követően a résztvevők megtekintették a kiállítást. Véleményünkben az látszott tükröződni, hogy a kiállítás elérte célját: közvetlenül a diplomatika tárgyán tudta bemutatni a vendéglátó ország írásbeliségének korai történetét. (A kiállítást később a Magyar Televízió is bemutatta.)

Ezután *Köpeczi Béla* egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia főtítkára és *Garamvölgyi József* művelődésügyi miniszterhelyettes fogadást adott a kongresszusi tagoknak, majd a kiállítás helyén, a gótikus teremben a Budapesti Madrigál Kórus tette emlékeztetővé ezt az alkalmat.

A kongresszus harmadik napján (okt. 3.) a császári, a francia, a keleti latin (a jeruzsálemi és a konstantinápolyi), az angol (és skót), valamint a skandináv kancelláriák történetéről hallhattunk előadásokat.

Október 4-n az Ibériai félsziget, Asturia, Leon, Castilia, Navarra, Aragón és az itáliai királyi meg fejedelmi írásbeliség és kancellária volt a témája a kongresszus előadóinak.

Mi, magyarok a kongresszus ötödik napján (okt. 5.) a kelet-európai kancelláriák kialakulásának ismertetői között szerepeltünk a cseh, a lengyel és jugoszláv előadók

társaságában. *Györffy György* a XI. századi királyi kancelláriáról, *Kubinyi András* pedig a XII. századiról tartott beszámolót.

A kongresszus utolsó napján (okt. 6.) Esztergomban a primási palota márványtermében fejeződött be a tudományos előadások sora. *Kumorovitz Lajos Bernát* c. egyetemi tanár a magyar királyi kancellária XIV. századi fejlődését mutatta be aprólékos műgonddal, nemegyszer a pecsétteni vizsgálatok alapján szűrve le a legfontosabb következtetéseket.

Robert Henry Bautier a C.I.D. főtítkára záróbeszédében a középkori európai kancelláriák történetének közös és eltérő vonásait elemezte.

Ezután *Kisberk Imre* püspök, esztergomi kormányzó fogadta a kongresszus résztvevőit. A fogadás után a Keresztény Múzeumot, a Bazilika Kincstárát, az esztergomi királyi kápolnában tartott hangverseny és ebéd végeztével pedig Visegrádot láthatták vendégeink.

A tudományos előadások tartalmáról bővebb ismertetést közölni e helyen nem lenne célszerű, hiszen a Magyar Tudományos Akadémia gondoskodik arról, hogy az előadásokon és a kiállításon elhangzottak az Akadémiai Kiadó és a Böhlau Verlag közös kiadásában napvilágot lássanak.

A IV. Nemzetközi Diplomatikai Kongresszust értékelni talán a leghivatottabb a kongresszus előkészítő bizottságának titkára, *Mezey László*, akinek kitartásán mulott a kongresszus sikere. Az ő és munkatársainak önfeláldozó munkája eredményességét az biztosította, hogy *Köpeczi Béla*, a Magyar Tudományos Akadémia főtítkára, *Garamvölgyi József* művelődésügyi miniszterhelyettes, *Székely György*, az Eötvös Loránd Tudományegyetem dékánja, *Émber Győző* akadémikus, a Magyar Országos Levéltár és *Horváth Miklós* a Budapesti Történeti Múzeum főigazgatói intézményeik útján készséges támogatást adtak munkájukhoz.

Mezey László 1973. október 12-i beszámolójából való idézettel zárom tehát ismeretésemet: „A kongresszus magas tudományos színvonalát minden résztvevő elismerte, a C.I.D. elnöke rádióban, sajtóban hangoztatta. A tudományos eredmények a 21 országból összejött ötvennél több előadó legjobb és legfrissebb kutatási eredményeivel azonosak. Lehetővé tették, hogy a fejedelmi kancelláriák kialakulásának körülményei, a tudományág történetében először igen széles körű, komparatív tárgyaláshoz jutottak. A formalista és mereven intézménytörténeti francia módszer és az írás (*Chaplais*, Oxford), a fogalmazás (*Schiefer*/Köln — *Dusková*/Brno), a szélesebb történeti fejlődés (spanyolok) szempontjait érvényesítő frissebb metodika ugyanúgy szóhoz jutott és összehasonlítható lett, mint a kancellária művelődés-, sőt irodalomtörténeti jelentőségének bemutatása (*Mezey*, *Bónis*, *Kastanov*). E néhány példa alig is érzékelteti azt a téma-gazdagságot, ami ezen a héten a kongresszus tárgyalásait jellemezte, színességét, nivóját tényleg biztosította . . . A kongresszust sikeresnek, sőt nagyon sikeresnek mondták sokan. Batelli professor Visegrádon e benyomásait így foglalta össze: *fù un congresso difficile a superarlo. Akik e siker elérésében sok gonddal, nehézséggel . . . küzködve közreműködtek, nem hiába dolgoztak. Elérték egy előkelő múltú tudományág gazdagodását, azt is, hogy a szocialista és nem szocialista országok tudósai eddig még el nem ért kedvező arányban találkozhattak; de elérték azt is, hogy vendégeink kivétel nélkül nemcsak a kongresszusról, annak színvonaláról és szervezetségéről, az Akadémiáról, erről a gyönyörű városról, de egész hazánkról, roppant erőfeszítéséről és nagy szeretetreméltóságáról a legjobb emlékeket vihették útjukra*”.

É. G.

BEÉRKEZETT KÖNYVEK

- Dimătrie Cantemir: Descriptio Moldaviae.* București, Ed. Academiei Republicii Socialista Romania. 1973. 400 l.
- Eötvös József kiadatlan írásai.** (Összeáll., sajtó alá rend. és bev. Fenyő István). Bp. Petőfi Irodalmi Múzeum—Népművelési és Propaganda Iroda. 1971. 166 l.
- Farkas Dezső: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az agrárkérdés 1900 és 1914 között.* Bp. Akadémiai Kiadó. 1973. 289 l.
- Hopp Lajos: A Rákóczi-emigráció Lengyelországban.* Bp., Akadémiai Kiadó. 1973. 227 l. (Irodalomtörténeti füzetek, 80.)
- Robert A. Kann: Renners Beitrag zur Lösung nationaler Konflikte im Lichte nationaler Probleme der Gegenwart.* Wien, Verl. der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 1973. 18 l.
- Kende János: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt nemzetiségi politikája. 1903–1919.* Bp., Akadémiai Kiadó. 1973. 121 l. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sor. 68.)
- Heinz Kühnrich: Partizánháború Európában. 1929–1945.* Bp., Zrinyi Katonai Kiadó. 1973. 335 l.
- Mályusz Elemér: Királyi kancellária és krónikairás a középkori Magyarországon.* Bp., Akadémiai Kiadó, 1973. 107 l. (Irodalomtörténeti füzetek, 79.)
- A múlt magyar tudósai IV.** (Főszerk. Ortutay Gyula) Bp., Akadémiai Kiadó. 1973.
- Szabó Imre: Pikler Gyula,* 182 l.
- Gunst Péter: Acsády Ignác,* 236 l.
- Lakó György: Sajnovics János,* 241 l.
- Miskolcsey Dezső: Schaffer Károly,* 141 l.
- Törő Imre: Huzella Tivadar,* 171 l.
- Népi kultúra — népi társadalom.** A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató csoportjának évkönyve, VII. (Főszerk. Ortutay Gyula) Bp., Akadémiai Kiadó. 1973. 413 l.
- A Párizsi Kommün.** (Szerk. Erényi Tibor—Vészi Endre) Bp., Akadémiai Kiadó. 1973. 144 l.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Й. Сюч*: Теория общества, политическая теория и исторические взгляды в труде *Gesta Hungarorum* Шимона Кезаи (часть II) — *Э. Шомоди*: Из предьстории соглашения 1867 года. (Отмена февральского патента.) — *Ш. Балог*: Вопрос о факультативном преподавании закона божьего и церкви (весна 1947 г.) — СООБЩЕНИЯ — *А. Грицкевич*: Положение православной церкви в Литовском Великом княжестве и национально-религиозная борьба в городах земледельцев-феодалов — *О. Паулини*: Двойное значение слова «бánya» (шахта) в словоупотреблении венгерского горного хозяйства — ДИСКУССИЯ — История Восточной Европы во второй половине XIX в. Обсуждение докторской диссертации Эндре Арато (*Э. Палоташ*) — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — ХРОНИКА

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES — *J. Szűcs*: Conception de la société, théorie politique, et conception historique dans les *Gesta Hungarorum* de Simon Kézai (II. partie.) — *E. Somogyi*: Des antécédents historiques du Compromis de 1867. (La suspension de la Patente de février.) — *S. Balogh*: La question de l'enseignement religieux facultatif et les églises. (1947) — COMMUNICATIONS — *A. Grizkevitch*: La situation de l'Église orthodoxe dans le Grand-duché de Lituanie et la lutte nationale-religieuse aux villes seigneuriales. — *O. Paulinyi*: Le double sens de «la mine» (bánya) dans l'emploi du mot de notre économie de mine. — DÉBAT — L'histoire de l'Europe orientale dans la première moitié du XIXe siècle. Rapport sur le débat de la dissertation de Endre Arató. (*E. Palotás*) — LITTÉRATURE HISTORIQUE — REVUE DES PÉRIODIQUES — CHRONIQUE

CONTENTS

STUDIES — *J. Szűcs*: Social Theory, Political Theory and the View of History in Simon Kézai's *Gesta Hungarorum* (II. Part) — *É. Somogyi*: From the Prehistory of the Compromise of 1867 (The Revocation of the February Patent) — *S. Balogh*: The Introduction of the Optional Religious Education and the Churches in Hungary (Spring 1947) — REVIEW ARTICLES — *A. Grizkevitch*: The Position of the Pravoslav Church in the Lithuanian Grand Duchy and the National-Religious Struggle in the Seignorial Towns — *O. Paulinyi*: The Double Meaning of the Word *bánya* (Mine) in the Usage of the Hungarian Miners — DISCUSSION — The History of East Europe in the First Half of the 19th Century. About the Discussion of E. Arató's Doctoral Dissertation (*E. Palotás*) — HISTORICAL LITERATURE — REVIEW OF REVIEWS — CHRONICLE

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN — *J. Szűcs*: Gesellschaftstheorie, politische Theorie und Geschichtsanschauung in der *Gesta Hungarorum* von Simon Kézai (II. Teil) — *É. Somogyi*: Aus der Vorgeschichte des Ausgleichs von 1867 (Die Aufhebung des Februarpatents) — *S. Balogh*: Die Frage des fakultativen Religionsunterrichts und die Kirchen (Frühjahr 1947) — BEITRÄGE — *A. Grizkevitch*: Die Lage der orthodoxen Kirche im Großfürstentum Litauen und der national-religiöse Kampf in den privatgutsherrlichen Städten — *O. Paulinyi*: Die doppelte Bedeutung des Wortes «bánya» (Mine) — DISKUSSION — Die Geschichte Osteuropas in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Debatte über die Doktordissertation Endre Arató's (*E. Palotás*) — GESCHICHTSWISSENSCHAFT — ZEITSCHRIFTENSCHAU — CHRONIK

Ára: 16,— Ft

Évi előfizetési ára: 78,— Ft

INDEX: 25.779

TESTVÉRLAPJAINKBÓL

PÁRTTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1973/4. sz.

- Nemes Dezsd:* Az imperialista háború támogatásának ideológiája és taktikája az MSzDP-ben a háború első évében
Szakács Kálmán: Mezőgazdasági szociálpolitika és munkásbiztosítás Magyarországon az első világháború előtt
Pintér István: A baloldal küzdelme a Szocialista Munkásinternacionáléban a munkásegységért (1933—1935)
Varga Lajos: A bolsevik párt megalakulása és harca a hatalomért

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

1973/1—2. sz.

- Balassa Iván:* A szőlőművelés és borkezelés változása a XVI—XVII. században Tokaj Hegyalján
Maksay Ferenc: Parasztnemesi gazdálkodás Szentgálon, 1700—1848. I.
Alicija Falniowska: Falufelmérések és földmérők Lengyelországban a XVIII. század második felében
Gaál László: A szimentáli fajta egy évszázada Magyarországon (1850—1950)
R. Pető Mária: A pannóniai szarvasmarhatartás emlékanyaga
Pétky Miklós: A sárospataki vár kertjei és szőlői
N. Kiss István: Húsfogyasztás (katonai és közfogyasztás) a XVI—XVII. századi Magyarországon
Benda Gyula: Bárándy János statisztikai adatai a magyar mezőgazdaságról

- Vezekényi Ernő:* Mezőgazdasági szakoktatásunk egy évszázadáról. Kecskeméti adatok
Szabó Károly: A kaptáros méhészkedés kialakulása Debrecenben
Nagy Dezsd: A rétközi dohánygazdaság történetéről és munkamódjáról, 1950-ig

VALÓSÁG

1973/12.

- Hoffmann Tamás:* A településtörténet határai
Hanák Péter: A kiegyezés historiográfiájához
Lukácsy Sándor: Petőfi: Költészet és eszmetörténet

ARS HUNGARICA

1973.

- Aradi Nóra:* Beköszöntő
Németh Lajos: A művészettörténeti korszakfogalom értelmezéséről
Marosi Ernő: A 14—15. századi magyarországi művészet európai helyzetének néhány kérdése
Kovács Éva: Két 13. századi ékszerfajta Magyarországon
Galavics Géza: A barokk művészet kezdetei Győrben
Szabó Júlia: Az 1922-es berlini szovjetorosz képzőművészeti kiállítás és a magyar avantgarde
Komárik Dénes: A magyarországi romantikus építészet történetének kutatása
Nagy Zoltán: Szovjet képzőművészet-szemiotikai kutatások
Beke László: A Művészettörténeti Füzetek első négy kötete

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

5153301590 Jg-1568

SZÁZADOK

1974 JUL 5

A tartalomból:

Jemnitz János: Engels és a nemzetközi munkásmozgalom kapcsolataihoz (1889–1895)

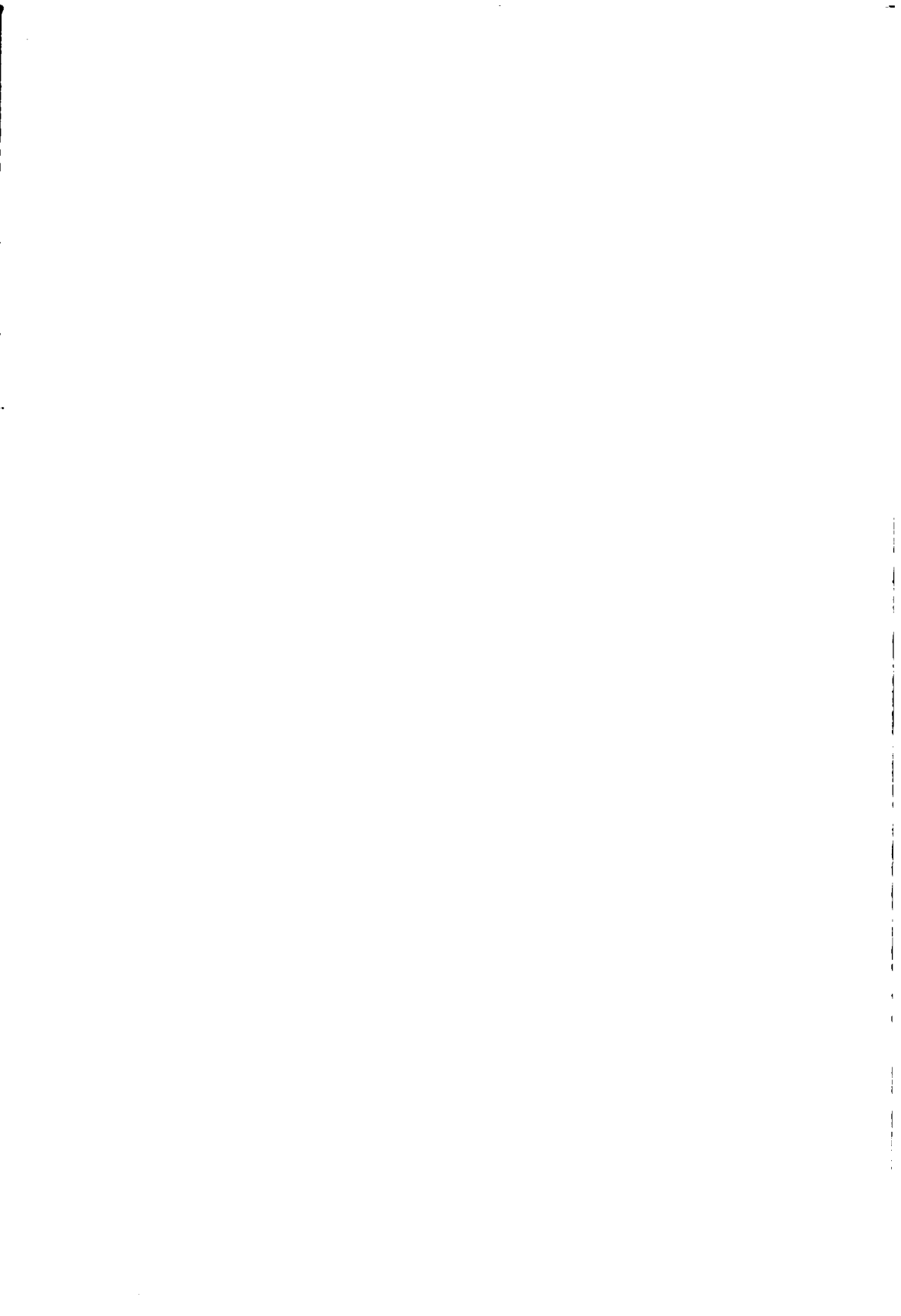
Váradi-Sternberg János: Az orosz társadalom és az 1848–49. évi magyar forradalom

Berend T. Iván – Szabolcs Ottó: Történettudomány — népszerűsítés — történelemoktatás

KÖZLEMÉNYEK — VITA — TÖRTÉNETI IRODALOM — FOLYÓIRAT-SZEMLE — KRÓNIKA — BIBLIOGRÁFIA

107. ÉVF.

1973. 5–6. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51–53.

107. ÉVFOLYAM 1973. 5–6. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, ELEKES LAJOS, ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, KOSÁRY DOMOKOS, LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY, SASHEGYI OSZKÁR, SINKOVICS ISTVÁN, SZABAD GYÖRGY, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, ZSIGMOND LÁSZLÓ
(a szerkesztő bizottság elnöke)

A szerkesztőség munkatársai:

INCZE MIKLÓS és TILKOVSZKY LORÁNT

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Jemnitz János*: Engels és a nemzetközi munkaszervezet kapcsolataihoz (1889–1895) 1095
Váradi-Sternberg János: Az orosz társadalom és az 1848–49. évi magyar forradalom 1136
Berend T. Iván-Szabolcs Ottó: Történettudomány — népszerűsítés — történelemoktatás 1169

KÖZLEMÉNYEK

- Sebestény Sándor*: A „hevesi ügy”, 1867–1869 1175
Merényi László: A polgári baloldal és a háború kérdése 1912–1914 között 1192

VITA

- Parlamenti és pártharcok Magyarországon 1945–1947 (Beszámoló Balogh Sándor doktori disszertációjának vitájáról). (*Izsák Lajos*) 1223

TÖRTÉNETI IRODALOM

- Bakács István*: Hont vármegye Mohács előtt (Ism. *Fügedi Erik*) 1239
Borosy András: A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben (Ism. *Szakály Ferenc*) 1242
Tanulmányok Budapest múltjából XVIII. (Ism. *Dóka Klára*) 1245
Mérei Gyula: A magyar polgári pártok programjai. 1867–1918 (Ism. *Dolmányos István*) 1249
Fehér István: Politikai küzdelmek a Dél-Dunántúlon 1944–1946 között (Ism. *Izsák Lajos*) 1250
Nagy Miklós: Kemény Zsigmond (Ism. *Gergely András*) .. 1252
Isztorija Vengrii III (Ism. *Orbán Sándor*) 1253
Sz. L. Pestics: Russzkaja Isztoriografija XVIII. veka (Ism. *Kurunczi Jenő*) 1255

<i>Helena Rzadzowska</i> : Działalność centralizacji londyńskiej Towarzystwa Demokratycznego Polskiego 1860—1862 (Ism. <i>Kovács Endre</i>)	1257
<i>Danuta Czerska</i> : Sobornoje Utożenije 1649 roku. Zagadnienia społecznoustrojowe (Ism. <i>Komoróczy György</i>)	1259
<i>František Kutnar</i> : Přehledné dějiny českého a slovenského dějepiscetví. I. Od počátků národní kultury až po vyznění obrodného úkolu dějepiscetví v druhé polovině 19. století (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	1261
A. D. Xenopol: Studii privitoare la viața și opera sa (Ism. <i>Bogyirka Emil</i>)	1263
American Social Thought: Sources and Interpretations (Ism. <i>Árvayné Rényi Zsuzsa</i>)	1266
<i>Robert Aron</i> : Histoire de Vichy. 1940—1944 (Ism. <i>Jemnitz János</i>)	1270
Studien zur Geschichtsschreibung im 19. und 20. Jahrhundert (Ism.: <i>Sárközi Zoltán</i>)	1272
<i>Niederhauser Emil</i> : Forrongó félsziget (Ism. <i>Sey István</i>)	1274
<i>Richard Hough</i> : Felkelés a „Potyemkin” páncéloson (Ism. <i>Pók Attila</i>)	1276
<i>Hegedűs Sándor</i> : Az utolsó trónfosztás (Ism. <i>L. Nagy Zsuzsa</i>)	1277
Budapest társadalmának és gazdaságának száz éve. 1872/73—1972 (Ism. <i>Szilágyi János</i>)	1289

FOLYÓIRATSZEMLE

Külföldi folyóiratok

William R. Waters: A gazdaságtörténet értelmezési módszerei 1281; *A. I. Klibanov*: Avvakum mint kultúrtörténeti jelenség 1282; *Jennifer Tann*: Richard Arkwright és a technika 1284; *A. Daumard*: Franciaország társadalmi strukturájának alakulása az iparosítás időszakában (1815—1914) 1285; *Béatrice Comte*: A Párizsi Kommün hatása az orosz forradalmi gondolkodás fejlődésére 1871 és 1917 között 1288; *N. A. Proszkurjakova*: A nemesi földbirtok megoszlása és strukturája Oroszország európai részén a XIX—XX. század fordulóján 1290; *P. A. Zajoncsovskij*: Az orosz tisztikar rendi összetétele a századfordulón 1292; *Vladimir Pavlov*: Haditengerészeti ellentétek Bulgária és a szövetségesei között 1917—18-ban 1293; *André P. Donneur*: A kétésfeles Internacionálé és a Komintern, az egységfront kísérlete 1295; *Peter Wyncoll*: Az általános sztrájk Nottinghamban 1296; *Sz. L. Szenyavszkij*: Változások a szovjet társadalom strukturájában (1938—1970) 1298; *Eduard Winter*: A Vatikán viszonya a Szovjetunióhoz 1300; *I. M. Volkov*: A szovjet mezőgazdaság és parasztság háború utáni történetének néhány kérdése 1302.

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat várostörténeti konferenciája (<i>Mann Miklós</i>)	1304
A munkásmozgalom-történetírás eredményei és időszerű feladatai (Tudományos ülészek a Párttörténeti Intézetben). (<i>Urbán Károly</i>)	1309
Tudományos minősítések	1327

BIBLIOGRÁFIA

A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke 1972. január 1.—december 31. Összeállította: *V. Windisch Éva* 1334.

Jemnitz János:

Engels és a nemzetközi munkásmozgalom kapcsolataihoz 1889-1895

Engels születésének centenáriumán néhány adalékkal kíséreljük meg kiegészíteni e nehezen áttekinthető kérdéskörben az ismereteket. Kiindulásunk alapja ezúttal Engels levelezése. A levelezőpartnerek írásából, amelyek zöme idáig kiadatlan, s a moszkvai Marxizmus Leninizmus Intézet archívuma őrzi a leveleket, úgy hisszük sok vonatkozásban újat és fontosat tudhatunk meg nemcsak az egész nemzetközi munkásmozgalomról, hanem Engelsről is. Hiszen Engels válaszait, nyilatkozatait számos esetben megismerhettük a külföldi orosz és németnyelvű kiadványokból, de azt nem, hogy tulajdonképpen mire is reagált. Márpedig ez az összefüggés nyilván hozzájárul a problémák jobb megértéséhez csakúgy, mint annak felméréséhez is, hogy miben is rejtett Engels varázsa s tanácsadó voltának felbecsülhetetlen jelentősége. Ezt a szerteágazó folyamatot több ország szocialistáinak „párbeszédére” támaszkodva tematikai tagolásban kíséreltük megvilágítani. A levelezés közlését terjedelmi okokból is korlátozni kellett, és ezért elhagytuk a kelet-európai valamint az orosz és amerikai levelezést. Csak megemlítjük, hogy amerikai vonatkozásban Sorge és Schlütter, orosz relációban Plehanov és Vera Zaszulics levelei sok érdekes megfigyelést tartalmaznak.

A szocialista sajtó megteremtése — támogatása

Engels életében aligha jelenhetett meg Európa bármely országában szocialista folyóirat vagy napilap anélkül, hogy arról Engelsnek ne adtak volna hírt, Engelst ne kérték volna fel közreműködésre.

Így történt ez az 1890-es esztendőkből Spanyolországban, ahol a párt vezetője és az El Socialista folyóirat szerkesztője, P. Iglesias ismételtén felkérte Engelst, hogy küldjön cikkeket számukra a májusi 1-i számok részére.¹ Természetesen a május elsejei periódusban Engelshez nem csak Spanyolországból futottak be ilyen kérések.²

Franciaországban Lafargue mellett Ch. Bonnier nagy részletességgel számolt be Engelsnek azokról a tárgyalásokról, amelyekkel a szocialista napilap tartós megjelentetését készítették elő. Bonnier a szerkesztőség összetételéről csakúgy beszámolt, ahogyan biztosítékként jelezte, hogy a lapban Lafargue, Guesde lesz az irányadó, mellettük Vaillant is közreműködik, de a nem szocialisták bevonását szintén célszerűnek látja, főként a kultúrrovatok írására. Mind ezt szükségesnek ítélte a francia közvélemény miatt,³ mert szerinte a franciák

¹ Lásd: A május elsejék megünneplése c. fejezetet 1109. l.

² U. o.

³ Centralnűj Partijnűj Archiv Insztituta Marksizma Leninizma (a továbbiakban CPA IML) f. l. op. 5. e. hr. 4868.

szocialista lapban is szívesebben olvastak sokszínű, s nemcsak szocialistáktól származó cikkeket. A hosszabb bizonyításra szükség volt amiatt is, mert Engels, de főként Eleanor Marx fenntartással fogadták e tárgyalások hírét, s aggódtak, hogy a marxisták nem áldoznak-e fel túl sokat, nem tesznek-e elvi engedményeket a lap megjelenítése fejében.⁴

A lap némi késéssel 1890-ben tényleg megjelent, de léte korántsem volt annyira biztos, miként azt korább Bonnier és Lafargue is feltételezték. Franciaországból mások is megkeresték Engelst a különféle szocialista kiadványok megjelenítésének hírével. Így 1893-ban a kommünár Dereure, aki több kiadványt juttatott el Engelsnek, egyúttal arra is kérte, hogy nyújtson számukra anyagi segítséget, minthogy még mindig „napról napra élnek” nagy gondok közepette.⁵ Így írt 1893 februárjában. S ugyanezen év novemberében az új levél kicsengése ismét a régi volt: Engelst sürgette, hogy fizessen elő a *Le Socialisme*-ra, mert a lap igen nehéz helyzetben van.⁶

A szocialista sajtó helyzetének megszilárdítása Olaszországban is összefonódott Engels nevével. Turati első, 1891 februári levelében megemlékezett a Costa szerkesztette *Revue Socialiste*-ről, majd felvetette, hogy amennyiben Engelst érdekli, akkor rendszeresen megküldi neki a „*Critica Sociale*”-t. Az új és általa alapított, szerkesztett folyóirat céljáról a következőket írta Engelsnek: „ez ebben a pillanatban csak szerény kísérlet, hogy a szocializmust Olaszországban tudományos módon terjesszék. Egy olyan lapot teremtenek, amely nem igényes olvasmány, mivel az olasz közönségnek még túl gyenge a gyomra ahhoz, hogy nehezen emészthető élelmiszereket fogyasszon . . . Mégis az utóbbi időben fejlődés itt is bekövetkezett, s abban bízunk, hogy meggyorsíthatjuk ezt a jó irányú fejlődést.”⁷

Céljaik ismertetése után Turati az alkalommal élve aziránt érdeklődött, engedélyezné-e Engels, hogy néhány cikkét, írását a *Critica* közölhesse, „ami valamennyiünk számára nagy bátorítást jelentene”.⁸

Az érdeklődés nem maradt „akadémikus” jellegű. Turati Engelstől megkapta a felhatalmazást⁹ és 1891. július 30-án már köszönetet mondhatott a „Bérmunka és Tőke” új Engels-előszaváért, ami — mint Turati írta — megkönnyítette az olasz közönség számára a munka megértését.¹⁰

Rövidesen, 1892 februárjában Turati arra kérte Engelst, hogy a garibaldista Bovionak válaszoljon a *Critica Sociale* hasábjain, így remélve egyúttal a szocialista sajtó iránti érdeklődést is növelhetni. Engels a cikket megírta, az meg is jelent, s valóban nagy érdeklődést keltett, Turati reménye igazolóddott.¹¹

Engels neve egybeforrott az orosz szociáldemokrata emigráns sajtó megteremtésével, olyannyira, hogy ő volt az, aki nagyjelentőségű cikkével, amelyet „a cári Oroszország külpolitikájáról” Vera Zaszulics kérésére írt, nagy szolgálatot tett az orosz emigrációnak. Hiszen maga Zaszulics is éppen ezért kérte

⁴ Uo.

⁵ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5238.

⁶ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5297.

⁷ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5130.

⁸ Uo. Többek között a Kommunista Kiáltvány fordítására kapott engedélyt. CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5130, 5486, 5495, 5519, 5562.

⁹ Engels válaszaira lásd a *Marx-Engels Werke* 39. kötetét 3, 21, 337.

¹⁰ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5230.

¹¹ E kérdésről bővebben lásd A polgári pártok, polgári demokraták c. fejezetet.

Engelstől a cikkeket, hogy az orosz értelmiséget sokkolja és a szocializmus iránt felkeltse érdeklődését.¹² Később is rendszeresen beszámolt nemcsak a szociáldemokrata, hanem általában az orosz forradalmi lapok helyzetéről.

A parasztság

A nemzetközi munkásmozgalom régen vitatott problémája a munkásság és parasztság kapcsolata. E tekintetben számos leegyszerűsített vélemény terjedt el, akár a korai munkásmozgalmat, az I. Internacionálét, akár a II. Internacionálé korszakát tekintjük. Ismeretes, hogy Marx és Engels egyaránt nagy figyelmet szenteltek ennek a kérdésnek is, itt talán elég, ha a német parasztháborúról, a mark történetéről, az ázsiai társadalmakról, vagy a spanyol junta mozgalomról szóló, Marx–Engels által írott sorokra utalunk. Ezeket az összefüggéseket ehelyütt természetesen nem tudjuk áttekinteni, pusztán arra vállalkozunk, hogy azt a képet egészítsük ki, amit a II. Internacionálé korszakáról ismerünk. S ebben a vonatkozásban is arra törekszünk majd, hogy Engels levelezése alapján világítsuk meg azt az érdeklődést és útkeresést, amely a szocialisták táborában tapasztalható volt.

Megállapítható, hogy sajátos módon a spanyol szocialista vezetők a jelek szerint kevés figyelmet szenteltek a parasztság problémáinak. Az olasz Turati leveleiben azonban már kitekint a parasztság sorsára is. Sokkal több érdembeli megjegyzésre, eszmeifuttatásra bukkanhatunk, ha az észak-latin, francia szocialisták Engelsszel folytatott levelezését nézzük át. S természetesen ugyancsak megtaláljuk ezeket a mozzanatokot az orosz szocialisták írásaiban is.

A franciákra visszatérve, egy mozzanatot nem szabad szem elől veszítenünk. Az 1870-es évek végének eszmei alapvetése és az 1880-as évek harcai után a francia szocialisták az 1890-es években kitörni próbáltak korábbi kereteik közül és a parasztság rokonszenvét is szerették volna megnyerni, sőt állandó szövetségi kapcsolatot is akartak velük létesíteni.

Ez a szövetségi kapcsolatkeresés új periódusban új szint jelentett. Ismeretes megintcsak, hogy például, amikor Lafargue-ot az 1891. május 1-i ünnepség után letartóztatták, majd bebörtönözték, akkor távollétében Lille textilmunkásai, de részben parasztjai is a börtönből egyenesen a parlamentbe delegálták. Lafargue ezután gyakorta megfordult a paraszti körzetekben, miként Jaurès is később, 1893-ban Carmauxban a bányászoké mellett paraszti szavazatok segítették vissza a parlamentbe. Az 1890-es évek kezdete ily módon gyakorlatilag is frontnyitást jelentett. E tapasztalatokat a francia szocialisták elméletileg is rendszerezni próbálták, s az alkalmi találkozásokból állandó szövetséget óhajtottak kiépíteni, amelynek érdekében új parasztprogramot¹³ készültek kidolgozni.

¹² CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 4987, 5001.

¹³ A francia párt agrárprogramját első ízben az 1892. szeptember 24—27-én Marseille-ben tartott kongresszus fogadta el. Engels ezt az 1892-i programot részletesen idézi és pontról pontra haladva bírálja „A parasztkérdés Franciaországban és Németországban” c. nevezetes tanulmányában. (Marx és Engels válogatott tanulmányai. Népszava. Bp. é. n. [1947] 203—212.) Engels bírálata az előzetes és itt idézett levelek mellett azonban nyomtatásban csak 1894-ben jelent meg. Ugyanekkor a Nantes-i pártkongresszuson (1894. szeptember 14—16.) végeredményben újra csak a marseille-i agrárprogramot fogadták el. (*Compère-Morel: Encyclopedie Socialiste c. többkötetes sorozatban lásd Paul Louis: Le Parti Socialiste en France. Paris 1912. 20—22. P. Louis részletesen idézi az általános indokoló részt és az itt megerősített 18 pontos minimális programot.*)

Az agrárprogram azonban nem nyerte meg Engels tetszését. Ehhez hozzátartozik, hogy Németországban a szociáldemokraták körében szintén ilyen irányban próbáltak utat törni – de Németországban az úttörő G. Vollmar volt, aki mindjárt kezdettől reformista-revizionista irányba terelte ezt az úttörést, ami Engels éles kritikáját vonta maga után. A francia szocialisták elhatárolták magukat Vollmartól, de az új parasztprogram kutatását változatlan energiával szorgalmazták.

A levelezők között volt többek között Edouard Vaillant, aki 1894 karácsonyán kért Engelstől agrár-szakértői véleményt, miután a francia parlament elé új törvényjavaslatokat kívánt terjeszteni. A személyes érdekeltségen túl Vaillant azért ítélte fontosnak a javaslatot és az útkeresést, mert egyúttal ezt olyan intézkedés, lépéssorozat láncolatának jelölte meg, amely „előkészíti a kommunizmust”. Olyan reformtervek foglalkoztatták, amelyek egyértelműen bizonyítanak „a közösségi földhasználat hasznát”.¹⁴

Vaillant levelével egyidejűleg kelt Charles Bonnier írása is, amely ugyancsak az agrárkérdéshez kapcsolódott. December 8-án Engels korábbi levelére reagált, amelyben Engels elismerte a francia szocialisták jószándékát, de szerinte nem tudták helyesen kifejezni gondolataikat. Bonnier mindehhez annyit fűzött hozzá, hogy még csak egyszer olvasta át a kritikai észrevételeket, ezekhez a jövőben még vissza kívánt térni, de a legfontosabb kérdésekben már ekkor lehetőséget tartotta az álláspontok tisztázását.

Elméletileg Ön egyetért velünk abban – írta –, hogy Franciaországban nem lehet eredményt elérni a kisparaszság nélkül. Azt is helyesli, hogy nem a szocialisták, „nem a mi feladatunk, hogy sietessük az ő tönkremenésüket”. Mindebből Engels szerint is egyenesen adódnék a következtetés, hogy propagandamunkát kell végezniük, de szerinte a francia szocialisták hibás nyomon indultak el. Bonnier sietve hozzátette, hogy a következőkben ő csakis a francia fejlődésre, helyzetre utal, a németet nem érinti.

Ami viszont Franciaországot illette, ott sokkal nagyobb határozottsággal állította: az agrárprogram nem szabad, hogy egyszerűen csak az ipari fejlődés tapasztalataiból induljon ki. Így a párt agrárprogramja „sokkal inkább szondázási kísérlet volt a paraszti tengerben”.¹⁵ Amit azért is jelentősnek vélt, mert más országok szocialistái ezt a szükséges lépést, kísérletet még nem tették meg, még Németországban sem. Ők viszont Franciaországban éppen olyan agrárprogramot szeretnének kialakítani, amely nem taszítaná, hanem vonzaná a parasztságot.

Engels bíráló észrevételeit Bonnier egyáltalán nem hárította el eleve, de hangsúlyozta, hogy miként az 1875-ös gothai program kritikájánál, sokkal szívesebben vennék ők, franciák is, ha Engels pozitív ellenprogramot dolgozna ki, mintha csak a bírálatot közli velük. Majd azzal a hasonlattal élt, hogy ők mintegy hidat kívántak verni az ipari és az agrárprogram között. Amennyiben ez a híd rossz, akkor jobbat kell építeni, de a rossz híd is jobb, mintha egyáltalán nincsen híd. S újra csak aláhúzta, hogy a német programok legfőbb, sőt vezétes gyengéje, hogy egyszerűen az ipari fejlődésből indulnak ki, annak alapján próbálnak mindent megmagyarázni. Bonnier, érveit alátámasztandó, utalt saját tapasztalataira is. Említette, hogy a francia parasztek között hiába próbálkoznék azzal, ha a nagybirtokok megteremtését ajánlja nekik. Úgy vélte, hogy ezt még Dániában sem fogadnák el.

¹⁴ CPA IML f. 1. op. 5. e. hr. 5830.

¹⁵ CPA IML f. 1. op. 5. e. hr. 5819.

Bonnier kitért arra is, hogy erőfeszítéseik sokszor más országok szocialista vezetőinél értetlenségbe ütköztek. Így V. Adlerről is megjegyezte, hogy az tulajdonképpen kinevette őket. Adler szerinte olyan véleményt formált ki, hogy a parasztság „soha nem fog velük együttműködni”. Bonnier ezúttal költői-irodalmi hasonlaltal élt. Rabelais Pantagruel-jével példálódzott. Mikor a könyvben a házasság problémája vetődött fel, Pantagruelnek is előadták a házasság összes veszélyeit és előnyeit, de utána mégis csak döntenie kellett, hogy ezek után igent vagy nemet mond-e. Így látta Bonnier az agrárkérdést is. Saját szavaival: „számunkra a kérdés az, hogy szükséges-e egy agrárprogram vagy sem . . . Mi megalkottuk azt.”¹⁶

Bonnier, aki ekkoriban Oxfordban lakott, levélben kihallgatást kért Engelstől, hogy az agrárkérdésben eszmét cserélhessenek. Egy héttel későbbi, december 16-i levélben már megköszöni a meghívást, egyúttal újra jelezve a beszélgetés célját, témáját. Megérti, hogy mivel Engelsnek az adott kérdésben más véleménye van, hangot ad bírálatának, de ugyanennyire hasznos, ha ők is ismertetik elképzeléseiket. Bonnier ezúttal is elhatárolta magát Vollmartól, miközben jelezte, Engelsszel sem értenek mindenben egyet”, s ismét csak alá húzta, hogy az adott körülményeket kell alaposan tanulmányozniuk.¹⁷

Néhány hónappal később, s nem sokkal Engels halála előtt, ismét Vaillant jelentkezett Engelsnél ugyanebben a kérdésben. Megköszönte, hogy Engels elolvasta törvénytervezeteit és „jóindulatú kritikái észrevételeit”.¹⁸ A kapcsolat tehát ezúttal is érdemben és eredményes volt.

1893 decemberében Olaszországból kapott Engels olyan lapot Antonio Labriolatól, amely a „súlyos szicíliai helyzetre” figyelmeztette.¹⁹ Egy hónappal később ugyancsak Olaszországból Turati és A. Kuliscioff még „sürgetőbb” formában figyelmeztette a parasztkérdésre, a délolasz parasztmozgalmakra, a heves sajtóvisszhangra, majd mindketten Engels véleményét tudakolták, hogy milyen legyen a szocialisták magatartása a parasztmozgalmakkal kapcsolatban.²⁰

A kérdésekre Engels külön cikkben válaszolt, amelyben az ismertebb, parasztkérdésről írott nagyobb tanulmánya mellett külön reflektált az olasz helyzetre. Ebben utalt a feudalizmus, sőt az ókor súlyos maradványaira (felesbérlet), a latifundiumokra, a fojtogató adókra, amelyek a parasztságra nehezdednek és forrongást idéznek elő. Hangsúlyozta, hogy az olasz visszamaradottság következtében az országban a földművelők túlsúlya a városi lakossággal szemben igen jelentős, „a jellegzetes proletariátus létszáma csekély”, s részben ezért, de számos más megfontolás alapján is azt ajánlotta a szocialistáknak, hogy támogassák e mozgalmakat, a paraszti és kispolgári tömegek érdekeit védel-

¹⁶ Uo.

¹⁷ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5824.

¹⁸ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5910. Vaillant itt Engels 1895. március 5-i levelére utal, amit tulajdonképpen még az 6 december 24-i levelére küldött válaszként. Engels ebben a hosszabb levélben egyfelől az agrárkérdés politikai összefüggéseit taglalta, hogy mennyiben lehet ezt a párt propagandac-éljaira felhasználni, másfelől foglalkozott a konkrét agrártörvényekkel, hangsúlyozta, mennyire alaposan kell tanulmányozni a konkrét adottságokat. Végül érintette azt az összefüggést is, hogy az esetleges reformtervezetek alkalmazására mennyire nyílnak gyakorlatilag lehetőségek. Engels e tekintetben erősen kételkedett, s még azt is felvetette, mennyire célszerű nagyobb kölcsönöket igényelni a parasztságnak (*Marx—Engels*: Werke. 39. 419—420).

¹⁹ CPA ILM f. l. op. 5. e. hr. 5640.

²⁰ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5657.

mező köztársaságiakat. Elítélte a tartózkodást s az olyan magatartást, amely csupán e pártok negatív bírálatára szorítkoznék.²¹

Ami az általános elégedetlenség és forrongó mozgalom közepette külön a parasztságot illette, Engels így írt: „Egyedül ez a kétségbeesésbe hajszolt, gazdasági romlásnak elébe néző osztály szolgáltathatja egy forradalmi mozgalom harcosainak zömét és vezetőit is. Melléje szegődnek majd a parasztok, akik — bár területi szétszórtságuk és írástudatlanságuk elzárja őket a hathatós kezdeményezéstől — erős és nélkülözhetetlen segítőtársak lesznek.”²²

Az e tekintetben elsőrendűen fontos Oroszországból Plehanov és Vera Zazulics több levélben is kitértek az agrárkérdésre, felvilágosításokat nyújtva Engelsnek.²³

Az értelmiség Engels levelezésében

Alighanem ez az egyik legösszetettebb kérdés, noha a végmondat előre is ismert. Marx és Engels már az I. Internacionálé idején beleütköztek az ouvrierizmushoz, abba a szemléletbe és magatartásba, amely az értelmiségieket kívül rekesztette volna a munkásmozgalmon. Ezt ők energikusan bírálták.²⁴ Másfelől viszont ők fogalmazták meg azt a programmá váló gondolatot, hogy „a munkásság felszabadítása csakis magának a munkásságnak feladata lehet”. E kettős határköz között azonban az értelmiséggel való kapcsolatkeresés és konkrét körülmények, politikai fejlődés és személyes feltételek között rendkívül fordulatosan alakult, komoly erőfeszítéseket igényelt, amivel az egyes szocialista pártok a legtöbb országban, külön-külön szembekerültek.

Természetesen Engels levelezőpartnerei között többségben voltak az értelmiségiek, akik nem ritkán éppen tudományos kutatómunkájuk során tapasztalt problémáikkal keresték meg. De az értelmiségi kérdések nem pusztán az értelmiségekkel való levelezésben találhatók meg. Jellegzetes módon Németországban a faesztergályos Bebel, Spanyolországban a nyomdász Pablo Iglesias tértek állandóan vissza a szövetségkeresés feladataira.

Iglesias 1894. június 8-i levelében emlékezett meg külön az értelmiségiekéről. Mikor arról írt, hogy a mozgalom fokozatosan, de egészében előre halad, külön is hangsúlyozta: „remélem, hogy néhány éven belül a spanyol szocialisták oldalán, akik csaknem mind kétkezi munkások, elégszámú szabadfoglalkozású is lesz.”²⁵

Az angol szocialisták körében Engels elsősorban értelmiségiekkel került szorosabb kapcsolatba: Edward Aveling, Belfort Bax nevei fémjelzik ezt a kapcsolatot, akik rendszeresen tettek közzé az angol szocialista, sőt progresszív folyóiratokban is saját, önálló kutatáson alapuló tanulmányokat, de emellett sokat tettek a marxista gondolatok népszerűsítése érdekében. Eközben szorgalmasan tanulmányozták Marx és Engels írásait.²⁶ Minthogy azonban mindkettőn rendszeres látogatói voltak Engelsnek, erről kiterjedt levelezés nem maradt fenn, hiszen eszméiket és kérdéseiket szóban cserélték ki.

²¹ Marx—Engels Művei. 22. 412—414.

²² I. m. 413.

²³ CPA IML f. 1. op. 5. e. hr. 4547, 5004.

²⁴ La Première Internationale. Genf 1962. I. 41. Magyar nyelven, Az I. Internacionálé és Magyarország. Bp. 1964.

²⁵ CPA IML f. 1. op. 5. e. hr. 5722.

²⁶ CPA IML f. 1. op. 5. e. hr. 4512, 5561, 5771.

Mellettük viszont a Szociáldemokrata Föderáció táboraól Hyndman és H. W. Lee is megtalálták az utat Engelshez, a Szocialista Liga köréből John Mahon levelezett még az 1880-as években sűrűn Engelsszel, de ő inkább a szocialista mozgalom fellendítésének útjait kereste, s nem kifejezetten értelmiségi kérdések érdekelték.²⁷ Engels köréhez tartozott Julyan Harney is, kettejük kapcsolatáról külön is megemlékeztünk.²⁸ Hunter-Watts szintén Engels látogatói közé tartozott, aki később hosszú időn át a különféle szocialista, sőt kommunista lapok munkásrovatának szerkesztője lett.

A fábiánusok munkásságát Engels nagy fenntartással, sőt ellenszenvvel nézte. Szembenállásának okát világosan kifejtette Kautskyhoz 1892 szeptemberében írott levelében: „S mit tettek a fábiánusok — nem a szervezet egyes tagjai, hanem a Fábiánus Társaság a maga egészében? Azt prédikálták és vitték át a gyakorlatba, hogy a munkások csatlakozzanak a liberálisokhoz.”²⁹

Engels tehát a munkásmozgalom önállóságát féltette a fábiánusoktól, s ugyanebben a levélben hosszabban taglalta, hogy a fábiánusok a mozgalomban is maguknak igénylik a vezetést. Bár személyileg elismert közöttük különbségeket, ő maga is beszélt emberbarátokról és érzelmi szocialistákról, tehetséges írókról (G. B. Shaw), de valamennyiről, összességében, mégis azt írta: „csak a munkások fenyegető uralmától való félelem egyesítette őket, s mindent megtesznek, hogy élet vegyék a veszedelemnek azáltal, hogy a maguk, a »műveltek« számára biztosítsák a vezetést.”³⁰

Külön is szemükre vetette, hogy a liberálisokkal szoros kapcsolatokat tartanak, amit külön kiemelt Sidney Webb esetében. Mindezt azok után, hogy Webb 1890-ben a Fabian Essays megjelenése után nemcsak megküldte Engelsnek a füzeteket, hanem olyan kísérő sorokkal látta el, amelyekben aláhúzta: ezzel „kifejezést akartam adni annak a tiszteletnek, amit az egyik legfiatalabb szocialista mozgalom érez Ön iránt, aki olyan sokat harcolt és oly sokat ért el ugyanezen ügy érdekében.”³¹

A személyes tisztelet, sőt a végső soron közös ügy hangoztatása Engelst a legkevésbé sem befolyásolta. A fábiánusokat eszmeileg elutasítja, ha olykor a politikai küzdelemben szükségesnek is tartotta velük az együttműködést, például akkor, amikor a nemzetközi szolidaritást kívánta akár eszmeileg, akár anyagi támogatás érdekében biztosítani.³² A szocialista célok elérése szempontjából tevékenységüket változatlanul negatívan értékelte: „A fábiánusok itt Londonban — a törtetők bandája, akiknek elég eszük van ahhoz, hogy belássák a szocialista átalakulás elkerülhetetlenségét, de semmiképpen nem akarják rábízni ezt az óriási munkát magára a durva proletariátusra, és ezért előzékenységéből hajlandók a vezetést átvenni. Alapelvük a forradalomtól való rettegés. Ők a par excellence »műveltek«.”³³

Engels ugyanitt utalt a fábiánusok „községi szocializmusára”. Azt vallották a fábiánusok, hogy ne a nemzet, hanem átmenetileg csak a község legyen a termelőeszközök tulajdonosa, ami lehetőséget adott, hogy elméleti síkon is közös nyelvet, egyetértést keressenek a liberálisokhoz. Engels különbségeket

²⁷ Lásd Az újonnan keletkező kis pártok c. fejezetet 1102.

²⁸ Lásd az A munkásmozgalom és a kiemelkedő személyiségek c. fejezetet. 1122.

²⁹ Marx—Engels: Válogatott levelek. Bp. 1950, 525.

³⁰ Uo. 526.

³¹ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 4986.

³² Lásd Az internacionalizmus kérdése Engels levelezésében c. fejezetet, a spanyol szolidaritás ügyét 1116.

³³ Marx—Engels: Válogatott levelek. 533.

is sejtetett, az objektív és szubjektív adottságokat különböztette meg, amikor hangsúlyozta, hogy „közben vagy magukat ámtíják és csapják be, vagy a szocializmusuk hazug, amit persze nem látnak be”. Sőt hozzátette, hogy elméletileg hibás, s a liberalizmushoz közelítő programjuk ellenére eredményeik is vannak: „Mindenféle szemét kiadványokon kívül kiadtak a liberálisok néhány nagy szorgalommal összeállított jó propagandairatot is – ezen a téren az angolok közül az ő teljesítményük a legjobb. De mihelyt rátérnek a maguk saját taktikájára, az osztályharc elkenésére, bűzlik az egész.”³⁴

Engelsnek 1893 januári leveléhez lehet illeszteni Bernsteinnek Engelshez címzett 1895 júniusi levelét. Ebben a nem sokkal Engels halála előtt kelt levélben Bernstein beszámol S. Webbnak (pontosabban: a Webb házaspárnak) az angol munkásmozgalom történetéről megjelent munkájáról. Bernstein megjegyezte, hogy „noha a könyvet más szempontok alapján, az adatok aprólékos összegyűjtése alapján írták meg, mégis objektív lecke a materialista történetírás számára”. Bernstein hozzáfűzte: azt, amit Engels és ő deduktív módon, a teóriára támaszkodva állapítottak meg, arra Webb empirikus úton jutott el, mindenekelőtt, amikor azt mutatta ki, hogy mennyire függött az emberek, munkások anyagi lététől a szervezési forma, amit azután megtaláltak, kialakítottak.³⁵

A dicséret mellett Bernstein kritikai észrevételeket is tett Webb könyvére, s ez a bírálat szintén árulkodóan érdekes. Bernstein ugyanis Webb szemére vetette, hogy „sznob módon” írt Owenről és a korai szocialistákról, ami, mint Engelsnek megjegyezte, „fel is bosszantott”.³⁶

Az értelmiségiek gyülekezéséről, érdeklődéséről írt Turati is Engelshez küldött első levelében, amelyben Costa lapját, Loria munkásságát említette, s ezek mellett szólt az általa kiadott *Critica Sociale*ről.³⁷

Az olasz értelmiségiek közül Turatit alighanem külön hely illeti meg, aki rendszeresen levelezett Engelsszel, s aki a párt vezetőjeként, az elméleti folyóirat és különféle népszerűsítő könyvsorozatok szerkesztőjeként a legkülönbözőbb kérdésekkel és kérésekkel fordult Engelszhez. A cikkek megküldésén túl ezek gyakran a párt irányvonalát érintették, nem egyszer az értelmiség problémáit feszegetve.

Aligha véletlen, hogy míg Angliában, Belgiumban, Spanyolországban Engelsnek munkás levelezőpartnerei lehettek, orosz és amerikai relációban szinte kizáróan értelmiségiekkel levelezik.

Ezek közül is kiemelnénk Zaszulics írását, aki az 1880–90-es években olykor részletező képet festett a forradalmi mozgalomról s ebben éppen az értelmiségiek helyéről, a narodnyik, az eszer mozgalom és az értelmiségi reakciók összefüggéséről.³⁸

Az újonnan keletkező kis pártok problémái

Engelst az 1880-as évek végén, 1890-es évek legelején keletkező pártok értesítették megalakulásukról s egyúttal a legkülönbözőbb segélyeket kérték: tanácsokat, információkat, lapjaik támogatását, az anyagi segítségről való gondoskodást s nem ritkán egyszerűen kapcsolatokat a többi szocialista párttal, vagy egyenesen „publicitást” ezek lapjaiban.

³⁴ Uo. 533.

³⁵ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 6014.

³⁶ Uo.

³⁷ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5130.

³⁸ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 4547, 5001, 5004, 5507.

Ilyen értelemben kereste meg Iglesias, a még gyenge spanyol szocialista párt legbefolyásosabb vezetője Engelst, hogy írjon cikkeket,³⁹ mondjon véleményt a spanyol párt politikájáról, azonnal jelezze nekik az esetleges hibákat.⁴⁰ Ugyancsak ő Engels közvetítése útján gondoskodni próbált arról, hogy más országok mozgalmának életéről is körültekintően tájékozódjanak, s maguk is híreket adjanak.⁴¹

A nemzetközi relációk biztosításán kívül a spanyol pártvezetőknek az elméleti alapok tisztázásánál is talán több gondot okozott a szocialista párt saját szabad területének szavatolása s ezzel kapcsolatban a két szomszédos erőhöz, csoportosuláshoz való kapcsolat felmérése. Balról az anarchisták, jobbról pedig a polgári demokraták, polgári köztársaságiak tevékenységét kellett újra meg újra elemezni, ami nemcsak a spanyolokat, hanem az olasz szocialistákat is foglalkoztatta.⁴² Ugyancsak ilyen közös gondot, feladatot jelentett az első sajtótermékek, majd a napilapok megteremtése.⁴³

A fenti problémák jelzése után még két olyan területet kell megjelölni, amely ilyen közös és átfogó problémát jelentett. Az egyik a pártok belső szervezési nehézségeihez közelít, a másik pedig a pártok külső befolyását érinti, azt, hogy mennyire tudtak s mennyire készültek kitörni elszigeteltségükből. Természetesen mindezt csak Engels levelezésének tükrében kíséreljük meg vázolni.

Az előbbi témakörből a levelezők rendszeresen tájékoztatták Engelst a készülő pártkongresszusokról, méghozzá nemcsak akkor, amikor ezeken nagyfontosságú pártprogramokat fogadtak el, hanem a szürke hétköznapi kongresszusokról is. Iglesias 1894. október 19-i levelében írta, hogy noha a pártkongresszus nem volt izgalmas, a párt szervezeti szabályzatában mégis fontos módosításokat eszközöltek.⁴⁴

A pártok megerősödése több fázisban ment végbe, hiszen, mint például Iglesias és Turati levelei is igazolják, a kortársak nagyonis tisztában voltak azzal, hogy viszonylag elmaradott országokban, a kapitalista fejlődés alacsonyabb szintjén, a munkások szervezetlenségével számolva, az írástudatlansággal és helyenként közömbösséggel dacolva kell törekedniük a szocialista eszmék meggyökereztetésére.⁴⁵ Ilyen feltételek között a pártszervezkedést kiegészítette a szakszervezeti mozgalom bátorítása, vagy az értelmiségiek megnyerésére irányuló erőfeszítések.⁴⁶ Az értelmiségiek oldalán a szocialista vezetők már ekkor gondot fordítottak a „fehérgallérosok”, a hivatalnokok szervezésére is.⁴⁷

Ezekben az országokban külön problémát jelentett a vidék megmozgása. A vidék természetesen nem azonos a parasztsággal. A parasztkérdésre külön reflektáltak,⁴⁸ de Spanyolország esetében ugyanúgy Iglesiasnak kellett Aszturiába, Malagába vagy Galiciába utazni a munkások, bányászok szerve-

³⁹ Lásd 3. l.

⁴⁰ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5722.

⁴¹ Lásd 23. l.

⁴² Lásd 35–37.

⁴³ Lásd 3. l.

⁴⁴ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5784.

⁴⁵ Lásd Iglesias 1893 novemberi levelét. CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5632.

⁴⁶ Lásd 8.

⁴⁷ Lásd Iglesias 1894. július 27-iki levelét Engelshez. CPA IML. f. l. op. 5. e. hr.

⁴⁸ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5682.

zésére,⁴⁹ miként Tom Mann volt a munkások szervezője Észak-Angliában, avagy John Mahon vállalt hasonló feladatot Észak-kelet Angliában, amiről részletesen beszámolt az 1880-as évek második felében írott leveleiben Engelsnek.⁵⁰ Igaz, ez a sors nemcsak a kis pártok sajátja volt, hiszen Guesde és Lafargue is járták az országot, s Lafargue leveleinek jelentős részében ismétlődő momentum az, amikor vidéki tapasztalatairól számolt be.⁵¹ De hasonló mozzanatokra bukkanhatunk a belga Anseele leveleiben is.⁵²

Természetes, hogy ezek a kérdések és feladatok sokszor nem különültek el egymástól, a vidéki szervezés összhangban állt a választási harccal. Általában ismeretes, hogy a parlament meghódítása ekkoriban került a szocialista mozgalom figyelmének középpontjába, nem utolsósorban a német szociáldemokraták sikerei nyomán. Engels maga is lelkesedett az új távlatok megnyílásán (lásd ezt például a május 1-ei üdvözteinél is).⁵³ A választási harc legkülönbözőbb nehézségeiről és reménysegeiről pedig mindig bőségesen értesülhetett levelezőpartnereitől. A kis és nagy pártok között átmenetet képezett ekkor a Belga Munkáspárt. Minthogy a választójogot Belgiumban még nem sikerült kikényszeríteni, s ez a harc az 1890-es években éppen zenitjén állt, a belga levelezők elsősorban azt éreztették, hogy a tömegek mennyire készek mindent megtenni, az általános sztrájkot is vállalva, az általános választójog kieroszakolására.⁵⁴ A belga mozgalom egyik doyenje, Anseele maga is úgy vélekedett: „a mozgalom Belgiumban kitűnően halad. Minden arra vall, hogy 1892-ben, vagy később elnyerjük a választójogot, s akkor a mozgalom kolosszális gyorsasággal terjed majd.”⁵⁵

Hasonló örömmel számoltak be ezekben az években Mesa és Iglesias is a spanyol szocialisták sikereiről. Mesa 1891 márciusában az öt ezer spanyol szocialista szavazat értékét ecsetelte,⁵⁶ Iglesias pedig 1893 áprilisában aláírta, hogy 2000-rel több szavazatot kaptak, mint 1891-ben.⁵⁷ S hasonló eredményeket tápláltak a holland szocialisták is, akik nevében Engels régi barátja és tisztelője, az inkább anarchizmusra, mint a parlamenti reformizmusra hajló Domela Nieuwenhuis, 1890 áprilisában így írt Engelsnek: „itt a mozgalom jól halad előre, s ha az általános választójogot ugyanúgy megszerezzük, mint Németországban, akkor azt hiszem megmutatjuk majd, hogy nem maradunk el mögöttük.”⁵⁸

Ez a parlamenti tevékenység különben Engels számára külön terhet jelentett, hiszen Európa legkülönbözőbb országaiból jelentkeztek nála a szocialisták kérésekkel, hogy parlamenti felszólalásaikhoz adjon tanácsokat, irodalmat, sőt véleményezze felszólalásaik tervezetét is. Minthogy azonban Engels e feladatot fontosnak tartotta, rendszerint nem tért ki a kérések elől.⁵⁹

⁴⁹ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5682, 5722, 5861.

⁵⁰ CPA IML f. l. op. 5. e. hr.

⁵¹ F. Engels—P. et L. Lafargue Correspondance. Paris. 1960. III. — Lásd a levelezést 1891 novemberétől és főként 1892 folyamán.

⁵² CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5215.

⁵³ Lásd 17—18. l.

⁵⁴ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5098.

⁵⁵ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5195.

⁵⁶ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5165.

⁵⁷ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5539.

⁵⁸ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5005 — Engels választát lásd Werke 37. 377.

⁵⁹ Lásd a franciák (Lafargue, Vaillant) és németek hasonló kérései mellett Nieuwenhuis 1888. május 17-i levelét, aki a truck-rendszer ügyében készült interpellációt benyújtani, s Engelstől véleményt és tájékoztatást kért a megfelelő angol törvényekről (CPA IML. f. l. op. 5. e. hr. 4839).

A választási harcok Angliában is kihatottak a munkásmozgalom helyezésére, távlatára. Ismeretes, hogy Engels ennek milyen nagy jelentőséget tulajdonított, s a választási reformok végrehajtásától még inkább azt várta, hogy a munkásság súlya a politikai életben megnő,⁶⁰ Keir Hardie és John Burns 1892-es megválasztása szintén ilyen reményeit növelte, amelyeket J. Harney igyekezett lehűteni. Bár Harney is jelentős mozzanatot látott a választási sikerben, kevésbé bízott az új szakszervezeti vezetőkben.⁶¹ Kétségtelen azonban, hogy a parlamenti választások Angliában is a munkásmozgalom fellendülésének egyik lehetőségét, forrását képezték.

A kapcsolatok teremtésének és a szocialisták befolyása kiterjesztésének számtalan útja-módja volt. Az 1889-i sztrájkmozgalom idején az amerikai és francia munkások egyaránt sokszor Engelstől kértek tájékoztatást az eseményekről, s Engels ekkori leveleiben szolgált is az információkkal.⁶² Az 1889-es dokkmunkássztrájk kapcsán Engels levelezése felduzzadt, olykor még a Londonban élő külföldi szocialistáktól is információkat szerezhetett. Bernstein ugyan inkább csak nagy érdeklődésének és csodálatának adott hangot, de azt is jelezte, hogy milyen nagy jelentőséget tulajdonít a sztrájknak, és biztosra vette, hogy Németországban is visszatükröződik majd a sztrájk hatása.⁶³ Másfelől Charles Bonnier és Andreas Scheu írtak a sztrájkról.⁶⁴

Miként a későbbi, két világháború közötti évtizedekben a kommunista mozgalmaknál a munkanélküliek tüntetésének, szervezésének nagy szerepe volt a tömegkapcsolatok kiépítésében, így volt az a XIX. sz. 1880–90-es éveinek Angliájában is. A munkanélküliek szervezői között megtalálhatjuk Eleanor Marxot, Avelinget, Hyndmant és Morrist, valamint William Thorne-t. Erről szólt W. Thorne 1893 karácsonyi üdvözlete, amikor arról írt Engelsnek, hogy „sok ezer munkatársam nem nagyon fog örülni az ünnepnek, mivel munka nélkül maradtak”.⁶⁵

Az angol szocialisták problémáiba vezet John Mahon és Engels levelezése. Mahon fiatal szocialista propagandistaként jelentkezett 1884 novemberében Engelsnél és másfélórás kihallgatást kért, hogy „elbeszélgethessenek a mozgalom itteni alakulásáról”. Mahon már ekkor hozzátette, tudja, hogy Engelsnek kevés az ideje, s nem a személyes kíváncsiság vezette, amikor felkereste, de meg akarja hallgatni tanácsait az angol mozgalom helyzetéről.⁶⁶ Engels készséggel fogadta az angol fiatalembert,⁶⁷ akinek valóban voltak önálló gondolatai és tevékenyen részt vett az angol mozgalomban, de amelynek adott helyzetével elégedetlen volt.

Elégedetlensége meglehetősen sokrétű volt, s erre több levélben tért vissza. Engels mindjárt kezdetben össze kívánta hangolni Mahon és Aveling munkásságát. Mahon 1883–84-ben a Szociáldemokrata Föderáció tagja lett, de Avelinggel személyileg mindig fenntartásai voltak, sőt emberileg képtelen volt együttműködni vele. Ugyanakkor az észak-angliai területek (Newcastle, Hull, Sheffield) szervezésére vállalkozott, ehhez Engelstől szellemi és anyagi támogatást kért.⁶⁸

⁶⁰ Lásd a május elsejéről szóló részt.

⁶¹ Lásd a 34.

⁶² *Marx–Engels*: Werke 37. 266–289.

⁶³ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 6071.

⁶⁴ CPA IML f. l. op. 1. e. hr. 4868; f. 239, op. 1. e. hr. 9/4.

⁶⁵ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5641.

⁶⁶ CPA IML f. l. op. 5. e. hr.

⁶⁷ *Marx*: Werke. 36. 246.

⁶⁸ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 4769.

Mahon később a Szocialista Liga keretei közt, Engels támogatásától is kísérvé, északon tényleg nagy szervezőmunkát fejtett ki, s három évvel később tartalmas levélben számolt be tapasztalatairól, reményeiről és kétségeiről. Megállapította, hogy a szocialista mozgalom szép előrehaladást tett a vasasok és bányászok körében, s szerinte még az uralkodó osztályok körében is lassan tudatosult, hogy „a forradalom elkerülhetlenné” vált. S ezután következnek a meglepő fordulat, amikor Mahon a szocialista eszme legveszélyesebb ellenségeit jelölte meg: „Közvetlen ellenségeink a szakszervezeti vezetők. Nekünk ezeket a fickókat bástyáik között kell megtörni. Olyan politikát kell kialakítani a szocialisták akciói számára, hogy a szocialisták felkelését ott, a szervezetekben mozdítsa elő, és onnan a vezetőket kiszorítsa. A feltételek megértek e politika számára, ha a mi pártunk képes lenne, hogy ezt meg is valósítsa.”⁶⁹

A Newcastleben feladott levélben Mahon olyan programot fejtett ki, amelyben valamennyi szocialista csoport összefogását sürgette „egy széles politikai platform alapján”. Hozzátette, hogy szerinte a jelenlegi pártok (szocialista, munkáspártok) közül „egyik sem képes egyedül a kezdeményezésre”. Éppen ezért azt tekintette célirányosnak, ha a különféle szocialista körökből tanácskozást hívnának össze a közös program kialakítására. Megjegyezte, hogy ő maga július elején Skóciába utazik, és ott a Skót Munkás és Farmer Ligával kapcsolatba lép. Abban bizakodott, hogy a skót és észak-angol munkásszervezetek együttműködése révén megszülethet az óhajtott összefogás, még ha a londoniak e téren kelekednének, vagy a londoni szakszervezeti vezetők gátolnák is ezt a lépést.⁷⁰

Engels Mahon levelére nemcsak válaszolt, hanem észrevételeivel behatóan foglalkozott. Egyetértett vele abban, hogy a szakszervezeti vezetők nagy mértékben akadályozzák a szocialista mozgalom megerősödését. A vidék London elleni felvonultatásában azonban nem bízott, s még annál is kevésbé látta értelmét az új szervezeti formákkal való kísérletezésnek. Ami pedig a tömegmozgalmakat illeti, hangsúlyozta, hogy ha a tömegek igazán készek a forradalmi cselekvésre, akkor megtalálják majd ennek módozatait is.⁷¹

1887. június 24-én Mahon már válaszolt is Engelsnek. Az angol szocialista mozgalom jelenét és jövőjét oly mélyen érintő kérdésekre vonatkozóan igazat adott Engelsnek, hogy a társadalmi mozgalmaknál a kísérletezésekre nem nyílik lehetőség, de egyéni fenntartásait is érezte. Mahon ugyanis fenntartotta azt a következtetését, hogy Angliában az igazi szocialista tömegmozgalmat nem lehet kizáróan egyik szocialista pártra támaszkodva sem életre kelteni. A közbeeső időben pedig a helyi munkásszervezetek megteremtését tartotta fontosnak. Ilyent ő maga is létrehozott, és remélte, hogy két éven belül nagyobb sikereket is elérhetnek.⁷² Ezt a következtetését 1888. január 14-i levelében újra megerősítette, amikor egyúttal közölte Engelszel, hogy New-

⁶⁹ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 4754. Ehelyütt nem szabad ugyan megfeledezni arról, hogy az 1880-as évek angol szakszervezeteinek élén rendkívül konzervatív és a liberális pártot szinte fenntartás nélkül támogató vezetők állottak, akiket csak az 1880-as évek legvégén szorítottak ki az új vezetők, — de mindez nem változtat azon, hogy ezt a küzdelmet a szakszervezeteken belül kellett megvívni, s a szakszervezetek elhagyásának Mahon javasolta módszere szektás jellegű volt.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ *Marx—Engels: Werke*, 36. 678—9.

⁷² CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 4700.

castleből Skóciába utazott, minthogy Skóciát és Észak-Angliát tekinti a mozgalom számára legértékesebb területeknek.⁷³

Mahon eme 1888 januári levelében azonban egy új gondolat is felcsillant. Nevezetesen a parlamenti színtér felhasználása, s ebben nyilván megint közelebb került Engelshez. Mahon ekkor megjegyezte: ha csak 2-3 becsületes embert be tudnának juttatni a parlamentbe, annak is nagy visszhangja, komoly következményei lehetnének. Az adott feltételek között azonban a Szocialista Ligához nem fűzött semmifajta reményt, mert ez a vidéki munkásság szervezésében megbukott. Mahon átmenetileg visszatért a Szociáldemokrata Föderációhoz, később pedig a valóban parlamenti téren a munkástömegeket tömöríteni kívánó Független Munkáspárt első szervezői között találjuk.⁷⁴

A kísérletezés tehát különféle módon történt Angliában is. Valamennyi kísérlet azt célozta, hogy igazi szocialista tömegmozgalmat bontakoztassanak ki. E téren azonban az eredmények nem voltak megnyugtatók. S ha Mahon gondolatmenetében érdekes mozzanat is az, ahol a különféle szocialista pártok, csoportok tömörítésére gondolt, ezt nem sikerült megvalósítania. Engels az összhang, valamint a nemzetközi kapcsolatok érdekében szintén valamennyi párttal kapcsolatban maradt. Amikor pedig a II. Internacionálé megalakítására került sor 1889-ben, vagy később a május elsejék szervezése, a külföldi sztrájkok támogatása, külföldi pártokkal való szolidaritásvállalás idején: Engels mindig megtalálta a módját, hogy ezekkel a pártokkal is szót értsen, ezeket is mozgósítsa a közös ügy érdekében.⁷⁵

Az angol munkásmozgalmal kapcsolatosak azok a levelek is, amelyek az Angliában élő Scheu és Bernstein megfigyeléseit tartalmazzák. Feltűnő, hogy mindkettőjüknél az angol sztrájkmozgalomra, illetőleg az értelmiségiek körében szerzett értesülésekre találunk reagálásokat. Scheu, aki oly tevékenyen kapcsolódott a Szociáldemokrata Föderáció, majd Liga, később a Független Munkáspárt tevékenységébe, a dokksztrájk ellenére is azt írta: 1889 októberében Vaillantnak a szocialista pártok hibái, a vezetők fogyatékoságai miatt a közeljövőben „a nép nagyszerű hangulata ellenére a szocialisták nem tehetnek semmit”. Másfelől viszont ő is megerősítette, hogy a szocialista eszmék mégis utat törnek maguknak.⁷⁶

E. Bernstein ugyancsak a sztrájkmozgalmakhoz fűzött reflexiókat. Ebből a levélből tűnik ki az is, hogy az angol szocialista értelmiségiek mennyire érdeklődtek a sztrájk iránt, s utána miként igyekeztek támogatni a sztrájkolókat.⁷⁷ A későbbiekben Bernstein elsősorban az értelmiségiek problémáival foglalkozott, Webb írására reagált.⁷⁸ 1894-ben ismét a szocialista szervezetek és szakszervezetek, a tömegmozgalom kapcsolata került napirendre, mikor megtették az első lépéseket a II. Internacionálé londoni konferenciájának előkészítésére. Bernstein ekkor tapasztalta, hogy az angol szociáldemokrata vezetők hajlamosak arra, hogy a tanácskozásokból a „reakciósoknak” minősített szakszervezeteket kirekesszék. Bernstein ezúttal az angol szocialisták szektarianizmusát nemcsak azért hibáztatta, mert az angol tömegektől szigetelte el a mozgalmat, hanem mert az Internacionálé eredményességét is veszélyez-

⁷³ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 4805.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ Lásd a május elsejék és az internacionalizmus fejezeteket, Tom Mann, H. W. Lee, E. Pease leveleit. Uo.

⁷⁶ CPA IML f. 239, op. 1. e. hr. 9/4.

⁷⁷ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 6071.

⁷⁸ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 6014.

tette.⁷⁹ Ismeretes, hogy e kérdésben Engels teljes mértékben igazat adott Bernsteinnek s többször taglalta, hogy a szektarianizmus bizonyult az angol szocialista munkásmozgalom egyik legbenítőbb kerékkötőjének.⁸⁰

Az 1890-es évek elején az olasz szocialista párt is fiatal pártnak számított.⁸¹ A párt egyik politikai vezetője és egyúttal teoretikusa, Turati már első leveleiben is a nehézségekre utalt, miközben Engels szellemi támogatását kérte. 1891 februári levelében a *Critica Sociale* c. lap szárnyrabocsátásánál arról irt, hogy az olasz közönség kevésbé jártas a szocialista elmélet terén, amit ezúttal különféle formában próbálnak áttörni.⁸² Turati később is megismételte, hogy Olaszország „a propaganda szempontjából mennyire elmaradt ország”.⁸³ Majd, talán éppen ezért, Turati az olasz politikai közállapotokról szólva részletesebben kitért a polgári köztársaságiak, a garibaldisták belső vitáira, s Engelist kérte olyan cikkek megírására, amelyek növelhetnék az olasz szocialista párt súlyát.⁸⁴

Az olasz szocialisták figyelmét nem kerülte el a parlament sem. Bár az összetett reagálások feltérképezésére nem vállalkozhatunk, bizonyos, hogy Turati a polgári köztársasági párt és a képviselők szereplése iránt is érdeklődést tanúsított,⁸⁵ de természetesen külön megemlékezett az ezek oldalán megtalálható néhány szocialista képviselőről is.⁸⁶ 1893 márciusában pedig futólag érintette e szocialista képviselők mulasztásait is, akiket a *Critica Sociale*ban bíráltak meg.⁸⁷

1893 januárja-februárja ismét új helyzetet teremtett Olaszországban, amikor a parasztság és kispolgárság forrongása politikai válságot idézett elő. A szocialisták körében viták léptek fel, hogy a kialakult helyzetben mit tegyenek, támogassák-e a parasztmozgalmakat s a polgári köztársaságiakat. Turatiék tanácskérő levelére Engels cikkel válaszolt, amelyben élesen fellepett a tartózkodás magatartása ellen s a polgári demokratikus átalakulás aktív támogatására hívta fel a szocialistákat.⁸⁸

Engelsnek ez a cikke a *Critica Sociale*ban is megjelent, amit több lap átvett. Turati külön levélben mondott érte köszönetet, márcsak azért is, mert e cikk nagy segítséget nyújtott nekik a „mechanikus és abszolút nézetek korrigálásához”. Hozzáfűzte: „vannak közöttünk szocialisták, akik feljogosítva érzik magukat arra, hogy ölbe tegyék kezüket, mindaddig, amíg valamilyen csodálatos marxista forradalom be nem köszönt.”⁸⁹

Turati ezzel az olasz feltételek között ugyancsak a szektarianizmus betegségére figyelmeztetett, amitől Engels az idézett cikkében oly határozottan óvott. Erre hivatkozott Turati is, amikor levele végén újra hangsúlyozta: „az Ön levele, amely annyira igaz és finom, egy kis rendet teremtett a gondolatok között.”⁹⁰

⁷⁹ CPA IML f. I. op. 5. e. hr. 5761.

⁸⁰ *Marx—Engels: Werke* 39. 285—286.

⁸¹ Az olasz szocialista párt első megszervezése még az 1880-as évek elejére esik, de modern átszervezése, megerősödése az 1890-es évekre.

⁸² Lásd a 37—38. l.

⁸³ CPA IML f. I. op. 5. e. hr. 5293.

⁸⁴ Lásd a polgári pártok, polgári demokraták c. fejezetet.

⁸⁵ Lásd a polgári pártok, polgári demokraták c. fejezetet.

⁸⁶ CPA IML f. I. op. 5. e. hr. 5293.

⁸⁷ CPA IML f. I. op. 5. e. hr. 5519.

⁸⁸ Erről lásd bővebben a polgári pártok, polgári demokraták c. fejezetet.

⁸⁹ CPA IML f. I. op. 5. e. hr. 5689.

⁹⁰ Uo.

Az év elején biztató távlatokkal kecsegtető helyzettel szemben végül is azonban reakciós fordulatra került sor. 1894. október 24-én Turati kétségbeesetten számolt be arról, hogy a szocialista szervezeteket bezárták, házkutatásokat tartottak, letartóztatásokat foganatosítottak, amire az anarchisták párizsi merényleteit használták fel ürügyként. A párt levelezését lefoglalták, hogy — mint Turati írta — a rendőrség ezután hamisíthasson, s újabb ürügyeket teremtsen a terror folytatására. Turati ezúttal is Engels segítségét kérte. Mégpedig azért, mert az olasz rendőrség, bíróság azzal vádolta az olasz szocialistákat, hogy nem a nemzetközi szociáldemokrata elvekhez tartják magukat, hanem az anarchistákhoz közeledtek, s politikai puccsokat készítenek elő. Ilyen vádakkal szemben — írta Turati — Engels tudja, hogy az olaszok mennyire a nemzetközi szocialista elmélet iránytűjéhez igazodtak s erről „az Ön nevének teljes autoritásával bizonyítékot adhatna”. Ezt Turati annyira fontosnak tartotta, hogy a *Critica Sociale*-t is kész volt visszatartani, hogy abban Engels nyilatkozatát azonnal megjelentethesse, hiszen akkor „Crispi tudatlanságát és butaságát kipellengérezhetnék”.⁹¹

Engels három nappal később megírta nyilatkozatát, ami a *Critica Sociale* 1894. november 1-i számában jelent meg „A nemzetközi szocializmus és az olasz szocializmus” címen. Nyilatkozatát így kezdte: „Most, amikor a hatalmon levő legerőszakosabb reakció csapásokat mér a fiatal olasz szocialista pártra, nekünk, Alpokon túli szocialistáknak az a kötelességünk, hogy megpróbáljunk e párt segítségére lenni. A szekciók és társaságok feloszlátása ellen nem tehetünk semmit, de tanúságtételünk talán nem lesz teljesen haszontalan, szemben a korrupt félhivatalos sajtó aljas és szégyentelen rágalmaival.”⁹²

Engels ezután utalt a rágalmak lényegére, arra az állításra, hogy Olaszországban a szocialisták osztályharcot hirdetnek, míg másutt nem foglalkoznak politikával és nem támadják a fennálló kormányformát. Majd így folytatta: „De ha van, akiből itt gúnyt űznek, úgy ez az olasz közönség; nem mernének elébe tálalni ilyen szemérmétségeket, ha nem tételeznék fel, hogy halvány sejtelmek sincs arról, ami a világban történik. Ha az olasz szocialisták az osztályharcot domináló tényezőnek nyilvánítják, akkor a szó szoros értelmében marxista propagandát folytatnak. . . pontosan ugyanazt teszik, amit a francia, a belga, a svájci, a spanyol és különösen a német szocialista párt tesz.”

Engels ugyanígy hangsúlyozta, hogy mint minden politikai párt, a konzervatívok, a liberálisok és a republikánusok, de természetesen a szocialisták is törekeznek arra, hogy az államhatalmat meghódítsák. Ami viszont a kialakult helyzetet és a szocialista üldözést illeti, Engels aláhúzta: „Olaszországnak egyébként most ugyanazt a próbát kell kiállnia, mint Németországnak a kivételes törvény tizenkét éve idején. A németek legyőzték Bismarckot, az olasz szocialisták elbánnak majd Crispivel.”⁹³

A május elsejék megünneplése

Ismeretes, hogy a május 1-ék megünnepléséről a II. Internacionálé első kongresszusa hozott határozatot, s az is, hogy Engels kiemelten ezt a határozatot tekintette az alakuló kongresszus legjelentősebb vívmányának, — aho-

⁹¹ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5787.

⁹² Marx—Engels Művei. 22. 447.

⁹³ Uo. 448.

gyan ezt Lafargue-nak augusztus 27-én írta: „azután itt van a május 1-i tüntetésről szóló határozat. Ez a legjobb, amit a kongresszus alkotott.”⁹⁴

Erről a határozatról Lafargue ugyanígy vélekedett, lelkesen írt róla Engelsnek mindjárt elfogadása után, aláhúzva: „és ahelyett, hogy időt, energiát és pénzt vesztegetnénk az ellenük folytatott harcra, a május elseji tüntetések megszervezéséhez fogunk hozzá”.⁹⁵

1890. május 1-nek megszervezése mindenféle problémát, nehézséget felvetett országonként, amelyekről Engels véleményét formált, továbbított és számtalanszor közvetlenül is segítette a szervezőket. Így Angliában tisztán látta, hogy a szocialistáknak együtt kell haladniuk a szakszervezetekkel, de ugyanakkor függetlenségüket is meg kell őrizni, külön is kell szervezkedniük, egy élesztő és vezető magot alkotva, de úgy, hogy a szakszervezetek tömegétől mégse szakadjanak el.⁹⁶

Franciaországban ugyancsak a realitásokkal kellett számolniuk. Ebben az időben a boulangérista nacionalista-szociális demagógia bizonyos munkásrétegeket is megsédített, s éppen a május 1-e megszervezése révén remélte Engels is — miként ennek Sorgehoz írt leveleiben hangot adott —, hogy „május 1. fordulópont lehet, legalábbis Párizsban”, ahol a megmozdulás révén a marxisták elhódíthatnak munkásokat a boulangeristáktól.⁹⁷

Németországban ismét más problémák vetődtek fel. Németországban éppen csak hogy visszavonták a Kivételes Törvényt, amely szeptemberig még nem vesztette el hatályát, így szívesen éltek volna az ürüggyel, hogy azt újra felújíthassák. Ezért Engels határozottan olyan tanácsokat adott, hogy a német szociáldemokratáknak nem szabad magukat provokálni hagyni. Minderre pedig a német „fiatalok” oppozíciója ellenében került sor, akik a Bebel-Liebkecht-Singer féle pártvezetőséget vádolták oportunistamussal s azzal, hogy nem vállalják a forradalmi harc veszélyét. Olyannyira, hogy ekkor Engels is helybenhagyta, hogy Németországban május első vasárnapján tartsák meg a nemzetközi szolidaritás és munka ünnepét.⁹⁸

Végül is 1890. május 1-nek seregszemléje pompásan sikerült, amiről az egyes országok legkülönbélebb sajtótermékei számoltak be. Engels a londoni ünnepségen Eleanor Marx és E. Aveling oldalán jelent meg, majd pedig barátjának, Bebelnek részletesen beszámolt a londoni sikerről: „az itteni május negyedik tüntetés egyenesen grandiózus volt, és ezt még az egész burzsoá sajtónak is el kellett ismernie. Én a negyedik tribünön (nagy rakodótérség) voltam és pillantásommal csak a tömeg ötödrészét vagy nyolcadrészét tudtam áttekinteni. A fejek végeláthatatlan tengere hullámozott. 250—300 000 ember vett részt, s több mint háromnegyedrészük tüntető munkás volt. Aveling, Lafargue és Stepanyak az én tribünömről beszéltek — én csak néző voltam. Lafargue a maga tökéletes, bár az erős akcentust nem nélkülöző angol beszédével és délies élenkségével a lelkesedésnek valóságos viharát váltotta ki. Általában ez volt a leggrandiózusabb gyűlés, amelyet itt valaha tartottak. . . Mit nem adnék, ha Marx megérte volna ezt az ébredést. . . Nem tudjátok elképzelni azt az örömet, amelyben az utolsó két hétben részem volt. Ez átütő siker. . .”⁹⁹

⁹⁴ F. Engels — Paul et Laura Lafargue Correspondance. Paris. 1956. II. 312.

⁹⁵ Uo. 305.

⁹⁶ Werke, 37. 393—405.

⁹⁷ Marx—Engels: Szocsinyenyija. 37. 329, 336.

⁹⁸ Marx—Engels: Werke 22. 72; Szocsinyenyija. 37. 379.

⁹⁹ A. Bebel: Briefwechsel mit Friedrich Engels. The Hague 1965, Mouton. 390—392. Werke 37. 400—401.

Engels ezekután a bécsi Arbeiter-Zeitungnak írt cikkében a londoni május 1-ről úgy emlékezett meg, mint annak bizonyítékáról, hogy az angol proletariátus 40 évi szendergés után felébredt. De lelkesen szólt ugyanitt a bécsiekről is: „barát és ellenség egyetért abban, hogy az egész kontinensen Ausztria, ezen belül Bécs a proletariátus ünnepét nagyszerűen nyitotta meg, és ezzel az osztrák és ezen belül a bécsi proletariátus egészen új helyet szerzett . . . Ki hitte volna még három évvel ezelőtt is, hogy Bécs és Ausztria mindenkinek példát mutat arra, miként kell egy proletárünnepet megülni.”¹⁰⁰

Ami magát Németországot, illetőleg május elseje németországi megünneplését illeti, erről Engels többek között Paul Singertől értesült. Singer május 13-iki levelében azt írta: „Május elseje megijesztette a burzsoáziát. Elképzelheted, hogy mekkora félelem fogta el a társadalmat, amikor mindenfajta lehetetlen epizódokról lehet hallani.” Singer ugyanitt részletesen kitart a május elsejei megmozdulás előtörténetére, majd megjegyezte, hogy az uralkodó osztályok közel voltak az összeomlás érzéséhez. Ezzel szemben „a mi embereink nagyszerűen viselkedtek”, s május elsejét Engels egyértelműen „a párt győzelmi napjaként” könyvelte el, amit az 1892 februári nagy választási győzelemmel vetett össze.¹⁰¹

Engels, mintegy teljes összegezést adva, így írt 1890. május 1-ről: „. . . a mai nap látványa az egész világ tőkéseinek és földesurainak megmutatja, hogy manapság a világ proletárijai valóban egyesültek.”¹⁰²

Életének 71. évében sem vonhatta ki magát Engels 1891. május 1-e megszervezésének terhei alól. Már 1891 januárjában — éppen május 1. megünneplésével kapcsolatban — felszínre kerültek az ellentétek a német és francia szocialisták között. A franciák aggodalommal hallották a hírt, hogy a németek megint az első vasárnapon kívánják megtartani az ünnepet. Lafargue mint a francia párt nemzetközi titkára, nyomban kérte Engels segítségét, hogy a német pártra nagyobb befolyást gyakorolhassanak. Lafargue szerint a német visszalépés Franciaországban rossz vért szülne, hiszen ott hozzákezdtek már a tüntetések előkészítéséhez. Majd így vélekedett: „Május 1. meghatározott dátum, amit a francia munkások, még a legindifferensebbek is, mint valami rendkívülit kezdtek várni. Május 1-nek éppen nemzetközi jellegében áll a jelentősége, ez az, ami a leginkább hat a mi munkásságunkra: nagyot csalódnának, ha megtudnák, hogy a legerősebb párt, amelyiket példaképünknek tekintünk, az kívánja a nap megváltoztatását” — majd ismételten Engels közvetítését kérte, hogy ne sértse Bebel és Liebknecht érzékenységét.¹⁰³

Engels részletekbe menő válasza január 31-én kelt. Válaszát először formai megközelítésben azzal kezdte, hogy egyelőre e kérdésben csak a német parlamenti frakció nyilatkozott, — a pártvezetőség még nem, Bebel pedig nincs is Németországban. A dolog érdemi részében viszont ő is úgy vélte, hogy miként az angolok, a németek is valóban az első vasárnapra, május 4-re kívánják áttenni az ünnepet. Ezt pedig a következőképpen indokolta. A rendkívüli politikai helyzet még változatlanul fennáll, s ez is óvatosságra kell, hogy készítse a német pártot, hiszen a Kivételes Törvény visszaállításának veszélye, lehetősége még nem szűnt meg. Ráadásul a német párt súlyos gazdasági nehézségekkel küszködött, az 1890-es évek sztrájkjai után a pártkassza kimerült, s

¹⁰⁰ K. Marx—F. Engels: Werke. 22. 61—65.

¹⁰¹ CPA IML f. 1. op. 5. e. hr. 6078.

¹⁰² Marx—Engels: Válogatott Művek, Szikra, 1949. I. 9.

¹⁰³ Engels—Lafargue Correspondance . . . III. 9.

így nem vállalhatták az esetleges kizárásokat, illetőleg a kizárt, üldözött munkások anyagi megsegítését.¹⁰⁴

Ezekután — szúrte le a következtetést Engels — amennyiben mégis szó szerint ragaszkodnának a határozat szövegéhez, akkor az merőben „teát-rális” lenne.¹⁰⁵ Engels ugyanitt elfogadta az angolok érveit is, akik hivatkoztak arra, hogy a szakszervezetek befolyásos vezetői ugyanígy csak az első vasárnapról lennének hajlandóak tárgyalni, s amennyiben megpróbálnának külön útra térni, elkerülhetetlenül elszigetelődnének.¹⁰⁶

1891 márciusának végén megint csak Engels tájékoztatta L. és P. Lafargue-ot arról, hogy Angliában milyen harcokat kell megvívniuk Hyndmannel, aki május elseje előkészítésekor a szakszervezeti vezetőkkel kísérelt meg úgy szövetségre lépni, hogy a különféle marxista vezetőket, csoportokat elszigetelje. Ugyanitt érdeklődött a francia előkészületekről, s arról, hogy a marxisták, blanquisták és allemanisták közös megmozdulását¹⁰⁷ mennyire sikerült ott biztosítani a posszibilisták ellenében.

Noha Engels a konkrét helyzet elemzése nyomán elfogadta, hogy Németországban és Angliában vasárnap ünnepeljük május 1-ét, már ekkor figyelmeztető levelet küldött a német szakszervezeti vezetőknek, amelyben óvta őket attól, hogy az egyszeri lépésből elméletet és állandó gyakorlati rendszert alkossanak.¹⁰⁸

Az 1891. május 1-i megmozdulások egyébként sikeresek voltak Belgiumban, az Osztrák-Magyar Monarchiában és Skandináviában egyaránt. Engels külön is aláhúzta a bécsiék pozitív példáját, mint akik „újra az első sorban haladnak”.¹⁰⁹

A franciaországi május elsejéről P. Lafargue számolt be Engelsnek. Kiderült, hogy a marxisták és posszibilisták Párizsban külön-külön szervezték a gyűléseket, Lafargue panaszkodott a posszibilisták ténykedésére, de a Concorde-téren — ahol Laurával együtt ő is megjelent — szép számban gyűltek össze munkások. Lafargue még ugyanebben a május 1-én Engelsnek feladott levelében utalt arra is, hogy a vidéki városokban is szép sikert értek el (itt Calais, Roubaix, Lille, Bordeaux nevét említette), s a vidéki megmozdulásoktól különösen sokat várt.¹¹⁰

Engels maga Eleanor oldalán május 3-án a londoni tüntetésen vett részt, amelynek sikeréről aztán lelkes hangon számolt be Laurának: „a tegnapi nap nagyszerű volt, mind az időt, mind a tüntetést illetően. . . hatalmas tömeg volt, akkora, vagy talán még nagyobb is, mint az elmúlt évben.”¹¹¹

P. Lafargue a fourmies-i sortűzről május 7-én adott részletesebb tájékoztatót Engelsnek. Ekkor írta: „A fourmies-i vérengzés szörnyű hatást váltott ki Franciaországban: a kormány megadta nekünk május 1 mártírjait. . .”

¹⁰⁴ Engels—Lafargue Correspondance . . . III. 10—11.

¹⁰⁵ Uo. 17—18.

¹⁰⁶ Uo. 29, 44.

¹⁰⁷ Engels—Lafargue Correspondance . . . III. 26.

¹⁰⁸ Marx—Engels: Szocsinyenyija . . . , 38. 376—379.

¹⁰⁹ I. m. 79. (?) — A május 1-i tüntetésekről bővebben lásd *M. Dommanget: Histoire du Premier Mai*. Paris. 1953.

¹¹⁰ I. m. 43. — Lafargue e napon még nem értesülhetett a fourmies-i vérontásról. Ezt követően több szocialistát, köztük őt is egy régebben elmondott beszéde miatt letartóztatták, bebörtönözték s a lille-i munkások ezután választották meg képviselőnek. Bővebben erről lásd: Engels—Lafargue Correspondance. III. köt. Magyar nyelven: P. Lafargue válogatott filozófiai tanulmányai, Jemnitz János bevezetése. Bp. 1971.

¹¹¹ Engels—Lafargue: Correspondance. III. 44.

Majd még egyszer visszatekintve a május 1-e lefolyására aláhúzta: „a vidék nagyszerűen rajtolt, szinte mindenütt megünnepelték május 1-ét, vagy munkabeszüntetésekkel, vagy gyűlésekkel, vagy ünnepségekkel. Ha Párizs ugyanilyen jól halad előre, Franciaország gazdáivá leszünk. . .”¹¹²

Engels a francia eseményekre május 19-i, Laurához írt soraiban tért vissza, ahol újra a blanquistákkal való együttműködés alakulásáról érdeklődött. Engels ezúttal is az elszigetelődéstől óvta francia barátait és súlyos hibának minősítette, hogy Párizsban a kezdeményezést átengedték a blanquistáknak és allemanistáknak.¹¹³

Erre a levélre reagált két nappal később Lafargue. Tulajdonképpen elháritotta a kritikát, s azt hangsúlyozta, hogy az allemanisták befolyását nem kell túlértékelni, utalt zavaró fellépésekre, s végeredményben aláhúzta: a május elsejei ünnepségek a marxisták befolyását növelték.¹¹⁴

Az idős „generális”-nak 1892. május elsejének előkészítésénél is sok dolga akadt, a közös tüntetés, az összefogás megerősítésénél csakúgy, mint akkor, amikor a marxisták befolyásának biztosítására törekedett. Eleanor Marx és Edward Aveling ekkor fordult azzal a kéréssel P. és L. Lafarguehoz, hogy a londoni nagygyűlésen a francia marxisták is küldjék el megbízottaikat, üdvözlőleveiket, amivel a nemzetközi szolidaritást nyilvánvalóvá tennék.¹¹⁵

Az erőfeszítések végül meghozták az eredményt, a londoni május elseje megint messze külföldön is elismerést váltott ki, ahogyan arról az Engelsnek írott sorok is beszédesen tanúskodtak.¹¹⁶

Engels az előkészületekről maga is közvetlenül tájékoztatta Laurát. Már március közepén írt arról, hogy különféle francia szocialista, szocializtikus lapok keresték meg, hogy májusi számuk részére cikket kérjenek tőle.¹¹⁷ Lafargue ekkor arra utalva, hogy a blanquistákkal és az allemanistákkal a kapcsolat megromlott, Engelst arra kérte, hogy Guesde-nek címezve csak az ő májusi számuknak írjon néhány sort.¹¹⁸

Időközben Angliában is — Engels szavaival élve — „zavarossá vált” május elseje sorsa. A szakszervezeti vezetők és a Nyolc Órás Mozgalom irányítói (a marxisták a szervezetben elég nagy befolyást élveztek) összekülönböztek, külön-külön megmozdulásra készültek. Ugyanekkor a Hull város kikötőjében megindult dokkmunkássztrájk azzal fenyegetett, hogy országos sztrájkká szélesedik, ami az aktivisták figyelmét, energiáját nagymértékben lekötötte, s így — ismét Engelst idézve — „senki sem tudja, hogy mennek majd a dolgok. . .”¹¹⁹ 1893 tavaszán május elsejének előestéjén további országok szocialista mozgalmából keresték meg kérésekkel Engelst. Spanyolországból április elején Iglesias arra kérte, hogy az El Socialista májusi különszáma számára „szeretnének néhány sort kapni a forradalmi szocializmus legjelesebb képviselőjétől. . . az Ön néhány sora is nagy értéket kölcsönözne a mi május elsejei különszámunknak”.¹²⁰

¹¹² Uo. III. 50.

¹¹³ Uo. 54.

¹¹⁴ Uo. 57—58.

¹¹⁵ F. Engels—Lafargue Correspondance, 176; CPA IML f. 8. op. 1. e. hr. 251/1—2.

¹¹⁶ A 16 esztendő Jean Longuet, Marx mókája, ekkor írta Engelsnek: „nagyon elégedett vagyok az angliai tüntetések nagyszerű sikerével, ami nagyon szép, s nagyon sajnálatos, hogy ugyanezt nem találjuk Franciaországban.” CPA IML f. 1. op. 5. e. hr. 5016.

¹¹⁷ Engels—Lafargue Correspondance . . . III. 272.

¹¹⁸ Uo. 275.

¹¹⁹ Uo. 279.

¹²⁰ CPA IML f. 1. op. 5. e. hr. 5539.

Engels ezúttal is elküldte e sorokat, amelyeket egyenesen a spanyol munkásoknak címzett, s amelyek a spanyol történelemhez tapadtak. Engels két dátum összehasonlítása nyomán alapvető igazságokra vetett fényt. Valamikor 1808. május 2-án a spanyolok a napóleoni zsarnokság ellen fogtak fegyvert, nemzeti harcot hirdettek, de közben a régi feudális, monarchista, klerikális zsarnoki reakciót segítették vissza. E tanulságokat levonva Engels aláhúzta május 1. internacionalizmusának értelmét, mikor a május 2-át megértve az ellentmondást emelte ki: „a népek közötti háborúk így teszik bonyolulttá és zavarossá a látszólag legegyszerűbb és legvilágosabb helyzeteket is. De május 2-től május 1-ig óriási haladást értünk el; május 1-e világos és áttekinthető helyzetet jelent, két teljes elkülönült és szembenálló tábor: az egyik oldalon az egyetemes felszabadítás vörös zászlaja alatt győzelem felé haladó nemzetközi proletariátus, a másikon a világ minden országának vagyonos és reakciós osztályai. . .”¹²¹

Iglesias következő levelében már köszönetet mondott e sorokért: „Én is és az El Socialista egész szerkesztősége is végtelen hálával köszönjük az Ön sorait”, s egyúttal a közbenjárást, amelynek révén a spanyol pártlap Bebel és Eleanor Marx májusi üdvözlését is közzé tehetette. A maguk részéről pedig a Hyde Parkban gyülekezőknek küldték üdvözlüket.¹²²

Iglesias következő, május 3-i levelében már a spanyolországi május elsejéről számolt be Engelsnek. Megemlítette, hogy ez évben az ünnepség békés, de népes volt. Madridban tizenötezer ember gyűlt össze a megmozduláson. Emellett Barcelonában, Valenciában, Malagában, Oviedóban, Granadában, Almeriában, Bilbaóban és Alicanteban tartottak sikeres nagygyűléseket.¹²³

Engels ekkor természetesen nemcsak a spanyol munkásokat köszöntötte, hanem a német, osztrák, cseh és francia munkásokat is, s sorai ugyancsak megjelentek a címzett pártok sajtójában. Engels a rövid üdvözlésben sem ragadt meg a felszínes protokollszerű keretek között, nem törekedett arra sem, hogy indokolatlanul reményeket keltvén a várható siker illetően. Ugyanitt gondolatébresztően megkülönböztetett mozgalmi szakaszokat és országokat. A francia munkásokhoz fordulva megállapította: „talán tévedek, de úgy látom, hogy idén a május 1-i ünnep szerepe a nemzetközi proletariátus életében nem lesz annyira kimagasló, mint az előző három évben. A nagy európai országok közül a jelek szerint csak Ausztriában akarják a tüntetés elsőrendű jelentőségét megóvni. Ott a munkásoknak csakugyan nincs más lehetőségük a cselekvésre. A május 1-i tüntetés jelentőségét Franciaországban bizonyosan, Németországban majdnem bizonyosan és Angliában is talán háttérbe szorítják majd a választások, amelyek során a proletariátusnak új pozíciókat kell majd meghódítania. . . Ha tehát a május 1-i ünnep akár csak kis mértékben is háttérbe szorulna a küszöbönálló választások miatt, ez ne nyugtalanítson bennünket. Ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy gyengébbek lettünk. Éppen ellenkezőleg. A tüntetés kitűnő dolog, de csak ha nincs jobb cselekvési eszközünk”. Engels ezt az alkalmat is megragadta, hogy az angol és francia munkásokat a választási harc eredményes megvívására szólítsa. Idézzük a franciáknak írott végszavait: „Találkozunk a választási urnáknál s aztán a Bourbon-palotában!”¹²⁴

¹²¹ Karl Marx és F. Engels művei. Bp. 22. 1970, 379.

¹²² CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5552.

¹²³ Uo.

¹²⁴ Karl Marx és Friedrich Engels Művei. 22. 378.

Engels figyelme így május 1-én is elsősorban a választási harcra, a választások és a parlament útján elérhető eredményekre, átalakulásokra terelődött, hiszen e téren ténylegesen új lehetőségek tárultak fel. Nem feledkezett meg a speciális május 1-i problémákról sem, hiszen ezek is egyszerre mutatták a pillanatnyi erőviszonyokat, s mutathatták a fejlődés irányát. Éppen angol vonatkozásban volt Engels a legelégedettebb: „Ez a ráébredés az idej májusi ünnepség előkészületeiben is megmutatkozik. Első ízben fordul elő, hogy a tárgyalások simán, viszálykodás és feltékenykedések nélkül, egyöntetű lelkesedéssel folynak. Sőt mi több: a vezetés a szocialisták kezében van és első ízben lesz az ünnepségnek vitathatatlanul szociáldemokrata jellege.”¹²⁵

Az osztrák munkásoknak küldött levelében Engels megmagyarázta azt, amit a francia munkásokhoz írt levelében felvetett, hogy Ausztriában miért lesz feltehetően harcosabb május 1. Mint ő írta: „Valóban, május elsejének ünnepe sokkal nagyobb jelentőségű Ausztriában, mint másutt,” mivel Németországban a munkások nagy seregszemléje már 1890-ben a választáskor lezajlott s Franciaországban ugyanezt a fordulatot 1892 májusában lehetett megfigyelni. „De Ausztriában a munkásoknak még nincs választójoguk” és az egyesülési és sajtószabadság is rendkívül gyenge lábakon áll. „És ezért az osztrák munkásoknak ma és mindig igazuk van, ha minden körülmények között ragaszkodnak ahhoz, hogy szigorúan megtartsák májusi ünnepségüket.”¹²⁶

Engels ugyanitt kitért a már néhány éve folyó vitára is, — nevezetesen a május 1-nek az első vasárnapra való elnapolására. Ez ügyben ismeretes módon elsősorban a franciák, de részben az osztrák szociáldemokraták is korholták a németeket és angolokat, akiket ezt megelőzően Engels mentett ki a vádolók előtt, speciális körülményekre hivatkozva. E vitára, amelyről tudták, hogy előreláthatóan a zürichi 1893. évi nemzetközi kongresszus napirendjére is rákerül, Engels ebben az üdvözlésében is kitért. Megállapította: „más országok munkásainak ez az ünnepség főként nemzetközi ügy; előfordulhat ezért, hogy sajátságosan belföldi körülmények miatt a második sorba kell szorulnia.” Velük szemben az osztrákoknál ilyen körülmények nem állnak fenn, s így érhető, ha önáluk május 1. ügye „az első sorban áll. Kívánatos, hogy ez évben is ragyogóan menjen végbe, mint eddig.”¹²⁷

Ennek a problémának nagyon sok összefüggése volt, s noha Engels igyekezett az osztrákokat megnyugtadni, a francia marxisták és éppen Lafargue ekkoriban sürgették Engelt az erőteljesebb fellépésre a németek opportunistáival szemben. Lafargue hivatkozott arra, hogy a németek magatartása teljesen lehetetlenné teszi őket a francia munkások szemében, akik egyszerűen kinevetik őket, ha azt hallják, hogy a német munkások csak vasárnap tudnak ünnepelni. Majd Lafargue élesen fogalmazva felvetette, hogy ha a németek továbbra is visszahúzódnak, akkor kérdés, hogy van-e további értelme az ünnepségeknek. Engels ezúttal is igyekezett megnyugtadni Lafargue-ot,¹²⁸ de már korábban nagyon erőteljes hangvétellű levelet írt Bebelnek, amiben közvetlen hangon, de mégsem a franciáknak és osztrákoknak szánt érveket ismételte, hanem arra figyelmeztette, hogy a németek magatartása megrendítheti a nemzetközi munkásmozgalmat szolidaritásérzését. Az 1892. november

¹²⁵ Uo. 375.

¹²⁶ Uo. 376.

¹²⁷ Uo.

¹²⁸ Engels—Lafargue: Correspondance . . . III. 235.

19-i levélben Bebel szemére vetette, hogy „nagy hibát követett el, nem Berlinben, hanem Brüsszelben. Önnek kellett legjobban tudnia, hogy mit ígérhet meg és mit teljesíthet, de Ön többet ígért meg és most nem tudja teljesíteni. Amikor a világ legerősebb pártja visszavonulót fúj, az mindig gyalázatos hangulatot kelt. A helyzet kötelez. . .”¹²⁹

Ugyanekkor Engels Liebknechtet is tájékoztatta a vitákról, megemlítette, hogy a franciákat igyekezett lecsendesíteni, s hivatkozott arra, hogy mindkét pártnak sok fontosabb teendője van május 1. megrendezésénél, így a franciáknak az, hogy a Panama-válságot és botrányt kellően kihasználják a szocialista mozgalom megerősödésére.¹³⁰ Ugyanekkor mindkét oldalon utalt arra, hogy a döntő szót majd úgyis a nemzetközi kongresszusnak kell Zürichben kimondania.

A zürichi kongresszus azonban, noha a határozat tényleg újra az egyes pártok figyelmébe ajánlotta, hogy az ünnepeket május 1-én tartsák meg,¹³¹ nem hozott a gyakorlatban tényleges fordulatot, s így a viták is tovább folytak.

1894 tavaszán, a májusi ünnepek közeledtek, Engelsnél ismét jelentkeztek a külföldi szocialisták kéréseikkel. P. Iglesias már 1894. március 22-én cikket kért Engelstől: „tudna ön egy lapot küldeni a május elsejei szám számára. El tudná érni, hogy Aveling, Eleanor Marx, Bebel, Liebkecht és Adler szintén küldjön nekünk valamit? Nagyon megköszönnénk.” Iglesias mindehhez tájékoztatásként hozzátette, ő a maga részéről Galicia és Asturia tartományokat keresi majd fel, hogy a munkások érdeklődését felkeltse, s ily módon „május 1. még nagyobb jelentőséget kapjon”.¹³²

S végül elérkezett Engels életének utolsó május elseje. Ekkor, 1895 áprilisában a spanyol szocialisták ismét megkeresték soraikkal a súlyos beteg Engelst, s Iglesias megint arra kérte, közvetítse kérésüket Eleanor Marxnak és Wilhelm Liebkechtnek, hogy ezek írjanak beszámoló cikkeket az angol, illetőleg német munkásmozgalomról a spanyol lapok májusi számai számára.¹³³

Az internacionalizmus kérdése Engels levelezésében

A rendkívül összetett problémát a maga történeti jelentkezésében pusztán refleksiószzerűen kíséreljük meg nyomon követni, hiszen ez Engels munkásságának mindig középpontjában állt, s ezért rendkívül szerteágazó.

Így Spanyolországból P. Iglesias már első, 1891 májusi levelében olyan észrevétellel jelentkezett, hogy örülne, ha az angol és német lapokban megjelennek valami Spanyolországról, hiszen „akkor elvtársaik megláthatják, hogy testvéreik ugyanolyan módon harcolnak ott is”.¹³⁴

A spanyol szocialisták mély internacionalizmusát dicsérte, hogy ők mindvégig támogatták a II. Internacionálé megteremtésére irányuló fáradozásokat, a kongresszusokon képviseltették, a kongresszusok között Engels útmutatásai-

¹²⁹ A. Bebel: Briefwechsel... 617. — Bebel viszontválaszában ezúttal is kitért a kötelező ígélet elől s hangsúlyozta, hogy nem vállalhatják a terheket a bizonytalan ügyért, amelynek „csekély gyakorlati értéke van” (uo. 621).

¹³⁰ W. Liebkecht. i. m. 384.

¹³¹ Protokoll des Internationalen Sozialisten Arbeiterkongresses in Zürich. Zürich, 1894.

¹³² CFA IML f. 1. op. 5. e. hr. 5903.

¹³³ CPA IML f. 1. op. 5. e. hr. 5682.

¹³⁴ CPA IML f. 1. op. 5. e. hr. 5189.

hoz tartották magukat, s mindig mindent megtettek, hogy a május 1-ét méltó módon ünnepeljék meg Spanyolországban.¹³⁵

Az internacionalizmust próbára tévő egyik legfontosabb kérdés kétségtelenül a sztrájkok ügye, ezek megsegítése volt. A II. Internacionálé újjáalakulása után ez a szükséglet a belga sztrájkokkal sőt általános sztrájkokkal kapcsolatban vetődött fel. Belgiumban a munkásság huzamosabb ideje harcolt az általános választójog eléréseért, amit az uralkodó osztályok a tömegektől megtagadtak. A politikai helyzet elmergesedett, s a szervezett munkások legjobbjai készültek a radikális fellépésre, a sztrájkra. A helyzetről és kilátásokról Edouard Anseele adott részletekbenemő képet Engelsnek írott levelében, amelyben egyúttal arra kérte, hogy nyerve meg számukra az angol és a német proletariátus rokonszenvét, segítségét is.

Engels közvetítésének bizonyos eredménye született is: mind a német, mind a felelős angol szocialisták válaszoltak a segélykérésre. Igaz, a kettő között lényeges különbség mutatkozott; a németek válasza elutasító volt, míg az angoloké nem. Az angolok részéről John Burns olyan tanácsot adott Engels útján Edouard Anseelenek, hogy az forduljon nyomtatott körívvel a különféle szakszervezetekhez. Külön is hangsúlyozta, mennyire fontos lenne a dokkmunkásokat és a gázmunkások szervezetét megkeresnie. Burns végül továbbította ígéretét: „minden befolyásomat fel fogom használni, hogy támogatást szerezzek a belgáknak, akik Európa ipari vágóhídján élnek és dolgoznak.”¹³⁶

Burns 1891. május 22-i levele a pozitív példa, míg az egyébként ismert internacionalista Paul Singer nyújtja a negatív ellenpéldát. Ezúttal nem annyira a személyes kvalitásokról van szó, hiszen Singer nem a saját nevében nyilatkozott, amikor 1890. december 10-i levelében elutasítólag válaszolt. Ő maga is úgy írta, hogy a pártvezetők tanácskozása nyomán döntöttek úgy, hogy mivel „az általános sztrájkot, tekintettel keresztülvihetlenségére, örültségnek tartjuk”, ezért nem támogatják Belgiumban sem. Anyagi segítséget szintén nem nyújthatnak a hazai gazdasági-politikai feltételek miatt, s azért csak azt javasolhatják, hogy a belgák is „ejtsék el” az általános sztrájk tervét.¹³⁷

A belgák ezt nem teheték, s Anseele új levelekben indokolta Engelsnek, hogy miért kell a tömegek elkeseredése miatt ehhez az eszközhöz nyúlniuk, újra közvetlenül tőle, vagy kerülő úton mások révén is támogatást igyekezett szerezni a belga munkásoknak.¹³⁸ Majd miután Engels eljuttatta J. Burns levelét hozzá, sietve kiküldte a körleveleket s újra reményének adott hangot, hogy a leveleknek sikerük lesz.¹³⁹

Az internacionalizmus jelentkezésének más formái is voltak. Így például Iglesias 1894. június 8-án azért mondott Engelsnek köszönetet, mert kimerítően tájékoztatta őket a nemzetközi munkásmozgalmó eseményeiről. Engels ismerető cikkében felajánlotta azt is, hogy az olasz Critica Sociale-t megküldi a spanyoloknak, de Iglesias ezt elhárította, jelezve, hogy ez fölösleges, mivel a két párt közvetlen kiadványcserében áll egymással.¹⁴⁰

1894. június 27-én Iglesias újabb kéréssel fordult Engelshez, amikor kérte, hogy a spanyol párt IV. kongresszusára küldjön üdvözlő sorokat, s biztosítsa,

¹³⁵ Lásd A május 1-ék megünneplése c. fejezetet.

¹³⁶ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5191.

¹³⁷ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 6679.

¹³⁸ CPA IML f. l. op. 1. 50003; f. l. op. 5. 5098.

¹³⁹ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5195.

¹⁴⁰ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5722.

hogy az angol és német szocialista pártok ilyen értelemben küldjenek leveleket.¹⁴¹ Engels ennek a kérésnek eleget is tett, s ezután Iglesiasnak részletesen beszámolt arról, hogy érintkezésbe lépett az angol szociáldemokrata föderáció, a Független Munkáspárt és a fábiánusok képviselőivel, akik mind ígéretet tettek az üdvözetek megküldésére.¹⁴² Engels postájában valóban nyomára is bukkanhatunk H. W. Lee,¹⁴³ Tom Mann¹⁴⁴ és E. Pease¹⁴⁵ megfelelő leveleinek. Tom Mann esetében pedig azt is megtudhatjuk, hogy a Független Munkáspárt akkori titkáráként Mann még a spanyolra fordítás terhé is Engelsre hárította, azzal a megjegyzéssel, hogy „neki ez úgysem okoz problémát”.¹⁴⁶

Nem sokkal később pedig ugyancsak Iglesias jelentkezett Engelsnél, mikor nyugtalanító híreket kapott a német szociáldemokrata párt belső ellentétéről s felvilágosítást kért Engelstől.¹⁴⁷ Az 1894. augusztus 14-i megkeresésre Engels megint csak érdembeni választ adott.¹⁴⁸

Engels válaszát Iglesias október 19-i levelében köszönte meg, amelyben a következő sorokra találhatunk: „nagyon köszönöm azokat az adatokat, amelyeket Te az angol szocialista mozgalomról küldtél, s azt a biztonságot, amellyel nyilatkoztál, hogy a német barátaink körében alapvető megegyezés van alapvető elveink tekintetében.” Ugyanítt megemlékezett arról, hogy a német szociáldemokrata lapokban kritikai hangok jelentek meg a spanyol mozgalomról. Különösen azt kifogásolta, hogy ezek teljesen felszínes és esetleges bírálatok voltak, s ismét Engels közvetítését kérte, hogy ilyeneknek eljót vegyék.¹⁴⁹

Végül ugyanennek az október 19-i levélnek van egy harmadik mozzanata is, amely az internacionalizmushoz kapcsolódik. Iglesias hírt adott négyezer malagai textilmunkás sztrájkjáról, amihez hozzáfűzte, hogy e harc nagyon fontos a spanyol szocialista mozgalom számára, ők mindent megtesznek, de ez nem elég, és sürgős anyagi támogatást kért — elsősorban az angol szakszervezektől. A segítség megadásához Engels közbenjárását kérte.¹⁵⁰ A malagaiak sztrájkjára Iglesias később is visszatért, és 1895. február 1-én újra segítséget sürgetett.¹⁵¹ Engels erre a levélre válaszolva írt a késés körülményeiről, indokairól.¹⁵²

Engels válaszlevelének kézhezvétele után Iglesias röviden válaszolt a sztrájk bukásának következményeit, azt, hogy ez mennyire visszavetette a spanyol mozgalmat. Internacionalista érzését az egyszeri kudarc nem ingatta meg, s még ugyanebben a levélben jelezte, hogy Keir Hardietől az angol s Wilhelm Liebknechtől a német munkásmozgalom helyzetéről kért nagyobb felmérést.¹⁵³

¹⁴¹ CPA IML f. 1. op. 5. e. hr. 5743.

¹⁴² Uo.

¹⁴³ Uo.

¹⁴⁴ Uo.

¹⁴⁵ Uo.

¹⁴⁶ Uo.

¹⁴⁷ CPA IML f. 1. op. 5. e. hr. 5762.

¹⁴⁸ Engels augusztus 9—14-i levele ugyan inkább az angol mozgalom helyzetéről ad felvilágosítást (Werke, 39. 283—4), de úgy tűnik, egy másik levelet is küldhetett, ami elveszhetett.

¹⁴⁹ CPA IML f. 1. op. 5. e. hr. 5784.

¹⁵⁰ Uo.

¹⁵¹ CPA IML f. 1. op. 5. e. hr. 5861.

¹⁵² Marx—Engels: Werke. 39. 439.

¹⁵³ CPA IML f. 1. op. 5. e. hr. 5903.

Angliában J. Mahon 1887-ben írt Engelsnek arról, hogy rendszeresen szeretne cikkeket közölni a Sozial-Demokratban, valamint az Egyesült Államokban megjelenő angol és németnyelvű lapokban, mert csak így tudnak igazán nemzetközi információkat kicserélni.¹⁵⁴

Ch. Bonnier pedig 1889 decemberében, miután örömmel újságolta Engelsnek, hogy Franciaországban is sikerült tető alá hozniuk egy marxista lap megjelentetését, hangsúlyozta: „biztosítani kell, hogy a lap nemzetközi része elsőprő erejű legyen a polgári közönség számára. Írok majd Liebknechtnek és Bebelnek, hogy megszerezem az ő csatlakozásukat, valamint Petersenét is Dániából.” Bonnier ugyanitt Engelstől kért címekeket, akiktől Skandináviából, illetőleg Latin-Amerikából kérhetnének cikkeket.¹⁵⁵

Az internacionalizmus témaköréhez kapcsolódnak természetesen a május elsejéhez kapcsolódó levelek, amelyeket Engels Franciaországból kapott P. és L. Lafarguetól, vagy Jean Longuet-től.¹⁵⁶

Ismét más oldala vetődik fel az internacionalizmusnak, ha azt nézzük, miként törekedtek a szocialisták arra, hogy biztosítsák a különféle munkásszervezetek csatlakozását az Internacionáléhoz. Így Schlütter és Sorge kitarótóan érveltek Engelsnek, hogy nyissák meg a kapukat az AFL küldöttei számára a brüsszeli Internacionálé kongresszusra.¹⁵⁷ Mindez különösen érdelemleges akkor, ha tudjuk, hogy Sorge ekkor határozottan szkepszissel viseltetett az Internacionálé közeljövőben elérhető sikerei iránt – mindaddig, amíg az angol munkások igazán nagy tömegei nem kapcsolódnak be az Internacionálé életébe. S Sorge is éppen akkor lélegzett fel, amikor a brüsszeli kongresszust követően javulást tapasztalt, s mint írta „erre kedvező kilátások nyílnak”.¹⁵⁸

A jelentősebb választási harcok

Ismeretes, hogy Engels milyen nagy érdeklődéssel kísérte nyomon a szocialista pártok parlamenti harcait az 1880-as évek végén, az 1890-es évek kezdetén. Mindez több körülménnyel volt összefüggésben, amelyeket itt csak jelzésszerűen idéznénk fel. Egyfelől Engels az elsők között utalt a régi típusú barikádharc feltételeinek megváltozására az új városépítési adottságok és a fegyverek tökéletesítése miatt. Ugyanakkor felismerte, mennyire új helyzetet teremtett a választójog kiszélesítése, esetleg az általános választójog bevezetése. A marxisták különben is már félévszázada éppen az anarchistákkal, bakunyi-nistákkal és blanquistákkal szemben a tömegek megnyerése érdekében mindig fontosnak minősítették a parlamenti formák kihasználását. A II. Internacionálé alakulásánál ez szintén vízválasztó kérdésként vetődött fel szocialisták és anarchisták között 1889-ben. Így érthető, hogy Engels gondosan figyelte ezeket az ütközeteket.

Az első, közvetlenül a II. Internacionálé megalakulását megelőző időben győztesen megvívott csata éve 1887, s színhelye Németország. A Kivételes Törvény feltételei között a német szociáldemokraták az 1884-ben megszerzett 549 000 szavazat helyett 763 000-re, 9,7-ről 10%-ra növelték rokonszenvező táborkukat. Engels ezekben a napokban lelkesen „németországi forradalomról”

¹⁵⁴ CPA IML f. 1. op. 5. e. hr. 4754.

¹⁵⁵ CPA IML f. 1. op. 5. e. hr. 4974.

¹⁵⁶ Lásd a május elsejék c. fejezetet.

¹⁵⁷ CPA IML f. 1. op. 5. e. hr. 5220, 5225.

¹⁵⁸ CPA IML f. 1., op. 5. e. hr. 5247.

írt Laura Lafarguenak,¹⁵⁹ Bebelnek pedig a „tábornok” nem mulasztotta el, hogy rámutasson: az országos átlaghoz képest is mennyivel gyorsabban emelkedett a szociáldemokrata szavazatok száma a nagyvárosokban, Berlinben, Hamburgban, Lipszéban, Drezdában, Münchenben.¹⁶⁰

Három esztendővel később bekövetkezett a nagy frontáttörés. A szociáldemokrata szavazatok 763 ezerről 1,427 000-re, 10%-ról 20%-ra ugrottak. A szavazás elsöpörte Bismarckot és a Kivételes Törvényt. Erről a választásról Engels így nyilatkozott: „1890. február 20-a — a német forradalom kezdete. Lehetséges, hogy még néhány év elmúlik, amíg megéljük a döntő válságot, s teljességgel lehetséges, hogy még át kell esnünk ideiglenes és súlyos vereségeken. De a korábbi megmerevedésnek örökre vége. Ez a megmerevedés azon a babonán alapult, hogy Bismarck, Moltke és Vilmos triumvirátusa legyőzhetetlen.”¹⁶¹

Az 1890. február 20-i választási győzelem messzemenően befolyásolta a kor szocialistáit, — Engelst is. Valamennyien bíztak abban, hogy a német siker kiszélesíthető, más országokban — ha lassabban is, de — megismételhető, követhető — s így igen fontosnak tekintették a választási harcot, ahol a népakarat felvonultatásával csapást mérhetnek a régi rendre, később pedig a parlament falai között —, természetesen úgy, hogy közben az utca hangját is megszólaltassák.

Mindjárt a következő évben inkább demonstratív, mint jellegzetes és az ország egészére kiható választási sikert arattak — ezúttal Franciaországban. Abban az országban, ahol az 1889-es választásról Bonnier még keserűen írta Engelsnek, hogy „győzelmet remélni még túl korai lenne”, de a küzdelmet néhány szocialista vezető számára (Guesde, Lafargue és Dormoy nevét említette) nyíltak tekintette.¹⁶²

Az 1889-es választáson a szocialisták többsége valóban kibukott s még Engelsnek kellett őket vigasztalni.¹⁶³ Majd elkövetkezett 1890, s 1891 májusa, amely valósággal megrémítette a francia burzsoáziát. A rémület és a katonai erők felvonultatásának volt az eredménye a fourmies-i sortűz, Lafargue bebörtönzése — csupán azért, mert nemrégén ezen a vidéken beszédeket tartott. E fourmies-i sortűz árnyékában vált jelentőssé a lille-i pótválasztás, amikor a lille-i textilműködők Lafarguéra, a bebörtönzött szocialistára adták le szavazatukat. A választás után Lafargue a szó szoros értelmében a börtön kapujából lépett át a nemzetgyűlésbe.¹⁶⁴ A választási győzelmet és a kormány terrorpolitikájának adott csattanós választ nemcsak a francia progresszió fogadta örömmel, hanem a külföldi szocialisták is üdvözlő sorokat küldtek Engelsnek.¹⁶⁵

Ugyanezen évben másutt is folytak választási harcok, amelyek azonban csak helyi méretek között voltak jelentősek. Spanyolországban a szocialisták

¹⁵⁹ Engels—Lafargue Correspondance II. 16.

¹⁶⁰ Engels: Briefe an Bebel. Berlin 1958, 523.

¹⁶¹ Marx—Engels: Szocsinyenyija. 37. 304.

¹⁶² CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 4837.

¹⁶³ Marx—Engels: Werke, 37. 277—80, 283—5, 294—7.

¹⁶⁴ Már kérdés, hogy a parlamenti lehetőségeket Lafargue később mennyire használta ki s miért gondolt inkább csak a tömegek megnyerésére, a vidéki propagandakörutak rendezésére. Természetesen csak tendenciáról van szó, mert a parlamenten belül is értékes kezdeményező fellépései voltak. (Erről bővebben lásd: Engels—Lafargue: Correspondance, s magyarul: Paul Lafargue: Válogatott írások.)

¹⁶⁵ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5266, 5276.

ugyancsak nagyon' zerény eredményt értek el, de történetileg, saját korábbi befolyásukhoz képest mégis számottevően növelték szavazataik számát, ami mégis azt tükrözte, hogy ott is sikerült meggyökerezetniük a mozgalmat.¹⁶⁶ Két esztendővel később, a következő választásról P. Iglesias hasonló értelemben tudósíthatta Engelist.¹⁶⁷ Ez volt az utolsó spanyolországi választás, amelyről Engels híreket kaphatott, s ezek, ha nem is adtak alapot örömmujongásra, a reménykedésre azonban igen.

Egy esztendővel később pedig Angliában szintén helyi frontáttörést értek el, mikor első ízben jutott be a parlamentbe két munkás, akik a liberális párttól függetlenül indultak a választási harcban. Az egyik John Burns, a másik Keir Hardie volt, mindketten átütő egyéniségek, szakszervezeti vezetők, az új trade unionizmus vezető hangadói. Engels nagy örömmel fogadta a választási sikert, olyannyira, hogy Harney éppen e választás kapcsán — amit ő is eredménynek ismert el, csak óvatosabban fogalmazott, — Engelist túlságosan optimistának tartotta. Harney azt fejtegette, hogy az új szakszervezeti vezetőkben sem bízik. Szerinte ezeknek az új képviselőknek a későbbiekben kell bizonyítaniuk a liberálisoktól való tényleges függetlenségüket ahhoz, hogy értékelni lehessen őket.¹⁶⁸ Engels azonban nagyobb bizalommal volt irányukban.

Három esztendő eredményeit összefoglalva és a távlatokat kémlelve írta Engels a májusi ünnepségek előestéjén, hogy szerinte még a tüntetéseket is „Franciaországban bizonyosan, Németországban majdnem bizonyosan és Angliában is talán háttérbe szorítják majd a választások, amelyek során a proletariátusnak új pozíciókat kell majd meghódítania . . .” Majd ugyanakkor a franciákhoz írott üdvözlésében szintén a választási küzdelmekben való részvételre buzdított: „Találkozunk a választási urnáknál és azután a Bourbon-palotában.”¹⁶⁹

Ami pedig a parlamentnek mint harci területnek értékét illette, éppen angol vonatkozásban — az adottságokat és a választási rendszert, a választójogi reformot, az újabb lehetőségeket figyelembe véve — azzal számolt, hogy az eddigi 150 körzet helyett most még több-ben kerülhetnének a munkások többségbe: „már most az összes választókörzetek többségében a munkásszavazatok a döntők. S hogy mit jelent a munkások osztálytudatra ébredése, az nyilvánvaló. A munkásoknak csak akarniuk kell, és Angliát nem lehet az ő akarataik ellenére kormányozni.”¹⁷⁰

A fejlődés azonban nem volt olyan egyenesvonalú, visszaesések is bekövetkeztek, többek között éppen Angliában, ahol 1895-ben Keir Hardie is kibukott a parlamentből. A tömegek rokonszenvét csak megújult erőfeszítések révén remélhették elérni.

A spanyol párthoz hasonlóan az 1890-es évek kezdetén még az olasz szocialisták is csak szerény sikerekről számolhattak be, s Turati 1895. június 19-én is még inkább azt húzta alá, hogy „sokan eltúlozták a szocialisták válasz-

¹⁶⁶ Lásd Az újonnan keletkező kis pártok c. fejezetet s Mesa levelét. CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5165.

¹⁶⁷ Lásd Az újonnan keletkező kis pártok c. fejezetet, s Iglesias levelét CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5539.

¹⁶⁸ Lásd A munkásmozgalmat és a kiemelkedő vezetők c. fejezetet, és Harney levelét CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5290; 5383.

¹⁶⁹ Karl Marx és Friedrich Engels Művei. 22. 378.

¹⁷⁰ Uo. 374—5.

tási sikerét”, majd ellensúlyként hozzátette: „mindazonáltal mégiscsak előrehaladunk. Haladunk, de azért Crispi marad” — s ezzel jelezte, hogy a reakciós politikát fémjelző Crispi a választás nem ingatta meg, ha a párt konszolidálódott is.¹⁷¹

A munkásmozgalom és a kiemelkedő személyiségek

Természetesen itt sem elméletileg kívánjuk érinteni az összefüggést, hanem a levelezés alapján a maguk történeti konkrét jelentkezési formájában. A levelezők között ugyancsak többen a nemzetközi mozgalom kiemelkedő vezetői közé tartoztak, akiknek értékéről Engels még a korábbi években határozott véleményt formálhatott (itt elég, ha Bebel, W. Liebknecht, J. Ph. Becker, Lafargue és Julyan Harney nevére utalunk), de a régiek mellett szép számmal jelentkezték az újak, fiatalok, akik, mint Plehanov, Iglesias, Guesde és Jaurès, Hardie és Thorne, igen nagy szerepet játszottak az egyes országok mozgalmában, s Engels nagy figyelmet szentelt annak, hogy tevékenységüket árnyaltan elemezze. Hozzátehetjük, hogy ítéleteiben, az olyannyira kényes személyi arculat felismerésében Engels többnyire nem tévedett. Olykor azonban aggályait mégis eltúlozta —, amint azt Jaurès és Hardie esetében tapasztalni fogjuk —, ítéletei túl negatívak voltak. Igaz, nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy Engels nem részletező és értékelő portrékat írt —, ahol a pozitív és negatív vonásokat egyaránt mérlegelte —, hanem szubjektív hangú leveleket, ahol érzelmeinek és félelmeinek szabad teret engedett.

A francia szocialista vezetők körében találjuk Lafargueot, akihez természetesen sajátos viszonya volt, s levelezésük nyomtatott formában is napvilágot látott.¹⁷² Mindig közel állt hozzá Vaillant, a kommunár, akivel a londoni emigrációban baráti kapcsolatba került, s akivel az 1870-es évek elején a mozgalom távlatáról keletkező vita sem szakította szét a szálakat.¹⁷³ Mikor Vaillant 1880-ban a politikai amnesztia után visszatért Franciaországba, talán neki köszönhető legelsősorban, hogy a blanquisták és a marxista szocialista csoportosulások együttműködését biztosította.

Engels mindig nagyra értékelte Vaillant ilyenirányú tevékenységét,¹⁷⁴ amiről Lafargue is gyakorta beszámolt neki,¹⁷⁵ Vaillant szintén többször megkereste Engelst soraival, amelyek benső kapcsolatról tanúskodtak s itt talán elég, ha Engels 1890. évi 70. születésnapjára küldött levelére utalunk,¹⁷⁶ valamint arra, hogy az agrárkérdés elemzése során is nyomban kikérte Engels véleményét s Engels mily hamar segítséget adott neki.¹⁷⁷ Amikor pedig megjelent az „Osztályharcok” új kiadása az új engelsi bevezetővel, azt nyomban megküldte neki, s arra Vaillant sietve választ írt.¹⁷⁸ Mindez a bensőséges emberi és munkakapcsolat azonban nem zárta ki még később sem, hogy a mozgalom

¹⁷¹ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5932.

¹⁷² *Friedrich Engels Paul et Laura Lafargue: Correspondance. I—III. Paris 1956, 1960.*

¹⁷³ A vita az 1872. évi hágai kongresszus után éleződött ki, amikor a blanquisták helytelenítették, hogy az Internacionálé Főtanácsát New Yorkba menekítették, az Internacionáléból kiváltak, s új forradalomra készültek.

¹⁷⁴ *Engels—Lafargue: Correspondance II—III.*

¹⁷⁵ Uo.

¹⁷⁶ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5092/19.

¹⁷⁷ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5830 — lásd bővebben 5—7. l.

¹⁷⁸ Vaillant negy elismeréssel szólta a bevezetőről.

követendő politikája kérdésében nézeteltérések támadjanak közöttük. E nézeteltérések azonban ezúttal, az 1880-as években sem tették kérdésessé együttműködésüket, sőt rokonszenvüket sem.

Így az 1890-es évek elején Vaillant is a türelmetlenek közé tartozott, aki sok más francia szocialistával együtt Engels és a német szociáldemokraták aggályai ellenére is szorgalmazta, hogy az általános sztrájk módszerét fogadják el, mint egy alternatívát a munkásság célkitűzéseinek elérésére.¹⁷⁹

Az 1890-es évek kezdetén Franciaországban azonban egy új szocialista vezető is színre lépett: mégpedig Jaurès, akinek megítéléséről mindjárt kezdetől fogva élénk viták folytak a szocialista táborban, s Engels levelezésében is sűrűn szó esett Jaurès személyéről. Tudvalevő, hogy Engels inkább kritikusan szemlélte első lépéseit, s ugyanígy írt róla Lafargue is. Később a francia szocialisták véleménye módosult. Többek között erről adott számot Bonnier 1894-es levele, amikor azt hangsúlyozta, hogy „Jaurès a mi sorainkba lépett s emlékezzék Ön arra, hogy Lafargue ennek lelkes híve lett”. Hozzátette, hogy Jaurès kétségtelenül bizonyos feltételek mellett csatlakozott, de az eredménynek ő is örült.¹⁸⁰

Bonnier 1894. március 9-én keltezett levelében még részletesebben visszatért Jaurès személyére, s a Guesde-hez oly közelálló Bonnier itt mind érzelmeinek, mind az észérveknek szabad folyást engedett. Hangsúlyozta: „nem szeretem Jaurèst jobban a kelleténél, még akkor sem, ha a vörös zászlóról beszél” — vagyis a francia marxisták bizalmatlansága nem oszlott teljesen el a pártba lépése után sem. De tisztában voltak értékével. Bonnier is itt úgy emlékezett meg róla, mint a „parlament füléről”. Sőt nagyon jól érzékeltette Engels számára a kontrasztot: „Minden beszéde (amelyek oly gyengék a mi nézőpontunkból) valóságos eseményszámba megy; röviden, ő valaki a politika területén. A kérdés az, szabad-e, hogy elzárkózzunk tőle?” Mindehhez még hozzáfűzte, hogy „éppen az utóbbi időben beszédei egyre radikálisabbak lettek”.¹⁸¹

Bonnier Jaurès személyes kvalitásait világosan felismerte, de ugyanakkor érzékelte és jelezte, hogy nem pusztán egy személyiség útjáról van szó, s arról írt Engelsnek, hogy egy egész csoportosulás közeledik a szocialistákhoz a politikai küzdelmek kényszerhatására. Bonnier megemlékezett arról is, hogy a parlamentben a gyakorlati kérdésekben Guesde nem is tudott sok újat hozzátenni Jaurès javaslataihoz. Azt pedig csak üdvözölni lehet, ha Jaurès szavai a szocialisták taborán kívül is pozitív hatást keltenek, és a radikális padosorokban is megtapsolják. Bonnier ezzel kapcsolatban visszautalt Lafargue néhány évvel későbbi (1891 utáni) parlamenti szereplésére. Megállapította, hogy Lafargue ugyan „kitűnő beszédeket mondott elméleti szempontból, de ismétlem, hogy ezeket nem hallgatták meg”.

Bonnier egyúttal arra is kérte Engelst, hogy Jaurès szereplését és értékét ő is értesse meg a német szociáldemokrata vezetőkkel, akik ezt egészében aggályosnak tartották. Szükség esetén felhatalmazta Engelst arra is, hogy e levelét, mint a szemtanú helyzetértékelését, dokumentumként mellékelhesse.¹⁸²

Mindehhez hozzátehetjük, hogy Laura, Marx leánya, aki talán legközelebb állt a három leány közül Engelshez, s Lafargue felesége lett, — noha ugyancsak fenntartásai voltak Jaurès-vel szemben —, 1893 februárjában szin-

¹⁷⁹ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5785.

¹⁸⁰ Uo.

¹⁸¹ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5677.

¹⁸² Uo.

tén arról írt a „tábornoknak”, hogy Jaurès és Millerand is közelednek a párthoz, s mindketten, — ha „a mérsékelt szocializmus” ideológiai talaján is, de — a tőkés rendet a maga egészében bírálják.¹⁸³ Lafargue maga 1893 februárjában még inkább kritikailag szolt Jaurèsről és Millerandról, s úgy vélte, hogy egyszerű reformokkal valamiféle államszocializmus kialakítására törekednek.¹⁸⁴

1893 márciusában azonban Paul Lafargue már velük együtt szólalt fel a Lille-ben rendezett nagygyűlésen. Minderről ismét Laura számolt be Engelsnek, megjegyezve, hogy „Millerand és Jaurès nagyon népszerűek: tehetségesek és jó szónokok”. S feltűnő, hogy bővebben már ekkor is Jaurèsről s nem Millerandról szolt. Felemlítette, hogy jó kapcsolatban van Malonnal,¹⁸⁵ majd egy nagyonis ellentmondásos, vagy még pontosabban kevésbé hízelgő kommentárt fűzött Jaurès eddigi pályájához. Utalt arra, hogy Jaurès-t, mint jelentős filozófust tartják számon, de ezt szerinte csak a tudatlanok teszik, mert akik értenek a kérdésekhez, látják, hogy filozófiája zavaros.¹⁸⁶

Ekkor, 1893 márciusában írta Engels első kommentárját Jaurèsről. Ez a vélemény elsősorban Laura információira támaszkodott, amit azután ellensúlyoztak, — részben Bonnier idézett sorai is. Engels ekkor még azt írta: „amit Jaurèsről mondasz, nagy aggodalommal tölt el. Az Ecole Normale tanulója és barátja, ha nem a pártfogoltja Malonnak, mi a rosszabb a kettő közül?” Mindehhez szótvetette azt a furcsa jelenséget, hogy valaki latin nyelven ír disszertációt a német szocializmus eredetéről.¹⁸⁷ Olyannyira, hogy 1893 augusztusában is újra Paul Lafarguetól kért véleményt, hogy a Jaurès Millerand-nal való együttműködés vajon használ-e a mozgalomnak.¹⁸⁸

1894 márciusában Engels részletező kritikai észrevételeket fűz Lafargue-hoz írott levelében Jaurèsnak a gabonareformok, illetőleg az állami gabonaimport bevezetésének tárgyában benyújtott törvényjavaslataihoz. Engels ezúttal inkább eszmetörténeti aspektusból közelítette meg az indítványokat, s hangsúlyozta, hogy azokban semmi új sincsen, hiszen hasonlóakat már a svájci „kispolgári szocialisták” is felvetettek. Ugyanitt Engels aláhúzta, hogy Jaurès közgazdaságtani tudása nem elég mély.¹⁸⁹

Engels aggályaival szemben 1894-től kezdődően már Lafargue is — ahogyan Bonnier említett és idézett levelében már írta — azok között volt, akik Engelsnek Jaurès érdemeit fejtegették. Így 1894 márciusában ő húzza alá Engelsnek, hogy tévedés lenne azt hinni, hogy Jaurès a szocialisták „segítették ahhoz a helyhez, amelyet elfoglalt”. Miként Lafargue megjegyezte, azt a helyet már nélkülük, korábban elfoglalta, a parlament egyik leginkább meghallgatott szónoka — s nagy a hatása a diákokra is. Lafargue éppen ezért más következtetést szűrt le — válaszként Engels kérdésére —: nem zárja ki annak lehetőségét, „hogy egy napon talán veszélyesek lesznek, de akkor a szocializmus oly erős lesz, hogy nem okozhatnak sok kárt”.¹⁹⁰

Fokozatosan módosult Engels véleménye is. 1894-ben még ismételt

¹⁸³ *F. Engels Paul et Laura Lafargue: Correspondance. III. 253.*

¹⁸⁴ *Uo. 259.*

¹⁸⁵ B. Malon, az I. Internacionálé 1860-as éveiben jelentős szerepet játszott a francia szekció életében, a Kommün tagja, 1871 után az emigrációban anarchista lett, majd possibilista, s ebben a szakaszban Marx és Engels érthető kritikával írt róla.

¹⁸⁶ *F. Engels Paul et Laura Lafargue: Correspondance III. 268.*

¹⁸⁷ *Engels—Lafargue: Correspondance. III. 271.*

¹⁸⁸ *I. m. 315.*

¹⁸⁹ *I. m. 353—4.*

¹⁹⁰ *Engels—Lafargue: Correspondance. III. 356.*

kritikai észrevételeket fűzött Jaurès tevékenységéhez, de utolsó leveleinek egyikében, 1895 januárjában ő is elismerte, hogy Jaurès „telítve van jószándékkal”. Igaz, megint megemlékezett arról, hogy a gazdasági kérdésekben még sokat kell tanulnia, de ugyanitt elismerte: Jaurès politikai-eszmei fejlődés-ütemének felgyorsulását kívánatosnak tartotta volna.¹⁹¹

Jaurès példájára emlékeztet bizonyos fokig Keir Hardie esete. A kontinens szocialistái közül többen már az 1880-as évek végén is elsősorban Hardie-ra gondoltak, őt ismerték az angol szocialisták közül. Így volt az 1889-ben is, a II. Internacionálé megalakulásának idején, amikor Liebknecht tett erről említést Engelsnek.¹⁹² Később Engels levelezéséből Hardie neve eltűnik, jóllehet korábban ő is kapcsolatot tartott vele. Újra feltűnik azonban 1892-ben. Ez az esztendő fontos fordulóponthoz Hardie életében, sőt az egész angol munkásmozgalmak történetében. Ekkor került be először két független szocialista és munkásképviselő az angol parlamentbe: Keir Hardie és John Burns.

Ettől az eseménytől Engels is sokat várt, fontos fordulatnak tartotta. Érdekes, hogy a régi chartista mozgalom forradalmi balszárnyának egyik vezetője, Marx és Engels barátja, régi harcostársa, Julian Harney nem egészen így látta a helyzetet. Engelshez 1892. július 8-án írott levelében elsősorban Engels optimizmusát bírálta, ő a közeljövőben lényeges változást kizártnak tekintett. Harney óvatosabban, több fenntartással, de a reményeket mégsem kizárva: „A Te szempontodból igazad van, amikor így értékeled Burns, Hardie és még egy két más ember megválasztását”, de ő maga úgy vélekedett, hogy ők mégiscsak a Gladstone-féle liberálisok hozzájárulásával vonulhattak a parlamentbe. Mégis bizakodott abban, hogy Burns és Hardie is kikerülnek a csapdát és tényleg független politikát hirdetnek meg.¹⁹³

Jaurès esetében azt láthattuk, hogy a francia marxisták véleménye az 1890-es évek elején miként módosult előnyösebbre s fogadták el az új szövetséget. Feltűnő, hogy Hardie esetében nagy a megtorpanás, a mozgás ellenkező előjelű. Az új trade-unionista szakszervezeti vezetőt, a kombattáns és szocialista programpontokat is hangoztató bányászvezért 1889-ben és 1892-ben Engels is, mások is, szövetségesként kezelték. Aggályok korább is voltak bennük, ezek azonban 1892 után kerültek túlsúlyra.

1894 telén Engels már határozottan negatív képet festett róla barátjának, az Egyesült Államokban élő Sorgenak: „A Független Munkáspárt taktikája fölöttébb határozatlan és vezetője, Keir Hardie, egy túlonként ravasz skót, akinek demagóg handabandázásában egy pillanattig sem szabad bízni.” Majd még az új párt lapjának, a Labour Leadernek anyagi bázisát is megkérdőjelezi, arra gyanakszik, hogy a liberális párt nyújt ahhoz segítséget, s így korrumpálta a lapot, parlamenti tevékenységét pedig egyszerűen demagógiának minősítette.¹⁹⁴

Engelsnek ez a negatív véleménye találkozott néhány hozzá közelálló szocialistának az ítéletével. Eleanore Marx szinte mindig elutasító volt Hardie-vel szemben s jellemző módon Eduard Bernstein, aki később annyira megértő

¹⁹¹ I. m. 394.

¹⁹² W. Liebknecht: Briefwechsel. 323–324, 327, 418, 447, 450.

¹⁹³ CPA IML f. l. op. 5. — Harney és Engels kapcsolatáról lásd bővebben az amszterdami társadalomtudományi intézet archívumában őrzött Harney—Engels levelezés anyagára támaszkodó kötetet: The Harney Papers. Ed. by Frank Gees Black. Assen. 1969, Van Corsum and Co. 239–263.

¹⁹⁴ Marx—Engels: Válogatott levelek. Bp. 1950, 554—555.

volt Hardie iránt, 1895 júliusában, Engelshez írott levelében ugyancsak nem sajnálkozott amiatt, hogy Hardie a jelek szerint „kívül marad” a parlamenten.¹⁹⁵

Az ilyen vélemények azonban nem voltak kizárólagosak. Ugyanezen év, 1895 áprilisában a spanyol szocialisták éppen Hardie-től kérték nagyobb szemle írását arról, hogy miként alakult az angol munkásmozgalom sorsa, miként e kérésről Iglesias Engelsnek is nyomban beszámolt.¹⁹⁶

Engelsnek nem maradt már ideje, hogy túlzottan szigorú sorait az új tapasztalatok alapján módosítsa. Kétségtelen, hogy Hardie inkább volt lelkes, naivan odaadó katonája a szocialista mozgalomnak, semmint ügyes megnyergetője és haszonélvezője a tömegek harcának. Nem szabad megfedkezünk arról sem, hogy Engelsnek a Független Munkáspárt megalakulásáról és első lépéseiről jó véleménye volt. A párt és vezetője pedig ebben az időszakban aligha volt így elválasztható. Mindenesetre tény, hogy a halála előtti periódusban Engels elfordult Hardietől s gyanakodva szemlélte munkásságát.

A két negatív példa tanulságos, hiszen az új generáció nagyjairól s a francia és angol szocialista mozgalom éppen színre lépő legnagyobb befolyású vezetőiről volt szó. Kétségtelen, hogy Engels inkább azt látta bennük, ami zavaros, aggályos. A két elég sötétre sikerült értékelés között is láthattuk a különbséget, s azt is, hogy Engels ezekben az esetekben is a tények alapján vizsgálta felül újra és újra ítéletét és a szereplők értékét.

Természetesen nem lehet azt állítani, hogy Engels minden új vezetőt egyformán averzióval, fenntartással fogadott volna. Magától értetődik, hogy „könnyebb volt” azoknak a szocialistáknak utat találniuk szívéhez, akiket még a mozgalom régebbi korszakaiból megismert, s tudta, hogy kipróbált vezetőkkel áll szemben. Ilyen érzellemmel kötődött Harneyhoz, Sorgehoz, a fiatalabbak között Lafarguehoz és Vaillanthez, avagy a spanyol Iglesiashoz.

Iglesias és Engels levélváltásának éppen ez az egyik legjellemzőbb vonása. A két ember levelezésének merituma természetesen a spanyol és a nemzetközi szocializmus ügyének előbbrevitele, de így is jól kirajzolódnak a személyes momentumok. Iglesias levelében az olvasó figyelmét nem kerülheti el, hogy míg az első, 1891. évi levélben „Tisztelt Mesternek” szólította Engelst, később, 1892-ben már „kedves elvtárs”, majd a még bizalmasabb „Kedves és tisztelt Engels barátom”, majd még később, még 1893 folyamán már egyszerűen „Kedves Engels barátom” megszólítást találjuk. Ugyanakkor minden levelében érdeklődik Engels egészségéről, legjobb kívánságait küldi, és 1893-ban hosszan kesereg amiatt, hogy a II. Internacionálé zürichi kongresszusán nem találkozhattak, noha mindketten ott voltak. Nagyon szeretett volna Engelsszel beszélni, de a helyzet mégis úgy alakult, hogy Engelst körülvették a tisztelők, neki pedig sürgősen tájékoztatnia kellett a spanyol szocialista lapokat, a kongresszus után pedig nyomban haza kellett utaznia. Iglesias azonban nemcsak fájlalta a találkozás elmaradását, hanem rendkívül zavarta is, hogy vajon Engels nem neheztel-e emiatt rá. Egymásután három levélben tért vissza e kérdésre és aggodalmára, míg Engels határozottan meg nem nyugtatta.¹⁹⁷

¹⁹⁵ CPA IML f. 1. op. 5. e. hr. 5903.

¹⁹⁶ CPA IML f. 1. op. 5. e. hr. 6015. — Megjegyzendő, hogy a Népszava szerkesztőségének felkérésére Hardie első cikkei hasonló témában 1898 februárjában jelentek meg magyar nyelven a magyar közönség számára. (*Jemnitz János: Keir Hardie in Hungary. The New Hungarian Quarterly, 1963. No. 10.*)

¹⁹⁷ CPA IML f. 1. op. 5. e. hr. 5632, 5682.

E levelezésnek azonban más figyelemreméltó aspektusai is vannak. Mikor 1893 tavaszán Iglesias újra Engelshez fordul segítségért, és cikkeket kér a spanyol szocialista lapok májusi számai számára, Engels válaszlevelben —, amely egyúttal jelezte, hogy a cikkeket megküldi —, személyes kapcsolatot is érintette, méghozzá nagyonis sajátos és emlékezetes formában: „Leveledre válaszolva — olvashatjuk — mindenekelőtt meg kell hogy mondjam, megsértesz, amikor Önözöl. Úgy vélem, ezt nem érdemeltem meg. Mi — a régi Internacionálé tagjai, — akik húsz évig együtt váll-váll mellett harcoltunk ugyanazokban a harcokban; amikor én spanyol levelezőtítkár voltam,¹⁹⁸ akkor a tieitek megadták nekem a tisztességet, hogy tegeztek s így kérem a régi módon való eljárását.”¹⁹⁹

A tisztelet hiányát pedig Engels nem vethette Iglesias szemére. A következő válaszlevelében Iglesias egyenesen arról írt, hogy mind ő, mind spanyol szocialista társai Engelst a nemzetközi szocializmus patriarchájának tekintik.²⁰⁰ Engels azonban nem értékelte a tisztelgő sorokat, hanem éppen a bajtársi és baráti közvetlen kapcsolatokat kérte számon. Olyannyira, hogy a megannyi konkrét segítség megadása után haragos-tréfásan írta Iglesiasnak, hogy ez az utolsó levele, ha továbbra is magázni fogja. Ugyanakkor Engels is visszapillantott a zürichi kongresszus mozzanataira s megjegyezte, hogy ő is kereste Iglesiasat, s ő is nagyon sajnálta a találkozó elmaradását, „mivel azon motívumok között, amelyek arra készítették, hogy Zürichbe utazzam, nem utolsó helyen szerepelt az a remény, hogy ott viszontlássam régi barátomat, Iglesiasat és vele kezét szoríthassak”²⁰¹

Az elmondottak a személyes rokonszenv érzelmi vonatkozásaira világítanak rá, ami mind összeszövődött a régi harcok emlékeivel. Az 1890-es években ezek új mozzanatokkal gazdagodtak, s Engels megbecsülése Iglesias iránt nem csökkent, hiszen ezekben az években ténylegesen ő fogta össze és indította útjára a megerősödő spanyol szocialista mozgalmat. 1894 júniusában viszont ő kéri Engelst, hogy közölje nyomban kritikái észrevételeit a párt programjáról és gyakorlati lépéseiről, mihelyest ezekben hibákat észlel.²⁰²

A portrék között még egy angol arcélt villantunk fel. J. Harney, mint ismeretes, a legrégebb barátok közé tartozott, akivel Engels még az 1840-es években került eszmeileg is, emberileg is közel. Harney az 1860-as években az Egyesült Államokba emigrált, ahonnan 1888-ban tért vissza — egészségileg megrökkanna, öregen, és bár eszmeileg töretlenül, szocialistaként, a közeli jövőt illetően azonban kétségtelenül a pesszimista hangulat nyomta rá bélyegét ítéletformálásaira.

Kettejük barátsága ekkoriban is felhőtlen maradt, mégha a mozgalom helyzetét illetően viták is keletkeztek közöttük. Kevés ember volt, akinek élete, egészsége annyira nyugtalanította volna Engelst, mint az övé. A másokkal folytatott levelezésben is ismételten kitért az ő sorsára, betegségére és hangulatára,²⁰³ miközben panaszai ellenére is tudta: ha fájdalmai csökkennek, derfús szemlélete mindig visszatér.²⁰⁴

¹⁹⁸ Engels itt arra a korszakra utal, amikor ő még az I. Internacionálé spanyol összekötője, „levelező-títkára” volt.

¹⁹⁹ *Marx—Engels*: Szocsinyenyija. 39. 60—61.

²⁰⁰ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5552.

²⁰¹ *Marx—Engels*: Szocsinyenyija 39. 193—5.

²⁰² CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5722.

²⁰³ Engels—Lafargue Correspondance III.

²⁰⁴ I. m. 70—1.

Engels hozzá írt leveleire itt nem reflektálhatunk, levelezésük jórészét nemrégiben jelentették meg Angliában,²⁰⁵ néhány Moszkvában őrzött Harney-levél érdekes momentumok megismerésére nyújt alkalmat. Kitűnik, hogy Harney 1892 tavaszán betegágyában is milyen nagy figyelemmel olvasta Engels cikkeit, leveleit a cári Oroszország külpolitikájáról. Harney ugyanitt véleményt formált az angol munkásmozgalom belső ellentéteiről, s érdekes módon inkább fenntartásait hangoztatta Morris ellen. Megjegyezte, hogy Byron tekinthető az egyetlen kivételnek, aki a politikai kérdésekben jól tájékozódott, a többi költőre nem lehet hallgatni.²⁰⁶ Mindjárt ezután júliusban Hardie az angliai választásokról, Burns személyéről mondott véleményt.²⁰⁷

1892 júliusában kelt az a levél, amely a már említett alaphangulatra, a pesszimizmusra utalt, s Engels és Harney között vitákat válthatott ki. Harney ekkor az angliai választásokat, s Engels értékelését érintve, Engelst „az optimisták hercegének” nevezte, aki azt hiszi, hogy „az egyetemes forradalom már az utcasarkon közeledik”.²⁰⁸ Majd ugyanezen év végén, december 2-án Napoleon puccsának 40. évfordulójára emlékezvén, a franciaországi helyzet miatt aggódott, hogy vajon nem erősödik-e meg majd újra a jobb-oddal az elkövetkező választáson. Szocialista forradalom esetére pedig csak újabb kudarc és elvészés lehetőségét látta felködleni.²⁰⁹

A fenti nézeteltérések ellenére ez volt egyike Engels megbonthatatlan barátságainak, s Harney azok között volt, akiket Engels anyagilag támogatott, akikkel még életük alkonyán is érdemleges módon cserélhetett eszmét.

Engels az I. Internacionálé idején spanyol és olasz levelező titkár volt, s mindig nagy érdeklődést tanúsított a spanyol és az olasz történet iránt. Az 1870-es évektől pedig egy sor személyes ismeretség is megalapozta ezt az érdeklődést. Két évtizeddel később új, kibontakozó szocialista párt vezető egyéniség, F. Turati kopogtatott Engels ajtaján. Az első, 1891-es levelektől kezdve kapcsolatuk állandósult, akár elméleti problémák, akár az olasz szocialista sajtó megteremtése, Marx és Engels írásainak olasz megjelentetése, vagy belső politikai válságból való kiút megkeresése vetődött fel, Turati mindig jelentkezett Engelsnél soraival. Ő maga Engels több írását, tanulmányát fordította olaszra. Leveleire Engels rendszerint érdembeni felvilágosításokat, válaszokat adott. Később személyesen is találkoztak. A II. Internacionálé zürichi kongresszusa előtt Turati több levélben érdeklődött nála, remélhetik-e, hogy Engels is Zürichbe utazik.²¹⁰ Turati nyomatékként időnként feleségének, Anna Kuliscioffnak érdeklődését és szeretetét is tolmácsolta. Az orosz származású Kuliscioff maga is tevékeny részese volt az olasz szocialista mozgalomnak. Elméletileg igen képzett lévén, bekapcsolódott a szocialista lapok szerkesztésébe s a németnyelvű anyagok olaszra ültetésébe.²¹¹ A sokféle szálát érintő levélkapcsolat magyarázza, hogy Engels és Turati kapcsolata az eszmei barátságból kiindulva, személyi barátsággal is telítődött. S ahogyan Iglesiasnál a levélmegegyeztetések egyre bizalmasabbá válása utat nyitott a közeledés, ugyan-

²⁰⁵ Vö. a 193. jegyz.

²⁰⁶ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5336.

²⁰⁷ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5290/11.

²⁰⁸ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5383.

²⁰⁹ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5463.

²¹⁰ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5591.

²¹¹ Uo. — Kuliscioff több cikket írt a Neue Zeitben is, ami Engelshez való kapcsolatát illeti, 1894 januárjában 6 számolt be neki a délolasz parasztmozgalmakról s a politikai pártok, a mazzinisták tevékenységéről. (CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5657).

ezt Turati esetében is meg lehet figyelni. Az első, 1891 februári levél megszólítása még: „Uram”, de egy esztendővel később Turati már tréfásan „Engels papának” szólíthatta a „generálist”.²¹²

Engels és Turati kapcsolatának azonban ugyanúgy nem a személyes rokonszenv a tartalma, miként az Engels – Bebel, Engels – Lafargue, Engels – Harney, Engels – Iglesias kapcsolatnak sem. Az induló olasz szocialista párt szellemi és politikai vezetőjét volt kész Engels támogatni, s éppen ez a magyarázata annak, hogy ténylegesen Turati minden ilyenirányú kérésének messzeemenően eleget tett, — kis kérdésekben csakúgy, mint amikor az 1894-es politikai válság és a szocialistaellenes terror közepette elsőrendű politikai segítségnyújtás vált szükségessé.²¹³

Anarchisták, anarchizmus és Engels

Mikor Engels 1870-ben tevőlegesen is bekapcsolódott a nemzetközi munkásmozgalom életébe, az I. Internacionálé sorsának alakításába, rövidesen a marxista és anarchista, pontosabban kommunista – anarchista irányzat ellentéte került a figyelem középpontjába. Olyannyira, hogy Engelsnek kellett az 1870-es évek elején több — hosszabb-rövidebb — írásban foglalkoznia az anarchizmus jelenségével, analizálni azt, polemizálni azzal. Ezek az emlékek elevenek maradtak később is, s amikor az 1880-as évek végén a szocialista mozgalom újjáéledt, Engels nyomon követte az anarchisták tevékenységét, ennek az eszmeáramlatnak a sorsát mind az egyes országokban, mind pedig nemzetközileg, a születő Internacionálé relációjában.

Az anarchista mozgalom helyzetéről, hanyatlásáról éppen az egyik leginkább érintett országból, Spanyolországból kapott Engels híreket. José Mesa és Paul Lafargue még 1887 áprilisában írtak Engelsnek arról, hogy a szocialisták ki tudták használni az anarchisták befolyásának hanyatlását saját szervezeteik megerősítésére.²¹⁴

1891-ben Mesa, aki hosszabb ideje Franciaországban élt, de közben a spanyol mozgalommal is kapcsolatot tartott, abban igen tevékeny részt vett, a spanyol párt vezetőségével egyetértve azt sürgette, hogy Engels adja hozzájárulását „A filozófia nyomora” c. írás spanyolra fordításához. Mindezt Mesa külön is indokolta azzal, hogy Proudhon írását spanyolul is megjelentették, méghozzá Pi y Margall fordításában, s Proudhon gondolatai tért is hódítottak, anélkül, hogy azokkal bárki is vitatkozott volna. Az elméleti összefüggéseken túl ugyanebben a levélben Mesa az anarchista mozgalom jelenéről is szólt. A régi tapasztalatokra hivatkozva erősítette meg, hogy az anarchisták jelenleg is a burzsoázia érdekeit szolgálják, amikor a szocialista mozgalom előrehaladását gátolják.²¹⁵

Mesa fontos új mozzanatra is utalt: feltűnő, hogy azok az anarchisták, akik korábban hallani sem akartak a sztrájkokról, most hirtelen az általános sztrájk apostolai lettek. Hozzátette, hogy szerinte az anarchisták utolsó madridi kongresszusa egyszerűen „nevetségessé” vált, s az általános sztrájk mindent megoldó tételét „úgy fogadták el, mint ahogy a Szeplőtelen Fogantatás dogmáját szavazhatták volna meg”.²¹⁶

²¹² CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5297.

²¹³ Lásd Az újonnan keletkező kis pártok c. fejezetet.

²¹⁴ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 4738.

²¹⁵ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5165.

²¹⁶ Uo.

Két évvel később szinte szó szerint Mesaéval megegyező sorokat küldött Iglesias az anarchisták spanyolországi helyzetéről, akik „minden alkalommal újra tért veszítenek”. Iglesias mindehhez hozzáfűzte, hogy politikájukkal a mozgalomnak súlyos károkat okoznak.²¹⁷

1893 novemberében Iglesias megismételte, hogy „az anarchisták még azt a befolyást is elveszítették, amivel valamikor rendelkeztek”. Megállapította, hogy a munkások nem fogadják el a dinamitmerényletek módszerét, és a terror alkalmazása visszaveti a munkásmozgalmat. Iglesias mindjárt hozzáfűzte a saját s a spanyol szocialisták politikai következtetését is: az ilyen dinamit-módszerektől a szocialisták eddig is elhatárolták magukat, s ezt kell tenniük ezután is, mert különben a szocializmus eszméjét járatták le.²¹⁸

1894 nyarán Iglesias egy újabb levélben futólag érintette az anarchizmus problémáját. Malagából való visszatérése után ottani tapasztalatait összegezve írta: valamikor Malaga az anarchista mozgalom centruma volt, mostanra azonban már ott is a szocialista párt erősödött meg.²¹⁹

Az anarchizmus jelentkezett Európa más országaiban, Olaszországban, sőt sajátos módon Oroszországban is.²²⁰

A polgári pártok, polgári demokraták

Ez az annyira bonyolult kapcsolat a polgári radikális csoportosulások és a munkásmozgalom, méghozzá a marxista szocialista pártok között valójában mindig csak a sajátos történeti feltételek alapján elemezhető. Mi itt csupán néhány mozzanatot rögzíthetünk.

Spanyolországban tudvalevő, hogy az 1868-as forradalmat megelőzően II. Izabella diktatúrája idején a köztársasági baloldal nyitott frontot, tűzte ki a forradalom zászlaját. A szocialista munkásmozgalom jobbára csak a forradalom győzelme után bontakozott ki, s anarchista-bakunyini irányba haladt. Alkalmi szövetségre azonban már ekkor, az 1870-es évek legelején is sor került. Az I. Köztársaság 1874. évi leverése után, amikor létrejött a nagybirtokos-agrárius konzervatív és a nagyburzsoá-liberális párt kiegyezése és váltógazdasága, lassanként újra összeszedték erejüket a köztársasági-demokrata csoportosulások. Ekkor felmerült az a probléma is, mennyiben kerülhet sor új együttműködésre a polgári köztársaságiak és szocialisták között. Mint általában mindenütt, az első szakaszban a polgári pártoktól való elhatárolódást szorgalmazták, s a világos szocialista platformot dolgozták ki. A problémát és lehetőséget azonban a spanyol szocialisták is jelezték Engelsnek.

José Mesa, aki a szocialista forradalmárok első nemzedékében lett a párt egyik vezetője, utalt arra, hogy elméleti kérdésekben zavar támadt, akadnak munkások, akik úgy vélik, hogy gazdasági kérdésekben a szocialisták, a politikaiakban a polgári köztársaságiak célkitűzéseit kell támogatniuk. Mesa be-

²¹⁷ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5539.

²¹⁸ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5632.

²¹⁹ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5722.

²²⁰ Bár ez utóbbiban rendkívül ellentmondásosan, mert a voluntarista törekvések hordozói, a titkos társaságok nagyrészt egyetemista forradalmárai, mikor a felkelésekre készültek, akkor, — mint Vera Zaszulics Engelsnek megjegyezte, — gyakorta a forradalmi terror létesítésére gondoltak s így az anarchista tendenciák éppen ellenkező véglet, a jakobinizmus hatását is mutatták. A kettős tendencia csak abban találkozott, hogy egyik sem számolt a reális feltételekkel, hiszen a forradalmi kísérlet előtt még a tömegek megnyerésére lett volna szükség. E kérdésben lásd Vera Zaszulics és Engels levélváltását. V. Zaszulics 1885 áprilisi levele CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 4547.

számolt a gyakorlati politikai küzdelmekről is, említést téve arról, hogy a választási harc idején a szocialistáknak valamennyi polgári irányzattal szembe kellett fordulniuk, s ezek ellenére meg tudták szilárdítani pozícióikat.²²¹

Ami a perspektívát illette, Mesa félreérthetetlenül az osztályharc és egyúttal a szétválás útját tartotta valószínűnek, sőt kívánatosnak: „egyik oldalon a burzsoá pártok, monarchisták és köztársaságiak, a másik oldalon a szocialista munkáspárt; valamennyi munkás, aki nem halad továbbra is a polgári köztársaságiak járószalagján, a mi oldalunkon áll”.²²²

Két esztendővel később, az 1893. évi választás tapasztalatairól Iglesias írt Engelsnek, Mesával mindenben megegyezve. Ő is úgy találta, hogy élet-halál harcot vívtak valamennyi polgári párttal. Külön is kitért a polgári radikálisokra, köztársaságiakra, megemlítve, hogy ezek akadályozták a szocialistákat a gyűlések megtartásában, s lényegében polgári mivoltukon túl káros gyakorlati tevékenységüket húzta alá.²²³ 1895 februárjában a malagai sztrájk kapcsán újra érintette a polgári köztársaságiak és a munkásmozgalmak szövetségének kérdését, de megint csak egy oldalról, s csakis elítélően. Iglesias ugyanis a sztrájk tapasztalataitól inkább azt várta, hogy ez a munkások saját szervezkedésének ad újabb lökést, s mivel a köztársaságiak a malagaiaknak nem adtak számottevő segítséget, ezek a saját politikai pártalakítást fogják támogatni, s felismerik a külön munkáspolitikai kialakításának szükségességét.²²⁴

Ez az elutasító magatartás nemcsak a spanyol szocialistákat jellemezte, akiknek önállóságuk érdekében is el kellett határolniuk magukat. Niewenhuis 1888 májusában hasonlóképpen ír a holland polgári köztársaságiakról, sőt ezt összekapcsolja az általános svájci tapasztalatokkal is.²²⁵ Anseele pedig az 1890-es évek elején ír kiábrándultan a belga liberálisokról, akik a proletármozgalmak megerősödése miatt nem támogatják a választójog ügyét,²²⁶ s néhány évvel később, 1894 végén Emile Vandervelde ír ugyanerről Engelsnek. Vandervelde ekkor hangsúlyozta: „ahogyan az várható volt, a polgári pártok elfelejtik belső ellentéteiket (Vandervelde itt a klerikalizmus kérdésére utalt — J.J.) . . . hogy ellenünk egyesüljenek.”²²⁷

Olaszországban szintén felmerült a polgári demokraták — itt köztársaságiak, garibaldisták — problémája, de más összefüggésben. Turati nem volt velük szemben oly elutasító, megkülönböztette a jobb- és baloldali garibaldistákat, s részletesen tájékoztatta Engelst az 1891–92-ben körükben kibontakozó heves vitákról. A viták gerincében az állt, hogy Bovio, a baloldali garibaldisták teoretikusa haragos szavakkal korholta azokat, akik felelős állásokat vállaltak a monarchia államgépezetében —, amit összeférhetetlennek tekintett köztársasági hitvallásukkal. Bovio ugyanitt oldalvágást is tett a szocialisták ellen, mikor kijelentette, hogy Lassalle módjára kérdéses: a szocialisták mennyire tekintik fontosnak a köztársasági államformát, s ezzel kapcsolatban Engelsnek a *Critica Sociale*-ban megjelent írására is utalt. Turati tájékoztatása végén arra kérte Engelst: reflektáljon a cikkekre, mivel Bovio tekintélye folytán Engels válaszcikke nagy „sajtót” kapna, ismertetnék a pol-

²²¹ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5165.

²²² Uo.

²²³ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5539.

²²⁴ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5861.

²²⁵ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 4839.

²²⁶ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5098.

²²⁷ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5789.

gári lapok is, és így az olasz szocialista párt befolyását növelné, a szocialista álláspont megismerését szolgálná, s ezért kérte, hogy „az ügy fontosságára való tekintettel megéri, ha néhány órát szentel idejéből az ügynek”.²²⁸

Alig küldte el február 2-án a levelet, február 9-én már köszönő levelet írhatott Engelsnek a „rövid, de olyannyira világos cikkért”, amit A. Kuliscioffal együtt nyomban olaszra ültettek, aminek alapján — mint Bovio írta — tiszta helyzettel kerül szembe.²²⁹

Engels a „Válasz Giovanni Bovionak” c. cikkében — egyéb észrevételek mellett — a vitás pontra vonatkozóan ezt írta: „Az egész kormányhú, arisztokrata és polgári Németország azt veti Reichstagbeli barátaink szemére, hogy republikánusok és köztársaságiak. Marx és én negyven év óta unos-untalan ismételtük, hogy a mi szemünkben a demokratikus köztársaság az egyetlen politikai forma, amelynek keretei között a munkásosztály és a tőkésosztály egymás elleni harca először általánossá válhat, azután a proletariátus döntő győzelmével végződhet.” Majd a cikk befejező részében Engels egyszerűen ostobaságnak minősítette, hogy a szociáldemokratákról feltételezzék, hogy számukra a formák közömbösek, s jelezte, hogy ha Bovio rendszeren elolvasta volna a Critica Socialeban korábban megjelent cikkét, akkor e vitára sor sem került volna.²³⁰

Bovio válaszcikket írt Engelsnek, amit Turati nagyon gyengének minősített, de leveléhez természetesen csatolt. Úgy vélte, nem is érdemes rá válaszolni, csak egy gondolatot emelt ki, hogy Bovio Marx előfutárának nevezte Mazzinit.²³¹

Két esztendővel később, részben a délolasz parasztmozgalmak nyomán, Olaszországban politikai válság volt kialakulóban, s Turati és Kuliscioff Engelstől kértek véleményt, tanácsot, hogy milyen legyen a szocialista magatartás az új feltételek között.²³² Engels külön cikkben válaszolt, amit azután a Critica Sociale közzé is tett 1894 februárjában. Engels figyelmeztette a szocialistákat arra, hogy a proletariátus milyen gyenge a gazdasági fejletlenség miatt, s milyen nagyszámú a parasztság és a városi kispolgárság. Ilyen körülmények mellett Engels egyértelműen azt javasolta a szocialistáknak, hogy támogassák e mozgalmakat, óvta őket a semleges tartózkodástól, méginkább e mozgalmak és pártok egyoldalú negatív bírálatától. Ami magukat a köztársaságiakat s az esetleges kedvező fordulatot illetve, Engels a következő véleményt formálta: „A középkorból való hanyatló és széthulló kispolgárság, ezek még nem mai, hanem holnapi proletárok. Egyedül ez a kétségbeesésbe hajszolt, gazdasági romlásnak elébe néző osztály szolgáltathatja egy forradalmi mozgalom harcosainak zömét és vezetőit is. . . . Többé-kevésbé békésen kivívott siker esetén egyszerű kormányváltás lesz, a »megtért« republikánusok, Cavalotti és társai kerülnek hatalomra. Forradalom esetén polgári köztársaság alakul.”²³³

Engels mindjárt az átalakulás távlatát is felrajzolta, hogy ebből mi haszna származnék a tömegeknek, s külön a munkásságnak: „A széthulló kis-

²²⁸ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5293.

²²⁹ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5297.

²³⁰ Marx—Engels Művei: 22. l. 262—3.

²³¹ CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5906.

²³² CPA IML f. l. op. 5. e. hr. 5657.

²³³ Marx—Engels Művei, 22. 412—3. A megtért republikánusoknak nevezték a radikálisokat, akik gyakorlatilag kiegyeztek az alkotmányos monarchiával, de új igényekkel, követelésekkel is felléptek.

polgárság és a parasztok győzelme tehát egy »megtért« republikánusokból álló kormány létrejöttéhez vezet majd. Ezzel elnyerjük az általános választójogot és lényegesen nagyobb mozgásszabadságra (sajtószabadság, gyülekezési, egyesülési szabadság . . .), tehát új, korántsem megvetendő fegyverekre teszünk szert.²³⁴ Mindezek alapján teljes aktív, de kritikai támogatást igényelt, s újra csak intett mindenféle tartózkodástól.

Turati a *Critica Sociale* 1894 áprilisi számában köszönetet mondott a cikkért, hozzátéve, hogy azt számtalan lap ismertette. „Mindez nagy szolgálatot tett nekünk, korrigálva néhány abszolút és mechanikus nézetet.”²³⁵

Az olasz tapasztalatokat ezekből az évekből bizvást kiegészíthetnének a francia tapasztalatokkal, ahol Lefargue és Guesde szektás ítéleteivel szemben a radikálisok és Clémenceau helyéről, jövőjéről Engels gyakorta sürgetett helyesbítő értékeléseket.²³⁶

Я. Емницу:

Энгельс и вопросы международного рабочего движения (1889—1895)

(Резюме)

Общеизвестно, что в 1890-е годы Энгельс был «главным» советником рабочего движения. Сравнение его еще не изданной переписки с уже опубликованными работами и письмами дает хорошую возможность еще лучше осознать, насколько разносторонней и ценной была эта его помощь. Данная статья посредством переписки адресатами в Англии, Франции, Бельгии, Голландии, Испании и Италии раскрывает читателю многостороннюю помощь, что оказывал Энгельс рабочему движению этих стран. Большинство его адресатов занимало в своих странах ключевые позиции: это были руководители партийных организаций, теоретики движения, ведущие лица партийной прессы. Нередко в одном лице объединялись две или даже все три эти функции (как например, в Испании Иглезиас, в Италии Турати, в Голландии Нивенхуис, во Франции Вайан). Большинство партнеров Энгельса по переписке были представителями интеллигенции, но имеется среди них и несколько руководителей, вышедших из рабочих (Д. Бёрнс, У. Тёрн, П. Иглезиас), есть среди них молодые (Д. Махон), люди среднего поколения (Виллан, Нивенхуис), но есть и также, кто подобно Д. Херни, включился в рабочее движение еще раньше Энгельса, начиная с 30-ых годов.

Эта широкая и разносторонняя переписка позволяет не только проанализировать связи Энгельса с несколькими руководителями рабочего движения, не только проследить какова была помощь, оказанная Энгельсом партии или профсоюзному движению отдельных стран. Огромная масса имеющихся в этих письмах просьб и вопросов и энгельсовские ответы на них дают возможность оценить, какие сходные проблемы возникали в указан-

²³⁴ Uo. 413—414, 1.

²³⁵ CPA IML f. 1. op. 5. e. hr. 5689.

²³⁶ E vitákra és Engels rendkívül árnyalt elemzéseire itt nem térhetünk ki. Ez a levelezés amúgyis publikált; a magyarnyelvű ismertetést lásd a Századok 1960. 1—3. és 1964. 3—4. számában.

A nyugat- és dél-európai viszonyoktól teljesen eltérőek voltak az orosz feltételek. Az orosz helyzetről Vera Zaszulics és Plehanov adott részletelemzéseket, a liberálisok tevékenységéről csakúgy, mint nagyobb súllyal a paraszti pártokról, a narodnyikokról s eszerekéről. Az Egyesült Államokból Sorge és Schlüter értesítette a politikai harcokról, időnként a két nagy történelmi párt ellentéteiről, de ezeket érthetően nem tekintették igazán lényegesnek. A társadalmi haladás szempontjából külön megemlékeztek a farmer pártokról, de az amerikai levelek arányaikban inkább a munkásmozgalmat belső problémáival foglalkoztak.

ные 5—6 лет в тех странах, с которыми Энгельс вел переписку, каковы были различия в движении развитых и отсталых стран, в работе маленьких и больших партий. Из этой переписки следует, что и тогда уже общей проблемой был вопрос, как может партия преодолеть свою изолированность, к которому примыкали такие важные вопросы, как сотрудничество с крестьянством, с буржуазными партиями, значение анархизма, привлечение на сторону рабочего движения интеллигенции. Понятным образом в этой переписке большое место занимают вопросы разъяснения и адаптирования социализма, теоретические проблемы, а также задачи по укоренению в отдельных странах социалистической прессы. Почти в каждом письме руководители партии, редакторы журналов и газет просили Энгельса помочь им, прислать свои статьи, чтобы таким путем повысить притягательную силу и уровень своих изданий. И, наконец, вся переписка Энгельса проникнута стремлением воплотить в жизнь требование интернационализма, для чего нужны были многосторонние и нередко очень значительные усилия. Отдельные партии или их руководители обращаются к Энгельсу с самыми различными жалобами и просьбами и Энгельс всегда с большим тактом тотчас же пытается им помочь. Переписка уводит читателя в героическую начальную эпоху рабочего движения и документально демонстрирует какого широкого кругозора и какой гигантской энергии потребовали от руководителей рабочего движения достигнутые в те времена успехи. Все это подчеркивало важность в практической работе личности прирожденного руководителя. Переписка содержит немало высказываний Энгельса об отдельных руководителях рабочего движения того времени. В эту эпоху наибольшие успехи были достигнуты в выборной борьбе, поэтому естественно, что эта борьба нашла отражение и в переписке. Чрезвычайно поучительно сравнение восторженных или пессимистических отчетов об этой борьбе ее участников с энгельсовской оценкой событий и обстановки.

J. Jemnitz:

Engels et les questions du mouvement ouvrier international (1889—1985)

(Résumé)

Il est de notoriété publique que dans les années 1890, Engels était le conseiller «principal» de tout le mouvement ouvrier international. Sa correspondance encore inédite nous permet — en comparant à ses oeuvres et lettres déjà publiées — de pouvoir réaliser encore mieux, combien cette aide était importante et multiple. L'article montre l'aide variée d'Engels dans le cadre d'un territoire géographiquement limité, celui de sa correspondance anglaise, française, belge, hollandaise, espagnole et italienne. Les partenaires de cette correspondance, eux aussi, jouaient pour le plupart un rôle primordial dans leur propre pays, soit de chefs ou de théoriciens des partis, soit de dirigeants de la presse des partis. De temps en temps — comme dans le cas de l'espagnol Iglesias, de l'italien Turati, du hollandais Niewenhuis ou de l'espagnol Mesa et du français Vaillant — on trouve les deux ou trois caractéristiques chez la même personne: Parmi les correspondants d'Engels les intellectuels étaient en majorité mais on trouve parmi eux des ouvriers devenus chefs (J. Burns, W. Thorne, P. Iglesias), des jeunes (J. Mahon) de même que des personnes d'âge mûr (Vaillant, Niewenhuis) ou bien tels que J. Harney qui déjà avant Engels, dès les années 30 du siècle participaient au mouvement ouvrier.

A travers cette correspondance internationale et variée on peut analyser non seulement les relations existantes entre Engels et les autres dirigeants. On peut aller plus loin par cette correspondance et examiner à l'intérieur d'un pays quelle aide a offert Engels pour le parti en question ou pour le mouvement syndicaliste. Les lettres, l'ensemble des demandes ou des questions, ainsi que les réponses d'Engels permettent d'apprécier, pendant ces 5—6 ans, en quelle mesure les problèmes des pays donnés étaient semblables, quelles différences peut-on constater en comparant les mouvements des pays développés et retardés, les partis de petite et de grande portée. Un problème toujours présent de cette époque aussi bien qu'à une autre: comment un parti de petite portée peut-il sortir de l'isolement, et par cela d'autres questions importantes se sont posées, telles que celles des paysans, de la possibilité de la coopération avec les partis bourgeois, du phénomène

de l'anarchisme, de l'engagement des intellectuels. Il est évident que la question de la définition et de l'adaptation du socialisme, les problèmes théoriques, ainsi que la tâche de fonder une presse socialiste dans des différents pays ont pris une grande place dans la correspondance. Cela va de soi qu'à chaque occasion les chefs des partis et les rédacteurs ont demandé l'aide d'Engels, des articles de lui pour rendre le niveau de leur journal plus haut et pour attirer plus de lecteurs. Enfin, toute la correspondance est marquée par l'exigence de mise en valeur de l'internationalisme, tâche intéressante mais exigeant souvent un grand effort. Ces partis, les dirigeants demandent toujours l'aide d'Engels au sujet soit de plaintes soit de demandes et Engels se charge toujours et tout de suite de les satisfaire d'une façon conséquente et avec beaucoup de tact. La correspondance amène le lecteur dans une époque héroïque, mais des documents il devient évident que les résultats obtenus ont demandé d'énormes précautions et beaucoup d'énergies des dirigeants de l'époque. Tout cela a souligné en pratique l'importance de la personnalité et des dirigeants qualifiés et la correspondance offre des documents pour voir quelle était l'opinion d'Engels sur des chefs tels que Iglesias, Harney, Jaurès et Hardie. Dans cette époque, le mouvement ouvrier a obtenu ses plus grands succès dans les luttes électorales, il est donc naturel que cette lutte se reflète dans la correspondance aussi; à propos de ces succès et des rapports des témoins personnels il est toujours utile de comparer les phrases enthousiastes ou désespérées aux jugements de valeur d'Engels.

Váradi-Sternberg János:

Az orosz társadalom és az 1848–49. évi magyar forradalom

Az orosz társadalom haladó részének viszonyát az 1848 - 49. évi magyar forradalomhoz a szovjet történészek munkáinak egész sora vizsgálta már. E témához először 1912-ben nyúlt egy orosz polgári liberális történész, N. P. Boreckij-Bergfeld (szül. 1880 – halálának éve ismeretlen), akinek a tanulmánya a „Revue de Hongrie”-ban jelent meg „Oroszország és az 1848 – 49. évi magyar forradalom” címmel. A szerző lényegében azoknak az orosz tiszteknek a feljegyzéseire szorítkozott, akik részvevői voltak a Magyarország elleni intervenció hadjáratnak. E feljegyzések elemzése alapján arra a fontos következtetésre jutott, hogy 1848 – 49-ben I. Miklós autokratikus „törekvése egyáltalán nem állt összhangban az orosz hadsereg hangulatával. Az orosz hadsereg elégedetlen volt azzal a dicstelen szereppel, amelynek betöltésére kényszerítették . . . Hazatérése után a hadsereg azon súlyos élmény hatása alatt állt, hogy segítséget nyújtott egy nagy történelmi igazságtalanság véghezviteléhez.”¹

Ez a több mint fél évszázada írott cikk már elavult. Forrásanyaga korlátozott, s nem világítja meg a társadalom széles rétegeinek állásfoglalását a magyar forradalomhoz, bár a hadsereg hangulata egyúttal tükrözte az ország lakossága szélesebb rétegeinek a hangulatát is. Az 1910-es évek elején a cikk aktuális volt, s történelmi értékét megőrizte. Az Osztrák-Magyar Monarchia dualista rendszerének válsága idején a magyar társadalmi körökben élénk vita bontakozott ki a függetlenség és a külpolitikai problémák kérdései körül. Az ellenzéki függetlenségi párt hívei követelték, hogy a Monarchia keretén belül növekedjék Magyarország önállósága, követelték a németbarát külpolitikai irány felülvizsgálását és Magyarországnak az antant-hatalmakhoz — köztük Oroszországhoz — való közeledését. A kormány politikájának hívei viszont azzal támasztották alá az eddigi politikai irány megőrzésének szükségességét, hogy az orosz veszélyre hivatkoztak, s az Oroszország és Magyarország közötti örökös ellenségeskedés bizonyítására az 1849. évi eseményeket hozták fel. Az ellenzék viszont éppen ellenkezőleg azt igyekezett bizonyítani, hogy a felelősség a forradalom elfojtásáért a Habsburgokat terheli, mert végül is ők hívták be az intervenció csapatokat. Egyes történészek azonban az intervenciót hangsúlyozó nézet felülvizsgálását célzó igyekezetükben munkáikban kezdték tisztára mosni a cárizmus magyarországi politikáját. E vonatkozásban jellemző az ifjabb Pázmány Dénes (szül. 1848) történésznek, a függetlenségi párt hívének cikke, aki idealizálta a cárizmus magyarországi politikáját.² Jellemző, hogy a szerző

¹ N. Boreckij-Bergfeld; La Russie et la révolution Hongroise de 1848—49. Revue de Hongrie, 1912. IX. köt. 3. sz. 222, 224.

² Pázmány Dénes: Az orosz beavatkozás okai és története. Politikai Magyarország. II. é. n. 147—176. Отдел Института Русской Литературы. Ленинград.

egy szót sem ejt az oroszországi haladó körök álláspontjáról, csak a cárizmus tetteit igyekszik előnyös színben feltüntetni.

Boreckij-Bergfeld (aki 1909-ben egy orosz újság tudósítójaként tartózkodott Magyarországon) cikke összhangban állt a magyar társadalom haladó köreinek hangulatával, azokéval, akik az orosz néphez való közeledésre törekedtek, de akik számára a cárizmushoz való mindenféle közeledési kísérlet idegen volt.³ Fontos megjegyeznünk, hogy bár Boreckij-Bergfeld is a liberális frazeológiát használta, mégis a cárizmus reakciós politikájáról beszélt, elítélte ezt a politikát és hangsúlyozta, hogy a haladó orosz emberek elhatárolták magukat I. Miklós politikájától.

Ez a cikk nem maradt észrevétlen Magyarországon, s megjelenését üdvözölte az orosz liberális sajtó is, mely a kormánnyal szembeni mérsékelt ellenzéki hangot adott.⁴

Maga a cikk teljes egészében nem jelenhetett meg Oroszországban, a „Russzkaja Sztarina” közölte rövidített változatát V. T. aláírással.⁵ Ezt a betűjelzést használta a forradalom előtti haladó orosz történetírás egyik kiemelkedő képviselője, a „Russzkaja Sztarina” szerkesztője, V. I. Szemjovszkij (1848 – 1916), aki ebben az időben a petravisták mozgalmának tanulmányozásával foglalkozott. A neves történész helyesléssel idézi a cikk adatait, de tájékoztató jellegű közleményében nem az orosz eredetiből idézi a részleteket, hanem annak franciából oroszra történt visszafordításából, minek következtében némelyik idézet erősen eltorzult.

A szóban forgó kérdés a szovjet történeti irodalomban először A. Sz. Nyifontov „Oroszország 1848-ban” című monográfiájában nyert megvilágítást.⁶ Kétségtelen, hogy Nyifontov munkája a legteljesebben és legsokoldalúbban világítja meg témánkat, ugyanakkor a szerző felismerte, hogy a probléma néhány aspektusa „külön monografikus munkák tárgya lehetne”.⁷

A téma további kidolgozást nyert R. A. Averbuch cikkeiben,⁸ melyeket az 1848–49-es forradalomról szóló monográfiája utolsó fejezetének egyik részében foglalt össze.⁹

A. V. Fjodorov¹⁰ és különösen V. G. Verzbickij¹¹ hadtörténészek munkáikban jelentős mennyiségű új anyagot tártak fel a magyarországi hadjárat idején a hadseregben kialakult forradalmi mozgalomról.

A magyar történészek közül e témát érinti Andics Erzsébet a Habsburgok és Romanovok szövetségéről szóló monográfiájában,¹² Waldapfel Eszter az

³ *Dolmányos István*: Károlyi Mihály és a szentpétervári út. Történelmi Szemle, 1963. 2. sz. 188.

⁴ Русские ведомости, 1912, № 116, «Речь», 1912, № 70.

⁵ В. Т. Настроение русской армии на полях Венгрии. «Русская старина», 1912, май.

⁶ А. С. Нифонтов. Россия в 1848 г. М., 1949.

⁷ Уо. 7. 1.

⁸ R. A. Averbuch: A magyar nép függetlenségi harca 1848–49-ben és az orosz társadalom haladó erői. „Magyar–orosz történelmi kapcsolatok”. Вр. 1956, 116–130.

⁹ P. A. Averbuch: Революция и национально-освободительная борьба в Венгрии 1848–1849, М., 1965, 318–335.

¹⁰ А. В. Федорова: Отношение передовых людей России к венгерской революции 1848–1849 гг. «Вопросы истории», 1957, № 2. Lásd még *u. l.*: Общественно-политическое движение в русской армии в 40–70-х годах XIX века. М., 1958, 39–62.

¹¹ В. Г. Вержбицкий: Революционное движение в русской армии (с 1826 по 1859), М., 1964. Сочувствие поередовых офицеров и солдат русской армии венгерской революции. Исторический Архив, № 4.

¹² Andics Erzsébet: A Habsburgok és Romanovok szövetsége. Вр. 1961.

1848 - 49-es magyar külpolitikáról szóló művében,¹³ és Spira György alapvető munkájában.¹⁴ Vajda Pál közreadott egy gyűjteményt „Oroszok a magyar szabadságharcról” címmel.¹⁵

A tanulmányunkban az orosz társadalom belső erőinek (a hadseregnek is) a reagálását elemezzük a magyar forradalom eseményeivel kapcsolatban. Tehát nem foglalkozunk az orosz forradalmi emigráció (M. Bakunyin, A. Herzen és mások) állásfoglalásával, amely egy külön tanulmány tárgya lehetne.

*

Az 1848 - 49-es magyar forradalom oroszországi visszhangját vizsgálva elkülöníthetünk egy, az 1849. április 26-i cári manifesztum kiadásáig tartó periódust, amikor a Magyarországon kibontakozó események iránti érdeklődés jelentéktelen volt. Az intervenció kezdetétől viszont egészen a forradalom elfojtásáig ezek az események az orosz társadalmi közvélemény középpontjában álltak. 1849 augusztus 1. után az érdeklődés kezdett fokozatosan alábbhagyni, de a beavatkozás következményei és tanulságai még nagyon hosszú ideig foglalkoztatták Oroszországban a gondolkozó embereket.

1848–1849-ig Oroszországban még a művelt körökben is keveset tudtak erről az országról. Bonyolult jogi viszonya Ausztriával, nemzetiségi összetételének tarkasága első látásra zavaros képet nyújtottak és nem segítettek elő, hogy valamennyire is jelentős érdeklődés alakulhasson ki olyan események iránt, amelyekben nehéz eligazodni.

Már az intervenció kezdetekor egy névtelen szerző panaszkolta a népszerű „Biblioteka dlja cstyényija”-ban, hogy Oroszországban csak a magyar nőkről és a magyar borról tudnak, de „azt is csak nagyapáink, az igazi gyönyörök élvezői ismerték, mi, gyenge utódok a magyar bort már pezsgőre cseréltük, s így még egy okkal kevesebb, hogy ismerjük Magyarországot. Lettek volna más okai is, hogy tanulmányozzuk ezt a majdnem szomszédos országot — folytatja az ismeretlen szerző, akinek stílusa a folyóirat szerkesztőjét, báró Brambeuszt (O. I. Szenykovszkij) sejteti felismerni —, de mint az orosz közmondás mondja »amíg a villám le nem csap, a muzsik nem vet keresztet« . . . Most aztán vége-hossza nincs a találgatásoknak, mende-mondáknak Magyarországról, de vajon ismerik-e azok, akik beszélnék róla? Aligha. Honnan is ismernék?”¹⁶

Egészen 1848 őszéig az érdeklődés főleg a nyugat-európai forradalmi eseményekre összpontosult. Az orosz újságok, melyek többé kevésbé pontosan tájékoztatták olvasóikat ezekről az eseményekről, sokat írtak Franciaországról, Itáliáról, Németországról. Időnként jelentek meg közlemények az ausztriai forradalomról, s ezek között kis megjegyzések Magyarországról is.

A szeptemberi események után azonban mind a „Szanktpetyerburgszkije vedomosztyi”, mind a „Moszkovszkije vedomosztyi” hasábjain egyre gyakrabban tűntek fel magyarországi hírek. Ezek Bécsből jött közleményekre támaszkodtak, soknak közülük az „Augsburger Zeitung” és más német lapok tudósításai voltak a forrásai. Ezek az újságok pedig a magyar forradalom iránti ellenséges hangnemben íródtak. Jelentek meg azonban pesti eredetű közlemények is, melyek Magyarország forradalmi kormányának álláspontját tükrözték.

¹³ *Waldapfel Eszter*: A független magyar külpolitika. 1848—1849. Bp. 1962.

¹⁴ *Spira György*: A magyar forradalom 1848—1849-ben. Bp. 1959.

¹⁵ *Vajda Pál*: Oroszok a magyar szabadságharcról. Bp. 1949.

¹⁶ Очерки Венгрии. «Библиотека для чтения», 1849, июль, 96 том, 35—36.

Ezekből az orosz olvasó – az intervenció kezdetéig – többé-kevésbé teljes képet kaphatott a magyar kormány legfontosabb intézkedéseiről, Béccsel való kapcsolatairól, a hadi események menetéről, sőt az ország belső életéről is.

Ezt a képet még kiegészítették a Péterváron és Moszkvában rendszeresen olvasott külföldi (francia, német, angol) újságok anyagai.¹⁷ A. I. Palm, a Petrasevskij-kör tagja írta pl., hogy 1848-ban a francia újságokat „szétkapkodták és mindenütt olvasták a pétervári kávéházakban”.¹⁸

A nép körében, mint a rendőri jelentések és más források is tanúsítják, már tavasz óta terjedtek mendemondák a külföldi forradalmi eseményekről, de konkrétan Magyarországról ezekben nem volt szó. Csak a nyugati kormányzóságokból érkezett jelentések szóltak a magyar forradalom visszhangjáról. Így az ukrajnai osztrogi járási ügyész 1848 nyarán kelt titkos jelentése a külföldi forradalmi események iránti érdeklődésről szól és megjegyzi, hogy „leginkább a galíciai és krakkói zavargásokra fordítanak figyelmet . . . hasonlóképpen a független államok sorába tartozó Magyarországra”.¹⁹

Egy Letyicsev nevű kis helységben (szintén Ukrajnában) 1848 júniusában felhívást terjesztettek orosz és lengyel nyelven, amelyben Metternich Angliába menekülésére célozva ez állt: „Le Nyikoluskával, ezzel a vérünkön hizzott . . . takarodjon a társához Angliába, vagy még messzebb.”²⁰

Jellemzőek bizonyos intézkedések, melyeket a cári hatóságok még 1848 tavaszán hoztak Ukrajnában, s melyekben a magyarországi forradalomtól való félelmük jutott kifejezésre. Még 1848 márciusában a Belügyminisztérium utasítást adott D. G. Bibikov kijevi főkormányzónak, hogy a határmenti kormányzóságok katonai és polgári hatóságai „hetente küldjenek jelentést Őfelsége saját kezébe minden politikai és más fontosabb eseményről”.²¹ 1848. június 30-án a Belügyminisztérium utasította Bibikovot, hogy „a legszigorúbb megfigyelés alatt kell tartani azokat a magyar alattvalókat, akik a közeljövőben fognak érkezni”.²² Még korábban, 1848 májusában a hatóságok Ovrucsban letartóztattak három magyar alattvalót, akik egérfogók készítésével és eladásával foglalkoztak.²³

Amint az első hírek megérkeztek a francia forradalom kezdetéről, a cári kormány azonnal készülődni kezdett a beavatkozásra.

Azok az okok, amelyek Miklóst arra indították, hogy beavatkozzék a magyar eseményekbe, közismertek. Csak megjegyezni szeretnénk, hogy a beavatkozás eszméje már 1848 áprilisában előkerült az orosz társadalomnak a kormányhoz közel álló reakciós pánszláv köreiben. Ezt a gondolatot fejezte ki a diplomáciai szolgálatban álló F. A. Tyutcsev, az ismert költő „Oroszország és a forradalom” c. feljegyzésében, melyet 1848. április 12-én állított össze, s amelyben rendkívül élesen támadta a magyar forradalmat, követelve a cári kormány beavatkozását.²⁴

A tervezett intervenció híre gyorsan elterjedt a nép között, és a lehetséges beavatkozás elleni tiltakozás nem sokáig váratott magára. Kijevben már

¹⁷ А. Нифонтов: i. m. 52.

¹⁸ А. И. Пальм-Альминский. Алексей Свободин. ОГИЗ, 1931, 338 – 339.

¹⁹ Центральный Государственный Исторический Архив УССР. Киев (А továbbiakban: ЦГИА УССР), фонд 442, оп. 798, ед. хр. 154, л. 153.

²⁰ Уо. фонд 442, оп. I, ед. хр. 170, л. 76.

²¹ Уо. оп. 798, ед. хр. 74, л. 2.

²² Уо. оп. 799, ед. хр. 283, л. 27.

²³ Уо. оп. 789, ед. хр. 107.

²⁴ Ф. И. Тютчев: Россия и революция. «Русский Архив», 1873, 812—813.

1848 áprilisában kézről kézre járt egy proklamáció, amely élesen támadta Bibikovot. Az „orosz katonákhoz” fordult azzal, hogy ne vonuljanak a „jólétüket, szabadságukat” kívánó népek ellen. „Ne feledjétek — írta a proklamáció —, hogy ellenük harcolva csak magatoknak készítetek újabb láncokat, új elnyomást.”²⁵

Az intervenció elhalasztásában a hasonló proklamációk jelentőségét nem szabad túlbecsülni. De emlékeztetnünk kell, hogy ezek a felhívások az ország forradalmi fellendülésének időszakában keletkeztek. Ennek pedig szerves részei voltak az erősödő paraszti megmozdulások²⁶ és a Pétervárott, Moszkvában, Kijevben és Oroszország más nagy városaiban keletkezett zavargások.²⁷

Az országon belüli forradalmi megmozdulás reális lehetőségének felismerése Miklóst az intervenció elhalasztására s védekező pozíció elfoglalására készíti. A cár ezen álláspontja tükröződik 1848. május 25-i feljegyzésében, melyet egy Magyarországról, az ellenforradalmi erők képviselőitől kapott, és intervenció szervezését kérő levélre írt. Íme a cár sajátkezű széljegyzete: „Belgrádból is kaptam tegnap hasonló tanyilevszkijtől; de én beavatkozni ezekbe a dolgokba most sehogyan sem tudok.”²⁸

Érdemes megjegyezni, hogy ez az intervencióra vonatkozó kérés, mely a legelsőik közül való, annak a D. Bibikovnak révén jutott a cárhoz, akinek minden oka megvolt, hogy féljen a forradalmi hangulatok terjedésétől a birodalom nyugati kormányzóságaiban. 1848 áprilisából származó bizalmas jelentésében a kijevi főkormányzó azt írja a csendőrség vezetőjének, A. F. Orlov grófnak, hogy a ráhízott kormányzóságokban komoly a helyzet, és „minden erőmet latba fogom vetni, hogy megőrizzem a vidék nyugalalmát”. Hozzátette továbbá: „Boldog leszek, ha ezt meg tudom tenni, mindenestre az igyekezetem teljes és következetes lesz.”²⁹

A cári hatóságok nem hagyhatták figyelmen kívül az országon belüli helyzetet, s annak hatására, továbbá a bonyolulttá vált nemzetközi helyzet eredményeképpen a cárizmus kénytelen volt elhalasztani beavatkozási szándékait, egy kedvezőbb pillanatra várva.³⁰

Ez a pillanat 1849 tavaszán köszöntött be, s három nappal a cári hadsereg beavatkozása előtt a Petrasevszkij-kör huszonhárom tagjának letartóztatása volt az utolsó rendelkezés, melyet a cári kormány annak érdekében hozott, hogy biztosítsa magát az intervenció végrehajtása idején az országon belül lehetséges kellemetlenségek ellen.

*

Az okok, amelyek az intervenció elhalasztásához vezettek, s a helyzet amelyben az intervencióra sor került, rányomták bélyegüket még a legmagasabb kormánykörök hangulatára is. A cár testvére, Mihail Pavlovics nagyherceg, nem helyeselte a beavatkozást és egy kortárs visszaemlékezései szerint „őfelsége füle hallatára” kijelentette: „Idegen dologba avatkoztunk, most aztán várhatjuk a vendégeket.”³¹

²⁵ А. Нифонтов: і. т. 85.

²⁶ Lásd: «Крестьянское движение в России в 1827—1869 гг», М., 1961, 28 и след.

²⁷ А. Нифонтов: І. т. 120—125.

²⁸ Центральный Государственный Архив Октябрьской революции. Москва (a továbbiakban: ЦГАОР), фонд 109, оп. 4, ед. хр. 392, л. 1.

²⁹ Уо. 1 экспедиция, 1848 год, ед. хр. 51, л. 44.

³⁰ А. Нифонтов: і. т. 213.

³¹ П. В. Анненков: Литературные воспоминания. М., 1960, стр. 538.

A pétervári bajor követ, gróf Otton de Bray feljegyezte, hogy az intervenció „nem talált helyeslésre . . . még azokban a körökben sem, amelyeknek támogatására az uralkodó különösen számított”.³² Az e körök hangulatait tükröző dokumentumok elemzése mutatja, hogy az intervencióval kapcsolatban két körülmény nyugtalanította őket. Egyesek úgy vélték, hogy a magyarországi hadjárat elvonja a figyelmet a belső forradalmi erőkkel folytatott harcra, amely véleményük szerint a fő veszélyt jelenti az önkényuralom számára. E körök véleményének adott hangot feljegyzéseiben a cárhoz közelálló Korf báró: „Beszélték, hogy felesleges másokért kiállnunk, amikor a mi fejünk fölött is ég . . . — írta, — keseregtek a gárda kivonulása miatt, félve, hogy mi lesz velük, akik itthon maradtak”.³³

Más magasrangú személyek aggodalmukat fejezték ki amiatt, hogy a katonáknak egy forradalomtól elragadott országban való tartózkodása a szabadságszerető és forradalmi eszmék terjedéséhez vezet majd a seregben.

Ez a gondolat tükröződik abban a magasrangú személy által írt anonim levélben, amelyet a III. ügyosztályra küldtek. A szerző félelmét fejezi ki amiatt, hogy „Galícia és Ausztria más tartományainak csapataink által történt megszállása a Nyugat erkölcsi összeomlásának e pillanatában nemcsak a fegyelem gyengülését eredményezheti, de a jó szellem hanyatlását is a krisztustisztelő katonaság körében”.³⁴

Még határozottabban fejezi ki ezeket a félelmeket a III. ügyosztály vezetője s a csendőri törzskar parancsnokságának főnöke, L. V. Dubbelt: „Nem az én dolgom erről ítélni, — írta az intervenció bejelentése után készült feljegyzésében — de kár, hogy az Uralkodó beavatkozik az osztrákokért . . . Ha legalább Oroszországban nyugalom lenne, de különben is mi közünk nekünk másokhoz? Azonkívül katonáink a helyszínen látják a lázadást, s ki tudja, nem kerülnek-e át hozzánk is a lázadó eszmék! Hazatérve jobbra, balra átadják majd megfigyeléseiket, a maguk módján értelmezik, és a mi szent, tiszta, szűzies Oroszországunkat megfertőzheti a nyugati népek szelleme.”³⁵ Az idézett feljegyzések azért figyelemre méltóak, mert ki ismerte volna jobban a hadsereg hangulatát, ha nem a csendőri törzskar főnöke? Ő jól tudta, hogy a hadseregben nem aludtak ki a dekabristák hagyományai, amit egyébként az is tanúsít, hogy a letartóztatott petrastevisták közül sokan a hadsereg tisztjei voltak. A hadsereg hangulatáról tanúskodnak a Péterváron székelő angol, porosz, osztrák képviselők vezetőinek jelentései is. A pétervári angol követ, Buchanan 1849. május 5-i levelében a beavatkozás népszerűtlenségéről írt valamennyi osztály körében, beleértve a hadsereget. Még akik célszerűnek tartják a forradalom határon túli feltartóztatását, azok is undorodnak a háborútól. Du Plat varsói angol konzul 1849. május 13-i jelentésében a beavatkozás népszerűtlenségéről írt a katonaság és különösen a tisztek között.³⁶

A lakosság és a hadsereg beavatkozás elleni hangulatáról szólnak a pétervári porosz követ jelentései is.³⁷

³² Император Николай 1 и его сподвижники. «Русская старина», 1902, январь — март, 2.

³³ Из записок барона Корфа. «Русская старина», 1900 г. апрель, 42—43.

³⁴ А. Нифонтов: i. m. 301.

³⁵ Заметки генерал-лейтенанта Л. В. Дубельта. «Голос минувшего», 1913 г., № 3, 162.

³⁶ *Haraszti Éva*: Az angol külpolitika a magyarszabadságharc ellen. Bp. 1951, 184, 193.

³⁷ *Герхардт Беккер*: Оппозиционное движение в России в 1848 году. (По донесениям прусского посольства в Санкт-Петербурге). «Новая и новейшая история», 1968, № 1; 68—75.

Különösen nyugtalanította az országban uralkodó hangulat a pétervári osztrák követet, Buol grófot. Egy 1849. április 5-én keltezett magánlevélben Buol arról panaszkodott, hogy az ún. „német párt” törekvései, amely a beavatkozásért kardoskodik, ellenállást váltottak ki bizonyos körökben, és különösen veszélyes hangulat uralkodik a fiatal tisztek és a „kis csinovnyiki osztály” körében. Május 14-i levelében a „szocialista sejt”, azaz a Petrasevszkij-kör tagjainak letartóztatásáról számolt be az osztrák követ, amelynek tagjai – tisztek, irodalmárok és diákok – szították az elégedetlenséget a rendszer ellen.³⁸

A hadsereg hangulata ismert volt a cár előtt is. Egy április 27-i névtelen jelentésben, amelyet Perovszkij belügyminisztériuma közvetítésével juttattak el a cárhoz, ez áll: „Most hallottam a Szemjonovszkij ezred katonáinak beszélgetését a tegnapi manifesztumról. Az egész ezred elkeseredett és elégedetlen öfélésgével az uralkodóval. . . Nyíltan beszélnek, hogy az uralkodó nem fog visszatérni a vállalt utazásról, darabokra fogják őt tépni. . .”³⁹ Theodor von Bernhardi, Bismarck későbbi munkatársa, aki 1834–1851 között orosz szolgálatban állt és szoros kapcsolata volt az udvarnál bennfentes magas rangú személyekkel, naplójában idézi Miklós szavait, amelyekkel 1849-ben fordult a moszkvai gárdahadtest parancsnokához: „Mondd meg a tisztjeidnek, hogy vigyázzanak magukra. . . ! Senki sem kérdezi őket, meggyőződésükkel összhangban, vagy annak ellenére indulnak-e a hadjáratba, így hát jobb, ha erről inkább hallgatnak.”⁴⁰

V. A. Dokudovszkij tábornok, az intervenció résztvevője visszaemlékezésiben később feljegyezte, hogy „a katonáknak, még a legmagasabb rangúaknak is nagy része erősen elítélte beavatkozásunkat és egyáltalán nem szívesen indult a hadjáratba.”⁴¹ „E háború célja idegen számunkra” ilyen lakonikusan, katonás rövidséggel fejezte ki az orosz tisztek és katonák jelentős részének hangulatát a magyarországi hadjárat egyik résztvevő tisztje, V. V. Iszakov.⁴²

Az orosz tiszteknek és katonáknak imponált a magyar honvédek bátorsága, forradalmi meggyőződésük ügyük igazáról. A hadjáratban résztvevő Ostenkorf báró így írt a magyar forradalmi hadsereg katonáiról: „Fegyelmetlen, rongyos, gyáva csöcseléknek hittük az újságok, röpiratok és osztrák közvetítők mondása szerint; de éppen annak ellenkezőjét láttuk, mihelyt velük a harctéren találkoztunk.”⁴³

A hadjárat résztvevőinek feljegyzései igen fontosak, mivel tükrözik a katonák és tisztek hangulatát az intervenció idején, érdekes anyagot tartalmaznak a magyarok iránti rokonszenv különböző megnyilvánulási formáiról, az osztrákokkal való ellenséges viszonyról, egyes tiszteknek és katonáknak a magyar sereghez való átállásáról. Az emlékiratok értékelésekor azonban

³⁸ Фонд рукописных материалов института истории АН СССР. Москва, Фонд «Ж», ед. хр. 69, 122, 127; lásd még *Waltraud Heindl*: Graf Buol-Schauenstein in St. Petersburg und London (1848—1852). Wien—Köln—Graz 1970.

³⁹ А. Нифонтов: i. m. 302.

⁴⁰ *Theodor Bernhardi*: Unter Nikolaus und Friedrich IV. Briefe und Tagebuchblätter aus den Jahren 1834—1857. Leipzig 1893, 40.

⁴¹ Воспоминания генерала В. А. Докудовского. «Труды Рязанской Ученой архивной комиссии», 1889, т. 93, 1.

⁴² В. В. Исаков: Венгерская кампания 1849 года. «Исторический вестник». 1913, № 3, 837.

⁴³ A világiosi fegyverletétel. Orosz katonai forrásból. Vasárnapi Újság, 1887, 9. sz. 151.

figyelembe kell vennünk, hogy ezek nyilvánosságra hozását az magyarázza, hogy a krími háború után, mikor is Ausztria sötét hálátlansággal fizette meg a cárizmus 1849-es segítségét, Oroszországban megerősödött az osztrákelles hangulat, és kritikusan kezdték nézni az intervenciót még azok is, akik kezdetben helyeselték.

Egyes szerzők magyar szimpátiájára az a sajátos lelkiismeretfurdalás hatott, melyet sok tiszt és katona amiatt érzett, hogy részt vett egy forradalom elfojtásában. Erre a körülményre mutatott rá Herzen 1861-ben írott „Vivat Polonia” című cikkében. Megjegyezte, hogy az orosz tisztek 1849-ben alávetették magukat a fentről jött parancsnak, „nem léptek ki a sorból . . . de aztán néha bűnbánatot éreztek”. Herzen ezt a bűnbánatot a lelkiismerettel kötött „könnyű, olcsó” alkuként értékelte.⁴⁴

E vonatkozásban legjellemzőbbek Andrej Mihajlovics Fatyjejev (meghalt 1866) feljegyzései, aki a forradalom elfojtásában huszártisztként vett részt. A hadjárat befejezése után hamarosan nyugalmazását kérte, polgári szolgálatban helyezkedett el, és irodalmi tevékenységet fejtett ki.

Komoly érdeklődésre tarthat számot az intervenció után tíz évvel publikált leírása a magyar sereg fegyverletételéről. Fatyjejev megjegyzi, hogy a győzelem hízelgett „nemzeti önbecsülésének”, „titokban örült” is, hogy véget ér „ez a meddő ellenségeskedés”, de az őt leginkább betöltő érzés a „sajnálát volt egy olyan ellenfél megalázása miatt, aki iránt lelkem mélyén nemhogy gyűlölet nem volt, de ellenkezőleg — őszinte tisztelet és együttérzés, az osztrákok iránt pedig utálat”. A magyar ezredek fegyverletételéről írva megjegyzi, hogy nyomasztó volt, és „nemcsak a magyarok számára . . . határozottan állíthatjuk, hogy közülünk, orosz katonák és tisztek közül szinte mindenki részesnek érezte magát a magyarok általános szerencsétlenségében”.⁴⁵

Egy másik elbeszélésben Fatyjejev egy egyszerű orosz katona, az orjoli kormányzóságbeli Petrov szájába adja a szót, de saját élményeit, benyomásait, töprengéseit, gondolatait mondja el, azét a Fatyjejevét, akinek nyugállományba vonulása, azt hisszük, nem annyira betegségével függött össze, hanem inkább tiltakozás volt a cári önkényuralom magyarországi politikája ellen.

Fatyjev visszaemlékezései és elbeszélései a magyarok iránt érzett szimpátiájáról beszélnek, azokat a súlyos élményeket tükrözik, melyeket a magyar nép szabadságharcának elfojtásában való részvétel keltett benne. A szerző állásfoglalásának megértéséhez a kulcsot egy magyar forradalmár kivégzésének jelenete adja. Petrov meleg rokonszenvvel eleveníti fel a magyar hazafi nemes arevonásait, bátor viselkedését. Majd hozzáteszi: „Még most is győtri a lelkemet. Akkor meg mintha fejszével valaki fejbe csapott volna. Hej, Istenem!”⁴⁶

Fatyjev nem léphetett fel nyíltan az intervenció bírálatával, de műveinek sorai között ez ott van. Érdemes figyelmet fordítani az „Egy nyugalmazott katona elbeszélései”-nek a befejezésére: „Minek erről beszélni is uram? — kiált fel Petrov, a katona, — Nem keresztény dolog a háború. Belefájdul az ember szíve látva mindezt a pusztulást.”

Fatyjev Magyarországról szóló művei magukra vonták a figyelmet mind

⁴⁴ А. И. Герцен: Собрание сочинений в тридцати томах, т. XV, 45.

⁴⁵ А. Фатеев: День сдачи венгров. «Русская беседа», 1859, № 4, 99.

⁴⁶ А. Фатеев: Рассказы отставного солдата о венгерском походе. «Русская беседа», 1860, № 2, 8—29. Megjelent magyarul is: *Fatyjev A.: Egy muszka katona elbeszélése az 1849-iki hadjáratról. Egyetértés, 1886. jún. 13. 18—19.* Második közlése: Két emlékirat az 1849. évi cári intervencióról. Вр. 1848, 139—171.

tartalmukkal, mind formájukkal, s az elbeszéléseket egy kortárs sajátos módon Petőfi műveivel rokonította.⁴⁷

Még a szlavofil irányzatú történész, A. Hilferding is kénytelen volt elismerni tizenegy évvel az intervenció után: „Ki nem hallotta volna a hadjáratban résztvevő emberektől, mennyire tetszettek nekik a magyarok, mennyire sajnálták őket, hogy szerette volna bármelyikük megszorítani a nemes ellenfél kezét.”⁴⁸ N. V. Iszakov, a szemtanú orosz tiszt így fogalmaz: „Az orosz hadsereg magyar ellenfelét nyílt jelleme, bátorsága és baráti szelleme miatt szimpatikusnak találta...”⁴⁹

A „meddő háború” elleni sajátos tiltakozás és a magyarok iránti rokonszenv megnyilvánulása volt sok orosz tiszt ellenséges magatartása az osztrákokkal szemben. Az orosz hadsereg egyik magas rangú tisztje a magyarországi hadjárat idején vezetett naplójában feljegyezte: „Egészen rendkívüli az a rokonszenv, amely harcosaink és a magyarok között mindenütt megnyilvánul, s ugyanakkor az az önkéntelen antipátia, melyet az osztrákok iránt tapasztalhatunk.”⁵⁰ Még a pétervári bajor követ is azt írta, hogy „igen sokan a tisztek közül egyáltalán nem titkolták ellenszenvüket a »fehéradrágosok« iránt, akikkel együtt kellett működniük, s együttérzésüket a magyar lázadókkal...”⁵¹

A. N. Szurazsevszkij tiszt kéziratban maradt visszaemlékezéseiben leír egy esetet, amikor 3 orosz tiszt, köztük ő maga is, a parancsnokság tudta nélkül bement az ostromlott Komáromba, ahol találkoztak Klapkával. Kifejezték, mint írja: „Őszinte sajnálatunkat amiatt, hogy ellenségek vagyunk, amikor pedig ugyanolyan őszintén gyűlöljük mi is az osztrákokat, mint Önök, s ebben a gyűlöletben össze kellene tartani és barátokká lenni.” Válaszul, meséli Szurazsevszkij, a tábornok „kedvesen elmosolyodott és kezét szorított velünk”. Visszaemlékezéseinek egy másik részletében feljegyzi, hogy „a magyarok jól tudták, milyen gondosan bánunk sebesültjeikkel s a fogságba esettekkel, nagyon jól tudták, hogy mi is gyűlöljük az osztrákokat, mint ők.”⁵²

Az oroszok nem éppen jóindulatú viselkedése az osztrákokkal gyakran vezetett éles konfliktusokhoz. A. I. Gyelvig tiszt (a költő A. A. Gyelvig unokatestvére) feljegyezte, hogy „a hadi események befejeződése után, amiatt, hogy az orosz tisztek nyilvánvalóan többre becsülték az osztrákoknál a magyarokat, még párbajokig is fajult a dolog.”⁵³ Az orosz és osztrák tisztek közötti párbajokat említi feljegyzéseiben egy osztrák hadbiztos is, aki az orosz hadsereg III. hadtestét vezette, s megjegyzi, hogy „mindkét oldalról energikus intézkedéseket kellett foganatosítani a tisztek között egyre gyakoribbakká váló párbajok ellen.”⁵⁴

Az osztrákok vádaskodásai amiatt, hogy az oroszok barátságosan bánnak a fogoly magyar tisztekkel és katonákkal, a legmagasabb körökben is elhang-

⁴⁷ «Современная летопись», 1866, № 6.

⁴⁸ А. Ф. Гилфердинг: Венгрии и славяне. М., 1861 (Оттиск из журнала «Русская беседа»), 3.

⁴⁹ И. Исаков: i. m. 833.

⁵⁰ Дневник барона Николаи, веденный во время венгерской кампании. «Русская старина», 1877, ноябрь, 399.

⁵¹ Император Николай... , 121.

⁵² Всесоюзная Государственная библиотека им. В. И. Ленина. Рукописный отдел. О. Г. 124, л. 293, 304.

⁵³ А. И. Дельвиц: Полвека русской жизни (1820—1870), М.—Л., 1930, 516—517.

⁵⁴ А. С. Будилович: О значении русского похода в 1849 г. для австро-угорских народов. Спб., 1896 (Оттиск из «Русской беседы»), 20.

zottak, mégpedig nem csupán egyes tiszteknek, de az orosz vezérkar s az intervenció sereg legfelső parancsnoki karának címezve is. Haynau például panaszkodott Rüdiger orosz tábornokra, Paszkievics bizalmasára. Az osztrák miniszterelnök, Schwarzenberg is szemrehányást tett az orosz tisztek és tábornokok magatartása miatt.⁵⁵

Ez azonban nem szabad, hogy megtévesszen bennünket. Voltak bizonyos nézeteltérések Paszkievics és Haynau közt is, amelyeket részletesen elemezett Steyer Lajos „Haynau és Paskievich” c. könyvében.⁵⁶

A nézeteltéréseket korántsem a cári parancsnokságnak a magyarok iránti jóindulata vagy éppen humanizmusa magyarázza, hanem a másik félnek a forradalom elfojtása közben aratott sikerei miatti irigység. Bizonyos nézeteltérések keletkeztek a fogságba esett magyarokkal való bánásmód s a fogoly magyar tábornokok sorsa miatt is. Azonban figyelembe kell vennünk, hogy az orosz parancsnokság enyhe bánásmódja a foglyokkal egyfajta taktika volt, amely sikeresnek is bizonyult, hiszen a még harc képes 30 000 főnyi magyar sereg 1849. augusztus 13-án letette a fegyvert a cári csapatok előtt.

A fent kifejtett körülmények hatással voltak az orosz hadsereg hangulatára. De hangsúlyoznunk kell, hogy a haladó gondolkodású tisztek és katonák állásfoglalását egészen másféle motívumok határozták meg, mint Paszkievics álnok taktikája. Az ő ellenszenvük az osztrákok iránt a magyar nép harca iránti őszinte együttérzéssel párosult, s az intervenciónak és magának a cári önkényuralomnak az elítélésével.

Jellemző e vonatkozásban, hogy az intervenció egyik résztvevője, M. Lihutyin miben látja az osztrákok iránti általános ellenszenv s a magyarok iránt megnyilvánuló együttérzés okait. Mikor memorjait írta, Lihutyin mögött már ragyogó katonai karrier állt, tábornok volt.⁵⁷ Ezzel magyarázható, hogy a beavatkozást törvénytörésnek tartja, de elismeri, hogy „azért jöttünk, hogy segítsünk az osztrákoknak és meg is segítettük őket. De egyszerre csak úgy tűnik, hogy szimpátiánk azoknak az oldalára hajlott, akik ellen felléptünk.”⁵⁸

Megpróbálván magyarázatát adni e jelenségnek, Lihutyin olyan okokat sorol fel, mint pl. az orosz katonák nagylelkűsége, sajnálata a legyőzött ellenfél iránt. Felhossa még az osztrák tisztek fennhéjzását és feltehetőnek tartja, hogy egyes orosz tisztek magatartása csupán egy tettett liberalizmus megnyilvánulása volt. Emellett azonban Lihutyin rá tudott mutatni a magyarok iránti együttérzés lényegesebb okaira is: „... a közvélemény valahogyan kárpótolni akarta őket a mi beavatkozásunkért, amelynek igazságtalanságáról és károosságáról sokan meg voltak győződve...” E gondolatához magyarázatul hozzáfűzve Lihutyin azt írja, hogy ez sajátos „csendes tiltakozás volt az ellen, amit maguk vittek végbe”.

Láthatjuk tehát, hogy az orosz tisztek haladó részének ellenszenv az osztrákok, s szimpátiája a magyarok iránt abból a helyes politikai értékelésből fakadt, hogy az intervenció igazságtalan, bűnös, s ellene tiltakozni kell.

A beavatkozás elleni tiltakozás a hadsereg soraiban a legkülönbözőbb formákat öltötte. Már említettük a civódásokat és párbajokat az osztrák tisztekkel. Az emlékiratokból kitűnik, hogy „orosz tisztek és alacsonyabb rangúak összebarátkoztak magyarokkal, -- etették-itatták őket, s erre nem sajnálták

⁵⁵ Lásd: A. Фёдоров: i. m. 53, 55.

⁵⁶ Steyer Lajos. Haynau és Paskievich. I—II. Вр., 6. n.

⁵⁷ «Русский биографический словарь», т. 10, 510.

⁵⁸ М. Д. Лихутин: Записки о походе в Венгрию. М., 1875, 261—263.

utolsó kopejkájukat sem”.⁵⁹ Szurazsevszkij írta, hogy „kozákjaink . . . összebarátkoztak magyarokkal, és gyakran vergődtek haza éjjel, sőt előfordult, hogy Komáromban is töltötték az éjszakát, s megesett, hogy cédulát hoztak Komáromból, melyben kérték: egy beteg férfi, vagy nő részére küldjünk tyúkot, vagy borjúhúst . . .”⁶⁰

A „Hírnök” írta 1849. július 28-án: „Ahol erre kedvező lehetőség alakul ki, ott a legöntudatosabb oroszok barátkozni kezdenek a magyarokkal.” A „Szabadság”, 1849. június 22-én közölte, hogy „az oroszok nagyobb kedvet mutatnak a velünk való barátkozásra, mint az ellenünk folytatott harcra. A csata befejezésekor 6 közkatonát állt sorainkba.”

Mint láthatjuk, a barátkozást csak egy lépés választotta el a forradalmi csapatokhoz való átállástól. Megtörtént, hogy orosz tiszték és katonák elengedték a foglyokat, vagy futni hagyták őket. Muravjov orosz történész a magyarországi hadjáratnak szentelt könyvében leír egy vizsgálatot, melyet Paszkievics utasítására folytatott a 19. gyalogsági hadosztályban Szimonyics tábornok, aki a magyarországi tartózkodás idején a hadseregben működő rendőrség parancsnoka volt. Megállapítást nyert, hogy a hadosztályhoz beosztott 2000 magyar fogolyból mindössze 750 maradt, azok is román nemzetiségi újoncok voltak. „Éjjelenként százával szöktek meg a foglyok anélkül, hogy őrizetük ezt észrevenni akarta volna. Néhány esetben . . . az illető altiszték és őrpapancsnokok azonnal főbe lövették, mi azonban éppen nem szüntette meg a szökések folytatását.”⁶¹

Az orosz katonák baráti viselkedését magyar szerzők is említik. Így pl. a magyarországi munkásmozgalom egyik résztvevője, az első munkásújság szerkesztője, Kászonyi Dániel 1868-ban kiadott önéletrajzi könyvében melegen emlékezett orosz tisztekre, magyarok iránti viselkedésükre.⁶²

A dolog azonban nem korlátozódott az együttérzés és szimpátia ismertett megnyilvánulásaira. Az elégedetlenség bonyolult és komoly formákat öltött az orosz hadseregben. Jellemző, hogy az orosz csapatok magyarországi bevonulása után azonnal olyan rendszabályokat léptettek életbe, melyekkel a forradalmi sereghez való átállásoknak akarták elejét venni. Az Erdélyben tevékenykedő Grotenhelm tábornok egységének táborig naplójában olvassuk: „Hamarosan előbukkantak olyanok is (lakosok), akik a lázadók pártjához tartoztak és rábeszéltek katonáinkat, hogy álljanak át az ő oldalukra . . . de ez ellen azonnal rendszabályokat léptettünk életbe. Elrendeltük, hogy a katonák, de különösen a tiszték, csak a lehető legkevésbé kerüljenek kapcsolatba a lakossággal, különösen a városiakkal, akik a lázadás által terjesztett hamis gondolkozásukkal a legkárosabb hatást gyakorolhatják.”⁶³

Egy Alabin nevű tiszt is említi a tábornagynak (vagyis Paszkievicsnek) a helyi lakossággal való érintkezést megtiltó „titkos parancsát”, és megjegyzi, hogy ezt az a félelem hozta létre, hogy „megfertőzzenek bennünket azok a forradalmi eszmék, amelyek az általunk levert felkelést szülték.”⁶⁴

⁵⁹ А. Дельвиг: i. m. 516.

⁶⁰ Всесоюзная Государственная библиотека им. В. И. Ленина. Рукописный отдел. О. Р. 124. л. 303–304.

⁶¹ Magyar hadifoglyok az erdélyi inváziós hadseregben 1848–1849-ben. Vasárnapi Újság, 1887, 17. sz. 282.

⁶² Daniel Kászonyi: Ungarns vier Zeitalter. B. III, Leipzig, 1868, 3, 4.

⁶³ Центральный Государственный Военно-Исторический Архив. Москва (A továbbiakban: ЦГВИА) Военно-Ученый Архив (ВУА) № 5336, л. 41.

⁶⁴ П. Алабин: Четыре войны. Походные записки. Ч. I. Самара. 1888. 128.

Ezzel egyidőben rendelkezéseket léptettek életbe, melyek szerint könyörtelenül le kellett számolni azokkal, akik átálltak a forradalmi sereg oldalára. A hadügyminisztériumnak a kijevei főkormányzóhoz küldött 1849. július 23-i titkos utasításában ez áll: „minden hadifoglyot, akiről kiderül, hogy orosz alattvaló, Kijevbe kell küldeni, s az ottani várban őrizni.”⁶⁵

A cári hatóságok ilyen és ezekhez hasonló rendeletei arról tanúskodnak, hogy számoltak annak reális lehetőségével, hogy egyes tisztek és katonák átállnak a forradalmi sereghez. Valóban voltak is ilyen esetek, de jelentőségüket nem szabad eltúlozni. Hiszen a magyarországi hadjárat ténylegesen mindössze néhány hónapig tartott, s egyébként is a cári beavatkozás következtében az ellenforradalmi erők túlsúlya megnövekedett, s ez megnehezítette a magyar sereg sikeres harcát.

Ha megvizsgáljuk az átállási eseteket, látnunk kell, hogy míg az egyes tisztek megbízhatatlanságáról szóló ügyek fennmaradtak, addig a közkatonák számtalan ügyét a későbbiekben megsemmisítették. A dokumentumokból legteljesebben a voznyeszenszki ezred zászlósának (kornétásának), Kazimierz Rulikowskinak az esete rajzolódik ki, aki 1849. június 10-én két katonával együtt átállt a magyarok oldalára.⁶⁶ Augusztus 11-én annak az egységnek szét hullása után, amelyben főhadnagyként szolgált, jelentkezett a hadtest törzskaránál, mondván, hogy őt fogságba ejtették a magyarok. De a törzskarnál tudtak Rulikowski átállásáról, mégpedig saját leveléből, melyet egy fogoly magyar tisztnél találtak meg. Ebben, mint A. Gyelvig elmondja, az orosz kornétás „értesítette a magyar tisztet arról a kívánságáról, hogy meg akarja adni magát a magyar kormánynak, de hogy elkerülje a hadseregből való szökésért járó felelősségrevonást, hadifogságba akar esni, s ajánlotta a magyar tisztnak, itatás közben vegye körül őt s a parancsnoksága alatt álló katonákat”.⁶⁷ Rulikowskit bíróság elé állították és golyó általi halálra ítélték.

Mint a voznyeszenszki ezred egyik tisztjének 1855 novemberben írt leveléből kitűnik, Rulikowski „a vesztőhelyen talán megmondta bűntársai nevét, köztük volt az adjutánsunk is . . . Rajta kívül van még néhány ember nálunk, akik a magyarországi hadjárat miatt rendőrségi megfigyelés alatt álltak.”⁶⁸ Rulikowski e társait azonban nem állították bíróság elé,⁶⁹ ügyüket úgy látszik eltussolták, vagy pedig bűnösségük nem nyert bizonyítást. Mindenesetre a voznyeszenszki ulánus ezred tisztjeiről ugyanabban a hónapban kiállított bizonyítványban ezt olvashatjuk: „Arról pedig, hogy megnevezte-e ő (Rulikowski – V. S. J.) . . . bűntársait, és hogy nevezett század tisztjei közül pontosan ki állt megfigyelés alatt a magyarországi hadjárat miatt – a hadügyminisztérium felügyeleti ügyosztályának tudomása nincsen.”⁷⁰

Ugyancsak érdeklődésre tarthat számot a ljublini vadászrezred Pjotr Vasziljev nevű zászlósának ügye. Az ügyiratból kiderül, hogy még 1849 februárjában a magyarok fogságába esett Nagyszebennél, amikor a csapatot Szkarjatyin vezérőrnagy parancsnoksága alatt Dél-Erdélybe vezényelték. Június 10-én, miután a cári csapatok bevették Szebent, Vasziljev jelentkezett a parancsnokságnál és ismét állományba vették. Később, 1850-ben az osztrák

⁶⁵ ЦГИА УССР. Фонд 442, оп. 779, ед. хр. 243, л. 3.

⁶⁶ A. Fjodorov tévesen állítja, hogy 100 katonát vitt magával. I. m. 47.

⁶⁷ А. Дельвиц: i. m. 495.

⁶⁸ «Исторический Архив», 1962, № 4, стр. 124.

⁶⁹ Уо. 125.

⁷⁰ Уо.

kormány iratokat adott át a bécsi orosz követségnek, melyekből ismeretessé vált, hogy P. Vasziljev 1849 májusában „esküt tett a magyar alkotmányra, s kívánságának megfelelően szolgálatra vezényelték”. Kihallgatásakor Vasziljev tagadni igyekezett a felhozott vádat, de egy másik fogoly orosz tiszttel történt szembesítése után bizonyítást nyert, miszerint „kifejezésre juttatta kívánságát, hogy a lázadók soraiban szolgáljon, s e célból a lázadó csapatok parancsnokaihoz, Dembinszkihez és Wysockihoz fordult, és kérte, vezényeljék Bemhez.”⁷¹

A magyar dokumentumok megerősítik, hogy P. Vasziljev először hadifogoly volt, később azonban, a forradalmi sereg győzelmei után, 1849 tavaszán kérte Kossuthot, hogy vegyék fel a magyar hadseregbe.⁷²

A hadbíróóság 1850 decemberében Vasziljevet bűnösnek találta, s az ítélet szerint megfosztották rangjától, nemesi címétől, jelképesen végrehajtották rajta a halálos ítélet ceremóniáját, azután Szibériába vitték kényszermunkára.⁷³

1849 szeptemberében hadbíróóság elé állították a nyizovszki vadászrezd zászlósát, Alekszandr Korszakot, mert az 1849 júniusában a magyar tábornokok egészségére ivott, és kijelentette, hogy „ha harcba kerül a magyarokkal, nem fog rájuk löni”. Vele együtt felelősségre vonták A. Urbanovszkij altisztet, mert erről „nem tett jelentést”. A hadbíróóság mindkettőjüket halálra ítélte, de végül is kegyelmet kaptak, lefokozták közkatonákká és a Kaukázusba vezényelték őket.⁷⁴

1849 decemberében hadbíróáságnak adták át a harmadik gyalogos ezred 15 tisztjét a magyarországi hadjárat idején tapasztalt „megbízhatatlanságuk” miatt.⁷⁵ Fennmaradt egy 1853. december 18-án összeállított jegyzék is a 4. gyalogos hadtest vádlottjairól, többségükben tisztekről. V. G. Verzbickij publikációjában 19 embert említ, akiket a magyarországi ellenforradalmi hadjárat idején tanúsított megbízhatatlan magatartásuk miatt fogtak perbe. Hat ember még a vizsgálat során meghalt, a többieket várbörtönbe zárták.⁷⁶

Megbízhatatlanság, szökések, átállás az ellenséghez előfordultak az orosz hadsereg közkatonái között is. Jellemző a pszkovi gyalogezredből való Ivan Petrov közkatona esete, amelyről Utassy Imre honvédszázados a 19. hadosztály parancsnokságához küldött jelentésében ír: „Petrov Ivan, Baranovka Muszka országból való származású 37 éves görög nemegyesült, 1842. évbe Pszkovi Polk gyalogezredhez tíz évre állítatott. Ezen embert a Visó völgyi előőrson levő őrzárók a hegyek közt elfogták, ő egyébiránt sem ellent nem állt, se nem szaladt. A kikérdezésnél következő vallomást tett: „Húsvét táján Muszka országba azt hallotta, hogy a magyaroknak 2 pengő garas napi fizetése van és hogy ott sokkal jobb katonáskodni, mint nállok, így ő elhatározta magát, midőn ezredje Moldvába jött, Magyarországra jönni és itt szolgálni. Sok hegyeken keresztül bújosva végre ide érkezett . . . Borsá június 18. Utassy Imre százados. Érkezett június 22-ik 1849.”⁷⁷

Magyar források tanúsítják, hogy a fogságba esett orosz katonák és tisztek közül nemcsak egyedül Vasziljev szolgált a magyar hadseregben. Egy volt honvéd, aki részt vett az erdélyi harcokban, mesélte, hogy Bem seregében volt

⁷¹ Уо. 126.

⁷² Országos Levéltár. Budapest. Vörös Gyűjtemény. 1761/86.

⁷³ «Исторический Архив», 1962, № 4, 127.

⁷⁴ Уо. 128.

⁷⁵ Уо.

⁷⁶ Уо. 132—133.

⁷⁷ Закарпатский Областной Государственный Архив. Берегово, фонд 1000, оп. 1, ед. хр. 13 (a továbbiakban: ЗОГА).

néhány száz orosz katoná, akikből „az öreg csudálatosképen lengyel légiót alakított”. A szemtanú elbeszéléséből tudjuk, hogy a fogoly orosz katonákat új mundérba öltöztették, készítettek nekik „négyyszögű vörössipkát” és „ezután mellettünk verekedtek becsületesen”.⁷⁸

P. Vasziljev is említett kihallgatásakor „60 orosz szökevényt”, akik Bemnél szolgáltak.⁷⁹ A Bem seregében harcoló orosz katonákról megemlékezik Grotenhelm tábornok is (akinek egysége Erdélyben harcolt) Paszkievicsnek küldött egyik jelentésében. „A felkelők -- olvashatjuk e dokumentumban -- Bemmel az élükön, soraikat a legkülönbözőbb emberekkel egészítik ki, még a mi Nagyszébenben ejtett foglyaikkal is.”⁸⁰

A tábori hadbíróóságok anyagaiból tudjuk, hogy „a lázadó magyarokhoz” való szökésért halálra ítélték a kezében fegyverrel elfogott Abszamikov köz-katonát. Kísérletéért, hogy végleg Magyarországon maradjon, halálra ítélték Kornyej Zsuromszkij közkatonát.⁸¹

Az I. hadsereg tábori hadbíróága kivizsgálta a Volkonszkij herceg gyalogezredéből való K. Danyilov közkatoná ügyét. A bíróság megállapította, hogy 1849. június 20-án átállt a magyarokhoz, és két évig Magyarországon tartózkodott, amíg az osztrákok ki nem adták az orosz parancsnokságnak. Az ítélet alapján végigkergették egy ötszáz emberből álló soron, aztán öt évre börtönbe zárták. Az ogyesszai vadászezred egyik katonája, Mihail Jakimenko két év és hat hónapig maradt Magyarországon. 500 vesszőcsapás büntetés után várbörtönbe zárták három évre.⁸²

Az orosz hadsereg közkatonáinak egy sor ilyen „ügyét” csak az iratjegyzékek alapján tudjuk megítélni, mivel a dokumentumokat megsemmisítették.⁸³ Moszkvában a Központi Hadtörténeti Archívumban három olyan iratjegyzék maradt fenn az 1849–53-as évek ügyeiről, melyekben egyes felelősségrevontak neve után ilyen megjegyzések állnak: „Háborús időben Magyarországra való szökésért”, „Háborús időben a lázadó magyarokhoz való szökésért”, „A lázadó magyarok elleni 1849-es háború idején szolgálatban tanúsított megbízhatatlan magatartás miatt”. Az első iratjegyzékben 93, a másodikban 107, a harmadikban 248 név szerepel.⁸⁴ Ezeknek több mint egyharmada után a fentebb felsorolt megjegyzések valamelyike áll.⁸⁵

⁷⁸ Visszaemlékezések a szabadságharcra. Vasárnapi Újság. 1880. 18 sz. 287.

⁷⁹ Исторический Архив. 1962 № 4, 125, ЦГВИА. Военно-Ученый Архив, № 5351, л. 46.

⁸⁰ ЦГВИА. ВУА. № 5351, л. 46.

⁸¹ P. Авербух: i. m. 320.

⁸² А. Федоров: i. m. 48.

⁸³ Megsemmisültek az 5009 lapból álló „Összesítő jegyzékek 1849-ből az alacsony rendfokozatú nem nemes elítélt személyekről”. Megsemmisültek az 51, 119 lapból álló ugyanilyen jegyzékek 1850-ből is. Lásd: ЦГВИА, фонд 801, оп. 102/76, ед. хр. 243, № 276, л. 823.

⁸⁴ ЦГВИА, фонд 14014, оп. 9, ед. хр. 6, лл 1–408.

⁸⁵ E jegyzékekből semmit sem tudunk meg az ítéletekről. Fennmaradtak azonban olyan jegyzékek is, melyekben az erre vonatkozó adatok is szerepelnek. Idéznünk néhány ítéletet a hadban álló sereg tábori auditoriatúsának a nem nemes, alacsony rendfokozatú személyekre vonatkozó jegyzékéből, melyet 1853-ban állítottak össze: „Iván Gurin Magyarországon másodízben elkövetett szökésért. . . Vesszőfutás büntetés után büntetőszázad határidővel.” „Julian Ovszjanij külföldre, Ausztriába elkövetett szökésért, a magyar csapatokhoz való átállásért (árulásért) vesszőfutás büntetés után kényszermunkára küldetett.” „Anton Szucsivszkij. Külföldre szökésért és a lázadó magyar csapatokhoz történt átállásért vesszőfutás büntetés után kényszermunka.” „Andrej Bikov. Magyarországon elkövetett szökésért és az osztrák csapatok szolgálatába szegődésért.

A levéltári anyag alapján világosan látjuk a cári csapatok morális állapotát. A hadsereg szétzúllásának méretét mutatja az a tény is, hogy az intervenció idején a cári hadsereg egész egységei bizonyultak megbízhatatlannak.

Paszkievics 1849. december 7-i parancsa felsorolja azokat az egységeket, melyekben sok volt a dezertáltak száma: „... igen sokan szöktek meg az olonyecki, muromszki gyalog-, a ladogai, nyizovszki és különösen a kosztromai vadászezredéből, és a 9. sz. munkaszázadból.” Ezzel kapcsolatosan a parancsban ez áll: „Ezt az említett egységek parancsnokai elé tárva megparancsolom, hogy a muromszki gyalogos s a ladogai vadászezredben, ahol sok, a kosztromai-ban pedig, ahol mértéktelenül sok szökés fordult elő, szigorú intézkedéseket hozzanak a szökések megakadályozására... s erről nekem jelentést tegyenek.”⁸⁶

A hadjárat befejezése után I. Miklós megparancsolta, hogy a csapatokat haladéktalanul vonják ki Magyarországról, de ugyanakkor a cári kormány elhatározta, nem engedi, hogy a „forradalmi ragályt” behurcolják Oroszországba. Az osztrák fél ismételt panaszai az orosz tisztek magyarországi viselkedésére nyugtalanították a cárt. Rendkívül jó szolgálatokat tett a besúgó Zichy Ferenc gróf, akit az osztrák parancsnokság vezényelt az orosz hadsereghez, mint biztost. Egyik jelentésében, melyet már a hadi események befejeződése után írt, ezt olvashatjuk: „Az orosz tisztek közül sokan folytatnak beszélgetéseket olyan témákról, amelyek már régen figyelmet nem érdemlő fecsegéssé váltak, s nem alaptalanul keltenek nyugtalanságot.”⁸⁷

Az ilyen s ehhez hasonló jelentéseket a cárnak tudomására hozták. Az egyik ilyen jelentésben azt olvashatjuk, hogy az orosz tisztek Magyarországon érintkeznek „olyan emberekkel, akik erkölcstelen gondolkodásmódjukról ismertek”.⁸⁸ Ezzel kapcsolatosan a cár Paszkievicshez intézett 1849. november 7-i levelében azt írta: „Könnyen lehetséges, hogy e fiatal emberek révén eljut hozzánk a fertőzés, és szőgyenletes lenne ránk nézve, ha nem tudnánk ezt megelőzni.”⁸⁹ A cári hatóságoknak az a törekvése, hogy minden megbízhatatlan tisztet és katonát leleplezzenek, gondos, több évig tartó nyomozást eredményezett. Ezzel egyidőben a határon túl is folyt a kutatás a dezertált, vagy a forradalmi sereg oldalára állt tisztek és katonák után. A Kárpátontúli Területi Levéltárban egész sor körlevél maradt fenn a Magyarország területén keresett orosz tisztekről és katonákról.⁹⁰ Arról, hogy sokan el tudtak rejtőzködni, tanúskodik P. Alabin, aki Rulikowski ügyét leírva, csodálkozását fejezi ki amiatt, hogyan „határozta el, hogy jelentkezik. Miért nem menekült, mint azt sokan mások tették, akik többé vagy kevésbé kompromittálták magukat?”⁹¹

Vesszőfutás büntetés után büntetőszázadba küldetett határidővel.” „Kszaverij Oberszkij. Külföldre szökésért, a lázadó magyarok soraiba történt átállásért és lázító versek rejtgetéséért (árulásért) testi fenytés nélkül kényszermunka.” „Ivan Jakub. Halála miatt eltékintünk csavargása és a lázadó magyarok soraiba történt átállása megbüntetésétől.” „Jakim Jemeljanovics Magyarországon egy ízben elkövetett szökésért. Vesszőfutás büntetés után büntetőszázadba küldetett.” ЦГВИА. фонд 14014, оп. 3, ед. хр. 14, л. 33, 207, 212, 240, 242, 267.

⁸⁶ Уо. оп. 3, ед. хр. 298, л. 282.

⁸⁷ *Andics Erzsébet*: i. m. 178. l.

⁸⁸ М. М. Щербатов: Генерал-фельдмаршал князь Паскевич, т. VI, Спб., 1899, 347.

⁸⁹ Уо. 348.

⁹⁰ ЗОГА фонд 10, оп. 10, ед. хр. 1069.

⁹¹ П. Алабин: i. m. 147.

A „láadás fertőzésé”-nek terjedése miatti félelem olyan erős volt, hogy a leleplezések, nyomozások során teljesen ártatlan emberek is megszenvedtek. Jellemző egy kormányzósági titkár, Mihail Ivanovszkij ügye, melyet a kijevi hadbíróság vizsgált ki. Az arhangelszki kormányzóság holmogorszki járásában született beteg ember fogadalmat tett, hogy bejárja a szent helyeket. A forradalom Magyarországon érte, ahol az osztrákok fogságba ejtették, majd kiadták a cári hatóságoknak. Mivel Ivanovszkij elbeszélése gyanút keltett, elrendeltette: „1. . . a magyar láadás idején foglyul esett Ivanovszkij alattvalót fölöttébb gyanús vallomása kiegészítése céljából ki kell hallgatni . . . 2. Ivanovszkijt szigorú őrizet alatt fogva tartani a kijevi várbörtönben újabb utasításig.” Hiába bizonygatta, hogy egész külföldi tartózkodása idején nem volt fegyvere, és senkinek „semmiféle kárt, bántalmat nem okozott”. A hadbíróság 1850-ben bűnösnek találta. Megfosztották rangjától, nemesi címétől és életfogytiglan a tobolszki kormányzóságba száműzték. A bíróság ítéletét azonban már nem lehetett végrehajtani. A sok megpróbáltatástól legyengült Ivanovszkij meghalt a kijevi börtönkórházban.⁹²

A foganatosított szigorú intézkedések ellenére sem sikerült a cári hatóságoknak megakadályozni a forradalmi eszmék behatolását Oroszországba. A hadsereg bevonulása egy forradalomtól elragadott országban nem maradhatott hatás nélkül az orosz hadsereg haladó tisztjeire és katonáira. Bármennyire igyekeztek is a cári hatóságok megakadályozni a katonák és tisztek érintkezését az ellenféllel, ez mégis megtörtént, s a magyarokkal folytatott beszélgetések során az orosz katonák és tisztek sokat megtudtak a forradalomról.

Nem hiába félt I. Miklós ettől az érintkezéstől, s írta a hadsereg főparancsnokának: „ne legyen ezzel az egész csőcselékkel semmiféle közeli kapcsolatunk, mert ettől a közeledéstől könnyen megfertőződhet a mi ifjúságunk is. Ezek lázadók, s velük közelségbe kerülünk becstelen és lealacsonyító lenne.”⁹³

A kortársak visszaemlékezéseiben, feljegyzéseiben sok érdekes részlet található az orosz katonáknak honvédekkel, a lakossággal történt érintkezéseiről, s arról is, hogyan hatottak ezek a beszélgetések. Így pl. a magyar forradalom egyik résztvevője, Horváth Elek, elmesél egy jellemző beszélgetést két orosz altiszttel, melyet egy pohár bor mellett szlovák — orosz keverék nyelven folytattak. Az egyik tiszt szomorúan mondta: „Miért kelle nekünk oly messziről hozzátok jönnünk?” Horváth Elek visszaemlékszik, hogy részletesen beszélt nekik Kossuthról, a jobbágyfelszabadításról, s ezután az altiszt Kossuth egészségére emelte poharát.⁹⁴

Az orosz hadsereg magasrangú tisztjeinek elbeszéléséből kitűnik, hogy a fogoly magyar katonákkal és tisztekkel való érintkezés is veszélyt jelentett. Az Erdélyben parancsnokló Labinzov és Karlovics tábornokok a főparancsnokhoz írt levelükben engedélyt kérnek, hogy átadhassák a foglyokat az osztrákoknak, mivel „a magyar hadifoglyok tulajdon csapatjaink biztonságát veszélyeztetik, amennyiben a legénységre és altisztekre, sőt több tisztre is bizonyos morális befolyást gyakorolnak, mi elébb-utóbb káros következményeket vonhatna maga után.”^{94a}

Másrészt a magyar fogságba esett orosz katonákat meglepte az a demo-

⁹² ЦГИА УССР, фонд 442, оп. 772, ед. хр. 243, л. 24—25.

⁹³ М. Щербатов: i. m. 231.

⁹⁴ Hóke Lajos: Emlékezések az oroszok 1849-i hadjáratából. Vasárnapi Újság, 1887, 13. sz. 214.

^{94a} Magyar hadifoglyok . . . 282—283.

kratikus szellem, amely a forradalmi hadseregben uralkodott. Magyar levéltári anyag alapján nyomon követhetjük, hogyan érlelődött meg fokozatosan Vasziljev elhatározása, hogy belép a magyar hadseregbe. „Vasiljev hadnaggyal. . . alkalmunk volt többszöri összejövetelek által megismerkedni -- olvassuk egy korabeli írásban. — Az orosz és lengyel nyelven kívül oláhon is meglehetősen beszélt. Az 1848-iki magyar viszonyokról egyáltalán semmit nem tudott, sőt a francia eseményeket is csak tőlünk Debrecenben tudta meg. Nekik otthon — mint mondta —, semmit sem szabad olvasni, náluk minden újság, minden könyv és röpirat, melly a külső nemzetek szabadabb mozgalmára vonatkozik, ki van tiltva. . . Midőn látta ügyünk előrehaladását, Kossuthnál alkalmazást kért a magyar hadseregben. Kossuth őt Dembinszkyhez utasította. Ez őt egyik hadcsapatánál alkalmazta, miután a lengyel légió, hol leginkább óhajtott alkalmazást, be nem fogadta.”⁹⁵

A forradalmi eszmék hatása az orosz hadseregbe megmutatkozik abban is, hogy az orosz tisztek és katonák között nagy népszerűségnek örvendtek a magyar forradalom vezetői, elsősorban Kossuth Lajos, akinek arcképei, mint a forradalom többi vezetőjének képei is, kézről kézre jártak, és sokan magukkal vitték Oroszországba is, s mint ereklyét őrizték.⁹⁶

A Szurazsevszkij meséli, hogy hazatérésükkor „a nagy városokban árulták nekünk valamennyi forradalmi tábornok arcképét. . . . Kossuthot sokféle helyzetben ábrázolva, egyedül is. Valamennyi képből vettem.”⁹⁷ Néhányan a tisztek közül még Magyarországra érkezésükkor hozzájutottak Kossuth kis arcképéhez, és végig magukkal hordták. Charles Pridham angol újságíró, aki 1848—49-ben a „Times” tudósítója volt Magyarországon, ottani élményeiről írott könyvében elmondja, hogy az orosz tisztek közül „sokan ingük alatt rejtegették Kossuth képét, és ha szimpatizánsal találkoztak, megmutatták neki”.⁹⁸

Ez nem egyedi jelenség volt, erről tanúskodnak Karacs Teréznek a visszaemlékezései. Elmondja, hogy orosz katonák kérve kérték, hogy „adjak nekik Kossuth arcképet, s állításomat, hogy nincs ilyen birtokomban, nem hitték el”.

Az egyik idősebb tiszt, aki „legkonokabbul zaklatott a Kossuth arcképért” végül is talált egyet, mely „valaha szivar-csomag boritékán ékeskedett” és ezt egy rézlemezű keretbe foglalta és ereklyeként a mellére függesztette. A komoly megfigyelő Karacs Teréz valószínűnek tartja, hogy más tisztek is hasonlóan cselekedtek és hozzáteszi: „a szabadságharc kormányzójának nemcsak arcképét, hanem némelyek a nemes eszméit is elvitték hazájukba”.⁹⁹

P. Alabin naplójában arról ír, hogy egy „kitűnően sikerült Kossuth mellsobrot” szerzett, de azon töpreng: „csakhogy sikerül-e majd átvennem a határon? Ha megtalálják, azt mondják: forradalmár! És elkobozzák!”¹⁰⁰

Hogy a magyar forradalom vezetőinek képét őrizni nem volt teljesen veszélytelen dolog, ezt tanúsítja Osztrovszkij törzskapitánynak, a tveri csendőrség parancsnokának 1852. október 3-án indított ügye. Más meg nem engedett holmik között a magyarországi hadjárat e résztvevője „a magyar forradalom-

⁹⁵ Országos Levéltár. Vörös gyűjtemény. 1761/86.

⁹⁶ Н. Исаков: i. m. 384.

⁹⁷ Всесоюзная Государственная библиотека им. В. И. Ленина, О. Р. 124, л. 321—322.

⁹⁸ Charles Pridham: Kossuth and Magyar Land. London 1851. 208.

⁹⁹ Karacs Teréz: Kossuth kép. „Teleki Blanka és köre”. Bp. 1953, 115.

¹⁰⁰ П. Албин: i. m. 148.

ban tevékenyen résztvevő fontos személyek arcképeit” őrizgette. Mint a szövegből kiderül, ezek Kossuth, Bem, Klapka, Dembinszki és Görgey arcképei voltak. A vizsgálat azzal ért véget, hogy a törzskapitánynak, tekintettel arra, hogy hét gyermeke volt, javasolták, „válasszon önként másfajta szolgálatot”.¹⁰¹

A haladó orosz tisztek és katonák együttérzése a forradalom ügyével, barátkozásuk a magyarokkal, a dezertálások a hadseregből, egyes orosz harcosok átállása a forradalom oldalára, megmutatták a magyaroknak, hogy nem lehet egyenlőségjelet tenni a cárizmus és az orosz nép közé. [Kossuth Lajos egy cikkében, melyet élete alkonyán, 1889-ben írt, megjegyezte: „Az orosz önkényuralom és az orosz nép, — ez két különböző dolog.”]¹⁰²

A cári hadsereg 1849-ben sötét, reakciós tettet vitt végbe, amikor segített a Habsburgoknak a forradalom elfojtásában. Ugyanakkor az intervenció időszakában különös élességgel megmutatkozott, hogy a cári hadseregben eleven maradt a dekabristák szabadságszerető szelleme, s hogy Belinszkij, Petraszevszkij követőinek eszméi széles körben elterjedtek soraiban.

A hadsereg bevonulása a forradalomtól elragadott országba elősegítette a hadseregben a forradalmi mozgalom erősödését, s kétségtelenül növelte az orosz tisztek és katonák politikai öntudatát. Az a felismerésük, hogy a beavatkozás igazságtalan, növelte a fennálló rendszer iránti elégedetlenséget. A forradalmi Magyarország gazdasági és politikai rendszerével, a hadsereg demokratikus rendjével történt megismerkedésük mély benyomást gyakorolt a katonaköpenybe bujtatott orosz emberekre. A jobbágyrendszer felszámolása, a sajtó- és szólásszabadság, a demokratikus társadalmi és politikai intézmények — a magyar népnek ezek a vívmányai megragadták az orosz katonákat és tiszteket. Hiszen ugyanezen szabadságok kivívását tűzte napirendre Oroszországban is az ország egész történelmi fejlődésének menete.

*

Az orosz hadsereg nem izolálódott az országban végbemenő folyamatoktól; ezek jelentős mértékben hatottak rá. Az intervencióban résztvevő A. I. Gyelvig közvetlen összefüggést látott a hadsereg és az orosz társadalom hangulata között. „A háború, melyet I. Miklós az osztrákok megsegítésére vállalt, — írta — népszerűtlen volt Oroszországban, s ez érezte hatását hadseregünkön is.”¹⁰³

A magyarországi forradalom és intervenció visszhangja az orosz társadalom erőinek éles elkülönülését tükrözi. Az április 26-i manifesztum után a hivatalos sajtót elöntötte a hurrá hazafias, sovíniszta, ellenforradalmi írások zavaros áradata. A földbirtokos-monarchista körök hangulatainak kifejezője, a hírhedt Faggyej Bulgarin a „Szevernaja pcsela”-ban az intervenció háborút »szent«-nek nevezte, „melyet azért vállaltunk, hogy megmentsek a népeket a romlástól, pusztulástól”.¹⁰⁴

Ennek az újságnak a szerkesztője, a közismert N. I. Grecs is hasonló szellemben nyilatkozott. Mértéktelen fantáziájától elragadva a szégyenletes intervenciót az 1812-es honvédő háborúval s az orosz hadsereg azt követő

¹⁰¹ ЦГАОР, фонд 109, 1 экспедиция, ед. хр. 270, л. 5, 9.

¹⁰² Kossuth Lajos Iratai. V. Bp., 1895, 237.

¹⁰³ А. Дельвиг: і. т. 516.

¹⁰⁴ «Северная пчела». 7. У. 1849.

külföldi hadjárataival hasonlította össze. „Másodszor adja vissza — írta — Oroszország istennek az oltárt, az uralkodóknak a trónt, a népeknek a békét, nyugalmat, és jólétet, szelídíti meg az álnokságot, leplezi le a rágalmat, és nemcsak segítséget nyújt barátainak, de megmenti az elvakult ellenséget is, aki kész fejjele menni a falnak.”¹⁰⁵

A „Szevernaja pcsela” és más hivatalos újságok lapjain felbukkantak a konjunkturális versek, olyanok, mint a kevéssé ismert M. Polovcev „Az idők igéje” c., vagy egy másik, kevéssé ismert szerző, A. Nyenakovics „A magyarországi győzelmekre” c. verse.¹⁰⁶ Érdemes azonban megjegyezni, hogy még az ilyen jellegű versekben is tükröződött a vezető körök félelme egy lehetséges belső zavargástól. Így M. Polovcev a földesurakhoz fordulva azt tanácsolja nekik „(amikor) a hadnép mind a hadjáratba indul, szeressétek, boldogítsátok az egyszerű népet”.

Érdeklődésre tarthat számot a szlavofilek magatartása. Állásfoglalásuk egy sor egyéb kérdést illetően ez időben pozitíven különbözött a kormányétól, egy sor problémát illetően pedig még oppozícióban is álltak az önkényuralommal szemben. De az intervenció kérdésében támogatták a cárizmust, ami félelmüket tükrözte egy forradalom lehetőségétől magában az országban. M. Pogogyin levelezése alapján, amelyet a szlavofil irányú kiemelkedő képviselőivel folytatott, N. Barszukov leszögezi, hogy „a szlavofilek ezen esemény (ti. az intervenció — V. S. J.) iránt teljes együttléttel viseltettek”.¹⁰⁷ Figyelembe kell itt vennünk a szlavofilek érdeklődését az ország szláv népei iránt, s azt a meggyőződésüket, hogy a magyar forradalom orosz csapatok segítségével történő leverése következtében jobb lesz a szlávok helyzete. Emellett a szlavofilek szoros kapcsolatban álltak a forradalom ellen fellépő magyarországi szláv népek nemzeti mozgalmának vezetőivel.

Így pl. 1849 májusában A. Bludovhoz írt levelében A. Sz. Homjakov Jelačić tevékenységéért lelkesedik, s a következő szavakkal fejezi be a róla írt sorokat: „isten adjon egészséget a becsületes bánnak”.¹⁰⁸ A cári intervenció kezdete után Homjakov egyik levelében kritizálta azokat, akik nem értették meg a beavatkozás szükségességét, „frondöröknek” nevezte őket, és úgy vélekedett, hogy „ennek (az intervenciónak — V. S. J.) szükségessége nyilvánvaló”.¹⁰⁹

A. Sz. Homjakov nézeteit osztotta a többi szlavofil is.¹¹⁰ Valamennyire eltért ettől a liberáliskodó Ivan Akszakov — az irányzat fiatal nemzedékének kiemelkedő képviselője — állásfoglalása, akit 1848 márciusában még le is tartóztattak (egyések szerint tévedésből),¹¹¹ de hamarosan kiengedték. Mint az 1849 elejéről származó levelezéséből kitűnik, nyugtalanodott amiatt, hogy Európában visszatér a „régí rend”, Ausztriában pedig a Metternich-féle rendszer. „Szomorú tudni, — írta 1849. február 28-án —, hogy azok a szörnyű sebek, melyeket az 1848-as év tárt fel, újra bezárultak és feledésbe merülnek.”¹¹²

¹⁰⁵ Уо.

¹⁰⁶ Уо. 3. V. 8. VIII. 1849.

¹⁰⁷ Н. П. Барусков: Жизнь и труды М. П. Погодина, т. 10, Спб., 1896, 278.

¹⁰⁸ А. С. Хомяков: Сочинения, т. 8, М., 1904, 375—376.

¹⁰⁹ А. С. Хомяков: Собрание сочинений. М., 1900, 199.

¹¹⁰ Lásd: А. А. Михайлов: Революция 1848 года и славянофильство. «Ученые записки Ленинградского госуниверситета», Вып. 8, Л., 1941, 48—74.

¹¹¹ И. Федосов: Революционное движение в России во второй четверти XIX века, М., 1958, 242.

¹¹² И. С. Аксаков в его письмах. т. II, Спб., 1896, 113.

Amikor azonban megkezdődött az intervenció, I. A. Akszakov teljes mértékben támogatta azt. A. O. Szmirnovához írt levelében kifejtette, „sokat várok a mostani háborútól, az orosz fegyver sikereitől”.¹¹³ 1849. szeptember 3-án kelt, apjához címzett levelében így ír: „Íme a háború is véget ért, a gárda éppen csak sétált egyet, a hadsereg pedig egy ragyogó hadjáratot vitt végbe.”¹¹⁴ Az intervenciót illetően tehát a szlavofilek álláspontjában, mint azt Herzen megállapította, szoros közeledést figyelhetünk meg „liberális moszkvai szlavofilek és Miklós pétervári szlavofiljei között”, mely közeledés Herzen szerint „nagy szerencsétlenség volt” számukra.¹¹⁵ „A forradalmi eszmék fejlődéséről Oroszországban” c. munkájában is szól Herzen a pétervári „cárista pánszlávok”-ról, s a hozzájuk csatlakozott „moszkvai szlavofilek”-ről, s határozottan elítéli őket, mint olyanokat, akik kedvelik „a szolgaságot, akik az abszolutizmust tartják az egyetlen kormányzási formának, a nyugati szlávoknak pedig a Côte d’Or boraival szemben a doni borok fölényét és a russzicizmust prédikálják, megtöltve nemes gyűlölettel lelküket a németek és magyarok iránt, ami jó szolgálatot tesz Windischgrätznek és Haynaunak”.¹¹⁶ Genfből moszkvai barátainak küldött levelében, melyet szinte rögtön a magyar forradalom leverése után írt, Herzen azt kérdezi: „Hogy vannak a szlavofilecskéink? Teleitna magát Sevirkov... a magyar és németek vérével?”¹¹⁷

Másképp viszonyult az intervencióhoz M. Pogogyin, aki 1849-ben hallgatott. Életrétek krónikása, N. Barszukov értetlenségét fejezi ki erre vonatkozóan. „Legnagyobb csodálkozásunkra – írja Pogogyin a magyar háborúról nem ejtett egyetlen egy szót sem.”¹¹⁸ Ez a hallgatás később, a krími háború idején lehetővé tette számára, hogy bírálja a cári kormány 1849-es politikáját.¹¹⁹

Meg kell jegyezni, hogy a szlavofilek képviselőinek az intervencióra vonatkozó nézetei hamarosan megváltoztak. Nyugtalanította őket az, hogy a szlávoknak nyújtott segítség szükségességéről szóló hivatalos verzió ellenére a szlávok helyzete a magyar forradalom leverése után sem lett jobb. Nem sokkal az intervenció befejezése után A. Homjakov felháborodottan írja, hogy a szlávoknak „nagyon rosszul megy Ausztriában”, nem sokkal később pedig A. D. Bludova grófnőhöz írt levelében azt kérdezi: „ragyogó, szerencsés háborúnk után nem vetik Önre a csüggedés árnyékát a szláv ügyek?”¹²⁰ Akszakovot is nyugtalanította a forradalom leverése után a szlávok helyzete Ausztriában.¹²¹

F. Bulgarin és N. Grecs álláspontját, a szlavofilek nézetét az intervencióról nem osztották az orosz társadalom széles körei.

Nyikolaj Ogarjov, Herzen harcostársa 1861-ben Londonban megjelent cikkében így jellemezte az orosz gondolkodó emberek hangulatát 1849-ben:

¹¹³ «Русский Архив», 1895, № 3, 43.

¹¹⁴ И. Аксаков в его письмах, т. II, 220.

¹¹⁵ А. И. Герцен: Собрание сочинений в тридцати томах, т. IX, 137.

¹¹⁶ Уо. VII. 239.

¹¹⁷ Уо. XXIII. 193. Utalás Sz. P. Sevirkov rögtönzött versére, melyet 1840-ben a horvát nemzetiségi mozgalom ismert személyisége, Ludevít Gaj tiszteletére rendezett fogadáson szavalt el. Herzen leírja ezt az esetet az „Emlékezések és elmékedések”-ben. Уо. IX. 138.

¹¹⁸ Н. Баруков: i. m. 10. 278.

¹¹⁹ М. П. Погodin: Австрия. «Русская беседа». 1859, № 4, 110–114. E cikket a szerző még 1854-ben írta. Lásd még: Е. В. Тарле: Крымская война. Е. В. Тарле. Сочинения, т. VIII, М., 1959, 496–497.

¹²⁰ А. Хомяков: Собрание сочинений. т. VIII, 207.

¹²¹ И. С. Аксанов в его письмах, т. II, 113.

„A magyar hadjárat nyomasztóan hatott a társadalom tudatára. . . A tisztek nem szívesen mentek, hitegették ugyan magukat azzal, hogy meg kell védeni a zászló becsületét. A katonák nem szerették a németeket, már azért sem, mert saját tábornokaikat sem szerették — de engedelmisséget szokva mentek. A tisztek és a katonák hadilábon álltak az osztrákokkal és tárt karokkal fogadták a magyar foglyokat . . . a nép panaszkodott, zúgolódott a szüntelen újoncszedés ránehezedő súlya alatt.”¹²² Még A. Korf báró is kénytelen volt elismerni, hogy a birodalom fővárosának lakossága elítélően fogadta az intervencióról szóló manifesztumot. Mint írja, „ez az esemény Pétervár lakóira szomorú benyomást tett”.¹²³ Otton de Bray szerint Moszkvában a háború bejelentését „burkolatlan helytelenítéssel fogadták”.¹²⁴ A már említett Homjakov szomorúan írta, hogy Moszkvában „a társaságban a magyar háború értékelése egyáltalán nem kedvező”.¹²⁵

A liberális P. Annjenkov írja: „Talán még soha ilyen hidegen nem fogadtak nálunk háborús kiáltványt, mint ezt”. Mindenki kételkedett „Ausztria támogatásának hasznában, a nép pedig nagyon is érezte előre, hogy ez újonczást jelent”.¹²⁶

A lakosság hangulata miatt aggódó cári hatóságok újabb intézkedéseket hoztak a sajtó szemmel tartása céljából. Így pl 1849-ben a kormánnyal szemben teljesen lojális „Библиотека для чтения” c. folyóirat az intervenció elején sorozatot indított „Взгляды на Россию” címmel, melyben a legáltalánosabb tudnivalókat foglalta össze az országról. De a hatóságok még ezt sem találták kívánatosnak, s a cikkek közlését a harmadik megjelenése után leállították.¹²⁷

Az M. P. Pogogyin szerkesztette „Москвитянин” c. folyóirat 1849 elején rövid életrajzi ismertetést közölt Bemről.¹²⁸ Ez a végtelenül lakonikus rövid (mindössze féloldalas) írás, amely többek között beszámolt arról is, hogy Bemnek sikerült Bécsből megszöknie, és „Magyarországra került” — magának a népművelési miniszternek, Sz. Sz. Uvarovnak kirohanását vonta maga után. Uvarov a moszkvai tankerület felügyelőjéhez küldött 1849. június 29-i titkos utasításában hangsúlyozta, mivel a „Москвитянин”-ban a „magyarországi lázadó csapatok vezetőjéről” megjelent cikkhez hasonló anyagok a bennük leírt „tettekkel és gondolatokkal mendemondákat terjeszthetnek a forradalmi eseményekről: ezért a legalázatosabban kérem méltóságos uramat, javasolja a moszkvai cenzúrabizottságnak, hogy ne engedjenek a jövőben hasonló jellegű anyagokat a sajtóban megjeleníteni”.¹²⁹

Külön figyelmet érdemel az a kérdés, milyen visszhangja volt az intervenciónak a birodalom nyugati kormányzóságaiban. Itt, mivel a szociális elnyomás összefonódott az ukrán, lengyel, litván és más népek nemzetiségi elnyomásával, továbbá Magyarország közelsége miatt, a magyar események iránti figyelem különösen élénk volt. A hatóságok úgy rendelkeztek, hogy a

¹²² Н. П. Огарев: Избранные социально-экономические и философские произведения, т. I, М., 1952, 420—421.

¹²³ М. Корф: i. m. 142.

¹²⁴ Император Николай I . . . 21.

¹²⁵ А. Хомяков: Собрание сочинений, т. VIII, 199.

¹²⁶ П. Анненков: i. m. 538.

¹²⁷ «Очерки Венгрии». «Библиотека для чтения», 1849, т. 96—98.

¹²⁸ «Москвитянин», 1849, № 3, 83.

¹²⁹ Центральный Государственный Исторический Архив, Ленинград, фонд 772, оп. 1, ед. хр. 2260, л. 10.

magánszemélyektől el kell venni a fegyvereket,¹³⁰ növelni kell a tanintézetek felügyeletét, be kell vezetni, hogy a helyi hatóságok hetente tegyenek jelentést a lakosság hangulatáról stb.

1849 elején Paszkievics herceg titkos utasítást adott a kijevi főkormányzónak, amelyben megparancsolta, mivel „a magyar felkelők hadi cselekményei most eléggé kis távolságra zajlanak a Podoliai és Volhiniai kormányzóságoktól, . . . megbízom Önt, hogy szigorítsa meg a megfigyelésre vonatkozó rendszabályokat. . . , mivel a jelenlegi körülmények között a megfigyelés különösen fontos, és helyes lenne erről magának őfelségének említést tenni”.¹³¹

Valóban 1849-ben Ukrajnában a helyzet a végsőkig éleződött. Az osztrózszi járási megbízott 1849. július 10-én azt jelenti, hogy „a magyarországi felkelést itt jogosnak, a becsület és magas fokú hazafiság ügyének tekintik”. Közölte azt a városban elterjedt hírt is, hogy „Bem nagyszámú csapattal szándékozik a kormányzóság határain áttörni azzal a céllal, hogy felkelést idézzen elő”.¹³²

Egy bizonyos Tronyeckij nevű állami tisztviselő jelentette 1849. június 9-én, hogy „a magyarországi és erdélyi zavargások óta a nyugati kormányzóságokban mindenféle írárok és hírek kezdtek terjedni arról, hogy Bem feltétlenül benyomul Oroszországba”.¹³³ Kamenyec-Podolszkból is jelentették, hogy Bem parancsot adott kétszersült készítésére,¹³⁴ s hogy egy bizonyos Kozsuhovszkij nevű földbirtokos azt mondta, „Bem eljön majd hozzánk vendégségbe”.¹³⁵ A vityebszki kormányzóságban is terjengtek hírek Bem betöréséről. A csendőrfőkapitánynak címzett feljegyzésében a 4. körzet csendőrhadtestének parancsnoka 1849. március 28-án azt jelentette, hogy „bizonyos ideje a lepeli, drisszai és dünaburgi járárok parasztjai között az a sötét hír terjedt el, hogy valami Bem érkezik”.¹³⁶

Egy Bemről írott lengyel nyelvű vers szerint „ágyúktól visszhangzik” neve, annak jeleként, hogy „Ausztria koporsóba kerül”.

Eztán minden királyt és uralkodót

A nép nevében, a hit nevében

Elkergetünk az angolokhoz,

S egyetértésben fogunk élni

Szabadságban szabadon.

A cári ügynök, aki jelentéséhez hozzácsatolta a vers orosz fordítását is, felhívta a hatóságok figyelmét, hogy a vers általa megtalált példányát „olyan ember másolta, aki rosszul tud lengyelül”.¹³⁷

A nyugati kormányzóságokban terjesztett különböző tartalmú propagandaanyagokból¹³⁸ figyelmet érdemel egy 88 versszakos lengyel nyelven írt agitációs vers. Ez a vers a III. ügysztyály I. hivatalának 1849-es anyagai

¹³⁰ ЦГАОР. Фонд 109, 1 экспедиция, 1848 г., ед. хр. 212, л. 51.

¹³¹ Одесский Областной Государственный Архив (ОГА), фонд 2, оп. 2, ед. хр. 198.

¹³² ЦГИА УССР, фонд 442, оп. 1, ед. хр. 110, л. 76.

¹³³ ЦГАОР, фонд 109, 1 экспедиция, 1849, ид. хр. 260, л. 1—2.

¹³⁴ ЦГИА УССР, фонд 442, оп. 779, ед. хр. 475, л. 3.

¹³⁵ Уо. ед. хр. 238.

¹³⁶ ЦГАОР, фонд 109, 1 экспедиция, ед. хр. 22, л. 14.

¹³⁷ ЦГИА УССР, фонд 442, оп. 1, ед. хр. 224, л. 4—5.

¹³⁸ Erről az irodalomról lásd: A. *Нифонтов*: i. m. 90—91, 96—97.

között van, s mind a mai napig elkerülte a kutatók figyelmét.¹³⁹ A verset A. I. Csernisev hadügyminiszternek küldte egy ismeretlen személy, valószínűleg földbirtokosnő a nyugati kormányzóságok valamelyikéből, aki 1849. augusztus 13-án kelt levelében azt írta, hogy a nyugati kormányzóságokban „az alsó néposztály, sőt a katonák is rendkívüli óvatossággal, kézről kézre adogatnak különböző dalszövegeket”. Egyet közülük eljuttatott a miniszternek, aki mint „Ófelségéhez közel álló személy” alkalmat fog találni arra, hogy jelentse: „határozott, . . . nem szigorú, de istenfélő intézkedések szükségesek”.¹⁴⁰

A vers, melynek rövidített orosz fordítását hozzátartották az ügyirathoz, felhívást tartalmaz nemcsak az önkényuralom, de mindenfajta elnyomás és kizsákmányolás elleni harcra:

„Hej szerbek, oláhok, csehek, moldvák, kozákok, cserkeszek, kijeviek, csatlakozzatok a magyarokhoz és lengyelekhez, segítetek az olaszoknak és németeknek”. A továbbiakban arról van szó, hogy meg kell teremteni az oroszok és „szibériaiak” számára a szabadságot, s a szakadárokat, cigányokat, kalimukokat, örményeket és zsidókat számára az egyenjogúságot. Felhívást tartalmaz a katonákhoz, hogy csatlakozzanak a felkeléshez: „Ha hallgattok tisztjeitekre, elpusztultok, de ha győztök is a háborúban, mit értek vele? . . . Az uralkodók nem hallgatták meg kérésünket, eljött hát pusztulásuk órája?”

A röpirat tartalmazta a programot, kifejtette a célokat, amelyekért harcolni kell. Mindezt pontatlanul, nem világosan fogalmazták meg, s egyes követelések reakciós-utópista jellegűek. De a ködös, zavaros gondolatok mögött kirajzolódnak a parasztok, dolgozó emberek, iparosok, városi szegénység széles tömegeinek gondolatai, vágyai, akiknek a társadalmi egyenlőség és szabadság megvalósításába vetett reménye fokozódott az 1848–1849-es események következtében.

Érdeemes megjegyezni, hogy ez a litografált röpirat az oroszul értő lakosság közti terjesztésre készült. A szöveg legvégére oroszul nyomtatták oda: „folytatás következik”.¹⁴¹

Az Ukrajnában terjesztett hírek közül figyelemre méltóak azok, amelyek az intervenciós hadsereg magyarországi kudarcairól szóltak. A sztaroconsztantyinovoi kerületi rendőrfőnök jelentette 1849 júliusában: „a lakosság körében álhírek terjengenek arról, hogy hadseregünk vereséget szenvedett volna a magyaroktól, és általában a magyarok győzelmes hadműveleteiről”.¹⁴² A 4. sz. csendőrhadtest parancsnoka, Bukszvegyen közölte 1849. augusztus 13-án a III. ügyosztállyal: „Volhíniából írják nekem, hogy az ottani lakosság különös örömét leli olyan hírek terjesztésében, mintha hadseregünk hadműveletei kedvezőtlenül alakulnának Magyarországon.”¹⁴³

A kijevi főkormányzó, Bibikov, 1849. évi jelentésében megjegyezte, hogy „ostoba híreszteléseket próbáltak terjeszteni a magyarok sikereiről, de a helyi parancsnokság Kijevbe hívatta őket, s így a kezdet kezdetén leállította az egészét”.¹⁴⁴

Egy ügynök még 1849 júniusában azt közölte, hogy Besszarábiában, Galíciában, Volhíniában, Podoliában „rossz szándékú híresztelések terjednek,

¹³⁹ ЦГАОР, фонд 109, 1 экспедиция, 1849, ед. хр. 306.

¹⁴⁰ Уо. 10.

¹⁴¹ Уо. 13.

¹⁴² ЦГИА УССР, фонд 442, оп. 779, ед. хр. 44, л. 67.

¹⁴³ А. Нифонтов: i. m. 305.

¹⁴⁴ ЦГАОР, фонд 109, 1849 г., ед. хр. 51, № 6, л. 183—184.

hogy pl. 36 ezer orosz átállt Bem oldalára és a magyar lázadókkal együtt Ausztria és Oroszország ellen fordították fegyverüket; hogy Erdélyben egy egész kozákezered fogságba esett, s hogy 10 ezer orosz katona elpusztult, 32 ezer pedig letette a fegyvert”.¹⁴⁵

Ez a jelentés különösen érdekes, mert ebben elég pontos adatokat találhatunk a hírek forrásairól, terjesztőiről. Amíg Vilnóban, a csendőri jelentések szerint, a cári csapatok magyarországi vereségeiről szóló hírek terjesztői „a varsói postakocsik kalauzai, a breszti helyi állami hivatalok kancellistái, nagyrészt erkölcsstelen, jelentéktelen emberek”¹⁴⁶ voltak, addig a délnyugati kormányzóságok területén az ügynök e hírek szerint terjesztői Kossuth „megbízottai, nagyrészt volt lengyel légionisták, akik azelőtt Konsztantyin nagyherceg parancsnoksága alatt szolgáltak”. Ugyanez a jelentés elmondja, hogyan hatolnak be e személyek a nyugati kormányzóságokba: „marhahajcsárnak álcázva magukat, mint akik Szamborszok, Sztrijoszok hegyes vidékeiről érkeznek Moldvába, s ahol aztán keresztényeknek vagy zsidóknak tetteve magukat postakocsiba ülnek. . . hamis híreket terjesztenek az utasok között, aztán elkerülve a nagyobb és kisebb városokat, ahol katonaság vagy bármilyen rendőrség van, . . . fogatot bérelnek . . . és különböző irányban mennek tovább.”¹⁴⁷

A lakosság szélesebb köreinek a magyar forradalommal kapcsolatos hangulatát tükrözte Oroszország haladó értelmisége is. Igaz, hogy nehezebben tudta nézeteit kifejezésre juttatni, mint a III. ügyosztály nézeteit kifejező irodalmárok.

Pjotr Csaadajev, akit 1836-os Filozófiai levelei megjelenése után a hatóságok őrültként nyilvánítottak, 1848-ban egy proklamáció-tervezetet készített a parasztokhoz, amelyben e szavakkal fordul hozzájuk: „Eljutott-e hozzátok a hír a távoli vidékekről, hogy távoli sorstestvéreitek egy emberként keltek fel uralkodóik ellen!”¹⁴⁸ A. Sz. Homjakovhoz írott levelében, melyben elküldi egy ismeretlen szerző feljegyzését az 1848-as forradalomról, nyíltan gúnyolva a magyarországi intervenciót helyeslő ismert szlavofil gondolkodó Homjakovot, Csaadajev ironikusan írja: „Én is megvetem, nála nem kevésbé (a küldött feljegyzés szerzőjéről van szó -- V. S. J.), ami az ún. Európában történik. Csak egyben nem tudok vele egyetérteni, mégpedig abban, hogy nem kell nekünk Európával törődnünk. . . Nem tudom, a levél írója, hogy nem vette észre, ha nem törődnénk Európával, akkor nem lennénk ott Magyarországon, akkor nem zabolázták volna meg a felkelést, s Magyarország nem heverne az orosz cár lábai előtt, a nemes lelkű bán pedig¹⁴⁹ most nagyon kellemetlen helyzetben lenne. . . Abban tökéletesen egyetérték az Ön mélyen tisztelt barátjával, hogy Európa irigyel bennünket, és meg vagyok róla győződve, ha jobban ismerne minket, és látná, milyen jól élünk mi itthon, még jobban irigyelne.”¹⁵⁰

A kiemelkedő orosz tudós, P. Szemjonov-Tjan-Sanszkij visszaemlékezé-

¹⁴⁵ ОГА, фонд 2, оп. 2, ед. хр. 219.

¹⁴⁶ А. Нифонтов: і. т. 305.

¹⁴⁷ ОГА, фонд 2, оп. 2, ед. хр. 219.

¹⁴⁸ Литературное наследство, т. 22—24, М., 1935, 680.

¹⁴⁹ Itt Jelacsiéról van szó.

¹⁵⁰ П. Я. Чаадаев: Сочинения и письма. М., 1918, 289—290. Meg kell jegyeznünk, hogy Csaadajev műveinek a szerkesztője, M. Gersenzon liberális történész nem értette meg a levél gúnyos hangvételét. Úgy értelmezte az írást, hogy Csaadajev 1849-ben már megbékült az önkényuralommal. Ennek ellentmond az 1848-ban publikált proklamáció. A kérdés helyes megvilágítása. Ф. И. Берелевич: П. Я. Чаадаев и революция 1848 года, «Ученые записки МГУ», т. 61, М., 1940, 60.

seiben az orosz haladó értelmiség hangulatát ábrázolva a külföldi, köztük a magyarországi forradalmi eseményekkel kapcsolatban kifejti, hogy „... az a mozgalom, amely a 40-es évek végén ment végbe egész Európában, visszhangra és együtttérzésre talált nemcsak a fővárosi pétervári, de a moszkvai értelmiség körében is”. A továbbiakban megjegyzi, hogy a fővárosi ifjúság hangulata „nagyon határozott kifejezést nyert a következő verssorokban”:

Felkelt Magyarország, a szláv népek. . .
Minden életrekelt, . . . előrement,
Feszült figyelemmel hallgattuk
A szent harc távoli zaját,¹⁵¹

Azonban az emlékiró hibásan tulajdonította ezt a verset a liberális-szlavofil I. Akszakov írásának. Ennek szerzője a később ismert narodnyik, Pjotr Lavrov, és a vers valamivel később, 1855-ben íródott.¹⁵²

Ismeretes, hogy a Petrasevszkij-kör tagjai is nagy érdeklődéssel viseltettek az 1848-as nyugat-európai forradalmak iránt, de a tőlük elkobzott iratok, a vizsgálatok a bírósági tárgyalás iratai nem tartalmazzák a magyar forradalomra vonatkozó anyagot.

Határozott érdeklődésre tarthatnak számot egyik eredeti gondolkodójuk, M. A. Mombelli elmékedései Ausztriáról, az osztrák despotizmusról. Mombellit a petrasevisták között kiemelkedő hely illeti meg, ő volt a csoport egyik legradikálisabb alakja. Előre látta Oroszország és Ausztria szövetségének lehetőségét a despotizmus megőrzéséért folytatott harcban Európában. „Ha Oroszország és Ausztria győzedelmeskedik — írta —, akkor az abszolút despotizmus elárasztja egész Európát, elnyeli egész Európát, és akkor az emberiség szenvedései talán újabb száz évre meghosszabbítódnak.”¹⁵³

A Petrasevszkij-kör egy másik ismert tagja D. D. Asharumov visszaemlékezéseiben elmondja, milyen benyomást gyakoroltak rá, a Péter-Pál erőd magánzárkájának foglyára az őr szavai, aki közölte vele, hogy „... lázonganak a magyarok, megyünk őket lecsillapítani”. Ezt a hírt Asharumov mint fontos újdonságot fogadta, „amely az egyhangú börtönéletben a frissítő elmékedés eleven tárgyává vált” számára. Rövid idő múlva azonban, augusztusban ágyútűz dördült, és a foglyot a magyarok feletti győzelem híre „sebezte meg”.¹⁵⁴

Jelentős érdeklődésre tarthatnak számot a fiatal Csernisevszkij megnyilatkozásai. Az 1848. év fontos állomás forradalmi demokrata nézeteinek alakulásában. Az 1848-as forradalom, amely hullámként végigsöpört majd egész Európán, rendkívüli szerepet játszott Csernisevszkij forradalmi demokrata világnézete és köztársasági meggyőződése érlelődésében. Figyelmét nem kerülhette el a magyar forradalom sem, amely ellen az intervenciót három nappal a petrasevisták letartóztatása után jelentették be.

Csernisevszkij első erre vonatkozó feljegyzése 1849. május 19-éről, vagyis I. Miklósnak az intervenció megkezdését közhírré tevő manifesztuma

¹⁵¹ П. П. Семенов — Тянь-Шанский: Мемуары, Петроград, 1917, стр. 200.

¹⁵² A verset egész terjedelmében közli, „Válasz a manifesztumra” címmel a «Вольная русская поэзия второй половины XIX века» c. kötet. Ленинград, 1959, 619—626.

¹⁵³ «Петрашевецъ», т. III, М.—Л., 1928, стр. 75.

¹⁵⁴ Д. Д. Ашхарумов: Из моих воспоминаний (1849—1851), Спб., 1905, 48—49, 62.

utánról származik. Ez a feljegyzés N. I. Szreznjevskij professzorral folytatott beszélgetéséről szól, amelynek során Csernisevskij védelmezte Kossuth tevékenységéről alkotott nézeteit.

A későbbi akadémikus, ismert szlavista Izmail Ivanovics Szreznjevskij (1812 – 1880) 1846 óta a pétervári egyetemen dolgozott és a szlavisztika professzora volt. Csernisevskij rokonaihoz írott leveleiben, naplójában mindig nagy tisztelettel beszélt Szreznjevskijről, aki pártfogolta a tehetséges diákot. Az ő vezetésével írta meg Csernisevskij első tudományos munkáját az Ipatyij-féle krónikáról, mely a tudományos akadémia közlönyében jelent meg. Rendkívül figyelemre méltó, hogy ezzel az emberrel, akiről a fiatal diák azt írta, hogy „egyike a legnagyobb embereknek, akiket csak ismerek”,¹⁵⁵ vitába szállt, amikor a politikai elvekre került sor. Természetesen Szreznjevskij nagyobb tapasztalattal rendelkezett, mint 21 éves tanítványa. El kell itt mondanunk azt is, hogy még 1839–42-ben Szerznjevskij utazást tett a szláv vidéken, járt az akkor Magyarországhoz tartozó Szlovákiában és Kárpátalján is.¹⁵⁶ Ítéleteire azonban, melyekkel Csernisevskij vitatkozott, rányomta bélyegét az a körülmény, hogy Szreznjevskij közel állt a szlavofilekhez; 1848–49-ben ő volt a „Szovremennyik” cenzora. Meg kell jegyeznünk azt is, hogy Szreznjevskij levelezett a szlovák nemzeti mozgalom vezetőjével, a magyar forradalom ellen fellépő L. Štúrral, s tőle kaphatott néhány egyoldalú információt a magyar nép harcának jellegéről.¹⁵⁷

Mint Csernisevskij naplójából kiderül, vitája a professzorral egy harmadik személy jelenlétében folyt, és Szreznjevskij hozta szóba Kossuthot. „Kossuth – mondta Szreznjevskij – minden tekintetben renegát, s Magyarország pusztulását akarta.” „Én viszont védtem őt – írja magáról Csernisevskij –, amennyire az illem engedte, sőt talán még jobban is.”¹⁵⁸

Nehéz lenne megítélni, mit értett Szreznjevskij azon, hogy Kossuth renegát. Amikor azt kívánta, hogy a magyar forradalom bukjon el, Szreznjevskijből a cenzor, a cári önkényuralom védelmezője beszélhetett. Nincs azonban kizárva, hogy a magyar forradalom vereségét a Magyarországon élő szláv népek helyzetének megjavulásához szükséges előfeltételnek tekintette.

Mindenesetre annak ellenére, hogy Csernisevskij hevesen védelmezte meggyőződését, tanár és diák békésen váltak el, sőt, Csernisevskij szavai szerint Szreznjevskij „bizonyos szívéllyességgel” búcsúzott el tőle.¹⁵⁹

És az a tény, hogy e beszélgetés után is, amikor pedig Szreznjevskij, mint Magyarországon megfordult ember valószínűleg meggyőző érveket hozhatott fel véleménye mellett, Csernisevskij megingathatatlan maradt meggyőződéseiben, mutatja, hogy nézetei a magyar szabadságharcnak az európai forradalomban betöltött szerepéről és jelentőségéről szilárdak, tartósak voltak.

A további események pedig még jobban megerősítették ezt a meggyőződését. 1849. július 11-i feljegyzésében így jellemezte a saját politikai nézeteit: „a) elméletileg vörös köztársasági és szocialista. . .; b) gyakorlatilag: a

¹⁵⁵ Н. Г. Чернышевский: Полное собрание сочинений, т. XIV, 148.

¹⁵⁶ Lásd: Путевые записки И. И. Срезневского, Спб., 1895.

¹⁵⁷ Lásd: Н. А. Кондрашов: Словацкие материалы в архиве И. И. Срезневского. «Филологические науки». Научные доклады высшей школы, 1959, № 4, 166; «Из писем Людвига Штура к И. Срезневскому. Публикация П. Богатырёва. «Славяне», 1944, № 4, 20–23.

¹⁵⁸ Н. Г. Чернышевский: Полное собрание сочинений, т. 1, 110.

¹⁵⁹ Уо.

magyarok barátja vagyok, s az oroszok vereségét kívánom, s ezért sok mindent hajlandó vagyok feláldozni.”¹⁶⁰

Az utolsó mondatból különösen világosan látszik Csernisevszkij álláspontja a magyarországi eseményekről. Hogy a vereséget kívánta, hogy kész volt sokat áldozni a forradalom ügyének győzelméért, mindez Csernisevszkij-nél ugyanazon forrásokból eredt, mint amelyek az egyszerű, a népből jött katonákat az intervenció elleni tiltakozásra készítették, dezertálásra, s fegyverrel a kézben a forradalmi erőkhöz való átállásra. Csernisevszkij népközelsége, az, hogy Pétervárott érintkezett egyszerű paraszttal, sorkatonákkal, megerősítették benne azt a meggyőződését, hogy a cári hadsereg veresége Magyarországon megkönnyítené a gyűlölt önkényuralom megdöntését.

Mikor megtudta a hírt a magyar sereg világoosi fegyverletételéről, megdöbbsent. Erős felindultságát, a remény és csalódás váratlan változását jól tükrözi 1849. augusztus 7-i naplójegyzete: „A magyarok feletti győzelem elszomorító. Először elhittem, kicsit később nem hittem, most már inkább hiszem, mint nem, hogy Görgey tulajdonképpen letette a fegyvert. Meg kell tudni a részleteket, hogyan, miért, mit jelent ez.”¹⁶¹ Csernisevszkij a későbbiekben is nemegyszer emlegette az 1849-es intervenciót. A pétervári egyetem elvégzése után Csernisevszkij a szaratovi gimnáziumban tanított, és mint egyik itteni tanártársa, Je. A. Belov emlékezik, itt is vitába keveredett a magyar forradalom, illetve a cári intervenció megítélése kapcsán. Csernisevszkij kitarzott amellett, hogy „a magyar. . . hadjárat csak kárt okozott, mind nekünk, mind a szlávoknak”. A vitázó partnerek viszont úgy ítélték meg, hogy a katasztrófát a magyarok okozták, akik le akarták igazni a szlávokat. Csernisevszkij hangsúlyozta, hogy ő nem védelmezi „a magyarok hatalomravágyó politikáját”, de ő úgy tartja, hogy a szlávoknak jobb lett volna előrelátást tanúsítani és „egyesülni a magyarokkal”.¹⁶²

Az 50-es évek végén, a 60-as évek elején a „Szovremennyik”-ben megjelenő cikkeiben Csernisevszkij nemegyszer visszatért az 1848–49-es magyarországi forradalomra. Természetesen ezekben a cikkekben a cenzúrára való tekintettel nem fejezhette ki olyan nyíltan gondolatait, mint naplójában. De ez időre már megismerkedett a magyar forradalomról szóló néhány, a forradalomban részt vevők által írt munkával. Így pl. a „Szovremennyik” 1860. évi 12. számának „Politika” rovatában közölt szemléjében Csernisevszkij utal a magyar forradalom egyik résztvevőjének, az emigráns Irányi Dánielnek 1859–60-ban Párizsban megjelent „A magyarországi forradalom politikai története” című kétkötetes könyvére.¹⁶³ Említ egy németül kiadott „Szerb mozgalom Délmagyarországon” című anonim könyvet is, amely a magyar forradalom ellen fellépő délszlávok álláspontját védte.¹⁶⁴ Csernisevszkij az 1848–49-es magyar forradalom időszakának nemzetiségi ellentéteit vizsgálva veszi számba e két könyvet. Az orosz forradalmi demokrata szerint „az összes nem magyar nemzetiségek, különösen a szerbek és horvátok ellenségeskedése a magyarok-

¹⁶⁰ Uo. 277.

¹⁶¹ Uo.

¹⁶² Воспоминания Е. А. Белова о Чернышевском. Публикация Е. А. Сушицкого. «Известия Нижне-Волжского института краеведения им. Горького», Саратов, 1931, 143–144.

¹⁶³ A könyv a francia Chassin társszerzőségével jelent meg. Irányi D.—Chassin Ch. L.: Histoire politique de la révolution de Hongrie. I—II. Paris, 1859—1860.

¹⁶⁴ Ez a könyv 1851-ben jelent meg Berlinben. Die serbische Bewegung in Südnagarn. Berlin 1851.

kal volt a gyökeres oka az Osztrák Birodalom győzelmének 1849-ben”.¹⁶⁵

A nagy orosz forradalmi demokrata polemizált azokkal, akik „szláv vérünkre való tekintettel. . . kizárólag a magyarokat okolják, s a szlávokat igazolják”.¹⁶⁶ Véleménye szerint 1848–49-ben egyik félnek sem volt igaza: „Az eredmény azt mutatta — írja —, hogy 1848-ban egymás között való viszonyukban igen okatlanul jártak el — olyan okatlanul, hogy alig lehet eldönteni, melyik fél volt az okatlanabb.”¹⁶⁷

„Nemzetiségi tapintatlanság” c., 1861-ben írt cikkében Csernisevszkij elítélte az „oszd meg és uralkodj” politikát, melyet a Habsburgok folytattak a forradalom időszakában, és megjegyezte, hogy azok, akik engedtek a Metternich-féle provokációknak, nem nyertek ezzel semmit. „A Metternich-féle szisztéma a magyarokat a horvátok ellen fordította, a szerbeket és horvátokat meg a magyarok ellen. Melyik nemzetiségnek lett haszna belőle, hogy engedett Metternich taktikájának? Sokat nyertek-e vajon a horvátok és az ausztriai szerbek azzal, hogy a magyarokkal szemben az osztrákokat védelmezték.”¹⁶⁸

Az 50-es évek végén, 60-as évek elején írott cikkeiben Csernisevszkij nagyra értékelte a magyar forradalom társadalmi és gazdasági téren elért eredményeit. Hangsúlyozta, hogy Magyarország 1848–49-ben nemcsak a függetlenséget szerezte meg, de elérte a szabadságot és demokratikus rendszert is. Csernisevszkij rámutatott, hogy az a politikai rend, mely Magyarországon az 1848-as márciusi törvényhozás eredményeként jött létre „az addig uralkodó arisztokratikus elemek helyett a demokratikus elem túlsúlyát biztosította és a legmesszebb menő szabadság alapján állott”.¹⁶⁹

Csernisevszkij a márciusi forradalmat a magyar társadalmi, gazdasági viszonyokban gyökeres változást hozónak tekintette, s legfontosabb vívmányának azt tartotta, hogy „megszüntette a jobbagyságot, szinte váltság nélkül”.¹⁷⁰ Nagyrabecsülte Kossuth tevékenységét, „Magyarország néptribunjá”-nak nevezte őt.¹⁷¹ Egy 1859-es szemle-cikkében vitázva azzal az állítással, mely mintegy feledve a forradalmat, a magyar nép hangulatát békésnek nevezi, Csernisevszkij megjegyzi, hogy „olyan tényeket, mint az 1848-as felkelés, az osztrákok felett aratott dicső győzelmek s a forradalom leverését követő dühödő vérengzés — ilyen tényeket nemhogy tíz, de ötven év alatt sem felejt el a nép”.¹⁷²

Természetesen itt-ott érződik, hogy Csernisevszkij véleménye alátámasztására nem rendelkezett elég széles körű és teljesen hiteles anyaggal; a fő, ami áthatja ezen eseményekről írott sorait — az együttérzés, melyet a magyar nép európai jelentőségű harca iránt érzett.

Csernisevszkijnek a magyar forradalomról vallott álláspontját osztották elvbarátai és harcostársai A. N. Dobroljubov, N. A. Nyekraszov, N. V. Selgunov, M. L. Mihajlov is. Dobroljubov 1861-ben a „Szovremennyik”-ben közölt cikkében ugyanazoknak a gondolatoknak adott hangot a magyar nép nemzeti felszabadító harcával kapcsolatosan, mint Csernisevszkij.¹⁷³ Mint Dobroljubov

¹⁶⁵ Csernisevszkij a magyarokról. Вр. 1951. 83.

¹⁶⁶ Уо. 83.

¹⁶⁷ Уо. 84.

¹⁶⁸ Н. Г. Чернышевский: i. m. VII. 779.

¹⁶⁹ Csernisevszkij a magyarokról. 7.

¹⁷⁰ Уо. 85. 1.

¹⁷¹ Н. Г. Чернышевский: i. m. VI. 320.

¹⁷² Уо.

¹⁷³ Н. А. Добролюбов: Собрание сочинений в девяти томах, т. 7, М., 218—223.

és Nyekraszov levelezéséből kitetszik, Dobroljubov külön cikket készült írni a magyar forradalomról, és felajánlotta közlésre a „Szovremennyik”-nek. Nyekraszov helyeselte ezt a gondolatot, és 1861. január 1-i levelében azt írta vissza: „Valamennyi cikket, amit Ön ajánlott, megfelelőnek találtuk Csernisevskijjel . . . Az 1848-as Magyarországról szóló is jó lenne.”¹⁷⁴

Élesen elítélte az 1849-es cári intervenciót a neves orosz forradalmár N. V. Selgunov, „Az ifjú nemzedékhez” című ismert proklamáció egyik szerzője is. A 60-as évek elején Mihajlovval közösen írt „Üdvözet az orosz katonáknak jóakaróiktól” c. kiáltványukban az áll, hogy az 1848–49-es felszabadító háborúban a magyar nép „szent ügy” mellett állt, míg a cári csapatok „átkozott ügyért” harcoltak, mert „rablókként jöttünk idegen földre rabolni és fosztogatni, hogy isten szabad népét rabságra adjuk”. A magyar forradalom okát a kiáltvány szerzői abban látják, hogy a magyaroknak nem tetszett a német elnyomás. „Nem is tetszhetett az nekik, hisz nincs olyan ember, aki szívesen vállalná a rabságot. A magyarok meg akartak szabadulni a németektől és sikerült is volna, ha mi nem avatkozunk bele. . . És a cár elküldött benneteket, Ti pedig nem is tudtátok, mit cselekesztek, mikor elmentetek, hogy elpusztítsátok, legyilkoljátok azt a népet, melynek egyetlen vétke volt: nem akarta túrni a rabigát.”¹⁷⁵

A proklamáció másik szerzőjének, a neves forradalmár költő és publicista M. L. Mihajlovnak, Csernisevskij egyik legközelebbi harcostársának a magyar forradalommal kapcsolatos állásfoglalása hangot kapott költészetében is. 1859-ben közölte a „Szovremennyik”-ben az osztrák haladó költő, Moritz Hartman „Fehér fátyol” című versének fordítását, amelyben a költő a magyar hazafiak hősiességét énekelte meg elnyomóik ellen folytatott harcukban. Ez a vers Mihajlov fordításában később kéziratos másolatokban terjedt, illegális kiadványokban jelent meg, és egészen az 1905-ös forradalomig egyike volt a legnépszerűbb műveknek az orosz forradalmárok között.¹⁷⁶

Megismerkedvén Petőfi Sándor költészetével, M. Mihajlov lett a nagy magyar forradalmár költő első fordítója és népszerűsítője Oroszországban. Jellemző, hogy a börtönbe vetett M. Mihajlov barátainak arra a szándékára válaszolva, hogy kötetet készülnek kiadni műveiből, levelében nyugtalankodik, vajjon a cenzura nem vágja-e ki a „Fehér fátyolt” és ugyanitt rendelkezik arról is, hogy vegyék be a kötetbe a Petőfi-verseket.¹⁷⁷

Az orosz forradalmi demokratáknak a magyar forradalomról és a cári intervencióról vallott nézetei szervesen kapcsolódtak egybe egész felfogásrendszerükkel, amelytől idegen a nacionalizmus és sovinizmus minden megnyilvánulása, idegen a hódítások és az agresszió igazolása. Ezek a nézetek az orosz forradalmi demokraták mély humanizmusából, minden nép — akár kicsi, akár nagy — szabadságtörekvéseinek tiszteletéből, a cári önkényuralom, a despotizmus minden megjelenésének mély gyűlöletéből fakadtak, és abból a mély meggyőződésükből, hogy Oroszország népeinek felszabadulása szorosan összefügg más népek felszabadulásával.

Az orosz értelmiség sok jelentős kortárs képviselője reagált a magyarországi forradalmi eseményekre és a cárizmus intervenciójára. A magyar nép

¹⁷⁴ H. A. Некрасов: Собрание сочинений и писем, т. X, 438.

¹⁷⁵ H. В. Шелгунов, Л. П. Шелгунова, М. Л. Михайлов: Воспоминания, т. 1, М., 1967, 328–329.

¹⁷⁶ H. В. Шелгунов: i. m. 838.

¹⁷⁷ «Вольная русская поэзия», 433.

hősi harcával együttérzők és a Miklós tettét megbélyegzők közös kórusában elmerülnek az értelmiség egyes reakciós képviselőinek, a III. ügyosztály Bulgárin és Grecs-típusú besúgóinak és ügynökeinek hangjai, akik helyeselték a cárizmus magyarországi politikáját. Az orosz értelmiség javának álláspontja az 1848-49-es magyar forradalomról, az orosz forradalmi demokraták állásfoglalása a múlt dicső forradalmi hagyományait folytató orosz progresszív erők öröksége lett.

1882-ben a forradalmi narodnyikok a magyar munkássajtóban megjelent külön nyilatkozatukban elítélték a cárizmus 1849. évi intervencióját.¹⁷⁸

A XIX. század végén az oroszországi felszabadító harc élére álló munkásosztály méltó folytatója lett az orosz forradalmi demokraták progresszív hagyományainak. A moszkvai „Munkásszövetség” 1896. március 6-i röplapja elítélte az 1849-es intervenciót, amikor a cári kormány „a hóhér” szerepében lépett fel, és „csapatait a szabadságukért felkelt magyarok ellen küldte”.¹⁷⁹

Makszim Gorkij 1907-ben Magyarországon publikált cikkében rámutatott, hogy „Miklós cárnak Magyarország szabadságharcába 1849-ben történt beavatkozásáról Oroszország valamennyi becsületese és értelmes fiának ugyanaz a véleménye, ami az enyém: magától értetődik, hogy I. Miklós beavatkozása Magyarország szabadságharcába gyalázatos tett.”¹⁸⁰

G. V. Plehanov Csernisevszkijről írott munkáiban helyeslően szól Csernisevszkijnek a magyar forradalommal kapcsolatos állásfoglalásáról, és ő is elítéli az 1849-es cári intervenciót.¹⁸¹

V. I. Lenin is mintegy összegezve Oroszország legjobb gondolkodóinak eszméit, folytatva és továbbfejlesztve örökségüket, magasra értékelte az 1848-49-es magyar forradalmat és megbélyegezte a szégyenletes cári intervenciót.

Lenin, Marx és Engels nyomán, akiknek a magyar forradalomról szóló írásait ismerte, az európai demokrácia érdekeinek szemszögéből nézve nagyra értékelte a magyar nép 1848-49-es forradalmi harcát.

V. I. Lenin, mint igazi orosz hazafi és internacionalista a leghatározottabban igyekezett az orosz cárizmus büntetéseitől elhatárolni magát és elítélni azokat. Az „Iszakra” első számában V. I. Lenin megállapította; „A cári kormány nemcsak hogy rabságban tartja népünket, — leigáztat vele más népeket, amelyek felkeltek saját rabságuk ellen (mint ahogy 1849-ben történt, amikor az orosz csapatok elnyomták a magyarországi forradalmat)”¹⁸² „A nagyoroszk nemzet büszkeségéről” című cikkében az intervenciót az orosz szolgai múlt azon eseményeihez sorolta, amelyeket minden igazi orosz hazafinak gyűlölnie kell. „Minket áthat a nemzeti büszkeség érzése, és éppen ezért *különösen* gyűlöljük *saját* rabszolga múltunkat (amikor a nemesi földesurak azért vitték háborúba a muzsikot, hogy vérbefojtsák Magyarország, Lengyelország, Perzsia, Kína szabadságát).”¹⁸³

1918-ban a polgárháború és Szovjet-Oroszország elleni imperialista intervenció idején, Lenin párhuzamot vont a cári önkényuralom és az antant-hatalmak politikája között, amelyek „odáig süllyedtek, hogy ugyanazt a szere-

¹⁷⁸ Népszava, 1882, 3. sz.

¹⁷⁹ Рабочее движение в России в XIX веке, т. IV, ч. 1, М., 1962, 340.

¹⁸⁰ *Lengyel Főszef*: Gorkij ismeretlen írása Miklós cárról a magyar sajtóban. Filológiai Közlöny, 1959, 1. sz. 262—263.

¹⁸¹ Г. В. Плеханов: Сочинения, т. V, 86.

¹⁸² V. I. Lenin. Összes Művei. Вр. 1964, 4. 356.

¹⁸³ V. I. Lenin Művei. 21. 95.

Bil'a

pet töltik be, amelyet az orosz seregek I. Miklós idején betöltöttek . . . amikor I. Miklós az orosz seregeket arra kényszerítette, hogy elfojtsák a magyar forradalmat”¹⁸⁴

A vizsgált adatok nyilvánvalóan mutatják, hogy 1848-ban Oroszországban a társadalmi csoportosulások határozottan differenciálódtak, és ennek az 1848—49-es magyar forradalomhoz való viszony is meghatározója volt.

Egyik oldalon a hivatalos Oroszországot látjuk, élén I. Miklóssal, aki csapatait a magyar forradalom elfojtására küldte, a másik oldalon — a forradalmi demokraták, a néptömegek Oroszországa, akik határozottan tiltakoztak az intervenció ellen s együttéreztek a magyar nép forradalmi harcával. Az orosz szabadságmozgalmak következő nemzedékei teljes mértékben osztották e nézeteket, s az 1848—49-es magyar polgári forradalmat mindig úgy tekintették, mint az európai szabadságmozgalom fényes lapját, s elítélték a cárizmust a forradalom leveréséért.

Я. Варади-Штернберг:

Русское общество и революция 1848—1849 гг. в Венгрии

(Резюме)

В начале статьи, опирающейся на обширную документацию, даётся краткий исторический обзор, в которой учтены результаты дореволюционной русской, советской, а также венгерской историографии.

Цель статьи показать настроения в царской армии и отношение широких кругов населения страны к венгерской революции и интервенции царизма. (Автор не ставит перед собою задачу раскрыть позицию русской революционной эмиграции.)

Отклики на события в Венгрии в 1848—1849 гг. автор рассматривает в следующем порядке:

1. до издания царского манифеста, объявившего об интервенции;
2. с начала интервенции до поражения венгерской революции;
3. после 1-го августа 1849 года.

До начала вооруженной интервенции общественность России не проявляла особого интереса к событиям в Венгрии. В газетах сравнительно мало писали о Венгрии, хотя в народе уже носились определенные слухи.

Приведены высказывания отдельных представителей правящих кругов в осуждением революции, анализируется настроение в армии и показано сочувствие многих офицеров и солдат к венгерской революции. Показаны проявления этого сочувствия, вплоть до таких как дезертирство и переход на сторону революционной армии.

Автор указывает, что в вопросе о революции в Венгрии и интервенции царизма проявлялась резкая дифференция общественного мнения России. С одной стороны в официальной печати появился поток контрреволюционных и урапатриотических статей, прославлявших интервенцию. Славянофилы, хотя в ряде вопросов не соглашались с правительством, но интервенцию одобряли. В этом проявился их страх перед революцией, на такую позицию оказало влияние также их личные связи с руководителями славянских национальных движений в Венгрии, выступавших против революции. В дальнейшем, после поражения венгерской революции, когда они убедились, что положение славянских народов не улучшилось, их мнение об интервенции изменилось.

Широкие круги населения страны, студенты и передовая интеллигенция сочувствовали революции и осуждали интервенцию царизма. Автор уделяет значительное внимание настроениям в западных губерниях, где из-за близости Венгрии, а также потому, что социальные противоречия здесь переплетались с национальным гнётом украинского, белорусского, литовского и других народов, было особенно не спокойно.

¹⁸⁴ V. I. Lenin Művei. 28. 369.

Приведены донесения представителей местных властей о распространении прокламаций, листовок, а также слухов и стихов о возможном вторжении Бема.

Рассмотрены взгляды на революцию и интервенцию петрашевцев и особенное внимание уделяется анализу высказываний Н. Г. Чернышевского. Автор показывает, что революционные события 1848—1849 гг. оказали большое влияние на окончательное формирование революционного мировоззрения великого русского революционного демократа. Приведенные и проанализированные высказывания Чернышевского 50-х — начала 60-х годов свидетельствуют о прочном его интересе к этому сюжету. Взгляды Чернышевского, а также Добролюбова, Некрасова, Шельгунова, Михайлова о революции в Венгрии, по мнению автора, были обусловлены их революционно-демократическими воззрениями, вытекающим из них сочувствием к национально-освободительной борьбе других народов.

Автор показывает, что позицию русских революционных демократов в отношении к революции в Венгрии разделяли революционные народники и представители русского революционного движения конца XIX — начала XX века (Г. Плеханов, М. Горький и др.).

Продолжая и развивая эти традиции В. И. Ленин в ряде своих высказываний, которые приведены в статье, выражал сочувствие к революции 1848—1849 гг. в Венгрии и резко осуждал интервенцию царизма.

J. Váradi-Sternberg:

La société russe et la révolution hongroise de 1848—49

(Résumé)

Utilisant un vaste matériel de source, l'introduction de l'essai donne un bref aperçu historiographique dans lequel il s'étend sur le rôle de l'appréciation de 1849 dans le développement des relations russo-hongroises durant le dualisme tant pour ce qui concerne la ligne de conduite du parti du gouvernement, que celle de l'opposition — et présente ensuite les résultats de l'historiographie russe, soviétique et hongroise de ce domaine.

Le but de l'essai est de présenter la réaction des forces intérieures de la société russe et de l'armée à la révolution hongroise et à l'intervention. (Il ne traite pas cependant de la prise de position, à ce sujet, de l'émigration russe.)

L'écho des événements de 1848/49 est étudié par l'auteur durant les périodes suivantes:

1. Jusqu'à la publication du manifeste du tzar (26 avril 1849), annonçant l'intervention.
2. De la publication du manifeste jusqu' à la fin de l'intervention.
3. à la suite du 1er août 1849.

Jusqu' à l'annonce de l'intervention, l'opinion publique russe s'est montré peu intéressée aux événements hongrois, les journaux n'ont presque pas publié d'informations dessus, des divulgations obscures n'ont percé qu' au cours des mouvements de paysan ukrainiens.

Il expose l'opinion défavorable à la révolution des cercles dirigeants et présente ensuite de façon détaillée la prise de position des participants de l'intervention, des soldats, des officiers ainsi que leur solidarité avec les défenseurs nationaux hongrois. Il publie des renseignements sur les dissidences et les mesures servant à les empêcher et à les repousser.

En relation avec l'appréciation de l'intervention il signale la différenciation des forces de la société russe:

1. La presse officielle publie un nombre fort considérable d'articles chauvinistes et contre-révolutionnaires, faisant des éloges à l'intervention.

2. Les slavophiles, dans leur peur de la révolution, ont soutenu le gouvernement, en partie à cause de leur attention pour les peuples slaves de la Hongrie et à cause de leur relations avec les dirigeants slaves. (Cependant ils étaient du côté de l'opposition concernant d'autres questions.) Mais leur prise de position n'est pas entièrement unanime pour ce problème. Après la répression de la révolution — voyant que la situation des slaves, vivant en Hongrie, ne s'est pas améliorée au cours du règne autrichien — leur opinion sur l'intervention s'est transformé.

3. Les intellectuels progressistes et la jeunesse de la capitale ont jugé positivement les événements européens de 1848 et ont reconnu l'influence excitant de l'intervention à l'intérieur de l'année.

L'essai s'occupe de façon détaillée des points de vues des penseurs éminents du cercle de Petrachevski. En s'occupant des possibilités de l'alliement de la Russie et de l'Autriche, ils constatent que cela conduit directement à l'emparement du despotisme absolu en Europe.

4. La prise de position des grandes masses de la population condamne l'intervention. Les gouvernements de l'ouest exigent une attention particulière de ce point de vue à cause du voisinage avec la Hongrie et des différends y existants entre les nationalités. Les informations données au sujet de l'état des esprits rendent compte de la propagation des tracts, des divulgations et des poèmes improvisés, concernant la diversion prétendue de Bem.

L'essai analyse les manifestations de Tchernichevski, au sujet des événements de 1848/49, dans leur développement. Il constate que ceux-ci ont eu une grande influence sur la formation de se conviction républicaine. L'article présente ses écrits de 1849 concernant l'intervention. Plus tard, dans ses constatations des années 1850, dans lesquelles il étudie la question des nationalités, il reconnaît que l'absence d'une solution de la question des nationalités a été une des causes de la chute de la révolution.

Les vues des démocrates-révolutionnaires russes (Dobroljoubov, Nyekrasov, Chelgunov et Mikhailov) sur la révolution hongroise se rattachent étroitement à l'ensemble de leur opinion sur le nationalisme et le chauvinisme, en même temps ils jugeaient important les résultats et les conquêtes de 1848. Pour le prouver, l'auteur s'étend sur un article, datant de 1861, de Dobroljoubov et sur la poésie de M. I. Mikhailov (premier traducteur de Petöfi).

Il cite plusieurs jugements contemporains en analysant les manifestations de la fin du siècle: les populistes révolutionnaires ont condamné l'intervention en 1882 et la Fédération des Travailleurs de Moscou en 1896, Gorki en 1907 se sont déclarés de la même manière.

Pour terminer, l'auteur cite Lenine qui a, au point de vue de la démocratie européenne, apprécié la révolution hongroise et condamné l'intervention, dans le premier numéro de l'Iskra (L'Étincelle).

Történettudomány — népszerűsítés — történelem- oktatás

A történelem iránti érdeklődés hazánkban hagyományosan élénk. Némi túlzással azt is mondhatnánk, hogy nálunk gyakran a filozófia is a történelem formájában jelentkezik, világnézeteket, eszméket, társadalmi és politikai célokat is a történelem nyelvén fogalmaztak meg. Az aktualitásokról nem egyszer úgy ütköztetünk véleményt, hogy a történelemről vitázunk. Az írók már a múlt század első fele óta előszeretettel úgy fejtették ki véleményüket jele-
nűkről, hogy azt történelmi dráma vagy regény formájába öltöztették. Ez — anélkül, hogy jelen referátumunk szükségképpen szűkre szabott keretei között okainak vizsgálatára vállalkozhatnánk, — mai irodalmunkban sem ismeretlen jelenség. S mivel így a történelem nemcsak mint napjaink története, de mint szemléleti kulcs is a jelen kor, mindennapi életünk izgató kérdéseinek megoldásához látszik segítséget nyújtani, nem véletlen, hogy a fiatalság történelmi érdeklődése is nagy. Talán ezt is jelzi, vagy éppen ez az egyik oka annak, ami az egyik nem régen Magyarországon is végzett nemzetközi (UNESCO keretekbe illeszkedő) felmérés során kiderült: az iskolai tanulóink kedvenc tárgyaik között előkelő helyen ma is a történelmet jelölik meg. Minél idősebb korosztályt vizsgáltak, annál inkább. De építhetjük ítéletünket a népszerű történelmi tárgyú munkák iránti rendkívüli érdeklődésre, „száraz” dokumentumkötetek gyors eltűnésére a könyvesboltokból, vagy könyvtári olvasottságának mértékére és számos hasonló jelenségre is.

A történelem iránti érdeklődés és „történelemben gondolkodás” a történettudományt évtizedek során mintegy hagyományos nemzeti tudományággá avatta. Ez ma is kifejezésre jut a történetkutatók nagy számában, a kutatási intézmények kiterjedt hálózatában; s hozzátehetjük: a történettudomány igen nagyarányú teljesítményeiben. Ez utóbbiak áttekintésére, összegezésére természetesen nem vállalkozhatunk, mert ez nemcsak önálló előadást, de egy erre a célra szánt önálló konferenciát igényelne. Meg kell azonban jegyezni, hogy aligha volt még korszaka a magyar történettudománynak, amikor évtizedünkhöz hasonlóan az őstörténettől egészen napjaink történetéig, minden korszakra kiterjedt kutatások, s nem egyszer élénk szakmai viták folytak. Rendkívül sok újat tudunk meg középkori történetünkről, s megteremtettük a két évtizede még hiányzó jelenkor történelmi kutatását. Új történettudományi ágazat bontakozott ki forradalmi mozgalmaink, munkásmozgalmunk kutatásából, s kialakulóban van a Közép- és Délkelet-Európa kutatás. Nagy lépéseket tettünk előre modern kori diplomáciatörténetünk gazdag dokumentumanyagának feltárásában, s a gazdaságtörténelmi kutatás felhasználása polgárjogot nyert a közgazdasági tervezésben. De még az illusztráció igényével sem sorolhatók fel a történetkutatás teljesítményei, melyeknek nagyvonalú össze-

gezése, a tíz kötetre tervezett összefoglalásban -- a történészek e nagy kollektív, s természetesen határidőket is elmosó vállalkozásaiban -- most készül mintegy összegezni az eddigi teljesítményeket, felpezsdítve elhanyagoltabb területek kutatását (különösen a társadalomtörténet és kultúrhistoria terén) és mintegy megjelölve a feladatokat, a jövő kutatási irányokat.

Mindezzel azonban csak utalni szeretnénk arra, hogy az intenzív történeti érdeklődéssel szemben, a mérleg másik serpenyőjében hazánkban korábban soha nem látott intenzitású történelemkutatás és publikálás helyezhető.

Ami a teljesítmények értékét, színvonalát, metodikai korszerűségét illeti, nyilván nem egy munka esetében van (vagy lenne) mit vitatni. (Bár az is igaz, hogy olyan horderejű új kutatási metodika van meghonosodóban, mint az összehasonlító módszer, szép új eredmények ígérkeznek a kvantifikáció alkalmazása révén is stb.)

Az igazi, s számunkra legfontosabb kérdés az, hogy vajon a szellemi kereslet és a tudományos kínálat találkoznak-e közéletünkben.

E kérdésre egyáltalán nem egyszerű a válasz. Egyrészt ugyanis magától értetődőnek tűnik a találkozás. A nagy, szerteágazó tudományos termés, ha késéssel és részlegesen is, de fokozatosan felszívódik az ország szellemi közéletének pórusain. Egyetemi kötelező olvasmányok és tankönyvek (hadd utaljunk csupán az egyetemi tankönyv legutóbbi megjelent és méltán akadémiai díjat nyert negyedik kötetére, az abszolutizmus és dualizmus 1848–1918 közötti évtizedeit Hanák Péter szerkesztésében és további tíz történész közreműködésével bemutató tankönyvre, kézikönyvre, ami kiválóan szintetizálja a legutóbbi hat évtized monografikus kutatási eredményeit), majd új történelemtanárok generációit nevelik, s természetesen átadják a korszerű történelemszemléletet, s vele együtt azt már a megjelenés számszerűségei miatt is látványlag elzárt ismeretanyagot is, amit akár 800 példányban kiadott, sok száz, vagy ezer oldal terjedelmű „száraz” monográfiák tártak fel. Az általános és középiskolai tankönyvekben ma sokkal közvetlenebb a kutatási eredmények kicsapódása, mint a múltban s úgy gondoljuk, nem lehet vitatni, hogy tömegtudatformáló hatásuk az írott történelem összes műfajai között a legnagyobb, hiszen az egész ország fiatalsága a legfogékonyabb 10–18 éves korban elsősorban ezeken keresztül szerzi meg történelmi ismereteit, ezek vannak hivatva kialakítani történelmi szemléletük alapjait. Ezért mondhatni nemzeti közérdek, hogy ezek az iskolai tankönyvek milyenek legyenek, mit és hogyan tartalmazzanak, milyen gyorsan és milyen módon vegyék át és alkalmazzák a tudomány eredményeit. Úgy gondoljuk, erről is érdemes lenne egy külön ülészakon beszélgetni.

Természetesen a tankönyvek korszerűsége mellett döntő kérdés, hogy az egész magyar ifjúságot tanító történelemtanári kar könyvből, vagy folyóiratokból, tanároknak készített kiadványokból, a továbbképzés különböző formái keretében és az önművelés útján mit ismer meg az új kutatási eredményekből. Ha korántsem lehetséges, hogy tömegesen lépést tartsanak a tudomány valamennyi új eredményével — s tudjuk, hogy ennek is igen sok és bonyolult oka van, mindenesetre jóval több és bonyolultabb, semmint egyszerűen bárki is summásan ítélezhetne elmarasztalva a tanárok nagy részét amiért nem, vagy nem eleget olvassák az új szakirodalmat —, arról is rendelkezünk tapasztalati adatokkal, hogy sok minden szívódik fel az előbb említett utakonmódokon történelemkutatás új eredményeiből a tanári köztudatba, s ezen keresztül a tanítás mindennapi gyakorlatába.

Egyszóval megismételhetjük: a tudományos kutatás mégoly szűk kör számára megfogalmazott eredményei is eljutnak bizonyos késéssel, részlegességgel és áttételekkel a széles közvéleményhez.

Eddig azonban csak a tudomány – oktatás – iskolai tanulás sőt ennek is csak az írásbeliség, szűkebben a tudományos és oktatási publikációkon keresztüli csatornáira utaltunk. Hadd tegyük tehát sietve hozzá, hogy a szellemi kereslet és tudományos kínálat találkozása korántsem csak ezeken az utakon valósul meg. Az elmúlt évtizedre visszatekintve – s bár a számvetést vándorgyűlésünk előttünk álló különböző vitatémái kapcsán nyilván jobban elvégezhetjük majd – a tudomány-népszerűsítés számos szép, hasznos teljesítményéről adhatunk máris számot. Több valódi könyvsikert hozhatunk fel példaként, mint például a vaskos dokumentumkötetek közül csak szinte véletlenszerűen egyet kiragadva: A Wilhelmstrasse és Magyarország. Vagy példaként említhetjük a Munkásmozgalomtörténeti lexikon a világon eddig úgy tűnik egyedülálló vállalkozását, amelynek megjelent 35 000 példányát mondhatni hónapok alatt szétkapkodták. Népszerű kismonográfia-sorozataink sikere is a történelmi érdeklődés mértékét látszik bizonyítani. Nem csupán a Kossuth Kiadó „Népszerű történelem” sorozatának számos kötetére gondolunk itt, Ormos Mária, S. Vincze Edit és mások kiemelkedő jó értelemben népszerű írásaira, de pl. az Akadémia Kiadó H. Balázs Éva szerkesztette sorozatára, amelyek a magyar történelem és szellemi élet nagyjait ismertetik meg az olvasók széles rétegeivel, vagy a Történelemtudomány-Történelemtanítás a Tankönyvkiadó gondozásában megindult sorozatára, amely a tudomány új eredményeit rövid, olvasmányos formában adja közre, elsősorban a tanárok számára, de minden esetben első kézből, a legszakavatottabb történészek tollából. Hivatkozhatunk itt nagyobb munkák folyóiratokban közzétett részleteire, vagy összegezésére, mint legutóbb Szűcs Jenőnek a Valóságban Dózsáról, vagy Lackó Miklósnak az Új Írás hasábjain az Új Szellemi Frontról megjelent munkáira, amelyek – többek között – jelzik, hogy kutató történészeink egyre gyakrabban, egyre publikusabb formákban szólnak közvetlenül, áttételek nélkül tízezres (vagy több tízezres) olvasótáborhoz. Ennél is szélesebb közönséghez szólnak történészek – s számuk ez esetben is szépen emelkedett – a napilapokon keresztül. Korábban e téren úgyszólván missziót teljesítő egy-egy történész, sokáig Pamlényi Ervin majdnem egyedül vállalkozott erre a feladatra. Ma már bontogatja szárnyait, rendszeressé válóban van egyfajta történész-publicisztikai műfaj. Erre jellemző, már méreteit tekintve is egyedülálló kísérlet a Népszava 52 cikkből álló sorozata, amely a magyar munkásmozgalom történetének egy évszázadát a kutató történészek íásaiban adta közre. A sorozat sikerére jellemző, hogy a Táncsics-Kiadó gazdagon illusztrált kötetben rövidesen az egész anyagot megjelenteti. Mindez azt mutatja, hogy most már nem csupán tájékoztató írások, könyvismertetések formájában van megszületőben a történelmi publicisztika, hanem abban a legjobb értelemben is, hogy a kutató-tudós kutatási eredményei alapján foglal állást egy-egy történelmi, s néha akár aktuális kérdésekben.

De legalább ennyire gyarapszik a nem hagyományos „tudományos” vagy publicisztikai műfajokon keresztül érvényesülő legjobb értelemben vett népszerűvelő tevékenység. Ma már örvendetesen gyakran történik meg, hogy az akár véletlenül is felnyitott rádióban avatott történész kutató beszél, vagy beszélget kutatási eredményeiről. Benda Kálmán, Ránki György, Hanák Péter és sokan mások megkísérelnek iskolát teremteni, megmutatják, hogyan

kell kialakítani és művelni ezt — bármennyire is furcsán hangzik ezt mondani, egy félévszázada életünk részévé vált technikai találmány esetében — az új „műfajt”. Az Iskolarádió történelmi műsorai pedig már évek óta, egyre szélesedő és változatosabb formában valóban nemcsak iskolai oktatási szempontból lényeges, hanem a történelemtudomány egy sajátos új kommunikációs műfaját teremtették meg. Egy-két éve azonban — s ez esetben a reagálás, az új műfajhoz való alkalmazkodás már sokkal gyorsabb — a televízió is kezd fórummá válni a történettudomány eredményeinek egyre többrétűbb közvetlen továbbítására.

A történelem iránt megnyilvánuló érdeklődés és ezen érdeklődés tudományos teljesítményekkel történő kielégítése tehát az előrehaladás számos biztató jelenségét mutatja.

Most mégsem azért gyűltünk össze, hogy megnyugtassuk magunkat a tudomány és a közönség kapcsolatának fejlődéséről. Annál kevésbé, mivel mindaz az eredmény, ami e téren felsorolható, bármennyire mutat is előrehaladást, mégis nagyon kevés, s méginkább a kutatók nagyon szűk körére igaz!

Ezzel szemben azonban igen súlyos és rendkívül általános negatív jelenségek mélyítik a szakadékot a történetkutatás tudományos eredményei és a történelem iránt érdeklődő közönség igényei között. A részletes kifejtés igénye nélkül említsük meg a legfőbb negatív vonásokat és áttitűdöket.

Tudományos életünkre változatlanul jellemző a műfaji egyoldalúság: a minél szélesebb körűen dokumentált, s minél nagyobb jegyzetapparátussal felszerelt, a fellelhető anyagok, feltárt források minél teljesebb közlésére alapozott, lehetőleg minél vaskosabb monográfiák írása és publikálása. (Ez részben az elmúlt két évtized „disszertációcentrikus” szemléletéből, de kis részben a sokszor bírált, terjedelem növelésre ösztönző szerzői honorárium rendszerből és egyéb hatásokból is következett.) Természetesen ennek a műfajnak is megvan a létjogosultsága, fontossága nem lebecsülhető. Az igények kielégítésére ez azonban önmagában közel nem elegendő. A közönséghez közvetlenül szóló műfajok, a történelmi esszé és pamflet ma is ritkaság. Az akár évtizedes anyagfeltárássra, kutatásra alapozott, de a nehézkes anyagtömeget már nem mozgató, arra csak alapozó olvasmányos, rövid terjedelmű népszerű írások, tanulmányok alig-alig készülnek. Az ötvenes évek elején szokásos volt egy-egy „súlyosabb” monográfiát rövid, „népszerű” kiadvánnyá hígítani és kiadni. Ezek csak ritkán sikerültek, de annak más, nagyon jól ismert okai voltak. Az elmúlt évtizedben viszont a népszerű műfajnak nem volt sok becsülete, az oly nagyhatású és jelentőségű iskolai tankönyvírást pedig nem is számították tudományos produkciónak, megjelenésüket a tudományos világ érdektelensége kísérte.

Még sokkal rosszabb azonban a helyzet az egyéb, „modern” műfajok esetében. Itt rendkívül erős sznobizmus, arisztokratizmus, konzervativizmus érvényesül. S ez nem csak abban nyilvánul meg, hogy tudományos „rangjára adó” kutató nem vállalkozik az ilyen „nem tudományos” feladatra, hanem abban is, hogy még bőven akadnak, akik megszólják, elítélik azokat, akik mikrofon vagy képernyő elé állnak, akik „leegyszerűsítő” újságcikkeket publikálnak, mert az ún. szakmai közvélemény fanyalag ezektől a műfajoktól. Hogy miért? Részben nyilvánvalóan a megszokottságról van szó. Egy-egy újságcikk vagy rádióbeszélgetés, egy-egy televíziós kerekasztal vita természetesen nem fejthet ki monográfikus sokoldalúsággal és bizonyító apparátussal egy-egy állítást. Néha, ha úgy tetszik, „rövidebbre zár” a kelleténél, máskor kiélezettebb, leegyszerűsítőbb és mindenkor személyesebb, szubjektívabb.

De az is elvitathatatlan, hogy a fanyalgás nemcsak ezeknek a „gyenge- ségeknek” szól, hanem legalább annyira éppen annak, hogy bizony ezek a „modern” műfajok egy cseppet sem könnyebbek, sőt sok vonatkozásban éppen nehezebbek, mint a hagyományos monografikus műfajok. Nehezebbek annyiban, hogy nagyobb stílszakszerűséget, irodalmi vénát igényelnek. A rövid terjedelem feszesebb, célratoróbb szerkesztést, nagyobb szelekciós készséget, s hogy úgy mondjuk, több „egy lapra jutó gondolatot-ötletet” követel. Ha valaki túlzottan nehézkes, „lassan-fordul”, nehezen, vagy gyengén fogalmaz, ötlet-szegény, nem tud a tömegek nyelvén szólni vagy írni, könnyen hajlamos a „TV bohóckodás” és „olcsó publicisztika” leszólására, hogy adottságai mögé sáncolva magát a tudomány várából ítélkezzék. Úgy véljük, nem árt kimondani ezt az igazságot sem. Annál inkább nem, mert valaha nem vált el egymástól ily nagy, — s mondjuk azt is — egészségtelen mértékben a szaktudományos tevékenység, a történelmi publicisztika és a minden fokú tankönyvírás. Elég, ha ez alkalommal példaként csak Márki, Marczali vagy Szekfű munkásságára utalunk.

Van azonban még egy fontos tényező, amit érdemes megemlíteni. A szaktudomány által üresen hagyott területet ugyanis benépesítik írók, irodalmárok és a történelem iránt érdeklődő, magukat a történelem anyagán keresztül kifejező művészek. Tömegével készültek történelmi tárgyú „laikus” írások, történelmi témát feldolgozó filmek, színdarabok, televíziójátékok, vagy dokumentumfilmek stb. Ezek természetesen — s ezen a ponton helyesbíteni is kell előbbi kategórikus állításunkat — nem egyszerűen „helyettesítik”, „pótolják”, amit a népszerű tömegműfajokban a szaktudomány képviselői elhanyagolnak. A történelem nem védett magánterület, ahova csak felszentelt történész léphet be. S valóban, a történelmi anyagot forgató író vagy film-művész nem egyszer népszerűt alkot, valóságos tömegekhez szól és hasznosat mond. Akkor is, ha nem történész elemzés a célja, ha nem a szó szoros értelmében vett történelmet akar írni saját eszközeivel. Szülehetnek, s születnek is gyenge vagy téves alkotások is, tapasztalhatunk kiagyalt történelmi koncepciókat és valótlan, a tényekkel szembenálló szemléleteket.

Mindenesetre ezek feladják a leckét, amit a szaktörténésznek meg kell oldania: mi legyen a történettudomány képviselőinek szakmai magatartása? Hallgatással mellőzze, ne is vegye figyelembe az illetéktelen „betolakodást”? A tények nyilván precízebb ismeretével bizonyítsa rá a bemerészkedőkre, hol vétettek? Oktassa ki a tévedőket? Ismerje el az elismerésre méltót és vitázzon a vitatandókkal? Mindegyik magatartásra van példa, de leggyakrabban mégis a közömbös (vagy ellenséges?) hallgatásra.

Csakhogy a magyar nép történelmi tudatának formálásában (és nem egyszer a hamis tudati elemek erősítésében is) bizony ez az irodalmár-közíró és művész tevékenység talán nem is tesz kevesebbet, mint a szaktudomány. Mindenesetre a tömegkommunikáció rohamos fejlődésével szerepe egyre nő: az újságok hasábjairól az éter-hullámaira a színpadról a televízió képernyőjére terjed át és százezrekhez, néha egyszerre milliókhoz szól, miközben a legnépszerűbb szaktörténeti „telitalálat” legfeljebb ezekhez, legjobb esetben tízezrekhez jut el. Annál inkább, mert a tömegkommunikáció mondhatni forradalmi fejlődése igen gyorsan forradalmasította, átalakította a szélesen vett érdeklődő tömegek, különösen a fiatalság megismerési, történelem-befogadási mechanizmusát. Az arányok eltolódtak és egyre inkább eltolódnak az olvasáson keresztül szerzett történelmi ismeretelmény és a rádió, vagy a

televízió keresztül kapott történelmi élmény között. Az utóbbiak hatása épp közvetlenségénél, képszerűségénél és könnyebben hozzáférhetősége miatt ma már gyakran erősebb az előbbinél. Egyre inkább begyökereződik a hallás és látás alapján való megismerési, ismeret-szerzési mechanizmus. Ezzel nem lehet vitázni, csak tudomásul venni, mint a tudomány köztudatformáló lehetőségének vetületét, mint olyan adottságot, amelyhez az oktatásban is alkalmazkodni kell.

Mindezek figyelembevételével hangot kell adnunk annak a meggyőződésünknek, hogy a történészek egy része és a művészvilág között fennálló csendes hadiállapot, vagy fanyalgó egymást nézegetés, gyanakvás tovább semmiképp sem tartható fenn. Megítélésünk szerint történelemmel, a történelmi anyaggal természetesen mindenki foglalkozhat, eltiltani tőle amúgysem lehet senkit, illetéktelennek pedig csak az tekinthető, aki rosszat alkot, vagy valamit rosszul csinál.

Hogy mi a történész teendője ebben a kérdésben, azt a következő napok vitái remélhetőleg kialakítják. Amit általában mondhatunk, aligha több; a kötelező odafigyelés és reagálás. Nem azzal a kiindulással, hogy mikor, kit lehet kioktatni, hanem azzal: mit lehet tanulni, mire érdemes felfigyelni, mit kell a szaktörténész fegyvertárával is támogatni és mivel kell vitába szállni. (Ázt sem feledve, hogy néha egy színvonalas, szellemes tévedés is hasznos lehet, élesztője az eredményes vitáknak, indukálója jó gondolatoknak.) A kapcsolat ebben az esetben fejlődhet egymásra figyeléssé, sőt szorosabb együttműködéssé. Ez vezethet el oda, hogy közíró és művész is igényli az értő szaktörténész közreműködését, és ebből a kapcsolatból mindkét fél csak gyarapodhat; történeti felkészültségben, vagy a kifejezési formák és eszközök újszerű módszereiben. A történész biztosabb talajhoz segítheti a történeti anyagot forgató publicistát vagy rendezőt, cserében pedig nagy segítséget kaphat az oly szükséges modern műfajok elsajátításához. A tanár pedig mihelyt nem a közíró, a művész és a szaktörténész egymás iránti fanyalgását, vagy felemás vitáit, hanem együttműködését tapasztalja, bátrabban felhasználja a tömegkommunikáció történelmi adásait, a jó értelemben vett népszerű munkákat az oktatásban. Így egyrészt megszűnik az a napjainkban még gyakorabban tapasztalható kettősség, ami az oktatási anyag, a tanárok tudományos ismeretei és a nem sajátosan történelemtudományi csatornákon a tanárokhoz — és ami a tudatformálás szempontjából még problematikusabb — a tanulókhöz eljutó információk között tapasztalható. Másrészt megoldódnék a tudományos eredményeknek a történelemoktatásra való adaptálásában tapasztalható elmaradás, vagy legalábbis csökkenne ennek időintervalluma.

A Magyar Történelmi Társulat fennállásának több mint egy évszázada során mindig azon munkálkodott, hogy a történelmi kutatást, oktatást és történelmi ismeretek terjesztését segítse elő. Úgy érezzük, jó tradícióhoz marad hű, amikor napjainkban ezekkel a kérdésekkel is szembe kíván nézni. Lehet, hogy most még a kérdéseket sem tudjuk pontosan megfogalmazni, de törekednünk kell a tisztázásra, hogy eljussunk a jó válaszokhoz.

Sebestény Sándor:

A „hevesi ügy“, 1867–1869

A kiegyezést követő hónapok hamarosan rádöbbsentették a népi tömegeket az új rendszer reakciós, antidemokratikus voltára. A kormány hivatalbalépése után azonnal elrendelte az esedékes és hátralékos adó gyors beszédését, hiszen egyrészt az államszervezet kiépítéséhez, másrészt a kiegyezésből következő pénzügyi kötelezettségek teljesítésére sok pénz kellett. A rendszeresen piacra termelő gazdák az agrárkonjunktúra miatt magasra emelt árakon tudták terményeiket értékesíteni, így ki tudták fizetni tartozásait, de a parasztság többsége nem rendelkezett ilyen tartalékkal. Fokozták az elégedetlenséget a katonatartás terhei, valamint a jobbágyfelszabadítás végrehajtásából keletkezett ügyek körüli sok huzavona is.

A száműzetésben élő Kossuth, az 1866-os nagy reményeinek szertefoszlása után, keresni kezdte azokat a rétegeket, amelyekre a független Magyarországért vívott harcában támaszkodhat. Belátta, hogy a nyugati hatalmak tartózkodnak hazánk önrendelkezéséért küzdő mozgalmak kibontakoztatásától. A kiegyezés tényével pedig teljesen nyilvánvalóvá vált, hogy a középbirtokos nemesség többségére nem támaszkodhat. Azért oly jelentős a hevesi ellenzéki erők kiegyezésellenes fellépése, mert ráirányította a figyelmet a vitás kérdések nemzeti szempontú megoldásának követelésére, a polgári államberendezkedés megkövetelte irányvételre.

Heves és Külső-Szolnok vármegye 1867. június 26-i közgyűlésén Németh Albert¹ bizottmányi tag határozati javaslatot nyújtott be, melyben indítványozta: „Az ország közjogi s állami jövője, s a megyei autonómia megóvása szempontjából. . . a megye az országgyűlés határozataira nézve aggodalmát fejezze ki, s nyilvánítsa, miszerint a megyei autonómiát teljes épségben fenntartja, s azt bármily viszonyok között is megőrzi. Az e tárgyban hozandó végzését pedig, pártolás végett a törvényhatóságoknak megküldje.”² A szavazásra bocsátott indítványt 84 : 32 arányban elfogadta a megye bizottmánya.

Határozatában a megye leszögezte, hogy a kiegyezés tényét „egyszerűen tudomásul vette”, de nem célja „annak irányát és elveit hallgatólag magáévá tenni”. Felfogásuk szerint „az alkotmány helyreállítva, s az országgyűlés kiegészítve a mai napig sincs”. A koronázás puccszerűen, „meglepő hirtelenséggel hajtattott végre”, hiszen máskor 30 nappal előbb kihirdették, most viszont csak távirat útján közölték időpontját. Sérelmesnek találták az 1867. XII. tc. alapján létrejött „reálunió” követelményeit; az 1861-es országgyűlés első feliratára hivatkoztak, amikor kijelentették: „az országgyűlés adó és újoncmegajánlási jogát . . . megvonni nem engedik . . . azt bármely testülettel megosztani” törvénytelenység. Az alkotmányos élet és az állami függetlenség egyik fő biztosítékát

¹ Németh Albert 1848-ban, 1861-ben a Heves megyei tiszánánai kerület országgyűlési képviselője. 1864-ben kormányellenes izgatás miatt 4 hónapi börtönbüntetésre ítélték. 1873-tól Hódmezővásárhely 48-as párti képviselője.

² Heves megyei Levéltár, Eger (a továbbiakban: HL). Heves és Külső-Szolnok vármegye közgyűlési jegyzőkönyve 1867. 39—43.

ők „a megyés autonóm élet sorompóin belül” keresik. Ezért leszögezték: „. . . a megyék helyhatósági jogállapotát minden történhető megtámadás ellen, a minisztérium irányában is, sőt ha kell azzal szemben is fönn tartani és megvédeni készek vagyunk, s az érdemben a testvér megyék kötelességszerűen erkölcsi támogatásával számolunk. . . tisztviselőinket minden a megye jogkörébe vágó intézkedésekkel egyedül megyei határozatok által fogjuk elláttatni, és így a felsőbb rendeleteknek is csak egyedül megyei határozat illetőleg kiadvány kíséretében fognak engedelmessé válni, amint az 1848. XVI. tc.³ határozottan parancsolja.” A kormánynak „az ország törvényei s különösen az 1848. törvényeikbe netalán ütköző rendeleteit . . . félre tesszük” — mondja ki a megye bizottmánya.

A határozat tartalmát gróf Szapáry Gyula főispáni helytartó⁴ azonnal közölte a minisztériummal, amely a július 1-i minisztertanácsi ülésben megtárgyalta a jelentést.⁵ A kormány a miniszterek állásfoglalása alapján ezután leiratot intézett a megyéhez, s ebben elrendelte: „Miután a határozatban Heves megyének bizottmánya jogos hatáskörén túlterjeszkedne, a törvényhozó hatalom s a már szentesített törvények ellen izgatólag kel ki, és a megyei önkormányzati joggyakorlat felfogása által a kormányzat lehetőségét meghiúsítani törekszik, a miniszteri tanács felelőssége érzetében, ezen bizottmányi végzés megsemmisítését, s annak, mint törvénytelennek, szándékolt köröztetése betiltását elhatározza.” A minisztertanács úgy döntött: ha vonakodnék a megye kifogásolt határozatát megsemmisíteni, abban az esetben gróf Szapáry Gyulát királyi biztosi minőségben utasítani fogja annak foganatosítására.⁶

A megye bizottmánya július 6-án ült össze a kormány utasításának megvitatására.⁷ Az ülésről Szapáry részletes tudósítást küldött Wenckheim belügyminiszter részére.⁸ Jelentésében beszámolt róla, hogy a miniszteri leirat felolvasását követően Németh Albert — a vitatott határozat benyújtója — javasolta: a megye ragaszkodjék eredeti végzéséhez, és feliratban kérje a minisztert, hogy „a megsemmisítéstől álljon el”. A kormánypárt részéről azonban Kovách László helyt kívánt adni a miniszteri utasításnak, és a megyei Deák-párt megalakítása, s „jövendő megszilárdítása tekintetéből”, javasolta a végzés megsemmisítését. Szapáry megjegyezte jelentésében, hogy kétes volt az eredmény, mert Berecz Ferenc főügyész is Németh indítványának támogatóihoz csatlakozott. A két indítványt követő szavazáskor végül is a Kovách-féle javaslat 161, Németh indítványa csak 124 szavazatot kapott, így a kormánypárt 37 szótöbbséggel keresztülvitte a megye határozatának megsemmisítését. Szapáry külön megjegyzi, hogy a tiszt.

³ Az 1848. XVI. tc. ideiglenes rendelkezéseket tartalmazott a megyéket illetően hiszen leszögezte: „A minisztérium a megyei szervezetnek népképviselőlet alapján rendezéséről a legközelebbi országgyűlésnek törvényjavaslatot fog előterjeszteni.” Közgyűlési szavazatjogot biztosított mindazoknak, akik azzal eddig is rendelkeztek, s ezeken kívül azoknak a falusi előljáróknak is, „kiket a megyei lakosok községenként ezen közgyűlésre képviselőkkül utasítandának”. A törvények „sikerésítésére” a főispán elnökletével egy állandó kormányzó bizottmányt állított fel. A bizottmány „a megye közönségének nevében” a minisztériumokkal közvetlen kapcsolatba léphetett, s tisztviselőivel „határozatiilag” rendelkezett. Ld. Magyar Törvénytár, 1836—1868. évi törvények. Bp. 1896. 237—238.

⁴ A kiegyezés megkötése után Heves és Külső-Szolnok vármegye örökös főispánja, Bartakovics Albert nem kívánt tisztségében megmaradni; ezért a kormány gróf Szapáry Gyulát főispáni helytartóvá kinevezte, akit az 1867. április 29-i közgyűlésen állásába be is iktattak. Az első alispán Puky Miklós lett.

⁵ Országos Levéltár, Budapest (a továbbiakban: OL) Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyv (a továbbiakban: Min. jkv.) 1867. júl. 1.

⁶ Uo. júl. 4.

⁷ Egri Főegyházmegyei Könyvtár, Eger (a továbbiakban: EFK) Kézirattár, 227. sz. Csiky Sándor naplója.

⁸ OL. Belügyminisztérium, elnöki iratok (a továbbiakban: Büm. eln. ir.) K 148. 1867. 2673. sz.

viselők közül 32-en a megsemmisítés mellett, 26-an pedig ellene szavaztak. Itt azonban maga is elismerte, „sokat tett a tisztviselők érdeke, kik állásaikat féltették”. Kritikusan kifejtette azonban véleményét az általános politikai helyzetről: „... ha most sikerült, hogy a túlzók pártja kisebbségben maradt, nem akarom azt állítani, hogy a kormány pártja biztosan meg van a megyében állapítva... de minden esetre azon eredménye van a mostani többség alakulásának, hogy némely megyei tekintély (itt elsősorban Puky Miklós első alispánra és Berecz Ferenc főügyészre utal — S. S.) mellőzésével is alakult egy tekintélyes párt, mely a kormány érdekeit védelmezni fogja, melyet megszilárdítani fő törekvésem.” Július 17-én, tehát a szavazás másnapján reggel 9 órakor ült össze a megye bizottmánya a jegyzőkönyv hitelesítésére. Szalai József képviselő javaslatára a kormánypárti tábor most is kérésztülvitte, hogy „a felirati indítványnak jegyzőkönyvi megemlítése leszavaztatott”, hiába lépett fel oly erélyesen Csiky Sándor, Puky Miklóssal és Berecz Ferencsel együtt.⁹ A megye ezután közölte a belügyminiszterrel, hogy határozatát megsemmisítette, viszont ezúttal is megjegyezte: „A megyei autonómia fenntartásához” továbbra is ragaszkodik.¹⁰ Hamarosan új konfliktus támadt a helyi ellenzék és a kormány támogató erők között.

*

Kossuth Lajost a kiegyezés megkötése után több megüresedett kerületben országgyűlési képviselőnek választották. A megbízást elhárító válaszeveleiben, minden esetben a kiegyezés feletti kritikáját elismételve hátrította el magától a megtisztelő jelöléseket. A váci választókhoz írott augusztus 20-i levelében külön nyomatékkal megjegyezte: „... az osztrák ház uralmát hazám függetlenségével és önállásával incompatibilisnek hiszem.”¹¹ A kormány, hogy e levél nyilvánosságra hozását megakadályozza, elkoboztatta a szélsőbal lapjának, a Magyar Újságnak, Kossuth „felforgató” nyilatkozatát tartalmazó augusztus 28-i számát, s a közlés miatt sajtópert indított Bösözrményi László szerkesztő — országgyűlési képviselő — ellen. A minisztertanács szerint Kossuth levele „valóságos izgatást foglal magában”, ezért elengedhetetlen a közbeavatkozás.¹² A belügyminiszter körlevélben figyelmeztette az egyes megyék főispánjait, hogy „az üresedésbe jött képviselői állások betöltése alkalmából... minden törvényes eszközzel oda működjenek, hogy a választások a kormánypárt részére dőljenek el”.¹³

Ebben a feszült politikai helyzetben ült össze 1867. szeptember 8-án Egerben a város képviselőtestülete. A 102 tagú testület — melynek csupán tíz tagja vallott kormánypárti érzelmeket — Derszib Ferenc ügyvéd javaslatára határozatot hozott: Kossuth Lajoshoz bizalmi nyilatkozatot intéz Eger városa.¹⁴ A nyilatkozatban fájdalomát fejezte ki a város testülete, hogy Kossuth „jelen viszonyaink közt hazánkba visszatérni nem fog”. Kiemelték az 1848-as törvények jelentőségét, „melyekben van letéve hazánk nagysága és jövője”, és reményüket fejezték ki, hogy „nemsokára jönni fog az idő, amidőn Önt köztünk személyesen tisztelhetjük”.

A minisztertanács szeptember 13—14-i ülésén tárgyalta meg Eger, valamint Abony nyilatkozatát, „törvényellenes agitációnak” minősítette azokat. Utasította a belügyminisztert, szólítsa fel a két mezőváros felügyeletét ellátó megyéket, hogy azonnal semmi-

⁹ Csiky: i. m.

¹⁰ OL. Büm. eln. ir. K 148. 1867. 2673. sz.

¹¹ Kossuth Lajos Iratai (Kiad. Helfy Ignác, Kossuth Ferenc) Bp. 1894—1904. VIII. 42.

¹² OL. Min. jkv. 1867. aug. 26.

¹³ Uo.

¹⁴ Büm. eln. ir. K. 148. 1867. 4353. sz.; Csiky: i. m.

sítsék meg a határozatokat.¹⁵ Wenckheim Béla belügyminiszter szeptember 17-én kelt levelében felhívta Heves és Külső-Szolnok vármegye bizottmányát Eger „megfontolatlan” bizalmi nyilatkozatának megsemmisítésére, mert „Kossuth Lajos . . . a váci választókhöz intézett nyilatkozványában az uralkodóház fennállását az ország függetlenségével összeférhetetlennek állítván, támadja a nemzet egyik legfontosabb alaptörvényét a Pragmatica Sanctiot . . . Eger a politikai vitatkozások terére lépve, áthágta törvényes hatáskörének korlátait . . . és (Kossuth — S. S.) politikai elveit s irányát helyeslő tüntetéssel fogadta.”¹⁶

A megye október 1-én felirat formájában válaszolt a belügyminiszternek. Ebben megtagadta a belügyminiszter kívánságának teljesítését. Hivatkozott az 1848. XXIV. tc.-re mely a „rendezett első bírósági hatósági községeknek a törvény további rendeletéig addigi állapotában csak közigazgatási állását hagyja meg, de egyébként a királyi városokról rendelkező XXIII. tc. azokra is kiterjesztetik”, valamint az 1791. LVI. tc.-re, amely bíróság mellőzésével közigazgatási uton bírói ítélethezatalt nem tesz lehetővé. A megye bizottmánya úgy látta, hogy Eger nyilatkozata „minden agitációtól távol áll”, annak egyedüli politikai célja „a personalis unió visszaszerzése . . . mire minden alkotmányos és törvényes eszközökkel törekedni, a megye közönsége köteletségének tartja”.¹⁷

Az október 1-i felirat létrejöttéről Szapáry főispáni helytartó külön jelentésben számolt be a belügyminiszternek. Megírta, hogy amikor látta, a többség a felterjesztés mellett van, nem bocsátotta a kérdést szavazás alá, nehogy az ellentábor számaránya feltűnjék. Hozzáfűzte, „ismerve a megye hangulatát, mindig azon meggyőződésben voltam, olyan határozatot, hogy az Eger városa által hozott végzés megsemmisítésére a megye ségedkezett nyújtson, bajos lesz keresztül vinni, mert megyénk hangulatánál fogva az is elég küzdelembe kerül, hogy a megye maga ne hozzon ilyesmi határozatot”. Elismerete, hogy a közgyűlésen éles kifakadások történtek a kormány ellen, de „Kossuth neve tagadhatatlan hatással bír a kedélyekre, melyet ellensúlyozni a mi megyénkben még nem lehet” — fejezte be jelentését.¹⁸

A minisztertanács gróf Andrássy Gyula miniszterelnök vezetésével október 9-én tárgyalta meg a megye visszautasító feliratát. Megállapítása szerint a megye a rendeletet „oly okoknál fogva, melyek se a törvényekben nem gyökereznek, se a kormányfelelősség elvével össze nem egyeztethető”, tagadta meg, ezért a kormány elhatározta, hogy akaratának újabb királyi biztos kinevezése útján fog érvényt szerezni.¹⁹ Táviratilag azonnal felszólította Rajner Pál barsi főispánt, akit erre a feladatra kiszemeltek, hogy nyomban jelentkezzék a minisztériumban. Akadályoztatása esetére Liphay Bélát, Baranya megye főispánját jelölte ki.

A minisztertanács ülésén jelen volt gróf Szapáry Gyula, Heves megye főispáni helytartója is, akit október 14-re rendkívüli közgyűlés összehívására utasítottak. Pontosan megszabták részére a közgyűlés vezetésének rendjét. Számoltak azzal az eshetőséggel is, hogy ha „a megyei bizottmány minden magyarázgatás nélkül egyszerűen megsemmisíteni rendelné a hozott végzést”, azt a királyi biztos megjelenése előtt megtehesse, ezért Rajner csak azt követően jelenjék meg az üléssteremben.

*

¹⁵ Min. jkv. 1867. szept. 13—14.

¹⁶ Büm. eln. ir. K. 148. 1867. 3911. sz.; Min. jkv. 1867. szept. 13—14.

¹⁷ Uo. Vö. Eger (napilap — a továbbiakban: E), 1867. okt. 10.

¹⁸ Büm. eln. ir. K. 148. 1867. 4353. sz.

¹⁹ Min. jkv. 1867. okt. 9.; E., 1867. okt. 17.

Miután a megye megtagadta határozata visszavonását, október 14-én Heves és Külső Szolnok-vármegye rendkívüli ülésén olvasták fel a kormány leiratát: „Heves és Külső-Szolnok vármegye bizottmánya az 1848. XXIV. te-t oda magyarázza, mintha e törvény a királyi városokat megillető politikai jogot, a rendezett tanácsú községekre is kiterjesztette volna.” Visszautasította a megye feliratának azt a részét is, mely szerint a kormány „bírság mellőzésével Eger városa irányában közigazgatási úton akarna ítéletet hozni”.²⁰ Közölte a megyebizottmány tagjaival: „a törvény kérelhetetlen szigorával” kíván fellépni, ezért a király felhatalmazása alapján a megyei bizottmányi üléseket határozatlan időre felfüggeszti, a „feltétlen engedelmisséget” megtagadó tisztviselőket elmozdítja állásukból, és kijelentette, hogy „minden ellenszegülést a törvények egész szigorával” megtorol.

A leirat felolvasása után Németh Albert — a közben megérkezett királyi biztoshoz — Rajner Pálhoz kérdést intézett: Vajon a király nevében és személyében történt-e megbízatása, vagy a minisztérium megbízottjaként jelent-e meg? Az interpellációra Rajner biztos röviden és fagyosan válaszolta: „Szándékoztam néhány felszólamlásokat meghallgatni, mert kötelességem magamnak a megyében uralkodó hangulatról biztos tudomást szerezni, de küldetésemnek célja nem az, bárminő interpellációkra választ adni, ezért kénytelen vagyok azt ez alkalommal is egyszerűen megtagadni.” Ezt követően feltette kalapját, és „a megyék kormányzatát átveszem” kijelentéssel bezárta az ülést.²¹

Rajner királyi biztos október 14-én a főbíró útján semmisítette meg Eger kifogásolt végzését. Azért e közvetett módon, hogy „a megsemmisítés a város önkéntes hozzájárulásával történt ténynek színét viselje”.²² Rajner emellett több jelentésben tudósította a kormányt a megye és Eger politikai helyzetéről. Október 24-én jelentette, hogy a bizottmányi ülések felfüggesztése „általános közönyösséget” váltott ki, s ez negatív jelnek látja, hiszen „így önkéntes ajánlatok, melyek a megye helyreállítását indokolnák, alig várhatók”. Jelentést küldött a kormánypárt esetleges megszervezésének esélyeiről is, de kénytelen volt megállapítani: „A tisztikar legnagyobb részének a megyében foglalt pártállása tagadhatatlanul a kormánynak nem kedvez, és egy esetben nem kérnék gyökeres orvoslásokat javaslatba hozni, ha ti. e megyében feltalálhatnám egy könnyen szervezhető Deák-pártnak elemeit, melyekből — a jelesebbek szolgálatainak felajánlása mellett — egy díszes tisztikar megalakíthatnák, de sajnosan kell megjegyez-nem, hogy ehhez eddig távol kilátás sem nyílik, és a megye rendezése vagy legalább törvényes tisztújítás és új képviselőválasztások nélkül egy Deák-pártnak szervezése alig mutatkozik lehetségesnek.”²³

Rajner biztos november 1-én küldött jelentésében kérte a kormányt, hogy állítsák vissza a megye önkormányzatát. Egyúttal részletesen beszámolt vizsgálódása eredményeiről. Megírta, hogy Eger képviselőtestülete „a megye törvényhatósága alól magát felszabadítani törekszik, és habár nem törvényesen, de tetteleg olyan helyzetbe tette magát, hogy a megye sok tekintetben már csak névleges felsőbbbsége tekintélyének megóvása végett minden surlódást kikerülni igyekszik”. Elengedhetetlennek tartja, hogy a megyék és községek helyzetét törvényhozás útján ujólag részletesen szabályozzák, mert a jelen helyzetben nem lát biztosítékot hasonló esetek elő nem fordulására. Nyíltan megírta, „addig nem merek kezességet vállalni, hogy az önkormányzati jogaiba visszahelyezett megyei bizottmány egyrészt Eger városa engedékenysége, másrészt az önkormányzati jognak a felelős kormány irányában tarthatatlan, az 1848 előtti állapotokból

²⁰ Büm. eln. ir. K. 148. 1867. 4353. sz.

²¹ Uo. 4433. sz.

²² Uo. 4353. sz.; Vö. E., 1867. okt. 25.

²³ Büm. eln. ir. K. 148. 1867. 4353. sz.

merített magyarázata által, közigazgatási tekintetben az újabb kor minden követelésének megfelelni fog . . .”, míg a törvényhozás útján nem szabályozzák a kérdést.²⁴

Kossuth Lajos a távoli Turinban állandó figyelemmel kísérte a hevesi fejleményeket. A királyi biztos kinevezésének hírére október 24-i keltezéssel levelet intézett Tavasy Antalhoz,²⁵ Eger polgármesteréhez. Jól látta, hogy Eger ügye túlment a helyi kereteken, országos kihatású esemény, állásfoglalása tagadhatatlanul befolyással van az ország közvéleményére. Levelében őszinte aggodalmának adott hangot a „hatalom” eljárása felett, törvénytelennek nyilvánítva a kormány döntését. „Legkevésbé ismerem törvényt, mely egy szabad város törvényes felforgatására — az e jogot tiszteletben tartani határozó megyének kezeitől — a közigazgatásnak és a törvények végrehajtásának kivételére, s ezzel az alkotmány egyik védbástyájának úgyszólván ostromállapota tételére a minisztériumot felhatalmazná” — írta Kossuth. A kormány eljárásában a megyerendszer elleni támadást látott, a megyék politikai súlyának megőrzésében hathatós elleneszközt a kormány elleni küzdelemben, ezért lépett fel annak védelmében. Érvelésében hivatkozott arra, hogy 1848-ban nem kevésbé azért is törekedtek „a személyes felelősséggel járó miniszteri kormányzatnak a felelősséget kikerülő collegiális kormányzat helyébe állítására, hogy a municipalis intézmények, a magyar alkotmányos szabadság eme legbecsesebb őrei és eszközei a hatalom túlcspongásaitól megóvassanak”.²⁶ Levelében célzást tett arra nézve is, hogy a képviselők az országgyűlés ülésein is fel fogják vetni a kérdést, és nyílt állásfoglalással kényelmetlen helyzetbe hozhatják a kormányt. „Remélni szeretném, hogy a municipalis intézmények sérthetetlenléte a nemzet képviselőiben hathatós oltalmazókra találjon” — írta levelében. Kossuth állásfoglalása természetesen bátorítást adott a szélsőbal parlamenti szárnyának. Az éles parlamenti vitát október 21-én Kovách László képviselő interpellációja nyitotta meg, aki afelől érdeklődött a belügyminiszternél, hogy meddig akarja a kormány a rendkívüli állapotot fenntartani Heves megyében.²⁷ Almásy Sándor interpellációja túlmént ezen, amikor felszólította a kormányt, hogy „igazolja” eljárását. Wenckheim Béla belügyminiszter október 30-án válaszolt az interpellációkra.²⁸ Lényegében megismételte a minisztérium Heves megyéhez küldött — nyilvánvaló ellentmondásokat tartalmazó — leiratának érveit, amikor kijelentette: „a Kossuth levelében kifejtett elv homlokegyenest ellenkezik a nemzet egyik legfontosabb alaptörvényével, a Pragmatica Sanctióval, ellenkezik az 1848. évi törvények szellemével, mely . . . az uralkodó ház közösségében létező birodalmi kapcsolatokra nézve óvó és torló rendszabályokat állított fel.”²⁹ A kormánynak azt a lépését, hogy a bizalmi nyilatkozat megsemmisítését nem közvetlenül a minisztérium végezte, hanem a megye bizottmányán keresztül akarták megoldani, úgy magyarázta: azért nem bízhatták másra a kormányrendelet végrehajtását, mert „az illető megyét illeti meg a mezővárosok és községek fölötti felügyelet joga az 1848. XXIV. tc. értelmében . . .” Természetes volt,

²⁴ Uo.

²⁵ Kossuth Lajos (Turin, 1867. okt. 24.) — Tavasy Antalhoz. *Kossuth*: i. m. VIII. 140—143; A Nép Zászlója, 1868. febr. 22.

²⁶ Kossuth álláspontja a felelős kormány és a helyi önkormányzati szervek viszonyát illetően az 1851. évi alkotmánytervében (s annak későbbi változataiban) került kifejtésre. Ld. Kossuth demokráciája. Összeáll. Ács Tivadar. Bp. 1943. 51—74; vö. *Kossuth*: i. m. VIII. 283—294. — Kossuth Irányi Dánielhez intézett 1870. febr. 17-i levelében is megismételte, hogy a rendezés vonatkozásában eredeti terveze mellett marad, „ezen túl nem mennék” — írta. Ld. *Kossuth*: i. m. VIII. 250.

²⁷ Az 1865-dik évi december 10-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Pest 1866—1869. (A továbbiakban: Ogy. kn. 1865.) V. 35.

²⁸ Uo. 54.

²⁹ Uo. 55.

hogy ilyen ingatag érvelés közepette a parlamenti ellenzék tagjai (így a balközép és szélsőbal tagjai is) elítélték a kormány eljárását.

A képviselők fellépését megalapozta jogilag is az 1848. XXIV. tc., mely kimondta, hogy „a szabad királyi városokról ideiglenesen rendelkező XXIII. tc., mennyiben a választásokról, választókról, és képviselőről szól . . . azon községekre is kiterjesztetik, melyek első bírósági hatósággal ellátott rendezett tanáccsal . . . bírnak”.³⁰ A XXIII. tc. pedig a városokat „mint önálló köztörvényhatóságokat” felruházta „közölgöi” független igazgatásának jogával.

De míg a parlamenti vita során Csernátony Lajos a Balközép Párt részéről pusztán „elhamarkodottnak” nyilvánította a kormány lépését,³¹ de annak jogosságát nem vonta kétségbe, a Szélsőbal Madarász József vezette csoportja radikális akcióra szánta el magát. Október 31-én — tíz szélsőbal képviselő, nevezetesen: Almásy Sándor, Pap Pál, Madarász József, László Imre, Böszörményi László, Vályi János, Bobory Károly, Deák Lajos, Patay István és Csiky Sándor — a „kormány vád alá helyezésére” nyújtott be indítványt.³² Ezzel az indítvánnyal azonban a kormánypárt mellett a balközép is szembe fordult. Tisza Kálmán beszédében a kormány eljárásának jogosságát szintén nem vitatta, viszont az eljárás módjával maga sem értett egyet; mint mondotta: „ . . . azt tartom, maga az alkotmányosság alapelve megkívánja, hogy a vádlott fölött egyedül a törvényes bíró ítéljen, és azon eljárás, midőn ezt be nem várva, a »bűnös« közigazgatásilag mondatik ki, oly eljárás . . . melynek példáját az abszolút kormányok körében kell keresnünk.”³³

Ekkor került sor Csiky Sándornak³⁴ — Eger országgyűlési képviselője — október 30-i interpellációját követő újabb beszédére.

A képviselő, aki mögött hosszú parlamenti tapasztalat állott, még a reformkori küzdelmek idején kapcsolódott be a politikai életbe, 1836-tól Eger „fiscusi prókátora”, a város úrbérei és felszabadulási perének irányítója. E tisztségében is a polgári átalakulás előharcosaként s a nemzeti önrendelkezés eszméjének következetes képviselőjeként érdemelte ki az ellenzéki erők bizalmát. Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc idején szülővárosa országgyűlési képviselője; nemcsak a parlamentben küzdött — ahol a liberális nemesség képviselőjéből a radikálisok egyike lett —, hanem a forradalmi helyzet megkövetelte elszántsággal kormánybiztosként is tevékenykedett. Kufsteini rab-sága után sem tagadta meg politikai elveit, melyek mindenkor a 48-as alapon nyugodtak; ha némely kérdésben túl is jutott annál, mindenkor visszatért ahhoz, 1861-ben a Határozati Párt tagja, figyelemre méltó módosítási javaslatot dolgozott ki Deák Ferenc második felirati javaslatához.^{34a} A Szélsőbal illetve a Negyvennyolcas Párt egyik alapítója; gyakran emlegette: „se önállásunk, se függetlenségünk nincsen, és ezért méltán elégtelenek vagyunk”.³⁵ E szavak a kiegyezés kérlelhetetlen ellenfelének felfogását tömören jellemezték.

Csiky Sándor november 4-én elmondott parlamenti beszédében történelmi példakkal utalt Eger sajátos helyzetére és jogállására, hiszen a város 1848 előtt privilegizált püspöki város volt: „Eger városa megyei hatalom alatt . . . az 1848. törvények előtt

³⁰ Magyar Törvénytár, 246, 249.

³¹ Uo. 125.

³² Uo. 70.

³³ Uo. 71.

³⁴ Ld. *Sebestény Sándor*: Csiky Sándor politikai pályafutása (1805—1892). Bölcsész-doktori értekezés. Kézirat. ELTE Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Könyvtár.

^{34a} Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Pol. Hung. 1126. t. ff. 162—164.

³⁵ Az 1869-dik évi ápr. 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Pest 1869—1872. (A továbbiakban: Ogy. kn. 1869) I. 318—319.

is kizárólag közigazgatási, vagyis adókivetési és katonai állítási tekintetben állott.”³⁶ Beszédében megemlítette Kossuth 1849-es egeri látogatását, amikor a kormányzó azt mondta neki: „...körútjában országszerte szívélyesen és ragaszkodással fogadtatott ugyan, de oly kitűnő vonzalomra, minőt Egernek mindkét nembeli népe iránta tanúsított, sehol sem talált”. Csiky szerint „nagyon hibázik tehát a kormány . . . akkor, amidőn Eger . . . bizalmi szavazatát tüntetésnek keresztelni törekszik, mert ez a nép szívében mélyen rejtett . . . hálás érzelem kifejezése . . . Szert tehetett volna hálás elismerésre és bizalomra Eger s az ország népénél a mostani kormány is, a valódi alkotmányosság és így az 1848-i törvény valóságos helyreállítása útján, nem pedig a nemzeti önállást és függetlenséget eltemető közösgyűes ösvényen haladván, de e nélkül soha”³⁷ — fejezte be hozzászólását.

A parlamenti vita kibontakozása közepette emelkedett szólásra november 6-án Deák Ferenc. Beszédében a megyerendezést a politikai élet legsürgetőbb megoldásra váró kérdésének említette, de megjegyezte: az új szabályozás előtt a jelenlegi törvények értelmében kell megítélni Eger esetét. A megyéket nem kívánja „csupán közigazgatási testületekké devalválni”, hiszen „a megyék nemcsak támaszai, de politikai iskolái is voltak az állam életének”, de csak arra nyújtanak lehetőséget, hogy a kormány esetleges vitatott rendeletei ellen felírást intézhessenek: „Csak ezen jognak gyakorlata végtelenségig ne terjedjen, és a közigazgatást lehetetlenné ne tegye.” Történelmi példákra is hivatkozott, az 1805. V. tc. rendkívüli ügyekben királyi biztos kiküldését rendeli el, márpedig „a hevesi eset rendkívüli” — mondotta. A modern állami közigazgatás megköveteli a kormány utasításainak pontos végrehajtását; ha a kormány rendelete mellett az esetleges felírást követően is megmarad, akkor azt a helyi törvényhatóságoknak „egyszerűen félretenni” nincs joguk, kötelesek végrehajtani. „Heves vármegye — mely megtagadta Eger izgató nyilatkozatát visszavonatni — oly jogot követelt magának, . . . mely a megyéket se a törvény, se a törvényes gyakorlat szerint soha sem illette.” „Ily izgatásokat — fejtegette beszédében — s azoknak terjedését és káros következményeit minden törvényes eszközökkel meggátolni, a kormány szent kötelessége.” Deák tehát helyeselte a minisztérium erőszakos fellépését, amit megerősített a parlamenti szavazás is, amikor is 195 szavazattal 79 ellenében a képviselőház többsége bizalmat szavazott a kormánynak.³⁸

Két nap múlva, november 8-án megszüntették Heves megyében a rendkívüli állapotot, és Rajner királyi biztost visszahívták Egerből.³⁹

*

Kossuth, amikor az ellenzéki erők tömörítésére törekedett, felismerte a kiegyezési rendszerrel egyre határozottabban szembeforduló parasztság szerepét is. A kormány is látta a parasztság családottságát, ezért megpróbálkozott jelentéktelen adókönyvtésekkel. Andrássy miniszterelnök 1867. szeptember 30-án a minisztertanács ülésén azt javasolta, hogy „a vidéken tapasztalható politikai bujtogatások hatásos ellensúlyozására célszerű volna az adózó földnép érdekében valamely kedvezményről, névszerint a só árának leszállításáról gondoskodni”.⁴⁰

Előzőleg, még február 25-én, felfüggesztették a katonaság igénybevételével történt adóbahejtásokat. Július 9-én viszont ismét elrendelték Pest és Borsod megyében

³⁶ Ogy. kn. 1865. V. 127.

³⁷ Uo. 129.

³⁸ Uo. 130.

³⁹ Uo. 159—165, 180.

⁴⁰ Min. jkv. 1867. szept. 30.

a katonai executiót, mert „a pénzügyminiszteri rendeleteknek nem engedelmeskedvén, különösen az adóbehajtást nem teljesítik”.⁴¹

A szélsőbal Kossuth tanácsára belátta, hogy a pártnak törekednie kell jelenlegi szervezeti keretei kiszélesítésére, hathatós politikai fellépés érdekében. Ezért 1867 őszén demokrata körök megalakítására tett országos felhívást. 1867. november 18-án már meg is alakult a központi, a pesti Demokrata Kör.⁴² A Központi kör céljai alapításakor annyira zavarosak voltak, hogy a novemberi alakuló értekezletet formálisnak tekinthetjük. Az ülésen a hatszáz főnyi résztvevő programot nem dolgozott ki. Homályos elképzelések hangzottak el, pl. Mátyus Arisztid azt javasolta, hogy a demokrata köröket szakítsák el a Szélsőbaltól. Azokat a rétegeket tömörítsék, akik elégedetlenek valamilyen formában a Deák-párt politikájával, a kiegyezés adott formájával, követeléseiket azonban ne rendeljék alá pártpolitikai céloknak.⁴³ Mátyus tehát a demokrata köröket a kispolgárság szervezeteivé akarta kiépíteni, segítségükkel akarta politikai és gazdasági pozíciójukat kiszélesíteni, természetesen a kiegyezési rendszer talaján.

A Szélsőbal látta a veszélyt, ezért a Magyar Újság 1868. január 3-i számában közölte a körök szervezeti szabályzatát, melynek bevezetője adta egyúttal a programnyilatkozatot. A mozgalom célját a polgári forradalmi jelszavak, a szabadság, egyenlőség és testvériség érvényesítésében jelölte meg, hangsúlyozva, hogy ennek megvalósítására „csak az 1848-iki teljes alkotmány visszaszerzése, a gyakorlati életben alkalmazása, és elveinek továbbfejlesztése . . .” révén lehet remény.⁴⁴

A pesti Központi Demokrata Körben és a vidéki szervezetek többségében a közép- és szegényparaszti tömegek törekvései szabtak irányt a mozgalomnak. A kormány hamar felfigyelt tevékenységükre, ezért 1867. december 30-án körrendeletet intézett a helyi törvényhatóságokhoz.⁴⁵ Ebben felhívta figyelmüket, hogy „az országgyűlés ideiglenes szünetét a képviselőház némely tagjai arra szándékoznak felhasználni, miszerint népgyűléseket tartsanak vidéken, s ott az országgyűlésnek a közös ügyekre vonatkozó intézkedéseit ferde színben mutassák ba a népnek”, ezért fokozott éberségre és ellenőrzésre utasította azokat.

Egerben a Heves megyei Honvédség-őlyző Egylet 1867. augusztus 4-én átalakult honvédegyletté,⁴⁶ míg az Egri Demokrata Kör 1868. február 16-án Csiky Sándor irányításával jött létre. Az egri kör alapszabályát a megalakuláskor kinevezett küldöttség javaslata alapján, február 18-án fogadták el. Az egri kör, a kolozsvárihoz és a miskolcihoz hasonlóan, már központtá válás céljából alakult, s elkezdte a megyében a vidéki körök szervezését és irányítását.⁴⁷

A kormányt rendkívül felbőszítette Böszörményi László sajtóvétsége után az Ungvári Közlöny szerkesztőjének merészsége, aki „67-es fanyar gyümölcsök” címmel cikksorozatot közölt le lapjában.⁴⁸ Ezért 1868. február 23-án, a minisztertanács ülésén együtt került napirendre az a tervezet, amely a sajtóvétségek ügyében és a demokrata

⁴¹ Uo. júl. 3.

⁴² *Pölöskei Ferenc*: Az 1868-as alföldi parasztmozgalom. Századok, 1956. 4–6. sz. 632.

⁴³ Uo. 633. 1.

⁴⁴ *Szabad György*: Az abszolutizmus kora Magyarországon, 1849–1867. Magyarország története. (Szerk. Molnár Erik, Pamlényi Ervin, Székely György). 3. kiad. Bp. 1971. 79.

⁴⁵ Min. jkv. 1867. dec. 30.

⁴⁶ Heves vármegye. (Szerk. Borovszky Samu). Bp. 1909. 625–626.

⁴⁷ *Pölöskei*: i. m. 640.

⁴⁸ Magyar Újság (a továbbiakban: MU), 1867. jún. 5.

körök irányában tanúsítandó kormányzati fellépés módjának meghatározását célozta.⁴⁹ A demokrata körök irányában való eljárásra a kormány alapelveként leszögezte, hogy amíg a társulatok alapszabályai hatóságilag nincsenek jóváhagyva, addig működésüket nem kezdenek meg. „Ha viszont az alapszabályokból az tűnnék ki, hogy azoknak célja a fennálló törvények ignorálása mellett és a fennálló alkotmány ellen társadalmi úton izgatni” — mondja ki a nyilatkozat —, akkor az alapszabály elfogadását meg kell tagadni. A gyűléseket hivatalos küldöttek által ellenőrizni kellett a hatóságoknak, de ha a kormány „ezen kiküldöttek alapján tudomást fog szerezni arról, hogy izgató beszédek tartottak, az illetők notae per alapján fognak a királyi tábla elébe idéztetni” — rendelkezett a minisztertanács.

A kormány 1868 március elején döntött a demokrata körök betiltása mellett, „midőn a szélsőbali izgatások már kétségbe kezdték vonni a tulajdon szentségét,”⁵⁰ — írja emlékiratában Toldy István. A betiltást kimondó minisztertanácsi határozatot Wenckheim belügyminiszter bemutatta Deák Ferencnek is, a kormány „apellatorium forum”-ának. Deák kezdetben jogi aggályok miatt helytelenítette azt. Wenckheim és Horvát minisztereknek mondotta: „Hát honnan vették a törvényt, amely feljogosít benneteket a demokrata körök betiltására?”⁵¹ Ezzel utalt arra, hogy lehetetlen konkrét törvényekre hivatkozni a végzés megokolásakor. Később mégis a kormány segítségére sietett, és a betiltást kimondó rendelet jó részét maga fogalmazta. Ebben a kiegyezés talajáról azt hangsúlyozta, hogy nincs kibékíthetetlen ellentét a 67-es törvények, a 48-as jogszabályok, valamint a szabadság, egyenlőség, testvériség elvei között. Ezen elvek továbbfejlesztésére a „létező alkotmányos alapon” megvan a mód és lehetőség.⁵² Deák tehát az erőteljes mozgalmat a 67-es törvények alkotmányosságának, 48 és 67 elvrokonságának bizonyításával akarta megszüntetni, ezzel akart a rendeletnek polgári liberális színezetet adni.⁵³ Április 27-én fegyveres karhatalommal feloszlatták a pesti Demokrata Kört, s mivel Deák a vidéki köröket is „forradalomserű kicsapongásokra vezető izgatásokkal” vádolta, hamarosan azokat is betiltották. A képviselőházban április 27-én Csiky Sándor interpellálta meg a kormányt a demokrata körök betiltásával kapcsolatban,⁵⁴ amelyre május 4-én válaszolt a belügyminiszter. A kormány eljárásának megokolásakor Wenckheim Béla miniszter „írott pozitív törvény hiányában”, valamiféle „törvényes erejű szokásra” hivatkozott.⁵⁵

A Balközép némileg segítségére volt a kormánynak, mert állandóan támadta a Szélsőbalt, elsősorban a parasztsággal kialakított kapcsolatai miatt, dühödten intett pl. Asztalos János mozgalmának veszélyességére.

*

A kiegyezés által hatalomra került kormány mindent elkövetett, hogy a megyékben kormányhú erőik szervezeten vegyék fel a küzdelmet a baloldallal. Hevesben, az ország hirhéd „rebellis megyéjében” már Rajner Pál királyi biztossága idején megindultak a kormánypárti erők próbálkozásai. A Heves megyei Deák-párt megalakítására végül is 1868. április 28-án került sor, elnöke Szalay József egri ügyvéd lett.⁵⁶ A megyei kor-

⁴⁹ Min. jkv. 1868. febr. 23.

⁵⁰ (*Toldy István*): Öt év története, 1867—1872. Pest 1872. 12.

⁵¹ *Kossuth*: i. m. V. 349.

⁵² Uo. 351.

⁵³ *Pölskei*: i. m. 650.

⁵⁴ *Madarász József*: Emlékirataim, 1831—1881. Bp. 1883. 383; Ogy. kn. 1865. VII. 133; *Toldy*: i. m. 81.

⁵⁵ Ogy. kn. 1865. VII. 153.

⁵⁶ *Borovszky*: i. m. 635.

mánypárt taglétszáma csekély volt, sem Eger képviselőtestületében, sem a megye bizottmányában nem volt számottevő ereje. A megyei baloldal, ezt követően, május 16-án szerveződött meg.⁵⁷ A Heves megyei Negyvennyolcas Párt (balközép csoportosulás nem jött létre) elnöke Puky Miklós lett. A kiadott pártprogram megfelelt a Nép Zászlója 1868. április 11-i számában megjelent országos pártnyilatkozatnak.⁵⁸ A 48-as törvények visszaállítását tűzte ki célul, a nemzet önállóságának és függetlenségének visszaszerzését „alkotmányos eszközökkel, törvényhozási uton”. Ennek akadályául szolgálnak — írta — „az 1867-es törvények által létesített közös ügyek, a delegáció, a közös minisztériumok”. Követelte a „nemzeti önálló hadsereg felállítását, a pénz-, kereskedelmi és külügyeknek önálló független kezelését”. S hangsúlyozta a nyilatkozat: „Céljukat csak a baloldalnak többségre jutása révén vélik elérni.” A program kétségtelenül nyilvánvaló gyengeségét mutatta, hogy nem tartalmazta a 48-as törvények továbbfejlesztésének kívánságát, pedig az országos pártnyilatkozat a közjogi követeléseken túlmenően, a társadalmi célok, azaz a „népies (demokrata) elvek” megvalósítását is hangsúlyozta.⁵⁹

A Heves megyei Negyvennyolcas Párt programjának elfogadása után Csiky Sándor, mint a 700 tagból álló Egri Demokrata Kör elnöke, bejelentette a kör tagjainak csatlakozását az ellenzéki párthoz, és hangsúlyozta az elvazonosságát a kör és az új pártalakulat között.⁶⁰ Csikyt követően a mezőtúri 500 tagból álló olvasóegylet, valamint Csány községből 40 tag azonnal csatlakozott. Hamarosan Törökszentmiklósról is érkezett 40 aláírással ellátott csatlakozó nyilatkozat.⁶¹

Heves és Külső-Szolnok vármegyék bizottmánya 1868. december 14—15-i közgyűlésén tárgyalta meg az országgyűlésről hazatért képviselők jelentéseit. Az ülésen Németh Albert indítványt terjesztett elő, mely kimondta: „A lefolyt országgyűlés a nemzet várakozásának nem felelt meg, mert az országgyűlés által alkotott törvények és adók megszavazása révén Magyarország a közös birodalomba abszorbeálódott.”⁶² Javasolta, hogy országgyűlési tevékenységük helyesléseként, szavazzanak bizalmat Heves megye baloldali képviselőinek. Az indítványt — gróf Szapáry Gyula főispáni helytartó, valamint a Deák-pártiak ellenkezése ellenére is — némi módosítással, de nagy többséggel magáévá tette a megye bizottmánya, sőt Rady Endre javaslatára az összes hazai törvényhatóságoknak való megküldését is elhatározta.⁶³

A határozat szövegét Szederkényi (Strompf) Nándor, a vármegye aljegyzője saját aláírásával kinyomtatta, és terjesztését is megkezdte. A határozat kimondta: „Nemzeti önállásunk és függetlenségünk alapföltétele, legfőbb biztosítéka az 1848-iki törvénykönyvünkben rejlik, annak pedig mellőzhetetlen corollariuma az országos hadügy, pénzügy és külügyek fölötti rendelkezés. Ámde a most létrejött közönséges törvények által — a magyar hadsereg az osztrák birodalmi hadsereg kiegészítő részévé decretáltatott — s annak nem csak szervezete, vezénylete, de még alkalmazása is a magyar miniszteri felelősség alól elvonatott és a magyar országgyűlésnek nem felelős birodalmi kormány rendelkezése alá bocsátatott . . . az abszolút kormány alatt behozott indirect adók törvényesítettek . . .” A határozat végül hangsúlyozta, törekvéseiket nem forradalom útján, hanem „alkotmányos eszközökkel” igyekeznek elérni.⁶⁴

⁵⁷ MU, 1868. máj. 20.

⁵⁸ Uo. Vö. A Nép Zászlója, 1868. ápr. 11.

⁵⁹ *Mérei Gyula: A magyar polgári pártok programjai (1867—1918)*. Bp. 1971. 188.

⁶⁰ *Borovszky: i. m. 625—626.*

⁶¹ MU, 1868. máj. 23.

⁶² Büm. eln. ir. K. 148. 1867. 4353. sz.; vö. *Borovszky: i. m. 626; E, 1868. dec. 17.; (Toldy: i. m. 1—42) „Heves megye . . . forma szerint hazaárulással vádolta az országgyűlést.”*

⁶³ Uo.

⁶⁴ Büm. eln. ir. K. 148. 1869. 17. sz.

A megye határozatát Szapáry főispáni helytartó azonnal jelentette a kormánynak. A december 19-i minisztertanács tárgyalta részletesen az ügyet.⁶⁵ Andrassy Gyula miniszterelnök mielőbb erélyes intézkedéseket sürgetett, mert „tartani lehet attól, hogy az ország egyéb vidékein is izgatás és lázítás tárgyát fogja képezni a hevesi határozat”. Távirat útján azonnal utasították a megye alispánját, hogy „személyes felelősség terhe alatt” tiltsa el a határozat közlését a többi törvényhatóságokkal. A minisztertanács ülésén jelenlevő főispáni helytartót megbízták újabb rendkívüli közgyűlés összehívásával, amelyen közölni kellett a kormány megsemmisítő leiratát. A kormány úgy döntött, ha a megye önként nem vonja vissza határozatát, gróf Szapáry Gyulát királyi biztosi megbízatással látja el.

A megye rendkívüli közgyűlését 1869. január 11-re hívták össze. Először a belügy-miniszter rendeletét ismertették, mely a közelgő országgyűlési választások iránt intézkedett, csak azt követően került sor a kormány megsemmisítő leiratának közlésére. A sorrendet a minisztertanács döntése alapján határozták így meg, nehogy a királyi biztos fellépése után, a megyebizottmány feloszlata miatt a központi választási választmány megválasztására ne kerüljön sor. „Ez kétségen kívül mindjárt az országgyűlés kezdetén vitatkozásokra, s interpellációkra adhatna alkalmat” — indokolta Andrassy miniszterelnök. A kormány által küldött megsemmisítő leirat már nem tartalmazta a minisztertanács elöterjesztésben szereplő következő megállapítást: „Az 1848-ik évi törvények a megyék befolyását a törvényhozásra megszüntették, a rendi és megyei képviselő helyébe az általános népképviselőt ültették.”⁶⁶ Felhívta azonban a megye figyelmét, hogy „minden esetben köteles a kormánynak a törvények végrehajtásában hű és megbízható segélyt adni, és egész eréllyel őrködni az álladalmi rend fölött”.⁶⁷

A megye válaszfelirat alakjában megtagadta határozata visszavonását. A választ Puky Miklós elnöke alatt Németh Albert, Erdélyi József főjegyző és Berecz Ferenc tiszti főügyész fogalmazták meg.⁶⁸ Puky Miklós, akiről 1867. október 27-én azt írta Rajner királyi biztos, hogy „csekély önállósága következtében többször az ár által elragadtatik, azonban személyes hajlamai őtet túlságokra nem vezetik”,⁶⁹ most élére állt a megye küzdelmének. Az irányításával január 12-én elfogadott válaszfelirat kijelentette: „... az 1848. XVI. tc. a megyéket, mint a nemzet védbástyáit, előbbi jogkörükben ideiglenesen meghagyta, lehetetlen annak feltevése, hogy ne lennének jogosultak a törvényhatóságok a hozott törvények felett véleményt mondani.”⁷⁰ — A megye feliratának elfogadását követően azonnal felállt gróf Szapáry Gyula, és királyi biztosi minőségben nyomban felfüggesztette Heves és Külső-Szolnok vármegye bizottmányát, és a megye 1868. december 14-i kifogásolt határozatát a jegyzőkönyvből kitorölte.⁷¹

A kormány 1869. január 21-én, Andrassy Gyula miniszterelnök elnökletével összeült kabinetülésen vitatta meg a kialakult helyzetet.⁷² Rajner Pál, aki Heves megyei

⁶⁵ Min. jkv. 1868. dec. 19.

⁶⁶ Annál kevésbé kívánták ezt leküldeni, hiszen Kossuthal ellentétben, aki már 1848-ban a megyei közgyűlést népképviselői alapra kívánta helyezni, az Andrassy-kormány az ellenkező irányba tartott, az 1870. XLII. tc.-ben testet öltő virilista rendezés irányába. (Ld. *Varga János*: A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban. Bp. 1971. 337—338; vö. *Kossuth*: i. m. XI. 716—725). Kossuth 1870-ben is 48-as álláspontja talaján állt: „... a megyék népképviselői alapján constituáltassanak... ez által meg lesz az összhangzásba hozatal a közsabadsággal.” Ld. *Kossuth*: i. m. VIII. 250.

⁶⁷ Büm. eln. ir. K. 148. 1869. 17. sz.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Büm. eln. ir. K. 148. 1867. 4353. sz.

⁷⁰ Uo. 1869. 17. sz.

⁷¹ Uo.; HL. Heves és Külső-Szolnok vármegye alispáni iratai, 1869. 291. sz. A határozatot olvashatatlanná tették, áthúzták a jegyzőkönyvben.

⁷² Min. jkv. 1869. jan. 21.

határozott fellépését követően lett belügyminiszter, két dologban kért döntést. Egyrészt a királyi biztos működési határidejének meghatározását, másrészt a határozat létrejöttében közreműködött személyek elleni eljárás módját. A minisztertanács a megye politikai hangulatától tette függővé a királyi biztos működésének idejét: „A mérsékelt gondolkozású egyéneknek idő adatik arra, hogy tömörüljenek a tulzó pártbeliek (Negyvennyolcas Párt — S. S.) ellen” — mondotta. A „törvényellenes határozat” indítványozói és annak hozatalában résztvevők ellen pedig „bűnfenyítő” vizsgálatot rendelt el. A minisztertanács állásfoglalása alapján Rozgonyi Bertalan kir. ítélőtáblabíró megkezdte Egerben a határozat létrejöttében közreműködő tisztviselők kihallgatását; 1869. február 7. és március 21. között lefolytatott vizsgálata eredményét, a terhelő anyagot, felterjesztette az igazságügyminiszterhez. Így felfüggesztették aljegyzői állásából Szederkényi Nándort; Németh Albertet, Rady Endrét, Hegedűs Jánost. Pap Pál bizottmányi tagot — Kápolna kerület 48-as párti országgyűlési képviselőjét — mivel hozzászólásában pártolta az indítványt, szintén perbe fogták.⁷³

Mindezzel majdnem egyidejűleg került sor a börtönben levő Böszörményi László ügyének tárgyalására is. Horvát Boldizsár igazságügyminiszter a március 7-i minisztertanácsi ülésen a szerkesztő börtönbüntetésének felfüggesztését javasolta, egyrészt politikai szempontból, másrészt mert „Böszörményi az orvosok véleménye szerint súlyos beteg, s valószínű, hogy a fogság ideje alatt meg fog halni . . .” A kormány több tagja azonban merev álláspontra helyezkedett, nem osztotta Horvát véleményét, „mivel kétséget nem szenved, hogy Böszörményi kiszabadulása után a szélső bal-párt által rögtön képviselővé választatnék”. Azt azonban kénytelenek voltak elismerni, „ha Böszörményi a börtönben halna meg, eltemetése politikai tüntetésekre adna alkalmat, miket a lehetőség mérsékelni kell”.⁷⁴ A kormány végül is hozzájárult, hogy kórházba szállítsák a beteg szerkesztőt.

Ebben a politikai légkörben került sor 1869. március 14-én Egerben a képviselőválasztásra. A 2015 választó közül 1936-an szavaztak; ebből 1025 szavazatot Csiky Sándor, 911 szavazatot pedig Szalay József, a Heves megyei Deák-párt elnöke kapott.⁷⁵ A Negyvennyolcas Párt tehát megőrizte egri mandátumát, sőt a megye másik kilenc mandátumából is csak kettőt tudott a Deák-párt megszerezni. Ez a választás megmutatta a kormánypártnak, hogy a jogfosztott tömegek politikai törekvéseinek elfojtása és szűk választójog sem képes maradéktalanul megvédeni a dualista rendszert a megválasztásoktól. A Deák-párt, mely több mint 60 választókerületben veszett, és képviselőházi többségének majdnem felét elvesztette, egyre jobban a válság tüneteit mutatta. A Negyvennyolcas Párt 40 mandátumot kapott, és a Balközép is megerősödött.⁷⁶

*

Hamarosan újabb konfliktusra került sor, amely újból aláhúzta, hogy a hevesi ellenzék nem pusztán a közjogi követelések skkján mozog, hanem a polgári államberendezkedés egyes vonatkozásaiban következetesebb polgári irányvételt mutatott, mint ameddig a kormány elment.

Az Andrássy-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere, Eötvös József, egyik fő feladatának tartotta a magyar közoktatás 1848-ban megkezdett átalakítását. Lényegében a saját korábbi művelődéspolitikai nézeteit akarta megvalósítani, azonban re-

⁷³ Büm. eln. ir. K. 148. 1867. 4353. sz.

⁷⁴ Min. jkv. 1869. márc. 7.

⁷⁵ HL. Eger város közgyűlési jegyzőkönyve (a továbbiakban: Ejkv.) 1869. márc. 14.; vö. *Borovszky*: i. m. 626; *Toldy*: i. m. 187.

⁷⁶ *Madarász József*: Emlékirataim, 1831—1811. Bp. 1883. 400.

formtörekvései elfogadtatásakor szervezett ellenállásba ütközött. Eötvösnek csak nagy nehézségek árán sikerült elfogadtatni népiskolai törvényjavaslatát, pedig az így alkotott 1868. XXXVIII. tc. — lényeges fogyatékoságai ellenére is — a polgári átalakulás szükségleteinek megfelelően alapul szolgált a nép széles rétegeinek alapfokú ismeretekkel való ellátására. Leglényegesebb hátránya az volt az 1848. évi reformtervezethez képest, hogy a már meglévő felekezeti iskolákat tekintette alapnak, és nem a közös iskolákat. A községeknek csak akkor volt köteleességük iskolát felállítani, ha kellő befogadóképességű egyházi iskola nem állt rendelkezésre.

Számottevő egyházi körök kritikusan fordultak szembe a közös iskolák működésével. Az Egri Egyházmegyei Közlöny 1869. február 15-i száma még mindig támadta az elfogadott népiskolai törvényt: „Félreismerhetetlen a népiskolai oktatás tárgyában hozott törvények azon odairányuló szelleme, hogy a nyilvános felekezeti iskolák tartása megnehezítettessék, ezen iskolák megszűnjenek, vagy szüntessenek meg: ellenben a községek, vagyis közös államiak minél nagyobb számban álljanak fel”⁷⁷ — panaszkodta a ciklíró. Kétségtelen, hogy Eger radikális, túlnyomórészt ellenzéki beállítottságú képviselőtestülete — a lakosság ósztámogatására támaszkodva — a közös iskolák felállítását mellett volt, és a felekezeti iskolák egyeduralmának megtörésére törekedett. Ez is mutatja, hogy nem minden áron törekedtek a kormányzat illetve a parlamenti többség hatályos működésének gáncsolására. 1869. augusztus 15-én este az egri Korona vendéglőben összejött negyvennyolcaspárti városi vezérkar megbeszélést tartott az iskolaügyben, s miként Csiky Sándor leírja naplójában: „megállapodánk, hogy közös iskolát állítunk városunkban, és a balpárti tanácskozás megtartására Puky és Lipcsey elnököket én szólítsam fel.”⁷⁸ A szűk körű megbeszélést határozott tett követte: 1869. augusztus 22-én a „városházán népes képviselőgyűlés . . . 46 szavazattal 21 ellen, a közös iskola felállítását határozá el . . .”⁷⁹ Indokként azt hozták fel, hogy az évi 4168 Ft költségek kiegészítésére állami segílyt csak abban az esetben igényelhetnek, ha „Eger népiskoláit községi jelleggel ruházzák fel”. Megválasztották a 21 tagú községi iskolaszéket, melyben helyet kapott a két legradikálisabb képviselő, Csiky Sándor és Szederkényi Nándor is. Az augusztus 29-i képviselőtestületi ülésben került volna sor a megválasztott iskolaszék tagjainak felesketésére. A klérus azonban a katolikus hitfelekezet nevében törvénytelennek nyilvánította a város határozatát és megzavarta párthiveivel az ülést; „Tárkányi és Lojkó papok vezénylete alatt . . . lármázó és felpálinkázott vagy harminc ember a közös iskolák ügye ellen zúgott, lármázott, az iskolai szék tagjainak a felesketését . . . meggátolta.”⁸⁰ Csiky Sándor megpróbálta „igen érthető” beszédben cáfolni a felhozott ellenérveket, mely szerint „miután ezen ügy nem a város vagyonát és közigazgatását, hanem a katolikus nép vallási érzelmeit és érdekeit illeti: a városi képviselőtestület a katolikus közönség meghallgatása nélkül kivált az iskolaügyben határozni hivatva nincs,”⁸¹ de beszédét elnyomta a lármázó ellentábor. A klérus sietett jogi érveit röpiratban is népszerűsíteni. „Az egri katolikus népiskolák” című vitairat mottójában magabiztosan jelentette ki: „Mi nyíltan szólunk, és titokban semmit sem cselekszünk.” A baloldali tábor sem tétlenkedett a válaszadással. Csiky képviselő irányításával Szederkényi Nándor megfogalmazta a feleletül szánt „Nyílt Szó” című választ, és azt szeptember 7-én Fekete képviselő lakásán elfogadták.

A katolikus iskolaszék utasította a felekezeti népiskolák tanítóit, hogy a szeptemberi beiratkozások alkalmából ne bocsássák az iskolák helyiségeit a város képviselőinek

⁷⁷ Egri Egyházmegyei Közlöny, 1869. febr. 15.

⁷⁸ Csiky: i. m.

⁷⁹ Uo. Vö. Ejkv. 1869. aug. 22.

⁸⁰ Csiky: i. m.

⁸¹ Uo.

rendelkezésére, sőt szeptember 14-én a felekezeti megbízottak lefoglalták a népiskolák helyiségeit. Erre a felháborító lépésre még ugyanaznap délután összeült a városi iskolaszék, és megbízta Csiky Sándort, Eisenmann Jánost és a gondnoknak kinevezett Wolf Károly tanácsnokot „az iskoláknak a város részére leendő átvételére”. Másnap a bizottság már reggel 9 órakor megkezdte a liceumi és a négy külvárosi elemi iskola bútorainak leltárba vételét, és átadták azokat gondnoki kezelésbe. A leltározás ellen a katolikus hitfelekezet vezetői természetesen azonnal óvást emeltek. Szapáry kir. biztos erre — nehogy elhúzódjék a tanévkezdés a civakodás miatt — ideiglenes jelleggel úgy rendelkezett, hogy „a hóstyai iskolákban hétfőn kezdessék meg a tanítás, a főelemi részére az Óvoda épülete szolgáljon ideiglenesen, amíg a liceumi főelemi ügye el nem dől”.⁸²

Szeptember 22-én már a közös iskolák tanítóit is kinevezte a városi iskolaszék. Derzsib, Zsiga és Seffer tanítók jelentkezését elfogadta, egyedül Seres tanító ügyét hágták függőben, mivel „feltételeket szabott”. A főelemi iskolai tanítók évi fizetését 550 Ft-ra emelték, melyhez 15 Ft szállásbér és 12 köből búza járult. A külvárosi elemi tanítóit 350 Ft-ot, szállást, és 6 köből búzát kaptak járandóságul.⁸³

Szeptember 28-án folytatni akarta az összeírást a liceumi főelemiben Csiky Sándor két társával, de mivel a katolikus iskolaszéki képviselők Rózsa Károly, Lojtkó Mihály és Tarnay János megtagadták a kulcsok átadását, azonnal jelentést tettek az ellenállásról a községtanácsnak. Erre, miként „Csiky képviselő” említi naplójában, „mellénk a kapitányt, hat hajdút, lakatost és Kósát (Kósa György városi tanácsnokot — S. S.) rendelvén, ezekkel a Liceumba, mentünk és ott mind a négy iskola ajtait felnyitottuk . . .”⁸⁴ Levették a főelemi zárait, és a Tárkányi Béla kanonok vezette iskolaszéki küldöttséget „erővel kiutasították” az iskolából.

Bartakovics Albert egri érsek ekkor Eötvös József miniszterhez fordult.⁸⁵ A miniszter válasza, rendelet formájában október 11-i keltezéssel érkezett meg gróf Szapáry Gyula királyi biztoshoz Egerbe.⁸⁶ A népoktatási törvényre hivatkozva kimondta: „a népiskolák felekezeti minőségét megváltoztatni kizárólag az illető hitfeleknek áll jogában”. Elismerte viszont a város jogát arra, a felekezeti iskolától minden anyagi támogatást megvonhat. S úgy rendelkezett, hogy mivel „a hatvani, újavárosi, Mária utcai, maklári külvárosi elemi iskolai épületek a felterjesztett telekjegyzőkönyvi hiteles bizonylat szerint a Tanoda cím alatt, mint Eger város tulajdonai vannak bejegyezve, ezen épületeket a város mint tanodákat használhatja . . .” Az egyház tulajdonát képező liceumban és az „angol kisasszonyok zárdájában” működő iskolák tekintetében úgy határozott, hogy azzal továbbra is „az egri katolikus hitfelekezet” rendelkezik.⁸⁷ A miniszter rendelkezésére hivatkozva október 18-án a klérus felmondott az összes elemi iskolai tanítóknak, és párthiveiből nevezett ki új tanerőket. E jogtalan lépésre nyújtotta be október 25-én Csiky Sándor a képviselőházban interpellációját az egri iskolaügyben.⁸⁸ Eötvös miniszter október 28-án válaszolt a képviselőnek. Beszédében részletesen kitért a községi iskolák létjogosultságára: „Magyarországon a népnevelésről alkotott utolsó törvény előtt csaknem kizárólag felekezeti iskolák léteztek — mondotta —, és miután ezen felekezeti iskolák főleg nagyobb községekben nagy részben a községek adományaiból . . . tartattak fenn, igen természetes, hogy az 1868. XXXVIII. tc. minden községnek jogot adott községi iskolákat állítani fel, így jogukban áll a községeknek megvonni a felekezeti iskoláknak juttatott támogatásukat.” A továbbiakban megismételte az egri magiszt-

⁸² Uo.⁸³ Uo.⁸⁴ Uo.; vö. E., 1869. szept. 30.; MU, 1869. okt. 2.⁸⁵ Büm. elm. ir. K. 148. 1870. 597. sz.⁸⁶ E., 1869. okt. 21.⁸⁷ Uo.⁸⁸ Ogy. kn. 1869. III. 26—27.

rátusnak küldött rendelete elveit, és hangsúlyozta, a felekezeti iskolák jellegének megváltoztatását a tulajdonjog dönti el. A miniszter egyúttal felhasználta az országgyűlés fórumát arra is, hogy a reakció támadásaira is visszavágjon a népoktatási törvény védelmében: „Nem kevésbé bámulatos — folytatta okfejtését —, hogy miután a XXXVIII. tc. a vallásoktatást a tantárgyak közé első helyen jelölte ki, miután a vallásoktatást egyenesen az egyes hitfelekezetekre bízta: találkozhatnak olyanok, kik ezen törvényt, mint a vallás és felekezeti érdekekkel ellentétben állót tüntetik fel . . .”⁸⁹

A Negyvennyolcas Párt is megoszlott a kérdés megítélésében. A Magyar Újságban Irányi Dániel „A közös iskolák kérdéséhez” című cikkében Csiky Sándorral ellentétben azt tanácsolta, hogy „minden erőltetést kerülni kell”. Az „alkotmányos küzdelem” elvének megfelelően azt ajánlotta, hogy „a meggyőzés előidézésével ugyan fel ne hagyjanak, de ahol ez célra nem vezet, ott inkább az időtől várjanak sikert”.⁹⁰

Egerben sem a város képviselőtestülete, sem a katolikus egyház nem nyugodott bele a kompromisszumos döntésbe, ezért bíróság elé vitték az ügyet. Emellett a klérus katolikus hitfelekezet nevében pályázatot hirdetett olyan pályamunkák megírására, melyek elegendő érvekkel bizonygatták „a községi iskola hátrányait a keresztény művelődésre”.⁹¹ A város testülete erre követelte a liceum épületében levő főleemi padjait, mondván, hogy azt saját költségén csináltatta, viszont Bartakovics érsek a külvárosi iskolák berendezéseit kérte.

A per sokáig elhúzódott, első fokú bírói ítéletre 1870. szeptember 12-én került sor. A bíróság a felperes várost 81 Ft 26 kr.-al elmarasztalta, Eötvös 1869. október 11-i rendeletének szellemében a külvárosi iskolák közöseké nyilvánítását jóváhagyta, a két belvárosi felekezeti iskolát viszont meghagyta a katolikus egyház kezében.⁹²

A per azonban fellebbezés folytán tovább gyűrűzött. A pesti kir. ítélő tábla 1871. július 11-én már úgy határozott, hogy „az 1869. évi október 11-én 17 446. szám alatt kibocsátott . . . vallás és közoktatásügyi miniszteri rendeletet . . . meg kellett változtatni, és a használatot a római katolikus hitfelekezetnek megítélni azért, mert ez felel meg az alapítók akaratának . . .”⁹³

A jogerejű végső ítélet azután 1871. augusztus 14-én született meg.⁹⁴ Hatályon kívül helyezte Eger képviselőtestületi határozatát, mely elrendelte a felekezeti iskolák közöseké nyilvánítását. Azzal az indokkal utasította el a város keresetét, hogy „oly helyiségek birtokába kéri magát sommás uton visszahelyeztetni, mely helyiségeket felperes saját beismerése szerint karhatalommal foglalt el az alperestől: ezen tény már magában megfosztja jelen keresetet egyik főkellékétől, mert lehetetlenné teszi azt, hogy felperes a kérdéses helyiségeknek általa lett békés birtoklását igazolhassa . . .”

Egerben tehát nemcsak a radikális közjogi határozatok megsemmisítésére került sor, hanem a 48-as párt helyi erőinek az oktatásügy demokratizálására tett radikális lépésére is.

*

1869. október 25-én, tehát ugyanaznap, amikor Csiky Sándor interpellációját benyújtotta az egri iskolaügyben, hangzott el a hevesi királyi biztosság ügyében Németh Albert képviselő május 20-i interpellációjára⁹⁵ adott miniszteri válasz is. A válasz szöve-

⁸⁹ Uo. 103.

⁹⁰ MU, 1869. okt. 31.

⁹¹ *Novák Lajos*: A községi iskola hátrányai az államra, társadalomra és keresztény művelődésre. Eger 1871.

⁹² E., 1870. szept. 15.

⁹³ E., 1871. szept. 28. mell.

⁹⁴ Uo.

⁹⁵ Ogy. kn. 1869. I. 85—89.

gét Tóth Vilmos miniszteri tanácsos (a későbbi belügyminiszter) készítette el Wenckheim belügyminiszter számára, a minisztertanács október 20-i állásfoglalása alapján.⁹⁶ A tanácsost arra utasították, beszédében utaljon a királyi biztosság rövid időn belüli megszüntetésére, ellenben az egyes adminisztratív részletkérdésekre ne térjen ki.⁹⁷ A beszédet végül is a képviselőházban Horvát Boldizsár igazságügyminiszter olvasta fel, mert Wenckheim Béla betegséget jelentett (hamarosan megvált a miniszteri tárcától is). Az interpellációra adott miniszteri válasz így általános érveket tartalmazott, a megye jogállásának olyan részletes taglalására, mint 1867-ben az előző hevesi királyi biztos működése alkalmával történt, most nem került sor.⁹⁸ „1848 előtt tagadhatatlanul a megyék nagyobb hatáskörrel bírtak, mint most, mert részesei voltak a törvényhozásnak . . . de arra nem fordult elő eset a múltban, hogy recriminációt, vádat emeltek volna a törvényhozás ellen” — mondotta a miniszter.⁹⁹

A Deák-párt az 1869-es választási „sikertelenségre” is felelni kívánt a közigazgatás és a választójogi rendszer átszervezésével. A kormány ugyanakkor taktikailag elengedhetetlen lépésnek tekintette Heves és Külső-Szolnok vármegye „rendkívüli jogállásának” felfüggesztését, az állandó parlamenti ellenzéki támadások megszüntetése miatt is. Világosan látta, hogy az adott helyzet előnytelen számára a megyei és városi törvényhatóságok szervezetének szabályozására irányuló parlamenti küzdelem szempontjából. Mindezzel összefüggött Rajner Pál kinevezése belügyminiszterré, hiszen ő volt az, aki az 1867-es hevesi királyi biztossága idején kellő tapasztalatokat szerezve, már akkor sürgette a kérdés új szabályozását. Rajner első ténykedése volt, hogy 1869. december 1-én felmentette gróf Szapáry Gyulát nemcsak királyi biztosi, hanem főispáni helytartói megbízatásából is,¹⁰⁰ és visszaállította Heves és Külső-Szolnok vármegye önkormányzatát. A kettős vármegye élére rövid időre ismét Bartakovics Albert egri érsek, mint örökös főispán került. A hevesi eset — amely Kossuth szavaival élve — „valóságos partialis államcsíny volt”,¹⁰¹ kétségtelenül az ellenzéki erők bátor helytállásáról tanúskodott.

A „hevesi ügyben” a Negyvennyolcas Párt baloldali szárnyának, a Madarász-csoportnak politikai nézetei találtak gyakorlati követésre, Csiky Sándor egri országgyűlési képviselő közvetlen irányításával.

Azt a jogi bizonytalanságot pedig, amely a helyhatóságok önkormányzatában fennállott a kiegyezést követő években is, a köztörvényhatóságok vonatkozásában az 1870. XLII. tc., a mezővárosok státusát illetően pedig az 1871. XVIII. tc. szüntette meg.

Az új törvények jelentékeny politikai eszközt ütöttek ki az ellenzék kezéből, úgy hajtva végre az önkormányzati testületek kétségtelenül szükséges reformját, hogy a túlsúlyt — nem kevésbé a virilista rendszer révén — az antidemokratikus erőknél biztosították.

⁹⁶ Min. jkv. 1869. okt. 17.

⁹⁷ Uo.

⁹⁸ Ogy. kn. 1869. III. 31—35.

⁹⁹ Budapesti Közlöny, 1869. okt. 26.

¹⁰⁰ E., 1869. dec. 9.; vö. MU, 1869. dec. 3.; *Borovszky*: i. m. 626.

¹⁰¹ *Kossuth*: i. m. VIII. 251.

Merényi László:

A polgári baloldal és a háború kérdése 1912–1914 között

I. A polgári baloldal 1912–1914 között

Az 1912–14 közötti években a közelgő világháború veszélye nyomta rá bélyegét Ausztria-Magyarország egész politikájára. 1914 nyarán pedig a világmeretű konfliktus ki is robbant. Nyilvánvaló tehát, hogy *Magyarország számára az 1912–1914 közötti időszakban a „háború vagy béke” problémája központi jelentőséggel bírt.* Minden politikai csoportnak (függetlenül attól, hogy kormányon volt-e vagy ellenzékben, kívánt-e reformokat vagy sem, ragaszkodott-e az úri rend fennmaradásához vagy demokratikus átalakulást akart) ebben a döntő kérdésben valamilyen formában állást kellett foglalnia.

Az 1910-es évek magyar belpolitikai életében *komoly szerepet játszott a polgári baloldal.* Ebbe a fogalomba négy csoport tartozott. Közülük kettő pártkeretekben szerveződött: a Justh Gyula vezette Függetlenségi és 48-as Párt és a Nagy György-féle Köztársasági Párt. Ezenkívül 1912/13 folyamán külön csoportot képezett néhány pártönkívüli függetlenségi képviselő, élén Károlyi Mihállyal. (Ez utóbbiak azonban az 1913-as fuzió során Justhékkal közös pártkeretek közé kerültek.) Végül ugyancsak a haladó táborhoz tartozott a polgári radikálisok csoportja, amely csak 1914-ben alakult párttá. A polgári baloldal fogalmába azonban nem számíthatók be a parlamenti konzervatív ellenzék Apponyi-, Andrássy- és Zichy-féle pártjai. Ugyancsak nem tartozik ehhez a kategóriához a haladás táborához időnként csatlakozó, de azt mindig cserbenhagyó Vázsonyi-féle Polgári Demokrata Párt sem. (1914 előtt még nem számítható a demokratikus baloldalhoz a „Feministák Magyarországi Egyesülete” és a „Tartós Béke Ligája” sem. Ez utóbbiak csak a világháború folyamán csatlakoztak a magyar progresszió erőfeszítéseéhez.)

A polgári baloldal említett négy csoportjának voltak közös vonásai. A Tisza vezette „Nemzeti Munkapárt” elleni harcukban nem kizárólag kormányváltásra, hanem nagyobb arányú politikai átalakulásra törekedtek. Mindegyikük (többé-kevésbé mélyreható) demokratikus reformokat kívánt, de ugyanakkor a forradalom lehetőségét elutasította. A munkásosztállyal való együttműködésre mind a négy csoport kész volt; ez 1912–14 közötti gyakorlati tevékenységükben is megmutatkozott. Voltak azonban lényeges különbségek is a polgári baloldali erők között. Soraikban *liberális* és *demokratikus* csoportok voltak.¹ Bár éles határvonal nem volt a kettő között, a megkülönböztetés szükséges.

A *liberális* ellenzékét a Justh-párt és a Károlyi-csoport képviselte. A demokratikus átalakulás hívei, de mérsékelt formában. A liberális ellenzék vezetői többnyire

¹ A polgári baloldalra eddig történetírásunk a „polgári demokratikus ellenzék” kifejezést használta. Nemes Dezső viszont legújabb tanulmányában arra figyelmeztet: *szükséges* különbséget tenni „liberális” és „demokratikus” csoportok között (*Nemes Dezső: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt választójogi harca 1911–1913-ban. Párttörténeti Közlemények, 1973. 1. sz. 24–25. l. jegyzet.*)

földbirtokosok voltak. Tömegbázisukat a kisbirtokos parasztok, iparosok, kereskedők, értelmiségiek és diákok képezték. Szoros szálak fűzték őket a parlament konzervatív ellenzéki csoportjaihoz. Ez kétségtelenül visszahúzó erőként hatott rájuk. Tény azonban, hogy a reformok kérdésében a jobboldali ellenzékhez képest a liberális csoportok haladóbbr álláspontot képviseltek.

A *Justh-féle függetlenségek*² Magyarország lehető legnagyobb önállóságát kívánták a Monarchián belül elérni. A dualista államalakulat kereteihez azonban ragaszkodtak. A demokratikus szabadságjogok híve volt a párt, de „az általános, titkos választójog elvét csak mérsékelt liberális módon kívánta a *gyakorlatba átvinni*”.³ A földkérdés fontosságát Justhék látták ugyan, de megoldására konkrét programjuk nem volt. Komoly negatívumként jelentkezett körükben a nacionalizmus a nemzetiségi kérdésben. (Ez éppen az 1914 előtti időszakban fokozódott.)⁴ Ki kell azonban emelni, hogy a *polgári baloldalon belül a Justh-párt rendelkezett a legnagyobb tömegbefolyással*.

A *Károlyi-féle függetlenségek*⁵ álláspontja a demokratikus reformok és a nacionalizmus kérdésében nagyjából hasonló volt Justhékéhoz. Tömegbefolyásuk azonban lényegesen kisebb volt. A parlament konzervatív ellenzékéhez még szorosabb szálak fűzték őket, mint Justhékát. (Ezért is szorgalmazták Károlyiék 1912/13 folyamán a függetlenségi pártok fúzióját.) Ki kell azonban emelni, hogy a haladó polgári táboron belül *egyedül ennek a csoportnak volt önálló külpolitikai koncepciója*. Ez különösen 1913/14 folyamán mutatkozott meg. Az új külpolitikai orientációra való törekvés elsősorban Károlyi Mihály személyes érdeme volt.

A *demokratikus ellenzék*et a radikálisok és a köztársaságiak képezték. A liberálisoktól eltérően őket nem kötötte semmiféle kapcsolat a parlament konzervatív ellenzéki csoportjaihoz. A demokratikus reformok kérdésében a Justh- és Károlyi-féle függetlenségekhez képest álláspontjuk határozottabb és merészebb volt.

A *polgári radikálisok mozgalma* 1914 nyara előtt nem rendelkezett pártkeretekkel. Osztálybázisukat a nagyvárosok haladó értelmiségi és polgári rétegei képezték. Befolyásuk azonban ennél többre terjedt (főként a szociáldemokrata pártvezetőséggel fennálló kapcsolataik miatt). A demokratikus átalakulás kérdésében a haladó polgári táborban nekik volt a leghatározottabb programjuk. A feudális maradványok gyökeres felszámolását sürgették. A nagybirtokrendszer megszüntetését óhajtották. A *nemzetiségi kérdés megoldására a polgári baloldal soraiiban ők rendelkeztek a relatíve leghaladóbb programmal*. A nemzetiségek egyenjogúságát azonban a történelmi magyar állam keretei között képzelték megvalósítani. Az ehhez való merev ragaszkodásuk ekkor már nem volt reális. Hibájuk volt az is, hogy ekkoriban meglehetősen lebecsülték hazánk önállóságának, az Ausztriától való függésnek a kérdését.⁶ A radikálisokhoz hasonló volt a haladó diákságot tömörítő *Galilei Kör*,⁷ valamint a szabadkőművesek Martinovich-páholjának állásfoglalása.

² A Justh-párt (az 1913-as fúzióig) a „Függetlenségi és 48-as Párt” nevet viselte. A mozgalom múltjával bővebben foglalkozik *Dolmányos István: A magyar parlamenti ellenzék történetéből 1901—1904* című műve (Bp., Akad. Kiadó 1963).

³ *Nemes Dezső: i. m. 25* (jegyzet).

⁴ *Pölöskei Ferenc: Kormányzati politika és parlamenti ellenzék 1910—1914*. Bp. Akad. Kiadó 1970. 239.

⁵ Károlyi Mihálynak ekkor nem volt pártja. Csoportja pártonkívüli függetlenségi képviselőkből állt (*Pölöskei: i. m. 95—100*).

⁶ A polgári radikálisokkal foglalkozik *Fukász György: A magyarországi polgári radikalizmus történetéhez* (Bp., Gondolat 1960) és *Mérei Gyula: Polgári radikalizmus Magyarországon* (Bp. 1947) című munkája.

⁷ Erről bővebben ír *Tömörly Márta: Új vizeken járok* (A Galilei Kör története). (Bp. Gondolat. 1960) megjelent munkájában.

Az Országos Köztársasági Párt az 1914 előtti magyar politikai élet sajátos színpontját képezte. Ez volt ekkor a polgári baloldal egyedüli csoportja, mely a Habsburgoktól való elszakadást kívánta. Tömegbázisukat egyes alföldi és erdélyi magyar vidékek kispolgári, paraszti és értelmiségi rétegei képezték.⁸ Republikánus elveiket bátran hirdették. Tevékenységük kétségtelenül lázító hatású volt. Ekkor „a köztársaság jelszava a nép számára a demokratikus forradalom és a nemzeti függetlenség együttes követelését fejezi ki.”⁹ Nagy György pártja a „köztársasági” nevet csak 1912/13 folyamán viselhette. 1913 nyarán Országos Kossuth Lajos Párt néven folytatta tevékenységét, melyet aztán 1914-ben hatósági nyomásra be kellett szüntetnie.¹⁰ Belpolitikai téren programja több demokratikus követelést tartalmazott (így a választójogra, az iskolák államosítására, a hitbizományok eltörlésére vonatkozólag). A birtokelosztás aránytalanságát is felismerték.¹¹ A nemzetiségi kérdésben azonban túlzó sovíniszta álláspontot foglalt el a párt.¹² Az is tény, hogy 1914 előtt az Ausztriától való különválás programja kevés reális alappal rendelkezett. Ezért a republikánus mozgalom kudarcra szükségszerű volt.

A polgári baloldal 1912—1914 között sokat foglalkozott a háború és a béke problémájával. Ebben a döntő fontosságú kérdésben a liberális és a demokratikus csoportok álláspontja általában azonos volt. (Csak egyes esetekben mutatkoztak árnyalatnyi eltérések közöttük.) A polgári baloldal állásfoglalása gyűléseken és tüntetéseken éppúgy kifejezésre jutott, mint hírlapi cikkekben, parlamenti felszólalásokban, bizalmas tárgyalásokon vagy külföldön elhangzott nyilatkozatokban.

1912 ősze és 1914 nyara között a polgári baloldal harca a háborús veszély ellen két szakaszra osztható. Az egyiket az első balkáni háború (1912 október — 1913 május) alatti tevékenységük képezi. A másik szakasz pedig az 1913 június és 1914 július közötti, a világháború kitörését közvetlenül megelőző egy év időszaka. A szerző szigorúan ragaszkodni kíván a tárgyhoz. Ezért az 1912—14 közötti legfontosabb külpolitikai eseményeket is csak vázlatosan érintheti. Ugyanez vonatkozik a magyar belpolitika általános áttekintésére, valamint a munkásmozgalomra is a jelzett időszakban.

II. A polgári baloldal az első balkáni háború idején (1912—1913)

1. A háborúellenes mozgalom kezdete 1912 októberében

Az első világháború előtti időszak egyik legfontosabb nemzetközi eseményét az 1912 októberében kitört első balkáni háború képezte. Ez véget vetett annak a hosszú évtizedekig tartó korszaknak, amikor béke uralkodott Európa földjén. Bulgária, Szerbia, Görögország és Montenegro harca a török birodalom ellen igazságos jellegű volt.¹ A kis balkáni népek a harcukon fényes győzelmeket arattak a hanyatló szultáni birodalom ellen. Nem maga az itt folyó „helyi háború” jelentett veszélyt, hanem az, hogy ebből a konfliktusból — valamelyik imperialista nagyhatalom beavatkozása folytán — világháború lesz. Különösen nagy figyelem kísérté Európára szerte az Osztrák-Magyar

⁸ A köztársaságiakkal bővebben foglalkozik *Bónis György*: Nagy György és az 1914 előtti magyar köztársasági mozgalom (Bp. Akad. Kiadó 1962) című műve.

⁹ *Nemes Dezsd*: i. m. 42.

¹⁰ *Bónis*: i. m. 72—73 és 83—84.

¹¹ *Pölöskei*: i. m. 165—166. A szerző egyúttal megállapítja: Nagy Györgyék „1908-tól úgy jutottak el a köztársaság programjához, hogy közben a társadalmi kérdések terén jelentősen bővítették követeléseiket” (i. m. 166).

¹² *Pölöskei*: i. m. 166.

¹ Harcuk igazságos jellegét hangsúlyozta *Lenin* is (Lenin V. I. Összes művei 18. kötet. 1912 április—1913 március. Bp. 1955. Szikra 369—378, 399).

Monarchia magatartását, mert — földrajzi elhelyezkedésénél fogva — kezében volt a helyzet kulcsa.

A balkáni konfliktus kezdetekor a Monarchia uralkodó köreiből kétféle irányzat jelentkezett. Az egyik tábor a Conrad tábornagy vezette „katonai párt” volt, mely azonnali agressziót sürgetett a balkáni népek ellen.² A másik csoportot a *mérsékelt* politikusok alkották (élükön Berchtold külügyminiszterrel), kik az időpontot nem tartották alkalmasnak világháború kirobbantására. Ez utóbbi tábor támogatta a hazánkban hatalmon levő munkapárti Lukács-kormányt is.³ A „katonai párt” erős nyomására a Monarchia hadvezetősége októberben a déli határokon katonai előkészületeket tett és részleges mozgósítást hajtott végre.⁴ Céltudatos fellépésükkel szemben a mérsékelt csoportok ellenállása határozatlan volt. Tiszáék is hajlamosak voltak engedékenységre a katonai előkészületek terén.⁵ *Háború veszélye fenyegette a magyar népet 1912 októberében.* E fontos probléma pedig nem lehetett a hatalmon levők egymás közötti belső ügye. *Történelmi szükségszerűség volt, hogy maguk a néptömegek aktívan kiálljanak a béke ügye mellett.*

Elsőnek a munkásosztály lépett fel az agresszió tervei ellen. Október 6-án Budapesten és sok vidéki városban rendeztek szociáldemokrata gyűléseket, melyeken felszólították „az ország minden jó érzésű, a kultúra kincseit féltő, a haladás követeléseit magáévá tevő néprétegét, hogy mindenütt követelje nyomatékosan a béke fenntartását”.⁶ A munkásság felhívása kedvező visszhangra talált a polgári baloldal soraiban. Ez utóbbi szintén elítélte a Monarchia kardcsörtetését.⁷ A szocialisták és a haladó polgári tábor együttműködése egyébként már régebbi keletű volt; már a véderőtörvény parlamenti vitájakor kezdetét vette.⁸

A polgári baloldal október közepén már határozottan fellépett a béke érdekében. „Háborút folytatni, végződjék az akár győzelemmel, akár nem, nemcsak a legvégzetesebb ballépés, de erre a nemzetre egyenesen gyilkosság”⁹ — ez volt a liberális csoportok állásfoglalása. A polgári demokratikus ellenzék is aktív agitációt indított az agressziós előkészületek ellen. „Akaratunk, érdekünk ellenére belesodortathatunk egy olyan balkáni háborúba, melyből a mi vérhullámainkon a kétfejű sasos hadigálya emelkednék magasabbra”¹⁰ — Nagy György e megállapítása híven fejezte ki a köztársaságiak véleményét. A radikálisok a különböző értelmiségi rétegek körében indítottak háborúellenes propagandát.¹¹ A Galilei Kör pedig a diákság és a fiatal katonák soraiban terjesztette az antimilitarista eszméket.¹²

Október 13-án került sor először a munkásság és a polgári baloldal közös háborúellenes gyűlésére. Ezen a pécsi tízezres megmozduláson állapította meg Károlyi Mihály:

² Österreich-Ungarns Außenpolitik (Okmánygyűjtemény. A továbbiakban Außenpol.) V. 3869. sz. okmány. Megjegyzendő, hogy a katonai pártot támogatta egy ideig Ferenc Ferdinánd trónörökös is, később azonban a mérsékelt csoport mellé állt.

³ Außenpol. V. 3928. sz. okmány.

⁴ Országos Levéltár Minisztertanácsai Jegyzőkönyvek (a továbbiakban OLMT) 1912/22. sz. (1912. október 7-i ülés).

⁵ Uo.

⁶ Országos Levéltár Belügyminisztérium Rezervált Anyaga (a továbbiakban OLBMR) 1912/825. sz.

⁷ Világ (radikális napilap, a továbbiakban V), 1912. okt. 10—11.

⁸ Pölskei: i. m. 83—85.

⁹ Pesti Napló (a baloldali függetlenségihez közel álló napilap, a továbbiakban PN), 1912. október 15—17.

¹⁰ Magyar Köztársaság (a továbbiakban MK, a köztársaságiak havi folyóirata, mely Hódmezővásárhelyen jelent meg), 1912. október 14. (2. évf. 10. sz.) 3.

¹¹ Szabadgondolat (a Galilei Kör folyóirata, a továbbiakban SzG), 1912 november 387.

¹² SzG, 1912. november, 389.

„vád alá kellene helyezni a kormányt, ha egy oktan háborúba engedné sodortatni az országot”.¹³ Október 14-én Budapesten Justh Gyula békebeszédét „gyújtó tüntetés” követte.¹⁴ Október 20-án Pápán és Kézdivásárhelyen tartottak a szocialisták és a függetlenségek közös megmozdulást e tárgyban. Október 27-én a Justh-párt debreceni nagygyűlése tiltakozott az ellen, hogy a Monarchia hátbatámadja a balkáni népeket.¹⁵ Aznap pedig Budapesten a radikálisok és a galileisták az értelmiség békegyűlését rendezték meg. „*Vagy nem üzeni meg a háborút a Monarchia, vagy forradalom út ki ellene*”¹⁶ — az ilyen megnyilatkozások jól mutatták e rendezvény résztvevőinek hangulatát.

A munkásság és a polgári baloldal nyilvános állásfoglalásai a béke mellett október folyamán az első háborúellenes mozgalom kezdetét jelentették a magyar történelemben. A megmozdulásokon az agressziós előkészületek elleni harcot a demokratikus követelésekkel és a kormányzat törvénysértéseinek leleplezésével kötötték össze. A polgári baloldal felismerte, hogy eddigi harca a belpolitikai átalakulásért teljesen eredménytelenné válnék, ha bekövetkeznék a még súlyosabb elnyomással fenyegető háború. Félelmének volt objektív alapja, hiszen az október 7-i minisztertanácson elfogadtak egy javaslatot, mely háború esetén kivételes, az eddiginél szélesebb körű hatalommal ruházta volna fel a kormányt.¹⁷

Ki kell emelnünk, hogy a haladó polgári tábor október végén már tisztán látta a balkáni események jellegét. Felismerte, hogy a kis nemzetek nem a cárizmus csatlósai, hanem önálló céljaikért küzdenek.¹⁸ A hagyományos törökbarátság jelszavával szemben a reális tények alapjára helyezkedett.¹⁹ A kormányköröknek a „szerb veszély”-ről szóló progagandájával szemben a Szerbiával való jó viszonyt hangoztatta.²⁰ Felismerte azt is, hogy a balkáni népek harca igazságos, felszabadító jellegű.²¹ Ezért — kezdeti fenntartásait hamar leküzdve — október végén már a török ellen küzdő kis nemzetek mellett foglalt állást a polgári baloldal. „A balkáni szövetségesek ügyével rokonszenvezünk”²² — Batthyány Tivadar képviselő október 27-i kijelentése frappánsan fejezi ki a demokratikus és liberális erők véleményét. Ez a polgári baloldal részéről a realitások helyes felismerését tükrözte.

A polgári liberális baloldal tevékenységében azonban komoly ellentmondásokat rejtett magában a szövetségi politika. Nemcsak a munkásosztállyal fogott ugyanis össze a háború elleni harcban. Justhék és Károlyiék a parlament konzervatív ellenzékével már régebben kialakított kapcsolataikat most is fenntartották. Ezt az ellentmondásos helyzetet érdemes közelebbről megvizsgálni.

A Tisza-ellenes jobboldali opposzió egyik csoportját Andrassy Gyula köre alkotta. Ez (a „csatlós-imperializmus” alapján állva) nemcsak helyeselte Bécs délszláv-ellenes politikáját, hanem 1912 őszén a Szerbia elleni háborút is szükségesnek tartotta volna.²³ Andrassyék tehát lényegében a „katonai párt” álláspontját támogatták, de — paradox módon — október első heteiben még megjelentek a szocialisták és a polgári baloldal kormányellenes (és egyúttal háborúellenes) gyűlésein, mert közjogi téren vál-

¹³ PN, 1912. október 15.

¹⁴ V., 1912. október 15.

¹⁵ PN, 1912. október 22. és október 29.

¹⁶ SzG, 1912. november 389.

¹⁷ OLMT 1912/22 (1912. október 7-i ülés). A háborús kivételes intézkedésekről szóló javaslatot 1912 decemberében fogadtatta el a kormány az országgyűléssel.

¹⁸ PN, 1912. október 18. és 25., V, 1912. október 20.

¹⁹ PN, 1912. október 19. és 22.

²⁰ PN, 1912. október 19, 26, 27.

²¹ *Károlyi Mihály*: Egy egész világ ellen. Bp. 1965. Gondolat, 59.

²² PN, 1912. október 29.

²³ *Andrassy Gyula*: Diplomácia és világháború. Bp. 1929. 34.

tozatlanul Tisza ellenfeleinek számítottak.²⁴ Justhék azonban határozottan felléptek az Andrássy-csoport békeellenes magatartásával szemben,²⁵ s október végén gyakorlatilag meg is szüntették velük a kapcsolatot.

Távolról sem volt azonban Justhék politikája ennyire helyes a konzervatív ellenzék Apponyi- és Zichy-féle csoportjaival szemben. Igaz, ez utóbbiak (a „magyar imperializmus” alapján állva) szintén elleneztek a „katonai párt” agresszív terveit, sőt vezetőik az október végi közös békemegmozdulásokon maguk is háborúellenes beszédeket mondtak.²⁶ A velük való kapcsolat azonban nem erősítette, hanem gyengítette az antimilitarista mozgalmat. Egyrészt Apponyiék szélsőséges sovinizmusa akadályozta a nemzetiségi lakosság bekapcsolását a háborúellenes megmozdulásokba. Másrészt ezek a „magyar imperialista” úri csoportok igyekeztek a Tisza-ellenes koalíción belül a vezető szerepet megszerezni. A parlamenti oppozíciót összefogó „szövetkezett ellenzéki pártok intéző bizottságában” Apponyiéknak többségük volt. Justhéknek állandóan vigyáznuk kellett arra, hogy ne kerüljenek alárendelt helyzetbe. Az Apponyiékkal és Zichyékkel fenntartott kapcsolat azonban fékezőleg hatott tevékenységükre. Ezt jellemzően mutatta az „intéző bizottság” október 14–15-i ülése. Itt ugyan Justhék és Károlyiék elérték, hogy a szövetkezett ellenzék határozatlanul tiltakozott „minden háborús kaland ellen”.²⁷ Ugyanakkor azonban leszavazták a baloldal indítványát, hogy intézzenek kiáltványt ebben az ügyben a nemzethez.²⁸ A továbbiakban is igyekeztek a konzervatív csoportok fékezni a tömegek bevonását az agressziós tervek elleni tiltakozásba. A velük fennálló kapcsolat komoly akadályozó tényezőt jelentett Justhék és Károlyiék antimilitarista harca számára.

2. A háborúellenes mozgalom tetőpontján (1912 november)

November elején a balkáni népek újabb sikereket értek el. A legyengült török birodalom már fegyverszünetet kért.²⁹ Ekkor azonban a Monarchia növelte a nemzetközi feszültséget. Az Adria felé előrenyomuló szerb csapatokkal szemben provokatív módon vetette fel az „önálló” (azaz Béctől függő) Albánia ügyét.³⁰ Emellett a vele szövetségben levő Romániát is Bulgária elleni területi követelésekre biztatta.³¹ A „katonai párt” álláspontját az albán kérdésben a mérsékelt osztrák vezető politikusok is támogatták. Tiszáék is ezt tették, megalapozatlanul „magyar nemzeti érdeknek” beállítva ezt a követelést.³² Az albán ügyben Németország és Olaszország Szerbia ellen foglaltak állást,³³ míg e kis államot Oroszország és Franciaország támogatta.³⁴ Az osztrák–szerb diplomáciai konfliktus eléggé közel hozta novemberben a világháború veszélyét. Ezért az európai közvélemény ekkoriban a Monarchiát tekintette a fő békebontónak³⁵ (nem véve figyelembe a mögötte álló német militarizmust).

²⁴ Így az október 20-i pápai gyűlésen is megjelentek (PN, 1912. október 22.)

²⁵ V, 1912. október 15., 22.

²⁶ Így Apponyi is felszólalt a debreceni nagygyűlésen (PN, 1912. október 29.)

²⁷ PN, 1912. október 17.

²⁸ V, 1912. október 16.

²⁹ Die grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. 33. kötet. Der erste Balkankrieg. Berlin 1927. (Okmánygyűjtemény, a továbbiakban *Balkankrieg*) 12, 365. sz. okmány.

³⁰ Aussenpol. V. kötet 4317. sz. okmány.

³¹ Balkankrieg 12,282. és 12,313 sz. okmányok.

³² Magyar Figyelő, 1912. november 16. (2. évf. 21. sz.) 256.

³³ Balkankrieg 12,320 sz. és Aussenpol. V. köt. 4343. sz. okmányok.

³⁴ Im Dunkel der Europäischen Geheimdiplomatie. Iswolskis Kriegspolitik in Paris. 1911–1917 (Okmánygyűjtemény). Szazonov orosz külügyminiszter 2513. sz. távirata Iswolski párizsi orosz nagykövethoz és Iswolski 372. sz. távirata Szazonovhoz.

³⁵ Aussenpol. V. köt. 4437, 4457. és 4605. sz. okmányok.

A világháború veszélyével szemben — a Nemzetközi Szocialista Iroda október 28-i határozata nyomán — a proletariátus az egész kontinensen hatalmas antimilitarista kampányba kezdett.³⁶ Ausztria-Magyarország területén azonban az agressziós tervek elleni harc nemcsak a munkásosztály ügye volt. A cseh, szlovén, horvát, szerb és ukrán polgárság demokratikus és nacionalista csoportjai is — szláv szolidaritási alapon — tiltakoztak a Monarchia támadó előkészületei ellen, kifejezve Szerbia iránti rokonszenvéket.³⁷ A háborús veszély ellen küzdött ugyanakkor a magyar polgári baloldal is. Ezek a Monarchián belüli békeakciók kétségtelenül zavarták a „katonai párt” terveit, mert kétségessé tették a hadviselés egyik fontos feltételét: a szilárd háttországot. Nem tetszett a nagyarányú háborúellenes mozgalom a német imperializmusnak sem. A bécsi német nagykövet november 18-i bizalmas jelentésében igen sötét képet festett a Monarchia belső viszonyairól, megállapítva: a szocialista és polgári pacifista erőknél az a céljuk, hogy „egy háborút a Monarchia számára lehetetlenné tegyenek”.³⁸

November elején hazánkban újabb lendületet nyert a háborúellenes mozgalom. A munkásosztály megnövekedett aktivitása kedvezően hatott a polgári demokratikus és liberális ellenzék tevékenységére is. Ez nemcsak gyakorlati téren mutatkozott meg. Komoly fejlődés jele volt az, hogy a polgári baloldal elvi kérdésekben kezdett tisztábban látni. Megnyilvánult ez egyrészt az osztrák-magyar—szerb konfliktus kérdésében, másrészt a Monarchia külpolitikai szövetségi rendszerét ért első bírálatokban.

November elején a polgári baloldalt komoly próbatétel elé állította a Monarchia és Szerbia konfliktusa. Most már nem elsősorban a törökkel, hanem Béccsel és Budapesttel („saját kormányunkkal”) szemben kellett védelmeznie a szerb ügyet. A „hazaárulás” vádjával kellett szembenéznie. A polgári baloldal azonban sikerrel állta meg ezt a próbát. Határozottan kiállt Szerbia jogos igényei mellett. „Ha Szerbia ki tud magának vívni adriai kikötőket, ez ellen a legkisebb kifogásunk sem lehet”³⁹ — ilyen és ehhez hasonló kitételek nap mint nap jelentek meg a baloldali sajtóban. Tiszák persze „hazafiatlansággal” vádolták a haladó tábor: „nem volt még rá eset — írta egy munkapárti kommentár —, hogy egy ellenséges államnak a vele szembenálló állam politikusai igyekeztek volna támogatására vállalkozni.”⁴⁰ A polgári baloldal állásfoglalása az osztrák-magyar—szerb konfliktus ügyében igazságos és reális volt; megfelelt a délszláv és a magyar népek érdekeinek egyaránt.

A demokratikus és liberális ellenzék kezdte már ekkor szórványosan bírálni a Monarchia külpolitikai szövetségi rendszerét is. Sajtója többször támadta Olaszországot és Romániát,⁴¹ melyek kormányai a balkáni szlávok ellen foglaltak állást, s ezáltal objektíve Bécs helyzetét könnyítették meg. Még érdekesebb tény, hogy ekkor jelentek meg az első bíráló hangok a Németországgal fennálló szövetség ellen. Ennek fő okát az a felismerés képezte, hogy a katonai pártnak „nem lenne olyan nagy a hangja, ha nem érezné maga mögött Berlin támogatását”.⁴² Ugyancsak ellenszenvet keltett Németország iránt az ekkoriban fokozódó elnyomás a poznaíni lengyelekkel szemben,⁴³ vala-

³⁶ A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1912. évben (államrend-
őrségi jelentés, a továbbiakban Munkásm. 1912), 100. Itt közli a Nemzetközi Szocia-
lista Iroda határozatának szövegét és a nyomában kibontakozott kampányt.

³⁷ Balkankrieg 12,402 sz. okmány.

³⁸ Uo. Megjegyzendő, hogy a bécsi német nagykövet jelentéséhez Vilmos császár
a maga erőszakos stílusában a következő széljegyzetet írta: „Vérrel és vassal kell kigyó-
yítani a fickókat” (uo.).

³⁹ PN, 1912. november 10.

⁴⁰ Nadányi Emil: Parlamenti küzdelmeink 1904—1913. Bp. 1914. 161.

⁴¹ PN, 1912. november 8, 10, 13. stb.

⁴² V, 1913. november 3.

⁴³ Batthyány Tivadar: Beszámolóm. I. köt. Bp., Athenaeum. 1928. 16—18.

mint a pángermán elemek ekkoriban növekvő magyarországi tevékenysége.⁴⁴ „Fájdalmasan érezzük, hogy a nagy német érdekek vontatókötelén vergődünk”⁴⁵ — írta novemberben a köztársaságiak egy jellemző kommentárja. A november 24-i kassai békegyűlésen pedig — bár burkolt formában — határozatilag támadták a német szövetséget.⁴⁶ Meg kell azonban jegyezni, hogy az ilyen megnyilvánulások ekkor még elég szórványosak voltak. A polgári baloldal 1912 őszén külpolitikai kérdésekben még a hármasszövetség relációjában gondolkodott.⁴⁷

A polgári baloldal *gyakorlati tevékenysége* is kedvezően fejlődött novemberben. E hónap 3-án Zilahon, Szekszárdon és Gödöllőn tartottak a függetlenségek háborúellenes gyűléseket.⁴⁸ November 4-én pedig Ferenc József budapesti látogatása alkalmával a köztársaságiak rendeztek hatalmas tüntetést. A 12 ezres imponáns demonstráció során a „Le a háborúval!” és az — évtizedek óta nem hallott — „Éljen a köztársaság!” kiáltások töltötték be a fővárost.⁴⁹ A republikánus eszme terjedése novemberben a tömegek radikalizálódásának jele volt. A köztársaság követelése ebben az időben azt a véleményt tükrözte, miszerint a háború veszélye elleni küzdelem elválaszthatatlan az azt felidéző Habsburg-ház elleni harctól. (Más kérdés természetesen az, hogy a békét nem elsősorban maga a dinasztia veszélyeztette, hanem a katonai pártban tömörült tábornokok és hadiszállítók csoportja.) A szociáldemokraták szoros kapcsolatot tartottak fenn a köztársaságiakkal.⁵⁰ Ugyanezt tették a függetlenségek és a radikálisok is, noha ez utóbbiak nem helyeselték a republikánus jelszavak hangoztatását.⁵¹ Ez az együttműködés reális alapokon nyugodott, hiszen a béke kérdése jóval fontosabb volt, mint az államforma.

November 10-én a Monarchia valamennyi népe egységesen tiltakozott a katonai párt agresszív tervei ellen. Az osztrák, cseh, délszláv, lengyel és ukrán lakosság aznapi megmozdulásaihoz⁵² jól kapcsolódtak a magyar nép akciói is. November 10-én két helyen volt nagygyűlés hazánkban. A szombathelyi megmozduláson kimondták: „Magyar vér ne folyjék idegen érdekekért!”⁵³ A november 10-i kecskeméti demonstráció rendezői között a republikánusok is ott voltak. Nagy György beszédében „tiltakozott az ostoba diplomácia háborús politikája ellen, s azt fejtegette, hogy a köztársasági államforma egyúttal a békének, a népjólétnek is státusalakja”.⁵⁴ A tízezres tömeggyűlés határozatban emelte fel szavát „minden hódító politika ellen”.⁵⁵ Hosszú ideje ez volt az első alkalom, hogy a soknemzetiségű Monarchia népei egységesen lépjenek fel valamilyen politikai cél érdekében.

Ausztria-Magyarország lakosságának november 10-i megmozdulásaira felfigyeltek egész Európa háborúellenes erői. Ennek hatására a nemzetközi proletariátus elhatározta: *november 17-én* valamennyi országban tüntetni fog a békéért. Ezen a napon hazánk szocialistái számos gyűlést rendeztek a militarizmus ellen.⁵⁶ A „Nemzetközi Bé-

⁴⁴ A növekvő pángermán agitációt később még a kormánypárt sajtója is kénytelen volt elítélni (Budapesti Hírlap, 1913. január 4.).

⁴⁵ MK, 1912. november 14. (2. évf. 11. sz.) 38.

⁴⁶ Magyarország (baloldali függetlenségi napilap, a továbbiakban MO), 1912. november 26.

⁴⁷ Pölöskei: i. m. 237.

⁴⁸ V, 1912. november 5.

⁴⁹ MK, 1912. november 14. (2. évf. 11. sz.) 36.

⁵⁰ Népszava (a továbbiakban N), 1912. november 5.

⁵¹ OLBMR 1913/217. sz.

⁵² Arbeiter-Zeitung (Bécs), 1912. november 12—13.

⁵³ MO, 1912. november 12.

⁵⁴ MK, 1912. december 14. (2. évf. 12. sz.) 26.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Munkásm., 1912. 103.

kenap''-pal a magyar polgári baloldal szolidaritást vállalt. Sajtója üdvözölte a megmozdulást.⁵⁷ Több helyen — így Kassán, Hódmezővásárhelyen és másutt — a polgári demokratikus csoportok is képviseltették magukat a szocialista megmozdulásokon.⁵⁸

November 10—17. között volt a magyarországi háborúellenes mozgalom a tetőpontján. A tömegek aktivitása ekkor érte el a legmagasabb fokot. A békeakciók sikerében kétségtelenül nagy érdemei voltak a polgári baloldalnak. Ugyanakkor azonban komoly hibák is mutatkoztak tevékenységében. Egyrészt a demokratikus és liberális ellenzéknek nem sikerült a nemzetiségi lakossággal összefognia a háború elleni harcban. (A magyarországi szerbek⁵⁹ és szlovákok⁶⁰ körében pedig komoly mozgalom indult a balkáni szlávokkal való szolidaritás és a béke érdekében.) Az említett hibáért azonban nem kizárólag a magyar polgári baloldal felelős, hanem a másik oldalon megnyilvánuló nacionalizmus is. Másrészt a liberális ellenzék kezét károsan kötötte meg a konzervatív oppozícióval fennálló kapcsolat. Igaz, hogy Apponyiék sikertelenül november elején rávenni a szerbek igazságos álláspontjának elvi támogatására.⁶¹ A jobboldali ellenzék azonban továbbra is fékezni igyekezett a háborúellenes mozgalmat. Az Apponyiékkel fennálló szövetség problémái különösen megmutatkoztak az „ellenparlament” kísérletekor.

Az Országházból Tisza által kizárt képviselők — hosszabb passzivitás után — november 13-án a pesti Royal-szállóban „ellenparlament” néven ültek össze.⁶² Nagy várakozás előzte meg az „árnyék-országgyűlés” tanácskozását.⁶³ Ez a testület azonban — összetételénél fogva — nem fejezhette ki igazán a háború ellen küzdő magyar nép akaratát. Csak a parlament 120 ellenzéki képviselője vett ugyanis ebben részt; ezek között pedig Justhék és Károlyiék kisebbségben voltak a jobboldaliakkal szemben. A munkásosztályt, valamint a parlamenten kívüli polgári demokratikus csoportokat meg sem hívták az „árnyék-országgyűlés” tanácskozására.

Igaz, hogy az „ellenparlament” november 13—14-i ülésén a Justh—Károlyi csoportnak meglehetősen hangadó szerepe volt. „A háború rémével kacérkodni: a legnagyobb bűn valamennyi néppel szemben”⁶⁴ — ilyen hangnemben tett felszólalásaik Apponyiék és Zichyék egyetértésével is találkoztak. A november 14-i ülésen az „ellenparlament” *külpolitikai deklarációt* fogadott el. Ez a — Justhék által megfogalmazott — nyilatkozat elítélte a háborús előkészületeket és Bécs balkáni politikáját, s jogosnak minősítette Szerbia álláspontját.⁶⁵ Ez a külpolitikai deklaráció reális állásfoglalást jelentett. A nyilatkozatnak külföldön is volt visszhangja, főként szerb és orosz körökben. (Így Osten-Sacken berlini orosz nagykövet egyik nyilatkozatában hivatkozott arra, hogy Szerbia oldalán áll a magyar ellenzék is.)⁶⁶ Ezekben a napokban a magyar baloldal úgy vélte, hogy az említett deklarációban egy „önálló magyar külpolitika” körvonalai jelennek meg.⁶⁷ Ez a felfogás azonban túlzottan optimista volt.

Az ellenzék részéről a helyes külügyi állásfoglalást nem követték megfelelő tettek. Ha az „ellenparlament” azt akarta, hogy szavának reális súlya legyen, feltétlenül lépéseket kellett volna tennie összeköttetések teremtésére külföldön. Egyrészt szükséges lett volna felvenni a kapcsolatot a Monarchia más népeivel és a bécsi parlament ellenzéki cso-

⁵⁷ PN, 1912. november 19. és MO, 1912. november 17., 19.

⁵⁸ N, 1912. november 19—20—21. és MK, 1912. december 14. (2. évf. 12. sz.) 26.

⁵⁹ OLBMR 1912/697. sz.

⁶⁰ OLBMR 1912/702. sz.

⁶¹ Egyetértés (az Apponyi-féle függetlenségi lapja), 1912. november 9.

⁶² Pesti Hirlap 1912. november 13.

⁶³ PN, 1912. november 12.

⁶⁴ MO, 1912. november 14.

⁶⁵ PN, 1912. november 15.

⁶⁶ Osten-Sacken nyilatkozatáról *Nadányi*: i. m. 161—162. lapján számol be.

⁶⁷ PN, 1912. november 15.

portjaival. Ezt azonban a mindkét oldalról megnyilvánuló nacionalizmus lehetetlenné tette. A külpolitikai deklaráció után egy nappal hiába volt éppen Budapesten a delegációk ülése,⁶⁸ az ausztriai ellenzékkel való kapcsolatteremtésre nem sikerült ezt a kitűnő alkalmat kihasználni. Másrészt szükséges lett volna az is, hogy a baloldal felvegye a közvetlen érintkezést Szerbiával és más balkáni államokkal (úgy, ahogy a cseh polgári ellenzék meg is tette).⁶⁹ Ennek érdekében azonban az „ellenparlament” nem tett semmit.⁷⁰

Az „árnyék-országgyűlés” kísérlete alapján véve (a reális erő hiánya miatt) sikertelenségre volt ítélve. Rádásul határozatlanság, a cselekvésre való képtelenség jellemezte; ezért kudarca szükségszerű volt. November 21-én még tartott egy ülést,⁷¹ aztán csendben feloszlott. A sikertelenségért a jobboldali ellenzék felelős elsősorban. Hibás volt azonban a liberális tábor is, erélytelensége miatt. Nem mert a tömegekre támaszkodva nyomást gyakorolni a konzervatív többségre. Az „ellenparlament” kísérletének kudarca kétségtelenül csapást mért a háborúellenes mozgalomra.

November második felében a bécsi „katonai párt” (a mitrovicai osztrák konzul ügyét provokációs módon kihasználva)⁷² fenyegető kampányt indított Szerbia ellen. A mérsékelt csoport engedett nyomásuknak, így Conradék álláspontja hivatalos kormánypolitikává vált. Az a veszély fenyegetett, hogy a Monarchia bármely napon hadat üzenhet. Ezeket az agressziós előkészületeket támogatta a magyar Munkapárt is. A Lukács-kormány november 25-i ülésén elnyomó intézkedések bevezetését határozták el a hazai békeakciókkal szemben.⁷³ Bizalmas utasítást adtak ki minden „katonaelles propaganda avagy szervezkedés . . . megakadályozására”.⁷⁴ December elején hozták nyilvánosságra a „háború vagy annak veszélye esetén” teendő kivételes intézkedésekre vonatkozó törvényjavaslatot.⁷⁵ Az egyesülési és a gyülekezési jogra vonatkozó korlátozó rendelkezésekhez járult rádásul a november 24-i véres hatósági provokáció. A szocialisták és a radikálisok aznap a Tattersallban közös gyűlést tartottak, melyet a karhatalom erőszakkal oszlattott fel.⁷⁶

A nyílt elnyomó intézkedések zavarba hozták a háborúellenes mozgalom vezetőit. Hozzászokva a törvényes keretekhez, most váratlan akadályokkal találták magukat szemben. Míg azonban az új helyzetben Apponyiék gyáván szakítottak a háborúellenes mozgalommal (vezérük jellemzően úgy nyilatkozott, hogy „nem szól többé hozzá a külpolitikához”),⁷⁷ az *SzDP és a polgári baloldal kitartott antimilitarista álláspontja mellett*. A november 24-i kassai megmozduláson élesen elítélték az agressziós előkészületeket.⁷⁸ Az aznapi makói gyűlés is felemelte szavát „a monarchia Balkán-háborúba való beavat-

⁶⁸ V, 1912. november 16. és PN, 1912. november 16.

⁶⁹ Így Masaryk, a cseh polgári ellenzék vezére 1912 novemberében járt Belgrádban és magával Pašić miniszterelnökkel is találkozott (Aussenpol. V. kötet 4893. sz. okmány).

⁷⁰ Egyedül Fényes László baloldali képviselő és Kéri Pál újságíró jártak 1912 őszén a balkáni országokban, de komoly politikai tényezőkkel nem vették fel a kapcsolatot.

⁷¹ PN, 1912. november 22.

⁷² Balkankrieg 12,390 sz. okmány. (Megjegyzendő, hogy Prochaska mitrovicai osztrák konzult — nyíltan ellenséges magatartása miatt — a szerb hatóságok mozgási szabadságában korlátozták.)

⁷³ ÖLMT 1912/25. sz. (1912. november 25-i ülés).

⁷⁴ ÖLBMR 1912/210. sz.

⁷⁵ *Pölskei*: i. m. 132. (Megjegyzendő, hogy az október 7-i minisztertanács már elvben elfogadta ezt a javaslatot = ÖLMT 1912/22. sz.)

⁷⁶ N, 1912. november 26.

⁷⁷ Egyetértés, 1912. december 4.

⁷⁸ MÖ, 1912. november 26.

kozási tervei ellen”.⁷⁹ Hasonló határozatokat hoztak a november 24-i hódmezővásárhelyi, a december 1-i ágfalvai és nagyszalontai megmozdulásokon.⁸⁰ A polgári baloldal időnként a hatóságok kijátszásával (más tárgykörben hirdetve meg a rendezvényt) szervezett háborúellenes gyűléseket. Ez történt például november 30-án a budapesti VII. kerületben.⁸¹ December 2-án pedig a függetlenségi képviselők „csoportos sétája” adott alkalmat nagyobb tömeg háborúellenes tiltakozására a parlament előtt.⁸² Ez a béke ügye melletti kitartás a fokozott elnyomás körülményei között becsületére vált a polgári haladó tábornak.

A háborús veszély ellen emelték fel tiltakozó szavukat *haladó írónk és költőink* (kik a polgári baloldallal kapcsolatot tartottak fenn). Külön kell kiemelniük *Ady Endrét*. (A demokratikus forradalmat hirdető költő szövetségese, de egyúttal kritikusa is volt a polgári baloldalnak.) Ady 1912 őszén írt verseiben megállapította: „gazemberek... bitorló úri társasága” hadba akarja vinni az országot. Az imperialista nagyhatalmakat pedig „gigász-ördögök”-höz hasonlította.⁸³ A többi író és költő is elítélte a háborút (bár nem forradalmi, hanem polgári humanista álláspont alapján). *Móricz Zsigmond* riportjaiban adott hangot az egyszerű emberek békevágyának.⁸⁴ *Tóth Árpád* számos újságcikkében küzdött a háború ellen, melyet „egy mindent legázoló, vérben csúszó rettenetes villamoskocsi”-hoz hasonlított.⁸⁵ *Kosztolányi Dezső* újságcikkeiben ítélte el az „iszonyú tömeg-halált”.⁸⁶ *Karinthy Frigyes* „Diplomácia II.” és „Diplomácia III.” című írásaiban tette nevetségessé a Monarchia balkáni politikáját.⁸⁷ *Móra Ferenc* is az őszinte humanizmus nevében ítélte el a militarizmust.⁸⁸ *Gábor Andor* fölényes gúnnyal írt a Monarchia hódító terveiről.⁸⁹ *Gyóni Géza* pedig „Cézár, én nem megyek” című versében emelte fel tiltakozó szavát.⁹⁰

A Monarchia beavatkozására azonban 1912 november végén nem került sor. A német birodalom (mely a bécsi „katonai párt” mögött állt) még nem tartotta alkalmasnak az időpontot a világháború kirobbantására.⁹¹ December 2-án pedig a Balkánon ideiglenes fegyverszünet jött létre a harcoló felek között. Ez a két alapvető körülmény átmenetileg lehetetlenné tette a Monarchia intervencióját. A nemzetközi feszültség pillanatnyilag enyhült. Ezt a polgári baloldal örömmel fogadta. „Végre kissé könnyebben lélegezhetünk”⁹² — ez a sajtókommentár hiven tükrözi véleményüket. A békeakciókat szervező politikai csoportok — köztük a polgári baloldal is — bizonyos joggal érezték igazolva magukat.

⁷⁹ PN, 1912. november 26.

⁸⁰ V, 1912. november 26. N, 1912. december 3. és PN, 1912. december 3.

⁸¹ PN, 1912. december 1.

⁸² MO, 1912. december 3.

⁸³ Ady ezt a megállapítást a „Margita élni akar” című verseiklusának végén tette (*Földessy Gyula*: Ady minden titkai. Bp., Athenaeum. 1949. 279.)

⁸⁴ *Móricz Zsigmond*: Riportok 1910—1919. Bp., Szépirod. Kiadó. 1958. 25—31.

⁸⁵ Debreczeni Nagy Újság, 1912. november 27. (Megjegyzendő, hogy Tóth Árpád 1912 őszén ebbe a lapba minden héten írt háborúellenes karcolatokat vagy verseket.)

⁸⁶ *Kosztolányi Dezső*: Álom és ólom. Bp., Szépirod. Kiadó. 1969. 611—616.

⁸⁷ *Karinthy Frigyes*: Az egész város beszél. Bp., Szépirod. Kiadó. 1958. II. 27—34.

⁸⁸ *Móra Ferenc*: Szilánkok. Bp., Magvető. 1961. 448.

⁸⁹ *Gábor Andor*: Pesti sirámok. Bp., Szépirod. Kiadó. 1958. 275.

⁹⁰ *Gyóni Géza*: Csak egy éjszakára. Válogatott versek. Bp., Szépirod. Kiadó. 1959. 223.

⁹¹ Balkankrieg 12,456 sz. okmány.

⁹² V, 1912. december 3.

3. A háborúellenes mozgalom hanyatlása (1912 december—1913 május)

1912 decemberétől 1913 áprilisáig a nemzetközi légkör megenyhült. Igaz, hogy az ideiglenes fegyverszünet lejártával 1913 februárjában ismét kiújultak az ellenségeskedések a Balkánon.⁹³ A háború újbóli megindulása azonban nem hozta magával a nagyhatalmak ellentéteinek az 1912 őszéhez hasonló kiéleződését. Ebben döntő szerepe volt annak, hogy a két leginkább érdekelt nagyhatalom: Ausztria-Magyarország és Oroszország között reálpolitikai megállapodás jött létre márciusban.⁹⁴ Ez a háborús feszültség feloldódásához vezetett.⁹⁵ Ebben a nemzetközi légkörben a Monarchia katonai pártja háttérbe szorult, s az uralkodó körök mérsékelt csoportja került előtérbe.⁹⁶

Hazánkban a demokratikus tömegmozgalom további erősödése következett be 1912 végén és 1913 elején. Főként a kormány adótörvénye és szűk körű választójogi terveze váltott ki széles körű tiltakozást. A Szociáldemokrata Párt rendkívüli kongresszusa januárban határozatot hozott az általános tömegsztrájkáról.⁹⁷ Ennek előkészítése érdekében hosszú hetekig nagyarányú szervező munka folyt.⁹⁸ A szocialisták és a polgári baloldal együttműködése ezekben a hónapokban tovább erősödött. Érdeklődésük azonban ekkor egyoldalúan a belpolitikai kérdések felé irányult. A polgári demokratikus és liberális ellenzék is úgy vélte, hogy a háború veszélye lekerült a napirendről.

Ez a vélemény nem volt reális. Bár a nemzetközi feszültség átmenetileg enyhült, a konfliktus kirobbanásának veszélye nem szűnt meg. Ezt jelezte az is, hogy a Monarchia hadvezetősége továbbra is a déli határon tartotta az ősszel behívott tartalékos és póttartalékos katonákat. Fontos feladata lett volna a demokratikus ellenzéknek, hogy ennek a magyarországi legénységnek a hazaengedését követelje. A baloldal azonban — a belpolitikai kérdésekbe elmerülve — alig foglalkozott ezzel a problémával. A magyar katonák pedig nagyon biztak a függetlenségi balszárnyban. Ezt bizonyítja az Ausztria földjén állomásozó legénység 1913 januári mozgalma a hazaengedés érdekében. A résztvevők január 22-én levélben kértek segítséget Justh Gyulától.⁹⁹ Antimilitarista harcuk azonban nem kapta meg a baloldaltól a kellő támogatást.

A haladó polgári tábor alig foglalkozott a háború problémájával a nyilvános politikai rendezvényeken. Decemberben már csak egy-két gyűlésen támadták a militarizmust (így 4-én Kiskunfélegyházán és 15-én Mezőkövesden).¹⁰⁰ Ettől kezdve hosszú hónapokon át a béke problémája csak szórványosan került szóba a polgári baloldal megmozdulásain (mint például a január 12-i pancsovain¹⁰¹ vagy a 19-i győrszentmártonin)¹⁰². Ugyanez jellemző a sajtó magatartására is. A függetlenségi lapok csak időnként figyeltek fel a bécsi katonai párt egyes gyanús megnyilvánulásaira. Egyik jellemző kommentárunk „a bécsiek játékát” ítélte el, amely „a régi háborúnak még ki nem hült parazsával játszva, új háború lángját akarja élesíteni”.¹⁰³ A köztársaságiak részéről pedig Andrassy Emma tanítónő intézett éles hangú kiáltványt a magyar nőkhöz: apáikat, férjeiket és

⁹³ Die grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871—1914. 34. kötet. Die Londoner Botschafterreunion und der zweite Balkankrieg 1912—1913 (Okmánygyűjtemény, a továbbiakban LBR). I. rész 12,786 sz. okmány.

⁹⁴ Aussenpol. V. kötet 6120 sz. okmány.

⁹⁵ *Diószegi István*: Hazánk és Európa. Bp., Magvető. 1970. 324—325.

⁹⁶ Ekkor már Conradék csoportjával szakított Ferenc Ferdinánd trónörökös is, és a háborút időszerűtlennek tartotta (LBR I. rész 12,905 sz. okmány).

⁹⁷ OLBMR 1913/241. sz.

⁹⁸ OLBMR 1913/262. és 1913/316 sz.

⁹⁹ PN, 1913. február 2.

¹⁰⁰ PN, 1912. december 5. és december 17.

¹⁰¹ OLBMR 1913/196 sz.

¹⁰² OLBMR 1913/323 sz.

¹⁰³ PN, 1913. január 15.

fiaikat „ha a császár parancsolja, elviszik . . . ágyutölteleknek”.¹⁰⁴ Az ilyen megnyilvánulások azonban elvesztek a belpolitikai tárgyú rendezvények és cikkek tömegében.

1913 március elején a Szociáldemokrata Párt vezetősége (részben a polgári baloldal befolyására) kiáltványt intézett a munkássághoz; ebben bejelentette, hogy a nagy sztrájk elmarad.¹⁰⁵ Ez nagyfokú kiábrándulást keltett a proletariátus soraiban.¹⁰⁶ *A nagy sztrájk leszerelése olyan csapást jelentett a tömegek mozgalmára hazánkban, melyet az hosszú ideig nem tudott kiheverni.* A hatalmon levő Munkapárt úgy vélte (s ebben igaza is volt), hogy a vele szemben álló tábor most döntő vereséget szenvedett. A kormányzat most már ellentámadásba ment át. Csapásait nemcsak a szocialistákra mérte, hanem az 1912 őszi háborúellenes mozgalomban komoly szerepet játszó baloldali polgári ellenzékre is. Egyrészt a függetlenségi balszárny ellen hozott elnyomó intézkedéseket. Március 16-án Justhék Dunapatajon antimilitarista szellemű gyűlést tartottak; ezt véres erőszakkal oszlatták szét.¹⁰⁷ Több esetben betiltották a függetlenségek tervezett összejöveteleit.¹⁰⁸ Másrészt a köztársasági pártra mért a kormányzat döntő csapást. Ezzel érdemes közelebbről foglalkozni.

A Köztársasági Párt országos kongresszust kívánt tartani Makón április 14-én (az 1849-es trónfosztás évfordulóján).¹⁰⁹ A kormányzat ezt az alkalmat ragadta meg arra, hogy lesújtson a republikánusokra. Április 14-én hatósági erőszak oszlatta fel a párt kongresszusát.¹¹⁰ Megjegyzendő azonban, hogy a republikánusok aznap illegálisan mégis tartottak értekezletet. Ezen elfogadták a pártprogramot, amely — többek között — független, békeszerető magyar külpolitikát és „önálló néphadsereget” követelt.¹¹¹ (Bár ez utóbbit nem körvonalazták pontosan, ez a jelszó határozottan a „császári és királyi” militarizmus ellen irányult.)

A szocialisták,¹¹² a függetlenségek¹¹³ és a radikálisok¹¹⁴ határozottan elítélték a Köztársasági Párt elleni terrort. A kormányzat azonban ettől nem zavartatta magát, és a továbbiakban rendszeresen tiltotta be a republikánusok gyűléseit, azzal az indoklással, hogy „maga a köztársasági párthoz való tartozás nem más, mint ellenszegülés a fennálló rend ellen”.¹¹⁵ A Nagy György mozgalmára mért csapás súlyos veszteséget jelentett az egész magyar háborúellenes tábor számára. (Az április 14-i terror után két hónappal formálisan is feloszlott a köztársasági párt, majd Országos Kossuth Lajos Párt néven újból megindította a szervezkedést.)¹¹⁶

Miközben a kormányzat csapásokat mért a háborúellenes irányzatú pártokra, áprilisban a nemzetközi feszültség ismét kiéleződött. Bár a Balkánon ismét fegyverszünetet kötöttek,¹¹⁷ a nem hadviselő Monarchia éppen ekkor kezdett ismét provokatív magatartást tanúsítani. Erre felfigyelt a demokratikus és liberális baloldal. Sajtója élesen

¹⁰⁴ MK, 1913. január 14. (3. évf. 1. sz.) 7.

¹⁰⁵ A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1913. évben. Bp. 1914. (Államrendőrségi jelentés) 56.

¹⁰⁶ *Erényi Tibor: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1914 előtti tevékenységéről.* Bp., Kossuth Kiadó. 1961. 44.

¹⁰⁷ OLBMR 1913/262. sz.

¹⁰⁸ Uo.

¹⁰⁹ OLBMR 1913/217 sz.

¹¹⁰ Uo.

¹¹¹ MK, 1913. április 14. (3. évf. 4. sz.) 5—6.

¹¹² N, 1913. április 16. és 18.

¹¹³ PN, 1913. április 15.

¹¹⁴ V, 1913. április 20. (Megjegyzendő, hogy Jászi Oszkár a magyar köztársasági-akról írt cikkében elítélte a makói terrort, de nem helyeselte a republikánus eszmét.)

¹¹⁵ OLBMR 1913/217. sz.

¹¹⁶ *Bónis: i. m. 72—73.*

¹¹⁷ LBR II. rész 13,169 sz. okmány.

elítélte a hivatalos külpolitikának a nemzetközi feszültséget növelő lépéseit, melyek azt célozzák, hogy „ellenszenvet keltsenek irántunk a Balkánon”.¹¹⁸ Április 20-án a marosvásárhelyi népgyűlés emelte fel tiltakozó szavát a Monarchia kardcsörtetése ellen.¹¹⁹

Montenegro hadserege április 22-én elfoglalta Szkutari városát. Ez az ügy — tekintettel a hely stratégiai fontosságára — egyszerre olyan feszültséget teremtett, mely emlékeztetett 1912 novemberének vészterhes napjaira. A Monarchia kormánya „erélyes rendszabályokat” követelt a kis délszláv áliam ellen,¹²⁰ sőt hamarosan azzal fenyegetőzött, hogy „egymaga fog fellépni” Montenegroval szemben.¹²¹ Ez ismét közel hozta a világháború veszélyét. A Monarchia ráadásul május 1-én ultimátumot intézett Montenegrohoz: ha 48 órán belül nem nyilatkozik késznek Szkutari kiürítésére, fegyverrel lesz erre kényszerítve.¹²² (Ez Bécs részéről irreális lépés volt, mivel e kardcsörtetéssel teljesen elrontotta viszonyát Oroszországgal és a délszláv államokkal.)¹²³

A szkutari ügyben a Monarchia katonai pártja és a mérsékelt csoportok együttesen léptek fel. A közvélemény azonban felemelte tiltakozó szavát egész Ausztria-Magyarország területén. Hazánkban is szükség volt arra, hogy az 1912 őszihez hasonló méreteken bontakozzanak ki a békeakeciók. A munkásosztály részéről nem is hiányzott a harcokésztség. A hagyományos május 1-i ünnepségek 1913-ban harcos antimilitarista demonstrációkká változtak az egész országban.¹²⁴ Megjegyzendő, hogy ezekbe a megmozdulásokba bekapcsolódtak a polgári demokratikus csoportok is. Budapesten a galileisták, Makón, Hódmezővásárhelyen és még néhány más viiharsarki városban pedig a köztársaságiak tüntettek együtt a szocialistákkal a békéért.¹²⁵

A liberális ellenzékétől is aktív fellépést várt a közvélemény. Kétségtelen, hogy a „függetlenségi és 48-asok” szintén elítélték a Monarchia háborús fenyegetőzését „Vajon Szkutari miatt fegyverrel kell-e rárontanunk egy maroknyi népre, s fiaink, testvéreink drága . . . vérének kell-e pirosra festeni Montenegro kopár, sziklás szirtjeit?”¹²⁶ — ilyen és ehhez hasonló kommentárokat gyakran közölt sajtójuk. Győr megye közgyűlésén pedig a függetlenségi határozatot fogadtattak el a világbéke és a nemzetközi leszerelés érdekében.¹²⁷ (Ez volt az első eset hazánkban, hogy egy törvényhatóság ilyen döntést hozott!) A Justh-párt azonban ennél többet nem tett. Háborúellenes agitációja népgyűléseken és tüntetéseken nem realizálódott.

A függetlenségi balszárny számára most is terhes megkötöttséget jelentett a konzervatív úri ellenzékkel fennálló kapcsolat. Apponyiék és Zichyék ekkor már (1912 őszi állásfoglalásukkal szakítva) a Monarchia hivatalos külpolitikáját támogatták.¹²⁸ Ez utóbbiak visszautasították Justhék és Károlyiék javaslatát, hogy lépjenek fel a háborús veszéllyel szemben. A „szövetkezett ellenzéki pártok intéző bizottságának” május 3-i ülésén csapott össze a legerősebben a két álláspont. Justh itt „a háborúval szemben való nyilvános tiltakozást” követelte. Ezt a jobboldaliak elutasították, mert „ebből erőt meríthetnek a monarchia ellenségei”.¹²⁹ Amikor pedig Justhék indítványozták, hogy május 5-én menjenek be az ellenzéki képviselők az Országházba és külpolitikai tárgyú

¹¹⁸ MO, 1913. április 20.

¹¹⁹ MO, 1913. április 22.

¹²⁰ Außenpol. VI. kötet 6704 és 6705 sz. okmányok.

¹²¹ LBR II. rész 13,238 sz. okmány.

¹²² Außenpol. VI. kötet. 6856 sz. okmány.

¹²³ *Díószegi*: i. m. 325.

¹²⁴ N, 1913. május 3—5—6—7.

¹²⁵ Uo.

¹²⁶ V, 1913. május 3.

¹²⁷ V, 1913. április 25.

¹²⁸ *Egyetértés*, 1913. április 30. és május 1.

¹²⁹ V, 1913. május 6.

interpellációkkal hozzák zavarba a kormányt, — Apponyiék ezt is elvetették.¹³⁰ A függetlenségi balszárny álláspontja a vita során reális és helyes volt. Hibát követett el viszont azáltal, hogy — az „intéző bizottságtól” függetlenül — önálló tömegmegmozdulásokat nem szervezett a béke érdekében.

„Mondjuk ki a keserű igazságot — írta Nagy György ezekben a napokban —, a fórum mai ellenzéke siralmasan gyenge . . . A nagyhatalmi hóbort véres vágóhídra viszi a magyar anyák gyerekeit. Hol az ellenzéknek lázadó tiltakozása?”¹³¹ A köztársaságiak bírálata a liberális oppozícióval szemben jogos volt. Megjegyzendő azonban, hogy ők sem tudtak sokkal többet tenni. A polgári demokratikus tábor harca a háború ellen április végén és május elején kimerült hírlapi cikkekben és írói állásfoglalásokban. A polgári baloldalhoz közel álló Tóth Árpád,¹³² Karinthy Frigyes¹³³ és Móra Ferenc¹³⁴ emelték fel szavukat a békéért. A forradalmár Ady is ezt tette. „Halál kaszál gazos kertünknek alján” — e verssora a határainknál fenyegető háborúra célzott.¹³⁵

A szkutari válság időszaka a magyar háborúellenes mozgalom nagyarányú hanyatlásáról tanúskodik. Összehasonlítva az 1912 őszi nagyarányú gyűlésekkel, tüntetésekkel, „ellenparlament”-kísérlettel, élénk agitációval, — 1913 májusában mindezeknek csak sápadt visszfényével találkozunk. (Itt persze nem szabad megfeledkezni arról, hogy az általános sztrájk kísérletének kudarca nagy mértékben csökkentette a tömegek aktivitását . . .)

A szkutari válság azonban — szerencsére — nem vezetett világháborúhoz. Montenegró — orosz tanácsra — május 3-án engedett.¹³⁶ Ezért a másnapi osztrák-magyar közös minisztertanács elhatározta, hogy a Monarchia nem indít háborút. Május közepén a nemzetközi diplomácia végleg elsimította a válságot. A Monarchia utolsó kísérlete a nemzetközi légkör megzavarására május 12-én Ada-Kaleh alduai sziget elfoglalása volt.¹³⁷ Ez a lépés azonban nem keltett komoly visszhangot, neveltségessége miatt. „S mi is hódítottunk, ugye kérem?”¹³⁸ — Tóth Árpád ironikus hangú kérdése jól fejezte ki a magyar polgári baloldal véleményét e parányi sziget ügyében. A nemzetközi feszültség érezhetően enyhült május második felében.

A polgári baloldal a helyzet megváltozására úgy reagált, hogy a béke problémájával ismét szórványosabban foglalkozott. Május folyamán csak néhány cikk tárgyalta a Monarchia kardcsörtetését.¹³⁹ A nyilvános népgyűlések közül csak a május 23-i nyírbátori ítélte el kifejezetten a hivatalos külpolitikát. A polgári baloldal kísérlete a május 18-i „nemzetközi békenap” megrendezésére — megfelelő tömegtámogatás híján — kudarcot vallott.¹⁴⁰

Május 30-án békét kötöttek a balkáni államok és Törökország. Ezzel az első balkáni háború véget ért. Ezt a fordulatot a magyar polgári baloldal sajtója örömmel üdvözölte.¹⁴¹ A liberális és demokratikus ellenzék úgy látta, hogy a háborús veszély most már

¹³⁰ Budapesti Hírlap, 1913. május 6.

¹³¹ MK, 1913. május 14. (3. évf. 5. sz.) 1.

¹³² Debreczeni Nagy Újság, 1913. május 1. és május 3.

¹³³ Karinthy Frigyes: Az egész város beszéli. I. 406—409.

¹³⁴ Móra Ferenc: i. m. 465.

¹³⁵ Földessy: i. m. 195.

¹³⁶ Aussenpol. VI. kötet 6893. sz. okmány.

¹³⁷ Aussenpol. VI. köt. 7013. sz. okmány.

¹³⁸ Debreczeni Nagy Újság, 1913. május 18.

¹³⁹ PN, 1913. május 6, 8, 10., V., 1913. május 16.

¹⁴⁰ Az 1899-es hágai konferencián hozták azt a határozatot, hogy május 18. minden országban a „béke ünnepe”. Az imperialista kormányok azonban ezt az évfordulót — érthető okokból — mindig elhallgatták.

¹⁴¹ MO, 1913. május 31. és V, 1913. május 31.

jelentősen enyhült. Bizonyos joggal érezhette azt, hogy az előző nyolc hónap békeakciói is közreműködtek a Monarchia hadüzenetének elhárításában. A polgári baloldal az új helyzetben sürgette a behívott tartalékosok és póttartalékosok hazaengedését, joggal hivatkozva a feszültség enyhülésére.

III. A polgári baloldal a békéért 1913—1914-ben

1. A második balkáni háború időszaka

Az első balkáni háború befejeződését követő megkönnyebbülés nem tartott sokáig. A félsziget győztes államainak egymás közötti ellentétei hamarosan új konfliktust robbantottak ki. Ebben Bulgária állt szemben Szerbiával, Görögországgal és Romániával. Július 1-én tört ki, és alig egy hónap múlva a bolgárok vereségével végződött.¹ A második balkáni háborúban ismét provokatív szerepet játszott Ausztria-Magyarország. Igaz, hogy közvetlen fegyveres beavatkozásra ezúttal nem készült, de Bulgária Bécs biztatására indított hadat szomszédai ellen. A Monarchia magatartása elhibázott volt, mivel a nemzetközi feszültséget növelte anélkül, hogy ő maga eredményt ért volna el. A második balkáni háború nyomán végeredményben a Monarchia tekintélyének és befolyásának további hanyatlása következett be Délkelet-Európában.²

A magyar polgári baloldal május végétől június közepéig kizárólag belpolitikai kérdésekkel foglalkozott. (Ezt persze érthetővé teszi az, hogy Tisza István miniszterelnöki kinevezése eléggé felizgatta országszerte a kedélyeket.)³ Június közepén azonban a baloldalnak be kellett látnia, hogy a külügyi bonyodalmaknak még távolról sincs végük. Valóságos hideg zuhanyként hatott Tisza június 19-i nyilatkozata, amelyben — az osztrák-magyar vezető körök álláspontját képviselve — felbiztatta Bulgáriát a szomszédai elleni hadviselésre.⁴ A függetlenségek nevében Buza Barna két nap múlva éles hangú cikkben ítélte el a „Balkán protektorát”.⁵ A baloldali sajtó június végén többször figyelmeztette a Monarchia vezető köreit: „elég volt már a szomszédságunkban dúló háborúból”⁶ és hagyjanak fel a balkáni népek egymás ellen való uszításával.⁷ Ugyanakkor ismét nyomatékosan követelték, hogy Bécs engedje haza a déli határokról a magyar katonákat, mert azok ott-tartása „oknélküli, czéltalan provokáció, amely csak a végleges béke . . . helyreállítását késlelteti.”⁸

A második balkáni háború kitörése a demokratikus és liberális ellenzék körében aggodalmakat keltett. A közvélemény és a sajtó érdeklődésének előterébe ismét a háború kérdése került. A balkáni népek egymás közötti viszonyával kevésbé foglalkoztak a baloldali lapok. Rokonszenvűek fejezték ki ugyan Bulgária iránt, de ugyanakkor hangoztatták, hogy e barát nemzet veresége „jó részben a bécsi politika intrikái folytán” következett be.⁹ A baloldali sajtó júliusban elsősorban azt hangoztatta, hogy a Monarchia hagyjon fel provokatív magatartásával és terjeszkedő törekvéseivel a Balkánon.

¹ Aussenpol. VI. köt. 7570. és 7578. sz. okmányok.

² Aussenpol. VII. köt. 8200. és 8336. sz. okmányok.

³ OLBMR 1913/1612. sz.

⁴ Képviselőházi Napló, 1913. június 19.

⁵ PN, 1913. június 21.

⁶ V, 1913. június 26.

⁷ PN, 1913. június 28.

⁸ MO, 1913. június 26.

⁹ MO, 1913. július 19. Megjegyzendő, hogy a baloldali sajtó kommentárjai hangoztattak ugyan bolgár-barát állásfoglalásokat júliusban, anélkül azonban, hogy Szerbiára egy rossz szót is szóltak volna.

Helyesen hangsúlyozta, hogy Bécs külpolitikája „sehol sem kelt rokonszenvet, hanem mindenfelé csak bizalmatlanságot idéz fel,”¹⁰ és csak csödhöz vezethet az a politika, mely a tőlünk délre élő nemzeteket „fejlődésükben akadályozza”.¹¹ „Úgy gondoljuk, hogy untilig elég volt a szomszédainkkal való feszültségből”¹² — ez a megállapítás a baloldali közhangulatot jól fejezi ki.

A külpolitika és a háború problémái a tömeggyűléseken is szóba kerültek. A július 7-i pozsonyi függetlenségi megmozduláson Károlyi hangoztatta: „Külpolitikánkat egy év óta a botlások egész sorozata kíséri.”¹³ A július 20-i berettyóújfalui népgyűlésen elítélték a Monarchia kardosörtetését.¹⁴ A 27-i nyírbátori megmozduláson pedig tiltakoztak „olyan külpolitika ellen, mely a Balkánból mesterséges ellenségeket támaszt Magyarország számára”.¹⁵ Ezek ugyan szórványos demonstrációk voltak; megjegyzendő azonban, hogy július folyamán a szocialisták sem fejtettek ki ennél nagyobb aktivitást. A második balkáni háború egy hónapja alatt a polgári baloldal békeakciói nagyobbak voltak a szkutari válság időszakához képest, de távolról sem érték el az 1912 őszi megmozdulások hatalmas méreteit.

Augusztus 1-én véget értek az ellenségeskedések a Balkánon. Ezt a polgári baloldal örömmel üdvözölte.¹⁶ A Monarchia diplomáciájának újabb beavatkozási kísérletei ellen határozottan felemelte szavát. „Bécs most legalább ne akadályozza meg a békét csupán azért, mert az ő közreműködése nélkül jött létre”¹⁷ — az ilyen megnyilatkozások jól jellemezték a baloldal álláspontját. Augusztusban megkötötték a bukaresti békét, mely rögzítette Bulgária ellenfeleinek megerősödését. A Monarchia egy ideig ennek revízióját hirdette.¹⁸ Az ilyen törekvéseket a polgári baloldal elítélte.¹⁹ „A hódító és leigázó politikának véget kell vetni” — hangsúlyozta Holló Lajos függetlenségi képviselő egyik éles hangú cikkében.²⁰ „Barátainkat is ellenségeinkké tettük”²¹ — így értékelte Károlyi a Monarchia külügyi vonalvezetésének eredményét. Amikor pedig augusztus végén (Kavalla kérdésében) a bécsi diplomácia Görögország ellen foglalt állást,²² a függetlenségek hangoztatták: felesleges ezt a balkáni népet is magunkra haragítanunk.²³

Bécs kísérletei a Balkánon végbemenő változások megakadályozására kudarcot vallottak. Megkezdődött az átmeneti nyugalom időszaka a félszigeten. A Balkán-háborúk utórezgéseként egyszer zavarta még meg a nemzetközi légkört az albán ügy. Az ottani zavargások felidéztek egy újabb konfliktus veszélyét Szerbia és a Monarchia között.²⁴ „Megéri-e . . . Albánia a háború szörnyű kockázatát?”²⁵ — tette fel a jogos kérdést a baloldali sajtó, kifejezve a közvélemény aggodalmait. Szerencsére a katonai párt ebben a kérdésben újból vereséget szenvedett. Az október 3-i közös minisztertanácson a mérsekelte többség elvetette Conradék javaslatát a Szerbia elleni hadüzenetre.²⁶ A katonai

¹⁰ MO, 1913. július 2.

¹¹ PN, 1913. július 9.

¹² MO, 1913. július 19.

¹³ PN, 1913. július 8.

¹⁴ MO, 1913. július 22.

¹⁵ V, 1913. július 29.

¹⁶ V, 1913. augusztus 1.

¹⁷ MO, 1913. augusztus 8.

¹⁸ Außenpol. VII. köt. 8209. és 8226. sz. okmányok.

¹⁹ PN, 1913. augusztus 13.

²⁰ MO, 1913. augusztus 17. (Kiemelés az eredetiben — M. L.)

²¹ Károlyi cikkét a bécsi Neue Freie Presse közölte 1913. augusztus 26-án.

²² Außenpol. VII. köt. 8209. sz. okmány.

²³ MO, 1913. augusztus 9. és PN, 1913. augusztus 9.

²⁴ Außenpol. VII. köt. 8690. és 8692. sz. okmányok.

²⁵ MO, 1913. szeptember 27.

²⁶ Außenpol. VII. köt. 8779. sz. okmány.

párt újabb agresszív terveiről szóló hírek kiszivárogtak, s ezért nem véletlen, hogy két nap múlva, az október 5-i makói ellenzéki nagygyűlésen Károlyi hangsúlyozta: semmi okunk beavatkozni a Balkán ügyeibe.²⁷ A továbbiakban egészen 1914 júniusáig a Balkán-félszigeten semmi olyan említésre méltó esemény nem történt, ami a nemzetközi légkört megzavarta volna.

2. *Harc a Monarchia militarista körei ellen 1913/14-ben*

1913 októberétől, a balkáni háborús válság befejeződésétől kezdve átmeneti enyhülés következett be a nemzetközi helyzetben. Ez a mintegy nyolc hónapos nyugalmi állapot azonban ahhoz a csendhez hasonlított, amely egy nagy vihar kitörését szokta megelőzni. A Balkán-háborúk idején még nem tört ki a világméretű konfliktus, mert a két szembenálló imperialista tábor egyike sem volt még felkészülve. Az ellentétek azonban egyre éleződtek közöttük, s ez jellemezte döntően az 1913 ősze és 1914 nyara közötti időszakot (noha a felszínen a nagyhatalmak kapcsolatai korrekteknek látszottak). E nyolc hónapos periódus mindkét táborban a háborúra való fokozottabb készülődés ideje volt. Ennek eredményeképpen Németország 1914 nyarán már felkészültnek érezhette magát a hadbalépésre, míg az antant-hatalmak még néhány esztendei várakozást szükségesnek tartottak.

Ausztria-Magyarország háborús készülődései is fokozódtak 1913/14 folyamán, de ezen a téren elmaradt szövetségese: Németország mögött. 1913 ősze és 1914 nyara között a katonai párt háttérbe szorult, s az állam vezetésében a provokációktól visszariadó mérsékelt tábor szava volt a döntő. (Ez tette lehetővé 1913 októberében az albán konfliktus békés megoldását is.) A Monarchia vezető körei igyekeztek leplezni a háborúra való készülődéseket, s ezekről részben sikerült is elterelniük a közfigyelmet.²⁸ Hazánkban is 1913 őszétől 1914 nyaráig a lakosság érdeklődését jelentősen lekötötték a belpolitikai problémák: a Tisza-kormány törvénysértései, a választójog és a nemzetiségi kérdés. A polgári baloldal azonban — a szociáldemokratákhoz hasonlóan — ebben az időszakban sem hanyagolta el a háborús készülődések ügyét és a Monarchia külpolitikájának bírálatát.

1913/14 folyamán különösen a *hadsereg létszámának emelése* váltotta ki a baloldal bírálatát. Az uralkodó körök erre vonatkozó elképzeléseiről már 1913 júniusában hírek keringtek s a demokratikus sajtóban jogos kritikát keltettek.²⁹ A munkapárti kormány a második balkáni háborút és az ennek nyomán megnőtt nemzetközi feszültséget használta fel arra, hogy augusztus 7-én nyíltan előálljon a létszámemelés tervével. Ez a baloldali közvéleményben nagy felzúdulást keltett. „Mi értelme van?”³⁰ „A fegyverkezési örület meddig fog még tartani?”³¹ — ilyen jogos kérdéseket vetett fel az ellenzéki sajtó augusztus—szeptember folyamán. A republikánus mozgalom jogutódaként megalkult Országos Kossuth Lajos Párt szeptember 1-én közzétett programjában szintén állást foglalt a létszámemelés ellen. Egyúttal követelte: a mozgósítás és a hadüzenet „csakis az országgyűlés . . . beleegyezésével történhessék meg.”³²

A polgári baloldal azonban — a helyes *elvi* állásfoglalás mellett — *gyakorlatban* nem mozgósította a tömegeket a létszámemelés ellen. Ebben szerepe volt annak, hogy

²⁷ PN, 1913. október 7.

²⁸ A közfigyelem elterelését segítette az a tény is, hogy Ausztriában 1913/14-ben (főként a cseh obstrukció miatt) éles belpolitikai válság volt.

²⁹ PN, 1913. június 22. és 26.

³⁰ PN, 1913. augusztus 13.

³¹ MO, 1913. augusztus 30.

³² Kossuth Lajos Lapja, 1913. szeptember 1. (ez a havi folyóirat a betiltott Magyar Köztársaság jogutóda volt) 24. és 31.

a liberálisok kezét megkötötte a konzervatív ellenzékkel fennálló szövetség. Még június folyamán a Justh- és Károlyi-féle függetlenségek egyesültek az Apponyi vezette csoporttal. Ez a fűző Károlyi jó szándékú, de elhibázott kezdeményezése volt,³³ mert ily módon a balszárnyat cselekvésében erősen gátolta a jobbszárnyal közös pártkeret. A létszámemelés kérdésében Apponyiék ugyan magukévá tették Justhék álláspontját,³⁴ de ezt nem akarták a széles tömegek körében terjeszteni. Ezért történhetett az, hogy a közös ellenzék megmozdulásokon — az október 5-i makói gyűlés kivételével — csak a szociáldemokrata szónokok foglalkoztak a katonai terhek kérdésével, míg a függetlenségek nem. Még inkább zavaró körülményt képezett az Andrássy-párt álláspontja. Szeptember 14-én az Alkotmánypárt vezére — egyébként élesen Tisza-ellenes — beszédében a véderő emelésénél az „áldozatkészséget” hirdette.³⁵ Károlyi még aznap helytelenítette Andrássy állásfoglalását.³⁶ A kormány elleni harcban azonban a függetlenségek továbbra is együttműködtek az Alkotmánypárttal, s ez zavarta a liberális ellenzék a létszámemelés elleni küzdelmében.

A Tisza-kormányt kellemetlenül érintette, hogy az ellenzék agitációja a belpolitikai kérdéseken túlmenően már a katonai létszámemelés problémáját is érinti. Már a szeptember 3-i minisztertanács után szóvivője úgy nyilatkozott, hogy ez terhes kötelesség ugyan, de „nem zárkozhatunk el előle”.³⁷ Tiszáék — részben a baloldali közvélemény leszerelésére — megpróbálkoztak Bécs felé valamiféle „tiltakozással”. Ezt a látszat-ellenállást azonban joggal kísérték az ellenzék gúnyos megjegyzései.³⁸ Az október 3-i közös minisztertanács után a munkapárti kormány a létszám kérdésében meghátrált Krobotin hadügyminiszter követelése elöl.³⁹ „A hatalmasok megegyezhetnek, de a nép ebbe nem egyezik bele”⁴⁰ — írta ezután az ellenzéki sajtó, de a polgári baloldal a továbbiakban sem mozgósította a lakosság széles rétegeit a katonai létszámemelés ellen.

Természetesen szó sincs arról, hogy a polgári baloldal ne vette volna figyelembe Ausztria-Magyarország közös érdekeit. Támadás esetén kész volt a Monarchia megvédésére mind a liberális, mind a demokratikus ellenzék. A létszámemelés elleni harc viszont annak a felismerését tükrözte, hogy a Monarchia erőltetett ütemű fegyverkezése nem védelmi célokat szolgált.⁴¹ Arra is helyesen mutatott rá a baloldal, hogy hazánk gazdasági érdekeit is sértik a teherbíró képességét jóval felülmúló katonai kiadások. 1913 őszén nyilvánosságra került a Monarchia minden eddiginél hatalmasabb hadügyi költségvetése.⁴² „Tönkremegyünk”, „Valósággal hadisarcot fizetünk”⁴³ — ilyen megjegyzések bőven láttak napvilágot az ellenzéki sajtóban, híven fejezve ki a közhangulatot. Annál helytelenebb, hogy a Tisza-ellenes politikai rendezvényeken ezzel a létfontosságú problémával alig foglalkoztak 1913 végén.

Igaz, hogy a liberális ellenzék november—december folyamán indított egy akciót a hadügyi terhek és a hivatalos külpolitika ellen. November végére ugyanis összehívták a *delegációkat*. A parlamenti ellenzék váratlanul bejelentette, hogy — hosszú ideje tartó

³³ Károlyi: i. m. 64.

³⁴ Pesti Hírlap, 1913. szeptember 16.

³⁵ Budapesti Hírlap, 1913. szeptember 16.

³⁶ MO, 1913. szeptember 16.

³⁷ Budapesti Hírlap, 1913. szeptember 4.

³⁸ PN, 1913. szeptember 14.

³⁹ Aussenpol. VII. köt. 8779. sz. okmány.

⁴⁰ MO, 1913. október 5.

⁴¹ PN, 1913. szeptember 18.

⁴² A sajtó értesülései szerint a katonai költségvetés 930 millió Koronát tett ki (V, 1913. október 11.).

⁴³ V, 1913. október 4. és MO, 1913. október 16.

bojktortájával szakítva — részt fog venni a tanácskozáson.⁴⁴ Károlyi november 18-án kijelentette: „ennek a delegációnak a törvényessége ellen tiltakozunk”, mégis részt vesz benne az oppozíció, mert a Monarchia kül- és hadügyi politikáját bírálni akarja itt.⁴⁵ Erre a kritikára sor is került. Károlyi november 21-i felszólalásában élesen támadta a Monarchiának a két balkáni háború alatti magatartását.⁴⁶ A december 3-i ülésen pedig Lovászy Márton függetlenségi képviselő tiltakozott „az oktalanul fokozódó fegyverkezések ellen”.⁴⁷ Károlyi december folyamán többször felszólalt a bécsi kül- és hadügyi politika ellen.⁴⁸ A katonai költségvetést Apponyi is bírálta, de jóval óvatosabb formában.⁴⁹

A delegációs tárgyalások hatásos fórumot jelentettek az ellenzék számára, és ezt igyekezett is kihasználni. Nem tudott azonban változtatni azon, hogy az osztrák és a magyar delegátusok többsége a hivatalos politikát támogatta.⁵⁰ Károlyi és társai itt elhangzott (egyébként reális meglátásokat tükröző) beszédei csak akkor képezhettek volna tényleges erőt, ha egy őket támogató tömegmozgalom áll mögöttük, teljes súlyával. A nép széles rétegeinek mozgósítása azonban most is elmaradt. Tiszáék pedig nem sokat törődtek a továbbiakban az ellenzék véleményével. Ez utóbbi képviselőinek távollétében a munkapárti parlament 1914. január 28-án akadálytalanul megszavazta a létszámemelést.⁵¹ A továbbiakban a polgári baloldal harcát kétségtelenül nehezítette az a körülmény, hogy a katonai terhek kérdésében befejezett tényekkel álltak szemben.

A demokratikus és liberális ellenzék azonban a harcot nem hagyta abba. Sajtója többször támadta a katonai kiadásokat.⁵² A függetlenségi 1914 első hónapjaiban különösen a flottafejlesztési terveket részesítették éles kritikában. Joggal mutattak rá: ha valóban a Monarchia tengerpartjának védelme a cél, akkor semmi szükség sincs óriás-csatahajók gyártására.⁵³ Február és május között a baloldali sajtó cikkei sokat foglalkoztak a hadsereg és a hadiflotta túlzott kiadásaival. Helyesen utaltak arra, hogy ezek Magyarország gazdasági életére súlyos következményekkel járnak.⁵⁴ (Egyébként a május 20-i minisztertanács is beismerte bizalmasan azt aényt, hogy a honvédelmi tárcánál „túlkiadás” jelentkezett.)⁵⁵

A függetlenségi balszárny már 1913 őszén büszkén vallotta magát antimilitaristának.⁵⁶ A demokratikus ellenzék: a radikálisok⁵⁷ és a köztársaságiak⁵⁸ is hasonlóan foglaltak állást. Ezzel egyáltalán nem értett egyet a konzervatív oppozíció. A függetlenségi párt 1914. január 27-i értekezletén Apponyi elítélően nyilatkozott a hazánkban növekvő antimilitarista mozgalomról, melynek „abszolte nem vagyok barátja”.⁵⁹ Ettől kezdve a közös ellenzéki megmozdulásokon a függetlenségi jobbszárny már tartózkodott a Mon-

⁴⁴ PN, 1913. november 11.

⁴⁵ MO, 1913. november 18.

⁴⁶ PN, 1913. november 22.

⁴⁷ V, 1913. december 4.

⁴⁸ PN, 1913. december 2, 10, 14, 18.

⁴⁹ Pesti Hírlap, 1913. december 12.

⁵⁰ A delegációk ülészaka 1913. december 27-én úgy zárult le, hogy Berchtold külpolitikai irányvonalát a delegátusok többsége támogatta.

⁵¹ Képviselőházi Napló, 1914. január 28.

⁵² MO, 1914. február 11., PN, 1914. február 22. stb.

⁵³ *Batthyány*: i. m. I. 45–47.

⁵⁴ PN, 1914. március 27., MO, 1914. április 14. stb.

⁵⁵ Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából. Összeáll. Iványi Emma. Bp., Akad. Kiadó. 1960. 55–58.

⁵⁶ MO, 1913. október 12.

⁵⁷ V, 1913. november 11.

⁵⁸ Kossuth Zászló (a továbbiakban KZ, az Országos Kossuth Lajos Párt 1914 februárjában megindult hetilapja, a Kossuth Lajos Lapja jogutóda), 1914. február 8. 6–7.

⁵⁹ PN, 1914. január 29.

archia fegyverkezésének bírálattól. Justhék pedig továbbra is fenntartották a közös pártkereteket Apponyiékkel, s ez erősen megkötötte kezüket a militarizmus elleni harcban.

Apponyiék pálfordulása azonban nem jelentette a hadügyi terhek elleni harc befejezését. A demokratikus ellenzék 1914 elején — elkésve bár — elhatározta magát arra, hogy ezt a problémát a népgyűlések témájává teszi. Az első példa erre a köztársaságiak február 22-i szentesi megmozdulása volt, hol a katonai kiadások ellen hoztak határozatot.⁶⁰ A demokratikus csoportok példáját két hónap múlva a liberális ellenzék is követte. A függetlenségi baloldal április 19-i kiskunfélegyházi népgyűlésén Holló, Lovászy és Buza Barna képviselők egyaránt elítélték a 420 milliós hadügyi költségvetést.⁶¹ „Ne növeljük a hadsereg létszámát!”⁶² — követelte a 15 ezres tömeg a májusi 17-i hódmezővásárhelyi megmozduláson. Hasonló határozatot hoztak a május 31-i zentai gyűlésen.⁶³ A katonai kiadásokat ítélték el a június 7-i mezőtúri, 10-i szentesi, 11-i csongrádi, 12-i ceglédi és 14-i battonyai tömegdemonstrációkon is.⁶⁴ Ugyanezzel a kérdéssel foglalkozott a budapesti kisiparosok és kiskereskedők június 19-i gyűlése is (a függetlenségi és a Kossuth Párt rendezésében).⁶⁵ A katonai terhek elítélése azonban elkészt, mert — befejezett tényekről lévén szó — segíteni már nem tudott a problémán.

1913/14 folyamán a radikálisok is agitációt indítottak a militarizmus ellen. Hibájuk azonban az volt, hogy a kérdést inkább általánosságban tárgyalták, de keveset foglalkoztak konkrétan a Monarchia fegyverkezésével. (Jellemző példa rá Csészy Imre cikke. Helyesen leplezte le, hogy a háborús előkészületek a hadiszállító tőkések részére kitűnő üzletet jelentenek, de nem is utalt megfelelő példákra Ausztria-Magyarország esetében).⁶⁶ Sajtójuk azonban időnként elítélte Bécs hadügyi kiadásait.⁶⁷ Az Országos Radikális Párt 1914. június 6-i megalakulásakor elfogadott program pedig a militarizmus megszüntetését követelte és hangsúlyozta: „a külpolitikában kalandos, imperialista és militarista vállalkozások helyett békepolitikát akarunk folytatni.”⁶⁸ A befolyásuk alatt álló galileisták is hasonló állásfoglalást tanúsítottak.⁶⁹

3. Harc a német szövetség ellen 1913/14-ben

A magyar közvéleményben évtizedek során valóságos dogmává lett az, hogy nemzeti érdekeink és biztonságunk megóvásának egyedüli útja a Németországgal való szoros barátság. Ennek formai keretét a német — osztrák-magyar — olasz „hármasszövetség” jelentette. Ez 1883-ban még lehetett egyenjogú államok kapcsolata, 1913-ban azonban már nyomasztóan érvényesült benne Berlin túlsúlya. A külpolitikai kérdésekkel évtizedeken át nem sokat törődő magyar közvélemény a német szövetség szükségességét úgyszólván kritika nélkül magáévá tette.⁷⁰ 1912/13 azonban bizonyos fordulatot hozott ezen a téren is. A magyar baloldalnak rá kellett döbbsennie: Bécs katonai pártja

⁶⁰ KZ, 1914. március 1. 13.

⁶¹ MO, 1914. április 21.

⁶² KZ, 1914. május 24.

⁶³ MO, 1914. június 3.

⁶⁴ PN, 1914. június 9, 12, 13 és 16.

⁶⁵ MO, 1914. június 20.

⁶⁶ SzG, 1914. november, 343—344.

⁶⁷ V, 1913. november 18., 1914. február 22. stb.

⁶⁸ Mérei: i. m. 122—124.

⁶⁹ Tömör: i. m. 87—88.

⁷⁰ A német szövetségtől való elszakadásra csak olyan rövidéletű és megalapozatlan kísérletek történtek, mint Ugron Gábor próbálkozásai a franciákhoz való közeledésre; ezeknek azonban nem volt jelentékeny visszhangjuk.

nem mert volna felidézni háborús veszélyt, ha nem érezné maga mögött Berlin támogatását. Igaz ugyan, hogy mindkét imperialista tábor egyaránt háborúra készült és egyaránt igazságtalan célokat követett. Figyelembe véve azonban Magyarország sajátos helyzetét, *a háborús veszély elleni harcnak logikusan el kellett vezetnie a német szövetségen alapuló külpolitika elleni küzdelemhez.*

Az első balkáni háború alatt még csak elvétve előforduló németellenes hangok a második balkáni konfliktus folyamán már erőteljesebben jelentkeztek. A Monarchia vezető köreit bírálva megállapították: „bizakodva nem a saját erőnkben, hanem a *német szövetséges erejében*” ellökik maguktól a balkáni népek barátságát.⁷¹ A második Balkán-háború befejeződése után pedig a függetlenségek Károlyi vezette szárnya és a köztársaságiak minden eddiginél erősebb Berlin-ellenes kampányba kezdtek. 1913/14 folyamán nézeteikben érdekes fejlődés jelentkezik. Míg 1912/13-ban elsősorban Bécs katonai pártját vádolták a háborús veszély felidézéséért, 1913/14-ben viszont már Berlint tekintették a béke fő ellenségének. Ezért bírálatauk most már főként nem Ausztria, hanem Németország ellen irányult, s ez utóbbitól féltették inkább a magyar nemzet érdekeit. (Érdekes megfigyelni, hogy még az erősen Habsburg-ellenes köztársaságiak is 1913/14 folyamán legalább annyira — ha nem jobban — támadták a német militarizmust, mint a dinaszticiát és bécsi „kamarilláját”.⁷²)

1913 őszén és 1914 első felében a polgári baloldal két táborra szakadt külpolitikai kérdésekben. A demokratikus ellenzék egy része (a radikálisok és a galileisták többsége) továbbra is a hármasszövetség relációjában gondolkozott. Jásziék ugyan bírálták időnként a német militarizmust,⁷³ de az európai haladás fő ellenségének a cárizmust tekintették.⁷⁴ Az Oroszországot is magában foglaló antanttal szemben ezért erős fenntartásaik voltak. A liberális ellenzék, valamint a demokratikus oppozíció másik része (a köztársaságiak és a Csécsy Imre vezette radikális frakció)⁷⁵ viszont a Berlinnel fennálló kötelékek ellen lépett fel. *A németellenes irányzathoz tartozott tehát a polgári baloldal többsége.*

A németellenes külpolitika persze *önmagában véve* nem szolgálja a haladás ügyét. A Berlinnel szembenálló antant is imperialista hatalmi blokkot képezett. Ha azonban *a háborús veszély elleni küzdelemmel összefüggésben* vizsgáljuk a németellenes törekvéseket, — ezek ebben az értelemben pozitív lépésnek tekinthetők. A polgári baloldal többségének új külpolitikai orientációja nem valamiféle katonai szövetség keresése volt, hanem az ország békéjének megőrzését, egy háborús konfliktus elkerülését kívánta szolgálni. Németországgal való szembenállásának több oka volt.

A leglényegesebb indokot az jelentette, hogy *a német militarizmusban látta a háborús veszély fő forrását.* „A fegyverkezés örületes versenyének élén a mi drága szövetségünk, Németország halad”⁷⁶ — ezt a gúnyos hangú megállapítást még komolyabb és élesebb megfogalmazások követték. „Berlin minket rákényszerít az eszeveszett fegyverkezésre”⁷⁷ — „Németország politikája a békét fenyegeti”⁷⁸ — „A hármasszövetség agresszív karaktert vett föl”⁷⁹. Ilyen és hasonló megállapításokkal tele volt az ellenzéki sajtó

⁷¹ MO, 1913. július 16.

⁷² Így a Kossuth Zászló már 1914. február 8-i első számában azt fejtegette, hogy Berlin parancsol Bécsnek, tehát az előbbi még veszélyesebb az utóbbinál.

⁷³ V, 1913. szeptember 24., november 11. stb.

⁷⁴ V, 1914. március 26.

⁷⁵ Csécsy Imre és köre 1914 tavaszán Új Magyar Szemle címen adott ki folyóiratot, melynek cikkei Károlyi németellenes irányonalát támogatták.

⁷⁶ MO, 1913. augusztus 30.

⁷⁷ PN, 1913. október 18.

⁷⁸ KZ, 1914. május 3.

⁷⁹ PN, 1914. május 1.

1913/14 folyamán. Az április 19-i kiskunfélegyházi gyűlésen,⁸⁰ valamint a májusi és júniusi megmozdulásokon határozottan elítélték a német militarizmust mint a béke ellenségét.⁸¹ A baloldal állásfoglalása ebben a vonatkozásban megfelelt a reális tényeknek. 1914 első felében valóban Berlin tanúsította a leginkább provokatív magatartást a nemzetközi politikában (mivel legjobban volt felkészülve a háborúra).

A németellenességnek ugyancsak fontos okát képezte az, hogy a *Monarchia* (és ezen belül Magyarország) szuverenitását és jogos érdekeit féltették *Berlintől*. A polgári baloldal következetesen hangsúlyozta, hogy a dualista államnak semmi köze a háborúra készülő német militarizmushoz. „A Habsburgok uralmával a magyar nemzet összeforrvá érzi magát — írta egyik jellemző megnyilatkozásuk. — De nem érzi és nem is érezheti összeforrvá magát a *germán* hódító politika sorsával.”⁸² A baloldal arra is többször rámutatott, hogy a Monarchia erős fegyverkezése német nyomásra és érdekekért történik.⁸³ (Különösen sok kritika érte emiatt a flottafejlesztési programot.)⁸⁴ „Miért rohanunk mi vakon Berlin parancsai után?”⁸⁵ — „Majdnem függőségig menő viszony”⁸⁶ — ilyen kitételek gyakoriak voltak a függetlenségi és a köztársasági sajtóban. 1914 márciusában különösen nagy felháborodást keltettek azok a leleplezések, melyek szerint Németország a Monarchia feldarabolására készül.⁸⁷ Bár az erre vonatkozó értesülések az *adott pillanatban* nem fedték Berlin álláspontját,⁸⁸ nem vitás azonban, hogy a szélsőséges pángermán körök *távlati* terveiben Ausztria-Magyarország teljes felszámolása szerepelt.⁸⁹

A németellenesség harmadik indokát az képezte, hogy a *Berlinnel való szövetség zavarja hazánk hagyományos kapcsolatait Angliával és Franciaországgal*. A baloldal tisztelettel írt Nagy-Britanniáról.⁹⁰ Franciaország iránt pedig számtalan baráti hangú megnyilvánulást tett.⁹¹ A Párizs békés külpolitikájára vonatkozó illúziók ebben komoly szerepet játszottak. „Monarchiánk és Franciaország egyaránt békét kíván”⁹² — Károlyi 1913. november 23-i nyilatkozata az egész liberális ellenzék véleményét fejezte ki. „A béke útját keressük az entente államaival”⁹³ — hangsúlyozta a függetlenségi tábor. Abban igaza volt, hogy hazánknak nemzeti érdeke az Angliával és Franciaországgal való jóviszony, és abban is, hogy a két nyugati hatalom az *adott pillanatban* nem kívánt háborút. A brit—francia „békepolitika” iránti illúziók azonban végső soron hibásak voltak, hiszen az antant egy későbbi időpontban maga is az ellenségeskedések kirobbantására törekedett.

A németellenes állásfoglalás negyedik indoka az volt, hogy *Berlin szembe fordítja hazánkat a szláv államokkal, főként Oroszországgal és Szerbiával*. A baloldal egyrészt kö-

⁸⁰ PN, 1914. április 21.

⁸¹ MO, 1914. június 3, 9, 12, 13. és 16.

⁸² MO, 1914. június 20.

⁸³ MO, 1913. október 10., november 9. stb.

⁸⁴ *Batthyány*: i. m. I. 47.

⁸⁵ MO, 1913. november 9.

⁸⁶ PN, 1914. április 8.

⁸⁷ Az erre vonatkozó berlini tervekről a pétervári *Novoje Vremja* 1914. március 19-i száma közölt cikket. Ez kétségtelenül szenzációt keltett. Megjegyzendő azonban, hogy a cikk nem hiteles adatokra épült.

⁸⁸ A német vezető körök 1914. március 20-án több cáfolatot is adtak a *Novoje Vremja* említett cikkére.

⁸⁹ Erről bővebben ír *Tokody Gyula*: *Ausztria-Magyarország a pángermán szövetség* (Alldeutscher Verband) világalraelmi terveiben (1890—1918) című művében (Bp., Akad. Kiadó, 1963).

⁹⁰ MO, 1913. december 3.

⁹¹ PN, 1913. december 2., MO, 1913. december 10. stb.

⁹² MO, 1913. november 23.

⁹³ MO, 1913. december 10.

vetkezetesen követelte 1913/14 folyamán a Belgráddal való jóviszonyt.⁹⁴ Helyesen hangsúlyozta, hogy a Szerbiával való kapcsolatok megjavítása alapvető érdekünk.⁹⁵ Másrészt nagy figyelmet szentelt az Oroszországgal való viszonynak. „Pánszláv veszedelem nincs”⁹⁶ — kezdte hirdetni a függetlenségi és a köztársasági sajtó, majd azt is, hogy javítani kell a kapcsolatokat Pétervárral.⁹⁷ „Mi nem akarunk háborút Oroszországgal”⁹⁸ — hangoztatta a baloldal. 1914 tavaszán pedig a függetlenségi-köztársasági tábor ennél is tovább ment; már a Pétervárral való barátságot hirdette.⁹⁹ „Oroszország Németországnak ellensége, de nem Magyarországnak”¹⁰⁰ — állapította meg egy jellemző kommentár. A baloldal e törekvéseit nem a cárizmus iránti valamilyen szimpátia, hanem a háborús veszély csökkentése vezette. „Egyedül az Oroszországgal való barátságos megértés garantálhatja a kettős Monarchia békéjét”¹⁰¹ — ennek a megállapításnak volt reális alapja. Az április és június közötti népgyűléseken is hangoztatták a szlávokkal való jó kapcsolatok szükségességét.¹⁰² Sok igazságot tartalmaztak ezek az idézett megállapítások. A függetlenségi-köztársasági tábor azonban nem vette figyelembe, hogy a cárizmus (ha nem is most, hanem később) maga is háborúra készül.

Végül (de nem utolsósorban) a baloldal körében nagy ellenszenvet keltett az, hogy a német imperializmus ekkoriban erősen pártfogolta Romániát. A függetlenségi-köztársasági tábor — miközben a szláv népekkel való megértésre törekedett — nagy antipátiával viseltetett az Erdély megszerzésére törekvő Bukaresttel szemben.¹⁰³ 1913/14 folyamán a magyar baloldal többsége a Monarchia elleni támadás veszélyét egyedül Románia felől látta, s ezért az erdélyi határok megerősítését sürgette.¹⁰⁴ Ebből kifolyólag igen felháborítónak tarotta, hogy Berlin többé-kevésbé nyíltan támogatja Bukarestet. „Románia Berlin kedvence”¹⁰⁵ — ez volt a magyar baloldal véleménye. Azt helyesen látta, hogy a német imperializmusnak szlávellenes háborús terveiben szüksége volt Bukarest támogatására, s ennek érdekében kész lett volna az erdélyi kérdést Magyarország rovására megoldani.¹⁰⁶ Abban viszont tévedett, amikor 1914-ben csak német segítséggel vélte megvalósíthatónak Erdély meghódítását Románia által. Az antantdiplomácia is már ekkor szintén Magyarország rovására ígért területszerzést Bukarestnek.¹⁰⁷

Az említett öt ok együttes hatására a magyar baloldal többsége németellenes meggyőződésű volt. Ennek számos alkalommal adott hangot. Kiemelkedő volt ezen a téren Károlyi Mihály szerepe. „Berlin politikája a végletekig militarista politika, márpedig a mi érdekünk elsősorban a béke, mert még egy győzelmes háború is csak kárunk-

⁹⁴ Kossuth Lajos Lapja, 1913. október 1., PN, 1913. október 29. stb.

⁹⁵ MO, 1913. október 3.

⁹⁶ MO, 1913. július 24.

⁹⁷ PN, 1913. augusztus 27., október 29. stb.

⁹⁸ MO, 1914. március 3.

⁹⁹ MO, 1914. április 4., PN, 1914. március 28. stb.

¹⁰⁰ KZ, 1914. március 15. (6. sz.) 5.

¹⁰¹ MO, 1914. április 11.

¹⁰² PN, 1914. április 21. stb.

¹⁰³ MO, 1913. július 16., PN, 1913. augusztus 8.

¹⁰⁴ A függetlenségi sajtó 1913/14 folyamán sokszor hangoztatta, hogy a Monarchia hadvezetősége — miközben feleslegesen fejleszti a flottát és végez erősítéseket a szerb és olasz határok mentén — egyáltalán nem törődik az erdélyi határ védelmével.

¹⁰⁵ PN, 1913. december 18.

¹⁰⁶ Tény, hogy Berlin vezető körei a világháború éveiben is készek lettek volna Erdélyt Romániának adni azért, hogy ezáltal megvásárolják a román kormány támogatását.

¹⁰⁷ 1914 júniusában Konstancában az orosz cár és a román király találkozott, s már e titkos tárgyalás során elhangzottak ilyen ígéretek.

ra lehetne”¹⁰⁸ — mondotta például a delegációk december 1-i ülésén. A függetlenségi és köztársaságiak gyakran hangoztatták, hogy „keresünk kell Európában más hatalmi csoportosulást”.¹⁰⁹ A Monarchia szempontjából javasolták, hogy az államnak keresnie kell egy „érdekeinek megfelelőbb szövetségi elhelyezkedést”.¹¹⁰ (Érdeemes megjegyezni, hogy a hármasszövetség elleni harcuk kizárólag Berlin ellen irányult. A blokk harmadik tagját: Itáliát a baloldal nem támogatta. Ellenkezőleg, többször hangsúlyozta az Olaszországgal való megértést.¹¹¹ A baloldal provokatívnak minősítette a Monarchia hadvezetőségének azon intézkedéseit, amelyek az olasz határ megerősítésére irányultak.)¹¹²

A magyar baloldal németellenes harcára 1914 tavaszán erősen felfigyeltek Berlinben.¹¹³ Időnként német vezető körökben is kénytelenek voltak elismerni, hogy „ez a magyar közvélemény valódi megnyilvánulása”.¹¹⁴ A magyar kormányt még inkább nyugtalanították Károlyiék külpolitikai állásfoglalásai. Néhány esetben nyíltan figyelmeztette az ellenzéket: „hagyják ki a játékból” a külügyeket.¹¹⁵ A munkapárti kormány álláspontját támogatta Andrássy. A hármasszövetség melletti megnyilvánulásai Károlyiék jogos helytelenítését váltották ki.¹¹⁶ A függetlenségi balszárny azonban ennek ellenére — a Tisza-ellenes harc állítólagos érdekében — fenntartotta Andrássyékkel az akció-szövetséget.

A függetlenségi baloldal számára még zavaróbb körülményt jelentett az Apponyiékkel fennálló kapcsolat. Igaz, ez utóbbiak maguk is bíralták Berlin politikáját, mert az sokban sértette a Monarchia érdekeit.¹¹⁷ Magának a német szövetségnek a helytelenítéséig azonban nem jutottak el, sőt 1914 áprilisában már a Berlin-ellenességet „politikai tévedés”-nek minősítették.¹¹⁸ 1914 első felében az ellenzéki gyűléseken egyaránt részt vettek Károlyiék és Apponyiék, de míg az előbbieket a német militarizmus ellen nyilatkoztak, az utóbbiak tüntetően hallgattak a külpolitikáról. A függetlenségi jobbszárny nem kívánta kiélezni az ellentéteket a balszárnyal, viszont ez utóbbit határozottan fékezte ez az egység a németellenes harcban. Legjobban megmutatkozott ez április végén, amikor az egyesült párt vezetősége kitért az elől, hogy külügyi kérdésekben határozatot hozzon.¹¹⁹ (Ezt a köztársaságiak joggal bíralták is.)¹²⁰ A függetlenségi baloldal számára az egyedüli kiutat az jelentette volna, ha szakít a konzervatív ellenzékkel, de erre nem tudta — és nem is akarta — elszánni magát.

A függetlenségi-köztársasági tábor gyakorlati cselekedeteit következtetés jellegűen lemezte. Hiba volt az, hogy önálló külpolitikai irányvonalának alátámasztására nem kereste a közvetlen kapcsolatot a szomszédos szláv népekkel. Bár helyesen hirdette a baráti viszonyt a független Szerbiával és Bulgáriával, 1913/14 folyamán egyetlen alkalommal sem vette fel az összeköttetést ezen országok vezető politikusaival. Nem tudott érintkezésbe lépni a Monarchia — szintén békét kívánó és németellenes — szláv nemze-

¹⁰⁸ PN, 1913. december 2.

¹⁰⁹ KZ, 1914. február 8. (1. sz.) 10.

¹¹⁰ PN, 1913. október 3.

¹¹¹ Mo, 1913. szeptember 9., PN, 1913. november 20. stb.

¹¹² MO, 1914. május 10.

¹¹³ A National-Zeitung és más berlini lapok március második felében több cikkben foglalkoztak a magyarországi németellenes hangulattal.

¹¹⁴ KZ, 1914. március 29. (8. sz.) 8. (Kiemelés az eredetiben — M. L.)

¹¹⁵ Budapesti Hírlap, 1914. április 1.

¹¹⁶ MO, 1913. szeptember 16.

¹¹⁷ Egyetértés, 1913. november 20., december 14. stb. (Megjegyzendő azonban, hogy Apponyiék lapja a németekhez fűződő viszonyt igen óvatosan bírálta.)

¹¹⁸ Az Est, 1914. április 17.

¹¹⁹ PN, 1914. április 23.

¹²⁰ KZ, 1914. április 26. (12. sz.) 4.

teivel sem. A lengyelekkel csak igen laza kapcsolatot tartott fenn.¹²¹ A horvát képviselőkkel pedig csak egyszer: 1914 februárjában találkoztak Justhék, minden konkrét megállapodás nélkül.¹²² A függetlenségi-köztársasági ellenzék viszont fontosnak tartotta a másik táborhoz tartozó *nagyhatalmakkal* való érintkezés felvételét. Itt három kísérletet kell kiemelni: Károlyi párizsi tárgyalásait, a szentpétervári út tervét és az ellenzék amerikai agitációját.

A *párizsi tárgyalásokat* nemcsak a magyar haladó erők hagyományos rokonszenve vezérelte, hanem az a meggyőződés is, hogy a szlávokkal is francia közvetítéssel vegyék fel később a kapcsolatokat.¹²³ Károlyi már 1913 novemberében járt itt és bizonyos összeköttetésekre tett szert.¹²⁴ 1914 januárjában utazott ismét a francia fővárosba azzal a céllal, hogy Poincaré elnökkel beszéljen. Bár a Monarchia ottani nagykövetsége igyekezett meggátolni a találkozást,¹²⁵ február 2-án Károlyi megjelenhetett az Elysée-palotában. Poincarénak kifejtette a magyar baloldal célját: „állást foglaljon a Hármasszövetség ellen és a hármas antant felé közeledjék.”¹²⁶ Hangsúlyozta: „mi magyarok minden erővel a háború ellen vagyunk.”¹²⁷ Károlyit azonban csalódás érte, mert Poincaré rendkívül tartózkodóan nyilatkozott és semmiféle biztatást sem adott.¹²⁸ Ennek az volt az oka, hogy a francia vezető körök túlzottan lebecsülték a magyarországi liberális-demokratikus tábor erejét.

Károlyit ez a kudarc sem ábrándította ki. A következő hónapok során tárgyalt befolyásos francia politikusokkal, de semmilyen komoly támogatást sem sikerült szereznie a magyar baloldal németellenes harca számára. (Így beszélt Clemenceau-val is, aki igen szkeptikusan állapította meg: „a Monarchia túlságosan is Németország karmai között vergődik már.”)¹²⁹ Május végén Károlyi még egyszer tárgyalt Poincaréval, de a megbeszéléseknek ismét semmiféle konkrét eredményük sem volt.¹³⁰ (Megjegyzendő, hogy a köztársaságiaknak is működött Párizsban szervezetük, mely békés, a németektől független magyar külpolitikát hirdetett.¹³¹ Nekik azonban nem voltak komoly összeköttetések.) Megállapítható, hogy a magyar baloldal harca a német szövetség és a háborús előkészületek ellen semmiféle támogatást sem kapott a francia uralkodó körök részéről.

A magyar ellenzéki képviselők *szentpétervári útjának* terve 1914 április elején merült fel. A kétségtelenül merész elgondolás azonnal szenzációt keltett a magyar közvéleményben.¹³² Oroszországban is élénk visszhangot keltett ez a terv. Tekintélyes po-

¹²¹ A lengyelekkel való kapcsolat egyetlen kézzelfogható formáját ekkor az jelentette, hogy 1913. szeptember 10—15. között — főként függetlenségiékből álló — magyar delegáció tartózkodott Lembergben az 1863-as lengyel szabadságharc ötvenéves évfordulója tiszteletére.

¹²² MO, 1914. február 7—8.

¹²³ *Károlyi*: i. m. 66—67.

¹²⁴ Uo. 68.

¹²⁵ Ez a tény néhány hónappal később, a delegációk 1914. május 12-i ülésén került napvilágra (PN, 1914. május 13.). E leleplezés szerint a Monarchia párizsi nagykövetsége diplomáciai lépést tett, hogy francia államférfiak „ne álljanak szóba” Károlyival.

¹²⁶ *Károlyi*: i. m. 70.

¹²⁷ Uo. 71.

¹²⁸ Uo. 73. Ezt a tényt hangsúlyozza *Horváth Jenő*: A Milleniumtól Trianonig. Huszonöt év Magyarország történetéből 1896—1920. (Bp., Szent István Társ. 1937.) című művének 192. oldalán. Szerinte Károlyi „elfelejtette feljegyezni” Poincaré válaszát.

¹²⁹ *Károlyi*: i. m. 74.

¹³⁰ *Andrássy*: i. m. 50. (Megjegyzendő, hogy Károlyi emlékirataiban meg sem említi ezt a második találkozást, nyilván azért, mert semmi lényeges eredményt sem sikerült elérnie.)

¹³¹ *Bónis*: i. m. 97.

¹³² PN, 1914. április 8. és MO, 1914. április 8.

litikai tényezők jelentették ki, hogy a legmelegebb barátsággal fogadják majd a magyar képviselőket.¹³³ A függetlenségi baloldal is tárgyalt a budapesti orosz konzulátussal a vízum ügyében.¹³⁴ Justhék komoly agitációt fejtettek ki a pétervári út ügyében. Sajtójuk fontosnak tartotta, hogy „az orosz közvélemény rokonszenvét nyilvánítsa a magyarok iránt”.¹³⁵ A „guruló rubelre”, „hazaárulásra” vonatkozó rágalmakat önérzetesen utasították vissza.¹³⁶ Hangsúlyozták, hogy az oroszokhoz való közeledés a béke ügyét szolgálja.¹³⁷

A liberális ellenzék pétervári útjának terve meglehetősen vegyes visszhangot váltott ki a demokratikus táborban. A köztársaságiak rokonszenveztek az elgondolással. „*Ez óriási tüntetés jellegével bírna a hármasszövetség ellen*”¹³⁸ — hangoztatta sajtójuk. Támogatta a tervet — mint a „nagy merészség” jelképét — Ady Endre is.¹³⁹ A szociáldemokraták¹⁴⁰ és a radikálisok¹⁴¹ viszont erős fenntartásokkal fogadták a pétervári útra vonatkozó kezdeményezést. Ebben komoly szerepe volt a cári rendszer iránti jogos ellenzavaknak.

A függetlenségi balszárny látta, hogy terve a baloldal táborában nem váltott ki egyértelmű helyeslést. Ezért május elején beleegyezett az utazás elhalasztásába.¹⁴² Ady Endre bírálta ezt a lépést.¹⁴³ A köztársaságiak is tettek kritikai észrevételt: „Menjünk Pétervárra vagy ne menjünk? Ilyen kétségek közt van a függetlenségi párt. Így nem fognak semmire sem menni.”¹⁴⁴ A függetlenségiak „kétségeinek” azonban volt objektív alapjuk. A pétervári út ügye megmutatta, hogy az Oroszországhoz való közeledés terve a baloldal táborában sok problémát és aggályt vetett fel.

Az amerikai utazások alap gondolatát kétségtelenül az adta meg, hogy az Egyesült Államokban másfél millió magyar élt, a hazaihoz képest kétségtelenül szabadabb légkörben. Károlyiék mindig is tisztelői voltak az amerikai demokráciának, s ez a nagy-rabecslésük csak fokozódott 1914 márciusi, majd júliusi USA-ban tett körútjuk során.¹⁴⁵ Mindkét agitációs útnak az volt a főcélja, hogy az Egyesült Államokban élő magyarságot megnyerjék a hazai ellenzéknek a Tisza-rendszer és a háborús előkészületek elleni harca számára. Az amerikai magyarok New Yorkban, Clevelandben és másutt számos gyűlésen foglaltak állást Károlyiék igazságos ügye mellett.¹⁴⁶ (Ezt az agitációt támogatták a magyar köztársaságiak USA-beli szervezetei is.)¹⁴⁷ Károlyinak azonban feltehetően más célja is volt itt. Az USA, mint egyik imperialista táborhoz sem tartozó, semleges nagyhatalom esetleg jó támasznak ígérkezett volna egy, a németektől független, háborúellenes magyar politika számára. Károlyinak azonban nem sikerült összeköttetést te-

¹³³ *Dolmányos István*: Károlyi Mihály és a „szentpétervári út” (Az orosz–magyar szövetség gondolata 1914-ben). *Történelmi Szemle*, 1963. 2. sz. 177.

¹³⁴ ÖLBMR 1914—3—628.

¹³⁵ MO, 1914. április 18.

¹³⁶ *Dolmányos István*: i. m. 176.

¹³⁷ PN, 1914. április 21.

¹³⁸ KZ, 1914. április 12. (10. sz.) 5.

¹³⁹ Ady Endre cikke az Új Magyar Szemle 1914 májusi számában jelent meg.

Idézi *Dolmányos István*: i. m. 188.

¹⁴⁰ N, 1914. április 8.

¹⁴¹ V, 1914. március 26.

¹⁴² *Dolmányos István*: i. m. 186.

¹⁴³ Ady véleményét idézi *Dolmányos István*: i. m. 188.

¹⁴⁴ KZ, 1914. május 10. (12. sz.) 5—6.

¹⁴⁵ *Károlyi*: i. m. 78—79. és 81—86. l.

¹⁴⁶ PN, 1914. július 8, 10, 15. stb.

¹⁴⁷ Nagy György pártjának amerikai szervezetei alakultak 1913-ban New Yorkban, Bostonban és másutt; igen csekély összeköttetésekkel rendelkeztek azonban az ottani politikai életben.

remtenie amerikai kormánykörökkel. (Ez utóbbiakat egyébként még ekkor nem értékelték Kelet-Európa problémái.)

A függetlenségi-köztársasági tábor erőfeszítései láttán felvetődik egy kérdés: volt-e 1914-ben reális lehetősége a Németországtól való elszakadásnak? Tény, hogy a — nemrég megújított — hármasszövetség felmondásának *jogi* lehetősége nem volt. Károlyiék azonban (s ez reális érzékükre mutat) nem a formális elszakadásra helyezték a hangsúlyt. Nem a német szövetség nyílt felmondását hirdették, hanem azt, hogy a Monarchia Berlintől függetlenül építsen ki jó kapcsolatokat az antant államaival.¹⁴⁸ Károlyi május 1-i nyilatkozata jellemzően mutatja álláspontjukat a hármasszövetség kérdésében: „Elsősorban azt akarjuk elérni, hogy *támadó politikájával teljesen hagyjon fel*, s ehelyett békés politikára térjen át.”¹⁴⁹ A magyar baloldal szerette volna, ha a Monarchia — a hármasszövetség formai kereteit fenntartva — békés külpolitikát folytat, az antanttal jó kapcsolatokat épít ki, és Berlint ezáltal agresszív magatartásának mérséklésére kényszeríti. Nem volt azonban a magyar haladó tábornak elég ereje ahhoz, hogy az állam hivatalos külpolitikáját ilyen vonalvezetésre bírja.

4. A világháború kitörése

A nemzetközi helyzet látszólagos csendjébe mint mennykő csapott be a június 28-i szarajevói merénylet. Nem Ferenc Ferdinánd trónörökös halálának pusztító ténye okozott izgalmat Európa-szerte, hanem az, hogy ezért az akcióért a Monarchia vezető körői Szerbiát tették felelőssé. Június végén néhány napon át mesterségesen szított háborús hisztéria léghőre uralkodott Ausztria-Magyarországon. 1912/13-tól eltérően ezúttal sikerült háborúspárti hangulatot teremteni a tömegek egy részében. Nem kétséges, hogy a hisztériakeltés mögött a katonai párt állott.

Igaz, hogy az uszítás néhány nap múlva alábbhagyott. Feszültséggel teli két hét következett, melyben a *bizonytalanság léghőre uralkodott*. Az uralkodó rétegeken belül erősen megnövekedett a katonai párt súlya. Az osztrák kormánykörök többsége is magáévá tette Conradék álláspontját: ki kell használni az alkalmat a Szerbiával való azonnali leszámolásra.¹⁵⁰ A mérsékelt csoport azonban még ellenállást tanúsított (annál is inkább, mert július elején még nem bízott a német támogatásban.) Ebbe a táborba tartozott az osztrák uralkodó körök kisebbsége és a magyar kormány. Magának Tiszának erős fenntartásai voltak a háborús megoldással szemben; az időpontot alkalmatlannak, az üryget nem kielégítőnek találta.¹⁵¹ Ezért Magyarországon jóval kisebb mértékben jelentkezett a háborús uszítás, mint Ausztriában.

Hazánk szocialistái Szarajevo után azonnal felleptek az ausztriai háborús hisztériakeltés ellen.¹⁵² Ugyanezt tette a polgári baloldal is. A Függetlenségi Párt — bár személy szerint sajnálta a trónörökös halálát — tiltakozott az ellen, hogy az ügyből nemzetközi konfliktust provokáljanak. Sajtója megállapította, hogy a közvélemény „túl-nyomó és józanul gondolkozó része . . . visszariad a háború gondolatától”, és helyesen leplezte le azt, hogy bizonyos bécsi körök „megint vakmerően játszanak a tűzzel”.¹⁵³ „Mirevaló az uszítás és a fenyegetőzés?”¹⁵⁴ — vetette fel a jogos kérdést a radikálisok

¹⁴⁸ KZ, 1914. március 1. (4. sz.) 10. MO, 1914. április 11. stb.

¹⁴⁹ MO, 1914. május 1. (Károlyi hasonló tartalmú nyilatkozatot adott a pétervári Russzkoje Szlovonak is, melytől — régi orosz naptár szerint — 1914. április 17-én közölte. Kiemelés az eredetiben — M. L.)

¹⁵⁰ *Diószegi*: i. m. 84.

¹⁵¹ Uo. 85.

¹⁵² N, 1914. június 30.

¹⁵³ MO, 1914. július 4.

¹⁵⁴ V, 1914. július 2.

lapja is. A polgári baloldal sajtója ezekben a napokban ismét hangsúlyozta, hogy a magyar népnek érdeke a balkáni nemzetekkel való jóviszony.¹⁵⁵

A munkapárti kormány július első felében távoltartotta magát a háborús uszítástól. Jelentős különbség volt azonban Tiszáék és a polgári baloldal békemegnyilvánulásai között. Míg a polgári demokratikus és liberális ellenzék sajtója éles hangon ítélte el az uszítást („romlott fantázia játéknak” és „lelkiismeretlen örütségnek” nevezve azt)¹⁵⁶ — a Munkapárt jóval óvatosabb kritikái megjegyzéseket tett. Míg a baloldal leleplezte azokat, akik a hisztériakeltés mögött álltak (azaz a bécsi hadseregszállítókat, katonai vezető köröket és „desperadó politikusokat”)¹⁵⁷ — Tiszáék ettől viszont nagyon is tartózkodtak. A haladó polgári sajtó kétszer is közölte Milankovics budapesti szerb főkonzul nyilatkozatát a két ország közötti normális jó kapcsolat szükségességéről¹⁵⁸ és állást foglalt maga is emellett.¹⁵⁹ (Ez kétségtelenül erkölcsi bátorságról tanúskodott az adott helyzetben!) Tiszáék sajtója viszont továbbra is „szláv veszedelemről” cikkezett.¹⁶⁰

A helyes elvi állásfoglaláson túlmenően azonban a magyar baloldal egyéb lépéseket nem tett a béke megvédésére. Nagy szükség lett volna pedig arra, hogy — 1912-höz és 1913-hoz hasonlóan — ismét kibontakozzék a tömegek háborúellenes mozgalma. *Ez úttal azonban elmaradt a lakosság széles rétegeinek mozgósítása az agresszió veszélye ellen.* Egyetlen antimilitarista gyűlést vagy tüntetést sem szerveztek június végén és július első felében. A szocialisták és a polgári baloldali csoportok tartottak ugyan összefüggéseket ezekben a hetekben. Ezekben a rendezvényeken azonban csupán belpolitikai kérdésekkel foglalkoztak, míg a háború problémáját megkerülték. Ez súlyos hiba volt. Ez a passzivitás ugyanis végeredményben elősegítette azt, hogy később az utca a háborús uszítók befolyása alá kerüljön.

A függetlenségi balszárnyat meglehetősen gyengítette az a tény, hogy Károlyi Mihály távol volt. Ő — más baloldali politikuskok társaságában — július 4. óta az USA-ban tartózkodott. Számos gyűlésen mondott beszédet; ezeken — a hazai belpolitikai helyzet ismertetésén túlmenően — időnként a béke kérdésére is kitért. (Így Lorrain városában kimondta: „a magyar és a szerb nép között nincsen ellentét.”)¹⁶¹ Károlyi amerikai útja nem tekinthető feleslegesnek. Az adott válságos helyzetben azonban jelenlétére otthon lett volna nagy szükség. Távollétét az ellenzéki jobbszárny kihasználta. A Függetlenségi Párton belül Apponyiék túlsúlyra jutottak. Ennek hatása kezdett megnyilvánulni abban, hogy az ellenzéki lapok abbahagyták a német szövetség elleni kritikákat, a Monarchia fegyverkezését pedig már csak igen óvatosan bírálták.

Július közepén alapvető fordulat következett be a Monarchia vezető köreinek magatartásában. Szövetségésük: a német militarizmus ugyanis felkészültnek érezte magát a hadviselésre, és ezért a háború megindítására biztatta Ausztria-Magyarországot.¹⁶² Berlin állásfoglalása eldöntötte a Monarchia uralkodó körein belül eddig meglevő vitát. A július 14-i közös minisztertanácson a mérsékeltek is elfogadták Conradék álláspontját. Tisza is — megváltoztatva eddigi magatartását — a háború támogatója lett.¹⁶³ *Ezzel megszűnt a mintegy két év óta meglevő különbség a katonai párt és a mérsékeltek között. Most már az osztrák-magyar uralkodó körök egységesen az azonnali háború hívei lettek.*

¹⁵⁵ MO, 1914. július 7., PN, 1914. július 9. stb.

¹⁵⁶ PN, 1914. július 7., V, 1914. július 2. stb.

¹⁵⁷ PN, 1914. július 7., V, 1914. július 19. stb.

¹⁵⁸ MO, 1914. július 9. és július 14.

¹⁵⁹ MO, 1914. július 7., V, 1914. július 15. stb.

¹⁶⁰ Budapesti Hírlap, 1914. július 11.

¹⁶¹ Károlyi: i. m. 87.

¹⁶² Galántai József: Magyarország az első világháborúban. Bp., Gondolat. 1964.

¹⁶³ Diószegi: i. m. 85.

Július közepétől kezdve hallatlan méretű háborús uszítás vette kezdetét az egész Monarchiában. „Igenis készen vagyunk a fegyveres fellépésre”¹⁶⁴ — jelentette ki Tisza a parlament július 15-i ülésén. A jobboldali ellenzék is háborút sürgető megnyilvánulásokat tett.¹⁶⁵ A hisztériakeltés kezdett erősen hatni a közvéleményre. A háborús hangulat érdekében — ügyes taktikával — fel tudták használni azt az idegességet is, amit az előző hetek bizonytalansága keltett a lakosságban. „Legyen végre valami, mert ez így tovább nem maradhat!”¹⁶⁶ — az ilyen jelszavak nem maradtak hatástalanok. Közben már híre terjedt annak, hogy a Monarchia ultimátumot fog intézni Szerbiához, igen kemény követelésekkel.

A július 14—24. közötti tíz nap folyamán a szocialisták továbbra is felléptek a háborús uszítás ellen.¹⁶⁷ Ugyanezt tette a polgári baloldal is. „Nem igaz, hogy a dolgozó vagy gondolkozó Magyarország soraiban a szerb háborúnak hívei volnának”¹⁶⁸ — írta a radikális sajtó. A köztársaságiak lapja megállapította: a trónörökös tragédiája megérdemelt volt, mert megsértette „a Balkán a balkáni népeké” elvet. „Rettentő azonban, hogy ezt . . . nem látja se a magyar sajtó, se a közvélemény, se a képviselőház. És mivel senki sem látja: ebbe a vakságba pusztulhat bele Magyarország.”¹⁶⁹ A baloldali függetlenségi orgánuma pedig az ultimátumról megállapította: ez a jegyzék „azt az impresziót kelti, . . . hogy a monarchia le akar számolni Szerbiával.”¹⁷⁰ A helyes elvi állásfoglalást azonban ezúttal sem követték tettek. Egyedül a radikálisok rendeztek július 19-én háborúellenes gyűlést Versecen.¹⁷¹ A polgári baloldal azonban egyetlen más alkalommal sem szervezett megmozdulást a béke megvédésére. Hasonló tétlenség jellemezte a szociáldemokraták magatartását is.

Ebben a vészterhes időszakban felemelték intő szavukat *haladó íróink és költőink* is. *Ady Endre* „Elhanyagolt véres szívünk” című versében a küzdelem folytatására hívta fel a progresszió híveit, „ha orkánzik a Mindenség is”.¹⁷² A hadbalépés hírére pedig kijelentette: „nekünk egyformán végünk, akár elveszítjük, akár megnyerjük a háborút,” mert győzelem esetén „német lesz itt minden”.¹⁷³ *Móra Ferenc* egyik cikkében éppen ezekben a napokban leplezte le, hogy a háború okozóit „császári várakban, országházakban és börzepingálókban” kell keresni.¹⁷⁴ A trónörökös halála miatti uszításról megvető hangon írta *Gábor Andor*: „Rég nem gyászoltak az élők oly förtelmesen, mint most.”¹⁷⁵ „Háború lesz . . . A magyarságnak vége . . . A költészetnek vége. Az európai műveltségnek vége”¹⁷⁶ — jelentette ki pesszimista hangon *Kosztolányi Dezső* ezekben a napokban. „Senki se figyel ránk, és senki se törődik velünk”¹⁷⁷ — a humanista értelmiség jogos panaszát *Babits Mihály* fejezte ki.

Július 24-én hozták nyilvánosságra az ultimátumot. Ettől kezdve a polgári baloldal ellenállása a háborús veszéllyel szemben megszűnt. Ezt legjobban a liberális ellenzék

¹⁶⁴ Képviselőházi Napló, 1914. július 15.

¹⁶⁵ Uo.

¹⁶⁶ Pesti Hírlap, 1914. július 16., PN, 1914. július 16. stb.

¹⁶⁷ N, 1914. július 17, 22, 23.

¹⁶⁸ V, 1914. július 19.

¹⁶⁹ KZ, 1914. július hó (21. sz.). Nagy Györgyék folyóiratának ez az utolsó száma július második felében jelent meg.

¹⁷⁰ MO, 1914. július 25.

¹⁷¹ V, 1914. július 21.

¹⁷² Ady versét a Világ 1914. július 14-i száma közölte.

¹⁷³ *Ady Lajos*: Ady Endre. Bp., Amicus kiad. 1923. 196—197.

¹⁷⁴ Szegedi Napló, 1914. július 26.

¹⁷⁵ *Gábor Andor*: Pesti sírámok. 356.

¹⁷⁶ *Kosztolányi Dezsőné*: Kosztolányi Dezső. Bp., Révai. 1938. 207.

¹⁷⁷ *Pók Lajos*: Babits Mihály alkotásai és vallomásai tükrében. Bp., Szépirod. Kiadó. 1967. 76.

magatartása szemléltette. A függetlenségi balszárny a parlamentben csupán hallgatásával fejezte ki nemtetszését a háborús uszítással szemben.¹⁷⁸ Sajtójának hangja fokozatosan változott meg néhány nap alatt. A Magyarország napilap július 23-án még óva intett attól, hogy a bécsi külpolitika „valami végzetes kalandba rántsa be az országot”.¹⁷⁹ Két nappal később viszont már így írt: „A háborút senki sem kívánja, de mert a kocka már megkérdésünk nélkül elvetetett, az ultima ráció ellen izgatni késő és kétséges hatású lenne.”¹⁸⁰ (Mindenesetre ez a tényekbe való rezignált belenyugvás semmi esetre sem azonosítható a konzervatív ellenzék Apponyi hirdette „Végre!” felkiáltásával!)

A polgári demokratikus ellenzék ellenállása is megszűnt július 25. táján. „Ne ujjongjunk, de lássuk be: elkerülhetetlen”¹⁸¹ — ezzel a jelszóval hagyták abba a háború elleni harcot a radikálisok. A köztársaságiak pedig (hogy a várható hatósági betiltást megelőzzék) ezekben a napokban önként felfüggesztették tevékenységüket.¹⁸² Európa más országaiban is ekkor derült ki a polgári pacifizmus csődje. Ekkor bizonyosodott be, mennyire igaz volt *Lenin* még 1913-ban tett megállapítása: „A csekély számú kispolgári demokrata nem elég erős ahhoz, hogy szilárdan kívánja a békét, s még kevésbé van ereje ahhoz, hogy a békét biztosítsa.”¹⁸³

Július 26-án bekövetkezett a Monarchia hadüzenete. A háborút éltető tüntetések uralták az utcákat, s ha egyes bátor baloldali értelmiségiek megpróbálták ezekkel szemben kritikus hangot megütni, a gyűléseken szembetalálták magukat a félrevezetett közhangulattal.¹⁸⁴ Az úri parlamentben a kormánypárt és az ellenzék egységes álláspontot foglalt el július 24—29. között a hadviselés támogatása érdekében. A polgári demokratikus és liberális baloldal után már a szociáldemokrata párt is beszüntette a békeagitációt. A Szerbiának szóló hadüzenetet pedig hamarosan Ororszország, majd más államok hadbalépése követte. A háború lavinája (melyért természetesen nemcsak a Monarchia felelős) elindult végzetes útjára . . .

1914 július végén úgy látszott, hogy a német militarizmustól való elszakadásra és a békés külpolitikára vonatkozó elgondolások végleges kudarcot vallottak. A látszat azt mutatta, hogy hiábavaló volt 1912 és 1914 között a polgári baloldal sok erőfeszítése a háború elhárítására. A valóságban ezek a törekvések helyesek, a magyar nép nemzeti és a Monarchia reális állami érdekeinek egyaránt megfelelőek voltak. Más kérdés az, hogy a polgári baloldal elgondolásainak nem volt kellő perspektívájuk az adott európai helyzetben. Ha kezdeményezésük sikerrel járt volna, és rá tudják bírni a Monarchia vezető köreit egy békés, Berlin kardcsörtetését mérséklő külpolitikára, — ezzel a háború kitörését 1914-ben pillanatnyilag valószínűleg megakadályozhatták volna. Ez azonban csak ideiglenes elodázás lett volna. Néhány éven belül a nemzetközi konfliktusnak ki kellett törnie. Az imperialista nagyhatalmak ellentétei ekkor már annyira kiéleződtek, hogy azok kirobbanását sokáig halogatni már nem lehetett.

¹⁷⁸ Budapesti Hírlap, 1914. július 16.

¹⁷⁹ MO, 1914. július 23.

¹⁸⁰ MO, 1914. július 25. (Kiemelés tőlem — M. L.)

¹⁸¹ V, 1914. július 26.

¹⁸² *Bónis*: i. m. 83—84.

¹⁸³ *Lenin V. I. Összes művei*. 19. köt. 1913. április—október. Bp., Szikra. 1955. 60.

¹⁸⁴ Ez történt július 30-án este is a New York Kávéház előtt tartott népgyűlésen, ahol Drózdly Győző, a Magyarország munkatársa támadta az osztrák hadvezetőséget, amiért magyar katonákat akar halálba küldeni; ezért majdnem inzultálta a tömeg. MO 1914. július 31.

Parlamenti és pártharcok Magyarországon 1945–1947

Beszámoló Balogh Sándor doktori disszertációjának vitájáról

Balogh Sándor: „Parlamenti és pártharcok Magyarországon a felszabadulás után (1945–1947)” című doktori értekezésének vitáját *Pach Zsigmond Pál* akadémikus elnöklétével 1972. november 30-án tartották meg.

A több mint kétezer oldal terjedelmű disszertációt a szerző hét fejezetre osztotta, amelyekben a felszabadulás utáni magyar társadalom osztályainak harcát, s különösen az őket képviselő politikai pártok küzdelmének történetét vizsgálja a második világháború befejezésétől az 1947-es országgyűlési választásokig terjedő időszakban. Ennek keretében feltárja a koalíciós és ellenzéki pártok politikáját, állásfoglalásait, valamint állásfoglalásaik indítékait a lényegesebb bel- és külpolitikai kérdésekkel kapcsolatban. A pártok tevékenységét nyomon követi a politikai élet úgyszólván minden területén, de ezen belül is különös figyelmet szentel a parlamentnek, a korabeli politikai küzdelmek e fontos színterének. A népi demokratikus forradalmi fejlődés tárgyalt időszakának történetét a nemzetközi viszonyok alakulásával kölcsönhatásban tárgyalja.

Az első fejezetben a felszabadulás utáni magyar társadalom osztályainak adott állapotát, különösen az őket képviselő pártok helyzetét mutatja be és vizsgálja az 1945-ös választások előtti időszakban. Magyarországon 1945 derekára épültek ki azok a pártok, amelyek az osztályokat és a különböző társadalmi rétegeket a politikai életben képviselték. A Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontnak megakakulásakor öt párt, mégpedig a Magyar Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt, a Nemzeti Paraszt Párt, a Független Kisgazda és Polgári Párt, valamint a Polgári Demokrata Párt volt a tagja. A két munkáspártnak a felszabadulás után lényegében sikerült megvalósítania azt, hogy a munkásosztály körében kizárólagos befolyása legyen. A parasztság körében érvényesülő befolyásukat nagymértékben gyengítette az a körülmény, hogy az SzDP itt nem tudott eléggé hatékony tényezővé válni. A két munkáspárt gyengébb paraszti befolyását a NPP bizonyos fokig ellensúlyozta, elsősorban a szegény- és újonnan földhöz jutott parasztság körében. A baloldali pártok a parasztság jelentős tömegeit azonban egyelőre még együttesen sem tudták befolyásolni. Így a parasztság ki volt téve annak a veszélynek, hogy a politikában nem balfelé, hanem a Kisgazdapárt és a PDP felé tájékozódik. A baloldalon a helyzetet az is bonyolította, hogy — az MKP-t kivéve — a követendő politika tekintetében közel sem voltak egységesek a pártok, s ennek hatása egymáshoz való viszonyuk alakulásában is kifejezésre jutott. A működő pártok valamennyien hivatalosan a „demokrácia” jelszavával és az MNFF programjának jegyében próbálták a társadalom különböző rétegeit maguk mögött felsorakoztatni. A Kisgazdapárt Polgári Tagozata mellett egyedül a PDP vallotta magát hivatalosan is a polgárság pártjának. Sőt, még ez a párt is csak a „haladó” polgárságot, a közép- és kispolgárság egy részét, valamint az értelmiséget kívánta a politikai életben képviselni. Ez azt jelentette, hogy az említett pártok a városi burzsoázia és a volt középosztály képviseletét csak felemás módon vállalták magukra. Így többek között a polgári konzervatív és liberális csoportok, vala-

mint a keresztény-demokrata és szocialista irányzatok elvesztették az önálló politikai szereplés lehetőségét. A politikai életbe való visszakerülésre tehát ezeknek kétfajta lehetőségük kínálkozott. Az egyik, csatlakozni a már működő pártok valamelyikéhez és belülről szerezni érvényt az eredeti célkitűzéseiknek, a másik pedig kísérletezni, folytatni a próbálkozásokat és a kínálkozó lehetőségeket megragadva az önálló párt alapításának útjára lépni. A jobboldali erőknél a kisgazdapárt hívó szavára történő jelentkezése és a párt mögé való felsorokozása ily módon nemcsak ezeknek az erőknél a felismeréséből fakadt, hanem abból a kényszerhelyzetből is következett, hogy az MNFF pártjai más pártok indulását nem tették lehetővé. 1945 nyarára sajátos helyzet alakult ki a politikai életben. Nemcsak a népi demokratikus rendszer hívei, hanem jórészt az ellenfelei, sőt ellenségei is a MNFF pártjain, a koalícióban belül helyezkedtek el. Ebben a tekintetben Magyarországon Bulgáriához és Romániához képest is gyökeresen eltérő helyzet alakult ki. Nálunk nem a koalíció állt szemben a párttal vagy pártokká szerveződött ellenzékkel, hanem a politikai harcok döntően az MNFF-en és a koalícióban belül zajlottak le.

A kisgazdapárt belső helyzete 1945 augusztusában a „gyűjtőpárt” képét mutatja, ha a különböző és ellentétes érdekű társadalmi csoportok és politikai irányzatok jelenlétét konstatáljuk a párton belül. Valójában azonban itt, különösen a jövőt tekintve, többről volt szó. A párton belül ugyanis nemcsak a különböző politikai irányzatoknak, hanem a különböző pártok létrejöttének is kialakultak feltételei.

Az 1945-ös választások előtt ismét napirendre került az a kérdés, hogy az MNFF pártjain kívül indulnak-e, illetve mely pártok indulnak a választásokon. Az Országos Nemzeti Bizottság 1945. szeptember 17-i ülésén bírálta el a választásokon résztvenni kívánó pártok kérelmét. A Magyar Radikális Párt indulását engedélyezték, ugyanakkor Demokrata Néppárt elnevezéssel két kérelem érkezett Barankovics István, illetve gróf Pálffy József részéről. Az ONB Barankovics kérelmét fogadta el, feltehetően azzal a megfontolással, hogy pártja baloldali színezetű lesz, és valamelyest lazábbak a kapcsolatai a katolikus klérussal is. A Barankovics-féle Demokrata Néppárt azonban nem vett részt a választásokon. A katolikus egyház vezető körei a jobboldal egységének megosztását látták egy polgári ellenzéki párt indulásában, ezért az új párt alakítására irányuló kísérleteket elvetették és a Kisgazdapárt támogatása mellett foglaltak állást. 1945 őszére a korábban kialakult pártviszonyok tehát lényegében nem változtak meg. A jobb- és baloldal erőinek helyzetét azonban ez a körülmény nem egyformán befolyásolta, hiszen a jobboldal erősödő és egyre teljesebbé váló egysége mellett a baloldal összefogása még korántsem valósult meg — állapítja meg a szerző.

A második fejezet az 1945. évi novemberi nemzetgyűlési választásokkal foglalkozik. A választások megtartásának célja elsősorban a belpolitikai erőviszonyok tisztázása és a törvényhozás, valamint a kormányzás ideiglenes jellegének megszüntetése volt. A választásoknak ugyanakkor nemzetközi jelentősége is számottevő volt, hiszen Anglia és az USA a „szabad és demokratikus” választások megtartásától tette függővé a diplomáciai kapcsolatok felvételét, ami egyúttal részükről a békeszerződések aláírásának is feltétele volt. Növelte a választások iránti nemzetközi érdeklődést az is, hogy a legyőzött országok közül — Közép-Európában — elsőként Magyarországon került sor országos választásokra.

A disszertációnak ez a fejezete, amely részletesen ismerteti a választójoggal kapcsolatos álláspontokat, a törvényjavaslat kidolgozását és parlamenti vitáját, a választási kampány kibontakozását és a pártok választási küzdelmét, valamint a választás eredményeit és annak tanulságait, megjelent a Századok 1970. évi 4. és 5–6. számában.

A harmadik fejezetet a szerző a Tildy-kormány megalakulásának és programja kialakításának kérdéseivel indítja. A megalakult Tildy-kormány személyi összetétele arról tanúskodott — állapítja meg —, hogy az MKP-nak és általában a baloldali pártok-

nak sikerült a nemzetgyűlési választások eredményeit bizonyos fokig „korrigálni”. Így egy sajátos változás következett be a törvényhozó és a végrehajtó hatalom viszonyában. A munkáspárti többségű Ideiglenes Nemzetgyűlés által választott Ideiglenes Nemzeti Kormányban a munkáspártok a parasztpárttal együtt is kisebbségben voltak, ezzel szemben a Kisgazdapárt választási győzelme után létrejött Tildy-kormányban a tárcák felét szerezték meg. A kisgazdapárti vezetők többsége a koalíciós együttműködést csak ideiglenesnek tekintette, az „átmeneti” időszakban is igen nagy aktivitást fejtett ki annak érdekében, hogy az államhatalmi és államigazgatási pozícióknak a nemzetgyűlési választásokon elért eredmények alapján való újrafelosztását keresztülvigye. Az „arányosításért” folytatott harc útján a törvényhozásban megszerzett többségével arányos számú pozícióhoz akart jutni a végrehajtó hatalomban is, és így végső soron fordulatot szeretett volna elérni a maga, s ezen keresztül az egész jobboldal javára. Mivel a jobboldal meglehetősen sokszínű volt, így az arányosításért folytatott küzdelem nyitánya lett egy általános kommunista- és baloldallelentes hullámnak, amely kiterjedt lényegében a társadalmi és politikai élet egész területére. A helyzetet tovább bonyolította az a körülmény, hogy az „arányosítás”-t célzó akciók körén túllépő jobboldali „roham” célpontjává vált a földreform, a népi demokratikus rendszer addigi legnagyobb vívmánya is.

A német nemzetiségű lakosság kitelepítésével, a csehszlovákiai magyarok helyzetével kapcsolatos kérdések — amelyeknek részletes elemzésével foglalkozik a továbbiakban a szerző — és a rendkívül súlyos gazdasági nehézségek szintén növelték az FKGP és a baloldal, mindenekelőtt a Kisgazdapárt és a Kommunista Párt közötti ellentéteket. A Kommunista Párt gazdaságpolitikájának kidolgozásával lényegében párhuzamosan — különösen a választások után — olyan külön állami szerv — Gazdasági Főtanács — létrehozására törekedett, amely megfelelő hatáskörrel rendelkezik a kötött gazdálkodás bevezetésére és a tőke korlátozására. A Kisgazdapárt sem akart a súlyos gazdasági helyzetben nyíltan kitérni egy olyan szerv létrehozása elől, amely a kivezető utat keresi. A Gazdasági Főtanács végül 1945 decemberében megalakult, igen széles hatáskörrel. Így lehetővé vált az állami beavatkozás rendszerének olyan kiépítése, amellyel az állam ténylegesen biztosíthatta „legfőbb megrendelői és vásárlói” szerepét, és ugyanakkor elzárhatta annak az útját, hogy az állami eszközöket a tőke a maga javára fordítsa, illetve használja ki.

A baloldal komoly parlamenti sikerét jelentette a köztársaság megteremtéséről szóló törvényjavaslat 1946. január 31-én történt elfogadása. A legitimizmus hazai hívei súlyos vereséget szenvedtek, és ebben a kérdésben úgyszólván teljesen elszigetelődtek. A köztársaság kikiáltásában megnyilvánuló egység kedvező hatással volt a baloldal összefogására és pozitív hatást gyakorolt azokra a tömegekre is, amelyek az országban jelentkezett jobboldali „rohamot” már nem tudták tétlenül szemlélni.

A következő fejezetet a szerző Tildy Zoltán köztársasági elnökké történt megválasztásának és a Nagy Ferenc-kormány programjának elfogadása körüli parlamenti vitáknak, majd az 1946 tavaszi nagy tömegmozgalmak kibontakozásának és a Baloldali Blokk 1946. március 5-én történt megalakulásának bemutatásával kezdi. A Kisgazdapárt balszárnyának képviselői március 7-én — a Baloldali Blokk budapesti nagygyűlésének napján — hozták nyilvánosságra a baloldali pártok követeléseivel kapcsolatos állásfoglalásukat. Ez már nyilvánvalóvá tette az ország közvéleménye előtt, hogy a bal- és a jobboldal „frontvonalai” lényegében nem az MKP, SzDP és NPP illetőleg az FKGP között húzódnak, hanem az utóbbi párton belül. Ezután a Kisgazdapárt — más választása nem lévén — a baloldali pártokkal történő egyezkedés útjára lépett. Az FKGP hozzájárulásával fogadta el a nemzetgyűlés a demokratikus államrend és a köztársaság büntetőjogi védelméről, valamint a földreform befejezésének rendezéséről és a szénbányák államosításáról szóló törvényjavaslatokat. Ugyanígy határozta el a kormány a B-lista alkal-

mazását a közigazgatás megtisztítása és a köztisztviselők létszámának csökkentése céljából.

Több nehézséggel járt és csak részben sikerült megvalósítani a kiszáradapárti jobbszárny elszigetelését, mivel a párt 20 nemzetgyűlési képviselőjének, köztük Sulyok Dezsőnek a pártból való kizárása nem jelentette még a kiszáradapárti jobbszárny felszámolását sem, nem is szólva a jobboldali elemeknek a Függetlenségi Frontból való kiszorításáról. Az FKGP a baloldali tömegmozgalmak lanyhulására és a párizsi külügyminiszteri értekezlet magyarországi negatív visszhangjára alapozva számítását, május közepén elérkezettnek látta az időt, hogy hivatalosan is nyílt követelésekkel lépjen fel a Baloldali Blokkal szemben. Követelték többek között a „közélet minden területére” vonatkozó megígért „arányosítás” végrehajtását, a demokrácia „teljessé” tételére önkormányzati választások kiírását és a szövetkezet-ügy rendezését. Május utolsó hetében egyre romlottak a koalíció baloldala és a Kiszáradapárt kapcsolatai. A június elejei pártközi tárgyalások azonban mégsem vezettek nyílt belpolitikai válsághoz, mivel a gazdasági stabilizáció megteremtése és a békekötés előtt egyetlen politikai irányzat nem akarta egyedül vállalni a kormányzással járó felelősséget. Ennek következtében mindössze arról lehetett szó az FKGP részéről is, hogy a koalíción belüli erőviszonyokat, pontosabban a pártoknak a hatalomban való részesedési arányát a maga javára módosítsa. A létrejött pártközi megállapodást a Kiszáradapárt azonban nem kompromisszumként, hanem saját győzelmeként értékelte.

A baloldali pártok teljes egységének hiánya kedvezett a Kiszáradapárt „ellenállásának”. Június végére — döntően a jobboldali akciók miatt — ismét olyan helyzet alakult ki az országban, hogy az nemcsak a kormány munkáját tette szinte lehetetlenné, hanem az egész politikai életet „robbanással” fenyegette. A felhalmozódott problémák tisztázását az is sürgette, hogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottság a kormányhoz intézett jegyzékben követelte mindazoknak az egyesületeknek és szervezeteknek a feloszlását, valamint személyeknek a felelősségre vonását, amelyeknek illetve akiknek része volt, illetőleg lehetett a Vörös Hadsereg tagjai elleni merényletekben, s akik szerepet vállaltak a jobboldali, népi demokrácia ellenes propaganda felszításában és terjesztésében.

A koalíciós pártok július 16-i értekezletén — Kovács Béla merev ellenállása ellenére — megszületett az az egyezmény, amelyben a koalíció pártjai kötelezettséget vállaltak — a demokrácia gazdasági alapjainak megszilárdítása érdekében — közös „frontjuk” megerősítésére, valamint a Kiszáradapártból kiszorult, illetve az FKGP-ben maradt reakciós elemek elleni harc következetes végigvitelére. Az egyezményt hivatalos közlemény formájában nyilvánosságra is hozták.

A pénzügyi stabilizáció megvalósításával nagyjában párhuzamosan foglalkoztak a koalíciós pártok a békekötés problémáival is. A helyzetet a koalíció közös „békeelőkészítő” programjának hiánya mellett azonban az a tény is bonyolította, hogy az ún. sváb kérdés, s még inkább a csehszlovákiai magyarok ügye egyelőre sem belpolitikailag, sem külpolitikailag nem nyert megnyugtató megoldást. A koalíciós pártok képviselői — a kormányküldöttség 1946. április 9—18-i moszkvai útja után — a nemzetgyűlés külügyi bizottságának 1946. április 24-i ülésén vitatták meg behatóbban a kormány békeprogramját. Itt megállapodás született a tekintetben, hogy Magyarországnak Jugoszláviával szemben nincsenek és a békeértekezleten sem lesznek területi igényei. Az MKP-hoz hasonlóan ezen az értekezleten a koalíció többi pártjaiban is az a belátás érlelődött, hogy Csehszlovákiát illetően az egyetlen megoldás a csehszlovákiai magyarok nemzetiségi jogainak kivívása. Erdély körül csupán taktikai jellegű problémák maradtak nyitva, mivel a koalíción belül lényegében teljes volt az egyetértés abban, hogy az ugyancsak háborút veszített Romániával szemben területi követeléseket támasztanak.

A Külügyminiszterek Tanácsának 1946. május 7-i állásfoglalásából azonban a koalíciós pártok ellenkező előjelű következtetéseket vontak le — állapítja meg Balogh

Sándor. Az MKP — a realitásokkal jobban számolva — elsősorban a kisebbségi jogok biztosításának elérésére összpontosította a figyelmét, az FKGP viszont a területi megoldást állította előtérbe. Ennek megfelelően határozta el magát Nagy Ferenc is a washingtoni és londoni látogatásra. Az általa vezetett kormányküldöttség nyugati útja azonban teljes kudarccal végződött. A Kisgazdapárt vezetői saját tapasztalataik alapján győződtek meg arról, hogy a nyugati nagyhatalmak politikájához és a szövetségesek közötti ellentétek elmélyüléséhez fűzött reményeik nem váltak valóra: a Szovjetunióval szembeni tartózkodásuk, az egyoldalú nyugati orientációra való törekvésük „jutalmaként” sem tudnak Magyarországnak számára olyan békét biztosítani, amelynek az eredményeit kisajátítva megvalósíthatnák elképzeléseiket, a baloldali pártok, s mindenekelőtt az MKP elszigetelését, valamint a koalícióból való kiszorítását.

Az ötödik fejezetben a szerző először áttekinti az 1946 július-október folyamán lezajlott párizsi békekonferencia eseményeit és annak fogadtatását a nemzetgyűlés külügyi bizottságában, majd belpolitikai eseményekre térve, részletesen beszámol a gazdasági stabilizációt követő időszak problémáiról. 1946 őszén az FKGP úgyszólván minden területen igyekezett a politikai kezdeményezést magához ragadni. Megélnéknél tevékenysége egyik legfontosabb erőpróbájának tekintette az 1946. szeptember 7—9-i budapesti parasztnapokat. Az FKGP vezetői itt jelentették be ismételt az önálló mezőgazdasági érdekképviselethez való ragaszkodásukat, majd országos méretű akciót indítottak — a nemzetgyűlés fórumát is felhasználva — az érdekképviselet törvénybeiktatására. Az FKGP vezetői ugyanakkor továbbra sem mondtak le az „arányosításra” vonatkozó korábbi igényükről. A párt vezetői meggyengült „hadállásaik” helyreállítását illetően igen sokat vártak a B-lista revíziójától is.

Ezzel egyidejűleg az SzDP, s még inkább az NPP jobbszárnyán nagymértékben felerősödtek a baloldal együttműködését lazító, bomlasztó törekvések is. Kovács Imre és társai szeptemberi „ultimátuma” a pártszakadás veszélyét idézte elő az NPP-ben. Bár az NPP válsága szeptember végére — október elejére átmenetileg megoldódott, a párt továbbra is belső nehézségekkel küzdött. Nem kis gondot okozott azonban a munkáspártoknak a munkanélküliség fokozódása, a parasztságnak a szélesre nyílt agrárrolló miatti elégedetlensége, s általában a stabilizáció vívmányainak megőrzése.

Ebben a helyzetben elodázhatalan feladattá vált a baloldal, mindenekelőtt az MKP számára tisztázni a népi demokrácia továbbfejlesztésének legfontosabb politikai és gazdasági kérdéseit, vagyis világossá tenni a népi demokratikus fejlődés útját, annak távlatait is. Erre az MKP III. kongresszusa vállalkozott, amely még nem tűzte ki azonnali célul a szocialista forradalom feladatainak megvalósítását, a proletárdiktatúra kivívását, de a szocializmushoz való békés, fokozatos és viszonylag hosszabb ideig tartó átmenet programját körvonalazta.

Az október végén és november első felében lezajlott pártközi tanácskozásokon a baloldali pártok számottevő eredményeket értek el. Ilyenek voltak az ipari árak leszállításáról, a földalapha folyó összegek felhasználásáról stb. hozott döntések, valamint a nagyuradalmak kényszertársításáról, a kereskedői haszonkulcs csökkentéséről, a bankok állami ellenőrzéséről szóló pártközi megállapodások. Ugyanakkor Peyer Károly és társainak decemberi nyílt fellépése, a Peyer-féle „memorandum” nyilvánosságra hozása az SzDP baloldali vezetői számára teremtett a párton belül súlyos problémákat. Emellett az SzDP-nek azon törekvése, hogy ragaszkodott az üzemi bizottsági választások megrendezéséhez, s a választási kampány idején kibontakozott rivalizálás — elkerülhetetlenül — a két munkáspárt kapcsolatainak lazulása irányában hatott.

1946—1947 fordulóján — az FKGP-t közvetlenül is érintő köztársaságellenes szervezkedés és összeesküvés felfedésével — olyan esemény következett be, amelynek jelentőségét és következményeit azonnal még nem lehetett ugyan teljes bizonyossággal

felmérni, de annyi nyilvánvaló volt, hogy az összeesküvés felszámolása jelentős szerepet játszhat a koalíciós pártok viszonyának további alakulásában, s nem utolsósorban a baloldal és a jobboldal koalícióján belüli erőviszonyának alakulásában. A köztársaságellenes szervezkedés leleplezése kétségtelenül újra közelebb hozta egymáshoz a baloldali pártokat, ugyanakkor a koalíción belül az FKGP mindjobban elszigetelődött. A kisgazdapárti jobbszárny és a centrum jobbfelé húzó részének sorai „fellapultak” és átmenetileg demoralizálódtak. A centrum párton belüli súlya is csökkent, nemcsak Kovács Béla kiválása miatt, hanem azért is, hogy Nagy Ferenc mind a pártban, mind a politikai életben jórészt elveszítette régebbi tekintélyét. Ismét növekedett viszont Tildy Zoltán és a párt balszárnyának szerepe a politikai életben. Az FKGP soraiból közel 50 nemzetgyűlési képviselő (Pfeiffer Zoltán, Futó Dezső, Pártay Tivadar stb.) és pótképviselő vált ki. A párt fővárosi, kerületi, megyei és járási vezetőségeiből is számos „rég” ember került ki. Az ország legtöbb vidékén a helyi szervek működése megbénnult és a tagság tömegesen hagyta el a pártot.

A bekövetkezett változások azonban még nem jelentették a „fordulatot”. A március 11—13-án kötött pártközi egyezményeket is, amelyek az összeesküvéssel összefüggő kérdéseket voltak hivatva lezárni és a koalíció együttműködését helyreállítani, végsősoron mind az FKGP, mind a baloldali pártok, s főleg az MKP csupán olyan kompromisszumnak tekintették — állapítja meg a szerző —, amely „új” kiindulópontul szolgálhatott a további politikai küzdelmekhez. A koalíció pártjai végső fokon a parasztság tömegeinek megnyerésére, illetve megtartására építették fel terveiket. Az MKP jelentősen megerősítette befolyását az UFOSz megszervezésével. Az FKGP-ből kiábrándult paraszti tömegek azonban nagyrészt visszahúzódtak a politikai élettől.

A hatodik fejezet a köztársaságellenes összeesküvés leleplezése utáni időszakról, a baloldali pártok befolyásának növekedéséről és az FKGP felbomlási folyamatáról ad számot.

1947 tavaszán a koalíció bal- és jobboldalának az útjai — a külpolitikában — szétválóban voltak egymástól. A fentebb említett pártközi megegyezés a belpolitikában nem mutatkozott tartósnak. A koalíció sorsát ebben az időszakban nagymértékben befolyásolták a fakultatív vallásoktatás bevezetése és a 3 éves terv előkészítése nyomán kirobbant politikai harcok. A koalíción belüli ellentétek nyilvánvalóvá tették, hogy a magyar belpolitika minden eddiginél súlyosabb válság felé halad. A koalíció baloldalának és jobboldalának érdekei között olyan mély szakadék támadt, amely a pártközi megegyezések szokásos módján már nem volt áthidalható. Az FKGP és Nagy Ferenc politikája zsákutcába jutott. A miniszterelnököknek lassan bekövetkező elszigetelődését — a koalíción és saját pártján belül is — csak betetőzte az a tény, hogy a baloldal célkitűzéseit nem akarta, a jobboldalét pedig 1947 májusában nem merte vállalni.

A Truman-elv meghirdetése után a magyarországi baloldali erők nem nézhatték többé a „rég szemmel” a belpolitikai események alakulását. Létérdekeik fűződtek ahhoz, hogy minél előbb és véglegesen magukhoz ragadják a politikai kezdeményezést, egyszer s mindenkorra kizárják annak a lehetőségét, hogy az FKGP, illetőleg személy szerint Nagy Ferenc Magyarországon is esetleg a francia-olasz „példával” kísérletezzék.

A Nagy Ferenc bukását követő nyugati — főleg amerikai — nyilatkozatok és ellenséges sajtókampány nem maradt hatás nélkül a magyar közvéleményre. A polgári jobboldalra mért csapás azonban olyan súlyos volt, hogy az egyelőre képtelen volt komolyabb akciókra. Ugyanakkor a baloldali pártok mellett az FKGP új vezetői — élükön Dobi Istvánnal — sőt a PDP és az MKP is a belpolitikai helyzet mielőbbi konszolidálása mellett foglalt állást.

A Dinnyés-kormány a 3 éves terv törvénybeiktatásával és a békeszerződés ratifikálásával lényegében teljesítette feladatát. Az említett kérdésekkel kapcsolatos parla-

menti viták azonban azt is megmutatták, hogy ezzel a nemzetgyűléssel baloldali jellegű fordulatot nem lehet végrehajtani a magyar belpolitikában. 1947. július 25-én Tildy Zoltán köztársasági elnök feloszlatta a parlamentet, hogy az — újabb választások alapján — olyan törvényhozásnak adja át helyét, amely majd kedvezőbb lehetőségeket nyújt azoknak a törvényhozási feladatoknak a megoldására, amelyek közelebb hozhatják a néphatalom győzelmének időpontját Magyarországon.

Az új választások előkészítésével, a résztvevő pártok — 10 párt indult a választásokon — választási programjaival, küzdelmeivel, a választások lezajlásával és az eredmények értékelésével foglalkozik a disszertáció utolsó fejezete.

A választások ügye véglegesen Nagy Ferenc miniszterelnök távozásával, illetve lemondásával dőlt el, bár a munkáspártok vezetőiben már 1947 elején is felmerült az a gondolat, hogy a nemzetgyűlés megbízatásának a lejárta előtt újabb választások kiírásával tisztázzák a belpolitikai erőviszonyokat. Az MKP a választásoktól azt várta, hogy a baloldal olyan mértékben fog megerősödni a törvényhozásban, amely lehetővé teszi majd a III. Kongresszuson megfogalmazott célkitűzések megvalósítását. Az SzDP vezetői azt tartották a legfontosabbnak, hogy a választás a két munkáspárt vonatkozásában tisztázza az erőviszonyokat — mégpedig az SzDP javára. Az NPP vezetői abban bíztak, hogy pártjuk jelentősen megerősödve kerül ki a választási küzdelemből. Az FKGP Dobi István vezette balszárnya a választásoktól nemcsak a koalíción, hanem a párton belüli erőviszonyok tisztázódását, a balszárny helyzetének és pozícióinak a megszilárdulását várta. Az „alkotmányvédők”, s velük a párt képviselőcsoportja tagjainak többsége végig ellenezte a választásokat.

Az újabb választások kiírásának gondolatával szinte egyidejűleg merült fel a baloldalon a választójogi törvény módosításának a szükségessége. A vonatkozó törvényjavaslatot a nemzetgyűlés többsége 1947. július 23-án elfogadta. Az új törvény számottevően szűkítette a választók és részben a választhatók körét is, az életbeléptetett korlátozások és szűkítések azonban nem változtattak a választójog alapvetően demokratikus jellegén.

A koalíciós pártok a választások szervezeti előkészítése és a választási programok kidolgozása terén is általában megelőzték az ellenzéki pártokat. A baloldali pártok választási programjának „gerincét” lényegében a 3 éves terv célkitűzései jelentették. A korábbiaknál nagyobb figyelmet fordítottak programjaikban a parasztság követeléseire; állást foglaltak a magántulajdon mellett. Valamennyien megígérték a vállásszabadság biztosítását és tervbe vették az állam és az egyház viszonyának rendezését is. Az FKGP, bár külön választási programot nem dolgozott ki, választási propagandájában szembevetendő kettősség mutatkozott: egyrészt elég határozottan képviselte a baloldali pártokkal való együttműködés politikáját, másrészt pedig az 1945-ös választási jelszavainak „modernizálásával” igyekezett hajdani, különösen polgári választóit megtartani.

A polgárság, pontosabban a középrétegek szavazatainak megszerzését tűzte ki célul az MKP, a PDP és részben az időközben megalakult Független Magyar Demokrata Párt is. E három párt tulajdonképpen csak „lojális” ellenzéke kívánt lenni a koalíciónak a választásokon. A választási küzdelemben — programjából is kitűnően — két párt vállalkozott a koalíció ellenzékének a szerepére. A Demokrata Néppárt (Barankovics-párt) és a Magyar Függetlenségi Párt (Pfeiffer-párt). A Schlachta Margit-féle Keresztény Női Tábor lényegében a DNP programját „egészítette ki”, konzervatívabb kiadásban.

A koalíciós pártok felújították az 1945. évi választási szövetségüket. Előzetes nyilatkozatukat azonban nem igazolták a választási kampány későbbi eseményei. A baloldali pártok ugyanis valójában az FKGP választási kilátásait igyekeztek gyengíteni. Ugyanakkor éles ellentétek keletkeztek egyrészt a két munkáspárt között — a választási bizottságok összetételével és a választási névjegyzékből való kihagyásokkal kapcsolatban, majd az MKP részéről felvetett azon koncepció miatt, hogy egyesíteni kellene a két

munkáspártot, — másrészt az SzDP és NPP között. Ez utóbbinak oka a paraszt szavazatok elnyeréséért folytatott versengés volt. Az „egymással elfoglalt” koalíciós pártoknak ténylegesen kevés erejük maradt az ellenzéki pártok elleni közös fellépésre.

Emellett meglehetősen le is kicsülték az ellenzék erejét; csak a választási küzdelem végső szakaszában kezdték felismerni, hogy az ellenzék a vártnál jóval nagyobb erőt képvisel. Az ellenzékkel kapcsolatos magatartásukat azonban a koalíció tagjai még akkor sem hangolták össze és így fordult elő végső fokon, hogy „mindenki mindenki ellen” küzdve érkeztek el a pártok 1947. augusztus 31-éhez, a választások napjához.

A választásokon az MKP szerezte meg az első helyet 22%-os eredményével, amely ugyan még nem jelentett abszolút többséget, de kétségtelenül bizonyította, hogy az MKP az ország legnagyobb, legerősebb pártja lett. Hasonlóan előretört az NPP is, 9%-os eredményével. Ugyanakkor számottevően visszaesett az SzDP (14,6%) és az FKGP (15,1%). A koalíció tagjainak a szavazatok 60,6%-a azonban nem egyszerűen csak abszolút, hanem jelentős többséget is biztosított az új országgyűlésben. De a választások arra is rávilágítottak, hogy a polgári jobboldal még mindig jelentős befolyással rendelkezik, ami különösen a DNP-ra (16%) és a MFP-re (14%) esett szavazatok révén vált nyilvánvalóvá. A többi ellenzéki párt (MRP — 1,7%; PDP — 1,1%; FMDP — 5,1%) a választásokon sem játszott érdemleges szerepet.

A választások számszerű eredményénél azonban nem kisebb jelentőségű volt a baloldal szempontjából az a tény, hogy a népi demokrácia polgári ellenzödi alapjában véve kiszorultak a Függetlenségi Frontból, illetve a koalícióból és a jövőben csak nyílt ellenzéként léphettek fel. Az 1947. évi választás a népi demokrácia szocialista jellegű továbbfejlesztéséért folytatott küzdelem kiemelkedő jelentőségű eseménye, állomása volt — állapítja meg értekezése végén Balogh Sándor; — nem döntötte el ugyan egymagában a hatalom kérdését, de nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy az MKP a korábbinál sokkal kedvezőbb politikai feltételek között vezethesse a munkás- és a dolgozó paraszttömegek harcát a néphatalom, a proletárdiktatúra kivívásáért.

Az értekezés vitáján elsőként *Arató Endre* a történelemtudományok doktora ismertette opponensi véleményét. Marxista historiográfiánk egyik számottevő eredménye, hogy széles forrásbázison alapuló nagy monográfiák születnek, amelyek olyan igénnyel lépnek fel, hogy a korszak, illetve témakör problémáit hosszabb időre a megoldáshoz közelebb hozzák. Ezek közé tartozik Balogh Sándor értekezése is — állapította meg. Kiemelte a továbbiakban, hogy a disszertációban feldolgozott anyag komplex: a sokszínű, kifejezetten belpolitikai fejtegetéseken túl, azzal szoros összefüggésben, értékesek a külpolitikai fejezetek és részletek, a gazdasági vonatkozások, amelyek felölelik az egész gazdasági életet. A disszertáció rendkívül differenciáltan tárgyalja a belpolitikai eseményeket. Nemcsak a különböző pártok tevékenységét, az egyes eseményekre való reagálásukat vizsgálja meg, hanem a pártok belső viszonyait, különböző csoportjaiknak magatartását, — a Szociáldemokrata, a Kisgazda és a Parasztpártban egyaránt három irányzat volt, — egymás közti kapcsolataikat és ellentéteiket, pártközi tárgyalások egész sorát, azok bonyolult mechanizmusát mutatja be, s mindezt az igen mozgalmas két esztendő valamennyi jelentős eseményével összefüggésben. Az opponens véleménye szerint az értekezést a szerző széles alapon alapozta meg, a nemzetközi viszonyokkal való indítás, a nagyhatalmak közötti ellentéteknek és több kelet-európai ország viszonyainak bemutatásával jó háttérrel ad a belpolitikai vizsgálatokhoz. Külön kiemelte azt is, hogy a disszertáció széles forrásbázison alapul, amelyben a színvonal és a terjedeleme összefüggésben van egymással. A disszertáció — hangsúlyozta Arató Endre — pártos, marxista—leninista, elkötelezett mű, amely a népi demokratikus, illetve szocialista átalakulást tekinti a fejlődés, a haladás irányának, s ennek megfelelően az MKP tevékenységét, amely pártot célkitűzés éharcosa volt — elkövetett hibáit nem takargatva — magasra értékeli és

bemutatja azt a jelentős segítséget is, amelyet e küzdelemben a Szovjetunió hazánk haladó erőinek nyújtott.

Az opponens hiányolta, hogy a jelzett gazdag forrásbázis ellenére a szerző a hazai memoárokat kevésbé használta fel, bár számos külföldi és disszidens magyar emlékiratának kritikai vizsgálatát elvégezte. Az előbbivel kapcsolatban megemlítette Nógrádi Sándor és Sík Endre emlékiratait, utalva arra, hogy Sík Endre: Egy diplomata feljegyzései c. memoárja különösen hasznos lett volna a kormány washingtoni útjának elemzésével kapcsolatban. A magyar–szlovák lakosságcsere és a német kitelepítés vonatkozásában szükség lett volna több szlovák és német forrás, illetve az idevágó irodalom kritikai felhasználására. Ugyancsak ide tartozó problémaként vetette fel, hogy a szerző a kelet-európai országok közül a vesztesek — Románia és Bulgária — viszonyait veti egybe Magyarországgal, abból indulva ki, hogy a vesztes országok körülményei hasonlóak. Hiányzik azonban Csehszlovákia, Jugoszlávia és Lengyelország belpolitikai viszonyainak tárgyalása. Ha röviden is, de foglalkozni kellett volna az értekezésnek a délszláv lakosság helyzetével. A fakultatív vallásoktatás bevezetése ellen kibontakozó jobboldali mozgalommal kapcsolatban felvetette, hogy említést kellett volna tenni a kisebb egyházak — pravoszláv, zsidó — tevékenységéről is, illetve, ha azok nem vettek is részt oly mértékben abban, mint a katolikus és protestáns klérus, akkor is röviden erről meg kellett volna emlékezni.

Két kérdéssel foglalkozott részletesebben Arató Endre. Az egyik a magyar–szlovák lakosságcsere, a másik a német kitelepítés. Mindkettő igen kényes probléma volt és élénken foglalkoztatta a közvéleményt. Ennek megfelelően Balogh Sándor e kérdésekkel részletesen és alapjában megfelelően foglalkozik — állapította meg. Néhány ponton azonban kiegészítette, illetve korrigálta a szerző fejtegetéseit. Így felvetette azt, hogy ha a szerző a szlovák marxista történetírás és emlékiratirodalom alapján felvázolta volna a szlovákiai magyarok jogfosztásának előzményeit, az általa felvetett kérdés, a csehszlovák polgári pártok, illetve a CSKP felelőssége világosabban állna az olvasó előtt. Ezzel kapcsolatban felhívta a figyelmet Gustav Husak visszaemlékezéseire, valamint arra, hogy Szlovákia Kommunista Pártja és a Szlovák Nemzeti Tanács a felkelés idején nem számolt a szlovákiai magyarság elleni diszkriminációval. Bár tudta, hogy a Beneš által irányított londoni kormány tervbe vette a német és a magyar lakosság kitelepítését, 1944. szeptember 6-án kiadott rendelete engedélyezte az 1938. október 6-ig felállított német és magyar iskolák tevékenységét. Ugyanekkor felvetődött a szlovákiai magyarok és a magyarországi szlovákok közötti önkéntes lakosságcsere lehetősége is. A szlovák felkelés idején 1944. szeptember 23-án a londoni kormány levelet intézett a SzNT-hoz, amelyben a későbbi diszkriminációnak egy fontos előzménye már megtalálható: ez kilátásba helyezte a németek és a magyarok csehszlovák állampolgárságának megvonását. Beneš egy 1944. november 4-i nyilatkozatában pedig, amelyet a SzNT Londonba küldött delegációjának adott, már „implicite benne volt” a kitelepítés, valamint a kollektív felelősségrevonás gondolata, a nemzetiségnek, mint egésznek a kizárása a demokratikus jogok gyakorlásából.

1945 januárjától Szlovákia felszabadított területein a szlovák kommunisták számos népgyűlést tartottak, amelyeken az agrárkérdés megoldása úgy vetődött fel, hogy el kell venni a magyar és német földbirtokosoktól a földet, el kell kobozni a szlovák árulók földjét is és azt a szlovák parasztok kezébe kell adni. Ezt az álláspontot képviselte Gottwald is, aki egyetértett a németek és a magyarok kitelepítésével és úgy vélte, hogy a szlovákiai földéhséget a magyar földbirtok felosztásával lehet csillapítani. Hasonló megnyilvánulások sugallták a SzNT 1945. február 4-i manifesztumát is, amely nem vette kellően figyelembe az osztályszempontokat és nagymértékben sújtotta Szlovákiában a magyar dolgozó tömegeket. Az agrárkérdésnek és a gazdasági problémáknak a nemzeti nézőpontból fakadó megközelítése magában foglalta a kollektív felelősségrevonás koncepcióját is. Ugyanebben az időben Beneš kezdeményezése, amelyet a szövetségesekkel is megtár-

gyalt, a moszkvai kommunista emigráció körében is elfogadottá vált: az új Csehszlovákiát a csehek és a szlovákok nemzeti államává kell átalakítani, s ezért a német és magyar lakosságot az országból ki kell telepíteni.

A továbbiakban Arató Endre felvetette: érdekes lett volna röviden utalni a magyar kérdés néhány csehszlovákiai belpolitikai vonatkozására, ez ugyanis visszahatott a magyar–csehszlovák diplomáciai viszonyra, a lakosságcsere tárgyalásokra is. A magyar kérdést — állapította meg — mint belpolitikai problémát motiválták a cseh-szlovák viszony körüli nehézségek, a nacionalista indítású cseh—szlovák ellentétek. Ez a csehszlovákiai belpolitikai összefüggés sem érdektelen számunkra. A problémakört illetően végül felhívta a szerző figyelmét arra, hogy amikor az MKP 1947 nyarán a csehszlovák párt előtt szóvá tette a magyar lakosság ügyét, azt az aligha kielégítő választ kapta, hogy az egyenjogúsítás még nem időszerű, mert abban a feszült helyzetben, amelyben a párt a burzsoá erők ellen harcol, a rendezés objektív segítséget nyújtana a csehszlovák reakciónak. A CSKP tehát úgy harcolt a polgári erők ellen, hogy a nemzeti kérdésben olyan elvi engedményeket tett, amelyek a csehszlovákiai nacionalistákat erősítették és ugyanakkor szinte megoldhatatlan feladatok elé állították a magyar kommunistákat, a magyar forradalmi erőket. Ez a politika Magyarországot egyszínűnek látta és kevésbé gondolt arra, hogy valamiféle segítséget nyújtson a CSKP-nál sokkal nehezebb viszonyok között harcoló magyar kommunistáknak, a baloldali pártoknak.

A német kitelepítést vizsgálva, a disszertáció rendkívüli alapossággal tárja fel a bonyolult probléma számos ágát-bogát — állapította meg az opponens. A dolgozat legfőbb tanulságával, az NSZK-ban élő, volt volksbundistákból rekrutálódott bajtársi szövetség koncepciójára mér döntő csapást. E szövetség felfogását reprezentálja különböző munkáiban Johann Weidlein, akivel vitázik a szerző is, de azt — hatalmas anyagismerteténél fogva — magasabb szinten és meggyőzőbben lehetett volna folytatnia — az opponens véleménye szerint. Weidlein a német sovinizmus platformjáról vitatkozik a magyar nacionalizmussal és fejtegetéseiben, anyagfeltárásban — emelte ki Arató Endre — találhatók olyan tények is, amelyeket vitatni nem lehet, de egyoldalúságuk szemmel láthatólag nyilvánvaló. Weidlein egész koncepciójával mélyebb elemzést lehetett volna szembeállítani. Hangsúlyozni kellett volna a szerzőnek, hogy a kitelepítés lebonyolítása, legkülönbözőbb problémái részei voltak a jobb- és baloldali pártok belpolitikai küzdelmének.

Ezután rövid megjegyzést fűzött a szerzőnek a kitelepítésre kijelölt személyek — egyébként kormányrendeletben történt — meghatározásával kapcsolatos állásfoglalásához. Az áttelepítés kötelezettségének kiterjesztése azokra, akik német anyanyelvűnek, de magyar nemzetiségűnek vallották magukat, súlyosan elmarasztható, és ezt a szerző nem teszi meg — állapította meg.

Befejezésül Arató Endre utalt arra, hogy nagyarányú, kiemelkedő munkának tartja Balogh Sándor disszertációját, s melegen javasolja szerzőjének a történelemtudományok doktora fokozat odaítélését.

Berend T. Iván a történelemtudományok doktora opponensi véleményében hangsúlyozta: e felszabadulás utáni témáról ilyen nagy, ilyen átfogó, ilyen hihetetlenül gazdag anyagot feltáró és rendszerező disszertáció eddig még nem született az egyébként szépen gyarapodó-gazdagodó, felszabadulás utáni történelmet tárgyaló irodalomban. A fejezetek főbb témaköreinek ismertetésével illusztrálta, hogy a szerző mennyire széles, a nemzetközi összefüggésekig, a bel- és külpolitika egységében, társadalmi és pártszervezeti kapcsolódásokra is kiterjedően vizsgálja a témát. A második fejezettel kapcsolatban külön is kiemelte: az 1945. évi nemzetgyűlési választásokról rajzolt kép világosan mutatja, hogy a szerző nem marad meg eddigi ismereteink keretei között; a választójogi törvény és a körülötte folyó vita leírása igen izgalmas, érdekesítő és máig tanulságos történelmi analízis. A IV. fejezettel kapcsolatban is utalt például arra, hogy a szerző a bankok államosításáról,

a stabilizációról — bár a témáról már viszonylag sok minden látott napvilágot — számos új részletet tárt fel. Mindez olyan hatalmas munka eredménye — hangsúlyozta —, ami nemcsak pillanatnyi eredményeivel gazdagítja a történeti irodalmunkat, de hihetetlen forrástömegével sokáig szolgálhat alapul minden további, újabb kutatáshoz is. Értékét még növeli a szerzőnek a történeti hűségre törekvő felfogása: egyforma súllyal mutatja be és dokumentálja a különböző álláspontokat, részletesen előadja a legkülönbözőbb, az ellenzéki oldalról is jelentkező nézeteket, politikai lépések mozgatóerőit és elismerés illeti logikáját — noha semmiféle kétség nem merülhet fel politikai ítéletének egyértelműségét illetően.

Berend T. Iván kritikai észrevételei műfaji és terjedelmi problémákra vonatkoztak. A terjedelemmel kapcsolatban megjegyezte, hogy a vizsgált három év párt- és parlamenti küzdelmeinek ilyen terjedelmű leírása elsősorban annak a következménye, hogy a történeti folyamatok jelentéktelen, járulékos oldalhajtatásaira is túlzott figyelmet fordított a szerző. Ezzel kapcsolatban több példát említett: így az értekezés elején a nemzetközi helyzet részletes tárgyalásánál elegendő lett volna, ha a szerző ismertnek tekinti azt; nem kellett volna olyan részletező nyomozás a pártok választási programjait és előkészületeit illetően, mint amelyet a szerző pl. az MKP esetében követett; több esetben egy-egy törvénytervezet előadói beszédének gondolatmenetét akkor is végigköveti a szerző, amikor az az előző tárgyalásokhoz képest nem hoz újat stb. Sok esetben ezek a problémák vezettek oda, hogy a disszertációban a leíró részek kapták a nagyobb hangsúlyt. Így a történeti elemzést igénylő kérdések néha csak a források izgalmas szövegéből bukkanak fel. Ezzel összefüggésben megemlítette az opponens, hogy a szerző szerint a köztársaság védelméről szóló törvényjavaslat vitájának időpontjában fontos szerepe volt az „utcának”, ahol tömegmozgalmak zajlottak abban az időben; ezt csak részben tudja elfogadni. Továbbá ugyancsak példaként utalt arra, hogy a szerző részletesen ír az SzDP-n illetve az NPP-n belül 1946 nyarán dúló harcokról, amelyek az MKP-val fennálló kapcsolatok lazításáért folytak. Ugyanakkor nem vizsgálja meg, hogyan is állt a Parasztpárton belüli marxista-kommunista vezetők ügye. Röviden foglal állást abban a rendkívüli jelentőségű elvi kérdésben, hogy 1946 őszén vajon milyen frontok között zajlott az összeütközés. Az opponens szerint ez utóbbi kérdésben nem elég Révai József „A népi demokrácia választúton” c. cikkét idézni és hozzáfűzni ahhoz, hogy Révai fejtegetései „egyébként elméletileg vitathatók”, hanem bele kellett volna bocsátkozni ebbe a vitába, s a ma már közhelyszerű, de hiányzó korrekció mellett el kellett volna jutni a Rákosi-féle pártvezetés taktikai moráljának kérdéséhez is. A disszertációnak ezzel kapcsolatban választ kellett volna adni arra, hogyan értékelhető ez a taktika, amit Rákosi Mátyás később „szalámi-taktikának” nevezett, s aminek feltárása pl. a Kovács Béla, majd Nagy Ferenc személye ellen kielezett politikai támadások bemutatása formájában a disszertáció nagy értékei közé tartozik.

Végül utalt arra, hogy esetleges, további részletekkel történő kiegészítés sem változtat azon a nézetén, amelyet véleménye elején már hangsúlyozott, hogy tudniillik elfogadja, illetve feltétlenül elfogadásra ajánlja a disszertációt.

Korom Mihály a történelemtudományok kandidátusa opponensi véleményében kiemelte: Balogh Sándor disszertációja történetkutatásunkban igen fontos, eddig még sem részletekbe menően, sem szintetizálva fel nem tárt témával foglalkozik. E téma nemcsak az 1945–1948-as magyar történeti fejlődés egyik legizgalmasabb tudományos kutatási témája, hanem egyben a forradalmi fejlődés menetének is egyik igen fontos területét öleli fel. Az 1945–1947-es forradalmi fejlődésnek a felső szférában folyó harcoknak a történeti tényekhez hű, objektív, s egyben pártos feldolgozásával a szerző jelentősen hozzájárult e kor története alapos feltárásához, s ezzel megadta a magyarországi munkáspárt demokratikus diktaturának a szocialista hatalomba történt átfejlődése egyik

leglényegesebb és sajátos kulcsát. A szerző a dolgozat megírásához szinte valamennyi hazai fellelhető levéltári anyagot és forrást felhasznált, a kutatás és a feldolgozás módszerében vitathatatlanul a marxizmus–leninizmus álláspontján van.

Kritikai észrevételeit fejezetenként tette meg az opponens. Az első fejezettel kapcsolatban felvetette, hogy a pártok belső kérdéseit tárgyalva, meggondolásra érdemes lenne az SzDP-n belüli különböző csoportok még differenciáltabb vizsgálata 1945-ben. Volt-e ebben az időszakban centrum a párton belül? Ha igen, akkor Kéthly Annát és szűkebb körét ekkor ide lehet-e számítani? Másrészt érdemes figyelni az SzDP-n belül bizonyos radikális csoportra, amely egy ideig Bán Antal mögé sorakozott fel. A PDP-t illetően megjegyezte, hogy a vele kapcsolatban folytatott MKP-taktikát határozottabb bírálat illetné, mivel az MKP hosszú ideig nem vette észre, hogy nem a PDP a magyar imperialista burzsoázia pártja.

A második fejezethez kiegészítésként a következőket fűzte: a választások megtartása következtében (amelyre az MKP túlzottan törekedett), tulajdonképpen az Ideiglenes Nemzetgyűlésben meglévő baloldali túlsúly kihasználatlan maradt. Az 1945 őszére kialakult erőviszonyok hatása alatt nem a kormány vált, az Ideiglenes Nemzetgyűlés összetételének megfelelően, baloldali túlsúlyúvá, hanem szinte fordítottan, az új nemzetgyűlésben a jobboldal erősödött fel. A nemzetgyűlés összetétele így jobboldalibb volt, mint maga az általa megválasztott Tildy-kormány.

Az országgyűlési választásokkal kapcsolatos — sokat vitatott — közös lista kérdésének kapcsán megjegyezte, hogy ezt a listát a Kisgazdapárt és a SzEB elnöke szorgalmazta. Az MKP egyetértett ugyan a közös listával, de annak megvalósítását nem minden áron akarta. A pártok közötti tárgyalások során az MKP-nak 14%-os részesedést ajánlottak fel a mandátumok elosztásánál. Az MKP azonban a tárgyalásokon 18%-os részesedést kért, s miután erre nem nyílt lehetőség, tovább már nem volt érdekelt a közös lista létrehozásában.

A harmadik fejezetben tárgyalt kisgazdapárti „arányosítási” törekvésekkel kapcsolatban Korom Mihály felvetette: igen kevés összesített adatot kap az olvasó arra vonatkozóan, hogy milyen volt a közép szintű és helyi államhatalmi szervek (főispáni, alispáni, polgármesteri állások stb.) és a vezető rendőrségi posztok elosztása. Kiegészítésként több adatot sorolt fel ezzel összefüggésben.

A következő fejezetet illetően a békeelőkészítés történetével kapcsolatban tett észrevételt. Felhívta a figyelmet arra, hogy a román békeelőkészítő munkával összehasonlítva határozottan meg kell állapítanunk: a magyar békeelőkészítés — elsősorban külföldön — a románokénál lényegesen gyengébb és elkészebb volt. Azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy miért ítéltetett meg Magyarország az idehaza vártnál lényegesen negatívabban a párizsi béketárgyaláson, az opponens kifejtette, hogy hazánkban a Függetlenségi Front jobbszárnya illúziókat kergető propagandája következtében irreálisan felkorbácsolták a várakozást. Ebből következett azután az, hogy a békeszerződés megkötése után a „rossz” békeszerződésért bűnbakot kellett keresni, ami az ezután kialakuló „fasiszta nemzet” és egyéb, eltúlzott, önmarcangoló álláspontok kialakításában jutott kifejezésre. Holott Magyarország szerepének a megítélése 1945-ben még sem külpolitikai, sem belpolitikai szinten nem mutatott lényegesebb eltérést a fasiszta koalícióból átválló, az antifasiszta harcban ugyanolyan mértékben (pl. Olaszország), vagy még kisebb mértékben (pl. Finnország) résztvevő országokétól. Az antifasiszta háborúban való részvétel mértéke csak Magyarország és Románia viszonylatában jelentett negatívumot Magyarországra számára. A fegyverszüneti egyezmény, a diplomáciai elismerés és a jóvátételi kötelezettség területén hazánk megítélése még 1945-ben nem tért el, nemcsak az előbbiekről, hanem Románia és Bulgária megítélésétől sem.

Az V. fejezettel kapcsolatban Korom Mihály annak a jelenségnek a vizsgálatát

igényelte, hogy kissé túlzottak voltak az MKP vezetésének törekvései a problémák zömében „felülről” történő megoldására; a Baloldali Blokk tömegharcait kivéve az MKP vezetése már ebben az időben — 1946 második felében — is a lehetségesnél és szükségesnél kevesebbszer fordult támogatásért a dolgozó tömegekhez. Utalt arra is, hogy az MKP vezetése esetenként ekkor még a baloldali szövetségekkel is — elsősorban az NPP-al — nem mindig mint szövetséges politizált, hanem bizonyos felülről alkalmazott nyomás politikáját alkalmazta.

Az utolsó fejezetet illető kiegészítésként megjegyezte, hogy a Balogh István által vezetett Független Magyar Demokrata Pártnak az ellenzékét megosztó céljairól, tevékenységéről előre tájékozva voltak a koalíció baloldali vezetői. A 3 éves terv előkészítésével kapcsolatos vitákhoz pedig felvetette azt, hogy az egész országot érintő gazdasági problémák — érzése szerint — néhol nem mindig szerepelnek olyan súllyal a disszertációban, mint amelyet betöltöttek az egyes időszakokban.

Végül hangsúlyozta, hogy észrevételei nem érintik a munka alapvető mondanivalóját és ismételten kifejezésre juttatta, hogy a disszertáció anyaga, a benne levő megállapítások és következtetések nagy többségükben önálló új tudományos kutatás eredményei, amelynek alapján a szerző részére javasolja a történelemtudományok doktora fokozat odaítélését.

Zsilák András a történelemtudományok kandidátusa, a Bíráló Bizottság tagja, hozzászólásában elismeréssel szolt a disszertáció úttörő jellegéről. Az értekezés a magyar népi demokratikus fejlődés egyik legizgalmasabb területének, a politikai küzdelmek rendkívül bonyolult folyamatának valóságghú marxista feldolgozása. A disszertáció főbb erényei a minden eddiginél gazdagabb forrásanyag, a pártok közötti és pártokon belüli konfrontáció részletes leírása; az ország nemzetközi helyzete és a belső erők közötti összefüggés elemzése; a tudományos tárgyilagosság és a politikai kiegyensúlyozottság. Tényszerű állásfoglalásaival — állapította meg — a szerző jelentős mértékben hozzájárult a korszak vitatott kérdéseinek tisztázásához, miközben új tudományos vitákra is ösztönöz. A disszertációval kapcsolatban problémaként vetette fel: az egyes események túl részletes, az áttekinthetőség megnehezítő leírását; a pártközi és parlamenti tárgyalások forrásainak előnyben részesítését a pártok vezető szerveinek anyagaival szemben; bizonyos leegyszerűsítést az európai népi demokratikus országok politikai fejlődésének összehasonlításában.

Neményi István a közgazdaságtudományok doktora, a Bíráló Bizottság tagja, hozzászólásában kiemelte, hogy az értekezés írója munkájával nemcsak a történelemtudományt vitte előre, hanem több vonatkozásban a közgazdaságtudományt is. Ezek alapján javasolja számára a doktori fokozat megítélését.

Simon Péter a történelemtudományok kandidátusa, a Bíráló Bizottság titkára, felszólalásában hangsúlyozta, hogy Balogh Sándor doktori értekezését témájánál, feldolgozása színvonalánál, anyaggazdagságánál, szemléleténél fogva, továbbá a benne foglalt jelentős történelmi tanulságok miatt kiemelkedőnek tartja és vitáját bocsátását javasolja.

Balogh Sándor válaszában köszönetet mondott opponenseinek, hogy időt és fáradságot nem kímélve — hiszen több mint kétezer oldalas munkáról van szó — alapos és értékes elemzés alá vették munkáját. Ezután felhívta a figyelmet azokra az általa lényegesnek tartott szempontokra, amelyek nemcsak a disszertáció terjedelmét, hanem részben a feldolgozás módját is befolyásolták, majd rátért az opponenseknek adott válaszokra.

Az Arató Endre opponensi véleményében kifejtettekre válaszolva elfogadta az opponens azon megállapításait, hogy a külpolitikai kérdéseket túlnyomóan magyar anyag alapján vizsgálta fel; de ugyanakkor megjegyezte, hogy nem tekintette feladatának sem a lakosságcsere, sem a német kitelepítés egész történetének feldolgozását. Csupán annyiban kívánta ezeket exponálni, amennyiben ezek a pártharcokkal kapcsolatban

voltak, s valamilyen formában befolyásolták a pártok belpolitikáját, illetve külpolitikái törekvéseit. Johann Weidleinnel kapcsolatos kiegészítéseit megszívlelendőnek tartja maga számára, ugyanúgy, mint a Csehszlovákia, Jugoszlávia és Lengyelország belpolitikai viszonyaival kapcsolatosan mondottakat, abban az értelemben, ahogyan annak igényét az opponens megfogalmazta. Elfogadta Arató Endre azon megállapításait is, hogy a disszertációból tulajdonképpen kiszorult a pravoszláv és az izraelita egyházak szerepének a vizsgálata a fakultatív vallásoktatás bevezetése ellen kibontakozó jobboldali mozgalom idején. Bár — jegyezte meg — ezek az egyházak sem lelkesedtek a fakultatív vallásoktatásért, mégsem csatlakoztak a katolikus klérus által kezdeményezett jobboldali mozgalomhoz. Opponensének a hazai memoáriródalom felhasználásával kapcsolatos megjegyzésére válaszulva kijelentette, hogy a magyar szerzők nyomtatásban megjelent és részben kézíratos munkáit, visszaemlékezéseit szinte kivétel nélkül felhasználta. Sík Endre hiányolt könyvére is utal, igaz, csak jegyzetben.

Berend T. Iván terjedelmi és műfaji kifogásaira válaszulva elmondotta, hogy valóban vannak olyan részletek, vonatkozások a disszertációban, amelyeket különösen a kiadásra való előkészítés során el kell hagyni, vagy a jelenleginél tömörebben kell megfogalmazni. A parlamenti bizottságok tárgyalásait, s ott egyes képviselők szereplését, valamint a törvényjavaslatok tárgyalását illetően azonban más a véleménye. A parlamenti küzdelmek története a disszertációnak központi témája, tárgya. A nemzetgyűlés a szóban forgó időszakban több mint 30 törvényjavaslatot tárgyalt, s ezek közül a disszertáció mindössze annak a 8—10 törvénynek a megalkotásával foglalkozik, amelyek a pártharcok szempontjából is kiemelkedő jelentőségűek voltak; ezeket nem lehet kikerülni, vagy elhagyni. Ami konkrétan az „utcát” illeti — az opponens által kifogásolt részben — megjegyezni kívánja, hogy különösen a baloldal egységes fellépése idején, szerepét aligha lehetne túlbecsülni. Hiszen ez volt úgyszólván az egyetlen olyan „fórum”, ahol az FKGP és a jobboldal, a választási győzelme ellenére is, általában kisebbségben volt. Az elemző részek gyengeségével kapcsolatos észrevétellel válaszulva Balogh Sándor megjegyezte, hogy ezek az észrevételek nem teljesen alaptalanok. Magyarázatul azonban hozzáfűzte — többek között — azt is, hogy talán éppen a régimódi, szájbarágó tanulságoktól való idegenkedése vezette erre. Ami a konkrétan említett eseteket illeti: Révai 1946-os őszi cikkét azért nem elemezte alaposabban, mert azt már előtte mások megtették. Az NPP-n belüli „marxista-kommunista vezetők” ügyét illetően leszögezte, hogy az NPP vezetőségéről, tagságáról s ezen belül a marxista „szárny” jelenlétéről, e párt politikájáról, az MKP-nak a parasztpárttal való kapcsolatáról, sőt a kommunistáknak az NPP viszonylatában elkövetett hibáiról minden olyan lényeges dolgot elmondott, amit a források alapján el lehetett mondani. Azt a tényt sem lehet mellőzni — mondotta —, hogy a kommunisták sok tekintetben az egyik transzmisszióknak tekintették az NPP-t a parasztság tömegeinek a megnyerése szempontjából. S éppen ezért, az NPP vezetőinek tudtával vettek részt és segítettek a párt vidéki szervezeteinek kiépítésében; enélkül nyilvánvalóan hosszabb ideig jóval kisebb szerepet játszhatott volna az NPP a politikai életben. A népi kollégisták szintén nagyrészt az MKP ösztönzésére látták el a parasztpártban az ún. központi instruktorok, választási megbízottak stb. feladatát. Kovács Imre és társai bár nem nagyon lelkesedtek az MKP és NPP szoros kapcsolatáért, de 1946 őszéig nem vitték kenyértörésre a dolgot. Nem annyira a jelenlét és a támogatás zavarta őket, hanem az a körülmény, hogy a marxista „szárny” nem engedte a pártot a baloldaltól leszakítani, abban az időpontban, amikor a népi demokrácia és a polgári demokrácia híveinek útja szemmel láthatóan elválóban volt.

Korom Mihálynak válaszulva, a szerző először megköszönte az opponens azon kiegészítéseit, amelyeket munkája további javítása céljából felhasználhat. (1945. évi nemzetgyűlési választások idején felmerült közös lista, a középszintű és helyi államhatalmi

szervek és rendőrségi posztok elosztása, a magyar békeelőkészítés, a Balogh-párt megalkulásának körülményei.) Az opponensnek az egész országot érintő gazdasági problémákkal kapcsolatos kifogásait illetően megjegyezte, hogy valóban helyenként „aránytalanság” alakult ki e téren a disszertációban, de ez döntően abból fakadt, hogy a népi demokratikus korszak kutatása terén — mindenekelőtt Berend T. Iván és Ránki György munkája eredményeként — a gazdaságtörténet vonatkozásában jutottunk el a legmesszebbre. Ugyanakkor a disszertáció megírása során több olyan lényeges kül- és belpolitikai kérdéssel találta magát szembe, amelyeket előbb fel kellett tárnia, s olykor egyébként mellőzhető tényeket is le kellett írnia ahhoz, hogy a pártharcokat és azok sajtós vonásait vizsgálni tudja. Ezt több példa bemutatásával is szemléltette.

Az SzDP-n belül levő különböző csoportok „még differenciáltabb” vizsgálatának igényével kapcsolatban az a véleménye, hogy a felszabadulás után az SzDP-n belül a korábban létezett 3 irányzat, csoportosulás tulajdonképpen két góc körül látszott kikristályosodni (jobb- és baloldal). Ha a pártvezetőségen belüli egyes vitákban voltak is olyanok, akik centrista álláspontra helyezkedtek néhány kérdésben, ekkor még a centrumnak mint tartósan létező alakulatnak a jelenléte nem mutatható ki. A szerző Kéthly Annát 1945 őszétől kezdve egyre inkább a szociáldemokrata jobboldal egyik legműveltebb és legtekintélyesebb képviselőjének tekinti a pártvezetőségen belül. Ami pedig Bán Antalt és a mögé felsorakozott radikális csoportot illeti — jegyezte meg —, őket nem lehet azonosnak tekinteni. Bán 1945 őszétől fokozatosan, szinte lépésről-lépésre, haladt balról jobbfelé, míg végül emberileg és politikailag is elveszítette lába alól a talajt. A baloldali radikális csoporthoz a szerző Justus Pált, Horváth Zoltánt és másokat sorolt.

Ami az opponensnek az MKP vezetőinek politikájával kapcsolatos kifogásait illeti, Balogh Sándor elmondotta, hogy valóban szembetűnő az MKP vezetői részéről a tömegekben, illetve a tömegmozgalmakban rejlő lehetőségek és erők kihasználásának olykori mellőzése, különösen 1947-től kezdve. Ha magyarázatot próbálnak erre adni — állapította meg —, akkor abból kell kiindulni, hogy a párt vezetői csak részben értették meg a tömegek vezetésének és a tömegekkel való együttthaladásnak a dialektikus összefüggését. S még kevésbé mertek végigmenni gyakorlatilag azon az úton, amelyen járva a sikerek és a győzelmek mellett persze nem kevés nehézség is várt volna rájuk. A disszertáció által tárgyalt időszakban azonban az MKP politikája alapvetően helyes volt, a párt egységesen és erőteljesen fejlődött, s ezek együttthatásaként az MKP valóban korszakos feladatokat tudott megoldani és oldott is meg sikeresen.

Zsilák András azon észrevételére, hogy nem mindig a legfelső vagy legilletékesebb testület anyagaira támaszkodott, a szerző elmondotta, hogy ez részben abból adódott, hogy az iratok hiányosak, részben pedig abból, hogy nem egyszer másodlagos jellegű forrás útján kellett közelebb jutnia az elsőrangú forrás nagyonis röviden megfogalmazott megállapításaihoz. Befejezésül pedig megköszönte Neményi Istvánnak és Simon Péternek a hozzászólását.

Az opponensi vélemények és a jelölt válasza meghallgatása után a Bíráló Bizottság a következőkben foglalta össze véleményét:

Balogh Sándor doktori értekezése a magyar marxista-leninista történetírás egyik kiemelkedő jelentőségű s maradandó értékű teljesítménye. Olyan teljesítmény, amely témájánál, anyaggazdagságánál, feldolgozásának színvonalánál és tanulságainál fogva méltán tarthat számot a hazai tudományos élet és a hazai közvélemény mellett a külföld érdeklődésére is.

Az értekezés először ad részletes és átfogó képet a magyar társadalomnak a felszabadulás után újjászerveződött politikai erőiről és azok küzdelméről az 1947-es országgyűlési választásokig bezárólag. A kor politikai eseményeit, a magyar népi demokratikus forradalom folyamatát, a pártok befolyását, állásfoglalásait, tevékenységét, egymás-

közötti kapcsolatait és ellentéteit, s nem kevésbé az egyes pártok belső helyzetét, csoportjait és vezetőik magatartását a maguk ellentmondásosságában, rendkívül árnyaltan mutatja be.

A szövevényes és bonyolult magyar belpolitikát Magyarország külpolitikai és gazdasági helyzetének alakulásával kölcsönhatásban rajzolja meg. Az igen széles hazai és külföldi forrásbázis alapján s a vonatkozó történeti és memoárirodalom felhasználásával nemcsak az események és a helyzet részletei tekintetében tár fel igen sok új összefüggést, hanem a nagyobb kérdéscsoportokról — köztük a korábbi irodalomban már feldolgozottokról, — úgyszintén a tárgyalt történelmi folyamat egészéről is tud jelentős új dolgokat mondani. Különösen kiemelkedők az 1945 évi választásokról, a köztársasági törvényjavaslat és a köztársaság védelméről szóló törvényjavaslat vitájáról, a koalíció válságairól, a Baloldali Blokk és a Kisgazdapárt viszonyáról, a béke előkészítéséről, a párizsi békeszerződésről, a Magyar Közösség összeesküvésének pártpolitikai hátteréről és hatásáról, s a fakultatív hitoktatás bevezetése körüli küzdelmekről szóló részek, s mindvégig, a munka egészén át, a pártközi tárgyalások és a parlamenti bizottságok vitáinak, anyagainak kritikai elemzése.

A szerző a maga véleményét a disszertációban főleg a tények, események alapos bemutatásával, megfelelő csoportosításával, s az eseménytörténetbe szőtt megjegyzéseivel juttatja kifejezésre, de általában a fejezetek végére illesztett elemző összefoglalás végén is.

A kézirat terjedelmének bizonyos csökkentésével egyrészt kiküszöbölődnek az az észrevétel, amely egyes részletek túl bőséges leírására vonatkozik, másrészt továbbfejleszthetők lennének az elvi, elméleti és nemzetközi összehasonlító elemzések, amire a szerző rendkívül gazdag anyagismerete lehetőségeket nyújt.

A Bíráló Bizottság mindezek alapján egyhangúan javasolja a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Balogh Sándornak a történelemtudományok doktora fokozatot ítélje meg.

Izsák Lajos

BAKÁCS ISTVÁN

HONT VÁRMEGYE MOHÁCS ELŐTT

(A Magyar Országos Levéltár kiadványa. Akadémiai Kiadó, Bp. 1971. 479 1.)

Történeti irodalmunk egyik szomorú jellemzője a segédkönyvek úgyszólván teljes hiánya. A múlt század végén és a századforduló körül kitűnő történészek hihetetlen szorgalommal egy sor olyan segédletet készítettek el, amelyek ma is teljesen nélkülözhetetlenek, de ezek vagy befejezetlenek maradtak, vagy azóta nincs újabb, bővített és mai tudásunk színvonalára hozott kiadásuk. Az utóbbira elegendő Karácsonyinak a magyar nemzetségekről vagy Hajniknak a magyar bírósági szervezetről írott művét említenünk, az előbbire a legjobb és legtöbbször idézett példa Csánki Dezső történeti földrajza. Csánki tulajdonképpen azt az akadémiai történeti bizottság által 1886-ban (!) hozott határozatot hajtotta végre, amely szerint Teleki József nagyszabású monográfiáját be kell fejezni, illetve el kell készíteni az eredeti mű VI. köteteként szereplő történeti földrajzot. Már a munka kezdetén világos volt, hogy egy kötetben az egész ország nem fog elférni, ezért Csánki négy kötetre tett javaslatot. Tegyük hozzá, hogy ebben az időpontban még az eredeti, Teleki-féle szemlélet volt túlsúlyban, amely elsősorban annak megállapítására törekedett, hogy hány vár és erősség, város és falu volt Magyarországon a „Hunyadiak korában” (1437—1490). Csánki ennek megfelelően azt az álláspontot képviselte, hogy a mű „a terjedésre csábító genealógiai fejtegetéseket tárgyánál — az Árpád- és korai Anjou-kori állapotok bővebb tárgyalását pedig a megszabott kornál fogva nem tűrheti” (Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában I. Bp. 1890. IX. lap). Kereken három évtizeddel később, az erdélyi megyék kidolgozásánál mégis arra szánta el magát, hogy az összes elérhető adatot feldolgozza, mert ezzel olyan kötetet bocsáthat közre, amely „fogalmat fog adni különösen arról a gazdaságtörténeti tekintetben szinte csodálatos birtokhullámszrásról, mely a középkori nemesi társadalom és állam legfőbb alapja s legjellegzetesebb vonása volt” (I. m. V. Bp. 1913. V. lap). Az a baljós sejtés, amely már ennek a kötetnek előszavában is megcsendül, hogy ti. folytathatja-e még művét — sajnos valóra vált, a mű Csánkinak kereken két évtizeddel később (1933) bekövetkezett halálakor csonkán maradt. Az Akadémia a folytatás mellett döntött, így jelent meg 1941-ben a Fekete Nagy Antal készítette Trencsén megye, amely a kötet rendszerén ismét változtatott, mert nemcsak a Hunyadiak korának adatait igyekezett teljesen összegyűjteni, hanem minden 1526 előtti adatot felvett, sőt a helységek említésén és birtokosain kívül minden jobbágy- és dülőnevet is. A most már öt kötetet (Csánki I—III., V. és Fekete Nagy) kitevő munka azonban így is csonka maradt, s ezen felül azonos beosztásban három különböző anyaggyűjtési módszer szerint készült: 1. az I—III. kötetben csupán az 1437—1490 közötti legfontosabb; 2. az V. kötetben valamennyi XV. századi és végül 3. Trencsén megye esetében minden 1526 előtti adat feltüntetésével. Mindez nem lett volna baj, ha akár csak halvány remény lett volna rá, hogy a korábbi kötetek a legutolsó, legnagyobb és legteljesebb adatgyűjtési módszer követelményei szerint újabb kiadásban megjelenhetnek. A különbséget a legjobban az I. kötetben szereplő Bihar megye és Jakó Zsigmond adattára (Bihar megye a török pusztítás előtt, Bp. 1940) közötti különbség szemlélteti. Itt kell

megemlítenünk a sajnálatosan elszalasztott esélyt, hogy ti. hasonló újabb, javított kiadás-ra nyílt volna alkalom Gömör megye esetében is.

Mindaz, amit eddig elmondottunk, óhatatlanul felmerül az olvasóban, amikor Bakács kötetét kezébe veszi, — és örömmel veszi kézbe, mert úgy érzi, hogy ennek a munkának megjelenésével ismét egy hiányzó láncszem készült el, anyaggyűjtése és áttekintése ismét egy megyével bővül. Nem is csak egy megyével, hanem egy sok szempontból fontos és különleges vonásokkal rendelkező megyével. Mert Hont területileg a síksági gabona-termelő részek és az erdős-hegyes, bányákkal megtűzdelt vidék között az árszási tipikus területe, mert Hont túlnyomórészt kienemesi vidék, ahol ennek a birtokformának fejlődését kísérhetjük figyelemmel, mert Hont nemcsak a gazdasági életforma, hanem nemzetiség szempontjából is vegyes terület, ahol három nép élt egymás mellett.

Nem a Hunyadiak korának történeti földrajza az egyetlen sorozatban megjelenő munka, amely „menet közben” változáson ment át, ezért a bírálónak a változtatásokat elsősorban abból a szempontból kell megítélnie, hogy azok a munka eredeti célkitűzésével összhangban állnak-e. Fekete Nagy változtatása annyiban áll összhangban Csánki, illetve Teleki elképzelésével, hogy az 1526-ig terjedő anyaggyűjtés nagyobb biztonsággal tette lehetővé a különböző néven szereplő helységek azonosítását egymással és a mai településekkel. Eltért Teleki célkitűzésétől abban, hogy a kötetben közölt statisztikai adatok most már nem voltak időponthoz köthetők. Ha Trencsénben 25 vár és kastély volt, akkor ez nem a Hunyadiak korát jelenti, hanem az egész 1526 előtti időszakot, s nem egy közülük nem érte meg a korszak végét, nem is beszélve arról, hogy nem egyszerre, hanem különböző időpontokban keletkeztek. Mentségül itt legfeljebb azt lehet felhozni, hogy az a „történeti statisztika”, amire Teleki gondolt, reménytelenül elavult. Bakács az eddigi módszeren három ponton változtatott: 1. a helységnevek írásában; 2. a latin megjelölések elhagyásában és 3. a gazdaságtörténeti adatok fokozott kidomborításában.

A helységnevek esetében Csánki a helységek „középkori nevét, képzelhető régies kiejtés, de lehetőleg a mai helyesírás szerint” adta meg, s a címszó után zárójelben a változatokat is közölte. Fekete Nagy — sajnos indoklás nélkül — egyetlen általa megállapított névalakot közölt „címszóként”, a változatokat egyszerűen elhagyta. Ez annál nagyobb hiba volt, mert a magyaron kívül nemegyszer a szlovák névalak is megtalálható történeti forrásainkban. Bakács a megye területét többé-kevésbé a „XIX. század elején készült helységnévtárak (Lipszky, Ludovicus Nagy) szerint Hont megyei telepítések” összességében állapította meg és „a megyéhez tartozó települések névsorának, s a települések nevének (címének) felsorolásánál a XIX. század eleji állapotokat, illetve az akkori ortográfiát” vette alapul (6. l.). Így aztán Selmechánya egyszerűen Selmechánya anélkül, hogy utána zárójelben ugyancsak vastagon szedett betűkkel az anyagban oly sokszor dokumentált német Schemnitz szerepelne. Az újkori helységnevek közül is teljesen száműzte a német nevet (pedig az általa idézett Lipszky még hozza őket!). Sajnos az indoklást hiába keressük, pedig bizony az ilyen döntést indokolni illene különösen akkor, amikor Csánki V. kötetében „Kolozsvár” után a zárójelben közölt változatok között „Klausenburg” is szerepel és amikor gyakorlatilag a kutató középkori — tehát többek között német — szövegekből veszi a nevet, amelyet vissza kell keresnie. Lehet, hogy ez a változtatás a munkát egyszerűbbé tette, de biztosan nem válik javára.

Ha már ezen a ponton sem tudunk egyetlen az új módszerrel, akkor még kevésbé tartjuk célravezetőnek a helységnevek előtt álló latin minősítés elhagyását. Ha egy 1373. évi oklevélben a király az adományozott birtokot „possessio Buri”-nak nevezte, akkor Csánki mindaddig sértetlenül megtartott elve alapján a munkában „poss Buri (1373: Gregorovich 111.)” szöveget várhatnánk, de Bakácsnál csak egyszerűen „Buri (1373: Bory lt. más, Gregorovich 111.)” szöveget találunk. A többi helységminősítés közül ugyanakkor a castrum, civitas, oppidum és villa változatlanul szerepel, s ebből logikusan

azt a következtetést vonhatnánk le, hogy csak a possessio maradt ki közülük. Az indoklás az előszóból ismét hiányzik, pedig ebben az esetben is szükséges volna. Az olvasó ezen a ponton túlzott követelményekkel vádolhatja a bírálót és éppen ezért egy példával szeretnénk megvilágítani a latin minősítés fontosságát. Ennek a folyóiratnak hasábjain (1971, 86—87) már szóltunk arról a problémáról, amelyet a mezőváros, illetve oppidum minősítés jelent. Akkor meg kellett állapítanunk, hogy Csánki helytelen logikai megfontolások alapján alakította ki a „város” kategóriát, amibe a mezővárosokat is belevette. Kifogásaink két pontra vonatkoztak: 1. a vásártartási jog (és különösen az országos vásárá) még nem jelent automatikusan mezővárosi státust; 2. az egy alkalommal oppidumnak nevezett helységeket nem minősíthetjük mezővárosnak. A Csánki által készített kötetek (az erdélyi kivételével) nem tették lehetővé, hogy a számokat a 2. pont alapján korrigáljuk, Fekete Nagy teljes adatgyűjtése viszont igen. Bakács kötetében 21 város szerepel, s a minősítés — teljesen elvhűen — Csánki módszerén alapszik. Ha most a minősítést korrigálni akarjuk, akkor 4 szabad királyi várost találunk, marad tehát 17 mezőváros, amelyek közül igen könnyű kiszűrni azokat, amelyek vásártartási joguk alapján kerültek a városok közé. De bizonytalan marad az egy alkalommal oppidumnak nevezett települések kiszűrése, mert a „poss” szócska (mint negatív bizonyíték) nem található meg a kötetben. Csak valószínűsíthetjük, de nem állíthatjuk, hogy Hont megyében mindössze négy valódi mezőváros volt (Bát, Maros, Ság és Szebelléb).

A két első változtatást tekintve nem tudunk megszabadulni attól a benyomásunktól, hogy Bakács elsősorban a helynév-alak változására helyezte a súlyt, s ezt egy másik kisebb változtatás is alátámasztani látszik. Ez pedig az újkori másolatok megjelölése. Ezt még akkor is helyesnek kell tartanunk, ha gyümölcsét nem is annyira a történészek, mint inkább a nyelvészek fogják élvezni; a változtatás ui. növeli a pontosságot, ezért az eredeti célkitűzéssel és a tudományos igényekkel teljes összhangban áll.

A másolatok megjelöléséhez hasonlóan pontosan meghatározza Bakács a harmadik változtatást is. „A település névformáinak felsorolása után találja az olvasó azokat az adatokat, amelyek a település fejlődésére jellemzők: így a templomokra (plébánosokra) és vámhelyekre vonatkozó adatokat s mindegyik után zárójelben az előfordulási évet, illetve éveket” (8. l.). Tegyük ehhez még hozzá, hogy Bakács nem csupán az említett két jelenséget emelte ki, hanem minden más történeti (elsősorban gazdaságtörténeti) szempontból becses adatot (malom, jobbágytelkek, porták száma stb.). Ez a változtatás a kötet egyik nyeresége, mert logikai rendbe foglalta azokat az adatokat, amelyek Csánki első kötetében önkényes válogatás, illetve tulajdonképpen „érdekesség” alapján szerepeltek csupán. Nagy örömmel kell ezt nyugtáznunk és csak sajnáljuk, hogy más — Csánkinál általában szereplő — adatokat Bakács figyelmen kívül hagyott. A bányavárosok topográfiájára vonatkozólag úgyszólván semmit sem találunk, s olyan fontos jelenségeket sem említ meg, mint amilyen a korponai jog elterjedéséből következő korponai felebbviteli bíraskodás volt, holott erről Križko cikkét is felhasználhatta volna (*P. Križko: Stredoveké súdnicstvo a krupinská pravda. Sbornik museálnej slovenskej spoločnosti 1897*).

A kötet második részében a birtokos családokat találjuk. Amikor Fekete Nagy a trencsényi anyagot családonként rendszerezte, megtartotta az első kötet előszavában leszögeztet elvet, hogy nem genealógiát, hanem a családok esetében is elsősorban birtoklás-történetet kell nyújtani, s ezen az elven Bakács sem változtatott. Ehhez a részhez annyi megjegyzésünk lenne, hogy Csánki annakidején feltűntette, hogy a megye törzsoős családjáról van-e szó. Ez most elmaradt, pedig éppen az ilyen kisnemesi vidéken lett volna jelentősége. A kisnemesi terület következményeként igen sokszor azonos nevű családokkal találkozunk, de a rájuk vonatkozó adatok töredékes volta miatt az azonos leszármazás, illetve rokonság nem állapítható meg. Ebben az esetben Bakács igen ügyesen „X családnevűek” címszó alá sorolta az adatokat, a leszármazás és rokonság kérdését a

további kutatásra bízva. A genealógia irodalma iránt talán nem ártott volna több érdeklődést tanúsítani. Akkor „Onofor budai kereskedő”-ről (351. l.) kiderült volna, hogy a Nofriak őse (Onofrius Zanobio di Florentia), és Gordovai László bán (293. l.) meg késői utóda, Fánecs Orbán (286. l.) sem szakadt volna el egymástól.

Csánki külön mutató-kötetet tervezett, amely nem készült el, Trencsén megyéhez annakidején nem készült semmiféle segédlet. Bakács kötetét a mutatók egész sora zárja le: helység-, földrajzi, családnév- és tárgymutató. Aki valaha próbált Csánki kötetében adatot keresni, az értékeli majd a legjobban ezeket a mutatókat, amelyek alapján dűlőnevet ugyanolyan könnyen vissza lehet keresni, mint az „országos vásár”-ra vagy egy megadott személyre vonatkozó adatot.

A kötet elején olvasható tanulmány, amely szerényen a „bevezetés” címet viseli, nem egy esetben az adatok feldolgozása és összefoglalása, különböző szempontok szerinti rendezése. Ilyen bevezetések Csánkinál is találhatóak, de elsősorban birtoklástörténetet tartalmaznak, Fekete Nagy bevezetése határozottan településtörténeti jellegű. Irodalmi utalásokat Csánkinál ritkán, Fekete Nagynál egyáltalán nem találunk, ami a megállapítások értékét mindkét esetben csökkentette. Az első újítás Hont megye esetében az, hogy Bakács bevezette a minden tudományos feldolgozásnál elengedhetetlen jegyzetelést; a második a bevezetés fejezetekre bontása. Így kapunk képet a megye gazdasági földrajzáról, a betelepülésről és egy sor más kérdéstről. Külön ki kell emelni a megyeszervezet kialakulásáról szóló fejezetet, amelyben Bakács Mályusz régebbi (Turóc megye kialakulása, Bp. 1921) megállapításai egy részét igyekszik megcáfolni, azt állítva, hogy egyes honti helységeknek Zólyom megyéhez csatolása mögött a Hontpázmány nemzetség hatalmának megtörését célzó királyi politika állt. A gazdasági életet tárgyaló fejezetben a megye útvonalhálózatának rekonstrukciója a legsikerültebb.

Bakács István kötete mindenképpen nagy nyereség. A változtatások talán nem voltak minden esetben sikeresek vagy indokoltak. A kötet bevezető tanulmánya jegyzetelése, a másolatok feltüntetése és a mutatók elkészítése viszont nagy lépéssel vitte előbbre nemcsak Hont megye kutatását, hanem általában történeti-földrajzi irodalmunkat. A szerzőt az elvégzett munkáért elismerés illeti, a kötet azonban súlyos problémát vet fel. Minden kétségen felül áll, hogy ilyen — az egész Mohács előtti okleveles anyagot felölelő — „történeti-földrajzra” mindenképpen szükség van, mert nélküle a korai feudális birtoktörténet és vele együtt társadalom- és gazdaságtörténeti kutatásunk előbb-utóbb ismétléssé válik. De amilyen biztos ez az igény, annyira nyílt kérdés, hogy hol kell elhatárolni (különös tekintettel Györffy Gy. Árpád-kori földrajzára), milyen módszerrel kell a feladatot megoldani (különös tekintettel az ebben az ismertetésben felvetett kérdésekre).

FÜGEDI ERIK

BOROSY ANDRÁS:

A TELEKKATONASÁG ÉS A PARASZTSÁG SZEREPE A FEUDÁLIS MAGYAR HADSZERVEZETBEN

(Értekezések a történeti tudományok köréből.
Új sorozat 60. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1971. 131 l.)

Az utóbbi években mind történészkörökben, mind pedig azon kívül észrevehetően megélénkült a középkori magyar állam összeomlásának okai iránti érdeklődés. Sajnos, az egyébként meglehetősen terjedelmes hadtörténeti irodalom nem nyújt eléggé szilárd

alapot a vitás kérdések eldöntéséhez; nincs használható monográfiánk, hogy csak a leglényegesebbeket említsük, a bandérium-rendszer alakulásáról, az aldunai végvári rendszerről, a honvédelmi erőfeszítések gazdasági és társadalmi kihatásairól, a török elleni küzdelem Mohács előtti fázisairól stb. Ezzel magyarázható, hogy a széles körű érdeklődést kiváltó vitákban inkább csak szubjektív vélemények hangzottak el, semmint hogy megalapozott eredmények születhettek volna. Éppen ezért különös örömmel írjuk le, hogy történetírásunk kihúzhatja a megoldandó kérdések listájáról a telekkatonaság sokat vitatott kérdését, sőt Borosy könyve ezen túlmenően jelentős hozzájárulás a paraszti honvédelem problémáinak tisztázásához is.

Borosy könyve két, egymással szinte lapszámra is megegyező részből áll; az első részben a telekkatonaság 1526 előtti, a másodikban az utáni történetéről ad kimerítő elemzést. Maga a szerző is úgy véli, hogy a telekkatonaság története a második periódusban kevésbé problematikus, sőt kevésbé tanulságos, s mivel véleményét a recenzens is osztja, részletesebben az első részben foglaltakról kíván szólni.

A magyar törvényhozás először 1397-ben kötelezte a birtokos nemességet arra, hogy jobbágysai vagy jobbágytelkei arányában fegyvereket állítson az ország védelmére. A telekkatonaság intézményéről ettől kezdve gyakorta szólnak az országgyűlési végzések: szabályozzák a katonaság kvótáját (100 jobbágy után 3 és 10 között), a hadbavonulás módozatait, a fegyverzetet stb. Az egymást követő uralkodók, már 1398-tól fogva, rendszeresen igyekeztek igénybe venni ezt a hadkiegészítési rendszert, és törekvésük — bár nem a törvények által előírt arányban — általában sikerrel is járt. A telekkatonaságot néha (pl. az 1443-as hadjáratban) az országhatárokon kívül is felhasználták. Borosy új adatok sorával bizonyítja, hogy a telekkatonák zömmel a jobbágyságból verbuválódtak. (A jobbágyság rendelkezett fegyverekkel, és az állandó feudális magánháborúban a fegyverforgatás mesterségének alapelemeit is elsajátította.) A telekkatonaság márcsak jellegénél fogva sem hozhatott fordulatot a magyar hadszervezet alakulásában, de a korszerűtlen és főleg nehezen mozgósítható nemesi insurrecciónál értékesebb elemekkel bővítette a magyar mozgó hadsereg sorait.

Borosy — nagyon helyesen — nem áll meg ezen a ponton, hanem szól a parasztságnak a telekkatonaságon kívüli, annál szélesebb körű honvédelmi részvételéről is. Könyvének ez a fejezete fontos állásfoglalás a vitában, amely akörül folyik, hogy a parasztság felfegyverzésének elmaradása döntő szerepet játszhatott-e a középkori magyar állam katonai összeomlásában. A szerző — *Szűcs Jenő* röviddel előbb megjelent könyvének (A nemzet historikumája és a történelemszemlélet nemzeti látószöge [hozzászólás egy vitához] Bp. 1970 [Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 51.] 83—91. l.) megállapításával egybehangzóan — nemmel válaszol erre a kérdésre. Állásfoglalása még határozottabb és hatásosabb lehetett volna, ha a feudális hatalom által mozgósított tömegek tevékenységét megkülönbözteti a valamely támadás által érintett területek parasztságának spontán, elkeseredéstől fűtött megmozdulásaitól. Az előbbi leginkább az 1521-es és 1526-os, központilag elrendelt, egyre szélesbedő körű mozgósítással jellemezhetjük. (Az 1521-eshez lásd még: *Horváth Mihály*: Kismartoni rezeszták. Magyar Történelmi Társaság, 1962] 135. l.: II. Lajos király rendelete Sopron vármegyéhez a jobbágyok 1/5 részének mozgósításáról.) Az utóbbi, spontán önvédelmi akció a paraszti honvédelem *legsajátabb* formája, amelynek valóságos modelljét adja egy XVI. századi leírás a parasztok 1521-es, török portyázók felett aratott győzelméről (Verancsics Antal m. kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái. II. Közl.: *Szalay László*. Pest, 1857. 158. l.). Természetesen a két típus, különösen a második, ritkán jelentkezik „tisztá” formában, és a felülről elrendelt mozgósítás is a közvetlenül sújtott területeken számíthatott sikerre (pl. a Nándorfehérvárt megvédő kereszties sereg 1456-ban, vagy a Dunántúlt pusztító fekete sereg ellen fegyverbe szólított paraszthadak példája; ez utóbbihoz lásd még: *Sörös Pongrácz*:

Elenyészett bencés apátságok. Pannonhalmi rendtörténet XII/B. Bp. 1912. 170—171. l.).

Borosy a gondosan elemzett szakirodalom és a forráskiadványok adatai mellett új, kiadatlan forrásokat is felvonultat állításai bizonyítására. Nem tartjuk hibának, hogy mindenütt megmarad szorosan vett témájánál, és a színtézisek íróira hagyja, hogy eredményeit szélesebb horizont elé állítva értékesítsék. Úgy érezzük azonban, hogy némely vonatkozásban magának a szorosabb értelemben vett témának jobb megértését segíthette volna, ha a szerző valamelyest enged a magára kényszerített fegyvelemből.

Az 1397-ben újonnan létrehozott hadkiegészítési mód ugyanis csak része az egész magyar hadszervezetnek, és így jórészt ugyanazok a tényezők alakítják változásait, motiválják megítélését. Természetesen szétfeszítené egy recenzió kereteit, ha az egész és rész viszonyát, áthatásait itt részleteiben ismertetni és elemezni kívánnánk. Csak annyit említünk, hogy mind a telekkatonaság, mind pedig a parasztság nagyobb arányú mozgósítása csakis az adott magyar hadszervezet létszámának felduzzasztására szolgálhatott, s mint ilyen csak *tímeti kezelésként*, a szükséges minőségi változtatások szerény *pótlékként* értékelhető. A török elleni küzdelemben csak egy más, bármikor és bárhol felhasználható zsoldoshadsereg számíthatott sikerre. Az egymást követő magyar uralkodóknak — Mátyás uralkodásának hús esztendejétől eltekintve —, mindenekelőtt a gazdasági források elégtelensége folytán, ezt a nagy horderejű *minőségi* fordulatot nem sikerült végrehajtaniuk.

Lényegesebb, és a témához is szorosabban kapcsolódik azoknak a tényezőknek a szerepe, amelyek a telekkatonaság kiállítási kvóta- és szervezeti változtatásait alakították. *Mályusz Elemér* már 1940-ben utalt azokra a tanulságokra, amelyek az 1454-es és 1459-es telekkatonaság-törvények összehasonlító elemzéséből levonhatók. Az 1454-es szabályozás ugyanis megengedte, hogy a több megyében birtokos nemesek összegyűjthetik harcoss jobbágyaikat, és dominusaik bandériumával együtt vezethetik hadba azokat. Ennek következtében a nagybirtokosok bandériumaikat nemcsak a vagyontalan nemesekkel, hanem birtokos familiárisaik jobbágyaival is feltölthették. Így aztán a telekkatonaság jó része is főúri ellenőrzés alá került, nem beszélve a visszaélések határtalanul sok lehetőségéről. Ezzel szemben az 1459-es végzés nagy jelentőségű változtatásokat hajtott végre. Nemcsak a birtokos familiárisok telekkatonáit kívánta kivonni a nagybirtokosok ellenőrzése alól, hanem ez utóbbiak telekkatonáit is a megyei hadakba rendelte. Egyszersmind azonban kivette a megyei hadak vezetését a nemesi vármegye kezéből, s mind összeírásukra, mind pedig vezetésükre a saját embereit kívánta alkalmazni. (A magyar társadalom a Hunyadiak korában. A hűbériség és rendiség problémája. Mátyás király emlékkönyv, születésének ötszázéves fordulójára. I. Bp. é. n. 364—365. l.) Ez a rendelkezés amennyiben megvalósul, nyilván útját szabhatja mind a nagybirtokos arisztokrácia, mind pedig a köznemesség részéről fenyegető visszaéléseknek.

Nemcsak ebből a két törvénycikkből olvashatók le azonban a törvények mögött meghúzódó összefüggések, meghatározó tényezők, hanem — főleg az arányszámok változását tekintve — az egész erre vonatkozó törvénysorból. A két fő tényező a török előrenyomulás okozta, időről-időre fellépő sokkhatás, és a központi hatalom és a rendek között a terhek áthárítására irányuló állandó küzdelem volt. Az 1397-es törvényt nyilvánvalóan a nikápolyi vereség sokkja segítette életre, az 1435-ös szabályzatnak az arányszámot csökkentő rendelkezésében pedig talán a török előrenyomulás 1402 után bekövetkezett, időleges megtorpanása tükröződik (20 illetve 33 jobbágy után 1 lovas). A szerző maga is hangsúlyozza, hogy az 1454-es törvény, amely minden 100 jobbágy után 4 lovas és 2 gyalogost rendel, a Konstantinápoly elfoglalása utáni megdöbbenés szülötte. A fiatal Mátyás ugyan 1459-ben némileg csökkenti az arányszámot (16 jobbágy helyett csak 20 után kér 1 katonát), de ezért a veszteséggért bőségesen kárpótolhatták a fentebb jelzett szerkezeti módosítások. Az engedmény egyébként is csak időleges volt, mert a király 1463-ban már megduplázta a fegyverbe állítandó telekkatonák számát (100-ból 10).

Ettől kezdve azonban láthatólag nem foglalkoztatja a kérdés, jeleként annak, hogy a honvédelem problémáinak megoldását egészen másutt, a zsoldos hadsereg felállításában keresi. II. Ulászló uralkodása alatt viszont — a központi hatalom lezüllesztésének bizonyítékaként — olyan alacsonyan állapítják meg a kiállítandó telekkatonák számát, mint még soha (1498-ban 36 porta után 1 lovas). Az egyre növekvő délvidéki veszély hatására ugyan az 1518-as tolnai országgyűlés ötre emeli a 100 jobbágy után kiállítandó lovasok számát, de a bácsi országgyűlés még ugyanabban az évben ismét háromra mérsékeli azt. Nándorfehérvár eleste után, a szüntelenül folyó szerémségi összecsapások hatására aztán 1523-ban ismét csak az 1463-as kvóta szerint rendelik kiállítani a telekkatonaságot.

A telekkatonaság szerepe nem ért véget a mohácsi csatával, az egyéb módon mozgósított parasztseregek honvédelmi szerepe még kevésbé, hiszen a törökellenes küzdelem anyagi alapjait éppúgy nem sikerül rendezni ekkor sem, mint 1526 előtt. Az 1540-es években lényegében a korábbi gyakorlat folytatódik, 1555-től kezdve pedig a telekkatonaság megreformált változata, az ún. „*continuus miles*” lép előtérbe. A kívánalmaknak az utóbbi éppoly kevésbé felelt meg, mint a telekkatonaság hagyományos formája. Helyettük a hadiadókból felfogadott zsoldosereg mutatja a fejlődés további útját. Szemben a XVI. századdal, XVII. századi törvényhozásunk már alig foglalkozik a telekkatonasággal, amelynek sorsa a lassú elhalás lesz. A század végén és a XVIII. század elején inkább csak szervezési alapelveit hasznosítják a regulárisnak szánt hadseregek állományának feltöltésénél.

Az önálló állammá alakult Erdélyben, amely más tekintetben is sokáig konzerválta a középkori Magyarország intézményeit, a jobbágyokból kiállított katonaság nagyobb szerephez jutott, mint a királyi Magyarországon. Itt nemcsak a földesurakat terhelték meg — eléggé magas kvóta szerint — telekkatonaság-állítással, hanem a jobbágyi közösségeket közvetlenül is katonaküldésre szorították. Közülük az előbbi maradt fenn tovább, a parasztság által közvetlenül hadba küldendő kontingensek helyébe a XVII. században a hajdúk és darabontok egységei léptek.

A szerző hangoztatja: „A kiadatlan források vizsgálatát a Mohács utáni korszakban mellőzhetőnek véltük, mert elsősorban a problematikusabb Mohács előtti korszakot óhajtottuk megvizsgálni, s azért is, mert e korszak kiadott forrásai... bőségesek...” (63—64. l.). Bár a kiadatlan anyag részleges, szűrőpróbaszerű vizsgálata esetleg újabb, így rejtve maradó problémákat tárhatott volna fel, a szerző eljárását e részben is igazolják az eredmények: a normatíva oldaláról közelítve is sikerült megfelelő képet adnia arról, hogy a XVI—XVII. század törvényhozása mit várt a telekkatonaságtól, miben és hogyan kívánta átalakítani azt. A monográfia a felfegyverzett parasztság egyéb működési területeiről már lényegesen vázlatosabb képpel szolgál, ez azonban tulajdonképpen nem a szerző, hanem az egész szakirodalom hibája, amely még odáig sem jutott el, hogy a paraszti részvétel főbb modelljeit felrajzolja és ezzel a kutatás figyelmét a fehér foltokra irányítsa. A XVI—XVII. század jobbágnépének fegyveres részvétele olyan sokszínű, s olyan sok az átmeneti forma, hogy ezek között csak több kutató együttes erőfeszítése igazíthat el.

SZAKÁLY FERENC

TANULMÁNYOK BUDAPEST MÚLTJÁBÓL XVIII.

(Budapest, 1971. 351 l. A Budapesti Történeti Múzeum évkönyve)

A Budapesti Történeti Múzeum évkönyve a főváros történetével kapcsolatos újabb kutatások eredményeiről ad számot. A kötetben foglalt 10 tanulmány időbeli határai a XIII. század elejétől az 1930-as évekig terjednek, és a város gazdasági életének, társadalmi fejlődésének egy-egy szakaszát vagy tényezőjét mutatják be.

Kumorovitz L. Bernát: „Buda (és Pest) »fővárossá« alakulásának kezdetei” c. tanulmánya azt a folyamatot vizsgálja, amelynek során az uralkodók a családi jellegű Esztergom és a szakrális Székesfehérvár után az ország természetes központjában (Ó) Budán új igazgatási székhelyet létesítettek. A szerző a kutatók által eddig nem elemzett korszakot vizsgál: a főváros történetének tatárjárás előtti szakaszát. Rogerius Carmen-jéből indul ki, amelyben (Ó)Buda az ország igazgatásának centrumaként jelenik meg, ahol a király tavaszi közigazgatási és bírói ülészakát megtartotta. A húsvét és a megelőző időszak ünneplése már a XI—XII. században, az itinerális királyság idején is fontos szerepet kapott. Krónikák és a XII. század közepétől okleveles anyag bizonyítja, hogy az uralkodók a legfontosabb adományleveleket ekkor bocsátották ki, és az ünnepet gazdag pompával ülték meg. Megállapítható, hogy a XIII. század elején, II. András uralkodásának második évtizedében a király a tavaszi törvénykezési és közigazgatási időszakot már rendszeresen (Ó)Budán tartotta. Első biztos nyom Doma 1213-ban kelt oklevele, amelyet több — a szerző által bemutatott — (Ó)Budán, a királyi curiában kelt oklevél követ. A szerző kutatásait összehasonlítva a régészet eredményeivel, és megállapítja, hogy (Ó)Buda már II. András korában Székesfehérvár és Esztergom mellett (legalábbis időszak) királyi székhelynek, az ország alakuló új „fővárosának” tekinthető.

Kubinyi András tanulmánya („Budai Kakas János és történeti feljegyzései”) egy budai származású értelmiségi XVI. század eleji naplóját közli és értékeli. A Budapesti Történeti Múzeum 1965-ben vásárolta meg a Stoeffler — Pflaumen féle Almanach nova 1504. évi velencei kiadását. Tulajdonosa a XVI. század elején egy budai polgár, Kakas Mihály fia volt, aki asztronómiai, kronológiai és történeti feljegyzésekkel látta el nyomtatott naptárát. A cikk első részében Kubinyi András a naplójegyzetek és okleveles anyag alapján ismerteti Kakas János életrajzát. A feljegyzések szerzője nem tipikus pályát futott be. Más polgárfiúhoz hasonlóan rokoni támogatással kijutott külföldi egyetemekre, azonban nem szakította meg tanulmányait, hogy hazatérve a gazdasági életben helyezkedjék el, hanem megszerezve a kánonjogi doktor címet, pécsi kanonok lett, majd a kancelláriába került. A korabeli hasonló európai munkákkal egybevetve a tanulmány szerzője megállapítja, hogy Kakas János az első magyar önéletrajzírónak tekinthető: műve humanista alkotás.

Nagy Lajos „A budai Vár topográfiája a XVII. század végén” című tanulmánya azokat a forrásokat (térképeket és telekkönyveket) ismerteti, amelyek alapján a Vár XVII. század végi képe megrajzolható. Megállapítja, hogy az 1695-ben, a Kamarai Adminisztráció megbízásából vezetett, azóta elpusztult telekkönyv 1696-ban készült mutatója az első biztos forrás. Adatai nemcsak a XVII. század végére érvényesek, hanem tájékoztatást adnak a középkori városszerkezetről is. A szerző a telekkönyv alapján plasztikus képet rajzol a török kiűzése utáni budai Várról: leírja, melyik telken milyen ház állott, ki volt tulajdonosa, mi a mai megfelelője. A tanulmány nagy részét az adattár teszi ki, amely a további kutatásokat segíti elő. Az adattár a XVII. századi telekbeosztásnak megfelelően tartalmazza a telek számváltozásait az 1696. évi telekkönyvi mutató, az 1754, 1771, 1786 évi telekösszeírások alapján; a mai utcanévet és házszámot, valamint az 1696-os telekkönyvi mutatónak a telekre és telek birtokosára vonatkozó leírását.

Felhő Ibolya „Mária Terézia urbérrendezése a Buda és Pest környéki helységeken” c. tanulmányában Békásmegyer, Óbuda, (Pest)Hidgkút, Budafok, (Nagy)Tétény, Csepel, (Rákos)Csaba, (Rákos)Palota, Cinkota, (Rákos)Keresztúr, Soroksár XVIII. századi agrártörténetéhez nyújt új adatokat. A tanulmány elején a szerző vázlatosan ismerteti az egyes települések történetét, kiemelve Óbuda jelentőségét népességszám és a gazdasági helyzet tekintetében, majd felsorolja az 1767. évi urbérrendezés legfontosabb előírásait. Pest megyében 1768 őszén kezdődött meg a reguláció. Az uralkodó rendelkezése alapján a helységeket 4 osztályba sorolták, az egész telekhez tartozó szántó nagyságát 24, 26, 28, 30 holdban, a rétet a sarjukaszalási lehetőségek szerint 8, 10, 12 szekér szénát

adó területben állapították meg. Óbudát és Budafokot — mint régi, szerződéses helységeket — nem sorolták be egyik osztályba sem. Az urbérrendezés előtt a vizsgált községek közül Óbuda, Békásmegyer, Csepel, Palota, Csaba volt szerződéses, a többi a kialakult szokások alapján szolgált. A szerző településenként haladva leírja az urbérrendezés lefolyását, összehasonlítva a jobbágyok szabályozás előtti és utáni helyzetét. Megállapítja, hogy a robot mennyisége általában megnőtt, a census viszont kisebb lett, mivel az illegálisan beszedett díjak összege csökkent. Az urbérszabályozás nem idézett elő lényeges változást az egyes községek terhei tekintetében, de különbözőképpen érintette a jobbágy-ság egyes rétegeit: a teljes jobbágyokat és a zselléreket. A szabályozás csak Óbudán, Soroksáron, Tétényben váltott ki megmozdulásokat. A szerző — a tanulmány terjedelméhez képest talán túl részletesen — elemzi az óbudai mozgalmat, megmutatva, hogy az urbérrendezés végrehajtása hogyan hozta felszínre az uradalmi prefektus, a városi tanács és a község közti ellentéteket.

Bácskai Vera „Pénz- és áruhitel Pesten a XVIII. század második felében” c. tanulmánya igen fontos, eddig teljesen elhanyagolt problémára hívja fel a figyelmet: hogyan alakult a polgárság tőkeereje és tőkeigénye az ország kereskedelmi központtá váló városban. A szerző — kutatásait az 1771–1790 közötti időszakra korlátozva — két forráscsoportot használ: a betáblázási jegyzőkönyveket és a hagyatéki leltárakat. A betáblázási jegyzőkönyvek átfogó képet nyújtanak a város hiteléletéről, a hagyatéki leltárakból pedig egy-egy polgár hiteligénye, hitelezőképessége, aktív és passzív követeléseinek aránya állapítható meg. A tanulmány első része a hitelezőkre vonatkozik. A vizsgált időszakban 588 hitelező 1 191 831 Ft kölcsönt bocsátott ki. A hiteleknek csaknem felét nemesek, katonatisztek, uradalmi tisztviselők, egyházi személyek folyósították. A szabad pénztőke tehát elsődlegesen a nem termelő osztályok kezén halmozódott fel. A szerző megállapítása szerint a XVIII. század végén legtöbb kölcsönt az egyház nyújtott, azonban a hitelezők között szerepeltek polgárok is. Míg az arisztokrácia és az egyház egy összegben bocsátották ki kölcsöneiket, addig a polgárság kis tételekben helyezte ki tőkéjét: vagy bajbajutott társait segítette ki vele, vagy hasznot remélt pénze kamatozásából. Az adósok társadalmi rétegződése azt mutatja, hogy a hitelkínálat fő élvezője a polgárság volt, bár az arisztokraták is vettek fel kölcsönöket. A polgárság egyes rétegei közül a kereskedők voltak a leginkább hitelképesek. A pesti kereskedelem fellendülése a hitelezők számára biztosította a kölcsön megtérülését. A szerző a tanulmány végén a folyószámlahitel, váltóügylek és az áruhitel alakulását mutatja be, és felhívja a figyelmet a városi hitelélettel kapcsolatos további kutatásokra.

Tardy Lajos „Orosz utazók Budán és Pesten” c. tanulmánya 1723–1846 között keletkezett útleírásokat mutat be. Az útleírások szerzői katonák (Danyilevszkij), egyháziak (Grigorovics-Barszkij), tudósok (Falkovszkij) vagy kezdő írók (Turgenyev) voltak, akik ismeretszerés céljából vagy szolgálati útjuk közben tekintették meg a két várost. Tardy részletesen elemzi az utazók életkörülményeit, műveltségét, és megállapítja, hogy látásmódjukat saját társadalmi helyzetük határozta meg. A XVIII. század végi utazók elsődlegesen a pravoszláv egyházi személyek iránt érdeklődtek; lényegesen szélesebb látókörük a XIX. század elején, amikor a meglátogatott városok társadalmát leírva, az oroszországi állapotokat bírálhatták, leszűkült viszont érdeklődésük a dekabrista felkelés levereése után. A bemutatott szövegek közös vonása, hogy Buda, de elsősorban Pest lüktető élete, kultúrája elragadta a látogatókat, és az útleírások szerzői felismerték a város nagyra-
hivatottságát.

A kötet két iptörténeti tanulmánya *Szekeres József* „Ganz Ábrahám életrajza 1814–1867” és *Tóth Imre* „A budapesti hradástechnikai ipar kezdetei”. Szekeres a magyar gép- és járműipar legjelentősebb alakjának életútját kíséri végig; felhasználva a rendelkezésre álló irodalmat, levéltári forrásokat, családi leveleket, visszaemlékezéseket —

életközelből ábrázolja Ganz Ábrahám küzdelmes pályafutását. Ganz svájci családból származott, Pesten mint a Hengermalom öntőmestere kezdte meg működését. 1845-ben Budán telket és házat vásárolt, berendezve eleinte munkaerő- és nyersanyaghiánnyal küszködő „vasöntő intézet”-ét. Gyára az 1850-es évek elején visszaesett, majd az újfajta, kéregöntésű kerekek gyártásával kibővítette üzemét. A tanulmányban a szerző az életrajzot üzemtörténeti adatokkal egészíti ki, cikkében legfeljebb az osztrák gazdaságpolitika és a magyarországi kapitalista fejlődés viszonyának némi leegyszerűsítését kifogásolhatjuk.

Tóth Imre tanulmánya a Telefongyár első évtizedeinek vizsgálatát tűzi ki célul. Kutatásainak időhatárait nem határozza meg, és a gyár történetének ismertetésével — a címben megjelölt első évtizedek helyett — az 1930-as évek végéig eljut. A Telefongyár őse Neuhold János 1875-ben alapított üzeme volt, amely 1898-ban a hannoveri Telefon Fabrik részvénytársaság érdekeltiségébe került. A hannoveri függés után 1911-ben önállósult és egyesült Székely Imre 1906-ban létesített üzemével. A szerző a történeti részben ismerteti a gyár alapítóinak életrajzát, a bevezetett új találmányokat. Ezután külön foglalkozik a hadicikkek, rádiók gyártásával, televízió-kísérleteivel; ismerteti a gyár szervezeti felépítését, munkaszorgalmát. Forrásai a korabeli irodalom, levéltári iratok valamint a gyári dolgozók visszaemlékezései. Előadásmódja sokszor krónikaszerű. A termelésre vonatkozó adatok körét statisztikák, mérlegbeszámolók felhasználásával bővíteni lehetett volna.

A kötet egyik legkitűnőbb tanulmánya *Vörös Károlyé*: „Budapest legnagyobb adófizetői 1873-ban”. Forrása az 1873. évi budapesti virilis-jegyzék, amelyet az 1870:42. tc. rendelkezései alapján állítottak össze, és a főváros 1200 legnagyobb állami egyenes adót fizető polgárának nevét tartalmazza. A virilis-jegyzék elemzése során a szerzőnek lehetősége nyílt a város társadalmi és gazdasági életében vezető szerepet játszó csoport összetételének vizsgálatára. Budapest legnagyobb adófizetőinek döntő részét a háztulajdonosok, terménykereskedők, építőipari vállalkozók tették ki. A háztulajdonosok között találhatók a város legrégebb virilistái: arisztokraták, görög kereskedők és a német polgárság egy rétege is, akik tőkájukat bérház ingatlanokba fektették. A virilisek másik csoportja építőiparral és építőanyagkereskedelemmel foglalkozott. Meggazdagodásuk a városépítésben bekövetkezett mennyiségi és minőségi változást tükrözi. A harmadik csoportban, a terménykereskedők között a város legújabb burzsoáziája sorakozott fel, amely Pest országos terménykereskedelmi központtá válása és a növekvő vasútforgalom által teremtett lehetőségek folytán gazdagodott meg. A virilisták felhalmozott tőkájukat nemcsak eredeti tevékenységi körükben, hanem cégek létesítésével, részvénytársaságokban és hitelintézményekben is kamatoztatták. A szerző a virilisek jellegzetes képviselőinek útját egyénileg is vizsgálja, megmutatva, hogy a fejlődést meglendítő tőkék honnan, milyen korszakból származtak, mikor váltak döntő jelentőségűvé a város gazdasági és társadalmi fejlődésében.

A kötet utolsó tanulmányában *Tarjányi Sándor* az 1930-as fővárosi törvény kiadásának körülményeivel foglalkozik. A szerző részletesen elemzi az 1920-as évek viszonyait, a keresztény kurzus képviselőinek hatalomra jutását, majd az ellenzék megerősödését az évtized végén. A törvény értékelésével kapcsolatban megállapítja, hogy az a közigazgatás korszerűsítése szempontjából pozitív lépés volt, de politikai tendenciái retrográd jellegűek. A törvény megnövelte a kormány hatalmát a város felett, korlátozta az autonómiát, csökkentette a választók számát. Hatását a szerző az 1930-as törvényhatósági választások eredményeinek összegezésével vizsgálja meg, megállapítva, hogy az új fővárosi törvény a jobboldal előretörését eredményezte, és lehetőséget adott a közélet erőteljesebb faszálódására.

MÉREI GYULA:

A MAGYAR POLGÁRI PÁRTOK PROGRAMJAI. 1867—1918

(Budapest, Aakadémiai Kiadó. 1971. 383 l.)

Maholnap olvasókönyvekből tanuljuk a történelmet. A „chrestomathiák felfedezésének korá”-ban jól esik kézbe venni ezt a munkát, amelynek első kiadása korai példája volt a tudományosan is hasznothajtó forrás-kézikönyvnek.

A csaknem négy évtized után megjelent újabb kiadás az elsőnek modernizált, kiegészített-átrendezett változata.

E rövidre fogott gyűjteményt nemcsak átfogó jellege — megbízható szakértelemről tanúskodó tájékozottsága is dícsérteti.

Ennél fontosabb s egyúttal az új kiadást igazolja, hogy az így egybeszerkesztett anyag a politikai-történeti gondolkodás valóságos iskoláját nyitja meg előttünk.

Félévszázados hanyatlási, bomlási folyamatként tűnik fel a szabadelvű kormánypárt története, politikusainak tulajdon szavain keresztül. Nyilatkozataikban nem kevés a realitás-elem. Az olvasó mégis szemelvényről szemelvényre érzékeli, hogy ez fogyó életesség. Deák közismerten mérsékelt, de — a közfelfogástól eltérően — rendkívül határozott, kategorikus aprómondattal-remekai még úgy-ahogy a helyükön vannak. A „bizonytalan jövőbe nyugodtan néző” Tisza István politikai rimjei már legtöbbször hamisan csengenek, gesztusai az erős akarat ellenére is tétovává válnak. Az egyedül a korona fényével törődő Khuen-Héderváry, aki csak „talán” óhajtotta a reformot és a munkásokra nem tekintve emlegette a „füstölő gyárkéményeket”, vagy az ellenzék és a kormánypárt tisztázatlan egybemosásával kísérletező Wekerle akkor a megokolt politikai ernyedés megtestesülései voltak, általában pedig annak klasszikus példái: hogyan nem lehet, hogyan nem szabad egy kormánypártnak politizálni.

A közjogi ellenzék zöme előremutatóbbnak tetszik. Ám miféle orvoslást hozhatott egy olyan irányzat, amely — Ugron Gábor szavaival — abból indult ki, hogy Tisza Kálmán bukása után csak „egy nagy pusztaság maradt” Magyarországon?

Ezzel az igazában nem népi politikával közeli rokonságban álltak a konzervatív katolikus irányzatok, mégha az ő szocializmusuk „hófehér zászlója” alá óhajtották is állítani a népet.

Mélyebbek és megfontoltabbak a parasztmozgalmak programjai. Azonban szemhatáruk szűkösége következetlenségük elvi nyilatkozataiból szembeszökövé válik.

A parasztpártoknál sokkal egyetemesebb áttekintéssel rendelkező polgári radikalizmus a következetlenségben testvér a parasztmozgalmakkal. A nagy világégés küszöbén „a klasszikus liberalizmus”-nak kívánt érvényt szerezni.

A nagyobb időközönként megjelent programok sorában egy-egy irányzat belső mentalitás-eltelődései élesen váltják egymást.

Mérei Gyula mindezt úgy alkotta meg, hogy a kor főszereplői, sajtóorgánumai, külpolitikai eseményei szinte hiánytalanul s pontos arányokban tűnnek fel a maguk helyén.

Amit ilyen terjedelem mellett nyújtani lehet, a munka megadja. Lényeges bővítés igénye nélkül legfeljebb a Fejérváry-kormány programját, vagy a koalíció vezérlő-bizottságának szövegét hiányolhatjuk. Az összkép így is hiteles.

A megújított kiadás példás rendben sorakozó dokumentumai, útbaigazító jegyzetei után a mai legifjabb történésznemzedék bizonyára még nagyobb érdeklődéssel nyúl.

DOLMÁNYS ISTVÁN

FEHÉR ISTVÁN:

POLITIKAI KÜZDELMEK A DÉL-DUNÁNTÚLON 1944—1946 KÖZÖTT

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1972. 307 l.)

Népi demokratikus forradalmunk időszakáról már eddig is számos tanulmány, cikk és monográfia látott napvilágot, amelyek elsősorban a nagyobb és általánosabb jellegű kérdésekkel foglalkoztak. Az utóbbi években azonban egyre örvendetesebben szaporodik azon munkák száma, amelyek a helyi részletekbe menő kutatómunka alapján igyekeznek feltárni és bemutatni egy-egy város, megye vagy nagyobb terület szerepét, jelentőségét a népi demokratikus átalakulásban. Ez utóbbiak közé sorolhatjuk Fehér István monográfiáját is, amelyben a szerző Dél-Dunántúl három megyéjének (Baranya, Somogy, Tolna) viszonylatában mutatja be azt a — sok esetben ellentmondásoktól nem mentes — küzdelmet, amelyet a baloldal erői 1944-től 1946 augusztusáig folytattak a haladás, a népi demokratikus forradalom továbbfejlesztése érdekében. Dél-Dunántúl — társadalmi-gazdasági szerkezetét, a lakosság nemzetiségi összetételét, politikai hagyományait tekintve, mint azt a szerző megállapításai is alátámasztják — olyan része az országnak, ahol a felszabadulást követő népi demokratikus átalakulás több helyi sajátossággal színezve ment végbe.

Fehér István vizsgálódásait a terület második világháború alatti gazdasági és osztályviszonyainak, nemzetiségi megoszlásának elemzésével kezdi. Ezt követően részletesen foglalkozik Dél-Dunántúl német megszállásával és annak következményeivel, képet ad az antifasiszta erők helyzetéről és erőfeszítéseikről, a partizánmozgalmakról és egyéb fegyveres harcokról, amelyeket a három megye haladó erői a fasiszták ellen folytattak. Új — országos és helyi — adatokra támaszkodva bemutatja a magyarországi németek fasiszta mozgalmát, a Volksbund tevékenységét. Külön és nagy részletességgel tér ki a hazai németek egy része Volksbund-ellenes mozgalmának („Hűséggel a Hazához” mozgalom) és szerepének a felvázolására. Ez utóbbival kapcsolatban helyesen mutat rá arra, hogy a hűségmozgalmisták a hazai német nemzeti kisebbség hazaáruló irányzatával szemben harcoltak, nyíltan tevékenykedtek, rámutattak a Volksbund helytelen céljaira, tömörülésük miatt nem egyszer fizikai retorziókat is elszenvedtek stb. A mozgalom jelentőségét azonban — úgy véljük — a résztvevők kis számát is figyelembe véve, nem szabad túlértékelni. Árnyaltabb elemzésnél, amelyet a szerző nagy anyagismereténél fogva könnyen elvégezhetett volna, rá kell mutatni arra, hogy a mozgalom tévedésektől sem volt mentes. Gondolunk itt többek között arra, hogy a hűségmozgalom nem vállalkozott a Horthy-korszak nemzetiségi politikájával szemben a méltányos német nemzetiségi igények képviselőjére. A Volksbunddal való szembenállása nem jelentette teljes egészében a Harmadik Birodalommal való szembenállását is, így tagjai sem tudtak hatékonyan harcolni a fasiszta Németországgal szemben.

A továbbiakban — Dél-Dunántúl felszabadulásának és az élet megindulásának részletes leírása után — a szerző a népi demokratikus forradalom kibontakozását kíséri figyelemmel. Sokoldalúan ábrázolja a politikai élet és a demokratikus pártok újjászerveződésének folyamatát. Rámutat azokra a problémákra, amelyekkel 1945-ben a helyi kommunista pártszervezeteknek befolyásuk érdekében meg kellett küzdeniük, különösen a Kisgazdapárttal szemben. Ez a párt ugyanis — más országrészekről eltérően — ezen a vidéken komoly tradíciókkal és nagy tömegebefolyással rendelkezett, így szervezeteinek számát és kiépülését tekintve is megelőzte az MKP-t. Nem kerüli el a szerző figyelmét az a probléma sem, hogy az SzDP — nagyobb tömegereje ellenére is — ebben az időszakban erős jobboldali befolyásnak volt kitéve. Viszont a Függetlenségi Front pártjai közül kevés szó esik a Nemzeti Parasztpárt kezdeti tevékenységéről, bár a történelmi igazsághoz

tartozik az is, hogy ennek a pártnak — ellentétben az előbbiekkal, amelyek legalisan vagy illegálisan már működtek — korábban egyáltalán nem voltak „hagyományai” Dél-Dunántúlon. A Polgári Demokrata Pártot illetően pedig a szerző meglepszik azzal a megjegyzéssel, hogy ahol működtek szervezetei — a megyeszékhelyeken, a nagyobb községekben stb. —, ott „a politikai küzdelmek során az alapvető kérdésekben a Kisgazdapárt jobboldali álláspontját fogadták el” (163. l.). Jelentőségét, létszámát és befolyását tekintve a PDP nemcsak Dél-Dunántúlon, hanem az egész országban is a legkisebb vonzerőt gyakorolta a lakosságra, 1945 nyarától pedig már ellenzékebe került a párt. 1945 tavaszán azonban még Balassa Miklós pécsi, Áldor György szekszárdi híveit nem az említett aspiráció jellemzi, hanem a koalícióval való együttműködés igénye.

A szerző ezután a közvetlen demokráciát képviselő népi szervek, a nemzeti, az üzemi, a termelési bizottságok, valamint a népbíróságok és igazoló bizottságok létrejöttének és a bennük folyó politikai harcoknak a bemutatásával foglalkozik. A nemzeti bizottságok kezdeti tevékenységét illetően kimutatja azt, hogy amíg a Tiszántúlon ezek a szervek döntően a baloldal kezében voltak, Dél-Dunántúlon munkájukat inkább a mérsékeltbb haladás jellemezte, ami elsősorban a Kisgazdapárt helyi tevékenységének volt az eredménye. Később, 1946 tavaszától viszont már jelentős szerepet játszottak a demokratikus viszonyok megvédésében és a reakció elleni harcban. A továbbiakban Fehér István a földreformmal kapcsolatos politikai küzdelmeket tekinti át, amelyek a volksbundisták, volt földesurak, a közigazgatási reakció és a klérus ellenállása miatt hosszabb időt vettek igénybe és „változatosabb” formákat öltöttek, mint az ország más vidékein. A helyzetet a későbbiekben még tovább bonyolította a megindult telepítés is. A könyvnek ez a fejezete nemcsak magas szakmai színvonalon áll, hanem egyben izgalmas olvasmány is, amelyet a szerző az újjáépítés és az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választások leírásával zár.

A következő fejezetben az 1945-ös nemzetgyűlési választások után kibontakozó pártharcok alakulását kíséri nyomon a szerző 1946 nyaráig, a stabilizációig. Részletesen bemutatja a jobboldali erőknél, a Kisgazdapártnak és az SzDP jobbszárnyának, valamint az egyház felső köreinek a népi demokratikus kibontakozás ellen irányuló ellentámadását. Ebben az időszakban a Kisgazdapárt fő törekvése az „arányosítás” megvalósítására irányult az élet minden területén. Dél-Dunántúlon ezt a folyamatot segítették elő a kisgazdapárti főispánok is. Az MKP vezette baloldali erők igen nagy erőfeszítésére volt szükség ahhoz, hogy 1946 nyarára — ellentámadásuk eredményeként — létrejöjjön „a haladó és a reakciós erők egyensúlyi állapota” az országnak ezen a területén. A baloldali ellentámadás legfontosabb eredményeként a szerző — számos példa felsorakoztatása mellett — utal a munkáségyeség erősödésére, a Baloldali Blokk tevékenységére, a népi szervek aktivizálódására, a B-listázás végrehajtására, a stabilizáció önerőből történt megteremtésére, amelyek nélkül a fentiekben vázolt helyzet nem következhetett volna be.

Befejezésül pedig Fehér István összegezi népi demokratikus forradalmunk fejlődésének dél-dunántúli sajátosságait. Ezzel kapcsolatban megemlíti, hogy az alapvető törvényszerűségek ezen a területen is úgy érvényesültek, mint az ország más vidékein. A forradalom fejlődésének módját azonban a tájegység sajátos politikai viszonyai határozták meg. Ezek a következők voltak: 1. A népi demokratikus fejlődést akadályozta a németek 1945 évi márciusi balatoni ellentámadása. 2. Dunántúlon hosszabb ideig tartott a nyilas rémuralom, amely a Volksbunddal együtt erősítette e tájegység lakóinak fasiszta fertőzöttségét. 3. A nagyarányú telepítések megindulása. 4. A Kisgazdapárt erős hagyományai, majd jobboldali vezetése közvetlenül a felszabadulás után. 5. Az SzDP erősebb jobboldali tevékenysége, mint az ország más vidékein. 6. A közigazgatási reakció nagyobb fokú ellenállása, mint másutt.

Fehér István minden esetben nagy levéltári anyag alapján vonja le következtetéseit. Felhasználta nemcsak a helyi levéltárak és pártarchívumok, hanem a központi levél-

táruk és archívumok vonatkozó iratait is és nagyszámú kortársi visszaemlékezést, amelyek még változatosabbá, színesebbé tették előadásmódját. Könyvét térképek és különböző korabeli fényképfelvételek egészítik ki és teszik szemléletessé; a név- és helységnevmutató pedig megkönnyíti az érdeklődők jobb eligazodását.

Monográfiáját a korszakkal foglalkozó szakembereken kívül haszonnal forgathatják a történelemtanárok és a legújabbkori helytörténet kutatói is, akiknek figyelmét külön is szeretnénk felhívni a könyv tanulmányozására.

ISZÁK LAJOS

NAGY MIKLÓS:

KEMÉNY ZSIGMOND

(Irodalomtörténeti kiskönyvtár — Magyar írók 7. Budapest. 1972. 258 l.)

A felszabadulás óta elsősorban jelent meg önálló kötet Kemény Zsigmond életművének egészéről. Számos, gyakran egymással is polemizáló rész kutatás és egy-két új szempontú tömör, áttekinthető tanulmány (Barta Jánosé és Sötér Istváné) tette lehetővé egy népszerű összefoglalás elkészítését, mégis tág teret nyújtva szerzőjének egy önálló koncepció érvényesítésére.

Nagy Miklós munkája az életrajzi adatoknak csak legfontosabbjait ismerteti; a röpiratíró, politikus, szervező és lapszerkesztő Kemény csak a regényíró mellékesen lekölt tevékenységként nyer bemutatást, s a terjedelem túlnyomó részét a regények tartalmi ismertetése, történelmi háttérének felvázolása, cselekményének és jellemábrázolásának elemzése, valamint irodalmi párhuzamainak bemutatása foglalja le. A talán a kiskönyvtár-sorozat jellege által indokolt leszűkítés nyomán bizonytalanná válik, hogy Kemény alkotásaival egy kitűzött program — a polgárosodás — sikeréhez kívánt hozzájárulni (90. l.), vagy belső kényszer, a lelki egyensúly fenntartásának biztosítása írta le vele bűn és erény, végzet és önkény közt hanyórázó hőseinek történetét (96. l.). Miért fordult egyszer közvetlenül a publicisztikához és az esszéhez (pl. 1849 után, amikor a külső körülmények éppen az „irodalomba temetkezést” tették volna indokolttá), és miért más alkalommal a regényíráshoz? Helytálló-e, hogy „Kemény csak a politika szünóráiban összpontosította erejét a szépprózára, s későbbi életrendjét vizsgálva egyáltalán nem meglepő, hogy az *Erdélyi Híradótól* megválva, erősen szépíróvá lett”? (31. l.). Az olvasó kíváncsi lett volna arra is, hogyan használta fel Kemény pl. az általa szerkesztett, s szépirodalmi és kritikai tárcával bíró orgánumot, a *Pesti Naplót*, irodalompolitikai elveinek érvényesítésére, hogyan emelkedett a népszerűtlen regények írója és a népszerűtlen politikus az irodalmi és politikai Deák-párt vezetői közé, s hogyan tarthatta pozícióját a jelzett életforma (218. l.) mellett, miből élt, hogyan talált az állítólag kevésbé olvasott regényeknek (125. l.) kiadót, s ő maga, bár tudjuk, hogy a fátum-hitben nem osztozott (Nagy Miklós is leszögezi: 41—42., 105. l.), de optimista vagy pesszimista volt-e egyáltalán? Mindezek a kérdések bővebb kifejtést igényeltek volna.

Kemény Zsigmond irodalomtörténeti helyét — az utolsó, irodalomtörténeti áttekinthető fejezet is bizonyoság rá — nem könnyű meghatározni. „Romantikaellenessége közös Aranyéval, Gyulaiéval. . . ám Kemény elmélete és gyakorlata egyaránt más irányú: kitart a prózai epika mellett, s elsősorban a hazai történelem feldolgozásától várja a regény tökéletes elmagyarosodását” (75—76. l.). De honnan az eltérő elmélet és a gyakorlat? „Egyszerre volt korán és későn jött népies-nemzeti irányzatú kortársaihoz (például Gyulaihoz) képest” (81. l.). De miért? — merülhet fel az olvasóban. „Egy darabig a pető-

fieskedők is elrettenthették, ifjúsága nagy olvasmányélményei pedig Vörösmartyhoz, Kölcseyhez fűzték, Petőfi iránti kimondatlan eszmei fenntartásairól nem szólva” (84. l.). Ez bizony magyarázatnak nem elégséges. Csekély mértékben bővítik ismereteinket a Kemény tragikum-elméletéről mondtak. „Kemény három tragikumtípust írt le. . .” (82. l.). A felsorolás és elemzés elmarad: „Műveiben a tragikumnak sokféle, olykor valóban bénító, végzethívó variánsa bukkan fel” (83. l.).

A regények részletes, utalásokkal néha túlbonyolított (pl. 143—144., 173—175. l.) bemutatása és elemzése megannyi önálló tanulmány, amely aktivizálja az olvasó élményeit, rendkívül gazdag finom részletmegfigyelésekben, s értékét különösen növeli, hogy a szerző nemcsak a magyar, hanem világirodalmi párhuzamokkal veti egybe a kérdéses alkotásokat. E fejezetek a regények belvilágát és azoknak a külvilágra történő utalásait fejtik fel, s így felismertetik a Keménynél többnyire eltérő esztétikai értékkel bíró nyelvi, stílusbeli, formai, tartalmi stb. rétegeket.

Nagy Miklós kismonográfiája úttörő vállalkozás, s egyben bizonyosság is, hogy immár a Kemény-életmű kutatásának eddigi eredményei, kiegészülve természetesen a szerző saját irodalomtörténeti vizsgálódásaival, a népszerű sorozat jellegének megfelelő tömör, ha nem is hézagmentes, de egy nagy életműről távlatos áttekintést nyújtó összefoglalás elkészítését tették lehetővé.

GERGELY ANDRÁS

ISZTORIJA VENGRII III

(Moszkva, Izdatyelsztvo „Nauka”. 1972. 965 l.)

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE III

Nemcsak a történészek, hanem a szélesebb hazai közönség előtt is ismeretes már, hogy elkészült és megjelent a szovjet történészek nagyszabású munkája: Magyarország történetének feldolgozása három kötetben. Ezek közül a legújabb korról foglalkozó, közel ezer oldalas III. kötet — tíz szerző kollektív munkája — a legterjedelmesebb. A szerzői kollektíva tagjai ezúttal is olyan kutatók, akik évek hosszú sora óta foglalkoznak a magyar történelemmel. Nálunk A. I. Puskás közülük a legismertebb: nemrég jelentette meg a Kossuth Kiadó Magyarország II. világháború alatti történetéről írott könyvét. Ő a kötet felelős szerkesztője.

A III. kötet színvonalasan összegezi a szovjet történészek Magyarország legújabb kori történetének kutatásában elért eredményeit. A vonatkozó irodalom impozáns ismeretében, s a források körét még ki is terjesztve, egységes, — a magyar történészekkel is megvitatott — koncepció alapján ábrázolja Magyarország történetének legutolsó — és talán legbonyolultabb — több mint fél évszázadát. A kötetben jól alapozott és szinte mértanilag is pontosan elhelyezett pillérek nyugszik a forradalom — ellenforradalom — forradalom hármasszoros magyarországi történeti íve. Távolról sem azonos nagyságúak ennek rész-ívei, és az általuk átfogott történeti időszak hosszához sem igazodnak mechanikusan. Nagyságuk és magasságuk a korszakok jelentőségének felel meg. A kötet — szerkezetileg világos volta és jó tagoltsága folytán — az egyszerű olvasó számára is könnyen áttekinthető.

A szovjet olvasó igényének megfelelően igen behatóan foglalkozik a munka a szovjet—magyar kapcsolatok kérdésével. Már a korábbi időszakokkal foglalkozó első két kötet is messzemenően figyelemmel volt erre az öröndetes érdeklődésre, amely ennél a

kötetnél különösen indokolt: a Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a Szovjetunió szerepe és hatása fölöttébb jelentős volt hazánk sorsának alakulásában is. Ennek érzékeltetése a kötet nagy erénye. A szovjet–magyar reláció tárgyalásának indokolt hangsúlya ugyanakkor a külpolitikai viszonylatok szélesebb spektrumának elszintelenedésével járt.

A szerzőknek tekintettel kellett lenniük arra, hogy a szovjet olvasó főleg ebből a kötetből tájékozódik majd a legújabb kori magyar történelemről, ezért sok, — legfeljebb csak a mi szemünkben fölösnek tűnő — magyarázó ismeretet közölnek. Bizonyos bonyolult történeti jelenségeket, folyamatokat viszont ugyanezen okokból célszerűbbnek tartottak egyszerűsítve bemutatni. Instruktv példára erre a kötet II. részében a szocialista átmenet kezdeteinek és kiteljesedésének egységben való ábrázolása a magyar népi demokrácia keretében. Némi leegyszerűsítés érződik viszont az 1918–1919. évi forradalmak vívmányainak (a háború utáni nehéz gazdasági helyzetben!) bemutatásában, az ellenforradalmi rendszer fasiszta voltának tárgyalásában, a parasztság egyes rétegeinek, különösen a kulákságnak és az általa képviselt politikai veszélynek ábrázolásában, főleg a fordulat éve után. Meg kell azonban jegyezni, hogy mindezek nem jelentenek lényeges szemléleti különbségeket a magyar történészek többségének felfogásához képest.

A legújabb kor történetével foglalkozó szovjet történetírás legjobb hagyományainak megfelelően a szerzők a tárgyalás körébe bevonták a — szinte mába nyúló — közvetlen tegnapot is: a kötet ugyanis 1970-nel zárul. Ez ugyan azzal járt, hogy a legutolsó periódus irodalmát technikai okokból természetesen mellőzni kényszerültek, s hogy itt előadásukban inkább csak a tények regisztrálására szorítkozhattak, — eljárásukat mégis csak helyeselni lehet.

A kötet széles mederben, mindenekelőtt a szomszéd népekkel, köztük a Szovjetunióval való korrelációiban tárgyalja Magyarország legújabb kori történetét; elmarasztaló és pozitív ítéleteit egyaránt a minden viszonylatban következetesen érvényesített szilárd internacionalista elviség jellemzi. Példaként érdemes hivatkozni ezzel kapcsolatban a szomszédos országok Tanács-Magyarországhoz való viszonyának tárgyilagos megítélésére. A szovjet–magyar kapcsolatokra különös figyelmet fordító könyv rendkívül pozitívan méltatja a hazafiság és nemzetköziség olyan nagyszerű megnyilvánulásait, mint a főváros mintegy százezernyi munkásának jelentkezése a Lenin által oly nagy jelentőségűnek ítélt Magyarországi Tanácsköztársaság fegyveres védelmére, vagy a Szovjet-Oroszországgal harcoló százezer magyar internacionalista példája. A Budapest és az ország felszabadításáért elesett magyar katonák krónikája is megbecsült helyet kapott a kötetben.

Az uralkodó osztályok és a néptömegek magatartása és történelmi felelőssége közötti különbségtétel nemcsak a kritikus történelmi fordulókön, de szinte minden ponton jellemzi a kötetet, s különösen ott meggyőző, ahol egyszersmind társadalomtörténeti elemzéssel párosul.

A recenzió néhány kérdésben lenne ugyan vitázni valója, mint pl. az 1949-ben megújított népfront és az osztályharc „éleződésének” látszólagos és valóságos összefüggéséről, vagy a hazai agrárfejlődés természetföldrajzi és közgazdasági feltételeiről, amelyek között, az előzményekről nem is szólva, úgy tűnik, pusztán intenzifikálással és szövetkezéssel megoldottá válhatott az agrárprobléma lényege, mégis, — mert ezután is akad alkalom hasznos eszmecserékkel járó találkozásokra, — ezuttal a munka elkészültének és megjelenésének őszinte üdvözlését tartja a legfontosabbnak. Mert valóban örülni kell annak, hogy e kötet 16 ezer példány hitelesen ismerteti meg hazánk legújabb kori történetét a világ legnagyobb országában. A kötetzáró kronológia valamint a szelektált bibliográfia épp oly jól szolgálják ezt a célt, mint a találó illusztrációk és az alapos név-, illetve helynévmutatók.

ORBÁN SÁNDOR

SZ. L. PESTICS:

RUSSZKAJA ISZTORIOGRAFIJA XVIII VEKA

(Leningrad, Izd. Leningradsz. univ. 1971. 173 l.)

A TIZENNYOLCADIK SZÁZAD OROSZ TÖRTÉNETÍRÁSA

Az orosz történetírás történetében a XVIII. század a történetírás, mint tudományág megjelenésével kétségtávol kiemelkedő szakasz. Így a szerző munkáját mindenképpen örömmel üdvözölhetjük.

A mű első két fejezetében a XVIII. század második felének két legjelentősebb történetírója, M. M. Scserbatov és I. N. Boltyin historiográfiai munkásságáról olvashatunk. Pestics az orosz történetírásban betöltött szerepüket egyfelől társadalmi-politikai nézeteik; másfelől historiográfiai tevékenységük eddigi tanulmányozásának párhuzamos áttekintésével igyekszik meghatározni. A fejezetek elején az eddigi irodalmat ismerteti, egyes következtetéseket elfogadva, másokkal polemizálva. Az eddigi kutatás legnagyobb hiányosságát abban látja, hogy a két történetíró gazdasági-társadalmi-politikai nézeteit és historiográfiai koncepcióját nem komplex módon tanulmányozták.

Scserbatov konzervatív társadalmi-politikai nézeteire építette történetírói elképzeléseit. A felvilágosodás egyes gondolatainak kölcsönvétele nála a feudalizmus védelmére szolgált. Ezzel a gondolatmenettel a szerző a szakirodalomban a Scserbatov körüli ellentmondásos értékeléseket sikeresen feloldja. Pestics szerint a történetíró főműve megírása előtt már jelentős tudományos munkát végzett. Művében gazdag levéltári anyagot használt fel, ami fejlesztette forráskritikai képzetéseit. A historiográfus a történeti kutatás tematikája és a felhasznált források területén előbbre lépett elődeinél. A szerző jó néhány történeti probléma scserbatovi megoldását bonckés alá veszi, bemutatva és értékelve Boltyin és a történetíró vitáját, rámutatva az utóbbi pozitívumaira és korlátaira. Ilyen problémakörök: az államformák kérdése, a szabadság szerepe és az orosz feudalizmus. Ellentétes elveket egyeztetve, minden megoldás mélyén arisztokrata nézőpontot találunk. A könyv írója gazdag példatárral illusztrálja elméleti fejtegetéseit.

Pestics szerint a történetíró nézeteinek ellentmondásossága onnan adódik, hogy az új feltételek között a jobbágyrendszert védve, a nyugat-európai polgári ideológia egyes elemeit kellett felhasználnia. „Orosz története” már nem nevezhető évkönyvnek, de nem is jut el a tudományos műig. Szerzőjének munkásságában pozitív a sok forrás használata, és kísérlete a forráskritika megfogalmazására. Negatív: konzervatizmusa, a fejlődés menetének és tényezőinek meg nem értése.

Művének II. fejezetében I. N. Boltyin történetírói munkásságával foglalkozik a szerző. Bő bibliográfiai áttekintéséből főleg V. O. Kljucsevszkij gondolataira hívjuk fel az olvasó figyelmét. Pestics Boltyin polémiáját rendkívül sokrétűnek, sokban megalapozottnak tartja, de lát benne szubjektivitást is, és többször jogtalannak és jobboldali politikai beállítottságúnak ítéli. A szerző szerint a történetíró nagy pozitívuma az a széles forrás- és irodalomanyag, amit felhasznált. Látókörét az is szélesítette, hogy ismerte a nyugati felvilágosodás műveit. A könyv Boltyin nézetei közül részletesen foglalkozik a történelmet meghatározó tényezőkkel (ezek gazdagabbak a nyugati felvilágosodásnál), a törvénytörő fejlődéssel, a törvényhozást meghatározó faktorokkal. A fejezet egyik legkonstruktívabb része a történetírónak az orosz feudalizmusra vonatkozó nézeteivel foglalkozik. Kiemeli, hogy Boltyin a történeti fejlődés általános törvénytörősegei alapján először próbálta megvilágítani a nemes – jobbágy viszony jelentőségét. Megpróbált eligazodni a feudális földbirtokadományok orosz és nyugat-európai válfajai között. Pestics ugyan-

ekkor hangsúlyozza a historiográfus hibáit a korai feudális orosz fejlődés kérdésében és az abszolutizmus és a feudalizmus helytelen szembeállításánál. Ezen hibák ellenére a történetfilozófiát és a tudományos kutatómunka alapelveit a XVIII. században ő fogalmazta meg legjobban. Az organikus fejlődés és a tényezők elméletével — a nemesi történet-felfogással leginkább szakítva — előkészítette a burzsoá történetírást.

Úgy érezzük, a szerző úttörő szerepre vállalkozott, amikor műve III. fejezetében ismertetést és értékelést ad a XVIII. század második felében nem szigorúan történészek-től származó írásokról. Itt különböző műfajú alkotásokat ismertet a kultúrtörténet aktuális problémáiról, a világ népeiről. Megállapítja, hogy a műveket a mély patriotizmus és a történelem nevelő erejébe vetett hit hatotta át és több következtetésük a mai történész számára is hasznosítható. Így Sz. Sz. Basilov útmutatása, aki a törvények forrásértékeire hívta fel a figyelmet. Tematikájuk szerint értékesek H. A. Csebotarev és A. I. Bogdanov munkái. V. K. Tregyakovszkij fordításaival sokat tett az orosz ókortudomány fejlesztéséért. Sz. A. Porosin visszaemlékezéseiben nevelési célját történeti példákkal akarta elérni, emellett átfogóan jellemezte korát és etnográfiai áttekintést adott a Volga-vidék népeiről. N. I. Novikov először adott rendszeres információt a történeti könyvújdon-ságokról.

A mű IV. fejezetéből az olvasó képet kaphat arról, mily kérdéseket tanulmányoztak elsősorban a XVIII. század második felének történészei. Ilyen csoportosítással a szakirodalomban eddig nem találkozhattunk. A szerző a feudalizmus — kapitalizmus korszakhatárán ilyen kérdésnek tartja az orosz nép és állam történetének kezdetét, a parasztság jobbágyorsba döntését, a péteri reformokat és a novgorodi köztársaság történetét. Ezenkívül jellemző volt a korra a gazdaságtörténet iránti érdeklődés megjelenése, a honismereti irodalom gyarapodása. A könyv írója részletesen foglalkozik a kérdések historiográfiai és politikai aktualitásával. A parasztság sorsa elvezette a történetírókat a jobbágyorsba döntés körülményeihez, a parasztfelkelések okaihoz és — egyeseket — a feudalizmus megreformálásához. Tatyiscev nézetei ebben a kérdéskörben nemesi politikai meggyőződését tükrözték. Scserbatov a „zavaros idők” és a Bolotnyikov-felkelés okait kutatva, velük összefüggésben vizsgálta a jobbágyorsba taszítás folyamatát. Láttá, hogy ebben nagy szerepet játszott a szabad költözködés megtiltása. A kérdés megközelítésekor azonban nem a XVII. század eleji társadalmi-politikai viszonyokat elemezte. Scserbatov munkásságában jelentős, hogy a jobbágyrendszer védelmezése mellett IV. Iván parasztpolitikájában osztályirányultságot, a Bolotnyikov-felkelésben pedig szociális jelleget látott. Boltyin érdeme, hogy mélyebben elemezte a parasztság korábbi szabadságának gazdasági alapjait, a szabad költözködés megtiltását a jobbággyátétel kezdeteként jelölte meg, és hangsúlyozta: a kérdésben az állam és a földesúr is érdekelt. Korlátozottan (konzervatív módon) a helyzet javítását és a művelődés bizonyos fokú terjesztését akarta.

A péteri téma gazdag irodalmából a szerző néhány vitás kérdést érint. Így kiemeli A. I. Nagajev érdemeit Péter leveleinek összegyűjtésében, F. I. Szojmonov és P. N. Kreksin műveiről megállapítja, hogy azok nem jutottak el a tudományos feldolgozás fokára, így csak erős kritikával használhatók. A szerző megindokolja, mely tényezők diktálták a novgorodi köztársaság vizsgálatát a korabeli orosz történetírásban. Eredménynek könyveli el a demokratikus közösségi rend, a népi jelleg, a tisztségviselők választhatóságának bemutatását, a nyugat-európai várostörténehez történő közelítést, Novgorod gazdasági szerepének tisztázását. Negatív volt szerinte, hogy nem tanulmányozták a novgorodi rendszer gazdasági-társadalmi természetét, a társadalom osztályösszetételét, és nem ismerték fel az osztályharc okait.

A kötet befejező részében Pestic a XVIII. század második felének orosz honismereti irodalmát tekinti át. Megállapítja, hogy már az orosz történetírás XVIII. századi nagyjai is megértették, hogy Oroszország története megírásának a helytörténeti kutatás

az előfeltétele. Az akkor készült leírásokat, mint a honismeret forrásait és tudományos munkákat eddig a historiográfia eléggé elhanyagolta.

A tárgyalat periódusban és a gazdaság iránti érdeklődés elsősorban az anket-módszerrel végzett kutatásokban és az Akadémia komplex jellegű földrajzi expedícióiban jutott kifejezésre. Az utóbbi gazdag irodalmából a szerző I. I. Lepehin feljegyzéseire hívja fel a figyelmet, aki történeti adatokat adott a beutazott városokról és néprajzi feljegyzéseket készített a Volgavidék népeiről. (Az utóbbit a magyar kutatók is felhasználhatják.) Jelentős Pesticsnek az a megállapítása, hogy a helytörténetet ekkor kezdték helyi kutatók feldolgozni. A század közepétől megnőtt az érdeklődés Oroszország népeinek élete, a várostörténet és a kolonizáció történetének tanulmányozása iránt. A könyv írója összegezésül megállapítja: a helytörténet segítette a nemzeti történet megrását, a történeti ismeretek terjesztését és bizonyos fokig demokratizálta is a történettudományt.

A szerző Szeserbatovról és Boltyinról viszonylag szerény nyugati irodalmat használt fel, ezzel kapcsolatos kritikai megjegyzései lakonikusak, illetve elmaradnak. A nyugat-európai racionalista filozófiának a két historiográfusra gyakorolt hatását jobban kidomboríthatta volna a komparatív módszer intenzívebb használata. Helyes lett volna, ha a történetkutatás metodológiájában Boltyin és az orosz felvilágosodás érdemei közt világosabb határvonalat húz. Mindezek azonban nem kisebbsíthetik Pestics érdemeit, akinek könyvét haszonnal forgathatják a magyar történészek és általában az orosz történelem iránt érdeklődők.

KURUNCZI JENŐ

HELENA RZADKOWSKA:

DZIAŁALNOŚĆ CENTRALIZACJI LONDYŃSKIEJ TOWARZYSTWA DEMOKRATYCZNEGO POLSKIEGO 1850—1862

(Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk. Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich.
1971)

A LENGYEL DEMOKRATA TÁRSASÁG LONDONI KÖZPONTJÁNAK TEVÉKENYSÉGE 1850 — 1862 KÖZÖTT

A nyugat-európai lengyel emigráció központi szervének, a Lengyel Demokrata Társaságnak 1848 előtti tevékenysége meglehetősen ismert, annál több a fehér folt az 1849—1862 közötti években. A Towarzystwo ez időre vonatkozó iratanyaga elveszett, és sajnálatos módon nélkülöznie kell a történésznek a londoni központ tevékenységét feltáró iratokat is. A fennmaradt források tehát javarészt a sajtóra, körlevelekre, röpiratokra korlátozódnak. Maguk a korszakkal foglalkozó feldolgozások is ugyancsak mostohán bántak el az emigráció e fontos haladó központjának tevékenységével, Marcell Handelsman, a polgári korszak reprezentatív történetírója, a nagy Czartoryski-monográfia szerzője például alig-alig emlékezik meg a párizsi és londoni demokratákról. Talán még legtöbbet Bolesław Limanowski (B. Limanowski: Stanisław Worcell, Kraków 1910) jegyezte fel ennek az időszaknak a lengyel demokratikus mozgalmairól.

A magyar olvasót meglepheti, hogy mennyire nem volt egységes az 1849 utáni lengyel emigráció demokrata tábora. A Towarzystwo keblében pártok, irányzatok és személyek torzalkodtak, a központ folytonos erjedésben volt, csoportok váltak ki belőle, melyek szüntelenül vitatkoztak egymással, nem tudván közös nevezőre jutni az emigráció főfeladatait, a tennivalókat illetően egy-egy konkrét történelmi szituációban. Rzadkowska könyve különösen a krími háború éveiben követi nyomon a súlyos nézeteltérések alakulását, amikor is nem csupán a fehérek és vörösök, a monarchisták és demokraták vitáz-

tak egymással, hanem még a demokrata központon belül sem volt egyetértés. A török égisz alatt szervezendő lengyel légió körül oly heves összeesapások dúltak, hogy végül a légió terve kútba esett. Megismétlődött az a belső viszály, amely már 1848-ban, a Mickiewicz által szervezett olaszországi lengyel légió idején is szembefordította egymással az emigráció csoportjait.

Rzadkowska monográfiája a kérdéssel foglalkozó szerény irodalomban igyekszik számos helyen újat adni, s nem utolsósorban az a törekvés is áthatja, hogy egyes korábbi megállapításokat felülvizsgáljon és megrostáljon. Ezért könyvének helyel-közzel vitajellege van, ami csak emeli értékét. A demokrata központ belső fejlődésútját vizsgálva megállapítja, hogy ez a fejlődés 1849-től balfelé tart, s ezért — ellentétben egyes mai lengyel szerzők véleményével — pozitív értékelést érdemel. A szerző elhatárolja magát azoktól, akik maximalista módon marasztalják el a kispolgári demokráciát és az ötvenes évek elején olyan állásfoglalást kívánnak meg a lengyel demokratáktól, amely nem tekinthető indokolt igénynek. Méltányoló módon foglalkozik a szerző olyan kiváló lengyel politikusokkal, mint Darasz, Worcell és Podolecki, de nem takarékoskodik a kritikával egy Mierosławski esetében, akinek hiúsága, diktátori hajlamai kártékonyan befolyásolták az egész emigráció működését.

A monográfia a korábban, 1848 előtt oly nagy szerepet betöltött Demokrata Társaságot lefelé hajló szakaszában mutatja be. A polgári forradalmak leverése után nem volt semmilyen komoly esély a lengyel mozgalom fellendítésére; Krím éppúgy kihatás nélkül maradt, mint az 1859. évi olaszországi háború. Rzadkowska túlságosan az emigráció belső életére szorítja a tárgyalást, így kevésbé rajzolódnak ki azok a külső, nemzetközi okok, amelyek a viszonylag legtöbb mozgási szabadsággal bíró londoni emigráció akcióit is kisszerűvé torzították. A lengyel emigráció, mely számszerűen sokkal nagyobb volt a Kossuth emigrációnál, korábban befejezte történelmi szerepét. Egy utolsó egyesítési kísérlet — melyben jobb- és baloldal találkozott volna a nemzeti cél érdekében — kudarcát követően 1862-ben a nagymúltú szerv megszűnt. A lengyel történelem súlypontja áthelyeződött a Királyság területére, ahol 1861-től érlelődtek a felkelés feltételei.

A magyar olvasó keresi a könyvben a kapcsolatokat a Kossuth-emigrációval. Sajnos, sok újat a szerző — levéltári források híján — e tekintetben nem tud mondani. Inkább csak jelez itt-ott egy-egy érdekes nevet, személyi kapcsolatot, mely tüzetesebb vizsgálatot érdemelne. Hiszen London 1849 után az európai forradalmi mozgalmaknak Párizsnál fontosabb központja volt, a lengyelek mellett s velük gyakran szoros összeköttetésben Victor Hugo, Charles Delescluze, Emanuel Arago, Ledru-Rollin, Charles Ribeyrolles, Louis Blanc, Marx, Mazzini, Kossuth, Herzen működtek itt. A magyar és a lengyel emigráció Kossuth és Worcell közös szereplésében megnyilvánuló együttműködéséről a már ismert adatokat sorolja fel a könyv. A krími háború idején Keleten működő Klapka szerepéről a lengyel légióalakítási tervekben sajnos a szerző nem tesz említést és túl szűkszavúan említi Kossuthnak a lengyel belső vitákkal kapcsolatos állásfoglalását. Mierosławski magyar kapcsolatainak feltárását sem viszi előbbre a monográfia, noha megemlíti (84. l.), hogy a diktátori hajlamú felkelő vezér a Kolo Polskie részéről kereste Kossuthal a kapcsolatot.

A munka címe szintetikus feldolgozásra utal, ennek azonban nagy mértékben gátolója az a körülmény, hogy a szerzőnek nem áll elég sokrétű forrás a rendelkezésére. A könyvnek sok helyütt afféle adalék-jellege van, amennyiben egy-egy apró részlet pontosabb rekonstrukciója volt a szerző szándéka, s így az emigráció belső — gyakran személyes természetű — vitái, sőt viszályai túl nagy helyet kapnak. A lengyel kutató számára e részeket is jelentősek lehetnek, a munkának az olvasóra gyakorolt hatását azonban némiképpen korlátozzák.

DANUTA CZERSKA:

SOBORNOJE UŁOŻENIJE 1649 ROKU. ZAGADNIENIA SPOŁECZNOUSTROJOWE

(Wrocław—Warszawa—Kraków, PAN. 1970. 134 l.)

AZ 1649. ÉVI TÖRVÉNYGYŰJTEMÉNY. TÁRSADALOM- ÉS
ALKOTMÁNYTÖRTÉNETI PROBLÉMÁK

Az orosz történetírásnak már több, mint száz éve vitatott tudományos problémája a törvénygyűjtemények egybeállításának ügye, a feudalizmus korában alkotmánynak nevezett jogszabályok összeállításának alakulása. Felismerték, hogy több kísérlet történt annak érdekében, hogy az uralkodó osztályon belül egymással szembenálló társadalmi rétegek a maguk jogvédelmét minél erőteljesebben biztosítsák, s egybefoglalják azokat a különböző rendelkezéseket, amelyek változó körülmények között — az erőviszonyoknak megfelelően — születtek meg, vagy egyszerűen uralkodói elhatározásból fakadtak.

Czerska ennek a kérdésnek szentelte tanulmányát, amikor a XVI. századtól kezdve áttekintette az orosz jogalkotás eredményeit és az azok feltárása céljából megjelent szakirodalmat.

A szerző végigkísérte az orosz állam törvényhozásának alakulását Rettegett Iván cár uralkodásától kezdve, sőt az ő korát is megelőző időből, majd eljutott az 1648/1649. évi törvényalkotásig, amelyet az akkori osztályviszonyok részletes elemzésével mutatott be. Az említett országgyűlésen hosszas viták, ellentétes nézetek tisztázása, erőteljes összecsapások után megszületett jogalkotás hosszú ideig rögzítette a jogok és kötelezettségek rendszerét s a további fejlődés egyik kiindulópontjává vált mind a bírósági eljárás gyakorlatában, mind a társadalmi-közjogi kapcsolatok meghatározásában.

A munkának éppen a fejlődést és a változásokat részletesen ismertető módszere emeli ki az „alkotmány” jelentőségét, mert nemcsak egyetlen korszak küzdelmeire világít rá, hanem hozzávetőleg az 1550 óta megtett utat vázolja. Ezzel a jogtörténet és a társadalmi viszonyok további tanulmányozása számára megbízható alapot nyújt.

A tanulmányt elsősorban a felhasznált levéltári források széles köre teszi értékessé. Az orosz jogtörténettel mind a szovjet, mind az azt megelőző orosz történetírás gyakran foglalkozott, de ez a kérdés érdekelte a lengyel történettudósokat is, akiknek tudományos feldolgozásait a szerző messzemenően figyelembe vette, eredményeiket felhasználta, nem egy esetben vitába szállt velük, ezzel végeredményben a jogfejlődés áttekintő szintézisét nyújtotta.

A tanulmány egyik nagy érdeme, hogy a jogi kérdések ismertetését sohasem szakította el a gazdasági viszonyok tárgyalásától; ellenkezőleg, minden megállapításának megfogalmazásánál elemezte az uralkodó birtokviszonyokat, a hatalmi helyzetet, az állami abszolutizmus megszilárdítására irányuló törekvéseket, a középnemesség, a polgárság küzdelmeit az egyházi és világi arisztokrácia ellen, valamint tárgyalta a jobbágság elnyomottságának körülményeit, a földesúri joghatóság érvényesülésének formáit, jogi megalapozását. Ezzel a módszerrel teszi érthetővé, hogy az adott történelmi helyzetben megszületett intézkedések miért válhattak általános érvényűvé.

A munka fejezetei külön-külön foglalkoznak a társadalom osztályainak, s azokon belül az egyes rétegeknek helyzetével. Ez a rendszerezés alkalmas arra, hogy nemcsak összképet nyerhessünk az orosz állam akkori viszonyairól, hanem arra is, hogy a könyvet akár az uralkodó osztály, akár a polgárság, vagy a jobbágság elmélyültebb tanulmányozásának kiinduló pontjaként fogadjuk el.

Az I. fejezet a XVII. századi orosz belállapotokat tárgyalja. Ismerteti az 1603 óta egyre erőteljesebben ismétlődő parasztfelkeléseket, miközben részletesen mutatja be az 1648. évi moszkvai megmozdulásokat, amelyek az uralkodót a jogszabálygyűjtemény összeállítására kényszerítették.

Ezeknek tárgyalása során vázolja a XVII. században kialakult piacviszonyokat, a körzeti piacszervezés körülményeit, a városok árufelvevő funkcióját, a paraszti termelés kiszélesedését.

A II. fejezet foglalkozik az 1648/1649. évi országgyűlés előkészítésével, a különböző állami körzetekben tartott gyűlésekkel. A fennmaradt hivatalos jegyzőkönyvekből élénk tárja azt a „publicisztikai ügyeskedést”, — ahogyan a tárgyalásokat a szerző jellemezte —, amely nem mutatta be a szembenálló társadalmi érdekeltségek igazi gyökereit, mert a követek leplezni kívánták a valóságos helyzetet. A szerző a hivatalos jegyzőkönyvek megfogalmazása mögött kutatja és más forrásokkal is bizonyítja a humanista színben megfogalmazott gondolatok igazi hátterét, az uralkodó osztályok gazdasági érdekeinek érvényesülését. Az 1648. július 16-án kezdődő országos tanácskozáson a cári hatalom és a tartományokból küldött követek, valamint az arisztokrácia között erőteljes összecsapások zajlottak; ezeknek összeegyeztethetetlen ellentétei szükségessé tették az alkotmány kidolgozására önálló bizottság kiküldését, amely október 3-án mutatta be az elkészített tervzetet a cárnak és a bojárok gyűlésének.

A szerző ebben a fejezetben részletesen kitér a felmerült javaslatokra, s ezt az alkalmat használja fel arra, hogy az addig érvényesült jogszabályi intézkedésekről beszámoljon. Az elhangzott viták tartalmának elemzése után kivonatossan bemutatja magának az alkotmánynak mind a 25 fejezetét azzal, hogy az a végleges megszövegezés jóváhagyása után 1649. április 7-én 1200 példányban jelent meg, rögzítve tényleges társadalmi és gazdasági viszonyokat.

A III. fejezet a legnagyobb terjedelmű, mert a szerző ebben vázolja a különböző társadalmi osztályok s azokon belül rétegek, csoportok állapotát. Ismerteti a parasztság jogállását, jogfosztottságát, de nem elégszik meg valamiféle egységes kép megrajzolásával, hanem a termelőmunkában elfoglalt helyzete alapján szétválasztja egymástól a faluközösségekben élő jobbágyokat, az uradalmi alkalmazottakat, a belső cselédséget, sőt továbbmenően a jobbágyágon belüli rétegződésből adódó társadalmi és jogi különbségeket. Ennek a rendszerezésnek elvei alapján kapunk tájékoztatást a zselléerekről, a „lakókról” (subinquinus), a szabad költözésű, valamint az örökös jobbágyokról, az emberkereskedelemről, az elégedetlenség több jeléről, a földesúri jogalkalmazás kegyetlen módszereiről.

A továbbiakban ismerteti az egyházi tulajdont, az egyházi arisztokrácia és a kispapság ellentéteit, a lelki és hatalmi terror visszaéléseit, az egyház erőteljes politikai befolyását, nem egyszer a világi nagybirtokkal szembenálló magatartását. Az utóbbival részletesen foglalkozik, adatokat közöl a nagybirtok megosztásáról, az újonnan felemelkedett birtokosokról, a régebbi bojárcsaládok visszaszorításának eredményeiről, miután azok egy része szemben állott az állami abszolutizmus törekvéseivel. A XVII. század első felében már megindult az a társadalmi folyamat, amely később Nagy Péter cár korában átmenetileg befejeződött, s valójában nem egyszer egészen alacsony sorból felkerült személyek jutottak részben állami hivatalokhoz, részben nagyobb birtoktestekhez. Az emiatt kibontakozó küzdelmek minden társadalmi osztályra hatással voltak, s a szerző egyik legnagyobb érdeme, hogy gazdag adatokra támaszkodva tárgyalja a harcok lefolyását, a szembenálló családokban megtettesült politikai küzdelmek gazdasági és hatalmi alapjait.

A munkát az irodalom áttekintése, a források megnevezése és orosz nyelvű kivonat fejezi be.

A jogtörténet kutatóinak Magyarországon is nagy segítséget nyújt ez a könyv, mert hozzájárul az állami abszolutizmus másutt is érvényesült menetének, módszereinek megismeréséhez, a feudalizmus társadalmi küzdelmeinek, osztályharcainak megértéséhez. Elismerés illeti a Lengyel Tudományos Akadémia krakkói osztályát a munka kiadásáért.

KOMORÓCZY GYÖRGY

FRANTIŠEK KUTNAR:

**PŘEHLEDNÉ DĚJINY ČESKÉHO A SLOVENSKÉHO DĚJEPISECTVÍ. I.
OD POČÁTKŮ NÁRODNÍ KULTURY AŽ PO VYZNĚNÍ OBRODNÉHO ÚKOLU
DĚJEPISECTVÍ V DRUHÉ POLOVINĚ 19. STOLETÍ**

(Praha, Státní Pedagogické Nakladatelství. 1973. 274 l.)

**A CSEH ÉS SZLOVÁK TÖRTÉNETÍRÁS RÖVID TÖRTÉNETE. I. A NEMZETI
KULTÚRA KEZDETEITŐL A TÖRTÉNETÍRÁS NEMZETÉBRESZTŐ FELADATÁ-
NAK BEFEJEZTÉIG A XIX. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN**

Egy-egy tudományág története, ha úgy tetszik, öneszmélése, még a természettudományok esetében is roppant instruktív és a kutatást ösztönző, irányító funkciót is betölthet. Még sokkal inkább áll ez magára a történettudományra, amelynek nemcsak az eseményeket, a fejlődés fő vonásait kell a maguk történetiségében megragadnia, hanem az eseményekre vonatkozó, először korabeli, majd később visszatekintő reflexiót is a maga fejlődésében kell megvizsgálnia, hogy egyre helytállóbb és érvényesebb megállapításokra jusson. Ez a manapság eléggé általános felismerés vezetett el a historiográfiai érdeklődés kibontakozására. Ugyanakkor nem könnyű feladat, és éppen a nagy áttekintés kialakítása ugyancsak próbára teszi a történész erejét. Ezért is sokkal gyakoribbak az egy-egy kérdéssel foglalkozó monográfiák, mint a szintézisek.

František Kutnar vállalkozott arra, hogy az egyetemi hallgatók számára kiadott segédkönyv-sorozatban megírja a cseh és a szlovák történetírás történetét, sok esetben jóformán előzmények nélkül, hiszen igen fontos történetírók vonatkozásában, mint a bevezetőben panaszolja, szegénytelenül kevés az eddigi érdemleges feldolgozás. Kutnar csak áttekintést kíván adni, a sorozat is erre kötelezi, az előmunkálatok állása is csak ezt teszi lehetővé. Ezekben a keretekben belül azonban, úgy tűnik, érdemleges munkát végzett, jól oldotta meg feladatát.

A könyv öt fejezetre tagolja anyagát, időrendben. Az első fejezet a korai középkor történetírását tárgyalja, az évkönyveket, krónikákat és egyéb korabeli műfajokat, nagyjából a XV. század végéig. A második fejezet az újabb középkori történetírást tárgyalja, a humanizmustól a felvilágosodásig, tehát a XVI—XVII. századot és a XVIII. század egyes jelenségeit. A harmadik a felvilágosodás korát, amelyben a történetírás kezd tudománnyá válni, a negyedik a nemzeti megújulás korát 1848-ig, az ötödik pedig a XIX. század második felének konzervatív és liberális történetírását. Egy-egy történetről csak egy fejezetben tárgyal, ezért esik szó Palacký 1848 utáni tevékenységéről is a negyedik fejezetben. Gyakorlatilag az 1880-as évekig jut el, a század végén fellépő fiatal történészeket, Jaroslav Golltól kezdve, akik már új szempontokat vetettek fel a történetírásban, új módon közelítették meg a történeti megismerés általános problémáit, majd a következő kötetben kívánja tárgyalni.

Az egyes fejezetek azonos szerkezetűek, egy-egy bevezető alfejezet a korszak európai történetírásáról, annak fő formáiról, ill. később irányzatairól ad áttekintést, további

alfejezetek a cseh történetírás fejlődését mutatják be, egy-egy alfejezet a szlovák történetírást, amely így óhatatlanul a háttérbe szorul. Ennek azonban objektív okai is vannak, hiszen a nehezebb helyzetben levő szlovákságnak sokáig nem volt olyan történetírása, mint a cseheknek. Az utolsó két fejezet a cseh-morvaországi német történetírás fejlődését is felvázolja. Egy-egy záró alfejezet még egyszer felvillantja a korszak persze elsősorban cseh történetírásának fő eredményeit és jellegzetességeit. Mindegyik fejezet végén rövid bibliográfia is található, a korábbi fejezetek esetében a tárgyalt munkák régebbi és újabb kiadásainak felsorolása, ill. általában a historiográfiai irodalom feltüntetése. Az európai történetírás fejlődésével foglalkozó alapvető munkákat (Fueter, Thompson, Brandi stb.) is felsorolja a bevezetés végén adott általános bibliográfiában, és az egyes fejezeteknél is találhatók hasonló jellegű kiadványok. Rövid időrendi táblázat, névmutató és a szövegben előforduló intézményekre, folyóiratokra stb. kiterjedő tárgymutató zárja a kötetet.

A bevezetőben Kutnar rögtön állást foglal amellett, hogy csak a történetírás, nem a történeti gondolkodás történetét adja elő, tehát csak azoknak a munkásságát tárgyalja, akiket — korszakonként persze eltérő kritériumok alapján — hivatásos történetíróknak lehet tekinteni. Az anyaga zömét képező cseh történetírás vonatkozásában ezt az alapelvelet meg is valósítja. Szlovák vonatkozásban ez nem volt lehetséges, ezért a régebbi fejezetekben az ősszmagyarországi krónikáirásra, az újabb korszakokban pedig a szépirók és költők történeti nézeteire is kitér.

A nevesebb történetírók esetében rövid életrajzi vázlatot is nyújt, főbb munkáik bemutatásával együtt, a kisebb személyeknél olykor éppen csak a nevek és könyveik felsorolására van módja. Fő szempontja, amint az munkájának alólméből is kiderül, a történetírás szerepe a nemzeti öntudat kifejlésztésében. Ennek megfelelően már a középkori krónikákat is ebből a szempontból vizsgálja, és ez marad a legfontosabb kritérium a felvilágosodás korától kezdve is. Így tág tere jut annak, hogyan hatott a mindenkori politikai helyzet a történetírásra. A három utolsó fejezetben azonban arra is figyelmet fordít, milyen szervezeti keretei voltak a történetírásnak, és mennyire sikerült a modern, tudományos forráskritikai igényeknek eleget tenni. Ebben a vonatkozásban teljes képet is tud nyújtani a szerző. Az újkori fejezetekben azt is megtudjuk, legalább is a fontosabb személyiségek esetében, milyen koncepciót alakítottak ki a cseh történelemről, durván megfogalmazva, nemcsak azt mutatja meg, hogy miről írtak, hanem azt is, hogy mit. Az első két fejezetben azonban ezt a kérdést valahogy elhanyagolja, a koncepcióról csak általánosságokat mond, hogy vallásos, vagy — a XVI. századtól kezdve — reformációs vagy ellenreformációs szemléletű. Így aztán bizonytalanságban marad az olvasó, hogy az egyes krónikák voltaképpen — Hájekig bezárólag — milyen korszakot is tárgyalnak, hogyan látják pl. a cseh őstörténetet. Ilyen, egyszerűen technikai vonatkozásban azért jó volna a könyvet egy esetleges új kiadás során még kiegészíteni.

Egyetemi segédkönyvről van szó, amely feltételezi tehát, hogy az olvasó bizonyos tárgyi ismeretanyagot máshonnan szerez meg. Így a történetírásra kiható politikai eseményeket természetesen nem tárgyalja, ami rendben is van. Zavaró viszont pl., hogy a XIX. század első felének történetírásában olyan jelentős szerepet játszó Hanka-féle hamisítványokról, az ún. Králové Dvůr-i és Zelená-Hora-i kéziratokról természetesen sokszor esik szó, hiszen hitelességük elismerése vagy (ekkor még igen szórványos) elutasítása igen fontos kérdés, akár a történetírás tudományos jellege, akár nemzetzemléltető funkciója tekintetében, de azt sehol sem tudja meg az olvasó, hogy mit is tartalmaznak ezek a kéziratok. Nyilván megint olyan kérdéstről van szó, amelyet az egyetemi hallgatóknak máshonnan kell megtudniok, mégis olyan immanens mozzanata ez a történetírás történetének, amely valamelyes tárgyalást megérdemelt volna.

A két legrészletesebben tárgyalt személy Josef Dobrovský és František Palacký. Nyilvánvaló, hogy ez helyes, hiszen Dobrovský ugyan nyelvtudósna és irodalomtörté-

nésznek is igen jelentős, de a felvilágosodás korának cseh történetírását mégis ő képviseli a legmagasabb színvonalon. Palacký központi szerepe pedig bármilyen szempontú cseh történetírás történetében még a cseh fejlődéssel csak kevésbé ismerős történész számára is evidens. Ez is mutatja, hogy Kutnar kiegyensúlyozottan tárgyalja témáját, valóban a fontos személyeket emeli ki. Ugyanakkor ment minden elfogultságtól, csehországi német történetírók tudományos rangját elismeri még akkor is, ha hozzáteszi, hogy a cseh néppel szemben elfogult álláspontot képviseltek.

A magyar olvasó számára önkéntelenül adódik, hogy összevesse a cseh történetírás fejlődését a magyarral, és megtalálja a gyakori egyezéseket, hogy csak Gelasius Dobner és Katona meg Pray összevetésére utaljunk. Vitathatónak tartjuk viszont azt, amit Kutnar mond, amikor Thuróczyt az első fejezetben tárgyalja, a lengyel Długoszt viszont a humanizmus európai áttekintésében. Holott nyilvánvaló a párhuzam kettejük tevékenységében, mindketten egyaránt középkori krónika és humanista történeti mű határán írnak, és nehéz volna kiméricskélgni, hogy Długosz mégis valamivel közelebb áll a humanizmushoz, Thuróczy pedig a középkorhoz.

Ez azonban igencsak jelentéktelen kérdés az összefoglaló munka egészéhez képest. Ha vannak is egyes vonatkozásokban hiányérzeteink, egészében azt mondhatjuk, hogy Kutnar igen hasznos összefoglalást készített, nemcsak egyetemi hallgatókat tud tájékoztatni. Örömmel látnánk mielőbb a II. kötet megjelenését.

NIEDERHAUSER EMIL

A. D. XENOPOL. STUDII PRIVITOARE LA VIAȚA ȘI OPERA SA

(București, Editura Academiei Republicii Socialiste România. 1972. 443 l.)

TANULMÁNYOK A. D. XENOPOL ÉLETERŐL ÉS MUNKÁSSÁGÁRÓL

A tanulmánygyűjtemény a Iași-i A. D. Xenopol Történeti és Régészeti Intézet gondozásában jelent meg, abból az alkalomból, hogy 1970-ben volt a román történetfilozófus halálának ötvenedik évfordulója.

A kötet közel 40 tanulmányt tartalmaz. Ezek az írások azokkal a történeti, közgazdasági, filozófiai, pedagógiai, irodalmi és nyelvészeti részkérdésekkel foglalkoznak, amelyekről Xenopol hol alaposabban, hol érintőlegesen véleményt alkotott. A nálunk elsősorban történész körökben ismert román tudós a múlt század utolsó és a század első két évtizedében fejtette ki tevékenységét. Fő műve a Románok története a traianusi Dáciában. Erről Hunfalvy Pál még a múlt század végén írt ismertetést. Ez a mű, a korábbi összefoglaló munkákhoz viszonyítva, már erősebb kritikai szellemben készült és egy sor okozati összefüggést találunk benne. A tanulmányok első csoportja e mű alapján mutatja be, miként látta a román történész, egyetemi tanár a román nép történetének fontosabb korszakait. Az egyik tanulmány ismerteti Xenopol egyik tételét, amely szerint a román történészek által ma is hangsúlyozott kontinuitásnak az alapja a dák lakosságnak mezőgazdasággal való foglalkozása. Xenopol elutasította Dácia teljes kiürítését a római légiók 271-es kivonása után. Szerinte nem a lakosság nemzeti hovátartozása határozta meg a római provincia lakosságának ottmaradását vagy elmenekülését, hanem a gazdasági helyzet. Egyszerűsítve: a gazdagok, akiknek földtulajdonjogát csak az állam biztosíthatta, a római birodalom védettebb területeire vándoroltak, a provincia szegényei földhöz voltak kötve, tehát nem vándorolhattak el.

Egy másik írás szerzője, N. Grigoras megállapítja, hogy Xenopol, a román közép-korral foglalkozva, a társadalmi fejlődés kérdéseit is elemezte, korának megfelelő szinten, de nem ismerte fel a feudalizmus lényegét.

Részben fő művének befejező részében, részben kisebb publikációkban foglalkozott a román fejedelemségek egyesítésének kérdésével is. Ezzel kapcsolatban kifejtette azon nézetét, hogy a földrajznak döntő szerepe volt a román nép történetének kialakulásában. Főképpen a Kárpátoknak, amelyek döntő módon befolyásolták a román nép történetének alakulását. Vasile Netea, az idevágó tanulmány szerzője, Xenopolnak ezt a sokat vitatott elméletét tovább nem részletezi, de e néhány sorból is észrevehető, hogy itt a polgári szociológia egyik irányzatának, a földrajzi determinizmusnak Xenopolra gyakorolt hatásával van dolgunk.

A Xenopol történetírói munkásságát tárgyaló részt két tanulmány zárja le. Az egyik az egyetemes történettel kapcsolatos munkásságát akarja bemutatni, a másik a történész kortársaival való viszonyt tárgyalja. Az előbbiben a szerző (V. Cristian) megállapítja, hogy Xenopol mindenek előtt nemzeti történetíró volt, és csak olyan mértékben foglalkozott az egyetemes történet egyes kérdéseivel, amennyiben az kapcsolódott a román nép történetéhez. Elsősorban az orosz–török háborúk kutatása érdemel említést.

A tanulmányok nagyobb fele Xenopolt mint történetfilozófust és szociológust mutatja be. Ez irányú tevékenységében a következő problémák érdekelték: a prognózis kérdése a szociológiában, a személyiség szerepe a történelemben, az ok-okozat kérdése, az érték szerepe a történelemben, a pragmatizmus elve a történetfilozófiában.

A társadalmi előrelátás kérdése Xenopolnál azon az általánosnak tartott elvén alapul, hogy megkülönböztet ismétlődő eseteket, tényeket és egymásután következő eseteket. Megkülönböztet statikus és dinamikus szociológiát. Nála a tudományok két kategóriát alkotnak: teoretikus tudományok és történeti tudományok. Az előbbihez tartoznak a fizika, a kémia, a biológia, a matematika, a pszichológia, a politikai közgazdaságtan és a statikus szociológia. Az utóbbihoz tartoznak a geológia, a történelem és a dinamikus szociológia. Az első az ismétlődő jelenségekkel, a második az egymásra következő jelenségekkel foglalkozik Xenopol szerint. Tehát nála két szociológia létezik: az egyik statikus, amelyik egy bizonyos alkalommal foglalkozik a társadalommal, annak struktúrájával, a másik pedig dinamikus, amelyik a társadalom fejlődését tanulmányozza. E mechanikus felosztásból nem következhetett más, mint az, hogy előrelátás mindig csak az ismétlődő tények esetében lehetséges a szociológiában, az egymásra következő jelenségek esetében nem. E mellett van azonban egy figyelemre méltó megállapítása, és ez gondolkodásának haladó oldalát mutatja e kérdésben. Megjegyezte ugyanis, hogy a szociológiában s a történettudományban általában a tények és jelenségek csak fejlődésük irányában ismerhetők meg előre.

A következő tanulmány „A. D. Xenopol és a személyiség problémája a történelemben” címet viseli. Ebben a szerző egyrészt Xenopol véleményét ismerteti erről a kérdésről, másrészt összehasonlítja azt a marxista–leninista állásponttal. Megállapítja, hogy lényegében Xenopol véleménye a marxista állásponthoz közelít. Hiányzik azonban nála a személyiség definíciójából az, hogy a személyiségnek a társadalomban produktív szerepe van, továbbá a történelmi személyiség nem kivételes, emberfeletti lény.

A determinizmus kérdésében vallott felfogásáról a rövid ismertetésből tulajdonképpen az derül ki, hogy közel állt a Laplace-féle determinizmushoz. Nem ismeri el a fejlődés általános törvényszerűségeit, hanem sokszor bizonyos fatalitást állapít meg a történeti fejlődésben.

Az okság kategóriájában lényegében helyes álláspontot képvisel, de a részletkérdésekben sokszor téved, bizonytalan. Az oksági kapcsolat például nem olyan szoros,

mint Xenopol vélte, a hatás nem jelenik meg ugyanabban a pillanatban, mint az azt kiváltó ok. Az ok és a hatás állandóságát az egyidejűségével tévesztette össze.

Xenopolnak az értékelméletről vallott felfogása, mint Ion Pascadi tanulmányából kiderül, nagyon ellentmondásos. Egyik alkalommal tagadja az értékelés szerepét a történettudományban, amikor azt az olvasóra bízta, máskor pedig úgy nyilatkozik, hogy az értéknek nagy szerepet kell tulajdonítani a történettudományban. A kornak ezzel a kérdéssel foglalkozó teoretikusait (Rickert, Croce) túlhaladva, Xenopol észreveszi például az értékek objektív jellegét. Nyomatékosan fogalmazta meg ilyen irányú felfogását, amikor kijelenti: „az érték elméletének nincs értelme, ha az nem szolgál a tények mértékéül.”

Egy viszonylag hosszabb tanulmányban elemzi Octavian Buhociu (Dortmund) Xenopolnak a pragmatizmushoz közelítő történeti gondolkodásmódját. Xenopol szerint bármilyen társadalmi cselekvés az egyéntől indul el. Ugyanez az útja az eszméknek is, amelyek előbb vagy utóbb cselekvésre készítetik az embert. Ha az eszme teljesíti hivatását, akkor az igazi eszmének bizonyul. Az eszme igazsága a sikerétől függ. Ezekhez hasonló mondatokat a tanulmány írója, W. James és I. Dewey pragmatisták írásaiban vél felfedezni. Valeriu Bulgaru írása azt fejtegeti, miként alkotta meg Xenopol történeti munkáiban az ún. „sorozatok elméletét”. Az ő felfogásában az erők tevékenysége nyomán egymást követő láncolatok jönnek létre, amelyek egy bizonyos rendszerességet mutatnak. Ezeket nevezte ő történelmi sorozatoknak. A sorozatoknak három jellemzője van: a rendszeresség, a köztük levő okozati összefüggés és a mozgás. Ezt konkrét történeti példákön keresztül világítja meg, mind a román, mind az egyetemes történet vonatkozásában. Xenopol a románok egész történetét a sorozatok (szériák) tömörülésével jellemzi, amely sorozatok egymáshoz kapcsolódnak, egymásba olvadnak. Román vonatkozásban Cuza vajda uralkodásának története példázza a legjobban a történelmi sorozatokról vallott felfogását. Egyetemes vonatkozásban a francia történelem példáit hozza fel tételének bizonyítására. Mint a tanulmány írója megállapítja, a történeti sorozatok fogalma egyidejű a matematikai módszereknek a közgazdaságtani elemzésben történő alkalmazásával, amelyet Jevons és Walras kezdeményezett először. A kor történetfilozófusaihoz hasonlóan Xenopolnál is fontos helyet foglal el gondolkodásában a pszichológia és a történettudomány viszonya. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban több francia nyelvű munkája jelent meg: *Les principes fondamentaux de l'histoire* (1899), *Psychologie et histoire* (1908). Ezen kívül a Nemzeti kultúra, a Civilizáció története és a Történelem és geológia c. munkáiban is érintette ezt a problémát. A szerző ebben a rövid tanulmányban az idealista gondolkodású Xenopolnál keresi azokat a racionális elemeket, amelyek eltávolítják őt a szubjektivista tendenciáktól, és a marxista gondolkodáshoz közelítik. A lélektan és a történettudomány viszonyának meghatározásában a román történész és filozófus teljes mértékben Lazarus és Steinthal, az ún. néplélektan megalapítóinak befolyása alatt áll. A tudományok világát Diltheyhez hasonlóan természettudományokra és szellemtudományokra osztja. A tanulmány végső konklúziója: Xenopol a társadalmi jelenségeket idealista módon magyarázta, de a fenti kérdéssel kapcsolatban kialakított felfogásában fontos materialista elemeket is találunk. A tanulmány szerzőjének ez a megállapítása, úgy érezzük, egy kissé kérdéses, mert azok a tanulmányban felsorolt véleménykülönbségek, amelyek Xenopol és az említett idealista filozófusok gondolkodásában léteztek, nem mindig a kérdés lényegéhez tartoznak.

A kötetben három tanulmány foglalkozik Xenopol általános közgazdaságtani elméleteivel. Vasile Ioța szerint ezirányú tevékenységében két periódust lehet megkülönböztetni: az egyik a múlt század kilencvenes éveinek elejéig tartott, a másik ettől kezdve élete végéig. Ioța az első periódusban a részben önálló kötetben (*Studii economice* 1882), részben cikkek formájában megjelenő közgazdasági tárgyú munkáit tartja

csak tudományos igényűnek, a második periódusban megjelent írásait már nem. A szerző más kutatókkal szemben hangsúlyozni kívánja Xenopol azon törekvését, hogy írásaiban szüntelenül kutatta azokat az eszközöket, amelyekkel Románia gazdasági fellendülését segíthette elő. A tanulmány szerzője szerint Xenopol gazdasági kérdésekkel foglalkozó írásainak ez a lényege. Ő a gazdasági élet mindennapi gyakorlati kérdéseivel foglalkozott és kevésbé volt elméleti ember ezen a téren. A továbbiakban a tanulmány írója azt igyekszik bizonyítani, hogy Xenopol több kérdésben túlhaladta Carey amerikai polgári közgazdász és szociológus, valamint List német polgári közgazdász tételeit, és nem volt ezeknek a nyugati vulgáris közgazdaságtani elméleteknek kritika nélküli alkalmazója, amint ezt az eddigi Xenopol-kutatók állítják. A másik két tanulmány sem mond újabbat, mint az első, ezért, úgy érezzük, ezek kissé felesleges ismétlések.

A tanulmányok utolsó két csoportja Xenopolnak a korabeli román pedagógiai, iskolapolitikai, irodalmi, nyelvi kérdésekhez fűzött véleményeit ismerteti. Egy-egy írás foglalkozik a történelem akkori időszzerű kérdéseivel és Xenopolnak ezekről, valamint a század eleji Románia agrárkérdéseiről alkotott véleményével.

Összefoglalva az eddig mondottakat, a tanulmányok zöménél észrevehető a szerzőknek az a törekvése, hogy Xenopol munkásságát újra értékeljék, alapjában idealista gondolkodásában kimutassák a materialista gondolkodás némely elemét.

A tanulmánykötet valóban világos képet ad Xenopol sokirányú tevékenységéről, az első néhány írásban azonban sokszor ismétlődnek ugyanazok a — főleg életrajzi — adatok. Ezek összevont közlése, úgy gondoljuk, célszerűbb lett volna.

BOGYIRKA EMIL

AMERICAN SOCIAL THOUGHT: SOURCES AND INTERPRETATIONS

Red. Mc. Giffert and R. A. Skotheim

(Massachusetts, California, London, Ontario, Addison-Wesley Publishing Company.
1972)

AZ AMERIKAI TÁRSADALMI GONDOLAT: FORRÁSOK ÉS ÉRTELMEZÉSEK

Az amerikai társadalmi gondolkodás kialakulását tárgyaló, M. Mc. Giffert, a denveri és R. A. Skotheim, a coloradói egyetem tanárai által szerkesztett 6—6 részből álló könyv mindkét kötete tanulmányokat és dokumentumokat tartalmaz. Az egyes részfejezeteket neves amerikai történészek szerkesztették, a hosszabb-rövidebb írások vagy önálló cikkek, vagy a témával foglalkozó művek szemelvényei. Az első kötet a XVII. századtól a polgárháborúig terjedő periódus Amerikájával foglalkozik, a második kötet pedig a XIX. századtól napjainkig tartó kor gondolkodástörténetét vázolja fel.

A társadalmi gondolkodás történetének megírása jelentős historiográfiai eredmény, mert az amerikai történeti irodalomban az ilyen irányú történetírásnak Parrington, Hofstadter és Beard-on kívül kevés művelője volt. A könyv a sok szerző és az atomizált felépítés ellenére tematikailag egységes, a sok rövid cikk vagy tanulmány-részlet nem szabadalja szét, hanem egy gondolatmenet, az amerikai társadalmi és politikai gondolkodás kronológiai fejlődése szerint halad. Az egyes fejezetekhez jól válogatott bibliográfia csatlakozik.

Az M. Mc. Giffert által szerkesztett első rész a társadalmi gondolkodás fejlődését a korai amerikai történelem folyamán: a XVII. századi puritanizmustól a XVIII. szá-

zad végi felvilágosodás kialakulásáig mutatja be. Az első tanulmány az utópista Dedham kommunáról szól, valamint az európai hagyományok továbbélését vizsgálja a puritán közösségekben. A cikk bemutatja az amerikaiak „világküldetésében” hívó telepeseket, akik azt vallották, hogy az amerikai nép isten választott népe, kiket az ígért földjére vezet. A XVIII. századi Amerika felvilágosult eszméiről és az amerikai forradalom ideológiai eredetéről Bernard Bailynnek, a harvardi egyetem tanárának érdekes tanulmányát olvashatjuk. A XVIII. századi gondolkodók az egyéni szabadság, a társadalmi egyenlőség és a politikai demokrácia, valamint az értelem és az ember természetes jogainak követeléséig jutottak el. Az amerikai felvilágosodásról szólva Bailyn hangsúlyozza Locke, Montesquieu és Voltaire hatását, de épp az amerikai történeti sajátosságokat figyelembe véve mutat rá egy vitatható paradoxonra: arra ugyanis, hogy mindezek a követelések, melyeket az európai felvilágosodás szószólói hirdettek, Amerikában már meglevő tények voltak a XVIII. század első éveiben is. Így az európai forradalmak célkitűzései közül a törvény előtti egyenlőség, a szavazójog kibővítése és még több más követelmény az amerikai kolóniakon a már meglevő állapotokat jelentették. Az amerikai felvilágosodás gondolkodói szerinte a már létező demokratikus tendenciákat erősítették tovább, s ezeket teljesítették be a politikai gyakorlatban.

A következő cikkben W. D. Jordan Jefferson 1781—82-ben írt „Notes on the State of Virginia” c. írását elemzi s rámutat, hogy Jeffersonnak a rabszolgaságot elítélő véleménye egyrészt az általa vallott természetjogi filozófia, másrészt viszont a rabszolgazásárolástól féltő reálpolitikai megfontolás eredménye volt.

M. Wallace tanulmánya a jacksoni korszak politikusai egy csoportjának, a New York-i demokrata párt 1820—40 közti vezetőinek politikai nézeteit analizálja, s ezen keresztül azt kutatja, hogy milyen elveket képviseltek a politikai pártok a XIX. század első évtizedeiben.

Az R. G. Pope által szerkesztett, „az amerikai kálvinizmus 1607—1765” című második rész tematikailag az első résznek a puritanizmust tárgyaló cikkéhez kapcsolódik.

A kérdéssel foglalkozó írások közül Perry Millernek a puritán államról és társadalomról és a protestáns etikáról szóló két tanulmánya emelkedik ki. Miller a XVII. századi pennsylvaniai társadalmat vizsgálva azt a közös vallási morált keresi, amely a számos protestáns felekezet mindegyikében egységes volt, s azt kutatja, hogy a másfél évszázados fejlődés folyamán hogyan változott a kálvinizmus tartalma abban az Amerikában, ahol sokáig a kálvinizmus eszméi szabályozták az emberek állami, egyházi és társadalmi kapcsolatait is.

A J. C. Livingston szerkesztette harmadik rész az amerikai felvilágosodásról rajzolt eddigi képet G. S. Wood rövid cikkével s korabeli dokumentumok — elsősorban Jefferson, J. Adams és Madison írásai és levelei — bemutatásával bővíti ki. A bevezető tanulmány a racionalizmus térhódításával s Bailynhez hasonlóan azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy mit vettek át az amerikaiak az európai felvilágosodásból. Elsősorban Locke eszméi hatottak, de ezek, a korabeli angol radikális véleményekkel együtt a régi rendszerrel való leszámolást könnyítették meg; az új kormányzat és politikai rendszer megalkotása az amerikaiak feladata maradt.

Wood áttekintést ad a függetlenségi háború amerikai historiográfiájáról s az ebben konfrontálódó véleményekről is. A dokumentumok közül igen érdekes Jefferson ill. Adams-nek a monarchia ill. az arisztokrácia kialakulását érintő aggálya és maga az a kérdés, hogy az új Amerika alakítói hogyan látták koruk problémáit.

A P. Marshall szerkesztette negyedik rész az amerikai nacionalizmus kialakulását tárgyalja. Ez a rész neves XVIII. és XIX. századi amerikai személyiségek írásait tartalmazza: Freneau, Paine, D. Webster, valamint Jefferson és Hamilton leírásaikkal

a korabeli Amerikát, mint az „élet, szabadság és boldogság megteremtésére való jogra” épült hazájukat mutatják be.

H. Kohn tanulmánya azt vizsgálja, hogy hogyan plántálták át az angol nemzeti érzést az „újvilágba”. Rámutat, hogy a XVII. században és a XVIII. század elején, vagyis a függetlenségi háború előtt még nem volt meg a területi egység s a bevándorlás miatt sem a történelmi múlt, sem a nyelv közössége nem alakult ki. A függetlenségi háború után a közös forradalmi hagyomány lett a nemzeti összetartás alapja.

M. Jansen cikkében szintén a nemzeti hagyományok tiszteletét emeli ki. Az amerikaiak büszkén emlékeztek forradalmi eredményeikre s Amerikát az elnyomottak menedékének tekintették.

Az E. Pessen szerkesztette ötödik rész a jacksoni korszakban vizsgálja a társadalmi megújulás híveinek szerepét s a XIX. századi híres utópista telepekről — az Oneida és Brook Farm-ról — közöl két tanulmányt és korabeli írásokat. Az egyre inkább a profitszerzést hajszoló társadalom lelkiismerete szólalt meg az utópista telepek szerveződésben és résztvevőiben, akik az emberi civilizáció nagy feladatait akarták megvalósítani. Noyes Oneida közössége, Owen New Harmony telepe s a később fourierista irányítás alá kerülő Brook Farm, az újfajta demokratikus közösségek kialakítását célzó rövid életű kísérletei az amerikai társadalom egy másik arcának nyújtják érdekes képét.

A hatodik rész a már Jeffersonnal kapcsolatban tárgyalt rabszolgaság kérdésével s az ezt érintő vélemények polgárháború előtti konfrontálódásával foglalkozik. A korabeli írásokat T. F. Gossett a következő témák szerint csoportosítja: a rabszolgaság védelme kulturális, vallási, biológiai és politikai szempontból; a rabszolgaság eltörlésére a fehérek és a feketék részéről felsorakoztatott érvek, az abolíciós harc propagandája és végül Lincoln néhány írása és beszéde. Az egyes tematikai részekhez rövid elemzések csatlakoznak, melyek azt a folyamatot vizsgálják, amely az amerikai közvéleményt a rabszolgaság eltörlésének szükségességéről győzte meg.

A második könyv első része, melyet K. Vanderbilt szerkesztett, a századforduló problémáit: a siker és az érvényesülés evangéliumát vizsgálja. A korabeli írások többek közt Henry James és W. D. H. Howells regényeinek, ill. a multimilliárdos Carnegie meggazdagodásáról szóló könyvének szemelvényei, melyek plasztikus képet adnak a „korlátlan lehetőségek” és a „self-made man” amerikai utópiájáról, az érvényesülés és a siker oltárán mindent feláldozó kegyetlen vagyonszerzés módszereiről. A korabeli írásokat követő történetírói elemzések az amerikai álom illúzióit a polgárháború utáni Amerika statisztikai adataival állítják szembe, rámutatnak a „survival of the fittest” (a rátermettebb túlélése) és az underdog (a harcban alul maradó gyengébb fél) kegyetlen valóságára, arra, hogy a lehetőségek már mind kisebb számú ember részére voltak csak korlátlanok, hiszen a század végére a nemzeti vagyon 99 százaléka az összes amerikai család egy százalékának tulajdonába került.

A könyv tartalmi felépítésében az első és a második rész közti logikai kapcsolat a legszorosabb. Az eddigiek ugyanis jól mutatják, hogy a társadalmi igazságtalanság felismerését családós, kiábrándultság is követte, az a felismerés, mely Frank Norris regényében fogalmazódott meg: „Amerika a megszegett ígéretek országa.”

A J. Bürnham által szerkesztett, „Az értelmiség és a progresszizmus 1900—1918” című második rész a XX. század első két évtizedének értelmiségi tagjai, — mint V. James, W. Lippmann és mások — tollából közölt írásokkal mutatja be a haladó mozgalom ideológiájának kialakulását, majd Parrington és más történészek elemzéseit adja közre.

A progresszív mozgalom tagjai hittek abban, hogy a társadalmi változás elkerülhetetlen, s bíztak saját történelemformáló erejükben. Parrington bemutatja a század

első éveiben kibontakozott széles társadalmi mozgalmat, melynek keretében a társadalom korrupciójait bíráló publicisták, írók és politikusok, az ún. „muckraker”-ek a monopóliumok által elkövetett visszaéléseket leplezték le. Az 1912-ben megalakult Progresszív Párt már kialakult szociális programtervezetet tartalmazó reformkövetelésekkel lépett fel: elítélték a korlátlan meggazdagodásért való történetét, követelték a magántőke ellenőrzését és a demokratikus kormányzást.

A harmadik rész, a D. W. Noble szerkesztette „Elidegenedés és az elveszett nemzedék” a 20-as évekbeli megtorpanást, csalódást mutatja be. Noble részben korabeli újságírók, filozófusok és irodalmárok írásait közli, akik egyre élesebb kritikával ábrázolják a társadalmi valóságot, részben három történetírói elemzéssel magyarázza az elidegenedés érzésének történelmi hátterét. A 20-as évek fiatal nemzedéke csalódottan realizálta, hogy a progresszív mozgalom céljait nem sikerült megvalósítani, s a világháborúban illúzióit vesztett fiatalokon az elidegenedés érzése és pesszimizmus uralkodott el, magukat „elveszett nemzedék”-nek tekintették. A háborút követő konjunktúra pénzhajszája, az osztályharcban egyre inkább alul maradó underdogok helyzete kihívta a fiatal nemzedék kritikáját az amerikai élet optimista mítosza ellen.

A negyedik rész, R. A. Skotheim szerkesztésében, a 30-as évek radikálismozgalmát mutatja be. A korabeli írások és a történetírói elemzések a New Deal korszakában jelentkező radikalizmust magyarázzák.

A gazdasági válság és az abból kivezető utat nyújtó New Deal felrázta a lost generation depresszióját és a kor értelmisége — mintegy a progresszív mozgalom folytatásaként — radikális társadalmi változásokat követelt. Roosevelt New Deal-je megoldotta a gazdasági válság fő problémáit, és elnökségének 30-as évek-beli korszaka jelentős reformokat valósított meg a munkanélküliség felszámolása, a magántőke tevékenységének visszaszorítása és a szociális ellátás területén. A New Deal-t szolgáló „agytröszt” tevékenysége és a kor pezsgő szellemi élete a radikális értelmiség színes összképét nyújtja. A vezető írói és értelmiségi körökben éles balratolódás ment végbe, társadalomkritikájuk és változtatási szándékuk agitatív célú lett és elmélyült, s sok esetben összekapcsolódott a kibontakozó szocialista mozgalommal.

A D. W. Marcell által szerkesztett ötödik rész az 1940—60 közti időszakot öleli fel. A háborúval nem mint eseménysorozattal foglalkozik, hanem Becker 1940-es írásán keresztül azt mutatja be, hogyan ismerte fel a haladó értelmiségi réteg, hogy a totalitarizmussal és a fasizmussal szemben a demokráciát kell támogatni. Faulkner 1950-es, a Nobel-díj átadásakor mondott beszéde az atomháború fenyegetésével szemben az írók feladatául az emberi értékek ábrázolását és a humanista hagyományok ápolását állította szembe. C. W. Mills, az 1956-ban megjelent „Power Elit” c. művének szemelvényében szociológiai elemzést ad az 50-es évek amerikai társadalmáról.

A két világháború közti időszak politikai balratolódása a New Deal utolsó szakaszában, vagyis a világháború alatt megtorpan, s a 40-es évek végi s 50-es évek elejei hidegháborús légkörben a haladó értelmiség ellen irányuló perekkel a baloldali gondolkodást igyekeztek elnémítani. A korszak politikáját Mc Carthy 50-es évekbeli írásai illusztrálják, s az amerikai társadalom elmilitarizálódását Eisenhower 1961-es beszéde szemlélteti. A kizárólag korabeli írásokat közlő rész kitér a néger polgárjogi mozgalom problematikájára, s közli M. L. King egy 1963-as levelét, mely élesen kritizálja a faji diszkriminációt.

Az utolsó, hatodik rész a 60-as évek „új radikálismozgalmát” mutatja be, R. Berr szerkesztésében. Az új baloldalról szóló tanulmányok megkülönböztetnek aktív és passzív radikálisokat, azokat, akik hisznek a változtatás lehetőségében, s azokat, akik ennek reménye nélkül bírálják a fennálló társadalmat. Az esszék másik csoportja azt vizsgálja, hogy miért válnak az egyetemek az ifjúság radikalizálódásának központjaivá, s foglal-

kozik a különböző életformákkal s a hippi közösségek kérdésével. A tanulmányok harmadik része a nyugati társadalom dekadenciáját elítélő, maoista, marcusei és más eszmékből táplálkozó baloldali mozgalmak filozófiájával foglalkozik.

A két kötet tartalmát áttekintve láthatjuk, hogy a szerzők az egyes nagyobb történelmi korszakok fő ideológiai irányzatait bemutatva az amerikai eszmetörténet alakulásának két évszázados ívét rajzolják meg. A gazdag anyagot közlő feldolgozás az érdekes dokumentumok és elemző tanulmányok összeválogatásával sokoldalúan mutatja be Amerika intellektuális életét. A sok szerző írásait tartalmazó gyűjtemény pozitívuma gondolatgazdagsága és az amerikai politikai gondolkodás két évszázados fejlődéséről nyújtott, a mai nézőpontokat is dokumentáló, összkép.

ÁRVAYNÉ RÉNYI ZSUZSA

ROBERT ARON:

HISTOIRE DE VICHY. 1940—1944

(Paris. é. n. 551 l. Les Productions de Paris)

VICHY TÖRTÉNETE 1940—1944

A könyv Franciaország legtragikusabb napjait eleveníti meg, a politikai szétesés, a katonai vereség, a német fasiszta megszállás éveit. Az ismert polgári történész, közgazdász publicista szerző Vichy történetét a nagyközönség számára írta, érdekesen, 120 képpel frissítve, de ugyanakkor a szakmai körök, illetőleg a továbbkutatni akarók igényeit is kielégítve a különféle mutatókkal, illetőleg a elsősorban azzal, hogy a szerző mintegy száz eddig publikálatlan dokumentumot tett e kötetében először közzé.

R. Aron könyvét az 1940 júniusi katonai és politikai válság bemutatásával kezdi, s nem nyújt segítséget az olvasónak, hogy megértse: miként jutott Franciaország idáig. Az előtörténet ismeretét tudottnak veszi, s amennyiben mégis ad visszapillantást, akkor inkább egy-egy jelentősebb történelmi személyiség portréjának hitelesebb megrajzolásakor teszi — elsősorban Pétain esetében, mert hiszen a katonai gloire, a marsall történelmi múltja nélkül valóban nehéz megérteni, hogyan vált az összeomlás pillanatától éveken át Franciaország első emberévé.

Aron könyvét a következőként tagolta. Az első részben magát az összeomlást kíséri nyomon június 12-től a fronton, s a kormány szinten — Reynaud elszigetelődéséig, a kormány Bordeauxba távozásáig, ottani ténykedéséig, Laval feltűnéséig, Mandel le tartóztatásáig és De Gaulle első ellenállásra hívó kiáltványáig, a fegyverszünet aláírásáig és az afrikai ellenállás kezdetéig.

1940. július 1. és 10. között kezdett kialakulni a „Vichy-képlet”. A rendszer központi alakja Pétain volt — akitől még sokan a függetlenség valamelyes biztosítását, később pedig kiterjesztését várták. A rendszeren belül Flandin nyugati kapcsolatokat keresett, Laval pedig egyértelműen a német győzelemre számított, s ennek megfelelően hirdetett szoros német-francia együttműködést. Aron rávilágít, hogy az új Vichy-kormány miként került szembe Angliával — de a kötet érdekesebb oldalai nyilvánvalóan azok, ahol a rendszer vezető politikusaiknak személyi portréit mintázza meg, s ahol például azt elemzi, hogy milyen volt a két vezető, Pétain és Laval kapcsolata. Aron miközben hangsúlyozza (dokumentumokkal és fényképekkel egyaránt), milyen elterjedt volt ekkor a Pétain-kultusz, megállapítja, hogy ebben Laval sohasem osztozott,

mivel Laval mindig némi lebecsüléssel csak a „katonát” látta benne, Pétaint pedig zavarta Laval vulgaritása és környezete. Viszonyuk így sohasem volt zavartalan, de mégis egymásra voltak utalva. A főbb irányzatot megszemélyesítők mellett ott volt a flotta-parancsnok Darlan — aki szintén önálló politika kikovácsolását is kutatta — és Belin, aki a szakszervezeteket próbálta áthajózni Vichy támogatói közé. R. Aron megemlékezik a fasiszta rendszer oszlopos tagjairól, a gazdasági hatalmasságokról és az új fasiszta szervezetek és a szellemi élet irányítóiról (így Déatról és Doriotról is), de képet ad azokról a pártokról és vezetőkörökről is, akik nem olvadtak be a rendszerbe — de mégis „jelen voltak” és megbénuultak ezekben a napokban (így a radikálisokról és szocialistákról).

Érdekesek a könyv azon lapjai, amelyek az új „másnapos” ideológia, egy teljesen féloldalas nacionalizmus megszületését vizsgálják, amely megkapta az egyház áldását, a városi proletariátussal szemben a falvak megnyerésére számított, s az egész rendszer jellegéje „Munka—Család—Haza” lett. Laval „nemzeti forradalmat” hirdetett. R. Aron felvázolja e „forradalom” ideológiai téziseit, majd szembeállítja velük a gyakorlatot — s ennek során Aron nemcsak a politikai intézményekre, a gazdasági életre hanem a gondolkodásmód s erkölcsök átalakulására is fényt vet. Aron mindig hangsú, lyozza az ellenmondásokat, amelyek részint magából a helyzetből, részint a külpolitikai konstellációból s a személyek különféle törekvéseiből fakadtak. R. Aron egy igen lényeges összefüggésről azonban „megfeledkezik”, arról, hogy az egyes társadalmi osztályok miként léptek fel a rendszerrel szemben, avagy miként fogadták el azt. Természetesen Aron is érinti ezeket az összefüggéseket, de mégsem elemzi ezeket valódi súlyuknak megfelelően.

A belső politikai történeti fejlődés szakaszait azonban igen gondosan feltérképezte. A Pétain és Laval összhang felborulását, a belső surlódásokat, Pétain kísérletezését, a német katonai-politikai nyomás fokozódását és így az 1941 koratavasától 1942 tavaszáig ismétlődő politikai válságokat — amelyek Laval letartóztatásával kezdődtek, s amelyek Darlan megbuktatásával és Laval külső támogatással történő visszakерülésével, sőt nagyobb politikai hatalommá válásával végződtek.

Vichy harmadik korszakát Aron 1942 áprilisától 1942 novemberéig számítja. E korszakban Laval az irányadó politikus, ekkor éleződik ki Vichy és Anglia kapcsolata, történik meg az észak-afrikai szövetséges partraszállás. A francia katonai körök (Giraud, Darlan) kapcsolatot találnak a szövetségesekhez, s a szálak tovább futnak Vichyig, Pétainig, mozgósítják Vichy katonai erőit — de újabb német ultimátum után a német csapatok „a szabad övezetet” is megszállják, s a francia matrózok elsüllyesztik a francia flottát Toulonnál.

E résznél Aron elsősorban ismét a „magas politika” szférájába vezeti az olvasót — s kevésbé kíséri ezúttal figyelemmel, mi történt „lent”. Amikor pedig az ellenállás jelenségeit kutatja, jobbra Pétain, Darlan kísérletezéséről emlékezik meg — s alig ejt szót tényleges gazdasági, majd fegyveres ellenállásról, amelyet azonban a baloldali erők, mindenekeklött a kommunisták szerveztek az országban — s természetesen De Gaulle azon kívül.

Vichy történetének utolsó szakaszát 1942 novemberétől 1944 augusztusáig fogja össze a szerző. Itt a nyitó fejezet az ország teljes német megszállását eleveníti meg — annak minden borzalmával, a letartóztatásokkal, Oradourral — az élelmezési helyzet romlásával és a kollaboránsok megelevenedésével. Ismét részletesen vizsgálja a szerző a hatalmi csúcsokon végbemenő surlódásokat Pétain—Laval, illetőleg mostmár nemcsak Pétain és a német megszálló hatóságok, hanem Laval és a németek között is. Aron érzékelteti, hogy amilyen mértékben romlott a németek katonai helyzete, s nőttek a gazdasági nehézségek, úgy fokozódott és szélesedett a megtorlások rendszere. Végül Aron háttérként felvázolja a katonai mozzanatokot, s ezt követően ismét nagy gonddal eleveníti

meg Pétain és Laval, valamint a vichysták utolsó próbálkozásait, a rendszer oszlopos tagjai között növekvő ellentéteket, egymással való szembekerülésüket, Pétain igyekezetét, hogy De Gaulle-lal kapcsolatot találjon, míg Déat, Doriot és a „fiatalok” egyrésze göröcsően ragaszkodott a német orientációhoz, a németek kiszolgálásához.

R. Aron írása nem adja meg Vichy „teljes történetét” — a politikai vezetők, s a politikai történet területén azonban sok hasznos és érdekes ismeretet nyújt az olvasónak.

JEMNITZ JÁNOS

**STUDIEN ZUR GESCHICHTSSCHREIBUNG IM 19. UND 20. JAHRHUNDERT.
HRSG.: PAUL PHILIPPI**

(Siebenbürgisches Archiv. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde.
Dritte Folge. Band 6. Böhlau Verlag. Köln—Graz. 1967. 230 l.)

TANULMÁNYOK A XIX. ÉS XX. SZÁZADI TÖRTÉNETÍRÁSHOZ

Az „Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde” harmadik sorozatának hatodik kötete Paul Philippi szerkesztésében főleg az erdélyi szász történetírás XIX. és XX. századi problémáival foglalkozik.

A tanulmányok közt vannak kimagasló alkotások, érdekes, nálunk viszonylag kevésbé ismert tényeket rögzítő dolgozatok, továbbá közismert adatközlések, valamint egy történet-szociológiai, falukutató munka. A kiadvány címe fedi a feldolgozások tematikáját, amennyiben a XIX. és XX. századi szász történetírás mellett legalább hasonló teret kaptak az e történetírással részben összefüggő, részben rajta túlmutató, és nemcsak az Osztrák-Magyar Monarchia belső viszonyait, hanem Kelet-Európa egészét is érintő, nemzetiségi problémákkal foglalkozó írások.

Áttérve a részletekre, elsőnek *Andreas Möckel*: „Geschichtsschreibung und Geschichtsbewusstsein bei den Siebenbürger Sachsen” c. művével foglalkozunk. Egyetértünk a szerző megállapításával, hogy a sajátos erdélyi viszonyok közt, a zömmel ugyan a polgári elemhez tartozó szászokat egy francia mintájú forradalomban előre láthatóan sok veszteség várta. Innen ered kiváltságos helyzetükhöz, ősi jogaikhoz való ragaszkodásuk, melyet történetírásuk Friedrich Schuler von Libloy 1855-ben első alkalommal kiadott „Siebenbürgische Rechtsgeschichte” c. munkájáig bezáróan olyan meggyőzően tükröz. E felfogáson túllépve *Georg Daniel Teutsch*: „Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk” c., 1869-ben befejezett műve a szász népet 1848 tanulságai után az önerejére utaltság tudatára ébresztette. Nagy haszon származott ebből a területi autonómia 1876-ban bekövetkezett megszüntetése után. Friedrich Teutsch apja nyomdokain haladva hasonlóképpen tanította népét. A két világháború közt Heinrich Siegmund döbbsentette rá a szászokat az évszázados biológiai hanyatlás tényeire. E felismerés hatott a történettudományra is. Végül napjainkban nyugaton az „Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde” harmadik sorozatának kötetei, a szocialista Romániában pedig a „Forschungen zur Volks- und Landeskunde” c. marxista folyóirat folytatják a Teutsch-nemzedék nagy művének korszerű korrigálását. *Harald Zimmermann*: „Bemerkungen zur Geschichte des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde” címen összegyűjtötte a „Verein” 1840—1842-ig visszanyúló történetének leglényegesebb, többé-kevésbé ismert adatait. Mint érdekesség megemlíthető, hogy az egyesület utolsó elnöke Friedrich Müller Langenthal volt. 1941-ben a Dél-Erdélyben működő „Verein” beolvadt a „Forschungsinstitut der deutschen Volksgruppe in Rumänien” el-

nevezésű, erősen hitlerista befolyás alatt álló intézménybe, míg magyar uralom alatt a „Verein” 1944-ig folytathatta munkáját. Tagjai ekkor nagyrészen nyugatra menekültek, maga a „Verein” pedig 1947-ben, Nagyszébenben megszűnt. Kiadványainak új formában való feltámasztására 1962-ben, a Német Szövetségi Köztársaságban került sor.

Véleményem szerint a kötet legszínvonalasabb alkotása *Hans Beyer*: „Geschichtsbewusstsein und Nationalprogramm der Siebenbürger Sachsen” c. írása. A szerző a szász nemzeti mozgalmat vizsgálva végigtekint a dualizmus egész korszakán. Kezdi az 1868-ban induló „Siebenbürgisch-Deutsches Wochenblatt”-tal, melynek Franz Gebel és Gustav Kapp adott programot. A szászok hármassal loyaltással indultak neki az új, polgári korszaknak. Sokat vártak a jogállamtól, a magyar királlyá is megkoronázott uralkodótól s végül önmaguktól. Az új viszonyok közt, a magyar nemzeti állammal szemben egyre erőteljesebben az autonóm szász evangélikus egyházra és az egyházi iskolák hálózatára támaszkodtak. Nagy hatással volt rájuk a császári Németország, mellyel a protestantizmus, az idealizmus és a nemzeti liberalizmus kötötte össze őket. Innen magyarázható körükben Heinrich von Treitschke történeti műveinek nagy népszerűsége, továbbá az 1880—1881-ben magalakult „Allgemeiner Deutscher Schulverein”-hez fűződő kapcsolataik. Bár a szász területi autonómia 1876-ban megszűnt, az általuk oly sokat emlegetett, veszélyes magyar nacionalizmus lényegesen nem árthatott az új körülmények közt is nemzeti alapon szervezkedő és a német nacionalizmus áramkörébe bekapcsolt erdélyi szászoknak. Ezért az 1890. évi szász napon a magyar állammal lényegében kompromisszumos kiegyezést kötöttek. E reálpolitikus megoldás elől egyes forrófejűek, mint pl. a „zöldek mozgalmá”-hoz tartozó Lutz Korodi újságíró, jellemző módon éppen Berlinbe emigrált.

Hans Mommsen: „Zur Beurteilung der altösterreichischen Nationalitätenfrage” c. tanulmánya a szorosabb értelemben vett erdélyi szász tematikán messze túlemelkedve nem kisebb probléma taglalására és eldöntésére vállalkozott, mint hogy a régi Osztrák-Magyar Monarchia valóban „a népek börtöne” volt-e, vagy esetleg valamiféle jól működő, „nemzetek feletti” államalakulat. Az első állítást Hans Mommsen megkérdőjelezi s arra törekszik, hogy felkutassa a Habsburg-dinasztia tartós uralma alatt élő népek jogi, gazdasági és társadalmi életében az „autonóm” vonásokat. Tagadhatatlan, hogy ilyeneket lehet találni. Például az 1867-es osztrák—magyar, az 1868-as magyar—horvát, és az 1905-ös osztrák—morva kiegyezés elősegítette az érintett népek fejlődését, de korlátozott mértékben és hatókörben. Valójában különböző jogállású, gazdasági és társadalmi fejlettségű népek hierarchikus rendben éltek az Osztrák-Magyar Monarchiában, akiket elnyomott a „nemzetek előtti” korszakban, Mária Terézia uralkodása alatt kiépített, központi bürokrácia. A szerző maga is belátja, hogy ezért nem lehetett a Habsburg-Összmonarchia valóban „nemzetek feletti” alakulat, s ezért nem hiányzott életéből a nemzeti elnyomás. Az 1848-as kemsieri alkotmánytervezet — véleménye szerint — alkalmas lett volna a Habsburg-Birodalom föderalizálására. Nagy rokonszenvet mutat a szociáldemokrata Karl Renner, Otto Bauer, a liberális Lang Offermann és Herrnrit, valamint a román Popovicinek a nemzetiségi kérdésben vallott nézetei iránt. Egyes cseh kutatókkal polemizálva azt fejtegeti, hogy 1918-ban, az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásakor a cseh nép a polgárosodás és a nemzeti kulturálódás magasabb színvonalán állt, mint a nemzeti függetlenségét jóval később elvesztő, de önálló államiségét ugyancsak ekkor visszanyerő lengyel nép. Itt szívesen hivatkozik Molnár Erikre, aki II. József korszakával összefüggésben kimutatta, hogy a társadalmi haladás jozefinista korlátozottságú irányzata és ezt követően a reakciós elemekkel átszótt nemzeti visszahatás milyen ellentmondásos helyzeteket teremthet egy nép életében. Volt-e a Monarchiában tudatos „germanizáció”, osztrák nacionalizmus stb.? A szerző válasza: aligha, hisz a dinasztia teljesen érzéketlen volt az osztrák nép nemzeti felemelkedése iránt is. Az Osztrák

rák-Magyar Monarchiát 1918-ban szétfeszítő nemzeti mozgalmakkal kapcsolatban megállapítja, hogy a nemzeti ellentétek Európa e táján túlélték a Monarchiát. A szerző a nyugat-európai, nemzetek feletti integrálódáshoz keresett a régi Ausztria történetében előképeket. Elismeri azonban, hogy alapos részletkutatások nélkül e téren komoly bizonyosságokkal még nem rendelkezik.

Munkáját *Erwin Viefhaus*: „Die Nationalitätenfrage in den ostmitteleuropäischen Nationalstaaten nach 1919” címen folytatja. A Párizs-környéki békék kisebbségvédelmi rendelkezéseinek elvi és gyakorlati gyengeségeivel foglalkozik. Kezdetben a kisebbségek a nehezen intézkedő Népszövetséghez fordultak problémáikkal, később saját nemzeti államukhoz. Elsőnek, jellemző módon, a lengyelországi németek — a revizionista Berlinhez. A Népszövetség nyugat-európai, sőt amerikai példák nyomán áldását adta a „csendes” asszimilációra, s minden áron a status quo fenntartására törekedett. A szerző bemutatja az 1925-ben Genfben, majd később Bécsben, Bernben és Stockholmban megrendezett kisebbségi konferenciákat. Kitér az 1925. évi lettországi kisebbségi törvényre. Ehhez hasonlóak alkalmasak lettek volna arra, hogy a kelet-európai népek megbékélését előmozdítva, útját állják a hitlerizmusnak, amely az elégedetlen kisebbségeket az önrendelkezési jogra hivatkozva használta fel az európai status quo felborítására.

A kötet *Ernst Wagner*: „Die Zuwanderung von Zipsern aus der Bukovina in das Nösnerland — unter besonderer Berücksichtigung der Gemeinde Wallendorf” c. dolgozatával zárul. A szerző a Beszterce-Naszód megyében levő szász falvak, elsősorban Wallendorf (Unirea, Aldorf) példáján érzékelteti a Bukovinából 1900 óta bevándorolt, szegénysorsú zipser bányászok betagozódását a náluknál jóval gazdagabb szász parasztok közösségébe.

A tanulmánykötetet a szerzők nem véletlenül éppen Dr. Karl Kurt Klein professzor 70. születésnapja alkalmából jelentették meg. Nevezett képviseli ugyanis az „Archiv” megelőző sorozatáig visszanyúló folytonosságot, hisz annak 1944. évi, utolsó kötetét éppen az ő írása zárta le. Ez az ajánlás is azt bizonyítja — ami egyébként a kötet tanulmányaiból félreérthetetlenül kiemelkedik —, hogy az emigrációban élő szász kutatók és barátaik egészében vállalják a szász *polgári* történetírás hagyatékát, kivéve természetesen a második világháborút bevezetően eluralkodott, „oktrojált”, „nemzeti szocialista” szemléletet, amelytől viszont tudatosan elhatárolják magukat. Egyik-másik írásukban még megtalálhatóak bizonyos kommunista-ellenes kitételek, azonban a kötet egésze a kelet-európai, szocialista államokkal való tartós együttélés távlatát sejteti.

SÁRKÖZI ZOLTÁN

NIEDERHAUSER EMIL:

FORRONGÓ FÉLSZIGET

(Budapest, Kossuth Kiadó. 1972. 275 l.)

Szépen gyarapodó Kelet-Európa történeti irodalmunk most már nemcsak a szakembereknek számolhat be kutatási eredményeiről, hanem arra is gondolhat, hogy az eddig elért eredményeket a nagyközönség számára hozzáférhetővé tegye.

Niederhauser Emil a Balkánra vonatkozó legértékesebb szakirodalom felhasználásával írja meg hat állam, mintegy nyolc nemzetiség második világháború előtti másfél évszázados történetét. Eseményekben, sorsfordulókban gazdag százötven év ez. A szerző

számít arra, hogy a hazai olvasó most vesz először a kezébe a Balkán egészére vonatkozó népszerűsítő tudományos munkát. Igyekszik megkönnyíteni a tájékozódást azáltal, hogy egy bevezető jellegű részben bemutatja a török birodalom kialakulását, gazdasági, társadalmi szervezetiét, „Európa beteg emberévé” válását. Miután jó néhány, a későbbi megértést nagymértékben elősegítő fogalmat tisztáz, tér csak át a könyv tényleges anyagának ismertetésére.

A XIX. század kezdetén a Balkán gazdasági, valamint politikai-kulturális életében két olyan feltartóztathatatlan folyamat indul útjára, amely még a század vége előtt összeroppantja a félévezredes török uralmat. Az egyik a hagyományos birtokrendszer bomlása (a csiftlik birtok elterjedése), a másik a szinte mindent magával ragadó nemzeti öntudatra ébredés, amely bizonyos polgári elemek (kereskedők, hajótulajdonosok) gazdasági megerősödésével áll szoros kapcsolatban.

A balkáni népek nemzeti önszmelése rendkívül szélesen hömpölygő folyamat, amelynek teljes mélységű feltárására a szerző nem vállalkozhatott, ezért nagyon helyesen csak a fő sodrásai irány felvázolására szorítkozik.

A XIX. század elején a hajdani dicsőség érzése ad erőt és bátorságot a szerbeknek és a görögöknek egyaránt a török félhold elleni harc megkezdésére, egyben lehetőséget és lelkesítő példát mutatva a többi nemzetnek is a felszabadulásra. E két nép harcának differenciált elemzése lehetővé teszi a szerző számára, hogy már a mozgalmak kezdeti szakaszában kimutassa a bennük rejlő progresszív és regresszív vonásokat és megfogalmazza a későbbiekre is érvényes tételét: „Az első két balkáni monarchia születésénél máris jelen van a felszabadítás nemes gondolata mellett a hódító szándék” (45. l.). A függetlenségi küzdelmek bemutatását azáltal is teljesebbé teszi, hogy részletesen elemzi a nagyhatalmak álláspontját minden egyes számottevő kérdésben, egyben bizonyítva, hogy a mozgalmak sorsa nagyon sokszor a nagyhatalmak politikájának függvénye volt.

A következő fejezetben Niederhauser Emil kiterjeszti vizsgálódását a Balkán peremvidékén élő, de a Habsburg-birodalomhoz tartozó délszlávokra (a szerbeket kivül szlovének, horvátok). Ezek, valamint a románok mozgalmának bemutatása közvetlenül is szükségessé teszi a magyar nemesség nemzeti kérdéssel kapcsolatos politikájának elemzését és kritikáját. A szerző kellő tárgyilagossággal mérlegeli a nemzetiségi pesti forradalmat üdvözlő, azt magukénak érző őszinte nyilatkozatait éppen úgy, mint a későbbiekben ellenséges, összecsapásokra vezető magatartását.

Az 1848. évi európai forradalmak a tulajdonképpen török birodalmat ugyan érintetlenül hagyják, de néhány szultán felismerve a történelmi szükségszerűséget, reformokkal kísérletezik. A tüneti kezelés azonban nem bizonyul hatásosnak, mert a 60-as évek elejétől a bolgárok, majd valamivel később az albánok is (Prizreni Liga 1878) megindítják függetlenségi mozgalmukat.

A berlini kongresszus (1878) négy önálló (Görögország, Románia, Szerbia, Montenegró) és két viszonylag széleskörű autonómiával rendelkező állam (Bulgária, Kelet-Rumélia) létét ismeri el. Olyan kis államok jönnek létre, amelyek politikai határai távolról sem esnek egybe az etnikai határokkal. A szomszéd ország területén élő nemzeti kisebbség felszabadítása kivétel nélkül minden országban nemzeti ügygé válik. Az ideológiai alapot a század elején létrejövő nagy állameszmékben találják meg (Ilja Garasanin nagyszerb állam, Ljudovit Gaj horvát vezetésű illír-állam, a görögöknél a Nagy Eszme stb.). Az új államok megfelelő gazdasági alap hiányában kölcsönöket vesznek fel a nagyhatalmaktól, mindenekelőtt a Monarchiától és Németországtól, hogy tervüket megvalósíthassák.

Az erők első összeméréseként elemzi Niederhauser Emil az első és második Balkán-háborút, amelynek egyetlen pozitívuma, hogy végleg megszünteti a gyűlölt török fenntartóság utolsó maradványait is. A háború — semmit meg nem oldó jellegéből követke-

zden — szinte előkészíti ugyanakkor a balkáni államok részvételét az első világháborúban.

A szerző a század elejétől kezdődően mind több és több figyelmet fordít a balkáni munkásmozgalom helyzetének elemzésére. Megállapítja, hogy fejletlensége következtében nem képes megakadályozni sem a nemzeti burzsoáziák első világháborúba történő belépését, sem kellőképpen kihasználni az utána következő forradalmi fellendülést.

A szerző a két világháború közötti időszakról írva megállapítja, hogy „inkább konzervatív tekintélyuralmi rendszerek alakulnak ki a félszigeten, nem a német és az olasz fasizmus utánczatai” (174. l.). Hogy nem totális fasiszta rendszerek jönnek létre a Balkánon, abban nagy szerep jut a kommunista pártoknak, amelyek a harmincas évek elejétől a Komintern útmutatásai alapján konkrét lépéseket tesznek a nemzeti antifasiszta egységfront kialakításáért. Részeredményeket ugyan elérnek (pl. Romániában, Görögországban), de országaik részvételét a második világháborúban megakadályozni nem tudják.

Hogy mennyire nem egységes érülettel lépnek a balkáni népek a háborúba, azt ezeknek a közép-európai országokénál (mindenekelőtt Magyarország) jóval hamarabb meginduló partizánmozgalma is bizonyítja. A könyv a partizántevékenység kibontakozásának és a Vörös Hadsereg sikeres balkáni hadműveleteinek leírásával zárul.

Összegezeként a könyvről elmondhatjuk, hogy méltó összefoglalását adja a balkáni népek másfél évszázados küzdelmének. Jelenlegi ismereteink magas fokú szintézisét nyújtja több nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos problémában. Logikus felépítése, ok-okozati összefüggéseket feltáró módszere, a szerző olvasmányos, elbeszélő stílusa tartalmas, áttekinthető történeti olvasmánnyá avatják ezt a munkát.

SEY ISTVÁN

RICHARD HOUGH:

FELKELÉS A „POTYOMKIN” PÁNCÉLOSON

[**(Budapest, Kossuth. 1971. 185 l. — Népszerű történelem)**]

A Kossuth Kiadó „Népszerű történelem” sorozata igen fontos feladatot lát el: nagy példányszámban megjelenő kötetei (Hough könyvének példányszáma pl. 16.000) sok ember történelempéjét alakítják. Különösen felelősségteljes történészi munka az ilyen jellegű művek írása, hiszen az olvasmányosságot, színességet a tudományos igény és hitelesség feladása nélkül kell érvényesíteni.

Az 1905-ös oroszországi forradalom talán legismertebb epizódját Richard Hough angol történész mutatja be a sorozat egyik legutóbbi darabjában. Richard Hough-nak ez a harmadik könyve a cári haditengerészet történetéről, írt már a balti flotta világkörüli útjáról és a csuzimai katasztrófáról is. A mű — először 1960-ban jelent meg Londonban. A szerző elsősorban az odesszai szociáldemokrata szervezet egyik mensevik tagjának, Feldmann-nak a visszaemlékezéseire támaszkodott (The Revolt of the Potemkin. London. 1908). A Szovjetunióban az 1905—7-es forradalomról Szidorov főszerkesztésében megjelent forráskiadvány-sorozat és Pjaszkovszkij-nak a forradalomról szóló 1966-ban megjelent értékes monográfiája alapján kell módosítanunk a szerző egyes nézeteit.

Feltétlenül egyet kell értenünk az angol történésszel abban, hogy a Potyomkin-lázadás szervezetlen, spontán megmozdulás volt és bukását is elsősorban a matrózok bizonytalankodása, habozása okozta. Az OSzDMP forradalmasító munkája, a japánoktól elszenvedett vereségek és az 1905 elejétől Oroszországban terjedő forradalmi hullám azonban a Fekete-tengeri flotta katonái között is éreztette hatását: az őszre tervezett felkelés előkészítésére megalakították a Szevasztopoli Matrózokközpont nevű szervezetet, amelyre a szerző az előzmények különben is igen vázlatos tárgyalása során csak közvetve utal. Ennek a Matrózokközpontnak az egyik vezetője és egyben a Potyomkin páncélos szociáldemokrata pártszervezetének irányítója volt Vakulencsuk, aki a könyvben csak egyszerű közlegényként szerepel, mint a felkelés mártírja. A könyv leírásával ellentétben a szociáldemokratákkal csak szimpatizáló, politikailag elkötelezetlen Matyusenko csak Vakulencsuk halála után vette át a hajó matrózainak irányítását. Matyusenko személyes ingadozásainak bomlasztó hatását elhanyagolja a munka, gyakori következetlenségét, habozását józan megfontolásként tünteti fel. Így pl. pozitívan értékeli Hough Alekszejevnek, a Potyomkin hadnagyának kapitányi kinevezését, mivel szerinte a matrózok között elengedhetlenül szükséges volt a tekintélyelv érvényesítése — pedig ez is a forradalmárok bizonytalanságának jele volt.

Hiteles képet ad a könyv Odessza helyzetéről a Potyomkin-lázadás idején, jól jellemzi a különböző forradalmi csoportokat. Nem ír azonban ezek egymáshoz való viszonyáról, és nem elemzi az odesszai szociáldemokrata szervezet belső helyzetét. Nem említi, hogy az odesszai pártszervezetben ebben az időben mensevik befolyás érvényesült: az odesszai bolsevikok gyengesége pedig jelentős szerepet játszott az odesszai munkások és a Potyomkin matrózai közötti együttműködés meghiúsulásában. Mivel — ahogy már erre utaltam — a saját szerepét bizonyára megszépítő és kiemelő Feldmann memoárjaira támaszkodik elsősorban a könyv szerzője, eltúlozza Feldmann jelentőségét. Nem beszél arról, hogy az odesszai szociáldemokraták hajóra érkező küldöttségének egyetlen bolsevik tagja, Lazarov milyen lelkes propagandát fejtett ki az odesszai felkeléshez csatlakozás érdekében, a mensevikek — így Feldmann is — ellentétben a könyv koncepciójával, inkább a kivárási álláspontjára helyezkedtek.

Hough munkája a konstancai megadásig kíséri végig a Potyomkin sorsát és érdekes kitekintést ad a felkelés résztvevőinek további sorsáról.

A kiadói előszó is — a pozitív források megnevezése nélkül — hasonló szempontok alapján bírálja a könyvet; ebben az esetben azonban kérdéses, hogy a kritika, vagy Hough előadása bizonyul hatékonyabbnak, ha az olvasó leteszi a könyvet. Ez pedig korántsem mellékes nagy példányszámban megjelenő ismeretterjesztő műnél.

Félix Pál fordítása könnyed, pontos munka.

PÓK ATTILA

HEGEDŰS SÁNDOR:

AZ UTOLSÓ TRÓNFOSTÁS

(Budapest, Kossuth Kiadó. 1970. 215 l. Népszerű történelem c. sorozat)

A Kossuth Könyvkiadó „népszerű történelem” sorozatának szerkesztője jó érzékkel nyúl az érdekes, a laikus közönség kíváncsiságát felkeltő témákhoz. Ilyen a királykérdés is az első világháború után. E téma IV. Károly politikai életrajzának felvázolása mellett az egész korszak keresztmetszetének bemutatását is lehetővé teszi.

Hegedűs Sándor feladata távolról sem volt könnyű. IV. Károly személye, uralkodásának rövidsége nem sok módot ad izgalmas előadásra, annál kevésbé, mivel az 1916-tól zajló események irányításában egyre csekélyebb szerepet játszik. Az 1921-es visszatérési kísérletek előzményeiről, lefolyásáról, a királykérdés mögötti tényleges társadalmi-politikai erőkről, az ellenforradalmi rendszer konszolidálása körül kibontakozott hatalmi harcokról, s nem utolsósorban a háborúról és a forradalmakról ma már igen gazdag irodalom áll rendelkezésre. Így újat mondani is csak beható kutatások után lehetne, de a hazai és külföldi irodalom kritikus felhasználása sem lebecsülendő munka.

A szerző a széles közönség számára kétségtelenül érdekes vagy kevésbé ismert részleteket adva foglalja össze IV. Károly életútját. Komor és tragikus halálesetek sora teszi lehetővé, hogy Károly, akit nem neveltek a trónra, 1916-ban, a Monarchia legkritikusabb időszakában, a forradalomhoz és a felbomláshoz vezető uton, elfoglalja azt. IV. Károly tesz néhány kísérletet, erőtlenül s megkésve, hogy kezébe ragadja a kezdeményezést vagy az események irányítását, ezek azonban kudarcba fulladnak. S ebben nemcsak IV. Károly felfogása, konzervativizmusa játszik döntő szerepet, hanem a magyar uralkodó osztályok magatartása is. Eleve kudarcra ítélt visszatérési kísérletei után, 1921-et követően, nem volt más választása, mint kényszerű és teljes visszavonulás, amelyet váratlanul bekövetkezett halála rövidített meg.

„Az utolsó trónfosztás” témája természetesen nemcsak IV. Károly politikai életrajzát foglalja magában, hanem elsősorban és mindenekelőtt a Duna-medence új rendjének kialakulását az első világháború után, a magyar ellenforradalom konszolidálódásának bonyolult folyamatát is.

A téma természetesen mindkét aspektusból megközelíthető, sőt, kívánatos a kettő egyesítése. Erre törekedett a szerző is, aki helyesen, a maga helyére állította IV. Károlyt, s kellő teret és súlyt adott a történelmi folyamatoknak, társadalmi-politikai erőknél. Mégis úgy tűnik, dicséretes szándéka és törekése nem minden tekintetben bizonyult sikeresnek és eredményesnek.

IV. Károlyt illetően sok érdekes, jellegzetes vonást villant fel fiatal koráról, neveltetéséről, környezetéről (38., 56., 60. stb. old.), de igen gyakran megválaszolatlanul hagyja a személyével összefüggő és történetileg is érdekes kérdéseket (környezete, annak hatása, politikai nézetei, döntései stb.). Érzékelhetővé teszi, hogy IV. Károly távolról sem volt olyan merev és konzervatív, mint hosszú uralkodású elődje, Ferenc József. Érdemes lett volna azonban néhány rövid megjegyzés vagy jellemzőnek szánt jelző helyett határozottabban mérleget vonni IV. Károly elképzeléseiről. Sajnálatos, hogy a sokatsejtető indítás után a későbbiekben is csak hasonló utalásokat, de nem érdemi megállapításokat olvashatunk Zita politikai ambícióiról és nézeteiről, ezeknek IV. Károlyra gyakorolt hatásáról, hiszen ezek bizonyára figyelemre méltóak lehetnének a legitimista törekvések továbbélése és továbbéltetése szempontjából.

Jó lett volna látnunk, hogy kikkel érintkezett Svájcban IV. Károly, milyen tervekkel, elgondolásokkal ment bele a trón visszaszerzésére indított két kalandor-akcióba. E tekintetben épp annyira szükséges a szerző, mint IV. Károlynak a Monarchia sorsdöntő kérdéseiről kialakított nézeteinek ismertetése során.

A kötet arra törekszik, hogy a legitimizmus, a királykérdés mögött álló társadalmi-politikai érdekeket, törekvéseket állítsa előtérbe, így keretet s hátteret adva a leírt eseményeknek. Úgy vélem, világosabban és egyértelműbben kellett volna rámutatni arra, hogy az egész királykérdés szerves részét alkotta annak a hatalmi harcnak, amely a magyar ellenforradalom berendezkedését kísérte. A konszolidáció körüli csoport-harcok és érdek-ütközések egyik kristályosodási pontja volt a királykérdés. Ennek jelentősége viszont nem mérhető fel kellően, ha nem látjuk tisztán a Horthy és a körülötte tömörülő szélsőjobboldali csoport sajátos szerepét, a szabadkirályválasztók táborának tarkaságát

és ellentmondásait. Hasznos lett volna a legitimista tábor legfőbb irányzatainak és ezek képviselőinek bemutatása is, mert ez szintén részét alkotta a konszolidációs problémáknak.

A kötet sokoldalú és érdekes forrásanyagából, a felhasznált irodalomról sajnálatos módon az utolsó évek legfrissebb termékei, s a korszak, a tárgyalt probléma szempontjából is jelentős hazai feldolgozások kimaradtak. Ez az események leírásánál is érezhető hatását, de méginkább hátrányosan befolyásolta az általános történeti értékelések megfogalmazását.

L. NAGY ZSUZSA

BUDAPEST TÁRSADALMÁNAK ÉS GAZDASÁGÁNAK SZÁZ ÉVE. 1872/73—1972

(Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó — Kossuth Könyvkiadó. 1972. 280 l.)

Az egységes Budapest megalapítására — Pest, Buda és Óbuda egyesítésével — 1872-ben került sor. A centenáriumra megjelent kötet a főváros száz évének történetével, fejlődésével foglalkozik.

Az egyes fejezetek áttekintő képet nyújtanak Budapest népesedésének alakulásáról, a főváros iparának, mezőgazdaságának, kereskedelmének és közlekedésének fokozódó fejlődéséről, a lakosság életkörülményeinek, anyagi, szociális és kulturális helyzetének változásairól és más hasonló fontos kérdésekről. Ilyenképp a kötet történetesek számára is hasznos tényeket, összefüggéseket és adatokat egyaránt magába foglaló kézikönyvként is szolgál.

Különösen érdekes és kevésbé feldolgozott tematikát tárgyal a „Budapest közigazgatásának száz éve” c. fejezet. Ez áttekintést nyújt a fővárosi törvényhatóság megalakulásának időszakáról, az első törvényhatósági tanácsok működéséről, az igazgatási szervezet alakulásáról, a közigazgatási terület változásairól és más kérdésekről.

Egy másik fejezet — ugyancsak kevésbé feldolgozott témakört tárgyalva — a főváros agglomerációs (városkörüli) övezetének változásait, növekedését ismerteti. Mint e kötetből is kiderül, az első időszakokban a főváros és környéke közötti kapcsolat viszonylag laza volt. Az ipari fejlődés során az agglomerációs övezet egyre szélesült, s ma már 44 települést foglal magába. Mindez a főváros kisugárzó hatásának vizsgálata, illetve a Budapest-történeti kutatások összetettebb vizsgálatának fokozására ösztönözhet.

Harmadik ilyen tanulságos fejezete a kötetnek az, amely Budapest helyét és szerepét vizsgálja az ország társadalmi és gazdasági életében. Történeti fejlődésünk egészére jellemző tényeket, összefüggéseket és adatokat sorakoztat fel a kötet. Ezek a helyzetanalízissel együtt átfogó magyarázatot is nyújtanak arra, hogy miért volt különleges jelentőségű Budapest szerepe az ország egész fejlődésében és történelmében. E helyzetábrázolásból is következik, hogy a főváros különleges szerepe — amely túlzott centralizmussal s a vidék fokozódó elmaradásával járt együtt — nem csak előnyöket foglalt magába, hanem — az ország egésze szempontjából — súlyos hátrányokat is. Különösképp a fejlett ipari országokhoz hasonlítva jelentkeznek e túlzott Budapest-központúság hátrányai.

Ugyancsak érdekes és tanulságos a kötetnek az a része — történelmi szempontból is —, amely Budapest és az európai nagyvárosok fejlődésének összehasonlítását tartalmazza. Eszerint a XIX. század utolsó harmadának kezdetén Budapest — lakosság tekintetében — még csak a 17. helyet foglalta el a nagyvárosok között; ma már — lé-

nyegében a századforduló óta — a 8. helyre tört előre. Ugyanakkor nem minden tekintetben ilyen kedvező a fejlődés; társadalmi, gazdasági és kulturális téren egyaránt még jelentős lemaradásaink vannak. Ezekről is áttekintő képet ad e kötet — a történeti kutatásoknak ugyancsak lényeges szempontokat szolgáltatva.

Egészében véve a munka szemléltető összefoglalást nyújt Budapest fejlődésének történetéről. A szöveges részeket statisztikai összeállítások és táblázatok kísérik. Az egyes tanulmányok szerzői: Bernát Tivadar, Bora Gyula, Fodor László, Kalász Lajos, Matejka Március, Rédl Károly és Zoltán Zoltán.

SZILÁGYI JÁNOS

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK

William R. Waters:

A gazdaságtörténet értelmezési módszerei

A gazdasági folyamatokat teljességükben kell vizsgálni, és ezt a teljességet a gazdaságtörténet nyújthatja a közgazdaságtan számára. Ma a közgazdászok azonban nem tekintik a gazdaságtörténetet tudományosnak. Ennek ellenére még az ő esetükben is jelentkezik a folyamatok gazdaságtanára, azaz végül is a gazdaságtörténetre az igény.

A gazdaságtörténet „tudománytalan” voltát — a szerző szerint — elsősorban az mutatja, hogy időről időre jelentősen átértékeli a múlt fontosabb gazdasági folyamatait, amelyekről pedig szilárd tényeket szeretne közölni. A gazdaságtörténetben a tények kezelését, az értékválasztásokat és előítéleteket tekintve négy különböző hagyományos alternatíva áll a kutatók rendelkezésére. Ezeket a következő címkékkel lehetne jelezni: a) deskriptív megközelítés, b) statisztikai, c) történelmi-logikai és d) elméleti módszerek, ahol természetesen voltaképpen magyarázó módszert csak az utolsó három megközelítés jelent.

A deskriptív megközelítés magára a történetre teszi a hangsúlyt, elbeszélést és krónikát ír. Álláspontja szerint a történész feladata csupán az, hogy összegyűjti a megfigyeléseket és irodalmi formába önti őket. Sir *John Clapham* tudatosan és tisztán testesíti meg a deskriptív gazdaságtörténetírást. Clapham nem teszi fel azt a kérdést: „hogyan is történt?”, hanem azt kérdezi, hogy hol, mikor, hányszor, milyen hosszú ideig, milyen következményekkel történt; azaz egész sor részleges hogyan-tételez az egész „hogyanja” nélkül. Véleménye szerint ez az általános „hogyan” meg sem válaszolható. Végül is ez a felfüggesztés leértékeli a deskriptív munkák értékét. Legprimitívebben ez abban mutatkozik meg, hogy pl. Clapham munkáit unalmasnak tartják. Ebbe a deskriptív műfajba tartozik ma az egész amerikai ún. „business-history” iskola is. A deskriptív iskolák mellett szól másrészt az a tény, hogy régi nagy történészek és teoretikusok munkáiból legtöbbször a színvonalas empirikus munka volt a maradandó, míg magyarázataik és elméleteik azóta teljesen elavultak.

A statisztikai módszer igazi magyarázó módszer. Nevezhetnénk tudományos pozitívizmusnak is, Comte értelmében. Abszolút megbízik a statisztikai módszerek objektivitásában. A többi tudományhoz hasonló objektív megállapításokra törekszik. Mai modern formája a kliometria, amelyet művelői a történelem, a közgazdaságtan és a statisztika kombinációjának gondolnak. Fő módszerük a faktoranalízis. Purdue-ban egy egész kliometriai iskola jött létre ennek alkalmazására. Míg ez a módszer kimutatja az egyes tényezők valóságos súlyát egy folyamatban, ugyanakkor a folyamat tényezőinek összefüggését előre meghatározzák, belevetítik a történelembe. Ezért ezt a módszert komolyan kritizálják: a) egyrészt ez a módszer meghatározhatja ugyan a szignifikáns tényezőket, de nem tudja leírni azt a folyamatot, amiről végül is szó van; b) a fontosnak tartott változók könnyen csak egy mélyebb változás felszíni megjelenési formáinak bizonyulhatnak, és önmagukban jelentéktelenek; c) az oksági összefüggések érzékeléséhez ez a módszer sokszor csalóka lehet.

A történelmi-logikai módszer alkalmazásakor a történész a történelem logikájának felismerésével alkot magának összefüggő képet a múltról. A logika itt a történelem logikája, amelyet felismerve heurisztikus módszereknek tekintenek az események szekvenciájának felderítéséhez. Tényleges alkalmazása sokban hasonlít a formállogikai dedukcióhoz. Ennek fő példája a marxista történetírás, de minden fokozat-elmélet is ezt a logikát követi. Előnye, hogy az általánosítások tekintetében fölényt biztosít minden más módszerrel szemben. Sőt kezelhetővé teszi a hosszú időtartamú folyamatokat is.

A harmadik magyarázó módszer az ún. elméleti módszer. Legfőbb védelmezője Eli Heckscher volt. Clapham azért kritizálta, mert véleménye szerint a gazdasági elmélet csak a jelen magyarázatára alkalmas, ez viszont már a történelmen kívül áll. Heckscher persze az elméletet szigorúan a gazdasági elmélet értelmében érti, elsősorban a kereslet és kínálat elméleti összefüggéseire gondolva. Szerinte az absztrakt ökonómiai összefüggések nem ismerete teljesen leértékeli a történészek munkáját. Ezért akarnak mindent gazdaságon kívüli tényezőkkel magyarázni. Ugyanakkor az elméleti magyarázat esetében ismétlődik az elméletek pluralitása. Ugyanarra a gazdasági jelenségre több, egymással gyakorlatilag „összevetetlen” elmélet is alkalmazható. Heckscher annak idején hitt a továbbfejlesztett neoklasszikus elmélet helyességében. Ma nincs olyan gazdasági elmélet, amely hasonló funkciót tölthetne be, mint ahogy azt Heckscher elgondolta. Ezáltal az elmélet a történészek többségének gyakorlatában visszaminősült segédeszközzé. Ezzel azonban szegényebbé válik a magyarázó gazdaságtörténetírás, holott a történetírást a magyarázat teszi igazán izgalmassá és hasznossá.

Minden módszer hívei világosan látják a többi módszer hiányosságait. Primitív elképzelés volna ezen módszerek szintézisét tekinteni a követendő útnak. Inkább arról van szó, hogy minden egyes probléma az adekvát módszert igényli, a magyarázó módszert a probléma jellege határozza meg.

(*Economy and History*, 1972. 3—18. l.)

H.

A. I. Klibanov:

Avvakum, mint kultúrtörténeti jelenség

A középkori orosz kultúrtörténet kutatása állandóan napirenden levő téma a szovjet történettudományban, és ennek megfelelően élénk vita alakult ki pl. Avvakum körül is. A probléma iránti érdeklődés következménye, hogy igen sok forráspublikáció látott napvilágot eddig munkásságáról, s a vele foglalkozó nagyszámú munka életművének legkülönbözőbb oldalait elemzi, igen sokféle nézőpontból közelítve hozzá. A szovjet kutatók viszonylag járt úton indulhattak el, amikor Avvakum munkásságát kezdték vizsgálni. Az 1917 előtti időkben is felismerték már az óhitű pravoszlávok szektáját megalapító főpap kultúrtörténeti jelentőségét. A haladó orosz társadalmi gondolkodás alapítói, a forradalmi demokraták elsősorban irodalomtörténeti szempontból tanulmányozták, de társadalomfelfogását sem hagyták figyelmen kívül. A XIX. századi orosz szellemi élet különböző áramlatai más-más elemeket emeltek ugyan ki műveiből, de jelentőségét egyöntetűen elismerték. A szerző G. V. Plehanov: Az orosz társadalmi gondolkodás története c. munkáját említi, amelyben a nagy orosz marxista gondolkodó A. P. Sapovval, a kérdés egyik legalaposabb ismerőjével összhangban az óhitűséget nem egyszerűen vallás-

történeti jelenségként értékelte, hanem a nép demokratizmus iránti igényét, a fennálló viszonyok elleni tiltakozását látta benne tükröződni, szemben például N. F. Kaptereffel és P. Sz. Szmirnovval. Ugyanakkor fellépett az óhitűek demokratizmusát modernizáló nézetek ellen is, hangsúlyozva, hogy nem valamiféle korakapitalisztikus, polgári alapú demokratizmusról van szó ez esetben, hanem az egykorú orosz társadalmi valóságban továbbélő ún. *patriarchális demokratizmusról*. Ennek ismérveit Engels munkái alapján határozza meg. A középkori Oroszországban az osztálytársadalom kialakulása előtti egyenlőség tudata a nép kultúrájában tovább élt. Erre épített Avvakum, ezt igyekezett egye-
síteni a korai keresztény tanítások és a humanizmus elemeivel.

Irodalmi hagyatékával ellentétben, Avvakum vallási világnézete kevésbé foglalkoztatta a szovjet kutatókat, pedig tanulmányozása megmutatta, hogy e tekintetben is eltértek nézetei a kanonizált pravoszláviától. A különbözőség megértése érdekében Kliбанov fontosnak tartja elhatárolni egymástól a feudális kor egyházi kultúráját, amely erősen elvonatkoztatott volt, és a kor népi kultúráját, amelyre az érzéki-materialista szemlélet volt jellemző. Kölesönösen módosították, torzították egymást. Avvakum és a kanonizált pravoszlávia tanítása közötti különbség a cikk szerint más, mint a korai eretnekségek vagy a kortárs ún. „krisztushívők”, ill. a később megjelenő ún. „egyházi kereszténység” eltérése a hivatalos egyházi felfogástól. A szerző N. M. Nyikolszkij: Az orosz egyház története (Moszkva, 1930) c. monográfiája alapján a raszkol paraszti résztvevőinél kereszténység előtti hitük elemeit mutatja ki, amelyeket aztán Avvakum az apokrif írásokkal egyeztetett. Szovjet kutatók megállapításait (D. Sz. Lihacsov, V. E. Guszev, N. K. Gudzij), Avvakum-idézeteket vet egybe a cikk annak érdekében, hogy rávilágítson a XVII. századi főpap realiztikus nyelvezetére a filozófiai konkrétól és absztraktról kitapintható nézeteire. Megállapítása szerint Avvakum gondolkodásmódját nem annyira az elvont fogalmiság, mint inkább a konkrét érzékletesség jellemezte, s ez tette lehetővé számára, hogy írásaiban, papi tevékenységében a bibliai nemesak nyelvezetével, de fogalmi tartalmával, sőt gondolatilag is a korabeli orosz népi tudathoz közelítse. Fontosnak tartotta, hogy a nép megértse, elfogadja papjai tanításait, a papi hivatásnak csak a közösségben feloldódva, hatva látta értelmét. Az ember és a természet kapcsolata is foglalkoztatta. Tájébrázolásait egyesek már-már reneszánsz jegyekkel illették. Szerző szerint e tekintetben is inkább a nemzetiégi kor szemléletét kell látnunk Avvakumnál.

Teológiai nézetei egyéni ízű szintézisnek tekinthetők. Igaz, pravoszlávnak vallotta magát, de nem elégedett meg a kanonizált hittételekkel. Az egyház feladatát abban látta, hogy a tiszta, igazi, eredeti keresztény eszméket terjessze, törekedjék megvalósítani. Ezeknek az eszméknek a megismerése érdekében tanulmányozta a hellénisztikus kor kultúráját, az apokrif írásokat, sőt a patrisztika korát is. Ismereteit a népi kultúrában fellelhető vallásfelfogás elemeivel ötvözve mintegy a maga és a kor orosz valósága képére formálta a pravoszláviát. Teológiai nézetei, amelyeket érdemben a múlt század végén kutattak (A. K. Borozgin, P. Sz. Szmirnov), számos filozófiai jellegű probléma értelmezésébe nyújtanak bepillantást. Az emberi szabadság, a szabadakarat, az egyenlőség és az uralkodás problémáit emeli ki a cikk. Utal az egyenlőség és szabadság sajátos középkori-egyházi értelmezésére, amely nem a társadalmi valóságban, hanem isten előtt és erkölcsi aspektusból értelmezte ezeket a kategóriákat. Avvakum az egyenlőség problémáját a feudális kor formálódó függési és uralmi viszonyaival szembevetve vizsgálta. De bontatlanul, az idealizált nemzetiégi társadalomnak a közösség érdekében uralkodó vezetőivel azonosítja kora uralkodóit, akik, mint isten, a „jó” érdekében uralkodnak. Az emberek közös, pozitív vonását is arra alapozza, hogy az embert isten a saját képére teremtette. Az indirekt módon kielemezhető gnoszeológiai nézetekre is a lényegi és a jelen-ség-szint összemosódása jellemző.

Befejezésül hangsúlyozza a szerző, hogy Avvakum tudatos eszmei álláspontot képviselt, hirdetett. Népszerűségét az biztosította, hogy a korabeli orosz népi tudat elemeivel azonosulni tudott, s Gorkijra hivatkozva, L. Tolsztojhoz hasonlítja a XVII. század végén élt főpapot.

(*Izstorija SzSzSzR 1973. 1. szám, 76—98. l.*)

M.

Jennifer Tann:

Richard Arkwright és a technika

Fontos tanulmányok készültek már az újítókról és a tudomány fejlődéséről az ipari forradalomban. A vállalkozókról szóló tanulmányok azonban azokat elsősorban a szükséges tőke előteremtőinek tekintették, míg a tudomány és a technika fejlődését tárgyaló dolgozatok elhanyagolták magát az újítás belső folyamatát. Az újító vállalkozók a tárgyalás során végül is háttérbe szorultak. Így eléggé tisztázatlan maradt az a kérdés, hogy mennyire kellett a vállalkozóknak ismerniük a tudomány és a technika eredményeit, mennyire kellett jártasaknak lenniük a műszaki ismeretekben.

A vállalkozók egy része megpróbálta könyvekből kiegészíteni ismereteit és többen kísérleteket is végeztek. Jónéhányuk különböző filozófiai társaságok tagja lett, ahol a szabad eszmecserék tágtították látókörüket. A vállalkozók nagyobb része, a kevésbé tehetősek, megfigyelték a mindennapi gyártási folyamatokat és így bővítették ismereteiket. Mindannyian komoly döntéseket hoztak vállalkozásaikon belül, figyelembe kellett venniük a technikai megoldások gazdasági vetületeit is, míg a feltalálók ezeket mellőzhették.

A történészek a vállalkozókat általában tudományosan orientáltakra vagy jó üzletemberekre osztják. Híres példája ennek a Boulton—Watt páros. Arkwrightot a sikeres üzletember prototípusának tartják. Műszaki ismereteit általában megkérdőjelezik, az általános vélemény szerint mindenekelőtt mások találmányának megszerzésében volt ügyes. Ha újra meg akarunk győződni ezen kép helyességéről, akkor nem találmányai történetéhez, hanem tevékenysége egyéb oldalaihoz kell fordulnunk, hiszen nem remélhető, hogy találmányaival kapcsolatban új anyagok bukkannának a felszínre.

A szerző Arkwrightnak üzemeli energiaellátása terén kifejlesztett munkáját tette vizsgálódásai tárgyává. Arkwright első nottinghami üzemében lovakat használt a gépek mozgatására. Ez elmaradottnak tűnhet a vizienergia mellett, de volt egy nagy előnye azzal szemben. Az új üzemek csak több év alatt érték el teljes kapacitásukat és a lovak erejének felhasználása mindig az éppen már meglévő termeléshez szükséges energiát tudta szolgáltatni. Nem kellett az energiaellátást eleve a maximális kapacitásra méretezni. Ezért sokan az Arkwright-féle lovas hajtást tekintették mintaszerűnek induló üzemek számára.

Következő két üzemét vizienergia felhasználására tervezte. Korábban feltételezték, hogy — tévesen — szegény energiaforrásokat választott ki telephelyül. Ez azonban nem igaz. Arkwright ráadásul nem egyszerű, hanem drága, bonyolult vizikerekeket alkalmazott. A fejlett kivitelezés hosszú távon busásan jövedelmezett is. Második vizienergiára települt üzemében már víztárolót is építettek. Ezek a korszerű vizikerekek lényegesen nagyobb teljesítményűek voltak mint az akkori gőzgépek. A bőséges energiaellátás a kevésbé energiaigényes új technikával szemben is biztosította a versenyképességet.

Arkwright a Watt-féle gőzgép alkalmazásával még várt egy ideig. Először 1777-ben érdeklődött a Boulton és Watt cégnél gőzgépek iránt, de aztán inkább maga kezdett at-

moszférikus gépekkel kísérletezni. Megpróbált atmoszférikus gépet forgatásra használni, de kezdeti sikerek után ez a kísérlet esődöt mondott. Watt szerint eleve kudarcra volt ítélve. Viszont Watt gépei sem váltak még be, ha a fonodákban forgó mozgáshoz akarták azokat felhasználni. Arkwright végül 1789-ben rendelt egy komolyabb gőzgépet Wattéktól, a berendezés azonban igen drága és kényes volt. Mások olcsóbbnak találták, ha inkább a víz felpumpálásához alkalmaznak egyszerűbb gőzgépet. Arkwright tehetsége ezen a területen abban nyilvánult meg, hogy elfogadta az új találmányokat, másrészt mérlegelni tudta, hogy azok vajon valóban kifizetődnek-e az adott területen. Teljesen kihasználta a lovakkal való hajtás minden előnyét, ugyanakkor elsőként alkalmazott komolyan gőzgépet is.

Találmányaival kapcsolatban az igazán érdekes kérdés nem az, hogy az eredeti ötlet tőle származik-e, hanem, hogy mennyiben járult hozzá gyakorlati felhasználhatóságukhoz.

Arkwright különböző találmányokból jól működő gépsorokat hozott létre és kidolgozta az ehhez szükséges üzemi technológiát is. Ő termelt ezekkel a gépekkel először folyamatosan, nagyüzemi módszerekkel. Maga tervezte gyárait is. Arkwright elvesztette a szabadalmaival kapcsolatos pereket, s ez a történészeket elriasztotta attól, hogy ezt a kérdést újra megvizsgálják. Pedig a kor szabadalmi törvényei igencsak kezdetlegesek voltak, és sok kortársa szerint Arkwright sem vesztette volna el a pert, ha ügyesebben védi magát. A kortársak jó része elismerte rendkívüli tehetségét. Igaz hogy többen is ellátták őt műszaki kérdésekben tanácsokkal, de számos partnere közül — Strutts kivételével — mindegyik csak tőkéjével járult hozzá a sikeres vállalkozáshoz. Arkwright vállalkozásainak sikerét nemcsak üzleti zsenijének, hanem az üzemszervezés és a technológia területén tett felfedezéseinek, az új gépek üzemi adaptálásában elért újító eredményeinek is kell tulajdonítanunk.

(*History*, 1973. 192. szám, 29—44. l.)

H.

A. Daumard:

Franciaország társadalmi struktúrájának alakulása az iparosítás időszakában (1815—1914)

A szerző a párizsi burzsoázia 1815—48 közötti történetét tárgyaló munkájával vált ismertté (*La bourgeoisie parisienne 1815—1848*). Jelen tanulmánya hozzászólás formájában hangzott el a CNRS 1970 őszi Lyonban tartott nemzetközi konferenciáján, melynek témája „a XIX. századi iparosítás folyamata Európában” volt. Az igen jelentős francia társadalomtörténeti kutatások a legutóbbi időkig a középkor társadalmának vizsgálata során jutottak csak el az alapos szintézisig. Az új- és legújabb kor társadalmának kutatása az utóbbi évek során lendült fel, egyes társadalmi osztályok, rétegek főként regionális vizsgálata haladt előre, az általam ismert szintetizáló jellegű munkák az előbbieket eredményeiket azonban eddig csak részben hasznosították. Daumard rövid, összefoglaló jellegű tanulmánya — bár tárgyát leszűkíti a nagyvárosok társadalmi fejlődése vizsgálatára — némiképp hiányérzetet kelt, érdekes kérdésfelvetéseire adott válaszait nem indokolja mindig eléggé meggyőzően a felhozott esetleges (regionális) és főleg a néhol igen egyoldalú (hagyatékok) forrásanyag.

Bevezetőül Daumard leszögezi, hogy az azonos jegyek ellenére 1914 francia társa-

dalma nem azonos a XIX. sz. elejeivel. A francia gazdaság mély változáson megy át az időszak folyamán, mely azonban egyáltalán nem hirtelen megy végbe és nem totális jellegű. A francia nagyvárosok társadalmi szerkezetét a szerző három szempontból vizsgálja:

1. Javult-e, vagy romlott az időszak folyamán a franciák anyagi helyzete (a pauperizálódás kérdése); 2. az egyes társadalmi rétegek egymáshoz viszonyított helyzete, a társadalmi különbségek alakulása, s végül a két előbbi összegzése és szintetizálása; 3. a különböző társadalmi helyzetű francia állampolgárok — akiket a szerző „tömeg”-re és „elit”-re oszt — elfogadták-e alapjában a XIX. századi gazdasági-politikai-társadalmi-kulturális rendet, a franciaországi „civilizációt”, mégha számosan közülük reformokat is követeltek vagy a forradalmi megoldás hívei voltak. A szerző tehát mindenekelőtt arra keres választ, hogy az átalakult gazdasági struktúra és ennek társadalmi kihatásai olyan társadalmat hoztak-e létre, melynek tömege kötődés nélküli, gyökértelen elemekből állt, vagy pedig egyensúlyi helyzet maradt-e fenn a forradalom és a napóleoni időszak örökségé-
ként, a XIX. századi liberális francia rezsimnél kikerülhetetlen s normális összeütközések ellenére; egyszóval válságban volt-e, válságba került-e a tárgyalt időszak során a francia gazdasági-társadalmi rend, vagy csak időleges válságperiódusai voltak.

Végül e kérdések hátterében igen fontos, de terjedelménél fogva is ma még jórészt feltáratlan problémát vet fel a szerző: az egyes társadalmi kategóriákon belül mi volt az iparosítás hatása az egyének helyzetére, vagyónára.

A felvetett kérdések kifejtése során Daumard először az iparosítás és a társadalmi dinamizmus kapcsolatát vizsgálja.

Az iparosításban a társadalmi dinamizmus döntő tényezőjét látja, de leszögezi, hogy ez csak egy aspektusa volt az általános gazdasági fellendülésnek, és nem szabad alábecsülni a kereskedő- és pénztőke modernizálódásának jelentőségét. A korszak folyamán Franciaországban a tulajdonosok száma megkétszereződött, míg a lakosság 1/5-del nőtt, ipari és kereskedelmi nagyvállalatok alakulása mellett a kisüzemek is fennmaradtak, sőt fejlődtek, bár gazdasági szerepük csökkent. A század közepéig a társadalmi felemelkedés leggyakoribb módja a faluról a városba való átköltözés, a kézművesség felcserélése a gyárban való elhelyezkedéssel, a következő lépés pedig saját üzemalapítás volt. Ez a folyamat a tulajdonosok számának növekedését és részleges felfrissülését eredményezte, de a század közepétől egyre fokozódó megmerevedés tapasztalható.

A mezőgazdasági népesség számaránya 1846-ban 75%, 1911-ben 55,8% volt. Míg a munkások száma 1876 és 1911 között 17%-kal nőtt, a harmadik szektorban dolgozóké 142%-kal. A bérből-fizetésből élő rétegek vizsgálatánál a szerző elsősorban azt a tényt emeli ki, hogy kezdő tőke nélkül is lehetővé vált polgári karrier új formái alakultak ki — a szabad értelmiségi pályák mellett — alsóbb szinten a vállalatok irodáiban, de a korszak vége felé egyre nagyobb számban volt szükség hozzáértőkre a nagyvállalatok vezetésében is. Tanulmánya következő fejezetében a szerző arra keres választ, hogy az előbbieken vázolt társadalmi mozgás, dinamizmus aránya mekkora volt a társadalom egésze szempontjából, milyen volt és hogyan alakult az anyagi javak elosztása.

A hagyatékok alapján a szerző arra a következtetésre jut, hogy a tárgyalt időszak során az életszínvonal lassú javulása tapasztalható, de az elosztás aránya, a gazdasági hierarchia többé-kevésbé változatlan maradt. A nincstelenek aránya a nagyvárosokban 60—70% körül mozgott, a leggazdagabb és legszegényebb aránya változatlanul 1 : 10 000 maradt. A tőkekoncentrációt is a stabilitás jellemezte, a középvagyonok száma nem változott, de az egészen belüli részarányuk értéke a felére csökkent.

A gazdasági hierarchia permanenciájának megállapítása után Daumard a társadalmi hierarchiában és tudatban bekövetkezett változásokat tárgyalja. Megállapítja, hogy a tradicionális uralkodó elit sokáig megőrizte szerepét. A nemesség Párizs lakosságá-

nak 1/3-át tette ki 1820-ban, a vagyonoknak viszont 2/3-ával rendelkezett. A nemesi vagyonok összetételükben a polgári vagyonokéhoz hasonlóak voltak. Politikai befolyásukat nem annyira az országos vezető rétegben — az állami közigazgatásban néhány család, elsősorban a diplomácia és az igazságszolgáltatás posztjain —, hanem a helyi közigazgatásban érvényesítették, gazdasági szerepük nagymértékben érvényesült a mezőgazdasági egyesületek, részvénytársaságok igazgatósági tagsága folytán, 1830 után azonban szerepük egyre csökken (1911-ben az 1 millió frank feletti vagyonok 10%-a volt nemesi kézben). A júliusi monarchia végétől kezdődően a nagy vagyonok már az üzletemberek kezén halmozódtak fel, ezek vállalkozók voltak s egész életükben azok is maradtak. 1911-ben az örökösök 70%-a halála előtt közvetlenül még aktív. Az üzleti arisztokrácia azonban nem vált „igazi” arisztokráciává, mivel az legalább névleg általános érdekeknek szenteli magát egyéni érdekei háttérbe szorításával, s támaszkodni tud olyan alsóbb rétegekre, melyek elismerik társadalmi felsőbbrendűségét.

A bér munkások helyzetét a szerző nem elemzi, csak leszögezi az ismert tényeket, az ő esetükben is a korszak során bekövetkező változások érdeklik. Anyagi helyzetük enyhén javuló tendenciát mutat, de meghaladja a vagyonok együttes növekedését. Igen nagy változást mutat a javak struktúrája. Míg 1820-ban ez 45%-ban elsődleges szükségleteket kielégítő tárgyakból áll, addig ez az arány 1911-ben már csak 6% — a többi megtakarítás. A munkásoknak azonban 80—90%-a hagyatéknélkül hal meg, az örökösök közül 54% szakmunkás. A munkások helyzetének javulása csak relatív, a társadalombiztosítás hiányossága folytán a betegek, munkanélküliek, egyedülálló nők, öregek kérdése megoldatlan maradt, a megtakarítás tehát életkérdés volt, de csak kivételt képezett. Ehhez járult a társadalmi felemelkedés szinte teljes lehetetlensége a korszak vége felé. Daumard: a munkásság drámájának okát főképp abban látja, hogy egy olyan társadalomban, mely teljes egészében az egyéni érvényesülésre épül, azt emeli piedesztálra, munkások milliói előtt teljesen zárva van a társadalmi felemelkedés lehetősége. A munkások kapitalizmus ellenessége nem a szegények szembenállása a gazdagokkal, hanem abban a meggyőződésben gyökeredzik, hogy a munka és erőfeszítés egyeseket a siker és vagyon, másokat pedig a nyomor felé visz.

Befejezésül a szerző a nehezen meghatározható és sokat vitatott társadalmi kategória: a középrétegek helyzetét tárgyalja, az e kategóriába tartozóknál jövedelmet és vagyoni helyzetet, társadalmi presztizst, a foglalkozás jellegét, az érvényesülés lehetőségét, kulturális színvonalat, életmódot, származást és társadalmi kapcsolatokat tart vizsgálandónak, de jelen tanulmányában e kérdéseket még vázlatosan is alig érinti.

A tárgyalat periódusban a középrétegek helyzetére is egyfelől stabilitás, másfelől változás jellemző. A tradíciók nagy szerepe, a burzsoázia homogenitása: azonos értékrend, vallása és különösen pedig — az egyedi tönkremenetelektől eltekintve — a létbiztonság a stabilitás alapja. A változások a XX. század elején jelentkeznek, s fokozódó létbizonytalanságban nyilvánulnak meg, főleg a kiskereskedők, kisiparosok kerülnek veszélybe, másrészt a tőzsdeügyletek, ingatlan beruházások bizonytalanabbá válnak. A középrétegek felső csúcsán kialakul egy jól fizetett alkalmazotti réteg, míg alsó régiói egyre népesebbé válnak, s csak eltérő életfelfogásuk, műveltségi szintjük különbözteti meg őket az alsó rétegektől. Tanulmánya konklúziójaként a szerző megállapítja egyrészt az életszínvonal, másrészt emelkedését, a társadalmi különbségek stabilitását s ugyanakkor a megfosztottság egyre fokozódó érzetét kezdetben a városi néprétegek majd a kis- és középburzsoázia soraiban. Ennek okát az iparosítás és a nagyvállalatok létrejötte mellett főként tudati jelenségekben látja, a francia mentalitás azon történelmi örökségeiben, mely az egyenlő képességű emberek egyenlőségét hirdeti. A tanulmány elején felvetett kérdésre pedig az a válasza, hogy a francia társadalom szerkezete rugalmas és differenciált volt, 1914 előtt a francia társadalom nem volt válságban, nem hordott forradalmi csírákat magá-

ban. A szó szoros értelmében nem léteztek korlátok az egyes társadalmi rétegek között, de a felemelkedés csak keveseknek sikerült, az egyes kategóriákra a megmerevedés tendenciája volt jellemző.

(*Revue Historique*, 1972. ápr—jún. szám, 325—347. l.)

B. Zs.

Béatrice Comte:

**A Párizsi Kommün hatása az orosz forradalmi gondolkodás fejlődésére
1871 és 1917 között**

A szerző tanulmányában sokféle megközelítésben vizsgálja a megjelölt témát. Felvázolja tematikusan: miként vetődött fel a hatalom megragadásának, megőrzésének és gyakorlásának problematikája. Majd e tematikus kérdésköröket analizálja aszerint, hogy mint vallottak ezekről az orosz narodnyikok, marxisták és anarchisták. Mindenekelőtt azonban aláhúzza, hogy a Kommün bizonyos fokig korszakváltást is hozott az orosz forradalmi mozgalmak történetében. Míg az 1860-as években a nihilizmus szemlélete volt a jellemző, az 1871 utáni korszakra tűnik fel az „igazi forradalmi” gondolkodás.

Comte felidéli, hogy Csernisevszkij a legelsőik között írt megértéssel a Kommünről (személyesen Delescluze-ról és Vermorelről nyilatkozott lelkesedéssel). Majd arról írt, hogy a forradalmi szocialista indítású munkásmozgalomban Bakunyin, Kropotkin, Lavrov és a marxista Blagoev-csoport egyaránt példaként tekintettek a Párizsi Kommünre. Valami újat, egy új korszak megvalósítását látták benne. Bakunyin úgy írt róla, mint amely bizonyítja, hogy az eszme magával ragadhatja a tömegeket. Kropotkin inkább a szociális elem robbanásszerűségét méltatta, a marxisták viszont azt kezdték vizsgálni, hogy a Kommün tanulságaiból milyen következtetéseket szűrhetnek le a későbbi munkásmozgalom hasznára. Erre a harmadik útra azonban valamennyi forradalmi csoportosulásnak rá kellett lépnie, s éppen itt támadtak új viták, elemzési különbségek.

A viták első köre azt érintette, hogy milyen volt az 1871-es forradalom jellege. Selgunov egykori 1871-es írásában a szociális ellentétekből vezette le a forradalom ki-robbanását. P. Lavrov, aki szemtanúként figyelhette meg a párizsi eseményeket, lényegében ezt a felfogást osztotta, aláhúзва, hogy „tudatosan vagy öntudatlanul, tökéletesen vagy tökéletlenül”, de a kommün ennek a szociális forradalomnak a megvalósítására irányult.

Az orosz kortársak még néhány érdekes megfigyelést tettek. Lissagaray és Vallès leírásai alapján mind Csernisevszkij, mind Bakunyin aláhúzták, milyen nagy szerepet játszottak a Kommün harcaiban a nők. Bakunyin ezt az alkalmat-összefüggést is megragadta, hogy a nők egyenjogúsítását követelménynak állítsa. Más korai narodnyik történetírók viszont arra utaltak, hogy a munkásság tulajdonképpen milyen keveset kapott a francia polgárságtól — ami forradalmi elégedetlenségének nyilvánvalóan egyik oka. Hiszen a nagy francia forradalomban csakúgy, mint 1848—49-ben, a külön munkásköveteléseket vérbefojtották.

Az orosz forradalmárok nem feledkeztek meg a parasztságról sem — hiszen ez közelről érintette az ő feladataikat is. Nem véletlenül Utyin volt az egyike az Internacionálban azoknak, akik a Kommün után az agrárlakosság megnyerését sürgették. Bakunyin szintén arról írt, hogy nem elégséges, ha csupán a városi tömegek ragadnak fegyvert, mivel „a parasztság közömbössége megfojthatja a forradalmat” — s egyúttal a forradalom permanenssé, egyetemessé tételét sürgette.

A Kommün világossá tette, hogy a forradalom győzelmet arathat, de mindjárt itt felmerült egy további kérdés: miként készítsék azt elő, miként biztosítsák a győzelmet? Spontán forradalomra számítsanak-e, vagy a tömegek alapos előkészítésére, szerveztségére? A szerző Plehanov, Lenin és Trockij sorait idézi arra vonatkozóan, hogy a marxisták a politikai párt megteremtését, a célok, módszerek tudatos kialakítását előfeltételként tekintették annak, hogy a forradalom tartósan fennmaradjon, pontosabban a bukás egyik okát e feltételek hiányában jelölték meg.

Érdekes észrevételeket találhatunk Comte-nál az anarchisták felfogásáról. Jóllehet Bakunyin és méginkább Kropotkin a spontán tömegmegmozdulásoknak volt a híve, a Párizsi Kommün eseményeiről szólva szintén olyan következtetéseket szűrtek le, hogy az ellenséges túlerő miatt szükség van a forradalmárok előzetes megszervezésére. Vagyis az anarchisták bizonyos fokig saját ügyük sikerre vitele érdekében már elvi kompromisszumok megtételére kényszerültek.

Amennyiben ez általában a forradalmárok megszervezése vonatkozásában befolyásolta őket, ugyanez jelentkezett akkor, amikor a forradalom fegyveres alakulatairól esett szó. Itt is első fokon szinte valamennyi forradalmi csoport azonos következtetésekre jutott: a nép általános felfegyverzése van szükség. Ez volt a lényegesen új, a felfegyverzett nép és a fegyveres hatalom összeesése, ez az, amit Marx is, Lenin is aláhúzott. Mindemellett már korán eljutottak annak a tételnek elismeréséhez, hogy a fegyveres erő felállításánál is szükség van a spontaneitás mellett nagyfokú szervezethez is.

Comte rávilágít jónéhány más kérdésre is. Így arra, hogy noha a forradalom győzött, rövid ideig tarthatta csak magát. A forradalmi nemzedékek többször elemezték, szükség volt-e a polgárháborús összecsapásokra. A bolsevikokról Comte megállapítja, hogy erre igennel feleltek, ugyanúgy mint az anarchisták. Míg azonban Kropotkin inkább teljes azonosságot vállalt a Kommünrel, Lenin kritikusan hangsúlyozta, hogy a Kommün milyen esetekben lehetett volna határozottabb.

Heves vitákat váltott ki az is, hogy szükség van-e polgárháborús időszakra vagy sem. Comte megállapítja, hogy az anarchisták és a bolsevikok elkerülhetetlennek tartották a polgárháború vállalását is a forradalom sikeréhez vezető úton, míg a mensevikek reménykedtek ennek megkerülhetőségében.

A legélesebb vitákat természetesen a hatalom centralizálása váltotta ki, hiszen e kérdésben maguknak a kommünároknak, sőt az Internacionálé tagjainak véleménye is ismeretes módon élesen eltért, ütközött. Az orosz forradalmi visszhang ugyancsak élesen megoszlott. Az egyik póluson Bakunyin és az anarchisták a teljes decentralizáció, a városi autonóm kommunák mellett törtek lándzsát, a másik póluson talán Trockij ment el legmesszebb, aki a községi autonómiát „kispolgári reformizmusnak” minősítette.

Comte hangsúlyozza, hogy az újtípusú demokrácia tartalmi jegyeit számbavéve, míg a narodnyikok az autonóm kommunák megszületését ünnepelték a Kommünben, az anarchisták ennél tovább jutottak. A társadalmi felszabadulás kezdetét látták a forradalomban, a mensevikek a Kommün demokratizmusát méltatták, s Comte szerint nem látták meg, nem írtak a Kommün tevékenységének arról az oldaláról, ami egyúttal a proletár diktatúra jelentkezését, érvényesülését bizonyította.

N. A. Proszkurjakova:

**A nemesi földbirtok megoszlása és struktúrája Oroszország európai részén
a XIX—XX. század fordulóján**

Az agrárkérdés a századforduló Oroszországában a legégetőbb gazdasági-társadalmi problémát jelentette. Vizsgálatakor a földtulajdonviszonyok, ezen belül a probléma egyik fő eredőjét képező, feudális maradványokkal terhelt nemesi földbirtoklás elemzése alapvetően fontos. A szerző szerint ennek ellenére nem tartozik a legkutatottabb témák sorába. Rövid historiográfiai áttekintésében utal a narodnyik (A. Vaszilcsikov herceg, V. V. Voroncov, V. A. Koszinszkij, N. Oganovszkij) és a liberális burzsoá irányzathoz (V. V. Sztatovszkij) tartozó kortárs kutatók munkáira, amelyeknek adatai igen értékesek, ha következtetéseikkel nem is lehet egyetérteni. A szociáldemokrata mozgalomban is kitermelődött egy „agrár-szakértő” gárda, akik közül többen az 1920-as években is a témánál maradtak (Ju. Larin), az oroszországi nagybirtok kapitalisztikus jellegét túlértékelték.

Napjainkban A. M. Anfimov (Leningrád), L. M. Ivanov (Moszkva) és L. P. Minarik (Kijev) a nemesi nagybirtok kutatásának legelismertebb szakértői. Monográfikus munkáik nem dolgozták fel azonban a nemesi nagybirtok gazdasági körzetek szerinti megoszlását, struktúráját, ezek változásának tendenciáit. Vagy például — ugyancsak gazdasági körzetenkénti bontásban — a területi mutatók mellett nem vették figyelembe a földbirtokok érték szerinti mutatóit. N. A. Proszkurjakova ilyen irányú vizsgálódásait és következtetéseit teszi közzé az ismertetett cikkben. Az 1877—1905 közötti tendenciákat foglalja táblázatokba gazdasági régiók, a birtok mérete, a birtok értéke szerint. Forrásai olyan egykorú statisztikák, amelyeknek eddig főként csak országos összesítéseit dolgozták fel. („Sztatyisztyicszkij vremennyik Russzkoi imperii”. Szentpétervár, 1899, „Sztatyisztyika zemlevlagyenyija 1905 goda”. Szentpétervár, 1907, ill. „Matyeriali po sztatyisztyike dvizsenyija zemlevlagyenyija v Rosszii”. Szentpétervár, 1907.) Az 1905-ös felmérés hiányossága, hogy a birtokokat vette figyelembe, s ugyanennyi birtokossal számolt, holott különösen az óriás földtulajdonosok esetében egy birtokosnak több birtoka is volt, azaz az 1905-ös adatoknál ténylegesen nagyobb volt a koncentráció. A harmadikként említett kiadvány fogyatékosága pedig az, hogy nem minden kormányzóságra vonatkozóan közöl adatokat 1877-re és 1905-re is. Az említettek ellenére összevethető, mert azonos elvek szerint kategorizálnak.

Úgy véljük, hogy a cikk következtetéseinek ismertetése előtt hasznos lehet a gazdasági körzetek felsorolása és 1905-ös területük feltüntetése millió gyeszjatinában. 1. Észak (pl. az arhangelszki, vologdai kormányzóság, 117,8); 2. Elő-Ural (42,1); 3. Észak-Nyugat (Pétervár, Novgorod, Pszkov kormányzóságok, 17,5); 4. Baltikum (7,4); 5. Litván (10,1); 6. Belorusz (20,9); 7. Központi iparvidék (34,8); 8. Központi fekete föld (25,7); 9. Közép-Volga (19,7); 10. Balparti-Ukrajna (Csernyigov, Poltava, Harkov kormányzóságok 12,3); 11. Dél-Nyugat (Kijev, Volhinia, Podolia, 14); Déli-sztyepp (Beszarábiától a Doni Katonai Körzet is, 28,3); 13. Dél-Kelet (Szamara, Ufa, Orenburg, Asztrahany kormányzóságok, 39,7). Kiindulásul a három oroszországi földtulajdon típus megoszlását vizsgálja. A polgári értelemben vett földmagántulajdon (1877 : 93,4 millió gyszj., 1905 : 101,7), a paraszti faluközösségek (obszcsinák) földterületei, az ún. osztásföldek (131,3 ill. 138,8 mill. gyszj.) és az ún. állami földek (165,6 ill. 154 mill. gyszj.) jelentették ezt a három típust. A magántulajdonban levő földek csaknem fele a két központi, a belorusz, az északnyugati és az Elő-Ural körzetére koncentrálódott. Az osztásföldek nagyobbik hányada a két központi, a déli és délkeleti, valamint a Volga-menti körzetekben volt található, míg az ún. állami földek (zömükben erdőeségek) 80%-a az Észak és az Elő-Ural körzetben.

Európai-Oroszország nyugati és déli peremének körzeteiben a magántulajdonban levő földek domináltak, a középső és keleti területeken az osztásföldek képezték a földterület nagyobb hányadát. Mindezek az adatok a korabeli agrárrendezési elképzelések értékelésénél is figyelembe veendőek.

A továbbiakban a magántulajdonosi földek megoszlását vizsgálja a cikk. Ez a földbirtok-típus lehetett egyének (1877 : 97,4%-ban, 1905 : 84,5%-ban) és ún. tovariscsesztvók, társulások tulajdonában. Az előző a birodalom nyugati peremkörzeteiben csaknem kizárólagos, míg az utóbbi a Központi iparvidék, Észak, Elő-Ural és Dél-Kelet területén a legelterjedtebb, s területe az 1877-es 1,7 millió gyeszjatyináról 1905-re 15,7 millióra nőtt. A társadalmi csoportok, pontosabban rendek szerinti megoszlás fő tendenciája közismert. 1877—1905 között a nemesi birtokok kb. 20 millió gyeszjatyinát veszítettek, s a magántulajdonosi földek 79,8 ill. 61,9 százalékát tartották kezükben, míg a paraszti renchez tartozók részesedése 5,5%-ról 13,3%-ra nőtt, de jelentős volt a kereskedő, ill. kispolgári renchez tartozók területnyeresége is. Nem ilyen dinamikus azonban a nemesi földbirtokosok gazdasági erejének csökkenése, mert tulajdonukban a viszonylag értékesebb földek voltak, ill. maradtak. Az ismertetett cikk, mindezt a 62. oldalon található 5-ös táblázatban foglalja össze. E szerint Oroszország európai részének mezőgazdasági földterülete 1877-ben 294 mill. gyszj. volt 5,3 milliárd rubel értékben, 1905-ben a 298 mill. gyszj. — a föld árának emelkedése miatt — 20,2 milliárd rubelt ért. A nemesi földtulajdon 68,4 millió gyszj.-ről 47,3-ra csökkent, de értéke 1,54 ill. 4,3 milliárd rubel, azaz míg a nemesség területi részesedése 1877—1905 között 23,3%-ról 15,9%-ra csökkent, a földérték szerinti részesedése 28,7%-ról 21,3%-ra módosult. Tehát a nemesi földek ára, értéke magasabb az átlagosnál, területileg is inkább azokban a körzetekben található, ahol nagyobb a föld értéke. Az egyes körzetek vizsgálata azt mutatja, hogy a nemesi földtulajdon terület és érték szerinti megoszlása nem esett egybe, s módosulásukat sem az egyenes arányosság jellemezte. Proszkurjakova sorrendbe szedi az egyes körzeteket a nemesi föld területi és érték szerinti súlya alapján (64. I. 7-es táblázat) és megállapítja, hogy a legjelentősebb és legszilárdabb gazdasági súllyal a Központi fekete föld, Dél-Nyugat és a Déli sztyepp terület nemesi földbirtokosai rendelkeztek, s ugyanakkor ezekben a körzetekben volt a legsúlyosabb a parasztság helyzete.

A nemesi birtokok struktúrájának vizsgálatakor — amely erős differenciálódásukat mutatja — három birtok-kategóriát különíthetünk el. A 100 gyszj. alatti kisbirtokok, a 100—1000 gyeszjatyina közötti középbirtokok és az 1000 gyeszj. feletti óriásbirtokok. A 9-es táblázatból (68. I.) megtudhatjuk, hogy 1877-ben a nemesi birtokok 49,3%-a kisbirtokos, 39,3%-a közép-, és 11,4%-a óriásbirtokkal rendelkezett. 1905-ben 56,8%; 34,5% és 8,7% a megfelelő számok. (A forrásként használt kiadványok tovább bontják a 100 gyszj. alatti kategóriát, és ebből kiderül, hogy 1905-ben a nemesség 20%-a még 10 gyeszj. földdel sem rendelkezett, de az óriásbirtokokos földterületei között is nagy eltérések voltak.) A nemesi agrártársadalom ellentmondásosságát demonstrálja, hogy a kisbirtokosok a földterület 2,6 (1877), ill. 3,1%-át (1905), a középbirtokosok 22,4, ill. 24,9%-át, míg a latifundiumok tulajdonosai a 75 ill. 72%-át mondhatták magukénak. (Az érték szerinti mutatók kb. hasonló nagyságrendűek.) A kisbirtokok 46%-a Balparti Ukrajna és a Központi fekete föld körzet területére esett, további 39%-a a litván, belorusz és a Központi iparvidék körzetébe, de az érték szerinti részesedést tekintve ezek a kisbirtokokkal zsúfolt körzetek is differenciálódnak, mivel a Központi fekete föld és Balparti Ukrajna a kisbirtokok 58%-át tömörítette érték szerint, míg a másik három említett körzet csak 28%-át, azaz az előbbi két körzet nemesi kisbirtokosai relative nagyobb gazdasági súllyal rendelkeztek. (1905-ben is kb. hasonlóak az arányok.) A középbirtokok 1905-ös adatainak érdekessége, hogy 56%-uk a két központi, valamint a litván és belorusz körzetben található, de érték szerint a Központi fekete föld (22%), Dél-Nyugat, Déli sztyepp és

Balparti Ukrajna tömöríti összesen kb. 66%-ukat. Az óriásbirtokok 43%-át 1905-ben a belorusz, Dél-Nyugat és a Központi fekete föld körzetben találhatjuk, míg érték szerint Déli sztyepp (17,9%), Dél-Nyugat (15,3%), Központi fekete föld (13,5%) volt a sorrend. Érdekesség még ennél a kategóriánál az Elő-Ural vidéke, amelyen a latifundiumok 0,9%-a található, de területük 20%-a esik ide, s a földérték szerint 10%-kal részesedtek.

Tanulmányok a cikk befejező részei is, amelyek azt vizsgálják, hogy az egyes körzetek földterületéből, ill. nemesi földjeiből milyen arányban részesedtek az egyes birtok-kategóriák. Végül három függelék-táblázat kormányzóságonkénti bontásban tartalmazza, hogy mennyi az osztásföld, a nemesi föld és a nem nemesi földmagántulajdon, hogy mekkora területet foglalnak el az egyes földbirtok-kategóriák, ill. hogy milyenek voltak a földárak 1877-ben és 1905-ben.

(*Izstorija SzSzsR, 1973. 1. szám, 55—75. l.*)

M.

P. A. Zajoncskovszkij:

Az orosz tisztikar rendi összetétele a századfordulón

A XIX. század derekáig az orosz tisztikar zömében az örökletes földbirtokos nemesiség sorából került ki, s így társadalmilag és gazdaságilag is a feudális uralkodó osztály szerves részét alkotta. A század végéig azonban jelentős változások következtek be társadalmi összetételében és vagyoni helyzetében egyaránt. 1845, majd 1856 után egyre határozottabban arra törekedett ugyanis a kormányzat, hogy a tiszti rangokkal az örökletes nemesi cím és a földbirtok mind szigorúbb feltételekkel járjon együtt, s különösen az 1861 után elszegényedő földbirtokos nemes ifjak szemében veszített vonzerejéből a tiszti pálya. A századfordulóra kialakult helyzetet az orosz vezérkar és egyes vezető főtisztok levéltári anyagai alapján rekonstruálja a cikk. Az 1895-ös állapotot rögzítő összefoglaló táblázatában fegyvernemenkénti bontásban közöl adatokat minden oroszországi rend figyelembe vételével a tisztikar társadalmi összetételéről. Ebből megtudhatjuk, hogy a 31 350 tiszt — akiknek az adatait feldolgozta a szerző — 50,8%-a örökletes nemesi származású. A gárdatisztok azonban — bár csak a vizsgált anyag alig 6%-át képezték —, 89—96%-ban örökletes nemesek, míg a tisztikar 67%-át jelentő gyalogsági tisztok csupán 39,6%-a volt nemesi származású. A vagyoni helyzet értékeléséhez nem álltak rendelkezésre átfogó adatok, így csak egyes főtisztai kategóriák vizsgálatára szorítkozhat a szerző, de eredményei így is tanulmányosak. A 417 fős altábornagyi kar kb. 66%-ára vonatkozóan maradtak fenn adatok. Ezeknek 96%-a örökletes nemes, de csak 15,6%-uknak volt örökletes birtoka, 80% semmilyen vagyonnal sem rendelkezett. A 140 fős tábornoki kar 60%-ára vonatkozóan tartalmaz adatokat a cikk, s ezeknek csaknem mindegyike nemesi származású, de csak 35%-uk rendelkezett birtokkal. A vezérőrnagyok 85%-a, a vezérkari ezredek 74%-a volt nemesi származású, de csak 9, ill. 5%-uknak volt birtoka. A fenti kategóriák birtokkal rendelkező tagjai azonban csaknem 50%-ukban 1000 gyeszjatyina feletti latifundiumokat mondhattak a magukénak.

A cikk befejező része a rendeket társadalmi osztályokká csoportosítva közli a tisztikar társadalmi származását. Az 50,8% örökletes nemes mellett kb. a tisztok 30%-a *raznocsinyec* (tisztok, hivatalnokok, kereskedők stb.) eredetű, 6—6, ill. 7%-a szellemi foglalkozásúak, a falusi rendekhez tartozók, ill. a városi alsó rétegek leszármazottja. Arra a kérdésre, hogy a tisztok bekapcsolódtak-e tőkés vállalkozásokba, — a szórvány adatok alapján — nemmel felel a szerző, mert adatai szerint nemcsak ingatlan, de ingó vagyonnal

sem rendelkezett a tisztek zöme. Kivételt e tekintetben is az óriásbirtokokkal rendelkező, arisztokrata főtisztek képeztek. A szociális összetétel mélyreható változásai és a vagyoni helyzet általános romlása váltotta ki azt az 1903-as cári rendeletet, a-ely nemesi kadetiskolák felállítását írta elő.

(*Isztorija SzSzsZr, 1973. 1. szám, 148—154. l.*)

M.

Vladimir Pavlov:

Haditengerészeti ellentétek Bulgária és szövetségesei között 1917—18-ban

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után 1917. december 15-én aláírt Breszt-litovszki békeszerződéssel a háború ténylegesen befejeződött a Fekete-tengeren. A német csapatok azonban 1918. május 1-én támadást indítottak, és elfoglalták az orosz tengerpartot, így a legfontosabb támaszpontot, Szevasztopolt is. Ilyen körülmények között a Négyes Szövetség országai teljhatalmú urai lettek a dél-orosz földeknek, Odesszától Batumig. A hadizsákmány szétoosztása lett a fő gondjuk és céljuk; ezen a téren nagy ellentétek támadtak közöttük. Törökország az egész Fekete-tengerre tartott igényt. Bulgária figyelembe vette a török igényeket, de nem értett egyet azzal, hogy a Fekete-tenger „török tó” legyen. Németország azt bizonygatta, hogy elismeri Törökország és Bulgária Fekete-tengeri jogait, de valójában arra törekedett, hogy a legnagyobb hasznot húzza a maga javára. A bolgár és német, illetve osztrák-magyar haditengerészeti hatóságok közötti ellentétek a háború egész időszaka alatt fennálltak.

A német katonai vezetők nem titkolták el azt a törekvésüket, hogy a német tenger-alattjárók révén igyekeznek kezükben tartani a bolgár tengerpart védelmét. Eredménytelenül végződtek a bolgár flotta parancsnokságának azok a törekvései, hogy tengeralattjárókat vásároljanak Németországtól 1917-ben. Az ellentétek általában három irányban összpontosultak:

1. A szövetségesek bizalmatlanok voltak egymással szemben és fegyverzetre (aknák, hajók) vonatkozó titkokat senki sem óhajtott másnak feltárni;

2. a szövetségesek igyekeztek megakadályozni, hogy a bolgár tengerészeti parancsnokság önállóságot élvezzen a tengerparti védelemben;

3. a bolgár tengeri hatóságokat mellőzték, mivel az országot lebecsülték, és csatlós államként kezelték.

A bolgár katonai hatóságok az egész dunai szállítást lefoglalt és elkobzott hajókkal bonyolították le, amelyeket a helyzet normalizálásakor vagy vissza kellett volna adni a tulajdonosoknak, vagy szétoosztani a szövetségesek között. 1918 elején a flotta parancsnoka, Kirkov Konsztantin, kidolgozta a bolgár dunai politika alapvető irányait. Abból a reális felismerésből kiindulva, hogy a magántulajdonban levő hajózás nem tudja biztosítani, hogy az egész dunai hajózás bolgár legyen, javasolta az állami folyami hajózás létrehozását, miután idejében sikerül megszerezni a megfelelő hadizsákmányt. A leendő állami dunai hajózási társaság a dunai flottaparancsnokság gyámsága alá tartozott volna. A terv megvalósításának fő akadályát Kirkov abban a német és főleg osztrák hatalmi törekvésben látta, amely arra irányult, hogy „a kis balkáni államokat állandó gazdasági függésre kényszerítse”. Ahhoz, hogy bolgár folyami szállításokat a maguk érdekeinek rendeljék alá, 1917-ben osztrák tőkével létrejött a „Duna” majd a „Bolgár Lloyd” hajózási társaság, ahol Kirkov szerint csak a zászló volt bolgár. Az osztrák és német monopolhelyzetet a dunai és Fekete-tengeri hajózásban leginkább az 1918-ban létrejött „Hajó-

tulajdonosok Szövetsége” biztosította. Ennek célja a Négyes Szövetség államai valamennyi hajózási eszközének egyesítése és központi irányítása volt. Ennek értelmében Bulgáriának több hajót kellett a szövetség rendelkezésére bocsátani. A német uralom biztosításának egy másik eszköze a Breszt-litovszki békeszerződés után létrejött „Hajózási-Teknikai Bizottság” volt, amely gyakorlatilag a haditengerészeti erők és kikötők szervezője lett. A bizottság bolgár képviselője szerint a hajózásiállásoknál, főleg az élelmiszerek szállításánál, teljesen figyelmen kívül hagyták Bulgária érdekeit, sőt szavai szerint a bizottság nem jelentett mást, mint „Ausztia, Magyarország és Németország teljes uralmát az Al-Dunánál és a Fekete-tengernél”. A bizottság programjának igazi célja Dél-Oroszország szervezett kirablása volt az osztrák és német imperialisták részéről. És ha a bolgár hatóságok nem voltak megelégedve a bizottságon belüli helyzetükkel, az nem azért volt, mintha nem értettek volna egyet céljaival, hanem amiért Bulgáriának, mint győztes országnak, nem biztosított kellő hadizsákmányt, mégpedig olyan időben, amikor nagy nehézségek támadtak a hadsereg élelmiszerellátásában.

Radoszlavov kormánya nagy reményeket táplált a Dél-Oroszországból jövő mintegy 160 000 tonna élelmiszer iránt, amelynek révén el lehetett volna látni a hadsereg és a lakosság élelmiszerigényeit. Az ország a háborús kiadások és az 1917-es rossz termés következtében akkoriban nagy ellátási gondokkal küzdött. Az élelmiszerakció megvalósításának legfontosabb feltétele a hajók voltak, amelyeket szintén Oroszországban kellett beszerezni. Hogy a szövetségesek ne szerezzenek tudomást az akcióról, és azt ne akadályozzák meg, a bolgár kormány Mihajlov Ivan hadnagy vezetésével titkos küldöttséget menesztett, amely 1918 márciusában érkezett meg Odesszába. Mihajlov az ukrán nacionalista kormány hatóságaival tárgyalt, de azok elutasították a bolgár igényeket. Az osztrák hatóságok pedig, miután tudomást szereztek az akcióról, nem engedélyezték hajók vásárlását. Mihajlov csak két motoros hajót tudott szerezni. A bolgár kormány a német hatóságoktól — amelyek Szevasztopol elfoglalásával egyben az orosz hadiflotta több hajóját is elkaparintották —, több hadihajót akart vásárolni. A német hatóságok formailag nem utasították el a kérést, de teljesítését azzal halasztgatták, hogy még nem tisztázódott a hajók tulajdonjogi kérdése. Ugyanakkor a hajókon német zászló lengett. A bolgár flotta-parancsnokság másrészt kérte, hogy Bulgária ellenszolgáltatás nélkül kapja meg az orosz fekete-tengeri flotta egy részét. Ez a kérés sem valósult meg.

1918. augusztus 19-én három bolgár torpedónaszád futott be Szevasztopolba, ahol 5000 akna és egyéb hadianyag várt elszállításra Bulgáriába. A torpedónaszádok azonban a német parancsnokság közbelépése miatt csak az aknák egy részét tudták elszállítani Várnába. 1918-ban egyébként több incidensre került sor Szevasztopolban az osztrák, német és bolgár hatóságok között, sőt, március 31-én katonai összetűzés is történt az osztrák őrség és a „Borisz” hajó bolgár matrózai között. A szövetségesek közti rossz viszonyt jól jellemzi Mihajlov véleménye, aki szerint a bolsevikokkal könnyebben meg tudtak volna állapodni, mint a németekkel és osztrákokkal. A Mihajlov által vezetett katonai misszió 1918. november 4-én tért haza. Feladatát elsősorban azért nem tudta teljesíteni, mert Bulgáriával megalázó módon bántak, és Németország, valamint Ausztia-Magyarország nem egyenrangú szövetségesnek tekintették.

André P. Donneur:

A kétésfeles Internacionálé és a Komintern, az egységfront kísérlete

A tanulmány szerzője a kétésfeles internacionáléről önálló monográfiát is megjelentetett. E cikkében hivatkozott az egykori forrásanyagok mellett Mogiljevskij szovjet történész nemrégiben napvilágot látott feldolgozására. Jelen tanulmányban a kanadai történétíró a kérdéskör korai feldolgozásai közül K. Radek 1921-ben megjelent írását emelte ki, a kétésfeles szociáldemokraták munkái közül pedig O. Bauer és Max Adler műveit nevezte meg. Tartalmilag a vitakérdések közül érintette a proletárdiktatúra és demokrácia különféle megítélését, hangsúlyozva, hogy O. Bauer és Max Adler szintén nem zárkóztak el a proletárdiktatúra alkalmazásától. Donneur ugyanitt hangsúlyozta, hogy a bécsi kétésfelesek milyen nagy szerepet tulajdonítottak a munkástanácsoknak.

A kétésfelesek egyik célkitűzése a nemzetközi munkásmozgalom összefogásának biztosítása volt. Donneur megállapítja, hogy a szociáldemokrata pártok jobboldalán, noha formailag ezt az igényt és törekvést nem utasították el, szavakban e jelszavakat elfogadták, tartalmilag mégis minden ilyen lépést elutasítottak. A Komintern részéről 1921-ben már szintén a centristák ellen nyitottak frontot, s arra számítottak, hogy a centrista szervezetek tagságának zöme a szakadások nyomán a Kominternhez fog csatlakozni. Donneur a következőkben hosszan idézte K. Radeknek egy 1921-ben megjelent brosúráját, amely a Komintern ekkori véleményét tükrözte, bírálóan s egyúttal lekicsinylően a kétésfelesekről, akik valamilyen lehetetlen középutat keresnek a forradalmárok és reformisták között.

A viták egyik forrása az volt, hogy a kétésfelesek szerint a kommunisták nem vették eléggé figyelembe az egyes országok gazdasági-társadalmi struktúrájának különbözőségét. Radek e brosúrájában már ezekre a vádakra is reflektált, azokat alaptalanoknak minősítette, s utalt arra, hogy általános forradalmi programjuk mellett bizonyos országokban még a keresztény-szocialistákkal is készek az együttműködésre. Mindemellert Radek ekkor, 1921-ben a centrista irányzat „eszmei mérgének” leküzdését tartotta szükségesnek. Donneur ezekután fordulatot lát abban, hogy a Komintern 1922-ben kész volt Berlinbe küldeni megbízottait a három Internacionálé találkozájára.

Ami a kétésfeleseket illette, visszautaltak arra, hogy ők mindig sürgették a közös munkásmozgalom megteremtését, hiszen 1921 februárjában Bécsben az alakuló kongresszuson is ezt a jelszót adták ki. Donneur ezekután azt vizsgálja, hogy a Komintern politikájában mikor és miért következett be változás. Radek még 1921-ben is hevesen támadta a centristákat — de 1922-ben irányváltozás történt. Donneur egyfelől a Szovjetunió belső gazdasági és politikai nehézségeivel, valamint az 1921 márciusi németországi eseményekkel magyarázza. Itt megemlékezik Kun Béláról is, aki Paul Levivel szemben a hibás s Lenin által is bírált irányvonal egyik fő szorgalmazója volt. Befelé a kivezető utat a Nep elfogadása jelezte, kifelé pedig a „tömegek megnyerése” során a „munkásegység” jelszavát adták ki. Zinovjev magyarázó szavait idézve Donneur megállapította, hogy befelé, a munkásmozgalom keretein belül az egységfront harci éle nem a centristák ellen irányult, hanem a jobboldali szociáldemokrata vezetők ellen. Az egységfrontnak volt még egy fontos feladata: a Szovjetunió elszigeteltségét áttörni, s ennyiben a berlini kezdeményezés kiélecszítette a szovjet külpolitika akkori törekvéseit, a hágai, génuai konferencián való részvételt.

Donneur felidézi a berlini tárgyalásokat, megvilágítja, milyen ideiglenes közös megállapodásra jutottak (többek között közös tüntetések szervezésére a genfi tárgyalások idejére, a közös május 1-i ünnepek megrendezésére, valamint az orosz forradalom támogatására), másfelől a szociáldemokraták milyen következtetéseket támasztottak

(főként a fogságban levő szociáldemokraták, s mindenekelőtt eszerek kiszabadítására; továbbá a grúzok önkormányzatára), s hogy ezeket a megállapodásokat azután Lenin miként bírálta felül, s ítélte úgy, hogy „túl drága árat fizettünk”.

Áprilisban-májusban Berlinben ezekután kezdődtek az új tárgyalások. A II. Internacionálé kitartott követelései mellett, a Komintern képviselőjében pedig Radek munkásvilágkonferencia összehívását sürgette, ami elől a II. Internacionálé vezetői kitértek, amíg követeléseiket nem teljesítik. F. Adler megpróbált közvetíteni — de sikertelenül. A szakadás újra bekövetkezett.

Donneur mindehhez hozzáfűzi: a szakadást a II. Internacionálé vezetőinek merev visszautasítása mellett az is siettette, hogy a kommunistáknak fel kellett ismerni, hogy a szociáldemokrata tömegeket nem tudják megnyerni maguknak, ha a tárgyalásokat csak „felső szinten” folytatják. Végül ugyanebben az időben a rapallói megállapodás révén a szovjet kormánynak sikerült áttörnie az elszigetelés láncát — ami egyúttal jobb lehetőségeket biztosított számára.

A. Donneur tanulmányában jegyzőkönyvekre s érdekes egykorú kiadványokra támaszkodott, megfigyelései mellett jegyzetanyaga támaszul szolgálhat érdeklődőknek és kutatóknak.

(*Le Mouvement Social*, 1971. jan.—márc. szám, 29—41. l.)

J.

Peter Wyncoll:

Az általános sztrájk Nottinghamban

A szerző felidézi az 1926-os általános sztrájk napjait, aminek hely-, pontosabban megyetörténeti feldolgozása előtt felvillantja az országos összefüggéseket. Visszatekint a Vörös Péntek időszakára, amikor 1925-ben a munkások szolidaritása rákényszerítette a kormányt, hogy átmenetileg segílyt adjon a bányászok bérszintjének fenntartására. Ezt követően azonban a kormány és a burzsoázia megtette előkészítő lépéseit a munkásság ellenállásának letörésére.

Wyncoll felidézi, miként hozta létre a kormány a munkáltatókkal együtt a szolgáltatások fenntartására, pontosabban a sztrájktrődkről való gondoskodásra a megfelelő országos szervezetet, az OMS-ot. Emellett a kormány 10 körzetre osztotta az országot, s félkatonai alapon jelölte ki már jóelőre a kormánybiztosokat, hogy az általános sztrájk esetén ezek biztosítsák „a normális életet”. A tanulmány ugyanakkor idézi, hogy országos szinten a munkások felkészülése messze elmaradt a követelmények mögött: bizonytalanok voltak, inkább védekeztek, bíztak a kormány ígéreteiben, a közvetítőkben. Mikor mindennek alaptalansága kiderült, s a kormány masszív bércsökkentést követel a munkásoktól, akkor született meg a bányászok elutasító döntése, s indult meg az általános sztrájk.

Az országos politikai háttér felvázolása után a szerző rámutat, hogy „lent” és „fent” miként készültek elő a sztrájkra Nottinghamban. Rávilágít, hogy a városban egy tisztet neveztek ki teljhatalmú kormányzónak, s munkatársai közül is három volt tiszt, míg a többiek a munkáltatók közül kerültek ki. A kormányzó mellett külön szakági megbízottakat neveztek ki a posta, az utak, a szén, az élelmiszerellátás fenntartására. Nottinghamban ez a szervezet mérsékelt sikereket ért el. Elég sok jelentkezőt toboroztak, de a munkások soraiból keveset. A kereskedelmi hálózatot viszont jól kiépítették, s a sztrájk idején is kapcsolatot teremtettek Londonon kívül Liverpoollal és Birminghammal.

Az üzleti világ vezetőinek aktív bekapcsolódása mellett a cikk szerzője utal arra, hogy a sztrájk alkalmából Southwell püspöke is szövegeket intézett a hívőkhöz, amelyekben nyugalomra és jóakaratra intette őket, amiről Wyncoll megjegyzi: meglehetősen furcsán hangzott akkor, amikor a munkáltatók nyilvánvalóan harcra készültek, hogy a bányászokat térdre kényszerítsék.

A munkások oldalán Wyncoll megállapítása szerint a felkészülés nem volt megfelelő, s ezért a Labourt, illetőleg az országos szakszervezeti vezetőket terheli a felelősség. Mindenütt, így Nottinghamban is megalakultak a helyi akcióbizottságok, de ezek felülről várták a megfelelő tájékoztatásokat, utasításokat — amelyek nagyon megkéstek. A szerző szerint a helyi bizottságban legaktívabb Billy Lees volt, s ő volt az egyedüli — nem véletlenül kommunista —, akit a sztrájk időszaka alatt letartóztattak és bebörtönöztek.

A munkások politikai felfogása Nottinghamban is erősen megoszlott. A legnagyobb befolyása itt is a Labournek volt. A helyi labouristákat a radikálisok konzervatívnak, opportunistának tartották. A Független Munkáspárt (ILP) volt az ellenzéki, szocialista igényű szervezetek között a legbefolyásosabb, több mint 500 aktív tagot számlált. Az előkészületekbe aktívan bekapcsolódtak a kommunisták, a Clarion-csoport és más szervezetek tagjai. A feszült légkörben a munkáspárti lapok, a Herald, Clarion és Reynolds News példányszáma szintén emelkedett.

A sztrájk első napja mintegy összeesett a május 1-i (pontosabban 2-iki) nagy tüntetéssel. A szerző leírja a tüntetés epizódjait, jelszavait, majd figyelmeztet arra, hogy míg a labourista képviselő nyugalomra intette a munkásokat, az ILP helyi vezetője azt húzta alá, hogy elkeseredett küzdelemre számíthatnak. A kommunisták helyi gyűlésén pedig egyenesen a szakszervezeti vezetők téltelenségéről volt szó, a tagokat pedig éppen ezért a munkásvezetők „munkásellenőrzésére” szólították.

Az előzetes bizonyságtanulmányok után a sztrájk május 3-án nagy egységben és lendülettel indult meg. A városi villamos és buszközlekedés teljesen leállt, s a néhány sztrájk-törő buszt a munkás sztrájkőrészek körülfojták és felfordították. A helyi polgári lap mindezt felháborodással vette tudomásul, s már ezekben az első napokban a központi orgánumokhoz hasonlóan arról cikkezett, hogy az általános sztrájk eszköze elfogadhatatlan a gyakorlati viták, kérdések rendezésénél, s szerintük a munkások többsége is helyteleníti az általános sztrájkot. A Nottingham Guardiannek azonban nem volt nagyobb sikere, mint a londoni Daily Mailnek, a lap nyomdászai feleletként szintén sztrájkba léptek, s nem szedték tovább a munkásellenes cikkeket. Nottinghamban május 4-től szintén a munkások híradója (Nottingham Strike Bulletin) vált a hírek fő forrásává.

Május 10. körül a sztrájk küzdelmei még izzóbbá váltak. A sztrájk-törők védelmére rendőröket vezényeltek ki, akik összeütköztek a sztrájkőrökkel, az utcai verekedéseknek áldozatai voltak, s egyeseket letartóztattak, mert sztrájk-törőket megfenyegettek. A letartóztatottak között voltak bányászok, szállítómunkások, s két helyi politikai szakszervezeti vezető — akiket nyílt szintéren elmondott beszédek, s nem utolsósorban a munkások energikus, lendületes szervezése miatt tartóztattak le.

Május 12—13-án a Szakszervezeti Főtanács ismeretes módon kiegyezett a kormány megbízottaival és az általános sztrájkot felülről lefújta. A hír meglepte a nottinghamieket, az újra megjelenő polgári lapok pedig üdvözölték a kormány energikus magatartását. A munkáltatók külön segélyösszegeket, illetőleg jutalmakat szavaztak meg rendőröknek.

Wyncoll megemlékezik arról is, hogy a sztrájk bukása után egyes tőkések milyen megtorlással éltek a sztrájkoló munkásokkal szemben, ami leginkább a legaktívabb sztrájkbizottsági tagokat érintette. A helyi munkásszervezetek feleletként a helyi választásokra készültek, s a Labour Nottinghamban valóban komoly választási sikert ért el.

A sztrájk egykori — de már utólagos — értékeléseit felidézve a szerző rávilágít, hogy míg a munkáltatók táborában osztatlan volt a sztrájk bukása fölött érzett öröm,

a munkások legradikálisabbjai csalódottan nyilatkoztak a sztrájk vezetőinek árulásáról, de Nottinghamben a sztrájk maga sikeres tradícióként rögződött a munkások emlékezetében.

(*Marxism Today*. 1972. jún. szám, 172—180. l.)

J.

Sz. L. Szenyavszkij:

Változások a szovjet társadalom struktúrájában (1938—1970)

A Szovjetunióban az eltelt több mint fél évszázad során végbement gyökeres társadalmi változásoknak három fő szakasza különíthető el. Az 1917—1937 közötti forradalmi átalakulások eredményeként szocialista jellegű társadalmi szerkezet alakult ki, felszámolták az egykori uralkodó osztályokat, s megszűntek a magántulajdonos társadalmi osztályok is, elsősorban a mezőgazdaság kollektivizálása révén. 1938—1959 között — a súlyos károkat okozó háború ellenére — befejeződött a szocializmus felépítése, s az 1960-as évek elejétől a Szovjetunióban a fejlett szocialista társadalom kiteljesedése van folyamatban, amelynek egyik fontos ismérve, hogy a tulajdonviszonyok helyett egyre szembetűnőbben a munkamegosztás függvényében tagozódik a társadalom. A meglévő társadalmi különbségek közül az alábbiakat tekinti a szerző alapvetőnek: a munkásosztály és a kolhoz-parasztság közötti különbség, a két alapvető osztály mellett, ill. köztük elhelyezkedő rétegek, a város és a falu, a szellemi és fizikai munka különbözősége, továbbá az egyes osztályokon, rétegeken belüli társadalmi csoportok szociológiailag árnyalható eltérései.

Szenyavszkij előre bocsátja, hogy míg eddig a szovjet társadalom-kutatók a foglalkoztatottak, a társadalmi termelésben közvetlenül résztvevők vizsgálatára szorítkoztak, ő megkísérli minden felnőtt korú állampolgár figyelembe vételével megrajzolni a változásokat, elemezni a jelenlegi helyzetet. Három főbb csoportot különböztet meg. A népgazdaságban foglalkoztatottak (munkások, parasztok, értelmiségiek, alkalmazottak), a munkások és alkalmazottak családtagjai, akik elsősorban falun élnek és különböző, de általában mezőgazdasági ún. kiegészítő gazdaságokban tevékenykednek, és végül a harmadik csoport, a nem termelő felnőttek (nyugdíjasok, eltartottak stb.).

Rátérve az 1938—1970 között végbement társadalmi változásokra, első alapvető tendenciaként azt emeli ki a cikk, hogy jelentősen emelkedett az önálló keresettel rendelkezők száma és aránya. 1940 és 1970 között számuk csaknem másfélszeresére, az összlakosságon belüli arányuk pedig 36,8%-ról 44,1%-ra nőtt. A 7,3 százalékos növekedésből 2,6% esik az 1940—1960 közötti két évtizedre és 4,7% az 1960-as évtizedre. A közeljövőben tehát a gazdasági fejlődésben mutatkozó minőségi változások felgyorsították ennek a tendenciának az ütemét. Hozzá kell azonban tenni, hogy a 2,6%-os fejlődés is gyakorlatilag egy évtized eredménye, mivel a háborús veszteségek után kb. 1950-re érte el a foglalkoztatottak száma az 1940. év szintjét. Ennek ellenére lassúbb ütemről van szó az 1950-es évek folyamán. Különösen az ötödik ötéves tervben, az 1950-es évtized első felében volt igen lassú a fejlődés, ami egyik jele annak, hogy ekkor kezdtek kimerülni az 1929 óta működtetett gazdasági irányítási rendszer, az extenzív fejlesztés tartalékai, s napirendre kellett tűzni a gazdaságpolitika kiigazítását az új fejlettségi szint követelményeinek megfelelően. A tendencián belül figyelemre méltó, hogy a városokban (az ipar központjaiban) gyorsabb ütemben nőtt a foglalkoztatottak aránya. Míg 1940-ben a városi

lakosság 39,7 százaléka rendelkezett önálló keresettel, addig 1970-ben ez az arány 51,6%. Gyorsabban nőtt a városban foglalkoztatottak száma (1940—1970: 2,8-szeresére), mint a városlakók száma (ugyanakkor: 2,1-szeresére).

A következő alaptendencia a városi lakosság arányának növekedése. 1937-ben 47 millióan (a lakosság 28%-a), 1970-ben már 137 millióan (a lakosság 56%-a) éltek városban, miközben a falusi lakosság száma 117 millióról 105 millióra csökkent. Ebben a vonatkozásban a háború nem okozhatott visszaesést, mert annak ellenére, hogy az ország lakossága még 1950-ben sem érte el a háború előtti szintet, a városokban 5,7 millióval többen éltek. 1937—1958 között 49 millióval, 1959—1969 között 35 millióval nőtt a városlakók száma. Az 1959 előtti szakaszban a növekedés 70 százaléka a falusiak városba költözéséből adódott. A falusi lakosság száma ugyanekkor a 34 milliós természetes szaporodás ellenére (amely ekkor gyorsabb volt, mint az 1960-as évtizedben) 7,5 millióval csökkent. Az 1960-as évtizedben a városi lakosság 35 milliós növekedése a tendencia szükségszerű lassulását jelzi, és összetevői is kiegyenlítődnek. 16 millióan a növekményből faluról jöttek (kb. 45%), 14 millió a természetes szaporulat, amelynek üteme a falusi tendenciával ellentétben gyorsult, és 5 millió abból adódott, hogy falvakat várossá nyilvánítottak az urbanizáció újabb tendenciájaként. A városi lakosság számának és arányának jelentős mértékű növekedése jónéhány ma még megoldatlan következménnyel járt. Az egyik, hogy a városokba elsősorban fiatalok, képzett és szakképzett emberek áramlanak, ami a falu elöregedését és a falusi szakemberhiányt vonta maga után (az igények ugyanakkor a mezőgazdaság korszerűsödésével párhuzamosan növekedtek). Megoldatlan továbbá a nem ipari jellegű kisvárosok fejlesztése, és a felduzzadt ipari központokban is nagy gond a lakáshelyzet, valamint a szolgáltatások kiépítése, de olyan problémákkal is szembe kellett nézni, hogy a beáramlott falusi tömegek képzettsége nem tette lehetővé az intenzív iparfejlesztést, és munkaintenzitásuk sem felelt meg a fejlett ipar követelményeinek.

A társadalmi változások harmadik alaptendenciája a munkásosztály arányának, számának növekedése. Erre vonatkozóan a következő adatokat tekinti jellemzőnek a szerző: 1937 és 1970 között a munkásság száma 17,5 millióról 60,7 millióra nőtt. Az összlakossághoz képest arányuk 10%-ról 25%-ra, a foglalkoztatottakon belül 27%-ról 57%-ra és a városlakók között 26%-ról 34%-ra módosult. A munkások foglalkoztatottakhoz viszonyított aránya az 1960-as évek eleje óta lassan változik, ami összefüggésben van azzal, hogy az ipar fejlődésének extenzív szakaszából az intenzív szakasz felé tart, és ugyanez magyarázza a munkásoknak a városlakókhöz viszonyított arányszámait is. Az általános gazdasági fejlődés következtében jelentős a falun dolgozó munkások száma. 1937-ben 5,3 millió munkás dolgozott falun, 1970-ben pedig már 13,4 millió. A falusi lakosság 4,5, ill. 12,7%-a, a kereső falusiak 12,3, ill. 37%-a. Ezt a 37 százalékot a mezőgazdasági fejlődés figyelemre méltó mutatójának kell tekinteni.

A negyedik lényeges tendencia, különösen a fejlett szocialista társadalom időszakában, az értelmiségiek, a magasan képzett szakemberek arányának dinamikus változása. Csaknem tízszeresére, 1,8 millióról 16,8 millióra nőtt a számuk 1937—1970 között. Arányuk pedig az összlakossághoz képest 1,2%-ról (a falusiak 0,4%-áról) 6,9 százalékra (a falusiak 3,5 százalékára) nőtt, a foglalkoztatottaknak pedig 3,3%-át (falun 1,5%), ill. 15,7%-át (falun 10%) teszik ki. A leggyorsabb ütemben növekvő társadalmi csoport ez, sőt a gazdaságirányítás fogyatékosságai miatt időnként és helyenként „túltermelődésük” figyelhető meg.

A társadalmi átalakulás ötödik alapvető tendenciája, a fentieknek mintegy az ellentéte: a kolhozparasztság számának és arányának egyenes vonalú csökkenése, amely vonal csupán az 1954—58 közötti években szakadt meg. Számuk a cikk által átfogott periódusban 29 millióról 17 millióra, a lakossághoz viszonyított arányuk 15%-ról 7%-ra, a foglalkoztatottakhoz képest pedig 40-ről 16%-ra csökkent. Az okok a gazdasági-

technikai fejlődésre, az iparosításra, a mezőgazdasági termelés korszerűsödésére és az ár-, ill. bérpolitikára vezethetők vissza.

Jelentős változások mentek végbe egyéb társadalmi csoportok helyzetében is, de ezeket már nem sorolja a cikk az alapvető tendenciák közé. Elsőként a nem szakember alkalmazottak számának növekedését említi (7 millióról 13 millióra). Ez a tendencia természetesen a szovjet gazdasági-társadalmi élet dinamikus fejlődéséből adódó nagy munkaerőigény miatt falun igen lassú, de országosan is csak számuk és a lakossághoz viszonyított arányuk miatt, míg a foglalkoztatottakhoz viszonyított arányuk csökkenést mutat: A kisipari termelőszövetkezetekben dolgozók kategóriája fokozatosan megszűnőben van. 1960 óta a statisztikákban sem szerepelnek külön, feloldódnak a munkásosztályban, ill. az alkalmazotti rétegben, annak függvényeként, ahogy az ún. kusztár kooperációk tanácsi, ill. állami vállalatokba olvadnak. A magántermelők (mezőgazdaság, ipar, kereskedelem) aránya hosszú idő óta, az egész tárgyalt időszakban jelentéktelen, csupán 1937—1940 között volt még jelentősége ennek a kategóriának a Szovjetunió akkori területi növekedésével kapcsolatban.

Az ún. kisegítő gazdaságokban tevékenykedő munkás- és alkalmazott családtagok átmeneti réteget alkotnak a foglalkoztatottak és az eltartottak kategóriája között. Számuk jelentős ugyan, de piacra csak véletlenszerűen termelnek, és annak ellenére, hogy 1954—1964 között tevékenységük megélnékül, 1965 óta újra csak a családok kisegítő gazdaságaiként működhetnek, ami jelentőségük és számuk zsugorodását eredményezte, a foglalkoztatottak növekedésének függvényeként.

A nem kereső felnőttek közé a szerző a veteránokat, rokkantakat, a háztartásbelieket és a tanulókat számítja. A háztartásbeliek száma szinte rohamosan csökken. 1958-ban 34 millióan, 1970-ben már csak 11 millióan voltak. A felnőtt tanulók száma és aránya ugyanekkor dinamikus fejlődést mutat. 1940-ben 3,1 millió, 1970-ben 11,8 millió a számuk és a nem keresők 3,9 ill. 13,1%-át képezték. A nyugdíjból élők számában 1956-ban következett be gyökeres változás, amikor a kolhozparasztoakra is kiterjedt a nyugdíjrendelet. Egyéb tényezők is közrejátszottak azonban, s így míg 1958-ban 12 millióan, addig 1970-ben 32 millióan élvezhettek nyugdíjellátást.

(*Voproszi Isztorii*, 1973. 4. szám, 3—17. l.)

M.

Eduard Winter:

A Vatikán viszonya a Szovjetunióhoz*

A Vatikánnak a Szovjetunióhoz fűződő viszonyát eredetében meghatározta, hogy Liszakovszkij, az Ideiglenes Kormány küldötte, Kolcsak akkreditált követe lett XV. Benedek pápa forradalomellenes udvarában. A pápa azt remélte, hogy a katolicizmus terjeszkedésének lehetősége nyílt meg, de a szovjethatalom az állam és egyház szétválasztására törekedve nem avatkozott belső vallási kérdésekbe.

A Vatikán, mint szuverén állam, s mint egyetemes katolikus egyház, kettős pozícióból manőverezett. Az 1921—22-es gazdasági nehézségek és éhség idején születik meg a szellemi gyarmatosítás koncepciója a „*segélymisszió*” örve alatt, amely párhuzamos a kapitalista államok álláspontjával (Génuai). XI. Pius nem hisz a szovjet rend tartósságában. Rapallo után 1924-ben a moszkvai német követség, German személyében (háta

* Oroszország és a pápaság c. mű 3. kötetének tézisei.

mögött Pacelli nunciussal) szinte a Vatikán diplomáciai képviselőjévé alakul. A cél: diplomáciai elismerés nélküli misszionárius tevékenység, holott a Szovjetunió kész volt a diplomáciai kapcsolat felvételére, természetesen engedmények nélkül. German 1924-es jelentésében fogalmazódik meg a Vatikán „*harmincéves háborújának*” elképzelése a Szovjetunió ellen. Ezt tetőzi be a berlini tárgyalások (Pacelli — Kresztinszkij, Pacelli — Csicserin) eredménytelensége 1925—26-ban, s a keleti misszió kudarca. 1927-ben az orosz pravoszláv egyház bejelentése lojalitásáról keresztülhúzza az emigránsokkal kapcsolatos számításokat is. Ekkor indul meg a Szovjetunió elleni *politikai harc*, először *közvetett* úton. A német katolikus Zentrum és az osztrák keresztényszocialista párt feladata lesz, hogy saját kormányát szovjetellenes politikára bírja. Ennek betetőződése a lateráni egyezmény (1929), amely az olasz fasizmus és a Vatikán egyesülése — a szerző véleménye szerint — a kommunizmus elleni harcra, így a Szovjetunió ellen is. Európa legrégebbi autokráciája természetesen vonzódott az autoritativ rezsimek felé, különösen ha az utóbbiak lehetőséget adtak a hatalomba való beleszóláshoz. Megkezdődik az *ideológiai háború* előkészítése is: a jezsuiták vezetésével megalakul Rómában a „Collegium Russicum”. 1931-ben a „Quadragesimo anno” pápai enciklika a kommunizmus kiátkozása és egy szovjetellenes front kísérlete, Lengyelország, Ausztria, Magyarország és Románia bevonásával. 1933-ban sor kerül a harmadik birodalom és a Vatikán konkordátumára, bizonyítva, hogy mindkettőjük számára a kommunizmus és a Szovjetunió az első számú ellenség. A nemzetközi helyzet, a négyhatalmi szerződés megkötésével is ezt a tendenciát erősíti.

1936—37-től számítható az ún. *kétfrontos harc* időszaka, melyet két enciklika hirdet meg: „Mit brennender Sorge”, „Divini Redemptoris”. Egyik a nemzeti-szocializmus katolikusellenes akciói ellen irányul, a másik a kommunizmus elűzése. Ugyanezt a taktikát követi XII. Pius a világháború kitörésekor. A hivatalos semlegesség mögött azonban rendkívül erős a szovjetellenesség. A négyhatalmi szerződés elképzelését melengetik, ha Hitlert egy katonai puccs eltávolítaná, majd a dunai konföderációban bíznak.

A pápai elképzelések, az antifasiszta koalíció miatt, csak a „*hidegháború*” korszakában realizálódhatnak. Ezt a korszakot az USA-val való szoros együttműködés jellemzi. Az 1954-es SzKP KB határozat, amely a vallásos előítéletek elleni harcban háttérbe kívánja szorítani az adminisztratív intézkedéseket, az enyhülés előszele. A Vatikán politikáját ekkor valamiféle szétszórtság uralja, de XII. Pius már nem képes a taktika megváltoztatására.

Ennek kísérlete XXIII. János nevéhez fűződik, a gyökeres belső, egyházi reformtörekvésekkel párhuzamosan (II. vatikáni zsinat). 1963-as békeenciklikája, „Pacem in terris” a különböző világnézetek békés egymásmellett-élését hirdeti. Politikáját folytatja VI. Pál pápa. S bár élesedik az ideológiai kommunistaellenesség is, 1966-ben Gromiko, 1967-ben Podgornij látogat Rómába. Az enyhülést szolgálják a római katolikus és a pravoszláv egyház tárgyalásai 1969 óta.

Így változik tehát a Vatikán taktikája, stratégiája azonban továbbra is anti-kommunista marad — fejezi be cikkét a szerző.

(*Voproszi Isztorii*, 1972. 9. szám, 39—51. l.)

K. Gy.

I. M. Volkov:

A szovjet mezőgazdaság és parasztság háború utáni történetének néhány kérdése

1945—1970 között 3,6-szeresére nőtt a szovjet mezőgazdaság termelése (1940-hez képest 2,2-szeres a növekedés), egységesült, továbbfejlődött a kolhoz (csoport)-tulajdon, nőtt a szovhozok jelentősége, sokat csökkent a munkások és parasztok helyzete közötti különbség. E mögött az általános érvényű kép mögött azonban sok egyenlenség figyelhető meg, s egyenlenségek jellemzik a kérdés historiográfiáját is. Az 1960-as évek derekáig nem értékelték például jelentőségének megfelelően a háború utáni évtized mezőgazdasági fejlődését, holott ebben az időszakban történt meg a háborús pusztítások helyreállítása, amely az akkori gazdasági feltételek közepette igen komoly erőfeszítéseket igényelt. 1950-re a mezőgazdasági termelés csaknem elérte az 1940. évi szintet, amelynek az 1945-ös évben csak kb. 60%-át produkálták. Az eredmények és az erőfeszítések méltánylása mellett a szerző is rámutat — egyetértve az 1950—60-as évtized fordulóján kialakult értékelésekkel —, hogy különösen az 1950-es évek elején a mezőgazdaság fejlődése elmaradt az iparhoz képest (amely 1950-ben a háború előtti termelést jelentősen túlszárnyalta) és az igényekhez képest is, amelyeket még a háború előtt sem tudtak megfelelően kielégíteni. Tehát viszonylag elmaradott népgazdasági ágazatot jelentett a mezőgazdaság. A gyors fejlődési ütemet biztosító helyreállítás után (1945—1950: évi 8 százalékos termelésnövekedés), 1950—1953 között évi 1 százalékkal emelkedett a mezőgazdasági termelés. Ezekben az években fejlődött vissza a háztáji gazdaságok termelése, aminek objektív okait a háború utáni igen nehéz gazdasági körülményekben, a feszült nemzetközi helyzetben is kereshetjük, de szubjektív tényezők szintén közrejátszottak, mindenekelőtt a centralizációra való túlzott törekvés, és az érdekeltség elvének a megsértése. Az ütemlassulás azzal is összefüggött, hogy a szovjet mezőgazdaság extenzív jellege miatt a háború előtti szintet az egykori vetésterület megművelésével hamar elérték, de a továbblépéshez újabb anyagi eszközökre lett volna szükség, ezek viszont hiányoztak, vagy nem fordítottak rájuk elég gondot. Megemlíti még a szerző, hogy az 1950-es évek elején került sor a kolhozok átszervezésére is (összevonások), amely átmeneti visszaesést eredményezett, és csak hosszabb távon segítette elő a hatékonyabb gazdálkodást. Objektív lassító tényezőként említi még az 1951-es nagy szárazságot, majd a szubjektív hibák közül az érdekeltség elvének megsértését emeli ki, amelyet az árpolitika oldaláról közelít meg. Utal azokra az állásfoglalásokra, amelyek szerint indokolt volt az 1953 előtti agrárpolitika, mert szükség volt az ipar újjáépítésére, a hadiipar továbbfejlesztésére, s a parasztság ezen a csatornán járult hozzá a legfontosabb nemzetgazdasági feladatok megoldásához. A szerző szerint a helyreállítás időszakában igen, de azt követően már nem volt indokolt, mert ezzel fontos ösztönzőtől fosztották meg a mezőgazdaságot, sőt közvetve az egész népgazdaságot is.

Az 1953-as párthatározatokról, amelyek az agrárpolitika felülvizsgálatát, módosítását eredményezték, hangsúlyozza, hogy mindez nem volt előzmény nélküli. A mezőgazdaság nehézségeire már az ötödik ötéves terv kezdetén felfigyelt a legfelső vezetés. Különböző bizottságokat hoztak létre a helyzet tanulmányozására, részleges és átfogó intézkedések kidolgozására. 1950-ben A. T. Kozlov, a párt KB mezőgazdasági osztályvezetőjének irányításával T. A. Benyegyiktov földművelésügyi és A. G. Zverjev pénzügyminiszter készített elő egy rendeletet a kolhozok pénzügyi helyzetének javítása céljából. 1952-ben készült el egy másik intézkedési tervezet, amelynek kidolgozásában szintén magasrangú állami és pártvezetők vettek részt (A. A. Andrejev, A. I. Mikojan, N. Sz. Hruscsov stb.). Ugyanez év augusztusában a mezőgazdaság villamosítására hoztak intézkedéseket (M. Z. Szaburov). Mindezek, ha nem is oldották meg a mezőgazdaság nehézségeit, előkészítették, elemeivé váltak az 1953-ban hozott határozatoknak,

amelyek jelentős fordulatot eredményeztek. Az általánosan jobb objektív feltételek, a szubjektív hibák kiküszöbölésére irányuló törekvések, a mezőgazdasági felvásárlási árak jelentős emelése, a gépesítés ütemének fokozása, a mezőgazdasági beruházások szorgalmazása, a szűzföld-program meghirdetése, megvalósítása, a szakemberellátottság javítására tett erőfeszítések és a helyi önállóság érvényesítésének ígérete mind-mind hozzájárultak ahhoz, hogy 1953—58 között évente 10%-kal nőtt a szovjet mezőgazdaság termelése.

Ez a dinamikus fejlődési ütem 1959-től megtorpant. A szerző véleménye szerint, ahogy az 1953 utáni gyors ütemnek is voltak előfeltételei az ötödik öt éves terv elejétől, ugyanúgy az 1959 utáni lassulás gyökerei is az 1953—58 közötti évekre nyúlnak vissza. Utal arra, hogy az 1950-es évek második felében is kísértett még a voluntarizmus az agrárpolitikában (kukoricatermesztés). A gépállomások átszervezése sem csak fejlődést elősegítő intézkedésnek bizonyult, hiszen a gazdaságilag amúgyis gyenge kolhozokat a kötelező gépvásárlások még jobban megterhelték, eladósodtak, amit az is súlyosbított, hogy a mezőgazdasági gépek, eszközök ára nőtt, a javító szolgálat pedig alig épült ki. Mindez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy míg 1952—1958 között a mezőgazdaság energiabázisa évi 9 százalékkal nőtt, a 7 éves terv időszakában ez az ütem a felére csökkent. Hasonlóképpen ellentmondásos volt az új felvásárlási rendszer, amely önmagában nagy előrelépést jelentett, de nem bizonyult elég rugalmasnak és ösztönzőnek, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a termelési költségek 1952—1963 között 81%-kal emelkedtek. Az 1960-as évek elejére az extenzív jellegű, monokulturális szűzföldi gazdaságok is kimerültek, nagy aszályok súlyosbították a helyzetet és az 1965-ös újabb fordulópontot jelentő párthatározatnak sok finomítást kellett végeznie az agrárpolitikán. Mindenekelőtt szakított az előző másfél évtizedben eluralkodó felfogással, amely a háztáji és egyáltalán a kolhoz-forma elsorvasztására törekedett, s a szovhozok típusára kívánta átalakítani a szovjet mezőgazdasági üzemetek. Az 1960-as évtized bebizonyította, hogy vannak még fejlődési lehetőségek a kolhozokban, hisz annak ellenére, hogy a kolhoztagok száma 5 millióval csökkent, a termelési érték jelentősen emelkedett. Az 1950-es évek derekától számított évtizedben a szovhozok veszítettek intenzív, specializált mintagazdaság jellegük-ből, mert az extenzív szűzföldi területeken és gyenge, tönkrement kolhozok földjein alakultak az új szovjet gazdaságok (1959-ben például a vetésterület 30%-ával, de a szarvasmarha-állomáynak csak 13%-ával rendelkeztek.)

(*Iztorija SzSzSzR, 1973. 1. szám, 3—19. l.*)

M.

A külföldi folyóiratszemlét írták: Boros Zsuzsa (*B. Zs.*), Hont István (*H.*), Jemnitz János (*J.*), Kövér György (*K. Gy.*), Krisztov Lazo (*K. L.*), Menyhárt Lajos (*M.*).

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT VÁROSTÖRTÉNETI KONFERENCIÁJA

A Magyar Történelmi Társulat, a TIT Csongrád megyei Elnöksége és Hódmezővásárhely város Tanácsa 1973. október 19–20-án *várostörténeti konferenciát* rendezett Hódmezővásárhelyen az alföldi *mezővárosi fejlődés* XIX. és XX. századi problémáiról. A konferenciát *Bíró Józsefné*, a városi Tanács elnökhelyettese nyitotta meg, majd *R. Várkonyi Ágnes*, a történettudományok doktora, a Történettudományi Intézet osztályvezetője „A mezővárosok történetének historiográfiája, különös tekintettel Szeremlei Sámuel működésére” címmel tartott előadást. Az előadó először áttekintette a mezővárosi történetírás múltját, amelyhez a polgári átalakulás parancsoló szüksége adott indítást. Ezután bemutatta Szeremlei pályakezdését; családi körülményeit, tanulóéveit. Szólt az 1860-as évek művelődéspolitikai harcaiba való bekapcsolódásáról, Szeremlei ugyanis nagy szenvedéllyel szállt vitába az arisztokratikus, feudális szellemű művelődéspolitikáé hűveivel. Nyugat-európai útja során a fejlettebb iskolarendszert tanulmányozta, s tapasztalatait útirajzban örökítette meg, amelyben egyúttal érdekes pillanatképekben mutatta be a kiegyezéskori Magyarországon eluralkodó gentry mentalitás következményeit.

Az előadás a továbbiakban Szeremlei történetírásával, történetiszemléletével foglalkozva hangsúlyozta, hogy „Szeremlei Sámuel történetfelfogása a pozitivista történetiszemlélet keretei között helyezkedik el”. Szeremlei is a természetben uralkodó törvények hasonlóságára képzelte el a társadalom viszonyait és mozgalmait meghatározó erők összefüggéseit. *R. Várkonyi Ágnes* kiemelte, hogy Szeremleit erős társadalomtudományi érdeklődése s a nép történetalkotó szerepéről vallott felfogása a pozitivista történetiszemlélet radikális irányzatához kapcsolja.

A következőkben Szeremlei munkáját, Hódmezővásárhely öt kötetes történetét részletesen elemezve, *R. Várkonyi Ágnes* rámutatott, hogy e mű a mezőváros történetének a múlt század elejétől napjainkig húzódó láncolatában a kimagasló alkotások között foglal helyet. Ez a munka egy feudalizmuskori mezőváros politikai, társadalmi, gazdasági és szellemi életének fejlődéséről ritka gazdagságú kerek képet adva, tulajdonképpen az alföldi mezővárosok történeti modelljét nyújtja. Anyagbázisa szokatlanul gazdag; levéltári, könyvészeti, régészeti anyagokon túl felhasználta a múlt tárgyi emlékeit stb. A mű nagy jelentőségét *R. Várkonyi Ágnes* abban határozta meg, hogy „kiemelte a mezővárostörténetet a provinciálisan értelmezett helytörténetírás kereteiből”, s ezzel összefüggésben „megteremtette a kontinuitást a mezővárostörténetírás két nagy korszaka, a reformkor induló és a XX. századi, a baloldali irodalmi népiesség mozgalmához kapcsolódó vizsgálatá közé.”

Ruzsás Lajos kandidátus, a Dunántúli Tudományos Intézet osztályvezetője „A mezővárosi fejlődés XIX. századvégi és XX. századi problémái” címmel tartott előadásának bevezetésében kifejtette, hogy a magyarországi kapitalizmus első két évtizedében a mezőváros egyfajta városi funkciót és városi jogállást jelentett; a mezővárosok funkciója e jogállás megszűnése után megváltozott névvel folytatódott tovább a kapitalizmus korában is. A feudalizmus korában Magyarországon funkcionálisan azok a települések tekinthetők mezővárosoknak, amelyekben a termelés fő ágát a mezőgazdaság alkotta; az ipari termelés csak a helyi piac kielégítését szolgálta. „A mezővárosok agrártermelési, agrárkereskedelmi, ill. ipari funkcióihoz többnyire még igazgatási szerep is járult, mert a mezővárosok egy része székhelyül szolgált egy-egy uradalomnak, illetve egy-egy állami közigazgatási egységnek, járásnak, megyének.” Az agrártermelő és agrárkereskedelmi funkciójú városok számának emelkedéséhez hozzájárult az a körülmény, hogy a kapitalizmus kibontakozása során egy-egy terület agrárarúkkal kapcsolódhatott a piacokhoz. Így az előadó utalt a napóleoni háborúk agrárkereslete nyomán a mezővárosok számának emelkedésére.

Az 1876. évi XX., ill. már a megelőző 1871. évi XVIII. törvényeikk megszüntette a feudalizmus korának jogi városkategóriáit, s helyettük új kategóriákat — törvényhatósági-jogú város, megyei város, nagyközség, község — állított fel. Az egyes osztályba sorolás alapját a városok előző jogi helyzete és nagysága határozta meg, de az osztályok mögött a városi funkciók megkülönböztetése is meghúzódott. 1910-ig az egykori mezővárosokból csak kettő emelkedett a törvényhatósági városok közé; a rendezett tanácsú városok állományának 68,7%-a a mezővárosokból került ki. A többi egykori mezőváros, — a mezővárosok nagyobb része — a városok sorából a községek közé zuhant vissza. Vagyis az 5000 főnél népesebb községek állományának 46,7%-a került ki az egykori mezővárosok közül. Ugyanakkor 533 mezőváros — a mezővárosok 41%-a — visszahanyatlott az 5000 lakosnál kisebb népességű községek közé.

Az előadás következő részében Ruzsás Lajos azt a problémakört vizsgálta, hogy milyen alapon hajtott végre a kapitalizmus a városhálózatban ekkora csökkentést, s milyen alapon kerültek be új városok az ország városhálózatába. Megállapítása szerint a kapitalista fejlődés a feudális idők városhálózatát elsősorban a közlekedéssel alakította át. Azok a volt szabad királyi városok és mezővárosok, amelyek vasútvonalhoz, elsősorban fővonalhoz jutottak, nagyobb területről gyűjthettek össze agrárarúkat, s nagyobb árutömeget vehettek be a kereskedelmi forgalomba. Ennek következtében erősödhetett a kereskedelem szervezete. A vasúthálózat tehát jelentős szerepet játszott a városhálózat alakításában; egyeseket a fejlődésben megállásra készítette, s visszfejlesztve. Az előadó egyúttal arra is felhívta a figyelmet, hogy a tőkés termelőmód a városhálózatot nemcsak átalakította, hanem egyenetlenül is fejlesztette, s ez elsősorban tőkeállományukon látszik meg. Számadatokat felsorakoztatva Ruzsás Lajos hangsúlyozta, hogy a legnagyobb lehetőségekkel az 1910-es években a Duna—Tisza köze és a Dunántúl rendezett tanácsú városai és 5000-nél népesebb községei rendelkeztek. Tőkeerő tekintetében erőteljes különbség volt „egyrészt a dunántúli, a Duna—Tisza köze, másrészt az Alföld többi részének rendezett tanácsú városai és 5000-nél népesebb községei közt. Különbség állott fenn továbbá tőkeerő szempontjából az ipari funkcióval rendelkező és az elsősorban mezőgazdasági funkciójú rendezett tanácsú városok, és a városhálózatot kiegészítő 5000-nél népesebb községek közt is.” Számításai szerint pedig 1910-ben az összes rendezett tanácsú város és az 5000-en felüli lakosú községek 67%-a sorolható az agrár-funkciójú települések közé.

Az előadás a továbbiakban azzal a kérdéskörrel foglalkozott, hogy a mezővárosok, majd utódaik az egész országban a parasztság termelési technikájának fejlesztőivé váltak. „A nagy terület tette lehetővé, hogy az alföldi agrárfunkciójú városokban és városi funkciójú községekben agrárproletárok és félproletárok a szőlőművelésben, a kertészkedésben a technika úttörőivé váljanak, társadalmilag emelkedjenek. A Dunántúlon, korlátozottabb térre számítva ezt az utat csak a földdel bíró polgár, a kiszagda járhatta.” Az előadó ezzel kapcsolatban rámutatott, hogy a nagyobb lehetőségek miatt az Alföld mezővárosai a XIX. században nagyobb volt a bevándorlás, mint a dunántúliakba.

Az előadás ezután az ipari fejlődés perspektíváinak kérdéseit vizsgálta a hajdani mezővárosok területén. Az iparral foglalkozó népesség túlnyomórészt kisiparos volt. Keletkezett ugyan némi gyárpar is, de az élelmezési ipart kivéve, csak olyan üzemek létesültek, amelyek a belső piacra dolgoztak, főként malmok, téglagyárak és fűrésztelepek.

Mivel a gazdasági funkció erősödni nem tudott, döntő jelentőségűvé vált a volt mezővárosok, 1876 után rendezett tanácsú városok és a nagyobb községek életében az igazgatási szerep, mivel ez növelhette egy-egy mezőváros fogalmát, gazdasági szerepét.

Befejezésül az előadó kifejtette, hogy a két világháború közötti időszakban az egykori mezővárosok utódlai válságba jutottak. „Funkcióik nem fejlődtek, a munkahelyek száma bennük nem gyarapodott, vidékük népességét nem tudták felvenni. Az urbanizáció folyamata nem bontakozott ki.”

Bezdán Sándor főiskolai adjunktus „Az olvasókörök társadalmi szerepe a századfordulón” című korreferátumában először meghatározta az olvasókör fogalmát, s a művelődési funkció mellett kiemelte a körök társadalmi-politikai tevékenységét. Foglalkozott az olvasókörök szervezeti formáival; a célok differenciáltságát kifejező elnevezések változatosságával.

Bezdán Sándor kifejtette, hogy az olvasóköri mozgalomra több tényező is hatással volt; így utalt a parasztság differenciálódására, a Függelenségi Párt fokozatos jobbrafordulására, a Szociáldemokrata Párt megalakulására és tevékenységére, a hatóságok intézkedéseire.

Az olvasókörök elterjedtségét a mezővárosi példákkal igazolta az előadó. Ezek szerint a millennium idején Nagykőrösön 20, Cegléden, Kecskeméten 15—15, Kiskun-

félegyházán és Kiskunhalason 10 – 10 egyesület működött átlag 100 fővel. A városenkénti 1–2 ezer fős tagság hatóereje a munka-, családi és egyéb kapcsolatok révén megszok-szorozódhatott.

Az olvasókörök jelentős szerepet játszottak a helyi közvélemény alakításában és politikai irányításában. A mezővárosi és falusi ún. 48-as olvasókörök a Függetlenségi Párt bázisai voltak. Az agrárszocialista olvasókörök elsősorban a Szociáldemokrata Párttal alakítottak ki rendszeres kapcsolatot. Bezdán Sándor megemlítette még a rövidebb ideig – de intenzív befolyással – ható Független Szocialista Pártot, illetve az önálló Parasztpárt létrehozása szándékával fellépő Achim jelentős hatását.

Befejezésül az előadó az olvasókörök könyvtárait méltatta, amelyek a parasztság körében megtörték „a biblia és a kalendárium monopóliumát”. Az olvasókörök általában az ellenzéki lapokat járaták; az agrárszocialista körök leginkább a Népszavát és a Földmívelőt olvasták. Az uralkodó osztályoknak az olvasókörök elleni országos, ill. helyi fellépéseinek ismertetése után Bezdán Sándor kiemelte: „Az olvasókörök komplex tevékenysége, hatékony állami művelődéspolitikai hiányában korigény volt. Egységben volt az olvasás, felolvasás, közös újságolvasás, ismeretterjesztés, műkedvelő művészet és változatos szórakozás.” Mivel az olvasókörök emberalkító és közösségformáló hatása a politikai állásfoglalásokban is nyomonkövethető, ezért a téma további széleskörű kutatása egybeesik egy korábbi mezővárostörténeti konferencián már megfogalmazott igénnyel, nevezetesen a kapitalizmus kori politikai és művelődéstörténeti vizsgálódás kiterjesztésével.

Goldmann György levéltáros „Csongrád megye mezővárosainak demográfiai képe a XIX. század első felében” című korreferátumában először forrásait – az 1784–85-ös népszámlálást, az 1804-es összeírást, az 1828-as Regnicolaris Conscripiot, az egyházi anyakönyveket – elemezte. Mivel a múlt század első felére vonatkozóan a lélekösszeírások csupán a nem nemes népesség adatait tartalmazzák, ezért a hozzászóló a nemesi összeírásoknak a szentesi levéltárban található adataival kiegészítette forrásanyagát. Számításai szerint az 1820-as években Szentesen 440–480 nemes, míg az 1830-as években Vásárhelyen 860–892 nemes élt. A hozzászóló a továbbiakban részletesen ismertette számítási módszerét, amellyel megkísérelte a mezővárosok népességszámának hozzávetőleges meghatározását.

Számításai szerint az össznépszerűség száma így alakul:

	Csongrád	Szentes	Vásárhely
1805	8 540	12 126	20 741
1830	11 308	16 337	29 080
1840	11 678	19 212	31 088
1846	12 474	21 190	34 039

A népsűrűsége vonatkozó vizsgálatait azt bizonyítják, hogy a megyei népsűrűség jóval az országos átlag alatt volt, sőt a mezővárosok sem érték el az országos szintet. Az előadás a továbbiakban áttekintette a három mezőváros népmozgalmi adatait, azaz a születések és halálozások számát, arányát. A lélekösszeírások adatai alapján felállított grafikon fedi az anyakönyvek hasonló bejegyzéseit, ami egyúttal azt is bizonyítja, hogy e korszak második felében a bevándorlás már nem játszott különösebb szerepet a mezővárosok népességszámának emelkedésében.

Szigeti János tanár „Hódmezővásárhely társadalmi viszonyai és művelődési helyzete 1873-tól a századfordulóig” című korreferátuma mozaikokat villantott fel a város kulturális életéből. Adatokkal bizonyította az iskoláztatási és egészségügyi rendszer elmaradottságát. Ugyanakkor eredményekről is szólhatott: 1896-ban kezdődött el a híres református gimnázium ma is álló épületének építése, s 1898-ban már az avatásra is sor került. Működött az áll. óvónőképezde is, s a dualizmus korának első évtizedeiben több tanár, 43 ügyvéd, 8 orvos és egyéb tisztviselő jelentette Hódmezővásárhelyen a helyi értelmiséget.

Fejlődésnek indult az ipar, a kereskedelem. A vidéki városok közül Vásárhelyen jött létre az első iparos tömörülés: 1867-ben megalakul az Iparegylet, majd az Önségélyző Pénztár. A hetvenes években elkezdődött a fűtca kövezése; a Népkerben épült fel a 800 férőhelyes Nyári Színkör, amelynek díszelőadásán Jászai Mari is fellépett. A helyi kultúra ápolásában szerepet játszott két vásárhelyi hetilap megindulása is.

Az előadó a továbbiakban röviden foglalkozott Vásárhely gazdasági-társadalmi-politikai helyzetével; a Földművelő Munkás Önképzőkör tevékenységével. Megállapí-

totta, hogy a századforduló gazdasági-társadalmi állapotai hátrányosan befolyásolták Vásárhely művelődésügyét, amelyet találon jellemzett Tornyai János, a nagy festőművész: „... Kiss Lajos »néprajzi múzeumi tisztviselő úr«, azonban nem kap annyi fizetést, mint amennyiért egy jóra való bérest lehetne fogadni. (Mindamellett sértésszámba megy Vásárhelyen, ha valaki ki találja szalajtani a száján, hogy itt nincs kultúrélet.) Hát biz ez a háttér sötét és elég szomorú.”

A várostörténeti konferencia tanácskozásai 1973. október 20-án folytatódtak. Galassi Péter, a MTA Szociológiai Intézetének munkatársa „A mezővárosi fejlődés a XX. században és a gazdaságfejlesztési stratégiák” című korreferátumának kiindulásiaként megállapította, hogy a városok növekedése a XX. században az észak-kelet-magyarországi városokra koncentrálódott. Az alföldi mezővárosok növekedésének lelassulása, egyes települések visszafejlődése hosszú időn keresztül érvényesül. Galassi Péter a továbbiakban a városfejlődés két alapvető aspektusát, a városnövekedést — azaz a népességnövekedést, a város mennyiségi fejlődését —, valamint az urbanizáció kérdését vizsgálta.

A népességnövekedéssel kapcsolatban megállapította, hogy az tulajdonképpen egyenlő a település népességszívó hatásával. E hatás nagyságát pedig az új munkahelyek létesítésének üteme szabja meg. Természetesen a népességnövekedési probléma a kapitalista, ill. a szocialista korszakban egészen más tényezőkön keresztül vizsgálható. Az előadó a kérdéskört részletesen kifejtve megállapította, hogy a népességnövekedés a század elejétől kezdve azért lassult le, mert egyrészt a nehézipar nem települt ezekbe a városokba, másrészt pedig az élelmiszeriparnak nem volt komoly népességszívó hatása. Az árutermelés növekedése ellenére a század elejétől kezdve lelassult a mezővárosi mezőgazdasági tőkés fejlődés is. E vonatkozásban utalt arra a körülményre, hogy a kapitalizmus megjelenésével a helyi piaci védettség megszűnt; a mezőgazdasági politika mindvégig a termésjövedelem leförlözésére törekedve szintén lassította a mezőgazdaság tőkésedését. A gazdálkodás jellege is — a tanyai cseléd, az alacsony technikai színvonal — ilyen hátráltató tényező volt. Mindezen okok következtében nem jöhetett létre koncentrált tőkeképződés, a mezővárosok nem voltak képesek arra, hogy jelentős népességet szívjának magukhoz.

1945 után a gazdasági növekedésnek egészen más tényezői kerültek előtérbe. Az előadó véleménye szerint a gazdaságpolitika „elosztási sajátosságai” nagyon nagy szerepet játszottak, s ezzel magyarázható az, hogy a mezővárosok továbbra is háttérbe szorultak. A következőkben e problémakört elemezve kifejtette, hogy ez a gazdasági politika lényegében a feszített ütemű iparosítás szolgálatában állva, az infrastrukturális fejlesztést elhanyagolta. Mivel a mezővárosok — amelyekben a mezőgazdasági népesség túlnyomó volt — a gazdaságpolitika előnyeit nem élvezték, ezért nagyon erős volt az elvándorlás.

Befejezésül Galassi Péter hangsúlyozta, hogy legújában ez a tendencia megváltozott, az erőltetett ütemű iparosítás koncepciója megszűnt, s helyébe a területileg arányosabb ipartelepítés koncepciója lépett.

Bíró József igazgató „Az ipar fejlődése Hódmezővásárhelyen a felszabadulás után” című hozzászólása a város iparosításának fontos kérdéseivel foglalkozva első helyen a tulajdonviszonyok megváltoztatását — 1948–49-ben — emelte ki. Az ipar növekedése — mind mennyiségileg, mind minőségileg — az 1950-es évektől figyelhető meg. Ennek következtében Hódmezővásárhely mezővárosból ipari város lett. Ezt bizonyítja, hogy míg 1949-ben a városban termelt érték közel 2/3-át a mezőgazdaság adta, addig 1970-re megváltozott a helyzet, s az ipar állítja elő a termelt érték 2/3-át. A város dolgozó lakosságának 52%-át 1970-ben már az ipar foglalkoztatta, s ez az adat is igazolja Hódmezővásárhely ipari várossá fejlődését.

Ezután az előadó áttekintette a város ipari létesítményeinek helyzetét, s megállapította, hogy a döntő minőségi változás a hatvanas évektől kezdve mérhető le. 1962–1966 között a megye ipari fejlődésének üteme magasabb volt, mint az országos átlag; az ipar struktúráján belül a nehézipar aránya emelkedett, új iparágak jelentek meg.

Az iparosítás társadalmi hatását vizsgálva Bíró József a legfontosabb körülményként értékelte, hogy a munkásság létszáma a legnagyobbá vált a városon belül. Emelkedett a városlakók száma, erősödött az urbanizációs jelleg. Lényeges a foglalkoztatottság teljes megvalósítása; a keresők 42%-a nő dolgozó. A város egyre inkább iskolavárossá is fejlődik; e tendenciát főiskola, jelentős középfokú oktatás, kollégiumok, iparitanuló képzés stb. jelzik. Az iparosítás hatása jelentkezett a szolgáltató ágazatokban is.

Haladi József főiskolai docens „A mezőgazdaság szocialista átszervezésének története Hódmezővásárhelyen” című korreferátuma az 1948 és 1960 közötti idősakkal foglalkozott. Először részletesen tárgyalta a szervezeteti mozgalom kibontakozásának periódusát; utalt a vásárhelyi termelőszövetkezetek megalakulására, első eredményeikre,

de foglalkozott a nagyüzemi termeléshez szükséges feltételek hiányosságából adódó problémákkal is. Megállapította, hogy az ellenforradalom előtti időszakban a város termelőszövetkezetei sok nehézség közepette, de lassan mégis erősödtek. 1955 végén 5 állami tangazdaság, 30 állami és mezőgazdasági termelőszövetkezet, 3 mezőgazdasági termelőszövetkezeti-csoport, 1 halászlati termelőszövetkezet, valamint 2 gépállomás működött. Az ellenforradalom ezt az előrehaladást megzavarta, s súlyos károkat okozott.

Az előadó az 50-es évek második felének mezőgazdasági politikáját elemezve megállapította, hogy a korábbi időszakhoz képest realisabbá váltak a népgazdasági tervek, s azon belül a mezőgazdasági előirányzatok. Az ellenforradalom után először a politikai, majd pedig a gazdasági szervezeti konszolidáció valósult meg Hódmezővásárhelyen is. Az ötvenes évek végén a városban is létrejöttek a mezőgazdaság szocialista átszervezésének feltételei. A városi pártbizottság és a városi tanács nagyon körültekintő tervet dolgozott ki, s ennek értelmében áttértek a termelőszövetkezetek számszerű fejlesztéséről azok politikai és gazdasági megzilárdítására. E politika eredményeként Hódmezővásárhelyen 1960 márciusában 19 volt a termelőszövetkezetek száma, taglétszámuk 5354 fő, összterületük 45 215 katasztrális hold. A szocialista átszervezés eredménye a mezőgazdaság szétforgácsoltságának megszüntetése, nagyüzemesítése, a korszerű gépesítés s a gépesített termelésre alkalmassá tétele. Haladi József befejezésül kiemelte, hogy a termelőszövetkezetek Hódmezővásárhelyen is alkalmassá bizonyultak a mezőgazdasági termelés növelésére, a gazdálkodás színvonalának emelésére, s hozzájárultak a parasztság élet- és munkakörülményeinek javításához.

Gábor Kálmán, a Szociológiai Kutató Intézet Kutató Csoportjának (Szeged) tudományos segédmunkatársa „Makó növekedésének példája” c. korreferátumában Erdei Ferencnek az alföldi városok növekedéséről alkotott elképzeléseit mutatta be. Makó népessége 1827-től 1888-ig csaknem kétszeresére növekedett, 1920-tól pedig fokozatosan csökkent. Az előadó azzal a kérdéssel foglalkozott, — összefüggésben a kutató csoportnak a jelenlegi kisvárosi társadalmi rétegződés és a település-szerkezet kapcsolataira vonatkozó szociológiai vizsgálatával, — hogy mi okozta egyrészt Makó dinamikus növekedését, másrészt visszafejlődését, stagnálását. Elgondolások szerint mind a növekedés, mind a visszafejlődés az alföldi városfejlődés sajátos útjával magyarázható, amely sajátos településszerkezetet és városi társadalmat hozott létre.

Az előadó hangsúlyozta a makói városnövekedés tipikusságát. „A városnak viszonylag korán — a XVII. század végén, a XVIII. század elején kialakult a végleges mezőgazdasági terület-határa. Dinamikus növekedése és átalakulása a hagymakultúra kialakulásával és makói monopóliummá válásával kapcsolható össze. A hagymával összefüggésben alakult ki a mezővárosra annyira jellemző földhasználati övezet, pl. az 1860-as években a belső legelők felosztása is a hagymatermelés növekedésének a következménye.” A város társadalmi rétegződése is jellegzetesen mezővárosi. Makó sajátossága, hogy az őstermelő népesség jelentékeny hányadát az egy kultúrára orientált parasztok, a hagymakészítők adják. Makó népességének is jelentős részét alkotják; a termelő rétegnek nagyobbik fele, 60%-a birtoktalan, s csak kisebb része rendelkezett földdel, törpe vagy kisbirtokkal.

Vágvölgyi András, a Szociológiai Kutató Intézet Kutató Csoportjának főmunkatársa „A kisvárosi fejlődés sajátos útja Makó példája nyomán” c. korreferátumában először az alföldi kisvárosok közös jellemzőiről szólva kiemelte a mezőgazdasági termelés elsődlegességét, majd a kisvárosok demográfiai tekintetben való stagnálására utalt.

Makó város társadalomfejlődése nagyon hasonlít a többi alföldi kisváros fejlődéséhez, „tipikus példája a stagnáló kisvárosnak”. Ugyanakkor azonban az előadó nyomatékosan hangsúlyozta, hogy Makó mutatószámai valamennyi tekintetben kedvezőtenebbek mint a többi kisvárosé. Részletesen elemezve a városa jellemző demográfiai stagnálás, ill. visszafejlődés 1957 utáni fokozottabb érvényesülését, megállapította, hogy az élveszületések száma és aránya, a halálozások száma és aránya az országos átlaghoz képest feltűnően negatív. A természetes szaporodás igen alacsony. A kialakult demográfiai helyzetet a következők okozták magyarázta: „Részben az iparfejlődés megkésettisége, az ipar kialakult struktúrája és fejlettségének alacsony szintje az egyik ilyen tényező. A másik a kommunális fejlesztés elmaradottsága, a harmadik pedig a foglalkozási struktúra jelenlegi alakulása. És végül a lakáshoz jutás esélyei — kevés kivétellel — éppen a legtermékenyebb korosztályokat hozzák hátrányos helyzetbe.” Befejezésül Vágvölgyi András kiemelte, hogy a jelenlegi viszonyok fennmaradása esetén „a demográfiai helyzet további romlásával kell számolni.”

Dömötör János múzeumigazgató „Vásárhely közművelődése és a Tornyai Társaság története” című korreferátuma abból a tételből indult ki, hogy a felszabadulás előtt városaink többségében működtek tudományos, képzőművészeti, irodalmi jellegű társa-

ságok, amelyek meghatározói voltak az adott város kulturális életének. Mégis történetírásunk, s a helytörténetírás sem fordít kellő figyelmet ezeknek a társaságoknak működésére. Ennek oka a művelődéstörténet mostoha helyzetében kereshető, pedig „a művelődéstörténet marxista szemlélettel és módszerekkel is tökéletesen és jól megírható és jól feldolgozható akkor, és úgy, ha támaszkodhatunk a gazdasági alapokra, ezekkel való összefüggést vizsgálunk, akkor, ha a közoktatás és közművelődés egymás közti viszonyát vizsgáljuk, akkor, ha a különböző művészeti ágak egymáshoz való viszonyát vizsgáljuk, tehát a művelődéstörténet átfogó áttekintést tud adni egy kor kulturális életéről, alap és felépítmény kapcsolatáról.”

A művelődéstörténet fontosságának elvi kifejtése után — megállapítva, hogy ezen társaságoknak fokozott figyelmű kutatása indokolt és helyes — az előadó részletesen ismertette Vásárhely fejlődését, s ezzel kapcsolatban a Tornyai Társaság jelentős szerepét a város kulturális életében.

A városfejlődés csúcsára Vásárhely a századforduló elején jut el, a két világháború közötti időszakban a város rendkívül súlyos helyzetbe kerül, s sivárrá vált a kulturális élet is. Ennek ellenére 1934-ben „következik be valami: néhány ember, aki itt tevékenykedett, alkotói munkát végzett, úgy érezte, hogy valahogy ebből a teljes elszigeteltségből ki kell törni”. Ennek érdekében hozták létre a Tornyai Társaságot, amelynek célja volt: „a Hódmezővásárhelyen működő, valamint a Hódmezővásárhellyel kapcsolatban álló írók és művészek tömörítése, . . . az érdeklődés felkeltésére és ébrentartására a művészet minden ága iránt, továbbá a művészi élet állandó céltudatos fejlesztése.” Dömötör János ismertette azt a pezsgést, amely a Társaság megalakulása után Vásárhelyen megindult; Tornyai leköltözött Vásárhelyre, kiállítását megrendezték, megvetették a Múzeum alapját. Előadásokat, hangversenyeket, kiállításokat rendeztek; a Társaság tagja volt — többek között — József Attila, Juhász Gyula, Lyka Károly, Medgyesi Ferenc, Koszta József stb. Az előadó részletesen tárgyalta a Társaság felszabadulás utáni működését, elismeréssel méltatta a kiállítási tevékenységet, szólt a kiadványokról, pályázatok kiírásáról. Befejezésül Németh László életének vásárhelyi vonatkozásairól beszélt, majd bírálta — mint nem célravezető eszközt — a Társaság feloszlását elrendelő 1948 augusztus végi döntést.

Bíró Józsefné a város nevében megköszönte a konferencia előadóinak közreműködését, s ígéretet tett a tanácskozás anyagának publikálására.

R. Várkonyi Ágnes zárszavában a tudományos tanácskozást rendkívül magas színvonalúnak, tartalmasnak értékelte, s az elhangzott előadásokra hivatkozva azt a kérdést vetette fel: „miért nem indult meg eddig Hódmezővásárhely történetének feldolgozására a közös munka? Hiszen itt van már egy sereg színvonalas előtanulmány. Mintha nem is lenne egyébre szükség, mint ezeket kibővíteni, továbbvinni, összefoglalni.” *R. Várkonyi Ágnes* aláhúzta, hogy a város monográfiájának elkészülésére nemcsak megérett az idő, „de immáron a város jelene és jövője meg is követeli, hogy szembenézhessen közeli és távolabbi múltjával.”

Mann Miklós

A MUNKÁSMOZGALOM-TÖRTÉNETÍRÁS EREDMÉNYEI ÉS IDŐSZERŰ FELADATAI

(Tudományos ülészek a Párttörténeti Intézetben)

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Párttörténeti Intézete 1973. november 15-én a fenti címmel egynapos tudományos ülészeket rendezett az intézet fennállásának 25. évfordulója alkalmából. A tanácskozás célja és egyben legszembe-tűnőbb jellemzője az volt, hogy nem egyetlen intézmény 25 éves tevékenységéről kívánt számot adni, hanem ennél lényegesen többre vállalkozott: egy fiatal tudományág, a munkásmozgalom-történetírás eddigi fejlődésének eredményeit és problémáit volt hivatva összegezni. Céljai között szerepelt, hogy megvizsgálja a munkásmozgalom-történetírás tudatformáló hatásának érvényesülési területeit s megjelölje e tudományág további feladatait. Az ülészek elnöke *Nemes Dezső* akadémikus, az MSzMP KB Politikai Bizottságának tagja, a Politikai Főiskola rektora több mint száz résztvevő — a nemzetközi hazai munkásmozgalom-történet kutatói, az új és legújabbkori egyetemes és magyar történelem kutatói, egyetemi és főiskolai oktatók, levéltárak s más tudományos intézmények, valamint a történeti s politikai könyvkiadás és tudományos folyóiratok képviselői, munkatársai — jelenlétében nyitotta meg a tanácskozást.

Elnöki megnyitójában Nemes Dezső megemlékezett a jubiláló intézet eddigi fejlődéséről, méltatta hazánk ideológiai és tudományos életében betöltött szerepét és jelentőségét. Az intézet létrejötté egyik szerény gyümölcse annak, hogy hazánkban másodszor is győzött a szocialista forradalom -- mondotta Nemes Dezső. Az eddig megtett utat értékelve, rámutatott arra, hogy természetesen az intézet fejlődését is befolyásolták az ország, a szocialista világ és az egész nemzetközi munkásmozgalom fejlődésének eredményei és problémái s pártunk politikájának alakulása. Az intézet, mint a szocializmus ügyének képviselője nézett szembe a gyakran nehéz eszmei-elvi problémákkal, néha kínosan vajúdván, de mégis megoldva nehéz kérdéseket, számos értékes munkát jelentetett meg.

Az intézet negyedszázados fejlődése egyben szervezete történettudományunk 25 éves fejlődésének -- állapította meg az ülésszak elnöke --, majd emlékeztetett arra, hogy a magyar marxista történelemtudomány egészének fejlődése is átment nehéz időszakokon, amelyek hatása ma is jelentkezik. Ézért is, és mert a tudományos fejlődésben mindig jelentkeznek új kérdések vagy új formákban visszatérnek korábbi kérdések, sok új feladattal kell még és fogunk szembesülni. Ezek megoldásában pedig a marxista szemléletnek nem nyilatkozatokban, hanem munkákban való érvényesülése a fő eszmei fegyverünk -- mondotta.

A munkásmozgalom s benne pártunk történetének valóságú feltárása és tárgyilagos értékelése annak a politikai mozgalomnak a megismerését és értékelését jelenti, amelynek történelmi küldetése, hogy a népeket a régi társadalomból az újba átvezesse. Ennek feldolgozása nélkülözhetetlen ahhoz is, hogy egy ország általános történetét sokoldalúan megismerjük és helyesen értékeljük -- fejezte be elnöki megnyitóját Nemes Dezső.

A tudományos ülésszak főreferátumát *Vass Henrik*, az MSzMP KB Párttörténeti Intézet igazgatója tartotta „Munkásmozgalomtörténetírás és szocialista tudatformálás” címmel.

A főreferátumot két korreferátum követte. Az elsőt *Erényi Tibor* kandidátus, a Párttörténeti Intézet Tudományos Osztályának vezetője tartotta „A munkásmozgalomtörténetírás helyzete és feladatai” címmel, majd *Csatári Dániel* kandidátus, a Párttörténeti Intézet Tudományos Osztályának helyettes vezetője olvasta fel „A kelet-európai országok munkásmozgalom-történetének hazai kutatásáról” -- szóló korreferátumát.*

E széles témakörű előadások -- tematikájuk speciális kérdéseivel egymást kiegészítve -- a munkásmozgalom-történetírás hazai fejlődésének, jelenlegi helyzetének és feladatainak átfogó elemzését nyújtották. Az előadók élesen vetették fel azokat a legfontosabb szemléleti problémákat, amelyek a tudományág fejlődését jelenleg gátolják, az ülésszak főreferátuma pedig behatóan foglalkozott a munkásmozgalom-történet oktatásának és népszerűsítésének gondjaival is.

Az előadások probléma-centrikus jellege és tematikus gazdagsága tágas kapcsolódási lehetőséget szolgáltatott a felkért hozzászólók számára. Az ülésszakon nyolc hozzászólás hangzott el,** melyek részben a munkásmozgalom-történetírás tudatformáló hatását vizsgálták egyes területeken, részben a tudományág művelésének műfaji és módszertani kérdéseit taglalták. A történeti kutató- és feldolgozó munka különböző műhelyeit, az egyetemi oktatást, a pártoktatást és a politikai könyvkiadást képviselő hozzászólók a főreferátum vagy a korreferátumok valamely lényegi szálát átvéve, azt saját kutatási témájuk vagy munkaterepük problémáival szembesítették, tapasztalataikkal jelentősen kibővítették és újabb szempontokat is felvetettek. Ilyen formán a tudományos ülésszak ténylegesen kedvező alkalmat biztosított arra, hogy a munkásmozgalom-történetírás művelői koncentráltan kaphassanak értékes impulzusokat, tájékoztatást észreveteleket a szocialista tudatformálás különböző területeiről.

* Az ülésszak főreferátuma megjelenik a Párttörténeti Közlemények 1974. 1. számában, a két korreferátum pedig a 2. számban.

** A tudományos ülésszakon felszólaltak: *Bassa Endre*, a Kossuth Könyvkiadó osztályvezetője, *Deme Péter*, a Párttörténeti Intézet tudományos munkatársa (társzerzője: *Botos János* a PI tudományos munkatársa), *Hanák Péter*, kandidátus az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője, *Kurucz István*, az MSzMP Budapesti Bizottsága Oktatási Igazgatóságának helyettes vezetője. *Labádi Lajos*, az MSzMP KB Politikai Főiskola tanszékvezető helyettese, *Mérei Gyula*, az MTA levelező tagja, a szegedi József Attila Tudományegyetem tanszékvezető tanára, *Pölöskei Ferenc*, a történettudományok doktora, az ELTE tanszékvezető egyetemi tanára és *Szabó Ágnes* kandidátus, a Párttörténeti Intézet tudományos főmunkatársa (társzerzője: *Sípos Levente*, a PI tudományos munkatársa).

A tanácskozás további figyelemreméltó vonása volt, hogy a szerzők, illetve hozzászólók közül többen a munkásmozgalom-történetírás fejlődésének és szocialista tudatformáló hatásának megítélésakor nem csupán személyes tapasztalataikra szorítkoztak. Már magában az ülészak főreferátumában és néhány hozzászólásban is érvényesült az a törekvés, hogy előzetes tájékozódás vagy felmérés eredményeire támaszkodva adjanak összegező képet egy-egy vizsgált témakörből. Így *Vass Henrik* témája egyes főbb kérdéseinek megválaszolásakor figyelembe vette és referátumában feltárta azoknak a szakvéleményeknek a tanulságait, amelyeket több terület specialistái — a történelemtanítás szakfelügyelői, tudományos intézetek elismert kutatói, egyetemek és főiskolák oktatói, múzeológusok és tömegkommunikációs szakemberek — a szerző kérésére előzetesen megküldtek. Ugyancsak összegezett tapasztalatokat tartalmazott *Szabó Agnes* felszólalása, aki a Párttörténeti Intézet pártszervezete által végzett, a munkásmozgalom-történetírás tudatformáló hatását vizsgáló reprezentatív felmérés eredményeit s az azokból levonható következtetéseket ismertette. Konkrét vizsgálódás tanulságaira épült *Deme Péter* felszólalása is. *Deme Péter* — *Botos Jánossal* közösen — 46 hazai periódika hasábjairól 360 munkásmozgalmi témájú recenziót gyűjtött össze és tette meg a munkásmozgalom-történetírás és a marxista kritika viszonyára irányuló vizsgálatuk alapanyagául.

Hanák Péter pedig a kutatómunka egyik új ágazatával, a munkásosztály helyzetének és összetételének történeti vizsgálatával kapcsolatos kérdéseket állította felszólalása középpontjába. A felszólaló beszámolt egy ilyen irányú vizsgálat kezdeti, de máris igen figyelemreméltó eredményeiről és ismertette a vizsgálatlalt járó módszerbeli nehézségeket is.

Noha az ülészak főreferátuma és *Erényi Tibor* korreferátuma a tudományág fejlődését a konkrét történelmi-politikai tényezők figyelembevételével az egyes korszakok szerint is értékelték, a tanácskozás egészét mégsem a negyedszázados út egyes szakaszainak mérlegelése, hanem sokkal inkább a jelen gondjainak felmérése és a jövő feladatainak tisztázása jellemezte. Erre mutatott több olyan kérdés előtérbe kerülése, mint — a történeti kutatómunkát illetően — a nemzetközi munkásmozgalom-történeti kutatások és a különböző helyeken megkezdett „munkásosztály-helyzete”-vizsgálatok összehangolásának és intenzívebbé tételének sürgetése, valamint a munkásmozgalom-történeti oktatás korszerűsítése és a tudományos eredmények hatékonyabb terjesztése terén adódó tennivalók megjavítása. Előremutató jelenségként értékelhetjük, hogy a tanácskozáson éles fény vetődött a tudományos kritika nem kielégítő állapotára is.

*

Természetesen még csak nem is gondolhatunk arra, hogy e beszámoló keretében teljes képet adjunk. Nem térhetünk ki e gazdag tematikájú tanácskozás valamennyi aspektusára, nem eleveníthetjük fel minden lényeges megállapítását. Mindössze arra vállalkozhatunk, hogy a tudományos ülészak kötetnyi terjedelmű írásos anyagából — beleértve a hozzászólásokat és az elnöki zárszót is — kiemeljük azokat a főbb témaköröket, melyekhez a tanácskozás során a legtöbb gondolat, vélemény s javaslat kötődött.

I. *A munkásmozgalom-történetírás és a szocialista tudatformálás viszonyának elvi kérdései, a munkásmozgalom-történetírás ideológiai funkciója és szerepe a társadalomtudományok körében*

Mint azt már előljáróban kiemeltük, a tudományos tanácskozás homlokterében a munkásmozgalom-történetírás és a szocialista tudatformálás kapcsolatának elvi és gyakorlati problémái álltak. Érthető tehát, hogy a tudományos ülészak főreferátuma mindenekelőtt e két fogalom elvi összefüggéseinek megvilágítására törekedett. A fenti téma megfogalmazása már önmagában is polemikus jellegű volt, hiszen a történetírás és a tudatformálás fogalmainak összekapcsolásával állásfoglalást tartalmazott egy olyan vitában, amely szellemi életünkben — lappangóan — hosszú ideje jelen van. Ismeretes ugyanis, hogy némelyek szerint a történelem, ha a tudományosság igényével lép fel, nem kapcsolható össze közvetlenül egy egészen másik tevékenységi körrrel, a nevelés szférájába tartozó tudatformálással. E felfogás szerint a tudomány eredményei, köztük a történelmi ismeretek is, sokféle célra felhasználhatók: alkalmazhatók a nevelésben, a tömegek befolyásolásában is. Ez azonban már a tudománytól függetlenül történik, amiben maga a történelem nemcsak hogy nem részes, de nem is vállalhatja érte a felelősséget.

Ebben az álláspontban annyi igazság mindenesetre van – mutatott rá Vass Henrik –, hogy mint ezt a társadalmi küzdelmek során megismertük és nap mint nap ma is tapasztalhatjuk, a tudomány eredményeivel vissza is lehet élni. A visszaélés lehetősége azonban csak növeli a tudomány és művelői felelősségét, s a kutatót közvetlenül is a társadalmi küzdelmek aktív részésévé teszi. Különösen érvényes ez olyan tudományra, mint a történelem, s ezen belül még megkülönböztetettebb mértékben vonatkozik a munkásmozgalom-történetírásra.

Manapság nálunk nem igen történik meg, hogy valaki nyilton a pozitívizmus, a burzsoá objektívizmus álláspontjára helyezkedjék – állapította meg a főreferátum. Azt azonban mégis tapasztalhatjuk, hogy egyesek a történelem ténytudomány jellegét hangsúlyozzák, szembeállítva azt a társadalmi mozgásformák törvényszerűségeinek felismerésére irányuló törekvással, vagy különösen a tudományág világnézeti jellegével.

A főreferátum egyik legfontosabb célkitűzése az volt, hogy felfedje és a tudatformálás problematikáján keresztül is bizonyítsa az úgynevezett ténytudomány, illetve törvénytudományjelleg szembeállításának hamis voltát, sőt tudományellenességét. Valójában egyetlen tudományág sem minősíthető pusztán ténytudománynak – mondotta az előadó –, hiszen funkciója nem merül ki a tények felsorolásában, hanem éppen azáltal válik tudománnyá, hogy keresi és lépésről lépésre fel is fedezi a tények összefüggéseit, mozgásuk, egymásra hatásuk törvényszerűségeit.

Nem feledkezhetünk meg a tudományok egy másik fontos funkciójáról sem – folytatta Vass Henrik –, nevezetesen arról, hogy az emberi tudomány egésze az objektív lét sajátos tükröződése az emberiség társadalmi tudatában. A tudatnak viszont igen lényeges tulajdonsága az objektív létre való visszahatás képessége. Végső soron tehát minden ismeretnek van tudatformáló és világnézetet befolyásoló szerepe, a társadalomtudományok azonban a természettudományoknál és a műszaki tudományoknál közvetlenebbül, direkt módon világnézeti jellegűek. Nem kíván bővebb fejtegetést annak bizonyítása – mondotta az előadó –, hogy a társadalomtudományok terén már maga az alkotó munka is eredendőben befolyásol világnézetileg, mint más tudományágazatokban, a munka produktuma pedig itt kivétel nélkül minden esetben – bevallottan vagy burkoltan – világnézetet sugároz. „Elfogulatlan” társadalomtudomány osztályharcon felépülő társadalomban nem lehetséges – mondja Lenin „A marxizmus három forrása és három alkotórésze” című munkájában. „Így vagy úgy, de az egész kincstári és liberális tudomány védelmezi a bérabszolgaságot, a marxizmus viszont könyörtelenül hadat üzen neki.”

A főreferátum hangsúlyozta, hogy Lenin megállapítása a jelenre még inkább érvényes. A modern tőkés államokban a társadalmi valóság spontán hatását az emberek tudatára már régóta kiszorítani igyekeznek az irányított tudatformálás. Természetesen a marxista–leninista ideológia, a marxista–leninista történetírás is befolyásolni igyekezik az emberek tudatát. De a tudományos ismeretek terjesztésével történő céltudatos tudatformálás és a burzsoá manipuláció nem azonos folyamat – még akkor sem, ha a tömegkommunikációs eszközöket egyaránt igénybe veszik –, hanem minden tekintetben ellentéte egymásnak. Az igazi tudomány a társadalmi valóságot viszi az emberek tudatába saját felszabadulásuk és felemelkedésük érdekében, a *manipuláció* a valóság torzításával a tömegek tudatát saját kizsákmányoltságuknak, más népek imperialista elnyomásának szolgálatába igyekezik állítani.

A továbbiakban az előadó hangsúlyozta, hogy a munkásmozgalom-történetírás önálló tudományos diszciplína, melyre azonban *ugyanazok a tudományos követelmények vonatkoznak*, mint általában a történettudomány többi ágára. Kétségtelen, hogy e tudományágnak az utolsó másfél évtizedben kibontakozó fejlődése jórészt ennek a felismerésnek köszönhető. Mindennek nem mond ellent – mondotta Vass Henrik –, hogy a munkásmozgalom és párttörténet, mint a mozgalom önismeretének eszköze és nélkülözhetetlen tapasztalatainak gazdag tárháza, különösen fontos helyet foglal el a szocialista történeti szemlélet formálásában s általában az ideológiai munkában. Ez érthető, hiszen a forradalmi munkásmozgalomban a marxizmus–leninizmus legfontosabb tanításai öltetnek testet. A munkásmozgalom történetének tanulmányozója a hely, az idő, az adott körülmények konkrétságában, személyiségek, szervezetek, tömegek cselekvésének leírása alapján ismeri meg az elvont elméleti tételeket az osztálytársadalomról, az osztályharcokról, a munkásság osztályá szerveződéséről, történelmi szerepéről, a mozgalom kialakulásáról, stratégiájáról és taktikájáról, az államról, a forradalomról, az osztály nélküli társadalom távlatairól. De a munkásmozgalom története viszi be a legszemléletesebben az emberek tudatába a forradalmi harc legfőbb tapasztalatait, a munkásosztály és mozgalma létének, küzdelme sikereinek vagy balsikereinek hazai és nemzetközi összefüggéseit is.

A munkásmozgalom- és a párttörténetírás ideológiai funkcióját akkor tudja betölteni, ha a múlt és a közelmúlt küzdelmeit úgy tárja fel, hogy azok segítségével helytállásra neveljen, szolidaritásra az ország dolgozói és a nemzetközi munkásosztály harcai- val. Hivatásának csak akkor tud megfelelni, ha fényt derít a *hazai munkásmozgalomnak és a nemzeti történelemnek a nemzetközi munkásmozgalom és az egyetemes történelem folyamataival való kölcsönhatására, összekapcsoltságára.*

Csatári Dániel korreferátumában aláhúzta, hogy a marxista–leninista történetírás és ezen belül a párttörténetírás tudatformáló tevékenysége rendkívül nehéz és bonyolult feladat. Bonyolulttá különösen az teszi, hogy a *tudat* átmeneti kategóriák sokaságán keresztül meghatározott társadalmi jelenség, az objektív lét, a világ, az osztályhelyzet valóságos problémáinak szubjektív visszatükröződése, az azokra adott emberi válaszok vagy válaszdási kísérletek történetileg meghatározott szintű sokasága. E tudatszint kialakulásának történelmi folyamatát nyomon kísérni – mutatott rá *Csatári Dániel* – lényegében különálló feladat.

Bassa Endre is kitért felszólalásában a munkásmozgalom-történetírás és a politikai tudat alakulásának összefüggéseire. A tudományágunkban 1957 óta kibontakozó fejlődést úgy értékelte, hogy az egy fokozatosan megújuló pártpolitika értelemszerű alkalmazása volt egy nagyon politikai tudományszakra. Ezzel kapcsolatban rámutatott arra, hogy a politika nemcsak visszahat a munkásmozgalom-történetírásra, hanem az utóbbi maga is közvetlenül hat a politikai gondolkodásra, a politikai tudatra. Éppen ezért a munkásmozgalom-történetírás stabilitása nagyon fontos összetevője a szocialista gondolkodás stabilitásának. Hangsúlyozta, hogy a *politikai könyvkiadás* akkor szolgálja jól e politikai stabilitás- elvet, ha maximális hitelességre törekedve, csak jó értelemben aktualizál, ha olyan műveket ad ki, melyek kutatója és szerzője tartózkodik minden előre- és visszavetítéstől, és ragaszkodik ahhoz a marxi alapigazsághoz, hogy a munkásosztály hosszútávon feltétlenül érdekelt a szigorúan tudományos megismerésben, kiváltképp saját múltjának és mozgalmának szigorúan tudományos megismerésében.

II. A munkásmozgalom-történet tudományos bázisának kialakulása, jelenlegi fejlettségi szintjének értékelése

A tanácskozás másik központi feladata – a munkásmozgalom-történetírás tudományos eredményeinek értékelése – szorosan kapcsolódott az előző témakörhöz. A főreferátum a beérkezett szakvélemények alapján megállapította, hogy a szakmai közvélemény megítélése szerint a munkásmozgalom-történetírás ma már elegendő „épitőanyaggal” rendelkezik tudatformáló funkciójának betöltéséhez. A szakvéleményekből ugyanakkor az is kitűnt, hogy az eredmények értékelése szempontjából más és más megítélés alá esnek a tudományág fejlődésének különböző periódusai.

Vass Henrik hangsúlyozta, hogy az eddigi fejlődést csak akkor tudjuk kellőképpen értékelni, ha figyelembe vesszük, hogy e fiatal tudományágnak mennyi tehertétellel kellett és kell megküzdenie s mennyi úgynevezett „fehér foltot” kellett és kell felszámolnia. A főreferátum a fejlődést a múltban és jelenben legsúlyosabban akadályozó tényezőket az alábbiakban jelölte meg:

1. A múlt rendszer retrográd szellemi öröksége, közöttük is elsősorban a nacionalizmus, a sovinizmus, a klerikalizmus, a kommunista- és szovjetellenesség, amelyek „ötös-ikrek” voltak a Horthy-rendszer kulturális és iskolapolitikájában.

2. A munkásmozgalom-történet kutatásának objektív és szubjektív nehézségei: a munka alapfeltételeinek megteremtése, majd az ezek létrejöttével szinte egyidőben jelentkező dogmatizmus eluralkodása az MDP politikájában és az ennek reakciójaként jelentkező revizionizmus kártevése, amelyeknek maradványaival, az utóbbinak pedig újra-éledésével ma is hadakoznunk kell.

3. A nemzetközi munkásmozgalomban kialakult ellentmondások, súlyos ellentétek egyfelől, másfelől a nemzetközi élet pozitív tényezőinek hatása a társadalomtudományokra, közöttük a történelemtudomány területére is. Egyfelől a tudományos és a szakmai kapcsolatok, a látóhatár széles körű kitágulása a tudományág fejlődésére is megtermékenyítő hatással volt, másfelől a különböző nyugati irányzatok, iskolák és módszerek helyenkénti kritikátlan átvétele, a pozitívizmus, az álobjektívizmus, esetenként pedig marxista mezben jelentkező antimarxista tendenciák újra jelentkezése.

4. A munkásmozgalom-történetírás tudományos igényű kritikájának hiánya.

(A tanácskozás idevágó megállapításait — a téma fontosságára való tekintettel — külön fejezetben ismertetjük.)

5. A komplexitás lassú térhódítása a tudományos feldolgozó munkában, valamint módszertanának kidolgozatlansága. Egy-egy korszak komplex szemlélete egyenesen megköveteli, hogy — jöllehet kutatási területek viszonylagos önállósága megmarad — a köztörténeész (vagy irodalomtörténeész) munkásmozgalom-történeész is legyen, és megfordítva. A főreferátum rámutatott a komplexitás egy másik irányának, a hazai munkásmozgalom és párttörténet-kutatás egyetemes történeti „beágyazásának” hiányára is, melyet arra vezetett vissza, hogy Magyarországon a nemzetközi munkásmozgalom történetének szervezett kutatása nem folyik, s az erre alkalmas erők tevékenysége szétforgácsolt.

6. Csak az utóbbi időben indult meg a *munkásosztály történetének* kutatása, amelynek előrehaladása a tudományág további fejlődésének és oktatásának alapvető feltétele. Mindenekelőtt struktúra-kutatások és struktúra-elemzések intenzívebb művelését kell szorgalmazni. A *munkásosztály* strukturális vizsgálata rávilágít belső heterogénitásának fontos objektív és szubjektív összetevőire; a *munkáspártok* és *szakszervezetek* strukturális elemezése pedig a munkásmozgalom osztársadalmi helyzetének, hatóerejének megvilágításához járulhat hozzá.

A főreferátum, majd ezt követően Erényi Tibor korreferátuma is az eredmények helyes értékelése érdekében nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy a munkásmozgalom-történetírás fejlődését a maga történetiségében vizsgálja s az egyes periódusok főbb jellemzőit, problémáit és eredményeit külön-külön is számbavegye.

Historiográfiai szempontból igen érdekesekek voltak Erényi Tibornak a munkásmozgalom-történetírás *felszabadulás előtti* polgári, szociáldemokrata s kommunista előzményeire vonatkozó észrevételei és javaslatai. Erényi Tibor felvetette, hogy szükség lenne egy a munkásmozgalom-történetírás polgári előzményeivel foglalkozó historiográfiai mű elkészítésére, amelyből képet kaphatnánk a magyar polgári történetírás *különböző irányzatainak* a munkásmozgalommal illető felfogásáról. Nyilvánvaló, hogy a munkásmozgalom múltjáról nem volt teljesen ugyanaz Szekfű Gyula, Gratz Gusztáv vagy például Rézler Gyula véleménye — mondotta a korreferens. Ezen a témakörön belül is — az átfedéseket is figyelembevéve — jobban kell tehát differenciálni konzervatívok, polgári liberálisok és polgári demokraták között.

Historiográfiai műre lenne szükség a szociáldemokrata történetírást illetően is. Itt sem állhatunk meg a ferdítések és egyoldalúságok felsorolásánál, hanem szükség lenne a különböző szemléleti eltérések kimutatására — például a jobboldaliak, a centristák és a baloldaliak között. Más képet adnak a szocialista munkásmozgalom fejlődéséről, alakulásáról Garami, Kunfi, Révész Mihály, vagy például Szakasisz Árpád munkái.

Ugyancsak hiányzik a két világháború közötti kommunista szerzőktől származó, történettudományi jellegű művek — pl. Kun Béla, Lukács György, Madzsar József, Bolgár Elek, Molnár Erik, Rudas László, Lándor Béla, Andics Erzsébet, Mód Aladár és mások munkáinak — megfelelő értékelése. Tehát azokról a munkákról van szó, amelyek a negyvenes évek végén az „indulás” során nagy jelentőségűek voltak. Bizonyos mértékben előnyösebb a helyzet Révai József munkásságát illetően, amelyről — a Révai-életmű kutatása kapcsán — már több tanulmány is megjelent. Kétségtelen, hogy mindezek a munkák nagy fontosságúak voltak abban a folyamatban, amelyet a történelmi materializmus magyar történelemre való alkalmazásának nevezhetnénk. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a tulajdonképpeni történeti mondanivalón kívül, azzal ötvözve e munkáknak — a párt politikai irányvonalának támogatásában — jelentős közvetlen, politikai szerepük is volt — állapította meg Erényi Tibor.

Az 1945 — 1948 közötti időszakról szólva Erényi Tibor hangsúlyozta, hogy a munkásmozgalom-történetírás bizonyos fellendülése már 1945-tel, a felszabadulással megkezdődött. Az 1945 és 1948 közötti időszak politikai és társadalmi küzdelmei azonban nem kedveztek a történeti kutatómunkának. Nagy nehézséget okozott az erre a munkára alkalmas szakemberek hiánya is. Ilyen körülmények között ezeknek az éveknek mind kommunista, mind pedig szociáldemokrata történetírói tevékenysége *lényegében* a már korábban, tehát 1945 előtt elkészült kommunista, illetőleg szociáldemokrata szemléletű munkák felhasználására, népszerűsítésére irányult. Számos kisebb munka, oktatási anyag, ismeretterjesztő brosúra készült lényegében ezeknek a műveknek az alapján.

Jóval ellentmondásosabb az 1948 — 1956 közötti időszak kutató és nevelő munkájának értékelése. A főreferátum rámutatott arra, hogy miképpen hiba volna ezt a periódust a szocializmus építésének egésze szempontjából egyoldalúan megítélni, úgy ez évek történetírását sem értékelhetjük felszínesen. A munkásmozgalom-történetírásban a dogmatizmus, a voluntarizmus jelentkezése nemcsak következménye volt a periódus politikai tor-

zulásainak, hanem „alakítója” is; nemcsak kiszolgálta a személyi kultuszt, hanem igazolni is próbálta annak törvénytenségeit; nemcsak aktualizálta a munkásmozgalom-történetírást a mindenkori politikai feladatokhoz, hanem sok tekintetben előtte is járt azoknak, rossz értelemben „utat mutatott”, „jóllehet művelőinek jóhiszeműségében nem kételkedhetünk — hangsúlyozta főreferátumában Vass Henrik.

A főreferátum ugyanakkor számbavette e korszak elvitathatatlan eredményeit is. Nem tagadható annak jelentősége, hogy ezek a korai, még szűkös személyi és tárgyi feltételek mellett elkészített munkák számos új ténnyel és adattal ismertették meg az olvasók széles táborát. Segítettek szertefoszlatni azokat a tévhiteteket és rágalmakat, melyeket a Horthy-korszak történetírása a munkásosztályról, s különösen a kommunisztákról és a kommunisták mozgalmáról terjesztett. A munkásmozgalom-történeti forrásanyag gyűjtése és közzététele megkezdésének, egyes fontos kérdések feldolgozásának nagy jelentőségét még annak ellenére sem lehet kétségbe vonni, hogy ezek később — s itt mutatkozik meg leginkább e munka fő ellentmondása — sok tekintetben hitelét is rontották a munkásmozgalom- és párttörténet-írásnak és pedig oly mértékben, hogy az ekkor keletkezett bizalmatlanság utóhatásával még néha napjainkban is találkozunk. A főreferátum — a megküldött szakvéleményekkel egybehangzóan — leszögezte: a munkásmozgalom-történetírás ezekben az években sem a szakterület egészével, sem más társadalomtudományokkal összevetve nem marasztalható el nevelői feladatának elhanyagolásában. Minden súlyos ellentmondása és hibája ellenére, jelentős szerepet játszott a burzsoá ideológiai maradványok elleni harcban, a párt és állami káderek képzésében, tájékozottságuk és ismereteik kiszélesítésében.

Erényi Tibor kiemelte, hogy az ebben az időszakban megjelentetett munkák többsége arról tanúskodik, hogy a témakörök meghatározása — a korabeli adottságokat figyelembe véve — általában sikeres volt. A kutatómunka előterében a magyar kommunista mozgalom előtörténetének és történetének kimagasló eseményei álltak. Megkezdődtek a kutatások az első világháború éveire, az 1918—1919-es forradalmakra, a Magyar Tanácsköztársaságra vonatkozóan, és nagy volt az érdeklődés az illegális KMP-nek a nagy gazdasági válság idején és a második világháború időszakában folytatott küzdelmei iránt. A kutatások kiterjedtek a munkásmozgalom korábbi időszakára is; így a szocialista mozgalom kezdeteire Magyarországon, Frankel Leó tevékenységére, az agrárszocialista mozgalmakra, a választójogi harcra és a századforduló nagy munkástüntetéseire. E politikátörténeti munkákat akkor értékelhetjük kellőképpen, ha figyelembe vesszük, hogy nem kisebb feladatról volt szó, mint az egész magyar történet kommunista értékelésének kialakításáról, olyan időpontban, amikor az anyagfeltáró- és kutatómunka is még csak a kezdeteknél tartott.

Az ötvenes évek elején már a nagyobb szabású szintézisek elkészítése is napirendre került. Még pedig olyan kezdeményezések formájában, mint a magyar munkásmozgalom történetének pártfőiskolai előadásokként való kidolgozása és megjelentetése, vagy a nemzetközi munkásmozgalom történetének rövid összefoglalása kézikönyv alakjában. Ezekhez az anyagokhoz kapcsolódóan kisebb terjedelmű dokumentumköteteket is sajtó alá rendeztek, majd 1950—1952 között sor került a Magyar Munkásmozgalom Története Válogatott Dokumentumai című ismert sorozat megindítására.

Erényi Tibor aláhúzta, hogy a korabeli feldolgozások pozitívumát mindenekelőtt abban lehet megjelölni, hogy ezek az írások a tárgyalás középpontjába állították a munkástömegek és a KMP küzdelmének történeti jelentőségét. Ezekre a témakörökre vonatkozóan jelentős mennyiségű forrásanyagot adtak közre, és az első szintézis jellegű művek már nagyobb történeti időszak összefüggéseit is felvázolták. A korreferens rámutatott arra is, hogy a torzulások a régebbi időkkel — például a szocialista mozgalom kezdetivel — foglalkozó munkáknál kevésbé jelentkeztek, mint a későbbi periódusokról szólóaknál. A századfordulótól, illetőleg az agrárszocialista mozgalmaktól kezdődően a szociáldemokrácia korabeli értékelése, amelyben az „ügynökség”-jelleg dominált, már túlságosan áthatotta a tárgyalást ahhoz, hogy ne okozzon súlyos szemléleti torzulásokat. Az 1918-19-es forradalmak történetének valóság-hű feldolgozása a személyi kultusz körülményei között, a rehabilitációk előtt lehetetlen volt. Hozzájárult mindehhez az objektív folyamatok figyelmen kívül hagyása, a gazdaságtörténeti faktorok megfelelőnek egyáltalán nem mondható értékelése. Mindezek a tényezők hatottak a későbbi idők történetének feldolgozására is.

Erényi Tibor korreferátumában külön kitért az 1953—1956 közötti átmeneti jellegű időszak értékelésére is. Lényeges változást elsősorban a „rehabilitációk megkezdése” eredményezett, lehetővé téve, hogy olyan fontos történelmi periódusok, mint például az 1918—1919-es forradalmak időszaka valóságosabb megvilágítást nyerjenek. Ebben az időszakban került sor már korábban készült munkáknak a rehabilitációk figyelembevételé-

vel történő módosítására és a munkásmozgalom-történeti forrásközlés tudományos kidolgozására. Ezek a pozitív törekvések számos munkában megmutatkoztak. A munkásmozgalom-történeti munka színvonalának emelését szolgálták azok a szakmai viták is, amelyek ebben a periódusban lezajlottak. Mindez kapcsolatban volt a magyar marxista történetírás általános fejlődésével.

Az *SzKP XX. kongresszusa a munkásmozgalom-történeti munkában is fordulatot hozott*. Mindenekelőtt a közvetkező nagyjelentőségű kérdéscsoportokban következett be változás. 1. A személyi kultusz felszámolása, s ezzel kapcsolatosan kiemelkedő kommunista vezetők (pl. Kun Béla) egész sorának rehabilitálása. 2. A tömegek, a munkásosztály történeti szerepe valóságghű ábrázolásának lehetősége. 3. A későbbi követelmények visszavetítését igénylő, anakronisztikus szemlélet helyett a történetiség elvének előtérbe kerülése.

Ezeknek az új szempontoknak az érvényesülése hármas folyamatot indított el: 1. Megmutatkozott a törekvés e szempontok következetes, marxista – leninista alkalmazására. 2. Tapasztalható volt, a korábbi alapról, bizonyos ellenállás az új törekvésekkel szemben. 3. Jelentkeztek ellenkező előjelű, a marxista történetfelfogástól idegen, túlható, „tisza tudományt” és „teljes rehabilitálást” sürgető tendenciák is.

A tudományos ülészsak főreferátumának előadója kiemelte, hogy a beküldött szakvélemények egybehangzóan pozitívnak ítélik meg az *1957 utáni időszakban folytatott tevékenységet* s ugyancsak pozitív hangvétel jellemzi a különböző területeken jelentkező feladatok és gondok megfogalmazását is. Az MSzMP megújítása révén a konszolidáció folyamán ezen a téren is jelentős energiák szabadultak fel, és a korábbi időszak eredményeire támaszkodva, de *tartalmi, szemléleti, módszertani és tematikai* szempontból azt meghaladva indulhatott fejlődésnek a munkásmozgalom történetének kutatása és ennek a korábbinál tudományosabb alapokon nyugvó, széles körű oktatása hazánkban.

Az *1957 utáni időszak tudományos eredményeit* számba véve, Erényi Tibor korreferátumában aláhúzza, hogy hosszas kutató és feldolgozó munka eredményeként a hatvanas években és a hetvenes évek elején időtálló monografikus művek jelentek meg a szocialista munkásmozgalom kezdeti időszakának számos fontos kérdéséről, a két világháború közötti korszak munkásmozgalmának, mindenekelőtt az illegális KMP történetének fő szakaszairól, eseményeiről. Több feldolgozás készült hazánk felszabadításáról, s monográfiák tárgyalják a népi demokratikus korszak 1945–1948 közötti történetének egyes kérdéseit, köztük az időszak legfontosabb elméleti problémáit is. Az 1948–1956 közötti periódus monografikus feldolgozása még várat magára, de néhány forrásanyagban gazdag tanulmány már ebből az időszakból is született. Ugyancsak tanulmányok foglalkoznak az 1957 utáni fejlődéssel.

Erényi Tibor áttekintette a magyar munkásmozgalom-történet forrásainak publikálása terén elért újabb eredményeket is. Befejeződött a magyar munkásmozgalom-történet 1848-tól 1966-ig terjedő időszakának (az 1949–1966-os periódus kivételével) válogatott dokumentumaiból 14 terjedelmes kötet közzététele, beleértve a nagy jelentőségű párthatározat-köteteket. Ezen kívül számos tematikus forrásgyűjtemény látott napvilágot a munkásmozgalom különböző periódusairól, illetve fontosabb témáiról.

Erényi Tibor külön kitért „A magyar forradalmi munkásmozgalom története” című szintézis köteteinek értékelésére. Hangsúlyozta, hogy e nagyszabású munkásmozgalom-történeti szintézis értékelésénél figyelembe kell venni, hogy a szerkesztői-szerzői kollektívának nemcsak szintetizáló-értékelő, hanem egyes időszakokra, eseményekre és problémákra vonatkozóan szinte monografikus jellegű, adatfeltáró tevékenységet kellett végeznie. Rámutatott arra is, hogy forradalmi munkásmozgalmunk története a jövőben még részletesebb összefoglaló és értékelő művet igényel, olyant, amely túlterjed az 1962-es időpontra. A további munkálatokhoz – mint azt más felszólalók is megállapították – „A magyar forradalmi munkásmozgalmotörténet” szintézis elegendő alapot szolgáltat.

Erényi Tibor korreferátumában röviden összefoglalta a *nemzetközi munkásmozgalom története* hazai kutatásának legfontosabb eredményeit is. Rámutatott arra, hogy bár az ilyen irányú kutatás lehetőségei nálunk nyilvánvalóan szűkebbek, mégis több értékes monográfia és tanulmány tanúskodik az egyes témákban – pl. az I. Internacionálé történetével, az első világháború időszakának nemzetközi munkásmozgalmával s a Komintern történetével kapcsolatban – folytatott kutatómunkáról. Az internacionalista szemlélet kialakítása szempontjából jelentős, hogy szerzőink megvilágították a nemzetközi munkásmozgalom különböző, történelem-formáló, kimagasló eseményeinek magyarországi hatását. (Párizsi Kommün, 1905-ös orosz forradalom, 1917-es februári orosz forradalom, a Komintern VII. kongresszusa, a második világháborút lezáró 1945-ös időszak.) Külön eredményként könyvelhető el, hogy számos monografikus jellegű mű, tanulmány és forrásgyűjtemény jelent meg a Nagy Októberi Szocialista Forradalom és az orosz-

országi polgárháború magyarországi hatásáról, s általában magyar vonatkozásairól. Az érdeklődőknek hasznos segítséget ad az MSzMP Politikai Főiskolájának gondozásában megjelent nemzetközi munkásmozgalom-történeti szintézis.

Csatári Dániel korreferátumában aláhúzta annak jelentőségét, hogy marxista művek egész sorából már ismerhetjük a magyarországi proletariátus osztályá szerveződésének időszakát. Egyúttal éppen ezek a művek ösztönöznek annak kutatására is — fűzte hozzá —, hogyan mélyült el és erősödött meg az összetartozás tudata a kelet-európai proletariátus körében s annak az egyes országokban élő osztagai hogyan kezdték kialakítani a közös célért folyó küzdelemben sajátos harci eszközeiket.

A tudományág eddigi fejlődésének értékelő áttekintése és jelenlegi helyzetének tárgyilagos bemutatása meggyőzően támasztotta alá a főreferátumnak azt a megállapítását, hogy a munkásmozgalom-történetírás tudományos eredményeinek nyilvánvalóan részük van abban, hogy *népünk önismerete ma jóval nagyobb, magasabb fokon áll, mint akár tíz évvel ezelőtt*: hogy a ma élő nemzedékek szemléletéből a polgári osztálytartalmú téveszmék fokozatosan eltűnnek; hogy a forradalmi múltunk és forradalmi jelenünk közötti kontinuitás megértetése terén előrehaladtunk; hogy a szocialista országokkal, a világ haladó erőivel való szoros összefogásunk szükségszerűsége mind szélesebb körben talál tudatos elfogadásra és támogatásra.

III. A munkásmozgalom-történetírás és a marxista kritika viszonya

Az e témakörben elhangzott megállapítások, melyek a munkásmozgalom-történetírás továbbfejlődésének egyik akut problémájára irányították rá a figyelmet, érthetően nagy érdeklődést váltottak ki a tanácskozárs résztvevői között. A tudományág művelőinek, de a munkásmozgalom-történet iránt érdeklődő olvasóközönségnek is már jóideje gondot jelent a felszínes, a mű tudományos értékéről és tartalmi kérdéseiről sokszor semmitmondó könyvismertetések, a szakmai elemzés igénye nélkül megírt recenziók elszaporodása. Ritka az olyan kritika és recenzió, amely elmélyülten és a témához méltó igényrely vizsgálná egy-egy megjelent munka tudományos színvonalát, szerepét, helyét a tudományág fejlődésében, és amely valóban megalapozottan, igényesen fogalmazná meg a munka gyengeségeit, tudományosan kifogásolható vagy helytelen megállapításait, — mondotta Vass Henrik. Ez az igénytelenség a tudományág fejlődésének egyik kerékkötője, egyben a szakmai közvélemény és az olvasóközönség helyes orientálásának súlyos akadályát képezi.

Ahhoz, hogy tudományágunk a reá háruló ideológiai feladatoknak megfeleljen, *erősíteni kell az elvszerű marxista kritikát*. Sajnos ma még különböző csoportérdekek, személyi összefonódások, „a mündér becsületének védelme” stb. akadályozzák kritikai közéletünk olyannyira szükséges fejlődését. Több tényező is sürgeti kritikai életünk fejlesztését, elvszerűbbé tételét. Sürgeti ezt a mind több tehetséges fiatal kutató orientációs szükséglete, továbbá az is, hogy mindinkább számos olyan kérdés vizsgálata kerül előtérbe — sokszor politikailag kevés tapasztalattal rendelkező kutatók közreműködésével —, amelyek a műhelyviták szerepének növekedése mellett jelentős felelősséget hárítanak a megalapozott marxista kritikára. A szocialista országok közötti fokozódó tudományos együttműködés fókuszában is az élő történelem problémái állnak. Érthető okokból a propagandamunka, tehát a *széles körű tudatformálás igényei* itt a legnagyobbak. A kortörténet, benne a szocializmus időszakának kutatása — objektív és szubjektív nehézségei ellenére — az ezzel való intenzív foglalkozás, a hatékony nevelőmunka egyik elengedhetetlen feltétele, hiszen a legtöbb közvetlen tanulságot a ma politikája számára éppen az elmúlt negyedszázad történelmi tapasztalatai nyújtják — állapította meg Vass Henrik.

Deme Péter azonos témájú felszólalása megerősítette és adatszzerűen is alátámasztotta a főreferátum megállapításait. Deme Péter és Botos János a munkásmozgalom-történetírás 99 kiadványát alapul véve, mintegy 360 róluk szóló recenziót gyűjtött össze. Vizsgálatuk célja az volt, hogy a fenti anyag alapján felmérjék: vajon a kritika, mely véleményformáló szerepével a kutatások eredményeinek egyik fontos közvetítője, hogyan töltötte be ezt a szerepét?

A kiadványok, melyeket vizsgálódásuk hatókörébe vontak, 1957 óta jelentek meg, kiadói forgalom útján terjesztésre kerültek, tehát eljutottak a szélesebb olvasóközönséghez. Bár ezek a munkák túlnyomórészt a Párttörténeti Intézet gondozásában jelentek meg, voltak közöttük olyanok is, amelyek a munkásmozgalom-történetírás más műhelyéből kerültek ki. Mivel e kiadványok munkásmozgalom-történetírásunk viszonylag széles körét

ölelték fel, a róluk megjelent recenziók vizsgálata alkalmat látszott adni bizonyos indokolt következtetések levonására.

14 kiadványról, tehát a vizsgált anyag mintegy 15%-áról semmiféle recenziót nem találtak a vizsgált lapokban és folyóiratokban. A fennmaradó 85 kiadványról 46 hazai periódika hasábjairól 360 recenziót gyűjtöttek össze. Ez átlagosan 4 kritikát jelent egy-egy műről. Ez a szám — 360 — azt is jelenti, hogy a vizsgált periódusban (1957 — 1972 között) a 46 periódika hasábjain átlagosan 8 könyvismertetés jelent meg a vizsgált munkásmozgalmi kiadványokról. Ez az összkép az 1957-et megelőző korszakhoz képest jelentős előrehaladást mutat. A szűrőpróbaszerű vizsgálat azt jelezte, hogy az 1948 — 1956 között megjelent recenziók mennyiségileg és minőségileg egyaránt elmaradtak az általuk vizsgált évek recenzióihoz képest.

Vizsgálódásuk során a 46 periódikát 4 csoportba osztották.

Az *első* csoportba 8 szakmai folyóirat tartozott (Agrártörténeti Szemle, Hadtörténeti Közlemények, Levéltári Közlemények, Magyar Filozófiai Szemle, Magyar Tudomány, Párttörténeti Közlemények, Századok, Történelemtanítás), melyek hasábjain az ismertetések közel 32%-a, számszerint 114 jelent meg.

A *második* csoportba tartozó, a fővárosban megjelenő 4 politikai napilapban (Magyar Hírlap, Magyar Nemzet, Népszabadság, Népszava) jelent meg a recenziók 25%-a, szám szerint 90.

A *harmadik* csoportot a könyvterjesztéssel, könyvismertetéssel foglalkozó és első sorban a könyvtárosokhoz és terjesztőkhöz szóló 6 periódika képezte (A Könyv, Könyvtáros, Könyvvilág, Könyvszemle, Könyvbarát, Magyar Könyvszemle), amely a vizsgált ismertetések közel 7%-át, számszerint 25-öt publikálta.

Végül a *negyedik* csoportba tartozott a fennmaradó 28 periódika, melyeket a vizsgálat tárgya szempontjából az „egyéb” kategóriába soroltak, és amelyek között fontos politikai-elméleti folyóiratok (Társadalmi Szemle és a Pártélet), irodalmi hetilap (Élet és Irodalom) és vidéki társadalmi és szépirodalmi folyóiratok (Tiszatáj, Alföld, Borsodi Szemle stb.) voltak. E periódikák hasábjain jelent meg a recenziók 34%-a, számszerint 122.

Figyelemreméltó, hogy 360 recenzió közül 328 jelent meg fővárosi kiadványban és mindössze 32 a vidéki folyóiratokban. A vidéki folyóiratoknak ez a — mondhatni jellemző — hiányossága azt mutatja, hogy nem tekinthető megoldottnak a könyvkiadók és kutatóintézetek, illetve ezen folyóiratok kapcsolata, tehát ezen a területen mindkét félre fontos feladatok várnak — állapította meg Deme Péter.

A szakmai jellegű folyóiratok közül — érthető módon — kiemelkedő szerepet játszik a *Párttörténeti Közlemények*, amelynek a tárgyalt években megjelent számai a vizsgált kötetek közül 54-ről közöltek recenziót. De még így sem jutott hely és lehetőség minden jelentős munkásmozgalm-történeti kiadvány recenzálására.

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata, a *Századok*, megítélésük szerint — a megtett fejlődés mellett is — még mindig nem fordít elegendő figyelmet a munkásmozgalm-történeti irodalomra, a vizsgált 15 év alatt ugyanis csak 24 kiadványról közölt recenziót. Ugyancsak elmaradt lehetőségeitől és feladataitól ezen a területen a *Történelemtanítás*, amely mindössze 14 munkásmozgalm-történeti témájú recenziót közölt. Ennek a két folyóiratnak lenne ugyanis leginkább feladata a sok gonddal, köztük időhiánnyal és túlterheltséggel küzdő történelemtanárok orientálásának segítése, figyelmük felhívása a továbbképzésük szempontjából fontos új történelmi művekre — hangoztatta Deme Péter.

A napilapokról szólva a felszólaló kiemelte, hogy a Népszabadság és a Magyar Nemzet megfelelő figyelmet fordított és fordít a munkásmozgalm-történeti kiadványokra. Az előbbiben ugyanis 39, az utóbbiban 37 recenzió látott napvilágot. A Népszava viszont — melynek pedig legnagyobbak a mozgalmi hagyományai és olvasótábora nagyjából — a munkásszótáry soraiból tevődik össze — mindössze 11 kiadvánnyal foglalkozott recenzióiban, ismertetéseiben. Ezt a hiányt némileg pótolta az emlékezetes kezdeményezés, melynek során a lap egy éven át közölt igényesen megírt cikkeket heti mellékletében, a Szép Szóban, munkásmozgalmunk történetéről. A Magyar Hírlap mindössze 4 műről közölt recenziót, amit a lap „ifjú kora” — 1968-ban indult — sem indokol. Általánosságban elmondható, hogy a munkásmozgalm-történetírást illetően napilapjaink nem élnek megfelelő mértékben azzal a közvéleményformáló és orientáló lehetőséggel, amit nagy példányszámban való megjelenésük biztosít számukra.

Nem feledkezzék meg a recenziók tartalmi elemzéséről sem. Megítélésük szerint a 360 recenzió túlnyomó része nem tölti be az érdemi kritika, az orientálás funkcióját, nem elvi, a mű tényleges értékeit és hibáit feltáró kritika, legfeljebb csak a figyelmet kelti fel. Ez pedig nem mond eléget az olvasónak a recenzált könyvről, de a szerző sem kap érdemi értékelést könyve erényeiről és hibáiról.

A vizsgálat alapján Deme Péter beszámolt arról is, hogy általában a folyóiratok és a lapok többségénél — a recenziói gárdák szélesesek, mind több szakember és mind több fiatal történész kap lehetőséget véleménye kifejtésére. A felszólaló befejezésül jelezte egy szélesebb körű recenzió-vizsgálat szükségességét.

IV. A munkásmozgalom-történetírás tudatalakító funkciójának érvényesülése az állami és pártoktatásban

A most ismertetésre kerülő negyedik témakör szoros összefüggésben áll azokkal a munkásmozgalom-történetírás tudatformáló szerepére vonatkozó fejtegetésekkel, amelyeket beszámolóink első pontjában mutattunk be. E témáról szólva, a tudományos ülésszak referátuma hangsúlyozta, hogy a történelmi ismeretterjesztés és tudatformálás szervezett formái között mindmáig a *közoktatási hálózat, az iskolai történelemoktatás a legfontosabb és osztársadalmi tekintetben a legnagyobb jelentőségű*. Vass Henrik a problémák három köréről beszélt részletesebben: a tankönyvekről, a tanári karról és az oktatás tárgyi feltételeiről.

A referens megállapította, hogy bár tankönyvírásunk az utóbbi 10–15 évben — elsősorban tartalmilag, kisebb mértékben metodológiailag — jelentősen fejlődött, az oktató szakemberek egybehangzó véleménye szerint jelenleg a történelem egyes ágazatai a tankönyvekben hol külön-külön, saját belső rendszerükben, törvényszerűségeikben jelennek meg, hol pedig szintetikususan az összes belső ágazatok együtt, belső összefüggéseik végső konzekvenciáiban mutatkoznak meg.

Különösen szembetűnő ez a sajátos kettős vonulat a munkásmozgalom, s még éleesebben a kommunista párt történetének bemutatásában. A munkásmozgalom története ugyanis, mint a politikai történet része — minden jóakarató törekvés ellenére — a tankönyvekben gyakran nemcsak önálló, de különálló jelenség képét ölti. Természetes kíváncsálgatom, hogy a munkásmozgalom önfejlődésének törvényszerűségei a nemzeti és az egyetemes történet szerves részeként kerüljenek bemutatásra, ám jelenleg a munkásmozgalmi részek általában *külön lecke*ként, néha külön fejezetként szerepelnek az általános és középiskolai tananyagokban. „... stílusban is elkülönülnek, emocionálisan, érzelmileg kevésbé megragadók mint más részek, feldolgozási módjuk száraz, a munkásmozgalmi személyiségek tankönyvi rajza eszménykép formálására igen ritka esetben alkalmas” — idézte a szakfelügyelők általánosnak mondható véleményét Vass Henrik. Mindez azt kell hangsúlyoznunk — mondotta —, mert talán a személyi kultusz ellenhatásaként jelent meg történetírásunkban az a törekvés, hogy a kiemelkedő személyiségeket — úgy mond „illúziómentesen” — mutassák be. Deheroizálásnak szokták nevezni ezt a gyakorlatot, amely annyiban jogosult, amennyiben mindenfajta *hamis* dicsőfnyt száműzni akar a tudományos értékelésből. Ha azonban *valóságos érdemeket* akar elvitatni, akkor éppen olyan tudománytalan módszert alkalmaz, mint a korábbi tendenciózus történetírás.

A referens a történelemoktatás egy másik súlyos gondját abban jelölte meg, hogy a tankönyvek feldolgozási módja általában korszerűtlen, *erősen fogalmi jellegű és elvont*. A szóhasználat követi a munkásmozgalom történetének olyan terminusait, amelyek jó részt ismeretlenek a tanulók előtt, s gyakran a munkásmozgalmi anyag taníthatatlan és feloldhatatlan fogalomhalmazzá sűrűsödik. A fogalmi zsúfoltság nemcsak szükségtelen az oktatás alsóbb szintjein, hanem lehetetlenné teszi azt is, hogy amúgyis igen sok felkészültségbeli és más gondokkal küzdő tanárok többsége a munkásmozgalom történetét a tanulók történelemszemléletének és szocialista gondolkodásának fejlesztésére kellőképpen felhasználhassa.

És ezzel már el is jutottunk a történelemoktatás legfontosabb tényezőjéhez. Vass Henrik főreferátumában hangoztatta, hogy a történelmi tudatformálás hosszútávú programjának kulcstényezői: a *történelemtanárok*. Az ő történelmi ismereteik színvonala, mélysége és nem utolsósorban korszerűsége, az ő „történelmi tudatuk” alakulása döntő jelentőségű a felnövekvő nemzedék szemléletének alakítása szempontjából. S ha figyelembe vesszük, hogy ifjúságunk szocialista szellemű nevelésében a munkásmozgalom történetének megkülönböztetett szerepe van, világossá válik előttünk a történelemtanárok munkásmozgalom-történelmi képzésének jelentősége.

A főreferátum megállapította, hogy a történelmet tanító mai tanárgenerációnak a 40–42 évesektől a 60 éves korig terjedő zöme vagy még a dogmatizmussal és a revizionizmussal terhelt időszakban kapta kiképzését, vagy akkor képezték át marxista történelemtanításra. Ismereti alapjait és szemléleti alapjait is ebben a szellemben szerezte, így csak az új ismeretanyag elmélyült tanulmányozásával lenne képes áttérni a korszerű

szemléletre. Közismert okok miatt azonban — időhiány, az iskolai könyvtárak hiányos felszereltsége, a pedagógusi pálya elnődiesedése („otthoni második műszak”) stb. — sok esetben képtelen tanulmányozni a korszerű szemléletű marxista munkásmozgalom-történeti irodalmat. Igazságtalanok lennének azonban — mondotta Vass Henrik —, ha nem regisztrálnánk azt is, hogy a vezető történelemtanárok körében milyen nagy az érdeklődés tudományágunk problémái, új eredményei iránt. Az illetékes intézmények szervezésében évenként ismétlődő tanfolyamokon csupán a jelentkezők egy részének tudnak helyet szorítani. Ezeket a tanfolyamokat a pedagógusok elismert kutatóktól hallhatnak előadást, konzultálhatnak a történeti kutatás legújabb eredményeiről, a történelem oktatásának egy-egy konkrét problémájáról.

Az oktatás tárgyi feltételeire áttérve, a referens jogosnak ismerte el az oktatószakemberek ama közös bírálatát, hogy még mindig kevés a munkásmozgalom-történeti forrás- és szöveggyűjtemény; kevés az úgynevezett alapfokú, a munkásmozgalom-történet különböző kérdéseit korszerűen feldolgozó művek száma, kevés a dia, a film, amellyel szemléletet lehetne a munkásmozgalom történetének különböző eseményeit. Amelyek rendelkezésre állnak, azoknak feldolgozási módja, és nem egy esetben tartalma is erősen kifogásolható. Az egyik szakfelügyelő megfogalmazása szerint „van film, ami bizonytalan értékű filmművészeti kísérletezés tárgya, nem iskolába való; van amelyik érzelmileg túllát a célon, kedves humorral dolgozza fel mindazt, ami az 1951—56-os évek között történt”. Kevés az ajánló bibliográfia, és igen nagy szükség lenne a kutatások legújabb eredményeit népszerűen összefoglaló munkákra, amelyeket a tanárok fel tudnának használni munkájuk színvonalának emeléséhez.

Pölöskei Ferenc a munkásmozgalom-történet egyetemi oktatásának problémáiról szólva, elmondotta, hogy az egyetemi oktatásban tantervszerűen biztosított a marxizmus három forrásának és három alkotórészének oktatása. A tudományos szocializmus, sőt bizonyos mértékig a filozófia és a politikai gazdaságtan keretében is valamennyi egyetemi és főiskolai hallgató tanulja a magyar munkásmozgalom történetét, azonban ma is sok vita folyik akörül, hogy vajon a tudományos szocializmus számára biztosított időkeretet hogyan osszák fel. Vagyis milyen arányban oktassák az elméleti alapkérdéseket, az osztályharc alapvető kérdéseit, illetve milyen időteret biztosítsanak a szorosan vett hazai és egyetemes munkásmozgalom történetének oktatására. Az arányosan osztott megoldás vált — legalábbis elméletileg — igazolttá. A gyakorlat azonban mást mutat. Egyetemenként, karonként, sőt ezeken belül is sokszor eltérő gyakorlattal találkozunk. Néha egy tanszéken belül az egyes oktatók is saját érdeklődési körüknek megfelelően alakítják ki ezeket az arányokat.

A referátumhoz kapcsolódva Pölöskei Ferenc megállapította, hogy a köztörténet és a munkásmozgalom-történet izoláltsága korábban az egyetemi oktatást is jellemezte. S noha e tekintetben az utóbbi időben egy kedvező irányú folyamat indult meg, a változások üteme még nem kielégítő. Megjegyezte, hogy esetenként előfordul az is, hogy az oktatásban előbb teret kapnak az új kutatási eredmények, mint ahogy ezek nyomtatásban megjelenének. Az intenzív kutató munkát, tudományos munkát végző oktatók esetében ez természetesnek is tűnik. A munkásmozgalom integrálása a köztörténetbe azonban az oktatás síkján általában nem tart lépést a tudományos eredményekkel.

Pölöskei Ferenc felvetette, hogy a színvonalemelést egyik formája az is lehetne, hogyha egy-egy munkásmozgalmi témakör előadására felkérnék a Párttörténeti Intézet egy-egy specialistáját, mint ahogy azt is tervezik, hogy a Történettudományi Intézetből is meghívják külső előadókat egyes témakörök kifejtésére, szemináriumok vezetésére is, ha az egyetemen ezekkel a témákkal foglalkozó szakember nincs. Az egyetemi történelem-oktatás, ezen belül a munkásmozgalom-történet oktatásának egy másik problémája az, hogy egyoldalúan a mozgalmi tevékenységre irányul; a munkásosztály élet- és munkakörülményeinek bemutatását kikerülik, vagy csak általánosságokra, időnként frázisokra szorítkoznak — mondotta a felszólaló.

A munkásmozgalom-történetnek a *pártoktatásban* betöltött szerepéről, az esti egyetemen folyó munkásmozgalom-történeti oktatásról *Kurucz István* adott részletes és adatszerű képet. Megállapította, hogy e téma a pártoktatásban széles skálán jelentkezik és egyre rangosabb helyet kap, kezdve a tömegpropagandán, ahol csak Budapesten egy oktatási évben mintegy 800 csoportban több mint 13 ezren vesznek részt a magyar munkásmozgalom története tanfolyamain, folytatva a pártiskolákon, ahol évente 500 tanuló tanul, valamint az esti egyetem általános tagozatain, ahol a tematika egy évet biztosít mintegy háromezer hallgató részére a magyar és a nemzetközi munkásmozgalom története alapkérdéseinek elsajátítására; végül a szakosított tanfolyamokon, ahol külön-külön két éves stúdiumot végez 150—150 hallgató, magyar illetve nemzetközi munkásmozgalom-története továbbképzésen.

Kurucz István kitért a tudományos ülészak főreferátumának azon észrevételeire, melyek az esti egyetemi oktatási rendszer néhány érzékeny pontját érintették. Vass Henrik ugyanis főreferátumában több jogos aggodalomból fakadó kérdést fogalmazott meg: vajon az esti egyetem irányában megmutatkozó növekvő érdeklődés sokaknál nem csupán egyfajta „bizonyítvány szerzési” lehetőség, funkciójuk betöltéséhez megkívánlt követelmény? Reális-e, összhangban áll-e a nagy számbeli felutás az oktatás s konkrétan a munkásmozgalom-történeti oktatás színvonala növelésének igényével? Nem kellene-e olyan oktatási rendszert kialakítani, amely ezen a területen is önálló munkára, önálló gondolkodásra, tehát *szemlélet-formálásra* készítetné a résztvevőket? Kurucz István válaszában emlékeztetett arra, hogy az esti egyetemek hallgatói — eltérően a szakegyetemek vagy főiskolák esti vagy levelező hallgatóitól — nem nyerne szakképesítést; tanulmányaikat mintegy társadalmi feladatként végzik. A marxizmus — leninizmus esti egyetemeken a már meglévő szakképzettségük mellett nyerne szakmai munkájukhoz, különböző vezető szintű tevékenységükhöz nélkülözhetetlen eszmei-politikai képzést és továbbképzést. A hallgatók összetétele az érdeklődési köre éppen ezért rendkívül vegyes. Vannak köztük mérnökök, orvosok, pártmunkások, pedagógusok, gazdasági vezetők és fizikai munkások, párttagok és pártönkívüliek is, azonban egy közös vonással rendelkeznek: többségük végez, vagy szeretne végezni olyan társadalmi munkát, amelyhez elengedhetetlenül szükséges a marxizmus — leninizmus, a munkásmozgalom-történet alaposabb ismeretére. Ez utóbbinál figyelembe kell venni, hogy a hallgatókat mindenekelőtt a tárgy politikuma érdekli, tanulásukon keresztül politizálókészségüket és képességüket kívánják fejleszteni. Erre a munkásmozgalom történetének tárgya, markáns politikai jellegénél fogva kiválóan alkalmas. Az itteni oktató-nevelő munka kiemelkedő feladata ennek az érdeklődésnek az elmélyítése és tudatformálásra való felhasználása. A munkásmozgalom története, és ezen belül a magyar munkásmozgalom története nagyobb létszámú oktatásával adósságot is törlesztünk, — mondotta Kurucz István. Az elmúlt 5 évben többen tanulmányozták a magyar munkásmozgalom történetét, mint az azt megelőző 15 esztendőben együttvéve. Ez rendkívül jelentős eredmény, különösen ha figyelembe vesszük, hogy Budapesten a párttagság több mint 50 százaléka az ellenforradalom után lépett a pártba, vagy azt a tényt, hogy a pártiskolákon egy új pártaktivista generáció jelentkezett, amely az utóbbi 5–10 esztendőben foglalkozik aktívan politikai munkával, ezért jóllehet közhelynek hangzik: itt a mennyiség minőségi változást hoz majd. Megjegyezte, hogy a nagy létszám ugyanakkor viszonylagos. Az esti egyetem továbbképző tanfolyamain a jelentkezők, és sokszor a küldők, a pártszervek is aránytalanul nagyobb előnyben részesítik a filozófiai, szociológiai, politikai-gazdaságtani, esztétikai stúdiumokat, mint a magyar vagy nemzetközi munkásmozgalom tanulmányozását. A szakos hallgatóknak csak mintegy 16 százaléka jár e kurzusokra. A munkásmozgalom története — legalábbis ami az esti egyetemet illeti — még most is „Benjámin” a társadalomtudományok több más ága között. E tárgy hallgatói létszámának növelése tehát tudatos szándékunk eredménye — mondotta a felszólaló.

Kurucz István ugyanakkor azt is elmondotta, hogy a hallgatóság összetételének javítására irányuló elképzeléseiket — például nagyobb számban kívánnak látni kurzusikon iskolai történelemtanárokat, — összekapcsolják az oktató-nevelő munka szisztematikus javításával, tematikáik korszerűsítésével.

Labádi Lajos az MSzMP KB *Politikai Főiskoláján* folyó munkásmozgalom-történeti oktatásról számolt be. Rámutatott arra, hogy a főiskolán — akárcsak a pártoktatás különböző kereketi között — természetesen nem történelem-képzés folyik, s ennek megfelelően az oktatómunka előterébe nem elsősorban történelem szakmai kérdéseket állítanak, hanem a munkásmozgalom és pártunk történetének eszmei-politikai tanulságait. Ellentétben az 1950-es évek gyakorlatával, ma egyre alaposabban törekedhetnek arra, hogy ezeket a tanulságokat a hallgatók a tényeknek, az adatoknak gondos elemzése alapján, tehát nem önmagukban, hanem a valóságos viszonyokkal összefüggésben sajátíthassák el. Az oktató-nevelő munka a munkásmozgalom története tanítása során szoros kapcsolatba lép a politikai, a gazdasági élet különböző területeiről beküldött hallgatók gyakorlati felkészítéséhez. Gondosan ügyelnek arra, hogy elkerüljék az erőszakos aktualizálást, s hogy még az így felfogott történelmet se kezeljék receptként. Nemcsak ismereteket akarunk tehát nyújtani, hanem egy konkrét történelmi helyzetben való eligazodási készséget. Fokozni akarjuk a hallgatók realitás-érzékét, ugyanakkor problémaérzékenységét is — mondotta Labádi Lajos.

Beszédesen tanuskodott a munkásmozgalom-történeti oktatás tartalmi hiányosságairól az, a Párttörténeti Intézet pártszervezete által végzett, reprezentatív felmérés, melynek főbb tanulságait *Szabó Ágnes* ismertette. A felmérés alapját képező kérdőívet úgy állították össze, hogy a válaszok adatokat szolgáltatottak a kitöltő személy munkás-

mozgalom-történeti ismereteiről, olvasottságáról bizonyos eligazítást adtak történelem-szemléletéről, érdeklődési köréről, sőt egyes elméleti kérdésekben való jártasságáról is. A 42 kérdést tartalmazó kérdőívet közel 400 fő töltötte ki. A kitöltés egy-egy szemináriumi csoportban történt — mégpedig úgy, hogy a kitöltő személy minden segédeszköz és külön e célra történő felkészülés nélkül, csupán ismeretei alapján adhatott választ. A kérdőíveket KISz iskolák és marxizmus—leninizmus esti egyetemek hallgatói, néhány üzem és értelmiségi központ szemináriumainak résztvevői töltötték ki. A felmérés során arra törekedtek, hogy a kérdőíveket olyan csoportokhoz juttassák el, melyek korban, iskolai végzettségben és általános felkészültségben eltérőek. A kérdőíveket kitöltők életkora az alábbiak szerint oszlik meg: 40—50 év közötti 47, 30—40 év közötti 80, 20—30 év közötti 202, 20 év alatti 45 személy. Iskolai végzettség szerint: általános iskolát végzett 62 fő, érettségizett 186, egyetemet végzett 123.

A kérdőívek közül 400 iv 42 kérdésének mintegy 16 000 válaszból 39,3% volt helyes. A munkásmozgalom történetének a Horthy-korszak előtti periódusaiból feltett kérdésekre a legjobb válaszok a Tanácsköztársaságra vonatkozóan érkeztek. A Tanácsköztársaság agrárpolitikájának megítélése a válaszok döntő többségében helyes volt. Többségükben ugyancsak kielégítően válaszolták meg a Tanácsköztársaság megdöntésének okait. Néhány a Tanácsköztársaság történetét illető — csupán lexikális ismereteket igénylő — válaszból közel 40% volt jó. A két párt 1919-es egyesülésére vonatkozó kérdésekre adott válaszok tanulságai különösen érdekesek. A kérdés a válaszolók elé két alternatívát állított: az egyik egyértelműen elítélte a két párt egyesülését, a másik a két munkáspárt egyesülésének történelmi szükségszerűségét és a proletariátus politikai egységének helyreállításában rejlő lehetőségeket képviselte. Ez utóbbi olvasható a Magyar forradalmi munkásmozgalom történetében s más tudományos feldolgozásainak is ez az álláspontja. A válaszadók 43%-a jól oldotta meg a kérdést, s ez a százalék meghaladta a helyes válaszok átlagát. Abban az 57%-ban viszont, mely helytelen választ tartalmazott, jutott talán legjobban kifejezésre az 1956 előtti történelmi szemlélet. Megdöbbentő azonban, hogy az e kérdésre helytelen válaszadóknak kb. a fele olyan fiatalokból került ki, akik az általános vagy középiskolában szerezték a két párt egyesülésére vonatkozó ismereteiket. Ez a tény ismét ráirányította a figyelmet arra, hogy a munkásmozgalom-történetírás újabb eredményei nehezen szívórognak át az állami közép- és alsófokú oktatásba.

A két világháború közötti munkásmozgalom történetében három olyan kérdés volt, melyekről a helyes válaszok aránya az átlag alatt maradt. Ezek a KMP két világháború közötti stratégiájára és taktikájára, a tömegmozgalomra és a népfront politikára vonatkoztak. A két előbbinek feltűnően rossz arányában kétségtelenül szerepet játszott az is, hogy e kérdések a kérdőív végén találhatóak, s a kitöltőknek akkor már kevés idejük maradt a válaszadásra. Elgondolkoztató viszont, hogy amikor a népfrontra vonatkozó kérdést megválaszolták, a népfront fogalmába csak a ma létező Hazafias Népfrontot sorolták, s kihagyták a nemzetközi és a magyar munkásmozgalom történetében nagy szerepet betöltő antifasiszta népfrontot.

Az 1945 utáni munkásmozgalom történeti kérdéseire adott válaszokban az 1956-os ellenforradalom okait mindössze a megkérdozettek egyharmada határozta meg helyesen. Nem tekinthető véletlennek, hogy a revizionizmus és a dogmatizmus tartalmára adott válaszoknak ugyancsak az egyharmada bizonyult helyesnek.

Feltűnő és tanulságos, hogy a szociáldemokrata pártra vonatkozó feleleteknek csupán 15%-a volt helyes. Jóllehet az 1919 előtti korszak szociáldemokrata mozgalma a két világháború közötti időszak legális munkásmozgalmánál kidolgozottabb, sem a tények, adatok pusztá felSOROLÁSÁT igénylő feladatokban, sem pedig az értékelést kívánó válaszokban nem mutatkozik lényeges eltérés az MSzDP történetét illetően. A szociáldemokrata párt történetére vonatkozó helyes feladatok alacsony száma serkentőleg kell hogy hasson ránk, — mondotta Szabó Ágnes — hiszen a Párttörténeti Intézet munkatársainak középtávú terveiben a szociáldemokrata párt és a szakszervezeti mozgalom történetének megírása az egyik központi feladat.

Nagyon kevés helyes választ kaptak a nemzetközi munkásmozgalom történetéből feltett anúgyis kisszámú kérdésekre. Egyetlen példa is érzékelteti a tájékozatlanság mértékét: a német fasizmus hatalomra jutásának időpontját többé-kevésbé helyesen ismerték, de szinte semmit sem tudtak az olasz és spanyol fasizmusról. A nemzetközi témakörök hiányos ismerete is arra utal, hogy éppen a proletár internacionalizmusra való nevelés érdekében is ki kellene szélesíteni a nemzetközi munkásmozgalom történetére vonatkozó kutatásokat — állapította meg Szabó Ágnes.

Elnöki zárszavában *Nemes Dezső* is kitért a munkásmozgalom-történet oktatásának problémáira. A Politikai Főiskola megbízást kapott arra — mondotta Nemes Dezső —,

hogy vegyen részt az esti egyetemek tanprogramjának felülvizsgálásában és alakításában. Ez a munka az esti egyetemek vezetőivel karöltve megkezdődött és bizonyos javaslatok is születtek, amelyek nem kis mértékben érintik éppen a magyar és nemzetközi munkás-mozgalom-történet oktatását. A hároméves tanprogram keretén belül javasolják a filozófia, a nemzetközi és magyar munkásmozgalom-történet erősen zsúfolt programjának csökkentését. A javaslat két irányú: egyrészt a program tematikáját szűkíteni kívánják, másrészt a ráfordított időt egy évről másfél évre növelik. A történelmi rész csökkentése mellett bizonyos elvi kérdéseknek — mint pl. az állam és forradalom, a forradalom és reform, a parasztkérdés, a gyarmati kérdés, az orosz forradalommal kapcsolatban a szociáldemokraták két taktikája stb. — nagyobb teret biztosítanak. Nemes Dezső nagyon fontosnak és teljesen jogosnak tartotta, hogy a tanácskozáson előtérbe kerültek a munkás-mozgalom-történet oktatásának s ezen belül pártoktatásának problémái. Rámutatott arra, hogy a jelzett változtatások célja is mindenekelőtt az, hogy megértessék: a nemzetközi és magyar munkásmozgalom történetének feldolgozása és elsajátítása rendkívül bonyolult folyamat, mely igen elmélyült, komoly munkát igényel a hallgatóktól, az oktatók számára pedig a jövőben a tematikák kialakításakor méginkább mérvadó kell hogy legyen a „kevesebbet, de alaposabban” elv.

V. Tisztázandó problémák — megoldásra váró feladatok

A tudományos ülésszak eredményességének mérlegét aligha vonhatnánk meg anélkül, hogy ne szóljunk külön is arról a mindvégig megmutatkozó törekvésről, amelylyel a tanácskozás előadói és hozzászólói az eredmények összegezésén túl, igyekeztek minél szélesebb sávban feltérképezni a tudományág legelevenebb problémáit s megjelölni a soronlevő feladatokat. Az itt körvonalazott tennivalók önmagában sem érdektelen felsorolása mellett az alábbiakban ismertetjük azokat az eddig még nem említett fontosabb polemikus észrevételeket, kritikai megjegyzéseket és javaslatokat is, amelyek a tudományos ülésszak probléma-centrikusságát növelték, érvényre juttatva azt a célkitűzést, hogy ez az Intézet évfordulója alkalmából rendezett tanácskozás a munkás-mozgalom-történetírás aktuális gondjait vitató munkaértekezletté váljék. E gondokat és feladatokat három csoportba sorolhatjuk: a) szemléleti problémák, b) a történeti kutatómunka gondjai és feladatai, c) a tudományos népszerűsítés és tudatformálás terén adódó tennivalók.

a) A szemléleti problémák közül a marxista történészek körében is jelentkező álobjektivistá tendenciák veszélyével és a kritikai szellem hiányával kapcsolatos megállapításokról már az előző pontokban részletesebben beszámoltunk. De nem kisebb veszélyre hívta fel a figyelmet Bassa Endre, aki a tudományos népszerűsítő munkák gyér számáról szólva, élesen bírálta az e téren általában a történészek s köztük a munkás-mozgalom-történetírás művelői körében is észlelhető szakmai arisztokratizmust és a tudományosság látszatának minden kellékéhez ragaszkodó sznobizmust, mely többek között a párttörténészeket is visszatartja attól, hogy kutatási eredményeiket oldottabb stílusú, szélesebb körhöz szóló, olvasmányos munkákban népszerűsítsék.

Erényi Tibor korreferátuma néhány igen lényeges, s részben újabb keletű szemléleti problémával is foglalkozott. A két világháború közötti magyar munkásmozgalom történeti értékeléséről szólva, bírálta azt a történelmietlen felfogást, mely a kommunista mozgalmon belül élesen megkülönböztet és kárhoztat „egy bizonyos” áramlatot, amely szorosan kapcsolódott a Kominternhez és az abban — e nézetek szerint — többnyire uralkodó szektarianizmushoz. Ugyanakkor ezzel szembenállónak igyekszik feltüntetni a kommunista mozgalomnak azokat az erőit, amelyek mind elméletileg, mind pedig politikailag következetesen a helyesebb irányvonalat képviselték. Ennek a felfogásnak az értelmében a második világháború időszakában, illetve a felszabadulás előestéjén két, szinte egymástól független, vagy éppenséggel egymással szembenálló politikai koncepció kristályosodott volna ki a magyar kommunista mozgalomban. Differenciálásra — állapította meg — a kommunista mozgalom történetének tárgyalásakor is szükség van. Az említett esetben azonban — megítélése szerint — prekoncepció felfogásról van szó, amelyet az adatok nem támasztanak — és a nemzetközi mozgalom alapvető összefüggéseit figyelembe véve — nem is támaszthatnak alá.

Az utóbbi időszakban feltűntek olyan nézetek — mondotta Erényi Tibor —, amelyek általában, a szocialista munkásmozgalom történeti szerepének bizonyos degradálásában mutatkoznak meg. Ezek szerint a két világháború közötti időszakban Magyarországon mind a szociáldemokrata, mind pedig a kommunista mozgalom — különböző okok következtében — olyan nagy mértékben izolált volt, hogy a nemzet történetének

alakulásába nem szólhatott bele. A történeti adatok — például a nemzetközi kapcsolatokra, a hazai politikai-elméleti befolyásra, a húszas évek választási eredményeire, a lap példányszámokra stb. vonatkozóan ezt a felfogást sem igazolják.

Külön szolt a korreferens a *forradalom* belső, hazai feltételeinek problémáiról — mind 1919-ben, mind pedig a népi demokratikus idöszakban. Nem ritkán lehet találkozni azzal a felfogással, hogy ezek a feltételek mindkét esetben hiányoztak, illetve úgyszólván kizárólag külső hatásra vezethetők vissza. Ez a felfogás ugyanúgy helytelen, mint a külső, a nemzetközi faktor jelentőségének csökkentése. Megemlítette a „fordulat évét” követő torzulások antedatálásával kapcsolatos problémákat is.

Az egynapos tanácskozás tematikus gazdagsága ellenére az előadásokban és a hozzászólásokban viszonylag kevésbé, inkább csak említésszerűen esett szó az utóbbi években főként mennyiségileg fellendülő üzemtörténetírás és helytörténetírás munkásmozgalmi vonatkozásairól. Kivételt képezett ez alól *Mérei Gyula* felszólalása, aki mind a két kutatási terület eddigi fejlődésének eredményeit értékelve, több lényeges szemléletimódszertani kérdést is szóvá tett. Véleménye szerint az *üzemtörténeti munkák* mind jobb válaszokat adnak a „mit és hogyan termel a gyár” kérdésre. Már jóval kisebb mértékben található felelet a „ki termel” kérdésre. Még a jobb üzemtörténeti művek többsége sem, vagy csak szűkszavúan tárja fel az üzemi dolgozók helyzetét, alkotó tevékenységét. Még kisebb azoknak a műveknek a száma, amelyek az üzemi keretekben vívott osztályharcok ismertetését is feladatuknak tekintik. Csaknem teljesen hiányzik az üzemben folytatott politikai harcok bemutatása. Még a leírt osztályharcok kerete is leszűkül azáltal, hogy a szerzők többsége beéri a napi gazdasági követelésekért folytatott küzdelmek ismertetésével. Az esetek túlnyomó többségében azonban még ezeket sem illesztik be sem a szakmai szervezet általános tevékenységének, sem pedig az SZT és az MSZDP, illetve a KMP és a megfelelő idöszakban az ESzE általános politikai és szakszervezet-politikai irányvonalának kereteibe, a kormányok szociálpolitikájának összefüggés-rendszerébe.

A *helytörténetírás* gondjairól szólva, bírálta az e műfajban megjelent művek többségének provincializmusát, s problematikusnak tartotta azt is, hogy e munkák a helység vagy régió gyakran több évszázados történetét tárgyalják, és így viszonylag kis hely jut a kapitalizmus és a felszabadulás utáni évtizedek történetének, ezen belül pedig még kevesebb a helyi munkásszervezeteknek, mozgalmaknak. Hangsúlyozta, hogy a helytörténetírás feladata az általános folyamatok helyi alkotórészeinek feltárása és az egész összefüggéseibe állítása. Minden helytörténeti forráspublikáció, feldolgozás kedvező lehetőséget kínál arra, hogy mélyrehatóan elemezze, mutassa be a terület sajátos fejlődését, a tömegek sokrétű, sokszínű tevékenységét, az általános jellemzők helyi megjelenési formáit. A helytörténeti munkák szakmai színvonalának emelése — úgy tűnik — elsősorban azáltal érhető el, ha a történelmet mozgató forradalmi erők oldalán állva, marxista történelemszemlélettel világítják meg az eseményeket. Semmiképpen sem lehet egyetérteni tehát az olyan felfogással — mondotta Mérei Gyula —, amely szerint a jó helytörténeti munka feltétele pusztán a viszonylag teljes forrásanyag ismertetése, valamint a szaktudomány jó módszereinek helyes alkalmazása lenne. Mindez a helytörténeti művek szakszerű elkészítésének kétségtelenül szükséges, de semmiképpen sem elegendő feltétele. Kívánatosnak tartotta nyomatékosan ráirányítani a figyelmet arra a szemléletimódszertani alapkövetelményre, hogy a múlt valóban objektív feltárását és azáltal a tényleges szakmai-tartalmi színvonalat egyedül a leghaladóbb osztály álláspontjára helyezkedő, tudományos értelemben pártos vagyis marxista történetírás biztosíthatja.

b) A *történeti kutatómunka* problémái között még inkább csak feladat, de máris az érdeklődés középpontjában áll a *munkásosztály helyzetének* kutatása. Vass Henrik, Bassa Endre és mások is egyaránt kiemelték a munkásosztály fejlődésére, struktúrájára, belső mozgására, rétegződésére, jövedelmi és életviszonyaira s tudatállapotára vonatkozó történelmi kutatások idöszerűségét és fontosságát. Erényi Tibor pedig úgy vélte, hogy az ilyen irányú kutatómunka a történetírásunkban némelykor megmutatkozó voluntarizmus és szubjektivizmus leküzdésének legmegfelelőbb tudományos módja lehetne.

E kutatómunka első, biztató eredményeiről és módszerbeli nehézségeiről is értesülhettünk *Hanák Péter* felszólalásából. A Hanák Péter által ismertetett történeti vizsgálat forrásanyagát 3000 a Fővárosi Levéltárban őrzött munkakönyv képezte, amelyeket az 1880-as évek közepétől kezdődően különböző szakmák ipartestületei állítottak ki. A felszólaló kiemelte, hogy e rendkívül értékes forrásokból teljes pontossággal megállapíthatók a munkás főbb személyi adatai; szakmájának megnevezésén, összes munkahelyének bélyegzőjén és címén, a be- és kilépések számán túl a munkakönyv tulajdonosának születési helye és ideje, állampolgársága vagy illetősége, vallása, szakképzettsége, kisipari, nagy-

ipari, illetve vegyes foglalkoztatottsága s — bár kisebb valószínűséggel — nemzetisége is. A munkásság szociális összetételére irányuló vizsgálatot 8 szakmára (vasas, nyomdász, cipész, szabó, bőr-, fa-, építő- és élelmiszeripar) kiterjedően, négy időmetszetben — az 1880-as évek közepe, az 1890-es évek közepe, 1905 és 1912 — végezték el. Hanák Péter hangsúlyozva, hogy a vizsgálat eredményeit helytelen lenne véglegesnek s általános-érvényűnek tekinteni, rámutatott a felmérés néhány, a korábbi ismereteinktől eltérő tanulságára. Ezek az alábbiakban összegezhetők: 1. A külföldről jött szakmunkások aránya kisebb, mint eddig feltételezték, s már az 1880-as évektől kezdve túlnyomóvá vált a magyarországi születésűek aránya. 2. A paraszti elem már a múlt század utolsó harmadában nagyobb arányú volt a szakmunkásság sorában, mint azt eddig gondoltuk; adataik szerint a munkásság kereken kétharmada jött faluról. 3. Részben az előbbiekből fakadóan, részben spontán asszimiláció eredményeként a magyar elem már az 1880-as években meghaladta a munkásság felét, 1912-ben pedig elérte kétharmadát. A kutatómunka problémáiról szólva Hanák Péter elmondotta, hogy ilyenfajta vizsgálat nagyon munka- és költségigényes feladat, s az eredményes folytatás, valamint a vizsgálatnak a munkásosztályon túlmenően, állárszociális méretekre való kiszélesítése érdekében több tudományos intézmény: az MTA Történettudományi Intézete, a Párttörténeti Intézet és a Központi Statisztikai Hivatal szorosabb összefogását szorgalmazta. *Nemes Dezső* elnöki zárszavában felhívta a figyelmet arra, hogy a Hanák Péter által ismertetett vizsgálat a fővárosi munkások egy meghatározott körére kiterjedő felmérés, melynek tanulságait nehezen lehetne az összmunkásságra vonatkoztatni, jórészt azért sem, mert a felmérés kizárólag ipartestületi adatokra épült. A még kezdeti stádiumban levő munkásosztály-kutatásokkal kapcsolatban *Nemes Dezső* hangsúlyozta ezek jelentőségét, de megjegyezte, hogy a történeti kvantifikáció lehetőségeit illúziómentesen kell megítélni s igen fontosnak tartotta, hogy a munkásosztály-kutatások az eddigi mozgalomtörténeti kutatások eredményeinek tárgyilagos értékelésével járjanak együtt.

Többben mondták el véleményüket a munkásmozgalom-történeti kutatás egy másik irányáról, a *kelet-európai komparatistikáról* is. *Csatári Dániel* e témát felélelő korreferátuma mindenekelőtt arra keresett választ, hogy a XVIII—XIX. századi társadalmi fejlődés hogyan hatott az együtt élő kelet-európai népek viszonyára; melyek voltak az objektív ellentétek kialakításának irányába ható, majd azokat tartosító tendenciák? Széles kitérítéssel számbavette az e térségben huzamosabb időn át fennálló gazdasági egyenlőtlenségek nemzetiségi kihatásait, majd következtetésként levonta: e gazdasági szintkülönbségeket kialakító *viszonylagos és korlátozott ipari fejlődés* legkárosabb nemzetiségpolitikai kihatása az volt, hogy *alig teremtett alapokat a természetes asszimiláció folyamatahoz*, és ezért az erőszakos asszimiláció túlsúlyát eredményezte hosszú időn át. *Hanák Péter* kétségbe vonta e megállapítás általános érvényét, s a tételt a hazai történetre átvéve, aláhúzta, hogy nemcsak erőszakos magyarosításról volt szó a századvégén, hanem spontán asszimilációról is. Az erőszakos magyarosítás, különösen az olyan durva és goromba módon folytatott, mint *Bánffy Dezső*, nagy lármával folyt, felborzolta a nemzetiségek idegeit és sok sérelmet ejtett, de valójában nem sok eredménnyel járt. Ami tényleges magyarosítás történt, az spontán asszimiláció eredménye volt, — hangoztatta Hanák Péter. A vitához kapcsolódó *Nemes Dezső* az asszimiláció kérdésében lényegében *Csatári Dániel* álláspontjával értett egyet, de hozzáfűzte, hogy helyes lett volna, ha a korreferátum az erdélyi erőszakos asszimiláció kapcsán kitér a román munkásság körében kibontakozó s a nacionalizmussal is hadakozó szocialista mozgalom befolyásának értékelésére is.

Csatári Dániel korreferátumában egy új kutatási irány megfogalmazására is sor került. A polgári történetírás jelentős része nagy szellemi erőik igénybevételével igyekszik kimutatni — mondotta a korreferens —, hogy az a békerendszer, amelyet a polgári eszmék jegyében hoztak létre, megoldotta Kelet-Európában a polgári demokratikus átalakulást — beleértve a nemzeti és nemzetiségi egyenjogúsítást — feladatait. E politikai zavarokat is okozó törekvések hatókörének csökkentése érdekében egyrészt meg kellene vonnunk a polgári megoldások mérlegét, mégpedig érdemi művek megírásával, s így kellene választ adni arra a kérdésre: e polgári törekvések valójában képesek voltak-e Kelet-Európa sokévszázados sorskérdéseinek megoldására — javasolta *Csatári Dániel*. Az előbbiekből következően egy másik kutatási irány fokozottabb elmélyítésének szükségességét is hangsúlyozta: nevezetesen annak a folyamatnak a nyomkísérését, melynek során a kelet-európai országok kommunista pártjai eszmeileg magukévá teszik a lenini permanens forradalom gondolatát, megkezdik annak alkotó alkalmazását és ennek alapján egyre jelentékenyebb magyar, román, jugoszláv, cseh és szlovák népi tömegeket tömörítenek a politikai, gazdasági, kulturális, szellemi válaszfalak ledöntéséhez nélkülözhetetlen társadalmi feltételek megteremtése érdekében.

Erényi Tibor korreferátuma is foglalkozott a nemzetközi munkásmozgalom történetére vonatkozó kutatások kérdésével. Egyrészt jelentősnek értékelte a szomszédos országok magyar nemzetiségű lakosságának, munkásosztályának múltjára és jelenlegi helyzetére, internacionalista hagyományaira, a hazai progresszív erőkkel és munkásmozgalommal való kapcsolatára irányuló eddigi munkákat, de ugyanakkor hangsúlyozta, hogy szükség van a kutató és feldolgozó munka további kiszélesítésére.

Nem maradt el a feladatok megjelölése a *hazai munkásmozgalom történetét* illetően sem. Vass Henrik, Erényi Tibor s több felszólaló körülhatárolta azokat a még feldolgozatlan vagy kevésbé kimunkált nagyobb témákat, amelyeknek megírása előfeltétele egy az eddiginél nagyobb szabású párttörténeti szintézis elkészítésének. Nem áll még rendelkezésünkre átfogó monografikus feldolgozás a hetvenes-nyolevanes évek pártalakító küzdelmeiről, az első világháború időszakának szocialista munkásmozgalmáról, a KMP megalakulásának részletes történetéről. Hiányoznak még ez időszakból a Komintern és a KMP kapcsolatát bemutató, valamint a szociáldemokrata mozgalom történetét összefoglaló művek is. A következő évek feladatai között jelölte meg Erényi Tibor a népi demokratikus időszakra vonatkozóan már megkezdett esztörténeti munkákat más korszakokra való kiterjesztését, a munkásság kulturális mozgalmi múltjának valamint a magyar szakszervezeti mozgalom összefüggő történetének — egyébként már folyamatban levő — feldolgozását s ugyancsak a soronlevő feladatok között említette a népi demokratikus korszak több kérdésének monografikus feldolgozásán túl néhány fontos biográfia sajtó alá rendezését is.

c) *A tudományos népszerűsítés és a tömegkommunikációs eszközök jobb igénybevételének* kérdéseivel foglalkozva Vass Henrik rámutatott arra, hogy bár az utóbbi évtizedben e téren jelentős fejlődés mutatkozott, a kihasználatlan, sőt feltáratlan lehetőségek még igen nagyok. Örvedetes eredményként könyvelhető el, hogy az utóbbi években megjelentek valóban olvashatók, s a nem szakemberek számára is élvezhetően megírt munkásmozgalom-történeti könyvek, történeti forrásanyagra támaszkodó dokumentumregények, vagy említhetnénk a témákban is divattá vált memoáriródalom több sikeres alkotását. Annál sajnálatosabb viszont, hogy a párttörténeti tankönyvek stílusukat tekintve szürkék, s általában nem élnek egy a modern tankönyvírás didaktikai eszközeivel, sem a korszerű népszerű tudományos irodalom művészetével. Vass Henrik kifejtette azt a véleményét is, hogy a tömegkommunikációs eszközök révén — ha nem is kielégítő mennyiségben s néha nem megfelelő minőségben — ma már mégis többségében értékes és gyakran érdekes módon nyerne az egyes munkásmozgalmi témák feldolgozást. Hangsúlyozta, hogy a fejlődés iránya már most megjelölhető: számolni kell ugyanis azzal, hogy a tömegek, különösen a fiatalság előbb-utóbb nem is lesz képes más módon megismerni és befogadni a párttörténetet, mint érdekes, izgalmas és oldott formában. Ehhez kellene tehát igazodnia saját eszközei modernizálásával, pszichológiai és ismeretelméleti kelléktárának gazdagításával a munkásmozgalmi propagandának és a tudományos eredmények közzétételének is.

Több érdekes javaslatot tett e témára vonatkozóan Bassa Endre. A munkásosztály eszme- és kultúrtörténetének feltárásával kapcsolatban a felszólaló emlékeztetett a TV egyik, a munkásdal és munkásmozgalmi dal még élő nótáit és lelkes gyűjtőit megszólaltató műsorozatának sikerére, s úgy vélte, hogy egy országos kezdeményezés pl. a munkáséletmód feltárásában vagy a munkáskultúrmozgalom felkutatásában, nagy visszhangot váltana ki. Egy ilyen kezdeményezésre annál is inkább szükség lenne, mert félt, hogy elkallódás, feledésbemerülés vagy elhalálozás következtében már eddig is pótolhatatlan mulasztások történtek. A Móra Könyvkiadó „Képes történelem” sorozatát áttekintve, rámutatott, hogy lényegében nincs benne munkásmozgalom- és párttörténet, s ami van, az sem támaszkodik a legkorszerűbb kutatásokra. Igen kevés a párt- illetve munkásmozgalom-történet a Kossuth Könyvkiadó „Népszerű történelem” sorozatában is.

A történelmi ismeretterjesztés egy sajátos területére kitérve, hivatkozott a „Magyarország története képekben” c. kiadvány kedvező fogadtatására, és felvetette egy képes magyar munkásmozgalom-történet összeállításának gondolatát. Javasolta továbbá, hogy a meglévő monográfiákra támaszkodva a közeli években készítsék el az 1918—1919-es forradalmak nagyszabású képes történetét.

A könyvkiadás számára felettebb tanulságos következtetést vont le Szabó Ágnes a PI pártszervezete által végzett — s fentebb már ismertetett — felmérésből. Az a körülmény, hogy a megkérdezettek a Tanácsköztársaság s általában az 1918—1919-es forradalmak történetét ismerték viszonylag a legalaposabban, összefügg azzal — mutatott rá a felszólaló —, hogy erről a korszakról áll rendelkezésre a legtöbb irodalom s a feldolgozások itt a legátfogóbbak. Az 50. évforduló esetében — mely kiemelt évforduló volt —,

az agitációs és propagandamunka szerencsésen találkozott a forradalmi korszakról készített két összefoglaló monográfia megjelentetésével. A nagy évfordulók megünneplése emlékezetessé, tudatformáló hatásúvá leginkább a tudományosan megalapozott munkák egyidejű megjelenésével válhat — hangsúlyozta Szabó Ágnes. Hozzáfűzte azonban, hogy mindez nem igazolhatja a kiadók évforduló-centrikus publikációs szemléletét. A tudományos munka eredményei *rendszeres* ismertetésének ugyanis olyan „felszántó”, előkészítő szerepe is van, amelynek mennyiségi hatása éppen egy évfordulóval kapcsolatban válhat minőségivé.

*

Bár tematikus ismertetésünkben csak a legfontosabb témakörökről adtunk tájékoztatást, mégis reméljük, hogy e beszámolóból is kitérünk a tudományos ülésszak jelentősége, a munkásmozgalom-történetírás további fejlődését ösztönző és tudatosan irányító jellege, s talán sikerült valamelyest érzékeltetnünk az évfordulói ünneplés szokványos hangulatától mentes alkotó légkört is. Remélhetőleg összegező tudósításunkból is megállapítható, hogy ez a tanácskozás, — melyen a tudományág eddigi eredményeinek igényes értékelése a jelen problémáinak kendőzetlen feltárásával találkozott —, az itt megjelölt nagy feladatok megoldásához nem csupán reális kiindulópontot, hanem a jövőben sokáig hasznosítható értékes és jelentős elvi s módszerbeli útravalót is adott.

Urbán Károly

TUDOMÁNYOS MINŐSÍTÉSEK

Back Éva, a Kandó Kálmán Villamosipari Műszaki Főiskola adjunktusa 1973. február 5-én védte meg „*Németország és az Osztrák-Magyar Monarchia kormányzerveinek tárgyalásai a »Mitteleuropa« kérdésről az első világháború időszakában*” c. kandidátusi értekezését. A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Mérei Gyula*, az MTA levelező tagja volt; a disszertáció opponensei *Gonda Imre*, a történelemtudományok kandidátusa és *Irinyi Károly*, a történelemtudományok kandidátusa.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

Back Éva kandidátusi értekezése hosszú évek szorgalmas tanulmányi és gyűjtő munkájának ez eredménye. Bátran vállalta olyan téma kutatását, amely az első világháború korszakának egy különösen nehéz részletkérdése. Arra vállalkozott ui., hogy „a hivatalos német kormányzervek tárgyalási anyagának részletes bemutatásával”, a Németország és a Monarchia közötti hivatalos államközi kapcsolatok alakulásával foglalkozzék.

A bírálóbizottság egyhangú véleménye szerint egyik hiányossága az értekezésnek az, hogy a forrásbázisa egyoldalú, amit részben megmagyaráz az a körülmény, hogy a jelöltnek nem volt alkalmá további külföldi levéltári forrásokba betekinteni. A disszertáció jelenlegi formájában erősen leíró jellegű és nem aknázza ki kellőképpen az anyag elemzésében rejlő lehetőségeket. A jelölt az opponensi véleményekben elhangzott bíráló észrevételeket is magáévá tette, a felvetett kérdésekre kielégítő választ adott.

A Bírálóbizottság *Back Éva* részére szótöbbséggel a történelemtudományok kandidátusa fokozat megítélését javasolta.

A Történelemtudományi Szakbizottság 1973. április 16-i ülésén *Back Éva* részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot megítélte.

*

Király Gyuláné, sz. Dubrovskaja Nyina, az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Szláv Filológiai Tanszékének adjunktusa 1973. március 8-án védte meg „A színház szerepe és jelentősége a lengyel felvilágosodás kultúrájában (1765—1795)” c. kandidátusi értekezését. A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke Arató Endre, az MTA levelező tagja volt; a disszertáció opponensei Niederhauser Emil, a történelemtudományok doktora, Sziklay László, az irodalomtudományok doktora.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit az alábbiakban foglalta össze:

Király Gyuláné disszertációja fontos lépést jelent a lengyel kultúrtörténet magyarországi tanulmányozása területén. A jelölt jól rajzolja meg a lengyel felvilágosodás politikai, gazdasági és társadalmi képét. Kitűnően mutatja meg a felvilágosodásnak és ezen belül a színháznak a nemzeti ideológia szempontjából jelentős funkcióját. Különösen sikerült a „Színház és politika” c. fejezet, továbbá a disszertáció zárófejezete. Elmélyült kutatómunka alapján rajzolja meg a XVIII. századi lengyel színház általános képét, majd bemutatja a varsói Nemzeti Színház sajátosságait, s mindebből újszerű elméleti következtetéseket von le.

A dolgozat értékes kiegészítését jelentik a függelékben közölt anyagok, amelyek a további kutatáshoz is forrásul szolgálnak.

Éppen a jelölt által összegyűjtött gazdag anyag sugallta azokat a megjegyzéseket is, amelyek a vita során felmerültek, amelyeket a kívánatos publikálás előtt figyelembe kell venni. Nevezetesen azt, hogy célszerű lenne a kelet-európai (oroszlengyel—magyar) összehasonlító vonatkozások rendszeresebb feldolgozása, az értekezésben tárgyalt három különböző korszaknak tekinthető három évtized mindegyikének pontosabb színháztörténeti körülhatárolása, valamint a dolgozat egészében, az esztétikai szemléletű vizsgálatának a jelenleginél hatékonyabb érvényesítése. Előnyére válnék a disszertációnak bizonyos szerkezeti átalakítás, elsősorban a történeti-historiográfiai részek tömörítése.

A vitában felmerült kérdésekre a jelölt, újabb, gazdag adatok felsorakoztatásával kielégítő választ adott.

A bírálóbizottság egyhangúan javasolta Király Gyuláné részére a történelemtudományok kandidátusi fokozat megítélését.

A Történelemtudományi Szakbizottság 1973. április 16-i ülésén Király Gyuláné részére a történelemtudományok kandidátusi fokozatot megítélte.

*

Dr. Gaál Endre, a József Attila Tudományegyetem adjunktusa 1973. február 10-én védte meg „A szegedi munkásmozgalom története a dualizmus korában” — c. kandidátusi disszertációját.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke Pölöskei Ferenc, a történelemtudományok doktora volt; a disszertáció opponensei Galántai József, a történelemtudományok doktora és S. Vincze Edit, a történelemtudományok kandidátusa.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

Gaál Endre disszertációja fontos témát dolgozott fel. Munkája a legjobb helytörténeti feldolgozások közé tartozik. A szegedi munkásmozgalom első félvszázados történetét bemutató mű kiterjedt anyaggyűjtésen alapul, és a szocialista munkásmozgalom legfontosabb eseményeit, jellemzőit foglalja össze, értékeli, és egyben fontos adatokkal szolgál az országos mozgalom történetének részletesebb, sokrétűbb kidolgozásához. A munka elkerüli a helytörténet buktatóit, mindenekelőtt a provincializmust. A párt

és a szakszervezetek sokrétű tevékenységének meggyőző bemutatása mellett a jelölt kitűnő portrékat rajzolt a helyi mozgalom egyes vezetőiről is.

A jelölt gazdag forrásanyagra épülő munkájában azonban nem hasznosította megfelelően az országos jellegű levéltári fondok egy részét, illetve a 70-es, 80-as évekre vonatkozó és rendelkezésre álló munkáslapokat. A forrásanyag feldolgozása, következtetései, az elvi kérdések tisztázása marxista módszerek alkalmazásával történt, a jelölt azonban a Szociáldemokrata Párt tevékenységét, politikáját, történelmi szerepét szűkebb keretben ítéli meg.

A munkában nagyobb mértékben kellett volna figyelembe venni a város társadalmi struktúráját, politikai légkörét.

Munkája átdolgozásakor feltétlenül szükséges az utóbbi években megjelent publikációk számbavétele, azok eredményeinek hasznosítása.

Az értékelések és a szemléletmód árnyaltabbá, realisabbá tétel, a módszerbeli hibák kiküszöbölése, a disszertáció értékét még inkább növelné.

A bírálóbizottság egyhangúan javasolta Gaál Endre részére a történelemtudományi kandidátusa fokozatot.

A Történelemtudományi Szakbizottság 1973. április 16-i ülésén Gaál Endre részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot megítélte.

*

N. Kiss István, a Mezőgazdasági Múzeum tudományos munkatársa, 1973. március 23-án védte meg „A mezőgazdasági termelő népesség fluktuációja és az extraneus birtoklás Hegyalján a 16. sz. második felében” — c. kandidátusi értekezését.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Pach Zsigmond Pál* akadémikus volt; a disszertáció opponensei *Varga János*, a történelemtudományok doktora és *Veress Éva*, a tört. tudományok kandidátusa.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

N. Kiss István egy eddig kellően ki nem aknázott forráscsoportot, a dézsmajegyzékeket választotta kutatási tárgyául. Feldolgozásukhoz új, egyéni metodikát dolgozott ki. Megállapította a XVI. sz. második felére vonatkozóan a mezőgazdasági termelő népesség fluktuációjának fontos tényét, vagyis azt a tényt, hogy a dézsmajegyzékekben a nevek igen gyakran cserélődnek, és emögött feltehetően személyek cseréje rejlik. Eredményes kísérletet tett e fluktuáció különböző okainak a számbavételére és fajtáinak az osztályozására. A legfontosabbnak a demográfiai és a birtok adás-vételi okokat tartotta. A továbbiakban meghatározta a Hegyalja termelési övezeteit és megkísérelte ezt a felismerést a fluktuációval is kapcsolatba hozni.

A jelöltnek az általában helyesen felismert folyamatok és tendenciák intenzitását és arányait illető következtetései vitára is alkalmat adtak. Az opponensek és a hozzászólók azon a véleményen voltak, hogy a szerző a fluktuáció mértékét eltúlozta, ami abból is következett, hogy a fluktuációnak a szerző által a korszakra nézve bevezetett fogalma különböző értelmezéseket engedett meg a vita során.

A bírálók kívánatosnak tartották a felhasznált forrásanyag kritikájának további elmélyítését és ehhez különböző szempontokat ajánlottak.

A bírálóbizottság egyhangúan javasolta N. Kiss István részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot.

A Történelemtudományi Szakbizottság 1973. április 16-i ülésén N. Kiss István részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot megítélte.

*

Salgó László, a Magyar Rádió és Televízió főmunkatársa, a történelemtudományok kandidátusa, 1973. június 29-én védte meg „*A francia gyarmatpolitika a birodalmi koncepciótól a kettős dekolonizációig (1830—1962)*” c. doktori értekezését.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke Arató Endre, az MTA levelező tagja volt; a disszertáció opponensei Köpeczi Béla, az MTA levelező tagja, Simai Mihály, a közgazdasági tudományok doktora, Kende István, a történelemtudományok kandidátusa.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

Salgó László doktori disszertációja a francia gyarmati politika mintegy százharminc éves történetét a francia, illetve az egyetemes történelem széles medrébe ágyazva vizsgálja, s ennek során lényeges, új tudományos eredményekhez jut el. Témája tudományos fontossága és értéke mellett a nemzetközi politikai viszonyok pontosabb megértését is szolgálja és így jelentős aktualitással rendelkezik. Bőséges és részben eddig kevésbé felhasznált irodalom és elsődleges forrásanyag alapján vizsgálja a francia gyarmatosítás sajátos vonásait, elvileg elveti a közelítés egyoldalúságát, s mindenkor a téma sokoldalú, komplex megvilágítására törekszik, amely megvilágításban szerepet kapnak a gazdasági tényezők mellett a társadalmi, politikai szempontok, személyi tényezők stb.

Különösen kiemelkedőek ebből a szempontból a munka ama fejezetei, amelyek a második világháború és az 1945 utáni korszak problémáival foglalkoznak. A disszertáció értékes tulajdonsága arányos, rendkívül logikus szerkezete, mindvégig megtartott elemző módszere, s mint törekvés, helyeselhető az összehasonlító módszer alkalmazása is.

Stílusa kiegyensúlyozott, gondosan egyszerű.

A disszertációval kapcsolatban vitatott problémák elsősorban a francia gyarmatosítás sajátosságainak értelmezése kérdésében merültek fel.

Az opponensek egyhangúan kérdésesnek tartották a francia sajátosságok olyan értelmezését, hogy ezek a francia gyarmatpolitikát megkülönböztetnék a „szabályostól”, rendhagyóvá tennék. Úgy vélték, hogy egy — többé kevésbé önkényesen kiválasztott — angol gyarmatosítási séma, az indiai egyrészt nem tekinthető abszolút modellnek, másrészt nem nyújt kellő összehasonlítási alapot az algériai francia politika elkülönítése számára.

A francia imperializmus areulátának megváltozását az opponensek a szerzőnél későbbi időpontban — nem az első világháború, hanem a második befejezése utáni szakaszban látják végbemenni.

Valamennyi bíráló egyetértett abban, hogy a disszertációnak a második világháborúig terjedő részeiben vannak bizonyos hiányosságok, s ezekkel függ össze a francia korai gyarmatosítás sajátos vonásainak eltúlzása is. Nélkülözi a munka a továbbiakban a francia gazdaság és a gyarmatok között kialakult viszonyok struktúrájának elemzését, a francia igazgatás mechanizmusának leírását és nem eléggé kiértelt a két világháború közötti szakaszban a népfront-kormány politikájának és a francia KP álláspontjának ismertetése, valamint a második világháború utáni időben a pártok politikájának és változásainak elemzése.

Salgó László az opponensek által felvetett szempontokra elemző választ adott, mely során nagy megértést mutatott e kérdések iránt, illetve további gondolatokat vetett fel, vagy érdemben vitatkozott.

A Bírálóbizottság a tudományosan értékes, marxista módon elemző disszertáció és a nyilvános vita mérlegelése alapján egyhangúan úgy döntött, hogy javasolja Salgó László számára a történelemtudományok doktora cím megadását.

A Történelemtudományi Szakbizottság 1973. június 25-i ülésén javasolta a Tu-

dományos Minősítő Bizottságnak, hogy Salgó László részére a történelemtudományok doktora fokozatot ítélja oda.

A Tudományos Minősítő Bizottság Plénuma 1973. szeptember 26-i ülésén Salgó László részére a történelemtudományok doktora fokozatot megítélte.

*

Kutassi László, a Magyar Testnevelési Főiskola igazgatóhelyettese 1973. július 3-án védte meg „*A nemzetközi főiskolai sportmozgalom története*” c. kandidátusi disszertációját.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Ember Győző* akadémikus volt; a disszertáció opponensei *Földes Éva*, a neveléstudományok doktora, és *G. Lukas*, a történelemtudományok doktora (NDK).

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

Kutassi László a nemzetközi főiskolai sportmozgalom történetének feltárásával úttörő munkát végzett, tekintetbe véve azt a körülményt, hogy e téma — a szerző néhány korábbi tanulmányától eltekintve — a nemzetközi sporttörténeti irodalomban teljesen feldolgozatlan. A jelölt feladatát eredményesen oldotta meg; rendkívül szerteágazó és szétszórt forrásanyag összegyűjtésével, gondos elemzésével, határozott marxista értékelésével helyesen világította meg a nemzetközi főiskolai sportmozgalom történetét, politikai mozgató erőit és szakmai, sportbeli fejlődését.

A téma feldolgozása során a jelöltnek súlyos nehézségekkel kellett megküzdenie, amelyek a forrásanyag már említett szétszórt volta mellett a hazai marxista sporttörténeti kutatások tematikájának és metodikájának viszonylagos kiforratlanságával, valamint a témával szoros kapcsolatban levő nemzetközi diákmozgalmak történetének feldolgozatlanságával függnek össze. Az értekezés egyes problémái nagyrészt ezekkel magyarázhatók, így: az első résznek a sporttörténeti kutatások szintjéből következő hézagossága és túlméretezettsége; a nemzetközi főiskolai sportmozgalom történetének a nemzetközi diákmozgalmak történetébe való nem minden időszak esetében megfelelő mértékű beágyazása; a főiskolai világbajnokságok, universiadek, szakmai-sportbeli fejlődése összehasonlító elemzésének egyes hiányosságai.

A bírálóbizottság a jelöltnek a felmerült problémákra adott válaszokat kielégítőnek találta.

A Bírálóbizottság egyhangúan javasolta Kutassi László részére a történelemtudományok kandidátusi fokozatot.

A Történelemtudományi Szakbizottság 1973. november 5-i ülésén Kutassi László részére a történelemtudományok kandidátusi fokozatot odaítélte.

*

Benke József, a Pécsi Orvostudományi Egyetem Marxizmus—Leninizmus Tanszékének tanársegédje 1973. július 6-án védte meg „*Demokratikus és szocialista agrárátalakulás Somogyban*” c. kandidátusi disszertációját.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Simon Péter*, a történelemtudományok kandidátusa volt. A disszertáció opponensei: *Komanovics József*, a történelemtudományok kandidátusa, *Orbán Sándor*, a történelemtudományok kandidátusa.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

Benke József kandidátusi értekezése színvonalas marxista munka, amely a demokratikus és szocialista agrárátalakulás, különösen a felszabadulás utáni somogyi agrárfejlődés történeti kérdéseinek sokoldalú vizsgálatát nyújtja.

A disszertáció nyeresége a hazai helytörténetírásnak, egyben érdemes, ösztönző hozzájárulás a felszabadulás utáni országos agrártörténeti kutatás megoldatlan kérdéseinek tisztázásához is. Eredményeinek alapját a klasszikusok útmutatásainak hasznosítása, a helytörténeti és országos szakirodalom kritikai áttekintése, a kutatás eredményeinek összegező érvényesítése, igen kiterjedt archivumi, statisztikai és egyéb új, eddig nem, vagy nem kellően hasznosított forrásanyag, korszerű, illetőleg újszerű módszerek körütekintő alkalmazása képezi. A bírálóbizottság a disszertáció új tudományos eredményei közül külön is kiemeli, hogy a jelölt az ország egy jelentős agrármegyéje vonatkozásában először adott szintetikus áttekintést a demokratikus és szocialista agrárfejlődés egész folyamatáról, sajátosságairól; emellett a történeti kutatás módszerét a szociológia módszerével gazdagítva nemcsak a birtok- és tulajdoni változásokat tárja fel, hanem az emberek tudatában lezajlott átalakulást is.

A munkában mutatkoznak szerkezeti aránytalanságok, és néhány rész kérdésben szükségesnek látszik a jelölt álláspontjának további finomítása (pl. a földreformmal kapcsolatos egyes kormányrendeletek értelmezése, az 1948—49-es periódus határ megvonása).

A bírálóbizottság szükségesnek tartja annak hangsúlyozását, hogy a vita során felmerült, indokkal szóvátett momentumok, a disszertáció magas tudományos és eszmei színvonala, új tudományos eredményei mellett alárendelt szerepet játszanak, azaz mindenekelőtt a közreadás, a munka publikálása szempontjából érdemelnek különös figyelmet.

A bírálóbizottság egyhangúan javasolta Benke József részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot.

A Történelemtudományi Szakbizottság 1973. november 5-i ülésén Benke József részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot megítélte.

*

Farkas Gábor, a Fejérmegyei Levéltár igazgatója 1973. július 16-án védte meg a „*Fehér megye politikai története az ellenforradalmi rendszer idején (1919—1945)*” c. kandidátusi disszertációját.

A vitára kiküldött bírálóbizottság elnöke *Pamlényi Ervin*, a történelemtudományok kandidátusa volt; a disszertáció opponensei *Simon Péter*, a történelemtudományok kandidátusa és *Szakács Kálmán*, a történelemtudományok kandidátusa.

A kiküldött bizottság a dolgozat tudományos eredményeit a következőkben foglalta össze:

Farkas Gábor disszertációja a helytörténetírás örvendetes fejlődését mutatja. Nem esik bele a helytörténeti munkák gyakori hibájába: nem a nagypolitika eseményeihez keres helyi illusztrációkat, hanem azt igyekszik megmutatni, hogy a nagypolitika és a helyi politika között milyen tényleges kölcsönhatás áll fenn, a hogy egy megyének a nagypolitikában bizonyos önmozgása is volt.

A jelölt témáját mélyen beágyazza a megye múltjába, széleskörű levéltári forrásanyagra építi mondanivalóját. Szép, tömör fejezetben tárgyalja a megye gazdasági fejlődését. Sokoldalú elemzést nyújt a Horthy-rendszer uralkodó osztályainak, — a 30-as években növekvő — belső ellentéteiről, s a csoportokat egybefűző közös alapérdekekről; ebben a tekintetben jól kihasználja a megye több szempontból speciális társadalmi és politikai arculatából adódó sajátosságokat. Gondos, a legtöbb esetben ugyancsak alapos kutatásokra építi a népmozgalmak, a baloldali pártok és irányzatok tevékenységét; a szélső jobboldali, nyilaspártok működését, befolyásának átmeneti erősödését, valamint

a megye háború alatti történetét, s a felszabadulás itt különösképpen nagy áldozatokat követelő lefolyását.

A szerző feldolgozási módszere többhelyütt egyenetlen, a források néhol alaposabb kritikát igényeltek volna. A részletes tárgyalás nem védi meg a szerzőt attól, hogy egyes fontos kérdéseket egy kissé elnagyoljon (pl. a birtokviszonyok részletes rajzát, Prohászka Ottokár ideológiai arculatát). Néhány fontosabb problémát pontosabban és alaposabban kellett volna kifejtenie. Vonatkozik ez elsősorban az agrárproletariátus társadalmi rajzára s a nyilas befolyás elemzésére.

E hiányosságok, melyeket a munka kiadása előtt a szerzőnek ki kell javítani, nem szorítják háttérbe a disszertáció alapvető pozitívumait; a megye két háború közötti történetének anyag- és gondolatgazdag feldolgozását, a szerző igényes elemzéseit, az országos társadalom- és politikatörténet képét gazdagító új kutatási eredményeit.

A bírálóbizottság egyhangúan javasolta Farkas Gábor részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot.

A Történelemtudományi Szakbizottság 1973. november 5-i ülésén Farkas Gábor részére a történelemtudományok kandidátusa fokozatot megítélte.

BIBLIOGRÁFIA

A MAGYARORSZÁGON MEGJELENT TÖRTÉNETI MUNKÁK (ÖNÁLLÓ KÖTETEK, TANULMÁNYOK, CIKKEK) JEGYZÉKE

(1972. január 1. — december 31.)

Összeállította: V. WINDISCH ÉVA

Közreműködött: SZELESTEI N. LÁSZLÓ

I. ÁLTALÁNOS MUNKÁK

1. Bibliográfiák, katalógusok, leltárak

a) Bibliográfiák, biobibliográfiák, lexikonok

Állam- és jogtudományi bibliográfia. *Bibliographia juridica Hungarica*. [Kiad. a] (Magyar Tudományos Akadémia, Állam- és Jogtudományi Intézet). 1967–1969. (Összeáll. Nagy Lajos.) Bp. 1972, Közgazd. és Jogi Kiadó. 344 l.
/Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos könyvtára. 27./

Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica. Tom. 12. Diószegi Mária: Geschichtsforschung an der Universität zu Budapest, 1945–1970. Bibliographie. Bp. 1971. 203 l.

Arató Antal: Gecse Árpád munkássága. /Bibliográfia/. KMJászberény. 1. 257–272. 1. Bibliographie choisie d'ouvrages d'histoire publiées en Hongrie en 1970. AH. 1972. 18. évf. 1–2. sz. 215–244. 1.

Boros Pál: A Dózsa Györgyről és az 1514-es parasztháborúról szóló irodalom és képzőművészeti alkotások jegyzéke. [Bev.] Székely György. (Kiad. a Ceglédi Városi Tanács; Pest Megyei Könyvtár.) Bp. 1972. 31 l.

Boros Pál: A Pest megyei agrárszocialista mozgalmak történetének bibliográfiája. (Kiad. a Pest megyei Tanács Megyei Könyvtára.) Bp. 1972. 45 l.

Bozsó Ferenc: Kalocsa vezetésesei. KatonaT. 234–278. 1.

Budai Benjáminné: Válogatott helytörténeti munkák a Jászságról. KMJászberény. 1. 196–200. 1.

Budapest enciklopédia. (Szerk. Tóth Endréné. 2. kiad.) Bp. 1972, Corvina. 463 l.

A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán történelemből elfogadott doktori disszertációk az 1970. évben. [Közli:] D. Szabó Mária. Száz. 1971. 105. évf. 6. sz. 1346–1351. 1.

Buzás László: Makói hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. 1870–1970. Makó 1972. 35 l.

/A Makói Múzeum füzetek 10./
A Dokumentum /1926–1927/ és a Munka /1928–1939/ repertóriumai. [Összeáll.] Kálmán Lászlóné. Bp. 1972, Kossuth Kiadó. Soks. 158 l.

/A Petőfi Irodalmi Múzeum bibliográfiái füzetek. B. sor. 1./

Az 1970. évi Magyarországon megjelent hadtörténelmi irodalom bibliográfiája. Összeáll. Molnár Éva, Vinczai István, Windisch Aladárné. HK. 1972. 19. évf. 3–4. sz. 589–610, 811–828. 1.

Fettich Nándor tudományos munkássága. /Bibliográfia./ Összeáll. Ács Lajos. VSz. 1972. 26. évf. 1. sz. 136–139. 1.

Harmatta János tudományos munkássága. MTANyI. 1971. 27. köt. 3–4. sz. 324–331. 1.

Héthy Zoltán: A Déri Múzeum jelentéseinek és évkönyvének repertóriumai. 1906–1968. DMÉvk. 1969–70. 633–686. 1.

Heves megyei sajtóbibliográfia. /1838–1970./ ([Összeáll.] a Heves Megyei Könyvtár feldolgozó csoportja, vez.: Nagy Józsefné.) Eger 1972. Soks. 159 l.
/Heves Megyei Könyvtár füzetek 26./

Hüller István: Sopron bibliográfiája az 1971. évre. SSz. 1972. 26. évf. 1. sz. 86–91. 1.

Horváth Viktor: Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai. OSzKÉvk. 1968–1969. 185–206. 1.

Jakabffy I[mre]: Archäologisch-literarische Tätigkeiten von Prof. János Banner. (1888–1971.) AAr. 1972. 24. tom. 1–3. fasc. 291–298. 1.

Jakabffy I[mre]: Literarische Tätigkeiten von Nándor Fettich. AAr. 1972. 24. tom. 1–3. fasc. 301–304. 1.

Ki kicsoda? Életrajzi lexikon magyar és külföldi személyiségekről, kortársainkról. (Szerk. Fonó Györgyné.) 2. átdolg., bőv. kiad. ([Lezárva]: 1972. június.) Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 611 l.

- /Korszerű társadalmi ismeretek könyvtára./
- Külföldi folyóiratok hadtörténelmi repertórium. 1969. 2. Összeáll. Molnár Éva, Viniczai István, Windisch Aladárné. HK. 1972. 19. évf. 1. sz. 185–209. 1.
- Külföldi magyar nyelvű hírlapok és folyóiratok címjegyzéke és adattára. 1945–1970. [Kiad. az] Országos Széchényi Könyvtár. (Előzetes kiad.) 2. Nem szocialista országok. Összeáll. Németh Mária. Bp. 1972. Soks. 339 l.
- Lakos Katalin: A budapesti kerületek történetéről szóló művek. /1955–1971./ BpKk. 160–172. 1.
- Lakos Katalin: Karl Liebknecht, Rosa Luxemburg. Bibliográfia. [Kiad. a] Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. 1972. Soks. 35 l.
- A magyar bibliográfiai bibliográfiája. Bibliographia bibliographiarum Hungaricarum. [Kiad. az] Országos Széchényi Könyvtár. 1967–1968. Fel. szerk.: Gajtók Éva. Bp. 1971. 392 l.
- A magyar Comenius-irodalom. 6. [Összeáll.] Bakos József. A Agr. 10. 179–200. 1.
- A magyar irodalomtörténet bibliográfiája. Szerk. Vargha Kálmán, V. Windisch Éva. [Kiad. a] Magyar Tudományos Akadémia, Irodalomtudományi Intézet. 1. 1772-ig. [Összeáll.] Stoll Béla, Varga Imre, V. Kovács Sándor. Bp. 1972, Akad. Kiadó. 638 l.
- A magyar levéltári irodalom bibliográfiája. 1969. LK. 1970. 41. évf. 2. sz. 389–396. 1.
- A magyar munkásmozgalom történetéről szóló cikkek jegyzéke. 1971. júl.—1972. jún.] PtK. 1972. 18. évf. 1.—2, 4. sz. 206–207, 225–227, 185–187. 1.
- Magyarország. Honismereti bibliográfia. (Kiad. a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár; Hazafias Népfront, Országos Honismereti Bizottság). 1. köt. [Összeáll.] Csomor Tibor. Bp. 1972. 955 l.
- Munkásmozgalomtörténeti lexikon. ([Főszerk.] Vass Henrik. [Kiad. a] Magyar Szocialista Munkáspárt, [Központi Bizottság], Párttörténeti Intézet.) Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 637 l.
- Némedi Endre: Bibliográfia Banner János Békés megyei vonatkozású munkáiról. BékÉl. 1972. 7. évf. 1. sz. 81–84. 1.
- Nevezetes emberek Bács-Kiskunban. Életrajzi helytörténeti lexikon. (Szerk. Fenyvessiné Góhér Anna.) [I.] Kecskemét 1971. 130 l.
- Orosz Lajosné: A marxizmus—leninizmus oktatók publikációinak jegyzéke. 1945–1970. Összesítés tanszékenként. Összeáll. — —. Bp. 1971. Soks. 382 l.
- A Párttörténeti Közlemények repertórium. 1963–1970. (Összeáll. Pálmai Magda, Vida Sándor.) [Kiad. a Magyar Szocialista Munkáspárt, Központi Bizottság, Párttörténeti Intézet.] Bp. 1971. 30 l.
- Petrik Géza: Magyarország bibliográfiája. Bibliographia Hungariae. 1712–1860. 6. Nyomda- és kiadástörténeti mutató az 1–5. kötetben közreadott magyarországi /és külföldi magyar nyelvű/ 1712–1800 között megjelent nyomtatványokhoz. (Szerk. Markos Béla.) [Kiad. az] Országos Széchényi Könyvtár. Bp. 1972. 567 l.
- Scheiber Sándor: Zsoldos Jenő irodalmi munkásságának bibliográfiája. Magyar—zsídó oklevéltár. 14. 5–30. 1.
- Sipter Gézané: Bibliográfia felszabadulásunk történetéhez. TolnamTört. 4. 465–489. 1.
- Szabó Imre irodalmi munkássága. ([Szerk.] Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete.) Bp. 1972, Közgazd. és Jogi Kiadó. 62 l.
- Törb Györgyi, H.: Petőfi-irodalom. 1847–1971. /Válogatott bibliográfia./ Petőfi tüze. 565–578. 1.
- A történelmi materializmus bibliográfiája. 1967. jan. 1.—1972. ápr. 20. Összeáll. Miklós István. Tájékoztató. 1972. 4. sz. 101–271. 1.
- Varga Rózsa—Patyi Sándor: A népi írók bibliográfiája. Művek, irodalom, mozgalom. [1920–1960.] [Közrem.] Tódor Ildikó. [Kiad. a] Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete. Bp. 1972, Akad. Kiadó. 940 l.
- Vas megye irodalma. Bibliográfia és repertórium 1971. jan. 1-től dec. 31-ig. Összeáll.: Bánó Zsuzsa, Takács Miklós. VSz. 1972. 26. évf. 1–4. sz.
- A Világosság első 10 éve. 1960–1969. /Repertórium./ (Szerk. Tolnai György.) [Kiad. a] Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. 1971. Soks. 282 l.
- Vitályos László—Orosz László: Ady-bibliográfia. 1896–1970. Ady Endre önállóan megjelent művei és az Ady-irodalom. [Összeáll.] — — Bp. 1972, MTA. Soks. XXIV, 425 l., 12 t.
- /A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadványai 67./

b) Katalógusok, leltárak.

Gyűjtemények ismertetése

- Az általános levéltárak cím- és névtára. [Összeáll.] B.P. LSz. 1971. 1–3. sz. 273–285. 1.
- B[íróné] Sey Katalin — Gedai István: Éremkincsek. Bp. 1972, M. Helikon — Corvina. 42 l., 24 t.
- /A Magyar Nemzeti Múzeum kincsei./
- Bíróné Sey Katalin — Gedai István: A Magyar Nemzeti Múzeum éremgyűjteménye

- a Thury György Múzeumban. *Nagykanizsai Muz.Ék.* 205—230. 1.
- Borsa Iván: Az Országos Levéltár Film-tárának* 1970. évi gyarapodása. *LSz.* 1971. 21. évf. 1—3. sz. 247—271. 1.
- Borsa Iván: Az Országos Levéltár Film-tárának* 1971. évi gyarapodása. *LSz.* 1972. 22. évf. 2. sz. 126—149. 1.
- Buzinkay Géza: A Teleki Téka.* *ÉIT.* 1972. 27. évf. 31. sz. 1443—1447. 1.
- Ceglédi évszázadok. Vezető a ceglédi Kosuth Múzeumhoz.* [Írta] *Ikvai Nándor.* Cegléd 1972. 68 1.
/Ceglédi füzetek 20./
- A debreceni könyv. 1561—1972. (A debreceni könyv a magyar művelődés történetében. [Az azonos c. kiállítás anyagából] összeáll. Bot Györgyné. [Bev.] Bán Imre. [Közrem.] Hornicsár Tiborné, Korompai Gáborné, Péter Judit.) Debrecen 1972. 80 1.
- Az egri vár élete. Kiállítás az egri vár góti-kus palotájában. [Vezető. Írta] Kovács Béla, Szabó János Győző. [2. kiad.] Eger 1972. 48 1.
/A Hevesmegyei Múzeumi Szervezet kiadványai 2./
- Fegyverek és hadviselés a VI—XVIII. században. A berlini Német Történeti Múzeum vendéghiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban, 1972. [február 25.—március 26.] (A katalógust írta Heinrich Müller. Ford. C[ennergé] Wilhelmb Gizella.) Bp. 1971. NPI. 28 1.
- Füves Ödön: La Bibliothèque Kallonas à Gyöngyös.* MK. 1972. 88. évf. 1—2. sz. 101—102. 1.
- Haladó mozgalmak és nemzeti értelmiség szerepe Észtországbán a XIX—XX. században. Vezető a Damjanich János Múzeum észt kiállításához. ([Rend.] Szabó István, Egri Mária, Németh Zoltán. [A katalógust] szerk. Selmeczi László.) [A tanulmányt írta] Szabó István. Szolnok 1972. 43 1.
- Ikvai Nándor: Pest megye múzeumai.* StudPest. 1. 5—14. 1.
- Kanyar József: Kaposvár: A Somogy megyei Levéltár belső átépítése 1937-ben.* *LSz.* 1971. 1—3. sz. 131—132. 1.
- Keszthely, Georgikon Múzeum. (Vezető. Írta [munkaközösség, vez.]: Balassa Iván.) Keszthely 1972, Mezőgazd. Múz. — Georgikon Majormúz. 50 1.
- Kéziratos térképek a területi állami levéltárakban. (Szerk. Múzsnaí Lászlóné.) 20. *Kiss Mária — Kiss Nándor: Veszprém Megyei Levéltár* (volt Veszprémi Állami Levéltár). Bp. 1972. Soksz. 2105—2231. 1.
/Levéltári jegyzékek 1./
- Kéziratos térképek a területi állami levéltárakban. (Szerk. Múzsnaí Lászlóné.) 21. *Szabó Béla — Degré Alajos: Zala Megyei Levéltár* (volt Zalaegerszegi Állami Levéltár.) Bp. 1972, Soksz. 2233—2493. 1.
/Levéltári jegyzékek 1./
- Leblanc Zsoltné: A balassagyarmati Nagy Iván Múzeum iratgyűjteménye a Nógrád megyei Levéltárban.* *LSz.* 1971. 1—3. sz. 11—28. 1.
- A magyar állami levéltárak fondjegyzéke. 3. köt. A területi levéltárak fondjegyzékei. 14. r. *Szinkovich Márta: Baranya megyei Levéltár* /volt Pécsi Állami Levéltár/. Közrem. Eendrényi Ferenc, Felhő Ibolya, Lakatos Ernő. Bp. 1970. Soksz. 97 1.
- Maksay Ferenc: Római levéltárak 16—18. századi anyagának magyar vonatkozásai.* *LSz.* 1972. 22. évf. 2. sz. 121—122. 1.
- Az Országos Széchényi Könyvtár, a magyar nemzeti könyvtár. [Ismerető. Szerk. Sz. Németh Mária.] Bp. 1972. 40 1., 29 t.
- Pukánszky Kádár Jolán: A Todoroszku—Horváth gyűjtemény.* MK. 1972. 88. évf. 1—2. sz. 52—60. 1.
- Pukánszky Kádár Jolán: Az Országos Széchényi Könyvtár Apponyi gyűjteménye.* OSzKÉvk. 1968—1969. 159—170. 1.
- Réti László: Az Új Magyar Központi Levéltár.* *LSz.* 1972. 22. évf. 1. sz. 5—9. 1.
- Ságvári Ágnes: Fővárosunk levéltára.* Budapest. 1972. 10. évf. 10. sz. 9—11. 1.
- Sárkány Éva: 50 éves a pozsonyi Egyetemi Könyvtár.* MK. 1971. 87. évf. 4. sz. 360—363. 1.
- Schmidt Adámné: Az Országos Levéltár III. osztályának 1970. évi gyarapodásáról.* *LSz.* 1971. 1—3. sz. 245—246. 1.
- Slawische Bücher in den Sammlungen der Universität in Debrecen bis 1850. 1. *Ojtozi Eszter: Slavica der Universitätsbibliothek in Debrecen.* Slavica. 11. 163—170. 1.
- Smidt Erzsébet, K.: A szombathelyi Smidt-múzeum története* (Rövid vezető a kiállításához.) *VSz.* 1972. 26. évf. 2. sz. 225—231. 1.
- Székesfehérvár a történeti forrásokban. [Kiállítás.] (Székesfehérvár, István Király Múzeum 1972. augusztus 20.—szeptember 3. Rend. Nagy Lajos, F. Petres Éva. Katalógus. [Összeáll.] Horváth Ferenc. (Bev. Érszegi Géza, Kovács Éva.) (Székesfehérvár 1972). 1 lev.
/Az István Király Múzeum közleményei D. sor. 85./
- Takáts Endre: Veszprém: Régi „levelesházi thékák” a megyei levéltárban.* *LSz.* 1971. 1—3. sz. 137. 1.
- Tóth Pál: Az első magyar műszaki könyvtár és ritkaságai Miskolcon.* /Selmec-

bányai Bányászati Akadémia Könyvtára./ HOMK. 11. 93–102. l.
Vicskó Lajos: A 75 éves Magyar Mezőgazdasági Múzeum. AtSz. 1971. 13. évf. 3–4. sz. 277–283. l.

c) Ismertetések

- Beranová, Magdalena*: Evropské zemedelství v archeologii. Bibliografie 1945–1965. Praha 1969. — Ismerteti: *Hoffmann Tamás*. AtSz. 1971. 13. évf. 3–4. sz. 553–554. l.
- Dokoupil, Vladislav*: Soupis prvotisku z fondu Universitní knihovny v Brně. Praha 1970. — Ismerteti: *Borsa Gedeon*. MK. 1971. 87. évf. 4. sz. 381–383. l.
- Dörnyei Sándor*: Gondolatok a „Régi magyarországi nyomtatványok”-ról. [Bp. 1971.] MK. 1972. 88. évf. 1–2. sz. 127–130. l.
- Fedor, Michal*: Bibliografia periodik na Slovensku v rokoch 1939–1944. Martin 1969. — Ismerteti: *Nagydiósi Gézá*. MK. 1971. 87. évf. 4. sz. 384–385. l.
- Kónya István*: Vallástörténeti kislexikon. [Szerk. Gece Gusztáv. Bp. 1971.] — Világosság. 1972. 13. évf. 6. sz. 366–368. l.
- Kopala, Jozef*: Dzieje bibliografii w Polsce. Warszawa 1969. — Ismerteti: *Kindlovits Kálmán*. MK. 1971. 87. évf. 4. sz. 377–379. l.
- Kosáry Domokos*: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. Bp. 1972. — Ismerteti: *Incze Miklós*. Nsz. 1972. 30. évf. 221. sz. 7. l.
- Kotvan, Imrich*: Rukopisy univerzitnej knižnice v Bratislave. Bratislava 1970. — Ismerteti: *Csapodi Csaba*. MK. 1971. 87. évf. 4. sz. 376–377. l.
- A magyar történettudomány válogatott bibliográfiája 1945–1968. Összeáll. Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Bp. 1971. — Ismerteti: *Mollay Károly*. SSz. 1972. 26. évf. 1. sz. 91–92. l.
- Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600. [Összeáll.] Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla, Käfer István, Kelecsényi Ákos. Bp. 1971. — Ismerteti: *Bónis Ferenc*. MZ. 1972. 13. évf. 1. sz. 92–93. l.
- Schneider Miklós*: Nógrád megye levéltára. Salgótarján 1969. — Ismerteti: *Fábián Istvánné*. LSz. 1972. 22. évf. 1. sz. 89–90. l.
- Szelei László*: A Magyar Tudományos Akadémia Levéltára az Akadémiai Könyvtárban. Bp. 1970. — Ismerteti: *Érszegi Géza*. LK. 1970. 41. évf. 2. sz. 347 l.
- Ulbrich, Karl*: Allgemeine Bibliographie

des Burgenlandes. VIII. Teil. Karten und Pläne. — Ismerteti: *Bendefy László*. MK. 1971. 87. évf. 4. sz. 396–398. l.

2. Marxizmus — leninizmus

a) Forrásközlések, forrásismertetések

- Engels, Friedrich*: Életrajzi vázlatok. (Biographische Skizzen. Bev. Richard Sperl. [A magyar kiadást] szerk. Szalontai Sándorné.) Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 172 l.
- Lenin, V[ladimir] I[Vics]* összes művei. 29. köt. Filozófiai füzetek. [Filozofszkie tetrad.] (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősege. 2. kiad.) Bp. 1972, Kossuth Kiadó. XXII, 704 l., 5 t.
- Lenin, V[ladimir] I[Vics]* összes művei. 32. köt. 1917. május—július. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősege. 2. kiad.) Bp. 1972, Kossuth Kiadó. XIX, 586 l., 2 t.
- Lenin, V[ladimir] I[Vics]* összes művei. 35. köt. 1917 október—1918 március (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősege. 2. kiad.) Bp. 1972, Kossuth Kiadó. XXIV, 582 l., 3 t.
- Lenin, V[ladimir] I[Vics]* összes művei. 36. köt. 1918 március—július. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősege. 2. kiad.) Bp. 1972, Kossuth Kiadó. XXI, 691 l., 3 t.
- Marx, Karl*: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. /Nyersfogalmazvány./ 1857–1858. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősege.) (Ford. Lissauer Zoltán.) 1–2. r. Bp. 1972, Kossuth Kiadó. XII, 411 l., 514 l.
- Marx, Karl — Engels, Friedrich* művei. 29. köt. Levelek. 1856–1859. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősege.) Bp. 1972, Kossuth Kiadó. XVIII, 790 l., 3 t.
- Marx, (Karl) — Engels, (Friedrich) — Lenin, V[ladimir] I[Vics]*: A proletár nemzetköziségről. [Szemelvénygyűjtemény.] (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősege.) Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 355 l.
- b) Feldolgozások
- Ágh Attila*: A „pozitivitás” elmélete ellen. Lenin és a 2. Internacionálé. Világosság. 1972. 13. évf. 2. sz. 65–71. l.
- Árva László*: A munkásosztály helyzete Angliában c. Engels-mű néhány történelmi-filozófiai problémája. OTDK. 10. 63–88. l.

- Bihari Ottó*: Lenin and the constitution. *Studiur.* 76. 53–65. 1.
- Heckenast József*: Lenin az ifjú szakemberek nevelésének feladatairól. *AgrEgyK.* 1971. 1. 43–47. 1.
- Henry, Ernst*: Lenin és a testvérpártok. *BSzoc.* 1972. 25. évf. 4. sz. 31–41. 1.
- Horváth Levente*: Lenin tudományos módszere és az árutermelés szocializmusbeli fennmaradásának kérdése. *POEÉvk.* 1969–70. 55–63. 1.
- Horváth Tibor*: Lenin and the penal policy of the young Soviet State. *Studiur.* 76. 66–74. 1.
- Illés László*: Proletarietkultur oder sozialistische Kultur. *ALitt.* 1972. 14. tom. 1–2. fasc. 105–130. 1.
- Jemnitz János*: Engels és a 2. Internacionálé megalakulása. *MMÉvk.* 1969–1970. 25–42. 1.
- Madarász Aladár*: Időszerű-e a Politikai gazdaságtan. A Nyersfogalmazvány magyar kiadásához. *Világosság.* 1972. 13. évf. 11. sz. 643–653. 1.
- Mocsalov, V. D.*: V. I. Lenin és a marxizmus létrejötte Oroszországban. *Kelet-EurópaTan.* 2. 41–70. 1.
- Mucsi Ferenc*: Lenin és a történettudomány. *Száz.* 1971. 105. évf. 6. sz. 1251–1253. 1.
- Pogány Ö. Gábor*: Lenin a művészetről. *MűÉ.* 1972. 21. évf. 3. sz. 161–164. 1.
- Samu Mihály*: The Leninist vision of the socialist law and justice. *Studiur.* 76. 19–32. 1.
- Somogyi János*: Az elmélet és gyakorlat közvetett egysége a lenini politikában. *POEÉvk.* 1969–70. 72–80. 1.
- Sütő Gábor*: Lenin. *MH.* 1972. 5. évf. 111. sz. 3. 1.
- Svéd László*: A lenini ifjúságpolitikáról. *PtK.* 1972. 18. évf. 1. sz. 99–120. 1.
- Urbán Nagy Rozália*: Lenin és Lunacsarszkij. *TáSz.* 1972. 27. évf. 6. sz. 92–97. 1.
- Vörös Gyula*: A Tőke műhelyében. A Grundrisse magyar nyelvű megjelenése alkalmából. *TáSz.* 1972. 27. évf. 7–8. sz. 43–57. 1.
- c) *Ismertetések*
- Botos János*: Életrajz és történelem. Lenin élete [P. N. Poszpelov könyve. Bp. 1972.] *Nsz.* 1972. 30. évf. 264. sz. 7. 1.
- Jemnitz János*: Két tanulmánykötet Lenin és a nemzetközi munkásmozgalom kapcsolatáról. [Lenin és a nemzetközi munkásmozgalom, Moszkva 1969. — Lenin harca a forradalmi Internacionáléért. Moszkva 1970.] *PtK.* 1972. 18. évf. 1. sz. 195–199. 1.
- Kirschner Béla*: Lenin a demokratikus és a szocialista forradalomról. /1893–1917/. Bp. 1971. — *Ismerteti: Kárpáti Sándor.* *PtK.* 1972. 18. évf. 4. sz. 165–168. 1.
- Marksz — isztorik.* Moszkva 1968. — *Ismerteti: Néderhauser Emil.* *Száz.* 1972. 106. évf. 1. sz. 182–192. 1.
- Mihalik István—Szigeti Endre*: Fejezetek a marxista—leninista közgazdaságtan történetéből. Bp. 1970. — *Ismerteti: Simon Péterné.* *TáSz.* 1972. 27. évf. 9. sz. 103–104. 1.
- Szekely Gábor*: Lenin és a Kommunista Internacionálé. [V. I. Lenin i Kommuniszticeszkij Internacional. Moszkva 1970.] *PtK.* 1972. 18. évf. 1. sz. 200–202. 1.
- Vadász Sándor*: Lenin és a zimmerwaldi baloldal. Bp. 1971. — *Ismerteti: Gonda Imre.* *PtK.* 1972. 18. évf. 4. sz. 168–171. 1.; *K. R. MN.* 1972. 28. évf. 130. sz. 13. 1.
3. **Általános és gyűjteményes munkák**
- a) *Történetelmélet. Elvi kérdések*
- Ágh Attila*: A tulajdonfogalom történet-filozófiai értelmezéséhez. *Valóság.* 1972. 15. évf. 8. sz. 12–22. 1.
- Arató Endre*: A nemzeti hovatartozás problémája a művelődéstörténetben. /A Comenius származásáról folytatott vitához./ *MP.* 1972. 11. évf. 3. sz. 363–367. 1.
- Bednarek, Horst*: Korunk alapproblémái és a leninizmus. *NépiMo.* 215–218. 1.
- Csatári Dániel*: Felszabadulás és hazafiság. *PtK.* 1972. 18. évf. 2. sz. 3–33. 1.
- Diószegi István*: Történelmi ismeret—történelmi érdeklődés—történelemeszmélet. *Történelem.* 1971. 11. sz. 201–227. 1.
- Fricke, Dieter*: Grundfragen einer marxistischen Analyse des Charakters der bürgerlichen Parteien. *AUBhist.* 13. 183–206. 1.
- Fukász György*: Az ember és a munka. A munka kényszerétől a munka szükségletéig. Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 263 l.
- Georgijev, Georgij*: Az alapvető történelmi fogalmak kialakításának problémájához. *Ttan.* 1972. 17. évf. 3. sz. 13–15. 1.
- Heller Ágnes*: A szükségszerűség árnyékában. /Fejezetek a szocialista etika történetéből./ *TSz.* 1971. 14. évf. 3–4. sz. 356–405. 1.
- Herczegh Géza*: Vázlatok az állami szuverenitás történetéhez. *Társadalomtudományi Közlemények.* 1972. 1. sz. 50–74. 1.
- Horváth József*: A történetiség és a mozgás dialektikája. *Valóság.* 1973. 16. évf. 1. sz. 3–17. 1.
- Kárpáti Sándor*: A népi demokratikus forradalom nemzetközi feltételei. *NépiMo.* 41–50. 1.
- Köpeczi Béla*: Eszme, történelem, irodalom. Bp. 1972, Akad. Kiadó. 172 l.

- Köpeczi Béla:** Hazafiság, történettudomány, történelemtanítás. HK. 1972. 19. évf. 1. sz. 5–25. l.; PtK. 1972. 18. évf. 1. sz. 65–88. l.
- Köpeczi Béla:** Nemzeti hagyomány és tanulmányosság. TáSz. 1972. 27. évf. 10. sz. 16–25. l.
- Labádi Lajos:** A magyar munkásmozgalom kialakulásának és fejlődésének főbb jellegzetességei. MforrMm. 1918–1972. 3–19. l.
- Marcuse, Herbert:** Új források a történelmi materializmus alapvetéséhez. Világosság. 1972. 13. évf. 2. sz. 114–119. l.
- Mód Aladár:** Népi patriotizmus és szocialista hazafiság. Valóság. 1972. 15. évf. 11. sz. 40–54. l.
- Morvay Péter:** A nemzeti emlékhelyek jelentősége a honismereti mozgalomban és a szocialista hazafias nevelésben. Honismeret. Helytörténet. 1971. 2. sz. 56–68. l.
- Novák József:** Eszmény és példakép a honismereti-helytörténeti munkában. Honismeret. Helytörténet. 1971. 2. sz. 45–55. l.
- Ormos Mária:** Idő és társadalom. MH. 1972. 5. évf. 152. sz. mell. 1. l.
- Pamlényi Ervin:** A történeti életrajz lehetőségei. Száz. 1971. 105. évf. 6. sz. 1254–1255. l.
- Perjés Géza:** Ideológiatörténet és történeti valóság. 1972. 15. évf. 8. sz. 46–61. l.
- Simon Péter:** A szocialista nemzeti egység értelmezéséhez. NépiMo. 403–410. l.
- Sipos Levente:** Vita a történetiszemlétről és a hazafias nevelésről. PtK. 1972. 18. évf. 1. sz. 121–146. l.
- Szűcs Jenő:** „Nationalität” und „Nationalbewusstsein” im Mittelalter. Versuch einer einheitlichen Begriffssprache. 1–2. AH. 1972. 18. évf. 1–4. sz. 1–38, 245–266. l.
- Szűcs Jenő:** A vita fogyméről. Széljegyzetek a nemzet historikumához. Mód Aladár cikkének margójára. Kortárs. 1972. 16. évf. 5. sz. 832–838. l.
- A társadalmi tudat fejlődése Magyarországon a felszabadulás óta. (Összeáll. Munkabizottság Pach Zsigmond Pál vezetésével.) MT. 1972. 17. évf. 5. sz. 265–277. l.
- Vayer Lajos:** Allgemeine Entwicklung und regionale Entwicklungen in der Kunstgeschichte – Situation des Problems in „Mitteleuropa”. ÉGDR. 1. 19–30. l.
- Balázs János:** A nyelvtudomány régen és ma. Nyelv és Irodalom. 1972. 1. sz. 3–18. l.
- Bárczi Géza:** A Magyar Nyelvőr és a nyelvtörténet. MNyőr. 1972. 96. évf. 257–266. l.
- Benedek Ferenc:** Pflege und Literatur des römischen Rechts in Ungarn seit 1945. AUSzjur. 17. 167–180. l.
- Benkő Loránd:** A társadalom anyagi és szellemi műveltsége a szókincs történeti vizsgálatának tükrében. ÁltNyTan. 8. 11–28. l.
- Berend T. Iván:** Gazdaságtörténet, munkásmozgalom-történet. PtK. 1972. 18. évf. 1. sz. 89–98. l.
- Bistrický, V.:** Az 1960–1970-es évek szlovák történeti irodalma Közép-, Kelet- és Dél-Kelet Európa problémáiról. Vt. 1970. 21. sz. 147–157. l.
- Both Ödön:** Wissenschaftliche Forschungsrichtungen auf dem Gebiete der ungarischen Rechtsgeschichte seit 1945. AUSzjur. 17. 187–218. l.
- Czeplédy Károly:** Orientalisztika. ELTE 1945–1970. 554–569. l.
- Czine Mihály:** A századelő Dózsa-képe. IT. 1972. 4. évf. 4. sz. 814–824. l.
- [Csiszto]v] Östow, K. W.: Die Urkunde aus der Feudalzeit als folkloristische Quelle. StudEthn. 13–14. 465–468. l.
- Csizmadia Andor:** Problematik des Unterreiches des Rechtsgeschichte in Ungarn. AUSzjur. 17. 233–248. l.
- Csorba Csaba:** A kárpátukránok múltjára vonatkozó magyar kutatások 1945 előtt. SzSzSz. 1972. 7. évf. 1. sz. 101–109. l.
- Csorba Csaba:** Pósta Béla kolozsvári régészeti iskolája és a Dolgozatok [az Erdélyi Nemzeti Múzeum Erem- és Régiséggyűjtéséből]. DMÉvk. 1969–70. 117–146. l.
- Csőre Pál:** Az erdei fák szerepe a régi határleírásokban és ennek erdtörténeti jelentősége. ErdtörtK. 5–7. 17–26. l.
- Dávid Lajos:** A legújabb kori történeti és a munkásmozgalom-történeti muzeológia helyzetéről, feladatairól. TörtMuz. 49–60. l.
- Dezso László:** Településtörténet és nyelvjárástörténet. ÁltNyTan. 8. 29–38. l.
- Díószegi András:** Avsztro-Vengerszkaja monarhija v szvete novoj vengerszkoj isztoriografii. ÉtVeng. 7. 97–111. l.
- Díószegi István:** A történetiség a mai történetírásban. Eredmények és problémák a Habsburg-monarchia legújabbkori kutatásának történetében. Kortárs. 1972. 16. évf. 3. sz. 498–504. l.
- Díószegi Vilmos:** Bán Aladár, a finnugor hitvilág kutatója. ET. 1972. 83. évf. 2–3. sz. 361–369. l.
- Dobrowolski, Kazimierz:** A hagyományos paraszti kultúra. /Elméleti alapvetés

b) Módszertani kérdések.

A történettudomány története

- Bakó Ágnes:** A munkásmozgalom és a helytörténeti kutatás. Pártélet. 1972. 17. évf. 2. sz. 44–46. l.

- kísérlete dél-lengyelországi XIX. és XX. századi forrásanyag alapján./ ET. 1972. 83. évf. 1. sz. 1—28. 1.
- Donáth Ferenc:** A tsz-történetírás jelentősége és problémái. AtSz. 1971. 13. évf. 3—4. sz. 516—520. 1.
- Éder Zoltán:** A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatok az utóbbi negyedszázadban /1945—1970/. 1—2. MNy. 1972. 68. évf. 1—2. sz. 107—120, 243—255. 1.
- Entz Géza:** Középkori egyházi emlékek régészeti kutatása. KRTÜ. 64—71. 1.
- Erdélyi István:** Nomád életforma, nomád társadalom. Valóság. 1972. 15. évf. 5. sz. 13—20. 1.
- Esti Béla:** A legújabbkori történeti kiállítások néhány kérdése. Népszava. 1972. 100. évf. 82. sz. 5. 1.
- Fancsovits György:** A legújabb kori történeti muzeológia alapelveiről és követelményeiről. TörtMuz. 61—84. 1.
- Fekete Dezső:** Honismeret és könyvtár. Honismeret. Helytörténet. 1971. 2. sz. 113—121. 1.
- Földes Éva:** A neveléstörténet tárgya, funkciója a pedagógia táguló határaival, elágazó problematikájával összefüggésben. TanNt. 1971. 193—212. 1.
- Franca, José-Augusto:** Une méthode historiographique. ÉGDR. 2. 505—510. 1.
- Gellériné Lázár Márta:** A jobbágyvilág paraszti emléképe. Kísérlet a kései-feudalizmuskori jobbágyviszonyokra utaló proverbsok és népdalok művelődéstörténeti felhasználására minőségimennyiségi elemzés segítségével. Bp. 1972. Soksz. 230 1.
- /Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Újkori és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszékének kiadványai 2./**
- Gerehyes Ede:** A legújabb kor aktuális muzeológiai problémáiról. TörtMuz. 85—94. 1.
- Gerehyes Ede:** Gondolatok Budapest helytörténeti tevékenységéről és feladatairól. Honismeret, Helytörténet. 1971. 2. sz. 74—82. 1.
- Gerevich László:** A középkori régészet metodikai kérdései. KRTÜ. 7—21. 1.
- Görömbei András:** Az ősmagyarok képe felvilágosodás- és reformkori történetírásunkban. StudLitt. 9. 63—78. 1.
- Győrffy Sándor:** A legújabb kori és munkásmozgalm-történeti muzeológia problémái. TörtMuz. 95—110. 1.
- Györgyi Géza:** Jegyzetek a tudományos múlt értékeinek megbecsüléséről. Fizikai Szemle. 1972. 22. évf. 11. sz. 350—353. 1.
- Hahn István:** Ókortudomány. ELTE 1945—1970. 542—553. 1.
- Hanák Péter:** A történettudomány és a társadalomtudományok. MH. 1972. 5. évf. 152. sz. mell. 2—3. 1.
- Haraszi [É]va] H.:** Einige Fragen der industriellen Revolution in Grossbritannien in neuen englischen und nordamerikanischen wirtschaftshistorischen Aufarbeitungen. AH. 1972. 18. évf. 1—2. sz. 171—177. 1.
- Hetés Tibor:** A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum állandó munkásmozgalm-történeti kiállításának néhány problémája. A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Közleményei. 1972. 1. sz. 29—48. 1.
- Hetés Tibor:** Az új- és legújabb kori történeti muzeológia néhány kérdéséről és tudománypolitikai célkitűzéseiről. TörtMuz. 7—48. 1.
- Holl Imre:** A városkutatás kérdései a középkori régészetben. KRTÜ. 53—63. 1.
- Horváth Pál:** A jogtörténet. ELTE 1945—1970. 352—386. 1.
- Horváth Pál:** A monopolkapitalizmus a jogtörténetírásban. Vt. 1970. 21. sz. 116—124. 1.
- Jenei Károly:** A fővárosi üzem- és gyártörténeti kutatás lehetőségeiről. BpKk. 105—116. 1.
- Juhász Gyula:** A két világháború közötti ellenforradalmi korszak kutatási problémái. MH. 1972. 5. évf. 152. sz. mell. 3. 1.
- Kahk, J.:** Matematikai elemzés elektronikus számítógépekkel az esztországi társadalmi-gazdasági fejlődés egyes kérdéseinek vizsgálatánál. /A XIX. sz. első fele./ AtSz. 1971. 13. évf. 3—4. sz. 318—326. 1.
- Kellner Bernát:** Könyvtárak, levéltárak és múzeumok együttműködése. Korref. Steiner Tibor. BBesz. 28—62. 1.
- Kilián István:** Gondolatok a történeti muzeológia néhány kérdéséről. TörtMuz. 111—136. 1.
- Kolta Ferenc:** Janus-kultusz Pécsen a XX. században. BarMűv. 1972. 3. sz. 67—72. 1.
- Kopasz Gábor:** Baranya megye háromnegyed százados monográfiája. BaranyaiÉvk. 1971. 107—145. 1.
- Kopczyńska-Jaworska, Bronistawa:** Die Verwendbarkeit bestimmter Methoden zur Erforschung der Volkskultur in den Karpaten. StudEthn. 13—14. 499—510. 1.
- Kovács András:** Tudományos racionalitás és kapitalista racionalizáció. Tudomány és történetfilozófia Max Weber munkásságában. 1—2. Világosság. 1971. 12. évf. 12. sz. 717—725. 1., 1972. 13. évf. 1. sz. 7—12. 1.
- Kovalovszki Júlia:** A középkori falvak régészeti kutatása. KRTÜ. 22—40. 1.
- Kubinyi András:** A XIV—XVI. század várostörténeti problémái és a régészet. KRTÜ. 45—52. 1.

- Kulin Ferenc*: Dózsa György és a parasztháború ábrázolása a reformkor szépirodalmában. IT. 1972. 4. évf. 4. sz. 789–813. 1.
- László Gyula*: Két levél a régészetről. Tiszatáj. 1972. 26. évf. 8. sz. 35–39. 1.
- László Vilmos*: Emlékek a hőskorból. Agárdi Ferencről. Nsz. 1972. 30. évf. 7. sz. 5. 1.
- A legújabbkori történeti emlékek gyűjtésének tapasztalatai Győr-Sopron megyében. A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Közleményei. 1972. 1. sz. 13–19. 1.
- Manfred, A. Z.*: A párizsi Kommün szovjet historiográfiája. Vt. 1970. 21. sz. 84–95. 1.
- Mann Miklós*: Les problèmes de la culture historique moderne. /La session itinérante à Keszthely de la Société Hongroise d'Histoire./ AH. 1972. 18. évf. 3–4. sz. 413–418. 1.
- Markovits Györgyi*: A cenzúratörténet kutatásának problémái. MT. 1972. 17. évf. 1. sz. 35–42. 1.
- Márkus László*: Über die methodologischen Richtlinien der Untersuchungen zur neuesten ungarischen Pressegeschichte. AH. 1972. 18. évf. 3–4. sz. 353–357. 1.
- Méry Klára, T.*: A helytörténetírás történelmi és módszertani problémái, különös tekintettel a délkelet-dunántúli mezőgazdaság-történeti kutatásokra. TTÜ. 11–21. 1.
- Mesterházy Károly*: A kéziratos térképek régészeti hasznosítása. Hajdú-Bihartérk. 191–196. 1.
- Mészáros Vince*: Gondolatok a legújabbkori és munkásmozgalm-történeti muzeológia kérdéseiről. TörtMuz. 137–148. 1.
- Mócsy András*: Régészet. ELTE 1945–1970. 584–588. 1.
- Myrdal, Gunnar*: Érték a társadalomtudományban. (Value in social theory.) Válogatott módszertani tanulmányok. Szerk. [és bev]: Paul Streeten. (Ford. Erdélyi Ágnes. Bev. tanulmány: Andorka Rudolf.) Bp. 1972. Közgazd. és Jogi Kiadó. 414 l.
- Nagy Dezső*: A magyar munkáshagyomány-kutatás története és feladatai. Néprajz. 1972. 49–63. 1.
- Nagy Emese*: Királyi központok kutatása. KRTÜ. 90–97. 1.
- Németh G. Béla*: A hetvenöt esztendő ITK. ITK. 1972. 76. évf. 2. sz. 265–272. 1.
- Németh [Gyula] J.*: Zoltán Gombocz et la théorie des mots d'emprunts turks-bulgares du hongrois. SauvageotEK. 203–212. 1.
- Pándi Ilona*: Irányzatok vitája az „úri középosztály” fogalmáról 1946–1947-ben. TSz. 1971. 14. évf. 3–4. sz. 555–566. 1.
- Pándi Pál*: Révai József Petőfi-képéhez. PtK. 1972. 18. évf. 2. sz. 34–83. 1.; Petőfi tüze. 480–539. 1.
- Papp István*: Sopron az 1960–70 közötti történeti irodalomban. SSz. 1972. 26. évf. 2. sz. 185–191. 1.
- Perjés Géza*: Gergely Sándor Dózsa-regénye történész szemmel. Kortárs. 1972. 16. évf. 6. sz. 877–881. 1.
- Petzoldt, Leander*: A prózai elbeszélések történeti és irodalmi forrásai kutatásának kérdéséről. ET. 1972. 83. évf. 2–3. sz. 266–271. 1.
- Ránki György*: Összehasonlító módszer a történettudományban. MH. 1972. 5. évf. 130. sz. 8. 1.
- Rúzsás Lajos*: Az észak-mecseki bányavidék regionális kutatásának módszere és eredményei. DTI. 1970. 1. 9–16. 1.
- Ságvári Ágnes*: A várostörténeti kutatás feladatai. Budapest. 1972. 10. évf. 3. sz. 30. 1.
- Sárközi Zoltán*: Az üzemtörténetírás módszerei és forrásai. Honismeret. Helytörténet. 1971. 2. sz. 3–20. 1.
- Simon István*: Dózsa György és az irodalom. Népszava. 1972. 100. évf. 147. sz. 7. 1.
- Sipos Péter*: Üzemtörténet és munkásmozgalm-történet. PtK. 1972. 18. évf. 4. sz. 110–125. 1.
- Szabolcsi Miklós*: Irodalomtörténet és munkásmozgalm-történet. PtK. 1972. 18. évf. 2. sz. 123–141. 1.
- Schneider Miklós*: Mire jó a helytörténeti irodalom? Nógrádi Szemle. 1972. 3. évf. 2. sz. 92–98. 1.
- Sinkovics István*: Történelem. ELTE 1945–1970. 526–541. 1.
- Szabó László–Szabó István*: A legújabbkori történelmi muzeológia kérdéseiről. TörtMuz. 149–172. 1.
- Székely Gy[örgy]*: Gyula Németh und unsere Sprachwissenschaft. AUBlingu. 3. 3–30. 1.
- Székely György*: Várostörténeti problémák és régészet az Árpád-korban. KRTÜ. 41–44. 1.
- Szilágyi Miklós*: A kismúzeumok története és perspektívája. StudPest. 1. 295–314. 1.
- Szita László*: Regionális ipartörténeti problémák. TTÜ. 29–33. 1.
- Takács Péter*: Dózsa helye Ady forradalmi világgképében. SzSzSz. 1972. 7. évf. 2. sz. 29–40. 1.
- Tarvel, Enn*: A földhasználati egység /gakhacke/ alkalmazásának metodikája a történeti kutatásokban. ATsz. 1972. 14. évf. 1–2. sz. 90–100. 1.
- Tóth András*: A hazai könyvtártörténeti kutatás módszertani kérdéseiről. MK. 1971. 87. évf. 4. sz. 288–295. 1.

- Tóth János:** A honismereti adatgyűjtés módszerei, lehetőségei. KMJászberény. 1. 201–208. 1.
- Vág Ottó:** A neveléstörténet kutatási területeinek és interdiszciplináris kapcsolatainak rendszere. TanNt. 1971. 297–323. 1.
- Varga János:** Gyűjtőkori elhatárolás a közművelődési intézmények között. BBesz. 67–76. 1.
- Varga Zoltánné:** Egyetemi könyvtárunk feladatai és lehetőségei a helyi egyetem-történeti kutatások segítése terén. DKtÉ. 8/2. 115–130. 1.
- Várkonyi Imre:** A múzeum, a levéltár, a könyvtár feladata és együttműködése a helytörténeti munkákban és a közművelődésben. BBesz. 10–19. 1.
- Vida Mária:** Julius Pagel az orvostörténelem enciklopédikus művelője. OHI. 1972. 113. évf. 20. sz. 1080–1182. 1.
- Vida Mária:** A Ráday könyvtár orvostörténeti jelentősége a XVIII. században. CMed. 1972. 64–65. köt. 61–86. 1.
- Vörös Károly:** A budapesti helytörténeti kutatás néhány kérdése. 2. Honismeret. Helytörténet. 1971. 2. sz. 83–95. 1.
- Vörös Károly:** A helytörténeti kutatásról. Valóság. 1972. 15. évf. 2. sz. 42–51. 1.
- Vörös Károly:** Gondolatok a legújabb kori történeti muzeológiáról. TörtMuz. 173–186. 1.
- Windisch Éva, V.:** Szabadpolcos történet-tudományi kézikönyvtár szerkesztésének néhány kérdéséről. OSzKÉvk. 1968–1969. 280–296. 1.
- c) Történeti segédtudományok*
- Bakács István:** A bécsi 10. genealógiai és heraldikai kongresszus. LK. 1970. 41. évf. 2. sz. 385–387. 1.
- Bíróné Sey Katalin:** Néhány III. századi éremlelet értékelése és ennek problémái. NK. 1972. 70–71. évf. 3–8. 1.
- Gedai István:** Székesfehérvár közép- és törökkori pénzleletei. SzfvÉvsz. 2. 191–198. 1.
- Homola Jenőné—Judt Istvánné—Kovács I. Gábor:** Feudális kori községi pecsétnyomók a Borsod- Abaúj-Zemplén megyei Levéltárban. Miskolc 1971, Soksz. IX, 46 1.
/Borsodi levéltári füzetek 3./
- Högye István:** IV. Ferdinánd nápolyi király emlékpénzei. NK. 1972. 70–71. évf. 76–78. 1.
- Huszár Károly:** Vadászati motívumok a magyar címerekben. ErdtörtK. 5–7. 87–104. 1.
- Huszár Lajos:** Pénzforgalom és pénzürtékviszonyok Sopronban. Száz. 1971. 105. évf. 6. sz. 1150–1184. 1.
- Huszár Lajos:** A régi magyar emlékérmek katalógusa a legrégebb időktől 1850-ig. 1. Történeti érmek. 1. Középkor. Bp. 1972, Műszaki Kiadó. Soksz. 68 1., 8 t. /Az éremgyűjtők kiadványsorozata 5. Érem, plakett 5./
- Kubinyi András:** A magyar genealógiai kutatás. LK. 1970. 41. évf. 2. sz. 213–221. 1.
- Rádóczy Gyula:** Héber betűjeles Árpád-házi pénzek. NK. 1972. 70–71. évf. 33–37. 1.
- Sonnevend György:** Valerianus és Gallienus rómaiavárosi antoninianusai uralkodásuk első két évében. NK. 1972. 70–71. évf. 9–21. 1.
- Szepessy Géza:** Néhány Árpád-kori pénz összetételének vizsgálata. NK. 1972. 70–71. évf. 69–71. 1.
- Szigeti István:** A dunai államok pénzürendszere Mária Teréziától napjainkig. [Kiad. a] (Vasmegevei Numizmatikai Társulat.) Bp. 1971. Soksz. 108 1.
- d) Demográfia. Statisztika. Történeti földrajz. Kartográfia*
- Andrásfalvy Bertalan:** A Duna menti népesség történetének sajátos vonásai. BarMűv. 1972. 1. sz. 89–91. 1.
- Bendefy László:** A hazai geodézia- és kartográfiatörténeti kutatások áttekintése. Geodézia és Kartográfia. 1972. 24. évf. 5. sz. 334–338. 1.
- Dávid Zoltán:** Hajduhadház népesedéstörténete. HajduhadházMJ. 73–112. 1.
- Dávid Zoltán:** Sarkad népesedéstörténete. SarkadTan. 277–298. 1.
- Faluvégi Albert:** A nagyvárosok körüli népességtömörülés és közigazgatási terjeszkedésük a XX. században. Területi Statisztika. 1972. 22. évf. 6. sz. 611–628. 1.
- Haintz Endre:** A népesség alakulása. Tatabányatört. 1. 53–68. 1.
- Horváth Róbert:** Fiziokrata hatások a magyar statisztikai tudományban. 1–2. StSz. 1972. 50. évf. 1–2. sz. 75–85, 181–190. 1.
- Horváth Róbert:** Két nagy soproni statisztikus: Schwartner Márton és Thirring Gusztáv. StSz. 1972. 50. évf. 10. sz. 1056–1067. 1.
- Horváth Róbert:** A Statisztikai módszer elmélet kérdései Berzeviczy Gergely műveiben. [Bp.] 1972, Stat. Kiadó. 138 1., 12 t.
/Statisztikatörténeti közlemények 1./
- Huszár István:** A statisztikai tudomány és a Statisztikai Szemle. StSz. 1972. 50. évf. 4. sz. 344–358. 1.
- Huszár István:** A területi statisztikai szer-

- vezet 20 évről. Területi Statisztika. 1972. 22. évf. 3. sz. 229–236. l.
- Kenessey Zoltán:** Keleti Károly tudományos pályájáról. StSz. 1972. 50. évf. 3. sz. 281–301. l.
- Kiss Sándor, É.:** Hajduhadház helyrajza. HajduhadházMJ. 113–152. l.
- Komoróczy György:** A térképek történeti forrásértéke. Hajdu-BiharTérk. 209–229. l.
- Kovács Tibor:** A Központi Statisztikai Hivatal területi szerveinek húsz éve. StSz. 1972. 50. évf. 5. sz. 564–566. l.
- Kovács Tibor:** A városi növekedés és a városkörnyéki népességtömrülés folyamatának vizsgálata Szombathely példáján. Területi Statisztika. 1972. 22. évf. 6. sz. 629–643. l.
- Kovács Zoltán:** A magyar népességfejlődés a honfoglalástól 1870-ig. 1. r. ASzeg. 1971. 1. 77–88. l.
- Magánkisipari adattár. 1938–1971.** [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1972, Stat. Kiadó. Soksz. 367 l.
- Medgyes László—Varga János:** Városaink demográfiai és lakásviszonyai. VSz. 1972. 26. évf. 3. sz. 344–357. l.
- Mező András—Németh Péter:** Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnevtára. (Kiad. a Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács.) Nyíregyháza 1972. 158 l., 1 térk.
- Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtés. 1870–1970.** [I.] Földterület. 1–3. köt. [2.] Állattenyésztés. 2–3/1–5. köt. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1971–1972. Soksz. 9 db.
- A népmozgalom főbb adatai községenként 1828–1900.** 1. köt. Fejér megye. Győr-Sopron megye. Komárom megye. (Összeáll. Klinger András.) [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1972, Stat. Kiadó. Soksz. 173 l.
- A X. Statisztikatörténeti Vándorgyűlés.** [Írta:] K. A. StSz. 1972. 50. évf. 7. sz. 792–794. l.
- Tóth Endre:** Adatok Savaria—Szombathely és környéke történeti földrajzához. VSz. 1972. 26. évf. 2. sz. 239–262. l.
- e) Gyűjtésményes munkák*
- A kötetek történelmi tanulmányait ld. a megfelelő szakcsoportokban.**
- Áchim L. András emlékkönyv. 1871–1971.** (Szerk. Pölöskei Ferenc, Szabó Ferenc.) Békéscsaba 1972, Városi Tanács. 157 l., 8 t.
- Acta classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis.** Tom. 7. (Ed. Stephanus Borzsák.) [Kiad. a] (Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem.) Debrecen 1971. 99 l., 1 t.
- Acta historiae litterarum Hungaricarum.** Szeged 1971. 178 l. Tom. 10–11. (Összeáll. Keserű Bálint. Közrem. Kovács Sándor Iván.) Herepei János tudományos munkássága. [Bibliográfia.] (Összeáll. Jankovics József, Kovács Sándor Iván, Saliga Lászlóné.) (Kiad. a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara.) Szeged 1971. 178 l. /Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae./
- Acta historiae litterarum Hungaricarum.** Tom. 12. (Szerk. Csukás István, Horváth Károly.) (Kiad. a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara.) Szeged 1972. 154 l. /Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae./
- Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae.** Series historica. 13. Egyetemes történeti tanulmányok. (Szerk. Tokody Gyula.) 14. Magyar történeti tanulmányok. Debrecen 1971. 93, 125 l.
- Az Agrártudományi Egyetem közleményei.** 1971. (Az Egyetem huszonöt éves fennállásának tiszteletére rendezett tudományos ülésszak előadásai. [Gödöllő], 1970. május 20–22.) Gödöllő (1971), Mezőgazd. Kiadó. 394 l.
- Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis.** Az István Király Múzeum évkönyve. 11. 1970. (Szerk. Fitz Jenő.) (Kiad. a Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága.) Székesfehérvár 1971. 180 l., 33 t. /Az István Király Múzeum közleményei C. sor. 11./
- Általános nyelvészeti tanulmányok.** 8. Nyelv és társadalom. Szerk. Telegdi Zsigmond, Szépe György. [Kiad. a] Magyar Tudományos Akadémia, Nyelv-tudományi Intézet. Bp. 1972, Akad. Kiadó. 328 l.
- Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica.** Tom. 13. [Red.] (István Diószegi). Bp. 1972. 402. l.
- Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio iuridica.** Tom. 13. Red.: Commissio scientiae. Bp. 1971. 229 l.
- Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio linguistica.** Tom. 3. Red. [István] Szathmári. Bp. 1972. 198 l.
- Anthropologia Hungarica.** Tom. 10. 1971. *Studia historico-anthropologica.* (Red. T[ibor] Tóth.) [Ed.]: [Budapest, Természettudományi Múzeum]. Section Anthropologique de Musée Hongrois d' Histoire Naturelle. Bp. 1971. Soksz. 158 l., 13 t.
- Anthropologia Hungarica.** [Ed.] Sectio

- Anthropologica Musei Historico-naturalis Hungarici. Tom. 11. 1972. *Studia historico-anthropologica.* (Red. T[ibor] Tóth.) Bp. [1972]. Soksz. 164 l., 8 t.
- Arrabona. (A Győri Múzeum évkönyve. Les annales du Musée de Győr.) 14. [1972.] (Szerk. Dávid Lajos.) Győr 1972. 455 l., 6 t., 1 térk.
- Balatonai beszélgetések. Siófok, 1971. július 12–14. A könyvtárak, múzeumok és levéltárak vezetőinek országos tanácskozása. [Rend. a] (Somogy Megyei Tanács). [Előadások és hozzászólások.] Szerk. Kellner Bernát. Kaposvár 1972. Soksz. 98 l.
- Banner János öt békési tanulmánya. (Vál., sajtó alá rend. Becsei József. Kiad. a Rózsa Ferenc Gimnázium és Szakközépiskola; Békés Nagyközség Tanácsa.) Békéscsaba 1972. 97 l.
/Bibliotheca Bekesiensis 7./
- Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve. 1971. (Szerk. Szita László.) [Pécs 1972.] 278 l., 1 térk.
- A Biblia világa. (A Magyar Rádió művelődéstörténeti sorozata. Czeglédy Károly, Félegyházi József stb. beszélgetései Rapcsányi Lászlóval.) Szerk. és bev. Rapcsányi László. Bp. 1972, MRT — Minerva. 315 l., 24 t.
- Borsodi történelmi évkönyv. 3. (Szerk. Deák Gábor, Román János. Közrem. Kun László, Rátkai András.) (Kiad. a Magyar Történelmi Társulat, Borsod-Abaúj-Zempléni Csoport.) Miskolc 1971. 234 l.
- Budapest helytörténeti kézikönyve. Szerk. Gerelyes Ede. ([Közrem.] Susits Imre.) [Kiad. a] Hazafias Népfront Budapesti Bizottság; Fővárosi Népművelési Tanács. Bp. 1971. Soksz. 178 l.
- A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának actái. — *Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis*. . . 14. köt. (Szerk. a Kar Tudományos és Módszertani Bizottsága.) Bp. 1972. 190 l.
- A Budapesti Műszaki Egyetem Vegyészmérnöki Karának centenáriumi emlékkönyve. 1871–1971. (Szerk. biz.: Csűrös Zoltán, Erdey László stb.) Bp. 1972. 244 l.
- Current problems of socialist jurisprudence. /Proceedings of the jubilee session on the occasion of the Lenin Centenary./ (Ed.: Faculty of Political Sciences and Law of the University of Pécs.) Pécs 1971. 74 l.
/Studia iuridica auctoritate Universitatis Pécs publicata 76./
- Csongrád megyei művelődésügyi szemle. 9. /1969–70./ (Szerk. Vida Zoltán.) Szeged 1972. 255 l.
- A Debreceni Déri Múzeum évkönyve. (*Annales Musei Debreceniensis de Fridrico Déri nominati.*) 1969–70. (Szerk. Dankó Imre. Közrem. Módy György, Orosz István.) Debrecen 1971. 741 l., 11 t., 5 térk.
/A Debreceni Déri Múzeum kiadványai 51./
- A Debreceni Déri Múzeum évkönyve, (*Annales Musei Debreceniensis de Fridrico Déri nominati.*) 1971. (Szerk. Dankó Imre. Közrem. Módy György, Orosz István.) Debrecen 1972. 570 l., 6 t.
/A Debreceni Déri Múzeum kiadványai 52./
- Az Egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. — *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. N.S. 10.* (Szerk. Köves József.) Eger 1972. 508 l.
- Az egri múzeum évkönyve. *Annales Musei Agriensis. 8–9.* (1970–71. Szerk. Bakó Ferenc.) Eger 1972. 447 l.
- Einzelne Probleme der Rechtsgeschichte und des römischen Rechts. Referate der Internationalen Arbeitskonferenz für Rechtsgeschichte und römisches Recht. /Szeged 18–20. September 1969./ [Org.] (Staats- und Rechtswissenschaftliche Fakultät der Universität in Szeged) & Ungarischer Juristenverband. Red. György Antalffy, Ödön Both etc. Szeged 1970 [1971]. 346 l.
/Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta iuridica et politica 17./
- Elméleti és módszertani közlemények. 9. sz. Az SZKP 24. Kongresszusa a Szovjetunió fejlődéséről. (Szerk. Lipkovic Károly, Ruff Mihály.) [Kiad. a] M[agyar] Sz[ocialista] M[unkáspárt], Budapesti Bizottság, Marxizmus—Leninizmus Esti Egyetem. [Bp.] 1972. Soksz. 199 l.
- Előadások a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből. 1918–1972. (Szerk. Kuk Györgyné.) [Kiad. a] Magyar Szocialista Munkáspárt. Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 303 l.
- Az előadások azonos című sorozat tagjaként külön füzetekben is megjelentek. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története. 1945–1970. (Főszerk.: Sinkovics István.) Bp. [1972]. 760 l., 11 t.
- Étjudü o Vengrii. Tom. 7. 1972. (Red. István Darvasi.) Bp. [1972], [Corvina]. 133 l., 4 t.
- Évkönyv. Kiad. a Magyar Izraeliták Országos Képvisellete. 1971–72. Szerk. Scheiber Sándor. Bp. 1972. 259 l.
- Évolution générale et développements régionaux en histoire de l'art. Congrès international d'histoire de l'art, 12. Budapest,

- [15—20. septembre] 1969. Actes . . . 1—2. [Org.] (Comité International d'Histoire de l'Art [Magyar Nemzeti Bizottság]. Lectures. [Red.] (György Rózsa.) Bp. 1972, Akad. Kiadó. 762, 883 l.
- Fejér megyei történeti évkönyv. A Fejér Megyei Levéltár évkönyve. Tanulmányok és források Fejér megye történetéhez. 5. (Szerk. Farkas Gábor.) [Kiad. a Fejér Megyei Levéltár.] Székesfehérvár 1971. 366 l., 1 t.
- A földreform történelmi jelentősége. Országos földreform-emlékkünnepség. Békéscsaba, 1970. március 15—16. Előadások. Szerk. Lázár Vilmos. [Kiad. a] Magyar Mezőgazdasági Múzeum. Bp. 1972. 69 l.
- Fukász György: Munka, technika, kultúra. [Tanulmányok.] Bp. 1972, Magvető. 610 l.
- /Elvek és utak./
- Georgikon 175. [Jubileumi emlékkönyv.] (Szerk. Sági Károly.) Bp. 1972, Mezőgazd. Kiadó. 278 l.
- Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa. (Ethnographische Studien.) Hrg., (einl.): I[ván] Balassa. Bp. 1972, Akad. Kiadó. 653 l.
- Göcseji Helikon. Honismereti közlemények. 3. (Szerk. Fülöp István.) Zalaegerszeg 1971. Soksz. 138 l., 1 t.
- Göcseji Helikon. Honismereti közlemények. 4. (Kisfaludy Sándor emlékszám a költő születésének 200. évfordulójára.) (Szerk. Fülöp István.) Zalaegerszeg 1972. Soksz. 149 l., 7 t.
- A gyakorlat szerepe és vezetése a felsőoktatásban. Tanulmányok. (Szerk. Biczók Ferenc.) Bp. 1972, Felsőokt. Ped. Kult. közp. Soksz. 437 l.
- /Felsőoktatási pedagógiai tanulmányok./
- Hajdú-bihari kézíratos térképek. (Szerk. Komoróczy György. Kiad. a Déri Múzeum Baráti Köre.) Debrecen 1972. 341 l., 19 térk.
- /Hajdú-Bihar Megyei Levéltár közleményei 1./
- Hajdúhadház múltja és jelene. (Kiad. a Déri Múzeum Baráti Köre.) Gyula 1972, Hajdúhadház Nagyközség Tanácsa. 475 l., 4 t.
- /Hajdú-Bihar Megyei Levéltár közleményei 2./
- A Herman Ottó Múzeum évkönyve. Annales Musei Miskolciensis de Herman Ottó nominati. 10. (Szerk. Zádor Tibor.) Miskolc 1971. 519 l.,
- A Herman Ottó Múzeum évkönyve. Annales Musei Miskolciensis de Herman Ottó nominati. 11. (Szerk. Zádor Tibor. Közrem. Bodó Sándor.) Miskolc 1972. 697 l.
- A Janus Pannonius Múzeum évkönyve. Annales Musei de Iano Pannonio nominati. 16. [1971.] (Szerk. Mándoki László. Közrem. Bándi Gábor, Hárs Éva, Vass Anna.) Pécs 1972. 320 l., 10 t., 1 térk.
- Kardos Tibor: Élő humanizmus. (Irodalmi tanulmányok, arcképek, vázlatok.) Bp. 1972, Magvető. 653 l.
- /Elvek és utak./
- [A Kárpátmedence ős- és koratörténeti kutatásainak újabb eredményei. Alföldi régészeti szakülés 6.] Szeged, 1969. [november 12—14.] Neuere Ergebnisse der Mitteldonauländischen Tiefebene. Archäologische Konferenz, (6). [Rend. a] Csongrád megyei Múzeumi Igazgatóság. Szeged, Egyetem, Ókori Történeti és Régészeti Tanszék. Szeged 1971. 161 l., 1 t.
- /Acta Universitatis de Attila József nominatae. Acta antiqua et archaeologica. Kisebb dolgozatok a klasszika-filológia és a régészet köréből 14./
- Katona István Társaság tanulmányai Kalocsáról. Szerk. Czajtányi István. Kalocsa 1971. Soksz. 321 l., 3 t.
- Korszerű történelmi műveltség és az ifjúság. /Országos történelem-vándorgyűlés./ Keszthely, 1971. június 24—26. Rend. a Magyar Történelmi Társulat; Országos Pedagógiai Intézet; Tudományos Ismeretterjesztő Társulat. Szerk. Szabolcs Ottó. Bp. 1972, OPI. Soksz. 181 l.
- Könyv és könyvtár. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának évkönyve.) 8/2. (Szerk. Csúry István.) Debrecen 1971. 167 l.
- Könyvtár és művelődés. A Jászberényi Járási és Városi Könyvtár értesítője. 1. 1966—70. (Szerk. Arató Antal.) Jászberény 1971. 327 l.
- Középkori Régészeti Tudományos Ülésszak. [Budapest], 1970. december 8—10. (Rend. a Magyar Nemzeti Múzeum; MTA Régészeti Intézet; Budapesti Történeti Múzeum. Szerk. Nagy Emese.) Bp. 1971. Soksz. 142 l.
- /Régészeti füzetek. Ser. II. 13/[a]./
- A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum évkönyve. 1969—1970. (Szerk. biz.: Esti Béla, Hetés Tibor, Horn Emil.) Bp. 1972. 277 l.
- Magyar műemlékvédelem. (Szerk. biz.: Dercsényi Dezső, Entz Géza stb.) 1969—1970. Bp. 1972, Akad. Kiadó. 479 l., 1 t.
- /Országos Műemléki Felügyelőség kiadványai 6./
- Magyar Szocialista Munkáspárt Csongrád megyei Bizottsága Oktatási Igazgatóságának évkönyve. (1972. Szerk. Rác Lajos.) Szeged 1972. 140 l.
- A Magyar Tanácsköztársaság államáról és jogáról. Tudományos ülészak. [Pécs], 1969. március 26—27. [Rend. Pécs, Egyetem], Állam- és Jogtudományi Kar. (Szerk. Szotáczi Mihály.) Pécs 1971. 83 l.

- /Studia iuridica auctoritate Universitatis Pécs publicata 77./
- Magyar Tudományos Akadémia, Dunántúli Tudományos Intézet. Értekezések. 1970. 1. Az észak-mecseki bányavidék regionális vizsgálata. (Szerk. Rúzsás Lajos.) Bp. 1972, Akad. Kiadó. 258 l.
- Magyar Tudományos Akadémia, Dunántúli Tudományos Intézet. Értekezések. 1970. 2. Komplex földrajzi és történelmi kutatások újabb eredményei a Dunántúlon. (Szerk. Lovász György.) Bp. 1972, Akad. Kiadó. 291 l.
- Mélanges offerts à Aurélien Sauvageot pour son soixante-quinzième anniversaire. (Réd. Jean Gergely, Jean-Luc Moreau etc.) Bp. 1972, Akad. Kiadó. 299 l., 1 t.
- Mesterség és alkotás. Tanulmányok a felvilágosodás és a reformkor magyar irodalmáról. (Szerk. Mezei Márta, Wéber Antal.) Bp. 1972, Szépirod. Kiadó. 563 l.
- Mezőcsát népi kultúrájából. (Szerk. Kiss László, Pataki Sándor. [Kiad. a Mezőcsát] Járási Könyvtár.) Mezőcsát 1971. Soksz. 302 l., 15 t., 1 térk.
- /Mezőcsáti helytörténeti füzetek 3./
- A miskolci Herman Ottó Múzeum közleményei. 11. 1972. (Szerk. Bodó Sándor, Zádor Tibor.) Miskolc 1972. 192 l.
- Az MSzMP Nógrád Megyei Bizottság Oktatási Igazgatóságnak az évkönyve. [Salgótarján] 1972, Nógrádm. Lapkiadó. 126 l.
- Múzeumi levelek. 11–12. (Szerk. Selmeczi László, Szabó László.) [Kiad. a] (Damjanich [János] Múzeum). (Szolnok) 1972. Soksz. 90 l.
- Műveltség és hagyomány. Studia ethnologica Hungariae et Centralis ac Orientalis Europae. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetének évkönyve.) 13–14. Studia ethnographica et folkloristica in honorem Béla Gunda. (Szerk. Szabadfalvy József, Ujváry Zoltán.) Debrecen 1971. 753 l., 2 t., 1 térk.
- A Nagykanizsai Thury György Múzeum jubileumi emlékkönyve. 1919–1969. (Szerk. H. Kerecsényi Edit.) Nagykanizsa 1972. 488 l.
- Nemzetiség a feudalizmus korában. Tanulmányok. ([Írta] Szűcs Jenő, Ján Dekán stb.) Bp. 1972, Akad. Kiadó. 202 l.
- /Értekezések a történeti tudományok köréből. U.S. 64./
- A népi Magyarország negyedszázada. Nemzetközi tudományos ülésszak. (Budapest, 1970. március 16–17.) (Rend. az MSzMP, Központi Bizottság, Politikai Főiskola; [Magyar Szocialista Munkáspárt, Központi Bizottság], Párttörténeti Intézet stb.) (Szerk. Blaskovits János, Zsilák András.) Bp. 1972, Akad. Kiadó. 430 l.
- Néprajz és nyelvtudomány. 15–16. (Szerk. Ferenczi Imre, Hajdu Péter, Nyíri Antal.) [Kiad. a Szeged, Egyetem], (Bölcsészettudományi Kar.) Szeged 1972. 207 l.
- /Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Sectio ethnographica et linguistica./
- Néprajzi értesítő. A Néprajzi Múzeum évkönyve. 53. 1971. (Szerk. Szolnoky Lajos.) Bp. 1971. Soksz. 168 l.
- A Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve. 12–14. 1969–1971. (Szerk. Csallány Dezső.) Bp. 1972. 215 l., 10 t.
- A Nyíregyházi Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis. 4. köt. (Szerk. biz.: Almásy György, Bereznai Gyula stb.) Nyíregyháza 1972. 406 l., 1 t.
- Az Országos Erdészeti Egyesület Erdészettörténeti Szakosztálya közleményei. 5–7. sz. (Szerk. Csőre Pál.) Bp. 1972, Erd. Műszaki és Szerv. Iroda. Soksz. 139 l.
- Országos Pedagógiai Intézet. [Jubileumi évkönyv.] 1962–1972. (Szerk. Bori István.) [Bp.] 1972, OPI. 103 l.
- Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve. 1968–1969. (Szerk. biz.: Béley Pál, Haraszthy Gyula, Keresztury Dezső.) Bp. 1971. 435 l.
- [Országos Tudományos Diákköri Konferencia, 10.] Marxizmus–leninizmus és közgazdaságtudományi szekció. [Gödöllő, 1972. március 16–18.] Tudományos Diákkörök 10. Országos Konferenciája. Díjazott tanulmányok. (Kiad. a Művelődésügyi Minisztérium.) 1. Filozófia, tudományok szocializmus alszekció. (Szerk. Lengyel Zsuzsa.) Gödöllő 1972. Soksz. 268 l.
- A Pécsi Orvostudományi Egyetem évkönyve. 1969–70. tanév. (Szerk. Antal Ernő, Hajnal József.) Pécs 1971. 147 l.
- Pesterzsébet, Soroksár. Budapest 20. kerületének múltja és jelene. (Tanulmányok.) Szerk. Lakatos Ernő, Lukács Máttyás stb. [Kiad. a Budapest] 20. Kerületi Tanács. Bp. 1972. 445 l.
- A Petőfi Irodalmi Múzeum évkönyve. 9. 1971–72. (Szerk. Baróti Dezső, Illés László.) Bp. [1972.] Soksz. 251 l.
- Petőfi tüze. Tanulmányok Petőfi Sándorral. (Szerk. Tamás Anna, Wéber Antal.) [Függelék]; *Törő Györgyi, H.: Petőfi-irodalom. 1847–1971.* /Válogatott bibliográfia./ Bp. 1972, Kossuth Kiadó – Zrínyi Kiadó. 577 l.
- Sajtótudományi közlemények. 2. (Főszerk. Gombó Pál.) Bp. 1972, Tankönyvkiadó. Soksz. 132 l.
- /A Magyar Sajtó kiskönyvtára 9./
- Slavica. Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. 11. (Red.

- Endre Iglódi, Ferenc Papp.) Debrecen 1971. 215 l.
- Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv. 2–3. Szerk. Kanyar József. [Kiad. a] Somogy Megyei Levéltár. Kaposvár 1971–1972. 307 l., 3 t.; 284 l., 4 t.
- Studia comitatensia. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból. [Kiad. a] Pest Megyei Múzeumi Igazgatóság. 1. (Szerk. Ikvai Nándor.) Szentendre 1972. Soksz. 318 l.
- Studia litteraria. [A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének közleményei.] Tom. 9. Red. [fmre] Bán, K[álmán] Kovács. Debrecen 1971. 158 l., 1 t.
- Studia Turcica. Ed.: L[ajos] Ligeti. Bp. 1971, Akad. Kiadó. 498 l., 1 t.
/Bibliotheca Orientalis Hungarica 17./
- Studium. (A Kossuth Lajos Tudományegyetem Tudományos Diákkörének kiadványai. Acta iuvenum Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae.) 2. Szerk. Veliky János. Debrecen 1971. 150 l.
- A 100 éves Kispest. (1872–1972. Szerk. Molnár Géza.) [Kiad. a] [Fővárosi] Tanács, 19. ker.) Bp. 1972, Tankönyvkiadó. 291 l., 2 t.
- 100 éves a Pécsi Porcelángyár. Tanulmánykötet a gyár százéves fennállásának tiszteletére. 1968. október 14–16-án, Pécsen rendezett tudományos ülésszak anyaga. (Szerk. [Finomkerámiaipari Művek], Pécsi Porcelángyár; Janus Pannonius Múzeum.) Pécs 1971. 190 l., 5 t.
- A Szegedi Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis. 1971. 1. r. [Tanulmányok a társadalomtudományok köréből.] (Szerk. Benkő László.) Szeged 1971. 446 l., 2 t.
- Székesfehérvár évszázadai. Főszerk.: Fitz Jenő. 2. Középkor. Szerk. Kralovánszky Alán. (Kiad.: Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága.) Székesfehérvár 1972. 231 l.
/István Király Múzeum közleményei. A. sor. 14./
- A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum évkönyve. Annales Musei Szekszárdiensis de Béri Balogh Ádám nominati. 1. 1970. (Szerk. Mészáros Gyula. Kiad. a Tolna Megyei Tanács.) [Szekszárd 1972.] 275 l., 6 t.
- A Szombathelyi Nagy Lajos Gimnázium ... évkönyve ... 1971–1972. Jubileumi [évkönyv]. Szerk. Kővári Ferenc. (Kiad. a Vas Megyei Tanács.) (Szombathely 1972.) 163 l., 20 t.
- Szomszédság és közösség. Délszláv – magyar irodalmi kapcsolatok. Tanulmányok. Szerk. Vujicsics D. Sztóján. [Kiad. a] (Magyar Tudományos Akadémia, Irodalomtudományi Intézet.) Bp. 1972, Akad. Kiadó. 550 l., 12 t.
- A „Szülőföldünk, a Kisalföld” pályázat 1967. és 1969. évi versenyére érkezett helytörténeti munkák átdolgozott, gyűjteményes kötete. (Szerk. Szabó Zsigmond. [Közrem.] Sinay Jenő. [Kiad. a] Győr-Sopron Megyei Tanács.) [Győr 1972.] 505 l.
- Tájkutatási Tudományos Ülés előadásai. (Debrecen), 1970. július 18. [Rend.] a Magyar Tudományos Akadémia, Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs; Déri Múzeum. Debrecen 1972. 54 l.
/Hajdú-Bihar megyei múzeumok közleményei 17./
- Tanulmányok Dunaszentpálról. Szerk. Timaffy László. (Győr 1971.) Soksz. 63 l., 17 t.
- Tanulmányok Kelet-Európa történetéből. 1–2. köt. Szerk. Perényi József. [Kiad. a Budapest, Egyetem], Kelet-Európai Történeti Tanszék. Bp. 1972. 305, 304 l.
- Tanulmányok a neveléstudomány köréből. A Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Bizottságának gyűjteménye. 1971. (Szerk. Kiss Árpád, Nagy Sándor stb.) Bp. 1972, Akad. Kiadó. 323 l., 1 t.
- Tanulmányok a ráckevei járás múltjából. ([Függelék]: Adattár. Összeáll. Szabó Imre. Kiad. az MSzMP, Ráckeve Járási Bizottság; [Ráckeve], Járási Tanács.) Ráckeve 1972. 285 l., 9 t.
- Tanulmányok Sarkad múltjából. Szerk. Komoróczy György. ([Kiad.]: Sarkad, Nagyközség Tanács.) [Sarkad 1972.] 544 l., 22 t.
- Tanulmányok Tiszazug életéből. ([Szerk.] Szlankó István.) Szolnok 1971, Damjanich Múz. Soksz. 125 l.
/Szolnok megyei múzeumi adattár 7./
- Tanulmányok Tolna megye történetéből. 3–4. Szerk. Puskás Attila. Kiad. a Tolna Megyei Levéltár. Szekszárd 1972. 322 l., 25 t.; 489 l., 32 t.
- Tanulmányok az új- és legújabbkori történeti muzeológia kérdéseiről. ([Írta:] Hetés Tibor, Dávid Lajos stb.) Bp. 1972. Soksz. 215 l.
/A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum füzetei 2./
- Tatabánya története. Helytörténeti tanulmányok. 1–2. (Szerk. Gombkötő Gábor, Horváth Géza stb. [Kiad.] Tatabánya, Városi Tanács.) (Tatabánya) [1972.] 327 l., 2 t., 1 térk.; 326 l., 2 t.
- Vajda Péter Tudományos Ülésszak. Pápa – Vanyola, 1971. (május 16–18.). (Szerk. Rác István, Miklós Róbert.) Kiad. a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat. Bp. 1971. Soksz. 123 l.

- Veszprém megyei honismereti tanulmányok. (A honismereti mozgalom Veszprém megyei fóruma.) (Szerk. biz.: Éri István, Hadnagy László stb.) I. Szemelvények a felszabadulási pályázat dolgozataiból. (Kiad. a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, [Veszprém] Megyei Szervezet; Hazafias Népfront, [Veszprém] Megyei Bizottság.) Veszprém 1972. 119 l.
- A Veszprém megyei múzeumok közleményei. 10. (Szerk. Uzsoki András.) (Kiad. a Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság.) Veszprém (1972). 480 l., 2 térk.
- Veszprém megyei művelődésügyi szemle. (Veszprém megyei pedagógusok és népművelők fóruma.) 5. 1972. (Szerk. Koncz István. Kiad. a Veszprém Megyei Tanács.) [Veszprém] 1972. 145 l.
- f) *Ismertetések*
- Acta Marxistica Leninistica. Debrecen 1970. — Ismerteti: *Blaskovits János*. Száz. 1972. 106. évf. 2. sz. 428—430. l.
- ALUTA/II./ (A Sepsiszentgyörgyi Múzeum Évkönyve.) Sepsiszentgyörgy 1970. — Ismerteti: *Halász Péter*. AtSz. 1972. 14. évf. 1—2. sz. 220—222. l.
- Burrow, J. W.: Evolution and Society. A study in Victorian Social Theory. Cambridge 1966. — Ismerteti: *Zsigmond Gábor*. AEt. 1972. 21. tom. 1—2. fasc. 203—206. l.
- Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának huszadik évfordulójára. Szerk.
- Dankó Imre. Túrkeve 1971. — Ismerteti: *Kőhegyi Mihály*. ET. 1972. 83. évf. 2—3. sz. 409—410. l.
- Győr. Várostartó történeti tanulmányok. Győr 1971. — Ismerteti: *Kanyar József*. LSz. 1972. 22. évf. 2. sz. 117—119. l.
- Lantódi József: A hadtudományi kutatásról. Bp. 1972. — Ismerteti: *Tóth Sándor*. HK. 1972. 19. évf. 2. sz. 379—381. l.
- Nagy Domokos Imre: Pihent szemmel a „Pihent szemmel...”-ról. [Bölköny József cikkéhez.] Száz. 1972. 106. évf. 2. sz. 524—526. l.
- Az ősi magyar hitvilág. /La mythologie hongroise primitive/. Choix de textes du XVIIIe et du XIXe siècles consacrés à la mythologie hongroise. Szerk. Diószegi Vilmos. — Ismerteti: *Szemerkenyi Ágnes*. AEt. 1972. 21. tom. 1—2. fasc. 179—180. l.
- Papp János: Békés megye a szegedi Tiszatáj című folyóirat tükrében. /1965—1970./ BékÉl. 1972. 7. évf. 1. sz. 164—170. l.
- Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv I. Szerk. Kanyar József. — Ismerteti: *Szita László*. LSz. 1972. 1. sz. 91—93. l.
- Szabó Bálint: Népi demokrácia és forradalomelmélet. Bp. 1970. — Ismerteti: *Orbán Sándor*. AH. 1972. 18. évf. 3—4. sz. 409—412. l.
- Tanulmányok Tolna megye történetéből. I. Szerk. Puskás Attila. Szekszárd. 1968. — Ismerteti: *Bónis György*. LSz. 1972. 1. sz. 90—91. l.

II. MAGYAR TÖRTÉNELEM

1. **Összefoglaló és több korszakot tárgyaló munkák**
- a) *Forrásközlések, forrásismertetések*
- Andrássy Antal: Évek — emberek. Dokumentumok, riportok, vallomások a fél-százados Nitrokémiáról. [Veszprém 1971] Veszprém. Lapkiadó. 245 l.
- Bisztray Gyula: Jókedvű magyar tudósok. [Anekdotalgyűjtemény.] Bp. 1972, Gondolat. 621 l.
- Bodgál Ferenc: A kovácsok lógyógyítása. HOMÉvk. 10. 457—486. l.
- Bónis György: Aus der Vergangenheit von Budapest. (Red. — —.) [Hrsg.]: Archiv der Hauptstadt Budapest. Bp. 1972. Soks. 100 l.
- Bónis György: Du passé de Budapest. (Red. — —.) [Ed.] Archives Municipales de Budapest. Bp. 1972. Soks. 100 l.
- Borsay Jenő—Mészáros Béla: Kivonatok a bajai ferences zárda háztörténetéből. /1694—1840./ Latinból ford. Koszta István. Jegyz.: Kőhegyi Mihály. Baja 1972. 57 l.
- /A Bajai Türr István Múzeum kiadványai 19./
- Czajtányi István: A kalocsai egyházmegye érsekei. KatonaTT. 106—110. l.
- Csallány Dezso: Rovásírásos emlékek a Kárpát-medencében. JAM. 12—14. 135—159. l.
- Déshy Mihály: A sárospataki r. k. plébániatemplom történetének okleveles adatai. MMVéd. 1969—1970. 89—102. l.
- Éder Zoltán: Halotti és emlékbeszédek a XIX. és a XX. századból. Vál., szerk., bev., jegyz. — —. Bp. 1971, NPI. 79 l.
- Égető Melinda: Egy szekszárdi parasztcsalád „levéltára” a reformkortól napjainkig [Cseri-család]. AMSz. 1. 252—265. l.
- Források Budapest múltjából. Szerk. Ságvári Ágnes. 2. Források Budapest történetéhez. 1873—1919. Szerk. H. Ko-

- hut Mária. (Ford. Simonffy Tóth Ernő.) Bp. 1971. 522 l., 16 t.
/Budapest Főváros Levéltára forrás-kiadványai 2./
- Források Budapest múltjából. Szerk. Ságvári Ágnes. 3. Források Budapest történetéhez. 1919–1945. Szerk. Szekeres József. ([Közrem.] Meggyesi László, Széchenyi Imréné. Ford. Simonffy-Tóth Ernő.) Bp. 1972. 646 l., 22 t.
/Budapest Főváros Levéltára forrás-kiadványai 3./
- Gerelyes Ede*: Budapest. 1873–1973. [Fényképek.] (Összeáll. — —.) Bp. 1972. Kossuth Kiadó. 84 lev.
- Gerelyes Ede*: A vegyipari dolgozók osztályharcos küzdelmei. 1867–1948. [Dokumentumgyűjtemény.] /Szerk. és bev. tanulmány: — —./ Kiad. a Vegyipari Dolgozók Szakszervezete. Bp. 1972. 307 l.
- Gigler Károly*: Dunaszentpál történeti adatai. TanDSzp. 1–19. l.
- Helytörténeti források 1848-ig a Hajdú-Bihar Megyei Levéltárban. Szerk. Komoróczy György. (Kiad. a Déri Múzeum Baráti Köre.) (1.) Debrecen 1972. Soks. 550 l.
/A Hajdú-Bihar Megyei levéltár közleményei. 3./
- Hidvégi Jenő*: Ilyennek látták Pest-Budát a hajdanvolt turisták és utikönyvről. MH. 1972. 5. évf. 326. sz. mell. 2. l.
- Homola Jenőné—Judt Istvánné—Kovács I. Gábor*: Feudális kori összeírások a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltárban. (Összeáll. — —. Kiad. a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár.) Miskolc 1971. Soks. XIII, 86 l.
/Borsodi levéltári füzetek 1./
- Írásni Melis Katalin*: A 20. kerület régészeti emlékei. Bp. 20. ker. 9–28. l.
- Jerábek, Richard*: Unterlassene Bild-dokumente zur Volkstrachtforschung in Ungarn aus der Mitte des XIX. Jahrhunderts. StudEthn. 13–14. 489–498. l.
- Kapusi Erzsébet, G.*: Szabadkőműves tárgyi emlékek a Déri Múzeumban. DMÉvk. 1969–70. 265–282. l.
- Kemény Gábor*: Az egyszerűség útja. (Önéletírás. Az európai ember nevelkedésének történetéhez. [Tanulmány. Függelék.]: 1944–1948. Kemény Judit, Nánay Béla stb. visszaemlékezéséből. (Bev. Kemény Katalin.) Bp. 1972. Tankönyvkiadó. 227 l.
- Kozák Károly*: A szekszárdi bencés apátság feltárása. I. AMSz. 1. 155–180. l.
- Kresz Mária*: Illusztrációk az erdélyi fazekasság történetéhez, különös tekintettel a későhabán kerámiára. ET. 1972. 83. évf. 2–3. sz. 219–249. l.
- Losonci Miklós*: A ráckevei járás műemlékeiről. RáckeveiTan. 251–262. l.
- A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Bizottsága 1872–1949. Közli: Fráter Jánosné. M. T. 1972. 17. évf. 7–8. sz. 515–523. l.
- Mándoki János*: A kölkedi reformátusok házassági kapcsolatai és házassági szerződésai. JPM. 16. 279–288. l.
- Mervó Zoltánné*: Dokumentumok Sarkad történetéhez 1970-ig. SarkadTan. 437–498. l.
- A múltra emlékezünk. A VAOSZ-tól a HDVSZ-ig. (Szerk. Seprényi Sándor, Kopta Károly stb.) [Bp. 1972.] 169 l.
- Nagybákay Péter*: Veszprémi és Veszprém megyei céhzászlók, céhládák és egyéb céhjelvényes emlékek. VMMK. 10. 127–188. l.
- Népszava. [Cikkek, szemelvények. Bev.] (Vass Henrik.) Bp. 1972. Táncsics Kiadó. 273 l.
A Népszava 100 éves jubileuma alkalmából.
- Petrik Ottó—Szege Ferenc*: 125 éves a magyar vasút. (A Budapesti Közlekedési Múzeum anyagából összeáll. — —.) Bp. 1971. Soks. 78 l.
/A Magyar Vasútmodellezők és Vasútszerelvénygyártók Országos Egyesületének szakmai füzetei 9./
/Vasutak világa 3./
- Történelmi olvasókönyv. 7/1. *Mann Miklós*: Forrásszemelvények a magyar társadalom életéből. /896–1849./ (Összeáll., bev. és jegyz. — —.) Bp. 1972, Tankönyvkiadó. 215 l., 8 t.
- Vallomások a Nyugatról. Sajtó alá rend. Rónay László. Bp. 1971, Petőfi Irod. Muz. — NPI. Soks. 193 l.
/Irodalmi múzeum./
- Válogatott dokumentumok a baranyai—pécsi munkásmozgalom történetéhez. 3. 1929–1944. (Szerk. Babics András, Szita László.) Kiad. a Baranya Megyei Levéltár. Pécs 1972. 511 l., 10 t.
/Baranya. Monográfia sorozat./
- Wellner István*: Régi budai és pesti látképek. — Alte Ofner und Pester Ansichten. [Reprodukciónyűjtemény.] Vál. és bev. — —. Bp. 1972, Képzőműv. Alap. 24 t., 5 mell.: 10 lev.
Francia, angol és orosz nyelven is.

b) Feldolgozások

- Adalékok Soltvadkert történetéhez. *Nagy-pál István*: Szőlőtermesztés és borászat Soltvadkerten 1945-ig. — *Apró János*: A soltvadkerti szőlő-gyümölcsstermelő szövetkezetek története. (1960–1969.) (Soltvadkert) 1972. Soks. 165 l., 5 t., 4 térk.
- Angyal Endre*: A vend kérdés. DTI. 1970. 2. 269–291. l.

- Antalfy Gyula:** Székesfehérvár milléniuma. ÉIT. 1972. 27. évf. 18. sz. 839–845. l.
- Antalóczy Albert:** Adatok, tények, számok Tatabánya kommunális fejlődéséről. /1896–1971./ Tatabányatört. 2. 267–294. l.
- Babics András—Fejér Leontin:** Bányászati nyersanyag-előfordulások és a bányászati tevékenység történetének vázlata az észak-mecseki bányavidéken. DTI. 1970. 1. 17–34. l.
- Babics Antal:** Illyés Géza. Bp. 1972, Akad. Kiadó. 191 l., 1 t.
/A múlt nagy tudósai./
- Babos Imre:** A ráckevei volt királyi uradalom peszéri és adacsi erdeinek a történetéből. ErdtörtK. 5–7. 53–60. l.
- Bajkó Mátyás:** A művelődésügy áttekintése [Sarkadon]. SarkadTan. 359–402. l.
- Balassa Iván:** Die Haupttypen der Holzpflüge in Ungarn im 18. und 19. Jahrhundert. GOME. 441–486. l.
- Balázs László:** 100 éves harc az acsai uradalomért. FejérmÉvk. 5. 127–156. l.
- Bálint Sándor:** Kozma és Damján tisztelte a régi Magyarországon. CMed. 1972. 64–65. köt. 141–145. l.
- Balogh Attiláné:** Urkut neve és nevezetessége. VeszprémHT. 79–82. l.
- Balogh István:** Geräte und Verfahren der Ernte in den zentralen Gebieten des Karpatenbeckens im 19. Jahrhundert. GOME. 529–560. l.
- Balogh Ödön:** A marosvásárhelyi fazekas mesterség. /Története, munkamenete, szókészlete./ ET. 1972. 83. évf. 2–3. sz. 313–329. l.
- Banner János:** Dr. Laczkó Dezső emlékezete. (Trencsén, 1860. július 22. — Veszprém, 1932. október 27.) VMMK. 10. 23–28. l.
- Barabás Jenő:** A szolgálégynek élete. MezőcsátKult. 123–138. l.
- Bárány László:** Adatok Magyarzecsőd helytörténetéhez. /Irodalom és forrásmunkák./ A magyarzecsődi románkori templom és plébánia története. Körmeny 1972, [Szerző]. 75 lev.
- Baranyi Dóra, M.:** Egy nyomda regénye. Százéves a Franklin. MN. 1973. 29. évf. 42. sz. 5. l.
- Barkóczi Péter:** A Martinelli tér. Budapest. 1972. 10. évf. 10. sz. 30–34. l.
- Bartha Károly, N.:** A néhai debreceni gombkötők. DMÉvk. 1971. 253–282. l.
- Bartócz József:** A veszprémi csutorások. VMMK. 10. 241–268. l.
- Beér Gyula:** A balatonfüredi két színház. Göcseji Hel. 4. 17–63. l.
- Belák Sándor—Füzes Miklós:** A Tan gazdaság. /1865–1971./ Georgikon 175. 209–232. l.
- Bencsik János:** Paraszti állattartás Hajdúböszörményben. Debrecen 1971. 256 l., 2 t.
/Közlemények a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetéből 24./
/Tanulmányok Hajdúböszörmény néprajzához 1./
- Benke László:** Tauschek Jenő élete. VeszprémHT. 75–78. l.
- Benkő Péter:** Almamellék község paraszt-ságának gazdasági és társadalmi viszonyai a kapitalizmus korában. /1848–1945./ BaranyaiÉvk. 1971. 89–106. l.
- Benkő Péter:** Almamellék község paraszt-ságának kisajátítása a 19. század első felében /1780–1858/. BarMűv. 1972. 1. sz. 92–95. l.
- Berecz Dezső:** A Nemzeti Színház és Sopron. SSz. 1972. 26. évf. 4. sz. 358–365. l.
- Béres András:** A XIX–XX. századi állattartás köréből [Sarkadon]. SarkadTan. 157–182. l.
- Berend T. Iván—Ránki György:** A magyar gazdaság száz éve. Bp. 1972, Kossuth Kiadó — Közgazd. és Jogi Kiadó. 329 l.
- Bezerédy Győző:** Kölked története. 1. BaranyaiÉvk. 1971. 55–89. l.
- Bozso Ferenc:** Kalocsa ipara. KatonaTT. 129–167. l.
- Bozso Ferenc:** Kalocsa kereskedelmének történelmi múltja, jelene és jövője. KatonaTT. 168–180. l.
- Bozso Ferenc:** Kalocsa közlekedésének rövid története. KatonaTT. 181–186. l.
- Bozso Ferenc:** Kalocsa városát ért elemi csapások. KatonaTT. 119–128. l.
- Bugyi Balázs:** Szemelvények a Kolozsvári Orvos-Sebész Tanintézet történetéből /1775–1872/. OHI. 1972. 113. évf. 52. sz. 3148–3149. l.
- Budapest társadalmának és gazdaságának száz éve. 1872/73–1972.** (Szerk. Bernát Tivadar, Viszkei Mihály, Lackó László.) Bp. 1972, Közgazd. és Jogi Kiadó — Kossuth Kiadó. 278 l.
- Buzinkay Géza:** Hungarians on Great Britain 1620–1848. Observations on English education and public health in Hungarian travelogues. CMed. 1972. Suppl. 6. 57–66. l.
- Cenner Mihály:** Déryné halála 100. évfordulójára. MN. 1972. 28. évf. 230. sz. 4. l.
- Cenner Mihály:** Magyar színészet Székesfehérvárott és Fejér megyében. (I. r. 1813–1874. Az első magyar előadástól a színház megnyitásáig.) [Kiad. a] (Vörösmarty Színház.) Székesfehérvár 1972. 174 l., 16 t.
- Czajtányi István:** A kalocsai szállások kialakulásának, fejlődésének... problémái. KatonaTT. 80–86. l.

- Csapláros István*: Histoire de la Société Hongroise de Mickiewicz. /Contribution à l'histoire de la polonophilie hongroise à l'époque moderne/. Slavica. 11. 135—152. l.
- Csasz Vilmos*: Képek a munkásmozgalom történetéből 1970-ig [Sarkadon]. Sarkad-Tan. 183—276. l.
- Csepí Lajos—Lukácsi László*: A kecskeméti hírközlés formáiról. /Folyt./ Posta- és Bélyegmúzeumi Szemle. 1971. 3. évf. 2. sz. 81—85. l.
- Csikí László*: A keszthelyi Georgikon története. Georgikon 175. 43—60. l.
- Csiszár Árpád*: A beregi sertésstenyésztés. ET. 1971. 82. évf. 4. sz. 481—496. l.
- Csizmadia Andor*: A szekszárdi prediálisok és utódaik a feudális korban. Tolnam. Tört. 3. 5—48. l.
- Csizmadia Andor—Kovács Kálmán—Asztalos László*: Magyar állam- és jogtörténet. /Egyetemi tankönyv./ Bp. 1972, Tankönyvkiadó. 706 l.
- Csorba Csaba*: A Sárvíz mente település-története a X—XVII. században. Tolnam. Tört. 3. 49—92. l.
- Csorba Zoltán*: Egressy Gábor a szabadságharcban és a szárműzetésben. BSz. 1972. 17. évf. 2. sz. 76—85. l.
- Csőre Pál*: Megjegyzések a magyarországi dámvad történetéhez. AtSz. 1972. 14. évf. 1—2. sz. 112—119. l.
- Dankó Imre*: Sarkad népének élete. SarkadTan. 403—434. l.
- Dankó Imre*: The functions of Hungarian fairs. StudEthn. 13—14. 607—618. l.
- Décaux, Étienne*: Les anciens mois hongrois. SauvageotEK. 45—56. l.
- Dékán István*: Kalandozás a vadászat történetében. Bp. 1972, Magvető. 294 l., 24 t.
- Dercsényi Dezső*: A magyar műemlékvédelem száz éve. MMvéd. 1969—1970. 7—42. l.
- Dercsényi Dezső*: A magyar műemlékvédelem száz éve. Művészet. 1972. 13. évf. 10—11. sz. 3—6. l.
- Dersi Tamás*: Budapest élelappja: a Borszem Jankó. Budapest. 1972. 10. évf. 10. sz. 36—38. l.
- Dóka Klára*: A munkásszervezkedés kezdeti korszaka Magyarországon. 1830—1872. [Kiad. a] Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete Bp. 1972. 111 l. /Történeti tanulmányok./
- Domínik Gyula*: A cserkészmozgalom magyarországi történetének vázlatja. PSz. 1972. 22. évf. 5. sz. 409—424. l.
- Domokos Pál Péter*: Lakatos Demeter és a csángó magyarok. Vigilia. 1972. 37. évf. 7. sz. 474—478. l.
- Egressy István*: A kereskedelem. /1896—1945./ Tatabányatört. 1. 301—308. l.
- Egy évszázad tizenkét napja. [Budapest története 1872—1972.] Nsz. 1972. 30. évf. 263—275. sz.
- Erdősi Ferenc*: Adatok a Dráva-hajózás múltjából. BarMűv. 1972. szept. 94—99. l.
- Erényi Tibor*: Nemzet, haza, hazafiság a magyar szociáldemokrata mozgalomban. PtK. 1972. 18. évf. 4. sz. 55—81. l.
- Erényi Tibor*: A százéves Népszava. 1. Népszava. 1972. 100. évf. 235. sz. 4. l.
- Értünk éltek, értünk haltak. (Szerk. és életrajzok: K. Balog János. Kiad. a MSzMP, Tolna Megyei Bizottság. Szekszárd 1972.) 98 lev.
- Faludi Gábor*: Finomposztó Vállalat, Baja. 1923—1973. Adalékok a Finomposztó Vállalat fél évszázados történetéhez. (Írta és szerk. — —.) (Baja 1972.) 129 l.
- Farkas József*: Az 1898-as „rabszolgatörvény” és a Bánffy-kormány más „törvényes” intézkedései a szocialista szervezkedés visszaszorítására. — *Ördögh Piroska*: A Nemzetközi Szakszervezeti Szövetség állásfoglalása a fasizmus és a háború elleni harc kérdésében a harmincas évek elején. Szeged 1971. 71 l.
- /Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Sectio scientiae socialismi. Tudományos szocializmus 9./
- Fazekas Árpád*: A bába-kérdés alakulása Szabolcs megyében. Egészségügyi Munka. 1972. 19. évf. 5. sz. 139—143. l.
- Fekete Sándor*: Tauffer Vilmos. Adatok a magyar szülészet és nőgyógyászat történetéhez. 1851—1934. (Szerk. és sajtó alá rend. Antall József, Buzinkay Géza.) Bp. 1971, Medicina. 161 l., 10 t. /Orvostörténeti könyvek. — Libri historiae medicae./
- Fischer Antal*: Egészségpolitikánk néhány kérdése Markuszovszky korában és ma. OHI. 1972. 113. évf. 36. sz. 2151—2154. l.
- Fülöp János—Tóth Imre*: Bűvös kezdőbetűk. Az „Eltett” történetéből. [„Eltett” Fémlemezipari Művek.] Budapest. 1972. 10. évf. 1. sz. 12—14. l.
- Für Lajos*: Milyen nyelven beszélnek a székelyek? Tiszatáj. 1972. 26. évf. 8. sz. 57—66. l.
- Gács András*: Adatok a szemüveg és a magyar látszerészet történetéhez. CMed. 1972. 64—65. köt. 199—205. l.
- Garami Tibor—Göbel József—Párnay Zoltán*: Budapest csatornázása. Pest város 1847. évi csatornázási szabályrendeletének 125 éves évfordulójára. [Kiad. a] (Fővárosi Csatornázási Művek). Bp. 1972, Mezőgazd. Kiadó. 394 l., 1. térk.
- Gáspár Ferenc—Mann Miklós*: A „Danuvia RT.” Budapest. 1972. 10. évf. 7. sz. 34—35. l.
- Gecsei Lajos*: A postaszervezet működése

- Békés vármegyében. Posta- és Bélyegmúzeumi Szemle. 1971. 3. évf. 3. sz. 65—87. 1.
- Gecsényi Lajos*: Somló Dezső. /1884—1923./ BékÉl. 1972. 7. évf. 3. sz. 405—419. 1.
- Gerő László*: Százéves a magyar műemlékvédelem. Természet Világa. 1972. 5. sz. 208—209. 1.
- Gervers Molnár Vera*: A sárospataki r. k. plébániatemplom története az 1964—65. évek átadásainak tükrében. MMVéd. 1969—1970. 143—160. 1.
- Gesztli Eszter*: A nagytétényi kastély története. MMVéd. 1969—1970. 53—62. 1.
- Glatt Márta*: A lapáncsai vizimalom története. BarMűv. 1972. 1. sz. 99—106. 1.
- Göcze Rezső*: Egy falusi iskola a fejlődés sodrában. /A zalaszentbalázzsi iskola története./ GöcsejiHel. 3. 39—76. 1.
- Grájik Imre*: Szállítás és közlekedés Szentendre szigetén. NrK. 1971. 15. évf. 1—4. sz. 1—188. 1.
- Granasztói Pál*: A Belváros egykor és ma. 2—3. Budapest. 1972. 10. évf. 1—2. sz. 8—11, 10—13. 1.
- Greza Ferenc*: Kétszázötven éves a vásárhelyi gimnázium. Tiszatáj. 1972. 26. évf. 9. sz. 65—67. 1.
- Gróf Edit—Kokoly Miklós*: Az ifjúság tanórán kívüli önképzésének szervezetei a 200 év alatt. SzombathelyiÉvk. 1971—1972. 81—105. 1.
- Grünwald Fülöp*: Sárospatak, Mátészalka, Paks. Évkönyv. 1971—72. 130—144. 1.
- Gyárfás Ágnes*: 150 éves a Miskolci Nemzeti Színház. 2. Napjaink. 1973. 12. évf. 1. sz. 4. 1.
- Gyöngyösi József*: Az atkári iskola története. 1851—1972. (Eger 1972.) 155 1.
- Gyutai István*: 650 éves Magyarzerdahely. GöcsejiHel. 3. 85—108. 1.
- Hajdu M[ihály]*: A survey of the most frequent Hungarian Christian names of the XVIII—XX. centuries. AUBlingu. 3. 37—52. 1.
- Hajnal László*: A Zsolnay gyár dolgozóinak életkörülményei államosítás előtt és után. PPorc. 55—62. 1.
- Halácsi Dezső*: Adatok a Lechner-családról. Építés- és Építészettudomány. 1971. 3. köt. 4. sz. 467—470. 1.
- Hamza Imre*: Adalékok a bélyeg történetéhez. Posta- és Bélyegmúzeumi Szemle. 1971. 3. évf. 3. sz. 99—116. 1.
- Hargitai Sándor*: A fizikatanítás 200 éves útja iskolánkban. SzombathelyiÉvk. 1971—1972. 56—69. 1.
- Harsányi László*: A nagykállói zsidók történetéhez. Évkönyv. 1971—72. 145—154. 1.
- Házi Jenő*: A soproni polgári családok 1535—1848. SSz. 1972. 26. évf. 2. sz. 160—168. 1.
- Hiller István*: Adatok a szervezett ismeretterjesztés soproni történetéből /1841—1972/. SSz. 1972. 26. évf. 4. sz. 334—343. 1.
- Hoffmann Tamás*: A magyar agrárfejlődés településtörténeti következményei. AtSz. 1971. 13. évf. 3—4. sz. 284—295. 1.
- Hoffmann Tamás*: Das ungarische Gehöft und die Auflösung des Betriebsystems der traditionellen europäischen Landwirtschaft. GOME. 21—76. 1.
- Horváth Béla, ifj.*: A miskolci városkép változása. HOMÉvk. 11. 189—218. 1.
- Horváth Géza*: Életviszonyok, életformák. /1896—1945./ Tatabányatört. 1. 251—266. 1.
- Horváth Géza*: Az oktatásügy. /1896—1945./ Tatabányatört. 1. 267—277. 1.
- Horváth Jánosné*: Az írógép ügyviteli alkalmazása Magyarországon 1883—1944. LSz. 1972. 1. sz. 37—67. 1.
- Horváthy Loránd*: Szemelvények a 75 éves tatabányai szénbányászat történetéből. Bányászati és Kohászati Lapok. Bányászat. 1972. 105. évf. 4. sz. 275—281. 1.
- Jáki László*: Adalékok a Magyar Pedagógia /1892—1947/ történetéhez. MP. 1972. 1. sz. 54—63. 1.
- Jankó Béla*: A magyar állami hajózás 75 éves története. 1895—1970. Bp. 1972. Gépip. Tud. Egyes. Soks. 300 1. /Hajózástudományi Együttműködési Bizottság. Műszaki történelmi sorozat 11./
- Jenei Károly*: A Mezőgazdasági Ipar Rt. Somogy megyei üzemei. 1890—1948. SomogymM. 2. 213—250. 1.
- Jenei Károly—Lázár Károly—Radnóti Károly*: A Habsburg Köttárügyár története. [Kiad. a] Magyar Történelmi Társulat Üzemtörténeti Szakosztálya. Bp. 1971. 119 1.
- Joó Tibor*: Adalékok a sátoraljaúj helyi volt pálos-piarista templom, kolostor és berendezései történetéhez. HOMÉvk. 11. 145—188. 1.
- Jordáky Lajos*: Az erdélyi munkásmozgalom és Petőfi. Petőfi tüze. 461—479. 1. A Józsefváros története. 1. /1718—1873/. [Irt.] Turányi Kornél. (Kiad. a Józsefvárosi Művelődési Klub.) Bp. 1972. Soks. 118 1., 7 t. /Józsefvárosi füzetek 11./
- Kakuk [Zsuzsa] Suzanne*: Cent ans d'enseignement de philologie turque à l'Université de Budapest. StudTure. 7—28. 1.
- Kanyó János*: A kalocsai egészségügy története. KatonaTT. 191—233. 1.
- Kápolnai Iván*: A Gránit gyár 50 éve. Bp. 1972. 201 1., 12 t.
- Kápolnai Iván*: A Kispesti Gránit-gyár ötven éve. Budapest. 1972. 10. évf. 11. sz. 32—35. 1.

- Kápolnai Iván:** Ötven éves a Gránit-gyár. Építőanyag. 1972. 24. évf. 12. sz. 447–452. 1.
- Kaposvári Gyula:** Szolnok 900 éve. Szolnok ma és holnap. SzolnokMuz. 11–12. 3–16. 1.
- Károlyi Antal:** A jánosházi Erdődy-kastély. VSz. 1972. 26. évf. 3. sz. 437–443. 1.
- Katona Géza:** A nyomozás egyes kérdéseinek intézménytörténeti áttekintése. JK. 1972. 27. évf. 10. sz. 519–526. 1.
- Katona Imre:** Ismeretlen adatok a herendi porcelángyárról. VMMK. 10. 303–314. 1.
- Katona Jenő:** Gaál Gábor 1893–1954. Kts. 1972. 22. évf. 7. sz. 421–422. 1.
- Kázmér M[iklós]:** Bemerkungen zur Frage der aus Pflanzennamen entstandenen ungarischen Ortsnamen. AUBlingu. 3. 31–36. 1.
- Kecskés Ferenc—Mórocz Sándor:** A szombathelyi villamosvasút jubileuma. Városi Közlekedés. 1972. 12. évf. 4. sz. 307–308. 1.
- Kempler Kurt:** Évszázados törekvések orvosi nyugdíjintézet megvalósítására. OHI. 1972. 113. évf. 16. sz. 945–947. 1.
- Kempler Kurt:** 100 éve született Richter Gedeon. OHI. 1972. 113. évf. 32. sz. 1933–1934. 1.
- Kerecsényi Edit, H.:** A Thury György Múzeum története. NagykanizsaiMúzÉk. 9–68. 1.
- Keresztesi Béla:** A hazai erdészeti kutatás története. Az Erdő. 1972. 21. évf. 11. sz. 497–510. 1.
- Keszei Pál:** A Budapesti Műszaki Egyetem telepítéstörténete. Az óbudai Káptalani háztól a légymányosi egyetemvárosig. 1782–1871–1971. [Kiad. a] (Budapesti Műszaki Egyetem). Bp. 1971. Sokszt. 214 l., 86 t.
- Keve András—Sági Károly Jenő:** Emlékezés Vönöczky Schenk Jakabra. /1876–1945./ VMMK. 10. 5–22. 1.
- Király István:** Az észak-mecseki bányavidék állattenyésztése és fejlesztésének lehetőségei. DTI. 1970. 1. 103–122. 1.
- Király István:** Nagyatádi Szabó István útja a képviselői mandátumtól az öszirózsás forradalom miniszteri székéig. AtSz. 1971. 13. évf. 3–4. sz. 422–453. 1.; 1972. 14. évf. 1–2. sz. 173–195. 1.
- Kiss Gyula:** Pável Ágoston recenzori és műfordítói tevékenységének művelődéspolitikai tanulságai. VSz. 1972. 26. évf. 1. sz. 88–96. 1.
- Kocsis Gyula:** Adatok Mezőcsát gazdaság-és néptörténetéhez. MezőcsátKult. 4–31. 1.
- Kolossváry Szabolcsné:** A magyar erdőgazdaság és papíripar kapcsolatai a XIX. század végétől a második világháborúig. AtSz. 1971. 13. évf. 3–4. sz. 408–421. 1.
- Komoróczy György:** A közigazgatás szervezete 1944-ig [Sarkadon]. SarkadTan. 61–118. 1.
- Komoróczy György:** Az önkormányzati igazgatás 1606–1948 között. HajdúhadháziMJ. 321–414. 1.
- Kopasz Gábor:** Régi pécsi kézműves mesterségek. JPM. 16. 169–183. 1.
- Kóthy Judit:** A paraszti lakóház alakulása a XVIII–XIX. században. MezőcsátKult. 97–104. 1.
- Kovács Györgyné:** Soroksár történetéből. /1867–1944./ Bp20. ker. 83–124. 1.
- Kovács József László:** Adatok a ráckevei járás vázlatos történetéhez a honfoglalástól a XVIII. századig. RáckeveiTan. 9–32. 1.
- Kovács Józsefné:** A Csepel-szigeti céhes ipar múltjából. RáckeveiTan. 53–76. 1.
- Könczöl Imre:** Bán Aladár emlékezete. (Kiad. a Krúdy Gyula Városi Könyvtár, Eötvös Károly Megyei Könyvtár.) Várpalota 1971. Sokszt. 50 l. /Várpalotai füzetek 1./
- Környei Elek:** Kétszázötven éves a vásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium. MN. 1972. 28. évf. 230. sz. 7. 1.
- Kövári Ferenc:** Iskolánk 200 éve. SzombathelyiÉvk. 1971–1972. 5–45. 1.
- Kralovánszky Alán:** Az ezeréves Székesfehérvár korai története. ÉIT. 1972. 27. évf. 33. sz. 1545–1549. 1.
- Kralovánszky Alán—Hantos László—Füzesi Antal:** Az ezeréves Székesfehérvár. Természet Világa. 1972. 103. évf. 8. sz. 338–345. 1.
- Kresz Mária:** A Borsod megyei fazekasság. HOMK. 11. 157–167. 1.
- Kunszabó Ferenc:** Idevalósiak vagyunk. Forrás. 1972. 3. sz. 78–86. 1.
- Kuntár Lajos:** A közkönyvtárügy fejlődése Szombathelyen. 1. VSz. 1972. 26. évf. 2. sz. 262–277. 1.
- Lackovits Emőke:** A rábapatonaiak eredet-hagyománya. Arrabona. 14. 235–254. 1.
- László Gyula:** „Inter Sabariam et Carnuntum . . .” SSz. 1972. 26. évf. 4. sz. 320–333. 1.
- Levárdy Ferenc:** Száz év a Műemlék-kiállítás tükrében. Műemlékvédelem. 1972. 16. évf. 4. sz. 217–224. 1.
- Licskó Rezső:** A mezőgazdaság. /1890–1945./ Tatabányatört. 1. 298–300. 1.
- Lóránt Ödön:** Kilátók Sopronban. SSz. 1972. 26. évf. 2. sz. 170–176. 1.
- Lovas Gyula:** 125 éves a Sopron–Németújhelyi Vasút. Vasút. 1972. 22. évf. 8. sz. 20. 1.
- Lukács János:** A céhek élete. 1–2. Söripar 1972. 19. évf. 3–4. sz. 114–116, 156–159. 1.
- Lukács József:** A százéves kassai múzeumról. HOMK. 11. 118–125. 1.

- Madarász József:** Az egészségügy. /1896—1945./ Tatabányatört. 1. 289—297. l.
- A magyar forradalmi munkásmozgalom története.** [Kiad. a] (Magyar Szocialista Munkáspárt, Központi Bizottság, Párt-történeti Intézet. Szerk. biz. [vez.]: Nemes Dezső. 1—3. köt.) 1—2. köt.: 3. kiad.; 3. köt.: 2. kiad. Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 680 l., 28 t. /Korszerű társadalmi ismeretek könyvtára./
- A magyar munkásmozgalom fejezeteiből.** *Vincze Edü, S.:* Céhlegényből proletár. Népszava. 1972. 100. évf. 201. sz. 8. l.
- Magyarország műemléki topográfiája.** Szerk. Dercsényi Dezső. 8. köt. Heves megye műemlékei. 2. Szerk. Dercsényi Dezső, Voit Pál. Bp. 1972, Akad. Kiadó. 779 l.
- Magyarország régészeti topográfiája.** Főszerk. Gerevich László. 4. Veszprém megye régészeti topográfiája. (Szerk. Torma István.) A pápai és a zirci járás. (Írta Dax Margit, Éri István stb.) Bp. 1972, Akad. Kiadó. 330 l., 1 t., 2 térk. 4 térk. mell. /A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének kiadványai./
- Major Máté:** A százéves Építész Kar tanárai és a magyar építészet. Magyar Építőművészet. 1972. 4. sz. 58—61. l.
- Makoldi Mihályné:** Szülőföldünk, Budapest. ([Írta és összeáll.] — —.) Bp. 1972, Tankönyvkiadó. 227 l.
- Malomszítatótól a hőerőműig.** Gyárunk [Április 4. Gépgyár] 170 éve. (Szerk. biz.: Vincze Eta, Máté Károly stb.) [Bp.] 1972, Közgazd. és Jogi Kiadó. 123 l., 5 t.
- A MÁV Szombathelyi Járműjavító Üzem 100 éves története.** (Szerk. Anton Alfonz, Cserhádi Kálmán, Szabó György.) Szombathely 1972. 135 l., 13 t.
- Medveczki Ágnes:** A kocogó omnibusz, a száguldó villamos és a többiek... A fővárosi forgalom rendjének és biztonságának kialakulása. Bp. 1972. Soksz. 63 l. /A Magyar Vasútmodellezők és Vasútbarátok Országos Egyesületének szakmai füzetei [9.]/ /Vasutak világa 5./
- Mérey Klára, T.:** Az észak-mecseki bányavidék ipartörténetének fő vonásai a felszabadulásig. DTI. 1970. 1. 35—68. l.
- Miskolczi Miklós:** Dunai Vasmű, 1938—1949. Valóság. 1973. 16. évf. 1. sz. 58—65. l.
- Módy György:** A középkori fejlődés a XVII. század közepéig [Sarkadon]. SarkadTan. 29—42. l.
- Módy György:** Hajdú-Bihar megye településtörténeti vázlata a tatárjárástól a hódoltság megszűnéséig. Hajdú-Bihar-Térk. 171—190. l.
- Moess Alfréd:** Velem népessége 1711—1895. 1—2. VSz. 1972. 26. évf. 2—3. sz. 277—286, 420—432. l.
- Molnár Ambrus:** A hajdúhadházi ref. egyház története. HajdúhadházMJ. 245—260. l.
- Molnár József:** Mórlicz Pál és Hajdúnánás. DMÉvk. 1969—70. 573—591. l.
- Molnár László:** A Városlódi Kőedénygyár /1866—1950/. VMMK. 10. 275—302. l.
- Móra Gábor:** Műemlékeink, szobraink, emléktábláink története és védelme. BpKk. 133—140. l.
- Móra László:** A Műegyetemi Könyvtár története. 1848—1948. Bp. 1971. Soksz. 226 l., 11 t. /Műszaki tudománytörténeti kiadványok 22./
- Mozsonyi Sándor:** Richter Gedeon gyógyszerész a magyar gyógyszeripar megalapítója. /Megemlékezés születésének 100. évfordulójára/. Gyógyszerészet. 1972. 16. évf. 1. sz. 1—4. l.
- A munkásmozgalom jászberényi mártírjai.** (Szerk. Tóth János.) Jászberény 1972. 77 l. /Jászszági füzetek 6./
- Művelődés.** [Tanulmányok. Kiad. a] Tolnamegyei Tanács. Szekszárd (1972). 159 l. A kötet tartalmából: *Lauday Sándor:* Hőgyész község iskolázásának alakulása a német településtől a felszabadulásig. 143—155. l.
- Nagy Dezső:** „A kincset azért a tárnak őrzik”. A munkásság hagyományairól. Népszava. 1972. 100. évf. 79. sz. 7. l.
- Nagy Géza:** Cselédélet a Karcához tartozó volt uradalmi tanyákon. HOMÉvk. 11. 425—448. l.
- Nagy Károly:** Észak-Dunántúl áramszolgáltatásának 75 éve. Magyar Villamos Művek Tröszt Közleményei. 1972. 9. évf. 2. sz. 14—17. l.
- Nagy Lajos:** A török hódoltságtól az egyseges Budapestig. BpKk. 39—48. l.
- Nagy Lajos:** A török uralomtól a szabadságharcig. /1541—1848./ Bp20. ker. 45—62. l.
- Nagy László:** A veszprémi tobakok. VMMK. 10. 189—240. l.
- Niederhauser Emil:** Vengero-szlavinszkie isztorieszkie szvjazi. ÉtVeng. 125—133. l.
- Oláh József:** Agrárfejlődés és agrárviszonyok [Sarkadon]. SarkadTan. 119—156. l.
- Oláh József:** Hajdúhadház mezőgazdasága a XVII—XX. században. Hajdúhadház MJ. 153—188. l.
- Ortutay András:** Alsógalla, Bánhida, Felsőgalla története 1896-ig. Tatabányatört. 1. 22—52. l.

- Ortutay Gyula*: A contract between landlord and harvesters. StudEthn. 13—14. 103—116. 1.
- Pákay Zsolt—Sági Károly*: A szőlőművelés hatása a Balatonkörnyék életére és településére. VMMK. 10. 95—114. 1.
- Pákozdy László Márton*: Unió és reuniós törekvések Magyarországon. Vigilia. 1972. 37. évf. 7. sz. 464—468. 1.
- Palotás Ádám*: 117 éves iskolai könyvtár Békéscsabán. Könyv és Nevelés. 1972. 14. évf. 4—5. sz. 35—42. 1.
- Palov József*: Képek Szarvas múltjából. Szarvas 1972. 91 1.
- Pásztor Emil*: Karacs Teréz és Miskolc. Napjaink. 1972. 11. évf. 2. sz. 8—9. 1.
- Pásztor József, M.*: A Mi Utunk./Forradalmár életék Debrecenben./ [Kiad. a] (Debreceni Városi Tanács). (Debrecen) 1972. 242 1.
- Pesti János*: Egy ezredév /Székesfehérvár/. Életünk. 1972. 2. sz. 157—164. 1.
- Pintér István*: Az ezer éves Város. Nsz. 1972. 30. évf. 196—199. sz. 10, 6, 6, 6. 1.
- Pintér János*: Az Orosházi Mezőgazdasági technikum 50 éve a magyar középfokú agrárkutatás tükrében./1922—1972./Tudomány és Mezőgazdaság. 1972. 10. évf. 4. sz. 78—81. 1.
- Pintér László*: A budapesti utcai nyilvános telefon rövid története./1928—1968./Posta- és Bélyegműzeumi Szemle. 1971. 3. évf. 2. sz. 25—31. 1.
- Pintér Nándor*: A Magyar Optikai Művek története. 1876—1963. [Bev.] Posch Gyula. Bp. [1972]. 133 1.
/Üzemtörténeti füzetek 5./
- Pluhár József*: A népművelés. /1896—1945./Tatabányatört. 1. 278—288. 1.
- Podányi Tibor*: Néhány adat ezeréves bányászatunk történetéből. Természet Világa. 1972. 103. évf. 8. sz. 378—379. 1.
- Podolák, Jan*: Alte Rodungsverfahren und Brandwirtschaft in der Slowakei. GOME. 143—178. 1.
- Pöllinger Károly*: Székesfehérvár hűsipa fejlődéstörténetének áttekintése. Hűsipa. 1972. 21. évf. 5. sz. 197—203. 1.
- Pölöskei Ferenc*: A földosztásért vívott harc történeti útja a Viharsarokban. Földreftört. 23—29. 1.
- Rábel Zoltán*: 100 éves a magyar szerszámgépgyártás. Gépgyártástechnológia. 1972. 12. évf. 9. sz. 385—391. 1.
- Radocsay Dénes*: 100 éves az Iparművészeti Múzeum. Művészet. 1972. 13. évf. 10—11. sz. 31—32. 1.
- Ravasz Éva*: „Boldog békeidők” Alsógalla-bányatelepen. Új Forrás. 1972. 4. évf. 1. sz. 53—59. 1.
- Rusznák István—Morgós Jenő*: A Budapesti Műszaki Egyetem Vegyész-mérnöki Kara 100 éves. Magyar Textiltechnika. 1972. 24. évf. 6. sz. 333—334. 1.
- Rutterschmid László*: Adalékok a Baradla-barlang megismerésének történetéhez. Karszt és Barlang. 1970. 2. félév. 71—74. 1.
- Rúzsás Lajos*: A piac- és a magyarországi városfejlődés. TTÜ. 35—38. 1.
- Rúzsás Lajos*: Az észak-mecseki bányavidék mezőgazdaságának alakulása. DTI. 1970. 1. 69—102. 1.
- Salgótarján története. (Főszerk.: Szabó Béla.) [Írták: Belitzky János, Szabó Béla, Horváth István, Schneider Miklós, Molnár Pál, Hámori Anna, H., Csongrády Béla, Berkes József.] [Kiad.]: (Salgótarján, Városi Tanács.) Salgótarján 1972. 407 1., 16 t.
- Sallay Gézané*: Pesterzsébet története. /1867—1944./ Bp20. ker. 125—180. 1.
- Sarlós Márton*: Die eigentumsrechtlichen Veränderungen der Verhältnisse des Frongrundstückes in den ungarischen Rechtsnormen vom Tripartitum bis 1848. AUSzur. 17. 93—108. 1.
- Sarosács György*: A mohácsi kerámia és története. Pécs 1972. 121 1.
/Dunántúli dolgozatok 6./
- Sárvári Elemér*: A székesfehérvári gázszolgáltatás története. 1872—1972. Százéves a gázszolgáltatás az ezeréves városban. Kiad. a Déldunántúli Gázgyártó és Szolgáltató Vállalat. Székesfehérvár 1972. 151 1.
- Schück Jenő*: A miskolci hitközség múltjából. Évkönyv. 1971—72. 155—161. 1.
- Sebő Gyula*: A kecskeméti nevelőképzés ötven éves története. 1918—1968. Kecskemét 1972. Soksz. 67 1.
/Kecskeméti Óvónőképző Intézet. Tanulmányok 1./
- Selmezy Kovács Attila*: Adatok a nyomtató munka termelékenységéhez Észak-Magyarország középső területéről. AtSz. 1971. 13. évf. 3—4. sz. 375—385. 1.
- Siklóssy László*: A régi Budapest erkölce. (Sajtó alá rend. Székely András.) Bp. 1972, Corvina. 188 1., 24 t.
- Simonffy Emil*: Egy fejlődésben lemaradó táj. Göcsej paraszti gazdálkodásának néhány kérdése a kapitalizmus korában. GöcsejiHel. 3. 7—16. 1.
- Simonffy Ferenc*: Adatok Székkutas jeleiből és múltjából. Történelmi megemlékezés a volt vásárhelyi „Nagypusztáról”. Kiad. az Új Élet Mezőgazdasági Termelőszövetkezet. Székkutas [1972]. 198 1., 9 t., 6 ték.
- Süle Sándor—Lőrincz László*: Fővárosi Pedagógiai Intézet. Budapesti Nevelő. 1972. 7. évf. 4. sz. 3—39. 1.
- Szabadváry Ferenc—Szőkefalvy-Nagy Zoltán*: A kémia története Magyarországon. Bp. 1972, Akad. Kiadó. 365 1.

- Szabadfalvy József*: Az extenzív sertés-tenyésztés emlékei Magyarországon. DM Évk. 1969–70. 283–332. 1.
- Szabó Sándor*: A távirgánytól a telex-ig. Budapest, 1972. 10. évf. 11. sz. 36–37. 1.
- Szalai György*: A 75 éves magyar labdarúgás. Budapest, 1972. 10. évf. 10. sz. 42–43. 1.
- Szarvas Sándor*: A helyközi hálózat fejlődése hazánkban. Posta- és Bélyegmúzeumi Szemle. 1971. 3. évf. 2. sz. 3–15. 1.
- Százéves a magyar szerszámgépgyártás. (1872–1972.) (Főszerk.: Ulbrich Sándor.) [Kiad. a] Gépipari Tudományos Egyesület. [Bp.] 1972. 361 1.
- Székely Lajos*: Részletek a torockói bányászok történetéből. Bányászati és Kohászati Lapok. Bányászat. 1972. 105. évf. 1. sz. 56–58. 1.
- Szentkirályi Zoltán*: Adatok a magyar építészképzés történetéhez. Építés- és építészettudomány. 1971. 3. köt. 4. sz. 439–465. 1.
- Szepessy Géza*: A képfestő budai Goldbergerék. Budapest, 1972. 10. évf. 12. sz. 34. 1.
- A szervezett erdészeti kutatás 75 éves jubileuma. Az Erdő. 1972. 21. évf. 11. sz. 481–487. 1.
- Sztyj Rezső*: Pápai adatok a hazai rajztanítás történetéhez. Rajztanítás. 1972. 14. évf. 4. sz. 30–31. 1.
- Szűlas Géza*: A bükkii állami erdők történetéből. ErdőtörtK. 5–7. 5–16. 1.
- Szolnoky Lajos*: Falusi takácscéhek Magyarországon. ET. 1972. 83. évf. 2–3. sz. 250–265. 1.
- Szomjas-Schiffert György*: Hajnal vagyon, szép piros... Énekes várvirrasztók és órakiáltók. Bp. 1972, Magvető. 222 1.
- Szőke Sándor*: Dombóvár. (Kiad. a Városi Tanács. 2. kiad.) Bp. 1971. 220 1., 28 t.
- Szpirulisz Ildikó*: A vasutas dolgozók társadalmi helyzete. [Kiad.] az MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézete. Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 200 1.
- Tabiczky Zoltánné*: A Magyar Vagon- és Gépgyár története. 1. 1896–1945. [Győr 1972.] 183 1.
- Tarjányi Sándor*: A fővárosi törvény és módosításai. [Kiad. a] Budapesti Történeti Múzeum. [Bp.] 1972. 112 1., 4 t.
- Temetőkert. Magyar és külföldi temetők története és művészete. Fejfák, sírkövek, kolumbáriumok. A temetőkert díszítése és ápolása. A tervezés feladatai. Jogok és köteleességek. Sírgondozási szolgáltatások. Növényválasztási tanácsok. Szerk. Seléndy Szabolcs. Bp. 1972, Mezőgazd. Kiadó. 258 1.
- A kötet tartalmából:
Seléndy Szabolcs: A temetkezés története, kultúrája.
- Tibenský, Ján*: A szlovák nemzetiség és a burzsoá nemzet kialakulása. Nemz. Feud. 182–202. 1.
- A Tisza szabályozása. 2. r. /1879–1944./ [Írta] Botár Imre, Károlyi Zsigmond. Bp. 1971. Soksz. 85 1.
- /Vízügyi történeti füzetek 4./
- Tóth András*: Adatok a hévizi ivókúra történetéből. OHL. 1972. 113. évf. 32. sz. 1935–1936. 1.
- Tóth Tibor*: A mernyei uradalom gabona-terméseredményei. /1833–1857./ AtSz. 1972. 14. évf. 1–2. sz. 156–172. 1.
- Ujváry Zoltán*: A török alakja a magyar dramatikusság népszokásában. DMÉvk. 1971. 419–438. 1.
- Ujváry Zoltán*: Les rapports slaves des coutumes populaires hongroises et l'histoire du peuple. Slavica. 11. 153–162. 1.
- Urbancová, Viera*: Die slowakischen Pfluggeräte im 19. und 20. Jahrhundert. GOME. 411–440. 1.
- Vajda Endre*: Adalékok a Magyar Posta igazgatásának kialakulásához. [Folyt.] Posta- és Bélyegmúzeumi Szemle. 1971. 3. évf. 2–3. sz. 86–138, 120–174. 1.
- Város az időben. 31–42. [Írta:] Zolnay László. Budapest, 1972. 10. évf. 1–11. sz.
- Vass Henrik*: Forradalmi múltunk lapjából. Népszava. 1972. 100. évf. 201. sz. 5. 1.
- Veres P. Tibor*: A magyar nép etnikai történetének vázlatja. Valóság. 1972. 15. évf. 5. sz. 1–12. 1.
- Veress Albert*: Szombathely közlekedéstörténetének áttekintése és komplex közlekedés-fejlesztési terve. VSz. 1972. 26. évf. 2. sz. 161–182. 1.
- Vértessy György*: A múlt század legnagyobb helytörténeti tévedése. Budapest. 1972. 10. évf. 4. sz. 32–33. 1.
- Vértessy Miklós*: Viraág Béla és a Budai Napló. Budapest. 1972. 10. évf. 11. sz. 42–43. 1.
- Vidács Ferenc*: Magyarország gazdasági kapcsolatai a fejlett tőkés országokkal a felszabadulás előtt és után. ASzeg. 1971. 1. 43–60. 1.
- Weil Emil /1897–1954/. OHL. 1972. 113. évf. 13. sz. 769. 1.
- Zallár Andor*: A szegedi egyetemek ötvenéves jubileuma. OHL. 1972. 113. évf. 26. sz. 1547–1552. 1.
- Zolnay László*: Vadászatok a régi Magyarországon. Bp. 1971, Natura. 271 1.
- Zsadányi Guidó*: Balogh Bertalan emlékezete. HOMÉvk. 11. 281–305. 1.

c) Ismertetések

Bakay Kornél – *Kalicz Nándor* – *Sági Károly*: Veszprém megye régészeti topográ-

- fiája. A devecesteri és sümegi járás. Bp. 1970. — Ismertetik: *Erdélyi István*. AAr. 1972. 24. tom. 1—3. fasc. 321. l.; *Ila Bálint*. Száz. 1972. 106. évf. 2. sz. 422—426. l.
- Bartha Antal**: Szovjet történészek Magyarország történetéről. Orosz nyelvű összefoglaló könyv hazánkról. Nsz. 1972. 30. évf. 294. sz. 8. l.
- Bartók Imre**: Svéd—magyar orvosi kapcsolatok. Bp. 1969. — Ismerteti: *Regöly-Mérei Gyula*. CMed. 1971. 62—63. köt. 217—218. l.
- Benda Kálmán—Glatz Ferenc—Stier Miklós**: Helytörténeti kiadványok. Száz. 1972. 106. évf. 3. sz. 743—753. l.
- Dobos Ilona**: Tarczal története a szóhagyományban. Bp. 1971. — Ismerteti: *Ferenczi Imre*. ET. 1971. 83. évf. 4. sz. **Feyér Piroska**: Szőlő- és borgazdaságunk történetének alapjai. Bp. 1970. — Ismerteti: *Kecskés Péter*: AtSz. 1971. 13. évf. 3—4. sz. 537—540. l.
- Források Budapest múltjából**. I. 1686—1873. Szerk. *Bácskai Vera*. Bp. 1971. — Ismertetik: *Gyimesi Sándor*. Budapest. 1972. 10. évf. 12. sz. 38. l.; Nsz. 1972. 30. évf. 46. sz. 7. l.; *Vörös Károly*. LSz. 1972. 22. évf. 2. sz. 115—117. l.
- A földművelésügyi szakigazgatás története 1867—1948**. Szerk. *Pataky Ernő*. Bp. 1970. — Ismerteti: *Matolesi János*. AtSz. 1972. 14. évf. 1—2. sz. 219—220. l.
- Ijjas Antal**: A bencés rend világtörténete. [*Csóka J. Lajos*: Szent Benedek fiainak világtörténete különös tekintettel Magyarországra. Bp. 1971.] Vigilia. 1972. 37. évf. 2. sz. 85—89. l.
- Implom József**: Olvasókönyv Békés megye történetéhez. II. Békéscsaba 1971. — Ismerteti: *Degré Alajos*. LSz. 1972. 22. évf. 2. sz. 114—115. l.
- Komoróczy György**: Városigazgatás Debrecenben 1848-ig. Debrecen 1969. — Ismerteti: *Kállay István*. Száz. 1972. 106. évf. 3. sz. 739—740. l.
- A közalkalmazottak szakszervezete történetéhez**. Bp. 1970. — Ismerteti: *Teleki Éva*. Száz. 1972. 106. évf. 2. sz. 482—483. l.
- A múlt magyar tudósai**. Főszerk. *Ortutay Gyula*. Bp. 1970. — Ismerteti: *Móra László*. MK. 1971. 87. évf. 4. sz. 375—376. l.
- Nagyné Szegvári Katalin**: A nők művelődési jogaiért folytatott harc hazánkban /1777—1918/. Bp. 1969. — Ismerteti: *Tömöry Márta*. Száz. 1972. 106. évf. 2. sz. 477—480. l.
- Niederhauser Emil**: Magyarország története — oroszul. MH. 1972. 340. sz. mell. 2. l.
- Puruczki Béla**: Hősi harcok híradói. A magyar ifjúsunkás-mozgalom sajtójának története 1944-ig. Bp. 1970. — Ismerteti: *Kálmán Lászlóné*. MK. 1971. 87. évf. 4. sz. 892—893. l.
- Püspöki Nagy Péter**: Püspöki mezőváros története. — Ismerteti: *Benda Kálmán*. Száz. 1972. 106. évf. 3. sz. 738—739. l.
- Régi magyar vilájárók**. Összegyűjt. *Borsodi Bevilacqua Béla*. Bp. 1969. — Ismerteti: *Szilágyi Ferenc*. ITK. 1972. 76. évf. 2. sz. 256—257. l.
- Réthly Antal**: Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1701—1800-ig. Bp. 1970. — Ismerteti: *Gunst Péter*. AtSz. 1971. 13. évf. 3—4. sz. 541—542. l.
- Sikota Győző**: Herendi porcelán. Bp. 1970. — Ismerteti: *Bellér Béla*. Száz. 1972. 106. évf. 3. sz. 740—743. l.
- Szabadjalvi József**: Az extenzív állattenyésztés Magyarországon. Debrecen 1970. — Ismerteti: *Varga Gyula*. AtSz. 1971. 13. évf. 3—4. sz. 542—543. l.
- A százéves Mosonmagyaróvári Mezőgazdasági Gépgyár története**. /1856—1966./ Bp. 1969. — Ismerteti: *Réti R. László*. Száz. 1972. 106. évf. 1. sz. 219—222. l.
- Szty Rezső**: Nyomdatörténet városi szinten. [*Kuntár Lajos*: Szombathelyi nyomdák és nyomdászok.] Honismeret. Helytörténet. 1971. 2. sz. 142—147. l.
- Tápé története és néprajza**. Szerk. *Juhász Antal*. Bp. 1971. — Ismerteti: *Morvay Judit*. ET. 1972. 83. évf. 2—3. sz. 396—399. l.
- Tápé története és néprajza**. Szerk. *Juhász Antal*. Tápé 1971. — Hajdúdorog története. Szerk. *Komoróczy György*. Hajdúdorog 1971. — Ismerteti: *Tóth András*. MK. 1972. 88. évf. 1—2. sz. 146—147. l.
- Timár István**: Történelmi tanulságok. Az új magyar állam- és jogtörténeti tankönyvről. MN. 1972. 28. évf. 224. sz. 7. l.
- Váradi-Sternberg János**: Utak és találkozások. Tanulmányok az orosz—ukrán—magyar kapcsolatok történetéből. Uzhorod 1971. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Száz. 1972. 106. évf. 3. sz. 720—721. l.

2. A magyar föld története a honfoglalás előtt

a) Forrásközlések, forrásismertetések

- Balla Lajos**: Adonis kultuszának emléke Aquincumból. ET. 1971. 82. évf. 4. sz. 599—601. l.
- Bottyán Olga, L.**: A short anthropological analysis of the cemetery at Csorna-Hosszúdomb. AnthrHung. 10. 31—48. l.
- Csallány Dezső**: Avarkori páncclok a Kár-

- pát-medencében. 1. JAM. 12—14. 7—44. 1.
- Juhász Irén*: Avarisches Gräberfeld in der Sandgrube der LPG „Béke“ bei Oros-háza. AUSzant. 14. 81—86. 1.
- Kóhegyi Mihály—Marcsik Antónia*: The Avar-age cemetery at Sükösd. AUSzant. 14. 87—94. 1.
- Rosner Gyula*: Újabb adatok Tolna megye avarkori történetének kutatásához. AMSz. 1. 40—96. 1.
- Salamon Á[gnés]—Barkóczi L[ászló]*: Bestattungen von Csákvár aus dem Ende des IV. und dem Anfang des V. Jahrhunderts. AR. 11. 35—75. 1.
- Szádeczky-Kardoss Sámuel*: Ein Versuch zur Sammlung und chronologischen Anordnung der griechischen Quellen der Awarengeschichte nebst einer Auswahl von anderssprachigen Quellen. Mitarb.: Teréz Olajos. Szeged 1972. 138 l. /Acta Universitatis de Attila József nominatae. Acta antiqua et archaeologica. — [Kisebbs dolgozatok a klasszika-filológia és a régészet köréből.] 16./ /Opuscula Bysantina 1./
- Tettamanti Sarolta*: Előzetes jelentés a Vác-kavicsbányai avar temető feltárásáról. StudPest. 1. 45—52. 1.
- Thomas Edit, B.*: Római kori díszfegyverek Pannóniából. HK. 1972. 19. évf. 1. sz. 26—72. 1.
- Vágó Eszter, B.*: Ausgrabungen in Intercisa. 1957—1969. /AR. 11. 109—119. 1.
- Vágó Eszter, B.*: Neue Inschriften aus Intercisa und Umgebung. AR. 11. 120—132. 1.
- Wenger Sándor*: Anthropological examination of the osteological material deriving from the Avar Period cemetery at Tiszavasvár. AnthrHung. 11. 5—82. 1.
- b) *Feldolgozások*
- Angyal Katalin, B.*: Epigraphica: contribution à l'étude historique des religions orientales de Dacie. Studium. 2. 17—22. 1.
- Angyal Katalin, B.*: Epigraphica: Sacerdos Iovis Dolicheni ad legionem 13 geminam. Adatok a dáciai Dolichenus-kultusz kérdéseire. DKtÉ. 8/2. 5—26. 1.
- Angyal Katalin, B.*: Peregrinus ritus in vita Marci /SHA 13,1/. Contribution à l'étude du rapport entre la politique religieuse impériale et la vie religieuse des provinces danubiennes. AClassD. 7. 77—84. 1.
- Balla Lajos*: Cultes orientaux à Savaria. StudEthn. 13—14. 469—488. 1.
- Balla Lajos*: Factio in Pertinacem? A propos du premier séjour de P. Helvius Pertinax en Dacie. AClassD. 7. 73—76. 1.
- Balla Lajos*: Possessores et vicani vici Vindoniani. DMÉvk. 1971. 55—64. 1.
- Balla Lajos*: A Severusok és Dácia. DMÉvk. 1969—70. 89—108. 1.
- Barta Gábor*: Prosopographia belli marcomannici. /165—166./ Studium. 2. 11—16. 1.
- Dekan, Ján*: A Nagymorva birodalom és az ó-morva nemzetiség problematikája. NemzFeud. 72—82. 1.
- Farkas Zoltán*: Zur Veteraneduktion in Pannonien. Studium. 2. 5—10. 1.
- Füz Jenő*: The excavations in Gorsium. AAR. 1972. 24. tom. 1—3. fasc. 3—52. 1.
- Gesztyei Tamás*: The cult of terra Mater in the Danubian basin lands. AClassD. 7. 85—90. 1.
- Harmatta J[ános]*: Goten und Hunnen in Pannonien. AA. 1971. 19. tom. 3—4. fasc. 293—297. 1.
- Harmatta János*: Pannonia későantik fejlődésének problémái. AT. 1971. 18. évf. 2. sz. 264—266. 1.
- Kaba Melinda*: A főváros régészeti emlékei és a helytörténet. /Római kor./ BpKk. 18—26. 1.
- Kiss Attila*: Abriss der Siedlungsgeschichte und der ethnischen Verhältnisse des Komitates Baranya in der Awarenzeit. AUSzant. 14. 105—114. 1.
- Kőszegi Frigyes*: A főváros régészeti emlékei és a helytörténet. /Óskor./ BpKk. 9—17. 1.
- Lakatos Pál*: Adatok Békés megye délkeleti részének településtörténetéhez a honfoglalás koráig, különös tekintettel Nagykararás és Medgyesháza községekre. BékÉl. 1972. 7. évf. 1. sz. 33—46. 1.
- Lányi V.*: Die spätantiken Gräberfelder von Pannonien. AAR. 1972. 24. tom. 1—3. fasc. 53—213. 1.
- László Gyula*: L'art des nomades. Des Scythes aux Hongrois. [A népvándorlások művészete Magyarországon.] (Trad.: Éva Szilágyi.) Publ. avec l'assistance de l'UNESCO. Bp. 1972, Corvina. 148, [20] 1., 80 t.
- Magyar Kálmán*: Somogy legrégebb központja. Somogy. 1971. 3. sz. 58—62. 1.
- Mócsy András*: Das Gerücht von neuen Donauprinzen unter Marcus Aurelius. AClassD. 7. 63—66. 1.
- Nagy Tibor*: Pannonia utolsó évszázada egy új monográfia megítélésében. [Várady László: Das letzte Jahrhundert Pannoniens.] AT. 1971. 18. évf. 1. sz. 69—93. 1.
- Nepper Ibolya, M.*: Hadház területe a népvándorlás koráig. HajdúhadházMJ. 13—22. 1.

Pólay Elemér: A dáciai viaszostáblák szerződései. Bp. 1972, Közgazd. és Jogi Kiadó. 346 l.

Soproni Sándor: Római őrtorony a visegrádi Szentgyörgypusztán. StudPest. 1. 39–44. l.

Stefáits István: Kihelyezett római csapat-testek, őrállomások és egyes katonák Pest megye területén a 3. században. StudPest. 1. 27–38. l.

Szabó Miklós: A kelták nyomában Magyarországon. Bp. (1971), Corvina. 86 l., 24 t.

/Hereditas./

Szilágyi Mária: A Duna-vidéki római hadsereg katonáinak anyagi helyzete a III. században. AT. 1971. 18. évf. 2. sz. 267–276. l.

Thomas Edit, B.: Kunst in Pannonien. ÉGDR. 1. 61–70. l.

Tomka Péter: Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz. Arrabona. 14. 27–76. l.

Tóth István: Sacerdotes Iovis Dolicheni. Studium. 2. 23–29. l.

Várady L[ászló]: Pannonica. Notizen zum letzten Jahrhundert Pannoniens. AAR. 1972. 24. tom. 1–3. fasc. 261–276. l.

Visy Zsolt: Angaben zur Geschichte der ungarischen Tiefebene im Augusteischen Zeitalter. AUSzant. 14. 73–80. l.

c) Ismertetések

Bakay K[ornél]: Scythian rattles in the Carpathian Basin and their eastern connections. — Ismerteti: *Párducz M[ihály]*. AAR. 1972. 24. tom. 1–3. fasc. 323–324. l.

Nagy T[íbor]: The last century of Pannonia in the judgement of a new monograph. [Várady László: Das letzte Jahrhundert Pannoniens. Bp. 1969.] AA. 1971. 19. tom. 3–4. fasc. 299–345. l.

Točík, Anton: Slawisch-awarisches Gräberfeld in Šturovo. Bratislava 1968; *Točík, Anton*: Slawisch-awarisches Gräberfeld in Holiare. Bratislava 1968. — Ismerteti: *Kóhegyi Mihály*. AtSz. 1971. 13. évf. 3–4. sz. 580. l.

3. A magyarság őstörténete. A honfoglalás

a) Forrásközlések, forrásismertetések

Bálint Csanád: Données archéologiques sur les tissus des hongrois du X. siècle. AUSzant. 14. 115–122. l.

Czeglédy Károly: Gardizi „török” fejezetének magyarázatahoz. MNy. 1972. 68. évf. 2. sz. 138–145. l.

Éri Kinga, K.: The anthropological exa-

mination of a tenth century population at Tengelic, Hungary. AnthHung. 10. 49–90. l.

b) Feldolgozások

Czajtányi István: A honfoglalás és ország-alapítás eseményei Kalocsán és környékén. KatonaTT. 20–37. l.

Csóka J. Lajos: „Wolfgangus monachus ad ungaros missus est.” Vigilia. 1972. 37. évf. 10. sz. 701–704. l.

Dienes István: A honfoglaló magyarok. Bp. (1972), Corvina. 85 l., 24 t.

/Hereditas./

Dienes István: Die Kunst der landnehmenden Ungarn und ihre Glaubenswelt. ÉGDR. 1. 97–110. l.

Diószegi Vilmos: Hungarian contributions to the study of shamanism. StudEthn. 13–14. 553–566. l.

Györffy György: A besenyők európai honfoglalásának kérdéséhez. TSz. 1971. 14. évf. 3–4. sz. 281–288. l.

Györffy György: A magyar kereszténység kezdetei. 1–2. ÉIT. 1972. 27. évf. 13–14. sz. 608–612, 632–636. l.

Györffy György: Vezéri szálláshelyek és földvárak. KRTÜ. 72–89. l.

Iglói Endre: Les éléments de tradition orale des passages concernant les Hongrois dans la Chronique Primitive russe. StudEthn. 13–14. 55–68. l.

Kovács László: A honfoglaló magyarok lándzsái és lándzsatemetkezésük. AR. 11. 81–108. l.

Matolcsi János: Őseink állattartása a honfoglalás előtt. ÉIT. 1972. 27. évf. 32. sz. 1491–1496. l.

Nagy Árpád: Zur archäologischen Problematik der Bekehrung des Ungarnturns. AUSzant. 14. 123–128. l.

Németh Gy[ula] J.: Noms ethniques turcs d'origine totémistique. StudTurc. 349–360. l.

Pais D[ezsdő]: A propos de l'étimologie de l'ethnique ogur. StudTurc. 361–374. l.

Veres Péter: Újabb adatok a finnugor és magyar őstörténethez. NrÉ. 53. 33–56. l.

c) Ismertetések

Bartha Antal: A IX–X. századi magyar társadalom. Bp. 1968. — Ismerteti: *Heckenast Gusztáv*. AH. 1972. 18. évf. 3–4. sz. 403–406. l.

Vajay Szabolcs: Der Eintritt des ungarischen Stammes in die europäische Geschichte /862–933/. Mainz 1968. — Ismerteti: *Komjáthy Miklós*. LK. 1970. 41. évf. 2. sz. 340–341. l.

4. Magyarország története 1000—1526

a) Forrásközlések, forrásismertetések

Bottyán Olga, L.: Az oroszvasvári X—XI. századi népesség embertani vizsgálata. *AnthrHung.* 11. 83—136. l.

Csallány Dezső: Die Denkmäler der ungarischen Kerbschrift. *AUSzant.* 14. 129—136. l.

Érszegi Géza: Fejér megyére vonatkozó oklevelek a székesfehérvári keresztes konvent magánlevéltárában, 1193—1542. *FejérmÉvk.* 5. 177—264. l.

Gömöri János: XV. századi ekeábrázolás a sárospataki gótikus templom szentélyében. *HOMÉvk.* 11. 43—54. l.

Házi Jenő: Vas megyei középkori oklevelek. *VSz.* 1972. 26. évf. 1, 3—4. sz. 120—124, 444—447, 588—593. l.

Huszár Lajos: A kishánai vár éremleletei. *AnnAgr.* 8—9. 215—220. l.

Huszár Lajos: A középkori magyar pénztörténet okleveles forrásai. 1. NK. 1972. 70—71. évf. 39—49. l.

István király emlékezete. (*Győrffy György*: István király. — István király intelmei. Erkölstanító könyvecske. [De institutione morum ad Emericum ducem.] Ford. Kurcz Ágnes. — Szent István-legendák. Ford. Kurcz Ágnes.) A képanyagot és képleírásokat összeáll. *Dercsényi Dezső*. [Bp.] 1971, M. Helikon — Európa. 84 l., 14 t.

Kovács Sándor, V.: Manoscritti umanistici ad Esztergom. I. (Libri epistolari apograf) MK. 1972. 88. évf. 1—2. sz. 15—26. l.

Kőhegyi Mihály: Der Silberschatz von Kelebia aus dem XIV. Jahrhundert. *AUSzant.* 14. 137—148. l.

Lengyel L.: Analyses chimiques des os mis au jour dans l'église médiévale en ruine de Balatonfüred. *AAr.* 1972. 24. tom. 1—3. fasc. 237—240. l.

Magyar Kálmán: Adatok a középkori Szentgyörgy névadás somogyi forrásaihoz. *SomogymM.* 2. 3—40. l.

Mittelalterlicher Königpalast in der Burg von Buda. Führer durch die Ausstellung. [Von] Feuer[né] Tóth Rózsa. (Übers.: O[ttó] Rátz.) [Bp. 1972], M. Hirdető. 72 l.

/Denkmäler aus der Vergangenheit von Budapest./

Pál Endre: Ötvösemlékek Vitéz János környezetéből. Művészet. 1972. 13. évf. 10—11. sz. 17—19. l.

Pohl Artur: Hunyadi Mátyás birodalmának ezüstpénzei. 1458—1490. Bp. 1972, Műszaki Kiadó. Soksz. 71 l.

/Az éremgyűjtők kiadványsorozata 2. csop. Középkori pénzek 8./

Regőczy Emil: A Lossai-kódex és hasonmása. *Geodézia és Kartográfia.* 1972. 24. évf. 2. sz. 128—133. l.

Sándor István: Így őrzi emlékét a néphagyomány [Dózsa György]. *MH.* 1972. 5. évf. 171. sz. 9. l.

A Somogyi Konvent II. Lajos-kori oklevelei az Országos Levéltárban. [Közli és bev.] *Komjáthy Miklós*. *SomogymM.* 2. 41—50. l., *SomogymM.* 3. 47—56. l.

Szakály Ferenc: Az 1514-es parasztháború szabolcszatzmári „oklevéltára”. *SzSzSz.* 1972. 7. évf. 4. sz. 77—84. l.

Szendrei Janka: A Budai Psalterium töredékei a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. *MK.* 1972. 88. évf. 1—2. sz. 86. l.

Taurinus István: Paraszti háború. (Staurromachia id est cruciatorum servile bellum.) Ford. [és utószó]: *Geréb László*. (2. kiad.) [Bp.] 1972, M. Helikon — Európa. 85 l.

b) Feldolgozások

B[alázs] Gy[örgy]: Dózsa — tudatos és reális népvezér Egy akadémiai ülészak ideológiatörténeti eredményei. *Világosság.* 1972. 13. évf. 11. sz. 692—694. l.

Bálint Csanád: A magyar köznép a X—XI. században. *Tiszatáj.* 1972. 26. évf. 8. sz. 40—49. l.

Balogh Jolán: Mattia Corvino ed il primo rinascimento ungherese. *ÉGDR.* 1. 611—622. l.

Barta Gábor—Érszegi Géza—Szakály Ferenc: A Dózsa-krónika korabeli források alapján. *Nsz.* 1972. 30. évf. 137—148. sz. 6 l.

Barta Gábor—Szakály Ferenc: Dózsa népe és a magyar társadalom. *TÁSz.* 1972. 27. évf. 6. sz. 75—85. l.

Benkő Loránd: Réflexions sur la terminologie hongroise ancienne de la navigation. *SauvageotEK.* 15—22. l.

Berkovits Ilona: A későközépkori könyvkultúra Székesfehérvárott. *SzfvÉvsz.* 2. 185—190. l.

Bogdán, Henry: Un aspect des relations byzantino-hongroises à l'époque des Comnènes: les tentatives d'union personnelle entre Byzance et la Hongrie. *SauvageotEK.* 29—34. l.

Bónis György: Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog. Bp. 1972, Közgazd. és Jogi Kiadó. 350 l.

Bónis György: A székesfehérvári törvénytől az „ország szabadságáig”. *SzfvÉvsz.* 2. 83—102. l.

Boronkai Iván: Vitéz János első követi beszédei. *ITK.* 1972. 76. évf. 2. sz. 212—226. l.

- Boronkai Iván*: Vitéz János halálának 500. évfordulójára. ÉIir. 1972. 16. évf. 32. sz. 4. l.
- Borsa Gedeon*: A „Kassai kódex” hitelességéről. MK. 1972. 88. évf. 1–2. sz. 88–90. l.
- Csajányi István*: Kalocsa története a török hódoltságig. KatonaTT. 38–55. l.
- Csapodi Csaba*: Felix Petancius Ragusinus és a Bibliotheca Corviniana. DélszLM Kapcs. 39–52. l.
- Csatáry Mária*: Dózsa és a parasztháború. Ttan. 1972. 17. évf. 5. sz. 2–7. l.
- Csőre Pál*: Vadászati szervezet Magyarországon a középkorban. ErdtörtK. 5–7. 105–114. l.
- Darkó Jenő*: Adalékok Rábapatona XI–XIII. századi történetéhez. Arrabona. 14. 255–264. l.
- Degré Alajos*: Székesfehérvár városi joga a középkorban. SzfvÉvsz. 2. 143–150. l.
- Dénes György*: Középkori vastermelés a Bódvától keletre és a tornaszentandrási ikerszentélyes templom. HOMÉvk. 11. 83–104. l.
- Dobszay László*: Középkori zenetörténetünk székesfehérvári vonatkozásai. SzfvÉvsz. 2. 215–231. l.
- Dózsa György* születésének 500. évfordulójára. Az Emlékbizottság irányelvei. Száz. 1972. 106. évf. 2. sz. 531–535. l.
- Ducellier, Alain*: Deux projets vénitiens d’assassinat du roi Zsigmond. /1415–1419./ SauvageotEK. 61–66. l.
- Duverger, Jozef*: Marie de Hongrie, Gouvernante des Pays-Bas, et la Renaissance. ÉGDR. 1. 715–726. l.
- Elekes Lajos*: A rendi kormányzat és a jobbágy parasztság antifeudális küzdelmei Magyarországon. — A huszitizmus korától 1514-ig. MT. 1972. 17. évf. 12. sz. 725–734. l.
- Féja Géza*: Dózsa György. Új Írás. 1972. 12. évf. 6. sz. 80–99. l.
- Féja Géza*: Eposz Dózsa Györgyről. [A Stauromachia.] Tiszatáj. 1972. 26. évf. 6. sz. 4–10. l.
- Ferenczy Károly*: A sárospataki rk. templom feltárása és helyreállítása. Műemlékvédelem. 1972. 16. évf. 3. sz. 139–155. l.
- Feuer Istvánné*: Magyarországi középkori zsinagógák az általános európai fejlődés tükrében. Évkönyv. 1971–72. 43–61. l.
- [*Feuerné Tóth Rózsa*] *Feuer—Tóth*: Le rôle de la Dalmatie dans l’expansion de la Renaissance florentine en Hongrie. ÉGDR. 1. 623–630. l.
- Fügedi Erik*: A bártfai XVI. század eleji bor- és lókivitel néhány kérdése. AtSz. 1972. 14. évf. 1–2. sz. 41–89. l.
- Fügedi Erik*: Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. Száz. 1972. 106. évf. 1. sz. 69–95. l.
- Fülöp János*: Dózsa népe. MN. 1972. 28. évf. 148–172. sz.
- Für Lajos*: 1514 és 1526. Tiszatáj. 1972. 26. évf. 6. sz. 12–19. l.
- Gedai István*: Hungarian coinage in the romaneseque period. ÉGDR. 1. 467–470. l.
- Gedai István*: István király denára. NK. 1971–1972. 70–71. évf. 23–32. l.
- Gerézi Rabán*: A magyar humanizmus és a horvátok. DélszLMKapcs. 33–38. l.
- Granasztói György*: Társadalmi tagozódás Brassóban a XV. század végén. Száz. 1972. 106. évf. 2. sz. 350–399. l.
- Gyárfás Endre*: Janus Pannonius. ÉIT. 1972. 27. évf. 12. sz. 531–533. l.
- Györfly György*: A székesfehérvári latinok betelepülésének kérdése. SzfvÉvsz. 2. 37–44. l.
- Györfly Gy[örgy]*: Der Aufstand von Koppány. StudTurc. 175–212. l.
- Györfly György*: Szlavónia kialakulásának oklevélkritikai vizsgálata. LK. 1970. 41. évf. 2. sz. 223–240. l.
- Halasi-Kun T[ibor]*: Unidentified medieval settlements in Southern Hungary Ottoman: nam-i diğer. StudTurc. 213–230. l.
- Hamm, Joseph*: Die Präsenz Ungarns in Nord-Italien zur Zeit Janus Pannonius’. ALitt 1972. 14. tom. 3–4. fasc. 367–375. l.
- Hidvégi Lajos*: Cegléd és Mezőtúr piacán. Kortárs. 1972. 16. évf. 6. sz. 860–865. l.
- Homoródi Lajos*: Petrus Lossai. Geodézia és Kartográfia. 1972. 24. évf. 2. sz. 133–137. l.
- Horváth János*: Középkori irodalmunk székesfehérvári vonatkozásai. SzfvÉvsz. 2. 126–142. l.
- Horváth J[ános]*: Die Persönlichkeit des Meisters P. und die politische Tendenz seines Werkes. AA. 1971. 19. tom. 3–4. fasc. 347–382. l.
- Horváth J[ános]*: Die ungarischen Chronisten der Angiovinenzeit. AL. 1971. 21. tom. 3–4. fasc. 321–377. l.
- Huszár Lajos*: Anjou-kori pénzverés Székesfehérvárott. SzfvÉvsz. 2. 113–122. l.
- Huszár Lajos*: Bajor pénzek forgalma a középkori Magyarországon. SSz. 1972. 26. évf. 2. sz. 145–159. l.
- Kállai Gyula*: Dózsa György születésének 500. évfordulójára. TáSz. 1972. 27. évf. 7–8. sz. 32–37. l.
- Kállay István*: Über die Möglichkeiten des Erforschens der Fortbestehung, mit besonderer Rücksicht auf das Ofner Rechtsbuch. AUSzjur. 17. 57–66. l.
- Kardos Tibor*: Giano Pannonio. Una carriere poetica. ALitt. 1972. 14. tom. 3–4. fasc. 231–252. l.

- Katona Jenő*: Janus Pannonius. 1434—1472. Kts. 1972. 22. évf. 3. sz. 157—159. 1.
- Katona Jenő*: Vitéz János könyvtára. Kts. 1972. 22. évf. 9. sz. 551—552. 1.
- Kelecsényi Gábor*: Az első Magyarországon nyomtatott könyv: Chronica Hungarorum. MH. 1972. 5. évf. 354. sz. mell. 3. 1.
- Király P.*: Der sogenannte Beutel König Stephans I. von Ungarn. SSI. 1971. 17. tom. 3—4. fasc. 219—241. 1., 4 t.
- Koller, Heinrich*: A székesfehérvári királyi trónszék kérdése. SzfvÉvsz. 2. 7—20. 1.
- Kovács Éva*: III. Béla és Antiochiai Anna halotti jelvényei. MűÉ. 1972. 21. évf. 1. sz. 1—14. 1.
- Kovács Éva*: A középkori magyar királyság jelvényeinek kérdéséhez. SzfvÉvsz. 2. 103—112. 1.
- Kovács László, K.*: Adatok a miskolci avasi templom történetéhez. HOMÉvk. 11. 55—70. 1.
- Kozák Károly*: Középkori váraink feltárása. KRTÜ. 98—106. 1.
- Kristó Gyula*: XI—XII. századi epikánk és az Árpád-kori írásos hagyomány. ET. 1972. 83. évf. 1. sz. 53—73. 1.
- Kristó Gyula*: Kézai Simon és a XIII. század végi köznevelési ideológia néhány vonása. ITK. 1972. 76. évf. 1. sz. 1—22. 1.
- Kubinyi András*: Dél-dunántúli parasztok városba költözése a középkor végén. SomogymM. 3. 13—46. 1.
- Kubinyi András*: Gubacs, Soroksár és környékük a honfoglalástól a török hódoltságig. Bp20. ker. 29—44. 1.
- Kubinyi András*: A középkori főváros. BpKk. 27—38. 1.
- Kubinyi András*: Székesfehérvár középkori oklevéladása és pecsétjei. SzfvÉvsz. 2. 151—168. 1.
- Kulcsár Péter*: Az óbudai egyetem Heltai Gáspár krónikájában. Ahistlitt. 10—11. 5—8. 1.
- Madas József*: Pécs belváros hajdani vízvezeték-rendszeréről. BarMűv. 1972. 2. sz. 108—113. 1.
- Magyar Kálmán*: L'ornament de dragon des carreaux de poêle du château Báthori et les mythes de dragon du moyen âge. AUSzant. 14. 153—161. 1.
- Maksay Ferenc*: Benedekrendi gazdálkodás Tihanyban a XIII—XIV. századi strukturaváltozás idején. SomogymM. 3. 3—13. 1.
- Mátyusz Elemér*: Az V. István-kori gesta. Bp. 1971, Akad. Kiadó. 151 l., 2 t.
/Értekezések a történeti tudományok köréből. Ű.S. 58./
- Mándok K. István*: A hantosszéki kunok. SzfvÉvsz. 2. 73—82. 1.
- Marczell Mária*: Gergely budai scriptor. MK. 1971. 87. évf. 4. sz. 265—269. 1.
- Marosi Endre*: Dózsa György parasztháborúja. HK. 1972. 19. évf. 3. sz. 412—426. 1.
- Marosi Ernő*: Mátyás király székesfehérvári sírkápolnája. SzfvÉvsz. 2. 169—184. 1.
- Mesterházy Károly*: Hadház a népvándorlás- és korai Árpád-korban. HajdúhadházMJ. 23—30. 1.
- Mesterházy Károly*: A mai Hajdú-Bihar megye településtörténeti vázlata a tatárjárásig. Hajdú-BiharTérk. 160—170. 1.
- Mesterházy Károly*: Sarkad a tatárjárásig. SarkadTan. 17—28. 1.
- Mezey László*: Székesfehérvár egyházi intézményei a középkorban. SzfvÉvsz. 2. 21—36. 1.
- Módy György*: Die siedlung- und besitzgeschichtliche Übersicht des Gebiets des heutigen Komitats Hajdú-Bihar im 14—15. Jahrhundert. DMÉvk. 1969—70. 147—154. 1.
- Molnár József*: Emlékezzünk Dózsa Györgyről. ThSz. 1972. 15. évf. 9—10. sz. 267—270. 1.
- Nagy Árpád*: A székesfehérvári XI. századi szarkofág eredete és ikonográfiája. MűÉ. 1972. 21. évf. 3. sz. 165—176. 1.
- Nagy Árpád*: X—XI. századi emlékeink bizánci rétegeinek tagolódásáról. Studium. 2. 47—52. 1.
- Nagy Emese*: Le premier palais royal de la Hongrie. ÉGDR. 2. 863—866. 1.
- Nagy Lajos*: Székesfehérvár későközépkori topográfiája. SzfvÉvsz. 2. 199—214. 1.
- Nemeskürty István*: György Dózsa and the 1514 peasant war. NHQu. 1972. 13. évf. 48. sz. 63—73. 1.
- Nemeskürty István*: Krónika Dózsa György tetteiről. Híradás a Mohács előtti időkről. Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 221 l.
- Németh Ferenc*: Az argezi udvar. ÉIT. 1972. 27. évf. 24. sz. 1115—1121. 1.
- Németh Péter*: Az 1514. évi parasztháború szabolcs-zatmári krónikája. SzSzsZ. 1972. 7. évf. 2. sz. 19—28. 1.
- Nyilas Márta*: Dózsa és hadai a fővárosban. Budapest. 1972. 10. évf. 10. sz. 16—19. 1.
- Pajorin Klára, T.*: Magyar királyok orvosa: Giovanni Jacopo Monardo. OHI. 1972. 113. évf. 36. sz. 2177—2179. 1.
- Paulinyi Oszkár*: Nemesfémtermelésünk és országos gazdaságunk általános alakulása a bontakozó és a kifejtett feudalizmus korában. /1000—1526./ Száz. 1972. 106. évf. 3. sz. 561—608. 1.
- Perényi József*: A magyar „nemzeti öntudat” fejlődése a XI—XIII. században. NemzFeud. 83—101. 1.
- Péter László*: Dózsa és Szeged. Tiszatáj. 1972. 26. évf. 6. sz. 22—25. 1.

- Petrovich Ede*: Janus Pannonius Pécssett 1459–1472. BarMűv. 1972. 3. sz. 79–85. 1.
- Petrovich Ede*: A középkori pécsi egyetem épülete és címere. JPM. 16. 153–169. 1.
- Pohl Artúr*: Az alsólendvai Bánfi-család pénzverése a XV. században. NK. 1971–1972. 70–71. évf. 71–73. 1.
- Pohl Artúr*: V. László pénzverése. /1453–1457./ NK. 1971–1972. 70–71. évf. 51–58. 1.
- Prokopp Gyula*: Pilisszentlélek. Vigilia. 1972. 37. évf. 10. sz. 673–676. 1.
- Rácz István*: Emlékezés Dózsa Györgyre. Alföld. 1972. 23. évf. 9. sz. 3–6. 1.
- Rádóczy Gyula*: Héber betűjeles Árpád-házi pénzek. NK. 1971–1972. 70–71. évf. 33–38. 1.
- Ratkoš, Peter*: A szlovák nemzetiség fejlődése a XVI. sz. végéig. NemzFeud. 102–119. 1.
- Rázsó Gyula*: Hadtörténeti kérdések Dózsa parasztháborújában. MH. 1972. 5. évf. 171. sz. 8. 1.
- Sándor Mária, G[eróné]*: A mecseknádasdi Szent István templom. Adatok Mecseknádasd középkori településtörténetéhez. JPM. 16. 125–146. 1.
- Soltész Zoltánné*: Hess András és a budai Hess András tér. MN. 1973. 29. évf. 135. sz. 8. 1.
- Soltész Zoltánné*: Incunabula Hungarica. 3. Constitutiones ineliti regni Hungariae. MK. 1971. 87. évf. 4. sz. 270–280. 1.
- Solymosi László*: Árpád-kori helyneveink felhasználásáról. MNy. 1972. 68. évf. 2. sz. 179–190. 1.
- Solymosi László*: A jobbágyköltözésről szóló határozat helye a költözés gyakorlatában. AtSz. 1972. 14. évf. 1–2. sz. 1–40. 1.
- Soós József*: Az 1514. évi parasztháború jellegének és ideológiájának fő vonásai, a Dózsa-hagyomány történeti helye. HK. 1972. 19. évf. 3. sz. 449–458. 1.
- Szabó István*: A falurendszer kialakulása Magyarországon. /X–XV. század./ c. művének vitája Méri István, Kovalovszki Júlia, Major Jenő és Hofer Tamás hozzászólásával. ET. 1972. 83. évf. 1–3. sz. 85–91, 345–347. 1.
- Szabó János Győző*: Gótikus pártaövek a kiskanánai vár temetőjéből. — Függelék: Középkori pártaövek jelképi tartalmáról. AnnAgr. 8–9. 57–90. 1.
- Szabó László*: Az 1514. évi magyarországi parasztháború hadművészete. HK. 1972. 19. évf. 3. sz. 441–448. 1.
- Szabó Tibor*: A „Doboz” helységnevé eredete. BékÉL. 1972. 7. évf. 3. sz. 481–484. 1.
- Szállási Árpád*: 500 éve halt meg Janus Pannonius. OHI. 1972. 113. évf. 16. sz. 944–945. 1.
- Szegfű László*: Az Ajtony-monda. — *Makk Ferenc*: Megjegyzések II. Béla történetéhez. Szeged 1972. 103. 1.
- /Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica. 40./
- Székely György*: Dózsa György az 1514-es parasztfelkelés vezetője és vértanúja. MH. 1972. 5. évf. 171. sz. 7–8. 1.
- Székely György*: A székesfehérvári latinok és a vallonok a középkori Magyarországon. SzfvÉvsz. 2. 45–72. 1.
- Szigeti Kilián*: Mesko veszprémi püspök /1334–44/ Pontificaleja. MK. 1972. 88. évf. 1–2. sz. 5–14. 1.
- Szűcs Jenő*: Dózsa parasztháborújának ideológiája. Valóság. 1972. 15. évf. 11. sz. 12–39. 1.
- Szűcs Jenő*: „A gentilizmus. — A barbár etnikai tudat kérdése” c. kandidátusi értekezésének 1972. február 28-i nyilvános vitája. MTAF. 1972. 21. évf. 1–2. sz. 153–200. 1.
- Szűcs Jenő*: „Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban. Szempontok egy egységes nyelv kialakításához. NemzFeud. 9–71. 1.
- Szűcs Jenő*: Az újkor műhelye. A magyar középkort tehertertelek is nyomják. MH. 1972. 5. évf. 152. sz. mell. 1. 1.
- Timár György*: Profán és templom titulusból eredő falunevek találkozása a XIV. századi Baranya ÉNy-i szögletén. BaranyaiÉvk. 1971. 7–20. 1.
- Topál Judit*: Árpád-kori temető és templom Cegléd-Madarászhalmon. StudPest. 1. 53–98. 1.
- Tóth István*: Die Genealogie von Janus Pannonius. ALitt. 1972. 14. tom. 3–4. fasc. 377–387. 1.
- Tóth István*: Janus Pannonius családi vonatkozásai. BarMűv. 1972. 3. sz. 61–66. 1.
- Tóth István*: „Szelleme egyre dicsőbb . . .” [Janus Pannoniusról.] BarMűv. 1972. 3. sz. 3–6. 1.
- Vastagh G[ábor]*: Metallurgische Folgerungen aus den Ausgrabungsfunden der Eisenverhüttung des XI–XII. Jh. AAr. 1972. 24. tom. 1–3. fasc. 241–260. 1.
- Vekerdí József*: A Szent László-énekhez. ITK. 1972. 76. évf. 2. sz. 133–145. 1.
- Wenger Sándor*: Contributions à l’anthropologie de la population hongroise du Moyen Age. AnthrHung. 10. 91–158. 1.

c) Ismertetések

- Deér József*: Die heilige Krone Ungarns. Wien 1966. — Ismerteti: *László Gyula*. Száz. 1972. 106. évf. 2. sz. 459–470. 1.
- Győrffy György*—*Kurcz Ágnes*: István ki-

- rály emlékezete. Bp. 1971. — Ismerteti: *V. Kovács Sándor*. ITK. 1972. 76. évf. 4. sz. 546—547. 1.
- Heckenast—Nováki—Vastagh—Zoltai*: A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban. Bp. 1968. — Ismerteti: *Bartha Antal*. AH. 1972. 18. évf. 1—2. sz. 183—186. 1.
- Magyar humanisták levelei /XV—XVI. század/. Bp. 1971. — Ismerteti: *Alexa Károly*. IT. 1972. 4. évf. 1. sz. 224—230. 1.; *Csapodi Csaba*. ITK. 1972. 76. évf. 2. sz. 255—256. 1.
- Mályusz E[lemér]*: La chancellerie royale et la rédaction des chroniques dans la Hongrie médiévale. (Kny. Le Moyen Age. 1969. No. 1—2.) — Ismerteti: *Komjáthy Miklós*. LK. 1970. 41. évf. 2. sz. 337—339. 1.
- 5. Magyarország története 1527—1790**
- a) *Forrásközlések, forrásismertetések*
- Apor Péter*: Metamorphosis Transylvaniae azaz Erdélynek változása. /1736./ [Sajtó alá rend.], (utószó: *Tóth Gyula*). [Bp.] 1972, M. Helikon — Szépirod. Kiadó. 115 l.
- Bácskai Antal*: A Zrínyiek erdélyi kapcsolataihoz. Levelek 1654—1679-ből. Ahistlitt. 10—11. 87—90. 1.
- Baraczkai István*: Győr-Sopron megyei adatok a XVI. század derekáról a Nádasdy-számadásokban. /1544—1554./ SSSz. 1972. 26. évf. 1. sz. 55—65. 1.
- Benda Kálmán—Kenéz Győző*: Barbiano generális jelentése a Bocskai-szabadságharc első hónapjairól. DMÉvk. 1969—70. 155—180. 1.
- Blaskovics, J.*: Türkische Quellen, das Wort kuruc betreffend. StudTurc. 73—88. 1.
- Bogdán István—Geday Gusztáv*: 200 éves gyümölcsfa-fajtajegyzék. AtSz. 1971. 13. évf. 3—4. sz. 327—374. 1.
- Borsa Gedeon*: Legújabbban előkerült XVI. századi magyarországi, illetve magyar nyelvű nyomtatványok. OSzKÉvk. 1968—1969. 207—214. 1.
- Borsa Gedeon—Kükedi József*: Kisalakú régi magyarországi nyomtatványokról. MK. 1972. 88. évf. 1—2. sz. 122—126. 1.
- Bugyi Balázs*: Az írástudók betegségeiről és azok megelőzéséről. /Maehrl Jeromos 1733-ban megjelent munkájáról./ MK. 1972. 88. évf. 1—2. sz. 95—97. 1.
- Cartographia Hungarica. 1. Magyarországi térképei a XVI. és XVII. századból faksimile kiadásban. — *Karten Ungarns aus dem XVI. und XVII. Jahrhundert*. — Sixteenth and seventeenth century maps of Hungary. Összeáll. Nemes Klára. [Bp.] 1972, M. Helikon — Cartographia. Soksz. 10 térk., 1 mell.: 8 lev.
- Cennerné Wilhelm Gizella*: A kanizsai vár metszetábrázolásának típusai. NagykanizsaiMűzEk. 69—84. 1.
- C[ennerné] Wilhelm Gizella*: Ráckeve látképe és a Csepel-sziget térképe a XVII. század végéről. StudPest. 1. 129—134. 1.
- Czegle Imre*: Amesius korai magyar tanítványai. Ismeretlen franekeri disputációk 1624—1625-ből. Ahistlitt. 10—11. 107—124. 1.
- Csépai F.*: Turkish wooden Spoons from the occupation period in the museum at Szolnok. AAR. 1972. 24. tom. 1—3. fasc. 277—284. 1.
- Delius, [Christoph] Traugott*: Bevezetés a bányatan elméletébe és gyakorlásába, valamint a bányakincstári tudományok alaptételeinek ismeretébe. (Anleitung zu der Bergbaukunst nach ihrer Theorie und Ausübung, nebst einer Abhandlung von den Grundsätzen der Berg-Kammeralwissenschaft...) (Ford. Bóday Gábor.) Bp. [1972]. Soksz. 479 l., 24 t.
- Ecsedi Báthori István* levelei Bocskaihoz. /1605. március 8.—július 12./ [Közli] Balázs Mihály. Ahistlitt. 10—11. 43—50. 1.
- Farkas Gábor*: Fejér megyei kézműves ár-
szabás 1746-ból. FejérmÉvk. 5. 265—302. 1.
- Fehér Géza, ifj.*: Az „Egri Győzelmi Irat” miniatűrái. Művészet. 1972. 13. évf. 3. sz. 6—7. 1.
- Ferenci Imre—Molnár Mátyás*: Fordulj kedves lovam... Rákóczi és kuruc néphagyományok Szabolcs-Szatmárban. /Gyűjtemény./ [Közread.] — —. (Kiad.: Járasi Tanács, Mátészalka; Megyei Múzeumok Igazgatósága; Vay Adám Múzeum Baráti Köre.) Vaja 1972. 356 l.
- Fodor László—Kozák Károly*: Leletegyüttesek a románkori székesegyház környékéről. /Adatok az egri vár XVII—XVIII. századi kerámiajának történetéhez 1./ AnnAgr. 8—9. 147—200. 1.
- Gál István*: Erdélyi levelek a British Museumban. Ahistlitt. 10—11. 157—162. 1.
- Gál István*: Sir Philip Sidney kalauza a korabeli magyar történelemben. FK. 1971. 17. évf. 1—2. sz. 16—25. 1.
- Gedai István—Kőhegyi Mihály*: XVII. század végi pénzlelet Ócsényből. AMSz. 1. 237—251. 1.
- A Hajdúkerület 1790. évi követi utasítása. Függelék: Teleky Sámuel levele. [Közli, bev.] Rác István. DMÉvk. 1969—70. 225—238. 1.
- Hargita Pál*: The oldest Hungarian apiarist book. Acta Agronomica. 1972. 21. tom. 1—2. fasc. 193—200. 1.
- Holovics Flórián*: Régi magyarországi

- nyomtatványok a Csáky család levéltárában. MK. 1971. 87. évf. 4. sz. 346–351. l.
- Jankovics József*: A levélfíró Bethlen Miklós arcképéhez. Két kiadatlan levél közlésével. Ahistlitt. 10–11. 163–168. l.
- Káldy-Nagy Gyula*: A török hódoltság elbeszélő és okleveles kútfője. Száz. 1972. 106. évf. 3. sz. 647–652. l.
- Karacson Dénés*: Adatok Wolstein professzor magyarországi szerepléséhez. Magyar Állatorvosok Lapja. 1972. 27. évf. 4. sz. 227–229. l.
- Katona Imre*: Kőszeg várának leírása 1686-ból. VSz. 1972. 26. évf. 2. sz. 296. l.
- Keserű Bálint*: Az Újfalvi-per jegyzőkönyve. Ahistlitt. 10–11. 53–58. l.
- Kilián István*: Latin nyelvű komédia a XVIII. század elejéről a Borsod Megyei Levéltárban. [Hilaria Deorum in Salone Sartoreulo]. HOMÉvk. 10. 383–434. l.
- Kovács József László*: Lackner Kristóf /1571–1631/ ismeretlen rajzai a Soproni Állami Levéltárban. MűÉ. 1972. 21. évf. 3. sz. 231–233. l.
- Kovács József László*: A Szent Mihály templom leltára 1551-ből. SSz. 1972. 26. évf. 4. sz. 344–345. l.
- Kovács Sándor Iván—Kulcsár Péter*: Szepsi Csombor Márton ismeretlen értekezése /Disputatio physica de metallis... Dantisci 1617./ ASzlitt. 12. 121–138. l.
- Kőhegyi Mihály*: Pénztörténeti adatok Mária Terézia korából/1759–1770./NK. 1971–1972. 70–71. évf. 59–68. l.
- Madas József*: Helyszínrajz az 1722. évi Pécs-belváros utcáiról és telkeiről. BaranyaiÉvk. 1971. 21–36. l.
- Magyar – zsidó oklevéltár. Monumenta Hungariae Judaica. 14. köt. 1742–1769. Szerk. Scheiber Sándor. Közrem. Házi Jenő, Zsoldos Jenő. Bp. 1971, M. Izr. Orsz. Képviselete. 571 l.
- Mándoki László*: Adalékok a baranyai bosnyákok nyelvjárásához. Szemlénények a pécsi szűrszabók céhkönyvéből. BaranyaiÉvk. 1971. 145–156. l.
- May István*: Kérvény Mária Teréziához a rablókiadásokról. MK. 1971. 87. évf. 4. sz. 328–330. l.
- Nussbächer, Gernot*: Adatok Gyulafi Lestár utazásához. Ahistlitt. 10–11. 37–42. l.
- A Pápai–Páriz-család angol kapcsolatainak történetéhez. 1. Ifjú Pápai Páriz Ferenc londoni levelei. [Közli] Jankovics József. ASzlitt. 12. 139–154. l.
- Papp László*: Egy boszorkányper tanúkihallgatási jegyzőkönyve. 1674. júl. 16. MNy. 1972. 68. évf. 2. sz.
- Rimay János* levele Kővárból Perneszy Erzsébethez. [Közli] Somogyi Dániel. Ahistlitt. 10–11. 51–52. l.
- Szabó T. Attila*: Erdélyi szövegemlék 1552–1560 tájáról. MNy. 1972. 68. évf. 2. sz. 222–226. l.
- Szakály Ferenc*: A babócsai várurolalom 1561-es urbáriuma és a babócsai vár 1563-as leltára. SomogymM. 2. 51–85. l.
- Szauder József*: Tizenhetedik századi magyar utazó Spanyolországban. [Jászberényi Gáspár; Podiebradszky Ambrus.] Ahistlitt. 10–11. 133–136. l.
- Szepessy Géza*: Egészségügyi jótanácsok a 18. századból. Gyógyszerészet. 1972. 16. évf. 9. sz. 379–381. l.
- Szigetvári várkapitányok levelezése. 1550–1561. Horváth Márton, Kerecsényi László, Farkasich Gergely, Horváth Márk [levelei]. (Szerk. és bev. Molnár Imre. [Latinból ford.] és Horváth Márk életrajzát írta Pataki János. Szigetvár) 1971, Baranyam. Tanács. Soksz. 103 l. /A Szigetvári Várbaráti Kör kiadványai 4./
- Szilárdy Zoltán*: Egy ercsi délszláv képes ponyvairat ismertetése. FejérmÉvk. 5. 157–168. l.
- Varga Imre*: A rábaközi főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1696–97-ből. Arrabona. 14. 283–316. l.
- Vass Előd*: Törökoppány 1556. évi első török adóösszeírása. SomogymM. 3. 57–74. l.
- Zakar János*: Kétszáz éves erdészeti vonatkozású szerződés Máramarosból. Erdészeti és Faipari Egyetem Tudományos Közleményei. 1971. 1–2. sz. 97–104. l.
- Zakar János*: Termelési értekezlet 1778-ban a Máramarosi Kincstári Erdőigazgatóság területén. ErdtörtK. 5–7. 49–52. l.
- Zaláni Béla*: A Habsburgok magyar vetei. 1. I. Ferdinánd. 1526–1564. Miksa. 1564–1576. Bp. 1972. Soksz. 69 l. /Az éremgyűjtők kiadványsorozata 2. Középkori pénzek 6./
- Zsoldos Jenő*: Adatok a XVI. század magyar nyelvéhez. MNy. 1971. 67. évf. 4. sz. 483–495. l.

b) Feldolgozások

- Agárdi Péter*: Rendiség és esztétikum. /Gyöngyösi István költői világlképe./ Bp. 1972, Akad. Kiadó. 237 l. /Irodalomtörténeti füzetek 78./
- Andrásfalvy Bertalan*: A Duna menti népesség történetének sajátos vonásai. BarMűv. 1971. 4. sz. 94–96. l.
- Angyal Endre*: Szigetvár, Horváth Márk és a végvári világ. BarMűv. 1971. 4. sz. 114–119. l.
- Arató Endre*: A magyar „nemzeti” ideológia jellemző vonásai a XVIII. században. NemzFeud. 130–181. l.

- Balogh Sándor**: Adatok Nagy-Abony mezőváros XVIII. századi iparának történetéhez. [Kiad. az] Abonyi Lajos Falumúzeum. [Abony 1970.] Soksz. 12 lev. **Bán Péter**: A Batthyány-uradalmak gazdasági szervezete. *Studium*. 2. 53–62. l.
- Barta Gábor**: Ludovicus Gritti magyar kormányzósa. /1531–1534./ *TSz.* 1971. 14. évf. 3–4. sz. 289–319. l.
- Benczédi László**: A magyar rendi nemzet tudat sajátosságai a XVI–XVII. században. *NemzFeud.* 120–129. l.
- Benkő Péter**: Adatok Almamellék község benépesítéséről a török kiűzése utáni évszázadban /1689–1785/. *BarMűv.* 1972. szept. 100–104. l.
- Bérenger, J.**: Les fondements théoriques de l'absolutisme dans la Hongrie du XVII. siècle. *SauvageotEK.* 23–28. l.
- Botta István**: Fráter Gáspár. *ITK.* 1972. 76. évf. 4. sz. 481–495. l.
- Bugyi Balázs**: Franz Anton Mesmer és magyarországi tartózkodása 1775-ben. *CMed.* 1971. 62–63. köt. 117–120. l.
- Czajtányi István**: A hódoltság kora [Kalocsán]. *KatonaTT.* 56–64. l.
- Czakó Sarolta**: Székesfehérvár szabad királyi város igazgatásának története, 1711–1740. *FejérmÉvk.* 5. 23–44. l.
- Csipes Antal**: Dobó István élete és szerepe Magyarországon XVI. századi történetében. (Kiad. Eger Város Tanácsa.) [Bp.] 1972. 183 l.
- Csomasz Tóth Kálmán**: Szegedi Kis István, az énekszerző. *ThSz.* 1972. 15. évf. 3–4. sz. 98–102. l.
- Dán Róbert**: A szombatos kalendárium. *OSzKÉvk.* 1968–1969. 297–304. l.
- Dán Róbert**: Szombatos szokások és legendák. *Évkönyv.* 1971–72. 206–218. l.
- Dankó Imre**: Sarkad hajdúváros. *Sarkad-Tan.* 43–60. l.
- Dávid Zoltán**: Az 1738–43. évi pestis pusztítása Bihar megyében. *DMÉvk.* 1969–70. 181–200. l.
- Degré Alajos**: Elemente des römischen Rechtes im Vermögenrecht der ungarischen Leibeigenen. *AUSzjur.* 17. 27–36. l.
- Degré Alajos**: Nagykanizsa önkormányzata a XVIII. században. *NagykanizsaiMűzEk.* 103–120. l.
- Détsy Mihály**: Adalékok a sárospataki újkeresztények /habánok/ történetéhez. *HOMÉvk.* 11. 123–144. l.
- Détsy Mihály**: I. Rákóczi György fundálói. *Építés-Építészettudomány.* 1971. 3. köt. 4. sz. 348–378. l.
- Dinnyés István**: Adatok Erdély XVI–XVII. századi ötvösségéhez. *StudPest.* 1. 263–270. l.
- Dobos Gábor**: Török-magyar rabok a nyugat-dunántúli végeken. *Studium.* 2. 63–74. l.
- Dobrovsky Ida**: Néhány adat a nagykőrösi református templom XVII. századi történetéhez. *Műemlékvédelem.* 1972. 16. évf. 3. sz. 168–170. l.
- Dömötör Sándor**: A Hangácsy-család Nyiriben. *HOMK.* 11. 75–78. l.
- Esze Tamás**: Kolozsvári könyvek Baranyában. *Ahislitt.* 10–11. 137–148. l.
- Fabiny Tibor**: Az európai protestantizmus diplomáciai kudarcai a Rákóczi-szabadságharc során. *ThSz.* 1972. 15. évf. 7–8. sz. 203–205. l.
- Fallenbüchl Zoltán**: A Magyar Kamara tisztviselői a XVIII. században. *LK.* 1970. 41. évf. 2. sz. 259–336. 1., 1 t.
- Fallenbüchl Zoltán**: A Magyar Kamara és a könyvek. *OSzKÉvk.* 1968–1969. 305–316. l.
- Fallenbüchl Zoltán**: Somogy megyei diákok a XVIII. század derekán. *SomogymM.* 2. 85–90. l.
- Farkas Gábor**: Nagybirtokosok Fejér megyében a török kiűzése után. *FejérmÉvk.* 5. 171–176. l.
- Fehér G[éza] jr.**: Recent data of the Turkish campaign of 1543. *StudTurc.* 161–168. l.
- Fehértői Katalin**: Történelem és szómagyarázat. *MNy.* 1972. 67. évf. 4. sz. 432–439. l.
- Fiala Endre**: A Zrínyiek és Muraköz. 2–3. *GöcsejiHel.* 3. 17–23. l.
- Füves Ödön**: Görögök Zala megyében. *NagykanizsaiMűzEk.* 291–302. l.
- Gál Éva**: A budai hegyvidék újkori beépülésének kezdete. *TSz.* 1971. 14. évf. 3–4. sz. 515–538. l.
- Harkó Viola, R.**–*Vida Tivadar*: British contacts of the Hungarian István Wessprémi M.D. /1723–1799/. *CMed.* 1972. *Suppl.* 6. 119–138. l.
- Heckenast Gusztáv**: Magyarország ipara 1726-ban. *TSz.* 1971. 14. évf. 3–4. sz. 320–329. l.
- Herepei János**: Petrus Monedulus Lascovius de Barovia magyar neve. *MK.* 1972. 88. évf. 1–2. sz. 120–122. l.
- Hiller István**: A faipari oktatás kezdetei Selmecbányán. *ErdtörtK.* 5–7. 61–86. l.
- Holl Béla**: Tasi Gáspár. Adalékok a XVII. századi fordítás-irodalmunk történetéhez. *Ahislitt.* 10–11. 99–106. l.
- Hopp Lajos**: A lengyel–magyar hagyományok újjászületése. Bp. 1972, Akad. Kiadó. 166 l., 8 t.
/Modern filológiai füzetek 14./
- Hopp Lajos**: Mikes és a korai felvilágosodás. *ITK.* 1972. 76. évf. 3. sz. 273–289. l.
- Horváth [Anna] Ann.**: The cattle trade of a Hungarian town /Szolnok/ in the

- period of turkish domination. StudTure. 235—240. 1.
- Hógye István*: A „Gresti” nevű pénz forgalma a Hegyalján a XVIII. század közepén. NK. 1971—1972. 70—71. évf. 74—75. 1.
- Hógye István*: Legeltetési szokások a Hegyalján a XVII—XVIII. században. HOMK. 11. 133—137. 1.
- Hógye István*: XVIII. századi lengyel pénzhamisítványok a Hegyalján. NK. 1971—1972. 70—71. évf. 75—76. 1.
- Hógye István*: Orvostörténeti adatok a 18. századi Zemplén megyében. OHL. 1972. 113. évf. 36. sz. 2179—2182. 1.
- Huszár Lajos*: Ólomplomba a diósgyőri várból. HOMK. 11. 43—47. 1.
- Iványi Emma*: A hídvégi „tumultus”/1696/. SomogymM. 3. 75—90. 1.
- Jakó Zsigmond*: Miskolci Csulyak István peregrinációs albuma. Ahistlitt. 10—11. 59—72. 1.
- Járóli József*: Orosháza népessége a Mária Terézia-féle úrbérendezés idején. BékÉl. 1972. 7. évf. 1. sz. 127—132. 1.
- Jenei Károly*: Székesfehérvár körülzárása és visszafoglalása 1688-ban. FejérmÉvk. 5. 7—22. 1.
- Julow Viktor*: A debreceni felvilágosodás problémái. MestAlk. 171—199. 1.
- Kaiser, Wolfram—Völker, Arina*: Die Physiци Sempronienenses und ihre Beziehungen nach Halle und Wittenberg. CMed. 1971. 62—63. köt. 101—110. 1.
- Káldy-Nagy Gy[ula]*: The effect of the timarsystem on agricultural production in Hungary. StudTure. 241—248. 1.
- Kállay István*: Manufaktúra alapítási kísérlet Székesfehérvárott 1765—1769 között. FejérmÉvk. 5. 325—330. 1.
- Kállay István*: Szabad királyi városok gazdálkodása Mária Terézia korában. [Kiad. a] (Magyar Országos Levéltár). Bp. 1972, Akad. Kiadó. 199 l., 1 t.
- Kállay István*: A székesfehérvári vásári bíraskodás. 1688—1790. FejérmÉvk. 5. 45—102. 1.
- Kapronczay Károly*: A krakkói egyetemen tanult lengyel orvosok a XVI. századi Magyarországon. CMed. 1971. 62—63. köt. 111—116. 1.
- Karasszon Dénes*: Mélius Juhász Péter „Herbarium”-ának jelentősége az állatorvoslás történetében. Magyar Állatorvosok Lapja. 1972. 27. évf. 4. sz. 235—237. 1.
- Katona Imre*: A Mikések Vas megyei kapcsolatai. VSz. 1972. 26. évf. 3. sz. 433—436. 1.
- Kelecsényi Gábor*: Budai Parmenius István. MH. 1972. 5. évf. 333. sz. mell. 3. l.
- Kiss Júlia, M.—Gyárfás Agnes*: Emlékezés dr. Benkő Sámuelre. BSz. 1972. 17. évf. 2. sz. 87—95. 1.
- Komlós Géza*: A XVII—XVIII. századi erdei legeltetések a röjtöki Nagyerdő mai területén. ErdtörtK. 5—7. 37—48. 1.
- Kovács József László*: Lackner Kristóf: Aphorismi politici. Adalék Lackner Kristóf politikai eszmevilágához. Stud Litt. 9. 51—62. 1.
- Kovács József László*: Wirt Mihály soproni diák Wittenbergben. SSSz. 1972. 26. évf. 4. sz. 344—350. 1.
- Kovács Sándor Iván*: Útleíró utazók — utazási irodalom a XVI—XVII. században. Ahistlitt. 10—11. 79—86. 1.
- Köpeczi Béla*: François II. Rákóczi et sa connaissance du français. SauvageotEK. 147—164. 1.
- Körmendy József*: Fa- és sövénytemplomok a veszprémi egyházmegye területén a XVIII. században. VMMK. 10. 53—84. 1.
- Ladányi Sándor*: 1721. évi vallásügyi vizsgálat Somogy vármegyében. SomogymM. 3. 91—118. 1.
- Lakó György*: Sajnovics János és a korabeli összehasonlító-történeti nyelvészet. MTA NyI. 1971. 27. köt. 3—4. sz. 407—434. 1.
- Lengyel Imre—Tóth Béla*: Maróthi György nevelési törekvéseinek külföldi gyökerei. Adatok Jakob Christoph Beckhez intézett leveleiből. DKtÉ. 8/2. 53—102. 1.
- Magyarország története. Egyetemi tankönyv. 2. A késői feudalizmus korszaka. 1526—1790. Szerk. H. Balázs Éva, Makkai László. [Kiad. a] Magyar Tudományos Akadémia, Történettudományi Intézet. 2. kiad. Bp. 1972, Tankönyvkiadó. 661 l., 16 t., 11 térk.
- Makkai László*: Mélius Juhász Péter. ÉIT. 1972. 27. évf. 49. sz. 2311—2315. 1.
- Maksay Ferenc*: Eger hőse. ÉIT. 1972. 27. évf. 36. sz. 1711—1715. 1.
- Mészáros István*: Comenius és a sárospataki kollégium anyanyelvi osztálya. MP. 1972. 12. évf. 2. sz. 185—197. 1.
- Mészáros István*: Népoktatásunk 1553—1777 között. Bp. 1972, Tankönyvkiadó. 251 l., 12 t.
/Pedagógiai közlemények 14./
- Mészáros István*: Valóban magyar ember volt Comenius? Köznevelés. 1972. 28. évf. 3. sz. 24—26. 1.
- Mikó Sándor*: A Mária Terézia-féle úrbérendezés előzményei és következményei Sopron vármegyében. SSSz. 1972. 26. évf. 2. sz. 129—145. 1.
- Módy György*: A falu település- és birtoklástörténete a hajdúk megtelepedéséig. HajdúhadházMJ. 31—38. 1.
- Módy György*: Die siedlungs- und besitzgeschichtliche Übersicht des Gebiets des heutigen Komitats Hajdú-Bihar im 16—

17. Jahrhundert. DMÉvk. 1971. 65—74. l.
- Molnár Ambrus*: Hadház mezőgazdasága a hajdúkor előtt. HajdúhadházMJ. 39—70. l.
- Molnár József*: Az egri Kethüdá dzsámi. AnnAgr. 8—9. 231—248. l.
- Móra Magda*: Fejér megye népessége II. József korában. FejérmÉvk. 5. 303—324. l.
- Müller Veronika*: Thury György kanizsai kapitánysága. [Kiad. a] Nagykanizsai Városi Tanács; Nagykanizsai Járási Tanács. [Nagykanizsa 1972.] 104 l.
- Nagy László*: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban. Bp. 1972, Akad. Kiadó. 221 l.
- Pach Zsigmond Pál*: Az 1514. évi parasztfelkelés és a „második jobbágyság”. Valóság 1972. 15. évf. 11. sz. 1972. 1—11. l.
- Parádi Nándor*: Az elei XVI. századi kincslelet. AMSz. 1. 223—236. l.
- Péter Katalin*: Zrínyi Miklós terve II. Rákóczi György magyar királyságáról. Száz. 1972. 106. évf. 3. sz. 652—666. l.
- Petrovich Ede*: Baranya megye XVIII. századi népoktatása az egyházlátogatási jegyzőkönyvek tükrében. BaranyaiÉvk. 1971. 157—190. l.
- Polžienický, Josef*: Comenius, Magyarország és az európai politika a 17. században. (Ford. Földes Éva.) MP. 1972. 12. évf. 2. sz. 179—184. l.
- Prokopp Gyula*: Gyula 1638-ban. BékÉl. 1972. 7. évf. 1. sz. 122—126. l.
- Ráosz Gyula*: A XV—XVII. századi anti-feudális mozgalmak hadművészeti problémái. HK. 1972. 19. évf. 3. sz. 427—440. l.
- Reuter Camilló*: A munkácsi vár instrukciója 1616-ból és erdőgazdaság-történeti vonatkozásai. ErdtörtK. 5—7. 27—36. l.
- Rítőók Zsigmondné*: Egy XVI. századi vándor literátor: Bartholomaeus Georgievits. DélszlMKapcs. 53—70. l.
- Ruttkay László*: Jeszenszky /Jessenius/ János és kora. 1566—1621. (Bev. Kapronczay Károly. [Utószó]: Birtalan Győző. Szerk. és sajtó alá rend.: Antall József, Birtalan Győző, Buzinkay Géza. Kiad. a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum és Könyvtár.) Bp. 1971, Medicina. 295 l., 10 t.
/Orvostörténeti könyvek. — Libri historiae medicae./
- Sági Károly*: Keszthely a XVIII. században. A Festetics család megjelenése Keszthelyen. Georgikon 175. 7—12. l.
- Schultheisz Emil—Tardy Lajos*: The contacts of the two Dees and Sir Philip Sidney with Hungarian physicians. CMed. 1972. Suppl. 6. 97—111. l.
- Simonffy Emil*: Földművelési rendszer Somogy megye északi részén 1728-ban. SomogymM. 3. 119—136. l.
- Sipos Gábor*: Ráckevei reformátorok. RáckeveiTan. 33—52. l.
- Somkuti Éva*: Székesfehérvár harmadik városkapujának történetéhez. FejérmÉvk. 5. 169—170. l.
- Soo R[ezsó]*: Péter Melius Juhász /1536?—1572/. Acta Agronomica. 1972. 21. tom. 1—2. fasc. 3—7. l.
- Sugár István*: Az egri vár és viadala. Bp. — Bratislava 1971, Zrínyi Kiadó — Madách Kiadó. Bp. 149 l., 30 t.
- Szabó Irén*: Egy jász falu gazdasági-társadalmi képe a redemptio után [Jászakisér]. AUDhist. 14. 1—125. l.
- Szabó József*: Bessenyei György a nevelésről. SzSzSz. 1972. 7. évf. 4. sz. 58—64. l.
- Szakály Ferenc*: Oppenheimer Sámuel működése, különös tekintettel magyarországi kihatásaira. Magyar—zsidó oklevéltár. 14. 31—78. l.
- Szállási Árpád*: Bethlen Miklós „Önéletírása” az egészségről, a betegségekről, meg a doktorokról. OHL. 1972. 113. évf. 18. sz. 1065—1066. l.
- Szántó Imre*: I. Ferdinánd intézkedései 1552 nyarán Eger és Szolnok védelmére. AnnAgr. 8—9. 201—214. l.
- Szántó Imre*: A török 1551. évi őszi hadjárata a Temes-vidék és a Maros-völgy meghódítására. HK. 1972. 19. évf. 1. sz. 73—98. l.
- Széli István*: A magyar és a szerb felvilágosodás párhuzamos vonásai. DélszlMKapcs. 95—134. l.
- Szentgyörgyi Mária*: Kővár vidékének társadalma. Bp. 1972, Akad. Kiadó. 189 l., 1 térk.
/Értekezések a történeti tudományok köréből. Ú. S. 56./
- Szepessy Géza*: Érdekes adatok a Beythe András-féle „Fives Könüv”-ről. Gyógy-szerészet. 1972. 16. évf. 8. sz. 299—300. l.
- Szerényi Imre*: Békés—Csanád—Csongrád egyesített vármegyék közigazgatása II. József korában. BékÉl. 1972. 7. évf. 1. sz. 133—143. l.
- Szjz Rezső*: Honismeret-világismeret a XVII. század elején. /Szepsi Csombor Mártonról./ Honismeret. Helytörténet. 1971. 2. sz. 21—35. l.
- Tarnóc Márton*: Egy kurucokori vers szövegtörténetéhez. /Descriptio fortunae inconstantiae./ Ahistlitt. 10—11. 149—156. l.
- Tinódi Gábor*: Hegedüs Sámuel egészség-tani előadásai a Bethlen-kollégiumban. CMed. 1971. 62—63. köt. 129—134. l.
- Tonk Sándor*: Gözgonyi Sutor /Varga/ János. Ahistlitt. 10—11. 73—78. l.

- Tóth Béla*: Polgári Mihály önéletrajza és Itinerariuma. DMÉvk. 1971. 75–90. 1.
- Trócsányi Zsolt*: Beszámoló „Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában /I.k.: Dunántúl/” c. kötet vitájáról. AtSz. 1972. 14. évf. 1–2. sz. 215–218. 1.
- Trócsányi Zsolt*: Teleki Mihály. /Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig./ Bp. 1972, Akad. Kiadó. 333 l.
- Várkonyi Ágnes, R.*: Történelmi személyiségválság és fejlődés a XVII. századi Magyarországon. Száz. 1972. 106. évf. 3. sz. 609–646. 1.
- Vass E[ld]d*: Éléments pour compléter l'histoire de l'administration des finances du vilayet de Buda au XVI. siècle. StudTurc. 483–490. 1.
- Vass E[ld]d*: A váci török vámnaplók adatai az Alföld felől nyugatra irányuló XVI. századi áruforgalomról. AtSz. 1972. 14. évf. 1–2. sz. 120–155. 1.
- Vida Mária*: Hell Miksa. OHI. 1972. 113. évf. 44. sz. 2661–2663. 1.
- Wellmann Imre*: Flurnutzung im nord-westlichen Teil der ungarischen Tiefebene in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. GOME. 7–20. 1.
- Winter, Eduard*: A Habsburg-monarchia reform-katolicizmusa és a felvilágosodás. MTAFT. 1972. 21. évf. 1–2. sz. 115–123. 1.
- Zádor Anna*: Zur Frage der französischen Revolutionsarchitektur in Ungarn. ÉGDR. 2. 151–156. 1.
- Zimányi Vera*: Az életszínvonal a XVI–XVII. században. ÉIT. 1972. 27. évf. 50. sz. 2355–2360. 1.
- Zimányi Vera*: A nagymartoni terület gazdaság- és társadalomtörténete a XVI. századtól 1767-ig. Száz. 1972. 106. évf. 1. sz. 5–55. 1.
- c) *Ismertetések*
- Balázs Éva, H.*: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus /1763–1795/. Bp. 1967. — Ismerteti: *Tarnai Andor*. MTAFT. 1972. 21. évf. 1–2. sz. 77–79. 1.
- Bél Mátyás*: Heves megye ismertetése 1730–1735. Eger 1968. — Ismerteti: *Kósa László*. ET. 1971. 83. évf. 4. sz. 611–612. 1.
- Fekete Lajos*: A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása. Jászberény 1968. — Ismerteti: *Kőhegyi Mihály*. AT. 1971. 83. évf. 4. sz. 608–609. 1.; Száz. 1972. 106. évf. 2. sz. 474–475. 1.
- Kőpeczi Béla*: La France et la Hongrie au début du XVIIIe siècle. Bp. 1971. — Ismerteti: *Gyenis Vilmos*. ALitt. 1972. 14. tom. 1–2. fasc. 205–211. 1.
- Lengyel Imre—Tóth Béla*: Maróthi György külföldi tanulmányútja. Debrecen 1970. — Ismerteti: *Szörényi László*. ITK. 1972. 76. évf. 2. sz. 252–255. 1.
- Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. Közread. Schram Ferenc. Bp. 1970. — Ismerteti: *Katona Imre, Vida Mária*. CMed. 1971. 62–63. köt. 219–223. 1.
- Magyar–zsidó oklevéltár. XII. k. Szerk. Scheiber Sándor. Bp. 1969. — Ismerteti: *Dán Róbert*. LK. 1970. 41. évf. 2. sz. 341–342. 1.
- Nagy Margit, B.*: Reneszánsz és barokk Erdélyben. Bukarest 1970. — Ismerteti: *Buzinkay Géza, Vida Mária*. CMed. 1971. 62–63. köt. 231–235. 1.; *Vida Mária*. Száz. 1972. 106. évf. 2. sz. 450–452. 1.
- Pamlényi Ervin*: A régi Magyarország birtokviszonyai. [Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. I. k. Bp. 1970.] MN. 1972. 28. évf. 79. sz. 8. 1.
- Rácz István*: A hajdúk a XVII. században. Debrecen 1969. — Ismerteti: *Szántó Imre*. Száz. 1971. 105. évf. 6. sz. 1260–1264. 1.
- Sugár István*: Az egri vár és viadala. Bp. 1971. — Ismerteti: *Marosi Endre*. HK. 1972. 19. évf. 2. sz. 385–387. 1. *Szecső Károly*. Ttan. 1972. 17. évf. 5. sz. 27. 1.
- Szakály Ferenc, ifj.*: Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után /1526–1566/. Szekszárd 1969. — Ismerteti: *Égető Melinda*. ET. 1971. 83. évf. 4. sz. 616–618. 1.
- Szántó Imre*: Eger vár védelme 1552-ben. Eger 1971. — Ismerteti: *M.E.* HK. 1972. 19. évf. 2. sz. 387–390. 1.
- Szendrey István*: Hajdúszabadságlevelek. Debrecen 1971. — Ismerteti: *Molnár Balázs*. ET. 1971. 83. évf. 4. sz. 618. 1.
- Takács Marianna, H.*: Magyarországi udvarházak és kastélyok /XVI–XVII. század./ Bp. 1970. — Ismerteti: *Déshy Mihály*. Építés- és Építészettudomány. 1971. 3. köt. 4. sz. 475–479. 1.
- Varga János*: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767. Bp. 1969. — Ismerteti: *Varga Endre*. Száz. 1971. 105. évf. 6. sz. 1258–1260. 1.
6. **Magyarország története 1791–1849**
- a) *Forrásközlések, forrásismertetések*
- Bárdosi János*: Órségi iratok az 1820-as évekből. VSz. 1972. 26. évf. 2. sz. 287–295. 1.
- Belitzky János*: Adatok Madách Imre 1849. évi Nógrád megyei közigazgatási tevékenységéhez. Palócföld. 1971. 5. évf. 4. sz. 51–55. 1.
- Benda Kálmán—Érszegi Géza*: Magyar-

- ország és Moson megye az 1809-es francia megszállás alatt /Szöllősy Pál napló-feljegyzései/. HK. 1972. 19. évf. 2. sz. 346—378. l.
- Beese János**, Ógyallai, kaukázusi tudósításai. Közread. Vásáry István. [Kiad. a] Kőrösi Csoma Társaság. Bp. 1972. Sokszt. 6 l., [58] l.
Fotomechanikai utánn. a Hasznos Mulatságok és Tudományos Gyűjtemény anyagából.
- Ozajtányi István**: Kalocsa város lakosainak 1772. évi összeírása. KatonaTT. 87—105. l.
- Dankó Imre**: Egy miskolci vásárhirdetés 1801-ből. HOMK. 11. 154—157. l.
- Domonkos Ottó**: „Handbuch der Tischlerei.” Fleischhacker J. nyugat-magyarországi asztalos feljegyzései 1848-ból. Arrabona 14. 175—184. l.
- Eötvös József**, [báró] kiadatlan írásai. /1846. május—1848. február./ Összeáll., sajtó alá rend., bev. tanulmány és jegyz.: Fenyő István. Bp. 1971, Petőfi Irod. Műz. — NPI. Sokszt. 168 l.
/Irodalmi múzeum [7]./
- Kovács Béla**: Kortársi feljegyzések az 1831. évi Heves megyei kolerajárványról. AnnAgr. 8—9. 91—104. l.
- A nógrádi adózó nép viszonyai 1828-ban. Helyzetkép a mai Nógrád megye községeiről az országos összeírás alapján. (Összeáll. Schneider Miklós.) Salgótarján 1972. 95 l.
/Adatok és források a Nógrád megyei Levéltárból 2./
- Rácz István**: Az országos nemesi jogok élesztése a hajdúvárosokban. DMÉvk. 1971. 123—144. l.
- Rettegi Istvánné**: A szerepi Nemes Communitas Protocolluma. /Adatközlés./ DMÉvk. 1971. 91—122. l.
- Sándor Ildikó, I.**: Népi kéziratok könyv 1847-ből. StudPest. 1. 185—218. l.
- Szántó Tibor**: Anno 1800... Elfelejtett hazai nyomtatványok. Összeáll. — —. (Közrem. Kardos Katalin.) Bev. Lukácsy Sándor. [Bp.] 1972, M. Helikon — Európa. 10 l., 50 t.
/Magyar tipográfia 2./
- Temesközy István**: Opera Stephani Temesközy ad historiam oppidi Abony pertinentia. 4. Abonyi naplója. 1. /Egy kerek esztendő, 1817./ Abony 1972. Sokszt. 100 lev.
- Tudósítások Kőrösi Csoma Sándorról. [Cikkgyűjtemény.] Közread. Terjék József. [Kiad. a] Kőrösi Csoma Társaság. Bp. 1971. Sokszt. [61] lev.
A Tudományos Gyűjtemény és a Tudománytár anyagának utánnyomása.
- Varga János**: Szemtanúk 1848 márciusáról. Valóság. 1972. 15. évf. 7. sz. 50—55. l.
- Weiss, Franz**: Pest-Buda. Anno 1838. Tizennégy színes litográfia Vasques Károly „Buda és Pest szabad királyi városainak tájleírása” c. sorozatából. Összeáll. és a kísérő szöveget írta Rózsa György Bp. 1972, M. Helikon — Corvina — Európa. 13 t., 1 mell., 14 lev.
- Zakar János**: Sopron vármegye térképe egy 1802—1811 között készült magyar atlaszban. SSz. 1972. 26. évf. 2. sz. 168—170. l.

b) Feldolgozások

- Andics Erzsébet**: Metternich and the emerging „neoconservative” tendency in Hungary. AUBhist. 13. 79—102. l.
- Angol filológiai tanulmányok. — Hungarian studies in English. 5. (Szerk. Ország László.) Debrecen 1971. 164 l.
/A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Angol Tanszékének kiadványai. — Publications of the English Department of the L. Kossuth University, Debrecen./
- A kötet tartalmából:
Gál István: Szécheny and the U.S.A. 95—120. l.
- Aradi Péter**: A Dráva-vidék védelmének szervezése 1848 nyarán. Kaposvár 1972. 85 l.
/Somogyi almanach 16—17./
- Arató Endre**: A Štúr-vezette szlovák mozgalom 1848—49-ben. /Egy jubileum során kibontakozott vitáról./ Kelet-EurópaTan. 1. 223—278. l.
- Arató Endre**: Die Wirkung des Nationalismus auf die Politik der Kräfte der Linken in Österreich und in Ungarn im Frühjahr und im Sommer 1848. AUB hist. 13. 103—158. l.
- Bartha István**: A szőlőbörzés szervezete Tállyán a XIX. század első felében. HOMÉvk. 11. 551—576. l.
- Batári Gyula**: Az első magyar ipari folyóirat, Joó János „Hetilapok”-ja [Hetilapok. Műtudomány és Egyéb Hasznos Ismeretek terjesztésére /Eger 1838/]. OSZKÉvk. 1968—1969. 361—372. l.
- Batári Gyula**: Reklám és hirdetés a múlt század első felében. Propaganda. Reklám. 1972. 2. sz. 4—5. l.
- Batári Gyula**: Sándorfi József. /1767—1824/. CMed. 1972. 64—65. köt. 115—128. l.
- Béli József**: Murakeresztúr a feudalizmus válsága idején. NagykanizsaiMűzEk. 321—338. l.
- Bencze Géza**: A Kapos vízrendezési munkálatai Somogyban. /1820—1835./ SomogyM. 2. 91—109. l.
- Benda Kálmán**: A nemzeti ébredés kezde-

- tei a Habsburg-Monarchia országaiban. Száz. 1972. 106. évf. 1. sz. 157–161. l.
- Bényei Miklós*: Eötvös József olvasmányai. Bp. 1972, Akad. Kiadó. 231 l.
/Irodalomtörténeti füzetek 76./
- Beóthy Ottó*: Engels és Vörösmarty egy albumban [Gutenberg Album 1840]. IT. 1972. 4. évf. 4. sz. 971–975. l.
- Berlász Jenő*: Hogyan propagálta Széchenyi Ferenc az Országos Széchenyi Könyvtárt? Az értelmiség jelentőségének felismerése. OSzKÉvk. 1968–1969. 55–84. l.
- Bezdnán Sándor*: Hódmezővásárhelyi olvasókörök. /1869–1900./ ASzeg. 1971. 1. 61–76. l.
- Bezerédy Győző*: Újabb adatok a szabadságharc baranyai eseményeihez. BarMűv. 1972. 2. sz. 98–105. l.
- Bíró Imre*: Wesselényi Miklós szembaja és megvakulása. OHI. 1972. 113. évf. 37. sz. 2231–2235. l.
- Blázy Árpád*: A himnlöltás bevezetése Zala megyében a XIX. sz. első felében. CMed. 1972. 64–65. köt. 157–163. l.
- Bor Kálmán*: A szerb színjátszás kezdetei és Pest-Buda. DélszlMKapcs. 167–202. l.
- Bóhm Jakab*: Lant és kard. A cs. kir. hadsereg katonáinak és altisztjeinek irodalmi kísérletei 1844-ben. HK. 1972. 19. évf. 1. sz. 134–142. l.
- Centgraf Károly*: Adalékok Vályi András földrajzi lexikonának keletkezéséhez. LSz. 1971. 1–3. sz. 139–147. l.
- Čurčić, Lazar*: A pesti egyetem nyomdája és a szerb könyvnyomtatás. DélszlMKapcs. 153–166. l.
- Csiki László*: A Georgikon tangazdasága és viszonya a hitbizománnyhoz. Georgikon 175. 61–72. l.
- Czajtányi István*: Kalocsa a XVIII. században. KatonaTT. 65–79. l.
- Dankó Imre*: Az ismeretlen Keresztesi Deák János. /Adalék a XVIII. századvégi felvilágosodás történetéhez./ DM Évk. 1969–70. 201–224. l.
- Dóka Klára*: A céhes mesterré válás feltételei Pesten az 1840-es években. Száz. 1972. 106. évf. 1. sz. 96–125. l.
- Éder Zoltán*: Révai Miklós. Bp. 1972, Akad. Kiadó. 295 l., 1 t.
/A múlt magyar tudósai./
- Elek László*: Vajda Péter munkásságának filozófiai ellentmondásossága. Hozzászólás: Sólyom Jenő. VPTU. 43–62. l.
- Elischer Brigitta, C.*: Adatok egy váci építkezés történetéhez. StudPest. 1. 117–128. l.
- Erdélyi Ilona, T.*: A radikális-republikánus eszmék egyik első hazai népszerűsítője: Kalmár István. Száz. 1972. 106. évf. 3. sz. 667–677. l.
- Fekete Sándor*: Mezőtlás a szentegyházban. Cikkek Petőfiről és kortársairól. Bp. 1972, Magvető. 259 l.
- Fekete Sándor*: Petőfi jakobinusai. Petőfi tüze. 221–249. l.
- Félegyházi József*: A hazai egységmozgalom a XIX. század első felében. Vigilia. 1972. 37. évf. 7. sz. 468–473. l.
- Fenyő István*: Arndt a magyar viszonyokról. MestAlk. 231–251. l.
- Fenyő István*: A publicista Vajda Péter. VPTU. 27–42. l.
- Franješ, Ivo*: Mažuranić röpirata: A horvátok a magyaroknak. /Fejezet a XIX. századi horvát próza történetéből./ DélszlMKapcs. 311–336. l.
- Füves Ödön*: A pesti görögök és makedorománok galambpere. AT. 1971. 18. évf. 1. sz. 52–57. l.
- Gál I[stván]*: Széchenyi and the Czechs. SSI. 1972. 18. tom. 1–2. fasc. 129–145. l.
- Galavics Géza*: Kunst, Bürgertum und aufgeklärter Absolutismus in Ungarn. ÉGDR. 2. 221–226. l.
- Gecsei Lajos*: A postaszervezet működése Békés vármegyében. 1787–1850. Békéscsaba 1972. 222 l.
- Geday Gusztáv*: Nagy elődök. Szontagh Gusztáv. Kertgazdaság. 1972. 4. évf. 4. sz. 88–90. l.
- Gergely András*: Széchenyi eszmerendszerének kialakulása. Bp. 1972, Akad. Kiadó. 177 l., 1 t.
/Értekezések a történeti tudományok köréből. Ú.S. 62./
- Gergely András*: Széchenyi a „gazda” és a „polgár”. Studium. 2. 81–86. l.
- Gödényi Endréné*: Földi János. HajdúhadházMJ. 261–282. l.
- Gyárfás Ágnes*: Benkő Sámuel. /1743–1824./ A magyar orvosi topográfia kezdetei. CMed. 1972. 64–65. köt. 165–169. l.
- Hegedüs András*: Vajda Péter pedagógiai nézetei. Hozzászólás: Dévényi József. VPTU. 79–108. l.
- Hentz Lajos*: Mezőberényi „szolga béresek” öltözködése a XIX. század első felében. BékÉl. 1972. 7. évf. 2. sz. 307–313. l.
- Hevesi Attila*: Varga Márton és Katona Mihály a magyar természeti földrajz tudományának előfutárai. FőK. 1972. 20. évf. 1. sz. 100–103. l.
- Hidvégi Jenő*: Így közlekedtek Pest-Budán. MH. 1972. 5. évf. 340. sz. mell. 2. l.
- Horváth Árpád*: Tolna vármegye és az utolsó nemesi felkelés. Tolnam. Tört. 3. 93–184. l.
- Horváth József*: Néprajzi és helytörténeti jellegű adatok a nagyvázsonyi úriszék irataiból. VMMK. 10. 85–94. l.

- Horváth Pál*: Frank Ignác történelmi szerepének megítéléséhez. *ÁJKA*. 14. 3–62. 1.
- Högye István*: Kossuth Lajos mint „egészségőr” 1831-ben. *OHI*. 1972. 113. évf. 52. sz. 3151–3152. 1.
- Jakus Lajos*: Petőfi apai őseinek származása. *StudPest*. 1. 291–294. 1.
- Jeszszky Géza*: Medical and sanitary conditions in Hungary as seen by British travellers, 1790–1848. *CMed*. 1972. Suppl. 6. 67–83. 1.
- Jóó Tibor–Zsóry József*: A bánfalvi és a sétai kastély. *HOMK*. 11. 47–51. 1.
- Kardhordó Kálmán*: A Bolyi és Sellyei uradalom állattartása a reformkorban. *BaranyaiÉvk*. 1971. 37–54. 1.
- Katona Imre*: A Miskolci Kőedénygyár évtizedei. *HOMK*. 11. 177–186. 1.
- Katona Imre*: A telkibányai kőedény- és porcelángyár alapítása és működése. *HOMÉvk*. 11. 255–280. 1.
- Katona Imre*: Az apátfalvi kőedénygyár első évtizedei. *AnnAgr*. 8–9. 259–276. 1.
- Katona Imre*: Újabb adatok a miskolci kőedény- és porcelángyár történetéhez. *HOMÉvk*. 10. 115–140. 1.
- Kelecsényi Ákos*: Literáti Nemes Sámuel utinaplója. *OSzKÉvk*. 1968–1969. 317–330. 1.
- Kerekes Zoltán*: Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc hadi zászlói. 2–3. *HK*. 1972. 19. évf. 2–3. sz. 286–335, 648–684. 1.
- Kerényi Ferenc*: Egy márciusi ifjú Nógrád-ban: Madách Pál. *Palócföld*. 1971. 5. évf. 4. sz. 44–51. 1.
- Kerényi Ferenc*: A Tizek Társasága. *Petőfi tüze*. 115–141. 1.
- Kilián István*: Adatok egy reformkori miskolci diák színházi műveltségéhez. Az első miskolci színház megnyitásának 150. évfordulójára. [Szücs Sámuelről] *HOMK*. 11. 60–69. 1.
- Kilián István*: Irodalmi diáktársaság Miskolcon a reformkorban. [Kiad. a] Miskolci Városi Könyvtár. Miskolc 1972. 59 1.
- /Borsod-miskolci füzetek. Irodalomtörténet 9/
- Kókay György*: Egy budai dramaturgiai folyóirat terve 1791-ből. *MK*. 1972. 88. évf. 1–2. sz. 97–100. 1.
- Komárik Dénes*: Építészképzés és mesterfelvétel a XIX. században. *Pesti mesterek és mesterjelöltek. Építés- és Építészettudomány*. 1971. 3. köt. 4. sz. 379–418. 1.
- Komoróczy György*: A debreceni céhesipar reformkori helyzete. /1820–1848./ *DM Évk*. 1971. 145–172. 1.
- Kovács Magda*: „Csattogtatok, csattogtatok, gondolatink szárnyai”... /*Petőfi* küzdelme a cenzurával./ *Petőfi tüze*. 240–254. 1.
- Kovács Magda*: Irinyi uti jegyzeteinek cenzurázása és a sajtótörvény. *MK*. 1972. 88. évf. 1–2. sz. 105–110. 1.
- Kulin Ferenc*: *Petőfi és a reformkori Dózsa-kép*. *Petőfi tüze*. 142–169. 1.
- Kun Miklós*: Alekszandr Gercen és a magyar szabadságharc. *Kelet-EurópaTan*. 1. 279–306. 1.
- Lázár Vilmos*: Nagyváthy János. *Tudomány és Mezőgazdaság*. 1972. 10. évf. 1. sz. 97–103. 1.
- Lehmann Antal*: Adatok a szentlukai üveg-hutáról. /1807–1808./ *SomogymM*. 2. 109–138. 1.
- Lukácsy Sándor*: *Az ifjú Vajda Péter*. *MestAlk*. 280–311. 1.
- Lukácsy Sándor*: *Petőfi forradalmi világnézetének fő vonásai*. *Petőfi tüze*. 207–220. 1.
- Lukácsy Sándor*: *Petőfi és a francia forradalmak*. *ÉIT*. 1972. 27. évf. 52. sz. 2451–2455. 1.
- Macszay József*: *Az irodalmi népiesség és az 1848–49-es forradalom*. *AŠzlitt*. 12. 25–46. 1.
- Mádl Antal*: *Petőfi és a Vormärz*. *Petőfi tüze*. 335–359. 1.
- Marton László*: *Emlékezés egy elfelejtett tankönyvrőre /Bitnicz Lajos/*. *Köznevelés* 1972. 11. sz. 15. 1.
- Mezősi Károly*: *Közelebb Petőfihez*. [Tanulmányok. Bev.] (Fekete Sándor.) Bp. 1972, Szépirod. Kiadó. 449 l., 4 t.
- Mezősi Károly*: *Petőfi anyja*. *StudPest*. 1. 275–290. 1.
- Miklós Róbert*: *Vajda Péter életútja*. *VPTU*. 13–26. 1.
- Nagy Tibor*: *Magyar protestáns igehirdetés az 1848–49-es szabadságharcban*. *ThSz*. 1972. 15. évf. 5–6. sz. 168–172. 1.
- Orosz István*: *Bodennutzungssysteme in West-Transdanubien in der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts*. *StudEthn*. 13–14. 271–284. 1.
- Orosz István*: *Die landwirtschaftliche Produktion in Ungarn 1790–1849*. *AtSz*. 1971. 13. évf. suppl. 1–24. 1.
- Paál Ákos*: *Emlékezés Révai Miklósról*. *Rajztanítás*. 1972. 14. évf. 1. sz. 1–2. 1.
- Pándi Pál*: „Kísértetjárás” Magyarországon. *Az utópista szocialista és kommunista eszmék jelentkezése a reformkorban*. 1–2. köt. Bp. 1972, Magvető. 569, 484 1.
- Prokopp Gyula*: *Kühnel Pál építész*. /1765–1824/. *MűÉ*. 1972. 21. évf. 1. sz. 30–40. 1.
- Román Éva, M.*: *Egy rábaközi falu belső-vándorlási adatai*. *Bágyog*, 1769–1828. *Arrabona*. 14. 255–282. 1.
- Sági Károly*: *Festetics György élete, kul-*

- turális és politikai törekvései. Georgikon 175. 13—42. 1.
- Sándor Dezső*: Emlékezés Stein Auréla. MH. 1972. 5. évf. 326. sz. mell. 2—3. 1.
- Simonffy Emil*: Kanizsa utolsó pere a földesurassággal. [Batthyány Fülöp herceggel.] NagykanizsaiMűzEk. 121—142. 1.
- Sötér István*: Petőfi, a világforradalmár patrióta. TáSz. 1972. 27. évf. 12. sz. 43—51. 1.
- Spira György*: A negyvennyolcas forradalom hónapjainak munkásmozgalma a testvérvárosokban: Pesten, Budán és Óbudán. Budapest. 1972. 10. évf. 3. sz. 8—12. 1.
- Spira György*: A pesti forradalom baloldarának harca a kormánnyal meg a polgársággal 1848 májusában. TSz. 1971. 14. évf. 3—4. sz. 330—355. 1.
- Szabó Béla*: A döntő évtized. Újabb adalékok Salgótarján ipari centrummá válásának történetéből. Nógrádi Szemle. 1972. 3. évf. 2. sz. 99—103. 1.
- Szabolcsi Hedvig*: Magyarországi bútorművészet a XVIII—XIX. század fordulóján. /Európai kapcsolatok és stíluskérdések./ Bp. 1972, Akad. Kiadó. 137 l., 93 t.
- Szállási Árpád*: Az esztergomi honvédkórház 1848/49. Új Forrás. 1972. 4. évf. 2. sz. 43—48. 1.
- Szállási Árpád*: Egy orvosi bejegyzés Széchenyi Istvánról. OHI. 1972. 113. évf. 52. sz. 3152—3153. 1.
- Szállási Árpád*: Töltényi Szaniszló. OHI. 1972. 113. évf. 30. sz. 1811—1812. 1.
- Szauder József*: Kritikai irányzatok 1791-ben. MTANyI. 1971. 27. köt. 3—4. sz. 333—347. 1.
- Szelei László*: Kitaibel Pál /1757—1817/. Tudomány és Mezőgazdaság. 1972. 10. évf. 4. sz. 98—103. 1.
- Szelei László*: Pethe Ferenc. /1763—1832/. Tudomány és Mezőgazdaság. 1972. 10. évf. 2. sz. 99—103. 1.
- Szelei László*: Tessedik Sámuel /1742—1820/. Tudomány és Mezőgazdaság. 1972. 10. évf. 5. sz. 97—104. 1.
- Szepessy Géza*: Az első pesti nagyiparos [Mayerffy Ferenc]. Budapest. 1972. 10. évf. 10. sz. 46. 1.
- Szita László*: Papírmalom Pécsváradon a XIX. század elején. BarMűv. 1972. 2. sz. 93—97. 1.
- Szöcs Sebestyén*: A kormánybiztosi intézmény kialakulása 1848-ban. Bp. 1972, Akad. Kiadó. 215 l.
/Értekezések a történeti tudományok köréből. Ú.S. 65./
- Tamás Anna*: Petőfi és a magyar történet lapjai. Petőfi tüze. 170—206. 1.
- Táplányi Andre*: Hozzászólás Szepessy Géza „Az első rendszeres magyar kémia írójának emlékezetére” című cikkéhez. [Kováts Mihály.] Gyógyszerészet. 1972. 16. évf. 1. sz. 22—23. 1.
- Ternyila Mihály*: A levél alakja és tartalma a XIX. század elején. Posta- és Bélyegműzeumi Szemle. 1971. 3. évf. 3. sz. 89—98. 1.
- Tóth András*: Az ázsiai cholera 1831-ben. Egészségügyi Munka. 1972. 19. évf. 5. sz. 129—134. 1.
- Tóth Tibor*: Az ellenőrzés és irányítás rendszere a reformkori mernyei uradalomban. SomogymM. 2. 139—158. 1.
- Trócsányi Zsolt*: Wesselényi Miklós. MTA FT. 1972. 21. évf. 1—2. sz. 81—101. 1.
- Urbán Aladár*: Die Organisation des Heeres der ungarischen Revolution vom Jahre 1848. 2. AUBhist. 13. 159—182. 1.
- Urbán Aladár*: Petőfi Sándor honvédszázados. HK. 1972. 19. évf. 3. sz. 622—647. 1.
- Urosevic Daniló*: Az első délszláv olvasókörök Magyarországon. Kts. 1972. 22. évf. 1. sz. 28—30. 1.
- Vadász Elemér*: Földismereti szakszótárunk előtörténete. Geonómia és Bányászat. 1972. 5. évf. 1—2. sz. 123—133. 1.
- Váradi Lilla*: The social position of physicians in Hungary at the turn of the 19th centuries. CMed. 1972. Suppl. 6. 217—226. 1.
- Varga Antal*: Csuka Sámuel, a „néplázasztó”. DMÉvk. 1969—70. 239—248. 1.
- Vértessy Miklós*: Az első budai nyugdíjintézet. Budapest. 1972. 10. évf. 3. sz. 42—43. 1.
- Vonsik Gyula*: Vajda Péter és az ismeretterjesztés. VPTU. 71—78. 1.
- Vörös István*: Adatok a zalai jakobinusok történetéhez. NagykanizsaiMűzEk. 303—320. 1.
- Waldapfel József*: Az irodalmi élet újjáalakulása. /1825—1830./ MestAlk. 252—279. 1.
- Weber Antal*: Nemzeti romantikánk eredete és kialakulása. MestAlk. 200—230. 1.
- Weber Antal*: A népdaltól a plebejus demokráciáig. Petőfi tüze. 99—114. 1.
- Zielbauer György*: Adatok a kétegyházi román jobbágyok kérvényezési mozgalmáról. 1836—1840-ig. BékÉI. 1972. 7. évf. 2. sz. 315—317. 1.
- Zsoldos Jenő*: Az első Cabet-idézeteket tartalmazó magyar tanulmány kézírata. [Benzur János: A szabadság és társadalmi rend elméletei 1848.] MK. 1971. 87. évf. 4. sz. 330—336. 1.
- Zsoldos Jenő*: Az Extra Hungaricum non est vita reformkori életéhez. ITK. 1972. 76. évf. 1. sz. 56—63. 1.

c) Ismertetések

- Arató Endre*: Egykorú demokratikus nézetek az 1848–49. évi magyarországi forradalomról és ellenforradalomról. Bp. 1971. — Ismerteti: *Závodszy Géza*. Ttan. 1972. 17. évf. 3. sz. 31–32. l.
- Bártfay László* naplójából. 1–2. köt. Vál. Jenei Ferenc. Bp. 1969. — Ismerteti: *Oltványi Ambrus*. ITK. 1972. 76. évf. 2. sz. 248–252. l.
- Dézsma és robot. A jobbágylakosság helyzete a XVIII. sz. végén a mai Nógrád megye területén. Összeáll. Schneider Miklós. Salgótarján 1971. — Ismerteti: *Baraczka Istvánné*. LSz. 1972. 22. évf. 2. sz. 119–120. l.
- Dóka Klára*: A pesti céhrendszer válságának kibontakozása az 1840-es években. Bp. 1970. — Ismerteti: *Nagybákay Péter*. ET. 1972. 83. évf. 2–3. sz. 399–400. l.
- Erdélyi Ilona, T.*: Irodalom és közönség a reformkorban. Bp. 1970. — Ismerteti: *Heverle László*. ITK. 1972. 76. évf. 2. sz. 257–258. l.
- Fenyő István*: Haza és tudomány. Bp. 1969. — Ismerteti: *Mezei Márta*. ITK. 1971. 75. évf. 6. sz. 750–753. l.
- Hajdu Lajos*: Az első /1795-ös/ magyar büntetőkódex-tervezet. Bp. 1971. — Ismerteti: *Varga Endre*. JK. 1972. 27. évf. 10. sz. 539–540. l.
- Kókay György*: A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei /1780–1795/. Bp. 1970. — Ismerteti: *Szilágyi János*. Száz. 1972. 106. évf. 2. sz. 488–489. l.
- Kozsacsevskaja, E. M.*: Balugyánszky Mihály és a pétervári egyetem a XIX. sz. első negyedében. Leningrád 1971. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Vt. 1970. 21. sz. 161–162. l.
- Mesko, I. M.*: Gazdasági-politikai mozgalmak és a társadalmi gondolat Magyarországon a XVIII–XIX. sz. fordulóján. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Vt. 1970. 21. sz. 160. l.
- Pándi Pál*: „Kísértetjárás Magyarországon”. Bp. 1972. — Ismerteti: *Fenyő István*. Valóság. 1972. 15. évf. 8. sz. 106–108. l.
- Süle Sándor*: A keszthelyi Georgikon 1797–1848. Bp. 1967. — Ismerteti: *Gunst Péter*. Száz. 1971. 105. évf. 6. sz. 1264–1268. l.
- Tamás Anna*: Az Életképek /1846–1848/. Bp. 1970. — Ismerteti: *Fekete Sándor*. ITK. 1972. 76. évf. 4. sz. 548. l.
- Tarnai Andor*: Magyar jakobinusok, bonapartisták és nyelvújítók. /*Kosáry Domokos*: Napoleon és Magyarország c. tanulmányáról/ IT. 1972. 4. évf. 2. sz. 382–396. l.
- Tilkovszky Lóránt*: Szabadság és nemzeti ség. [Varga János: A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban. Bp. 1971. és *Arató Endre*: Egykorú demokratikus nézetek az 1848–49. évi magyarországi forradalomról és ellenforradalomról. Bp. 1971. c. könyvekről.] MN. 1972. 28. évf. 19. sz. 13. l.
- Varga János*: A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban. Bp. 1971. — Ismerteti: *Lackó Mihály*. Valóság. 1972. 15. évf. 5. sz. 118–119. l.
- Varga János*: A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767–1849. Bp. 1967. — Ismerteti: *N. Kiss István*. AtSz. 1971. 13. évf. 3–4. sz. 584–585. l.

7. Magyarország története 1849–1917

a) Forrásközlések, forrásismertetések

- Adatok Cserépváralja XIX. századi erdőgazdálkodásához. [Közli] Zupkó Béla. HOMK. 11. 140–147. l.
- Ángyán János–Buzinkay Géza*: Kajdacsy István levelezése Balassa Jánossal. CMed. 1971. 62–63. köt. 193–201. l.
- Aran János két levele háziorvosához. [Közread. és bev.] Iványi Emma. CMed. 1972. 64–65. köt. 211–214. l.
- Badánti Antal*: Somogy megye munkásmozgalmának története. 1870–1918. (Dokumentumgyűjtemény. Sajtó alá rend. Tóth Ilona.) Kaposvár [1971]. 339 l.
- Bárdosi János*: „Vőfíny köszöntés” Kámonban. 1870-ben. VSz. 1972. 26. évf. 4. sz. 608–612. l.
- Gaál Endre*: Válogatott dokumentumok a szegedi ipari munkások szocialista szakmai szervezkedésének történetéből. 1890–1900. Szeged 1972. 45 l.
- /Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica 42./
- Gábor Andor* levelei Szekfű Gyulához. [Közread. és bev.] Vértessy Miklós. ITK. 1972. 76. évf. 1. sz. 80–99. l.
- Garai Erzsi*: A korai magyar filmtörténet forrásai /1908–1917/. Filmtudományi Szemle. 1972. 1. sz. 65–99. l.
- Haán Lajos naplója. Részletek. (Vál. és sajtó alá rend. Papp János. [Kiad.] a Rózsa Ferenc Gimnázium és Szak-középiskola; Városi Tanács stb.) [Békéscsaba] 1972. 116 l.
- /Bibliotheca Bekesiensis 6./
- Istvánffy Gyula levelezése. [Közli] Bodgál Ferenc. HOMÉvk. 11. 615–628. l.
- Kapronczay Károly*: Regéczy Nagy Imre levelei a boszniai okkupáció idejéből. CMed. 1971. 62–63. köt. 203–215. l.
- Katona Dénes levelei Xántus Jánoshoz. [Közli] Hőgye István. Arrabona. 14. 327–346. l.

- Lukász Alfonz*: A Puskás fivérek levelezéséből/1/. Posta- és Bélyegmúzeumi Szemle. 1971. 3. évf. 2. sz. 57–80. l.
- Mikszáth Kálmán* összes művei. (Szerk. Bisztray Gyula, Király István.) 66. köt. Cikkek és karcolatok. 16. 1883. apr[ilis]–aug[usztus]. (Sajtó alá rend. Rejtő István.) Bp. 1972, Akad. Kiadó. 504 l., 4 t.
- Oltvai Ferenc*: A Szegedi Városi Tanács két jelentése 1851-ből a város statisztikai adatairól, történeti fejlődéséről és titkos levéltáráról. LSz. 1971. 1–3. sz. 148–154. l.
- Sárközi Zoltán*: Gyufagyári munkások szakmai megbetegedése a korai kapitalizmus korszakában. LSz. 1971. 1–3. sz. 155–159. l.
- Szabó Ferenc*: Czabán Samu Nagyszénáson. Dokumentumok. Kiad. Nagyszénás Nagyközség Tanácsa; Békés megyei Tanács. Békéscsaba 1972. 52 l., 6 t. /Forráskiadványok a Békés megyei Levéltárból 6./
- Szepessy Géza*: Than Mór rajza Schenek Istvánról 1880-ból. CMed. 1971. 62–63. köt. 153–157. l.
- b) Feldolgozások**
- Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio philologica moderna. Tom. 2.* 1971. Red. Ottó Süpek. Bp. (1972.) 151 l. A kötet tartalmából:
- Salyámosy Miklós*: Das Ungarbild eines deutschen Schriftstellers [Wilhelm von Polenz]. 2–26. l.
- Antall József—Faludy Anikó—Kapronczay Károly*: József Fodor and public health in Hungary. CMed. 1972. Suppl. 6. 169–193. l.
- Arató Endre*: A nemzeti mozgalmak különböző formái az Osztrák-Magyar Monarchiában, Német- és Oroszországban a XIX. század második felében. Kelet-EurópaTan. 2. 5–40. l.
- Árpássy Gyula*: Pest városi iskoláinak fejlődése az 1850-es években. Budapesti Nevelő. 1972. 8. évf. 1. sz. 3–16. l.
- Bakács István*: A somogyvári uradalom XIX. század végi gazdálkodásáról. SomogymM. 3. 169–182. l.
- Bán József*: Az oktatásügy polgári virágkorának nagy egyéniségei iskolánkban. SzombathelyiÉvk. 1971–1972. 106–114. l.
- Barta György*: Eötvös [Loránd] a tudós és kultúrpolitikus. VSz. 1972. 26. évf. 1. sz. 56–59. l.
- Batári Gyula*: Kórházi könyvtár Pesten 1859-ben. Kts. 1972. 22. évf. 2. sz. 100. l.
- Becsei József*: Békéscsaba gazdasági és társadalmi struktúrája a XIX–XX. század fordulóján. AchimEk. 33–48. l.
- Bélay István*: Az első lelencház Budapesten. Budapest. 1972. 10. évf. 5. sz. 36–38. l.
- Bendefy László*: Eötvös Loránd kísérleti mérései a Sághegyen 1891 nyarán. VSz. 1972. 26. évf. 1. sz. 68–78. l.
- Bendefy László*: Eötvös Loránd sághegyi észlelései és a Magyar Tudományos Akadémia. VSz. 1972. 26. évf. 4. sz. 594–607. l.
- Biró Friderika*: A polgári-paraszti lakáskultúra problémáinak megközelítése egy őrségi faluban. /1850–1918/. [Szalafő.] NrÉ. 53. 105–128. l.
- Bugyi Balázs*: Az első magyar antropológus: Török Aurél. OHI. 1972. 113. évf. 22. sz. 1302–1304. l.
- Bugyi Balázs*: Holzwarth Jenő. OHI. 1972. 113. évf. 18. sz. 1062–1063. l.
- Bugyi Balázs*: A magyar iparegészségügy úttörője, Chyzer Béla /1868–1912/. OHI. 1972. 113. évf. 6. sz. 334–335. l.
- Bugyi Balázs*: A magyar radiológia úttörői. Dr. Károly Irén József /1854–1929./ Magyar Radiológia. 1972. 24. évf. 4. sz. 193–197. l.
- Buzinkai Géza—Kapronczay Károly*: Sass István, Tolna megye főorvosa. 1822–1891. OHI. 1972. 113. évf. 8. sz. 457–459. l.
- Czeglédi Imre*: Erőszakos ujoncozás, honvédüldözés Füzesgyarmaton 1851-ben. BékÉl. 1972. 7. évf. 2. sz. 318–325. l.
- Csaba József*: Emlékezés a humanista Chernel Istvánra halála 50. évfordulóján. VSz. 1972. 26. évf. 1. sz. 140–144. l.
- Cseh István*: A nagycsalád-rendszer emlékei és maradványai a Sárközben és Pécsvárad környékén. /1870–1910./ AUSz ethn. 15–16. 179–185. l.
- Csendes Béláné*: Az erzsébetfalvi munkásmozgalom kezdete és fejlődése. 1890–1918. Bp20. ker. 181–196. l.
- Csiki László—Pákay Zsolt*: A keszthelyi M. Kir. Gazdasági Akadémia 1906-tól 1918-ig. Georgikon. 175. 121–129. l.
- Dankó Imre*: Móricz Pálra emlékezünk. DMÉvk. 1969–70. 559–560. l.
- Dávidházi Péter*: Régi udvarház: történelem és elidegenedés. IT. 1972. 4. évf. 4. sz. 888–903. l.
- Deák Gábor*: A 48-as függetlenségi és a polgári radikális irányzatok Borsodban a századfordulón. HOMÉvk. 10. 141–168. l.
- Degré Alajos*: 19. századi kísérlet magyar egyházi közigazgatás bevezetésére a Muraközben. /Adalék a nemzetiségi kérdés történetéhez/. LSz. 1972. 22. évf. 2. sz. 14–24. l.

- Dersi Tamás*: A Magyar Állam és az Alkotmány vitái. 1890–1900. SajtótudK. 2. 3–32. l.
- Domokos József*: Hét választás — hét győzelem. ÁchimEk. 93–116. l.
- Erdősi Ferenc*: Adatok az egykori Dráva-hajózásról és annak Barcs fejlődésében betöltött szerepéről. SomogymM. 2. 181–212. l.
- Erényi Tibor*: Az első magyarországi munkáspár centenáriuma. Népszava. 1972. 100. évf. 94. sz. 7 l.
- Erényi Tibor*: A szocialista munkásmozgalom és Áchim L. András. ÁchimEk. 117–130. l.
- Ézsaiás Anikó*: Vecsey Imre vándorútja és munkássága /1820–1878/. Építés- és Építészettudomány. 1971. 3. köt. 4. sz. 419–437. l.
- Fancsovits György*: A dél- és kelet-dunántúli földmunkásszakszervezetek kialakulásának történetéhez. 1905–1908. DTI. 1970. 2. 251–268. l.
- Farkas László*: A Nemzeti Múzeum „államosítása” Eötvös József minisztersége idején. MK. 1971. 87. évf. 4. sz. 296–309. l.
- Fegyő János*: Jobbgyfelszabadítás a ráckevei járásban. RáckeveiTan. 77–118. l.
- Féja Géza*: Áchim L. András. ÁchimEk. 15–22. l.
- Felkai Tamás*: A szervezett mentés előtörténete Magyarországon. Flór Ferenc halálának 100. évfordulójára. CMed. 1972. 64–65. köt. 171–177. l.
- Fenyő József László*: Álnéven Debrecenben. Haynaut nem fogadták túlzott szívélyességgel. MH. 1972. 5. évf. 319. sz. mell. 3 l.
- Ferenczy Imre–Trost Rudolfné*: A soproni eszperantó mozgalom mozgatai /1910–1914/. SSz. 1972. 26. évf. 4. sz. 365–367. l.
- Für Lajos*: András Áchim. AH. 1972. 18. évf. 1–2. sz. 197–205. l.
- Für Lajos*: Der Pflanzenbau in Ungarn um die Jahrhundertwende. 1890–1914. AtSz. 1971. 13. évf. suppl. 25–55. l.
- Füzes Miklós*: Deininger Imre élete és munkássága. Georgikon. 175. 113–120. l.
- Galántai József*: Ferenc Ferdinánd és Magyarország. Világosság. 1972. 13. évf. 6. sz. 334–338. l.
- Gergely András*: Települések, lakások és lakóik a századforduló Magyarországon. TSz. 1971. 14. évf. 3–4. sz. 406–441. l.
- Gergely, Jean*: Gábor Mátray folkloriste. SauvageotEK. 93–106. l.
- Gulya Károly*: A horvát kérdés a dualista Magyarországon az 1. világháború előtti években. /1908–1914./Szeged 1972. 22 l. /Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica 43./
- /Studia historiae universalis recentis et recentissimi aevi 6./
- Harkó Viola, R.*: Kovács József sebész-tanár. OHI. 1972. 113. évf. 22. sz. 1299–1301. l.
- Harkó Viola, R.*: Lechner Károly. 1850–1922. OHI. 1972. 113. évf. 10. sz. 577–579. l.
- Harkó Viola, R.*: Pólya József. /1802–1873./ OHI. 1972. 113. évf. 12. sz. 699–701. l.
- Horánszky Nándor*: Deák Ferenc lelki alkatanak és betegségének befolyása pályájára. CMed. 1972. 64–65. köt. 13–32. l.
- Horn Emil*: „Budapestnek futós utcáin . . .” A véres csütörtök 60. évfordulójára. Népszava. 1972. 100. évf. 117. sz. 5. l.
- Horn Emil*: 60 éve: „Vérvörös csütörtök”. Budapest. 1972. 10. évf. 5. sz. 14–17. l.
- Husztly Sándor*: Herman Ottó folyóiratának második kötete. 1878. [Természetrjai Füzetek. 1. Az állat-, növény-, ásvány- és földtan köréből. 1877–1902]. HOMÉvk. 10. 5–30. l.
- Husztly Sándor*: Herman Ottó a kolozsvári múzeumban. HOMÉvk. 11. 9–42. l.
- Husztly Sándor*: A Természetrjai Füzetek alapítása /1877/. MK. 1972. 88. évf. 1–2. sz. 38–51. l.
- Indali György*: Kölcsonkönyvtárak és olvasókörök hazánkban az abszolutizmus idején. OSzKÉvk. 1968–1969. 347–360. l.
- Jeszszky Árpád*: A filoxéra elterjedése Európában és Magyarországon. 1–2. Növényvédelem. 1972. 8. évf. 11–12. sz. 520–523, 572–573. l.
- Kabos Ernő*: „Proletárvérrel írták bele a történelembe emborszhoz való jogukat”. A vérvörös csütörtök hatvanadik évfordulójára. Nsz. 1972. 30. évf. 119. sz. 6. l.
- Kamody Miklós*: A homonnai-tokaji átütéses bélyegfogazás nyomában. Postaés Bélyegmúzeumi Szemle. 1971. 3. évf. 3. sz. 51–63. l.
- Kaposvári Gyula*: 125 éves a Pest-szolnoki vasút. Jászokunság. 1972. 18. évf. 3. sz. 105–115. l.
- Kapronczay Károly*: Belky János. OHI. 1972. 113. évf. 36. sz. 2183–2184. l.
- Kapronczay Károly*: Csatáry /Grósz/Lajos. OHI. 1972. 113. évf. 50. sz. 3030–3031. l.
- Kapronczay Károly*: Frim Jakab 1852–1919. OHI. 1972. 113. évf. 20. sz. 1077–1079. l.
- Kapronczay Károly*: Genersich Antal. 1842–1918. OHI. 1972. 113. évf. 8. sz. 460–463. l.
- Kapronczay Károly*: Kuzmik Pál. OHI. 1972. 113. évf. 28. sz. 1678–1679. l.

- Kapronczay Károly*: Id. Liebermann Leo. OHI. 1972. 113. évf. 42. sz. 2545—2546. l.
- Kapronczay Károly*: Ludwig Teleky születésének századik évfordulója. OHI. 1972. 113. évf. 38. sz. 2303—2304. l.
- Kapronczay Károly*: Regéczy Nagy Imre. 1853—1891. OHI. 1972. 113. évf. 4. sz. 217—218. l.
- Kapronczay Károly*: Tarczay Kálmán. 1845—1912. OHI. 1972. 113. évf. 34. sz. 2059—2060. l.
- Katona Géza*: Mozzanatok a Tolna megyei bíróságok ítélkezési gyakorlatából az abszolutizmus első szakaszában. Tolnam. Tört. 3. 185—224. l.
- Katona Imre*: A Rummy-serleg. Műtárgy a politikai harcok sodrában. VSz. 1972. 26. évf. 4. sz. 583—586. l.
- Katona Imre*: A Zsolnay-eozin kialakulása a korabeli dokumentumok tükrében. BaranyaiÉvk. 1971. 191—206. l.
- Kelecsényi Gábor*: Tánicsics városrendezési tervel. MH. 1972. 5. évf. 285. sz. mell. 2. l.
- Kelemen Elemér*: A népoktatás Somogyban a kiegyezés előtti években. SomogymM. 3. 137—168. l.
- Kempler Kurt*: Adatok Than Károly életművéhez. OHI. 1972. 113. évf. 50. sz. 3029—3030. l.
- Kempler Kurt*: 100 éves a magyar gyógyszerkönyv. OHI. 1972. 113. évf. 10. sz. 579—581. l.
- Kenéz János*: Stiller Bertalan — a belgyógyász. OHI. 1972. 113. évf. 18. sz. 1059—1062. l.
- Kertész Erzsébet*: Hugonnai Vilma, az első magyar orvosnő. ÉIT. 1972. 27. évf. 18. sz. 819—823. l.
- Keve András*: Chernel István szerepe a madártani kutatások alakulásában. VSz. 1972. 26. évf. 2. sz. 236—238. l.
- Király István*: Áchim L. András, a demokratikus parasztpolitikus. ÁchimEk. 49—74. l.
- Király István*: Dózsa-kultusz a századforduló parasztmozgalmaiban. Tiszatáj. 1972. 26. évf. 6. sz. 28—41. l.
- Király István*: „A megtagadott Achim” avagy a történelem árnyai megnyúlnak. Tiszatáj. 1972. 26. évf. 1. sz. 63—66. l.
- Kiss Sándor*: A Debreceni Református Kollégium diákjai és professzorai. 1849—1912. DMÉvk. 1969—70. 249—264. l.
- Komárik Dénes*: Brein Ferenc. Műemlékvédelem. 1972. 16. évf. 2. sz. 94—99. l.
- Komlósi Sándor*: Az Eötvös-féle népnevelési egyletek alakítására irányuló törekvések sorsa Baranyában. BarMűv. 1972. 1. sz. 75—83. l.
- Kotnyek István*: A zalai népoktatás Eötvös minisztersége idején. GöcsejiHel. 4. 103—124. l.
- Kovács Györgyné*: Soroksár a kapitalista fejlődés kezdetén. Bp20. ker. 63—68. l.
- Kovács Kálmán*: A magyar liberalizmus második hulláma és az angol-amerikai esszéisták. Helikon. 1972. 18. évf. 2. sz. 185—196. l.
- Krammer Jenő*: Néhány mozzanat a 90 éves kismartoni polgári iskola /Hauptschule/ múltjából. SSz. 1972. 26. évf. 1. sz. 76—81. l.
- Kresz Mária*: A baranyai népi fazekasság hagyományai és a Zsolnay gyár. PPorc. 45—54. l.
- Kresz Mária*: Egy mohácsi fazekasműhely termelése. /1904—1912./ JPM. 16. 257—272. l.
- Kuntár Lajos*: A szombathelyi „Törékvés” Munkásképző Egyletről. VSz. 1972. 26. évf. 1. sz. 116—120. l.
- Láng Péter*: Az Alkoholelles Munkásszövetség első korszaka. 1904—1914. Budapest. 1972. 10. évf. 4. sz. 35—37. l.
- Láng Péter*: Mezőgazdasági érdekképviselet Magyarországon. Az agrárius mozgalom zászlóbontása és szervezeteinek kiépülése. AtSz. 1971. 13. évf. 3—4. sz. 392—407. l.
- Lengyel Alfréd*: Adalékok a győri munkásmozgalmak történetéhez. Arrabona 14. 393—418. l.
- Losonczy Zsuzsanna*: A soproni Laehne-féle nevelőintézet és gimnázium története. /1853—1903./ 2. SSz. 1972. 36. évf. 4. sz. 289—307. l.
- Lukács Dezső*: Apáthy István /1863—1922/. Természet Világa. 1972. 103. évf. 8. sz. 376—377. l.
- A magyar óvónőképző intézetek neveléstudományi közleményei. 8. köt. Óvónőképzés és óvodai élet. (Fel. szerk. Elek László.) [Szarvas] 1971. 323 l.
- A kötet tartalmából:
Regős János: Az 1891. évi óvodai törvény végrehajtásának kezdete Vas megyében. Magyarország története. /Egyetemi tankönyv./ 4. 1849—1918. Az abszolutizmus és a dualizmus kora. Szerk. Hanák Péter. Közrem. Erényi Tibor, Szabad György. [Kiad.] (a Magyar Tudományos Akadémia, Történettudományi Intézet). Bp. 1972, Tankönyvkiadó. 663 l., 1 t., 1 térk.
- Mann Miklós*: A vágóhíd megalapítása és működése a XIX. században. Budapest. 1972. 10. évf. 12. sz. 40—41. l.
- Máthé Gábor*: A bírói felelősség és a bírakra vonatkozó főbb rendelkezések törvényi szabályozása a dualizmus első éveiben. ÁJKÁ. 14. 175—187. l.
- Mathiasz János emlékezete: Kozma Pál*: Mathiasz János nemesítő tevékenységének értékelése. — *Geday Gusztáv*: Mathiasz hatása a korabeli hazai csemege-

- szőlő termesztésére. — *Für Lajos*: A filoxeravész hatása a homoki szőlő-termesztés fellendülésére. *AtSz.* 1972. 14. évf. 1–2. sz. 101–111. l.
- Mátrai László*: Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásának kulturhistóriai következményei. *Világosság.* 1972. 13. évf. 6. sz. 327–333. l.
- Merényi Ferenc*: La funzione dell'architettura moderna nel rinnovamento della vita intellettuale in Ungheria durante il quarto di secolo del primo anteguerra. *ÉGDR.* 2. 267–274. l.
- Merényi László*: Háborúellenes mozgalom Budapesten 1912 őszén. Budapest. 1972. 10. évf. 12. sz. 35–37. l.
- Mező András*: Községneveink rendezése a századfordulón. *MNy.* 1972. 68. évf. 1. sz. 54–66. l.
- Mező Ferenc*: Tordai Ereős Borbély György. *GöcsejiHel.* 3. 31–38. l.
- Mikó Imre*: Akinek minden haja szála más tudományban őszült meg. [Brassai Sámuel.] *ÉIT.* 1972. 27. évf. 8. sz. 339–343. l.
- Molnár József*: Die Produktions-Struktur eines weintraubenproduzierenden Dorfes zur Zeit des Aufhörens vom Dreifelderwirtschafts-system. *AUBhist.* 13. 317–352. l.
- Mozsonyi Sándor*: Richter Gedeon gyógyszerész, a magyar gyógyszeripar megalapítója. *Gyógyszerészet.* 1972. 16. évf. 1. sz. 1–4. l.
- Mucsi Ferenc*: A magyarországi munkásajtó. 1905–1914. *SajtótudK.* 2. 33–42. l.
- Mucsi Ferenc*: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt tevékenysége 1890 és 1918 között. Bp. 1972, Tankönyvkiadó. 68 l.
- /Történelemtudomány — történelem-tanítás 2./
- Nagy Tibor*: Baross Gábor. *ÉIT.* 1972. 27. évf. 26. sz. 1155–1159. l.
- Nékám Lajosné*: Adatok a Zsolnay gyár történetéhez. *PPorc.* 37–44. l.
- Nemes Dezső*: Az ellenzék az MSZDP-ben a századforduló után. *PtK.* 1972. 18. évf. 4. sz. 3–54. l.
- Nemes Dezső*: Az 1905–1906. évi kormányzati válság és az MSZDP választójogi harca. *PtK.* 1972. 18. évf. 1. sz. 3–64. l.
- Nógrád megyei múzeumi közlemények. 18. (Szerk. Végh Miklós. [Közrem.] Balázs László.) [Kiad. a] Nógrád Megyei [Múzeumi] Igazgatóság, Salgótarján 1972. 114 l., 4 t.
- A kötet tartalmából:
Szabó Béla: Társadalmi gazdasági viszonyok a Mikszáth-korabeli Nógrád-megyében. 85–101. l.
- Nyilas Márta*: A Ferenc József-föld föl-
- fedezése és a Budapest-fok. Budapest. 1972. 10. évf. 3. sz. 36–37. l.
- Oláh Sándor*: Tallózás a textilipar történetében. *Gyapjúipari Szemle.* 1972. 15. évf. 6. sz. 130–141. l.
- Oláhné Erdélyi Mária*: A százéves gyakorló-gimnáziumnak matematikaoktatásunk szolgálatában kifejtett munkássága /a megalakulása utáni első néhány évtizedben/. *A Matematika Tanítása.* 1972. 19. évf. 3. sz. 85–89. l.
- Ónosi László*: Egy nagyközség a történelem sodrában. /Adalékok Balmazújváros századforduló környéki történetéhez./ *DMÉvk.* 1971. 181–224. l.
- Orbán Sándor*: A magyar agrárkérdés a XX. században és Áchim L. András programja. *ÁchimEk.* 25–32. l.
- Orosz István*: A szabad gazdálkodás elterjedése Északkelet-Magyarországon a XIX. század végén. *DMÉvk.* 1971. 173–180. l.
- Oroszlán Zoltán*: Régészek vándorgyűlése 1868-ban Egerben. *AnnAgr.* 8–9. 15–18. l.
- Ortutay András*: A bányatelep kialakulása. Az ipar fejlődése 1896-tól 1918-ig. *Tatabányatört.* 1. 69–86. l.
- Ortutay András*: Város született. A tatabányai szénmedence négy községének egyesítése. Új Forrás. 1972. 4. évf. 1. sz. 72–80. l.
- Pál Lajos*: Beszámoló Sárközi Zoltán [„A summásrendszer kialakulása és szerepe a magyarországi mezőgazdaság kapitalizmuskori munkaszervezetében” című] kandidátusi disszertációjának vitájáról. *Száz.* 1972. 106. évf. 1. sz. 269–273. l.
- Palotás Emil*: A Balkán-kérdés az osztrák-magyar és az orosz diplomáciában a XIX. század végén. Bp. 1972, Akad. Kiadó. 233 l.
- Papp János*: Adalékok Mokry Sámuel életéhez. *BékÉl.* 1972. 7. évf. 3. sz. 491–494. l.
- A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848–1914. Tanulmányok. 1–2. köt. Szerk., bev. Szabó István. 2. kiad. Bp. 1972, Akad. Kiadó. 479 l., 1 t.; 756 l.
- /A Magyar Tudományos Akadémia Agrártörténeli Bizottságának kiadványai./
- Pásztor Emil*: Az első magyar „nagy leánytanoda”. *PSZ.* 1972. 22. évf. 2. sz. 134–136. l.
- Péter László*: Móricz Pál indulása Szegeden. *DMÉvk.* 1969–70. 561–572. l.
- Pölöskei Ferenc*: Áchim L. András helye a magyarországi progresszió táborában. *ÁchimEk.* 131–138. l.
- Pölöskei Ferenc*: István Tisza's Policy toward the Roumanian Nationality

- on the Eve of World War I. AH. 1972. 18. évf. 3–4. sz. 267–291. 1.
- Pölskei Ferenc*: A paraszti osztályharc a két forradalom között. /1848–1918./ Tiszatáj. 1972. 26. évf. 12. sz. 45–53. 1.
- Rácz István*: Kísérletek az Egyesült Államokban irányuló magyarországi kivándorlás korlátozására. AUDhist. 13. 53–92. 1.
- Rákóczi Katalin*: Rómer Flóris hadbírósi pere. Arrabona. 14. 317–326. 1.
- Ravasz Éva*: A bányamunkásság küzdelmei az első világháború időszakában. Tatabányatört. 1. 98–108. 1.
- Ravasz Éva*: A munkásmozgalom kibontakozásának kezdetei a bányatelepeken. Tatabányatört. 1. 87–97. 1.
- Regős János*: A népiskolai iskolaszékek /gondnokságok/ funkciója a századforduló éveiben. 1–2. VSz. 1972. 26. évf. 3–4. sz. 407–419, 560–568. 1.
- Rejtő István*: Mikszáth Kálmán és a tiszai eszlári várvád. IT. 1972. 4. évf. 1. sz. 122–152. 1.
- Rell Lajos*: Az Alföldi Első Gazdasági Vasút vonalhálózatának kiépítése. BékÉl. 1972. 7. évf. 2. sz. 212–224. 1.
- Remete László*: Barikádok Budapest utcáin. 1912. Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 282 l., 8 t.
/Népszerű történelem./
- Réti Endre*: Darwin's influence on Hungarian medical thought. CMed. 1972. Suppl. 6. 157–167. 1.
- Réti László*: Adatok a magyar vasipari kartell fejlődéséhez, különös tekintettel a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaságra. 1900–1906. DTI. 1970. 2. 157–178. 1.
- Ruffly Péter*: A bölcshő ringatói [Széchenyi István, Táncsics Mihály, Reitter Ferenc, Andrássy Gyula, Podmaniczky Frigyes]. MN. 1972. 28. évf. 267. sz. 9. 1.
- Ruzsás Lajos*: A technika fejlődése a kerámiaiparban és a pécsi Zsolnay-gyár. PPorc. 11–22. 1.
- Rybár István*: Emlékek Eötvő Lorándról. Fizikai Szemle. 1972. 22. évf. 8. sz. 239–242. 1.
- Sági Károly*: A Georgikon megszűnése és az új Tanintézet. Georgikon 175. 73–105. 1.
- Sándor Dezső*: A magyar gyermekgyógyászat úttörője. Százötven éve született Bókai János. MH. 1972. 5. évf. 138. sz. mell. 2. 1.
- Sándor Pál*: A soroksáriak pere a Sina bárókkal. 1851–1865. Bp20. ker. 69–82. 1.
- Simonffy Emil*: Elkülönítés és tagosítás Kaposváron a jobbágyfelszabadítás után. SomogymM. 2. 159–180. 1.
- Simonffy Emil*: A jobbágytelek szerepe 1848 után a nyugat-dunántúli vármegyékben. AtSz. 1971. 13. évf. 3–4. sz. 386–391. 1.; VSz. 1972. 26. évf. 1. sz. 110–116. 1.
- Simonyi Géza—Szép Károly*: Kispest kialakulása. Kispest 100. 7–62. 1.
- Somogyi Sándor*: Budapest kereskedelme — 100 évvel ezelőtt. Kereskedelmi Szemle. 1972. 13. évf. 10. sz. 5–7. 1.
- Sugár István*: Papírszükségpénzek 1860-ban Egerben. AnnAgr. 8–9. 249–258. 1.
- Szabadvány Ferenc*: Than Károly. Bp. 1972, Akad. Kiadó. 182 l., 1 t.
/A múlt nagy tudósai./
- Szabó Ferenc*: Az alföld-fiumei vasút Békés megyei szakaszának építéstörténete. /1862–1871./ BékÉl. 1972. 7. évf. 2. sz. 203–211. 1.
- Szabó Miklós*: Az ellenforradalmi kurzus eszmetörténeti előzményei. Studium. 2. 87–93. 1.
- Szállási Árpád*: Bőke Gyula 1832–1918. OHI. 1972. 113. évf. 24. sz. 1423–1425. 1.
- Szállási Árpád*: Chrenóczi Nagy József. 1818–1892. OHI. 1972. 113. évf. 28. sz. 1679–1680. 1.
- Szászi Ferenc*: Az Amerikába irányuló kivándorlás Szabolcs megyéből az első világháborúig. [Kiad. a] (Szabolcs-Szatmár megyei Tanács.) Nyíregyháza 1972. 118 l.
- Szekeress József*: A magyar gépjárműgyártás úttörője. Emlékezés Csonka Jánosra. Budapest. 1972. 10. évf. 12. sz. 31–33. 1.
- Szigeti Kilián*: Halper János /1817–1888/ orgonaépítő mester élete és működése. SSz. 1972. 26. évf. 4. sz. 307–320. 1.
- Szij Rezső*: Kilencven éve alapították a Kner-nyomdát. Forrás. 1972. 6. sz. 82–87. 1.
- Szij Rezső*: A Kner család útja Gyomaig és a nyomda első évtizedei. BékÉl. 1972. 7. évf. 1–2. sz. 47–59, 163–275. 1.
- Szita László*: Az első pécsi munkásújság, a Népbárát, és a magyarországi osztályharcos szociáldemokrata ellenzéki mozgalom. BarMűv. 1972. szept. 87–93. 1.
- Szücs Ernő*: Ipari, kereskedelmi és hitelviszonyok a kapitalizmus korában. HajdúhadházMJ. 189–226. 1.
- Szücs Ernő*: Szociális helyzet és a dolgozók harca a kapitalizmus idején. HajdúhadházMJ. 227–241. 1.
- Tábori György*: Száz éve, 1872-ben szüntek meg a céhek. BékÉl. 1972. 7. évf. 1. sz. 85–94. 1.
- Táboros Sándor*: A mezőcsáti vasút megépítésének története. /1890–1906./ [Kiad. a] Kiss József Járási Könyvtár; II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtár, Miskolc. Mezőcsát 1971, BAZ Megyei Tanács. Soksz. 114 l.
/Mezőcsáti helytörténeti füzetek 4./
- Ternyilla Mihály*: Hivatali vétségek és

- büntettek a XX. század elején. Posta-és Bélyegmúzeumi Szemle. 1971. 3. évf. 2. sz. 16–24. 1.
- Terplán Zénó:** Cserháti Jenő/1855–1910./ professzorról. (Miskolc 1972), NME. Soksz. 15 l.
- /A Gépelemek Tanszékének közleményei.** Miskolc 261./
- Tibori János:** Áchim L. András a békéscsabai parasztság élén. ÁchimEk. 75–92. 1.
- Tibori János:** Emlékezés Áchim L. Andrásra. Születésének századik évfordulójára. Történelem. 1971. 11. sz. 3–42. 1.
- Tóth András:** Adatok a magyarországi öntészet történetéhez. A gömbsgrafitos szürkevas magyar vonatkozásai a XX. század elején. Bányászati és Kohászati Lapok. Öntöde. 1972. 23. évf. 4. sz. 83. 1.
- Tóth Tibor:** A szarvasmarha fajtaváltás Somogyban a századfordulón. Somogym M.3. 183–214. 1.
- Tóry Kálmán:** Az Al-Duna szabályozása. Bp. 1972, Soksz. 81 l., 1 térk.
- /Vízügyi történeti füzetek 5./**
- Urošević Danilo:** A könyvek, újságok, folyóiratok és olvasókörök fejlődése a magyarországi bunyevácoknál a XIX. század második felében. OSzKÉvk. 1968–1969. 373–383. 1.
- Vadász Sándor:** Egy száz év előtti munkáslap. Az Általános Munkás Újság. ÉLT. 1972. 27. évf. 48. sz. 2288–2291. 1.
- Vajda György:** 75 éve kezdődött Dél-Magyarországon a villamosenergia-szolgáltatás. Magyar Villamos Művek Tröszt Közleményei. 1972. 9. évf. 2. sz. 7–13. 1.
- Varga Béla:** Agrárszocialista mozgalmak Veszprém megyében a XX. század elején. VeszprémMsz. 5. 113–120. 1.
- Varga Lajos:** Munkásgimnázium Mezőtúron. Jászkunság. 1971. 17. évf. 4. sz. 171–175. 1.
- Varga Lajos:** Szociáldemokraták a szövetségi politikáról a koalíciós kormány idején. /1906–1909./ PtK. 1972. 18. évf. 2. sz. 159–193. 1.
- Vargáné Zalán Irén:** A Borsod-Miskolci Közművelődési és Múzeumi Egyesület kialakulása és fejlődése az első világháborúig. HOMÉvk. 10. 169–208. 1.
- Vértessy Miklós:** Szekfü Gyula kiadója: Gábor Andor. MK. 1971. 87. évf. 4. sz. 336–338. 1.
- Vida Mária:** Serving two nations: Tivadar Duka /1825–1908/. CMed. 1972. Suppl. 6. 195–216. 1.
- Vincze Edit, S.:** A „felségáru-lók”. A hűtlenségi per századik évfordulójára. Nsz. 1972. 30. évf. 93. sz. 6. 1.
- Vincze Edit, S.:** Küzdelem az önálló proletárpart megteremtéséért Magyarországon. 1848–1890. — *Erényi Tibor:* A Magyarországi Szociáldemokrata Párt tevékenységének főbb jellemzői a századfordulót követő évtizedben. — *Millei György:* A Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakításáról. 2. átd. kiad. Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 191 l.
- /Munkásmozgalom-történeti tanulmányok./**
- Vincze E[dit], S.:** Der Pester Hochverratsprozess. (April 1872). AH. 1972. 18. évf. 1–2. sz. 75–117. 1.
- Virágh Ferenc:** Az 1905–1906. évi „nemzeti ellenállás” Békés megyei történetéhez. BékÉl. 1972. 7. évf. 2. sz. 326–334. 1.
- Virágh Ferenc:** A „nemzeti ellenállás” és az 1906. évi választás Békés megyében. BékÉl. 1972. 7. évf. 3. sz. 454–460. 1.
- Viszota Gyula:** Ki az Offenes Promemoria szerzője? Közli: H. Boros Vilma. Száz. 1971. 105. évf. 6. sz. 1205–1216. 1.
- Vörös Károly:** A főváros világvárossá fejlődésének korszakában. BpKk. 49–63. 1.
- Vörös Károly:** Győr művelődése a dualizmus korában. Arrabona. 14. 365–392. 1.
- Zádor Tibor:** Diósgyőrvasgyári munkások művelődési törekvései a századfordulón. HOMÉvk. 10. 279–290. 1.
- Zalai Károly:** A bécsi egyetem magyar gyógyszerészdoktorai a 19. században. Acta Pharmaceutica Hungarica. 1972. 42. évf. 5. sz. 235–240. 1.
- Zalai Károly:** A pesti egyetem első gyógyszerészdoktora Dr. Csanády /Scholtz/ Gusztáv. Gyógyszerészet. 1972. 16. évf. 5. sz. 186–189. 1.
- Zalai Károly:** Than Károly magántanári rehabilitációja a Bécsi Egyetemen. Magyar Kémikusok Lapja. 1972. 27. évf. 4. sz. 191–192. 1.
- Zsuffa Tibor:** Egy „Vándorló könyv” valóságai. BSz. 1972. 16. évf. 1. sz. 80–87. 1.

c) Ismertetések

- Boros Vilma, H.:** Stein Aurél ifjúsága. Hirschler Ignác és Stein Ernő levelezése Stein Aurélról. 1866–1891. Bp. 1970. — Ismerteti: *Maróthné Jeremiás Éva.* MK. 1971. 87. évf. 4. sz. 406. 1.
- Domokos József:** Áchim L. András. Bp. 1971. — Ismerteti: *Pölöskei Ferenc.* Száz. 1972. 106. évf. 2. sz. 426–428. 1.; *Szabó Klára.* PtK. 1972. 18. évf. 2. sz. 221–224. 1.
- Felczak, Waclaw:** Ugoda wegiersko-chorwacka 1868 roku. Wrocław—Warszawa—Kraków 1969. — Ismerteti: *A. Petmeki.* AH. 1972. 18. évf. 3–4. sz. 380–382. 1.
- Für Lajos:** A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján 1870–1914. Bp. 1969.

- Ismerteti: *Simonffy Emil*. Száz. 1972. 106. évf. 3. sz. 689—692. 1.
- Heckenast József*: Szövetkezések a századforduló paraszti gazdálkodásában. Bp. 1969. — Ismerteti: *Szabó László*. ET. 1971. 83. évf. 4. sz. 612—614. 1.
- Koltay-Kastner Jenő*: Két új munka Garibaldi magyar és nemzetközi hírének ismeretéhez. /*Lukács Lajos*: A magyar garibaldisták útja. Bp. 1971. és *Antony Campanella*: Giuseppe Garibaldi e la tradizione garibaldina. Ginevra 1971./ Száz. 1972. 106. évf. 3. sz. 723—728. 1.
- Komjáthy Miklós*: Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie /1914—1918/. Bp. 1966. — Ismerteti: *Pölöskei Ferenc*. Száz. 1972. 106. évf. 1. sz. 170—173. 1.
- Kovács Endre*: Ausztria útja az 1867-es kiegyezéshez. Bp. 1968. — Ismerteti: *Szabad György*. Száz. 1972. 106. évf. 3. sz. 685—689. 1.
- Loránd Imre*: Angol történetírók a Monarchiáról. Világosság. 1972. 13. évf. 6. sz. 339—345. 1.
- Meckling, Ingeborg*: Die Aussenpolitik des Grafen Czernin. Wien 1969. — Ismerteti: *Gonda Imre*. Száz. 1972. 106. évf. 3. sz. 728—731. 1.
- Szász Zoltán*: A nemzetiségek problémái az I. világháború előtt. /*Kemény G. Gábor*: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában./ MN. 1972. 28. évf. 89. sz. 13. 1.
- Vincze Edit, S.*: A hűtlenségi per. Bp. 1971. — Ismerteti: *Pamlényi Ervin*. MN. 1972. 28. évf. 95. sz. 12. 1.
- Zapletal, Vladislav*: Počátky slovenského sociálne demokratického delnického hnutí v Budapešti. 1893—1900. Praha 1969. — Ismerteti: *Arató Endre*. AH. 1972. 18. évf. 3—4. sz. 387—390. 1.
- 8. Magyarország története 1918—1919**
- a) *Forrásközlések, forrásismertetések*
- Dokumentum az úttörőcsapatok működéséről 1919-ből. Közread. Hecksch Agnes. PSz. 1972. 22. évf. 3. sz. 250. 1.
- Gerelyes Ede*: Lenin üzent. Visszaemlékezések a csepeli szikratáviró-állomás 1919. évi működésére. (Szerk. — .) [Kiad. a] Hazafias Népfront, Budapesti Bizottság; MSZMP Csepel Vas- és Fémművek Bizottsága; Postások Szakszervezete. Bp. 1972. 47. 1.
- Kormányos András*: Adalék a Tanácsköztársaság könyvtárügyéhez. Kts. 1972. 22. évf. 3. sz. 147—148. 1.
- Kun Béla*: Izbrannüe sztat'i'i recsi. (Szoszt. Agnesza Kun.) Bp. 1972, Korvina. 358. 1.
- Lengyel József*: Visegrádi utca. [Visszaemlékezések. Bev.] (Kun Béla). Bp. 1972, Magvető. 270. 1.
- /Lengyel József összes művei./
- Németi Lajos*: Egy internacionalista visszaemlékezése. 1917—1919. (Kiad. Budapest 9. ker. Tanácsa.) Bp. 1972. 85. 1., 4. t.
- Román János*: Források a Tanácsköztársaság Borsod megyei történetéhez. HOMEvk. 10. 291—366. 1.
- A Tanácsköztársaság emlékei Dunaszentpálon. Összegyűjt.: Györi, Mezőgazdasági Szakiskola, Honismereti Szakkör. Tan DSzp. 20—30. 1.
- Új fejezet a magyar munkásmozgalomban. A Kommunisták Magyarországi Pártja megalakulásának évfordulójára. Nsz. 1972. 30. évf. 277. sz. 6. 1.
- Valkó Arisztid*: Ismeretlen Kodály-dokumentum a Tanácsköztársaság idejéből. MZ. 1972. 13. évf. 4. sz. 414—416. 1.
- b) *Feldolgozások*
- Asztalos István*: Tanácsok a Galga mentén az 1918—1919-es forradalmak idején. StudPest. 1. 229—262. 1.
- Bányai Irén, Sz.*: Braun Soma Cegléden. StudPest. 1. 219—228. 1.
- Bodnár Imre*: A Magyar Tanácsköztársaság nemzetiségi politikája. StudiurPécs. 77. 40—48. 1.
- Buzás József*: Székesfehérvár és Fejér vármegye közigazgatása az 1918—1919. évi polgári demokratikus forradalom idején. Bp. 1971. Sokszt. 63. 1.
- /Jogtörténeti értekezések 2./
- Csiky Ottó*: A Tanácsköztársaság bírói szervezetének néhány jogpolitikai vonása. StudiurPécs. 77. 18—26. 1.
- Erdősy Emil*: A Magyar Tanácsköztársaság büntető törvényhozása. StudiurPécs. 77. 57—64. 1.
- Farkas József*: A ráckevei járás 1918—19-ben. RáckeveiTan. 119—146. 1.
- Fogarassy László*: Az ismeretlen székely hadosztály. /Adatok a Tiszántúl és Erdély hadtörténetéhez az 1918/1919. évi forradalmi időszakban a román általános támadásig./ DMÉvk. 1971. 225—252. 1.
- Földes Iván*: A Magyar Tanácsköztársaság agrárpolitikája és mezőgazdasági rendelkezései. StudiurPécs. 77. 49—56. 1.
- Földvári József*: A Magyar Tanácsköztársaság büntetőpolitikája. StudiurPécs. 77. 65—73. 1.
- Gábor Sándorné*: A Zala megyei munkásmozgalom 1918—1919-es történetéről és Hamburger Jenő szerepéről. NagykanizsaiMűzEk. 143—166. 1.

- Gadanez Béláné*: Vendéglátóipari dolgozók a magyar munkásmozgalomban. /A kezdetektől 1919-ig./ Bp. 1972, Táncsics Kiadó. 351 l.
- Gecsenyi Lajos*: A proletárdiktatúra két békési vezetőjének portréjához /Andrássi Gyula és Czibor István/. BékÉL. 1972. 7. évf. 1. sz. 5–14. l.
- Gergely Ernő*: Az önrendelkezési jog és a föderáció néhány kérdése a Tanácsköztársaság idején. JK. 1972. 27. évf. 1–2. sz. 16–26. l.
- Herczegh Géza*: A Magyar Tanácsköztársaság külpolitikája. StudiurPécs. 77. 27–39. l.
- Högye István*: Dr. Nemes Viktor. /Egy elfelejtett zempléni forradalmár./ BSz. 1972. 16. évf. 1. sz. 75–79. l.
- József Farkas*: Adalékok az 1918–1919. évi forradalmak Petőfi-képéhez. Petőfi tüze. 446–460. l.
- Kahána Mózes*: A teremtés hete. Kortárs. 1972. 16. évf. 3. sz. 484–490. l.
- Kárpáti Endre*: Madzsar József javaslata a fővárosi bölcsokei hálózat kiépítésére. Nógrádi Orvosok Lapja. 1972. 3. évf. 1. sz. 24–27. l.
- Kende János*: A kommün hétköznapjai. A Tanácsköztársaság 53. évfordulójára. Nsz. 1972. 30. évf. 68. sz. 4–5. l.
- Kenéz Sándor*: Füstös József volt vöröshadseregbeli főhadnagy életrajzi adatai. BarMűv. 1972. 2. sz. 106–107. l.
- Kiváló Attila*: Kispest az 1918–19-es forradalmakban. Kíspest 100. 63–110. l.
- Kostyán Akos*: A Magyar Vörös Hadsereg tábori postája. Posta- és Bélyegmúzeumi Szemle. 1971. 3. évf. 3. sz. 3–17. 1., 4 t.
- Környei Attila*: A dunántúli polgárszövetség 1919-ben. Adalékok a dunántúli ellenforradalom történetéhez 1918–19-ben. Arrabona. 14. 419–434. l.
- Labádi Lajos*: Az 1918-as polgári demokratikus forradalom. A KMP megalakulása és harca a szocialista forradalom győzelméért. MforrMm. 1918–1972. 20–39. l.
- Labádi Lajos*: A Magyar Tanácsköztársaság. MforrMm. 1918–1972. 40–64. l.
- Litván György*: Apáink válaszutja. Tallózás a Szabaddogdolat 1918–1919-es számaiban. Új Írás. 1972. 12. évf. 3. sz. 109–117. l.
- A magyar munkásmozgalom fejezeteiből. 16. *Siklós András*: Tanácsköztársaság /1919. március 21/. Népszava. 1972. 100. évf. 284. sz. 10. l.
- A magyar munkásmozgalom fejezeteiből. 17. *Kende János*: Az emberhez méltó életért. Népszava. 1972. 100. évf. 290. sz. 8. l.
- A magyar munkásmozgalom fejezeteiből. 18. *Kende János*: A Tanácsok Országos Gyűlése. /1919. jún. 14–23./ Népszava. 1972. 100. évf. 296. sz. 10. l.
- Nemcsik Pál*: A Magyar Tanácsköztársaság létrejötte és berendezkedése az ózdi járásban /1919/. — *Nemcsik Pál, íj.*: A népi hatalom kialakulása és intézményei Borsodnádasdon a tanácsotrvény megszületéséig /1944–1950/. (Kiad. a Borsodnádasdi Helytörténeti Gyűjtemény.) Borsodnádasd 1971. Soksz. 155 l. /Borsodnádasdi Helytörténeti Gyűjtemény kiadványai 1./
- Puskás Attila*: A Tolna megyei 1918–19-es képviselőtestületek és tanácsok tevékenysége. Tolnam. Tört.3. 225–272. l.
- Ravasz Éva*: Forradalom — a békéért, a demokráciáért. 1918. Tatabányatört. 1. 109–115. l.
- Ravasz Éva*: A két forradalom között — 1918 decemberétől 1919 márciusáig. Tatabányatört. 1. 116–119. l.
- Ravasz Éva*: A Tanácsköztársaság napjai Tatabányán. Tatabányatört. 1. 120–132. l.
- Sallay Gézané*: A polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság Erzsébetfalván. /1918–1919./ Bp20. ker. 197–214. l.
- Sipos Péter—Pór Edit*: „Egyéni kilengések” vagy szervezett fehérterror. /Az Est-lapok és a Népszava a Nemzeti Hadseregről 1919 őszén./ SajtótudK.2. 43–52. l.
- Szántó Zsuzsa*: Magyar internacionalisták harca Szibériában a szocialista forradalom győzelméért. /Adalékok./ MMEvk. 1969–1970. 123–140. l.
- Szász Zoltán*: Az erdélyi román polgárság szerepéről 1918 őszén. Száz. 1972. 106. évf. 2. sz. 304–335. l.
- Szelestey György*: A Magyar Tanácsköztársaság államigazgatásának helyi szervezete. StudiurPécs. 77. 74–83. l.
- Szijj Jolán*: Az 1918-as polgári demokratikus forradalom Hadügyminisztériumának és az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság Hadügyi Népbiztosságának szervezeti felépítése és osztályai. LSz. 1971. 1–3. sz. 29–40. l.
- Szinai Miklós*: Zur Geschichte der Beziehungen zwischen der Ungarischen Räterepublik und Österreich. /Anhang./ Otto Bauers Brief an Béla Kun. AH. 1972. 18. évf. 3–4. sz. 293–318. l.
- Szita László*: A szocialista ifjúmunkás mozgalom kezdetei Baranyában. Bar Műv. 1971. 4. sz. 97–102. l.
- Szotóczki Mihály*: Forradalom és jog a Magyar Tanácsköztársaságban. StudiurPécs. 77. 5–17. l.
- Vértesy Miklós*: Hóman Bálint és Szekfü Gyula 1918-ban. Valóság. 1972. 15. évf. 7. sz. 56–59. l.

Vinaver, Vuk: Jugoszlávia és Magyarország a Tanácsköztársaság idején. Száz. 1971. 105. évf. 6. sz. 1217—1246. 1.

c) Ismertetések

Arokai Lajos: Jöjjetek ezrével... Képes album a Magyar Tanácsköztársaság Vörös Hadseregéről. Bp. 1969. — Ismerteti: Kirschner Béla. Száz. 1972. 106. évf. 3. sz. 697. 1.

1918/19 és a neveléstörténeti kutatás. — Gellért László: Diákok a forradalomban 1918—1919. — „A szent, a várt szélvész”. Bp. 1970. — Ismerteti: Bellér Béla. Száz. 1972. 106. évf. 3. sz. 700—704. 1.

Farkas Márton: Katonai összeomlás és forradalom. Bp. 1969. — Ismerteti: Józsa Antal. HK. 1972. 19. évf. 2. sz. 381—384. 1.

Fejér megyei történeti évkönyv. 2. A Tanácsköztársaság Fejér megyében. Székesfehérvár 1969. — Ismerteti: Lengyel Alfréd. Száz. 1972. 106. évf. 3. sz. 704—707. 1.

Glatz Ferenc: Helytörténeti forráskiadványok az 1918—19. évi forradalmak történetéről. LK. 1970. 41. évf. 2. sz. 342—346. 1.

Hetés Tibor: A magyarországi forradalmak krónikája /1918—1919/. Bp. 1969. — Ismerteti: Óry Károly. HK. 1972. 19. évf. 1. sz. 161—163. 1.

Józsa Antal: Háború, hadifogság, forradalom. Magyar internacionalista hadifoglyok az 1917-es oroszországi forradalomban. Bp. 1971. — Ismerteti: Arokai Lajos. PtK. 1972. 18. évf. 2. sz. 217—221. 1.; Farkas Márton. AH. 1972. 18. évf. 1—2. sz. 186—189. 1.

Józsa Antal—Milei György: A rendíthetetlen százezer. Magyarok a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és polgárháborúban. Bp. 1968. — Ismerteti: Farkas Márton. Száz. 1972. 106. évf. 2. sz. 470—472. 1.

Liptai Ervin: Vöröskatonák előre! Bp. 1969. — Ismerteti: Kirschner Béla. Száz. 1972. 106. évf. 3. sz. 695—697. 1.

Mérei Gyula: A magyar októberi forradalom és a polgári pártok. Bp. 1969. — Ismerteti: L. Nagy Zsuzsa. Száz. 1971. 105. évf. 6. sz. 1268—1269. 1.

A mezőcsáti járás eseményei a két forradalom időszakában /1918—1919/. Összeáll. Táboros Sándor. Mezőcsát 1969. — Ismerteti: Szecskó Károly. Honismeret. Helytörténet. 1971. 2. sz. 131—133. 1.

Réti László: A Magyar Tanácsköztársaság központi szervei és pécsettjeik. Bp. 1970. — Ismerteti: Schönwald Pál. Száz. 1972. 106. évf. 3. sz. 698—699. 1.

A Tanácsköztársaság Békés megyében 1919. Békéscsaba 1969. — Ismerteti: Kanyar József. Száz. 1972. 106. évf. 3. sz. 707—708. 1.

A Tanácsköztársaság története Borsodban és Miskolcon. Szerk. Lehoczky Alfréd. Miskolc 1969. — A Tanácsköztársaság Somogyban. Szerk. Kanyar József. Kaposvár 1969. — Ismerteti: Szabó Ferenc. Száz. 1971. 105. évf. 6. sz. 1269—1274. 1.

9. Magyarország története 1919—1944

a) Forrásközlések, forrásismertetések

Bálint György: Az utolsó percek. [Cikkek, jegyzetek.] ([Sajtó alá rend.], utószó: Gondos Ernő. [Bev.] Mihályfi Ernő.) Bp. 1971, Szépirod. Kiadó. 231 l., 9 t.

Bethlen István titkos iratai. Sajtó alá rend., bev. és magy. Szinai Miklós, Szücs László. [Kiad. a] Magyar Országos Levéltár. Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 492 l., 6 t.

Fábián Dániel: Visszaemlékezés a Bartha Miklós Társaság kiadói tevékenységére. MK. 1971. 87. évf. 4. sz. 281—287. 1.

Gergely László: Szemelvények postaépítkezéseink múltjából. /1923—1934./ [Folyt.] Posta- és Bélyegmúzeumi Szemle. 1971. 3. évf. 2. sz. 32—56. 1.

Gyergyai Albert: Tanúság és tanulás [a Nyugatról]. IT. 1972. 4. évf. 1. sz. 102—115. 1.

Horthy Miklós titkos iratai. Sajtó alá rend., magy. és jegyz. Szinai Miklós, Szücs László. [Kiad. a] Magyar Országos Levéltár. 4. kiad. Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 478 l., 14 t.

Illés Béla ismeretlen cikke. [Közread. és bev.] Jász Dezső. Kortárs. 1972. 16. évf. 3. sz. 495—497. 1.

Imre Mátyásné-Szabó Ágnes: Dokumentumok a szovjet—magyar fogolycseréről. Közli —. PtK. 1972. 18. évf. 1. sz. 147—163. 1.

Jász Dezső: Hispániában. [Visszaemlékezések.] Bp. 1972, Magvető. 139 l.

Jász Dezső: Titkos háború a Spanyol Köztársaság ellen. HK. 1972. 19. évf. 2. sz. 336—345. 1.

Karsai Elek: Evian után tizenegy hónappal. Adalékok a magyar zsidóság történetéhez a második zsidótörvény után. Évkönyv. 1971—72. 162—180. 1.

Komját Irén: Az „Inprekorr” szerkesztőségében. SajtótudK. 2. 81—96. 1.

Kun Zsigmond: Visszaemlékezés a PTOE-re [Pénztánczeti Tisztviselők Országos Egyesülete]. IT. 1972. 4. évf. 4. sz. 947—970. 1.

Morvay István: Polgári iskolai reformtervek. Sajtószemle a harmincas évekből.

- Köznevelés. 1972. 28. évf. 23. sz. 41—42. l.
- Szűcs Gitta, H.*: Az Esti Kurir 1933-ban. SajtótudK.2. 53—80. l.
- Ugróczy Mihály*: Sajtótörténeti dokumentum. 50 éve jelent meg a Baranya-Bajai Köztársaság napilapja. A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Közleményei. 1972. 1. sz. 78—81. l.
- Wigner Jenő* levelei Ortway Rudolffhoz. Fizikai Szemle. 1972. 22. évf. 2. sz. 45—58. l.
- b) Feldolgozások**
- Adatok a magyarországi öntészet történetéhez. *Tóth András*: 1937-ben vulkán tört ki a diósgyőri acélöntödében. Bányászati és Kohászati Lapok. Öntöde. 1972. 23. évf. 1. sz. 20—23. l.
- Arató Endre*: A csehszlovákiai magyar haladó mozgalmak. Beszélgetés. [Riporter:] Havas Ervin. Nsz. 1972. 20. évf. 166. sz. mell. 8. l.
- Babics András*: A Mecsek vidéki bányászok szakszervezkedése a baranya-pécsi munkásmozgalom keretében. 1918. november 14.—1929. október 30. DTI. 1970. 2. 215—250. l.
- Bakács István*: A Magyar Országos Levéltár és a Magyar Nemzeti Múzeumi Levéltár 1926—1934 közötti kapcsolatairól. MK. 1971. 87. évf. 4. sz. 310—323. l.
- Bárány Ferenc*: A Csongrád megyei forradalmi munkásmozgalom. 1925—1929. [Kiad. a] Magyar Szocialista Munkáspárt Csongrád Megyei Bizottsága. Szeged 1972. 60 l.
/Csongrád megye munkásmozgalmának története./
- Bárány Ferenc*: A munkások és a szegény-parasztok küzdelmei Csongrád megyében. 1919 aug. — 1924. Szeged 1972. 79 l.
/Csongrád megye munkásmozgalmának története./
- Berze Nagy János, ifj.*: Dr. Berze Nagy János néprajzkutató munkája Tolna vármegye néphagyományainak gyűjtése és mentése érdekében. I. AMSz.1. 266—273. l.
- Bokor László*: Akire csak a Párt vigyáz. Új adatok József Attila párizsi munkásmozgalmi tevékenységéről. Nsz. 1972. 30. évf. 37. sz. mell. 7 l.
- Boross Marietta*: Adatok a Zala megyei mezőgazdasági idénymunkások „sommások”/ életmódjának és kultúrájának alakulásához. NagykanizsaiMuzEk. 359—372. l.
- Borsányi György*: Az ellenforradalmi rendszer kialakulása. A forradalmi munkásmozgalom a huszas években. MforrMm. 1918—1972. 65—83. l.
- Borsányi György*: Tömeharcok a gazdasági válság idején. MforrMm. 1918—1972. 84—103. l.
- Bugyi Balázs*: A Magyar Röntgen Társaság történetéből. 1. Az első évtized — 1922—1932. — tudományos tevékenysége. Radiológiai Közlemények. 1972. 12. évf. 2—3. sz. 125—132. l.
- Csatáry Dániel*: A második bécsi döntés és a nemzetiségi kérdés. Kelet-Európa Tan.2. 205—244. l.
- Csendes Béláné*: Pesterzsébet munkásmozgalma a Horthy-korszakban. /1920—1944./ Bp20. ker. 215—233. l.
- Csepányi Dezső*: Az ellenforradalmi rendszer munkásellenes politikája. 1935—39. A rendszer ipari szociálpolitikája és kísérlete a legális munkásmozgalom felszámolására. Bp. 1972, Akad. Kiadó. 207 l.
- Csima János*: Megjegyzések Gyimesi Gábor: A Horthy-hadsereg hivatásos altisztikarának történetéhez c. közleményére. HK. 1972. 19. évf. 3. sz. 557—561. l.
- Csizmadia Andor*: Reformtörekvések a magyar közigazgatásban 1944 előtt. Áll. 1972. 22. évf. 6. sz. 514—523. l.
- Csöppös István*: A magyar sertésállomány alakulása a második világháború időszakában. AtSz. 1972. 14. évf. 1—2. sz. 196—214. l.
- Csukás István*: Adalékok a két világháború közötti magyar—szlovák irodalmi kapcsolatokhoz. /Harcok Petőfi szellemi hagyatéka körül./ ASzlitt. 12. 3—24. l.
- Dankó Imre*: Miskolc első tudományos folyóirata, a Történelmi és Régészeti Közlemények. Marjalaki Kiss Lajos emlékére. HOMK.11. 103—107. l.
- Deák Lívia*: Emlékezés Bojtos Sándorra. BékÉl. 1972. 7. évf. 3. sz. 467—471. l.
- Dezsényi Béla*: Fejezetek az Országos Széchényi Könyvtár gyarapítási politikája és állományának fejlődése köréből a két világháború között. OSzKÉvk. 1968—1969. 85—158. l.
- Dezsényi Béla*: Könyvtártörténet, sajtótörténet, forráskritika. MK. 1971. 87. évf. 4. sz. 365—370. l.
- Diószegi Vilmos*: Sebestyén Gyula. Bp. 1972, Akad. Kiadó. 199 l., 1 t.
/A múlt magyar tudósai./
- Dombrády Loránd*: A Horthy-hadsereg tábori tüzéségének anyagi-technikai állapota 1940-ben a háborúbalépés előtti időszakban. HK. 1972. 19. évf. 3. sz. 726—761. l.
- Dósa Rudolfné*: A MOVE. Egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet. 1918—1944. Bp. 1972, Akad. Kiadó. 228 l., 12 t.
- Dóme Piroska*: Emlékezés 1942 októberére. MN. 1972. 28. évf. 255. sz. 5. l.

- Döme Piroška*: Március idusa harminc évvel ezelőtt. ÉIT. 1972. 27. évf. 10. sz. 435–439. 1.
- Ember Mária*: Osztrák ellenállás, magyar Vörös Segély. Valóság. 1972. 15. évf. 9. sz. 96–100. 1.
- Esztergomi Tanítóképző Intézet. Tanulmányok. 3. (Szerk. Gábris József.) (Esztergom) 1972. Soksz. 70. 1.
A kötet tartalmából:
Csiffary Nándor: Adatok Esztergom és Dorog környéke felszabadulás előtti munkásmozgalmának történetéhez. 51–70. 1.
- Fogarassy László*: A nyugat-magyarországi kérdés katonai története. SSz. 1972. 26. évf. 1–2. sz. 23–39, 115–129. 1.
- Friedrichné Kovács Irén*: Az 1923–33-as világgazdasági válság hatása Heves megye dolgozó népére. AnnAgr. 8–9. 433–448. 1.
- Gachot, François*: Egy elmúlt ország emlékei. 2. IT. 1972. 4. évf. 1. sz. 86–102. 1.
- Gazi József*: Politikai megkülönböztetés a Horthy-hadseregben 1919–1945. HK. 1972. 19. évf. 3. sz. 505–546. 1.
- Gergely Ferenc*: A munkás-sport szerepéről szóló vita történetének tükröződése a korabeli sajtóban /1924–1930/. Testneveléstudomány. 1972. 1. sz. 61–72. 1.
- Gergely László*: Szemelvények postaépítkezéseink múltjából /1935–1946/. Posta és Bélyegmúzeumi Szemle. 1971. 3. évf. 3. sz. 18–50. 1.
- Godó Ágnes*: Egy magyar katona a jugoszláv harcok között a háború befejező szakaszában. [Petovári József]. HK. 1972. 19. évf. 1. sz. 122–133. 1.
- Godó Ágnes*: Magyarok a jugoszláv népfelszabadító háborúban. [Kiad. a] Hadtörténeti Intézet és Múzeum. Bp. 1972. Zrínyi Kiadó. 280 l., 6 t.
- Gyimesi Gábor*: A Horthy-hadsereg hivatásos altisztkarának történetéhez. /1921–1938./ HK. 1972. 19. évf. 1. sz. 99–121. 1.
- Hahn Géza*: Jahn Ferenc /1902–1945/. OHI. 1972. 113. évf. 10. sz. 582. 1.
- Haiman György*: Elsüllyedt folyóiratok: Kórusművészet. 1933. MK. 1972. 88. évf. 1–2. sz. 114–119. 1.
- Hajdu Tibor*: Károlyi Mihály Prágában. Valóság. 1972. 15. évf. 9. sz. 36–58. 1.
- Heksch Ágnes*: A szabadoktatás alakulása Magyarországon az ellenforradalom hatalomra jutása idején /1919–1922/. PSz. 1972. 22. évf. 7–8. sz. 644–652. 1.
- Hüller István*: Egy soproni forradalmár tudós életrajzához. /Geleji Sándor./ SSz. 1972. 26. évf. 2. sz. 176–181. 1.
- Hollós Ervin*: Rendőrség, csendőrség. VKF. 2 Bp. 1971. Kossuth Kiadó. 431 l.
- Hunya István*: Az 1922-es választások előcsatározásai Endrődön és a földmunkás mozgalom. BékÉl. 1972. 7. évf. 2. sz. 335–342. 1.
- Hunya István*: Vági István Endrődön és Gyomán az 1922-es választási harcokban. BékÉl. 1972. 7. évf. 3. sz. 461–466. 1.
- Hunyadi Károly*: Az 1920 májusi szovjet–magyar hadifogoly kicserélési egyezmény HK. 1972. 19. évf. 3. sz. 547–556. 1.
- Jabloniczky, Jozef*: A szlovák nemzeti felkelés és Magyarország kapitulációs kísérlete. NépiMo. 83–86. 1.
- Jóboru Magda*: A köznevelés a Horthy-korszakban. /Alsó- és középfokú oktatás/ Bp. 1972. Kossuth Kiadó – Tankönyvkiadó. 225 l.
/Neveléstörténeti könyvtár./
- Józsik Lajos*: Razziák városa Esztergom. Új Forrás. 1972. 4. évf. 2. sz. 63–72. 1.
- Juhász Gyula–Pintér István–Tilkovszky Lóránt*: Magyarország nemzetközi helyzete és belpolitikai viszonyai 1938–1945. Az ellenállási mozgalom fő vonásai. Történelem. 1971. 11. sz. 108–199. 1.
- Káldor György–Varga László*: Dicsőség a hősöknek. Bp. 1972. Határőrség. 102, [35] l.
- Kávássy Sándor*: Latinca Sándor fogsága és halála. A Agr. 10. 257–276. 1.
- Kelen Jolán*: A szovjet kormány kicserélési akciója a Magyar Tanácsköztársaság eltűntjei érdekében. Pártélet. 1972. 17. évf. 2. sz. 40–43. 1.
- Keresztényi Nándor*: Gáspár Zoltán ébresztése. 1972. 5. évf. 201. sz. mell. 2. 1.
- Kiss Éva, B.*: A CIRPAC magyar munkacsoportja. MMMÉvk. 1969–1970. 193–212. 1.
- Kovács E[ndre]*: Hungarian-Polish relations between the Two World Wars. AH. 1972. 18. évf. 1–2. sz. 161–169. 1.
- Kovács Ilona*: Az Országos Széchényi Könyvtár tudományos munkája és kiadói tevékenysége. 1936–1944. OSzK Évk. 1968–1969. 171–184. 1.
- Kun László–Krasovec Ferenc*: A munkás sakkmozgalom kezdetei. Budapest, 1972. 10. évf. 5. sz. 32–35. 1.
- Lackó Miklós*: Vázlat az Új Szellemi Front történetéről. Új Írás. 1972. 12. évf. 8–9. sz. 87–100, 84–98. 1.
- László Gyula*: A munkássport hőskora. Budapest. 1972. 10. évf. 6. sz. 34–35. 1.
- Mák Mihály*: Az ellenforradalmi rendszer közoktatás- és neveléspolitikai irányelveinek kialakítása a huszas évek elején. /Adalékok a neonacionalizmus pedagógiai programjának feldolgozásához./ A Agr. 10. 19–32. 1.
- M[arkovits] Gy[örgyi]*: Elsüllyedt folyóiratok. A Láthatár. MK. 1972. 88. évf. 1–2. sz. 110–114. 1.
- Markovits Györgyi*: Két „elsüllyedt” iro-

- dalmi folyóirat. [Fiatal Magyarország. A történelmi felelősség tudatában élő fiatal társadalom szemléje /Budapest, 1931–1932/; Gárda. Irodalmi és kritikai szemle /Budapest, 1933/]. OSzKÉvk. 1968–1969. 390–398. l.
- Markovits Györgyi**: A Magyar Szemle. A franciaországi ellenállási mozgalom magyar folyóirata. SajtótudK.2. 97–108. l.
- Markovits Györgyi**: A svájci Magyar Nemzeti Függetlenségi Front közleményeiről. IT. 1972. 4. évf. 2. sz. 460–476. l.
- Márkus László**: A kormányzati erők a bethleni uralmi koncepció szolgálatában. TSz. 1971. 14. évf. 3–4. sz. 465–482. l.
- Márkus L[ászló]**: Über den Charakter der herrschenden Elite des Horthy-Regimes. AH. 1972. 18. évf. 1–2. sz. 119–147. l.
- Máté György**: Elvtársak, hősök, mártírok. Az 1942-es kommunistaellenes író hadjárat harmincadik évfordulóján. Nsz. 1972. 30. évf. 136. sz. 6. l.
- Máté György**: Emlékezés Rózsa Ferencre. MS. 1972. 13. évf. 6. sz. 161–166. l.
- Máté György**: Két évfolyam a harmincből. 1–6. Nsz. 1972. 30. évf. 20–25. sz. 6. l.
- Matosek Miklós**: Magyarok az európai ellenállási mozgalmakban. OTDK. 10. 169–192. l.
- Mérey Klára, T.**: Dél-Dunántúl gyáriparának szerkezete és sajátosságai 1942-ben. Pécs 1972. Soksz. 42 l.
- /Magyar Tudományok Akadémia, Dunántúli tudományos Intézet. Közlemények 16./
- Mérey Klára, T.**: A gyáripar Somogy megyében a két világháború között. SomogyM.3. 215–262. l.
- Mészáros Erzsébet**: Kispest az ellenforradalom éveiben. Kispest 100. 111–160. l.
- A Mi Utunk viszontagságos útja.** Írta: J.M. MH. 1972. 6. évf. 61. sz. mell. 2 l.
- Mirmics József**: Die Batschkadeutschen zur Zeit der ungarischen Besetzung. /1941–1944./ AH. 1972. 18. évf. 3–4. sz. 319–351. l.
- Molnár Pál**: Adalékok a revíziós politika egyes megnyilvánulásairól Nógrád megyében a Horthy-fasizmus időszakában. MSZMP NógrádmÉvk. 1972. 95–107. l.
- Nagy Dezső**: Adatok a ceglédi munkásmozgalom történetéhez 1919–1944 között. MMMÉvk. 1969–1970. 141–192. l.
- Nagy Magda, K.**: Irodalmi hagyományaink az 1920-as évek kommunista publicisztikájában. PtK. 1972. 18. évf. 2. sz. 84–122. l.
- Nagy Zsuzsa, L.**: A budapesti liberális ellenzék. 1919–1944. Bp. 1972, Akad. Kiadó. 177 l., 2 t.
- /Értekezések a történelmi tudományok köréből. Ű. S. 59./
- Nagy Zsuzsa, L.**: Az ellenforradalmi korszak a fővárosban. BpKk. 64–75. l.
- Németh Gyula**: Gombocz Zoltán. Bp. 1972, Akad. Kiadó. 258 l., 1 t.
- /A múlt nagy tudósai./
- Nemeskürty István**: Requiem egy hadserégerért. [Dokumentumregény.] Bp. 1972, Magvető. 306 l.
- Nevük, példájuk fényesen ragyog. Sallai Imre és Fürst Sándor mártirhalálának 40. évfordulóján. [Írta:] M. Gy. Nsz. 1972. 30. évf. 177. sz. 4. l.
- Oláh József**: Bér munka a parasztbirtokon az 1920–30-as években. AtSz. 1971. 13. évf. 3–4. sz. 483–515. l.
- Pásztor József, M.**: Sallai és Fürst életéért. Erdélyi magyar írók tiltakozása. Tiszatáj. 1972. 26. évf. 7. sz. 69–73. l.
- Pataki István**: Az ellenforradalmi hadsereg szerepe a magyar fasizma rendszer fokozatos megerősítésében. /1919 november – 1920 július./ [Bp.] 1972. 121 l.
- /Zrínyi Miklós Katonai Akadémia. Tanulmányok, értekezések./
- Pergel Ferenc**: A Magyar Csillag /1941–1944./ OSzKÉvk. 1968–1969. 417–436. l.
- Pintér István**: A magyar munkaerő a náci érdekek szolgálatában. Száz. 1972. 106. évf. 1. sz. 169–170. l.
- Pintér István**: A nemzeti összefogás jegyében. 1942 március. Pártélet. 1972. 17. évf. 3. sz. 3–6. l.
- Ravasz Éva**: Az ellenforradalom hatalomra jutása. Bányamegmozdulások a fehérterror kezdeti időszakában. /1919–1920./ Tatabányatórt.1. 133–146. l.
- Ravasz Éva**: Társadalmi, politikai és szociális helyzet 1921–1939 között. Tatabányatórt.1. 179–203. l.
- Rónay László**: A Magyar Csillag [1941–1944]. PetőfiÉvk. 9. 147–168. l.
- Salamon Anikó**: Munkarend és heti étrend a két világháború között. MezőcsátKult. 112–122. l.
- Sándor László**: Adatok az „Országos Nemzeti Munkavédelmi Hivatal” baranyai megszervezéséhez. BarMűv. 1972. 1. sz. 96–98. l.
- Sárközi István**: A népoktatás helyzete és az érdekeltségi iskola szervezeti megoldásának kísérlete az ellenforradalmi rendszer 1919–1931-es szakaszában. PSz. 1972. 22. évf. 11. sz. 1001–1012. l.
- Sik Ferenc**: Budapest közigazgatása az 1930. és az 1934. évi fővárosi törvények tükrében. AI. 1972. 22. évf. 9. sz. 785–795. l.
- Simonffy Emil**: Zala megye birtokviszonyai a gazdasági válság idején. Göcseji-Hel.4. 89–101. l.

- Sipos Péter*: A százéves Népszava. 6. A fasizmus elleni harcban. Népszava. 1972. 100. évf. 288. sz. 4. l.
- Somogyi Sándor*: A kereskedelmi kamarák és a szakmai érdekképviseleti szervek tevékenysége a felszabadulás előtt. Kereskedelmi Szemle. 1972. 13. évf. 4. sz. 33–35. l.
- Spáczay Hedvig*: A Honvédelmi Minisztérium szervezeti változásai a Horthy-korszakban. 1–2. LSz. 1971. 21. évf. 1–3. sz. 41–78. l., 1972. 22. évf. 2. sz. 25–65. l.
- Stemler Gyuláné*: Az ellenforradalmi rendszer uralomrajutása és megszilárdulása a ráckevei járásban. 1919–1925. Ráckevei Tan. 147–174. l.
- Stier Miklós*: A magyarországi német követjelentések 1933–1939. LK. 1970. 41. évf. 2. sz. 241–258. l.
- Stier Miklós*: Beszámoló Sipos Péter [Imrédy Béla miniszterelnöksége és a Magyar Megújulás Pártja létrejötte c.] kandidátusi disszertációjának vitájáról. Száz. 1971. 105. évf. 6. sz. 1351–1356. l.
- Sugár István*: A Vörös Hadsereg által kiadott Egri Új Hírek története. MK. 1971. 87. évf. 4. sz. 339–345. l.
- Szabó Ágnes*: 75 éve született Sallai Imre. MH. 1972. 5. évf. 349. sz. 2. l.
- Szabó Bálint*: Harc az antifasiszta néppontért, a független, demokratikus Magyarorszáért. MforrMm. 1918–1972. 104–129. l.
- Szalai Imre*: Emlékeztető. A Magyar Írás alapításának 50 éves évfordulóján. IT. 1972. 4. évf. 2. sz. 476–481. l.
- Szántó Ferenc*: A bányamunkásság harcai a második világháború idején. /1939–1944./ Tatabányatört. 1. 204–249. l.
- Szántó Ferenc*: A szénbányászat és a gyár-
ipar fejlődése a két világháború között. Tatabányatört. 1. 147–178. l.
- Szántó Ferenc*: Üzleti érdek és konkurenciaharc. Tatabánya gyárparának fejlődése a két világháború között /1920–1939/. Új Forrás. 1972. 4. évf. 1. sz. 60–71. l.
- Szekeres Vince*: Az Intézet története. 1918-tól 1949-ig. Georgikon 175. 131–156. l.
- Szell Jenő*: József Attila és a kommunista diákok pere. IT. 1972. 4. évf. 4. sz. 935–941. l.
- Szenes Sándor*: Negyven éves a „Vörös Csepel”. Egy munkásdal születésének története. Nsz. 1972. 30. évf. 27. sz. 6. l.
- Szinai Miklós*: Bethlen és az ellenforradalmi rendszer politikai konszolidációja, 1919–1922. Valóság. 1972. 16. évf. 1. sz. 13–30. l.
- Szinai Miklós*: Bethlen politikai rendszeréről. TSz. 1971. 14. évf. 3–4. sz. 483–494. l.
- Szita László*: Adatok a Pécsi Szociáldemokrata Párt tevékenységéhez. /A szerb megszállás után, az 1922. évi parlamenti választások idején./ JPM. 16. 185–201. l.
- Szita László*: A baranyai és pécsi munkásság szakszervezeti mozgalma a szerb megszállás idején. 1918–1921. Bp. 1972. 36 l.
/Klly.: Komplex földrajzi és történelmi kutatások újabb eredményei a Dunántúlon./
/Dunántúli tudományos gyűjtemény 117. Ser. historica 66./
- Tordai Zádor*: Ami a Korunkat nagyította. Tiszatáj. 1972. 26. évf. 11. sz. 58–64. l.
- Tóth Pál*: Bankvezérek, cégvezetők és „kistisztviselők”. /A magánalkalmazásban álló értelmiségi foglalkozásúak társadalmi-gazdasági helyzete Miskolcon a Horthy-korszakban./ HOMK. 11. 107–114. l.
- Tóth Pál*: Az 1920-as nemzetgyűlési választások története Miskolcon. HOM Évk. 11. 305–330. l.
- Turczel Lajos*: A sarlós mozgalom kibontakozása és az irodalommal való kapcsolata. Alföld. 1972. 23. évf. 3. sz. 60–66. l.
- Vida Sándor*: A Front. Egy illegális kommunista folyóirat 1931-ben. Budapest. 1972. 10. évf. 1. sz. 32–33. l.
- Vida Sándor*: A világgazdasági válság mélypontja Budapesten. Budapest. 1972. 10. évf. 6. sz. 16–19. l.
- Zádor Tibor*: A Diósgyőrvasgyári Zenekar története és szerepe a diósgyőri munkások zenei műveltségének kialakításában a felszabadulásig. HOMÉvk. 10. 209–278. l.

c) Ismertetések

- Bethlen István titkos iratai. Sajtó alá rend. Szinai Miklós és Szücs László. Bp. 1972. — Ismerteti: *Loránd Imre*. Valóság. 1972. 15. évf. 8. sz. 109–111. l.; *Sipos Péter*. TáSz. 1972. 27. évf. 7–8. sz. 163–165. l.; *Ránki György*. MH. 1972. 5. évf. 157. sz. 4. l.
- Borsányi György*: Munkát! Kenyeret! Bp. 1971. — Ismerteti: *Gergely Jenő*. PtK. 1972. 18. évf. 2. sz. 210–213. l.
- Csepányi Dezső*: Az ellenforradalmi rendszer munkásellenes politikája 1935–1939. Bp. 1972. — Ismerteti: *Sipos Péter*. Nsz. 1972. 30. évf. 235. sz. 7. l.
- Godó Ágnes*: Magyarok a jugoszláv népfelszabadító háborúban. Bp. 1972. — Ismerteti: *Sztana Béla*. HK. 1972. 19. évf. 3. sz. 785–786. l.
- Gunst Péter*: A mezőgazdasági termelés

- története Magyarországon /1920—1938./ Bp. 1970. — Ismerteti: *Für Lajos*. Száz. 1972. 106. évf. 1. sz. 173—176. 1.
- Hollós Ervin*: Rendőrség, csendőrség, VKF2. Bp. 1972. — Ismerteti: *Borsányi György*. TáSz. 1972. 27. évf. 7—8. sz. 153—154. 1.; *Gecsényi Lajos*. PtK. 1972. 18. évf. 4. sz. 174—175. 1.
- Kozmiński, Maciej*: Polska i Węgrzy przed drugą wojną światową, październik 1938—wrzesień 1939. Wrocław—Warszawa—Kraków 1970. — Ismerteti: *Kovács Endre*. Száz. 1972. 106. évf. 1. sz. 193—197. 1.
- Liptai Ervinné*: A Magyarországi Szocialista Munkáspárt 1925—1928. Bp. 1972. — Ismerteti: *Botos János*. Pártélet. 1972. 17. évf. 9. sz. 93—94. 1.; *Stemler Gyula*. PtK. 1972. 18. évf. 2. sz. 214—217. 1.
- Markovits Györgyi*: „Terjesztését megtiltom”. Bp. 1970. — Ismerteti: *Szilágyi János*. Száz. 1971. 105. évf. 6. sz. 1278—1279. 1.
- Nemeskürty István*: Requiem egy hadseregért. Bp. 1972. — Ismerteti: *Tóth Sándor*. HK. 1972. 19. évf. 3. sz. 562—566. 1.
- Rév Erika*: A népbiztosok pere. Bp. 1969. — Ismerteti: *Sarlós Béla*. Száz. 1971. 105. évf. 6. sz. 1274—1278. 1.
- Rónay László*: Az ezüstkor nemzedéke. Bp. 1967. — Ismerteti: *M. Kondor Viktória*. Száz. 1972. 106. évf. 2. sz. 485—488. 1.
- Szabó Agnes*: A Kommunisták Magyarországi Pártjának újjászervezése. 1919—1925. Bp. 1970. — Ismerteti: *Szakács Kálmán*. Száz. 1972. 106. évf. 3. sz. 682—684. 1.
- Szekeress József*: A magyar munkásság harcai /1934—1944/. Bp. 1970. — Ismerteti: *Sipos Péter*. PtK. 1972. 18. évf. 1. sz. 192—195. 1.
- Tilkovszky Lóránt*: Teleki Pál. Legenda és valóság. Bp. 1969. — Ismerteti: *L. Nagy Zsuzsa*. AH. 1972. 18. évf. 3—4. sz. 406—409. 1.
- Vargyai Gyula*: Katonai közigazgatás és kormányzói jogkör /1919—1921/. Bp. 1971. — Ismerteti: *Speidl Zoltán*. HK. 1972. 19. évf. 1. sz. 163—166. 1.
- Vinaver, Vuk*: Jugoszlavija i Madjarska 1918—1933. Beograd 1971. — Ismerteti: *Ormos Mária*. AH. 1972. 18. évf. 3—4. sz. 394—398. 1.
10. Magyarország története a felszabadulás idején
- a) Forrásközlések, forrásismertetések
- Bálintné Mikes Katalin—Szabó Sándor*: Így kezdődött. Dokumentumgyűjtemény Bács-Kiskun megye 1944—1945. évi történetéhez. Összeáll. és bev. — —. Kiad. a Bács-Kiskun Megyei Tanács. Kecskemét [1971]. 504 1.
- /A Bács-Kiskun Megyei Levéltár kiadványai 1./
- Balogh István—Dikán Nóra, N.*: Iratok Szabolcs megye gazdasági helyzetéhez 1945 elején. [Közl., jegyz.] — —. JAM. 12—14. 99—134. 1.
- Brámer Frigyes*: Koncentrációs tábor a rabbiképző épületében. Évkönyv. 1971—72. 219—228. 1.
- Dömötör Sándor*: Két felszabadulási falukrónika. /Aszalói krónika, Nova volt járási székhely krónikája 1945—1970./ Honismeret. Helytörténet. 1971. 2. sz. 129—130. 1.
- Huszár János*: Pápai krónika. Veszprém HT. 11—20. 1.
- Kustos Lajos*: „Hajnali remegett fel...” VeszprémHT. 21—22. 1.
- Pataki Ferenc*: A ráckevei járás felszabadulásának története a visszaemlékezések tükrében. RáckeveiTan. 175—204. 1.
- Szita Szabolcs*: Szovjet őrnagy visszaemlékezései Sopron vármegye felszabadulásáról. SSz. 1972. 26. évf. 1. sz. 2—8. 1.
- b) Feldolgozások
- Andrássy Antal*: Az MKP tevékenysége és az 1945-ös választás Somogyban. SomogymM. 2. 271—307. 1.
- Balog János, K.*: Tolna megye felszabadítása. TolnamTört. 4. 5—54. 1.
- Beránné Nemes Éva*: Miskolc politikai élete a német megszállás hónapjaiban. TörtÉvk. 3. 13—46. 1.
- Borus József*: Szolnok megye felszabadítása. /1944. okt. 7. — nov. 17./ Szolnok 1971, Damjanich Múzeum. Soksz. 51 1.
- /Szolnok megyei múzeumi adattár 19./
- Fehér István*: Népi demokratikus fejlődésünk megindulásának sajátos körülményei a Dél-Dunántúlon. NépiMo. 87—92. 1.
- Fehér István*: Politikai küzdelmek a Dél-Dunántúlon 1944—1946 között. Bp. 1972, Akad. Kiadó. 306 1., 1 térk.
- Gát László*: Adatok Csongrád város felszabadulásának történetéhez. Csongrád mSz. 9. 228—236. 1.
- Gergely Ernő*: A magyar népi demokratikus államszervezet kialakulásának néhány kérdése. /1944—1945./ MMMÉvk. 1969—1970. 213—246. 1.
- Kanyó Ferenc*: A szabad szakszervezetek újjászerveződése Csongrád megyében /1944 ősz — 1945 tavasz/. Csongrád MSzMP. 1972. 5—22. 1.
- Koós Ferenc*: Adalékok Gyoma felszabadulásának katonai történetéhez. BékÉl. 1972. 7. évf. 3. sz. 421—426. 1.

- Korom Mihály*: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány létrejöttének nemzetközi és belső körülményei. NépiMo. 63—72. 1.
- Milei György*: Krasznajarszktól Budapestig, harcban a szabadságért. Pataki Ferenc születésének 80. évfordulója. 1972. 30. évf. 285. sz. 4—5. 1.
- Nagy Gábor*: A 3. Ukrán Front felszabadító hadműveleteinek első szakasza. HK. 1972. 19. évf. 2. sz. 219—285. 1.
- Pákozdi László*: Postaszolgálat Baranya megyében 1944/45-ben. Posta- és Bélyegmúzeumi Szemle. 1971. 3. évf. 2. sz. 139—160. 1.
- Puskás, A[ndrej] I[vanovics]*: A népi demokratikus forradalom magyarországi előtörténetének néhány kérdése. NépiMo. 73—82. 1.
- Puskás Attila*: Történelmi fordulat Tolna megyében 1944—1945-ben. TolnaMűtört. 4. 55—372. 1.
- Szabó Bálint*: Hazánk felszabadulása és a munkáshatalom győzelme. MforrMm. 1918—1972. 130—155. 1.
- Szalai Antal*: A Nemzeti Bizottság tevékenysége Pápa közellátásában. VeszprémHT. 23—28. 1.
- Ujlaki Péter*: A nemzeti bizottságok megalkulása és működtetése a ráckevei járásban. RáckeveiTan. 205—228. 1.
- Varga Lajosné*: Tiszaföldvár az új élet kapujában. Tiszazug. 5—26. 1.
- c) *Ismertetések*
- Gazsi József*: Egy zászlóalj krónikája. Bp. 1972. — Ismerteti: *Kiss Sándor*. HK. 1972. 19. évf. 3. sz. 567—569. 1.
- Strassenreiter Erzsébet*: Dokumentumok és valóság. /Megjegyzések egy forrásgyűjteményhez./ [Sorsforduló. Iratok Magyarország felszabadulásának történetéhez. Bp. 1970.] PtK. 1972. 18. évf. 1. sz. 184—192. 1.
- Tóth Sándor*: Három könyv Budapest felszabadulásáról. /*Fehér Lajos*: Harcunk Budapestért. Bp. 1969., *György István*: Kétezeröttszázan voltak. Bp. 1970., *Zamercsev, I. T.*: Emlékek, arcok, Budapest. Bp. 1969./ Száz. 1972. 106. évf. 1. sz. 217—219. 1.
11. **Magyarország története 1945—1971**
- a) *Forrásközlések, forrásismertetések*
- Bács-Kiskun megye statisztikai évkönyve. 1971. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Bács-Kiskun Megyei Igazgatóság. Kecskemét — (Bp.) 1972, Stat. Kiadó. Soksz. 385, 41 l.
- Baranya megye statisztikai évkönyve. 1971. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Baranya Megyei Igazgatóság. Pécs — (Bp.) 1972, Stat. Kiadó. Soksz. 438, 41 l.
- Becsei József*: Békés, az átalakuló agrárváros. Békés 1972. 99 l., 26 t., 12 térk. Békés megye statisztikai évkönyve. 1971. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Békés Megyei Igazgatóság. Békéscsaba — (Bp.) 1972, Stat. Kiadó. Soksz. 367, 41 l.
- Biszku Béla*: A párt és az állam a nép szolgálatában. [Beszéd, cikkek.] Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 284 l.
- Borsod-Abaúj-Zemplén megye statisztikai évkönyve. 1971. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Igazgatóság. Miskolc — (Bp.) 1972, Stat. Kiadó. Soksz. 459, 41 l.
- Borsos Gábor—Molnár Pál—Vonsik Ilona*: Dokumentumok, adatok Nógrád megye felszabadulás utáni történetéből. 1944. december — 1948. július. Kiad. a Nógrád Megyei Munkásmozgalmi Múzeum; Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Nógrád Megyei Szervezete. [Sálgótarján] 1972, TIT. Soksz. 500 l., 8 t.
- Budapest statisztikai évkönyve. 1972. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Budapest Városi Igazgatóság. Bp. 1972. Soksz. 406 l.
- Csongrád megye statisztikai évkönyve. 1971. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Csongrád Megyei Igazgatóság. Szeged — (Bp.) 1972, Stat. Kiadó. Soksz. 393, 41 l.
- Donáth Ferenc*: A parasztság részvétele a földreform végrehajtásában. Földreftört. 30—40. 1.
- Dorkota Lajos*: Emlékeztető. A tiszaföldvári Lenin Termelőszövetkezet alakulása és rövid története. Egy nyugdíjas termelőszövetkezeti tag visszaemlékezései. Tiszazug. 27—41. 1.
- Erdei Ferenc*: A földreform történelmi jelentősége. Földreftört. 12—22. 1.
- Erdei Ferenc*: Város és vidék. /2. kiad./ Bp. 1972, Szépirod. Kiadó. 444 l., 16 t., 2 térk. /Magyarország felfedezése./
- Fejér megye statisztikai évkönyve. 1971. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Fejér Megyei Igazgatóság. Székesfehérvár — (Bp.) 1972, Stat. Kiadó. Soksz. 363, 41 l.
- Fekete Gyula*: Élünk magunknak? [Dokumentumgyűjtemény.] (Összeáll.) — ([Közrem.]: Fekete Gy. György.) Bp. 1972, Szépirod. Kiadó. 404 l., 16 t. /Magyarország felfedezése./
- Fock Jenő*: A szocializmus építésének gazdaságpolitikája. Beszéd, cikkek.

- 1963—1972. Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 467 l.
- Gál Gyula—Győri Tibor—Selmeczi László*: A felemelkedés útján. Dokumentumok Szolnok megye negyedszázados történetéből. 1944—1970. Szolnok 1971, Szolnokm. Lapkiadó. 688 l., 2 t.
- Gál Jánosné—Belák Erzsébet*: Néhány vonás a 20. kerület társadalmának életéből. Bp. 20. ker. 333—346. l.
- Gáspár Sándor*: Le rôle des syndicats hongrois dans l'édification du socialisme. /Choix de discours et d'articles./ (Trad. Edit Zigány, László Schneider.) Bp. 1972, Ed. Táncsics. 367 l.
A szerző „A magyar szakszervezetek szerepe a szocializmus építésében” c. műve alapján.
- Gáspár Sándor*: Rol' vengerszkih profszozujov v sztroitel'sztve szocializma. [A magyar szakszervezetek szerepe a szocializmus építésében.] /Izbrannüe recsi i szocsinenija./ (Perev. Mélykúti Ferencné, Teveli Ferenc.) Bp. 1972, Izd. Táncsics. 393 l.
- Győr-Sopron megye statisztikai évkönyve. 1971. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Győr-Sopron Megyei Igazgatóság. Győr — (Bp.) 1972, Stat. Kiadó. Soksz. 393, 41 l.
- Hajdú-Bihar megye statisztikai évkönyve. 1971. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Hajdú-Bihar Megyei Igazgatóság. Debrecen — (Bp.) 1972, Stat. Kiadó. Soksz. 415, 41 l.
- Heves megye statisztikai évkönyve. 1971. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Heves Megyei Igazgatóság. Eger — (Bp.) 1972, Stat. Kiadó. Soksz. 361, 41 l.
- Jablónkay Géza*: Alsóörsi mozaik. VeszprémHT. 55—60. l.
- Kádár János*: A szocialista Magyarországról. Beszédék és cikkek. 1968—1972. Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 547 l.
- Kárpáti Kamil*: Művészet és népművelés [a 20. kerületben]. Bp. 20. ker. 365—392. l.
- A KISZ politikai plakátjai. 1967—1971. [Reprodukciók. Bev.] (Gombár József.) [Bp.] 1971, Ifj. Lapkiadó. 4 lev., 32 t.
- Kollár Mária*: Gyékényből szótt falu [Tápell]. [Szociográfia.] [Bp. 1972], Natura. 190 l., 8 t.
- Komárom megye statisztikai évkönyve. 1971. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Komárom Megyei Igazgatóság. Tatabánya — (Bp.) 1972, Stat. Kiadó. Soksz. 403, 41 l.
- Komócsin Zoltán*: Nemzeti érdekek, internacionalista célok. [Beszédék, cikkek.] Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 318 l.
- Kovács László—Varga Béla*: Adatok és következtetések Veszprém megye társadalmi viszonyairól. VeszprémSz. 5. 61—72. l.
- Krajczár Imre*: Kiszpestről vallanak. Kiszpe 100. 237—257. l.
- Kunszabó Ferenc*: Sárköz. [Szociográfia.] Bp. 1972, Szépirod. Kiadó. 278 l., 20 t. /Magyarország felfedezése./
- A Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség 8. Kongresszusának jegyzőkönyve. 1971. december 8—11. Bp. 1972, Ifj. Lapkiadó. 469 l., 8 t.
- Magyar külpolitikai évkönyv. A Magyar köztársaság külpolitikai kapcsolatai és külpolitikai tevékenysége. 1971. (Szerk. biz. Berecz János, Gyovai Gyula, Matusek Tivadar.) [Kiad. a] Külügyminisztérium. Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 354 l.
- A Magyar Népköztársaság alkotmánya. Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 90 l.
Kállai Gyula, Kádár János és Korom Mihály beszédével.
- Magyarország megyéinek társadalmi-gazdasági helyzete és fejlődésük főbb tendenciái. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. [Bp. 1971], Stat. Kiadó. Soksz. 553 l.
- Marosán György*: Az úton végig kell menni. [Visszaemlékezések. — Függelék]: (Munkásegységgel az európai jövőért.) Bp. 1972, Magvető. 475, XXIX l.
- Módy György*: Az alföldi városfejlődés. TTÜ. 39—42. l.
- Nógrád megye statisztikai évkönyve. 1971. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Nógrád Megyei Igazgatóság. Salgótarján — (Bp.) 1972, Stat. Kiadó. Soksz. 359, 41 l.
- A Nyomda, Papíripar és Sajtó Dolgozói Szakszervezete 39. Kongresszusának kivonatatos jegyzőkönyve. Budapest, 1971. márc. 12—13. Bp. 1971. 213 l., 18 t.
- Orgoványi János*: A felszabadulás tükrében. VeszprémHT. 67—70. l.
- Ortutay András—Ravasz Éva*: Így kezdődött... /Dokumentumgyűjtemény a tatabányai szénmedence községeknek egyesítéséről. 1945—1947./ (Kiad.: József Attila Megyei Könyvtár; Komárom Megyei Levéltár; Komárom Megyei Munkásmozgalmi és Ipartörténeti Múzeum.) Tatabánya 1972, József A. Megyei Kvt. Soksz. 67 l.
- Papp József*: Az egyetemi kulturális élet. ÉLTE 1945—1970. 182—189. l.
- Pest megye statisztikai évkönyve. 1971. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Pest Megyei Igazgatóság. Bp. 1972, Stat. Kiadó. Soksz. 453, 41 l.
- Sági Károly*: Magyar néphagyományok a második világháború katonáinak tudatában. VMMK. 10. 441—456. l.
- Sajti Sándor*: Személyi kimutatás az

- 1945–1970 közötti időkből [Sarkadon]. SarkadTan. 511–534. l.
- Somogy megye statisztikai évkönyve. 1971. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Somogy Megyei Igazgatóság. Kaposvár – (Bp.) 1972, Stat. Kiadó. Soksz. 379, 41 l.
- Statisztikai évkönyv. 1971. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1972, Stat. Kiadó. Soksz. XVI, 545 l.
- Szabolcs-Szatmár megye statisztikai évkönyve. 1971. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Szabolcs-Szatmár Megyei Igazgatóság. Nyíregyháza – (Bp.) 1972, Stat. Kiadó. Soksz. 393, 41 l.
- Szipőcs István*: Átrétegződés Monostorapáti. VeszprémHT. 71–74. l.
- Szolnok megye statisztikai évkönyve. 1971. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Szolnok Megyei Igazgatóság. Szolnok – (Bp.) 1972, Stat. Kiadó. Soksz. 409, 41 l.
- Szórádi Zsigmond–Tólas Géza*: A Magyar Néphadsereg jelyénei. 1945–1970. [Kiad. a] Magyar Éremgyűjtők Egyesülete. Bp. 1971, Műszaki Kiadó. Soksz. 75 l. /Az éremgyűjtők kiadványsorozata. 6. csop. Kitüntetés. Jelvény 3./
- A termelőszövetkezetek gazdálkodása a számok tükrében. (Összeáll. a Központi Statisztikai Hivatal. [Kiad.] a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa.) Bp. 1972, Stat. Kiadó. Soksz. 98 l.
- Tolna megye statisztikai évkönyve. 1971. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Tolna Megyei Igazgatóság. Szekszárd – (Bp.) 1972, Stat. Kiadó. Soksz. 377, 41 l.
- Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. 1971. Közzéteszi az Igazságügyminisztérium közreműködésével a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány Titkársága. Bp. 1972, Közgazd. és Jogi Kiadó. XXX, 1085 l.
- Vas megye statisztikai évkönyve. 1971. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Vas Megyei Igazgatóság. Szombathely – (Bp.) 1972, Stat. Kiadó. Soksz. 417, 41 l.
- Vass Tibor*: Adatok az ózdi kohászok munkakörülményeinek változásához. HOMK. 11. 114–118. l.
- Végh Antal*: Erdőháton, Nyíren. [Szociográfia.] Bp. 1972, Szépirod. Kiadó. 319 l., 16 t. /Magyarország felfedezése./
- Veszprém megye statisztikai évkönyve. 1971. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Veszprém Megyei Igazgatóság. Veszprém – (Bp.) 1972, Stat. Kiadó. Soksz. 391, 41 l.
- Zala megye statisztikai évkönyve. 1971. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Zala Megyei Igazgatóság. Zalaegerszeg – (Bp.) 1972, Stat. Kiadó. Soksz. 393, 41 l.
- b) *Feldolgozások*
- Arató Ferenc*: A közoktatás demokratizálása Szabolcs-Szatmár megyében. AA Nyíregyháza. 4. 7–42. l.
- Bácskai Tamás–Huszti Ernő*: Huszonöt éves a szocialista magyar bankrendszer. Pénzügyi Szemle. 1972. 16. évf. 12. sz. 979–986. l.
- Balogh András–Kisfaludy Gyula*: Az egyetemi ifjúsági mozgalom. ELTE 1945–1970. 121–156. l.
- Balogh Sándor*: A koalícion belüli ellentétek kiéleződése Magyarországon 1945-ben. NépiMo. 93–104. l.
- Baloghné Havasi Katalin*: Az 1945. évi földreform a ráckevei járásban. RáckeveiTan. 229–250. l.
- Bandúr Károly*: Az MSZMP munkastílusa fejlődésének néhány kérdéséről, a párt újjászervezését követő években. /1957–1962./ MSZMP NógrádmÉvk. 1972. 5–27. l.
- Baranya Margit*: A Népi Kollégiumok Országos Szövetségének pécsi kollégiumai. BaranyaiÉvk. 1971. 207–242. l.
- Bartha István*: Adalékok a termelőszövetkezeti mozgalom kezdetéhez Borsod-Abaúj és Zemplén megyében. TörtÉvk. 3. 183–211. l.
- Bass Livia–Schleicher Imre–Zacher László*: A magyar állami élelmiszeripar termelőerőinek fejlődése a felszabadulástól napjainkig. [Kiad. az] Élelmiszeripari Gazdaságkutató Intézet. Bp. 1971, Erdészeti Műszaki és Szerv. Iroda. Soksz. 248 l.
- Beck Zoltán*: Bakó József és Orosháza. Életünk. 1972. 3. sz. 243–249. l.
- Berecz János*: Baráti szövetségben. A magyar–szovjet kapcsolatok történetéből. [Kiad. a] Magyar–Szovjet Baráti Társaság. Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 149 l.
- Berend T. Iván*: Külkereskedelm, szocialista integráció és a magyar gazdaság növekedése. NépiMo. 293–306. l.
- Berend T. Iván*: A magyar népgazdaság fejlődése és a szocialista integráció. NépiMo. 307–310. l.
- Berend T. Iván*: A tervezés hatása a gazdasági növekedésre. /A magyar tapasztalatok./ Száz. 1972. 106. évf. 1. sz. 56–68. l.
- Birta István*: A szocialista iparosítás eredményei és problémái az első öt éves terv időszakában. NépiMo. 273–288. l.
- Blaskovits János*: Állami életünk, a szocialista demokrácia és a közgondolkodás továbbfejlesztése. MförrMm. 1918–1972. 251–270. l.

- Blaskovits János*: A népgazdaság helyzete és gazdaságpolitikánk fő célkitűzései. MforrMm. 1918—1972. 271—288. 1.
- Blaskovits János*: A szocializmus alapjainak lerakása hazánkban. MforrMm. 1918—1972. 213—230. 1.
- Blaskovits János*: A szocializmus teljes felépítésének útján. A párt vezető szerepének további erősítése. MforrMm. 1918—1972. 231—250. 1.
- Bréila István*: Pécs város egészségügyének 25 éves fejlődése. POEÉvk. 1969—70. 81—95. 1.
- Csatári Dániel*: Internacionizmus és hazafiság egysége az MSZMP politikájában. NépiMo. 141—152. 1.
- Csasz Vilmos*: A tanácsi munka krónikája [Sarkadon]. 1950—1970. SarkadTan. 323—356. 1.
- Csépi Lajos—Lukácsi László*: A kecskeméti hírközlés formái. [Folyt.] Posta- és Bélyegmúzeumi Szemle. 1971. 3. évf. 3. sz. 117—119. 1.
- Csiki László*: Mezőgazdasági Akadémia — Agrártudományi Egyetem. /1945—1971./ Georgikon 175. 157—185. 1.
- Csikós-Nagy Béla*: A magyar gazdasági reform eredményei és perspektívái. KgSz. 1972. 19. évf. 9. sz. 1005—1017. 1.
- Deák Gábor*: Borsod-Abaúj-Zemplén megye oktatásügyének demokratizálódása. TörtÉvk. 3. 155—166. 1.
- Dégi István*: Szeged gazdasági és társadalmi viszonyainak néhány kérdése 1946—47-ben. CsongrádMSZMP. 1972. 23—32. 1.
- Donázi Ferenc*: A 20. kerület közoktatása. Bp20. ker. 347—365. 1.
- Dömötör Sándor*: Honismeret és a NÉKOSZ. Honismeret. Helytörténet. 1971. 2. sz. 69—73. 1.
- Dunaszentpál fejlődése a felszabadulás 25 esztendejében. Összegyűjt.: Győr, Mezőgazdasági Szakiskola, Honismereti Szakkör. TanDSzp. 31—49. 1.
- Fáncsy József*: Adatok a Dráva menti falvak újjáépítésének történetéhez az egykorú iratok és a sajtó alapján. Baranyai Évk. 1971. 243—278. 1.
- Fazekas Béla*: Mezőgazdaságunk fejlődése a szocializmus építésének időszakában. NépiMo. 357—366. 1.
- Fehér Alajos*: A munkás-paraszt osztályszövetség kérdései a szocialista Magyarországon. OTDK. 10. 193—234. 1.
- Fehér István*: A földreform és hatásának néhány jellegzetessége Szegeden. ASzeg. 1971. 1. 3—22. 1.
- Fehér Jánosné*: Az 1945-ös földreform Abonyban. Abony 1971. 85 lev.
- Fejérdi József*: A versendi cigánység fejlődése 1945-től 1970-ig. BarMűv. 1972. 2. sz. 114—123. 1.
- Felsőfokú Mezőgazdasági Technikum, Hódmezővásárhely. Különkiadvány. 3. sz. Szerk. Kalmár Zoltán. Hódmezővásárhely (1972), Erdészeti Műszaki és Szervezési Iroda. Soksz. 83 l.
- A kötet tartalmából:
Mayer Gyuláné Bors Júlia: A földosztás és a mezőgazdaság szocialista átszervezése Nagyszénás községben. 50—83. 1.
- Frank Miklós*: Gyógyfürdőgyünk 25 éve. Gyógyfürdőgy. 1971. 2. sz. 7—10. 1.
- Friedrichné Kovács Irén—Szecskó Károly*: Heves megyei adatok a pedagógus szakszervezeti mozgalom történetéhez. /1945—1948./ AAgr. 10. 7—18. 1.
- Gáldonyi Béla—Horváth Kálmán—Rác János*: A fogyasztási szövetkezeti mozgalom negyedszázada Veszprém megyében. 1946—1971. [Veszprém 1971], Veszprémm. Lapkiadó. 232 l., 28 t.
- Gergely Jenő*: Kereszténydemokrácia vagy népi demokrácia? A magyarországi kereszténydemokrácia ideológiájáról. /1945—1948./ Világosság. 1972. 13. évf. 2. sz. 72—80. 1.
- Görög Imre*: Szil község és a szili Győzelem Termelőszövetkezet története. (Szil 1972). Soksz. 150 l., 74 t.
- Gulyás Emil*: A magyar mezőgazdaság fejlődése nemzetközi összehasonlításban mezőgazdaságunk szocialista átszervezése óta. NépiMo. 367—382. 1.
- Gyarmathy Zsigmond*: A vörös vándorzásról Vásárosnaményban. Vásárosnamény és környéke földművesszövetkezeti mozgalmánkról krónikája. (Vásárosnamény) — [Nyíregyháza] 1972, Szabolcs m. Lapkiadó. 150 l., 16 t.
- Gyémánt Vilmos—László Géza*: Az Általános Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezet fejlődése. 1950—1970. Bp. 1971. Soksz. IV, 439 l.
- Győri László*: A tanácsi tervezési gazdasági munka történeti útja. AI. 1972. 22. évf. 11. sz. 1008—1017. 1.
- Gyurkó Géza*: Negyedszázad után. Az Eger és Vidéke Körzeti Földművesszövetkezet története. 1945—1969. [Eger 1972.] 79 l.
- Habuda Miklós*: A szakszervezetek a hatalomért vívott harcban. NépiMo. 105—114. 1.
- Haintz Endre*: A népesség alakulása a felszabadulás után. Tatabányatört. 2. 159—173. 1.
- Harsányi István*: A kétfrontos harc néhány tapasztalata az 1956-os magyarországi ellenforradalom utáni konszolidáció idején. NépiMo. 129—140. 1.
- Hegedüs Kálmán*: Rákóczi Mg. Termelőszövetkezet, Rákóczifalva. Szolnok 1972. 174 l., 20 t.
- Horváth Géza*: A városépítés története. Tatabányatört. 2. 192—210. 1.

- Horváth Jenő—Izsák Lajos*: Egyetemünk 25 éves fejlődése. ELTE 1945—1970. 11—68. l.
- Horváth Pál*: Reformbestrebungen zur Ausgestaltung der sozialistischen Universität. /1945—1970./ AUSB. 13. 39—56. l.
- Illés Lajos*: Lenini tanítás a szövetkezetek szerepéről a mezőgazdaság szocialista átalakításában, és ennek alkalmazása hazánkban. AgrEgyK. 1971. 1. 67—71. l.
- Izsák Lajos*: Die Konstituierung der Bürgerlichen Demokratischen Partei und ihr Programm von 1945. AUBhist.13. 207—236. l.
- Joó Ernő*: A Délbudai Általános Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezet huszonöt éve. Bp. 1972. 102 l.
/Üzemtörténeti füzetek 6./
- Kanyar József*: A földreform gazdasági és társadalmi következményei Somogy megyében az 1935. évi mezőgazdasági statisztikai felvételek tükrében. Somogym M.2. 251—270. l.
- Kanyar József*: A közép- és alsószintű földművelésügyi szakszervezetek hatásköre és fondjainak forrásértéke a Somogy megyei Levéltárban 1945—1955. LSz. 1972. 22. évf. 2. sz. 66—80. l.
- Kanyar József*: Az újjgazdák helye Somogy megye mezőgazdaságában a földosztás után és az új agrárstruktúra. Somogym M.3. 263—284. l.
- Katona János*: Csorna fejlődése a felszabadulás után. SSz. 1972. 26. évf. 1. sz. 8—23. l.
- Keresztényi Nándor*: Huszonöt éves a Falurádió. MH. 1972. 5. évf. 138. sz. mell. 3. l.
- Kilián József*: Budapest 20. kerületének megszervezése és a tanácsi apparátus működése. /1950—1970./ Bp20. ker. 259—265. l.
- Kirschner Béla—Lengyel István*: Az egyetemi pártszervezetek. ELTE 1945—1970. 69—112. l.
- Kisasszony Éva*: Az 1945-ös földreform Tolna megyében. TolnaTört.4. 373—464. l.
- Kiss Elemér*: A kemenesaljai Úttörő Termelőszövetkezet története. A mezőgazdasági termelés kialakulása és fejlődése Kemenesszentmártonban, Mersevátan és Vönöckön. (Kiad. Vas megye Tanácsa.) Szombathely 1972. 157 l., 5 t.
- Kiss Gábor*: Hajdúhadház életének alakulása 1948—1960 között. Hajdúhadház MJ. 415—427. l.
- Klausz Jenőné*: A Fejér megyei tanács művelődésügyi igazgatásának szervezete és ügykerei 1950—1956. LSz. 1972. 22. évf. 2. sz. 81—92. l.
- Kóbor József*: Baranya megye egészségügyének 25 éves fejlődése. POEÉvk. 1969—70. 96—106. l.
- Kocsis Emília*: A tiszaföldvári Szabad Nép Termelőszövetkezet története. 1952—1964. Tiszazug. 42—67. l.
- Komanovics József*: A lenini nemzetiségi politika megvalósulása Baranyában. POEÉvk. 1969—70. 64—71. l.
- Kónya Lajos*: 15 éve bontott zászlót a KISZ. Hevesi Művelődés. 1972. 1—2. sz. 126—129. l.
- Kovács I. Gábor*: A járási és megyei szintű közigazgatás megerősödése Abaúj megyében a felszabadulástól 1945 júliusáig. TörtÉvk. 3. 137—154. l.
- Kővári László*: A magyar—szovjet gazdasági kapcsolatok negyedszázados fejlődése. Külgazdaság. 1972. 16. évf. 7. sz. 485—498. l.
- Kun László*: A Miskolci Nemzeti Bizottság története. TörtÉvk.3. 69—104. l.
- Kuntár Lajos*: A közkönyvtárügy fejlődése Szombathelyen 2. VSz. 1972. 26. évf. 3. sz. 358—373. l.
- Lázár Vilmos*: A termelés beindítása a földreform végrehajtása után. Földreftört. 41—48. l.
- Lehoczky Alfréd—Surányi Róbert*: Miskolciak az Ideiglenes Nemzetgyűlés debreceni ülészakán. TörtÉvk.3. 59—68. l.
- Lengyel Alfréd*: A tanácsi végrehajtóbizottságok titkárságai 1950—1955. LSz. 1971. 1—3. sz. 79—87. l.
- Lengyel Zsuzsa*: A lenini agrárpolitika alkalmazásának néhány problémája hazánkban. AgrEgyK. 1971. 1. 48—52. l.
- Magyarország munkaerőhelyzete 1960—1970 között. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1972, Stat. Kiadó. Soksz. 118 l.
- Makai Ferenc*: Földosztás Balatonkenesén. VeszprémHT. 39—44. l.
- Makra Dezsőné—Lauj Sándorné*: Városfejlesztés és várospolitikai a 20. kerületben. Bp20. ker. 309—332. l.
- Marton Ádám*: A magyar külkereskedelmi árak alakulása. 1945—1970. Bp. 1972, Akad. Kiadó. 193 l.
/Közgazdasági értekezések 18./
- Máthé Gábor—Révész Tamás*: Az esti- és levelező tagozatú oktatás fejlődése az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán. /1945—1970./ Bp. 1972. Soksz. 70 l.
/Jogtörténeti értekezések 3./
- Matolcsi János*: A földhözjutottak szövetkezeti mozgalma. Földreftört. 49—56. l.
- Merész Henrikné*: A 20. kerület gazdasági élete. /1950—1969./ Bp20. ker. 265—308. l.
- Mester Erzsébet*: Pesterzsébet és a 20. kerület politikai élete. /1945—1970./ Bp20. ker. 235—254. l.
- Mikecz Ferenc*: A fordulat éve Hajdú

- megyében. /1947—48./ 2. Alföld. 1972. 23. évf. 4. sz. 55—63. 1.
- Miskolci Miklós*: Mi kommunista ifjak indulunk. [Dunaujváros] 1972. 1091., 6 t. /Fejezetek az ifjúsági mozgalom dunaujvárosi történetéből 2./
- Misóczki Lajos*: Gyöngyös nevelésügyi fejlődésének kezdeti éve a felszabadulás után. PSz. 1972. 22. évf. 4. sz. 320—330. 1.
- Misóczki Lajos*: A gyöngyösi úttörő-szervezetek élete 1946/47—1948/49-ig. Hevesi Művelődés. 1972. 1—2. sz. 145—149. 1.
- A mohácsi Új Barázda Termelőszövetkezet. (Szerk. Báling József. [Kiad.] a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, Baranya Megyei Szervezet.) Pécs 1972. 233 l.
- Molnár János*: Az ellenforradalmi lázadás leverése és tanulságai, a szocialista konszolidáció. MforrMm. 1918—1972. 189—212. 1.
- Németh Péterné*: A népi bizottságok Szabolcs megyei működéséről. MMMÉvk. 1969—1970. 247—256. 1.
- Novák Zoltán—Varga Józsefné*: Iparfejlődés/1960—1970/. VSz. 1972. 26. évf. 4. sz. 501—515. 1.
- Nyezsinszkij, L. N.*: A szocializmus építésének általános törvényszerűségeiről és nemzeti sajátosságairól Magyarországon. NépiMo. 153—166. 1.
- Orbán Sándor*: Két agrárforradalom Magyarországon. /Demokratikus és szocialista agrárátalakulás. 1945—1961./ Bp. 1972. Akad. Kiadó. 258 l.
- Orbán Sándor*: A parasztság osztálytagozódásának alakulása a felszabadulás után. NépiMo. 335—346. 1.
- Orbán Sándor*: A parasztság társadalmi tagozódásának problémái a földreform után. Földreftört. 57—62. 1.
- Ott József*: Soroksár a felszabadulást követő években. /1945—1949./ Bp20. ker. 255—258. 1.
- Párdi Imre*: A népgazdasági tervezés 25 éve Magyarországon. TáSz. 1972. 27. évf. 10. sz. 3—15. 1.
- Pásztor András*: A község legújabb fejlődésének krónikája. /1961—1970./ HajdúhadházMJ. 429—442. 1.
- Pethő György*: Az Agrártudományi Egyetem fejlődése. AgrEgyK. 1971. 1. 25—34. 1.
- Pethő György*: A lenini útmutatások érvényesülése agrárértelmiségünk negyedszázados fejlődésében és tevékenységében. AgrEgyK. 1971. 1. 35—42. 1.
- Petik László*: A nemzeti bizottságok megszervezése és fejlődésük első szakaszai Abaúj megyében. TörtÉvk.3. 123—136. 1.
- Pogányiné Iványi Anna*: A Csanád-megyei nemzeti bizottságok és a közigazgatás. 1945—1958. BékÉl. 1972. 7. évf. 1. sz. 156—163. 1.
- Porzolt István*: Adalékok a pedagógusképzés felszabadulás utáni történetéhez Szabolcs-Szatmár megyében. AANYír-egyháza.4. 43—50. 1.
- Rácz István*: Az élet megindítása. VeszprémHT. 29—38. 1.
- Rákosi Sándor*: A kommunista párt taglétszámának és összetételének alakulása a szocialista társadalom alapjainak lerakása idején. 1948—1962. NépiMo. 115—128. 1.
- Rátki András*: Adalékok a politikai pártok felszabadulás utáni újjászerveződéséhez Borsod megyében. TörtÉvk.3. 47—58. 1.
- Rékási Endre*: Lenin tanítása a város és a falu életszínvonalának közelítéséről, és a gyakorlati megvalósításának helyzete hazánkban. AgrEgyK. 1971. 1. 72—76. 1.
- Román János*: Adatok a Borsod megyei közösi nemzeti bizottságok iratának, szervezetének és működésének történetéhez. TörtÉvk.3. 105—122. 1.
- Romány Pál*: Mezőgazdaságunk 25 évvel a földreform után. Földreftört. 63—67. 1.
- Ságvári Ágnes*: Nemzetközi politika, belpolitika. 1945—1953. NépiMo. 51—62. 1.
- Salamon Zoltán*: Az egyetemi szakszervezet. ELTE 1945—1970. 112—120. 1.
- Sándor János*: 20 éves a Bányászati Tervező Intézet. Bányászati és Kohászati Lapok. Bányászat. 1972. 105. évf. 9. sz. 581—590. 1.
- Sánta Ilona, [R.]*: A szocializmus építésének kibontakozása hazánkban. Mforr Mm. 1918—1972. 156—188. 1.
- Sáry István*: Tanácsok kommunális igazgatása 1950—1955. LSz. 1971. 1—3. sz. 88—97. 1.
- Sas György*: Gazdaságpolitikánk néhány kérdéséről a szocialista építés során. NépiMo. 311—318. 1.
- Sas György*: Az MSZMP gazdaságpolitikájának néhány kérdése. NépiMo. 319—324. 1.
- Sebestyén Gyula*: Az Építéstudományi Intézet negyedszázados fejlődése. Építési Kutatás Fejlesztés. 1972. 1—3. sz. 2—16. 1.
- Simon Gyula*: Iskolaügyünk a felszabadulás utáni években. OPIÉvk. 7—9. 1.
- Sinkovics István*: A Bölcsészettudományi Kar története. ELTE 1945—1970. 387—437. 1.
- Sinkovics István*: Geschichte der Loránd Eötvös-Universität. 1945—1970. AUB hist.13. 237—252. 1.
- Solymos András*: A tatabányai szénbányázat műszaki fejlődése az elmúlt 25 évben. Bányászati és Kohászati Lapok.

- Bányászat. 1972. 105. évf. 9. sz. 591—596. l.
- Soós Gábor*: A földreform 25. évfordulóján. Földreftört. 8—11. l.
- Süle Sándor*: A kertai pártszervezet és termelőségvetkezet életéből. Veszprém HT. 61—66. l.
- Szabó Ferenc*: A kereskedelmi ágazat irányítása, ügykörei Békés megye tanácsainál 1950—1956. LSz. 1972. 1. sz. 20—36. l.
- Szabó Ferenc*: A közigazgatás a felszabadulástól a Községi Tanács megalakulásáig [Sarkadon]. /1944 október—1950 október./ SarkadTan. 301—322. l.
- Szabó István*: A vihasarki szegényparasztság harca a földreformért, a birtokok igénybevitelért és felosztásáért. Szeged 1971. 83 l.
- Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Sectio scientiae socialismi. Tudományos szocializmus 10./Részlet a szerző „Földreform a Viharsarokban. 1945—1947” c. tanulmányából.
- Szakács Kálmán*: A középparasztkérdés és a DÉFOSZ 1949-ben. PtK. 1972. 18. évf. 4. sz. 82—109. l.
- Szakács Sándor*: A népi demokrácia gazdaságpolitikája Magyarországon. 1945—1948. NépiMo. 225—244. l.
- Szántó Ferenc*: A két munkáspárt egyesülése. Az MDP tatabányai szervezeteinek megalakulása. Tatabányatört. 2. 37—41. l.
- Szántó Ferenc*: A társadalmi-politikai helyzet 1948—1956 között. Tatabányatört. 2. 42—52. l.
- Szántó Ferenc—Ortutay András*: A gazdasági, politikai helyzet alakulása Tatabányán a felszabadulás utáni években. /1945—1948./ Tatabányatört. 2. 7—37. l.
- Széles Gyula*: A hegyháti termelőségvetkezetek működésének üzemgazdasági értékelése 1960—1968. VSz. 1972. 26. évf. 3. sz. 321—343. l.
- Szentes város 25 éves fejlődése. Írta Medgyesi István stb. CsongrádMSz. 9. 237—246. l.
- A szentlőrinci Úttörő Mezőgazdasági Termelőségvetkezet története. Összeáll. a Termelőségvetkezet Vezetősége. (Szentlőrinc) 1972. Soksz. 139 lev.
- Szülgyi Júlia*: Az 1947. évi országgyűlési képviselőválasztás eredményei Csongrád megyében. CsongrádMSzMP. 1972. 33—50. l.
- Szincsek György—Lugosi Mátyás*: Tótkomlós negyedszázados története. 1944—1970. [Kiad. a] Tótkomlós Nagyközség Tanácsa. (Tótkomlós) 1972. 113 l., 8 t.
- Szokolay Katalin*: Az 1945 utáni társadalmi fejlődés Lengyel- és Magyarországon. Száz. 1971. 105. évf. 6. sz. 1337—1341. l.
- Szűcs Istvánné*: 20 éves a tudományos diákköri mozgalom. FSz. 1972. 21. évf. 5. sz. 260—264. l.
- Takács Tihamér*: A város dolgozóinak harca a munkáshatalomért, a szocialista vívmányok védelméért. Tatabányatört. 2. 53—72. l.
- Tanulmányok a marxizmus—leninizmus témaköréből. (3.) (Szerk. Grandpierre Lajos.) [Kiad. a] Magyar Szocialista Munkáspárt, Hajdú-Bihar Megyei Bizottság. (Debrecen) 1972, Hajdum. Lapkiadó. 228 l.
- A kötet tartalmaz: *Kovács Béla*: Demokratikus földreform Hajdú-Bihar megyében.
- Carl István*: Kispest a felszabadulástól napjainkig. Kispest 100. 161—230. l.
- A Természettudományi Kar létrejötte és fejlődésének fő vonásai. ELTE 1945—1970. 613—619. l.
- Toldi Ferenc*: Az államigazgatási eljárási kódex tizenöt éve és fejlesztésének adatai. AI. 1972. 22. évf. 10. sz. 873—887. l.
- Tóth István*: A Nemzeti Parasztpárt története. 1944—1948. [Kiad.] az MSZMP Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete. Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 325 l.
- Tóth Lajos*: A Szarvasi Vas-Fémipari Szövetkezet 20 éves története. 1952—1972. (Szarvas 1972.) 159 l., 2 t.
- Tóth Pál*: Adalékok Miskolc egyetemi várossá válásának történetéhez. Tört Évk. 3. 167—182. l.
- Turáni József*: A népszerűség átrétegződése az elmúlt évtizedben. VSz. 26. évf. 2. sz. 199—213. l.
- Vanczák József*: A tanyai iskolák helyzete a felszabadulás után. AANYregyháza. 4. 57—62. l.
- Vas Károly*: Nevelés a celledömölki Felsőbükki Nagy Pál Kollégiumban. 1948. június. VSz. 1972. 26. évf. 4. sz. 568—582. l.
- Vaskó László*: Adalékok a felszabadult Szolnok megye köznevelésügyének 1945 nyaráig terjedő történetéhez. Jászkunság 1972. 18. évf. 1. sz. 29—39. l.
- Vaskó László*: Debreceni javaslatok a közoktatásügy demokratikus átalakítására. 1945 tavaszán. PSz. 1972. 22. évf. 4. sz. 308—319. l.
- Vaskó László*: A középiskolai diákbizottságok történetéhez /1945—1948/. MP. 1972. 1. sz. 64—74. l.
- Vida Sándor*: Föl koldus véreim. Fejezetek a pápai Petőfi Sándor népi kollégium történetéből 1946—1949. Életünk. 1972. 2. sz. 164—178. l.
- Vigh József*: Népi demokratikus fejlődés a reformok tükrében. ELTE 1945—1970. 203—223. l.
- Zádor Tibor*: A Diósgyőr vasgyári zenekar

története és szerepe a diósgyőri munkások zenei műveltségének kialakításában a felszabadulás után. *HOMÉvk.* 11. 331–402. l.

Zsilák András: A magyar társadalom negyedszázados fejlődésének fő vonásai. 1945–1970. *NépiMo.* 19–40. l.

c) Ismertetések

Marosán György: Az úton végig kell menni. Bp. 1972. — Ismerteti: *Blaskovits János*. *PtK.* 1972. 18. évf. 4. sz. 171–174. l.

Szabadság te szülj nekem rendet! Bp. 1970. — Ismerteti: *Kun László*. *Száz.* 1972. 106. évf. 2. sz. 481. l.

Tanulmányok a Dél-Dunántúl történetéből. 1944–1948. Pécs 1969. — Ismerteti: *Kopasz Gábor*. *Száz.* 1972. 106. évf. 2. sz. 475–477. l.

Tóth István: A Nemzeti Parasztpárt története. Bp. 1972. — Ismerteti: *Sipos Gyula*. *TáSz.* 1972. 27. évf. 9. sz. 100–102. l.

12. Tudományos élet

a) Méltatások, nekrológok

Balassa Iván: Banner János. 1888–1971. *ET.* 1972. 83. évf. 2–3. sz. 358–360. l.

Balogh István: Erdei Ferenc. *ET.* 1971. 83. évf. 4. sz. 632–635. l.

Bartha László: Dr. Bodgál Ferencre emlékezünk. *HOMK.* 11. 187–189. l.

Bendefy László: Fettich Nándor /1900–1971/. *VSz.* 1972. 26. évf. 1. sz. 125–136. l.

Dömötör Tekla: Trencsényi-Waldapfel Imre 1908–1970. *ET.* 1972. 83. évf. 1. sz. 103–104. l.

Erdélyi István: Fettich Nándor /1900–1971/. *ET.* 1971. 83. évf. 4. sz. 636–638. l.

Farkas Gábor: Balogh János. 1877–1932. *FejérmÉvk.* 5. 337–340. l.

Farkas Gábor: Baranyi Ákos. 1874–1927. *FejérmÉvk.* 5. 331–336. l.

Granasztói Pál: Emlékezés Genthon Istvánra. *Művészet.* 1972. 13. évf. 10–11. sz. 42. l.

Hegyi Klára: Fekete Lajos 1891–1969. *LK.* 1970. 41. évf. 2. sz. 387–388. l.

Ikvai Nándor: In memoriam dr. Mezősi Károly /1907–1971/. *StudPest.* 1. 271–274. l.

Kalicz N[ándor]: János Banner. *AAr.* 1972. 24. tom. 1–3. fasc. 285–291. l.

Komjáthy Miklós: Benedekfalvi Gáspár. 1903–1970. *LK.* 1970. 41. évf. 2. sz. 388. l.

Kőhegyi Mihály: Csatkai Endre /1896–1970/. *NK.* 1972. 70–71. évf. 78–79. l.

László Gy[ula]: Nándor Fettich /1900–

1971/. *AAr.* 1972. 24. tom. 1–3. fasc. 299–301. l.

Ortvay Gyula: Emlékezés Erdei Ferencre. *MH.* 1972. 5. évf. 338. sz. 6. l.

Otta István vezérőrnagy 1909–1972. *HK.* 1972. 19. évf. 3. sz. 407–409. l.

Szabó Ferenc: Banner János emlékezete. *BékÉl.* 1972. 7. évf. 1. sz. 78–80. l.

Szilágyi János György: Oroszlán Zoltán. /1891. márc. 16.–1971. jan. 9./ *AT.* 1971. 18. évf. 1. sz. 61–63. l.

b) Tervek, beszámolók

Andics Erzsébet: A magyar történelem-tudomány gondjai. Beszélgetés. [Ripor-ter:] E. F[ehér] P[ál]. *Kritika.* 1972. 5. sz. 14–15. l.

Arató Endre: A Magyar Tudományos Akadémia irányítása alatt működő történész vegyesbizottságok munkájáról. *MTAFT.* 1972. 21. évf. 1–2. sz. 43–59. l.

Babics András: A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete. *TTÜ.* 5–9. l.

Balázs Péter: A Magyar Országos Levéltár és a tanácsi levéltárak 1969-ben. *LK.* 1970. 41. évf. 2. sz. 365–385. l.

Baranyai B[éla] *Hildegard*: Die Archivforschung zur mittelalterlichen und neueren Kunst- und Baugeschichtsforschung in Ungarn. *ÉGDR.* 2. 579–584. l.

Benczédi László: Session scientifique de la commission mixte hungaro-tcheco-slovaque des historiens. *AH.* 1972. 18. évf. 3–4. sz. 359–373. l.

Bezerédy Győző: A Baranya megyei krónika-írásról. *BarMűv.* 1971. 4. sz. 90–93. l.

Csiszár Károly: A Vas megyei Levéltár Kőszegi Fiókleveletárának megnyitása. *VSz.* 1972. 26. évf. 1. sz. 51–52. l.

Csizmadia Andor: A pécsi egyetemalapítás 600. évfordulójára /1367–1967/. Pécs 1971. 54 l.

/Studia iuridica auctoritate Universitatis Pécs publica 78./

Dankó Imre: A debreceni Déri Múzeum, mint tájkezelő intézet. *TTÜ.* 49–52. l.

Degré Alajos: Horvát levéltáros-történész konferencia a Wesselényi-összeesküvés háromszázadik évfordulóján. *LSz.* 1972. 1. sz. 105–107. l.

Dér László: A szakág előtt álló feladatokról. [Felszólalás a történeti muzeológusok konferenciáján.] *A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Közleményei.* 1972. 1. sz. 8–12. l.

Dömötör Ákos: Honismereti konferencia Balatonalmádiban 1971. június 24–29. Honismeret. Helytörténet. 1971. 2. sz. 149–166. l.

Dömötör Sándor: Helytörténeti bizottsá-

- gok országos tanácskozása. Siófok 1970. júl. 9—11. Honismeret. Helytörténet. 1971. 2. sz. 148. 1.
- Ember Győző*: Beszámoló a Magyar Országos Levéltár 1969-ben végzett munkájáról. LSz. 1971. 1—3. sz. 203—244. 1.
- Ember Győző*: Levéltári feladatok az új levéltári törvény után. LK. 1970. 41. évf. 2. sz. 199—212. 1.
- Emlékkönyv a Semmelweis Orvostudományi Egyetem fennállásának 200 éves jubileumi ünnepeiről. (Összeáll. Lombos Lajos, Rajháty Gyuláné, Mészáros András.) Bp. 1971. 116 l.
- Esti Béla*: Jubileumi történeti kiállításainkról. MMMÉvk. 1969—1970. 5—25. 1.
- Esti Béla*: A magyar munkásmozgalom történetének állandó kiállítása. Nsz. 1972. 30. évf. 168. sz. 7. 1.
- Az 1971. év régészeti kutatásai. (Szerk. Sz. Burger Alice.) [Kiad. a] Magyar Nemzeti Múzeum, [Történeti Múzeum]. Bp. 1971. Soks. 121 l., 1 térk. /Régészeti füzetek. Ser. 1. 25./
- Fábián Pál*: A Magyar Nyelvőr centenáriuma. MT.; 1972. 17. évf. 7—8. sz. 407—413. 1.
- Fazekas Árpád*: A Jósa-emlékelőadásokról. CMed. 1972. 64—65. köt. 214—215. 1.
- A Filozófiai és Történettudományok Osztályának 1971. évi tevékenysége. MTAFT. 1972. 21. évf. 1—2. sz. 1—18. 1.
- Fodor István—Németh Péter*: A szabolcsi ispáni központ régészeti kutatásainak első három évéről /1969—1971/. SzSzSz. 1972. 7. évf. 1. sz. 89—100. 1.
- Fodor Márta*: Közigazgatástörténeti konferencia. /1972 máj. 18—20. Pécs—Siklós/. JK. 1972. 27. évf. 9. sz. 472—477. 1.
- Gazsi József*: Az ellenállási és partizánmozgalom kutatásának helyzete Magyarországon. HK. 1972. 19. évf. 3. sz. 762—775. 1.
- Gerelyes Éde*: A helytörténeti gyűjtemények a fővárosi kerületekben. BpKk. 95—104. 1.
- Habuda Miklós—Rákosi Sándor*: Román és magyar történészek tudományos tanácskozásai. PtK. 1972. 18. évf. 1. sz. 164—175. 1.
- Horváth Ferenc*: A honismereti mozgalom eredményei és feladatai Vas megyében. Honismeret. Helytörténet. 1971. 2. sz. 106—112. 1.
- Horváth Győző*: Honismereti tapasztalatok a Rábaközben. Honismeret. Helytörténet. 1971. 2. sz. 122—126. 1.
- Horváth Zoltán*: A Győr-Sopron megyei 2. sz. levéltár /Sopron/ 1971. évi munkájáról. SSz. 1972. 26. évf. 2. sz. 182—183. 1.
- Iványi Emma*: Hungarica-gyűjtés Prágában. LSz. 1971. 1—3. sz. 192—196. 1.
- Kállay István*: Balatoni beszélgetések. A levéltárak, könyvtárak és múzeumok vezetőinek siófoki tanácskozása. LSz. 1972. 1. sz. 101—102. 1.
- Károlyi Zsigmond, P.*: Pusztulói vízügyi műszaki emlékek nyomában. Vízgazdálkodás. 1972. 12. évf. 1. sz. 30—33. 1.
- Kovács Sándor, V.*: Janus Pannonius ülésszak Pécssett. MT. 1972. 17. évf. 7—8. sz. 505—509. 1.
- Luttor Márta*: A Filmarchivum munkájáról. LSz. 1972. 22. évf. 2. sz. 5—13. 1.
- A magyar és a szlovák nemzet, valamint a nemzeti ideológia feudális kori előzményei. Ülés. Bratislava, 1971. máj. 4.—7. Rend. Magyar—Csehszlovák Történész Vegyesbizottság. [Ismereti:] *Beniczédi László*. Száz. 1972. 106. évf. 3. sz. 814—826. 1.
- A Magyar Történelmi Társulat közgyűlése. [Írta:] *V-k*. PtK. 1972. 18. évf. 2. sz. 194—199. 1.
- Mann Miklós*: La Ve Conférence sur l'Histoire des Villes organisée par la Société Hongroise d'Histoire. AH. 1972. 18. évf. 1—2. sz. 205—213. 1.
- Marót Miklós*: A főváros tudományos intézményei és az öntevékeny helytörténeti kutatás. BpKk. 117—132. 1.
- Mátrai László*: Az Egyetemi Könyvtár. ELTE 1945—1970. 175—181. 1.
- Mészáros Márta*: A történeti muzeológusok szombathelyi konferenciájáról. A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Közleményei. 1972. 1. sz. 3—7. 1.
- Mezőgazdasági Múzeumok Kongresszusa, 3. Budapest, 1971. ápr. 19—23. [Összeáll.] Szilágyi Pál, Balassa Iván, Wellmann Imre, Für Lajos, P. Hartyányi Borbála, Nováki Gyula, Matolcsi János. AtSz. 1971. 13. évf. 3—4. sz. 523—536. 1.
- Az MTA Agrártörténeti Bizottságának vitája a termelősövetkezeti kutatásokról. AtSz. 1971. 13. évf. 3—4. sz. 521. 1.
- A múzeumok 1969. évi munkájának adatai. [Összeáll.] Kiss László. Bp. 1970, NPI. Soks. 159 l.
- A múzeumok 1970. évi munkájának adatai. [Összeáll.] Kiss László. Bp. 1971, NPJ. Soks. 163 l.
- A múzeumok 1971. évi munkájának adatai. [Összeáll.] Kiss László. Bp. 1972, NPI. Soks. 196 l.
- Pölöskei Ferenc—Vörös Antal*: Magyar és szovjet agrártörténészek tanácskozása. MH. 1972. 5. évf. 333. sz. mell. 1.1.
- Puskás Júlia—Kolossa Tibor—Orbán Sándor*: Magyar és német gazdaságtörténészek konferenciája. TSz. 1971. 14. évf. 3—4. sz. 539—545. 1.
- Ránki György*: Legfontosabb feladatok. Történettudományi Intézet. MH. 1972. 5. évf. 162. sz. mell. 7. 1.

- Ravasz János*: Neveléstörténeti Csoport. OPIÉvk. 31—32. 1.
- Rózsa Béla*: Bakó József-emléknap Szombathelyen. BékÉl. 1972. 7. évf. 3. sz. 500—503. 1.
- Scheiber Sándor*: A magyar zsidóság történetének kutatása. Évkönyv. 1971—72. 245—257. 1.
- Schneider Miklós*: Várostörténeti konferencia Salgótarjánban. Palócföld. 1972. 2. sz. 83—84. 1.
- Scholz Tamás*: A papíralapanyagú történeti források megőrzéséről. A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Közleményei. 1972. 1. sz. 49—65. 1.
- Soós Imre*: Levéltárunk a közművelődésben. Hevesi Művelődés. 1972. 1—2. sz. 51—53. 1.
- Szabad György*: A Magyar Történelmi Társulat Helytörténeti Szakosztályának célkitűzéseiről. Történelem. 1971. 11. sz. 298—305. 1.
- Szecső Károly*: Helytörténeti füzet sorozat Mezőcsáton. Honismeret. Helytörténet. 1971. 2. sz. 130—131. 1.
- Szikossy Ferenc*: A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum gyűjteményi rendszere és néhány szempont az országos állagjegyzékek és a központi nyilvántartás kérdéséhez. A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Közleményei. 1972. 1. sz. 22—28. 1.
- Szita János*: Közigazgatástörténeti konferencia. AI. 1972. 22. évf. 9. sz. 855—859. 1.
- „Szocialista Hazafiság”. Országos Tanácskozás. Eger, 1971. okt. 19—20. Tájékoztató... Összeáll. Dombrády Loránd. HK. 1972. 19. évf. 1. sz. 143—158. 1.
- Takács László*: „Rendezni végre közös dolgainkat...”/A helytörténeti-honismereti mozgalom egy évtizede Battonyán./ Battonya 1971. 30. lev., 5 t. /Battonyai füzetek 19./
- Takács László*: A szocialista hazafiság és a honismereti-helytörténeti tevékenység néhány problémája Békés megyében 1967/70 között. Honismeret. Helytörténet. 1971. 2. sz. 96—105. 1.
- Tóth András*: Stand und Aufgaben der ungarischen Universitätsgeschichtsforschung. AUBhist. 13. 353—369. 1.
- Tóth János*: Emléktábla avatás a szolnoki vasútállomáson. Jászkunság. 1972. 18. évf. 3. sz. 101—104. 1.
- Tóth János*: Helytörténeti kutatómunka a Jászságban. KMJászberény. 1. 189—195. 1.
- Töltési Imre*: Az országos honismereti mozgalom. BpKk. 89—94. 1.
- A Történelmi Társulat keszthelyi vándorgyűlése. Száz. 1972. 106. évf. 1. sz. 257—268. 1.; 3. sz. 826—839. 1.
- Tudományos minősítések. Száz. 1972. 106. évf.
- Ujlaki Péter*: A felszabadulás utáni évtizedek történetének kutatása a fővárosban. BpKk. 76—86. 1.
- Vass Henrik*: A Párttörténeti Intézet. Pártélet. 1972. 17. évf. 3. sz. 44—48. 1.
- Vass Henrik*: Történelmi ismeretterjesztés. Népszava. 1972. 100. évf. 95. sz. 9. 1.
- Virágh Ferenc*: A budapesti művelődési házak és a helytörténet. BpKk. 154—159. 1.
- Weber Mihályné—Szabolcsik Béláné*: Névadónkat [Janus Pannonius] ünnepeltük. BarMűv. 1972. 3. sz. 7—10. 1.

c) Történelemtanítás

- Alkotó pedagógusok. [Tanulmányok.] (Kiad. a Pécs. Városi Tanács. Pécs.) 1971. 157 1.
A kötet tartalmából:
Fiszer Gyuláné: A helytörténet felhasználása a gimnáziumi történelemtanításban. 68—90 1.
- Balla Árpád—Dékány Mihály*: A gondolkodás fejlesztése egy történelemórán a 6. osztályban. Ttan. 1972. 17. évf. 2. sz. 5—7. 1.
- Balogh Endre*: A dolgozók középiskoláinak negyedik osztályos történelemtankönyve. Ttan. 1972. 17. évf. 5. sz. 11—13. 1.
- Balogh Endre*: Tanári kézikönyv a történelem tanításához a középiskolák 4. osztályában. Bp. 1972, Tankönyvkiadó. 387 1.
- Balogh Gyuláné*: Élőbb történelemtanítást! Ttan. 1972. 17. évf. 2. sz. 16—18. 1.
- Báthori Ferenc*: Történelemtanításunk a témazáró feladatlapok tükrében. Ttan. 1972. 17. évf. 3. sz. 1—6. 1.
- Borovics György*: A tankönyvvel végeztetett önálló tanulói munka az általános iskolai történelemtanításban. Ttan. 1972. 17. évf. 6. sz. 7—10. 1.
- Buzi Gábor*: A történelem tanítása a szak-középiskola II. osztályában. Ttan. 1972. 17. évf. 5. sz. 15—20. 1.
- Elekes Lajos*: Az egyetemi történész szakképzés és a korszerű műveltség problémái. KITMI. 58—107. 1.
- Eperjessy Géza*: Lengyel—magyar történelem-tankönyv-revizióról. Ttan. 1972. 17. évf. 2. sz. 20—23. 1.
- Eperjessy Géza—Szebenyi Péter*: A tanulók történelmi fogalmainak vizsgálata. /Balázs Györgyné, Czuth Béláné, Szabó Károly korreferátumával./ Ttan. 1972. 17. évf. 1. sz. 18—31. 1.
- Erdey-Grúz Tibor—Hahn István*: Kutatás és oktatás. [Tanulmányok.] Bp. 1972, Felsőokt. Ped. Kutatóközp. Soksz. 48 1.

- /A Felsőoktatási Pedagógiai Akadémia előadásai 10./
- Farkas József:** Történelemtanítás a mai középiskolában. AA Nyíregyháza. 4. 157—162. l.
- Gaál György:** A magyar történelem tanítása Jugoszláviában. Száz. 1972. 106. évf. 1. sz. 146—156. l.
- Gazsó István:** A mérés és a mértékegységek története, tanítása. Bp. 1972, Tankönyvkiadó. 90 l.
- Giday Kálmán:** Történelemórák a budapesti múzeumokban. Ttan. 1972. 17. évf. 2. sz. 10—14. l.
- Gora, P. V.:** A történelmi fogalmak kialakításának néhány módja. Ttan. 1972. 17. évf. 3. sz. 27—30. l.
- Gyapay Gábor:** Történelemtanítás és múzeum. Bp. 1972, Tankönyvkiadó. 98 l.
- /Történelemszakköri füzetek 8./
- Korovkin, F. P.:** Az oktatás és nevelés egy- sége az ókori történelem tanításában. Ttan. 1972. 17. évf. 5. sz. 25—26. l.
- Kovács Zoltán:** Módszerek, eredmények, problémák a történelemtanárok képzésében a Szegedi Tanárképző Főiskolán. AANyíregyháza. 4. 141—146. l.
- Kóvágyó László:** Nemzetiségeink történelem- oktatásáról. Száz. 1972. 106. évf. 3. sz. 678—683. l.
- Lackó Miklós:** Tudomány, oktatás, népszerüsítés. Egy történész ankét tapasztalatai. —KTMI. 133—177. l.
- Leblanc Zsoltné:** Törekvések a középiskolai történelemoktatás támogatására a Nógrád megyei Levéltárban. LSz. 1972. 1. sz. 68—73. l.
- Leibengrub, P. Sz.:** Az osztály és az osztály- harc fogalmak kialakításának módszertani lehetőségei. Ttan. 1972. 17. évf. 3. sz. 24—27. l.
- Majorek, Cseszlav:** A történelmi fogalmak osztályozásának didaktikai funkciója. Ttan. 1972. 17. évf. 3. sz. 15—17. l.
- Merényi László:** A történelmi ismeretter- jesztés néhány kérdéséről. Történelem. 1971. 11. sz. 246—253. l.
- Nagy Erzsébet—Petrik János:** Tanári kézikönyv a történelem tanításához az általános iskolák 7. és 8. osztályában. Ttan. 1972. 17. évf. 3. sz. 9—12. l.
- Pataki Ferenc—Szatmári Lajos:** A Dózsa- évforduló az általános iskolai történelem- tanításban. Ttan. 1972. 17. évf. 5. sz. 7—10. l.
- Révész Mária:** Történelemtanítás ének-zene illusztrációval. BarMűv. 1972. 1. sz. 25—27. l.
- Sági Gusztáv:** Tegyük korszerűbbé az általános iskolai történelemtanítást! Bp. 1972, Tankönyvkiadó. 90 l.
- /A történelemtanítás időszerű kérdései 4./
- Sallai József:** A korszerű történelem- tanítás tárgyi feltételei és alkalmazásuk Nyíregyháza általános iskoláiban. AA Nyíregyháza. 4. 147—156. l.
- Sándor Györgyné:** Gondolatok az iskola- rádió történelmi műsorainak szerkesztése közben. Ttan. 1972. 17. évf. 2. sz. 8—10. l.
- Szabó János:** Kísérlet témazáró feladat- lapok készítésére. Ttan. 1972. 17. évf. 6. sz. 17—26. l.
- Szabolcs Ottó:** Korszerű történelmi művelt- ség az iskolában. KTMI. 8—57. l.
- Szabolcs Ottó:** Megjegyzések az intuicio kérdéséhez a történelemtanításban. Ttan. 1972. 17. évf. 2. sz. 1—5. l.
- Szabolcs Ottó:** A munkásmozgalom iskolai tanításának kérdései Magyarországon. /Porcsalmy János, Waczulik Margit korreferátumával./Ttan. 1972. 17. évf. 1. sz. 7—17. l.
- Szabolcs Ottó:** A történelemtanítás és a tömegkommunikáció kérdéséhez. Ttan. 1972. 17. évf. 6. sz. 5—7. l.
- Szabolcs Ottó:** Tudják-e, értik-e a fiatalok a történelmet. MN. 1972. 28. évf. 172. sz. 9. l.
- Szebenyi Péter:** A korszerű történelem- tanítás eszközei és módszerei. AANyir- egyháza. 4. 115—126. l.
- Takács Kornélné:** A beszédkészség fejlesz- tése a történelemórán a szlovák tanítási nyelvű általános iskola 5. osztályában. Ttan. 1972. 17. évf. 3. sz. 6—9. l.
- Tibori János:** A történelmi események szemléletére való nevelés a honismereti szakkörben. Honismeret. Helytörténet. 1971. 2. sz. 39—42. l.
- Vadász Sándor:** A történelmi ismeretter- jesztés helyzete az ifjúság körében. Tör- ténelem. 1971. 11. sz. 228—245. l.; KTMI 108—132. l.
- Vas Károly:** A gyakorlat a történelemta- nárképzésben. GyFokt. 153—194. l.
- Vas Károly:** Korszerű történelemtanítás — korszerű tanárképzés. Hozzászólás: Makay László. AANyíregyháza. 4. 127—135. l.
- A vizualitás szerepe a tanításban. (Tanács- kozás.) Téglás 1969. (Bev. előadások és összefoglaló tanulmányok.) Rend.: Haj- dú-Bihar megye, Megyei Tanács; Magyar Pedagógiai Társaság. (Szerk. Balogh Jenő.) [Bp. 1971.] Soksz. 381 l.
- /A Magyar Pedagógiai Társaság kiadvá- nyai [U.S.] 4./
- A kötet tartalmából:
- Csiszér Béla:** Vizuális absztrakciók a történelemtanításban. 135—152. l.
- Vladár Ervin:** Egy eredményességvizgá- lati módszer ismertetése. Ttan. 1972. 17. évf. 6. sz. 10—16. l.
- Vladár Ervin:** Kronológia az általános iskolában. Bp. 1972, Tankönyvkiadó. 97 l.
- /A történelemtanítás időszerű kérdései 3./

Vladár Ervin: Az ötödik osztályos tanulók történelmi érdeklődéséről. Ttan. 1972. 17. évf. 5. sz. 21–24. l.

Wittman Tibor: Az előadás és szeminárium kapcsolatának kérdéséhez. /Az egyetemes történet oktatásának néhány tapasztalata./ GyFokt. 139–152. l.

d) Ismertetések

Balázs Györgyné: Korkép kialakítása a történelemoktatásban. Bp. 1970. — Ismer-

teti: *Bellér Béla*. Száz. 1972. 106. évf. 2. sz. 437–440. l.

Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest 1969. Szerk. Kázmér Miklós és Végh József. Bp. 1970. — Ismerteti: *Büky Béla*. Száz. 1972. 106. évf. 2. sz. 483–485. l.

Zehn Jahre archäologische Forschung /1958–68/. Bp. 1970. — Ismerteti: *Szabó Miklós*. AT. 1971. 18. köt. 2. sz. 308. l.

III. EGYETEMES TÖRTÉNELEM

1. Összefoglaló munkák

a) Forrásközlések, feldolgozások

Barbarits Lajos: Aratás. A sarlótól a kombajnig. ÉIT. 1972. 27. évf. 26. sz. 1203–1206. l.

Benedek István: A tudás útja. [Tanulmányok.] Bp. 1972, Gondolat. 308 l., 36 t.

Berend T. Iván: Oszobennosztai ékonómicseszko rozvitija Vosztocnoj Evropü v XIX–XX vekah. ÉTVeng. 7. 73–86. l.

Dolmányos István: Finnország története. [Közrem.] (Bereczki Gábor). Bp. 1972, Gondolat. 437 l., 20 t., 1 térk.

Berend T. Iván–**Ránki György**: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. /Bp. 1969/ c. könyvének vitája a Kossuth Klubban 1971. február 4-én: Arató Endre vitaindító előadása, Enyedi György, Gunst Péter, Dolmányos István, Szabad György felszólalása és Berend T. Iván válasza. Történelem. 1971. 11. sz. 255–285. l.

Boulnois, Luce: A selyemút. (La route de la soie.) (Ford. Litván György.) Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 200 l., 8 t.

/Univerzum könyvtár./

Budowska, Krystyana: Das römische Recht in der Gerichtspraxis des XVI–XVIII. Jahrhunderts in Polen. AUSzjur. 17. 15–26. l.

Buzinkay Géza–**Kapronczay Károly**: A sebészeti eszközök XIX. század előtti történetéből. Egészségügyi Munka. 1972. 19. évf. 3. sz. 85–90. l.

Fröhlich Ida: A „homály földjédtől” Dante pokláig. Az alvilágképzetek fejlődése. Világosság. 1972. 13. évf. 7. sz. 400–406. l.

Gribanov, Edvard D.: Denezsnüe znaki kak odin iz isztocsnikov izucsenij a isztorii medecinü. CMed. 1972. 64–65. köt. 33–59. l.

Grigulevics, I[oszi] R[omundovics]: Az inkvizíció története. (Isztorija inkvizicii. Ford. Gerő Ernő.) Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 313 l., 12 t.

Horváth Árpád: A gépkocsi regénye. (2. átd. kiad.) Bp. 1972, Zrínyi Kiadó. 354 l.

Jacta, Maximilian: Híres német bűnperek. (Ford. Borbás Pál, Dalos György stb.) Bp. 1972, Magvető. 229 l.

/Albatrosz könyvek./

Válogatás a szerző „Berühmte Strafprozesse — Deutschland” c. művéből.

Jemnütz János: Az ír tragédia történelmi háttere. Nsz. 1972. 30. évf. 31. sz. mell. 4. l.

Kahlich Endre–**Papp László, Gy.**–**Subert Zoltán**: Olimpiai játékok. 1896–1972. [Közrem.] (Keresztényi József, Csanádi Árpád). 2. átd. és bőv. kiad. Bp. 1972, Sport. 496 l., 15 t.

Keresztényi József: Az olimpiák története. Olümpiától Münchenig. (2. jav. és bőv. kiad.) Bp. 1972, Gondolat. 237 l., 22 t.

Lanternari, Vittorio: Gyarmatosítás és vallási szabadságmozgalmak. (Movimenti religiosi dei popoli oppressi di libertà e di salvezza. Ford. Hargitai György, Takács József stb. Bev. Bodrogi Tibor.) Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 403 l.

A marxista pedagógia története dokumentumokban. 2. köt. A munkásmozgalom pedagógiai törekvései a tőkésországokban. (Összeáll., magy. és jegyz. Vág Ottó.) Bp. 1971, Tankönyvkiadó. 461 l.

Mihalik István–**Szigeti Endre**: Fejezetek a marxista-leninista közgazdaságtan történetéből. 2. kiad. [Bp.] 1972, Kossuth Kiadó. 430 l.

Nábráczky Béla: A nagy vadászmezőktől a rezervációkig. ÉIT. 1972. 27. évf. 27–28. sz. 1281–1286, 1317–1323. l.

Niederhauser Emil: Forrongó félsziget. A Balkán a XIX–XX. században. Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 274 l., 3 térk.

Pach Zsigmond Pál: Central'naja i Vosztocsnaja Evropa na pervom etape razvitija szovremennoj mirovoj ékonómiki. /XVI–XVII vv./ ÉTVeng. 7. 87–96. l.

Pázmányi János: Nők, munka, egészség. A nők társadalmi helyzetének változása

- a történelemben. *Természet Világa*. 1972. 103. évf. 2. sz. 50–54. l.
- Pecze Ferenc*: A közigazgatás fejlődése az utolsó száz évben Közép-Európában. MT. 1972. 17. köt. 11. sz. 706–710. l.
- Perényi József*: Gazdaság- és társadalomtörténeti fejlődési tágak Kelet-Európában. Kelet-EurópaTan. 1. 5–40. l.
- Polányi Károly*: Dahomey és a rabszolga-kereskedelem. Egy archaikus gazdaság elemzése. (Dahomey and the slave trade.) (Ford. Sárkány Mihály. Bev. Bognár József. Jegyz. Ecsedy Csaba.) Bp. 1972, Közgazd. és Jogi Kiadó. 265 l.
- Polányi Károly*: Kereskedelmi kapuk a korai társadalmakban. Valóság. 1972. 15. évf. 10. sz. 15–23. l.
- Sach, František*: Übersicht über die Entwicklung der Bodenbearbeitung in Böhmen und Mähren. GOME. 179–204. l.
- Selmeczi Kovács Attila*: Újvilági kultúrnövények térhódítása Európában. Studium. 2. 75–80. l.
- Sik Endre*: The history of Black Africa. [Fekete-Afrika története.] Vol. 2. (Trans. Sándor Simon.) 2. ed. Bp. 1972, Akad. Kiadó. 323 l., 11 t., 4 térk.
- Szaharov, A. N.*: Az orosz parasztság történeti fejlődésének dialektikája. Kelet-EurópaTan. 1. 113–164. l.
- A színház világtörténete. Főszerk.: Hont Ferenc. 1–2. köt. Bp. 1972, Gondolat. 485 l., 68 t., 495–1327 l., 98 t.
- Tokody Gyula*—*Niederhauser Emil*: Németország története. Bp. 1972, Akad. Kiadó. 387 l.
- Vida Mária*: State-models /utopias/ and sociology of medicine. CMed. 1972. Suppl. 6. 11–38. l.
- Világtörténet képekben. 1. köt. Az őskortól 1640-ig. *Hahn István*—*Szabó Miklós*: Ős- és ókor. — *Kulcsár Zsuzsanna*: Középkor. Bp. 1972, Gondolat. 723 l., 32 t.
- b) *Ismertetések*
- Angelov, Dimităr*: Bogomilstvoto v Bălgarija. Szofia 1969. — *Ismerteti: Niederhauser Emil*. Száz. 1971. 105. évf. 6. sz. 1284–1285. l.
- Aziz, K. K.*: The historical background of Pakistan 1837–1947. Karachi 1970. — *Ismerteti: Jemnitz János*. AH. 1972. 18. évf. 3–4. sz. 379–380. l.
- Blaich, Fritz*: Die Wirtschaftspolitik des Reichstags im Heiligen Römischen Reich. Stuttgart 1970. — *Ismerteti: Gecsényi Lajos*. AtSz. 1972. 14. évf. 1–2. sz. 242–243. l.
- Dolmányos István*: Finnország története. Bp. 1972. — *Ismertetik: Niederhauser Emil*. M.N. 1972. 28. évf. 273. sz. 13. l.;
- Szokolay Katalin*. Nsz. 1972. 30. évf. 235. sz. 7. l.
- Egység és folyamatosság a román nép történetében. Szerk. D. Berciu. București é.n. — *Ismerteti: Szász Zoltán*. Vt. 1970. 21. sz. 158. l.
- Friedell, E.*: Kulturgeschichte der Neuzeit. München 1969. — *Ismerteti: Pók Attila*. Száz. 1972. 106. évf. 2. sz. 456–459. l.
- Horváth Árpád*: Csodafegyverek. Bp. 1972. — *Ismerteti: Szabó Sándor*. HK. 1972. 19. évf. 3. sz. 797–798. l.
- Hroch, Miroslav*: A kis európai nemzetek megújulása. I. Észak- és Kelet-Európa nemzetei. Praha 1971. — *Ismerteti: Niederhauser Emil*. Vt. 1970. 21. sz. 164–165. l.
- Kéki Béla*: Az írás története. Bp. 1971. — *Ismerteti: Vertesy Miklós*. MK. 1971. 87. évf. 4. sz. 388–389. l.
- Keynes, John*: The collected Writings of — —. London 1971. — *Ismerteti: H. Haraszi Éva*. V. 1970. 21. sz. 134–136. l.
- Poel, van der J.M.G.*: Honderd jaar landbouwmecaniasatie in Nederland. Wageningen 1967. — *Ismerteti: Wolfgang Jacobeit*. AtSz. 1971. 13. évf. 3–4. sz. 569–571. l.
- Stephanitz, Dieter von*: Exakte Wissenschaft und Recht. Der Einfluss von Naturwissenschaft und Mathematik auf Rechtsdenken und Rechtswissenschaft in zweieinhalb Jahrtausenden. Berlin 1970. — *Ismerteti: Vida Tivadar*. CMed. 1971. 62–63. köt. 229. l.
- Topolski, Jerzy*: Narodziny kapitalizmu w Europie XIV—XVII wieku. Warszawa 1965. — *Ismerteti: Tagányi Zoltán*. AtSz. 1971. 13. évf. 3–4. sz. 557–559. l.
- Wittman Tibor*: Latin-Amerika története. Bp. 1971. — *Ismerteti: Gáliczky Éva*. Nsz. 1972. 30. évf. 76. sz. 7. l.
- Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce. Tom. 1. Warszawa 1964. — *Ismerteti: Tagányi Zoltán*. AtSz. 1972. 14. évf. 1–2. sz. 227–236. l.

2. Ókor

a) *Forrásközlések, feldolgozások*

- Barta Gábor*: Lucius Verus and the Marcomannic wars. AClassD. 7. 67–72. l.
- Balázs György*: Clementia Caesaris. Tanulmány az i.e. I. század politikai ideológiájához. Bp. 1972. Soksz. 148 l.
- /Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókori Történeti Tanszékeinek kiadványai 3./
- Djakonov, I[gor] M[ihajlovics]*: Az ókori Közel-Kelet társadalmi az i.e. III. év-

- ezredben és a II. évezred első felében. (Ford. Gódeny Endre, Gaál Ernő.) Bp. 1972, ELTE. Soks. XXXI, 284 l.
/Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókori Történeti Tanszékeinek kiadványai 2./
- Gaál Ernő**: Alalah társadalma és gazdasági élete az i.e. XVIII—XVII. században /a 7. réteg okmányai alapján/. Bp. 1972. Soks. 138 l.
/Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókori Történeti Tanszékeinek kiadványai 1./
- Gaál Ernő**: The economic life of Alalah in the XVII—XVIII. centuries B.C. AUBhist.13. 279—300. l.
- Ghishman, R.**: Terrasse sacrée de Masjid-i Solaiman (Iran). AA. 1971. 19. tom. 3—4. fasc. 255—258. l.
- Hahn István**: A császár és az istenek. Világosság. 1972. 13. évf. 5. sz. 257—264. l.
- Hahn István**: Osztályok és osztályharcok a Bibliában. BV. 159—182. l.
- Hahn István—Máté György**: Karthágó. Bp. 1972, Corvina. 132 l., 32 t.
- Harmatta János**: Az achaimenidák eredete és birodalomalapítása. AT. 1971. 18. évf. 1. sz. 18—28. l.
- Harmatta János**: Az indo-európai népek régi településterületei és vándorlásai. MTANyI. 1971. 27. köt. 3—4. sz. 309—324. l.
- Harmatta János**: Kyros és a babiloni marduk-papság. AT. 1971. 18. évf. 2. sz. 210—221. l.
- Harmatta J[ános]**: The literary patterns of the Babylonian edict of Cyrus. AA. 1971. 19. tom. 3—4. fasc. 217—231. l.
- Harmatta János**: Poseidonios über die römische Urgeschichte. AClassD.7. 21—26. l.
- Havas László**: La monographie de Salluste sur Catilina et les événements qui suivirent la mort de César. I. AClassD.7. 43—54. l.
- Hédervári Péter**: A görög Pompeji. /Egy vulkán régészete./ Bp. 1972, Gondolat. 331 l., 32 t.
- Hegyí Dolores**: Das Artemis-Heiligtum in Ephesos zur archaischen Zeit. AUBhist.13. 301—316. l.
- Held, W.**: Die zunehmende Erstarkung der römischen Provinzialaristokratie in der zweiten Hälfte des 3. Jahrhunderts. AA. 1971. 19. tom. 3—4. fasc. 281—291. l.
- Kákósy L[ászló]**: Ein magischer Papyrus des Kunsthistorischen Museums in Budapest. AA. 1971. 19. tom. 3—4. fasc. 159—177. l., 1 t.
- Kertész István**: János két anygala. Az első kisázsiai keresztény közösségek. Világosság. 1972. 13. évf. 3. sz. 145—152. l.
- Komoróczy Géza**: A Biblia és az ókori kelet. BV. 69—107. l.
- Komoróczy Géza**: A Biblia természetismereete és világgépe. BV. 183—210. l.
- Komoróczy Géza**: Szocial'nij szosztav hrisztianszkih obsesin v I—II vv. AUBhist. 13. 3—46. l.
- Komoróczy G[éza]**: Zu den Anfängen der Mythographie im alten Orient. AA. 1971. 19. tom. 3—4. fasc. 179—199. l.
- Livius, Titus**: A római nép története a város alapításától. (Ab urbe condita.) 4. köt. (26—30. kv.) Ford. és jegyz. Muraközy Gyula. Bp. 1972, Európa. 441 l.
- Maróti Egon**: Kalózkodás a római polgárháborúk korában. Bp. 1972, Akad. Kiadó. 104 l.
/Apollo könyvtár 1./
- Maróti Egon**: M[arcus] Antonius Creticus imperium infinitum-ának kérdéséhez. AT. 1971. 18. évf. 2. sz. 222—233. l.
- Maróti E[gon]**: On the problem of M. Antonius Creticus imperium infinitum. AA. 1971. 19. tom. 3—4. fasc. 259—272. l.
- Mohay András**: Katoyna. Studium.2. 39—46. l.
- Németh Ferenc**: Hogyan épültek a piramisok? Nsz. 1972. 30. évf. 137. sz. 10. l.
- Pákozdy László Márton**: Törvény és igazságszolgáltatás a Bibliában. BV. 127—158. l.
- Pető Mária, R.**: Adatok az állatgyógyítás ókori történetéhez. CMed. 1971. 62—63. köt. 185—190. l.
- Robertson, Archibald**: A kereszténység eredete. (The origins of Christianity.) — (Függelék: A holt-tengeri tekercsekről. Ford. Gódeny Endre.) Bp. 1972, Gondolat. 333 l.
- Scheiber, A[lexander]**: Antikes in der Aggada. AA. 1971. 19. tom. 3—4. fasc. 393—402. l.
- Scheiber Sándor**: Feliratok, osztrakonok, papiruszok és a Biblia. BV. 109—126. l.
- Szepessy Géza**: Adatok a kígyóirtás történetéhez. Gyógyszerészet. 1972. 6. sz. 224—225. l.
- Ürögdi György**: Kleopátra. [Bp.] 1972, Gondolat. 273 l., 18 t.
- Várkonyi Nándor**: Szíriai oszlopai. (Átd. kiad.) Bp. 1972, Magvető. 577 l.

b) Ismertetések

- Boersma, J.S.**: Athenian building policy from 561/0 to 405/4 B.C. Groningen 1970. — Ismerteti: *Castiglione László*. AAR. 1972. 24. tom. 1—3. fasc. 333—334. l.
- Deininger, J.**: Der politische Widerstand gegen Rom in Griechenland. 217—86 v.

- Chr. Berlin—New York 1971. — Ismerteti: *Castiglione László*. AAr. 1972. 24. tom. 1—3. fasc. 335—337. l.
- Frumkin, G.*: Archaeology in Soviet Central Asia. Leiden-Köln 1970. — Ismerteti: *Erdélyi István*. AAr. 1972. 24. tom. 1—3. fasc. 325. l.
- Gazdasági élet az ókori Görögországban. Összeáll. Sarkady János. Bp. 1970. — Ismerteti: *R. Pétó Mária*. AtSz. 1971. 13. évf. 3—4. sz. 579. l.
- Heurgon, J.*: Rome et la Méditerranée Occidentale jusqu'aux guerres puniques. Paris 1969. — Ismerteti: *Szilágyi János György*. AT. 1971. 18. évf. 1. sz. 101—104. l.
- Mócsy András*: Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior. Bp. 1970. — Ismerteti: *Harmatta János*. MTAFT. 1972. 20. köt. 3. sz. 314—318. l.
- ### 3. Középkor
- a) *Forrásközlések, feldolgozások*
- Aalto, Pentti*: Iranian contacts of the turks in preislamic times. StudTurc. 29—37. l.
- Bernis, Carmen*: Echanges pendant la Renaissance, entre les modes espagnoles et les modes de l'Europe centrale et orientale /hongroise, albanaise, et turque/. ÉGDR. 1. 705—714. l.
- Bónis György*: A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában. Bp. 1972, Akad. Kiadó. 177 l.
/Értekezések a történeti tudományok köréből. Ú.S. 63./
- Borosy András*: A paraszti miliciák a középkori Európa hadseregeiben. HK. 1972. 19. évf. 3. sz. 462—504. l.
- Bozóky Edina*: A Grál-legenda eredete. Világosság. 1972. 13. évf. 11. sz. 663—669. l.
- Chambers, R[aymond] W[ilson]*: Morus. (Thomas More.) [Életrajz.] (Ford. Nyilas Vera. Utószó: Kardos Tibor.) Bp. 1971, Gondolat. 434 l., 8 t.
- Czeglédy K[ároly]*: Pseudo-Zacharias Rhetor on the nomads. StudTurc. 133—148. l.
- Donnert, Erich*: Oroszország nemzetközi előretörése a XVI. század második felében. Kelet-EurópaTan. 1. 71—112. l.
- France, Anatole*: Jeanne d'Arc élete. (Vie de Jeanne d'Arc.) Ford. Görög Lívia. (Utószó: Makkai László.) Bp. 1972, Gondolat. 481 l., 14 t.
- Hargita P[ál]*: The birth of mycology. Acta Agronomica. 1972. 21. tom. 3—4. fasc. 397—404. l.
- Haskins, John, F.*: Nomads and migrants in the art of early Europe innovation and conservatism. ÉGDR. 1. 79—90. l.
- Hont István*: Vallási tényezők a korai holland kapitalizmusban. Világosság. 1972. 13. évf. 5. sz. 303—308. l.
- Hoszowski, Stanislaw*: Az árforradalom Közép-Európában a XVI—XVII. században. Kelet-EurópaTan. 1. 165—192. l.
- Ingstad, Helge*: Vikingek az Újvilágban. (Vesterveg til Vinland.) Normann település felfedezése Észak-Amerikában. (Ford. Sulyok Vince.) Bp. 1972, Gondolat. 274 l., 24 t.
- Juhász Péter*: Zur Frage der Renaissance im Osten. ALitt. 1972. 14. tom. 1—2. fasc. 80—104. l.
- Kaczmarczyk, Zdzislaw*: Das Problem des römischen Rechts in den dalmatischen Städten des Mittelalters. AUSzjur. 17. 51—56. l.
- Kizilov, Ju. A.*: A feudalizmusra való áttérés a keleti szlávoknál. Kelet-Európa Tan. 1. 41—70. l.
- Knieszsa Veronika*: Az Óangol Krónika. FK. 1971. 17. évf. 1—2. sz. 1—15. l.
- Kóhalmi Katalin, U.*: A steppék nomádja lóháton, fegyverben. Bp. 1972, Akad. Kiadó. 219 l., 9 t.
/Kőrösi Csoma kiskönyvtár 12./
- Lőrincz László*: Dzsingisz kán. Bp. 1972, Gondolat. 267 l., 8 t.
- Lukász Alfonz*: A középkori posták fajai, valamint a Thurn und Taxis posta kialakulása és fejlődése. Posta- és Bélyegmúzeumi Szemle. 1971. 3. évf. 3. sz. 175—187. l.
- Rudenko, Sz. I.*: Die Ugrier und die Nenzen am unteren Ob. Ihre Vergangenheit und ihre Familien- und Sippenverhältnisse. AEt. 1972. 21. tom. 1—2. fasc. 1—55. l.
- Ruttkay László*: Jessenius als Professor in Wittenberg. CMed. 1971. 62—63. köt. 13—55. l.
- Székely György*: Beziehungen zwischen dem Westen und Byzanz im Spiegel der Gesellschaft und der Kunst auf den Inseln Venedigs und des Ritterordens. ÉGDR. 1. 275—286. l.
- Székely György*: Dürer Németországa. Száz. 1972. 106. évf. 2. sz. 336—349. l.
- Székely György*: Fakultät, Kollegium, akademische Nation—Zusammenhänge in der Geschichte der mitteleuropäischen Universitäten des XIV. und XV. Jahrhunderts. AUBhist. 13. 47—78. l.
- Thümmeler, H.*: Neue Forschungen zur mittelalterlichen Archäologie in Deutschland. ÉGDR. 2. 827—838. l.
- Timár László*: A Galilei-ügy. ÉIT. 1972. 27. évf. 48. sz. 2259—2263. l.
- Tóth Aurél*: Kopernikusz 1473—1543.

- Földrajztanítás. 1972. 15. évf. 6. sz. 161–165. l.
- Tryjarski, Edward*: A note on the relations between the pechenegs and Poland. StudTurc. 461–468. l.
- Ullmann, Ernst*: Zur Rezeption der Renaissance in Sachsen und die gesellschaftlichen Grundlagen der deutschen Frührenaissance. ÉGDR.1. 659–666. l.
- Westermann, Ekkehard*: A thüringiai csurgatókohós ezüst- és réztermelés és kereskedelem /Saigerhandel/ jelentősége a közép-európai kereskedelem számára a XV–XVI. század fordulóján. Száz. 1972. 106. évf. 2. sz. 400–412. l.
- b) *Ismertetések*
- Essays in medieval history presented to Bertie Wilkinson. Szerk. T.A. Sandquist, M.R. Powicke. Toronto 1969. — Ismerteti: *Bónis György*. Száz. 1971. 105. évf. 6. sz. 1285–1288. l.
- Ferdinandy Michael, de*: Der heilige Kaiser Otto III. und seine Ahnen. Tübingen 1969. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Vt. 1970. 21. sz. 125–127. l.
- Gabriel, Astrik L.*: Garlandia. Studies in the history of the mediaeval university. Notre Dame, Ind. 1969. — Ismerteti: *Tóth András*. MK. 1972. 88. évf. 1–2. sz. 153. l.
- Gorevnikina, V. I.*: A kapitalizmus előtti társadalmak problémájához. Az orosz állam példáján. Minszk 1970. — Ismerteti: *Mayer Mária*. Vt. 1970. 21. sz. 159. l.
- Hachmann, R.*: Die Goten und Skandinaviern. Berlin 1970. — Ismerteti: *Bóna István*. AAr. 1972. 24. tom. 1–3. fasc. 340–343. l.
- Heresbach, Konrad*: Vier Bücher über Landwirtschaft. Bd. 1. Vom Landbau. Meisenheim 1970. — Ismerteti: *Hans-Heinrich Müller*. AtSz. 1972. 14. évf. 1–2. sz. 239. l.
- Kizlaszov, L. R.*: Isztoria Tuvi v srednie veka. Moszkva 1969. — Ismerteti: *Fodor István*. Száz. 1972. 106. évf. 3. sz. 708–712. l.
- Kossmann, Eugen Oskar*: Zur Geschichte der polnischen Bauern und ihrer Freiheit. Historische Zeitschrift 1967. — Ismerteti: *Körmendy Adrienne*. AtSz. 1971. 13. évf. 3–4. sz. 556–557. l.
- Kovačević, Desanka*: Trgovina u srednj-vekovnoj Bosni. Sarajevo 1961. — Ismerteti: *Vass Előd*. Száz. 1972. 106. l. sz. 197–199. l.
- Morales Padrón, Francisco*: Historia del descubrimiento y conquista de America. Madrid 1971. — Ismerteti: *Wittman Tibor*. Vt. 1970. 21. sz. 127–129. l.
- Pickl, Othmar*: Die Auswirkungen der Türkengefahr auf den Handel am Hofzaun des Reiches. Graz 1970. — Ismerteti: *N. Kiss István*. AtSz. 1972. 14. évf. 1–2. sz. 239–241. l.
- Rausch, Wilhelm*: Handel an der Donau I. Die Geschichte der Linzer Märkte im Mittelalter. Linz 1969. — Ismerteti: *Kállay István*. Száz. 1972. 106. évf. 2. sz. 452–453. l.
- Runciman, Steven*: The fall of Constantinople 1453. Cambridge 1969. — Ismerteti: *Rázsó Gyula*. HK. 1972. 19. évf. 3. sz. 575–577. l.
- Schmitz, Hans-Jürgen*: Faktoren der Preisbildung für Getreide und Wein in der Zeit von 800 bis 1350. Stuttgart 1968. — Ismerteti: *Gecsényi Lajos*. AtSz. 1972. 14. évf. 1–2. sz. 224–226. l.
- Schwob, Ute Monika*: Kulturelle Beziehungen zwischen Nürnberg und den Deutschen im Südosten im 14. bis 16. Jahrhundert. München 1969. — Ismerteti: *Kurcz Ágnes*. Száz. 1972. 106. évf. 1. sz. 211–214. l.
- Stouff, L.*: La viande. Ravitaillement et consommation à Carpentras au XVe siècle. H. n. 1969. — Ismerteti: *N. Kiss István*. AtSz. 1972. 14. évf. 1–2. sz. 237–238. l.
- Uray Géza*: Tanulmányok a királykori és a kései tibeti történetírás kapcsolatairól. Bp. 1968. — Ismerteti: *Székely György*. AH. 1972. 18. évf. 1–2. sz. 179–182. l.
- Wittman Tibor*: Les gueux dans les „bonnes villes” de Flandre. /1577–1584./ Bp. 1969. — Ismerteti: *Jónás Ilona*. Száz. 1972. 106. évf. 2. sz. 430–433. l.
4. Újkor
- a) *Forrásközlések, feldolgozások*
- Andics Erzsébet*: A kelet-európai konzervatívizmusról. Száz. 1971. 105. évf. 6. sz. 1247–1249. l.
- Antalfy György*: The international bearings of Russian political thinking. /From Herzen to Lenin./ Studiur. 76. 5–18. l.
- Antall József*: State interference and the dilemma of liberalism in the field of medical training and public health. CMed. 1972. Suppl. 6. 39–46. l.
- Bakardzsev, Vaszil N*: Dr. Peter Beron. /1791–1871./ CMed. 1972. 64–65. köt. 179–185. l.
- Balogh Sándorné*: Az orosz imperializmus gazdasági kérdései a szovjet történeti irodalomban. Kelet-EurópaTan.2. 129–146. l.
- Benda Kálmán*: A kelet-középeurópai fel-

- világosodás kérdései. MTAFT. 1972. 21. évf. 1–2. sz. 103–114. l.
- Buzinkay Géza*: Elias Lönnrot az orvos és a Kalevala alkotója. OHI. 1972. 113. évf. 26. sz. 1539–1541. l.
- Castelot, André*: Napoléon. (Bonaparte Napoléon.) [Életrajzi regény.] (Ford. Somogyi Pál László.) Bp. 1972, Európa. 866 l.
- /Századok — emberek./
- Columbeanu, Sergiu*: A havasalföldi feudális majorsági földek kérdéséhez a XVIII. században és a XIX. század első felében. AtSz. 1971. 13. évf. 3–4. sz. 296–317. l.
- Constantinescu-Iași, P.*: A párizsi Kommün visszhangja Romániában. Vt. 1970. 21. sz. 103–108. l.
- Cox, I.*: A marxizmus eszméinek győzelme az I. Internacionáléban. A hágai kongresszus 100. évfordulójára. BSzoc. 1972. 15. évf. 12. sz. 150–154. l.
- Dagmar, V.*: David Ricardo születésének 200. évfordulójára. BSzoc. 1972. 15. évf. 5. sz. 132–135. l.
- Dolmányos István*: A szerb vámháború és a polgári történetírás. Kelet-EurópaTan. 2. 147–180. l.
- Duverger, Erik*: Le commerce d'art entre la Flandre et l'Europe centrale au XVII. siècle. Notes et remarques. ÉGDR. 2. 157–182. l.
- Farkas Márton*: A császári Németország fegyverszüneti kérelmének történetéhez. HK. 1972. 19. évf. 3. sz. 685–725. l.
- Gogina, K. P.*: A párizsi Kommün és a cseh munkásmozgalom. Vt. 1970. 21. sz. 100–102. l.
- Gyimesi Sándor*: Az európai városok a kapitalizmus küszöbén. Száz. 1972. 106. évf. 2. sz. 281–303. l.
- Halasz, Nicholas—Halasz, Robert*: Tiszta szívu gyilkosok. (Assassins of pure heart. Ford. Tandori Dezső.) Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 170 l., 4 t.
- /Népszerű történelem./
- Hartwig, Werner*: Grundlagen und Wesen der Gesellschaftsstruktur der Naga, Ende des XIX. und Anfang des XX. Jahrhunderts. StudEthn. 13–14. 567–578. l.
- Jemnitz J[ános]*: The danger of war and the Second International/1911/. (Transl. P[ál] Félix.) Bp. 1972, Akad. Kiadó. 135 l.
- /Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 84./
- Jemnitz János*: Az I. Internacionálé hágai kongresszusa. PtK. 1972. 18. évf. 4. sz. 126–162. l.
- Kaiser, Wolfram—Völker, Arina*: Das Studium Iudaicum Pragense des XVIII. Jahrhunderts an der Universität Halle. CMed. 1972. 64–65. köt. 147–156. l.
- Kapronczay Károly*: Jan Evangelista Purkyně. /1787–1869./ Természet Világa. 1972. 103. évf. 1. sz. 42–43. l.
- Kapronczay Károly*: Joseph Lister. /1827–1912./ OHI. 1972. 113. évf. 12. sz. 701–702. l.
- Kapronczay Károly*: Karl Ernst Baer a természettudós. OHI. 1972. 113. évf. 10. sz. 583. l.
- Kapronczay Károly*: A Krakkói Orvosi Társaság története. OHI. 1972. 113. évf. 18. sz. 1063–1064. l.
- Kapronczay Károly*: A lengyel felvilágosodás és a krakkói egyetem orvosi karának reformja. CMed. 1972. 64–65. köt. 103–113. l.
- Kapronczay Károly*: Tadeusz Browicz. OHI. 1972. 113. évf. 46. sz. 2786–2789. l.
- Karaszev, V. G.*: A párizsi Kommün visszhangja a délszláv forradalmi sajtóban. Vt. 1970. 21. sz. 113–115. l.
- A Kommün ideológiája és a valóság. /Részletek H. Lefebvre: La proclamation de la Commune c. könyvéből/ Vt. 1970. 21. sz. 68–83. l.
- Kovács Zoltán*: A boszorkányüldözés Oroszországban. ET. 1972. 83. évf. 2–3. sz. 207–218. l.
- Kubinszky Judit*: Porosz út és politikai manipuláció. A századvégi antiszemita mozgalmak Közép- és Kelet-Európában. Világosság. 1972. 13. évf. 5. sz. 278–284. l.
- Lewicka, Anna*: Brandwirtschaft und Brandordnung im 19. und 20. Jahrhundert in den Polnischen Karpaten. GOME. 119–142. l.
- Ludassy Mária*: Condorcet, avagy az emberi értelem eszkatológiája. 1. Világosság. 1972. 13. évf. 7. sz. 393–399. l.
- Ludassy Mária*: „Valóra váltjuk a filozófia ígéreteit”. A francia felvilágosodástól a francia forradalomig. Bp. 1972, Magvető. 447 l.
- /Elvek és utak./
- Lukász Alfonz*: A németországi magánposták történetéből 1885 és 1900 között. Posta- és Bélyegmúzeumi Szemle. 1971. 3. évf. 3. sz. 188–200. l.
- Lusnikov, A.G.*: O perifericeszkom krovobrascsenii. CMed. 1972. 64–65. köt. 187–197. l.
- Horn Emil—Jemnitz János*: A 2. Internacionálé ikonográfiája. 2. MMMÉvk. 1969–1970. 43–122. l.
- Meigs, J. Wister*: Contagionists, anticontagionists and puerperal fever. CMed. 1971. 62–63. köt. 57–79. l.
- Menyhárt Lajos*: Az orosz politikai irányzatok állásfoglalása az agrárkérdésben a századelőn. AUDhist. 13. 11–52. l.
- Mérei Gyula*: 1870–71. hatása a nemzet-

- közi erőviszonyokra. Száz. 1971. 105. évf. 6. sz. 1249–1251. l.
- Merényi László*: Háború a Balkánon hatvan évvel ezelőtt. ÉIT. 1972. 27. évf. 46. sz. 2188–2192. l.
- Nagy Péter*: Libertinage et révolution. A Litt. 1972. 14. tom. 1–2. fasc. 1–80. l.
- Nemes Károly*: Louis Lumière. Film-tudományi Szemle. 1972. 1. sz. 9–39. l.
- Niederhauser Emil*: A francia forradalom és a napóleoni háborúk visszhangja a Balkánon. Száz. 1972. 106. évf. 1. sz. 162–164. l.
- Niederhauser Emil*: Nemzeti megújulás és szépirodalom Kelet-Európában. Kelet-EurópaTan. 1. 193–222. l.
- Niederhauser E[mil]*: Problèmes de la conscience historique dans les mouvements de renaissance nationale en Europe Orientale. AH. 1972. 18. évf. 1–2. sz. 39–73. l.
- Nyikityin, Sz. A.*: A párizsi Kommün a bolgár sajtó értékelésében. Vt. 1970. 21. sz. 109–112. l.
- Obermann, Karl*: A Neue Rheinische Zeitung megalapításának történetéhez. Száz. 1972. 106. évf. 2. sz. 413–421. l.
- Obusenkowa, L.*: Lengyel irodalom a lengyelek részvételéről a párizsi Kommünben. Vt. 1970. 21. sz. 96–99. l.
- Palotás Emil*: A nagyhatalmak és a keleti kérdés 1895 telén. Kelet-EurópaTan. 2. 71–128. l.
- Pap János*: Morse. Száz éve halt meg a vilamos táviró feltalálója. ÉIT. 1972. 27. évf. 13. sz. 591–596. l.
- Piskorová, M.*—*Strakosová, I.*: Az OSzDMP prágai konferenciája. BSzoc. 1972. 15. évf. 1. sz. 159–162. l.
- Polenz, Wilhelm von*: Tagebuch. 1881–1882. Veröff. und eingel. von Miklós Salyámosy. ALitt. 1972. 14. tom. 3–4. fasc. 408–437. l.
- Popović, Miodrag*: Jakov Ignjatovic 1848-ban. (Ford. Vujicsics Marietta.) DélszlM Kapcs. 337–368. l.
- Réti Endre*: Charles Darwin. OHI. 1972. 113. évf. 26. sz. 1543–1545. l.
- Sah, G.*: Charles Fourier születésének 200. évfordulója. BSzoc. 1972. 25. évf. 4. sz. 145–150. l.
- Steenberg, Axel*: Economy, fertility and esteem in a Zealand village 1675–1754. StudEthn. 13–14. 35–54. l.
- Szabó Piroska*: A párizsi Kommün, mint a proletáriátus első kísérlete az ember felszabadítására. OTDK. 10. 124–145. l.
- Székely Sándor*: Ludwig Kugelmann. OHI. 1972. 113. évf. 46. sz. 2781–2784. l.
- Székely Sándor*: Paul Lafargue. OHI. 1972. 113. évf. 4. sz. 211–213. l.
- Tarle, (Eugenij V[iktorovics])*: Napoléon. [Életrajz.] (Ford. Déry Tibor, Aranyossy Pál.) 7. kiad. Bp. 1972, Gondolat. 459 l.
- Tatár György*: A kézműves-kommunizmus szekularizációja. Wilhelm Weitling és a német munkásmozgalom kezdeteinek ideológiatörténete. Világosság. 1972. 13. évf. 11. sz. 654–662. l.
- Tóth Zoltán*: A kelet-európai torlódott társadalmi szerkezet és a belső integráció kérdéséhez. Studium. 2. 95–100. l.
- Új forrásanyag a Kommün történetéhez. /Részletek *J. Rougerie*: Procès des communards c. könyvéből./ Vt. 1970. 21. sz. 61–67. l.
- Urbán Aladár*: Ujkori egyetemes történet. 1789–1918. Térkép-vázlat-gyűjtemény. (Egyetemi segédkönyv.) Bp. 1972, Tankönyvkiadó. 295 l.
- Vértesy Miklós*: Hány éves a Föld? /Tudósok vitája 1659-ben./ MK. 1972. 88. évf. 1–2. sz. 94–95. l.
- Wellmann Imre*: Von der herkömmlichen Produktion zur landwirtschaftlichen Revolution der Neuzeit. Bp. 1971, Akad. Kiadó. 66 l.
- Az Agrártörténeti Szemle/12. évf. 1970./ supplementuma.
- Witman Tibor*: A bolíviai függetlenségi háború néhány vonásáról. Száz. 1971. 105. évf. 6. sz. 1256–1257. l.
- Zachar József*: A Verfassungspartei külpolitikája a Neue Freie Presse tükrében az 1870-es években. Száz. 1972. 106. évf. 1. sz. 126–145. l.
- Zsigmond László*: A Párizsi Kommün helye a francia politikai gondolkodás történetében. Száz. 1971. 105. évf. 6. sz. 1185–1204. l.

b) Ismertetések

- Adauiloaie, N.*—*Berindei, D.*: La réforme agraire de 1864 en Roumanie et son application. Bucarest 1966. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Vt. 1970. 21. sz. 165–166. l.
- Ananics, B. V.*: Oroszország és a nemzetközi tőke. Moszkva 1970. — Ismerteti: *Mayer Mária*. Vt. 1970. 21. sz. 169. l.
- Bayer, Dorothee*: A gib mir Brot. Die Hungerjahre 1816 und 1817 in Württemberg und Baden. Ulm 1966. — Ismerteti: *Wolfgang Jacobeit*. AtSz. 1971. 13. évf. 3–4. sz. 567–568. l.
- Borries, Bodo von*: Deutschlands Aussenhandel von 1836 bis 1856. Stuttgart 1970. — Ismerteti: *Gecsényi Lajos*. AtSz. 1972. 14. évf. 1–2. sz. 249. l.
- La deuxième Internationale et l'Orient. Red. G. Haupt, M. Reberieux. Paris 1967. — Ismerteti: *Jemnitz János*. Száz. 1971. 105. évf. 6. sz. 1294–1297. l.

- Diculescu, V. L. — Iancovici, S. — Danielopoulu, Popa M. N.*: Havasalföld és a Balkán-félsziget kereskedelmi kapcsolatai 1829—1858. Bucureşti 1970. — Ismerteti: *Szász Zoltán*. Vt. 1970. 21. sz. 163—164. l.
- Ducasse, André*: La guerre des Camisards. La résistance huguenote sous Louis XIV. Paris 1971. — Ismerteti: *Benda Gyula*. Vt. 1970. 21. sz. 129—130. l.
- L'expansion du machinisme. Paris 1968. — Ismerteti: *Benke József*. AtSz. 1972. 14. évf. 1—2. sz. 247—249. l.
- Frank Tibor*: Új könyvek az angol reneszánszról és polgári forradalomról. /*Hankiss Elemér — Makkai László*: Anglia az újkor küszöbén. Bp. 1965., Felfedezők, kalózok, gyarmatosítók. Bp. 1963. Utazás a régi Angliában. Bp. 1964., A régi Anglia hétköznapijai. Bp. 1968./ *Szász*. 1971. 105. évf. 6. sz. 1288—1294. l.
- Gajda, Zdislaw*: Jecek Augustyn Lopacki. Studium z dziejów kultury medycznej w Krakowie w XVIII. w. Wrocław—Warszawa—Kraków 1969. — Ismerteti: *Kapronczay Károly*. CMed. 1971. 62—63. köt. 225—226. l.
- Gandev, Hriszto*: Zarazdane na kapitalizatsieszki otnosenija v csifliskoto sztopansztvo na szeverozapadna Bálgorija prez XVIII. vek. Szofia 1962. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. AtSz. 1972. 14. évf. 1—2. sz. 252—253. l.
- Henning, Friedrich-Wilhelm*: Dienste und Abgabe der Bauern im XVIII. Jahrhundert. Stuttgart 1969. — Ismerteti: *Hans-Heinrich Müller*. AtSz. 1971. 13. évf. 3—4. sz. 563—566. l.
- Hill, Christopher — Dell, Edmund*: The good old cause. The English revolution of 1640—1660. 2. kiad. London 1969. — Ismerteti: *Wittman Tibor*. Száz. 1972. 106. évf. 1. sz. 205—207. l.
- Isztorija Ruminii 1848—1917. Isztorija Ruminii 1917—1970. Moszkva 1971. — Ismerteti: *Dolmányos István*. Száz. 1972. 106. évf. 1. sz. 176—182. l.
- Kabrdá, Josef*: Le système fiscal de l'église orthodoxe dans l'empire ottoman. Brno 1969. — Ismerteti: *Káldy-Nagy Gyula*. Száz. 1972. 106. évf. 1. sz. 199—201. l.
- Kahk, J.*: Die Krise der feudalen Landwirtschaft in Estland. /Das zweite Viertel des 19. Jahrhunderts./ Tallin 1969. — Ismerteti: *Enn Tarvel*. AtSz. 1971. 13. évf. 3—4. sz. 571—573. l.
- A kapitalizmus kialakulásának történetéből, — Teoreticeszkie i isztoriograficeszkie problémü genezisza kapitalizma. Problemü genezisza kapitalizma. Moszkva 1969—1970. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Száz. 1972. 106. évf. 3. sz. 712—720. l.
- Kendall, Walter*: The revolutionary movement in Britain. 1900—1921. London 1969. — Ismerteti: *Jemnitz János*. Vt. 1970. 21. sz. 131—132. l.
- Kielmansegg, P.*: Deutschland und der erste Weltkrieg. Frankfurt a.M. 1968. — Ismerteti: *F.N. HK*. 1972. 19. évf. 3. sz. 793—796. l.
- Kozlovskij, P. G.*: Kresztyanye Beloruszszii vo vtoroj polovinye XVII—XVIII vv. Minszk 1969. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. AtSz. 1971. 13. évf. 3—4. sz. 561—563. l.
- Larsen, Oivind*: Schiff und Seuche, 1795—1799. Oslo 1968. — Ismerteti: *Bugyi Balázs*. CMed. 1971. 62—63. köt. 227—228. l.
- Macúrek, Josef*: České zeme a Slovensko /1620—1750/. Brno 1969. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. AH. 1972. 18. évf. 3—4. sz. 378—379. l.
- Marx, Julius*: Österreichs Kampf gegen die liberalen, radikalen und kommunistischen Schriften. 1835—1848. Wien 1969. — Ismerteti: *S. Lengyel Márta*. MK. 1971. 87. évf. 4. sz. 386—388. l.
- März, Eduard*: Österreichische Industrie und Bankpolitik in der Zeit Franz Josephs I. Wien 1968. — Ismerteti: *Ránki György*. Száz. 1972. 106. évf. 1. sz. 203—205. l.
- Mousnier, Roland*: Fureurs paysannes. Les paysans dans les révoltes du XVIIe siècle. Paris 1967. — Ismerteti: *Benke József*. AtSz. 1972. 14. évf. 1—2. sz. 243—245. l.
- Müller, Hans-Heinrich*: Märkische Landwirtschaft vor den Agrarreformen von 1807. Potsdam 1967. — Ismerteti: *íjf. Barta János*. AtSz. 1971. 13. évf. 3—4. sz. 566—567. l.
- Nettl, J. P.*: Rosa Luxemburg. London 1969. — Ismerteti: *Jemnitz János*. Vt. 1970. 21. sz. 136—137. l.
- Orosz forradalmárok a XIX. században. Összeáll. Dolmányos István. Bp. 1970. — Ismerteti: *Menyhárt Lajos*. Száz. 1972. 106. évf. 3. sz. 737—738. l.
- Pamlényi Ervin*: Fél száz esztendő Kelet-Európa történetéből. [Arató Endre: Kelet-Európa története a XIX. század első felében c. munkáról.] MN. 1972. 28. évf. 166. sz. 13. l.
- Piszarjev, J. A.*: Szerbia i Csernogorija v prvoj mirovoj vojne. Moszkva 1968. — Ismerteti: *Józsa Antal*. HK. 1972. 19. évf. 3. sz. 790—792. l.
- Radev, Sztojan*: Vér a rózsákon. Szófia 1971. — Ismerteti: *Niederhauser Emil*. Vt. 1970. 21. sz. 167—168. l.
- Reychman, Jan*: Dzieje Turcji od końca XVIII wieku. Warszawa 1970. — Ismer-

- teti: *Kapronczay Károly*. Száz. 1972. 106. évf. 2. sz. 448—450. 1.
- Roskill, Stephen*: Hankey, man of secrets. Vol. I. 1877—1918. London 1970. — Ismerteti: *Jeszzenszky Géza*. Vt. 1970. 21. sz. 133—134. 1.
- Šolta, Jan*: Die Bauern der Lausitz. Bautzen 1968. — Ismerteti: *Hans-Heinrich Müller*. AtSz. 1972. 14. évf. 1—2. sz. 253—255. 1.
- Strutt, Robert John*: Life of William Strutt, third baron Rayleigh, O.M., F.R.S. Madison-Milwaukee-London 1968. — Ismerteti: *Frank Tibor*. Száz. 1972. 106. évf. 1. sz. 215—217. 1.
- Strużek, Bolesław*: Historia rolnictwa na ziemiach polskich na tle rozwoju rolnictwa w świecie. Warszawa 1966. — Ismerteti: *Fügedi Erik*. AtSz. 1971. 13. évf. 3—4. sz. 550—553. 1.
- Urban Aladár*: Európa a forradalom forgószelében 1848—1849. Bp. 1970. — Ismerteti: *Lukács Lajos*. Száz. 1972. 106. évf. 2. sz. 472—474. 1.
- Winter, E.—Funk, P.—Berg, J.*: Bernard Bolzano. Wien 1967. — Ismerteti: *S. Lengyel Márta*. AH. 1972. 18. évf. 3—4. sz. 383—387. 1.
- Zajoncskovszkij, P. A.*: Az orosz önkényuralom a XIX. század végén. Moszkva 1970. — Ismerteti: *Mayer Mária*. Vt. 1970. 21. sz. 168. 1.
- 5. Legújabb kor**
- a) Forrásközlések, feldolgozások*
- Adam, Wilhelm*: Nehéz elhatározás. (Der schwere Entschluss.) /A sztálingrádi csata — német szemmel./ Közrem. Otto Rühle. (Ford. Zalai Edvin.) 2. kiad. Bp. 1972, Gondolat. 477 l., 5 térk.
- Alekszandrovskij, B[oris] N[ikolaevis]*: Idegen földeken. (Iz perezsitogo v csuzsijh krajah. Voszpominanija i dumy büvsego émigranta. Ford. *Hangay Sándor*.) Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 306 l.
- Andrieu, René—Effel, Jean*: Képes francia történelem. A Népfronttól napjainkig. (En feulletant l'histoire de France du Front populaire à nos jours.) [Szöveg]: René Andrieu. (Ford. Dániel Anna.) [Karikatúrák]: Jean Effel. Bp. 1971, Gondolat. 249 l.
- Antoniewicz, Roland Jozef*: Dzierzynski. ÉIT. 1972. 27. évf. 44. sz. 2067—2071. 1.
- Arató Endre*: Gorkij-ünnepség — 1933. Fábry Zoltán születésének 75. évfordulóján. Nsz. 1972. 30. évf. 190. sz. mell. 5. 1.
- Bagramjan, Ivan*: A történelem tanulsága. BSzoc. 1972. 15. évf. 5. sz. 94—97. 1.
- Balogh András*: Decolonization or national liberation movement? Some lessons to be drawn from Kenya's successful independence movement./1945—1963./ AUB hist.13. 253—278. 1.
- Barta Lajos, H.*: 50 éve történt. Dokumentumok és vallomások a Szovjetunió megalapításáról és fejlődéséről. MN. 1972. 28. évf. 303. sz. 11. 1.
- Battaglia, Roberto*: A második világháború. /La seconda guerra mondiale./ (Ford. Zoltán József.) Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 409 l., 14 t., 2 térk.
- Berezskov, V[alentin]*: Tolmács voltam Teheránban. (Teheran 1943.) (Ford. Berényi Pálné.) Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 158 l., 4 t.
- Berezskov, V[alentin]*: Tolmács voltam Teheránban. (Teheran 1943.) (Ford. Berényi Pálné.) Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 158 l., 4 t.
- Bonté, Florimond*: A szocialista forradalom békés győzelmének lehetőségei Franciaországban. NépiMo. 219—224. 1.
- Botka Ferenc*: A nemzetközi proletkult. PetőfiÉvk.9. 235—244. 1.
- Botos János*: A Kommunista Internacionálé története. Pártélet. 1972. 17. évf. 11. sz. 93—94. 1.
- Cogniot, Georges*: Paul Langevin születésének 100. évfordulójára. BSzoc. 1972. 15. évf. 2. sz. 142—146. 1.
- Csujkov, V. I.*: Az évszázad ütközete [Sztálingrád]. MN. 1973. 29. évf. 27. sz. 5. 1.
- Dash, Jack*: Forróvérű angolok. (Good morning, brothers.) Egy dokkmunkás emlékezései. (Ford. Medgyes Péter.) Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 225 l.
- Delarue, Jacques*: A Gestapo története. (Histoire de la Gestapo. Ford. Széll Jenő.) Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 433 l., 8 t.
- Dellagrammatikas, Janis*: A monopolkapitalizmus és a „harmadik világ”. [Le capitalisme monopoliste et le „Tiers Monde”.] (Ford. Gergely Pál.) Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 335 l.
- Drabkina, Jelizaveta*: Könnyű és nehéz, vidám és tragikus dolgokról. Ford. Barta Istváné. Kortárs. 1972. 16. évf. 3. sz. 490—494. 1.
- Falusné Szikra Katalin*: Az európai országok iparszerkezetének alakulása a 60-as években. TáSz. 1972. 27. évf. 4. sz. 29—35. 1.
- Farkas Dezső*: Georgi Dimitrov és a szövetségi politika. Alföld. 1972. 23. évf. 12. sz. 63—68. 1.
- Farkas László*: Dimitrij Iljics Uljanov — Lenin testvéröccse, az orvos forradalmár. OHI. 1972. 113. évf. 34. sz. 2055—2057. 1.
- Florentev, L.*: A Szovjetunió megalakulásának 50. évfordulójára. Az Oroszországi Föderáció mezőgazdaságának fejlődése. Nemzetközi Mezőgazdasági Szemle. 1972. 16. évf. 4. sz. 2—9. 1.
- Földes Éva*: Kommunista tudós a francia Panthéonban. (Paul Langevin születésé-

- nek századik évfordulóján.) MP. 1972. 11. évf. 3. sz. 358–363. l.
- Golebiewski, Janusz*: A szocializmus építésének általános törvényszerűségei és sajátos vonásai Lengyelországban. Népi Mo. 167–172. l.
- Gömöri Endre*: Pakisztán — Bangla Desh. Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 182 l.
- Gramsci, Antonio* börtönleveleiből. [Közread. és bev.] Komját Irén. TáSz. 1972. 27. évf. 67–76. l.
- Green, Gil*: Forradalom kubai módra. (Revolution Cuban style. Ford. Szigeti György.) Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 123 l., 4 t.
- Guzmán Campos, Germán*: Camilo Torres, a forradalmár pap. (El padre Camilo Torres.) [Életrajz.] (Ford. és jegyz. Szil Péter.) Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 243 l., 4 t.
- Hadzisz, Dimitriosz*: A görög dikatúra. Dokumentum. (Közrem. Thomasz Driciosz.) [Bp.] 1972, Európa. 142 l.
- Haraszi Éva, H.*: Az angol–német flottaegyezmény /1935. június/. HK. 1972. 19. évf. 3. sz. 776–784. l.
- Haraszi Éva, H.*: Szerződésszegők. Az angol–német flottaegyezmény. 1935 június. Bp. 1972, Akad. Kiadó. 195 l., 4 t.
- /Értekezések a történeti tudományok köréből Ű.S. 61./
- Hidalgo de Cisneros, Ignacio*: Életút. Emlékiratok. (Memorias. Ford. Hargitai György. Röv. kiad.) Bp. 1972, Európa. 462 l.
- Horváth Pál*: A tőkés monopolizáció feltárásának előrehaladása az újabb marxista jogtörténetírásban. JK. 1972. 27. évf. 9. sz. 464–467. l.
- Így történt. Történelem dokumentumokban. A Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége megalakulásának 50. évfordulójára. (Ford. Nyíró József.) BSzoc. 1972. 15. évf. 6. sz. 101–114. l.
- Illés László*: A kulturpolitikai irányítás néhány kérdése a huszas években. Új Írás. 1972. 12. évf. 11. sz. 88–98. l.
- Ibárruri, Dolores*: Múlt és jelen. BSzoc. 1972. 15. évf. 7. sz. 139–146. l.
- Izuszov, M.*: Bulgária gazdaságának strukturális változásai. 1944–1947. Népi Mo. 267–272. l.
- Iván Géza*: A Szovjetunió társadalmi struktúrájában bekövetkezett változások jellege. EMK. 9. 147–160. l.
- Jabłoński, Henryk*: A nagy Proletariat és a lengyel kommunizták hagyományai. BSzoc. 1972. 15. évf. 9. sz. 144–151. l.
- Jakson, George*: Soledad testvér. (Soledad brother.) — — börtönlevelei. (Ford. Békés András. Bev. Jean Genet.) Bp. 1972, Magvető. 326 l.
- Jaszunski, Gregorz*: A démon évei. Kémkedtek-e az „atomkérek”? (Szpiedzy?) (Ford. Bárkányi Zoltánné.) Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 293 l., 4 t.
- Jemnitz János*: Georgi Dimitrov. /Adalékok és gondolatok korai tevékenységéről születésének 90. évfordulóján./ PtK. 1972. 18. évf. 2. sz. 142–158. l.
- Kajétán Endre*: A barna téboly. Antológia. (Összeáll. és szerk. — —. Bp. 1972, Zrínyi Kiadó. 364 l.
- Kalmár György*: Indira Gandhi. Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 243 l., 8 t.
- Kara György*: Mongol iratok a népi forradalom idejéből. Közread. [és bev.] — —. [Kiad. a] Kőrösi Csoma Társaság. Bp. 1971. Soksz. 23 l. ill. lev.
- Az eredeti dokumentumok utánnymásai.
- Kende István*: Helyi háborúk Ázsiában, Afrikában és Latin-Amerikában. 1945–1969. Bp. 1972. Soksz. 85 l.
- /Tanulmányok a fejlődő országokról 60./
- Kerekes Lajos*: Az Anschluss és a dunai konföderáció „alternatívája” Otto Bauer külpolitikájában 1918–1919-ben. TSz. 1971. 14. évf. 3–4. sz. 442–464. l.
- Kerekes L[ajos]*: Neuer Aktendfund zu den Beziehungen zwischen Hitler und Dollfuss im Jahre 1933. AH. 1972. 18. évf. 1–2. sz. 149–160. l.
- Kerimov, D.A.*: A proletárdiktatúra, a szocialista demokrácia és a szovjet állam fejlődése. NépiMo. 179–184. l.
- Kersten, Krystina*: Lengyelország nemzeti-ségi struktúrájának megváltozása a második világháború után. Előttörténet és eredmények. Kelet-EurópaTan. 2. 245–304. l.
- Kis Aladár*: A spanyol polgárháború története. 1936–1939. Történelem. 1971. 11. sz. 43–107. l.
- Kolko, Gabriel*: Hatalom és külpolitika. Az amerikai külpolitika gyökerei. (The roots of American foreign policy.) (Ford. Gallyas Ferenc.) Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 264 l.
- Kolomejczyk, Norbert*: A párt vezető szerepének egyes kérdései a szocializmus építésében Lengyelországban. NépiMo. 173–178. l.
- A kommunista világmozgalom tanácskozásai. Moszkva, 1957, 1960, 1969. Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 115 l.
- Kövágó László*: Jegyzetek T. G. Masaryk Európa újjászervezési tervéről. Kelet-EurópaTan. 2. 181–204. l.
- Lacina, Vlastislav*: Csehszlovákia agrárpolitikája 1945 és 1948 között. NépiMo. 347–350. l.
- Láng György*: Georgi Dimitrov születésének 90. évfordulójára. TáSz. 1972. 27. évf. 5. sz. 3–11. l.

- Latkovics György*: A Szovjetunió mezőgazdaságának fejlődése, helyzete és fejlesztési célkitűzései. EMK. 9. 101–130. l.
- Lazo, Krisztov*: A délkelet-európai népi demokratikus országok együttműködéséről. /1944–1948. Integrációs törekvések./ [Kiad. a] Társadalomtudományi Intézet. [Bp.] 1972. 111 l.
- Lazo, Krisztov*: Együttműködési törekvések a Balkánon a II. világháború előtt. Társadalomtudományi Közlemények. 1972. 3. sz. 27–62. l.
- Lipski, Horst*: A leninizmus alkalmazásának tapasztalatai a Német Szocialista Egységpártban. NépiMo. 211–214. l.
- Lucov, Ivan*: A mezőgazdasági termelés koncentrációja és specializációja a Bolgár Népköztársaságban. NépiMo. 389–394. l.
- Mikojan, Anasztasz [Ivanovics]*: Ötven esztendő a Szovjetunió. (Szovetszkomu Szozuju pjat'deszjat let.) [Ford. [S.] Nyírő József.] Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 72 l.
- Moisuc, Constantin*: A népgazdaság komplex fejlesztése és a nemzetközi együttműködés a szocialista építésben. NépiMo. 325–334. l.
- Nándori Pál*: A marseille-i gyilkosság nemzetközi jogi vonatkozásai. Bp. 1972, Akad. Kiadó. 283 l.
- Nemes Dezső*: A Szovjetunió fél évszázados jubileuma. TáSz. 1972. 27. évf. 12. sz. 27–42. l.
- Nyírő József*: Egy hősi élet lapjai. [Összeáll. és] ford. —. BSzoc. 1972. 15. évf. 3. sz. 26–40. l.
- Az olasz ellenállás illegális sajtójáról. [Írta:] K.L.-né. PtK. 1972. 18. évf. 1. sz. 79. l.
- Ormos Mária, (Sz.)*: Az európai biztonság kérdései a két világháború között. Bp. 1972, Tankönyvkiadó. 71 l.
- /Történelemtudomány — történelemtanítás 3./
- Otto, Wilfriede*: A proletárdiktatúra gazdasági aspektusai az NDK-ban a szocializmus anyagi-műszaki bázisának felépítése során. NépiMo. 289–292. l.
- Pamlényi Ervin*: A béke és egyenjogúság dokumentuma. A rapallói szerződés ötvenedik évfordulója. MN. 1972. 28. évf. 89. sz. 9. l.
- Pankovits József*: Az Olasz Kommunista Párt kialakulása és fejlődése 1926-ig. Bp. 1972. Soksz. 69 l.
- /Tudományos szocializmus füzetek 18./
- Pápai Miklós*: A lenini szövetkezeti terv megvalósulása az európai szocialista országok mezőgazdaságában. AgrEgyK. 1971. 1. 60–66. l.
- Piétraszko, Stanisław*: A kultúra átalakulása Lengyelországban az 1949–1969-es években. Népművelési Értesítő. 1972. 13. évf. 3. sz. 276–283. l.
- Pu Ji*: Az utolsó kínai császár voltam. (Vote csien pan seng.) [Visszaemlékezések.] (Ford., bev. Józsa Sándor.) 2. kiad. Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 420 l., 8 t.
- Pulay Gábor*: Alkotmányok. Amerikai Egyesült Államok, Egyesült Királyság, Francia Köztársaság, Német Szövetségi Köztársaság, Olasz Köztársaság. Összeáll. és bev. tanulmányok: — —. Bp. 1972. Soksz. 225 l.
- /A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete Jogösszehasonlító Osztályának kiadványai./
- Rác Béla*: A termelés munkasellenőrzésének néhány kérdése az európai népi demokratikus országokban. 1944–1948. NépiMo. 245–266. l.
- Ránki György*: Potsdam. TSz. 1971. 14. évf. 3–4. sz. 495–514. l.
- Rátkai Árpád*: A nemzetközi nyelv, a nemzetközi munkaszperantista mozgalom előzményei és alakulása. CsongrádMSZ MP. 1972. 51–70. l.
- Salgó László*: De Gaulle diplomáciája. Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 250 l., 8 t.
- Sárkány László*: „Gergely Jenő: A keresztény demokrácia politikai ideológiája, 1945/1948”. /Beszámoló az antikommunista elméletekkel foglalkozó munkacsoport vitaüléséről./ Tájékoztató. 1972. 2. sz. 109–112. l.
- Sik Endre*: Fekete-Afrika története. 3. köt. Bp. 1972, Akad. Kiadó. 417 l., 1 térk.
- Simor András*: Az emberekről kell tanulmányt tennem. Gondolatok Julius Fučík humanizmusáról. Világosság. 1972. 13. évf. 12. sz. 744–746. l.
- Slabek, Henryk*: Az agrárreform alapelvei a szocialista országokban. 1944–1948. NépiMo. 351–356. l.
- Slovák, Július*: A csehszlovák mezőgazdaság fejlődése a mezőgazdaság szocialista átépítésének időszakában. NépiMo. 395–402. l.
- Szabó István*: Felszabadító harcok Észtszországban a Nagy Honvédő Háború idején. Jászkunság. 1971. 17. évf. 4. sz. 181–192. l.
- Szakács Kálmán*: Georgi Dimitrov születésének 90. évfordulójára. MH. 1972. 5. évf. 167. sz. 5. l.
- Szántó Loránd*: A Német Szociáldemokrata Párt (SDP) Bad Godesbergi programjának politológiai elemzése. OTDK. 10. 146–168. l.
- Székely Gábor*: A három internacionálé berlini konferenciája. ÉIT. 1972. 27. évf. 17. sz. 782–786. l.
- Szenes Ivánné*: Az Egyesült Arab Köztársaság a nem kapitalista fejlődés útján. EMK. 9. 161–173. l.

- Szuhay-Havas Ervin*: A második világháború előtti német antiszemitizmusról. Nemzetközi Szemle. 1972. 16. évf. 9. sz. 86—90. l.
- Szűrös Máttyás*: Egy kiváló szovjet diplomata. Száz éve született Csicserin. Nsz. 1972. 30. évf. 277. sz. 6. l.
- Szűrös Máttyás*: Ötvenéves a Szovjetunió. Pártélet. 1972. 17. évf. 11. sz. 64—71. l.
- Teherán, Jalta, Potsdam. (Teheran, Jalta, Potsdam.) Dokumentumgyűjtemény. ([Kiad.] Szanakojev, S.P., Čibulevszkij, B.L. Ford. Zalai Edvin. 2. bőv. kiad.) Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 431 l.
- Az Amerikai Egyesült Államok, Nagy-Britannia és a Szovjetunió teheráni konferenciájának/1943. november 28.—december 1./, jaltai konferenciájának/1945. február 4—11./, és potsdami konferenciájának/1945. július 17.—augusztus 2./ alkalmából készült szovjet jegyzőkönyvek alapján.
- Tokody Gyula*: A német fasizmus keletkezéséről és jellegéről. Alföld. 1972. 23. évf. 2. sz. 52—62. l.
- Tóth Tibor*: Egy bajor középirtok magyar szemmel 1926-ban. AtSz. 1971. 13. évf. 3—4. sz. 454—482. l.
- Trifonova, Bozsikova, M.*: A lenini szövetkezeti terv alkalmazása és alkotó továbbfejlesztése Bulgáriában. NépiMo. 383—388. l.
- Tupuzi, Gheorghe—Nicolae, Ionel*: Átalakulások Románia társadalmi felépítésében. NépiMo. 197—210. l.
- Vadász Sándor*: Egy nő a diplomaták asztalánál. Alekszandra Mihajlovna Kollontaj. ÉIT. 1972. 27. évf. 13. sz. 584—587. l.
- Vajda Péter*: Nixon. Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 211 l.
- Vajda Péterné*: A Guineai Köztársaság fejlődésének 10 éve./1958—1968./ EMK. 9. 174—190. l.
- Vályi Zsuzsa*: A másik Amerika. Bp. 1972, Magvető. 246 l.
- Vigvári András*: Az angol munkásmozgalom fejlődése a hatvanas években. Bp. 1972. Soksz. 103 l.
- /Tudományos szocializmus füzetek 13./
- Volobujev, P.V.*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a népi demokratikus forradalmak. /Közös és sajátos vonások./ NépiMo. 185—196. l.
- Volodarszkij, L. M.*: Ötvenéves a Szovjetunió. StSz. 1972. 50. évf. 11. sz. 1091—1107. l.
- Wirth Ádám*: Az osztályok felszámolásának történelmi útja a Szovjetunióban. EMK. 9. 53—68. l.
- Wittman Tibor*: Ultimos dias de la azogue-ria potosina. — *Wittman Tibor*: Az andesi népek nemzeteti válásának egyes gazdasági feltételei a gyarmati korszak végén. — *Varga Ilona*: Magyarország kereskedelme a latin-amerikai országokkal a két világháború között. Szeged 1972. 77 l.
- /Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta historica 41./
- /Studia latinoamericana 5./
- Zubov, (Nikolaj Ivanovics)*: Feliksz Dzserszinszkij. (F.É. Dzserszinszkij.) (Ford. Gerő Ernő.) Bp. 1972, Kossuth Kiadó. 299 l., 1 t.
- Zsivkov, Todor*: Forradalmár, népszónok, teoretikus [Dimitrov]. BSzoc. 1972. 15. évf. 3. sz. 3—14. l.

b) Ismertetések

- Adamović, F.—Basagić, M.*: La politique agraire et l'agriculture de Yougoslavie. Beograd 1968. — Ismerteti: *Benke József*. AtSz. 1971. 13. évf. 3—4. sz. 577—578. l.
- Arató Endre*: Tudományos feldolgozás Szlovákia Kommunista Pártjának történetéről. /Prehľad dejín KSČ na Slovensku. Szerk. V. Plevza. Bratislava 1971./ PtK. 1972. 18. évf. 2. sz. 202—210. l.
- Barla-Szabó Ödön*: Az 1920-as évek gazdasági vitái a Szovjetunióban. Bp. 1971. — Ismerteti: *Szigeti Endre*. TáSz. 1972. 27. évf. 7—8. sz. 158—159. l.
- Blum, Léon*: Auswahl aus dem Werk. Wien—Frankfurt—Zürich 1970. — Ismerteti: *Kerekes Lajos*. AH. 1972. 18. évf. 1—2. sz. 189—193. l., Vt. 1970. 21. sz. 138—143. l.
- Boros Zsuzsa*: A Vichy-korszak újabb francia történelmi irodalmáról. TSz. 1971. 14. évf. 3—4. sz. 546—554. l.
- Cziznik, Ulrich*: Gustav Noske. Ein sozialdemokratischer Staatsmann. Göttingen—Zürich—Frankfurt 1969. — Ismerteti: *Jemnitz János*. Vt. 1970. 21. sz. 137—138. l.
- Dommanget, Maurice*: Introduction du marxisme en France. Lausanne 1969. — Ismerteti: *Jemnitz János*. Száz. 1972. 106. évf. 2. sz. 454—455. l.
- Georges, Bernard—Tintant Denise*: Léon Jouhaux. Paris 1962. — Ismerteti: *Jemnitz János*. Vt. 1970. 21. sz. 130—131. l.
- Fischer, Georges*: Le Parti Travalliste et la décolonisation de l'Inde. Paris 1966. — Ismerteti: *Jemnitz János*. Száz. 1972. 106. évf. 3. sz. 731—734. l.
- Hoensch, Jörg K.*: Die Slowakei und Hitlers Ostpolitik. /Hlinkas slowakische Volkspartei zwischen Autonomie und Separation 1938—1939./ Köln—Graz 1965. — Ismerteti: *Tilkovszky Loránt*. Száz. 1971. 105. évf. 6. sz. 1297—1302. l.
- Intyernacionalizti. Trudjascieszja zaru-

- bezsnih sztrazn—ucsasznnyiki borbi za vlyaszty szvojjetov. Moszkva 1967. — Ismerteti: *Józsa Antal*. Száz. 1971. 105. évf. 6. sz. 1280—1284. l.
- Jermasov, I.*: Szun Jat-Szen. Bp. 1969. — Ismerteti: *Józsa Sándor*. Száz. 1972. 106. évf. 1. sz. 192—193. l.
- Könnemann, E.*: Einwohnerwehren und Zeitfreiwilligenverbände. Berlin 1971. — Ismerteti: *Farkas Márton*. HK. 1972. 19. évf. 1. sz. 170—174. l.
- Láng Imre*: Nemzetközi gazdasági és pénzügyi szervezetek kialakulása és tevékenysége a II. világháborút követő években. Bp. 1970. — Ismerteti: *Incze Miklós*. AH. 1972. 18. évf. 1—2. sz. 193—195. l.
- McLachlan, D.*: In the Chair: Barrington-Ward of the Times. London 1971. — Ismerteti: *H. Haraszti Éva*. Vt. 1970. 1970. 21. sz. 144—145. l.
- Mérei Gyula*: Nyugatnémet történészek az ún. keleti szerződések mellett. MT. 1973. 18. évf. 2. sz. 74—83. l.
- Müller, Norbert*: Wehrmacht und Okkupation 1941—1944. Berlin 1971. — Ismerteti: *Godó Ágnes*. HK. 1972. 19. évf. 2. sz. 390—392. l.
- Nehring, General*: Die Geschichte der deutschen Panzerwaffe von 1916 bis 1945. Berlin 1969. — Ismerteti: *Farkas Márton*. HK. 1972. 19. évf. 3. sz. 570—574. l.
- Niederhauser Emil*: Emlékezések Georgi Dimitrovra. [Szpomeni za Georgi Dimitrov. Szófia 1971.] PtK. 1972. 18. évf. 1. sz. 203—205. l.
- Nyugat-Európa, az Egyesült Államok és a nemzetközi helyzet 1945—1955. Szerk. Zsigmond László. Bp. 1971. — Ismerteti: *Láng Imre*. Száz. 1972. 106. évf. 2. sz. 433—437. l.
- Österreich, die zweite Republik. Herausg. E. Weinzierl, K. Skalnik. Graz—Wien—Köln 1972. — Ismerteti: *Kun József*. HK. 1972. 19. évf. 3. sz. 787—789. l.
- Puzzo, Dante A.*: The Spanish Civil War. New York é.n. — Ismerteti: *Jemnitz János*. Vt. 1970. 21. sz. 143—144. l.
- Sauvy, Alfred*: Histoire économique de la France entre les deux guerres 1918—1931, 1931—1939. Paris 1965. — Ismerteti: *Benke József*. AtSz. 1971. 13. évf. 3—4. sz. 574—576. l.
- Syndicalisme révolutionnaire et communisme. Les archives de Pierre Monatte. 1914—1924. Paris 1968. — Ismerteti: *Jemnitz János*. AH. 1972. 18. évf. 3—4. sz. 390—394. l.
- Szpirin, L.M.*: Egy kaland kudarca. A baloldali eszerek moszkvai lázadása 1918 július 6—7. Moszkva 1971. — Ismerteti: *Dolmányos István*. Vt. 1970. 21. sz. 171—172. l.
- Timár István*: Késői beszámoló Jean Jaurès gyilkosának bűnperéről. MN. 1972. 28. évf. 186. sz. 7. l.
- Vasari, Emilio*: Ein Königsdrama im Schatten Hitlers. Wien—München 1968. — Ismerteti: *Fejes Judit*. Száz. 1972. 106. évf. 1. sz. 207—210. l.
- Vasić, Djordje*: Hronika o oslobodilačkom ratu u Južnoj Bačkoj. Novi Sad 1969. — Ismerteti: *Kővágó László*. AH. 1972. 18. évf. 3—4. sz. 398—401. l.
- Vo Nguyen Giap*: Stratégia és taktika a felzabardító háborúban. Bp. 1971. — Ismerteti: *Ács Tibor*. HK. 1972. 19. évf. 1. sz. 166—170. l.
- Widerstand, Verfolgung und Emigration. [Tanulmánygyűjtemény.] Berlin 1968. — Ismerteti: *mgj*. MK. 1972. 88. évf. 1—2. sz. 152—153. l.
- Wieder, Joachim*: A volgai katasztrófa. Budapest 1969. — Ismerteti: *Horváth Miklós*. Száz. 1972. 106. évf. 1. sz. 201—203. l.
- Williams, Francis*: The right to know. The rise of the world press. London — Harlow 1969. — Ismerteti: *D[ezsenyi] B[éla]*. MK. 1971. 87. évf. 4. sz. 401—402. l.
- Woodward, Llewellyn E.*: British foreign policy in the Second World War. Vol. I. London 1970. — Ismerteti: *Jeszenszky Géza*. Vt. 1970. 21. sz. 145—147. l.
- Zsukov*: Emlékek, gondolatok. Bp. 1970. — Ismerteti: *Ólvedi Ignác*. Száz. 1972. 106. évf. 2. sz. 440—445. l.

6. Tudományos élet

- Bekény István*: Új levéltári folyóirat: az „Archivi e Cultura”. LSz. 1972. 1. sz. 83—87. l.
- Beszámoló a magersdorfi szimpozionról. [Írta:] *V.K.—M.M.* Száz. 1971. 105. évf. 6. sz. 1341—1345. l.
- Bólyai Imréné*: A marxista nevelés története — orlasz szerzőtől. /Mario Alighiero Manacorda: Il marxismo e l'educazione./ MP. 1972. 1. sz. 81—84. l.
- Dersi Tamás*: Sajtótörténeti kutatás a Szovjetunióban. MS. 1972. 13. évf. 4. sz. 116—118. l.
- Erényi Tibor*: A moszkvai történészkongresszusról. [Közrem.] Ránki György, Sinkovics István. Száz. 1971. 105. évf. 6. sz. 1129—1149. l.
- Ernst, Juliette*: L'état de la recherche dans le domaine des études classiques à travers le monde. AClassD.7. 3—12. l.
- Giday Kálmán*: Mit tanítanak a nyugatnémet tanulóknak a magyar történelemből. Ttan. 1972. 17. évf. 6. sz. 29—30. l.
- Jokipii, Mauno*: A finnországi agrártörté-

- neti kutatás újabb eredményei. *AtSz.* 1971. 13. évf. 3–4. sz. 544–550. l.
- Kállay István*: Osztrák levéltáros-történész kongresszus Innsbruckban. *LSz.* 1972. 1. sz. 105 l.
- Kazimir, Štefan*: Tudományos szimpozion Smolenicén /CSSR/ a késői feudalizmus sajátosságairól. /1970. dec. 17–18./ *AtSz.* 1971. 13. évf. 3–4. sz. 522–523. l.
- A kereskedelem és a kereskedelmi utak Közép-Kelet Európában a kései feudalizmus korában. Ülésszak. Poznań, 1971. máj. 18–20. Rend. Lengyel–Magyar Történész Vegyesbizottság. (Ismerteti:) *Székelgyörgy*. *Száz.* 1972. 106. évf. 3. sz. 797–814. l.
- Koroknai Ákos*: A levéltári tudományos kutatómunka perspektívái a Szovjetunióban. *LSz.* 1972. 22. évf. 2. sz. 106–108. l.
- Kun József*: Új levéltári folyóirat, a *Scrinium*. *LSz.* 1971. 1–3. sz. 160–162. l.
- Náhlík Zoltán*: Romániai neveléstörténeti kutatások. *MP.* 1972. 1. sz. 78–81. l.
- Perkins, Dexter—Snell, John L.*: The education of historians in the United States. New York—San Francisco—Toronto—London 1962. — Ismerteti: *Frank Tibor*. *Száz.* 1972. 106. évf. 3. sz. 734–737. l.
- Saučín, Ladislav*: Die slovakische Kunstgeschichte — Versuch einer Erläuterung dieses Begriffes. *ÉGDR.* 2. 511–514. l.
- Slowikowski, Tadeusz—Augustynek, Kazimierz*: Néhány történelmi fogalom megismertetése a munkásmozgalom köréből. *Ttan.* 1972. 17. évf. 3. sz. 17–20. l.
- Szabolcs Ottó*: Nemzetközi szimpozion a munkásmozgalom iskolai tanításának kérdéseiről. *PtK.* 1972. 18. évf. 1. sz. 175–178. l.
- Varga Endre*: A jogi oktatás fejlődése. Jogász-történész konferencia Smolenicén 1971. nov. 3–4. *Száz.* 1972. 106. évf. 2. sz. 535–538. l.
- Waczulik Margit*: A szocialista országok 4. Nemzetközi Történelemtanítási Szimpóziuma. *Ttan.* 1972. 17. évf. 1. sz. 3–6. l.
- Wermes, Hans*: Az alapvető munkásmozgalom-történeti fogalmak kialakítása a Német Demokratikus Köztársaság iskoláiban. *Ttan.* 1972. 17. évf. 3. sz. 20–24. l.

Tanulmánykötet-címek rövidítésjegyzéke

- AAgr. 10. — Az Egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. 10. 1972.
Tanulmánykötet-címek rövidítésjegyzéke.
- AANyíregyháza. 4. — A Nyíregyházi Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. 4. 1972.
- ÁchimEk. — Áchim L. András emlékkönyv.
- AClassD. 7. — Acta classica Universitatis ... Debreceniensis. 7. 1971.
- AgrEgyK. 1971. — Az Agrártudományi Egyetem közleményei. 1971.
- Ahistlitt. 10—11; 12. — Acta historiae litterarum Hungaricarum. 10—11. 1971.; 12. 1972.
- ÁJKA. 14. — A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának actái. 14. 1972.
- ÁltNyTan. 8. — Általános nyelvészeti tanulmányok. 8. 1972.
- AMSz. 1. — A székszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum évkönyve. 1. 1970. 1972.
- AnnAgr. 8—9. — Az egri múzeum évkönyve. 8—9. 1972.
- AnthrHung. 10; 11. — Anthropologia Hungarica. 10. 1971; 11. 1972.
- AR. 11. — Alba Regia. 11. 1970. 1971.
- Arrabona. 14. — Arrabona. 14. 1972.
- ASzeg. 1971. 1. — A Szegedi Tanárképző Főiskola tudományos közleményei 1. r. 1971.
- AUBhist. 13. — Annales Universitatis ... Budapestiensis ... Sectio historica. 13. 1972.
- AUBiur. 13. — Annales Universitatis ... Budapestiensis ... Sectio iuridica. 13. 1971.
- AUBlingu. 3. — Annales Universitatis ... Budapestiensis ... Sectio linguistica. 3. 1972.
- AUDhist. 13.; 14. — Acta Universitatis Debreceniensis ... Series historica. 13.; 14. 1971.

- AUSzant. 14. — A Kárpátmedence ős- és koratörténeti kutatásainak újabb eredményei. 1971.
- AUSzethn. 15—16. — Néprajz és nyelvtudomány. 15—16. 1972.
- AUSzjur. 17. — Einzelne Probleme der Rechtsgeschichte und des römischen Rechts. 1970.
- Baranyai Évk. 1971. — Baranyai helytörténetírás. 1971. 1972.
- BBesz. — Balatoni beszélgetések.
- Bp20. ker. — Pesterzsébet, Soroksár. Budapest 20. kerületének múltja és jelene.
- BpKk. — Budapest helytörténeti kézikönyve.
- BV. — A Biblia világa.
- CsongrádMSzMP. 1972. — MSzMP Csongrád megyei... évkönyve. 1972.
- CsongrádmSz. 9. — Csongrád megyei művelődésügyi szemle. 9. 1969—70. 1972.
- DélszlMkpacs. — Szomszédság és közösség.
- DKtÉ. 8/2. — Könyv és könyvtár. 8/2. 1971.
- DMÉvk. 1969—70. — A Debreceni Déri Múzeum évkönyve. 1969—70. 1971.
- DMÉvk. 1971. — A Debreceni Déri Múzeum évkönyve. 1971. 1972.
- DTI. 1970. 1. — MTA, Dunántúli Tudományos Intézet. Értekezések. 1970. 1. 1972.
- DTI. 1970. 2. — MTA, Dunántúli Tudományos Intézet. Értekezések. 1970. 2. 1972.
- ÉGDR. 1.; ÉGDR. 2. — Évolution générale et développements régionaux en histoire de l'art. 1—2.
- ELTE 1945—1970. — Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története.
- EMK. 9. — Elméleti és módszertani közlemények. 9. 1972.
- ErdtörtK. 5—7. — Az Országos Erdészeti Egyesület Erdészettörténeti Szakosztálya közleményei. 5—7. 1972.
- ÉtVeng. 7. — Etjudü o Vengrii. 7. 1972.
- Évkönyv. 1971—72. — Évkönyv. 1971—72. 1972.
- FejérmÉvk. 5. — Fejér megyei történeti évkönyv. 5. 1971.
- Földreftört. — A földreform történelmi jelentősége.
- Georgikon 175. — Georgikon 175. Jubileumi emlékkönyv.
- GOME.- — Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa.
- Göcseji Hel. 3.; 4. — Göcseji Helikon. 3. 1971.; 4. 1972.
- GyFokt. — A gyakorlat szerepe és vezetése a felsőoktatásban.
- Hajdú-BiharTérk. — Hajdú-bihari kéziratok térképek.
- HajdúhadházMJ. — Hajdúhadház múltja és jelene.
- HOMÉvk. 10.; 11. — A Herman Ottó Múzeum évkönyve. 10. 1971.; 11. 1972.
- HOMK. 11. — A miskolci Herman Ottó Múzeum közleményei. 11. 1972.
- JAM. 12—14. — A Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve. 12—14. 1969—1971. 1972.
- JPM. 16. — A Janus Pannonius Múzeum évkönyve. 16. 1972.
- KatonaTT. — Katona István Társaság tanulmányai Kalocsáról.
- Kelet-EurópaTan. 1; 2. — Tanulmányok Kelet-Európa történetéből. 1—2.
- Kispest 100. — A 100 éves Kispest.
- KMJászberény. 1. — Könyvtár és művelődés. 1. 1966—70. 1971.
- KRTÜ. — Középkori Régészeti Tudományos Ülésszak.
- KTMI. — Korszerű történelmi műveltség és az ifjúság.
- MestAlk. — Mesterség és alkotás.
- MezőcsátKult. — Mezőcsát népi kultúrájából.
- MforrMm. 1918—1972. — Előadások a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből. 1918—1972.
- MMÉvk. 1969—1970. — A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum évkönyve. 1969—1970. 1972.
- MMvéd. 1969—1970. — Magyar műemlékvédelem. 1969—1970. 1972.
- MSzMP NógrádmÉvk. 1972. — Az MSzMP Nógrád Megyei Bizottság... évkönyve. 1972.
- Nagykanizsai MúzEk. — A Nagykanizsai Thury György Múzeum jubileumi emlékkönyve.
- NemzFeud. — Nemzetiség a feudalizmus korában.
- NépiMo. — A népi Magyarország negyedszázada.
- NrÉ. 53. — Néprajzi Értesítő. 53. 1971.
- OPIÉvk. — Országos Pedagógiai Intézet. Jubileumi évkönyv. 1972.
- OSzKÉvk. 1968—69. — Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve. 1968—1969. 1971.

- OTDK. 10. — Országos Tudományos Diákköri Konferencia. 10.
 PetőfiÉvk. 9. — A Petőfi Irodalmi Múzeum évkönyve. 9. 1971—72. 1972.
 Petőfi tüze. — Petőfi tüze. Tanulmányok Petőfi Sándorról.
 POEÉvk. 1969—70. — A Pécsi Orvostudományi Egyetem évkönyve. 1969—70. 1971.
 PPorc. — 100 éves a Pécsi Porcelángyár.
 RáckeveiTan. — Tanulmányok a ráckevei járás múltjából.
 SajtótudK. 2. — Sajtótudományi Közlemények. 2. 1972.
 SarkadTan. — Tanulmányok Sarkad múltjából.
 SauvageotEK. — Mélanges offerts à Aurélien Sauvageot . . .
 Slavica. 11. — Slavica. 11. 1971.
 SomogymM. 2; 3. — Somogy megye múltjából. 2. 1971; 3. 1972.
 StudEthn. 13—14. — Műveltség és hagyomány. 13—14. 1971.
 Studium. 2. — Studium. A KLTE Tudományos Diákkörének kiadványai. 2. 1971.
 Studiur. 76. — Current problems of socialist jurisprudence.
 Studiur. 77. — A Magyar Tanácsköztársaság államáról és jogáról.
 StudLitt. 9. — Studia litteraria. 9. 1971.
 StudPest. 1. — Studia comitatensia. 1. 1972.
 StudTurc. — Studia Turcica.
 SzfvÉvsz. 2. — Székesfehérvár évszázadai. 2. 1972.
 SzolnokMuz. 11—12. — Múzeumi levelek. 11—12. 1972.
 SzombathelyiÉvk. 1971—1972. — A Szombathelyi Nagy Lajos Gimnázium . . . évkönyve. 1971—1972. 1972.
 TanDSzp. — Tanulmányok Dunaszentpálról.
 TanNt. 1971. — Tanulmányok a neveléstudomány köréből. 1971. 1972.
 Tatabányatört. 1; 2. — Tatabánya története. 1—2.
 Tolna. Tört. 3—4. — Tanulmányok Tolna megye történetéből. 3—4. 1972.
 TörtÉvk. 3. — Borsodi történelmi évkönyv. 3. 1971.
 TörtMuz. — Tanulmányok az új- és legújabbkori történelmi muzeológia kérdéseiről.
 TTÜ. — Tájékoztató Tudományos Ülés előadásai.
 VeszprémHT. — Veszprém megyei honismereti tanulmányok. 1. 1972.
 VeszprémSz. 5. — Veszprém megyei művelődésügyi szemle. 5. 1972.
 VMMK. 10. — A Veszprém megyei múzeumok közleményei. 10. 1972.
 VPTÜ. — Vajda Péter Tudományos Ülésszak.

Folyóiratcímek rövidítésjegyzéke

- AA — Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
 AAar — Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
 AÉ — Archaeológiai Értesítő
 AÉt — Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae
 AH — Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae
 AI — Állam és Igazgatás
 AJ — Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae
 AJ — Állam és Jogtudomány
 AL — Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae
 ALitt — Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae
 AT — Antik Tanulmányok
 AtSz — Agrártörténelmi Szemle
 BarMűv — Baranyai Művelődés
 BékÉl — Békési Élet
 BSz — Borsodi Szemle
 BSzoc — Béke és Szocializmus
 CMed — Orvostörténelmi Közlemények. Communicationes de Historia Artis Medicinae
 ÉlIr — Élet és Irodalom
 ÉlT — Élet és Tudomány
 Érem — Az Érem
 ET — Ethnográfia

FK	— Filológiai Közöny
FöÉ	— Földrajzi Értesítő
FöK	— Földrajzi Közlemények
FSz	— Felsőoktatási Szemle
HK	— Hadtörténelmi Közlemények
IT	— Irodalomtörténet
ITK	— Irodalomtörténeti Közlemények
JK	— Jogtudományi Közöny
KgSz	— Közgazdasági Szemle
Kts	— A Könyvtáros
LK	— Levéltári Közlemények
LSz	— Levéltári Szemle
MF'Sz	— Magyar Filozófiai Szemle
MH	— Magyar Hírlap
MJ	— Magyar Jog
MK	— Magyar Könyvszemle
MN	— Magyar Nemzet
MNy	— Magyar Nyelv
MNyör	— Magyar Nyelvőr
MP	— Magyar Pedagógia
MS	— Magyar Sajtó
MT	— Magyar Tudomány
MTAFT	— A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei
MTANyl	— A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei
MúzK	— Múzeumi Közlemények
MőÉ	— Művészettörténeti Értesítő
MZ	— Magyar Zene
NHQu	— The New Hungarian Quarterly
NK	— Numizmatikai Közöny
NrK	— Néprajzi Közlemények
Nsz	— Népszabadság
OHI	— Orvosi Hetilap
PSz	— Pedagógiai Szemle
PtK	— Párttörténeti Közlemények
SSI	— Studia Slavica
SSz	— Soproni Szemle
StSz	— Statisztikai Szemle
Száz	— Századok
SzSzSz	— Szabolcs-Szatmári Szemle
Tájékoztató	— Tájékoztató. Filozófia. Politikai Gazdaságtan. Tudományos szocializmus.
TáSz	— Társadalmi Szemle
ThSz	— Theológiai Szemle
TSz	— Történelmi Szemle
Ttan	— Történelemtanítás
VSz	— Vasi Szemle
Vt	— Világtörténet

(Csak a gyakrabban előforduló folyóiratok címét rövidítettük.)

BEÉRKEZETT KÖNYVEK

- V. F. Aszmusz: Marx és a polgári historizmus.* Bp. Gondolat, 1973. 412 l.
- Benda Gyula: Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez. 1767–1867.* Bp. KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, 1973. 457 l. (Számok és történelem, 1.).
- Benedek István: Semmelweis és kora.* Bp. Gondolat, 1973. 591 l.
- Bokor László: Dobozba zárt háború. (Dokumentumregény.)* Bp. Zrínyi Katonai Kiadó, 1973. 401 l.
- James Conolly: Selected Writings.* Ed. with an Introduction P. Berresford Ellis. Penguin Books Ltd. Harmondsworth Middlesex, England, 1973. 317 l.
- Dersi Tamás—Szántó Tibor: A magyar sajtó képekönve.* Bp. Magyar Újságírók Országos Szövetsége—Kossuth Könyvkiadó, 1973. 301 l.
- Das Eigen-Landrecht der siebenbürger Sachsen.* Hrsg. Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde. München, Verl. Hans Menschendorfer, 1973. 246 l.
- A finnugor őshaza nyomában.* Vál. és szerk. ifj. Kodolányi János. Bp. Gondolat, 1973. 448 l. (A magyar néprajz klasszikusai.)
- Otto Folberth: Gotik in Siebenbürgen. Der Meister des Medianischen Altars und seine Zeit.* Wien—München, Verl. Anton Schroll and Co., 1973. 147 l.
- Charles De Gaulle: Háborús emlékiratok.* Bp. Gondolat, 1973. 708 l.
- Iratok a magyar képzőművészet történetéhez.* 1. füz. 1945. Vál. és szerk. Kiss Dezső. Bp. 1973. 196 l. (A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportja forráskiadványai, 8).
- Kopernikusz és kora.* Vál. és szerk. Barbara Bienkowska. Bp. Gondolat, 1973. 208 l.
- Die Korrespondenz Ferdinands I.* Bd. 3. Bearb. Herwig Christiane Thomas. Wien, Adolf Holzhausens Nfg., 1973. 203 l. (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs, 58. Korrespondenzen österreichischer Herrscher).
- Könyves Máté: Játékszíni koszorú.* Szerk., jegyzetekkel ellátta és utószó György Eszter. Bp. Magyar Színházi Intézet, 1973. 132 + XXX l. (Színháztörténeti Könyvtár, 1.).
- Köves Rózsa—Erényi Tibor: Kunfi Zsigmond életútja.* Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1974. 387 l.
- Kratkaja Isztoria SzSzSzR. Tom. 1—2.* Red. N. E. Noszov, A. N. Szanszonov. Leningrad, Izd. Nauka, 1972—1973. Tom 1. 439 l., Tom 2. 762 l.
- Kristó Gyula—Makk Ferenc—Szeffü László: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez.* 1—2. köt. Szeged, 1973—1974. 1. köt. 94 l., 2. köt. 54 l. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica, Tom. XLIV, XLVIII).
- Alfred Liebfeld: Henry Ford, az „isten”.* Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1973. 367 l.
- Sidney R. Packard: 12th Century Europe. An Interpretive Essay.* Amherst, The University of Massachusetts Press, 1973. 362 l.
- J. H. Parry: The Spanish Seaborne Empire.* Penguin Books Ltd. Harmondsworth, Middlesex, England, 1973. 437 l. (The History of Human Society).
- Rákos István: IV. Béla birtokrestaurációs politikája.* Szeged, 1974. 29 l. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica, Tom. XLVII).
- A Szegedi Tanárképző Főiskola tudományos diákköreinek kiadványai.* 1973. Szerk. Sipos József, Kóbor Jenő. Szeged, 1973. 130 l.
- Szentgyörgyi Mária: Célkitűzések és reformtörekvések a Magyar Tudományos Akadémián. 1831—1945.* Bp. 1973. 170 l. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadványai, 69).
- Történelmi olvasókönyv. VII/2. Forrásszemelvények a magyar társadalom életéből. (1849—1945).* Összeáll., szerk. és jegyz. Szaboles Ottó. Bp. Tankönyvkiadó, 1973. 376 l.
- Vörös Károly: Egy világváros születése.* Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1973. 231 l. (Népszertő történelem).

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — Я. Емниц: Энгельс и вопросы международного рабочего движения (1889—1895 гг.) — Я. Варади-Штернберг: Русское общество и революция 1848—1849 гг. в Венгрии — СООБЩЕНИЯ — Т. И. Бэрэнд, О. Саболич: Историческая наука — популяризация — обучение истории — Ш. Шебештен: «Дело комитата Хэвеш», 1867—1869 гг. — Л. Мерени: Буржуазное левое крыло и вопрос о войне в 1912—1914 гг. — ДИСКУССИЯ — Борьба партий и парламентские борьбы в Венгрии, 1945—1947 гг. (Обсуждение докторской диссертации Шандоре Балог) (Л. Ижак) — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — ХРОНИКА — БИБЛИОГРАФИЯ

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES — J. Jemnitz: Engels et les questions du mouvement ouvrier international (1889—1895) — J. Váradi-Sternberg: La société russe et la révolution hongroise de 1848—49. — COMMUNICATIONS — I. Berend T.—O. Szabolcs: Science historique — popularisation — enseignement d'histoire — S. Sebestény: „L'affaire de comitat de Heves” (1867—1869) — L. Merényi: La gauche bourgeoise et la question de la guerre 1912—1914 — DÉBAT — Les luttes parlementaires et les luttes des partisen Hongrie 1945—1947. (Rapport sur le débat de la thèse de doctorat de Sándor Balogh) (L. Izsák) — LITTÉRATURE HISTORIQUE — REVUE DES PÉRIODIQUES — CHRONIQUE — BIBLIOGRAPHIE

Következő számaink tartalmából

- Szabó Miklós*: Új vonások a századfordulói magyar konzervatív politikai gondolkodásban
Kerekes Lajos: Ausztria gazdasági és társadalmi helyzete a kettős Monarchia felbomlása után
Láng Imre: A Roosevelt-kormány első évének gazdaságpolitikai dilemmája
Spira György: 1848 nagyhete Pesten
Dolmányos István: Az 1907. évi politikai sztrájk és a koalíciós kormány
Kristó Gyula: Legitimitás és idoneitás. (Adalékok Árpád-kori eszmetörténetünkhöz.)
Réti László: A Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű RT az első világháborúban

E számunk munkatársai

*Árva*né Rényi Zsuzsa, az MTA Történettudományi Intézet szerződéses munkatársa — *Berend T. Iván*, akadémiai I. tag, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem rektora — *Bogyirka Emil* muzeológus (Bp.) — *Boros Zsuzsanna*, az MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa — *Dóka Klára* levéltáros (Fővárosi Levéltár, Bp.)
Dolmányos István, kandidátus, egyetemi docens. (ELTE, Bp.) — *Fügedi Erik* kandidátus, a KSH Könyvtár Történeti Statisztikai Kutatócsoport vezetője — *Gergely András*, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Hont István*, az MTA Történettudományi Intézet ösztöndíjas gyakornoka — *Izsák Lajos* egyetemi adjunktus (ELTE, Bp.) — *Jemnitz János* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Komoróczy György* kandidátus (Debrecen) — *Kovács Endre*, a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője — *Kövér György* középiskolai tanár (Hajdúböszörmény) — *Kristóf Lazo*, az MSzMP Társadalomtudományi Intézet munkatársa — *Kurucz Jenő* középiskolai tanár (Gyula) — *Mann Miklós*, a Magyar Történelmi Társulat munkatársa — *Menyhárt Lajos* egyetemi adjunktus (KLTE, Debrecen) — *Merényi László* kandidátus, középiskolai tanár (Bp.) — *L. Nagy Zsuzsa* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Niederhauser Emil*, a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Orbán Sándor* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Pók Attila*, az MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa — *Sárközi Zoltán* levéltáros (Országos Levéltár, Bp.) — *Sebestény Sándor*, tud. munkatárs, Tud. Szoc. Információs és Továbbképzési Intézet (Bp.) — *Sey István* intézeti adjunktus (Tanítóképző Intézet, Győr) — *Szabolcs Ottó* kandidátus, tanszékvezető főiskolai tanár (OPI) — *Szakály Ferenc* h. osztályvezető (Magyar Nemzeti Múzeum) — *Szilágyi János* az Országgyűlési Könyvtár osztályvezetője — *Urbán Károly* tud. munkatárs (MSzMP Párttörténeti Intézet) — *Váradi-Sternberg János* a történettudományok doktora, egyetemi tanár (Uzsgorodi Állami Egyetem) — *V. Windisch Éva* kandidátus, osztályvezető (Országos Széchényi Könyvtár, Bp.).

TESTVÉRLAPJAINKBÓL

1972/1—2. sz.

- Fodor István:* Östörténetünk korai szakaszainak néhány fő vonása
Granasztói György: A számítógépek a történettudományban
Tokody Gyula: A porosz-német konzervatizmus politikai válsága és újjászervezésének kezdete 1918 novemberében
Némedi Dénes: A Magyar Szemle revíziós nacionalizmusának szerkezetéről
Somogyi Éva: Königrätz után
Franciszek Ryszka: Gondolatok a fasizmusról
Teleki Éva: A nyilas uralmi rendszer be rendezkedése. 1944 október—november
Kristó Gyula—Makk Ferenc: Krónikáink keletkezéstörténetéhez
H. Haraszi Éva—Jemnitz János: Karcolatok J. Harney portréjához — levelezése alapján
Pető Iván: Az első hároméves terv be ruházásai

1973/3—4. sz.

- J. Gerics:* Textbezüge zwischen den ungarischen Chroniken und der Sankt-Ladislaus-Legende
V. Zimányi: Mouvements des prix hongrois et l'évolution européenne XVIe—XVIIe
L. Kerekes: Der Anschluß und die „Alternative“ der Donauföderation in der Außenpolitik Otto Bauers in den Jahren 1918—1919.
K. Vörös: „Grandeur et décadence“ de Károly Franciscs, barbier à Veszprém

A Politikai Főiskola Közleményei

1973/2. sz.

- Robert Steigeward:* A frankfurti iskola (a „kritikai elmélet“) bírálatához.
Borsi Emil: A munka-egységfront taktikája az 1923 szeptemberi bulgáriai antifaszista népfelkelés előkészítése idején

1973/4. sz.

- V. N. Andrianov:* Magyar hazafiak a szovjet partizánok soraiban a második világháború idején
Kristó Gyula—Makk Ferenc—Szeffü László: Szempontok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez
Rázsó Gyula: Buda, Bécs és Velence: az európai—török viszony katonai és politikai problémái (1521—1532)
Kertész István: A cohors-taktika kialakulásának katonai előzményei
Lagzi István: Adatok az 1939 őszén Magyarországra menekült lengyel katonák evakuációjának történetéhez. (1939—1941)
Szász Ferenc: A szabadság útját választottam. (Visszaemlékezés.)
Urbán Aladár: Nemzetőrség és honvédség szervezésének időbeni áttekintése (1848 március—szeptember)

Valóság

1974/1., 2. sz.

- Kovalcsik József:* Közművelődés Budapestben
Mód Aladár: Társadalmi lét
Nyílas József: A nemzetközi gazdasági kapcsolatokról
Berend T. Iván: Vállalati fejlődés a magyar iparban

